

THE NARMAGADYA,
OR
THE PROSE WORKS

OF

KAVI NARMADÁSHANKAR LÁLASHANKAR.
EXPURGATED AND EDITED

BY

RÁO SÁHIB MAHÍPATRÁM RÚPRÁM NÍLKANTH, C. I. E.
GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

3,000 COPIES.

5th Edition.

*Registered for Copy-right according to the Government of India's
Act XXV of 1867.*

BOMBAY:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1891.

(All Rights reserved.)

Price 1½ Rupee.

BOMBAY:

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

મુંબઈ ઇલાકાતું સરકારી કેળવણીખાતું.

નર્મગદ્ય

અથવા

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરના
ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ.

સુધારો કરનાર

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, સી. આઈ. ઈ.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એન્જીયુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

ચાંચમી આવૃત્તિ.—ત્રણ હજાર અંક.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટપ્રમાણે નોંધેલી છે.

મુંબઈ :

ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુક ડીપો.

સન ૧૮૯૧.

(આ પુસ્તકસંગ્રહી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.)

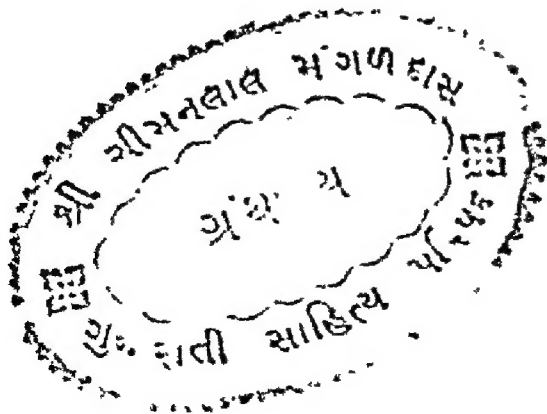
કીમત રૂ. ૩૦ રૂપિયા.

૨૫૬૭૧
ઉત્કૃષ્ટ-૩!
સંસ્કૃત
(૧૯૬૬)

૬૦,૫૨૪

મુંબઈ:

“ નિર્ણયસાગર ” છાપખાનામાં છપાવ્યું છે.

પ્રસ્તાવના.

(આવૃત્તિ બીજીની.)

આ પુસ્તકની ૧ લી આવૃત્તિ છપાયા પછી તેને બંધાવ્યા પહેલાં કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર મહેર-
બાન આત્મીકદ સાહેબે મારા રિપોર્ટને માટે મોકલી. તેનાં પહેલાં ૨૨૨ પૃષ્ઠમાં અંથકર્તાના અનેક વિષયોપર
લખેલા નિબંધ હતા અને બાકીનાં પાનાંમાં રામાયણ, મહાભારત અને ઈલિયડના સાર તથા આ દેશ
અને બીજા દેશોના ઇતિહાસ હતા. ઘણાક નિબંધોમાં એવું લખાણ હતું કે નિશાબોમાં ચલાવી શકાય
નહિ. એ બીના ડિરેક્ટર સાહેબના બહુવામાં આવ્યાથી તેટલા ભાગની છાપેલી પ્રતોનો તેમણે નાશ
કરાવ્યો. કથા અને ઇતિહાસના ભાગનાં જે પાનાંમાં થોડો સુધારો કરવાની જરૂર હતી તેઓને ફરીથી
છપાવી પ્રગટ કર્યો, અને બીજી આવૃત્તિને સમયે ૨૬ કરેલા ૧ લા ભાગમાંથી જે કાઢી નાંખવું ઘટે
તે કાઢી નાંખવું, અને સુધારવું અને ફેરવવું ઘટે તે સુધારવું અને ફેરવવું એવી આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે
આ બીજી આવૃત્તિમાં કરવામાં આવ્યું છે. બીની શક્યું ત્યાંસુધી અંથકર્તાના લખાણમાં ફેરવ્યું નથી ને જ્યાં
ફેરવવું પડ્યું છે ત્યાં ઘણું કરીને નવું લખાણ કૌંસમાં મૂક્યું છે. જ્યાં થોડો કે વધારે ભાગ મૂકી દેવો
પડ્યો છે ત્યાં વિષયનું અનુસંધાન મેળવવાને કાંઈ નવાં વાક્યો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે. સુધારો કરવાના
કામમાં પોતાના અભિપ્રાય જણાવવાની વિનંતિ અંથકર્તાને કરવામાં આવી હતી, પણ તેનો ઉત્તર મળ્યો
નહિ તેથી મારે એકલાને તે કામ કરવું પડ્યું. બીજી આવૃત્તિને સાફ જેઓ વધારે સુધારા કરવાની
સૂચના કરશે તેમનો હું ઉપકાર માનીશ.

અક્ટોબર ૧૮૮૦ અમદાવાદ.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સેક્ટર, એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

નર્મગવ.

૧. મંડળી મળવાથી થતા લાભ.

સભાસદ ગૃહસ્થો, આપણા લોકમાં આવી રીતે મંડળી મળવાનો ચાલ પ્રાચીનથી ચાલતો આવેલો સાં-લગવામાં તથા જોવામાં આવ્યો નથી; પણ હાલ થોડાં વર્ષ થયાં એ ચાલ નીકળ્યો છે તેથી સૌએ પ્રસન્ન થવાનું છે, ને હું ધાઈએ, તેમાં વિશેષ કરીને આ મંડળીનો સમારંભ ચાલતો જોઈ જાણુ ન્યાનંદ માનુંછું. માટે આ પ્રસંગે નર્મગી આગળ એના પવિત્ર ઉપર ગોઠુંક બાપણ કહેછું તે સાંભળશો.

આ બાપણથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ વાત મારે તમને જણાવવી જરૂર છે:—

પહેલી આ કે આ દેશમાં મંડળી મળવાનો ચાલ નહિ તેથી શાં શાં નુકસાન થયાં; બીજી વાત આ કે મંડળી મળવાના ચાલથી શા લાભ છે અને ત્રીજી વાત આ કે આપણા લોકે કેવે પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી અને તેમાં કેવી રીતે ભાપણો કરવાં.

એ ત્રણ વાત જણાવતાં પહેલાં મંડળી અથવા સભા શબ્દનો અર્થ શો છે તે જાણવું જોઈએ. ચાર અથવા વધારે માણસો અનીતિના ખ્યાલ ટપ્પા ગાવા જેસે, કેડ કરવા જેસે, કોઈ તરેહનું ટાહેણું કરવા જેસે અને તે માણસોમાં પછી થોડાંક વિદ્વાન હોય તોપણ તે મંડળી અથવા સભા મળી છે એમ કહેવાશે નહિ. પણ ચાર અથવા વધારે માણસો એકઠાં મળી કોઈ વિદ્યાજ્ઞાનનાં અથવા લાભ થાય ને જસ મળે તેવાં કામના વિચાર સંબંધતાથી કરે તો તે મંડળી અથવા સભા મળી છે એમ કહેવાશે.—રાજકારભારીઓની, વિદ્વાનોની, વેપારીઓની, વિદ્યાર્થીઓની વગેરેની મંડળી, જ્યાં થોડા ઘણા જણ એકસંપ થઈ એકાદા કાર્યવિષે રૂઢી રીતે ચર્ચા ચલાવતા હોય તે પ્રસંગે મંડળી-સભા શબ્દ પ્રવર્તે.

૧. આપણા હિંદુસ્થાન દેશ ઘણા પ્રાચીન કાળથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, પણ એની કીર્તિનો પ્રકાશ ને પૂર્વ હતો તે હાલ નથી. કારણ શું? આપણા લોક કહેશે કે એમ થવાને ઈશ્વરેચ્છા છે. ઉદય અસ્ત, ભરતી ઓટ, ચડતી પડતી જગતમાં થયાંજ કરેછે. હું પણ કહેછું કે

ઈશ્વરેચ્છાથી સઘળું થયાં કરેછે, પણ આ રીતે કે ઈશ્વરના ઠેરવેલા નિયમપ્રમાણે કારણ ઉપરથી કાર્ય બનેછે. કોઈ પણ કાર્યને કારણ અવશ્ય જોઈએ; તો હિંદુસ્થાનની પડતી દશા આવવાનાં પણ કારણો હોવાં જોઈએ ને એ કારણો ઘણાં છે, પણ તેમાં મુખ્ય આ છે કે આપણા દેશમાં રાજવર્ગમાંના લાણેલા ને પ્રજાવર્ગમાંના લાણેલા એઓએ એકઠા મળી રાજનીતિસંબંધી વિચારો ચર્ચાવડે નક્કી કરવાનો ચાલ રાખેલો નહિ. જુદા જુદા પુરૂષો પોતપોતાના સમયમાં પોતપોતાના ચરા બતાવતા, પણ એકસંપે થતાં કાર્યના ને જસ તેના લાભ લોકને નહોતા મળતા. એકનાં અને છૂટક છૂટક કેટલાંકનાં બળ કરતાં જુદા જુદા સંપત્તાં ને પછી એકત્ર સંપત્તાં બળ વિશેષ હોયછે. એ સંપબળ આપણામાં નહિ, ને એ સંપબળ વધારવાને ઘણા જણે એકઠા મળી વિચાર કરવો એ ચાલ આપણામાં નહિ તેથી આપણી દુર્દશા થઈ છે. કોઈ કહેશે કે આપણી દુર્દશા શી થઈ છે તો જુઓ—આપણાં રાજ્ય ગયાં, આપણી સત્તા ગઈ, આપણાં શૌર્ય ગયાં, આપણાં માન ગયાં, ધન ગયાં ને સુખ ગયાં; આપણે મૂર્ખ, કાયર, નિરૂઢમી, વ્યસની ને દરિદ્રી થઈ રહ્યા છીએ. આપણે એવા તો આજસુ ને વિચારશૂન્ય થઈ ગયા છીએ કે આપણને ઉદયમ કરવાનું ગમવું નથી, પણ બળરે બળર, મોહોલે મોહોલે ને ચકલે ચકલે ભટકી જેની તેની નિંદા કસ્યાં કરવાનું ને જમવા જમાડવાની વાતો કરવાનું ગમેછે. એવી આજ કાલ આપણી દશા છે, અને મંડળી મળી સંપે વિચાર કરી ઉદયમ કરવાનો અભ્યાસ નહિ જરૂરી રાખીએ તો આપણી શી દશા? ને પ્રમાણે દોર પોતાનું પેટ ભરેછે, ને પ્રમાણે આફિકાના સીટી ને ઉત્તર અમેરિકાના ઇડિયનો પોતાનું જીવનન ચલાવેછે તે પ્રમાણે આપણે દહાડા પૂરા કરીશું.

૨. આપણે વિદ્યાર્થીઓએ ને આ મંડળી કહાડી છે તેવી મંડળીઓથી જાણુ લાભ છે, તો મોટા વિદ્વાનોની સભાઓમાં રાજનીતિને ધર્મનીતિની ચર્ચા ચાલી રહેલી

હોય, અને વેપારીઓ, કારીગરો પોતપોતાની મંડળીઓમાં પોતાના વિષયની વાતો કરતા હોય તો, તે મંડળીઓથી કેટલા બધા મોટા લાભ અવશ્ય થવા જોઈએ! આપણા જેવી મંડળીઓમાં ભાષણો કરવાથી તથા નિબંધો વાંચવાથી ને પછી ચર્ચા ચલાવેથી ભાષા સુધરે છે, મનમાંની વાત સહેલથી બહાર આવી શકે છે, ચારમાં નિર્ણયપણું ને વિવેકે જોલતાં આવડે છે, ઘણી ઘણી વાતોની જાણ થાય છે, સમજશક્તિ વધે છે, ને નવી નવી જોડિઓ જોડે છે, દુરાચરણ ત્યાગ કરવાનું અને સદાચરણ અહણ કરવાનું મન થાય છે; ને આપણે સદાચારી, ઉદ્યમી, ને પ્રતિષ્ઠિત થઈએ છીએ.

નિબંધો લખવા ને ભાષણો કરવાં એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી. પોતાના મનના વિચાર એક પછી એક એમ સંબંધમાં તકરાર ને દાખલા સાથે અસર કરે તેવી રીતે બહાર પાડવા પડે છે, અને એને સારૂ વિદ્વાનોનાં મત ને તેઓની લખવાની ઢબ એ પણ જાણી લેવાની જરૂર પડે છે. એ કામનો અભ્યાસ કરવાના પ્રસંગ મંડળીઓ છે.

આપણા દેશમાં ચાલ નહિ તેથી આપણા લોક તરત તો સારીપેઠે સમજી શકશે નહિ, પણ જે લોકોમાં મંડળી મળવાનો ચાલ ચાલ્યો આવ્યો છે તે લોકોના વિચાર, ઉદ્યમ, ને વેલવ ઉપર ન્યારે આપણા લોક નિધા રાખતા થશે ત્યારે તેઓને ખાતરીથી સમજશે કે મંડળીઓ મળવાના ચાલથી મોટા મોટા લાભ છે.

પ્રાચીન કાળમાં ઇંગ્લાંડ દેશના લોક કેવળ જંગલી અવસ્થામાં હતા:— કેટલાક જાનવરોના શિકાર કરી, કેટલાએક માછલાં મારી, અને કેટલાએક વૃક્ષનાં ફળ ખાઈ જેમ તેમ ઉદરપોષણ કરતા અને તેઓ એક બીજીની દૂર ઝુપડી બાંધી રહેતા, એવું હતાં તેઓ આજ પુષ્કળ દ્રવ્યસંપત્તિને પામ્યા છે, મોટા વેપારી કહેવાય છે, અને ઘણાક દેશમાં રાજ્યસત્તા ચલાવે છે. એ ફેરફાર થવાનાં કારણો જોકે ઘણાં છે, તોપણ તે સંધામાં આ તો બળેલું જોવામાં આવવાનું જ કે તેઓએ સર્વ પ્રસંગે મંડળીમાં વિચાર કર્યો છે ને સંપે કામ કર્યો છે. જે ને સાચું, સુંદર, લાભકારી ને જસાળું તેને તેઓએ શોધ કરી સ્વીકાર કરવા માંડ્યો, ને એમાં તેઓ દહાડે દહાડે જૂની ગેરફાયદાની વાત મૂકતા ગયા, ને ફાયદાની વાત લેતા થયા. કોણ નથી જાણતું કે અંગ્રેજ લોક પ્રથમ વેપારીની કંપનીરૂપે આ દેશમાં આવ્યા ને દ્રવ્યવાન થયા ને પછી તેઓએ ધીમે ધીમે રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરી લીધી? સલાસદ ગુહસ્થો, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ ને યુનૅટેડ સ્ટેટ્સ એ દેશના લોક મૃત્યુ ઉપ-

રના બીજા દેશો કરતાં હાલ સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ સ્થિતિમાં છે, તેનું મૂળ કારણ આ છે કે ત્યાં શહેરે શહેર, ગામે ગામ, મોહોલે મોહોલે ને ચકલે ચકલે મંડળી મળવાનો ચાલ છે. અજ્ઞાન, દુઃખ ને દુરાચરણનો નાશ થઈ સર્વ પ્રકારના સુજ્ઞાન, સુખ ને સદાચારની પ્રાપ્તિ થાય છે તે, મંડળી મળી કામ કરવાનો-સંગતિથી, વિદ્યાથી ને સંપત્તિ કામ કરવાનો ચાલ ચલાવેથી થાય છે. લોક ગાંડાના ડાહ્યા, મૂર્ખના વિદ્વાન, દરિદ્રીના ધનવાન અને અરાજ્યના રાજ્યવાન થાય છે તે સૌ મંડળીનેજ યોગે.

યૂરોપના લોક આફ્રિકાના સીદી લોકને પકડી તેઓને વેચવા લેવાનો વંધો કરતા. એ ગુલામો જોરાં બાળક સુધ્ધાં એક ઠંકાણેથી બીજે ઠંકાણે કોઈ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં એમ વેચાતા, એઓને પૂરું ખાવાનું પણ મળતું નહિ, એઓની પાસે ચાખકના મારથી કામ લેવામાં આવતું. એ ગુલામીનો ધંધો અને ગુલામ ઉપર સખ્તી માનવધર્મની ને દૃષ્ટિચયનધર્મની વિરુદ્ધ છે એવું કેટલાક વિદ્વાનોની બુદ્ધિમાં આવ્યું તે ઉપરથી તેઓએ સને ૧૭૬૦ પછી મંડળીઓ કહાડી, ને તેમાં એવિધે નિબંધો વાંચી સારીપેઠે ચર્ચા કરી-આવી રીતે કે માણસના કુદ્રતી સૌના ઉક્ક સરખા છે, માણસને માણસ વેચવાનો અને તેની શક્તિ ઉપરાંત કામ કરાવવાનો ઉક્ક નથી, એ કામ ઘણું નિર્દય છે, માટે, એ હીણા ધંધો બંધ થવો જોઈએ. પછી એ ચર્ચા લોકમાં ચાલી, ને ઇંગ્લાંડના સત્તાધારીએ એ ધંધો ન કરવાવિધે કાયદો કર્યો. એ કામમાં ઠામસ ક્લાર્કસન નામે પુરૂષે પોતાની જંદગી ગુજરી હતી, ને જો કે તેને પ્રથમ અણસમજી ને સ્વાર્થીઆ લોકોની તરફથી બહુ વેઠતું પડ્યું હતું તોપણ તેણે પોતાની અથાક મહેનતનો બદલો લેયો. ને તે આજ એક મોટા પરમાર્થી પુરૂષ થઈ ગયો એમ સંધે કહેવાય છે.

સને ૧૮૦૩ માં ન્યારે જોનાપાર્ટ યૂરોપના દેશોને પાયમાલ કરી ઇંગ્લાંડ ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારીમાં હતા તે વખત રાજર્ટ હાલ વજેરે ઘણાએક દેશહિતેચ્છ પુરૂષોએ પોતાના સ્વદેશીઓને પોતાની પાસે એકઠા કરી ભાષણોથી હિંમત આપી હતી, અને સ્વતંત્રતા શી વસ્તુ છે એ સારીપેઠે સમજાવ્યું હતું, કે જેથી તેઓ જોનાપાર્ટની તરફથી જે આક્રમણ વાદળ ચડી આવતું હતું તેને વીંચેરી નાંખવાને પહોંડની પેઠે ઊભા રહેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

૩. હવે ત્રીજી વાતવિષે-કોઈ પણ રીતનો ફાયદો થાય ને કોઈ પણ રીતનો નુસ મળે (નિંદા ન થાય) તેવાં કામના ઉદ્દેશથી મંડળી-સભા કહાડવી. સંપમાં

રહી કામ કરવાનેસાથ મંડળી છે, તો જે પ્રકારે સંપ વધે, બળ વધે, તેવે પ્રકારે તે સ્થાપવી જોઈએ. અદે-
ખાપણું, એકલપેટાપણું, હું ડાહ્યાપણું, અપ્રમાણિકપ-
ણું, અણવિશ્વાસીપણું, અન્યવસ્થિતપણું, નિરાશાપણું,
કાયરપણું, અવિવેકીપણું, ઈત્યાદિ અનીતિયક્રી મંડળી
રહતી નથી ને શોભતી નથી. માટે જેમ બને તેમ એ
દુર્ગુણો મંડળીના જનોમાં ન જોઈએ. એ દુર્ગુણોથી દૂર
રહેવાય અને સદ્ગુણની તથા સંપત્તિ વૃદ્ધિ થાય તેવે
પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી જોઈએ. મંડળીઓમાં ભાષ-
ણવાદ કરવાની રીત આ પ્રમાણે હોવી જોઈએ કે,
જેઓ જે વિષયવિષે વિચાર કરવાને એકઠા થયા હોય
તેઓમાંના શક્તિમાન પુરૂષોએ ચારાફરતી ભાષણો
કરી પોતપોતાના વિચાર જણાવવા, અથવા એકનું
ભાષણ થઈ રહ્યા પછી બીજાઓએ પણ અનુક્રમે ને વિ-
વેકની વાણીમાં પોતપોતાના વિચાર જણાવવા. ઘણી
બખત જ્ઞાતિની મંડળીમાં અને આપણા શાસ્ત્રીઓ સ-
ભામાં વાદ કરતાં કાર્યમાં આવેશમાં એકબીજાને તુચ્છ-
કારના શબ્દો કહે છે, ને વેળાએ મારામારી કરવાને
પણ જલા થાય છે તે બહુ જ ખોટું છે. તેઓનામાં સ-
ભ્યતાનું કર્મ જોવામાં આવતું નથી, તેથી તેઓનાં એક-
ઠાં મળવાને સભા મળી છે એમ કહેવું ઘટવું નથી; પણ
હંમે તેટલો સારો હોય તો શું થયું? સભામાં
જોલવાનો વિવેક પણ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે

અભ્યાસ વધારવાને છોકરાઓએ નાનપણથી જ મંડ-
ળીઓ કહાડવાનો ને તેમાં ભાષણો કરવાનો આદ
પાડવો જોઈએ ને વિદ્વાનોની મંડળીની રીત જોવી
જોઈએ.

મંડળી મળવાનો ચાલ આપણા દેશમાં નીકળવા
માંડયો છે તે આપણા ઉપર રાજ્ય કરનારા અંગ્રેજ લો-
કનું જોઈને ને તેઓના ઉત્તેજનથી. એઓનો આપણે
ઉપકાર માનવાનો છે કે એઓ આપણને ભૂંડી હાલત-
માંથી સારી હાલતમાં આણવાને પ્રયત્ન કરે છે, પણ
તેઓ આપણને જે શીખવે છે તેપ્રમાણે જો આપણે
ચાહીશું નહિ તો હાલ જે આપણી હાલત છે તેના કર-
તાં વધારે નહારી હાલતમાં આપણે આવી પડીશું, માટે,
આપણે પણ મહેનત કરવા માંડવી કે જેથી આપણું
નામ જેવું પ્રાચીન કાળમાં પ્રસિદ્ધ હતું તેવું, જે વધારે,
હાલના જમાનામાં પણ થાય, ઉદ્યમ ને ધન, વિદ્યા ને
જ્ઞાન, શ્રદ્ધાતન ને જય, સદાચાર ને કુલીનતા, એ સર્વ
મંડળીઓ કહાડ્યાથી જ વધશે-કેમકે સુધારાનો મૂળ
પાયો મંડળી-સંપ છે. કહેવત છે કે “જ્ય જ્ય તો
સાફ, પણ જ્યનગાળો જ્ય તે માફ”-અજ્ઞાન ને નિ-
ર્ધન એવી હાલતમાં રહેવું તેના કરતાં મરી જવું બહે-
તર છે. માટે આપણે સંપ રાખવાનો અભ્યાસ જરૂરી
રાખવો કે જેથી આપણો તથા આપણા પરિવારનો
જ્ય પણ જ્ય નહિ ને જ્યનગાળો પણ જ્ય નહિ.

૨. કેળવણીવિષે.

(ઢાહરો.)

તન-ધનબળ, મનબળવિના, અસ્થિર મિથ્યા હોય;
તન-મન-ધનબળ સ્થિર સદ્ગુણ, વિદ્યાભ્યાસે રહોય. ૧

બીજા પ્રાણી શુદ્ધ સ્વભાવથી જ કર્મ કરે છે, પણ મ-
નુષ્ય, સ્વભાવ તથા શુદ્ધિ એ બંને કર્મ કરે છે. કેટલેક
પ્રસંગે સ્વભાવબળ એટલું તો વધી જાય છે કે તે શુદ્ધિ-
ના અંકેશમાં ન રહેતાં આગળ ધસે છે, પણ તેથી તે
બળ વાપરનારને ને બીજાઓને દુઃખ થાય છે. માટે
વહેલી મોડી થોડી ઘણી પણ સુશુદ્ધિ નથી ત્યાં મનુષ્ય-
ની સ્થિતિ પરવાહિ પ્રાણીની સ્થિતિ કરતાં વધારે ભૂંડી
થાય છે, અને ત્યાં સ્વભાવબળ ને તેપ્રમાણે, જે વધારે,
શુદ્ધિબળ હોય છે ત્યાં મનુષ્યની સ્થિતિ ઉત્તમ હોય છે.
માટે સમજવાનું આ કે બીજા પ્રાણીઓમાં છે તેના કર-
તાં મનુષ્ય પ્રાણીમાં શુદ્ધિ એ વિશેષ શક્તિ છે. પ્રથમ

તો સ્વાભાવિક પ્રેરણા ને સ્વાભાવિક ઉદ્યોગ હોય છે,
પણ પછવાડેથી શુદ્ધિ મનુષ્યનાં સુખની કર્તા હતી
થઈ પડે છે. જે શુદ્ધિથી તેને નિત્ય સુખ તે સુશુદ્ધિ, ને
જે શુદ્ધિથી દુઃખ તે કુશુદ્ધિ કહેવાય છે.

અનુભવ, તે ઉપર કરેલા વિચાર ને એ ઉપરથી
પાછો નવો અનુભવ કરવાની જીજ્ઞાસા એ ત્રણ વાતથી
શુદ્ધિનો ઉદય થાય છે, ને એ ત્રણ વાતનો અભ્યાસ
જરૂરી રાખવાથી શુદ્ધિમાં વધારો થયાં કરે છે. અનુભવ
તે શું, વિચાર તે શું, યુક્તિઓ તે શું, એ સઘળાનું નિ-
યમિત રીતે ને જાણવું તે વિદ્યા, અને એ જાણવાનો
અભ્યાસ કર્યો કરવો તે વિદ્યાભ્યાસ કહેવાય છે.

નો છોકરો તીર મારવાનું કામ પોતાના વડીલનું જોઈ અભ્યાસે જાણીએ એ તેનો એક રીતનો વિદ્યાભ્યાસ છે, અને એ વિદ્યાભ્યાસથી ક્યારે ને ક્યાં ને પ્રાપ્તિ હશે તીર મારવું એ સંબંધી જે સમજ તેનામાં આવે છે તે તેની પ્રુદ્ધિ કહેવાય છે.

આ જગતમાં માણસ જન્મથી તે મરણ લગી સુખની તૃષ્ણા રાખે છે, ને એને માટે તે મથે છે. પણ એ મથવું અને તેમાં પાર પડવું એ તેના વિદ્યાભ્યાસ ઉપર આધાર રાખે છે. વળી જે વિદ્યાભ્યાસ હોય છે ને યોગ નથી તો ઘણે દહાડે મથતાં મથતાં પણ ધ્યાયો યોગ આવવાનોજ, અગર તે ન આવ્યો તોપણ કોઈ ખીલે રૂટો યોગ પણ આવવાનોજ. વળી અનુભવ વિચારનાં સુખનો અને સદ્ગુણનાં સુખનો લહાવો પ્રાપ્ત થવાનોજ. તેમ વિદ્યાભ્યાસ સદ્ગુણોની સાથે મળ્યો તો પછી ખરાં સુખનેવિષે પૂછવું શું? સારાંશ કે વિદ્યાભ્યાસ એ સુખનું મોટું સાધન છે. રે, વિદ્યાભ્યાસ તેજ સુખ છે. જેવો જેટલો જેનાથી વિદ્યાભ્યાસ થાય છે તેવો તેટલો તે પોતાનાં ને પોતાના દેશનાં યશ-સુખમાં વધારો કરે છે.

જે જે સાધનવડે દેશની ચડતી દશા થાય છે તે તે સૌ પાછલા અનુભવથી ને નવા શોધથી જાણવાં, ને તેના પાછા પ્રયોગ કરી જાણવા અને એ ઉદ્યોગ જરી રાખવા તેનું નામ દેશી જનનો વિદ્યાભ્યાસ. દેશમાં કોઈ સંસાર સુધરાવતોજ ઉદ્યોગમાં લાગ્યા હોય છે, કોઈ વેપારનાજ ઉદ્યોગમાં, કોઈ હુનરનાજ ઉદ્યોગમાં, કોઈ મન-શક્તિ વધારવાના ઉદ્યમમાં મથતા હોય છે, કોઈ નીતિ-ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના યોગ લેવા આપવામાં ગુંથાએલા હોય છે, કોઈ રાજ્યનીતિમાં ને કોઈ ભૂદ્વજમાં માહિતી મેળવતા હોય છે. એ સૌ દેશનાં સામાન્ય-સુખને અર્થે વિદ્યાભ્યાસ કરે છે એમ જાણવું. એક કુટુંબનાં માણસો જુદા જુદા ધંધા કરે છે, પણ સૌની નજર ધંધાના લાભવડે (પૈસા નહિ પણ એથી જે ખર્ચ-ખરી સામગ્રી મળે છે તેવડે) કુટુંબનાં યશસુખ વધારવાની હોય છે. તેમ દેશીજનના જુદા જુદા વર્ગોના હેતુ પોતાના વિદ્યાભ્યાસવડે પોતાના દેશીજનનાં યશસુખ વધારવાનો છે. હવે જોઈએ એ સઘળા વિદ્યાભ્યાસ દેશના લાભને જરૂરના છે, તોપણ તેમાં પહેલો ને સૌથી મોટો કે જેથી ખીલત વિદ્યાભ્યાસો સહેલા થઈ પડે છે તે વિદ્યાભ્યાસ જ્ઞાનશક્તિ વધારવાનોજ છે, ને એટલા ઉપરથી ઘણા લોક એનેજ વિદ્યાભ્યાસ કહે છે. જ્ઞાનશક્તિ વધી કે પછી માણસ કોઈપણ કામમાં થોડી મહેનતે માહિતગાર થઈ શકે છે.

વેપારમાં, સરકારી કામમાં, કે હરકોઈ ઉદ્યમમાં

જેઓ જ્ઞાનશક્તિ કેળવ્યા વગર મરે છે તેઓ પોતાનાં કામકાજમાં ઘણે દહાડે લાયક થાય છે ને લાયક થવા છતાં પણ કેટલેક પ્રસંગે તેઓ જ્ઞાનશક્તિની કેળવણી પામેલા એવાઓથી હારી જાય છે. જેઓએ પ્રથમ નિ-શાળ—પાઠશાળામાં પોતાના અભ્યાસથી જ્ઞાનશક્તિને પ્રકૃષ્ટિત કરી હોય છે તેઓ જોઈ નવાં કામમાં કેવળ જાનણ હોય છે, તોપણ થોડાં વરસમાં પેલાઓ કરતાં વધારે હોશિયાર થઈ રહે છે.

વાંચતાં, લખતાં ને ગણતાં જાણવું એ જ્ઞાનશક્તિની કળી ખીલવવાને પ્રથમ સાધન છે. સાધારણ વિષયો વાંચવા લખવા ને મોટા વિષયો વાંચવા લખવા એ જે જુદી જુદી વાત છે; જ્ઞાનશક્તિ કેળવાય છે તે સાધારણ વિષયના વાંચવા લખવા જાણવાથી નહિ, પણ મોટા મોટા વિષયોના અભ્યાસથી. તોપણ સાધારણ વાંચવા લખવા જાણવાથી કેટલો ફાયદો છે તે જુઓ. જે હલકા હુકાનદારને તે આવડે છે તે પોતાનું કામ સહેલથી ચલાવે છે. તે પોતાને, જેને નથી આવડતું તેના કરતાં, વધારે ફાયદો કરે છે. જેને નથી આવડતું તેને ના-માંમાંનેમાટે ખીલત કોઈના ઓશીઆળા થઈ રહેવું પડે છે, અથવા મહેતા રાખવા પડે છે. એ મહેતાની ઉપર પાછી શેઠ ચોકશી રાખવી પડે છે; ને એમ જો ચોકશી ન રહે તો વેળાએ મહેતાની હુચ્યાઈનેલીધે શેઠને હુકાન બંધ કરવી પડે છે. કોણ ના કહેશે કે શરા-શ્રી હુકાનમાં જેને નામાં ને હિસાબ આવડે છે તે નાણાનો ને માનનો પોતાને ને પોતાના શેઠને ફાયદો નથી કરતો? કોણ ના કહેશે કે જે રાજને વાંચતાં લખતાં આવડે છે તે પોતાના કારભારીઓના કામની તપાસ નથી રાખતો ને પોતાના રાજ્યનું ભલું નથી કરતો ને પોતાની પ્રતિષ્ઠા નથી વધારતો? કોણ ના પાડશે કે જૂ-જરાત કાઠીઆવાડમાં નિશાળો સ્થપાયા પછીના છોકરાઓની સમજ આગળ દશ વર્ષ ઉપરના છોકરાઓની સમજ કરતાં વધારે નથી? આજકાલ ૧૦ વર્ષનો છોકરો હરકોઈ શંકાની પૂછપાછ કરે છે તેવું આગળ ક્યાં હતું? આજકાલ ચોપડીઓ લોકમાં વ્યાપ્ય છે તેથી શું તેઓને ફાયદો નથી? રે હલકા વર્ગના હુકાનદારો ને નવરા લોકો કંઈ, કંઈ કરીને ન્યુસપેપરો પ્રુશીથી વાંચે છે ને અહીંતહીંના સમાચારથી વાકિફ થઈ પોતાના વર્ગમાં તરાંકા મારે છે એવું શું આગળ હતું? જે સહજસાજ વાંચવા લખવાથી ઘણી ઘણી વાતની જાણ થાય છે ને તે-ઓમાં હોંસ વધતી જાય છે તો મોટા વિષયસંબંધી મોટા પુરવાના વિચાર જાણવાથી ઘણો ઘણો લાભ કેમ ન થાય?

જેમ સરીર, કસરતથી નીરોગી, તેજસ્વી, ચપળ હો-

ઇને થાક્યા વગર સહેલથી વધારે વધારે કામ કરેછે તેમ મન પણ કેળવણીથી અજ્ઞાન-વહેમવિનાનું, પ્રકાશિત, ચપળ બનીને કંટાળ્યાવિના સહેલથી વધારે વધારે વિચાર-તર્ક ઇચ્છા કરી શકેછે, ને તેપ્રમાણે ઇન્દ્રિયદ્વારે વધારે વધારે કામ કરેછે. શરીરનો ને મનનો પરસ્પર સંબંધ છે, પણ તે આવી રીતે જોવામાં આવેછે કે શરીર નીરોગી ને કૌવતવાળું હોય તો મન સારી કેળવણી લઈ શકેછે, ને પાછું અવહારમાં શરીરદ્વારે કામ કરી બતાવેછે. શરીર રોગી હોય તો મન તેટલું કેળવાઈ શકતું નથી. મન રોગી હોય અથવા કેળવાયતું ન હોય તોપણ શરીર કૌવતવાળું ને કસાયતું હોય ખરું; શરીરનેજ તાત્ત્વ રાખવાની કાળજીથી તથા તે શરીરબળનોજ મદદ રાખેથી ને મન કેળવવાની દરકાર ન રાખેથી માણસ પશુસરતું બનેછે; શરીરને નીરોગી ને કસાયતું રાખવામાં મિતાહાર ને થોડીક કસરત એટલુંજ બસ છે, પણ મન ઘણે દહાડે ને ઘણે અભ્યાસે કેળવાય છે. અર્થાત્ નિયમિત ખાતું પીતું, ખુફી હવામાં રહેતું ફરતું, માફક આવે તેટલી ને તેવી તાલીમની કસરત કરવી—ચાલતું, થોડાપર સવારી કરવી, શિકાર કરવા, રમતું વગેરે ઉપાયોથી શરીરને નીરોગી તથા કૌવતવાળું રાખવાનો અભ્યાસ રાખવો જરૂર છે કે જેથી મન કેળવતું સહેલું પડે ને સાફ કેળવાય.

મનની કેળવણી બે પ્રકારની છે. જ્ઞાનશક્તિ બુદ્ધિ વધારવાસંબંધી એટલે સમજ ને બીરાયલી કળીરૂપે હોયછે તેને પ્રકૃષ્ટિત કરવાસંબંધી, અને સદ્ગુણ વધારવાસંબંધી એટલે કુદ્રતી ઉછળતા જોરસાથેને વિવેકથી નિયમિત-પ્રસંગપ્રમાણે ઓછા વધતા બહાર પડે તેવા કરવાસંબંધી છે.

મંડળીઓમાં ચાલતી વાતો જાણવાથી, ગ્રંથો વાંચીને અથવા દેશાટન કરેથી અનેક દેશના રાજધર્મ-નીતિ-વિદ્યા-કલાકોશલ્ય-રીતભાતસંબંધી ઉછીકતો જાણવાથી, મોટા પુરૂષોનાં ચરિત્ર જાણવાથી, વિદ્વાન પુરૂષોના વિચારો જાણવાથી આપણને ઘણા ઘણા વિષયોની જાણ થાયછે, અને તેની સાથે સ્મરણશક્તિ વધેછે. એકજ વિષય ઉપર જુદાં જુદાં મતો જોઇને, જુદે જુદે ઠેકાણે જુદું જુદું જોઇને ખરું ને સાચું કીયું તે નક્કી કરવા તરફ આપણી વૃત્તિ જાયછે, ને એથી તુલના-વિચાર-શક્તિ, વાદશક્તિ, પસંદ કરવાની શક્તિ, ઈત્યાદિ શક્તિઓ કામે લાગ્યાથી કેળવાય છે, ને આપણા વહેવાર કામમાં ઉપયોગી થઇ પડેછે. ગ્રંથો વાંચવાથી ને ભાષણ કરનારાઓને સાંભળવાથી નવી નવી જાણ થાયછે એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ કેવી રીતે વિચાર કરેછે,

વિચારોને કેવી રીતે ગોઠવેછે, કેવી સ્પષ્ટ સુંદર ને અસર કરતી વાણીમાં વિચાર બહાર પાડેછે તે સૌ આપણે જાણીએ છીએ, ને આપણી શક્તિમાં વધારો કરીએ છીએ. કેટલાક, કેળવાયલી બુદ્ધિ નહિ તેથી, બીજાના જોલવાપર વિશ્વાસ રાખી ઠગાયછે; કેટલાક પોતાની દૃષ્ટી બુદ્ધિથી એક વિષય ઉપર અનેક રીતે વિચાર કરી શકતા નથી, પણ થોડો ઉપલક્ષ્યો વિચાર કરી તે ઉપર મત બાંધી તેનેજ ખરું છે એમ ઠાકી બેસાડે છે તેથી તેને ને બીજાઓને બહુ ગેરફાયદા થાયછે; કેટલાક પોતાનેજ પસંદ પડતી વાતનો આગ્રહ રાખેછે, ને જોડી તકરારથી સાબીત કરી બીજાઓને લલામણ કરેછે; કેટલાક લોક તરત માને તેવા દાખલાઓ આપી સમજાવી દેછે-એવે એવે પ્રસંગે સાવધ રહેવાને, સામાના જોલવા ઉપર વિચાર કરવાને, સામાનું જોડું મત તોડવાને, સામાનું ખરું ને સુંદર મત પસંદ કરવાને કેળવાયલી બુદ્ધિનું જરૂર કામ પડેછે. મનશક્તિયો કેળવાયછે તેમાંજ નહું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે તો તે કેળવાયા પછી કાર્ય-અનુભવ ઉપરથી નહું જ્ઞાન કેમ ન પ્રાપ્ત થાય? નવા જ્ઞાન ઉપરથી નવો અનુભવ, નવા અનુભવ ઉપરથી પાછું નહું જ્ઞાન, એ રીતે આપણું મન કેળવાયછે ને મોટાં અધરાં અસાધ્ય કામ સહેલથી કરી શકેછે; જ્યારે માણસ પોતાની મેળે પોતાની અનેક જાણનો પ્રસંગ પ્રસંગપ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે, કાર્યકાર્યની તુલના કરી શકે, લાભાલાભ સમજી શકે, સુક્તિયો કામે લગાડી શકે, વિવેકસદ્ગુણથી પોતાની શક્તિ દેખાડવી શકે ત્યારે તે કેળવાયતું કહેવાય.

જેમ ઉપર લખેલી શક્તિયો કેળવાયછે-વિચાર તર્ક વધેછે તેમ સારી સંગતિમાં રહેવાના અભ્યાસથી, સુખોદય તથા સુદૃષ્ટાંત મનમાં ઠાંસ્યા કરવાના અભ્યાસથી, ને તેપ્રમાણે વર્તવાને અભ્યાસ કર્યો કરેથી આપણી નીતિવૃત્તિ પણ દૃઢ ને સુશોભિત થાયછે. સદ્ગુણના ઉપર આસક્તિ રાખવી અને દુર્ગુણના ઉપર નિરંતર ધિક્કારથી જોતું એ સહજ બનતું નથી. સંસારમાં અનેક લાલચ, લોભ ને મોહ છે તેથી ચિત્તવૃત્તિ દુરાચારમાં ફસી પડવાને તત્પર થાયછે. એ વેળા બોધ તથા દૃષ્ટાંતનું સ્મરણ તરત આવતું આવતું નથી, ને કદાપિ આવેછે તોપણ તે જોરસા આગળ દબાઈ જાયછે માટે ધર્મ તથા સદ્ગુણસંબંધી મૂળતત્ત્વ જો અભ્યાસથી મનમાં સજડ ચોટ્યા હોય અને તેનેજ વળગી રહેવાનો અભ્યાસ પડ્યો હોય તો પછી કુદર્મ તરફ ચિત્તનું વલણ કોઈ દહાડો થાયજ નહિ. લાલચમાં ફસાવવાના વખત ઉપર ઈશ્વરના લયનું, યજ્ઞાતપના લયનું,

તાં જે મળે તેમાં રાજ રહેલું એમ લોક સમજે છે. પણ જુઓ, મનુષ્યનો સ્વભાવ જ છે કે, તેને એકની એક સ્થિતિમાં રહેલું ગમતું નથી. તેને નહું નહું જોવાનો ને પોતાની સમૃદ્ધિ વધારવાનો લોભ હોય જ છે, તે નવાં ને વધારે સુખની આશા રાખે જ છે, તો હવે તેનામાં વિવેક-સંતોષ ક્યાંથી રહે? જે સંતોષે રહ્યા હોય તો યુરોપ અને અમેરિકાના લોક ઉદ્યમી, યશસ્વી, સમૃદ્ધિમાન ને તે પ્રમાણે સુખી છે તે કેમ થાત? આપણા લોક ન મળ્યાનેલીધે સંતોષ ધરી બેઠા છે, માટે શું તે પેલાઓ કરતાં વધારે સુખી છે? અયોધ્યાની ને હરિતનાપુરની શોભા કરતાં હાલનાં પારિસ લંડનની શોભા વધારે નથી? રામ ને કૃષ્ણ એના કાળના લોક કરતાં હમણાના કાળના ઇંગ્લિશ, જર્મન, અમેરિકન, રૂઝ એ વધારે સુધરેલા નથી? જે છે એમ કહેશે. તો એઓ પેલા કરતાં વધારે સુખી હોવા જ નેહએ. આપણે સુખી નથી એ વાત ખરી. સંતોષનું સુખ માન્યાથી ને આંચલ્ય ખાયાથી આપણે જડ ને વહેમી થયા છીએ. અંગ્રેજ રાજ્ય થયા પછી આપણે નહું નહું અનુભવવા માંડ્યું છે, પણ તેથી શું આપણે તે રાજ્ય થતા પહેલાં હતા તેવા સુખી નથી? નહું જાણવાની હોંસથી, નહું જાણેથી ને નવી આશાથી આપણે નવી રીતનું સુખ ભોગવીએ છીએ; હવે સંતોષનું નિસ્તેજ સુખ સાંઢે કે હોંસ આશાનું સતેજ સુખ સાંઢે? એ સતેજ સુખથી આપણે ઉદ્યમ કરીએ છીએ ને એથી ફળપ્રાપ્તિ થશે, સમૃદ્ધિ ને સુખ વધશે. પ્રકાશ સૌને ગમે, અંધારું ન ચાલતાનું સૌને ને જરૂર કરીને કાળાં કામ કરનારને ગમે. કોઈ કહેશે કે અસંતોષી દુઃખમાં આવે છે ત્યારે તેને બહુ દુઃખ થાય છે તો એના કરતાં સંતોષી રહેલું એ વધારે સાંઢે છે. હુઃખ તો અનિવાર છે, સંતોષી ને અસંતોષી બંનેને છે; જેમ સંતોષીને પોતાનાં દુઃખમાં અચાસનેલીધે થોડું દુઃખ થાય છે તેમ અસંતોષીને નામ

છે; દિવસ પછી રાત ને રાત પછી દિવસ; પ્રકાશ પછી અંધારું, અંધારા પછી પ્રકાશ; એ પ્રમાણે ચાલ્યું જાય છે. સ્વભાવ, જ્ઞાન વિવેક, ને યોગ એથી આપણે કર્મ કર્યાં કરીએ છીએ; કર્મ ઉપરથી સ્થિતિ ધરાય છે; તેમ વળી સ્થિતિ પ્રમાણે કર્મ કરીએ છીએ, ને એમ સ્થિતિ કર્મનાં પણ રૂપાંતર જોવામાં આવે છે. સંસાર એ નાટક છે ને એમાં જ્યાં લાંબુમાધુમ થઈ રહી છે; આપણે પણ ધૂમીએ છીએ. આપણાથી ધૂમ્યાવિના રહેવાનું જ નથી. પ્રવૃત્તિમાં રહીએ છીએ, કામકાજમાં પ્રવૃત્ત છીએ, પ્રવૃત્તિ આપણને સર્જિત છે તો પછી નિવૃત્તિ ને સંતોષથી સુખ છે એ ભણ્યું મિથ્યા કેમ ન થાય? રામ ધણી જ્ઞાની હતા માટે શું તે પ્રવૃત્તિમાં નહોતા? પ્રવૃત્તિમાં રહી પ્રપંચી રાજનીતિથી રાવણને નથી હાલો. રામના ગુરુ વસિષ્ઠ તે કર્મચક્રી તત્ત્વદર્શી હતાં. જનકવિદેહી શું રાજકારણ નહોતા કરતા? ધૃમ, અર્જુન, શક્ય, દ્રોણ એઓએ જુદાં શાસ્ત્ર કયાં? મારા તો નાન વિચાર કે નિવૃત્તિવિવેક સમજ સ્વભાવકર્મથી પ્રવૃત્તિ રાખવી ને ઉદ્યમ ફળના લહાવા લેવા એ સુખ જ્યા પ્રકારનું છે, ને એ સુખ જે ધણીવાર રહે તેવું હોય તો એ સર્વોપરિ ને ઉત્કૃષ્ટ છે.

અકેક જણનું સુખ દેશના સર્વ જણના સુખ સાથે ઘણાખરો સંબંધ રાખે છે. દેશના સુખવિષે બોલતાં તેમાં રહેનાર અકેક જણના સુખને વિષે પણ વિચાર બંધાય છે માટે હવે દેશના-ઘણા જણનાં સામાન્ય સુખ વિષે થોડુંએકઃ—જ્યાંના લોક ઘણા કાળસૂધી રાજ્ય-ધર્મ-નીતિ-સંસાર-વિદ્યા-કળા-સમૃદ્ધિ ઈત્યાદિના સંબંધમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ સુખ ભોગવ્યાં કરે છે તે લોક વધારે સુખી કહેવાય. બ્રાહ્મણોએ ને ક્ષત્રી રાજાઓએ ઘણા કાળસૂધી દેશ સુખી રહે તે વિષે કંઈ વિચાર કીધા નથી. તે તો દેવાર્થી એટલે નજર કરે. તેમ અજ્ઞાન પ્રજા જે પોતાના વર્તમાન સુખથી સંતોષે રહી, જે પોતાના

પોતાના ઉપયોગમાં આણ્યાં છે. જમીન ખેડેથી ને તે ઉપર ખીજ ક્રિયા થયેથી તેનો પાક આપણા કામમાં આવે છે. ખાણો ખોદેથી ને પછવાડેથી ખીજ ક્રિયા થયેથી ધાતુ આપણા કામમાં આવે છે. અવલોકનશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ એથી માણસે ગુમારવિનાના શોધ કર્યાં છે ને સુખસામગ્રીમાં વધારો કર્યો છે. ઈશ્વરે મનુષ્યને માટે સુખસામગ્રી તૈયાર નથી કરી મૂકી, પણ એણે પોતાની બુદ્ધિથી તૈયાર કરવી એવો તેનો (ઈશ્વરનો) હેતુ હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અર્થાત્ કેળવણી લેવી ને કરવી એ આપણી ફરજ છે. હીરો ખાણમાંથી નીકળે છે ત્યારે તેટલો પ્રકાશ નથી આપતો, પણ ઘસાયા પછી પ્રકાશ આપે છે. અને માણસને વિષે પણ તેમજ છે. આપણું જ્ઞાન, આપણો સ્વભાવ, આપણી રીતભાત કેળવણીથીજ પોતાનાં ખરાં તેજસ્વી સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે. અને એજ કારણથી રાતમાં રહેનારો લોક અને નગરમાં રહેનારો બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રી એક બીજાથી જુદા પડે છે. બંને માણસ છે, બંનેમાં કુદૃતીશક્તિ ને સદ્ગુણ છે, પણ એકમાં તે કેળવાયલાં નથી ને બીજાનામાં તે કેળવાયલાં છે. કેળવણી એ માણસનું મોટું બળ છે, કે જેથી સિંહ, ગજ સરખાં પશુ વશ થાય છે, ને અનેક નવી સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. કેળવણી એ મોટો પ્રકાશ છે કે જેથી ઘણી ઘણી વાતો આપણને કાયદો કરનારી ને અજ્ઞાન-અધારામાં હોય છે તે જોવામાં ને પછી ઉપયોગમાં આવે છે. કેળવણીથીજ આપણે પરસ્પરના ધર્મ સમજીએ છીએ, ઈશ્વરને ઝોળખી શકીએ છીએ અને તેનાં અનંતશક્તિ, અપાર ડહાપણ ને અનંત યશવિષે વિચાર કરતાં ગુમ થઈ જઈ આપણે આપણો ગર્વ મૂકીએ છીએ ને તેના ભક્ત થઈ રહીએ છીએ.

કેળવણીને માટે ખંત તથા શ્રમ અવશ્ય છે. કેટલુંક કામ સહેલથી થાય છે ને કેટલુંક ઘણું શ્રમે થાય છે, પણ જે ઘણું શ્રમે થાય છે તે ઘણું મૂલ્યવાન ને લાભકારી હોય છે. દંડાળો ન આણતાં હોંસ, શ્રમ, ધીરજ, ખંતથી ક્યાંકરીએ તો કોઈ દહાડો પણ કામ પાર પડેજ. અભ્યાસથી સંધું સહેલું થઈ પડે છે. ઉદ્યોગનું ફળ વહેલું મોટું મળે છેજ. અસાધારણ બુદ્ધિનાં મોટાં માણસો દહેવાય છે તેઓએ પણ ઘણો શ્રમ કરી ઘણાં દુઃખ વેડી ઘણીવાર હાર ખાઈ પોતાની શક્તિયો કેળવી હોય છે,

ને તેથીજ તેઓ સંધિ મળેથી મોટી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. આજસ ને અજ્ઞાન ને વહેમ એ માણસના મોટા શત્રુ છે, તે તેને દુર્દશામાં રાખે છે; એ શત્રુને મારી દહાડનાર ઉદ્યોગ ને જ્ઞાન છે, માટે એ બંને વધારો કરવાનો અભ્યાસ જરૂર જોઈએ.

માણસે કુદૃતીજ હાલતમાં રહેવું એમ નથી, પણ તેણે પોતાના ઉદ્યમમાં પોતાની હાલત વધારે વધારે સારી કર્યાં કરવી એવું ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે. કુદૃતને કેળવ્યાથી વધારે સારી હાલત થાય છે. માટે આપણા મનને પૂરતી કેળવણી આપવી જોઈએ. સ્વભાવરૂપી ઘોડાને વિવેકની લગામ ધાલી કેળવવો જોઈએ, શરીરને કસરતથી કેળવી તૈયાર કરવું જોઈએ, પણ તેમ વગર વિચારે ન વાપરતાં નિર્બળનું સંરક્ષણ કરવા વગેરેના કામમાં વાપરવું જોઈએ. ધનને ક્ષણભંગુર મોજશોખમાં, ક્ષણભંગુર માનના લોભથી નાતવરા ને વસ્ત્રોડાના ખર્ચમાં હડાની દેવું ન જોઈએ, પણ વૃદ્ધકાળ તથા આપત્તિકાળને માટે અને કુટુંબના ભરણપોષણ તથા બાળકની કેળવણીને માટે રાખી વધવું હોય તે દેશીભાઈના સુખને અર્થે પરમાર્થમાં વાપરવું જોઈએ. તન-મન-ધન-બળ કેળવણીથી વધારવાં; ને વ્યવસ્થા હોય તોજ તે વધે માટે વિવેક વ્યવસ્થા રાખતાં શીખવાને પણ કેળવણી જોઈએ. આપણી કુદૃતી શક્તિ ને ધૃચ્છા કેળવાયા પછી ઘણામાં ઘણી કેટલી છે તે જાણવું, મનની શક્તિયોને જ્ઞાન તથા અભ્યાસથી કેળવવી, ઉદ્ધત જોસ્સાને વિવેકમાં રાખવા, રીતભાત સુધરૂં રાખવી, અવલોકનશક્તિ તથા વિચાર ડહાપણ વધારવાં, ધર્મનીતિનાં મૂળતત્ત્વ જાણી તેને અનુસરી વર્તવાનો નિશ્ચય રાખવો એ સૌ કેળવણીના વિષય ને કર્મ છે. એક વિદ્વાન્ દહે છે કે “જે કેળવણીથી માણસ પોતાનાં ને પોતાના દેશનાં કામ પ્રમાણિકપણાવડે, કળાદૌશલ્યવડે અને પરમાર્થબુદ્ધિવડે કરવાને લાયક થાય તેજ પૂરી ને ખરી કેળવણી છે.” બીજે દહે છે કે “સ્વાભાવિક વૃદ્ધિને કળાથી દોરવવી તે કેળવણી કે જેથી બુદ્ધિ તથા સદ્ગુણ એ બંને સાથે મળી પ્રકાશિત થાય. કેળવણી પામેલા માણસો પણ મરી જાય છે, તોપણ તેઓની બુદ્ધિ તથા તેઓના સદ્ગુણ આવતા જમાનાના લોકને ઉત્તેજન આપી બુદ્ધિ વધારનાર, દુઃખ ઓછું કરનાર, ને સુખ આપનાર થાય છે.”

૩. ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ.

આ સંસારમાં મનુષ્ય માત્રનો ઉદ્દેશ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. જુદા જુદા માણસને જુદા જુદા પ્રકારનું

સુખ હોય છે. આપણા લોકે સંતોષમાં ખરું ને મોટું સુખ માની લીધું છે. સંતોષ એટલે શું? લોભ ન રાખ-

અપકીર્તિના લયનું, સ્મરણ થવું ને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી કે મને પાપમાં પડતો હોય; વળી એટલું થયા છતાં પણ કશા તો પશ્ચાત્તાપ કરવો, અને પછી પાછી ચાનક રાખી મન મારી બીજાવાર લાલચમાં ન ફસાવું, ને સદ્ગુણને વળગી રહેવાની ખંત રાખવી;—એ પ્રમાણે અભ્યાસ થયેથી શુદ્ધ સદ્ગુણી થવાય છે; પણ એને માટે બાળપણથીજ સદ્ગુણ ઉપર પ્રીતિ બેસવી જરૂર છે. દુઃખમાં ધીરજ, પુણ્ય પરમાર્થ કામ કરવામાં તત્પરતા, સત્યને માટે શૌર્ય ને હિંમત, સર્ગાસંબંધી ઉપર હેત, જનદયા, દેશભક્તિ, ઇત્યાદિ સદ્ગુણ પણ કેળવણીથી દૃઢ થાય છે ને જગત્માં પ્રસિદ્ધિ પામે છે. મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર, ઇતિહાસ ને કવિતાં વાંચવાની બહુ જરૂર છે. એથી મનુષ્યજાતના અનેક સ્વભાવગુણથી જાણીતાં થવાય અને દુર્ગુણી પુરુષને અંતે દુઃખ થયલાં ને સદ્ગુણીને જ્ય મળેલા તે જાણવામાં આવેથી દુર્ગુણ ઉપર ધિક્કાર ને સદ્ગુણ ઉપર પ્રીતિ બેસે. મનુષ્યમાત્રમાં સદ્ગુણનાં બીજ હોય છે, પણ ઘટતી ને રૂડી કેળવણીવિના સદ્ગુણ, સુંદર વૃક્ષરૂપે જગી શોભતા નથી.

વળી કેળવણીનો ત્રીજો વિષય સુધડતા આણવાસંબંધી છે. ક્યાં કેટલી મર્યાદાથી ને કેટલા વિવેકથી બોલવું, પહેરવે ઓઢવે કેઈ રીત રાખવી, મિત્ર શત્રુ સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ વિષયોની જાણ જરૂરની છે; તેમ તેનો પ્રસંગ પરવે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો ને તેમાં આ ઘટવું સાફ ને તે અઘટવું નરસું છે માટે આમજ રહેવું ને રાખવું, કરવું ને કરાવવું, એ સંધાનેસાફ પણ કેળવણીની જરૂર છે. શહેરી લોકમાં ગામડીઆની રીતભાત હસવા જેવી થઈ પડે છે, દરબાર ન દીઠેલું એવાઓની રીતભાત ઉપરથી તેઓની દરબારમાં ફેલેતી થાય છે, વિદ્વાન્ થઈને ક્રોધમાં અધટિત વચન કહાડે તો તેને નકાફે કહેવાય છે. ઘરમાં યથેચ્છ ભાષણ કરનારો સભામાં પણ તેમ કરે તો સૌને નકાફે લાગે ને તેને પોતાને ખરતાવો થાય, માટે વિવેક ને સુધડતા એ રાખવાં જરૂર છે. જાયા કુળની રીતભાત અને કુલીન તથા ભણેલા માણસોની વર્તણૂક એ જોયાથી સુધડતાની કેળવણી મળે છે. સુધડતા ઉપરથી અભણ ને ભણેલો, ગામડીઓ ને શહેરી, નીચકુળનો ને જાંચકુળનો તરત પરખાઈ આવે છે. સુધડતાવિના મોટાં માણસનું રૂડું શૌર્ય તે કેવળ ધાતકીપણું થાય છે, તેનું ભણેલું તે દહોડરાલાપણામાં ખપે છે અને તેનો હાસ્યવિનોદ તે લાંડ ભવાયાના જેવો ગણાય છે. વિવેક, સભ્યતા, નમ્રતા, મળતાવણીપણું એથી મિત્રપ્રાપ્તિ થાય છે ને સંસારી કામકાજમાં વહેલું ફવાય છે. કુલમોટપ, વિદ્યા,

પદવી, ઈલાહિને શોભાવનાર વિવેકવિચાર છે,—હક તાઈ નથી. જેમ જેની સુધડતા તેમ તેનું માન ને તેના ઉપર પ્રીતિ જોવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની કેળવણી દરેક માણસને જરૂરની છે. દુનિયાદારીનો અનુભવ અને કેળવાયેલી જ્ઞાનશક્તિ હોય તોજ શાસ્ત્રધારા બંધાય, યુક્તિ—વ્યવસ્થા થાય, ન્યાય કરાય, ગ્રંથ લખાય, ને સભામાં ભાષણ આપાય. વિદ્યાકળાના શોધ ને ચંત્રાદિકથી કાર્ય થાય તે પણ જ્ઞાનશક્તિની કેળવણીવડે. સંદેહ તથા મુશ્કેલીનો ખુલાસો કેળવાયેલી વિચારશક્તિથી તરત થાય. વળી દ્રવ્યમાન-પદ્ધતિનો લાભ અને જોયો આનંદ મળે. અનીતિથી દૂર રાખનાર અને નીતિથી સુખ તથા માન વધારનાર કેળવણીજ છે. અંધી માણસ પોતાનો ટેક ને મોલો જાળવી રહે છે; પોતાને તેનું બીજને એ જે મોટા તથા રૂડો વિદ્વાન તે પ્રમાણે પોતે વર્તે છે ને બીજને વર્તે તેનું શીખવે છે; અંધીરુપણને અકળામણમાં નકારાં કામ કરવાની વૃત્તિ થાય છે તેને મન મારી અટકાવે છે અને સુખ તથા માનનો અતિ લોભ થાય છે તેને વિવેકથી હૃદમાં રાખે છે. દુર્ગુણીની નિંદા થાય છે અને સદ્ગુણીનું વેળાએ ફાવડું નથી તોપણ તેનાં વખાણજ થાય છે, માટે સદ્ગુણને મૂકવા નહિ ને ધીરજથી કામ કર્યાં કરવાં; તેમ આપત્તિમાં ધીરતા, સંધિ-પ્રસંગે શૌર્ય, હિંમત, સાહસ, બવહારમાં પ્રમાણિકપણું, દેશભક્તિ, રાજ્યભક્તિ, ઈશ્વરભક્તિ, પરમાર્થમતિ, ઈત્યાદિ સૌ કેળવણીથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. કૂવડતાને, બિછાંછળાપણાને, છાલકાપણાને, બીકણપણાને, જંગલીપણાને, ગ્રાહસપણાને, ખસેડનાર અને વિવેકમર્યાદાથી વર્તતાં શીખવનાર અને રૂપગુણસૌંદર્ય તથા સ્થિતિઅવહારસૌંદર્ય ઉપર યોગ્ય પ્રેમ રખાવી સ્વચ્છતા તથા સુધડતાથી સૌ પ્રસન્ન થાય ને માન આપે તેનું કરાવનાર કેળવણીજ છે.

કોઈ પણ વાતની કેળવણી એટલે તે વાતની પછવાડે શ્રમ લઈ તેને સુધારી ઉપયોગમાં આવે તેવી કરવી. ધંધામાં કેળવણી લેવી એટલે વંચો કરવાનો અભ્યાસ રાખી તેમાં જાણીતા થવું. પશુપક્ષીને કેળવવાં એટલે તેઓનું વિકરાળપણું, બીકણપણું જાણ અને આપણી સાથે હળી જઈ આપણું કહું કરે તેવી હાલતમાં તેમને આણવાં. મનની કેળવણી એટલે મનને વધારે કામ કરવું, વધારે સદ્ગુણી ને વધારે ડાહ્યું કરવું. ઈશ્વરે માણસનામાં જ્ઞાનશક્તિ ને ઇચ્છાશક્તિ એ બે વિશેષ મૂક્યાં છે કે જેની કેળવણીથી તેણે અનેક પદાર્થોના સ્વભાવ જાણી અનેક વ્યવસ્થાથી તેઓને રૂપમાં આણી

પોતાના ઉપયોગમાં આવ્યાં છે. જમીન ખેડેથી ને તે ઉપર ખીજ ક્રિયા થયેથી તેનો પાક આપણા કામમાં આવે છે. ખાણો ખોદેથી ને પછવાડેથી ખીજ ક્રિયા થયેથી ધાતુ આપણા કામમાં આવે છે. અવલોકનશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ એથી માણસે શુભારવિનાના શોધ કર્યાં છે ને સુખસામગ્રીમાં વધારો કર્યો છે. ઈશ્વરે મનુષ્યને માટે સુખસામગ્રી તૈયાર નથી કરી મૂકી, પણ એણે પોતાની બુદ્ધિથી તૈયાર કરવી એવો તેનો (ઈશ્વરનો) હેતુ હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અર્થાત્ કેળવણી લેવી ને કરવી એ આપણી ફરજ છે. હીરા ખાણમાંથી નીકળે છે ત્યારે તેટલો પ્રકાશ નથી આપતો, પણ ઘસાયા પછી પ્રકાશ આપે છે. અને માણસને વિષે પણ તેમજ છે. આપણું જ્ઞાન, આપણો સ્વભાવ, આપણી રીતભાત કેળવણીથીજ પોતાનાં ખરાં તેજસ્વી સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે. અને એજ કારણથી રાતમાં રહેનારો ભીલ અને નગરમાં રહેનારો બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રી એક ખીજથી જુદા પડે છે. બંને માણસ છે, બંનેમાં કુદૃતીશક્તિ ને સદ્ગુણ છે, પણ એકમાં તે કેળવાયલાં નથી ને ખીજનામાં તે કેળવાયલાં છે. કેળવણી એ માણસનું મોટું બળ છે, કે જેથી સિદ્ધિ, ગજ સરખાં પશુ વશ થાય છે, ને અનેક નવી સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. કેળવણી એ મોટો પ્રકાશ છે કે જેથી ઘણી ઘણી વાતો આપણને ફાયદો કરનારી ને અજ્ઞાન-અંધારામાં હોય છે તે જોવામાં ને પછી ઉપયોગમાં આવે છે. કેળવણીથીજ આપણે પરસ્પરના ધર્મે સમજીએ છીએ, ઈશ્વરને ઓળખી શકીએ છીએ અને તેનાં અનંતશક્તિ, અપાર ડહાપણ ને અનંત યશવિષે વિચાર કરતાં ગુમ થઈ જઈ આપણે આપણો ગર્વ મૂકીએ છીએ ને તેના ભક્ત થઈ રહીએ છીએ.

ને તેથીજ તેઓ સંધિ મળેથી મોટી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. આજસ ને અજ્ઞાન ને વહેમ એ માણસના મોટા શત્રુ છે, તે તેને દુર્દશામાં રાખે છે; એ શત્રુને મારી કદાચનાર ઉદ્યોગ ને જ્ઞાન છે, માટે એ બેનો વધારો કરવાનો અભ્યાસ જરૂર જોઈએ.

માણસે કુદૃતીજ હાલતમાં રહેવું એમ નથી, પણ તેણે પોતાના ઉદ્યમમાં પોતાની હાલત વધારે વધારે સારી કર્યાં કરવી એવું ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે. કુદૃતને કેળવ્યાથી વધારે સારી હાલત થાય છે. માટે આપણા મનને પૂરતી કેળવણી આપવી જોઈએ. સ્વભાવરૂપી ઘોરાને વિવેકની લગામ ઘાલી કેળવવો જોઈએ, શરીરને કસરતથી કેળવી તૈયાર કરવું જોઈએ, પણ તેમ વગર વિચારે ન વાપરતાં નિર્બળનું સંરક્ષણ કરવા વગેરેના કામમાં વાપરવું જોઈએ. ધનને ક્ષણભંશુર મોજશોખમાં, ક્ષણભંશુર માનના લોભથી નાતવરા ને વરઘોરાના ખર્ચમાં ઉડાવી દેવું ન જોઈએ, પણ વૃદ્ધકાળ તથા અપત્તિકાળને માટે અને કુટુંબના ભરણપોષણ તથા યાજની કેળવણીને માટે રાખી વધવું હોય તે દેશીભાઈના સુખને અર્થે પરમાર્થમાં વાપરવું જોઈએ. તન-મન-ધન-બળ કેળવણીથી વધારવાં; ને વ્યવસ્થા હોય તોજ તે વધે માટે વિવેક વ્યવસ્થા રાખતાં શીખવાને પણ કેળવણી જોઈએ. આપણી કુદૃતી શક્તિ ને ઇચ્છા કેળવાયા પછી ઘણામાં ઘણી કેટલી છે તે જાણવું, મનની શક્તિયોને જ્ઞાન તથા અભ્યાસથી કેળવવી, ઉદ્ધત જોસ્સાને વિવેકમાં રાખવા, રીતભાત સુધર રાખવી, અવલોકનશક્તિ તથા વિચાર ડહાપણ વધારવાં, ધર્મની તિનાં મૂળતત્ત્વ જાણી તેને અનુસરી વર્તવાનો નિશ્ચય રાખવો એ સૌ કેળવણીના વિષય ને ધર્મ છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે “ જે કેળવણીથી માણસ પોતાનાં ને પોતાના દેશનાં કામ પ્રમાણિકપણાવડે, કળાકૌશલ્યવડે અને પરમાર્થબુદ્ધિવડે કરવાને લાયક થાય તેજ પૂરી ને ખરી કેળવણી છે.” ખીજે કહે છે કે “ સ્વાભાવિક વૃદ્ધિને કળાથી દોરવવી તે કેળવણી કે જેથી બુદ્ધિ તથા સદ્ગુણ એ બંને સાથે મળી પ્રકાશિત થાય. કેળવણી પામેલા માણસો પણ મરી જાય છે, તોપણ તેઓની બુદ્ધિ તથા તેઓનાં સદ્ગુણ આવતા જમાનાના લોકને ઉત્તેજન આપી બુદ્ધિ વધારનાર, દુઃખ ઓછું કરનાર, ને સુખ આપનાર થાય છે.”

૩. ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ.

આ સંસારમાં મનુષ્ય માત્રનો ઉદ્દેશ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. જુદા જુદા માણસને જુદા જુદા પ્રકારનું

સુખ હોય છે. આપણા લોકે સંતોષમાં ખરું ને મોટું સુખ માની લીધું છે. સંતોષ જોટલે શું? લોભ ન રાખ-

તાં જે મળે તેમાં રાજ રહેલું એમ લોક સમજે છે. પણ બુદ્ધિ, મનુષ્યનો સ્વભાવજ છે કે, તેને એકની એક સ્થિતિમાં રહેલું ગમતું નથી. તેને નહું નહું બેવાનો ને પોતાની સમૃદ્ધિ વધારવાનો લોભ હોયજ છે, તે નવાં ને વધારે સુખની આશા રાખેજ છે, તો હવે તેનામાં વિવેક-સંતોષ ક્યાંથી રહે? જે સંતોષે રહ્યા હોત તો ચૂરોપ અને અમેરિકાના લોક ઉદ્યમી, યશસ્વી, સમૃદ્ધિમાન ને તે પ્રમાણે સુખી છે તે કેમ થાત? આપણા લોક ન મળ્યાનેલીધે સંતોષ ધરી બેઠા છે, માટે શું તે પેલાઓ કરતાં વધારે સુખી છે? અયોધ્યાની ને હસ્તિનાપુરની શોભા કરતાં હાલનાં પારિસ લંડનની શોભા વધારે નથી? રામ ને કૃષ્ણ એના કાળના લોક કરતાં હમણાના કાળના ઇંગ્લિશ, જર્મન, અમેરિકન, ફ્રેંચ એ વધારે સુધરેલા નથી? જે છે એમ કહેશે તો એઓ પેલા કરતાં વધારે સુખી હોવાજ બેઠા. આપણે સુખી નથી એ વાત ખરી. સંતોષનું સુખ માન્યાથી ને ચાંચલ્ય ખોયાથી આપણે જડ ને વહેમી થયા છીએ. અંગ્રેજ રાજ્ય થયા પછી આપણે નહું નહું અનુભવવા માંડ્યું છે, પણ તેથી શું આપણે તે રાજ્ય થતા પહેલાં હતા તેવા સુખી નથી? નહું જાણવાની હોંસથી, નહું જાણેથી ને નવી આશાથી આપણે નવી રીતનું સુખ લોગવીએ છીએ; હવે સંતોષનું નિરતેજ સુખ સાંઝે કે હોંસ આશાનું સતેજ સુખ સાંઝે? એ સતેજ સુખથી આપણે ઉદ્યમ કરીએ છીએ ને એથી પ્રજાપ્રાપ્તિ થશે, સમૃદ્ધિ ને સુખ વધશે. પ્રકાશ સૌને ગમે, અંધારું ન ચાલતાનું સૌને ને જરૂર કરીને કાળાં કામ કરનારને ગમે. કોઈ કહેશે કે અસંતોષી દુર્દશામાં આવે છે ત્યારે તેને ખડુ દુઃખ થાય છે તો એના કરતાં સંતોષી રહેલું એ વધારે સારું છે. દુઃખ તો અગ્નિનાર છે, સંતોષી ને અસંતોષી બંનેને છે; જેમ સંતોષીને પોતાનાં દુઃખમાં અભ્યાસનેલીધે થોડું દુઃખ થાય છે તેમ અસંતોષીને ‘નામ તો કર્યું,’ ‘લહાવો તો લીધો,’ ‘ચઠતી પઠતી સૌને હોય છે,’ ‘સામગ્રી સુખ તો વધારે છે’ એવા એવા વિચારથી દુઃખ ઓછું લાગે છે. સંતોષી પુરૂષ અસંતોષીના સહવાસથી અસંતોષી થાયજ; અસંતોષી પોતાના દુઃખમાં જખ મારીને સંતોષી થવાનોજ. એક અગ્નિ દુઃખી કપાળે હાય દઈ બેસી રહે છે, ને ખીજે અગ્નિ દુઃખી ‘જીવતો નર ભદ્રા પામશે,’ એ વિચારે પાછો ખટખટમાં પડે છે ને પોતાના દુઃખને વિસારે છે ને વેળાએ પાછો હોતો તેવો સુખી થાય છે. હવે સંતોષ રાખવો સારો કે અસંતોષ રાખવો સારો? વળી બુદ્ધિ-જગત-ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લય, લય ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિ, ય ને ઉત્પત્તિ એમ ચક્રરૂપાંતર દર્શન દયાં કરે-

છે; દિવસ પછી રાત ને રાત પછી દિવસ; પ્રકાશ પછી અંધારું, અંધારા પછી પ્રકાશ; એ પ્રમાણે ચાલ્યુંજ નય છે. સ્વભાવ, જ્ઞાન વિવેક, ને યોગ એથી આપણે કર્મ કસ્યાં કરીએ છીએ; કર્મ ઉપરથી સ્થિતિ ધરાય છે; તેમ વળી સ્થિતિ પ્રમાણે કર્મ કરીએ છીએ, ને એમ સ્થિતિ કર્મનાં પણ રૂપાંતર બેવામાં આવે છે. સંસાર એ નાટક છે ને એમાં જ્યાં ત્યાં ભૂમાધૂમ થઈ રહી છે; આપણે પણ ધૂમીએ છીએ. આપણાથી ધૂમ્યાવિના રહેવાડુંજ નથી. પ્રવૃત્તિમાં રહીએ છીએ, કામકાજમાં પ્રવૃત્ત છીએ, પ્રવૃત્તિ આપણને સર્જિત છે તો પછી નિવૃત્તિ ને સંતોષથી સુખ છે એ લાણું મિથ્યા કેમ ન થાય? રામ ઘણા જ્ઞાની હતા માટે શું તે પ્રવૃત્તિમાં નહોતા? પ્રવૃત્તિમાં રહી પ્રવૃત્ત રાજનીતિથી રાવણને નથી હત્યો? રામને શુર વસિષ્ઠ તે કર્મથી તત્ત્વદર્શી હતા. જનકવિદેહી શું રાજકારભાર નહોતા કરતા? ધૃમ, અર્જુન, લોચન, દ્રોણ એઓએ બુદ્ધ-શારદા ક્યાં? મારો તો આજ વિચાર કે નિવૃત્તિવિવેક સમજ સ્વભાવકર્મથી પ્રવૃત્તિ રાખવી ને ઉદ્યમ કળના લહાવા લેવા એ સુખ બધા પ્રકારનું છે, ને એ સુખ જે ઘણીવાર રહે તેલું હોય તો એ સર્વોપરિ ને ઉત્કૃષ્ટ છે.

અકેક જાણું સુખ દેશના સર્વ જાણના સુખ સાથે ઘણીખરે સંબંધ રાખે છે. દેશના સુખવિષે જાણતાં તેમાં રહેનાર અકેક જાણના સુખનેવિષે પણ વિચાર બંધાય છે માટે હવે દેશના-ઘણા જાણનાં સામાન્ય સુખ વિષે થોડુંએકઃ—જ્યાંના લોક ઘણા કાળસૂઝી રાજ્ય-ધર્મ-નીતિ-સંસાર-વિદ્યા-કળા-સમૃદ્ધિ ઈત્યાદિ સંબંધમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ સુખ ભોગવ્યાં કરે છે તે લોક વધારે સુખી કહેવાય. બ્રાહ્મણોએ ને ક્ષત્રી રાજ્યોએ ઘણા કાળસૂઝી દેશ સુખી રહે તેવિષે દંઈ વિચાર કીધા નથી. તે તો સ્વેચ્છાએ એટલે નજ કરે. તેમ અજ્ઞાન પ્રજા જે પોતાના વર્તમાન સુખથી સંતોષે રહી, જે પોતાના રાજના કાઠમાં ને બ્રાહ્મણના તેજમાં મોહિત થઈ અંતર રહી, જે પોતાના જલમ રાજ્યોના જલમ તળે અને જાતિબંધન તળે અંધાર રહી, તેનાથી પણ દેશને માટે જાણું દંઈ થયું નહિ. સ્વદેશી ને પરદેશી શત્રુઓની સામાં શુદ્ધ થયાં તેમાં લડવામાં ક્ષત્રી ને રજપૂત-વર્ણ સિવાય, બ્રાહ્મણ કે વૈશ્ય પ્રજાને મોટો કોઈ વર્ગ નહોતો. રાજ ને પ્રજા બંને જ્યારે પોતાપોતાનો ધર્મ પોતાના દેશપ્રતિ સમજે ને સંપે વર્તે ત્યારેજ દેશની સારી સ્થિતિનેસાર સામગ્રી થાય છે-જેમાં પાછા આવતા કાળનાં રાજપ્રજા ઉમેરો કરે છે. રાજ્યમાં શું થાય છે તેનેવિષે પ્રજા બેદરકાર, વળી પ્રજા અજાણ ને હક લેવા સમજે નહિ એથી દેશની ભુંડી દશા થઈ છે. જે

રાજ્યોએ પ્રત્નને ઘટતા હક્ક આપી, દરબારી કામમાં (નતિ કુળનો બાધ ન ગણતાં) દાખલ કરી હોત એટલે પ્રત્નએ સ્વતંત્ર હક્ક મેળવ્યા હોત ને રાજકાળમાં મન રાખ્યું હોત તો વારે વારે ખીડનારા શત્રુ દીકામાં ન આવ્યા હોત. દેશની સમૃદ્ધિ વધી તો નહિ, પણ ભલડી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ. સંપીલા ઉદ્યમથી યશ મેળવવા; ખંતથી વ્યવસ્થા કરવી, વ્યવસ્થા કરી પાછા યશ મેળવવા, વળી વ્યવસ્થા કરવી એમ આલ્યાં કરેથી સુખસામગ્રી વધે છે ને ઘણો કાળ રહે છે. દેશી રાજ ને પ્રત્ન બંને દુર્દેશમાં સરખાં છે. ભલે મુસલમાનનું રાજ્ય હતું કે પ્રાકૃત ભાષા ખેડાવા લાગી, ને ભલે અંગ્રેજનું રાજ્ય છે કે સર્વ પ્રત્નમાં દેશાભિમાનનો ભેરસો ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો છે, ને દેશીજનના સામાન્યસુખને અર્થે એક્ય થવા માંડ્યું છે, ને આશા છે કે દેશી રાજવર્ગ પણ પ્રત્નવર્ગ સાથે સાર્વજનિક કામમાં સામિલ થશે. દેશનું સામાન્યસુખ ઘણીવાર રહે તેવું પ્રાપ્ત કરવું છે, એને દરેક દેશીજને ઉદ્દેશ સમજવો ને એને માટે તેણે પોતાનો ખંતી ઉદ્યોગ આરંભવો.

હવે ઉદ્યોગવિષે—ઉદ્યોગને ઉદ્યોગમાં એ શબ્દ મંગળવાચક છે. ઉદ્યોગથી થતા લાભવિષે મારે જણાવવું એ નિરર્થક છે. સૌજન્યે છે કે હાથ લાંબો કરીએ તો ઝાડેથી ફળ લેવાય, ને ચાલીએ તો મિત્રને મળાય. આગબોટ, આગગાડી, બલૂન, તાર, અનેક યંત્રો, ઝાનર, હથિયાર, છાપખાનાં, અનેક મકાનો, અનેક શ્રેયો, ઇલાદિ સૌ ઉદ્યોગનાં ફળ છે. ઉદ્યોગથી વિદ્યા કળાકૌશલ્ય વધે છે, સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે, સમૃદ્ધિ વધે છે ને તે પ્રમાણે સુખ ભોગવાય છે.

મુળકમાં તો થોડાક પણ જિજ્ઞાસામાં તો લોક ઉદ્યમને માટે જૂમ પાડે છે—કહે છે કે અમે શ્રમ કરીએ પણ કોની સાથે માથું ફેંડીએ? વાત ખરી છે. લોકના મોઢાપર આજકાલ તેજ નથી, તેઓને રોજગાર નથી. યૂરોપનાં કારખાનાંએ આપણા કારીગરોને રબળતા કર્યા છે. પરદેશ સાથે વેપાર કરવાને પૂંછ જોઈએ. ગામગામમાં આપણેનો ધંધો પણ મોઢવારીને લીધે લાભકારી નથી; ખેતીવાડી કરનાર હમેશાં એક જુદો વર્ગ છે, ને પડતર ભાંય ખેડવાનું માથે લેવામાં દ્રવ્ય તથા માણસો જોઈએ, તેમ થોડાક લોકોએ ત્યાં જઈ વસવું જોઈએ તે આપણા લોકના વિચારથી જલકું. બંકે નીકળવાથી ને શેરસટ્ટાની ખુવારીથી દેશી સરાફી મંદ થઈ છે; દેશી રાજ્યો પડીભાંગ્યાં એટલે ત્યાંથી પણ લોકોનો ઉદ્યમ બંધ પડ્યો; અંગ્રેજ સરકાર તે પોતાની નોકરીમાં કેટલાકને રાખે? દુનિયામાં ઉદ્યમની ખોટ નથી,

પણ આપણે ઉદ્યમ શોધી જાણતા નથી, અથવા જાણીએ છીએ તો તે રસ્તે ઘણાંક બંધનને લીધે જઈ શકતા નથી. પણ જ્યારે એ આપણી ભૂલ છે ત્યારે ઉદ્યમ નજર મળે! જે લોક નાતના જુદામની દરકાર ન રાખે, થોડા દહાડા કુટુંબસુખની દરકાર ન રાખે, પરદેશ ભટકે, ખોટા માની લીધેલા જાતકુળના ટેક મૂકી દે, વિદ્યા હુનર ભણે, પોતપોતાને ક્ષાવતા ઉદ્યોગ શોધે ને કરે તો લાભ થયા વગર રહેજ નહિ. ખુશામતથી ખાવા જેટલું પેદા કરવું, ખોટી મોઢાઈમાં નાતવરા વરઘોડા કરી દેવાદાર થવું, દુર્દેશમાં રીખાવું ને ગાલ ઉપર તમાચો મારી લાલી દેખાડવી ને સંતોષીમાં ખપવું એના કરતાં દેશકાળસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી, ટેકમાં રહી પોતાને ક્ષાવતા ઉદ્યમ કરવો ને તેનાં ફળ જોવાં એ આપણો પુરુષાર્થ છે. ઉદ્યમની ખોટ નથી, પણ આપણે વહેમથી કાયર, દુઃખના અલ્યાસે સંતોષી ને નસીબ ઉપર બેસી રહેનારા થયા છીએ. સંસારનાટકમાં ધામધૂમ છે, ખીન દેશના લોક પોતપોતાના વેશ રૂડી રીતે ભજવે છે ત્યારે આપણે કેમ ન ભજવવા? શું ક્યામણા દુખિયારા દેખડાવી ઈઝરાયાં કરવું ને નીસાસા મૂક્યાં કરવા? દુઃખમાં તો છીએ, હવે દુઃખથી શું કરવા ડરવું? બંને તેટલું સાહસ કરી ખાડામાંથી કાં ન ઉપર આવવું? એ વિચારનો ભેરસો લોકમાં ઉત્પન્ન થાય ને ખંતી ઉદ્યોગ ચાલે તો આપણી-આપણા દેશની સ્થિતિ સુધર્યા વગર રહે નહિ એ નક્કી છે.

દાખલા જોયા સાંભળ્યાથી, પુસ્તકો વાંચ્યાથી ને સંગતિથી ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે છે, પણ પ્રથમ પોતાની હોંસ જોઈએ. જેમ યૂરોપ ખંડના લોકોને પરસ્પર સંગતિના અને એકધર્મે-ભાષાના લાભ છે તેવા આપણે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકને નથી. તેમ મુસલમાનો જેમ હળી ગયા હતા તેમ અંગ્રેજો હળતા નથી પણ અતડા ને અતડા રહે છે ને એથી તેઓની સંગતિનો પણ આપણને લાભ નથી; પણ માટે, શું આપણે ઉદ્યમ ન કરવા? જે આપણે આપણા દેશને જય કરવો જોઈએ તો તેને અર્થે ઉદ્યોગ, શ્રમ, દુઃખ, સાહસ, નિડરપણું, સંપ, શૌર્ય, આદિ સદ્ગુણો આપણામાં પ્રથમ આવવા જોઈએ. થોડા દહાડા ઉપર મારા ધરમાં એક આઠ મહિનાની જરા તરા ઘુંટણીઆં તાણતી છોકરીને જે ઝોરડાની વચમાંનો ઉબર ઓળંગતી જોઈને હું બહુ પ્રસન્ન થયો હતો. પ્રથમ તો તે ઉબર પાસે ગઈ, પછી તે અદુકડી ખેડી, પછી તેણે હાથ લાંબા કર્યા ને પછી ઉબરનું લાકડું ઝાડ્યું, પછી મહાકંઠે તે ઉપર પડી, પછી તે ૬ આંગળ પહોળાઈના ઉબર ઉપર આ-

ડકતરાતી પડી, પછી માથું બહાર લટકવું રાખી તેણે એ હાથ ખસેડી નીચા કચ્છા ને બીજા ઓરડાની ભાંચ સાથે ટકાયા, પછી ધીમે ધીમે પોતાનું પેટ ખસેડી ઓરડામાં ઉતરી ને બેઠી ને હુશી પડી. પછી એક જાણે તેને પાછી પ્રથમના ઓરડામાં આણી તો રડી પડી-પાછી ગઈ, આવી, પડી, પણ પેટ સાથે એક હાથ દબાવ્યો ગયો તેથી તે ઉપર ઉપર પડી રહી પણ રડી નહિ, થોડી વાર પછી તેણે હાથ કઢાડ્યો ને પ્રથમની તબીબી પ્રમાણે બીજા ઓરડામાં ગઈ ને અમારા સામું બેઠા હીહી કરીને હસવા લાગી. પછી થોડી વાર અમે તેની સામા બેઠું નહિ એટલે તેણે રડવા માંડ્યું ને ન્યારે તેની સામા બેઠું ત્યારે તે પાછી હુશી. છાંડી-એ શ્રમથી જ્ય મેળવ્યો ને તેને ખુશાલી થઈ ! એ જ્ય મેળવતાં તેણે કેટલું સહન કર્યું ? માથું બહાર લટકવું બેઠા મને વિચાર આવ્યો કે સાહસમાં પ્રથમ માથું બહાર કરવું પડેછેન.

દેશમાં મોઠા કોણ ? રણશૂર, વિદ્યાશૂર ને ધનશૂર. ન્યારે તનમનધનથી અનુકૂળ એવા પુરૂષો દેશના સામાન્ય સુખને અર્થે પોતાના તનમનધનથી ઉદારતા બતાવે ત્યારે દેશની સમૃદ્ધિ વધે. રણશૂરથી જ્ય મેળવવાને આપણી પાસે સાધન નથી. શૌર્યસમાન જોયો સદૃશ્ય ને મોઢું આભૂષણ એ પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે પણ, પૂર્ણ લક્ષથી, ખંતી ઉદ્યોગથી ને ખારીક આતુરીથી શું પ્રાપ્ત નહિ થાય ?

હવે વૃદ્ધિવિષે થોડું એક. અંતે મરવું છે, એ સમજ છતાં પણ કોઈ મરવાની ઇચ્છા કરવું નથી; ઉલટી વધારે જીવવાની આશા રાખેછે; બન્ધન-દુઃખમાં પડ્યા પછી તેમાંજ સંતોષ માની રહે એવો કોઈનો જન્મસ્વભાવ નથી, ઉલટું તેમાંથી છૂટવાને તે મથન કરેછે. સ્થિતિ હોય તેથી વધારે સારી કરવાને સૌ કરેછે; વધારે વધારે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને સૌ લોભ રાખેછે. માત્ર ન ફાવેથી સંતોષ ધરી બેસેછે. મનુષ્યનો અનિવાર સ્વભાવજ છે કે તેણે પોતાની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વધારે સારી કર્યાં કરવી, તો વસ્તુતઃ અંતે નાશ ક્યાંથી હોય ? 'અંતે સૌનો નાશ છે' એ મત, ધર્મનીતિની શિક્ષા આપવામાટે અને દુઃખમાં દિલાસો મળવામાટે નીકળ્યું છે; પણ ઉદ્યમ ન કરવો, સ્થિતિ ન સુધારવી એનેમાટે નથી નીકળ્યું. ધણાંક બન્ધન, અજ્ઞાન, દુરાચરણ, અનભ્યાસ, અનુદ્યમ, અવ્યવસ્થા એવી

આપણે ધાર્યાપ્રમાણે કામમાં ફાવી શકતા નથી; પણ શું તેટલામાટે 'અંતે નાશ છે' એમ માનવું ? તે માત્ર મહોડેથીજ. બાકી કર્મ તો શું કર્યો કરવાં ? ચડતી પછી પડતી જવામાં આવેછે, પણ શું પડતી પછી ચડતીનો સંભવ નથી ? વાર, પડતી થાયછે તેનાં પણ કારણો હોયછે, ને એ કારણો જેપ્રમાણે દૂર કર્યામાં આવેછે તેપ્રમાણે પડતી મોડી આવેછે, અથવા નથીજ આવતી અથવા પડતીમાંથી પાછા ચડતીમાં આવાય છે. અંતે નાશ છે એ મત, ચડતીમાં બહેકી ન જવાને માટે છે. અગર એ મત તત્ત્વવિચારથી ખરું માનીએ તોપણ તે મતપ્રમાણે ને તેમાંથી નીકળેલા પ્રારબ્ધ વાદપ્રમાણે સંસારમાં કોઈથી વર્તાયું હોય-જડ થઈ કોઈ ધર્મમાં બેસી રહું હોય એમ નથીજ.

જોયી નીચી ભાંચ ઉપર ગાડીની જે ગતિ હોયછે તેના કરતાં બાંધેલી સડક ઉપર વધારે હોયછે. જોયી પોતાનું આવરદા વધારી શકેછે. આપણે આસડથી રોગ દૂર કરી વધારે જીવે છીએ. પૃથ્વીઉપર માણસ જાત પોતાનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધારતી જાયછે. આપણા દેશમાં મહાપુરૂષો હતા ને આજે નથી, પણ શું આજે બીજા કેટલાક દેશોમાં આપણા થઈ ગયેલા મહાપુરૂષો કરતાં જોયી પદવીના મહાપુરૂષો નથી ? છે. ઉદય અસ્ત, ભરતી ઓઠ, ચડતી પડતી, વૃદ્ધિ ક્ષય એનાં ચક્રરૂપાંતર થયાં કરેછે, તેવિષે આપણે નથી કલ્પી શકતા કે કોઈએ મુકામે તે ક્રિયા અટકશે ? અર્થાત્ જગત્માં વૃદ્ધિજ છે. વૃદ્ધિને અટકાવનાર અવ્યવસ્થા ને અનાચાર છે; માટે અવસ્થાની સાથે ઉદ્યમ કર્મ થયાં કરે તો વૃદ્ધિ પણ થયાં કરેજ. એ વૃદ્ધિના વિચારથી યૂરોપ અમેરિકાના લોક જોયાં યશસુખ ભોગવેછે. આપણે તે ભોગવતા હતા, પણ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનો મર્મ ન સમજવાથી અને આપણી અનીતિથી આપણે દુર્દેશમાં આવ્યા ને એમાંથી જોયા સદૃશ્ય-વિના આપણાથી બહાર ન નીકળ્યાં ને ત્યારે સંતોષ તથા પ્રારબ્ધને સાહી સુખ માની લેવા માંડ્યું, ને ઉદ્યમ કરવાનો સ્વભાવ છતાં ઉદ્યમનાં સાધન તરત ન મળવાથી અનેક બન્ધન, ભય એથી કાયર થઈ નીરાંતે આપણે બેઠા છીએ. એ સ્થિતિમાંથી પાછા નીકળવાને જોયા સદૃશ્ય ધારણ કરવા જોઈએ-જ્ઞાન વધું, ચાંચલ વધું, મોટાં કામ માથે લેવામાં શૌર્ય બહાર પડ્યું એટલે આપણી સ્થિતિ વધારે સારી થઈ એમ નક્કી સમજવું.

જ્યારે એક ધરના, એક નાતના, એક જાતના અથવા એક દેશના લોક, અથવા જુદા જુદા ધરના જુદી જુદી નાતજાતના ને જુદા જુદા દેશના લોક કેટલીએક વાતમાં એક વિચારના થાયછે, અને એ વિચાર પાર પાડવાને એકઠા મળી કામો કરેછે ત્યારે તે એકઠા મળવાને ઐક્ય અથવા સંપ કહીને કહેછે. સારાં અથવા નરસાં કામ પણ કામનેમાટે એક વિચારના થઈ તેનું નામ ઐક્ય અથવા સંપ એમ કહેવાયછે—કે, કલાણાં ધરનાં સૌ સંપથી રહેછે. સંપ શબ્દ સાધારણ છે. સંપ શબ્દથી વાકેશ નહિ એવા લોક થોડાજ. નિશાળમાં જતો છોકરો પણ કોઈ દહાડો ક્યારેક કરતો આવેછે કે કલાણા બે છોકરાએ સંપ કહીને મને વર્ગમાં ઉપર આવવા દીધો નહિ. સંપ શબ્દનો અર્થ લોકના સમજ્યામાં છે તે કીડ છે, સંપ રૂડાં કામનેમાટે પણ હોય ને નરસાં કામનેમાટે પણ હોય. આ લાખણમાં સંપ રાખવો એનો અર્થ આમ લેવો કે રૂડા યોગ્ય ઉદ્દેશનેજસાર સંપ રાખવો.

દુનિયામાં ઘણી ઘણી ચીજો જોઈને માણસ તેનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા રાખેછે, પણ તે તેને પોતાનાજ સામર્થ્ય થકી મળી શકતી નથી. તે જો પોતે બલાત્કારે એકલોજ અભિમાનના જોસમાં લેવા જાયછે તો તેમાં તે ઠાકર ખાઈને પડેછે. એવું છે તેથી અગર ખીજની સહાયતા લેવી તેને ગમતી નથી તોપણ, જો નથી લેતો તો ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થઈ નથી માટે નાચારીથી પણ તેને સહાયતા લેવી પડેછે; ને એ સહાયતાજ સંપની ઉત્પત્તિ છે એમ સમજવું. એક તો સ્વાર્થસાર ખીજની સહાયતા જોઈએ એ ખરું, ને જગતનું નૂર પણ તેવુંજ છે કે જેને જોઈ, દેખાદેખીથી માણસને પણ તેમ કરવાનું મન થાયછે. જુઓ આકાશ, અને જુઓ કે કોટચાવધિ તારાઓ કેવા નિયમસર એક ખીજથી અમુક અમુક અંતરે રહેલા છે! ગ્રહો પોતાની ગતિમાં ધાલમેલ કરીને સૃષ્ટિનો નાશ કરતા નથી. પેલા બે મોટા ગોળા સૂર્ય ને ચંદ્ર એનેજ જુઓની કે તેઓ કેવા સંપથી રહેલા છે! શું કામ દહાડો ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બન્ને જોડે પ્રકાશતા દીઠા? બનાબાવિના ચોમાસું નહિ અને ચોમાસાવિના બનાબો નહિ, દુનિયા ચલાવવાને સચળી વસ્તુઓ કેવી એક સંપથી રહેલી છે! ગ્રહોમાં પણ તેમજ છે.—પૃથ્વી, ખીજ, પાણી, તડકો વગેરેનો સંપ થાયછે ત્યારે તેમાંથી વૃક્ષ, પછી ફૂલ ને પછી ફળ થાયછે. અર્થાત્ જગતનું નૂર સંપ છે. કોઈ પ્રાણી પછી માણસ

કે જનાવર નિરંતર એકજુલ એક ઠેકાણે રહ્યું અને તેણે એકલાંજ કામ કીધું એવું ધણુંખરું તો જોવામાં નહિજ આવે. ખીજનું પ્રાણીઓ અને ગ્રહો ઈશ્વરે જે પ્રેરણા આપી છે તેવડે પોતાનાં કામો કર્યો જાયછે, પણ મનુષ્યને બુદ્ધિ આપી છે કે જો બુદ્ધિના યોગે તે પોતાને જોઈ, સૂઝે તેવી રીતે અનુકૂળ કરી લેછે. દુનિયામાં વસ્તુઓ જોઈને માણસ મોહ પામી જાયછે ને વિચાર કરેછે કે આમાંથી શું લેઈ, ને શું ન લેઈ, ને પછી ગભરામણમાં તે પોતાના સાથીને પૂછે છે. મહેનત કરીને લાવેલું સંભાળી રાખવાને તેને ધણું માણસની ઊંડ જોઈએ. એ સંધનાં સાધનની અનુકૂળતા કરી લેવાને સૌને એક ખીજની ગરજ પડેછે. માણસ માણસને કામ લાગેછે. માણસ ખીજ વસ્તુઓને અને ખીજ વસ્તુઓ માણસને, એમ સંધને ઠેકાણે પરસ્પર કામ લાગેછે. વનમાંથી ખશીને ગામોમાં, શહેરોમાં લોકોએ રહેવા માંડ્યું અને ત્યાં પછી પોતપોતાને રૂઠી રીતે વર્તવાસાર નાના પ્રકારના રાજ્યસંબંધી, નીતિસંબંધી, સંસારસંબંધી કાયદાઓ બાંધી બંદોબસ્ત રાખ્યા અને પછી એકઠા મળીને મંડળીઓ કહાડીને વિદ્યા વેપારનાં કારખાનાં વધાર્યાં તે સૌ સંપને જોરે. નથી તેને છે કરવામાં સંપ આદિ કારણ છે અને છે તેને નથી કરવામાં અદેખાઈ ભરેલા જુદા વિચારો મૂળ કારણ છે.

સંપ ગૌરવણું છે. તે જોઈ પણ મનજૂત દહીનો પહેલવાન છે. તે ઘણો જરો નથી તેમ ઘણો પાતળો પણ નથી. તેની રંગો કસાઈને બિંચકાયલી તૈયાર રહેલી છે. તેનું મહોડું ગોળ ને ભરાવ છે. ડાચાં બેશી ગયેલાં નથી પણ મનજૂત છે અને તેના ગાલ ઉપર તન્દુરસ્તીની લાલી આવી રહેલી છે. તેની આંખ કચકડાં જેવી નિર્મળ છે ને કાળી ભરમર તેજસ્વી કીકી છે. તે ઘણો આરોગ્ય છે. સ્વચ્છ લોહીનો ભરેલો છે તેથી તેની જૂમનેલીધે તેની આંખ દિગ્ધિત્ત્ મીચાયલી રહેછે. જોઈ કોઈ ચિત્રની ખૂબી જોતી વખત આંખને કંઈ એક ઝીણી અર્થાત્ પ્રસરેલી દૃષ્ટિને એકડી કરીને જોતો હોય તેમ તે જાયછે. તે નીચી પણ ચાર પાસ ફરતી એવી દૃષ્ટિયે મોટા ધીર અને વિચારવાળો પુરૂષ દેખાયછે. તેનું નાક મહોડાના પ્રમાણે કરતાં કંઈએક લાંબું છે અને તેને કાળી ને દંડી પણ ભરાવ મૂક છે. તેના બન્ને હાથ એકદમ જોરમાં બહાર નીકળીને કંઈ પરાક્રમ કરવાને વહેલા બેઠા એમ દેખાડાયેછે, ને તે જૂમનેલીધે તેનું જમણું પાસું કસાતાં જોરમાં ભગાર અંદર ગયેલું

અને ડાબું પાસું બહાર પડતું દેખાય છે. તેના પગની પાનીઓ જમીન ઉપરથી ઊઠવાની તૈયારીએ જાણકાઈ હોય એવી માલૂમ પડે છે. એ હસતા મહોડાના વીર-પુરુષની આકૃતિ ઉપરથીજ સર્વ મોહનળમાં પડી નય-છે અને તેથી તે જલદીથી સૌને વશ કરી લે છે. માણું જોઈએ તે જાળ, મોંઢું, ને કંઈક આગળ પડતું. કપાળ વિશાળ ને ભય. તેનામાં પ્રોઢતા, શૌર્ય, વિચાર, ચાતુર્ય વગેરે ગુણો છે તેનો તેના અવયવો ઉપરથી આ-ભાસ થાય છે.

હવે એવી રીતની જેની ઉત્પત્તિ અને એવી રીતનું જેનું સ્વરૂપ તે પરાક્રમ કર્યાવિના કેમ રહે, અને તે પ-રાક્રમ કંઈ નાનાંસૂનાં પણ ન હોય. સંપદસંપત્તિ થયે-લા લાભાલાભ કેટલા છે તે જોઈએ.

આમ કરીને જીવાનીમાં આવ્યો કે તેણે હસતાં હ-સતાં મૂછપર તાળ લેવા માંડ્યોજ છે ની ! હસતાં હ-સતાં આટલાસાડ કે તેને નીરાંત છેજ કે મેં જે કામ હાથમાં લીધું તે પાર પડ્યાવિના રહેનાર નથી. પો-તાનામાં પૂરું જોર ન હોય અથવા સામા ધણીનો પરા-જય કરતાં ધણીવાર થઈ ગઈ હોય તો મહોડાનો ચ-હેરો ફરે અને રોદ્રરસમાં જવાય. તેણું કંઈ વીર પુર-ષને હોતું નથી. ધણું માણસો એક વિચારનાં થયાથી તેઓનું જોર ધણું વધી નય છે.

ઉદાહરણ છે કે કાચા સૂતરનો દોરો ઝટ વટી નય છે, પણ જ્યારે તે ખીન્ન દોરાઓ જોડે એકઠો વણાઈને દો-રડાડે થાય છે ત્યારે તે તોડી નાંખવો મુશ્કેલ થઈ પડે-છે, અને વળી મોટા મોટા ભારોને ખેંચી લેઈ નય છે. એક માણસને ખીન્ને મળે અને જો તે બન્ને પૂરેપૂરા હોય તો તેઓનું જોર આખી દુનિયાને ભારે થઈ પડે. મા-ણસને પોતાના બળમાં, પછી શરીરબળમાં, વિદ્યાબ-ળમાં, કે બુદ્ધિબળમાં, વધારો થાય છે, અને વધારાને થોડે દુનિયામાં ફેરફાર થઈ નય છે. શિકંદર ખાદશાહ અને તેના બે ત્રણેક પ્રધાનો એઓનાં એકઠાં બળે આહા કેટલું રાજ્ય સંપાદન કીધું! એક પુરૂષ ગમે તેવો ચતુર હોય ને તેનો સંબંધી તેનો વિશ્વાસઘાત કરે તો આગ-લાનું શું ચાલે? જે હાથવિના તાળી પડેજ નહિ. ઓ-છામાં ઓછું જેનું મળતું થયાવિના કંઈજ કામ થાય નહિ. પછી તેમાં એકનું ખીન્નતા કરતાં વધારે આગળ પડે. નેપોલીયન પોનાપાર્ટે એકલાએ આખા યુરોપ-ખંડને થથરાવી મૂક્યો હતો તેમાં શું તેના મસલતદા-રાનું અને વિશ્વાસુ લશ્કરની સહાયતાનું એકઠું મળેલું પરાક્રમ-ધણું લોકોનું શરીરબળ અને મનબળ નહોતું? ને એ એકઠા બળના કરતાં જ્યારે રશિયા, પ્રુશિયા,

અને ઇંગ્લાંડ એ ત્રણ જુદા જુદા દેશના જુદા જુદા લો-કોનાં શરીરબળ તથા મનબળનો સંપ થયો ત્યારે પો-નાપાર્ટેનું કંઈજ ચાલ્યું નહિ, એ વાત પણ ખરી કે નહિ? બે વરસ ઉપર એકલા રશિયાની સામે અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, અને તુર્કનો એકઠો જમાવ હતો ત્યારે રશિયાનું શું ચાલ્યું? જે વેળા ફ્રેંચીના વચનઉપરથી રામચંદ્ર વનવાસ નીકળ્યા તે વેળા તેની પાસે શું હતું? જ્યારે તેની સાથે લક્ષ્મણ અને સીતા એ થયાં ત્યારે તેને કે-ટલી વાતથી મદદ મળી? પોતે શત્રુ મારવા જતા ત્યારે સીતાનું સંરક્ષણ કરવાને વિશેષે અને પોતાને સહાય કરવાને લક્ષ્મણ કામ લાગતો કે નહિ? ને પછી બે ભાઈનું સુઝીવ હતુમાન સાથે મળતું થયું ત્યારેજ, જે ત્યારેજ રામચંદ્રે રાવણને માચ્યો કે પોતે એકલાએજ જઈને માચ્યો? પાંચ પાંડવો પણ એકસંપે રહ્યા ને પછી તેઓએ કૃષ્ણની સહાયતાથી કૌરવનો પરાજય કીધો એ શું? કૌરવ પણ લડાઈમાં ઘણી વાર ટક્યા તે માંહોમાંહે સંપ હતો ત્યારે કેની? અને પછી તેઓ-નો પાંડવો કરતાં અંગબળમાં અને બુદ્ધિબળમાં ઘટાડો થયો ત્યારે તેઓ હાર્યા કેની?

રાજ્ય સુધારાવટમાં પણ રાજાનું અને પ્રધાનોનું એ-કદિલ હોતું જોઈએ. પ્રધાનોનું અને રાજાનું એકમત ન હોય તો પ્રધાન પ્રધાનવડે ફરે શું? નવા કાયદા બને શું? ને રાજ્યની આબાદાની થાય શું? ઇંગ્લાંડમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સુખ્ય શહેરોના વિદ્વાન પુરૂષોનું રાજકીય કામના વિચારનેસાર પ્રબળની તરફનું જે એ-કઠું મળતું થાય છે તેને પાર્લીમેંટ સભા કહે છે. એ સભા પોતાના દેશીઓના દુઃખનો વિચાર કરી તેને સરકાર-માં જાહેર કરે છે. રાજાની સત્તા રૈયત ઉપર કેટલી અને રૈયતે રાજાની કેવી ને કેટલી સત્તા માનવી એનો રાત-દહાડો તે વિચાર કરે છે. એ સભા અને રાણી વચ્ચે જો કંઈ વાંધો પડ્યો તો તે વાત તેમની તેમ રહે છે. રાજા અને રૈયત વચ્ચે ઘણો સંપ હોવો જરૂરનો છે. રાજા કહે કંઈ ને રૈયત કરે કંઈ તો તેમાં રાજા અને રૈયત બન્ને પોતાનું અકલ્યાણ કરી લે. રાજરૈયતે એક ખીન્નતા વિચારથી નવા કાયદા કરવા; રાજાએ રૈયતની સલાહ લીધા પછી દેશમાં રૂડી બવસ્થા કરવાસાડે (પોતાની મોજશોખનેમાટે નહિ) રૈયત પાસેથી ઘટતું દ્રવ્ય માગતું; એકે કાયદા કરવા ને ખીન્નએ બળવવા. રાજાએ રૈયતના હક્કમાં સાડે થાય તેવાં ઘણાં કામો કરી આપવાં વગેરે જે બાબતોથી સલાહસંપ રહે તે બાબતોની વૃદ્ધિ કરવી એથકીજ દેશની સંપત્તિ વધે છે. રાજકીય પ્રકરણમાં સંપત્તિ જરૂર અને અગત્ય ધણી છે તેવિષે લોકને છેક અજાણ્યું નથી. ઇતિહાસો વાંચ્યા-

યદી માલુમ પડે છે કે રાજ્યની સંપત્તિ અને આબાદાની વધવાને રાજની તરફથી રહેમ નવર અને રૂચિતની તરફથી રાજભક્તિ અવશ્ય જોઈએ. જો સંપ ન હોય તો તે રાજ્ય થોડા દહાડાનું સમજવું.

સાંસારિક કામમાં તો સંપની જરૂરિયાતવિષે જોલવાનું જ નહિ, કેમકે ડગલે ડગલે તેનું કામ પડે છે. સંસારની ઉત્પત્તિજ સંપથી છે. ઉત્પત્તિ છે તો વૃદ્ધિ કાં ન હોય? ઘરમાંનાં માણસોની વચમાં જો કુસંપ થાય તો તેઓ ઘર વણસાડે, ખાવે પીવે હેરાન થાય અને લોકોમાં હાથે કરીને ફેંકેલી કરાવી લે. દેશકામની વહેંચણુ કરવાસાથ નાત જાત કરવી એ સાથે છે; પણ અમે મોટા છીએ, અને જાયા છીએ, પરમેશ્વરે અમને વધારે જાયા કીધા છે, એવું અભિમાન કરવાને તથા ગાપદાદાનોજ ધંધો પસંદ ન પડે તોપણ કરવાને તથા ધર્મનું જાણીનું કહાડી અનીતિ ફેલાવવાને, અને ઘણી વાતોના પ્રતિબંધો પાળવામાં મોટાઈ છે એમ માનવાને, નાત જાત કરવી, અને તેની સંખ્યામાં જોહદ વધારે કરવો એ સઘળી, સંપને નસાડી મૂકવાની નિશાની સમજવી. એથી કુસંપ ને કનિયા વધ્યાવિના રહે નહિ ને પછી દેશની પડતી પણ આઆવિના રહે નહિ.

કુટુંબના માણસોમાં સંપ રહ્યાથી પ્રીતિ વધતી જાય છે, એક બીજાને મળીને કામો થાય છે, અને કામો આરંભયદી તે અંતલગી કાંઈ વિધાને જોતાં નથી, પણ વહેલાં પાર પડે છે. જે સગાંવહાલાંમાં, દીકરાબાપને, ઘણીઘણીઆણીને, સાસુવહુને, દેરાણીજેઠાણીને અને બીજાઓને જાનવું નથી, અર્થાત્ અદેખાઈએ સજડ મૂળ ધાલ્યું હોય છે, ત્યાં પૈસાની, શરીરની અને બુદ્ધિની હાનિ થયા વગર રહેતી નથી. કેટલાંક કુટુંબો સહજ કારણનેમાટે લડે છે, કંકાસ વધી પડે છે, આખરે સરકારદરબારમાં કનિયા જાય છે અને એ નિમિત્તે ત્રાહિતનાં ઘર ભરાય છે. ચરસાચરસીથી નાણું વવરાઈ જાય છે. રાતદહાડાની કાળજીમાં શરીર શોપવાય છે. કરવાનાં કામો થતાં નથી.

નીતિસંબંધી વાતમાં પણ સંપ મુખ્ય છે. નીતિ પાળવાનો એક હેતુ સંપ છે. અભિચાર ન કરવો, ચોરી ન કરવી અને ખૂન ન કરવું વગેરે જે નીતિયો છે તે આટલાસાથ કે પરમેશ્વરના અપરાધી ન થઈએ, અને સંસારી કામમાં ધાલમેલ ન થઈ જાય, પણ જેવું ને જેટલું જેને યોગ્ય તેવું ને તેટલું તેને મળે. અભિચારકર્મ કીધાથી સ્ત્રીપુરુષોને પરસ્પર દેખાતો પ્રેમચંદ્ર અસ્ત થઈ જાય છે અને કુસંપ આગમન કરે છે. ઈશ્વરનો કોપ ન થાય તથા કોઈનું મન દુખાય નહિ અને સર્વ જાણુ

એક બીજાને દુઃખકર્તા નહિ પણ સુખકર્તા સલાહયદી રનેહ બાંધી રહે તેનેમાટે નીતિશ્રદ્ધામાં આજ્ઞા આપી છે કે સારી રિયતિમાં રહેવાસાથ એટલે સંપયદી રહેવાસાથ નીતિ પાળવી અને નીતિ પાળવામાં અને પાળવાસાથ પાછો સંપ રાખવો. સંપ કારણ અને કાર્ય એટલે છે. જો દુનિયામાં સંપ રહે અને સંપની વૃદ્ધિ થાય એવી સઘળા લોકો કાશિશ દરે તો તેઓ અનીતિનાં કામમાં હાથ ધાલનાર નહિ.

કેટલાએક પુરુષોએ નવા નવા ધર્મના માર્ગ ચલાવી ને લોકમાં કુસંપ ધાલ્યો છે. તે કુસંપ કહાડીને દૂર રહ્યા હોત તો સાથે જીવું કે ધીમે ધીમે તે કુસંપ નીકળી જાત, પણ જીલટા ઉત્તરોત્તર અન્યમાર્ગની નિંદા કરવામાં અને દોષ કહાડવામાં અને તેથી કુસંપને વધારવાની વેતરણમાં રહ્યા છે. જુદા જુદા ધર્મમાર્ગોથી કુસંપે દેશમાં પ્રસાર કીધો છે. ત્યારે હવે બધા હિંદુઓમાં એકજ રીતની ઈશ્વરપૂજા કેમ ન હોવી? સંપ હોય તો થાય. જુદાં જુદાં મતના લોકો એક બીજાને ધિક્કારે છે, ને એવા તો ધિક્કારે છે કે પોતાનાથી અન્યમાર્ગનાં પુસ્તકને હાથ અડકાડવાને આંચકો ખાય છે; તો પછી તેમાં લખેલું શું વાંચે? એવા વહેમ કુસંપ જોઈને દેશની દામ જાણનારા પુરુષોને ઘણી ઘણી અકળામણ થાય છે.

વિદ્યાનાં કામમાં સંપ રાખવો ઘણું જરૂરનો છે. જે વિદ્વાન થયો તેણે કૂલાઈ ન જવું તથા પોતાનાથી ઉતરતા પંડિતોને તુચ્છ ન ગણવા. પંડિતોની લડાઈથી પણ કુસંપે ઘર ધાલ્યાં છે. વાદવિવાદથી પંડિતોમાં ઇર્ષ્યા વધીને વિદ્યામાં વધારો થાય છે. પણ તે વાદવિવાદથી ક્રોધ અને દ્વેષના ઘરમાં ઉતરવું નહિ. જે વિદ્વાનો સંપયદી કામો કરે છે તેમનાં પરાક્રમ અલૌકિક થાય છે. ઇચ્છાંક દેશની આટલી ચડતી છે તેનાં કારણોમાંનું મોટું કારણ આ છે કે ત્યાં વિદ્વાનોની હજારો મંડળી છે જેમાં તેઓ પોતપોતાના વિચાર જણાવે છે અને એકસંપ થઈને નવાં કારખાનાં કહાડે છે, જે કારખાનાં થકી પોતાને અને દેશને લાભ થાય છે. જુઓ, ઇચ્છાંક દેશના વિદ્વાનોની રીત અને અહિંના વિદ્વાનોની રીત. અહિંના વિદ્વાનોની રીત આવી કે મોટાઈમાં બીજાઓથી જુદું પડવું અને પોતાની મતની નવી શાળા કહાડવી. પણ એમ થયાથી દેશના લાભમાં થોડા અંધ બને છે. પણ સામાસામાની જોદણીના અંધ ઘણા લખાય છે. એક વિદ્વાને બીજાનું સત્યાનારા ન ઇચ્છવું પણ તેને આશીર્વાદ દેવો. એકને આખર મળેલી જોઈ બીજાએ બીજવાઈ ન જવું પણ પોતાને આખર મળે તેમ કરવાનો ઈર્ષ્યાથી (અદેખાઈથી નહિ) પરિશ્રમ કરવો. અ-

૫. સુખ.

સુખના વિષય અનેક છે, પણ ધણુંકરીને આપણા લોક આટલાંને સુખ કહેછે. ખટખટ-શ્રમ-રોગ-બન્ધન-ચિંતા-શોક-લયથી અલગ હોયું તે સુખ; ઇચ્છા પૂરી પડવી-શ્રમનો ખદલો મળવો-વિલેગનો સંલેગ થવો તે સુખ; ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવામાં-જે વાતનો છંદ તેનો ઉપભોગ કરવામાં સુખ; વહાલાંને સારી સ્થિતિમાં જોવા-સાંભળવામાં, નિરાશ્રિતને દયા-ઉપકાર કરવામાં ને વેરીને નુકસાન થાય તેવું ઇચ્છવામાં સુખ, ધરકુટુંબ, મિત્ર, અત્ર, વસ્ત્ર, દ્રવ્ય એથી અનુકૂળ હોયું તે સુખ; લોકમાં સાહે જોલાય-માન મળે તેમાં સુખ; જીવતાં રહેવામાં-ઈશ્વર ઉપર ભાવ-આરથા રાખવામાં સુખ, ઇત્યાદિ. કહેણીએ પણ છે-“ પહેલું સુખ તે જાતે નરા (નીરોગી), બીજું સુખ તે ઘેર દીકરા, ત્રીજું સુખ તે કોઠિયે ભર (જીવાર), ચોથું સુખ તે સત્જન નાર.” “ સુવા જેવું સુખ નહિ ને સુવા જેવું દુઃખ નહિ.” “ સંતોષસમાન સુખ નહિ.” “ નિવૃત્તિમાં મોટું સુખ છે.” “ સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ.” “ જ્ઞાનમાં સુખ છે.” “ આશા અમર છે માટે એમાં પણ સુખ છે.” “ જેણે જેમાં માન્યું તેને તેમાં સુખ,” અને સંસારમાં સુખ છેજ નહિ એમ પણ કેટલાક દુઃખિયા કહેછે. પંચદશીના ગ્રંથમાં વિષયાનંદ, આત્માનંદ, વિદ્યાનંદ, યોગાનંદ ને બ્રહ્માનંદ એમ આનંદ-સુખના પાંચ વર્ગ કર્યા છે. વસિષ્ઠકથિયે નિષ્કામ કર્મ કરવામાંજ સુખ માન્યું છે; રામ તથા જનકે મનમાં કેવળ નિવૃત્તિનું સુખ માની કુળધર્મપ્રમાણે ન ચાલતાંનાં પ્રવૃત્તિકર્મ કર્યાં છે; શુકે કેવળ નિવૃત્તિમાંજ સુખ માન્યું છે; ને કુણ્ણે મનમાં નિવૃત્તિ છતે પ્રવૃત્તિમાં ઉદ્દેશ સાથે કર્મનો ભોગ કરી એનો પણ આનંદ લીધો છે. મોક્ષ એ નિલસુખનો બીજો શબ્દ છે.

હવે જીવો પ્રાણીમાત્ર પોતાની સ્વાભાવિક પ્રેરણાથીજ આકરા તડકામાંથી શીળામાં જાયછે, પણ આપણે માણસ સમજીને જઈએ છીએ ને ત્યાં ગયાથી આપણને જે લાગેછે તે સમજીએ છીએ; હરણ, સાપ, વગેરે ગાયનથી રીઝેછે ને આપણે પણ રીઝીએ છીએ ને આપણે જાણીએ છીએ; ભગતા ચંદ્રને આપણે જોઈએ છીએ કે આપણને આનંદ થાયછે; કુંજની પાસેથી જતાં સુગંધી આવેછે ને આપણે ખુશ થઈએ છીએ; પણ ભરડાની પાસેથી જતાં કંટાળીએ છીએ; ઇચ્છાપ્રમાણે સુંદર ભોજન મળેથી આપણે રાચીએ છીએ. એ સ્પર્શ, શબ્દ, રૂપ, ગંધ રસના દાખલાઓથી જણાય છે કે

સુખ થવામાં ચિત્તનો અને બીજા વિષયનો પ્રથમ તો સંબંધ થાયછે; એ સંબંધ ચૈતન્યસ્વભાવને અનુકૂળ અથવા ચિત્તને ગમતો થાયછે; (આપણા દેશમાં અતિ તડકો, અતિ વરસાદ, અતિ ઠંડાડ, અતિ પવન એનો ને આપણો સંબંધ થાયછે, પણ તે આપણને અનુકૂળ-માફક આવે તેવો-ગમતો થતો નથી) અને આમ કરીને અનુકૂળ સંબંધ થયો કે તરત અંતઃકરણ પ્રકુલ ને સતેજ શોભી રહેછે-પ્રસન્ન થઈ રહેછે;-એ જે સ્થિતિ-પ્રસન્નવૃત્તિ અંતઃકરણની તે સુખ છે. દ્રવ્યનો ને આપણી ઇચ્છાનો અનુકૂળ સંબંધ થાયછે અથવા નથી થતો, વહાલાંના વિલેગનો અને આપણા અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થતો નથી, પણ તેના સંલેગનો અથવા સંલેગના વિચારનો અને આપણાં અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થાયછે; લોકમાં માન મળે એ વિચારનો અને અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થાયછે; નીતિ પાળવાથી ને પુણ્ય કર્યાથી ઈશ્વરની શિક્ષાનું ભય નથી પણ સ્વર્ગ સુખ છે એ આસ્થાવાળા વિચારનો અને અંતઃકરણનો અનુકૂળ સંબંધ થાયછે;-એ અનુકૂળ સંબંધોથી આત્માની વૃત્તિ આનંદમાં રહેછે. અનુકૂળ સંબંધ સહજ-સ્વભાવે પ્રાપ્ત થયેલો હોયછે; ઇચ્છા-આશા-શ્રમ-કર્મમાં ગલિત રહેલો કે જયરૂપે રહ્યો હોયછે; બહારની ઇન્દ્રિયદ્વારે થતો-થયો હોયછે અથવા મનથી-વિચારથી-તર્કથી થતો-થયો હોયછે; જે જાતનો, જે પ્રકારનો ને જેટલી વારનો અનુકૂળ સંબંધ હોયછે તે જાતનું તે પ્રકારનું ને તેટલી વારનું સુખ, સુખપાત્ર જે માણસ તેને તેના સ્વભાવ-જીણ સ્થિતિપ્રમાણે હોયછે. બીજી રીતે જોઈએ કે સુખ તે શું છે? કોઈ રાગી માણસ સંસાર વૈભવની-ઇચ્છાથી-અનુકૂળતાથી પોતે સુખી છે એમ સમજે છે; જાણે એજ અતિ રોગી થયો, તો પછી તેને સુખ નથી એટલે બહારની અનુકૂળતા છતાં પણ તે તેના ઉપભોગને પાત્ર નથી;-તે માણસ નિશ્વાસ મૂકેછે ને પછી બીજું સુખ શોધે છે-ઈશ્વરનું સ્મરણ કરેછે. એક બીજો રાગી છે તે જ્ઞાનના વિચારથી સંસારી વૈભવને અને પોતાની કાયાને પણ મિથ્યા સમજી વિરાગી ને ત્યાગી થવામાં સુખ માનેછે ને તેમ કરી ભગવદ્ભજનમાં સુખ ભોગવેછે. એક ત્રીજો રાગી સંસારમાં દુઃખ પચાથી સંસારથી કંટાળી વિરાગી થાયછે ને એમાં પણ સુખ પામતો નથી. પહેલાંને સુખ, દુઃખ ને પંચાણે માનેલું સુખ છે; બીજાંને સુખ, અધિક સુખ ને અધિક સુખ છે; ત્રીજાંને સુખ, દુઃખ ને અધિક દુઃખ છે. એ

દાખલાઓથી જણાય છે કે જે પ્રમાણે મન કેળવાયું હોય છે, જેવી મનની સ્થિતિ હોય છે તે પ્રમાણે તે સુખ પામે છે;—ખડારની અનુકૂળતા ઉપર હંઈજ આધાર નથી. અંતઃકરણે જાણ્યું કે આજ મને સાંઈ છે તો એ જાણવાની સાથેજ અંતઃકરણ રંગીયું થઈ રહે છે ને એ જ રંગ-વૃત્તિ માણસનાં અંતઃકરણની તે તેનું સુખ છે. ત્રીજી રીતે સુખ શું છે તે જોઈએ. કેટલાકેક પુરૂષો મુઆ પછી અહિં કીર્તિ થશે ને તહિં સ્વર્ગ-મનશે એના વિચારથી નહિ પણ ધર્મવિચારના કેવળ આશુભમાંજ ખન્ધન ખમે છે, પ્રાણુ આપે છે; કેટલાક દેશાભિમાની ખન્દીવાન થવામાં, શિરચ્છેદ થવામાં, તોપને ગોળે બેઠવામાં ભય ને દુઃખ જાણતા નથી. વળી કેટલાક જ્ઞાની સુખદુઃખને રે કાયા ને મનને મિથ્યા સમજે છે, તોપણ પોતાના એક આનંદમાં હોય છે. એ દાખલાઓથી જણાય છે કે જ્યારે પુરૂષોનાં અંતઃકરણ સ્નેહશૌર્યથી વળ જવાં થયાં હોય છે ત્યારે તે જાખમાતાં નથી. એ અંતઃકરણે પોતાનાં કર્મ—જ્ઞાનનેજ અથવા પોતાના સતેજ અમરપણુનેજ સપ્રેમ જોય છે ને એજ તે અંતઃકરણેનાં આનંદ છે.

દરેક માણસ પોતાની હંદગીમાં ધણુંએક ને એક ધડીમાં પણ ધણું સુખ ભોગવી લે છે, પણ તે બધાં સુખમાં એક સુખ (કોઈ પણ જાતનું ને કોઈ પણ પ્રકારનું) ખીલે બધાં કરતાં ધણુંખરે જાણ્યું રહેલું થાય છે—હોય છે ને એ સુખ તે તેને મોટું સુખ છે. દ્રવ્યવાનને વિશેષે કરીને સંસારસમૃદ્ધિના ઉપભોગનાં સુખ હોય છે. એમાં પણ એક સીધી મોટું હોય છે.—પછી તે કુહંદરાંબંધી, કે દ્રવ્યથી માંડે બળ-મહત્ત્વ છે એ વિચાર સંબંધી, કે દ્રવ્ય વાપરી લોકમાં માન મેળવવા સંબંધી હોય. વિદ્વાનને વિશેષે કરીને વિદ્યા જ્ઞાન સમૃદ્ધિનાં સુખ હોય છે, પણ તેમાંના એક વિષયનું સુખ તેને નિલનું ને મોટું હોય છે.—પછી તે વિશેષે દ્રવ્યના સંબંધમાં કે માનયજ્ઞના સંબંધમાં કે વ્યસનાનંદના સંબંધમાં હોય. અંગબળ સમૃદ્ધિવાળાનું વિશેષે મોટું સુખ કીર્તિ પોતાનો બાંધો તથા સુંદર વેશ લોકને દેખાડવામાં, અથવા જ્યાં જ્યાં પોતાનું બળ દેખાડવામાં હોય છે. ગરીબને પોતાનાં અનેક સુખમાં એક સુખ મોટું હોય છે કે દિવસે ઉઘમ કરી રજવાનું ને રાત્રીએ કુટુંબ સ્નેહીમાં વાતો કરવાનું. ઘણીવાર રહેલું ને ખીલે બધાંમાં આગળ પડવું અથવા ખીલે બધાંને આગે ખસેડવું એવું જ સુખ તે મોટું સુખ છે.

ઉવે ઉત્તમ-જીવું સુખ તે કીયું? ઉપર કહ્યું કે સુખપાત્ર જે માણસ તેને તેની સ્થિતિપ્રમાણે સુખ

હોય છે તો જેનામાં રજેગુણ બહાર પડતો હોય તે વિશેષે સંસારસમૃદ્ધિના ઉપભોગમાં રાચે છે; સાત્વિક-ગુણવાળો વિશેષે સદ્ગુણના ચશમાં ને તમોગુણવાળો ઉદ્ધત બળકર્મમાં રાચે છે. એ ઉપરથી સુખની ત્રણ જાત થઈ શકે છે—ઉપભોગ સમૃદ્ધિ વિષયસંબંધથી થતું સુખ, વિદ્યા-વિચાર-સદ્ગુણ વિષયસંબંધથી થતું સુખ અને અવિચાર-દુરાચાર હાનિ વિષયસંબંધથી થતું સુખ. સદ્ગુણચરથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મોટા સદ્ગુણની સાથે સમૃદ્ધિ હોય છેજ, પણ કેવળ સમૃદ્ધિ-સુખથી સદ્ગુણનું ખરું સુખ મળતું નથી. સમૃદ્ધિસુખથી તમોગુણના અવિચારનું સુખ લેવાનું મન થાય છે ને તેથી તે નાશ પામે છે. તમોગુણવાળાને થોડીવાર-નુંજ સુખ હોય છે. ઘણી વાર રહે તેવું (જવતાં ને મુઆ પછી પણ), સમૃદ્ધિસુખને પણ સાથે આણે તેવું, સમૃદ્ધિસુખને સાથે ન આણે તોપણ સતેજ રહે તેવું ને સર્વ લોક શ્રેષ્ઠ માને તેવું સુખ તો સદ્ગુણનુંજ છે. ત્રણ જાતનાં સુખમાં ખીલું સુખ ઉત્તમ છે, પહેલું મધ્યમ ને ત્રીજું કનિષ્ઠ. જે સમૃદ્ધિસુખને સદ્ગુણસુખમાં ગણીએ તો દૈવી સુખ ને આસુરી સુખ એમ બેજ જાતનાં સુખ છે ને તેમાં દૈવી શ્રેષ્ઠ છે એ તો સૌજ કહેશે.

વળી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિવિચારે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવૃત્તિમાં અહંકાર, ઇચ્છા, આશા, હોંસ, ઉદ્ધમ, કર્મ, વૃદ્ધિ એ છે, અને નિવૃત્તિમાં નિરહંકાર, નિરિચ્છાપણું, યોગપ્રબળપણું, ઈશ્વરસત્તા, સંતોષ, શાંતિ એ છે. એ બેમાં કીયું વધારે સાંઈ છે? વેરાંગી, લેગી, કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાની અને ઇચ્છા—આશા—ઉદ્ધમમાં નિરાશ પામેલા તે, એ લોક નિવૃત્તિસુખને વખાણે છે ને મતાભિમાન-અનુભવવિવેકને અનુસરી પ્રવૃત્તિસુખને નિંદે છે. પણ પ્રવૃત્તિસુખને નિન્દવા જોગ નથી. સંસાર એટલે પ્રવૃત્તિજ—હુંવડેજ સંસાર છે. સ્વભાવનો ધર્મ, કર્મથી વૃદ્ધિ કરવાનો છે ને એ અનાદિ છે તો એને અસત્ય કેમ કહેવાય? કર્મ કરનારાઓને કળ મળેજ; અને અજ્ઞાન તથા અરાક્ષિત તથા અવિવેક એનેલીયે કેટલાક લોક ધાત્યું કામ પાર પારી રાક્ષતા નથી માટે શું ઇચ્છા ને કર્મ ખોટાં? એમ હોયજ નહિ. નિવૃત્તિનાજ વિચારથી આપણા કેટલાક સદ્ગુણ તે હુણું થઈ પડે છે. શૌર્ય—પરમાર્થ—વૃદ્ધિસૌન્દર્ય જાય છે ને ખીલણપણું, સ્વાર્થીપણું ને સંકેચિતપણું એ આવે છે. કેવળ નિવૃત્તિ માણસની પ્રકૃતિમાંજ નથી. નિવૃત્તિ તે પ્રવૃત્તિનો વિશ્રામ છે. પ્રવૃત્તિમાં બહેકી ન જવાય અને દુઃખમાં ગભરાઈ ન જવાય તેને

સાર કેટલાએક નિવૃત્તિ વિચાર બહુ સારા છે—પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રવૃત્તિસુખને અલગ રાખેછે, પણ તેટલામાટે નિવૃત્તિવિચારેન વર્ત્યાથી જીયું સુખ છે એમ સંસારીને વિષે ખાલવું એ તો કેવળ અસત્ય છે.

સંસારમાં દરેક કુટુંબનો સુખી પોતાના કુટુંબનાં ભરણપોષણ વગેરેને માટે કેટલીક અનુકૂળતા કરી લેવાનેમાટે ઉદ્યમ કરેછે; પોતપોતાની શક્તિપ્રમાણે પોતાની સમૃદ્ધિ વધારેછે; પોતાનો અવહાર ચોખ્ખો રાખેછે ને લોકમાં સારું કહેવડાવેછે. ઉદ્યમ કરી રળવું, સદ્ગુણ સદાચારથી રહેવું, કુટુંબ મિત્રમાં હેતે વર્તવું ને ઈશ્વરસ્મરણ કરવું એ આચરણથી દરેક માણસને મોટું ને ખરું સુખ છે. જ્યારે કેટલાએક જણની સમૃદ્ધિ-વિદ્યાસદ્ગુણ વધારવાની ઇચ્છા વધેછે, ને જોડેસા વધેછે તથા તેપ્રમાણે મોટાં કર્મો થાયછે ને એ કર્મોથી મોટાં ફળ નીપજેછે ત્યારે તે માણસો લોકમાં બહાર જણાઈ આવેછે ને નામાંકિત થાયછે. એ સ્થિતિથી તે પુરુષોનાં સુખ સતેજ થઈ પ્રકાશેછે, પણ જ્યારે કે મોટી પ્રવૃત્તિમાં પણ સદુદ્દેશ ઉપરથી દૃષ્ટિ ખરી ગઈ ન હોય ને તમોગુણનાં કર્મ ન થયાં હોય તો રૂઝે ઉદ્દેશે ને રૂઝે માર્ગ પ્રાપ્ત થયેલું સુખ પછી રાત્રને કે રૂંકને, ભણેલને કે અભણેલને, શહેરીને કે ગામડી-આને—નતમાં—પ્રકારમાં—સ્થાવીરપણામાં તેવું તેજ છે; અંતર આટલોજ કે જેમ વિશેષ જણ, વિશેષ સદ્ગુણ, વિશેષ શક્તિથી જે પ્રાપ્ત થયું હોય તે વિશેષ સારું—ઉત્તમ હોયજ નોઈએ. ઉત્સાહ ઉમંગથી ઉદ્યમમાં સદ્ગુણ સાથે પ્રવૃત્ત રહેવું, ચડતીમાં મદદથી તથા પડતીમાં શોકથી દૂર રહેવું, ઈશ્વરસ્મરણ કરતાં શક્તિ રહી છે ત્યાંસુધી કર્મમાં મર્યાદા રહેવું એથી દરેક જણ જીયું સુખ ભોગવેછે.

અકેક જણનું સ્થાયી સુખ દેશમાંના ધણીક લોકનાં સુખ ઉપર આધાર રાખેછે અને દેશી સમસ્તનું સુખ કેટલાએકના મોટા અસાધારણ યશ ઉપર આધાર રાખેછે. અકેક જણને ઉદ્યમનું, વિદ્યા-સદ્ગુણનું, ધર્મનું, સંસારનું ઈલાદિ એમ ધણાં સુખ હોયછે, પણ તેનું દેશી દાખલ સ્થાયી સુખ કે જેવડે તેનાં ખીન્ન સુખ રહેછે ને વધેછે તે રાજ્યસંબંધી છે. રાજ્યસંબંધી સુખ હોય તો ન્હિરાંતે ને ઉત્તેજનથી ઉદ્યમ થયાં કરે, વિદ્યા ભણવાની અનુકૂળતા વધે, ધર્મસંબંધી વિચારો કરાય, ને સંસારસમૃદ્ધિની અવસ્થા થાય. જ્યાં આ આવ્યા, આ સુખા, આ લૂંટાયા એવું છે ત્યાં શું સુખ હોય? રાજ્યસંબંધી સુખ ઘટચાં તેથી આપણાં સઘળાં સુખ નિસ્તેજ થયાં. એ સુખ વધે તેનેમાટે જ્ઞાન ને કર્મ નોઈએ. દેશ-રાજ્યઉપર ભક્તિ ને સંપરોચ્યબળ હોય તો ખીન્ન રાજ્યો આપણને સતાવી શકે નહિ; ને આપણાં રાજ્ય પણ આપણને કર ભારથી ચાંપી ન નાંખે, પણ જનમાલની અવસ્થા રાખી ઉત્તેજન આપ્યાં કરે. આપણે ધર્મસુખ ઉપર—આ સંસારનાં સુખ કરતાં સુખા પછીનાં સુખનેમાટે બહુ કાળજી રાખતા ને રાજ્યસુખવિષે નિરપૃહ રહેતા એજ કારણથી આપણી હીણી સ્થિતિ થઈ છે. માટે સર્વ પ્રકારનાં પ્રવૃત્તિસુખમાં મોટું સ્થાયી ને સર્વતું મૂળ જે રાજ્યસંબંધી સુખ તે-વિષે દરેક જણે પ્રબરૂપે વિચાર કરવો અવશ્ય છે. જગત્ ઉપરથી જગદીશ્વરવિષે વિચાર થાયછે તો આ સંસારસુખમાં સમજ્યાવિના સુખા પછીના સુખવિષે શું સમજી શકાય? સુખ, જ્ઞાન-સ્વતંત્રતા-સદ્ગુણમાં છે; અજ્ઞાન-અન્ધન-દુર્ગુણમાં નથી. જ્ઞાનશક્તિ ને કર્મ-શક્તિ એ બે ફળવાયાવિના કોઈ પણ રીતનું સ્થાયી સુખ નથી એ સિદ્ધાંત છે.

૬. કુળમોટપ.

વિચાર-વિવેક, વિદ્યાથી ફળવાય છે ને વધેછે. વિદ્યા શ્રમથી પ્રાપ્ત થાયછે; અને શ્રમ, ઇચ્છા તથા અભ્યાસ-થી વધેછે. વળી જાચી મોટી ઇચ્છાથી જાચો વિવેક ને જાચો વિવેકથી જીયું સુખ એમ પણ છે. જેનો જાચો વિવેક, જેની જાચી ઇચ્છા ને જેનું જીયું સુખ, તે માણસ પણ સંસારમાં જીયું કહેવાયછે. અર્થાત્ સંસારનું જીયું સુખ પ્રાપ્ત કરવાને જાચાં માણસ થવું અથવા જાચાં માણસ થઈને જીયું સુખ ભોગવવું.

ઉપર કહ્યું કે જાચા માણસ જીયું સુખ ભોગવે છે ને

જીયું માન પામેછે, પણ લોક પણ કહેશે કે કેટલાક માણસ રાજ્ય-શ્રીમંતાઈનાં સુખ ભોગવેછે તેઓનામાં જાચો વિવેક ને જાચી ઇચ્છા તો નથી હોતી. ખરી વાત; પણ એ જો નથી તો તેઓની શ્રીમંતાઈ છતાં તેઓને જીયું સુખ નથીજ. જેણે પ્રથમ રાજ્ય મેળવી સ્થાપેલું તે પુરૂષે અને જેણે પ્રથમ શ્રીમંતાઈ મેળવેલી તે પુરૂષે દેશકાળ જનમંડળમાં પોતાના વર્ગીઓથી તે બન્ને વાતમાં પણ વિશેષપણું દર્શાવેલું. વળી જે વંશજ જાચા નથી દેખાતા તેનામાં પણ (તેમના

બાપની) અસર તો બાપના પ્રકારની ખરીજ. વળી જે વંશને બાપ નથી તેઓને મૂળપુરૂષના જેવું માન પણ નથી—તેઓ તેટલા બાપ નથી. બેનડ ગામમાં એટલા પ્રધાન તેમ કેટલાંક નકારાં માણસો મુકાબલે દીપી નીકળ્યાં માટે તે શું ખરેખરાં બાપ છે? નથીજ. નવાં રાજ્યના સ્થાપનાર ધણું કરીને પ્રથમ ચોર લૂંટારા ને નિર્દય હોયછે, ને એ તેનામાં દોષ છે તોપણ તેઓનું અંગબળ ને તેઓનું મનબળ વિશેષ હોવાથી ને પછવાડેથી (રાજ્ય મંડાયા પછી) પ્રજાની કાળજી માથે પડેથી તેઓ પોતાનાં અને પ્રજાનાં સુખને અર્થે રડાંજ આચરણ કરેછે. ભીલ કોળી વગેરે ચોરી લૂંટ કરેછે તેને કોણ માન આપેછે? પણ એવાં નકારાં કર્મોમાં પણ જે પોતાની હોશિયારી બતાવે છે તે વધારે ઓળખાય છે, ને વેળાએ દયાની સાથે માન પણ પામેછે કે શૌર્યાદિક ગુણ રૂડા ઉદ્દેશથી સારાં કામમાં વાપર્યા હોત તો સાફ હવું. કેટલાક ચોર પોતાના મોહોહામાં ચોરી કરતાજ નથી. હવે એઓ એના વર્ગી ખીનઓ કરતાં શું વધારે સારા ન કહેવાય? અર્થાત્ જેનો જેટલો બાપો વિવેક ને જેની જેટલી બાપી ઇચ્છા તે તેટલું શોભે છે ને માન પામેછે.

લોક કહેછે કે અભણ તથા દુર્ગુણી જન સંસારસુખનો લહાવો લે છે, ને ભણ્યા સદ્ગુણી દુઃખ પામેછે એ શું? જન ભણ્યા ને સદ્ગુણીજ છે તો તે દુઃખ પામશેજ નહિ, ને પ્રસંગોપાત વેળાએ તેઓને દુઃખ લાગ્યું તો થોડીવાર; પછી વિવેકથી તેઓ દુઃખમાં પણ સુખ માનશેજ. અગર કબૂલ કર્યું કે અભણ તથા દુર્ગુણી, સંસારનાં સુખ ભોગવેછે તો એ કેટલાં બાળકો કે સંસારસુખની સમજજાણ નહીં છે—ખાતું પીતું ને મજા મારવી એટલીજ સમજ છે, પણ એને કોઈ બાપી જાતનું સુખ નથી કહેતા. વિવેક સાથે રહ્યું હોયછે તેજ સુખ કહેવાયછે. શ્રમે મેળવી વિવેકે ઉપભોગ કરે તે વધારે સુખી કે હરામનું મેળવી ઉછાંછળી રીતે (પછવાડે નકારાં કુળ નીપજે તેવા) ભોગ કરે તે વધારે સુખી? પાછલાને કોઈ ખરું સુખી કહેવું નથી; “આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ” એટલે જેવું આપણા આત્માનેવિષે તેવું ખીનના આત્માનેવિષે જાણવું એ નીતિનો જે મૂળ પાથો અને જનમંડળનું બંધારણ છે તે વિચારપ્રમાણે વર્તનારા બાપ સુખ કેમ ન ભોગવે? ને જે દુર્ગુણી સુખ ભોગવે છે તેવા દુર્ગુણી જગતમાં સઘળાજ હોય તો માણસનાં સુખનું કેટલાં પછી ક્યાં હાથ લાગવાનું? દુર્ગુણી સુખ ભોગવે છે તે થોડીવારજ અને તેનાં પરિણામ પણ ભુંડાં હોયછે—જે ભુંડાં પરિણામોને જોઈને

લોકો પાછા સદ્ગુણથી સુખ મેળવવાને પ્રયત્ન કરેછે. બાપો માણસ પોતાના પ્રેમ શૌર્યાદિક યશથી, વિવેકી રહેણીથી અને નિર્ભેજાં સુખથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હોયછે; ને એની ઓળખમાં લોકો તેના કુટુંબવર્જને ફલાણું કુળ એવું નામ આપેછે. બાપો માણસની ઘરમાં ને બહાર વર્તવાની રીતિ બાપી હોયછે ને બાપી સ્થિતિમાં રૂડી રીતે ઉછરેલા જે વંશજ તે કુલીન કહેવાયછે.

યશથી બાપી સ્થિતિ થાયછે ને બાપી સ્થિતિમાં ઉછર્યાથી ને પાછા યશ મેળવેથી બાપી સ્થિતિ કાયમ રહેછે. પોતપોતાનાં ગુણકર્મયશથી લોકમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર કુળ બંધાર્યા—તેમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીનાં કુળ વિશેષે બાપી મનાયાં. રાજ્યમાં ફેરફાર થયેલી લોકની સ્થિતિ બગડી ને પૂર્વનાં કુળ સંસ્કર થઈ ગયાં. ચોરાક બ્રાહ્મણ સિવાય સર્વ ક્ષત્રી વૈશ્ય શૂદ્ર એક થઈ રહ્યા. આજકાલ બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કણબી, રજપૂત, વગેરેની સ્થિતિ પરદેશી રાજની પ્રભાવે એકસરખી છે. સૌ લોક યશઉદ્યમ રહિત છે. એ જ્યારે પાછા યશ મેળવશે ને પોતાની સ્થિતિ સારી કરશે ત્યારે પાછાં નવાં કુળ બંધારશે.

કુળના યશ, કુળની સમૃદ્ધિ, કુળની સુધડતા એ આપણામાં નથી, તોપણ કુળ શબ્દથી માનેલી મોટાઈથી આપણે કુળનું મોટું અભિમાન રાખીએ છીએ ને અભિમાનથી કૂલાઈ ધણાં બન્ધન વેડીએ છીએ, ધણાં અર્થ કરીએ છીએ ને વધારે નકારી સ્થિતિમાં આવીએ છીએ ને વધારે કુળહીન થઈએ છીએ. કાળસ્થિતિને અનુકૂળ નહિ એવા મમતી વિચારથી જ્યારે આપણે આપદાદાનાજ બંધા કર્યો કરીએ, આપદાદાનીજ રીત રાખવામાં માન સમજીએ ને ઇચ્છા તથા શક્તિપ્રમાણે જે ઉદ્યમ કરવાના છે તે ન કરીએ, કાળપ્રમાણે ધર્મ બદલાયછે તે વિચાર મનમાં ન આણતાં અને જે બન્ધનથી દુઃખ પામ્યા છીએ, પામીએ છીએ ને એ જાણીએ છીએ તે છતાં તે બન્ધનને વળગી રહીએ ત્યારે યશ કેમ મળે? ને યશવિના આપણે નવાં કુળ કેમ બાંધીશું? “ઠંકણ પાર ને મદન ગોપાળ,” “ઘરનાં છાંડરાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાને આટો,” “ખાવા પીવા ખેરસલા ને ધોંગાણાં જાતેરા,” “સુખમેં રામ બગલમેં છૂરી,” કાળાં કામ કરી જેમ તેમ ચેટ લરડું ને બહાર કેપાડવું કે શ્રીમંત છીએ એવું જ્યાં હોય ત્યાં વળી કુલીનતા કેવી?

દ્રવ્યથી સર્વ બહારની સમૃદ્ધિ અનુકૂળ થાયછે માટે એ ઉદ્દેશે સૌ બનતો ઉદ્યમ કરેછે, પણ એથી સ્વાધી

લોકો આતુરતાથી ભણે છે. ઉત્તર નગરીના વિક્રમ, ધારા નગરીના ભોજ અને પ્રતિષ્ઠાનના શાસિવાહન એઓનાં પરદુઃખસંજન રાજ્યો કહેવાયાં. એઓની વખતમાં વિદ્યા અને હુનરોએ સારાં રૂપો લીધાં. ભવ્ય દેવળો વગેરે ઇમારતોની ઉમદા બાંધણીમાં અને તેમાં નકશી કરવામાં સલાટોએ થોડો કિસબ જણાવ્યો નથી, જે કિસબ જોવાને યુરોપના વિદ્વાનો તડકા સહન કરી ગુફાઓમાં ભમે છે ને તહિના શિલાલેખો શ્રમે બેઠેલ છે. કાવ્ય, અલંકાર, રાષ્ટ્રશાસ્ત્રમાં, કાલિદાસ, ધન્વંતરિ, ક્ષપણક, અમર, શંકુ, વેતાલભટ્ટ, ઘટખર્પર, વરાહમિહિર, અને વરરચિ, એઓએ, નવરત્ન એ ઉપનામે, રાજ ભોજની કચેરી શોભાવી છે. પરશુરામ, રામ, અર્જુન, ચંદ્રગુપ્ત, પોરસ, પૃથુરાજ, અને શિવાજી, વગેરે લડાઈમાં શૂરા કહેવડાવી ગયા છે. નાનાકુંડનવીસ, સિધિયા, હોલકર એઓએ રાજખટપટમાં હોશિયારી બતાવી છે. આ વિષય બંધ કરવાને માંડે મન થયું નથી, પણ એટલી સૂચનાથી આપણી હમણાની અવસ્થામાં કેટલી ન્યૂનતા છે તે સહજ માલુમ પડશે.

શૂરપણું તો ખિલકુલ નથી; લાહોરના જયપાલનું અપ્રમાણિકપણું અને દોલતાબાદના રાજનું બીકણપણું એથી, ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન, સમર્થ, વિકરાળ સુલતાન મહમુદ અને ખિલજવંશજ અહ્મદીન એઓને નજરે પડ્યાં ત્યારથી આપણા રાજ ધારતી ખાઈ ગયા છે. ખેતારસિવાય કીચા રાજમુસલમાનોની સામે રણક્ષેત્રે મજબૂત પગલે બોલા રહ્યા છે? રાજઓએ ક્ષત્રી નામ ધરાવી જનાનાનાજ ખૂણાઓ ધરી અરીણ કસુંબાના તારમાં નામદાઈ કરી એ શરમની વાત થઈ છે. એક કુળ લડવા જાય તો તેનું સગું કુળ તેનીજ વિરુદ્ધમાં મુસલમાનને મળીને લડે, પણ એમ ન વિચારે કે આખરે પરદેશી છે માટે તેનાથી બીડું હવું ને સગાનેજ મદદ કરવી ચોગ્ય હતી. એકેકા પ્રાંતને એકેકા રાજ એ રીતે ધણાં રાજ્યો કરી માંહોમાંહે સંપન રાખી દેશને તોડી નાંખ્યો.

અરે એ ભાટ ચારણો! તમારી કળા ક્યાં ગુમાવી નાંખી છે? રાજઓને અયોગ્ય રીતે શા વારતે યશના તાડ ઉપર ચડાવી દો છે? નેક્રીદારો! તમે રાજઓના દુર્વિદારો અને નેક્રી જાણી પોકારો છો? નીતિમાન લોકના પ્રતિનિધિ ધઈ, રાજઓને ચેતાવો કે રાજ! અમે તમારા નેક્રીદાર કહેવાયાં ને તમારી નેક્રી તો કંઈજ નથી, માટે ખદી છોડી દો ને અમને તમારી નેક્રીનેજ પોકારવા દો. નહિતો થોડે દહાડે તમારે કંગાલ

થઈ પડશે. કવિયો અને કારભારીઓ તમારાં ગજવાને ન જુઓ; દેશનો ખળનો જાય છે એમ વિચારો. રાજઓની સુસ્તી, તેઓની નામદાઈ, તેઓની અવિદ્યતા એઉપર નિંદાયુક્ત કવિતા રચો જ્યો તેઓ દૂભાઈને ચાનક રાખી કુળનામ જોળ્યાં છે તેને તારે. રાજઓજ પોતાનાં દ્રવ્યથી શ્રમ લઈ દીર્ઘદૃષ્ટિ દોડાવશે ત્યારેજ હિંદુનું નામ જીયું આવશે. મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ બીહોછો? એ રજપૂતો! ‘શ્વરસ્ય મરણં તૃણં.’ કસ્મર બાંધી દેશાટન કરો ને ત્યાંથી નવી યુક્તિયો લાવી તમારાં રાજ્યને સુધારો. તમને મુસલમાનોએ, પીંડારાજ્યે, બળવાન લોકોએ હેરાન હેરાન કર્યાં છે. એ હિંદુઓ! તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં મળી, એકમત થવાનો વિચાર નથી કર્યો. તમે સુધારાવધારાના કામમાં આગળ નથી પડ્યા. તમે દેશને, રોજગારે, કારખાનાંઓએ પ્રખ્યાત કરવાને સ્વપ્નામાં પણ ધાર્યું નથી. તમે અટકે કેમ અટકી રહ્યા છો; દેશમાં ભાજી રોટલા મળે તે સાંડે પણ પરદેશમાં લાખ મળે તે ખોટા એમ જોલી સંતોષે કાં રહો છો? પણ તમારો દેશ એ તો તમારું ગામ ને તમારું કુટુંબ જે એ છોડવાની હિસ્મત ધરી પરદેશ જઈ સન્માર્ગે વિદ્યા, ધન, યશ, મેળવી આવી પછી દેશમાં ઉતરતી વયે ચહેનમાં દિવસ ગુજરો. થવાનું તે થશે, દેશમાં ખાઈખીને મોજ કરીએ છીએ એમ કાયરના જોલ જોલીનેજ દુશ્મનોને લગાર હઠાવ્યાવિના પાછાં પગલાં તમે કર્યો છો! તમારો માણસરૂપે શો હક્ક છે? એક બીજાસાથે, રતી બાળકસાથે, સગાં નાતીલાસાથે ચાલવાની શી નીતિ છે? સ્વતંત્રતા તે શું છે? રાજ્યકારભાર તે શું? વિદ્યા તે શું? સુધારો તે શું? તમારા ઉપર હાલની સરકારનો શો હક્ક છે ને શી રહેમ છે? દેશનું લહું તે શું? ને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું? એ વાતોમાં તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો. જય લશ્કર પગાર આપી રાખવાનો સંપ્રદાય રાજઓમાં નહોતો. શિબંદી ઘોડા સરદારોને સોંપેલા હતા તે સરદારો પોતાના હાથમાં લશ્કર એટલે નીમકહુરામી કરવાને ઢીલ નહોતા રાખતા. તમારા રાજઓને હું પૂછું છું, કેયત ભાઈઓ! શા હક્કથી તેઓએ સો સો રાણીઓ કરી? અને એમ થવાથીજ દેશ પાયમાલ થશે એ પણ બંધાધુંદીમાં તમને માલુમ ન પડ્યું! હવે રાજઓની વાત છોડી દો; તેઓ આજકાલ નહિ સુધરે તેવા છે. પરંતુ સર્વ મહાજનો વિદ્યાજ્ઞાનમાં સારા માહિત થાઓ. છાંદરા અને છાંદરીઓને નિશાળે મૂકી લણીવો. તેઓને સદા જ્ઞાનહુંજ ખાણું આપો. મંડળી અને કુંપનીએ વેપાર કરો. તમારી

રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો. રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો. અસનોથી દૂર રહો. ખેડુતો હાલ ધણુ અજ્ઞાન છે તેઓએ વિદ્યા શીખી ભૂમિસંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર નળી ખેતીનાં કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ. યાત્રિક-બળ હસ્તબળ કરતાં ધણું વધારે છે. અસલ થોડાજ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને હમણા ગરીબ પૈસાદાર સર્વે થોડી કીમતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચે. છાપ-ચંત્ર ઠામઠામ દાખલ કરો. જોતા જોયો વિદ્વાન કંજો વિલાયતમાં કેવાં થાય છે તે. આંદિ નામાંઠામાં ને તો-લખારદાન અને ચીન વિલાયતની હંડીઓના હિસાબ નળ્યા અને ૩૦ ૧૫૦ નું વર્ષાણુ લાવતા થયા કે પાર પડ્યા એમ આપણે સમજીએ છીએ. પૂરું ગુજરાતી પણ નળતા નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં આપણી દેવભાષા જે સંસ્કૃત તેમાં વેદ લાખ્યો તથા કાવ્યો વગેરે ગ્રંથો, ઉદ્ધાસ આણી અવલોકન કરવાને તથા રા-ખંદશાસ્ત્રમાં શોધ કરવાને મોટા મોટા લ્યાંના પંડિતો આહોનિશ શ્રમ લે છે. સંસ્કૃત શીખવાને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ છે, પણ હિંદુસ્તાન જ્યાં સંસ્કૃતભાષાએ મોટા જય મેળવ્યા છે, લ્યાં હાલ એકે પણ દિવ્ય પા-ઠશાળા દેખાડશો? આપણી સર્વ વિદ્યા તો મૂળ સં-સ્કૃતમાં તેને પ્રાકૃતમાં કરવાને હજી શૂર પુરુષો ક્યાં બહાર પડ્યા છે?

હમણાજ વાત સાંભળી છે કે મકાલે નામના ગ્રંથકા-રના ઇંગ્લંડ દેશના ઇતિહાસના બે ગ્રંથની ૨૫૦૦૦ પ્રતો છપાઇ વીસવીસ રૂપિએ વેચાઇ ગઇ છે, ને થોડા દિવસમાં બીજી વીસ હજાર છપાવી છે તે ખપી જશે. એક બીજી ચોપડીની કોઈએ પુસ્તક પ્રત કહાડી હતી ને બીજે અઠવાડિયે તેની પ્રત શોધી જડે નહિ એ રીતે તે વેચાઇ ગઇ. એ પ્રમાણે લ્યાં વિદ્યા અને વાંચવાને શોખ છે. આંદિ લ્યારે ચોપડી શું કામ આવવાની છે, એ પૈસા નાંખી દેવાના છે એમ ધારીએ છીએ, સોનું, રૂપું, અને જવાહીર ખરીદ કરી પેટીમાં રાખી મૂકું આપણને ગમે છે. વિલાયતનાં કારખાનાં વગેરેનો દિ-ચિત્ છાપો માત્ર મુંબઈમાં દેખીએ છીએ. જુઓ આ-ગળાટ તમારી આગળ! જુઓ આગની ગાડી નજરે! તમે જોઈ કાઠટ સાહેબની પવનપાવડી? જોઈ તમે અં-ગ્રેજી લશ્કરની કવાયત? કેવો છે શૂરપણનો દાખલો કે જોધપુરનો કિલ્લો લેતીવખત સત્તર વખત પાછું હકું પડયું, પણ અઢારમી વેળા તેઓ જય પામ્યા. તેહજ કાણુલ કંધાર લેતી વખત અને તેહજ સિખારટોપો-લની લડાઇમાં. ધન્ય છે હાલની સરકારને જે રૈયતને સ્વતંત્રતા વધારે આપતી જાય છે! ને લ્યારે તમે બંધ-

માંથી કેમ નથી બહાર? મુસલમાની રાજ્યમાં તો શું કે ત્યાં પણ બોલાવું નહિ અને હમણા મુંબઈ આસો-શિએશન સરકારને લખે છે કે આવો અણુઘટો ઇન-સાફ કલાણે ઠેકાણે થાય છે તે ન થવો જોઈએ. આ સ-રકારનો જલ્લમ છે; પેલો, રૈયતનો હક કૂંપે; લ્યાં ધણી સુસ્તી ચાલે છે; આંદિ સાહેબલોકો બેપરવા ધણા છે; વગેરે જૂનો પાડી લોકની તરફથી મોટી સરકારને વિનવે છે. જિલ્લાઓના ખૂણાની વાત એ સલા ક્યાંથી જાણે? માટે એવી હિંમતના દાખલા જોઈ, એ રૈયત લોકો! આસોશિએશન વગેરે સલાઓને તમારાં દુઃખ-થી જાણીતી કરો કે જલ્લમ ખશી, રહેમ ને મહેર તમા-રી હાલતમાં થાય. અંગ્રેજ લોકો કાનસમાંના દીવા છે. એ દીવા તમને રોશની આપે છે. પણ તે અજવા-બાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો તમારે હાય છે. એક છો-કરાના ઉપર માખી બેઠી લ્યારે તેને હોય. બિચો કરી બરાડી મૂકવાને બદલે તેણે માખીને કહું “માખી ઉડ-તી હે કે માફુ બોલાઈ;” તેમ તમે શરીરે નબળા નથી, બુદ્ધિયે બળવત્તર છો, તમે અસલ પ્રજાત દેશના જન છો, છેક નકારી અવસ્થામાં નથી; પૈસો, ખાવે પીવે, છેક કંગાળ નથી ને તમે કેમ પોકારો છો કે “નસીબમાં હશે તે થશે?” જ્યારે એકેક માણસ, છાતી તોડી કામ કરી, આ સંસાર લડાઈનું ઠેકાણું છે એમ સમજ દેશ-નેસાડ પોતપોતાની ફરજ બજાવશે લ્યારે દેશનો જય-જયકાર થશે. શું તમારી તબીએત છે લોકો! કે કલા-ણી રસમ નકારી છે એમ જાણો, તે છોડ્યાથી ધર્મ-બાધ નથી આવતો એવું સમજો, તો પણ સંપ કરી તે કહાડી નાંખવાને મહેનત નથી લેતા! મંડળીઓમ-ધ્યેના નિર્બંધીઓને હશી કહારો છો; ને જ્યારે સરકાર કાયદા કરી તે ચાલ કહડાવે છે લ્યારે જખમારીને કળ-લ કરો છો. એમાં આખર આપણી લાઇઓ? વિચા-રો; પુનર્વિવાહ સંબંધી કલકત્તે કાયદો પસાર થયો તે સૌના જણ્યામાં હશેજ. માટે પરદેશીઓ ન જાણે અને સમાચારપત્રો નિદા ન કરે એનેસાડ સંપ બાંધી દુષ-પ્રતિબંધને તોડી નાંખો. પોતાનાં ઘર ને પોતાની આ-બર એનેવાસ્તે સૌ કાળજી રાખો. પણ દેશના લાલ-માં કંઈ ધ્યાન દોડાવવું એવી ઈચ્છા થવી તો થોડાની-જ; પણ એ સૌની ચાઓ-અસ્તુ. બાળક છોકરાઓ-નો વિવાહ કરી તેઓને બંધનમાં રાખો છો-૧૫ વર્ષનો થશે કે ગૃહસ્થાશ્રમ લઇ દોડશે. હવે એ છોકરા શું વિદ્યાભ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય? શું સ્ત્રીને સુખ કરી પોતે પામે? વિદ્યારહસ્ય તે શું જાણે? શું શોધ કરે ને શું નામ કરે? ૨૦ વર્ષની અંદર તો ઓછાંમાં ઓછાં

રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો. રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો. ઓસનોથી દૂર રહો. ખેડૂતો હાલ ધણા અજ્ઞાન છે તેઓએ વિદ્યા શીખી ભૂમિસંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર નાણી ખેતીનાં કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ. યાંત્રિક-બળ હસ્તબળ કરતાં ઘણુંજ વધારે છે. અસલ થોડાજ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને હમણા ગરીબ પૈસાદાર સર્વે થોડી કીમતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચે છે. છાપ-ચંત્ર કામકામ દાખલ કરો. જોતા જોતા વિદ્વાનો કૃષો વિલાયતમાં કેવાં થાય છે તે. અહિં નામાંકમાં ને તો-લખારદાન અને ચીન વિલાયતની હુંડીઓના હિસાબ જાણ્યા અને રૂા ૧૫૦૭ નું વર્ધાણ લાવતા થયા કે પાર પડ્યા એમ આપણે સમજીએ છીએ. પૂરું જૂનરાતી પણ જાણતા નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં આપણી દેવભાષા જે સંસ્કૃત તેમાં વેદ ભાષ્યો તથા કાવ્યો વગેરે ગ્રંથો, ઉદ્ધાસ આણી અવલોકન કરવાને તથા શા-ખદશાસ્ત્રમાં શોધ કરવાને મોટા મોટા લાંબા પંડિતો અહોનિશ શ્રમ લે છે. સંસ્કૃત શીખવાને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ છે, પણ હિંદુસ્તાન ન્યાં સંસ્કૃતભાષાએ મોટા જય મેળવ્યા છે, લાંબા એકે પણ દિવ્ય પા-ઠશાળા દેખાડશે? આપણી સર્વ વિદ્યા તો મૂળ સં-સ્કૃતમાં તેને પ્રાકૃતમાં કરવાને હજી શૂર પુરુષો ક્યાં બહાર પડ્યા છે?

હમણાજ વાત સાંભળી છે કે મકાલે નામના ગ્રંથકારના ઇંગ્લાંડ દેશના ઇતિહાસના જે ગ્રંથની ૨૫૦૦૦ પ્રતો છપાઇ વીસવીસ રૂપિયે વેચાઇ ગઇ છે, ને થોડા દિવસમાં ખીજ વીસ હજાર છપાવી છે તે ખપી જશે. એક ખીજ ચોપડીની કોઈએ પુષ્કળ પ્રત કંહાડી હતી ને ખીજે અઠવાડિયાએ તેની પ્રત શોધી જડે નહિ એ રીતે તે વેચાઇ ગઇ. એ પ્રમાણે લાંબા વિદ્યા અને વાંચવાનો શોખ છે. અહિં લારે ચોપડી શું કામ આવવાની છે, એ પૈસા નાંખી દેવાના છે એમ ધારીએ છીએ, સોનું, રૂપું, અને જવાહીર ખરીદ કરી પેટીમાં રાખી મૂકવું આપણને ગમે છે. વિલાયતનાં કારખાનાં વગેરેનો દિ-ચિત્ત છાંયો માત્ર મુંબઈમાં દેખીએ છીએ. જુઓ આ-ગળોટ તમારી આગળ! જુઓ આગની ગાડી નજરે! તમે જોઈ કાઠ સાહેબની પવનપાવડી? જોઈ તમે અંગ્રેજ લશ્કરની ક્વાયત? દેવો છે શૂરપણાનો દાખલો કે જોધપુરનો દિલ્લો લેતી વખત સત્તર વખત પાછું હાથ પડ્યું, પણ અઠારમી વેળા તેઓ જય પામ્યા. તેવુંજ કાણલ કંધાર લેતી વખત અને તેવુંજ સિનારદેવો-લની લડાઈમાં. ધન્ય છે હાલની સરકારને જે રૈયતને સ્વતંત્રતા વધારે આપતી જાય છે! ને લારે તમે જાંઘ-

માંથી કેમ નથી બેઠા? મુસલમાની રાજ્યમાં તો શું કે ચાં પણ જોલાણું નહિ અને હમણા મુંબઈ આસો-શિએશન સરકારને લખે છે કે આવો અણધરો ધન-સાફ કલાણે ઠેકાણે થાય છે તે ન થવો જોઈએ. આ સરકારનો જલ્મ છે; પેલો, રૈયતનો હજી દૂળ છે; લાંબા સુસ્તી ચાલે છે; અહિં સાહેબલોકો ખેપરવા ધણા છે; વગેરે જુઓ પાડી લોકની તરફથી મોટી સરકારને વિનવે છે. જિલ્લાઓના ખૂણાની વાત એ સલા ક્યાંથી જાણે? માટે એવી હિંમતના દાખલા જોઈ, એ રૈયત લોકો! આસોશિએશન વગેરે સલાઓને તમારાં દુઃખ-થી જાણીતી કરો કે જલ્મ ખશી, રહેમ ને મહેર તમારી હાલતમાં થાય. અંગ્રેજ લોકો કાનસમાંના દીવા છે. એ દીવા તમને રોશની આપે છે. પણ તે અજવા-ળાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો તમારે હાથ છે. એક છો-કરાના ઉપર માખી બેઠી લારે તેને હાથ જાણી કરી બેઠી મૂકવાને જાહેલે તેણે માખીને કહ્યું “માખી હડ-તી હે કે માકું જોલાઈ;” તેમ તમે શરીરે નખળા નથી, શુદ્ધિયે બળવત્તર છો, તમે અસલ પ્રખ્યાત દેશના જન છો, છેક નકારી અવસ્થામાં નથી; ચૈરો, ખાવે પીવે, છેક કંગાળ નથી ને તમે કેમ પોકારો છો કે “નસીબમાં હશે તે થશે?” જ્યારે એકેક માણસ, છાતી તોડી કામ કરી, આ સંસાર લડાઈનું ઠેકાણું છે એમ સમજી દેશ-નેસાફ પોતપોતાની ફરજ બલવશે લારે દેશનો જય-જયકાર થશે. શું તમારી તબીએત છે લોકો! કે કલા-ણી રસમ નકારી છે એમ જાણો છો, તે છોડ્યાથી ધર્મ-બાધ નથી આવતો એવું સમજો છો, તો પણ સંપ કરી તે કંહાડી નાંખવાને મહેનત નથી લેતા! મંડળીઓમ-ધ્યેના નિબંધીઓને હુશી કંહારો છો; ને જ્યારે સરકાર કાયદા કરી તે ચાલ કંહાવે છે લારે જખમારીને કજૂ-લ કરો છો. એમાં આખર આપણી ભાઈઓ? વિચા-રો; પુનર્વિવાહ સંબંધી કલકતે કાયદો પસાર થયો તે સૌના જાણમાં હોજન. માટે પરદેશીઓ ન જાણે અને સમાચારપત્રો નિંદા ન કરે એનેસાફ સંપ બાંધી દુષ્ટ-પ્રતિબંધને તોડી નાંખો. ચોતાનાં ઘર ને ચોતાની આ-ખર એનેવાસ્તે સૌ કાળજ રાખો. પણ દેશના લાલ-માં કંઈ ધ્યાન દોડાવવું એવી ઈચ્છા થવી તો થોડાની-જ; પણ એ સૌની યાઓ-અરુ. બાળક છોકરાઓ-નો વિવાહ કરી તેઓને બંધનમાં રાખો છો-૧૫ વર્ષનો થશે કે જીવસ્યાયમ લઈ દોડશે. હવે એ છોકરા શું વિદ્યાભ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય? શું સ્ત્રીને સુખ કરી પોતે પામે? વિદ્યારહસ્ય તે શું જાણે? શું શોધ કરે ને શું નામ કરે? ૨૦ વર્ષની અંદર તો બોલામાં બોલાં

લોકો આતુરતાથી ભણે છે. ઉચ્ચ નગરીના વિક્રમ, ધારા નગરીના ભોજ અને પ્રતિષ્ઠાનના શાલિવાહન એઓનાં પરદુઃખલંબન રાજ્યો કહેવાયાં. એઓની વખતમાં વિદ્યા અને હુનરોએ સારાં રૂપો લીધાં. ભવ્ય દેવળો વગેરે ઇમારતોની ઉમદા બાંધણીમાં અને તેમાં નક્શી કરવામાં સલાટોએ થોડો કિસબ જણાવ્યો નથી, જે કિસબ જોવાને યુરોપના વિદ્વાનો તડકા સહન કરી શુદ્ધાઓમાં ભમે છે ને તહિલના શિલાલેખો શ્રમે બેસેલે છે. કાવ્ય, અલંકાર, શબ્દશાસ્ત્રમાં, કાલિદાસ, ધન્વંતરિ, ક્ષપણક, અમર, શંકુ, વેતાલભટ્ટ, ધટખર્પર, વરાહમિહિર, અને વરરચ્ચિ, એઓએ, નવરત્ન એ ઉપનામે, રાજ ભોજની કચેરી રોલાવી છે. પરશુરામ, રામ, અર્જુન, ચંદ્રગુપ્ત, પોરસ, પૃથુરાજ, અને શિવાજી, વગેરે લડાઈમાં શૂરા કહેવડાવી ગયા છે. નાનાઈ-ડનવીસ, સિંધિયા, હોલકર એઓએ રાજખટપટમાં હોશિયારી બતાવી છે. આ વિષય બંધ કરવાને માફ મન થતું નથી, પણ એટલી સૂચનાથી આપણી ઉમણાની અવસ્થામાં કેટલી ન્યૂનતા છે તે સહજ માલૂમ પડશે.

શૂરપણું તો ખિલકુલ નથી; લાહોરના જયપાલનું અપ્રમાણિકપણું અને હોલતાબાદના રાજનું બીકણપણું એથી, ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન, સમર્થ, વિકરાળ સુલતાન મહમુદ અને ખિલજીવંશજ અક્બરદીન એઓને નજરે પડયાં ત્યારથી આપણા રાજ ધાસ્તી ખાઈ ગયા છે. બેચારસિવાય કીચા રાજમુસલમાનોની સામે રણક્ષેત્રે મળખૂત પગલે ઊભા રહ્યા છે? રાજઓએ ક્ષત્રી નામ ધરાવી જનાનાનાજ ખૂણાઓ ધરી અરીણ કસુંબાના તારમાં નામદાઈ કરી એ શરમની વાત થઈ છે. એક કુળ લડવા ભય તો તેવું સગું કુળ તેનીજ વિરોધમાં મુસલમાનને મળીને લડે, પણ એમ ન વિચારે કે આખરે પરદેશી છે માટે તેનાથી બીલું હવું ને સગાનેજ મદદ કરવી યોગ્ય હતી. એકેકા પ્રાંતનો એકેકો રાજ એ રીતે ધણાં રાજ્યો કરી માંહોમાંહે સંપ ન રાખી દેરાને તોડી નાંખ્યો.

અરે એ ભાટ ચારણો! તમારી કળા ક્યાં ગુમસ્તી નાંખી છે? રાજઓને અયોગ્ય રીતે શા વારતે ચરાના તાડ ઉપર ચડાવી દો છે? નેકીદારો! તમે રાજઓના દુર્વિકારો અને નેકી જાણી પોદારો છો? નીતિમાન લોકના પ્રતિનિધિ યઈ, રાજઓને ચેતાવો કે રાજ! અમે તમારા નેકીદાર કહેવાયા ને તમારી નેકી તો કંઈ નથી, માટે બધી છોડી દો ને અમને તમારી નેકી-નેજ પોદારવા દો. નહિતો થોડે દહાડે તમારે કંગાલ

થતું પડશે. કવિયો અને કારભારીઓ તમારાં ગજવાને ન જુઓ; દેશનો ખજનો ભય છે એમ વિચારો. રાજઓની સુસ્તી, તેઓની નામદાઈ, તેઓની અવિદ્યતા એઉપર નિંદાયુક્ત કવિતા રચો જેથી તેઓ દૂભાઈને ચાનક રાખી કુળનામ બોલ્યાં છે તેને તારે. રાજઓજ પોતાનાં દ્રવ્યથી શ્રમ લઈ દીર્ઘદૃષ્ટિ દોડાવશે ત્યારેજ હિંદુનું નામ બિચું આવશે. મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ ખીહોછો? એ રજપૂતો! ‘શરસ્ય મરણં કૃણં.’ હસ્મર બાંધી દેશાટન કરો ને ત્યાંથી નવી યુક્તિઓ લાવી તમારાં રાજ્યને સુધારો. તમને મુસલમાનોએ, પીંડારાએ, બળવાન લોકોએ હેરાન હેરાન કર્યાં છે. એ હિંદુઓ! તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં મળી, એકમત થવાનો વિચાર નથી કીધો. તમે સુધારાવધારાના કામમાં આગળ નથી પડ્યા. તમે દેશને, રાજગારે, કારખાનાંઓએ પ્રખ્યાત કરવાને સ્વપ્નામાં પણ ધાર્યું નથી. તમે અટકે કેમ અટકી રહ્યા છો; દેશમાં ભાજી રોટલા મળે તે સાફ પણ પરદેશમાં લાખ મળે તે ખોટા એમ બોલી સંતોષે કાં રહોછો? પણ તમારો દેશ એ તો તમારું ગામ ને તમારું કુટુંબ રે એ છોડવાની હિંમત ધરી પરદેશ જઈ સન્માર્ગે વિદ્યા, ધન, યશ, મેળવી આવી પછી દેશમાં ઉતરતી વયે અહિંનમાં દિવસ ગુનરો. થવાનું તે થશે, દેશમાં ખાઈપીને મોજ કરીએ છીએ એમ કાચરના બોલ બોલીનેજ દુશ્મનોને લગાર હડાવ્યાવિના પાછાં પગલાં તમે કર્યાં છો! તમારો માણસરૂપે શો હક્ક છે? એક બીલસાથે, સ્ત્રી બાળકસાથે, સગાં નાતીલાસાથે ચાલવાની શી નીતિ છે? સ્વતંત્રતા તે શું છે? રાજ્યકારભાર તે શું? વિદ્યા તે શું? સુધારો તે શું? તમારા ઉપર હાલની સરકારનો શો હક્ક છે ને શી રહેમ છે? દેશનું ભલું તે શું? ને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું? એ વાતોમાં તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો. જાન્યુ લશ્કર પગાર આપી રાખવાનો સંપ્રદાય રાજઓમાં નહોતો. શિબંદી થોડા સરદારોને સોંપેલા હતા તે સરદારો પોતાના હાથમાં લશ્કર એટલે નીમકહુરામી કરવાને દીલ નહોતા રાખતા. તમારા રાજઓને હું પૂછું છું, દેયત ભાઈઓ! શા હક્કથી તેઓએ સો સો રાણીઓ કરી? અને એમ થવાથીજ દેશ પાચમાલ થશે એ પણ અંધાધૂંદીમાં તમને માલૂમ ન પડતું! હવે રાજઓની વાત છોડી દો; તેઓ આજકાલ નહિ સુધરે તેવા છે. પરંતુ સર્વ મહાજનો વિદ્યાજ્ઞાનમાં સારા માહિત થાઓ. છાકરા અને છાકરીઓને નિશાળે મૂકી લણાવો. તેઓને સદા જ્ઞાનવંતું ખાતું આપો. મંડળી અને કુંપનીએ વેપાર કરો. તમારી

રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો. રસ્તા યોજના કરાવો. અસનોથી દૂર રહો. ખેડુતો હાલ ઘણા અજ્ઞાન છે તેઓએ વિદ્યા શીખી ભૂમિસંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર નળી ખેતીનાં કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ. યાંત્રિક બળ હસ્તબળ કરતાં ઘણુંજ વધારે છે. અસલ થોડાજ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને હમણાં ગરીબ પૈસાદાર સર્વ થોડી કીમતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચે. છાપ-યંત્ર કામકામ દાખલ કરો. જોતા જોયો વિજ્ઞાનાં કૃષે વિલાયતમાં કેવાં થાય છે તે. અહિં નામાંકમાં ને તોલનારદાન અને ચીન વિલાયતની હુડીઓના હિસાબ નળ્યા અને ૩૧૦ ૧૫૦ નું વર્ષાણુ લાવતા થયા કે પાર પડ્યા એમ આપણે સમજીએ છીએ. પૂરે ગૂંજરાતી પણ નળતા નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં આપણી દેવભાષા જે સંસ્કૃત તેમાં વેદ ભાષ્યો તથા કાવ્યો વગેરે ગ્રંથો, ઉદ્ધાસ આણી અવલોકન કરવાને તથા રાષ્ટ્રશાસ્ત્રમાં શોધ કરવાને મોટા મોટા લાંબા પંડિતો અહોનિશ શ્રમ લે છે. સંસ્કૃત શીખવાને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ છે, પણ હિંદુસ્તાન ન્યાં સંસ્કૃતભાષાએ મોટા જ મેળવ્યા છે, લાં હાલ એકે પણ દિવ્ય પાઠશાળા દેખાડેશો? આપણી સર્વ વિદ્યા તો મૂળ સંસ્કૃતમાં તેને પ્રાકૃતમાં કરવાને હજી શરૂ પુરપો ક્યાં બહાર પડ્યા છે?

હમણાજ વાત સાંભળી છે કે મકાલે નામના ગ્રંથકારના ઇંગ્લંડ દેશના ઇતિહાસના બે ગ્રંથની ૨૫૦૦૦ પ્રતો છપાઇ વીસવીસ રૂપિએ વેચાઇ ગઇ છે, ને થોડા દિવસમાં બીજી વીસ હજાર છપાવી છે તે ખખી જશે. એક બીજી ચોપડીની કોઈએ પુસ્તક પ્રત કંહાડી હતી ને બીજે અઠવાડિયે તેની પ્રત શોધી જડે નહિ એ રીતે તે વેચાઇ ગઇ. એ પ્રમાણે લાં વિદ્યા અને વાંચવાનો શોખ છે. અહિં લ્યારે ચોપડી શું કામ આવવાની છે, એ પૈસા નાંખી દેવાના છે એમ ધારીએ છીએ, સોનું, રૂપું, અને જવાહીર ખરીદ કરી પેટીમાં રાખી મૂકવું આપણને ગમે છે. વિલાયતનાં કારખાનાં વગેરેનો કિંચિત્ છાપો માત્ર મુંબઈમાં દેખીએ છીએ. જુઓ આગળો તમારી આગળ! જુઓ આગળી ગાડી નજરે! તમે જોઈ કાઠડ સાહેબની પવનપાવડી? જોઈ તમે અંગ્રેજ લશ્કરની કવાયત? કેવો છે શરપણનો દાખલો કે જોધપુરનો કિલ્લો લેતીવખત સત્તર વખત પાછું હઠવું પરચું, પણ અઢારમી વેળા તેઓ જય પામ્યા. તેવુંજ કાણુલ કંધાર લેતી વખત અને તેવુંજ સિખારટપોલની લડાઈમાં. ધન્ય છે હાલની સરકારને જે રૈયતને સ્વતંત્રતા વધારે આપતી જાય છે! ને લ્યારે તમે બંધ-

માંથી કેમ નથી બહાર? મુસલમાની રાજ્યમાં તો શું કે ત્યાં પણ બોલાવું નહિ અને હમણાં મુંબઈ આસોશિએશન સરકારને લખે છે કે આવો અણધરતો ધનસાફ કલાણે ઠંકાણે થાય છે તે ન થવો જોઈએ. આ સરકારનો જલ્લમ છે; પેલો, રૈયતનો હક્ક કૂંબે છે; લાં ઘણી સુસ્તી ચાલે છે; અહિં સાહેબલોકો બેપરવા ઘણા છે; વગેરે બૂમો પાડી લોકની તરફથી મોટી સરકારને વિનવે છે. બિલ્લાઓના ખૂણાની વાત એ સલા ક્યાંથી જાણે? માટે એવી હિંમતના દાખલા જોઈ, એ રૈયત લોકો! આસોશિએશન વગેરે સલાઓને તમારાં દુઃખથી જાણીતી કરો કે જલ્લમ ખશી, રહેમ ને મહેર તમારી હાલતમાં થાય. અંગ્રેજ લોકો ક્ષાનસમાંના દીવા છે. એ દીવા તમને રોશની આપે છે. પણ તે અજવાળાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો તમારે હાય છે. એક છાંકરાના ઉપર માખી બેઠી લ્યારે તેને હાય, જિંચો કરી બરાડી મૂકવાને બદલે તેણે માખીને કહ્યું “માખી ઉડતી હે કે માકું બોલાઈ;” તેમ તમે શરીરે નબળા નથી, બુદ્ધિયે બળવત્તર છો, તમે અસલ પ્રખ્યાત દેશના જન છો, છેક નકારી અવસ્થામાં નથી; પૈસો, ખાવે પીવે, છેક કુંગાળ નથી ને તમે કેમ પોદારો છો કે “નસીબમાં હશે તે થશે?” જ્યારે એકેક માણસ, છાતી તોડી કામ કરી, આ સંસાર લડાઈનું ઠંકાણું છે એમ સમજી દેશનેસાફ પોતપોતાની ફરજ બજાવશે લ્યારે દેશનો જય જયકાર થશે. શું તમારી તબીએત છે લોકો! કે કલાણી રસમ નકારી છે એમ જાણીએ, તે છોડ્યાથી ધર્મબાધ નથી આવતો એવું સમજીએ, તોપણ સંપ કરી તે કહાડી નાંખવાને મહેનત નથી લેતા! મંડળીઓમધ્યેના નિબંધીઓને હશી કહાડો છો; ને જ્યારે સરકાર કાયદા કરી તે ચાલ કહડાવે છે લ્યારે જખમારીને કળલ કરો છો. એમાં આખર આપણી લાઇઓ? વિચારો; પુનર્વિવાહ સંબંધી કલકત્તે કાયદો પસાર થયો તે સૌના જણ્યામાં હશેજ. માટે પરદેશીઓ ન જાણે અને સમાચારપત્રો નિંદા ન કરે એનેસાફ સંપ બાંધી દુષપ્રતિબંધને તોડી નાંખો. પોતાનાં ઘર ને પોતાની આખર એનેવાસ્તે સૌ કાળજ રાખો. પણ દેશના લાલમાં કંઈ ધ્યાન દોડાવવું એવી ઈચ્છા થવી તો થોડાની જ; પણ એ સૌની યાઓ-અસ્તુ. બાળક છોકરાઓનો વિવાહ કરી તેઓને બંધનમાં રાખો છો-૧૫ વર્ષનો થશે કે ગૃહસ્થાશ્રમ લઇ દોડશે. હવે એ છોકરા શું વિદ્યાભ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય? શું સ્ત્રીને સુખ કરી પોતે પામે? વિદ્યારહસ્ય તે શું જાણે? શું શોધ કરે ને શું નામ કરે? ૨૦ વર્ષની અંદર તો ઓછાંમાં ઓછાં

લોકો આતુરતાથી લાલુ છે. ઉજ્જન નગરીના વિક્રમ, ધારા નગરીના ભોજ અને પ્રતિષ્ઠાના શાલિવાહન એઓનાં પરદુઃખલંબન રાજ્યો કહેવાયાં. એઓની વખતમાં વિદ્યા અને હુનરોએ સારાં રૂપો લીધાં. લગ્ન દેવળો વગેરે ઇમારતોની ઉમદા બાંધણીમાં અને તેમાં નકશી કરવામાં સલાટોએ થોડો કિસમ જણાવ્યો નથી, જે કિસમ જોવાને યૂરોપના વિદ્વાનો તડકા સહન કરી શક્યાઓમાં ભમે છે ને તહિંના શિલાલેખો શ્રમે ઊકેલે છે. કાવ્ય, અલંકાર, શબ્દશાસ્ત્રમાં, કાલિદાસ, ધન્વંતરિ, ક્ષયણુક, અમર, શંકુ, વેતાલભટ્ટ, ઘટખર્પર, વરાહમિહિર, અને વરરચિ, એઓએ, નવરત્ન એ ઉપનામે, રાજ ભોજની કચેરી શોભાવી છે. પરશુરામ, રામ, અર્જુન, ચંદ્રગુપ્ત, પોરસ, પૃથુરાજ, અને વ-
છ, વગેરે લડાઈમાં શૂરા કહેવડાવી ગયા છે, તે દેશમાં ડનલીઝ-ચિઘિઆ હોલ-૨ ને નાતે સ્થિર રહે!
કહ્યું છે.

“ અસ્થિરં જીવિતં લોકે અસ્થિરે ધનયૌવને ।

અસ્થિરાઃ પુત્રદારાશ્ચ ધર્મ કીર્તિર્દ્વયં સ્થિરં. ” ॥

પ્રાણીમાત્રના જીવતરનો, ચૈસાનો, જીવાનીનો, છા-કરાનો, ખેરીનો, કોઇનો, લરોસો નથી. આજ છે ને કાલે નહિ; પણ ધર્મ અને કીર્તિ એ બે તો સ્થિર રહેવાનાં. માણસ મરી જાય છે પણ તેનાં સુકૃતો વીસ-રાતાં નથી.

નાતના કરો છાંડો મારા ભાઈઓ! ધર્મ કંઈ પ્રાણ નથી, ત્યારે જે ગરીબનું સંતું મરી ગયું ને તેની ઉત્તર ક્રિયા કરવાને તથા આરમું તેરમું છમાસી વર્ષી વગેરે અવસરે નાત જમાડવાને દ્રવ્ય ન છતાં તે ગરીબ પાસે કર્ન કહડાવી ને અર્થ કરાવી તેને ઘેર જમવા જરૂં એ તમને દુરસ્ત લાગે છે? એ બાપડો કેમ કર્ન વાળશે? તમે તો ખાવાના ધણી છો. એવા ખાઉકડ ન થઈ દશા તરફ નિધા કરતા રહો. વરા, ધરબારી, નાતો અને વરઘોડા તો જે દિવસે હોય તેજ દિવસોમાં ચાદ રહે છે, પણ દેશને અર્થે પરોપકારબુદ્ધિથી કરેલાં કામો નિરંતર અમર રહે છે. જમશેદજી જીભાઈને અગાઉ એની નાતિનાજ બોળખતા ને હવે જગ બોળખે છે. શેડીઆઓ દ્રવ્યનાં સાર્થક કરો. આરડા સામું જોઈ મરવાથી ક્ષ્યાણુ નથી; દેશલોકોનાં વૃંદમાં યશસ્વી ધાણી ઊછાળવી એથી શું અધિક શોભાવું છે? ખીલું મારે કહેવું અવશ્ય છે કે મોટામોટા કેટલાએક દ્રવ્યવાન શરમાશરમી અને મોટાઇમાં પારકાનેસાર મોટી ટીપો ભરે છે ને પ્રત્યક્ષ જે દેશી ગરીબો તેઓને આપવાનું અને દેશ સુધારવાનું કામ ટાલે મૂકી છાડે છે. દક્ષણી

થવું પડશે. કવિયો અને કારભારીઓ તમારાં જન્મવાને ન જુઓ; દેશનો ખજનો જાય છે એમ વિચારો. રાજ-ઓની સુસ્તી, તેઓની નામદાઈ, તેઓની અવિદ્યતા એઉપર નિંદાયુક્ત કવિતા રચો જેથી તેઓ દુભાઈને ચાનક રાખી કુળનામ બોળ્યાં છે તેને તારે. રાજઓજ પોતાનાં દ્રવ્યથી શ્રમ લઈ દીર્ઘદૃષ્ટિ દોડાવશે ત્યારે જ હિંદુનું નામ જાણું આવશે. મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ ખીહો છો? આ રજપૂતો! ‘ ઝારસ્ય મરણં તૂળં. ’ કમ્મર બાંધી દેશાટન કરો ને ભાંધી નાનું રાજ્યકારભારની વાતોમાં મારાં રાજ્યને આ-... હું રાજ્યકારભારની વાતોમાં મારાં રાજ્યને આ-... નહીં હું ધાલતા નથી. ગૂજરાતમાં શુદ્ધ લખ-... તો વાંચતાં થોડાનેજ આવડે છે. રે લખવા વાંચવાના વાંધા તો પછી વિદ્યાપ્રકરણમાં એઓ પાસેથી શી આ-શા રાખીએ? પણ નહિ, જ્ઞાનનો જીવાળ ચડવા માંડ્યો છે; હવે શ્રમરૂપી વહાણને વહેવું મૂકો કે ધારેલે મૂકામે જઈ પહોંચીએ. દક્ષણી અને ગૂજરાતી હિંદુ-ઓની સમસંખ્યા સરખાવીએ તો આગલા, વિદ્યાજ્ઞાનની વાતમાં પચીસગણા સરસ છે એમ નક્કી નહો. રે તમે સુધારાનું નામ સાંભળી આધા નહો છો! સ્વ-ધર્મ પાળીએ છીએ એમ કહો છો, પણ વારતવિક જોતાં ધર્મભિમાન પણ કોઇનામાં હું જોતો નથી. પ્રથમ માણસે પોતાનું રૂપ બોળખી પરસ્પર કેમ વર્તવું એ વગેરે બીજી નીતિયો લાલુવી. એક પાસથી જોતાં નીતિ મુખ્ય છે; નીતિમાન થયાવિના ભક્તિમાન થયાજ નહિ માટે કરો તો (કરવી તો ન જોઇએ) સદ્ગુણોની જ બડાઈ કરો, પણ રામજનીને આટલા આપ્યા ને ઉત્તરમાં આટલા ભર્યા, આટલાને વેપારમાં જોતયા ને આટલા મેળવ્યા એમ બોલનારાઓની સંગે જરા પણ બોલા ન રહો. પરોપકારને મોટો ધર્મ નહો. કહ્યું છે.—

રાદ્ધાંતઃ સર્વશાસ્ત્રાણામયં ન કલુપં પરં ।

વિશ્વાસઘાતાત્પુણ્યં ચ ન પરોપકૃતેઃ પરં ॥

સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત એવો છે કે વિશ્વાસઘાત સ-રખું મોટું પાપ નથી અને પરોપકાર જેવું ખીલું મોટું પુણ્ય નથી. ગૂજરાત અને એની પેલી પાસ વર્તમાન-પત્રો અને વિદ્યાજ્ઞાન પ્રસાર કરનારા ગ્રંથો થોડાજ છે. એ ઉપર સર્વે જણે ધ્યાન પહોંચાડવું. પુસ્તકોમાં વધારા કરો. વહેમો, કવિયોના અલંકારો, પુરાણોની પરસ્પર વિરુદ્ધતા અને સર્વ પંથવાળામાંહેના મતીઆઓની જાદ એને સૌ ધર્મ ગણે છો, પણ ખરો ધર્મ તે શું છે તે ઉપર કોઈ ધ્યાન આપતા નથી. માટે એ સર્વને તાવી કહાડી શુદ્ધ મત જે ધર્મતત્ત્વ તેની શોધમાં રહો.

રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો. રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો. અસનોથી દૂર રહો. ખેડુતો હાલ ઘણા અજ્ઞાન છે તેઓએ વિદ્યા શીખી ભૂમિસંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર નાણી ખેતીનાં કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ. યાંત્રિક-બળ હસ્તબળ કરતાં ઘણુંજ વધારે છે. અસલ થોડાજ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને હમણા ગરીબ પૈસાદાર સર્વે થોડી કીમતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચેછે. છાપ-યંત્ર કામઠામ ઠાપલ કરો. જોતા જોયો વિદ્યાનાં ફળો વિલાયતમાં કેવાં થાયછે તે. આંદિ નામાંઠામાં ને તો-લાગે, પણ તમારી પોસ્ટ-રત્નની હંડીઓના હિસાબ ખાણો છે, જે જોઈએ તે તમારી પોસ્ટ-રત્નના કે પાર તમને આપી નથી. વિદ્યા અને શ્રમ એ પણ તમા-

માંથી કેમ નથી ઊઠતા? મુસલમાની રાજ્યમાં તો હું કે ત્યાં પણ ખોલાણું નહિ અને હમણા મુંબઈ આસો-શિએશન સરકારને લખેછે કે આવો અણધરતો ધન-સાફ ફલાણે ઠેકાણે થાયછે તે ન થવો જોઈએ. આ સરકારનો જલ્મ છે; પેલો, દૈયતનો હક્ક ફળેછે; ત્યાં ઘણી સુસ્તી ચાલેછે; આંદિ સાહેબલોકો ખેપરવા ઘણા છે; વગેરે ખૂમો પાડી લોકની તરફથી મોટી સરકારને વિનવેછે. જિલ્લાઓના ખૂણાની વાત એ સલા ક્યાંથી જાણે? માટે એવી હિંમતના ઠાપલા જોઈ, એ દૈયત લોકો! આસોશિએશન વગેરે સલાઓને તમારાં દુઃખ-થી જાણીતી કરો કે જલ્મ ખશી, રહેમ ને મહેર તમારી હાલતમાં થાય. અંગ્રેજ લોકો ક્ષાનસમાંના હીવા જે હીવા તમને રાશની આપેછે. પણ તે અજવા-ન હપયોગ કરવો તમારે હાથ છે. એક છા-

૮. રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવાથી ભૂડી ત્યારે તેને હોય જીવો કરી (કડઓ.)

“આગે પગ તો પત રહે, પીછે પગ પત નય;
ભાગા ખેડે ખડાવડે, વાકું રંગ ચઢાવ.” ૧.

અર્થ—શત્રુની સામા પગ વધાર્યો અથવા ટકાવી રાખ્યો ત્યાંસુધી પત રહેછે, પણ પાછું પગલું કીધું કે પત નયછે, ને એમ છે માટે હઠ્યા એવા જે ચોક્કાઓ તે જો પાછા શત્રુસામા જઈ ઊભા રહે તો તેઓને રંગ ચઢાવો, એટલે તેઓને રંગ છે.

ભાઈઓ, આપણે બહુ પાછા હઠ્યા છીએ! ના ન કહેવાય.—ના હઠિયે?—જાણી જોઈને ભૂલ કરીએ ત્યારે પસ્તાવો શાનો? રે જાઓ જાઓ, જાણી જોઈને તે વળી કોઈ ભૂલ કરતા હશે? સ્વાર્થીઆ, સ્વાર્થનેમાટે જગતો જમણું ઘોરે તેની પેટે જાણી જોઈ આંધળા થઈ રસ્તો ભૂલી જઈ ખાડામાં ન પડે વાર?—ખરું કહો.—ઊભા રહો ઊભા રહો; પંચોપાખ્યાનમાં બ્રાહ્મણ ને ત્રણ ઠગની વાત છે તે આહા કેવી મંજેની છે! આપણે દ્રવ્યમાનના લોભથી કેટલી ધામધૂમ કરી મહેલી હતી!! ને તે ધામધૂમમાં આપણે કેટલા બધા ફાંચ્યા હતા!! આહા! વહેમજનન કેટલો નંખળો પડ્યો હતો! પણ રે! તેવું ને તેવું ન ચાલ્યું!

શેનું ચાલે? ‘ઠંમ ઠોલ, માંહે પોલ’ તે ક્યાંસુધી ચાલે? વહેલું મોઢું લોપાળું નીકળ્યાવિના રહેજ નહિ. ‘બાપ તેવા જોડા’ એ કહેવત જોડી નથી. વાળી-આની નજર પૈસા તરફ ને બ્રાહ્મણની નજર ખાવા તરફ;—આપણા વાળીઆ સાથીઓ સુધારો સુધારો ચો-

કારી માન મેળવી આખરે હાલ પૈસો પૈસો જળી રહ્યાછે; અને બ્રાહ્મણ સાથીઓ સુધારો સુધારો ચો-કારી ધર્મીઓ થવાનું ડાળ ઘાલી ઊભા હતા તે આ-જકાલ ભૂદી ભૂદી દૂકડીઓમાં ખેઠાખેઠા નીરાંતે રસે-દ્રિયને લડાવ્યાં કરેછે.

એકવાર આપણો વિચાર એકદમ ભતિલોડ તોડી નાંખવાનો હતો ને તેનેમાટે તૈયારી પર આવવી રહ્યા હતા; એકવાર આપણે પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આતુર થઈ જઈ તે અર્થે ઉદ્યોગ કરતા હતા; એકવાર આપણે વશ્વભમતને તોડી પાડવાને બાધ પીને મંજ્યા હતા; એકવાર આપણે નવું મંદિર કહારવાની તૈયારી કરતા હતા; એકવાર આપણે સર્વોપયોગી વિપયોહપર સુંદર ભાષણો કરતા હતા ને વર્તમાનપત્રોનાં લખતા હતા; એકવાર આપણે જોડે માંગે પૈસો મેળવવાને આહા કેવા ધિકારતા હતા! એકવાર આપણે પરસ્પર મળતા ને લોકોપયોગી ચિચારો કરતા હતા; એકવાર આપણે આપણું જોર વધારી વહેમજનનના હપર મોટા ધસારો કરવાની તત્પરીઓમાં ખંતે રહેતા હતા; પણ તે દહાડા ક્યાં ગયા? અફસોસ! આજકાલ તો આપણે પૈસાનેજ પરમેશ્વર જાણી પૂજ્યાં કરીએ છીએ. હાલ આપણું હૃદયે છીએ કે ભાઈઓ જોર મારે પૈસા પેદા કરો ને પછે નચિતે મનમારો.

રીશું; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈને મળતા નથી; આજકાલ આપણામાં કોઈને કોઈની દાઝ નથી; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈના મિત્ર નથી; આજકાલ આપણામાં વિવેક નથી; આજકાલ આપણામાં શૌર્ય, ઉદ્યોગ, ને ખંત નથી; (એકમાત્ર પૈસો કમાવાની વાતમાં તે છે ખરાં) દુકામાં, આજકાલ આપણે માણસ નથી. 'સૂતારનું ચિત્ત બાવળીએ ને બંટને મહોડે ઝાંખરાં' તેમ આપણાં ચિત્ત પૈસા તરફ ને આપણાં મહોડાં પર પણ મૂક્યાની શરમ છે.

પૈસો મેળવ્યા પછી સુધારો કરીશું એ આપણું બહાનું છે. આપણામાં જેઓને પૈસા મળ્યા છે તેઓ મોંની ધણીક કરતા નથી; કહેવું કે રાતના કરે છે; દરેકે તેમજ આડી રીતના. બુવાનીના નેશામાં ને કાંઈ નાચ તે શ્રમ ઘડપણમાં કરવાની હમેદ બાંધવી તેનું નામ તે બહાનું કે નહિ? માત્ર પૈસાથીજ સુધારો થયો એવું ઇતિહાસમાં કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યું નથી. નિયમ તો સર્વત્ર આજ જોવામાં આવે છે કે દેશનો સુધારો કરવામાં પ્રથમ વિદ્યા ને જાતી પ્રતિના સદ્ગુણો જોઈએ. પછી દ્રવ્યની સહાયતા હોય તો સુધારો વહેલો પ્રસરે, ન હોય તો મોડો પ્રસરે. અર્થાત્, લોકમાં વિદ્યા અને પ્રેમશૌર્યદિક સદ્ગુણો હોય તોજ તેઓ સુધરેલાં કહેવાય. તેમાં સુધારાવાળા ઉપદેશકોમાં તો એ ત્રણ વાત પહેલી જોઈએ. જે જે ઉપદેશકો થઈ ગયા છે તેઓ પ્રથમ નિર્ધન હતા; તેમાંના કેટલાકે પોતાના ઉદ્યોગમાં રહીનેજ પૈસો પેદા કર્યો હતો; પણ આપણે તો 'શીરાસાડ શાવક થવું' એ કહેવતપ્રમાણે સ્વાર્થનો ને પરમાર્થનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી દઈ દેવ ટળી રાક્ષસ થયા છીએ. રાક્ષસ તો સારા કે શત્રુના ઉપર શૌર્ય વાપરે, પણ આપણે તો શૌર્ય વિના જનાની થઈ ગયા છીએ. વગર આવડતનેલીધે ઉત્પન્ન થતી ચીઠમાં 'કમજેર ગુસ્સા બહોત' તેમ માંહોમાંહે એકેકને પોતાની પાસથી દૂર કરવામાં (રજેને હવે સુધારાવાળો કહેવાઈ ને વહેમી મંડળમાં અળખામણો થાઈ) અને એકબીજાને આવવામાં આપણું બાયકું રાક્ષસીપણું વાપરીએ છીએ. ઉપદેશકોએ તો દ્રવ્ય—માનનો લોભ ન રાખતાં દેશના કલ્યાણને અર્થ ખેતે પોતાનું કામ કર્યો જવું જોઈએ. પૂર્વે આપણામાં તેમ હતું. બીજા દેશોમાં તેમ હતું ને આજ પણ છે. પેટને સાંસાં પડતાં એવા યુરોપજાંડના કેટલાક વિદ્વાનો જેમ તેમ ગુજરાત કરી મોટાં પુસ્તકો લખે છે, જે પુસ્તકો તેઓના મરણ પછી લોકની બાજુમાં આવે છે ને પછી કેટલેક વર્ષે ગ્રંથકારો પિતરરૂપે પોતાનાં યશસ્વી

કૃત્યોની કીર્તિની વાસના લે છે—ધન્ય ધન્ય! વાર, પૈસો મળ્યો એટલે મદને આજસ ઘર ધાલેજ. જેટલું જોરસાનું બોલવું લખવું છે તે દુઃખના વખતનુંજ સાંઝે હોય છે. પૈસાથી વિચારવાળું ને મહેનતવાળું કામ કરવાનું મન ધાન્ય નહિ. ને મન ધાય તો તે કામ સાંઝે પણ ધાય નહિ. અર્થાત્ પૈસાથી અને પૈસા મળ્યા પછી સુધારો કરીશું એ કહેવું કેવળ બહાનું છે. વળી એમ કરતાં પૈસા કમાવવા પછવાડે રોજ ૧૨ કલાક ગાળવા તો અડવાડિયામાં ૧ કલાક પણ મિત્રને મળવામાં અને આગળ થવાની મોટી લડાઈનેસાડ કવાયત શીખવામાં ન ગાળવો?

ભાઈઓ, જેમ આપણું જોર નરમ છે તેમ વહેમજનનું જોર પણ નરમ છે, પણ આપણે ધણાજ પાછા હઠકા છીએ ને હજીએ હડીશું. વહેમજનવન પણ હડે છે ખરો, પણ તે કીડીની ચાલે. (ખત્રેને હઠાડનાર પૈસાખાન છે.) પણ આપણામાંના કેટલાએક જેઓ વહેમજનવનને નિંદતા તેઓજ તેની પૂજા કરે છે, તેથી જ્યારે પાછી લડાઈ શરૂ થશે ત્યારે વહેમજનવન આપણા ઉપર ખૂબ દોડ કરી આવશે. જે ઉર્મગથી આપણે આરંભ કર્યો હતો તે ઉર્મગ ને તે શ્રમ રાખી રહ્યા હતા તે વહેમજનવનને ધણે દૂર નસાડ્યો હત. પણ રે તેમ ન કરતાં આપણે આજ પાછે પગે દોડી પૈસાખાનના શુભામ થઈ રહ્યા છીએ!

ઓ ભાઈઓ, માંઝે સાંભળો. જેમ રજપૂતના સેનની આગળ કડખા બોલનારા હોય છે ને જેઓને કડખેદ કહે છે તેવો હું સુધારાના સૈન્યનો કડખેદ છું. હું તમારા જેવો દીવાનો નથી બન્યો. આપણું ને સામાનું બંનેનું સેન જોયાં કંઈનું ને તે ઉપર વિચારો કર્યો કંઈનું. નક્કી નક્કી ભાઈઓ વહેમજનવનના સેનને દ્રવ્યનો કેદ ઉતરશે ને તે શુદ્ધિમાં આવી આપણી તરફ નજર કરશે ને જોશે કે સુધારાવાળા તો ધણાજ પાછા હઠકા છે તો પછી તેઓને આપણાપર ધર્શી આવવાને, આપણને ગભરાવવાને, આપણને હરાવવાને અને આપણને પસ્તાવો કરાવવાને શો વિલેખ લાગનાર છે? ભાઈઓ, હું કહું છું તે સાંભળો ને તમારો ઉદ્યોગ પાછો આરંભો.

ભાઈઓ, આપણે સુધારાનો ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય નથી. નથી, યોગ્ય આપણી ભાષાનું જ્ઞાન;—સંસ્કૃતનું તો કંઈજ નહિ; ગુજરાતી લિપિમાં લખાયેલા શ્લોક પણ ન વાંચી જાણીએ તો બાળબોધ લિપિમાં ક્યાંથી વંચાય? અંગ્રેજી પણ સાધારણ લખી વાંચી સમજ જાણીએ છીએ—ખાટી તે ભાષાનાં કાવ્ય, ઇતિહાસ, ન્યાય, માનસિક શાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્રસંબંધી ચોડુંજ ન-

છીએ છીએ. આપણે આપણા ખીજ હબરો લાઈએ કરતાં આપણું જૂનારાતી ખોલવું લખવું સારીપેઠે નહીં છીએ છીએ, તેઓના કરતાં વધારે વૃદ્ધક છીએ (વાદ તો કરી નહીંતાજ નથી) અને દેખાદેખીથી સંસારસુધરાવટવિધે કંઈ વધારે વિચાર કરી શકીએ છીએ એટલુંજ આપણું જોર છે. આપણને, સંસારનો અનુભવ પણ પૂરો નથી. ખરેખર સુધારાના ઉપદેશકોમાં વિદ્યા, વાચાળપણું, લખવાની છટા, તેમ ઉદ્યોગ, ખંત, નિર્લોભતા, લોકાપવાદલયમુક્તિ, નિસ્પૃહતા, સર્વજન સાથે મળતાવડાપણું, ટેકીપણું, સ્વાત્મસુખદુઃખનો સ્વરૂપ વિચાર એ સૌ સદ્ગુણો જોઈએ, તે તો આપણામાં પ્રથમથીજ નહિ, તો હમણા તે ક્યાંથી હોય? જેમ નાનાં બાળક છોકરાં રમત કરેછે તેમ આપણે કોરમાં ને હોંસમાં સુધારો કરવાની રમત કરવી શરૂ કરી. પણ હવે ગવાઈ ચૂક્યા, છપાઈ ચૂક્યા, લોકના રાત્રી થઈ ચૂક્યા, ને જે કંઈ નહિ તે મોટું મહાભારત થઈ રહ્યું; હવે આપણાથી નહિ નીલાય એમ સમજી શું આરંભેલું કામ મૂકી દેવું? ના, ના. ‘માથે પડી વિચેદેવા.’ હવે તો આપણે પાછા ફેરવેલાં આવી જઈ ઉદ્યોગ જરી રાખવો ધટે. પૈસાથી બહારનો સુધારો છે; અંદરનો નથી. અંદરનો સુધારો વિદ્યાથી છે; અને વિદ્યા, શ્રમ કર્યાવિના ને દુઃખ ખમ્યાવિના પ્રાપ્ત થતી નથી.

દુઃખને અંતે જે યશ તેજ ખરો યશ છે. ધનબળે દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓનાં કરતાં તનમનબળથી દેશનું કલ્યાણ કરનારોનું માન ને કામ વધારે જાંચી જતું, ધણીવાર રહે તેવું અને મૂલ્યવાળું છે.

હવે ગમે તેવા છીએ, થોડી પૂંજીએ ધણું દેખાવીએ છીએ, કાયર છતે શૂરવીરનાં રોળ ધાલનારા થઈ પડ્યા છીએ, ગમે તેવા છીએ, તોપણ હવે જેવું આપણે ડાળ કર્યું છે તેવું મરતાં લગી રાખી રહેવું જોઈએ. જે ડાળ રાખી રહેવું એટલુંજ નહિ, પણ ઉપદેશની વૃદ્ધિ મનરૂપી ખેતરોને સદ્ગુણોથી ભરપૂર કરી નાંખવાં જોઈએ. મૂળ કુળના ધર્મે કોણ રાખી રહ્યા છે? બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણપણું નથી ને ક્ષત્રીમાં ક્ષત્રીપણું નથી. રત્નપૂત્રે જનોઈ ફેંકી દીધાં ને બ્રાહ્મણે માત્ર લોકલાભે રાખ્યાં છે. ખરે જોતાં, દેશ, રાજ્ય, કુળ, ધર્મ, રૂઢી, વિદ્યા બધી વાતમાં આપણાં સેંકડો રૂપાંતરો થઈ ગયાં છે—આપણે બધી વાતે સંકર છીએ. હિંદુરૂપી વહાણ સેંકડો વર્ષે થયાં દુર્દશાના દરિયામાં તોફાન ખાઈ ખાઈને ખોઈું થઈ રહ્યું છે, —એટલું છે કે હજી પૂરું સાંગ્યું નથી—અંગ્રેજ રાજ્ય છે એ યોગરૂપી

હોકાથી કંઈ દિશા માલુમ પડવા લાગી છે, પણ આપણે ખલાશીઓ એકસંધે કામ કરતા નથી. લાઈએ પ્રથમ ગરબડ હોય તો પછી સ્વસ્થતા થાય, ગાનવીજ હોય તો વૃદ્ધિ સારી થાય ને ધાન્ય પાકે. લીલ પીંડારાઓ—એજ રાજ્ય મેળવ્યાં છે તેમ આપણે આજકાલ સુધારાવાળા જર્જન કરીએ છીએ તે એવીની એવી જરી રાખીશું તો દેશમાંથી વહેમજનનને હાંકી કઠારવા સમર્થ કેમ નહિ થઈએ? જે દિલગીર થવાનું એટલુંજ છે કે આપણે એ ઉદ્યોગ જરી રાખતા નથી.

ખરેખર આપણે ધણું કરવાનું છે. વિદ્યા જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો છે, શુદ્ધ ધર્મ ચલાવવો છે, ધરસુધરાવટ કરવી છે, દેશી રાજ્યની જાંચ જોરારવી છે,—દૂકામાં નાનાપ્રકારે દેશનો ઉત્કર્ષ કરવો છે. આપણાથી તે કંઈ સધળું થવાનું નથી. તોપણ શું આપણાં છોકરાં પણ નહિ કરે? જો આપણે અમુક સીમ બાંધી જઈએ તો આપણાં છોકરાંઓને તેટલી તો મહેનત ઓછી? તેઓ પછી ત્યાંથી આગળ વધશે.

રણમાં પડ્યા પછી હવે ખીલું શું? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરુષાર્થ ખીલું કિયું છે? મરતાંલગી ધાથી રીબાયા તોપણ શું લીધેલું પણ મૂકવું? ખરે કંઈક કે પાંચજ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મૂકી દે અને રાત દહારો સુધારો પ્રસારવાના ઉદ્યોગમાં રહે તો ખેરાક આપણે ધણા આગળ વધીએ! રાજ્ય મદદમાં છે—છાપખાનાં મદદમાં છે,—શ્રીમંતો પણ લાવે કલાવે મદદમાં છે અથવા થશે, પણ ‘ઓ દિન કહાં કે મીઆંકે પાણે મં જીતી?’ એ દહારો ક્યાં કે આપણે પાંચ પણ એકઠા રહીએ? પાંચ તે પાંચ હબરને ભારે પડીએ. પણ સંસાર-તૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાસ્થીઆઓથી શું થાય! વિલાયત જવું સહેલું હોય તો વિલાયત જઈ આવનારને કોણ માન આપે? જનિભેદ ઝટ તોડાતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુંથા-ચુંથ શેની થાય? સંસારમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામે છે. એક માત્ર કીર્તિ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રજાને રૂઝો દાખલો આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત જીતી છે. અલખત એકેકના વિચારમાં અંતર તો હોયજ, પણ તેટલા ઉપરથી માંહોમાંહે વેર મત્સર રાખવાં, દ્રવ્યમાનને અર્થે ખુશામતીઆ થવું; લોભમાં દોસ્તી બાંધવી ને બાંધીને ન નીલાવવી એ નીચકુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કેઈ તો કે આગળથી જોઈ તપાશીને બાંધવી, બાંધી કે પછી તેમાં આગળ એકાંતું નહાં ની-

કંઈ તોપણ તેને નીલાવડું. જેની સાથે કામ પાડયું, જેને માટે લોકોમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનું એકવાર પણ કહ્યું, જેની સાથે બેશીને પાન ચાયાં, તેને ખાંડે ગ્રહાની લાંબ એ બહાને પણ હરગીસ મૂકવું નહિ. પણ અફસોસ, આપણે આજ કાલ કોઈ કોઈના નથી ! હશે અગર ઘરમાં ગમે તેમ આપણે લાઇઓ લાઈ લડીએ, તોપણ બહાર તો એકલ છીએ એમ બતાવવું જોઈએ. લાઇબલ કેસમાં લાઈ કરસન-દાસ મળજતા કેટલાએક મિત્રો તેનાથી જુદા વિચારના હતા;—જેઓનો વિચાર કોર્ટમાં જઈ શાહેદી પૂરવાનો નહોતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જશે એટલાજ માટે આગળ પડીને શાહેદી પૂરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસંધી શરવીરપણું બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવાજોગ છે. એવુંજ સર્વ પ્રસંગે હોવું. આપણે કેઈ કેઈ લડાઈ જત્યા છીએ તે જુઓ:—

૧. લોકો એકઠા મળી મંડળી રૂપે વિચાર નહોતા કરતા તે આપણે શીખવ્યું છે અને ઠંકાણે ઠંકાણે સો-સાધીઓ ને કંપનીઓ જોવામાં આવે છે. એકલપેટા-પણું, સ્વાર્થીપણું ને સંકેચિતપણું એઓનું જોર નરમ પાડવાને મંડળીરૂપી પાયો નાંખ્યો છે.

૨. હોળીમાં ભૂંડા ભૂંડા બોલ બોલવાની અને લગ્નમાં દ્રાણાં ગાવાની ચાલ ધણી ખરી જતી રહેલી કરી છે.

૩. વિલાયત જવામાં કંઈ હરકત નથી એવું બોલી લખી થોડુંક તેવું કરી પણ બતાવ્યું છે. (નૂર સસણ થાય અને લાખા શીખાય તો સૌથી વગર બાધકે સહજ વિલાયત જવાય.)

૪. પુનર્વિવાહવિષે સારીપેકે ગર્જના કરી મૂકી છે. મોટામાં મોટા વહેમીઓની ખાતરીઓ કરી છે. પુનર્વિવાહ શબ્દ સાંભળીને જેઓના કાનમાં કીડા ખદબદતા તેઓજ આજ કહે છે કે, બાળરાંડો મારેલી થાય તો સાફ. એ કામ શું આપણે થોડું કીધું છે? પ્રથમ મનમાં ઉતારવું ને પછી કરાવવું એમાં નાના પ્રકારે આપણે લોકોની ખાતરી કરી છે. લોકો સમજે છે પણ નથી કરતા તેમાં આપણો વાંક નથી. વાંક નાતના જૂલમનો અને ખંડે પૂછાવો તો જીવાનોની કમહિમતનો છે.

૫. વફાલખંચ અને તેના ગોસાંધઓનાં ચરિત્રથી આખી પૃથ્વીના લોક જાણીતા થયા છે.

૬. નતિલેહ તોડવાવિષે જોટું જોઈએ તેટલું તો નહિ, પણ પ્રસંગોપાત બોલવામાં આવ્યું છે.

૭. દેશી રાજ્યતા સુધારાવિષે પણ છેક નથી બોલ્યા તેમ નથી અને,

૮. ધરસંસારસુધારાવટસંબંધી બોલવામાં તો કંઈજ ન કરી રાખી નથી.

૯. વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસાર ઠંકાણે ઠંકાણે કરીએ છીએ. ગદ્યપદ્યભાષાવિદ્યાનો સંસ્કાર રૂઠો થતો ચાલ્યો જાય છે.

કોઈ બાબત એવી નથી કે જે ઉપર આપણે કંઈજ કહ્યું નથી. અલબત્ત કહ્યું ધણું છે, પણ ક્યું થોડું છે. પણ દંડી સુદતમાં પૂરા કેળવાયલા નહિ એવા સવાદુરી છો-કરાઓએ ખવી નંવી વાતો કહી (પછી સામાવાળાએ બકવા કહી તો શું થયું ?) લોકનાં મન ઉપર થોડી ધણી અસર કરી છે એ કંઈ નાનીશૂની વાત સમજો ? નારે લાઇઓ સાબારા છે ! તમેજ જ્યારે ઘરડા થશે અને પુખ્ત વિચારનાં બીજાં માણસો તમને મળશે ત્યારે તમે શું નહિ કરી શકો ? વળી આપણે ધણું ન ફાવવાનું કારણ આ છે કે આપણે રાજધાનીમાં છીએ—ધાંધળિયા શહેરમાં છીએ, આપણાથી બોલાય ધણું પણ લખાય થોડું.—ધણું લખવાનું અને કેમ કરવું તેનો મોટો વિચાર કરવાનું, જીવિતો શોધવાનું અને તજવીજે અમલમાં લાવવાનું કામ જીજ્ઞાના લોકનું છે, કેમકે તેઓને ત્યાં તેટલી પ્રવૃત્તિ હોતી નથી.

લાઇઓ, તમે છેક નથી કીધું એમ નથી, પણ તમારો ઉદ્યોગ તમે પડતો મૂક્યો છે એ જોડું ક્યું છે. એ પડતો મૂક્યો છે તે થાક ખાવાને માટે છે એમ કહેશો તો તે તમારે બહાનું છે. મને નથી લાગવું કે હવે તમે મોટા વિચારનાં અને મોટી મહેનતનાં કામ આગળના ઉમંગથી કરો માટે આટલું લખવું મારે પ્રાપ્ત થયું છે. માટે હવે તો આપણે દ્રવ્યનો કેફ કરવો મૂકી દઈ પાછા શુદ્ધિમાં આવી જઈ એકસંધ થઈ રહી, સઘળી વાતે સજ થઈ, વહેમની સામે ક્યે કરવા માંડીએ; અને પછી મોટું રણસંગ્રામ મચાવી વહેમજીવનને નસાડી મૂકીએ—યશસ્વી ગીત ગાતા ગાતા આખા દેશમાં સુધારાનો ઝુંડો ફેપી દઈએ. ઈશ્વર એમ કરાવે,—અરત. રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવાવિષે રજપૂતોના સેનમાં સિંધુ રાગમાં ગવાતા અસલના દરબાઓ જે મને જે ગવેયા પાસથી મળ્યા છે તે નીચે લખું છું.—

દો દો તરગસ ખાંધકે, સળી કહાવત શર;

કામ પડે જળ દેખિયે, કિતકે સુખર્ષે નૂર. ૧.

અર્થ—બખ્ખે તરવાર ખાંધીને અમે શરૂ છીએ એવું પોતાને કહેવડાવનારા ધણા હોય છે, પણ કામ પડેથી માલૂમ પડી આવે છે કે તે વેળા કોનાં કોનાં મહોરોપર નૂર છે તે.

જાતુની જાણતો હરિભગત, કાં દાતા કાં શર;

ચાતો રહિયો ખાંડની, મત ગુમાવે નૂર. ૨.

અર્થ—ઓ જાણનારી, તારે પુત્ર જાણવો હોય તો હરિભગત થાય અથવા દાતા થાય અથવા શૂરો થાય એવો જાણજે, નહિતો વાંઝણી રહેજે;—એ પરવડશે પણ કાયર જાણીને હું તારૂં બંધ કુળનું નૂર મા ગુમાવીશ.

સાંઈ શૂરા ચાર રખ, ના કાયર ચાલિસ;
વે ચાલીસો લાજણે, યે ચારો ચાલીસ. ૩.

અર્થ—હે ધણી, સાથી રાખે તો ચાર શૂરા રાખ-જે, ચાળીસ કાયર ન રાખીશ, કામ પડેથી તે ચાળીસો નાશી જશે પણ એ ચાર તો ચાળીસનું કામ કરશે.

ઝાલર બાળે લક્ત જન, બંબ બળે રજપૂત;
એતાઉપર ના જગે, આઠો ગાંઠ કપૂત. ૪.

અર્થ—ઝાલરના શબ્દથી લક્તજન લક્તિ કરવાને બોલે અને બંબ બળ્યાથી રજપૂતને શૂર ચડે. એ બેમાંના એકથી પણ જે ઉશ્કેરાતો નથી, જે લક્ત પણ નથી ને જે શૂરો પણ નથી તે આઠો-ગાંઠ-બધા કુશ્ણથી ભરેલો કપૂત છે એમ જાણવું.

મરદાંહારી મૂછડી, દો દો બાલ ધના;
ગંડક કેસો પૂછડો, રાખે લોગ ધના. ૫.

અર્થ—કોઈ માણસ ખરો શૂરવીર હોય અને તેને નાની મૂછ હોય કે મૂછ જે બાલ હોય તોપણ તે મરદ-ના બાલ છે; બાકી ધણાએ લોકો-ગંડુઓ મૂછ ધણા બાલ-મોઢું પૂછડું રાખે છે તેમાં શું?

રજપૂતી ચાવલ ભરી, ખરી દોહેલી હોય;
જ્યું જ્યું લોહા મુખપેં ઝડે, ચું ચું ઉજ્જલ હોય. ૬.*

અર્થ—રજપૂતી ચોખા જેટલી હોય તોપણ તે ખરી દોહેલી છે-રજપૂતી રાખવી હાંસીખેલ વાત નથી. જેમ જેમ લોહાના ઉપર ધા પડે છે તેમ તેમ તે વધવું બિનજી થવું જાય છે તે પ્રમાણે ચોખા જેટલી રજપૂતી પણ કામ પડેથી વધી જઈ જસ મેળવે છે.

“ ડીસેંબર સને ૧૮૮૪ ના શુદ્ધિપ્રકાશમાં મી. બાબારીકર ઉસારામ દ્વારા આપેલ એ દોહાનો નીચે પ્રમાણે પાઠ્યેર આપી જે અર્થ ક્યો છે તે વધારે વાસ્તવિક જણાય છે તેથી અહિં તે દાખલ કર્યો છે :—

“ રજપૂતી ચાવલ ભરી, ખરી દોહેલી હોય;
જ્યો જ્યો લોહા મુખપેં ઝડે, ત્યો ત્યો ઉજ્જલ હોય.

અર્થ—રજપૂતી એ એક ભરી સારી ઊંચી ચાવલ-ડાંગર છે તે ખરેખર દોહેલી જ છે કે જેમ જેમ તેના એટલે રજપૂતી અને ડાંગરના ઉપર લોહું પડે છે તેમ તેમ તે બિનજી નિર્મળ શુદ્ધ થતી જાય છે.

ચાવલના મુખ ઉપર લોહું પડવાનો ધર્મ ખતાવ્યો છે તે ખાંડતાં સાંબેલાની ખોલી મુદર લોહાની હોય છે તે તેના ઉપર પડે, અર્થાત્ જેમ જેમ વધારે બંધાય તેમ તેમ—

અમલ બાટણ ભેગપંથ, સૂરાહંદા કામ;
કાયર ખડગ ના વાવરે, કાયર ના દે દાન. ૭.

અર્થ—સત્તા મેળવવી ને સત્તાસમૃદ્ધિનું લાણું દાન કરવું અને ચોગાલ્યાસ કરવો એ શૂરાઓનું કામ છે; કાયર, ખડગ ન વાવરે કાયર, દાન ન આપે.

શૂરા સરગસેં ઉતર્યા, હાથાં લાલ કબાણ;
શૂરા ધર બધામણાં, કાયર તળિયો પ્રાણ. ૮.

અર્થ—જુઓ છો શું? આ જુદામાં મદદ કરવાને મરી ગયેલા શૂરાઓ પોતાના હાથમાં લાલ ધનુષ લઈ-ને સ્વર્ગથી પાછા અહિં ઉતરી આવ્યા છે એ જોઈ જીવ-તા શૂરાઓને ઘેર વધામણાં થાય છે અને એઓ રણમાં અંપલાવે છે પણ કાયરો તો પોતાના પ્રાણ મૂકે છે.

કંથા રણમેં પેઠકે, કાંઈ ભૂલે સાથ;
સાથી ચારા તીન હૈ, હિયેં કટારી હાથ. ૯.

અર્થ—રજપૂતની સ્ત્રી કહે છે કે હું કંથ, રણમાં પગ પછી સાથીની વાટ શું કરવા બેસું? તારે ત્રણ સાથી તો તારા અંગના જ છે. તારૂં હૈયું-તારી હિમ્મત, તારી કટારી ને તારા હાથ-હાજર સો હથિયાર.

ભાગે મત હું કંથડા, તો ભાગા મો ખોડ;
મોરી સંગડી સાહેલીઓ, તાલી દે મુખ મોડ. ૧૦.

અર્થ—અરે કંથડા, હું નાશીશ મા. તારા નાસવાથી મારે નીચું બેવાનું છે. કેમકે મારી સાહેલીઓ મોહોડું મરડીને એકમેકને તાળીઓ આપશે.

હઠી કંથ હથિયાર લે, મેં લઈ સક્કર ધી;
પાહણુરા તો મુજ બલ, રનખેરી તો તુજ. ૧૧.

અર્થ—અરે કંથ હું બીડીને હથિયાર લે અને હું લેઈ-છું ધી સાકર; પહેણાની ખબર લેવી એ મારું કામ છે ને રણવેરીની ખબર લેવી એ તારું કામ છે.

રજપૂતીના મુખ ઉપર લોહું પડવાનો ધર્મ ખતાવ્યો છે તે મુખ એટલે સન્મુખ છાતી ઉપર લોહાના તરવારના ધા પડે તેમ તેમ (Wounds are borne in front.)

વળી “ભરી” એ શબ્દ સુધારી “ભરી” કેમ લખાય એવા શક રહેતો હશે તો “ભરી” શબ્દ પણ ખરો છે, કેમકે “લ” ને કદાચ “ર” લખામાં મૂકાય છે. અને “ખરી” ની સાથે પ્રાસયુક્ત કરવાને જ મૂળ કવિએ “ભરી” ની જગાએ “ભરી” વાપર્યો છે ને તે ઉચિત જ છે.

અલંકાર તદ્દપરક છે અને આખો દૃષ્ટાંત છે, રજપૂતી અને ચાવલનો ધર્મ ખરાખર સચવાયો છે. તાણી તુશીને અર્થ બેસાડવામાં અર્થગૌરવ કેવળ ઊંચું મરાય છે.

“बलादाकृष्यमाणोचेत् सरसा त्रिसा भवेत्.”

તપ્ત કરેલી છે ને જોઈને, જેનેવિષે સાંભળીને, જેના ઉપર વિચાર કરીને માણસના મનમાં કંઈ થઈ આવે છે ને જોથી જોયલી, સાંભળેલી અને વિચારેલી વસ્તુની છાપ તેના ઉપર આખા પડે છે ને તેને તે વસ્તુઓના રસ સમજાય છે.

રસ એટલે અંદરની મન. દુઃખથી પણ રસ ઉપજે છે. કોઈને દુઃખી જોતાં આપણામાં સાત્વિકલાવ પેદા થાય છે તે પણ રસનો એક પ્રકાર છે. શણગારથી ભરેલી ખેરી જોવાથી ને ખુશી ઉપજે છે તેના કરતાં તેની ખેરી લગાર દિલગીરીમાં દેખાયાથી આપણને જુદી જાતની પણ વધારે લહેજત મળે છે.

બોલવામાં, ગાવામાં, ઈશ્વરી અને કૃત્રિમ પદાર્થોની નકલ કરવામાં થોડો ધણો સઘળા લોકો રસ જોય છે, પણ એકનો એક જ તેનો તે જ નથી જોતા. માટે જ્યો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે રસ પ્રગટ કરવામાં ધણા આગળ પડતા છે તેઓને “કવિ” કહેવા.

ઉપરના લખાણથી કવિનો સાધારણ અર્થ સમજ્યા પછી તે અર્થમાં પણ ધણા લોકોને આપણે આણી શકીએ છીએ. કવિયો અથવા જ્યો ન જોતા રહે એવો ઉપર લખેલો “રસ” વિચારે છે અથવા બતાવે છે તેઓ, ભાષાકવિ, ગાનારા, નાચનારા, ઇમારત બાંધનારા, સલાટો, ચીતારાઓ માત્ર નથી, પણ કાયદા કરનારા, કળા શોધનારા અને રાજ્ય સ્થાપનારા હોય છે—એટલે, એ સઘળા કવિયો છે; એમ નહિ કે ભાષામાં કવિતા કરે તેને જ કવિ કહેવા. હરકોઈને—ઉપર લખેલી વાતોથી અનુકૂળ થયા તેને કવિ કહેવા, પછી તેઓ કોઈ પણ રીતે અને કોઈ પણ બાબત ઉપર પોતાનું રસજ્ઞાન દેખાડતા હોય. ભાષા, રંગ, આકાર, એ સર્વ, કવિતા લખવામાં સાધન છે.

સલાટો અને ચીતારા પોતાના કામ કરવાને “લખ-લું” કહે છે. લખલું અક્ષર કહાડવાને જ કહેલું એમ કંઈ નથી. અક્ષર પણ ચિન્હ છે ને પૂતળાં ચીતાર પણ ચિન્હ છે. એ ઉપરથી જોતાં સાફ માલૂમ પડે છે કે, કવિતા તે માણસની અંદર છે, પણ તે પછી ઉપર પ્રમાણેનાં રૂપમાં બહાર નીકળે છે. ચીતારો માણસને પોતાની સામે બેસાડી તેના મહોડા સાચું જોઈ જોઈ પેન્સિલથી કાગળ ઉપર લીટા કહાડી તે માણસનો ચહેરો આબેહૂબ બતાવે છે એ શું કવિતાશક્તિ નહિ? કેટલાક ચીતારા એવા તો હોય છે કે એક જ વખત મહોડું જોઈ જાય ને પછી ઘર આગળ જઈને પેન્સિલ કાગળ લઈને કામ કરે ને બરાબર તસવીર લખી દેખાડાવે. સલાટોમાં પણ તેમ જ છે. લોકની સારી નરશી રીતભાતે

ન્યારે કેટલાકને દિલમાં અસર કરેલી સારે તેણે જ કા-યદા કરેલા કેની? કવિતાને સઘળા વિષય સાથે સંબંધ છે. કવિતામાં જે શુણ્ણ રહેલા છે, વર્તમાન કાળની જ વાત સૂક્ષ્મ નજરથી તે જોય છે અને તેની જોડ બતાવી નવી સૂચના કરે છે એટલું જ નહિ, પણ વર્તમાનને જોઈને ભવિષ્ય ચિતરે છે.

ઉપર પ્રમાણે કવિનો સાધારણ વિસ્તારી અર્થ છે. પણ એવું હારમાં ગાનારા, નાચનારા, સલાટ અને ચીતારા કવિશબ્દ નથી ઓળખાતા. જે પુરૂષો પોતાનું રસજ્ઞાન ભાષાની માર્ફતે કહાડે છે તેઓ જ લોકમાં કવિશબ્દ ઓળખાય છે, ને એ જ વિષય ઉપર અહિં વિશેષ લખવાનું છે, પણ વાસ્તવિક વિચારતાં તો કોઈ પણ સાહિત્યવિદ્યાને કવિતા કહીએ તો ખોટા અર્થ કીધો એમ નહિ કહેવાય. હવે ભાષાકવિતાવિષે.—

ભાષાનો શુણ્ણ એવો છે કે આપણા જે જોરસા અને આપણાં જે કર્મ તેના તે બરાબર ચીતાર આવે છે. શું સલાટોનાં પૂતળાંથી અને ચીતારાનાં ચિત્રથી અસલ વસ્તુનું ચોખ્ખું સ્વરૂપ જ્ઞાન થવું નથી? થાય છે. પણ ભાષા તરેહતરેહવાર રીતે સહેલથી વપરાઈ શકાય છે, રંગ, આકાર અને ગતિ ફેરવાતાં નથી. ભાષાનો કવિતારા-ક્તિ જોડે પાસેનો ને સીધો સંબંધ છે તેથી ભાષા તેનું કહું તરત ને ધણું કરે છે. સલાટ અને ચીતારાનાં કામમાં ધારેલી વસ્તુઓ અને પોતાનાં રસજ્ઞાન એની વચમાં ખીજ કેટલીક વસ્તુઓ—ઓજરો, હુનરની રીતિયો, કેટલાક વિચાર આવી નડે છે, તેથી તેઓનું કામ વધારે સુરેલ થાય છે. ભાષાકવિ પોતાનું રસજ્ઞાન ટપકાઈને ભાષામાં બતાવશે, પણ સલાટને પથરા, ઓજરો જોઈશે; ચીતારાને પણ કાગળ ને લેખણ જોઈશે. કેટલીક બાબતમાં એ લોકોનો કિસ્મ ભાષાકવિના કિસ્મને પાણી ભરાવે છે ને તેઓ મોટાં માનને યોગ્ય છે. તો પણ કેટલાક ભાષાકવિયોએ એટલી તો તકેસનિ બતાવી છે કે જેનો ખ્યાલ મોટામોટા સલાટોને અને ચીતારાઓને આવતો નથી.

અવાજ અને વિચાર એ બેનો પરસ્પર અને ને વસ્તુઓવિષે કહેવાનું છે તેની સાથે ધણા સારો સંબંધ છે, અને એવું છે વાસ્તે કવિયો પોતાનાં રસજ્ઞાનનાં તાનમાં મધુરી રસિક કવિતા કરે છે. શ્રીજીભાષાનો કે-શવ કવિ રસિકપ્રિયામાં કહે છે.—

દહોરો.

નયોં બિન દીઠ ન સોહિયેં, લોચન લોહ બિશાલ;
ત્યોંહી કેશવ સક્ષ કબિ, બિન બાની હી રસાલ.

અર્થ—જેમ આંખના ડોળા મોટા ને સારા હોય પણ

ક્રીક્રી (કૃષ્ણ) વગર શોભતા નથી તેમ કવિયો બાની વગર શોભતા નથી. બાની એટલે બોલવાની તથા લખવાની છટા.

‘બાની’ કેટલીક રીતે નરની છે, પણ શું તેને કવિતા કહેવી? શું લલિતવૃત્તને આ રીતે બોલીએ તો શું તે કવિતા કહેવાય?

૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨, ૨ ૨ ૨ ૨ ૨
લ લ લ લ લ લ, લ લ લ લ લ લ;
વ વ વ વ વ વ, વ વ વ વ વ વ
સ સ સ સ સ સ, સ સ સ સ સ સ.

ના, ના, રાગ કંઈ કવિતા નથી; કવિતા તે એક બંદીન મનની તર્કશક્તિ છે, જે રાગના રૂપમાં અવતરીને બહાર આવે છે. તોપણ, મનમાંહેલા બીજાને રાગના અલાપ રૂપે બહાર કહાડીએ તો તે અલાપને કદાપિ પછવાડે બતાવેલા સાધારણ અર્થમાં કવિતા કહીએ તો ચાલે, પણ વિશેષ અર્થમાં નહિ. અલાપને અથવા સુંદર મધુર અવાજને માત્ર ભાષાકવિતા પ્રકરણમાં કવિતા નથી કહેતા. ત્યારે ભાષાકવિતા તે શું? પિંગળપ્રવેશમાં લખ્યાપ્રમાણે શું અક્ષર માત્રાના નિયમવાળી ભાષાને કવિતા કહેવી?

કહોરો.

અક્ષર માત્રા નિમ ગણી, રચવો શબ્દસમાસ;
તે કવિતા નર્મદ કહે, છંદ વૃત્ત સુખઆરા. ૧

ના; કવિતા ગદ્યનેવિષે પણ હોય છે. ગદ્યમાં લખનારા મોટા કવિ હતા, જે, ને થશે, માટે હવે ભાષાકવિતા (પછી ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં હોય) કોને કહેવી?

ઘણાખરા સંસ્કૃત ભણેલાના સમન્વ્યાપ્રમાણે અને તેવાજ અર્થમાં પ્રતાપરૂદ્ર નામે અલંકારના ગ્રંથમાં લખ્યાપ્રમાણે આમ છે કે,

શ્લોક.

‘ગુણલંકારસહિતૌ શબ્દાર્યૌ દોષવર્જિતૌ ॥
ગદ્યપદ્યોમયમયં કાવ્યં કાવ્યવિદો વિદુઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—શબ્દ ને અર્થ જેમાં દોષ વિનાના છે અને જેમાં શબ્દાલંકારને અર્થાલંકારસારા છે તેને કાવ્ય કહેવું પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય. એ આખ્યામાં કવિતા શું છે એ સમજાવ્યું નથી, પણ કવિતાનાં સાધનો ક્યાં છે. કેટલાંએક લખાણ, ઉપરપ્રમાણેનાં હોય છે, ને તેમાં કવિતા નથી હોતી, ત્યારે કવિતા તે શું? જે વાક્યમાંથી લખનાર, વાંચનાર, બોલનાર અને સાંભળનારને રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાક્યને કવિતા કહેવી? વિશ્વનાથ

કવિરાજકૃત સાહિત્યદર્પણ નામે ગ્રંથ જે સને ૧૮૫૦-૫૩ માં બંગાળમાં છપાયેલો છે તેમાં કવિતાની આખ્યાનીયેપ્રમાણે આપે છે:—

‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં.’

અર્થ—રસ છે આત્મા જેનો એવું જે વાક્ય તે કવિતા. અમે આમ સમજીએ છીએ કે જે તર્કશક્તિથી સાર્થવાણીમાં રસતું અવતરણ થયું હોય તે કવિતાશક્તિ અને સાર્થવાણીમાં અવતરેલો તર્કનિત જે રસ તે કવિતા.

એક વિદ્વાન કહે છે કે જેવું કુદ્રતમાં હોય તેવું ચીતરી બતાવવું એટલુંજ નહિ, પણ તેની સાથે કંઈ અને બતાવ તેને નવાઈ જેવી અને અસર કરતી રીતે બતાવવા જોઈએ. માત્ર બનેલું હોય તેજ પ્રમાણે ન બતાવવું, પણ તેને તર્કથી વધારી દીપાવી બતાવવું એ કવિતું કામ છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનો કહે છે કે તે કવિતા સારી બાળુવી જે નવા તર્કને ઉત્પન્ન કરે છે ને એ રીતે મનને નવા નવા તરંગોથી પ્રદુષ્કિત કરે છે.

ઈતિહાસ કરતાં કવિતા ઘણી ઊંચી પદવી ધરાવે છે. ઈતિહાસમાં વૃદ્ધ વૃદ્ધ બીનાઓ (જેમાં કાળ, જગા, હકીકત, કારણ ને કાર્ય હોય છે તે) સિવાય બીજે કોઈ સંબંધ નથી. ઈતિહાસ થોડાને લગતી વાતની બાળુ કરે છે, પણ કવિતા માણસમાત્રને લગતી વાતની બાળુ કરે છે; ઈતિહાસ અપૂર્ણ છે, થોડા વખતેજ અને કેટલીએક બાબતો જે ફરી લાગ્યે થવાની બનવાની હોય તેવિષે બોલે છે, પણ કવિતા પૂર્ણ ને સઘળા કાળનેસાદ છે. જે જે કારણ અને કાર્ય માણસ જાતના સ્વભાવમાં ને સ્વભાવથી નીપજવાનાં છે તે સર્વનો અંકુર કવિતામાં લખાયેલો હોય છે.

હાઝિલીટ નામે વિદ્વાન કહે છે કે કોઈપણ પદાર્થની અને બતાવની તેના તેજપણાએ કરીને આપણા મનમાં જે સ્વાભાવિક છાપ પડે છે અને જેથી (વગર વિચારે આપોઆપ અથવા ધૃષ્ટાએ) તર્ક અને જોડસા અપ જગી લીડી કામે વળગે છે અને પછી સાત્વિકભાવે સામાનાં સુખ-દુઃખ આપણને લાગે છે, અને એથી પછી અવાજ અથવા શબ્દનું નિયમસર જે નીકળેલું થાય છે તે છાપનું નામ કવિતા.

કવિતામાં બે વાનાં જોઈએ; રસ ને વાણી. રસસંબંધી તો બાળુવું છે, ને રચનાને માટે એવું કંઈ નર-રતું નથી કે આવીજ રીતે તે કરવી જોઈએ. જોકે નામે વિદ્વાન થઈ ગયો છે તેણે ગદ્યમાં લખ્યું છે તોપણ તેની ભાષા ઘણી મધુરી છે અને કેટલીક નિયમવાળી કવિતાને પણ કારે બેસાડે છે. બીજા ઘણાંએ તેમ કીધું છે.

“બ્રહ્મબાલા ખૂણી ખીલારે, ફાગે ફૂલતી રત રમી.

ટક.

નવલ લલિત વેલી ફૂલો રંગીન, ભાતની ધાટડી ધાલી રે;

ગોરી ગુણધારી ધણી ઉપકારી, છે તનુ પીમળ વાળી રે.

ફાગે ૧

ભ્રમર કોએલ પીકસહ માલિની, મોહિની સુરની શરી રે;

રાગરસદૂલી આનંદથી બૂલી, સર્વ જગે સુખનૂરી રે.

ફાગે ૨

નર્મદ ગાતો સલૂની સાધવી, નીતિ હુયે અસવારી રે;

સજ્જવનકારી વસંત કુમારી, રેલડી રંગની ભારી રે.

ફાગે ૩”

સજ્જવરોપણ, ઉભરાતા રસતર્કથી થાયછે. જેમ વિષયનું મહત્વ ને જેમ તર્કનું મહત્વ તેમ સજ્જવરોપણ મહત્વવાળું થાયછે ને આપણને મોટા આનંદ પમાડેછે. મોટા તર્ક કરનારા કવિયો ને ચિતારા સજ્જવરોપણને બહુ લડાવેછે. તેઓએ મનોવિકાર, વિધા-કળા, દેશ, સમય, સ્થિતિ, ગુણ, ઇત્યાદિને સ્ત્રીપુરુષનાં રૂપ આપ્યાં છે. સજ્જવરોપણનાં વર્ણન વાંચ્યાથી ને ચિત્ર જોયાથી આનંદ થાયછે એટલુંજ નહિ, પણ નીતિ ભક્તિ ઉપર આપણો ભાવ બેસેછે. આઈ જર્નલ, ઈલ-સ્ટ્રેટડ લંડન ન્યૂસ વગેરે ગ્રંથોમાં સજ્જવરોપણથી ચીતરેલાં ચિત્રો ધણાં જોવામાં આવેછે. આપણાં દેવદેવીઓ એ શું છે? ઈશ્વરના ગુણનાં ને તેની શક્તિનાં સજ્જવરોપણે કલ્પેલાં સ્વરૂપ છે. રજેશુભ તે બ્રહ્મા, સાત્વિકગુણ તે વિષ્ણુ ને તમોગુણ તે શિવ, ધન આપનારી ઈશ્વરેન્દ્રા તે લક્ષ્મી ને વિદ્યા આપનારી તે સરસ્વતી. જે ઈશ્વરશક્તિથી આ જગત ઉત્પન્ન થયુંછે ને જે શક્તિ આપણા ઉપર માના સરખો ભાવ રાખેછે તે જગદંબા, સંહારશક્તિ તે કાળી ઈં એ માનસિક મૂર્તિયોને સલાટાએ ને ચિત્રકારોએ પોતપોતાની શક્તિપ્રમાણે ધાટ અને ચિત્રમાં ઉતારી છે.

આપણી ગૂજરાતી ભાષામાં ખત્રીસ પૂતળીની તથા સુડાખોતેરીની વાતોમાં પૂતળી પોપટને મહોડે સામ-જલદે જોલાબુંછે ને પ્રેમાનંદે વિવેકવણુજરામાં જીવને

વણુજરો ને તેને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ એ બે સ્ત્રીઓ ક-લ્પી સુંદર રૂપક કર્યું છે; તેમ નળાખ્યાનમાં હંસને મ-તુષ્યવાચ્યા આપી છે. દયારામે ને બીજાઓએ વાંસજ-ડીની ગરબી કરી છે, પણ તેમાં કાષ્ઠતણો કકડો એમ જણાવ્યું છે તેથી ને બીજા કેટલાક દોષથી તે રૂપક ખગ-ડી ગયાં છે. વળી કેટલાક વેદાંતસંબંધી ગૂજરાતી ગ્રંથો-માં પણ કેટલાંક તેવાં રૂપક છે, પણ નિર્લવ પદાર્થ ઉ-ભરાતી લાગણીવાળા સજ્જવનીપેઠે જોલતાં હોય ને કર્મ કરતાં હોય તેવાં સજ્જવરોપણ ગૂજરાતી ભાષામાં હજી લખાયાં નથી. એ રૂપક લખવાને બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે—એક તો જે નિર્લવને અથવા ગુણને સ-જ્જ કરવો હોય તે પ્રૌઢ ભેદએ-ધર્મે, સદ્ગુણ, દેશ, ઇ-ત્યાદિ વિષયમાં સજ્જવરોપણ વપરાય તો શોકે, ખાકી નિરસ થઈ પડે. બીજી વાત આ કે જખખર ઉભરાતી લા-ગણીથી તે અલંકાર નીકળતો હોય તો તે રાખવો અને લાગણી ધીમી પડવા માંડી કે તેને લંબાવવો નહિ.

હવે છેલ્લું કહેવાનું આ છે કે આપણા લોક જે ખા-તરીથીજ સમજેછે કે આપણાં દેવદેવીઓનાં સ્વરૂપ જેવાં દહેરામાં જોવામાં આવેછે તેવાંજ ખરેખરાં છે તે અજ્ઞાનથી સમજેછે. એ સ્વરૂપો સલાટાએ મનસ્વી તર્કથી ને આવડતપ્રમાણે ઘડેલાં છે. બંગાળામાં, દક્ષિ-ણમાં, ગૂજરાતમાં જુદી જુદી તરેહની મૂર્તિ ને તેને જુદાં જુદાં વસ્ત્રાભૂષણ હોયછે.

૧૦. કવિ અને કવિતા.

છાકરું જેવું જન્મેછે—આ દુનિયાનો વા ખાયછે તેહું તરત તો તે ગભરાયલી હાલતમાં હોયછે, પણ થોડી-વાર પછી જનનવેદનાથી છૂટું થઈ, અહિંતા વાને અ-નુકૂળ થાયછે. પ્રથમ તેને ધાવવાનું તથા ધાવવાના ઠે-કાણાનું અને જે જે તેની આંખે કાને પડેછે, શરીરને અડકેછે, હજી ઉપર ને નાક આગળ આવેછે તેનું કંઈ ભાન હોવું નથી. પણ આટલું તો જોવામાં આવેછે કે

ખહારનાં તથા અંદરનાં કારણોથી તેને સુખદુઃખ થાય-છે અને એ સુખદુઃખના અનુભવ જે હસવું ને રડવું તે આપોઆપ ખહાર નીકળેછે. તરત જન્મેલાંને ભાન હોવું નથી ને મુએલાંને શખરૂં ભાન હોવું નથી; તરત જન્મેલાંને સુખદુઃખ થાયછે ને શખને થવું નથી. એ વાત ઉપરથી જણાયછે કે શરીરની અંદર કંઈ છે કે જે જન્મેછે ત્યારથી તે મરતાંલગી સુખદુઃખાભિમાની છે.

કેટલેક દહાડે છેાકર પોતાના અબ્યાસથી ત્રાપ ફેરવતાં ફેરવતાં ધાવતાના રેકાણાને બરાબર સોમી કહાડે છે તે તે મળેથી મહાદુર મોડણું કરી લાગતો ગેરબોને તરખાઈ હરખાઈને માને છે અથવા ન મળેથી તરફથી ગિરાસ પાડે છે. એ વખતથી માનસ-સ્ત્રી નાચવા પ્રુપ (ચિતું છેાકર) હવિ બનવાની તૈયારી કરે છે એમ જાણે.

એમ એમ બાબત મોઢું થતું જાય છે તેમ તેમ બાદરની વસ્તુઓની યાપ તેની કમરિયાની મોઢીને લાનડિય હપર પડે છે. ત્યાં તે યાપ માનેડિયાની તરફ પૂંચતી ગીતમણી સીકાવણે ને પાળી મનના ઉપર નાચર કરે છે. એ નાચર થવા ઉપર અથવા એ રસતાનના કાણુ તથા માપ વચન એ ઉપરથી માનુસનાં આંખી હવિરવર પાળુમાં જાય છે.

રસતાન તો સો માનુસને લેાય છે ત્યારે શું લેાને-વળી કહેવા? પણ રસતાન સાથમાં માનુસનું સરખું લેાડું મળી. જુદા જુદા પ્રકારનાં પડાઈ, જુદી જુદી સનસારીશની પ્રકૃતિઓ, જુદી જુદી વસ્તુઓ, જુદાં જુદાં અવિચારનાં પડાઈ, જુદાં જુદાં કાણુ પડાઈ, અને જુદાં જુદાં રસતાનથી માનુસનું રસતાન લેાડું થઈ, ધાણું નાચર, અને યાપનું જાય છે. એનું રસતાન વનવન કરી રહેલું લેાય છે, એ લાચરોએને વગ છે, એનું લેાડું સાંભળે તેનું જાયવાની, કરી દેખાવવાની અથવા કોઈ પણ રીતે સગળો એમ જુલિયાની રીતો ને જાતાવવાની જેની શક્તિ છે તેને તેને "હવિ" કહેવા. સપવાનામાં ઉપર કણુ તેમ કરવાની શક્તિ લેાળી નથી; લેાડાએકને લેાય છે, મટિ લેાડાએકને-વળી કહેવા. ના. ખળી યાવડપરથી નાચરા વાંતનારાએના નાચવામાં જાય છે તેને કે હવિ થવામાં હઈ પણ રવાના-વિક જુલિયા જેવું ખરી. કેટલાકને રવાનાવિક જુલિયા લેાય છે, પણ પ્રયોગ ન આવેથી તેઓની જુલિયા મનમાંની મનમાં સળી જાય છે.

"હવે પુપ્પ મોહામાં, નાચરે ના દેખાય;
વન જાયું વાચિત કહે, નિચા ખિલી ખરી જાય."
કેટલાકને રવાનાવિક જુલિયા લેાય છે, પણ ખળી ચારા ને અંતુક પ્રયોગ આવેથી હવિતા કળી ખીલતું પાડેનાં શુવાચિત પુષ્પોની સુગંધકષ્ટ ટૂંકી ખીલતું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

એક વિચારને ખીલ વિચાર સાથે કેટલો સંબંધ છે અને તેમાં ખંડા એટલા કીઓ છે એ વાતની તથાસ કરનાર જે આખાની મનશક્તિ તે વિવેકજુલિયા કહેવાય છે અને એક જે અથવા વધારે વિચારોને પોતાની તરફનો પ્રકાશ આપી રંગનાર અને તેજ આપનાર અને તેમ

કરી નવો વિચાર ઉત્પન્ન કરનાર જેની જે મનની શક્તિ તે તંત્રજુલિયા કહેવાય છે. "તંત્રજુલિયાનું નિરંજન" એ-રહે તેનું બાદર નીકળી આવતું તે 'હવિતા' એમ એક વિદ્યાન કહે છે. હવિતામાં વિવેકજુલિયાનું લેાડું થતું હામ પડે છે એ વાત ખરી, તોપણ હવિતાની જળુની તંત્રજુલિયા છે. પાળી હવિતા જળુનરને લેાડવાર વિવેકજુલિયાની માત્ર મળી લેાય તો તે સારી દેખાવણી થાય એમાં હઈ સક નહિ. તે વિદ્યાન કહે છે કે એમ કોઈ જાખમાં મૂકે-લી સવાર જુદી જુદી જતિના પચનવડે લેાડે છે અને મનુર લેાડાવડે કહાડે છે તેમજાનું માનુસના ઉપર બાદરની તથા નાચરની યાપ પડેથી મધુની અસર થાય છે;—અસર થાય છે એટલું નહિ, પણ તે સવાર પેલી નાચર યાપના જેવી-જ આવેડળ થાય છે.—બિય પ્રતિ-જિયાન. એ વાત માનુસનામાં સવારના કરતાં વિશે-ય છે. સવારના સૂરને અને પચનની જતિને લગ અથ-વા સામ્ય નથી, પણ માનુસનાં મનને અને જાતાંનર યાપને લગ છે;—એમ અર્થવાના જોતાવાને અને તંત્રજા-ના સૂરને લેાય છે તેમ. માનુસનામાં એવું હઈ છે કે જેની લેયણી અથવા સાંભળેલી વસ્તુની યાપ તેના મનમાં બરાબર અસર કરતી રીતે પડે છે.

છેાકર રમતું રમતું પોતાના અપાળથી અને ગતિથી પોતાની જુલિયા જનાર છે. જેમની માનુસ થયું આસ-પાસ વસ્તુનાં લેાડેને નાચે છે. સુપરેલી રિય-નિના મંડળમાં તો વસ્તુવસ્તુવાર રીતનાં માનુસનાં રસતાન લેાય છે. સીધીઆઈ નાજીએકના લેયામાં હાંકરા ધાડી તે વગાડી મનરંજન કરે છે. મોડળેના જો-વાતોએ કાણુ લેાડા વાંસળી વગાડી પોતે જુલિયા થઈ જોવા-ભળેને રીકવતો લેાડો. નાચરજુલિયા લેાડા લેાડેને બ-અથા કરે છે. તથા અર્થ અને અપસરા, નાચર અને રૂપ એથી ઉદ્ભવેને રીકવે છે (એમ પુરાણોની કહા-ણીઓમાં કણુ છે). ઉચે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ ઉ-

" પડેપર અંજાજુ કરવાં, માળા કરવા અને નાચણું, જે વિવચમાં લેાય ને નાચર અથવા નાચક, એટલા વચર (જાળ) હાવજાવ વચે માળા કરવા ને નાચણું તે નૃત્ય. એ નાચકાદિ-કની (વિવચની કહાણી એવી છે કે એ) રીત પ્રથમ ભવન ના-મના અધિમે ઉચરની આસા ઉપરથી કહાણી; પણ કેટલાક ક-રે છે કે એ રીતોએ વચમાંથી જાણે જુદી પાળી અને તેણે પછી ખરત નામના જુલિયા કરી. તોય અને લાચર એ બે બીજ નાચવાની રીત છે. રાવે પાતાના સેવક તંતુને રીજણી તે ઉ-પરથી નાંચ નામ પડ્યું ને લાચર જાતનું નાચક પાર્શ્વે પ્રથમ ઉપા (કિતખા) રાણીને રીજણ્યું ને એણે પછી કારકાની સંજ્ઞા-ને જોખણ્યું ને તે સંજ્ઞાએ લેાડા દેવાની સંજ્ઞાને રીજણ્યું ને ત્યાંથી તે નૃત્ય ખીલ ખાંતાની સંજ્ઞામાં નાચ્યું.

તપત્ત કરેલી છે જે જોઈને, જેનેવિષે સાંભળીને, જેના ઉપર વિચાર કરીને માણસના મનમાં કંઈ યર્થ આવે છે ને જેથી જોયેલી, સાંભળેલી અને વિચારેલી વસ્તુની છાપ તેના ઉપર આખા પડે છે ને તેને તે વસ્તુઓનો રસ સમજાય છે.

રસ એટલે અંદરની મન. દુઃખથી પણ રસ ઉપજે છે. કોઈને દુઃખી જોતાં આપણામાં સાત્વિકભાવ પેદા થાય છે તેપણ રસનો એક પ્રકાર છે. શણગારથી ભરેલી ખેરી જોવાથી ને ખુશી ઉપજે છે તેના કરતાં તેવી ખેરી લગાર દિલ્લગીરીમાં દેખાયાથી આપણને જીદી ભતની પણ વધારે લહેજત મળે છે.

જોલવામાં, ગાવામાં, ઈશ્વરી અને કૃત્રિમ પદાર્થોની નકલ કરવામાં થોડો ધણો સઘળા લોકો રસ જોય છે, પણ એકનો એક જ તેના તેજ નથી જોતા. માટે જ્યો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે રસ પ્રગટ કરવામાં ધણા આગળ પડતા છે તેઓને “કવિ” કહેવા.

ઉપરના લખાણથી કવિનો સાધારણ અર્થ સમજ્યા પછી તે અર્થમાં પણ ધણા લોકોને આપણે આણી શકીએ છીએ. કવિયો અથવા જ્યો ન જોતો રહે એવો ઉપર લખેલો “રસ” વિચારે છે અથવા ખતાવે છે તેઓ, ભાષાકવિ, ગાનારા, નાચનારા, ધમારત ખાંધનારા, સલાટો, ચીતારાઓ માત્ર નથી, પણ કાયદા કરનારા, કળા શોધનારા અને રાજ્ય સ્થાપનારા હોય છે—એટલે, એ સઘળા કવિયો છે; એમ નહિ કે ભાષામાં કવિતા કરે તેને જ કવિ કહેવા. હરકોઈને—ઉપર લખેલી વાતોથી અનુકૂળ થયા તેને કવિ કહેવા, પછી તેઓ કોઈપણ રીતે અને કોઈપણ ખાખત ઉપર પોતાનું રસજ્ઞાન દેખાડતા હોય. ભાષા, રંગ, આકાર, એ સર્વ, કવિતા લખવામાં સાધન છે.

સલાટો અને ચીતારા પોતાના કામ કરવાને “લખ-હું” કહે છે. લખહું અક્ષર કહાડવાને જ કહેવું એમ કંઈ નથી. અક્ષર પણ ચિન્હ છે ને પૂતળાં ચીતાર પણ ચિન્હ છે. એ ઉપરથી જોતાં સાક્ષી માલૂમ પડે છે કે, કવિતા તે માણસની અંદર છે, પણ તે પછી ઉપર પ્રમાણેનાં રૂપમાં બહાર નીકળે છે. ચીતારો માણસને પોતાની સામે ખેંસાડી તેના મહોડા સાચું જોઈ જોઈ પેત્ર સિલથી કાગળ ઉપર લીટા કહાડી તે માણસનો ચહેરો આગેજી બતાવે છે એ શું કવિતાશક્તિ નહિ? કેટલાક ચીતારા એવા તો હોય છે કે એક જ વખત મહોડું જોઈ જાય ને પછી ઘર આગળ જઈને પેત્ર સિલ કાગળ લઈને કામ કરે ને બરાબર તસવીર લખી દેખાડાવે. સલાટોમાં પણ તેમ જ છે. લોકની સારી નરશી રીતભાતે

ન્યારે કેટલાકને દિલમાં અસર કરેલી સારે તેણે જ કા-યદા કરેલા કેની? કવિતાને સઘળા વિષય સાથે સંબંધ છે.

કવિતામાં જે ગુણ રહેલા છે, વર્તમાન કાળની જ વાત સૂક્ષ્મ નજરથી તે જોય છે અને તેની ખોડ ખતાવી નવી સૂચના કરે છે એટલું જ નહિ, પણ વર્તમાનને જોઈને ભવિષ્ય ચિતરે છે.

ઉપર પ્રમાણે કવિનો સાધારણ વિસ્તીર્ણ અર્થ છે. પણ વ્યવહારમાં ગાનારા, નાચનારા, સલાટ અને ચીતારા કવિશબ્દે નથી ઓળખાતા. જે પુરુષો પોતાનું રસજ્ઞાન ભાષાની માફતે કહાડે છે તેઓ લોકમાં કવિશબ્દે ઓળખાય છે, ને જો વિષય ઉપર આદિ વિશેષ લખવાનું છે, પણ વાસ્તવિક વિચારતાં તો કોઈપણ સાહિત્યવિધાને કવિતા કહીએ તો ખોટા અર્થ કાઢો એમ નહિ કહેવાય. હવે ભાષાકવિતા વિષે.—

ભાષાનો ગુણ જ એવો છે કે આપણા જે જોડસા અને આપણું જે કર્મ તેના તે બરાબર ચીતાર આપે છે. શું સલાટોનાં પૂતળાંથી અને ચીતારાનાં ચિત્રથી અસલ વસ્તુનું ચોખ્ખું સ્વરૂપ જ્ઞાન થઈ નથી? થાય છે. પણ ભાષા તરેહ તરેહવાર રીતે સહેલથી વપરાઈ શકાય છે. રંગ, આકાર અને ગતિ ફેરવાતાં નથી. ભાષાનો કવિતાશક્તિ જોડે પાસેનો ને સીધો સંબંધ છે તેથી ભાષા તેનું કહું તરત ને ધણું કરે છે. સલાટ અને ચીતારાનાં કામમાં ધારેલી વસ્તુઓ અને પોતાનાં રસજ્ઞાન એની વચમાં ખીજ કેટલીક વસ્તુઓ—ઓળરો, હુનરની રીતિયો, કેટલાક વિચાર આવી નડે છે, તેથી તેઓનું કામ વધારે મુશ્કેલ થાય છે. ભાષાકવિ પોતાનું રસજ્ઞાન ટપકઈને ભાષામાં ખતાવશે, પણ સલાટને પથરા, ઓળર જોઈશે; ચીતારાને પણ કાગળ ને લેખણ જોઈશે. કેટલીક ખાખતમાં એ લોકોનો કિસમ ભાષાકવિના કિસમને પાણી ભરાવે છે ને તેઓ મોટાં માનને ચોગ્ય છે. તો પણ કેટલાક ભાષાકવિયોએ એટલી તો તર્કશક્તિ ખતાવી છે કે જોના ખ્યાલ મોટા મોટા સલાટોને અને ચીતારાઓને આવતો જ નથી.

અવાજ અને વિચાર એ બેનો પરસ્પર અને જે વસ્તુઓ વિષે કહેવાનું છે તેની સાથે ધણો સારો સંબંધ છે, અને એવું છે વાસ્તે કવિયો પોતાનાં રસજ્ઞાનના તાનમાં મધુરી રસિક કવિતા કરે છે. શ્રીજીભાષાનો કેશવ કવિ રસિકપ્રિયામાં કહે છે.—

દહોરો.

ન્યોં બિન દીઠ ન સોહિયેં, લોચન લોલ ગિશાલ;
ત્યોંહી કેશવ સકલ કબિ, બિન બાની હી રસાલ. ૧
અર્થ—જેમ આંખના ડોળા મોટા ને સારા હોય પણ

ક્રીડા (દૃષ્ટિ) વગર શોભતા નથી તેમ કવિયો બાની વગર શોભતા નથી. બાની એટલે બોલવાની તથા લખવાની છટા.

‘બાની’ કેટલીક રીતે બરૂની છે, પણ શું તેને જ કવિતા કહેવી? શું લલિતવૃત્તને આ રીતે બોલીએ તો શું તે કવિતા કહેવાય?

૨ ૨ ૨ ૨ ૨ ૨, ૨ ૨ ૨ ૨ ૨
લ લ લ લા લ લા, લા લ લા લ લા;
વ વ વ વા વ વા, વા વ વા વ વા
સ સ સ સા સ સા, સા સ સા સ સા.

ના, ના, રાગ કંઈ કવિતા નથી; કવિતા તે એક બંદીન મનની તર્કશક્તિ છે, જે રાગના રૂપમાં અવતરીને બહાર આવે છે. તોપણ, મનમાંહેલા બિલરને રાગના અલાપ રૂપે બહાર કહાડીએ તો તે અલાપને કહાપિ પછવાડે બતાવેલા સાધારણ અર્થમાં કવિતા કહીએ તો ચાલે, પણ વિશેષ અર્થમાં નહિ. અલાપને અથવા સુંદર મધુર અવાજને માત્ર ભાષાકવિતા પ્રકરણમાં કવિતા નથી કહેતા. સારે ભાષાકવિતા તે શું? પિંગળપ્રવેશમાં લખ્યાપ્રમાણે શું અક્ષર માત્રાના નિયમવાળી જ ભાષાને કવિતા કહેવી?

દહોરો.

અક્ષર માત્રા નિમ ગણી, રચવો શબ્દસમાસ;
તે કવિતા નમંદ કહે, છંદ વૃત્ત સુખચારા. ૧

ના; કવિતા ગદ્યનેવિષે પણ હોય છે. ગદ્યમાં લખનારા મોટા કવિ હતા, જે, ને યશો, માટે હવે ભાષાકવિતા (પછી ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં હોય) કેને કહેવી?

ઘણાખરા સંસ્કૃત ભણેલાના સમન્યાપ્રમાણે અને તેવાજ અર્થમાં પ્રતાપરૂદ્ર નામે અલંકારના ગ્રંથમાં લખ્યાપ્રમાણે આમ છે કે,

શ્લોક.

ગુણલંકારસહિતૌ શબ્દાર્યૌ દૌપવર્જિતૌ ॥

ગદ્યપદ્યોભયમયં કાવ્યં કાવ્યવિદો વિદુઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—શબ્દ ને અર્થ જેમાં દોષ વિનાના છે અને જેમાં શબ્દાલંકારને અર્થાલંકારસારા છે તેને કાવ્ય કહેવું પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય. એ આખ્યામાં કવિતા શું છે એ સમજાવ્યું નથી, પણ કવિતાનાં સાધનો કહ્યાં છે. કેટલાંએક લખાણ, ઉપરપ્રમાણેનાં હોય છે, ને તેમાં કવિતા નથી હોતી, સારે કવિતા તે શું? જે વાક્યમાંથી લખનાર, વાંચનાર, બોલનાર અને સાંભળનારને રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાક્યને કવિતા કહેવી? વિશ્વનાથ

કવિરાજકૃત સાહિત્યદર્પણ નામે ગ્રંથ જે સને ૧૮૫૦-૫૩ માં બંગાળમાં છપાયેલો છે તેમાં કવિતાની આખ્યાનીચપ્રમાણે આપે છે:—

‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યં.’

અર્થ—રસ છે આત્મા જેનો એવું જે વાક્ય તે કવિતા. અમે આમ સમજીએ છીએ કે જે તર્કશક્તિથી સાર્યવાણીમાં રસનું અવતરણ થયું હોય તે કવિતાશક્તિ અને સાર્યવાણીમાં અવતરેલો તર્કનિત જે રસ તે કવિતા.

એક વિદ્વાન કહે છે કે જેવું કુદ્રતમાં હોય તેવું ચીતરી બતાવવું એટલું જ નહિ, પણ તેની સાથે દર્મ અને બનાવ તેને નવાઈ જેવી અને અસર કરતી રીતે બતાવવા જોઈએ. માત્ર બનેલું હોય તે જ પ્રમાણે ન બતાવવું, પણ તેને તર્કથી વધારી દીપાવી બતાવવું એ કવિનું કામ છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનો કહે છે કે તે કવિતા સારી બહુવી જે નવા તર્કને ઉત્પન્ન કરે છે ને એ રીતે મનને નવા નવા તરંગોથી પ્રદુક્ષિત કરે છે.

ઈતિહાસ કરતાં કવિતા ઘણી ઊંચી પદવી ધરાવે છે. ઈતિહાસમાં તૂટક તૂટક ખીનાઓ (જેમાં કાળ, જગા, હકીકત, કારણ ને કાર્ય હોય છે તે) સિવાય બીજે કોઈ સંબંધ નથી. ઈતિહાસ થોડાને લગતી વાતની બહુ કરે છે, પણ કવિતા માણસમાત્રને લગતી વાતની બહુ કરે છે; ઈતિહાસ અપૂર્ણ છે, થોડા વખતે જ અને કેટલીએક બાબતો જે ફરી ભાગ્યે થવાની બનવાની હોય તેવિધે બોલે છે, પણ કવિતા પૂર્ણ ને સઘળા કાળનેસાદ છે. જે જે કારણ અને કાર્ય માણસ જાતના સ્વભાવમાં ને સ્વભાવથી નીપજવાનાં છે તે સર્વનો અંકુર કવિતામાં લખાયેલો હોય છે.

હાઝિલીટ નામે વિદ્વાન કહે છે કે કોઈપણ પદાર્થની અને બનાવની તેના તેજપણાએ કરીને આપણા મનમાં જે સ્વાભાવિક છાપ પડે છે અને જેથી (વગર વિચારે આપોઆપ અથવા ઇચ્છાએ) તર્ક અને જોરસા ઝપ જગી બીડી કામે વળગે છે અને પછી સાત્ત્વિકભાવે સામાનાં સુખ-દુઃખ આપણને લાગે છે, અને એથી પછી અવાજ અથવા શબ્દનું નિયમસર જે નીકળવું થાય છે તે છાપનું નામ કવિતા.

કવિતામાં બે વાનાં જોઈએ; રસ ને વાણી. રસસંબંધી તો જણાવ્યું છે, ને રચનાને માટે એવું કંઈ બરૂનું નથી કે આવી જ રીતે તે કરવી જોઈએ. જેકન નામે વિદ્વાન થઈ ગયો છે તેણે ગદ્યમાં લખ્યું છે તોપણ તેની ભાષા ઘણી મધુરી છે અને કેટલીક નિયમવાળી કવિતાને પણ કોરે બેસાડે છે. ખીજા ઘણાઓએ તેમ કીધું છે.

કોઈ કહેશે કે આટલી કવિતા કરી આપ ને બીજે કહેશે કે લાવ હું કરી આપું છું તો એવી રીતની કવિતા કરનારે કવિતું મોટું માન મેળવવાની આશા રાખવી ફેાકટ છે. કવિતા જેને વશ છે તે કવિ નથી, જે કવિતાને વશ છે તે કવિ હોય ખરો. ભારે હવે ગૂજરાતીમાં સારી કવિતા કોનાથી બની શકે તેમ છે? જેઓ ગૂજરાતી ભાષાનું બાળપણથી જ ચોખ્ખું જ્ઞાન મેળવશે, થોડું ધણું સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી જાણે, વળી જેઓ વ્યવહારકુશળ થશે ને સત્સંગમાં ફરશે તેઓ ગૂજરાતીમાં સારી કવિતા કરી શકશે. હમણાના ગૂજરાતીઓ કવિતાની ખૂબી તો કંઈ જ સમજતા નથી; ફક્ત રાગડાથી જ મોહિત થઈ જાય છે. ગૂજરાતી કવિતાવિષે વધારે કોઈ બીજે પ્રસંગે જોલીશું. કેટલાક ગરબડીયા બહુશ્રુત કવિ એવા હોય છે કે સલામાં વાણીની છટાથી જેવું તેવું ગટર પટર જોલી દિગ્વિજયી છઈ એમ દેખડાવે છે. એવા લોકોને સલામાં મૂર્ખલોક માન આપે છે. પણ તે માન ધણીવાર ટકવું નથી માટે એવી શીઘ્રકવિતા કરવાનો ઊગતા કવિઓએ થોડો લોભ રાખવો. તેઓએ રચનાને મરડી મચેડીને પ્રાસથી સારી કરવાની ખટપટમાં ન પડવું. જેટલું સ્વાભાવિક નીકળે તેટલું કહાડવું ને તેમાં જે મજા છે તે તાણીતુશીને આપ્યામાં નથી. રાખડેને માટે ગૂજરાતી ભાષાના જૂના કવિઓનાં પુસ્તકો વાંચવાં, જૂની કવિતામાં વ્યાકરણદોષ અને અધ્યાહાર ઘણા હોય છે એ દોષ નવી કવિતામાં ન આવવા જોઈએ. કેટલાક જીવાન છાંદસોને કવિતાનો શોખ થાય છે ને તેઓ પોતાનો વખત જોડવામાં કહારે છે, પણ ભણેલા નથી એટલે તેઓની કૃતિમાં ખરી કવિતા આવતી નથી. માટે એવા જીવાનોએ પ્રથમ પોતાનું વિદ્યાજ્ઞાન, વ્યવહારજ્ઞાન, રસજ્ઞાન વધારવું ને પછી એ કામ માથે લેવું, બાકી અધવચ રહ્યાથી સઘળાં કામમાં તેઓ ગફલત કરશે; માટે બહેતર છે કે આગળથી હરેક વાતનો પુખ્ત વિચાર કરીને કામ આરંભવું.

કવિતાથી કેટલા લાભ છે તેવિધે:—કવિતા ઈશ્વર-પ્રણીત છે તે નકારી હોય જ નહિ. લોક તેની તેજ વસ્તુને પોતપોતાની રાક્ષિપ્રમાણે જુદી જુદી રીતે જોય છે ને તેથી કોઈનામાં સારી અસર થાય છે ને કોઈનામાં નકારી.

(દહોરો.)

કવિતાના ભણવા થકી, મન રંજન બહુ થાય;
નીતિ વાત મનમાં ઢસે, દુર્ગુણ નાશી જાય.

કવિતા ન હોત તો સદ્ગુણ, પ્રીતિ, સ્વદેશાભિમાન,
ઐત્રી એની શી દશા થાત! આ સુંદર રમણીય જગત-

નો દેખાવ કેવો થાત! આ દુનિયાનાં દુઃખમાં અને મોતના ભયની વખતમાં આપણને દિલાસો ક્યાંથી મળત! અને સુખા પછી આપણે શી ઉમેદ રાખત! કવિતાથી સઘળી વસ્તુ પ્રીતિમય થઈ રહે છે. જે ખોડવાળું છે તેને તે સુંદર કરે છે ને જે સુંદર છે તેને વધારે સુંદર કરે છે. જે ગુણો એકબીજાના શત્રુ છે તેને અરસપરસ મિલનસારી કરાવે છે. કવિ જેમ બીજાઓને સુખ, દિલાસા, સદ્ગુણ આપી કીર્તિ અપાવનાર છે તેમ તે પણ જાતે સુખી, સંતોષી હોવા જોઈએ. કવિએ પોતાની કીર્તિની તરફ નજર ન કરવી ને લોકના ખોલવા તરફ ધ્યાન ન ધરવા. તેણે તો પોતાના મનના ઊભરા કહાડ્યાં કરવા ને જેવું કે કુદ્રતને મળતા આવે છે કે નહિ. વિલાયતમાં, લોકનાં સાંભળવાથી કેટલાક કવિઓ હુયા-શોકે મરી ગયા છે. તેમ મોટા કવિઓએ ઊગતાઓને દ્વિમત આપી સારો રસ્તો બતાવવો.

કવિઓ આટલાસાડ કવિતા કરે છે એમ કહેવામાં તેઓને હદમાં રાખ્યા જેવું થાય છે. પણ સંસ્કૃત કવિઓને જુદાં જુદાં કળ મળ્યાં તે ઉપરથી તે કળને કારણે કહી દેડી કવિ નીચેપ્રમાણે જોલે છે.—

ગીતિ.

કાવ્યં યશસેઽર્ધકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે,
સઘઃપરનિર્વૃતયે કાંતાસંમિતતયોપદેશયુજે ॥ ૧ ॥

અર્થ—કેટલાક યશનેસાડ, કેટલાક દ્રવ્યનેસાડ, કેટલાક વ્યવહાર જાણવાસાડ, કેટલાક કલ્યાણનેસાડ, કેટલાક મનનાં સમાધાન અને મુક્તિમાટે અને કેટલાક કાવ્યનાટકના મનોરંજક ઉપદેશનેસાડ કવિતા કરે છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે કવિતા એ એવી કળા છે કે જે પોતાની મધુરી પ્રેરણાથી અણુધડ, નિર્દય અને પથ્થર જેવી છાતીના માણસનામાં પણ ધર્મનીતિનું રસજ્ઞાન કરાવે છે. મિલ્ટન કહે છે કે આહા! ઈશ્વરી અને મનુષ્યકૃત વસ્તુઓમાં આપણે કવિતાનો કેવો ધર્મી, યશસ્વી અને ઉત્સાહી ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ! કવિતાનો કેટલાએક જાણુ નકારે ઉપયોગ કરે તેમાં કવિતાનો શો દોષ? કવિનો રસ કવિને જ માલૂમ છે એમ નથી. મોટા મોટા રાજદરબારે જોસનારા અમીર વજીરોને અને શૂરા લડનારાઓને પણ કવિતાએ પોતાને વશ કર્યા છે. શિકંદરખાદશાહનેવિષે એમ કહેવાય છે કે તે હોમર નામે ઉત્તમ કવિની ચોપડી રૂપાની પેટીમાં લેઈ લેઈને સઘળે ફરતો હતો અને રાત્રે તેને પોતાનાં ઓસીકાં તળે મૂકતો હતો. આપણા રજપૂતો ચંદબારા-ટનો કરેલો પૃથીરાજ રાસો ઉમંગથી લાટોને મહોટે

સાંભળે છે. કેટલાક હારેલા રાજાઓ વીરરસનાં કવિતા સાંભળી ઘોડાઉપર ચડીને કૃતેહ કરી આવેલા છે. જગતનો ફેરફાર સધળો કવિતા ઉપર આધાર રાખે છે. જે વેળા બ્રહ્મભજન કવિતામાં રાગરૂપે થાય છે તે વખત રૂવે રૂવે આનંદ આનંદ આપી રહે છે. વલ્લભમાર્ગનો પ્રસાર થયો તેનું મોટું કારણ આ કે તેમાં સરસ કવિતા છે. સાહિત્યશાસ્ત્રનો ભંડાર એ પંથમાં છે. પણ બાળકને હાથ તરવાર આવ્યા જેવું થયું છે. સુરદાસાદિ અષ્ટસખા, ગિહારીલાલ, એ સધળા કોણ હતા ? કવિયો. કવિના કીધેલા જસ રાજદરબારમાં છે, રણક્ષેત્રમાં છે, શ્રીમંતમાં છે, ગરીબમાં છે, ઘરબહાર છે ને ઘરમાં છે. કવિતા કામ કામ આપી રહી છે. કવિતાથી દિલાસા મળે છે અને નકારા માર્ગ છોડાય છે તથા સત્સંગ થાય છે. કવિતા જેવો મિત્ર કોણ છે ? એનાથી જેવો ધા રૂઝાય છે તેવો કોઈ ઓસરથી રૂઝાતો નથી. કહો તો હસાવે, કહો તો રડાવે, કહો તો ગુસ્સો આણે, કહો તો બીચડાવે. સધળા શુભસંપત્ત કવિતા જેવી બીજી વસ્તુ એકે નથી. અહિં નાના પ્રકારનાં નિર્મેળાં સુખ ભોગવાવી પરલોકને વિષે સંમન આપનાર પણ તેજ છે. કવિતાવિષે જેટલું બોલીએ તેટલું થોડું છે—કવિતાનું સુખ અલૌકિક છે. સંસારની ઉમ્મણતામાં કવિતાચંદ્ર મનને શાંત કરે છે. કવિતા જગતનો પ્રાણ છે. અર્થવાદી લોકોએ કવિતાની અવગણના ન કરી તેની મધુરી પ્રસાદી લેવા-સાડ તેની ખરા ભાવે ભક્તિ કરવી.

હવે થોડુંએક કવિતાની નતિવિષે બોલી આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ. લખાણ ત્રણ પ્રકારનું છે. ગદ્ય એટલે સાદું કવિતાના નિયમોવિનાનું; પદ્ય એટલે કવિતાવાળું, અને નાટક એટલે જેમાં ગદ્ય પદ્ય બે આવે તે. ગદ્ય તથા ચંપૂવિષે કોઈ બીજે પ્રસંગે લખીશું.

કવિતાની ત્રણ મુખ્ય નતિ છે. ગીતકવિતા, વીરકવિતા અને નાટક.

ગીતકવિતા—એ કવિતા અવશ્યે રાગ તથા તાલના ધોરણ ઉપર રચાય છે ને તેથી તે ઘણું કરીને ગાયનના સુરનેલીધેજ વધારે અસર કરે છે; બાકી સાદી રીતે વાંચી ગયાથી ઘણી લહેજત નથી આપતી. સંસ્કૃતમાં જ્યેષ્ઠકવિની અષ્ટપદી છે તે એ રીતની કવિતા છે. શ્રીજલાપામાં સુરદાસ વગેરે અષ્ટસખાનાં પદો છે તે એ નતની કવિતા છે. આપણી ગૂજરાતી ભાષામાં જે જે ભક્ત કવિયો થઈ ગયા છે તેઓનાં પદ, ગરબી, લાવણી એ ગીતકવિતા છે. એ કવિતામાં બીજે પ્રકાર છે તેને સંગીતકવિતા કહે છે—કે જે ગાયનના સાજસાથેજ ગાવાને રચેલી હોય છે. હુમરી, દાદરા, ખ્યાલ, ટપ્પા,

ધ્રુવપદ એ સંગીતકવિતા છે. ગીતકવિતા પણ સાજસાથે ગવાય; પણ સાજસાથે ગાવાને—ગાયનશાસ્ત્રના નિયમ અવશ્યે રાખી ગાવાને અને અર્થવિષે સામાનું લક્ષ થાયો કે નહિ પણ ગાયનઉપર તો આણવું એ હેતુથી સંગીતકવિતા રચાય છે.

રાગ ગાવો અધરો છે, પણ કવિતાને તેની રચના પ્રમાણે નીકળતા ઠાળમાં વાંચવી એ સહેલું છે. કવિતા એક નતનું ગાયન છે, પણ ગાયન કંઈ કવિતા નથી. પદ, ગરબી, લાવણીઓ, વગેરે કરવામાં પિંગળશાસ્ત્રના નિયમ જાણવાની જરૂર નથી. જેઓને એવી કવિતા કરવી હોય તેઓએ ઘોડો ઘણો ગાવાનો અભ્યાસ રાખવો. ગાયન કંઈ કવિતાને જરૂરનું નથી, પણ ઉપર કહી તેવી કવિતાને તો જરૂરનું છે. ગીતકવિતા ચાર રીતની—૧. ભજન અથવા ધર્મસંબંધી. ૨. વીરપુરુષો તથા વીરકર્મેની સ્તુતિસંબંધી. ૩. નીતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી. ૪. જમણવાર, લગ્ન વગેરે શુભ કાર્ય અને પ્રીતિસંબંધી. એ કવિતામાં મનનો બિભરો બહાર પડતો હોય છે. એમાં પદ્ધતિ, સંબંધ, વાદ કંઈ જોવામાં આવતું નથી, જેમ કવિને જોરેસો આવે તેમ તે બહાર નીકળી પડે છે ને ગમે ત્યાંથી ગમે ત્યાં ઉતરી પડે છે. એવી કવિતામાં સારી પદ્ધતિની જરૂર નથી, તોપણ જેમાં કોઈએક વાત પૂરી રીતે લખી હોય તે વધારે સારી કવિતા ખરી. મોટાં આખ્યાનો ને રામાયણ મહાભારત વગેરે ગ્રંથો ગાઈને—ગાતાં સાંભળીને સમજવાના હેતુથી દેશીમાં—ઠાળનાં લખાયાં છે. પણ વિષય મોટા ને લખાણ ઘણું તેથી તે ગીતકવિતા છે તે પણ તેને ગીતકવિતા ન કહેવી. ગીતકવિતા તે નાનીજ હોવી જોઈએ. થોડામાં પણ વિસ્તારવાળું ધર્મનીતિસંબંધી જે વાર્તારૂપ કથન તે આખ્યાન અને મોટા વિસ્તારવાળું તે વીરરસકવિતામાં ગણાઈ વિષયપ્રમાણે નામ ધારણ કરે છે.

વીરકવિતા—જે કવિતામાં વીરરસનું પ્રાધાન્ય હોય તે. એમાં બીજા રાગારાદિક રસો પ્રસંગે હોયજ, પણ વીરરસ મુખ્ય છે. બીજી સધળી કવિતાની નતિ કરતાં આ નતિ ઉત્તમ છે. એવી કવિતા કરનારો ઉત્તમ પંક્તિના કવિવર્ગમાં બેસે છે. સંસ્કૃતમાં રામાયણ, મહાભારત તે વીરકવિતાના મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ નમૂના છે. સંસ્કૃત રામાયણ ને મહાભારત ગાયનમાંજ ગાવાને બનાવેલાં નથી; (આપણે ગાવા ધારીએ તો જેમ તેમ ગાઇ શકીએ ખરા)—શુદ્ધ કવિતામાં છે. આપણી ભાષામાં એ નતની કવિતા ભાષાંતરરૂપે ઘણી છે. સામળભટની બનાવેલી સિંહાસનબત્રીસી, વિક્રમના પરમાર્થ વર્ણનની દહોરા, ચોપાઈ, છપ્પામાં છે તે કેવળ ભાષાંતરરૂપે નથી.

વીરકવિતા રચવી ઘણી અધરી છે. ઇતિહાસપુરાણમાંની વાર્તા શોધી વિસ્તારવી, આડકથાથી શોભાવવી, પદાર્થ અને ગુણના તેજ વર્ણનથી રંગવી, અર્થવિચાર ને અર્થાલંકાર પ્રૌઢ રાખવા અને રચના પણ રાખ્યાલંકારયુક્ત સાદી રાખવી. પ્રથમથી તે છેવટસુધી એકસંબંધ વાદપુરઃસર રાખી મુખ્ય વિષયને અથથી તે ઇતિહાસગણ લગતો રાખવો એ સઘળું વીરલી બુદ્ધિનું કામ છે.

વીરકવિતા, નીતિલક્ષિતની રામબાણુ પણ આનંદસાથે શીખામણુ આપે છે. તેનો ઉદ્દેશ સદ્ગુણ વધારવાનો છે. મોઢું પરાક્રમ, સત્ય, ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, મૈત્રી, ધર્મ અને પરમાર્થ વગેરે ગુણો પોતાના અદ્ભુત પૂર્ણ શાણગારથી આપણને દર્શન આપે છે. એઓ કહે છે કે આવો અમને લેટો, અમને તમારાં મનમંદિરમાં રાખો, અમારો ખર્ચ ઘણો નથી, અમે ભારે નહિ પડીએ. એઓનાં જ્યારે દર્શન થાય છે તે વેળા આપણે ચિત્ર થઈ રહીએ છીએ. એ સદ્ગુણો પ્રથમ થોડા દિવસ તો આંખ આગળથી ખસતાજ નથી ને વધારે કાળ થતો જાય છે ને બીજાં કામમાં પડીએ છીએ તો પણ તેઓની અસર આપણા ઉપર રહે છે. વીરકવિતા એ દેશના લોકની જિંદગી સ્થિતિ બતાવે છે. એ મોટી હોલત છે. એવડે દેશના લોક પોતાની સ્થિતિ જાણવી રાખે છે ને નકારી સ્થિતિ થઈ તો તેમાંથી પાછા ઝટ સારી સ્થિતિમાં આવે છે.

રસશાસ્ત્રની એવી બલિહારી છે કે જેવો કવિતાનો રસ હોય તે પ્રમાણે જો સમજીકની આગળ તે કવિતા વાંચી હોય તો સામાનાં દિલમાં તે મોટી રચાથી અસર કરે છે. વીરકવિતાના બંધારણમાં ત્રણ વાનાં છે. ૧. મુખ્ય વિષય એકજ જોઈએ. બીજી આડકથા દાખલા દાખલ આવે, પણ તેને આણતાં મુખ્ય વાત ટંકાઈ જાય તેમ ન થવું જોઈએ. ૨. મુખ્ય વિષય પ્રૌઢ જોઈએ. એવો કે આપણું મન તરત હરીલે અને કવિતાને પણ પ્રૌઢત્વ આવે. ૩. કર્મ, રસભર્યા થયેલાં બતાવવાં જોઈએ.

એ કવિતામાં માણસના ગુણનું સાધારણ વર્ણન તો હોયજ, પણ અમુક સ્ત્રીપુરૂષના અમુક ગુણોનું વિશેષે ભલકમાં વિસ્તારે વર્ણન આવડું જોઈએ. મનુષ્ય સ્વભાવમાં હોયજ નહિ તેવું છેક નહિ, પણ વીરલામાં હોય તેવું ખરૂં ને જાણું ને જિંદગી ભાષામાં તે ચીતરાડું જોઈએ.

નાટક-એ એવી રીતનું લખાણ છે કે જેમાં કવિ પોતાને નામે કોઈ બીજાઓનું વર્ણન નથી કરતો, પણ તે

બીજાઓને બોલાવી તેમની વાત તેઓનીજ પાસે કહેવડાવે છે. કોઈની વાત આપણે કરીએ તેના કરતાં તે કોઈ પોતાની વાત પોતે કરે તેમાં વધારે સાચવટ અને એથી વધારે અસર હોયજ. નાટકમાંનાં સંભાષણો ગદ્ય તથા પદ્ય બંનેમાં હોય છે.

નાટક જે રીતનાં છે-દુઃખપરિણામક નાટક અને સુખપરિણામક નાટક. પહેલા નાટકમાં મનના ભેરસા, સદ્ગુણ, દુર્ગુણ અને માણસ જતનાં દુઃખ એઓનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે; ને બીજા નાટકમાં માણસ જતની મૂર્ખાઈ, તેઓની રીતભાત, ટેવ, ખોડ, મોજ શોખ વગેરેનું નક્કલ દાખલ વર્ણન હોય છે. પહેલામાં ક્ષણાર-સનું પ્રાધાન્ય હોય છે ને બીજામાં હાસ્યરસનું પ્રાધાન્ય હોય છે. ગૂજરાતી જૂની કવિતામાં નાટકો લખાયાં જ નથી.

વળી વનકવિતા, બોધકવિતા, વર્ણનકવિતા એ નામે પણ કવિતા ઓળખાય છે.

વનકવિતા-એમાં ગામડાં, વાડી, વન, વગેરે સ્થળનું અને પશુ, પક્ષી અને ઝાડપાન તથા તે સ્થળમાં વસનારાઓ એસંબંધી કથન હોય છે. ભરવાડ અને બેકુતના વિષયને લગતી જે બાબતો તે એ કવિતામાં છે. ડુંગર, નદી, સરોવરનાં વર્ણન પણ એમાં આવ્યાં. સૃષ્ટિના પદાર્થોના દેખાવનાં અને જીવવાળી વસ્તુઓના સ્વભાવનાં-સુખનાં વર્ણન એ કવિતામાં છે. દાણલીલા મહિતા વગેરે છે તે વનકવિતા છે.

બોધકવિતા-એમાં બોધ આપવા ઉપરજ પ્રાધાન્ય છે. નીતિલક્ષિતનાં પદો તે એ વર્ગમાં છે. આપણામાં જે કવિતા ચાખકને નામે ઓળખાય છે તે પણ એજ જાતિમાં છે.

વર્ણનકવિતા-એ ભાગ કોઈ વિષય ઉપરથી જુદો નથી પડ્યો, પણ હરકોઈ વિષયની કવિતાના સ્વરૂપ ચીતરવાની રીત ઉપરથી જુદો પડ્યો છે. વર્ણનકવિતા એ કોઈ બાબત નથી પણ બાબતને બતાવવાની રીત છે. ઉત્તમ કવિ ને મધ્યમ કવિ વર્ણન ઉપરથી તરત પરબાધ આવે છે. ઉત્તમ કવિનું વર્ણન એવું રંગદાર હોય છે કે વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ તરત મહોડાં આગળ આવી જાય રહે છે. ઉત્તમ રીતે કરેલાં ઋતુઓનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ તો ભરબનાળામાં ભરબોમાસાની મજા લેતા હોઈએ તેવી આપણાં દિલમાં અસર થાય. ઉત્તમ વર્ણન ઉપરથી ચીતારાઓ જેનું વર્ણન હોય તેનું ચિત્ર પાડી બતાવે છે.

૧૧. કવિચરિત્ર.

નરસિંહ મહેતો.

ગુજરાતમાં છૂટક કીર્તન પદ યનાવનારાઓની કવિ-દાખલ કીર્તિ લોકમાં મનાઈ નથી; તેઓ ભક્ત કહેવાયા છે; પણ હાલના વિદ્વાનોએ તેઓના ભક્તિવિષય કરતાં તેઓની કવિતાશક્તિઉપર મુખ્યત્વે વિચાર રાખી તેઓની કવિમાં ગણના કરવા માંડી છે. નરસિંહ મહેતાની કીર્તિ ભક્તદાખલ હિંદુસ્તાનમાં છેજ, પણ હવેથી તે ગુજરાતી કવિઓમાંનો એક, ખીલ બધાથી બીજો, પહેલો ને સારો ગણાવા લાગ્યો છે. તેનું ચરિત્ર બાંધવાને હંતકથા તથા તે ઉપરથી રચાયલા ગ્રંથો* એ સાધન છે.

નરસિંહ મહેતો ભૂતાગઢનો વડનગરો નાગર બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થવર્ગનો હતો. એનો જન્મ ક્રિષ્ણ વર્ષમાં થયો ને તે ક્રિષ્ણ વર્ષમાં મુઓ તે બહુયામાં આવ્યું નથી, પણ તે સંવત્ ૧૫૦૦ માં હતો એ તો નક્કી છે. એના બાપનું નામ કોઈ દામોદર મહેતો, કોઈ વચ્ચ મહેતો ને કોઈ નરખત મહેતો લખેછે. કથાભટ્ટા વચ્ચ મહેતો કહેછે. એના ભાઈનું નામ વંશીધર મહેતો, ભો-બધનું નામ ઝવેરમહેતી, પોતાની વહુનું નામ માણેક-મહેતી, દીકરીનું નામ દુવરબાઈ, દીકરાનું નામ સામ-બદાસ અને દીકરાની વહુનું નામ સુરસેના. ભક્તિવિ-જ્યમાં નરસિંહનો ભાઈ તે કાકાનો છોકરો હતો એમ લખ્યું છે. નાનપણમાં પરણીવીને માળાપ મરી ગયેલાં તેથી ભાઈભાઈએ તેને ઉછેરી મોટા કર્યાં હતાં. તેણે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો નહિ તેથી તે કોઈ ઉદ્યમે લાગ્યો નહોતો. એકવાર ભોબધએ મહેલું માર્યું તે તેને વજ્ર જેવું લાગ્યું ને તેથી તે શહેરથી દૂર ગોપનાથના દહેરા-માં જઈ શિવશિવ કરતો બેઠો, ને બ્યારે સાત લાંબણ થઈ ભારે શિવે પ્રસન્ન થઈ તેને વૃંદાવનમાં તેડી જઈ કૃષ્ણની રાસલીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં. આહિં કૃષ્ણે તેને વર આપ્યો કે તું મારાં ગુણચરિત્રની લીલા ગાતો ર-

હેજે. એવી હંતકથા છે. ભક્તિવિજ્યમાં લખ્યું છે કે તે સાત વર્ષનો હતો ત્યારે એક સમે તે છોકરામાં રમી ઘેર આવ્યો ને તરશ્યો હતો તેથી પાણી માગ્યું તે વેળા લાલીએ મહેલું માર્યું હતું.

ઘણીવાર દાખલા બનેલા ભેવામાં આવેછે કે ૧૪-૧૭ વર્ષના છોકરાઓ પોતાના વડીલના રાખદ ન સંખા-યાથી નાશી જાયછે. તેમ નરસિંહ નાશી ગયેલો ને પ્ર-વાસમાં ગોકુળ મથુરા તરફના કોઈ વૈષ્ણવ સાધુએ તેને ભણાવીને બોધ આપેલો તે ઉપર નરસિંહ ભજન કી-ર્તન ગાતો ને કરતો થયેલો. પછવાડેથી તેને તેનાં સ-ગાંઓએ સમભવીને નગરમાં આણ્યો ને સ્ત્રી પણ પો-તાનું જીવતર ધૂળ ન મળે માટે તેની સાથે થઈ. એપ્ર-માણે તે સંસારી પણ મનસા, વાચા, કર્મણા વિરાગી સાધુવૃત્તિથી પોતાના ભાઈથી બુદ્ધો પોતાના બાપના એક ભૂતા ઘરમાં રહ્યો. આહિં તેણે વાડામાં તુળસી-ક્યારા કર્યા ને ભજન ગાવાનો અને વેરાગીઓને રહે-વાનો અખાડો બનાવ્યો. કંઠે તુળસીની માળા, કપાળે ગોપીચંદનનું ભણું દીધું ને બુજે છાપા એ તેનો શણગાર હતો. તે શાલિગ્રામનું ને ગાળમુકુન્દનું પૂજન કરતો, ને સાધુઓનું ટાણું કરી ભજન ગાતો ને ગાવા જતો. તેના મંડળમાં કેટલીએક સ્ત્રીઓ પણ હતી—કેટલાક કહેછે કે તે નાગરણો હતી. સાધુ વેરાગીઓ તેને ત્યાં પચ્યા પાથર્યા રહેતા અને દશ અવતારનાં ચિત્ર ભીંતપર ચીતરેલાં એવા મંડપમાં તાલ પળવાજ ઠાકાતાં અને શંખ કુંકાતા.

નરસિંહ ક્રિષ્ણ વૈષ્ણવધર્મ માનતો તે નક્કી કહેવાયું નથી. તેના વખતમાં ત્યારે સંપ્રદાયવાળાના મઠો કામ-કામ હતા. વહ્નભાચાર્યનો જન્મ સંવત્ ૧૫૩૫ માં થયે-લો એટલે તેના માર્ગનો નરસિંહ નહિજ; રામનો ભક્ત નહોતો તેથી રામાનંદી મતનો પણ નહિજ; વિષ્ણુસ્વા-મીએ શાલિગ્રામનું પૂજન અને ભાગવત તથા ગીતા એને મુખ્ય માન્યાં છે માટે નરસિંહ જે શાલિગ્રામ પૂજ-તો ને કૃષ્ણાવતારનો મહિમા ગાતો તે વિષ્ણુસ્વામીના મતનો હશે એમ કહી શકાય. પણ વળી તેણે કૃષ્ણનાં બાળચરિત્રને પોતાની કવિતામાં વિશેષ મહત્વાનું છે અને પોતે એક ગોપી હોય તેવો સખીલાલ રાખ્યો છે એ ઉપરથી તે કોઈ ખીલ મતનો હશે.

* ગ્વાલિયરની હિન્દી ભાષામાં નાલાજીએ આશરે સંવત્ ૧૬૬૮ માં ભક્તમાળા રચી છે. એ ઉપરથી તથા ઉદ્ધવ ચિદ્ધ-નની ભક્તમાળા ઉપરથી મહીપતિ બાવાએ સંવત્ ૧૮૧૮ માં ભક્તિવિજ્ય ગ્રંથ કર્યો છે. પ્રેમાનંદ ભટ્ટે સંવત્ ૧૭૦૦ પછી નર-સિંહ મહેતાસંબંધી ગ્રંથ કર્યો છે. કોઈ વલ્લભદાસ પણ નરસિંહ મહેતાસંબંધી તથા તેના છોકરાના વિવાહસંબંધી એક ગ્રંથ કર્યો છે ને કોઈ હરિદાસે પણ તેના છોકરાનો વિવાહ રચેલો છે.

ભક્તિવિનયમાં લખ્યું છે કે તે “અનેક પ્રબંધ કવિ-
થી નિત્ય હરિના શુભ ગાતો ને તાળ, વીણા લેઈ નૃત્યથી
કીર્તન કરતો. રાયરંકને સમાન દૃષ્ટિએ જોતો. અયા-
ચક વૃત્તિ રાખી કોઈ અન્નવસ્ત્ર આપે તે લેઈ તેમાંથી
અતિથિને સંતોષી કુટુંબનું રક્ષણ કરતો.” નરસિંહ
સંસારી છતાં સંસારવ્યવહારમાં પોતાનું ચિત્ત ઝાંઝું
રાખતો નહિ. તેની એકાગ્રભક્તિ જોઈ તેમ તેના કુટું-
બની દયા ખાઈ કેટલાક પુરૂષો ને વિશેષે વૈષ્ણવો તેને
પ્રસંગે પ્રસંગે તેનાં સંસારકામમાં સાહાય થયેલા ને તેનું
ગાહું ચાલેલું તે ઉપરથી મતપ્રસારનારાઓએ અને ક-
વિયોએ, કૃષ્ણે જાતે આવી તેનાં કામ કરી આખ્યાં
એવાં વર્ણન કરેલાં છે. તેની દીકરીનાં લગ્નસંબંધી કોઈ-
એ લખ્યું નથી; પણ તેને સીમંત આવેથી તેને મોસા-
ળું કરવાને પ્રસંગે કૃષ્ણે તેની લાજ રાખી હતી. દીક-
રાના લગ્નસમયે પણ કૃષ્ણ મોટી ધામધૂમથી નરસિંહને
વેવાઈને ત્યાં લઈ ગયા હતા ને મોટી શોભાથી છાકરો
પરણ્યો હતો. કોઈ જાત્રાળુને હુંડી કરાવની હતી તેણે
કેટલાક લોકને પૂછ્યું કે કોઈ શાહુકાર બતાવો, ત્યારે
તેઓએ નરસિંહનું નામ દીધું ને એ ઉપરથી તે
જાત્રાળુ નરસિંહને ત્યાં ગયો પણ પસ્તાયો. નર-
સિંહે જાણ્યું કે કોઈએ મનક કરી છે; પણ પછી
સામળસાના ઉપર હુંડી લખી આપી ને કૃષ્ણે દ્વારકા-
માં સામળસા નામ ધારણ કરી પહેડી કહાડી તે હુંડી
સ્વીકારી. એ દંતકથા છે પણ આમ કાં ન હોય કે નર-
સિંહની લાજ રાખવાને કોઈ ભાવિક શૂદ્રસ્થે જાત્રાળુ
પાસે નાણાં લીધાં હોય ને તે શૂદ્રસ્થે પોતાના મિત્રને
લખ્યું હોય અથવા કોઈને સામળસાને નામે ત્યાં મો-
કલ્યો હોય ? છેલ્લો ને મોટો પ્રસંગ સંવત ૧૫૧૨ નો છે.
કેટલાક સંન્યાસીઓએ જૂનાગઢના ચુડાસમા રાજ
મંડળિક બીજે (જેણે સંવત ૧૪૮૯ થી તે ૧૫૨૬ સુધી
રાજ્ય કર્યું) તેને સમજાવ્યું કે નરસિંહ મહેતો ગ્રામ-
ણ હતે કૃષ્ણભક્તિમહિમા ગાય છે તેથી લોકની ખરા
ધર્મઉપરથી આસ્થા ઠી જાય છે ને વળી સ્ત્રીઓની
સાથે તે વિહાર કરે છે. એ ઉપરથી રાજાએ દામોદરના
મંદિરમાં સલા કરી નરસિંહને કહ્યું કે મૂર્તિને હું ને આ
હાર ચડાવું છું તે હાર જો તારી કોટમાં આવે તો હું
સાચો, બાકી ખાખંડી. સભામાં સમર્થ વિદ્વાન્ સંન્યા-
સીઓસાથે નરસિંહે વાદ કીયો ને પછી કૃષ્ણનું કરગરીને
ધ્યાન ધર્યું એટલે કૃષ્ણે તેને હાર પહેરાવ્યો. રાજાની
મા વૈષ્ણવ હતી તેણે ને બીજા પણ વૈષ્ણવોએ દરબારી
યુક્તિ ચલાવી નરસિંહને હાર કાં ન પહેરાવ્યો હોય ?

નરસિંહ મહેતો એકમાર્ગી સાધુ ને કૃષ્ણ ઉપર પૂર્ણ

આસ્થાવાળો તથા પ્રેમભક્તિવાળો હતો. શૂદ્રરાત્રી
લોકમાં કૃષ્ણભક્તિ દાખલ કરનાર પહેલો તેજ છે. તેને
તેનાં સગાંએ બહુ સમજાવ્યો તોપણ તેણે ન માન્યું
અને બીજા ધર્મના લોક સામા થયા છતાં, લોકમાં નિંદા
થયે છતાં તેણે પોતાનો આગ્રહ ન મૂક્યો. એથી તેની
ભક્તપાત્રતા પ્રસિદ્ધિને પામી છે. તે સંસારવ્યવહાર-
માં કંઈ સમજતો નહિ ને તે કેવળ એકીએ અથવા
ભક્તિની ચેલછાવાળો હતો એવી રીતે પ્રેમાનંદે મોસા-
ળામાં તથા શ્રાદ્ધમાં તેને વર્ણવ્યો છે; પણ તેવો તે નહો-
તો એમ તેની પોતાની કવિતા અને પ્રેમાનંદની લખેલી
હુંડી અને ભક્તમાળાઓ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

હવે કવિદાખલ નરસિંહ મહેતો કેવો છે તેવિષે.
જેમ તે ગોપીરૂપે કૃષ્ણની ભક્તિમાં તત્પર રહેતો તેમ
તેની કવિતાવાણી પણ સ્ત્રીની છે—કુમળી, સાદી (અલં-
કાર વિનાની) સરળ ને ઠાવકી. તે કવિ કાઠિયાવા-
ડનો છતાં તેની ભાષામાં સૂરતી ભાષાની કામળતા જ-
ણાય છે. કાળિદાસ, રેવાશંકર વગેરેની ભાષામાં કંઈક
કાઠિયાવાડી કહાયતા છે. વળી તેની વખતમાં લખાયેલાં
પુસ્તકો જે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ નથી થયાં તેની ભાષા હમ-
ણાથી જુદી પડે છે, તો નરસિંહની ભાષા પણ હમ-
ણાની ભાષાથી જુદી જ હોવી જોઈએ. તેણે ઘણુંકરીને
પ્રભાતના રાગોમાં લખ્યું છે. તેનાં પદોની રચના અને
તેને ગાવાના ઢાળ તેણે કોના ઉપરથી લીધા એ પણ
એક જોળ કરવાનો વિષય છે. કવિતાનો જીવ જે રસ
તે નરસિંહની કવિતામાં સાહજિક, આછો, સાદો, નિ-
ર્મળો ને સ્વાયી છે—તુલસીદંડના સુવાસ જેવો. તેની
કવિતાનો વિષય ભક્તિભાવ જ છે; પણ વર્ણનઉપરથી
વંતરસ, શૃંગારરસ, હાસ્યરસ, શાંતરસ અને સંસારી
નીતિજોધ એના અજકારા થોડા અથવા ઘણા બહાર
સ્પષ્ટ જણાઈ પડે છે. તેણે પ્રભાતકાળની શોભાનાં વ-
ર્ણન સુંદર અને આનંદ પમાડે તેવાં કર્યાં છે. પ્રભાતિ-
યાં તે નરસિંહ મહેતાનાંજ. તેણે હજારો પદ કર્યાં છે
એમ લોકમાં કહેવાય છે, પણ મને તો જોળ કરતાં હજી
પોણાંસો હાથ લાગ્યાં છે. તેણે તત્ત્વજ્ઞાનજોધનાં થો-
ડાંએક પદ કર્યાં છે તેમાં પણ ભક્તિભાવ ખરો. નર-
સિંહ મહેતો પહેલા વર્જના નહિ પણ બીજા વર્જના
કવિયોની પંક્તિમાં માન સાથે શોભે છે. ભરતીઓટને
આધીન નહિ એવી રેતાળ તળની નાની નદી શરદ્ ઋ-
તુમાં સવારે, બપોરે, સાંજે, રાતે ચાંદરણમાં પવનથી
લહરી કરતી હોય તેવી નરસિંહની કવિતા છે ને એ
જાતમાં કંઈક ભજતી કવિતા મીરાંબાઈ સિવાય બીજા
કોઈની આપણી ભાષામાં જોવામાં આવતી નથી.

મીરાંબાઈ.

એ રજપૂતાણીએ હિંદી ભાષામાં કવિતા કરી છે, પણ એમાંની કેટલીક ધસાઈ ધસાઈને ગૂજરાતી થયેલી છે તથા મીરાં ગૂજરાતમાં ઘણો ફાળ રહેલી તેથી તેણે ગૂજરાતીમાં પણ કેટલીક ફરેલી એવું સંભવે છે; વળી મીરાંની કવિતા ગૂજરાતી સ્ત્રીવર્ગમાં બહુ તે ગૂજરાતીજ ભાષાની હોય તેવી સમજથી હમેશ ગવાય છે. એ-પરથી મીરાંબાઈ ગૂજરાતી કવિચરિત્રમાં દાખલ થવાને પાત્ર છે.

મીરાંબાઈ મારવાડના મેડતાના જેમલ રાઠોડની દીકરી ને મેવાડનો કુંભારાણો જેણે સંવત્ ૧૪૭૫ થી તે ૧૫૨૫ સુધી રાજ્ય કર્યું તેની સ્ત્રી હતી. રાઠોડ વિષ્ણુ-ભક્ત હતો ને તેના ધરમાં કૃષ્ણની એક મુંદર મૂર્તિ હતી. તેની તે સમારંભથી પૂજા કરતો ને સંત સાધુનો સમાગમ રાખતો. બાપનું જેઠ મીરાંનું ચિત્ત કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રેરાયું. દીકરીની ઇચ્છા ઉપરાંત બાપે લોકાપવાદને ભયે મીરાંને પરણાવી. મેવાડનો રાણો તથા તેની મા એ શિવભક્ત હતાં ને મીરાં વૈષ્ણવ હતી તેથી અથવા મીરાં સંતસાધુ સાથે પ્રસંગ રાખતી તેથી તેને રાણા સાથે ન બન્યું ને તે બુદ્ધિ રહી. આહિં તો તેણે રાણાની સખત મના છતાં બિધાડે છાક ને વધારે વધારે સાધુ વેરાગીઓનો સમાગમ રાખવા માંડ્યો ને રાણાને પણ વૈષ્ણવ-ચવાનો બોધ કહેવડાવ્યો. રાણા બહુ ખીજવાયો ને દરબારી લોકે મીરાંનો ઘાટ ધડી નાંખવાને કેમ બુક્તિ નહિ બોળી હોય? પણ મીરાં ચેતી ગઈ ને પછી રાણાના દેશમાં પાણી ન પીતું એવું પણ લઈ સાંઢણીઉપર બેસી ગૂજરાતમાં આવી. પછી દ્વારકા તથા ગોકુળમથુરાની જત્રા કરી પાછી દ્વારકામાં તે આવી રહી હતી.

એની ભક્તદાખલ પ્રસિદ્ધિ આખા હિંદુસ્તાનમાં છે. એનું કથન અતિશયોક્તિભરેલું ભક્તમાળા-ભક્તિવિજયમાં છે અને ગૂજરાતીમાં દયારામે “મીરાં મન મોહનશું માન્યું” એમ કરી લખ્યું છે. એનાં પદો નાનક તથા કળીરના ગ્રંથોમાં છે. એણે પોતાના કૃષ્ણ-રણ-છાડને પ્રેમભક્તિથી ગાયો છે. એ નવાં કીર્તન બેઠવાને ભાગવત સાંભળતી અને વૃંદાવન તથા દ્વારકામાં સંત-મંડળોમાં બેસી વીણા લેઈ ગાતી.

એની કવિતામાં ભક્તિભાવનો અંતર્પટ છે, અને પ્રેમરસ બહાર પડતો છે; વળી વચમાં વચમાં વિરાગનો ભાસ પણ પડે છે. એની કવિતામાંના રસને તેજ છે, પણ તેજ તીવ્ર નથી અને રસ ઘાડો નથી તેથી ઘણીવાર અસર રહેતી નથી; તોપણ રસ સાહુનિક સરલ વહેતો છે. વિચાર તૂટક ને સાદા છે, પણ કહી કહી “પીયરીઆને પરદેશ મૂક્યા, સાસરીઆંરે વસાવ્યા,” “ચાંદા સુરજનું તેજ તજીને, આગીઆ સંગાયે પ્રીત બેઠ મા રે,” એવા એવા દુચકા છે ખરા. વાણી કરેલી, કોમળ, મધુર ને મુંદર છે. મીરાં જેમ રાઠોડ રજપૂત બાપની બેટી હતી તેવો તેનો ભક્તદાખલ આગ્રહ હતો અને જેમ તે રાજવંશી લાડમાં બિછરેલી દીકરી તથા સીસોડિયા રાણાની એક રાણી હતી તેવી તેની કવિતા સુધર છે. “મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર” એ તૂક આપણાં બૈરાંઓ કોઈ દહારો વીસરનાર નથી. સાફ ગાઈ બહુનારાં બૈરાં ગરબા ગાવાના પ્રસંગમાં મીરાંનાંજ પદો છટાથી ગાય છે. ગૂજરાતી ભાષામાં સ્ત્રીકવિમાં પહેલી મીરાંબાઈજ છે. એના પછી કોઈ બીજી સ્ત્રી પોતાના ગામ બહાર ઝાઝી પ્રસિદ્ધિને પામી નથી.

વિષ્ણુદાસ.

નરસિંહ મહેટે સંવત્ શૈકા પંદરના છેલ્લા પાયામાં પદો કરવા માંડેલાં તોપણ તે સંવત્ ૧૫૧૨ ના પ્રસંગથી તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે માટે તેને ૧૬ મા શૈકાના આરંભમાં થયેલો કવિ સમજવો. એજ શૈકામાં સિદ્ધપુરમાં ઔદીચ બ્રાહ્મણ ભીમે સંવત્ ૧૫૪૦ માં ઉરિલીલા સોળકળા એ નામનો ગ્રંથ કર્યો છે. પાટણનો

ભાલણ જેણે દયમસ્કંધ કર્યો છે ને કાદંબરીની વાત-ઉપર કાવ્ય રચ્યું છે તે પણ એજ શૈકાના છેલ્લા અથવા સોળમાંના પહેલા પાયામાં થયો છે. સંવત્ ૧૬૦૦ થી તે ૧૭૦૦ લગીમાં ફતલપુરના સારસ્વત બ્રાહ્મણ તુળસીએ ૧૬૧૪ માં ધ્રુવાખ્યાન, સોજત્રાના ગંધર્વ દેવીદાસે ૧૬૧૮ માં રૂપમણીહરણ ને ખંભાતના નાગર

બ્રાહ્મણ શિવદાસે ૧૬૭૩ માં દ્રૌપદીસ્વયંવર એ લખ્યાં છે. પણ એ શૈક્ષણિક વિષયદાસ સૌથી આગળ પડતો છે. એ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) નો રહેનાર હતો. એણે કોઈ બાળકને લઈને શરૂ થાપી રામાયણ ને મહાભારત એ બે મોટાં પુસ્તક રચ્યાં છે. રામાયણનો કિષ્કિન્ધાકાંડ, ૧૬૫૪ માં કર્યો છે, અને અયોધ્યાકાંડ, બાળકાંડ તથા ઉત્તરકાંડ એ ૧૭૧૬ માં સમાપ્ત કર્યાં છે.

વિષ્ણુદાસે મોટાં પુસ્તકો કર્યાં છે, પણ તેમાં કેવળ નિરસ કથન જ છે, એવું કે ગ્રંથનાં પાત્રોને સાધારણ અથવા હલકી સ્થિતિનાં સ્વભાવ ગુણથી વર્ણવ્યાં છે. ભાષા થડકતી, શબ્દપ્રયોગ ખોટા, અલંકાર તાણી-

તરીને ચોળેલા, વાક્યોની પુનરુક્તિ ઈત્યાદી બહુ દોષ છે. કથન, રાગ-દાળમાં મૂકેલું છે તેથી ને કોઈ કોઈ પ્રસંગે સાંભળેથી અલંકૃત વાણી ઉભરામાં નીકળી ગઈ છે તેથી જેટલી ને જેવી સારી લાગે તેટલી ને તેવી સારી કવિતા વિષ્ણુદાસની છે. વિષ્ણુદાસની કૃતિ અઢારમા શૈક્ષણિક પ્રથમ પાયાલગીની કહેવાય, તો પણ તે સત્તરમા શૈક્ષણિક ગૂજરાતી કવિતાની પ્રતિનિધિરૂપે છે. સત્તરમા શૈક્ષણિક કવિતાનો વિષય ભક્તિ છે; પણ તે દૃષ્ટાંતનાં કથનથી દેખાઈ છે. દેખડાવનારા વિદ્વાન નહોતા તેમ ભક્તિભાવથી ઉભરાતા ભેદસાવાળા નહોતા તેથી તેઓની કવિતાવાણી મોળી ને નિસ્તેજ છે.

અખો.

એ શ્રીમાળી સોની અમદાવાદમાં ખાડિયામાં દેશાધની યોજનાં રહેતો હતો. એના વંશમાં હાલ કોઈ નથી. એને કવિતા લખવાનું કેમ સૂઝ્યું તેનાં કારણો લોકમાં આ પ્રમાણે કહેવાય છે:—

અખો ધણો પૈસાદાર હતા. એની પાસે એક બાઈએ ત્રણસેંક રૂપિયા અનામત મૂક્યા હતા. એક વખત તે બાઈએ કહ્યું કે મને એની ફંદી ધડી આપો. ત્યારે અખોએ પોતાની તરફથી સો રૂપિયા ઉમેરીને ચારસેંકની ફંદી કરી આપી ને તે વાત ચેલી બાઈ જોના ઉપર તે બેહેનના જેવું વહાલ રાખતો તેને કહી દીધી. પણ તે બાઈને એવું સૂઝ્યું કે અખોભાઈ ભતના સોની છે તેથી તેણે ફંદી ગડબડ કીધી હશે ને એ ખાલથી તે બાઈએ બીજા સોનીને તે ફંદી કામત કરાવવાને આપી. તેણે કકડો કાપીને ગાળી ભેઈ ચારસેંકો માલ છે એમ કહ્યું. બાઈ ખશીઆણી પડી ગઈ ને તેણે અખોને કહ્યું કે ભાઈ આ સમી કરી આપો. અખો ફંદી તૃપ્તવાનું કારણ પૂછી કીધા પછી ધણો ખિન્ન થયો ને ખોટ્યો કે સંસાર સાચાનો નથી.

બીજા વાત આલે છે કે તે ટંકશાળનો ઉપરી હતો ને એક વખત કોઈએ સરકારમાં રાવ ખાધી કે અખો શિક્ષકોમાં હીણી ધાતુ ભેળે છે. તેઉપરથી તપાસ થઈ, પણ તે રાવ સાચી કરી નહિ ને એઉપરથી તેનું દિલ સંસાર ઉપરથી ભરી ગયું.

એવાં એવાં કારણોથી અખોને સોનીના ધંધાઉપર ધિક્કાર આવ્યો ને તેણે પોતાનાં ઓળખ દેવામાં નાંખી દીધાં ને પછી સંસારમાં સાચું શું છે તેની ખતે ખોળ

કરવા લાગ્યો. જે જે પંથો ચાલતા હતા તે તેના મોટારાઓપાસે જઈને તેઓની સાચવટ ભેટો, પણ તેમાં બધે ઠગબાજી તેણે ભેઈ. એક વખત તે પોતાનાં નામ વેશ બદલીને કોઈ ગોસાઈજીના મંદિરમાં ગયો ત્યાંથી તેને ધક્કો મારી કહાડી મૂકવામાં આવ્યો હતો ને એઉપરથી તેણે ગોસાઈજીને કહ્યું કે તમે સઘળા પૈસાના સાથી છો, માણસ અને ગરીબાઈના સાથી નથી ને પછી આ સાખી લખી:—

‘શુદ્ધ કીધા મેં ગોકુળનાથ’ ‘ધરડા બળદને ધાલી નાથ’
‘ધન હરે ધોકો ન હરે’ ‘એ શુદ્ધ કલ્યાણ શું કરે’?

સાચું શું છે ને સાચો કોણ છે એની ખોળમાં તે ગામો ગામ ફર્યો, પણ તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ. આખરે કાશીમાં તેણે એક રાતે સંન્યાસીના એક મઠમાં જઈ ત્યાં કોઈ બ્રહ્માનંદ નામે સંન્યાસી એક બીજા સંન્યાસી આગળ વેદાંતની કથા કરતો હતો તે સંડાસ આગળ ઉભા રહીને સાંભળી. તે કથા તેને પસંદ પડી. પછી તે રોજ ત્યાં ભય ને છાનો છાનો કથા સાંભળ્યાં કરે. દિવસે તે ઘણી ઘણી રીતે તે સંન્યાસીને કનક કામિનીની વાતો કરીને લલચાવે, પણ લલચાવ નહિ. ત્યારે અખોએ બંધણું કે એ કોઈ મહાપુરુષ છે ખરો. કથા સાંભળતાં વર્ષ થયેલું તેવામાં એક રાતે સાંભળનાર સંન્યાસીથી નિદ્રાનેલીએ હોકારો દેવાયો નહિ ત્યારે અખોએ હોકારો દીધો; પણ બ્રહ્માનંદને શક પડ્યો તેથી તેણે દીવો લઈને ભેળું તો અખોને દીડો ને પછી અખોએ કહ્યું કે મારો અનુગ્રહ કરો. તે દિવસથી અખોએ બ્રહ્માનંદને શુદ્ધ માની તેની

કથા પ્રગટ રીતે સાંભળવા માંડી ને ઘેર અવકાશે વેદાંતના ગ્રંથો લખ્યાં માંડ્યા.

એનાં પુસ્તકના જે ભાગ થઈ શકેછે-પાખંડીમત તથા આચાર્યલેખ એવિયે છપ્યા ને વેદાંતના ગ્રંથો. છપ્યામાં મદ્દની રીતે લોકમાં ચાલતા દાખલાઓથી કગળાળને અને ધરમથેલાઈને હુશી નાંખી-હસવામાં નિંદા કરી લોકને શીખામણ દીધી છે. એણે જે દાખલાઓ મૂક્યા છે તે ખરેખર અસર કરે તેવા છે. કદાપિ એમ લાગે કે એક વાતના બોધનેમાટે જુદાં જુદાં ટેકાણાંના પ્રસંગોને પ્રમાણરૂપ સાથે મૂકવામાં તેને ઘણી મહેનત પડી હશે, તોપણ તેની લખવાની છટા-ઉપરથી સાફ જણાય છે કે તેણે બહુ જોયલું, બહુ સાંભળેલું અને બહુ વેઠેલું તેથી તેનાથી સહજ લખાયાં છે ને એજ તેની કવિદાખલ ખૂબી છે. એના છપ્યા પિંગળ રીતના નથી, પણ છ ચરણની ચોપાઈઓ છે. મૂર્ખાઈનું હાસ્ય કરી શીખામણ આપવામાં અને જૂનરાતી ભાષામાં વેદાંતના શાસ્ત્રીય ગ્રંથ લખવામાં અખા જેવો હજીરૂંદી કોઈ થયો નથી. અખાએ જે વેદાંત લખ્યો-છ તે વેદાંત, કવિને લખવાના વિષયને યોગ્ય નથી;

તેમાં કવિતા રસ થોડોક છે ને અખો પોતે પણ કહે છે કે 'જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ.' શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની કવિતામાં અલંકારની મેળવણીથી જેટલો રસ ઉત્પન્ન થાય તેટલો રસ હોય છે. ગંભીર વિષયને અનુકૂળ ભાષા ઘડાયેલી નહિ તેથી અખાની ભાષા સ્વચ્છ નથી પણ ક્લિષ્ટ જેવી લાગે છે. અખાને જ્ઞાનીદાખલ ઘણું માન છે, પણ કવિદાખલ તો એ બીજા વર્ગમાં આવે છે. એની કવિતા, બોધક છે ને તેમાં હાસ્યરસ સિવાય બીજો મોટો રસ નથી.

અખાએ જાતે અભ્યાસ ક્યો નહોતો, પણ તે બહુ-શ્રુત હતો. એના વિચાર સાધારણ નથી, પણ પ્રૌઢ છે-પંડિત માન્ય કરે તેવા છે. એણે કવિતાઉપર કે ઢાળ ઉપર નજર રાખી નથી, પણ અર્થને દૃષ્ટાંતોથી ભલકમાં ખતાવવાઉપર સારીપેઠે નજર રાખી છે. એના બનાવેલા વેદાંતના ગ્રંથોમાંનો એક અક્ષયગીતા-અખે-ગીતા છે. એ ગીતાની છેવટે સંવત્ ૧૭૦૫ ને ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ ને રોમવારની તિથિ લખી છે. એણે કેટલીએક સાખી ગરળીઓ પણ કરી છે.

પ્રેમાનંદ.

સંવત્ ૧૭૦૦ થી તે ૧૭૯૯ સુધી એટલે ૧૮ મા શૈ-કામાં જે સારા સારા કવિયો થયા તેમાં અને જૂનરાતી ભાષામાં સર્વ કવિયોમાં પ્રેમાનંદ મુખ્ય છે. એના રચેલા ગ્રંથો આખાહરણ (૧૭૨૩), અભિમન્યુ આખ્યાન (૧૭૨૭), મુદાલશા આખ્યાન (૧૭૨૮), હુંડી (૧૭૩૦), હારમાળા (૧૭૩૪), સુદામાચરિત્ર (૧૭૩૮), મોસાળું (૧૭૩૯), રણયજ્ઞ (૧૭૪૧), નળાખ્યાન (૧૭૭૬), અને ભાગવત દશમસ્કંધના બાવન અધ્યાય, રૂપમણીહરણ, વિવેકવાણુનરો, દાણલીલા એટલા મારા વાંચવામાં આવ્યા છે. કાવ્યદોહનમાં છાપેલા સુદામાચરિત્રમાં ૧૭૦૦ નું વર્ષ લખ્યું છે. ઉપર જે વર્ષો આપેલાં છે તે અનેક પ્રતોની સમ્મતિ મળેથી જ ખરાં કરે. દશમને અંતે કોઈ સુંદર નામે મેવાડાએ લખ્યું છે કે અધ્યાય બાવનથી અધૂરો હતો તે સંવત્ ૧૭૯૬ ની વસંત પંચમીએ પૂરો કર્યો છે. પ્રેમાનંદે બાવન અધ્યાય કેટલા કાળમાં લખેલા ને સુંદરે આડતીસ કેટલામાં લખેલા એ નક્કી થઈ શકતું નથી, તોપણ ૧૭૭૬ થી તે ૧૭૯૬ લગી ૨૦ વર્ષ થાય છે ને એ વીસ

વર્ષમાં પ્રેમાનંદનું મરણ થયેલું. દંતકથા છે કે તેણે મોટપણે ગ્રંથ લખવા માંડ્યા હતા ને ધારીએ કે તેણે ૨૫ વર્ષની વયે મામેરું લખ્યું તો નળાખ્યાનની સમાપ્તિવેળા તે ૬૨ વર્ષનો હતો અને પછીનાં ૨૦ લેતાં ૮૨ આવે છે; અર્થાત્ પ્રેમાનંદ એંશી નેહુંએક વર્ષની ઉમરે મરણ પામેલો ને એણે ૬૦ એક વર્ષ કવિતા કરેલી. એ દિલ્હીના ઔરંગજેબ ને મહમદશાહ એ બાદશાહોના વખતમાં હતો. પિલાછ ગાયકવાડે વડોદરામાં સંવત્ ૧૭૮૭ માં ગાદી સ્થાપી તે વેળા પ્રેમાનંદ હયાત હતો એમ અનુમાન થઈ શકે છે. એના વખતમાં ઇંગ્લાંડમાં મિલ્ટન, ડ્રેડન ને પોપ એ કવિયો હતા.

સંવત્ ૧૯૧૫ માં હું વડોદરે ગયો હતો ત્યાં પ્રેમાનંદના વંશમાંનો કોઈ છે એ જાણવાને ખોળ કરતાં મને મનસુખરામ મળ્યા હતા. એણે વાત કરતાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—“ મૂળપુરૂષ જયદેવ ને એને ચાર છાંકરા, તેમાં મોટાનું નામ કૃષ્ણરામ ને એનો પ્રેમાનંદ; એનો રઘુરામ; એનો ઇચ્છારામ; એનો મંદારામ; એનો ઉત્તમરામ; એનો દાહલાર્ધ ને એનો મનસુખ-

રામ, ગોત્ર ઓચ્છવસ્; માતૃ કાલ્યાયની, પ્રવર પાંચ-
(વચ્છર, ચવન, ભવે, આપવાન ને જમદગ્નિ) અને
અટક ઉપાધ્યાયની. પ્રેમાનંદ માશીને ઘેર રહેતો.
ચૌદ પંદર વર્ષસૂધી મૂર્ખ ને જડભરત હતો. કામ-
નાથ તથા બહુચરાજનાં દહેરાં છે તે બેની વચ્ચે એક
મકાનમાં કોઈ સિદ્ધ આવી રહ્યો હતો તેની પાસે તે
રેત જતો તથા સેવા કરતો ને બાકીનો વખત ગામ-
માં રખાઈ કરતો. એક દિવસ સિદ્ધે કહ્યું કે હું કાલે
આઉંથી જવાનો છું માટે હું સંવારમાં વહેલો આવજો.
પ્રેમાનંદને જતાં મોડું થયેલું ને સિદ્ધ ચાલતો થયેલો,
પણ પછી તે લોકને પૂછતો ને દોડતો થોડેક ગયો એ-
ટલે સિદ્ધ મળ્યો. પ્રેમાનંદ ગળણી ગયેલા જેવો પગે
પડ્યો ને સિદ્ધે કહ્યું કે જા હું પ્રાકૃતમાં કાચ્ય કરવાને
સમર્થ થઈશ, વહેલો આવ્યો હોત તો સંસ્કૃતમાં કર-
વાને સમર્થ થાત. એ રીતે પ્રસાદ લઈને ઘેર આવ્યો
ને પછી કાચ્ય કરતો થયો. પ્રથમ ઘણી ગરીબ હાલ-
તમાં હતો, પણ પછવાડેથી તેણે પચીસ ત્રીસ હજાર
રૂપિયા મેળવેલા. એનાં બંધાવેલાં ઘર રૂપિયા દશ
હજારનાં હાલ છે. તેણે કેટલાંક ધોળગીત પણ બના-
વેલાં છે કે જે વહ્નલી વૈષ્ણવોમાં ગવાય છે.” વડોદરાના
તેમ સૂરતના કેટલાક લોક કહે છે કે ‘તે માશીને ઘેર
રહેતો અને લિક્ષાવૃત્તિથી શુભરો કરતો. એક વખત
કોઈ સિદ્ધે એને બારણે આવીને કહ્યું કે હું બે દહાડાનો
અપવારો છું તે ઉપરથી પ્રેમાનંદે તેની સેવા કીધી ને
સિદ્ધે જતી વખત તેની છલ ઉપર દંધ લખ્યું તેથી તે-
નામાં કાચ્યશક્તિ આવી.’ કેટલાક કહે છે કે એ ન્યાય-
શાસ્ત્ર લખ્યો હતો. કેટલાએક કહે છે કે એ પુરાણીઓ
સાથે રકબંધ થઈ તે ઉપરથી એઓ એવી તજવીજ કર-
તા કે કોઈ પ્રેમાનંદ પાસે પુરાણ વંચાવે નહિ. પ્રે-
માનંદે કહ્યું કે તમે આટલા શેના ફૂલાઈ જાઓ છો—હું
ભાગવતનું ભાષાંતર કવિતામાં કરું છું કે જેથી તમારો
કોઈ ભાવ પૂરવાનું નથી. એ આશ્રમમાં તેણે પ્રથમ તો
દશમસ્કંધનું પ્રાકૃત કરવા માંડ્યું. વડોદરાના નાગરો
એની નિંદા કરતા કે સંસ્કૃત ક્યા પ્રાકૃતમાં ભાષી તેમાં
તે નહું શું કીધું? એ ઉપરથી તેણે નરસિંહ મહેતાસંબંધી
લખવા માંડ્યું. મનસુખરામે કહ્યું હતું કે એક પ્રસંગે ના-
ગર બ્રાહ્મણની નાત જમવા બેઠેલી લાં પાટે બેસી મા-
મેરૂં ગાઈ સંભળાવ્યું તેથી નાગરો એટલા તો ખુશ ખુશ
થઈ ગયા કે તેઓએ પોતાના ચંચુઓ તેને આપી દીધા.
કેટલાએક કહે છે કે એણે સંસ્કૃત મહાભારત વાંચ્યું ત્યારે
એને પચીસેક રૂપિયા મળ્યા હતા, પણ ન્યારે તેણે
મહાભારતનું પ્રાકૃત વાંચ્યું ત્યારે તે ધણું જ કમાયો.

આટલું તો ખરેખર છે કે તે પ્રથમ ગરીબ હાલતમાં
હતો—“ઉદર નિમિત્ત કરી સેવ્યું ગામ નંદરખાર”
(સુદામાચરિત્ર.) એ સૂરતમાં પણ રહેલો. “સુદર્શી
કીધું સૂરતમાં થયું પૂર્ણ નંદરખાર.” એ સ્માર્ત હતો
પણ પુરાણી એટલે તુળસીની કંઠી પહેરી રાખતો, પણ
જેમ દયારામ વહ્નલી વૈષ્ણવ હતો તેવો તે નહોતો. એ
સંસ્કૃતમાં સારો વ્યુત્પન્ન હશે ને પુરાણ વાંચવાનો ધંધો
કરતો હશે એમ સંભવે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર લખ્યો હતો એવું
તો માત્ર એની હારમાળાઉપરથી જોઈતું જણાય તે-
ટલુંજ; પણ તેમાં તેવું કંઈ જ જણાતું નથી. રસાલં-
કારશાસ્ત્ર લખ્યો હોય અથવા સંસ્કૃતમાં વ્યુત્પન્ન
થવાને આપણા જૂનરાતીઓ પંચકાચ્ય લખતા તેમાંનાં
થોડાંએક કોઈ રસિક શુર પાસે લખ્યો હોય. એના
ગ્રંથોમાંના રસાલંકાર ઉપર વિચાર કરતાં પાછલી વા-
તનો સંભવ મને તો વધારે જણાય છે. એ જ સંસ્કૃતમાં
સારો વ્યુત્પન્ન હોત તો જે રસિકતા એણે જૂનરાતીમાં
ખતાવી છે તે, સંસ્કૃતમાં કાચ્ય કરી ખતાવી હોત,
અને તેથી તેને કોઈ મહારાજનો આશ્રય મળવાનો
સંભવ હતો. તેને નંદરખારના ઠાકોરનો આશ્રય હતો
એમ કેટલાક કહે છે, પણ તેના ગ્રંથમાં તેસંબંધી કંઈ
જણાતું નથી. આટલો ભાસ થાય છે કે નળાખ્યાન તેણે
રાજ્યાશ્રયની ઉમેદમાં લખ્યું હશે, પણ આશ્રય મળ્યો
કે નહિ તે કહેવાઈ શકાય નથી. પ્રેમાનંદનો સમય
એવો નહોતો કે સંસ્કૃત કવિની જૂન ન થાય. વળી
જે સમયમાં પ્રાકૃત પુસ્તકોને સંસ્કૃત જોઈતું માન
નહોતું તે સમયમાં તેણે પ્રાકૃત ક્રિયા ઉદ્દેશથી ને ક્રિયા
પ્રસંગથી લખ્યું એ જણવું અવશ્ય છે. હવે એની ક-
વિતાવિષે. ન્યાસૂધી સર્વ ગ્રંથો વર્ષ પ્રમાણે મૂકેલા
એવું એક મોટું પુસ્તક થયું નથી ત્યાંસૂધી ખરેખરો
વિચાર આપી શકાય નહિ; પણ જોઈતું મારા વાંચ-
વામાં અને અર્ચીવામાં આવ્યું છે તેટલાઉપરથી આ-
પ્રમાણે કહી શકાય છે:—કવિતાનો આત્મા જે રસ તે
પ્રેમાનંદની કવિતામાં ધણુંકરીને એકસરખો સાધારણ
બળજો ને ધારો હોય તેવો દીપે છે. એની કવિતા ક-
રણા ને હાર્ય એ બે રસથી વિશેષ બ્રાહ્મ છે ને બીજા
રસ ચુંગાર, વીર, અદ્ભુત એ પ્રસંગોપાત સારા દે-
ખાય છે. પ્રેમાનંદે સ્વભાવસ્થિતિ-રીતભાતનું, અનુકૂળ
ગૌરવવાળી શુદ્ધ વાણીમાં રસભર્યું વર્ણન કર્યું છે. અલં-
કાર પણ ઘટતા ને સારા છે. એણે એની પહેલાં થઈ
ગએલાઓના દેશી રાગ-ઢાળમાં અથવા તેમાં વધારો
ઘટારો કરી નવા કરી એ રીતની વાણીમાં ગ્રંથ રચ્યા
છે. હુડી, શ્રાદ્ધ, હારમાળા ને મોસાણું એ ચારમાં
નાયક નરસિંહ મહેતા છે, ને એ ચારમાં ઉત્તમ મો-

સાળું છે. એમાં અને સુદામામાં હાસ્ય ને કંડા આ બે રસ છે. ગુજરાતીમાં જુદા જુદા ત્રણ પ્રકારના હાસ્ય લખનારા અબો, પ્રેમાનંદ ને સામળ એ થયા છે, તેના જેવા બીજા કોઈ થયા નથી. આખાહરણમાં શૃંગાર પ્રધાન છે ને તેથી એછા વીર છે. મૃદાલક્ષમાં શૃંગાર, કંડા ને થોડાંએક અદ્ભુત છે. અભિમન્યુમાં વીરનું પ્રાધાન્ય અને બીજા કંડા ને શૃંગાર છે. નળાખ્યાનમાં કંડાનું પ્રાધાન્ય ને શૃંગાર, હાસ્ય એ છે. વિવેકવલ્લભમાં શાંત છે અને દશમમાં સંઘના રસ છે, પણ વિશેષે વત્સરસ છે.

વિષયનું રૂપ અને દર્શાવવાની શક્તિ અને વાંચનારના હૃદય થતી અસર એ ત્રણ હૃદયથી કવિતા ઉત્તમ કે મધ્યમ કે કનિષ્ઠ કહેવાય છે. વળી સર્વ કાળના સર્વ સ્થિતિના લોક જેટલી પ્રસન્ન કરે તેટલા ગૌરવની ને તેટલી શક્તિથી લખાયેલી કવિતા તે ઉત્તમ છે. વાલ્મીકિ, આસ, કાલિદાસાદિ એઓએ જે પ્રતિની કવિતા કરી છે તે પ્રતિની કવિતા પ્રેમાનંદની નથી. પ્રેમાનંદે વિશેષે ગુજરાતીઓને પ્રસન્ન પડે તેવી કવિતા કરી છે. એની કવિતામાં ઉત્તમ વર્ગના જનની સ્થિતિનું ચિત્ર નથી, પણ મધ્યમ વર્ગના જનની સ્થિતિનું વિશેષે છે. એણે પોતાના ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતમાંના ને હંતકથાના વિષયો લીધા છે અને તેને પોતાનાં સંસારજ્ઞાન તથા તર્કશક્તિ એ બેથી શણગાર્યા છે. એની કવિતામાં પાત્રજનોની મૂર્તિ યથાર્થિત પડેલી બેવા-

માં આવતી નથી. વળી એક માણસ જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા રંગમાં દેખાય, પણ તે તેનો તેજ છે એમ તો હોયજ નોઈએ. એ વિષયમાં પણ અપૂર્ણપણું દેખાય છે. કારણ કે કવિ, સ્થિતિવર્ણન કરવાના પોતાના મુખ્ય રસમાં અને પોતાની વખતના લોકને પ્રસન્ન કરવાના કોડમાં નિલ મગ્ન હતો. એનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ પોતાની ઠંદેલી સ્થિતિમાં ઠંદેલી કલમથી લખાયેલા નળાખ્યાનનો છે. ભાગવત પછી લખ્યું છે, પણ તે વૃદ્ધાવસ્થામાં ને ઉતાવળથી લખેલું હોય એમ લાપા તથા વર્ણનશૈલીકરથી જણાય છે.

વર્ણનરસ અને વર્ણનશૈલી એ પ્રેમાનંદની કવિતાની મોટી ખૂણી છે અને એહૃદયથી ગુજરાતીઓ હુંડી, સુદામાચરિત્ર, મોસાળું, આખાહરણ એ ગ્રંથો અમુક અમુક ટાણે હમંગથી ગાય છે અને નળાખ્યાન ને ભાગવત એમાસામાં વાંચે છે અથવા સાંભળે છે. પ્રેમાનંદની કવિતા એ ગુર્જરી સ્થિતિપ્રદેશમાં એક સુંદર સરોવર છે કે જેની લહરીમાં સર્વ ગુજરાતીઓ પોતાનાં રાવાં, હસવાં, દુઃખ સુખનાં પ્રતિબિંબ જોઈ જોઈને નિવૃત્તિ-આનંદમાં રહે છે. કવિ પોતે પણ એજ આનંદ લેનારો હતો. સ્વભાવે માયાળુ, મળતાવડો, વિવેકી ને ઠંદેલ હતો. સંસારહૃદયાધિમાં હતો તે ગમરાતો નહિ, પણ સૂચે રસ્તે ઉદય કરી સંતાપથી રહેતો. એ પોતાનાં કુટુંબમિત્રમંડળમાં કાવકી મનઃકાંક્ષી, કાવકા અભિમાનથી, કાવકા કોડીલાપણાથી રસવાર્તા કરી આનંદમાં કાળ ગુજરતો હોયો જોઈએ.

સામળભટ.

મરાઠપત્રિચીમાં સંવત્ ૧૭૭૭ ને ૧૭૮૫ એ વર્ષો આપેલાં છે, પદ્માવતીમાં ૧૭૭૪ નું વર્ષ છે, રણછોડ-જીના શ્લોકોમાં ૧૭૮૧ છે, સિંહાસનખત્રીસી પછી સુરાળહોતેરી લખાઈ છે એ હૃદયથી ધારી રાષ્ટ્રોએ જીએ કે સામળે સંવત્ ૧૭૭૦ થી તે ૧૭૮૦ લગીમાં થણાએક ગ્રંથ લખ્યા છે. કહેવાય છે કે જ્યારે રખીદાસે તેની કીર્તિ સાંભળી તેડાવ્યો ત્યારે તેની ત્રીસ વર્ષની ઉમર હતી, તો અટકળ થાય છે કે ૧૭૪૦ પછી તેનો જન્મ થયેલો ને ૧૮૦૦ પછી એનું મરણ થયેલું.

એ કવિ શ્રીગોડમાળવી, સામવેદી, રમાર્ત બ્રાહ્મણ હતો ને તે શ્રીનગરના (અમદાવાદના) વેંગણપુર નામે પરામાં જીને હાલ ગોમતીપુર કહે છે ત્યાં રહેતો હતો. એના બાપનું નામ વીરેશ્વર, માનું નામ આ-

નંદમાઈ અને શુરનું નામ નાનાભટ હતું. એને જે છોકરા હતા, તેમાં પુરુષોત્તમ લખ્યો ગણ્યો લાયક હશે માટે તેના હૃદયે કવિ પ્રેમથી જોતો ને કવિતા ગાવાને પોતાની સાથે રાખતો.

એ કવિની કીર્તિ સાંભળી વાસણ બંશનો લેહ્યા ક-ણુખી રખીદાસ પટેલ જે માતર પરગણામાં સુંઝ નામે ગામેમાં રહેતો હતો તેણે સામળભટને પોતાના ગામમાં તેડાવીને મોટા સત્કારથી તેના ગુજરાનને માટે કેટલુંક પસાયવું કરી આપીને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. આદિ પછી સામળે રખીદાસને રીઝવવાને સિંહાસનખત્રીસી કીધી, તેમ રખીદાસના છોકરા ઝવેરને રીઝવવાને સુરાળહોતેરી કીધી. એના રચેલા ગ્રંથો સિંહાસનખત્રીસી, સુરાળહોતેરી, નંદનત્રીસી,

મદનમોહના, ધરાસકરત્રી, પદ્માવતી, શનિશ્વરાખ્યાન, જોડાણાનું આખ્યાન, ઉદયમકર્મસંવાદ, લક્ષ્મીમાળા (?), અંગદવિધી, મંદોદરીસંવાદ, શિવપુરાણ, રેવાખંડ, રણછોડજીના શ્લોકો વગેરે છે.

સામળે મળભાષાનો અને સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ કરેલો જણાય છે. કેટલાએક કહે છે કે એને જ્યોતિષ પણ આવડતું હતું ને તે પુરાણ વાંચતો હતો. દોહરા, ચોપાઇ, છંપા, કવિત વગેરે વૃત્ત બે મૂળ સંસ્કૃતમાં નહિ (પ્રથમ મળભાષામાં જ નીકળેલાં) તે સામળે ગૂજરાતીમાં વિશેષે પ્રવૃત્ત કીધાં ને તેમાં તે કંતેહ પામ્યો છે. તેની કવિતાનો મોટો ભાગ વાર્તાનો છે. એ વાર્તાઓ લખવાનો ઉદ્દેશ ગામડિયાઓને રીઝવવાનો છતાં તેણે પોતાની વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિ સારીપેઠે બતાવી છે. અજ્ઞાની લોકની કવિતાતરફ રૂચિ કરાવ્યાનું અને તેમાં નીતિ બતાવ્યાનું માન સામળને છે. ભોળપ્રબંધ આદિ લઘુ વિક્રમ ભોળસંબંધી સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી જોઈ લઈને સારીપેઠે વધારીને તેણે વાર્તાઓ બનાવી છે. કેટલીક નવી યોજા છે ને કેટલીક ફારસીમાંથી સાંભળી લેઈને કરી હશે! તેણે સંસ્કૃત સાહિત્યના શ્લોકના કવિત છંપા બનાવેલા છે.

સામળભટ્ટની પ્રસિદ્ધ કવિતા વાર્તા છે તેમાં વિષય સ્ત્રીચરિત્રનો છે:—

“અનૂતં સાહસં માયા મૂર્ખત્વમતિલોભતા,

અશૌચં નિર્દયત્વં ચ સ્ત્રીણાં દોષાઃ સ્વભાવજાઃ”

એ શ્લોકમાં સ્ત્રીના બે પ્રકૃત છ દોષ કહ્યા છે તે સામળે અનેક વાર્તાકથનદૃષ્ટાંતે દેખાડ્યા છે—એટલેલગી કે કવિએ એ વિષય ન લખ્યો હતો તો સાફ થાત. એણે અતિશયોક્તિથી સ્ત્રીને નિહિત કહી છે, એવું વાંચનારના મહોડામાંથી નીકળે છે. “મહાનપુરૂષ માખણ ગ્રહે,

ગ્રહે છત હિણા છાસ; નીચ બુદ્ધિ નરકે પડે, વરને વેકુંડ વાસ.” એવું એવું બે લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે કવિ પણ પોતાની કવિતાથી નહારી અસર થશે એવું જાણતો હતો. વાર્તાકથનના તેજમાં સુખોદ્દામ બગે છે. જો કે કેટલીક મોટી વાર્તામાં કેટલીક સ્ત્રીની મૂર્તિ રૌદ્ર ને ભયાનક રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને કેટલાક પુરૂષોની સુધડ મૂર્તિ જાળો આનંદ આપે છે, તોપણ સર્વ વાર્તાવિષે સાધારણ વિચાર આટલો જ આપી શકાય છે—કે તે તર્કથી યોગ્ય છે તોપણ તે ઉત્તરોત્તર તર્કથી—નવાં નવાં વર્ણનથી રસભરી થઈ નથી; હા, સાહિત્ય અલંકારથી તેજદાર છે ખરી. કથન પણ ધણુંકરીને એક સરખાં સાદાં છે—યુક્તિ ને ખટપટ ભરેલાં નથી કે એક નવો રંગ દેખાય. વાર્તામાં ને ખીજ કવિતામાં પ્રસંગે પ્રસંગે નવે રસ, અલંકાર તથા સાહિત્યથી દેખાડ્યા છે, પણ એ રસ ધટ્ટ જમેલા નથી—ઉપલક્ષિયા છે એટલે અસર ધણીવાર રહેતી નથી. કવિનો ગ્રંથ લખવાના ઉત્સાહનો ઉભરો એવો તો જોશમાં બહાર પડેલો છે કે તેણે હિંદુ, હર્દુ, જૈન શબ્દો તાણીતોડી પ્રાસને અતુક્કળ કરી પોતાની વાણીને સરળ તેજ મારતી ને છટાવાળી દેખાડી છે. સામળે ઘણું લખ્યું છે, ઘણું સાહિત્ય વાપર્યું છે, ઘણું બોધ આપ્યો છે, ઘણી ચાતુરી બતાવી છે ને ઘણું રંગ દર્શાવ્યો છે, તે સૌ જોતાં તેની કવિતા એ, ગુર્જરી સ્થિતિ પ્રદેશમાં એક રંગમંડપ હોયની શું તેની શોભે છે કે જેમાં ગૂજરાતી સ્ત્રીપુરૂષો અનીતિ, મૂર્ખાઈ વગેરેનું હાસ્યરસ નાટક જોઈ અને દૃષ્ટાંતકથન સાંભળી સુખોદ્દામ શિક્ષા ગ્રહણ કરે છે. ગૂજરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના આનંદનો અને ઉદયમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ એ સદૃશ્યોનો પ્રથમ બોધ કરનાર સામળભટ્ટ છે—“જીવતો નર ભદ્રા પામશે” એ વચન તો કહેણીરૂપ થઈ રહ્યું છે.

વલ્લભભટ્ટ.

કળિકાળના ગરબામાં સંવત્ ૧૭૮૭-૮૮ નાં વર્ષ છે ને ધનુષધારીના ગરબામાં ૧૭૯૨ નું વર્ષ છે. એ અમદાવાદનો ભટ્ટ મેવાડો પ્રથમ વૈષ્ણવ હતો. કેટલાક કહે છે કે જ્યારે તે શ્રીનાથજી ગયો ત્યારે ત્યાં મંદિરમાં તેનાથી ખૂણામાં યુકાઈ ગયું ને લોકે તેનો ક્રિટકાર કીધો. એ વખત વલ્લભ ધીરજથી જોડ્યો કે હું કંઈ જાણી જોઈને યુક્યો નથી ને તે કરતાં હોય, માખાપના ખોળામાં છાકરાં યુકે છે તો તેથી કંઈ તે રીસે ભરાતાં

નથી. મંદિરવાળા જોડ્યા કે મા સહન કરે, પણ બાપ સહન ન કરે; ને આ તો બાપનું ધામ છે. એ ઉપરથી વલ્લભે વિચાર્યું કે બાપના કરતાં માનું વહાલ વધારે છે માટે આજથી હવે હું માનેજ ગાઈશ ને પછી તે દેવી-ભક્ત થયો.

કેટલાએક કહે છે કે તે પ્રથમ નહારા હંદમાં પડેલો ને તેમાં તેને કોઈએ મદ્ય પીતાં જોયલો તેથી તે કપકામાંથી બચી જવાને તેણે દેવીભક્ત કહેવડાવવા માંડ્યું.

એવા હંદી છોકરાઓને લાવણીઓ ગાવાની ટેવ હોય-
છે તેથી તેણે લોકમાં ફેલેત થયાનેક્ષીયે શરમની લાવ-
ણીથી તેણે દેવીની પ્રથમ લાવણી ને પછી ગરબાઓ
બનાવવા માંડેલા.

અંબાજીથી ચુંવાળ પ્રાંતમાં બહુચરાજ આવતો લ્યા-
ર તેને તે સ્થાન ધણું સાફ લાગ્યું અને લ્યાં રહીને તેણે
બહુચરાજનો મહિમા સારીપેટે વધાવ્યો.

વલ્લભભટનાં માળાપની કંઈ ખબર નથી. પણ એ,
ઘોળોભટ, હરિભટ અને એક બીજો મળીને ચાર ભાઈ
હતા. એમાં ઘોળોભટ પણ કવિતા કરતો. માતાનાં
દહેરાંઓમાં આરતીને અંતે જે બોલાય છે તેનીસાથે ભ-
ક્તદાખલ “વલ્લભ ઘોળાકી જે” એમ પણ બોલાય છે.

એની કવિતા ગરબા, ગરબી, લાવણીઓ અને થોડાં-
ક રાગનાં પદોમાં જેવામાં આવેછે. એના મોટા ગર-
બામાં ધનુષધારીના વર્ણનનો, આનંદનો, શણગારનો,
કળિકાળનો, ચોસડ જોગણીનો, બહુચરાજનો એ પ્ર-
ખ્યાત છે. વલ્લભભટ જગદીશ્વરને શક્તિરૂપે માનતો ને
ભજતો-જેમ બાળક પોતાની માના હપર વહાલ રાખે
ને તેની કને લાડે ને તેનીપાસે માગે તેવી રીતે દરેક
જાણે જગદંબા-જગત્ની માહિપર ભક્તિ રાખવી;-કોઈ
કરનારે જગત્ કીધું, પણ કરનારામાં શક્તિ હતી તો તે
થયું માટે શક્તિ આદિ પૂજ્ય છે એમ તે માનતો.
એના વખતમાં જૂજરાતની ને જૂજરાતીની જે સ્થિતિ હતી
તેનું વર્ણન તેણે કળિકાળના ગરબામાં અસર કરવું કર્યું
છે. શક્તિહપર ભક્તિ ને દેશની દાઝ એ બેવિધે જૂજરાત-
માં પ્રથમ બોલનાર વલ્લભ છે-“દુર્મેતિ દીધી દેશને હો

બહુચરી, સુમતિ કરાવી તાન” “દશદિશ દાખ્યું દેશમાં
હો બહુચરી, વાધ્યો વિપય વશેક” “આઈ અમી છાંટો
નાંખિયે હો બહુચરી, છોડ દોડ ને ગ્રામ” “નેહવેયકી
નારાયણી હો બહુચરી, દેશમાં હો નવ નિહ” વળી
ગરબા ગરબી એ શબ્દો વલ્લભની પહેલાં વપરાયા જે-
વામાં આવતા નથી, માટે એ શબ્દો પણ એણે જ ક્યાં
ન કહાયા હોય? એની ભક્તિ વિનયવાળી છે.

વલ્લભની ભક્તિવિષયની કવિતા જોશથી ઊભરાતી સ-
રળ વાણીમાં સાર્ય ને સાલંકાર શોભેછે-થડકો વીર-
રસવિષય લખવાનો હોય તેવા છે.

સંવત્ ૧૭૦૦ થી તે ૧૭૬૯ લગીમાં થયેલા અખો,
પ્રેમાનંદ, સામળ ને વલ્લભ એનાં ચરિત્ર પાછળ લખ્યાં
છે, પણ એ સિવાય જે બીજા થયેલા તે આ છે:-જ-
ગજવન સંન્યાસી, એણે જ્ઞાનમૂળ (સંવત્ ૧૭૭૨ માં)
ને નરખોધ એ ગ્રંથ કર્યા છે. એ અમદાવાદપાસે રાજ-
પુરના પુષ્કર તળાવહપર રામનાથ મહાદેવમાં રહેતો.
રત્નો એ ખેડાનો લાવસાર ૧૭૬૫ માં હતો ને એ પો-
તાના વિરહશુંગારના મહિના કુમળી રંગીલી વાણીમાં
લખીને પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. સૂરતમાં શિવાનંદ નામે
નાગર બ્રાહ્મણ થયો, તેણે શિવપૂત્રનાં પદો રસાલંકાર-
યુક્ત અનેક રાગમાં લખ્યાં છે. તેમાં વસંતનાં પદ બહુ
સારાં છે. એ પૂત્ર હજીપણ મહાદેવનાં દહેરાંમાં
ગવાયછે. જૈન કવિમાં રાંદેરના વિનયવિજયે સંવત્
૧૭૩૮ માં શ્રીપાળનો રાસ લખ્યો છે. અમદાવાદના
મોહનવિજયે ચંદનો રાસ લખ્યો છે. અને હૃદયરવ
તથા સમયસુંદર એઓએ પણ સારી કવિતા કરી છે.

કાળિદાસ.

વડનગરે નાગરગૃહસ્થ વસાવડોને કહેવાયછે. એણે
પ્રલહાદઆખ્યાન, ક્રુવાખ્યાન, સીતાસ્વયંવર, ઈશ્વર-
વિવાહ, ચંડીકાના ત્રિલંકીછંદ વગેરે કર્યા છે. પ્રલહાદ-
આખ્યાનમાં સંવત્ ૧૮૧૭ નો લખ્યો છે. પ્રલહાદઆ-

ખ્યાનમાં રૌદ્ર ને ભયાનકરસ, ક્રુવાખ્યાનમાં કદલુારસ
અને ઈશ્વરવિવાહમાં શુંગારરસ વિશેષે જેવામાં આવે-
છે. ભાપા સાદી પણ રસથી ભરેલી અને અલંકાર
થોડા છે, તોપણ તે સારા છે.

પ્રીતમદાસ.

એ ચરોતરના સંધેસર ગામનો ભાટ સંવત્ ૧૮૩૮
માં હતો. એણે વેદાંતજ્ઞાનવિચારને શુંગાર વાણીમાં
મૂકી કવિતા કરી છે. મોટા ગ્રંથમાં એક ગીતા ને ભાગ-
વતનો એકાદશમો સ્કંધ એ છે, બાકી બીજા છૂટક કવિ-

તા પદ, ગરબી, ઘોળ વગેરેમાં છે. એની કવિતા સાર્ય,
ઘટ્ટ, કોમળ, સરળ ને રસભરી છે. એ પ્રથમ વિપ્લુભક્ત
હતો ને ભક્તિનાં પદ કરતો; પછવાડેથી તે બ્રહ્મજ્ઞાની
થયો હતો.

ત્રિવિક્રમાનંદ.

ત્રિવિક્રમાનંદ ઔદિયસહસ્ર બ્રાહ્મણ નંધુસરમાં જન્મ્યો હતો. તે રાધવાનંદજીને અખાડો જે હાલ નંધુસરમાં છે ત્યાં ગયા કરતો અને ત્યાંથી તે કંઈ જ્ઞાન-માર્ગ સમજેલો. ૧૫ વર્ષની વયે માળાપે લગ્ન કીધાં ત્યારે સાવધાન થતી વખત તેણે ગોરને પૂછ્યું કે સાવધાન તે શું? ગોરે કહ્યું કે લગ્નધણી સાચવવાનેમાટે સાવધાન કહેવાયછે, પણ તેથી તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ. પોતે મનમાં એમ લઈ લીધું કે એ જીવનું આ સંસારની જાળમાં ન પડે ને પછી તેણે દિશા જવાનું બહાનું કહાડ્યું, તેનાં માળાપ ધણાં પૈસાદાર હતાં ને એનો ખાપ અને ખીજ ત્રણ કાકા એ ચાર વચ્ચે તે એકનો એક જ લાડકવાયો છોકરો હતો, તેથી તેઓએ જોખીને પૂછ્યું કે ખીજું કોઈ મુદ્દત આવેછે? જોખીએ ઉત્તર દીધો કે હા, એ દહાડા પછી આવેછે. સૌએ કહ્યું કે સાસરાના ધરમાં દિશાએ જાયો, પણ એણે ના પાડી અને ઘેર જઈ માને ખોલાવીને કહ્યું કે, સૌએ સાવધાન કહ્યું તેથી હું તો સાવધ થયો, હવે આ તારાં કંઠાં, સાકળાં લેધલે, ને પછી પોતે જ ઉતારી આપ્યાં. માએ અને ખીજને ધણો આગ્રહ કર્યો તો પણ સૌનો લાગ કરીને તે ત્યાંથી નાહો. નાશીને રાધવાનંદને અખાડે ગયો અને ત્યાં ગુરૂને સર્વ વર્તમાન વિહિત કીધું. ગુરૂને કહ્યું કે મને તમારી ખાસે રાખો, પણ ગુરૂએ કહ્યું કે તારાં માળાપ શ્રીમંત છે તે મને હેરાન કરે; ખીજું તે મારી આજ્ઞાવિના સાધુદીક્ષા કેમ લીધી? જ્યારે ગુરૂએ ન સ્વીકાર્યો ત્યારે તે કાશી તરફ જતો રહ્યો. ત્યાં ચારેક વર્ષ રહ્યો અને ત્યાંથી પછી પોતાની ૨૦ એક વર્ષની ઉમરે સૂરતમાં આવ્યો. ને અહિં લાલ દરવાજે રૂદ્રાજી બાપુજીની વજરાભાષની વાડીમાં ઉતર્યો. અહિં હાલેતા ભગત નામે સાધુ રોજ કથા કરતા તે તે સાંભળતો. પોતે સાધુ પણ માથે પાઘડી ખરી. ત્યાં લેહ્યા કણુખી રામભાઈ પટેલનો અને ભાણાભાઈ કીમિયાગરનો ત્રિવિક્રમાનંદને સમાગમ થયો. એ રામભાઈ પટેલ પાલેસાપીર અટકે મોમનાનો ધર્મ માનતો હતો. કથા પ્રસંગે રામભાઈ વગેરેની શંકા ત્રિવિક્રમાનંદ લાંગતો, તેથી તેઓએ તેને પૂરો જ્ઞાની અને તેજસ્વી દીઠો. એ સમાગમથી ત્રિવિક્રમાનંદે ભાણાભાઈને ત્યાં રહેવા માંડ્યું. પછી થોડા દહાડા એક મકન નામે દરજીને ત્યાં રહેવાનું રાખ્યું, પણ જમવાને તે રામભાઈને ત્યાં જતો. અહિં ઠીક ન પડ્યું ત્યારે હરિપરામાં અવલસન મિડધાના ધરમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો ને પછી પાછો રામભાઈને ત્યાં

રહ્યો. એ વર્ષોમાં એ આનંદરામ શાસ્ત્રીને ઘેર જઈને કૌમુદીનો અભ્યાસ કરતો ને ઘર આગળ હિંદુસ્તાની-માં લખેલાં વેદાંતનાં પુસ્તકોની કથા વાંચતો. એણે પ્રથમ તો રામભાઈનાં ધરનાંને કંડી બાંધી ઉપદેશ કીધો. પછી તેણે કડવા કણુખી ગોરધન અને લેહવા કણુખી ત્રીકમ્ એઓને ત્યાં રહેવા માંડ્યું. ગોરધનના ધરમાં ભોગવત વંચાવું. એ રામભાઈ જે ગળિયારાની નાતમાં પટેલ હતો તેને કોઈ નાતીલા ગળિયારાએ પોતાના મરણ વેળા પોતાની ખૈરી છોકરાં અને પૈસાની સૌંપણ કીધી હતી તેથી એ સૌ રામભાઈની સાથે ત્રિવિક્રમાનંદની કથા સાંભળતાં. થોડા દહાડા પછી ત્રિવિક્રમાનંદ કણુખીકમાં આવી રહ્યો અને અહિં પેલા મરનારની ધણીઆણી પાર્વતી તેને, તેના છોકરા મન્નલાલને અને તેના ચાકર હરજીવનને એ સૌને ઉપદેશ કરી સાધુ કીધા. પાર્વતીને પૂર્ણાબાઈ, મન્નલાલને વિજયાનંદ અને હરજીવનને તદ્દયાનંદ એપ્રમાણે નામ ત્રણેનાં ફેરવ્યાં. વિજયાનંદના બાપે ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા મૂક્યા હતા તે તેણે સાધુઓને ખવાડવામાં, કીર્તન ભજન કરાવવામાં અને રાગરંગમાં ખરચી નાંખ્યા. એ અવસરમાં વિજયાનંદ ગાતાં પણ સાફ શીખ્યો હતો. ત્રિવિક્રમાનંદના અખાડામાં દેવીદાસ, વિષ્ણુદાસ, શુભાનંદાસ, ધાર્સીરામ, લાલખાં, લાડુ, વેણુબા, કબીરખાં, બાપુજી કંસારો, શિવરામ, શિવાનંદ વગેરે ગાનારાઓનો પ્રસંગે પ્રસંગે મેલાવડો થતો હતો. એ સર્વના સહવાસથી વિજયાનંદ ધણું સાફ ગાતાં શીખ્યો હતો. ત્રિવિક્રમાનંદે ૩૫ સેક વર્ષની ઉમરે સ્વહસ્થે સંન્યસ્ત લીધું હતું. હરિપરાનું મકાન લીધા પછી તેણે પંચદશી, ભોગવત, યોગવાસિષ્ઠ, આદિ ગ્રંથોનાં બધાં ચાર ચાર પારાયણ કીધાં. એણે પોતાની ૬૦ એક વર્ષની ઉમરે દેહ ગાળ્યો. એ યોગાભ્યાસ કરતો તેથી કંઈ શરીરમાં વિક્રિયા થઈ હતી ને એથી તેણે જાળાકારે વહેલો વહેલો અંત આણ્યો-સંવત ૧૮૭૬ માં.

ત્રિવિક્રમાનંદનો અખાડો ચલાવનાર પછી વિજયાનંદ થયો ને એ વિજયાનંદની વખતમાં દર રવિવારે ગાનારા સાંભળનારાઓની મોટી ઠઠ મળતી અને ત્રિવિક્રમાનંદનાં પદો વિજયાનંદ મોટા ઉદ્ધાસથી અને સરસ રાગદારીથી ગાઈ સંભળાવતો. એ વિજયાનંદ ૧૯૦૮ માં મુઓ છે.

ત્રિવિક્રમાનંદ ગોરો, પાતળો ને સાત્ત્વિક સ્વભાવનો હતો. એણે ૧૫ એક જાણને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવ્યા હતા. ઉપદેશવિતાના શિષ્ય તો ૧૦૦ ઉપર હશે.

એ કાવ્ય કરતો અને રાગ સારીપેઠે સમજતો હતો, પણ જાતે સારીપેઠે ગાઈશકતો નહોતો; કોઈ કંઈ ગાતું તો તે સાંભળીને ધડીએક વિચાર કરી તેવીજ તરેહનું પણ વેદાંતમતલખતું નહું બનાવતો. એણે ગ્વાલી, ઉર્દૂ, દક્ષણી અને ગૂજરાતીમાં વેદાંતવિષયસંબંધી કાવ્ય કર્યું છે, તેમાં કેટલાએક તો મોટા મોટા ગ્રંથો છે. એનું ધણું લખાણ હિંદુસ્થાનીમાં છે, ગૂજરાતીમાં થોડું છે, તો-પણ નેટલું છે તેટલું ધણું સાફ છે. ત્રિવિક્રમાનંદનું કાવ્ય જુદા જુદા રાગનાં પદોમાં અને સવૈયા, કવિત, ઘોળ, પ્રબંધ વગેરેમાં છે.

એના કાવ્યમાં ભક્તિપૂર્વક વેદાંત છે. એનાં કેટલાં-એક પદો એવાં તો પ્રેમાનંદમય છે કે અસર થયા વગર રહેતીજ નથી. અખામાં દૃષ્ટાંતોથી અસર થાયછે અને ત્રિવિક્રમાનંદનામાં કાવ્યરસના જોરથી અસર થાયછે. અખાએ કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે એ વાત ખરી, પણ જેવો ત્રિવિક્રમાનંદનો ગ્રંથ વાંચવો લોકને પ્રિય છે તેવો અખાનો નથી. ભાષા પણ મધુરી છે. એનામાં વૈરાગ્ય ને નીતિ પણ છે. એનાં પદો વાંચવાથી યોગાનંદનું પણ કાંઈક ભાન થાયછે.

ધીરો.

એ ભાટ વડોદરા જીલ્લામાં સાવલી ગામનો રહેનાર ૧૮૮૦-૯૦ માં હતો-એમ કહેવાયછે. એણે ધણું કરી-ને કાશી રાગમાંજ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનસંબંધી છૂટક

પદો ધણું કર્યાં છે. એની ભાષા શુદ્ધ અને જોરસા-વાળી છે. એ જાતે એકલો અને બોલવે બાધડ તથા મરડેરો હતો.

મનોહરસ્વામી.

મનોહરસ્વામી જાતનો વડનગરો નાગરગૃહસ્થસંવત્ ૧૮૪૪ ના વર્ષમાં જુનાગઢમાં જન્મ્યો હતો અને લાંબી પછી વસાવડ ને લાંબી પછી મહુઆમાં આવ્યો હતો. પ્રહલાદઆખ્યાનનો બનાવનાર કાળિદાસ તે મનોહરનો મામો થાય. મનોહરનું બાળચરિત્ર જણાયામાં નથી, પણ ગૃહસ્થાશ્રમસંબંધી સઘળેથી એનું જાણવામાં આવ્યું છે કે એણે પોતાની સ્ત્રીનામાં કોઇ દોષ જોયલો તેથી તેણે તેનો ત્યાગ કીધો હતો. ઘણું વર્ષ બન્ને જુદાં હતાં ને એકેકની મળવાની મરજી અંદરખાને ખરી, તોપણ પેલાના મનમાં એવું કે પ્રથમ પેલી બોલાવે અને પેલીના મનમાં એવું કે પ્રથમ પેલો બોલાવે; એમ પછી કોઈકોઈનો મેળાપ થયોજ નહોતો. સ્ત્રી પોતાનાં સગાંવહાલામાં જીવે છે. મનોહરને બે દીકરી હતી પણ તે વહેલી મરી ગઈ હતી.

મનોહર પોતાની પાંતરીસેક વર્ષની ઉંમરે ઘોઘે આવ્યો અને લાં કલ્યાણજી નામે નાગરગૃહસ્થ જે અમીન હતો તેને ઘેર તે રહ્યો. અહિં એણે મુખત્યારી વકીલાતનું કામ કરવા માંડ્યું.

એના બાપ નાનકડાએ એનેમાટે ૨૦ એક હજારની પુંજ મૂકી હતી, પણ તે તેણે બીધા બીધા વેપાર કરીને તમામ ખોઈ નાંખી હતી. એ ધક્કો અને સ્ત્રીનો ત્યાગ

એ બે કારણ મનોહરના મનમાં વિરાગ ઉપજાવવાને એકઠાં મળ્યાં હશે.

મહુઆમાં એને કોઈ બંગાળતરફનો સંન્યાસી મળેલો તેનીપાસેથી તેણે વેદાંતમાર્ગનો બોધ લીધો હતો.

એ એટલો તો મેલો રહેતો કે એનીપાસે તો શું પણ એનાથી ચાર ડગલાં દૂર લલા હોઇએ તોપણ તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવ્યાવિના રહેતી નહિ. જેવો તે મેલો હતો તેવો તે હુચ્ચાઈ દોંગાઈમાં પૂરો હતો અને સંન્યાસ લીધા પછી શિષ્યાણીઓનો વધારે સહવાસ રાખતો.

એ સ્નાનસંધ્યા વગેરે કાંઈજ કરતો નહિ. એક વખત ઓઝા ગવરીશંકરના ભાઈ વેણીલાલે કોઈ શુદ્ધ જોડે તેને કહેવડાવ્યું કે તમે બ્રાહ્મણ થઈને નહોતા ઘોઘા નથી તથા બ્રહ્મકર્મ કરતા નથી એ સાફ નહિ; તેના ઉત્તરમાં તેણે લખી મોકલ્યું કે તમે બ્રાહ્મણ થઈને મને પૂછાવોજો એઉપરથી જણાયછે કે તમેજ મોટા ખાડામાં પડેલા છો.

એક કામમાં તેણે બક્ષીના હાથના જેવા દસ્તાવેજ લખીને રાજનાજેવી મહોર મારી હતી ને તે પકડા-યો નહોતો. એ કામમાં તેને રૂપિયા એએક હજાર મળવાના હશે ખરા. એ કામ અમદાવાદમાં બન્યું. પણ

પછી જેની પાસથી ૨૦૦૦ મળવાના તે ન મળ્યાથી તેને કૃતકર્મેનો પશ્ચાત્તાપ થયો ને પછી સંવત્ ૧૮૭૭ માં એટલે ૬૦ સં ૧૮૨૩ ના વર્ષમાં સૂરતના મેશન ૧૪૭૯ જોન્સની હાલમાં જઈને તેણે કબૂલ કીધું કે મેં આંતું આંતું કામ કીધું છે માટે મને શિક્ષા કરો. જડને માન્યું નહિ, પણ ખરું બોલું જાણવાને તેણે તેને ફરમાવ્યું કે મને કરી બતાવ. તેજપરથી મનોહરે નવો દરતાવેળ કરી મીણવતી મહોર મારી જૂનો કરી તાંખ્યો, એવો કે તે નવો છે એમ જાણાયજ નહિ. જડને કહ્યું કે તું એ કામ કરી શકે છે ખરો, પણ પેલા કામમાં હુંજ હતો એવી કાંઈ સાબીતી મળી આવતી નથી. પછી તેને છોડી મૂક્યો હતો.

એક કલ્યાણભટ્ટ નામે ધોધાનો શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ તેની સાથે ત્રણેક વર્ષસુધી રહ્યો હતો તેણે મને કહ્યું કે મનોહરને પેશાખંવાટ ધાત જતી હતી ને તે રોગ એટલો હતો કે લગાર લગાર વારમાં પેશાખ થઈ જતો હતો ને તેનેસાથે તેને અશીણું ખંધારણ રાખવું પડ્યું હતું. તે મહિને રૂપિયા ચારતું અશીણું ખાતો.

તેણે ફારસી અભ્યાસ સારો કીધો હતો અને અકબરની વખતમાં સંસ્કૃત ઉપનિષદના ફારસી તરજુમા થયેલા છે તે તેણે વાંચ્યા હતા ને તેથી એના વિચારને સારી પુષ્ટિ મળી હતી. તેણે ગણદેવીના ભગવાનશાસ્ત્રી પાસે બે વૃત્તિ કૌમુદી જોઈ હતી.

તેણે સંવત્ ૧૮૬૪ ના શ્રાવણ મહિનામાં સંન્યસત લીધું ને પછી ભાવનગર જઈને તે નીલકંઠ મહાદેવના દહેરામાં રહ્યો. ત્યાં કેટલેક દહાડે ઓઝા ગવરીશંકરે તેની પાસેથી મંત્રોપદેશ લીધો. ત્યારપછી ખાવા પીવાનું યથાર્થિત મળવા લાગ્યાથી તે શરીરે તદ્દ પુષ્ટ થવા લાગ્યો.

તેણે સંસ્કૃત, હિંદુસ્તાની ને ગૂજરાતીમાં ગ્રંથ કર્યા છે. ઓઝા ગવરીશંકરે આ પ્રમાણે નામ ગણાવ્યાં છે.—ભગવદ્ગીતાની ગૂજરાતીમાં પદબોધિની ટીકા, રામગીતાઉપર ટીકા, પાંચસે શ્લોકનો એક વૃક્ષભતપંડન સંસ્કૃત ગ્રંથ, સતતસુનતીય આખ્યાન (સંવત્ ૧૮૬૮ માં,) પુરાતન કથા (વૃક્ષી મહારાજેસંખંધી,) નિલકંઠ અને ગૂજરાતી વ્યાકરણ.

તેણે સંન્યસત લીધા પછી બે કવિતા કરી છે તેમાં મનોહર નામ બદલી સત્વિદાનંદ એવી છાપ રાખી છે.

તેની કવિતામાં, મૂર્તિપૂર્વદિક કર્મેઉપાસનાનું, તથા વેધ્યુવ સ્વામીનારાયણનાં મતોનું ખંડન અને અદ્વૈતમતનું બ્રહ્મનિરૂપણ છે. તેનામાં સાંભળેલા હાળપ્રમાણે કવિતા જોડવાની શક્તિ હતી. તે પોતે ગાઈ જાણતો નહિ.

સંવત્ ૧૯૦૧ ના વૈશાખ શુદ્ધ ચૌદસે મનોહર કવિ મરણ પામ્યો છે.

ઉપર કહ્યા તે સિવાય બીજા પ્રસિદ્ધિ પામેલા કવિ થો આ છે—રઘુનાથદાસ એ સંવત્ ૧૮૩૬ માં હતો. એણે ભાગવત, રામાયણ, કૃષ્ણાખ્યાન અને છૂટક છંપા, સવૈયા, પદ, ગરબીઓ કરેલાં છે. પણ “ઓધવજ સંદેશો કહેલે સ્થામને” એ ગરબીઓના માત્ર બેરોમાં આજકાલ ગવાયછે. રેવાશંકર એ જુનાગઢનો નાગર બ્રાહ્મણ ગોસાઈજીના મતનો હતો, તેણે દશમનો સાર, ડાકોરલીલા વગેરે ગ્રંથો કર્યા છે. એ સંવત્ ૧૮૭૫ માં હતો. નરભેરામ, દલપત, કૃષ્ણારામ મહારાજ, રણછોડજી દીવાન, ધનદાસ, હુંગર ખારોટ, બાપુ, રણછોડભગત, ભવાનભગત, ભોલેભગત, રાવોભગત, શાંતિદાસ, ચોભણ, મીઠો, રામકૃષ્ણ, ઇચ્છારામ, હરિભટ્ટ, રાજે ઇલાદિ છે.

સ્વામીનારાયણના સાધુઓમાં નિષ્કુલાનંદે વૈરાગ્ય અને સ્વામીનારાયણના ચરિત્રવિષે લખ્યું છે. એણે ધણેએક ગ્રંથો કર્યા છે, પણ સંવત્ ૧૮૭૭ માં લખાયેલો ભક્તચિંતામણિ પ્રસિદ્ધ છે; મુક્તાનંદ એ પ્રથમ રામાનંદી વૈરાગી હતો, પણ પછી સ્વામીનારાયણને ગુરુ માનતો. ન્યારે સ્વામીનારાયણ વેદાંતમતના હતા ત્યારે તેણે તે મતની કવિતા કરી છે ને પછી ગુરુ ઉપાસના લઈ બેઠા ત્યારે તેણે તે મતની કવિતા કરી—ઉદ્ધવગીતા, સતીગીતા, રૂક્મણીવિવાહ, કૃષ્ણપ્રસાદ એ ગૂજરાતી ગ્રંથો તેણે કર્યા છે ને હિંદુસ્તાનીમાં કર્યા છે તે તો બહુ છે. એણે સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હતો. એ સરોદો બળવીને પદ ગાતો. એણે ૧૮૮૭ માં ૭૦ વર્ષની ઉંમરે દેહ મૂક્યો હતો. બ્રહ્માનંદ એ હુંગરપર પ્રગણના ખાણ ગામનો ચારણ હતો. એનું નામ લાહુ ખારોટ હતું ને એણે એ છાપથી ચારણી ભાષામાં ને શ્રીરંગ નામથી હિંદુસ્તાનીમાં કેટલીક કવિતા કરી છે. એ વીસમે વર્ષે સ્વામીનારાયણનો ઉપદેશ લઈ સાધુ થયો હતો. એની કવિતાશક્તિ મોટી ને તાત્કાલિક હતી. એ સરોદો સતાર બળવી ગાતો. એણે ગૂજરાતીમાં કવિતા કરી છે, પણ હિંદુસ્તાની જેટલી નહિ. એણે સંવત્ ૧૮૮૮ માં મૂળીમાં દેહ છોડ્યો હતો. પ્રેમાનંદ સ્વામી એ ગાયતકામાં કુશળ હતો ને એણે સંગારરસમાં બહુ લખ્યું છે. એણે વિજેગની ગરબી સંવત્ ૧૮૭૮ માં સ્વામીનારાયણ દને ગાઈ હતી તેજપરથી એણે તેને પ્રેમસખીનું નામ આપ્યું હતું. એણે તુલસીવિવાહ રચ્યો છે. બીજા કવિ દેવાનંદ, મંત્રકેશાનંદ વગેરે છે. ગોરજીઓમાં પદવિનય, રૂપવિનય, વીપવિનય, વીરવિનય, દલ્લાદિ છે.

દયારામ.

સંવત્ ૧૫૦૦ થી તે સંવત્ ૧૬૦૦ લગીમાં અથવા ૪૦૦ વર્ષના દરમ્યાનમાં જે જે સારા સારા કવિ થઈ ગયા છે તેમાં છેલ્લો ને હપલા વર્ષમાં મૂકવા જેવો સુંગરકવિ-તાથી પ્રસિદ્ધિ પામેલો એવો દયારામ અથવા દયારાંકર હતો. એ જ્ઞાતે સાઠાદરે નાગરગૃહસ્થ જ્ઞગ્વેદી, સાંખ્યાની શાખાનો, વડોદરેથી ખાર ગાહ ઉપર ડભોઈ કર્ણો છે ને સ્વાંથી સાત ગાહ ઉપર નર્મદાતીરે ચાણોદ (ચંદ્રીપુર) કરીને ગામ છે ત્યાં સંવત્ ૧૮૩૩ અથવા ૧૭૮૦ સં ૧૭૭૭ માં જન્મ્યો હતો. એની માતું નામ રતન-બાઈ અને બાપતું નામ પરભુરામ હવું. એ પરભુરામ કારકુની કરતો. બાપે, દીકરાને બાળપણમાં કંઈ અભ્યાસ કરાવ્યો નહોતો, પણ તેને જોતરે પહેરાવવાની તબવીજ કરી હતી એટલે સાત વર્ષની ઉમરે તેનો વિવાહ કર્યો હતો. બાપે આઠમે વર્ષે દીકરાને જનોઈ દીધા પછી પાંચ છ વર્ષ જીવે અને માએ પણ પછી એક બે વર્ષ વેધવ્ય પાળીને કવિની ૧૫-૧૬ વર્ષની ઉમરે દેહ છોડી એવું કહેવાયછે. કોઈ કહેછે કે જનોઈ દીધા પછી એને સૈયડ (બળીઆ) આવ્યા હતા. માબાપનાં મરણ પછી દયારામ ચાણોદમાં પોતાની માશીને ઘેર પડ્યો જતો. એ વખતે એ કુસંગથી ફક્કડ, હડાહ હોધને કુંદમાં સારીપેઠે રમતો હતો. એક પ્રસંગે માશી સાથે બોલતું થયું ને તેમાં માશીએ કંઈ કડવું વચન કહેલું તે તેનાથી ન સંખાણું અને તેથી તે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ઘર-ગામ છોડી કાશી તરફ ચાલ્યો ગયો. એ વેળા એની ઉમર સોળ સત્તરની હશે. કોઈ કહેછે કે સ્ત્રીઓના હંદથી તેની અપ્રતિષ્ઠા થઈ હતી તેથી તે નાશી ગયો હતો. કાશી જઈને ત્યાં તેણે વિશ્વેશ્વરની લાવણી જોડીને ગાંધ હતી. એ લાવણી દયારામનું પહેલું જ કાવ્ય કહેવાયછે. મને એ વાત ખોટી લાગેછે, કારણ કે મૂર્ખ છોકરો પોતાની સોળ સત્તરની ઉમરે આટલા આટલા અધરા શખ્ષોની ભરણીવાળી અને સારા વર્ણનવાળી લાવણી કરી શકે નહિ. છેલ્લી ક્ષીમાં 'દૃષ્ટ્યરણ અલિલાખ' એવું લખ્યું છે તેઉપરથી જણાય છે કે પોતે સ્માર્ત છતે, વિશ્વેશ્વરની લાવણી કરતે છતે, એવું લખે નહિ. કોઈ બીજાએ તેમ લખ્યું હશે અથવા પોતે મોટપણે વૈષ્ણવધર્મ સ્વીકાર્યા પછી તેવું લખ્યું હશે. એ લાવણીમાં કોઈ પણ વાતનું દરદ નથી તે ઉપરથી કહીએ તો ચાલે કે તે પોતાનાં મરી ગયેલાં માબાપસંગંધી પ્રેમપીડિત નહોતો.

સોળ સત્તર વર્ષના મૂર્ખ છોકરાએ સહજસાજ વિચા-

રની લાવણી બનાવવી એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. સૌને જાણીતું છે કે અલભુલ ખૈરાંઓ અભ્યાસથી ગરબીઓ જોડેછે તથા લગ્નમાં ઘણીવાર વખાણવા જેવા તરતના તરત બોલ જોડી ગીતો ગાયછે અને ખાર તેર વર્ષની ઉમરના નીચ વર્ણના મૂર્ખ છોકરાઓ પણ લાવણી જોડેછે. ગમે તેમ છે, તોપણ આટલું તો ખરું કે દયારામ જન્મથી વિચક્ષણ તેથી તેને પોતાના કુંદી સાથીઓના સહવાસથી કવિતા જોડવાની શક્તિ આવેલી. કાશિવિશ્વેશ્વરની લાવણી બનાવ્યા પહેલાં તેણે કેટલી-એક (અનીતિની) લાવણીઓ બનાવેલી ખરી, તોપણ કાશિવિશ્વેશ્વરની લાવણી, એ, દયારામની ધર્મસંગંધી કવિતામાં સત્તર વર્ષની ઉમરે પહેલીજ કંદેલી હશે. દયારામે જોખી રણછોડને અથવા જોખી રણછોડે (દયારામને નામે) મારે મહોડે એમ કથા કહી છે કે 'કાશી જ્યારે વીરેક ગાહ દૂર રહી ત્યારે ગંગામાં નહાવાની ઉત્કંઠા ઘણી થઈ ને પછી દોડી દોડીને ત્યાં પહોંચ્યો તો ધાટના દરવાજા બંધ દીઠા: દરવાજે પૂછ્યું કે કેમ અહિં પડ્યો છે ત્યારે કહ્યું કે મારે સ્નાન કરવું છે. થોડી વારમાં એકાએક કોઈ પુરપને બોલતાં સાંભળ્યો કે 'બેઠ દરવાજા ખુલા છે' તેવાજ હું ઉઠ્યો ને મેં ગંગામાં સ્નાન કર્યું ને બીજે દિવસે કાશિવિશ્વેશ્વરમાં જઈને લાવણી ગાઈ-જોખી રણછોડ કહેછે કે 'એજ એનું પહેલું કાવ્ય' કાશિવિશ્વેશ્વરના અતુગ્રહથી થયું ને કાશિવિશ્વેશ્વરજીએને કાવ્યશક્તિ આપી-મૂર્ખના અતુર ને બળના સાધુ બનાવી દીધા.

કાશીથી આવીને અથવા કાશીથી સેતુબંધ જઈ આવીને દયારામ પાછો ચાણોદ આવ્યો. અહિં તેની માશી મરી ગયેલી તેનું તેણે શ્રાદ્ધ કર્યું. કાશી જવાથી જો કે તેનો વિવાહ ફેાક થયો હતો, તોપણ જ્યારે પાછો ઘેર આવ્યો ત્યારે ડભોઈના એક ગૃહસ્થે તેને કન્યા દેવાની ઈચ્છા દેખાડી હતી, ને જો કે નાગરમાં ૧૧૦૦-૧૨૦૦ નાં પક્ષાં ભરવાની રીત છે તેપ્રમાણે પહેલું ભરવાનું દયારામનું ગળું નહોતું તોપણ પેલો ગૃહસ્થ તેની હોશીઆરીથી લલચાઈને વગર પક્ષે પોતાની દીકરી પરણાવતો હતો-ને એમ હવું તોપણ ક્ષાંકડા કવિએ કહ્યું કે 'મારે તો પરણવુંજ નથી, મેં તો દૃષ્ટ્યસાથે ક્રીદહાડાનું લગન કરી મૂક્યું છે.'

૨. જન્મથી તે વીસ વર્ષ લગીની હકીકત ઉપર પ્રમાણે છે, પણ બીજાં વીસ વર્ષની એટલે કવિની ૪૦ વર્ષની ઉમરલગીની હકીકતમાં ઘણુંજ થોડું લખવાનું

મળ્યું છે, કારણ કે એ વર્ષો કવિયે પ્રવાસમાં જ કહા-
જ્યાં છે. અલબત્ત, તે વચમાં વચમાં ચાલુદ-ડોલો-
ધમાં વર્ષ છ મહિના રહી જતો ખરો. તેણે જોધી રણ-
છાડના કહેવાપ્રમાણે ત્રણવાર પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી છે.
એટલે આપણાં જે ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, બદ્દી-
કેદાર, જગન્નાથ, સેતુબંધરામેશ્વર ને દ્વારકા એ
ચાર ધામ તેની ત્રણ વાર યાત્રા કરી છે. વળી એમ
પણ સાંભળવામાં આવ્યું કે તેણે સાત આઠ વાર
શ્રીનાથજીનું દર્શન તથા ચાર વાર યમુનાપાન કીધું હતું
અને એકવાર પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી હતી, અને એ પ્રદ-
ક્ષિણા એવી રીતે કે કાશીથી ગંગાનાં પાણીની કાવડ
લઈને પગે ચાલીને સેતુબંધરામેશ્વરને ચડાવી હતી.
દયારામ પગે ચાલીને જ પ્રવાસ કરતો. તેની રામે-
શ્વરજી પર એટલી ભક્તિ જોતાં માલુમ પડે છે કે તે પ્ર-
વાસ પહેલી વારને જ હશે અને શ્રીનાથજી અને ગોકુ-
ળ મથુરા તરફનાં પ્રવાસો વલ્લભી વૈષ્ણવ યથા પ-
છીના હશે.

૩૫—૪૦ વર્ષની ઉંમરે સમર્પણ લીધું હતું. તેના
ભગવદ્ગીતામહાત્મ્યમાં શિવ અને કૃષ્ણ બન્નેનાં નામ
છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેણે તે વેળા પુષ્ટિપંથ સ્વી-
કાર્યો નહોતાં, ને તે તો તેની (રાખ) રતનના કહેવા-
પ્રમાણે ૩૫—૪૦ વર્ષની ઉંમરે શ્રીનાથજી જઈને સ્વી-
કારેલો. પ્રથમ પોતાનો ઈષ્ટદેવ જે શિવ તેની કવિતા
કરેલી, પણ જોગી દેવની કવિતામાં તેને પછવાડેથી રસ
ન લાગેલો તેથી અને જોગી શિવના કરતાં જોગી કૃષ્ણની
કવિતામાં પોતાના જરી પ્રીતિસંબંધી જલસા ધણા
નીકળે અને કૃષ્ણની કવિતાના કદરદાન પણ ધણા વૈ-
ષ્ણવો મળી આવે એમ વિચારી તેણે કૃષ્ણની કરવા
માંડેલી: પણ ન્યારથી તેણે પુષ્ટિપંથ સ્વીકારેલો ત્યા-
રથી તો કૃષ્ણની જ અને વલ્લભકૃળમહાત્મ્યની જ કરેલી
એમ સાફ જણાય છે. તેણે ભક્તિપોષણગ્રંથ કીધો છે
તે ચાળીસ વર્ષ પછીનો હશે.

માશીના મરણ પછી દયારામે ઘણુંખરું ડોલોઈમાં જ
જ્યાં તેનાં સગાંવહાલાં હતાં ત્યાં રહેવા માંડ્યું. તેને
રહેવાનું કેટલું? વર્ષ છ મહીના. વીસથી તે ચાળીસ વ-
ર્ષના દર્મ્યનિર્ગમ જણવાલોગ મુખ્ય ત્રણ વાત છે. એક
તો તેણે મોટા પ્રવાસ કીધો. બીજું આ કે તેણે પુષ્ટિ-
પંથ સ્વીકાર્યો અને ત્રીજું આ કે ધણીક સ્ત્રીઓ જોડે
રંડીબાળ કરી ધિક્કારને પાત્ર થયો.

આમ પણ કહેવાય છે કે કવિનો મામો રઘુનાથરામ
ભરૂચના હુરનમાં આઠ દશ રૂપિયાની કારકુની કરતો
તેને ત્યાં તે ઘણુંખરું રહેતો, વળતે મરનદી લજ્યાં

પારખવાળા હરિવલ્લભ કુબેરને ત્યાં ઉતરતો. કુદ્દને-
લીધે તેને ભરૂચથી સીનેાર નાશી જતું પડ્યું હતું. દ-
યારામ એકવાર સૂરત ને એકવાર અમદાવાદ પણ
જઈ આવ્યો હતો.

૩. ચાળીસ વર્ષ પછી દયારામે ડોલોઈમાં સ્થાયી મુ-
કામ કીધો. એક બેવાર ડાકોર જઈ આવેલો. તે સિ-
વાય ૫૦ વર્ષની ઉંમર પછી તે કેથે મરતાં લગી બહાર
ગયો ન હતો. જોધી રણછાડના કલ્યાપ્રમાણે ડાકોરના
ઈચ્છારામજી મહારાજ જે એક અવતારી પુરૂષ થઈ
ગયા કહેવાય છે ને જે મંદિર માંડી બેઠા હતા, તેને કંઈ
ખબર પડી કે દયારામ સાફ કાચ કરે છે; તે ઉપરથી
તેને તેડાવી ગવડાવ્યું તો ઈચ્છારામભટ્ટ પ્રસન્ન થઈ
માથે હાથ મૂક્યો ને એ પ્રસંગ પછી ૪૯ રોક વર્ષ કવિ-
ની વિખ્યાતિ ગૂંજરાતમાં પ્રસરવા માંડી. ઈચ્છારામ-
ભટ્ટજી કહેતા કે દયારામ તો નરસિંહ મહેતાનો અવ-
તાર છે. નરસિંહ મહેતાની જેડે દયારામને સરખાવાય
નહિ. નરસિંહ સદાયરણી હતો; દયારામ દુરાચરણી
હતો. દયારામ ૩૫ વર્ષ ડોલોઈમાં રહ્યો, પણ તેણે
કોઈની ચાકરી કરી નથી. કવિ—ગાનાર—ગ્રાહણ
વૈષ્ણવભક્ત એટલે કોઈ દશ કોઈ પાંચ એમ લોકો ભેટ
આપતા ને એ પ્રમાણે વર્ષ દહાડે બસંએક રૂપિયાની
દયારામને પેદાશ હતી ને તેમાંથી તે પોતાનો ગુનરો
કરતો. જેટલા મળતા તેટલા તે ઉડાવી દેતો. તે
પોતાની પછવાડે પુસ્તક સિવાય, કંઈ ધર, રોકડ વગેરે
ખૂંટ મૂકી ગયો નથી.

મોટા મોટા ડાકોર, શાહુકાર ને ગોસાઈજના લાલો
દયારામને તેડવાને પાલખી, થોડા મોકલે તો પાણુ તે
ના પાડતો—કોઈ ઠેકાણે જતો નહિ. જેને મળતું હોય
તે આહિ આવે એમ તે કહેતો.

મરવાની અગાઉ સાત આઠ વર્ષ કવિને આંખનું
કાચું થયું હતું ને એ ત્રણ વર્ષ તો તે છેક જ અંધ હતો.
મરતાં પહેલાં છ સાત દહારા તે અવાચક રહ્યો હતો.
તેને પાંચ આનંદ હતા—ગુદે ત્રણ ભગંદર, તાવ, પ-
રમિયો, સારણગાંઠ ને અંતરગળ.

મરવાની અગાઉ ૧૫-૨૦ દહારા પર કવિયે જોધી
રણછાડને કહ્યું કે અલ્યા છોકરા, મેં તો આખા હિંદુ-
સ્તાનમાં ડોકો કીધો છે; હવે મારે ફરી અવતાર લેવો
નથી. તારે મારાં પદો ગાવાં. બીજો કંઈ ધંધો કરવો
નહિ; અને ગાઈને લોકોને કૃષ્ણજી પર પ્રીતિ કરાવવી.
મારાં પુસ્તકો અમૂલ્ય છે, અને જોકે, જે તેની કદર
જાણતો નથી, યા જેને તે ઉપયોગનાં નથી તેના મનને
કોડીનાં છે, તો પણ જે એ પુસ્તકોની ખરી કદર જાણે છે

તેને તો તે બેશક લાખ રૂપિયાનાં છે. એ પુસ્તકો હું તને વારસામાં આપું છું. હવે છેલ્લું એજ કહું છું કે મેં તને જે ધંધો કરવાને કહ્યું છે તે વગર બીજે પું ન કરીશ. જોખી રણછાડે કહ્યું કે ‘તમારી આજ્ઞા મારે શિર છે; આપ જો આજ્ઞા આપો તો અમે તમારી પાલુકા પૂજીએ.’ ત્યારે કવિએ કહ્યું કે “હું તે શી ગણ-તીમાં? એ વાત તારે કરવીજ નહિ.” એ કવિ પોતાની માંદગીમાં પોતાનાં પદો સેવકો પાસે ગવડાવતો ને નવાં બનાવતો તે તેઓ પાસે લખાવતો.

દયારામ સંવત્ ૧૯૦૮ ના માઘ વદ ૫ વાર સોમે ૬૦ સં ૧૮૫૨ ના ફેબ્રુઆરીની ૯ મી તારીખે ૭૫ વર્ષની ઉંમરે મરી ગયા.

દયારામ કવિ, મારા મિત્ર ચીમનલાલ નંદલાલના કહેવાપ્રમાણે, પાતળો પણ મારાથી દહોડા હાડતો અને મારાથી મૂઠકે જિંચો હતો. મોટું ગોળ નહિ પણ લાંબું મારા જેવુંજ. નાક પણ મારા જેવુંજ સીધું પણ છેડેથી અણીઆળું, આંખ માંજરી પણ ઘણી ચંચળ, કપાળ લમણાંથી જાંચું થવું જઘને જરાક બહાર પડતું. મૂઠ ભરાવ ને જિંચેથી વાંકડી, પણ ચોલિયા નહિ. રંગે ઘઉંવર્ણીથી જરા વધારે જોરો. નાનુકાંઠ ઘણી હતી.

એ કવિને લુગડાંલતાં પહેરવાજેખર ઘણો શોખ હતો. સાંઠાદરાની રીતજ એવી હોયછે—‘સાંઠાદરા કેમ જાણીએ? વાંકી પાઘડીએ, થોડે બેશી ચાકરી જાય ને જમે દાઢરીએ.’ એ નરિયાદથી પાંચ પાંચ રૂપિયાનો રંગ નખાવી પાઘડી રંગાવી મંગાવતો, દશ બાર રૂપિયાનાં રેશમી કોરનાં ધોતીઆં ને મલમલનાં અંગરખાં પહેરતો ને સફેત દુપટ્ટો ખભે નાંખતો. રસ્તામાં ક-છોટા મારીને ફરતો. વખતે ટોપી ધાલતો ને વખતે ફેટા ખાંધતો. એને માથે તાલ પડી હતી. એની પાઘડીની શાન, રસોઈના સાંઠાદરાઓ ધાલેછે તેવીજ પણ ઘાટ ઘણો નાનો. રોજ ૩૦-૩૨ પાનની બીડીઓ ખાતો ને એાઠને લાલચોળ રાખતો. ઘણો ઘરડો થઈને મુઝો તોપણ રાતોચોળ જેવો હતો અને ઘણો આ-ધિગ્રસ્ત હતો, તોપણ બહુ સાવધ રહેતો. એને અકીણ, કમુખા વગેરે કોઈ વાતનું વ્યસન નહોતું, પણ એ લાં-ગનું બંશેર પાણી પીતો ખરો. એના બોલવા ચાલ-વામાં જૂનરાતીઓની ચાલપ્રમાણે થોડોએક સખી-લાવ હતો.

એ કવિનો સ્વભાવ, જોખી રણછાડના કહેવાપ્રમાણે, મળતાવડો પણ પ્રસંગોપાત ઘણોજ ચીકીઓ હતો—એ-ટલો કે વખતે જે પડયું હોય તે લેઈને મારવાને ચૂક-

તો નહિ. આકળો ઘણો હતો. કોઈ એનેવિષે જોડું બોલવું કે તરત એ ચીકાઈ જતો ને સાંઠે બોલવું તો ખુશ થતો. ચીમનલાલ કહેછે કે કોટાખુંદીના દ્વારકે-શના મંદિરના દ્વારકાનાઘણી સાંતના પુરપોત્તમજ મહારાજ એના ગુરૂ ડભોઈ આવેલા તેને લોકોએ સ-મન્વયું કે દયારામ તો ઘણો મિલજ છે ત્યારે તેણે કહ્યું કે આપણે એને દર્શન નહિ કરાવીએ. એ વાત સાંભળી દયારામે તે મહારાજની નિંદાનું એક પદ બ-નાવી મોકલ્યું. તે પદ મહારાજની પાસે બેસનારા કે-ટલાએક સેવકોએ વાંચ્યું તો તેમાં કવિની ફક્કાઈ જો-ઈને મહારાજ પોતે દયારામને ઘેર ગયા. દયારામે મહારાજને આવતા જોઈને બારણાં બંધ કીધાં, પણ પછી લોકોનો આગ્રહ જોઈને બંધાયાં. ઘરમાં મહા-રાજ પધાર્યા પછી કવિએ કહ્યું કે આ લો તમારી કંઠી, એમ કહીને કંઠી તોડી નાંખી. થોડી વાર પછી મહારા-જને નરમ પડેલા જોઈને બહારના વિવેકમાં બોલ્યો, કે મારી પાસે ભેટ આપવાને બીજું કંઈ નથી, આ જે પુસ્તકો છે તે લો. પછી પાછી મહારાજને કંઠી ખાંધી. એવા તે કોંધી હતો.

એ કવિ અભિમાની પણ ઘણો હતો. કોઈ પણ માણસ કવિ જાણી એની મુલાકાતનેમાટે આવવું તો એ તેને પૂછતો કે કંઈ ગાતાં કરતાં આવડેછે? પછી તે જો હા કહે તો તેની પાસે ગવડાવી પોતાની કવિતા તેને સંભળાવતો. વળી એનો સ્વભાવ એવા પણ હતો કે જો કોઈ એને શાસ્ત્ર અથવા કવિતાસંબંધી પ્રશ્ન પૂછે તો તેમાં પૂછનાર શખ્સ જાણતાં છતાં પૂછેછે એમ જો તેને જણાય તો તે તેને ધમકાવી તેનું અપમાન કર્યા વગર પણ રહેતો નહિ. એક વખત પેટલાદનો એક શિવભક્ત વડનગરો બ્રાહ્મણ તેને મળવા ગયો હતો તેની સાથે પરસાળમાં વાતચીત કરતાં પેલાને કૃષ્ણને નિંદતો જોઈ દયારામ ઘરમાં જતો રહ્યો ને ફરી બહાર આવ્યોજ નહિ.

નાગરનો પેશો કલમ, કડછી કે બરછી; તેમાં બરછી તો નહિ પણ કલમની સાથે કડછીમાં પણ એ કવિ હો-શિયાર હતો. તેમાં પાછો મરનદી એટલે ઘણુંખંડે પોતાને હાથેજ રસોઈ કરી જમતો હતો. જોખી રણ-છાડ કહેછે કે એને, વેલણ વિનામાત્ર હાથેવતીજ પાત-ળી ને ઘણી સારી વહેડમી બનાવતાં આવડતી. કેટલા-એક કહેછે કે ડભોઈમાં સ્થાયી મુકામ કર્યા પછી કવિએ પોતાની નાતની એક સ્ત્રીને સમથેણ આપ્યું હતું ને એ તેને રાંધી જમાડતી.

એણે જૂનરાતી, હિંદુસ્તાની, ખંજળી, મરાઠી, સંસ્કૃ-

ત અને ફારસીમાં કવિતા કીધી છે, પણ દેવનગરી લિપિ સિવાય એને બીજી લિપિ લખતાં આવડતી નહિ એમ કહેવાય છે. જોયી રણછોડ કહે છે કે એણે સંસ્કૃતમાં કાંઈ કાવ્ય કર્યું નથી. એક વખતે કોઈ પંડિતે એની મશ્કરી કરીને કહ્યું કે તમે કંઈ સંસ્કૃતમાં તો કાવ્ય કીધું નથી, પ્રાકૃતમાં કીધું તેમાં શું? ત્યારે દયારામે એક કવિતામાં ચૌદ શ્રેષ્ઠ પૂછ્યા હતા તેના ઉત્તરે પેલા પંડિતથી અપાઈ શકાયા નહોતા.

એની કવિતા ગૂજરાતીમાં ને હિંદુસ્તાનીમાં ઘણી છે. જોયી રણછોડના કહેવા પ્રમાણે એના બનાવેલા નાના મોટા મળીને ૧૩૫ ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથો ઉપરાંત એની કવિતા છટક છટક પદ, ગરબી, લાવણી વગેરેમાં પણ બહુ છે.

જોયી રણછોડે મને કહ્યું હતું કે જ્યારે જોરસો આવતો ત્યારેજ એઓ કવિતા બનાવતા. કોઈ વખતે રસોઈ કરતાં કરતાં ઊઠીને પણ કવિતા કરવા મંડી જતા. એનામાં શીઘ્રકવિતા કરવાની શક્તિ હતી.

દયારામ, જો કે પોતે ગવૈયાની પેઠે સાંઝે ગાઇ બેસતો નહોતો, તોપણ રાગ, સૂર, તાલની સમજ સારી ધરાવતો. એ પોતે પણ તંબુરો લઈને ગાતો. એનું ગાઈ સૂધી રીતનું હતું. દક્ષણી હરદાસ જેવું તો નહિ, પણ સારા બજનિયા ગૂજરાતમાં ગાય છે તેવું. પેટલાદના એક વડનગરાની સ્ત્રી, જેને ઘણું સાંઝે ગાતાં આવડે છે, જે સાજ સાથે ગાય છે, તે એકવાર ડાકેરમાં દયારામની પાસે ગાતી હતી. તેને દયારામે કહ્યું હતું કે ‘તારે કંઈ મને આપ, હું તો માત્ર જોડી બેસું.’

દયારામને મશ્કરી ઘણી સારી કરતાં આવડતી હતી. એની રમરણશક્તિ પણ ઘણી હતી. કેટલાએક કહે છે કે એને રોજ પહેા કરવાનો નીમ હતો. પણ જોયી રણછોડ કહે છે કે એ વાત ખોટી છે, જોરસો આવતો ત્યારેજ લખતા અથવા લખાવતા. સને ૧૮૫૬ માં કવિ દલપતરામે વિજયક્ષમાઉપર લાપણ કર્યું હતું ત્યારે તે સાંભળવાને જોયી રણછોડ પણ મારી સાથે આવ્યો હતો. ત્યાં દલપતરામ પ્રાસને ચાંપી ચાંપીને વાંચતા હતા તે જોઈને જોયી રણછોડ બોલ્યો હતો કે અમારા દયારામભાઈ તો પ્રાસને માટે કોઈ દહાડો આવી ખટખટ કરતા નહોતા.

એના શિષ્ય ઘણા હતા, પણ ચાર મુખ્ય હતા, જે મોટા હરભારઉપર છતે લાગી થઈ ગયા હતા, એમ જોયી રણછોડ કહેતો. જે શિષ્યનાં નામ તો આ છે:—અમૃતરામ પંડ્યો ને ડાલાભાઈ સાહેદરો નાગર. જોયી રણછોડ તો છેલ્લો શિષ્ય. એ રણછોડ જોયીને અને

દયારામને પહેલી મુલાકાત થઈ તે આ રીતે:—રણછોડ ચૌદ વર્ષસૂધી તો બદફેલીમાં ફરતો હતો;—ઈરાક બાજુ કરવી, ગાવાં, બજવવાં, ફક્કડની પેઠે ફરવાં અને બાવાઓના અખાડામાં જઈ માંચાપાણી લેવાં—એ કામ કરતો હતો. એક દહાડો ડોહોઈમાંના એક અખાડાવાળા વેરાગીએ [જોયી પાસે ધણુંખંડે તે જતો] પૂછ્યું કે કેમ દયારામભાઈ કને આવે છે? ત્યારે રણછોડે હા કહી ને પછી તે જે જણ દયારામની પાસે ગયા. ત્યાં સાધુએ પછી દયારામને કહ્યું કે, ‘ચલ લડકા કુછ ગાતા હે’—પછી દયારામે કહ્યું કે કંઈ ગા—પછી દયારામની બનાવેલીમાંથી જે ત્રણ હુમરીઓ રણછોડે ગાઈ સંભળાવી. એથી કવિ ખુશ થઇ ગયો અને બોલ્યો કે એ તો મારા અસલના પડોશીનો છાકરો છે. પછી બીજે દિવસે રણછોડ ત્યાં ગયો ને દયારામે એક પદ આપીને કહ્યું, કે એને બેસાડીને સાંજે ગાઇ બતાવજે, પણ અલ્યા તાલીમ લીધી નથી તે કેમ આવડશે? રણછોડે કહ્યું કે તમારી કૃપાથી સૌ આવડશે. પછી એમ રોજ તે પદ બેસાડે ને ગાય. રણછોડનું ગાણું પોતાના જેવું થવા માંડ્યું તેમ તેમ દયારામની રણછોડઉપર પ્રીતિ વધારે બેઠી અને બીજા શિષ્યોમાં તેને માનીતો કીધો. બાપના મરણ પછી લોકોએ દેવાનેસાડે રણછોડને તગાદો કરવા માંડ્યો તેથી અહિં તહિં નાસતો ફરતો હતો, પણ પછી દયારામે લેણદારને સમજાવી ધીરા પાડ્યા અને રણછોડને કહ્યું કે તારે ને ગીરજાએ મારાં પહેા ગાવાનોજ ધંધો કરવો ને એમાંથી જે મજે તેમાંથી થાડું થાડું લેણદારને આપવું. દયારામ સાઠ વર્ષની ઉમરનો હતો, ત્યારે રણછોડની ઉમર પંદર વર્ષની હતી. રણછોડ ઔદીચ ટોળકીઓ હતો. રતન નામે એક સોનારણ વિધવાને બદફેલી કરવા તેણે ધરમાં રાખી હતી. તેણે કવિની ચાકરી મરતાંસૂધી કીધી. તે તેનાં મળમૂત્ર, લોહી, પડ વગેરે ઘાતી ને ગલરામજીમાં દિલાસો આપતી. એ બાપડી બાળરાંડ હતી. આ સમે તેની જોડે અભિચાર કર્યોને બદલે દયારામે લગ્ન કર્યું હોત તો તેની આખર સન્મનોમાં ઘણી વધત.

દયારામના સઘળા ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યાબિના તેની કવિતાવિષે અને કવિતાઉપરથી કવિવિષે વિચાર આપવામાં ઘણી ઘણી બૂલ થાય માટે, દયારામની કવિતાવિષે ચયાસ્થિત મત બાંધવાનું હાલ બની શક્યું નથી. તોપણ જેટલું ગૂજરાતી કવન મારા વાંચવા તથા સાંભળવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી હાલ જે મારા વિચાર બંધાય છે તે આ પ્રમાણે છે. એના ગ્રંથોમાંના કેટલા-

એકમાં ઘણી વાતનાં જ્ઞાન સાથે વિદ્વત્તા જણાય છે અને કેટલાએકમાં સાધારણ વાતજ દીરો છે. પણ એની ગ્રંથરૂપ ગૂજરાતી કવિતામાં જોઈ પ્રતિની કવિત્વશક્તિ દેખાતી નથી. એની હિંદુસ્તાનીમાં સતસૈ છે તે એનો જોઈ પ્રતિનો ગ્રંથ છે ખરો. એની છૂટક છૂટક કવિતા, પદ, ગરબીઓ વગેરે જે છે, પછી શૃંગારસંબંધી કે નીતિવૈરાગ્યસંબંધી, તેમાંની અડધોઅડધ ધણી સારી છે ને એ છૂટક છૂટક કવિતામાંથી સુનીતિવાળીનો સંગ્રહ કરી તેને દયારત્નમાળ એવું નામ આપીએ તો તે ખોટું

ન કહેવાય. દયારામનાં કવનમાં વિશેષે ત્રણ રસ લેવામાં આવે છે, શૃંગાર, શાંત અને હાસ્ય. દયારામનાં કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ માત્ર તેના છૂટક કવન અને તેમાં વિશેષે કરીને શૃંગારસંબંધી કવનથીજ છે. શૃંગારને અભિચારી કરી દયારામે લોકની નીતિમાં ખગાર કર્યો છે, અને પોતાના નામને કાળો ડાઘ લગાડ્યો છે. એ કવિના સદાચરણી સ્ત્રી પુરુષોને વાંચવાલેગ નથી. રાધાકૃષ્ણ તથા કહાન ગોપીઓને પાત્ર બનાવી તેને ધર્મરૂપ ધારણ કરાવ્યું છે. પણ એમાં તેની હુચ્ચાર્થ ઝટ પકડાઈ નય છે.

૧૨. ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ.

સને ૧૮૫૮ ના નવંબરમાં એલફિન્સ્ટન સ્કૂલમાંની આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરની નોકરી મૂકી હું ગ્રંથ લખવાના ઉદ્યોગમાં પડ્યો ત્યારથી મને સ્વતંત્ર સ્થિતિને લીધે વિચાર કરવાનો અવકાશ મળેથી હું આપણા ગૂજરાતી ભાઈઓની મનની સ્થિતિમાં મોટા ફેરફાર થતો જોઉં છઉં—જેઉં છઉં કે એ ફેરફાર સારાને માટે છે ને જેવું સ્કુરણ દેખાય છે તે પ્રમાણે જ ને વધારે થયાં કીધો તો આપણા ગૂજરાતી ભાઈઓનો ઉત્કર્ષ વહેલો-ધણેજ વહેલો થવાનો. અર્થાત્ત જેવું છે કે લોકનાં મન જે સેંકડો વર્ષ કેવળ જડ રહ્યાં તે એક વીશીમાં ચંચળ થવા લાગ્યાં છે. એ ચંચળતા એકાએક કેમ આવી એ જાણવાની હોંસથી આ નિબંધ લખું છઉં કે જેમાં મુખ્ય ત્રણ

વાતનો વિચાર કરી શકાય.—પહેલો આ કે સેંકડો વર્ષ ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી રહી, તેમાં કંઈ ફેરફાર થયા કે નહિ, ને થયા તો તેની અસર કેટલી થઈને રહી; બીજી વાત આ કે એક વીશીમાં કેટલો ફેરફાર ને શાથી થયો; અને ત્રીજી આ કે હવે કેટલો ફેરફાર કેવે પ્રકારે થવાનો સંભવ છે કે જેથી ગૂજરાતીઓની ધરસંસારસંબંધી, ધર્મસંબંધી, નીતિસંબંધી, વેપારધંધાસંબંધી, બુદ્ધિવૃદ્ધિસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી સ્થિતિનો ઉત્કર્ષ વહેલો જોવામાં આવે. એ વિષય ઉપર ઉપરથી જોતાં સુલભ લાગે છે, પણ તે શાસ્ત્રીય રીતે લખવો દુર્લભ છે—અર્થાત્ત એ કામ સમર્થ વિદ્વાનનું છે—હું તો મારે અહિં કિચિત્ લખી સૂચના કરું છઉં.

પહેલું રૂપક.

હિંદુરાજ્યમાં ગુર્જર જન ઉદયમના રંગમાં હતા ખરા; પણ તે રંગ વંશપરંપરા દીપ્ત્યાં કરે તેવા પાકા નહોતા. ખૂલતા રંગની મગ્ગા તેઓ લેતા, પણ થોડી વારમાં તે રંગ ભરી ગયા. દેશના ઉદયમનો પાકો રંગ, સઘળા વર્ગના દેશી જનોમાં સાધારણ દેશાભિમાનરૂપી સ્નેહ હોવાથી બને છે. એ સ્નેહ જ્વલિતભેદને લીધે હોયજ શાનો? રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું અને પ્રજાની સ્થિતિ રૂઢી કરવાનું તથા રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનું કામ, માત્ર રાજા, થોડાએક રાજવંશી સરદાર અને વંશપરંપરાથી દરબાર સેવતા એવા વાણિયા પ્રધાનોનેજ માથે; રાજા અને રાજવંશી સરદાર જેઓ રાજ્ય વધારવા અથવા ખયાવવાની ખટપટમાં ઘણાખરા તો રાજ્યની ખહાર ધૂમ્પા કરનારા તેઓનું ધ્યાન યુક્તાન્ત વિષયમાં;

અને પ્રધાનોનું કામ જમીનની વસૂલ તથા પરરાજ્યમાંથી આવેલી લૂંટ લંડારમાં નાંખવાનું અને એમાંથી નિલનો અર્થ કરવાનો તથા રાજાઓની ઈચ્છાને આધીન થઈ તેઓની આજ્ઞા પ્રમાણે નાણું ખહાર કહાડવાનું કામ; હવે, પ્રજાની સ્થિતિ સારી કરવાના અને સારી રહે તેવું કરવાના ઉપાયો કામે લગાડવા તરફ રાજા ને પ્રધાન કરીને વિચાર શું કરે? તેમ પ્રજામધ્યે બ્રાહ્મણો સદા ધર્મસંબંધી વિદ્યાભ્યાસ કરવાના તથા આચાર પાળવાના અને નિભાવને માટે યજ્ઞમાન-ઉપર આધાર રાખવાના ઉદયમમાં; વૈશ્ય, પોતાના ખેતી વેપાર ધંધામાં અને શુદ્ર ઉપલા વર્ગોની સેવા કરવાના કામમાં રોકાયલા—એ સૌ રાજદરબારી વાતમાં કેવળ અજાણ. રાજાઓ ધર્મ વિષયમાં નિરપ્રજ્ઞ

ત અને ફારસીમાં કવિતા કીધી છે, પણ દેવનગરી લિપિ સિવાય એને બીજી લિપિ લખતાં આવડતી નહિ એમ કહેવાય છે. જોપી રણછોડ કહે છે કે એણે સંસ્કૃતમાં કંઈ કાવ્ય કયું નથી. એક વખતે કોઈ પંડિતે એની મશ્કરી કરીને કહ્યું કે તમે કંઈ સંસ્કૃતમાં તો કાવ્ય કીધું જ નથી, પ્રાકૃતમાં કીધું તેમાં શું? ત્યારે દયારામે એક કવિતામાં ચૌદ પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા તેના ઉત્તરો પેલા પંડિતથી અપાઈ શકયા નહોતા.

એની કવિતા ગૂજરાતીમાં ને હિંદુસ્તાનીમાં ઘણી છે. જોપી રણછોડના કહેવા પ્રમાણે એના બનાવેલા નાના મોટા મળીને ૧૩૫ ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથો ઉપરાંત એની કવિતા છૂટક છૂટક પદ, ગરબી, લાવણી વગેરેમાં પણ બહુ છે.

જોપી રણછોડે મને કહ્યું હતું કે જ્યારે જોરસો આવતો ત્યારેજ એઓ કવિતા બનાવતા. કોઈ વખતે રસોદ કરતાં કરતાં ભીડીને પણ કવિતા કરવા મંડી જતા. એનામાં શીઘ્રકવિતા કરવાની શક્તિ હતી.

દયારામ, જો કે પોતે ગવૈયાની પેઠે સાંઝે ગાઇ જાતો નહોતો, તોપણ રાગ, સૂર, તાલની સમજ સારી ધરાવતો. એ પોતે પણ તંબુરો લઈને ગાતો. એનું ગાતું સૂધી રીતતું હતું. દક્ષણી હરદાસ જેવું તો નહિ, પણ સારા ભજનિયા ગૂજરાતમાં ગાય છે તેવું. પેટલાદના એક વડનગરાની સ્ત્રી, જેને ઘણું સાંઝે ગાતાં આવડે છે, જે સાજ સાથે ગાય છે, તે એકવાર ડાકોરમાં દયારામની પાસે ગાતી હતી. તેને દયારામે કહ્યું હતું કે 'તારો કંઠ મને આપ, હું તો માત્ર જોડી જાણું.'

દયારામને મશ્કરી ઘણી સારી કરતાં આવડતી હતી. એની સ્મરણશક્તિ પણ ઘણી હતી. કેટલાએક કહે છે કે એને રોજ પહેા કરવાનો નીમ હતો. પણ જોપી રણછોડ કહે છે કે એ વાત ખોટી છે, જોરસો આવતો ત્યારેજ લખતા અથવા લખાવતા. સને ૧૮૫૬ માં કવિ દલપતરામે વિજયક્ષમાઉપર લાપણ કયું હતું ત્યારે તે સાંભળવાને જોપી રણછોડ પણ મારી સાથે આવ્યો હતો. ત્યાં દલપતરામ પ્રાસને ચાંપી ચાંપીને વાંચતા હતા તે જોધને જોપી રણછોડે બોલ્યો હતો કે અમારા દયારામભાઈ તો પ્રાસને માટે કોઈ દહાડો આવી ખટપટ કરતા નહોતા.

એના શિષ્ય ઘણા હતા, પણ ચાર મુખ્ય હતા, જે મોટા કારભારઉપર છતે લાગી થઈ ગયા હતા, એમ જોપી રણછોડ કહેતો. જે શિષ્યનાં નામ તો આ છે:— અમૃતરામ પંડયો ને ડાલાભાઈ સાહોદરો નાગર. જોપી રણછોડ તો છેલ્લો શિષ્ય. એ રણછોડ જોધીને અને

દયારામને પહેલી મુલાકાત થઈ તે આ રીતે:—રણછોડ ચૌદ વર્ષસૂધી તો બદફેલીમાં ફરતો હતો;—ઈશક-બાજી કરવી, ગાવાં, બજાવવાં, ફક્કડની પેઠે ફરવાં અને બાવાઓના અખાડામાં જઈ માંચાપાણી લેવાં—એ કામ કરતો હતો. એક દહાડો ડોહાઈમાંના એક અખાડાવાળા વેરાગીએ [જેની પાસે ઘણુંખરૂં તે જતો] પૂછ્યું કે કેમ દયારામભાઈ કને આવે છે? ત્યારે રણછોડે હા કહી ને પછી તે બે જણા દયારામની પાસે ગયા. ત્યાં સાધુએ પછી દયારામને કહ્યું કે, 'ચલ લડકા કુછ ગાતા હૈ'—પછી દયારામે કહ્યું કે કંઈ ગા—પછી દયારામની બનાવેલીમાંથી બે ત્રણ કુમરીઓ રણછોડે ગાઈ સંભળાવી. એથી કવિ ખુશ થઈ ગયો અને બોલ્યો કે એ તો મારા અસલના પડોશીનો છાકરો છે. પછી બીજે દિવસે રણછોડ ત્યાં ગયો ને દયારામે એક પદ આપીને કહ્યું, કે એને બેસાડીને સાંજે ગાઇ બતાવજે, પણ અલ્યા તાલીમ લીધી નથી તે કેમ આવડશે? રણછોડે કહ્યું કે તમારી કૃપાથી સોં આવડશે. પછી એમ રોજ તે પદ બેસાડે ને ગાય. રણછોડનું ગાતું પોતાના જેવું થવા માંડ્યું તેમ તેમ દયારામની રણછોડઉપર પ્રીતિ વધારે બેઠી અને બીજા શિષ્યોમાં તેને માનીતો કીધો. આપના મરણ પછી લોકોએ દેવાનેસાડે રણછોડને તગાદો કરવા માંડ્યો તેથી અહિં તહિં નાસતો ફરતો હતો, પણ પછી દયારામે લેણદારને સમજાવી ધીરા પાઝ્યા અને રણછોડને કહ્યું કે તારે ને ગીરજાએ મારાં પદો ગાવાનોજ ધધો કરવો ને એમાંથી જે મળે તેમાંથી થોડું થોડું લેણદારને આપડું. દયારામ સાઠ વર્ષની ઉમરનો હતો, ત્યારે રણછોડની ઉમર પંદર વર્ષની હતી. રણછોડ ઔદીચ ટાળકીઓ હતો. રતન નામે એક સોનારણ વિધવાને બદફેલી કરવા તેણે ઘરમાં રાખી હતી. તેણે કવિની ચાકરી મરતાંસૂધી કીધી. તે તેનાં મળમૂત્ર, લોહી, પદ્મ વગેરે ધ્યાતી ને ગભરામણમાં ફિલાસો આપતી. એ બાપડી બાળરાંડ હતી. આ સમે તેની જોડે અભિચાર કર્યોને બદલે દયારામે લગ્ન કર્યું હોત તો તેની આખર સન્નનોમાં ઘણી વધત.

દયારામના સઘળા ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યાબિના તેની કવિતાવિષે અને કવિતાઉપરથી કવિવિષે વિચાર આપવામાં ઘણી ઘણી ભૂલ થાય માટે, દયારામની કવિતાવિષે ચયાસ્થિત મત બાંધવાનું હાલ બની શકતું નથી. તોપણ જેટલું ગૂજરાતી કવન મારા વાંચવા તથા સાંભળવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી હાલ જે મારા વિચાર બંધાય છે તે આ પ્રમાણે છે. એના ગ્રંથોમાંના કેટલા-

એકમાં ધણી વાતનાં જ્ઞાન સાથે વિદ્વત્તા જણાય છે અને કેટલાએકમાં સાધારણ વાતજ દીસે છે. પણ એની અંધરૂપ ગૂજરાતી કવિતામાં જાણી પ્રતિની કવિત્વશક્તિ દેખાતી નથી. એની હિંદુસ્તાનીમાં સતસૈ છે તે એનો જાણી પ્રતિનો અંધ છે ખરો. એની છટક છટક કવિતા, પદ, ગરબીઓ વગેરે જે છે, પછી શૃંગારસંબંધી કે નીતિવૈરાગ્યસંબંધી, તેમાંની અરથોગ્યરૂપ ધણી સારી છે ને એ છટક છટક કવિતામાંથી સુનીતિવાળીનો સંચલ હરી તેને દયારક્તમાળ એવું નામ આપીએ તો તે ખોટું

ન હોવાય. દયારામનાં કવનમાં વિશેષે ત્રણ રસ જોવામાં આવે છે, શૃંગાર, શાંત અને હાસ્ય. દયારામનાં કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ માત્ર તેના છટક કવન અને તેમાં વિશેષે હરીને શૃંગારસંબંધી કવનથીજ છે. શૃંગારને અભિચારી હરી દયારામે લોકની નીતિમાં ખગાડ કર્યો છે, અને પોતાના નામને કાળો રાધ લગાડ્યો છે. એ કવિતા સદાચરણી સ્ત્રી પુરુષોને વાંચવાજોગ નથી. રાધાકૃષ્ણ તથા કહાન ગોપીઓને પાત્ર બનાવી તેને ધર્મરૂપ ધારણ કરાવ્યું છે. પણ એમાં તેની લુચ્ચાઈ અટકાઈ જાય છે.

૧૨. ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ.

સને ૧૮૫૮ ના નવંબરમાં એલફિન્સ્ટન સ્કૂલમાંની આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરની નોકરી મૂકી હું અંધ લખવાના ઉદ્યોગમાં પડ્યો ત્યારથી મને સ્વતંત્ર સ્થિતિને લીધે વિચાર કરવાનો અવકાશ મળેથી હું આપણા ગૂજરાતી ભાઈઓની મનની સ્થિતિમાં મોટા ફેરફાર થતો જોઉં છઉં—જેહ છઉં કે એ ફેરફાર સારાને માટે છે ને જેવું સ્કુરણ દેખાય છે તે પ્રમાણેજ જો વધારો થયાં કીધો તો આપણા ગૂજરાતી ભાઈઓનો ઉત્કર્ષ વહેલો-ધણેજ વહેલો થવાનો. અચંપા જેવું છે કે લોકનાં મન જે સેંકડો વર્ષ કેવળ જડ રહ્યાં તે એક વીશીમાં ચંચળ થવા લાગ્યાં છે. એ ચંચળતા એકાએક કેમ આવી એ જણવાની હોંસથી આ નિબંધ લખું છઉં કે જેમાં મુખ્ય ત્રણ

વાતનો વિચાર કરી શકાય.—પહેલો આ કે સેંકડો વર્ષ ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી રહી, તેમાં કંઈ ફેરફાર થયા કે નહિ, ને થયા તો તેની અસર કેટલી થઈને રહી; બીજી વાત આ કે એક વીશીમાં કેટલો ફેરફાર ને શાથી થયો; અને ત્રીજી આ કે હવે કેટલો ફેરફાર કેવે પ્રકારે થવાનો સંભવ છે કે જેથી ગૂજરાતીઓની ધરસંસારસંબંધી, ધર્મસંબંધી, નીતિસંબંધી, વેપારધંધાસંબંધી, બુદ્ધિવૃદ્ધિસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી સ્થિતિનો ઉત્કર્ષ વહેલો જોવામાં આવે. એ વિષય ઉપર ઉપરથી જોતાં મુલક લાગે છે, પણ તે શાસ્ત્રીય રીતે લખવો દુર્લભ છે—અર્થાત્ એ કામ સમર્થ વિદ્વાનનું છે—હું તો મારે આહિં કિંચિત્ લખી સૂચના કરું છઉં.

પહેલું રૂપક.

હિંદુરાજ્યમાં શુર્જર જન ઉદયમના રંગમાં હતા ખરા; પણ તે રંગ વંશપરંપરા દીધ્યાં કરે તેવા પાકા નહોતા. ખૂલતા રંગની મઝા તેઓ લેતા, પણ થોડી વારમાં તે રંગ બીડી ગયા. દેશના ઉદયમનો પાકો રંગ, સઘળા વર્ગના દેશી જનોમાં સાધારણ દેશાભિમાનરૂપી સ્નેહ હોવાથી બને છે. એ સ્નેહ જાતિભેદને લીધે હોયજ શાનો? રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું અને પ્રજાની સ્થિતિ રૂડી કરવાનું તથા રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનું કામ, માત્ર રાજા, થોડાએક રાજવંશી સરદાર અને વંશપરંપરાથી દરબાર સેવતા એવા વાણિયા પ્રધાનોનેજ માથે; રાજા અને રાજવંશી સરદાર જેઓ રાજ્ય વધારવા અથવા બચાવવાની ખટપટમાં ધણાખરા તો રાજ્યની બહાર ધૂમ્પા કરનારા તેઓનું ધ્યાન યુદ્ધનાજ વિષયમાં;

અને પ્રધાનોનું કામ જમીનની વસૂલ તથા પરરાજ્યમાંથી આવેલી લૂંટ લંડારમાં નાંખવાનું અને એમાંથી નિત્યનો ખર્ચ કરવાનો તથા રાજાઓની ઈચ્છાને આધીન થઈ તેઓની આજ્ઞા પ્રમાણે નાણું બહાર કહાડવાનું કામ; હવે, પ્રજાની સ્થિતિ સારી કરવાના અને સારી રહે તેવું કરવાના ઉપાયો કામે લગાડવા તરફ રાજા ને પ્રધાન હરીને વિચાર શું કરે? તેમ પ્રજામધ્યે બ્રાહ્મણો સદા ધર્મસંબંધી વિદ્યાભ્યાસ કરવાના તથા આચાર પાળવાના અને નિભાવને માટે યજ્ઞમાન ઉપર આધાર રાખવાના ઉદયમમાં; વૈશ્ય, પોતાના ખેતી વેપાર ધંધામાં અને શૂદ્ર ઉપલા વર્ગોની સેવા કરવાના કામમાં રોકાયેલા—એ સૌ રાજદરબારી વાતમાં કેવળ અજાણ. રાજાઓ ધર્મ વિષયમાં નિરપ્રહ

અથવા કોઈ શૈવમત તરફના અથવા કોઈ જૈનમત તરફના વળણના, પ્રધાનો જૈનમતના, પ્રભુમધ્યે કેટલાં-એક શૈવ ને કેટલાંક જૈન; એથી જળાયછે કે તે વેળા ન્યાયને માટે માત્ર બ્રાહ્મણનાજ કરેલા મનુસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથો અથવા માત્ર જૈન આચાર્યોનાજ ગ્રંથો નહિ હોય, પરંતુ કંઈ આમાં, કંઈ તેમાં એમ હશે; પણ ઘણું કરીને ચાલતી આવેલી રીઠીપ્રમાણે અને પ્રસંગે મનસ્વી ન્યાય ચાલતો હશે. જ્યાં ઉપર કહી તેવી રાજવર્ગની ને પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ ત્યાં રાજ્ય કેમ નીભે? સાડી પાંચસો વર્ષ નીભ્યું એ નવાઈ જેવું છે. આટલાથીજ નીભ્યું કે વચમાં વચમાં કેટલાંએક પ્રતોપી રાજાઓએ રાજ્ય વધારવાની ઘેલાઈના જોરસામાં આગળ ધસારા કર્યા કીધા ને પોતાના ચરાના હોકારાથી શત્રુનું કાવવા ન દીધું; વળી રાજ ને સરદાર ઘણુંખરું યુદ્ધમાં રોકાયેલા રહેતા તેથી તેઓમાં કુટુંબક્લેશ ન હોવાથી તેઓનું શત્રુની સામા પરસ્પર ઐક્ય હતું. પણ જ્યારે જુદા લોહીના, જુદી ભાષાના, જુદા ધર્મના અને વધારે જોરાવર મુસલમાનોએ ઉપરાઉપરી હુલા કર્યા ત્યારે તેની સામા એકલા સૈન્યવર્ગથી ટકી શકાયું નહિ. તો પણ, તે બીજા કોઈ પડોશી રાજ્યની કુમકવિના પણ ઘણુંસૂધી ટકી રહ્યા એથી જૂજરાતનું સૌર્ય જાગી પ્રતિનું ગણાયછે.

કરણુઘેલાનું ને અલાહદીન ખિલજનું યુદ્ધ થયું એ પ્રસંગ જેવો તેવો નહોતો. એવેળા પણ લડનારા વર્ગ સિવાય બ્રાહ્મણ કે વૈશ્ય લગ્યા હોય એમ જણાવું નથી.— જે હિંદુનું રાજ્ય જશે ને યવનનું થશે ને એથી હિંદુધર્મની ને સ્વદેશી રાજ્યથી મળતા સુખની હાનિ થશે એ વિચારથી ઉશ્કેરાઈને પણ તેઓએ (બ્રાહ્મણવૈશ્ય) સંજો સંજો કરણુઘેલાને સહાયતા કરી નહિ !

જ્યાં રાજ્યે પોતાની પ્રજાને શીખવ્યું નથી કે રાજ-લક્ષિથી આટલા લાભ છે અથવા પ્રજાએ પોતાની મેળે સમજીને રાજને શીખવ્યું નથી કે એણે પોતાના ને રાજ્યના લાભને અર્થે પ્રજાને આટલી સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ, ત્યાં રાજ્યનું ક્ષેમ રહેવું નથી—ત્યાં સંકટ વેળા રાજ પોતાને કર્મે ચોટીકું કરેછે ને તેના પરાલભવનું કુળ રાજ ને પ્રજા બંને ભોગવેછે. જ્યાં પ્રજામાં જાતિભેદ, કુળઅભિમાન ને ધર્મમતાભિમાન એ થકી તડાં બંધાયેલાં—જ્યાં એક વર્ગ ધર્મને બહાને બીજાને પોતાના તાબામાં રાખેછે ને એ બીજા અનુભવ રહી ભોળાભાવમાં તાબે થઈ રહેછે ને કુળનોજ ઉદ્ધમ કરેછે—જ્યાં વર્ગોમાં પરસ્પર ખાવા પીવાનો ને કન્યા આપવા લેવાનો અટકાવ છે—જ્યાં ધર્મસંબંધી મતભેદ ઘણા હોઈને તે

જનમાં પરસ્પર વિરોધ કરાવેછે—જ્યાં સૌ વર્તમાનનાજ લાભને જોયછે, પણ ભવિષ્યના જોતા નથી—જ્યાં સૌ સ્વાર્થયુક્તિનાજ દાસ થઈ રહેછે, પણ પરમાર્થયુક્તિને અનુસરીને વર્તતા નથી—જ્યાં જીવતાં સુખ ભોગવવા ઉપર થોડી ને મુઝે સુખ ભોગવવાના ધોધ આપવા લેવાની બહુ કાળજી છે—જ્યાં ગરમ લોહીથી મળતાં જાંઘાં સુખની શુભેચ્છા નથી, પણ થંડા લોહીનાં સુખથી સંતોષ છે—ત્યાં, ઐક્યની—દેશદાઝની સમજ ક્યાંથી જોવામાં આવે? જાગી નીચાના ભેદથી મન મળે નહિ ત્યારે ઐક્યબળસુખ શેનું હોય? જ્યાં સૈન્યવર્ગ અનુભવ, ક્વાયતવિનાનો, ઘેલા જોરસાવાળો, તે પોતાના સરદારના પડવાથી કેમ ન વીખરાઈ જાય? એ સર્વ કારણોથી—ફૂડું દેશાભિમાન ને રૂડી રાજ્યનીતિ ન હોવાથી ખંતે પડેલા મુસલમાનોએ હિંદુરાજ્યનો અંત આણ્યો અને એની સાથે જૂજરાતી હિંદુનું સૌર્ય નિર્દંન થયું.*

અલાહદીનનું જૂજરાતમાં આવવાનું કારણ ભાટલોકોના કહેવા પ્રમાણે ખરું હોય તો તેઉપરથી પણ અભણ વિષયાસક્ત રાજ અને અભણ જાડી ધોંચવિનાના ખારીલા પ્રધાન એઓથી થતી રાજ્યની ખરાબીવિષે જેટલું બોલીએ તેટલું આણું છે. કહેછે કે કરણુઘેલાને માધવ તથા કેશવ એ નામના બે નાગર પ્રધાન હતા ને માધવની સ્ત્રીને રાજ્યે લેઈ લીધી હતી અને કેશવને મારી નાંખ્યો હતો ને એઉપરથી માધવે દિલ્લી જઈ અલાહદીનને જૂજરાતમાં આણ્યો હતો. એ માધવ જો વિદ્વાન અનુભવી ને દુરદર્શી હોત અને તેનામાં દેશાભિમાનથી ઉત્પન્ન થતી સ્વદેશદાઝ હોત તો તે કદાપિ મુસલમાનને બોલાવતજ નહિ. પણ તેણે પેટનો બળ્યો ગામ બાળે તેલું કીધું. અગર વેર લેવાનો જોરસો તેનામાં વધી ગયો હતો તો તેણે પોતાનાં બીજાં દેશી રાજ્યની સહાયે, પ્રજા ખવાસજનનાનાની સહાયે, સેનાની સહાયે પોતાના રાજને મારી નાંખવાની યુક્તિ કરી હોત, પણ તેમ ન કરતાં (મૂર્ખ આહસને યુક્તિ શું સૂઝે!) મુસલમાનની મદદથી આખા રાજ્યની ખરાબી કરી ને વળી લોભમાં તે, કરણુઘેલાથી ભુંડા એવા અલાહદીનની તરફથી જૂજરાતમાં વડો પ્રધાન થયો. એ તેનાં હીણુ કર્મનો ડાઘ તેના નામપર હમેશા રહેવાનો.

* કરણુઘેલાની હાર પછી જૂજરાતના રાજવંશીઓમાંના કેટલાંએક સાબરમતીની પાશ્વર તરફના મૂલકમાં ને કેટલાંએક મહીકાંઠાઉપર જઈ ભરાયા છે એવું રાસમાળામાં લખેલું છે. તે વખતના બીજા રજપૂતોમાંના વંશજોમાં હાલ થોડાકજ ગરાશિયા હશે, પણ ઘણાક ખેતી અને કેટલાંએક હલકી મજૂરી કરતા થયા હશે એમ સંભવે.

ગુજરાતનું હિંદુરાજ્ય* સંવત્ ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૬ માં) વનરાજે રથાપ્તું ત્યારથી તે સંવત્ ૧૩૬૦ (ઈ. સ. ૧૩૦૪) માં મુસલમાનથી લય પામ્યું ત્યાંસુધી—એ સારીપાંચસે વર્ષમાં, પ્રજાનામાં રાજ્યનીતિપ્રદરણસંબંધી વિચાર મૂળગો નહોતો. ને સૈન્યવર્ગ પોતાનું લડવાનું કામ ઈયોં જતો. આમુંડે ને ભીમ એઓના વખતમાં સૈન્યવર્ગને મુસલમાનોની સામા ટકર લીધાં કરવી પડતી ને તેમાં સોમનાથમાં જ્યારે ભીમની હાર થઈ અને એ ગુજરાતી સૈન્યની પહેલીજ હાર થઈ ત્યારે તેથી રજપૂતોના દિલપર શરમથી અને વધારે બળવાન શત્રુના ભયથી ઊંડું જખમ થયું. એ જખમનું વેર લેવાને તેઓ પછવાડેથી સારી પેઠે ઉશ્કેરાયા હતા, પણ તે તેઓનું ખારીકું ને ઉશ્કેરાયકું જોર તેઓથી મુસલમાનો ઉપર ન કહડાયું, કેમકે વચમાં ૧૫૦ વર્ષ લગી મુસલમાનોનો ઉપદ્રવ નહોતો. તેઓએ પોતાનું જોર જસભૂખ્યા. સિદ્ધરાજ ને કુમારપાલની વખતમાં પોતાની આસપાસનાં દેશી રાજ્યોઉપર કહાડાયું ને એથી ગુજરાતનું સૌર્ય ફરી તત્કત્તી રહ્યું. પણ તે પાછું ૪૦ સ. ૧૧૯૨-૯૩ માં શાહુબુદ્દીન ઘોરીની સાથે આવેલા મુસલમાનોને દેખીને, અને દિલ્લી વગેરે રાજ્યોની પડતી જોઈને ભોળાભીમ જેવા શૂરા રાજની સરહારી નીચે તે મથી મથીને બહાર પ્રકાશ્યું. તોપણ તે આખરે ઝાંખું

થયું. પછી જે કંઈ કંઈ રહેલું તે પાછું એક જમાવ થઈને અલાઉદ્દીનના વખતમાં ગૂલ થતા દીવાની છેલ્લી ચીનગારીની પેઠે બહાર નીકળી ગયું, ને હિંદુરાજ્યનેા દીવો ગૂલ થયો! હપલા પૃથક્કરણથી જણાયછે કે ગુજરાતનું સૌર્ય ગમે તેવું હતું, તોપણ તે પરદેશી મુસલમાનના જોર આગળ ટકી શક્યું નહિ;—પોતાના દેશી જતણાઈનીજ સાથે લડવામાં ઊંચું રહેવું. કારણ આમ જણાયછે કે અટક બહાર જવાની બંધીથી ગુજરાતીઓ પરદેશી રાજ્યનું જોર જણી શકતા નહિ; તેમ પોતાનામાં જતિલેદને લીધે સૈન્યવર્ગ સિવાય ખીન વર્ગોમાં દેશદાઝથી ઉત્પન્ન થયું સૌર્ય નહોતું.

ધર્મસંબંધી શૈવ અને જૈન એવાં બે મત ચાલતાં. જોકે વનરાજ જૈન સાધુને ઘેર ઉછર્યાં હતા અને તેના તથા તેના વંશજોના દરબારમાં જૈન વાણિયાઓનો કારભાર હતો તોપણ શૈવઉપર જૂલમ નહોતો; બલકે એઓને ઘણો આશ્રય મળતો. સોલંકી વંશના મૂળરાજ ને ભીમ એ બે શૈવ હતા. સિદ્ધરાજ જૈનમતના સાધુઓની વાતો સાંભળતો. પણ ધર્મસંબંધી કોઈ પણ મત માનવામાં તેનો આગ્રહ નહોતો. વનરાજથી માંડીને તે સિદ્ધરાજના વખત સુધી બ્રાહ્મણો ને જૈન સાધુઓ વચ્ચે તકરાર ચાલ્યાં કરતી હતી; પણ તેની અસરમાં ઘણી વેળા શૈવનું ને કોઈ કોઈ વાર જૈનનું

જેમાં ત્રણ વંશ થયા તેમાં આવડા વંશના સાત પુરૂષે ૪૦ સ. ૭૪૬ થી તે ૯૪૨ સુધીમાં—૧૯૬ વર્ષમાં ગુજરાતનું રાજ્ય વધાર્યું ને આબાદ કર્યું. સોલંકી વંશના અગ્રીમ્યાર પુરૂષે ૯૪૨ થી તે ૧૨૧૫ સુધી—૨૭૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એમાં મૂળરાજ, ભીમ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ ને ભિજોભીમ એઓ ઘણા પ્રતાપી થયા છે. એમાં મૂળરાજની પછી ૯૯૭ થી તે ૧૦૧૦ સુધી ચામુંડે રાજ્ય કર્યું તેની વખતમાં મુસલમાનો પહેલવહેલા ગુજરાતના ગઝને સતાવવા લાગ્યા. ૧૦૨૪ માં જ્યારે મુલતાન મહમુદે સોલંકી સોમનાથ ઉપર સવારી કરી હતી ત્યારે ગુજરાતનો રાજ ભીમ ઘણી બહાડગીથી તેની સામા લડ્યો હતો. ૧૦૩૦ માં મુલતાન મહમુદે પોતાના વતનમાં રુચ્છા ત્યારપછી તેના વંશજો પોતાના પડોશી રાજ્યો સાથે લડવામાં અને પોતાના રાજ્યમાં ધવલા બખેડા ગમાવવામાં રોકાયને લઈ તેમાંના કોઈથી હિંદુરાજનામાં આવવાનું બન્યું નહોતું ને તેથી ગુજરાતમાં ૧૦૨૪ થી તે ૧૧૭૮ સુધી (૧૫૪ વર્ષ સુધી) જતુની મુસલમાનોની તરફનો ઉપદ્રવ નહોતો. એ માળામાં ને વિશેષે કરીને નિહગાજના ૪૯ વર્ષના રાજ્યમાં ગુજરાત આબાદીની ટોચે ચડ્યું. નિહગાજે પડોશના રાજ્યો ઉપર સવારી કરીને ઘણા જય મેળવ્યા. એણે રાજ્યને વધાર્યું ને આબાદ કર્યું. મતને મુખી કરી અને શહેરોને ડિહા. દહેગ વગેરેથી ગણગણાં. ભિજોભીમે, ક્તોજના ગઝના પદમાં મહીને ઘણીવાર દિલ્લીના

પૃથુરાજની સામે અને પછી મુસલમાનની સામે લડીને પોતાનું પગદંભ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ૧૧૯૩ ની પાણીપતની હારથી દિલ્લીનું સૌથી મોટું રાજ્ય લય પામ્યું ને બીજાં ઘણાંકની પડતી દશા આવી. તેમ ગુજરાતનું રાજ્યબળ પણ ઉંકે ઘટી ગયું. ભિજોભીમના રાજ્યના છેલા વખતમાં મુસલમાનની ફોજ ગુજરાતમાં ઘણીખરે દેકાણે હતી. એ રાજ્યની પછી વલિલા વંશના ચાર પાંચ પુરૂષોએ ૧૨૯૭ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેમાં છેલા કસરુલકાથી દિલ્લીના અલાઉદ્દીનની સામા ટકાયું નહિ ને એણે ગુજરાતના રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

† પ્રથમ બ્રાહ્મણ, જૈન, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર જતિ હતી, પણ બૌદ્ધધર્મના પ્રબળથી બ્રાહ્મણ સિવાય સર્ગી ને વૈશ્ય એ જતિના મોટા ભાગે ને ધર્મ કબૂલ કર્યો હતો. પણ પાછું જ્યારે વેદાંત ને રિઃવલમ્બિનું પ્રબળ થયું ને બૌદ્ધધર્મની પડતી થઈ ત્યારે સર્ગી વૈશ્યવર્ગમાંના કેટલાએકે પાછા શૈવ થયા ને કેટલાએકે બૌદ્ધધર્મનો જૈનમત ગમી ગયા. મૂંડને નેા ધર્મે રોજગ માનો ને તે કરતાં હતા તો તેઓની પણ પેલાઓના જેવીજ રિપતિ જણવી. રજપૂત પ્રથમ સર્ગી પણ પછી જૈન થયા ને કરી પાછા શિવ-વિશ્ણુમત માનનાર ને કેટલાએકે જૈનમત માનનારા થઈ ગયા.

રાનઓ આગળ વધારે ફાવતું. લડાઈઓની ખટપટથી અને પ્રભને નારાજ કરવાથી રખેને રાજ્યમાં બખેડો થાય ને વસ્તી ઘટે એ ધાર્તીથી રાનઓ ધર્મમતવિષે બેદરકાર રહેતા. પણ કુમારપાળના* વખતમાં જ્યારે ખટપટી ને કળવકળિયા હેમચંદ્રનું નામે જૈન આચાર્યના યુક્તિપૂર્વક શ્રમથી કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યું, ત્યારથી એક બે સિવાય સઘળા રાન જૈનમતના હતા. રાનઓનો ધર્મમત બદલવાથી પ્રભમાંના કેટલાએક શૈવો જૈન થયા, પણ એમાં બ્રાહ્મણોની† સંખ્યા જૂન હતી. કુમારપાળ પછીના વખતમાં બ્રાહ્મણોનું‡ જોર છેક નરમ પડ્યું હતું. બ્રાહ્મણ ને ખીન શૈવવર્ગમાં તો રોડીબેટીનો વહેવાર નહિ, પણ ખીન વર્ગમાં તેમ નહોતું-શૈવ ને જૈન વાણીઆઓમાં બેટીનો વહેવાર હતો તે આમ માલૂમ પડે છે કે હેમચંદ્રનો¶ બાપ શૈવ હતો ને તેની મા જૈન હતી. વળી બ્રાહ્મણોમાં અને વાણિયાઓમાં જેટલી હાલ છે તેટલી જ્ઞાતિયો નહોતી.

વિદ્યાપ્રસાર પણ સર્વ પ્રભમાં નહોતો. બ્રાહ્મણો ને જૈન સાધુ વચ્ચે ધર્મસંબંધી વાદ ચાલતો તેને અર્થ અને પોતપોતાના મતના પ્રસારને અર્થ સંસ્કૃતમાં ને તે વેળા ચાલતી અપભ્રંશ-ગૂજરાતી ભાષામાં કેટલાંક પુસ્તકો થયાં છે. પણ કાવ્યસંબંધી કે તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી કે રાજ્યનીતિસંબંધી કે ઇતિહાસસંબંધી એકાદું પણ સમર્થ પુસ્તક થયું હોય તેવું જણાતું નથી. જો કે સંસ્કૃતમાં કેટલાંએક ને હિંદી-કાવ્યમાં કેટલાંએક ઇતિહાસરૂપ પુસ્તકો થયાં હશે તોપણ તે વેળા સર્વ પ્રભ-

માં જોલાતી જે અપભ્રંશ અથવા એકાદી રીતની ગૂજરાતી ભાષા તેમાં ઘણાં પુસ્તકોઈ થયાં જણાતાં નથી. બ્રાહ્મણ ને જૈન સાધુ સિવાય વાણિયા તથા ખીજ થોડીક નાતમાં નામુંઠામું સારી રીતે લખતું ને બવહાર ઉપયોગી હિસાબ જણવા એટલું જ લખતર હતું. મળલાલ શાસ્ત્રી ગૂજરાતી ભાષાના નિબંધમાં કેટલાંએક જૂનાં ગૂજરાતી પુસ્તકવિષે તેઓનાં નામ ને સંવત્ આપી જોલે છે, પણ તે સંવત્ જોતાં તો સઘળા હિંદુરાજ્યની સમાપ્તિ પછી લખાયલાં છે એમ સાફ કહી શકાય છે.

શિલ્પ (ઇમારત બાંધવાનું) કામ ને તક્ષણ (કોતરવાનું) કામ એમાં કારીગરોએ ઘણી માહિતી મેળવેલી એમ આપણે ડભોઇ જિલ્લાવાડાના કિલ્લા, સિદ્ધપુરનો રૂદ્રસાળ ને આણુ ઉપરનાં દહેરાં, તળાવ વગેરે કામો જે હાલ છે તે ઉપરથી કહી શકીએ છીએ. ખેતી અને ખીન ધંધા તે વખત પ્રમાણે સારી પેઠે ચાલતા હશે, વહાણોનો વેપાર ઘણાજ થોડો બલકે નહિ જેવા હશે અને ધરસંસાર ને નીતિસંબંધી હાલત હમણાના જેવીજ હશે એવું હિંદુરાજ્યના ઇતિહાસો વાંચવાથી અનુમાન થાય છે-તેમ જ્યાંસૂધી રાજ્યની આબાદાની હતી ત્યાંસૂધી લોકતાં ગુજરાનસુખસંબંધી હાલત સારીજ હોવી જોઈએ.

મુસલમાની રાજ્યમાં|| ગૂજરાતી લોકની હાલત જે પાછલાં હિંદુરાજ્યમાં બગડવા માંડી હતી તે પ્રથમ તો પૂરી બગડી. ધર્મ વધારવાના અને દેશ જીતી ધન એ-

* ઇ. સ. ૧૧૪૩ થી તે ૧૧૭૪ લગી.

† ઇ. સ. ૧૦૮૯ માં જન્મેલા ને ૧૧૭૪ માં મુત્તિ.

‡ એ વખત તો જૂન પણ બૌદ્ધના પ્રબળ કાળમાં સર્વ સંખ્યાના પ્રમાણમાં થોડા એવા કેટલાએક જૈનમત સ્વીકારેલું ખરૂં. તેમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ ૫૦૦૦ હતા (કવિ દલપતરામનો જ્ઞાતિનિબંધ જોવા.)

§ ભાગાભીમની વખતમાં જૈનનું જોર એટલું હતું કે ઘણા-એક શ્રાવક ગુહરચે આબુઉપર શિવકૃષ્ણનાં દહેરાં ખસેડીને ત્યાં પારસનાથનાં દહેરાં બંધાવ્યાં હતાં.

¶ એ છોકરાને તેની માએ તેના બાપની ગરહાજરીમાં જૈન સાધુને ત્યાં લખાવા મૂક્યા હતા. બાપે જાણ્યું ત્યારે તે ઘણા ચીડાયા. પણ પછી તે સાધુના સમજાવ્યા ઉપરથી સમજી ગયો ને તેણે હેમચંદ્રને મૂકાવા-દીધો.

§ શાસ્ત્રી મળલાલ કહે છે કે અપભ્રંશ ભાષામાં ભાટ ચારણાદિ ભાગણ લોકોએ રાજાઓના રાસા લખ્યા છે ને હેમચંદ્રે તેના જૂન નમૂના પણ આપ્યા છે. શાસ્ત્રિયો આજ પણ પ્રાકૃતને ધિક્કારે છે તો તે વેળાના બ્રાહ્મણોએ તે વેળા ચાલતી પ્રાકૃતમાં કેમ લખ્યું હોય? ને જેમ હાલ વાણિયા વગેરે લખી

શકે છે તેમ તે વખતના વાણિયાઓએ ગોરજ થયા વિના પુસ્તક લખ્યાં હોય એમ સંભવતુંજ નથી. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યું (ઇ. સ. ૧૧૧૨) અને દ્વિઆશ્રય એવો પ્રાંત કર્યો, જેને હેમચંદ્રનું (૧૧૭૪ માં) મરણ થયા પછી કોઈ જૈન સાધુએ ૧૩૧૨ માં પૂરો કર્યો તે તથા પ્રબંધ-ચિંતામણી જે તેના કર્તાએ ૧૩૬૧ માં પૂરો કર્યો તે અને કુમારપાળચરિત્ર એટલાંજ પુસ્તકો જાણ્યામાં આવ્યાં છે. દ્વિઆશ્રય ને પ્રબંધચિંતામણી સંસ્કૃતમાં છે ને કુમારપાળચરિત્ર સંસ્કૃત તથા ગૂજરાતીમાં છે.

|| મુસલમાની રાજ્યથી થયેલા લાભમાં મોટા આ છે કે તેઓનાં આ દેશમાં જન્ય રહેવાનું હોવાથી દેશના ઉદ્યમનું ફળ જે સંપત્તિ તે આઈજી રહી. ઘણીએક ઇમારતો શોભા આપે છે, પણ જ્વની હિંદુની રહીને નવી થઈ હોત તો શોભા વધારે હોત. નવી ઇમારતોની કારીગરી જોઈ હું ખુશ થાઉં છું. પણ પછી જ્વનીના વિચારથી તરતજ દિલગીર થઈ જઈ છું. કોરસી વિદ્યા ને ઉર્દૂ જાણતર નવાં દાખલ થઈ પસંદ, ગાયનવિદ્યા સારી પેઠે ખેડાઈ અને મેજમજાનાં સાધનો કેટલાંએક નવાં દાખલ થયાં.

હું કરવાના જોરસાની ઘેલછામાં ઝનુની મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારથી ગુજરાતીઓ છેક હલકા પડી ગયા—રાજ્યને વધારવાની અને અટકાવવાની તજવીજમાં સુલતાનોને નવાબો લશ્કરને વધારે મદદ આપતા ને તેનો બોલો હિંદુ રૈયતજપર નાંખતા. તેઓ પોતાના જાતભાઈઓની એકતરફી કંદર કરતા ને હિંદુ-વિષે બેદરકાર રહેતા તથા તેઓના ધર્મને ખલેલ પહોંચાડતા. તેઓ સૂતાર, કડિયા, ચીતારાઓની પાસે વેઠે કામ કરાવતા અને ખેડુત સાહુકારોને, ઓ લૂંટ્યા, ઓ લૂંટ્યા, એની ધાસ્તીમાં રાખતા—એ કારણથી હિંદુઓનાં મન ખિલકુલ ચગદાઇ ગયાં ને એથી તેઓ ખૂણે ભરાઇ રહેતા થયા.

જ્યારથી મુસલમાને ગુજરાત લીધું ત્યારથી રજપૂત ક્ષત્રી વર્ગનો તો લોપ થયો, એટલે પછી રાજદરબાર સેવક ડોઈ હોયજ શાનું? બ્રાહ્મણોનું જોર તો હવેજ નહિ ને જૈન લોકોનું જોર હવે તે તૂટી ગયું. બ્રાહ્મણોને રાજશ્રય ન મળવાથી તેઓ સંસ્કૃત વિદ્યાજપરથી મન ઉઠાડી માત્ર વૃત્તિ તથા આચાર સાચવતા થયા અને બીજી નાતિના સૌ પોતપોતાના ધંધામાં તત્પર રહેતા થયા. વળી મુસલમાનથી આપણા ધર્મને આંચ લાગશે તે ધાસ્તીથી, લોક અહીં તહીં વેરાઈ ગએથી અસહના જતા તૂટી ગયા, તેથી તેઓએ પોતપોતીકે ધર્મ રાખ્યો હશે. એવી પતીજ ગએલી તેથી અને મનને કંઈ પણ ધર્મસંબંધી ખટપટની ચંચળતા તો જોઈએ એ કારણથી આચાર વિચારની સરસાઈમાં નાતિઓ વધી ને તેમાં સખત બંધીઓ થઈ. સૌ પોતપોતાની નાતોમાં જન્મવા જમાડવામાં સંતોષ માનતા થયા, ને એવુંજ સમજવા લાગ્યા કે જન્મ લીધાનું સાર્યક ક્યારે કે નાતમાં વરા ને લાણું કરીએ ત્યારે.

ગુજરાત છતાંય પછી દિલ્હીના બાદશાહની તરફથી અમલદારો નીમ્તાતા. એઓનાં ૫૦ વર્ષના અમલમાં ગુજરાતમાં કામકામ બંડો થતાં ને તેથી લોકના જીવ કઠીકામ પડતા નહિ. એ અમલદારમાંનો જેલો જે કંદરખાં તેણે દિલ્હીના રાજ્યની અંધાધૂંદીનો લાલ લેઈને મુજકરશાહ એ નામ ધારણ કરી ગુજરાતમાં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું (ઈ. સ. ૧૪૦૭). એ વંશના તેર બાણે ઈ. સ. ૧૫૭૨ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેમાં તેઓએ હિંદુ રૈયતજપર ઘણો જીલ્લમ ગુજાર્યો. તેઓએ હિંદુરાજ્યો* સાથે લડાઈ કરી તેમને હરાવી મુસલ-

માન કર્યા, કેટલાએક લોકોને *પણ જાનરહસતીથી વટાવ્યા ને દહેરાં લાંગી તેજ ટુકાણે મસીદો બંધાવી. તેમ પ્રજા પણ રખેને જાણશે તો સત્તાધારી લૂંટી લેશે એ ધાસ્તીથી પોતાના જીવનગાળા વગેરે કરામાંના અથવા મોલમાંના સંચામાં સંતાડી રાખતી. તે સાફ લુગડું, ઘરેણું પહેરી સરિયામમાં ફરી શક્તી નહિ ને જૈરાંઓએ બહાર નીકળવું એ તો ન ચાલતાનુંજ ને ધણી સાવચેતીનું હતું.

હિંદુપ્રજા જે બહાવરી ને પછી નિરાશ બની છેક બેશુદ્ધ જેવી પડી રહેતી હતી તેણે વચમાં વચમાં રાજધાનીના ફેરફારથી પાંચું જરા ઊંચું ડોકું કરી ચૈતન્ય બતાવવા માંડ્યું. અહમદશાહે પાટણને ટાળી અમદાવાદ રાજધાની કરી (ઈ. સ. ૧૪૧૧) અને મુજકરશાહ બીજાના અને અહમદશાહ બીજાના વખતથી (૧૫૧૫ તથા ૧૫૪૩) સૂરતમાં વસતી થઈ ને વધી ત્યારથી લોકો નવાં ઘર માંડવાની ને નવાં ઉદ્યોગ બોળવાની ખટપટમાં પડ્યા.

ઈ. સ. ૧૫૭૨-૭૩ થી ગુજરાતમાં મુગલાઈ શરૂ થઈ. અકબર, જહાંગીર, ને શાહજહાંના વખતમાં હિંદુપ્રજા સર્વ રીતે સુખી હતી. વટલવાની ને દહેરાં લાંગવાની ધાસ્તીથી તેઓ નિશ્ચિત હતા, તેમ અકબરના દરબારી કારભારી રાજ ટાડરમલની ઊંડી પહોંચ ને ઊંચી કાબેલિયતથી મૂલકની વહેંચણુ થઈ; જમીનના જે દર બંધાયા તેથી દેસાઈ ખેડુતની પણ સ્થિતિ સારી થઈ. અમદાવાદ ખંભાતમાં ધંધા, કારીગરી વધ્યાં અને સૂરતમાં‡ વેપાર બહોળો ચાલ્યો. એ સ્વસ્થ સ્થિતિ ૯૦ વર્ષ રહી. એ પછી ઔરંગઝેબે હિંદુપ્રજા ઉપર જીલ્લમ કરવા માંડ્યો. એના વખતમાં શિવાજીએ જે વખત સૂરત લૂંટ્યું, પણ એ લૂંટથી પડેલી ખોટ આપારને ચોગે પૂરી પડી. ઔરંગઝેબ પછી દિલ્હીના બાદશાહ કમજોર થયા ને નવાબો તેઓની સત્તા ન માનતાં સ્વતંત્ર જેવા થઈ રહ્યા. એમ થવાથી એઓને પોતાના રાજ્યની આબાદાની રાખવાની હાંસ અને રૈયતને સુખી રહેવાની આશા હતી. પણ ન-સીબ ચાર ડગલાં આગળનું આગળ.—ઔરંગઝેબના

* એઓ આજ બોલ, મેમણ, મેખડા, વગેરેના નામે ઓળખાયછે, વટલેલા રજપૂતો, જેઓ હિંદુની ધણીક રીત રાખી રહ્યા છે તેઓ મોલિસલામ કહેવાયછે.

† સૂરતનો કિલ્લો બંધાયાની તારીખ ઇ. સ. ૧૫૪૨-૪૪ એટલે એમ જુદી જુદી મળેછે. મનનેરે ઉકેન તો ઈ. સ. ૧૫૪૩ નું વર્ષ આપે છે.

‡ એ વખત ફિરંગી—અંગ્રેજ—વસંદા વગેરેની સાથે એ દેશનો ધમધોધારે વેપાર ચાલતો.

* મહમદ બેગડાએ ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં જૂનાગઢના મંડ-બિંક રાજાને હરાવી મુસલમાન કર્યો ને એથી કાઠિયાવાડમાં મુસલમાન ધર્મ પ્રસાર્યો.

મરણ પછી મરેકાઓની ચડતી થઈ હતી ને શાહુરા-
નનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાલાડે ગૂજરાતમાં જ્યાં ત્યાં
લુંટકાટ કરી રહ્યો હતો. અમદાવાદની નવાળીની
ભાંજગડમાં મુસલમાનો માંહે માંહે લગ્ના-તેમાં મ-
રેકાઓએ તરફનોને મદદ કરીને પછી એઓ પણ માં-
હેમાંહે લગ્ના તેથી ગૂજરાતની પાછી પડતી થઈ.
રાજ્યમાં ફેરફાર આવ્યો થયો કે ઇ.સ. ૧૭૩૧ માં
પિલાણ ગાયકવાડે પોતાનું નવું રાજ્ય કર્યું ને ઇ.સ.
૧૭૫૫ માં અમદાવાદમાંથી મુસલમાનની હાકમી ગઈ
ને મરેકાઓ* સત્તાધારી થયા.

મુસલમાની રાજ્યમાં જુદી જુદી વખતે થયેલા ફેર-
ફારના સંબંધમાં હિંદુઓની સ્થિતિ વર્ણવી અને તેમાં
ભાસ કર્યો કે શૌર્યની વાતમાં કોઈ ગૂજરાતી બહાર
પડ્યો નથી-રે ૧૭૨૦ પછી ગૂજરાતમાં જ્યાં ત્યાં
બખેડા મચી રહ્યા હતા. તેમાં પણ કોઈ ગૂજરાતી
જૂના રાજવંશી કુળમાંના કોઈએ અથવા કોઈ બીજા
શૂરા ગૂજરાતીએ માથું મારી ગૂજરાતનો થોડોક ભાગ
પણ પોતાનો ન કરી લીધો ! ખરેખર ગૂજરાતનું શૌર્ય
જે કરણધેલાની સાથે સૂઝે તે ફરી જાગ્યું નહિ-કેટ-
લાક શખ્સે અહીં તહીં જોર બતાવ્યા છે, પણ તે યુક્તિ
ને સાહિત્યવિનાનાં એટલે તે તેઓને પોતાને ને દેશને
શો ફાયદો કરે ?

ગૂજરાતીઓની ધર્મસંબંધી સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણોએ
પોતાનો સંસ્કૃત ભણવાનો ઉદ્યોગ છોડી દીધો હતો ને
તેઓ યજ્ઞમાનહર આધાર રાખી આજસુધય રહ્યા
હતા, તોપણ તેમાંના કોઈ કોઈ ભણીને પોતાનાં ટા-
ળાંના સંપત્તિ પોતાના યજ્ઞમાનો જે પોતાના રાજ-
ગારની કાળજીમાં રહેતા તેઓનાઉપર દોર ચલાવતા.
એવું અને નાતિયોની સંખ્યા વધી એ ઉપર કહ્યું છે, પણ
તે સિવાય મોટા ફેરફાર આ થયો કે વલ્લભાચાર્યના
પુત્ર વિક્રમનાથજીએ ગૂજરાતના ઘણાક વાણિયા કણુખી

વગેરેમાં પોતાના બાપનો ચલાવેલો ધર્મમાર્ગ પ્રવ-
ર્તાઓ (સંવત ૧૬૦૦ ઇ.સ. ૧૫૪૪ પછી.) મુસ-
લમાનના આવ્યા પછી બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા વર્ગમાં
ઈશ્વરભક્તિનું સાધન રહ્યું નહોતું; તેમ આચારવિચાર
પણ નિયમિત નહોતો, કેમકે કોઈ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં
પડેલું ને સૌ પોતપોતાની કાળજીમાં હતા. એ વર્ગને
ઠરીકામ થતાંસૂધી તો ધર્મની જરૂરીઆત લાગી નહિ,
પણ ઠરીકામ પડ્યો ને કામ-કાળે લાગ્યો એટલે તેને
ધર્મની જરૂર પડી. છેક રાની માણસને ધર્મની લાગણી
હોતી નથી, પણ દુનિયાદારીમાં પડેલા એવા ઉદ્યોગી
જનને ઈશ્વરસંબંધી કંઈ ઓળખની જરૂર લાગે છે.
કોઈ પણ રીતની ઈશ્વરભક્તિવિના તેઓને પોતાની દુ-
નિયાદારીની આકૃતમાં કરાર વળતો નથી ને ઉદ્યમમાં
ઉત્તમ રહેતો નથી. એવી હાલતમાં આવેલાઓ જે કંઈ
નવું જોઈએ તે ઝડપી લે છે. બ્રાહ્મણનો ધર્મ સ્વધર્મો
સંસ્કૃતમાં રહેલો તેથી અને બ્રાહ્મણોમાંથી વિદ્યા ધરી
ગયેલી તેથી અને જૈન સાધુઓ પણ પોતાના ઉદ્યમમાં
નરમ પડી ગયેલા તેથી કેટલાએક લોક, આચાર સુધ-
કાઈ ને મંદિરના ઠાક જોઈ વલ્લભભક્તિના ભાવિક થઈ
રહ્યા. કેટલાએક જૈન વાણિયાઓ શૈવ થયા હતા તે
પણ વલ્લભમતથી મોહ પામીને કંડી બાંધતા થયા.

મુસલમાની રાજ્યમાં પ્રાકૃત ભાષા ઠામઠામ* બે-
ડાવા માંડી. એથી સર્વ લોકમાં ગ્રંથ સાંભળવાનો ને
વાંચવાનો શોખ થવા માંડ્યો. જોકે બ્રાહ્મણો સંસ્કૃત
ભણતા નહોતા, તોપણ તેઓ સંસ્કૃતના નામ ઉપર
વારી જઈ પ્રાકૃતને ધિક્કારતા. પણ જ્યારે એમાંના
કેટલાએકે એ નિદાની દરકાર ન રાખતાં પોતાના જો-
રસાનું વલણ પ્રાકૃત તરફ કર્યું ત્યારે તેઓના વર્ગીઓ
પણ પછવાડેથી પ્રાકૃતઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યા.
ગૂજરાતમાં હિંદુ રાજ્યમાં ગ્રંથભાષા સંસ્કૃત હતી અને
ખોલવાની દેશભાષા અપભ્રંશ ગૂજરાતી હતી એવું ઉ-

* પેશવા તથા ગાયકવાડ એ બંનેના સૂબા અમદાવાદમાં
રહેતા ને મહાલની ઊપજ બંને જણ સરખી રીતે વહેંચી લેતા.

† વલ્લભાચાર્યનો જન્મ સંવત ૧૫૩૫ (ઈ.સ. ૧૪૭૯)
માં થયો અને તેનું મરણ સંવત ૧૫૮૭ (ઈ.સ. ૧૫૩૧) માં
થયું. તેણે શિક્ષક લોદીના વખતમાં પોતાનું મત પ્રગટ કરી
ફેલાવવા માંડ્યું. વિઠ્ઠલનાથજીનો જન્મ સંવત ૧૫૭૨ માં
થયો. એ વિઠ્ઠલનાથજી ગૂજરાતમાં આવ્યા હતા તેમાં પ્રથમ
સંવત ૧૬૦૦ માં, પછી ૧૬૧૩ માં, પછી ૧૬૨૦ માં, પછી
૧૬૨૩ માં. અકબરે ૧૫૭૨ માં ગૂજરાત લીધું તેની થોડી-
એક અગાઉ ગૂજરાતમાં વલ્લભમત દાખલ થયું. વલ્લભાચાર્યનો
બાપ લક્ષ્મણ ભટ્ટ તૈલંગ દેશના કાંકરવ ગામમાં રહેતો હતો.

* મુસલમાની રાજ્યમાં ગૂજરાતીમાં થયેલા ગ્રંથોમાંના કેટ-
લાએક વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પોતાના નિબંધમાં જણાવ્યા છે તે-
માંના બાણવા જોગ કેટલાએક નીચે પ્રમાણે છે.—ગૂજરાતી
ભાષાનું વ્યાકરણ સંવત ૧૪૫૦ (ઈ.સ. ૧૩૯૪); ગીતગો-
વિંદ અથવા અષ્ટપદીની ટીકા ચરોતરના ભટ્ટાસી ગામમાંના
રૂઠળ નામે શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ લેખેલી; કાદંબરીની વાતઉપર
કાવ્ય ને દશમસ્કંધ એ બે ગ્રંથો પાટણના કવિ ત્રવાડી ભાલ-
નના, સિદ્ધપુરના ભીમ કવિની હરિલીલા ને હરદેવ કવિનું
સ્કંધપુરાણ વગેરે.

નરસિંહ મહેતા સંવત ૧૫૦૦ માં; અખોભગત, ત્રેમાનંદ, સા-
મળભટ્ટ, વસભભટ્ટ, એ સંવત ૧૭૦૦ થી તે ૧૮૦૦ લગીમાં હતા.

પર જણાવ્યું છે. જોકે અપભ્રંશ ભાષામાં જૂન ંથો રાજાઓના રાસાઓના છે, તોપણ તે ભાષાવિદ્યા રૂઢી ખેડાયલી નહિજ. મુસલમાની રાજ્યમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો અભ્યાસ તૂટી ગયેથી કેટલાએક આદ્યજ્ઞોએ પણ ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથ લખવા માંડ્યા, પણ ગ્રંથના વાંચનાર આદ્યજ્ઞ થોડા ને થોડાજ આદ્યજ્ઞ પ્રાકૃત લખનારા અને ખીલ વર્ગમાં લખવા વાંચવાનો અભ્યાસ નહિ તેથી ગદ્યગ્રંથ ઉપર ઝાઝું ધ્યાન ન આપતાં અભણ યજ્ઞમાનોને પ્રસન્ન કરવાને આદ્યજ્ઞોએ કવિતારૂપ ગ્રંથ કર્યા.

સને ૧૭૫૫ થી ૧૮૧૮ લગી મરેઠાઓએ અમદાવાદમાં અમલદારી કરી. તે ૬૩ વર્ષના દર્મિયાનમાં પણ પેશવા, ગાયકવાડ, અંગ્રેજ વગેરેના ઇંટાથી ગુજરાતમાં સ્વસ્થતા નહોતી. પ્રજા નિર્ધન થઇ ગઇ હતી, પણ તેની સ્થિતિમાં ધર્મસંબંધી એક મોટા ફેરફાર આ થયો કે ગુજરાતના કેટલાએક કોળી, કણ્વી, ગરાશિયા અને ખીલ કેટલાએક ધંધો કરનારા, સ્વામીનારાયણના* મતને માનતા થયાં.

સ્વામીનારાયણે પ્રથમ તો મૂર્તિ ન પૂજવી પણ જ્ઞાન વધારવું એવા યોગ્ય ચલાવ્યા. પણ તેમાં તેનું ન ફાવ્યું. તેણે ઘણી ઘણી તજવીજથી આદ્યજ્ઞોને પોતાના મતના કરવાનું કહ્યું, પણ તેઓ તેના ને થયા. એ રીતે ધર્મ ચલાવવાની યેલાઈના જોસવાળાએ પોતાનું કંઈ ફાવ્યું નહિ એમ જોઈ કોઈપણ રીતે પોતાનું ટાળું વધારવાની કોશિશ કીધી ને અંતે મૂર્તિસ્થાપના કરી પોતાને પરમેશ્વર મનાવી ભાગવતને મુખ્ય કહ્યું. એ ઉપરથી જોતાં માલુમ પડે છે કે ગુજરાતીઓમાં વિદ્યા ન હોવાથી તેમ સુસંગતિથી મળતા સુવિચાર ઘણા ન હોવાથી તેઓનું મન ઠાક મોહિનીઉપર વધારે દોડવું અને મત ફેલાવનારાઓએ ગુજરાતીઓના ભોળાભાવનો લાભ લેઈ તેઓને ગમવું મત તેઓએ આપ્યું.

ઇ. સ. ૧૩૫૩ થી તે ૧૮૦૦-૧૮૧૮ લગીમાં હિંદુઓની સ્થિતિવિષે ઉપસંહારરૂપે આટલું જણાવ્યું છે:— નાતાની સંખ્યા વધી તેથી ગુજરાતીઓના સંપમાં તૂટ પડી. સંસ્કૃત વિદ્યા ગઇ તેમાં કંઈ નુકસાન નથી—કારણ કે ભણનારને માટે હજી પણ સંસ્કૃતમાં જેવાં જો-

ઈએ તેવાં પુસ્તક છે. એ ન ગઈ હોત તો આદ્યજ્ઞોનું જોર કદી ઘટત નહિ. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તો રાજા ને પ્રજા સર્વ સંસ્કૃત ભાષા ભણતા, પણ પછવાડેથી પ્રજાના મોટા ભાગની ભાષા પ્રાકૃત થઇ ને સંસ્કૃત માત્ર આદ્યજ્ઞોની રહી. સંસ્કૃતમાં સર્વ ગ્રંથની જાણ ને તે પ્રજાને દુર્લભ તેથી પ્રજાનો મોટા ભાગ કેવળ પરાધીન થઇ રહેતો. પ્રાકૃતની પ્રવૃત્તિ થયેથી અભણ આદ્યજ્ઞો ને અભણ વાણિયા વગેરેનું દેશભાષાપ્રત્યે ઝંઝૂક થવા માંડ્યું. જો કે પ્રાકૃત ગ્રંથ મુસલમાની રાજ્યમાં ઘણા આદ્યજ્ઞો નહોતા વાંચતા તોપણ આજ હવે તેઓ ખુશીથી વાંચતા થયા છે. પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ લખવા માંડાયા હતા, તો સોનીએ પણ ગ્રંથ કર્યા ને સોનીના ગ્રંથે એટલું જોર માર્યું છે કે કેટલાક પાખંડમતમાં આંધળા થયેલાઓને તેણે સરળ માર્ગ બતાવ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ લખવાનો ચાલ ન હોત તો અવસાયવાળો ને શ્રીમંત સોની કેમ સંસ્કૃત અભ્યાસ કરત, ક્યારે ભણી રહેત ને ક્યારે ગ્રંથ કરત?

ધર્મસંબંધી વિષયમાં આદ્યજ્ઞો જેવા દુરાગ્રહી કોઈજ નહિ. એઓએ રાજ્યના જલ્લમનેલીધે કે રાજ્યના ફેરફારનેલીધે કે ખીજ પ્રજાની દેખાદેખીથી કે દ્રવ્યના લોભે પણ પોતાનો શૈવમાર્ગ ન છોડ્યો. તેઓનું મન વલ્લભમતથી કે સ્વામીનારાયણના મતથી ચલિત ન થયું. શું અજબ જેવું છે કે સ્વામીનારાયણનેમાટે શિક્ષાપત્રી બનાવી આપનારો આમોદનો જે વિદ્વાન આદ્યજ્ઞો હતો તેણે પણ તે મત સ્વીકાર્યું નહોતું. થોડાક આદ્યજ્ઞોએ ગોસાંઈજીની ને સ્વામીનારાયણની કંઠી ખાંધી છે, પણ તે પેટના કારણથી, અંતઃકરણથી નહિ; તેઓએ પોતાનો માર્ગ છોડી દીધો નથી. સેંકડો વર્ષ થયાં આદ્યજ્ઞોએ પોતાનો ધર્મ મૂક્યો નથી. જો કે તેઓ અભણ થઈ ગયા છે ને પોતાનો ધર્મ સમજતા નથી તોપણ રે માત્ર રૂઢીધર્મ જેવો તેઓનો ધર્મ છે તોપણ તેને તેઓ રાખી રહ્યા છે. ખીલ વર્ગમાં મોટા ફેરફાર વલ્લભમતથી થયો. જેઓ ધર્મરહિત થઇ ગયા હતા તેમને કોઈ પણ ધર્મ પાળવાની જરૂર હતી ને વલ્લભમત અથવા ખીલે કોઈ પણ ન નીકળ્યો હોત તો તેઓની દશા ઘણી બુંડી હોત. એ માર્ગે તેઓના બહાવરાપણાને ને નિરાશપણાને કુલ્લભક્તિની ને ગુરુભક્તિની મોહિનીમાં આક્રમ્ય અને તેઓના આચારવિચારમાં સુધરતા આણી. તે વખતના ગોસાંઈજીઓ વિદ્વાન, ચતુર ને ડાહ્યા હતા. સ્વામીનારાયણના મતની અસરમાં મોટી આ છે કે ઘણાક કાઠી, ગરાશીયા, વંધાદારીલોક એઓએ લૂંટફાટ, મારામારી અને ચોરી, ઢિનાળી, કેડ વગેરેની બુંડી રૂપ મૂકી દીધી છે. અર્થાત્ તેઓમાં નીતિ આવી છે. એ બંને

* જોનો જન્મ સંવત ૧૮૩૭ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ મે (ઇ. સ. ૧૭૮૦) માં થયો ને તેનું મરણ સંવત ૧૮૮૬ (ઇ. સ. ૧૮૨૯ ના અક્ટોબર) માં થયું. એ અયોધ્યાના કપાયા ગામના આદ્યજ્ઞો તરીકે કરતાં યજ્ઞોત્તમમાં આવી રામાનંદસ્વામી પાસે પરમહંસ દીક્ષા લેઈ સહજનંદ નામ ધારણ કર્યું. એણે પોતાના ગુરુભાઈ ગુરુજાનંદની સહાયતાથી નવો માર્ગ ચલાવ્યો.

પંથથી જોડે લોકને સમયપરત્વે થોડો ઘણો લાભ થયો છે, તોપણ વિદ્યાજ્ઞાનનો પ્રસાર કોઈથી થયો નથી; વલ્લભમતના વિદ્વાનોથી તે મતના લોકમાં પુરાણની વાત અને રાધાકૃષ્ણનાં ગીત ગાવાની હોંસ વધી અને સ્વામીનારાયણના વિદ્વાનોથી તે મતના લોકપર નીતિવૈરાગ્યસંબંધી થોડી ઘણી અસર થઈ.

એ જ મોટા પંથની સાથે કેટલાક નાના પંથ પણ નીકળ્યા હતા, ને તેમાં કેટલાએક રામાનંદી, કેટલાએક કપીરપંથી, કેટલાએક દાદુપંથી વગેરે થયા. એઓનો જથ્થો પેલા બેના જથ્થાથી થોડો છે, માટે તેઓની હાલતવિષે અહિં બોલવાની જરૂર નથી.

ગૂજરાતી ક્ષત્રીનું રણશૌર્ય ગયું તેમ વિદ્યારહિત થયાથી બ્રાહ્મણનું ધર્મશૌર્ય ગયું. ગૂજરાતમાં તૈલંગ દેશના બ્રાહ્મણનું, અયોધ્યાના બ્રાહ્મણનું અને ખીન્ન દૂર પ્રાંતના સાધુઓનાં એમ મત ચાલ્યાં, પણ ગૂજરાતી-માંથી કોઈ ધર્મ ચલાવનારો ન નીકળ્યા ! પણ બ્રાહ્મણ અભણ ને ખીન્ન ધર્મવિષે બેદરકાર, ત્યારે તેમ થવુંજ જોઈએ ને તેમ થયું, તેમાં તેઓએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોયો અને ખીન્ન વર્ગે તેઓને મૂકીને ખીન્નથી બોધ લીધો એ એણે એક મોટો હુકમ મેળવ્યો. પ્રાકૃતભાષા ચાલી, તેથી પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોયો, અને દેશ કાળ જોઈ તેઓ ઉદ્યમમાં ન પડતાં આજસુ ને મમતી રહ્યા, તેથી પણ તેઓએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોયો.

૨. ખીન્નું રૂપક.

અંગ્રેજ રાજ્ય ૬૦ સં ૧૮૦૦-૧૮૧૮ (સંવત્ ૧૮૫૬-૧૮૭૪) માં થયા પછી ગૂજરાતીઓની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવા માંડ્યો. સુસલમાન ને મરેકાના ભ્રમથી ત્રાસ પામી ખૂણે ભરાઈ રહેલા અને દુકાળ, આગ વગેરે આસમાની આકૃતથી ગરીબ ને દુઃખી થઈ ગયેલા ગૂજરાતીઓએ અંગ્રેજ રાજ્યથી મળેલી છૂટને જોઈ ખૂણામાંથી બહાર ડોકિયાં કરવા માંડ્યાં. રાજ્યમાં અને વેપાર ધંધાની હાલતમાં તરતનો નવો ફેરફાર જોઈ તેઓ પાછા થોડીવાર સંકોચાઈ રહ્યા. પછી મુંબઈ રાજધાનીમાં થતી ધોંધલના લાલુકારા પડવાથી તેઓએ તેમાં સામિલ થવા માંડ્યું-તેમાં સૂરતના લોક જે આગની આકૃતથી દુઃખાળ થઈ ગયા હતા તેઓએ પહેલ કીધી. સૂરતની ઘણીખરી વસ્તી મુંબઈ જઈ રહી. અમદાવાદીઓ તેમની પછવાડે થયા. એમ ગૂજરાતની ઘણી વસ્તી અને કચ્છ હાલારની વસ્તી મુંબઈમાં એકઠી થઈ વેપાર વંધા કરવા લાગી, ને એ રીતે ઘણાંએક

લોક ઉદ્યમે વળગ્યા. બીંચા વર્ગના કેટલાએક બ્રાહ્મણો સરકારમાં નોકર રહ્યા. તેમ ખેડૂતોએ સરકારના બંદોબસ્તથી અગાઉની ધાર્સ્તીથી છૂટા થઈને પોતાનું કામ હોંસભેર ચલાવવા માંડ્યું, ને જિલ્લાઓમાં પણ બ્રાહ્મણ સિવાય ખીન્ન વર્ગના લોકને થોડો ઘણો ઉદ્યમ મળતો થયો.

સને ૧૮૨૬ માં સરકારે નિશાળો કહાડી ને તેમાં બ્રાહ્મણ વાણિયાના છોકરાએ લાલુવા માંડ્યું. સને ૧૮૨૮ માં કેટલાંએક શાલોપયોગી પુસ્તકો રચાયાં. અસલના વખતમાં નામાંકમાં ને સાધારણ હિસાબ એટલુંજ લાલુતર હવું તેને બદલે જુદી ભતતું લાલુતર ચાલ્યું. ખોઈ આવે એજ્યુકેશન સલાની સ્થાપના થયા પછી કામ કામ નિશાળો નીકળી ને તેમાં શુદ્ધ લેખન, વાંચન તથા રીતબંધ ગણિત અને ખીન્ન કેટલાંક લાલુતર વધ્યાં. અર્થાત્ વિદ્યાનો પ્રસાર થવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણો જેઓએ વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો મૂકી દીધો હતો ને જેઓ આજસુ પડી રહેતા તેઓએ પણ પોતાના છોકરાઓને નિશાળે લાલુવા મોકલ્યા, આમ સમજીને કે આકાશવૃત્તિથી યજ્ઞમાનોની આશા રાખ્યા કરતાં તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનાં જીવનનો તો ચલાવશે. એ રીતે બ્રાહ્મણ વાણિયાનું શીખવાની બાબતમાં એક્ય થયું. પ્રાંતપ્રાંતના ને ભતભતના લોકનું ઉદ્યમને અર્થ અને પ્રાંતપ્રાંતના તથા ભતભતના છોકરાઓનું શીખવાને અર્થે એક્ય થવું ચાલ્યું-એ નવો ફેરફાર અંગ્રેજ રાજ્યમાં પહેલો થયો.

સંવત્ ૧૯૦૦ ૬૦ સં ૧૮૪૪ થકી ઘણાંએક જાણે ગૂજરાતી નિશાળ લાલુતરમાં સારી માહિતી મેળવી ને કેટલાંએક જાણે અંગ્રેજી શીખવા માંડ્યું. જોકે મોટી ઉમરનાં મન ધંધારોજગારમાં ને જીવાનીઆનાં મન લાલુવા તરફ લાગ્યાં એહું ઉપર જણાવ્યું અને શિક્ષણપ્રખાનાંથી જૂના કવિયોના અંગ્રેજી છપાઈને લોકમાં થોડાઘણા વંચાવા લાગ્યા, તોપણ તેઓની મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો નહોતો. જ્યારથી બુદ્ધિવર્ધક-સભા ૧૮૫૧માં સ્થપાઈ ત્યારથી ને પછી ૧૮૫૫ માં

* સને ૧૮૫૧ ની પહેલાં જિલ્લાઓમાં જે કંઈ જાણવા જોઈ બિનાઓ બની છે તે આ પ્રમાણે—સંવત્ ૧૮૯૮ સને ૧૮૪૩-૪૪ માં સૂરતમાં મહેતાલ દુર્ગારામ મંજારામ, માસ્તર દાકબા પાંડુરંગ, માસ્તર દલપતરામ ભયુભાઈ, અને કલેક્ટર આફ્રીસના બાળકૃષ્ણ લક્ષ્મણજી વગેરેએ માનવધર્મસભા સ્થાપી હતી. એ સભાનો ઉદ્દેશ સભાનાં નામ ઉપરથી જણાય છે—ભતિભદ્ર તોડવો, પુનર્વિવાહ ચલાવવો, મૂર્તિ ન પૂજવી, ઈત્યાદિ વિષયો-ઉપર વિચારો થતા ને લાખણો અપાતાં. એ સભા નાણાવટમાં નવલસાના કોઠામાં મળતી. એમાં હમેશની બેઠકોમાં ૨૦-૨૫

સત્યપ્રકાશ નીકળવા માંડ્યું ત્યારથી ગુજરાતી લોકોનાં મનમાં બહુતા વિચાર ને નવા વિચારનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. પ્રથમ મુંબઈના લોકો પર અસર થવા લાગી ને ત્યાં જિજ્ઞાસા લોક હોવાથી તેઓની માર્કિત ને ન્યૂ સપેરની માર્કિત મુંબઈમાં થતા સુધારાના લક્ષ્યકારા જિજ્ઞાસામાં પડવા માંડ્યા. બુદ્ધિવર્ધકસભામાં થયેલાં ભાષણો ને તેના હોકારા, ને સત્યપ્રકાશના આર્ટિકલ એઓથી કેળવણીના તથા સ્ત્રીકેળવણીના કાયદા અને કેટલીએક નકારી રીતસાતથી થતા ગેરફાયદા લોકના સમજ્યામાં આવ્યા; કેટલાક તરણો નિબંધ, આર્ટિકલ લખતાં ને ભાષણો કરતાં શીખ્યા. લોકો સુધારાની વાતમાં કાન દેતા થયા ને તેવી વાતની ચર્ચા સાંભળવાને મંડળીઓમાં પણ ખંતથી આવવા લાગ્યા. સને ૧૮૫૬-૬૦ માં પુનર્વિવાહ વિધયની ચર્ચા ધમધોકારે ચાલી ને તેનું કૃષ્ણ આ થયું કે કેવળ બહુતા વિચારના ધર્મધ આગ્રહી ધરડાઓનાં મનમાં પણ તે વાત ઉતરી. ગોસાંઈજી મહારાજની અનીતિની ચર્ચા ચાલી ને તે ચર્ચાના અંચો ને ન્યૂસપેપરનાં આર્ટિકલો ગોસાંઈજી મહારાજના સેવકોમાં ઉલટથી વંચાયા હતા ને છેવટ

માણસો થતાં. થોડા મહીના પછી એ વિષયો પડતા ચૂકાયા હતા ને જાહેર વિષે ચર્ચા ચાલી હતી. એ જાહેરા કામમાં મહેતાજી સારી પેઠે બહાર પડ્યા હતા ને શહેરમાં હો હો થઈ રહી હતી. એ સભા બે વર્ષ ચાલી હતી. મહેતાજી કહે છે કે 'એ સભાનું અડધું દફતર ચૌદાની નિશાળ બળી તેમાં બળી ગયું છે ને અડધું દફતર મારી પાસે છે.'

સને ૧૮૫૦ ની ૪ થી બૂને એ. કે. કાર્બસની મૂળ સૂચના ઉપરથી અને એને મીર નકરઅલીખાન, મીર મુહમ્મદખાન, તથા બીજા કેટલાએક પારસી મુસલમાન હિંદુ શ્રીમંતોએ ઊપાધી લીધાથી 'લિટરરી સોસાયટી' થઈ ને એણે એન્ડ્રુસ લાઈબ્રેરીની સ્થાપના કીધી. સરતમાં લાઈબ્રેરી થઈ તેની પહેલાં સને ૧૮૪૮ ની ૨૬ મી ફિસેબરે અમદાવાદમાં પણ એ. કે. કાર્બસની મૂળ સૂચનાથી અને બીજા કેટલાએક એજેન્ટ ને હિંદુ શેઠીઆઓની સહાયતાથી વર્નીક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઈ હતી અને એણે ૧૮૪૯ માં લાઈબ્રેરી અને ૧૮૫૦ માં છાકરીઆની નિશાળ કહાડી હતી. પછી એજ વર્ષમાં શેઠ મગનલાઈએ પણ છાકરીઆની નિશાળ કહાડી હતી.

મુંબઈમાં છું ૧૦ સભા થયા પછી તરતજ સ્ત્રીકેળવણીવિષે ચાર બેઠકમાં ચર્ચા ચાલી હતી તે પ્રસંગે કેટલાએક બહુતા વિચારના શુદ્ધચેતી તરફ ઉપર જે રહ્યા તે સભાના આગેવાનોએ અને પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભાના આગેવાનોએ ખતાવ્યા હતા તેની અસર મુંબઈના ગુજરાતી મંડળઉપર જેવી બેઠકે તેવી થઈ હતી. એ સભા સ્થપાયા પહેલાં ૧૧ એક મહીનાઉપર છાકરીઆની નિશાળ પણ નીકળી હતી.

કોઈમાં કામ ચાલેથી ગોસાંઈજીના પંથની કળેતી કળેતી થઈ ગઈ હતી. ગુજરાતના સઘળા વહીણી વેપલુવોની ખાતરી થઈ છે કે તે પંથમાં ભોપાળું છે ને ગોસાંઈજી શુરઓ ધણા અનીતિમન્ટ છે. અટક નદીની પેલી પાસ જવાની શાસ્ત્રમાં બંધી છે તે બંધી બહુવાનીઆઓએ વિલાયત, ચીન જઈ તોડી છે, ને જોકે હાલ તેઓને દુઃખ ખમવું પડે છે તોપણ સહુનીજ ખાતરી છે કે દેશાટન કરવામાં લાલ છે. શાસ્ત્ર જે આજ કાલ લોકોની સ્થિતિને અનુકૂળ પડતાં નથી તેઉપરથી અને પુરાણોના ગ્રંથોસહુપરથી ધણાખરાનો ભાવ ઊઠ્યો છે. જાતિભેદ જે દેશની ચડતી કરવામાં ને લોકને ઉચું સુખ કરવામાં મોટી હરકત કરે છે તેવિષે પણ લોક બહુતા થયા છે. ધણાક બહુવાનીઆઓ ખાનગીમાં એ ભેદ રાખતાજ નથી. દેશી રાજ્યના સુધારાવિષે અને દેશાભિમાનવિષે લોકની આંખ ઉઘડવા માંડી છે. નાના પ્રકારના વિષયોઉપર પુસ્તકો રચાવા લાગ્યાં છે ને ગુજરાતી ભાષા સંસ્કાર પામતી જાય છે. એ સઘળું ખરેખર એક વીશીમાં થયું છે. રેલવેનેકીધે ધણા જણને રોજ મળી છે ને હમેશા બહુ બહુ જાતના લોકોનો સમા-

જે વર્ષમાં મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ તેજ વર્ષમાં સરતમાં કવિ દલપતરામે મુધારાસંબંધી કવિતાના નવા વિષય લોકમાં પ્રગટ કર્યો. જ્યારથી એઓએ એન્ડ્રુસ લાઈબ્રેરીમાં હુનરખાન વાંચ્યા અને કર્નલ શા. રેવંડ ડનલોપ તથા ખાનસાહેબ બેનજી કોટવાલ એઓએ સ્થાપેલી પરજેનગાર મંડળીમાં જાવવાસ્થળી અને બીજા કેટલાં કરવા વિષેની ગરબી લાવણીઆ વાંચી ત્યારથી સરતમાં ને ગુજરાતમાં નવા કવિતાવિષયની જાણ થઈ છે. સને ૧૮૫૨ માં છાકરીઆની નિશાળ સ્થપાઈ.

સને ૧૮૫૩ માં મુંબઈમાં કરસનદાસ મૂળજીનો દેશાટનવિષય ચરચાયા, સને ૧૮૫૪ ના એપ્રિલમાં બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનિયું અમદાવાદમાં નીકળ્યું ને ૧૮૫૫ ના જુલાઈથી તે કવિ દલપતરામના હાથમાં આવ્યું. ૧૮૫૬ માં બુદ્ધિવર્ધક ચોપાનિયું નીકળ્યું. સને ૧૮૫૮ માં મુંબઈમાં બુલેશ્વરના છપનભાગના વિષયમાં રોવ ને વૈષ્ણવ લોકમાં ભારે ભાંજબડ ચાલી હતી—એક તરફ પાંચરાપોળમાં ને બીજા તરફ મહારાજના મંદિરમાં લોકની ઠઠ મળતી—કાશી સદી વાત ગઈ હતી—એ ભાંજબડમાં ગોસાંઈજીઓ હાથો હતા. ૧૮૫૯ માં મુંબઈમાં કવિતાવિષયની ધણીજ સારી ચર્ચા ચાલી હતી ને અમદાવાદમાં ધર્મસભા સ્થપાઈ ને ધર્મપ્રકાશ નામે ચોપાનિયું નીકળ્યું હતું. ૧૮૬૦ માં મુંબઈમાં પુનર્વિવાહવિષય સારીપેઠે ચર્ચાયા ને મહીપતરામ વિલાયત ગયા. ૧૮૬૧-૬૨ માં લાઈબલ કે. સનો હોકારો હતો. ૧૮૬૩ માં કરસનદાસ મૂળજી વિલાયત ગયા ને સરતમાં ગુજરાતમિત્ર પ્રગટ થયું. ૧૮૬૩-૬૪ માં શેરસદાની ચડતી ને ૬૫-૬૬ માં પડતી થઈ.

ગમ થયાં કરેછે ને સુસાફરી સહેલી થયાથી કામકાજ વહેલાં ને સારાં થાયછે.

અમેરિકાની લડાઈના જોગથી વેપારની ને શેરસહાની ધામધૂમ મચી રહી હતી ને પ્રેમચંદે તે કામમાં અસાધારણ બુદ્ધિથી અસાધારણ ફેરફાર કરી નાંખ્યો હતો—સારાં ફળ થયાં કે માઠાં તે આ ઠેકાણે જણાવવાનું નથી. એ દાખલાથી આટલું જાણવાનું છે કે લોકનાં મન એકાએક કેટલાં ચંચળ થઈ ગયાં હતાં. એવી ચંચળતા સર્વ વિષયમાં રહે તો પછી ગૂજરાતીઓનો ઉત્કર્ષ થવાને શી વાર છે? એ સદ્ગતી અંધાધુંદીમાં પહેલા વર્ગના ગૃહસ્થોને ધન માન વિષયમાં મોટા ઘોઘ્રો લાગ્યો છે, તોપણ તેઓ હજી પહેલીજ પંક્તિમાં છે. ખેડુતો ધણી કમાયા છે ને તેઓ ધણી સારી રિયતિમાં છે. વચલા વર્ગમાંના કેટલાએક જે પોતાનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી ધણું કમાવવા દોડયા હતા ને કેટલાએક

મોટાના આશ્રિતરૂપે રહેતા તેઓ દુર્દશામાં છે ખરા. એઓ પણ પાછા નોકરીઓ શોધી ઠેકાણે પરતા બન્યો.

જિહ્વાઓનાં કસ્બા ગામડાંમાં જો કે ભણતર ને સુધારાના વિચાર ઝાઝા ફેલાયા નથી તોપણ ત્યાંના લોક* પૃચ્છક, વિચાર કરતા ને ધર્મના વિષયોઉપર ખેદરકાર થવા માંડ્યા છે.

એ ખીલ રૂપકના ઉપસંહારમાં જણાય છે કે લોકનાં મન સેંકડો વર્ષ જડ રહ્યાં હતાં તે આ વીશીમાં ચંચળ થવા લાગ્યાં છે—બ્રાહ્મણ ને ખીલ નાતના લોક જો કે ધર્મવિષયમાં મળેલા નથી, તોપણ ભણવાની વાતમાં ને ઉદ્યોગમાં મળ્યા છે. ધર્મસંબંધી વિષયના વિચારમાં પણ બ્રાહ્મણ ને ખીલ નાતના લોક એક વિચારના થશે એવું ખાતરીથી કહી શકાય છે.

૩. ત્રીજું રૂપક.

૧. વિદ્યાસંબંધી વિષયમાં ગૂજરાતીઓ સારીપેઠે જાણીતા થશે—તેઓ વિદ્યાનંદના લઢાવા લેશે ને તેઓના જોસ્સાઓ વધેથી તેઓ સંસારસંબંધી, ધર્મસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી સ્વતંત્ર વિચારો કરશે, પણ જેવા હાલ યૂરોપિયન વિદ્વાનો છે તેવા તો તેઓ થનારજ નથી, કારણ કે ભાષા નખળી છે ને સઘળા લોકોથી અંગ્રેજ ભણવાનું બનવાનું નહિ ને અંગ્રેજીમાં નાના પ્રકારના

વિષયોના ગ્રંથો છે તે તેઓની જાણમાં આવનાર નહિ—તેમ તે સઘળાનાં ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર પણ થવાનાં નહિ; વળી હિંદુસ્તાની, મરાઠી, ને બંગાળી એ ભાષાનાં પુસ્તકો પણ સઘળાથી જોવાવાનાં નહિ અને રાજદરબારી કામમાં ને વેપારમાં ઘણુંક અંગ્રેજી કામ રહ્યું તેથી લોકથી તે તે વિષયનો પૂરતો લાભ લેવાવાનો નહિ. ભાષાને પૂરતું ઉત્તેજન મળવાનું નહિ. ગૂજરાતી

* અરોતરનાં સાડાત્રણ ગામ—વસો, સોલંકા, નડિયાદ ને સાવલી (અડધી) ના પાટીદારો કુળવંતા કહેવાય છે. એઓને ત્યાં ખીલ પાટીદારો દીકરી દેતા ને એમાંના જેઓ ત્યાંના પાટીદારોને દીકરી દેતા તેઓને ત્યાં ખીલ કણબીઓ દીકરી દેતા ને એ રીતે છેલ્લા વર્ગમાંના ધણીએક કુંવારા રહેતા; એ કુળાલિમાનથી થતી ખરાબી સમારવાને એક વખત સરકાર પણ વચમાં પડી હતી, પણ કંઈ ફળ થયું નહોતું. પણ આ દશ પંદર વર્ષમાં છેલ્લા વર્ગવાળાએ બંદોબસ્ત કીધો કે આપણે ઉપલા વર્ગને ન દેવી. ઉપલા વર્ગે બંદોબસ્ત કીધો કે પહેલા વર્ગને ન દેવી ને એથી પહેલા વર્ગ મોટી ભીડમાં આવ્યો—હવે થોડા વખતમાં એ કુળાલિમાન બંધન જતું રહેશે.

અમરોલીની પાસે છાપગા ભાઠા ગામ છે ત્યાંના એક લાહલા પ્રાણનાનાભાઈએ દેશાઈનું કુળાલિમાન તોડ્યું છે—એણે સાંતાનો ચાલ કહાડ્યો છે. એનો છાકરો સારે ઠેકાણે પરણવાનો હતો ને ત્યાંથી તેને ઘણું મળવાનું હતું, તોપણ તેણે તેની દરકાર કર્યાવગર પોતાનેજ ઘેરથી સાંતાનો ચાલ કહાડ્યો—

છે ને એથી નીચલા વર્ગમાં જે ઘણા કુંવારા રહેતા તે સંસારી થયા છે...એ બધુ આ દશ પંદર વર્ષમાં.

† જો કે બ્રાહ્મણો હડીલા હતા ને આજ પણ છે ને સુધારવાળાઓના સુબોધ નથી માનતા, તોપણ તેઓ પછવાડેથી ખીલ નાતોની ચઢતી જોઈ પસ્તાઈને પોતાના મમત મૂકશે. રે દેશકાળસ્થિતિ તેઓના મમત મૂકાવશે. બ્રાહ્મણોમાં ખાવા-પીવાની બંધી નથી—દેશસ્થ, કોકણસ્થ, કરાડા વગેરે સૌ એક પંક્તિએ લોજન કરે છે. અને લિસુક પોતાની લિસુકી મૂકીને શુદ્ધ થઈ શકે છે. ગૂજરાતીઓમાં જો કે ધણીએક નાતના બ્રાહ્મણો એકપંક્તિએ લોજન કરે છે, તોપણ તે કેટલાએક સાથે નથી કરતા; નાગરો ખીલ કોઈ નાતસાથે જમતા નથી ને વડનગરા તો વિસલનગરા ને સાઠોદગ સાથે પણ જમતા નથી. વડનગરાની નાતમાં તો શુદ્ધ લિસુક પરંપરાના છે. શાં બંધન! સૌ વાણિયાઓ સાથે જમે છે, પણ શ્રાવક જોડે કે કણબી જોડે જમતા નથી! બ્રાહ્મણોની ઘણી નાતમાં રોટીવહેવાર છે, તોપણ જોટીવહેવાર નથી ને તેમજ વાણિયાની નાતોમાં પણ છે.

પંડિતો જેઓ અંગ્રેજી ભણ્યા હશે તે તેમાંનું ને જેઓ હિંદી મરાઠી ભણુશે તે તેમાંનું થોડું થોડું ગુજરાતી ભાષ્યોને આપશે, ને એ પણ ક્યારે કે જ્યારે વિદ્વાનો સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાત ચલાવતા થશે ત્યારે. બેકે યુરોપિયન પંડિતોના જેવા ગુજરાતી નહિ થાય તોપણ તેઓમાં સાધારણ વિદ્યા પ્રસારને તેઓના સ્વતંત્રતા સંબંધી ભેરસા વિવેકના ધરના ધણા વધશે.

૨. ધરસંસારસંબંધી રીતભાત તથા સુંઘડતા વધશે. સ્ત્રીઓ ભણેલી થશે. ભૂત, નહુ, ને ડોશીરાસ્ટ્રસંબંધી વહેમો જશે. બાળલગ્ન નહિ થાય ને પુનર્વિવાહની રીત ચાલશે.

૩. દેશાટન સારીપેઠે થશે. વેપાર ધંધા વધશે. દેશમાં દોલત આવશે. મધ્યમ પંક્તિમાંથી ધણાક જણ સ્વતંત્રપણે પોતાનો નિર્વાહ કરતા થશે.

૪. લોક કુલીનતા ને મૈત્રી સમજશે. ઐક્યતામાં લાભ ભેશે. દેશાભિમાનનું ભેરસાઓથી ચકચૂર થશે. વળી વિદ્યા ને ઉદ્યોગમાં ધણાનું મન રોકાયથી તેઓની અનીતિમાં ધણા ઘટાડો થશે.

૫. (ધર્મસંબંધી ફેરફાર થશે તથા રાજકાળમાં લોક ચિત્ત લગાડશે.)

ધર્મધોકારે કામ ચાલેથી આટલું થવાનો સંભવ છે માટે એટલાને આપણે ઉદ્દેશ જાણી (કે ત્રીસ વર્ષમાં આટલું કરવું છે) તે અર્થે ઘટતા ઉપાય કામે લગાડવા બેઠીએ.

પ્રથમ તો આ બેઠું બેઠીએ. આપણે ઉદ્દેશ પાર પડવામાં આપણામાં કંઈ સ્વાભાવિક ખુદ્દિ છે કે નહિ તે જાણવું. પછી તેની કેળવણી બેવી, પછી એમાં ને નરજી હોય તે કહાડી નાંખવું, પછી સારી રીતે કેળવાઈ, સારી રીતે ક્વાયતમાં પજોટાઈ રણમાં પડવું અને પછી રણનાં દુઃખો વેઠતાં પરાક્રમ કરી ધારેલો ફિજો છતી લેવો.

વેપાર ધંધાની વાતમાં વાણિયાઓમાં જેવી સ્વાભાવિક ખુદ્દિ છે તેવી હિંદુસ્તાનના કોઈ લોકની નથી; બ્રાહ્મણોમાં વિદ્યાભ્યાસની સ્વાભાવિક છે; અને પાટીદાર તથા ભાટેલા જોડુતનામાં પોતાનું કામ કરવાની ખુદ્દિ છે. વળી ગુજરાતી માત્ર બીજા લોક કરતાં વધારે કુમળા મનના છે એટલે તેના ઉપર અસર વહેલી થઈ શકે તેમ છે—અર્થાત્ સ્વાભાવિક ખુદ્દિ ને મનની કોમળતા તો જેવી બેઠીએ તેવી છે.

આજ કાલ આપણા લોકમાં વિધારહિતત્વ અને ચંડું લોહી એ સૌથી મોટી ખામી છે અને એથી કાયરપણું, ખુશામત, તાબેદારી, બીકણપણું અને નામદારી એ

ખામીઓ છે. એ રોગ દૂર કરવાના આસડમાં વિદ્યા અને સારી સંગતિ એ બે છે; પણ વિદ્યા મળવાનાં સાધનમાં સુખ્ય ને પુસ્તકો તે બેમાં ને બેટલાં બેઠીએ તેવાં ને તેટલાં નથી. તેમ પડોશમાં કોઈ રાજ્ય એવું નથી કે ત્યાંના લોકની રીત સ્થિતિ બેઠી આપણે તેવી કરીએ. આપણે નરતીએ સુધરેલા દેશોસંબંધી ગ્રંથ ને ન્યૂસપેપરો વાંચીને અને આપણા દેશમાં આવેલા સત્તાધારી લોકની સ્થિતિ બેઠીને સારી સંગતવિષે વિચાર બાંધવાના છે. અર્થાત્ એ સાધન પણ નખવું છે. ત્યારે હવે સાધન શું છે કે બેધી તે ખામીઓ બચે?

હરેક વિષય જાણવાની હોંસ અને હરેક વિષયસંબંધી વિચાર કરવાની ટેવ અને વિચાર કરતાં ને કંઈ કાયદા કરવું જણાય તે મેળવવાને બેઠીએ આતુરતા સાથે ન થાકે તેવા કંઈ ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ એ રાખવાં બેઠીએ. તેમ બાળલગ્નથી ને ગરીબાઈથી બગતા જીવનોને સંસાર ચલાવવાની કાળજી પડેથી તેઓનામાંથી કૌવત ધણું ઓછું થઈ ગયું છે તે પાછું આવવું બેઠીએ. બાળલગ્ન બંધ કરવાં અને પૈસાની કાળજી ન રાખતાં ઉદ્યોગ બોળવામાં મથ્યાં કરવું ને તે મળેથી તેમાં મથ્યાં રહેવું અને લોકલાજનો ડર ન રાખી નાતના ધારાના ખર્ચ ન કરતાં કરકસરથી સ્વતંત્રપણે રહેવું એથી સુખનો વધારો થશે. વળી અંગ વાળવાને કસરત કરવાની ટેવ રાખવાથી શરીરમાં કૌવત આવશે, લોહીમાં ગરમાવો વધશે અને તેથી મનના ભેરસાઓ વધી જાહાર પડશે. કેફ કરવાની ટેવથી લોહીમાં બગાડો થાયછે ને હરકોઈ કામ કરવામાં ઝાઝીવાર ભેરસો ટકતો નથી, માટે એથી દૂર રહી મલીદા ખાવાની ને તેને મહેનતથી પચાવવાની ટેવ રાખવી કે શરીરમાં લોહી વધે.

ઉપર ને સાધન ક્યાં તેથી મનના ભેરસાઓનું ભેર વધશે ને વિદ્યાથી ને સંસારના અનુભવથી તે ક્વાયતમાં કેળવાશે. જ્યારે ભેર અને ક્વાયત ભેરસાઓને મળશે ત્યારે એ પોતાની ધારણા પાર પાડવાને લડાઈનાં મેદાન કેમ નહિ શોધે ને ત્યાં જીતના દુઃખ દેતા વિચારો સાથે કેમ નહિ લડે? અને મથતાં મથતાં કોઈ દહાડો તે વહેમનો કોટ એકદમ કેમ નહિ તોડી પાડે? વહેમને ખસેડવામાં અને પછી બીચા વિચારનાં બીચાં સુખ ભોગવાય તેવું કરવામાં બીચા ભેરસા એ રામબાણુ સાધન છે.

એ બીચા ભેરસામાં પહેલો સ્વતંત્રતાનો છે. ઉદ્યોગથી પોતાનો નિર્વાહ કરવો. પછી જેવી રીતે થાય

ગમ થયાં કરેછે ને મુસાફરી સહેલી થયાથી કામકાજ વહેલાં ને સારાં થાયછે.

અમેરિકાની લડાઈના જોગથી વેપારની ને શેરસ્ટ્રાની ધામધૂમ મચી રહી હતી ને પ્રેમચંદે તે કામમાં અસાધારણ ખુશ્કીથી અસાધારણ ફેરફાર કરી નાંખ્યો હતો—સારાં કૃષ્ણ થયાં કે માઠાં તે આ ઠેકાણે જણાવવાનું નથી. એ દાખલાથી આટલું જાણવાનું છે કે લોકનાં મન એકાએક કેટલાં ચંચળ થઈ ગયાં હતાં. એવી ચંચળતા સર્વ વિષયમાં રહે તો પછી ગૂજરાતીઓનો ઉત્કર્ષ થવાને શી વાર છે? એ સદ્ગતી અંધાધુન્દીમાં પહેલા વર્ગના ગૃહસ્થોને ધન માન વિષયમાં મોટા ધોક્કો લાગ્યો છે, તોપણ તેઓ હજી પહેલીજ પંક્તિમાં છે. ખેડુતો ઘણા કમાયા છે ને તેઓ ઘણી સારી રીતિમાં છે. વચલા વર્ગમાંના કેટલાએક જે પોતાનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી ઘણું કમાવવા દોડ્યા હતા ને કેટલાએક

મોટાના આશ્રિતરૂપે રહેતા તેઓ દુર્દશામાં છે ખરા. એઓ પણ પાછા નોકરીઓ શોધી ઠેકાણે પડતા જાયછે.

જિહ્વાઓનાં કસ્યા ગામડાંમાં જે કે ભણતર ને સુધારાના વિચાર ઝાઝા ફેલાયા નથી તોપણ લાંના લોક* પૃચ્છક, વિચાર કરતા ને ધર્મના વિષયોઉપર બેદરકાર થવા માંડ્યા છે.

એ બીજી રૂપકના ઉપસંહારમાં જણાયછે કે લોકનાં મન સેંકડો વર્ષ જડ રહ્યાં હતાં તે આ વીશીમાં ચંચળ થવા લાગ્યાં છે—બ્રાહ્મણ ને બીજી નાતના લોક જે કે ધર્મવિષયમાં મળેલા નથી, તોપણ ભણવાની વાતમાં ને ઉદ્યોગમાં મળ્યા છે. ધર્મસંબંધી વિષયના વિચારમાં પણ બ્રાહ્મણ ને બીજી નાતના લોક એક વિચારના થશે એવું ખાતરીથી કહી શકાયછે.

૩. ત્રીજું રૂપક.

૧. વિદ્યાસંબંધી વિષયમાં ગૂજરાતીઓ સારીપેટ ભણીતા થશે—તેઓ વિદ્યાનંદના લહાવા લેશે ને તેઓના જોસસાઓ વધેથી તેઓ સંસારસંબંધી, ધર્મસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી સ્વતંત્ર વિચારો કરશે, પણ જેવા હાલ યુરોપિયન વિક્ષાનો છે તેવા તો તેઓ ચનારજ નથી, કારણ કે ભાષા નબળી છે ને સઘળા લોકોથી અંગ્રેજ ભણવાનું બનવાનું નહિ ને અંગ્રેજીમાં નાનાપ્રકારના

વિષયોના ગ્રંથો છે તે તેઓની જાણમાં આવનાર નહિજ—તેમ તે સઘળાનાં ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર પણ થવાનાં નહિ; વળી હિંદુસ્તાની, મરાઠી, ને બંગાળી એ ભાષાનાં પુસ્તકો પણ સઘળાથી જોવાવાનાં નહિ અને રાજદરબારી કામમાં ને વેપારમાં ઘણુંક અંગ્રેજી કામ રહ્યું તેથી લોકથી તે તે વિષયનો પૂરતો લાભ લેવાવાનો નહિ. ભાષાને પૂરતું ઉત્તેજન મળવાનું નહિ. ગૂજરાતી

* ચરોતરનાં સાહજણ ગામ—વસો, સોલંકા, નડિયાદ ને સાવલી (અડધી) ના પાટીદારો કુળવંતા કહેવાયછે. અગ્નિને ત્યાં બીજા પાટીદારો દીકરી હતા ને અગ્નિનાં જેઓ ત્યાંના પાટીદારોને દીકરી હતા તેઓને ત્યાં બીજા કણબીઓ દીકરી હતા ને અગ્નિ રીતે છતાં વર્ગમાંના ઘણાએક કુંવારા રહેતા; અગ્નિ કુળાભિમાનથી થતી ખરાબી સમારવાને એક વખત સરકાર પણ વચમાં પડી હતી, પણ કંઈ કૃષ્ણ થયું નહોતું. પણ આ દશ પંદર વર્ષમાં છતાં વર્ગવાળાએ બંદોબસ્ત કીધો કે આપણે ઉપલા વર્ગને ન દેવી. ઉપલા વર્ગે બંદોબસ્ત કીધો કે પહેલા વર્ગને ન દેવી ને અગ્નિ પહેલા વર્ગ મોટી લીડમાં આવ્યાછે—હવે થોડા વખતમાં અગ્નિ કુળાભિમાન બંધન જતું રહેશે.

અમરોલીની પાસે છાપરા ભાઠા ગામ છે ત્યાંના એક ભાટલા માણુનાનાભાઈએ દેશાઈનું કુળાભિમાન તોડ્યું છે—અગ્નિ સાટાંનો ચાલ કહાડ્યો છે. અગ્નિ છોકરો સારે ઠેકાણે પરણવાનો હતા ને ત્યાંથી તેને ઘણું મળવાનું હતું, તોપણ તેણે તેની દરકાર કર્યાવગર પોતાને ઘરથી સાટાંનો ચાલ કહાડ્યો—

છે ને અગ્નિ નીચલા વર્ગમાં જે ઘણા કુંવારા રહેતા તે સંસારી થયા છે...અગ્નિ બધું આ દશ પંદર વર્ષમાં.

† જે કે બ્રાહ્મણ હોડીલા હતા ને આજ પણ છે ને સુધારવાળાઓના સુબોધ નથી માનતા, તોપણ તેઓ પછવાડેથી બીજી નાતોની ચઢતી ભેઠ પસ્તાઈને પોતાના મમત મૂકશે. રે દેશકાળસ્થિતિ તેઓના મમત મૂકાવશે. બ્રાહ્મણમાં ખાવાપીવાની બંધી નથી—દેશસ્થ, કોકણસ્થ, કરાડા વગેરે સૌ એક પંક્તિએ ભોજન કરેછે. અને લિસુક પોતાની લિસુકી મૂકીને ચડસ્થ થઈ શકેછે. ગૂજરાતીઓમાં જે કે ઘણાએક નાતના બ્રાહ્મણ એકપંક્તિએ ભોજન કરેછે, તોપણ તે કેટલાએક સાથે નથી કરતા; નાગરો બીજી કોઈ નાતસાથે જમતા નથી ને વડનગરા તો વિસલનગરા ને સાંઠોદરા સાથે પણ જમતા નથી. વડનગરાની નાતમાં તો ચડસ્થ લિસુક પરંપરાના છે. શાં બંધન! સૌ વાણિયાઓ સાથે જમેછે, પણ શ્રાવક ભેડ કે કણબી ભેડે જમતા નથી! બ્રાહ્મણની ઘણી નાતમાં રોટીવહેવાર છે, તોપણ બિટીવહેવાર નથી ને તેમજ વાણિયાની નાતોમાં પણ છે.

પંડિતો જેઓ અંગ્રેજી ભણ્યા હશે તે તેમાંનું ને જેઓ હિંદી મરાઠી ભણુશે તે તેમાંનું થોડું થોડું ગુજરાતી ભાષ્યોને આપશે, ને એ પણ ક્યારે કે જ્યારે વિદ્વાનો સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાત ચલાવતા થશે ત્યારે. જોકે યૂરોપિયન પંડિતોના જેવા ગુજરાતી નહિ થાય તોપણ તેઓમાં સાધારણ વિદ્યા પ્રસારશે ને તેઓના સ્વતંત્રતા સંબંધી જોરસા વિવેકના ધરના ઘણા વધશે.

૨. ધરસંસારસંબંધી રીતભાત તથા સુંઘડતા વધશે. સ્ત્રીઓ ભણેલી થશે. ભૂત, જાદુ, ને રોશીશાસ્ત્રસંબંધી વહેમો જશે. બાળલગ્ન નહિ થાય ને પુનર્વિવાહની રૂઢી ચાલશે.

૩. દેશાટન સારીપેઠે થશે. વેપાર ધંધા વધશે. દેશમાં દોલત આવશે. મધ્યમ પંક્તિમાંથી ઘણાં જળ સ્વતંત્રપણે પોતાનો નિર્વાહ કરતા થશે.

૪. લોક કુલીનતા ને મૈત્રી સમજશે. ઐક્યતામાં લાભ જોશે. દેશાભિમાનના જોરસાઓથી ચક્રવ્યૂર થશે. વળી વિદ્યા ને ઉદ્યોગમાં ઘણાનું મન રોકાયાથી તેઓની અનીતિમાં ઘણો ઘટાડો થશે.

૫. (ધર્મસંબંધી ફેરફાર થશે તથા રાજકાળમાં લોક ચિત્ત લગાડશે.)

ધર્મધોષારે કામ ચાલેથી આટલું થવાનો સંભવ છે માટે એટલાને આપણો ઉદ્દેશ જાણી (કે ત્રીસ વર્ષમાં આટલું કરવું છે) તે અર્થે ઘટતા ઉપાય કામે લગાડવા જોઈએ.

પ્રથમ તો આ જોઈએ. આપણો ઉદ્દેશ પાર પડવામાં આપણામાં કંઈ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ છે કે નહિ તે જાણવું. પછી તેની કેળવણી જેવી, પછી એમાં જે નરસું હોય તે કહાડી નાંખવું, પછી સારી રીતે કેળવાઈ, સારી રીતે ક્વાચતમાં પગોટાઈ રણમાં પડવું અને પછી રણનાં દુઃખો વેઠતાં પરાક્રમ કરી ધારેલો હિલ્લો છતી લેવો.

વેપાર ધંધાની વાતમાં વાણિયાઓમાં જેવી સ્વાભાવિક બુદ્ધિ છે તેવી હિંદુસ્તાનના કોઈ લોકની નથી; બ્રાહ્મણોમાં વિદ્યાભ્યાસની સ્વાભાવિક છે; અને પાટીદાર તથા ભાટેલા ખેડુતનામાં પોતાનું કામ કરવાની બુદ્ધિ છે. વળી ગુજરાતી માત્ર બીજા લોક કરતાં વધારે કુમળા મનના છે એટલે તેના ઉપર અસર વહેલી થઈ શકે તેમ છે—અર્થાત્ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ ને મનની કોમળતા તો જેવી જોઈએ તેવી છે.

આજ કાલ આપણા લોકમાં વિદ્યારહિતત્વ અને થંડું લોહી એ સૌથી મોટી ખામી છે અને એથી કાયરપણું, યુશામત, તાબેદારી, બીકણપણું અને નામદારી એ

ખામીઓ છે. એ રોગ દૂર કરવાના ઓસડમાં વિદ્યા અને સારી સંગતિ એ જ છે; પણ વિદ્યા મળવાનાં સાધનમાં મુશ્કેલી પુસ્તકો તે જેવાં ને જેટલાં જોઈએ તેવાં ને તેટલાં નથી. તેમ પડોશમાં કોઈ રાજ્ય એવું નથી કે ત્યાંના લોકની રૂઢી સ્થિતિ જોઈ આપણે તેવી કરીએ. આપણે નસીબે સુધરેલા દેશોસંબંધી ગ્રંથ ને ન્યૂસપેપરો વાંચીને અને આપણા દેશમાં આવેલા સત્તાધારી લોકની સ્થિતિ જોઈને સારી સંગતવિધે વિચાર બાંધવાના છે. અર્થાત્ એ સાધન પણ નબળું છે. ત્યારે હવે સાધન શું છે કે જેથી તે ખામીઓ જાય ?

હરેક વિષય જાણવાની હોંસ અને હરેક વિષયસંબંધી વિચાર કરવાની ટેવ અને વિચાર કરતાં જે કંઈ ફાયદા કરવું જણાય તે મેળવવાને બિજાળતી આતુરતા સાથે ન થાકે તેવો કયો ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ એ રાખવાં જોઈએ. તેમ બાળલગ્નથી ને ગરીબાઈથી બચતા બુવાનોને સંસાર ચલાવવાની કાળજી પડેથી તેઓનામાંથી કોવત ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે તે પાછું આવવું જોઈએ. બાળલગ્ન બંધ કરવાં અને પૈસાની કાળજી ન રાખતાં ઉદ્યોગ બોળવામાં મથ્યાં કરવું ને તે મળેથી તેમાં મથ્યાં રહેવું અને લોકલાજનો ડર ન રાખી નાતના ધારાના ખર્ચ ન કરતાં કરકસરથી સ્વતંત્રપણે રહેવું એથી સુખનો વધારો થશે. વળી અંગ વાળવાને કસરત કરવાની ટેવ રાખવાથી શરીરમાં કોવત આવશે, લોહીમાં ગરમાવો વધશે અને તેથી મનના જોરસાઓ વધી બહાર પડશે. કેફ કરવાની ટેવથી લોહીમાં ખગાડો થાય છે ને હરકોઈ કામ કરવામાં ઝાઝીવાર જોરસો ટકતો નથી, માટે એથી દૂર રહી મલીઠા ખાવાની ને તેને મહેનતથી ખચાવવાની ટેવ રાખવી કે શરીરમાં લોહી વધે.

ઉપર જે સાધન ક્યાં તેથી મનના જોરસાઓનું જોર વધશે ને વિદ્યાથી ને સંસારના અનુભવથી તે ક્વાચતમાં કેળવાશે. જ્યારે જોર અને ક્વાચત જોરસાઓને મળશે ત્યારે એ પોતાની ધારણા પાર પાડવાને લડાઈનાં મેદાન કેમ નહિ શોધે ને ત્યાં જીતી દુઃખ દેતા વિચારો સાથે કેમ નહિ લડે? અને મથતાં મથતાં કોઈ દહાડો તે વહેમનો કોટ એકદમ કેમ નહિ તોડી પાડે? વહેમને ખસેડવામાં અને પછી બીજા વિચારનાં બીજાં સુખ ભોગવાય તેવું કરવામાં બીજા જોરસા એ રામબાણ સાધન છે.

એ બીજા જોરસામાં પહેલો સ્વતંત્રતાનો છે. ઉદ્યોગથી પોતાનો નિર્વાહ કરવો. પછી જેવી રીતે થાય

તેવી રીતે અને એનેવિષે આમ સમજવું કે, ગરીબ તો ગરીબ પણ પોતાની મહેનતનું રજું ખાઈએ છીએ. કોઈની મહેનતનું રજું ખાતા નથી ને કોઈના ઓશિયાળા નથી. હરેક કામ કરતાં લોકમાં આમ કહેવાશે એનો ખ્યાલ તો ખિલકુલ મૂકી દઇને પોતાનો અનુભવ જે કહે તેજ કરવું; પછી તેમાં દુઃખ થાઓ કે સુખ થાઓ અને એનેવિષે આમ સમજવું કે જેનું કામ તે તેજ કરે. એકના કામસંબંધી બીજા શું પૂરે-પૂરું જાણવાનો છે? સ્વતંત્ર વિચારથી એક તો ઠગાવાની ધારતી નહિ, બીજું કે લોકની ઘણી ઘણી તરેહની સલાહથી મનમાં મૂચાવાનું નહિ ને કોઈએ કંઈ આશા આપવાનું અને સહાય કરવાનું કહ્યું તો તેને માટે તેના પરાધીનપણામાં રૂડી જોગવાઈ ગુમાવાની નહિ; વળી લોકના વિચાર ઉપર આધાર રાખી કરેલાં કામનાં છેવટમાં હાનિ થઈ તે વેળા પરતાવાનું નહિ, મૂર્ખ લોક તો આમ પણ વગાડે ને તેમ પણ વગાડે માટે એના યોગવાને શું માન આપવું? જગત્માં બધેજ કોઈ કામમાં યશ મળે છે ને કોઈ કામમાં અપયશ મળે છે; સુખ મળે છે ને દુઃખ મળે છે; તેમ, અગર આપણાં કામમાં અપયશ મળ્યો ને આપણને દુઃખ થયું તો તેમાં પણ શું? યશ ને સુખ મળ્યાં હતા ત્યારે આપણી છાતી કેવી ફૂલાત કે આપણે કોઈની સહાયતા વિના આપણી પોતાનીજ સુધ્ધિથી કામ પાર પાડ્યું! તેમ આ અવળા પાસા પડ્યા તો તેનાં પણ ફળ ભોગવવાં. આપણાં કામમાં સુખ દુઃખ ભોગવનારા આપણે છીએ, લોક નથી. પરવશ રહેવાથી સુધ્ધિનો ઘંટાડો, કાર્યની હાનિ (સંધી જતી રહે) અને સફાતું દુઃખ થાય છે. રાજ્યમાંની સુલેહને આંચ ન આવે તેવી રીતે એકેક જાણે પોતાના વિચારને તથા કર્મને સ્વતંત્ર રાખવાં કે જેથી પાછી રાજ્યમાંની સુલેહ વધારે હીપી રહે.

બીજાં જોરસો અભિમાનનો છે. માણસો આકારમાં સરખા છે, મૂળ લાગણીઓમાં સરખા છે, વિલાસંગતિ ને યોગ જુદાં જુદાં મળેથી તે જુદી જુદી રીતે ઘડાય છે, તોપણ કેટલાએક કુદ્રતી હક સર્વ માણસના સરખાજ છે ને એકેક માણસના પોતાનાજ છે. આ માફે છે, આ મં કીધું છે એ જોરસો સૌ માણસને જન્મથીજ છે ને કદી નવ્ય તેવા નથી. વળી એથી તો સૌ માણસ સુખનેમાટે ઉદ્યમ રાખે છે ને પોતાનાં કામની ઘટતી વ્યવસ્થા કરે છે. તેઓ પોતાની આસપાસના જનની સાથે સરસાઈ રાખે છે ને એઓનાં કામનાઉપર નિધા રાખી તેમાંથી પોતાનો લાભ જોય છે ને પોતે

કેટલે દરજે તેઓથી ચડતા ઉતરતા છે તેના વિચારથી શિક્ષા મેળવે છે.

ત્રીજાં જોરસો દેશાભિમાનનો—એટલે એકેક જાણના દેશપ્રત્યે અભિમાનનું સ્નેહાકર્ષણ એકરૂપ થઈ રહેવું તેસંબંધી છે. એ જોરસો સૌથી જાણ છે. એથી દેશી જનની સ્વતંત્રતા વધે છે. તેજ દેશ, તેજ હવાપાણી, તેજ ભાષા, તેજ ધર્મ ને તેજ રીતભાતમાં ઉછરેલા જે જન તેઓનું સુખ ધણું કરીને સરખુંજ હોય છે. એકેક જાણનાં સુખથી સૌ દેશી જનનું સામાન્યસુખ કહેવાય છે ને એ સામાન્યસુખમાં એકેકનું સુખ આવી નય છે; વળી એકેકનું સુખ પોતાનાં ભાંડુનાં સુખઉપર આધાર રાખે છે માટે, મારાં સૌ ભાંડુઓનું સાફ થાય (પછી તેમાં માફે થશેજ અથવા માફે ન થયું ને બલકે માફે નરશું થયું તોપણ શું) એ જોરસો—એ મોટા મનનો મોટો જોરસો દરેકની અંદર થયો દુર્લભ છે. સૌને સાફે તો આપણે સાફે, સૌની ખરાબી તો આપણી ખરાબી એ વિચાર કરવાથી ને એ વિચારને અનુસરી ઉદ્યોગ કરવાથી, સર્વ દેશી જનને તનમન ને ધનની તરફના જાહુ બહુ લાભ થાય છે. દેશાભિમાનથી દેશી જનનું ઐક્ય થાય છે. ઐક્યથી બળ વધે છે, બળથી પરદેશી શત્રુનો પરાભવ થયેથી યશ મળે છે અને દેશમાં ઉદ્યમ વધે સુખનાં સાહિત્યોમાં વધારો થાય છે. ધર્મસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી વિષય મોટા ઉત્પાત કરનારા છે માટે તે બેથી સુખમાં ઘટાડો ન થાય તેવું કરનાર દેશાભિમાન છે. દેશાભિમાનથી ઘણાક દેશોએ મોટાં નામ મેળવ્યાં છે, તેમ આપણો દેશ પણ તન, મન, ધન, બળમાં રૂંડો કહેવાશે—શરીરબળ, વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય, સુધર રીતભાત, ધર્મનીતિ, વિચાર અને રાજ્યનીતિ એ સર્વ વિષયમાં તે બંધુ નામ મેળવશે અને આપણે જ્યાં સુખ ભોગવીશું. અર્થાત્ આપણા લોક જે પોતપોતાના જીવન ઉદ્યમથી સંતોષ માની બેસી રહ્યા છે ને ભાંડુ-ઓસંબંધી કંઈજ વિચાર કરતા નથી (પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધે છે, જે ઘણીવાર ભાંડુઓનું બુંદું ધસી સાધે છે) તેઓને આ વિચારનું જોઈએ કે પેટ તો કાગડાં ફેતરા પણ ભરે છે માટે સંતોષ ન રહેતાં મોટા ઉદ્યોગથી મોટું નામ ને પછી મોટું સુખ મેળવવું જોઈએ કે જેથી આત્રિતોઉપર પરોપકાર થાય,—વળી વિચારનું જોઈએ કે સંપ ધરથી કામમાં યશ ન મળતાં બેની લડાઈમાં ત્રીજાનું ફાવે છે માટે એ રીતે સુખ ખોવાના કરતાં થોડીવાર દુઃખ સહન કરી સમાધાનીથી ઐક્યતામાં રહેવું. એથી ખરા ને બિચા સુખમાં વધારો થયાં કરે છે.

પણ એ સંધ્યું હું કોને કહું? ચંડા લોહીના, વિધાવિનાના, હડીલા, ખુશામતિયા, ખીંકણ, મંદોઈવિનાના, કાચર ગુજરાતીઓને? હા. તેઓમાં ખેવકક કરવાને ને તેઓને ગુસ્સે કરવાને? તેઓનું ભકું કરવાને કે ભુંડું કરવાને તે તેની મેળેજ વહેલું મોઢું જણાશે એટલે મારે કહેવાની જરૂર નથી. મને જે સૂઝે તે હું લોકને કહું. ચંડા જણ પણ સમજશે કે ગમે તેવી ઘેલાઈ કરે, પણ મારામાં દેશી જનની દાઝ છે ને એ દાઝના લખાણ ઉપર જે તેઓ વિચાર કરશે તો મને ખાતરી છે ને તેથી આશા છે કે મારા ગુજરાતી ભાઈઓની ચડતી થોડાં વર્ષમાં થશે. હું નહોતો જણતો કે સેકડો વર્ષના સહવાસે જડ થઈ રહેલાં મન દૂંટી મુદતમાં આટલાં ચંચળ થશે! હું નજરે જોઉં કે તે ચંચળ થયાં છે—લોકોમાં નવી નવી વાત જણવાની તથા વિધાના લાલ લેવાની હોંસ વધતી જાય છે ને વિચાર કરવાની ટેવ પડતી જાય છે. રે કેટલાં એક ભણેલ ને કેટલાં એક અભણેલ પણ સમજ ચૂક્યા છે કે આ રીતે દેશનો સુધારો થશે. એ સૌ જોતાં ૩૦ વર્ષનું ભાવી કહેવાની મારી હિમત ચાલી છે.

કેટલાં એક લોક સમજે છે કે આ જોડું છે ને તે ખરૂં છે, આ કાયદો કરે તેવું ને પેલું ગેરકાયદો કરે તેવું છે, તો પણ તેઓથી સાચી ને કાયદો કરે તેવી વાતનો ભાગવટો થઈ શકતો નથી, પોતાને દુઃખ થાય છે, પોતાના ભાંડુને દુઃખ થાય છે એમ તેઓ સમજે છે, જે કે તે દુઃખમાંથી નીકળવાને ઇચ્છે છે તો પણ તેઓ લોકલાજથી અને સાહસ કરવાથી દુઃખ વેઠવું પડશે એ ખ્યાલથી ડરી જઈ દુઃખમાં ને દુઃખમાં રીળાયાં કરે છે, તથા સંતાપ માને છે. તેઓ કહે છે કે વિધા વધશે ને ધણજણ એક વિચારનો થશે લાંસૂધી સુધારો થવાનો નથી—વખતનું કામ વખતે કર્યું જશે.

ધરડાઓને તો હું મારા લેખામાં લેતો જ નથી. તેઓનાં મન કળજીવ આંચે છે એ વિચારથી ચંડાં પડી ગયાં છે; પણ લાગણી પૂરી સમી નથી તેથી તેઓ હડીલાઈ કરે છે. પણ તે હડીલાઈનો ચળકાટ ગુલ થતા દીવાના રહી રહી ચળકતા ભાગરાના જેવો છે તે તેઓના આગ્રહ કેટલીના રાંટિયાની પેઠે લયરૂતા થઈ ગયા છે. મારે જે કહેવાનું છે તે હાલના જીવવાની આગેને ને નવી પ્રજાને. લાઘવો, હિંદુરાજ્યની સમાપ્તિની સાથે ગુજરાતમાંથી સૌર્ય ગયું છે ને હિંદુરાજ્યમાં પણ કાત્રી રજપૂત સિવાય ખીલ વર્ગોમાં સૌર્ય નહોતું—માત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણો ને વિદ્વાન જૈનમાં ધર્મસંબંધી યુદ્ધ ચાલ્યું. મુસલમાની રાજ્યમાં ગુજરાતનાં જૂજ રાજસો-

એ ને થોડાં વર્ષે ઉપર કાઠિયાવાડનાં જૂજ નાગરો તથા જૂજ વાણિયા એઓએ જેવાં તેવાં સૌર્ય ખતાવ્યાં છે, પણ ગુજરાતી લોકમાં ખાંચ દરા માણસ તે શા હિસાબમાં! અંગ્રેજ સરકારનાં લશ્કરમાં અથવા દેશી રાજ્યનાં સૈન્યમાં ગુજરાતીઓ* છે એવું મારી તો જણમાં નથી. સૌર્ય સદ્ગુણવિના દેશનો ઉત્કર્ષ થતો નથી, સૌર્ય સદ્ગુણથી સ્વતંત્રતાનો ને દેશાભિમાનનો જોરસો પ્રકાશી રહે છે, માટે સૌર્ય ગુજરાતમાં આવવું જોઈએ, પણ જોગવાઈથી તાલીમ નથી લારે તે કેમ આવે? સૌર્યમાં મોટા ભાગ જોરસાનો છે ને થોડો ભાગ શરીરખળનો છે, માટે જોરસાને કેળવવાને તો હાલ જૂજ વિચાર ને નવા વિચાર વચ્ચે જે યુદ્ધ ચાલે છે ને જે કંઈ નાનુંસૂતું નથી, તેમાં મચવું જોઈએ અને શરીરખળને માટે હોંસીલાઓએ અંગ્રેજ સરકારનાં અથવા દેશી સેનમાં નોકરી કરવી જોઈએ. ને સઘળાઓએ જ બદનની કસરત કરવી જોઈએ. હાલમાં બ્રાહ્મણ અને ખીજ નાતોનું સઘળી વાતોમાં ઐક્ય થવું જાય છે ને સૌની નજર દેશસુધારા તરફ છે, માટે એ ઐક્યથી વહેમસુધારાની લડાઈમાં જેમ જેમ ફતેહ મળતી જશે તેમ તેમ સૌર્યસદ્ગુણની શી લહે જત છે તે સમજવામાં આવતી જશે. પછી વળી કોઈ દહારો એ સદ્ગુણની મસ્તી ગુજરાતમાં ધૂમી રહેશે ને સારે મોટા લાલ થશે—સઘળા જિંચું સુખ ભોગવશે. ચંડા લોહીનું સુખ જે આપણે ભોગવ્યું છે તથા ભોગવીએ છીએ ને ગરમ લોહીનું સુખ જે ભોગવીશું તે ખેનો ફેર સારે સમજશે અને પછી આપણે આપણાં ગરમ લોહીનાં સુખમાં વધારો કરવો જરૂરી રાખ્યાં કરીશું!

સૌર્યવિના માણસપણું રહેવું નથી, સૌર્યવિના આપણે રાજ્ય, ધર્મ, રહીના અધમ દાસ છીએ. પાતરના કેટલાં એક તળલથી ઘણા સુખી છે ને કુલીન ગૃહસ્થો પણ સુખી છે, પરંતુ ગૃહસ્થ તે ગૃહસ્થ ને પેલા તે પેલા. સૌર્યથી કુલીનતા ને સૌંદર્ય આવે છે. આપણે જિંચા છીએ તેથી આપણામાં જિંચું સૌર્ય આવશે ને જિંચું સૌર્ય આનંદ એટલે જિંચા ચશ ને પછી જિંચું સુખ પ્રાપ્ત થશે—અર્થાત્ દેશાભિમાન થકી ઉત્પન્ન થયેલાં

* એ લખ્યા પછી પછવાડેથી માલુમ પડ્યું છે કે સરતના કેટલાં એક દેશાભિમાન અંગ્રેજ લશ્કરમાં ચાકરી કરી છે તથા સરતનાની પાચરી લગણ પણ કેટલાં એક ચડ્યા છે ને હજ પણ કેટલાં એક જણ લશ્કરમાં છે. રે જોરસા દેશાભિમાનમાં છે તેટલા જોરસા કુળ પુર્યો લશ્કરમાં હોત તો તેઓ કેવા ખબાર દીપી નીકળત ને લોકની ઉપર કેટલી અંસર કરત!

પ્રેમ (ઐક્ય) અને શૌર્ય એ બેનો દેશીઓમાં દહાડે દહાડે વધારે થવો જોઈએ.

જેઓ સુધારાનાં સુખથી અને એ સુખના રસ્તામાં જે જે હરકતો આવી પડેછે તેથી અન્યથા છે તેઓને દોષ ખોલાતો નથી, પણ જેઓ સમજેછે ને હરકતો દૂર કરતા નથી તેઓને માથે કાયરપણાનો અને દેશસુધારાનાં કામમાં આજસ રાખ્યાનો મોટા દોષ છે. ભાઈઓ, વિદ્યા ને સંગતિથી ધણાનામાં વિવેક આવેછે, પણ જાંચા જોરસા તો થોડાઓનામાંજ આવેછે. પાવૈને પાનો ન ચડે. જેઓ સમજ્યા છતાં હરકતો દૂર કરવાનો ખંતથી ઉદ્યોગ નથી કરતા એવાઓને હું પાવૈ સમજું છું. ખીન્નઓને તૈયાર થતાં વાર છે એટલામાં સમજીઓએ પોતાના દેશીઓ તરફ ફરજ સમજી અથવા મોટું નામ થશે એમ સમજી હોંસરાખી જોરસાઓને શિક્ષક કરી મેદાનમાં પડવાનો લાગ જોવો જોઈએ.

મેદાન પડેથી આપણે એકલા પડી નહીં, પછી આપણને સૌ આંગળી કરશે, આપણને સંસારસંબંધી મોટી અડચણો પડશે એવા એવા ખ્યાલથી ભૂતા વિચારને માન આપ્યાં કરવું એ તો ખોયલા ગંડુ લોકના ગુલામ થવા બરાબર છે. કેટલાએક તો પોતાના કાયરપણાની પરાકાષ્ઠા બતાવેછે—કે સ્ત્રીઓ લણેલી થશે સારેજ સુધારો વહેલો થશે. પ્રથમ સ્ત્રીઓ વડેજ જાતે મોટા સુધારા થયા એવું કોઈ ઇતિહાસમાં નથી. હા, સ્ત્રીઓવડે ધરસંસારસંબંધી, રીતભાતસંબંધી ને બાળકને કેળવવાસંબંધી સુધારા થાયછે, પણ પ્રથમ કરવાનાં સાહસિક કામમાં તેઓ શું કરી શકે? વાડ, ખીન્ન હિંદુઓની સ્ત્રી કરતાં આપણા ગૂંજરાતીઓની સ્ત્રી ઘણે દરજે આજ પણ જાંચે છે—તેઓને પોતાને ઉદ્દેશ પહોંચવામાં કેળવણીનીજ વાર છે. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ઘણો ચંચળ છે ને નવી નવી વસ્તુ ઉપર તેઓનું મન દોડેછે—નવો ધાટ, નવું લૂગડું જોયું કે તેવું પોતાને કરવાને તે ઘરમાં સારી પેઠે મથેછે એવો આપણી સ્ત્રીઓનો ચંચળ સ્વભાવ છે. તેઓને બહાર પડતાં ને નવા વિચાર જોતાં તેઓને વધારે છૂટ મળે તેવું છે તે સ્વીકારતાં શી વાર છે? પણ આજકાલ પુરૂષ તે સ્ત્રી છે. પુરૂષ શૌર્યનાં કામ કરવાને અને પોતાનાં પુરૂષાતન જેખાડવાને જન્મેથી છે, તેઓથી પોતાનું કામ બજવું નથી. લણીને પુરૂષાતન નથી બતાવતા તે પુરૂષ અલણ રાખી લોકને પોતાનાં અંગબળથી પુરૂષાતન બતાવેછે તેના કરતાં પણ હીણા ઠરેછે; પુરૂષપણું તો ક્યારે કે રણના જખમો લે સારે—જેમ વધારે ધાયલ થાય તેમ તેની વધારે કીર્તિ છે તે દોરને પણ તડકા

લાગેછે સારે તે શીખામાં જાયછે—રે જનવરો પણ પોતાને સુખ મેળવવાને મથેછે તો શું તેનાથી આપણે જઈ? જેઓ સમજેછે તેઓએ તો માથાં ફેરવી રણના તડકા ખાવા ને ખીન્નઓને બતાવવું કે અમે આ ખાઈએ છીએ તેમ તમે ખાજો, એટલે થોડા કાળમાં આપણાં છાકરાં રે આપણે પોતે પણ ભૂતા વિચારનાં બંધન તોડી જીવું સુખ ભોગવીશું.—અફસોસ છે કે સુધારાના ઉપદેશકો બહાર પડી જીવું સુખ ભોગવતા ને જેઓ ખીન્નઓનામાં દેશાભિમાન જગાવતા તેઓએ, કુળને, જાતને, વિદ્યાને અને પોતાના કરેલા ઉપદેશને ડાઘ લગાડ્યો છે! એવું એવું જોવામાં આવે સારે કેમ સુધારો થાય? લણેલા લોક નોકરીને માટે ખુશામત કરે ને માંહોમાંહે કુસંપ રાખે સારે કેમ અને? ફલાણો કરે તો હું કરું, સૌની પાછળ આપણે, એ વિચાર પોતાની કમ અકલના અથવા તાબેદારીના અથવા નામદાઈના છે. “આપસમાન બળ નહિ,” “પારખી આંશ સદા નિરાશ,” “પાંચ વર્ધનો ધરધણી ને સો વર્ધનો સૂતાર,” એ કહેવતો ખોટી નથી. એ કહેવતોમાં સ્વતંત્રતા અને સ્વાત્મનિષ્ઠાનો ભાસ થાયછે. માફ કામ હું વધારે સમજું છું, લીખારી રહીશ પણ ગુલામગીરી નહિ કરું, એ વિચાર ગૂંજરાતીઓનાં મનમાં રમતા રહેશે સારે જોરસાઓએ વધવા માંડવું એમ જણાશે.

ઉલ્લું ઉપસંહારરૂપે કેટલુંક નીચેપ્રમાણે બોલી આ વિષય બંધ કરું છું. ભાઈઓ, જેમ ઇંગ્લાંડના તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોક હાલ ધણાંએક જાંચાં સુખ ભોગવેછે તેવાં સુખ ભોગવવા તરફ તમારી નજર થવા માંડી છે; પણ પ્રથમ મારે પૂછવું જોઈએ કે તમારે પોતાને કે તમારે ને તમારાં છાકરાંઓએ? તમારે પોતાને તો એ સુખ ફલીલ છે, તોપણ તેને અર્થે હોંસ ઉઘમનું સુખ તમને છે ખરું. તમારાં છાકરાંઓને તો તે લડાવો પૂરેપૂરો છે. પણ એમજ કહેશો કે જ્યારે આપણને તે સુખ હમણા મળવાનું નથી સારે છાકરાંઓને માટે આપણે શું કરવા ઉઘમ કરવો જોઈએ? પણ એ બોલવું નથી પણ લવવું છે. સૌને પોતાનાં સુખકરતાં પોતાનાં છાકરાંનાં સુખની વધારે કાળજી હોયછે—માળાપ છાકરાંનાં સુખને માટે પોતે દુઃખ પામેછે. જે માળાપ પોતાનાં છાકરાંનું હિત નથી ઈચ્છતાં તે માળાપ પશુ-પક્ષાદિ પ્રાણીથી પણ હલકાં ઠરેછે. એ પ્રાણીઓમાં માળાપની પોતાનાં બચ્ચાંઉપર સંભાળ, એઓ પોતાની મેળે તે લેતાં થાયછે સ્વાંસૂધી હોયછે. મનુષ્યમાં તેથી વધારે હોવું જોઈએ અને છે કે છાકરાં મોટાં થયાં પછી પણ તેઓને માટે ન્યાંસૂધી રક્તિ હોયછે સ્વાંસૂધી

આપ રજે છે ને મા તેનાં સુખની કાળજી રાખી તેનું શુભ ઈચ્છ્યાં કરે છે. જેઓ કોઈ રીતનો વિચાર કર્યા વિના અથવા અજ્ઞાનમણમાં નસીબમાં હશે તે યશે એમ બોલે છે તેઓથી પણ પોતાને માટે અને પોતાનાં છોકરાંને માટે સહજ ઉદ્યોગ થયાં નથી. છોકરાંનું હિત ધ્યાનમાં અને તે અર્થે ઉદ્યમ કરવા એ સ્વાભાવિક છે. આપણામાં તો વળી એટલી ઘેલી દાઝ છે કે રજેને છોકરો પરપૂર્યાવિના રહી નથી માટે માઓપ પોતાનાં છવતાં છોકરાને પરણેલાં ને તેને છોકરાં થયેલાં લેવાને ઇચ્છે છે. માઓપનો છવ નતો હોય છે ને છોકરાનો બચતો હોય છે તો તેવે પ્રસંગે માઓપ મરવું ઇચ્છે કરે છે. ત્યારે હવે જે કામમાં તમને પણ ઉદ્યમ-સુખ ને યશસુખ મળે અને છોકરાંઓ પણ સુખી થાય તે કામ શાસ્ત્ર ન કરવું? એકેક જણ પોતાના ને પોતાનાં છોકરાંના સુખને અર્થે ઉદ્યમ કરે છે ને છોકરાંને માટે વારસા મૂકી નથી. પણ જ્યાં એકેકના ઉદ્યમ પરસ્પરનું અતહિત ઇચ્છી થાય છે ત્યાં કોઈનો ઉદ્યમ પાર પડતો નથી ને જ્યાં એકેકના ઉદ્યમ પરસ્પર મળતાં રહી થાય છે ત્યાં સૌનો ઉદ્યમ પાર પડે છે. વળી, દુર્લભ કામ તો ઘણા જણના ઐચ્છ્યથી થાય છે, માટે સૌ જે સંઘળા દેશી જન તેઓના ઉદ્યોગ સીતું સુખ જે સંઘળા દેશી જનનું સુખ તેને અર્થે થાય છે; અર્થાત્ વર્તમાન ને ભવિષ્યમાં પોતાના દેશીજનનું સુખ ઇચ્છવું ને તે અર્થે ઉદ્યોગ કરવા અને તેનાં કૃષ્ણ જે તન-મન ધન બળ તે આપણે આપણાં છોકરાંઓને માટે વારસામાં મૂકી જવાં લેઈએ. એઓ તેમાં વધારો કરી પોતાનાં છોકરાંને માટે મૂકી જશે ને તેથી દેશનો ઉત્કર્ષ થશે. છોકરાંનાં છોકરાં ને તેનાં છોકરાં સુખ ભોગવે તેમાં આપણે સુખ શું? એ વિચાર ખોટો છે. આપણને તો હોંસ ભરી ઉદ્યમથી જેવું સુખ થવાનું છે તેવું સંતતિને પણ નથી થવાનું. આશ્વતાં મળેલાં સુખ કરતાં હોંસથી ઉદ્યમ કરવાનાં સુખ વધારે બિચાં છે. માત્ર પોતાનું સુખ ઇચ્છવું એ એકલપેટાપણું છે, પણ પોતાનાં છોકરાંનું, પોતાનાં ભાંડુનું, પોતાનાં ભાંડુનાં છોકરાંનું સુખ ઈચ્છી તે અર્થે ઉદ્યોગ કરવા એ ખરેખર મોટાં મનનાં પરાર્થ-પરમાર્થનાં કામ છે. જેઓ રણમાં મરે છે તેઓ સ્વર્ગમાં નથી જાય એવું કંઈમાં લખ્યું છે. તે ઉપર લખેલા પરમાર્થને માટે લેલાં પોતાના પ્રાણ આપે છે તે ઉપરથી લખ્યું છે. પોતાના દેશના ઉત્કર્ષને માટે સૌએ પોતપોતાની તરફથી પોતાના શ્રમ નેમ ફાળે તેમ મોટા મનથી બહાર પાડવા લેઈએ એવું ઉપર કહ્યું. હવે આપણે તેને અર્થે ઉદ્યોગ કર-

વામાં પ્રથમ તો વહેન રાત્રીના કામ કરીને કેટલાંક બંધન તોડવાનાં છે.

જે જે માણસ મોટાં મોટાં કામ કરવાનું મારે લે છે તેણે તેણે બહુ બહુ દુઃખ વેઠવાનું લેઈએ. જેને લોક દુઃખ કહે છે તે તેઓને હોંસ ઉદ્યમસુખનો લલાચો છે. દુઃખની પછવાટે સુખ. થોડા જણનાં દુઃખ પામવાથી ઘણાને સુખ થાય ત્યારે આગલાએ દુઃખ સહી પોતાનાં નામ કાં ન અમર કરવાં? ખરે જે માણસોએ ઘણું દુઃખ વેઠ્યું છે તેઓને માણસજાતને સુખોધ આપનારા થયા છે. ગ્રીસ દેશનો તરવણીનો સોફીસ રાતદહારો કામ કામ ખરા જ્ઞાનનો બોધ કરતો હતો, ને રાજમં-ડળીની સામા પણ સાચી વાતને સાદું હિમતથી બોલતો હતો. તેને અદાવતિયાઓએ તેના ઉપર ખોટાં આળ ચલાવીને સરકારપાસે મોતની સજા કરાવી હતી ને તે બિચારાને જેર પીવું પડ્યું હતું! ઈટાલી દેશનો ગાલિલીયો વિદ્વાન જેણે દૂરદર્શક ચંદ્ર સુધાર્યો, સૂર્યમંદર્શક ચંદ્ર બનાવ્યો, જુહસ્પતિના ઉપગ્રહો શોધી કહાડ્યા તેણે સૂર્ય નથી કરતો પણ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એ મત ચલાવ્યું; તે ઉપરથી ધર્મીચાર્ય તેને સખત કેદખાનામાં નાખ્યો હતો. ફ્રાન્સના પ્રખ્યાત વાલ્ટરે પોતાના દેશમાં નહિ તેવું એક પુસ્તક છપાવ્યું, જેમાં રાજ્યને ઘોઠો પહોંચે તેવું કંઈ જ નહોતું, તોપણ તેને રાજ્યએ કેદમાં નાખ્યો હતો. ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડમાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મના બે મત કાયલિક ને પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચે જ્યારે મારામારી ચાલતી હતી ને રાજ્યો પાછલાને દેહાંત દંડ કરતા તે વખત પણ કેટલાએક પુરોધાએ ને સ્ત્રીઓએ પોતાનાં મત મૂક્યાં નથી-સ્ત્રીઓએ બળી મરવું ને પીપમાંના ખીલાથી બોકાવું કબૂલ કર્યું હતું-બલિહારી! દેશસુધારા તે એમ થાય છે! તુજસીદાસને સાહજહાંને કેદ થયો હતો, નરસિંહમહેતાને તેના નાતીલાએ દમ-વામાં કાંઈ બાકી મૂકી નથી અને કેટલાક ગોંસાઈજીઓને ને સ્વામીનારાયણને પોતાનાં મનપ્રસારતાં થોડું દુઃખ નથી વેઠવું પડ્યું!

સાચાં મતને માટે-જે સાચાં મતથી દેશને લાભ થાય છે તે મતના પ્રસારને માટે આપણે કેમ બહાર ન પડવું? રાજ્યો ને સૈન્યના ચોદા પોતાનાં પૈદાં છોકરાં માલમિકલ્લ મૂકી રણમાં નથી જાય ને ત્યાં તેઓને મરવાનો ને રાજ્યમાં તેઓનાં વહાલાં પ્રાણીઓનો ને વહાલી વસ્તુઓનો રક્ષા જવાનો સંસ્કાર હોય છે; માટે શું તેઓ લડવા નથી જાય? પડવા-ટકી આપણને ને આપણાં છોકરાંઓને દુઃખ વેઠવું પડશે એ કાવર વિચારથી શું આપણે આપણી ફ-

રજ ન બનવવી? સમય અનુકૂળ છે-ધણા જાણુ આપણા વિચારના-છે-ધણા જાણુ આપણા વિચારના થશે-આપણો દાખલો જોઈ ધણા જાણુ આપણા સાથી થશે એમ આશા રાખવાને આપણી પાસે કારણો છે, અને તે છતાં આપણને દુઃખ પડશે એમ કહેવું! ને અગર દુઃખ પડ્યું તોપણ શું? પહેલ કરી દુઃખ પામે છે ને દુઃખ પામવા છતાં પણ પોતાના ટેક મૂકતા નથી તેની જ કીર્તિ જગતમાં છે ને તે જ ખરા જનહિતેષ્ટ છે. હવે તો સઘળી પાસથી હિંદુ પ્રજાનું ઐક્ય થવા માંડ્યું છે. રાજ્ય અનુકૂળ છે, છાપખાનાં સહાયમાં છે, લોકનું વલણ આપણા વિચાર તરફ છે; એવા અનુકૂળ કાળમાં શૂર વીરો બહાર ન પડે ને વખતનો વાંક કહાડે એ તો નવાઈ જેવું છે.

ગ્રીસ દેશનો ઉત્કર્ષ બસે વર્ષમાં થયો તેનાં કારણોમાં મોટું આ છે કે ત્યાં સ્વતંત્રતા હતી. પોતપોતાના સ્વતંત્ર ઉદ્યોગથી અને દેશાભિમાનના ઐક્યથી ગ્રીક લોકોએ જે દૂંધી મુદતમાં નામ મેળવ્યું છે તે જગતને પ્રલય થશે ત્યારે જ જશે! હાલ ગૂજરાતમાં જેટલો વેપાર ચાલે છે તેટલો પૂર્વે ગ્રીસમાં નહોતો ચાલતો; ગૂજરાતની જમીન જેટલી રસાળ છે તેટલી ગ્રીસની રસાળ નહોતી. પણ શૌર્ય, વિદ્યા ને દેશાભિમાનનો જ્વરો એ જોવાં ગ્રીસમાં હતાં તેમાંનો લેશ ગૂજરાતમાં નથી. એ જ ત્રણ વાનાંથી સર્વ દેશોનો ઉત્કર્ષ થયો છે ને એથી જ આપણો થવાનો છે. એ ત્રણ વાતની કેળવણીને માટે,—

૧. દેશાટન થવાં જોઈએ, જેથી ઘણું ઘણું જોવામાં આવેથી આપણી લાગણીઓ ઉશ્કેરાય ને સાહસિક કામ કરવાના જ્વરો વધે.

૨. કેટલાએકે નૌકાશાસ્ત્રમાં સારી માહિતી મેળવવી જોઈએ. એ વિષય ઉપર હિંદુઓનું પ્રથમથી જ ધ્યાન નથી. શાસ્ત્ર ભણીને વહાણ ચલાવતાં જાણું અને સમુદ્રમાં વહાણો ઉપરથી લડાઈ કેમ થાય છે તે જોવું ને તેવું આવડવું એ આપણા દેશને બહુ લાભકારી છે. ગૂજરાતમાં કચ્છી, ખંભાતી ને રાંદેરી ખલાશીઓ છે, પણ તેઓ નૌકાશાસ્ત્ર જાણતા નથી. જાતી નાતના પુરુષોએ વહાણ ખેડવાનો ઉદ્યમ શોધવો જરૂરનો છે-પણ નિતિબંધ ને વટલાવવાની ધાસ્તી અને દોરડાં ખેંચવાનો ધંધો નીચો છે એ ઘેલી સમજ અને બીકણપણું આપણને નડે છે. પણ ખરેખર ન્યાંસૂધી વિદ્યાના લાભથી સાહસિકપણું ને નૌકાયુદ્ધની રીત જાણવામાં આવી નથી ત્યાંસૂધી દેશનો ઉત્કર્ષ મનમાન્યો થવાનો નથી. રે ઇંગ્લાંડ જે મોટું બળવાન ગ-

ણાય છે તે આટલા જ માટે કે ત્યાં ખલાશીઓ નૌકાયુદ્ધમાં બીજા બળવા દેશના ખલાશીઓ કરતાં સૌથી વધારે હોશિયાર છે. આપણા દેશીઓ જમીન ઉપર લડવામાં એક તોપખાનાની બાબત સિવાય બીજી બધી બાબતમાં જોવા જોઈએ તેવો છે, પણ વહાણવડે લડવાને તો તેઓને નવા પાઠ લાણવાના છે.

૩. જાહેર ભાષણો થવાં જોઈએ કે જેથી લોકમાં હો હો થાય ને વિષય સારીપેઠે ચર્ચાય. ચોપડીઓ તો વંચાય ત્યારે વાંચનારાઓના ઉપર અસર કરે, પણ ભાષણોથી અને ગ્રંથ કરનારાઓ પોતાના ગ્રંથ પોતે જ જાહેરમાં ઠામ ઠામ વાંચી સંભળાવે તેથી લોકમાં મન ઉપર ઘણી જ અસર થાય. આથી નિયત લોકોએ સાલેમીસ ટાપુ ખોયા પછી નિરાશ થઈને આવો કાચો ક્યો હતો કે શત્રુની પાસેથી સાલેમીસ પાછું લેવાની કોઈએ વાત કહાડવી નહિ. પણ એ ટાપુના રહેનાર સોલન શાસ્ત્રીએ શિક્ષા થવાની ધાસ્તીથી ગાંડાનો વેશ લઈ આથેન્સનાં બજારમાં પોતાની બનાવેલી કવિતા ગાઈ સંભળાવી હતી, જેથી આથી નિયનો ધણા ઉશ્કેરાયા હતા ને પછી એઓએ કાચો રફ કરી સાલેમીસ લેવાની તૈયારી કરી હતી. એ સોલનને તેના દેશાભિમાનને માટે બીજા પંડિતોએ મોટાં ભાષણ કરી શાખાશી આપી હતી. ગ્રીસનો ડીમાસ્થનીસ ને રોમનો સિસરો એ આદિ જાહેર ભાષણ કરનારાઓએ ગ્રીસ ને રોમમાં લોકનાં મન ઉપર ઘણી ઘણી અસર કરી છે-આપણામાં શંકર, વલ્લભ, કબીર, નાનકે થોડી નથી કીધી. આપણા ગૂજરાતમાં પણ સાધુ ભક્ત કવિઓએ પોતાની કવિતા લોકની આગળ વારે વારે વાંચીને તેઓને ખોધ ક્યો છે. હાલમાં પ્રેમમૈત્રિ-સંબંધી પુસ્તકોની જરૂર છે. તેમ વીરરસનાં પુસ્તકોની પણ જરૂર છે. રાજ્યની સ્થિતિ સુધારવામાં વીરરસ કવિતા રામબાણુ ઉપાય છે. ગ્રીસ દેશનો ઉત્કર્ષ જે ૪૦૦ સં પહેલાં ૪૦૦ વર્ષ ઉપર દીપી નીકળ્યો તે ૪૦૦ સં ની પહેલાં ૧૦૦૦ થી તે ૪૦૦ સં ની પહેલાં ૫૭૫ વર્ષ સુધી એટલે સવાચારસેં વર્ષમાં જે વીરરસ-કવિતા ઠામોઠામ ગવાયેલી તેથી દૃઢીભૂત થયેલા દેશાભિમાન વડે દીપી નીકળ્યો હતો. આપણામાં ન્યારે સંસ્કૃત વાણી સર્વત્ર ચાલતી ત્યારે રામાયણ ને મહાભારતના યુદ્ધપ્રસંગ ગવાતા. સુસલમાનના આઘા પછી ગૂજરાતમાં રજપૂતો તે બે પુસ્તકના યુદ્ધપ્રસંગનાં ભાષાંતર ને ચંદનો રાસો ગાતા. પણ એ ગીતોની અસર બીજા વર્ગો ઉપર નહિ જ, આજ હવે સઘળા વર્ગની ભાષા એક થઈ છે માટે, ને સુધારાનો નવો વિષય

દેશમાં દાખલ થયોછે માટે, વીરરસકવિતા જાહેરમાં ગવાવાનો ચાલ નીકળવો જોઈએ. કેટલાએક કવિયોએ રામાયણ, મહાભારતમાંના યુદ્ધપ્રસંગ ગૂજરાતીમાં બનાવવા.

૪. જાહેર કામમાં મન ધાલવું ને રાજપ્રકરણમાં માહિતી મેળવવી, એથી શુદ્ધિ વધેછે, લાગણીઓ ઉત્કેરાયછે ને સૌર્ય વધેછે. માત્ર સ્વાર્થમાં ને સંસારી સુખમાં મગ્ન રહેવું એથી એકલપેટાપણું ને હીચકારાપણું આવેછે, પણ જાહેરમાં બહાર પડવાથી વિધાના વિષયમાં અને સરકારસંબંધી વિષયમાં તકરાર કરવાની ટેવ પડેછે ને પુરુષાતન પ્રકાશી રહેછે.

ન્યાસૂધી એકેક જણ વિચાર કરવાની ટેવ નહિ પાડે, સમન્યા પછી દુઃખ ખમવાની બીકે પોતાના વિચારને હોંસે અમલમાં નહિ આણે, અમલમાં આણી ટકથી નહિ રહે ત્યાંસૂધી-દેશી જનની દાઝે દેશહિતના કામમાં રણયોદ્ધાનો જાણે જોરસો નહિ રાખે, ત્યાંસૂધી-સ્વતંત્રતાવિના, દેશાભિમાનવિના, વિદ્યા, નીતિ, ઉદ્યમ ને સૌર્યવિના કોઈકાણે આપણી દશા ફરવાની નથી. વખત તો પોતાનું કામ કરશેજ, પણ આપણો ધર્મ છે કે આપણું કામ વહેવું ને સહેવું થાય તેમ કરવું જોઈએ. ખરેખર યુદ્ધની નીતિ સૌએ શીખવી જોઈએ. જખમ મળે ને હાર થાય તોપણ લીધેલી વાત છોડવી નહિ ને ખંતથી મથતાંજ રહેવું. જાણે જોરસામાં ધૂમ્પા ફરેથી દેશનો ઉત્કર્ષ વહેલો મોડો થશેજ. જોગ મળવો દુર્લભ છે, તોપણ જો આપણે આપણા જોરસા શિસ્ત કરી રાખી જોગને માટે ટાંપી રહીશું તો તે મન્યા વગર રહેનાર નથી.

હોંસલથી સૌર્યરૂપી વીજળીઓના અખંડ ચળકાટ ને સાહસ તથા બળનાં ગર્જન એવડે સુવિચારરૂપી પાણીથી ન્યાં ત્યાં દેશમાં રેલંરેલા થશે અને જોકે થોડીવાર યુદ્ધની કાપાકાપીથી થતો બગાડરૂપી કાદવ ધણો વધશે, તોપણ પછી જાણે યશ ને જાણે સુખ એ રૂપી શરદ્ગત્તાનાં જે ક્ષેત્ર સૌંદર્ય તેના આપણે લહાવા લેઈશું ! અસ્તુ.

જોકે કાઠિયાવાડ (સૌરાષ્ટ્ર) ગૂજરાતથી જુદું ગણાયછે તોપણ તે બન્ને પ્રાન્તના લોક ધણો નિકટ સંબંધ ધરાવેછે. એક વખત એવો હતો કે સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યની સત્તાતળે ગૂજરાત હતું ને એક વખત એવો હતો કે ગૂજરાતની સત્તાતળે સૌરાષ્ટ્ર હતું. આજકાલ બાપાને લીધે, ધર્મને લીધે, વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસારને લીધે, બન્નેના ઉપર એકજ રાજ્યસત્તા થોડી ને પૂરી હોવાને લીધે પ્રભરૂપે ગૂજરાતી ને કાઠિયાવાડી ઐક્ય

વધારતા જાયછે. કચ્છ જરા વધારે દૂર છે ને જોકે ત્યાંની મૂળભાષા જુદી છે તોપણ આજ કાલ ગૂજરાતી ભાષા ત્યાં પણ વિશેષ પ્રસરવા માંડી છે. અર્થાત્ કચ્છીઓનું પણ આપણી સાથે ઐક્ય થતું જાયછે. પારસીઓ ગૂજરાતી બોલનારા છે, પણ તેઓની મૂળ જન્મભૂમિ આ દેશમાં ન હોવાથી ને તેઓનો ધર્મ જુદો હોવાથી તેઓનો આપણી સાથે ધણો મેળાપ નથી, તોપણ રાજ્યસંબંધી વિચારમાં (અંમેજ સત્તાતળે તો) તેઓ આપણને મળતા છે. ગૂજરાતીઓના થવાના ઉત્કર્ષવિષે તો નિબંધમાં કહ્યું છે એટલે અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી, તોપણ જેમ ગૂજરાતના લોકની ભૂતવર્તમાન સ્થિતિ વર્ણી છે તેમ કાઠિયાવાડના ને કચ્છના લોકની સ્થિતિવિષે પણ બોલવું જોઈએ કે ત્યાંના લોકને પણ ઉત્તેજન મળે.

કાઠિયાવાડવિષે.—(ઈં ૨૦ ની પહેલાં ગ્રાંથા શૈકથી તે ઈં ૨૦ ની પછીના ૫-૬ શૈકા સૂધીમાં) મગધના (બહાર પ્રાંતના) મોરી વંશના રાજાની, પછી શકલોકની ને પછી વલ્લભીપુરના રાજાઓની એમ અતુકમે વિશેષ સત્તા હતી. ન્યારે મોરી વંશના રાજાને સૌરાષ્ટ્ર તાળે હવં ત્યારે અહીંના સત્તાધારીઓએ અને કેટલાક લોકોએ અશોકના વખતમાં બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. વલ્લભીપુરનું રાજ્ય જે કનકસેને સ્થાપ્યું હતું ને જે શિલાદિલના વખતમાં ૫-૬ શૈકામાં પાર્થિયન લોકથી નાશ પામ્યું તે રાજ્ય આખા કાઠિયાવાડમાં સૌથી મોટું ને આખાહ હતું, ને તે વેળા લોકની સ્થિતિ ધણી સારી હતી.

એ રાજ્ય ભાંગ્યા પછી કાઠિયાવાડના લોક વીખરાઈ ગયા. કેટલેક વર્ષે ત્યાં આવડા, વાળા, જેઠવા, આહીર, રખારી, મેર અને બાબરીઆ લોકની વસ્તી જાણીતી હતી. એ સઘળામાં આવડા ધણા જોરાવર હતા. એઓ આખામંડળ ને પ્રભાસના આંધિયાની સાથે લૂંટારાનો ધંધો કરતા ને આખા પ્રાન્તમાં લૂંટફાટ ને જલ્મથી અચવરયા હતી. એઓ પણ સાતમા શૈકામાં છેક કમ્બોજ થઈ જઈ વેરાઈ ગયા હતા.

પછી એ આવડા વંશમાંના એકે પંચાસરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું ને એ આખાહ થવા લાગ્યું એટલામાં (દોલતાબાદની પાસેના) કલ્યાણી નગરના સોલંકી ભૂવડે પંચાસરના જયશિખર ઉપર સવારી કરી એના રાજ્યનો અંત આણ્યો (ઈં ૨૦ ૭૦૦).

પછી જયશિખરના દીકરા વનરાજે ઈં ૨૦ ૭૪૬ માં અણહિલવાડનું-ગૂજરાતનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ વંશના રાજાઓની સત્તા સઘળાં સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ ઉ-

પર હતી. અહીંના રાજા તેઓને ખંડણી આપતા.

ચાવડા વંશના છેલ્લા એક બે રાજાના વખતમાં જન્મ વંશના કોઈ ચૂડાસન નામે લોકે સિંધ તરફથી આવીને ગિરનારમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અહીંના વામનસ્થળી-વંથળીના ગ્રહરિપુ રાજાને સોલંકી મૂળ-રાજાના સૈન્યે પરાલબ કરી તેને મારી નાંખ્યો હતો. એથી તેર વર્ષ ગિરનાર ચૂલરાતની સત્તામાં હતું.

ઈ. સ. ૯૯૨ માં ગ્રહરિપુના દીકરા નોઘણે* આહિ-રેની મદદથી ગિરનાર પાછું લીધું. એ પરાક્રમી હતો ને નવ સોરઠનો ધણી કહેવાતો, તોપણ તે કંઈ આખાં સોરઠનો રાજા નહોતો. ઉત્તરભાગમાં જઈવા વંશનું ને પૂર્વભાગમાં વાળાઓનું રાજ્ય હતું. પણ એ, વંથળી ને ચાણુહિલવાડનાં રાજ્યોથી ઝાંખાં પડી ગયાં હતાં.

સોલંકી કરણના વખતમાં ખાટડીમાં હરયાળ ઝાલાએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

વાઘેલા વંશના પુરૂષો પણ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સત્તા રાખી રહ્યા હતા. એમાંના વિસલદેવના વખતમાં પ-રમાર શાખાના સોડા રજપૂત સિંધથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. એઓએ વાઘેલાઓ પાસેથી ગરાસ મેળવી પોતાનું એક જુદું સંસ્થાન સ્થાપ્યું.

ન્યારે અક્ષાહટ્ટીન ચૂલરાતનું રાજ્ય પાયમાલ કરી સૌરાષ્ટ્રના રાજાએ પાસે ધણુંક દ્રવ્ય લેઈ પોતાની રાજધાનીમાં ગયો ત્યાર પછી સૌરાષ્ટ્રમાં દેશી રાજ્યો-એ સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા ને કેટલાંક નવાં રાજ્યોની સ્થાપના થઈ. એમાં રાડોડે ઓખા તથા નાઘેરમાં ને ગોહલે ચૂડાસમા રાજાના આશ્રય-તળે પંચાળમાં એમ નવાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. વાળા રા-જાએ પોતાની સત્તા વધારી કાઠીઓએ પોતાનું નહું રાજ્ય કર્યું. પણ એ સઘળામાં વાઘેલા જોરાવર હતા. એક ભાગમાં મુસલમાનનું પણ મોટું રાજ્ય હતું.

મહમદ બેગડાએ જૂનાગઢના ચૂડાસમા મંડળિકને વઠલાવી તેનું રાજ્ય લેઈ લીધું ને ઘણાંએક મુસલમાનને વસાવ્યા. તેમ ઓખામંડળમાં પણ તેઓએ પોતાની સત્તા બેસાડી.

* જ્ઞાના વંશ ચાલ્યો તેમાં તેનો દીકરો મંડળિક, મહમુદ ગિજનીને ખંડણી આપવી કબૂલ કરી તેને તાબે થયો હતો. જ્ઞ વંશના છઠા ચૂડચંદ્રના લાઈ બેંગારે સિંધરાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. જ્ઞ વંશના ૧૦-૧૧ મા બેંગાર (રાહગાહિયા) તથા જ્યસિંહ એઓ પુરુષરાજના યુદ્ધમાં હતા. વંશનો ચોદમો બેંગાર મહોપાળ અહમદશાહ સાથે ઈ. સ. ૧૪૧૪ માં લડ્યો હતો અને ઉલ્લો—મંડળિક ત્રીજો એને મહમદ બેગડે ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો.

ચૂલરાતમાં મહમુદશાહ બાદશાહના વખતમાં જન્મ રાવળે જમનગર વસાવ્યું (ઈ. સ. ૧૫૪૩ માં).

જૂનાગઢમાં ૧૪૭૨ થી ચૂલરાતથી સૂબાઓ આવતા, પણ ૧૭૩૮ માં બહાદુરખાં બાળીએ વંશ સ્થાપ્યો ને આજ લગી ચાલે છે.

ભાવનગરનું રાજ્ય ભાવસંગળએ ૧૭૨૨ માં સ્થાપ્યું તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ.

ઈ. સ. ૧૭૪૬ થી ગાયકવાડનાં લશ્કરે કાઠિયાવા-ડમાં આવવા માંડ્યું ને એઓએ પણ પોતાના મહાલ કર્યા.

ઈ. સ. ૧૮૦૦ પછી અંગ્રેજનાં લશ્કર કાઠિયાવાડ-માં આવવા માંડ્યાં ને ઈ. સ. ૧૮૧૯ માં તેઓએ રાજકોટમાં પોતાનો કાંપ બાંધ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૦૦ સૂધીમાં નાનાં રાજ્યો સ્થપાયાં તેમાં આજ મુખ્ય જમનગરનું ને પોરબંદરનું છે ને પ-છીનાં ૫૦ વર્ષમાં જે સ્થપાયાં તેમાં ભાવનગરનું ને જૂનાગઢનું છે.

ઉપર પ્રમાણે કાઠિયાવાડની અન્યવસ્થા જોતાં લો-કની સ્થિતિ સારી હતી એમ કેમ વિચાર અપાય ? સૌ રાજ્યો પોતપોતાના સ્વતંત્રપણાની ટેડાઈમાં રહીને પરસ્પર અને પરદેશી રાજ્ય સાથે મારામારી કરવામાં અને પોતાનું સંરક્ષણ કરવામાં ગુંચવાઈ રહ્યાં હતાં. તેઓએ લશ્કરી ખર્ચથી પોતાના ખર્ચના ખાલી કર્યા અને હુમેશ લડાઈમાં રોકાયાથી પોતાનાં રૂડાં બળ ઘટાડ્યાં. કેટલાંએક તો એવી દશામાં આવી ગયાં કે નાના રાજાઓએ પોતાના નિભાવને માટે મુસલમા-ની ધર્મે કબૂલ કર્યો અને કેટલાંએકે પોતાની દીકરી મુ-સલમાનને દીધી. રાજ્યોના કકડા થવાનું એક કાર-ણ ભાયાતોમાં થતી વહેંચણુ પણ છે. જો કે લડાઈમાં રાજવર્ગમાંનાઓએ શૂરવીરપણું દેખાડ્યું છે, કેટલા-એક બહારવટીઓએ* દેખાડ્યાં છે અને પ્રજાવ-ર્ગમાંના ચાર પાંચ નાગરોએ† ને એક બે વાણિ-

* જ્યાં જોડસુર ખાચર, વાજસુર ખાચર, બાવાવાળો જો-ગીદાસ ખુમાણ, જશલો જૈયા, ગીંગલો જૈયા, ને રાતડિયો મેહ જો હતો.

† જમનગરના રાજ્યમાં નાગર શંકરદાસ મહેતા સિપાઈ-ગીરીથી નામાંકિત છે. જો જસાલ જમનના વખતમાં ઈ. સ. ૧૬૧૯ માં હતો. જૂનાગઢના અમરછ દીવાને નવાબ મહો-બતખાનની નોકરીમાં રહી ઘણીકવાર લશ્કર લેઈ જઈને ઘણા-એક કિલા ફતેહ કર્યો હતો. તેને દીવાનના ખિતાબ તળાજ-નો કિલ્લો ફતેહ કર્યોપછી પછવાડેથી આપવામાં આવ્યો હતો. જો ૧૭૮૪ માં દરબારના ખટપટીઓથી કતલ થયો હતો.

યાઓએ યુદ્ધમાં ને દરબારમાં પરાક્રમ બતાવ્યાં છે, તોપણ આમ નહિ કહેવાય કે રાજવર્ગની સ્થિતિ ને પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ સારી હતી. પ્રજાની ધર્મસંબંધી ને વિદ્યાસંબંધી સ્થિતિ પૂરેપૂરી બગડી. ઉદમ ઘટ્યા—ખેતીવાડી ને કારખાનાં તૂટ્યાં, અજ્ઞાનથી પાખંડમત ફેલાયાં અને સદાની ચિતાથી લોક ખીકણ, કાયર, સ્વાર્થી ને મમતી થતા ગયા. આહા! એ સધળાં રાજ્યોએ સંપ કરીને પરદેશીનું કાવવો દીધું નહોત ને પછી એક મોટાના અધિપતિની નીચે રહ્યાં હોત તો આજ સૌરાષ્ટ્રની કેવી રીતે સ્થિતિ હોત !

જ્યાં અનેક નાનાં રાજ્યો, જ્યાં તેઓમાં પરસ્પર અંતર, જ્યાં બહારવટિયાના ત્રાસ, જ્યાં રાજવર્ગ પોતાની બહારની સ્થિતિમાં સુખ સમજતો, જ્યાં પ્રજા દુઃખી, જ્યાં લોકમાં વિદ્યા ને હોંસ નહિ તે પ્રાંતમાં સ્વસ્થતા ક્યાંથી ? ને સ્વસ્થતા વિના સુધારો ક્યાંથી ? નહિ વિદ્યાભ્યાસરૂપી હળ, નહિ સંગતિરૂપી હોંસવાળી ખંત ને નહિ દયા-હૃદ-કદરરૂપી વરસાદ, હવે લોકની સ્થિતિરૂપી લોચ કેમ ખેરાય, જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષ કેમ થાય, ને સમૃદ્ધિરૂપી કૃષ્ણ કેમ આવે ? એવી જે કાઠિયાવાડની સ્થિતિ તેમાં આ પંદર વર્ષમાં કેટલો ફેરફાર થયો છે તે જોઈએ.

જુઓ—પ્રથમ તો મુંબાઈમાં આપણા લોકમાં વિદ્યા, ઉદમ, ને હોંસ પ્રગટ થયાં ને ત્યાંથી પછી સુરત, અમદાવાદ ને કાઠિયાવાડમાં એમ ક્રમે છે. ધર્મસંબંધી વિષયમાં માત્ર નગરના વિશ્વનાથના પ્રસિદ્ધપણથી લોકમાં જરા હોંસ હતી. જ્યારથી ભૂતાગઢમાં નવાબને ત્યાં પ્રાણલાલ મથુરાદાસ રહ્યા ને એઓએ એક નિશાળ કહોડાની તેનું ઉપરીપણું રાખ્યું ત્યારથી કંઈ શકુન થવા લાગ્યા. જ્યારથી ભાગીલાલ પ્રાણવજ્રલાલ કાઠિયાવાડમાં નિશાળો કહોડવાને ને તેનું ઉપરીપણું કરવાને નીમાયા ત્યારથી ધણાએક છોકરાએ ગૂજરાતી અંગ્રેજી શીખવા માંડ્યું. ભાવનગરમાં છોકરીઓની નિશાળ થઈ ને તેનું કામ તડાકાબંધ ચાલવા લાગ્યું. જ્યારથી ગોપાળજી સુરભાઈના ઉપરીપણા નીચે કેળવણીખાતું આવ્યું ત્યારથી નિશાળની સંખ્યા યોગણી વધી છે—આજ ૨૦૦ નિશાળો છે. ધણાંક પુસ્તકો લોકમાં વંચાવા માંડ્યાં છે. ભૂતાગઢ, ભાવનગરના ત્રણ ચાર છોકરાઓ યુનિવર્સિટીમાં પણ દાખલ

થયા છે. અંગ્રેજી લાલુલા વિદ્વાનોની સંખ્યા કાઠિયાવાડમાં વધતી જાય છે. રાજકોટ ને ભૂતાગઢ ને ભાવનગરમાં અકેદું ચોપાનિયું નીકળવા માંડ્યું છે.—દૂકામાં લોકને કેળવણી પામવાનાં સાધનમાં જે મુખ્ય તેમાં જોડેર ન્યૂસપેપર સિવાય ખીલ્લું બધાંએ છે.

વેપારસંબંધી ઉદ્યોગ વહાણ આગળેટ ધમધોકારે ચાલે છે. ૧૮૬૬ માં એન્ટે ખેતીવાડીસંબંધી વિદ્યાયતી ઓળર, સંચા વગેરેને માટે જે મેળો મેળવ્યા હોત તે પણ લોકની જિજ્ઞાસા વધારવાનું ને પછી લાભ લેવાનું સાધન હતું રસ્તાઓ-નિશાળનાં-દવાખાનાનાં-પુસ્તકશાળાનાં-ડાકની આફિસનાં ને ખીલ્લું મકાનો, સંચા, ડકા, પૂલ, તળાવ, ફત્તા, ધર્મશાળા વગેરે ભાવનગર ને પાળીટાણાનાં રાજ્યમાં નવાં બન્યાં છે. રેલવેની સડક બંધાવાની પણ ગોઠવણ થાય છે.

રાજ્યસ્થાનના લોકમાં ધર્મ-નીતિ-સંસારસંબંધી વિષયોમાં ઉદમ હોંસ મોડેથી આવે છે ને તે આવશે જ, કારણ કે જગતા જીવાનોમાં તેવા વિચાર દાખલ થવા માંડ્યા છે. લોકે બહાર ફરવા માંડ્યું છે ને પુસ્તકો વંચાય છે.

રાજ્યસંબંધી વિષયમાં પણ સુધારો થતો માલૂમ પડે છે. ખુશીની વાત છે કે રાજ્યના કારભારીઓએ પછી ભાવે કે કલાવે દેશહિતકારી બુદ્ધિથી કે અંગ્રેજ સરકારના માનીતા થવાની બુદ્ધિથી દેખાદેખીથી પણ અંગ્રેજી કાઠ પોતાનાં રાજ્યમાં દાખલ કર્યો છે. ભમનગરમાં જે કે સુધારાવાળી ટાળીનું ન કાઢ્યું, તોપણ તે ટાળીએ પોતાના થોડી વારના પ્રવેશથી આખા કાઠિયાવાડના રાજ્યકારભારીઓનાં એક રીતે અભિમાન ઉતાર્યો છે. કામદાર લોક જે આમજ સમજતા કે ઈસકોલીઆ તે રાજકાળમાં શું સમજે ? તેઓ આજ જોય છે કે અંગ્રેજી લાલુલાનો કેવો દોર છે. રાજકુંવરોએ કેળવણી લેવી શરૂ કરી છે. ભૂતા કારભારીઓ જાણી ચૂક્યા છે કે આગળ જતાં આપણે નીલકુંડ કંઠણ છે ને એઉપરથી તેઓએ પોતાના છોકરાઓને અંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો છે. તેઓએ અંગ્રેજ સરકારથી જ્ઞાન મેળવવાને પોતપોતાનાં રાજ્યમાં સુધારાનાં કામ સરસાઈથી દર્શાવવા માંડ્યાં છે ને જે કે અંદરખાને હાલ સુધારા નથી તોપણ તે વહેલો મોડો થશે જ.

જ્યાં કંઈ નહોતું ત્યાં ઉપર પ્રમાણે લેવામાં આવે છે ચારે હવે ઘટતા ઉપાયો કામે લગાડ્યાથી પ્રાન્તની ચડતી દશા જલદીથી થશે એમ કેમ ન કહેવાય ?

કચ્છનું રાજ્ય ઇ.સ. ૧૮૦ ના નવમા શૈકમાં લાખા હુલાણીએ માંડ્યું, તેની પહેલાં ત્યાં ચાવડા, વાઘેલા ને

રૂઢનાથજી, અહમદખાનનો દીવાન હોતો. એ દરબારી કામમાં સાગરોએ માહેર અને લશ્કરી ક્ષાયતમાં કાબિલ હોતો; તેમ જ ન્યયનું ભણું ઈસ્કુતાર ને પ્રમાણિક હોતો. એ રીતે તેના ભાઈ ગણુછાડજી દીવાને લખ્યું છે. એ ૧૮૧૬માં ગુજર્નો.

કાઠી લોક વસતા હતા ને એઓનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં. લાખાના વંશમાં જડા નામે રાજા થયો કે જેના ઉપરથી તેના વંશને જડેન્ત કહેવાય છે. તેને ત્રણ દીકરા હતા, ને એમાં એકનું નામ જમરાવળ હતું. એણે પોતાના લાકને મારી નાંખી ગાદી લેઈ લીધી હતી તેથી એને પોતાના ભત્રીજા સાથે ચૌદ વર્ષ લડાઈ કરવી પડી. છેવટે ભત્રીજાનું ક્રાંત્યું ને જમ પોતાના ૭૦૦ સવારો સાથે નહો. એણે પછી કાઠિયાવાડમાં નગરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું, ઈ. સ. ૧૫૪૦-૫૦.

પ્રથમ સને ૧૮૦૬ માં ને પછી ૧૮૧૬ માં કચ્છના રાવને અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર થયા ત્યાંસૂધી રૂડવ વર્ષના દર્મિયાનમાં કચ્છના રાજ્યમાં સ્વસ્થતા નહોતી. ગાદીને માટે કુટુંબકલેશ, આસપાસના ભાયાતની સતાવણી ને તેમના હુમલા, ચાંચિયા તથા લૂંટારાના ત્રાસ અને દરખારી કામદારોની ખટપટ એ સૌ ન્યાં ત્યાં જોવામાં આવતાં.

અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર થયા તેની પહેલાં ઘણાંએક વર્ષ ને પછી પણ થોડોએક વખત કચ્છમાં મુસલમાનનું પ્રબળ વધારે હતું. લાકજીખાવારાવના બચપણમાં જમાદાર ક્રેતેહમહમદ* રાજ્યનો કુલ અખત્યારી હતો.

કચ્છમાં હિંદુ ને મુસલમાન એવા બે ધર્મ છે. રાવ મુસલમાન અથવા હિંદુધર્મ પાળતા. હાલમાં રાવ શિવમાર્ગી છે. મોટી વસ્તી રજપૂત ને મુસલમાનની છે ને તેઓ લડવૈયા છે. કચ્છમાં વેપાર બહોળો છે, - વેપારી ભાટીઆ, લુવાણા, વગેરે અરબસ્તાન ને જંગ-

ખારસૂધી જાય છે. સલાટો, ધાતુ ઉપર નકશી કરનારા, ચિતારાં, વણકરો વગેરે સારા કારીગરો છે, પણ બ્રાહ્મણ વાણિયા સિવાય બીજા કોઈ લોક વાંચી લખી જાણતા નથી.

અંગ્રેજ રાજ્યના સંબંધયોગે આટલો સુધારો થયો છે:—ગુલામનો ધંધો બંધ થયો છે, બાળક દીકરીઓ કમોતે મરતી બંધ થઈ છે, સતી થવાનો ચાલ બંધ થયો છે અને ભાયાતો તથા બીજાઓ આગળની પેઢી ન્યારે ત્યારે મ્યાનમાંથી તરવાર કંડાડતા નથી. ભૂજ, માંડવી, મુંદારામાં નિશાળો ને લાઇબ્રેરીઓ થઈ છે; વલ્લભી મહારાજનાં જોર નરમ પડ્યાં છે. વૈષ્ણવોની આસ્થા તેઓપરથી જાડી ગઈ છે; માંડવીના લોકે તો બે ત્રણવાર મહારાજને કંડાડી મૂક્યા હતા. લોકમાં વાંચવાનો શોખ થોડો થોડો પેદા થયો છે. દરખારમાં અંગ્રેજ લાલેલા પણ કામદારો છે.

વિદ્યાસંબંધી ને સંસારસંબંધી સ્થિતિમાં જે કંઈ સુધારો થયો છે તે રાજધાનીના ને બંદરના લોકમાં; બંદરના ભાગમાં થયો નથી. અંગ્રેજ લાલેલા કામદારો છે, પણ ભૂત પટપટીઆઓ આગળ તેમનું ચાલવું નથી. વેપારીઓ છડા પરદેશ વેઠે છે, તેથી ધરસંસારમાં સળો સારીપેઠે છે, ને તેઓ ભૂત વેપારને જ વળગી રહ્યા છે તેથી તેઓની કમાઈ ઓછી થઈ છે. એ ખામીઓ છે તે વિદ્યા પ્રસરવાથી દૂર થશે. લોકમાં શૌર્ય ને ઉદ્યમ છે, પણ વિદ્યા ને નીતિ નથી માટે ન્યારે એ પ્રસરશે ત્યારે દેશાભિમાન જેવું જોઈએ તેવું શાલ્લી રહેશે.

ઉમેરો.

કર્મઉપરથી સ્થિતિ ને સ્થિતિ ઉપરથી પાછાં કર્મ એમ છે, તોપણ કર્મઉપરથી સ્થિતિ એ પ્રથમ ને મુખ્ય છે. સારાં કર્મ ઉપરથી સારી સ્થિતિ વહેલી મોટી પણ થાયજ. પણ સારી સ્થિતિથીજ સારાં કર્મ થાય એમ નથી. લોકપાસે દ્રવ્ય હોય તો વિદ્યા વધારવાનાં ને હક્ક મેળવવાનાં સાધન વહેલાં મળી આવે, પણ લોકમાં જો પ્રથમ થોડી ધણી વિદ્યા અને યુક્તિ ઉમેગ હોય ત્યારે. રાજ્ય અનુકૂળ, પ્રજાહિતેચ્છુ ને શુભચાહક હોય તો વિદ્યા, સદ્ગુણ ને સમૃદ્ધિ વધારવાનો યોગ વહેલો આવે, પણ ક્યારે કે પ્રજામાં સ્વતંત્રતા હોય ત્યારે. આપણા લોક પાસે પૈસો છે, પણ વિદ્યા ને સદ્ગુણ નથી, તેથી તેઓ તેની અવસ્થા કરી જાણતા નથી. રાજ્ય અનુકૂળ છે, પણ વિદ્યા અને દેશાભિમાન તેમ સ્વતંત્રતાના જોરસાવિના આપણે આ-

* કચ્છમાં પ્રજાવર્ગમાં ત્રણ મોટા નામાંકિત ગણાય છે. ક્રેતેહમહમદ, સુંદરજી ખતરી ને લખમીદાસ નાગર. સુંદરજી એ જુજનો ખતરી પ્રથમ ધણીજ ગરીબ હાલતમાં હતો. એણે ઘાડાની સોદાગીરી કરવા માંડી ને એથી એને કામદાર અંગ્રેજ સાથે જોગબાણ થયું. સુંદરજી ઉપર અંગ્રેજોનો એટલો તો ભરોસો બેઠો કે તેને કંપનીનો એજન્ટ કરવો. કાઠિયાવાડ કચ્છનાં રાજ્યો સાથે રાજ્યસંબંધી કોલકરાર વગેરેનો વહેવાર સુંદરજી કરતો. ક્રેતેહમહમદ જેવો લરકરમાં સારી સરદારી કરતો તેવાજ તે રાજકાળમાં પણ કાબિલ હતો. એણે ઘણી લડાઈઓ ક્રેતેહ કરીને કચ્છના રાજ્યને સારીપેઠે વધાર્યું છે. જેમ એ પોતાના રાજ્યને આબાદ કરતો તેમ નવાં જોડેલાં રાજ્યોનો પણ બંદોબસ્ત કરી જાણતો. એ કંઈજ લાલચો નહોતો, તોપણ તેનામાં હોંસ ને જોર ઘણાં હતાં, તેમ તે પ્રુપ્ત વિચારનો પણ હતો. એની પ્રસિદ્ધિ દૂરનાં મુસલમાની-રાજ્યોમાં પણ ગઈ હતી. એ ટીપુમુલતાન સાથે હુમ્મશ કાળખ પત્રનો ને વખતે વખતે નજરાણાનો વહેવાર રાખતો. સુલતાને તેને એક તોપ બક્ષિસ કરી હતી. એ ૬૧ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૧૩ માં મુજો.

પણા હજુ માગી શકતા નથી. માટે લોકમાં વિદ્યાસ-દૃશ્યની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. એ ધીમે ધીમે તો થશે, પણ જીતી સ્થિતિમાં આવતાં પહેલાં આપણે હજુ ધણાં કામો કરવાનાં છે માટે વિદ્યા-સદૃશ્યની વૃદ્ધિ પહેલી થાય તેવું કરવું જરૂરનું છે. એ ક્યારે થાય કે તેનાં સુખદ કૃષ્ણ બહાર અથવા માંહે પ્રત્યક્ષ દેખાય સારે. જે કોઈ આશા ધીરજ ખંતથી વિદ્યાભ્યાસ કરે છે અને જે કોઈ રૂઝી સંગતિમાં રહી સારા પ્રોધને પોતાના અનુભવમાં આણે છે તેને પદવી, માન, ધન ઇત્યાદિનો લાભ થાય છે અથવા તેવો નથી થતો તો-પણ મનના સુખનો ને પછી અમર માનનો લાભ થાય છે.

વિદ્યાભ્યાસથી બુદ્ધિમાં વધારો અને સદૃશ્યમાં વધારો થાય છે-બુદ્ધિના વધારાથી આપણે એકદેશી ટ-ળીને બહુદેશી થઈએ છીએ. સદૃશ્યના વધારાથી આપણે આપણા ઘડાયેલા વિચારપ્રમાણે કાંમ કરવાને શક્તિમાન થઈએ છીએ. વિદ્યાનો પ્રસાર થવા લાગ્યો છે ને કૃષ્ણ પણ આવવા માંડ્યાં છે, એવિષે* મેં ખીજી રૂપકમાં કહ્યું છે, પણ હવે એમાં વૃદ્ધિ થયાં કરે તેવી આપણી વૃત્તિ સદા હોવી જોઈએ.

ધર્મ તથા નીતિસંબંધી વિષયમાં કંઈ વૃદ્ધિ કરવાની રહી નથી, માત્ર રૂઝી વ્યવસ્થા કરવાની છે. ઇશ્વર-આત્મા-મૂર્તિસંસ્કાર-પૂજન-વૈરાગ્ય-ભક્તિજ્ઞાન વિષ-યોસંબંધી જે વિચાર તે ધર્મપ્રકરણના છે અને એમાં જે વ્યવસ્થા કરવાની છે તે, વિદ્યાની વૃદ્ધિ થયેથી ને સ્વતંત્રતાનો ભરસો વધેથી થશેજ. તેમ, જોકે ની-તિવિષયમાં પણ વધારો કરવો રહ્યો નથી (જેમ વિ-ચાર નવા નવા ઉત્પન્ન થાય છે ને નવા નવા શોધ થાય છે તેમ નીતિમાં કંઈ નહું શોધવાનું નથી), માત્ર એમાં પણ છે તેની રૂઝી વ્યવસ્થા કરવાની છે; તોપણ એ સંબંધી હમણા વધતો ઉદ્યોગ ચલાવવો જરૂર છે.

* આ વીસ વર્ષમાં વિદ્યા લણીને જેઓ પ્રસિદ્ધ થયેલા અથવા થવાજોગ છે તે ઉપરથી જણાશે કે સરસ્વતીદેવી નદી પ્રાણીનેમાટેજ નથી, પણ સર્વ જ્ઞાતિનેમાટે છે. વાણીઆ-ઓમાં વિદ્યા નહોતી તે વાણિયા પ્રાણીઓ કરતાં વધી ગયા છે, અર્ધાત પ્રાણીનું જોર મટી ગયું છે. મેં પાછળ કહ્યું છે કે વૈશ્ય ને શૂદ્ર જો લણ્યા હોત ને તેઓમાં દેશાભિમાન હત તો તેઓ રાજ્યની ખરાબી ન થવા દેત. એનો દાખલો આજ જોઈએ છીએ. આજકાલ વાણિયાઓ બહાર પડ્યા છે. પ્રાણીનેજ મંત્ર (વિદ્યા) નો ઉપદેશ હોતો એમ નહોતું. એમ જો હત તો વરિષ્ઠ, પરાશર ઇંબ પ્રાણી એમ થયા ? પણ મંત્ર-વિદ્યાથી પ્રાણી પવાય એવું હતું. માટે વિદ્યા લણી તે સંસ્કારી થાય એ ખરું છે. વાણિયાઓ વિકાસ પતા જાય છે ને લોકને ઉપદેશ

આપણે લાગણીથી પેદા થઈએ છીએ, લાગણીથી ઉછરીએ છીએ ને પછી બુદ્ધિ વિચારથી આપણે આ-પણી ઉદ્ધત-કુવડ-કુઃખદાયક લાગણીને અંકોશમાં રાખી સુધડ કરીએ છીએ. અંકોશમાં રહેલી ને સુધડ થયેલી લાગણીઓનાં જે કર્મવડે યશ ને સુખ મળે છે તે કર્મઉપરથી ઠરવેલા જે નિયમ તેને હું નીતિ કહું છઉં. સંપ ન તૂટે ને યશ તથા સુખ આપતો વ્યવહાર વધ્યાં કરે તેને માટે ભોમિયા દાખલ, શિક્ષાગુરુ દાખલ જે સૂત્રરૂપ વિચારો તે નીતિ. વ્યવહારની વ્યવસ્થાને માટે જે નિયમો તે નીતિ. એના હું બે વર્ગ કંઈ છઉં-એક સામાન્ય ને ખીજી વિશેષ. વ્યવસ્થાનાં રાજ્યમાં મહા-ત્મતાસદૃશ્ય એ રાજ છે અને સત્યસદૃશ્ય એ તેનો પ્રધાન છે.

સઘળા દેશના ઈતિહાસો વાંચ્યાથી અનુભવને પુષ્ટિ મળે છે ને એકઉપરથી કહેવાય છે કે કેટલાએક બુદ્ધિમાન માણસો પોતાના ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં પોતાની લાગ-ણીને વિચારના અંકોશમાં રાખી શકતા નથી અને એવાં કર્મો કરે છે કે જેની અસર લોકના ઉપર અખંડ રહે છે ને જેની વળી લોક પ્રશંસા કરે છે. એવાઓની જે વર્તણૂક તેને પણ હું નીતિ કહું છઉં. જેઓની લાગણી વિચારવડે સુધડ બની હોય છે તેઓ જનમંડળની વ્ય-વસ્થા રાખે છે. પણ વિચારથી ન દબાયેલી લાગણી-ઓએ જગતમાં મોટા ફેરફાર કરી નાંખ્યા છે ને કરે છે ને કરશે ને એવી લાગણીવાળા પણ જગમાં સ્તુતિ-પાત્ર થાય છે.

એ લાગણીવાળા મોટા પુરૂષોના પણ ત્રણ વર્ગ છે-જેઓ સદા ઉદ્ધત હોય છે તેઓ કનિષ્ઠ, (રાવણ, ઇંસ, લીમ, દુર્યોધન જેવા), જેઓ એકાદે ઉદ્દેશો ઉદ્ધત ને પછી સુધડ (શિવાજી ને કેટલાએક રજપૂત રાજા જેવા) તે મધ્યમ. અને સુધડતાવાળી લાગણીવાળા (ભીષ્મ, અર્જુન, રામ જેવા) તે ઉત્તમ. એ મધ્યમ

કરે છે. યુનિવર્સિટીમાં “બી. એ.” ના ખિતાબ મળેલો એવા નવ જણ તેમાં એક નામર ગત થયો છે ને ખાકીના આઠમાં ૫ વા-ણિયા, ૨ કાયચ ને ૧ ક્ષત્રી છે. એ ક્ષત્રી હાલ “એમ. એ.” થયો છે. “એલ. એલ. બી.” ના ખિતાબમાં ત્રણ વાણિયા ને એક કાયચ મકાસની યુનિવર્સિટીથી મળેલા ખિતાબવાળા છે. ઈન્વેન્સિંગ ખાતામાં એક વાણિયા ને એક કાયચ ધણા પ્રવીણ છે. દાકતરોમાં પાસ થયેલામાં બે કાયચ ને બે વાણિયા છે. પ્રખ્યાત વકીલમાં ૧ કાયચ ને ૧ ક્ષત્રી છે. કેળવણી ખાતામાં સારા વિકાસ પંદરેક છે, તેમાં ૧૦ વાણિયા, ૩ વાણિયા ને બે ક્ષત્રી છે. ક્રેડિટની ગણતીમાં આવે તેવા દરેક લેઈએ તો તેમાં છએક પ્રાણી ને ચારેક વાણિયા છે. એટલે ન્યૂસપેપરમાં ધણું-ખડું લખનારાઓમાં ચારેક વાણિયા ને બે ત્રણ પ્રાણીઓ છે.

ને ઉત્તમ વર્ગના નીતિવાળા પુરુષો સાહસકર્મ કર્યાપછી જનનાં સંપત્તિમાં ને નીતિમાં ઘટાડો ન કરતાં પુણિ આપે છે ને સુખની વૃદ્ધિ કરે છે, પણ હમેશની ઉદ્ધત લાગણીવાળાઓ જનનાં સંપત્તિમાં ઘટાડો કરે છે. એઓ પણ પોતે જનમંડળમાં પોતાની સ્થિતિ ને યજ્ઞ એવડે જાણે તો રહે છે ખરા, -પણ નીતિરહિત હોવાથી નિંદાય છે પણ ખરા.

‘આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ’—જેવું પોતાને તેવું બીજાને એ ન્યાયે સત્યસદ્ગુણ, જનની લાગણીની તથા વિચારથી થયેલાં કર્મની અવસ્થા કરે છે. તેમ ‘કસ્યચિત્ કિમપિ નો હરણીયં’—કોઈનું કંઈ હરણુ કરવું નહિ એ પણ નીતિની આખ્યા છે. આપણામાં ચોરી, છિનાળા ન કરવી, જૂઠું લાપણુ—આચરણુ ન કરવું વગેરે નીતિ કહે છે. એ સૌ જનની સામાન્યનીતિ છે. મહાત્મતાના રાજવર્ણની નીતિમાં ઔદાર્ય, પ્રેમ, શૌર્ય, સ્વતંત્રતા, દેશાભિમાન, ટેક વગેરે યશસ્વી ને પ્રતાપી નીતિઓ છે. સામાન્યનીતિમાં જિજ્ઞાસુ પ્રતાપી નીતિમાંની થોડીપણુ ન રાખતો હોય તો તે ખરા ને જિજ્ઞાસુ નીતિમાન નથી. પ્રસંગ આવે અથવા પ્રસંગ જોઈ તેમાં જનને વર્ગની નીતિ દર્શાવે (પછી જોઈ વધતી તો હોયજ) તેજ જિજ્ઞાસુ નીતિમાન છે. કાયર ને વેરાળી એણે સામાન્યનીતિ ખતાવી અને પ્રસંગમાં પડેથી અનીતિ થશે એમ સમજી પ્રસંગથી દૂર રહ્યો તે કંઈ નીતિમાન ન ગણાય. મોટા કારભાર ઉપર છતાં હરામ દાનત ન રાખે, સ્ત્રીમંડળમાં પ્રસંગ હોવા છતાં જિજ્ઞાસુ રહે અથવા પ્રેમનીતિ પાળતો રહે તે નીતિમાન ખરા. જેકે દાન કરવાથી ઇશ્વરપ્રાપ્તિ છે એવું ધર્મબોધ લોક જાણે છે, તોપણ મહાત્મતા વર્ગની બીજી નીતિઓ પૂર્વે ક્ષત્રી સિવાય બીજા લોકમાં ઘણીજ થોડી હતી. એ પ્રતાપી નીતિઓનો પાછો ઉદય અંગ્રેજ

વિદ્યાવડે* આપણામાં થવા માંડ્યો છે. હાલ યુદ્ધનો પ્રસંગ છે માટે એ નીતિ લોકમાં પ્રસરશે અને એની સાથે અથવા પછવાડેથી આપણી સામાન્યનીતિસંબંધી આપણી વલ્લુસેદી સ્થિતિ પણ સુધરશે.

વિદ્યા ને સ્વતંત્રતા ન્યારે લોકમાં વધશે, ત્યારેજ આપણી જનને વર્ગની નીતિ યશસ્વી શોભી રહેશે.

હવે સ્વતંત્રતા એટલે શું? નાના પ્રકારના સ્વભાવ, સ્થિતિ, સંગતિ, વિદ્યા, યોગ એવડે માણસની નાના પ્રકારની નવી સ્થિતિઓ ઘડાય છે ને એથી જનમંડળની અવસ્થા રાખવાસાથે સૌને એકાદી રાજ્યસત્તા—રાજ્યનીતિને આધીન તો રહેવું પડેજ. તોપણ સુખને અર્થે માણસના કુદ્રતી ઉઠી સૌના સરખા છે ને તે લેવાને મથે છે. ગંધનથી છૂટાં થવાનો—દુઃખથી દૂર રહેવાનો જોરો તે સ્વતંત્રતા કહેવાય છે ને એ માણસે રાખવો એ જાણી નીતિ છે. રાજનો ધર્મ છે કે તેણે પ્રભુનું હિત કરવું. ન્યાસૂધી રાજ પ્રભુનું હિત કરે છે ત્યાંસૂધી પ્રભુની રાજભક્તિ રહે, પણ ન્યારે તે જલમ કરે, પોતાના વર્ગની તરફદારી કરે, પ્રભુમાંના લાયકને પણ જાણી પદવી ન આપે, જોડા ઈનસાફ કરે વગેરે ત્યારે પ્રભુ દુઃખી થાયજ. દુઃખમાંથી નીકળી પોતાની સ્થિતિ સારી કરવી એ તો કુદ્રતી લાગણી છે. એ લાગણીને બીકે, દૈવબળથી સંતોષ માનીને, કાયરપણે દાબી નાંખવી એ નીતિ નથી પણ તેને બહાર કહાડવી એ નીતિ છે; હા, વિવેકથી કહાડવી કે રાજ્યઅવસ્થામાં ખલેલ ન પહોંચે.

એક અંગ્રેજ વિદ્વાન કહે છે કે “જે પ્રભુની સ્થિતિ વિદ્યા, સદ્ગુણ ને સમૃદ્ધિ એવડે ઘડાઈને સુશોભિત થઈ હોય છે, જેના જનમાલનું સદા રક્ષણ થાય છે અને જે રાજ્યસત્તાને આધીન રહી સ્વતંત્રતાના લહાવા લે છે તે પ્રભુ જાણી સુધરેલી કહેવાય છે.”

ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ.—ભાગ ૨ જો.

ગુર્જર દેશ—ગુર્જરના (ગુર્જરે રક્ષણ કરેલી પૃથ્વી)—ગૂજરાત એ શબ્દો પંચાસરનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી અવહારપ્રસિદ્ધ થયા છે. ડાકતર લાઠ દાજી કહે છે કે

* લોકો નીતિ નીતિ કહે છે, પણ તે પ્રમાણે આપણામાં નીતિની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી. વેપારમંથામાં માત્ર ધીરધારને ઘોકો લાગે એ જોયીજ જેટલું સાચું જાણવું જોઈએ તેટલુંજ સાચું લોક જાણે છે; ને એ ખાતામાં પણ શેરસદાથી જે નદાણાં, તર્કટ, દગા વિશ્વાસઘાત થયેલા ને થતાં જોવામાં આવે છે એથી સહુજ નાણીતા છે. દેશી રાજ્યોમાં જે અંધાધુંદી—

ઈસવી સનની સાતમી સદીની પહેલાંનાં પુસ્તકોમાં એ શબ્દો જોવામાં આવતા નથી. પણ હવે રાજ્યસત્તાધારી ચોરા તે ગુર્જર કે ચૌરાએ જે કેડાણે આવી રા-

અનીતિ છે તે પણ લોકના જાણમાં છે. બાળકગંધી મંસાર વંદવાજ જોઈએ ને છિનાળાં થવાંજ જોઈએ તે થાય છે. પુર્નાવવાહ ન થવાથી છિનાળાં ને બાળકગંધી થવાંજ જોઈએ તે થાય છે. ગરીબાઈને લોષી જે અનીતિ થવીજ જોઈએ તે થાય છે. પદવી, માન મેળવવાના લોભમાં ખુશામત, તબિદારી, દગા, જાણું વગેરે રોજ જોવામાં આવે છે.

અરણી સમુદ્ર, કચ્છનો અખાત અને કચ્છનું રણ છે. રણ ને આબૂની તળેટી એ બેની વચમાં મોટું મેદાન છે. અહીં કરોએ પાક થતો નથી, તોપણ બનાસ નદીના ઉત્તરતટની સમીપના પ્રદેશમાં ઢોરને માટે ચારો સારો થાય છે; અહીં ઊંટ, ઘોડા ધણા સારા નીપજે છે. પૂર્વ તરફના ડુંગરાઓ તથા તેને લગતાં જંગલો એ પ્રદેશમાં લીલ, કોળી, ગરાશિયા, રાબરાણાઓનો વાસ છે. બનાસ નદી તથા રણ એ બેની દક્ષિણનો અને અખાતના અખાતની ઉત્તરનો તથા પૂર્વનો એ મોટો પ્રદેશ જેમાં સરસ્વતી, સાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી, વગેરે નદીઓ છે તે ધણીજ રસાળ છે. એ પ્રદેશ વિસ્તારના પ્રમાણમાં બંગાળા કરતાં વિશેષ રસાળ છે; ને તેમાં સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય, કપાસ, અક્ષીણ, તંબાકુ, ગળી, કસુંબાનાં ફૂલ, શેરડી, અનેક ફળ ઇત્યાદિ ધણીજ સારાં પાકે છે. એ પ્રદેશમાં પણ અને કાઠિયાવાડના પ્રશ્વિમ ભાગમાં કહીં કહીં ટેકરીઓ ને ડુંગરીઓ છે ખરી. સમુદ્રને લગતા પ્રદેશમાં ધણાં ને કેટલાંક સારાં બંદરો છે ને અહીં મીઠું પાકે છે. હવા પાણી પ્રકાશના વિષયમાં ગૂજરાત પોતાની વસ્તીને અતુલ છે. રત રત પ્રમાણે ટહાડ, તડકો, વર્ષાદે જોઈએ તે પ્રમાણે પડે છે.

અંગિકા નદીના કાંઠાની જગો (ગણદેવી પરગણું), સુપા, પારચોળ અને ચરોતર અહીંના બેવી જગો આખા ગૂજરાતમાં ખીજે કેથે નથી. ખંચમહાલ ભિજડ છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં બહુ સાંચે ઉત્પન્ન થઈ નથી. રેવાકાંઠામાં નાંદોદ ને કેટલાક ખેટ ધણા ફળદ્રૂપ છે. ભરૂચમાં કપાસની ધણી સારી પેદાશ થાય છે.

ચરોતરમાં વસ્તી ઘણી છે તેથી તે જમીનનું ખેડાણ બહુ થાય છે-ધાસ થઈ નથી. સૂરત જિલ્લાનાં હવાપાણી ખીજ જિલ્લાને મુકાબલે સારાં નથી. એમાં વસ્તી મોડી થયેથી ને જંગલનાં કોહાણથી પાલિયાં પાણીની ને નકારી હવાની અસર લોકનાપર છે; તેમ કંઈ જમીનનો દોષ પણ ખરો. ચરોતરની જમીન રેતાળ છે, તેથી ત્યાંનાં હવાપાણી સારાં છે ને લોક મજબૂત છે. તોપણ વિચક્ષણતા સૂરત, ભરૂચ જિલ્લાના લોકમાં વિશેષ છે. અહીંની ખેતીવાડીનાં આબર ને યુક્તિ એ ધણાં સારાં છે. અમદાવાદના લોક વિશેષે મહેનતુ છે. પણ યુક્તિવાળા નથી. ઘોળકામાં આમલીનાં ઝાડો બહુ છે તેથી અને નીચાણને લીધે તળાવ ભરેલાં રહે છે તેથી હવાપાણી નકારાં છે-આમાસામાં તાવ આવ્યા વગર રહેજ નહિ.

ઉપર પ્રમાણે ભૂમિનું સ્વરૂપ છે ને એ ઉપરથી લોકનું પ્રકૃત સ્વરૂપ કલ્પી શકાય છે. પર્વતપ્રદેશવાસી

શરીરે વિશેષે બળીઆ ને સદ્ગુણે વિશેષે શૌર્યવાન હોવા જોઈએ અને રસાળ પ્રદેશના અને બંદરના લોક વિશેષે વિદ્વાન, શુદ્ધિમાન, વિવેચી ને સમૃદ્ધિમંત હોવા જોઈએ. વળી એક માના ભાઈઓ છીએ એવું તેઓનામાં જ્ઞાન હોય ને એ બન્ને વર્ગના સર્વ લોકને તે પોતાની જન્મભૂમિનું અભિમાન હોય અને એ પરસ્પર સ્નેહમાં સ્વતંત્ર રહી પોતાની સ્થિતિ રૂડી કરવાને નિરંતર ઉદ્યમ કરતા હોય તો ગૂજરાત-ગૂજરાતીનું સ્થિતિસ્વરૂપ જગતમાં વખણાયા વિના રહેજ નહિ. એમ છતાં આજ કાલ લોકની સ્થિતિ ધણાં ધણાં કારણોથી કેવળ દયામણી થઈ રહી છે.

ગૂજરાતની વસ્તી આશરે પોણા * કરોડ છે. રાબરાણા ને ગરાશિયા પરાધીન ને નિસ્તેજ છે. લીલ, કોળી, વગેરે ખેતી, મનૂરી, ને ચોરી, લૂંટ કરે છે. બ્રાહ્મણ ભિક્ષાવૃત્તિ, નોકરી, ખેતી, આજવંતર ને રસોઈ કરે છે. વાણિયા (વૈષ્ણવ તથા જૈન) વેપારવણુજ ને નોકરી કરે છે. કણબી ખેતીવાડી, વેપારવણુજ ને કારીગરીના ધંધા કરે છે. સોની, લુહાર, વગેરે કારીગરો છે; મુસલમાન ધણાખરા સિપાઈગરી તથા ખીજ નોકરી કરે છે ને કેટલાક વેપાર કરે છે. હોરાઓ વેપારવણુજ, દુકાનદારી, ખેતી, મનૂરીના ધંધા કરે છે અને પારસીઓ ખેતીવાડી, વેપાર ને નોકરી કરે છે. બંદરોના રહેવાશી કેટલાક હિંદુ-મુસલમાન વહાણ ખેડવાનો ધંધો કરે છે. ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યોના ભાયાત કેટલાંક બ્રાહ્મણ, કેટલાંક વાણિયા ને કેટલાંક દક્ષણીઓ આગળ પડતા છે. ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યોનાં સૈન્યમાં ગૂજરાતના ધણાક હિંદુ મુસલમાન છે, પણ અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરમાં ગૂજરાતના હિંદુઓમાં જુજ ટેડ ને જુજ મુસલમાન છે. ગૂજરાત-ગૂજરાતીનું સ્થિતિસ્વરૂપ જગતમાં સુંદર હોયું જોઈએ એમ મેં ઉપર કહ્યું છે, પણ શું તેવું કંઈ હવે ને હવે તો આજ અસુંદર શાથી થઈ ગયું ? એ જાણવું પ્રથમ જરૂર છે કે જે જે કારણોથી નરસી દશા થઈ છે તે કારણો દૂર કરવાના શ્રમ લેવાય, રોગ કહડાય, નીરોગી થવાય ને ધાતુપ્રિય શૌર્યવાન ને કાંતિમાન થવાય.

* મિ. હોપની ભૂગોળવિદ્યા ઉપરથી અને બ્રિગ્સના પુસ્તકમાં ગાયકવાડનાં રાજ્યની વસ્તી આપેલી છે તે ઉપરથી અહીંસહી કહાડયો છે. આખા ગૂજરાતનો વિસ્તાર કેટલો, દરેક ચારસ મેલે કેટલી વસ્તી, દરેક જાતના લોકની સંખ્યા કેટલી, દરેક ધર્મપંથના લોક કેટલા, ગૂજરાતમાં માલની આવક જલક શી રીતે કેટલી કેટલી છે, અનેક પ્રકારનું વસ્ત્ર કેટલું ને ખર્ચ કેટલો છે વગેરે વગેરે બાબતો ઉપર થયાસ્થિત લખાણ પવાની બહુ જરૂર છે.

હાલના ગૂજરાત પ્રદેશમાંનું જે સ્થળ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સૌથી પહેલું પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું તે દ્વારિકા છે. ન્યારે કાણુલના કાળયવને જરાસંધની કુમકમાં મધુરાંપર ચડાઈ કરી ત્યારે કૃષ્ણે એ નગર વસાવ્યું એવી કથા છે. રાજા ઉચ્ચસેન ને સર્વે યાદવો ને બીજા પ્રજા એ સૌ દ્વારિકામાં આવી રહ્યાં-હતાં ને અહીંથીજ પછી કૃષ્ણ તથા યાદવો મહાભારતના યુદ્ધમાં ધૂમવાને ગયા હતા. કુરુક્ષેત્રથી પાછા આવ્યા પછી યાદવો જ્ઞાત્રાને અર્થે પ્રભાસપાટણ ગયા હતા ને ત્યાં મધપાનથી છકી જઈને પરસ્પર કલહ કરી કપાઈ મૂચ્યા હતા અને કૃષ્ણ સ્વધામ ગયા પછી રાજ્યકુટુંબ હસ્તિનાપુર જઈ રહ્યું હતું એવી કથા છે. અર્થાત્ દ્વારિકાનું રાજ્ય કૃષ્ણે સ્થાપ્યું તે કૃષ્ણના ગયા પછી લય પામ્યું. એ રાજ્યના લોકવિષે વિશેષ લખવા જેવું હોયજ શેનું? ઉચ્ચસેન રાજા ધાર્મિક હતો, ક્ષત્રી યાદવો શૂરવીર હતા ને બીજા પ્રજા સુખી હતી. તોપણ કંસશિશુપાલાદિકનો હણનાર, મહાભારતનું યુદ્ધ કરાવનાર, અર્જુનને જ્ઞાનબોધ આપનાર, સર્ગાસંગધી ભક્તજનનાં સંકટ હરી તેઓના કાંડ પૂરા કરનાર, વિલાસી, વિવેકી, શૂર, વીર, રાજ્યનીતિકુશળ, મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી, તરવજ્ઞાની, મહાપુરૂષ શ્રીકૃષ્ણને માટે બીજા સર્વ પ્રાંતના હિન્દુઓની સાથે ગૂજરાતીઓએ જે મોટું અભિમાન રાખવાનું છેજ તેમાં તેણે દ્વારિકાની કીર્તિ અમર સ્થાપી છે તેથી વિશેષ રાખવાનું છે. કૃષ્ણના કાળ પછી તેની દ્વારિકામાં રણછોડજી એ નામે મૂર્તિ સ્થપાઈ ને દ્વારિકા, યાત્રાનું મોટું ધામ* થયું છે.

દ્વારિકા પછી વડનગર ને વઘ્ણલીપુર એ બે પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ છે. કર્નેલ ટાડે રાજ્યસ્થાનમાં લખ્યું છે કે કનકસેને સોરઠમાં આવી સંવત્ ૨૦૦ માં વડનગર વસાવ્યું અને તેનાથી એકાદ વંશજ વિજયસેને સંવત્ ૩૭૫ માં વઘ્ણલીપુર વસાવી અને રાજનગર કર્યું. વઘ્ણલીપુર આજ છેજ નહિ-ભાવનગરની વાયવ્ય દિશાએ દશ મેલ ઉપર હાલ વળા ગામ છે તેનું ખંડિયર પ્રાચીન નગરની નિશાની બતાવે છે ને વડનગર હજી ગાયકવાડના તાળામાં છે. વઘ્ણલીપુરનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી વડનગર, વિજયાપુર (ધોળકાની પાસે), વિદલ્લી (સિહો-

ર), એ સૌ તેમાં ગણાયલાં એમાં શક નથીજ. નરસિંહ મહેતાના છોકરાનો વિવાહ એવા ગ્રંથ દોષ વઘ્ણલીપુરે કરેલો છે તેનો એક ભાગ મારી પાસે છે તેમાં લખ્યું છે કે સંવત્ ૪૨૪ માં જયન સ્લેચ્છ વડનગર ઉપર તૂટી પડ્યા હતા તે વેળા નાગરોએ તેઓને હાંકી કહાડ્યા હતા. વળી લખ્યું છે કે પછી વડનગર ત્રણવાર ભાંગ્યું તેમાં પ્રથમ સંવત્ ૬૪૫ ના માધમાસમાં ચવનના ભયથી, બીજવાર સંવત્ ૧૨૭૨ ના કારતકમાં ગોરીશાને ત્રાસે અને ત્રીજા વાર સંવત્ ૧૭૮૨ માં દક્ષણને ત્રાસે. વઘ્ણલી નગરના નાશનો કાળ ટાડના લખ્યા પ્રમાણે સંવત્ ૫૮૨ અને જૈન લોકના કહેવાપ્રમાણે ૪૭૬ છે; ડાકટર ભાઈ દાજી કહે છે કે સંવત્ ૫૬૦ સૂધી તે નગર આળાદ હતું. સંવત્ ૫૮૨ ને વડનગર ભાંગ્યાનો સંવત્ ૬૪૫ એ બેનો અંતર માત્ર ૬૩ વર્ષનો છે ને વઘ્ણલીપુરની સાથે વડનગરને પણ ઘોઠો ભાગવોજ જોઈએ, માટે આ તો નક્કી જેવું છે કે શક-હન-પાર્થિયન (ચવન સ્લેચ્છ) એ લોકે સંવત્ ૬ ના શૈકાના છેલ્લા અથવા સાતમાના પહેલા પાયામાં ગૂજરાતનાં પ્રખ્યાત શહેરોનો ઘણુ વાળી નાંખ્યો. એ વેળા વઘ્ણલીનો રાજા શિલાદિત્ય (વિજયસેન થકી છટો) હતો. એ શિલાદિત્યવિષે રાસમાંળામાં ને સૌરાષ્ટ્ર દેશના ઇતિહાસમાં ઘણુંક લખ્યું છે, પણ તેમાંથી આ ગ્રંથમાં લખી જણાવવા જેવું માત્ર આ છે કે વઘ્ણલીપુરનું રાજ્ય ધણું મોટું તથા ધણું આળાદ હતું અને બૌદ્ધસાધુ તથા જૈનસાધુ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતાં ને એ મતયુદ્ધના આગ્રહ વધેથી શિલાદિત્યની વેળામાં લોકમાં ધણુ કુસંપ ને બખેડો હતો. યુદ્ધધર્મ માનનાર એક મુસાફરે વઘ્ણલીરાજ્યનું આપ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:—“ પેદાશ, ઉવાપાણી, લોકના શરીરના ઘાટબાંધા અને તેઓની રીતભાત માળવાના લોક જેવીજ છે; વસ્તીની સંખ્યા ઘણી મોટી છે; કુટુંબો દ્રવ્યવાન છે. કરોડપતિ એવાં સૌ ઉપર ધર છે; દૂર દેશાવરોથી અતિશય સંપત્તિ આવી આ રાજ્યમાં એકઠી થાય છે; સૌ કરતાં વધારે બૌદ્ધ મતના મઠ છે ને ૬ હજાર કરતાં વધારે સાધુઓ છે; દેવદહેરાં સંકટો છે ને બીજા ધર્મ માનનારા પણ ઘણા છે. યુદ્ધ ન્યારે આ લોકમાં હતો ત્યારે તે આ દેશમાં આવ્યો હતો અને તેણે જે જે ઝાડતળે વિશ્રામ લીધેલો તે તે ઠેકાણે અશોક રાજ્યે સ્થંભો બિભા કર્યા છે; રાજ્ય કરે છે તે ક્ષત્રી વંશનો છે ને કનોજના શિલાદિત્યનો બાઈ છે ને એનું નામ ધ્રુવભટ છે. એની પહેલાનો રાજા તે માળવાના શિલાદિત્યનો ભત્રીજો હતો. ”

* સંવત્ ૧૦૦૦ પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય નીકળ્યા. તે કાળમાં પણ દ્વારિકાનું માહાત્મ્ય આડતું. એવાડનો કુંભા રાણો (સંવત્ ૧૪૭૫-૧૫૨૫) એની રાણી મીરાંબાઈએ સંસાર ત્યાગ કરી કૃષ્ણ રણછોડજીની ભક્ત ધર્મ દ્વારકામાં વાસ કર્યો હતો. સંવત્ ૧૯૨૫ માં દ્વારિકાના વધેરો તથા અંગ્રેજ લશ્કર એ બેની લડાઈ થઈ હતી ને એ લશ્કરે બેઠનાં દહેરાં લૂટ્યાં હતાં.

સંવત્ શૈકા ૮ માં પંચાસરમાં ચૌરા ચાવડા રજપૂતનું ગૂજરાતનું રાજ્ય મંડાયું. એ રાજ્યના છેલ્લા રાજ નયશિખરીના સમયમાં ગૂજરાતની સ્થિતિ કેવી હતી તે ગૂજરાતના શંકર કવિએ કલ્યાણીના ભુવડ રાજની સલામાં આ પ્રમાણે વર્ણી હતી:—“ગુર્જરદેશ જે, પૃથ્વીનો સૌથી સુંદર ભાગ છે, જે ભૂમિ પૂર્ણ રસાળ છે ને પાણી ઘાસ ઝાડથી સુરોભિત છે, જ્યાં ધન પુષ્કળ છે, જ્યાં મેનુષ્યો ઉદાર છે ત્યાંથી હું આવું છું. ત્યાં પંચાસર જે લક્ષ્મીનો વાસ છે તે ઇંદ્રપુરીસમાન છે. ત્યાં ચાવડા રાજ છે તે સંધી શૂરવીર નતિમાં શિરોમણિ છે. તેણે પોતાના પરાક્રમનાં કૃત્યોથી જયનો પર્વત ઊભો કર્યો છે ને એ ઉપરથી કવિએ તેને જયશિખર કહે છે. એની પટરાણી રૂપસુંદરીનો કેથે જોડો નથી. એ રાણીનો ભાઈ સુરપાળ તે ડાહ્યો અને શૂરવીર છે. જયશિખર ને સુરપાળ બંને મળે તો ઇંદ્રને સિંહાસન ઉપરથી ઊઠાડી મહેલે, પણ એમ કરવાની તેઓને ગરજ નથી, કેમકે પોતાનું ગૂજરાત બ્રહ્માંડનું સત્વ છે. ત્યાં સરસ્વતી માનુષી દેહે નિત્ય રહે છે. મેં મારી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે તે ત્યાંજ અને ત્યાંથીજ હું દિગ્વિજય કરવાને નીકળ્યો છઉં.” એ વખાણ ઉપરથી ભુવડનો લોભ ગૂજરાત લેવાનો થયો ને પછી સૈન્ય મોકલ્યું. યુદ્ધ થયું તેમાં જયશિખરી પડ્યો ને ગૂજરાતનું રાજ્ય કલ્યાણીના રાજ્ય સાથે જોડાયું.

કૃષ્ણનો કાળ યુરોપિયન વિદ્વાનોને મતે સંવત્ શકની પૂર્વે ૧૨૦૦ માં હતો. ત્યારથી તે સંવત્ ૮૦૨ માં આણહિલવાડનું રાજ્ય સ્થપાયું તે દર્મિયાનમાં (જે હજાર વર્ષમાં) સૌરાષ્ટ્ર-ગુર્જર દેશમાં દ્વારિકાનું, વલ્લભીનું ને પંચાસરનું એ ત્રણ રાજ્ય સ્થપાયાં; લોકમાં બ્રાહ્મણ-ધર્મ, જૈનધર્મ ને જૈનધર્મ એ હતા, તેમાં જૈન તો વલ્લભીનાં રાજ્યની સાથેજ નિકંદન થયો હતો; જેઠવા, વાળા, ચૌરા, આહિર, બાબરિયા, મેર, રખારી વગેરે લડાયક નતિના લોક હતા. ધણે ઠેકાણે મોરી વંશના રાજની સત્તા હતી અને કોઈ ઠેકાણે ગ્રીક લોકોએ ચાણુમાં ઘાલ્યાં હતાં. સંવત્ શકની પૂર્વેના પહેલા શૈકામાં શક-રક્ષી લોકો બહુ ઠેકાણે ફરી વળ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રનાં બંદરોસાથે અને ભરૂચના બંદરસાથે યુરોપખંડના ગ્રીક ને રોમન લોકો ધમધોકારે વેપાર ચલાવતા હતા; પરદેશી મુસાફરો આવતા; અને સોમનાથ તથા શત્રુંજય એ આદિ સ્થળોની બ્રાહ્મણ તથા જૈન નત્રાઓ કરતા.

સંવત્ ૮૦૨ માં જયશિખરીના પુત્ર વનરાજે આણહિલવાડ પાટણમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, તે તેના વંશજોએ ચોટુંક વધાર્યું; પણ ન્યારે તે સોલંકીને હસ્તગત થયું

ત્યારે મૂળરાજ, ભીમદેવ (૧ લો), અને સિદ્ધરાજ એઓએ ધણુંજ વધાર્યું. મૂળરાજે (સંવત્ ૯૯૮-૧૦૫૩) પ્રથમ અજમેર તથા તૈલંગણના રાજાઓનાં સૈન્ય ને ગૂજરાત ઉપર ચૂમ્યાં કરતાં હતાં તેઓને દૂર કર્યા અને વંથળીના સમર્થ અહરિપુ અને લાટદેશના રાજા એ ખેતી સાથે યુદ્ધ કરી એઓને માર્યા. ભીમદેવે (૧૦૭૮-૧૧૨૮) સિંધના રાજા સાથે લડી એને તાળે કર્યો, અને ચેદીરાજ તથા ખીલજો પારો ખંડણી લીધી. એને ને માળવાના રાજા ભોજને ધણીજ સામસામી હતી ને ધણીવાર લડાઈઓ થઈ હતી. સોરઠી સોમનાથ ઉપર મહમુદે સવારી કરી તે વેળા ભીમ ને અજમેરનો વિસલદેવ એ બે જણ મુસલમાનની સામા થયા હતા. સિદ્ધરાજે (૧૧૫૦-૧૧૬૬) બાર વર્ષ યશોવર્મન સાથે લડાઈ કરી ધારાનગર લીધું તથા માળવામાં પોતાની આણ વર્તાવી અને ગીરનારના ચૂડાસમા રાજા રાહુખેંગારને મોટી લડાઈમાં માર્યો ને તે રાજ્ય પોતાના તાળામાં આણી ત્યાંના કારભાર ચલાવવાને એક પોતાના લશ્કરી અમલદારને ત્યાં રાખ્યો. એના વખતમાં ગૂજરાતની સીમા કેટલી હતી તે તો પૂર્વે જણાવી છે.

ચાવડા રાજમાંના કેટલાએકે બંધાવેલાં બ્રાહ્મણનાં તથા જૈનનાં દહેરાં મૂળરાજ ને શંકરમતનો હતો ને જેણે હજારો બ્રાહ્મણોને જમીનનાં દાન કરી પોતાના દેશમાં આણ્યા હતા તેનાં બંધાવેલાં દેવસ્થાનો (જેમાં સરસ્વતીને ઓવારે રૂદ્રમાળનું દહેરું બહુ પ્રખ્યાત છે), ભીમદેવની વખતમાં વિમળસાહે બંધાવેલાં આજુ ઉપરનાં જૈન દહેરાં, કરણ રાજનાં બંધાવેલાં દહેરાં ને વસાવેલાં નગર, મીનલદેવીનાં બંધાવેલાં મીનલસર માનસર (વીરમગમ આગળ) મલા-મીનલ તળાવ (ઘોળકા આગળ) સિદ્ધરાજનાં બંધાવેલાં ગૂજરાત સોરઠમાંનાં દહેરાં-સહસ્રલિંગતળાવ તથા તે ઉપરનાં દહેરાં (રૂદ્રમાળ ને જીર્ણ થયેલું ને અધૂરું હતું તે પૂરું બંધાઈ રહેલું), ઘણાક ક્ષિત્રો ને બાગબગીચા એ સંધાથી ગૂજરાત જૈનદીઓના રસાળ પ્રદેશથી અને પહાડ જંગલથી શોભી રહ્યું હતું તે વિશેષે શોભ્યું. રાજ્યાશ્રય મળવાથી બ્રાહ્મણ ને જૈનસાધુ હોંસીલા ને ઉદમી, સૈન્ય-વર્ગ તો પોતાનાં શૌર્યસમૃદ્ધિના મદ-તેજથી રંગોભોજ, વાણિયાઓ રાજકારભારની ખટખટમાં તથા વેપાર વણજના ઉદ્યોગમાં, ખેતીવાળા પણ સુખી એ રીતે સિદ્ધરાજના વખતમાં ગૂજરાતી લોક ઉદમ સુખની તેજથી શોભતા હતા.

ગુર્જર રાજમંડપમાં એક બાત્સ્યે પંડિત જૈનસાધુઓ દુમુદચંદ્ર આદિ દિગંબર તથા દેવસુરી હેમાચા-

ચીદિ શ્વેતાંબર સામસામા સમર્થવાદ કરતા; બીજા બાબતે રાજકુટુંબ અને સૈન્યતા જગદેવ સરખા રજપૂત તથા સન્નજન સરખા વણિક સરદારો ઠાઠથી ખેશી યુદ્ધવિષય ચર્ચતા; સિંહાસનની હેઠળ આબુબાબતે સામત, મંત્રલ ને હોદા એ જૈન વાણિયા પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરતા તથા ન્યાય ચૂકવતા; એઓની સન્મુખ આતુર આંખથી જોતો, લક્ષ દંધ કાને સાંભળતો અને મલકાતે મહોરે એક બીજા સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરતો એવો પ્રભવર્ગ ખેસતો ને એઓની આગલી હારમાં લાલાભાટ, ભંગડભાટ, ચંચલાટ, ડળલભાટ વગેરે જયવાણીથી મંડપ ગળવી રહેતા;—ત્યાં ખાર વર્ષ યુદ્ધ કરી રાજ ભોજનું માળવા છલ્યાથી અને રાહખેંગાર સરખાનું સોરઠ છલ્યાથી શુભ પણ મોટાં અભિમાનનો ભાસ બહાર પડતો એવો ને રણજયશ્રીથી, સમૃદ્ધિશ્રીથી ને ઔદાર્યશ્રીથી પ્રસન્ન એવો ને રક્તગૌર કાંતિવાળો ને કીર્તિનો કોડીલો ને પૂરો વિલાસી ને સાવધ ને વિચક્ષણ ને નિજપદનું ગૌરવ રાખનારો એવો જયસિંગ સિદ્ધરાજ ગુર્જર દેશનો રાજા સર્વ રાજ્યબુધ્ધિસહિત સિંહાસને વિરાજતો ને મંદિરની ઓમેર વાઘો વાળતાં.

રાજ્ય સ્થપાયા પછી ચારસે વર્ષે ગુજરાતનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ દેખાડી સિદ્ધરાજ અમર કીર્તિ મૂકી ગયો. ને પછી સંવત્ ૧૨૦૦ થી ગુજરાતનો સૂર્ય ઉતરવા માંડ્યો.

મંત્રી તથા હેમાચાર્યની ખટપટથી તથા મદદથી કુમારપાળ પચાસ વર્ષની હમરે કેટલાક રાજ્યવર્જનને અપ્રસન્ન કરી ગાદીએ બેઠો. એણે પોતાની રજપૂત કીર્તિને બે ત્રણ યુદ્ધ કરીને થાપી, પણ રાજકુટુંબની ને સૈન્યની ભક્તિ તે પોતાભણી તાણી શક્યા નહિ. હેમચંદ્રે પોતાના પ્રસિદ્ધિના મદમાં રાજને જૈન કરવાને અને પોતાની તથા પોતાના ધર્મની સત્તા વધારવાને બિધાડે છોકે ખટપટ કરવા માંડી. બ્રાહ્મણો બરબરવા લાગ્યા ને રાજ પોતે પણ સંકોચાયો, તો પણ આચાર્યઉપર પૂર્ણ પ્રેમ ને વિશ્વાસ તેથી ને પાછો પોતે તેનો ઉપકૃત થયેલો તેથી કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યો. કુમારપાળની એક રાણી જે મેવાડની રાજપુત્રી ને શિવભક્ત હતી, તેને વટલાવવાની ખટપટ ચાલી, પણ એણે છટકી જઈ આપઘાત કર્યો. ન્યાં ત્યાં લોકને જૈન કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ હતો—કહેછે કે તે વખતે એક લાખ તો જૈન સાધુ હતા. એ ઉત્પાત સાંભળી શંકરાચાર્ય પોતાના સંન્યાસીઓસાથે ગુજરાતમાં આવ્યો. તેમ દક્ષિણમાં રામાનુજ જેણે (સંવત્ ૧૧૩૧-૧૨૦૬) વૈષ્ણવધર્મે ચલાવ્યો હતો ને જેણે એક બધાલ ઉપનામના જૈન રાજને વૈષ્ણવ કર્યો

હતો તેના સંન્યાસીઓ પણ ગુજરાતમાં આવી પહોંચ્યા. સંન્યાસીઓ અને જતીઓ સામસામા એક બીજાનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. એ બખેરો જોઇ રાજ ગભરાયો. હેમચંદ્ર ઘણો વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. તેનાથી ખટપટ થઈ શકી નહિ. એ અરસામાં વળી કોઈ દંડી યોગીના કારસ્તાનથી ઝેર ભર્યું દૂધ હેમચંદ્રના પીવામાં આવ્યું તેથી તે ૮૪ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ને એની પછી ૬ મહિને કુમારપાળ પણ (સંવત્ ૧૨૩૦ માં) મૂચ્યો. એ બેનાં મરણથી અને સંન્યાસીઓના શ્રમથી જૈન ધર્મને મોટો ઘોડો લાગ્યો.

આ પ્રસંગે થોડુંક હેમચંદ્ર વિષે બોલવું ઘટિત છે. એ સંવત્ ૧૧૪૫ માં ધંધુકામાં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ મોઢ નાતનો વાણિયા બ્રાહ્મણ મતનો ને મા જૈનમતની હતી. એને આઠમે નવમે વર્ષે દેવસૂરીએ દીક્ષા આપી હતી ને પછી એણે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષાઓમાં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એના કરેલા ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે. પ્રાકૃત ભાષાનું આકરણ (સંવત્ ૧૧૬૮), જૈનનાં દેવસ્તવન, શુદ્ધયોગશાસ્ત્ર, અભિધાનચિંતામણિ અને દ્વયાશ્રય (અધૂરો)—તેમાં અભિધાનચિંતામણિ એમ સંસ્કૃત કોશ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની મોટી પ્રસિદ્ધિ સિદ્ધરાજની સલામાં કુમ્ભચંદ્ર દિગંબરની સાથે થયેલા વાદથી થઈ. એ પ્રસંગથી એનો લોભ વધ્યો. એણે રાજને જૈન કરી જૈન ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરી પોતાનું નામ અમર કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. પહોંચેલા સિદ્ધરાજે ગાંઠ્યો નહિ, પણ કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો ત્યારે એણે કુમારપાળને જૈન કર્યો. પોતે વિદ્વાન, વાચાળ, તાર્કિક, ને સાધુ હતો અને મંત્રી તથા બીજા કારભારીઓ જૈન હતા એ કારણથી હેમચંદ્ર ખટપટ કરી શક્યો હતો.

કુમારપાળ પછી અજયદેવે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેમાં એણે પાછલાં રાજ્યમાં બંધાયેલાં જૈન દેવસ્થાનોનો નાશ કરાવ્યો અને જૈનમત આગ્રહી કપરદીમંત્રી, રામચંદ્ર જતી, આમરાભટ સરદાર વગેરે ઘણાક જણને ઠાર કરાવ્યા. ભોળોભીમ (૧૨૩૫-૧૨૭૧) કાનનો કાચો, માથાનો ફરેલ ને રણનો શૂરો હતો. એણે ગુજરાતનું રજપૂતી શૌર્ય છેલ્લું દેખાડ્યું, પણ તેમાં કંઈ ફળ ન થયું એ જૈન ધર્મનો આગ્રહી નહોતો, પણ જૈન ધર્મનો કહેવડાવતો હતો ખરો, એ ઉપરથી તે બીજા રજપૂત રાજાઓનાં મનમાંથી ઉતરી ગયો હતો. એણે પરમાર ને ચોહાણ સાથે યુદ્ધો કરી કરીને ગુજરાતનાં સૈન્યનું બળ ઘટાડી નાંખ્યું.

સંવત્ ૧૨૫૦ માં કુતુબુદ્દીન આણહિલવાડપર ઉતર્યો

ને ભીમને હરાવી ધણેક મૂલક તેણે લૂંટ્યો. એ પોતાનું થોડુંક લશ્કર રાખી દિલ્લી ગયો. તેવામાં ભીમદેવ જે આવો પાછો થઈ ગયો હતો તે પાછો પોતાની રાજધાનીમાં આવી રહ્યો. ભીમના મરણપછી ગુજરાતનો સૂર્ય દિગંતમાં હોઈને ઝળઝળ આપતો થયો.

ભીમના મરણપછી ગુજરાતના સરદારોમાં મોટી સત્તા ધરાવનારો સરદાર વીરધવલ વાઘેલા એ હતો. એને હરતક વાઘેલ ને ધોળકા એ પ્રાન્ત હતા. એના બે પ્રધાનો વસ્તુપાળ તથા તેજપાળ એ વાણિયા, રસાલાની સરદારી કરી બંદોબસ્ત રાખે તેવા ને મોટા ધર્મિષ્ઠ હદાર હતા. એઓનાં બંધાવેલાં દેવલવાડાનાં ને આખૂપરનાં દહેરાં હજી ગુજરાતની શોભા ગણાય છે. એ બે પ્રધાને વિસલદેવને અણહિલવાડને આસને બેસાડ્યો. એણે વિસલનગરને શોભીવું કર્યું ને ડભોઈનો કિલ્લો બાંધ્યો. સંવત્ ૧૩૫૨ માં કરણધેલો ગાદીએ બેઠો. બીજેજ વર્ષે અક્ષાઉદ્દીન ખીલજએ પોતાના ભાઈ અલદખાનને તથા વજીર નુસરતખાનને લશ્કરસાથે મોકલ્યા ને એઓએ કરણને લગાડી અણહિલવાડમાં થાણું ધાડ્યું. પછવાડેથી કેટલીક હુકીકત બની તેનું છેવટ આ થયું કે કરણ બે ત્રણ રાત્રીઓની સહાયતાથી લડવા બિભો થયો, પણ હાર્યો ને નાસતાં કહીં અવટાઈ સુઓ (સંવત્ ૧૩૫૩). કોલારાણી તો અક્ષાઉદ્દીનનીપાસે હતીજ ને તેની છાકરી દેવળદેવી જેનેમાટે કરણ લડ્યો હતો તેનીસાથે શાહુલદાએ સાદી કીધી.

સંવત્ ૧૩૫૩ થી તે સંવત્ ૧૪૬૩ લગીમાં ગુજરાતમાં દિલ્લીથી અમલદાર નીમાઈ આવતા. એઓએ પણ ઠંરીકામ બેશી કારભાર કર્યો નહિ. એકને કારભાર મળતો તો બીજે ઉમેદવાર તેનું કાટકું કહાડવાને તૈયારજ રહેતો, મુસલમાનમાં માંહેમાંહે દંગા થતા, હિંદુ સરદારો લાગ બેધ બંડ બિભતા, મુસલમાન તથા હિંદુલોક વચ્ચે ધર્મને માટે મારામારી થતી, કેટલાક સત્તાધારી જળરદસ્તીથી હિંદુઓને વટલાવતા ને તેઓનાં દહેરાં તોડી તેજ કેણે મસીદો બંધાવતા. હિંદુ લોક નાસાનાસ કરી કહીં-કહીં નાનાં નાનાં રાજ્ય માંડી રહેલા એવા રાજાઓના મૂલકમાં જઈ વસતા. એ ૧૧૦ વર્ષની મુદ્દતમાં ગુજરાતની ને ગુજરાતના લોકની દશા ઘણીજ ભુંડી હતી. પશ્ચિમમાં ચુડાસમાનું રાજ્ય ને પૂર્વમાં ચાંપાનેરનું રાજ્ય એ બે હેમ રહ્યાં હતાં.

સંવત્ ૧૪૬૩ થી મુલકરશાહે દિલ્લીની સત્તાથી બુદાં પડી નવીજ ગાદી સ્થાપી, ત્યારથી તે ૧૬૨૮-૨૯ માં

અકબરે ગુજરાત લીધી ત્યાં લગીમાં ગુજરાત-ગુજરાતીની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી. એ ૧૬૫ વર્ષના દર્મિયાનમાં ધણાંક જૂનાં શહેર તટી અહમદાબાદ (સંવત્ ૧૪૬૭ માં), અહમદનગર, મુલતાનપુર, વગેરે શહેરો નવાં વચ્ચાં. ચાંપાનેર ભાંગ્યાથી સૂરત (એ કિલ્લો બીજા મુલકરે ૧૫૭૧ માં બંધાવ્યો હતો) વચ્ચું અને કેટલાક કિલ્લા નવા બંધાયા. હિંદુઓનાં દહેરાં ને ધણીક મસીદો ને કબરો કામ કામ બંધાઈ. મહમદ બેગડાના વખતમાં સોરઠ ગિરનારનું, ચુડાસમાનું રાજ્ય (૧૫૩૨ માં) ને ચાંપાનેરનું રાજ્ય (૧૫૪૧ માં) ગુજરાતી મુસલમાની બાદશાહીમાં ભેડાયાં. ગાદીનું ભમદારખાનું પણ ભરપૂર થયું હતું. બાદશાહ ને લશ્કરી સરદારો ગુજરાતને પોતાનું ભણુતા ને એના બચાવનેમાટે મેવાડ, મારવાડ, માળવા, વગેરે રાજ્યોના હુમલામાંથી બચાવવાને નિરંતર ખંતીલા રહેતા; પરદેશી ક્ષીરંગી જે બંદરોને લૂંટતા તેઓને શિક્ષા કરવાને ને બંદરોના બચાવનેમાટે ગોઠવણ પણ જેવી બેઠીએ તેવી કરતા. રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં ને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવામાં એ બાદશાહો સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતા-પણ લોહીથી ઉશ્કેરાયલા ને સત્તાથી વધેલા તેઓના તુંદ મિલજ અને પોતાનો ધર્મ વધારવાની તેઓની ખંત એ બેથી તેઓ પોતાની બહોળી હિંદુ પ્રજાઉપર બહુ જલ્મ ગુનરતા. તેઓ એ કણુબી, કોળી, વાણિયા, રજપૂતોને વટાવ્યા, જે માંના ધણાએકે પોતાનું જીવું તરું પાડી હોરા, મેમણ કહેવડાવવામાંડ્યું. બેગડાએમંડળિકને મુસલમાન ક્યો ને બેટનાંદહેરાંલૂંટી મૂર્તિયો ભાંગી. પછવાડેના બાદશાહો કમજોર થતા ગયા તેમ તેમ તેઓએ ધણે જલ્મ ગુનરવો બંધ રાખ્યો. હિંદુ પ્રજાની સ્થિતિ દયામણી હતી. એઓ પોતાનો ઉદ્યોગ શોધતાં કોઈ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં એમ વેરાતા થઈ આચાર સાચવવાને નાતો વધારતા થયા અને એનેજ પોતાનાં રાજ્ય માની લીધાં ને એમાંજ વહેવાર કરી સુખ માનતા થયાં. સંસ્કૃત વિદ્યાનો નાશ થયો; તેથી બ્રાહ્મણ, વાણિયા ને બીજા એકસરખી સપાટી ઉપર આવી રહ્યા, પણ વૈશ્ય, શૂદ્ર, બહુ અજ્ઞાન તેથી તેઓએ બ્રાહ્મણોને અને જાતિયોને દેવસરખા માન્યા ને એઓ યજ્ઞમાનોને પોતાનો નિર્વાહ બરી રહેવામાટે ધણા ધણા વહેમમાં નાખતા ગયા. રજપૂત ગરાશિયાનો વર્ગ જે ધર્મનિયમમાં સંસ્કર જેવો થઈ રહ્યો હતો તે પોતાનો ઉદ્યમ બાળતો હતો, અથવા પોતાનાં વતનને જળવી રાખતો હતો.

સંવત્ ૧૬૨૮ થી તે ૧૮૧૫ સુધીમાં મુગલાઈ રહી.

તેમાં ૧૭૬૩ સૂધી (ઔરંગઝેબના મોત સૂધી) ગુજરાતની પૂરી આબાદી હતી. ખેડૂતોનાં કામ, કારીગરોનાં કામ, વેપાર ધંધાનાં કામ બહોળાં ચાલતાં-સર્વે જ્ઞાતિની પ્રજા સુખી હતી. અમદાવાદ, મેમદાવાદ, ખંભાત વગેરે શહેરો, મસ્જિદ, રાજ, બાગબગીચા એ-ઓથી શોભતાં. ગુજરાતનો સઘળો માલ સૂરતમાં એ-કોઠો ચતો ને ગાહીથી વહાણમાં ચડતો. ઇરાની, અરબ, ચાહુદી, ફીરંગી, વલંદા, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ વગેરે પરદેશીઓ વેપાર ધંધાને માટે ધૂમતા. સત્તાધારી વર્ગ શૂરવીર ને મોજશોખને ચડાનારો હોતો, તેમ પ્રજાવર્ગ ઉદ્યોગ કરી ધન જીતતો થયો હતો.

ઔરંગઝેબના વખતમાં શિવાજીએ સંવત્ ૧૭૨૦-૨૬ માં સૂરત લૂંટ્યું હતું ને એના મરણ પછી મરેઠા સરદારોએ ગુજરાતને ઘણીક વાર લૂંટ્યું. સંવત્ ૧૭૮૭ માં પિલાજીએ વડોદરામાં ગાદી સ્થાપી ત્યાંસૂધી આખા ગુજરાતમાં લડાઈ લડાઈ ને લૂંટ લૂંટ એજ વાત હતી. પરિણામ આ થયું કે, ગુજરાતમાંથી મુસલમાનની રાજસત્તા ગઈ. અમદાવાદમાં ગાયકવાડ ને પેશ્વા એ બન્નેનો અમલ ચાલવા લાગ્યો તે અંગ્રેજ સરકારે લીધું ત્યાંસૂધી-એ વખતમાં હિંદુપ્રજા લૂંટાવાના ભયથી અસ્વસ્થ હતી, પણ પાછલી વખતમાં રજતરને લીધે ખાવે પીવે હેરાન નહોતી.

ઉપર ઈતિહાસરૂપ જો લખી જણાવ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ એક જ પાત્રમાં પાણી તથા તેલ હોય, તથાપિ તેલ જીવું પડી ઉપરજ તરફ રહે છે તેમ ગુજરાતમાં સત્તાધારીવર્ગ પ્રજાવર્ગથી ઉપરજ તરતો રહ્યો છે. હિંદુરાજ્યમાં બ્રાહ્મણ તથા જૈન સાધુઓને આશ્રય મળતા, જૈન પ્રજામાંના કેટલાક દરબારમાં ને સૈન્યમાં કારભાર કરતા. રાજ તથા પ્રજા બન્ને હિંદુ, બન્ને એક દેશી પ્રકૃતિનાં અને પરસ્પર સ્વભાવથી જાણીતાં હતાં, તોપણ બ્રાહ્મણ, વાણિયા, રજપૂત વગેરેને પરસ્પર ખાવા પીવાનો ને કન્યા આપવા લેવાનો પ્રતિબંધ હતો. બ્રાહ્મણ જૈન પોતપોતાના મતના આગ્રહી હતા; પ્રજાવર્ગમાં જૈન સાધુ સિવાય બીજા કોઈ ઝાઝો વિદ્યાભ્યાસ કરતા નહિ. એ કારણોથી પ્રજાવર્ગ પરસ્પર સ્નેહથી સમગ્રરૂપે થયો નહોતો ને પોતાની ગુજરાત ભૂમિનું અભિમાન રાખતો નહિ, પણ રાજાઓના ઠાકથી મોહ પામી પોતાને મળતાં સુખમાં સંતોષ માનતો; અર્થાત્ રાજવર્ગનાઉપર પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ આધાર રાખતી. મુસલમાનો તો પરદેશી, જુદા લોહીના, જુદા ધર્મના, જુદા મિલજના એટલે એઓ હિંદુ પ્રજાવર્ગની દિલથી શેની દરકાર રાખે? અર્થાત્ ગુજરાતમાં

કોઈપણ કાળે ગુજરાતીઓનું એકદેશી રાજપ્રબંધરૂપે એકથ નહોતું; તેમ પ્રજા સમસ્તનું પણ પરસ્પર એકથ નહોતું. પરદેશી રાજના સંબંધમાં સર્વ પ્રજાનું એકથ જેવું શીખે ને મરેઠાઓએ દેખાડ્યું તેવું જસવંત તો નહિ પણ નામનુંએ ગુજરાતી લોકે કોઈ કાળે દેખાડ્યું નથી અને આજકાલ તો ગુજરાતના રજપૂત, લીલ, કોળી, બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કણુબી સૌ એકસરખા મોળા થઈ રહ્યા છે.

મુસલમાની રાજ્ય થયા પછી પ્રાકૃત લાપા ખેડાવા લાગી ને વંધુલવમત-કૃષ્ણભક્તિ દાખલ થયેથી લોક પુરાણકથામાં અને કવિઓએ દર્શાવેલાં રૂપકોમાં આનંદ પામવા લાગ્યા. સંવત્ રૌકા ૧૮ માં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી હતી તે તે કાળની કવિતાઓ આરશીમાંથી જણાય છે. પ્રજાને રાજ્યસંબંધી દુઃખ નહોતું ને તે અનેક ઉદ્યમથી ખાવે ખવાડવે તથા સંચય કરવે સુખ માનતી, પણ અજાણ જણાવે છે, તે વેળા અનેક ધર્મ-મત, ભોળી, થેલી ભક્તિ, અભ્યાસર ને દુરાચાર એ બધું હતાં; સામળ દહે છે કે સ્ત્રીવર્ગ સ્વચ્છંદી ને પુરુષવર્ગ મૂર્ખ હતા; પ્રેમાનંદ દેખાડે છે કે સૌ પોતાના ઉદ્યમસંબંધી એકમાર્ગીપણામાં સંતોષી ને કુટુંબપરિવારનાં હેતુમાં આનંદ માનતા. મુસલમાન સરકાર તથા દેશી દરબારના સંબંધથી કેટલાક બ્રાહ્મણ અને વેપાર ધંધાથી કેટલાક વેપલુવ વાણિયા તથા જૈન દ્રાવડા સર્વ ગુજરાતીઓમાં બહાર પડતા હતા. આટલી મોટી ગુજરાત ને તેમાં આટલા બધા લોક તે છતાં લોક પોતાનું કેળવાયલું ખરું સ્વરૂપ દેખાડાવી શક્યા નથી. સંવત્ ૮૦૦ થી તે ૧૬૦૦ લગીમાં પોતાના વિશેષ ગુણલક્ષણથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ગુજરાતીઓની સંખ્યા અંદે કેટલી જીજ છે! જૈનમત પ્રસારવાનો તથા તેને માટે રાજને જૈન કરવાનો આગ્રહ ને પછી ખંતી ઉદ્યોગ તથા ખટપટ એ હેમચંદ્રે દેખાડ્યાં છે; નરસિંહે કૃષ્ણભક્તિનો આગ્રહ દેખાડ્યો છે; અખાએ ગ્રંથો લખી કુળકર્મનો પ્રતિબંધ તોડ્યો છે; બીજું કોણ છે? જીજ ગ્રંથકારોએ પોતાની કૃતિથી પોતાની કીર્તિ કરી છે, એ સિવાય સર્વ ગુજરાતીઓ કેવળ સાધારણ નિસ્તેજ સ્થિતિમાં હતા. ગુજરાતીઓ મોળા, ભોળા, અજાણ, બીજા, બાચલા-“વાણિયા મૂઝ નીચી તો નીચી” કહેવાય છે તે ખરું છે. મુસલમાનોએ “ગાંડી ગુજરાત આગુસે લાત ઔર પી-છેસે ખાત” કહ્યું છે તે ખોટું નથી. પણ શું આપણે આપણી સ્થિતિ સારી કરવાને સ્વભાવચક્રાજ્ઞ લીધા છીએ? ના. દેશલવાપાણી જતાં તો પૂર્વભાગમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આપણે પ્રકૃતિથી લીધા ન હોવા જોઈએ ને નથીજ. અને કદાપિ પ્રકૃતિચક્રી લીધા હોઈએ તોપણ શું?

શું કેળવણીથી સારા નહિ થઇ શકીએ? થઇશુંજ, ને જુઓ ભાઈઓ, અંગ્રેજ રાજ્યથી નવા વિચાર દાખલ થયેથી, રેલવેથી, સંગતિલાલ વધેથી ને છાપખાનાંથી, વાર્તાપ્રસાર થયેથી આપણી સ્થિતિ કેટલી બધી થોડાં વર્ષમાં ફરીછે! પોતાને ફાવતો ઉદ્યમ સૌ કરેછે, નામ મેળવવાની ઇચ્છા સૌને થવા માંડી છે, વિદ્યા ભણવાઉપર સૌની પ્રીતિ વધતી જાયછે; નસીબ, સંતોષ, ખી-કણપણું, વહેમીપણું, ભોળી ભક્તિ, અજ્ઞાન, યુશામત, પરાધીનપણું એ સંબંધી વિચાર ઓછા થતા જાયછે ને તેને બદલે અસંતોષ, આશા, સૌર્ય, ઉદ્યમ, કામ કરવાઉપર લક્ષ, ગુણભક્તિજ્ઞાન, સ્વતંત્રતા, ટેક ઇત્યાદિ સદ્ગુણો આવતા જાયછે; આગળ જુદા જુદા વર્ગના લોક પોતપોતાના ધર્મમતને વળગી રહેતા તેમ આજ નથી, પણ સઘળાનો ધર્મસંબંધી એકસરખો મત થવા લાગ્યો છે; સર્વ ભાગની ભાષા એક સરખી થવા આવી છે; અને સૌ પોતપોતાની ને પછી પોતાના દેશની સ્થિતિ સારી કરવાની એકસરખી વૃત્તિ રાખતા થયા છે. એ પ્રમાણે આજકાલ સૌની અંતઃવૃત્તિ ને બાહ્ય-વૃત્તિ બેતાં પણ આપણી સ્થિતિ આગળ જતાં ઘણી સારી થવાનો સંભવ છે એમ ખાતરીથી કહેવાયછે.

તો હવે આપણે શું કરવું? આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપર કહેલા ઉદ્દેશો કે પોતાની ને દેશીઓની સ્થિતિ સારી કરવી, પણ ક્રિયે પ્રકારે કરવી તેવિષે કંઈ મુકરર કર્યું નથી. માટે હવે એ વિષે થોડુંક:—

મોટું કામ કરવાને ઘણાં માણસ જોઈએ ને મોટાં માણસ જોઈએ. ઘણાં એટલે સંખ્યામાં ને મોટાં એટલે શક્તિમંત, અર્થાત્ સદ્ગુણ ને શક્તિ એ વધવાં જોઈએ. સદ્ગુણવડે શક્તિ વધેછે ને શક્તિવડે સદ્ગુણ વધેછે. શક્તિમાં મનશક્તિ વિશેષ સમજવી; તનશક્તિ આણવી સુલભ છે. સદ્ગુણ ને શક્તિ કર્મ કરવાના અભ્યાસથી વધેછે. સ્વારે પ્રથમ શું કરવું? પ્રથમ તો આપણામાં ચાલતી બે કહેવતને નિરંતર મનમાં અનેક રીતે સમજવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું કે ‘આપ સમાન બળ નહિ’ ને ‘પારકી આશા સદા નિરાશ.’ નસીબને માનવાથી આજસ, અવ્યવસ્થા ને ફેવળ સ્વાર્થ ઉપરજ નજર એને આધીન થવાયછે—નસીબના જેવી તરંગી વૃત્તિ થાયછે. પારકાની આશા રાખેથી યુશામત તથા તાબેદારી કરવી પડેછે, કામમાં ખલેલ થાયછે, ને વેળાએ કામ થાયછે અથવા નથી થવું—નથી થવું તો પાછું દુઃખ વધારે થાયછે ને એમ થયેથી કેવળ મોળાં-ચંદ જવાયછે. આપબળના વિચારથી માણસને કામ કરવાની ટેવ પડેછે ને તે નિરંતર ઉદ્યમમાં રહેછે, તેથી તેનાં કામ ધાર્યો

પાર પડેછે ને વેળાએ ધાર્યો નથી પડતાં તો ખીજો કોઈ પણ તેને લાભ થાયછે ને ક્વચિત્ કંઈજ ફળ ન મળ્યું તોપણ કામ કરવાના અભ્યાસથી ને પ્રાપ્ત થયેલા ધૈર્યના ગુણથી તે જન ફરીથી ઉદ્યમ કરેછે ને હમેશા કર્મમાંજ સુખ માનેછે. ખીજું વળી આ કે, ઉદ્યમ ન હોય તો તે ખોળવા દેશ પરદેશ ગમે ત્યાં જઈ કામ કરવું. જે કામ કરવાની ઇચ્છા થઈ ને જેમાં થોડી પણ ખુદ્દિ ચાલે તેવું હોય તે કામ કરવું. પછી અતુલ્યતા ને સાધન ન હોય તોપણ તે કામ આરંભવું અને તેજ કામના ઉપર નિરંતર લક્ષ રાખવો ને કંઈ પણ કરી દેખાડવું કે જેથી કામ કરવું સહેલ થઈ પડે ને નવી જુક્તિ જડે ને સાધન પણ મળી આવે. જેટલું ઉપલક્ષિયું કામ થાય તેમાં નિરાશાજ છે, પણ જે ખંતથી ને કરવુંજ છે એવા નિશ્ચયથી થાય “દેહં પાતયામિ અર્થં સાધયામિ” તો તે કામમાં પ્રવીણ થવાય ને યશ મળેજ. ખૈરાં-ઓની ધરસંસારની કહેવત છે કે “જેણે કામ કીધું તેણે તો કામણ કીધું” એટલે કામમાં તો વશીકરણ રહ્યુંજ. જે કામ કરેછે તે સૌને પ્રિય લાગેછે ને પ્રિય લાગેછે કે તેનો અર્થ સરેછે. બહુ આશા રાખ્યાં કરવી ને વિચાર કર્યો કરવા તેના કરતાં કામ કરવા મંડી પડવું એ લાભકારી છે. બોધવચનમાં શિક્ષા છે કે “શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ લૂલુંછે” માટે શ્રમ કરતાં કંટાળવું નહિ. ત્રીજી વાત આ કે, સંધિ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ રાખવો. કામ ગમે તેટલું કીધું હોય ને સમો ન સચવાયો-કે તે મિથ્યા થાય; માટે સંધિસમય ઉપર નજર રાખ્યાં કરવી ને કામ કરતાં સંધિને આણવી. ચોથી વાત આ કે, મોટું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવી ને બને તેટલું કરવું, પછી જો તેમાં નહિ ફાવય તો ખીજામાં ફેરવેજ; અગર ખીજામાં ન ફાવ્યું તોપણ તેવાં કામ કરવામાં શક્તિ કેળવાયાથી ને જ્ઞાન વધેથી ત્રીજા મોટા કામમાં તો યશ મળેજ—એથી હિંમત, સાહસ, ધૈર્ય એ સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થાય ને શક્તિ વધે. પાંચમી વાત આ કે સત્ય તથા પ્રમાણિકપણું એના ઉપર પૂર્ણભાવથી ભક્તિ રાખવી કે અનેક વિદ્ય દૂર થાય ને કાર્યની સિદ્ધિ થાય. અપ્રમાણિક મંડળમાં પ્રમાણિકપણે કામ કરતાં હાનિ થાય માટે તેવા મંડળના સંબંધનું કામ જો લેવું તો પોતાની શક્તિથી અપ્રમાણિકને પ્રમાણિક કરી શકાય તેવું હોય તો લેવું, બાકી ન લેવું. સત્યે વર્તતાં હાનિ થઈ તોપણ સત્યની તો પ્રશંસાજ છે. થોડીવાર સત્ય ન ફાવે પણ અંતે તો સત્યજ તરેછે. છઠ્ઠી વાત આ કે, કહેણી તેવી રહેણી રાખવી કે જેથી લોકને આપણો વિશ્વાસ પડે ને લોક દાખલો લેઈ તેવા થાય. સાતમી

વાત આ કે જે જે બંધનોથી પોતાના ને પોતાના દેશી-ઓના સુખમાં હાનિ થતી હોય તે તે બંધનો તોડી નાંખવાં. એમ કરેથી કુટુંબસંસારસંબંધી કેટલીએક વાતે મુશ્કેલીમાં આવી પડશે, પણ એ મુશ્કેલી ખમવી ને ખીળીએને રૂઝો દાખલા આપવોજ. સ્વતંત્રતાના સુખને અર્થે સત્યથી વર્તતાં સ્વાર્થીઆ શત્રુની સામા થવું પડશે, પણ તે થોડો કાળજ. કુળનોજ ઉદ્ધમ કરવો ને ખીળે ન કરવો એ આગ્રહ મૂકી ઇચ્છામાં આવે ને ફાવે તે ઉદ્ધમ કરવો. આઠમી વાત આ કે, પોતાનાથી જે વધારે સારા હોય તેઓની સંગતિમાં રહેવું અને નવમી વાત આ કે, નહું નહું જ્ઞાન મેળવવાની ખંત રાખવી તથા અભ્યાસથી મનશક્તિ કેળવવી. એ પ્રમાણે દરેક જણે પોતપોતાના સ્વભાવગુણને કેળવવા.

સ્વભાવગુણ કેળવાયાથી ને કામ કરવાની શક્તિ વધેથી મનુષ્યપણાનું સ્વરૂપ સુંદર પ્રકાશે. જ્યારે આપણા ગૂજરાતીઓમાંથી ઘણાએક જણ પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં કામમાં પોતપોતાનાં કેળવાયલાં ને શક્તિવાળાં સ્વરૂપથી પ્રકાશશે ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે જુદું નામ કરશે તેને માઠાં પરિણામ ભોગવવાં પડશે ને માઠાં પરિણામ જોઈ ખીળ સાવધ રહેશે. વળી જુદું નામ મેળવવાની કોઈની ઈચ્છા હોતી નથી—ન કેળવાયલા સ્વભાવગુણથી જુદાં કર્મ થઈ જાયછે, નામ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓમાંથી જુદાં જુદાં નામ કરવાના, પણ ઘણાક જણ તો રૂડાંજ નામ કરવાના. વળી કહેવત છે કે “નામરદ રડે મામને ને મરદ રડે નામને” વળી “નામ રહતાં ઠક્કરો, નાણાં નવ રહત; કીર્તિ તણાં જે કોટડાં, તે પાઆં નવ પડત.” વળી કહેવાયછે કે “રૂડે નામ કે જુડે નામ” (ને હું વધારે છઠ્ઠે કે ‘પણ નામ’) માટે નામ મેળવવાની ઈચ્છા એ તો પુરૂષ સ્ત્રીને પોતાના ઉદ્ધમમાં મોટું ઉત્તેજન આપેછે. જ્યારે આગ્રહ, ઉત્સાહ ને કર્મકુશળતા આપણામાં આવશે, જ્યારે આપણે મોટાં સાહસિક કામ કરીશું, જ્યારે આપણે દુઃખમાં ધીર ને સુખમાં નમ્ર રહીશું, જ્યારે આપણે નાણાં કરતાં યશના લોભી વધારે થઈશું, જ્યારે આપણે એક આસ્થાથી એક ઈશ્વરને અને દેશનો ઉત્કર્ષ કરવાના એક સંકલ્પને સેવીશું ત્યારેજ આપણે જગતમાં ગૂજરાતભૂમિના યુવ ગુર્જર એ પ્રતાપી નામે પ્રકાશીશું.

આ શૈકમાં રાજનીતિશાસ્ત્ર, દેશસમૃદ્ધિશાસ્ત્ર ને માનવધર્મશાસ્ત્ર એ ત્રણનો વિશેષ ઉત્કર્ષ જગતમાં જોવામાં આવેછે. નવાં રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ છેજ, પણ ઘણાં જૂનાં રાજ્યના લોક જે ઘણો કાળ પરાધીનપણામાં હતા તેઓનો પણ નવો ઉત્કર્ષ થવા લાગ્યો છે. આપણો પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ હિંદુસ્થાન દેશનો ને તેનો સુંદર અંગપ્રદેશ જે ગૂજરાત તેનો ઉત્કર્ષ થશેજ. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને આપેલા બોધનો મર્મ લોકના સમજવામાં ન આવેથી સંસાર મિથ્યા છે, સંધું નાશવંત છે, કર્તા હતાં તો કોઈ જુદોજ છે, અહંકાર તથા કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે એ વિચાર તેઓએ ગ્રહણ કીધા ને એને અનુસરી સંસારમાં ન ચાલતાં કર્તવ્ય કરી નિવૃત્તિસુખને મોટું માન્યું અને એનાં દુઃખદાયક ફળ આપણે ભોગ્યાં. પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે સદુદેશો, સદ્ગુણો, સન્માર્ગો, સત્કાર્યો કરેથી ખીળ દેશના લોક આ સંસારનાં મોટાં ખાલ સુખને પામેછે ને મરણ પછીના સુખને સજ્ઞાનભાવે સત્ય માની અંતર સુખની વૃદ્ધિ કરેછે, તો આપણે તેઓની પેઠે વર્તી તેવાંજ સુખ કાં ન ભોગવવાં?

હાલમાં આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપલક્ષ્યાં, પણ દેશનું કલ્યાણ કે જેથી આપણું પણ કલ્યાણ થાય તે મહાભારત કામનેસાર જે પ્રકારે ઉદ્યમે થવા જોઈએ તે પ્રમાણે થતા નથી. મોટું કામ કરવાને ઘણાં માણસ જોઈએ ને શક્તિમંત જોઈએ. શક્તિમંત કેવી રીતે? બુદ્ધિએ ને સદ્ગુણે. આપણા લોકમાં સાધારણ પક્ષનું શરીરખળ, સાધારણ પક્ષનું બુદ્ધિખળ ને સાધારણ સદ્ગુણ છે ને તેથી ગૂજરાતીઓ કાંતિમંત નથી પણ નિસ્તેજ છે. ત્યારે શું કરવું? ગૂજરાત ભૂમિના જુદા જુદા વર્ગના લોકે—પહાડી પ્રદેશના રજપૂત, લીલ, કોળી, એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના રજપૂત, લીલ, કોળી એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કણ્વી એઓએ અને પારસી, મુસલમાન એઓએ સૌએ પ્રત્યેકે ને સમૂહમાં ઉત્સાહ તથા આગ્રહથી ખંત સાથે ઉદ્યમ કરવા કે જેથી આપણે જિયાં યશસુખ વહેલાં પ્રાપ્ત કરીએ અને આપણી ગૂજરાત, જયશિખર, સિદ્ધરાજ ને મહામદ બેગડાના વખતમાં તેજ મારતી હતી તેમ માત્ર નહિ, પણ જુદીજ રીતે હિંદુસ્થાનના એક મોટા હૈવતવાળા સુંદર અંગરૂપે જગતમાં કાંતિમાન ને કીર્તિમાન થઈ રહે.—પ્રજ્ઞ, આશા પૂરી પાડે!

૧૩. નિરાશ્રિતપ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ.

આપણે આપણું પાણી ખોયું છે ! આપણી આ લોક તથા પરલોક સંબંધી મનની સ્થિતિરતાએ પોતાનો કામ છોડી દીધો છે અને તેને ઠેકાણે ઘણી તરેહની અડચણો-રૂપી ચિંતા તથા હાલ શત્રુ જેવા લાગતા એવા ઘણા દિવસના પાળેલા વહેમો એએએ ધર ધાલ્યાં છે અને આપણા કોઠા ચિંતા સરખા થયા છે ! આપણા ધર-ડાએએ સુધારા નામના પહાડની ઊંચી ટાચ ઉપર ક્રીર્તિનો મોટા કિલ્લો બાંધ્યો હતો ! પણ મુસલમાનોના હુમલામાંથી તેની સંભાળ કરવાને પહેલાંથીજ આપણા વડીલોએ આળસ કીધું તથા તેઓ સારા માર્ગને છોડતા ગયા તેથી બળીઆમ્લેચ્છોના ધસારાએ પહાડ ઉપરથી તેઓ નીચે ઢળી પડ્યા ! વચમાં વચમાં તેઓ ઉપર ચડતા, પરંતુ ઉપરના વારંવારના અને જોરાવર મારને લીધે અફળાતા ફૂટાતા છેક પહાડની તળેટી ઉપર બે-શુદ્ધ અને મરવા જેવી દશામાં આવી રહી, તેઓએ આપણને જન્મ આપ્યા છે ! ઉપરલીટાચ ઉપર મુસલમાન તથા દેશી રાજાઓને મારી આજને સમે અંગેજ લોક રાજ્ય કરે છે ! એઓને આપણી દયા આવે છે. રા-જાનો ધર્મ છે કે પ્રભને પાળવી. અંગેજ પરદેશીઓ પરોપકારબુદ્ધિથી જેટલું આપણું સાફ કરે તે સંખું આ-પણી બહારની દશા સંબંધી નિશાળો કહાડવી, દેશી-ઓને મોટા અધિકારો આપવા, જગત દાણ ઓછાં કરવાં, દેશમાં સલાહસંપનો વધારો કરવો, આપણને સઘળી વાતની પણ ઘટતી સ્વતંત્રતા આપવી વગેરે બાબતોમાં તેઓ આપણું કલ્યાણ ઈચ્છે છે. તેઓ આપણી અંદરની દશા શું જાણે ? એક માણસના સ્વ-લાવથી બીજો પૂરો વાકેફ હોયજ નહિ. સંબંધ પ્રમાણે માંહોમાંહે જાણ વધારેઓછી હોય છે. આપણે કુટુંબથી, પોતાની નાતથી અને દેશીઓથી ઉતરતા અનુક્રમે જાણીતા છીએ. અંગેજ લોક આપણી દુખીઆરી અંદરની હાલતથી થોડાજ વાકેફ છે. એવી કેટલીએક વા-તમાં તેઓનાથી આપણું સાફ થવું નથી, વાસ્તે વેળાએ તેઓનું આપણે બુંદું બોલીએ છીએ એ મોટી ચૂક છે. આપણી હાલની માંહેની દશા સુધારવી ફક્ત તેઓના હાથમાં નથી. વહાલા દેશીઓ ! આપણાજ હાથમાં છે. આપણામાંજ ન્યારે જીરીયત નહિ, આપણેજ તેઓને કહીએ નહિ, આપણેજ મહેનત કરીએ નહિ, આપણેજ ખૂણે લરાણ રહીએ તો પછી તેઓ શું વેલણ ધાલીને ઓસડ પાય ? “ માગ્યાવિના તો મા પણ ન પીરસે ” તેમ આપણે જે બેશુદ્ધ થઈ ગયા છીએ

ને પૂરું જાણતા નથી કે આપણી હાલત શી હતી ને શી છે તો પછી આગળ પાછો ક્રીર્તિનો કિલ્લો ક્યારે બાંધી-શું ? મંડળીસિંહ નામના વિદ્વાન ગોરા વૈદ્યની પરી-ક્ષામાં આવે છે કે આપણામાંથી સ્વદેશપ્રીતિરૂપી આ-ભોધ ખશી ગઈ છે. અસલના સ્વદેશાભિમાનનો કંઈ પણ ભાગ નાડીપરીક્ષાથી જાણતો નથી; સ્વદેશા-ભિમાનને શીત આવ્યાં છે ! જલદીથી ગરમી પહોં-ચાડવાની તબીબી નહિ કરીએ તો તે જવા બેઠું છે. તે મરી જશે એટલે આપણે રોઈ રહીશું અને છે તેના કરતાં વધારે આપણા ભુંડા હાલ થશે. વૈદ્યરાજ ! સ્વદેશાભિમાન તે શું ? ધરડાઓની વિદ્યા, રાજનીતિ, રીતભાત, વહેવાર વગેરે કેવાં હતાં તે તો પેટને સાંસાં ફાંફાં ને વાંધા એટલે નિરાંતે અસલતાં થોડાંએક રહેલાં પુસ્તકો વાંચી જોયા વગર કેમ જાણ્યામાં આવે ? સારે શું સ્વદેશાભિમાનનું ભાન કરા-વવાને કશુંએ નથી ? હા હા, છે છે; જુઓને આ આ-જીવિતનાર ઉપરનાં ને અનેરીકનેરી, ધારીપુરીની શુદ્ધ-માંહેનાં પુરાતન પણ ચમત્કારિક કામો ! સોમનાથ, પાલીટાણા, ચિતોડ, ઉજ્જન, ગોકુળ, મથુરા, પ્રયાગ, કાશી, જગન્નાથ, રામેશ્વર, સતારા, પુના, નાશિક વગેરે જગાઓ આપણને પાછલા દહાડા સંભારી આ-પે છે ! એ ઠેકાણાંની શોભા બધી કોની કીધેલી છે ? આપણા વડીલોની. એ ઉત્તર સ્વદેશાભિમાનનું ચો-ખું ભાન આણે છે. દેશના સઘળા જનોઉપર હેત રહે, તેઓ સઘળા સુખી થાય, તેઓની વિખ્યાતિ જગતમાં ચાલે એવાં કામો કરવાનું જે અભિમાન તે દેશાભિમાન. એ સ્વાભાવિક છે, પણ આવી આપણી દશા તેથી તે કરી ગયું છે. વૈદ્યરાજ ! ક્રીયા ઓસડથી, ક્રીયે અનુપાને દેશાભિમાનને ગરમી પહોંચશે ? મા-ણસ સર્વ વાતે એક દરજે નથી. આપણે સઘળા જાણી જીદી પ્રકૃતિના જીદી જીદી હાલતમાં છીએ માટે સૌએ પોતપોતાને રૂચિ પડતા અને ફાવતા પણ ભારે ઉદ્યોગ કરવા-ઉદ્યોગ કરી ધન મેળવવું-ધન મેળવી સારી સ્થિતિમાં રહી પોતાથી નીચેના દરજ્જાવાળાઓની ખબર લેવી-એ ખબર લેવાનીજેડે પોતાના શરીરનાં અને મનનાં સુખ વધારવાની કોશિશ કરવી, એ અ-નુપાન સાથે, કુટુંબનાતના કંઈક કલેશનાં મૂળ બાળવાં-અદેખાઈને દૂર કરવી ને તેને બદલે માંહે-માંહે આનંદ રાખવી-કુસંપ છોડી સંપે કામ કરવું-આળસ તથા વહેમો વર્જવા વગેરેની કરી પાળી, વિદ્યા,

જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ક્ષમા, સત્ય, ચોખ્ખો વહેવાર, કળાકૌ-
શલ્ય ને હાલના સુધરેલા વિચાર વગેરેની માત્રા
ઘોળી, એ ચોસડ, ગળામાં ગટગટ કાંશી ગયાથી દે-
શાભિમાનને ઘણીજ ગરમી પહોંચશે—એ જાણકાર્યું
ને તોળાયુંજ ન પોતાને ચોગ્ય ઠેકાણે રહેશે. આમ ક-
રીને વખત આન્યો કે પોતાનું જોર જતાવવાને મેદાન
પડ્યુંજ છેની ! ચાલો આપણે વૈદ્યરાજની એ શીખા-
મણ પ્રમાણે ચાલીએ. કલાણાએ કલાણું કામ કરી
પરદેશીઓમાં પોતાના દેશનું નામ વધાર્યું, તેમ એક
કહે હું વધારું, બીજે કહે ના હું વધારીશ, એ રીતે આ-
પણે હમણા કાયર છીએ, તે ટળી શરપણે પોકારીયું
કે હાંહાં અમે સ્વદેશને તારી આણવાને હૃદયી જ્યાંદે
મહેનત લઇયું, ભારે અને જ્યારે એ આહુકારને રૂડા
અંચેજ લડાવશે ભારેજ રે ભારેજ કીર્તિનો કિલ્લો પાછો
ખાંધવાને આપણે શામાટે લાયક નહિ થઈએ ? એ
અભિમાન માણસનું નૂર છે—એવડે તે આજખાયછે—
એવડે તે અમર છે—એવડે તે સુખી છે—તેને માન છે—
અને એવડે તેની મુક્તિ છે. અહો કીરતાર ! એ સારી
બુદ્ધિની બિચારા લાચાર હિંદુઓમાં જલદીથી પ્રેર-
ણા કર !

જગતનો વહેવાર કામની વહેંચણુ ઉપર ચાલ્યો
જાયછે. કોઇ બુદ્ધિબળથી, કોઈ અંગબળથી, કોઈ વિ-
દ્યાબળથી, એ પ્રમાણે લોક કામ કરતા દેખાયછે. સ-
ઘળા સરખીજ હાલતમાં નથી—કોઈ ગરીબ છે, કોઇ
પૈસાદાર છે. એવું છે, માટે અભાગીઆ ભાગ્યવાનની
આશા રાખેછે. મૂર્ખને વિદ્વાન, નબળાને સખળા, દરિ-
દ્રીને ધનવાન, કુબુદ્ધિને સુબુદ્ધિ, રોગીને નીરોગી,
દુઃખીને સુખી કામ લાગેછે. એઉપરથી જોતાં ખુલ્લું
છે કે દેશની હાલત સુધારવામાં દરએક માણસને જે
પ્રકારનાં હેતુ ચૂકવવાનાં છે. એક તો પોતેજ મહેનત
કરવી અને બીજું આ કે બીજાઓને પોતાથી બની શકે
તેટલી મદદ કરવી. એ જે હેતુ અદા થયેથી સ્વદેશા-
ભીમાન દૃઢ થશે.

આપણા ગુજરાત દેશમાં નહિ નહિ તોપણ કેટલેક
ઠેકાણે પુરુષ દ્રવ્ય છે. અલગતાં, મોટા ભાગના લોક
ઘણાજ હેરાન છે, તોપણ દક્ષણીઓનીજેડ મુકાળલો
કરતાં ગુજરાતીઓ સારી હાલતમાં માલુમ પડેછે.
ગુજરાત મધ્યેનાં મોટાં શહેરોના શ્રીમંતોને ઓરડે અ-
જવાળાં છે, પણ તેઓ પોતાના પૈસાનો ખરખરો ઉ-
પયોગ કરી જાણતા નથી. હરેક ઉદ્યોગ કરવામાં, બુ-
દ્ધિને ચાલાક કરવામાં, મોટાં ભારે કામ માથે લેવામાં,
સંપત વધારવામાં પૈસો મુખ્ય છે. પૈસો પૈસાને વ-
ધારેછે. એનો દેખાઇતો અનુભવ છતાં નહારી હાલત-

માં રહેવું, ધનને દાદી મૂકવું, મુઆ પછવાડે ચાલકી
દોલત નીકળી એમ કહેવડાવવું અને કુર્સપથી છેવટે
સરકાર તીજેરીમાં ભરણું ભરવું એ ખોટા વહીવટ
પૈસાદાર લોકમાં જોવામાં આવેછે. આપણા પ્રાંતનું
કેટલુંએક ધન, ભોંયરામાં, ઘરના મોલના તથા બીજા
સંચોમાં નકામું પડી રહેલું છે. જીવાન ધનવંતો પો-
તાના મદમાં પડેછે તેથી કેટલુંક ધન દુપાત્રને લાં
અને ગબ્બર દુપાત્રના હાથમાં જાયછે. જીવતર મો-
જશોખનેમાટેજ છે, એમ કેટલાક શ્રીમંતો સમજ
ખાવાપીવામાં, નાતના દર આપવામાં, વરઘોડા
નાચ વગેરેથી બહારથી સાફ દેખાડવામાં, વગરચો-
ગ્યતાએ કૂલાસમાં ખોટું મોટું માન મેળવવાને પોતા-
ની પૂંછ વાવરી નાંખેછે. જે ગરીબ પોતાને પીડતી
ભૂખથી ખાવાની વાત કરે તે તો ધાનમૂઆ ને મૌડા
કહેવાય, પણ ખાવાપીવાના ઇદ્રિયસુખમાં દિવસ જીવ-
રવા એ જે આપણે સઘળાને સાફ લાગેછે તે હંઈ ઉ-
પલા ઠપકાથી દૂર નથી. પરદેશીઓ આપણને ઉપ-
પલાં નામો કરતાં હલકાં નામોએ જોલેછે. સમો ન
પીછાનનારા એવા આપણે સઘળાજ, બાપદાદા કરતા
આત્મા માટે ખોટા માર્ગે ખરાજ માનતા આવેલા
તેથી, આજના નાલાયકને લોજન દક્ષિણાદિક દાન
આપી અશક્ય રીતે પુણ્ય સમજ પૈસો ખરાજ કરી
નાંખીએ છીએ. ગુજરાતીઓનો હાલનો જમેખર્ચ ત-
પાસતાં ખુલ્લું દેખાય છે કે પેદાશ કરતાં ખર્ચ અતિધ-
ણો છે. બાપદાદાનાં રજતરોવડે એધી ખર્ચ નીકળ્યા
જાયછે. બાપનું પરસેવાથી રળેલું નકારે રસ્તે કલવાય-
છે. નાતનેલીધે તથા કેટલાક ધનવંત છે, તેથી છેક
ઉધાડું પડવું નથી. બાકી ખરેખર જોતાં તો, સઘળું
પોલેપાને ચાલ્યું જાયછે. એવે અવસરે કેટલીએક ચાલ
વિચારીને બંધ ન કરી, કમાણીવાળા ગૃહસ્થો બિલકા
નવી ચાલ કહાડતા જાયછે. લગ્નનાં કામમાં રીતભાત
વધતી જાયછે, મરણ કારજમાં પણ જમાડવાની ચાલ
વધતી જાયછે, ને લોક ભૂખડું છતાં એકમેકનું કરજ ક-
હાડી પગરણે યશ લેવાને ગરીબથી તે શ્રીમંત સૂઝી
ઉમેદ રાખેછે. પણ કેવી થશે અવસ્થા આપણી તે
જોતા નથી ! ઘડપણે ગરીબો તો બહુજ માડી દશાને
પામેછે. ‘લાંબાસાથે દૂંડો જાય, મરે નહિ પણ માંદો
થાય’ એ કહેવત આ ઠેકાણે સારી લાગુ પડેછે. સૂ-
રત શહેરના ગરીબ લોકની ગરીબાઈનો ખૂલ્લો અને અ-
સર કરતો દેખાવ સંવત્ ૧૮૯૩ ની મોટી આગમાં અને
પછી જોવામાં આવેલો હતો. તે સમયે અને રેલથી
નુકસાન થયાં તે વેળા અત્રેના પ્રતાપી પારસીએ કેવી
કેવી મદદ કરી હતી તે સૌના જાણમાં હશેજ.

પૈસો પેદા કરવો ધણો મુશ્કેલ છે અને ધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ કરવી પણી ગુજરાન જેટલી પણ એ માણસને કમ ચોટેલું જ છે. તો પણ શ્રીમંતો અઘટિત રીતે પાણીદાર હથિયારને છાણમાં મારે છે. ગરીબની દશા લણી લગાર પણ જોતા નથી. હું એમ નથી કહેતો કે શ્રીમંત પોતાની પાસે જેટલું હોય તેટલું ગરીબને આપી દેઈ પોતાને વેલા પાડવી. હરગીસ મારા સ્વપ્નામાં પણ એવું કદી આવ્યું નથી ને આવનાર નથી. તેઓએ પ્રથમ પોતાને સુખ કરી પણી વધતા પૈસાનો નહારો આડોતેડો ખર્ચ ન કરી, તેને પરમાર્થમાં નાંખવો, જેથી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કલ્યાણ થાય.

દયા એ ઇશ્વરી અંશ છે; એ ગુણ માણસને સ્વાભાવિક છે. કોઈ ઐરિને રસ્તામાં માર ખાતી જોવાથી આપણામાં કણકણો છૂટી જોસે. પેદા થઈ પ્રથમ સ્ત્રીઉપર દયા અને પણી તરતજ, મારનાર ઉપર ક્રોધ આવે છે. કારણની તપાસ તો પછવાડેથી કરીને આપણો આગલો વિચાર ફેરવવો ઘટતો હોય છે તો ફેરવીએ છીએ, પરંતુ પહેલવહેલાં આપણને સ્ત્રીવિષે દયા ઉપજે છે. હવે એકજણ સાંકે એટલું થાય છે તો લાખો આદમીને ઉધાડે પગે, ધસતે ટાંટીએ, નાગે શરીરે, ચોંટી ગયેલે પેટ, ઝાડે માથે, કેડી આંખે, ચિતાની લાહે, રોગની ધાસ્તીએ અને છોકરાંરૂપી રાંડ-ધાડને લીધે, લીખ માગતા જોઈ કેમ દયા ન ઉપજે? ચોડાકજ શ્રીમંતોને ઉપજે છે. ટાંટીઆમાં કસ છતાં, કાંડામાં જોર છતાં, શરીરમાં ઝુમ છતાં, વગર મહેનતે અપાત્ર હોઈને પારકાનું ધૂતે છે અને એ ધૂતલું હક્કર પે ગણે છે એવા ઉપર લેશ ધ્યાન આપવું જોઈએ તે તો પૂજ્યા જાય છે પણ બિચારાં ખરેખરાં ગરીબ-આંધળાં, લૂલાં, મૂળાં, બહેરાં, માખાપ વગરનાં, રૂઝળતાં, અને રોગીઓ આપણી પાસેથી પોકાર કરતાં જતાં હોય છે, તો પણ આપણે તેઓ તરફ નજર કરતા નથી. રે ગુહસ્થો! રીત આવી છે કે પાસેનાં સગાંવહાલાંની નહારી દશા તરફ જોયાથી દિલને ધણું જ લાગે છે. પડોશી, નાતિલા અને દેશીઓવિષે તો અનુકંમમાં હેતુભાવ પ્રમાણે લાગે તો પણ કોઈનાં પણ દુઃખો અને તે વળી ઉપર કહ્યાં તેવાં જોયાથી (આપણો માણસનો જીવ છે માટે) હૈયામાં અસર થાય ખરી. દેશ એક કુટુંબ છે. દેશીઓ તે આપણા લાંડુ છે. શ્રીમંતોને જીવ તેવો અનાથનો જીવ, જીવ કંઈ બિંચ નીચ નથી. ઇશ્વરને ઘેર તે સમ ગણાય છે. નાચાર લૂખે મરતા શૂદ્રને માળવો એમાં ભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણને જમાઆના પુણ્ય કરતાં વધારે પુણ્ય છે. નીચ બિંચ તો માત્ર ધંધાને લીધે થયા છે. માટે દાન આપવાવિષે નીચ

બિંચ ભત જોવાની નથી, પણ લેનાર સુપાત્ર કે કુપાત્ર છે, એ વધારે જોવાનું હોય છે. આપ્યાથી જોવાનું પેટ ટાંટું થાય છે અને આંતરડી કળકળતી બંધ પડે છે તેઓ અંતઃકરણથી પોતાને સાંકે કરનારને કેટલી દુવા દે છે! એથી આપનારને કેવો ને કેટલો સંતોષ! અને તેની સંસારપ્રીતિ અને દાઝમાં કેટલો વધારો! દશાનું ચક્કર ફરવું ફરવું સૌના ઉપર આવે છે, સારે દશાથી દુઃખ પામતા અભાગી અને પોતાના લાંડુ પ્રમાણે જાણી તેની બને તેટલી ખરદાસ્ત લીધાથી મનનું સમાધાન રહે કે નહિ? દુઃખી પ્રાણીને સંકટમાંથી આધારવો એ આપણો ધર્મ છે. સરકારે એ વાતની સારી જાણ કીધી હતી, કરે છે ને કરશે. રશિયનની લડાઈમાં ગરીબ રૈયત પુરુષોની વિધવાઓનાં ને છોકરાંઓનાં ગુજરાનને માટે “ પેટ્રિઆટિક ફંડ—દેશહિતકારી લંડોળ ” ઇંગ્લાંડમાં બિલો થયો. એ બાબતની ટીપમાં આપણા દેશીઓએ પણ સારી સારી રકમો ભરેલી છે. આપણી રાણીની તરફના લડાઈમાં મરણ પામેલા યોદ્ધાઓનાં ઐરાં છોકરાંને તથા જખમી થયેલાઓને દુઃખના દરિયામાંથી કહાડી તેઓ પોતાનો સંસાર ચલાવી શકે, એવિષેનો બંદોબસ્ત કરવો એ જેમ મોટા પુણ્યનું કામ ગણાય છે તેમ આપણા દેશી ગરીબોની હાલત ઉપર નિધા પહોંચાડી તેઓનાં દુઃખ ટાળવાસાથે બંદોબસ્ત કરવા એ પણ તેલું જ, રે વધારે પુણ્યનું કામ ખરેખર છે. જ્યારે દેશીઓની ખરદાસ્ત ન લેવાઈ અને પરદેશીઓની લેવાઈ સારે પણ સ્વદેશનું અભિમાન શેનું? શરમ અને કૂલાસમાં પારકાને મદદ કરવી એમાં નિહવા જેવી સ્વાર્થભુજિ છે. ધરનો મરે તો તો ગાનમસેં એમ સમજી બહાર સાંકે કરી આખર મેળવવી એ કેવળ મૂર્ખનું કામ છે. ભાઈઓરે, દેશી અનાથનું પાલન પ્રથમ કરવું જરૂર જાણો. વિકારસહિત દેવપૂજ કરવી, બહારથી શ્રોતરી દેખાડવું અને દાન કરવાની મતલબ આખરજ છે એમ સમજવું, તે વળી અપાત્રને, એ કંઈ સ્વર્ગ પહોંચવાની નીસરણી નથી.

સ્મિથ નામે અંગ્રેજ વિદ્વાન સદ્ગુણને મોટા ત્રણ વર્ગોમાં બતાવે છે. હરકોઈ વિધયની તેની યોગ્યતા પ્રમાણે વર્તવું એ એક; સારાસાર સમજી ડાહી રીતે વર્તવું, એ બીજો; અને પારકાનું કલ્યાણ ઇચ્છવું એ ત્રીજો વર્ગ. એ ત્રણમાં પરોપકારરૂપી જે સદ્ગુણ તેની તે ભારે તારીફ કરે છે. મોટા મોટા નીતિશાસ્ત્રીઓએ પણ એમજ સંમત આપી છે કે પરોપકારભુજિ એ મોટો સદ્ગુણ અને મનુષ્યનું હૈવત છે. ઇશ્વરને કોઈ વસ્તુની ગરજ અને કમી નથી, તે સર્વ વાતે પૂર્ણ

છે, તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે છે. એવા જગત્કર્તાને, આપણાં ભરણપોષણ તોપણને માટે, તરેહતરેહવારની સગવડ પૂરી પાડી આપવામાં, પરાંપકારબુદ્ધિવિના ખીછ કેઇ સ્વાર્થી બુદ્ધિએ પ્રેરણા કીધી હશે? ઉઘાડું છતાં આવી કલ્પના કરવી એજ ગાંડાઇ છે. પરાંપ-કારબુદ્ધિ ઈશ્વરી ગુણ છે. એ ગુણના અંશ આપણા-માં હોય તેથી પ્રભુ રાચે કેની? તે ધણેજ પ્રસન્ન થાય. મનખા અવતાર ધરી એ બુદ્ધિ જે ન લાગ્યો તેણે “મિથ્યા જનુની ભારેરે મારી એવો જનમં ધસ્યો ન ધસ્યો.” એ બુદ્ધિ સૌનેજ થાય, પણ તે કામમાં લાવવાનાં પૂરાં સાધનો થોડા જણપાસે હોયછે. એ થોડાજણ જે શ્રીમંત તેઓએ એ બુદ્ધિનો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સારો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; ન કરે તો તેઓ ઈશ્વરના શુનેહગાર છેજ. ખખીલ પોતાના એક-કા કીધેલા પૈસાને વાવરતો નથી, પણ વારે વારે તેને જોઈ સુખ માની લેછે. પરંતુ સુખ તે શું એ તે જોળો જણતો નથી; રાત દહારો તેને ઊંધ હોતી નથી. માટે કહેવાતું આ કે પૈસો રૂડી રીતે મેળવીને તથા તેનો સારો ઉપયોગ કરીને બાકી રહેલાનો માળાપવિના-નાં બાળકોને, ડોસાં ડગરાંને, માદાંને, ખોડવાળાંને, એઓને ધર્મે કરવો. ભરતામાં ભરતું મિથ્યા છે. જેમ (વૃથા વૃટિ: સમુદ્રેપુ) રતનાગરના પાણીમાં વર-સાદના પાણીનો ઉમેરો ફળવિનાનો છે, અને (વૃથા ત્વંસુ મોજનં) સારીપેઠે ધરાધને જમેલો એવાને પાણું લોળન કરાવતું નકામું છે તેમ (વૃથા દાનં ધનાઢ્યેપુ) પૈસાથી પૂરા ભરેલાને દાન કરતું એ પણ ફેાકટ છે. અર્જુનને (કૃષ્ણે) આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

દગિદ્વાનમર કૌતેય મા પ્રવચ્છેશ્વરે ધનં ॥

આધિતસ્યાંપયં પયં નીરુજસ્ય કિમૌપયં ॥

હે કુંતિના પુત્ર, અર્જુન, તું દરિદ્રીઓને આપ, ધન-વંતને ન હેતો; રોગીને ઓસડથી ગુણ થાયછે; પણ નીરોગીને ઓસડ શું કરવા જોઈએ? સંકરાર્થ પણ લખેછે કે (દેવં દીનજનાય ચ ત્રિત્તં) દીન માણસને ધન આપ. એવા દાખલાઉપરથી ઉઘાડું ધાયછે કે નિરાશ્રિતોનેજ દાન કરવું;—પૈસાદારે તેઓની દશા સુધારવાની ધણી કાળજ રાખવી.

આહો મારા જનો! ત્રિચારો કે વરેમાર્ગ તથા મુ-સાફરોની અડચણો દૂર કરવા સાફ જેઓ ધર્મશાળા, ફૂવા વગેરે બંધાવેછે તેઓને કેટલું પુણ્ય લાગેછે? ત-ળાવ, ફૂવા, વાવ, ધર્મશાળા શ્રીમંતો બંધાવતા ને આજ પણ બંધાવેછે એ વાત ખરી પણ ઘણા થોડા, લોકનાં કલ્યાણમાં એ વાત મોટી; એક તો વિદ્યાનું દાન

અને ખીલું ઓસડનું દાન. બ્રાહ્મણ, વાણિયા વગેરે કેટ-લીએક નાતોમાં (વ્રહ્મમોજન) બ્રાહ્મણને જમાડવા એ મુખ્ય છે. ભક્તિ, અનુયાન, પૂજા વગેરે ઉરકોઈ કિ-યાને અંતે અમુક સંખ્યા વ્રાહ્મણમોજનેન અમુક દેવ: પ્રસન્નોસ્તુ. એટલે આટલા બ્રાહ્મણ જમવાથી ફલાણો દેવ પ્રસન્ન થાયો એવો સંકલ્પ એટલે નીમ કરીને પાણી મૂકાયછે. એ વાતથી સાફ જણાયછે કે ચો-ચાશી, નવનાત વગેરે કરી બ્રાહ્મણ જમાડવા એ મોટો ધર્મ કહેવાયછે. પણ તેની સાથે એમ નથી કે દયા-રૂપી ધર્મે કરવો એ હોય છે. જે કારણથી જે રૂપે જે માણસને જોવાં જોઈએ તે કારણથી તે રૂપે તેને જોઈએ નહિ ત્યારે તેઓને આપણી તરફથી પૂર્વની ભક્તિ અને લાવ એ દેખાડવાં એ મોટું પાપ છે. માટે અધર્મિત ખર્ચને ધર્મે ન જણો ને કદાપિ આ માફે કહેલું માનવાને વિચારઉપર રાખવાને ઇચ્છતા હો તો તેમ કરજો, પણ સૌ આ કબૂલ તો કરશોજ કે ઉપલો ધર્મે દયાધર્મે કરતાં ઉતરતે દરજે છે. દયા-ધર્મે પ્રત્યક્ષ ખાતરજમાતું સુખ અહીં આપેછે ને તહીં આપશે. ગૂજરાતીઓમાંના કેટલાએક બનાળે પરખ મંડાવેછે એ બહુ રૂડું કામ તેઓ આચરેછે. આપણા લોકોએ જમાડવામાં આપણા લોકમાંજ યશ લીધા છે પણ આંધળાં વગેરે અખંજોની હાલત સુધારવાથી આપણા તથા પારકા દેશના લોકોમાં કેણે યશ લીધા છે? હજીસૂધી કોઈએ નહિ.

અમ્મલના વખતમાં આપણા રાજ્યો ગરીબની કં-ગાલ હાલત અને લાંબીઆઓની દોંગાઈથી સારીપેઠે વાકેફ થવાસાફ નગરચર્ચા કરતા અને દુ:ખીઓને સુખી કરતા. યવનોનાં અસ્થિર રાજ્યની ધારતીને લીધે આપણા તે વેળાના શ્રીમંતો ગરીબનાં દુખડાં કાપવાને માટે ધર્મશાળાઓ, વિદ્યાશાળાઓ, વૈદક-શાળાઓ પુષ્કળ સ્થાપવાને આચકો ખાતા, પણ હા-લતું રાજ્ય થોડા કાળમાં જશે એવું કોઈની કલ્પનામાં આવે તેવું નથી. માટે બહુતર છે કે લોકોની-દેશીઓ-ની હાલત સુધારવાને શક્તિવાળા પુરૂષોએ સારી મદદ કરવી. લાડ વાણિયાની મોટી નાતમાં અધરણીની ચાર, વરશીતી ચાર અને લગ્નની છ મોટી જમણવારો થતી, અને પગરણે છાંટીથી માંકીને તે સૌ ખેરાંને ત્રણ ત્રણ આના પ્રમાણે પૈસા વહેંચવામાં આવતા. એ ચાલથી બહુજ નાણું જતું ને ગરીબો માર્યા જતા. એ દુ:ખનેા ટાળનાર શેઠ પહેલવહેલો કેવો નહારો કહેવાતો? પણ હવે તે કેવો સારો કહેવાયછે! ખોટા ખર્ચો કમી કરી, સર જમશેદજીની પરાંપકારબુદ્ધિ સામું જોઈ ગરીબ માણસોના તેમાં ધણું કરીને પોતાની નાતના લાચાર,

ખાવા નથી મળતું એવા રાંઝા માંઝાઓનાં તથા રડતી રાંડેલીઓનાં પોપણને માટે ફૂંડ ઊભાં કરે. એ આચરણ મોટા ધર્મે છે એમ નક્કી નહોતું. આહા ! સુદામાની કેવી ગરીબી ! તે પોતાની ઐરીનાં મહેણાં ખાઈ પોતાના મિત્રની પાસે ગયો તે વેળા તેના મિત્ર કૃષ્ણે કેવી ઉલટભેર અને પડતાં પડતાં તેની ભેટ લીધી ! ગરીબ થયો માટે શું નાંખી દેવાનો ? આપણા શ્રીમંતો તો જેમ ગળત કાઢની અને ઊરતા તથા ચેપી આનંદની સોડે જતાં ખીએછે તેમ ગરીબને પાસે તેડવામાં નીચું માનેછે. મહાપુરુષોએ તો હંગાલનાં દુઃખ હર્યાં છે. આપણાથી અનેછે તો શું પણ થોડા ઘણા અનુકૂળ છતાં આપણે સામાટે વિપત્તિમાં પડેલાને સહાય ન થઈ ? જેમ પૈસાદારે ધને કરીને દુખીઓને દિવાસો દેવો તેમ વિદ્યાર્થી ધનવાળાઓએ મૂર્ખના નકારા વિચારો અને અજ્ઞાન ખસેડવાને મહેનત લેવી. એકલપેટા થઈ એ નીચી રીત છે, એથી આપણામાં અને જતાવરમાં કંઈ ફેર રહેતો નથી— પોતાનાં પેટ તો કાગડાકૃતરા પણ ભરેછે, ને સૃષ્ટિમાં માણસનોજ છવ છે કે જેને પોતાના વર્ગીનાં દુઃખનું જ્ઞાન હોયછે, અને એકમેકના દુઃખસુખનો તે જાણીઓ થાયછે. પણ પૈસાદારની રીત તો ન્યારીજ છે. તેઓને પગ્યા ઉપર પાટું લગામતા હું જોઉં છું. ગરીબ એટલે ફેંકી દેવાનો, પછી ગુણી હોય તોપણ. અસતંરીના કોકાવાળો ગમે તેવો નકારા છંદનો હોય, તોપણ તે તેઓને પસંદ પડેછે. ગરીબ શખ્દના અર્થમાં જે મારા મનમાં વિચાર છે અને જેમાંના કેટલાએક, ઓ તવંગરો ! તમારા કરવાને આ જે હું મથું છું તે પૂરા તમારા ધ્યાનમાં નથી આવવાના ! પોતાના અનુભવવિના તે સાફ જ્ઞાન નજ હોય. વિચારો, વિચારો લગાર લાંબી નજરે કે તેઓ પોતાનાં ગુજરાન કેવી ભુંડી રીતે ચલાવેછે ! તેઓ રાજ્યને અને તમારે માથે ભાર છે એમ તમે ન જાણો. તેઓને નકારી હાલતમાં સરખ્યા માટે તેઓને લાંબ રહેવા દેવા ? શું આપણાં ખોડવાળાં માદાં છોકરાંને વૈદ્યપાસે લેઈ જઈ સારાં નથી કરાવતા ? પરદેશીઓમાં હમેશ વાત ચરચાયછે કે ક્રીયા દેશમાં ગરીબ ભૂખે મરતા વધારે છે ? ને યત્નાવ કદાપિ એવો આવ્યો કે આપણનેજ તેઓ પૂછે ત્યારે શું વીલે મ્હોડે જવાબ દેવો કે અમારા ? દેશના લાચાર તે પણ આપણા દેશના, એટલે, આપણાં મોટાં કુટુંબમાંના તેઓને સુખીઓ કરવાને આપણે સારી સ્થિતિના લોકોએ સારો શ્રમ લેવો જોઈએ.

વિક્રમ અને જોન પોતાનાં રાજ્યનું અભિમાન ધરાવતા એટલે તેઓનાં રાજ્યમાં કોઈ દુઃખી નહોતો.

રાજ પોતેજ પરદુઃખલંબનને માટે ઘણાંજ દુઃખ સોસતા તો સમર્થ શ્રીમંત લોકોએ પણ બુદ્ધિ, વિદ્યાથી તો જાણે નહિ પણ માત્ર સરળ રસ્તો જે ધનથી ગરદાસ લેવાનો તેથીજ હાલમાં હજારો ભૂખે, તરસે ને આઠવે હેરાન છે તેઓની સંભાળ લેવામાં સાસાર પાછાં પગલાં કરવાં ?

હું એમ નથી કહેતો કે ગરીબને જીવ આપી તેઓને આળસુ કરો. તે તો તમે ઘણાને આળસુ કરોછાજ. શક્તિમાન પાસે કામ લેઈ તેઓની ગરદાસ લો, અને અશક્તને સારાં કરવા સાફ મક્કત આસડો પહોંચાડો. આપણા દેશનાં છિદ્ર પારકાને શાવાસ્તે લેવા દેવાં ? કેડે છોકરાં, પીટે છોકરાં, ઝાળીમાં છોકરાં એવી અને ઝાળીઓ તથા તંબુરીઓ સાથે ફાટાં ચીથરાં પહેરેલાં એવી લીખારણીને મોહોલે મોહોલે ફરતી દેખીએ તેમાં શું આપણી શોભા છે ? એઓના બંદોબસ્ત કરવાને કંઈ ઈલાજ નથી ? જોઈએ તેટલા છે. તમે ઇચ્છા દેખાડો એટલે રસ્તા પોતાની મેળેજ સૂઝ પડશે. એ ફરેલ અને પરેશાન ઐરીઓ આપણાં ઐરાની નજરે સામાટે પડવી જોઈએ ?

વિદ્યાની બાળતમાં હજારોજી ગરીબ તરફ પરોપકારી પુરુષોનું મન થોડુંજ ગયું છે. આ દેશમાં ગરીબ રૂઝવતને ઉત્તમ કેળવણી આપવાનાં ટંકાણાં ધણાંજ થોડાં છે. ગૂજરાત તરફના હજારો ગરીબોને ધંધા શીખવવાને નિશાળો નથી. એવી નિશાળો ઉદાર પુરુષોની પરોપકારબુદ્ધિથી નીકળશે ને ગરીબો શીખશે ત્યારેજ આપણાથી દેશનું અભિમાન ધરાશે.

પૈસો કારમી માથા છે. પૈસાથી નકારાં કામ કરવાની લાલચ ઘણી વધેછે. એ લાલચથી મહાનળમાં પગ્યાથી માનવી અને દયાવૈગુણ્ય ભૂલી જવાયછે. નકારાં આચરણ કરવાની ખાચરા રાખી તેમાં અંપલાવવાનેવાસ્તે ટંકાટંક આવી રહીએ છીએ. શર અને ગંભીર પુરુષો, એ દુષ્ટ લાલચને સુસંગત અને નીતિના જોરથી પગતળે આંખી, કટાઈ ગયેલી પરોપકારબુદ્ધિને ઉશ્કેરણી આપેછે ને ઈશ્વરનો પાડ માનેછે કે રે દીનદયાળ ! જેવી મને દયા કીધી છે તેવીજ દયા મારાથી ગરીબડાં ઉપર થાય એવી મારામાં પ્રેરણા કરજે.

ટ્રિલિપ સિડની મોટા લશ્કરી સરદાર એક લડાઈમાં બહાદુરીથી લડતાં અચાનક જોખી વાગેથી મૂર્છા ખાઈને પડ્યો. તે તરસથી ઘણાંજ પીડિત થયાથી તેને માટે એવી વખતે નજ મળે એવું જે પાણી તે તેના માણસોએ મુશીળતથી આણ્યું. સિડની પ્યાલું મ્હોડે માંડેછે એટલામાં કોઈ ધાયલ સિપાઈએ તે ઉપર નજર નાંખી. તેજ ક્ષણે સિડનીએ પ્યાલું ખસેડી

દેઈ પેલા સિપાઈને આપ્યું ને જોડ્યો તને તેની જરૂરીયાત આ વખતે મારા કરતાં વિશેષ છે. પ્રાચીન રોમશહેરનો આદર્શાહ ટેંટસ પોતાની રેયતનું રૂંદું કરતું એથકી સંસારમાં ખીલું કંઈ લઈ કંઈ મેં જોઈ નહિ એમ માનતો. એક દિવસે તેને યાદ આવ્યું કે, આજ મેં રેયતના હક્કમાં કંઈ સાફ કીધું નથી. તે ઉપરથી તેણે પોતાના મિત્રોને કહ્યું કે વહાલાઓ! “મારો આજનો દહારો ફેગટ ગયો છે.” યુદ્ધપ્રસંગે અભૂતનાં બાણથી કહી મૂર્છાગત થયો તે સમે કહીની પાસે એક ઘરડો બ્રાહ્મણ લીખને અર્થે આવ્યો. પાસે ખીલું કંઈજ નહોતું તેથી તે સવારના પહોરના નામે, પથરાથી દાંતમાંની સુનાની રેખ કહાડી બ્રાહ્મણને આપી. બળિ રાત્રીએ મોટું દાન કીધું છે. હરિશ્ચંદ્રાદિકાએ કીધાં છે. એવા એવા દાખલા પરોપકારથી પુણ્ય થાય છે તે બતાવવાને ધણા છે—તેમ દાનધર્મ કેવાં ને કીધે પ્રકારે ને કોને કરવાં એ સર્વ, દાનમયૂખ અને દાનચંદ્રિકા એ ગ્રંથોમાં લખેલું છે.

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતે નુપકારિણે ॥

દેજે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં ત્રિદુઃ ॥

જેનાથી આપણો કીધેલો ઉપકાર પાછો વળાવાનો નહિ એવા ગરીબને દાન કરવું; દાન લેનારો ધૂર્ત ન જોઈએ, પાત્ર જોઈએ; દેશ અને સમય જોધને દાન કરવું; એવા દાનને પંડિતો સાત્ત્વિકદાન કહે છે. દેશ જોધને એટલે ગામ, શહેર વગેરે ઠેકાણાંના લોકની હાલત સાથું જોધને અને કાળ એટલે શિયાળો, લીતાળો, ચોમાસું, અવસ્થાકાળ, દશાકાળ, અને દેશમાં પડેલો દુકાળ એ સઘળાંથી હેરાન થતાં માણસને જોઈને. જત્રાનાં ઠેકાણાં અને વાર પર્વણી એ દેશ અને કાળના હાલ ચાલતા અર્થ છે, પણ અસલ અર્થ નહિ હોય. લોકો ક્યાં ક્યાં ને ક્યારે ક્યારે અને શાં શાં નિમિત્તે અનાથોની હાલત જોવા જાય? માટે જુદી જુદી ઋતુએ જુદે જુદે ઠેકાણે દેવોના મહિમા વધાર્યા છે કે તે તે ઠેકાણે સઘળી અવસ્થાનાં ગામગામનાં ગરીબો દાન લેવાને આવે. આપનાર અને લેનાર બન્નેને સૂતર પડે.

રાત્ર સિંહાસનેથી વિચારે કે ગરીબને શું દુઃખ પડે છે તે તેને વિક્રમની પેઠે રખાવિના ક્યાંથી માલૂમ પડે? મહારાણી વિક્ટોરીયાને પણ ગરીબની અવસ્થા જાણવાને, સમાચારપત્રો, ચોપાનીયાં, પુસ્તકો, પાર્લમેન્ટ સભા વગેરે સાધન ન હોય તો, મુરકેલજ પડે. આપણા શ્રીમંતોને આપણા ગરીબોનાં દુઃખોની તસવીર દેખાડવાને ધણાંજ થોડાં સાધનો છે.

આપણા ન્યાયાધીશોને ધણીખરી જાણ આથી પડે-

છે, કે “પેટ બળ્યો ગામ બાળે” એ કહેવત પ્રમાણે ચાલી ગરીબના જીવાન છોડરાઓ ચોરી, ખૂન, લપાડી, જન્મતાઈ, જીગાર વગેરેના ગુનાહ કરે છે. પેટ તો મૂકે નહિ ને અનાજ તો ઘરમાં હોય નહિ, કંઈ લણતર પણ આવડતું હોય નહિ, કોઈના બધામાં પણ ન હોય એવા લોક, ઉપર કહ્યા તે ગુનાહ કરેજ તેમાં શી નવાઈ? તેઓ સાફ કોઈની ઉત્તર કમૂલ કરે છે કે અમારાં પેટને કાળે અમે ગુનાહ કરીએ છીએ. ગુનાહ થતા બંધ કરવાને જીવાન ગરીબને કામે લગાડવા માટે કારખાનાં કહાડવાં જોઈએ. ગરીબની અવસ્થાવિષે કવિયે અસરકારક રીતે વર્ણન કરવું જોઈએ. જીવાન પૈસાદાર પોતાના નહારા છંદમાંથી દુરસદ લાવી લીતાળે દાઝતા, વરસાદે ભીંજતા અને શિયાળે ઠંડવાતા એવા અને ભોંય જેવું બિછાતું, આકાશ જેવું ઓઢણ, આપણું એકું અને એપણુ એવુંજ જેવું ખાનપાન છે એવા નિરાશ્રિતસંબંધી વિચાર દોરાવે તો કેટલા પરોપકારનું કામ થાય!

અંગ્રેજ ગરીબ કારીગરોને રૂંદું હોય છે કે દાન દાખલ કંઈ લેતા નથી; પણ આપણા એવી પંડિતના લોકમાં એ સમજ જોઈ નહિ. બંધ કુળના કંગાલ દશાને પહોંચ્યા હોય છે તે પણ રાતરે લીખ માગવાને નીકળે છે. જાતના સરખું હલકું કામ ખીલું એકે નથી. બંધથી નીચનો ધંધો થાય નહિ વગેરે એવા એવા નાતના દોરને કીધે ગરીબો પેટ જેટલું પણ પેદા કરી શક્તા નથી એવાની; અને લોકાં ખેસાણું નથી તથા કામ કરવાને અશક્ત છે તેઓની, વિશેષે કરીને શ્રીમંતોએ સંભાળ લેવીજ.

તેઓએ ગરીબનેસાફ દૂડ એકું કરી ધરો બંધાવી આપવાં અને કારખાનાંઓમાં ગરીબ કારીગરોને નીચ નતને બહાને ન દાખલ કરવા. અપ્રસોસ છે કે આપણા પરચૂરણીયા શઠ સોદા વેચનારાઓ જુદાણું ચલાવવામાં કંઈજ બાકી રાખતા નથી. પ્રથમ તો પાંચગણી કીમત બતાવે છે અને ગરીબ આપણને ધમકીમાંજ આંજ નાંખી બેપરવાઈ બતાવી સાચાના શિરોમણી થઈ વેચનારા અસલ કરતાં ત્રણગણી કીમતે વેચે છે. ગરીબ શું પેદા કરે ને સુખે રાટલા ખાય? એવા દગા છળ થાય તે અલણેલ અને રાંડ લોક શું જાણે? માટે એવી વાતોના પૈસાદારે બંધોબસ્ત કરવાનું રહે છે. આંધળાં, લંગડાં વગેરે આશરારાવિનાનાં કાળે ધર્મશાળા બાંધવી કે ન્યાં તેઓ રાટલા ખાઈ પડી રહે. અજળ જેવું છે કે સુંબઈમાં આવા આવા નાનાંદિત રોડીઓ છતાં ધર્મશાળા નથી કરતા! વાલકેશ્વર, મહાલક્ષ્મી આદિ લેઈ કેટલેક ઠેકાણે રહેલાં પોતાને મોજ કરવા,

હવા ફેરબદલ કરવા બંધાવેલાં, તેઓને સારા ગૃહસ્થો ધર્મશાળા નામ આપેછે. એ ધરે બીજાઓને માગેથી મળેછે પણ ઊંચ વર્ણનેજ. જત્રાના દહાડામાં જ્યાં ઉબણીઓ ને નાચરંગ થાયછે તે ઢેકાણાં, ઘણા દિલગીર હજુ કે ધર્મશાળા કહેવાયછે.

મુંબઈમાં દેશદેશના લોકોનો પગરવ છે. બિચારા પર-દેશીઓ મુકામને માટે ઘણાજ હેરાન થાયછે. ખરેખર કોટ અથવા બહારકોટમાં ધર્મશાળા ન મળે. પાંજરા-પોળ નામ આપણા લોકના સમજવામાં ધણુંજ નીચું છે તેથી ત્યાં જવાને લોક આચકો ખાયછે. સાધુસંત, બાવા વેરાળીઓ, મામાદેવી, ભૂલેશ્વર, મહાલક્ષ્મીને રસ્તે શેઠ જગન્નાથ શંકરશેઠની વાડીમાં અને લાયખળે શેઠ કરમશી રણુભલે બાંધેલાં સ્થાનકમાં આશ્રમ પામે-છે. આંધળાં અર્ધજોને માટે આશ્રમ નથી. ચઢતી પં-ક્તિના ગૃહસ્થો બહારથી આવેલા અહીં તહીં પડવાને મુકામ શોધેછે એ દુઃખ કંઈ નાતુંસૂતું નથીજ. ગૂજરાત તરફના કેટલાએક અબણ્યા ગરીબ રાંચાઓ અતરે આવેછે, તેઓને બે ત્રણ દિવસ લગી મુકામ ન મળ્યાથી ચણા ફાકી કોઇને ઘેરથી પાણી પી કાઢે ઢેકાણે પડી રહે-લું પડેછે. મુંબઈ શહેરમાં ગરીબ લોકોને ઘર નીલાવડું બહુ અઘરું પડેછે તેથી કરીને જિહ્વાઓના દુખળા અને બાપડા અને આવવાને બીએછે. ચોડેએક ઢેકાણે સ-દાવત્તો બેવામાં આવેછે એ દીક છે, પણ એઓની સં-ખ્યામાં વધારો કરવો અને એના બંદોબસ્તમાં સુધરા-વટ કરવી એ જરૂરનું છે. મુંબઈના લોકના ઉપયોગમાં આવે એવી કોઈ ધર્મશાળા નથી કે જ્યાં મુસાફરો હજુ રાખી આરામ લે! થાક્યાં કીધા પરદેશથી આવેલા ક્યાં વિસામો લે? એઓનાં દુઃખનો આશોજ નથી. વાસ્તે સર્વે શ્રીમંતોએ આ બાબત ઉપર વિચાર દોડા-વી ધર્મશાળા કરવી. આગગાડી થતા પહેલાં ગૂજરા-તના લોક સૂરત થઇને મુંબઈ આવતા. તે લોકને સૂર-તમાં ધર્મશાળા નહોતી તેથી જેમ અહીં લોક ઈજ્જ પામેછે તેમ ત્યાં પામતા; પણ નામીયા અને ધર્મા-ત્મા શાહુકાર હિંમતરામ મયારામે વરીઆવી ભાગળે મોટી ધર્મશાળા બંધાવી ત્યારે સર્વે જાતના પ્રવાસી લો-કને સુખ થયું.

મારા બહુયામાં આવ્યું છે કે આંધળાં, પાંજળાં વ-ગેરે નિરાશ્રિતની ખેરાકી, પોશાકી વગેરેથી ખરદાસ લેવાનું શુભ કામ સમજીને વાણિયા ગૃહસ્થોએ રાડ કીધું હતું. પણ ત્રણ ચાર મોટાં ઘરોએ રકમ ભરવાની આનાકાની કીધી. તેઓના વિવંચથી મોટું ધર્મનું કામ અટકી પડ્યું. 'તરત દાન ને મહા પૂન' એ કહેણી પ્રમાણે વર્તવું યોગ્ય છે. જેમ જેમ કારખાતાંઓ દેશ-

માં વધતાં જાયછે તેમ તેમ દેશી ગરીબોને રોજ મળે-છે. જહાઓમાં રેલવે ખાતાંમાં લાખો ગરીબ કારી-ગર, મજૂરોને રોજ મળેછે એ ખુશીની વાત છે. ચો-ખખાઈ, સુધડતા, અને નીતિના ફેલાવ ગરીબોમાં થતા જરૂરના છે, કેમકે તેઓ નકારો અસનને તાબે હોયછે અને ઘણુંખરું અસનોથી કેટલાકના પ્રાણ જાયછે. માટે એવી નકારી ટેવોની બેડીથી તેઓને છૂટા કરવા સારૂ શ્રીમંતોએ બંડળીઓના તથા છાપખાનાંઓના આગે-વાનને અને સમાચારપત્રોના અધિપતિને મદદ આપી તેઓનીપાસે જૂજ કીમતનાં નાનાં પુરતકો તૈયાર ક-રાવી, છપાવી, ગરીબ ગરબામાં વહેંચાવવાં.

ઉપર કહ્યા તે બધા કરતાં ઘણાજ રૂઢો અને ધોરી રસ્તો પરોપકારના રસાલાને પધરાવવાને સારૂ હાથ-માં દવાખાનાં કહાડવાનો છે. દેશી વૈદ્યોવિદે ધણું ધણું બોલવાનું છે તે આ ઢેકાણે ન બોલતાં દૂકામાં જ-ણાવુંછું કે તેઓ વૈદ્યકમાં છેલ્લે અધૂરા છે. બલકે ઘોડી નાડીપરીક્ષા અને ચોડાંક ઓસડીઆંથી તેઓ પતરા-જથી પોતાનો ધંધો ચલાવેછે. તેઓ ગરીબ એટલે પૈ-સાના ભૂખ્યા, તેથી જેમ તેમ ચોડુંએક વેંદક નેઈ રાંદ જાત ઉપર પોતાની વિદ્યા અજમાવવા મારેછે. પ્રથમ તો ધણાઓને ધૂતી, તેઓને પુરંકળ હેરાન કરી પોતે વિદ્યા શીખે. રોગીના દરદ સામું ન લેઈ આદીત-વાર, મંગળવાર, અમાસ વગેરે દિવસોએ આપણા પોપટપંડિત વૈદ્યો નાડી હાથમાં ઝાલતા નથી, તેથી ધણાખરા અભાગીયાઓ પરવરા પખ્યાથી પોતા-ના પ્રાણ ખાયછે. એવા વહેમી અને મૂર્ખ વૈદ્યોના હાથતળે ગરીબ જનો શું સારા થાય? પૈસાદારો તો પોતાની કોથળીના ભેરથી વૈદ્યોને ઘેર બોલાવી નાદ દેખાડેછે. આહાહા! કેટલા બધા ગરીબો રોગે કષ્ટિત થાયછે! ચિસ્કોટક, જલંદર, ગોળાના રોગ, પથરી, ટાંકી, પરમીઆ, કમળા, નળળા, તાવ, લોહીવિકાર, પિત્તવિકાર વગેરે તરેહતરેહના રોગથી, લોહી પરથી પાકાં ફૂટની પેઠે પચપચતા થઈ રહ્યા હોયછે-એવાને બેચાથી સૂગ ચડે માટે તેઓને વહેતાં મૂંઢવાં કે નેટ-લી અને તેટલી ખરદાસ લેવી? ધણાએક સૂતાર, ક-ડીઆ, મજૂર વગેરે મહેનતુ આદમીઓ બંને ઢેકાણેથી હેકળ પડી ગયાથી, તેઓનું લોહી એકદમ મળે ચરી જાયછે, તેણે કરીને તેઓને મૂર્છા આવેછે. એજ વળા તેઓને દવાખાનામાં લેઈ જઈને ઉપાય કીધા હોય તો ઈશ્વરકૃપાથી તેઓ છોડરાંની સંભાળ લેવાને સારા થઈ બેઠે. એવા અનાથોની દાઝ તેઓના સમર્થ બેલીવિના બીજા કોને આવે? હું આશ્રયે પામુંછું કે મુંબઈની આશરે સાત લાખની વસ્તીમાં સર ન-

મશેદજી ઈસપીતાલ, નેટિવ હિસ્પેન્સરી, કોટનું ધર્મનું દવાખાનું, નાગદેવી આગળનું એક અને જે ત્રણ નાનાં બીજાં, તમામ રૈયતને બસ છે? નથી. એવાં ઠેકાણાં—જીવ ઉગારવાનાં, ધણાં જ્યાં જોઈએ. મેં ઉપર કહ્યા તેમાં ગુજરાતી અને દક્ષણી લોકો ચોરાવ સંચાર કરે છે. કેટલાક આંધળા, લૂલા વગેરે બચે છે. તેઓને ગરીબ એટલે સારી દવાનો પણ લાભ થતો નથી. ધણા અપંગો તરફડી તરફડી જીવ કંડાડે છે. કેટલાએક ન ખમે એવા આત્મઘાત કરે છે. ઓ ભગવાન! ગરીબની શી દશા આ! દેશી સોયાણી, એક કળ હાથ લાગ્યાથી અને રોજના સહવાસથી જાણવામાં લગાર વાકેફ હોય છે. પણ વિદ્યાવિના, છાંદકે ક્યાં છે એની બરાબર પરીક્ષા ન થયેથી પ્રસવ સમે પોતે ગભરાઈને જાણનારીને ગભરાવે છે અને તેનો કોંકો બગાડે છે. પાછી શક્તિ આણવાને શાં ખાનપાનાદિક કરવાં તેની સમજણ ન હોવાથી પેલી પરવશ અબળાને સૂવારોગ રહે છે ને એથી શરીર ઘસાતાં ઘસાતાં થોડે વર્ષે પેલી સૂવારોગી મરણ પામે છે. ગરીબ સ્ત્રી તો હરતાં ફરતાં જાણે, તેઓને ખાવાકરવાની કરી પાળવાની ચિંતા નહિ એમ કીયો નિર્દય જીવ બોલશે? ગરીબ છોકરાંઓને સૈયડ વગેરે ઘણી ઘણી તરેહના આભરો થાય છે તેથી અને પાછાં છોકરાં (કેમકે છોકરાંમાં જીવાનોના કરતાં મરણ વધતાં હોય છે) એટલે તેઓ બાપની ખાંધે બચે. એવાં એવાં દુઃખો નિવારણ કરવાને શ્રીમંતોએ દેશમાં પોતાની દયા અને દેણ ન દેવાં જોઈએ? હાલમાં વેધ તો મેડિકલ કોલેજનેલીધે સારા સારા થવા માંડ્યા છે, પણ શેડી-આઓની આંખ ક્યાં બંધ રહે? મક્ત અને રામબાણુ આસડથી ગરીબને રોગથી છૂટા કરવાને શેડીઆઓ દવાખાનાં કંડાડવાની ઈચ્છા કરે તો પછી કેટલા બધા આત્માના આશીર્વાદથી તેઓ પેલે જન્મ ખાતરજમાનાં સુખની આશા રાખે!

પેલા જગત્ નામાંકિત ઇન્ડિયન હાવર્ડના નામનું સ્મરણ આ વેળા મોટા માનપૂર્વક કરું છું. એ હાવર્ડ યૂરોપખંડનાં તમામ દેદખાનાંની શોકકારક દશા ફેરવી નાંખી. એ હાવર્ડ તમારા જેવો ધનવંત ગૃહસ્થ હતો; તેણે પોતે સઘળા પાસનું નુકસાન ખમી ગરીબ અને દુઃખી અને દરદીની હાલત સુધારવામાં અને તેઓનાં સુખ વધારવાની તબવીજી કરવામાં પોતાની ઉમર ખોઈ. તેણે મક્ત કેળવણી આપવાને નિશાળો ખંધાવી. પોતે થોડાંક ઉપર જીવન ચલાવી પોતાની આવકનો ધણો ભાગ તે ધર્મકામમાં નાંખતો. તેણે દેશદેશના કેદીઓ અને રોગીઓની ઘણીજ સારી બરદાસ લીધી;

દૂકામાં એટલુંજ કહું છું કે દુખીઆરાના પોકારને સારીપેકે કાન માંડવાને તે હમેશ તત્પર રહેતો. તેનું નામ ઇંગ્લાંડ દેશના પરોપકારી પુરુષોમાં પહેલે નંબરે જોવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં પારસીમાં સર જમશેદજીની સખાવત તે વીરલીજ. શ્રાવકમાં પણ ઉદાર જનો દેખાય છે. હવે વાણિયા શેઠમાંથી બહાર કીયો પડે છે તે જોવાની ઉત્કંઠા રાખીએ છીએ. રે રે શેડીઆઓ! તમારા પ્રોઠ પરાક્રમનું અમે અભિમાન નહિ ધરાવીએ? દેશીઓ નહિ ધરાવે?!

આ કાણુસંશુર જગત્માં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર નામે છ શત્રુ આપણી સારી બુદ્ધિને ચળાવે છે. એઓથી ઇન્દ્રિયો સ્વાધીન રાખી, ન ચળી, મનને સ્થિર રાખી પરદુઃખભંજનતરફ નિધા કરીશું તો, તેમાંથી જગત્નો કતો તે શું? આપણને શામાટે તેણે જન્મ આપ્યો છે? આપણે શું કરવું જોઈએ? વગેરે સારા વિચારો આપણામાં આવશે, હૈયાં કુમળાં થશે અને નકારાં દુઃખ દેતાં સાણાં કદી પણ નહિ આવે. પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે સઘળાનાં ધર્મપુસ્તકમાં પરોપકારની સ્તુતિ કરેલી છે. તુળસી-દાસ કહે છે કે “તુલસી દયા ન છાંડીએ, જળલગ ધર-મેં પ્રાન.” દુનિયાનાં સઘળાં માણસો ઇશ્વરને મોટા દાતા જાણી તેના ઉપર આધાર રાખે છે. કુટુંબનાં માણસો રળતા પુરુષોના ઉપર આધાર રાખે છે. દેશ-રૂપી કુટુંબમાં રળતા શ્રીમંત લોક હોય છે માટે, નિરાશ્રિત ભાંડુઓ વિશેષે કરીને શ્રીમંતોની આશા રાખે છે.

બાણુ બાણુ બાણુ ઝાઝ,
દીન લોકનીજ દાઝ;
આપ આપ આપ હામ,
મામ કામ કામ આમ.

૧

(લલિત વૃત્ત.)

વિનતિ હું કરું-દેશિયો રૂડા,
ગરિબ જનને લક્ષ દો વડા;
જિરણુ આંધળાં પાંગળાં બહુ,
ખબર લેવિ રોગીતાળી સહુ. ૧
નિકટ સ્નેહિતાં કારજો સરો,
પરજનો તણાં દુઃખડાં હરો;
દરદ દોહલાં તન મનનાં,
શ્રમ લઈ તમે રૂઝવો ઘણાં; ૨
હુ વરસે ઘણી ચૈત્ર માસમાં,
નથિ અનાથને સૂખ ધૂપમાં;
તરફડી બહુ આંગ તો તુટે,
મન સરીરની લાલ ના ખુટે. ૩

દિવસ મોટ વૈશાખ માસના,
 પવન વાદળાં વીજ નાદના;
 ગરિબ પાડતા ચીસ આકરી,
 ક્યમ થશે હવે રક્ષણે હરી. ૪
 રત્ન નિ જેઠની બાકી ધણી,
 સ્ત્રિ પતિને વઢે લાજને હણી;
 વરસતો ઝઝૂ આવશે હવે,
 ધર રૂએ બધું ભૂખને દવે. ૫
 દુખ ધણુંજ આપાડ આવવે,
 ધર ચુએયકી છોકરાં રવે;
 શરદિ આપિને રોગીઆં બને,
 કણુ ભુવારના ભોજને કને. ૬
 પવન શ્રાવણે દુખવે બહુ,
 થરથરે ધણા ટહાડથી સહુ;
 અવનિ ખેડવા ભીંજવે તનો,
 પછી ખમેછ તે નેશ તાવનો. ૭
 ભદરવે દિસે હાલ તો યુરા,
 ધર કલેશ ને કેફથી પુરા;
 રઝળિ આવિને માતને દમે,
 બળતિ આપડી તે સહુ ખમે. ૮
 પરવ આશ્વિને દીપવાળિનું,
 નિરધની લહે પેટબાળિનું;
 ધરનિ સ્ત્રી કહે લાવની મુવા,
 વગર અન્નથી પેટમાં કુવા. ૯
 ભરણુ પેટનું હોરિ કાર્તિકે,
 મનૂરી ખેતમાં શોધતાં ટકે;
 ગરિબ એ રિતે દીસતા હિણા,
 વગર વસ્ત્રથી રોય ઠીંગણા. ૧૦
 સુઝતુ માર્ગશીર્ષે પિડા સહે,
 દિવસ નેહું રે ટહાડતો રહે;
 નચિ રત્નઈ ને ગોદડાં વળિ,
 હરથડિ કુળે અન્નને દળી. ૧૧
 ઉલઠ પોષમાં આણિને હસે,
 મકર રાશિનો સૂર્ય તો થશે;
 વિવિધ દાન શ્રીમંત આપશે,
 ભવતણાં દુખો આપણાં જશે. ૧૨
 લગન ઘેર શ્રીમંત માધમાં,
 મરણુ કાણુ દીસે અપંગમાં;
 અધમ ચોરિથી નવચકો ખુશી,
 ન પ્રિયશે રૂઢું ભુંડું એ ખુસી. ૧૩
 ગરમી રોગ તો માસ ફાગણે,
 શર થઈ કરી છોકરાં હંણે;
 સઘળિ પાસની આફતો સહી,
 રડવડે બહુ દીનતા લહી. ૧૪

રદન માસ બારે અપંગનાં,
 સુણિ ઘરો કુખી આપ મનમાં;
 ધણીજ દુર્દશા તેમની દિસે,
 વલણુ બુદ્ધિનું આપને ખિસે. ૧૫
 કુળત હાડ ને નાડિમંદના,
 ક્યમ સહે મુગા રોગ વેદના;
 સ્ત્રિ જણતી ધણાં છોકરાં ઢળ્યાં,
 ટળવળે બહુ ટહાડથી કળ્યાં. ૧૬
 વગર મા અને બાપ ભાંડુઓ,
 જણતરો ક્યમે ભિછરે ભુઓ;
 અસર લાગશે વજ છાતિમાં,
 રૂડી દયા ધરો ધર્મેકાજમાં. ૧૭
 પિડિત લોકને રેહવા કરો,
 ધન જમે બહુ બાંધવા ધરો;
 પિડિત લોકની મીટવો ભુજો,
 ઇસપિતાલથી ટાળિને દુખો. ૧૮
 હુનર કામના શીખવો વળી,
 દિન અનાથને ભીખ દો લકી;
 કુપ તળાવ ને વાવ ચોતરા,
 તળવિને કરી બાંધવો ખરા. ૧૯
 સમજણો દિસે આટલીજ કે,
 દુખિ નિરાશ્રિતો પાળવા હકે;
 સુઆલિમાન દેશીતણુંજ એ,
 કમર બાંધિને કષ્ટ કાપિએ. ૨૦
 ઉકરડો વધી ગંધ મારશે,
 અતિશ કુઅથી નદમાં જશે;
 સમજ હોરવાનીજ છે ધણી,
 જમતણી સજ્જ બાય તે ધણી. ૨૧
 ધન ન આવશે સાથ આપણી,
 ધિરહું ધર્મને પાપને હણી;
 જગત આવિષે માન સંચિએ,
 જીવ ગયા પછી મુક્તિ પામિએ. ૨૨
 જમણવારના છાંડને કરો,
 વરવધૂતણા કાંડને હરો;
 ગરવ હોય ને કીર્તિ આણવા,
 ન દઈ ધૂતને દીન પાળવા. ૨૩
 જડથડેયકી વેમ બાળને,
 મુધરવે ધણી ચાંપ રાખને;
 દળદરીતણાં દુઃખડાં હરો,
 ધરમણુદિને મોખરે કરો. ૨૪
 ગરિબ પાત્રને દેહું દાનરે,
 નચિ ગિજ મતી તુલ્ય તેનિરે;
 નરમદા કહે વીનવી તમે,
 મદદ દીનને દેધને રમે. ૨૫

૧૪. સ્ત્રીના ધર્મ.- Best. સ્વયંચરિત્ર નિર્મળ

નિર્મળપણું અથવા પતિવ્રતાપણું પાળવું એ સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ છે. જેની સાથે લગ્નસંબંધ થયો, જેની જોડે પાતું પડવું એવા વરના ઉપર તેની સ્ત્રીએ પ્રીતિ રાખી તેની ઈચ્છાપ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. લગ્ન થતાંસૂધી જેટલી તનવીજ ને ચોક્કસાઈ કરવી હોય તેટલી કરવી, પણ લગ્ન થયું કે પછી જેવો નીકળી આવે તેવો ધણી સ્ત્રીએ માન્ય રાખવો. તેના ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડવી નહિ (અને બદફેલી કદી કરવી નહિ.) સુનીતિ વિરુદ્ધ ચાલેથી બહુ રીતનાં નુકસાન થાયછે તેમાંનું મોટું આ છે કે ઘર વંટેછે. સત્યવડે પ્રીતિ રહેછે અને ન્યાંસૂધી પ્રીતિની ગાંઠ હોયછે ત્યાંસૂધી સંસાર ચાલેછે ને તે તૂટી એટલે ક્લેશ, કંકાસ, વૈરલાવ, ચીરિયાપણું, ક્રોધ, સાહસ, જૂઠાણું વગેરે લીલોની ધાડ પડેછે. કુસંપ જે લીલનો સરદાર તે ઘરમાં થાનક કરેછે અને નવો ભગતો સંસાર બાળપણમાંજ ધરડો થઈને મરી જાયછે. કદાપિ ધણી દોષવાળો નજરે આવે તો તેના દોષ ઉપર તેણીએ કંટાળો ન આણવો. તેણીએ સમજવું કે માણસ માત્ર સંપૂર્ણ ગુણ રૂપવાળું નથી. ચાર દિવસના જીવતરસાં મિથ્યા કંકાસ કરી શરીરમનને બગાડી ઈશ્વરની આજ્ઞા તથા નીતિના ધારા તેણીએ ઓળંગવા નહિ. તેણીએ નીતિના તથા વિદ્યાના દિલાસા વડે અને બને તેટલા ઉપાયોવડે નગમતી વાતવિષે મનનું સમાધાન રાખવું અને તેને સુધારવાની કોશિશ કરવી. તેણીએ ખાતરનીશાંથી સમજી મૂકવું કે પતિ-ઉપરથી પ્રીત જઠાવી નાંખ્યાથી જે લાલ હાનિ થાયછે તે બેનું તોલ કરતાં હાનિનું ત્રાજવું ધમ દેઈને હેઠળ અડળાયછે. પાપનું સુખ માત્ર એક ધડીનું છે. પ્રભુની આજ્ઞા તોડવાથી, ઘરમાં કુસંપ વધાર્યાથી, લોકમાં શીટફીટ થવાથી અને બીજી ધણીએક વાતોની હરકતોથી ધણાં ધણાં નુકસાન થાયછે. સ્ત્રીએ ધણીનાં માત્ર સુખનાજ ભાગીયા ન થવું, પણ તેનાં દુઃખમાં પણ ભાગીયા થવું જોઈએ. જે સ્ત્રી પોતાના ધણીની આપત-વેળા નથી સંભાળતી તેને કુપાત્ર સમજવી. આપણામાં ચાલ છે કે ખૈરાંઓ બહાર જાયછે ત્યારે સુધડતા તંથા ગુણોએ ઠાડી છે એમ બતાવેછે અને ઘરમાં કુએડ તથા કુમારજી હોયછે. જે સ્ત્રીઓ ધણીને નામનોજ છે એમ ગણેછે ને પતિવ્રત પાળતી નથી તેઓને ધિક્કાર છે. પીહેરનાં સર્ગાની સંગત કરતાં, મૂર્ખ બાયડીઓનાં સહીપણાં કરતાં, સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના ધણીઓની સંગતને તનમનથી વધારે ઇચ્છવી. ધણીની ગેરહાજરી

જે સ્ત્રીથી (દેખડાવવાને નહિ પણ દિલથી) સ્વાભાવિક રીતે લગાર પણ સંખાતી નથી તેને ખરી સ્ત્રી કહેવી. સ્ત્રીને પુરૂષવ્રતમાં ધણી જેવો બીજો મિત્ર કોણ છે? ભાઈબાપ આગળ કેટલીક વાત કહેવા જેવી નથી હોતી, પણ ધણી આગળ સઘળીજ કહેવાય તેવી છે. માટે રૂડી સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને હેયાનો હાર અને આંખની કીકી એપ્રમાણે જાણવો જોઈએ. લગ્ન સમયે આપેલાં વચન પાળવાઉપર તેણે સદા દૃષ્ટિ અને અંતઃકરણથી ધણીના ઉપર પ્રીતિ રાખવી.

સ્ત્રી ધણીની શુભામ નથી, તે પણ માણસ જન્મ છે. જેવો પુરૂષ તેવી સ્ત્રી, એકને બીજાવિના ચાલવું નથી. તેઓ એકબીજાને સુખ કરવાતે તથા સૃષ્ટિ વધારવાને લગ્નસંબંધ કરેછે. એટલાં કારણથી સ્ત્રી પુરૂષ મિત્ર છે. એવું છે ત્યારે કોઈ કહેશે કે ધણીઆણીએ ધણીની આજ્ઞા શામાટે માનવી? એ સવાલ મૂર્ખોઈ ભરેલો છે. હું પૂછુંછું જે એક મિત્રનું કહું બીજાએ ન કરવું? એકમેકની સારી શીખામણ એકમેકે માનવી ધરાવત છે. વિશેષ કરીને ધણીને પોતાનો વડીલ મિત્ર જાણી, કુટુંબધરનો ઉપરી જાણી, તેના ઉદયમઉપર, તેની બુદ્ધિઉપર, તેની વર્તણૂકઉપર, સંસાર આધાર રાખેછે એમ જાણી અને ધણીવડે સૌ છે એમ સમજી સ્ત્રીએ વિવેકથી તેની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. અગર ધણી નહારી વાત કહે તોપણ તે વખત તેણીએ કબૂલ કરવી અને પછી તેનો મિલજ જોઈને તેને સુધારવો, પણ તેની આજ્ઞા માન્ય રાખવી. પ્રજા રાજને ધટવું માન ન આપે તો તે અનીતિ કહેવાય, તેમ કુટુંબના ઉપરીનું તેનાં છાકરાં-ઓએ માન ન રાખવું એ જોડું છે. સઘળાઓનો અમલ હોય તો રાજ્ય ચાલે નહિ; તેમ કુટુંબનાં સઘળાં જાણ હુકમ કરમાવે તો સંસાર નીલવો કંઠ પડે માટે હુકમ તો ધણીનો સ્ત્રીએ અમલમાં આણવોજ, પણ તેને મુખ્ય વહરનીપેઠે ધટતી સલાહ આપવાનો અધિકાર છે.

બેસો બેસો કંઈ સમજતા નથી. મારે કંઈ આ તે ક્યાં સરજ્યો, ના હું તો નથી કરવાની, એવાં વેણ સ્ત્રીએ ધણીપ્રતિ કહેવાં એ નીતિથી ઉલટું છે. સ્ત્રીએ ધણી સાથે કપટ ન રાખવું, નિખાલસ મનથી કામકાજ કરવું, દુષ્ટ માણસોના પ્રયંચથી સાવધ રહેવું અને વિવેક તથા મળતાવડો સ્વભાવ રાખવો. સારાંશ કે સ્ત્રીએ ધણીને હેતમાં રાખી પોતે તેના હેતમાં રહી તેની સાથે હળી મળી સંપથી ચાલી પોતાનું ઘર શોભાવવું.

શાસ્ત્ર તથા પુરાણનાં વચન.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ:

સ્ત્રીમર્મર્તૃવચ્ચ: કાર્યમેષ ધર્મ: પર: સ્ત્રિય:

આશુદ્ધે: સંપ્રતીક્ષ્યો હિ મહાપાતકદૂષિત: ॥ ૧ ॥

ટીકા ॥ સ્ત્રીમિ: સદા મર્તૃવચનં કાર્યં ।

યસ્માદયમેવ પર ઉત્કૃષ્ટો ધર્મ: સ્ત્રીનાં સ્વર્ગાદિહેતુ-
ત્વાત્ ॥ યદા તુ મહાપાતકદૂષિતસ્તદા આશુદ્ધે: સંપ્ર-
તીક્ષ્યો ન તત્પારતંત્ર્યં ॥ ૧ ॥

અર્થ—સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના સ્વામીનું વચન
માનવું એ તેઓનો મોટો ધર્મ છે. કેમકે એ ધર્મ પા-
ળવાથી સ્વર્ગનિવાસકુળની પ્રાપ્તિ થાયછે. કદાપિ સ્વા-
મીને કોઈ મહાપાતક લાગ્યું હોય તો જ્યાંસુધી તે
સ્વામી શુદ્ધ થાય ત્યાંસુધી તેની પ્રતીક્ષા કરવી એટલે
તે શુદ્ધ ક્યારે થાય કે હું તેની સેવા કરું, એવી સ્ત્રીએ
ધૃત્તિ રાખવી.

ત્રિવાદમંગાર્ણવે વૃહસ્પતિવાક્યં

પૂર્વોત્થાનં ગુરુષ્વર્ચાં મોજનચ્ચં જનક્રિયા ॥

જંઘન્યાસનશાયિત્વં કર્મ સ્ત્રીણામુદાહતં ॥ ૧ ॥

દેવલ: અસ્વાતંત્ર્યં સ્વપતિશુશ્રૂપા સહધર્મચર્યા તત્પૂ-
જ્યપૂજનં તદ્વેદ્યમાણદ્વેષણં અદુષ્ટમાવના નિત્યાનુકૂલ્યં
તત્કાર્યપરત્વમિતિ સ્ત્રીધર્મ: ॥

અર્થ—સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે ધણીના પહેલાં બેઠવું,
પોતાના સ્વામીની પૂજા કરવી, તેને ભોજન કરાવવું,
વીજણે વતી વા નાંખવો, યોજામાં સવાડવો વગેરે
કરવું—વળી તેણે ફક્ત પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલવું
નહિ, પોતાના સ્વામીની સેવા કરવી, તેની સાથે
ધર્મયુક્ત ચાલવું, સ્વામીના જે પૂજ્ય માતાપિતાદિ
તેઓની પૂજા કરવી, ધણીના શત્રુ તેને પોતાના શત્રુ
સમજવા, ધણીને અનુકૂળ રહેવું અને તેનાં કાર્યમાં
તત્પર રહેવું, એપ્રમાણે વર્ત્યાથી સ્ત્રીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત
થાયછે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના કૃષ્ણજન્મખંડમાં કહ્યું-
છે કે:—હે નંદજી, તમે પતિવ્રતા સ્ત્રીના ધર્મ સાંભળો:—
નિત્ય ઉત્સાહથી તેનું ચરણામૃત લેવું; ભક્તિભાવે ક-
રીને સ્વામીએ ભોજન કર્યા પછી તેની આજ્ઞાએ સ્ત્રીએ
જમવું; મત, તપ, દેવપૂજા એ કરતાં સ્વામીની સેવા-
માં અંતરાય પડે તો મતાદિ ન કરવાં; સ્વામીની
આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું; જેણે કરીને સ્વામી પ્રસન્ન થાય
તે કરવું; નારાયણના ધ્યાન સરખું પોતાના સ્વામી-
નું ધ્યાન કરવું; ઘણા રૂપવાળા અથવા ઘણા સારા
વેષવાળા એવા પુરૂષ સામું પ્રીતિથી જોવું નહિ; યાત્રા,

મહોત્સવ, મૃત્યુ, ગાયન, કીડા એટલાની તરફ પ્રેમ-
યુક્ત દૃષ્ટિએ જોવું નહિ; સ્વામી જે ભોજન કરે તેજ
પોતે કરવું; સ્વામીનો સંગ ક્ષણમાત્રપણ મૂકવો નહિ;
ક્રોધથી સ્વામી ખીલવો કદાપિ તાડન કરે તોપણ
સ્ત્રીએ પોતે ક્રોધ કરવો નહિ; સ્વામીને બૂખ લાગે
ત્યારે ભોજન કરાવવું ને તે જળ માગે ત્યારે જળ આ-
પવું; નિદ્રામાંથી બહાડવો નહિ ને સ્વામીને કોઈ કા-
મમાં આજ્ઞા કરવી નહિ; પુત્રનાથકી સોગણો રનેહ
સ્વામીઉપર રાખવો; પોતાનો બંધુ, સ્વર્ગની ગતિ
આપનાર અને દેવત તે પોતાનો સ્વામી જણવો. એ
રીતે ધર્મ પાળનારી સ્ત્રી પોતાના ઉચ્ચકુળના હંદર
પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરેછે ને એ રીતે ધર્મ પાળનારી
સ્ત્રીનો સ્વામી, પાતકી હોય તો તે સર્વ પાપથી મુક્ત
થાયછે. (આપણા ભૂતા ગ્રંથોમાં સાચાની જોડે ભૂલું
ધણું હોયછે તેમ ઉપર કહેલાં પુસ્તકોમાં સ્ત્રીના ધ-
ણીપ્રતિ ધર્મવિષે અને તેનાં કુળવિષે છે. જેમ રાજ-
હંસ દૂધ પાણી લેનાં હોય તેમાંથી દૂધ કાઢી લઈ
પાણી રહેવા દેછે એમ કહેવાયછે, તેમ વિવેકી વાંચનારે
સત્ય અસત્યને જુદાં પાડી સત્ય ગ્રહણ કરવું.)

કુટુંબ નાતમાં માણસો સાથે તેઓનાં રૂપ ઓળ-
ખીને તેઓની જોડે પ્રસંગ પાડવો; ધરની શુદ્ધ વાત
બહાર કહાડવી નહિ; છક એકલપેટી અથવા કોઈને
મોઢું ન ગમે એવી તખીયત પકડવી નહિ. કુટુંબનાં
સ્ત્રીપુરૂષ સાથે નિષ્કંડકી મીલનસારી રાખવી. કા-
મકાળ કરવામાં કોઈ ચાર વાત કહે તે સાંભળવી અને
સાંખી રહેવી. કોઈએ વળાણ કીધાં તો તેથી ફૂલાઈ
ન જવું અને નકારું કહું તો તેથી રીસ ન ચડાવવી.
અનુકૂળમાં માણસ જોડે કાર્ય જેટલુંજ કામ પાડવું.—
તમ ભલે અમ ભલા એવી રીત રાખવી. મૃત્યુકેરો
જોડે માયાળુપણે પણ મર્યાદાસર કામ લેવું. એ રીતે
વર, સગાં, આડોશીપાડોશી વગેરે સંબંધી જોડે ચા-
લવાનો સ્ત્રીનો ધર્મ છે. નકારા હંદોના હુમલામાંથી
પોતે બચવું તથા પોતે જળમો આધને પોતાની પા-
સેનાઓને બચાવવાં. માના ઉપર છોકરાનું થવાતું
સ્વરૂપ આધાર રાખેછે માટે તેણીએ હસકે તસકે ધ-
વડાવતાં, નવડાવતાં, જમાડતાં, રમાડતાં અને હરેક
વખતે આંખમાં પ્રેમ આણીને તેઓને સારી શીખા-
મણનો બોધ કરવો. માત્ર છોકરાઓનેજ નહિ, પણ
પોતાની બહેનપણી સખી વગેરેને પણ રૂઢી શીખામણ
ને સલાહ આપવી.

“ ઘર બઠાવી લીધું ” એમ નવી રીતે જલદીથી
કહેવડાવવું જોઈએ. સ્ત્રીને ઘરધંધો તથા ઘરખર્ચ એ

એવિધે ધણું ધ્યાન આપવું લાજમ છે. જેમ પુરૂષ ખહારનાં કામ કરેછે તેમ સ્ત્રીએ ઘરનાં કામકાજમાં અપળતા, હોશીઆરી તથા યશ બતાવવા અને ધણીની આવક તપાશીને તે પ્રમાણે ઘરનો ખર્ચ રાખવો. ઘરની વસ્તુઓની ગોઠવણ તથા રીતભાત સ્વચ્છ અને વખાણવાલાયક થવી જોઈએ.

તેણીએ પોતાની કુરસદનો વખત નફામાં ટાહેલાં કરવામાં, નિંદા કરવામાં, મશ્કરીઠઠા કરવામાં, અથવા લોકોને ઘેર લટકીઆં મારવામાં ન કહાડવો; પણ નાના પ્રકારનાં અનેક વિદ્યા તથા નીતિનાં પુસ્તકો વાંચવામાં, ચાર સખીઓમાં વિવેકથી ડહાપણની વાત કરવામાં અને પોતાના ધંધામાંથી કેટલીએક નવી યુક્તિ શોધવામાં, શીવવા ભરવામાં અને ભજન ગીત ગાવામાં પોતાનો વખત કહાડવો. ફલાણુ બહુ ફૂટડો છે, તે બહુ પૈસાદાર છે એવી વાત કરનાર ખૈરીઓ જોઈ રૂઢી સ્ત્રીએ ઓછો પ્રસંગ ન રાખવો.

પોતાનાં કામથી ફારક થયા પછી ધણીના કોઈ કામમાં મદદ થઈ શકે તેવું હોય તો મદદ કરવી. સ્ત્રીએ લાડવું તે પોતાના વર સાથેજ. તેનીજ સાથે પોતાના સંસારની, પોતાનાં છોકરાંની, પોતાના સુખ વધારવાની વાતો કરવી. સ્ત્રીજાત પુરૂષ કરતાં વધારે ચંચળ છે, તેની લાગણી પુરૂષ કરતાં વધારે જગતી છે તેથી તે સાહસ કરવાને વધારે મન દોડાવેછે, પણ સદ્ગુણી સ્ત્રીઓએ ભૂકાપણું, મૂર્ખપણું, લોભીપણું, હઠીલાઈ, ક્રોધ, ગર્વ અને વગર સમજના ઉતાવળા વિચાર એઓથકી દૂર રહેવું ઘટારત છે.

કાર્યેષુ મંત્રી, કરણેષુ દાસી ।

સ્નેહેષુ માતા; શયનેષુ રંમા ॥

ધર્મેષુ સાહ્યા, ક્ષમયા ધરત્રી ।

પાદ્મગુણયુક્તાત્વિહ ધર્મપત્ની ॥ ૧ ॥

અર્થ—વિચાર કરવામાં પ્રધાનતું કામ કરેછે એટલે પ્રધાનની પઠે સલાહ આપેછે; કામ કરતી વેળા દાસીની પેઠે મહેનત લઇને કામ કરેછે; માતા જેવો સ્નેહ રાખેછે; શયનનેવિધે તો રંભા છેજ; ધર્મનીતિનાં કામ કરવાવિધે ધણીને સમ્મત રહેછે અને સહનશીલતા રાખેછે; એવી છ ગુણ ધરનારી સ્ત્રીને વિદ્વાનોએ ધર્મપત્ની કહી છે.

જેમ અધોર વનમાં કોઈ ખુશનુમા સરોવરનું પાણી શરીરમનને સુખ કરેછે તેમ તરેહતરેહવાર પાપનાં જંગલમાં રત્નનાં જેવાં શોભતાં વિવેકનાં સરોવરનેવિધે ગુણકારી જે નીતિનાં નીર તે સઘળી વાતની ભાડને મટાડેછે અને જેમ કુમુદનું ફૂલ ચંદ્રથી ખીલીને

તેનાજ ઉપર આસક્ત રહેછે તે પ્રમાણે સારા સ્વભાવની અને પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનું રક્ષણ કરનાર જે તેનો ધણી અને પરમેશ્વર તે ખેને હૈયાનાં હેતથી ભજેછે.

આપણે વિદ્યા, નીતિએ, પૈસે અને સુખે ધણા ગરીબ છીએ તેનું કારણ આજ કે આપણી સ્ત્રીઓની હાલત નકારી છે. તેઓ ભણેલી નથી, કે તેઓની પ્રજ્ઞ તેઓના હાથ તળે વિદ્યાનીતિનાં ખાજ ખાય. સ્ત્રીઓ ધણીએક અનીતિયકી એટલે વિપચાદિક કામોથકી, અતિશે શોક કરવાયકી, ઘરમાં કુસંપ વધાર્યાયકી અને ખાનપાનાદિકથી શરીર અને મનને ઘણાં ઘણાં તુકસાન પહોંચાડેછે. તવાઈ ગયેલાંને છોકરાં થાય તે માઈકાંકલાંજ રહે તેમાં શું અજબ જેવું છે ?

આપણા દેશમાં જ્યારે પાર્વતી, સીતા, રૂક્મિણી, ખીજ દેવ ઋષિઓની સઘળી અને ખીજ નાતોની કેટલીએક સ્ત્રીઓ ભણેલી અને નીતિમાન હતી ત્યારે દેશમાં પરાક્રમ અભયબ જેવાં થયાં છે. હમણાની ખાયડીઓના વિચાર ધણા મૂર્ખ છે. તેઓ ઘરેણાં લગડાંનીજ ભૂખી હોયછે, પણ ધણીની પ્રીતિની ભૂખ નથી રાખતી. તેઓ કોઈપણ રીતના સારા ઉદ્યોગમાં વખત ગુજારતી નથી. વિલાયતમાં સ્ત્રીઓ રોજના ઘરઘંધાથી પરવારીને પોતાને કાળે, ધણીને કાળે અને છોકરાંકાળે કપડાં સીવેછે અને તેઓનાં કામમાં મદદ લાગેછે. આપણી સ્ત્રીઓ તો કહેછે કે લાવે તો ખાજ ને ખવડાવું. દુઃખ પડ્યા વિના માણસ ઘડાવું નથી એ વાત ખરી છે. જે નાતોમાં મોટાં પક્ષાં ભરવાનો ચાલ છે ત્યાં ખૈરાંઓ નકારાં કામ કરવાનો ધણો ફાયદો મેળવેછે. ધણી છે ત્યાંસુધી તે ખવડાવશે ને મરી જશે ત્યારે પીહેર તથા પદ્મું છે એમ કહીને પેટની શી-કર રાખતાં નથી અને તેથી તે કંઈ પણ ઉદ્યોગ કરતાં નથી. જે નાતોમાં ખિલકલ પક્ષાંની ચાલ નથી તેમાં પણ ધણાં તુકસાન થાયછે, તેમ જ્યાં ધણાં પક્ષાંને ચાલ છે ત્યાં પણ ધણાં તુકસાન થાયછે. ધણાં પક્ષાંથી ખૈરાંઓ આજસુ થઈ જાયછે ને ખાતું પીતું ને ચહેન મારવી એજ વાત સારીપેઠે જાણેછે. એ કારણ અને ખીજ ધોણાંઓને માટે પક્ષાં ઓછાં કરવાં જરૂરનાં છે. એમ ઘરે ત્યારેજ ખાનદાનમાં ખૈરાંઓ પૈસો જતો રહેવાની ખીકે કોઈ પણ ઉદ્યોગમાં વખત કહાડશે અને દુરાચરણ નહિ હોરે. ધણો દિલગીર છઈ કે કેટલીએક આપણી રંડાએલી સ્ત્રીઓ પોતાનો ગુનરો દુમાંગે કરેછે. ઉદ્યમવિના વિદ્યાનીતિ નહિ, ને એવિના ખરૂં સુખ નહિ માટે સ્ત્રીજાતે પોતાનો વખત ઉદ્યોગમાં કહાડવો.

શ્રીઓની હાલત સુધારવાસંબંધી કેટલાએક ઉપાયો.

૧. માળાપે પોતાની છાકરીઓને પાંચ વર્ષથી માંડીને તે બાર વર્ષસુધી સારીપેઠે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, ને બારથી તે તેર વર્ષસુધી ધરધંધો તથા સંસાર ચલાવવાની રીતિઓ સમજાવવી.

૨. એ રીતે તૈયાર થયેલી છાકરીને તેનાં માળાપે ઘટતી રીતે સલાહ આપીને તેને પસંદ પડતો ગુણી વર જોઈ પરણાવવી કે આગળ તેઓનો સંસાર કુસંપથી વંછે નહિ.

૩. શ્રીઓમાં લાજ કહાડવાની રીત છે તે કહાડી નંખાવવી. તેઓને સદ્ગુણી વિદ્વાન્ પુરૂષનેડે લાપ-ણ કરવાની વધારે છૂટ આપવી.

૪. તેઓને સંગ્રહસ્થાન, આગગાડી, વીજળીનાં યંત્ર, ગોદી, ટંકશાળ, વાડી, બંગલા વગેરે કારખાનાંઓમાંના અમત્કાર દેખાડવા કે તેઓની જિજ્ઞાસા વધીને નકારી હાલત છોડી દેઈ સારી હાલતમાં આવવાનું તેઓ મન કરે.

૫. તેઓની પાસે દેશાટન કરાવવું કે નવા દેશોની વાતો જાણવામાં આવે. આપણામાં યાત્રા કરવાની ચાલ છે તે ઠીક છે, પણ તેનો ઉપયોગ થોડાજ જણ કરે છે. તેઓ દેવસ્થાન જાય છે ને તે પણ ઉપર ઉપરથીજ; ખીજ વસ્તુઓ, લોકોના રિવાજો એ ઉપર થોડુંજ ધ્યાન આપે છે. એક ઠેકાણે રહ્યાથી નકારા વિચારો વધારે નકારા થાય છે. હું જોઈશું કે કેટલાં-એક જૈરાં પોતાનાં કુટુંબ છોડી ખીજે દેશ જાય છે, ત્યાં તેઓ ધણી વાતે પોતાના વહેમને છોડી દઈ સુખી અને સુધરેલાં થાય છે. તેઓ જુદાં જુદાં માણસોની સંગતિથી વિચાર સુધારે છે, કેળવે છે અને ધણી વાતના જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરે છે.

૬. પરણ્યા પછી દીકરાઓએ માળાપથી જુદા રહેવું. હેત ઉતારવું એમ નહિ.—હેત તો વધારવુંજ. ઘરમાં જેમ વધારે માણસ તેમ વિચાર પણ જુદા હોય છે તેથી ચાલકાલ સવાર પડી કે સાસુવહુ, નણંદ-ભોળઈને લડાઈ ચાલે છે તેવું જુદાં રહેથી નહિ થાય. ખીજું, સ્ત્રીથી સાસુ સસરા જેઠ દેખતાં વર જોડે જો-લાવું નથી; તે અડચણ પણ જુદા રહેવાથી જતી રહેશે.

૭. ધણીએ જૈરીને ચોપડી વાંચતી જોઈલી જોઈને આંખમાં ખૂત ન આણવું. તેણે તેને કહેવું કે જૈલાશક તારી કુરસુદની વખત નીતિજ્ઞાનવિદ્યાહુતરને લગતી બાબતોની ચોપડીઓ વાંચજો અને છાકરાંઓને નકારી

સોજતમાં ફરવા ન દેઈ તેમને લણાવજો અને વિવેક સમજાવજો.

૮. શ્રીઓએ પોતપોતાનાં મંડળમાં વિદ્યાનીતિની તથા છાકરાં લણાવવાવિધેની અને તરેહતરેહવાર ધર-કામો સહેલથી તથા સારાં કરવાવિધેની વાતો કરવી જોઈએ.

૯. રડવા ફેટવાની અને ફટાણાં ખોલવાની નફરત ચાલ કહાડી નાંખવી જોઈએ.

૧૦. નાતવરા ઓછા કરીને શ્રીઓને તથા છાકરી-ઓને લણાવવી જોઈએ.

૧૧. છાકરીઓને ફક્ત લખતાં વાંચતાં શીખવીને છોડી ન લેવી. હાલમાં છાકરીઓની નિરાળમાં નીતિ સમજાવવાનું થોડુંજ કામ ચાલે છે માટે તે ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. નીતિની વાતો જુદી જુદી રીતે છાકરીઓનાં મનમાં ઠરે તેમ તે લાપણથી અથવા લ-ખાણથી સમજાવવી. માળાપે અડોશીપડોશીઓએ પણ છાકરાંઓને નકારી રીતે લડાવવું નહિ, પણ તે-ઓને વિવેકનો ઓધ કરતાં રહેવું.

૧૨. શ્રીઓ વહીતરી છે એમ નહિ પણ સહાયપ્ર-ધાન છે એમ તેઓના ધણીઓએ જાણવું. પુરૂષોને પા-રકાં જૈરાંપાસે ખેસવાનું ભારી મન હોય છે, પણ તેઓ પોતાનાં જૈરાં પાસે ખેસતા નથી એ જોઈ છે. પોતા-ની શ્રી સાથે ખેસવું, વાતચીત કરવી, નીતિનો ખોધ કરવો, અને માંહેમાંહે પ્રીતિ વધે એમ કરવું એ તો પોતાની ફરજ છે એમ પુરૂષે જાણવું. પોપટ, મેના વ-ગેરે જનાવરને પણ શીખવીએ છીએ ત્યારે સારાં થાય-છે તો નવી વહુઓને પણ ધીમે રહીને તજવીજથી કેળ-વવી જોઈએ કે પછી તેઓ સુખ આપવાને લાયક થાય.

૧૩. શ્રીઓને બહાર ફરવા હરવાની છૂટ આપવી, કેમકે રાત્ર દિવસ ધરમાં ને ધરમાં રહ્યાથી તેઓની પ્ર-કૃતિમાં બગાડ થાય છે.

૧૪. વિદ્વાન્ લોકોએ શ્રીસુધારાસંબંધી ધણાંએક પુસ્તકો રચ્યાં જોઈએ.

૧૫. શ્રીઓએ પણ ધરકામમાં કુશળ થઈને તેમાં નવી યુક્તિઓ શોધી કહાડવાનો અભ્યાસ પાડવો. તે-ઓએ પોતાના સંદેહનાં વિદ્વાન્ પાસેથી સમાધાન કરી લેવાં. તેઓએ પ્રચ્છક થવું એટલે હરેક વાતની પૂછ-પાછ કરવાની (કારણ સમજાવવાની) ટેવ રાખવી.

૧૬. દુરાચારી શ્રીઓની સંગતિથી દૂર રહે તેને-સાર પુરૂષોએ પોતાની શ્રીઓ ઉપર તાકીદ રાખવી.

૧૭. બાળરાંડ શ્રીઓને ફરીથી પરણાવવી.

૧૮. નાતની શ્રીઓ દળદરે હેરાન હોય તેમની સં-

લાજ લેવાને તથા તેઓને કામ વળગાડવાને નાતમાં ફેડ કરવાં.

૧૯. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ચંચળ છે એ વાત મેં ઉપર કહેલી છે. તેઓને પુરૂષનાં જેવાં કર્મો કરવાના કોડ હોયછે માટે કેટલાંએક તેવાં કામ તેઓની શક્તિ ધ્વંષા નેઈ તેઓની પાસે કરાવવાં. તેઓને ખુશી રાખી તેઓની પાસે તેઓને ગમતા પણ નીતિવ્રાણા ઉદ્યમે કરાવવા. એમ કીધાથી પણ કેટલીએક રીતે તેઓ દેશના લાલમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

૨૦. અસહ્યો જે ધર્મસંબંધી ને રીતભાતસંબંધી દુઃખ દેતા કલંક વિચારોએ સજડ મૂંઝાયાં છે તેઓને સ્ત્રીઓએ વિદ્યા ભણીને કહાડી નાંખવા.

એ શિક્ષા અમલમાં આવેથી થોડાં વર્ષમાં આપણી સ્ત્રીઓની દશા સુધરેલી માલુમ પડી આવશે. જેમ શીઆળાના સૂર્યનાં કિરણો કૂટવાથી પ્રાતઃકાળની શોભા ખીલી રહેછે તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓનાઉપર સુધારાનો ગંભીર પ્રકાશ પડશે.

૧૫. લક્ષ તથા પુનર્લક્ષ.

સંસ્કૃત લગ્ન ધાતુનો અર્થ સાથે થવું અથવા નોડાય-લું હોવું એવા થાયછે. ને એ ઉપરથી લક્ષ, અને આપણાં લગન, લગોલગ, લાગટ વગેરે શબ્દો છે. લક્ષ કે લગનમાં નોડાયને એકરૂપ થવાનો અર્થ છે-વિ એટલે પરસ્પર ને વહુ એટલે લેલું, એપરથી વિવાહ શબ્દ થયો છે; અને પરિ એટલે એક પછી એક અથવા અકેક નાણે, ને છી એટલે લેલું એ ઉપરથી પરિણય (પરણું) શબ્દ લક્ષનો પર્યાય થયો છે. વળી પાણીગ્રહણ એટલે હાથ લેવો-કન્યા જે માખાપની હતી તેનો હાથ પકડી પોતાની કરવી. હસ્તમેળાપક એટલે વરકન્યાએ એકમેકના હાથ મેળવવા-એક છઈએ એમ નક્કી કરવું.

લક્ષ કરવું, વિવાહ કરવો, પરણવું, પાણીગ્રહણ કરવું, હસ્તમેળાપક કરવા એ સઘળા શબ્દો ખેના એક થઈ અથવા ખંને સાથે રહી સંસાર માંડવાને માટે છે. માટે હવે સંસાર માંડી તેને ચલાવવો એ તે શું અને એ કામ અધકે કહેવાયછે તે શું? પરણ્યો નાણે કુંવારાને સુખ છે ને કુંવારો નાણે પરણ્યાને સુખ છે, એમાં અફે શું ને કેમ હોવું જોઈએ? એ વિષયનું રૂપક ખતાવતાં પહેલાં એ વિષય ધણો ગુંથવણવાળો છે એમ જાણવવાને સાસુ પોંખતી વેળા જમાઈ પ્રત્યે જે ચાળા ફરેછે ને ખેરાં “ધૂસળ મૂસળ ને રવેરે, પોંખવાની ફરેરે સનધરે, સરિયા સાંપડ ને ત્રાકરે, હરખીને કાલ્યા છે નાકરે” એવું જે ગાયછે, તે આહા કેટલી સૂચના ફરેછે! રે છેલ્લીવારે તે નાક પકડીને સૂચવેછે કે મારી શીખામણ ભલશે નહિ, હોશિયાર રહેજે, નહિતો નાક-ટોક આખરૂ જશે.

સંસાર માંડવો ને ચલાવવો તે શું? કુંવારી અવસ્થામાં પુરૂષને પોતાનીજ કાળજી થાયછે, પણ પરણવાથી તેને પોતાની સ્ત્રી, પોતાનાં છોકરાં વગેરે ઘણાં જાણની કાળજી હોયછે. તેઓનાં ભરણપોષણ કરવાં ને પોતાની કન્ટરનએ તેઓને તે વાતમાં હરકત ન

પડે માટે આગળથી તજવીજ કરી મૂકવી, અર્થાત્ તેઓને સુખી કરવાને પુરૂષે કમાવવું જોઈએ. કમાવવાને માટે ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. ઉદ્યમને માટે ભણવું જોઈએ. ઉદ્યમ જાળવાની ખટપટ ને કમાવવાની ખટપટ એ કંઈ જેવીતેવી નથી. ભણેલા પુરૂષોને પણ પોતાનો મનમાનતો ઉદ્યમ પકડતાં કાંકાં મારવાં પડેછે તો અભણને કેટલાં વધારે મારવાં પડે ને તે વળી ખુશામત ને તાબેદારીની સાથે. વારૂ ધરના નિભાવને સાડાં ધંધેરોજગારે વળગ્યા એટલે પુરૂષને નિરાંત થઈ તેમ નથી. તેને પોતાનાં કમાઈ આણેલાં નાણાંવડે ધરમાં જે જે વસ્તુઓ જોઈએ તે તે સઘળી તજવીજથી પૂરી પાડવી પડેછે ને એ કામ સહેલું નથી-પોતાની આવક પ્રમાણે ખર્ચ કરવો, ચોકસાઈથી ખરીદી કરવી કે કોઈ જેતરી વધારે નાણું ન લેઈ લે. એ કામ પોતાથી ન ખને તો તે પોતાની પતીજવાળાને સોંપવું વગેરે. વસ્તુઓ ધરમાં આવ્યા પછી તેની ગોઠવણ ને તેનો ઉપયોગ ધરમાં સુધડ ને નિયમિત રીતે થાયછે કે કુવડ ને ગમે તે રીતે થાયછે તેની તેને તપાસ રાખવી પડેછે. ધરનાં જુદાં જુદાં સ્વભાવનાં માણસોને એક સંપમાં રાખવાં, સૌ એક ખીલની અદ્યખમાં રહી પોતા પોતાની ફરજ અજવતાં રહે તેમ કરવું, ને એમ સૌ સ્નેહ ને સંપમાં રહે તેને માટે પુરૂષને પોતાની તરફથી વહાલ ને ધાક ખતાવવાની જરૂર છે. ધરમાં કોઈના મંદવાડ ને કોઈનાં મરણ, કોઈના દુરાચાર ને કોઈનાં રીસામણાં, કોઈના કંઈ મિત્રન ને કોઈના કંઈ મિત્રન હોય તે તે પ્રસંગ સંભાળી લેવા, છોકરાંઓને રૂડી રીતે ઉછેરવાં ને તેઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા. સગાંસંબંધીના ને મિત્રવર્જના પરસ્પરના વહેવારોઉપર ધ્યાન રાખવાં, સ્ત્રીપુરૂષની પ્રીતિ તે શું, માખાપની ને છોકરાંની પ્રીતિ તે શું તે જાણવું. વળી એકમેકની ફરજ શી છે તે જાણવી ને તે દેશકાળસ્થિતિ જોઈ કેમ

અદા કરવી તે બળવું. દુકામાં ધરૂંપી રાજ્ય ચલાવવું એનું નામ સંસાર ચલાવવો છે. કેટલીક વાતમાં રાજ્યકારભાર કરતાં ધરનો કારભાર વધારે ગુંચવણનો થઈ પડે છે. એ ધરૂંપી રાજ્યમાં પુરૂષ રાજ છે, ને સ્ત્રી પ્રધાન છે. પુરૂષે પોતાનાં સુખ ભૂલી જઈ બીજાને સુખ કરવું અને એમ કરવામાં તેણે પોતાને સુખ માની લેવું એવો સંસારી ખટપટી વિષય છે.

અનેક સંબંધમાં ગૂંથાયા રહેલું, આધિવ્યાધિ ઉપાધિના રણમાં ભટકવું, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર એ પરિપુત્રી સામા ધૂમવું એ સઘળી જે ખટપટ તે સંસારચિત્ર છે. એ ખટપટમાં-એ સંસારસાગરમાં પડનારા જે વયે, સ્વભાવે, વિદ્યાએ, ગુણે પુખ્ત હોય છે તેઓને તેના તોફાનમાં ધાસ્તી જેવું નથી હોવું ને તેઓ કળવળે સુખે તરી પાર પડે છે ને જેઓ ઉપલા વિષયમાં બાળક છે તેઓ તરતજ દૂષી બન્યે ને બીજાં પ્રાણિયોથી સારી પેઠે પિંખાય છે.

હવે એવા દુસ્તર સંસારમાં ઝંપલાવવાની તૈયારી કરવી એ પુખ્ત વિચારવું કામ છે અને જે કે પુખ્ત વિચાર અનુભવવિના-ધર માંડ્યાવિના થતો નથી તોપણ આ તો કોઈથીજ ના નહિ કહેવાય કે પાકી ઉમરનું માણસ કોઈ પણ વિષયમાં થોડેબધે દહાડે માહિત થઈ રહે છે તથા પુખ્ત વિચારથી કામ ક્યાં બન્યે ને કાચી ઉમરનાને બહુજ મુશ્કેલી પડે છે. અગર કાચી ઉમરના ભણેલા હોય તો તેઓને ધાસ્તી જેવું નથી, પણ કાચી ઉમરના અભણ એવા જે હોય તેઓથી યશ મેળવાયજ નહિ.

ઈશ્વરે એવું સરળવ્યું છે કે તેણે સ્ત્રીને પ્રધાન રાખી ધરૂંપી રાજ્ય ચલાવવું. પણ પ્રધાન શોધવાનું કામ તેને સોંપ્યું છે, કારણ કે તે તેની મરજી પ્રમાણે તનવી-જથી પ્રધાન બોળી લે ને પછી પરસ્પરના ને ધરૂંપી રાજ્યનાં સુખને અર્થે કોલકરાર કરી સાથે રહી કામ કરે. જેવું પુરૂષનેવિષે સરળવ્યું છે તેમ સ્ત્રીનેવિષે પણ સરળવ્યું છે કે તેણે પોતાને અનુકૂળ પડે તેવો રાજ બોળવો; મતલબ કે રાજ ને પ્રધાન એક બીજાનો પૂર્ણ સ્નેહ રહે ને તેથી થતા ઐક્યથી રાજ્ય ચાલે.

ન્યાં અમુક પુરૂષ અમુક સ્ત્રીને અને તે સ્ત્રી તે પુરૂષને ઉમળકાથી જોઈ સ્નેહાતુર થઈ જોડાય ત્યાં પછી તેઓના કારભારમાં વિરોધ પડવાનો નહિ ને તે કરતાં કદી કોઈ કારણથી વિરોધ પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો રાજ્યની ખરાબી થશે એમ બહુ બન્ને પાછાં સંપથી ચાલશે અથવા તેવોજ પ્રસંગ આવ્યો તો પરસ્પરના કોલકરાર સામું જોશે ને લોકલાજથી ડરશે ને તેમ ક-

રતાં છેલ્લ વાત બગડી હશે તો કાવકી રીતે જુદાં પડશે. તેઓ પ્રથમ બહારના રંગથી એકમેકને મળવાની ઇચ્છા કરશે. પછી થોડા દહાડા ઉપલક્ષ પ્રસંગ રાખી એકમેકના સ્વભાવ મળતા આવે છે કે નહિ તે જોશે ને પછી દિલ કહેશે તો એકમેક સાથે પરણીશે. એ રીત જેને સ્વયંવરની રીત કહે છે તે છે ઉત્તમ છે. એવું પૂર્વે આપણામાં હવું ને આજ કેટલાક સુધરેલા દેશોમાં છે ને જે દેશોમાં નથી ત્યાં ધરસંસારની ખરાબી જોવામાં આવે છે.

બીજી રીત જે કે કુદ્રતી રીતે જોતાં વાજબી નથી ને સ્વયંવરની રીત જેવી સુખદાઈ નથી તોપણ હાલ જે આપણામાં રીત છે તેના કરતાં તે વધારે સુખદાઈ છે ખરી-કે માળાપે પોતાનાં છોકરાંઓને નાનપણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવી તેઓને મોટપણે પરણાવવાં.

હાલમાં જે રીત ચાલે છે તે કેવળ દુઃખદાયક છે. બળાતકાર ને બંધન હોય ત્યાં સુખ હોયજ નહિ. સુખનો વિચાર તો પુખ્ત ઇચ્છામાં તથા છૂટાપણમાંજ છે. જેનું જે કામ તે તેજ સાફ કરે. તેને બદલે બીજાઓ વચમાં પડે અને જે કામમાં પછવાડેથી તેઓથી હાથ ધલાવાનો નથી તે કામમાં કુત્ત એક ચાર દહાડાની ઘેલી વાહવા કહેવડાવવાને વચમાં પડે તેમાં પછવાડેથી ખરાબી થયા વગર રહેજ કેમ? ન્યાં વરવહુ બન્ને અભણ ત્યાં ખચીત ધરસંસાર બગડવોજ જોઈએ.

હવે જોઈએ કે બાળપણમાં પરણાવવાથી કેટલા ગેરફાયદા છે તે-રોગ મરણનો ભો જેટલો નાની વયે છે તેટલો મોટી વયે નથી ને નાનપણમાં લગ્ન થયેથી અગર વર મરી જાય છે તો પુનર્વિવાહનો ચાલ ન હોવાથી તેની વહુ કોઈ સાથે જોડાતી નથી ને તેને રંડાપાનાં અસહ્ય દુઃખમાં જીવતાં સૂધી રીંગણું પડે છે. વાઝ એ હાલતમાં સ્વાભાવિક ને સંગતિથી બિચકાયલા જોડસાઓ તેઓને સાહસ કામ કરવા તરફ દોરે છે ને વળી અભણ હોય છે તેથી તેઓ વિવેકના ધરમાં ન રહેતાં અનીતિનાં કર્મ કરી મહાપાતકી થાય છે. અગર વર સૈયડ વગેરે રોગનાં કારણથી આંધળો કે લૂલો થાય છે તો પેલીનો જન્મારો અર્થ જાય છે ને તેનાથી નઠારાં કર્મ થાય છે. સ્વભાવપ્રકૃતિનું પરિપક્વ થવું પણ પુખ્ત ઉમરે છે મોટે નાનપણમાં તેનેવિષે વિચાર ન બાંધતાં પરણાવવામાં આવેથી અગર વર જુગારી, ચોટો, અસની, ક્રોધી વગેરે થાય છે તો અબળા બહુને તેની સાથે દંડાળાથી દહાડા પૂરા કરવા પડે છે ને જોદિલીથી સંસાર ખરાબે હાલ થાય છે. નાનપણે પરણાવ્યાથી છોકરાથી પૂરતો વિદ્યાભ્યાસ થતો નથી ને તેને અધવચથી

ધંધે વળગતું પડે છે. વળી ધંધો પણ અભણને ક્યાંથી મળે માટે તે બિનરોજગાર રહી અથવા જેવો તેવો રોજગાર હોરી પોતાના સંસારને ભૂખે મારે છે અથવા નકારી હાલતમાં રાખે છે ને બીજાઓનો તાળેદાર થઈ રહે છે. એ રીતે એકની સાથે ઘણા જણનો આત્મા કલે છે. કેટલાક પોતાના સંસારની ખરાબી જોઈ વેરાગી થઈ જાય છે. વળી નાનપણમાં પરણવાથી પરણવાનો ને પ્રીતિસુખનો કુદ્રતી ને કેળવાયેલો લાડલો સ્ત્રીપુરુષથી લેવાતો નથી. એ સ્ત્રીપુરુષ પ્રેમ ને રનેહ ને ધર્મથી કેવળ અભણ રહે છે. વળી હાલમાં ન્યાં ત્યાં સમજતા છોકરાઓ કહે છે કે અમને માળાપે ખાડામાં નાંખ્યા છે. કેટલાક માળાપોને ગાળો દે છે. નાનપણમાં પરણવાથી તથા અણબનાવને લીધે ન્યારે વહુ ખીહેર રહે છે ત્યારે તે ઘણો ગભરાય છે ને તેડવાની ત-જવીજ કરે છે. એ વેળા તેનાં માળાપો હસ્ત કરે છે ને તેથી પેલો ઉન્મત્ત થઈ પેલીને રસ્તે જતી પકડી ચો-ટલો સાહી ઘેર આણે છે ને એમ લોકમાં ફેળેલી થાય છે ને સરકાર દરબારે ચઢવાં પડે છે. બાળલગ્નથી કેટલી-ક નીકળી જાય છે અથવા ખીહેર મોસાળમાં રહે છે ત્યારે તેનો વર બિચારો જીવતો મુઓ થઈ પડે છે ને લોકમાં ઢોંચો કહેવાય છે. સ્વભાવ ન મળવાથી ને ન બનવાથી પેલો જો એકઉપર બીજી કરે છે તો પછી બે સોએકથી થતા ગેરફાયદા તે પોતાને કરી લે છે. નાનપણમાં પરણ્યાથી હીણવડ પડે છે તો પેલો પ્રથમ તો તાલીમ કસરત કરીને અથવા યાકુદી ખાઈને જોર આણે છે, પણ કુદ્રતી બાંધાવિના કસરત ને ઓસડ તે કેટલો ફરક પાડે ને કેટલું સુખ કરે ?

અગર વહુ રોગ વગેરે કારણથી ખોડવાળી થાય છે તો પેલાં બંને બેદિલીથી સંસાર નીલાવવો પડે છે. જેમ છોકરાનો સ્વભાવ બળ્યામાં આવતો નથી તેમ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ, મિલન ને ટેવ નકારાં નીકળેથી વરનું દિલ બીડી જાય છે. પ્રીતિરૂપી કળીનું ખીણું ને પ્રકૃષ્ટિન થયું એ પુખ્ત ઉમરનું કામ છે. તે નાનપણમાં પરણવાથી પ્રી-તિરૂપી કળી હીમાઈ જાય છે એટલે પેલીથી તેનો ભોગવટો થતો નથી ને તેથી દુરાચારને ઉત્તેજન મળે છે. નકારા સ્વભાવવાળાને પરણ્યાથી પેલી દુઃખી થાય છે ને લોક-લાજ વેંકે છે ને અભણ હોય છે તેથી પોતાનાં માળાપને ને ગોરને ગાળો દે છે. તે ઘરમાં કંકાસ કરે છે, ઘણીને ન કહેવાનાં વચન કહે છે, ને જગતમાં જોણું ને વગોણું કરાવે છે. કેટલીક નીકળી જાય છે, કેટલીક ખીહેરમાં જ રહે છે, ને એ રીતે ન્યાં ત્યાં તરફડિયાં મારી પરાધીન-તામાં હલકું સુખ મોળી લે છે. ન્યાં વહુ ડોસા સાથે

પરણી હોય છે ત્યાં અનાચારની વાત પૂછવી જ શી ? નાનપણમાં પરણ્યાથી વરનું કાકું ન માલુમ પડેથી ક-જેહું પડે છે ને તેથી પણ નકારાં પરિણામ કેમ ન હોવાં જોઈએ ? નાનપણમાં પરણવાથી છોકરાથી વિદ્યાભ્યા-સ થતો નથી.

ન્યારે ઉપર પ્રમાણે બાળલગ્નથી ગેરફાયદા ને ન્યા-રે માટપણનાં લગ્નથી ફાયદા છે ત્યારે હવે બાળલગ્નની નકારી રીત આપણામાંથી કાં ન કહાડી નાંખવી ? શું ઘરડાને પરણાવવી ? શું મૂર્ખને, ખોડવાળાને, શું રંડા-પો ભોગવાવવાને, શું અનીતિનાં ઘોર કર્મ કરાવવાને, દૂકામાં પોતાની છોકરીઓને દુઃખી કરવાને નાનપણમાં પરણાવવી ? શું ખાવા લેઈ દીકરી પરણાવવી, શું ગ-ર્ભમાંથી, છ મહિનાનીને, ત્રણ વર્ષનીને, પાંચ વર્ષનીને પરણાવવી આટલા આટલા ગેરફાયદા જોઈને ? અ-ફસોસ !

ચાલવું આબું છે માટે ચલાવવું તો ન્યારે ઘણીક વાત મૂકતા આવ્યા છો ત્યારે આ દુઃખ દેતી ચાલ કેમ ન કહાડી નાંખવી ? માળાપથી લહાવા ન લેવાય તો ન્યારે તેઓના લહાવા ભૂલભરેલા દુઃખ હેતા છે ત્યારે ખરા ને સુખ હેતા ને ઘણીવાર ટકે તેવા કેમ ન લેવા ? પુરાણશાસ્ત્રમાં ૧૬ વર્ષની મુદત આપી છે. સ્ત્રીઓ ન્યારે રજસ્વલા થઈ જીવાનીમાં આવી સ્વયંવરથી પરણતી તે શું ૧૬ વર્ષ પહેલાં ને કાચી ઉમરે ? મનુસ્મૃતિ કહે-છે કે આયોદ્ધ્યાદ્વાલ. શોળ વર્ષસ્પૃધી તો બાળા કહે-વાય; પુરુષને માટે કહ્યું છે કે ૧૨ વર્ષ તો વિદ્યાભ્યાસ કરવો ત્યારે શું તેણે ૨૦ વર્ષની પહેલાં પરણવું એમ કોણ કહેશે ? અને કદાપિ કોઈ સ્મૃતિકારે ૧૧ વર્ષની ઉદ્ધ બાંધી તોએ શું દેશકાંઈસ્થિતિ જોઈને મુદત કેમ ન વધારવી ? લોકને અતુદ્ધ જ પડે તેનું નામ જ શાસ્ત્ર. જુદા જુદા ઋષિયોનાં જુદાં જુદાં મત છે ને કોઈ કા-ળમાં કોઈ સ્મૃતિનું માન છે. રહી છેક નથી એમ પણ નથી કહેવાયું. કાઠિયાવાડમાં વાણિયામાં ને રજપૂતો-માં ૨૦-૨૫ વર્ષસ્પૃધીની છોકરીઓ દુવારી રહે છે. પણ એ છોકરીઓ દુરાચાર રમતી હશે એમ કહેશે, તો-પણ એટું થોડુંક જણાયું છે ને આપણામાં નાનપણમાં પરણાવ્યાથી કેટલા અનાચાર થાય છે તે તો આપણે જણિયે છીએ. દુરાચાર થવાનાં કારણો બે છે-અભણ-પણું ને નકારી સંગત.

ન્યારે નાનપણમાં પરણાવ્યાથી છોકરાંથી પૂરતો વિદ્યાભ્યાસ થઈ શકતો નથી, ન્યારે પુરુષ ભણતાં અ-ધવચ નિશાળેથી બીડી જાય છે, ન્યારે હીણવરનો કપ-કો માથે આવે છે, ન્યારે રોજગારને માટે કાંકાં માર-

વાં પડેછે, જ્યારે છાકરીનો અવતાર ખરાબ થાયછે, ત્યારે બાળકને નાનપણમાં કેમ પરણાવવાં? જ્યારે ખાવા લેઈને દીકરી હોછો અને આણખનાવથી જુદી રહેતી અથવા રંડાયલી છાકરીઓનાં પક્ષાં પોતાના ઉપલોગમાં લોછો અને વળી બેન દીકરીપાસે તો દળણું દળાવવામાં નામોશી સમજેછો ત્યારે તે નામોશી કેમ નથી ખસેડતા? અરે તમે તમારી છાકરીઓને નીકળી જતી ને સાસરે રીખાતી કેમ જોઈ શકોછો? અરે સમજે કે જેમ છાકરાંઓનાં સુખ માખાપના ઉપર આધાર રાખેછે તેમ સ્ત્રીપુરુષનું સુખ પરસ્પરથી છે. કુંદનમાં નંગ જડવાથી વીંટી શોભેછે ને જમીન હવા માફક આવેથી ઝાડ ફળ આપેછે. સરખા સ્વભાવથી ને સરખી ગુણ જ ભક્તિથી ને સરખી પ્રીતિથી સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં સર્વ રીતનું સુખ છે. ત્યારે સ્ત્રીઓને મોટપણે પોતાની મેળે કેમ ન પરણવા દેવી? નાનપણમાં પરણાવી છાકરાંઓના બાંધા તોડી નાંખી તેથી નાકોવત છાકરાંથી વંશ વધારવાનો લોભમાં નસંતાન વહેલું શું કરવા આણુંવું?

લગ્નનો અર્થ જોડાણ છે ને તે કુદ્રતી રીતિથી, સહવાસથી, સ્વભાવથી, રીતભાત વગેરેથી ને જ્યાં જ્યાં પ્રેમમાં ને સઘળાં કામમાં એકદિલી રાખવી છે, ત્યારે અને જ જોડું કામ તે તેજ કરે તો સાફ થાય એમ છે માટે છાકરા છાકરીને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કેમ ન પરણવા દેવાં? —

હમણાનો વખત જુદો છે, સૌનાં મન ઉઘમ તરફ છે ને ભણવાની જરૂર છે માટે ભણવામાં ખલેલ ન પડે તેનેસાફ છાકરી છાકરાઓને નાનપણમાં ન પરણાવવાં, તેઓનો સંસાર પછંવાડેથી ન ખગડે માટે તેઓને નાનપણમાં ન પરણાવવાં, હમણા માણસનાં તન નાકોવત છે માટે નાનપણમાં ન પરણાવવાં એવું ક્રીઓ સમજુક નહિ કહે? આ તો નક્કી છે કે આ પાંચ દશ વર્ષની અર્થથી લોકો સમજતા તો થયા છે, પણ હવે પોતપોતાને ઘેરથી નહારી રીત બંધ પાડવાને લોકલાજને લીધે તેઓની હિમ્મત ચાલતી નથી; પણ ભાઈઓ, અસલથી રીત બદલાતી આવી છે તેમ તમે પણ બદલશો. તમે તમારાં છાકરાંઓનાં હિત ઈચ્છોછો માટે તમારે સમજીને વર્તવું જોઈએ. લોક તો નવાની વાત કરે, પણ નવું તેજ જૂનું થાયછે માટે હિમ્મત લીડવી જોઈએ. એ રીત બદલાવાથી બીજી પણ રીતો બદલાશે ને ચોડાં વર્ષમાં આપણાં સંસારસુખ સુધરેલા દેશના લોકનાં સંસારસુખ જેવાં બીજી પ્રતિનાં થશે.

હવે પુનર્લગ્નવિધિ:—

(આમરવૃત્ત.)

શક્તિમાન ને કૃપાનિધાન પાપના ચરી,
જ્ઞાનવાન વિશ્વમાન્ય નાન્ય દેવ હે હરી;
માગિ લેજી હું રંક રૂડિ બુદ્ધિ આલને,
વાણિમાં મચાવિ રંગ કામ પાર પાડને—૧.
આજ આ સમે સમાજ-ને મને વસે બહુ,
રાંડિરાંડનાં અસલ પાપ ને પિડા સહુ;
તેમના વિવાહમાં પ્રસન્ન તો હું છ હરી,
પ્રેરણા રૂડી કરીજ સાલ થા કૃપા કરી—૨.

આજનો વિષય એટલો તો મોટો છે કે તે ઉપર યથાર્થિત વ્યાખ્યાન કરવાને ઘણો કાળ જોઈએ ને આપણને અવકાશ તો માત્ર બે કલાકનોજ છે માટે ઘોડામાં જે સાર કહું છઉં તે ઉપર લોકોએ ઘેર જઈને સારી પેઠે વિચાર કરવો.

પૂર્વે પુનર્વિવાહનો ચાલ હોતો; પુનર્વિવાહ કરવો એ શાસ્ત્રોક્ત છે; આજકાલ વિધવાઓને ઘણું દુઃખ છે તથા તેઓથી ઘણાં પાપ થાયછે—એ ત્રણ વાત બતાવી ઉપસંહારમાં પુનર્વિવાહની રૂઢી પાછી ચલાવવાવિધે બે બોલ બોલીશ.

૧. પુનર્વિવાહની રૂઢી પૂર્વે હતી તે નીચે લખેલા દાખલાથી જણાવવામાં આવશે:—

રામચંદ્રે રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીને રાવણના મુખા પછી વિલીપણ સાથે લગ્ન કરવાનું કહ્યું તેપ્રમાણે તેણે લગ્ન કીધું હતું.

નવા નવા ઇંદ્રસાથે ઇંદ્રાણી લગ્ન કરેછે.

રાજ નળ ધૃત રમી પોતાનું રાજ્ય હારી દમયંતીને લેઈને વનવાસ ગયો. રસ્તે એક અરણ્યમાં બન્ને સૂતાં છતાં નળ જગીને દમયંતીને જગાડ્યાવિના એમનો એમ ચાલતો થયો ને પછી કોઈ ઋતુપર્ણ નામે રાજને જ્યાં સારથી થઈને રહ્યો. પછી દમયંતી રખડતી રખડતી ઘણું દહાડે પોતાના લીમક બાપને જ્યાં જઈ પહોંચી, જ્યાં તેણે કેટલોએક કાળ વિયોગનાં દુઃખમાં ગાળ્યા પછી એવી યુક્તિ શોધી કહારી કે હું ફરી પરણવાને બહાને સ્વયંવર રચું કે નળ તેમાં બીજા રાજાઓની સાથે જીરેતો ઉશે તો આવશે. દમયંતીએ સ્વયંવર રચ્યો અને તેમાં મોટમોટા ધર્મીઆ રાજાઓ આવ્યા હતા.

હવે જો પુનર્વિવાહની રૂઢી નહોત તો દમયંતીથી સ્વયંવર રચાત કેમ અને ધર્મીઆ રાજા આવત શું કરવાને? જો કે દમયંતીએ તો કૃત્રિમ સ્વયંવર કીધો હતો તોપણ એવી રૂઢી નહોત તો તે બે છાકરાંની

મા શા આધારે સ્વયંવરમાં મોટામોટાઓને જોવા-
વત અને મોટા ધર્માત્મા રાજાઓ પુનર્વિવાહની રીતી
નહોત તેા શું કરવાને સ્વયંવરમાં આવત ?

મહાભારતમાં ભીષ્મપર્વમાં ઇરાવાન નામે અર્જુ-
નનો પુત્ર હતો તેનું મોટું યુદ્ધ વર્ણુ છે ને તે પ્રસંગે
તેની હત્યત્તિ કહી છે. ઐરાવત એ નામે નાગ હતો.
તેની કન્યાનું લક્ષ થયું હતું ને તેના ધણીને ગરડ
લેઈને ખાઈ ગયો હતો. પછી ઐરાવત નગે પોતાની
વિધવા થયેલી છાંદરાવગરની “ લલુપી ” એ નામે
કન્યા પુનર્વિવાહ વિધિએ અર્જુનને આપી હતી ને એને
અર્જુનયજ્ઞી ઇરાવાન એ નામે પુત્ર થયો હતો. એ
વાત કલિયુગના આરંભમાં બનેલી છે.

૨. શાસ્ત્રવાદ—વિધિનિષેધ આદિ લેધ વાતો આ
દેશાણે વિસ્તારથી જોલવાને સમય નથી માટે તે સર્વે-
નો સાર વિધિરૂપે જોલોમાં જોલું છલ. બીજા યુગનાં
પ્રમાણ તે આ યુગમાં શા કામનાં એમ ઘણા જલ ક-
હેલ, પણ હું તેા “ કલિયુગનેજ માટે જે શાસ્ત્રાધાર તે-
નેજ અનુસરવું પ્રમાણ આપુંલું. ” પરાશરસંહિતાના
પહેલા અધ્યાયમાં આ શ્લોક છે કે.—

કૃતે તુ માનવા ધર્માજ્ઞેતાયાં ગૌતમાઃ સ્મૃતાઃ ॥

દ્વાપરે શંખલિખિતાઃ કલૌ પારાશરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—સલયુગમાં વિશેષ કરીને મનુસ્મૃતિમાં કહે-
લા ધર્મપ્રમાણે વર્તવું, ત્રેતાયુગમાં ગૌતમના કલાપ્ર-
માણે, દ્વાપરમાં રાંખના કલાપ્રમાણે અને કલિયુગમાં
પરાશરના કલાપ્રમાણે વર્તવું. કલિયુગમાં પરાશર-
સ્મૃતિ વિશેષ માન્ય છે. એ સ્મૃતિના ચોથા અધ્યા-
યમાં લખેલ કેઃ—

નષ્ટે મૃતે પ્રજિતે હ્રીવે ચ પતિતે પત્ની ॥

પંચસ્વાપલ્લુ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—પતિનો શોધ લાગે નહિએવું થયું હોય, પતિ
મરણ પામ્યો હોય, સંન્યાસી થઈ ગયો હોય, નપુંસક
જલ્યાયો હોય અથવા પતિત થયો હોય તો એ પાંચ
પ્રસંગે તે સ્ત્રીએ બીજા પતિ કરવો. એ વિધિવાક્ય
અમલમાં લાવવું જોઈએ. એ ઓળંગવાથી જલ પાપ
થાયછે.

એ શ્લોકમાં “ મૃતે ” એ શબ્દ નહોત તેા પણ ચાર
કારણા ઉપરથી પુનર્વિવાહ કરવાનો આધાર મળેછે.
પણ જ્યારે “ મૃતે ” એ શબ્દ લખીને સદાચ કીધી છે
ત્યારે ઉવે પુનર્વિવાહ કરવાવિષે શાસ્ત્રની તરફથી શી
હરકત રહી? પરાશરના મતને મળતાં બીજાં મતો
આ છેઃ—

કાત્યાયન કહેછેઃ—

વરો યદન્યજાતીયઃ પતિતઃ હ્રીવણ વા ॥

વિકર્મસ્યઃ સગોત્રો વા દાસો દીર્ઘામયોપિ વા ॥

ઊઘાપિ દેવ્યા સાન્યસ્મૃં સહાવરણમૂષ્ણા ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—કન્યા પરણ્યા પછી માલુમ પડે કે વર
બીજા જાતનો, પતિત, નપુંસક, કર્મરહિત, પોતાના જો-
ત્રનો, ચાકર અથવા મોટા રોગવાળો છે તો તે પરણે-
લીને લગડાં ઘરેલુંસંહિત બીજા વરને આપવી.

એ વચનનો હેતુ આટલોજ કે તે બિચારીનો જન્મા-
રો બગડે નહિ. વર હવતો હતો તેને મૂકી બીજાને
પરણાવવી તો વર મરી ગયો કાં ન પરણાવવી? વળી
એજ ઋષિનું બીજું વચન આ છેઃ—

વરયિત્વા તુ યઃકશ્ચિત્ પ્રણયેત્પુરુષો વદા ॥

કત્વાગમાંત્રીનતીત્ત્વ કન્યાન્યં વરયેદ્વરં ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—વર સુજરી તથા ત્યાર પછી તણ વાર અટકા-
વ આવે ત્યાંસુધી રહીને પછી તે કન્યાએ બીજા વરને
પરણવું.

પસિષ્ઠ કહેછેઃ—

કુલશીલવિહીનસ્ય પશ્ચાદ્ધિ પતિતસ્ય ચ ॥

અપસ્મારિવિધર્મસ્ય રોગિણાં વેપધારિણામ્ ॥

દત્તામપિ હરેત્કન્યાં સગોત્રોદાં તથૈવ ચ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—પરણ્યા પછી જલ્યાય કે વર અધન કુલનો,
નકારા સ્વભાવનો, પતિત, અપરમાર થયેલો રોગી,
અધર્મી, રોગી, વેપધારી, સગોત્રી હોય તો પરણાવેલી
કન્યા પણ પાછી લેવી અને બીજાને પરણાવવી.

ઉપરપ્રમાણે પુનર્વિવાહ કરવાવિષે ઋષિઓનાં
મત છે. તેમાં “ અવિદ્યયેતિ ” એટલે સાસરે રહેતી
થઈ ન હોય તેવી બાળવિધવાને ફરીથી પરણાવવાની
આજ્ઞા સઘળા ઋષિઓએ આપેલી જલ્યાયછે.

નારદ કહેછે કે—

ઉદ્વાહિતાપિ સા કન્યા ન યા સંપ્રાપ્તમૈયુના ॥

પુનઃ સંસ્કારમર્હેત વયા કન્યા તથૈવ સા ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—પરણાવેલી કન્યા હોય ને તેનો વરની સાથે
સંગ ન થયો હોય, તો તે ફરીથી પરણવા યોગ્ય છે ને
તે કન્યા જેવીજ જલ્યાય.

માર્તંડમાં લખેછેઃ—

દેવાન્યત્ર વિવાહિતાપિ ચ વલાયા વિદ્યયોનિર્નચેત્

અર્થઃ—પરણ્યા પછી જલ્યાંસુધી સ્વામીનો સંગ થયો
ન હોય, ને તેવામાં સ્વામી મરી ગયો હોય તો તેને
ફરીથી જોરજલમથી પરણાવવી.

વાં પડેછે, જ્યારે છોકરીનો અવતાર ખરાબ થાયછે, ત્યારે બાળકને નાનપણમાં કેમ પરણાવવાં? જ્યારે ખાવા લેઈને દીકરી દોછા અને અણબનાવથી જુદી રહેતી અથવા રંડાયદી છોકરીઓનાં પક્ષાં પોતાના ઉપલોગમાં લોછા અને વળી બેન દીકરીપાસે તો દળણું દળાવવામાં નામોશી સમજેછા ત્યારે તે નામોશી કેમ નથી ખસેડતા? અરે તમે તમારી છોકરીઓને નીકળી જતી ને સાસરે રીખાતી કેમ જોઈ શકોછા? અરે સમજે કે જેમ છોકરાંઓનાં સુખ માખાપના ઉપર આધાર રાખેછે તેમ સ્ત્રીપુરૂષનું સુખ પરસ્પરથી છે. કુંદનમાં નંગ જડવાથી વીંટી શાલેછે ને જમીન હવા માફક આવેથી ઝાડ ફળ આપેછે. સરખા સ્વભાવથી ને સરખી ગુણ-જ્ઞ ભક્તિથી ને સરખી પ્રીતિથી સ્ત્રીપુરૂષના સંબંધમાં સર્વ રીતનું સુખ છે. ત્યારે સ્ત્રીઓને મોટપણે પોતાની મેળે કેમ ન પરણવા દેવી? નાનપણમાં પરણાવી છોકરાંઓના બાંધા તોડી નાંખી તેથી નાકૌવત છોકરાંથી વંશ વધારવાના લોકમાં નસંતાન વહેલું શું કરવા આણું?

લગ્નનો અર્થ જોડાણું છે ને તે કુદ્રતી રીતિથી, સહવાસથી, સ્વભાવથી, રીતભાત વગેરેથી ને જ્યાં જ્યાં પ્રેમમાં ને સ્વધર્માં કામમાં એકદિલી રાખવી છે, ત્યારે અને જ જોનું કામ તે તેજ કરે તો સાંચ થાય એમ છે માટે છોકરા છોકરીને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કેમ ન પરણવા દેવાં? —

હમણાનો વખત જુદો છે, સૌનાં મન ઉદય તરફ છે ને લણવાની જરૂર છે માટે લણવામાં ખલેલ ન પડે તેનેસાથે છોકરી છોકરાઓને નાનપણમાં ન પરણાવવાં, તેઓનો સંસાર પછવાડેથી ન બગડે માટે તેઓને નાનપણમાં ન પરણાવવાં, હમણા માણસનાં તન નાકૌવત છે માટે નાનપણમાં ન પરણાવવાં એવું ક્રીઓ સમજીક નહિ કહે? આ તો નક્કી છે કે આ પાંચ દશ વર્ષની ચર્ચાથી લોકો સમજતા તો થયા છે, પણ હવે પોતપોતાને ઘેરથી નકારી રીત બંધ પાડવાને લોકલાજને લીધે તેઓની હિમ્મત ચાલતી નથી; પણ ભાઈઓ, અસહથી રીત બદલાતી આવી છે તેમ તમે પણ બદલશો. તમે તમારાં છોકરાંઓનાં હિત ઈચ્છોછો માટે તમારે સમજીને વર્તવું જોઈએ. લોક તો નવાની વાત કરે, પણ નવું તેજ જૂનું થાયછે માટે હિમ્મત લીડવી જોઈએ. એ રીત બદલાવાથી બીજી પણ રીતો બદલાશે ને ચોડાં વર્ષમાં આપણાં સંસારસુખ સુધરેલા દેશના લોકનાં સંસારસુખ જેવાં બીજી પ્રતિનાં થશે.

હવે પુનર્લેખવિષે:—

(આમરવૃત્ત.)

શક્તિમાન ને કૃપાનિધાન પાપના અરી,
જ્ઞાનવાન વિશ્વમાન્ય નાન્ય દેવ હે હરી;
માગિ લેજું હું રંક રૂડિ બુદ્ધિ આલજે,
વાણિમાં મચાવિ રંગ કામ પાર પાડજે—૧.
આજ આ સમે સમાજ—ને મને વસે બહુ,
'રાંડિરાંડનાં' અસહ પાપ ને પિડા સહુ;
તેમના વિવાહમાં પ્રસન્ન તો તું છે હરી,
પ્રેરણા રૂડી કરીજ સાહ થા કૃપા કરી—૨.

આજનો વિષય એટલો તો મોટો છે કે તે ઉપર યથાર્થિત વ્યાખ્યાન કરવાને ઘણા કાળ જોઈએ ને આપણને અવકાશ તો માત્ર બે કલાકનોજ છે માટે થોડામાં જ સાર કહું છઉં તે ઉપર લોકોએ ઘેર જઈને સારી પેઠે વિચાર કરવો.

પૂર્વે પુનર્વિવાહનો ચાલ હતો; પુનર્વિવાહ કરવો એ શાસ્ત્રોક્ત છે; આજકાલ વિધવાઓને ઘણું દુઃખ છે તથા તેઓથી ઘણાં પાપ થાયછે—એ ત્રણ વાત બતાવી ઉપસંહારમાં પુનર્વિવાહની રૂઢી પાછી ચલાવવા વિષે બે બોલ બોલીશ.

૧. પુનર્વિવાહની રૂઢી પૂર્વે હતી તે નીચે લખેલા દાખલાથી જણાયામાં આવશે:—

રામચંદ્રે રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીને રાવણના મુચ્છા પછી વિલાપણુ સાથે લગ્ન કરવાનું કહ્યું તેપ્રમાણે તેણે લગ્ન કીધું હતું.

નવા નવા ઇંદ્રસાથે ઇંદ્રાણી લગ્ન કરેછે.

રાજ નળ ધૃત રમી પોતાનું રાજ્ય હારી દમયંતીને લેઈને વનવાસ ગયો. રસ્તે એક અરણ્યમાં બન્ને સૂતાં છતાં નળ જગીને દમયંતીને જગાડ્યાવિના એમનો એમ ચાલતો થયો ને પછી કોઈ ઋતુપર્ણ નામે રાજને લાં સારથી થઈને રહ્યો. પછી દમયંતી રખડતી રખડતી ધણે દહાડે પોતાના ભીમક બાપને લાં જઈ પહોંચી, લાં તેણે કેટલોએક કાળ વિયોગનાં દુઃખમાં ગાત્યા પછી એવી યુક્તિ શોધી કહાડી કે હું ફરી પરણવાને બહાને સ્વયંવર રચું કે નળ તેમાં બીજા રાજાઓની સાથે જીવતો હશે તો આવશે. દમયંતીએ સ્વયંવર રચ્યો અને તેમાં મોટમોટા ધર્માત્મા રાજાઓ આવ્યા હતા.

હવે જો પુનર્વિવાહની રૂઢી નહોત તો દમયંતીથી સ્વયંવર રચાત કેમ અને ધર્માત્મા રાજા આવત શું કરવાને? જો કે દમયંતીએ તો કૃત્રિમ સ્વયંવર કીધો હતો તોપણ એવી રૂઢી નહોત તો તે બે છોકરાંની

મા શા આધારે સ્વયંવરમાં મોટામોટાઓને બોલાવત અને મોટા ધર્મીઓ રાંભાઓ પુનર્વિવાહની રૂઢી નહોત તો શું કરવાને સ્વયંવરમાં આવત ?

મહાભારતમાં લીધ્મપર્વમાં ઈરાવાન નામે અર્જુનનો પુત્ર હતો તેનું મોટું યુદ્ધ વર્ણુ છે ને તે પ્રસંગે તેની ઉત્પત્તિ કહી છે. ઐરાવત એ નામે નાગ હતો. તેની કન્યાનું લગ્ન થયું હતું ને તેના ધણીને ગરડ લેઈને ખાઈ ગયા હતા. પછી ઐરાવત નાગે પોતાની વિધવા થયેલી છોકરાંવગરની “લલુપી” એ નામે કન્યા પુનર્વિવાહ વિધિયે અર્જુનને આપી હતી ને એને અર્જુનયજ્ઞી ઈરાવાન એ નામે પુત્ર થયો હતો. એ વાત કલિયુગના આરંભમાં બનેલી છે.

૨. શાસ્ત્રવાદ—વિધિનિષેધ આદિ લેઈ વાતો આ ટુકાણે વિસ્તારથી બોલવાને સમય નથી માટે તે સર્વેનો સાર વિધિયે બોલોમાં બોલું છઉં. બીજા યુગોનાં પ્રમાણુ તે આ યુગમાં શા કામનાં એમ ધણા જણ કહે છે, પણ હું તો ‘કલિયુગનેજ માટે જે શાસ્ત્રાધાર તેનેજ અનુસરું પ્રમાણુ આપુંછું.’ પરાશરસંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં આ શ્લોક છે કે.—

કૃતે તુ માનવા ધર્માન્વેતાયાં ગૌતમાઃ સ્મૃતાઃ ॥

દ્વાપરે શંક્તલિખિતાઃ કલૌ પારાગરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—સત્યયુગમાં વિશેષે કૃતીને મનુસ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મપ્રમાણુ વર્તેલું, ત્રેતાયુગમાં ગોતમના કલાપ્રમાણુ, દ્વાપરમાં શંખના કલાપ્રમાણુ અને કલિયુગમાં પરાશરના કલાપ્રમાણુ વર્તેલું. કલિયુગમાં પરાશરસ્મૃતિ વિશેષ માન્ય છે. એ સ્મૃતિના ચોથા અધ્યાયમાં લખે છે કે;—

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ક્લીષે ચ પતિતે પતી ॥

પંચસ્વાપલ્સુ નારીણાં પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—પતિનો શોધ લાગે નહિ એવું થયું હોય, પતિ મરણ પામ્યો હોય, સંન્યાસી થઈ ગયો હોય, નપુંસક જણાયો હોય અથવા પતિત થયો હોય તો એ પાંચ પ્રસંગે તે સ્ત્રીએ બીજા પતિ કરવો. એ વિધિનાક્ય અગમમાં લાવવુંજ નેઈએ. એ જાળગવાથી જાણ પાપ થાય છે.

એ શ્લોકમાં “મૃતે” એ શબ્દ નહોત તોપણ ચાર કારણો ઉપરથી પુનર્વિવાહ કરવાનો આધાર નજે છે. પણ જ્યારે “મૃતે” એ શબ્દ લખીને સદાઈ ક્રોધી છે ત્યારે હવે પુનર્વિવાહ કરવાવિધે શાસ્ત્રની તરફથી શી હરસ્ત રહી? પરાશરના મતને મળતાં બીજાં મતો આ છે:—

કાત્યાયન કહે છે,—

વગે વદન્યજાતીયઃ પતિતઃ ક્લીષણ વા ॥

વિકર્મસ્યઃ સગૌત્રો વા દાસો દીર્ઘામયોપિ વા ॥

ઊદાપિ દેયા સાન્યસ્ત્મ સહાવરણમૂષ્ણા ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—કન્યા પરણ્યા પછી માલુમ પડે કે વર બીજાં જાતનો, પતિત, નપુંસક, કર્મરહિત, પોતાના ગોત્રનો, ચાકર અથવા મોટા રાજવાળો છે તો તે પરણેલીને લગ્નમાં ધરણુંસહિત બીજાં વરને આપવી.

એ વચનનો હેતુ આટલોજ કે તે બિચારીનો જન્માર્થ બગડે નહિ. વર હવતો છતે તેને મૂંઝી બીજાં વરણાવવી તો વર મરી ગયે કાં ન પરણાવવી? વળી એજ ઋષિનું બીજું વચન આ છે:—

વ્રાયિત્વા તુ યઃકશ્ચિન્ પ્રણદ્યેત્પુરુષો યદા ॥

ક્ત્વાગમાંશ્ચીનતીત્વ કન્યાન્યં વગ્યેદ્વરં ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—વર શુન્દરી જાત ત્યાર પછી ત્રણ વાર આટલા વ આવે ત્યાંસૂધી રહીને પછી તે કન્યાએ બીજાં વરને પરણવું.

વસિષ્ઠ કહે છે,—

કુલસીલવિહીનસ્ય પશ્ચાદ્વિ પતિતસ્ય ચ ॥

અપસ્મારિવિધર્મસ્ય રોગિણાં વેપધારિણામ્ ॥

દત્તામપિ હરેત્કન્યાં સગૌત્રોઽં તથૈવ ચ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—પરણ્યા પછી જણાય કે વર અધન કુલનો, નકારા સ્વભાવનો, પતિત, અપરમાર થયેલો રોગી, અધર્મી, રોગી, વેપધારી, સગોત્રી હોય તો પરણાવેલી કન્યા પણ પાછી લેવી અને બીજાં વરને પરણાવવી.

ઉપરપ્રમાણુ પુનર્વિવાહ કરવાવિધે ઋષિઓનાં મત છે. તેમાં “અવિદ્યયોનિ” એટલે સાસરે રહેતી થઈ ન હોય તેવી બાળવિધવાને કૃત્રીથી પરણાવવાની આજ્ઞા સઘળા ઋષિઓએ આપેલી જણાય છે.

નારદ કહે છે કે—

ઉદ્વાહિતાપિ સા કન્યા ન યા સંપ્રાપ્તમૈયુતા ॥

પુનઃ સંસ્કારમર્દેત યયા કન્યા તથૈવ સા ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—પરણાવેલી કન્યા હોય ને તેનો વરની સાથે સંજ ન થયો હોય, તો તે કૃત્રીથી પરણવા યોગ્ય છે ને તે કન્યા જેવીજ જાણવી.

માર્તંડમાં લખે છે,—

દેયાન્યત્ર વિવાહિતાપિ ચ વન્ધ્યા વિદ્યયોનિર્નચેન્

અર્થઃ—પરણ્યા પછી જ્યાંસૂધી સ્વામીનો સંજ થયો ન હોય, ને તેવામાં સ્વામી મરી ગયો હોય તો નેને કૃત્રીથી જોરજલમથી પરણાવવી.

મયૂખવીરમિત્રોદયમાં કહેછે કે—

કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યોહિ નિર્ણયઃ ॥

યુક્તિહીને વિચારે તુ ધર્મહાનિઃ પ્રજાયતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—કેવળ શાસ્ત્રને આશ્રય લેખને કોઈ નિર્ણય કરવો નહિ—વિવેકબુદ્ધિની સાથે કરવો, એમ ન કરેથી ધર્મની હાનિ થાયછે. અર્થાત્, દેશકાળસ્થિતિ ભેદમાં જે શાસ્ત્ર અનુકૂળ આવે ને પાપ થતાં અટકે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ; એમ ન વર્તીએ તો ધર્મહાનિ થાય.

દેશકાલાનુસારેણ કર્તવ્યં નાન્યથા ક્વચિત્ ॥

અર્થ:—દેશકાળને અનુસરીનેજ વર્તવું, બીજે પ્રકારે નહિ.

શાસ્ત્રકારોએ આજ્ઞા આપી છતાં, આપણી વિવેકબુદ્ધિ રસ્તો બતલાવેછે તે છતાં, તેને પોતાની જાદમાં પત ન કરી દુઃખ સહન કરી પાપી થવું એ કંઈ આપણને ઘટવું નથી. શાસ્ત્રકારો કંઈ નિર્દય ન હતા; તેઓએ પ્રભને સુખ થાય માટે તેને અનુકૂળ આવે તેવાં તેવાં શાસ્ત્રો બનાવેલાં છે. વાસ્તે જેથી ધર્મ સચવાતો હોય તે આચરણ કરવું.

મતુરમૃતિના ૪ થા અધ્યાયનો ૧૭૬ મો શ્લોક આમ બોલેછે—

પરિત્યજેદર્થકામૌ યૌ સ્યાતાં ધર્મવર્જિતૌ ॥

ધર્મં ચાપ્યસુખોદર્કં લોકવિદ્વિષ્ણમેવ ચ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રથી બદલત રસ્તે દોલત ને સુખ મળતાં હોય તો તે દોલત અને સુખનો ત્યાગ કરવો અને જે શાસ્ત્રોથી લવિષ્યમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય અથવા તે માણસનતને દુઃખદાયક થઈ પડતાં હોય તો તે શાસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરવો. મતુરે એમ કહ્યું છે, તોપણ આપણને તેમ કરવાની જરૂર નથી. આપણે તો શાસ્ત્રને માનજ આપીએ, કેમકે દયાળુ શાસ્ત્રકારોએ પુનર્વિવાહ કરવાની રત્ન આપી છે.

વળી વહાણમાં સફર કરનારને નાતમાં રાખવો, સંન્યાસી થઈને કમંડળ રાખવું, પરણેલી કન્યાનું બીજા વાર દાન કરવું, સ્ત્રી અથવા પુરૂષે ઘણાં વર્ષ કુંવારાં રહેવું, નરમેધ, અશ્વમેધ, ગોમેધ કરવા, ઘણું દૂર દેશાવર જવું, બ્રાહ્મણે નીચ ચવનની સેવા કરવી, કાંદા ખાવા, વહાણમાં બેસવું, ચવનની ભાષા બોલવી એ આદિ વાતો કલિયુગમાં ન કરવી એમ કેટલાએક (ઘણાં જોડા) જણે કહ્યું છે. વાર, એમાંનું હાલ લોકો કેટલું પાળેછે? ઘણું જોડું. જ્યારે લોકો દેશકાળ ભેદને શાસ્ત્રમાં કહેલી કેટલીએક શિક્ષાને છોડતા ગયા તેમ

દેશકાળસ્થિતિ ભેદને વિધવાઓના પુનર્વિવાહ કેમ ન થવા જોઈએ?

વળી, રૂઢી તરફ ભેદમાં માલૂમ પડેછે કે શાસ્ત્ર કરતાં રૂઢી બલવત્તર છે. ઘણી મુશ્યો કે વિધવાનું મુંડન તરત કરવું અને રજદર્શન પહેલાં તો જરૂર કરવું એમ શાસ્ત્રમાં છતાં હજારો બાળરાંડો વેષ રાખી રહેલી ભવામાં આવેછે. પેટલાદ, નડિયાદ તરફ નાગરની નાતોમાં પણ મોટાં ભૈરાવો વિધવા છતે એકવાર મુંડાવીને પછી ચોટલા રાખેછે તે કયું શાસ્ત્ર? શાસ્ત્રબાજ કંઈ નહિ; રૂઢી એજ શાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્રનાં બહાનાં નકામાં છે. નવી ચાલ ઘણીવારે રૂઢી થાયછે ને ઘણી રૂઢીયો બદલાઈ છે. ત્યારે સમજ્યા છતાં નવી ચાલ કાં ન દાખલ કરવી? વાર, પુનર્વિવાહ કરવાથી જો દોષ થતા હોય તો તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો પણ શાસ્ત્રોમાં હોવાં જોઈએ, પણ તે સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તો કોઈ પણ ગ્રંથમાં ભવામાં આવતાં નથી.

આપણા પરાશરે વિધવાને માટે ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે, તેઓએ વિવાહ કરવો, અથવા બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અથવા ઘણીની સાથે સહગમન કરવું. હવે સહગમન સતી થવાની સરકારે બંધી કરી છે અને બ્રહ્મચર્યવિધે તો આમ છે કે,—

કલિયુગમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ ન બને તેવું છે ને વિધવાઓથી બ્રહ્મચર્ય નથીજ પળાવું એવો આપણે અનુભવ છે ત્યારે વિધવા પાસે બ્રહ્મચર્ય શું કરવા પળાવવું?

ગીતામાં લખ્યું છે કે—

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ॥

ઈન્દ્રિયાર્યાન્ વિમુદ્ધાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ડચ્યતે ॥ ૧ ॥

જે કોઈ માણસ કર્મેન્દ્રિયજીતી છે એમ કહીને કર્મેન્દ્રિયોનો જે વિષય તેનું નિરંતર સ્મરણ કરેછે તેનું બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રત ફોગટ છે. વિધવાઓના ધર્મ તેઓની પાસે તેઓની મરણ ઉપરાંત જળરદસ્તીથી પળાવીએ અને તેઓનાં ચિત્ત તો સંસાર લહાવો લેવાને ઘણાં આતુર થઈ રહ્યાં હોયજ ત્યારે વિધવાઓથી ખરૂં બ્રહ્મચર્ય કેમ પળાય? માટે છેઠ્ઠીવારે કહેવાનું આજ કે વિધવાઓનાં ફરીથી લગ્ન થવાં જોઈએ.

ગૃહસ્થો ! અબળા વિધવાઓને જે જે દુઃખ સહન કરવાં પડેછે, ને “ભૂખ્યો શું પાપ ન કરે” તેમ તેઓથી જે જે પાપો થઈ જાયછે તે સર્વેનું ઝાંખું ચિત્ત તમને ખતાવ્યું. એ કંઈ કોઈના એકના ઘરની વાત નથી. શહેરે શહેર, ગામે ગામ ને ઘેરે ઘેર વિધવાનાં દુઃખથી ને વિધવાથી થતાં પાપથી લોક જાણીતા છે. અને કોઈ બાળક વિધવાને તેના એકાંતમાં નિસાસા મૂકતી જોવી અથવા દિલગીરીના વિચારમાં રૂખી ગયેલી જોવી, તેને

પ્રસંગે પ્રસંગે (લગ્નકાર્યમાં વિશેષે કરીને) હડહડ થતી જેવી, તે બિચારીપર (અજ્ઞાની અવસ્થામાં) આવી પડેલી ગરીબાઈ અને દાનાઈની તસવીર જેવી, તેને ચારમાં બેઠી છતે પોતાની જ દિલગીરીમાં કણકણો ખાતી જેવી, તેને નિરંતર શોકથી સૂકાઈ જતી જેવી, તેને વેશ ઉતારતી વખત ટળતી તથા આરડતી જેવી ને આખરે માથું અડાળતી હલમની પાસે શરમાતી જતી જેવી, અને પાછી રૂઢી વહેમના બૂલમને સહન કરતી જેવી એ સઘળું શું માણસનતની કુમળી છાતીને વીધી નાંખીને એકદમ દયાનો જેલો આણવાને બસ નથી ? પત્થર, લોહું અને વજ્ર એ જડ છતે પણ વિધવાઓના સ્પર્શથી પાણી પાણી થઈ જાય;—નથી થઈ જતાં તેનું કારણ આ કે વિધવાઓ સમજતી અવસ્થામાં કુકર્મ કરેછે. એથી તે જડ પદાર્થોમાંથી દયા ખશીને તેમનામાં ધિક્કાર પેસેછે. રે પત્થર પલળે તો કુમળી છાતી કેમ ન પલળે !

રે ગૃહસ્થો, વિધવા કુકર્મ કરેછે તે જોવાં, તેઓને ગર્ભ રહેછે તે જોવા, તેઓ ગર્ભપાત કરેછે તે જોવા,—આવી આવી રીતે કે ધગધગતા અંગારા બચ્ચાંઓનાં મહોડાંમાં મૂકેછે, કુમળું ડોકું મરડી નાંખેછે, રજળવું રસ્તામાં ફેંકી દેછે, તેનાપર છરી મૂકેછે, તેનાપર તરતની ચોર ઢાંકીને ગુંગળાવેછે, એ જોવાં, તેઓની અને તેઓનાં સગાંઓની લોકમાં લાજ જાયછે એ જોવાં એ સૌ શું માણસનતની કુમળી છાતીને ફાડી નાંખનાર તોપના ધણધણતા ગોળા અને તરવારના તીખા ઝટકા નથી ? તેમાં વેળાએ પોતાના ઘરમાં ગોદા લાગ્યા હોય ત્યારે તો માખાપનાં દુઃખની, તેઓના ગલરાટની અને તેઓના આત્મઘાત કરવાની હાલત જેવી એ શું કમકમાટી બિપ્લવે તેવું નથી ? એઓએ વિધવાને ફરીથી ન પરણાવવાથી જે પાપો થાયછે તેટલાંજ પાપો (ખીલં પાપો તો હાલ ગણવાં મૂકી દેઈએ) પૃથ્વીઉપર પ્રલય વહેલો આણવાને અને બ્રહ્માંડમાં નિરંતર અંધારું કરવાને બસ છે. પણ હિંદુઓમાંજ એ પાપો છે અને ખીલ લોકોમાં નથી માટેજ વાર લાગેછે. એવાં પાપ પૃથ્વીપર સઘળે ઠેકાણે થાય તો દુનિયાની અવધ આવવાને કંઈજ વાર નથી. જે જે દુઃખ અને જે જે પાપ વિધવાપર ગુજરેછે તે તેઓજ સારીપેઠે જાણેછે:—

“ વીતે તે તો જાણે,

વિધવાપણું તે ખરેખરે કસાઈ. ”

રે ગૃહસ્થો, વિધવાની એ દશા જોઈને તેઓની લહા-ય હોલવવાને અને બંધ છોડવવાને આપણને ઘટે-છે કે નહિ ? જે દયાળુ ધર્મી બ્રાહ્મણ, વાણિયા છીએ

તો તેમ કરવુંજ ને કસાઈ હોઈએ તો ન કરવું. કસાઈ તો સારા કે એકદમ જીવ લેછે, પણ આપણે તો વિધવાઓને રીખાવી રીખાવીને મારી નાંખીએ છીએ.

હશે, ન્યાંસૂધી દુઃખ જાણું નહિ ત્યાંસૂધી તો સહન કીધું. પણ હવે જાણ્યા છતાં તે સાંખ્યા કરવું અને મચ્છર કરડે તો કરડવા દેવો અને રોગ આવે તો ચોસડ ન કરવું, કર્મમાં લખ્યું હશે તે થશે, એમ જે વિચારમાં હોય તો મારે કંઈ બોલવાનું છેજ નહિ. માણસમાત્રનો ધર્મ છે કે પોતાને સુખ ધાય તેમ કરવું, ન કરે તો તે પાપી થાય. માણસ થઈને પોતાનું હિત ન વિચારીએ અને કાર્યકાર્ય ન સમજીએ ત્યારે પછી ઠોર-માં ને આપણામાં ફેર શો ?

વિધવાને ન પરણાવવાથી કેટલાંએક કુળ નિર્કંદન થઈ જાયછે ને કેટલાંએક પુરૂષો વાંઠા મરી જાયછે. દુકામાં, સ્ત્રીની દશા પડતી આવેછે ને ન્યાંસૂધી સ્ત્રીની દશા સુધરી નથી ત્યાંલગી દેશની હાલત પણ સુધરનાર નથી. માટે, સંસારી રીતે જોતાં પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

પાપ થાયછે તેથી નીતિને અનુસરીને તે પાપથી મુક્ત થવાને સાડ પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

શાસ્ત્રકારો કંઈ નિર્દય નહોતા, તે મોટા દયાળુ હતા. તેઓએ લોકનાં કલ્યાણનેસાડ શાસ્ત્રો કર્યાં છે. એ શાસ્ત્રમાં મના હોય નહિ, ને નથીજ; રે બલદી કરવાની ભલામણ કરી છે.

માટે હવે, ઓ સજ્જન ગૃહસ્થો ! લોકોમાં એ ચાલ વહેલી શરૂ થાય એવી તજવીજ કરો. ન્યારે તમે નહિ કરો ત્યારે કોઈ દહાડો સરકાર એ કામ માથે લેશે. જેમ સતી થવાનો ધારો બંધ કીધો તેમ વિધવાને ગર્ભ રહ્યા માલૂમ પડ્યા કે તરત તેઓને એજ કામને સાડ રાખેલા સખત હુકમવાળાં માણસો પાસે પકડાવી મંગાવીને કેદ રાખશે, ને ત્યાર પછી તમારી આબરમાં શી મણા ? માટે સરકાર તેમ ન કરે ને તમારી આબર ન જાય તેવી રીતે ચાલો.

અરે ! તમે એ ચાલ નહિ ચલાવો માટે તમારાં છોકરાં પણ શું નહિ ચલાવે ? તમારાં છોકરાં બેશક રાંડેલીઓને માંડેલી જોશેજ. સમયજ તેજો આ છે. તમારાં છોકરાં કરવાનાં છેજ ત્યારે તમેજ કેમ બહાર નથી પડતા ?

હવે એ કામ કરવું યોગ્ય છે એ વાત તો તમારા મનમાં નક્કી થઈ ચૂકી છે, પણ પહેલ કરવાને બી-હોછો. પણ હવે થોડા જાણુ હિરમત ધરીને બહાર પડશો તો ખીલજો મદદ કરશેજ કરશે. બંગાળના પંડિતો શું મૂર્ખ છે અને સાસ્ત્રી બલદા ચા-

લેછે? તેઓમાં દશપંદર પુનર્વિવાહ થોડી મુદ્દતમાં થઇ ચૂક્યા છે. માટે હવે ઉતાવળ કરીને એ બીડાંઓ ઝડપી લો. જેઓ પહેલા કરશે તેઓનેજ માન છે અને તેઓજ વિધવાઓના તારનાર કહેવાશે. અને એ કામ વહેલું થાય તેને સારૂ જે લોકો પુનર્વિવાહ કીધા પછી નુકસાન થશે તેવી બીકમાં હોય ને તે પ્રમાણે વિદ્વો આવી પડે તો તેઓને તેમાંથી કહાડવાસારૂ પરાપકારી પુરૂષોની તરફથી એક ફંડ ભેળું થવું જોઈએ.

છેલ્લીવારે એજ કહું છું કે નિરાશ્રિત વિધવાઓ જેઓ મેહુને દંવે બળતાં વનમાંથી બળતી અને વહેમના કાંટાની ઝાંડીવાળા રસ્તાઓમાંથી નાસતી ફરે છે તેઓને, ઓ દેશી સજ્જનો! દયારૂપી હંડાં વાંદળોના પરાપકારરૂપી વરસાદનાં આપટાંઓ વડે હંડક કરી નીતિના ઘોરી રસ્તાપરથી સુખનાં રમ્ય અને બિંદાળાં ધરમાં પહોંચતી કરો.

૧૬. સ્ત્રીકેળવણી.

અંત્યબીજ.

ચેતનસૃષ્ટિ ને જડસૃષ્ટિ એવી બે સૃષ્ટિ છે. આપણે માણસ ચેતનસૃષ્ટિમાં છીએ એટલુંજ નહિ, પણ એમાં બીજાં સૌ પ્રાણીઓ કરતાં જિંદગી પદવી ધરાવીએ છીએ. કારણ કે આપણામાં બીજાં સૌ કરતાં વધારે બળ છે. એ બળ એટલું છે કે જડ પદાર્થોને આમ તેમ મેળવી આપણે પ્રથમ નહિ તેવી જુદીજ રીતની બીજા જડસૃષ્ટિ કરી છે ને એમાં વધારો કર્યોજ નહિએ છીએ. જેમ આપણે બીજાં સૌથી જિંદગી છીએ તેમ આપણામાં પણ જિંદગી નીચાનો ભેદ છે. જેમ જેનામાં વધારે બળ તેમ તે જિંદગી પદવી ધરાવે છે. હવે એ બળ તે કીયું? એ બળ, જ્ઞાન એટલે જાણ છે. કેટલાંક પ્રાણીઓને પણ તેઓના ઉપર બહારથી જે છાપ પડે છે તેની જાણ હોય છે; પણ તેઓથી બોલાવું નથી; માટે તેઓ એકમેકને પોતપોતાની અંદરની સઘળી જાણ જુદી રીતે બહાર બતાવી શકતાં નથી. માણસ બોલી શકે છે ને તેને પોતપોતાના કામથી જે જે દુઃખ સુખ થાય છે તે તે એકમેકને જણાવે છે ને જેથી સુખ થાય તે રસ્તા તરફ સૌ જાણ મહેનત કરે છે. વળી આપણી જાણ, સ્મરણશક્તિવડે હમેશ રહે છે ને વળી વંશપરંપરા વધતી જાય છે. રાની માણસને માત્ર પોતાની ઝુંપડી, પોતાનાં હથિયાર ને પોતાનાં ખેરાં બાળક સંબંધીજ જાણ હોય છે. શહેરીને ઘણી ઘણી વાતની જાણ હોય છે. રાની ગમે તેવો શરીરે જોરાવર હોય ને પોતાનાં તીર તાકવામાં સાચો હોય તોપણ તેને શરીરે નબળો એવો શહેરી, પોતાની જાણનાં બળવડે પોતાને તાબે કરે છે. સારાંશ કે જેમ જેવું વધારે જ્ઞાન અને તેથી વધારે બળ તેમ તે પોતાનાથી ઓછા જ્ઞાનવાળાથી જિંદગી પદવીએ રહી જિંદગી સુખ ભોગવે છે.

બાળક ને પશુ બરાબર કહેવાય છે. જેમ જેમ તે મોટું થવું જાય છે તેમ તેમ તેની જાણ વધતી જાય છે.

માણસને ઘણી ઘણી વાતની જાણ હોય છે, પણ તેની તે સઘળી જાણ ખેંચી વગરના ખેતર જેવી ને ગોઠવ્યા વિનાના ગાંધીના હાટ જેવી હોય છે. ખેતર ચસાઈ ખેડાઈ પોચું થાય છે ને પાણી પીએ છે ત્યારે તે પાક આપે છે અને ગાંધી ત્યારે સઘળા સામાનને જુસ્તિથી ગોઠવે છે ત્યારે તે પોતાનો ધંધો ચાલાકીથી ચલાવે છે. તેમ જ્ઞાનનું ખેતર પણ ખેડવું પડે છે ને જ્ઞાનનું હાટ પણ ગોઠવવું પડે છે—એ જે ખેડવું ને ગોઠવવું તે કેળવણી કહેવાય છે. કણેક કેળવાય છે તો રોટલી થાય છે, પશુ કેળવાય છે તો આપણા ઉપયોગમાં આવે છે, માણસ કેળવાય છે તો તે પોતાની જાણમાં સહેલથી વધારો કરે છે, અને સદ્ગુણી, ડાહ્યું તથા સુધડ બને છે. જેમ કસરત કરવાથી શરીરમાં શક્તિ વધે છે, શરીર નીરોગી થઈ બાંધો પકડી સુંદર દેખાય છે ને પછી શરીરશક્તિ કામકાજમાં ઉપયોગી પડી લાભ કરે છે તેમ મનને કેળવવાથી મનશક્તિની પહોંચ લાંબી થાય છે એટલે જાણવા સંબંધી આપણી શક્તિ વધે છે, મન પ્રકૃષ્ટિત થઈ સુંદર બિનજીંદગીએ અને આપણી જાણમાં વધારો થયેથી આપણને વધારે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. મનની કેળવણીથી હરેક વાત સહેલથી સમજાય છે, તે યાદ રહે છે, તે સારી કે નરસી, વાજબી કે ગેરવાજબી, ફાયદો કરે તેવી કે ગેરફાયદો કરે તેવી એ સૌ માલૂમ પડે છે; ફલાણું કામ કરવાની આપણી શક્તિ છે કે નહિ, તે કરવામાં આપણને વચમાં હરકતો આવી પડશે તો તે દૂર કરી રાકીશું કે નહિ અને ઇચ્છેલું કામ પાર પાડવામાં શી શી ચતુરાઈ ને યુક્તિ કામે લગાડવી પડશે તે સૌ જાણાય છે; તેમ આપણી ઉદ્ધત લાગણીઓ કપાઈ ધસાઈ હીરાની પેઠે ચળકતી ને કીમતી બને છે; કેળવણીથી સંસારના અનુભવસંબંધી, લાભાપ્રેરણાસંબંધી, પદાર્થગુણસંબંધી, ઘણી

છળ રચનારી, સાહસિક, નીચ, હઠીલી, ખેવચની, ઇલાહિ એવાં એવાં વિશેષણો આપ્યાં છે. જ્યાં સ્ત્રીઓ ભણેલી નથી, જ્યાં તેઓને સારી સંગતિ નથી, જ્યાં તેઓ બાળપણથી પરણી છે, જ્યાં તેઓ વિધવાપણના કેદખાનામાં છે ને જ્યાં તેઓને સ્વતંત્રતા નથી ત્યાં તેઓ પોતાના અભણ દુરાચારી પુરૂષોના સહવાસમાં દુરાચારી કેમ ન હોય? પણ અફસોસ છે કે તેઓનો સ્વાભાવિક દોષ ન છતાં તેઓઉપર સાધુઓએ પોતાને સંસારી સુખ ન મળવાના બળાપા કહાડ્યા છે! શું મુક્તાનંદ સરખા વિદ્વાનોને સ્ત્રીઓનો ધિક્કાર લખતાં વિચાર નહિ આવ્યો હોય કે આપણે પણ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયા છીએ? સાધુઓનું બોલવું બળાપાનું અથવા પોતાના મત ચલાવવાવિષે પક્ષપાતનું છે, માટે તે ખોટું છે. સુજ્ઞ અને અનુભવી પુરૂષોએ સ્ત્રીને જીવન, પ્રધાન, અંતલગીનો સાથી, પરમમિત્ર, પ્રાણુચારી, અર્ક્ષાંગ, પ્રેમદા, રમણી, રત્ન, શક્તિસ્વરૂપ ઇલાહિ શબ્દો ને વર્ણી છે તેજ ખરૂં છે.

જ્ઞાનબળથી આપણે ખીન્ન પ્રાણીઓ કરતાં જાત્યાં છીએ. કેળવણીથી જ્ઞાનબળ પ્રાપ્ત થાય છે. માણસમાં સ્ત્રીપુરૂષ બંને છે. સ્ત્રીના ઉક્ક ધણાખરા પુરૂષ જેટલાજ છે. પુરૂષની પેઠે સ્ત્રી પણ કેળવણી લેઈ શકે છે. માટે, જેમ આપણે પુરૂષ ઉક્ક સમજ કેળવણીથી જ્ઞાનબળ વધારીએ છીએ તેમ આપણી સ્ત્રીઓએ પણ પોતાનો ઉક્ક સમજ કેળવણીથી પોતાનાં જ્ઞાનબળ વધારવાં જોઈએ ને એઓ તેમ કરે તેમાં આપણી તરફથી ઇચ્છા, સહાય ને ઉત્તેજન હોવાં જોઈએ. એમાં લાભ પાછો આપણે પુરૂષનેજ છે. ભણેલી સ્ત્રી સહાયરૂપે આપણાં બળમાં વધારો કરે છે; ભણેલી સ્ત્રી પરમમિત્રરૂપે સુખદુઃખની વાતો કરવાની લહેજત વધારે છે ને દુઃખ દૂર કરે છે; ભણેલી સ્ત્રી ત્રિપારૂપે રસભર્યું સુખ વધારે. વધારે આપ્યાં કરે છે. જ્યાં રાત્ર ને પ્રધાન બંને ભણેલા ને સુઘડ હોય ત્યાં રાત્રચના ઉત્કર્ષવિષે પૂછવું શું? ભણેલા પુરૂષને અભણ ગૈરી સાથે, રસિક ચતુર પુરૂષને શઠ ભોયડ સાથે, ઉદ્યોગીને આળસુ સાથે, વિવેકીને ઉદ્ધત સાથે, સદાચારીને દુરાચારી સાથે, સુધડને કૂવડ સાથે, કઠી નજ બને. જ્યાં કેળવણીથી સરખાપણું શોભતું હોય છે ત્યાંજ સ્ત્રીપુરૂષનાં મન એક ખીન્ન સાથે મળે છે.

ભણેલી સ્ત્રીથી તેને પોતાને ને તેના સંસારને લાભ થાય છે.

આરશીવિના ખોડ કે ખૂખી કંઈ જણાય નહિ માટે આ નિબંધરૂપી આરશીમાં પ્રથમ જ્યારે અભણ સ્ત્રીની

સ્થિતિ તથા તેથી થતા અલાભ અને ભણેલી સ્ત્રીની સ્થિતિ તથા તેથી થતા લાભ જણાશે ત્યારે પછી ધણા કાળના રોગથી રીળાયાં કરતી સ્ત્રીઓ ને પોતાની સ્થિતિને નીરોગીજ સમજે છે તેઓને ઓસડ કરવાનું મન થશે અને પુરૂષો જેઓ તેમને નીચી ગણતા આવ્યા છે તેઓને પણ માલૂમ પડશે કે સ્ત્રીઓ દાસી નથી પણ પ્રધાન છે અને ભણેલા પ્રધાનથી ધણા ધણા લાભ છે. રોગ નહ્યા પછી ઓસડ, અનુપાન ને કરીવિષે પણ સંમત્ય છે. -એ સંધું પ્રકરણ, હું સ્ત્રીની પુત્રીરૂપ, સ્ત્રીરૂપ, માતારૂપ એ ત્રણ અવસ્થાપરત્વે ત્રણ ભાગમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવું છું.

પુત્રીરૂપ અવસ્થા પુત્રી સાસરે રહેતી થાય ત્યાંસુધીની નજીવી. *ત્રણ વર્ષથી તે પાંચ વર્ષસૂધી છોકરીઓ ઠીકરાંની ફૂલડીઓ, ઘંટી, રેંટિયા, દાખડી, ચલાણી વગેરે લાકડાંનાં અને ચૂલ તથા તેને લગતી ચીજ સંબંધી ધાતુનાં રમકડાં આમ તેમ મૂકવા ગોઠવવામાં વખત કહાડે છે. તેઓ ઢીંગલીઓને ચીથરાં વીંટાળે છે, તેઓની સાથે વાતો કરે છે ને તેઓને કેડમાં ધાકી બળડતાં બળડતાં અહીં તહીં ફર્યાં કરે છે. તેઓ ધરમાં ખીન્ન બાળક હોય છે તો તેની સાથે નહિ તો ઓટલે અથવા રસ્તામાં ધૂળમાં પોતાના જેટલી ઉમરની છોકરીઓ સાથે રમે છે. તેઓ નાગી અથવા ફક્ત ચણીઓ પહેરી રમવા નીસરે છે. માને કે ખાપને કાઢને તેઓની કાળજી હોતી નથી-ફક્ત જમતી વેળા તેઓ તેને બોલાવે છે. જમવા જવું હોય છે ત્યારે લૂગડાં ધરેણી પહેરાવે છે ને સૂતી વેળા પેલી બિચારી ગમે ત્યાં સૂઈ ગઈ હોય છે તેને બચકીને પથારીમાં નાંખે છે.

પાંચ વર્ષથી તે સાતમા વર્ષસૂધીમાં તેઓ બેચારેક સાથે મળીને ઢીંગલા ઢીંગલીને પરણાવવાની ને તેઓના સંસારસંબંધી રાંધી પીછી વગેરેની રમત રમે છે.

તેઓ પોતાની પાસે ને ખબરૂર, ધાણી, ચણા વગેરે ખાવાનું હોય છે તેથી નાત જમાડે છે, સામાસામી વેવાણા થઈ ગીત ગાય છે વગેરે. સાતથી તે દશ સૂધીમાં તેઓ પોતાની સખીઓ સાથે ખાંગડાં કોડાં, ડાહીને ઘોડો, ફૂંદડી વગેરે રમે છે ને ગીત ગાય છે. એ દર્મિયાન તેઓ વર્ષે વર્ષે આપાડ સુદ ૧૨ થી તે વદ પડવા લગી

*જન્મથી તે ત્રણ વર્ષ લગતા વિષય ત્રીજા ભાગને લગતા છે.

† એ છોકરીઓને પણ માની સાથે બહાર જતી વખત આઢણી ચણિયાના ને ઘરેણાંના કોડ હોય છે ને તેને માટે તે કંકાસ કરે છે. એ વાત ન વધે ને વર સારો મળે માટે ગોર (ગૌરી) નામે દેવીનું તેઓ પાંચ વર્ષ સૂધીનું વ્રત પાળે છે. એ વ્રત પરણ્યા પહેલાં શરૂ થવું જોઈએ ને સાસરે રહેતાં પહેલાં પૂરું થવું જોઈએ.

ગોર પૂજે છે ને એ પ્રતમાં તેઓ ઘડ, મીઠું વગેરે ખાતાં નથી, પણ એખા તથા તેના બનાવેલા પદાર્થો અને દૂધ, ખાંડ તથા મીઠાઈ ખાય છે. તેઓ ટાળું મળીને નદીએ અથવા તળાવે ગાતાં ગાતાં બચ છે ને ત્યાં બધ ફટણાં ગાઈ છાતી ફેરે છે—ગોરમાને પૂજનારી છાકરીઓ પણ ગોર કહેવાય છે ને એઓ જે ગીત ગાય છે તેમાં આવી ભલીવાર હોય છે:—

ભવો પીપળો ખળડેરે રામગોવાળિયો બચ;
'મેતો રામગોવાળિયાને પુછ્યુંરે, તારે કેટલી ગાય,'
'સો દુલ્હણી સો ગાલણીરે, ચારો ચરવા બચ,'
'એટલા દહી દૂધને શું કરશેરે, ગોરમા ખેડાં નહાય.'
ભૂદાં ભૂદાં ટાળાં રસ્તામાં સામાં મળે તો બંને તરફનાં બોલી બેઠે છે:—

'સામી સામી છાકરીઓને, ડામડારે દહએ'
'અમારીરે ગોરમાને, બોલડારે દહએ.'
પછી એક ટાળું બોલે છે—'ઓ લાછા દુંવર, ઓ લાછા દુંવર, તમે પરણ્યાં કે દુંવારાં લાલ, અચકો મચકો કારેલી.'

બીજું ટાળું.—'અમે લગન લગન દુંવારાં લાલ—અચકો મચકો કારેલી.'

૧ હું ટાળું.—તમને કઈ બહેન ગોરાં ગમશે લાલ, અચકો.'

૨ ભું ટાળું.—અમને આ * બહેન ગોરાં ગમશે લાલ, અચકો.'

૧ હું ટાળું.—'એ બચીને શું કરશે લાલ—અચકો.'

૨ ભું ટાળું.—'એ બચી કેડે દુંચી લાલ—અચકો.'

૧ હું ટાળું.—'એ નીત દુંચીઓ ખોશે લાલ—અચકો.'

૨ ભું ટાળું.—'અમે નીત નવી વસાવીશું લાલ—અચકો.'

૧ હું ટાળું.—'તમે પૈસા ક્યાંથી લાવશે લાલ—અચકો.'

૨ ભું ટાળું.—'અમે નાણાવડી બોલાવીશું લાલ—અચકો.'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ હું.—'નાગરડી ગાગરડી એકવાર આવજે'

૨ ભું.—'હું નહીં આવું જો'

૧ હું.—'સસરાજ બોલાવે જો'

૨ ભું.—'બોલતાં ના આવડે જો'

૧ હું.—'બોલીને ખતલાડું જો.'

૨ ભું.—'બોલેલાં ટાણુ બોલે જો'

૧ હું.—'મેં બોલાવી તારે શે ના આવી'

૨ ભું.—'એટલો તારો પાંક જો'

૧ હું.—'નાગરડી ગાગરડી એકવાર આવજે'

૨ ભું.—'હું નહીં આવું જો'

૧ હું.—'ગંઠોડા ઘરાડું જો'

૨ ભું.—'પહેરતાં ના આવડે જો'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ હું.—'સાસુ રાજરે રાજ, અમને બાળદુંવારાં રાખ્યાં રાજ, બાળદુંવારાં રાખ્યાં રાજ, તરાકબંધી તાંદળીઓ, મગવેલણીઓ, પગઠેલણીઓ, કોઇ કોરે તનમનિયો.'

૨ ભું.—'વહુજ રાજરે રાજ, તમને કાલેને પરણાડું રાજ, કાલેને પરણાડું રાજ—તરાકબંધી તાંદળીઓ—
વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટાળું.—'સુનાની સાંકળ ધમધમે, રૂપાની સાંકળ ધમધમે, તું ખેસરે બીબી ખેસ.'

૨ ટાળું.—'સુનાનો હીંચકો રૂપાનો હીંચકો તું બંડેરે બીબી બંડ.'

૧ ટાળું.—'હરસાંકળ ને લંગર બે નંગ દુલ્યાં મારા કાકોરિયા, બાંગના લોગી તમે લાંગ ના પીશો.'

૨ ટાળું.—'કાલેને છોડાવશું મારાં ગોરાંદે બાંગના લોગી હમે બાંગળ પીશું.'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટાળું.—'અમારા સસરાજની ચાલ ચલાવો મોરી સહીએરો—પાનસુડી લો, પાનસુડી લો.'

૨ ટાળું.—'તમારા સસરાજ તે આમ આમ ચાલે મોરી સહીએરો—પાનસુડી લો, પાન—'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટાળું.—'વહાણુ ડોહ્યું રે સંકર શેઠિઆનું'

૨ ટાળું.—'નથી ડોહ્યુંરે સંકર શેઠિઆનું'

૧ ટાળું.—'માંદી બેઠા રે પેલો દેદલો દુભમ'

૨ ટાળું.—'નથી બેઠા રે પેલો દેદલો દુભમ'

વગેરે વગેરે વગેરે.

એ સામસામી બોલીમાં એકાદા ટાળાથી જે નવાળ દેતાં વાર લાગે તો બીજું નીચેપ્રમાણે બોલીને પછી હારી હારી કરીને ખમાશેર ફેરે છે ને નીચવણમાં તો બંને ટાળામાં વળગાવળગી પણ ધાય છે.

'મારું ગાયું ગાયરે બાઈ ગોરાંદે'

'ઘેરવાડે બચરે લાઈ ગોરાંદે'

'મા ઘેડ બાપ ઘેડ, પાડા ને પડોશી ઘેડ'

'જે બોલાવે તે ઘેડ, ઘેડ ઘેડ ને ઘેડ.'

પાંચથી તે દસ વર્ષ લગીમાં છાકરીઓ પરણે છે *

* બાળક્રમનો વિષય હોવા ઉપર આટલે તરિક્કે આવી જાય ન તેવું જિ—તોપણ યોગ્ય જણાવવું પડે છે કે નીચેપ્રમાણે લખેલ પરંપર જેમ બેધણી પછી થઈને જોઈએ ને તેમ ધાય તરિક્કે ને

દશથી તે ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-વર્ષ લગી-સાસરે જતાં-સૂધી તેઓ થોડુંક રાંધવાનું કામ શીખે છે અને પોતાની બેનપણીઓમાં વરને મળવાના પહેલા પ્રસંગસંબંધી વાતો કરે છે.

ઉપરનાં ચિત્રથી જણાય છે કે છોકરીઓનો વખત રસળાટમાં જ નય છે. ખીજે ઘર (સાસરે) જઈ લ્યાંનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ સ્વભાવનાં માણસો સાથે ઠરીને વસવાનું તથા ઘણી ઘણી રીતે વર્તવાનું છે અને પછી તે ઘર પોતાને જ ચલાવવાનું છે, એ અધરા વિષયસંબંધી તેને કંઈ જ સૂચના થતી નથી. સાસરે જઈ છે ને લ્યાં ધર-ધંધો કરવો પડશે માટે ખૂંજે કહાડવાનું, એકવાડ બે-ટકવાનું, અખોટ દેવાનું, વીણવા ઝાટકવાનું એટલું જ માત્ર તેઓ રસળાટમાં શીખે છે. શ્રીમંતની કેટલીક છોકરીઓને તો તેટલાં કામની પણ પૂરી આવડત હોતી નથી. ખરેખર છોકરીઓનો વખત નકામો નય છે એટલું જ નહિ, પણ જે હાલતમાં જે રીતે તેઓ રસ-ળે છે તે હાલતથી ને તે રીતથી અને ગોરમાનાં ગીતડાં-થી તેઓના ઉપર ભુંડી અસર થાય છે. તેઓને મોટ-પણે કોઈ કામમાં ગમ નથી પડતી. તેઓ રસળાટમાં ધરધંધો કરે છે, પરવારીને આળસુ બેસી રહે છે, બપોરે સૂએ છે, ધરનાં માણસો સાથે રીસાય છે—લડે છે, ચાર મળી કે ધરસંસારસંબંધી ક્ષયલી કરે છે અને નિલાજ-રા હંદમાં પડે છે વગેરે. છોકરીઓ ગોરમાં સામા-સામી મહેણાં મારે ને તેમાં 'ડામડા દઈએ' 'દેદલો હબમ' 'ભાંગના ભોગી' 'મા ઘેડ બાપ ઘેડ' ઇં શબ્દો વાપરે ને ફટણાં શીખે એ તે કંઈ સુધડતા કહે-વાય? વાઝ તેઓની રમતમાં ને તેઓનાં ગીતડાંમાં વહુ, વર ને સાસરે એ જ વિષય હોય છે—પણ અકસોસ છે કે એ નાનપણના કોડનો વિષય મોટપણે તેઓના કંટાળાનો ને ધિક્કારનો થઈ પડે છે. એ વિષયઉપર

બંને સુખી થઈને સંસાર રૂઝો ચલાવે એવા કુદ્રતી કાયદો છે, તે છતાં જ્યારે માબાપ પોતાની પુત્રીને બાળપણમાં પરણાવે છે ને પરણ્યા પછી છૂટાં તો થવાનું નથી તેથી તે કેટલીકને આં-ધળા, લૂલા, ખોડવાળા સાથે, કેટલીકને લંગી, અફીણી, ચાર, છીનાળવા, જીગરીસાથે, કેટલીકને હીણકાઉ સાથે દહાડા કહાડવા પડે છે. તેઓને સાસરે જવું ગમતું નથી, તે છતાં પારકાના તાબામાં રહી કુઝવે વેઠવું પડે છે. તેમ વર મરી ગયે પુનર્વિવાહનો ચાલ નહોવાથી રંડાપામાં રીખાવું પડે છે. કાચી ઉમરમાં સાસરે રહેવાથી છોકરાં નાકૌવત અવતરે છે. 'સાજે સાન ને વીસે વાન' એ કહેવત ખરી છે—પુખ્ત ઉમર થયા વિના શરીર ખાંધો પકડતું નથી. સ્વભાવશુભવૃત્તિ પાકાં થતાં નથી. એ યુવતી પહેલાં રોગ મરણનો અને નકારી ટેવ પડ-વાનો પણ સંભવ હોય છે.

ધ્યાન આપવાનું છે, પણ તે ક્યારે કે ધ્યાન આપવા જેવી ઉમર ને મનની શક્તિ થાય ત્યારે.

જે છોકરી પાંચ વર્ષથી તે સાસરે રહેતાં સૂધી કેળ-વણી લે છે તે પોતાના મોટપણની સ્થિતિના ઝાડનું ખી રોપી છાડ બેગલો જાય છે એમ સમજવું. લખતાં, વાં-ચતાં શીખવું એવું જ નામ કેળવણી નથી, પણ જે જે ભણતર ને શીખામણથી રીતભાત સુધરે, મનની શક્તિ વધે, જોરસા ને રીતભાત સુધરે થાય, હાથની આવડત વધે, કામો સહેલાં તથા સારાં થાય ને એવડે પછી પો-તાથી ને ખીજથી જ્યાં સુખ ભોગવાય તે તે સઘળાં કે-ળવણીનાં સાધન કહેવાય. નાનપણથી જે છોકરી ભ-ણેલી અથવા ભણતી છોકરીઓની સંગતિમાં રમે છે તે જઘાડે શરીરે ધૂળમાં ઢીંગલા ઢીંગલી સાથે નહિ રમે, પણ ચોપડીઓ ને સ્લેટ પેન્સિલને રમકડાં બાળશે. સ્લેટ-પર ચિત્રામણ કહાડશે. ઉમર થતી જશે તેમ તેમ તે વાંચતાં, લખતાં, ગણતાં ને ગાતાં શીખશે, સીવતાં ભરતાં ને ગુંથતાં શીખશે, અને વાંચવામાં જે સારી શી-ખામણ આવશે તે અને પોતાના વડીલ પાસે અથવા બેનપણી પાસે સમજતાં એ જે વાત કહેશે તે સઘળું પોતાના હૈયામાં ઠસાવશે. કુમળું ઝાડ જેમ નમાવીએ તેમ નમે છે, પણ તે જ મોટું થયે વળતું નથી—કુમળાં મન-ઉપર રૂડી છાપ સહેલથી પડે છે, છોકરીઓને પણ અ-ધકે લાગતું નથી. એઓને મન શીખવું એ એક જાતની રમત થઈ પડે છે. મેં કેટલાંએક અભણ મોટાં જૈરાંઓ-ને ભણેલાં જૈરાંઓની સંગતિથી મનમાં પરતાતાં અને પછી ભણતાં, લખતાં, ભરવા સીવવાના ઉદ્યોગમાં પડ-તાં જોયાં છે. પણ બિચારીઓને બહુ સુરકેલ પડતું—કેટલાંકથી તો નજ શીખાવું ને તેઓએ કપાળ ફટી મૂકી દીધું, પણ કેટલાંક (ઘણાં જ થોડાં) જે ખંતથી વ-ળગી રહ્યાં તેઓએ થોડું ઘણું હાંસલ કર્યું છે. ભણવામાં તથા સુખોદ લેવામાં ને સુધડતાને સહવાસ કરવામાં ગુજરેલું બાળપણ મોટપણે જૈરાંને બહુ બહુ લાલ કરે છે.

કોઈ તકરાર બેઠાવશે કે એ રીતે વખત જશે તો પછી ધરધંધો કીએ દહાડે શીખશે? પણ વીણવું, ઝા-ટકવું, વારીદું, અખોટ કરવું, બેટકવું, વીછળવું, રાંધવું, પીરસવું એ ધંધો દશ વર્ષની ભણેલી છોકરી ખંતથી મંડે તો એક મહિનામાં શીખી શકે તેવું છે ને હાલ જે તેટલી ઉમરની છોકરીઓને તે કામમાં આવડત છે તેના કરતાં ભણેલી છોકરી વધારે સારી સારી આવડતને પોતાની કરી રાખશે—કારણ કે અભણ રસળાટ ને બેદરકારીથી ધંધો કરે છે ને પેલી પોતાની ઉદ્યોગની ટેવથી અપટથી કરી શકશે. તે ધંધો એટલો તો સહેલો છે કે અગર વ-

હેલા ન શીખવામાં આવ્યો હોય તોપણ તે દંશ વર્ષની ઉંમરે પણ છાકરી બ્રૂ શીખી શકે. બહુવાના ઉદ્યોગની સાથે ધરધંધો પણ વયમાં વયમાં કરાવવો ને એમ ચાલેથી છાકરીઓ પાંચ સાત વર્ષની મોટી મુદતમાં ધરધંધો નહિ શીખે એમ ધારણ એ કેવળ છુટ્ટો છે.

શ્રીરૂપ અવસ્થા.

સાસરે રહ્યા પછી છાકરાંની મા થાય લાંસુધીની નાણી. પ્રથમ સાસરે નયછે ત્યારે વર જો કંઈ સમજતો ને હાલો હોય તો ધણુંકરીને થોડા વખતમાં તેની સાથે વહુ હુળી મળી નયછે. પણ વર નકારો હોય તો તેના નૂલમથી ત્રાસ પામીને અને કેટલીક વરનું મોં ન ગમવાથી સાસરે જવાને કેદખાનામાં પડવું ને સૂણીએ ચડવું સમજે. એ સઘળું બાળપણમાં પરણાવવાની ચાલને લીધે અને બાળપણમાં કેળવણી ન લેવાને લીધે થાયછે. એમ મૂળથીજ સંસાર બગડે. જેઓ વરની સાથે હુળીમળી નયછે તેઓ પોતાનો સંસાર શિરસ્તા-પ્રમાણે ચલાવ્યાં નયછે, પણ જેઓ પ્રથમથીજ એલક ખાધ ગધ હોયછે તેઓનો સંસાર મંડાતાં ધણી વાર લાગે. સંસાર, માંઝા પછી સ્ત્રીઓની હાલત આ-પ્રમાણેની છે:—જે સ્ત્રીઓ જન્મસ્વભાવથી અને ભલાં માખાપને ઘેર ઉછરનાથી હાલી હોયછે તેઓ પોતાનો સંસાર હાલી રીતે ચલાવ્યાં કરેછે ને તે વાતમાં તેઓનો વાંક કહાડવાનો નથી, પણ એઓથી કેળવણીથી થતાં લાભ લેવાતા નથી. વળી જે કાવકી છે તેઓ પણ રડવા ફટવાની ને લક્ષમાં ફટાણાં ગાવાની રીત વગેરે અને ધર્મસંબંધી વહેમો વગેરેને તાખે છે. કોઈ હાલી હુશે પણ તે ચતુર નહિ હોય, ને કોઈ કાવકી જેખાતી હુશે પણ તે થોડા ખોલી ને થાંભલાંકોરી હુશે. અલણ જીવાન સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ધણીખરી સરખી છે. જુદા જુદાં સ્વભાવ અને જુદી જુદી વિદ્યા તથા સંગતિ એથી જનજનની સ્થિતિમાં અંતર પડે. આપણી સ્ત્રીઓને વિદ્યા નથી ને સંગતિ ધણીખરી એક રીતની છે; માત્ર સ્વભાવથી અને કંઈએક સંગતિથી તેઓમાં પરસ્પર થોડાક ફેર પડે. માટે આપણી અલણ જીવાન સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સર્વ વર્ગમાં ધણીખરી સરખીજ છે એ કહેવું ખોટું નથી.

હવે એ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી છે તે જોઈએ. વહુ સાસરે રહેતી થઈ કે પ્રથમ તો તેઓ સાસુ નહંદના તસંકા ખાતાં ને વખતે આંખમાં બળબળીયાં સાથે ધરધંધો કરે. તેઓને જરા બંધીને ખેસવાનો વખત આવતો નથી. એમ કરતાં લાગે મળ્યો તો મોહોહાની પડોસણ બહેનપણીઓની આગળ જઈ ધરનું દુઃખ

રડે. ને પછી એઓ સાસુ નહંદની સામા થવા માંડે. રાતે વાળું કરી એકવાડ માલ બિચારી થાકીપાકી સૂઈ નયછે. સૂવાનો વખત એજ તેઓને વરની સાથે સુખ ભોગવવાનો હોયછે, પણ શેનું સુખ? દિવસના કંકાસના બિભરાઓ તે વરની આગળ કહાડે. એ જો સમજી હોયછે તો થાપડ થાપડ ભાણા કરી હસાડી રમાડી સૂવાડે, કેમકે એ બિચારાથી પણ વહાલી ખેરીની દાઝમાં વિવેક મૂકી માળહેતને કહેવાનું નથી. વર જો ચીડિયા સ્વભાવનો હોયછે તો રાંડ તારાજ વાંક છે એમ દાઝ્યા ઉપર હામ દે. જેમ જેમ વર્ષ થતાં નયછે તેમ તેમ જીવાન સ્ત્રીઓ પાકી થતી નયછે ને બહેનપણીઓને મળવાનું વધારે રાખે. ને તેમાં પછી કોઈનાં નવાં અળગાંની, કોઈનાં નવાં સાસરે રહેવાની, કોઈને દહાડા રહ્યાની, કોઈના દુરાચારની, કોઈનાં ઘરેણાંની, કોઈનાં સુખની, કોઈના ધણીની વગેરે વાતો ચાલે. એનું છેવટ આ થાયછે કે ધણાંક કારણોને લીધે ધણીક સ્ત્રીઓ બગડે. એ જીવાન સ્ત્રીઓને માથે ધરની કાળજ ન હોવાથી તેઓ પોતાનો નવરાસનો વખત ફૂલથી કરવામાં અને (નીચલા વર્ગોમાં) રેંટિયા કાંતવામાં તથા કાલિયાની દાળ વીણવામાં કહાડે. એઓને લૂગડાં ઘરેણાંના ધણા કોડ હોયછે ને એનેમાટે વરનીસાથે કંકાસ કરે. ને વેળાએ તેની પાસે બાપથી છાનું દેવું કરાવીને પણ નાણું કહાડાવે. એક નાગરની નાત સિવાય સઘળી નાતોમાં લક્ષમાં ફટાણાં ગાવાનો ચાલ છે તેથી તેવે પ્રસંગે જીવાન સ્ત્રીઓ વેવણ વેવણની તરફથી ફરી ફરીને ધણું ધણું ઉધારું ખાલે. એઓના ખાલવા આગળ હોળીમાં ખાલાતા છાકરાઓનાં ગીત તો કંઈજ હીસાબમાં નહિ. એઓ મોટાં ખેરાંની સાથે ભલાં રહીને ફટવાનો પણ અભ્યાસ કરે. ધરધંધામાં માહીતી અને (ઉપલા વર્ગોમાં) ગીત ગાવાઉપર તથા ભરત ભરવાઉપર થોડાક શોખ એ સિવાય તેઓનું બીજું કશુંજ નહિવા જેવું નથી.

સાસરે રહ્યા પછી જે ત્રણ વર્ષમાં જો જીવાન સ્ત્રીઓને દહાડા ન રહ્યા તો પછી તે મનમાં મૂંઝાયછે. હાય રહી ગયાં જો, વંચ્યાદોષ માથે રહેવાનો ને છાકરાંવિના આપણાંમાન વધવાનાં નહિને સૌ જુલમ ક્યાં કરવાનાં, એવા એવા ખ્યાલથી તે મનમાં બળ્યાં કરે. પછી તે સોચાણી, જોખી, હાથ જોનાર, વેદ, જોખીને શોધે. ને તેઓના કહેલા ઉપચાર છાના છાના કરે, ગમે તે ગમે તે આસડ કરે, દેવદેવીની માનતા માને, અહના જપ કરાવે. તથા

દાન કરાવેછે, નાગપાંચિમ વગેરે વ્રતો કરેછે. પારકાં છાકરાંને રમાડેછે ને એ તેના લૂગડાં મળમૂત્રથી ખરાબ કરે તો તેમાં તે સ્ત્રીઓ રાજ થાયછે કે હવે આપણે દહાડા રહેશે.

એ ચિત્ર ઉપરથી જાણાયછે કે જે સમયે પ્રેમરસનો લહાવો લેવાનો ને સંસારસુખ ભોગવવાનું તે સમયે જીવાન સ્ત્રીઓને સાસૂ નણુંદના જૂલમ વેઠવા પડેછે ને એથી તેઓ બળીએલ ને ચીડીએણુ થાયછે. દહાડા રહ્યા પછી કેટલીકનાં માન વધેછે, તોપણ કેટલીકને તો ગર્ભવાળી હાલતમાં પણ ધણો ધંધો કરવો પડેછે ને બળીએલ રહેલું પડેછે કે જેથી થવાના છાકરાના સ્વભાવઉપર નઠારી અસર થાયછે. એ વાત ખોટી નથી. દહાડા રહ્યા પછી ખૈરાંને લાડ લડાવવાનો મુખ્ય હેતુ ગર્ભને પુષ્ટિ આપવાનો છે કે જેથી તેનું મગજ પણ સાફ થાય. ધરમાં સાસૂ, નણુંદ, દેરાણી, જેઠાણીમાં ધરધંધાની વહેંચણુસાથે મારામારી હોયછે. વહુઓ પોતપોતાના વરને બંધુ ચતુ સમજવેછે તેથી બાપના મરણ પછી લાઈઓ જુદા રહેછે. ફટાણું ગાવાં, ફટવા જવાં, દહાડા રાખવાને બાધા, આખડી, ધંતરમંતર, દૂચકા ઓસડ કરવાં, અનેક લાલચે દુરાચાર કરવો, ધરમાં કંકાસ કરવો, ચાર મળી કે નિંદા ફેંચલી કરવી અને ઘરેણું લૂગડાંની ઘેલાઈ રાખવી એ સૌ કેળવણી નહિ તેનાં ફળ છે. એ ઉપર વધારે ટીકા કરવાની જરૂર નથી. લગ્નથી જોડાયેલાં એવાં વરવહુએ પહેલી પ્રીતિનો લહાવો કેમ લેવો, ધરનાં માણસો સાથે કેમ વર્તેલું અને આગળ ધર કેમ ચલાવેલું ને છાકરાં થએથી તેઓને કેમ ઉછેરવાં એ સંબંધી જાણ, ચોપડીઓ વાંચ્યા વિના ને લાણેલીમાંથી બિચારેલી સુધડ છાકરીઓની સંગતિ વિના કોઈ કાળે થનારજ નહિ.

નાનપણમાં કેળવણી લીધેલી છાકરી સાસરે જવાની તૈયારી ઉપર ધણીધણીઆણીના પ્રેમવિષેની અને સાસરાનાં માણસો સાથે વર્તવાવિષેની ચોપડીઓ વાંચશે. તે પોતાના વિચારથી ને સુધડ-માની સૂચનાથી સાસરાનાં માણસો દેખતાં વરની સાથે બોલવામાં સંકાય નહિ રાખે. એ રીતે વર વહુની પરસ્પર પ્રીતિ વધશે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રી પોતાના ઉદ્યોગથી ને ડહાપણથી સાસરે એવી રીતે વર્તશે કે કોઇ દહાડો કંકાસ થશે નહિ. કદાપિ ધરનાં માણસોના જુદા જુદા સ્વભાવને લીધે કંકાસ જેવું દેખાશે તો તે ચતુરાધથી અથવા ખામોશ ખાઈ જઈને તકરારને માંડી વાળશે. તેણે ચોપડીઓમાં જે વાંચ્યું હશે, મા બહેનને મહોડે સાંભળ્યું હશે

તેના ઉપર ધોરણુ રાખી પોતાના નવા અનુભવમાં આવેલાં સાસૂ સસરા, જેઠ દિયર ને ધરના ચાકરો સાથે જેમ જોઈએ તેમ રૂઢી રીતે વર્તશે. અગર કદાપિ મોટાં કુટુંબનેલીધે પોતાને સુખ નહિ થતું હોય તો તે વિવેક ચતુરાધથી પોતાનાં વડીલ સ્ત્રીઓને કહી પોતાના ઉપરનો બોલો એછાં કરાવશે અથવા તેમાં નહિ ફાવે તો પોતાના વરને સમજાવીને જુદું રહેવાનું કરાવશે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રી કોઇપણ રીતે કુટુંબમાં કંકાસ નહિ ધાલે, પણ હરેક રીતથી પોતે ને ખીજાં સુખી થાય તેનું આચરણુ રાખશે. તેઓ ધર કામથી પરવારીને નવરાસના વખતની વહેંચણુ કરી કામમાં રોકાયેલી રહેશે. તેઓ ધણી ધણી વાતની જાણ કરે તેવા, શીખામણુ આપે તેવા, ને મનરંજન કરે તેવા ગ્રંથો વાંચશે. થોડીવાર શીવવા ભરવાનું રાખશે ને થોડીવાર પોતાના જેવી સુધડ બહેનપણીઓ સાથે ખરી પ્રીતિમૈત્રીની વાતો કરશે, ગીત ગાશે અને સંસાર સુધારાના વિચાર કરશે. એ રીતે ઉદ્યોગમાં લાગુ રહ્યાથી તેઓ અનીતિનાં કામના બુદ્ધિઓ નહિ બઠાવે, તેઓ ઘરેણું લૂગડાંની ઘેલાઈ નહિ રાખે, પણ જે મળશે તેમાં સંતોષ માની તેને સુક્તિથી એવી રીતે પહેરશે કે તે થોડાં પણ ધણાં સારાં દેખાશે. તેઓ અધરણીમાં પીયળ માંડણથી વાંદરી અથવા વાઘ થવાના કોડ નહિ રાખે; તેમ કદી દહાડો ન રહ્યા તો તેને માટે વૈદ, સોઝ્યાણી નહિ રોવે ને બાધા દૂચકાને ખોટાં સમજશે. ભૂત, ચૂડેલ, નારાયણબળી વગેરેના વહેમ નહિ રાખે. અગર વર તામસી ને રાંડ તારો રોટલો ધડતાં લાંગ્યો એવું કહેનારો હશે, તોપણ લાણેલી વહુ પોતાની ચતુરાધ ને સુધડતાની મોહિનીથી તેને પોતાને વિષે પ્રેમી કરશે. જેમ મૂર્ખ જીવાન સ્ત્રીઓ જાણુ ટાણુથી પોતાના વરને વશીકરણુ કરેછે તેમ નહિ કરે. તેઓ ફટાણું ને ફટણાની ફૂવડ ચાલ જે સ્ત્રીજાતની મર્યાદા તથા સુધડતાને મોટી એજ લગાડેછે તેમાં કદી સામિલ નહિ થાય.

માતારૂપ અવસ્થા.

સ્ત્રીને બાળક અવતરે ત્યાંથી તે ધરડી થઈ ધર ચલાવવાનું કામ છાકરાંની વહુને સોંપે ત્યાંલગીની જાણવી. હાલની સ્થિતિ આપ્રમાણે છે. મા પોતાના નવા બાળકને ધવડાવવાની, તે પડે આખડે તેની અને ટાઢ હોય તો તેને પહેરાવવા આરાડવાની, એટલીજ વાતની કાળજી રાખેછે. મા અથવા ખીજા ખૈરી બાળકને બંધુ ચતુ કરી તેલથી રંગી નાકમાં ધી ને આંખમાં દીવેલ મૂડી દાઢે તેવા પાણીએ નવડાવેછે. એથી

બાળક બિચારું બહુ રડે છે ને રતાળુ જેવું લાલ થઈ જાય છે, તોપણ તેની માને દયા આવતી નથી. મા પોતાના બાળકને કોઈની નજર ન લાગે માટે કેડે કાળો હીરનો દંદોરો ને હાથે કીડીઓનાં ભડકિયાં ; કોટે રૂપાનું પગલું તથા બનરબટુ ધાલે છે ને ગાલે કાળજનાં ટપકાં કરે છે. બેએક મહિનાનું થાય છે કે તેને કેડે રૂપાનો દંદોરો ને હાથે પગે સોનાં રૂપાંની કહ્લી ધાલે છે. પેલું મોટું થવું જાય છે, પણ તેને બોલતાં ચાલતાં શીખવવાનું કામ માને નસીબે નથી. ઘરનાં ઘરડાંઓની લાજથી વહુથી સૌના દેખતાં પોતાના બાળકને રમાડાવું પણ નથી. બાળકને કેડમાં ઘાલી ફરવાના, તેને લૂગડાં ધરેણાંથી સજી નાતમાં જમવા લેઈ જવાના તથા વરઘોડામાં સામેલા ફરવાના માને બહુ કોડ હોય છે—એટલા કોડની સાથે પેલાના ઘણા રડવાથી અકળાઈ જાય છે ત્યારે મા તેને ઢીકા મારવામાં કંઈ કસર રાખતી નથી. બાળકને પછાડે છે ને મારે છે. બાળક ત્રણ વર્ષનું થયા પછી તેને ભેજરવાસંબંધી ને કેળવણી આપવાસંબંધી મા બિલકુલ બેદરકાર રહે છે.

પોતાની વહુરૂપ હાલતમાં એટલો ફેર પડે છે કે તેનાં જરા માન વધે છે ને સાસુ નહુંદ તેની પાસે સખ્તીથી કામ કરાવતાં નથી. જેમ જેમ વર્ષ થતાં જાય છે તેમ તેમ તે ઘર ચલાવવામાં આગળ પડતી જાય છે. હવે હું ધરધણીઆણી છઠ્ઠ એવા અભિમાનમાં બોલને ચાલવે કાવકી થાય છે ને બંધી વાતમાં ઘરડાચાર બતાવે છે. પછી તે છોકરાંઓને પરણાવવાની ખટખટમાં પડે છે ને પછી વેવાણ ને સાસુના લહાવા લે છે ને પોતાના છોકરાની વહુનાઉપર ચાલતી આવેલી સખ્તી કરે છે. મારૂપ અવસ્થાનાં સાતેક વર્ષ પાછલી ત્રીરૂપ અવસ્થાની પેઠે જીવાનીના તોરમાં પણ જરા કાવકી રીતે જીવનરવામાં આવે છે. નીતિસંબંધી વિષયમાં બેરાં થોડાં ઘણાં ડાહ્યાં થાય છે, પણ રૂઢી ને વહેમ વિષયમાં તો તેઓ વધારે પાકાં બને છે.

એ ચિત્ર ઉપરથી દેખાય છે કે પ્રથમ વડીલની લાજ રાખવાની ચાલથી માથી પોતાનાં બાળકઉપર દિવસે ઝાંઝું ધ્યાન અપાવું નથી. એ હાલની અણણ હાલતમાં જીવનના કરતાં ઘરડાંની કાળજીથી બાળક મોટાં થાય છે એ સારી વાત છે. પણ એઓ પણ તેના ઉપર ઉપહું ઉપહું ધ્યાન આપે છે. ખરેખર બાળકને ભેજરવાસંબંધી રીત આપણામાં સારી નથી. જ્યાં ત્યાં બેદરકારી દેખાય છે. દબ્યા પીટ્યા કરવું, રાંડ રાંડ કરવું, ઢીકા મારવા એમાં તેઓ માપણું બતાવે છે, પણ તેઓને પાસે બેસાડીને બોધ આપતી હોય એવું કંઈ જણાવું નથી.

છોકરાં થયા પછી બેરી પોતાના ધણીની સાથે જરા વધારે છૂટથી સંસાર લહાવે લે છે, પણ ખરે લહાવે તો ક્યાંથી મળે ? પોતાની પ્રસન્નતાથી વર વહુએ જોડાવડું જોઈએ તે તો થયું નહોય ત્યારે પછી સ્ત્રીપુરુષની પ્રીતિનો લહાવો ચોખ્ખો તે કેમ લેવાય ? મોટાં થયાં એટલે રૂઢીને તાબે વધારે થાય છે. દેવ દહેરાં કરવાં, મંદિરે જવાં, મહારાજેનાં દર્શન કરવાં, રડવા, ફૂટવા જવાં વગેરે વાતોમાં નીમ રાખવા એમાં તેઓ મોટાં થયાં સમજે છે. છોકરા છોકરી ક્યારે પરણે, ફલાણીનો તો ઝાળીમાંથી ઝડપાયો જો, એવા અંદેશા ફરી તેની ખટખટમાં પડે છે, પણ જેથી છોકરા છોકરીનું આગળ જતાં કંઈયણુ થાય તેવા ઉપાયો કામે લગાડતી નથી.

લણેલી સ્ત્રી દહાડા રહ્યા કે પછી પોતાની તંદુરસ્તી સાચવવા માંડશે. તે જણે છે કે માની નીરોગી ને સુખી હાલત ઉપર ગર્ભનું વધવું ને થવાના બાળકનું નીરોગીપણું આધાર રાખે છે. તે જણશે કે હું જો બળી-એલ ને ચીડિયેણુ રહીશ તો મારા બાળકનો સ્વભાવ તેવો થશે. એમ સમજી તે ખાવા પીવાની યુક્ત રાખશે ને બને તેમ કાળજીને ફર ફરી ચહેનમાં રહેશે. તે વારંધડીએ ઓસડ નહિ લે, તેમ ઘણું સાફ સાફ પણ નહિ ખાય ને એક ઠેકાણે આજસુ પડી પણ નહિ રહે. તે પોતાના રોજના ધારાપ્રમાણે પણ સંભાળીને તનને કસરત આપ્યાં કરશે ને મનને ખુશ રાખશે. જીવવાની તૈયારી ઉપર તે આગળથી હોશિયાર સોચ્યાણી અથવા લણેલા ડાક્ટરને શોધી રાખશે, સૂવા-વડને માટે ખુફી હવાનો એકાંત ઓરડો તૈયાર કરશે ને છોકરું અવતર્યા પછી પોતાની ને બાળકની તંદુરસ્તી બાબત સારી પેઠે કાળજી રાખી સોચ્યાણી ડાક્ટરની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યાં કરશે. દીકરીના પ્રસવ જે હાલની રીત પ્રમાણે ધિક્કાર પામે છે તેના ઉપર તે ધિક્કાર નહિ નાંખે અને તેને રાંડ રાંડ કહીને નહિ બોલાવે. તે પોતાના બાળકને અણુસમજીત બેરાંની પાસે ધણીવાર નહિ રહેવા દે. તેને દંદોરા કહ્લીથી અણુખત નહિ કરે. તેને હાલ નવડાવે છે ને રોવડાવે છે તેમ નહિ કરે. તે ધવડાવવાની બાબતમાં અનિયમિત રહી બાળકને ચીડિયું નહિ કરે ને બંધાડી દેઈ કોઈને સોંપી બહાર નહિ જાય. તે પોતાના બાળકને સહીઅડ કડાવશે. તે નજર બાંધવી, ઝોક ઉતારવી, ઉતાર મૂકવો વગેરેને બોટા વહેમ સમજશે.

બાળકની ત્રણ વર્ષની ઉમરથી મા તેને ઘરમાં અથવા બહાર લેઈ જઈ નવા નવા શોભીતા મુંદર પદા-

ચોં દેખડાવવા માંડશે. પોતાના અથવા વાન્નિત્રોના મધુરા સ્વર તેના કાનમાં પાડવા માંડશે; પોતાના કુમળા ને સરળ બોલોમાં શીખામણની પણ બાળકને ગમે તેવી વાતો કરવા માંડશે. બાળકે સુધડતાથી બહારનું ને સુધડ માની વાતો સાંભળવી એ તેનામાં કેળવણીનું બી રોપાયછે એમ સમજવું. જગતમાં એવો કોઈ પુરૂષ નથી કે જે પોતાની વર્તણૂક તથા લાવી સુખને અર્થે પોતાની માનાહ પર આધાર નથી રાખતો. જે પુરૂષોએ મોટાં યશસ્વી કામો કર્યા છે તેમાંના ધણાક સુધડ માતાથીજ બહારેલા માલૂમ પડ્યા છે. અફસોસ છે કે કેટલીક માની બેપરવાઈથી બાળક મરી નયછે ને અગર જીવેછે તો પછવાડેથી તેઓ દુરાચારી નીકળેછે. કેટલીક માને પોતાના બાળકની ઘણી કાળજી હોયછે, પણ તેઓ તેને હજીરવાસંબંધી ભૂલભરેલી રીત રાખેછે, જેથી બાળકની મનશક્તિ વધતી નથી ને એથી તે મોટપણે માણસાઇમાં આવતાં નથી. ભણેલી મા પોતાનું બાળક સામું બોલે તેથી રીતનું લાડ નહિ લડાવે, પણ એવી રીતે લડાવશે કે જેથી બાળક રાજ રહી ન માલૂમ પડે તેવી રીતે તે સલક્ષણું થાય. તે પોતાના બાળકને સચ્ચાઇની તારીફ ને ભૂંડાણનો ધિક્કાર બતાવી એ શીખામણ તેનામાં ઠસે તેવું કરશે. તેમ ઈશ્વરભક્તિ ને ઈશ્વરનો ભય એવિષે પણ તેને સમજાવ્યાં કરશે. વળી સાદાઈ, સ્વચ્છતા, ચારમાં શરમાયા વગર પણ વિવેકથી બોલવાની ટેવ અને લાંડુહ પર તથા માળાપહ પર પ્રીતિ એ સૌ રખાવવાવિષે તે મહેનત લેશે. તે બાળકને કેટલાક વખત સૂઢી રમકડાંઓ સાથે અથવા બીજાં સુધડ બાળકો સાથે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમવા દેશે. પણ તેની રમતમાં કોઈ પણ રીતની કૂવડતા અથવા કંકાસ જેવું જોશે તેમાં અટકાવ કરશે. પાંચમા વર્ષથી મા પોતાનાં છોકરાંને વાંચતાં, લખતાં, ગાતાં ને ચિત્ર કહાડતાં શીખવવા માંડશે. બે વર્ષમાં વાંચતાં લખતાં ને થોડુંક ગણતાં શીખી રહ્યા પછી છોકરાંને નિશાળે મૂકશે ને પછી તેના અભ્યાસ ઉપર લક્ષ રાખ્યાં કરશે. છોકરીને સાતમે વર્ષથી વાંચવાની સાથે કોઈ વિષયનું વર્ણન તથા કાગળ લખવાનું અને સીવવા લરવા ગૂંથવાનું શીખવશે. નવમા વર્ષથી થોડો થોડો ધરધંધો આપશે, પણ એ સધળા વખતમાં જે જે તબીબી છોકરી પહેરવે, ઓઢવે, બોલવે, ચાલવે, સુધડ, ડાહી, ધંધામાં હોશિયાર ને દુનિયાદારીની થોડી ઘણી સમજ ધરાવનારી થાય તે તે તબીબીને ખંતથી કામે લગાડશે. તેરમે વર્ષે તેને લા-

ચક વર બોળી છોકરી તે વરને પ્રસન્ન કરેછે કે નહિ તે જોશે અને પછી બંનેને બંનેછે એમ જોય તે બેનાં લગ્ન કરશે. ભણેલી મા પોતાની છોકરીને બાળપણમાં નહિ પરણાવે, પણ તેરમે વર્ષે અથવા લાયક વર ન મળેથી મોડેથી પરણાવશે.

ભણેલી મા પોતાના છોકરાંને માયાળુપણાથી ભલમનસાઇનાંને પરોપકારશુદ્ધિના વિચારો સમજવશે, નિયમસર કામ કરવાની ટેવ પાડશે અને તે શું સમજવાનાં છે એમ જાણી તેઓનાં કુમળાં મન પર ભૂંડાણની ને કૂવડતાની ભૂંડી છાપ પડે તેવું કંઈ બોલવા કરવાનું રાખશે નહિ. દૂકામાં ભણેલી મા પોતાનાં બાળકની કેળવણીવિષે ધ્યાન આપશે એટલુંજ નહિ, પણ તેની સાથે પોતાનાં ધરકામની ઘણી સારી રીતે સંભાળ લેશે. ધર ચલાવવું ને રાજ્ય ચલાવવું એ બે બરોબર છે. ધરમાં શું છે, શું લોવવાનું છે, ધરમાં આવેલી વસ્તુ ક્યાં ગોઠવવી છે ને કેમ વાપરવી છે તે સધળાઉપર તેની હમેશા નજર રહેશે. તે પોતાના ધરમાં સંધે સફાઈ ને યુક્તિથી ગોઠવણ કરશે અથવા ચાકર હશે તો તેની પાસે તબીબીથી કરાવશે. તે ધરખર્ચનો હિસાબ ચોખ્ખો રાખી ધરતો ખર્ચ કરશે. તે ધરકામથી પરવારશે તો પોતાનો અભ્યાસ જરૂરી રાખશે અથવા ઘણીના કામમાં સહાયતા આપશે.

ભણેલી સ્ત્રી પોતાના વરનેજ પોતાનો પ્રાણ સમજશે. તે સમજશે કે તેનાં સુખદુઃખની સ્થિતિઉપર પોતાની, છોકરાંની ને ધરની સ્થિતિ આધાર રાખેછે, માટે તેની સ્થિતિ સારી રહે તેવું પ્રયત્ન પાસે માગતી રહેશે. બહારથી ગભરાયલા આવેલા પિયુને તબીબીથી કુમળી વાણીએ ઠંડો પાડી ખુશ કરી પછી ગભરાટનું કારણ પૂછશે, રોજગારસંબંધી, આખરસંબંધી કોઈ ધાર્યાં કામમાં હાર થઈ હોય તો તે સંબંધી અને ભતના અથવા પોતાનાં છોકરાંના મંદવાડસંબંધી ગભરાટમાં પુરૂષ આવી પડેથી તેની ભણેલી સ્ત્રી તેવું દુઃખ ઓછું કરવાને ઘણી ઘણી રીતે મહેનત લેશે. તે એમ નહિ જાણે કે હું નાનુક છઠ્ઠું, સુંદરી છઠ્ઠું, ભણેલી છઠ્ઠું માટે ચાકરનું કામ નહિ કરું—તે પોતાના પ્રાણપ્રિયને માટે ગુલામની પેઠે ચાકરી કરશે. હાલમાં તો સ્ત્રીઓ અંતઃકરણનાં હેતુથી નહિ પણ લોકલાજથી ને રાંડવાના ભોથી પોતાના અણીના મંદવાડમાં તેની ચાકરી કરેછે—બાકી બીજી તેની દુનિયાદારીની આકૃતમાં કંઈજ નહિ. વખતે ઘણીને કરજ આપવાનું હોય તો ખેરી પોતાના કળનમાંનું પીંદેર મૂકી આવેછે ને ઘણીની આખર લૂટાવી દેછે ને કંકાસ કરેછે કે લાવે તો

ખપડાઈ. પણ ભણેલીની શી વાત? તે પોતાના તનમનધનથી પોતાના પ્યારને દિલાસા સાથે સહાય કરશે. પેલીની પ્રેમ ભરેલી દયામણી પણ ચંચળ આંખ જોઈ, તેની પ્રેમ ભરેલી દયામણી ચંચળ વાણી સાંભળી, તેના ધણીજ ચંચળતાવાળા હાથ પોતાને સરીરે અડકતાં ધ્રુવતા જોઈ, બિચારો પુરુષ પ્રથમ તો આંખે સ્વળ્લ થાયછે, પણ પછી પોતે ભાગ્યશાળી છે એમ સમજેછે ને પેલી સુધડ સ્ત્રીના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ કરેછે. જે વેળા ધણી પોતાની તનમનધનની હાલતથી મોટી ગીરફતારીમાં પડ્યો હોયછે-જેની અસર ધરનાં છાકરાં હેયાં, આકર નક્કરતા ઉપર પણ જલ્લાતી હોયછે, જે વેળા ધરણી વહાણ દુઃખના દરિયામાં ફળવાની તૈયારીપર હોયછે તે વેળા ભણેલી ધરધણિયાણી જેની નાનુકાઈઉપર-પણ ભયંકર અસર થઈ હોયછે તેને બીજાં સૌ માણસો હોકાયંત્ર-ધ્રુવનો તારો છે એમ સમજી તેના તરફ જોયાં કરેછે; ને એ પણ ધીરજ રાખી પોતાની બોળેલી યુક્તિથી વહેલું મોઢું ફળતાં ધરને સલામત રાખેછે. એ રીતે ભણેલી સ્ત્રીનો પોતાના ધણી ઉપર પ્યાર હોયછે. રખેને પોતાના ભણેલાને બટ્ટો લાગે, રખેને મારાં છાકરાંની કેળવણી ચુંથાઈ જાય, રખેને માફ ને મારા ધણીનું ધર ફળે એ અંકેશથી પણ તે પતિવ્રતા રહેશે. જે સ્ત્રીએ કેળવણી લીધી છે ને જે નીતિમાં ભણેલી છે તે સ્ત્રી નકારાં કામ તરફ વલણ કરે ત્યારે તો ગળળ થયે સમજવો-એમ બનેજ નહિ ને અગર ૧૦૦ માં પાંચ કદી તેવી નીકળી તો તેને હડે હડે થઈ મરવું પડવાનું.

ભણેલી સ્ત્રી પોતાની સારૂ નહાંદ જેઠાણી દેરાણી સાથે હળી મળીને ચાલશે. તે પોતાના આકર ઉપર ધણીઆણીપણાનો દોર રાખશે, તેમ તેઓની ચાકરીની કદર પણ કરશે. આકર એ ધરના કોળ છે. બંદનાને કહાડવાથી ધરનું શુભ બહાર જાયછે ને નવાને દાખલ કરવાથી તેઓને પાછા તરખીએત કરવા પડેછે માટે આકરને કેટલી છૂટ આપવી, તેઓની આગળ કેટલી વાત કરવી અને તેઓને કેવી રીતે કહાડવા, કેવી રીતે રાખવા વગેરેના કામમાં ભણેલી સ્ત્રી ધણીજ પહોંચ હોશિયારી ને ચાલાકી બતાવશે.

ભણેલી સ્ત્રીથી દેશને થતા લાભ.

ભણેલી સ્ત્રી ધણીનું ધર ઉપાડી લેઈ તેને રૂડી રીતે ચલાવશે તેથી અને છાકરાંઓને આળપણમાં કેળવણી આપશે તેથી ધરના ધણી પુરુષને તે બે મોટા વિષયની કાળજી ન રહેથી એઓ પોતાના ઉદ્યમમાં ધૂમ્યા રહેશે. ધરના બટ્ટો દઈ નાનોસૂનો નથી. એ બોલતો અર-

થો ભાર આજકાલ અબણ સ્ત્રીઓનેલીધે આપણે પુરુષને વેઠવો પડેછે. ફક્ત સ્ત્રીના હાથમાં મહિને મહિને નાણાંની રકમ આપવી કે તે પછી તેમાંથી ખર્ચે કર્યું કરે. એ રીતે પુરુષને કાળ ઘણો મળેથી દેશમાં ઉદ્યમ ને વિદ્યા વધશે. તેમ સ્ત્રીઓને ભણેલી જોઈ કેટલાએક મૂર્ખાઓને પણ ભણવાની ચાનક થશે. છાકરાંઓને માતાઓથી નાનપણમાં કેળવણી મળેથી તેઓ મોટાપણે પોતાને ઉદ્યોગે વહેલાં વળગશે ને જગતમાં મોટાં નામ કરશે.

ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધેથી દેશના લોકની ધણી ધણી અસલની જંગલી ચાલમાં રૂટો ફેરફાર થશે. લોકનું બોલવું, ચાલવું, પહેરવું, ઓઢવું સુધરશે. તેઓની શુભ ને અશુભ કારજમાં ચાલતી કૂવડ રીતભાત જતી રહેશે ને તેને બદલે નવી સુધડ દાખલ થશે. નજર લાગવી, ભૂત વળગવું, ધંતરમંતર, દ્યુકા વગેરેના વહેમો દેશમાંથી જશે; તેમ ફટાણાં, રડવા ફટવાની ઘેલાઈ, અધરણીમાં ચીતરાઈ વાધ થવું વગેરે જંગલી રીતભાત પણ દૂર થશે. બાળલગ્ન બંધ થવાથી ને પુનર્વિવાહ થયેથી પણ ધણા ધણા દેશને લાભ થશે. તેઓ પોતપોતાનાં ધરમાં સુધારો કરશે ને કેટલીક પોતાની દુરસદની વખતમાં ગ્રંથ લખશે.

કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ ઘેરઘેર પ્રેમસંપત્તિ ને પછી દેશને અર્થે લક્ષિ ને શૌર્ય એ બેની વૃદ્ધિ કરશે. સ્ત્રીઓએ જનમંડળ ને દેશઉપર બહુ બહુ અસર કરી છે. એવિધે રજપૂતસ્થાન, ગ્રીસ, રોમ ને જર્મની એ પ્રદેશ જેવા જોઈએ તેવા દાખલા આપેછે.

લડાઈ કેમ ચાલેછે, પોતાના દેશના ને શત્રુની તરફના કેમ લડેછે તેની સઘળી જાણ રજપૂતાણીઓ પોતાનાં માણસો પાસે પોતાના જનાતામાં મંગાવતી. તેઓ લડી પણ જાણતી. પાટણના રાજની દીકરી કરમદેવી જે ચિતોડવાળાસાથે પરણી હતી તે દિલ્હીના હુતુદીનની સામા લડી હતી ને એને એણે હરાવ્યો હતો. ઉદેસંગરાણીની તરફથી તેના એક સરદારની મા ને તેની બાળક વહુ અકબરના મેન સાથે લડવાને ઉતર્યા હતાં જેથી રજપૂતો ઘણા ઉચ્છેરાયા હતા. બાપને ઘેર ને વરને ઘેર દેશાભિમાન ને શૂરાતનના જોરસાઓથી ગરમ લોહીની થયેલી એવી સ્ત્રીઓ મોજમજામાં શુલતાન થતા ને થઈ ગયેલા સ્વામીઓને ઉત્તેજન આપી લડવા મોકલતી. તમે મને ગમે તેટલા ચાહોછો, હું તમને ગમે તેટલી આપુંછું, તોપણ પ્યારની ઘેલાઈમાં આપણે આપણી રજપૂતાઈને બટ્ટો ન લગાડવો એમ તેઓ કહેતી. એ જોરસો કોઈ વખત ઘેલછો

જેવો થઈ પડતો, તોપણ તે જોસ્સાથી રજૂતો દેશ-લક્ષિત ને રાજ્યલક્ષિત ને કુળલક્ષિત આજલગી પણ રાખી રહ્યા છે.

દિલ્હીના પૃથિરાજને મહોળના પરમાલ સાથે લડાઈ ચાલતી હતી, તેમાં પૃથિરાજ છક પરમાલની રાજધાની લગી આવી રહ્યો હતો. એ પ્રસંગે પરમાલ ગભરાઈ ગયો હતો, પણ તેની સ્ત્રી માલણુદેવીએ તેને સલાહ આપી કે હાલ આપણે પૃથિરાજ પાસે એક મહિનાનો તહ માગવો ને એ દરમિયાનમાં આપણા બે સરદારો જેને તમે દેશનિકાલ કર્યા છે ને જોએ એ કનોજનો આશ્રય પકડ્યો છે તેઓને પાછા ખેલાવીશું. પૃથિરાજે તહ આપ્યો ને માલણુદેવીએ પોતાના ભાઈને કનોજ મોકલ્યો. ત્યાં તે પેલા બે સરદાર ભાઈઓને ધણું સમજાવે, પણ તે નાની નાજ કહે. છેલ્લી વારે ભાટ કહ્યું કે ભાઈઓ, તમારી મા દેવલદેએ માલણુદેવી આગળ ધણી ધણીવાર સમ ખાધા છે કે ‘મારા છોકરાઓની હંદગી મહોળની સાથે છે’ ને એ વાત દેવલદેને સંભારી આપવાને માલણુદેવીએ મને કહ્યું છે. એ સંદેશો દેવલદેએ સાંભળ્યા કે તેણે પોતાના દીકરાઓને કહ્યું કે ચાલો તૈયારી કરો. માનું એ વચન સાંભળીને એક ભાઈએ ટક ટક જોયા કીધું, પણ બીજે બોલી બેઠ્યો કે મહોળ પાંચમાલ થઈ જાઓ—અમારી નોકરીના બદલામાં પરમાલે અમને દેશનિકાલ કર્યા તો હવે અમારે ત્યાં આવી બચાવ કરવાની શી જરૂર છે? હુંતો નહિ આવું. એ સાંભળી દેવલદે જોસ્સામાં બોલી બેઠી કે “ઈશ્વરે મને વાંઝણી રાખી હોત તો સાંકે કે રજૂતોનો ધર્મ છોડી દેઈને પોતાના રાજને સંકટમાં સહાય ન કરે તેવા દીકરાને જન્મ ન આપત. ઓ જગદીશ! આપદાદાનાં નામપર પાણી ફેરવનારા આ દીકરાઓ જોઈ મારે બળાપો કર્યા કરવો એવું શું તે સરજાવ્યું છે? નાલાયક છોકરા! ખરા રજૂતોનું હૈયું ટંકા લડાઈનું માત્ર નામ સાંભળી હરખથી બેચકાય છે, પણ ઓ નીચ, તમે મારા સ્વામી જોસરાજના હો એમ મને લાગતું નથી—કોઈ હરામ ચક્રી તમારી ઉત્પત્તિ હરો.” એ વચનોથી પેલા ભાઈઓ શરમિદા થયા અને પછી તેઓ પરમાલને સહાય કરવાને નીકળી પડ્યા. દેવલદે પણ સાથે થઈ. તેઓ મહોળ પહોંચ્યા પછી ત્યાં લડાઈના વિચારને સારૂ મંડળી ભરાઈ હતી તેમાં માલણુદેવી ને દેવલદે પણ પડદામાંથી પોતાના વિચાર જણાવતી હતી. રાજ જો પૃથિરાજનું જોર જોઈ લડવાની આનાકાની કર્યા કરતો હતો તેને માલણુદેવીએ કપકા આપી ઉશ્કેરી લડાઈમાં

મોકલ્યો હતો ને દેવલદેએ દીકરાઓને છેલ્લી શીખામણુ દીધી હતી કે લૂણુ ખાધું છે માટે સાંચા રહેજો ને જો તમે તમારા રાજને માટે અગર રણમાં પડશો તો પણ તમે સ્વર્ગમાં મૂગટ ધારણુ કરશોજ.

કનોજના રાહોડ રાજની સંજુગતા નામે દીકરીએ પોતાના સ્વયંવરમાં બીજા બધા રાજોને મહેલી દેઈને પૃથિરાજને વરમાળા પહેરાવી હતી. પૃથિરાજ એના ઉપર એટલો આસક્ત થઈ રહ્યો હતો કે તેની સાથે મોજ મઝામાં કાળ ગુજરવામાં તેણે પોતાનાં રાજ્યસંબંધી કામકાજ કરવાં છોડી દીધાં હતાં. જ્યારે શાહુદીન ઘોરીની સામા તૈયાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે વેળા પેલી સંજુગતાએ પોતાનાં પ્રેમવચન પડતાં મૂકી શૂરાતનસંબંધી કઠણ શબ્દથી પૃથિરાજને ઉશ્કેર્યો હતો. ‘મારા પ્રીતમનો જય થાઓ ને કીર્તિ વધો. ઓ ચોહાણના સૂર્ય! તારા જેવા યશ કોણુ મેળવ્યા છે ને તારા જેવું સુખ કોણુ ભોગવ્યું છે? મરવું એ તો માનવીને ને દેવતાને પણ સંનિત છે. પણ જાચી રીતે મરવું એ અમર રહેવું છે. તું તારી જાતનો વિચાર ન કર, પણ અમરપણુનો કર. તારી તરવાર શત્રુને વચમાંથી કાપો ને હું વળી પાછી તારી અર્ધાંગતા થઈ રહીશ.’

શાહુદીન ઘોરીની સાથે લડવાની ગોઠવણુ કરવાને રાજ અને સરદારો મજ્યા હતા. વચમાં પૃથિરાજે તેઓને કહ્યું કે તમે વિચાર કરોછો એટલામાં હું જઈ આવું છઉં એમ કહીને રાજ પોતાની પ્યારી સંજુગતાને ગયો ને પૂછ્યું કે તારી શી સલાહ છે, તે વખતે સંજુગતા આ પ્રમાણુ બોલી હતી:—

“સ્ત્રીની વળી સલાહ કોણુ પૂછે? જગત તો કહે છે કે સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ—કદી તેઓ સાચેસાચી વાત કહે છે તોપણ તેનું કોઈ સાંભળતું નથી, તોપણ સ્ત્રીવિના સંસાર કેવો છે? અમો શક્તિને રૂપે છીએ ને અમારામાં શિવનો જોસ્સો છે. અમે ચોર છીએ ને પવિત્ર તીર્થ પણ છીએ. અમે દુર્ગુણનાં પાત્ર છીએ તેમ સદ્ગુણનાં પણ છીએ. અજ્ઞાનનાં પાત્ર છીએ તેમ જ્ઞાનનાં પણ છીએ. જ્ઞાની જોઈ પુસ્તકો ઉપરથી ગ્રહોનો ગતિમાર્ગ ગણી શકે છે, પણ સ્ત્રીનાં પુસ્તકમાં તે અનણ્યો છે; ને એ કંઈ આજકાલનું કહેવું નથી, અસલથી કહેવાતું આવ્યું છે. અમારાં પુસ્તકનો કોઈએ પાર લીધો નથી ને એટલામાટે એઓ પોતાનું અજ્ઞાન છૂપાવવાને બોલે છે કે સ્ત્રીમાં બુદ્ધિ નથી. એટલું છતાં પણ સ્ત્રીઓજ તમારાં સુખદુઃખની ભાગીએણુ થાય છે. જ્યારે તમે સૂર્યલોકમાં જાઓછો ત્યારે પણ

અમે જુદાં નથી પડતાં, સાથે આવીએ છીએ. ભૂખત-
રસમાં અમે તમારીસાથે રાહ રહીએ છીએ. અમે
સરોવર છીએ ને તમે તેના હંસ છો. ન્યારે તમે અ-
મારી છાતી થકી આધા હોજો ત્યારે તમારી કેવી અવ-
સ્થા થાયછે ?”

સેન તૈયાર થઈને પૃથિરાજની આજ્ઞાની વાટ જોઈ
રહ્યું હતું તે સમે સંજીવતાએ તેને ઘણી ઘણી રીતે ઉચ્ચે-
રીને વિદાય ક્યોં હતો, પણ તેણે પોતાના પ્યારના
બિલરામાં થોડીવાર પૃથિરાજને ટકટક નિરખ્યાંજ ક્યોં
હતો. એણે નીમ લીધો હતો કે ફરીથી રાજનું મોહું
જોઈશ ત્યાંસૂધી હું પાણી પીને જીવીશ. હું મારા પ્યા-
રાને સૂર્યલોકમાં મળીશ, અહીં દિલ્લીમાં નહિ મળું
એમ તે કહ્યાં કરતી અને ન્યારે પૃથિરાજ કેદી થઈ ક-
પાઈ ગયો ત્યારે તે તેની સાથે બળી મૂઈ.

ન્યારે રાહોડ જસવંતસીંગ ઔરંગઝેબની સાથે લ-
ડતાં હાથોં ને પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો ત્યારે તે-
ની સ્ત્રી જે હાથેપુરના રાણાની બેઠી થતી હતી તેણે મ-
હેલના દરવાજા બંધ કરવાનો હુકમ ક્યોં. જોકે તેને
પહેલેથી જાણ થઈ હતી કે જસવંતસીંગ ઘણી બહાદુ-
રીથી લડ્યો છે ને ત્રીસ હજારમાંથી માત્ર ૪૦૦-૫૦૦
રહ્યા ત્યારેજ તે પાછો ક્યોં છે તોપણ પેલી તેને દિલા-
સો દેવાને બદલે બોલી કે તે કંઈ મારો વર ન હોય !
રાણાના જમાણામાં આવો નીચ જીવ ન જોઈએ.
તેણે તો તે મોટા ધરના સંબંધથી પોતાના સદ્ગુણ વ-
ધારે પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈએ. જસવંતસીંગે શત્રુને હરા-
વવા જોઈતા હતા અથવા પોતે પડ્યું હતું. જરાવાર
રહી પેલી બોલી બીઠી કે ચિતા ખડકો, હું બળી મરું-
મારા વરની હારથી મારું અપમાન છે-અપજાશીઓ
માણસ મારો વર હોયજ કેમ ? એણે પણ મરડું ધ-
ટેછે. થોડીવાર પછી તેણે જોસ્સામાં આવી જસવંત-
સીંગને મહેલમાં માર્યો. એપ્રમાણે તે જિયા જોસ્સાની
ઘેલછામાં આઠ નવ દહાડા રહીને ન્યારે તેની માએ
આવી સમજાવ્યું કે રાજ તો બીજું સેન લેઈ ફરીથી
લડવા જનારો છે ને તે પોતાની ગુમાવેલી કીર્તિ પાછી
મેળવશે ત્યારે તે દંડી પડીને ટાલી થઈ હતી.

ગ્રીસદેશના સ્પાર્ટાના રાજ્યની સ્ત્રીઓ પોતાને-
વિધે, પોતાના છોકરાઓનેવિધે અને પોતાના દેશની
કીર્તિને અર્થે અભિમાની હતી. એક કોઈ બીજા રા-
જ્યની સ્ત્રીએ લીધાનીડાસ નામે શૂરા સરદારની સ્ત્રી
ગોર્ગોને કહ્યું કે માત્ર તમારા સ્પાર્ટાની સ્ત્રીઓને પો-
તાના મદ્યોને વરા રાખતાં દીક આપોછે. ત્યારે પે-
લીએ જવાબ વાળ્યો કે માત્ર સ્પાર્ટાનીજ સ્ત્રીઓ મ-

દ્યોને જન્મ આપેછે. ‘ઢાલ સાથે અથવા ઢાલકપર
(મુલેલા) પાછા આવજો’ એવી રીતની ઉચ્ચેરણી ર-
ણમાં જતી વખત દીકરાઓને તેઓની મા આપતી.

વળી આસપાસીઆ નામે સ્ત્રી આથેન્સમાં અલંકા-
રશાસ્ત્રની ને રાજ્યનીતિની શિક્ષાગુરુ હતી. એની બુદ્ધિ,
એની ભાષણ આપવાની છટા, એની જીવનની અને
એની ખૂબસુરતી ઉપર આથેન્સના લોક કીર્તિ હતા.
એ લોક સ્ત્રીજાતને હલકી ગણતા ને કહેતા કે તેઓ-
નામાં ધરનુંજ કામકાજ કરવાની શક્તિ છે-મોટાં જ્ઞાન
મેળવવાની તેઓનામાં શક્તિ નથી. તેજ અધિનિ-
યન લોકે આસપાસીઆની અસાધારણ બુદ્ધિ જોઈને
પોતાનો પુરુષપણનો ગર્વ મૂકી દીધો હતો. આથે-
ન્સના રાજ્યનો મુખી પેરિક્લીસ ને તત્ત્વજ્ઞાની સોક્રેટી-
સ એઓ આસપાસીઆનાં ભાષણો સાંભળવા જતા.
એ સ્ત્રી એક બીજા આનેક્સાગોરાસ નામે તત્ત્વજ્ઞાનીને
ધર્મ સુધારવાના કામમાં મદદ કરતી. એ બાઈના-
ઉપર ન્યારે પાખંડમત ચલાવવાનું તોહમત મૂકવામાં
આવ્યું ને દેહાંતદંડ શિક્ષાને પાત્ર થઈ ત્યારે પેરિક્લી-
સ જે પેલીથી ભાષણ કરતાં શીખ્યો હતો તેણે તેને
બચાવવાને મોટું ભાષણ ક્યું ને તેમાં તે એટલો તો
ગગળી ગયેલો હતો કે લોકોએ રાજ્યના કાયદાની વિ-
રુદ્ધ જઈ પેલીને સજાથી છૂટી કીધી હતી ને ફરીથી
કોઈ તેડું વાદળ પેલીના ઉપર ન આવે માટે પેરિ-
ક્લીસ તેની સાથે પરણ્યો હતો.

કેળવણીથી નીતિમાન ને છૂટથી વિચાર કરતી થયે-
લી એવી લ્યુક્રેશિઆ નામે સ્ત્રીએ રોમનલોકને જીજ્ઞાસી
રાજ્યથી સ્વતંત્ર ક્યોં હતા. એક વખત રોમનો ટા-
ર્કિન નામે રાજા રૂઢીલી લોક સાથે લડાઈ કરતો
હતો ને લશ્કર રોમથી ૧૨-૧૩ ગાઉ ઉપર પડ્યું હતું.
ત્યાં સેક્સટસ નામે રાજનો છોકરો કોલાટિનસ નામે
એક જીવન અમીર ને બીજા કેટલાએક તંત્રીમાં સાથે
નીશો કરતા હતા. એવી વાત નીકળી કે રૂપશુભમાં
સૌથી ચક્રાચાતી સ્ત્રી કોની છે ? ને પછી દરેક જણે
પોતપોતાની સ્ત્રીઓનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં. તેમાં
કોલાટિનસે કહ્યું કે તમારે જોઈ હોય તો આવો-આ-
ટલી મોટી રાતે પણ મારી સ્ત્રી નવરી નહિ બેઠી હોય.
જોકે રાત ઘણી ગઈ હતી તોપણ પેલા સઘળા નીશા-
ની જૂથમાં થોડાપર સવાર થઈને રોમ દોડી આવ્યા.
અહીં કોલાટિનસને ઘેર ગયા ત્યાં તેની સ્ત્રી લ્યુક્રેશિ-
આ બીજી સ્ત્રીઓની જેમ મોજામજા ને આજસમાં વ-
ખત નહોતી ગાળતી, પણ તે પોતાની દાસીઓની વ-
ચમાં ગૂંથવાનું કામ કરતી બેઠી છે ને બીજાઓને બતા-

વેછે, એવું તેઓએ જોયું. એ સુંદરીએ પોતાના સ્વા-
મીના મિત્રોનો જે રૂડો આદર સત્કાર કર્યો તેથી તેઓ
મોહિત થઇ ગયા ને તેઓએ અંખવાઇ જઈ. કબૂલ કર્યું
કે દ્યુકેશિયા બીજી સૌથી ચડે, પણ એ દેખાવથી સે-
ક્સટસની દાનત બદલ થઇ હતી. થોડા દહાડા પછી
સેક્સટસ ઇવણીમાંથી છાનો દ્યુકેશિયાને ઘેર ગયો
ને ત્યાં આદરસત્કાર પામ્યો. તેની હારામ દાનત-
વિષે દ્યુકેશિયા કંઈ સમજેલી નહિ તેથી એણે તેની
સાથે ખાણું ખાધું ને પછી તેને સૂવાનેસાર એક ઓ-
રડામાં તૈયારી કરાવી. મધરાત્રે તે છુઓ સેક્સ-
ટસ તબવીજથી દ્યુકેશિયાના સૂવાના ઓરડામાં પેઠા
ને નાગી તરવારે તેના બીજાના આગળ જઈ પેલીની
છાતીપર હાથ મૂક્યો ને બોલ્યો કે મારા જોરસાને
તાબે નહિ થાય તો હમણા મારી નાંખીશ. એ
ધાસ્તીને પણ પેલીએ ગણકારી નહિ, પણ જ્યારે સે-
ક્સટસે કહ્યું કે તને ને મારા ચાકરને બંનેને મારીશ ને
પછી જૂમ ઉરાડીશ કે મેં મારા ચાકરને ને દ્યુકેશિ-
યાને બંનેને પકડ્યાં છે, ત્યારે પેલી તાબે થઈ-એમ
સમજીને કે મુઆ પછી ચંડાળતું બોલેલું સૌ સાચું મા-
નશે ને જીવતી હઈશ તો મારી આબરનો હું બચાવ
કરી શકીશ. સવારે સેક્સટસ ઇવણીમાં ગયો ને પે-
લીએ પોતાના વરને તથા બાપને અને બીજાં સગાં-
ઓને બોલાવી બનેલી વાત કહી ને વળી કહ્યું કે
“મારી આબર ગઈ છે. હવે હું વધારે જીવવાને ઈચ્છ-
તી નથી, આ મારા કોલાટિનસ, હું આજે બ્રથ ને
હીણ પ્રાણી છઉં, માંડે શરીર બીજાં દેહતું છે, પણ
મારો પ્રેમ હજીયે તારા ઉપરથી જરાકે ખર્યો
નથી, સેક્સટસે જે મારી દોલત (આબર) બળા-
ત્કારે ફેંટી લીધી છે તે માત્ર મારા મરવાથીજ હું પાછી
મેળવી શકીશ, પણ તમારાં હૈડાં જે મરદનાં હોય તો
મારી તરફથી વેર લેજો અને દુનિયાને જાણાવજો કે જે
સ્ત્રી પોતાના સદ્ગુણથી બ્રથ થઈ તેણે મરવામાંજ
સુખ માની લીધું” એમ બોલી તેણે પોતાના જલ્લા-
માંથી કટાર કહાડી પોતાની છાતીમાં ઘોંચી દીધી. પછી
તેનું મડદું બળરમાં સૌને દેખાડવામાં આવ્યું હતું ને
કેટલાક જણે મોઢાં લાપણ કર્યાં હતાં જેથી એક સત્તા-
ધારી મંડળીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે ટાર્કિવનને તથા
તેના વંશજોને રાજ્યમાંથી કહાડી મૂકવા ને હવેથી કો-
ઈને રાજ થવા દેવો નહિ. રોમની રૈયતમાંના ઘણાક
જે રાજદરબારી કામમાં લાગ લેતા થયા ને જેથી રૈ-
યતને છૂટસંબંધી હક્કો મળતા ગયા તેનાં કારણોમાંનાં
કેટલાંકનો વિષય રોમની સ્ત્રીઓજ છે.

સ્ત્રીઓને જાણવાના વિષય.

વાંચવું, લખવું, ગણવું, ચીતરવું, શીવવું, ભરવું,
ગાવું, એનો આઠ વર્ષસુધીમાં થોડો ધણો અભ્યાસ
થવો જોઈએ. તેમ ઇશ્વરભક્તિ ને નીતિવિષે સુબોધ
મનમાં ઠસવો જોઈએ. આઠથી તે બાર વર્ષ લગીમાં
તેઓએ વાંચવામાં, નીતિસંબંધી તથા ધર ચલાવવા-
સંબંધી પુસ્તકો લેવાં ને ત્રિશીસુધી અંગણિત જા-
ણવું. બારથી તે તેર લગીમાં ધરધંધા ઉપર વધારે
ધ્યાન આપવું અને સ્ત્રીપુરુષના પ્રેમ ને ધર્મસંબંધી પુ-
સ્તકો વાંચવાં જેથી દુનિયાદારીની જાણ, નીતિ ને સુ-
ઘડતાનો બોધ થાય. વળી તેઓએ ગર્ભ રહ્યા પછી
તંદુરસ્ત ને સૂવાવડસંબંધી અને બાળક અવતર્યા પછી
તેઓને કેળવણી આપવાસંબંધી પુસ્તકો વાંચવાં. એ
ઉપરાંત જાણવાજોગ વિષય સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન ને રસા-
યનશાસ્ત્ર છે. પણ ન્યૂસપેપર તથા ચોપાનીઆં તો
તેઓએ હમેશા વાંચવાં જોઈએ અને સગાંસંબંધી મિ-
ત્રને કાગળ લખવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. જેને ધર-
ની કાળજી થોડી હોય ને જોનાથી બની શકતું હોય તેણે
ઉપર કહેલા વિષયોસંબંધી પુસ્તકો પણ લખવાં.

સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમ તથા ધર્મસંબંધી પુસ્તકો વાંચવા-
થી પ્રથમ સ્ત્રી એમ સમજશે કે પુરુષ એ ધરનો રાજા
છે ને હું તેની પ્રધાન છઉં; મારે મારા સ્વામીરાજની
ઇચ્છાને આધીન રહેવું જોઈએ ને રાજા પોતાના બ-
હારના કામમાં રોકાયો રહે ત્યારે ધરનો જીરમો મારે
શિર રાખવો જોઈએ. તે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા
લોપશે નહિ, પણ જે કામમાં સ્વામીના વિચારથી તુ-
ક્કસાન થાય તેવું હશે તે કામમાં પ્રસંગ જોઈ પોતાના
સ્વામીને સમજાવશે. કોઈ રીતે તે પોતાના ધરને
કલેશથી ધુંધવાવું નહિ રાખે. ઘણી વખત જોવામાં
આવેછે કે પુરુષથી કંટાળી સ્ત્રી પોતાને ખીંદેર રહેછે,
અથવા પુરુષ પોતાની ખૈરી જેને સાસરે જવું ગમતું
નથી તેનો ચોટલો સાડી પોતાને ઘેર આણેછે. વળી
બાળપણમાં પરણેથી, પ્રીતિનો મોહ ન રહેથી અને
અલગ સ્ત્રીઓની કૂવડતાથી કેટલાક પુરુષો કુહંદમાં
પડેછે. સઘળું સ્ત્રીકેળવણીના પ્રતાપથી બંધ થઈ જ-
વાવું. જ્યારે સ્ત્રીઓ પોતાના જાણતર, પ્રેમ ને સુખ-
ડતાથી પોતાના વરને પ્રસન્ન રાખી શકશે ત્યારે તે
તેની વહાલી થયાવિના કેમ રહેશે? તેમ ઘણીથી સ-
ઘળી વાતે પ્રસન્ન રહેતી અને ઉદ્યમમાં મચી રહેતી
સ્ત્રી પણ પતિવ્રતા થયાવિના કેમ રહેશે?

જાણેલી સ્ત્રીને પોતાના પતિનું લોહી મીઠું લાગશે
ને તેથી તે તેને કહેશે કે ત્યારા તમે જે કહેશો તે હું

લાવથી કરીશ, ઈશ્વરે અમારેમાટે એવું સરજીવું છે કે માળાપથી મોટાં થવું, પણ જન્મારો તમારી સાથે ગાળવો; મારે ખરા સંબંધીમાં તમેજ છો; તમે મને દુઃખ દો; આપણા ઉપર દુઃખ આવી પડે તોપણ હું તમારીજ હઉં. જ્યાંસૂધી હું તમારી માનીતી નથી ત્યાંસૂધી મારાં ધરેણાં, માંડે ડહાપણ, મારી ચતુરાઈ, મારા ગુણ, મારી ખૂણસુરતી, માંડે લણતર એ સઘળું કોડીનું છે. એમ જે સ્ત્રી વર્તે છે તે પતિવ્રતા કહેવાય છે. એનો લક્ષ નિરંતર પોતાના ધણીના ઉપર, ધર ચલાવવા ઉપર ને પછી પોતાનાં તથા પોતાનાં કુટુંબનાં સુખ ઉપર હોય છે.

નીતિસંબંધી વિષયમાં ધરકુટુંબમાં સંપ રહે તેમ કરવું. સામસામા મહેણાં મારવાં, લડવાં, રીસાવવાં ને વેર રાખવાં એથી ધરનાં માણસો ચીડિયાં ને ઉદાસી રહે છે. એ ધરમાં જનાર કોઈ બહારનો પણ ખુશ થતો નથી. સંપીલા કુટુંબથી તે કુટુંબને ને બહારનાને બધાને સુખ થાય છે. જે મળે તેમાં સંતોષ માનવો ને તેટલામાં ધર ચલાવવું એ સદ્ગુણ કંઈ જેવો તેવો નથી. અસંતોષી સ્ત્રીઓ ધરેણાં લૂગડાંનેમાટે ધરમાં કલેશ ધાલે છે, ચોરી તથા ભરકમ કરે છે, તેથી ગ્રેમ ને પતીજ બિડી નય છે અને અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ ધર વણશે છે. અસંતોષ માત્ર બિંચા સદ્ગુણ, બિંચા આખર ને બિંચું સુખ મેળવવામાં આનંદરૂપે રાખવો. સંતોષની સાથે ધીરજનો ગુણ પણ હોવો જોઈએ. ધરનાં માણસનાં મંદવાડમાં, મરણ સમે, લેણદારની સતાવણીમાં, ધાર્યું કામ પાર ન પડવાથી થતી દિલગીરીમાં, વિલેગમાં, વહાલાની રીસના વળતમાં, આસમાની સુલતાની આક્રમમાં, લણેલી સ્ત્રી પોતાની ધીરજથી ને તબવીજથી ગભરાટ, શોક, દુઃખ એ સંધાને દૂર કરી પોતાને ને પોતાના કુટુંબને સુખ કરે છે. પોતાની ને પોતાના ધરની આખર વધારવી એ સ્ત્રીનો મોટો યશ છે. ધરેણાં લૂગડાંની બહારની શોભા કરતાં ધર ઉપાડી લીધું, ધર રૂડી રીતે ચલાવે છે, આવડતવાળી છે, સમજીક છે, ડાહી છે, નીતિમાન છે એમ જગતમાં કહેવાયાથી જે આખર ને શોભા છે તે ખરી કીમતી ને ધણીવાર ટકે તેવી છે. મૂર્ખ, કૂવડ, હઠીલી, કંકાસીએણ, અવળચંડી, કુકર્મી એવી સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓજ નિંદે છે તો પછી પુરૂષ કેમ ન નિંદે? પોતાનેવિષે અભિમાન અને એકલપેટાપણનો વિચાર રાખવાથી પોતાના સદ્ગુણમાં વધારો થતો નથી માટે તેવી હલકાઈથી સ્ત્રીઓએ દૂર રહેવું.

સુધરતા એ પણ સ્ત્રીનો કીમતી શણગાર છે. ખી-ચોખીચ જરાં જરાં ઘણાં ધરેણાં ધાલવા કરતાં થોડાં

પણ નાજીક ધરેણાં જીવિતસર ધાલવાથી અને થોડી કીમતમાં ને સાદાં લૂગડાં યુક્તિથી પહેરવામાં શરીર વધારે સાફ દેખાય છે. લીલકીઓના અને મારવાડેણાના પહેરવેશ કરતાં જુનરાતી સ્ત્રીઓના પહેરવેશ ઘણા સારા છે ને એ વાતમાં સૂરતની સ્ત્રીઓ સૌથી સરસ રીત રાખે છે. સ્ત્રીઓનું ચાલવું પણ વલવલવું ન હોવું જોઈએ. સ્ત્રીઓની ચાલ તો તેઓની સુધરતાનું એક ભૂપણ છે. તેમ જોણવું પણ મર્યાદાવાળું કાવડું હોવું જોઈએ. વડીલની સામે તરતડ જોણવું, વાત કરતાં દાંત કહાડી હસવું, મોટે સાદે જોણવું, મોઢામાંથી હલકા ને નાગા જોણ કહાડવા એ કૂવડપણું સ્ત્રીજાતને શોભા નથી આપતું. અજણ્યું માણસ કોઈ ધરમાં આવ્યું તો ધૂમટો કહાડવો અથવા ધરમાં જતાં રહેવું એ કૂવડતા છે, પણ ઘટતો જવાબ કાવકાઈથી દેવો એજ સુધરતા છે.

ધર ચલાવવાવિષે વાકિફ થયાથી સ્ત્રી ધરમાં આવેલી વસ્તુઓને ઘટતે ઘટતે કેદાણે ગોઠવે છે કે જેથી ધરમાં ગડગચ્ચો ન દેખાતાં મોક્ષાસ તથા સફાઈ રહે છે ને ધર સુંદર દેખાય છે. રોજ ખપમાં આવતી ચીજો પાસે રાખવી ને કોઈક વેળા કામમાં આવતી બિંચી મહેલવી. લૂગડાં ધરેણાંની સંભાળ રાખવી. ધરકામની વહેંચણુ કરવી. આકરપાસે કરાવવું હોય તે તેનીપાસે કરાવવું ને પોતાને કરવાનું હોય તે પોતે કરવું. કચરો એકવાડ કહાડવામાં જરાકે ઢીલ ન કરવી. તેમ ખાધને તરતજ ધરધંધો કરતાં તંદુરસ્તી બગડે છે માટે તે થોડી વાર રહીને કરવો. ધરની આવકપ્રમાણે થોડું રાખીને ખર્ચ કરવો-ખર્ચનો હિસાબ રાખવો. આકરેથી કામ લેતાં તેઓને ધમકાવ ધમકાવ ન કરવું તેમ, તેઓનીસાથે ધરસંબંધી ઝાઝી વાતો ન કરવી. છોકરાંઓનાં જતન કરવાં, તેઓને ભણાવવાં ને રૂડા બોધ આપવા. પોતે પણ ગમતો ઉદ્યોગ કરવો કે જેથી અડી વેળાએ જીજ્ઞાસ ચાલવામાં હરકત ન પડે ને સંસારમાં આખર વધે. જેને સારી રીતે ધર ચલાવતાં આવડવું હશે ને જે લણેલી હશે તે કોઈથી છેતરાશે પણ નહિ.

ધરનાં ને બહારનાં માણસો સાથે વર્તવાવિષે પણ ઘણો લક્ષ ને ઘણો વિચાર જરૂર જોઈએ. ધરનાનો સ્વભાવ તો જાણ્યામાં હોયજ, પણ જુદા જુદા સ્વભાવ છે તે સૌ સાથે સમાધાની રાખવી એ અઘરું કામ છે. કોઈ વેળા આકરને ધમકાવવો, ને કોઈ વેળા તેની હલકી ભૂલને ન ગણકારવી. કોઈ વડીલ વખતે કોઈમાં કંઈ જોલે તો તેની સામા ન થતાં તેનો ગુરસો બિનારી

નાંખવો. બહારનાં માણસોના ચહેરા જોઈ તે ઉપરથી તેઓની દાનતવિષે વિચાર બાંધવો ને પછી પોતાના વરના મિત્રો સાથે ઘટતી રીતે વર્તવું. સૌનેજ પોતાના ન જાણવા, તેમ સૌનીજ સાથે છૂટથી જોલવાનો વહેવાર ન રાખવો, તેમ કોઈનું મન પણ દુભાવવું નહિ. વળી સૂમ થઈને બેસી ભરાઈ પણ ન રહેવું. કેટલીએક સ્ત્રીઓ ચાકરના ઉપર ચીડ ચીડ કરવામાંજ શેઠાણીપણું જણાવેછે જેથી ઘરમાં ચાકરો ટકતા નથી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનો દરજ્જો ભૂલી જઈ ચાકર સાથે ઘણી મીલનસારી રાખેછે તેથી તેઓ બહેક જાયછે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના વરના મિત્રો સાથે ઘણી હળી જાયછે તેથી પણ વેળાએ માઠાં ફળ નીકળેછે. માટે સ્ત્રીઓએ તો પોતાના જોલવાહસવાને અંકેશમાં રાખવાં જોઈએ, કેટલીક વખત મુસાફરીમાં અથવા બીજા અણુધાર્યા પ્રસંગમાં સ્ત્રીઓને પુરૂષો સાથે કામ પડેછે તે વખત હરખમાં અથવા ગભરાટમાં અજાણ્યા સાથે વહેવાર રાખવામાં તેઓએ પેલાઓને માફ ન લાગે તેની રીતે સાવચેતીથી રહેવું જોઈએ. પણ એ સઘળી ચાતુરી ને ઠાવકાઈ ભણેલી ને કેળવાયેલી સ્ત્રીથીજ બતાવી શકાયછે.

બહેનપણીઓ કરવી તો તેમાં પણ ઘણી તપાસ થવી જોઈએ. જ્યાં પ્રીતિ, શુભજ્ઞતા ને ભક્તિ હોય ત્યાંજ સાચી મૈત્રિ જાણવી. જેનામાં શુભ નથી તેની સાથે રનેહ બાંધવો એમાં તો શરમાવાનું છે. તેમ જીવાન છાકરીઓએ પોતાને માટે વર પસંદ કરવામાં માત્ર કુળ ને પૈસા એનેજ ન જોવાં પણ તેનો સ્વભાવ પોતાની સાથે મળતો આવેછે કે નહિ ને તેનામાં કંઈ શુભ છે કે નહિ કે જેથી તેના ઉપર ભક્તિ રહે ને તે આપણી ખૂબસૂરતીનેજ ચાહેછે કે શુભ ને પણ, એ વાતો ઉપર અને રીતભાત, વર્તણૂકમાં સુઘડતા (બંધ કુળનું અંગ) તથા સંસાર ચલાવી શકે તેટલી કમાણી તેને છે કે નહિ એ ઉપર તેઓએ લક્ષ રાખવો જોઈએ. આમ કરીને આંખે અથવા કાને કહ્યું કે ફાલાણાસાથે આપણે સંબંધ કરવો છે તો તરતજ તેમ ન કરતાં તે ઉપલી વાતોની ચોક્કસી કરવી ને પછી પાત્ર સાથે સંબંધ કરવો ને એમ કરતાં કદી પછવાડેથી ઘર બરાબર ન ચાલ્યું તો તેમાં સ્ત્રીએ પોતાની તરફની ભૂલનો પસ્તાવો ન કરતાં ઈશ્વરી ઇચ્છાને આધીન રહેવું ને પોતાથી બને તેટલી સહનશીલતાથી ઉદયમમાં રહી દિવસ પૂરા કરવા.

પોતાની મનશક્તિ તથા જાણ વધારવાસાથે સ્ત્રીઓએ ઘરકામમાંથી નવરાસ આણી ગ્રંથો વાંચવા ને

તેમાંની તથા પોતાના અનુભવમાં આવેલી ઉપયોગી વાતો પોતાને સ્મરણ રહેવામાટે એક ચોપડી ફરી ફૂંકમાં લખી રાખવી; વળી અનુકૂળ પડે તો ગ્રંથ લખવાને પોતાનાં બૈરાંમંડળમાં ઘરસુધરાઈસંબંધી તકરાર સાથે વિચાર કરવા. કોઈથી નાનપણમાં થોડો અભ્યાસ થયો હોય તો તેણે નાઉમેદ નહિ થતાં ધીરજ રાખી ધીમે ધીમે પણ ખંતથી તે ચલાવ્યાં કરવો. આવી રીતે કે પ્રથમ તો તેણે ઉપયોગી વિષયનું જ્ઞાન મેળવવાને મન કરવું. પછી એકજ વિષય લેવો ને પછી ડાહ્યા વિશ્વાસુ ને ભણેલા જનની સહાયતાથી ઈચ્છેલું પ્રાપ્ત કરવું. તેણે જે કંઈ જોયું સાંભળ્યું કીધું વાંચ્યું હોય તેના ઉપર વિચાર કરવાની ટેવ ને નવી વાત જાણવાની હોંસ રાખવી. દિવસમાં એક કલાક પણ એકાંતમાં ઠરીકામ બેસી વાંચીને વિચાર કરવાની અથવા વાંચી વિચાર કરી તેની નોંધ રાખવાની ટેવ પડવાથી અને ભણેલાની સંગતિમાં નવા વિચાર તથા વાદ્યતા સાંભળવાથી બુદ્ધિ વધેછે.

પ ઉપસંહાર.

અભણ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ને ભણેલી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પાછળ વરણી. એઉપરથી હવે સારીપેઠે સમજાયું હશે કે તે બેમાં ભણેલીની સ્થિતિ વખાણવાજોગ છે અને સ્ત્રીઓએ કેળવણી લેવી જોઈએ તેમ આપણે પુરૂષોએ તેઓને તે આપવી જોઈએ. મિથ્યા કેટલાએક જણ કહેછે કે સ્ત્રીજાત પુરૂષ જાતથી બીજા છે અને તે તેની દાસી છે. મિથ્યા કેટલાએક કહેછે કે તેનામાં મોટું જ્ઞાન મેળવવાનું સામર્થ્ય નથી. મિથ્યા કેટલાએક કહેછે કે જ્યારે તેઓ શીખવામાં નખત ગાળશે ત્યારે તેઓ પોતાનો ધરધણો ક્યારે કરશે ને તેઓ શું મરદનો ધંધો કરશે? ને મિથ્યા કેટલાએક કહેછે કે તેઓ કેળવણી લીધાથી બગડશે-તેઓનામાં સ્વતંત્રતાનો જોરસો વધેથી તેઓ અમર્યાદ થશે-તેઓ નકારી ચોપડી વાંચી બગડશે-લખાણની મારફતે સહેલથી કુકર્મ કરશે. એ શંકાના નિવેડા પાછલાં લખાણમાં ક્યાં છે તોપણ વિશેષ અહિં કહેવું. કેળવણી તો દુર્ગુણને કહાડનારી છે; કેળવણીથી બગાડો થતો હોય તો તે પુરૂષે પણ ન લેવી જોઈએ. કોઈ કહેશે કે કેળવણીમાં દોષ નથી પણ સ્ત્રીજાતના સ્વભાવને દોષ છે કે જેથી તેનાઉપર કેળવણીની અસર થતી નથી. સ્વભાવ પણ કેળવણી ને સંગતથી ઘડાય છે, જે એટલો ઘડાયછે કે બાળપણ ને મોટપણના સ્વભાવમાં આસમાન જમીનનો ફેર પડેછે. અગર તેઓનો સ્વભાવ જન્મથીજ નકારો છે, તોપણ તે કેળવણી તથા રૂઢી

સંગતિથી સમરી શકે તેવો છે. હું તો કહું છું કે પુરુષના કરતાં સ્ત્રીનું મન વધારે કામળ છે માટે એના ઉપર ભક્તવરની ને નીતિની છાપ બાળપણથી પડે તો તે કદી બદલ નહિ. વળી સ્ત્રીનો સ્વભાવ જન્મથીજ નકારો ને તે ન સુધરે તેવો હોય તો જે સ્ત્રીઓએ પોતાનાં વિદ્યા-સદ્ગુણથી મોટાં નામ મેળવ્યાં છે તેનેવિષે શું કહેવું? હાલમાં પણ આખો જોડોએ છીએ કે સ્ત્રીઓ શીખી શકે છે. લખતાં આવડેથી દુરાચાર કરશે એ કહેવું પણ નિરર્થક છે. લખવું, વાંચવું એ કંઈ કેળવણી નથી પણ તેનાં સાધન છે—એથી જ્ઞાન વહેવું ને સાચું પ્રાપ્ત થાય છે ને બીજને આપી શકાય છે. વાંચે હું, પૂછું, લખતાં નથી આવડવું તેવી સ્ત્રીઓ શું કુર્મ નથી કરતી? કુર્મ કરતાં એને લખવા, વાંચવા સાથે કરોએ સંબંધ નથી. નીતિના બોધની ખામીથી અને નકારી સંગતિથી કુર્મ કરે છે એમ કહેવું એ ખરું છે. જે સ્ત્રી નીતિની કેળવણી લેશે તે કુર્મા જેવોજ નહિ. લખવા, વાંચવાથી કાળાં કુર્મ કરનારી સ્ત્રી કંઈ કેળવણી પામેલી કહેવાશેજ નહિ. ને એમ કરતાં કોઈ તેવી નીકળી તો તેકપરથી સમજીજ નકારી થશે એમ કહેવું એ ગેરહતસાદ છે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રી પોતાના પિયુને અંતઃકરણથી ચલાશે ને હમેશા પોતાના ઉદ્યોગમાં રહેશે તેથી અને પોતાનાં કામમાં નીતિનો અંકોશ રાખશે. તેથી તેનું મન બગાડા તરફ લલચાવાનુંજ નહિ. સ્ત્રીઓને શીખવી તેમની પાસે પુરુષનાં કામ જરૂર બાળી કરાવવાં એમ નથી, પણ અગર જરૂર પડે અથવા અનુકૂળ હોય તો તે કરી શકે પણ એટલાનેજમાટે તેમને શીખવવું એમ નથી—તેમને શીખવવું આટલામાટે કે તેઓ જ્ઞાન મેળવે—તેઓ પોતાનાં સીબતનો ધર્મ સમજે—ધરતી રીતે ચલાવે—છાકરાંને કેળવણી આપે ઈન્ સંધું જે મેં પાછળ કહ્યું છે તેપ્રમાણે વર્તે.

શ્રીકેળવણીથી થતા લાભમાં મોટા તો આ છે કે સ્ત્રી પોતાના પુરુષને અંતઃકરણથી ચલાય છે ને જ્યાં પ્રીત છે ત્યાં જન પોતાને સુખ થાય તેમ પોતાની આખર વધે ને પોતાના બાળકનું જાણું થાય તેમ કરવામાં હોંસથી કેમ ઉઘોય નહિ કરે? કેળવણી પામેલી સ્ત્રી, પોતાના પિયુની લાડની ખ્યારી, સાચવણી હમેશા વળી રહે તેવો દોસ્ત, સલાહમાં વહર ને કામ કરવે ચાકર થઈ રહે છે. જનણ સ્ત્રીઓ ચાકરરૂપે બીડી બંધે દિલે ને લોકલાગળી પર ચલાવે છે ને બાળેલી સ્ત્રી ઊલટથી તથા પોતાની ફરજ છે એમ બાળી ચલાવે છે. એથી સાદા દેખાય છે કે બાળેલીનું ધર વધારે સારી રીતેજ ચાલવું એઈએ. બાળેલી સ્ત્રી સુખમાં ગમત ને

હુખમાં દિલારો આપે છે. પુરુષના ઉદ્ધત લેરમાને નરમ પાડનાર અને દુખિયારા પુરુષનાં આંસુ ધૂધનાર તેને પોતાની વડાલી બાળેલી સ્ત્રી જેવું બીનું કોણ છે? સંકટમાં સગાંવડાલાં દોસ્ત આરાના સૌ આર્થા ખરો બચે—ફક્ત સ્ત્રીજ તેની યદ રહે છે. હાલમાં જે થાય છે તે લોકલાગળીજ, પણ હવે જે થશે તે નિઃકલન-ગથી ને પોતાની ફરજ સમજને. બાળેલી મોટપણે પડણી સ્ત્રી પોતાના વરને આવી રીતે કહેશે કે આ-જથી હું તમારાં સુખદુઃખની સાગીએજ છું; તમારી મરજીથી ઊલટી નહિ ચાલું; તમે મારા ખ્યારા માગી, સાચા મિત્ર ને દરદાન રાજ છે ને હું તમારી પ્રેમમાં ગળી ગયેલી સ્ત્રી, અંતઃકરણી સાચી અને વચની વિશ્વાસુ સેવક છું. માંડે તનમતધન એ સર્વ તમારું છે. કેળવણી પામેલું સ્ત્રીરત્ન કદી પોતાનું તેજ જોવું નથી—જેમ જેમ તે વપરાય છે તેમ તેમ તે વધારે પ્રકાશ આપે છે. દુનિવાનો છેરો પોતાનું ધર ને ધરનો છેરો પોતાની સ્ત્રી એ કહેવું જોઈ નથી. જેમ સીવિના સંસાર સુનો છે તેમ કેળવણી રહિત સ્ત્રીવિના સંસાર સિદ્ધ વાધના વાસવાણું ભયંકર રાત છે અને બાળેલી સ્ત્રીથી સંસાર એક રમણીય બાગ છે.

કેળવણી પામેલી સ્ત્રી સમજે છે કે મારે મારા ધર્મ-પ્રત્યે, મારાં છાકરાંપ્રત્યે, મારાં સગાંપ્રત્યે, મારા ચાકર પ્રત્યે, મારા રનેલીઓપ્રત્યે આવી આવી રીતે વર્તવાનું છે ને તેમ સમજ તે ફરી રીતે વર્તે છે. તે સમજે છે કે હાંત રંગાવવા, હાંતે જડ મૂકાવવી, કામવાળી તસતસતી કાંચળી પહેરવી, લગાડોનો છેરો પેટનો વાટો દેખાય માટે જનણી તરફથી લગાર ઉપારો મૂકવો, પટિયાં પાડવાં, નીચો આંહો કરવો, બારે ધ-દેણાં પાલવાં વગેરેથી સ્ત્રી ખૂણસુરત નથી દેખાતી, પણ પોતાના ધર્મ પોતાથી બરાબર પચાય છે તેના સંતોષથી અને લોકમાં માન વધેથી સ્ત્રી ખૂણસુરત દેખાય છે. હાલમાં જેમ છાકરીઓ નિરાપે બાળે છે અથવા બાળી રહે છે તે કદી કેળવણી નથી, પણ સ્ત્રીનાં ધર્મ ને કર્મ સમજવાને તેઓએ ધરમાં ને નિરાપમાં ને પછી પાણું ધરમાં તૈયાર થવું તેનું નામ કેળવણી છે. વહેલું જાણું, ધરવંધા કરવો અથવા કરાવવો, વપરા-સની વખતમાં સીવના બરવાણું, વાંચવા લખવાનું શીખવું, ધરમાં સ્ત્રી સ્ત્રી વરતુ આવે છે, સા સા આવે ને કેટલી કેટલી ખરમાય છે એ બહુવું, ચાકરાંની પાસે પોતાના દોરમાંજ અથવા સમજવીને અથવા મહાકા-ળીને કામ લેનાં બહુ, માથેનું દોરણું જેલણી બેનખ-બીના અને પોતાના ધરનાં કામમાં સદાચળા આવે છે,

છોકરાંઓને રૂડી રીતે જીજીરવાં ને લણવાવાં, ધરમાં સફાઈ ને ગોઠવણ રાખવી, ખર્ચ નિયમસર રાખવો, વખત ઠાઠેલામાં ન ગાળતાં તેનો રૂડો ઉપયોગ કરતાં જાણવો, પોતાના મનની શક્તિ ને બુદ્ધિ વધારવી, વગેરે બાબતોમાં જાણીતાં થઈ રૂડી રીતે રહેવું ને ધરને રાખવું એ સઘળાં સ્ત્રી કેળવણીનાં અંગ છે.

છેલ્લું થોડુંએક ને પછી થયું. ધર ચલાવવું, ધરનાં માણસને સુખી કરવાં, ને છોકરાંઓ મોટાપણે પોતાની વારીમાં રૂડાં માળાપ નીકળી આવે એનેસારૂં તેઓને તૈયાર કરવાં એ ધર્મકર્મ સ્ત્રીઓનાં છે—પણ જ્ઞાન વિના તે શું કરી શકે? આજકાલ જોઈએ છીએ તો સ્ત્રી રસોડાંસંબંધી કામમાં ચૂંચાયલી હોયછે ને કૂચલી કરવામાં ને ફૂટડાં દેખાવામાં ને પરણુમરણુસંબંધી રૂઢિયામાં સરસાઈ બતાવવામાં સ્ત્રીઓ સુખ માની લેછે ને પોતાનો અમૂલ્ય કાળ નિરર્થક ગાળેછે. આપણો ધર્મ શો છે, આપણો લક્ષ ક્રીયા જીયા ઉદ્દેશપ્રત્યે થવો જોઈએ, જીયા જાતનું સુખ તે શું એ વિષયોવિષે સ્ત્રીઓને કંઈજ નાણુ નથી;—ખરેખર તે બિચારી કયા આણુવા જોગ હાલતમાં છે. એ દારી-પણીની ને દયામણી હાલતમાંથી બહાર નીકળી, ધર્મ-શાસ્ત્ર તથા ડાશીશાસ્ત્રમાંની કેટલીક શિક્ષાથી જે દુઃખ-દાયક અંજરિયાં પહેરી છે તેને તોડી નાંખતી થાય, પોતાની બુદ્ધિ ખેડવાના અને નીતિ સમજવાના ઉદ્દેશમાં રહી તેમાં વધારો કર્યો કરતી થાય, પોતાના સ્ત્રીજાતના હક્ક સુખને અર્થે વિચાર કરતી થાય અને

પોતાનાં છોકરાં પછવાડેથી મોટાં મોટાં કામ કરે, યશ મેળવે ને સુખ ભોગવે તેનેસારૂં તેઓને કેળવતી થાય એ દહાડો જોવાની આશા રાખવી એજ ખુશ કરવું છે તો પછી તે દહાડો પ્રત્યક્ષ જોવો એ કેટલું હેતું કારણ ને સુખ આપનારું સમજવું!

ન્યાસૂધી સ્ત્રીઓના ઉપરથી ધિક્કાર ખરેખર નથી, ન્યાસૂધી જેમ આપણામાં પૂર્વે સ્ત્રીઓનાં માન હતાં ને હાલના. સુધરેલા દેશોમાં છે તેમ આપણી સ્ત્રીઓ પુરૂષથી માન નહિ પામે ત્યાંસૂધી તે બિચારીઓ તથા આપણે પણ સંસારસુખના જીયા લહાવા લેઈ શકવાનાં નથી. જે જેલું વહાણું વાય ને ધરકામની ભાંજ-ધડ કરેછે તેના કંગાલપણા સરખું બીજું શું છે? કેળવણી પામેલાં જોડાંનો ઉદ્દેશ એ તેઓની ખરી હોલત છે. અગર દ્રવ્યસંબંધી રિયતિ તેઓની જીતરતી હોયછે તોપણ પરસ્પર પ્રેમ ને એકેકનો ઉદ્દેશ એ તેઓનાં ખરાં સુખનાં મોટાં સાધન થાયછે. ન્યારે સ્ત્રી વિનાનું ધર નહિ ને સ્ત્રીથી સઘળાં સુખ સારે એને કેમ ન કેળવણી આપવી? જે કેળવણીથી તેના સદ્-ગુણને પુષ્ટિ મળે ને સદાચરણ દૃઢ થાય, જે કેળવણીથી તે દેશ સુધારાનાં કામમાં આગળ પડીપડીને યશ મેળવતી થાય, ને દૂંકામાં જે કેળવણીથી તે અર્હિનાં ને તર્હિનાં જીયા જાતનાં સુખ ભોગવે તે કેળવણી અલાગી અળગા ને મુહાગી સળગા કરે તેવો દહાડો ઈશ્વરની કૃપાથી અને આપણા પરિશ્રમ તથા ઉત્તેજ નથી વહેલો વહેલો આવો—અસ્તુ.

૧૭. રોવા ફૂટવાની ઘેલાઈવિષે.

મંગલાચરણ.

ઓ પરમેશ્વર! અમે ગૂંજરાતી લાઈચોને કેટલી-એક ચાલતી આવેલી જંગલી અને વહેમી ચાલ બહુ દેખેછે, ને ઝોની વેદનામાં હોમયું ત્યાંજણી કલંકવગરનું પૂરું સુખ પામવાને લાયક થવાની પણ જોગવાઈ અમને મળનાર નથી. માટે અમે આંધળાને સંસારમાં દોરવાને તે જે વિવેકબુદ્ધિ બક્ષી છે તેને રેવું દીન-દયાળ વહેલી સતેજ કર; અને કુવિચારના અંધારા ઘોર કોઠારમાં તારી પ્રેરણાના અનવાળાથી સાર વરતુનીજ સૂઝ પાડ.

અંથ લખવાની મતલબ.

સમજતા પુરૂષોની આંખે ધિક્કારવા લાયક દીસે એવો પણ છંદ જોઈને જે વાતનો હોયછે તેઓ તે-

નાજ ચારી રહી તેનેજ વાજબી વસ્તુ ગણેછે. જુગારી પોતાના પાસા પૂજેછે. ચાર પોતાના ધંધામાં મગન છે. એપ્રમાણે બીજા પણ પોતાના નકારા છંદોના ભગત હોયછે. જેવી જેને આજપણથી ટેવ પડી હોયછે તેવો તે (પંચોપાખ્યાનમાંથી એ પોપટની વાતમાં છે તેપ્રમાણે) આગળ સંસારમાં નીકળી આવેછે.

જેવું થોડાં માણસોનેમાટે ઉપરપ્રમાણે કહું તેહું કુટુંબો, નાતો, ગામો, શહેરો, પ્રાંતો અને દેશો મધ્યે જોવામાં આવેછે. એક લોકની રીતભાતથી બીજાની ઘણીજ જુદી પડેછે. પોતપોતાની રીતિઓના (પછી યોગ્ય કે અયોગ્ય) સૌ પક્ષ કરેછે. હવે સારી નર-સી કોની એ જાણવાની ઇચ્છા હોયછે તો ન્યારે અ-

કેક તરફેન સામાની ખોડ અને પોતાનું રૂપ બતાવેછે ત્યારે ઘણી વારે બન્ને બાબતના સમજાવક પુરૂષોને માલૂમ પડેછે કે આ સારી ને તે નકારી. તેઓ એવી તકરારનો સાર જોઈ લઈ ધીમે ધીમે પોતાની મંડળીમાંથી નકારી ચાલ કહાડી નાંખવાને મહેનત લેછે; અને તેઓની બધું મહેનતનેલીધે નકારી ચાલ થોડે ઘણું દહાડે પણ નીકળી ન્યછે.

મુલા પછવાડેની રોવા ફટવાની ચાલ આપણા ગુજરાતીઓમાં છે તે કેવળ ગંધાતી છે. જેમ નરકની ગંધ ભંગીઆઓને નહિ, કાંદા, માછલાં, તાડી, દાડ વગેરેની તેના ખાનારાઓને નહિ, તેમ રોવા ફટવાના ચાલની ગંધ આપણને આવતી નથી. પણ ખીજ કોમના લોકનાં નાક...તો ફાટી ન્યછે. કેમકે એક તો તેઓને સહવાસ નહિ ને ખીજું આ કે એ ગંધથી જે જે મહાભારત નુકસાન તથા દુઃખ થાયછે તેનું તેઓને જ્ઞાન છે.

આપણામાંના થોડા સમજાવક લોકથી પણ તે ગંધ સંખાતી નથી, પણ જેઓને પોતાની ખોડ દેખડાવવાને સારી સોજતરૂપી તથા ચાનક આપતી એવી આરશી નથી, અને જેઓ ભણેલા નથી તેઓને તો તે ગંધનું ભાન છેક ન હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય સરખું નથી.

એવા અજ્ઞાની ભાંડુઓમાં સુધરતા તથા નીતિ લાવી તેઓની હાલત સુધારવી એનાં જેવાં ખીન પુણ્ય થોડાંક જ છે. એ સારાં કામમાં જેઓથી બને તેઓએ સારો આશરો આપવો જોઈએ. લોકના મોટા સમુદાયમાંથી તેઓનાં મનની વૃત્તિ ફેરવીને નકારી ચાલ કહાડી નખાવવી એ કામ મુશ્કેલ છે; ધણું મુશ્કેલ આટલામાટે છે કે તે ચાલ બહુ કાળની છે. “કુમળું ઝાડ જેમ નમાવીએ તેમ નમે; પણ તેજ મોટું થયા પછી વાળ્યું વળવું નથી.” પણ એવાં મોટાં ઝાડને પાડનાર વંદાળીઓ હોયછે ખરે. તેમ વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસારતણા જોરાવર પવનથી કલંક ચાલ ઘસડાઈ ગયાવિના રહેશે નહિ.

રોવા ફટવાની દુઃખદાયક ચાલથી ઘણાં ઘણાં નુકસાનો થાયછે. તે આપણને ચોગ્ય નથી; તે નીતિ અને ધર્મયુક્તિ ઊલટી છે; શરીર તથા મનને ખગાડનારી છે; વગેરે. એ સધળાંની આપણા ભાઈઓને ઘટતી બધું થાય તેનેસાર ‘બુદ્ધિવર્ધક હિંદુસભાએ નિબંધો તૈયાર કરાવવા બહેરખબર છપાવી છે. એકપરથી શક્તિમાન પરોપકારી પુરૂષોના જોરસા બહાર પઞ્ચાવિના રહ્યા નહિ હોય એમ ધાર્મીમાં આવેછે. તેમ હું અહમમતિ પણ નીચેપ્રમાણે થોડા વિચાર બહેર ક-

રવાની ખાયશ રાખુંછું તે ઉપર સન્નનોએ ધ્યાન પહોંચાડવું.

મારા ભોળા દેશીઓની મરણ સમયની અને ત્યાર પછીની રોવાફટવાસંબંધી ચાલ ફટાળો આવે અને ચીતળી ચડે તેવી છે.

ગુજરાત તથા કચ્છનાં મુખ્ય શહેરોમાં (શહેર ત્યાં સુધારો હોય તેથી) હાલ એ ચાલનું ધણું ખાકું રૂપ વારે વારે જોવામાં આવતું નથી; ખાત્રી છે તો ખરેખર. ગામડાંમાં એ છાત્રી ગયેલી ચાલ હસકે તસકે અને ડગલે ડગલે દીકામાં આવેછે.

મરણ સમયની પુરૂષની ધાંધલ.

પુરૂષોમાં રોવાનીજ ચાલ છે, છાત્રી ફટવાની નથી. પુરૂષોની શોક કરવાની વર્તણૂક જોવાથી ધણું દિલગીર થવાનું કારણ નથી. પરંતુ તેઓની માણસના મરણ સમયની ધાંધલ જોઈને સમજતા પુરૂષોને ધિક્કાર બપડેછે. મરનાર જોડે અને મરણ સમયે માણસે કેવી રીત રાખવી જોઈએ તેનું તેઓને ભાન હોતું નથી તેથી નળીતા પુરૂષો ઘણા મુઝાયછે.

માણસ મરી ગયું કે તેને ક્યારે ઘરમાંથી બહાર કહાડી બાળી આવીએ એ કાળજીમાં સંધા હોયછે. મરતાં પહેલાં પણ શાસ્ત્રયુક્ત નહિ એવી કેટલીએક કલ્પિત જંગલી રીતિઓથી નિર્દય સગાં મરનારને ધણું દુઃખ દેછે-મુવેલું માણસ કોટિ ઉપાયે જીવતું થનાર નથી તેને કહેલા સંસ્કાર લાયકી પડીને કરવા જરૂરના છે તે ઘટતી રીતે ન કરી, ચાલો ચાલો, મુરદું ભારે ધઈ જશે અને ઉચ્ચકારો નહિ અને ડાઘુઓને ધણીવાર ખોટી રહેલું પરશે માટે વહેલા થાઓ, વહેલા થાઓ એવા શબ્દો કહાડેછે. ચૈતન્ય હોયછે ત્યારે આસના જેરે હવા શરીરમાં લેવાયછે, તથા પાછી કઠાયછે, પણ ગંધ પઞ્ચા પછી હવા પાછી બહાર નીકળી શક્તી નથી. હવે ન્યારે હવા ભરાયાં કરે ત્યારે શબ ભારે થાયજ. શબ ભારે થવાનું કારણ એપ્રમાણે છતાં ભૂત પિશાચસંબંધીનું છે એમ કેટલાએક વહેમી લોકો માનેછે. સગળી હોહો મરણબોંય આગળ થાયછે; તેજ ઠેકાણે નજદીકના સંબંધીઓ પોત મૂકેછે અને તેજ ઠેકાણે જૈરાં ખુંધે શરીરે માંદાંની તરફ જઈ જઈ છાત્રી સાથે હાથ અકાળેછે ને પાછે પાછે પગે ચાલીને પડી ન્યછે.

શરીર હાલતું ગંધ થાયછે એટલે જીવ ગયો એમ માનાયછે. થોડેક ઉંચે ઠેકાણેથી પઞ્ચાયકી કેટલાએકને મૂર્છા આવેછે તો રીબાયલાં માંદાંને હલમત કરાવી, ટાંગટાળી કરી, ખાળમાં પછાડી, ટાટે પાણીએ નવ-

રાજવી રાજવણુ ગવાયછે તેમાં આવી રીત છે કે
મરનાર જીવાન હોય તો લાડડા અથવા રાજવીને ટેકે
ઘેરાં વિલાપ કરેછે; જીવાન ઘેરીને રાજવણુને ટેકે; ધ-
રડા પુરૂષને બાપજી અને ધરડી ઘેરીને માવડી અથવા
માબાઈને ટેકે ગાયછે. એ ફૂટણમાં શો વિષય છે તે
આપણા પુરૂષોના નાણામાં નથી સળળ થોડીએક
નળુ કંદેલું.

“ રાજવીરે જાઓ તે બંગલો બનરમાં .
રાજવીરે નીચાં તે સોનીડાનાં હાટરે.
રાજવીરે આ એવો સોનીડો તારે પરગયો
રાજવીરે સાંકળી લેધ આંચો મોઢા મૂલની
રાજવીરે સાંકળી તે હોરી હોરી શું કરે.”

ઈલાદિ ઈલાદિ ઈલાદિ.

“ ઓએ લાડારે આજનો દીન ઉત્તરે;
ઓય, ઓય, ઓય. ઓયરે લાડા.”

ઈં ઈં ઈં

“ ઓએ માલીડા હાટ ઉધાડરે,
રણુક દેવડી રૂએરે વેરાગમાં;
ઓએ રૂડાં છોગલાં લાવરે,
રણુક દેવડી રૂએરે વેરાગમાં;
ઓએ છોગલાં કોને કાળેરે,
રણુક દેવડી રૂએરે વેરાગમાં;
ઓએ પંચોણાને કાળેરે.
રણુક દેવડી રૂએરે વેરાગમાં.”

ઈં ઈં ઈં

એપ્રમાણુ સોની અને સાંકળી, તંજોળી ને બીડલાં,
રંગારો ને છાંટણાં વગેરેને ઉપરપ્રમાણુ લહેકાવે છે.

ઓએરે પીતળ લોટા નળે લસ્યા રે,
નતું નરૂર છે.

“ દાતણુ વેળા વહી ગઈરે,
મરતું હક્ક છે.

“ ચીનાઈ ખ્યાલા તેલે લસ્યારે;
નતું નરૂર છે.

“ મરહન વેળા વહી ગઈરે;
મરતું હક્ક છે.”

ઈં ઈં ઈં

“ હાયરે જાચી મેડી તે અસમાનમાંરે.
ઓય ઓય લાડા હાય હાયરે.”

ઈં ઈં ઈં

“ આ શી રૂડી લીંબડીઆની છાંયરે,
મરઘો બોલ્યોરે કરોધનો.

મરઘે એના દીકરા જગાઆરે,
ઓએ બનેતા એકવાર બોલોરે,
આજના ચાલ્યા તે ક્યારે આવશે,
દીકરાને છેલ્લો જીહારરે,
હવે નહિ આજું બીજવારરે, આ શીં”

ઈં ઈં ઈં

“ ઓએ અલીમન રાવણુ સીતા હરી ગયો,
ઓએ શીખામણુ દીધી સારી રાત;
મમતા મોહના લસ્યા વહી ગયા.
ઓએ અલીમન મનોહરી મનસું
બોલાવીયાં,
ઓયરે રામની સાથે માંઆં જીવ
મમતાં”

ઈં ઈં ઈં

“ સોનીડાને હાટરે,
શુંરે વળુંધ્યા કાળજીઆ લાડડા;
ડોશીડાને હાટરે,
શુંરે વળુંધ્યા મણીગર લાડડા
સરબંધો હોસ્યા પણ હોરીએ
ન નાણું આશાલર લાડડા.”

ઈં ઈં ઈં

“ અરે અલીમન ચડચો રે રાકાર
ઓતરા રાણી આણું મોકલ્યાં.
અરે અલીમન ડોશીડાને હાટ,
સરબંધો વસાવે મોઢા મૂલમાં.
અરે વસાએવાં વાર કવાર,
જેવાં પહેસ્યાં તેવાં ઉતસ્યાં;
અરે રાણી રૂવે રંગ મોહલ,
દારી રૂએ દરબારમાં.
અરે ધરમાં રોશે ધરની નાર,
પોપટ રોશે પાંજરે;
અરે ઘોડા રૂએ ઘોડારમાં,
હાથી રૂએ હલકારમાં;
અરે વનમાં રોશે લીલાં ઝાડ,
છોડ રૂએ ધરઆંગણે;
અરે ચોરે રૂએ ચારણુ ભાટ,
હાટ રોશે હાટ વાણીઆ.”

ઈં ઈં ઈં

“ બાપજી છાંડલો મૂકીને
ધૂપમાં કેમ લજ્યારે બાપજી,
જીલાબોના કુપા ટળી પડ્યા,

ડાની, તરત લીપેલી લોચલપર વગર લૂગડે સ્વાસ્થ્યાથી તેનાં ગાત્ર સિયળ અને નાકી બંધ થાય એમાં કંઈ તાત્પર્ય નેહું નથી; અને તેમ થાય છે એટલે તેણે દેહ છોડી એમ ગણાય છે. ઉપરપ્રમાણે અવસ્થામાં રેવા ફૂટવાના ગોંગારથી તે જીવની મૂઝવણમાં ધણો ઉમેરો થાય છે, અને પોતાથી બોલાતું નથી ત્યારે તે અંદરથી મોટા નિસારો મૂકે છે. આપણે સાલ છતાં મોટી ખૂમથી અકબાઈએ છીએ તો માંદાંને શું ગલરામણ ન થાય? થાયજ. પણ મૂર્ખ જૂજરાતી લોકો તેજ દેહાણે રેવા ફૂટવાથી શોર કરી મૂકે છે. એટલામાં કેટલાએક જણ વાંસ દોરડી લેઈ આવી ચકલા આગળથી જો જો કરતા આવે છે—તેઓ તરતજ જલદી જલદી જલમી રાબના સિપાઈઓની પેઠે પેલા રાખને તાણીને સીકડી ખાંધે છે—ને રામ બોલો! રામ બોલો! રામ બોલો! લાઈરામ—એમ ખૂસ પાડતા રોંગો કંહાડતા દોડતા દોડતા રાખને ઊછાળતા અને તેનું માથું આમ તેમ લપડાવતા વિચિત્રરૂપે મસાણામાં જઈ કાઠડીને અકબામણથી લોચ સાથે બેસી જાય છે—મરનાર ઉપર જૂજરાતીઓની કેવી અજ્ઞતા છે એ! તેઓ કેવા દુરમન! અને કેવા જંગલી છે! ચિતા ઉપર રાખને ઝોંકી જો જો કરી આગ મૂકી તે બળી રહેલાં સૂકી નિરાંતે ગળ્યાં મારે છે—લાંબ કટલીએક કાયજેમ બગેરેની નાતોમાં વખતે જિવાહ લગ્નની વાતો થાયજ, ને વેળાએ ખરેખર સાડાં મરાય છે ને બીડી હુકા પાણી પીવાય છે. કેટલેક દેહાણે ભાઠેલાઓમાં રાખ બળી રહ્યું ને સૌ નહાયા કે તરત તેઓ લાહુ ખાવા મંડી પડે છે. બાળી આવીને ઘેર આવે તે વખત ચકલા આગળથી જો જો એ એ એ થઈ શર થાય છે. ઘેર આવ્યા પછી પાસેનાં સગાં એકદમ સારીપેઠે રોઈ લે છે.

મરણકાળ કાંઈ ધાંધલનો નથી. તે વખત એવી મરતી શાને લેઈએ? મુઠ તેને બાળી આવવાના તો છેજ, ત્યારે ધડી બે ધડીની વધારે ધીરજ કાં ધરતા નથી? મરનાર ઉપર વેર કેમ આણેછો? સગાંને શી-કડી ખાંધતાં કેમ જીવ ચલાવેછો? તમે મોઢે શોક છે એમ કહોછો ને ઠાંડીઆમાં તો જોર બતલાવેછો—શોક હોય ત્યાં ઠાંડીઆમાં જોર ન હોય. તાણુતના દહાડામાં મુસલમાનોનું જુડ દૂલો દૂલો કરે છે તેવા જંગલી તમે જેખાઓછો! રામનામ શું મનમાં લેવાતું નથી? રામનામ લોહો તે ઠીક છે, પણ તે લેવાની એવી રીત નથી—ભાર ન જણાય તેનેસાર વહાણના ખારવાની પેઠે મોઢેથી લેવોછો! રામ! તારી જત અકબ છે એમ જાણી દોહ રામનામ લેતા નથી, પણ

બોલતું તે બોલતું એમ સમજ બિહાંબળી રીતે તે શબ્દ કહાડી પ્રભુને તમે તરછોરોછો. ખારવા ગીત બોલે છે તે પણ કાવજી રીતે, પણ તમે તો તેના કરતાં પણ બુંડા થાઓછો—ધિગામરતી કંઈ શોકની નિશાની નથી માટે તેને છોડી દઈ ગંભીરાર્થ પકડો. દક્ષણીઓ અને પારસી, અંગ્રેજ, મુગલ વગેરેની મુઠદાં લેધ જવાની રીતિ ધણીજ તારીફ કરવા લાયક છે.

રાખને બાળી આવ્યા પછીની પુરૂષની વર્તણુક ડાહી છે. તેઓ એક બીજાને મળવા આવે છે ત્યારે વિવેકની રીતિએ એક બીજાના દુઃખનાં સમાધાન કરે છે. તર દહાડા સાદડી નાંખી બેસવાનું રાખે છે તે પણ ધણું કાવડું છે. એ ડાહી ચાલ આપણા ધૈર્યમાં જોમ અને તેમ જલદી આવવી લેઈએ. મરણ દિવસ ગયા પછી પુરૂષો રેવાનું રાખતા નથી, પણ મરનારની ક્રિયા કરવાની તથા નાતના કરો આપવાની ક્રીકરમાં રહે છે.

સ્ત્રીઓની રેવા ફૂટવાની રીતિ.

મરણ પ્રસંગની જૂજરાતી ધૈર્યમાંની વર્તણુકથી તો તોળા! રાખ ઘરમાંથી નીકળતું કે જાણે હુંધવાતો જવાબામુખીજ ફાટયો હોયની તેમ તેઓ છાતી અને માથાં ફૂટે છે ને રોઈને બરડા પાડવા મંડી પડે છે,—રાખને ચકલા લગી વળાવી આવી ત્યાં ધબડ ધબડ છાજ્યાં લેઈ છોડો વાળતાં અને કંઈપાંત કરતાં ઘર આંગણે આવે છે. એ દેહાણે પછી નાત તથા ગામના વિધાનપ્રમાણે રડતું ફૂટતું થાય છે.

ઘાઘા ભાવનગરમાંનાં ધૈર્યમાં એ વેળા લેવાલાયક રમુજ કરી મૂકે છે. રાજવણુ તે એજ દેશની. એણી પાસનાં ગામો મધ્યે સઘળી નાતમાં રાજવણુ ગાવાની ચાલ છે. બીજા જૂજરાત તરફના દેશોમાં કાઠાણુ રાણિયામાં એ ચાલ અસલ નહોતી, પણ હાલ દેખા-દેખીથી ચાલવા માંડી છે. સોનારેણુ, સૂતારેણુ, કપો-જેણુ, લોઘણુ અને કેટલીએક કાઠાણુઓ રાજવી ગાવે નો મનહી કહેવાય છે.

જે નાતમાં રાજવણુ ગાવાની ચાલ નથી ત્યાં તો સારી પેઠે ફૂટવું અને છોડા વાળવા એ હોય છે—અને રાજવણુ એવું જોઈ પછીમાં સૂરતું “હાય હાયરે વજનર બાણુ મેળાં જોવા” હાય હાયરે તાકી તીર માર્યા” એવી રીતનું જોવાયું ફૂટવું ચાલે છે. તે નહાઈ આવ્યા પછી ચાલે છે તે જોવાયું આવતાં સૂકી ને વળી પછી થોડીએકવાર. સ્ત્રીઓમાં હાય હાયરે ફૂટવું વાય જાલે છે. “વાયરે બલદી ગંગા, વાયરે અવળત નાં ચક્ર, વાયરે નવનાં પાણી, વાયરે બલદાં વળ્યાં, વાયરે રમતમાં વાયરે જમતાં, વાયરે થોડીઆં, વાય વાય વાય.”

રાજવી રાજવણુ ગવાયછે તેમાં આવી રીત છે કે
મરનારે જીવન હોય તો લાડડા અથવા રાજવીને ટેકે
જેરાં વિલાપ કરેછે; જીવન જોઈને રાજવણુને ટેકે; ધ-
રડા પુરપતે બાપજી અને ધરડી જોઈને માવડી અથવા
માબાઈને ટેકે ગાયછે. એ ફટણામાં શો વિષય છે તે
આપણા પુરુષોના નજીયામાં નથી સળળ થોડીએક
નજી કરેછું.

“ રાજવીરે જાયા તે ખંગલો ખનરમાં .
રાજવીરે નીચાં તે સોનીડાનાં હાટરે.
રાજવીરે આ એવો સોનીડો તારે પરગયો
રાજવીરે સાંકળી લેધ આખો મોઢા મૂલની
રાજવીરે સાંકળી તે હોરી હોરી શું કરે. ”

ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

“ જોએ લાડારે આજનો દીન ઉત્તરો;
જોએ, જોએ, જોએ. જોયરે લાડા. ”

ઈં ઈં ઈં

“ જોએ માલીડા હાટ ઉધારે,
રણુક દેવડી રૂએરે વેરાગમાં;
જોએ રૂડાં છોગલાં લાવરે,
રણુક દેવડી રૂએરે વેરાગમાં;
જોએ છોગલાં કોને કાળેરે,
રણુક દેવડી રૂએરે વેરાગમાં;
જોએ પરાણુને કાળેરે,
રણુક દેવડી રૂએરે વેરાગમાં. ”

ઈં ઈં ઈં

એપ્રમાણુ સોની અને સાંકળી, તંજોળી ને ખીડલાં,
રંગારો ને છાંટણાં વગેરે ઉપરપ્રમાણુ લહેકાવે છે.

જોએરે પીતળ લોટા જળે લસ્યા રે,
નજું જરૂર છે.

“ દાતણુ વેળા વહી ગઈરે,
મરવું હક્ક છે.

“ ચીનાંઈ ખ્યાલા તેલે લસ્યારે;
નજું જરૂર છે.

“ મરદન વેળા વહી ગઈરે;
મરવું હક્ક છે. ”

ઈં ઈં ઈં

“ હાયરે જાયા મેડી તે અસમાનમારે.
જોએ જોએ લાડા હાય હાયરે. ”

ઈં ઈં ઈં

“ આ શી રૂડી લીંખીઆની છાંયરે,
મરવો જોડ્યોરે કરોધનો.

મરવે એના દીકરા જગાજારે,
જોએ જનેતા એકવાર જોલોરે,
આજના ચાલ્યા તે ક્યારે આવશે,
દીકરાને છેલ્લો જીહારે,
હવે નહિ આવું ખીજવારે, આ શીં ”

ઈં ઈં ઈં

“ જોએ અલીમન રાવણુ સીતા હરી ગયો,
જોએ શીખામણુ દીધી સારી રાત;
મમતા મોહના લસ્યા વહી ગયા.
જોએ અલીમન મનોહરી મનશું
જોલાનીયાં,
જોયરે રામની સાથે માંજાં જીધ
મમતાં ”

ઈં ઈં ઈં

“ સોનીડાને હાટરે,
શુંરે વળુંધ્યા કાળજીયા લાડડા;
ડોશીડાને હાટરે,
શુંરે વળુંધ્યા મણીગર લાડડા
સરખંધો હોસ્યા પણ હોરીએ
ન નજીયું આશાલર લાડડા. ”

ઈં ઈં ઈં

“ અરે અલીમન ચડ્યો રે રાકાર
જોતરા રાણી આણું મોકલ્યાં.
અરે અલીમન ડોશીડાને હાટ,
સરખંધો વસાવે મોઢા મૂલમાં.
અરે વસાએવાં વાર કવાર,
જેવાં પહેસ્યાં તેવાં ઉતસ્યાં;
અરે રાણી રૂવે રંગ મોહલ,
દારી રૂએ દરબારમાં.
અરે ધરમાં રોશો ધરની નાર,
પોપટ રોશો પાંજરે;
અરે ઘોડા રૂએ ઘોડારમાં,
હાથી રૂએ હલકારમાં;
અરે વનમાં રોશો લીલાં જાડ,
છોડ રૂએ ધરઆંગણે;
અરે ચોરે રૂએ ચારણુ લાટ,
હાટે રોશો હાટ વાણીયા. ”

ઈં ઈં ઈં

“ બાપજી છાંડલો મૂકીને
ધૂપમાં કેમ ઠંજ્યારે બાપજી,
શુભાજોના કુપા ઠળી પગ્યા,

એલાએથીની ખુશખો હડી ગઈ રે,
ગોકુળ મેલીને મધુરાં ગયા.”

ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

“ પાછલી રાતના પશેલીઆરે રૂડાં માળાઈ.
સૂરજ ઉગ્યાને રથ ભેડીઓરે
દીકરાએ આવી રથ રોકીઓરે
અમને ભલામણ હેતા ભઓરે
રામજીના રથ પાછા નહિ વળે.”

હવે એ ગીતોમાં ભલીવાર શી છે તે સૌના નજીયામાં હશે. મરણ અને મરનાર ભેડે એવાં ગીતનો કંઈ ખરેખરો જરૂરનો સંબંધ હોવાતો નથી. પરાક્રમી અને સુખવાસી પુરૂષોનું તથા ભોગની વસ્તુઓનું દાખલા દાખલ ફેાકટ સંભારણું થાયછે. સમર્થ લાયક રાજ મરી નયછે તે વેળા સૌને શોક થાયછે. ને તે શોક કોઈ કવિએ અભિમન્યુના રાજ્યામાં બરાબર ચીતર્યો છે. જે દિવસોમાં પ્રથમ રાજ્યા ગાવાનો ચાલ નીકળેલા તે દિવસોમાં એ ગાવાનું કારણ દિલાસા લેવાને માટે હશે. આવી રીતે કે મોટા મોટા પુરૂષો મરી ગયા છે તો આપણે શા હિસાબમાં? પણ એ કારણ તો કોઈ હમણા સમજવું નથી. રાજવણ ગવાઈ કે ખૈરાંના મનમાં એમજ આવેછે કે આણું આણું સુખ મરનારે અને આપણે નજ ભોગવ્યું ને? એ આણું આવણું એટલે એ દિલગીરી, એ ગીતોની ધાટી સૂર અને ઢાળ, અસર કરતી રીતે ખૈરાંને શોકમાં નાખેછે.

એ રાજવી ગાતાં ગાતાં અને ફટતાં ફટતાં ખૈરાંઓ ઉપરાઉપરી પછાડીઓ ખાયછે-છાયલનો ઉપલો છેડો કહાડી નાંખી કમ્મરે લપેટી હાથના હસવા નેવા ચાળા કરેછે ને છૂટી લટ રાખી આરડેછે તેથી રાકેણ અને ભીખારણોના નેવા તે હેખાયછે.

ધર આંગણે ખૈરીઓ બરાબર ગોળાકૃતિમાં ભલી રહેછે, તે ગોળતા મધ્યમાં ૪ ખૈરીઓ આવેછે; તેમાં બપ્પે સામસામી થાયછે અને એઓ સાક્ષીના છેડા સૂરમાં સટ દંધને માથેથી કહાડી કમ્મરે બાંધેછે. તેઓ પોતાના હાથ અજળ રીતે બંધા કરી રાજવણ ગીતના તાલસર છાતીમાં અડાળેછે. ખીજ ખાયડીઓ ઘણા હાથ બંધા કરતીઓ નથી પણ ગીતના ટેકો પૂર્યા કરેછે. થોડીવાર પછી પેલી વચમાંની ચાર નયછે ને ખીજ આવેછે. એવામાં થાકી ગયાથી અથવા શૂર ચઢયાથી અથવા મૂર્છા આવેથી અથવા ઘણા શોક છે એમ હેખડાવવાના વિચારથી કોઈ એકાએક ઝટ લેધને પછાડી ખાયછે. તેને બચકી લેવાને સઘળી ખૈરીઓ દોડી આવેછે. તેમ પેલી વધારે બકોરા પાડેછે. એ રીતે

સડકના રસ્તામાં નાગાં બિલાં રહેવું, હાથના ને શરીરના ચાળા કરવા એ મર્યાદાથી ઘણું બહાર છે. વેશ્યા નાયેછે, ગાયછે તે પણ મંગળ કારણે ધરમાં, અને મરજી તથા માનસર; પણ આપણી ખાયડીઓ તો વેશ્યા કરતાં પણ જાહે નફ્ટ નજીવી. હજારો લોક દેખે ત્યાં બિલાડે શરીરે જંગલી ચાળા કરવા એ તેઓને કેવું હલકું અને આપણે કેટલું શરમાવાનું છે? એ હાકેણો થાકે છે ત્યારે બેસેછે અને એવામાં કોઈ નવાં ખૈરાં આલડવા આવ્યાં તો તેઓને માન આપવાસાઝ ને દુઃખીયારાં જીએ એમ નજીવાવાસાઝ સર્વે પાછાં બિલાં થાયછે. તે નવી આવેલી ખૈરીઓ બહળી બહળીને બોલેછે. તે વખત તો યૂરોપખંડના દેશોમાં પોલકાનો નાચ થાયછે તેના સરખું નજીયછે. વાહરે તેઓનાં ફૂવાં અને ફટવાં ધિક્ક છે તેઓને આપણી ખાયડીઓ હેખાય છે તો નાજુક પણ ફટતી વેળા એટલું જોર કોણજાણે ક્યાંથી આવેછે!

મુંબઈ સરખાં મોટાં શહેરમાં સડકના રસ્તા ઉપર ન્યારે રાજવી ગવાય છે ત્યારે તે વેળાનો ફેાટાગ્રાફ લેઈ યૂરોપના દેશોમાં મોકલ્યા હોય તો ત્યાંના લોકોને તે જોધને કણકણા આવ્યા વિના રહેજ નહિ. ન્યારે જાણે, કે એઓ ગૂજરાતી વાણિયા, બ્રાહ્મણનાં ખૈરાંના ચિતાર છે ત્યારે તેઓને આપણાવિષે કેવા વિચાર આવે તે સૌની નજીમાંજ છે. ખૈરાંના ટાળાંની આસપાસ પારકા લોકોની મેદની ભરાય છે ને એઓ નિરાતે ખૈરાંના બિલાડાં શરીર તથા ચાળા જાયછે. અજળ જેવું છે કે જે ખૈરીઓ લૂગડાંને માથાચકી સવાહાય બહાર તાણી ધૂમટા કહાડેછે તેઓ એ પ્રસંગે ઘણીજ નિર્લજ બનેછે.

કચ્છ તરફનાં ખૈરાઓમાં બિલાં રહીને ફટવાની ચાલ નથી. એ તો ધરમાં એક જુદા ઓરડામાં બેસી છાયલનો ઉપલો છેડો કમ્મરે બાંધી છાતી ને નંધ ફેરેછે. એ ખૈરાનું રોવું જુદીજ તરેહવું છે. ધરમાં સંક્રાસ હોય તો ધરને આંગણે ભાતનાં છાલાં પથરાવી તે ઉપર બેસી ધૂમટા તાણીને રોયછે. અગર કદાપિ કારીનું મરણ થયું હોયછે તો કોઈ લેંગી-મુસલમાનીને પૈસા આપવા કબૂલ કરી તેડાવેછે, ને એ ફેરેછે અને રોયછે તેમ સઘળી ભાડીઓએ અને બાપરીઓએ કરેછે.

ધરડું મરણ હોયછે તો ખડખડાટ હસવું અને લોક-લાજનું ફટણું ચાલેછે. વેળાએ છાકરાનું મરણ થયું હોય ને તેનાથી અથવા તેનાં માળાખ બેન વગેરેથી તેની વહુને સુખ ન મળ્યું હોય તો તે વહુની તરફનાં ખૈરાં આલડવા આવ્યાં હોયછે તે વહેવાણનાં ભુંડાં

ખોલેછે. પછી સામસામાં મેણું ચાલેછે. ઘરની લ-
ડાઈ લોકને જણાયછે. દુટવામાં સામસામા વેરના
ખોલ કહડાયછે અને કંડાસ થઈ પડેછે. દેશીઓ !
જેતા જાણે એ શોક દરવાની રીતને ! જ્યાં તે જૈ-
રાંના શોક કરવા જવાં. લોકો શત્રુ સગાને તેના મં-
દવાટમાં લેવા જતાં લાગેછે, પણ તેને મરણે જલદીથી
તેને ઘેર આલડવા લાયક. એ વાત કેટલી જલદી ?
દુશ્મનને મરવો હવેલો તે મૂંઝવે કે તેને ઘેર દુટવા
જઈ લોકને શોક જતાવવો ને વળી પાછું ત્યાં
તેનું જીવંત ખોલવું ને પીટયો મૂંઝવે તો સાચું એમ અં-
દરખાનેથી જણાવવું ! એ તે શું ? ઝેરી જનાવર સારાં
પણુ વેરી સગાં ખોટાં. જૈરીઓ વિવેકથી રહેવાને
ને વર્તવાને લગારે પણ મન નથી કરતી.

જ્યારે મધરાતે અથવા પાછલી રાતે કોઈ મરણ
પામેછે ત્યારે તે વખત જે આકંઠ થાયછે તે આટોશી-
પાટોશી વગેરે મોહોલાના લોકને તીરના જેવું હૈયામાં
લોકાય છે; સૂતેલાં માણસો ઝળકી ઊઠેછે, બાળક
ચીસ પાડી ઊઠેછે અને અઘઝાકનો આનંદ ચાલતો
હોયછે તો પેલી રોવા દુટવાની ચીસથી કેટલાએક
લોકને લયંકર આનંદની બીક સાંભરી આવેછે ને એ
એલકમાં કેટલાએક મરી પણ લયછે.

કેટલાંએક રોતાં જૈરાંઓની પછવાડે છોટરાં રોતાં
ટળવળેછે. કેટલીએક જૈરીઓએ જીવતાં ધણીને સુખ
નહિ આપ્યું હોય પણ તેનાં મોત પછી તેઓ-લોકમાં
શોક જણાવવાને “ઓ મારાં લાયગછરે” એવી પોક
મૂકેછે.

સૂવાવડી મરી લય તો તેને પીયળ દરી ચોટલો
છૂટા રાખી તેનું રૂપ વધારે લયંકર કરેછે. સૂવાવડીની
તો અસદ્ગતિ થાયછે, તે તો વનવાગોળ અવતરેછે,
તે તો ચૂડેલ થાયછે, એવા એવા ખોટા ખોટા વહેમી
વિચાર જૈરાંઓનાં મનમાં રમી રહેલાજ હોયછે. એ
વાતના વહેમથી અને ધાર્સ્તીથી કેટલીએક સૂવાવડી-
ઓએ પોતાના પ્રાણ ખોયા છે અને કેટલીએક ગાંડી
બની ગયેલી છે. બાળક સ્ત્રીઓના મરવાથી અને છો-
ટરાં ન થયેલાં એવીઓના મરવાથી પણ તેઓ ભૂત-
ચોનિમાં અવતરેછે એવું કહેવાયછે.

હોળી દીવાળી વગેરે તહેવારને ટાળે જૈરાં મુએલાંને
વિશેષે દરીને રાયછે એ પણ કહપના જીદીજ છે. આડે
દહાડે સાચું સાચું ખવાય, સારાં લગડાં પહેરાય અને
ટાણે ન પહેરાય ! પુરપો વેપારવણુજ દરે, પૈસો અને
સુખ મેળવવાની કાળજીમાં રહે, નાચરંગ કરાવે, ગા-
ડીઘોડે ખેસે, જાણી લય અને વળી શોકમાં છીએ

એવું તે મોહું રાખેછે ! શોક ને શોખ એક બીજાથી કેવા
જલદા છે ! શોકને કંડાણે શોખ કરવો એ માહું,
શોખ દરી શોક જતાવવો એ જીદીજ, અને શોક
શોખ ભેગાં રાખવાં એ મોટી મૂર્ખાઈ છે.

સૂરતના નાગરની તથા બીજી કેટલીએક નાતમાં
(ડાહી રીતે) રોવા દુટવાને નવ દહારામાંજ સમાપ્ત
કરેછે. કચ્છમાં તેરમે દિવસે સમાપ્ત થાયછે, પણ
જૂનરાતમાં બાર દિવસસૂધી તો સાંજસવાર સંધા-
યછે, પછી કેટલીએક નાતમાં વર્ષ દહારાસૂધી સાંજે-
જ મહોડાં વળાયછે ને કેટલીએક નાતમાં રોજ સાંજ
ને સવાર પોક મૂકાયછે. કેટલીએક નાતમાં મારીસા
વરશીએ પણ બ્રાહ્મણ જમી બઠ્યા કે જૈરાંઓમાં, ધી,
ધી, ધીપ, ધીપ, ધખડ ધખડ સારી પેઠે થાયછે.

ચિતા છંટાયા પછી તો લગાર રાશું નહિ, રોવાથી
ધણુંજ પાપ લાગેછે તો રોજ અને જે દહારાની જે
ક્રિયાથી મરનારની સારી ગતિ થવાની તે દહારે એક
પાસથી તેનું શ્રાદ્ધ કરવું ને બીજી પાસથી તેને આસુ
હોંટથી અપવિત્ર કરવું અને જે ઝેર ભોજન તેને કરા-
વવું એ દુષ્ટ મા, દુષ્ટ બેન, દુષ્ટ દીકરી અને દુષ્ટ સગાંનો
ત્રાસદાયક જીવન છે.

મરનારના વિજેગે રહેલાં સગાં કાણો માંડેછે ને
કાણે જાયછે. પુરુષને માત્ર આ જો એ કરવું,
પણુ જૈરાંને દુટવા પીટવાથી મરવા જેવું થાયછે.
વર્ષમાં મરનારને ઘેર ઘણીએક કાણ આવેછે તેથી તે
મરનારના વાલીઓ શરીરે અને પૈસે હેરાન થાયછે.
મરનારનાં સગાં પૈસાદાર હોયછે તો ત્રણ ચાર કેડાણે
કાણ મંડાયછે. સાચું સાચું લાયું દરીને રસ્તે ખાતાં
ને ગમતના તડાકા મારતાં કાણીઆઓ મરનારને ઘેર
લયછે ને ત્યાં રોવા દુટવાનું દરી પાછાં મોજ-મારતાં
ઘેર આવેછે. જેમ જનાના સંધમાં મુખ્ય સંધવી કેટ-
લીએક રીતે બીજાઓની ખરદારત લેછે તેમ મુખ્ય
કાણીઆ પોતાના સાથને તેઓનો ગાડીભાડાનો ખર્ચ
પોતે આપી ફાયદો કરેછે. હવે જુઓ કે તે સાથી-
ઓને ખર્ચ દુઃખ લાગવું હોય તો બીજાનો ખર્ચ શાસાડ
લે ? પણ કાણે જવું તે તેઓને મનનેવિષે વિવાહમાં
જવા સરખું છે. કાણે જવાનું કારણ કંઈ સમજવું નથી.
દિલાસો દેવો તે તો કાળજની મારફતે થઈ શકેછે.
એવું કંઈ જરૂરનું નથી કે કાણે જવુંજ નહિ.

નાગર બ્રાહ્મણોમાં પુરપો ઘણો શોક પાળતા નથી,
ઔદમે દહાડેથી બહાર જમવા નીકળેછે. ઘણીખરી
નાતમાં જે ત્રણ મહિનાસૂધી જમવા નીકળતા નથી,
પણુ કેટલીએક નાતના પુરપોએ બખ્ખે વર્ષસૂધી

શોક પાળવાની ચાલ રાખી છે. વડોદરે, અમદાવાદ, ખંભાત વગેરે જગાનાં ઐરાંઓ, વર્ષ દહાડામાં છ મહિનાસૂધી તો રાતે એકવાર સાતુ અથવા કાચું કોરૂં ખાધને પડી રહે છે ને છ મહિના પછી એકવાર જમવાનું રાખે છે. ત્રણ મહિના, છ મહિના, વર્ષ, બે વર્ષ, જન્મારો એ પ્રમાણે ઐરાંઓને ખાણું (શોક) હોય છે. કેટલાંક ઐરાં ખાણું પાળીએ છીએ એમ કહેતાં જ છતાં છતાં મિથાન્ન સપાટે છે.

આજપણમાં રાંડે તેને વર્ષ બે વર્ષસૂધી ખૂણા પાળવો પડે છે. તે બિચારી ખૂણામાં જીવતી મુઠરે એમ રોષ રોઈ નીસાસા મૂકે છે.

જળવાડામાં કોઈ મોટો પુરૂષ મૂંઝો હોય છે તો ગામના સઘળા પુરૂષો મૂંઝ મૂંઝાવે છે તથા સપેત પાધડી ખાંધે છે. કેટલાએક (છિછલા) કપોળીઆ બીજને સેવ મમરા ગાંડીઆ ખવડાવી સૂતકી કરે છે. કેટલાએક બ્રાહ્મણ વાણિયા ચોથીઆં, દશા, અગિયારમાં જમવા જાય છે. કેટલાંએક કરજ કરી તે દિવસે નાતને નોતરે છે અને ગોરના દિવસમાં છોકરીઓને ફૂટતાં શીખવે છે.

જગાની સંકોચનેલીધે સઘળી વાત સવિસ્તર લખાઈ નથી, પણ ભાત ખડાયાની પરીક્ષા એક ચોખા ચાંપી બેઝે થાય છે તેમ આટલા વર્ણનથી સાંભળનારાઓની ખાતરી થઈ હશે કે ગૂજરાત તે ખરેખરી ગાંડીજ છે. ઉપર કલાપ્રમાણે ગૂજરાતીઓમાં ધિક્કારવા જોગ રડવા ફૂટવાની અને અતિ શોક કરવાની ચાલ છે. વિદ્યાજ્ઞાન મેળવવા ઉપરથી મન બીડીને આ જંગલી વાત ઉપર બેઠું છે! જેટલું ઐરાંઓનું ધ્યાન રોવા ફૂટવા ઉપર છે તેનો સોમો ભાગ ભણવા ગણવા ઉપર હોય તો પણ તેઓ ડાહ્યાં, જ્ઞાની, અને સુખી થાય. હમણા તેઓ દુઃખી છે તેથી આપણે પુરૂષ દુઃખી છીએ અને તેથી આપણો દેશ સુધારામાં બહુજ પછાત છે. હું દિલગીર છું કે મારે આપણી અંદરની વાત બહારના લોકની આગળ કહેવી પડી છે, પણ એમ કીધાવિના ગંડુ ભાઈઓ ઠેકાણે આવે તેવા નથી એમ સમજીને મેં આટલું લખ્યું છે.

એ ચાલની ઉત્પત્તિ.

“આજું સમાય પણ ગયું ન સમાય” એ કહેવત ખરેખરી છે. મરણ થવાથી મરનારનો અને પછવાડે રહેનારનો મોટો વિજોગ થાય છે. મરનારનું અને મરનાર ઉપરનું ભેદ હેતુ તે વેળા તેનાં સગાંને સાંભરી આવે છે. તેઓને પોતાના સ્વાર્થમાં ખલેલ પડ્યાથી મરનાર ધણું સાંભરે છે. તેઓને તેના તથા

પોતાના સંબંધી નાના પ્રકારના ચિંતાતુર વિચારો બપોળે તેથી કરીને સ્વાભાવિક શોક પેદા થઈ તેઓ રૂદનથી કલ્પાંત કરે છે. ઘણી અકળામણનેલીધે તેઓ પોતાનાં શરીરને વશ રાખી શકતા નથી, વેળાએ આપો આપ હાથ બીજાં છે.

મૂંઝાંનો ઘણો શોક કરવો મિથ્યા છે એમ સમજી પુરૂષોએ તો ઘણું રોડું બંધ રાખી જે પ્રકારે મરનારનું અને પોતાનું ભડું થાય એવી રીતે વર્તવા માંડ્યું. પુરૂષને ઈશ્વરે બહારના અને અધરાં કામ કરવાસાથે નિર્માણ કીધો છે માટે તેને ઘણીઘણી તરેહના ભય તથા શોકને પ્રસંગે દુઃખ ખમવાં પડે છે તેથી તેની છાતી વધારે કઠણ હોય છે. પણ ઐરાં ધરનાં અને નાજુક કામ કરવાને માટે સજ્યાં છે—જે દુઃખનો ભાર પુરૂષને ઘણો થોડો લાગે છે તે ભાર વહેવો અબળા બલિને બહુ સખત પડે છે.

પુરાણો તથા ગાથાઓથી સાફ માલુમ પડે છે કે પ્રાચીનકાળમાં હમણાના જેવી હસવા જેવી ચાલ નહોતી. ઐરાંઓ પોતાના વહાલાનાં મરણ સમયે ધરમાંજ રૂદન કરતાં ને વધારે અકળામણ થતી તો કોઈક વખત માથું છાતી ફૂટતાં; પણ થોડીવારમાં આડોશીપાડોશી નાત વગેરેનાં ઐરાં તેની પાસે એકઠાં થઈ તેને દિલાસો આપતાં—તેઓ થયેલા દાખલાઓથી એક બીજાનાં દુઃખની વાતો કરીને આર્કટ કરતી સ્ત્રીઓને ધીરજ આપતાં. હમણાની પેઠે તેઓમાં ભારે ફૂટણથી શોકને મહાલાવાની ચાલ નહોતી.

સગાં નાતીલાં લાયડાળાયડીઓનું એકકું થવાનું કારણ આજ કે દુખીઆરાંઓને રોતાં રાખી તેઓને દિલાસા અને હિસ્મત આપવાં તથા મુશ્કેલાને અવલમજલે પહોંચાડવું. એ કારણ તથા અસલની ડાહી રીત એ બેને ભૂલી જઈ હાલનાં ઐરાં નિર્દયપણે જેમ દાઝ્યા ઉપર રહામ તેમ બળતા પેટમાં દિલગીરીના ભેસ્સાડી ધી હોમ્યાં કરે છે.

સઘળી વર્ણના હિંદુઓમાં એવી રીતે શોક કરવાની રીત નથી. દક્ષિણ તથા મારવાડ ગૂજરાતની પડોસમાં છતાં ત્યાં એવી ચાલ નથી.

આપણાં ઐરાંઓએ એકઠાં થઈ સૌએ રોડું અને ફૂટવું એ ચાલ ક્યારથી અને ક્યાંથી આવી તે કંઈ ખાતરજમાથી કહી શકાવું નથી. પણ એવું અનુમાન થાય છે કે મુસલમાનોએ એ લાગ્યો હશે. હિંદુસ્તાનના જે ભાગમાં મુસલમાનોએ જીતી પડાવ રાખ્યાં ને જ્યાંના લોક મૂર્ખ હતા તે ઠેકાણે એ ચાલ પ્રથમ નીકળી. જે કોમનું રાજ્ય તે કોમની રીતભાત ધણું કરી

રૈયતમાં આવેલ. હજી પણ ઘણાખરા આપણા સર-કારી દરબારી ગુજરાતીઓ ફારસી નખાં અને મુગ-લાઈ રિવાજ પસંદ કરેછે. મુસલમાનના રાજ્યમાં કોઈ હિંદુ પ્રધાનને ત્યાં કોઈનાં મરણ સમય તેનાં ધરનાં ખેરાંઓએ તથા ખીન્ન ઘણાઓએ (પ્રધાનનું ધર માટે) મોટા ઠાઠથી કોઈ મુસલમાનીની પાસે શોકનાં ગીતો ગવડાવીને ફટચું હશે અથવા પોતે સૌએ એકઠાં મળીને તેમ કીધું હશે. મોટા આદમી-ને ઘેર સ્વાભાવિક શોક મોટા રોળથી દેખાડવો પડેછે. એ હું કહું છું તેને કચ્છમાં ચાલતી રીત પુછી આપેછે. એ પશ્ચિમના લોકે ઘણા સુધરેલા પુરોનાં મોઢાં દીઠાં નથી ને તેઓ સઘળી વાતે પછાત છે; અને જ્યારે કોઈની સંગતથી તેઓને પોતાનો રિવાજ બદલવાને બન્યું નથી ત્યારે તે રિવાજ ત્યાં પહેલ વહેલો ચાલેલો જાણવો.

દહાડે દહાડે એ ચાલ ઠામ ઠામ ખસરી વળી અને ગામની તથા લોકની રીતભાવપ્રમાણે તેમાં ફેરફાર થતો ગયો. આપણા રોબતીની સારી ચાલ આપણામાં આવતાં વાર લાગેછે, પણ નકારી સહજ આવેછે.

ગમે ત્યાંથી એ ચાલ આવી હોય, પણ આટલું તો ખરું છે કે જ્યારે આપણામાં એ ચાલ પૂર્વે નહિ ત્યારે ખીન્નની દેખાદેખીથી આવી છે. એ ચાલ નુકસાન કરતી છે તે ઉપરથી માલૂમ પડેછે કે એ અણુસ-મણુ લોકની પાસથી આવેલી છે.

હમણાં ફટણું અને ફટણાની રીત એ તો જરૂરનાં થઈ પડ્યાં છે. પરાણે પણ ફટણું, રોડું પછી પણ ફટણું પહેલું. હાલની ખાયડીઓ, સ્વાભાવિક આક્રંદ થાય તે શોક થવાની નિશાની નહિ પણ જેમ ફટણું લેવા હાથનું ગાળે તેમ શોક વધારે એમ સમજે છે. ફટતી વેળા હાલની ખાયડીઓને આ વિચાર આવેછે કે આપણાથી બરાબર ફટણું હશે કે નહિ, આપણને કોઈ મૂર્ખ તો નહિ કહે, આપણે દુખીઆરાં છીએ એમ લોક જાણશે ખરા વગેરે. એ ઉપરથી જોતાં જુલું જાણાયછે કે હાલનું ફટણું લોકને દેખાડવાનું માત્ર છે.

ખીન્ન જે આલડવા આવેછે તે સઘળાંઓને કંઈ રોડું આવવું નથી માટે તે ઠેકાણે પોતાનાં મરી ગયેલાંને સંભારેછે ને એ રીતે ન લાવવાની એવી નેહરો દિલગીરીના આવેશમાં મરનારનાં સગાંને ખતાવેછે કે તમારે માટે અમે દિલગીર છીએ. કેટલું જાણું આ! અરે કેટલીએક ખાયડીઓ તો એવી ઉસ્તાદ હોયછે કે એક આંખમાંથી આંસુની ધાર ચલાવેછે ને ખીજ આંખમાં ધરાક ઝરાવેછે.

એ ચાલ જરૂરની નથી; માઠી અને ખોટી છે.

જે વાત જરૂરની હોય તે સઘળે જોવામાં આવવી જોઈએ. એ ચાલ ઉપર લખ્યાપ્રમાણે આ દેશમાં સઘળે જોવામાં આવતી નથી. ખીન્ન દેશમાં શોક કરવાની રીતિ આપણા જેવી ગાંડી નથી. હિંમત ધરીને કહું છું કે આપણા જેવી રીતિ આખી પૃથ્વીમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. કેટલાક કહેછે કે રડવા ફટવાની ચાલ આપણાં ખેરાંઓમાંથી કદી જનાર નહિ, પણ સુવિચારથી શું નહિ થાય? શોક કરવાની ખીજ રાહી રીતો ઘણી છે માટે એ ચાલ જરૂરની નથી. એ ચાલ માઠી આટલા માટે છે કે એથી ઘણાં ઘણાં નુકસાન થાયછે ને ખોટી આટલા માટે કે મનુષ્યમાત્રની વિવેકબુદ્ધિને તથા શાસ્ત્રોને તથા ઈશ્વરના નિયમોને અનુસરતી નથી.

ખાયડીનાં શરીરને નુકસાન.

ઈશ્વરે આપણી તંદુરસ્તીસાથે અદ્ભુત નિયમો કરી મૂક્યા છે. પ્રકૃતિપ્રમાણે ખોરાક માફક આવેછે. હાથથી બહાર ગયા કે રોગ ધર ધાલેછે. ખોરાકના સત્વારા માત્ર શરીરની પુષ્ટિ કરેછે; ખાટીના અપકાર કરતા અંશે શરીરનાં ઇદ્રિયોરૂપી દ્વારે બહાર નીકળી જાયછે. એવી રીતે ક્રિયા બંધ પડે તો આપણે જીવીએ નહિ. જેટલો વિહાર પોતાની મેજે બહાર નીકળી શકેછે તેના કરતાં વધારે તેને તાણી કહાડવાથી શરીરમાં ક્ષીણતા આવ્યાવિના રહેતી નથી.

દિલગીરીરૂપી અગ્નિનું બળવું કરીએ તેથી લોહી બળી જાયછે, આંસુ લીંટવિરૂપે બહાર નીકળેછે અને શરીરની નીકો જે બંધારણસર રહી હોયછે તે ઢીલી પડેછે એટલે શરીરની મજબૂતી પાછી જામવી મુશ્કેલ થાયછે.

વૈદકશાસ્ત્ર નીચેપ્રમાણે હકીકત બતાવેછે તથા શિક્ષા આપેછે.

કાન તથા આંખ એ બેની વચમાંના લાગની અંદર (લમણામાં) જે ટુક્કા હોયછે ને તેમાં લોહીમાંના પાણીનો લાગ તથા કેટલાક ખાર જાડા પડેછે. એ ખાંડ પાણી આંખ વાટે નીકળેછે તેને આંસુ કહીએ છીએ. લય, ક્રોધ, પ્રેમ, સૌર્ય અને શોક વગેરેથી આપણાં શરીરમાં લોહીને ફરવાની ગતિમાં ઘણો ફેરફાર થાયછે. એ લોહી જ્યારે એકાએક લક્ષી જાયછે ને વધારે ઘેડ કરેછે ત્યારે પેલા ટુક્કાઓમાં ઘણું પાણી જાડું પડેછે ને તેથી ઘણાં આંસુ આવેછે. જે લોહી અંગને પુષ્ટિ કરતી છે તે ફેડટ પાણી થઈને આંસુરૂપે નીકળી જાયછે. વાર; આંખને ધોવા તથા સાફ રાખવાને જેટલું પાણી જરૂરનું છે તેના કરતાં વધારે પાણીમાં રોળાને વધારે

ફૂંખાવી રાખ્યાથી આંખને ઘણું નુકસાન થાય છે. આંખની તેજ ઘટે છે—તે આંધળી, કાણી, બાડી કે કુલાંવાળી થાય છે.

ફટવાથી ગેરફાયદા બહુ જ છે. બહારથી તો છાતીએ તથા નંધે રાતાંચોળ પછી લીલાંછમ અને પછી કાળાંબદ્ધ ચામડાં અને હાથમાં આંટણો પડેલાં દેખાય છે. પછાડીઓની ધીંગામસ્તીથી બાયડીઓ અફળાય છે, ફટાય છે અને સોરાય છે—તેઓને લોહી નીકળે છે એટલું જ નહિ, પણ મૂત્રાશયમાં બગાડ થઈ પેશાબ બંધ થાય છે ને તેથી જીવ પણ નય છે.

છાતીને ફટવાથી તે ઠંડાણે તથા તેની પાસેની જગાએ લોહીના વહેવાની ગતિ બંધ થાય છે. નસો ચક્રાઈ નય છે—માત્ર છેક ઝીણી નસોમાંથી લોહી માર્ગ કરે છે ને તે ઠંડાણાનું અસહનું તમામ લોહી ખરાબ થઈ જઈ પાછું શરીરમાં પસરે છે તેથી ગોડગુમડાં સોના રસવિકાર વગેરે થાય છે. તે ઠંડાણે લોહીનું આવવું બંધ થયું કે થાનમાં તરત રોગ પેસે છે. ઘણાંખરાં જનાવરોમાં થાનના હવાડા ભર્યાને ભર્યા રહે છે, પણ મનુષ્ય સ્ત્રીઓનાં થાનમાં તેમ નથી હોવું.

છોકરૂં થાને વળગ્યું હોય છે ને જેમ જેમ ધાવવે હોંસ ખતાવે છે તેમ તેમ થાનમાં લોહીનું દૂધ થવું નય છે. ખૈરીઓને ઊમળકાના વિચાર પેદા થાય છે તેની જ સાથે થાનમાં દૂધ પેદા થાય છે. એ દૂધ બગડવાથી છોકરાં તરત મરી નય છે.

ગર્ભવાળી સ્ત્રીઓ ઉપર બહારથી ઘણી જાતની અસર થાય છે. ગર્ભ રહેતી વખત અને પછી, સ્ત્રી જે સંબંધી ઘણા વિચાર કરે તે સરખું તે ધણુંકરીને છોકરૂં જણે એ બાબતના દાખલા ડાક્ટરી ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. તેઓ જો બાડાને નિહાળે તો બાડો છોકરો જણે ને લંગડાને લક્ષ દૃષ્ટને જોય તો લંગડો જણે. એ સ્ત્રીઓને અને ધાવતાં છોકરાંવાળી સ્ત્રીઓને, એલક તથા રોવા ફટવા વગેરે શોકની કાળ ખાધાથી અને ખીન્ન જોસ્સાઓથી ઘણી હાનિ થાય છે—ગર્ભવંતીને અધૂરે નય છે ને ધાવતાં છોકરાંવાળી ખૈરીઓ છોકરાંને થાને વળગાડે છે કે તેઓને કંપારીના આભર થાય છે ને વેળાએ તેઓ મરી નય છે.

એવા દાખલા ઘણા બનેલા છે તેમાંનો એક, એક દોસ્ત ડાક્ટરની પાસેથી મને મળેલો છે તે આહિ જણાવું છઉં. એક સૂતાર અને એક સિપાઈ માંહોમાંહો મારામારી કરતા હતા તેવામાં સૂતારની વહુએ જોસ્સામાં આવીને બહેને મૂકાવ્યા, પણ તે જોસ્સાથી તેનું લોહી બગડી ગયું ને થાનનું દૂધ ઝેર થઈ ગયું. આમ

કરીને છોકરૂં થાને વળગાડ્યું કે બેજ ધૂંટડા ભરતામાં તે ખચ્ચું મરી ગયું. ફક્ત ધાસ્તીથી એટલું અને એવું થાય છે તો આપણાં આટલાં ફટણાં અને રોવાથી અને એલકમાં પડી રહ્યાથી છોકરાંની ધાત કેમ ન થાય? ને કદાપિ આપણાં એવાં થઈ રહેલાં ખૈરાંઓને તથા છોકરાંઓને તરત નુકસાન થયું ન માલૂમ પડ્યું તોપણ તે થોડા દહાડાનાંજ સમજવાં—રોગ પેડો કે પછી કોઈ વહેલો ને કોઈ મોડો હેરાન કરેજ. આપણાં ખૈરાંઓ જે પોતાને તથા છોકરાંઓને હેરાન કરે છે તે કેવાં નિર્દય જાણવાં? કેટલીએક વાયુની પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીઓ ફેફસાના આભરથી મૂર્ચ્છા ખાઈ પડે છે તે સૌના જોવામાં આવે છે.

પછાડી ખાધેથી પેટમાં અને પેડુમાં ગાંઠ થયેલી એવી મેં ઘણી બાયડીઓ દીડી છે. જીવાન બાયડીઓ એવું ક્રીધાથી પોતાનાં કુમળાં હાડને લાંબી નાંખે છે. રોતાં ફટતાં નથી આવડતું એવી છોકરીઓની પાસે પણ જોર જલમથી પીટાવે છે ને તેની મશ્કરી કરે છે. દૂકામાં આજ કહું છું કે આંસુથી આંખને નુકસાન કરવું, ફટી-પીટીને શરીરમાં રોગ ધાલવા અને છોકરાંની હલકારવી એ કેવું નહાં બાયડીઓ કરે છે! શોક પાળવાની રીતિ ફક્ત માણસને શુષ્ક કરી નાંખી તેનો અંત વહેલો આણે છે—બાયડીઓ છોકરાં જણે છે તે રોગી અને ખોડવાળાં હોય છે અથવા થાય છે.

શોકથી મન ઉપર થતી અસર.

શરીરને અને મનને ઘણા સંબંધ છે. શરીરના રોગથી મન બગડે છે અને મનનાં દરદૃષ્ટી શરીર ક્ષીણ થાય છે—ને એ બેના બગડવાથી મરણ થાય છે. ભૂખ્યા હોઈએ તો કંઈ કામ કરવું સૂઝતું નથી—વિચાર કરી શકાતો નથી—મંદવાડમાં ખુદ્દિ ઘટે છે—સ્મરણશક્તિ કમજોર થાય છે. દિલગીરી, શીકર, અદેખાઈ વગેરે મનના જોસ્સાથી તેની વૃત્તિ ફરી નય છે ને તેથી શરીરમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરના રોગના ઉપાય સહેલથી મળી આવે, પણ મનના રોગના ઉપાય મળવા મુશ્કેલ છે. વિજેગનેલીધે ઘણાં સ્ત્રીપુરૂષો, માબાપ અને છોકરાં હેરાન થાય છે. અશક્ય વાતની ઇચ્છા રાખ્યાં ક્રીધાથી પણ કેટલાક ગાંડા થઈ નય છે.

સંહજ શોકના આવેશમાં કણકણા ફૂટે છે, રવાં બેલાં અને પેટમાં બેનું બેનું થાય છે તો અતિશે શોકથી શરીર બગડે ને મન ચળી નય એમાં શક શો લાવવો?

રોજના શોકનેલીધે મુઆનેજ સંભાર્યાં કર્યાથી અને મોત તથા મરનારવિધે મનમાં તુરંગો ઊઠાવવાથી કેટલીએક બાયડીઓ સંસારકામમાં ઘણી ગાંફેલ રહે છે.

તેઓનું ચિત્ત કોઈ કામમાં વળગતું નથી. શોક તેઓનું અસન થઈ પડે છે. તેઓને કોઈનું મોહું ગમતું નથી ને કોઈને તેઓનું મોહું ગમતું નથી. છાકરાઈયાંની ખખર પણ તેઓ લેતી નથી. તેઓ પોતાની ફરજ સમજતી નથી અને અંતે તેઓ શુદ્ધિક્ષી પણ દેહ-ક્ષીણ થઈને મરી પણ જાય છે.

કેટલીએક રોજના સહવાસનેલીએ નઠોર અને ન-ફરત બની જાય છે. તેઓ વિવાહમાં જઈ અને કાણે જઈ સરખું સમજે છે. કેટલીએક કુલારજી ધરેણું ધા-લીને આલડવા જાય છે ને કેટલીએક પાછળ બેસી રહીને મનકે ઠકા કરે છે.

શોકાતુર રહ્યાથી સર્ગાવહાલાં ઉપરથી પ્રીતિ ભરી જાય છે. ચીઠીયાં થવાય છે, દયા અને પરોપકારશુદ્ધિ મંદ થઈ જાય છે. એ દુષ્ટ રોવા ફટવાની ચાલનેલીએ નીતિથી ધણું બલકું વર્તીય છે. આ લોકમાં જે ધર્મપ્ર-માણે ચાલકું જોઈએ તે પ્રમાણે ચલાવું નથી અને પર-લોકસંબંધી પણ કંઈ સાધન થતું નથી.

આસપાસના લોકના ઉપર થતી અસર.

ગુજરાતી નહિ એવા બીજા આ દેશના તથા પરદે-શના મનુષ્યો એવું રાહું ફટવું જોય છે ત્યારે પ્રથમ તો તેઓને ધિક્કારના જોડાથી ધૂનરી ફૂટે છે. પાસે જ-ઈને રાજવણ સાંભળે છે ત્યારે શોકાતુર થાય છે. એવી વેળા જે જૈરાં ફટતાં થાક્યાં હોય છે ને કોઈ બીજી જૈરી આવી શરભેર બોલી બેઠે છે કે "ફટોરે બાવા એમ શું ફટો" તો તે સાંભળીને જોનાર ગભરાઈ જાય છે ને વા-ઈના પિડવાળાને તો તરત કેકરું થઈ આવે છે. જોનાર

યડીઓ ફૂવડ, નિર્લજ, નિર્દય, અભિમાની, બહી, ઢોંગી, વેરવાળી (કેટલાંએક ફટણામાં વેર વાળે છે) સ્વાયે અને પરકારજીવિએ આંધળી, અભણેલ, અણસમજીક, અનીતિવાળી અને પાપી છે. ધરતું માન જૈરાંના શુણ ઉપર આધાર રાખે છે. જૈરાંથી સુધારો થાય છે. ચૂરો-પખંડના લોકો પોતાની વિદ્વાન જૈરીઓની મજાણી રાખે છે. આપણે આપણાં પ્રાચીન જૈરાંનું વખાણ કરવાનું કારણ છે, પણ હાલનાં જૈરાંની આ રીતિવિધે કોઈ આપણને સવાલ કરે છે ત્યારે મોહું ફીકું ફરી સવા-લના જવાબને આડો અવળો બહાનીએ છીએ. જો આપણી હાલત સુધારવાને બહાર પડ્યા છે તેઓ એવું એવું જોઈને પોતાનો ઉદ્યોગ નરમ પાડે છે. જ્યાં જૈરાંજ ઠાવકાં નહિ ને અણધર ત્યાં સુધારો તે ક્યાંથી આવે? જૈરાંઓનું મન સદેવ રોવાફટવામાં જ નિમગ્ન છે તે તેમાંથી બહાર નીકળ્યાવિના સારી શીખામણ તેઓના દિલમાં વસવાની જ નહિ. કોઈ પુરૂષને સ-માચાર કહ્યો હોય કે ફલાણો જીવાનજોઈ છોકરો મરી ગયો ને તેની પછવાડે ફટણું જખખર ચાલે છે તો તેના મનમાં મરનારસંબંધી વિચાર આવે છે પણ તે સમા-ચાર તેની જૈરીને કહ્યા હોય તો તે ઉપર લખેલા નહિ પણ જખખર ફટણાસંબંધી વિચાર આવે છે અને એ-લક ખાઈ ગાલરી પડી જાય છે. આપણામાંનાં જોઈને પરદેશીઓની સારી સોખત છે તેઓનાં જૈરાં આરટતાં ને પીટતાં દેખાય ત્યારે તે પરદેશી રનેડીઓ, તેઓને તુચ્છ ક્યાંવિના કેમ રહે? તે પરદેશીઓ જી રીવડો ત્રાસ પામે છે અને આપણી હાલત ઉપર ધણું અસર સોસ કરે છે.

શાસ્ત્ર તથા પુરાણનાં પ્રમાણા.

એ બાળતઉપર મનુરમૃતિમાં લીને લૂગડે રહેવાની તથા શોક કરવાની મના ક્રીધી છે અને આંસુ તથા વિલાપ એ બેથી મોકળા રહેવાસાર કેટલાએક શ્લોક શોકની વેળાએ લાણવાની સલાહ આપી છે. તેમ ભગવદ્ગીતામાં પણ શોક ન કરવાવિષે આમ કહેલું છે:—

શ્લોક.

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે ॥

ગતાસૂનગતાસુંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—અરે અર્જુન, તું જેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેનો શોક કરેછે અને વળી હું પંડિત છું એમ વાદ કરેછે, પણ પંડિત કંઈ મુઆનો કિંવા જીવતાનો શોક કરતા નથી.

સંસ્કૃત પંચોપાખ્યાનમાં લખ્યું છે:—

શ્લોક.

નષ્ટં મૃતમતિક્રાંતં નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥

પંડિતાનાં ચ મૂર્ખાણાં વિશેષોયં યતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે વસ્તુનો નાશ થયો, જે માણસ મરી ગયું, જે વાત થઈ ગઈ, તેનો શોક પંડિતજન કરતા નથી. પંડિતમાં અને મૂર્ખમાં એટલોજ ભેદ.

શ્લોક.

અશોચ્યાનીહ મૃતાનિ યો મૃદસ્તાનિ શોચતિ ॥

અદુઃખે લમતે દુઃખં દ્રાવર્યૌ યો નિષેવતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—સંધાં વાનાં કોઈ સમયે નાશ પામવાનાં માટે તેનું દુઃખ કરવું નહિ ને જે મનુષ્ય દુઃખ કરેછે તેને તે વિના બીજે કંઈ લાભ થતો નથી. દુઃખનોજ લાભ થાયછે.

ધર્મશાસ્ત્ર મિતાક્ષરામાં આ છે કે:—

શ્લોક.

ક્ષેષ્માશ્ચુ બાંધવૈર્મુક્તં પ્રેતો મુક્તે યતોઽવશઃ ॥

અતો ન રોદિતવ્યં હિ ક્રિયાઃ કાર્યાઃ સ્વશક્તિતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—મુઆની પછવાડે તેનાં સગાં વહાલાં રહી ફેરીને આંસુ અને લીંટ પાડેછે તે મરનાર પ્રેત ખાયછે કાંકે તે પોતાને વશ નથી; એમાટે મુઆની પછવાડે રોવું ફટવું નહિ, પણ તે મરનારની ક્રિયા શક્તિપ્રમાણે કરવી.

ગરૂડપુરાણમાં પ્રેતકલ્પના અધ્યાય ૬ કાનો

શ્લોક એથો:—

અશ્રુપાતં ન કુર્વિત દત્વાદાષાં જલાંજલિં ॥

ક્ષેષ્માશ્ચુ બાંધવૈર્મુક્તં તદા પ્રેતોયમશ્રુતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—ચિતા છાંટ્યા પછી તો આંસુ નજ પાડવાં, કેમકે જે મરનારનાં સગાં આંસુ તથા લીંટ નાંખેછે તે તે ગંદું મરનાર ખાયછે—એજ અધ્યાયમાં એ મતલબના બીજા શ્લોક પાઠકેરે બહુ લખ્યા છે, પણ સંધા આ ઠેકાણે લખવાની અગત્ય નથી.

વળી ત્રિશતના શ્લોક પંદરમામાં કહ્યું છે:—

રોદને એકરાત્રં. અસપિંદોસપિંદમરણનિમિત્તે રોદને-

શ્રુપાતેકૃતે તન્નિમિત્તમેકરાત્રમાશૌચં ॥

તથા ચ પારસ્કરવચનં.

શ્લોક.

મૃતસ્ય બાંધવૈઃ સાર્દ્ધં કૃત્વા તુ પરિદેવનં ॥

વર્જયેત્તદ્દોરાત્રં દાનં શ્રાદ્ધાદિ કર્મ ચ ॥

અર્થ:—રૂદન ક્રીધાથી સૂતક લાગેછે ને સૂતક લાગ્યું એટલે નિત્યકર્મનો લોપ થાયછે ને એ થવાથી ધણા પાપમાં પડાયછે ને તેમાંથી મુક્ત થવાને ધણાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં પડેછે.

એ ઉપરથી માલુમ પડેછે કે વગર કારણે સૂતક લાવવું એ મોટું પાપ છે માટે વગર કારણે પાપમાં પડવાને અશ્રુપાતથી કલ્પાંત ન કરવું.

વળી હિતોપદેશમાં પણ નીતિ કહીછે કે—

શ્લોક.

શોકસ્થાનસહસ્રાણિ મયસ્થાનશતાનિ ચ ॥

દિવસેદિવસે મૂઢમાવિશંતિ ન પંડિતં ॥ ૧ ॥

અર્થ:—શોકનાં ઠેકાણાં હજારો છે ને ભયનાં સ્થાન સેંકડો છે માટે એવા જે શોક કર્યા કરીએ તો દહાડે દહાડે મૂઢપણું આવે ને હડાપણુ જવું રહે; મૂઢને શોક નડેછે; પંડિતને નહિ.

ઉપરનાં પ્રમાણો જોતાં સ્પષ્ટ જણાયછે કે મુઆ પછવાડે રોવા ફટવાની મના છે.

ગૂજરાતીઓ, શાસ્ત્રના અભિમાની છીએ એમ કહેછે, પણ જે વાતની શાસ્ત્રમાં મના છે તેતો તેઓ કરેછે ને તે વળી ન કરવાની રીતે કરી ધણા પાપી થાયછે એ આશ્ચર્ય જેવું છે. માટે સમજીક ગૃહસ્થોએ શાસ્ત્રને માન આપી તેના અરા અભિમાની થઈ રડવા ફટવાથી શોક ન કરવાવિષે જે શાસ્ત્રો શીખામણુ આવેછે તે સૌએ માનવી.

સુખોદ્ય.

કોઈ કહશે કે અસલથી ચાલતી આવેલી નકારી ચાલ શામાટે કહાડી નાંખવી જોઈએ? એ સવાલનો જવાબ સૌ અનુભવથી જાણેછે. જગત્નો કોઈ પણ

પ્રાણી દુઃખમાં રહેવાને ઇચ્છતો નથી, પણ સુખ મેળવવાને ફાંફાં મારે છે. કેટલાવધિ પુરૂષનો સુખ ભોગવવાનો લોભ ઓછો હોતો નથી. ઋષિઓએ દેહકષ્ટ કરી તપ ક્રીધાં તે પણ મુક્તિપદ પામવાને અથવા સ્વર્ગમાં નિરંતરતું સુખ ભોગવવાને માટે. અર્થાત્ સૌને સારી વસ્તુ ગમે અને સાહે તથા સુખની પ્રાપ્તિ કરવી એજ સૌનો હેતુ છે.

આપણા ગૂંજરાતીઓમાં જેટલી ચાલ છે તે સઘળી લાયક છે એવું કહેવાને કોઈ હિંમત નહિ કરે. અસલી રીતને મડાની ગાંઠ જેવો વળગેલો એવો ધરડો પણ કહેશે કે કેટલીએક ચાલ નઠારી છે ખરી. તેને કહીએ કે જાણ્યા છતાં તમે નઠારી હાલતમાં કેમ રહેછો અને ખીલ્યોને શીખામણુ દઈને તે દુઃખદાયક ચાલ કેમ કહાડી નથી નાંખતા? તો તે જુદો કહેશે કે ના-ચીછેસં ચલી આઈ તેમ ચલાવ્યાં કરવું, એમાં કંઈ વધઘટ કરવી નહિ, ધરડાએ જે કીધું હશે તે ઠીકજી કીધું હશે. એરીતે તે જુદો સંતોષ રાખીને બેશી રહેશે, પણ નહિ વિચારે કે ગફલતથી આવેલી કટેવ દમ્યાં કરે છે તેને વરજીએ. નિમાળામાં જૂ થઈ હોય તેને જાણ્યા છતાં માથામાં રાખી મૂકે એવા કાયર મૂર્ખ દુનિયામાં થોડાજ મળી આવે છે, પણ ધરડાઓ તો દુષ્ટ ચાલરૂપી ચામળું કર્યાં કરે છે તેને નિરાંતે કરડવા દે છે.

ખીલ વધારે જાણીતા એમ જવાબ દે છે કે ઘણા દિવસનેલીધે તે કટેવ વડની પેઠે મૂળ ધાલી પસરી છે તેને નિકંદન કરવાની ભારે ખટપટમાં કોણ પડે ને કદાપિ એમ કરતાં પડીએ તો લોકમાં અપયશ ન મેળવીએ? વાહવા! આપણે જાણીએ કે આ રસ્તે ભો નડે છે ને તે છતાં તેણી પાસ જ્યારે જઈએ ને લૂંટાઈએ ભારે કૃષ્ણાર્પણ કીધું એમ કહીએ એ કંઈ શહાણા આદમીનું કામ નહિ. રોવા ફટવાની ચાલથી આટલાં નુકસાન ખમીએ છીએ તે જાણ્યામાં છતાં, ખ્યા તો કે નમસ્કાર વળ્યા એમ બોલવું એ છાકરવાદી છે-સારો માર્ગ આપણી નજીકમાં છતાં તે રસ્તે વર્તવાની હોંસ ન કરવી અને નઠારામાંજ જઈ કરી પડી રહેવું એ ઈશ્વરના નિયમ તોખ્યા જરોખર સમજવું. જે રસ્તે સિંહ વાઘનો ભો હોય છે તેણી તરફ નખળાં પશુઓ પણ જતાં નથી. એ જોતાં આપણે જાનાવરથી પણ ભુંડા ખનીએ છીએ. મનુષ્યનું લક્ષણ છે કે કદાપિ ગફલતથી અને વખતનેલીધે કોઈ નઠારી રૂઠી આપણામાં પેડી હોય તો સારા વખતમાં તે માલૂમ પડ્યાથી જેમ ખને તેમ તેમ તેણે હડસેલી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવો. રૂડા પ્રયત્નથી માઠાં પરિણામ થનારજ

નહિ. માળાપ પોતાનાં કલંક છાકરાંને સમારવાને તેઓના નીસાસા લે છે, વખતે બેઅદબી સોસે છે અને દુઃખ પામે છે, તોપણ પોતાની ફરજે બળવવામાં પાછાં પગલાં કરતાં નથી તેથી તેજ છાકરાં માળાપ કહેતાં તે ખંડે એમ કહી તેઓને મોટપણે મંભારે છે. તેમ જો ધરડાઓ અને નાતના પટેલો, હમણા તો લગાર નઠારા કહેવાશે, પણ જેમ જેમ લોકને વીતતી જશે તેમ તેમ તેઓ તમારાં વખાણુ કરશે. આસપાસના લોકો તો પ્રથમથી સ્તુતિ કરશે અને તમારો અંતર્યામી આત્મા પણ ઘણો આનંદ પામશે. વળી પુણ્યનું કામ તેથી મૂળ પછી પ્રભુ તમને ઠંકાણે રાખશે માટે રોવા ફટવાની નિર્લજ અને નુકસાન કરતી ચાલ તાખડતોળ બંધ પાડો.

લાઈઓ! આખા જગતમાં એવી એકે વસ્તુ નથી કે જેના રૂપનું બદલાવું કદી પણ થવું નથી. સંસારની રહેંટમાળમાં આપણે પણ એક હોયકાં જેવા છીએ. સૌની વલે તે આપણી વલે, સૌનેજ થવું આવ્યું છે ને થયાં કરશે માટે પ્રભુનો કીધેલો જે નિયમ ચાલ્યો જાય છે તે ઉપર શોક કરવો નહિ. સર્ગાનાં મરણ થવાથી પ્રભુના ઉપર વેર લાવવું એ ગેરઈનસાફ છે. તે નિષ્પક્ષપાતીએ મરણરૂપી દંડ સૌનેજ માટે કીધો છે. તેણે માણસજાતનાં પ્રાણી ઉપર વિશેષ કૃપા આણી પોતાનેવિષે તેને કંઈએક ઓળખ આપી છે અને તે ઉપરથી તથા આ જગતની રચના સામું બેચાથી સમજતા પુરૂષોને શીખામણુ લેવાની છે કે મરણ તો મૂકવાનું નથી, અને આપણે આ દેહે કંઈ ઉત્તમ કામ બજાવવાને જન્મ્યા છીએ માટે તે શું છે તે શોધી કહાડીને તે બજાવવાના ઉપાયો જલદીથી કરવા જોઈએ. કલંપાંત ક્રીધાથી ઈશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. રાજવંશોમાં મરનારથી આ સંસારનાં સુખ પૂરાં ભોગવાયાં નહિ એમ ગવાય છે, પણ શાના ભોગવાય, જીવતર ધણુંજ દૂંડું છે.-ભરૂંહરિના વૈરાગ્યશતકમાં શ્લોક છે:-

આયુર્વર્ષશતં નૃણાં પરિમિતં રાત્રીં તદર્થં ગતં

તસ્યાર્ધસ્ય પરસ્ય ચાર્ધમપરંવાલ્તવદ્વલ્લયોઃ

શેષં વ્યાધિવિયોગદુઃખસહિતં સેવાદિમિર્નીયતે

જીવે વારિતરંગચંચલતરે સૌલ્યં કુતઃ પ્રાણિનાં. ॥

અર્થ:-માણસનાં આયુષ્યની મર્યાદા સો વર્ષસૂધીની છે તેમાંથી પચાસ તો રાત્રમાં ગયાં, બાકી રહેલા અરધાનું અરધ બાળપણમાં તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં ગયું, હવે બાકી જે શેષ રહ્યાં તે રોગ, વિરહ, સંકટ, અને ખીલની સેવા વગેરેમાં જાય છે, માટે પાણીની લહેર પ્રમાણે પરમ ચંચળ એવું જે જીવતર તેમાં પ્રાણીઓને સુખ ક્યાંથી મળે.

મુજ તે તો છૂટ્યું, તેણે આ પ્રપંચો દુનિયા છોડી
અને તે બીજી દુનિયામાં અખંડ સુખ પામવા ગયું.
હવે તેને માટે આપણે શા માટે શોક કરવો? આપણે
આપણા દેહનું સાર્થક કરવું બાકી રહ્યું તે કરવું. વૈરા-
ગ્યના અગણિત દાખલાઓથી જાણાય છે કે મૂઝાં પછ-
વાડે શોક કરવો એ મૂર્ખાઈ છે અને આપણો અમૂલ્ય
સમય મિથ્યા જાય છે. મનુસ્મૃતિમાં લખે છે કે મરણ
થાય તે વેળા રોવા ફૂટવાથી કલ્પાંત ન કરતાં પ્રભુની
અકળ ગત તથા અકળ શક્તિને સંભારવાં. એ વિધેના
શ્લોકોમાંના બે શ્લોકોનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:

“મનુષ્યદેહ કેળાનાં કીચકાં જેવી તરત ભાંગી જાય
તેવી અને સમુદ્રના ફાણુબંધુર શીણુ સરખી છે; માટે
એવી દેહને જે નિલ છે એમ સમજે છે તે મૂર્ખ જાણવો.”

“જે સર્વ નીચાં છે તેનો નાશ થાય છેજ, ને જે સ-
ધળાં જાયાં છે તે પડેજ છે.” વળી—

શ્લોક.

અહન્યહનિ ભૂતાનિ ગચ્છંતિ હિ યમાલયં ॥

જોવા: સ્થાવરમિચ્છંતિ કિમાશ્વર્યમતઃ પરં ॥ ૧ ॥

અર્થ:—રોજ રોજ લોકો જમને મંદિરે જાય છે એ સૌ
જાય છે, તોપણ લોકો ન મરવાની ઇચ્છા રાખે છે. હવે
એથી તે બીજું શું અજળ જેવું છે?

કવિસામળ કહે છે કે—

(છપય.)

કોઈ આજ કોઈ કાલ,
કોઈ માસે છ માસે,
કોઈ વરસે દશ બાર,
કોઈ પચીસ પચાસે;
કોઈને થાયે સાઠ,
કોઈને થાયે એંશી,
જે જાયું તે જાય,
નથી રહેવાનું બેશી;
નામ તેટલાનો નાશ છે,
ધરમ એવો મન ધારવો;
સામળ કહે મૂરખ કરે,
ગંદી દેહનો ગારવો.

આપણા પ્રખ્યાત ધીરા કવિને વિષે એવું કહેવાય છે કે
જ્યારે તેનો જીવાન છોડે મરી ગયો ત્યારે શિરસ્તા-
પ્રમાણે જૈરાંઓએ રાજવીથી ભારે ફટણું ચલાવ્યું. તે
તેનાથી ન ખમાયું માટે જોરસો કરીને બોલ્યો કે આમ
કલ્પાંત કીધાથી છોડે પાછો આવવાનો નથી માટે
ફટાં બંધ પડો ને છોકરાની અસદ્ગતિ ન કરો. એવું

કહીને તેણે પોતાનો જોડેલો રાજીયો ગાધ બતાવ્યો
તથા સઘળી બાયડીઓ પાસે ગવડાવ્યું:—

“કંઠણુ છૂટી કળી કાળનીરે
મરણ મોટરો માર,
એમાંથી કોઈ નવ જગરે;
કોઈ નરપતિ ને રંકરે,
હેતે હરિરસ પીજ્યે;
શુણુ ગાધએ ગોવિંદરે,
શિવજના તાપને તારવા;
જરમાં રાખીએ આનંદરે,
જીવો માણીગર બંધવા. ટક.

જયા તે જવાના સૌ,
જશે જણનાર રે,
મૂઝાં તેને તમે શું રૂઓ,
રોનાર નથી રહેનાર રે,
હેતે હરિરસ પીજ્યે. શુણુ ૧.

માણી આવ્યો ફૂલો વેડવારે,
કળીઓ કરે છે વિચારરે,
આજનો દીન રળીઆમણો;
કાલે આવશે આપણો કાળરે,
હેતે હરિરસ પીજ્યે. શુણુ ૨.

કેનાં છોડે ને કેનાં વાછરે,
કેનાં મા ને આપરે,
અંતકાળે જવું પ્રાણી એકલું;
સાથે પુણ્ય ને પાપરે,
હેતે હરિરસ પીજ્યે. શુણુ ૩.

દાસ ધીરો રમે રંગમાં,
રમે દિવસ ને રાતરે,
સતગુરુએ મારગ દેખાડીઓ;
લીધો સાધુઓનો સાથરે,
હેતે હરિરસ પીજ્યે. શુણુ ૪.

દેહ દુર્લભ છે આપણીરે,
જનતાં લાગે નહિ વારરે,
આકડાના તૂળની ગોડેં જીડશે;
કોણુ મારગડો દેખાડશે,
હેતે હરિરસ પીજ્યે. શુણુ ૫.

મારું મારું તમે શું કરોરે,
જતાં લાગે નહિ વારરે,
આશા મેલીને જતા રહ્યા;
મોટા દેવ દેત રાયરે,
હેતે હરિરસ પીજ્યે. શુણુ ૬.”

લિંગાયતી તથા બીજી કેટલીએક નાતના લોક પોતા-

નાં મુએલાંને વાળતે ગાળતે શ્મશાનમાં લેઈ જાય છે તે આવી સમજણ ઉપરથી કે જેમ જન્મવેળા ઓચ્છવ ફરીએ છીએ તેમ મરણ સમે પણ ફરવો જોઈએ. માણસ જ્યાંથી આવ્યું ત્યાં પાછું ગયું તેમાં વળી રોઈ ફટીને શોક સામાટે ફરવો? હવે ઓચ્છવ ફરવા વગેરેની રીત આપણા સ્વભાવથી ઊલટી છે માટે તેમ તો ન કરવું, પણ ઉપલો વિચાર આપણને દિલાસો દે છે માટે અતિશોક ફરવો માંડી વાળવો. શેક્સપીઅર કવિ નીચેપ્રમાણે શીખામણુ દે છે. “જ્યારે હું મરી જઈ ત્યારે કોઈ શોક કરશે નહિ. દુનિયામાં સૌને જાણ કરાવે કે હવે હું આ દુષ્ટ જગજગમાંથી છૂટ્યો. રખે તમને મારે માટે શોક થાય વાસ્તે એવું ઇચ્છું કે મને સંભારશો નહિ. મારા મરવાની સાથે જ તમારી પ્રીતિ મારા ઉપરથી એકદમ ઉતારી નાંખજે; કેમકે નહિ તો હાહા માણસો તમારો શોક જોઈને તમને હશી કહાડશે.”

શ્રીસ દેશના પ્રખ્યાત જ્ઞાની સોલનને એક દોસ્તદાર હતો તે હમેશા દિલગીરી ને ઉદાસીમાં જ રહેતો. બીજા ધણાઓએ બતાવેલા ઉપાયો તેણે કીધા, પણ તેનો શોક જાય નહિ. એક દહાડો સોલન પેલાને એક બાંધી ટુકરી ઉપર લેઈ ગયો. ત્યાંથી આસપાસનાં તમામ ઘરોનાં છાપરાં નીચાં દેખાતાં હતાં. સોલન બોલ્યો, હાઈ! આ ઘરો જે દહાડાથી બંધાયો ત્યારથી તે આજસુધીમાં તેમાંના જેટલા બધા લોક મરી ગયેલા છે, મરી જાય છે અને મરી જશે એ સઘળાંનો શોક કેટલો આખો વાડ? એ સઘળાંનો શોક ફરવો મૂંઝી દઈને તારાજ શોકને વું રચ્યાં કર. હવે પોતાનાને માટે શોક ફરવો અને પારકાંને માટે ન કરવો એ તો ગેરઈતસારી અને નિર્દયપણું જાણવું. સઘળાં પારકાંનો શોક ફરવો તેમાં કદી આરો આવવાનો નહિ. એવું છે વાસ્તે ચડેવું કપાળ ઉતારી નાંખવું અને મૂળગો શોક ફરવો જ નહિ એ ઉત્તમ પદ છે ને આપણાં દુઃખનો આપણે શોક ક્યો અને એનેસાર દુનિયા નહાં કહીને બળડે તો તેને લેખવડું નહિ એ જ સારી રીત છે. એમ પેલા ઉદાસી પુરૂષે વિચારી શોક ફરવો છોડી દીધો. એ સોલન મૂંઝી શિક્ષા ધણી આપતો:-તેને કોઈએ પૂછ્યું કે માણસની હંદગીવિષે તમારો શો વિચાર છે? સોલન કંઈ જ બોલ્યો નહિ. પણ ગૂપચૂપ તેને પ્રદક્ષિણા કરીને જતો રહ્યો.

કબીર કહે છે કે:-

(પદ.)

કાલકા અજળ તરાકા જે,
વું ક્યા જાને લડકા જે-ટક.

નવળી મરગએ દસળી મરગએ,
મરગએ સહસ્ર અઠવાસી;
તેતીસ કોટી દેવ મરગએ.
પડે કાલકી કાંસી. કાલ ૧.
ખીર મરગએ પેગખર મરગએ,
મરગએ જંદા જોગી;
જતી સતી સંન્યાસી મરગએ,
મરગએ ખેદન રોગી. કાલ ૨.
તીન લોક પર છત્ર ખીરાજે,
સો લૂટા કુંજખીહારી;
કહત કબીરા સોખી મરગએ,
દૈયત કોન ખીચારી. કાલ ૩.

માણસે કોઈના મૂઆ પછવાડે શોક ફરવો નહિ, પણ જીવતર થોડું છે માટે પુણ્યનાં કામો કરીને મોતની સામે થવાને તૈયાર રહેવું કે પછી તેને કોઈ વાતવું લાયક રહે નહિ. એવિષે વિદ્વાનોએ બહુ બહુ કહ્યું છે, પણ આ ગ્રંથ ધણી લાંબો થઈ જાય વાસ્તે જેટલી બાબતો ઉપર લખેલી છે તેટલી જ બસ છે. મરણ વખતે ધણું ગંભીર રહેવું જોઈએ-એથી આપણને સારાં કામો કરવાની ચાનક રહે છે. એ વેળા દોડાદોડ અને ઉતાવળ ફરવાની નથી. મરનારને ઘૂસ ઘૂસ કરી બાળી આવવું એ કંઈ સુધારાઈ કહેવાતી નથી. તેને ટાંકે પાણી-એ નવડાવી લાંબે સાથરી ઉપર નાંખી મૂકવું એ નિર્દયતાવું કામ છે. રોવા ફટવાવિષે તો હું ધણું બોલ્યો છું માટે એસંબંધી વારે વારે કહેતાં રાખાઈ છઉં, પણ છેલ્લી વારે કહ્યું કે એ દુષ્ટ ચાલ, એ દેશીઓ, કહાડી નાંખો, રાખને કાવધી રીતે અવલ મજલે પહોંચાડો અને મૂઆ પછવાડે શોક કરી જીવ બાળી બાળી સંસારકામ કરવાની બેપરવાઈ ન રાખો.

પુરૂષોએ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓની બુદ્ધિને હવે વધારે લડાવવી એ તેમને ઘટવું નથી. કેટલાએક બોલે છે કે અંગ્રેજ લોક ખેરાંના દબેલ છે પણ એ વાત પોતાના ઠોઆપણા આગળ લેશ દોષવાળી દેખાતી નથી. ખેરાં વાજળી વાત કહે અને તે પ્રમાણે તેઓના સ્વામી ચાલે તે કંઈ તાબેદારી ન કહેવાય; પણ જેઓ મોટાં અભિમાન રાખી લવે છે કે શું અમે ખેરીના દબેલ રહીશું તેઓ જ, ખરેખર, મૂંઝે ખેરીઓની તુચ્છ, વહેમી, કાંટા ભોંકતી અને છટ્ટી કટ્ટવને મૂંડાવી શક્તા નથી. તેઓવું ખેરાંની આગળ કંઈ જ ચાલવું નથી.

પુરૂષોએ એ નકારી ચાલના ગેરકાયદા પોતાના મનમાં સારી પેઠે સમજી પોતાની સ્ત્રીઓને રૂઢી રીતે સમજવી જેમ અને તેમ એ ચાલ કહાડી ન આવવી જો-

ઈએ. ખૈરાંઓએ સારી પેઠે સમજવું કે આપણી બા-
યડીની નત છે, સ્ત્રીના ધર્મ શા છે, તેઓએ ઘરમાં
અને બહાર કેવા વિવેકે બતાવવા જોઈએ એ બધું તે-
ઓને જાણવું જરૂરનું છે. બાયડીઓ! તમારી રાજ-
વણી અને પછાડીની રીતથી સુધક મંડળમાં તમારી તુ-
લના ઘણીજ હલકી થાય છે. તમે તમારું, તમારાં છો-
કરાંનું, સંસારનું, દેશનું હિત કંઈ જોતાં નથી. છોક-
રાંઓનું આચરણ તમારા ઉપર ઘણું આધાર રાખે છે.
કેઈ કેઈ નીતિઓ તમે તમારાં બાળકનાં મનમાં ઠાંસી-
છો? કંઈજ નહિ. પોતે વિદ્વાન હો તો સામાને ભ-
ણાવો કેની? વાંચ કદાપિ નીતિ નથી શીખવતાં તો
રહ્યું, પણ વળી નકારા વહેમોની ધારતી આપી છોક-
રાંનાં કુમળાં હૈયાં કુવિચારથી ભરી નાંખો છો એ ડાહ્યા
ગુર્જરાની સ્ત્રીઓને યોગ્ય નહિ માટે સમજીને શોક કર-
વાની આ નકારી ચાલ કહાડી નાંખવી જોઈએ.

આપણે આ સંસારમાં નાના પ્રકારનાં નિરપરાધી
અને નિર્વિકારી કામો કરી સુખ ભોગવવાને જન્મ્યા
છીએ અને વગર કારણે હાથે કરી ખરાબી કરી લેઈ
દુઃખ પામવાને સરખ્યા નથી; માટે આપણી જે જે
ફરજ છે તેને ન વણસાડી પેલી દુનિયાનાં સુખ પા-
મવાને લાયક થવાની આપણે સઘળાઓએ તજવીજ
રાખવી.

(પદ અથવા લાવણી.)

શાને સોચ સળગાવે જવડા,
લેદ પામર નવ પામેરે;
જાણે તારૂં નરસૂં થાએ,
દાજ હરિની હિત કરવેરે. શાં ૧૮૬.

મૃતક માટે કદપાંત કરે હું,
સ્વાર્થી સમજ સૌ દીસેરે;
ઈશ્વરી ધારણ સમજીક કારણ,
ભરાય તેપર કાં રીસેરે. શાં ૨.
ચડતી પડતીને જગ અધીન છે,
મદ રીસ કેમ હું આણેરે,
દેવ દાનવ રાય રંક કરેછે,
હાય કલ્લોલ હર ટાણેરે. શાં ૩.
સાંજ પડે ને વહાણું વાએ,
ફૂલ કો ખીલે ખીડાએરે;
ઝત ઝતના ફેરફાર હોએ,
સુખ દુઃખના તેમ જાએરે. શાં ૪.
દરએક ઘટ ઘટ નાશને જોએ,
જગ આ ઘટમાળ જાણેરે;
એક ભરાએ ખીજે ઠલવાએ,
શિખામણ ડાહી માનેરે. શાં ૫.
આવો દેખે નીમ હું ભાઈ,
શોક શો કરવો સારોરે;
કો દિન દેવો જરૂર જરૂર છે,
વિચાર એવો મન ધરવો રે. શાં ૬.
સદાય માયામઝામાં મહાલે,
ધર્મ નીતિ ન હીણો માનેરે;
દુઃખનો માર પ્રસંગે મારી,
પાધરો કરે કસી હુનેરે. શાં ૭.
થએલી વાતે દિલાસો માને,
પ્રભુ બ્રહ્મ ગુણ જાણેરે;
આ ભવબંધન લેશ ન પીડે,
નર્મદને સુખ આણેરે. શાં ૮.

૧૮. ધર્મગુરુવિષે.

ધર્મનીતિનું જ્ઞાન તથા વિદ્યાનું જ્ઞાન એ બે ઉપર
હરેક દેશની સુધારાઈ આધાર રાખે છે. એ બે વાત-
થી માણસો ખીજાં પ્રાણીઓના સંબંધમાં પોતાની
સ્થિતિ કેટલી જાણી છે તે જાણે છે; પોતાના પેદા કરના-
રને જાણે છે; જગતમાં સઘળી ચીજે સંપર્સપીને ર-
હેલી છે એમ જોઈને, પોતે પણ કલેશ દંટા દૂર કરી
સલાહસંપથી રહે છે; દુર્ગુણ સદ્ગુણ ને પાપ પુણ્ય શું
છે તે સમજે છે; અનેક વસ્તુના ઉપયોગ કરી જાણી જ-
વતાં સંસારસુખ ભોગવી મરણ પછીના સુગતિ-સ્વર્ગ-
મોક્ષનાં આશા સુખમાં રહે છે.

પ્રાચીનકાળમાં આપણા હિંદુઓ એ બે વાત સારી-

પેઠે સમજતા હતા તેથી તેઓની હાલત ઘણી સારી
હતી. આજકાલ એની આપણામાં ઘણી અછત છે,
અને થોડી ઘણી છે એમ કદાપિ કહીએ તો તેમાં પણ
ઘણીજ ખોડ છે એમ કહ્યાવગર પણ ચાલે નહિ.

આપણી દશા સુધારવાને આપણા લોકોએ ઉપલે-
ખે વાત ઉપર ધ્યાન પહોંચાડવું જોઈએ. પણ એ વાત
બનવી ઘણુંકરીને ધર્મનાં ઉપદેશ કરનારાઓને હાથ
છે. આજકાલ ગુરુઓ પોતાના ધર્મ પોતે જ જાણતા
નથી તો તેઓ બહોળા લોકમાં શી રીતનો સુધારો ક-
રી શકે? માટે ગુરુઓએ સારો વિદ્યાભ્યાસ કરવો અને
પ્રથમ પોતાના ધર્મ પોતે સમજવા.

વહેવારમાં હરકોઈ બાળતના શીખવનારને શુદ્ધ કહેછે. પણ આ ગ્રંથમાં શુદ્ધ શબ્દથી, ધર્મનીતિનું જ્ઞાન આપનારા સમજવા. બીજી સઘળી દેહ કરતાં મનુષ્ય દેહ ઉત્તમ છે. મનુષ્ય દેહમાં વસનાર આત્માનું સુ-ક્ષિત્રી જે દેહ્યાણુ તે કરવાનો માર્ગ દેખડાવનારા જે મહંત તેઓનું નામ શુદ્ધ. ધર્મના શુદ્ધ એટલે પૂરા સં-સ્કારી ને સર્વ સારાં આચરણથી ભરેલા સમજવા. શુદ્ધનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યાં છે તેવા પૂરા શુદ્ધો તો હાલને સમયે જોવા કઠિણ. સાપ તથા નાવ બંધછે તેની પછવાડે શેરડો પડી રહેછે તેમ અસલના શુદ્ધોનાં લક્ષણોનો લીસોટો હાલના શુદ્ધોમાં દેખાવો જોઈએ. પણ તે લેરા દેખાતો નથી.

આટલું તો શુદ્ધોએ જરૂર જરૂર કરવું કે તેઓએ ધર્મ—જ્ઞાન—નીતિસંબંધી શાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ કરવો. તેમાં લખેલી વાતોની સાચવટથી પોતાની ખાતરનીશાં કરી લેવી અને તે ઉપર બધી પોતાનો વિશ્વાસ તથા ભાવ બેસાડી ખરા ધર્મના અભિમાનના બેસમાં સાચો ધર્મ, નીતિ, અને આચાર એ લોકમાં પ્રવર્તાવવાં. તેઓએ ઈશ્વરજ્ઞાન, અનેક વિદ્યા, સારા વિચાર, ક્ષમા, વૈરાગ્ય, સંતોષ, વિવેક, હૃદયરતા અને ગંભીરતાનાં શોભાનાં કવચ (બખતર) પહેરવાં જોઈએ. કાયાધિકી અહંકારને આધો ખસેડી તેઓએ ઇન્દ્રિયોને છતવી; કુડ કપટ આશા તુષણના લાગ કરવા; પરધન અને પરસ્ત્રી જોઈને નજર ખગારવી નહિ અને કોઈ વાત ઇચ્છાપ્રમાણે ન બનેથી ક્રોધને કંઠાપિ વશ થવું નહિ. શુદ્ધોએ શંકા પૂછનારાઓને ખરો રસ્તો બતાવવો. શત્રુમિત્ર સરખા ગણવા અને કાયા (સરીર), વાચા (બોલવું) અને મન ધકી છવ જતે પણ કોઈ પણ વેળા નહારી કલ્પના ન કરવી. તેઓએ કોઈ પણ રીતનાં મરણને આધીન થવામાં મનમાં આચકો ખાવો નહિ. તેઓએ પ્રભુના ચરા તથા શુભ ગાવામાં નિરં-તર લક્ષ લગાડી તેની આજ્ઞાનો અને નીતિનો લોકને ઉ-પદેશ કરવાની ધુંધમાં કૂદેહું. તેઓએ બીજાને આપ-વાની શીખામણુ પોતે પણ પાળવી.

ઉપરપ્રમાણે લક્ષણના જે સાધુસંત તેઓને શુદ્ધ કહેવા. ન્યારથી મંત્રઉપદેશ ક્રીધો લારથી તો અગલ કરીને શુદ્ધો પોતાના પુરુષ સ્ત્રી શિષ્યોને પુત્રપુત્રીપ્ર-માણે ગણવાં જોઈએ. જેટલી મર્યાદાથી આપે છોકરાં સાથે અને રાત્રીએ પ્રંત સાથે વર્તવું જોઈએ તેથી વધારે મર્યાદાથી અને વધારે ભારમાં તથા માનમાં શુદ્ધો પોતાના સેવકો સાથે વર્તવું જોઈએ. બાપના કરતાં શુદ્ધ ધણીએક વાતે શ્રેષ્ઠ છે, તેનાં આપેલાં જ્ઞાનથી સં-

સારમાં સાવધાનીથી સન્માર્ગે ચલાયછે અને ઈશ્વરકૃપા પ્રાપ્ત કરવાની હિંમત ધરાયછે માટે તેણે પોતાના સે-વકો તરફ પવિત્ર નજરથી જોવું જોઈએ. બ્રહ્મવૈવર્તપુ-રાણુમધ્યેના કૃષ્ણજન્મખંડમાંના ૮૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

શ્લોક.

ગુરુઃ પુત્રસમં જ્ઞેહં શિષ્યેષુ ન કમિષ્યતિ ॥

લભતે વ્રહ્મહત્યાં ચ મુક્તે કૃત્વા ચ નાશિષમ્ ॥

અર્થ:—જે શુદ્ધ પોતાનાં સ્ત્રીપુરુષ સેવકોને દીકરી દીકરાપ્રમાણે ગણતો નથી અને આશીર્વાદ દીધાચિના તેઓનું આપેલું ધન ભાગવેછે તો તેવા શુદ્ધને બ્રહ્મહ-ત્યાનો જે મોટો દોષ કહેવાયછે તે લાગેછે.

આ જગત્માં દુન્ય અને કામિની એ બે લલલલાને ભૂરખી નાંખે તેવી માયા છે. એઓને જોઈ કોઈ મા-ણસે ભુદ્ધિ ફેરવવી નહિ એવું છે તો પછી શુદ્ધો હર-ગીસ તે બેમાં લંપટ નજ થવું જોઈએ એ વાતમાં શું પૂછવું? જે પૂરણ જ્ઞાન પામેલો છે તેને આ ખોટાં દ્રવ્ય અને ખોટી દારા (ખેરી) વગર અધિકારે શાસાદ અંગીકાર કરવાં જોઈએ? સાધુને પૈસાનું શું કામ? માટે શુદ્ધો સેવકો પાસેથી પૈસાની ઘણીજ થોડી આશા રાખવી. સહજ વાતમાં કોઈના ઉપર ભૂલમ કરી (એટલે તેની મરજી ઉપરાંત અથવા ધર્મનું બહાનું બતાવી) શુદ્ધો નાણું ન માગવું. તેણે સેવકને ઘેર કહાવી ન મોકલવું કે આજ અમો તમારે ઘેર પધાર-વાના છીએ. જ્યારે શુદ્ધો એમ કરેછે ત્યારે પછી સેવકોને ઘેર હાંધ્યાં અથડાતાં હોય તોપણ તેઓ મોટા શુદ્ધના સત્કારનેમાટે જેવું કરેછે તથા આટોશી પાટો-શીને શરમમાં નાંખેછે. લોલના આવેરામાં પૈસો એ-કંઠો કરવાસાદ શુદ્ધોએ અનીતિનાં અને પાપી આ-ચરણોને ન છુપાવવાં તથા છુપાવવા દેવાં ન જોઈએ. તેઓએ પોતે પ્રાયશ્ચિત્ત (ક્રીધેલાં પાપથી છૂટવાની ક્રિયા) ન કર્યા છતાં ક્રીધાં એમ ન દેખાડવું જોઈએ. તેઓએ ખોટાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવાં તથા ન કરાવવા દેવાં જોઈએ. અર્થાત્ કે તેઓએ પોતાના નકામા અને અઘટિત ખર્ચનેવારતે લોભમાં નાણું ભેગું કરવામટે તાણી તુશીને અપ્રસિદ્ધ (ખૂણામાંના—અઘટિત) શા-સ્ત્રાર્થ ન બતાવવા. શાસ્ત્ર દ્રવ્ય મેળવવાને કાળે છે એમ તેઓએ ન જાણવું. તેઓને પોતાનાં—શુદ્ધરાન જેટલું તથા મંદિર હોય તો ખર્ચસાદ અને ઉપદેશનેમાટે દ્રવ્ય જોઈએ; ખાકી, ફાંકડા લાલછ બનવાને અને અણુધરતા ખર્ચ બિરાવવાને ન જોઈએ.

નરહર કવિ કુંડળીઓ લખી કહેછે,—
 નરહર બિનતિ કહા કરે,
 જનુનિ સુતા બિખ દેત;
 બાડ ખેતકું જો યુગે,
 સાધુ પરત ધન લેત;
 સાધુ પરત ધન લેત,
 નાવ ધર ત્રિયા જો ખોરે;
 જો પેરા સો ચોર,
 પ્રીત પ્રીતમ કરિ તોરે;
 નૃપતિ પ્રભકું દુઃખ દેત,
 કહા શમશેર કર ધર;
 સુનહો અકબર શાહ,
 કહા બિનતિ કરે નરહર. ૧

અર્થ:—મા થઈને છાકરીને ઝેર આપે; વાડ (સં-
 ભાળનાર) ખેતરને (શરણાગતને) નુકસાન કરે, સાધુ
 થઈને પારકાનું ધન હરણુ કરે, નારી થઈને નાવરૂપી
 ને ધર તેને કૃપાવે, પહેરેદાર થઈને ચોરી કરે, પ્રીતમ
 કહેવડાવીને પ્રીત તોડે, રાજા થઈ રંકરક્ષક તરવાર
 હાથમાં ધરી રૈયતને દુઃખ દે તો ત્યાં શું વિચારવાનું
 ને કહેવાનું રહ્યું? એ સરખું હીણું બીજું કંઈજ નથી.
 ધર્મનેા શુર એટલે સેવકોની મા, તેઓની વાડ, તેઓ-
 નો સાધુ, તેઓનાં અંતઃકરણનો રનેહી, તેઓની સ્ત્રી,
 તેઓનો રાજા અને તેઓનું સૌ એવા શુર જેને જોળે
 સેવકનાં શિર છે, જેને આધીન સેવકોનાં મન છે,
 જેના ઉપર સેવકોનું આ હુનિયાનું તથા પેલી હુનિયાનું
 સુખ આધાર રાખે છે તે શુર જ્યારે ગરીબ ભોળા અને
 અજ્ઞાન સેવકોને વિશ્વાસઘાત કરી છળે તો તે સરખું
 મહાપાતક બીજું કંઈ નથી.

સાધુ ઈશ્વરીજન કહેવાઈને તેણે સંસારી વિલાસ
 વૈભવમાં મગ્યાં રહેલું અને તે વળી અધરિત રીતે એ
 તેઓને મોટી શરમની વાત છે. તેઓએ તો આવી
 રીતે સમજવું જોઈએ કે,

શ્લોક.

દાનેન પાણિર્નતુ કંકણેન
 ધ્રોત્રં શ્રુતૈર્નૈવ ન કુંડલેન ॥
 વિમાતિ કાયઃ કરુણાપારાણં
 પ્રોપકારેણ ન ચંદનેન ॥

અર્થ:—હાથ, દાનધર્મ કરવાને આપ્યા છે, કંઠાં
 સોંકળાં તથા કૂલનાં ગજરાં ધાલવાને નહિ; કાન આ-
 પેલા છે તે હરિશુભ સાંભળવાને, કડકીઓ ને કુંડળો
 લટકાવવાને નહિ; પારકાના ઉપર દયા અને પંચોપ-

કાર ક્રીધાથી કાયા શોભે છે, મળીઆગરાં તથા ચંદન
 કેસરના લેપોથી અને તિલકો કરવાથી નહિ.

શુર થઈને ઘરેણાં લૂગડાં, રથ, પાલખી, ઘોડા,
 હાથી સિંપાઈઓ વગેરે દમ્ભ રાખવા, બાંકા થઈ કું-
 હદે ભમવાં, ન જવાને ઠેકાણે જવાં, દયાને ઠેકાણે
 ભૂલમ શૂન્યવા એ કંઈ તેઓને ધરિત નથી. કેશવદાસ
 કવિ રામચંદ્રચંદ્રિકામાં લખે છે કે,

(ભુજંગી.)

‘કૃતમ્ની કુવાતી પરસ્ત્રી વિહારી
 કરો વિપ્ર લોભી ન ધર્માધિકારી’

અર્થ:—ક્રીધેલા ઉપકારના બદલામાં અપકાર કર-
 નાર, નડારા હંદમાં પડેલો, પારકાની સ્ત્રી ભોગવના-
 રો, લોભી એવા બ્રાહ્મણને ધર્મનેા અધિકારી એટલે
 શુર ન કરો.

સૌ કોઈએ પારકી સ્ત્રીને મા યેનપ્રમાણે નાંખવી
 તો શુરએ પોતે, સૌ સ્ત્રીઓને વિશેષ શિષ્યાણીઓને
 ઠીકરીપ્રમાણે ન ગણવી? ને શુર સ્ત્રી સેવક ઉપર ક-
 નજરે જોય છે તે ઘણા પાપી ચંડાળ નાંખેલા. શુર
 એવાં નીચાં નરકર્મ (હિનાળાં) થી કેટલો પાપી થા-
 ય છે તે વાત, એવાં ક્રીધેલાં-કર્મના પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં
 લખેલાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

શિષ્ય અને પુત્રમાં ભેદ નથી, શિષ્યાણી અને પુત્રી-
 માં ભેદ નથી, પુત્રીની સ્ત્રી અને શિષ્યની સ્ત્રીમાં ભેદ
 નથી. એ રીતે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રનું મત છે.

કહેવાય છે કે મહાજનો યેન ગતઃ સ પંથાઃ ન્યાંથી
 મોટા પુરૂષ ગયા હોય તે માર્ગ અને ભગવદ્ગીતામાં
 પણ લખ્યું છે કે—

શ્લોક.

યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરોજનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્ત્તતે ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે રીતે મોટા પુરૂષ વર્તે તે રીતે બીજા આલે
 ને વાત પણ ખરી છે કે જેવી આચરણુ શુરનાં હોય
 તેવાં આચરણુ સેવકોનાં થાય. માટે શુરએ પોતાનાં
 આચરણુ શુદ્ધ છે એમ બહારથી લોકલાજની ખાતર
 માત્ર દેખાડવું નહિ પણ ખરેખરા અંતઃકરણથી મન
 શુદ્ધ કરી તેપ્રમાણે બહાર અને ઘરમાં, શરીર ઉપર
 ને મનમાં વર્તવું જોઈએ; પોથીમાંનાં રીંગણાં એવી રી-
 તની વર્તણુક શુરએ રાખવી નહિ.

પોતાનાં નિલકર્મથી પરવાર્યા એટલે શુરઓએ તથા
 તેના આશ્રિત, શાસ્ત્રી, પુરાણી આદિલેઈ વિદ્વાનોએ
 ઈશ્વરને ઓળખવાનો માર્ગ, ઈશ્વરશુભકથા, નીતિકથા

અને વિદ્યાસંબંધી વિષયો આદિ એઓનો સેવકોને બોધ આપવો. એમ નહિ કે જેટલું પુસ્તકમાં લખ્યું હોય તેટલુંજ, પણ જે લખ્યું હોય તેને વિસ્તારીને સેવકોનાં મનમાં પેસે તેવી રીતે સમજાવવું. ગુરુઓએ દેખાઈતી વિપરીત (બલકી) લાગે એવી બાબતો છાલકા અને કાચા મનના શ્રોતાઓને (સાંભળનારાને) સમજાવતી વખતે મોટી સંભાળ રાખવી. મઠ મંદિરમાં ભાષણો બંદી રાખવાં, કેટલાએક વિદ્વાનોને લોકની શંકા તોડવાનું કામ સોંપવું અને કેટલાએકને પારકા ધર્મના લોકના ખોટા વાદ રદ કરી આપવાનું સોંપવું. સંસ્કૃત ગ્રંથોને પ્રાકૃતમાં આણવા કે સૌના જાણવામાં તરત આવે. પોતાના માર્ગસંબંધી, નીતિ-સંબંધી અને ઉપયોગી વિદ્યાસંબંધી, ગ્રંથો રચી રચીને લોકનાં વૃંદમાં મૂકવા એ, સેવકો પ્રત્યે ગુરુનું મોટું ફેણ છે. એકજ માર્ગના ગુરુઓએ એક જીભની અદેખાઈ ન કરવી. પોતાપોતાના કાલને ન જોઈ ધર્મના સાધારણ પ્રસારમાં ખરા અંતઃકરણથી સૌએ પરસ્પર સહાય કરવી. તેઓએ તથા તેઓના આશ્રિતોએ એકજ ઠેકાણે બેસી રહેવું નહિ. દેશાટન કરીને, ટાઢ તડકા સહન કરીને ઠેકાણે ઠેકાણે સુબોધ કરતાં રહેવું. સ્ત્રીસેવકોને દેવદર્શન કરવાસાથ તથા તેઓનાં મંડળને સુજ્ઞાન આપવાસાથ સારી તજવીજ રાખવી કે કોઈ વાતે તેઓથી તથા પુરુષોથી લગારપણુ બેમર્યાદ થવાય નહિ. ગુરુઓએ સ્ત્રીજાતિ ઉપર વધારે ધ્યાન દેવું; કેમકે તેમના ઉપર પ્રભુ આધાર રાખેછે; તેઓને ભણુ-

વાની છૂટ આપી નીતિ સમજાવવી કે તેઓ પોતાનાં છાકરાઓમાં તેવાં બીજાં રોપે. ગુરુ કહેવાતા પુરુષોએ લોકોને સારી વાતોનો ઉપદેશ કરવાની ટેવ તો બંદર બંદર રાખવી જોઈએ. ધર્મનીતિ શીખવવાને તેઓએ સમર્થ સેવકોની સહાયતાથી નિશાળો કંઠાડવી અને તેમાં રૂઢી રીતે છાકરાઓને કેળવણી આપવી. ગુરુ જે પોતાના સેવકોને નહારો બોધ આપે અથવા તેઓ નહારે માર્ગે વળે એવું પોતે આચરણ કરે તો તેથી શિષ્યશિષ્યાણીનાં સઘળાં પાપ ગુરુનાં પોતાનાં પાપમાં ભેગાં થાયછે. મનુસ્મૃતિમાં લખેછે,—

શ્લોક.

રાક્ષિ રાષ્ટ્રકૃતં પાપં કૃતં રાક્ષા પુરોહિતે ॥

મર્તરિ સ્ત્રીકૃતં પાપં શિષ્યપાપં ગુરૌ સ્મૃતં ॥ ૧ ॥

અર્થ:—પ્રભુએ ક્રીધેલું પાપ રાક્ષસને લાગેછે, રાક્ષસે ક્રીધેલું પાપ તેનાગરને લાગેછે, સ્ત્રીએ ક્રીધેલું પાપ તેના ધણીને લાગેછે અને શિષ્ય પાપ કરે તે ગુરુને લાગેછે.

પ્રભુ પાપ ન કરે માટે રાક્ષસે તજવીજ રાખવી, ખેરી પાપ ન કરે માટે તેના વરે તેને નીતિ સમજાવવી અને શિષ્ય પાપ ન કરે માટે ગુરુઓએ તેમને સુબોધ આપવો. ગુરુ ધણા પ્રકારના છે, પણ ધર્મનીતિના મર્મ જાણી તેપ્રમાણે વર્તનારા ને બીજાને વર્તવાી શકનારા ગુરુ પૃથ્વી ઉપર દુર્લભ છે. ઘેરઘેર હીના હોયછે તેમ ગુરુપણુ છે, પણ જે ગુરુ સૂર્યનીપેઠે સૌનેજ પ્રકાશિત કરે તે ગુરુ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ને દુર્લભજ હોવો જોઈએ.

૧૯. રામાયણનો સાર.

પ્રતાપી સૂર્યવંશમાં સત્તાવનમો રાજા દશરથ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો. એને કૌશલ્યા, સુમિત્રા ને કૈકેયી એ ત્રણ રાણી હતી, પણ એમાંથી કોઈને સંતાન નહોતું. રાજાએ પોતાને પુત્ર નહિ તેથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. થોડા દહાડાપછી પાછો એક બીજો યજ્ઞ શૃંગ-ક્રધિએ રાજાનેમાટે કરવા માંડ્યો.

એ દાણાઉપર વળી એક વાત આ બની હતી:—સઘળા દેવતાઓએ બ્રહ્માનીપાસે જઈને વિનંતિ કરી કે મહારાજ તમારો પ્રખ્યાત (છાકરાનો છાકરો ને તેનો છાકરો) રાવણુ જેને તમે વરદાન આપેલું છે કે તે સુર અસુર કોઈથી છતાં નહિ તેણે મદાલિમાનમાં જગતમાં ત્રાસ ત્રાસ વર્તીવે છે—તે યજ્ઞમાં લંગ કરેછે ને અમને બળિ મળતાં નથી, તેણે પોતાની પ્રજાને યમની સત્તામાંથી મુક્ત કરી છે ને અમને દાસ કર્યો છે, તે બ્રાહ્મણ તથા ગાયને બહુ દુઃખ દેછે, તે અમારામાંના કેટલાએકની સ્ત્રીઓનું બળાત્કારે હરણુ કરી ગયો છે,

માટે બ્રહ્મદેવ તમે કોઈપણ યુક્તિથી અમને રાવણુના ત્રાસથી ઉગારો. એ વિનંતિ ઉપરથી બ્રહ્મા ને સર્વ દેવતા એઓએ ક્ષીરસાગરને તટે જઈ વિશ્ણુની સ્તુતિ કીધી. વિશ્ણુ દર્શન આપી વધા કે લય ન રાખે, મેં યુક્તિ શોધી કંઠાડી છે કે જેથી બ્રહ્માનું વરદાન મિથ્યા ન થતાં રાવણુનું મૃત્યુ થશે. રાવણુ મનુષ્ય ને વાનર તે શી ગણતીમાં એમ જાણી અભિમાનમાં તેઓથી ન મરે એવું વરદાન માગ્યું નથી માટે હું અયોધ્યામાં જઈ રામને નામે અવતાર ધારણુ કરીશ ને રાવણુને મારીશ; તમે સૌ પૃથ્વીઉપર વાનર રીંછ થઈ અવતરજો. એ સાંભળી સર્વ દેવતાઓ આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તવાને પોતાપોતાને ધામે ગયા હતા ને વાનર રીંછને પેટે અવતર્યા હતા.

શૃંગક્રધિના યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ કે તેમાંથી સાક્ષાત્ અગ્નિદેવ પ્રગટ થયા ને એણે પાયસનું (દૂધગોખાનું) લઈએલું એક સુવર્ણપાત્ર શૃંગને આપ્યું ને એણે તે દશરથને આપ્યું. દશરથે તે પાત્રનો પ્રણામપૂર્વક

સ્વીકાર કરી અગ્નિદેવની પ્રદક્ષિણા કરી દંડવત્ કર્યા ને પછી તરતજ અગ્નિદેવ અંતર્ધાન થઇ ગયા. પછી રાનએ અંતઃપુરમાં (રણવાસમાં) આવી અર્ધ પાચસ કૌશલ્યાને પાચું, અર્ધનું અર્ધ સુમિત્રાને પાચું ને તેનું અર્ધ કૈકેયીને પાચું ને વધું તે પાછું સુમિત્રાને પાચું. એ પાચસથી ત્રણેને ગર્ભ રહ્યા.

પછી પૂરે દહાડે ચૈત્રશુક્લ નવમીએ રાણીઓને પ્રસવ થયો-કૌશલ્યાએ રામને, સુમિત્રાએ લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન એ બેને અને કૈકેયીએ ભરતને એમ જન્મ આપ્યા, અને દશરથે મોટા આચ્છવ કર્યો.

જનોઘ દેવાયાપછી ચારે ભાઈઓએ વસિષ્ઠશુરપાસે વિદ્યાભ્યાસ કીધો ને તેઓ વેદશાસ્ત્રમાં ને ક્ષાત્રકળામાં નિપુણ થયા; તેમાં રામ સૌથી શ્રેષ્ઠ નીકળ્યો.

જેવામાં દશરથ ચોતાના પુત્રોનાં ક્ષત્ર કરવાસંબંધી વિચાર કરતો હતો તેવામાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ ત્યાં આવ્યો. રાનએ મોટા સત્કાર કર્યો. વિશ્વામિત્રે આશીર્વાદ ભણી માગ્યું કે રાક્ષસો રક્ત માંસ નાંખી અમારા (બ્રાહ્મણોના) યજ્ઞ બ્રહ્મ કરેછે; રાવણે મારીય તથા સુખાહુ એ બેને યજ્ઞલંગ કરવાનું સોંપ્યું છે માટે વિનતિ છે કે તું તારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામને મારી સાથે મોકલ-એ તરૂં મોટા સમર્થ છે, એની સામે કોઈ પણ રાક્ષસનું ચાલનાર નથી; રામની તું ક્ષીએ ચિંતા કરીશ નહિ. એ સાંભળી રાન શોકાતુર થયો ને બોલ્યો કે મહારાજ, હજી રામને સોળ વર્ષે તો થયાં નથી અને હું આખા આગળથી શી રીતે કહાડી રાકું; હું મોટું સૈન્ય લેઇને તમારી સાથે આવવાને સિદ્ધ છઉં. વિશ્વામિત્રે અતિ ક્રોધ કરી કહ્યું કે તું મને વચન આપ્યું છે ને હવે તું ફરી જઇશ; ઠીક છે ઠીક છે, તારા સરખા અસલ ભાષણ કરનારાથીજ રઘુકુળનો યશ વધશે! મિથ્યાવચની, હું હવે નહીં છઉં. રાન ગભરાયો, પણ પછી વસિષ્ઠશુરના સમજાવ્યાથી તેણે રામ તથા લક્ષ્મણ એ બેને વિશ્વામિત્રને સોંપ્યા.

વિશ્વામિત્ર દંવરોનેસાથે લેઈ અયોધ્યથી નીકળ્યો. ઋષિ તથા દંવરો શરદતું સૌંદર્ય જોતા ને માર્ગને કાપતા ન્યારે શરયૂ તથા ગંગા એ બેનો ન્યાં સંગમ થાયછે ત્યાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે વિશ્વામિત્રે એક આશ્રમ જેમાં ઘણાક ઋષિઓ રહેતા તેમાં વાસો કર્યો ને રામ-લક્ષ્મણને જણાવ્યું કે આ ડેકાણે શિવે કામને બાળી નાંખ્યો છે. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે હોડીમાં બેસી ઋષિ તથા રાનપુત્રો ગંગાનદી ઉતર્યા ને એક ભયંકર વનમાં આવ્યા. ઋષિયે કહ્યું કે આ વન મારીય રાક્ષસની મા તાટકાનું છે; એ રાક્ષસી આ પ્રદેશમાં કોઇને સુખે રહેવા દેતી નથી માટે આ રામ તું બ્રાહ્મણને અર્થે એને

માર; એ સ્ત્રી છે તેથી તું તેને મારતાં સંકોચ પામીશ, પણ રાનઓનો ધર્મ છે કે પ્રજાનાં હિતને અર્થે કર્મ કરવું પછી એ પુણ્યનું કે પાપનું ગમે તેવું હોય. પછી રામે ઋષિને કહ્યું કે મારે તમારી આજ્ઞા પાળવીજ ને-ઈએ. આમ કહી રામે ધનુષને ટંકાર કર્યો એટલે તાટકા ક્રોધ ભરી ગર્જના કરતી ત્યાં આવી. તેણે બે ભાઇઓઉપર પથ્થરનો વરસાદ વરસાવ્યો ને તે બે હાથ બંધા કરી રામના ઉપર ધસી. તરતજ રામે એક રાત્ર ફેંક્યું કે જેથી તેના બંને હાથ કપાઈ પડ્યા ને લક્ષ્મણે નાકકાન કાપી નાંખ્યાં. તાટકાએ લોપ થઇ જઇ ફરીથી માયાબળે પથ્થરો વરસાવ્યા. - વિશ્વામિત્રે બોલ્યો કે રામ ! તે સ્ત્રીજન છે બાણી દયાનો વિચાર ન કરીશ, તત્કાળ તેનો વધ કરી નાંખ; રાત્રી પડશે તો અંધારામાં રાક્ષસોથી ઉગરવું દુર્લભ થશે. એ વચન સાંભળી રામે ચંદ્રાઈ બાણ માર્યું કે જે તાટકાને વાગતાંજ તે લોહી ઓછી પૃથ્વી ઉપર પડીને મરણ પામી. એ દિવસની રાતે તો તેઓ-તેજ વનમાં રહ્યા.

બીજે દિવસે ઋષિએ દેવને પણ દુર્લભ એવાં કેટલાંક રાત્ર અસ્ત્ર રામને આપ્યાં અને બે મંત્ર શીખવ્યા. એક મંત્ર એવો હતો કે જેથી ઇચ્છેલાં અસ્ત્ર રાત્ર સમક્ષ થાય ને કામ કરી આપે અને બીજો મંત્ર એવો હતો કે ભૂખ તરસ ન લાગે ને બંધ ન આવે.

પછી તેઓ આગળ ચાલ્યા એટલે થોડેક દૂર એક પર્વત દેખાયો ને એનીપાસે એક સુંદર ઉપવન દેખાયું કે જેમાં હરણો કૂદકારા ચોરી રહ્યાં છે ને પક્ષિયો વિવિધપ્રકારે આલાપ કરી રહ્યાં છે. ઋષિએ કહ્યું કે એ મારો આશ્રમ છે ને મારો છે તે તમારોજ છે; વિપજીએ વામનરૂપે બળીને છળ્યો તેની પહેલાં તે એ ડેકાણે રહી તપશ્ચર્યા કરતા હતા. થોડીવાર પછી તેઓ આશ્રમે આવી પહોંચ્યા ને સૌ ઋષિઓ પ્રસન્ન થયા.

બીજે દહાડેથી સામગ્રી થવા માંડી ને સાતમે દહાડે યજ્ઞનો પ્રારંભ થયો. મારીય ને સુખાહુ એ રાક્ષસો રક્ત ને અસ્થિથી યજ્ઞને બ્રહ્મ કરવાને મથ્યા, પણ રામે તેઓને ક્ષાવવા ન દીધા. મારીયે બીજવાઈને બ્રાહ્મણોને પકડવા માંડ્યા, પણ રામે એક મોટું રાત્ર તેના ઉપર ફેંક્યું જેથી તે ઘણેક દૂર બીડીને સમુદ્રમાં પડ્યો. સુખાહુને બાણથી માર્યો ને બીજા રાક્ષસોને પણ સંહાર્યો. પછી નિર્વિદે યજ્ઞ સમાપ્ત થયો ને વિશ્વામિત્ર તથા બીજા ઋષિયોએ રામલક્ષ્મણની બહુ પ્રશંસા કરી.

બીજે દહાડે વિશ્વામિત્ર આદિ ઋષિયો રાનપુત્રો પ્રત્યે બોલ્યા કે મિથિલા નગરીમાં રાન જનક યજ્ઞ

કરેછે ને ત્યાં એક શિવનું ધનુષ છે તે જોવાને અમારી સાથે ચાલો. પછી તે સૌ ચાલ્યા. વાટમાં ગૌતમનો આશ્રય આવ્યો તે જોયો—અહિ અહલ્યા જે પોતાના પતિ ગૌતમના શાપથી શલ્યા થઈ પડી હતી તેના ઉપર રામનો પણ પડ્યો એટલે તે સજીવન થઈ હતી અને ગૌતમઋષિ પોતાની સ્ત્રી અલિયારદોષથી મુક્ત થઈ જાણીને પાછો પોતાના આશ્રમમાં આવી રહ્યો હતો. પછી માર્ગ કાપતાં સૌ મિથિલાપુરી પહોંચ્યા અને જ્યાં ઋષિયોનો સાથ પડ્યો હતો ત્યાં ઊતરી. જનકને જાણ થઈ કે તરત તે પ્રધાનો સાથે વિશ્વામિત્રને મળવા આવ્યો. અહિ રામલક્ષ્મણને જોઈ રાજાએ ઋષિને પૂછ્યું કે આ બે બાળક સુનિદુળભૂપણ છે કે રાજકુળભૂપણ છે? વિશ્વામિત્રે સર્વ કથા કહી ને રાજા પ્રસન્ન થઈ પોતાને મંદિરે ગયા.

પછી ઠેરઠેર દિવસે રામલક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર સાથે સ્વયંવરમાં ગયા. જનકે મોટા આદર કરી તેઓને સ્વયંવરની રચના દેખાડી ને સુંદર આસન ઉપર બેસાડ્યા. પછી રંગમંડપમાં સર્વ રાજા સાંભળે તેમ જાણે સ્વરે કહ્યું કે આ શિવનું ધનુષ જે તોડશે તેને વેદેહી વરમાળ આરોપશે. એ ઉપરથી કેટલાક રાજાઓએ ધનુષ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ઉપડ્યું નહિ. પછી વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રામ જાણ્યો ને એણે મલકાતે મોઢે ધનુષ સહજમાં જાયક્યું ને એના વચમાંથી બે કદા કરી નાંખ્યા; અને તરતજ સીતાએ રામને વરમાળ પહેરાવી દીધી.

પછી જનકે દશરથ વસિષ્ઠાદિને તેડાવ્યા ને લગ્નનો મોટો સમારંભ કર્યો. સીતાને રામ જોડે, એની બેન જામિલાને લક્ષ્મણ જોડે અને પોતાના ભાઈ કુશધ્વજની બે કન્યાને ભરત શત્રુઘ્ન જોડે જનકે પરણાવી અને વેવાઈને સર્વ રીતે પ્રસન્ન કર્યા.

લગ્ન થયાં કે બીજે દહાડે વિશ્વામિત્ર બંને રાજાને આશીર્વાદ દેઈ પોતાના આશ્રમ લાણી ચાલતો થયો અને રાજા દશરથ તથા ગુરૂ વસિષ્ઠ રાજા જનકને મળી પોતાના પુત્ર તથા વહુઓને લેઈ મોટા ઠાંઠથી અયોધ્યે જવા નીકળ્યા.

અયોધ્યે જતાં માર્ગમાં એકાએક મોટા વાયુ છૂટ્યો ને પૃથ્વી કાંપવા લાગી ને દિશા અંધારી થઈ ગઈ;—તરતજ એક જાદુગારી તેજસ્વી કાળપુરૂષ સામો આવતો દેખાયો. એ જોઈ સર્વ ભયભીત થઈ રહ્યા. વસિષ્ઠ તથા બીજા ઋષિઓએ જાણ્યું કે એ પરશુરામ છે તેથી તેઓએ પ્રણામ પૂર્વક વિનંતિ કરી કે હે પ્રતાપી રામ! ક્રોધ શમાવો. પરશુરામે તેઓને કાન ન દેતાં રામની

સામા આવી આ પ્રમાણે કહ્યું કે ઓ દશરથના પુત્ર! મેં તારાં સામર્થ્યવિષે ને તેં શિવનું ધનુષ લાગ્યું તેવિષે સાંભળ્યું છે, પણ આ વિષ્ણુનું ધનુષ મારી પાસે છે ને એથી મેં પૃથ્વી છતી છે એને તું ચડાવ, પછી હું તારી સાથે કુંદયુદ્ધ કરીશ. દશરથે દીનતાથી થઈ સમજાવ્યું, પણ પરશુરામે ન માન્યું. પછી રામે તે ધનુષ હાથમાં લેઈ ચડાવ્યું ને કહ્યું કે તમે પૂજ્ય બ્રાહ્મણ છે માટે તમારી લાણી શર નથી ચોળતો પણ આકાશભણી ચોળું છઉં. એ ધીરતા જોઈ પરશુરામે જાણ્યું કે રામ તે વિષ્ણુ પોતેજ છે ને પછી રામને નમન કરી તે પોતાના આશ્રમ લાણી ચાલતો થયો.

પરશુરામ ગયા પછી વહુવર તથા જન સૌ અયોધ્યે આવી પહોંચ્યું. રાજકુટુંબ ને સર્વ પ્રજા મોટા ઉત્સાહથી સામા લેવા ગયાં ને મોટી ધામધૂમથી સૌએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો ને ઘેર ઘેર ઓચ્છવ થઈ રહ્યો.

(બાલકાંડકથાસાર સમાપ્ત.)

ચારે ભાઈઓએ પોતપોતાના શુદરથાશ્રમ માંજા ને તેઓ માતાપિતાશુરની આજ્ઞામાં રહી, રાજકાર્યમાં મન રાખતાં રહી, પ્રજાની પ્રીતિ મેળવતા રહી પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સાથે પૂર્ણપ્રેમવિલાસથી સુખમાં દિવસ નિર્જમન કરતા થયા.

દશરથે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થઈ જાણી રામને યુવરાજા કરવાનો સભામાં વિચાર કીધો ને શુરેએ સુદર્ત જોઈ દિવસ નિર્ધાર્યો. એ ધામધૂમની જાણ મન્થરા દાસીએ દેકેથી રાણીને કરી ને એણે પણ પોતાની પ્રસન્નતા દેખાડી. રાણીને રાજ થતી જોઈ મન્થરાને ક્રોધ ચડ્યો ને એણે પછી તેને ઘણી ઘણી રીતે ભ્રમી રીતે ભૂત કીધી;—એવી કે સુદર્તને આગલે દહાડે જ્યારે રાજા દેકેથીને મંદિરે ગયા ત્યારે એણે તેનો આદર સત્કાર પણ ન કર્યો ને રાજાએ ઘણા કાલાવાલા કર્યા ત્યારે રોષમાં જોલી કે દેવદૈત્યના યુદ્ધને પ્રસંગે જ્યારે રથનો આંક નીકળી પડ્યો હતો ને મેં મારો હાથ પૈડામાં ઘાલી રાખ્યો હતો તે સમયે તમે મને જોવાનાં માગવાનાં કહ્યાં હતાં ને મેં કહ્યું હતું કે માનું ત્યારે આપજો તો તે હું આવ માનું છઉં;—મારા ભરતને રાજ્ય આપો ને રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ કહારો. એ કર વચન સાંભળતાંજ રાજા મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. પછી વળી શુદ્ધિમાં આવી તેણે દેકેથીને બહુ બહુ રીતે સમજાવી પણ તેણે ન માન્યું. એ જોલી કે “મેં ત્રણ વાર તમારી પાસે માગ્યું છે. તમારે તમારું વચન પાળવું જોઈએ. નહિ પાળો તો હું તમારી સ-

મક્ષ જેર ખાંધને મરીશ.” રાજ અકળાઇને બોલ્યો કે “આજથી હું તારો ને તારા દીકરા ભરતનો બંનેનો લાગ કરું.”

પ્રાતઃકાળે વસિષ્ઠે સુમંત્ર પ્રધાનને કહ્યું કે જઇને રાજને કહો કે ઉતાવળ કરો, સુદર્ત વહી જશે. પ્રધાન ઉમંગ ભર્યો કેકેયીને મંદિરે ગયો ને જ્યાં રાજ રાત્રે સૂઈ રહ્યો હતો તેની પાસેના ચોરડામાંથી તેણે તેની રતુતિ કીધી. પણ દશરથ અતિશોકથી એવો તો અશક્ત થઈ ગયો હતો કે તેથી ઉત્તર વળાયો નહિ. કેકેયીએ કહ્યું કે સુમંત્ર તમે ઉતાવળા રામને અહીં તેડી લાવો, રાજ તેને કંઈ કહેવાને ઇચ્છેછે. તરત સુમંત્ર રામને મંદિરે ગયો. અહિં તો સર્વ પ્રકારની શોભા થઈ રહી હતી ને લોક રામને રથમાં બેસતા જોવાને ઠેઠઠ મળ્યા હતા. સુમંત્રે રામને સંદેશો કહ્યો ને એ તત્કાળ કેકેયીને મંદિર આપ્યો; જોયછે તો દશરથ કેવળ ઉદાસ મોઢે કેકેયીની પાસે પડેલો છે. રામ પિતાને તથા કેકેયીને પગે પડ્યો ને દશરથની આંખમાંથી આંસુના ઓધ વાળ્યા; એનાથી ‘ઓ રામ’ એથી વધારે બોલી શકાયું નહિ. પછી રામે કેકેયીને કહ્યું માતા કહો મને, મેં મહારાજનો શો અપરાધ કીધો છે? તે બોલી અરે રામ, મહારાજ કોષે નથી ભરાયા ને દુઃખમાં પણ નથી, પણ એના મનમાં કંઈ કહેવાતું છે પણ તે તારા ભયથી કહી શકતા નથી પણ તે તારે જાણવાની અગત્ય છે ખરી. હું બે વાનાં માણું તે મને આપવાનું મહારાજે વચન આપ્યું છે પણ તેનો હમણા તે પરતાવો કરેછે. તારા પિતાએ પોતાનું આપેલું વચન પાળવું જોઈએ એવી જો તારી ઇચ્છા હોય તો હું આજનો આજ નગરમાંથી જ ને ચૌદ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યાંલગી પાછો આવીશ નહિ અને મારા ભરતને રાજ્ય કરવા દે. એ સાંભળી દશરથ શોકે વીંધાયો, પણ રામને કંઈજ લાગ્યું નહિ; એ બોલ્યો કે ધણું સારું, હું વનમાં જઈશ એટલે મહારાજનું વચન પળશે ને હમણા ભરતને તેડાવું છઉં. પછી તરતજ રામ મૂર્ચ્છિત દશરથને પગે પડી તેમ કેકેયીને પગે પડી કૌશલ્યાને મંદિરે ગયો ને સાધાંગ કરી સર્વ વર્તમાન કહ્યું. કૌશલ્યાએ મોટું આર્કટ કર્યું ને રામને બહુ સમજાવ્યો, પણ એણે કહ્યું કે મારે તો મહારાજની આજ્ઞા માનવીજ જોઈએ ને પછી આજ્ઞા માગી તે પોતાને મંદિરે આપ્યો. અહીં સીતાને કહ્યું કે હું વનવાસ જઈ છઉં ને ભરત ભાઈ રાજ્ય કરશે; તારે મારી માતા કૌશલ્યાની માનપૂર્વક દૃઢ સેવા કરવી ને બીજા માતાઓને પણ માન આપવું. તેમ મારા ભાઈ ભરત શત્રુધ્વ તે તારા

પોતાના ભાઈઓ છે એમ જાણવું; ઓ પ્રિયા! મારે વનમાં જવું જોઈએ ને હું ભરત રાજની આજ્ઞામાં રહેજે. એ વચનો સાંભળી સીતાને કોષ બપોરો, પણ તે વિવેકથી બોલી કે રામ આ તમે શું લણોછો? સ્ત્રી તો પોતાના સ્વામીના સુખદુઃખની બાગિચેણ છે; તમે આજ વનમાં જવાના છો તો મારે તમારાથી આગળ જઈ કાંટા ખસેડી નાંખવા જોઈએ; પતિ ગમે ત્યાં હોય તો પણ સ્ત્રીએ તેના ચરણના ઓળામાં રહેવું જોઈએ; હું મારા પિતાનાજ ઘરમાં હોઉં તેવાજ સુખમાં હું વનમાં રહીશ; મને ભય નહિ લાગે, મને તમારી સાથે વનમાં ભ્રમવાની અને નદી, સરોવર, ફૂલ, પક્ષી જોવાની બહુ ઇચ્છા છે; હું તમને ભારે નહિ પડું, પણ જો તમે મને મૂકીને જશો તો હું પ્રાણત્યાગ કરીશ. પછી રામે વનવાસનાં દુઃખ કહી સંભળાવ્યાં ને કહ્યું કે વિયોગથી પ્રેમનું સુખ જાણાયછે માટે તારે મારી સાથે આવવાનો વિચાર છોડી દઈ અહીંઆજ રહેવું. પાછું સીતાએ કરગરવા માંડ્યું કે તમે હશે ત્યાં અમંગળ તે સૌ મંગળ થશે, એક તમારા વિયોગ વિના ખીલું બધું મારાથી સહન થશે, મને નિરાશ ન કરો, ઓ રામ! મને સાથે રાખો એમ કહી પગે પડી ભારે રૂદન કર્યું. એ પ્રમાણે સીતાનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈ રામે છેલ્લીવારે આવવાની હા કહી ને કહ્યું કે તારી સાસુઓને મળી વસ્ત્ર ધરેણાં ધર્મે કરી દેઈ આવ. લક્ષ્મણે કાલાવાલા કર્યો તેને તો તરતજ કહ્યું કે સૌને મળીને તૈયાર થઈ આવ.

પછી રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા ત્રણે જણ વનમાં જવાનો વેષ ધારણ કરી દશરથ રાજની આજ્ઞા લેવાને ચાલ્યાં. દશરથે સુમંત્રને કહી સર્વ કુટુંબને કેકેયીને મંદિરે બોલાવ્યું. રામ, લક્ષ્મણ, સીતા એઓને પોતાની પાસે આવતાં જોઈ દશરથ પોતાના આસન થકી બેસી થયો, પણ પાછો તરતજ મૂર્ચ્છા ખાઈ પડ્યો. રામ લક્ષ્મણે વહેલાં વહેલાં દોડી મહારાજને જાગ્રી પાછો બેસાડ્યો ને સ્ત્રીઓએ રડારડ કરી મૂકી. રામ બોલ્યો ઓ મહારાજ! હું વનમાં જવા નીકળ્યો છઉં, મને આશીર્વાદ દો અને આ લક્ષ્મણ તથા સીતાને મારી સાથે આવવાની આજ્ઞા આપો. દશરથે કહ્યું ઓ રામ! હું મારી આજ્ઞા ન માગ, હું આજ અયોધ્યાનો રાજ થા. રામ બોલ્યો કે ચૌદ વર્ષ થશે એટલે હું આવીશ ને તમને મળીશ. પિતાપુત્રનાં ભાષણથી સૌનાં હૃદય પીગળ્યાં, પણ કેકેયીને કાંઈજ લાગ્યું નહિ. એને સુમંત્રે વશિષ્ઠે બહુ બહુ તીક્ષ્ણ વચન કહ્યાં, પણ તેણે પોતાનું બોલકું ફેરવ્યું નહિ. તેણે વદકલ આગળથી મંગાવી રાખ્યાં હતાં તે જોતે બીડીને સૌ હતાં ત્યાં આ-

પૂર્વાં ને તે બોલી કે પહેરો. ત્રણે જણાએ તે પહેર્યાં ને પછી રામલક્ષ્મણ ધનુષ્યબાણ લેઈ સીતા સાથે રથમાં બેઠાં. સુમંત્ર હાંકવા બેઠો ને એણે ઘોડાને દોડાવી મૂક્યા. નગરલોકે રથની પછવાડે રામને જોવાને દોડ્યા. દશરથ પણ મંદિરની બહાર ધસીને આવ્યો ને તેણે રામની પછવાડે દોડવા માંડ્યું પણ પ્રધાનોએ તેને સમજાવી પાછો મંદિરમાં આણ્યો.

રામ વિદાય થયો કે રાજ દશરથ પાછો મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. કૌશલ્યા ને દેકેથી એ બેએ મળીને બેઠાડ્યો. વળી શુદ્ધિમાં આવતાં તે જોયછે તો દેકેથી પાસે બેસેલી. દશરથ બોલ્યો આ દુષ્ટ મને અડીશ નહિ, હું આજથી મારી સ્ત્રી પણ નથી ને મિત્ર પણ નથી, હું આજથી વિધવા થઈ રહેજે. પછી મહારાજ કૌશલ્યા સાથે પોતાના રાજમંદિરમાં ગયો.

નગરના લોક પાછા વળતા નથી તે જોઈ સુમંત્રે રામની આજ્ઞાથી તમસા નદીને કાંઠે ઉતારો કીધો ને રાત્રિએ રામે સૌ સાથે મળી પ્રસંગવાતી કરી. પરોઢિયે રામ પત્રની શેયા ઉપરથી બેઠ્યો ને લોકને લેખતા જોઈ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યો કે આ લોકોએ આપણને પાછા નગરમાં લેઈ જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે ને એઓ આપણને છોડવાના નથી માટે એ સૌ જો તેની પહેલાં આપણે અહિંથી જતા રહીએ. પછી સુમંત્રે રથે ઘોડા બેઠ્યા ને જે ભાઈ તથા સીતા તેમાં બેઠાં કે તરત તેણે થોડેક લગી અયોધ્યા ભણી રથ હાંક્યો ને પછી પાછો જુદે રસ્તે તમસા નદીને કાંઠે આણ્યો. વહાણે વાયે લોકે બહીને જોયું તો રામલક્ષ્મણ કોઈ મળે નહિ ને પછી તેઓ નિરાશ થઈ અતિ શોકે પાછા અયોધ્યે ગયા. આણીગમ રામ તો તમસા નદી બતરીને કાસલ દેશમાં થઈને શુભ નામે લીલ રાજના નગરમાં આવી રહ્યો. એ લીલ રામનો ભક્ત હતો તેથી તેણે દેરા સેવાસત્કાર કર્યો. બીજે દિવસે સવારે રામે સ્નેહપૂર્વક પ્રશંસા કરી સુમંત્રને વિદાય કર્યો ને પોતે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે હોડીમાં બેસી ગંગાને દક્ષિણ તીરે ઇતર્યા.

પછી આગળ લક્ષ્મણ વચમાં સીતા ને પાછળ રામ એ રીતે ત્રણે જણ વનમાં ચાલતાં ચાલતાં એક મોટા વૃક્ષ આગળ આવ્યાં. અહિં તેઓ બેઠાં એટલે એક તળાવ દષ્ટિયે પડ્યું કે જેને તીરે હંસ બતક ચારે કરનાં હતાં. અહિંજ તેઓએ વાસો કર્યો ને માંસ લક્ષણ કરી પાણી પીઈ પત્રદોષ્યા ઉપર આરામ કર્યો. રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે આપણા વનવાસની આ પહેલી રાત્રિ છે, નિર્ભય રહેજે, આજથી આ સીતાનું રક્ષણ તારે ને મારે કરવાનું છે. વળી રામે પોતાના દશરથ-

કૌશલ્યાસંબંધી સ્મરણથી રૂદન કર્યું, પણ પછી લક્ષ્મણે ધૈર્ય આપ્યું. બીજે દિવસે તેઓ પ્રયાગ ભણી આવ્યાં ને સાંજે ભરદ્વાજને આશ્રમે આવી રહ્યાં. ત્રીજે દહાડે તરાપો બાંધી ત્રણે જણ યમુના પાર કરી સામે કાંઠે આવી રહ્યાં ને સવારે ચિત્રકૂટ પર્વત આગળ આવ્યાં ને અહિં તેઓ એક ગુંપડી બાંધી રહ્યાં.

અયોધ્યામાં સુમંત્રે આવીને રાજ દશરથને પ્રણામ કરી રામનો નીતિયુક્ત સંદેશો કહ્યો. એ સાંભળતાંજ દશરથને મૂર્ચ્છના આવી. પાછો શુદ્ધિમાં આવ્યો, પણ પછી તેને સનેપાત થયો ને મધ્ય રાત્રે તેણે દેહ છોડી. એ વેળા તેની પાસે કૌશલ્યા ને સુમિત્રા એ બેજ હતી તે રાજનો પ્રાણ ગયો જાણી મૂર્ચ્છી બાધ પડી તે સવારસૂત્રી તેમની તેમ રહીને કોઈએ કંઈ જાણ્યું નહિ. સવારે સૌના જણ્યામાં આવ્યું ને રડારડ થઈ રહી. ચારેમાંથી કોઈ ઈંદર રાજ્યમાં નહિ તેથી રાજના શબને તેલમાં રાખી મૂક્યું. પ્રધાન કારભારીઓ ને બ્રાહ્મણો સૌ વસિષ્ઠ પાસે આવ્યા ને એના ક્ષાથી પ્રધાને ભરત જે પોતાને મોસાળ ગયો હતો તેને તથા રાત્રુધને તેડી આણવાને ઘોડા ઉપર ફૂત મોકલ્યા.

સંદેશો પહોંચ્યા પછી સાતમે દહાડે ભરત તથા રાત્રુધ અયોધ્યે આવ્યા ને એઓએ નગરી સુતકાર દીધી. મંદિરમાં મહારાજને ન દીકા ત્યારે ભરત પોતાની માતા મહેલમાં ગયો. અહિં દેકેથીએ આગળથી પોતાનાં સગાંનાં વર્તમાન પૂછી લેઈ પછવાડેથી માકા સમાચાર કલા. એ સાંભળી ભરતે મોટું આક્રંદ કર્યું ને તે ભાંય ઉપર પડ્યો. દેકેથીએ તેને બેઠાડી ધીરજ આપી. ભરત બોલ્યો, ત્યારે હું રાજની આજ્ઞા લેઈ અયોધ્યે આવવા નીકળ્યો ત્યારે હું કેટલો હૃયમાં હતો કે મહારાજ રામને ગાદીએ બેસાડશે ને યજ્ઞ કરશે, પણ એ દેવ એકાએક આ શું થઈ ગયું! રે મારાથી મરણ સમે મહારાજનું મુખ પણ ન જોવાયું! મારો મોટો ભાઈ જે રામ તે હવે મારે પિતાને ઠેકાણે છે પણ તે ક્યાં છે? દેકેથીએ પોતાનાં કરતક તેને કહી સંભળાવ્યાં ને તે બોલી કે એ ભરત તારેમાટે મેં એ સઘળું કીધું છે; દીકરા હવે શોક કરવાનો સમય નથી, મહારાજની ક્રિયા કર ને ગાદીકપર બેસ. એ વચને સાંભળીને ભરત શોકક્રોધયુક્ત થઈ નીચેપ્રનામે બોલ્યો. “મારે રાજ્યને શું કરવું છે? અરે તું શું આ ધોર કર્મ કર્યું! રામે કોઈ દહાડો તને અપમાન આપ્યું નથી ને તને પોતાની માતાપ્રનામે ગણી છે; મહારાજનો સઘળો વિશ્વાસ રામ ઉપરજ હતો ને કુળની રીતિ પણ છેજ કે કુંવરોમાં જે મોટા હોય તેજ ગાદીએ બેસે. હું રામને વનમાંથી પાછો લેઈ આવીશ

ને ગાદીએ બેસાડીશ.” એમ તે આકળો શોક કરી લાંચઉપર પડ્યો.

શત્રુધને સઘળી જાણ થઈ ત્યારે તે મન્યરાને મારી નાંખવાને દોડ્યો, પણ ભરતે તેને વાર્યો. પછી બે લાઈઓ કૌશલ્યા પાસે ગયા ને દુઃખ કર્યા પછી ભરત બોલ્યો કે માછ હું રાજા રામનો સેવક છઉં. એટલામાં વસિષ્ઠે આવી ભરતને કહ્યું કે હવે શોક કરવો મૂકી દઇ જે કર્તવ્ય છે તે કર.

બીજે દહાડે સવારે ભરતે દશરથ રાજાની દહનક્રિયા કરી. પછી બાર દહાડાની ક્રિયા કરી તેરમે દહાડે તેણે શોક મૂક્યો.

ચૌદમે દિવસે રાજમંદિરમાં મોટી સભા ભરાઇને ભરતને વિનંતિ કરવામાં આવી કે તમે રાજ્યાભિષેક કરાવો. ભરતે કહ્યું ના, રાજ્ય તો રામનું છે, હું એને તેડી લાવું છઉં.

પછી ભરત, શત્રુધ, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી, પ્રધાન, બ્રાહ્મણો, સૈન્ય, ને નગરના લોક સૌ રામને તેડવાને નીકળ્યા તે માર્ગમાં શુભલીલને ત્યાં ને ભરદ્વાજ ઋષિને ત્યાં આશ્રમ કરતા કરતા ચિત્રકૂટ આગળ આવી પહોંચ્યા. પછી ભરત એકલો ચાલતો ચાલતો જ્યાં રામની ઝૂંપડી હતી ત્યાં ગયો ને લક્ષ્મણ સીતાને મળ્યો. રામે ભરતને ભેટી પૂછવા માંડ્યું, “પ્રિય બંધુ ! મહારાજ દશરથ ક્યાં છે કે તું આહિ આ વનમાં આવ્યો છે ? મહારાજનાં શાં વર્તમાન છે ? રાજ્યસંબંધી કામકાજ કેમ ચાલે છે ? ભરતે પ્રથમ તો સઘળું સાંભળ્યાં કીધું ને પછી તે બોલ્યો આ પ્રિય રામ ! મહારાજે કૈકેયીના કહેવાથી તમને વનમાં મોકલ્યા પછી અતિશોકે પીડિત થઇ સ્વર્ગમાં વાસ કર્યો છે. તમે અયોધ્યે આવીને રાજ્ય કરો, પણ હમણા બેઠા ને પિતાની અંજળી આપો ને તેનું શ્રાદ્ધ કરો. દશરથનું મરણ થયું સાંભળી રામ શોકે વીંધાઈ પૃથ્વીપર પડ્યો. લક્ષ્મણ સીતાએ પાણી છાંટી પાછો શુદ્ધિમાં આણ્યો તો ફરીથી રામે શોકનાં વચન કહાડ્યાં અને ભરત લક્ષ્મણ ને સીતા એઓની આંખામાંથી આંસુના ઝાંધ ચાલ્યા. પછી રામે અંજળી આપી ને પિંડ મૂક્યા. એવામાં સઘળું કુટુંબ ને નગરજન સહુ ત્યાં આવ્યું ને રામને મળ્યું. બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે સૌ પોતાનાં નિલકર્મ કરીને મંદાકિનીને તટે બેઠાં છે ત્યાં ભરતે હાથ જોડી રામને વિનંતિ કરી કે મારી મા કૈકેયી મને રાજ્ય આપી સેતોબાઇ છે, પણ એ રાજ્ય હું તમને આપું છઉં; આ રામ ! તમે મારી માના ક્રોધનો અપરાધ ક્ષમા કરો, મારાઉપર દયા કરો; અને જો તમે આ વિનંતિ માન્ય નહિ રાખો તો હું પણ તમારી સા-

થેજ આવું છઉં. રામે ઉત્તર આપ્યો કે મારે આપણા પિતાના કલ્યાણમાટે ચૌદ વર્ષ વનમાં કહાડવાનું જોઈએ; તું અયોધ્યે જઇને મુખે રાજ્ય કર. પછી જાલી પેડિતે ને વસિષ્ઠ ગુરૂએ રામને સમજાવ્યા પણ રામે ન માન્યું પણ એટલું કહ્યું કે “ચૌદ વર્ષ પછી આવીને હું રાજ્ય કરીશ પણ હમણા તો નહિ.”

ભરત નિરાશ થઇ કુટુંબ તથા નગરજન સાથે પાછો અયોધ્યે આવ્યો ને આહિ રામની પાવડીનો અભિષેક કરી એની આજુ નગરમાં ફેરવી. શત્રુધ તથા પ્રધાન એઓએ રાજ્ય ચલાવવાવિષે ઘટતો બોધ આપી પોતે નગર બહાર નંદીઆમમાં જઇ જોગીનો વેષ ધારણ કરી રહ્યો.—એ રીતે રામની પાવડીને નામે રાજ્ય ચાલ્યું.

(અયોધ્યાકાંડકથાસાર સમાપ્ત.)

રામલક્ષ્મણ સીતા ચિત્રકૂટ ઉપર વાલ્મીકિના આશ્રમની પાસે રહ્યાં હતાં ત્યાંથી ભરતના ગયા પછી નીકળી દક્ષિણમાં પ્રથમ અત્રિ મુનિને આશ્રમે આવ્યાં. અહિં ઋષિયે ને ઋષિપત્ની અનસૂયાએ બંને લાઇ તથા સીતાનો ઘણો સત્કાર કર્યો. અનસૂયાએ સીતાનાં વખાણ કરી આશીર્વાદ દીધો અને શરીરે ચોપડવાનો એક પદાર્થ તથા વસ્ત્રધરેણું આપ્યાં.—એમ કહીને કે એથી તું સદા લક્ષ્મી સરખી રૂપવાન રહીશ. અહિંથી તેઓ વનમાં ઋષિઓના આશ્રમે જતાં જતાં દંડકારણ્યમાં આવ્યાં. અહિં વિરાધ નામે રાક્ષસ સીતાને બંધકી લઇ ગયો તેને લક્ષ્મણે ક્રોધે ભરાઈ પાંચ બાણ માર્યાં ને પાડ્યો. રાક્ષસે કારમી ચીસ પાડી ને એક ત્રિશૂળ લક્ષ્મણના ઉપર ફેંક્યું, પણ તરતજ રામે એક શર મૂકી તે ત્રિશૂળના ચૂરેચૂરા કર્યાં. પછી રાક્ષસ બંનેને બંધકીને ઝાડીમાં જતો રહ્યો તો ત્યાં લક્ષ્મણે તેનો ડાળો ને રામે જમણો હાથ લાંબી નાંખ્યો ને પછી તેને મુક્તિએ લાતે ને બંધકી બંધકી નીચે નાંખીને બહુ માર માર્યો, પણ તે રાક્ષસ મરે નહિ; છેલ્લીવારે જ્યારે તેને જીવતો દાટ્યો ત્યારે તે મુઠો-ને મુઠો કે ખાડામાંથી એક સુરૂપવાન પુરૂષ આકાશમાં જતો બોલ્યો કે ‘હું ગંધર્વ છઉં, મને શાપ થયો હતો પણ આજ તમારે હાથે મારું મરણ થયેથી હું પાછો સ્વર્ગમાં જઈ છઉં ને તમારો જય થજો.’

રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે આ અઘોર અરણ્યમાં ઝાઝીવાર રહેવું યોગ્ય નથી માટે ચાલો. પછી તેઓ શરભંગ ઋષિને આશ્રમે આવ્યા. રામે કહ્યું કે હમણા તમારા આશ્રમમાંથી દિવ્ય રથમાં બેસી કાણ ગયું ?

ઋષિયે કહ્યું કે ઇંદ્ર મને તેડવા આવ્યો હતો પણ મેં કહ્યું કે રામનાં દર્શન કર્યાવિના હું સ્વર્ગમાં આવી નહિ રહું તેથી તે પાછો ગયો છે-હવે હું જઈશ. આ વનમાં સુતીર્ણુ ઋષિ છે તે તમને યોગ્ય ઠેકાણું દેખાડશે ત્યાં તમે રહેજો; જુઓ આ હું સ્વર્ગમાં જઈ છઉં તે, એમ કહી તેણે મોટા અગ્નિમાં ઝંપલાવ્યું તો તેમાંથી એક સુંદર છોકરો નીકળ્યો ને તે સ્વર્ગે ગયો.

શરભંગ ઋષિ સ્વર્ગે ગયો એટલે આસપાસના સઘળા તપેશ્વરી ઋષિયોએ આવી રામની પ્રશંસા કરી કહ્યું કે રાક્ષસો-અમને બહુ ઉપદ્રવ કરે છે માટે તેઓથી અમને ઉગારો. એઓને સાથે લેઈ રામે સુતીર્ણુનાં દર્શન કર્યાં. એણે કહ્યું, આશ્રમ તમારો છે, ઇચ્છામાં આવે સ્વાસ્થી ને સ્વાસ્થી અહિં રહેજો. પછી આજ્ઞા લેઈ રામલક્ષ્મણ સીતા સર્વ ઋષિઓના અનેક આશ્રમ જોઈ તથા રાક્ષસોએ ઋષિયોને મારીને જે અનેક ઢગે કર્યા હતા તે જોઈ અને ઋષિયોને મુખે અનેક કથા સાંભળી દશ વર્ષ પાછા સુતીર્ણુને આશ્રમે આવ્યાં ને અહિં થોડો કાળ રહ્યાં.

પછી સ્વાસ્થી તેઓ વિદ્યાચળ ઉપર અગસ્તિ મુનિને આશ્રમે આવ્યાં. અગસ્તે ધણો સત્કાર કર્યો અને આશીર્વાદ દેઈ વિષ્ણુધનુષ્ય, બ્રહ્માસ્ત્ર, બે અખૂટ ભાષા ને એક ખડ્ગ એ આયુધ આપ્યાં. પછી અહિંથી આજ્ઞા લેઈ તેઓ પંચવટી ઉપર આશ્રમ રાખવાને નીકળ્યાં. વાટમાં ગરુડનો પુત્ર જટાયુ મળ્યો તે રામપ્રત્યે બોલ્યો કે હું દશરથ રાજાનો મિત્ર છઉં, તમે મુખે પંચવટીમાં રહેજો ને જ્યારે તમે તથા લક્ષ્મણ બહાર જશો ત્યારે હું સીતાનું સંરક્ષણ કરીશ. હું મારાં સગાં સંબંધીને મળી અહિં પાછો આવું છઉં એમ કહી જટાયુ ગયો.

પંચવટીમાં (નાશકઆગળ) આશ્રમ બાંધી રહ્યાં છે ને શરદ્ધત્તનું સૌંદર્ય જોઈ આનંદમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે એવામાં એક દહારો રાવણની બહેન સૂર્યનખા ફરતી ફરતી ત્યાં આવેલી તે રામને જોઈ મોહિત થઈ ને પછી માયાબળે સુંદર રૂપ ધારણ કરી તેણે રામને કહ્યું કે તું મારી સાથે લગ્ન કર. રામે કહ્યું કે મારે તો આ સ્ત્રી છે માટે ઇચ્છા હોય તો મારો ભાઈ લક્ષ્મણ કુંવારો છે તેની સાથે લગ્ન કર. લક્ષ્મણે હાસ્યમાં કહ્યું કે હું રામનો દાસ છઉં ને તું દાસની સ્ત્રી થાય તોના કરતાં રામની સ્ત્રી થા; તે સીતાને લાગ કરી તને રાખશે. એઉપરથી સૂર્યનખાએ પાછું રામને કહ્યું કે શું મારા કરતાં સીતા વધારે સુંદર છે? હું હમણા તારા દેખતાં તેને ખાઈ જઈશ ને તરત તે સીતા ઉપર ધસી.

રામે તરતજ લક્ષ્મણને સ્થાન કરી ને લક્ષ્મણે તેનાં નાકકાન કાપી નાંખ્યાં. સૂર્યનખા ચીસ પાડીને પાછી પોતાના વનમાં ગઈ ને અહિં એણે સર્વ વાત પોતાના ભાઈ ખરને કહી. એણે ચૌદ રાક્ષસ મોકલ્યા તેને રામે મારી નાંખ્યા. પછી ખર તથા દૂપણ એ બે ભાઈ ચૌદ હજાર રાક્ષસનું સૈન્ય લેઈ આવે છે એ જોઈ રામ, સીતાને શુદ્ધમાં સંતાડવાનું લક્ષ્મણને કહી ધનુષ્ય ચડાવી બેસા રહ્યો. એટલામાં સૈન્યે આવી રામ ઉપર ધસારો કરવા માંડ્યો પણ એણે બાણની વૃષ્ટિથી સૈન્યનો સંહાર કર્યો. પછી રામે બંને ભાઈઓ સાથે જઈ જઈ યુદ્ધ કરી તેમને મારી નાંખ્યા.

એ સંહારથી બચેલા એક રાક્ષસે લંકામાં જઈ રાવણને સમાચાર દેલા. રાવણ ક્રોધે ભરાઈ બોલ્યો હું જાતે જઈ તે બંને ભાઈઓને હમણા મારી આવું છઉં. રાક્ષસે કહ્યું એમ તે નહિ છતાય-એની સીતા નામે સુંદર સ્ત્રી છે તેનું હરણ કરી આવો; એનાથી સીતાવિના રહેવાનું નથી માટે તે તેનાવિના મોટા અરણ્યમાં અકળાઈને મરી જશે. પછી રાવણ રથમાં બેસી પોતાના મારીય પ્રધાનને ત્યાં વિચાર પૂછવાને ગયો. એણે કહ્યું કે મહારાજ એ વાત જવાબો, એના પરાક્રમથી હું અત્યંત નથી, એ સૂતેલા સિંહને જગાડવામાં હાનિ છે. એ હિતનાં વચન સાંભળી રાવણ પાછો લંકામાં પોતાને મંદિરે આવ્યો.

ખર દૂપણ અને સૈન્ય એઓનો સંહાર થયો જાણી સૂર્યનખાએ લંકામાં જઈ રાવણને મહેણાં મારી તથા સીતાની મુખકાંતિ વખાણી હ્યુક્ત કીધો. એ પાછો મારીય પાસે ગયો ને બોલ્યો કે મારે તારો વિચાર નથી જોઈતો, તું મારી સાથે ચાલ ને સુવર્ણમૃગ થઈ સીતાને લોભાવ.

પછી બે જાણુ રથમાં બેસી આકાશમાં રામના આશ્રમ આગળ આવ્યા. મારીયે મૃગ થઈ વાડીમાં ચરવા માડ્યું. સીતાએ રામને કહ્યું એને મારી એનું ચામડું મને આપો. સીતાને સંભાળજે એમ લક્ષ્મણને કહી રામ મૃગને મારવા ચાલ્યો. દૂર વનમાં જઈ રામે મૃગને બાણ માર્યું તો તાડ જેવો રાક્ષસ થઈ પડ્યો ને તેણે રામના જેવા સ્વરે ખૂસ પાડી કે ઓ સીતા, ઓ લક્ષ્મણ મારું રક્ષણ કરો ને પછી પ્રાણ મૂક્યો. રામ મૃગનું ચામડું લેઈ, મારીયના અંતકાળના બોલવામાં કંઈ લેઈ છે એમ વિચારતો પાછો આશ્રમ લાણી ચાલ્યો આવતો હવો.

અહિં આશ્રમમાં સીતાએ રામના જેવો સ્વર સાંભળી લક્ષ્મણને કહ્યું કે રામ મોટા સંકટમાં છે માટે

તમે તેનીપાસે જાઓ. લક્ષ્મણે કહ્યું કે મારા ભાઈને જીતે એવું ત્રૈલોક્યમાં નથી, રાક્ષસો તેને કંઈ ન કરી શકવાના નથી ને તમે શું કરવા ગલરાઓ છો? સીતા બોલી કે તમે તમારા ભાઈના શત્રુ છો, તેને દુઃખ થાય તેમાં રાજી છો, બાકી તો આટલી આનાકાની ન કરો, તમે માફે કહ્યું ન માની રામનું મરણ ઇચ્છો છો તે શું મારે માટે? પણ જાણીને હું રામના મરણ પછી ક્ષણ પણ જીવનાર નથી. લક્ષ્મણે ઘણી ઘણી રીતે સમજાવી પણ સીતાએ ન સહન થાય તેવાં મહેણાં માર્યાં ને હઠે ભરાઈ આકંઠ કરવા માંડ્યું. અંતે લક્ષ્મણ ધનુષ બાણ લેઈ રામને ખાજવા ગયો.

રામલક્ષ્મણ બંને આશ્રમથી દૂર છે એવું જોઈ રાવણ, બ્રાહ્મણ સાધુને વેષ ધારણ કરી સીતાને આશ્રમે આવ્યો. સીતાએ સંતકાર કર્યો ને પોતાની વાર્તા કહી. સાધુ બોલ્યો કે હું લંકાનો રાજા રાવણ છઉં, તું મારી સ્ત્રી થઈને રહીશ તો ખડુ સુખ પામીશ. એ સાંભળી સીતાએ ક્રોધ કરી વચન કહ્યાં. પણ તેને ન ગણકારતાં રાવણ પોતાનો કૃત્રિમ વેષ કઢાડી નાંખી પોતાને રૂપે થઈ સીતાનો ચોટલો પકડી રથમાં બેસાડી આકાશમાર્ગે લંકા ભણી ચાલતો થયો.

રાવણના રથનો વેગ સાંભળી જટાયુ ચમકી ઊઠ્યો. ને તેણે એ રામ! એ લક્ષ્મણ! ગદ્ગદિત શબ્દ પણ સાંભળ્યા. સીતાને રાવણ લેઈ જાય છે એમ જાણી જટાયુ રાવણના રથને અટકાવી બોલવા લાગ્યો કે તું રાજા છે તેથી તારે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું જોઈએ ને તું બળાત્કારે સીતાને લેઈ જાય છે તને ઘટું નથી. તું બળી-ઓ છે ને હું અશક્ત વૃદ્ધ છઉં તોપણ હું તને રથમાંથી દૂર ઉરાડી શકીશ એટલું તો હજી મારામાં સામર્થ્ય છે. એ સાંભળી રાવણ ક્રોધે ભરાયો ને પછી બેજાણી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. રાવણે બાણો માર્યા પણ જટાયુએ તેને આવતાં અટકાવ્યાં ને તેની પીઠ ઉપર બેસી પોતાના પંજાથી તેને ઊઠેડી નાંખ્યો. રાવણ સીતાને લેઈ રથમાંથી ઊતર્યો તો જટાયુએ તેને ચાંચ ને પંજાથી લોહીલોહીઆણ કરી મૂક્યો. પછી રાવણે ઘણીવાર સૂધી મુઠિએ યુદ્ધ કીધું, પણ ન્યારે તેમાં પણ ન ફાળ્યો ત્યારે તેણે ખરેખર વતી તેની પાંખ તથા તેના પગ કાપી નાંખ્યાં ને સીતાને લેઈને આકાશમાર્ગે ઊડ્યો.

એ આપત્તિમાં સીતાને બુદ્ધિસૂઝી ને એણે પોતાનાં આભૂષણ એક પછી એક નીચે નાંખ્યાં કે જેને ઋષિ-મુખપર્વતઉપર રહેલા પાંચ વાનરોએ ઉપાડી લેઈ પોતાનીપાસે રાખી મૂક્યાં.

રાવણે સીતાને લંકામાં આણી પોતાના મંદિરમાં એક ઠેકાણે રાખી ને કેટલીક રાક્ષસીઓને આજ્ઞા આ-

પી કે તમારે એને જે જોઈએ તે પૂરું પાડવું, પણ એક મારાવિના બીજા કોઈને અહિં આવવા દેવું નહિ. વળી આઠ રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી કે તમે જઈને રામ-લક્ષ્મણ હવે શું કરે છે તે ઉપર લક્ષ રાખો ને તેઓને કોઈપણ યુક્તિથી મારી નાંખો. પછી પાછો રાવણ અંતઃપુરમાં આવી સીતાને સમજાવવા લાગ્યો પણ ન્યારે એણે ન માન્યું ને ક્રોધ કર્યો ત્યારે તેણે રાક્ષસીઓને કહ્યું કે એને અશોકવનમાં લેઈ જઈને રાખો ને જે જોઈએ તે આપજો; તે કોઈપણ રીતે મને વશ થાય તેમ કરજો ને સંભાળ રાખજો કે ત્યાંથી તે જાય નહિ ને બીજું કોઈ ત્યાં આવે નહિ.

હવે લક્ષ્મણ રામને મળ્યો ત્યારે એણે તેને ઠપકો દીધો કે તું સીતાને મૂકીને આવ્યો એ તં ઘણું જોડું કીધું ને એમાં કાંઈ હાનિ છે. બંને ભાઈ હોડતા આશ્રમે આવ્યા ને જોયછે તો ત્યાં સીતા મળે નહિ. રામ મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. લક્ષ્મણે તેને શુદ્ધિમાં આણ્યો. બંને ભાઈએ વનમાં શોધ કર્યો પણ સીતા જડી નહિ. રાત્રિએ તો તે એમના એમ શોધ કરતા ઝૂંપડીમાં પડી રહ્યા. પ્રાતઃકાળે પાછા સીતાનો શોધ કરવાને નીકળ્યા તે જ્યાં જટાયુ પડ્યો હતો ત્યાં આવ્યા. એણે કહ્યું કે રાવણ સીતાને લેઈ ગયો છે, હવે માફે શરીર મારી સત્તામાં નથી, હું આંખે જોઈ શકતો નથી ને મારો પ્રાણ જાય છે. એમ બોલી જટાયુએ રામભણી બંધું જોયું ને તેવાજ રત્નપથ થઈ રહ્યો. તરતજ વૈકુંઠથી વિમાન આવ્યું ને જટાયુને જીવ શરીરમાંથી નીકળી રામની આજ્ઞાથી તેમાં બેઠો ને રામની સ્તુતિ કરી આકાશમાર્ગે વૈકુંઠ ગયો. પછી રામલક્ષ્મણ લાંકડાં એકઠાં કરી શબને બાળી રાત થવા આવેલી તેથી આશ્રમે આવી શોધ કરતા બેઠા. સવારે પાછા બે ભાઈ દક્ષિણતરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં કબંધ નામે રાક્ષસ પડેલો તેને તેઓએ પર્વત જાણ્યો ને તેસંબંધી વાત કરતા હતા એટલામાં કબંધે બે હાથ પસારી તેઓને ગળી જવાનું કીધું. તરતજ અક્રેક જાણે અક્રેકે હાથ કાપી નાંખ્યો. કબંધે પૂછ્યું કે તમારો નામ શું છે? અમે રામલક્ષ્મણ દશરથ રાજાના પુત્ર છીએ એમ બે ભાઈઓએ કહ્યું ત્યારે કબંધ બોલ્યો હું ગંધર્વ હતો પણ એક ઋષિએ શાપ દીધો હતો કે રામ તારો ઉદ્ધાર કરે ત્યાંસુધી તું આ રૂપે પડી રહેજે-હું હજી રાક્ષસરૂપે છઉં, મને બાળી મૂકે એટલે હું તમારે જે જાણવાની ઇચ્છા છે તે કહીશ. રામલક્ષ્મણે તેને બાળ્યો એટલે તે ગંધર્વરૂપે થઈ રથમાં બેસી રામપ્રત્યે બોલ્યો કે અહિંથી ઉત્તરે પચ્ચા નામે સરોવર છે ને તેની પાસે ઋષિમુખપર્વત છે તેઉપર સુધીવ વાનર

રહેછે તેની સહાયતાથી તમે રાવણને જીતશો માટે તેની સાથે મૈત્રી બાંધજો; માર્ગમાં એક ઋષિનો આશ્રમ છે ત્યાં તેનો શિષ્ય તમારી વાટ જોયાં કરેછે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરજો. એમ જોલી તે ગંધર્વ સ્વર્ગે ગયો.

આગળ ચાલતાં ગંધર્વના કલાપ્રમાણે આશ્રમ આવ્યો ને ત્યાં સળરી નામે વૃદ્ધ સ્ત્રીએ રામલક્ષ્મણનું પૂજન કર્યું ને કંદમૂળ ખાવાને આપ્યાં. રામની ઇચ્છાથી તેણે પોતાની વાર્તા કહી કે હું અધમ જાતમાં જન્મી છું, હું એક દહાડો આ વનમાં લાકડાં કાપવાને આવી ત્યારે મેં માતંગ ઋષિને જોયા ને મારા મનમાં ઇચ્છા થઈ કે એની શિષ્ય થઈ રહી સેવા કરું, પણ નીચ કુળની તેથી હું જોલી શકી નહિ તોપણ પ્રતિરાત્રે હું અહિં આવી આશ્રમધર્મી તે ઘાટલગીનો માર્ગ હું વાળી જતી. ઋષિએ પોતાના શિષ્યને પૂછેલું કે માર્ગ કોણ વાળી જાય છે પણ કોઈ ઉત્તર આપી શક્યું નહિ. એક રાત્રે તેઓએ સંતાઈ રહી મને પકડીને ઋષિપાસે લઈ ગયા. મેં મારી સ્થિતિ કહી તે ઉપરથી ઋષિને દયા આવી ને તેણે મને શિષ્ય કરી રાખી. થોડા દહાડા થયા મારા ગુરૂ બ્રહ્મલોકમાં ગયા છે ને મને કહી ગયા છે કે તારા ઉદ્ધાર કરનારો રામ ચિત્રકૂટ ઉપર છે તે થોડા કાળમાં અહિં આવશે ત્યારે તું તેની સમક્ષ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરજો એટલે તારી સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થશે. એપ્રમાણે વાત કહી સળરીએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની રામની આજ્ઞા માગી. રામે તે આપી ને સળરીએ પોતાની દૃષ્ટિ રામની સન્મુખ રાખી ને અગ્નિમાં પ્રવેશ કીધો. તરતજ વિમાન આવ્યું ને તે વેડુંકે ગઈ.

પછી રામલક્ષ્મણ આગળ ચાલતાં સુંદર પરમ્પા સરોવર ઉપર આવી પહોંચ્યા. અહિં તટ ઉપર એક વૃક્ષ તળે લક્ષ્મણે રામને માટે કમળફૂલની શેયા કરી ને પાણી આપ્યું. પછી રામ લાંબો થઈ સૂતો ને લક્ષ્મણ ચરણ તળાંસવા પાસે બેઠો.

(અરણ્યકાંડકથાસાર સમાપ્ત.)

બીજે દહાડે પરમ્પા સરોવરમાં સ્નાન કરી સંધ્યાવંદન કરી બે લાઈ ઋષિમુખપર્વત આગળ આવ્યા. એઓને આવતા જોઈ સુગ્રીવ વાનર જોને તેના લાઈ વાળીએ મારીને પોતાના નગરમાંથી કહાડી મૂક્યો હતો તેણે હનુમાન વાનરને કહ્યું કે પેલા બે જણ વાળીએ મોકલેલા ચાર (મેદ) તો નહિ હોય? હનુમાન જો સુગ્રીવના પ્રધાનમાંનો એક હતો તેણે કહ્યું કે જો સુગ્રીવ, લય ન પામ. એ રાજપુત્રો છે ને આપણી સુ-

ક્તિ કરવાને અહિં આવેછે. પછી હનુમાન, પર્વત ઉપરથી ઊતરીને રામલક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે લેઈ આવ્યો. અહિં તેણે લાકડાં એકઠાં કરી અગ્નિ પ્રગટાવ્યો ને એની તથા બીજા વાનરોની સામ્રિક્ષે રામ તથા સુગ્રીવ એ બે જણે એકમેકના સદા મિત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી સુગ્રીવે ઘરેણાં દેખડાવ્યાં તે જોઈ રામને સીતાનું સ્મરણ થયું. સુગ્રીવ જોડ્યો કે હવે શોક કરવાનું મૂકી દો-સીતા તમને સહજ પ્રાપ્ત થશે. રામે સુગ્રીવને પૂછ્યું કે તમારે શું દુઃખ છે? સુગ્રીવ જોડ્યો કે મારા મોટા ભાઈ વાળીએ માંડે રાજ્ય મારી પાસેથી છીનવી લીધું છે, મારી સ્ત્રી રમાને લેઈ જઈ પોતાની પાસે રાખી છે. તે મારો પ્રાણ લેવાને મને જોખે છે ને એ લયથી ઊગરવાને મેં આ પર્વત ઉપર વાસ કર્યો છે; જો રામ! મને વાળીના ત્રાસથી ઊગારો. રામે કહ્યું મિત્ર, તમે વાળીનું કંઈ લય ન રાખો, હું તમને તેથી મુક્ત કરી આપવાનું વચન આપું છું-તત્પર થાઓ, કિષ્કિન્ધ્યા જાઓ અને વાળી સાથે યુદ્ધ કરો ને હું તેને મારાં બાણથી મારીશ.

પછી સુગ્રીવ અને રામલક્ષ્મણ કિષ્કિન્ધ્યા નગરમાં આવ્યા. બે લાઈ તો વાળીના મહેલથી ચોરક દૂર ગાડી હતી તેમાં સંતાઈ રહ્યા ને સુગ્રીવે દ્વારઆગળ જઈ કીકીઆરી કરી. વાળી બહાર આવી જુએછે તો પોતાના ભાઈને યુદ્ધ માગતો દીઠો. બન્ને જણે એકમેકને કોર શબ્દ લખ્યા. સુગ્રીવે કહ્યું કે વિષ્ણુ મારો સહાય છે ને તું આજ મારા હાથથી પડીશ. પછી મારામારી ચાલી. સુગ્રીવ નીચે પડ્યો અને વાળી તેની છાતીપર ચઢી બેઠો ને જોડ્યો ક્યાં છે તારો સમર્થ સહાય વિષ્ણુ? તત્કાલે રામે બાણ માર્યું ને વાળી પડ્યો. વાળીની સ્ત્રી તારાએ ધણો શોક કર્યો પણ રામે તેને ધૈર્ય આપ્યું. પછી વાળીના શબને બાળી સર્વ વાનરોએ પરમ્પા સરોવરમાં સ્નાન કીધું. એ પછી સુગ્રીવે રમાની સાથે તારાને પણ પોતાની સ્ત્રી ગણી અને રામના વિચારથી આવું કર્યું કે સુગ્રીવ કિષ્કિન્ધ્યાનો રાજા અને વાળીનો પુત્ર અંગદ તે યુવરાજ થાય. રામે સુગ્રીવને કહ્યું કે હમણા તમે અહિં રહો ને વર્ષાકાળ પૂરો થાય એટલે સીતાના શોધસંબંધી વિચાર કરવાને અમને મળજો, અમે જઈ સાલ્યવન પર્વત ઉપર આશ્રમ કરીએ છીએ.

વર્ષાકાળ પૂરો થયો, પણ મોહમદિરાને વડા થયેલા સુગ્રીવ પાછો આવ્યો નહિ તેથી લક્ષ્મણે ક્રોધે ભરાઈ નગરસહિત સુગ્રીવને બાળી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. રામે તેને રાંત પારી કહ્યું કે તું ત્યાં જઈ ક્રોધ બાળાવજો પણ બાળીશ નહિ. એ વર્તમાન હનુમાને જઈ

સુગ્રીવને કહ્યું ત્યારે એણે પશ્ચાત્તાપ કરી કામકામના કપિયોને દૂતો મોકલી તેડાવ્યા. એવામાં લક્ષ્મણે આવી બાણ ચડાવ્યું કે વાનરોએ નાસવા માંડ્યું અને સુગ્રીવે હનુમાનને મોકલી વિનંતી કરી કે અપરાધ ક્ષમા કરો. પછી સૌ રામનીપાસે આવ્યા. રામે સુગ્રીવને કહ્યું કે હવે ત્વરાથી કામ કરવું જોઈએ. એટલામાં વાનરોનાં ઝુંડ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. સુગ્રીવે તેઓને સીતાનો શોધ કરવાને કહ્યું. તત્કાળ, વાનરો કેટલાક પશ્ચિમ ભણી, કેટલાક ઉત્તર ભણી, કેટલાક પૂર્વ ભણી, ને કેટલાક દક્ષિણ ભણી દોડ્યા. સુગ્રીવે અંગદ, હનુમાન, નળ, નીળ, બંધુવાન એઓને દક્ષિણ તરફ શોધ કરવાની આજ્ઞા કરી ને રામે ચોતાની મુદ્રિકા (વીંછી) સીતાને દેખાડવાને હનુમાનને આપી. પછી તેઓ નીકળ્યા. કપિયો માર્ગમાં રાક્ષસો મળે તેને ભારતા ને ઋષિઓને ઘેરી લેઈ જૂમ પડાવતા. એકવાર તેઓ માર્ગ ભૂલ્યા ને બહુ તરસ્યા થયા ત્યારે હનુમાને પર્વતઉપર ચડીને જોયું તો બગલા, હંસ, ચક્રવાક, ઇલાદિ પક્ષીઓને એક ઝુકામાં જતાં દીઠાં, પછી સૌ તે ઝુકામાં પેઠા. આગળ એક ઉપવન આવ્યું, તેમાં એક સુંદર સ્ત્રીને ખેટલી જોઈ કપિયોએ નમન કર્યું એટલે તે સ્ત્રીએ તેઓનું વૃત્તાંત પૂછ્યું ને પછી કૃળ જળનાં સ્થળ દેખાડ્યાં. વાનરો તૃપ્ત થયા એટલે તે સ્ત્રી બોલી કે હું હમણા રામનીપાસે જનાર છું માટે તમે સૌ આંખ મીચજો. વાનરોએ આંખ મીચી બિધાડી એટલે તેઓ સમુદ્રને તીરે આવેલા છે એવું તેઓએ ઠીકું. તે સ્ત્રીનું નામ બદરી હતું ને તે તપશ્ચર્યા કરતી હતી. તે રામને મળી ને પછી આખંડ ભક્તિ રહે એવા વર માગી પાછી પોતાને કામે ગઈ હતી.

સમુદ્ર તીરે પડેલા સૌ કપિયો અવધ પૂરી થવા આવી તેથી ચિતામાં પડ્યા ને દીર્ઘસ્વરે રામનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. મોટા સાદ સાંભળી સંપાતિક નામે પક્ષી જે આ ગિરિની ઝુકામાં રહેતો તે ભક્ષ મળ્યું નાણી બહાર આવ્યો. વાનરો ગભરાયા પણ અંગદ બોલ્યો કે જટાયુને ધન્ય છે કે તે રામને કારણે દેહ લાગ કરી મુક્ત થયો. એ સાંભળી સંપાતિકે વાનરોને અભય કરી જટાયુનું વૃત્તાંત પૂછી શોક કાઢ્યો ને પછી ચોતાની વાત કહી-કે અમે બંને ભાઈ સાથે જન્મ્યા હતા, અમે બેડતા બેડતા સૂર્યનીપાસે જવા લાગ્યા, હું જટાયુ કરતાં આગળ આવ્યો તેથી મારી પાંખ બળી ગઈ ને હું પૃથ્વીઉપર પડ્યો; પછી એક ચંદ્રમા નામે મુનિને મારી દયા આવી ને એણે જ્ઞાનનો બોધ કરી મારે અભિમાન મૂકાવ્યું; તેણે મને કહ્યું છે કે ચેતાયુગમાં રામના દૂત તને મળવા આવશે ત્યારે તું

પૂર્વરૂપે ઘટશ ને તું તેઓને રામની સ્ત્રીવિષે સંદેશો કહેજે. એપ્રમાણે મુનિએ મને કહ્યું હતું ને હું ત્યારનો તમારે ચિંતન કર્યોજ કરે છું. પછી સંપાતિકે કહ્યું કે લંકાના અશોકવનમાં સીતા બેઠી બેઠી રૂદન કરે છે તે હું દેખું છું, હું જો વૃદ્ધ ન હોત તો તમારે કામ કરત. એમ બોલી તે જતો રહ્યો અને કપિયો સૌ સમુદ્ર આગળી લંકામાં જવાના વિચારમાં પડ્યા.

(કિષ્કિન્ધાકાંડકથાસાર સમાપ્ત.)

હનુમાન લંકામાં જવા તૈયાર થયો. બંધુવાન રીંછે કહ્યું કે તમે સીતાની શોધ લઈને પાછા આવશો ત્યાં સુધી અમે અહિંજ રહીશું. પછી હનુમાન એક બીયા પર્વતઉપર ચડ્યો ને ત્યાંથી ઉડાન કીધું. એક સુરસા નામે મોટી સાપેણે હનુમાનને ગળી જવાને મોહું વિગાર્યું પણ હનુમાને પોતાનું મોહું તેનાથી બમણું મોકું કર્યું. એમ સરસાસરસી કરતાં ચંતે હનુમાન અતિ લઘુરૂપ ધરી તેના શરીરમાં પેઠા ને પાછા બહાર નીકળી પડ્યો. એ જોઈ સુરસા પ્રસન્ન થઈ તેને આશીર્વાદ દેઈ જતી રહી. એક રાક્ષસી સિંહિમાં રહેતી તે આકાશમાં બેડતાં પક્ષીઓની છાયા સમુદ્રમાં પડતી જોઈ તેને પકડી આહાર કરતી. તે રાક્ષસીનો મર્મ હનુમાન સમજી ગયો તેથી એણે તેને મારી નાંખી. એમ વિદ્ર દૂર કરતાં હનુમાન સુવેળાચળ પર્વત ઉપર આવ્યો. અહિંથી પ્રથમ તો તેણે લંકાના કોટ દુર્ગ ધાતુઓની ભીંત દ્વાર પૂલ તળાવ વાડી ઇત્યાદિક સૌ સારીપેટે જોયું. રાત્રી પડી એટલે તેણે માંભરતું રૂપ ધારણ કરી લંકામાં પ્રવેશ કરી માંહેનું સઘળું જોયું. મોટી રાત્રે ઉચ્ચંડા નામે લંકાની રખેવાળ દેવી એક હાથમાં ખડ્ગ ને બીજા હાથમાં મારી નાંખેલાં માણસોનું લોહીનું વાસણ આલેહું એવે રૂપે પ્રગટ થઈ હનુમાનની સન્મુખ બોલી. હનુમાન પણ પોતાનું વાનર રૂપ ધારણ કરી બોલો. દેવીએ પૂછ્યું તું કોણ છે આટલી રાત્રે ? તે મારા નગરમાં શામાટે પ્રવેશ કર્યો છે ? તું કંઈ અનર્થ કરવાને આવ્યો છે, પણ તું મારા ક્રોધાગ્નિથી ભસ્મ થઈ જઈશ. એમ બોલી ઉચ્ચંડાએ હનુમાનને એક લાત મારી, પણ હનુમાને કાળા હાથની મુક્કી એટલા તો બળથી મારી કે તે મૂર્ચ્છિત થઈ પડી ને લોહી આકી. જ્યારે તે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે તેણે હનુમાનને કહ્યું કે હું સૌ જાણું છું ! તું રામનો દૂત છે ને સીતાના શોધનેમાટે આવ્યો છે, ન, નગરમાં પ્રવેશ કર, તને કંઈ વિદ્ર નહિ નડે. ઉચ્ચંડા ગયાપછી હનુમાને પાછું માંભરતૂપ લીધું ને નગરમાં ફરતાં ફરતાં

એક રાક્ષસને તુળસી આગળ બેસીને વિધ્યુનું ભજન કરતો જોયો. હનુમાને જાણ્યું કે એ જ વિલીપણ હશે. પછી તે રાવણના મહેલમાં પ્રત્યેક ઠેકાણે ભર્યો ને રાવણને સ્ફાટિકની શેષ્ય ઉપર સૂતેલો દીઠો પણ સીતા કેથે તેના જોવામાં ન આવી. મધરાત વીતી ને હનુમાન યાત્રી નિરાશ થઈ એક ઊંચી ભીંત ઉપર બેસી વિચાર કરેછે કે સીતા મરી ગઈ હશે? એવામાં અશોક વનમાં પક્ષીના કોઈ કોઈ સ્વર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. તરતજ તે ત્યાં ગયો ને એક ઊંચા વૃક્ષના પંત્રની ઘટામાં સંતાઈ રહ્યો. અહિંથી તેણે સીતાને રામનું ચિત્તન કરતાં દીઠી.

એવામાં રાવણ કેટલીક રાક્ષસીઓને લેઇને આવ્યો. જેમ વાઘને જોઈ હરણુ ભય પામે તેમ રાવણને દેખી સીતા ભયે કાંપી. રાવણે સીતાને સમજાવવા માંડી, ઓ મુંદરી, શામાટે દુઃખી થાયછે ને આંસુ પારેછે? મારાથી કેમ બીડેછે? હું તારો દાસ છઠ્ઠ, આ ઠેકાણે કોઈ આવવાનું નથી, મારી સાથે હશીને વાત કર, સણગાર સજ, આવ, મારી પાસે બેસ, આપણે સાથે મધુપાન કરીએ. મારી સ્ત્રીઓમાં હું તને પટ્ટરાણી કરીશ અને હું જે આજ્ઞા કરીશ તે હું તારો દાસ પાળીશ. સીતાએ ઉત્તર વાળ્યો ઓ લંકાધીશ! હું રામના ઉપર વેર ન રાખ, હું સમૃદ્ધિ, બળ ને પરાક્રમથી જગતમાં વિખ્યાત છે, તારે દુષ્ટ કર્મ કરી તારી કીર્તિને કલંક લગાડવું ઉચિત નથી. જે દૃષ્ટિએ હું તારી માતાના સામું જુએછે તે દૃષ્ટિએ તારે પરસ્ત્રી સામું જોવું જોઈએ. મને પાછી રામને સોંપ; તે તને ક્ષમા કરશે; મને મારા પતિ જેવું મૃત્યુવાન બીજું હું આપી શકીશ? હું તને વિનહું છું કે મને મારા રામ પાસે મોકલી દે. એમ ઘણીવાર સંવાદ ચાલ્યા પછી રાવણે ધમકી આપી કે જો જે માસમાં હું વિચાર કરી મને વશ નહિ થાય તો હું તને ગળી નહાશ. સીતાએ કહ્યું કે સહસ્ર વર્ષની અવધ આપીશ પણ હું તારી નહિ થાઉં. એ દોર વચન સાંભળી રાવણે સીતાનું ડોકું કાપી નાંખવાને ખરગ કહાડ્યું. એટલામાં રાવણની સ્ત્રી મંદોદરી ત્યાં આવી પહોંચી ને એણે સમજાવી રાવણને શાંત પાડ્યો. પણ એ પાછો રાક્ષસીઓપ્રત્યે જોલ્યો કે જે માસ વાટ જોજો ને તે ન માને તો તમે તેને મારી નાંખજો ને તેનું માંસ મારે માટે ખાવાને આણજો. પછી રાવણ પાછો મંદિરે ગયો ને રાક્ષસીઓએ ભયંકર રૂપે ને દોર વાળીએ સીતાને સંતાપવા માંડી, પણ એટલામાં ત્રિજટા નામે રાક્ષસી જે સૌની ઉપરી હતી તે જગી જીને જોલી કે મને સ્વપ્ન થયું છે તેમાં

રામનો જય થશે એવું આવ્યું છે. પછી રાક્ષસીઓ ત્રિજટાનું સ્વપ્ન સાંભળી સીતાને ઉવેચી દુઃખ ન હેવું એવો નિશ્ચય કરી પોતપોતાના ઓરડામાં ગઈઓ. સીતાએ ત્રિજટાનો ઉપકાર માન્યો ને પછીથી એ સીતાની સખી જેવી થઈ રહી. સીતાએ અગ્નિમાં પડવાનો પોતાનો વિચાર જાણી ત્રિજટાને અગ્નિ આણવાને કહ્યું, પણ એણે ઘણી ધીરજ આપી ને રાત્રિયે દેવતા નહિ મળે એમ કહી તે પોતાને ઠામે ગઈ.

સીતા નિરાશ થઈને અગ્નિ મેળવવાને અશોકની સ્તુતિ કરવા લાગી એટલે હનુમાને રામે આપેલી રત્નમુદ્રિકા ઉપરથી નીચે નાંખી દીધી. એને અંગારો જાળી સીતા વહેલી વહેલી લેવા ગઈ, પણ હાથમાં લેતાંજ તેણે રામનામ અંકિત મુંદર મુદ્રિકા જોળખી. પછી ચક્રિત થઈ આસપાસ જોવા માંડ્યું તો હનુમાન વૃક્ષની ઘટામાંથી રામની ક્યા કહેવા લાગ્યો.

એ સાંભળી સીતાને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું ને તે મોટા વિચારમાં પડી. પછી તરત હનુમાન પ્રગટ થયો ને જોલ્યો કે હું રામનો દૂત છઠ્ઠ ને હું મારી માતા છે એ હું રામના સમ ખાઈને કહું છઠ્ઠ. પછી ઘણીક રીતે ખાતરી કરી સારે સીતાને પતીજ આવી. સીતા ગદ્ગદ કંઠે જોલી કે કોમળ લલ્લયને રામ તે આટલો કઠોર કેમ થયો છે, ઓ કપિ હું ક્યારે તેને જોઈશ? હનુમાને ધીરજ આપીને કહ્યું કે ઉવે થોડા દિવસમાં રામ વાનરોના સૈન્ય સાથે અહિં આવી સર્વ રાક્ષસોને મારી તને છોડાવશે. સીતાએ પોતાની પાસે એક મણિ રહ્યો હતો તે હનુમાનને આપ્યો ને કહ્યું આ રામને આપજો. પછી હનુમાન ત્યાંથી આજ્ઞા લઈ પાછો વળ્યો.

હનુમાને વિચાર્યું કે સીતા માતાને તો હું મળ્યો, પણ ઉવે મારે રાવણને જાણવું જોઈએ કે હું આવ્યો હતો. એણે મોટું રૂપ ધરી અમરાધમાં ભરાઈને સઘળાં વૃક્ષો તોડી પાડ્યાં. રાક્ષસો જગી જીક્યા ને હનુમાનના ભયંકર રૂપથી ભય પામી રાવણને જાણ કરવા ગયા. એણે એંસી હજાર રાક્ષસો મોકલ્યા. એઓને આવતા દેખી કપિયે આરસના મોટા સ્તંભ હતા તે તોડી પાડી ફેરવી ફેરવીને નાંખ્યા તેથી તે સર્વ રાક્ષસો મરણ પામ્યા. રાવણે પોતાના સેનાપતિના પુત્ર બંજુમાળીને મોકલ્યો ને એણે હનુમાનને ઘણાંક જાણ માર્યા, પણ કપિયે તેનો પણ પ્રાણ લીધો. એ રીતે હનુમાને બીજા સાત મોટા રાક્ષસ, પાંચ સેનાપતિ અને રાવણનો પુત્ર અક્ષ એઓને મારી નાંખ્યા. પછી રાવણે પોતાના વડા પુત્ર ઈન્દ્રજિતને મોકલ્યો. કપિયે મોટી ગર્જના કરી ને ઈન્દ્રજિતે પણ સામી

ગર્જના કરીને બાણથી કપિને વીંધી નાંખ્યો. કપિએ એક મોટા સ્તંભ લેઈ સારથીને મારી નાંખ્યો ને રથના ચૂરા કર્યા. ઈન્દ્રજિતે ખીબ રથમાં બેસી ઘણીવાર સૂઢી યુદ્ધ કર્યું. પણ એ કોઈ દેવ છે એમ વિચાર કરી બ્રહ્માપાશ હતુમાનના ઉપર ફેંક્યો. હતુમાન બ્રહ્માનું અપમાન ન થાય માટે બંધાયો અને ઈન્દ્રજિત તેને બંદીવાન કરીને રાવણને લેઈ આવ્યો.

રાવણે ક્રોધમાં પૂછ્યું તેનો ઉત્તર ન વાળતાં હતુમાને કહ્યું કે સીતા રામને આપ ને રામની પાસે ક્ષમા માગ. રાવણે આજ્ઞા કરી કે એનો શિરચ્છેદ કરો. વિલીપણે કહ્યું કે દૂતનો વધ કરવો એ શાસ્ત્રથી બલદું છે. રાવણે કહ્યું કે એને શિક્ષા તો થવી જોઈએ માટે એની પૂછડી બાળી નાંખો. પણ રાક્ષસોએ તેની પૂછડીએ ધીમાં બોળેલાં કપડાં વીટાળ્યાં ને પૂછડી સળગાવી દીધી. એથી હતુમાનને કંઈજ દુઃખ થયું નહિ. તે સૂક્ષ્મરૂપ કરી પાશમાંથી નીકળ્યો ને મોટું રૂપ કરી એક મોટા સ્તંભ લેઈ બાંધી ભીત ઉપર બેઠો. રાક્ષસો તેને પકડવા મથ્યા, પણ તેણે સ્તંભે વતી સૌને મારી પાડ્યા ને પણ ઠેકાણે ઠેકાણે બળતે પૂછડે ફરી લંકાને બાળી નાંખી. એટલો નાશ કરી પાછો અશોક વનમાં જઈ સીતાને સર્વ વાત કહીને પણ આજ્ઞા લેઈ નગર બહાર આવી સસુદ્રકાંઠે આવ્યો.

અહિં મોટી ગર્જના કરી તે સસુદ્ર બોળંગી જ્યાં કપિસૈન્ય પડ્યું હતું ત્યાં આવ્યો ને સૌને તેણે પોતાનું વૃત્તાંત કહ્યું. પણ કપિસૈન્ય હરબહેર જ્યાં રામલક્ષ્મણ, સુગ્રીવ હતા ત્યાં આવ્યું અને હતુમાને સીતાનો આપેલો મણી રામના ચરણ આગળ ધરી સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું ને કહ્યું કે જો આજથી એક માસમાં સૈન્ય લંકામાં પ્રવેશ નહિ કરે તો સીતા પ્રાણ ત્યાગ કરશે. પણ રામ તથા સુગ્રીવે હતુમાનની પ્રશંસા કરી ને વાનરાઓ હર્ષમાં ફાટવા લાગ્યા.

પછી રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વાનર સૈન્ય સાથે નીકળ્યા ને માર્ગે કાપતાં છેલ્લે સસુદ્રકાંઠે આવ્યા ને અહિં ઝૂંપડીઓ બાંધી રહ્યાં ને સસુદ્ર બોળંગી લંકામાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

હતુમાનના ગયા પણ લંકામાં રાક્ષસો લયભીત થઈ ગયા હતા. મંદોદરીએ સીતા પાછી આપવાને બહુ બહુ સમજાવ્યું પણ રાવણે ન માન્યું ને વળી રાવણની મા નીકળા ઘણા અપરાધનું જોઈને દુઃખી થતી હતી તેથી એણે પોતાના પુત્ર વિલીપણને બોલાવ્યો ને કહ્યું કે રાવણને સમજાવ કે સીતાને પાછી આપે. વિલીપણે સલામાં જઈ રાવણને કહ્યું પણ એણે ક્રોધે ભ-

રાઈ તેને કુત્સિત વચન કહી આજ્ઞા કરી કે તું લંકામાંથી જા. એ વચન ન સહન થયેથી વિલીપણ પોતાની સ્ત્રી શર્માને સીતાની સેવામાં રહેવાનું કહી પોતે સસુદ્રપાર આવી રામને સારણ થયો. રામે તેને પોતાનો ભક્ત જાણી રાજ્યાભિષેક કરવાની ઇચ્છા બતાવી. વિલીપણે કહ્યું કે મારે રાજ્ય નથી જોઈતું, મારે તો તમારી ભક્તિમાં લીન રહેવાની ઇચ્છા છે. રામે કહ્યું કે તારી ઇચ્છા નથી પણ મારી પ્રસન્નતા એવીજ છે માટે અભિષેક થવા દે. પણ રામે વિલીપણને લંકાના રાજ્યનો અભિષેક કર્યો.

સસુદ્ર ઊતરવામાટે રામે વરણની સ્તુતિ કરી. એણે આવી કહ્યું કે તમારાં સૈન્યમાં નળ વાનર છે તે બે પથ્થરને અડકશે તે સસુદ્રમાં તરશે. એ ઉપરથી સર્વ વાનરાએ પર્વત, પાષાણ, વૃક્ષ લાવી લાવીને નળની આગળ મૂક્યાં અને નળે સ્પર્શ કરી સસુદ્રમાં નાંખ્યાં કે તે તેમાં તરતાં રહ્યાં ને એ રીતે સેતુ બંધાઈ રહ્યો. એ પ્રસંગે રામે શિવલિંગ સ્થાપન કર્યું, જે આજપણ સેતુબંધ રામેશ્વરને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

(સુંદરકાંઠકથાસાર સમાપ્ત.)

શુભ મુહૂર્તે જોઈ રામ સુગ્રીવ સકળ સૈન્ય લેઈને સેતુને માર્ગે લંકામાં આવ્યા ને સુવેળ પર્વતની તળેટીમાં તેઓએ પડાવ નાંખ્યો. રામે હતુમાનને મોકલી પોતાના આવ્યાનો સંદેશો કહાવ્યો ને સીતા પ્રસન્ન થઈ.

રામ લંકામાં આવ્યાની જાણ રાવણને થઈ એટલે તેણે શુક તથા સારણ એ બે પ્રધાનને આજ્ઞા કરી કે તમે વાનરને વેધે જઈ રામનું સૈન્ય ફેટવું છે તથા તેમાં કોણ કોણ સેનાપતિયો છે તેની જાણ કહાડી લાવો. તે જોજણ જ્યારે વાનરનાં સૈન્યમાં ગયા ત્યારે તેઓને ભેટ જાણી વાનરાએ પકડીને રામની આગળ આપ્યા. રામે કહ્યું કે નિર્ભય થઈ માફ સૈન્ય ગણો અને માશ પ્રધાન તથા સેનાપતિસંબંધી જે જાણવું હોય તે જાણી લો; અને રાવણને કહેજે કે હું આ લંકાને બાળીને ભસ્મ કરીશ અને તને, તારા પુત્રોને તથા તારાં સગાં ને સૌને મારીશ.

શુક સારણ પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાપ્રમાણે કામ કરી રાવણને રામનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. રાવણ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે આખું જગત મારી સામા યુદ્ધ કરવા આવશે તોપણ હું રામને સીતા પાછી નહિ આપું. પણ તે બેઠ્યો ને પોતાના મહેલની અટારી ઉપર ચડી રામનાં સૈન્યને જોવા લાગ્યો. શુક-સારણે રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ આદિ સૌ સુખીઓને બોળ્યા. શુકે

રાવણને વિનંતિ કરી કે મહારાજ જય થવો દુર્લભ છે માટે સીતાને આપી દો તો સારું. રાવણે ક્રોધ કરી શુકને લંકામાંથી બહાર જઈ રહેવાનું કહ્યું ને શુકે ભેગ ધારણ કરી વનવાસ કરતાં પોતાના દહાડા પૂરા કર્યા.

એ પછી રાવણે પ્રદસ્ત નામે મુખ્ય સેનાપતિને જોડાવી કૌન્યતે સજ દરવાની આજ્ઞા આપી ને એ પ્રસંગે રાવણની મા તથા આત્મે એ બે જણાએ સભામાં આવી રાવણને વિનંતીને કહ્યું કે શુદ્ધ દરવાનો વિચાર પરતો મહેલની સીતાને પાછી આપો, પણ રાવણે તેઓનું અપમાન કર્યું ને તેઓ તેના ક્રોધથી ભય પામી સભામાંથી ઉતાવળાં ચાલતાં થયાં.

આદિ સુવેળાયાળ ઉપર રામે સભા કરી વિચાર પૂછ્યો કે હવે ક્યારે ચઢાઈ કરવી? જંજુવાન જોલ્યો કે મહારાજ પ્રથમ આપણે રાવણને સમજાવવાને ફત મોકલવો ને તે ન માને તો પછી શુદ્ધ કરવું ને એ કામને માટે અંગદ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે. જંજુવાનના જોલવાને બીજા સૌ સંમત થયા, ને પછી રામે અંગદના સામું ભેટું એટલે તે તરત આજ્ઞા મારી રાવણની સભામાં ગયા. આદિ અંગદે રાજદૂતને વિવેક રાખી રાવણને ઘણું ઘણું સમજાવ્યું, પણ ત્યારે રાવણે રામની ઘણી નિંદા કરી ત્યારે તેણે પોતાના બે હાથ ધૃત્વીઉપર પજાવ્યા: સભામાં ખજબજાટ થયો ને રાવણ ક્રોધ કરી જોલ્યો કે સર્વ દપિયોને મારી નાંખી બે લાઇને પકડી બાંધીને આદિ લાવો ને આ અંગદને પકડો. પછી અંગદે કહ્યું કે સૌ રાક્ષસોને હું એકલો પૂરો પહું તેવો હઉં, પણ ફત હઉં તેથી ને તારી લાજ રાખવાને હું કંઈ હાલ મારું પરાક્રમ દેખાડતો નથી. પણ તારા કાળ પાસે આવ્યો છે માટે તને રૂઝી જીવિ સૂઝતી નથી. એમ કહી તે રામ પાસે આવ્યો ને જોલ્યો કે મહારાજ એ રાક કોઈ પ્રકારે સમજે તેવો નથી માટે હવે શુદ્ધનેજ સજ થવું.

પછી રામના કૌન્ય મોટી મર્જના કરી લંકાને મોકલ્યા. રાવણે રાક્ષસોને વાનર ઉપર તૂટી પડવાની આજ્ઞા કરી. એ સુદમાં બંને બાજુના ધણાએક પ્રાણ ગત થયા. રામે રાવણને જોયો ત્યારે તેણે તેને અગિયાર જાણ માર્યા—એકે હવે હાથે ને દસે દસ મુગટ કાપ્યા. રાવણ સન્નિવત થઈ અચારી ઉપરથી જતરી પડ્યો ને તેણે રાક્ષસોને કહ્યું કે નગરી બહાર જઈને શુદ્ધ કરો અને પિળીવણ, રામ, લક્ષ્મણ, મુગીવનાં સિર લેઈ આવો. પછી શુદ્ધ આપ્યું. વાનરાએ પર્વત તથા વૃક્ષો ને રાક્ષસોએ જાણ તથા બીજાં મનુષ્યો માર્યા મર્યાવ્યા. એમાં ધણાએક વાનર કપાવા, ને

ધણાએક નાશી ગયા. રાક્ષસો જ્યાં, પણ મુગીરે એક મોટું વૃક્ષ હન્દ્રજિત બણી ફેંચ્યું તેથી તેના રથ બાંધી ગયો, ચોરા તથા ચારથી મુગટ મુગ્યા ને હન્દ્રજિત નાશો.

પછી હન્દ્રજિતે હોમ કીધો ને તેમાંથી ચાર ચોરા ભેડેલા એવો ને અનેક રાત્રી બરેલો એવો રથ નીકળ્યો કે જેમાં બેડેલો તે સૌને લેઈ શકે, પણ તેને કોઈ લેઈ શકે નહિ. એમાં બેસી તેણે રામલક્ષ્મણને અસંખ્ય જાણ માર્યા ને પછી નાગપાદા મૂકી બંને બાંધને બંધનમાં રાખી પોતે જયવાદ વનરાવી લંકામાં આવ્યો.

હન્દ્રજિત ગયા પછી વાયુએ આવી રામને મદરેનો મેત્ર લાલુવાની સૂચના કીધી ને રામ તે બરેલો કે ગરુડ આવી બોલો રસો ને સુધળા સર્પ નાશી ગયા. એ રીતે બંને લાઈ બંધનથી છૂટ્યા કે પાછા શુદ્ધ કરવાને સજ થયા. એ લેઈ રાવણ પોતે રાક્ષસકૌન્ય સાથે મોટા ઠાકથી શુદ્ધ કરવા આવ્યો. વાનરાએ પર્વત-વૃક્ષનો વરસાદ વરસાવ્યો, પણ રાવણે જાણી મારી સૌથી પોતાનું રક્ષણ કરી ધણાક દપિયોને જોડાવ્યા. તેણે હનુમાન સાથે, લક્ષ્મણ સાથે ને છેલ્લે રામ સાથે શુદ્ધ કર્યું. ચોડવાર પછી રામે અર્ધચંદ્ર જાણથી દશ મુગટ કાપી નાંખ્યા ને રાવણ સન્નિવત થઈ પાછો લંકામાં આવ્યો.

રાવણે સભામાં આવી પ્રધાનોને કહ્યું કે ધણા સમવાધન થઈ નગરનું રક્ષણ કરો ને મારા બાઇ કુંભકરણને જગાડી રણમાં મોકલો. એ પોતાની ધાર લંકામાંથી બગરો એટલે આપણે રામના ભયથી બચવી સમજાવે. પછી રાક્ષસોએ અનેક વાતથી રાખ દરીને, અનેક હસ્તિ તેના શરીર ઉપર ચલાવીને તેને જગાડવાનું કીધું, પણ તે ન બચ્યો. છેલ્લીવારે અનેક મુંદર સીઓ પાસે મધુરમાં ગાવન કરાવ્યા ને તેઓના હાથ તેના શરીર ઉપર ફેરવાયા, ત્યારે તે મોટી મર્જના કરી બિડ્યો ને ક્રોધ કરી જગ્યા લાગ્યો શા માટે મને જગાડ્યો? પ્રધાનોએ કહ્યું કે મોટાભાઈ મોટી આપ-નિમાં છે, પણ હમણા તમે સુધાને લાઈ કરો. એમ જોલી શુભારચિતાનું માંસ ને શુભારચિતાનો મય એ તેની આગળ ધવ્યાં. કુંભકરણે પ્રથમ તે બાન તથા સાક ખાધાં, પછી ધણાક મરુત બકરાં મર્યાં, પર્વત મનુષ્ય ખાધાં ને તે પ્રમાણે શુદ્ધ મય ખીંચા. પછી તે સભામાં આવ્યો ને રાવણે રામે રામનું કહ્યું. રામની સાથે વેર બાંધ્યું તેને માટે કુંભકરણે રાવણને કહ્યો કે પર્વત નાંખ્યો, પણ પછી તેણે રથમાં બેસી શુદ્ધ કર્યું, પણ રામે પ્રથમ તેના યજ્ઞદાધને લાજુ મારી મારી પુદા ખાગ્યા ને પછી તેણે સિદ્ધ કરાવ્યું.

પછી પાછો ઇન્દ્રજિત પ્રથમની પેઠે હોમ કરી તે-
માંથી નીકળેલા રથમાં બેસી અબ્રમાં ભરાઈ બાણ
મારવા લાગ્યો. અસંખ્ય વાનરો કપાયા, રામલક્ષ્મણ
મૂર્ચ્છિત થઈ. પડ્યા ને ઇન્દ્રજિત જયવાદ્ય વગડાવતો
લંકામાં આવ્યો.

રામનાં સૈન્યમાં વિલીપણ તથા હનુમાન એઓએ
કરાંડી સળગાવી જોયું તો કેટલાએક કપિને ડોકાં વિ-
નાના, કેટલાએકને હાથ પગ વિનાના, કેટલાએકને
તુષાથી મરતા ને ઘણાએકને મુએલા દીઠા. સુષેણ વા-
નર જે વેદ્ય હતો તેણે હનુમાનને કહ્યું કે ગંધમાદન
ઉપરથી પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં ઔષધિ આવે તો સર્વ
સૈન્ય પાછું જીવંત થાય. હનુમાન તે પર્વત લેઈ આવ્યો
ને તેની સુગંધિથી રામલક્ષ્મણ તથા સર્વ વાનરો
પાછા બેસા થયા. હનુમાન તે પર્વત પાછો મૂકી આવ્યો.

એ પ્રમાણે રામ તથા કપિયોને પાછા તત્પર થયે-
લા જોઈ રાવણ ગભરાયો. ને એણે યુદ્ધ કરવું માંડી
વાળી લંકાનાં દ્વાર બંધ કરાવ્યાં તો વાનરો હાથમાં
મસાલ લેઈ લેઈને રાતે અંદર ધૂસ્યા ને લંકામાં ઠામ
ઠામ આગ લગાડવા લાગ્યા. રાવણે કુંભકર્ણના બે
છોકરાઓને સૈન્યસાથે, વાનરોને નગર બહાર કહાડી
મૂકી તેઓની સામા યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા. હનુમાન
તથા સુગ્રીવ એઓએ તેમને મારી નાંખ્યા ને ખર રા-
ક્ષસના પુત્રને રામે બાણથી માર્યો.

ઇન્દ્રજિત શુભ હોમ કરતો હતો તે લક્ષ્મણે જાણ્યું
ને પછી એ વાનરોને લેઈને હોમ થતો હતો ત્યાં ગયો.
વાનરોએ હોમને બ્રથ કીધો ને ઇન્દ્રજિત ક્રોધ લયો
લક્ષ્મણ સામા યુદ્ધ કરવા બેસો. બંનેનું યુદ્ધ ઘણીવાર
પહોંચ્યું. કોઈ કોઈથી હાથ નહિ. અંતે લક્ષ્મણે ઇન્દ્ર
આપેલું બાણ માર્યું ને ઇન્દ્રજિત તેને અટકાવવાને
સામું મારવા જયછે એટલામાં એનું શિર બીડી ગયું.
વાનરો જય જય રામ કરતા રામની પાસે આવ્યા ને
દેવતાઓએ લક્ષ્મણના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

ઇન્દ્રજિતના મરણ પછી રાવણ મરણીઓ થઈ મોટું
સૈન્ય લેઈ રણમાં આવ્યો. અનેક અસ્ર શસ્ત્રથી રા-
મરાવણે યુદ્ધ કર્યું. રાવણે ક્રોધમાં એક શક્તિ (સાંગ)
લક્ષ્મણના ઉપર ફેંકી ને એ પૃથ્વીઉપર પડ્યો. પછી
રામે રાવણને રણમાંથી લગાડ્યો. મંધરાને સુષેણના
કહેવાથી હનુમાન ગંધમાદનને લીધેથી આવવાને આ-
લ્યો. માર્ગમાં રાવણના મૂકેલા રાક્ષસોએ તેને બહુ
દુઃખ દીધું, તોપણ તે સર્વેને મારીને તે પર્વત લેઈ આ-
વ્યો અને સુષેણે લક્ષ્મણને સજીવન કર્યો.

રાવણે એક પછી એક એમ યોદ્ધાઓ મોકલ્યાં કીધા

ને પોતે પોતાના શુર શુકના કલા પ્રમાણે ક્ષિપ્રતા
ભાંચરામાં મોટો ખાડો ખોદી ત્યાં હોમના માંસમધ,
નરમુંડ ઈત્યાદિ સાહિત્યસાથે એકાગ્રચિત્તથી હોમ ક-
રવા ગેઠો. એ વાતની જ્યારે રામને જાણ થઈ ત્યારે
તેણે અંગદ હનુમાનને કપિસૈન્ય સાથે રાવણને બહાર
કહાડવાને મોકલ્યા. એઓએ હુંડતાં હુંડતાં જ્યાં રા-
વણ હતો ત્યાં આવીને અનેક પાપાણુવૃક્ષથી ને મળમૂ-
ત્રથી હોમ બ્રથ કીધો ને અંગદે મંદોદરીને ચોટલો પ-
કડી ત્યાં આણી. એ સ્ત્રીએ રૂદન કરી વચન કહ્યાં કે
રામ પોતાની સ્ત્રીને માટે કેવું કરેછે ને તું મારી દુર્દશા
તારી સમક્ષ થાયછે તોપણ કંઈ બાલતો નથી. એ
સાંભળી રાવણ ધ્યાનમાંથી ચોંકી બેઠ્યો ને હોમ કરવો
છોડી દઈ તેણે અંગદના ઉપર ખડગને પ્રહાર કર્યો,
પણ તરતજ અંગદ ત્યાંથી છટકીને રામ પાસે આવતો
રહ્યો.

હવે જ્યારે રાવણ મોટું સૈન્ય લેઈ નીકળ્યો ત્યારે
રેણુથી સૂર્ય ઠંકાયો, પવન ચંભી રહ્યો ને પૃથ્વી ડોલવા
લાગી. રાવણે પોતાના સુભટોને કહ્યું કે તમે સૌ ક-
પિયોને સંહારજો ને હું પેલા બે ભાઈઓને પૂરા ક-
રીશ. સૈન્ય દેખી કપિયોએ પર્વત વૃક્ષો રાક્ષસોની
ઉપર ફેંકવા માંડ્યાં ને રાક્ષસો કપિયો ઉપર તૂટી
પડ્યા. દારૂણ યુદ્ધ ચાલ્યું. દેવતા ને ગંધર્વો વિ-
માનમાં બેસી રણસંઘામ જોવા આવ્યા. વાનરો હ-
ઠતા નથી એ જોઈ રાવણે પોતાનો રથ આગળ ક-
હાડ્યો ને બાણની વૃષ્ટિ કરી. કપિયો અહિં તહીં
નાસવા લાગ્યા. પોતાનાં સૈન્યમાં ભંગાણ થયું જોઈ
લક્ષ્મણ આગળ ધસી આવ્યો ને બોલ્યો રે બળ, આ
કપિયોને શું મારેછે? રાવણ કહે રે મારા પુત્રના ધાતી,
હું તનેજ શોધું છઉં. પછી રાવણે પ્રચંડ શરો છોડવા
માંડ્યાં. લક્ષ્મણે તે નિવારી તેનો રથ ભાંજી સાર-
થીને હણ્યો. જ્યારે લક્ષ્મણનાં સો બાણ રાવણના
ઉરમાં લાગ્યાં ત્યારે તે મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. પછી રામ
સામે આવ્યો ને બંને જણે યુદ્ધ કર્યું. રાવણ યાક્યો
ને પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચી શક્યો નહિ ને રથમાં પડ્યો
એ જોઈ સારથી તેને લંકામાં લેઈ ગયો. આહિં રણમાં
ઇંદ્રે પોતાનો રથ માતૃલી સારથી સાથે રામને માટે
મોકલ્યો.

રાવણ પાછો રણમાં આવ્યો ને રામે કપિયોને કહ્યું
કે હવે તમે સૌ બસી જાઓ, અમારું દ્વંદ્વયુદ્ધ જુઓ.
રામે પોતાનો રથ આગળ આણ્યો. રાવણે સામા
આવી રામને કહ્યું કે તે જે બળીઓએ માર્યા છે તેના
જેવો તું મને ન જાણતો, રાવણના યશ જગતમાં જ-
ણેછે, કે જે મારા સગાઓને માર્યા છે તે બધાનું વેર

આજ હું લેનાર છઉં, જે તું લયથી રણભૂમિ નહિ જોડે
તો આજ હું તને કાળને સ્વાધીન કરીશ. રામે હ-
શીને કહ્યું કે સત્ય છે, સત્ય છે! રાવણે અસંખ્ય શર
છોડ્યાં. રામે અગ્નિબાણથી તે સર્વને લક્ષ્મ ક્યાં.
રાવણે શક્તિ મારી તે રામે પાછી વાળી. પછી રાવણે
સો બાણ રામના સારથીને માર્યા તેથી તે મૂચ્છી
ખાઈ પડ્યો. રામે સારથીને સાવધ કરી કોયે લ-
સાઈ ધનુષ્યટંકાર ક્યાં તો બ્રહ્માંડ ડોલ્યું ને આમ કરી
શર છોડ્યાં કે રાવણને સારથી તથા ઘોડા પ્રાણગત
થયા અને રથ ધ્વજપતાકા સાથે ચૂર્ણ થઈ ગયો. ત-
રત રાવણે બીજા રથમાં બેસી બાણ ચલાવ્યાં ને રા-
મના ચારે ઘોડાને પાડ્યા. પછી રામે સન્મુખ થઈ
બાણ માર્યા તો રાવણનાં મસ્તકે ભુજસહિત નીચે
પડ્યાં. પણ નવાં મસ્તકો નીકળ્યાં. એ જોઈ રા-
મને આશ્ચર્ય લાગ્યું ને રાવણે નિર્ભયપણે શરવૃષ્ટિ કરી
ને એક પ્રચંડ શક્તિ રામનાઉપર છોડી જેથી એ
મૂર્ચ્છિત થયો.

એ જોઈ વિલીપણું ગદા લેઈને દોડ્યો ને એ તેણે
રાવણને મારી. રાવણ પડ્યો, પણ તરતજ ઊઠ્યો
ને વિલીપણને મારવા લાગ્યો. એવે હનુમાને આવી
રાવણની છાતીમાં લાત મારી. આમ કરી રાવણ પૂ-
છડું પકડવા નયજે કે કપિયે તે મોઢું કીધું ને આકાશ-
માં રાવણને જેથી ધમ દઈને પૃથ્વીઉપર પાડ્યો. પછી
રાવણે કાણેક અંતર્ધાન થઈ પોતાનાં અનેક રૂપ ક્યાં ને
કંપિયોને લગાડ્યા. રામે બાણ છોડી સર્વ રાવણો
છેદી નાંખ્યા. પછી રાવણે બાણો ચલાવી રામને બહુ
ગભરાવ્યા, પણ એણે દશ બાણથી દશ શીશ ને બીસ
ભુજ છેદી નાંખ્યાં. વારેવારે છેદાય ને વારેવારે પાછાં
નીકળે એથી રામ દંટાળ્યો. એ જોઈ વિલીપણું કહ્યું
કે મહારાજ એના નાલિદંડમાં અમૃત છે તેના બ-
ળથી તે મરતો નથી. રામે પછી એકરીશ શર નાલિ
લક્ષ્મીને માર્યા ને અગસ્ત્યદત્ત બ્રહ્માજી કહાડી મંત્ર
લણી ઉડાર્યું. એ રાવણના તદ્દયમાં પેહું ને એ
પડ્યો. તે શર પોતાની મેળે તેમાંથી પાણું નીકળી
સમુદ્રમાં જઈ ધોવાયું ને પછી રામના લાથામાં આવી
રહ્યું. દેવોએ રામનાઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી અને
વય વય એવો હુંહુભિશબ્દ આકાશમાં ગાજ રહ્યો.
એપ્રમાણે સાત દહાડા ને સાત રાત એમ અખંડ ચા-
લતું રામરાવણનું યુદ્ધ પૂર્ણ થયું.

રાવણના મરણનું વર્તમાન સાંભળી મંત્રોદરીએ લ્યાં
આની વિલાપ ક્યાં. પછી વિલીપણે ઉત્તર ક્રિયા કરી.
સર્વ સ્ત્રીઓએ રાવણને અંજલિ આપી ને રામે સોના
મનનું સગાધાન કર્યું. રામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે સર્વ ક-

પિયોને લેઈ લંકામાં નવો ને વિલીપણને રાજ્યાભિ-
ષેક કરે. આજ પ્રમાણે લક્ષ્મણે રાજ્યાભિષેક ક્યાં,
પછી વિલીપણ, લક્ષ્મણ ને કપિ સર્વ પાછા રામની
પાસે આવ્યા.

રામે સીતાને વર્તમાન કહેવાયાં ને તે રામની પાસે
આવી. રામે લંકાનું વિલીપણને દાન કર્યું હવે તેથી
તેણે લંકાની બહારજ પોતાની સલા ભરી. સર્વ દેવ-
તાઓ રાવણના ત્રાસથી મુક્ત થઈ લ્યાં આવ્યા ને રા-
મની પ્રસંસા કરવા લાગ્યા. રામે કહ્યું કે સીતા અ-
ગ્નિમાં પ્રવેશ કરે તો હું એના સ્વીકાર કરું. સીતાએ
તેમ કીધું ને સીતા પવિત્ર છે એવી આકાશવાણી થઈ.
રામે સીતાને પોતાનીપાસે બેસાડી. પછી લ્યાં સ્વ-
ર્ગવાસી દશરથ રાજાએ આવી પોતાના બે પુત્રોનાં વ-
ખાણ કર્યા ને આશીર્વાદ દઈ તે પાછો ગયો. શિવે
આની રામની પ્રસંસા કરી ને પછી સૌ દેવતા પોતાને
ધામે ગયા. ધન્દ્રે અમૃતની વૃષ્ટિ કરી એટલે રણમાં
પડેલા કપિયો સહયન થયા. પછી રામ, સીતા તથા
લક્ષ્મણ, વિલીપણ, સુગ્રીવ અને સર્વ કપિયો પુષ્પક
વિમાનમાં બેસી અયોધ્યાભણી માર્ગે લેતા હતા.

વનવાસનાં ૧૪ વર્ષ પૂરાં થયા પછી પાંચમે દહાડે
રામ, સીતા, લક્ષ્મણ તથા કપિયો ચિત્રકૂટપર્વતની પા-
સે ઋષિ ભરદ્વાજને આશ્રમે (પ્રયાગ આગળ) આવી
પહોંચ્યા. ઋષિયે રામ તથા બીજાઓનો સત્કાર ક્યાં
ને પછી ભરતસંબંધી વૃત્તાંત કહ્યું; વળી કહ્યું કે, રામ
અયોધ્યે આવેજે એમ ભરતને નહિ જણાવે તો તે
કાલે પ્રાણત્યાગ કરશે. પછી રામે હનુમાનસાથે ભ-
રતને સંદેશે કહેવડાવ્યો અને ભરદ્વાજે વિચકર્મીને
બોલાવી વાનર રીંછનેમોટા મોટા આશ્રમ સ્થાપ્યો.
રામ, લક્ષ્મણ તથા સીતા એઓને પોતાની ઝૂંપડીમાં
લઈ જઈ તેઓની આગળ દંદમૂળ, ફળ, પાત્રી મૂક્યાં.
રામ બોલ્યો કે હું મારા લાઇ ભરતને જોવાવિના એ-
માંનું દંઈ લેઈ શકતો નથી. બીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે
રામે હનુમાનને મોકલી બીજના રાજા શુકને ને અયો-
ધ્યામાં પ્રધાનોને પોતાના આવવાની બાણ કરી.

ભરતે અયોધ્યા નગરીમાં પડો વગડાવ્યો કે નગર-
જનો, શ્રીરામ વનવાસથી પાછા આવેજે, આજે તે શુ-
કરાજને લ્યાં છે ને કાલે અયોધ્યામાં આવશે; તમારા
શોક મૂકી તેને સામેણે જવાને સજ યાત્રો, નગરને
સજાવો ને દેવ દેવોમાં પૂજ કરાવો.

પછી બીજે દહાડે ભરત ને રાણીઓ ને જનકરાજ
ને પ્રધાનો ને વસિષ્ઠાદિ બ્રાહ્મણો ને નગરજન સૌ હ-
ર્ષમયી રામને લેવા ગયાં. રામ ભરતને, પોતાના સ-
સરા જનકને ને રાજાને જોઈથો. જરૂર લક્ષ્મણને ને

ઠયો. વશિષ્ઠ ને બીજા બ્રાહ્મણોએ રામને આશીર્વાદ દીધો ને વિનંતિ કરી કે હવે રાજ્યાસને વિરાજે. સર્વ લોક જય જય રામ એમ લણ્યા. પછી રામ કૌશલ્યા, સુમિત્રા ને કેકયીને પગે પડયો ને એઓએ હરખનાં આંસુ પાડ્યાં. પછી રામે નંદિયામ આવી પુષ્પક વિમાનને કુબેરને ત્યાં વિદાય કર્યું ને પોતે તથા લક્ષ્મણ સીતાએ વનવાસના વેશ કહાડી નાંખ્યા. પછી રાજ્યચિનહ ધારણ કરી રામ મોટી ધામધૂમથી અયોધ્યામાં આંચો.

(યુદ્ધકાંડકથાસાર સમાપ્ત.)

પછી રામને રાજ્યાભિષેક થયો ને ભરત યુવરાજ થયો. રામે વિભીષણ, સુગ્રીવ ને બીજા કપિ રીંછ સૌને એક માસ અયોધ્યામાં રાખી વિદાય કર્યો ને પછી તે રૂડી રીતે રાજ્ય કરતો હવે.

કેટલાક માસ પછી સીતાને ગર્ભ રહ્યો. એક દિવસ રામ કુંડમાં સ્નાન કરતો હતો તેવામાં એક ઘોષીને પોતાના જમાઇ સાથે વાત કરતાં સાંભળ્યો. તે વાત આવી કે તેની છોકરી સાસરેથી રીસાઇ આવીને રાતે બાપને ઘેર રહી હતી. બીજે દહાડે જમાઇ સાસરે આંચો ત્યારે સસરાએ કહ્યું કે આ તારી વહુને તારે ઘેર લેઈ જા. જમાઈએ ઉત્તર દીધો કે તારી છોકરી મારે ઘેરથી કાલની ગધ છે તે રાતે ક્યાં રહી આવી તે હું જાણતો નથી. હું રામના જીવો નથી કે તેને રાખું. હું ગરીબ છઉં તેથી સૌ મને નાત બહાર મૂકે માટે હું તો તારી છોકરીને નહિ રાખું. એ સાંભળી રામને બહુ દુઃખ લાગ્યું. વળી જ્યારે તે સ્નાન કરી અંતઃપુરમાં આંચો ત્યારે સીતા પોતાની દાસીઆગળ રાવણ કેવો હતો તેની આકૃતિ ચીતરી બતાવતી હતી તે જોવામાં આંચો. એ ઉપરથી રામને શક બપજ્યો કે હજી રાવણનું સ્મરણ તેના તદ્દયમાંથી ખસ્યું નથી. પછી રામે પોતાના ત્રણે ભાઈઓને બોલાવીને કહ્યું કે મારે સીતાનો ત્યાગ કરવો છે. ભાઈઓએ રામને ધણું સમજાવ્યું ત્યારે રામે કહ્યું કે હા, હું જાણું છઉં કે સીતા નિર્દોષ છે તોપણ લોકમાં મારી વાત થાય છે ને તેઓનાં વચન મારાથી સંજાતાં નથી માટે એા લક્ષ્મણ, હું કાલે તેને ગંગાપાર મૂકી આવ.

પછી લક્ષ્મણ સીતાને લેઈ ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર આંચો ને વાલ્મિકીના આશ્રમ થોડાક દૂર રહ્યો એટલે તેણે રૂડીને સીતાને રામની આજ્ઞા જાણવીને કહ્યું કે તમે હવે ઋષિના આશ્રમમાં જઈ રહો, હું જાઉં છઉં. એટલું બોલી લક્ષ્મણ પાછો અયોધ્યે આંચો.

સીતા એકલી આકંદ કરવા લાગી. અંધાર ને વૃક્ષ

વિનાના વનમાં ઉપરથી આકરો તાપ પડે ને તે પગે દાઝતી ધીમે ધીમે ચાલે, પાણીની તૃષાથી અકળાય, ચાલતાં પડી પડી જાય એ દુર્દશામાં તે થોડુંક ચાલી પણ પછી મૂંચીત થઇ પડી. થોડીવારે વાલ્મિકી ઋષિ ફરતો ફરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો ને એણે તેને પોતાના આશ્રમમાં લેઈ જઈ પોતાની સ્ત્રી તથા શિષ્યોની સંભાળમાં રાખી !

અહિં સીતાએ બે પુત્ર પ્રસવ્યા. તેનાં ઋષિએ લવ તથા કુશ એ નામ રાખ્યાં. પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે તેઓને ઉપવીત સંસ્કાર કર્યા ને પછી વેદશાસ્ત્ર ને ધનુર્વિદ્યા ભણાવ્યાં. વળી ઋષિએ પોતાનું કરેલું રામાયણ કાવ્ય પણ તેઓને પાઠે કરાવ્યું.

એ છોકરાઓ પંદર સોળ વર્ષના થયા આંચો તેવામાં રામને વિચાર થયો કે રાવણ બ્રાહ્મણ હતો, ને મેં તેને માર્યો માટે મેં બોહું કામ કર્યું છે. એ વિચારથી નિત્ય તે હતાસ રહે. પછી વશિષ્ઠાદિ ઋષિઓના કહેવાથી રામે અશ્વમેધ કરવાનું ઠેરવ્યું. અશ્વને છૂટો મૂકી તેનું રક્ષણ કરવા રામે શત્રુધ્વને સાથે મોકલ્યો. ઘણેક ઠેકાણે અશ્વ ક્યોં પણ કોઈએ બાંધ્યો નહિ, પણ વાલ્મિકીના આશ્રમ આગળ લવકુશો તે બાંધ્યો. શત્રુધ્વે તે અશ્વ છોડી મૂકવાનું કહ્યું, પણ તેઓએ ન માન્યું. પછી શત્રુધ્વે યુદ્ધ માગ્યું તો લવકુશે યુદ્ધ કરી સેનાસહિત શત્રુધ્વને હરાવ્યો ને એવો તો ધાયલ કીધો કે તે હાલી ન શક્યો. એ વર્તમાન જાણી રામે ક્રોધે ભરાઈ લક્ષ્મણને મોકલ્યો. એની પણ તેજ દશા થઈ. પછી ભરત ને હનુમાન ગયા તે પણ હાર્યા. છેઢીવારે રામ પોતે સજ થયો. જ્યારે તે છોકરાઓ રામની દૃષ્ટિએ પડ્યા ત્યારે એને તદ્દયમાં પ્રેમ ઉપજ્યો; તેમ તે છોકરાઓ પણ માનમર્યાદાથી રામને જોવા લાગ્યા. રામે પૂછ્યું તમે કોના પુત્ર છો ? તેઓ બોલ્યા અમારી માનું નામ સીતા છે, પણ અમે અમારા પિતાનું નામ જાણતા નથી. અમને વાલ્મિકી ઋષિએ ભણાવ્યા છે ને એ અમારે પિતા સમાન છે. એ સાંભળી રામે જાણ્યું કે એ મારાજ પુત્રો છે. એવે ત્યાં વાલ્મિકી આવી પહોંચ્યો ને એણે રામને વિનંતિ કરી કે તમે સીતાનો અનુગ્રહ કરો. પછી ઋષિ સીતાને લેઈ આંચો ને એને કહ્યું કે રામની સાથે જા. સીતાએ ના કહી, પણ વાલ્મિકી તેને કહ્યું કે રામે તમે દુઃખ દીધું છે તેનું વેર તારા દીકરાઓએ લીધું છે ને હવે હું જો મારી આજ્ઞા નહિ માને તો હું તને શાપ દઈશ. પછી સીતા રામનીપાસે ગઈ ને રામે પ્રેમથી તેને હૈયાસરસી ધરી. પછી વાલ્મિકી સૌના ઉપર અંજળી છાંટી એ-

ટલે મૂર્ચ્છિત પડેલા સજીવન થયા ને રામ સીતા લવ કુશ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુઘ્ન હનુમાન ને સૈન્ય સૌ વાળતે ગાળતે અર્થેધ્યામાં આઝ્યાં.

પછી મોટા ઠાકથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને રામ, કુટુંબસુખ મહાલતાં રૂડી રીતે રાજ્યકાર્ય કરતાં, પ્રધાનને ધર્મનીતિનો બોધ આપતાં ને દેવ તથા ઋષિયોનો સમાગમ રાખતાં આનંદમાં કાળ નિર્જમન કરી સ્વધામ પહોંચ્યો.

(ઉત્તરકાંડકથાસાર સમાપ્ત.)

એ પ્રમાણે રામાયણનો સાર છે. હવે એમાંના પાત્રજનસંબંધી થોડું એકઃ—

રામનાં સર્વ કાર્યમાં વિવેક બહાર પડતો જણાય છે ને એટલામાટે હું એને વિવેકવીર કહું છઉં. જેણે ઋષિયો પાસે અધ્યયન કર્યું, ઋષિયોની સંગતિમાં બાળપણ ને તરૂણપણ ગાળ્યું, ઋષિયોનાં કાર્ય કરી યશ મેળવ્યો ને ઋષિયોના સુખની સ્તુતિ સાંભળી આનંદ માન્યો તેનામાં ઋષિના સામાન્ય ગુણ હોવાજ નેહએ ને તે રામનામાં હતા. સત્ય, સદાચાર, સરળપણું, આશ્રહ અને એની સાથે લોકને પ્રસન્ન રાખવાનો લોભ એ તેનામાં હતાં; પ્રસંગે વળી તેનો મોટો ક્રોધ વિવેકવટ છતાં પણ પ્રગટ દેખાઈ આવતો. ક્ષત્રી રાજપુત્રરૂપે તે રણયશસ્ત્ર, હથોટી ને ક્ષમાવાન હતો—દુષ્ટને દંડવામાં, નિર્બળને સહાય થવામાં, કુળપદમેટપ રાખવામાં તે પોતાનો ધર્મ તથા આનંદ છે એમ સમજતો. એ રણમાં ધીર, ધીર, સાવધ, ચતુર, ચપલ ને બળિયો તેમ રાજ્યકાર્યમાં નિપુણ ને વૈભવમાં કાવકો વિલાસી હતો. આજ્ઞાંકિત પુત્રરૂપે, આજ્ઞાંકિત શિષ્યરૂપે, પ્રેમી તથા દોડીલા પતિરૂપે, શત્રુના કાળરૂપે તેમ વળી પ્રભુને સુખકર રાજરૂપે, વિદ્યાધર્મજ્ઞાનમાં પંડિતરૂપે સૂર્યવંશમાં રઘુકુળમાં રામના સરખી કીર્તિ બીજાએ મેળવી નથી.

લોકમાં પોતાનેવિષે જરાએ નરશું નહિ પણ સંકુળ સાંઝે કહેવાય એ વિવેક લયોં લોભ રાખતાં રામે સીતાને કંડુ વચન કહી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરાવ્યો ને ગર્ભવતી છતાં વનમાં મોકલી દીધી એથી તેણે પોતાનો પ્રેમીપણાનો વિવેક છાડ્યો છે અને પોતાનું કાર્ય કહાડી લેવાને સુગ્રીવ સાથે બાંધેલી મૈત્રિનો વિવેક રાખતાં વાલીને મારી નાંખી ધર્મવિવેક છાડ્યો છે.

રામનું તદ્દય કોમળ ને પ્રેમળ હૃદય, પણ તે વિવેકથી આચ્છાદિત રહેલું. તેના વિવેકે તેના ઉત્સાહને પણ બહાર પડવા દીધો નહિ. સાહસ તથા સાહસનો ઉદય એ કરવાના કરતાં રામે કળેવળે યુક્તિ પ્રયુ-

ક્તિથી સહાય મેળવી કાર્ય કર્યાં એથી તેના જ્ય ને યશ બળળા છતે તેટલા તેજસ્વી નથી—સૂર્યના તેજથી નથી પ્રકાશતા પણ ચંદ્ર—પૂર્ણચંદ્રની કાન્તિ પ્રમાણે દીપી વિરાજે છે.

તોપણ, તે કાળની વસ્તીમાં ને તે કાળના જનની સ્થિતિમાં રામ એ પૂર્ણ પ્રતાપી વીરપુરુષ હતો. રાજ્ય તે રામનું—‘રામરાજ્ય.’ બાણ તે રામનું—‘રામબાણ’ એ કહેણી—તેનાં રાજ્ય તથા રણજયનાં સ્મરણ, અને ‘એકપત્ની’ ‘એક વચન’ એ તેનાં સંસાર બવહારનાં યશનાં સ્મરણ,—એ સ્મરણો સેંકડો વર્ષ થયાં લોકનાં મન ઉપર તેવાં ને તેવાંજ સતેજ રહ્યાં છે.

લક્ષ્મણે ભાઈના પ્રેમને સ્ત્રીના પ્રેમથી વધારે ગણ્યો ને ભંભિલાને છોડી ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો, રામની આજ્ઞામાં રહી દાસત્વ કીધું, વનવાસમાં નિદ્રામાં સીતાનો સ્પર્શ થયો માટે તે બાર વર્ષ નિરાહાર રહ્યો એ તેના સદ્ગુણની સાથે તેનામાં રણસૌર્ય, બાણ યોજવાની કળા ને સાહસવૃત્તિ એ ક્ષત્રીપણાનાં ભૂપણ હતાં. એનો જલિસ્વભાવ ઉગ્ર, ઉદ્ગ્રંથ ને ક્રોધી હતો તે પ્રસંગે પ્રસંગે બહાર દેખાઈ આવતો, તોપણ તેણે બન્ધુના વચનઅંકેશે એક પણ અધટિત કર્યું હતું નથી.”

ભરત જેને રાજ્ય અપાવવાને તેની માએ દશરથનું તથા કુટુંબનું મન દુખવ્યું ને રામને વનવાસ કરાવ્યો તેણે રાજપદનો લોભ ન રાખતાં રામના પાછા આવતાં સૂઝી યોગીપણે કંઠ કળ ખાઈ રામની પાકુકાની સેવા કર્યાં કીધી એ તેની બન્ધુભક્તિ ને કુક્ષીનતાનો વિવેક ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે.

સીતા એ સ્ત્રી કેવી હતી? જનક રાજની પુત્રી ને રામની સ્ત્રી એટલે તેનામાં રાજવંશી કુક્ષીનતા ને સુધ-ડતા હોયજ એમાં કાંઈ નવલ વિશેષ નથી. પરણીને સાસરે ગઈ, સાસરેથી વનમાં ગઈ, વનમાં ખારેક વર્ષ કહાડ્યાં તે સ્ત્રીને સુવર્ણમૃગ જેહ તેના ચર્મ ઉપર ખેસવાનું મન કેમ ન થાય? તે સંસારના છળ-લેદમાં શું સમજે? રામ મૃગ મારવા ગયો. મૃગે મરતી વેળા એા સીતા! એા લક્ષ્મણ! એવા રાખ્દ કર્યાં

* મૃગના પ્રસંગમાં સીતાને વીહીલી મૃદ્ધી એ તેણે મોટું સાહસ કીધું કે જેથી રાવણ સીતાને લેઈ ગયો. પણ એ સાહસ, તે ઉગ્ર સ્વભાવના લક્ષ્મણે અવિચારથી ને ઈચ્છાથી નથી કીધું, પણ કોઈ દહારે સીતાની આજ્ઞા લોપલી નહિ માટે એ પ્રસંગે પણ ન લોપવી એ વિવેક, તેના શાપનું ને ભાઈના ઈપકાનું લય, ને હમણાજ પાછા આવું છઉં એવી પ્રતીતિ એ ત્રણ જ્યારે અસંધિ વેણ સાંભળવાથી તેના બળબળેલા તથા ઉદાસ થયેલા મનમાં વશ્યાં ત્યારેજ કીધું છે.

તે સાંભળી સીતાએ પોતાના પ્રિય પતિને સંકટ છે બ-
ણી લક્ષ્મણને કહ્યું. લક્ષ્મણે બહુ સમજાવી, પણ તેણે
ન માનતાં તેને કડવા શબ્દ કહ્યા. એ પ્રસંગમાં સી-
તાએ પોતાની જાતની અધીરતા, ગભરામણ ને ઉદ્ધ-
તાઈ દેખાડી છે; તેમ રાવણને સાધુ અતિથિ બણી
તેણે ભાળે ભાવે તેની સાથે વાતો કરી છે.

તેનો બહાર પડતો ને વખાણવાબેગ યશ એકજ
છે. પતિના ઉપર તેનો પૂર્ણ પ્રેમ હતો જેથી તેણે રા-
જમંદિરનાં સુખ કરતાં પતિની સાથે રહેવા માટે વન-
વાસનાં દુઃખમાં વિશેષ સુખ માન્યું; રાવણની વિનય-
ચાચના, તેનો ક્રોધ અને લંકાના વૈભવની તેણે સ્પૃહા
ન રાખી; પોતે પ્રેમમાં સાથી છતે રામે શંકા આણીને
કંટુ વચન કહ્યાં તેથી મનમાં ક્રોધ બપન્યો છતાં પાછી
તે પ્રેમમાં આવી જઈ પોતાની સાચવટ દેખાડતી; રા-
મની સાથે રહેવાને તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો ને ગર્ભવતી
છતાં જ્યારે રામે કહાડી મૂકી ને પોતે બહુ બહુ દુઃખ
પામી તોપણ તેણે રામની નિંદા ન કરી-એ તેના પ્રે-
મની અલિહારી છે. સીતાનો રામના ઉપર એટલો
દૃઢ પ્રેમ હતો ને તે પ્રેમનું એટલું તો મોટું બળ હતું કે
જે બળે તે, રાવણ રાક્ષસના વિકરાળપણાને તુચ્છ ગ-
ણતી ને બલદા સામે ક્રોધ દાખવતી. લોક ને વિશેષે
સ્ત્રીઓ કહેશે કે બિચારી સીતા સંસારમાં કંઈ સુખ ન
પામી! પરણીને તેણે સંસાર માંડ્યો-પછી તરતજ
તે વનમાં ગઈ-મૃતે રહી-રાવણના ત્રાસમાં પીડાઈ;-
ત્રીસેક વર્ષની વયે અયોધ્યે આવ્યા પછી ગર્ભવતી થઈ-
એ સ્થિતિના લહાવાના સમય ઉપર રામે તેને કહાડી
મૂકી ને પંદર વર્ષ વિયોગમાં ગાળ્યાં! પણ ધન્ય છે
સીતાને! સંસારસુખનો લહાવો ન લીધો ને ઘણાં
દુઃખ વેઠ્યાં તોપણ, તેનો રામના ઉપર પ્રેમ સદા
સાચો ને અખંડ સતેજ સતેજજ રહ્યો!

હનુમાન, સુગ્રીવ ને અંગદ એ ત્રણે બળ, સાહસ ને
પરાક્રમથી પ્રખ્યાત છે. તોપણ હનુમાન-વજ્રઅંગ-
બળરંગમાં તે ત્રણે ગુણ વિશેષે બહાર પડતા છે. એણે
દાસરૂપે હોંસભર રામને માટે બીજાની નજ થાય તેવાં
જે અદ્ભુત સાહસ કર્યાં છે, તેથી તેણે પોતાનું નામ
પોતાના સ્વામીની સાથે જોડાયેલું રાખ્યું છે-‘રામ
લક્ષ્મણ જનકી, જે બોલો હનુમાનકી.’ વળી અક્ષયર્થ
તે હનુમાનનુંજ. તે યુદ્ધિમાન પણ ઉદ્ધત, રંગીલો
પણ બહુજ કૂલકણો, પ્રસંગ સમજનારો પણ ભાળો
હતો. સુગ્રીવ પોતાના પદનું મોટપ રાખનાર ને વ્ય-
વસ્થાથી પોતાની પ્રજાનું હિત ધચ્છનાર વિવેકી રાજ
હતો. પણ વેળાએ પોતાની ધુંદમાં ઉદ્ધત થવામાં

વિલંબ કરતો નહિ. સ્ત્રી તથા મદિરાનો વિદાસ ને
તેથી આળસ એ તેનામાં મોટા દોષ હતા. જડ કુલ-
કર્ણ અને ચંચળ સુગ્રીવનો યુદ્ધ પ્રસંગ બહુ આનંદ
આપે છે. તરૂણ અંગદ, ચંચળ, હોંસીલો, પરાક્રમથી
યશ ધચ્છનાર તેમ પાછો સમજીક ને સામાને પોતાની
યુદ્ધિથી મોહ પમાડે તેવો હતો. યુદ્ધમાં તેણે હનુ-
માનથી એણું બાકી બીજા બધા કપિથી વિશેષ પરા-
ક્રમ દેખાડ્યું છે.

રાવણમાં પ્રચંડ આશ્રહની સાથે શારીરબળ, તપ-
શ્ર્વર્યાબળ ને યુદ્ધિબળ એ મળ્યાં હતાં ને એથી તે ત્રા-
સદાયક મદોન્મત્તપણે વર્તતો હતો. ચક્રવર્તી રાજ
થવાનો ને તે પ્રમાણે સર્વ સમૃદ્ધિસુખનો વૈભવ ભોગ-
વવાનો તેનામાં અતિલોભ હતો ને અતિલોભથી તે નિ-
શંકપણે દુષ્ઠ ધાતકી ઘોરકર્મ કરતો ને બ્રાહ્મણ છતે રા-
ક્ષસ કહેવાતો. એને કોઈપણ કારણથી બ્રાહ્મણો ઉપર
અતિવેર બપજેલું તેથી તે બ્રાહ્મણોની પછવાડે લાગ્યો
હતો અને નિસ્તેજ થયેલા બ્રાહ્મણો એકસંપે તેના શત્રુ
થયા હતા, પણ કંઈ ક્ષાવતા નહોતા. રાવણે પોતાનું
ધાર્યું પાર પાડ્યું, પણ પ્રવૃત્તિનો જીવડો તે કેમ નિ-
રાંતે બેસે? યુદ્ધપ્રસંગ ન રહ્યા ત્યારે તેણે પોતાના
શત્રુઓની સ્ત્રીનાં હરણ કરવા માંડ્યાં જેથી તે પોતાનાં
કુટુંબમાં ને પ્રજાવર્ગમાં પણ અળખામણ થયો ને
અંતે દુર્દશાને પામ્યો.

એ મોટા તપસ્વી, પરાક્રમી, રણચતુર ને પ્રતાપી
યોદ્ધો, તેમ સમર્થ વિદ્વાન હતો, પણ અલ્પભિમાન,
વિષયાસક્તપણું, નિર્દયપણું, ઉદ્ધતપણું, એ તેનામાં
મોટા દોષ હતા.

રામરાવણનું યુદ્ધ એ વિવેક ને ઉદ્ધતપણું એ બેનું
યુદ્ધ છે. અસાધારણ ઉદ્ધત સ્વભાવ આગળ, વિવે-
કનું શું ચાલે? પણ વિવેકને ઘણાની સહાય ને યુ-
ક્તિઓ મળે ત્યારે ઘણીવાર પણ વિવેકજ નજ મેળવે.
તેમ રામને જ્ય મળ્યો. બાકી રણચતુર ને પ્રતાપી
યોદ્ધારૂપે રાવણ રામ કરતાં બિચારો નહોતો. લોભી
ને મદાભિમાની એને નીતિનો વિચાર તો હોયજ શેનો
ને એજ કારણથી પાકી વચનો ને રણમાં પાકો ઘડા-
ચલો એવો બળવાન બ્રાહ્મણરાજ, નાની વયના ને ર-
ણપ્રસંગ ન જોયલા એવા પણ સર્વની કૃપાપ્રસાદી પા-
મેલા એવા વિવેકયુદ્ધિના ક્ષત્રીરાજથી પરાભવ પામ્યો.

વિભીષણે રાવણને વારે વારે ને બહુ બહુ રીતે સમ-
જાવ્યા તોપણ રાવણે ન માન્યું અને આપણે સત્તજ
માનીએ કે રાવણે ક્રોધમાં તેને નગર બહાર જઈ રહે-
વાનું કહ્યું, પણ તેટલાજ ઉપરથી તેણે રામને શરણ
જવું ને તેની આગળ લાઈનું સર્વ મર્મ ઉઘાડું પાડ્યું

એ શું તેને હચિત હવું? રાવણથી અપમાન મળ્યું માટે, રાવણ અધર્મી ને દુષ્ટ હતો માટે તેણે તેનો ત્યાગ કરવો હતો ને શુક રાક્ષસની પેઠે વનમાં જઈ તપ કરવું હતું અથવા તેમ નહિ તો યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી રામને મળવું હતું, પણ તે રાવણનો જ ભાઈ એ- ટલે તે વેર લેવાની બુદ્ધિથી અથવા રાજ્ય કરવાના લો- ભથી અથવા રણને કાયર તેથી રામને સહાય થયો. ધન્ય છે કુંભકર્ણને કે તેણે રાવણનું કર્મ નિધું ને તેને કહ્યું કે ધણુંજ ખોટું કીધું, તોપણ રણમાં જઈ' યુદ્ધ કરી મુઓ. વિભીષણ રામનો ભક્ત ગણાય છે તે કાં ન ગણાય? વિભીષણ હતો તે છતાં રામને જ્ય મેળ- વતાં ઘણું મથન કરવું પડ્યું તો તે ન હોત તો રામને જ્ય મળવો શક્ય કેમ હોત? વિભીષણ દુષ્ટદ્રોહી ને

રાજ્યદ્રોહી છતાં રામે, પોતાનું કાર્ય કર્યું માટે ચિરંજીવ ક્યો છે.

ઈન્દ્રજિત લક્ષ્મણનો સમોવડિયો હતો. નામ તો મેઘનાદ હતું, પણ ઈન્દ્રને જ્યાં માટે ઈન્દ્રજિત કહે- વાયો. એના બળ, રણયાતુર્ય, બહુજ બાણકળા એ- વિષે સૌ એની પ્રશંસા કરે છે. ક્યાંથી બાણ મારે છે તે રામલક્ષ્મણ પણ ન જાણી શક્યા ને નાગપાશે બં- ધાયા. એ ઈન્દ્રજિત ચપળ તેજસ્વી પણ અભિમા- નના આનંદમાં રમનારો હતો. કૃત્રિમ સીતા કરી તેનું રોકું કાપ્યું હતું એ તેણે રાક્ષસી રમત કીધી હતી. એ પુત્રરૂપે આજ્ઞાકિત ને સુલોચનાના સ્વામીરૂપે કો- ડીલો તથા વિલાસી હતો. એ કુટુંબમાં સૌને લાડકો ને પ્રભને મનભાવતો યુવરાજ હતો.

૨૦. મહાભારતનો સાર.

અત્રિ નામે પ્રભપતિની આંખમાંથી તેજનો ચળ- કાટ નીકળ્યો તેથી અવકાશને ગર્ભ રહ્યો ને ચંદ્ર ઉત્પ- ન્ન થયો. એને બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાથી બુધ પુત્ર થયો. એ બુધ, સૂર્યનો પુત્ર વૈવસ્વત મનુ ને એનો પુત્ર જે ઇ- ક્વાકુ તેની બેન ઈલા (પૃથ્વી) સાથે પરણ્યો હતો ને એથી પુરુરવા પ્રતાપી રાજ થયો. એ પછી ત્રીજો ચયાતિ રાજ પ્રખ્યાત ગણાયો. એને જે પુત્ર ચતુ ને પુરુ. ચતુના વંશમાં કૃષ્ણ તથા બળરામ એ પ્રતાપી થયા અને પુરુના વંશમાં અઠારમો કે વીસમો ભરત (દુષ્યંત તથા શકુંતલાનો પુત્ર) રાજ થયો કે જેનો રાજ્યપ્રદેશ ભરતખંડ કહેવાયો. એ પછી પાંચમો હસ્તિના રાજ થયો તેણે હસ્તિનાપુર (દિલ્હી) એ ન- ગર વસાવી રાજ્યધામ કર્યું. હસ્તિનાનો કુરુ ને કુરુ- નો રાજાનું થયો.

રાજાનું પ્રથમ ગંગાસાથે પરણ્યો હતો ને તેથી તેને દેવવ્રત નામે પુત્ર હતો. રાજાનું એક માછીની યોજ- નગંધા નામે કન્યા (એણે કુમાર અવસ્થામાં પરા- શર ઋષિથી વ્યાસને જન્મ આપ્યો હતો) સાથે લગ્ન કરવાને લલચાવ્યો. પણ માછીએ કહ્યું કે તમે તમારા દેવવ્રતને ટાળીને મારી પુત્રીના પુત્રને રાજ્ય આપો તો પરણાવું. એ ઉપરથી રાજાનું ઉદાસ રહેતો. એ જોઈ દેવવ્રતે તેના મનનું સમાધાન કીધું, પણ માછી માનતો નહિ. એ પ્રસંગે દેવવ્રતે માછીને ત્યાં જઈ કહ્યું કે હું જો તારી કન્યા મારા પિતાને પરણાવીશ તો રાજ્ય ઉપરથી મારો હાથ ઊઠાવું છઉં, હું કોઈ સ્ત્રી સાથે પ- રણીશ નહિ, હું કોઈ પણ સ્ત્રીથી કોઈ છોકરાનો બાપ

થઈશ નહિ એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. એ ઉદાસ બુદ્ધિની પણ ભયંકર પ્રતિજ્ઞા દેવવ્રતે કરી તે ઉપરથી તે ભી- ખમ એ નામથી ઓળખાયો ને પછી રાજાનું પરણ્યો.

રાજાનું સસલવતી (યોજનગંધા) થી ચિત્રાંગદ ને વિચિત્રવીર્ય એ જે પુત્ર થયા. રાજાનું મરણ પામ્યા પછી ચિત્રાંગદ રાજ થયો, પણ એ એક ગંધર્વરાજ સાથે યુદ્ધ કરતાં મરણ પામ્યો ને પછી વિચિત્રવીર્ય હસ્તિનાપુરનો રાજ થયો. સસલવતી ને ભીખમ એ જે વિચિત્રવીર્યને પરણાવવાને વિચાર કર્યો કરતાં હતાં એવામાં કાશીરાજની ત્રણ પુત્રીનો સ્વયંવર થાય છે, એવું વર્તમાન ભીખમને કાને પડ્યું. એ ઉપરથી ભી- ખમે ત્યાં જઈ જોયું કે કન્યાઓ તો મુંદર છે ને પછી સ્વયંવરના દિવસની વાટ ન જોતાં કાશીરાજને પૂછ્યા વિના ભીખમ ત્રણે કન્યાને રથમાં ખેસાડી હસ્તિનાપુર આવવા લાગ્યો. એ પ્રસંગે ત્યાં મળેલા સર્વે રાજ- ઓએ ભીખમસાથે યુદ્ધ કર્યું, પણ ભીખમે સર્વને જીતા. હસ્તિનાપુર આગ પછી ત્રણમાંની અમ્બા નામે ક- ન્યાએ કહ્યું કે મારા પિતાએ શાલ્વ રાજ સાથે મારો વિવાહ કરેલો છે માટે હું બીજો વર નહિ વરું. ભીખમે તેને શાલ્વને ત્યાં મોકલી ને પછી બીજો બેની સાથે વિચિત્રવીર્યને પરણાવ્યો.

શાલ્વે અંબાને કહ્યું કે હું બીજાને ત્યાં રહી આવી માટે હવે હું તારી સાથે લગ્ન નહિ કરું. અંબા પાછી ભીખમ પાસે આવી બોલી કે હું મારી સાથે લગ્ન કર. ભીખમે કહ્યું મેં તો પ્રતિજ્ઞા કરી છે. એ ઉપરથી અમ્બા ક્રોધ કરી પરશુરામને કરગરીને તેડી લાવી. પરશુરામ

ભીષ્મનો ગુરુ હતો માટે એણે સામા જઈ પરશુરામને નગરમાં આણી રાખ્યો. પરશુરામ બોલ્યો કે અંબા સાથે લગ્ન કર અથવા મારી સાથે યુદ્ધ કર. ભીષ્મે વિનયથી કહ્યું કે-લગ્ન કરવા સંબંધી તો મારે પ્રતિજ્ઞા છે ને આજ્ઞા કરો તો યુદ્ધને માટે મારી ના નથી. પછી નગરની બહાર સત્તાવીસ દિવસ ગુરુશિષ્યે યુદ્ધ કર્યું ને ભીષ્મે પરશુરામને જીત્યો. એ યુદ્ધપ્રસંગમાં જ્યારે પરશુરામ મૂર્ચ્છિત થતો ત્યારે ભીષ્મ તેની આસનાવાસના કરતો. પછી પરશુરામે ભીષ્મને છાતી સરખો દાબીને કહ્યું કે તેં મારી ધનુર્વિદ્યા પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરી છે અને અંબાને કહ્યું કે મારો નિયમ પૂર્ણ થયો માટે હવે હું પિતાને ઘેર જ. પછી પરશુરામ પોતાને સ્થાનકે ગયો. ચિત્રાંગદ મરણ પામ્યો હતો ને જ્યારે વિચિત્રવીર્ય પણ સંતાન રહિત મરણ પામ્યો ત્યારે હસ્તિનાપુરની ગાદી બીજા વંશમાં ન જાય માટે તે રાજપુત્રોની માતા સત્યવતીએ ભીષ્મનો વિચાર લેઈ પોતાને પ્રથમ થયેલો પુત્ર જે વ્યાસ તેને તેડાવ્યો. વ્યાસ યમુના નદીના એક બેઠમાં જન્મ્યો હતો તેથી કૃષ્ણદ્વૈપાયન પણ કહેવાયછે; તે તપસ્વી જટાકલાપ રાખતો, વાઘનું ચામડું ઓઢતો ને અરણ્યમાં રહેતો. વ્યાસની કૃપાથી ચિત્રાંગદની રાણીને આંધળો પુત્ર (ધૃતરાષ્ટ્ર), વિચિત્રવીર્યની રાણીને પિંડરોગીઓ પુત્ર (પાંડુ) ને એક દાસીને સુંદર પુત્ર (વિદુર) એ ઉત્પન્ન થયા. ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હતો તેથી તેને રાજ્યપદનો અધિકાર નહોતો, વિદુર દાસીપુત્ર હતો માટે તેને પણ અધિકાર નહોતો; પાંડુ હસ્તિનાપુરનો રાજા થયો. એ કુન્તી ને માદ્રી એ બે સ્ત્રીને પરણ્યો. કુન્તી એ શૂરસેન ચાંદવની પુત્રી-વસુદેવની બેન-કૃષ્ણની ફેઈ હતી; તેનું નામ પૃથા હતું, પણ શૂરસેને પોતાના મિત્ર કુન્તીભાજ રાજાને સન્તાન નહિ તેથી તેને કરી રાખવા આપી હતી ને એ ઉપરથી તે કુન્તી કહેવાતી હતી ને કુન્તીભાજને તેને પાંડુ સાથે પરણાવી હતી. માદ્રી તે મદ્ર દેશના રાજાની પુત્રી હતી ને તેનું ભીષ્મે પાંડુને માટે માણું કરેલું તે ઉપરથી તેનો આપ હસ્તિનાપુર આવી તેને પરણાવી ગયો હતો. પાંડુ રાજાએ ઘણાંક યુદ્ધ કરી ઘણાંક દેશ જીતા. તેને મૃગયા ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો તેથી તે ઘણુંખરું હિમાલયના રમણીય પ્રદેશોમાં પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે રહેતો. અહિં તેને એક બ્રાહ્મણના શાપથી વિરાગ ઉત્પન્ન થયો ને તેણે રાજ્ય-પાટ છોડી સાધુવૃત્તિયે વનમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે સ્ત્રીઓને કહ્યું કે તમે હસ્તિનાપુર જઈ રહો, પણ તેઓ તેમ ન કરતાં તેની સાથે જ રહી. પછી તે વનવનમાં અટલ કરે ને ઋષિયોને આશ્રમે જઈ ધ-

ર્મજ્ઞાન સાંભળે. એક આશ્રમે તેણે સાંભળ્યું કે પુત્ર વિના ગતિ નથી ને એ ઉપરથી તેને પુત્રની ઇચ્છા થઈ; ને પછી કુન્તીને ધર્મના પ્રસાદથી યુધિષ્ઠિર, વાણના પ્રસાદથી ભીષ્મ, ને ઇન્દ્રના પ્રસાદથી અર્જુન એ ઉત્પન્ન થયા અને માદ્રીને અશ્વિનીકુમારના પ્રસાદથી સહદેવ તથા નકુળ એ બે ઉત્પન્ન થયા. એ પાંચે પુત્ર, પાંડુના પુત્ર માટે પાંડવ કહેવાયા. થોડે કાળે પાંડુ રાજા મરણ પામ્યા ને માદ્રીએ સહજમન કીધું.

ધૃતરાષ્ટ્રે ગંધાર દેશના રાજાને જણાવ્યું કે તારી પુત્રીનાં મારીસાથે લગ્ન કર; એ ઉપરથી તે રાજાએ પોતાની પુત્રીને કહ્યું ને એ ગાંધારી ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ છે જાણી પોતાની આંખે પાટા બાંધી પોતાના ભાઈ શકુનીની સાથે હસ્તિનાપુર આવીને ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે પરણી; પણ તેણે પછી કોઈ દહાડો આંખેથી પાટો દૂર કર્યો નહોતો. ગાંધારીની ભક્તિ જોઈ તપસ્વી વ્યાસ પ્રસન્ન થયા હતા ને પછી તેને સો પુત્ર ને પુત્રી થયાં હતાં. એ સો પુત્ર કૌરવ કહેવાયા; (પૂર્વે હસ્તિનાપુરમાં કુર રાજા પ્રતાપી થઈ ગયેલો તેના વંશના છે એમ જાણવાને માટે).

હવે પાંડુ માદ્રીની ક્રિયા કરીને કુન્તી તથા પાંચ પાંડવ હસ્તિનાપુર આવ્યા ને એઓએ પોતાનું વર્તમાન ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભીષ્મને કહ્યું. એઓએ શોક કીધો ને પછી કુન્તી તથા પાંડવને ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રીતિ કરી રાજમંદિરમાં રાખ્યાં. અહિં પાંડવને કૌરવ ધૃતરાષ્ટ્રની સમાન પ્રીતિથી સાથે ઉછરે, સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરે ને સાથે રમે. તોપણ, કૌરવ પાંડવની બહુ અદેખાઈ કરતા. એક દિવસે કુર્યોધને ભીષ્મને ઝેર ભરી લાહુ ખવાડ્યા ને જ્યારે એ ગાઠ નિદ્રામાં પડ્યો ત્યારે એને કૌરવોએ ગંગામાં ડૂબાડી દીધો. પણ ભીષ્મ મુઓ નહિ. એ પાતાળમાં ગયો ને અહિં વાસુકીએ તેનું વિષ ઉતારી એક એણું અમૃતપાન કરાવ્યું કે તેનામાં દશ હજાર સર્પનું બળ આવ્યું. પછી તે પાછો હસ્તિનાપુર આવ્યો હતો.

પાંડવકૌરવને કૃપ નામે આશ્રિત બ્રાહ્મણ વિદ્યાભ્યાસ કરાવતો હતો, પણ પછી કૃપનો બનેલી દ્રોણ પણ ત્યાં આવી રહ્યો એટલે એની પાસે તેઓએ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એ દ્રોણને હસ્તિનાપુર આવવાનું કારણ આ હતું:—પોતાની નિર્ધન ત્રિયતિથી પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ થઈ શકતું નહિ તેથી તેણે કૃપદ રાજાને ત્યાં જ ભણતા હતા ને તેં મને કહ્યું હતું કે હું એક ગુરૂને ત્યાં ભણતા હતા ને તેં મને કહ્યું હતું કે હું રાજા થાઉં ત્યારે હું આવજે, એ ઉપરથી હું તારી પાસે આવ્યો છઉં. કૃપદ બોલ્યો હતો કે

હું કંઈ તને ઓળખતો નથી. એ ઉપદેશી દ્રોણે ખીન્નવાઇને કહ્યું હતું કે હું મારું અપમાન કરેછે, પણ સ્મરણ રાખજે હું ખરો ક્યારે કે તારું રાજપાટ છીનવી લેવડાવું ને તને મારા શિષ્ય પાસે બંધાવું ત્યારે. પછી તે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને લેઈને હસ્તિનાપુર આવ્યો હતો. એ વેદશાસ્ત્ર ને સર્વ અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યામાં ધણોજ પ્રવીણ હતો તેથી ભીષ્મે તેને મોટા સત્કાર કરી રાજ્યાશ્રય આપી રાજકુંવરશાળાનો અધ્યક્ષ ઠેરવ્યો હતો.

દ્રોણે સૌ શિષ્યને શ્રમ લેઈ ભણાવ્યા, પણ પાંડવોની યુદ્ધિ તથા વૃત્તિ જોઈ તેઓને ભણાવતાં તે બહુ પ્રસન્ન થતો. યુધિષ્ઠિર શસ્ત્રઅસ્ત્રવિદ્યા ભણ્યો, પણ તે પોતાની ધર્મયુદ્ધિએ, ડહાપણે ને ભલમનસાઈએ વિશેષ નામાંકિત થયો; અર્જુને ધનુર્વિદ્યા વિશેષે સાધ્ય ક્રીડા ને ભીમ ગદામાં પ્રવીણ થયો; નકુળ અશ્વવિદ્યામાં ને સહદેવ જ્યોતિષમાં તથા ખરંગ મારવાની કળામાં નિપુણ થયો. પણ સર્વ શિષ્યમાં અર્જુન દ્રોણને ધણોજ વહાલો હતો તેમ અર્જુનની દ્રોણ ઉપર પણ ઉત્તમ ભક્તિ હતી.

પછી દ્રોણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે મહારાજ પાંડવકૌરવ વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યા છે ને મહારાજે ઇચ્છ્યું કે નગરની બહાર રંગઅખાડો થાય ને તેમાં કુંવરો પોતપોતાની વિદ્યા દેખાડે ને સૌ લોક તે જોય. પછી મુશોભિત રંગમંડપ રચાયા ને ત્યાં સ્ત્રીવર્ગસહિત રાજકુંટૂબ તથા નગરના જન સૌ જોવા આવ્યા.

પ્રથમ તો દ્રોણે ને તેનો પુત્ર અશ્વત્થામા એ એત વસ્ત્ર પહેરી મંડપમાં બેઠ્યાં ને ઈશ્વરનું મંગળસ્તવન ભણ્યા. પછી કુંવરો રંગ રંગનાં વસ્ત્ર સજ્જ પોતપોતાનાં પ્રિય શસ્ત્ર સાથે બેઠ્યાં. એક પછી એકે બેસા રહીને ઘોડા ઉપરથી નિશાન માર્યાં, ઢાલ તરવારના પટા કર્યાં ને દોડતાં, ફેદતાં, રથ દોડાવતાં, બાણ મારી દેખાડ્યાં. દુર્યોધન ને ભીમ એ ગદાથી લડ્યા, પણ એ બેને એકેએક ઉપર દ્વેષ હતો તેથી તેઓ ખરેખરે લડ્યા ને એથી ત્યાં ભારે ગડબડ થઈ રહી. તે બેને છૂટા પાડવાને દ્રોણે અશ્વત્થામાને મોકલ્યો પણ તે ઓએ ન માન્યું; પછી દ્રોણે જાતે જઈ બળે કરીને બંનેને એકેથી વેગળા કર્યા. પછી અર્જુન સુવર્ણ કવચ પહેરી સુંદર ધનુષ્ય સાથે ધન્વના સરખો શાલતો આવ્યો. એણે અનેક પ્રકારે બાણની, ખરંગની, ચક્રની, પાશની વિદ્યા દેખાડી ને સૌ ધણોજ આશ્ચર્ય પામી પ્રસન્ન થયા. પછી કહ્યું આવ્યો ને જોલ્યો, કે અર્જુન ! તે તારી વિદ્યા દેખાડાવી, પણ જો હવે હું તારા કરતાં

કેવી વધારે સારી રીતે શસ્ત્ર વાપરું છઉં તે. દુર્યોધન બહુ રાજ થયો, પણ અર્જુનનું મોહું બેઠ્યું. કહ્યું અનેક બેલ કર્યાં ને તે જોલ્યો કે હું ને અર્જુન સામસામા યુદ્ધ કરીએ. અર્જુન જોલ્યો હું શું મને તારા સરખોજ ગણુછે ? પણ હું તને એવો તો રમાડીશ કે તારી ખાતરનીશા થશે કે વગર તેડે ને વગર જોલાવે આદિ આવવાથી શું લાભ થાયછે તે. કહ્યું જોલ્યો, મિથ્યા વેણ ન કહાડ, આવી જા એટલે તારા જાણ્યામાં આવશે કે હું તને કેવો રમાડું છઉં તે; એ મંડપ ફેર તારો નથી કે તને પૃથ્વીને મારે આવવું જોઈવું હતું ? હું તારા શરૂના દેખતાં તને એવો રમાડીશ કે સૌ આશ્ચર્ય પામશે. દ્રોણે ક્રોધે ભરાઈ અર્જુનને કહ્યું બેઠ, શું સાંભળ્યાં કરેછે, મારી આજ્ઞા છે. પછી અર્જુન તથા ભીષ્મો અને કહ્યું તથા કૌરવો એમ સામસામા બેસા થયા. એટલામાં કૃપ બેસા થયો ને ટંટા પતાવવાને જોલ્યો : જો કહ્યું, હું અર્જુનની સામા શસ્ત્ર વાપરવાને આવ્યો-છે ? હું જોલુછે પાંડુ તથા દુન્તીને પુત્ર છે તે ? હવે તારાં માતપિતા કોણ છે તે કહે, અમે જાણીએ કે હું અર્જુન સામા બેસા રહેવાને પાત્ર સમોવરિયો છે. એ સાંભળી કહ્યું લજ્જિત થઈ રહ્યો, કેમકે તે તો જાણતો હતો કે મારો પિતા તો મહારાજનો રથ હાંકનાર છે. પણ દુર્યોધને કૃપને ઉત્તર વાળ્યો કે કુળથી નહિ પણ વિદ્યાબળથી મોટાપણું આવેછે. અને હું આવથી કહ્યુંને અંગ દેશનો રાજા કંઈ છઉં. એમ કહી દુર્યોધને કહ્યુંને સુવર્ણ આસન ઉપર પોતાની પાસે બેસાડ્યો ને તેનાઉપર રાજકુટ ધરાવ્યું. એ પ્રસંગે વૃદ્ધ સારથી પ્રસન્ન થતો કહ્યુંની પાસે આવ્યો ને એ ધનુષ્ય બાણ મૂકી સામો જઈ તેને પગે પડ્યો. પાંડવોએ તે બેને જોઈ હાર્ય ક્રીડા ને ભીમ તો જોલી બેઠ્યો કે આ પિતાનો પુત્ર હું અર્જુન સામા યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયો હતો કે ? હું સારથીપુત્રને ધનુષ્ય બાણનું શું પ્રયોજન છે ? હું પરાણે લેઈ બળદનું ગાડું હાંક. કહ્યું ખીન્નવાઈ ગયો, પણ ઉત્તર ન આપતાં ચૂપ બેસી રહ્યો. એટલે રાત પડી ને સૌ પોતપોતાને ઢેકાણે થયા.

કહ્યુંવિષે ક્યા આમ છે કે દુન્તિભોજને ત્યાં દુર્વાસા ઋષિ આવ્યા હતા તેણે દુન્તીની સેવા જોઈ પાંચ મંત્ર આપી કહ્યું હતું કે જેનો મંત્ર ભણીશ તે દેવ તારા ઉપર પ્રસન્ન થશે. એ ઉપરથી મંત્રનું પારખું જોવાને સહજ દુન્તીએ એકાંતમાં જઈ સૂર્યનો મંત્ર ભણ્યો તો સૂર્યે આવી તેને કવચ કુંડળ સહિત પુત્ર આપ્યો. દુન્તીએ તેને પેટીમાં ઘાલી જમનામાં વહેતો મૂક્યો, પણ પેટી જમનામાંથી ગંગામાં ગઈ ને ગંગામાંથી અંગદેશમાં ગઈ. આદિ

એક સારથીની સ્ત્રીએ તે પેટી લીધી ને તેના ધણીએ બધાડી અંદર નેચું તો તેઓએ બાળક દીઠા ને પછી તેને પોતાના પુત્ર પ્રમાણે પાળી પોષી મોટા કર્યો. કહ્યું દ્રોણ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો, પણ એણે મન દમ શીખવ્યું નહિ. લ્યારે તેણે પરશુરામ પાસે જઈ અસ્ત્રશસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. એક દિવસ પરશુરામ કહ્યુંના બોળામાં માથું મૂકી સૂતો હતો ત્યાં ઈન્દ્રે ક્રીટ થઈને નંદ કોરવા માંડી; રૂધિરનો પ્રવાહ આવ્યો; પણ કહ્યું સળવળ્યો નહિ. પરશુરામ જાગી બેઠો ને બોલ્યો કે તું તારું ખરું નામ કહે. કહ્યું લન્કિત થઈ કહ્યું. પરશુરામ બોલ્યો કે તું બ્રાહ્મણું નામ દમ મારી પાસે લણ્યો એ તે ચોરી રાખી માટે તારી વિદ્યા સધળે કળશે, પણ મરણ સમયે તું અસ્ત્રવિદ્યા ભૂલી જઈશ. એ પ્રમાણે પરશુરામે કહ્યુંને શાપ દીધો હતો.

પછી દ્રોણે બોલી પ્રમાણે શુરદક્ષિણામાં યંચાળ દેશના દુપદને શિક્ષા કરવાનું પાંડવકૌરવને કહ્યું. એ ઉપરથી દુર્યોધન ને બીજા કૌરવો દુપદ સામા ચુક કરવા ગયા, પણ એઓ હારીને પાછા આવ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો ગયા ને એઓએ તેને હરાવ્યો ને બાંધીને હસ્તિનાપુર આવ્યો. દુપદે ક્ષમા માગી ને દ્રોણે તેને છોડાવ્યો; વળી તેમ તેનું અર્ધ રાજ્ય પોતે રાખી અર્ધ તેનું પાછું આપ્યું.

પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને યુવરાજ કર્યો ને એણે ધૃતરાષ્ટ્રની વતીનું રાજકાર્ય ચલાવવા માંડ્યું. યુધિષ્ઠિર યુવરાજ થયો ને લોકમાં તેની કીર્તિ વધી. એથી દુર્યોધન બહુ ખિન્ન થયો. એણે ધૃતરાષ્ટ્રને એકાંતમાં કહ્યું કે અમે તમારા પુત્ર છતાં અમને રાજ્ય કરવે અચોગ્ય કેમ ગણાશે? તમે પાંડુ કાકાના મોટા ભાઈ છો ને અમે મોટા ભાઈના પુત્ર છીએ માટે અમારો હક્ક છે. ધૃતરાષ્ટ્રે ઉત્તર વાળ્યો કે હે પુત્ર! પાંડુના સરખો બીજો રાજ જગતમાં કોઈ નહોતો ને હું અંધ છઉં તે શી રીતે રાજ્ય કરું? તેના પુત્રમાં રાજ્યકાર્ય કરવાના સર્વ સદ્ગુણો છે ને લોક પ્રસન્ન છે; યુધિષ્ઠિરમાં તારા કરતાં વિશેષ સદ્ગુણ છે. મારાથી તેની સાથે શત્રુવટ કેમ રખાય? દુર્યોધન બોલ્યો લ્યારે હું આપઘાત કરી મરીશ, કેમકે મારું માનલંગ થયું તે મારાથી સહન થવું નથી. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો ઓ મારા પુત્ર, તું એટલો અધીર કેમ થાયછે? જો તારી ઇચ્છા રાજ્ય કરવાની છે તો હું રાજ્યકારભાર અડધા અડધા તેને ને તને બન્નેને વહેંચી આપું કે પછી તારે ને તેને કોઈ દહાડો ટંટો થાયજ નહિ.

દુર્યોધન બોલ્યો કે લ્યારે ઠીક છે, પણ રાજ્યજન વહેંચી આપો તે વધારે સારું કે કોઈ દહાડો પણ કલહ ન થાય. હું હસ્તિનાપુરમાં રહી તમારા વિચાર લેઈ રાજ્ય કરું ને તે પોતાના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરે. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો કે આપણા કુટુંબમાં લીધા મુખ્ય છે તે ને દ્રોણ ને વિદુર એ પાંડવના દ્વર જવાથી અપ્રસન્ન થશે, ને મારાથી તેમને કહેવાયજ કેમ કે તમે જાઓ. દુર્યોધન બોલ્યો મહારાજ, તમે બીજાઓને વિચાર પૂછો એ તમારી જાણી પદવીને યોગ્ય નથી; તે કરતાં તમે પાંડવોને તેડાવી તેમને વારણાવટ (અલાહબાદ) જઈ રહેવાનું કહો. તેઓ તમારી આજ્ઞા માનશે ને કોઈ તમને મારું પણ કહેશે નહિ. એ પ્રમાણે વાત થયા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે પુત્ર, તમે સૌ વારણાવટમાં જઈને રહો ને થોડા દહાડા પછી હું તમને પાછા બોલાવીશ. એ આજ્ઞા ઉપરથી પાંડવ ને કુન્તી ત્યાં જઈ રહ્યાં.

પાંડવો વારણાવટ જવા નીકળ્યા તે વેળા વિદુરે યુધિષ્ઠિરને સાંકેતિક બર્બર ભાષામાં ચેતાવ્યા હતા કે દુર્યોધને તમને લાક્ષાગૃહમાં (લાખ તથા બીજા સળગી જઈ તેવા પદાર્થોનું ઘર) બાળી મૂકવા વિચાર કર્યો છે માટે સાવધ રહેજો. ને એક શ્લોક લખી કહ્યું કે હું એક માણસ મોકલું છઉં તે એ શ્લોક લખશે ને પછી તેને તમે રાખી કામે વળગાડજો. પછી થોડે દહાડે પાંડવો વારણાવટમાં પુરોચન શિલ્પીએ જે મહેલ બાંધી રાખ્યો હતો તેમાં જઈ રહ્યા. એઓ રાતે જાગતા રહેતા-આંહિ વિદુરનો મોકલેલો માણસ આવ્યો તેણે કોઈ ન જાણે તેમ ભાંચમાં સળંગ બોલી મૂકી. એક દિવસ કુન્તીએ નગરના ગરીબ લોકોને જમાડ્યા તેમાં એક લીલડી ને તેના પાંચ છોકરા પુષ્કળ મલપાન કરી, સારી પેઠે જમીને ત્યાં સૂતા હતા. તે રાતે પવન ધણો ફૂટ્યો હતો તે જોઈ લીમે છાનોમાનો પડોસમાં પુરોચનનું ઘર હવું તેને સળગાવી દીધું ને પછી વહેલો વહેલો આવી તે તથા ભાઈઓ તથા કુન્તી ભાંચરામાં ભરાઈ ચાલતાં થયાં ને લાક્ષાગૃહ બળી ગયું. લીલડી તથા પાંચ છોકરાઓ બળી મુઝ્યાં ને પુરોચન તેના ઘરમાં બળી મુઝ્યાં. હસ્તિનાપુરમાં સમાચાર પહોંચ્યા કે પાંડવ તથા કુન્તી બળી મુઝ્યાં ને લીધા, દ્રોણ, ધૃતરાષ્ટ્ર એઓએ શોક કર્યો, પણ કૌરવો બહુ રાજ થયા.

લીમે ચાર ભાઈ તથા માતાને બાંધપર બેસાડી દક્ષિણ દિશાનો પંથ લીધો ને તે ભાગીરથીને તટ

આત્મા. ત્યાં વિદુરનો મોઢલેલો એક માછી આવ્યો હતો તેણે તેઓને નદીપાર ઉતાર્યા. પછી તેઓ વનમાં ચાલ્યાં. અતિ શ્રમથી થાકી ગયાને ક્ષીધે ચાર ભાઈ તથા કુન્તી એક ઝાડ તળે બેઠાં ને પછી ધસધસાટ બંધવા લાગ્યાં, પણ લીમ નગરો ખેંચી રહ્યો હતો. થોડાકવાર થઈ એટલે પીળા રોળાના હિરિમ્બ રાક્ષસે પોતાની બેન હિરિમ્બાને કહ્યું કે આપણા વનમાં મનુષ્યની ગંધ આવેછે માટે હું બંધ તેમને લેઈ આવ. જ્યાં ને સુંદર રાક્ષસીએ લીમનું પ્રચંડ શરીર તથા તેના લાંબા હાથ જોઈ તેને વરવાની ઈચ્છા કરી. લીમ બોલ્યો હું અહિંથી નહિ ખસું, પણ એટલામાં હિરિમ્બ ક્રોધ કરી ત્યાં આવ્યો. એ ને લીમ ઝાડ તથા પથરાધી સારીપેઢે લગ્યા. એ મોટા ગોંધારથી પાંડવ નગી બેઠ્યા ને અર્જુન લીમની સહાય કરવા આવ્યો, પણ તે સમે લીમે રાક્ષસને કમરમાંથી પકડી લેયકી માથા ઉપર ફેરવી લાંચપર પહોંચ્યો ને પછી તેનું માથું એક હાથમાં ઝાલી રહી બીજે હાથે મુકીઓ મારી મારીને તેના શરીરનાં હાડકાં લાંબી નાંખ્યાં.

લીમે રાક્ષસીને કહ્યું કે અમારી સાથે શું કરવા આવેછે, હું તારે ડેકાણે જ. તે બોલી મેં તને વચોં છે માટે હું તો તને નહિ મૂકું, તારી વચનની દારી થઈને રહીશ. પછી તે કુન્તીને પણ પકડી ને એણે લીમને આજ્ઞા આપી. યુધિષ્ઠિરે વિધિથી લગ્ન કર્યાં. પછી લીમે પોતાના ભાઈઓની ઝૂંપડીથી નિરાળી એક બીજી ઝૂંપડી બાંધી ને હિરિમ્બા સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવ્યો. અહિં તેને પુત્ર થયો જે ઘટોત્કચ-ગટોત્કચ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એવામાં વાસ ત્યાં આવ્યો ને એણે પાંડવોને કહ્યું કે તમે અહિંથી થોડે દૂર એકચક્ર નામે નગર છે ત્યાં જઈ રહેજો.

પછી પાંડવો હિરિમ્બવન છોડીને એકચક્રમાં જઈ એક બ્રાહ્મણને ત્યાં બ્રાહ્મણને વેષે રહ્યા. સવારે તેઓ ભિક્ષા માગવા જાય ને રાતે કુન્તી સવળાનું આણું એકું કરી બે ભાગ કરે ને એક ભાગ લીમને આપે ને એક ભાગમાંથી સૌ ખાઈને ધરાય. એક દહારો જેના ઘરમાં તેઓ રહેતાં હતાં તેઓને રત્નતાં કલ્પતાં સાંભળ્યાં ને પછી પૂછી લેતાં જણ્યું કે તે નગરનો રાજા વક્રરાક્ષસને માટે પ્રતિદિન કેટલુંક ખાવાનું ને એક માણસ મોઢલેજે ને આવતી કાલે તે બ્રાહ્મણની પોતાના ઘરમાંથી કોઈને મોઢલવાની વારી આવી હતી. કુન્તીએ બ્રાહ્મણને ધીરજ આપી કહ્યું કે તમે અથવા તમારા ઘરનું કોઈ ન જશો, મારો લીમ છે તે જશે

ને રાક્ષસને મારશે. પછી બીજે દાહારે લીમ પુષ્કળ ખાવાનું લેઈને વનમાં ગયો ને એક વડતળે બેસીને લીમે પ્રથમ તો ગારામાં ભરેલું સર્વ ખાઈ ક્ષીધું ને બાકી ગારામાં કચરો કાઢવ પાછો ભર્યો, વળી ધીનાં ફૂંડાં પણ તે ખી ગયો ને પછી મૂત્ર વગેરે ગંદાં પાણીથી તે પાછાં તેણે ભર્યાં. એટલે તો વક્ર આવ્યો ને ગારાં ફૂંડાં જોઈને ખીજવાઈ ગયો. તેણે લીમને મુકીઓ મારી પણ એણે હર્યાં કીધું. પછી બે જણ ઝાડે ઝાડે ને મુકીએ મુકીએ લગ્યા; ને લીમે તેના પણ પકડી ચીરી નાંખ્યાં. બીજા રાક્ષસો હાથ જોડી લીમની પાછળ આવ્યા ને એણે તેમને કહ્યું કે સાવધ રહેજો—કોઈ દહારો પણ મનુષ્યનો આહાર કરશે નહિ ને તેમને દુઃખ દેશે નહિ. પછી લીમે પાછા નગરમાં આવી સંધું ભાઈને કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હવે ઉતાવળા અહિંથી ચાલો, નહિતો છતાં પડીશું ને કૌરવ જીતશે. પછી તેઓ રાત્રે છાનામાનાં નગરમાંથી નીકળીને આગળ ચાલતાં થયાં.

પછી પાંડવો એક બીજા નગરમાં જઈ રહ્યા. અહિં તેઓએ સાંભળ્યું કે દ્રુપદરાજ પોતાના કાન્ધિપલ્ય નગરમાં પોતાની પુત્રીનો સ્વયંવર કરેછે ને ત્યાં સૌ રાજા એકઠા થાયછે ને પુત્રી ધણી સુંદર છે. તેઓનું મન લલચાયું ને બીજે દહારે તેઓ કુન્તીને એક ધીમ્ય નામે બ્રાહ્મણની સંભાળમાં રાખી સ્વયંવર જોવાને ચાલ્યા.

સ્વયંવરનો મોટો કાઠ હતો ને ત્યાં સૌ રાજાઓ મંડપ જોવાને બેઠા હતા. ત્યાં પાંડવોએ પોતાના વેરી કૌરવને—દુર્યોધન તથા કર્ણને—કૃષ્ણ બળરામને, સિંધુ-દેશના જયદ્રથને, પૌંડ્રના વાસુદેવને, ચેત્રીના શિશુપાળને, વિરાટના રાજાને, મદ્રના શલ્યને ઈલાકિને દીકા. દ્રુપદનો પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મંડપમાં આવી બોલ્યો કે આ દંડની ઉપર સુવર્ણ મત્સ્ય છે ને વચ્ચે ચક્ર બેઠાં સૂણાં કર્યા કરેછે; આ ધનુષ્ય ચઢાવી બાણ ચોળ મત્સ્યની આંખ વીંધશે તે દ્રૌપદીને વરશે; એકથી બીજાવાર બાણ મારવું નહિ, જેની શક્તિ હોય તે બેઠે. પછી કેટલાક બેઠ્યા, પણ ધનુષ્ય વાળી ન શક્યા ને કેટલાક અપમાન થવાને ભયે બેઠ્યા નહિ. પછી કર્ણે બીડી ધનુષ્ય વાળ્યું ને તે તેમાં બાણ ચોળેછે એટલામાં દ્રૌપદી જે મંડપમાં જ હતી તે બોલી બીડી કે ‘હું સૂતપુત્રને નહિ પરણું.’ કર્ણે ઝાંખો પડ્યો પણ પછી હસવું મોઢું રાખી મંડપ બહાર જઈ બેઠો.

જ્યારે સૌ રાજા હારી બેઠા ત્યારે બ્રાહ્મણ મંડ-

ળમાં બેઠેલા પાંડવોમાંથી અર્જુને જાડી ધનુષ્ય ચઢાવ્યું અને બ્રાહ્મણ સ્વયંવરને અર્થે મત્સ્ય વીધેછે એ જોઈ મંડપસભામાં ન્યાં ત્યાં સૌ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા. કોઈ હાસ્ય કરી કહે કે રાજાઓથી નથી થયું તે હવે બ્રાહ્મણ કરવા આવ્યો છે? કોઈ કહે શક્તિવિના કોઈ હામ ધરવું હશે? પણ અર્જુને કોઈનું કંઈ ન સાંભળતાં દ્રોણનું સ્મરણ કરી બાણ સાધી માર્યું ને મત્સ્યની આંખ વીધી. ધન્ય! ધન્ય! વા: વા: થઈ રહી. દ્રૌપદીએ અર્જુનને હાર પહેરાવ્યો.

ક્ષત્રી રાજાઓ ક્રોધાયમાન થયા ને તેઓ દુપદને ધિક્ક ધિક્ક કહેવા લાગ્યા કે ક્ષત્રી થઈને બ્રાહ્મણને કન્યા આપી! તેઓ ખરૂં કહાડી દુપદના ઉપર ઝુમી રહ્યા ને બોલ્યા કે તારી પુત્રી ક્ષત્રીને નહિ વરે તો તેને જીવતી બાળી મૂકીશું. પાંડવો ને બ્રાહ્મણો દુપદની સહાયે ગયા. ભારે બખેડો મચ્યો, પણ કૃષ્ણે પાંડવને ઓળખ્યા ને પછી સૌને સમજાવી વિદાય કર્યા. પાંડવો દ્રૌપદીને લેઈ પોતાને ઉતારે ગયા. એઓએ ઘેર જઈ માતાને કહ્યું કે અમે આજ રૂઢું કમાઈ આવ્યા છીએ. કુન્તીએ જાણ્યું કે ખાવાનું હશે ને તે બોલી કે તમે સૌ ભાઈઓ વહેંચી લો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો રે મા! વું શું બોલી? અર્જુન સ્વયંવરમાંથી દ્રૌપદીને લેઈ આવ્યો છે. કુન્તીએ પસ્તાવો કરી કહ્યું કે હવે જેમ દોષ ન લાગે તેમ વર્તો. યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું કે વું લગ્ન કર. એ કહે અમે તારા દાસ છીએ, દ્રૌપદી સાથે લગ્ન કરવાને વુંજ યોગ્ય છે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે દુપદ પોતાની પુત્રીને જેની સાથે પરણાવે તેણે પરણવું.

પછી કુન્તીના કહેવા પ્રમાણે દ્રૌપદીએ જે ખાવાનું હતું તેની વહેંચણુ કરી, પણ લીમને તેનો ભાગ આપતાં તેનાથી હશ્યા વગર રહેવાયું નહિ. મધ્યરાત્રે તે સૌ સૂતાં-દ્રૌપદી કુન્તી પાસે પાંડવો કુન્તીના પગ આગળ.

દુપદ મોટા વિચારમાં પડ્યો હતો પણ ધૃષ્ટદ્યુમે પાંડવોની પછવાડે પછવાડે જઈ તેઓએ ધરમાં જે વાત કરી તે સાંભળી. તરતજ તેણે પાછા આવી દુપદને કહ્યું ને એણે સવારે પુરોહિત મોકલ્યો ને પાછળથી રથ મોકલ્યો. એક રથમાં પાંડવો બેઠા, બીજા રથમાં કુન્તી તથા દ્રૌપદી બેઠાં ને તેઓ નગરમાં આવ્યાં. ભોજન કરાવ્યા પછી દુપદે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે હું જાણું છું કે તમે કીર્તિમાન રાજા છો, પણ કુળ નામ કહેશો? યુધિષ્ઠિર બોલ્યો અમે રંક લોક છીએ, અમારી સાથે સંબંધ કરવો અઘટિત સમજો, તો ઇચ્છા હોય તેમ કરવું-અમે અપ્રસન્ન નહિ થઈએ. વળી દુપદે વિનંતિ

કરી ત્યારે યુધિષ્ઠિરે સભ્ય વાર્તા કહી ને દુપદ મનમાં હરખાયો.

પછી કોણુ પરણે તેને માટે ચર્ચા ચાલી. એટલામાં વાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. દુપદે તેને સુવર્ણઆસને બેસાડ્યો ને સભા થઈ. નક્કી આ થયું કે દ્રૌપદીએ પાંચો સાથે લગ્ન કરવાં. પછી યુધિષ્ઠિરાદિ એક પછી એક એમ 'દ્રૌપદી સાથે પરણ્યા ને ધણેક કાળ કાન્ધિપલ્ય નગરમાંજ પ્રગટ નામે રહ્યા.

પાંડવો પરણ્યાનાં વર્તમાન કૌરવને થયાં ને એઓ ગભરાયા. પછી લીખે આગ્રહ લીધો કે પાંડવકૌરવને અડધો અડધ રાજ્ય વહેંચી આપવું જોઈએ. વિદુરને મોકલી પાંડવોને તેડાવ્યા. એઓ પાછા હસ્તિનાપુર આવ્યા ને નગરના લોક ધણા પ્રસન્ન થયા.

પાંડવો હસ્તિનાપુરમાં આવી રહ્યા છે એવામાં એક દહાડો ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે તમે ઈન્દ્ર-પ્રસ્થમાં જઈને રાજ્ય કરો, હું અડધું રાજ્ય તમને આપી દઉં છઉં. લીખે પણ કહ્યું કે મહારાજ કહેછે તે યોગ્ય છે. પછી પાંડવો, ધૃતરાષ્ટ્ર, લીખ, દ્રોણ અને બીજા સંબંધીઓની આજ્ઞા લેઈ જમનાનદી ઉપર ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવી રહ્યા ને અહિં તેઓએ રૂઢે પ્રકારે રાજ્ય કર્યું ને સર્વ દેશાન્તરમાં યુધિષ્ઠિરની કીર્તિ ચળકી રહી.

એક સમે કૃષ્ણ પાંડવને (ફોઈના છોકરાને) મળવા ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવેલો તે ને અર્જુન બન્ને ખાંડવવનમાં મૃગયાને ગયા. અહિં એક દહાડો અગ્નિએ બ્રાહ્મણને વેષે આવી કહ્યું કે એક મોટા ઋષિએ બાર વર્ષ યજ્ઞ કરી મને એટલું તો ધી પાંચું છે કે મારી શક્તિ ધરી ગઈ છે ને મારો રંગ પીળો થઈ ગયો છે માટે ખાંડવવનની વનસ્પતિ ભક્ષણ કરાવો કે માંડે અજીર્ણ મટે. ન્યારે હું વન બાળવાનો આરંભ કરું છઉં ત્યારે ઇન્દ્ર વૃષ્ટિ મોકલી છાંટી નાંખેછે ને તેનું કારણ આ વનમાં મોટા નાગ રહેછે તેને ઉગારવાનું છે. અર્જુન બોલ્યો-મને જો સ્વર્ગનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર મળે તો હું ઇન્દ્રને જીવું. એ ઉપરથી અગ્નિએ તેને ગાંડિવ ધનુષ્ય, બાણ ભર્યા બે ભાથા અને ધ્વજ ઉપર હનુમાન એવો એક રથ એ આપ્યાં. પછી અર્જુને ને કૃષ્ણે ઇન્દ્ર સામું યુદ્ધ કર્યું ને અગ્નિએ ખાંડવવન ભક્ષ કરી. સઘળા સાપ ને નાગ બળી ગયા, માત્ર તક્ષક નાશી ગયો ને બચ્યો.

ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં પાંડવો નારદના કહેવાથી દ્રૌપદી સાથે વર્ષમાં બે મહિના ને બાર દહાડા અનુક્રમે વારૂ-ફરતી રહેતા. તેઓએ પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જેને મંદિરે દ્રૌપદી હોય તેના મંદિરમાં તેની આજ્ઞા-

વિના જો કોઈ જય તો તે બાર વર્ષ વનવાસ કરી આવે. એક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે એક બ્રાહ્મણની ગાય હુચ્ચાઓ છોડી લઈ ગયા તેહપરથી તે બ્રાહ્મણ અર્જુનને દ્વારે આવ્યો. અર્જુને તેની પાછળ દોડવાની ઉતાવળમાં યુધિષ્ઠિરદ્રૌપદીના મંદિરમાંથી રાત્ર લીધાં. એ અપરાધનેમાટે અર્જુને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે મારાથી દોષ થયો છે માટે હું બાર વર્ષ તીર્થાટન કરવા બહુ છઉં. યુધિષ્ઠિરે ધણી ના કહી, પણ અર્જુન ન માનતાં ચાલતો થયો.

એની સાથે કેટલાક બ્રાહ્મણ પણ નીકળ્યા ને અર્જુને સ્વર્ગ તીર્થ કર્યા. હરદ્વારમાં તે વાસુકીની કન્યા હણુપી સાથે પરણ્યો ને ઘોરો કાળ તેના નગરમાં રહ્યો. વળી અટનમાં પરશુરામનાં દર્શન કર્યાં ને એણે પ્રસન્ન થઈ ઘણાંક અસ્ત્રશસ્ત્ર આપ્યાં. મણિપુર નગરીમાં લ્યાંના રાજાની દીકરી ચિત્રાંગદા તેના ઉપર મોહિત થઈ ને અર્જુન પણ તેનાઉપર મોહ્યો. રાજાએ કહ્યું કે મારી પુત્રીને પુત્ર થાય તે અહિંઆજ રહીને મારી પાછળ માફ રાજ્ય કરે એવું હોય તો હું પરણાવું. એ વાતને માન્ય કરી અર્જુન પરણ્યો ને લાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો. ચિત્રાંગદાને પુત્ર થયો તે બહુવાહન નામે પ્રસિદ્ધ છે. પછી અર્જુન દ્વારિકા આવ્યો ને કૃષ્ણને મળ્યો. અહીં કૃષ્ણે પોતાની ફાઈના પુત્રની રૂઝી સ્વાગતા કરી. એક વાર નગર બહાર એક હુંગરી ઉપર મંડપ બંધાવી કૃષ્ણ, સૌ રાજવંશીઓને બોલાવી સુંદર ભોજન કરાવી કુટુંબ લહાવો લેતો હતો. એ પ્રસંગમાં કૃષ્ણ તથા અર્જુન એ બે બહુ ફરતા ફરતા ન્યાં સ્ત્રીઓને ઉતારો હતો લ્યાં જઈ પહોંચ્યા.

અહીં અર્જુન સુભદ્રાની સામા એકી દૃષ્ટિએ જોયાં કરેછે એવું દેખી કૃષ્ણે તેવું હાસ્ય કીધું ને પૂછ્યું કે તું તીર્થવાસીને વેધે છતાં સ્ત્રીઓ ઉપર દૃષ્ટિ કેમ કરેછે? અર્જુન બોલ્યો કે ઉત્તમ સૌંદર્ય એકાએક જોવામાં આવે તો કોણ મોહ નહિ પામે? મારાથી અનલગતાં જોવાયું હશે.

એમ કહી તેણે ચાલવા માંડ્યું, પણ કૃષ્ણે તેનો હાથ પકડી કહ્યું કે એ મારી બેન છે. તારી ઇચ્છા હોય તો મારા પિતાને કહી તારી સાથે પરણાવું.

અર્જુન બોલ્યો કે તારી બેનનો જે પતિ થાય તેના જેવો ભાગ્યશાળી કોણ? કૃષ્ણે કહ્યું કે મારા મોઠા ભાઈનો વિચાર દુર્યોધનને આપવાનો છે, પણ હું તનેજ આપીશ.

જે દહાડા કુટુંબ મેલાવડો હુંગરઉપર રહ્યો. ત્રીજે દહાડે પ્રાતઃકાળે સ્ત્રીપુરુષો સૌ પાછાં દ્વારિકા આવ-

વાને નીકળ્યાં. કૃષ્ણે અર્જુનને બાલ્યપર તેડી જઈ કહ્યું કે હું મારા પિતાની આજ્ઞાથી મારી બેન આપું છઉં, તું આ મારા ચાર અશ્વના રથઉપર ચઢ અને સુભદ્રા વાટમાં મળશે; જેમ નસાય તેમ નાસશે ને બળરામને બહુ પડે તેની અગાઉ ઈન્દ્રપ્રસ્થ જઈ પહોંચજે. અર્જુને સુભદ્રાનો રથ દીડો કે પોતાનો રથ તેની પાસે પાસે રાખવા માંડ્યો ને પછી ફરી પડી બીજા બે સ્ત્રીઓ પાસે હતી તે છતાં સુભદ્રાનો હાથ પકડી લેયકીને પોતાના રથમાં બેસાડી ને તરત પાછો ઉપર ફરી આવી રથ દોડાવી મૂક્યો ને પછી તે હેલામાં ઇન્દ્રપ્રસ્થ જઈ પહોંચ્યો. અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયો એ જોઈ લોક લોકારા પાડતા ન્યાં વસુદેવ, કૃષ્ણ, બળરામ વાતો કરતા હતા લ્યાં આવ્યા ને બોલ્યા કે અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયો. એ સાંભળી બળરામે ક્રોધે ભરાઈ સેવકને આજ્ઞા આપી કે અશ્વ સજ કરો. પણ કૃષ્ણે કંઈજ ચંચળતા ન દેખાડી ભારે તેણે રોપમાં ને રોપમાં કહ્યું કે કૃષ્ણ! એ કર્મ તેજ કરાવ્યું છે, પણ મને પૂછ્યાવિના તારે તેમ કરવું ઘટિત નહોતું, પણ હવે અર્જુનનું મૃત્યુ આવ્યું છે, હમણા હું તેને પકડી કહાડીશ અને તેને ને તેનાં સગાંને વાઢી નાંખીશ. કૃષ્ણ બોલ્યો ભાઈ આટલો આ-કળો કેમ પરછે? અર્જુન આપણો સગો છે, કુળ લીધું છે ને શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણયુક્ત છે. વળી તેને પાછી આણીશું તો પછી તેની સાથે લગ્ન કોણ કરશે? માટે હવે અર્જુન સુભદ્રાને અહિં બોલાવો કે તે વિધિથી પરણે. બળરામ બોલ્યો, તને તેમ સંતોષ છે તો તારી ઇચ્છામાં આવે તે કર.

પછી અર્જુન સુભદ્રા દ્વારિકા આવ્યાં ને પરણ્યાં. બાર વર્ષ પૂરાં થતાં સુધી અર્જુન અહીંજ રહ્યો ને પછી તે સુભદ્રાને લેઈ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો. પછી દ્રૌપદીને અક્ષેક ધણીથી અક્ષેકો એમ પાંચ પુત્ર થયા ને સુભદ્રાને એક (અભિમન્યુ) થયો. ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં યુધિષ્ઠિર ધર્મેરાજ્ય કરતો ને પ્રજાજન સુખી હતાં. પાંડવો બીજા રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરી હરાવી તેઓનું દ્રવ્ય ભંડારમાં ભરતા. વળી કેટલાક રાજા તો યુધિષ્ઠિરને મિત્ર રાખવાને આતુર હતા તેથી તેઓ પોતાની પ્રસન્નતાથી ભેટ મોકલી દેતા. ન્યારે ધનસંચય પુ-ષ્કળ થયો ભારે યુધિષ્ઠિરે રાજસૂયજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો ને એને માટે કૃષ્ણને દ્વારિકાથી તેડાવ્યો. કૃષ્ણે આવી કહ્યું કે હવે એક રાજા જરાસંઘ જીવતો બાકી છે. માટે તે છતાંયા પછી યજ્ઞ કરવો. કૃષ્ણ, અર્જુન, ને ભીમ એ ત્રણજણ બ્રાહ્મણને વેધે મગધ દેશ ગયા ને

જરાસંધને ત્યાં જઈ જવું કે અમો ત્રણમાંથી એક સાથે હું યુદ્ધ કર. જરાસંધે લીમ સાથે યુદ્ધ કર્યું ને આંઠારમે દહાડે તે મુગ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞને અર્થે સર્વ રાત્રીઓની પાસેથી દ્રવ્ય માગવાને ચારે બાઈને ચારે દિશાએ મોકલ્યા. એઓ જ્યારે વર્ષે પાછા આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણે સલા ભરી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે હવે હું મોટા રાજ થયો, હવે હું યજ્ઞ કર ને હું તારી આજ્ઞામાં રહી તને સહાય કરીશ.

યજ્ઞની સામગ્રી થવા માંડી ને દેશદેશના રાજા બ્રાહ્મણ વૈશ્ય સૌ ત્યાં આવવા લાગ્યા. હસ્તિનાપુરથી કૌરવ પણ આવ્યા. લીમ, દ્રોણ, દુર્યોધન, એઓની આજ્ઞા લેઈ યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞ આરંભ્યો ને કારભાર કૌરવોને સોંપ્યો.

એ યજ્ઞના વિધિમાં આવું છે કે જે શ્રેષ્ઠ રાજા હોય તેની પ્રથમ અર્ધ્યપૂજા કરવી જોઈએ. એ ઉપરથી લીમે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે હું કૃષ્ણને અર્ધ્ય આપ. પણ એ સાંભળી ચેદીને શિશુપાળ ક્રોધે બરાઈ બોલી બેઠો: “વચને માન આપો તો વસુદેવને અર્ધ્ય આપો, મોટું રાજ્ય જુઓ તો કુપદને, ઊંચા મનના તરૂણને જુઓ તો દુર્યોધનને, મોટા શૂરને જુઓ તો દ્રોણને, તપસ્વી ઋષિને જુઓ તો વ્યાસને માન આપો, પણ ધિક્ છે આ સલાને કે આ જોવાળિયો—પોતાના રાજાનો ધાતક એને માન આપોછો!” (શિશુપાળની સાથે રૂકિમણીનાં લગ્ન થવાનાં હતાં, પણ તેરલામાં કૃષ્ણ તેને હરી ગયો હતો.) લીમ ને યુધિષ્ઠિરે તેને બહુ સમજાવ્યો, પણ તે ખરગ કહાડી બોલ્યો કે હમણા હું સૌને કાપી નાંખું છઉં. પછી તેણે લીમને ને કૃષ્ણને ગાળો ભાંડવા માંડી ને સલામાં કોળાહળ થઈ રહ્યો. કૃષ્ણ બોલ્યો કે એ મારો સગો છે, એના શબ્દ સહન કર્યા છે, પણ હવે એક શબ્દ એ વધારે બોલશે તો હું સહન કરનાર નથી. શિશુપાળ સામે આવ્યો ને કૃષ્ણે સુદર્શન મૂકી તેનું મસ્તક ભડાડી દીધું. પછી નિર્વિદ્ધે યજ્ઞ થયો.

યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરના મહેલમાં જન્મમાં ન જોઈ હોય તેવી વસ્તુઓ દીડી. તેણે મયાસુર શિલ્પીનો ધડેલો એક અલૌકિક સલામંડપ બેસો. એ મંડપ બેતાં તેણે પથ્થર હતા ત્યાં પાણી નહણું ને પાણી હવં ત્યાં પથ્થર નહણા ને એથી તેનાં વસ્ત્ર પલટ્યાં. એ મૂર્ખાઈ ઉપર દ્રૌપદીએ હાસ્ય કર્યું ને દુર્યોધન છેક લજ્જિત થઈ રહ્યો. પછી તેએ મળી તેને કુંડમાંથી કહાડ્યો ને નવાં વસ્ત્રાપ્યાં. દુર્યોધને ખિન્ન થઈ વહેલું વહેલું બહાર જ-

વાતું કીધું, પણ તેરલામાં તે ભૂલો પડ્યો ને તેનું માથું ભીંત સાથે અકળાયું. પછી તેણે હસ્તિનાપુર જઈને મહારાજને સર્વ વાર્તા કહી.

પાંડવની કીર્તિ તથા સમૃદ્ધિ જોઈ દુર્યોધન જે મનમાં બળી ગયો હતો તેણે પોતાના ભાઈ દુઃશાસન તથા મામે શકુની એઓને બોલાવી ગોઠવણ કરી કે આપણે યુધિષ્ઠિરને ધૂત (જુગાર) રમવા તેડવો ને કપટ કરી તેને હરાવી વનવાસ મોકલવો. પછી તેણે ધૂતરાષ્ટ્રને સમજાવી ધૂતનો આચ્છવ કરવાની આજ્ઞા લીધી ને પાંડવોને બોલાવ્યા. ધૂતથી મોટી હાનિ થાયછે તે યુધિષ્ઠિર બળ્યોતો હતો, પણ પિતા સમાન કાકાની આજ્ઞા ન ઓળંગાય અને ક્ષત્રીધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ અથવા ધૂતરમણની સામી માગણી થયે ના ન કહેવાય માટે તેણે ઇચ્છા ઉપરાંત પણ હસ્તિનાપુર જવાની સમર્થ કીધી.

પાંડવો અને કુંતી તથા દ્રૌપદી હસ્તિનાપુર આવ્યાં ને ધૂતરાષ્ટ્ર આદિ સૌને મળ્યાં. બીજે દહાડે પાંડવો સલામંડપમાં ગયા ને ત્યાં શકુની બોલ્યો કે રાજ યુધિષ્ઠિર આવો. સંધું તૈયાર છે, એક બાજુ રમો. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે કપટ ન કરો તો હું રમવા ખેલું. શકુની બોલ્યો કે જે હારવાનો ડર લાગતો હોય તો નજ રમવું એ વધારે સારું છે. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો કે મારે બળવું તો જોઈએ કે સામે ખેલનાર કોણ છે ને હું જીતું તો હોડ પ્રમાણે મારે કાની પાસેથી લેવું? દુર્યોધન બોલ્યો કે હું સામે રમવા ખેલું છઉં, પણ મારી તરફથી પાસા શકુની નાંખશે. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે એ રીત તે વળી કેવી કે પાસા કોઈ નાંખે ને ખેરો વળી કોઈ? તોપણ પછી તે ને શકુની સામાસામા પાસા નાંખવા લાગ્યા.

યુધિષ્ઠિરે ઉપરાઉપરી હારવા માંડ્યું ને છેલ્લીવારે રાજ્ય પણ ખોયું. પછી સૌએ તેને વાર્યાં, પણ તેણે કોઈવું ન સાંભળતાં રમ્યાં કીધું ને હાર્યાં કીધું. તેણે પોતાના ભાઈઓને દુર્યોધનના દાસ કર્યા ને પોતે પણ થયો. શકુની બોલ્યો—યુધિષ્ઠિર તેં ધણું ખોટું કામ કીધું કે હું દાસ થયો, પણ હવે હું તારી સ્ત્રી આપી દેવાની હોડ કરી રમ; જે જીતીશ તો પાછો સ્વતંત્ર થઈશ. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે હા હું દ્રૌપદીની હોડ કરું છઉં. એ શબ્દ સાંભળી સલામાં ખેલનારા સૌ દુઃખી થયા—વિદુરે કપાળે હાથ દીધો ને લીમ તથા દ્રોણનાં મોઢાં બિતરી ગયાં. પછી શકુનીએ પાસો નાંખ્યો ને દુર્યોધન જીત્યો.

દુર્યોધને વિદુરને કહ્યું કે દ્રૌપદીને અહીં લેઈ આવો.

ને તેની પાસે દાસીનું કામ કરાવો. વિદુર જોલ્યો આ તે શું અધરિત જોલનું? રાજપુત્રી-તારા ભાઈની સ્ત્રીને હું દાસી કરેછે? યુધિષ્ઠિર પ્રથમ દાસ થયો છે ને દાસ થઈ દ્રૌપદીની હોડ થાય નહિ. પછી તેણે સર્વને કહ્યું કે દુર્યોધન કહે તે સાંભળજો નહિ, તેની શુદ્ધિ તો આજ બ્રથ થઈ છે.

પછી દુર્યોધને એક સેવકને આજ્ઞા કરી કે દ્રૌપદીને અહિં તેડી લાવ. એણે જઈ દ્રૌપદીને કહ્યું, ત્યારે દ્રૌપદી ક્રોધ કરી જોલી કે હું કેાની દાસી હતી કે તેણે મને હોડમાં મૂકી? પોતાની સ્ત્રીને હોડમાં મૂકે એવો કોણ મૂર્ખ છે? સેવક જોલ્યો-રાજ યુધિષ્ઠિરે પોતાના ભાઈઓને હોડમાં દાસ કર્યા છે ને તે પોતે પણ થયો છે માટે હવે તારાથી ના નહિ કહેવાય, બેઠ ચાલ. દ્રૌપદી જોલી પૂછીને આવ કે યુધિષ્ઠિરે પોતે દાસ થયા પહેલાં મને હોડમાં મૂકી હતી કે પછી? સેવકે સલામમાં આવી યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું-તો એણે એકે રાખ્દ ન જોલતાં નીચું જોયાં કીધું. દુર્યોધને સેવકને કહ્યું કે એ મિથ્યા રાખ્દવાદ શાને માટે? જા તેને લેઈ આવ. સેવકે જવાનું કરતો હતો પણ ભીમના ડોળા જોઈ રહ્યો. પછી દુર્યોધને દુઃશાસનને મોકલ્યો. એણે જઈ કહ્યું કે હમણા તો મારી સાથે ચાલ, પછી તારે જે કહેવું હોય તે સલામમાં આવી કહેજે. દ્રૌપદી જોલી-દોરવોનો અંત હવે પાસે આવ્યો છે કે તેઓ આવ્યાં કર્યાં કરેછે? પછી તે કાંપતી કાંપતી દુઃશાસન સાથે ચાલી, પણ આમ કરીને રાજમહેલ આવ્યો કે તરતજ તે રણવાસ તરફ ઉતાવળી દોડી. પણ દુઃશાસને તેને પકડી કહાડી ને તેનો લાંબો ચોટલો સાહી તેને સલામમાં આણી.

દ્રૌપદીને જોઈ સૌએ લજ્જિત થઈ નીચું જોયું. તેણે ભીમ દ્રોણને પૂછ્યું કે યુધિષ્ઠિરે દાસ થયા પછી કે પહેલાં મને હોડમાં મૂકી હતી? એઓએ ઉત્તર ન દેતાં નીચું ધાલ્યું. પછી તેણે પાંડવોની સામું જોયું, પણ તેઓએ પણ નીચું ધાલ્યું. ભીમ તેને છોડવવાને બેઠવાનું કરતો હતો પણ તેટલામાં યુધિષ્ઠિરે આંખને આંસુસારે તેને ના કહી. પછી જ્યારે દ્રૌપદીએ ફરીથી પાંડવના સામી દૃષ્ટિ કરી ત્યારે દુઃશાસન તેને બીજી તરફ ખેંચી લેઈ જઈ જોલ્યો રે દાસી, હું આમ તેમ શું જોયછે? એ પ્રસંગે કહ્યું ને શકુની જોલી બેઠ્યા કે ડીક, ડીક કહ્યું!

પછી દ્રૌપદી મોહું આક્રંદ કરતાં જોલી કે તમારે સૌને સ્ત્રી છોકરાં છે ને તમારા હૈયામાં મારું દુઃખ કેમ નથી વસતું? હું એક વાત પૂછું છઉં તેનો ઉત્તર દો.

તે વધારે જોલવા બચછે કે દુઃશાસને કઠોર વચન જોલી તેને ખેંચવા માંડી, પણ એટલામાં તેના ચીરનો છેડો તેના હાથમાં આવ્યો. ભીમથી ન રહેવાયું ને એણે યુધિષ્ઠિરના ઉપર ક્રોધ કર્યો, પણ અર્જુને તેને વાચ્યો. દુર્યોધને દ્રૌપદીને કહ્યું કે આવ મારી બંધ ઉપર જેસ. ભીમ દાંત કકડાવીને મોટે સ્વરે જોલ્યો કે સૌ મારી પ્રતિજ્ઞા સાંભળો. જો હું દુર્યોધનની બંધને મારી ગદાથી ન ભાગું ને દુઃશાસનનું લોહી ન પીઉં તો હું કુન્તીનો પુત્ર નહિ. તેટલામાં વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રને સલામમાં તેડી લાવ્યો ને એ દ્રૌપદીને જોલ્યો-હું દુઃખી છઉં ખેટા કે મારા દીકરાઓએ આજ તારું અપમાન કર્યું છે; પણ હવે હું તારા સ્વામીઓ સાથે તારા રાજ્યમાં જા ને જે થયું છે તેને વિસારી દેજે. પાંડવો તરત બેઠ્યા ને ચાલતા થયા.

પછી દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે તમે તો તેઓને પાછું રાજ્ય આપ્યું, પણ હવે તેઓ ખીજવાયલા છે તેથી અમારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે માટે એકવાર ફરીથી અમે ધૂત રમીએ ને જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ કરી આવે એમ થવું જોઈએ. ધૃતરાષ્ટ્રે તેમ કરવાની આજ્ઞા આપી ને પાંડવોને પાછા જોલાવ્યા. પાછા યુધિષ્ઠિર ને દુર્યોધન રમવા બેઠા ને આ પ્રમાણે હોડ કરી કે જે હારે તે બાર વર્ષ વનવાસ કરે અને તેરમે વર્ષે ઇચ્છામાં આવે તે નગરમાં શ્રમ રહે, પણ જો કોઈના બલ્યામાં આવે કે તે ફલાણી જગાએ છે તો ફરીથી બીજાં બાર વર્ષ વનવાસ ભોગવે. પછી શકુનીએ પ્રથમની પેઠે કપટપાસા નાંખ્યા ને દુર્યોધન જીત્યો. દુઃશાસન જોલી બેઠ્યો કે હવે તો દુર્યોધનનું રાજ્ય નક્કી થયું. પણ ભીમ જોલ્યો કે હર્ષથી ફૂલાઈ ન જા, મારી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ રાખજે; તારું લોહી પીઉં તોજ હું કુન્તીનો પુત્ર ખરો. પછી પાંડવોએ વચ્ચે કહાડી નાંખી વલ્કલ ધારણ કર્યા ને વનમાં જવાની ઉતાવળ કરી. વિદુરે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે કુન્તી રુદ્ધ ને અશક્ત છે માટે તેને હું મારે ત્યાં રાખીશ. યુધિષ્ઠિરે તે માન્ય કર્યું ને પછી તે તથા દ્રૌપદી વલ્કલ ધારણ કરી નગર બહાર વનભણી ચાલ્યાં. એ પ્રસંગે દ્રૌપદીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે ભીમ દુઃશાસનને મારી એનું લોહી પીશે ને લોહીએ લઈ હાથ મારે માથે મૂકશે ત્યાંસુધી હું મારા કેરા આમના આમ છટાવ રહેવા દેદરા.

પાંડવોએ બારે વર્ષ વનમાં કહાડ્યાં તેમાં બલુવા જોગ પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે:-યુધિષ્ઠિરે સર્વેની તપશ્ચર્યા કરી ને એણે એક અક્ષયપાત્ર આપ્યું જેવડે સં-

કડો બ્રાહ્મણ યુધિષ્ઠિરને ત્યાં ભોજન કરતા. આસે આવીને કહ્યું હવે તે ઉપરથી અર્જુન ભાઈઓથી જુદો પડી તીર્થાટન કરવા નીકળ્યો. તેણે તપ કરી શિવને પ્રસન્ન કર્યો ને શિવે બ્રહ્મશિરો એ નામનું અસ્ત્ર આપ્યું; કુબેર, વરુણઆદિ દેવતાઓએ પણ અસ્ત્ર આપ્યાં. પછી ઇન્દ્રના તેડવાથી અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો ને ત્યાં તેણે પાંચ વર્ષ રહી નવી અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી, તેણે નિવાંતકવ્ય નામે અસુરને મારી ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કર્યો હતો. તેના ઉપર ઉર્વશી પ્રેમાસક્ત થઈ હતી, પણ અર્જુનને તેને લેખવી નહોતી. એ ઉપરથી તેણે તેને શાપ દીધો હતો કે તું વ્યંડળ થઈ સ્ત્રીઓમાં રહીશ, પણ પછી ઇન્દ્રે તે શાપને એક વર્ષનો કર્યો હતો. ભીમે કિર્મીર ને જટાસુર એ રાક્ષસોને માર્યા હતા. પાંડવો, ઋષિ તથા બ્રાહ્મણોના સંધાયમાં તીર્થાટન કરતા અને તીર્થ મહિમાનાં તથા પુણ્યશ્લોક જનનાં આગમ્યનો સાંભળતા. તેઓએ રામ-નળ-હરિશ્ચંદ્ર-અષ્ટાવક, યાજ્ઞવલ્ક્ય-સાવિત્રી-ઇત્યાદિકની કથા સાંભળી હતી.

પાંડવો તીર્થાટન કરી આવી પાછા અદ્વૈત વનમાં આવી રહ્યા હતા. તેવામાં કૌરવો પોતાનો વૈભવ દેખડાવી પાંડવોને બાળવા સાડ ગાયવાણડાંની ગણતરી કરવાને મરો દેશમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. તેઓએ ફરતાં ફરતાં આવી અદ્વૈત વનની પાસેના વનમાં પડાવ કર્યો હતો. એક દહાડો દુર્યોધને થોડેક દૂર તળાવ હવે ત્યાં તંબુઓ તાણવાનું પોતાનાં માણસોને કહ્યું. તે તળાવ ઉપર ગંધર્વ રાજ પોતાનાં માણસ સાથે પડ્યો હતો. પછી દુર્યોધન તથા ગંધર્વ એ બેની લડાઈ થઈ તેમાં ગંધર્વે દુર્યોધન તથા કર્ણને બાંધી રાખ્યા. એ વાતનો સંદેશો કોઈએ આવી કહ્યો ત્યારે પાંડવોએ તરત જ ગંધર્વ સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવી દુર્યોધન તથા કર્ણ એઓને છોડવી પોતાને આશ્રમે આણી રાખ્યા. પછી દુર્યોધન લક્ષ્મણ તથા પાછો હસ્તિનાપુર ગયો હતો.

દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરના જેવો રાજસૂયજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો, પણ પુરોહિતે કહ્યું કે ન્યાસૂધી ધૃતરાષ્ટ્ર છે ને તમારો શત્રુ યુધિષ્ઠિર છે ત્યાંસૂધી તમારાથી તે યજ્ઞ કરાય નહિ—ઇન્દ્રા હોય તો રાજસૂયજ્ઞના જેવો બીજો મોટો યજ્ઞ કરો. પછી દુર્યોધને પુરોહિતના કલાથી બીજો યજ્ઞ કર્યો ને પાંડવને તેડાવ્યા. યુધિષ્ઠિરે ઉત્તર કહાળ્યો કે ધણું રૂઢું કર્મ છે ને તેથી ભરતવંશનાં પુરૂષોની કીર્તિ વધશે. પણ વનવાસની અવધિ પૂરી થયાવિના અમારાથી આવી શકશે નહિ. ભીમે

કહાળ્યું કે તેર વર્ષ પૂરાં થશે ત્યારે યુધિષ્ઠિર રણયજ્ઞ કરી ધૃતરાષ્ટ્રના સઘળા પુત્રોને તેમાં હોમશે. પછી દુર્યોધને યજ્ઞ પૂર્ણ કર્યો. કોઈએ તે વખાણ્યો ને કોઈએ તે નિંદ્યો. દુર્યોધને કર્ણને કહ્યું કે ત્યારે હું પાંડવને મારીશ ત્યારે હું રાજસૂયજ્ઞ કરીશ ને હું ત્યાં આવી મને માન આપજે. કર્ણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ન્યાસૂધી હું અર્જુનને નહિ મારું ત્યાંસૂધી હું મારા પગ નહિ ધોઈને મૃગમાંસ નહિ ખાઈ ને કોઈને કંઈ ભેટ દાન નહિ કરું. પ્રતિજ્ઞાની બાજુ યુધિષ્ઠિરને થઈ ત્યારે તે બહુ ખિન્ન થયો, કેમકે તે બાજુતોજ હતો કે કોઈ દહાડો પણ અર્જુન ને કર્ણ સામસામા લગ્યાવિના રહેનારા નથી.

એક દિવસ પાંડવો મૃગયાને ગયા હતા ને દ્રૌપદી આશ્રમમાં એકલી હતી. એવું બન્યું કે રાજ નયદ્રથ તે વાટે જતો હતો તેણે દ્રૌપદીને રથમાં બેસાડી લેઈ જવા માંડી, પણ એવામાં પાંડવોને બાજુ થયેથી અર્જુન ભીમ તેની પછવાડે દોડ્યા ને તેના સૈન્યને મારી ભીમે તેને ધર્મ પાસે બાંધી આણ્યો, પણ પછી એણે તેને શીખામણુ દઈ પોતાને દેશ જવા દીધો. એક દિવસ એક ઋષિ પાંડવને કહેવા આવ્યો કે મારાં અરણીપાત્ર એક મૃગ લેઈ ગયો છે માટે મને તે અપાવો. એ ઉપરથી તે નીકળ્યા, પણ મૃગ હાથ ન લાગ્યો ને ધર્મને તૃપ્ત લાગી. પછી નકુળ એક સરોવર આગળ ગયો તો ત્યાં વૃક્ષઉપરથી એક યક્ષ બોલ્યો કે મારા પ્રસન્ના ઉત્તર દીધા વગર પાણી લઈશ તો તું મરીશ. નકુળે તે ન માન્યું ને તે મરણ પામ્યો. સહેદેવ, અર્જુન ને ભીમની પણ તેજ દશા થઈ. પછી ધર્મ તે યક્ષના પ્રસન્ના ઉત્તર દીધા ને તે યક્ષ (યમે) પોતાના પુત્ર ધર્મના ઉપર પ્રસન્ન થઈ મરણ પામેલા ત્યારે ભાઈઓને જીવતા કર્યા; પેલા બ્રાહ્મણનાં અરણી પાત્ર પાછાં આપ્યાં ને જય થાઓ એવો વર આપ્યો. પછી પાંડવોને ધૃતની હોડ પ્રમાણે તેરમે વર્ષે ગુપ્ત રહેવાનું હવે તેથી તેઓએ સર્વ ઋષિમંડળોને વિદાય કરી ને પોતે દ્રૌપદીસહિત વેષ બદલી એકલા વનમાં આલતા થયા.

પાંડવોએ વિરાટરાજની નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો તેની પહેલાં તેઓએ નગરની બહાર શ્મશાનમાં શમીના ઝાડ ઉપર ડાળાં પાંદડાંમાં પોતાનાં શસ્ત્ર વસ્ત્ર સૌ સંતાપ્યાં; અને ત્યાં એક શયન રજળું પડેલું દીકું તે લેઈને ઝાડ સાથે બાંધ્યું ને જૂસ પાકી કે આ અમારી માનું શય છે તે અમે વર્ષ પછી આવીને બાળવાના છેએ માટે કોઈ એને છોડશો નહિ. પછી એકેક બાજુ

નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ યુધિષ્ઠિરે કાખમાં અક્ષ-
પાસાનું પોટલું રાખી વિરાટને જઈ આશીર્વાદ દીધો
ને કહ્યું કે હું પાંડવને લ્યાં હતો, પણ તેઓ વનવાસ
ગયા ત્યારે હું નિરાશ્રિત હોવાથી અહિંયાં આવ્યો
છઉં; અક્ષવિદ્યામાં કુશળ છઉં ને માફ નામ કંઈ છે.
પછી વિરાટ તેને રાખ્યો. થોડીવાર પછી ભીમ બ-
હુવ (રસોઈયાને વેપે), પછી અર્જુન યુદ્ધટા (સ્ત્રી-
ઓને નૃત્ય ગીત શીખવનાર હીન્ડાને વેપે), પછી સ-
હદેવ તન્તિપાળ (ગાય લેસ દોરનો પરીક્ષક થઈને)
અને નકુળ ગ્રંથિક (અથપરીક્ષક થઈને) એમ એક
પછી એક વિરાટને મળ્યા ને પાંડવોને લ્યાં અમે હતા
એવું તેઓએ કહ્યું અને વિરાટ સૌને પોતાને લ્યાં રાખ્યા.

દ્રૌપદી સૈરન્ધ્રી નામ ધારણ કરી ચાલી આવતી
હતી તે રાણીની દૃષ્ટિએ પડી ને એણે તેને બોલાવી
પૂછ્યું. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે હું પ્રથમ રુક્મિણીની દાસી
હતી ને પછી દ્રૌપદીની થઈ હતી, પણ પાંડવો સાથે
દ્રૌપદી વનવાસ ગઈ ત્યારથી હું રજાંયાં કરું છઉં.
રાણી બોલી પું કોઈ રાતની સ્ત્રી જેવી જણાય છે ને પું
મારા કરતાં વધારે સુરૂપ છે ને રાત્રી જો તને જોય તો
તે પછી મારો તો ભાવજ ન પૂછે માટે હું તો તને
નથી રાખતી. દ્રૌપદી બોલી તે વાતની ચિન્તા નહિ
રાખશો, પાંચ ગંધર્વ મારી રક્ષા કરે છે ને જે કોઈ
મારી સામા કુદૃષ્ટિ કરશે તેને તે તરત મારી નાંખશે;
હું સઘળો ધરધંધો કરીશ, પણ કોઈના પગ નહિ ઘોઈ
ને કોઈનું એકું નહિ જમું. રાણી બોલી જો એમજ છે
તો આવ રણવાસમાં રહે. પછી દ્રૌપદી વિરાટરાણીની
સેવામાં રહી.

પછી યુધિષ્ઠિર ઘણા ઘણા સરદારો સાથે ધૂત રમે
ને જીતે તે રાત્રીની આગળ લાવી મૂકતો. રાત્રી પ્ર-
સન્ન થઈ સઘળું તેને પાછું આપી દેતો. ત્રણ મહિના
રાત્રીએ મહાયુદ્ધની રમત કરાવી. એ પ્રસંગે દેશ દેશના
મહો પોતાનું બળ તથા ચાતુર્ય દેખાડવાને આવ્યા
હતા. એક જમૂત નામે મહા ધણે દૂરથી આવ્યો હતો
તેણે સૌને હરાવ્યા. પોતાના રાજ્યમાં જમૂતને જીતે
તેણે કોઈ ન નીકળ્યો તેથી રાત્રી ને સરદારો ચિન્તા-
તુર થયા. તેટલામાં ભીમનું સ્મરણ થયું ને રાત્રીએ
તેને બોલાવ્યો. ભીમ બોલ્યો હું બૂખ્યો છઉં માટે
ખાધા પછી લડીશ. રાત્રીએ તેની આગળ ઢગે ઢગ
ખાવાનું અણાવી મૂકાવ્યું ને ભીમે સૌના દેખતાં ધરા-
ઈને ખાધું. પછી તે ને જમૂત બે જણ બે હાથી લડ-
તા હોય તેમ લગ્યા ને જોનારા વિસ્મયપૂર્વક હરખા-
યા. છેલ્લીવારે ભીમે જમૂતને બે પગ મહાને પોતાના

માથા પર ફેરવી ધમ્મ દંધ ભાંયપર પછાડ્યો ને તે
મુઝો. રાત્રીએ ને બીજા સરદારોએ પ્રસન્ન થઈ ભીમ-
ને બહુ બહુ વાનાં આપ્યાં. એ પ્રસંગથી રાત્રીની ભી-
મપર ઘણી પ્રીતિ થઈ ને તે કોઈ કોઈ વાર ભીમને
રણવાસને આંગણે લેઈ જઈ સહીં વાધ રીંછ સાથે લ-
ડાવતો. ભીમનું પરાક્રમ દેખી રાત્રી રાણી બહુ આ-
નંદ પામતાં. કોઈ કોઈ વાર અર્જુન રાત્રીના ઉત્ત-
રાને ગાતાં નાયતાં શીખવતો તે રાત્રી જોતો ને પ્ર-
સન્ન થતો. એ કોઈ કોઈ વાર હયશાળામાં જઈ ઘો-
ડાને જોતો ને નકુળને રીંછ આપતો. સહદેવને પણ
ધણીક રીંછ મળી, કેમકે તે ભવિષ્ય વર્તી આગળથી
કહેતો ને પછવાડેથી તેમજ થતું; વળી તેની સંભાળ-
થી દોર વધ્યાં ને ગાયો તમણું યોગણું દૂધ વધારે
આપતી.

એવી રીતે એક વરસ લગલગ વહી જવા આવ્યું.
એ પાંડવોના વનવાસનું તેરમું વરસ હતું. દુર્યોધન
જેડે યુધિષ્ઠિર જીગદું રમ્યા તેમાં છેલ્લી રમતની શરત
એવી હતી કે યુધિષ્ઠિર હારે તો પાંડવો ૧૨ વરસ વ-
નવાસ કરે અને તેરમે વરસે ગુપ્ત રહે. તેરમા વરસમાં
તેઓ ઓળખાય તો બીજા બાર વરસ વનમાં રહે.
માટે આ વરસ ધણું સંભાળવાનું હતું. અત્યારસુધી
એમને કોઈએ પારખ્યા ન હતા. વરસ આખરે દ્રૌ-
પદીને માથે ભારે સંકટ આવ્યું.

બૂતી કથાઓમાં મોટી પાંચ સતી કહી છે તેમાં દ્રૌ-
પદી પ્રખ્યાત છે. પાતિત્રલ ધર્મે જે એને અતિ વહાલો
હતો તેની હપર વિદ્ર આવ્યું. વિરાટ રાત્રીની રાણી
સુધેક્ષણાની હબ્બરમાં દાસી થઈને એ સતી સૈરન્ધ્રી
નામ ધારણ કરીને રહી હતી. રહેવા ગઈ ત્યારે સુધે-
ક્ષણાને કહ્યું હતું કે હું દ્રૌપદીની દાસી છું ને તે તેના
સ્વામી જોડે વનવાસ ગઈ ત્યારથી હું તેનાથી છૂટી પ-
ડી છું. પાંડવસાથે વનવાસ જતી વેળા તેણીએ પો-
તાનાં સઘળાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રબુધ્ધિ તન્ન્યાં હતાં ને
માત્ર એક ઘોળે લગડે નીકળી હતી. રાણી સુધેક્ષણાની
આકરીમાં રહી તેવારે તેણીએ જણાવ્યું હતું કે મારા
ઘણી પાંચ ગંધર્વ છે તેઓ રાત્રી દિવસ મારી રક્ષા
કરે છે.

સુધેક્ષણાને ઘણા ભાઈ હતા તેઓ ક્રીયક કહેવાતા
હતા, અને વિરાટ રાત્રીના દરબારમાં તેમનું જોર ધણું
હતું. તેઓમાં સૌથી વડો હતો તે વિરાટનો સેનાપતિ
હતો. એને એકસો પાંચ ભાઈ હતા. એ સાળાથી રાત્રી
બહુ ડરતો ને તેમની ઇચ્છાની સામે થઈ શકતો નહિ.
વડા ક્રીયકે દ્રૌપદીની લાજ લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો

તેથી તે સતીને બહુ ક્રોધ ચડ્યો. એકાંતમાં છાના-માના ભીમને મળી તેણે બહુ રૂદ્ધ કર્યું, ને ઘણાં મહોળાં મારી કંઈ કે ને તમે એ દુષ્ટ ક્રીચકને નહિ મારો તો હું એર ખાધને મરીશ. એ વાત બાળી ભીમ ધણે દિલગીર થઈ ક્રીચક ઉપર ક્રોધાયમાન થયો. દ્રૌપદી જોડે ખેદ કરવા લાગી તેને શાંત પાડીને સમજાવી. તેણે કહ્યું કે તમે મારો વાંક શું કરવા કહાડો છો ? દુઃશાસનને હું મારવા બેઠ્યો હતો, પણ મોટા ભાઈએ અટકાવ્યો; જ્યદ્રથ વેળા પણ તેણે અટકાવ્યો; મારે વડીલ ભાઈની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. પણ ક્રીચકનો ઘાટ તો હું નક્કી ધડી નાંખીશ. આ મારો મનસુબો એકે ભાઈને કે બીજા કોઈને જાણ્યા વિના આવતી કાલે ક્રીચકનો પ્રાણ લઈશ. આ વાત કોઈને કહેવી નહિ. એવું મરણ થયા પછી તમારે એમ કહેવું કે એને મારા ગંધર્વે માર્યો.

પછી બીજા રાત્રે યુક્તિથી પાપી ક્રીચકને એકાંત અંધારી જગ્યાએ ચિત્રશાળામાં ભીમે ડાલ્યો ને તેનો ઘોરભો પકડી પાડી નાંખી ભાંચકપર ધસડ્યો. ક્રીચક પણ મોટા લડવૈયો હતો તેથી તેણે બીડીને ભીમને પ-છાડ્યો પણ એણે પાછો તેને જાંચકી પછાડી ભાર મૂકી એવો તો મસજ્યો ને છાતીઉપર ધૂટણ મૂકી એવો તો ઘુંઘો કે ક્રીચકથી બોલાયું નહિ ને તે મરણ પામ્યો.

પછી ભીમે દ્રૌપદીને તેડી આણી દીવો સળગાવી ક્રીચકનાં હાડમાંસનો ઢગ દેખાડ્યો ને બોલ્યો કે જે કોઈ તને સતાવશે તેને હું આ દશાને પહોંચાડીશ. દ્રૌપદી ધણી રાહ થઈ. તેણીએ એવી ખૂમ ઉડાડી કે ક્રીચકને મારા ગંધર્વે માર્યો. ક્રીચકના મરણની ખબર નગરમાં થયાથી હાહાકાર થઈ રહ્યો. ક્રીચકના ભાઈએ સુડકાને બાળવા લેઈ ગયા તે વેળા તેઓએ રા-બને કહ્યું કે જે દાસીને માટે ક્રીચકનું મરણ થયું છે તેને અમે ક્રીચક સાથે આળી મૂકવાને ઇચ્છીએ છીએ. રાબ ક્રીચકોથી બહુ ડરતો તેથી તે કંઈ અટકાવ કરી શક્યો નહિ. તેઓ દ્રૌપદીને પકડીને દોરડે બાંધીને લેઈ ગયા. પછવાડેથી ભીમ જુદે માર્ગે લાં ગયો ને એક મોટું વૃક્ષ મૂળથી બીજેડી પોતાના કેશ મોઢાપર નાંખી (કે કોઈ જાણે નહિ) ક્રીચકો લાણી દોડ્યો. એઓ ગંધર્વ આવ્યો બાળી નાઠા, પણ ભીમે તેઓને પકડી કહાડી મારી નાંખ્યા ને દ્રૌપદીને છોડી નગરમાં વિદાય કરી ને પોતે પાછો છાનોમાનો પોતાને ટકાણે આવી રહ્યો. નગરમાં પાછો ગલરાટ બેઠ્યો. સૌ પ્રધાનોએ રાબને કહ્યું કે દ્રૌપદીથી નગરમાં બહુ ઉત્પાત

થાય છે માટે તેને વિદાય કરી દેવી જોઈએ. રાબએ પણ તેમ વિચાર્યું, પણ રાબેને ગંધર્વ તેને મારી નાંખે માટે તેણે રાણીને કહ્યું કે તું તેને રાબ આપી દે. પછી રાણીએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે તારે લીધે મારા ભાઈઓ મરણ પામ્યા છે ને કાલે બીડીને મારા રાબને પણ કંઈ થાય માટે તું તારે હવે બીજે કહી જા. દ્રૌપદી બોલી હવે તેર દિવસ બીજા મને આહીં રહેવા દો; પછી મારા ગંધર્વો તમારે કલ્યાણ ઇચ્છીને મને બીજે ટકાણે લેઈ જશે. પછી રાણી કંઈ બોલી નહિ.

હવે કૌરવોએ પાંડવોને બીજા બાર વર્ષ વનવાસ ભોગવવાં પડે માટે તેઓને શોધી કહાડવાને જ્યાં ત્યાં ગુપ્ત દૂત મોકલ્યા હતા, પણ એઓને બાણ પડી નહોતી. કેટલાક દૂત બળવાન ક્રીચકના મરણનો સન્દેશો લાવ્યા હતા તેજપરથી કૌરવો, સૈન્ય લેઈને વિરાટઉપર હથો કરવા આવ્યા. તેઓને સહાય ત્રિગર્ત દેશનો રાબ સુશર્મન હતો તે વિરાટ નગરીની દક્ષિણે ઉતરી ગયાને લેઈ ગયો. વિરાટ સૈન્ય લેઈ તેની પાછળ દોડ કરી ને પછી યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં બન્ને પક્ષનાં ધણાંક માણસો મુર્યાં. પછી જ રાબને એકલા એકલી યુદ્ધ થયું. તેમાં વિરાટ હાર્યો ને સુશર્મન તેને બાંધી પોતાના રથમાં નાંખી ચાલતો થયો. યુધિષ્ઠિરે ભીમને કહ્યું કે આપણે વર્ષ થયું રાબનું લણ ખાઈએ છીએ માટે કોઈ પણ પ્રકારે રાબને શત્રુના હાથમાંથી છોડાવી આણવો જોઈએ. હું સૌની સંભાળ રાખું છું ને તું તથા નકુળ સહદેવ સુશર્મન પછવાડે દોડો. એઓએ જઈ સુશર્મનને પકડ્યો. પ્રથમ વિરાટને છોડી નગરમાં મોકલ્યો ને પછી સુશર્મનને મુશકે બાંધી રાબ પાસે આણ્યો. સુશર્મને ક્ષમા માગી ત્યારે વિરાટ તેને તેના રાબમાં પાછો મોકલ્યો. એ પ્રસંગમાં વિરાટે પાંડવોનાં બહુ વખાણ કર્યા ને તેઓનો ઉપકાર માન્યો.

વિરાટ ને પાંડવ દક્ષિણ દિશાએ સુશર્મન સામા યુદ્ધ કરતા હતા તેવામાં દુર્યોધન ને બીજા કૌરવોએ ઉત્તર દિશાએ હથો કરવા માંડ્યો હતો. એઓની સામા લડવા જનાર કોઈ નહોતું. રાબપુત્ર ઉત્તર નામે હતો તે છોકરો હતો ને તે રણવાસમાં બેઠ્યો હતો. યુદ્ધ-સંબંધી તે કંઈ જ જાણતો નહોતો. લોકે કહ્યું કે રાબ તને રાબ સોંપીને ગયો છે ને તારાં તે વખાણ કરતો માટે આ વેળા તારે નીકળવું જોઈએ. ઉત્તર બેઠ્યો ને બોલ્યો કે હું કૌરવ સામા જઈ યુદ્ધ કરું, પણ રથ હાંકનાર કોઈ સારથી નથી. પછી તે રણવાસમાં આવ્યો ને ઉપર પ્રમાણે બોલ્યો. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે

તારી બેનના લણવાનારે અર્જુનનો રથ હાંકેલો છે તે તારો રથ હાંકશે. ઉત્તરે પોતાની બેન ઉત્તરાને અર્જુન પાસે મોકલી ને અર્જુન સજ થયો. અર્જુને રાત્ર સ્વયં સજવા માંધ્યાં તે બેઈ સૌ સ્ત્રીઓએ હાસ્ય કર્યું. પછી-ઉત્તર ને અર્જુન થોડાંક માણસો સાથે કૌરવ સામા ગયા. કૌરવનું સૈન્ય દેખી ઉત્તર બીન્યો ને અર્જુનને કરગરવા લાગ્યો કે સ્ત્રીઓ હસશે તે ખમાશે, પણ આ સૈન્યની સામા તો મારાથી બેવાતું નથી માટે તું પાછો નગરમાં હાંક. અર્જુને કહ્યું કે હવે તેમ નહિ થાય, ધીરજ રાખ. ઉત્તરની ધીરજ ન રહી ને તેણે રથમાંથી નીચે ફેલી પડી નાસવા માંડ્યું. અર્જુને રથમાંથી બીતરી તેને પકડી પાછો ખેસાડ્યો. એ સંધું બેઈ કૌરવને વિચાર પડ્યો કે તે અર્જુન તો નહિ હોય? બે અર્જુન હોય તો ઠીકજ છે કે પાંડવને પાછો બાર વર્ષ વનવાસ કરવો પડશે. પછી તેરમું વર્ષ ક્યારે પૂરું થાયછે તેવિષે વાદ ચાલ્યો, પણ ભીષ્મ બોલ્યો કે તેર વર્ષ પૂરાં થયાં છે.

અર્જુને ઉત્તરને કહ્યું કે તું રમશાન લાણી હાંક. પછી અર્જુને રાત્રી ઉપરથી રાત્ર લીધાં ને ઉત્તરને સર્વ વાર્તા કહી. પછી ઉત્તરને ધીરજ આવી ને તેણે રથને રાત્ર સામા હાંક્યો. અર્જુને સૌને હરાવ્યા ને પછી બચસ્ક ચક્ર રાખનાદ કીધો તેથી એક ભીષ્મ વગર સૌ કૌરવ મૂંચિત થઈ પડ્યા. અર્જુનના કલાથી ઉત્તરે રથમાંથી બીતરી દુર્યોધન કહ્યું ધસાદિ મોટામોટા યોદ્ધાઓનાં વજ્ર કહાડી લીધાં ને તે પાછો આવી રથમાં બેઠો. કૌરવો શુદ્ધિમાં આવ્યા કે લક્ષ્મણ તથા હસ્તિનાપુર લાણી ચાલતા થયા.

વિરાટ સુશર્મનને હરાવી નગરમાં આવતો હતો તેને માનથી નગરમાં લાવવાને લોક સામા ગયા હતા. પણ તેમાં ઉત્તર નહોતો તેથી રાત્રએ તેને વિષે પૂછ્યું એટલામાં તો સંદેશો આવ્યો કે ઉત્તરે કૌરવોનો ય-રાજ્ય ક્યાં છે ને તે લૂટ સાથે આવેછે. પછી રાત્રએ મોટી ધામધૂમથી સૈન્યને સામું મોકલ્યું ને યુધિષ્ઠિરને બોલાવી કહ્યું કે મહારાજ આવો મારી સાથે ધૂત રમો. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો કે અતિહર્ષમાં આવેલા સાથે ધૂત ન રમવો એવું રાત્રમાં કહેલું છે. રાત્રએ આગ્રહ ક્યાં ને બે બળુ રમવા બેઠા. રમતાં રાત્ર બોલ્યો કે મારા દીકરાએ કૌરવને કેવા હરાવ્યા છે! યુધિષ્ઠિર બોલ્યો-ઉત્તરે જય મેળવ્યો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી, કેમકે જુહ-વ્રટો (અર્જુન) સારથી હતો. રાત્ર બોલ્યો તું હીન-ડાનાં વખાણ કરી મારા કુંવરનું માનભંગ ન કર. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો-જે યુદ્ધમાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યો-

ધન સરખા થોડા હોય તે યુદ્ધમાં ઉત્તર ટપી રહેજ નહિ. રાત્રએ ક્રોધ કરી યુધિષ્ઠિરના મોઢા ઉપર બળથી પાસો માર્યો, બેથી તેના નાકમાંથી લોહી નીકળ્યું; પણ દ્રૌપદી પાસે હતી તેણે તરત તે લોહી પોતાનાં લગડાં ઉપર ઝીલી લીધું. એટલામાં સેવકોએ આવી બળુ કરી કે કુંવર મહેલને આંગણે આવી બેસો છ. યુધિષ્ઠિર બોલી બેઠ્યો કે સારથી અહિં ન આવે, તે આવશે ને માંડે લોહીવાળું મોઢું બેશે તો મોટી હાનિ થશે. પછી ઉત્તર એટલો આવ્યો ને રાત્રને મળ્યો ને સર્વ વાર્તા કહી. રાત્રએ યુધિષ્ઠિર પાસે ક્ષમા માગી. એ બોલ્યો મેં ક્રોધને જત્યો છે, પણ માંડે લોહી દ્રૌપદીએ પોતાનાં વજ્રમાં ન ઝીલ્યું હોત ને તે લાંબુઉપર પડ્યું હોત તો તમારું ને નગરના લોકનું સૌતું આવી બન્યું હોત. પછી યુધિષ્ઠિરે મોઢું ધોયું ને અર્જુને આવી રાત્રને નમન કર્યું.

પછી રાત્રએ સલા ભરીને પાંડવોને દિવ્ય વજ્ર પહેરાવ્યાં ને બહુ માન આપ્યું. રાત્રએ પોતાની કુંવરી ઉત્તરા અર્જુનને આપવા માંડી, પણ એણે કહ્યું કે મેં તેને લણાવી છે માટે હું નહિ પરણું, તમારી ને મારા મોટા ભાઈની ઇચ્છા હોય તો તેને મારા અભિ-મન્યુ સાથે પરણાવો. રાત્રએ તે માન્યું ને પછી લ-શ્વનો સમારંભ કરવા માંડ્યો. પછી લ્યાં કૃષ્ણ, બળ-રામ, સુભદ્રા, અભિમન્યુ, દુપદરાજ તથા તેનો કુંવરે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને બીજા સરદારો લ્યાં આવ્યા ને મોટા ઉત્સાહથી ઉત્તરાઅભિમન્યુનાં લગ્ન થયાં.

વિરાટનગરીમાં ઉત્તરાઅભિમન્યુનાં લગ્ન થઈ રહ્યા પછી લ્યાં મળેલા રાત્ર સરદારોએ સલા ભરી ને તેમાં કૃષ્ણ, બળરામ, સાલ્યકી, દુપદ સૌએ પોતપોતાનાં મત બજાવ્યાં ને છેઠીવારે કર્યું કે દુપદે પોતાના પુ-રાણિતને હસ્તિનાપુર મોકલી કૌરવને કહેવડાવવું કે હવે તમારે પાંડવને તેઓનું ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય આપવું બેઈએ ને દુર્યોધન તે ન માને તો પાંડવોએ યુદ્ધ કરવું. પછી સૌ પોતપોતાનાં રાજ્યમાં ગયા.

એ ઠરાવની બળુ કૌરવોને થઈ કે તરત દુર્યોધને સૈન્યની સળઈ ઠરાવવા માંડી ને તે પોતે કૃષ્ણને પોતા-નો સહાય કરવાને દ્વારિકા ગયો. એવું બન્યું કે અર્જુન પણ તેજ દિવસે લ્યાં જઈ પહોંચ્યો. કૃષ્ણ નિ-દ્રામાં હતો તેથી દુર્યોધન સૈન્ય આગળ કૃષ્ણના માથા કને બેઠો ને અર્જુન પગ કને બેઠો. કૃષ્ણ બોલ્યો એ-ટલે તેણે પ્રથમ સન્મુખ બેઠેલા અર્જુનને બેઠો ને આ-વવાનું કારણ પૂછ્યું. અર્જુન ઉત્તર દેશે એટલે દુર્યોધન

ખોલી બઠચો કે હું ને મારા ભાઈ યુદ્ધની સભા કરીએ છીએ માટે વિનંતિ કરવા આવ્યો છઉં કે તમે તમારાં સૈન્ય સાથે આવી મને સહાય થશો. હું ને અર્જુન બન્ને તમારા સગા છેએ, તમારે અમને બન્નેને સરખા ગણવા જોઈએ; વળી હું પ્રથમ આવ્યો છઉં. કૃષ્ણ જોલ્યો તું પ્રથમ આવ્યો હઈશ, પણ મારી દૃષ્ટિએ તો પ્રથમ અર્જુન પડ્યો છે, પણ કંઈ નહિ તેટલા ઉપરથી તારે અપ્રસન્ન ન થવું; તમે બન્ને મારી બે આંખ જેવા છો, પણ હવે હું તમને કહું છઉં કે એક જણે મને લેવો ને બીજાએ મારું સંધું સૈન્ય લેવું—વળી હું આવીને યુદ્ધ નહિ કરું, પણ માત્ર વિચારજ આપીશ. અર્જુન ખોલી બઠચો મારે સૈન્યનું કામ નથી, તમે મારી સાથે રહેશો એટલેજ ધણું છે. દુર્યોધને યાદવસૈન્ય લેવું રાખ્યું. પછી દુર્યોધન બળરામને મળ્યો. એ જોલ્યો કે તમે તમારું ફોડી લો; હું કંઈ તમારા યુદ્ધમાં આવવાનો નથી. પછી દુર્યોધન યાદવસૈન્ય લેઈ હસ્તિનાપુર ગયો. કૃષ્ણે અર્જુનની ઇચ્છા ઉપરથી હું તારો સારથી થઈશ એવું કહું ને પછી અર્જુન વિરાટ જઈ ભાઈઓને મળ્યો.

દુપદના પુરોહિતે હસ્તિનાપુર જઈ સભામાં પાંડવનો મોકલેલો સંદેશો કહ્યો. તેનો સાર આ કે જેમ તમે ઇચ્છ્યું તેમ અમે કીધું છે, પણ હવે રાજ્યમાંના અમારો અર્ધભાગ અમને આપો. જે જે દુઃખ અમે વેઠ્યાં છે તે અમે વિસરી જઈશું; પણ જો તમે અમારી સત્તાનું અર્ધ અમને પાછું નહિ આપો તો યુદ્ધના સંહારનો દોષ તમારે શિર છે.

પછી લીખ્મ તથા કર્ણ વચ્ચે કેટલીક ભાંજગડ ચાલી અને ધૃતરાષ્ટ્રે સંજયને મોકલ્યો. એણે જઈ પાંડવને કહું કે મહારાજ ઇચ્છે છે કે સગાં સંબંધમાં કલહ ન થવો જોઈએ; દુર્યોધન, કર્ણ ને બીજા મારા પુત્રો યુદ્ધ કરવાને સજ થયા છે, પણ મારી ને લીખ્મદ્રોણાદિકની ઇચ્છા નથી કે યુદ્ધ કરવું. અહિં આવો તો તમારું તથા કૌરવનું ઐક્ય કરાવીએ.

યુધિષ્ઠિર જોલ્યો—અમે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા નથી; મહારાજ અમને હસ્તિનાપુર તેડી આશ્રમમાં રાખવાનું કહે છે, પણ રાજ્યભાગ આપવાનું કહેતા નથી. કૃષ્ણ જોલ્યો—કૌરવોએ યુદ્ધની સભા કરવા માંડી ત્યારપછી પાંડવોએ સભા કરી છે ને એ સભા કરતાં એઓને બહુ શ્રમ પડ્યો છે ને અહિં આવેલાં સૈન્યોને જોઈએ તે પૂરું પાડવાને અર્ધરાજ્ય માગ્યા વિના બીજો ઉપાય નથી, માટે કાંતો સામથી કે કાંતો યુદ્ધથી પણ રાજ્યભાગ મળવો જોઈએ. પછી યુધિષ્ઠિરે

સંજયને વિદાય કરતાં એકાંત તેડી જઈ કહું કે ઉપર પ્રમાણે સંદેશો તું સભામાં કહેને ને દુર્યોધનને એકલાનેજ કહેને કે જો તારી અર્ધરાજ્ય આપવાની ઇચ્છા ન હોય તો માત્ર પાંચ ગામ આપવાનું માન્ય કર ને અમે સંતોષથી રહીશું.

સંજયે હસ્તિનાપુર જઈ સંદેશો કહ્યો ને દુર્યોધનને પણ સમજાવ્યો, પણ મોટરાઓએ યુદ્ધ ન કરવા વિષે ને તરણોએ તે કરવા વિષે ધણીવાર ભાંજગડ કરી. કંઈ નક્કી થયું નહિ ને કૌરવોએ સંદેશોનો ઉત્તર પણ પાંડવોને મોકલ્યો નહિ.

ધણા દહાડા થયા પણ કૌરવ તરફથી સંદેશો ન આવ્યો ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણને જણાવ્યું કે મેં માત્ર પાંચ ગામને માટે દુર્યોધનને કહેવડાવ્યું છે તે છતાં પણ તે રાજ હોય એમ જેખાતું નથી માટે હવે શું કરવું? કૃષ્ણે કહું કે હવે હું જઈને સમજાવું ને તે જો ન માને તો પછી વિલંબ ન કરતાં યુદ્ધ આરંભવું.

પછી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર ગયો. અહિં તેના સત્કારને માટે સઘળું સજ કરી રાખ્યું હતું. સૌ કૃષ્ણને સામા લેવા ગયા, પણ દુર્યોધન ન ગયો. કૃષ્ણ નગરમાં આવ્યો ને ધૃતરાષ્ટ્રને મળ્યો. પછી તે વિદુરને ત્યાં જઈ કુન્તીને મળ્યો. પછી દુર્યોધનના મહેલમાં ગયો. અહિં દુર્યોધને જોસાડ્યો ને મદ્ય તથા ક્ષણપાન તેની આગળ મૂક્યાં. કૃષ્ણે તેમાંનું કંઈ લીધું નહિ ત્યારે દુર્યોધન જોલ્યો કે કેમ આજ કંઈ રૂચિ કરતા નથી? કૃષ્ણે ઉત્તર દીધો—જે કોઈ કોઈને ઘેર જઈ તેને ત્યાં ખાવા પીવાનું કરે તો જાણવું કે તે બે મિત્ર છે અથવા એકને બીજાની ગરજ છે. દુર્યોધન જોલ્યો તમને ખાવાની રૂચિ નહિ હોય, પણ તમે મને મિત્ર કેમ નથી ગણતા? કૃષ્ણ જોલ્યો—જ્યાંસુધી તું પાંડવનું કોઈ પણ રીતે મન નહિ મનાવે ત્યાંસુધી તારે મારે મૈત્રી થનાર નથી; વળી જે કામને માટે હું તારી પાસે આવ્યો છઉં તે કામ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે થયા વિના મારે તારા ઘરનું ખાણું એ ઘટિત નથી; વળી તું જે આટલો આગ્રહ કરે છે તેમાં તારી કંઈ પણ ભૂંડી મતલબ કેમ નહોય? માટે હું આહીં કંઈ નહિ ખાઉં—વિદુરને ઘેર જઈને ત્યાં ખાઈશ. એમ જોલી કૃષ્ણ બઠચો ને તેની સાથે લીખ્મ, દ્રોણ ને બીજા પણ બઠયા. એઓએ પોતપોતાને ત્યાં આવવાને કૃષ્ણને વિનંતિ કરી, પણ કૃષ્ણે કહું કે એકને ઘેર જઈ તો બીજાનું મન ઉખાય માટે હું તો વિદુરને ત્યાં જઈ જઈ રહીશ.

બીજે દહાડે કૃષ્ણ સભામાં ગયો. થોડીક વાર થઈ કે નારદ ને બીજા ઋષિઓ આકાશમાં સભામાં આ-

વી વિરાજ્યા. પછી કૃષ્ણ જોલ્યો એ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, હું પાંડવ કૌરવ વચ્ચે ઐક્ય થાય તેને માટે અહિં આવ્યો છું, કે જેથી મોટા શૂરવીર યોદ્ધાઓનો સંહાર થતો અટકે; ભરતનું કુળ ધર્મે સદાચરણને માટે વિખ્યાતિ પામ્યું છે, પણ તારા પુત્ર અર્ધર્ષે ને દુરાચારે વસંતે ને હવે તેઓ સગાંસંબંધીઓનો નાશ કરવો ઇચ્છે છે; જો હું યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપીશ તો, પૃથ્વીનો પ્રલય થશે, ને ઇચ્છશે તો સમાધાન ઝટ થશે. શત્રુવધથી ને યુદ્ધથી લાલ થનાર નથી; પાંડવો કૌરવ કરતાં સોગણા વધારે ગણ્યા છે. કૌરવ ને તેના પક્ષના રાજાઓ દ્વેષપુરુષો મૂકી દઈ સમાધાનને ઇચ્છે તો કેવું સાફ કે આપણે એ નિમિત્તે મોટો આચ્છવ કરીએ? હવે પાંડવોએ જે સંદેશો મારી સાથે કહેવડાવ્યો છે તે સાંભળો—“મહારાજ! તમે અમારા પિતાને ઠેકાણે છો, અમે તેમ ગણીએ છીએ ને તમે અમને પુત્ર પ્રમાણે ગણો. તમારી આજ્ઞાપ્રમાણે અમે ખાર વર્ષ શૂન રહ્યા છીએ. તમારી સલાના સર્વ બ્રાહ્મણો નાણે છે કે અમે અમારું ત્રત પાળવામાં કંઈ બાંધું રાખ્યું નથી. અમને અમારા ભાગનું રાજ્ય પાછું અપાવો. અમારો દોષ છે કે કૌરવનો, તેનો વિચાર તમારે જ કરવો.” હવે હું મારી પાસનું છેલ્લું જોણું છું કે યુદ્ધ ન કરતાં સમાધાન આણું એ ઉત્તમ પક્ષ છે. પાંડવોને અર્ધનું રાજ્ય આપ અને પછી હું ને તારા પુત્ર નિરાંતે સુખમાં રાજ્ય કરો.

ધૃતરાષ્ટ્ર જોલ્યો—તેં જે કહ્યું તે સઘળું ચચાર્ય ને સત્ય છે, પણ હું સ્વતંત્ર નથી—મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું કંઈ કરી શકતો નથી. દુર્યોધન હઠીલો છે તે માફ, ગાંધારીનું, વિદુરનું, લીખનું કોઈનું માનતો નથી. જો હું તેને સમજાવીશ તો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. પછી કૃષ્ણે ને લીખે ને દ્રોણે ને ગાંધારીએ દુર્યોધનને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પણ એ સમજાવ્યો નહિ ને ક્રોધ કરી સલામાંથી બહાર ચાલતો થયો. તેની પાછળ કહ્યું, દુઃશાસન, શત્રુની એ પણ ચાલ્યા. એ ચાર જણે એકાંત કીધી કે સઘળા આપણી સામા થયા છે ને કૃષ્ણનો વિચાર આપણને બંદી કરવાનો હોય તેવો જણાય છે, માટે આપણે તેને જ બંદી કરીએ કે પછી પાંડવો કેવળ અશક્ત થઈ રહે. એ વાતની કૃષ્ણને જાણ પડી ને ધૃતરાષ્ટ્રે પણ તે જાણી. મહારાજે વિદુરને કહ્યું કે દુર્યોધનને અહિં તેડી લાવ. એ આવ્યો ને કૃષ્ણ જોલ્યો—દુર્યોધન હું મને બાંધવાનો વિચાર કરતો હતો પણ જો આ માફ સ્વરૂપ. એમ કહે છે તેટલામાં કૃષ્ણના શરીરમાંથી સર્વ દેવતાઓએ પોતપોતાનાં તેજ

પ્રગટ કર્યા ને એટલો તો પ્રચંડ પ્રકાશ પડ્યો કે સલામાં સૌ આંખ મીચી કાંપવા લાગ્યા. એ ભયંકર રૂપ દેખાવાની કૃષ્ણે પાછા પોતાને સ્વરૂપે થઈ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે તારો દોષ નથી, પણ પુત્ર દુષ્ટ હોય છે તો લોક પિતાને પણ નહાઈ કહે છે ખરા. પછી કૃષ્ણ વિદુરને લ્યાં આવ્યો. કુન્તીએ કહ્યું કે ભાઈ પાંડવને મારો આશીર્વાદ કહેજે ને કહેજે કે હવે તમે યુદ્ધ કરવામાં આજ્ઞા કરશો નહિ, શત્રુના મહત્વનો ને તેઓના મોટા સૈન્યનો વિચાર ન કરતાં રણમાં ધૂમજો ને પાંડુનો વારસો લેજો. તમે ક્ષત્રી છો—ખેતી કરવાને, વેપાર કરવાને, લીખ માગવાને નહિ, પણ ધનુષ્ય ખડગ વાપરવાને જન્મ્યા છો, તમે પાંડુ તથા કુન્તીના પુત્ર છો એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થવાનો સમો પાસે આવ્યો છે, હું દુઃખ પામી છું ને તમે પામ્યા છો પણ એ કંઈ જ નથી, પણ દ્રૌપદીને ચોટલો સાલી સલામાં આણી એ કંઈ જેવો તેવો તિરસ્કાર શત્રુએ નથી કર્યો; તે વેળા તમે વેર લીધું હત અથવા પ્રાણત્યાગ કર્યો હત તો સાફ હતું, પણ તે વેળા તમે કંઈ કીધું નથી તો હવે યુદ્ધમાં વધારે વેર બુદ્ધિથી વર્તજો. પછી કૃષ્ણ રથમાં બેસી નગરબહાર ગયો તો તેણે કહ્યું ને જતો ઠીઠા. કૃષ્ણે તેને પોતાના રથમાં બેસાડી સમજાવ્યો કે હું કૌરવનો પક્ષ છોડી પાંડવને મળ. કહ્યું જોલ્યો કે સોળ વર્ષ થયાં દુર્યોધનને મને રાજ્યકારભાર સોંપ્યો છે. હવે શું મારે તેને આપત્કાળમાં છોડવો? તમારા પક્ષમાં અર્જુન છે ને તેની કીર્તિ મોટી છે, કૌરવપક્ષમાં મારી છે, જો હું પાંડવપક્ષમાં આવું તો લોક મને અર્જુનથી બિતરતો જાણશે; અર્જુનમાં કેટલું પાણી છે તે હું જાણું છું ને તે માફ જાણે છે, પણ હવે દેવઉપર વાત રહી છે. એ કૌરવનું લૂણ ખાધું છે માટે હું તેના જ પક્ષમાં રહીશ. પછી કૃષ્ણે ને કહ્યું બન્ને જણ રજ્યા ને ભેટ્યા. કહ્યું હસ્તિનાપુર ગયો ને કૃષ્ણ પાંડવની છાવણી લણી વળ્યો.

કૌરવપાંડવે પોતપોતાનાં સૈન્ય કુરુક્ષેત્રમાં આપ્યાં. કૌરવસૈન્યમાં લીખે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જેટલો સંબંધ મારે કૌરવ સાથે છે તેટલો જ પાંડવ સાથે પણ છે, પણ ન્યાંસૂધી હું આ સૈન્યમાં છું ત્યાંસૂધી હું અંતઃકરણના ઉત્સાહથી શ્રમ લેઈ યુદ્ધ કરીશ. કહ્યું મારી બરોબરી કરવા આવે છે તો ન્યાંસૂધી તે યુદ્ધથી દૂર નહિ રહે ત્યાંસૂધી હું યુદ્ધ નહિ કરું. કહ્યું પ્રતિજ્ઞા કરી કે ન્યાંસૂધી લીખ યુદ્ધમાં હશે ત્યાંસૂધી હું યુદ્ધમાં સાથે નહિ રહું. પછી દુર્યોધને લીખને રેનાધિપતિ કરી થાપ્યો ને સૌ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા

થયા. પાંડવોએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન (દ્રૌપદીના ભાઈને) સેનાધિપતિ કર્યો.

લીધ્મ બન્ને સૈન્યની વચમાં રથ આણીને ઝાલ્યો-સાંભળો યોદ્ધાઓ ! કોઈએ યુદ્ધમાં કપટ કૃત્રિમ કરવું નહિ. યુદ્ધ પૂરું થાય કે કોઈએ કોઈના ઉપર વેર રાખવું નહિ ને એક સૈન્યના યોદ્ધા બીજા સૈન્યમાં સુખેથી જ આવ કરે; જેઓ યુદ્ધ જોવાને આવ્યા હોય, જેઓ નાસતા હોય, જેઓ શસ્ત્ર મૂકી દે તેઓના ઉપર, અને વાઘ વગાડનારા, રથ હાંકનારા, વાર્તિક, ચાર, દૂત, સેવક એ ઉપર, હુહાર, ઝાલનારા, ઈલાદિ કામ કરનારા ઉપર શસ્ત્રઘાત કરવો નહિ; રથીએ રથી સાથે, સવારે સવાર સાથે, પદાતીએ પદાતી સાથે, એમ યુદ્ધ કરવું; ન્યારે યોદ્ધાઓ પરસ્પર નિંદા કરતા હોય અથવા ભાંડતા હોય તો તેમાંથી કોઈએ અથવા ત્રીજાએ શસ્ત્ર જાચકી ઘાત ન કરવો. આગળથી જાણ્યાવિના કોઈએ કોઈના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવું નહિ; બે જણ યુદ્ધ કરે તેમાં ત્રીજાએ વચમાં પડવું નહિ. વળી લીધ્મે બીજું આ કહ્યું કે પાંડવ પક્ષમાંથી જેઓને આ પક્ષમાં આવવું હોય તે આમ આવે ને જેઓને તેઓના પક્ષમાં જવું હોય તે ત્યાં જાય. આ સાંભળી યુયુત્સવ નામે ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર (વેશ્યાથી થયેલો) હતો તે પાંડવ પક્ષમાં ગયો.

પછી અર્જુન દુર્ગોત્તું સ્તવન કરી રથ ઉપર ચડ્યો ને કૌરવસૈન્યને નિહાળી કૃષ્ણ (સારથી) પ્રત્યે ઝાલ્યો, અરે ! આ લીધ્મપિતામહે અમને પાળીપોષી મોટા કર્યો, આ ગુરુદ્રોણ, આ કૃપાચાર્ય એઓના ઉપર મારે શસ્ત્ર ચલાવવાં ? મારે રાજ્ય નથી જોઈવું ને હું મારા ભાઈઓને મારી ગોત્રવધ કરનાર નથી. એમ ઝાલ્યો તે કાંધ્યો ને મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. એ પ્રસંગે કૃષ્ણે જ્ઞાન સમન્વયું કે અર્જુન વું મોહને વશ કેમ થયો ? વું મારીશ તોજ શું તે મરશે, બાકી તે શું ચિરંજીવ રહેવાના છે ? વું તો નિમિત્ત માત્ર છે, કતી હતી તો હું છઠું, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય મારેવડે થાયછે, વું મિથ્યાભિમાન શું કરવા ધરેછે ? વું તારા ક્ષત્રીધર્મે પ્રમાણે વરત; લોક તને હસશે; બેઠા ધનુષ્યબાણ ધર ને યુદ્ધ કર. એ પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી કૃષ્ણે અર્જુનને સાવધ કર્યો. (એ પ્રકરણ ભગવદ્ગીતાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.) પછી પાંડવો રથમાંથી બિતરી શસ્ત્ર મૂકી કૌરવસૈન્યમાં ગયા. કૌરવોએ જાણ્યું કે તેઓ શરણે આવ્યા ને તેથી તે હરખાયાં. પાંચ પાંડવોએ અનુક્રમે લીધ્મને પ્રણામ કર્યો ને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા માગી. લીધ્મ ઝાલ્યો જય થાઓ તમારો ! જો તમે

ન આવ્યા હોત તો હું તમને શાપ દેત, પણ હવે તો જાઓ ને નિર્ભય થઈ યુદ્ધ કરો. પછી તેઓએ કૃષ્ણને નમન કર્યું ને અર્જુન તો ગદગદિત થઈ રહ્યો. દ્રોણે કહ્યું કે તમારો જય છે. કેમ વાતે સંકેત ન રાખતાં ધર્મયુદ્ધ કરજો. ને તમારા મનોરથ પૂર્ણ થશે. પછી તેઓએ કૃપાચાર્યનો આશીર્વાદ લીધો ને તેઓ શલ્ય મામ્નાને મળ્યા. અને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે વું કહ્યુંનો સા-રથી થઈ તેવું તેજ હરણ કર. પછી પાંડવ પોતાના સૈન્યમાં આવ્યા.

લીધ્મ કૌરવસૈન્ય સાથે પાંડવસૈન્યઉપર તૂટી પડ્યો. સામો લીધ્મ ધસ્યો. સંખશૃંગના પ્રૌઢ નાદ, ગજ અશ્વના દીર્ઘ શબ્દ ને યોદ્ધાઓના ઉન્મત્ત સ્વર એથી આકાશ ગાજ રહ્યું; યોદ્ધાઓનાં ઉરત્રાણ ને ખડ્ગ એ વિદ્યુતની પેઠે ચળકારા કરવા લાગ્યાં. દુર્યોધને ને તેના ભાઈઓએ લીમનાઉપર બાણવૃષ્ટિ ચલાવી. લીધ્મ હાંક મારતો જાય છે ને શત્રુનાં શિર છેદતો જાય છે-પાંડવો તેના રક્ષણને માટે આવેછે. યુધિષ્ઠિર શલ્ય સામા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન દ્રોણ સામા, કૃપદ જયદ્રથ સામા એમ યોદ્ધાઓ અહિં તહિં ધૂમેછે. લીધ્મ અર્જુન, એ-કમેકનાઉપર તીક્ષ્ણ શર ફેંકેછે. એમ પ્રહરણેક ચાલ્યું, પણ કૌરવના મારથી પાંડવોએ હઠવા માંડ્યું કે સોળ વર્ષના અભિમન્યુએ બહાર ધસી અતિવૃદ્ધ લીધ્મના ઉપર ત્વરાથી બાણ ચલાવ્યાં ને તેનો રથધ્વજ છેદ્યો. કૌરવો અભિમન્યુઉપર ઉલટ્યા. વિરાટપુત્ર ઉત્તરના હાથીએ શલ્યના રથને બંધો વાળ્યો; શલ્યે ઉત્તરને બાણથી મૂર્ચ્છિત કર્યો ને તેના હાથીને પાડ્યો. તેવે વિરાટનો એક શ્વેતકેતુ પુત્ર હતો તેણે લીધ્મનાં ધ્વજ સારથીને છેદ્યાં. એ જોઈ કૌરવ તેના ઉપર સામટા બિતર્યો ને લીધ્મે ક્રોધે ભરાઈ તેના ઘોડા સારથી રથ ધ્વજ છેદી નાંખ્યા. શ્વેતકેતુ ગદા લેઈને ધૂસ્યો ને તેણે લીધ્મનો રથ ચૂર્ણ કર્યો. લીધ્મે નવા રથમાં બેસી ભાર્ગવબાણ મૂકી શ્વેતકેતુને પાડ્યો ને પાંડવ સૈન્યમાં મોટો સંહાર કર્યો. પછી થોડીવાર લીધ્મ અર્જુનને યુદ્ધ કર્યું એટલે સાંજ પડી. બીજે દહાડે લીધ્મે મકરબૂહ રચ્યો ને કૌરવસૈન્ય પાંડવ ઉપર તૂટી પડ્યું. અર્જુને કૃષ્ણપાસે લીધ્મની સામા રથ હંકાવ્યો ને કૌરવને મારવા માંડ્યા. દુર્યોધને લીધ્મને કહ્યું કે અર્જુન સામા યુદ્ધ કરે તેવો આપણામાં કહ્યુંવિના કોઈ નથી ને તમે તો પ્રતિજ્ઞા કરી છે. લીધ્મે નિરૂપાય થઈ, રણરંગ રાખવાને અર્જુન સામું યુદ્ધ કર્યું. બન્ને જણે એકમેકનાઉપર તીક્ષ્ણ બાણ મૂક્યાં ને તે બંનેને લોકાયાં. લીધ્મ ધડીએક વિકળ રહ્યો ને અર્જુન કૌરવસૈન્ય સંહારવા લાગ્યો. પછી પાછો લીધ્મ સાવધ

પણ એઓએ જે પોતાને ઉત્તમ જાણ્યો તે રચ્યો ને લીમને આગળ ક્યો. યુધિષ્ઠિરે અભિમન્યુને જોલાવી કહ્યું કે ભાઈ ચક્રવ્યૂહ લેઈવો કડિલુ છે, અર્જુન કે કૃષ્ણ-વિના ખીજે કોઈ તે લેદી શકે એવું અમે જાણતા નથી—તું હામ લીડીશ? અભિમન્યુ જોલ્યો કે મોટાં સંકટનાં કામમાં મારાથી અગ્રેસર નહિ થવાય. યુધિષ્ઠિર જોલ્યો તું પ્રવેશ કરી અમને માર્ગ કરી આપ, અમે તારી સાથેજ રહીશું. પછી અભિમન્યુ રથ હં-કાવી કૌરવસૈન્યમાં ધસ્યો ને સંહાર કરવા લાગ્યો, પણ તેટલામાં કૌરવોએ તેને ઘેરી લેવા માંડ્યો. પાંડવો તેનું રક્ષણ કરવા જયછે તેટલે જયદ્રથ આડો પડ્યો ને તેઓ અભિમન્યુનું રક્ષણ કરી શક્યા નહિ. દુઃશાસન, તેનો પુત્ર ને ખીજ ચાર યોદ્ધાઓએ અભિમન્યુને ઘેર્યો, પણ અભિમન્યુ તે છ મોટા યોદ્ધાઓની સામા ધૂર્યો ને ટક્યો રહ્યો. તેવામાં વળી તેનો પગ સચો ને તે પાછો ટટાર થતો હતો તેટલે દુઃશાસનના પુત્રે તેના માથામાં ગદા મારી ને તે મરણ પામ્યો. અર્જુન સુશર્મનને જીતી સાંજે આવ્યો ત્યારે તેણે પુત્રના મરણનો શોક કરી પ્રતિજ્ઞા કરી કે કાલે સૂર્યોસ્ત પહેલાં હું જયદ્રથને મારીશ, નહિતો હું ચિતા ખડકી બળી મરીશ.

એ પ્રતિજ્ઞાની જાણ જયદ્રથને થઈ ત્યારે એ ગભરાયો ને દુર્યોધન પાસે ગયો ને જોલ્યો કે મને આજ્ઞા આપો તો હું જતો રહું. દુર્યોધન તેને દ્રોણકને લેઈ ગયો ને એણે કહ્યું કે તારું રક્ષણ ધણી યોદ્ધાઓ કરશે ને કાલે હું એવો વ્યૂહ રચીશ કે અર્જુનથી તારી પાસે અવાશેજ નહિ ને તું સૈન્યની પાછળ રહેજે.

ચૌદમે દહાડે અર્જુન, સાલકી ને લીમ એઓ જયદ્રથને મારવા નીકળ્યા. દુર્યોધને તેમને અટકાવ્યા. કહ્યું લીમ સામા ને ભૂરિશ્રવા સાલકી સામા થયો. ભૂરિશ્રવાએ સાલકીના ફેશ સાહી ભાંયપર રગડોલ્યો ને તેનું ડાકું કાપવાને ખડ્ગ ઉગામ્યું. અર્જુને એક શસ્ત્ર ફેંકી ભૂરિશ્રવાના હાથ કાપી નાંખ્યા. એ જોલ્યો આ કેટલો અધર્મ કે અમે જે લડતા હતા તેમાં તે વચમાં આવી મને માર્યો? અર્જુન જોલ્યો કે છ જણે મળીને અભિમન્યુને કેમ માર્યો? પછી સાલકીએ, કૃષ્ણઅર્જુને ના કલા છતાં પણ વેરમાં ઊભારઈ ભૂરિશ્રવાને લાત મારી ને તેનું ડાકું ઊરાડી દીધું. દુર્યોધને ધણીક યોદ્ધાઓને અર્જુન સામા લડવા મોકલ્યા, પણ સૌને અર્જુનભીમે માર્યા. સૂર્યોસ્ત થવાનો સમય આવ્યો, પણ જયદ્રથ જડ્યો નહિ. અર્જુન પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બળી મરવાને તૈયાર થયો. એ જોઈ જયદ્રથ

મનમાં રાજ થઈને છેક પછવાડે હતો તે જોડોક બહાર આવ્યો. કૃષ્ણે અર્જુનને સાન કરી ને એણે તત્કણે લક્ષીને બાણ માર્યું ને જયદ્રથનું મસ્તક ઊડાડ્યું.

કૌરવ એટલા તો ક્રોધમાં આવી ગયા કે તેઓ રાત્રી થઈ, પણ યુદ્ધ કરતા બંધ પડ્યા નહિ. યોદ્ધાઓએ ઉન્મત્ત થઈ મોટો સંહાર ક્યો; પિતાએ પુત્રને, પુત્રે પિતાને, મિત્રે મિત્રને અંધારામાં કાપી નાંખ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરે દીપિકાઓ મગાવી—અક્રેકજણ એક હાથમાં દીવો રાખી ખીજે હાથે શસ્ત્રપ્રહાર કરતો; ને અક્રેક રથી પાછળ દશ દશ દીવા હતા. કુરુક્ષેત્ર તો દિવસના પ્રકાશ જેવું શોભી રહ્યું—રાત્રીઓનાં સોનાનાં ઉરત્રાણ, રત્નજડિત આભૂષણ, ખડ્ગ, ભાલા એ સૌ ઝળકતાં દેખાયાં. યોદ્ધાઓ પથ્થર ને પૈડાં જે હાથમાં આવ્યું તેનો ઉપયોગ કરતા, શત્રુનું શિર કાપ્યું કે તેને હાથમાં ધરી રાખતા ને તેઓનાં મોઢાં લોહીનાં અધરાળાથી વિકરાળ દેખાતાં. રણભૂમિ તો મુડદાના ઢગથી ભરાઈ ગઈ હતી. એ સંહારમાં લીમનો પુત્ર ઘટોતકચ પડ્યો.

મધરાત થવા આવી તે સમાજપર અર્જુને મોટા સ્વરે કહ્યું કે હવે યોડીવાર યુદ્ધ બંધ રાખો. સૌએ તે માન્ય રાખ્યું ને પછી જ્યાં જે હતો ત્યાં તે હાથીપર બેસનાર હાથીપર, ઘોડેસ્વાર ઘોડાઉપર પોતાનું માથું મૂકી બેઠ્યો. આમ કરી ચંદ્ર બગ્યો કે યોદ્ધાઓ જગૃત થઈ લોહી પાડવાને પ્રવૃત્ત થયા. દુર્યોધને દ્રોણને ઠપકો આપ્યો કે પાંડવોને બંધમાં કેમ ન મારી નાંખ્યા? દ્રોણ જોલ્યો તેણે અધર્મ કર્મ નજ કરતું જોઈએ ને અર્જુન છેતરાય તેવો નથી. યુદ્ધ મચ્યું તેમાં યુધિષ્ઠિર ઘાયલ થયો ને દ્રોણે વિરાટ તથા દુપદ એઓનાં શિર ઊડાવ્યાં. પાંડવદળના હજારો યોદ્ધા કપાયા ને પાંડવ હાર્યા જેવા થઈ રહ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ કર્યું કે દ્રોણને માર્યાવિના પાણી નહિ પીઈ. ભીમે કહ્યું કે તારાથી દ્રોણની સામા નહિ ટકાય મટિ હું જઈ તેને થકતું છઈ ને પછી તું આવી પૂરો કરજે. પછી ભીમે દ્રોણસાથે સૂર્યોદય થતાં લગી યુદ્ધ કર્યું.

પંદરમે દહાડે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બપોરસૂકી દ્રોણની સામા મથ્યો, પણ ફંઈ વળ્યું નહિ. પછી કૃષ્ણે ભીમની પાસે કૌરવ સૈન્યમાંનો અશ્વત્થામા નામે એક હાથી મરાવ્યો ને અશ્વત્થામા પડ્યો એવી બ્રમ ચલાવી ને જયવાદ્ય વગડાવ્યાં. દ્રોણે કહ્યું કે મારો પુત્ર ચિરંજીવ છે તે કેમ મુઓ તે નક્કી જાણી લેવાને તે યુધિષ્ઠિર પાસે આવ્યો ને તેણે પૂછ્યું તો રણવાદના ગજરમાં ‘હતા’ માર્યો એમ સાંભળ્યું કે તરતજ તેણે પાછા પોતાના

રથમાં ચઢી શસ્ત્ર મૂકી દીધાં ને આસનવાળી પ્રાણને મસ્તકદ્વારે આકાશમાં જતો કર્યો. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જઈ તેનું મસ્તક ખરગથી કાપી નાંખ્યું. દૌરવેએ શોક કર્યો ને અથત્યામાએ પણ લીધું કે જે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ન માફે તો હું દ્રોણપુત્ર નહિ.

પછી મોળમે દહારે કહ્યું સેનાધિપતિ થયો. તેણે ઘણાક યોદ્ધાઓને સંહાર્યાં ને નકુળ સામું ઘણીવાર સૂધી યુદ્ધ કર્યું. તેમ અર્જુને પોતાનું રક્ષણ કરી દૌરવસૈન્યમાંના કેટલાકને હણ્યા. દુર્યોધને ધશી આવી કૃષ્ણ અર્જુન દેખે તેવી રીતે સો બાણ અર્જુનને માર્યાં. અર્જુને શર મૂકી તેના સારથીને અને છત્ર તૂટીરને છઠ્યાં. રાત્રીએ કહ્યું દુર્યોધનને કહ્યું કે આજ તો પાંડવો મારા હાથમાંથી છટકી ગયા, પણ કાલે જોજે હું તેઓનું ને તેઓનાં સૈન્યનું શું કરું છઉં તે. મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે કાલે મારે અર્જુનને મારવો અથવા તો મારે પરવું. એ સાંભળી દુર્યોધન પોતાને શિખરે ગયો.

યુદ્ધને સત્તરમે દહારે બંને સૈન્યમાં વાત ચાલી કે આજ જે બગરશે તે નવે જન્મે આળ્યો મનાશે. કહ્યું બોલ્યો કે અર્જુનને કૃષ્ણ સારથી છે તેવો મારે સારથી જોઈએ; આપણામાં શત્રુ જેવો બીજો કોઈ નથી માટે એ જો મારો સારથી થાય તો હું અર્જુનને જીત્યાવિના ન રહું. પછી દુર્યોધને શત્રુને વિનંતિ કરી. એ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે હું પાંડવપક્ષમાં ન જતાં તારા પક્ષમાં રહ્યો તેના બદલામાં હું સારથીના પુત્રનો મને સારથી કરેછે? દુર્યોધન બોલ્યો અમે અપમાન નથી આપતા, પણ તારા જેવો બીજો કોઈ નથી ને તારે વડે જય મળે તેવું છે માટે વિનંતિ કરું છઉં. કૃષ્ણ અર્જુનનો રથ હાંકે છે તેથી હંઈ તે નાચો નથી; અમારામાં હું કૃષ્ણ છે. પછી શત્રુ પોતાને કૃષ્ણની ઉપમા મળી તેથી કૂલાઈને કહ્યુંની પાસે આળ્યો ને બોલ્યો કે મારા વિચારથી આટો ન ચાલે તો હું તારો સારથી થાઉં. કહ્યું બોલ્યો—જેમ શિવ બ્રહ્માનો સારથી હતો, કૃષ્ણ અર્જુનનો છે, તેમ હું મારો યદને મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કરુંછે.

કહ્યું શત્રુને વિનવેછે કે વહેલો વહેલો અર્જુનની સામે રથ હાંક—મારે યુધિષ્ઠિર કે ભીમનું કામ નથી, મારે તો અર્જુનનેજ મારવો છે. શત્રુ રથ હાંક્યો, પણ થોડેક ગયા એટલે એક હાડકું કહ્યુંના ઉપર પરવું. એ બોલ્યો અપશકુન થાયછે, પણ હું ઉભે પાછો ફરનાર નથી, ઈશ્વરે ધાર્યું હશે તે થશે. પછી રથ આગળ ચાલ્યો. શત્રુ અર્જુનનાં વખાણ કરી કહ્યુંનું તેજ હરણ કરવા માંડ્યું. કહ્યું બોલ્યો જે તારું અંતઃકરણ સાચું હોય તો ત્વરાથી હાંક ને મને અર્જુન સામે લેઈ જા ને

પછી જોજે કે અર્જુનની શી વલે થાયછે. કદાપિ તારા મનમાં મને છળ દેવાનુંજ હોય તો સદીસા કહી દે કે બીજો સારથી કરું; જે યુદ્ધમાં તેં કપટ કર્યું એમ મને લાગ્યું, તો નક્કી હું તારો વધ કરીશ. એ સાંભળી શત્રુ રથ ઊતાવળો હાંક્યો ને કહ્યું પાંડવ ઉપર ધસારો કર્યો. અર્જુન સુશર્મેન સામે લડવા ગયો હતો તેથી યુધિષ્ઠિર કહ્યુંની સામે થયો. યુધિષ્ઠિરે કહ્યુંની છાતીમાં એક ધા કર્યો, પણ પછી એણે તેને બહુ ભીરાળ્યો. યુધિષ્ઠિરના સારથીઓએ તેને થોડાઉપર બેસાડી નસાડી મૂક્યો, પણ કહ્યું તેની ગરદન પકડી ઘોરથી પાડી નાંખ્યો ને કહ્યું કે હું જો ખરો ક્ષત્રી હોત તો ભાગત નહિ, પણ હું બ્રાહ્મણોમાં ધણો રહ્યો છે એટલે હું શર પુરૂષ સામે કેમ બેસો રહે? જા ભાગ હું તને નથી મારતો; તારે ઠેકાણે અર્જુન હોત તો નિઃશક મારી નાંખત. યુધિષ્ઠિરને પડતો મૂકી કહ્યું ભીમની સામે ધસ્યો ને યોદ્ધાઓ સામસામા મચ્યા.

એટલામાં અર્જુન આવી પહોંચ્યો ને યુધિષ્ઠિરે તેને વચન કહ્યું કે હું ત્યારે ત્યારે કહ્યુંથી ભાગતો ફરેછે. હું રથ હાંક ને તારા ધનુષ્યબાણ કૃષ્ણને આપ કે તે કહ્યું સામા ભીર. એ સાંભળતાંજ અર્જુનને ખરગ બગામ્યું, પણ કૃષ્ણે વચમાં પડી અટકાવ્યું, નહિતો યુધિષ્ઠિરનો પ્રાણ જાતજ. અર્જુન બોલ્યો જે કોઈ મને રાજ્ય મૂકી દેવાનું કહે તેને મારે તરત મારી નાંખવો એવી મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ચાલ આઘો જા ને બોલતો બંધ થા. પછી કૃષ્ણે બે ભાઈઓને ભેટારાયા.

ભીમ, કહ્યું તથા દુર્યોધન એઓની સામે મચ્યો છે તેટલામાં દુઃશાસને એક બાણ મારી ભીમના સારથીને પારવ્યો. ભીમે દુઃશાસનને દીઠો કે કાંત કકટાવી તરત તેનાઉપર દોડી એવી તો તેને ગદા મારી કે તેનો રથ તીરવા જેટલે પાછો હડી ચૂરો થઈ ગયો. દુઃશાસન રથ ઉપરથી એટલા ભેરથી ટળી પરવ્યો કે તેનાં હાડકાં છુંદાઈ ગયાં. ભીમ બોલ્યો—ભૂઓ દૌરવો! આ તમારો દુઃશાસન કહ્યુંનો સહાય થઈ આવતો હતો પણ કેવો મેં તેને માર્યો છે? જેનામાં સૌર્ય ને બળ હોય તે આવે ને એને જાડાવે, કોઈ આગ્યું નહિ ને વળી ભીમ બોલ્યો—હવે આજે હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરું છઉં. પછી તેણે એક પગ તેની છાતી ઉપર મૂકી ખરગ કહારવું ને છાતી ચીરી રક્ત નીકળ્યું તે વખાણી વખાણી પીધું ને પછી શિર ઊરાવી દીધું.

ભીમ દુઃશાસનનો પ્રસંગ આવતો હતો તેટલે વળી અર્જુને કહ્યું સામે રથ હાંકાવ્યો. બંને એકબેકને દેખી એકાએક સતેજ થઈ ગયા ને બાણ ચોળવા લાગ્યા.

ખીને ઠેકાણે યુદ્ધ બંધ થયાં ને સૌ યોદ્ધાઓ તે યુદ્ધ જોવા માલ્યા. દેવતાઓ પણ સ્વર્ગથી વિમાનમાં ખેરી આવ્યા. કહ્યું શલ્યને કહ્યું આજ તું મારી ને મારા રથની પૂર્ણ સંભાળ રાખજે કે તારી કીર્તિ જગત્માં અખંડ રહે. અર્જુને પણ કૃષ્ણને કહ્યું કે સાવધ રહેજે. પછી કહ્યું અર્જુનના ગાંડીવનું તણીર છેલું. કહ્યું કૃષ્ણને સાડ ને અર્જુને શલ્યને સો ખાણ માર્યા. બંને જણ પોતપોતાનું ખાણચાતુર્યે છટાથી દેખડાવેછે તેવામાં તક્ષક નાગના પુત્રે કર્ણના ભાથામાં ગ્રુમ પ્રવેશ કર્યો. સ્વેદ છૂટ્યો તેટલા તે શ્રમિત થયા, પણ પછી કહ્યું મંત્ર ભણી તક્ષકપુત્રને ખાણને અગ્રે થાપી અર્જુનનો કંઠ લક્ષી તે મૂક્યું તો સૌ પાંડવો ત્રાસ પામી ગયા ને દેવતાઓ વિસ્મિત થયા. પણ આમ કરી તે ખાણ કંઠને સ્પર્શી કરેછે તેટલામાં કૃષ્ણે ઘોડા ખેસાડી દીધા ને તેથી તે ખાણ અર્જુનના મૂગટને છેદી ચાલ્યું. પછી અર્જુને ખાણ ચોછ કહ્યુંનો મૂગટ પાડ્યો. જો જણ એકમેકના ઉપર અસંખ્ય ખાણ મૂક્યાં ને બંને જણ વીંધાઈ રહ્યા. એટલામાં કર્ણના રથનું પૈડું પૃથ્વીમાં પેડું. તત્કાળ કહ્યું રથ ઉપરથી ઉતરી પૈડું કહાડવા માંડ્યું, પણ તે ઊપડતું નથી ને ઉપરથી ખાણ ચાલ્યાં આવેછે તે વેળા કર્ણે જોલ્યો—એક સુહૃત્ તો અવકાશ આપ? અર્જુને ન અટકતાં તેનો મૂગટ છેલો. કર્ણે જોલ્યો કંઈ ધર્મે અધર્મેનો તો વિચાર કર. કૃષ્ણે જોલ્યો તે કેટલો પાલ્યો છે તેનો તું વિચાર કર. પછી અર્જુને કંઠ લક્ષી પ્રતાપી અર્જુનશ્રદ્ધ શર મૂકી કર્ણને ગતપ્રાણ કર્યો ને પાંડવોએ જયવાદ વજડાવ્યાં. દુર્યોધને પોતાના વીરરાયલા સૈન્યને એકઠું કર્યું, પણ તે સંધું મિથ્યા. કૃપાચાર્યે દુર્યોધનને કહ્યું કે હજી પણ સમજ ને સંધિ કર. દુર્યોધને કહ્યું કે મેં આટલું આટલું પાંડવને દુઃખ દીધું ને હવે હું જેવી વારે સંધિ કરીશ? એ ધીરપણું જોઈ કૌરવસૈન્ય ઉશ્કેરાયું ને ખીલ કહાડાને માટે સામગ્રી કરવું થયું.

ડોલોએ પણ તેને જોલ્યો, પણ તે જડ્યો નહિ. થોડીક વારે તે ત્રણને જણ થઈ કે દુર્યોધન તળાવમાં છે. એઓએ ત્યાં જઈ પાળે ઊભા રહી કહ્યું કે જો રાત્ર, તું બહાર આવ, અમે ત્રણ પાંડવને પૂરા પડીએ તેવા છીએ. દુર્યોધન જોલ્યો—ઈશ્વરનો પાડ માનું છજ કે તમે જીવતા રહ્યા છો; તે પાંડવને અનુકૂળ છે માટે હવે યુદ્ધ જરી રાખવું એ સાચું નથી; તમે સ્વસ્થ રહો; હમણા તો હું ભવિષ્યની ગહનગતિ કેમ થાયછે તે જોયાં કરું છજ. એ પ્રમાણે વાત થાયછે તેટલામાં ભીમ ને એક સેવકના કહેવાથી પાંડવો ત્યાં આવતા હતા તેઓને દેખી પેલા ત્રણ જણ એક ઝાડને ઓથે શું થાયછે તે જોવાને સંતાયા.

યુધિષ્ઠિર તળાવ ઉપર આવી જોલ્યો—દુર્યોધન તેં આટલા બધા લોકોનો સંહાર કરાવ્યો ને હવે તું પાણીમાં સંતાઈ રહેછે એ તને લાજ લાગવા જેવું છે; તું કાત્રી છતે અમે યુદ્ધ માગીએ છીએ તે આપતો નથી એ તને ઘટારત નથી, આવ યુદ્ધ કર, પછી જય પરાજય ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે થશે. દુર્યોધને ઉત્તર વાલ્યો, “હું ભયથકી અહિં ભરાયો નથી, પણ જ્યારે સૈન્ય રહ્યું નહિ ત્યારે થાક ખાવાને અહિં આવ્યો છજ; થોડીવાર રહીને હું પાછો આવીશ ને યુદ્ધ કરીશ.” યુધિષ્ઠિર જોલ્યો—પાણીમાં ભરાઈ રહેવું એ ધણું અધમ છે. આવ યુદ્ધ કર ને જીતે તો રાજ્ય કર. દુર્યોધન જોલ્યો—“મારા ભાઈ, સગા, મિત્રો મુઆ, હવે મારે રાજ્યનું શું કામ છે? તું સુખે રાજ્ય કર. જો હું ધન્યું તો હજી તમને જીતી શકું તેવા છજ. હવે ભીમ, દ્રોણ, કર્ણ કોઈ નથી માટે હું યુદ્ધ કરતો નથી. મારો કેડો મૂકો, હું માંડે ભોગવીશ, વલ્લ પહેરી તપશ્ચર્યા કરીશ.” યુધિષ્ઠિર જોલ્યો—હવે ક્યા ઊપજવવાની વાત છોડી દે. તારાં આગલાં વચન સંભાર. પછી ભીમ જોલ્યો—અરે જો લખાડ, નીકળ બહાર, નહિતો હું અંદર પડી તને ખેંચીને બહાર

કરું. પછી સૌ લાં ગયા ને યુદ્ધ ચાલ્યું. કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુનને કહ્યું કે ભીમનાં બળ વિશેષ છે પણ ચપળતા ને કળામાં દુર્યોધન શ્રેષ્ઠ છે માટે તે છતાવાનો નથી; ભીમે બીજી યુક્તિ કરવી જોઈએ. કૃષ્ણે ભીમને સ્નાન કરી પણ ભીમ સમજ્યો નહિ. પછી અર્જુનને પોતાની જમણી નંધ ઠોકી ભીમને સ્નાન કરી તો એણે થોડીવાર આમતેમ ફેરવી તેની નંધ ઉપર ગદા મારી ને તે પરચો. ભીમે યુદ્ધના ઘેલા હાથીની, પેટે તેની આસપાસ ફરી દ્રૌપદીને અપમાન આપ્યું તેનું ક્રોધ આ જોતો જ એમ બોલી તેના મસ્તક ઉપર લાતો મારી. એ જોઈ યુધિષ્ઠિરે ક્રોધ કરી ભીમના મોઢા ઉપર તમાચો માર્યો ને તેને ધિક્કાર્યો. પછી અર્જુનને ભીમને લાંથી ખસેડી લીધો ને યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનની કને જઈ તેને ધીરજ આપી.

ન્યારે બળરામે નવયુગ કે ભીમે તેની નંધ ઉપર ગદા મારી છે, ત્યારે તે હળમૂસાળ લેઈ પાંડવોને મારવા દોડ્યો, પણ કૃષ્ણે વચમાં પડી તેને અટકાવ્યો. પછી કૃષ્ણે ને પાંડવ એઓ દુર્યોધનની કને ગયા. એ બોલ્યો—મેં માફ રાજ્ય યથાન્યાયે ચલાવ્યું છે, હું ઈશ્વરની પાસે માગું છું કે તે મને મારી રૂડી વર્તણૂકનું ક્રોધ આપે. તેટલામાં દેવતાઓએ તેના ઉપર યુધ્ધ-વૃષ્ટિ કરી ને આકાશમાં ગંધર્વગાયન ચાલ્યું. એ જોઈ પાંડવોનાં મોઢાં ઊતરી ગયાં ને તેઓ કાંપવા લાગ્યા.

કૃષ્ણ બોલ્યો—પાંડવો તમે ભય કેમ પામો છો? તમે જય મેળવ્યો છે, હવે રાજ્ય હાથમાં લેઈ પ્રજાનું કલ્યાણ કરો. પછી કૃષ્ણે રાંખ વગાડ્યો ને રાજ યુધિષ્ઠિરની આજીવન પત્નીને સૌ બોલ્યા—જય રાજ યુધિષ્ઠિર થયું હવે !

પાંડવો થોડાએક સેવકોને દુર્યોધનની પાસે રાખી દોરવની છાવણીમાં ગયા. લાં દુર્યોધનના તંત્રમાં પુષ્કળ સોનું ને જવાહીર જોઈ તેઓ થોડીવાર તો દંગ થઈ રહ્યા. પછી યુધિષ્ઠિરના કહેવાથી કૃષ્ણે હસ્તિનાપુર જઈ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારી તેઓને સર્વ વર્તમાન કલાં અને ધીરજ આપી તેઓને આર્કટ કરતાં ટાઢાં પાડ્યાં. પછી પાછો તે પાંડવને આવી મળ્યો હતો.

પાંડવો દુર્યોધનને મૂઝી દોરવની છાવણીમાં ગયા એટલે દુર્યોધન પડ્યો હતો તે બેઠો થયો; તેણે ધૂળ તથા લોહીથી ખરડાયેલું મોઢું સ્વચ્છ કર્યું ને માથાના કેશ ઠીક કર્યા. તેટલે અશ્વત્થામા, કૃપ, કૃતવર્મા એઓ આવ્યા ને એઓને જેની પાંડવના રાજેલા સેવકો નાની ગયા. અશ્વત્થામા બોલ્યો—ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મારા પિતાને માર્યો છે અને ભીમે તને કપટ કરી માર્યો છે માટે

હું જો મને આજ્ઞા આપે તો હું આજ રાતમાં પાંડવોનો સંહાર કરી નાંખું. દુર્યોધન બોલ્યો—હું અશ્વત્થામાને મારો પ્રતિનિધિ કંઈ હું ને આ કૃપ તથા કૃતવર્મા તમે એની આજ્ઞામાં રહેજો; પાંડવને મારી ભીમનું માથું મારી આગળ આણો કે તેને જોઈ સંતોષ પામી આ દેહ છોડું. પછી તે ત્રણે જણ એક વૃક્ષ તળે વિચાર કરવા બેઠા. બે જણે કહ્યું કે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી જેમ આજ્ઞા આપે તેમ કરું, પણ અશ્વત્થામાએ ન માન્યું. કૃપ બોલ્યો કે નિદ્રામાં મારવાનું બહુ પાતક છે માટે પ્રાતઃકાળે આપણે યુદ્ધ કરીશું. અશ્વત્થામા બોલ્યો તમે કહો છો તે ખરું છે, પણ મારે મારા પિતાનું વેર લેવું જોઈએ. પછી સ્વર્ગે જઈ કે નરકે જઈ.

પછી તે રથ હાંકી પાંડવની છાવણીમાં ગયો; સાથીઓ પાછળ પાછળ ગયા. અશ્વત્થામાએ સાથીઓને કહ્યું કે તમે આ દ્વાર આગળ ઊભા રહેજો ને હું અંદર જઈ છું. તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શોધી કહાડ્યો ને તેના માથામાં લાત મારી જગાડ્યો ને પછી ખડ્ગની મૂઠે વતી તેની ખોપરી લાંગી નાંખી. સ્ત્રીઓએ ચીસ પાડી પાડીને આર્કટ કરવા માંડ્યું. એટલામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્નેના સેવકો ધાઈ આવ્યા, પણ તે સૌને અશ્વત્થામાએ ખડ્ગથી પૂરા કર્યા. એ ગભરાટથી પાંચે લાઈના પાંચ પુત્ર (દ્રૌપદીથી થયેલા) જંગી બેઠ્યા ને મામાનું વેર લેવાને દોડ્યા, પણ અશ્વત્થામાએ તે પાંચને કાપી નાંખ્યા. છાવણીમાં ધમસાણ થઈ રહ્યું. આપે દીકરાને, દીકરાએ બાપને માર્યો એમ કાપાકાપી થઈ. એ પ્રમાણે ઘેર સંહાર કરી અશ્વત્થામા પાંડવના પાંચ છોકરાનાં મસ્તક લેઈ દુર્યોધન કને આવ્યો ને કૃપ તથા કૃતવર્મા પણ આવ્યા. દુર્યોધન જેમ તેમ કરી બેઠો થયો. અશ્વત્થામા બોલ્યો કે આજ રાત્રે મેં પાંચ પાંડવને સૈન્ય સહિત મારી નાંખ્યા છે ને આ પાંચ માથાં લાવ્યો છું. દુર્યોધન બોલ્યો હું સસલ બોલે છે? અશ્વત્થામાએ તે દેખાડ્યાં. વહાણું વાયું નહોતું તેથી અશક્ત દુર્યોધન બરોબર જોઈ રાડ્યો નહિ ને અશ્વત્થામાનું બોલતું ખરું છે એમ માની ભીમનું માથું માગ્યું. અશ્વત્થામાએ ભીમના છોકરાનું માથું આપ્યું. દુર્યોધને તેનો ભેગો કહાડી નાંખ્યો, પણ પછી તે બોલ્યો કે તે ભીમનું મસ્તક નહોતું, તે મને જાહેર કહ્યું. પછી તેણે પ્રત્યેક માથાં જોયાં ને તે દ્રૌપદીના પુત્રનાં છે એમ કહી ઊઠો નિરાસો મૂક્યો. તે બોલ્યો કે અશ્વત્થામા ! તેં ઘેર કર્મ કીધું, તેં મારા વંશનો નાશ કીધો, એને જીવતા રાખ્યા હો તો અમારું નામ રહેત, મારે પાંડવ ઉપર વેર હવું, બાળકો ઉપર નહોતું.

એમ બોલી તે તરત કૃતવર્માના બોળામાં માથું મૂકી મરણ પામ્યો. ત્રણે યોદ્ધાઓએ આંસુ પાડ્યાં, પણ પછી તેઓએ વિચાર કર્યો કે સંહારની વાત પાંડવોએ જાણી હશે; દુર્યોધન તો મરણ પામ્યો છે, હવે તેઓ તેનું શળ લેવાને આવશે ને આપણને પકડશે માટે આપણે અહિંથી બેઠા. પછી તે પોતપોતાના રથમાં બેસી જેમ નસાવું તેમ નાઠા.

ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથીએ દૌરવની છાવણીમાં જઈ પાંડવોને સંહારની જાણ કરી હતી ને તે સાંભળી યુધિષ્ઠિર મૂર્છા ખાઈ પડ્યો હતો. કૃષ્ણ તેને સાવધ કરી ધીરજ આપતો હતો તેવામાં દ્રૌપદી રડતી કંકળતી લાંબાવાળી. કૃષ્ણે ને યુધિષ્ઠિરે તેને સમજાવી ધીર પાડી. દ્રૌપદી બોલી—પણ તમે આટલા સમય થઈને અશ્વત્થામાને કંઈ શિક્ષા નહિ કરો? ભીમ, તમે જો તેનું મસ્તક મારી કને નહિ લાવો તો હું તમારું મોં ફરીથી જોનાર નથી. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—અશ્વત્થામા બ્રાહ્મણ છે, અમારા ગુરુ દ્રોણનો પુત્ર છે. તેણે અપરાધ કર્યો હશે તો વિષ્ણુ તેને શિક્ષા કરશે; તેને મારી નાંખવાથી તારા પુત્ર ને તારો ભાઈ એ શું ફરીથી જીવતા થવાના છે? દ્રૌપદી બોલી—હું તમારું માનું છું, પણ તેને માથે મણિ છે તે મારેમાટે લેઈ આવો. પછી અર્જુને અશ્વત્થામાને ગંગાતીરે પકડ્યો ને તેની પાસ-થી મણિ લેઈ ભીમને આપ્યો. ભીમે દ્રૌપદીને આપ્યો ને એણે યુધિષ્ઠિરને આપ્યો ને એણે પોતાને માથે મૂક્યો ને સૌ મોટે સાદે બોલ્યા કે જય યુધિષ્ઠિર બહુ જીવે !

તેટલામાં પાંડવને સન્દેશો મળ્યા કે ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી કુરુક્ષેત્રમાં આવે છે. પાંડવો સામા ગયા ને મહારાજને પગે લાગ્યા. એણે યુધિષ્ઠિરને આલિંગન આપી પૂછ્યું—ભીમ ક્યાં છે? તરતજ ભીમની એક મૂર્તિ લોહાની દુર્યોધનને કરાવી રાખી હતી તે કૃષ્ણે તેને આપી. ધૃતરાષ્ટ્ર તેને લેટવાને હાથ પસારી દાખે છે તે મૂર્તિના કડકેકડકા થઈ ગયા. પછી તે પસ્તાયો ને રડ્યો. સંજયે કહ્યું કે મહારાજ ! ભીમ તો જીવતો છે, કૃષ્ણે તેની મૂર્તિ તમને આપી હતી. તે બોલ્યો બહુ જ સાચું થયું. પછી તે અઝેક લત્રીજને લેટ્યો. ભીમને લેટતાં તે હર્યો ને બોલ્યો આંખી નાંખું કે? ભીમ બોલ્યો હું તમારો દાસ છું, આજ્ઞા કરો તો હું મારી-મેળે મારો પ્રાણ કહાડું. ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યો હવે તમે સૌ મારા પુત્ર છો, મારા પાંડુ ભાઈના વંશમાં તમે જ રહ્યા છો; આ જ મોટો નાશ થયો છે તે મારા પુત્રની દ્વેષબુદ્ધિથી થયો છે, તમારો દોષ નથી. એમ બોલતાં તેણે રદન કર્યું ને બીજાં સૌ પણ રડ્યાં.

પછી પાંડવો ગાંધારીને મળ્યા. યુધિષ્ઠિરે ક્ષમા માગી ને ગાંધારીએ કહ્યું કે હવે મારા દુર્યોધનને ટેકા-લેવું છે, ઈશ્વર તને જીવતો રાખે. ભીમ પગે પડવા આવ્યો લ્યારે ગાંધારીએ કહ્યું કે તો મારા દુઃશાસનનું લોહી પીધું કે? ભીમ બોલ્યો, ના, મેં પીધું નથી. મેં હાથમાં લેઈ મોઢે ચોપડયું હતું, પણ બીજાઓને બી-વડાવવાને મેં કહ્યું હતું કે પીધું. એ વેળા યુધિષ્ઠિરે ગાંધારીના પગ આગળ માથું ધર્યું ને તે બોલ્યો, માતા ! તમારા પુત્રોને મેં હણ્યા છે ને સઘળો દોષ મારો છે; તમે કાંઈને કંઈ વચન કહેશો નહિ એ-હું માગી લઉં છું. પછી ગાંધારીએ દ્રૌપદીને કહ્યું કે તું ને હું સરખાં દુઃખમાં છીએ; જ્યાં શિવનો કોપ થયો ત્યાં કેાનું ચલણ છે? ગાંધારીએ પાંડવને કહ્યું કે હવે કુન્તીને જઈને મળો. પછી તેઓ કુન્તીને મળ્યા ને એ હરખાઈ. દ્રૌપદી કુન્તીને પગે પડી ને રડી પડી. ગાંધારીએ ધીરજ આપી કે બેઠા રડ નહિ, તારું દુઃખ મારા દુઃખની આગળ કંઈજ નથી. દેવે શું નિર્માણ કર્યું છે તે આપણે જાણી શકતાં નથી; ઈશ્વરનો પાડ માન કે યુદ્ધ પૂરું થયું; સુઆ તેનો શોક ન કર; તેઓ-ની ક્રિયા કરવાનો સમો વહી જાય છે.

પછી સૌ રાણીઓએ પોતપોતાનાં વહાલાંના શબ પાસે બેસી વિલાપ કર્યાં. વિદુર, સંજય, યુધિષ્ઠિર અને ધૌમ્ય પુરોહિત એઓએ શબને બાળવાને માટે સાહિત્ય એકઠું કર્યું. પછી પ્રથમ દુર્યોધનની ને પછી બીજા રાજાઓની ને પછી બીજાની દહનક્રિયા કરી સૌએ ગંગામાં સ્નાન કર્યું.

પછી યુધિષ્ઠિરે ને અર્જુને કહ્યું ને કહ્યું શોક કર્યો. પછી સૌ વિધવાઓને ધીરજ આપી તેઓને રહેવા કરવાની વ્યવસ્થા કરી. કહ્યું ના સોળ વર્ષના પુત્રને એક જ રાત્રી આપ્યું ને તેની સંભાળ રાખવાનું ને તેને ધનુર્વિદ્યા ભણાવવાનું અર્જુનને સોંપ્યું. પછી ભી-ષ્મ પડ્યો હતો ત્યાં જઈ બાધ સાંભળ્યો ને ઉત્તરાય-ણ થતે તેણે પ્રાણ મૂક્યા લ્યારે તેની ઉત્તરક્રિયા કરી. એ પ્રમાણે પરવાર્યા પછી કૃષ્ણના કહેવાથી યુધિષ્ઠિર રથમાં બેસી વાજતે ગાજતે હસ્તિનાપુર આવ્યો.

યુધિષ્ઠિરે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને સૌ રાજા પ્રજાએ તેને મહારાજ કરી માન્યો. તેણે રડી રીતે રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું, પણ તેનો જીવ ઉદાસ રહે. તે કહે-તો કે મારેમાટે યુદ્ધમાં આટલો સંહાર થયો છે તે દો-પથી હું કીદહાડે સુખ થઈશ? એ શોકમાંથી તેનું મન ખસેડવાને કૃષ્ણે તેને અશ્વમેધ કરવાનું કહ્યું. અ-શ્વમેધ યજ્ઞ કરતાં પહેલાં સૌ રાજાઓએ અશ્વમેધ કર-

નારા રાજને શ્રેષ્ઠ માનવો જોઈએ. યુધિષ્ઠિરે પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું મનાવવાને અશ્વને છોડ્યો ને તેના રક્ષણને માટે અર્જુનને સાથે મોકલ્યો. ઘણાક રાજાઓએ તે અશ્વને ખાંધ્યો, પણ અર્જુનને સૌનો પરાલવ હતો. એ પ્રસંગોમાંના એકમાં બહુવાહને (અર્જુનના પુત્રે) અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરી તેનું મસ્તક છેલ્લું હતું, પણ પછી શેષનાગે સજીવન મણિ આપ્યો હતો તેના સ્વર્ણવરે રોકું ધડસાથે જોડાયું હતું ને અર્જુન સજીવન થયો હતો. પછી યુધિષ્ઠિરે રાજ તથા બ્રાહ્મણોને તેડી મોટી ધામધૂમથી ચઢ્યો. એ સમાપ્ત થયો ને પછી સૌ રાજાઓ પોતપોતાને દેશ ગયા-કૃષ્ણ પણ દ્વારિકા ગયો.

ચઢ્યો પછી પાંડવે ઘણાંક વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેઓ ધૃતરાષ્ટ્રને કોઈ વાતથી દૂસવતા નહિ તોપણ એના મનમાંથી દુર્યોધનના મરણનો શોક ખર્યો નહોતો. તેમાં વળી લીમ જ્યારે ત્યારે તેનું અપમાન કરતો. એ દુઃખથી કંટાળી ધૃતરાષ્ટ્ર હસ્તિનાપુર છોડી દૂર ગંગાતીરે એક આશ્રમમાં જઈ રહ્યો હતો ને તેની સાથે ગાંધારી, વિદુર ને કુટુંબનાં બીજાં કેટલાંક જણ પણ હતાં. એક સમયે પાંડવો વડીલોને મળવાને આશ્રમમાં આવેલા ને યુદ્ધમાં મરણ પામેલાઓ સંબંધી શોક-વાર્તા આલતી હતી તેવામાં આસ આવી પહોંચ્યો. એણે સૌને ગંગામાં સ્નાન કરાવ્યું ને પછી કહ્યું કે આજ રાતે તમે તમારા મરી ગયેલાઓને જોશો. રાત પડી એટલે આસ તેઓને નદી તીરે લેઈ ગયો ને પછી પોતે મંત્ર લાગી નદીમાં સ્નાન કરી તીરે આવી ધૃતરાષ્ટ્ર તથા યુધિષ્ઠિર એઓની કને બેસા રહી અલ્લેક સુ-એલાનું નામ દેવા માંડ્યું. તે વેળા નદીનાં પાણી બળબળતાં બનાં થયાં ને પાણીમાંથી મોટા રાખ્દ થતો સંભળાયો; ને પછી તરતજ મરણ પામેલા યોદ્ધાઓ પોતાનાં રથ અશ્વ ને રાત્રસહિત સજીવન થયેલા પોત-પોતાના સૈન્યમાં બેસેલા દેખાયા.-લીમ, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન, શકુની, દુઃશાસન, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, ઇત્યાદિ સૌને નિર્વેર પ્રસન્નવદને જોઈને પાંડવો અને કૌરવોની વિધવાઓ અને બાળકો સૌ વિસ્મય પામ્યાં ને હરખાયાં; વિધવાઓ પોતપોતાના પતિયોને, મા-બાપ દીકરાઓને, બેન ભાઈઓને મળ્યાં. એમ તેઓએ આખી રાત આનંદમાં કહારી પંદર વર્ષનો વિયોગ વિસારી દીધો. પ્રાતઃકાળે મરણ પામેલા પુરૂષો પોત-પોતાને વાહને ચડી અદર્શ થઈ ગયા. આસે કહ્યું કે જે વિધવાઓને પોતાના સ્વામીની સાથે જહું હોય તે સુખેથી જીવ. પછી સઘળી વિધવાઓ સ્નાન કરી ધૃ-

તરાષ્ટ્રગાંધારીના ચરણનું વંદન કરી ગંગામાં જઈ પડી ને ઇચ્છાપ્રમાણે દૂળ પામી. ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુન્તી, વિદુર એ પોતાને આશ્રમે ગયાં ને પાંડવો હસ્તિનાપુર આવ્યા. એ પછી ઘણેક દહાડે પાંડવોએ સાંભળ્યું કે વનમાં મોટા દંવ લાગ્યો હતો તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુન્તી સૌ બળી મુક્યાં છે. પાંડવો ભયભીત ને શોકપીડિત થઈ રહ્યા. વળી થોડા દહાડા ગયા એટલે તેઓએ કૃષ્ણ બળરામનાં મરણના સમાચાર સાંભળ્યા. અર્જુનને દ્વારિકા જઈ કૃષ્ણના કુટુંબની વ્યવસ્થા કરી. તેટલામાં કૃષ્ણનો પિતા વસુદેવ મરણ પામ્યો તેની દહનક્રિયા કરીને, પછી પ્રભાસમાં જઈ ચાલેવા મરણ પામ્યા હતા તેઓને ગતિએ પહોંચાડી-ને, પછી તે દ્વારિકાના લોકને લેઈને હસ્તિનાપુર આવેછે એવામાં દ્વારિકા નગર કુબી ગયું ને અર્જુનનો સંઘ લૂંટાયો. કુરુક્ષેત્ર આવ્યું કે ત્યાં કૃષ્ણની પાંચ રાણીઓ બળી મુઈ ને બીજાઓ જોગણનો વેશ ધારણ કરી વનમાં ચાલી ગઈ. પછી અર્જુન ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં આવ્યો ને અહિં દ્વારિકાના લોકે વાસ કર્યો.

અર્જુન હસ્તિનાપુર આવતો હતો તેવામાં તેને આસ મળ્યો. એણે કહ્યું કે તમારા સુખના દિવસ હવે પૂરા થયા, હવે હું તારું ધનુષ્ય ચડાવી રાક્ષસ નથી, હવે તારે તારા આત્માના મોક્ષનું સાધન કરવું જોઈએ. અર્જુનને નગરમાં આવી યુધિષ્ઠિરને સર્વ વર્તમાન કહ્યાં અને એણે વિચાર કર્યો કે હવે આપણે ત્વરાથી આસની આજ્ઞાપ્રમાણે આચરણ કરવું. પછી યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિતને આપ્યું ને ઈન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય યુયુત્સુને આપ્યું ને બંનેને કહ્યું કે તમે પરસ્પર મૈત્રીભાવે ઐક્ય રાખી વર્તજો.

પછી પાંડવોએ પોતાનાં વન્નાભૂપણ ઉતારીને વલ્કલ ચીર ધારણ કર્યા અને અગ્નિહોત્રના અગ્નિને ગંગામાં પધરાવ્યો. પછી પ્રથમ યુધિષ્ઠિર, પછી લીમ, પછી અર્જુન, પછી નકુળ, પછી સહદેવ, પછી દ્રૌપદી ને પછી એક કૃતરો એમ તે અનુક્રમે નગર બહાર ચાલતાં થયાં. તેઓ બંગ દેશમાં થઈને પૂર્વ દિશા લાલી ચાલ્યાં ને પછી ઘણાક પ્રદેશ ખુંદી દિશાએ પહોંચ્યાં ને ત્યાં એક પછી એક પડ્યાં.-પ્રથમ દ્રૌપદી, પછી સહદેવ, પછી નકુળ, પછી અર્જુન, પછી લીમ ને પછી યુધિષ્ઠિર. કૃતરો ચમસ્વરૂપે થયો ને એણે યુધિષ્ઠિરને સ્વર્ગ દેખડાવ્યું. સ્વર્ગમાં યુધિષ્ઠિરે કૌરવોને દીઠા પણ લાઈઓને ન દીધા. વડે કહ્યું તેઓએ પાપ કર્યા છે. યુધિષ્ઠિર બોલ્યો તો હું પણ તેઓ છે ત્યાંજ ર-

હીશ. એ તેની યંધુ ઉપરની પ્રીતિ જોવાની છેલ્લી પરીક્ષા થમે કરી, ને પછી તેને સ્વર્ગની ગંગામાં સ્નાન કરવાને કહ્યું. યુધિષ્ઠિરે સ્નાન કીધું એટલે તેણે પોતાના સર્વ યંધુસહિત કુટુંબને સ્વર્ગમાં જાયું ને તે સૌની સાથે રહ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ ન હોત તો તે રાજ્ય કરત ને તેની પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેસત. પાંડુને ગાદી મળી (એણે કળને કયો) એટલે એનો પુત્ર હુકદાર કહેવાયો. એ રૂઠો નીકળ્યો, અંધપુત્ર અદેખો થયો, એણે હુકદારને દુઃખ દીધું, હુકદારે સાંજ્યું. પણ અંતે એ એક સગાની સહાયતાથી સામો થયો, મોટું યુદ્ધ થયું, મોટો સંહાર થયો, અંધપુત્ર હાયો ને પાંડુપુત્ર જીત્યો. એ રાજગાદીએ બેઠો. એણે રડતાં રાજ્ય કર્યું. પછી ભાઈના દીકરાના દીકરાને ગાદી સોંપી તે લાગી થયો, હિમાળે ગયો ને હિમ થયો! એ પ્રમાણે મહાભારતમાં કથન છે. ગૂળરાતના લોક કહે છે કે-મહાભારત કામ છે, પાંડવ કૌરવનું જુદું, વિદુરની ભાષ, ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો, પાંડુ રાજ, કુન્તી માતા, ભીષ્મપિતામહ ને દ્રોણાચારજ કૌરવમાં રહી પાંડવની જે ઇચ્છતા. ધરમરાજ (સત્યવાદી), ભીમ બળીઓ (ને હસામણો), અર્જુન બાણાવળી, કરણ બાણાવળી, ને સવારનું નામ, સહદેવ જોષિ, નકુળ વરણાગિયો, દુર્યોધન કપટી, ગટારગચ્છ-ભીમનો છોકરો, અભિમન્યુ અકાવો, બિચારી ઉત્તરા, દ્રૌપદી સતી, બાપડા પાંડવ, પાંડવ છંલ્યા ને કૌરવ હાયો, અશ્વમેધ જગન, બજ્રવાહન, પાંડવ હિમાળે ગળવા ગયા.

પણ સમજવાનું આમ છે કે રૂઠો રાજ વનમાં મરી ગયો ને તેના દીકરા કાકાને લ્યાં જીધ્યાં માટે બાપડા કહેવાયા ને લોકે વહાલ દેખાડયું. એઓ વિદ્યા ભણ્યા ને સદ્ગુણથી પ્રકાશ્યા. કૌરવ દ્રેષી ને ધાતક થયા. પાંડવોએ વિવેક રાખી સંધું સહન કર્યું. એઓએ પરરાજ્યમાં વિદ્યા દેખાડી માન પ્રાપ્ત કર્યું ને મોટાં રાજ્ય સાથે સંબંધ કીધો. સ્થિતિ તથા સદ્ગુણથી પોતાનાં રાજ્યના લોકને વશ કરી અને વિદ્યાબળે પરરાજ્યના લોકની પ્રીતિ સંપાદન કરી પાંડવો પ્રતાપી થયા. કૌરવ બીના. પાંડવોએ યડયું રાજ્ય ભોગળું પણ વળી કૌરવોએ કપટ કરી તેઓને લૂંટી લીધા. પાંડવોએ વિવેક ન મૂક્યો. દુઃખ સહન કીધું. એક સમયે સંબંધીએ કહ્યું કે એટલો અતિવિવેક શું રાખો છો? સંસારમાં રહેવું છે કે રજીવું છે? તમારે તો કંઈ નહિ પણ કુટુંબનું કંઈ વિચારશો કે? જોડો, હણતાને હણો. વિવેકીએ કહ્યું તમે સહાય રહો તો અમે

યુદ્ધ કરીએ. પછી તેઓએ યુદ્ધ કીધું. તે મિત્રે વિવેકી ને યડીવેળાની-અવિવેકી જુક્તિ દેખાડીને જીતાડ્યો. સંસારમાં કોઈ પણ પ્રકારે સ્વાર્થ પરાર્થ પરમાર્થ સાધવો એ બાધ તેણે લોકને આપ્યો અને બાસે તે અમૂલ્ય વાણી સર્વકાળના જનને માટે ગ્રંથમાં સદા સતેજ રાખી. વિવેકી યુધિષ્ઠિરને ધણીવારે પણ સંસારી કૃષ્ણ મૂલ્યો ને એની સહાયતાથી તેણે રાજ્ય કર્યું ને શકે ચલાવ્યો ને પછી તે પોતાનો ખરો વિવેક સતેજ કરી સ્વર્ગમાં વિરાજ્યો.

યુધિષ્ઠિર રાજ હતો, પણ તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ નહોતી. અર્જુન ભીમ સરખા તેને ભાઈઓ નહોત તો તે પ્રભનું રક્ષણ કરી શકત નહિ ને સારો રાજ કહેવાત નહિ. તે કેવળ સદય ન્યાયાધીશનું કામ ચલાવતી કરી શકે તેવો હતો. તે યુદ્ધવિદ્યા જાણતો ને ખરબી સારી વાપરી શકતો. 'તો પણ અનભ્યાસને લીધે તે રણમાં મોટો યોદ્ધાઓની સામા ધૈર્ય રાખી શકતો નહિ. તેણે બીજાઓની જાકમાં રહી યુદ્ધ કર્યું હતું ને શલ્યને માર્યો હતો તો પણ તેને લયલીત ને પાછાં પગલાં કરનારો યોદ્ધો કલાવિના ચાલે નહિ. તેનો મોટો સદ્ગુણ, ધર્મવિવેક હતો. તેને વડીલનું માન રાખતાં-વડીલનું મન ન દુભાય તેવું આચરણ કરતાં પોતાની ઇચ્છા ઉપરાંત ધૃત રમી સર્વસ્વ ખોડ્યું ને દ્રૌપદીની લુંડી દશા કરાવી એ તેનું ધાડું ધૈર્ય હતું. અશ્વત્થામાના પ્રસંગમાં તેણે 'નરો વા કુંજરો વા' એવું સંશયચુક્ર બાપણ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે ને વિરાટને લ્યાં કંક બ્રાહ્મણ એવું નામ રાખ્યું હતું ને બીજે ચોડેક પ્રસંગે તેણે યુક્તિવાળાં આચરણ કર્યાં હતાં તો પણ તે મોટી સત્યવાદી હતો. તે ક્ષમાશીલ, સમાનવૃત્તિ રાખનારો, હેતાળ, ભલો ને ધોતાળ હતો. તેના અચ્ચવસ્થિત ધોતાળપણ ઉપરથી 'ધરમરાજ'નો જોળ' એ કહેવત ચાલે છે. તેણે કેટલેક પ્રસંગે અભિમાન, ક્રોધ જણાવ્યાં છે તો પણ તે વેદશાસ્ત્ર ભણેલો ધર્મિષ્ઠ સાધુપુરુષ હતો ને એકપેન તેનો યશ અમર છે. તે બ્રાહ્મણોનો પૂજક ને કલ્પદ્રુમ રાજ હતો.

ભીમ, મહાબળવાન, હજીત, સાહસિક ને પરાક્રમી યોદ્ધો હતો. તે ધનુષ્યબાણ સાથે પણ ધૂમતો તો પણ ગદા પોતાની કહેવડાવતો. તે અતિ ક્રોધી તેમ ભોળો ને અતિઆહારી તેમ બળીઓ હતો. રાક્ષસ, મહા એઓને ભીમજ પૂરો પડે. તેણે કીચકની જે દુર્દશા કરી અને દુઃશાસનની છાતી ઉપર ચડી બેસી તેનું લોહી પીધું ને પોતાને મોટે લપેડયું એ દેખાવ ભયાનક ને ત્રાસદાયક હતો. પણ ધન્ય છે ભીમને કે તે એટલો

ઉઝ ક્રોધી છતાં તેણે કોઈ દિવસ રે દ્રૌપદીના અસહ્ય પ્રસંગમાં પણ યુધિષ્ઠિરની, આજ્ઞા લેશ ઉલ્લંઘન કરી નહોતી. તેણે ભાઈઓની, કુન્તીની ને દ્રૌપદીની અમોલિક સેવા કરી હતી. તે તોછડો ને મેણાં મારનારો ને મરકરો હતો. તે પાંડુશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતો ને તેણે તેવિધે ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. તે સંસારઅવહારનાં કામમાં ઝાઝો નળીતો નહોતો તેથી તે તેમની વિચિત્રપણું બતાવતો ને તેથી હસવું આવવું ને આનંદ પણ તેની કથા લોકને હસાવે છે.

અર્જુન, યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ, રણચતુર, ધીર, વિજયી ને પ્રતાપી યોદ્ધો હતો. તેમ ગૌઆદ્યજીવિપાળ ને પ્રતિજ્ઞા પાળનાર સત્યવાદી વ્રતસ્થવીર પણ હતો. તેને પોતાના મોટા ભાઈની કેટલીક દોષડાઈ વર્તણૂક ગમતી નહોતી તોપણ તે નિરંતર મર્યાદશીલન રહ્યો હતો. ધણુંકરીને તે પોતાના યુદ્ધવિષયમાં મગ્ન રહેતો, પણ તે સંસારવિષયમાં અનણુ નહોતો. તે વડાઈમાં રાજ્યનારો ને ગ્રંથળ વૃત્તિનો નહિ પણ કરેલ પુરૂષ હતો; ને કરેલ હતો તેથી તે કામ કરવે ધીમે નહોતો પણ ઘણાંજ આલાક હતો. તે બંને હાથે બાણ મારી શકતો તે ઉપરથી તે સત્યસાચી કહેવાયો છે. તે સર્વ પ્રહારની યુદ્ધકળા નળતો તોપણ ધનુર્વિદ્યા તેણે પોતાની કહેવડાવી છે. અર્જુન મિટો નહોતો પણ સ્પષ્ટ-વક્તા હતો અને યોદ્ધો છતે કોમળ હૃદયનો હતો. રણમાં ઊભા રહી સંબંધીના ધાતનો વિચાર કરતાં તેણે મોહવશ થઈ યુદ્ધ ન કરવું એવું ઇચ્છ્યું એ જો ખરું હતું તો તેના યોદ્ધાપણને દોષ લાંબન લાગે છે. જેણે અનેક યુદ્ધો કરેલાં-દેવતાઓ સાથે કરેલાં ને જે ક્ષાત્ર-ધર્મે નળનારો તે સહજ મોહવશ થઈ રહ્યો ને કૃષ્ણના બોધથી સાવધ થયો એ વિરમયવાર્તા છે. તેના કોમળ હૃદયમાં વડાલા ગુરુદ્રોણ ને ભીષ્મપિતામહ એઓને માટે તેને બહુ લાગ્યું હશેજ, પણ તરતજ તે વિચાર તેણે કહાડી નાંખ્યો હશે. પણ કૃષ્ણનો બોધ આગળ પાડવાને વાસે અર્જુનને મૂર્ચિત થયો એમ અતિશયોક્તિ કરી હશે. તેણે કૃષ્ણની સહાયતાથી કેટલાક નય મેળ્યા હતા, પણ ઘણાખરા નય તો તેણે એકલાએજ મેળ્યા હતા. વિદ્યાસીક્ષત્રીરૂપે તે ઘણીક પ્રેમી સ્ત્રીઓનો ભોગી ને નૃસંગીતમાં કુશળ હતો.

કૃષ્ણ એ મહાપુરૂષ પ્રપંચવીર હતો. મહાબળિયા સમૃદ્ધિસાધનથી અનુકૂળ ને પ્રપંચી કૌરવની સામા એકલા અર્જુન ભીમ કેમે કરી ટપી શકે તેવા નહોતા. કૃષ્ણે વિરાટને ત્યાં મળેલા રાજ્યોને સમન્વયા ને બીજાઓને પણ સહાયમાં રાખ્યા, યુદ્ધમાં અર્જુન ભી-

મને યુક્તિઓ દેખડાવી ને પાંડવને નય અપાવ્યો એ તેનો પ્રપંચ વિજય છે. તેણે જરાસંધને ભીમ પાસે મરાવ્યો, કાળયવનના લયથી મથુરાનું રાજ્ય દ્વારિકામાં આણ્યું ને તેને મુચકુન્દના ક્રોધાગ્નિમાં બળાવ્યો, પોતાના ભાઈ બળરામને ન્યારે ત્યારે આહું અવળું સમન્વવી પોતાનું ધાર્યું કર્યું, યાદવોને પરસ્પર લડાવ્યા ને મરાવ્યા, ઇલાદી પ્રસંગ તેના પ્રપંચના દાખલાઓ છે. તેણે કંસ, નરકાસુર, શાક્ય, વગેરેને માર્યા ને બાણાસુરનો મદ ઉતાર્યો એ તેના યોદ્ધારૂપે નય છે. તેણે પોતાના ને લોકના વેરી શત્રુઓને મારી સર્ગા-સંબંધીઓના પ્રપંચી શત્રુઓને અને પોતાના મદમાતા યાદવોનો સંહાર કરાવી તે કાળને અનુકૂળ એવા ધર્મ-ન્યાય-વિવેકની સ્થાપના કીધી એ ઉપરથી અને તેણે પોતાને કોઈ પ્રદેશનો રાજ કહેવડાવ્યો નથી (કહેવડાવત તો તેને કોઈ ગાંઠત નહિ) તેથી તે મોટા પરોપકારી ને નિર્લોભી મનાય છે. નય મેળવવો પછી ધર્મ કે અધર્મ એ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તેણે રાજવંશી પણ ગોવાળની સ્થિતિમાં ઉછરી, શૃંગારમાં, રણમાં, ધર્મજ્ઞાનમાં પ્રપંચવિલાસી કહેવડાવી કાળાના તીરમાં સુદર્શનથી વિશેષ તીક્ષ્ણતા બેઠ વિરમય પામી કાળને સાધ્યો-તે પ્રભુપદને પામ્યો ને પ્રપંચમાં પ્રેમે પૂલ્યો.

દ્રૌપદી રાજપુત્રી ને રાજપત્ની હતી એટલે તે જાણી વિવેકમાં પોતાની ભતનો ખારીલો ને હડીલો સ્વભાવ દાખી રાખતી. તેનો સ્વભાવ રીસાળ ને છણકો કરવાનો ખરો, પણ પ્રસંગ વટ્યો કે પછી તેમાંનું કંઈ નહિ. તેને યુધિષ્ઠિરની વૃત્તિ સમૂળગી ગમતી નહોતી. તેને વનવાસ કરવો પાલવ્યો નથી તોપણ તેણે વિવેક છાડી પતિઓને મેણાં માર્યા નથી. તે બળિયેલ નહોતી. તે સ્વયંવરસભામાં 'હું તો સૂતપુત્ર સાથે નહિ પરણું' એમ બોલી હતી. તેણે ક્રોધે લરાઈ કૌરવની સભામાં ભીષ્માદિકને નિર્ભયપણે પ્રશ્ન કર્યા હતા અને કીચક વળગવા આવ્યો તેને હડસેલી મૂક્યો હતો એ તેનામાં પુરૂષશૌર્ય હતું. એ સીતાની પેઠે રચ્યાં કરે તેવી નહોતી, પણ સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ રહી સદા પ્રસન્ન રહેતી. તે કરેલ, પાછી, સાવધ, સંકટ આવ્યું તો ન ગભરાતાં બને તેટલો ઉપાય કરે તેવી અને વ્યવહારમાં નળીતી હતી. તેણે અર્જુનને પ્રેમથી વચોં હતો, પણ પછી પાંચેની સ્ત્રી દાખલ તેણે પાંચેને પ્રસન્ન રાખ્યા હતા-તે કૃષ્ણને પ્રેમવિવેકે બેતી ને તે સહાય રહેતો તેનેમાટે તેનો ઉપકાર માનતી.

દુર્યોધન શૌર્ય ને બુદ્ધિવટે સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવે યોગ્ય હતો. તે આગ્રહી ને બુદ્ધિમાન પુરૂષ, સમર્થ

યોદ્ધો ને સત્તાકીર્તિનો હોંસીલો રાજા હતો. પણ આપ-
વિના રાંકડા ને ડાહ્યા ને સદ્ગુણી પાંડવ ઉપર લોકતું
વહાલ હોવાથી ને યુધિષ્ઠિરને યુવરાજપદ મળવાથી દુ-
ર્યોધનનામાં મત્સર ભરાયો ને પછી વેરભુક્ષિએ તેણે
તેઓને પળ્યા; અને મોટું યુદ્ધ કરી પોતાના રાજ્ય-
નો અંત આણ્યો. વેર તે દુર્યોધનનુંજ. તેના સૈન્યમાં
કૃષ્ણ જેવો કોઈ નહોતો તેથીજ તેની હાર થઈ. તેણે
વેર લેવાની. ખુમારીમાં રાજ્યકારભાર કરવો મૂકી દઈ
તે કહ્યુંને સૌંધ્યો હતો. રાજસૂયજ્ઞને પ્રસંગે પાંડવો-
એ પોતાની સમૃદ્ધિ દેખાડી તેને મીઠા ડહામથી બા-
ળવામાં જ્યોત્ષ્ણ રાખી નહોતી તો તે પછી યુદ્ધવિના
બીજે કીએ પ્રસંગે પોતાના વેરને માર્ગે આપે? બીજા
ને દ્રોણસરખાએ જેને કેળવ્યો, માખાપે ને નારદાદિ
ઋષિયે પિંગળાવ્યો તે રાજપુત્રે પોતાનો મમત અંતલ-
ગી ન મૂક્યો એ તેના સ્વભાવનો તેના વિવેક ઉપર
જય છે, પણ એ જય પોતાની કરેલી હાલથી નિંદ્ર થયા
છે. આપવડાઈ, ફૂલાસ, રાજપણની મોટાઈ, ઉ-
દ્ધતાઈ અને વેરથી ઉત્પન્ન થયેલા સઘળા દુર્ગુણો તે-
નામાં હતા. યુદ્ધતું મૂળ ભીમદુર્યોધનનું જીવલ, તેમાં
એકમાં માંસ સ્નાયુવાળું બળ વિશેષ ને બીજામાં ચપ-
ળતા ચતુરાઈનું બળ વિશેષ હતું, પણ ભીમનામાં ક-
પટ ઉમેરાયું ને દુર્યોધન પડયો!

ભીમપિતામહ હદાર હતો-તેણે પિતાની ઇચ્છા
પૂરી પાડવાનેમાટે પોતાને ન પરણ્યું એવી પ્રતિજ્ઞા
કરી અને રાજઉપરથી હક્ક ઊઠાવી લીધો; સાવકા ભા-
ઈઓની ને તેના પુત્રોની સંભાળ લીધી. તે રાજ્યકાર-
ભાર કરેતો. તે મહાધીર ને મહાશૂર, રણપંડિત ને
રણરંગ રાખનારો હતો. તે સમર્થ વિદ્વાન ને રાજ-
નીતિકુશલ હતો. તે દુર્યોધન દુઃશાસનની વર્તણૂકને
ધિકારતો, પણ ધૃતરાષ્ટ્રનું માન રાખવાને ને પોતાનું
માનભંગ થયું ન જેવાને તે પોતાની સત્તા વિનાની
ને વૃદ્ધવય એવી સ્થિતિમાં સંકોડાઈ રહ્યો હતો-સભા-
માં તેણે દુર્યોધન કહ્યુંને કપકો આપવામાં બાકી રાખી
નથી. તે એક સ્ત્રીવિષયવિના બીજા બધામાં મોટો
અતુલવી, પુરૂષપરીક્ષક ને વિદ્યાસદ્ગુણ ઉપર ઠરેલા
પ્રેમથી ભેઈ પ્રસન્ન રહેનારો હતો. અતિવૃદ્ધ હતે યુ-
દ્ધમાં તરૂણની પેઠે ધૂર્યો હતો. બાણસૈન્યા ઉપર ખડી
રહી નારદાદિ ઋષિમંડળમાં યુધિષ્ઠિરને અનેક ધર્મે સ-
મજાવ્યા હતા. તેણે અર્જુનને ગભરાવી કૃષ્ણની પાસે
ચક્ર બેઠકાની પ્રતિજ્ઞા મૂકાવી હતી ને પોતે પ્રસંગ વિ-
ચારી પોતાની અર્જુન સામા યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા
મૂકી હતી. તેણે કોઈ દિવસ યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડી

નથી. અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવામાં તે અર્જુન કરતાં વિશેષ
ઉત્તમ થશરવી હતો એમ કહીએ તો ચાલે ને બ્રહ્મવિ-
દ્યામાં તો ઋષિ જેવો હતો.

દ્રોણ બ્રહ્મવિદ્યામાં તેવોજ ક્ષાત્રવિદ્યામાં નિપુણ
હતો. દરિદ્રી પણ વિદ્વાન ને સદ્ગુણી બ્રાહ્મણ પોતા-
ના શુરભાઈ દુપદના કહેવા ઉપરથી તેને મળવા ગયો
ને અર્પમાન પામ્યો. વેર લેવાને તે હસ્તિનાપુર ગયો-
રાજપુત્રોને વિદ્યા દેખાડી-પાલખીમાં બેસી ભીષ્મને
મળ્યો ને રાજપુત્રોને શિક્ષક થયો. શુરદક્ષિણામાં તેણે
અર્જુનની પાસે દુપદને માગ્યો. અર્જુન તેને બન્દી
કરી લેઈ આણ્યો. દ્રોણે ક્ષમા કરી અડધું રાજ્ય રાખી
અડધું દુપદને પાછું આપ્યું. એ ઉપરથી દ્રોણનો સ્વ-
ભાવ સમજી લેવાયછે. તેને અર્જુન ઉપર ધણીજ પ્રેમ
હતો-અર્જુન નહોય તો યુધિષ્ઠિરને બન્દી કરી એટું કહી
અર્જુનને પોતાની સામા આવતો ખસેડયો હતો; તેણે
યુદ્ધમાં ઘણી ચાતુરી દેખાડી હતી. ભોળો બ્રાહ્મણ પો-
તાના ચિરંજીવ હીકરાનું અકસ્માત મરણ સાંભળી ગ-
ભરાયો, સત્તવાદી યુધિષ્ઠિરને પૂછવા ગયો. ત્યાં કપટ
થયું ને તેણે સત્ય માન્યું! મહાપુરૂષ શસ્ત્ર મૂકી સમા-
ધ લઈ બેઠો બેઠયો! દ્રોણ રાજપુરોહિત, શિક્ષક,
કૌરવસભામાં એક વિદ્વાન મંત્રી ને કૌરવ સેનાનો સે-
નાપતિ હતો ને યુદ્ધમાં તરૂણની પેઠે બીજાનો. તે આ-
શ્રિતરૂપે કેટલીક વાતે ઓશિયાળા જેવો હતો, પણ
પાંડવનો જય ઇચ્છતાં કૌરવનો લૂણહરામી થયો નથી.

કર્ણ એ સુંદર તેજસ્વી પણ અવ્યવસ્થ સ્થિતિમાં
હોય તેવો પુરૂષ હતો. તે પાંડવ કૌરવના કુળમોટ-
પના તેજમાં અંબઈ ઈગરાતો ને બંધી સ્થિતિમાં આ-
વવાને વિદ્યાસદ્ગુણ વધારતો. તેણે ગાડી હાંકનારને
ત્યાં બીજરી વિદ્યાબળે દુર્યોધનનો મિત્ર થઈ તેની વતી-
નું રાજ્ય કર્યું ને બે દહાડા સમોવડીઆરૂપે અર્જુનની
સામા યુદ્ધ કર્યું એ તેના વિદ્યાબળ તથા સદ્ગુણના જય
છે. તે 'મોટો બાણાવળી,' 'મોટો દાતા,' 'સવારનું
નામ' કહેવાયછે. તેનું રથચક્ર ગડાયું ને તે અટક્યો
કે ઝાંઝો થયો તે પ્રતિકુળ ભેગ આડો પડવાથી કા-
વ્યો નહિ પણ રંગી કહેવાયો. કૃષ્ણે તેને ભમાવ્યો
પણ તે ન ભર્યો-કૌરવને નજ છોડ્યા એ તેનો સદ્-
ગુણવિવેક છે. તેણે કૌરવના મંત્રીરૂપે પાંડવની વિર-
દ્ધ જેટલું આચરણ કરેલું તે દુર્ગુણ કહેવાય છે ને તેણે
બંધી સ્થિતિનો કહેવડાવવાને-બંધી સ્થિતિના લાભ
લેવાને જેટલું કીધેલું તે બંધ પુરૂષની કીર્તિને કલંક લ-
ગાડ્યું નથી. તે વડાઈખાર, ભૂદો, અભિમાની તેમ
વિવેકી, આગ્રહી, ઉદયમી, વિલાસી, રણરંગીલો મહેન્દ્ર
રાજા હતો.

૨૧. ઇલિયડનો સાર.

ટ્રોય નગરના પ્રાયમ રાજાને જે સ્ત્રી હતી અને એ-
ઓથી તેને પચાસ છોકરા થયા હતા. તેમાં હેક્ટુ એ
નામે રાણીશ્રી તેને યોગણીસ હતા ને એમાં હેક્ટર
વડો ને બીજો પારિસ હતો. એ પારિસના જનમતાં
પહેલાં એની માને સ્વપ્ન થયું હતું કે મેં અગ્નિ જલ્પ્યો
ને તેની જ્વાળા આખા નગર ઉપર ફરી વળી. એ ઉ-
પરથી પારિસ જન્મ્યા પછી તેને એક પહાડ ઉપર
મૂકી આવ્યા હતા. અહિં એક ભરવાડે તેને બચેરી
મોટા ક્યોં હતો. ભરવાડની સ્થિતિમાં તેણે એક પ્ર-
સંગે ત્રણ દેવીનો ટુટો ચૂકવ્યો હતો. એ વાત આવી
છે કે એક વખત એક ઠંડાણે ભૂતો (ઈન્દ્રાણી), વીન-
સ (કામદેવની મા), ને મિનર્વા (સરસ્વતી) એ ત્રણ
બેઠાં હતાં ત્યાં એક સોનેરી ક્ષણ પડ્યું ને તેના ઉપર
લખેલું કે જે સૌથી ખૂબસુરત હોય તે તે લે. એ ત્રણ
દેવીઓ પારિસ ભરવાડ પાસે ગઈ. ભૂતોએ કહ્યું કે
મને જો એ ક્ષણ આપીશ તો હું તને એશિઆખંડનું રા-
જ્ય આપીશ. મિનર્વાએ કહ્યું કે હું યુદ્ધમાં તારી કીર્તિ
વધારીશ, ને વીનસે કહ્યું કે દુનિયામાં જે ખૂબસુરતમાં
ખૂબસુરત ખેરી હશે તે તારી સ્ત્રી થશે. પારિસે વીન-
સને ક્ષણ આપ્યું, ને એ ઉપરથી પેલી જે ઘણી ક્રોધા-
ચમાન થઈ. કેટલેક કાળે પારિસે પોતાનાં ખરાં મા-
ળાપ જલ્પ્યાં ને પ્રાયમ રાજાએ તેને પોતાને ત્યાં તેડી
લીધો. કેટલાંક વર્ષ પછી તે ગ્રીસ દેશ જવા ગયો ને
ત્યાં સ્પાર્ટા સંસ્થાનના મેનલેઅસ રાજાએ તેને મેમાન
તરીકે રાખ્યો. અહિં તે હેલન નામે રાણી જે ઘણી-
જ ખૂબસુરત હતી તેના ઉપર આશક પડ્યો ને પછી
તેને લેઈને ટ્રોય નાશી આવ્યો. પછી તે હેલન, પા-
રિસની સ્ત્રીદાખલ રાજકુટુંબમાં રહી હતી.

મેનલેઅસે ક્રોધે ભરાઈ ટ્રોય જઈ લડીને પોતાની
સ્ત્રી પાછી આણવાનો ઠરાવ ક્યોં. તેણે ગ્રીસ દેશનાં
ઘણાંખરાં સંસ્થાનોના રાજાઓની સહાયતા માગી.
પારિસ હેલનને લેઈ ગયો તેથી એકલા સ્પાર્ટા સંસ્થા-
નના રાજાનું અપમાન નથી થયું પણ એક જાત કુળના
સર્વ રાજાઓનું સામઢું અપમાન થયું-એક સંસ્થાનનું
નહિ પણ દેશનું અપમાન થયું એમ જાણી ઘણાંખરાં
સંસ્થાનોના રાજાઓ એક સંપ કરી પોતપોતાનાં સૈન્ય
લઈને બારસે વહાણ ભરી ટ્રોયને કિનારે આવ્યા. અહિં
મૅસિનેઇ એ સંસ્થાનનો રાજા આગેમેમ્નન જે મેનલેઅ-
સનો ભાઇ થતો તેને સૌએ સક્ષણ સૈન્યનો અધિપતિ
ઠરવ્યો હતો. ક્રિથોટિસ સંસ્થાનનો એકિલિઝ, સાલે-

મિસનો એલકસ, લોકિનો એલકસ, ઐથાંકનો યુલિ-
સિઝ, આર્ગોસનો ડાયોમિડિઝ, પૈલોસનો નેસ્ટર, ઇ-
લ્યાદિ રાજાઓ આગેમેમ્નનના ઉપરીપણા તળે મોટા
યોધરૂપે હતા.

ટ્રોયના સૈન્યમાં રાજપુત્ર હેક્ટર, ઈનિયસ નામે સ-
રદાર, સારપિડન નામે બિસિયાનો રાજા, ડિલિયર્નિ
પાંડરસ રાજા, ઇલ્યાદિ હતા. એઓ સામા થયા હતાં
ગ્રીક્લોકે ટ્રોયને ઘેરા ધાડ્યો હતા.

ખોરાક ખૂટી જવાથી ગ્રીક્લોકે યોદ્ધા સૈન્ય ટ્રોયના
ઘેરામાં રાખી બેતી કરવાના અને નગરો લૂંટવાના કા-
મમાં રોકાયા રહેતા હતા. નવ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં,
પણ તેઓ ટ્રોયની છત કરી શક્યા નહોતા.

દશમે વર્ષે ગ્રીક્સૈન્યમાં મરજી ચાલી અને આગેમે-
મ્નન એકિલિઝ એ બેની વચમાં કલહ બોલો થયો. એ
પ્રસંગથી આરંભ કરીને હોમર નામે ગ્રીક કવિશ્વરે ઇ-
લિયડ પુરાણ રચ્યું છે.

સર્ગ ૧ લો.

ટ્રોયના રાજ્યના એક ગામમાં સૂર્યનું એક દહેડું હતું
ને ત્યાંના પૂજારીની દીકરીને ગ્રીક્લોક પકડી લાવ્યા
હતા ને એને આગેમેમ્નને રાખી હતી. દુઃખી થયેલો
પૂજારી આગેમેમ્નનની પાસે આવી બોલ્યો કે હું સૂર્ય-
નો ઉપાસક છઉં, તને આશીર્વાદ દઉં છઉં કે તારા મ-
નોરથ પાર પડે, -પણ વિનંતિ કરું છઉં કે મારી એક-
ની એક દીકરીને તું રાખી છે તે કૃપાળુ થઇ મને પાછી
આપ-હું ધરડો છઉં, મારી દયા જાણુ, એ દીકરીના
શૂદ્ધકારના બદલામાં આ નાણું ભેટ કરું છઉં તે લે.

ખીજ સૌ મોટા સાદ કહાડી બોલ્યા કે વૃદ્ધ પૂજારી-
નું માન રાખી તેને તેની દીકરી પાછી આપવી જોઈએ
ને તે જે મોટી ભેટ કરેછે તે લેવી. એ બોલવું આગે-
મેમ્નનને ન ગમ્યું ને એણે પૂજારીને કહાડી મૂકતાં આ
પ્રમાણે તિરસ્કાર ક્યોં. “પૂજારી, હું અહિંથી જ, રસળ
નહિ, ફરીથી તારું મોઢું ન દેખડાવતો; તારા દેવનો
આ સોનાનો દંડ ને કેશબંધ તને કંઈ કામ લાગવાના
નથી; તારી દીકરી ધરડી થઇ મને નિરૂપયોગી થશે ને
દાસીરૂપે મારી શૈથ્યા સજ્જ કરતી થશે ત્યાંમૂઠી તો હું
તેનો શૂદ્ધકાર કરનાર નથી-જા, મને આકળો ન કર,
પાધરો ક્ષેમ ઘેર જઈ પહોંચ.”

એ કહાર વચન સાંભળી તે પૂજારી નિરાશ થઈ
પાછો વળ્યો ને સમુદ્રતીરે બેસા રહી તેણે સૂર્યની પ્રા-

ચીના કરી. સૂર્યે ભક્તનું દુઃખ જોઈ ઝીકના ઉપર કોપ કર્યો ને નવ દહાડા મરકી ચાલી તેમાં ઘણુંક માણસો ને પેશુઓ મરણ પામ્યાં.

દશમે દહાડે ફેવી જ્વોતે જો ઝીકનો જય જોવાને ધ-ચ્છતી હતી તેની પ્રેરણાથી એકિલિએ સર્વે ઝીકને એકઠા કર્યા ને તે આગેમેઝન પ્રતિ જોડ્યો કે “સરદાર, હવે આપણે પાછા આપણે દેશ જરૂં એ વધારે સાંકે છે, કેમકે મરકી ઓછી થતી નથી ને જેટલા રહ્યા છે એ તેટલા પણ દ્રોય છતવાને ખચવાના નથી. પણ વાઝ આપણે જોપિને જોલાવીને આ કોપ થવાનું કારણ પૂછીએ ને બળિદાન આપી દેવને સંતોષીએ.” તરતજ ભૂત ભવિષ્યનો બાળનાર કાલકસ નામે જોપિ બોલો થઈ જોડ્યો, કે “હું સૂર્યના કોપનું કારણ કહેવાને તૈયાર છઉં, પણ એ કહેતાં આગેમેઝન જે આરગિવલો-કનું મોઢું રાજ્ય કરે છે ને એ અહિં સઘળા ઝીકનો સરદાર છે તેને માઠું લાગશે, ને રહેલો રાજા કદાપિ તરત ક્રોધ નહિ કરે તોપણ તે મનમાં ગાંઠ વાળી રાખી વેર લેશે ત્યારેજ અંપરો; માટે હું જો માંડે રક્ષણ કરવાનું માથે લે-વચન આપે તો હું જોડું.”

એકિલિએ કહ્યું કે “મારા ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખીને સુખે જાલ. મારામાં પ્રાણ છે લાંલગી તો કોઈ ઝીક તારા ઉપર હાથ નહિ કરી શકે.” પછી જોપિ જોડ્યો કે “બીજા કોઈ અપરાધથી નહિ પણ પૂનરીની હીકરીનો આપણે છૂટકારો નથી કરતા તેથી સૂર્ય કોપ્યો છે-માટે તે છોકરીને તેના આપને આપી દેવી જોઈએ.”

એ સાંલળી આગેમેઝન બોલો થઈ પ્રચંડ ક્રોધ કરી જોડ્યો “ઓ કાળજીલા, હું કોઈ દહાડો મારે માટે સાંકે જોડ્યોજ નથી; હું નહેશીઓ નહેસ વચન કહાડવામાંજ આનંદ માનેછે, ઝીકને દુઃખ પડવાનું કારણ હું મનેજ ઠરવેછે ! મેં પેલીને ને આપો માટે ? હું તેને મારી કિલટમેનેસ્ટ્રા રાણી કરતાં વધારે ચાહું છઉં. પણ હું તેને તેના બાપને પાછી નથી આપતો એજ કારણથી આ ઉત્પાત થાયછે તો સૌના જીવ બચે તેમાં હું રાજ છઉં ને હું તેનો છૂટકારો કરીશ, પણ હું તેના બદલામાં કોઈ બીજા મારે માટે તૈયાર કર કે હુંજ એકલો યુદ્ધમાં મળેલી લૂટમાંના મારા હિસ્સા વિનાનો ન રહું.”

પણ તેને એકિલિએ ઉત્તર વાળ્યો-“જે ઓ કુલીન પણ મોટા લોભી ! ઉદાર મનના ઝીક તને શેમાંથી હિસ્સો કહાડી આપશે ? લૂટનો માલ તો વહેંચાઈ રહ્યો છે ને વહેંચાયેલા પાછો એકઠો કરી ફરીથી વહેંચવો એ ધ-

ટારત નથી. પણ હમણા તો તે છોકરીને પાછી આપ ને સૂર્યને સંતોષ, પછી જો ઈશ્વરની કૃપાથી આપણે દ્રોયને લૂંટીશું તો અમે તને ત્રણગણો ને ચારગણો બદલો વાળી આપીશું.

આગેમેઝન જોડ્યો-એકિલિએ ! હું તારી કમાઈ રમવી મૂકી દે, હું ન જાણતો કે હું કંઈ સમજતો નથી. હું તને મળેલા તારા હિસ્સાનો ઉપભોગ કરે ને મને મળેલી તે મારે આપી દેઈ બીજા કોઈને માટે વિમા-શ્યાં કરવું કે ? હું તે છોકરીને પાછી આપી દઉં તેના બદલામાં ઉદાર મનના ઝીક મને પસંદ પડતી કોઈ બીજા આપે તો ઠીકજ છે, પણ તેઓ નહિ આપે તો હું જાતે જાતે તારી કે એનક્સની કે યુલિસિઝની પકડી આણી રાખીશ ને તેથી વળી તમે સૌ મારા ઉપર ક્રોધે ભરાશો. પણ એ વાતનો વિચાર આપણે પછી કરીશું. હાલ તો તે છોકરીને વહાણપર ચડાવી દઈએ-એનક્સ કે જૈડામિન્યુસ કે યુલિસિઝ તેની સાથે જઈ તેને તેના બાપને સોંપી આપે અથવા હું પોતે જ.

એકિલિએ ભવાં ચડાવી જોડ્યો-હું પોતે જોઅદબ ને લોભી છે ત્યારે કીઓ ઝીક ખુશીથી તારો હુકમ માની તેને મૂકવા જશે ને શત્રુ સામા યુદ્ધ કરવા જશે ? દ્રો-જન લોકે માંડે કંઈ બગાડવું છે ને તેથી હું તેઓની સામા લડવા આવ્યો છઉં એમ નથી; મેનેલેઝસની ખાતર ને હું રાજ થાય માટે અમે, ઓ જશરમ ! અહિં આવ્યા છેએ. પણ હું નગણો છ, જે જે મેં મહેનત કરી મેળવ્યું છે ને જે મને સર્વ ઝીકે આપ્યું છે તે હું મારી પાસેથી હરણ કરી જઈશ એમ જોલી હું મને ડરાવેછે કે ? આગળ પડીને લડવામાં ને મહેનત કરવામાં ત્યારે હું, મારે વડે સૌને લૂંટ મળે, તને અમે સ-રસ ને મોટો ભાગ આપીએ ને તે છતાં મને મારા ગ-મતા નાના ભાગઉપર જ્યારે હું દાંઠ રાખેછે ને માંડે અપમાન કરેછે તો હવે મારે અહિં ન રહેતાં પાછું દેશ જવું એજ વધારે સાંકે છે-જેહ તો ખરો પછી હું કેવી રીતે હોલત એકી કરેછે તે.

આગેમેઝને સામું કહ્યું કે તારું મન તને તેમ કહેઈ હોય તો ઉતાવળો જા; હું કંઈ તને રહેવાને કાલાવાલા નથી કરતો; અહિં બીજા ઘણા છે તે મને માન આપ-શેજ ને મારો ઈશ્વર ક્યાં ગયો છે ? હું ને તારા સાથી તમારાં વહાણો લઈ દેશ જઈ સુખે રાજ્ય કરો. હું તને કશી વાતમાં ગણતોજ નથી. તારા શત્રુસાની પણ દર-કાર રાખતો નથી ને કહું છઉં કે ડરતો રહેજે, સાંલળ-સૂર્ય રૂઢ્યો છે તેથી હું તે છોકરીને તો મારા વહાણમાં મારા મિત્રો સાથે વિદાય કરીશ, પણ તરતજ હું જાતે

તારા તંત્રુમાં જઈને તારે ભાગે આવેલી મુંદર છોકરીને ઘસડી લેઈ આવીશ ને ત્યારે તને ખબર પડશે કે તારા કરતાં હું કેટલો વધારે બળિયો છઉં, ને પછી, કોઈ બીજા મારી બરોબરી કરવાને ને મારી સામા બોલવા-ને હિંમત કરતાં ડરશે.

એ સાંભળી એકિલિજ શોકાતુર થઈ વિચાર કરેછે કે તરવાર કહાડી આગેમેઝનને મારી નાંખું કે ખામોશ ખાઈ જઈ. તે મ્યાનમાંથી તરવાર કહાડેછે તેવામાં સરસ્વતીએ આવી પહોંચાડેથી તેના કેરા ઝાલ્યા. એકિલિજે પાછું ફરી જોયું તો તેણે દેવીને દીઠી (બીજા કોઈએ ન દીઠી) ને તે વિરિમત થયો. પછી-દેવીએ તેને કહ્યું કે તું માંડે માન ને તારો ક્રોધ શમાવ; ને પછી તે અદર્શ થઈ. એકિલિજે અડધી બહાર કહાડેલી તરવાર પાછી મ્યાનમાં ધાલી મૂક ઉપર હાથ રાખી ક્રોધભર્યા વચન કહ્યાં કે રે મંદપી! તારું મોહું ફતરાના જેવું કરડકણું છે, પણ તારું હૈયું તો હરણના જેવું પોચું છે, રે તં કોઈ દહાડો સૈન્ય સાથે જઈ યુદ્ધ કરવાની અને ગ્રીક યોદ્ધાઓ સાથે રહી છૂપો હથો કરવાની હિંમત કરી છે? કાયર, તને મરણનું ભય લાગેછે! એ તો બહુ સારો ધંધો કે જે કોઈ તારીસામે બોલે તેની પાસેથી શ્રમના બદલામાં મળેલું તેનું હું ગ્રંથવી લે! પણ હવે હું કહું છઉં ને આ મારા રાજદંડના રાપત લેઈ પ્રતિજ્ઞા કરેછું કે જ્યારે ઉંઠરના મારથી લોહીલોહીઆણુ થયેલા ગ્રીક સૌ તમે મારી સહાયતા લેવાને કાલાવાલા કરતા આવશે ને તે દહાડો આવશેજ ને વેળા હું તમારું કંઈજ સાંભળવાનો નથી અને ત્યારેજ ક્રોધે અકળાતો ને પશ્ચાત્તાપ કરતો આગેમેઝન બોલશે કે બહાદુરમાં બહાદુર ગ્રીકનું અપમાન હાયરે મેં શું કરવા કર્યું?!

એ પ્રમાણે એકિલિજ બોલ્યો ને પછી પોતાનો રાજદંડ લોચ ઉપર પટકી બેસી ગયો. આગેમેઝન પણ ક્રોધથી લાલચોળ થઈ રહ્યો હતો. એ જોઈ નેસ્ટર નામે વૃદ્ધ યોદ્ધાએ ભાષણ કર્યું. “ઓ દેવતાઓ બરેબર ગ્રીસ દેશના ઉપર મોટી આકૃત આવવા માંડી છે! આ કનિયાની વાત જાણશે ત્યારે પ્રાયમ, તેના દીકરાઓ ને બીજા ટ્રાન્સનો કેટલા બધા હરખાશે! તમે જાને મારા કરતાં નાના છો, માંડે કહું માનો ને સમજી જાઓ. આગળ તમારા કરતાં વધારે બળિયાઓ મારી સલાહથી ચાલ્યા છે; રે તે તો એવા અનિત યોદ્ધા હતા કે તેઓની સામા લડવાની હમણાના યોદ્ધાની તો હિંમતજ ન ચાલે. હું પણ તેઓની સાથે લડવા જતો ને મારી શક્તિ પ્રમાણે

લડતો છઉં. તેઓ મારી સલાહ લેતા ને માંડે કહું માનતા. આગેમેઝન હું મોટો બળિયો છે, પણ હવે તે છોકરીની વાત પડતી મૂક-સઘળા ગ્રીકે મળી તેને આપી છે તો તેને રાખવાદે; અને ઓ એકિલિજ! તું રાજની સામે ન થા, સમજ કે બીજા કીર્તિમંત રાજ-ઓમાં તને એકલાનેજ સૌ ગ્રીક આગેમેઝનના જેટલુંજ માન આપેછે. તારામાં શૌર્યબળ વિશેષ છે ને તું દેવીથી ઉત્પન્ન થયો છે તેમ તે સત્તામાં વિશેષ છે, કેમકે તે ઘણા લોકના ઉપર રાજ્ય કરેછે. “ઓ આગેમેઝન! હું તારો ક્રોધ શમાવ, આ હું નેસ્ટર તને વિનંતિ કરું છઉં કે એકિલિજ જે આપણા ગ્રીકનો યુદ્ધમાં સમર્થ કિલ્લો છે તેની ખાતર હું તારી વેરજીદિ કહાડી નાંખ.”

આગેમેઝન બોલ્યો-વૃદ્ધ પુરૂષ તેં યથાન્યાય ને યથાસત્ય સર્વ કહ્યું છે. પણ એને સૌના ઉપરી થવું છે ને સૌને પોતાની આજ્ઞામાં રાખવાછે; એ તેની ઇચ્છાને કેટલાક નહિ પણ કબૂલ કરે. પણ દેવતાઓએ તેને મોટા યોદ્ધો બનાવ્યો છે માટે શું તેઓએ તેને બીજાઓને અપમાન આપવાનો હક્ક પણ આપ્યો છે?

તરતજ એકિલિજ વચમાં બોલી બઠચો-રે મેં યોગ્ય કીધું છે; તારી સઘળીજ વાત જો કબૂલ રાખું તો પછી હું કાયર જેવો કંઈજ પાણી નથી એવા માણસમાં ખરું કે? એ બીજાઓને સમજાવવાની વાત છે; મને શીખામણ ન દે; હું તારું કહું હવે કદી માનનાર નથી. પણ સાંભળ બીજી વાત કહું છઉં ને એ હું તારા મનમાં કાંશી રાખજે: એ છોકરીની ખાતર હવે હું તારી સાથે કે બીજા સાથે ટંટા કરનાર નથી, કેમકે તમેજ આપનારા ને તમેજ પાછી લેઈ લોછો. પણ મારાં વહાણ-માંથી તમે બીજી કંઈ વસ્તુ લેઈ જશો તો હું ગુસ્સે થઈશ. ને આગેમેઝન હું જો આવીશ ને તેમાં શું શું છે તે જાણવાની તજવીજ કરીશ તો તરતજ હું મારા લાલાની આસપાસ તારું કાળું લોહી વહેવું કરીશ.

પછી તે બે જણ ધૂમરાયલા ને બખરતા બઠચા ને સૌ પોતપોતાને ટેકાણે ગયા. એકિલિજ ને તેનો મિત્ર પેટ્રોક્લસ સાથીઓને લેઈને પોતાના તંત્રુ તથા વહાણોમાં જઈ રહ્યા. આગેમેઝને પોતાના એક વહાણમાં પુલરાની દીકરીને તથા બળિદાન આપવાનાં પશુઓને ચડાવી યુલિસિઝ સાથે રવાને કર્યા. પછી દેવતાઓને બળિદાન આપ્યાં ને આગેમેઝને બે દૂતને એકિલિજને તંત્રુએ પેલી છોકરીને તેડી આણવા મોકલ્યા. એઓ ત્યાં નાખુશીથી ગયા તો ખરા, પણ કહેવાની હિંમત ન ચાલેથી તટસ્થ બેસા રહ્યા.

એકિલિજ યોદ્ધા—“તમે પવિત્ર દૂત છો, આવો. તમે માફ કરી બગાડ્યું નથી ને તમને કપકો આપવો યોગ્ય નથી. લાઇ પેટ્રોકલસ! પેલીને કહે કે તે બહાર આવે ને એઓની સાથે જાય. પણ એ દૂત, તમે સાક્ષી રહેજો—હું ફરીથી જોઈ જઈ કે શ્રીકલોક હારશે ને મારી સહાય માગવા આવશે તો હરગીશ હું તે આપનાર નથી.”

પછી દૂત તે છોકરીને લેઈને ચાલતા થયા. તે છોકરીને જવું ગમ્યું નહોતું. એ વખત એકિલિજ પોતાના સાથીઓથી દૂર થઈ સમુદ્રતીરે એકાંત જઈ આગે-મેઝને અપમાન કર્યું-તેથી તે રડતો ઘેઠા ને હાથ લાંબા કરી કરીને પોતાની માને કરગરવા લાગ્યો. એ ઉપરથી દેવી થેટિસ જે સમુદ્રમાં રહેતી હતી તે આવી ને પોતાના દીકરાને રડતો રાખી દુઃખનું કારણ પૂછવા લાગી. એકિલિજ અથેતિ સંધું કહ્યું ને થેટિસે દિવાસો દીધો કે પૂત, તારે જીવતર દુઃખ છે પણ યશસ્વી છે એમ હું જાણતી, પણ આતો તારું મોટું અપમાન થયું છે ને તું દુઃખી છે! ભોગ મારા કરમના કે મારે પેટે જન્મી તું દુઃખી થયો, પણ હવે અકળામ્મશ નહિ; તું યુદ્ધમાં જીત્યો નહિ ને શ્રીકના ઉપર દ્વેષ વધાર્યો કરજે. ઇંદ્ર એક ઠેકાણે યજ્ઞ થાય છે ત્યાં દેવતાઓને લેઈને ગયો છે તે બારમે દહાડે આવશે એટલે હું તેને પગે પડી વિનવીશ ને હું ધાંત્રું છઉં કે તે માફ માનશે ને ટ્રોન ને જય અપાવી શ્રીકને તારી ખુશામત કરતા કરશે.

એમ બોલી થેટિસ ગઈ ને એકિલિજ ધૂમરાયલો પાછો પોતાના તંત્રુમાં આવ્યો.

હવે યુલિસિઝ પેલો પૂનરી જ્યાં રહેતો હતો તે બંદરે પહોંચ્યો. પ્રથમ સૂર્યને બળિદાન આપ્યું ને પછી પૂનરીને તેની દીકરી પાછી આપી. એ પૂનરીએ પણ બળિદાન આપ્યું ને યુલિસિઝ વગેરેને મીનબાની આપી સંતોષ્યા. બીજે દહાડે યુલિસિઝ બીજા વહાણમાં બેસી પાછો પોતાને મુકામે આવ્યો.

એકિલિજ જે યુદ્ધ તથા ધામધૂમનો ધણોજ શોખી તે કોઈ મંડલીમાં જતો નહિ, પણ ઉદાસનો ઉદાસ પોતાના વહાણમાં બેસી રહેતો.

બારમે દહાડે થેટિસે જ્યુપિટરને (ઈન્દ્રને) પોતાના દીકરાનાં દુઃખની સઘળી વાત કહી ને શ્રીકનો પરા-ભવ કરવાસાથે વિનંતિ કરી. જ્યુપિટરે સાંભળ્યાં કીધું, પણ જ્યારે થેટિસ ઘણી કરગરી ત્યારે તેણે કહ્યું, કે એ કામ ભારે થઈ પડવાનું, કારણ કે જૂનો (ઈન્દ્રાણીને) શ્રીકનો ધણોજ પક્ષ છે તે કોઈ ભસશે. તે સર્વ દેવતાઓનાં દેખતાં મને મહેણાં મારે છે ને ધમકા-

વે છે કે હું ટ્રોન લોકને યુદ્ધમાં સહાય કરું છઉં, પણ તું હવે વહેલી વહેલી અહીંથી જ, નહિતો જૂનો તને બેશે. તારી ઇચ્છા છે તો હું નક્કી શ્રીકને સહાય કરીશ. પછી થેટિસ ત્યાંથી બહાર પાછી સમુદ્રમાં ગઈ.

એટલે જૂનો જ્યુપિટર પાસે આવીને બોલી—ઓ કંગ, વળી કીચા દેવતા સાથે બેસીને વિચાર કર્યો? ઘડી બહાર ગઈ કે મારાથી છાતા વિચાર કરવા માં-જાન્ય છેની? તે કોઈ દહાડો દિવ બોલીને મારી સાથે વાત કરી નથી ને તું જે જે વિચાર કરે છે તે સંબંધી એક અક્ષર પણ મારી આગળ બોલતો નથી.

જ્યુપિટર બોલ્યો—અરે જૂનો, તું મારી ધારણા જાણવાની આશા ન રાખ, તું મારી પ્રિયા છે, પણ તારાથી તે સમજી શકાશે નહિ. તારે જે જાણું ધરિત હશે તે બીજે કોઈ દેવ અથવા મનુષ્ય જાણશે તેની પહેલાં તું જાણીશ. તું મારી ધારણાસંબંધી પૂછપાછ ને તપાસ કરવાનું મૂકી દે.

મોટી આંખની જૂનો બોલી—ઓ રાજ, અત્યાર-લગીમાં કોઈ દહાડો મેં તને ઘણું પૂછ્યું છે અથવા તારી છાની વાતો જાણવાની છૂપી રીતે તજવીજ કરી છે? તારી ઇચ્છાપ્રમાણે તું તારે સુખે વિચાર કર્યો કર; પણ મેં સવારે થેટિસને તારી પાસે બેઠેલી જોઈ છે ને રખેને તેણે કંઈ તને સમજાવ્યો હોય. એકિલિજને માન અપાવવાનું ને શ્રીકનાં વહાણો બાળી ચૂકવાનું તેને સ્પષ્ટ વચન આપ્યું છે એવો મને વહેમ પડ્યો છે. જ્યુપિટર બોલ્યો—ઓ હઠીલી સ્ત્રી! તું તો જે તે વાતમાં હમેશ વહેમ આણનારી છે, તારા વહેમમાંથી હું પણ બગરતો નથી. પણ કંઈ ચિંતા નહિ, તારાથી તારું ધાર્યું કંઈ જ થશે નહિ—ને મારા દંદયથી અજળી રહીશ ને એ તને વધારે કડકું લાગશે. પણ જો તને વહેમજ આવે છે તો જ તે ખરું છે, હા હા મારી તેમજ ઇચ્છા છે. બોલતી બંધ થઈ બેસ ને મારી આજ્ઞા પાળ; જો મેં પાસે આવી મારા અનિવાર હાથ તારા ઉપર મૂક્યા તો પછી કદી સઘળા દેવતા તારે ઉપરાણું લેઈ મારી સામા થશે તોપણ તારું ને તેઓનું કંઈ વળતાર નથી.

એપ્રમાણે જ્યુપિટરે ક્રોધ કર્યો ને જૂનો આધીન રહેવામાં મન વાળી ચૂપ થઈ બેઠી. પણ જ્યુપિટરના મહામંદિરમાં દેવતાઓ ગરબ કરવા લાગ્યા. વલ્કન (વિશ્વકર્મા) એણે ભાષણ આપવા માંડ્યું કે “રોજ બહાર મનુષ્યના ટંકાઓને માટે જ્યુપિટર જૂનો આમ લજ્યાં કરશે તે આપણાથી તો નહિ સંખાય; ભોજન સમય વહી ગયો ને હવે ભોજનમાં કંઈ મજા પડવા-

ની નથી. પણ હું હવે મારી માને કહું છઉં કે હું ઠાણી છે, મારા પિતાને રાજ કર, નહિતો વળી તે ફરીથી તને ધમકાવશે ને મોજનને વિલંબ થશે.” એમ બોલી તેણે બે ખાનાંનું ખ્યાલું પોતાની માને આપ્યું ને વળી બોલ્યો, માતા, હું ધીરી પડ, મનને માર, નહિતો તે મારા દેખતાં તને મારશે ને મારાથી મૂકાવવા ચવાશે નહિ—એવેન એક પ્રસંગે તેણે મને મારો પગ પકડીને ઊરાડી મહેલ્યો હતો.

એ સાંભળી જ્ઞાનોએ મોટું મલકાવ્યું ને પછી દીકરાનું આપેલું ખ્યાલું પીધું. વલ્કને સધળા દેવતાઓને અમૃત પાત્રું ને હસાવી આનંદ આપ્યો.

પછી દેવતાઓ રાતે પોતપોતાને મંદિરે સૂવા ગયા ને ન્યુપિટર પણ પોતાની શૈયા ઉપર સૂતો ને જ્ઞાનો પણ તેની પાસે સૂતી.

સર્ગ ૨ જો.

ન્યુપિટરે શયન કર્યું, પણ તેને ઊંઘ આવી નહિ; તેણે શ્રીકનાં વહાણો બળી જાય તેવી યોજના કરવા-સંબંધી વિચાર કર્યો કીધો ને પછી આગેમેઝનને સ્વપ્ન મોકલ્યું. એ ઉપરથી સવારે આગેમેઝને વહેલાં બહાર પાસે રાત્ર સહ દૂતોને આજ્ઞા આપી કે સર્વે શ્રીકને એકઠા મળી સભા ભરવાનું કહી આવો.

પ્રથમ તો સરદારો મળ્યા ને આગેમેઝન બોલ્યો—મિત્રો સાંભળો—રાતે હું ઊઘતો હતો ને નેસ્ટરના જેવી આકૃતિ તથા કાંતિવાળા સ્વપ્નપુરુષે મારા માથા ઉપર બસા રહીને મને કહ્યું કે “યોદ્ધા, તારે માથે યુદ્ધનો ભાર છે ને હું સૂઈ શું રહ્યો છું? પણ હવે હું કહું છઉં તે સાંભળ; હું ન્યુપિટરનો દૂત છઉં, તે જો કે ઘણો દૂર છે તોપણ તેને તારી ઘણી દયા આવેછે. તે તને આજ્ઞા આપેછે કે સર્વે લંબકેશી શ્રીકને ડ્રોજન સામા યુદ્ધ કરવાને સજ કર; ડ્રોય જીતવાનો યશ તનેજ મળવાનો છે, કારણ કે જ્ઞાનોએ કાલાવાલા કરી ન્યુપિટરનું મન મનાવ્યું છે ને એ ડ્રોજનના ઉપર રૂઠવો છે; પણ હું એ સંધું તારા વિચારમાં રાખજે.” એમ બોલી તે આકાશમાં બેઠી ગયા ને મારી ઊંઘ પણ બેઠી ગઈ. માટે હવે આપણે તળવીજ કરીને સૌ શ્રીકને સમન્તવવા જોઈએ. નવ વર્ષ થયાં છતાં ડ્રોય જીતાયું નથી તેથી આજનું આપણું કહેવું તેઓ તરતનું તરત માનશે એમ જણાવું નથી, તોપણ હું ભાપણ કરીને તેઓની ધમ્મજા નળી લેઈશ—તેઓને આજ્ઞા કરીશ કે હવે ડ્રોય જીતવાની આશા નથી માટે સૌ પાછા દેશ જવાની તૈયારી કરો; પણ તમે સૌ તેઓને સમન્તવી અટકાવજો.

નેસ્ટર બોલ્યો—મિત્રો, સરદારો ને શ્રીકને સલાહ આપનારાઓ ! જો કોઈ બીજાએ એવું સ્વપ્ન આપણી આગળ કહ્યું હોત તો આપણે તેને મોટું બનાવટનું માની તે સાંભળતાંજ પાછા હટ્યા હોત. પણ સકળ સૈન્યમાં જોને મોટું પદ ધારણ કર્યાનું અભિમાન છે તેણે જ્યારે તે જોયું છે ત્યારે આપણે, સૌ શ્રીકને સમન્તવવાની તળવીજ કરવી જોઈએ.

પછી સૌ બેઠ્યા ને વહાણોમાંથી શ્રીકજન બેઠીને એકઠા થવા લાગ્યા. મોટા બળભળાટ થઈ રહ્યો. કોઈ આમ બોલે ને કોઈ આમ બોલે. પછી મોટી સભા ભરાઈ ને આગેમેઝને આ રીતે કહ્યું—“ઓ મિત્રો, શ્રીક સરદારો, માર્શન (યુદ્ધ દેવતાના) ભક્તો ! ન્યુપિટરે મને મોટા બલરાટમાં નાખ્યો છે. તેણે મને કહ્યું હવે કે હું ડ્રોયની જીત કરી પાછો સ્વદેશ આવીશ, પણ તે નિર્દય હવે મને આજ્ઞા આપેછે કે હું પાછો દેશ નહ. કેટલી મારી અપકીર્તિ ? ઘણાક શ્રીકના પ્રાણ ગયા, નવ વર્ષનો શ્રમ મિથ્યા ગયો ને મારે અપયશ સાથે દેશમાં જવું ! આટલા બધા ને આટલા શૂરા શ્રીકે પોતાનાથી થોડા એવા ડ્રોજનોની સામા આટલાં વર્ષ નિર્દયક યુદ્ધ કર્યું ને ડ્રોય જીતાવિના તેઓ અપયશ સાથે પાછા ઘેર આયા એ ક્યા સાંભળતાં આપણા વંશજોને કેટલું શરમાવું પડશે ! પણ શું કરીએ ? જો કે આપણે શ્રીક, ડ્રોજન કરતાં વધારે છે, પણ તેઓને ઘણા શૂરવીર રાજાઓની સહાય છે ને બીજી ઉદકતો પણ ઘણી છે તેથી આપણાથી ડ્રોય જીતાવાનું નથી ને તે વસ્તીવાળા નામાંકિત નગરનો નાશ કરવો એ પણ મને સાદું લાગતું નથી. નવ વર્ષ તો વહી ગયાં છે, આપણા વહાણનાં પાટીઆં સડી ગયાં છે, ને દોરડાંઓ બખળી ગયાં છે. આપણાં ખેરાં છોકરાં આપણી વાટ જોયાં કરતાં હશે. જે કામસાદ આપણે આપ્યા તે થયું નથી ને થશે એવી આશા પણ નથી; માટે હું ભલામણ કરું છઉં કે આપણે તાકીદથી પાછા સ્વદેશ જઈએ.”

એ બોલવું સાંભળી જોજો અંદરનો ભેદ જણાતા હતા તે સિવાય બીજા બધા શ્રીક ઘેર જવાના ઉમંગમાં આવી ગયા—દોડાદોડ થઈ રહી. ઘણાકે વહાણ કપાટવાની તૈયારી કરવા માંડી ને કેટલાકે તો નાંગર પણ બેઠાં. પણ એ ધાંધલ જોઈને જ્ઞાનોએ મિનર્વાને તેડીને કહ્યું કે શ્રીક પાછા જવાથી વીનસ આપણને હસશે માટે હું જઈને તેઓને જતા અટકાવ. તરત મિનર્વાએ જ્યાં શ્રીકનાં વહાણો હતાં ત્યાં આવીને યુલિસિઝને સમન્તવ્યો. એ પોતાનો રંગોળો ફેંકીને

હોડયો ને આગેમેમ્નન પાસેથી તેનો રાજદંડ લેઈ વહાણો આગળ વહેલો વહેલો ગયો. જે કોઈ રાજા અથવા સરદાર વાટમાં મળતો તેને આ પ્રમાણે કહે-
તો: “આ શું કાયરનીપેઠે ગલરાટમાં પડયું? જેસો ને ખીલ્ઓને જેસાડો. આગેમેમ્નનના બોલવાનો મર્મ હજી તમે ખૂરો સમજ્યા નથી. તેણે લોકનાં મન જોવાને ભાષણ કર્યું છે. હમણા તે સૌને શિક્ષા કરશે. ન્યુપિટરની પ્રસન્નતાથી તેને મોઢું માન મળે છે ને તે ક્રોધ કરશે તો પછી આપણી સૌની હાનિ છે.” વાટમાં જો સાધારણ માણસ મળતો, તો તેને તે કહેતો “જેસ, હું યુદ્ધમાં જવાને ને સભામાં બેસવાને યોગ્ય નથી, માટે મોઢાઓનું કહું માન. અહિં ધણા જણ અમલ કરવા બહા થશે તેમાં કંઈ સંધરવાનું નથી. એક સરદાર-એક રાજા અને કાયદાઓ એથીજ રાજ્ય ચાલે છે.

એ પ્રમાણે યુલિસિસે બધે ફરી વળીને સૌને પાછા એકઠા કર્યા. ત્યાં એક લંગડો ગ્રીક જેને એકિલિસ તથા યુલિસિસ ઉપર દ્રેષ હતો તેણે આગેમેમ્નનને મોટા સ્વરે કઠોર શબ્દ કહ્યા. પણ યુલિસિસે તેને તિરસ્કારનાં વચન કહી પીઠપર ને ખભાપર રાજદંડથી પ્રહાર કર્યો. પછી સૌને બોલતા બંધ રહો એમ કહી યુલિસિસે ભાષણ કર્યું—ઓ આગેમેમ્નન, ઓ રાજા! આ ગ્રીકલોક તને માણસમાત્રમાં હલકો પાડવાને ઇચ્છે છે અને એઓએ તને ગ્રીસથી નીકળ્યા ત્યારે જે વચન આપ્યું છે કે દ્રોયને જીતીશું ત્યારેજ પાછા આવીશું તે વચન તેઓ પાળતા નથી ને ઘેર જવાનેસાર બાળક છોકરાં ને રંડાયલી સ્ત્રીઓ એઓની પેઠે અધીરા થઈ રહ્યા છે. આપણે આપણાં કુટુંબ છોડ્યાંને તવ વર્ષ થયાં છે ને હવે તાકીદથી પાછું દેશ જવું જોઈએ, પણ આટલાં વર્ષ અહિં રહ્યા ને ધાર્યું કામ પાર પાડ્યાવિના ઘેર જવું એતો ખરેખર મોટો અપયશ પામવાનું ને લજવાવાનું છે. થેલો, મારા ભાઈઓ, આપણે હમણા કાલકસ જોધિને પૂછીએ છીએ. હું ભૂલી ગયો નથી ને તમે સૌ જાણો છો કે આપણે ગ્રીસથી નીકળ્યા ત્યારે શા શકુન થયા હતા ને કાલકસે શું કહ્યું હતું—તવ વર્ષ તો રસળતાં રસળતાં લડાઈઓ કર્યાં કરીશું, પણ દશમે વર્ષે ખચીત દ્રોય લેઈશું! એ શું તેણે નથી કહ્યું? માટે ભાઈઓ, પ્રાયમનું નગર જીતીનેજ દેશ જવું એવું નક્કી કરો ને અહિં રહો. એ સાંભળી સૌ ગ્રીક મોટા સાહે યુલિસિસની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

પછી વૃદ્ધ નેસ્ટરે ભીંને ભાષણ કર્યું—અજાણ છે કે તમે નાનાં બાળકની પેઠે વાતો કર્યો કરો છો, તમે યુદ્ધ-

નાં યશસ્વી કૃત્યોની શી દરકાર રાખવાનાં હતા? ક્યાં છે તમારાં વચન ને શપથ? મને તો જણાય છે કે શ્રવણ પુરૂષોના વિચાર, દેવતાને અપેલાં શુદ્ધ બળિદાન અને વિશ્વાસુ જમણા હાથ એ સૌ અગ્નિમાં બળી ગયાં છે! આટલાં વર્ષ થયાં હજી આપણે કોઈ ઉપાય જોઈ કહાડી શકતા નથી ને મિથ્યા શબ્દવાદ કર્યાં કરીએ છીએ. પણ હવે ઓ આગેમેમ્નન! હું તારો ઉદ્દેશ દૃઢ રાખ, પ્રચંડ યુદ્ધોમાં ગ્રીકનો સરદાર થઈ રહે અને જેઓ ગ્રીકયુદ્ધી જુદા પડી દેશ જવાનો વિચાર કરે છે તેને દૂર કર. જે દહાડે આપણે અહિં આવવા નીકળ્યા તે દહાડે ન્યુપિટરે દ્રોજનનો નાશ કરવાનું કબૂલ કરેલું છે ને આપણી જમણી તરફ વીજળી દેખડાવી શુભ શકુન દેખડાવ્યા છે તે કોણ નથી જાણતું? માટે હું કહું છઉં કે ન્યાસરૂઢી અકેક જણ અકેકી દ્રોજનસ્ત્રીને ન પકડી લાવે અને હેલનનાં દુઃખનું વેર ન લે ત્યાંસૂધી કોઈએ ગ્રીસ જવાની જતાવળ કરવી નહિ. એમ છતાં કોઈ ધણા અધીર હોય તો તેને પોતાનો હાથ પોતાના વહાણ ઉપર મૂકવા દેજે કે તે સૌના દેખતાં પોતાના મૃત્યુને જોય. પણ ઓ રાજા! હું તારી મેળે તારે જે કરવાનું છે તે કર-લડવેયા લોકને જાત કુળપ્રમાણે જુદા પાડ કે સગા સગાને જાત જાતને સહાય કરે. એમ કરીશ તો તને તરત જણાઈ આવશે કે આટલાં તે કુલીન શૂર છે ને આટલાં તે વર્ણસંકર કાતર છે; અને દેવની અવકૃપાથી કે સૈન્યતા કાયરપણાથી-શાથી દ્રોય નથી જીતાવું તે તારા જણામાં સહજ આવશે.

પછી આગેમેમ્નને ઉત્તર વાજ્યો-વૃદ્ધ પુરૂષ! હું સભામાં ગ્રીકના સર્વ પુત્રોમાં શ્રેષ્ઠ થયો છું. ઓ પિતા ન્યુપિટર, ઓ મિનર્વા, ઓ સૂર્ય, આ પ્રસંગે ગ્રીકમાં આવા દશ મંત્રીઓ મારીપાસે હોય તો પ્રાયમનું નગર આપણે હાથ આવતાં શી વાર લાગે? પણ ન્યુપિટરે મને નિરર્થક કંકાસમાં નાંખી દુઃખી કર્યો છે. હું ને એકિલિસ એક શુભામડી છોકરીની ખાતર લગ્યા; પણ મેં લડાઈ બપોળવી છે પણ હવે જો આપણે એક સંપે રહી કામ કરીશું તો થોડા દહાડામાં દ્રોય પડશે. હવે જાઓ ને જમો કે આપણે તૈયાર થઈએ. દરેક જણ પોતાનો ભાલો તીક્ષ્ણ કરજો ને ઢાલ સમારજો, ઘોડાઓને ઘાસ દાણો સારીપેઠે ખવડાવજો, અને દરેક જણ પોતાના રથમાં બેસી આવો કે પછી ભયંકર યુદ્ધમાં આજો દહાડો ધૂમીએ. જે કોઈ સાથે નહિ થાય ને વહાણમાં ભરાઈ રહેશે તે દૂતરા તથા પક્ષીઓનું ભક્ષ થશે.

એ પ્રમાણે આજ્ઞા થયા પછી સૌ પ્રસન્ન થઈ પોત્તર

કરતા વહાણોમાં ગયા ને તૈયારી કરવા મંજૂ. આ-
ગેમેઝને છ સાત સરદાર રાજાઓની સમક્ષ ન્યુપિટર-
ની પ્રાર્થના કરી. એક પાંચ વર્ષના બળદનું બળિદાન
આપ્યું ને સૌએ સાથે ભોજન કીધું. પછી નેસ્ટરે કહ્યું
કે હવે રસળવાનું કામ નથી ને પછી તે સૈન્યની ગોઠવ-
ણ કરવાને નીકળ્યા. એ પ્રસંગે મિનર્વા પણ બાવરી
બાવરી આહિ તાહિ ફરીને દરેક ગ્રીકને યુદ્ધમાં જવાની
પ્રેરણા કરતી હતી. એ રીતે સર્વ ગ્રીક બે દેરા જવાનું
કરતા હતા તે યુદ્ધમાં જવાને આનુર થઈ રહ્યા. રાજા
સૈન્ય સજ થયું ને તેમાં આગેમેઝન તે દહાડે ન્યુપિ-
ટરની પ્રસન્નતાથી ઉત્તમ પ્રકારે તેજસ્વી દેખાતો હતો.

પછી સૌ યોદ્ધાઓ પોતપોતાનાં સૈન્ય સાથે પગ
અફાળતા ટ્રોય તરફ ચાલ્યા. (એકિલિઝ, તેના મિત્ર ને
તેના સૈન્યજન એઓ પોતાનાં વહાણમાં ને કાંઈ નાં-
બેલા તંબુઓમાંજ હતા.) એ જોઈને ઍરિસ દેવી બે
દેવતાની ફતી હતી તેણે ટ્રોયમાં જઈ પ્રાયમ રાજાને
બળર આપી કે શું બેશી રહ્યો છે? હવે યુદ્ધ કર્યાવિના
છૂટકો નથી. મેં ધણાં યુદ્ધ જોયાં છે, પણ આવાં શૂ-
રાતનવાળાં સૈન્યો મેં કદી જોયાં નથી, તેઓ ટ્રોય ઉપ-
રજ આવેછે એમ મને જણાય છે. હેક્ટર! વિશેષ હું
તને વિચાર આપવાને આવી છઠ્ઠ મારે સહાય રાજા-
ઓને પોતાનાં સૈન્ય સાથે બોલાવ અને બે જાતના લો-
કનો બે રાજા હોય તેને તે લોકની સરદારી આપ, પણ
સકળ સૈન્યનો મુખ્ય અધિપતિ હું થજો.

એમ કહી ઍરિસ ગઈ ને ટ્રોજને સર્વ સહાયકારીને
બોલાવી મોટું સૈન્ય રચવાની તૈયારી કરવા માંડી.

સર્ગ ૩ જો.

ટ્રોજનો પોતપોતાના સરદારના મુખીપણા તળે એ-
કઠા થયા કે તેઓ સારસ પક્ષીની જેઠ ખૂમ પારતા ને
યુદ્ધની ગર્જના કરતા સવારે ગ્રીકલોકને યુદ્ધ આપવાને
આગ્યા. આણી પાસથી સૌ ગ્રીક પરસ્પર સહાય કર-
વાના વિચાર કરતા ને હત્તાહુનોજ શ્વાસ લેતા આવ-
વા લાગ્યા.

આમ કરીને બંને બાજુનાં સૈન્ય એક બીજાને મળ-
વાને પાસે પાસે આવવા માંડ્યાં કે તરતજ દેવતા સ-
રખો તેજસ્વી પારિસ મોખરે આવી બેસો. એણે પો-
તાના બલા ઉપર ચિત્તા વાધનું આમહું ઓઠ્યું હવું ને
એક વાંટું ધનુષ્ય ને એક ખરગ એ તેની પાસે હતાં; પણ
તેણે પિત્તળની બોલીવાળી બે બરછીનો પટ્ટા કરી દે-
ખડાવ્યું કે ગ્રીકમાં બે મહાશૂરા હોય તે સંઘા આ
શોકપાત્ર યુદ્ધમાં મારી સામા આવો.

પારિસને હતાવળે પગલે ધસ્યો આવતો જોઈ મેન-

લેગસ પોતાનાં હથિઆર લેઈ એકદમ રથમાંથી નીચે
ફરી પડ્યો. પણ ન્યારે પારિસે જણ્યું કે મેનલેગસ
આગળ પડી લડનારાઓમાંનો એક છે ત્યારે તેનું ક્લે-
વું બળી ગયું ને તે મરણથી બચવાને પાછો પોતાના
સાથીઓનાં સૈન્યમાં ભરાઈ ગયો. પારિસને અંદર લ-
રાયો જોઈ હેક્ટરે તેને નિન્દીને ઠપકો આપ્યો-ઓ હુ-
દેવ પારિસ, ઉત્તમ સ્વરૂપવાન પણ ઓ સ્ત્રી હરણ
કરનારા! હું ન જાન્યો હોત કે લગ્ન કર્યાવિના મરણ
પામ્યો હોત તો ધણું સારું હવું-કે આવી રીતનું બીજા-
ઓને અપમાન ને કલંક ન લાગત! લંબદેશી ગ્રીકોએ
તાં સુરૂપ જોઈને તને મોટા યોદ્ધો ગણ્યો હશે, પણ
હવે તેઓ ખરેખર તને કેવા હસશે? કે તારા જીવમાં
તેજ નથી ને તારી શિરામાં બળ નથી; એમ છતાં મન-
ગમતા સાથીઓ લેગા કરી વહાણમાં બેસી સમુદ્ર પાર
કરી, પરદેશીઓમાં હળીમળી જઈને હું ત્યાની સુંદર
સ્ત્રી લેઈ આવ્યો છે.—કોની? શૂરવીર પુરૂષમાંના એ-
કની! હવે હું જોજો તારા પિતાની, નગરની ને સઘળા
લોકની કેવી હાનિ થાય છે તે. આ તારાં પાછાં પગ-
લાંથી રાત્રને હર્ષ છે, પણ તારી તો અપકીર્તિ પૂર્ણ થઈ
ચૂકી છે. શૂરા મેનલેગસને ધસી આવવાની વાટ તો
જોવી હતી? કે ત્યારે તારા જણ્યામાં આવત કે કેવા
શૂર પુરૂષની સ્ત્રીનું હું હરણ કરી લાવ્યો છે! તારી
બીણા, બીનસના સુંદર પ્રસાદ ને તારા કેરા ને તાં
રૂપ એ સૌ ન્યારે હું માટી સાથે મળી જઈશ ત્યારે કં-
ઈજ કામ લાગવાનાં નથી. પણ કે ટ્રોજનો ધણા કાયર
છે, બાકી તો તેં બે કર્મ કર્યા છે તેના બદલામાં તેઓ
તને પથ્થરના વજ્રમાં લપેટાયેલા કરી તમારો જોત.

પારિસે ઉત્તર વાળ્યો: કે હેક્ટર, તેં મને ઘટતો
ઠપકો આપ્યો છે, અણઘટતો નથી આપ્યો. હું અધીન
છઠ્ઠ. તાં રૌર્ય સદા અશ્રાંત છે ને તાં તદ્દય નિર્ભય
છે. બીનસે મને બે વિલાસસામગ્રી આપી છે તેને-
સારું હું મને ઠપકો ન આપ: દેવતાઓના આપેલા
વર પછી ગમે તેવા હોય, તોપણ કોઈ રીતે તે અમા-
ન્ય થવા ન જોઈએ, કારણ કે કોઈ માણસ પોતાની
ધૃત્યપ્રમાણે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. હવે જો તારી
એવીજ ધૃત્યા હોય કે મારે યુદ્ધમાં જઈને લડવું
તો બીજા સર્વ ટ્રોજન ને બીજા સર્વ ગ્રીક બેશી જાય
તેમ કર અને હું તથા મેનલેગસ બે જણા એકલા
એકલી લડીએ અને બે જીતે તે હેલનને રાખે ને બીજી
બધી દોલત પણ લે. બીજા સૌ તમે ગ્રીક સાથે મેત્રી
ને વિશ્વાસુ સંધિકર્મી કરી ટ્રોયમાં સુખે રહો ને તેઓ
પોતાને દેશ જાય.

હેક્ટર પારિસનું બોલવું સાંભળી પ્રસન્ન થયો ને પછી સૈન્યના મધ્યમાં જઈ પોતાના લાલને વચમાંથી પકડી તેણે ટોળોને બેસાડી દીધા. આગેમેન્નને પોતાના શ્રીકને કહ્યું કે હેક્ટર કંઈ બોલવાને ઇચ્છે છે એવું જણાય છે માટે જરા થોભો. પછી હેક્ટરે બન્ને સૈન્યને મધ્યે ઊભા રહી પારિસની ઇચ્છાપ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું. સર્વે સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા. એવે શૂરો મેનલેગ્યસ બોલ્યો કે હવે મારે સાંભળો; મારે માટે તમને સૌને દુઃખ ખમવાં પડ્યાં છે ને પારિસથી આ ટોળા ઊઠ્યો છે તો હવે અમે બંનેજ લડીશું ને જેનું આવરદા ખૂટ્યું હશે તે મરશે; તમે સૌ શ્રીક તથા ટોળોને અળગા થઈ જાઓ. [તમે ટોળોને] એક ધોળો ને એક કાળો ઘેટા પૃથ્વીને ને સૂર્યને બળિદાનમાં આપવાને લાવો અને આપણે એક બીજાને જ્યુપિટરને વધેરીશું. વળી પ્રાયમને અહિં બોલાવી તેનું સંધિકાર્યમાં મરું લો, કેમકે તેના દીકરા ઉદ્ધત ને વચનલંગ કરે તેવા છે—તરૂણનાં મન ચલિત હોય છે ને વૃદ્ધ છે તે આગળ પાછળનો વિચાર કરી બંને પક્ષનું રહું થાય તેવું કરે છે.

પછી નગરમાંથી બે ઘેટા મંગાવવાને હેક્ટરે બે માણસ મોકલ્યાં ને આગેમેન્નને એક જણને પોતાનાં વહાણમાંથી એક ઘેટા આણવાને મોકલ્યો. અને સૌ પોતપોતાનાં શસ્ત્રો લાંચ ઉપર મૂકી બેસીને વાતો કરવા લાગ્યા.

એ અવકાશમાં ઔરિસદેવીએ ટ્રોયમાં જઈ સર્વે વસ્તાં હેલનને કહ્યું ને તેના મનમાં તેના આગલા ધણી, તેનાં માળાપ, તેનું નગર એ સૌને વિષે પ્રેમ બપન્યો. પછી હેલન ઘોળું વસ્ત્ર પહેરી બે દારીને સાથે લેઈને જે દરવાજા ઉપરના મહેલમાં પ્રાયમ ને બીજા ધરત્રાઓ યુદ્ધ બેવાને બેઠા હતા ત્યાં ગઈ. પ્રાયમે તેને બોલાવી કહ્યું “બેટા બેસ અહિં મારી પાસે, તારા ધણીને, તારા સગાને અહિંથી બે. તારો કાંઈ વાંક નથી; દેવતા મારા ઉપર રૂઠ્યા છે કે આ શોકપાત્ર યુદ્ધ બેવાને મારે દહાડો આવ્યો છે—પણ પેલો સૌથી જિયો ને પ્રીઠ પુરૂષ જેના જેવા મેં કોઈ દહાડો બેયો નથી તે કોણ છે તે મને કહે. હેલન બોલી, સસરાણ તમે પૂજ્ય વૃદ્ધ છો ને હું મર્ચાદામાં રહેવાને થોડ્ય છઉં. હું મારા ધણી, મારી દીકરી વગેરે કુટુંબને છોડી અહિં આવી તેના કરતાં મેં મરણ ધાર્યું હત તો સાફ થાત. પણ તેમ ન થયું ને હું હવે પરતાવો કરી રહ્યાં કંઈ છઉં.

હેલન ગ્રીક યોદ્ધાઓને દેખડાવી ગુણ વર્ણવી ઓ-

ળખાવે છે એટલામાં દૂતે આવી પ્રાયમને વિનંતિ કરી કે આપની સૌ રાહ બેય છે. વૃદ્ધ રાજા જરાક પૂજ્યો, પણ પછી તે રથમાં બેસી યુદ્ધના મેદાનમાં આવ્યો.

પછી આગેમેન્ન, પ્રાયમ, હેક્ટર એઓએ પોતપોતાના ઇષ્ટદેવને સંભારી પ્રતિજ્ઞા કરી બળિદાન આપ્યાં. પ્રાયમરાજ પાછો નગરમાં આવ્યો ને પારિસ તથા મેનલેગ્યસ રાત્ર સજ્જ દંડયુદ્ધ કરવાને ઊભા થયા.

પ્રથમ પારિસે પોતાના લાંબા લાલાનો પટો કરી મેનલેગ્યસની ઢાલ ઉપર તે માચ્યો, પણ આણી અંદર પેડી નહિ તેથી ઢાલ લાંબી નહિ; પછી મેનલેગ્યસે સામો પટો કરી પોતાનો લાલો માચ્યો તે પારિસની ઢાલની આરપાર ગયો ને બખતરની અંદર પહેરેલું વસ્ત્ર ચીરાયું, પણ તેટલામાં પારિસ વાંકો વળીને અચ્ચો. તરતજ મેનલેગ્યસે ખડ્ગ કહાડી તેના ટોપના ઉપલા ભાગ ઉપર પ્રહાર કર્યો, પણ તે ખડ્ગ તેના હાથમાંથી પડી ગયું ને તેના ચાર કટકા થઈ પડ્યા. શસ્ત્રોએ ધાર્યું કામ ન કર્યું તેથી બીજવાઈ જઈને મેનલેગ્યસે ધશીને ટોપ પકડી પારિસને ખેંચ્યો, પણ એટલામાં વીનસે આવી જે બંધથી ટોપ પારિસને માથે રહ્યો હતો તે બંધ તોડી નાંખ્યો ને મેનલેગ્યસના હાથમાં ટોપ જ રહ્યો. પારિસ સરક્યો. બીજવાર મેનલેગ્યસ પોતાના લાલાથી પારિસને મારવા બંધ છે એવાનાં વીનસે એને જીયકી લેઈ જઈ એના મુવાસ ભર્યા મહેલમાં મૂક્યો, અને હેલન ત્યાં બેવા બેઠી હતી ત્યાં જઈ તેને કહ્યું કે ચાલ બેઠા મારી સાથે; પારિસ તને બોલાવે છે. હેલને રકજક કરી, પણ વીનસે તેને ધમકાવીને પારિસના મહેલમાં આણી ને તેની સામા બેસાડી.

અહિં હેલન પારિસને કહે છે—તું યુદ્ધમાંથી નાશી આવ્યો છે? મારા આગલા પતિને હાથ તું મુચો હોત તો સાફ થાત. તું મારી આગળ ધણું અભિમાન કરી બોલ્યો છે કે બળ, હાથ ને લાલામાં હું મેનલેગ્યસ કરતાં અદકો છઉં—તો બેઠા જ ને ફરીથી તેની સાથે યુદ્ધ કર. પણ ના તારે હવે જીવનું જોખમ કરવાને નહ જરૂં. પારિસ બોલ્યો—તું એવાં એવાં મહેલમાંથી મારા આત્માને દુઃખી ન કર; મિતવાની સહાયતાથી મેનલેગ્યસ જીત્યો છે, પણ મારો વારો આવશે ત્યારે હું જીતીશ, આપણી સહાયમાં પણ દેવતાઓ છે. પણ હવે એ વાત બંધ રાખ; આજે મને તારા ઉપર એવું વહાલ બપન્યું છે કે તેવું મને અગાડી કોઈ વખત નથી બપન્યું. રે શ્રીમથી વહાણમાં અહિં આવતાં પહેલાં ઠાપુમાં જે વહાલ મેં દાખવ્યું હતું તેના કરતાં પણ વધારે હમણા બેસરાય છે.

સૈન્યમાં-મેનલેઅસ બંગલી દોરની પેઠે ખાવરો ખાવરો પારિસને ખોળે, પણ એ જરૂર નથી. બીજા દ્રોજને પણ વિરમય પામી અહિં તહિં તેને જોયો, પણ જ્યારે તે ન દેખાયો ત્યારે આગેમેમ્નન આ પ્રમાણે બોલ્યો-“ઓ દ્રોજન, શ્રીક, સહાયો સૌ સાંભળો, છત તો મેનલેઅસની થઇ છે; દ્રોજનો તમે હવે હેલન તથા તેની દોલત અમને આપો અને ઘટતો દંડ પણ અપો કે હવે પછીના લોકને સ્મરણ રહે.”

સર્ગ ૪ થો.

હવે દેવતાઓ સર્વે અમૃતપાન કરે છે ત્યાં ન્યુપિટર જૂનોને બીજાવાને બોલ્યો કે જૂનો તથા મિનર્વા બંને શ્રીકના પક્ષમાં છે, પણ તેઓએ જોયાં કીધું ને વીનરો પારિસને કેવો બચાવી લીધો! ના પણ છત તો મેનલેઅસની થઇ છે. પણ હવે શ્રીક તથા દ્રોજનમાં મૈત્રી કરાવવી કે પાછા તેમને લડાવવા એવિધે વિચાર કરીએ. તમારી સૌની પ્રસન્નતા હોય તો દ્રોજન છત ને મેનલેઅસ નિરાશ થઇ પાછો જાય તેમ કરે. એ સાંભળી મિનર્વા તો ચૂપ બેસી રહી, પણ જૂનો ક્રોધ કરી બોલી કે અરે આ નહેસ વચન શું બોલે છે? તું મારી મહેનત મિથ્યા કેમ કરી નાંખે છે? સૈન્ય રચાવતાં ને તેમાં તજવીજ રાખતાં હું ને મારાં ઘોડા થાકી ગયા છે-પ્રાયમ તથા તેના દીકરાનું સત્યાનાશ જાણો. તારી ઇચ્છામાં આવે તે કર પણ અમે બીજા દેવતા સૌ પ્રસન્ન નથી.

ન્યુપિટર ક્રોધમાં બોલ્યો-તને એટલું બધું શું બિપ-રાણું છે કે દ્રોજનને શાપ દે છે ને દ્રોજનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે? જા જા દરવાજા આગળ જઈને પ્રાયમ તથા તેના દીકરાઓને છવતાજ ખાઇ જાવ કે તારો કોપ ધરાય. એ ટંટો તો તારે મારે હમેશ રહેવાનો. પણ એક વાત કહું છઉં તે તારા મનમાં રાખજે કે જ્યારે હું કોઇ નગરનો નાશ કરવાને ધારીશ ત્યારે પછી ત્યાંના લોક તને વહાલા હશે તોપણ તું મારા ક્રોધને અટકાવી શકીશ નહિ. પૃથ્વીપરનાં સઘળાં નગરમાં દ્રોજને મેં પસંદ કર્યું છે, ત્યાં અસંખ્ય ને સુંદર બળિદાન મને આપવામાં આવે છે ને એ કામમાં દ્રોજન લેશ આજસ કરતા નથી.

જૂનો બોલી કે મને આર્ગોસ, સ્પાર્ટા ને મૈસીની એ ત્રણ નગર ઘણાં વહાલાં છે. જ્યારે તું એને ધિક્કારે ત્યારે નાશ કરજે, હું આડે આવવાની નથી, ને આવી આવીશ તોપણ મારું આવવાનું નથી, કેમકે. તું મારા કરતાં વધારે શક્તિમાન છે. પણ મારો શ્રમ મિથ્યા

કરવો એ તને ઘટવું નથી, હું એક દેવી છઉં ને તારી સ્ત્રી છઉં ને તું સર્વ દેવતાઓનો રાજા છે. હું તારી પાસે માગી લેઉં છઉં કે તું શ્રીક દ્રોજનનું જ્યાં ચુક થાય છે ત્યાં મિનર્વાને હમણાને હમણા મોકલ અને તેની પાસે દ્રોજનને પ્રેરણા કરાવ કે તેઓ પોતાની કરેલી પ્રતિજ્ઞા તોડે ને શ્રીકનાં મન દુઃખવે.

પછી ન્યુપિટરે મિર્વાને મોકલી ને એણે તરત કેટલાક દ્રોજન સરદારો હતા ત્યાં જઈ અદર્શ રહીને લેટે-અનના દીકરાને પ્રેરણા કરી. એ સરદારના સાથી-ઓએ હાલ આડી રાખી કે કોઇ શ્રીક દેખે નહિ ને તેણે ધનુષ્ય ચડાવી મેનલેઅસને લક્ષીને બાણ માર્યું; પણ તરતજ જૂનોએ તે બાણને આવડતું ચાકું પાડી દીધું, તોપણ તે બાણે કમરપટાની અંદર જઈ ચામડી સહો-રી ને ધામાંથી લોહી વહ્યું તેથી તેનાં બંધ, નળા, પગ રંગાઈ ગયાં.

એ જોઈ આગેમેમ્નન ચોંક્યો ને મેનલેઅસ પોતે પણ ચોંક્યો. પણ જ્યારે એણે બાણનાં કળાંના વળેલા કાંટા જોયા ત્યારે એની છાતીમાં પાછી હિંમત આવી. પણ આગેમેમ્નન ગદગદિત શબ્દે બોલ્યો કે “પ્રિય ભાઈ! તારું મરણ થાય તેવા મેં કોલકરાર કરાવ્યા એમજ હવે મારે જાણવું તો, પણ નહિ; કોલકરાર ને ઘેરાનાં લોહી મિથ્યા થનાર નથી. તેઓનું આવી પહોંચ્યું છે; તેઓ પોતાનાં મરતક, સ્ત્રી, બાળક સૌ આપીને કોલકરાર તોડવાનો ભારી દંડ ભરશે. એમ તો થશેજ પણ મેનલેઅસ કદી તું મરીશ તો પછી હું શું મોઢું લેઈ શીસ જઈશ?” મેનલેઅસ બોલ્યો, ગભરા નહિ, હિંમત રાખ; બાણ મને મર્મસ્થાનમાં લાગ્યું નથી.

પછી આગેમેમ્નને પોતાના સૈન્યમાં એક નિપુણ વૈદ્ય હતો તેને તેડાવ્યો ને એણે આવી મેનલેઅસને લાગેલું તીર બહાર ખેંચી કઢાડ્યું ને ધામાંનું લોહી ચૂશી કઢાડી તેમાં રૂઝવું આસડ લઈ.

એ ખટપટમાં યોદ્ધાઓ પડ્યા છે તેવામાં દ્રોજન લોક સજ્જ સજ્જને શ્રીક ઉપર ધસી આવવા લાગ્યા. આગેમેમ્નન પોતાના રથ ઘેરાને પાછળ લાવવાનું કહી પોતે સૈન્યજનને ઉત્તેજન આપતો એક યોદ્ધાની પાસેથી બીજાની પાસે એમ દોરતો ચાલ્યો.

પછી બેપ્રમાણે વાયવ્ય દિશાના વાયુને બળે સમુદ્રના ઘોડા ધણા જિયા થઇ ઘડને ઉપરા ઉપરી આવે છે ને ગર્જના કરી કાંઠાની ભૂમિ સાથે અથડાય છે, વળી ધણા ફૂલીને આસપાસના બહાર નીકળેલા ખરક ઉપર જિયા ચડે છે ને તેમાંથી ફીણ ફાટે છે તેપ્રમાણે શ્રી-

કનાં ઘટ સૈન્યો ધર્મી ધર્મીને યુદ્ધભૂમિપર ચાલ્યાં આ-
ચ્યાં. દ્રોણનો, જાણે કોઈ શ્રીમંતનાં અસંખ્ય ઘેરાં ગો-
ઠામાં જલાં હોય ને હોડવાતાં હોય તે વેળા પોતાનાં
ગચ્ચાંઓને સાદ સાંભળી ઝેં ઝેં શબ્દથી આરડતાં
હોય તે પ્રમાણે આખા સૈન્યમાં કલકલ કરી રહ્યા હતા.
એઓને માર્સ (યુદ્ધનો દેવ) સહાય કરતો ને શ્રીકૃને મિ-
નર્વા સહાય કરતી. પછી યુદ્ધ મચ્યું. યોદ્ધાઓનાં
ભાલા ને ઢાલ એથી ભારતાઓના ને મરતાઓના શ-
બ્દોની મોટી ગજ્જના થઈ રહી ને પૃથ્વીપર લોહી
વહેતું ચાલ્યું.

એ યુદ્ધમાં કેટલાક દ્રોણ યોદ્ધાઓ એનકસ ને
સુલિસિઝના વિકરાળ મારથી પડ્યા અને દ્રોણનાં
મોખરાનાં સૈન્યો પાછાં હઠ્યાં ને કીર્તિમાન હેઠર
પણ હઠ્યો.

શ્રીકલોક જયથી ફૂલાઈને ધર્મી આવ્યા હતા તે જોઈ
સૂર્ય ક્રોધાયમાન થયો ને એણે દ્રોણનો ને ઉત્તેજન આ-
પ્યું કે લીડો, હડોછો શું? શ્રીકનાં માંસ કંઈ પથ્થરનાં
કે લોહનાં નથી કે તે તમારાં શસ્ત્ર સામા ટકે; વળી
એકિલિજ તો યુદ્ધમાં જીત નહિ, તે તો પોતાનાં વહા-
ણમાં વેરક્રોધથી ધુંધવાતો બેઠો છે. જેમ સૂર્ય દ્રોણ-
ને ઉત્તેજન આપતો તેમ જૂનો શ્રીકલોકમાં જો કોઈ-
ને નરમ થતા જોતી તો તેઓને પાછા જાગૃત કરતી.
પછી પાછું યુદ્ધ ચાલ્યું—

સર્ગ ૫ મો.

પછી મિનર્વાએ શ્રીકલોક ડાયોમીડને પોતાનું તેજ
આપ્યું ને એ પ્રથમ તો શત્રુની તરફથી બે લાઇઓ
રથમાં બેસી ધર્મી આવ્યા તેઓની સામા પગે હોડતો
લીડ્યો. એકને તો છાતીમાં ભાલો મારી રથ ઉપર-
થી ધસડી પાડ્યો ને તે મુઓ. એ જોઈ બીજો લાઇ
રથમાંથી જતરી લડવા મંડ્યો ને એની પણ તેવીજ
દશા થાત, પણ વલ્કન દેવે અંધારું કરી નાંખી તેને
જગાર્યાં. પછી ડાયોમીડે તેના ઘોડા પોતાના એક
સાથી સાથે વહાણપર મોકલાવી દીધા. એટલામાં મિ-
નર્વાએ દ્રોણને સહાય કરનારા માર્સ દેવને કહ્યું કે લ-
ડવા દો ખંનેને, ગમે તેની છત થાઓ. જ્યુપિટર આ-
પણપર ક્રોધ કરશે માટે આપણે અહિંથી ચાલો.

પછી આગેમ્નને એકને, ઐડોમીનીઅસે બીજાને,
મેનલેઅસે ત્રીજાને એમ શ્રીક યોદ્ધાઓએ દ્રોણ યો-
દ્ધાઓને સંહાર્યાં. વળી ડાયોમીડ તો જેમ નદી પર્વ-
તમાંથી નીકળતા ઘણાક પ્રવાહને ઉમેરણે પોતાનું બળ
વધારી જોરમાં વહીને પૂલ તથા ખાંધને તોડી પાડે

તેમ દ્રોણનાં ઘટ સૈન્યોને ગભરાટમાં નાંખી વિખેરી
નાંખતો હતો.

દ્રોણની એ સ્થિતિ જોઈ પાંડેરસે પોતાનું ધનુષ્ય
ખેંચીને એક બાણ ડાયોમીડને માર્યું, પણ તે તેના ખ-
લામાં લાગ્યું ને પછી લાંગી જઈ બીજા બાણને પડ્યું.
શત્રુને તીર વાગ્યું જોઈ પાંડેરસ મોટ સાદે બોલ્યો:
ઘોડા હોડાવવામાં નિપુણ ને મોટાં મનના ઓ દ્રોણ-
નો! ધસો ધસો; મોટા શ્રીક યોદ્ધો ધાયલ થયો છે.

ડાયોમીડે ન ગભરાતાં એક સરદાર જે રથમાં બેસી
ધૂમતો હતો તેને બૂમ પાડી તેની પાસે પોતાના ખ-
લામાંથી તીર કઢાવ્યું ને પાછો જેમ બીજવાયલો સિંહ
શત્રુ ઉપર ધસે તેમ તે સંચામમાં પાંડેરસ ઉપર ધ-
ર્યો. પણ એ આવો ધર્મી ગયેલો તેથી ડાયોમીડે
વચમાં નડતા એવા એક પછી એક એમ આઠ યોદ્ધા-
ઓને મારી ઢાળી પાડ્યા ને તેઓના ઘોડા રથ શસ્ત્ર
વગેરે સૌ વહાણો ઉપર મોકલાવી દીધું.

એ પ્રમાણે નાશ થતો જોઈ દ્રોણ યોદ્ધો ઇનિયસ
એણે આગળ આવવા માંડ્યું. પાંડેરસ નજરે પડ્યો
તેને ઇનિયસે કહ્યું કે આ વેળા તારાં ધનુષ્ય બાણ ને
તારી કીર્તિ એ ક્યાં જતાં રહ્યાં છે? આવ આ ડાયો-
મીડે ખરાબી કરી નાંખી, એને બાણ મારી પૂરો કર.
પાંડેરસ બોલ્યો કે એ યોદ્ધો કોઇ દેવ હોય તેવો લાગે-
છ ને એમ નહિ તો તેને કોઈ દેવની સહાય છે. મેં
એને બાણ માર્યું હતું. પણ કોઇ તેના ઇષ્ટદેવે તેને જા-
ગાર્યાં છે. રથમાં બેઠાવિના એની સાથે યુદ્ધ નહિ થઈ
શકે માટે હું મારે મંદિરે જઈ સૌને મળી રથમાં બેસી
પાછો આવું છઉં ને પછી જો માંદે ધનુષ્ય કંઈ કામ
નહિ કરે તો હું એને મારે હાથે લાંગી નાંખીશ ને કક-
ડાઓને અગ્નિમાં બાળી મૂકીશ. ઇનિયસે કહ્યું એમ ન
બોલ, ચડ મારા રથપર, હું પણ જોઈશ કે દ્રોણના
ઘોડા હોડાવે હઠવે ચક્કર ફરવે કેવા કેળવાયલા છે તે.
પણ હવે આપણે ડાયોમીડની ખાતરનીશા કરવી જો-
ઈએ ખરી. તારે ગમે તો હું રથ હાંકજે ને હું હેઠળ
જતરી લડીશ અથવા હું હાંકીશ ને હું લડજે. પાંડેરસ
બોલ્યો, ના હુંજ રથ હાંકજે ને હું મારા તીક્ષ્ણ ભાલા-
થી તેની સામે ધર્મીશ. પછી તેઓએ સાથે બેસી
ડાયોમીડની સામા ઉતાવળો રથ હાંક્યો.

ડાયોમીડને તેના મિત્રે કહ્યું કે પાંડેરસ પાછો આવે-
છ ને તે ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ છે ને ઇનીયસ તો વીનસ-
પુત્ર છે માટે આપણે દૂર ખસી જઈએ. ડાયોમીડ
બોલ્યો કે મને મિનર્વાની પૂર્ણ સહાય છે ને હું પાંડે-
રસના પ્રાણ લીધાવિના અંપવાનો નથી માટે હું તો

તેની સામે ધરીશ. એમ જે મિત્ર લાંબાં હરેજે એવામાં પેલા બેજાણ પાસે આવ્યા ને પાંડેરસ બોલ્યો મારા બાણથી તો તું મુઓ નથી માટે હું હવે મારા ભાલાથી પ્રયોગ કરવા આવ્યો છઉં. પછી તેણે પોતાનો લાંબો ભાલો ફેંક્યો, પણ એ ડાચોમીડની ઢાલને વીંધી તેના બખતરને લાગ્યો. તેવાજ ડાચોમીડ પોતાનો ભાલો ફેંક્યો ને એ મિનર્વાની યુક્તિથી તેના નાકના ઉપલા ભાગમાં પેશી અંદર દાંતમાં બિતરી છબતું મૂળ છેદી હડપચીમાંથી બહાર આવ્યો. પાંડેરસ મુઆ પછી ધનીયસ રથથી બિતરી ભાલો ફેરવી ફેંકવા નતો હતો તેટલે ડાચોમીડ એક મોટો પથ્થર લેઇને એવા તો જોરમાં ફેંક્યો કે તે કમરના ઠાઠામાં લાગ્યો ને ધનીયસ પડ્યો, પણ એટલામાં વીનસે આવી તેને બચાવી લીધો ને લેઇ નયજે એવામાં તરતજ ડાચોમીડ પોતાના મિત્રના રથમાં બેસી ઘોડા દોડાવી ભાલાની અણીથી વીનસનાં કાંડાં ઉપર ધા કર્યો. વીનસ તો પોતાના દીકરા ધનીયસને નાંખી દઇ ચાલી ગઈ. પણ તેને અપાલોએ (સૂર્ય) વાદળામાં વીટી લેઇ બિગાયો.

પછી સંગ્રામની ડાખી બાબતે જ્યાં માર્સે જોડા હતો તેના રથમાં બેસી વીનસ જ્યુપિટરપાસે ગઇ ને આહિ એક દેવીએ તેને મનુષ્યનાં બળવિધે ને દેવતાઓને ધા લાગેલા તેવિધે વાતો કહી સમજાવી ને તેના હાથનો ધા રૂઝાડ્યો. જ્યુપિટરે કહ્યું કે દીકરી, યુદ્ધનાં કામ મેં મિનર્વા ને માર્સે એ બેને સોંપેલાં છે, તને તો પ્રેમ ને લગ્નનાં કાર્ય સોંપેલાં છે માટે હવે ફરીથી યુદ્ધમાં જઈશ નહિ.

એપ્રમાણે દેવતાઓમાં વાત ચાલતી હતી, પણ આહિ સંગ્રામમાં ડાચોમીડ ધનીયસની પાછળ લાગ્યો હતો. તેણે ત્રણવાર હથેલી કર્યા ને ત્રણવાર અપાલો દેવે તેને પાછો હઠાવ્યો ને પછી તેને ધમકાવ્યો કે સમજ ને પાછો જા, દેવતાની બરોબરી કરવા નયજે તેમાં છકડ ખાઇશ. ડાચોમીડ દેવતાનો ક્રોધ જોઇ હઠ્યો ને દેવે ધનીયસને પોતાના દહેરામાં એક ઠેકાણે સંતાર્યો. આહિ તેને દેવીઓએ પાછો સારો કર્યો. પણ અપાલોએ ધનીયસનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ને ગ્રીક ડ્રોજનોને એવા તો ભમાવ્યા કે તેઓએ એક બીજાની છાતીઉપર ઢાલના પ્રહાર કર્યો. પછી તે માર્સને યુદ્ધમાં જઇ ડ્રોજનોને ઉત્તજન આપવાનું કહી પોતાને ધામે ગયો.

માર્સે, સારપિડન ને હેક્ટર એ બંનેને પ્રેરણા કરી. સારપિડને હેક્ટરને ઠપકો આપ્યો ને પછી એણે સર્વ

ડ્રોજનોને પાછા ચંચળ કીધા ને એઓ ગ્રીકના ઉપર તૂટી પડ્યા, પણ ગ્રીક પાછા હઠ્યા નહિ.

યુનિયસે પાછા આવી યુદ્ધ કર્યું ને કેટલાએક ગ્રીકને કાપી નાંખ્યા. પછી મેનલેઅસ ને આગેમેમ્નન એ જે જાણુ ટકાવ કરી પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ કરેજે, એટલામાં હેક્ટર ધરીને બહાર આવ્યો. એને જોઇને શૂરો ડાચોમીડ ચમક્યો ને પાછો હઠી બોલ્યો. “મિત્રો આપણે બધા તે શીતિમાત હેક્ટરને જોઇ કેટલા આનંદ પામીએ છીએ?” તે ભાલો મારવામાં નિપુણ છે તેમ સાહસિક યોદ્ધો પણ છે. પણ માર્સે અથવા બીજે કોઈ દેવ નિત્ય તેનીપાસે રહેજે ને તેને મરણથી બચારેજે એમ જણાયજે. મોઢાં ફેરવ્યાવિના પાછા હઠો, યુદ્ધમાં દેવતાઓની સામા પરાક્રમ દેખાડવાનું ન ધરજો.

ડ્રોજનો ગ્રીકનીઉપર તૂટી પડ્યા. હેક્ટરે જે યોદ્ધાઓને દોર કર્યા. એનકસે (સાલેમિસવાળાએ) એક ડ્રોજનને ભાલો માર્યો ને તેનું બખતર લેવાની તજવીજ કરી, પણ ઉપરના શુભારવિનાના મારથી તે લાંચી ખરી ગયો. પછી પાણું લિસિયાના સારપિડન તથા એક શૂરા ગ્રીકનું યુદ્ધ મચ્યું. તેમાં બન્ને જાણુ ધાયલ થઈ પાછા પોતપોતાના સૈન્યમાં ગયા. યુલિસિસે સારપિડનને દોર કરવાનો વિચાર કીધો, પણ વળી તેણે તેમ ન કરતાં લિસિયાના યોદ્ધાઓનો ધાણુ કહાડવા માંડ્યો. એ જોઈ હેક્ટર ધર્યો આવ્યો. યુલિસિસ પાછો હઠ્યો. હેક્ટરે ને માર્સે ઘણાક ગ્રીક યોદ્ધાઓને હણ્યા.

ઘણાક ગ્રીકનો સંહાર થયો જોઇ જોડો તથા મિનર્વા એ જે જ્યુપિટર પાસે આવી. જોડો બોલી કે માર્સે અવિચારે ને અયોગ્ય રીતે ગ્રીકનો ધાણુ કહારેજે એથી મારે કાળજી બળી નયજે, તું ક્રોધ ન કરે તો હું તેને ધાયલ કરી યુદ્ધ કરતો બંધ કરું. જ્યુપિટરે ઉત્તર વાળ્યો કે મિનર્વાને તેની સામે થવાને ઉશ્કેર કે તે તેને ખૂરી પડશે.

પછી જોડો ને મિનર્વા પાછાં યુદ્ધમાં આવ્યાં ને એઓએ ગ્રીક યોદ્ધાઓને મહેલાંથી, ધમકીથી, ને વખાણથી ઉશ્કેરી ડ્રોજન સામા નિડર થઈ લીડવાની પ્રેરણા કીધી.

ડ્રોજનોને દેવતાઓની સહાય છે જાણી ને માર્સે સંહાર કરેજે એ જોઇ ડાચોમીડ નિરાશ થઈ ટકટક જોયાં કરતો હતો તેને મિનર્વાએ પ્રેમ દેખાડી હિમ્મત આપી માર્સની સામા ધસવાનું કહ્યું ને પોતે તેના રથ હાંકવા બેઠી. માર્સે તેને બોળજે નહિ માટે મિન-

વીએ ખૂટા (ચમ) નો ટાપ પહેર્યો હતો. માર્સ ડાયોમીડને ધરતી આવતો જોઈ એને ઠાર કરવાને એના ઘોડાઉપર લાંબો પડ્યો, પણ મિનર્વાએ તેનો ભાલો પકડી લીધો ને પછી તે રથમાંથી ખસી ગઈ કે માર્સના નળ્યામાં ન આવે. ડાયોમીડે જોરથી ભાલો માર્યો ને મિનર્વાએ તેમાં એટલું તો બળ મૂક્યું કે તે કવચ કાપી ચામડીમાં લોકાયો ને પછી તે ભાલો મિનર્વાએ ખેંચી લીધો. એ ઘા લાગેથી નવ દશ હજાર માણસો યુદ્ધમાં પોકાર કરે તેવો માર્સે પોકાર કર્યો ને ગ્રીક તથા ટ્રોજન સવે ભયભીત થઈ રહ્યા.

માર્સે જઈ ન્યુપિટર આગળ ક્યારેક ફરી, પણ એણે તેને ધમકાવ્યો કે તને તારી માની પેઠે ક્લહ ને યુદ્ધ જ ગમેછે, હું બાંધું છઉં કે તેજ તને બેકાવેછે, માટે હવે હું મને શું કહેછે, દુઃખ ને અપમાન થાય તે સાંખ, પણ પછી ન્યુપિટરે પીઆનને (ધનંતરીને) કહ્યું કે એને સારો કર. એવે જાનો ને મિનર્વા ત્યાં આવી પહોંચીઓ.

સર્ગ ૬૬૦.

થોડીવાર તો અહિં તહિં મારામારી ચાલ્યાં કરી. પછી પાછા એનકસ, ડાયોમીડ, મેનલેગસ ઇલ્યાદિ-ઓએ ધણાક ટ્રોજન યોદ્ધાઓને માર્યા અને નેસ્ટરે પોતાની વાણીથી પ્રત્યેક ગ્રીકની હિંમત તથા શક્તિને એવી તો તેજબ કરી કે સૌ એકદમ સામટો ધસારો કરવાને તત્પર થઈ રહ્યા. એ પ્રસંગ એવો હતો કે જો પ્રાયમના યુવ હેલિનસે ધનિયસ તથા હેક્ટર એ બેને સાવધ ન કર્યા હોત તો ગ્રીકના ધસારાથી ટ્રોજનો નાશીને કિલ્લામાં જ ભરાઈ જસત. તેણે કહ્યું કે તમારા બેના ઉપર સઘળો ભાર છે, તમે દરેક કામ કરવામાં—હડવામાં ને વિચાર કરવામાં સૌથી મોટા શૂર પુરૂષ છો માટે માફે કહેવું આ છે કે તમે બે અહિં રહો ને બાકીનાં વિખરાતાં સૈન્યોનો દરવાજા આગળ એક મોટો જમાવ થવા દો. એમ નહિ થાય તો ટ્રોજનો નાશી જઈ પોતાની સ્ત્રીઓની સોડમાં ભરાશે ને શત્રુનો જય થશે. પણ હેક્ટરે હું હમણા નગરમાં જ, ને આપણી માને કહે કે તે ને નગરની બીજી કુલીન સ્ત્રીઓ મિનર્વાને બળિદાન આપે કે જ્યાં તે આપણાપર રુદ્ધ ને સંકટમાંથી બચાવે.

હિતનાં વચન સાંભળી હેક્ટર રથમાંથી નીચે ફરી પડ્યો ને ભાલાના પટા કરતાં સઘળાં સૈન્યમાં ફરી વળ્યો ને તે વિખરાઈ ગયેલા ટ્રોજનો હેક્ટરનું સાંભળવાને એકઠા થયા. એ બોલ્યો—હિંમતવાન ટ્રોજનો ને દુરથી આવેલા સહાયો! તમે શૂરપુરૂષ થઈ

રહેજો. મારાં મિત્રો! તમારાં સાહસશૌર્યનું સ્મરણ રાખજો. હું નગરમાં વૃદ્ધ મંત્રીઓને અને સ્ત્રીઓને કહેવા જઈ કે તેઓ દેવતાઓની આરાધના કરે ને બળિદાન આપે. એમ બોલી હેક્ટર વિદાય થયો.

પણ ગ્લાકસ ને ડાયોમીડ એ-એ સામસામા મળ્યા ને એકેકને હણવાને તત્પર થયા. પણ આમ કરી તેઓ પાસેપાસે આવવા લાગ્યા એટલે ડાયોમીડે પૂછ્યું કે ઓ શૂરા હું કોણ છું? આ યુદ્ધમાં તને મેં અત્યારસુધી દીઠો નહોતો. હું જો કોઈ દેવ હોય તો હું લડવાને ઇચ્છતો નથી. એના હત્તરમાં ગ્લાકસે પોતાનું લાંબું વૃત્તાંત કહ્યું ને તેમાં જણાવ્યું કે તેનો બાપ રાજા હતો ને ડાયોમીડના આપનો કોઈ દહાડા ઉપર મેમાન થયો હતો ને તે બંનેએ એક-એકને સ્મરણ ભેટ આપી હતી. એ ઉપરથી ડાયોમીડ પોતાનો ભાલો લાંચમાં ઘોંચી બોલ્યો કે હું મારો મેમાન હોસ્ત છે ને હું ન્યારે તારા દેશમાં આવીશ ત્યારે તારો થઈશ. હવે આપણે આપણા ભાલા એ-એકેકના ઉપર બગાડવા ન જોઈએ. બીજા ધણાક ટ્રોજનો મને અને ધણા ગ્રીક તને મારવાને હજી સમર્થ છે. આપણે પરસ્પર શસ્ત્રો ભેટ કરીએ કે તેઓ પણ જાણે કે આપણે વંશપરંપરના મિત્રો હોઈએ. ગ્લાકસે સોનાનું બળતર આપ્યું ને ડાયોમીડ પિત્તળનાં હથિયાર આપ્યાં—બળતર, હથિયારોનાં કરતો નવ-ગણી કીમતનું વધારે હતું.

હવે હેક્ટર નગરમાં ગયો કે ટ્રોજનસ્ત્રીઓ પોતાનાં સગાં સંબંધીઓની ખબર પૂછવાને વીંટલાઈ વળીઓ. પણ તેણે કહ્યું કે ધણા જણના ઉપર આકૃત વડી પડવાની છે માટે હાથ તો તમે સૌ દેવદહેરે જઈ પ્રાર્થના કરો.

પછી તે પોતાની માને મળ્યો. એણે કહ્યું કે ભાઈ યુદ્ધ મૂકીને હું અહિં કેમ આવ્યો છું? ધિક્કારપાત્ર ગ્રીકપુત્રો તારાં નગરની આસપાસ લડીને ખરેખર તને ગભરાવેછે, તારી બુદ્ધિ જાયા કિલ્લામાં આવી ન્યુપિટરને આરાધવાની થઈ તેથી હું અહિં આવ્યો છું, પણ જોશો રહે હું તારેમાટે દ્રાક્ષારસ લાડું છઉં તે હું દેવતાઓને ધરાવીને પી કે તારો થાક બતરે. હેક્ટર બોલ્યો કે મા હું દ્રાક્ષારસ નહિ પીઉં, એથી તો હું ઉસ્કે-રાધશ ને માફે પોતાનું શૌર્ય તથા બળ વિસરી જઈશ. વળી લોહીથી ભરેલા હાથ ધોયાવિના દેવને દ્રાક્ષારસ ધરાવવો એ કોઈ રીતે ઘટિત નથી. પણ હું હવે કુટુંબ તથા નગરની સ્ત્રીઓને લેઈને મિનર્વાના દહેરામાં જ ને તેને હત્તમ વાગો અર્પણ કરી પહેરાવ ને વર્ધવર્ધની

વયના બાર બળદનું બળિદાન આપ કે તે આપણા ટ્રોજનને સાનકૂળ થાય. હું પારિસને જોણું છઉં. એને જો નમપુરીમાં જતો હું દેખું તો મારો છવ પીડા પામતો રહે.

પછી હેક્ટર ત્યાંથી નીકળ્યો અને પારિસને મળ્યો ને બોલ્યો—રે ઓ બ્રધરજી! લોક નગરની ને દિક્ષાની આસપાસ મરેછે અને તારે માટે યુદ્ધ ને ઉપયુદ્ધ મંગરની ચોમેર ધગધગેછે. યુદ્ધમાંથી નાશી આવેલા કે-ઈને હું જોય તો તેને હું પણ ઠપકો આપેજ ને હું આંહિ કેમ ભરાઈ રહ્યો છું? પણ હવે ભક, શત્રુના અગ્નિથી નગર ભડકે બળવાનો સમો પાસે આવેછે. પારિસે ઉત્તર દીથો કે હેક્ટર હું મને યોગ્ય ઠપકો આપેછે પણ માફ સાંભળ. ટ્રોજનના ઉપર કોયે ભરાઈ, હું આંહિ નથી રસજતો, પણ મારી દિલગીરી મટાડવાને હું આંહિ આવ્યો છઉં, પણ હવે મારી સ્ત્રીએ પણ મને પસંદ પડતા શબ્દોમાં સમજાવી યુદ્ધમાં જવાનું કહ્યું છે ને મને પણ તેમજ કરવું વેધારે સાફે જણાયછે, કેમકે જય વારાફરતી માણસને મળેછે. બેસો રહે, હું શસ્ત્ર સજ-ને આવું છઉં; અથવા જ મેં તને પકડી કહાડ્યો જાણજે. હેક્ટરે ઉત્તર ન વાલ્યો. પણ હેલન મધુર શબ્દે બોલી: જોઈશ! હું નિર્દોષ, હાનિનું મૂળ, ખીક-ણ, કંગાલ છઉં; રે હું જન્મી સારે પવને મને પહાડ ઉપર ફેંટી દીધી હોત તો પછી આમાંનું કંઈએ ન થાત. પણ જો દેવતાઓએ એ દુઃખો મારેમાટે નિર્માણ કરી મૂક્યાં હતાં તો તમારા સરખા પુરૂષનાં ક્રોધવચન સમજતા એવા કોઈ શૂરાની હું સ્ત્રી થઈ હોત તો સાફે થાત, પણ આ પુરૂષના વિચાર હજી સ્થિર નથી ને હવે પછી થનાર પણ નથી; અને તેનાં કૂળ કોગવવાં પડશે એમ મને લાગેછે. પણ જોઈશ આવો આ આસનપર બેસો, નિર્દોષ હું ને અન્યાયી પારિસ એ બેનેલીધે તમારે મન અનેક શ્રમથી શુંવવાઈ ગયું હશે.

હેક્ટર બોલ્યો—હેલન, હું વિવેક કરેછે પણ મારાથી બેસાય તેમ નથી. યુદ્ધમાં ટ્રોજનો મારી વાટ જોતા હશે ને ત્યાં મારે જલદીથી જવું જોઈએ. પણ હું હવે પારિસને સમજાવતીને વહેલો મોકલી દે. હું હવે મારે ઘેર જઈ સૌને મળું છઉં કારણ કે ફરી પાછા આવવાનો મને ભરોસો નથી. એમ બોલી હેક્ટર માથાના ટાપની કલગી ફફાવતો ફફાવતો પોતાને ઘેર આવ્યો.

આંહિ તેણે પોતાની સ્ત્રીને જોળી પણ તે ન મળી. પછી તેણે જાળરમાં બાજા રહીને દારીઓને પૂછ્યું. એમાંની એ કે જવાબ દીધો કે તમે કહોછો તેમ તે નહીં-દને અથવા દેરાણી બેઠાણીને મળવા નથી ગઈ ને મિ-

નર્વાને દહેરે પણ નથી ગઈ, પણ બ્યારે તેણે જાણ્યું કે ટ્રોજનો હાર ખાઈ પાછા હડકા છે સારે તે જુદા જોવાને બાળકુંવરને સાથે લેઈને ગાબરી આભરી દિક્ષા ઉપર ચડી છે. એ સાંભળી હેક્ટર ઉતાવળે પગસે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ને સ્ત્રીને મળ્યો.

આંડરોમાટી રડતી રડતી તેના હાથપર બૂલી બઈ-ને બોલી “વિલક્ષણ પુરૂષ! તારું સૌર્ય તારાજ નાશ કરશે; તને તારા બાળકની ને મારી દયા નથી આવતી, હવે થોડીવારમાં ગ્રીક સઘળા તારાપર તૂટી પડીને તને મારી નાંખશે ને અમે તારાવિના રહીશું. તારાવિના હું રહું તેના કરતાં પૃથ્વીમાં સમાઈ જઈ એ વધારે સાફે છે, કેમકે તારા મરણ પછી મારે માટે ખીજું શું સુખ રહેવાનું છે? માત્ર શોકજ કરવો કરમે રહેવાનો. હવે નથી મારે બાપ ને નથી મારે મા. હું જાણુ છું કે મારા બાપને એકિલિઝે યુદ્ધમાં મારી નાંખ્યો છે, પણ ભલો તે કે તેણે તેને ન ચૂંચતાં યોગ્ય રીતે બાળ્યો છે; માને કેદ કરી હતી પણ પછી નાણું લેઈ છોડી હતી; મારાં સાતે લાઇઓને યમપુરીએ પહોંચાડ્યા છે. ઓ હેક્ટર! મા, બાપ ભાઈમાં હુંજ મને એક રહ્યો છે; પણ હવે ઓ મારા પ્રિય પતિ હું મારા ઉપર દયા આણુ ને દિક્ષામાં આવી રહે; તારી સ્ત્રીને વિધવા અને બાળકને બાપ વિનાનો ન કર. આ જંગલી અંછરીના ઝાડ આગળ થોડું એક સૈન્ય રાખ, કેમકે એ ઠેકાણેથી દિક્ષાપર ચડવાને ગ્રીક યોદ્ધાઓએ ત્રણ વાર હુમલા કર્યા છે.

હેક્ટર બોલ્યો ખરું કહું છઉં કે મને પણ એજ સઘળા વાતોના વિચાર થાયછે. વહાલી! પણ જો કાયર બીકણની પેઠે હું યુદ્ધમાં ન જઈ તો ટ્રોજનપુરૂષ સ્ત્રી-જનોમાં હું લક્ષિત શું મોટું દેખાડું? વળી તેમ કરવાનું માફે મનજ થવું નથી, કેમકે હું સદા શૂરો છઉં ને સૌ ટ્રોજનોમાં આગળ પડી યુદ્ધ કરું છઉં. મેં મારા મનમાં ને આત્મામાં સારીપેઠે જાણી મૂક્યું છે કે પવિત્ર ટ્રોય અને પ્રાયમ અને પ્રાયમના શસ્ત્રનિપુણલોક સૌ મરશે તેવો દહારો હવે પાસે આવેછે. પણ હેક્ટરજી, પ્રાયમ ને મારા ભાઈઓ શત્રુઓની નીચે મૂળમાં પડશે ને મને શોક થશે તેના કરતાં જ્યારે કોઈ ગ્રીક તને રડતી કંજળતી ખસેડી લેઈ જશે ને તને દારી કરતાં સારે મને ઘણુંજ વિશેષ દુઃખ થશે. પણ એ હું સાંભળું તેની અગાઉ મટાડીનો ઢગ મને ઢાંકે તેવું ઈચ્છું છઉં.

પછી હેક્ટરે પોતાના હાથ લાંબા કરીને દારીની કે-ટમાં બાલક હતો તેને લેવા માંડ્યો, પણ તે પોતાના

બાપનો ભયંકર દેખાવ (શસ્ત્રથી ને ટોપની ફફટી કલ-ગીથી) જોઈ બીન્યો ને રડવા લાગ્યો. હેક્ટરે ટોપ બિતારી નીચે મૂક્યો ને પછી બાળકને હાથમાં લેઈ ર-માડ્યો ને દેવતાઓની પ્રાર્થના કીધી. “ એણે કર્યો કે આ મારો દીકરો મારા જેવો ટ્રોન્નમાં નામાંકિત થાય, મોટો બળિયો ને ટ્રોયનું રાજ્ય યશસ્વી રીતે કરે તેવો; બાપના કરતાં વધારે શૂરો છે એમ એ લોકમાં કહેવાયો ! ”

એમ કહી હેક્ટરે બાળકને આંડરોમાકીના હાથમાં આપ્યો ને એણે આંખમાં આંસુ પણ મોઢું મલકાવી તેને લીધો ને પોતાની સુવાસિત છાતી સરસો દાખ્યો. હેક્ટરે પોતાની સ્ત્રીને દયામણી જોઈ તેના ઉપર હાથ ફેરવ્યો ને પછી બોલ્યો, વહાલી હું મારે માટે તારા હૈયામાં એટલો બધો શોક ન કર. માંડે આવી બન્યા-વિના હું કોઈથી મરનાર નથી. વળી સુઓ નથી એવો જગતમાં કોણ છે ? કાયર ને શૂરા જન્મ્યા છે તે મરવાના છેજ. પણ હવે હું ઘેર જ, કામે વળગ ને દા-સીઓને વળગાડ. હું હવે જાહે છઉં. એમ બોલી હેક્ટર ટોપ પાછો માથે મૂકી ચાલ્યો.

વાટમાં પારિસ સાથે થયો, અને હેક્ટરે કહ્યું વિચિત્ર માણસ ! કોઈ પણ માણસ ન્યાયથી જોશે તો તે તારા યુદ્ધનાં પરાક્રમને કદી નિદશે નહિ, હું શૂરો છું. હું તારી ઇચ્છાથી રસજતો આજસુ રહેછે ને યુદ્ધ કરવું ચહાતો નથી. પણ તારેમાટે દુઃખમાં પડેલા ટ્રોન્નો તારે-માટે જ્યારે ઘણું ઘણું અપજસ ભરેલું બોલેછે ત્યારે મારી છાતીમાં બહુ દિલગીરી થઈ આવેછે. પણ હવે ચાલો, જે ન્યુપિટર સાનકૂળ થશે ને આપણે ગ્રીકને ટ્રોય આગળથી મારી કહાડીશું ને આપણે નગરમાં પાછા આવી આપણા મહેલમાં દેવતાઓને પુષ્કળ ક-ટારાથી નૈવેદ્ય ધરાવીશું ત્યારે આપણે બધી વાતો પાછી કરીશું.

સર્ગ ૭ મો.

હેક્ટર ને પારિસ સંગ્રામમાં આવ્યા. એ જો જોણે ને ત્રીજા ગ્લાકસે કેટલાક ગ્રીક યોદ્ધાઓને ઠાર કર્યા. એ જોઈ મિનર્વા ગ્રીકને સહાય કરવા આવવા લાગી, પણ અપાલોએ તેને અટકાવી કહ્યું કે ટ્રોન્નો મરેછે તેની દયા આણતી નથી ને ગ્રીકને શક ભરેલી જીત હું અપાવવાને જાયછે ? માંડે માન ને એમાં સાંડે થશે કે આજ હવે યુદ્ધ બંધ કરાવીએ-માત્ર હેક્ટર ને કોઈ સમાવડીઓ યોદ્ધો લડે તેમ કરીએ. મિનર્વાએ તે વાત કબૂલ કરી.

આહિ રણક્ષેત્રમાં હેલિનસે હેક્ટરને કહ્યું કે સઘળા-

ઓને ખેસાડી દઇ હું ને કોઈ બીજો જો જણુ લડો. એ હેક્ટરને ગમ્યું ને પછી એણે બંને સૈન્યને મધ્યભાગે આવી કહ્યું ઓ ગ્રીકજનો, ન્યુપિટર સાક્ષી છે, તમે શાં-ભળો. નિરર્થક સંહાર શું કરવા થવો જોઈએ ? તમા-રામાં જે સૌથી શ્રેષ્ઠ બળિયો હોય તે મારી સાથે યુદ્ધ કરે. જે મને જીતે તે માંડે બખ્તર કહાડીને વહાણુ ઉ-પર લેઈ જાય. પણ માંડે શબ મારે ઘેર મોકલી દે અને મારે હાથે જે મરશે તેનું શબ હું તમને પાછું આપીશ.

એ સાંભળી સૌ ચૂપ થઈ રહ્યા. ના કહે તો સૌથેને કલંક લાગે ને હા કહે તો સામે હેક્ટર છે. થોડીવાર પછી મેનલેઅસ બોલ્યો: અકસોસ ! બડાઇઓરો ! ગ્રીક સ્ત્રીઓ ! ગ્રીકપુરુષો નહિ ! જે કોઈ નથી જાહે તો હું તત્પર છઉં. આગેમેમ્નને તેને વાચી ને પાછો ખેસાડ્યો. નેરટરે મોઢું ભાષણુ કરી સૌને મોટો ઇ-પ-કો દીધો. પછી નવ યોદ્ધા તૈયાર થયા. નેરટરના કહેવાથી ચીઠીઓ નંખાઇ ને તે ઉપરથી મોટો એન્-કસ હેક્ટર સામા લડવાને જાલો થયો ને બોલ્યો-ઓ હેક્ટર તને હવે જણાશે કે અમારા ગ્રીકમાં એકિલિઝ-વિના બીજાઓ પણ છે. પણ હવે ચાલ આવ.

હેક્ટરે સાચું કહ્યું કે જેમ અશક્ત છોકરાને અથવા સ્ત્રીને પટાવતો હોય તેમ હું મારી આગળ વાત ન કર, લડાઇનાં કામ અને માણસો કાપવાનાં કામ બંને હું જાણું છઉં, ઠાલને જમણી ડાબી કેમ ફેરવવી તે હું જાણું છઉં, ને થાક્યાવિના લજ્યા કરવું એ તો હુંજ કરી શકું છઉં. ઉતાવળા ઘોડાઓના સામા ધસવામાં પણ હું કેળવાયલો છઉં. શત્રુની સામા વ્યૂહરચના કરવામાં ને યુદ્ધ કરવામાં પણ હું કુશળ છઉં. એવો છઉં માટે હું તને ચોરીથી છતરીને ધા કરવાને ઇચ્છ-તો નથી, પણ પ્રગટ રીતે બનશે તો હું તને મારીશ.

એમ બોલી તેણે પોતાનો લાંબો ભાલો ફેરવીને માચી ને એ એન્કસની સાત પડની ઠાલનાં છ પડ વીંધી સાતમામાં અટકી રહ્યો. એન્કસે માચી તેણે હેક્ટરના બખ્તરમાં થઈને તેનાં પહેરેલાં વસ્ત્રને ચીડું, પણ તરતજ હેક્ટર વાંકો વળી ગયો એટલે તેને તે લાગ્યો નહિ. પછી તેઓએ નાના ભાલા કહાડ્યા ને સિંહ અથવા રાની ભૂંડ લડતાં હોય તેમ તેઓ લડ્યા. હેક્ટરને ભાલો એન્કસની ઠાલની આર-પાર ગયો, પણ તેની આણી વાંકી વળી ગઈ. પણ એન્કસે ફફટીને જે માચી તે હેક્ટરની ઠાલની આરપાર ગયો ને તેને હઠાવ્યો, પણ હઠતાં તે ભાલો તેની ગ-રદન ઉપરથી કતરાઈ ચાલ્યો તેથી તે જરાક વાગીને

લોહી નીકળ્યું, તોપણ હેક્ટર અટક્યો નહિ. જરા હઠી એક મોટા કાળો ખરબચડો પથ્થર લેઈ એન્કસની મોટી જખરી ઢાલ ઉપર માર્યો ને મોટો દડાડો થયો. એન્કસે પથ્થર લેઈ માર્યો તે સામાની ઢાલ ફેંકીને ધૂટણને લાગ્યો. હેક્ટર પડ્યો, પણ અપાલો-એ તેને તરત ઊભો કર્યો અને પછી તેઓ એકમેકના ઉપર ખરબ ઉછાળી ધાયલ થયા હોત, પણ એટલામાં બંને સૈન્યમાંથી દૂતોએ આવી તેમને કહ્યું કે- ભાઈઓ ન્યુપિટરની તમારા બંનેના ઉપર કૃપા છે; તમે બંને ચોક્કા છો ને એ અમે જાણીએ છીએ. રાત થવા આવી છે ને આપણે તેની આજ્ઞા માનવી એ સારું છે. એન્કસ બોલ્યો કે હેક્ટર જો કહે તો હું માનવાને તૈયાર છઉં, કેમકે એણે પ્રથમ આ સંઘના શ્રીક ચોક્કાઓને પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવાને તેજ્યા હતા. પછી હેક્ટર બોલ્યો કે રાત પડી છે માટે હવે આજ લડવું બંધ રાખીએ ને બીજવાર આપણે લડીશું. પણ આવ આપણે પરસ્પર બક્ષિસો આપીએ કે કોઈ દહાડો કોઈ શ્રીક કે કોઈ ટ્રોજન કહેશે કે કાળ પુરૂષ જેવા લગ્યા હતા, પણ પછવાડેથી મૈત્રી કરી છૂટા પડ્યા હતા.

એપ્રમાણે બોલ્યા પછી હેક્ટરે તેને એક તરવાર મ્યાન સાથે ને એક પટો એ આપ્યાં અને એન્કસે એક પટો આપ્યો. પછી તે બે ચોક્કા પોતપોતાના સૈન્યમાં ગયા.

પછી નેસ્ટરે આગેમૈનને કહ્યું કે કાલે લડાઈનું કામ બંધ રાખીને મુડદાંઓને રથમાં, બળદ ખચ્ચર ઉપર નાંખી લેઈ જઈએ ને વહાણોથી ચોરેએક દૂર બાળીએ કે મુએલાંના હારકાં શ્રીસ લેઈ જવાય. પછી બાળ્યાને ઠેકાણે એક ચોરા કરવા ને તેની પાસે બિંચા મિનારા બંધાવવા કે તે આપણાં ને આપણાં વહાણનાં સંરક્ષણને માટે દિક્ષા દાખલ કામ આવે. એ બોલવું સૌએ માન્ય રાખ્યું.

ટ્રોજનમાં એક જાણે વિચાર આપ્યો કે આપણે કાલકરાર તોડીને લગ્યાં દરીએ છેએ માટે બહેતર છે કે હેલન તથા તેની દોલત શ્રીકને પાછી આપી દેવી. પારિસ બોલી બકથો કે હું મારી સ્ત્રીને તો નહિ આપું. પણ ત્યાંથી તે જે દોલત લાવી છે તે અને વળી બીજું મારી તરફથી વધારે એ આપવાને હું કમ્બલ છઉં. ત્રી-જાએ કહ્યું કે કાલે દૂતને મોકલી પારિસનો સંદેશો શ્રીકને હડાવીએ ને વળી વિનંતિ દરીએ કે આજ લ-ડાઈ બંધ રાખી મૃતકને બાળી ગતિએ પહોંચાડીએ.

બીજે દહાડે ટ્રોજનના દૂતે જઈ આગેમૈન આ-દિકને સંદેશો કહ્યો. સૌ સાંભળી રહ્યા. પણ પછી

ડાયોમીડ બોલ્યો કે કોઈએ પારિસની વાત કબ્બ ન રાખવી. એ સંદેશો ઉપરથી જાણાય છે કે પારિસ જેનામાં બાળબુદ્ધિ છે તે પણ સમજે છે કે હવે ટ્રોજ-નોનો નાશ થવાનો દહાડો પાસે આવે છે. આગેમે-મૈનને કહ્યું કે ભાઈ શ્રીકના તો આવા વિચાર છે ને મૃ-તકને ગતિએ પહોંચાડવાને માટે તો હું ના નથી કહે-તો. દૂત પાછો ગયો ને શ્રીકોએ પોતાનાં મુડદાં બાળ્યાં ને તે ઠેકાણે ચલતર કર્યું.

દેવની સભામાં નેપ્ચ્યૂને (વરુણે) ન્યુપિટરની આ-ગળ કર્યાંદ ગુજરી કે શ્રીકોએ દિવાલ બાંધી ને દેવતા-ઓને બળિદાન તો આપ્યું નથી. એ કામની શક્તિ ન્યાં ન્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ છે ત્યાં ત્યાં ચાલશે ને મં ને અપાલોએ ટ્રોયની આસપાસ દિવાલ બાંધી છે તેને હવે કોઈ સંભારશે નહિ. ન્યુપિટરે કહ્યું કે હું કેવો મૂર્ખ છું કે આવી વાત કરે છે! તારી શક્તિનો પ્રકાશ ન્યાં છે ત્યાં છેજ, તોપણ ન્યારે શ્રીક પોતાને દેશ નય ત્યારે હું તે દિવાલને તોડી પાડજે.

રાત પડી, શ્રીક પોતાના કામથી પરવાર્યો ને એ-ઓએ મોટી રાતલગી જમ્યાં શીધું ને આનંદ કીધો. ટ્રોજનોએ પણ નગરમાં તેમ શીધું ને નીરાંતે બાંધ લીધી.

સર્ગ ૮ મો.

પ્રાતઃકાળ થયો અને ન્યુપિટરે દેવસભા ભરી કહ્યું કે જે દેવ અથવા દેવી ટ્રોજનને અથવા શ્રીકને સહાય કરવા જશે તેને અપમાન સાથે શિક્ષા કરવામાં આવશે અથવા હું તેને પૃથ્વીની નીચે ધણે દૂર જોડાણમાં ફેંકી દઈશ. પછી તે રથમાં બેસી ઘોડા દોડાવી ઓડા પર્વતના શિખર ઉપર પોતાના બાગમાં ટ્રોય નગરને ને શ્રીકનાં વહાણોને જોતો બેઠો. અહિંથી તેણે પોતે શ્રીકનાં સૈન્યની સામે લડલડ બળતી વીજળી મોકલી. સૌ શ્રીક ચોક્કા ભયથી ગભરાટમાં પડ્યા, ને ટ્રોજનની સામા આવતા હતા તે પાછા હટ્યા. પણ એટલામાં તો હેક્ટર રથ દોડાવતો આવી પહોંચ્યો.

ડાયોમીડ ને નેસ્ટર રથમાં બેસી સામા ગયા. ડા-યોમીડે હેક્ટરના ઉપર ભાલો માર્યો પણ તે તેને ન લાગતાં તેના સારથીને લાગ્યો ને એ ઢળી પડ્યો. પણ તરતજ તેણે બીજા એકને સારથી કર્યો. પછી મોટી કતલ ચાલી ને ટ્રોજનો પાછા હટ્યા. એ જોઈ ન્યુ-પિટરે વીજળી મોકલી ને એ ડાયોમીડના ઘોડાની આગળ પડી ને અહિં જમીનમાંથી બળતા બંધકું લ-ડકું દેખાયું ને ચોંકેલા ઘોડા રથ નીચે ભરાવા લાગ્યા; વળી નેસ્ટરના હાથમાંથી રાસ પડી ગઈ. નેસ્ટરે ડાયોમીડને પાછા ફરવાનું કહ્યું. એ બોલ્યો કે ખરે

છે, પણ કોઈ દહાડો હેક્ટર પોતાના ટ્રોન્નમાં પોતાની વડાઈ ગારો કે ડાયોમીડ મારાથી ભય પામીને વહાણમાં ભરાઈ ગયો, પણ તે વેળા પૃથ્વી અને પોતાની અંદર લેઈ લે તો સાહે. નેસ્ટર બોલ્યો અફસોસ! હું શું બોલ્યો છું—” કદી હેક્ટર તને હિયકારો ને નામદે કહેશે, પણ ટ્રોન્નને ને જ્યોના શૂરા પતિ-યોને તે ધૂળમાં લાંબા કર્યા છે તેઓની સ્ત્રીઓ હેક્ટરનું બોલકું ખરું નહિજ માને. પછી ઘોડા પાછા ફેરવીને બંને ચોક્કા જીવ લેઈને ન્યાં પોતાનાં સૈન્યને ભ્રમાવ હતો તે તરફ નાંકા.

એ જોઈ તેની પાછળ કલગી ફદાવતો હેક્ટર દોડ્યો ને બોલ્યો—ગ્રીકે તને બહુ માન આપ્યું છે, પણ હવે તેઓ તને અપયશ આપશે. ન જ, બીકણ છાકરી!

એ સાંભળી ડાયોમીડે ઘોડા પાછા ફેરવી હેક્ટરની સામા યુદ્ધ કરવાના ત્રણવાર વિચાર કીધા ને ત્રણવાર તે ફેરવ્યા.

હેક્ટર પોતાના ટ્રોન્નને સારીપેઠે ઉશ્કેરી બોલ્યો—ધરણા આવો મારી પાછળ કે આપણે નેસ્ટરની સોનાની ઢાલ ને ડાયોમીડના ઘોડાની પાખર લેઈએ. પછી ટ્રોન્નને એવો તો ધસારો કર્યો કે સઘળા ગ્રીક પોતાના ઘોડા સાથે પોતાનાં વહાણોને લગતા કાંઠા ઉપર ને ન્યાં તેઓએ દિવાલ ચણીને આસપાસ ખાધ ખોદી હતી તેટલામાંજ ઘેરાઈ રહ્યા. ન્યુપિટરે પ્રસન્ન થઈ હેક્ટરને કીર્તિમાન કર્યો.

ત્રોન્ન તો મનમાં બળી ને બાળ થઈ ગઈ ને એણે આગેમેમ્નને પ્રેરણા કરી તેથીજ ગ્રીકનાં વહાણ સલામત રહ્યાં.—બાકી હેક્ટરે સંધાને બાળી મૂક્યાં હોત.

આગેમેમ્નને વહાણમાંથી પોકાર કરી કહ્યું કે ઓ ગ્રીક, હીણા અપજશિયાઓ! તમે શરીરથીજ માત્ર શૂરા દેખાઓ છો. ક્યાં ગઈ તમારી બધી પતરાજ? રે આપણે બધા એકલા એક હેક્ટરની બરાબર નથી આવતા—એ હમણા આપણાં વહાણોને બાળી નાંખશે—અરે ન્યુપિટર, આ અમારી શી દશા તે કીધી છે! કાંઈ તો સાચું જો!

ન્યુપિટરને દયા આવી ને ગ્રીક ચોક્કાઓએ ટ્રોન્ન સામા ઘોડા દોડાવ્યા. પછી પાછી કતલ ચાલી ને ગ્રીકોએ કેટલાક ટ્રોન્નને માર્યા. એક ગ્રીક તો હેક્ટરને મારવાને બહુ મથ્યો, પણ તે તેમ ન કરી શક્યો, પણ માત્ર તેણે તેના સારથીને મારી પાડ્યો. હેક્ટરે રથમાંથી ઊતરી એક મોટો પથ્થર ફેંકી તેના ધનુષ્યની આપ તોડી ને તેનું કાંડું ભાંગી નાંખ્યું.

વળી ટ્રોન્નને ઉશ્કેરાયા ને હેક્ટરે આગળ પડી ગ્રીકને માર માર કરી નસાડયા ને વહાણો ઉપર ચડી જતા કર્યા.

ત્રોન્નને મિત્રવાં ઘણાં અકળાયાં તેથી તેઓ ન્યુપિટરની આજ્ઞા તોડીને પણ ગ્રીકને સહાય કરવા ચાલ્યાં. ન્યુપિટરે ઔરિસને મોકલી તેમને અટકાવ્યાં. એટલામાં રાત પડવા આવી. જ્ય મેળવી ફૂલાયલા ટ્રોન્નને તો કાર્ય પરિપૂર્ણ ન થયું તેથી જરા નારાજ થયા. પણ જીવ બચી ગયેલા ગ્રીક તો ઘણાજ રાજ થયા.

પછી હેક્ટરે પોતાના ટ્રોન્નને તથા સહાયોને એકઠા કરી લાખણ આપ્યું કે મારો વિચાર ગ્રીકનાં વહાણો બાળી તાકીદથી ટ્રોયમાં જવાને હતો, પણ રાત પડી ગઈ એટલે તેમ થઈ શક્યું નહિ. પણ હવે રાત્રિને પણ માન આપવું જોઈએ. ઘોડાઓ છોડો ને આરામ લો. નગરમાંથી જે જોઈએ તે અણાવો ને અહિંજ ચૂલા સળગાવી ખાવાનું તૈયાર કરો. દૂતો, તમે ટ્રોયમાં જઈ ખબર કરો કે વયે આવેલા છાકરાઓ ને ઘરડાઓ સૌ રાતે જગતા રહીને નગરની ચોક્કી રાખે. અહિં પણ સૌ સાવધ રહેજો. કાલે હવે જોઈએ ડાયોમીડ અને પાછો હઠાવે છે કે હું તેને મારે ભાલે વતી ભોંકું છું ને તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લાઉં છું.

સૌ ટ્રોન્નને તેની પ્રશંસા કરી આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તતા થયા.

સર્ગ ૯ મો.

ગ્રીક તો ભયભીત ને શોકાતુર થઈ રહ્યા હતા તેમાં આગેમેમ્ન રાજ તો ઘણાજ ગગળી જઈ દીન થઈ ગયો હતો; તોપણ, તેણે દૂતોને આજ્ઞા કરી કે તમે ધીમે સાહે નામ દઈ ચોક્કાઓને બોલાવી અહિં તેડી લાવો ને પોતે પણ કહેવાને નીકળ્યો. પછી તે સૌ મળ્યા ને આગેમેમ્નને રડી દીધું. ડસકાં ખાતો ખાતો તે બોલ્યો—મિત્રો ને સરદારો! હું ખોતો કાંઠો નથી. હવે આપણે બચવાના નથી. નિર્દય ન્યુપિટરે આપણને ફસાયા છે ને હજી પણ આપણો કેડો લેવો મૂકી દેતો નથી. મારે નસીએ અપયશ સાથે દેશ જવાનું છે તો હવે તમે સૌ મારે માનો તો આપણે આપણાં વહાણ લેઈ જતા રહીએ.

સર્વે જણ અબોલ રહ્યા, પણ નિડર ડાયોમીડ બોલ્યો—હું વિવેકથી પણ મને જે ખરું લાગે છે તે બોલીશ, હું ક્રોધ ન કરીશ. સઘળા ગ્રીકમાં તેજ મને નિર્ભય ને કાયર કહી મને નાહિમત કર્યો હતો ને એ વાત સઘળા ગ્રીક જાણે છે. ન્યુપિટરે તને રાજ્ય કરવાની સત્તા

આપી છે પણ સૌથી નથી આપ્યું. તારૂં મન હઠી જતું હોય તો તું બન: રસ્તો ખુલો છે, તારાં વહાણ પણ પાસે છે. ખીન્ન ગ્રીક તો ટ્રોયના પડતારૂંથી અહિંજ રહેશે; ને તેઓની ઇચ્છા હોય તો તેઓ પણ જાય. હું ને મારો સ્થેનિલસ એ જાણાજ લડીયું.

પછી નેસ્ટરના કહેવાથી સૌએ બોજન કરી લીધું ને પછી વિચાર કરવા લાગ્યા. નેસ્ટર જોલ્યો કે આગમેન્નન, તેં એકિલિઝનું મન દુઃખવ્યું એ ઘણું જોડું કીધું છે. એ મારા વિચારથી બહારે ઉડું, પણ તે વેળા તારો પિત્તો બહુ બિછળતો હતો તેથી હું ઝાંડું જોલ્યો નથી, પણ હજી પણ કહું છઉં કે તેને જોલાવી આણવાનો વિચાર કર.

આગમેન્નન જોલ્યો—હું મારી ભૂલ કબૂલ કરું છઉં—મારી ભૂલ મને સાલે છે. તેજ એક બધા ટ્રોજનને પૂરા પડે તેવો છે. તમે સૌ કહો તે રીતે હું તેવું મન મનાવવાને રાજી છઉં. તમે સૌ જોલ્યો તેની પહેલાં હું જે આપવાનું કહું છઉં તે સાંભળો. ન વાપરેલાં એવાં સાત તો ત્રિપાયાં આસન, સોનાના દસ ટાલેંટ (પચીસેક હજાર રૂપિયા), વીસ ચળકતા મોઠા ડેગ, શરત છતેલા એવા બાર મજબૂત ઘોડા, સ્ત્રીજનતાં ઉત્તમ સુંદર એવી લેસખાસ ટાપુની સાત સ્ત્રીઓ ને એમાં જેનેમાટે તેને ક્રોધ ચડ્યો છે તે એસિસ પણ પાછી મોકલીશ—હું શપથ ખાધને કહું છઉં કે મેં તેને મારી ભાર્યા કરી નથી, વળી ઈશ્વર કરશે ને ટ્રોય છતીશું ને લૂંટ મળશે તેમાંથી તે સોના પિત્તળથી પોતાનાં વહાણ ભરે, ને હેલનના સરખી વીસ સ્ત્રીઓ પણ રાજે. વળી મારે ત્રણ દીકરી છે તેમાંથી તેને જે પસંદ પડે તેની સાથે તે લગ્ન કરે ને હું ખીજી મોટી પેરામણીમાં સાત વસ્તીવાળાં નગર આપીશ—એ સંધું આપવાને રાજી છઉં, જે તેવું મન મનાવું હોય તો.

નેસ્ટર જોલ્યો યોગ્ય છે. પણ હવે ફીનિક્સ, યુલિસિઝ, એનક્સ ને જે દૂત તેની પાસે જાય. પછી નેસ્ટરે એઓને ધણી ધણી યુક્તિઓ સમજાવીને વિદાય કર્યા.

તેઓ એકિલિઝના તંજુ આગળ આવ્યા ને જોય છે તો એકિલિઝ પોતાની સુંદર વીણા વગાડે છે ને યોદ્ધાઓના યશ ગાય છે ને તેનો મિત્ર પેટ્રોક્લસ સામે જોડેલો છે.

ફીનિક્સ વગેરેને આવતા જોઈ એકિલિઝ અચરત પામ્યો ને વીણા લેઈ એકદમ બિઠ્યો. પેટ્રોક્લસ પણ બિઠ્યો. એકિલિઝ જોલ્યો, આવો આવો યોદ્ધાઓ તમે મિત્રરૂપે આવો છો. કંઈ પણ મોટી જરૂર પડી છે માટે

આવો છો. જો કે હું ખીજવાયલો છઉં, તો પણ સઘળા ગ્રીકમાં તમે મને સૌથી વધારે વહાલા છો.

પછી એકિલિઝ તેઓને પોતાની પાસે ખેસાડ્યા ને પેટ્રોક્લસને કહું કે શુદ્ધ દ્રોણમધથી ઠોરા ભર—આજ મારે ઘેર મારા પ્રિય પુરૂષો આવ્યા છે. પછી સૌએ સુંદર માંસબોજન કીધું. ખાઈ પીવું પડ્યા પછી યુલિસિઝે પાછો ઠોરો ભરીને એકિલિઝનું આરોગ્ય ઈચ્છી મધ પીધો ને અથેતિ સર્વ વૃત્તાંત કહું.

એકિલિઝ ઉત્તર વાળ્યો—હું કેવળ નિઃશંકપણે જાણું છઉં. જે કોઈ મનમાં કંઈ રાખીને બહાર જીતું જોલે છે તે માણસને હું ધિક્કારું છઉં. મને જે ઉત્તમ જાણાય છે તે હું કહું છઉં. આગમેન્નન અથવા ખીન્ને કોઈ ગ્રીક હવે મને વધારે સમજાવી શકશે નહિ, કારણ કે જે માણસ નિરંતર શત્રુની સામા લડ્યાં કરે છે તેનો તો કોઈ ઉપકાર માનવું નથી. કાયર ને શરો સરખો ભાગ લે છે ને સરખું માન પામે છે. જે કોઈ કંઈ કામ નથી કરતો ને જે ઘણાં કામ કરે છે તે બંને મરવાના છે; સદા મેં મારો જીવ લડાઈના જોખમમાં નાંખ્યો છે ને મારો આત્મા શોકથી બાળી નાંખ્યો છે, પણ તેથી કંઈ મને વિશેષ લાભ થયો નથી. વહાણમાં લડીને બાર અને પગે લડીને અગિયાર નગર મેં બિજડ કરી મૂક્યાં છે. લૂંટ લાવી લાવીને આગમેન્નનની આગળ મૂકી છે. પણ એણે ધણીક પોતે રાખી ને ઘોડી ઘોડી સૌને વહેંચી આપી છે. ખીન્ન સરદારોને આપેલું પાછું ન લેતાં તેણે મને આપેલું પાછું લીધું છે. પણ ગ્રીકોએ ટ્રોજન સાથે શું કરવા લડું જોઈએ? શું તેઓ હેલનને માટે નથી લડતા? શું આગમેન્નન ને તેનો ભાઈ એ જે જાણુજ પોતાની સ્ત્રીઓને ચાહે છે? હરકોઈ માણસ જે ભલો ને સમજી છે તે પોતાની સ્ત્રીને ચાહે છે; ને તેપ્રમાણે, જો કે તે મારા ભાલાને બળે કેદી થઈ હતી તો પણ હું તેને મારા દિલથી ચહોતો હતો. પણ હવે જ્યારે તેણે તેને મારી પાસથી લેઈ લીધી છે ને મને દગો દીધો છે તો હવે તેણે મને શું કરવા પાછો જોલાવવો જોઈએ? તે મને મનાવી શકનાર નથી. તેણે હવે વહાણો આગળથી ટ્રોજનોદે દૂર હાંપી કહાડવાને તારી સાથે ને ખીન્ન યોદ્ધાઓ સાથે વિચાર કરવો જોઈએ. ખરેખર તેણે મારાવગર ધણાં કામો કર્યા છે—કોટ ખાંચ્યો છે, ખંડક કર્યું છે, પણ એથી હેક્ટર ઉઠવાનો નથી. જ્યાંસુધી હું લડાઈમાં હતો ત્યાંસુધી હેક્ટરથી દરવાજો છોડી આણીપાસ આવ્યું નથી. પણ હવે હું હેક્ટર સાથે શુદ્ધ કરવાને ઇચ્છતો નથી ને કાલે હું મારાં વહાણો બપોરી ગ્રીસ

નહીં છઠ્ઠું. મારે એની બક્ષિસો નથી લેઈતી, મારે એની દીકરી સાથે નથી પરણવું, હું જ્યાં જઈશ ત્યાંથી મને જેટલી લેઈએ તેટલી દોલત ને સ્ત્રીઓ મળશે. મારી માએ મને કહેલું છે કે જો તું દ્રોજનનાં નગરની આસપાસ યુદ્ધ કરીશ તો તારી કીર્તિ અમર થશે, પણ તું પાછો તારે દેશ આવવા નહિ પામે અને યુદ્ધ ન કરતાં પાછો દેશ જઈશ તો તારે આવરદા થયું વધશે. હું તમને સૌને સલાહ આપું છઠ્ઠું કે તમારે પણ દેશ આવવાનો વિચાર કરવો. એ પ્રમાણે મારો સંદેશો છે તે સૌને કહેજો.

પછી ક્ષીનિક્ષે આંસુ પાડીને લાંબું લાપણુ કરી તેને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પણ એકિલિએ કહ્યું—તારે મને એટલું બધું માન આપવાની જરૂર નથી—જ્યુપિટરે મને આપેલું જ છે. હું મારે મારાં વહાણમાં આનંદ માનું છઠ્ઠું. પણ તું હવે આગેમેઘનની ખાતર રડી વિલાપી મારા જીવને ગભરાવ નહિ. તેને છોડીને આવ મારી પાસે, હું પણ તને તેટલું જ માન આપીશ.

પછી એલક્સ, યુલિસિઝ ને દૂતો પાછા વળ્યા ને ક્ષીનિક્ષે તે રાતે ત્યાંજ સૂઈ રહ્યો. એઓએ જઈ આગેમેઘન વગેરેને સઘળું કહ્યું. સઘળા ચૂપ થઈ રહ્યા, પણ પછી ડાયોમીડ બોલ્યો: આગેમેઘન, તે બક્ષિસો મોકલી તેને વધારે ક્રોધી કર્યો છે. હવે તેની વાત પડતી મૂકો—તેને ગમે તો જથ ને ગમે તો રહે; જ્યારે તે પોતાનાજ મનથી ઉરકેરારો ને દેવ પ્રેરણા કરશે ત્યારેજ તે લડશે. પણ હવે હમણા તો સૌ સૂઈ જાયો ને વહાણે વાયે પાયદળ ને ઘોડસવાર ઉતાવળા તૈયાર થઈ રહેજો ને આગેમેઘન તું પણ સૌની મોખરે લડજો. પછી સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે સૂવા ગયા.

સર્ગ ૧૦ માં.

સઘળા સૂતા, પણ આગેમેઘનને જીંધ ન આવી. તેણે વહાણો સામા જોયું ને ખિન્ન થઈ નિમાળા ખીંખી તોડી નાંખ્યા. પછી તે પોતાનો જલ્લો પહેરી, સિંહડું આગડું ઓઢી લેઈ નેસ્ટરની સાથે વિચાર કરવાને ચાલ્યો. મેનલેઅસને પણ જીંધ નહોતી આવી તેથી તે પણ સામો આવતો હતો. બંને ભાઈ મળ્યા. પણ પછી આગેમેઘન તેને પાછો વિદાય કરી પોતે એકલો ચાલ્યો. નેસ્ટરને જગાડ્યો ને પછી તે બે જણે એલક્સ, ડાયોમીડ, યુલિસિઝ એઓને જગાડ્યા. એઓએ મળીને વિચાર કીધો કે આપણામાંના બે જણે છપા દ્રોજનની છાવણીમાં જઈ ને તેઓ શું વિચાર કરે છે તે સાંભળી આવવું. પછી ડાયોમીડ બીડું ઝડપ્યું ને એણે યુલિસિઝને સાથે આવવાનું કહ્યું.

એ બે યોદ્ધા ઉત્તમ શસ્ત્રો સજીને બે સિંહ બેવા અંધારી રાતે મુઠદાં છુંદતા ને લોહીમાં પગ બોળતા દ્રોજનની છાવણી તરફ ચાલ્યા.

દ્રોજનની છાવણીમાં પણ સૌ જાગૃત હતા ને હેક્ટર સરદારોની આગળ બોલતો હતો કે જે કોઈ ગ્રીક્સનાં વહાણો આગળ જઈ તેઓ જાગે છે કે બંધે છે, તેઓ દેશ જવાનો વિચાર કરે છે કે હજી લડવાનો, તેઓએ પોતાનાં વહાણ બચાવવાની ગોઠવણ કરી છે કે નહિ વગેરે વાતોની ખબર લેઈ આવશે તેને હું મોટી બક્ષિસ આપીશ. એ સાંભળી ડોલન નામે એક દૂત તે ખબર લાવવાને તૈયાર થયો ને શપથ ખાઈ નીકળ્યો.

એ ધસ્યો ચાલ્યો આવે છે એમ જોઈને ડાયોમીડ તથા યુલિસિઝ મુઠદાંના ઢગલામાં સંતાઈ રહ્યા. ડોલન એક તીરવા દૂર ગયો એટલે પેલા બંધા ને તેની પાછળ દોડ્યા. ડાયોમીડે તેને પકડી કહાડી ભાલો બગામો પૂછ્યું કે બોલો રહે ને પછી તેના હાથ પકડ્યા. પણ તે રડી પડી બોલ્યો મને જીવતો રાખો, હું તમને મારા છટકારાનું નાણું આપીશ.

પણ પછી યુક્તિવાળા યુલિસિઝે તેને દ્રોજન સૈન્યની સ્થિતિ ને તેઓના વિચાર સંબંધી સંધું પૂછી લીધું. છેલ્લીવારે ડોલને કહ્યું કે હવે મને વહાણો ઉપર લેઈ જાઓ અથવા હું જે બોલ્યો છઠ્ઠું તે ખરું છે એમ તમે નક્કી કરી આવો ત્યાંસુધી અહિં મને બાંધી રાખો.

ડાયોમીડ બોલ્યો હવે તું છટકી જવાનો વિચાર કરવો મહેલો દેજો. તું અમારા હાથમાં આવ્યો તેથી તે સારી સારી ખબર કહી છે પણ હવે જો તને છટકા મૂકીએ તો તેમાં અમને ઘણો ગેરફાયદો છે માટે તારે મારે હાથે મરવું જ જોઈએ. ડોલન કરગર્યો પણ ડાયોમીડે ધસીને તેની ગરદન કાપી નાંખી. તે ડોલન પડ્યો તે ઠેકાણે નિશાની રાખી તેઓ આગળ ચાલ્યા. દ્રોજનના સહાયમાંના કેટલાએક પોતાનાં શસ્ત્ર ઉતારી મૂકીને સૂતા હતા, તેઓને બધાને કાપી નાંખ્યા ને તેઓના સરદારના ઘોડા લેઈ પાછા પોતાના વહાણ ઉપર આવ્યા.

એ સઘળા કામમાં મિનર્વાએ સહાય કરી હતી તેથી જ્યુપિટરે તેના ઉપર ક્રોધ કર્યો ને એણે પોતે જઈ દ્રોજનોને બહાડ્યા ને એઓ જે બનાવ બન્યો તે જોઈ વિસ્મય પામ્યા.

સર્ગ ૧૧ માં.

પ્રભાત થયું ને જ્યુપિટરે વિકરાળ કલહ દેવીને ગ્રીક્સનાં વહાણો ઉપર મોકલી ને એણે ગ્રીક્સને યુદ્ધને અર્થે સારીયેટ પ્રેરણા કીધી.

પછી ગ્રીક ને ટ્રોજન એએએ લડવા માંડ્યું ને કા-
પાકાપી ચાલી ને ઘણાક પગ્યા. બપોરે આગેમ્નેન
બહાર પડી ધૂસ્યો ને યોદ્ધાઓને મારતો મારતો દર-
વાનની નજીક જઈ પહોંચ્યો. ટ્રોજનો હઠતા બચે
પણ મરણીયા થઈ લડેછે. એમાંના એકજણે આગે-
મેન્નેનની કેણી નીચે આરપાર ભાલો માર્યો ને એ ધૂ-
ન્યો, પણ ભાલો ખરડા ને પથ્થર વાપરતો કતલ કરતો
આગળ ચાલ્યો. જખમ સૂકાયું પણ હુખ વધ્યું ને
આગેમેન્નેન થિતામાં પડ્યો. એણે સારથીને આજ્ઞા
કરી કે મને વહાણ ઉપર લેઈ જા.

એને જતો દેખી હેક્ટરે પોતાના ટ્રોજનોને ઉશ્કેર્યા
ને પોતે પણ ઘણાક યોદ્ધાઓનાં મસ્તક પૃથ્વીપર પા-
ડ્યાં. એટલામાં ડાયોમીડ ને યુલિસિઝ એ બે જણ
જેમ જંગલી ભૂંડ ફરતાના ઉપર પડે તેમ ટ્રોજન ઉ-
પર પડ્યા ને તેઓએ થોડીવાર તો હેક્ટરના મારથી
ગ્રીકને બચાવ્યાં. ડાયોમીડે હેક્ટરના ટોપ ઉપર ઘા
કર્યો પણ તે બચી ગયો ને ડાયોમીડ ધસ્યો આવેછે તે
જેઈ પારિસે તેને બાણ માર્યું ને તેના જમણા પગની
પાની વીંધી નાંખી. પારિસ બોલ્યો “ તને માફે બાણ
લાગ્યું છે, તે અર્થ નથી ગયું, તે તારી ક્ષમરના સાંધા-
માં વાગ્યું હોત તો સાફ યાત કે તારો પ્રાણ બત; ને
ટ્રોજનો જે તને સિંહ બાણી બોકાંની ચેડે ગભરાઈ
ગયાછે તેને વિસામો મળત.” ડાયોમીડે ઉત્તર વા-
ળ્યો કે “ તિરંદાજ, નિંદાખોર, સ્ત્રીલંપટ સામો આવી
જા, તારૂં કામકું ને તારાં તીર કંઈજ કામ કરનાર નથી.
મારા પગમાં તારૂં તીર છરડું લાગ્યું છે માટે શું તું આ-
ટલો ફૂલાઈ બચે? જાણે કોઈ સ્ત્રીએ અથવા મૂર્ખ
છોકરાએ મને તે માર્યું હોય તેમ હું સમજું છઉં.
પણ મારાં શસ્ત્રની વાત જુદી છે હો. એકાદને લગાર
કોઈ અડકે તો તે બોકાયાવિના રહે નહિ ને તરતજ
પ્રાણ લે તેવું છે.” એમ તે બોલ્યો ને તરત યુલિસિઝે
આવી તે તીર કઢાડ્યું, પણ પછી તેને એટલી તો બ-
ચા થઈ કે તે રથમાં ચડી બેસી વહાણ ઉપર ગયો.

હવે યુલિસિઝ એકલો પડ્યો. તે ટ્રોજનના ધસા-
રાથી ગભરાયો, પણ પછી ધીરપણે મરણીઓ થઈ એક
પછી એક એમ ટ્રોજનોને કાપવા લાગ્યો. એક ટ્રોજ-
નોના ભાલો તેની ઢાલ વીંધી બખ્તરમાં પેઠા ને તેનાં
પાસાંની ચામડી સોરાઈ તોપણ યુલિસિઝે તેને માર્યો.
ન્યારે તેના ઉપર ટ્રોજન સામઠા ધસી આવ્યા ત્યારે
તેણે હુમકનેસાડ ત્રણવાર મોટા પોકાર કર્યાં.

એ સાંભળી મેનલેગસ તથા એનકસ ધસતા ને કા-
પતા ચાલ્યા આવ્યા. હેક્ટર યુદ્ધની ડાબી બાજુએ

ન્યાં નેસ્ટરના ઉપર સૌ તરી પડ્યા હતા ત્યાં પો-
તાના ચાતુર્યથી ધૂમતો હતો. પારિસ પણ જે ત્યાંજ
પોતાનાં બાણ ભાલા વાપરતો હતો તેણે એક મોટા
ગ્રીક યોદ્ધાને ખબા ઉપર બાણ માર્યું તેથી તે અ-
શક્ત થઈ પડ્યો ને તેને નેસ્ટર પોતાના રથમાં બે-
સાડી વહાણ ઉપર લેઈ ગયો.

એટલામાં એક ટ્રોજને આવી હેક્ટરને કહ્યું કે તું
અહિં લડેછે પણ ત્યાં એનકસે ટ્રોજનોને બહુ ગભ-
રાટમાં નાંખ્યા છે. એ ઉપરથી હેક્ટર ત્યાં ગયો ને
ભાલે, ખરડે ને પથ્થરે તેણે ગ્રીકને ગભરાવ્યા. એનકસ
સામો થયો, પણ એટલામાં તે ગભરાઈ ગયો ને બા-
વરો બાવરો આમ તેમ બેતો ને લથડતો ને ઉપરથી
પડતો માર સહન કરતો જેમ તેમ તે પોતાના સા-
થીઓનો ન્યાં જમાવ હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

એ મચેલું ધમસાણું ને ગ્રીકની હાર એકિલિઝ પો-
તાનાં વહાણની નાળ ઉપર બેસી બેઠાં કરતો હતો.
ન્યારે નેસ્ટરને ધાયલ યોદ્ધા સાથે પાછો વળતો
જોયો ત્યારે તેણે પોતાના મિત્ર પેટ્રોક્લસને તંબુમાંથી
પોતાની પાસે બોલાવ્યો ને કહ્યું કે પ્રાણપ્રિય, હવે
તેઓ મુશ્કેલીમાં આવ્યા છે ને હું ધાફે છઉં કે મારા
કાલાવાલા કરવા આવશેજ. પણ તું નેસ્ટરને પૃથ્વી
આવ કે ધાયલ થયેલો કેણુ છે? થોડા થોડા ગયા
તેથી તેવું મોટું મારાથી બેવાયું નહિ.

પછી પેટ્રોક્લસ ત્યાં ગયો ને નેસ્ટરે સત્કાર કરી
વર્તમાન કહી વિશેષ આ કહ્યું કે તું એકિલિઝને સમ-
જાવ, કદી તે ન માને તો એટલું પણ કરજે કે તને
તે સંગ્રામમાં મોકલે.

નેસ્ટરના લાંબા ને અસરકારક ભાષણથી પેટ્રોક્લ-
સની છાતીમાં જોરસો થઈ આવ્યો ને પછી તે ત્યાંથી
બેઠી પોતાનાં વહાણ ભણી આવવા લાગ્યો. વાટમાં
તેને તેનો એક ધાયલ મિત્ર મળ્યો. તેની સાથે થોડી
ઘણી વાત કરી તેને જાણી તેણે (પેટ્રોક્લસે) તેના
તંબુમાં મૂક્યો ને તેની બંધમાંથી તીર કઢાડી ધામાં
દવા ભરી લોહી વહેવું બંધ કર્યું.

સર્ગ ૧૨ મો.

હવે ટ્રોજનો તો ધસીને છેક ન્યાં ગ્રીકાએ કોટ
બાંધ્યો હતો ત્યાંજથી આવી છાવણી કરી ને ખંડક
ઓળંગીને કોટ તોડી પાડવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.
થોડા રથ સાથે ખંડક ઓળંગી પેલીપાસ જઈ ઘણું
મુશ્કેલ હવું તેથી તેઓ રથ તથા થોડા સારથીઓને
સોંપી પોતે સૌ પાચદળે થઈ પાંચ દુકડીમાં વહેંચા-
ઈને ચાલ્યા.

નહીં છઈ. મારે એની બક્ષિસો નથી જોઈતી, મારે એની દીકરી સાથે નથી પરણવું, હું જ્યાં જઈશ ત્યાંથી મને જેટલી જોઈએ તેટલી હોલત ને સ્ત્રીઓ મળશે. મારી માએ મને કહેલું છે કે જો તું ટ્રોનનનાં નગરની આસપાસ યુદ્ધ કરીશ તો તારી કીર્તિ અમર થશે, પણ તું પાછો તારે દેશ આવવા નહિ પામે અને યુદ્ધ ન કરતાં પાછો દેશ જઈશ તો તારે આવરદા ધણું વધશે. હું તમને સૌને સલાહ આપું છઈ કે તમારે પણ દેશ આવવાનો વિચાર કરવો. એ પ્રમાણે મારો સંદેશો છે તે સૌને કહેલો.

પછી ક્ષીનિક્સે આંસુ પાડીને લાંબું ભાષણ કરી તેને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પણ એકિલિએ કહ્યું—તારે મને એટલું બધું માન આપવાની જરૂર નથી—ન્યુપિટરે મને આપેલું છે. હું મારે મારાં વહાણમાં આનંદ માનું છઈ. પણ તું હવે આગેમેઝનની ખાતર રડી વિલાપી મારા જીવને ગભરાવ નહિ. તેને છોડીને આવ મારી પાસે, હું પણ તને તેટલું જ માન આપીશ.

પછી એલક્સ, યુલિસિઝ ને દ્વિતો પાછા વળ્યા ને ક્ષીનિક્સ તે રાતે લાંબું સૂઈ રહ્યો. એઓએ જઈ આગેમેઝન વગેરેને સઘળું કહ્યું. સઘળા મૂંઝવે થઈ રહ્યા, પણ પછી ડાયોમીડે બોલ્યો: આગેમેઝન, તં બક્ષિસો મોકલી તેને વધારે ક્રોધી કર્યો છે. હવે તેની વાત પડતી મૂકો—તેને ગમે તો નથ ને ગમે તો રહે; જ્યારે તે પોતાના જ મનથી ઉશ્કેરાશે ને દેવ પ્રેરણા કરશે ત્યારે જ તે લડશે. પણ હવે હમણા તો સૌ સૂઈ જાય છે ને વહાણે વાયે પાયદળ ને ઘોડેસવાર ઉતાવળા તૈયાર થઈ રહેલો ને આગેમેઝન તું પણ સૌની મોખરે લડજે. પછી સૌ પોતાપોતાને ઠંકાણે સૂવા ગયા.

સર્ગ ૧૦ માં.

સઘળા સૂતા, પણ આગેમેઝનને જાંઘ ન આવી. તેણે વહાણો સામા જોયું ને ખિન્ન થઈ નિમાળા ખીંખી તોડી નાંખ્યા. પછી તે પોતાનો જલ્લો પહેરી, સિંહનું ચામડું ઓઢી લેઈ નેરટરની સાથે વિચાર કરવાને ચાલ્યો. મેનલેઅસને પણ જાંઘ નહોતી આવી તેથી તે પણ સામો આવતો હતો. બંને ભાઈ મળ્યા. પણ પછી આગેમેઝન તેને પાછો વિદાય કરી પોતે એકલો ચાલ્યો. નેરટરને જગાડ્યો ને પછી તે જ જાણે એલક્સ, ડાયોમીડ, યુલિસિઝ એઓને જગાડ્યા. એઓએ મળીને વિચાર કીધો કે આપણામાંના જે જાણે દ્રુપા ટ્રોનનની છાવણીમાં જઈ ને તેઓ શું વિચાર કરે છે તે સાંભળી આવવું. પછી ડાયોમીડે બીડું ઝડપ્યું ને એણે યુલિસિઝને સાથે આવવાનું કહ્યું.

એ જે ચોક્કા ઉત્તમ શસ્ત્રો સજીને જે સિંહ જેવા અંધારી રાતે મુડદાં છુંદતા ને લોહીમાં પગ ઝાળતા ટ્રોનનની છાવણી તરફ ચાલ્યા.

ટ્રોનનની છાવણીમાં પણ સૌ જગૃત હતા ને હેક્ટર સરદારોની આગળ બોલતો હતો કે જે કોઈ ગ્રીક્સનાં વહાણો આગળ જઈ તેઓ જંગલે કે જાયંતે, તેઓ દેશ જવાનો વિચાર કરે છે કે હજી લડવાનો, તેઓએ પોતાનાં વહાણ બચાવવાની ગોઠવણ કરી છે કે નહિ વગેરે વાતોની ખબર લેઈ આવશે તેને હું મોટી બક્ષિસ આપીશ. એ સાંભળી ડોલન નામે એક દૂત તે ખબર લાવવાને તૈયાર થયો ને શપથ ખાઈ નીકળ્યો.

એ ધર્યો ચાલ્યો આવે છે એમ જોઈને ડાયોમીડ તથા યુલિસિઝ મુડદાંના ઢગલામાં સંતાઈ રહ્યા. ડોલન એક તીરવા દૂર ગયો એટલે પેલા બંધા ને તેની પાછળ દોડ્યા. ડાયોમીડે તેને પકડી કહાડી ભાલો બિગામી પૂછ્યું કે બિલો રહે ને પછી તેના હાથ પકડ્યા. પણ તે રડી પડી બોલ્યો મને જીવતો રાખો, હું તમને મારા છટકારાનું નાણું આપીશ.

પણ પછી યુક્તિવાળા યુલિસિઝે તેને ટ્રોનન સૈન્યની સ્થિતિ ને તેઓના વિચાર સંબંધી સંધું પૂછી લીધું. છેલ્લીવારે ડોલને કહ્યું કે હવે મને વહાણો ઉપર લેઈ જાઓ અથવા હું જે બોલ્યો છઈ તે ખરું છે એમ તમે નક્કી કરી આવો ત્યાંસુધી અહિં મને બાંધી રાખો.

ડાયોમીડે બોલ્યો હવે તું છટકી જવાનો વિચાર કરવો મહેલો દેજે. તું અમારા હાથમાં આવ્યો તેથી તે સારી સારી ખબર કહી છે પણ હવે જો તને છટકા મૂકીએ તો તેમાં અમને ધણો ગેરફાયદો છે માટે તારે મારે હાથે મરવું જોઈએ. ડોલન કરગર્યો પણ ડાયોમીડે ધરણીને તેની ગરદન કાપી નાંખી. તે ડોલન પડ્યો તે ઠંકાણે નિશાની રાખી તેઓ આગળ ચાલ્યા. ટ્રોનનના સહાયમાંના કેટલાએક પોતાનાં શસ્ત્ર ઉતારી મૂકીને સૂતા હતા, તેઓને બધાને કાપી નાંખ્યા ને તેઓના સરદારના ઘોડા લેઈ પાછા પોતાના વહાણ ઉપર આવ્યા.

એ સઘળા કામમાં મિનર્વાએ સહાય કરી હતી તેથી ન્યુપિટરે તેના ઉપર ક્રોધ કર્યો ને એણે પોતે જઈ ટ્રોનનોને બહાર ને એઓ જે બનાવ બન્યો તે જોઈ વિરમય પામ્યા.

સર્ગ ૧૧ માં.

પ્રભાત થયું ને ન્યુપિટરે વિક્રાળ ક્લહ દેવીને કહ્યું વહાણો ઉપર મોકલી ને એણે ગ્રીક્સને યુદ્ધને અર્થે સારીપેઠે પ્રેરણા કીધી.

પછી ગ્રીક ને ટ્રોજન એએએ લડવા માંડ્યું ને કા-
પાકાપી ચાલી ને ઘણાક પડ્યા. બપોરે આગેમેમ્નન
બહાર પડી ધૂમ્પે ને યોદ્ધાઓને મારતો મારતો દર-
વાનની નજીક જઈ પહોંચ્યો. ટ્રોજનો હઠતા નયજે
પણ મરણીયા થઈ લડેછે. એમાંના એકજણે આગે-
મેમ્નનની કોણી નીચે આરપાર ભાલો માર્યો ને એ ધૂ-
મ્પે, પણ ભાલો ખડગ ને પથ્થર વાપરતો કતલ કરેતો
આગળ ચાલ્યો. જખમ સૂકાયું પણ દુઃખ વધ્યું ને
આગેમેમ્નન ચિતામાં પડ્યો. એણે સારથીને આજ્ઞા
કરી કે મને વહાણ ઉપર લેઈ જા.

એને જતો દેખી હેક્ટરે પોતાના ટ્રોજનોને ઉશ્કેર્યા
ને પોતે પણ ઘણાક યોદ્ધાઓનાં મસ્તક પૃથ્વીપર પા-
ડ્યાં. એટલામાં ડાયોમીડ ને યુલિસિઝ એ બે જણ
જેમ જંગલી ભૂંડ ફતરાના ઉપર પડે તેમ ટ્રોજન ઉ-
પર પડ્યા ને તેઓએ ઘોડાવાર તો હેક્ટરના મારથી
ગ્રીકને ભગાર્યા. ડાયોમીડે હેક્ટરના ટોપ ઉપર ઘા
કર્યો પણ તે બચી ગયો ને ડાયોમીડ ધસ્યો આવેછે તે
જઈ પારિસે તેને બાણ માર્યું ને તેના જમણા પગની
પાની વીંધી નાંખી. પારિસ બોલ્યો “તને માફે બાણ
લાગ્યું છે, તે અર્થ નથી ગયું, તે તારી કમરના સાંધા-
માં વાગ્યું હોત તો સાફ થાત કે તારો પ્રાણ જાત; ને
ટ્રોજનો જે તને સિંહ બાણી બોકરાંની પેઠે ગભરાઈ
ગયાછે તેને વિસામો મળત.” ડાયોમીડે હત્તર વા-
લ્યો કે “તિરંદાજ, નિંદાખોર, સ્ત્રીલંપટ સામો આવી
જા, તારું કામકું ને તારાં તીર કંઈજ કામ કરનાર નથી.
મારા પગમાં તારું તીર છરવું લાગ્યું છે માટે શું હું આ-
ટલો ફૂલાઈ નયજે? જાણે કોઈ સ્ત્રીએ અથવા મૂર્ખ
છોકરાએ મને તે માર્યું હોય તેમ હું સમજું છઉં.
પણ મારાં શસ્ત્રની વાત જાણી છે હો. એકાદને લગાર
કોઈ અડકે તો તે ભોકાયાવિના રહે નહિ ને તરતજ
પ્રાણ લે તેવું છે.” એમ તે બોલ્યો ને તરત યુલિસિઝે
આવી તે તીર કહાડ્યું, પણ પછી તેને એટલી તો અ-
થા થઈ કે તે રથમાં ચડી બેસી વહાણ ઉપર ગયો.

હવે યુલિસિઝ એકલો પડ્યો. તે ટ્રોજનના ધસા-
રથી ગભરાયો, પણ પછી ધીરપણે મરણીઓ થઈ એક
પછી એક એમ ટ્રોજનોને કાપવા લાગ્યો. એક ટ્રોજ-
નો ભાલો તેની ઢાલ વીંધી બખ્તરમાં પેઠા ને તેનાં
પાસાંની આમડી ચોરાઈ તોપણ યુલિસિઝે તેને માર્યો.
ન્યારે તેના ઉપર ટ્રોજન સામઠા ધસી આવ્યા ત્યારે
તેણે કુમકનેસાડ ત્રણવાર મોટા પોકાર કર્યા.

એ સાંભળી મેનલેઅસ તથા એનકસ ધસતા ને કા-
પતા ચાલ્યા આવ્યા. હેક્ટર યુદ્ધની ડાબી બાજુએ

ન્યાં નેસ્ટરના ઉપર સૌ વહી પડ્યા હતા ત્યાં પો-
તાના આતુર્યથી ધૂમતો હતો. પારિસ પણ જે ત્યાંજ
પોતાનાં બાણ ભાલા વાપરતો હતો તેણે એક મોટા
ગ્રીક યોદ્ધાને ખભા ઉપર બાણ માર્યું તેથી તે અ-
શક્ત થઈ પડ્યો ને તેને નેસ્ટર પોતાના રથમાં બે-
સાડી વહાણ ઉપર લેઈ ગયો.

એટલામાં એક ટ્રોજને આવી હેક્ટરને કહ્યું કે હું
અહિં લડેછે પણ ત્યાં એનકસે ટ્રોજનોને બહુ ગભ-
રાટમાં નાંખ્યા છે. એ ઉપરથી હેક્ટર ત્યાં ગયો ને
ભાલે, ખડગે ને પથ્થરે તેણે ગ્રીકને ગભરાવ્યા. એનકસ
સામો થયો, પણ એટલામાં તે ગભરાઈ ગયો ને બા-
વરો બાવરો આમ તેમ જોતો ને લથડતો ને ઉપરથી
ખંડતો માર સહન કરતો જેમ તેમ તે પોતાના સા-
થીઓનો ન્યાં જમાવ હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

એ મયેકું ધમસાણુ ને ગ્રીકની હાર એકિલિઝ પો-
તાનાં વહાણની નાળ ઉપર બેસી જ્યાં કરતો હતો.
ન્યારે નેસ્ટરને ધાયલ યોદ્ધા સાથે પાછો વળતો
જોયો ત્યારે તેણે પોતાના મિત્ર પેટ્રોક્લસને તંથુમાંથી
પોતાની પાસે બોલાવ્યો ને કહ્યું કે પ્રાણપ્રિય, હવે
તેઓ મુડેલીમાં આવ્યા છે ને હું ધાફ છઉં કે મારા
કાલાવાલા કરવા આવશેજ. પણ હું નેસ્ટરને પૂછી
આવ કે ધાયલ થયેલો કોણ છે? ઘોરા ઘોરી ગયા
તેથી તેવું મોટું મારાથી જોવાયું નહિ.

પછી પેટ્રોક્લસ ત્યાં ગયો ને નેસ્ટરે સત્કાર કરી
વર્તમાન કહી વિશેષ આ કહ્યું કે હું એકિલિઝને સમ-
જાવ, કહી તે ન માને તો એટલું પણ કરજે કે તને
તે સંશ્રામમાં મોકલે.

નેસ્ટરના લાંબા ને અસરકારક ભાષણથી પેટ્રોક્લ-
સની છાતીમાં જોસરો થઈ આવ્યો ને પછી તે ત્યાંથી
ભીડી પોતાનાં વહાણ ભાણી આવવા લાગ્યો. વાટમાં
તેને તેનો એક ધાયલ મિત્ર મળ્યો. તેની સાથે ઘોડા
ઘણી વાત કરી તેને બચકી તેણે (પેટ્રોક્લસે) તેના
તંથુમાં મૂક્યો ને તેની લંઘમાંથી તીર કહાડી ધામાં
દવા ભરી લોહી વહેવું બંધ કર્યું.

સર્ગ ૧૨ મો.

હવે ટ્રોજનો તો ધસીને છેક ન્યાં ગ્રીકાએ કોટ
બાંધ્યો હતો ત્યાંજથી આવી છાવણી કરી ને ખંડક
ઓળંગીને કોટ તોડી પાડવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.
ઘોરા રથ સાથે ખંડક ઓળંગી પેલીપાસ જવું થાણું
મુડેલ હવું તેથી તેઓ રથ તથા ઘોરા સારથીઓને
સોંપી પોતે સૌ પાયદળે થઈ પાંચ દૂકડીમાં વહેંચા-
ઈને ચાલ્યા.

નહીં છલ્. મારે એની બક્ષિસો નથી જોઈતી, મારે એની દીકરી સાથે નથી પરણવું, હું જ્યાં જઈશ ત્યાંથી મને જેટલી જોઈએ તેટલી દોલત ને સ્ત્રીઓ મળશે. મારી માએ મને કહેલું છે કે જો તું દ્રોજનનાં નગરની આસપાસ યુદ્ધ કરીશ તો તારી કીર્તિ અમર થશે, પણ તું પાછો તારે દેશ આવવા નહિ પામે અને યુદ્ધ ન કરતાં પાછો દેશ જઈશ તો તારું આવરદા ધણું વધશે. હું તમને સૌને સલાહ આપું છલ્ કે તમારે પણ દેશ આવવાનો વિચાર કરવો. એ પ્રમાણે મારો સંદેશો છે તે સૌને કહેજો.

પછી દ્વીનિક્કસે આંસુ પાડીને લાંબું ભાષણ કરી તેને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પણ એકિલિએ કહ્યું—તારે મને એટલું બધું માન આપવાની જરૂર નથી—જ્યુપિટરે મને આપેલું છે. હું મારે મારાં વહાણમાં આનંદ માનું છલ્. પણ તું હવે આગેમૈત્રનની ખાતર રડી વિલાપી મારા જીવને ગલરાવ નહિ. તેને છોડીને આવ મારી પાસે, હું પણ તને તેટલું જ માન આપીશ.

પછી એલકસ, યુલિસિઝ ને દ્વેતો પાછા વળ્યા ને દ્વીનિક્કસ તે રાતે ત્યાંજ સૂઈ રહ્યો. એઓએ જઈ આગેમૈત્રન વગેરેને સધળું કહ્યું. સધળા મૂંઝવે થઈ રહ્યા, પણ પછી ડાયોમીડે જોડ્યો: આગેમૈત્રન, તે બક્ષિસો મોકલી તેને વધારે ક્રોધી કર્યો છે. હવે તેની વાત પર-તી મૂકો—તેને ગમે તો જાય ને ગમે તો રહે; જ્યારે તે પોતાનાજ મનથી ઉશ્કેરાશે ને દેવ પ્રેરણા કરશે ત્યારેજ તે લડશે. પણ હવે હમણા તો સૌ સૂઈ જાઓ ને વહાણે વાયે પાયદળ ને ઘોડસવાર ઉતાવળા તૈયાર થઈ રહેજો ને આગેમૈત્રન તું પણ સૌની મોખરે લડજો. પછી સૌ પોતપોતાને ઠેકાણે સૂવા ગયા.

સર્ગ ૧૦ મો.

સધળા સૂતા, પણ આગેમૈત્રનને બંધ ન આવી. તેણે વહાણો સામા જોયું ને ખિન્ન થઈ નિમાળા પીંખી તોડી નાંખ્યા. પછી તે પોતાનો જલ્લો પહેરી, સિંહવું આમડું ઝાઢી લેઈ નેસ્ટરની સાથે વિચાર કરવાને ચાલ્યો. મેનલેઅસને પણ બંધ નહોતી આવી તેથી તે પણ સામે આવતો હતો. બંને ભાઈ મળ્યા. પણ પછી આગેમૈત્રન તેને પાછો વિદાય કરી પોતે એકલો ચાલ્યો. નેસ્ટરને જગાડ્યો ને પછી તે એ જાણે એલકસ, ડાયોમીડ, યુલિસિઝ એઓને જગાડ્યા. એઓએ મળીને વિચાર કીધો કે આપણામાંના બે જાણે છપા દ્રોજનની છાવણીમાં જઈ ને તેઓ શું વિચાર કરે છે તે સાંભળી આવવું. પછી ડાયોમીડે બીડું ઝડપ્યું ને એણે યુલિસિઝને સાથે આવવાનું કહ્યું.

એ બે યોદ્ધા ઉત્તમ શસ્ત્રો સજીને બે સિંહ જેવા અંધારી રાતે મુઠદાં છુંદતા ને લોહીમાં પગ જોળતા દ્રોજનની છાવણી તરફ ચાલ્યા.

દ્રોજનની છાવણીમાં પણ સૌ જાગૃત હતા ને હેક્ટર સરદારોની આગળ જોલતો હતો કે જે કોઈ ગ્રીકનાં વહાણો આગળ જઈ તેઓ જાગે છે કે ઉઘે છે, તેઓ દેશ જવાનો વિચાર કરે છે કે હજી લડવાનો, તેઓએ પોતાનાં વહાણ બચાવવાની ગોઠવણ કરી છે કે નહિ વગેરે વાતોની ખબર લેઈ આવશે તેને હું મોટી બક્ષિસ આપીશ. એ સાંભળી ડોલન નામે એક દૂત તે ખબર લાવવાને તૈયાર થયો ને શપથ ખાઈ નીકળ્યો.

એ ધસ્યો ચાલ્યો આવે છે એમ જોઈને ડાયોમીડ તથા યુલિસિઝ મુઠદાંના ઢગલામાં સંતાઈ રહ્યા. ડોલન એક તીરવા દૂર ગયો એટલે પેલા બંધા ને તેની પાછળ દોડ્યા. ડાયોમીડે તેને પકડી કહાડી ભાલો બગામી પૂછ્યું કે બંધો રહે ને પછી તેના હાથ પકડ્યા. પણ તે રડી પડી જોડ્યો મને જીવતો રાખો, હું તમને મારા છૂટકારાનું નાણું આપીશ.

પણ પછી યુક્તિવાળા યુલિસિઝે તેને દ્રોજન સૈન્યની રિથિતિ ને તેઓના વિચાર સંબંધી સંધું પૂછી લીધું. છેઢીવારે ડોલને કહ્યું કે હવે મને વહાણો ઉપર લેઈ જાઓ અથવા હું જે જોડ્યો છલ્ તે ખૂંડે છે એમ તમે નક્કી કરી આવો ત્યાંસૂધી આહિ મને બાંધી રાખો.

ડાયોમીડે જોડ્યો હવે તું છટકી જવાનો વિચાર કરવો મહેલી દેજો. તું અમારા હાથમાં આવ્યો તેથી તે સારી સારી ખબર કહી છે પણ હવે જો તને છૂટો મૂકીએ તો તેમાં અમને ધણો ગેરફાયદો છે માટે તારે મારે હાથે મરજવું જોઈએ. ડોલન કરગર્યો પણ ડાયોમીડે ધસીને તેની ગરદન કાપી નાંખી. તે ડોલન પડ્યો તે ઠેકાણે નિશાની રાખી તેઓ આગળ ચાલ્યા. દ્રોજનના સહાયમાંના કેટલાએક પોતાનાં શસ્ત્ર ઉતારી મૂકીને સૂતા હતા, તેઓને બધાને કાપી નાંખ્યા ને તેઓના સરદારના ઘોડા લેઈ પાછા પોતાના વહાણો ઉપર આવ્યા.

એ સધળા કામમાં મિનર્વાએ સહાય કરી હતી તેથી જ્યુપિટરે તેના ઉપર ક્રોધ કર્યો ને એણે પોતે જઈ દ્રોજનોને બહાડ્યા ને એઓ જે બનાવ બન્યા તે જોઈ વિરમય પામ્યા.

સર્ગ ૧૧ મો.

પ્રભાત થયું ને જ્યુપિટરે વિકરાળ કલહ દેવીને શ્રીકતાં વહાણો ઉપર મોકલી ને એણે શ્રીકને યુદ્ધને અર્થે સારીપેઠે પ્રેરણા કીધી.

શ્રીકલોક વહાણમાંથી તીરનો માર ચલાવતા હતા પણ જ્યારે તેઓએ જોયું કે ખંડક ઝાળંગી શત્રુ કોટ તોડવાનું કરે છે ત્યારે તેઓ એકદમ વહાણો ઉપરથી કિનારે ઊતરી પથ્થરના મારથી શત્રુ હઠાવી કોટ, તંબુ ને વહાણોનો ખચવા કરવા લાગ્યા.

ટ્રોનનમાંના ધણાક જુવાનો જે કોટ પાડવાને ને વહાણો બાળવાને બહુ આતુર હતા તેઓ પોતાનાં બખ્તરો કહાડી નાંખીને હેક્ટરની પાછળ પાછળ ચાલી આવી ખંડક આગળ ઊભા, એટલામાં ડાબી બાજુએ એક ગરૂટ અદસસ્તા સાપને મોઢામાં ધાલી સૈન્યની મધ્યની ઉપરથી ઊડી જતો દીઠામાં આવ્યો. એ ઉપરથી એક સરદારે ટ્રોનને કહ્યું કે ખંડક પાર કરવાની વાત છોડી દેવી જોઈએ. પણ હેક્ટરે તેની વાત ન માનતાં આગળ ચાલવા માંડ્યું. ન્યુપિટરે શ્રીકના વહાણની સામા ઘંટાળ મોકલ્યો. એથી હેક્ટરને ઉત્તેજન મળ્યું ને એણે કોટના કેટલાએક કાંગરા ભાંગ્યા ને બહારનું ચણીઆર કામ સંધું તોડી પાડ્યું. પછી ટ્રોનનોએ દીવાલ ફેડી અંદર જવાની આશા બાંધી. એટલું છતાં શ્રીકલોક પણ પોતાની તળવીજમાં હતા. તેઓ દીવાલમાંની ચારીઓ ને તેમાંનાં બાકાંઓને પોતાની ઢાલોથી બંધ કરી જે ટ્રોનનો દીવાલ તળે આવતા તેઓને ધાચલ કરતા.

ધણીવાર સામસામી થયા પછી અંતે હેક્ટરે પોકાર કરી કહ્યું કે ધસો ધસો. સૌ ટ્રોનનો ને એઓ પોતાના ભાલા સાથે એકદમ દીવાલ ઉપર ચડવા મંજ્યા. પછી હેક્ટરે જે જળરાં માણસથી પણ જીતકીને ગાડામાં ન મૂકાય તેવો પથ્થર જીતકી માથા ઉપર ફેરવી એવો તો જોરમાં ફેંક્યો કે દરવાજાનાં બારણાં ચીરાઈ ગયાં ને પછી અંદર જઈ તેણે પોતાના હાથમાં જે ભાલા રાખી શ્રીકને એટલા તો બીવાજ્યા કે તેઓ સામા થઈ શક્યા નહિ ને ટ્રોનનો કેટલાક દીવાલ ઉપર ચડીને ને કેટલાક દરવાજામાંથી અંદર પેદા અને શ્રીક સૌ નાશીને પોતાનાં વહાણમાં ભરાઈ ગયા.

સર્ગ ૧૩ મો.

ટ્રોનનો શ્રીકનાં વહાણ પાસે આવી રહ્યા છે એ જોઈ ને પૃથ્વીને (વજ્રને) શ્રીકની ઉપર દયા આવી ને પછી તેઓને હિંમતથી લડવાની પ્રેરણા કરી, કે શરમ છે જુવાનો ! મને આશા છે કે તમે જો લડશો તો આપણાં વહાણો ઊગરશે. રે મને અચંબો લાગે છે કે બીકણ હરણ જેવા ટ્રોનનો જેઓએ તમારો ધણો માર ખાધો છે તેઓ અહિં વહાણો બાળવાની તળવીજ કરે છે ! તેઓ પોતાના નગરથી કેટલા દૂર

આવ્યા છે ! આજેમ્મને મોટી ભૂલ કરી છે કે એકિલિજનું અપમાન કર્યું છે પણ એ નથી માટે શું આપણે મન દેધ ન લડવું ? તમે શરૂ છો ને કાયર બનો છો એથી હું ઘણો ક્રોધાયમાન છઉં. ચરે પોચાઓ ! તમે તમારી હાનિ વહેલી આણશો. તમને શરમ લાગવા જેવું ને ઠપકો આપવા જેવું છે તેનો દરેક જણ વિચાર કરો.

એ ઉપરથી બંને એનકસ ને બીજાઓ ટ્રોન સામા સારીપેઠે ધૂમ્યા. તેમ ન્યુપિટરના પ્રસાદથી ટ્રોનનો પણ ભીજ્યા રહ્યા. ભારે કતલ ચાલી ને બંને તરફના ધણાએક યોદ્ધાઓ પડ્યા. આઘાતોમીનીયસે પોતાનું શ્રેષ્ઠ પરાક્રમ દેખાડ્યું. પણ ઇનિયસના ધસવાથી તે પાછો હઠ્યો. મેનલેઅસે, હેલીનસ ને પિસાંડર એ જે ટ્રોન યોદ્ધાઓને માર્યા. ટ્રોનનો ડાબી બાજુએ પાછા હઠ્યા પણ હેક્ટરે એનકસોની સામા ટક્કર લીધાં કીધી, પણ પછી શ્રીકના તીરના વરસાદથી ટ્રોનનો ગલરાટમાં પડી ગયા.

એ જોઈ એક યોદ્ધાએ હેક્ટરને કહ્યું કે તારી ચોમેર લડાઈની ગડદી મચી રહી છે અને ટ્રોનનો દીવાલ ઝાળંગ્યા પછી કેટલાએક તો પોતાનાં શસ્ત્ર લેઈ આધા ઊભા છે ને થોડાક જણ ધણાની સામા લડે છે માટે હું પાછો આવી સૌ સરદારોને અહિં લેગા કરી વિચાર કર કે વહાણ ઉપર જઈ સાફ છે કે સલામત પાછું હઠવું સાફ છે. એ સૂચના હેક્ટરે માની ને પછી ટ્રોનનાં સૈન્યમાં આવી પારિસને ધમકાથી ઉશ્કેર્યો. પારિસ ને બીજા યોદ્ધાઓ પોતપોતાનાં માણસો સાથે પાછા યુદ્ધમાં ધૂમવાને હેક્ટરની સાથે થયા. હેક્ટરે ધસારો કર્યો, પણ એનકસ સામે આવી બોલ્યો કે હું સૌ શ્રીકને શું કરવા બીવડાવે છે, પાસે આવ. અમે શ્રીક યુદ્ધમાં કુશળ નથી એમ નથી. તારો આત્મા વહાણો ફેંટવાને તલપે છે, પણ હમારા હાથ તરતજ તને પાછો કહાડશે. હેક્ટર બોલ્યો એ એનકસ, મિથ્યા ગર્વ શું કરવા કરે છે ? હવે સંધા શ્રીકનો નાશ થવાનો સમય લગલગ આવી રહ્યો છે. તારી હિંમત હોય તો આવ મારા લાંબા ભાલાની સામા કે હું પૂરે થાય ને ટ્રોનના કૂતરા તથા પક્ષી એ તારાં માંસ ચરબી ખાધને ધરાય.

એમ બોલી હેક્ટરે પોકાર કરી સૈન્ય સાથે સામટો હલ્લો કર્યો. તેમ શ્રીક સૈન્યે પણ શરૂ ટ્રોનની સામા ટકાવ રાખવાના નિશ્ચયનો પોકાર કર્યો. પણ એ ગર્જના એટલી થઈ કે તે આકાશમાં ન્યુપિટરના મંદિરમાં સંભળાઈ.

સર્ગ ૧૪ મો.

હન્નાદ ભરી ગર્લના સાંભળીને નેસ્ટર ચોંક્યો ને આગેમેમ્નને મળવા ચાલ્યો. વાટમાં ડાયોમીડ, યુલિસિઝ, આગેમેમ્ન વગેરે ધાયલ યોદ્ધાઓ પોતાનાં વહાણમાંથી હતરીને આવતા હતા તે સામા મળ્યા. પછી તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા—આગેમેમ્ન ખોલ્યો કે હવે તો વહાણો ઉપાડવાં એજ ધટવું છે. યુલિસિઝ ખોલ્યો કે એ આગેમેમ્ન, તારા મોઢામાંથી એવા શબ્દ કેમ નીકળે છે? તું દમવગરનાં લશ્કરની સરદારી કરવાને લાયક છે, અમારું ઉપરીપણું કરવાને નહિ. જેને માટે અમે આટલાં દુઃખ વેઠ્યાં છે તે ઠામ સિદ્ધ કર્યા વગર અમે પાછા ફરવાના નથી. તું તારે ચૂપ ખેશી બીજાઓ ખોલે તે સાંભળ્યાં કર. ડાયોમીડ ખોલ્યો હું સૌથી નાનો છઉં માટે મારા બોલવાઉપર કોઈ ક્રોધ ન કરશો. મારું મત તો આ છે કે ધાયલ છેંચે તોપણ આપણે યુદ્ધ કરવુંજ. પછી તેઓ તૈયાર થયા ને આગેમેમ્નને આગળ પડી સરદારી કીધી.

નેપ્ચ્યૂન પણ આવો નહોતો રહ્યો. તેણે ફરેક ગ્રીકને પ્રેરણા કરી સાવધ ને ચપળ કર્યાં. ભૂતોએ સુંદર શણગાર સજ્જ વીનસને કહ્યું કે જે મોહિનીથી તું માણસ તથા દેવતાઓને વશ કરે છે તે મને આપ. વીનસે એક કટિમેખળા (કમરપટા) આપી ને પછી ભૂતો મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરીને ઐડાના ડિઅર ઉપર ગઈ. અહિં વાટમાં યોગમાયા (નિદ્રા) મળી તેને ભૂતોએ સમન્તવી, પણ એણે કહ્યું કે ન્યુપિટરની આજ્ઞા થાયછે સારેજ મારાથી તેની પાસે જવાયછે, બળતી નથી એણે મને એક વાર શિક્ષા કરી હતી તે? પછી ભૂતોએ તેની ઇચ્છા પૂરી પાડવાનું વચન આપી તેને સાથે લીધી ને એ બંને જાણુ ન્યુપિટર પાસે ગઈ. પ્રથમ ભૂતોએ ન્યુપિટરને પ્રેમ બિખળવ્યો ને પછી નિદ્રાએ તેને ઘેર્યો. વળી નિદ્રાએ આવી નેપ્ચ્યૂનને વર્તમાન કહ્યું ને એણે પાછા ગ્રીકને વધારે હરકેર્યા.

ગ્રીકના ભાલા અચ્છી રીતે હથેલ્યા ને હેક્ટરે પણ ખૂબ કીધી, પણ આખરે એનકસે એક મોટા પરચર ફેંક્યો તેથી તે પડ્યો. શત્રુઓ તેને ઘસડી લેઈ જવાને ધસી આવ્યા, પણ એટલામાં ટ્રોજન યોદ્ધાઓએ આવી તેને બચકી લેઈ રથમાં બેસાડી ટ્રોય મોકલી દીધો.

ગ્રીક યોદ્ધાઓ નાના એનકસની સરદારી નીચે ટ્રોજનઉપર ધધડીને પડ્યા ને માર માર કરી તેઓએ ટ્રોજન સૈન્યોને વહાણો આગળથી ઘણે દૂર દહાડ્યાં.

સર્ગ ૧૫ મો.

ન્યુપિટર જાણ્યો એટલે ટ્રોજન પાછા હઠ્યા છે ને હેક્ટર ધાયલ થયો છે એ તેણે બલક્યું ને ભૂતોને બોલાવી કહ્યું કે એ તારેજ દારસ્તાન છે પણ હવે જાણે. ભૂતો સોગન ખાઈ બોલી કે એમાં હું કોઈ રીતે સામિલ થઈ નથી; નેપ્ચ્યૂને ગ્રીકની દયા ખાઈ ટ્રોજનોને હકાર્યા હશે.

ન્યુપિટર ખોલ્યો કે જો તું ખરેજ ખોલે તો જ, એ-રિસને ને અપાલોને અહિં બોલાવી લાવ. એ આ-ર્યાં એટલે ન્યુપિટરે પ્રથમ તો એરિસને આજ્ઞા કરી કે તું જઈ નેપ્ચ્યૂનને કહે કે તું ગ્રીકને સહાય કરવી મૂંઝી દઈ અહિં દેવસભામાં આવ અથવા સમુદ્રમાં જઈ રહે. પછી અપાલોને કહ્યું કે તું હેક્ટરને સારો કરી પાછો યુદ્ધમાં મોકલ ને તું પણ ટ્રોજનને સહાય કરજે. પછી તે બે જાણુ પોતપોતાનું કામ બજાવવાને ચાલ્યાં.

પછી હેક્ટરે પોતાના ટ્રોજનોને હરકેરી પાછા ગ્રીકના ઉપર ઘસારો કર્યો ને તે વહાણ આગળ આવ્યાં. ગ્રીકે વહાણમાંથી ને ટ્રોજને રથમાંથી છેક પાસે પાસે આવી જઈ એકમેકના ઉપર શસ્ત્ર ચલાવ્યાં.

હવે પેટ્રોક્લસ જે પોતાના મિત્રને દવા કરવાને તેના તંબુમાં રહ્યો હતો ને અનેક વાતોથી તેને રીઝવતો હતો તે ગ્રીકની હાર જોઈ લાંથી બીડી એકિલિઝ અને જવાને લાંબાં પગલાં ભરી ચાલતો થયો હતો.

યુદ્ધમાં ટ્રોજન દુકડીઓ કોઈ આ વહાણ સામી ને કોઈ પેલા વહાણ સામી મચી હતી, પણ હેક્ટરે એ-બલકસનીજ સામા ધમસાણ મચાવ્યું હતું. એ વખતના યુદ્ધનું પરિણામ આ થયું કે હેક્ટરે એક વહાણ પકડ્યું ને પોતાના એક સાથીને કહ્યું કે આગ લાવ ને સળગાવ. પણ જે ટ્રોજન વહાણને સળગાવવાને ધસતા હતા તેને એનકસ ભાલાથી અટકાવતો ને ખાર જાણુને તો તેણે વીધી પાડ્યા.

સર્ગ ૧૬ મો.

પેટ્રોક્લસને શોકથી ગદગદિત થયેલો ને રડતો જોઈ એકિલિઝ ખોલ્યો “ રે તું છોકરીની પેઠે રડે છે શા સાર? તું કંઈ માઠા સમાચાર લાવ્યો છે? આપણા કોઈ મિત્ર મરણ પામ્યા છે? અથવા ગ્રીક પોતાના અપરાધનેલેધે મરણ પામે છે તેથી શું તું રડે છે? બોલ, કહે મને.” પેટ્રોક્લસ ટસકાં ખાતો ખોલ્યો—ઓ મોટા શક્ત! તું ક્રોધ ન કરીશ, શક્ત ગ્રીક હાલ ધાયલ ધઈને પોતાનાં વહાણમાં પડેલા છે ને વૈધો કામે લાગેલા છે: પણ એ એકિલિઝ, તારી છાતી વજની છે.

ઓ નિર્દય, તારા સરખો ક્રોધ મને કોઈ દહારો પ્રભુ ન કરાવે ! જો તારા સરખો પુરૂષ ગ્રીકને અધઠિત નારા-માંથી નહિ બગારે તો બીજો હવે પછી કોણ બગાર-શે ? તને તારા બાપ પેલ્યુસે ને થેટિસ દેવીએ જન્મ નથી આપ્યો, પણ સમુદ્ર તથા બિંચા ખડકોએ તને જન્મ આપ્યો છે ને એટલાજમાટે તારું મન શક નિર્દય છે. હવે તારા વિચારમાં કોઈ રીતે ન આવવું હોય તો મને તારા સૈન્ય સાથે મોકલ કે હું જઈ ગ્રીકને સહાય કરું. તારું બખતર આપ કે ટ્રોજનો જાણે કે એકિલિ-જન આવ્યો છે, ને હું ત્વે યુદ્ધમાં ધૂમીરા એટલે સૌ યોદ્ધાઓને પણ હિંમત આવશે ને અમે ટ્રોજનોને મારી હઠાવી મહેલીશું.

એકિલિએ પાછું પોતાના ક્રોધનું કહી સંભળાવ્યું પણ પછી તે બોલ્યો કે હવે જો થઈ તે થઈ. પણ હું તો નથીજ આવવાનો. તારી ઇચ્છા છે તો તું માંડે બખતર, મારા રથ ઘોડા, માંડે સૈન્ય એ સૌ લે-ઈને જ. પછી તેણે સૈન્યની દુકડીઓ બાંધી આપી, ઘણી ઘણી સલાહ આપી, મોટા ઉત્સાહથી પેટ્રોક્લસને વિદાય કર્યો.

પેટ્રોક્લસ યુદ્ધમાં સામિલ થયો ને પોતાના સૈન્ય-જનને બોલ્યો કે એકિલિજના સાથીઓ ને મારા રને-લીઓ તમે શર પુરૂષ થઈ ધસજો કે પેલ્યુસના દીક-રાને માન મળે ને આગેમૈક્લન પોતાથી થયેલો વાંક સારીપેઠે સમજે.

પેટ્રોક્લસ ઘાડા યુદ્ધમાં પડ્યો ને તેણે ટ્રોજનોના ઘણા કહાડવા માંડ્યો. તેણે ટ્રોજનોને વહાણ કનેથી દૂર કર્યો ને બડકે બળતી આગને હોલવી નાંખી. પણ ટ્રોજનો પાછા હઠ્યા તેટલામાં અડધું વહાણ બળી ગયું ખરું. તોપણ યુદ્ધ કંઈ અટક્યું નહિ, કાપાકાપી ચાલ્યાં છીંધી. પછી હેક્ટર ખસી ગયો, પણ તેનાં સૈ-ન્યથી ઉતાવળે ખંડક ઓળંગ્યાં નહિ. પેટ્રોક્લસ પૂઠે પડ્યો, પણ ટ્રોજનોએ વિખરાઈ જઈ રસ્તાઓ ઘેરી લીધા. તોપણ તે હેક્ટરને શોધતો ધસ્યો ચા-લ્યો. સારપિડન સામે થયો, એણે પેટ્રોક્લસને લાલો માર્યો, પણ તે તેને ન લાગતાં તેનો એક ઘોડો મરણ પામ્યો. બીજો બગાયો તે પણ તેના ખભા ઉપરથી ચાલ્યો ગયો. પણ પેટ્રોક્લસે ધસીને એવો તો ફેંક્યો કે સારપિડન લોકાઈ ગયો ને પોતાના રથ ઘોડા આ-ગળ લાંબો થઈ પડ્યો. પેટ્રોક્લસે તેની છાતી પર એડી મૂકી લાલો ખેંચી કહાડ્યો ને તેનીજ સાથે તેનો જીવ પણ ગયો.

એ જોઈ તેના મિત્ર વ્લાકસે અપાલોનું રમરણ કરી

લિસિયન લોકને ઉશ્કેર્યો ને હેક્ટરને કહ્યું કે રે તું તારા સહાયોની દરકાર કેમ નથી રાખતો ?-સારપિડન પ-ડ્યો છે જો, એ મોટો રથેલ પડ્યો જાણી ટ્રોજનો શો-કથી અકળાયો ને હેક્ટર ક્રોધમાં આગળ પડી પેટ્રોક્લ-સને મારવા ધાવ્યો. ટ્રોજનો ગ્રીકના ઉપર બેલત્યા.

પણ ન્યુપિટરે વિચાર કીધો કે હજી ઘોડીવાર પેટ્રો-ક્લસને ધૂમવા દેવો ને પછી હેક્ટરને લય બિખવવું. એ રથમાં બેસી ટ્રોય તરફ દોડ્યો ને ટ્રોજનોને પણ પોતાની પાછળ આવવાનું કહ્યું. એ દર્મિયાનમાં અ-પાલોએ ન્યુપિટરની આજ્ઞાથી સારપિડનના મુઠ્ઠાને શક્તના ઢગમાંથી બિપાડી લેઈ જઈ નદીમાં ઝાળી અમ-તનો લેપ કરી અમર વસ્ત્ર પહેરાવી બંધ તથા મોત એ બેને સોંપ્યું ને કહ્યું કે એને એના રાજ્યમાં રૂડે ઠેકાણે સૂવાડી આવો.

પેટ્રોક્લસે ટ્રોજન તથા લિસિયનની પાછળ ઘોડા દોડાવ્યા ને ઘણાક યોદ્ધાઓને સંહાર્યા. તેણે ઠંઠ ટ્રોય આગળ જઈ ત્રણ વાર કિંહા ઉપર ચડવાનું મથન કર્યું, પણ ત્રણ વાર તેને અપાલોએ હડસેલી કહાડ્યો ને હે-ક્ટરને પ્રેરણા કરી કે જોયછે શું, પડ ધધડીને, હેક્ટર બીજા ગ્રીકને પડતા મેલી પેટ્રોક્લસનીજ પછવાડે દો-ડ્યો. એ ગ્રીકે રથમાંથી ઉતરી એક પ્રથમ માર્યો, પણ તે હેક્ટરને ન લાગતાં તેના સારથીને વાગ્યો ને એ પડ્યો. પછી એ બિચારાને હેક્ટર માથા આગ-ળથી ને પેટ્રોક્લસ પગ આગળથી ખેંચવા લાગ્યા; ને બીજા ટ્રોજન બીજા ગ્રીક પણ જોશથી લગ્યાં કરતા હતા.

એમ બપોરસુધી તો ચાલ્યું, પણ સૂર્ય અસ્ત થવાનો થોડોક કાળ રહ્યો તેવે ગ્રીકની જીત થઈ. તેઓ પેલા મુઠ્ઠાને ખસેડી લેઈ ગયા, પણ પેટ્રોક્લસ તો ટ્રોજનો ઉપર ધસારો કરવામાંજ પોતાનું પરાક્રમ દેખાડાવતો હતો. ત્રણવાર તેણે હક્કા કર્યા ને ત્રણ વાર મળીને તેણે નવ મોટા યુદ્ધાઓને કાપી નાંખ્યા.

પછી અપાલોએ અદર્શ રહીને પેટ્રોક્લસના ખભા તથા વાંસા ઉપર થાપટ મારી ને તેથી તેને અંધારાં આવી ગયાં ને તેનો ટોપ પડી ગયો. એ ટોપ ન્યુ-પિટરે હેક્ટરને આપ્યો. એક યોદ્ધો પેટ્રોક્લસને મા-રવાને ઉતાવળો ધસ્યો ને તેણે એક લાલો માર્યો તેથી લાલ, પટ્ટા એ પડી ગયાં ને બખતર પણ ની-કળી પડ્યું. તોપણ તે નાશીને પોતાના સાથીઓમાં ભરાયો. પણ તરતજ હેક્ટરે આવી બરછી મારી તેને જમીનદોસ્ત કર્યો ને પછી તે (હેક્ટર) આ પ્રમાણે ગર્વથી બોલ્યો:—

“ પેટ્રોક્લસ, તું અમારું નગર લેવાને અને ટ્રોજન સ્ત્રીઓને તારે દેશ લેઈ જવાને મથતો હતો, પણ એ તારી કેવી ઘેલાઈ હતી ! પણ તેઓનાં રક્ષણને માટે હેક્ટરના ઘોડા હતાવળા યુદ્ધમાં ધસે તેવા છે ને ભાલા મારવામાં ટ્રોજનો કુશળ છે ને તેમાં હું વિશેષ છઉં. પણ હવે ઝીઘો તને ખાશે, હતભાગ્ય પુરુષ ! એકિલિઝ મોટા શૂરો છતે તને સહાય ન થઈ શક્યો.”

પણ એને પેટ્રોક્લસે ધીમે ધીમે આ વચનો કહ્યાં—પણ હેક્ટર, તું હવે તારી બડાઈ હાંક, ન્યુપિટરે તને જય આપ્યો છે. ખાકી તારા સરખા વીસ યોદ્ધા મારા ભાલાને આધીન થાત. પણ મરણ રાખજે તું હવે ઘણા દહાડા કહાડવાનો નથી, તું એકિલિઝને હાથે મરીશ ને દુર્દશા પામીશ. પછી તેણે પ્રાણ મૂક્યો.

હેક્ટર બોલ્યો—પેટ્રોક્લસ તું મારો નાશ થશે એવું નિર્દય ભવિષ્ય કેમ બોલે છે ? કોણ જાણે આમ પણ ન થાય કે એકિલિઝ મારા ભાલાથી પડે ને પ્રાણ ખોય ? પછી તેણે તેને એકીથી ઢાળીને ભાલો ખેંચી કહાડ્યો ને તેને જમીન સાથે લાંબો કર્યો. પછી હેક્ટર ત્યાંથી એકિલિઝના ઘોડાવાળા રથમાં બેસી ઓટામીડનને મારવાને વહાણ ભણી દોડ્યો.

સર્ગ ૧૭ મો.

પેટ્રોક્લસનું શબ એક ટ્રોજન યોદ્ધો ખેંચી લેઈ જતો હતો તેને મેનલેઅસે અટકાવ્યો. ખંને જાણે એકમેકના ઉપર ભાલા વાપર્યાં, પણ તેમાં તે ટ્રોજન પડ્યો ને મેનલેઅસે તેનાં શસ્ત્ર ઊઠાવી લેઈ જવાની તબવીજ કીધી, પણ એટલામાં હેક્ટર પોતાનાં સૈન્ય સાથે ત્યાં ધસી આવ્યો—મેનલેઅસ ત્યાંથી ખસી એનકસને તેડવા ગયો.

હેક્ટરે પેટ્રોક્લસનું બખ્તર કહાડી તેના શબને પોતાના સૈન્યમાં તાણી લેઈ જવા માંડ્યું એવે એનકસ ને મેનલેઅસ આવી પહોંચ્યા. હેક્ટર ખસી રથ ઉપર ચડ્યો, ને દૂર જઈ તેણે પોતાનું બખ્તર ટ્રોય મોકલી એકિલિઝનું પહેર્યું—પછી તે પાછો ટ્રોજનોને ઉશ્કેરતો સંગ્રામમાં આવી બેસો.

યુદ્ધ ચાલ્યું—ગ્રીક હઠ્યા ને ટ્રોજનો શબને ઘસડી લેઈ ગયા. પછી પાછું યુદ્ધ વધ્યું. ઈનિયસ તથા હેક્ટર એ બેએ એકિલિઝનો રથ લેઈ જવાનું કીધું. પણ ઘોડાઓ પેટ્રોક્લસના મરણથી શોકે એટલા તો સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા હતા કે તે સંગ્રામથી દૂર રડતા બેસા હતા ત્યાંથી ડગ્યાજ નહિ. પણ ન્યુપિટરને દયા આવી તેથી તેણે તે ઘોડાઓને ટ્રોજન તથા ગ્રીકના સૈન્યમાં આણી મૂક્યા ને પછી સારથીએ પોતાનું પ-

રાકમ દેખાડવા માંડ્યું. પણ ટ્રોજનોના માર આગળ ગ્રીકથી ટકાયું નહિ ને એનકસ પણ ગભરાયો, તોપણ ગ્રીક યોદ્ધાઓ ઘોડાને ચાબક મારી મારી વહાણ તરફ દોડાવી લેઈ ગયા.

શબને માટે યુદ્ધ તો ચાલ્યાજ કરવું હતું, પણ મેનલેઅસે ત્યાંથી ખસી એક જાણને મોકલી પેટ્રોક્લસના મરણના સમાચાર એકિલિઝને કહાડ્યા ને પોતે પાછો સંગ્રામમાં આવ્યો. અહિં એણે ને બે એનકસે વિચાર કર્યો. પછી બે એનકસે હેક્ટર તથા ટ્રોજનને ઘાડા યુદ્ધમાં રોક્યા, કે તરતજ મેનલેઅસ ને એક ખીન્ને એ બે મળી શબને ઊઠાવી વહાણ આગળ લેઈ ગયા.

સર્ગ ૧૮ મો.

એકિલિઝ પેટ્રોક્લસનું મરણ સાંભળી કલ્પાંત કીધું. ચૂલામાંની બીની રાખોડી બબ્બે હાથે લેઈને માથામાં ઘાલી ને મોઢાપર નાંખી. કેશ પીંખી તોડી નાંખ્યા અને તે ધૂળમાં આળોટ્યો. દાસીઓએ પણ રડવા કલવા માંડ્યું. પછી તે ભયંકર શબ્દે પોક મૂકી એવો તો રડ્યો કે, સમુદ્રમાંથી તેની મા થેટિસે તે સાંભળ્યું.

એ તરત આવીને પૂછવા લાગી. દીકરા, તું શાસાડ રડે છે, તારા મનમાં શી દિલગીરી ભરાઈ છે ? બોલ, મારાથી છાતું ન રાખ. જે તારી ઇચ્છા હતી તે તો ન્યુપિટરે પાર પાડી છે, હવે ખીલું શું દુઃખ છે ?

એકિલિઝ ડચકાં ખાતો બોલ્યો—મા, તે સંધું ન્યુપિટરે મારે માટે કીધું છે એ ખરું, પણ જ્યારે હું મારા પેટ્રોક્લસને દેખવાનો નથી ત્યારે મને તેમાં શું આનંદ થવાનો છે ? રે એને મેં મારા મસ્તકપ્રભાણે ગણ્યો છે ને ખીલ સર્વ મિત્રમાં વધારે માન આપ્યું છે. તે મારો પેટ્રોક્લસ ગયો ! હેક્ટરે તેને માસ્યો ને તેણે પહેરેલું માંડે બખ્તર ખૂંચી લીધું—મા, તું હવે તારા દીકરાનું મોહું નથી દેખવાની. હું હવે પેટ્રોક્લસને મારનાર હેક્ટર જે મારો વેરી તેને હું મારા ભાલાથી મારીશ ને ત્યાંસુધી હું કોઈ માણસ સાથે રહેવાનો ને વહેવાર રાખવાનો નથી. થેટિસે આંસુ ઢાળી કહ્યું કે દીકરા તું પણ રે ઘોડા દહાડાનોજ હવે મારે તો કારણ કે હેક્ટરની પછી તારી વારી આવવાની. વળી એકિલિઝ રડતાં રડતાં બોલ્યો—પણ મા મારા મરણ પામેલા સાથીને સહાય કરવાનું મને સર્જિત નહોતું તો હવે હું હમણાજ મરું. તે પોતાના વતનથી કેટલે દૂર આવી મુઓ છે, રે તેણે પોતાના મોતથી ઝગરવાને મારીજ આશા રાખી હતી. પણ જ્યારે હું પાછો દેશ

જનાર નથી, જ્યારે પેટ્રોકલસ તથા બીજા સાથીઓનું સંરક્ષણ કરી શક્યો નથી ત્યારે હવે મારે આહિ નિરર્થક વહાણમાં શું કરવા પડી રહેલું? ક્રોધથી મોટા ડાહ્યાઓ તે કંઠાર છાતીના થઈ બંધ છે એવા કે તેઓને ક્રોધ મધ કરતાં વધારે મીઠો લાગે છે—આગેમેમ્નને મને ઘણો ક્રોધી ક્યો. પણ હવે તે વાત શી કરવી? જરૂર પડી છે માટે હવે મારે મારો ક્રોધ દાબી રાખવો જોઈએ; હું હવે જઈશ, હેક્ટરને યોગીશ, બળિયાઓ મોતને આધીન થયા છે તો તેનો હું શોક શું કરું? માટે હું મને યુદ્ધમાં જવાની ના ન કહે ને કહીશ તો હું તે તારી વાત માનનાર નથી.

થેટિસે કહ્યું પણ દીકરા, દુઃખમાં આવી પડેલાં સંબંધીઓને નાશમાંથી બચાવવાં એ કંઈ નકારી વાત નથી. પણ સવારે હું તારેસાદે નહું બખતર લેઈ આવું ત્યાંસુધી તું માર્સની સામા યુદ્ધ કરવા જતો નહિ એમ જોલી તે પાછી સસુદ્રમાં ગઈ.

હવે મેનલેઅસ શબને ઊઠાવી વહાણ આગળ લેઈ ગયો, પણ ત્યાં હેક્ટરે આવી શબનો પગ ધરી રાખ્યો. ત્રણવાર ગ્રીકલોકે તે છોડાવ્યો ને ત્રણવાર હેક્ટરે તે પકડી ધર્યો. એ પ્રસંગે એલકસ હેક્ટર દૂર કરવાને બહુ બહુ મથ્યા, પણ તેઓનું ફાંચું નહિ.

જૂનોની મોહલેલી ઔરિસ એકિલિઝ પાસે આવીને જોલી કે ટ્રોજનો પેટ્રોકલસના શબની દુર્દશા કરે છે તે તારાથી કેમ સહન થાય છે માટે બાઠ. એકિલિઝે કહ્યું કે મારી માએ બખતરવિના જવાની ના કહી; ને તે વલ્કન પાસે બીજું કરાવી લાવી મને આપનાર છે. ઔરિસે કહ્યું કે તું ત્યાં આવી તારું મોહું દેખાડ એટલે ટ્રોજનો ભયથી પાછા હઠશે ને થોડીવાર યુદ્ધ બંધ રહેશે. માટે, હમણા તો હું ચાલ.

એકિલિઝ બાઠ્યો ને મિતવૈએ તેના ખભા ઉપર પોતાની ઢાલ નાંખી. વળી તે દેવીએ તેના મસ્તકની ઓમેર સોનેરી વાદળું રાખ્યું કે જેમાંથી તેજના ભભુકા નીકળ્યા. પછી તેણે સંગ્રામમાં જઈ મોટી ગર્જના કરી ને મિતવૈએ પણ કરી—એવી કે સૌ ટ્રોજનો ગભરાટમાં પડી ગયા. પણ જ્યારે એઓએ પિત્તળના રણકા જેવો એકિલિઝનો સાદ ઓળખ્યો ત્યારે તેઓએ પોતાના ઘોડા ફેરવી રથને વાળવા માંડ્યા—એ ગભરાટમાં બાર ટ્રોજન યોદ્ધાઓ પોતાનાજ રથ તથા લાલાથી મરણ પારખ્યા અને ગ્રીક યોદ્ધાઓએ પેટ્રોકલસને લેઈ જઈ કરકટીઉપર સૂવાડ્યો. પછી તેની આસપાસ સૌ શોક કરતા બેસા ને એકિલિઝે પણ આંસુ પારતાં પોતાના પ્રાણપ્રિયની સામા ટકટક જોયાં કીધું.

પછી જૂનોએ સૂર્યને વહેલો અસ્ત કાઢ્યો ને ગ્રીક તથા ટ્રોજન યુદ્ધ કરતા બંધ થયા. રાતે ભૂત ભવિષ્યના બળુનારા પોલીડામસે હેક્ટરને કહ્યું કે હવે આહિ પડી રહેવામાં ફાયદો નથી. એકિલિઝનો આત્મા એટલો તો ઉચ્છેદ કે તે આ રણભૂમિમાંજ નહિ અટકે પણ નગર તથા નગરની સ્ત્રીઓને માટે યુદ્ધ કરતો ધર્યો આવશે. મારું કહ્યું માની અહિંથી ચાલો; નહિતો સવારે એકિલિઝનાં શસ્ત્ર આગળ આપણાથી ટકી શકવાનું નથી. હેક્ટરે ભવાં ચડાવી ઉત્તર વાજ્યો કે નગરમાં ગોંધાઈ રહેવાની હું વાત કરે છે તે મને જરા પસંદ પડતી નથી. ન્યુપિટરે આપણને સસુદ્ર કાંઠે કીર્તિ અપાવી છે માટે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે અહીંજ રહેવું યોગ્ય છે. પણ હમણા ખાવાનું કરો ને સાવધ થઈ રહો. વહાણે વાયે આપણે વહાણ આગળ જઈ તીક્ષ્ણ યુદ્ધ કરીશું અને જો એકિલિઝ વહાણમાંથી હઠશે તો તેમાં તેની હાનિજ છે. ખરેખર હું કંઈ ભયંકર રાખ્દવાળા યુદ્ધમાંથી પાછાં પગલાં કરવાનો નથી, પણ હો ભરાઈ તેની સામા લડીશ પછી તે જ મેળવશે કે હું મેળવીશ. માર્સેદેવ બંનેનો છે—કાપી નાંખનારને પણ કાપી નાંખે છે.

ગ્રીક સૌએ આખી રાત પેટ્રોકલસનો શોક કર્યો કીધો. એકિલિઝે ધણુંજ આકંઠ કર્યું; પણ પછી તેણે ને મિત્રોએ પેટ્રોકલસને પાણીથી નવડાવી, કપડાં પહેરાવી એક બીજાના ઉપર સૂવાડી તે ઉપર સફેદ ચાદર ઓઢાડી. એકિલિઝ તેની પાસે બેસી રહ્યો.

થેટિસ વલ્કન પાસે ગઈ ને એણે બહુ શ્રમ કરી પાંચ પડની એક સુંદર ઢાલ ધડી ને તેમાં ધણું એક અર્થ સાથે નકશી કામ દેખાડ્યું. એણે કે દેવ ને મનુષ્ય તે જોઈ વિચાર કરે ને મર્મ સમજે; પછી તેણે અગ્નિના તેજ કરતાં વધારે તેજ મારવું એક બખતર બનાવ્યું; વળી એક ટોપ બનાવ્યો.

પછી વલ્કને તે ત્રણ વાનાં એકિલિઝની માની આગળ મૂક્યાં; ને એ, શકરાની પેટ બીડીને પાછી પૃથ્વી ઉપર આવી.

સર્ગ ૧૯ મા.

પ્રભાત થયું કે થેટિસ એકિલિઝ પાસે આવી ને જોલી—દીકરા, આપણે દિલગીર તો ઘણા છેએ, પણ જ્યારે દેવતાઓની ઇચ્છાથી તેમ થયું છે ત્યારે હવે એને હમણા પડી રહેવાદે; પણ આ સુંદર સસ્ત્રો પૃથ્વી ઉપર કોઈ માણસે નથી ધારણ કર્યા તે હું કર. એમ કહી તેણે તે મૂક્યાં ને તે એવાં તો પ્રકાશિત હતાં

કે સૌ જાણુ ઝળકારે જાંખવાઈ ગયા ને ભય પામી આપા નાહા.

એકિલિઝ બોલ્યો-શસ્ત્રો તો હું સજ્જુ છઉં, પણ મા-ખીઓ ધામાં પેશીને કીડા પેદા કરશે ને શબ અપવિત્ર થશે માટે એની મને બહુ ચિંતા થાયછે. થેટિસ બોલી તું શબની ચિંતા ન કર, વર્ષ દહારો રહેશે તોપણ નહિ બચડે તેવો હું ઉપાય કંઈ છઉં, પણ હંતો હવે ઊઠ, જ ને યુદ્ધ કર. પછી થેટિસે પેટ્રોક્લસનાં નસકેરામાં અ-મૃતઓપધિ રેડી.

પછી એકિલિઝ કાંઠે કાંઠે શબ્દ કરતો ને ગ્રીક યો-દ્ધાઓને જાણાવતો ચાલ્યો. પછી એક ટેકાણે તે ઊભો ને આંહિ ડાયોમીડ ને યુલિસિઝ પોતાના ભાલાને ટૂંકી લંગડાતા આગ્યા, જ્યો હેક્ટરને ધાકે સંતાઈ રહ્યા હતા તે પણ આગ્યા ને છેલ્લે આગેમેમ્નન પણ આગ્યા. જ્યારે સૌ એકઠા થયા ત્યારે એકિલિઝ ઊંચે સ્વરે આ પ્રમાણે બોલ્યો:—

આગેમેમ્નન ! જેવા આજ છેએ તેવા આપણે પ્ર-થમથીજ મિત્ર રહ્યા હોત તો ઘણું સાફ હવું-રે આ-પણે એક છાકરીનેમાટે પ્રાણુ જય તેવો કલહ કરી ખિન્ન રહ્યા. જ્યારે મેં નગર લીધું ને વહાણમાં તેને આણી તે સમા ઉપર ડાંગેલા દેવીએ તેને બાણ મારી કાપી નાંખી હત તો સાફ હવું કે કલહ ઊકતજ નહિ ને સૌ ગ્રીક આ ભુંડી દશા ન જોત. આપણા કલહ-થી હેક્ટરને ને ટ્રોજનોને સાફ થયું, પણ હું ધાકે છઉં કે એ તારા મારા સ્મરણનું ગ્રીકલોક સદા સ્મરણુ રાખશે. પણ હવે એ ગદ્ય ગુજરી આપણે મૂકી દેઇએ-જરૂરીઆતને લીધે આપણે આપણા ખિન્ન આત્માને છાતીમાં દાખી નાંખવા પડેછે. આજ હું મારા ક્રો-ધનો અંત આણું છઉં ને મારે આગ્રહ ધરી સદા ક્રોધી રહેવું એ યોગ્ય પણ નથી. પણ હવે હું લંગડેશી સર્વ ગ્રીકને ઉશ્કેરી યુદ્ધમાં દોર કે તેઓની સામા લડવા આવતા ટ્રોજનોને તપાશી લેઉં.

એપ્રમાણે તે બોલ્યો ને સૌ ગ્રીક પ્રસન્ન થયા કે એકિલિઝ પોતાના ક્રોધનો લાગ ક્યો. પછી આગે-મેમ્નન બોલ્યો સાંભળો-તમે સૌએ મને ઠપકો આ-પ્યો છે, પણ મારો વાંક નથી. તે દહારે જ્યુપિટર, વિધાત્રા અને રાત્રિની પુત્રીઓએ માફ મન ભમાવેહું તેથી મેં એકિલિઝનું મન દુઃખવું હવું. જ્યારે હેક્ટરે આપણને વહાણો ઉપર હડશેલી મૂક્યા હતા ત્યારે હું માફ કરેહું અધરિત કામ-તને માફ લગાડેહું તે વિસારી શક્યો નથી. હું તારું મન મનાવવાને રાજી છઉં ને તને ઘણી ઘણી બક્ષિસો આપું છઉં પણ હ-મણા તો હું ઊઠ ને રણે ચઢ.

એકિલિઝ બોલ્યો હું મને બક્ષિસો આપ અથવા ન આપ, પણ, હમણા તો સંગ્રામનોજ વિચાર કરવો યો-ગ્ય છે. યુલિસિઝ બોલ્યો કે એકિલિઝ હું સૌને ભૂખ્યા-ના ભૂખ્યા સંગ્રામમાં જવાનું ના કહે. યુદ્ધ અટકાવા-નું નથી ને ભૂખ્યાં સૌથી લડવાનું નથી માટે સૌને ખાવા પીવાની જરૂર છે.

પછી યુલિસિઝ ને બીજા એઓએ આગેમેમ્નનના તંત્રુમાં જઈ એણે જે બક્ષિસો આપી તે લેઇ આવી એકિલિઝને આપી ને પછી સૌ ગ્રીકે આનંદથી સારી-પેઢે ભોજન કરીહું.

પછી ગ્રીકજનો એકદમ સામટા વહાણ ઉપરથી કિનારાપર ફેરી પડ્યા ને એકિલિઝ પોતાના રથ ઉપર ચઢ્યો.

એ વેળા જૂનોની પ્રેરણાથી તેના એક ઘોડાને વાચા થઇ-કે એકિલિઝ અમે તને સલામત લેઇ જઇશું તો ખરા, પણ હવે તારો અંત પણ પાસે આવેછે એવું તને સંનિત છે.

એકિલિઝ ક્રોધ કરી બોલ્યો કે હું મારા મોતનું ભ-વિધ્ય શું કરવા બોલેછે ? તે બોલવાની તારે જરૂર નથી. હું જાણું છઉં કે હું પાછો મારે દેશ જવાનો નથી પણ આહિઆંજ મરવાનો છઉં; તોપણ જ્યાંસૂધી ટ્રોજનો યુદ્ધથી પુષ્કળ નહિ ધરાય ત્યાંસૂધી તો હું અટકવાનો નથી.

એમ બોલી સૈન્યની આગલી હારમાંથી મોટી હાંક મારી તેણે પોતાના ઘોડાઓને ધસાગ્યા.

સર્ગ ૨૦ મા.

જ્યુપિટરે દેવસભા ભરીને સર્વને કહ્યું કે હવે પાણું ગ્રીક ટ્રોજનોનું મોટું યુદ્ધ થાયછે માટે જેને જેનો પક્ષ કરવો હોય તે તેઓનો કરે. એકિલિઝની સામા ટ્રોજ-નો ટકી શકવાના નથી; થોડીવાર ઉપર ટ્રોજનો તેને દેખી ભય પામી નાહા હતા. પણ હવે તો તે નવાં શસ્ત્ર ધારણ કરી મિત્રનું વેર લેવાને પૂર્ણ ક્રોધથી ઊછ-ળશે; ને નિર્માણ કરેલા દિવસની પહેલાં પછી તે ટ્રોજ-નો ડોટ પાડશે એમ મને જાણાય છે. તમે સૌ જાણો, હું આહિ જોશી જોયાં કરી મારા આત્માને આનંદ પ-માડીશ.

પછી દેવ દેવીઓ પોતપોતાના પક્ષનાં સૈન્યોને પ્રેર-ણા કરી યુદ્ધમાં મચ્યાં, ને મોટો કોલાહલ થઇ રહ્યો. ઉપરથી જ્યુપિટરે ભયંકર ગર્જન કર્યું ને નીચેથી નેપ્-ચ્યૂને પૃથ્વીને ને જાયા પર્વતને કંપિત કર્યા. નેપ્ચ્યૂનની સામા અપાલો, મિનર્વાની સામા માર્સ, જૂનોની સામા

ડાયેના (અપાલોની બેન) ઈલાદિ સૌ ધૂમાધૂમ કરવા લાગ્યાં.

એકિલિજની ઢાલ હેકટર ઉપર હતી, પણ પ્રથમ તો અપાલોની પ્રેરણાથી ઈનિયસ એકિલિજની સામા આવ્યો. એ વેળા બંનેએ નેપ્ચ્યૂન તથા મિનર્વાને કહ્યું કે આપણે પણ એકિલિજની પાસે જાવો રહીએ પણ નેપ્ચ્યૂને કહ્યું કે ત્યાંસુધી મારી અથવા અપાલો સંજામમાં પડે નહિ ત્યાંસુધી આપણે દૂર જોશી જોયાં કરવું. પછી એક જગ્યા કોટ ઉપર એક બાબૂએ તેઓ ને તેઓના પક્ષનાં દેવ દેવીઓ ખેડાં ને બીજી બાબૂએ મારી તથા અપાલો ને એઓનાં પક્ષનાં ખેડાં.

ઈનિયસ ધર્યો આવ્યો તેને એકિલિજે કહ્યું કે તું મને મારીશ એમ સમજી સૌથી આગળ પડીને મારી સામા લડવા આવ્યો છે? તને સ્મરણ નથી થવું કે મેં તને આગળ એક વાર પાછો હાલવ્યો હતો તે પાછો મારી સામા ફરી આવ્યોજ નહતો? હું તારા સારાનેમાટે કહું છઉં કે તું મારી સામો ન આવ, નહિતો તારી હાનિ થશે.

ઈનિયસ જાલ્યો—મને બાળક છાકરો નહીં ધમકી આપી બીવડાવીશ નહિ. મને પણ તારી પેટે જાલતાં આવડેછે. તું કોણ કુળનો છે ને હું કોણ કુળનો છઉં તે આપણે બંને નહીંએ છેએ. પણ બ્યુપિટર પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે મનુષ્યનું સૌર્ય પરાક્રમ વધારેછે ને ઘટાડેછે, પણ હવે સંજામના મધ્યમાં જાલો રહી બાળકની પેટે વાતો કરવી અથવા સ્ત્રીઓની પેટે મેણાં ઓઠાં કરવાં એ સાફ નથી. શબ્દથી તું મને નાહિંમતવાન કરી શકનાર નથી; આવીજ.

એમ જાલી તેણે એકિલિજની ઢાલ ઉપર લાંબો લાલો માર્યો. ઢાલનાં પાંચ પડમાંનાં બે વીંધાયાં પણ પછી ત્યાંજ લાલો અટક્યો. એકિલિજે જે માયોં તેથી ઈનિયસની ઢાલ લાંબીને છુંદાઈ ગઈ. ઈનિયસ ધાથી તો જગ્યો પણ લયથી સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો. ગ્રીક તીક્ષ્ણ ખરૂં લેઈ જીજ્ઞાસુ ને ટ્રોજન એક મોટા પથ્થર લેઈ બળથી સામા ફેંક્યો. ઈનિયસનો જીવ ભલે ને પથ્થર એકિલિજના ટોપ અથવા ઢાલ ઉપર પડત, પણ એટલામાં નેપ્ચ્યૂને આવી ગ્રીકની આંખે અંધારાં મૂક્યાં ને ઈનિયસની ઢાલમાંથી લાલો કહાડી એકિલિજના પગ આગળ મૂક્યો; વળી ઈનિયસને પૃથ્વી ઉપરથી જાણી કાઢી ને એ, યોદ્ધાઓ તથા ઘોડાઓની ઉપર થઇને પોતાનાં સૈન્યની પાછલી હારમાં આવી જાલો. આહિં નેપ્ચ્યૂને કહ્યું કે મૂર્ખે તું ક્રીઆ દેવની પ્રેરણાથી એકિલિજની સામા આવ્યો, હવે જો ફરીથી

આવીશ તો વગર મોતે મરીશ. પછી નેપ્ચ્યૂને એકિલિજની આંખ આગળથી અંધારાં દૂર કર્યાં તો એ પોતાના મનમાં વિસ્મય પામ્યો કે મેં લાલો તો માર્યો ને તે વળી આહિં ક્યાંથી પડ્યો ને જોના ઉપર જાગ્યો તે ક્યાં છે? પછી તે દરેક ગ્રીકને જશકેરતો આગળ ચાલ્યો.

હવે હેકટરે આગળ પડવા માંડ્યું, પણ અપાલોએ કહ્યું કે હમણા બહાર ન પડતો, સૌમાં રહીને લડજે. એ ઉપરથી હેકટરે અંદર રહી લડ્યાં ધીધું.

એકિલિજ ત્રણ મોટા ટ્રોજન યોદ્ધાઓને કતલ કરી પ્રાયમના દીકરા પોલેડોરસતા ઉપર આવ્યો. એને પણ માયોં ને એનાં છૂટાં પડી ગયેલાં આંતરડાં હાથમાં એકઠાં કર્યાં. એ જોઈ હેકટરની આંખે તંમર આવ્યાં ને તે કોઈનો વાચોં ન રહેતાં ધુધમાં લડકાં જોવા તેજસ્વી લાલો ફેરવતો એકિલિજની સામા આવ્યો.

તરતજ એકિલિજ કૂદતો કૂદતો ગર્વથી જોલ્યો, હા, જેણે મારા આત્માને ઝેરી દંખ દીધો છે, જેણે મારા મિત્રને મારી નાંખ્યો છે તે માણસ આ મારી પાસે જાલોછ; હવે આપણે એકમેકથી ડરવાતું કામ નથી. પછી તેણે હેકટર પ્રત્યે કહ્યું કે આવ આવ પાસે આવ કે તું તારા અંતને વહેલો પામે.

કલગી કૂદાવતો હેકટર નિર્ભયપણે જાલ્યો—મને બાળક નહીં જોલીને મા બીવડાવ. મને પણ જાલતાં આવડેછે. હું નહ્યું છઉં કે તું અરેખર બહાદુર છે ને હું તારા કરતાં બિતરતો છઉં, પણ દેવતાઓની ઇચ્છા હશે તો હું બિતરતો છઉં તોપણ મારા લાલાથી તારો પ્રાણ લઈશ, કેમકે મારાં રાજની અણી પણ તીક્ષ્ણ છે.

એમ જાલી તેણે એકિલિજના ઉપર લાલો ફેંક્યો, પણ મિનર્વાએ હળવે ફૂંક મારી એટલે તે લાલો પાછો જઈ હેકટરના પગ પાસે આવી પડ્યો. પણ એકિલિજ ભયંકર શબ્દ કરી પ્રચંડ ક્રોધના આવેશમાં ધર્યો આવ્યો; પણ અપાલોએ ધાડું ધૂમસ પાથરી દેઈ તેને અટકાવ્યો. ત્રણ વાર એકિલિજ જીજ્ઞાસુ ને ત્રણ વાર તેણે પોતાનો લાલો ધૂમસ ઉપર માર્યો. ચોથી વાર જીજ્ઞાસુ ને ન ફાળ્યો ત્યારે તે ઉતાવળું બળડ્યો કે કૃતરા તું મરણથી જગ્યો છે. તારૂં આવીજ પોતું હતું પણ તું લાલાઓના સંજામમાં જતા પહેલાં અપાલોની પ્રાર્થના કરેછે તેથી તેણે તારૂં સંરક્ષણ કર્યું છે. પણ વારૂં બીજી વાર મળજે તો ખરી, તને પૂરોજ કરી નાંખીશ, મને પણ કોઈ દેવતા સહાય કરશેજ. હમણા તો હું બીજી ટ્રોજનો ઉપર જઈ છઉં.

પછી તેણે ટ્રોજન સૈન્યમાં ચારે પાસ લાલો ફેરવ્યો ને ઘણાક યોદ્ધાઓને ગત:પ્રાણ કર્યાં ને તે પો-

તાને લોહીથી ખરડાઈ ગયેલો જોઈ પોતાના અનિત હાથની કીર્તિથી હરખાયા.

સર્ગ ૨૧ માં.

એકિલિઝના મારથી ટ્રોજનો કેટલાએક નગર તરફ ને કેટલાએક રક્ષામાંડર નામે નદી તરફ નાઠા. નદી તરફ નાઠા તેની પાછળ એકિલિઝ પડ્યો. કેટલાએક ટ્રોજનો તો નદી ઉપરના કોતરભેખડમાં બરાઈ રહ્યા, પણ જેઓ નદી ઓળંગી ગયા હતા તેમની પાછળ એકિલિઝ પણ હાથમાં તરવાર લઈને નદીમાં પડ્યો ને તરતાં તરતાં ધણાંકનો ધાણ વાળી નાંખ્યો; પણ જ્યારે તેના હાથ થાક્યા ત્યારે તેણે ખાર ટ્રોજનોને જીવતા નદી બહાર આવ્યા ને તેઓને બાંધીને વહાણ ઉપર મોકલાવી દીધા—આવા વિચારથી કે પેટ્રોક્લસના રાજની સાથે તેઓને પણ બાળી મૂક્યા. પછી તેણે બીજા બે યોદ્ધાઓને માર્યા ને નદીનો દેવ તેઓનું સંરક્ષણ કરી ન શક્યો માટે તેનું ઉપહાસ કર્યું. દેવ ધણો ક્રોધે બરાયો એટલામાં એકિલિઝ નદી તીરે આવ્યો ને પોતાના લાલાનો પટો કરવા લાગ્યો. અહિં નદીદેવે કેટલાએક ટ્રોજનોને પોતાનું તેજ આપી એકિલિઝની સામા લડાવ્યા, પણ તેઓના પ્રાણ ગયા.

એ જોઈ નદીદેવ માણસનું રૂપ લેઈ ખીજવાઈને જાણ્યો—ઓ એકિલિઝ! તું બળમાં શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે દેવતાઓ તને સહાય થાય છે, પણ તું હીણાં કર્મ કરે છે. મારી નદીઓ મુરદાંથી બરાઈ ગઈ છે ને હું મારી ભરતી સમુદ્રમાં રેડી શકતો નથી ને તું સંહાર કરતો બંધ પડેલા નથી!

એકિલિઝે ઉત્તર વાળ્યો—જ્યાંસુધી હું ટ્રોજનોને નગરમાં નહિ ધાલું ને હેક્ટર ને હું સામસામાં નહિ લડીએ ત્યાંસુધી હું કાલકરાર તોડનારા ટ્રોજનોનો સંહાર કરતો અટકનાર નથી ન.

પછી નદીદેવે અપાલોની સ્તુતિ કીધી. નદી પોતાનું પાણી વધારી હોટાઓ સાથે ધસી આવી. એક હોટો એકિલિઝની ઢાલ ઉપર પછડાયા ને તેના પોતાના પગ ઠર્યા નહિ. તેણે દૃઢીને કાંઠે આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેની પાછળ તે મોટો શબ્દ કરી દોડી. એ પ્રમાણે નદીએ એકિલિઝનો ક્રોડ લીધો ને તેને થક્યો.

એકિલિઝ રડ્યો ને ન્યુપિટરને વિનવવા લાગ્યો. આ નદીમાંથી બગારવાને કોઈ દેવ મને સહાય કેમ નથી થતું? જે મારી માતા જેવી ભૂદી કોને કહું? તેણે તો મને કહ્યું હતું કે ટ્રોયના કોટ આગળ તું અપાલો-

નાં બાણથી મરીશ ને આ હું નદીમાં ઘેરાઈ રહી રૂખી મરું છઉં. જે હેક્ટરે મને મારી નાંખ્યો હોત તો સાદું થાત—તે આ પ્રદેશમાં મોટામાં મોટો બહાદુર છે ને બહાદુરે બહાદુરને માર્યો એમ કહેવાત.

એ ગદગદ વાણી ને પૂર્યું ને મિતર્યાએ સાંભળી ને એઓએ ધીરજ આપી. પણ એટલામાં નદીદેવે પોતાના એક લાલની સહાયતાથી એકિલિઝને પાછો ગભરાવ્યો. પછી એકિલિઝના ઈષ્ટદેવોએ વલ્કનને મોકલ્યો ને એની સહાયતાથી એકિલિઝ સંકટમાંથી બચ્યો.

પછી દેવતાઓમાં પરસ્પર ધાલું યુદ્ધ ચાલ્યું, પણ પછી અપાલો ટ્રોયનું રક્ષણ કરવા આવ્યો ને બીજા દેવતા પોતાને ધામે ગયા.

હવે એકિલિઝ માણસનો ને ઘોડાનો સંહાર કરતો આવે છે ને ટ્રોજનો ગભરાઈ જઈ અહિં તહિં નાસાનાસ કરે છે. એ સંધું પ્રાયમ રાત્રીએ કોટ ઉપરથી જોયું. તેણે ત્રણે આવી આજ્ઞા કરી કે દરવાજા ખુલ્લા કરો કે સૌ ટ્રોજનો અંદર આવી જાય ને પછી પાછા દરવાજા બંધ કરી દેલો. પછી સૌ ટ્રોજનો પાણીથી તરસ્યા ને ધૂળથી રગદોળાયલા નગરમાં આવ્યા. એકિલિઝ પણ તેમની પાછળ અંદર ધૂર્યો હતજ, પણ અપાલોએ આજ્ઞાનાર નામે એક ટ્રોજન યોદ્ધાને હિંમત આપી તેની સામા મોકલ્યો. તે એકિલિઝને આવતો દેખી ઢાલ ધરી પહાડની પેઠે અચળ બોલો રહ્યો ને લાલો તાકી જાણ્યો:—

ઓ એકિલિઝ! તું હવે મોટી આશા રાખતો હઈશ કે આજ તું મોટા મનના ટ્રોજનોના નગરને બળદ કરીશ; પણ મૂર્ખ! ખરેખર હજી બહુ વિદ્ય પાર કરવાનાં છે—નગરમાં હજી અસંખ્ય શૂરાઓ છે ને અમે અમારાં માતાપિતા, અમારી સ્ત્રીઓ ને અમારાં બાળકને માટે અમારા પ્રિય નગરનું સંરક્ષણ કરીશું; પણ જેને કે તું ભયંકર ને સાહસિક યોદ્ધો છે તો પણ તારું મોત અહિં છે.

એમ બોલી તેણે લાલો માર્યો ને એ એકિલિઝના ધૂરણ આગળ લાગ્યો, પણ તે દેવદત્ત ઢાલવડે તેને લાગ્યો નહિ. પછી એકિલિઝે લાલો માર્યો પણ અપાલોએ ધ્રુમસ પાથરી તેને થરા અપાવ્યો નહિ.

પછી અપાલો તે ટ્રોજનનું રૂપ ધારણ કરી ચારે રસ્તે પેલી ભયંકર નદી તરફ નાઠો. એકિલિઝ તેની પાછળ દોડ્યો, પણ એ અવકાશમાં બહાર રહેલા ટ્રોજનો જેમ નસાય તેમ નાશીને નગરમાં આવ્યા ને દરવાજા બંધ થયા.

સર્ગ ૨૨ મો.

દ્રોળન સંધા ભય પામી નગરમાં વિશ્રાંતિ લેતા થયા ને ઝીક સંધા ઉમંગલેર ધરયા આવવા લાગ્યા, પણ હેક્ટર દ્રોયની બહાર સીયન દરવાજા આગળ બેસો રહ્યો.

અપાલોએ એકિલિજને કહ્યું: હું દેવની પાછળ વું માણસ શું કરવા હોઉં? હજી તે જાણ્યું નથી કે હું દેવ છઉં? પણ કોધી આંધળો હોયછે. તને અહિં મોકલી દ્રોળનો નગરમાં ભરાઈ ગયા છે.

એકિલિજ બોલ્યો—અપાલો તે મારે તાલ બગાડયો. દ્રોયમાં ભરાઈ જત તેની પહેલાં ઘણા જાણે પોતાને દાંતે પુટવી ધરી હોત. તે મને મોટી કીર્તિથી અલગ રાખ્યો. મારામાં શક્તિ હોત તો મેં તને ક્યારની શિક્ષા કરી હોત. પણ તે ઉતાવળે પગે નગર તરફ વળ્યો.

એને આવતો દેખી પ્રાથમે હેક્ટરને વિનવી વિનવીને કહ્યું કે ભાઈ વું અંદર આવ, અંદર આવીને યુદ્ધ કરજે પણ હેક્ટરે તે ન માન્યું. એની મા ઘણું કરગરી પણ કોઈ રીતે હેક્ટર સમજ્યો નહિ. જેમ ઝેરી વસ્તુ ખાઈ ખાઈને માતો બનેલો વિકરાળ સાપ માણસની વાટ જોતો હોય તેટલામાં એકાએક કોધી બની જઈ ભયંકર ચળકાટ મારે ને પોતાના રાક્ષાની આસપાસ વાંટલાયા કરે, તેમ ન રાખી જય તેવી હિંમતવાળો હેક્ટર ખૂરજના ઉપર પોતાની ચળકતી ઢાલ ટેકીને એકિલિજની વાટ જોતો બેસો રહ્યો; પણ તે કોધમાં પોતાના જીવને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:—

રે જો હું અંદર જઈશ તો પોલીડામસ મને ઠપકો આપશે—એકિલિજ પ્રથમ મોહું દેખાડયું હતું તે દિવસની રાતે તેણે મને દ્રોયમાં આવવાની સલાહ આપી હતી, પણ તે મેં માની નહોતી. એ મારી હતી ઘણાક દ્રોળનો માર્યો ગયા છે ને દ્રોળન પુરુષો ને દ્રોળન સ્ત્રીઓ મારા ઉપર નારાજ હશે ને એમાંનું કોઈ બેચેન થઈ બોલશે કે હેક્ટરે માત્ર પોતાના જ બળના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને લોકનો સંહાર કરાવ્યો છે—એ વચન મારાથી કેમ સંભારે? પણ એકિલિજની સામું યુદ્ધ કરી તેને મારી નગરમાં જવું અથવા નગરને માટે તેને હાથે મરવું એ વધારે સાફ છે. વળી ઢાલ લાલો બાજુપર મૂકી દેઈ એકિલિજને જઈ કહ્યું કે હેલનને આપીએ છેએ ને બીજું પણ ધન આપીએ છેએ તે લો ને નગરને બચાવો. પણ એમાં મારે વડા—સુખ્ય દ્રોળનને પૂછવું જોઈએ ખરું. પણ એ બધી વાતોને મારે શું કરવા વિચાર કરવો? વળી હું તેની

પાસે જઈ ને તે દયા ન આણતાં, માન ન આપતાં મને કાપી નાંખે! પણ નહિ નહિ, અહિંમાં રહી તેની સાથે યુદ્ધ કરવું એ સાફ છે. પછી જોઈએ જ્યુપિટર કેને જય અપાવેછે તે.

એટલે તો ત્યાં એકિલિજ આવ્યો. એને જોતાં વારને હેક્ટર કાંપ્યો, બેસો રહી ન શક્યો ને ભયથી નાડો. તરતજ એકિલિજ તેની પછવાડે પડ્યો. જેમ શકરો બીકણ કબૂતરની પછવાડે હોડે તેમ તે હોડ્યો. જેમ શરતના ઘોડાઓ હોડે તેમ તેઓએ ત્રણ વાર પ્રાથમ રાત્રની નગરને પ્રદક્ષિણા કરી ને સૌ દેવતાઓએ તે જોયું. પછી જ્યુપિટર બોલ્યો:—

શોક કરવા જેવું છે કે હું મારા પ્રિય યોદ્ધાની પાછળ રાત્ર લાગેલો જઈ છઉં. હું હેક્ટરને માટે બહુ દુઃખી છઉં; એણે મને ઘણા બળદેનું બળિદાન આપ્યું છે. પણ આ દેવતાઓ, વિચાર કરો કે મારે એને હવે બગાડવો કે એકિલિજને હાથે તે મરણ પામે તેમ કરવું?

મિનર્વા બોલી—અરે પિતા, વું શું બોલે! જ્યારે માણસના મોતને નિર્માણ થયેલો સમય પાસે આવ્યો છે ત્યારે વું તેને બગાડવાને ઇચ્છે? બગાર પણ અમે સૌ દેવતાઓ તને સંમત થવાના નથી.

જ્યુપિટર બોલ્યો—પ્રિય પુત્રી, હિંમત રાખ, હું તો સહજ બોલ્યો છઉં, હું તારા ઉપર ક્રૂર થવાને ઇચ્છતો નથી, જેમ તારી ઇચ્છા હોય તેમ કર, વાર ન લગાડ. એ રીતે તત્પર હતી એવી જે મિનર્વા તેને જ્યુપિટરે પ્રેરણા કરી ને પછી તે તરતજ સંજામમાં આવી.

એકિલિજ હેક્ટરનો કેડો ન મૂક્યો. ફત્તરો પહા-

ને તોળી જોયા તો હેક્ટરનો મૃત્યુયોગ નીચે પડ્યો ને અપાલોએ તેની આશા મૂકી.

તરતલ મિનર્વાએ આવી એકિલિઝને કહ્યું—હવે તું જાણો રહે ને યાક ખાઈ હોશિયાર થા; હું તારી સાથે આવીને તેને સમજાવું છું કે તારી સન્યુબ આવી લેશે.

પછી તે બે ગોદ્દા સામસામા થયા ને હેક્ટર જો-
લ્યો—એકિલિઝ, હવે હું નાસવાનો નથી. હવે હું તને મારીશ અથવા તું મને મારશે. પણ દેવતાઓને સાક્ષી રાખીએ કે તેઓ આપણા કારર પળાવે. જો મારો જીવ યશે તો હું તારા ઉપર નિર્દય ન થતાં તારો પ્રાણુ લેઈશ ને તારું મુંદર ખખ્તર કદાવી લેઈ તારું શબ હું ગ્રીકને હવાલે કરીશ; તું પણ તેમ કરશે.

એકિલિઝ જોલ્યો—રે સાપિત હેક્ટર, તું કરાર કરવાની વાત મારી આગળ ન કર. સિદ્ધ ને મનુષ્ય વચ્ચે, વડે ને ઘેટાં વચ્ચે લડાસો રાખવા જોગ સંધિ હોતીજ નથી તેમ તારે મારે મૈત્રી અથવા સંધિ થવી અશક્ય છે—હવે તો આગળ કે જે પડે તેણે પોતાના લોહીથી યુદ્ધ દેવને તૃપ્ત કરવો. તારું જેટલું સૌંધ હોય તેટલું તપર રાખજે; હવે તારે સાહસિક ગોદ્દાતું ને કળાથી ભાલો વાપરવાનું એમ બે કામ કરવાની જરૂર છે. હવે તું ખચવાનો નથી, કેમકે મિનર્વા તને મારા ભાણા તબે ચાંપેછે અને તે જો મારા સાથી-ઓને મારી દુઃખ દીધાં છે તેનો ખદ્દો હું તને સામટા વાળીશ.

એકિલિઝે ભાલો ફેંક્યો પણ હેક્ટર નીચે વળી ગયો. એટલે તે તેના ઉપરથી ચાલી જઈ બોંચમાં દટાયા, પણ મિનર્વાએ તે ખેંચી કદાવી પાછો એકિલિઝને આપ્યો. જો હેક્ટરના જાણ્યામાં ન આવ્યું તેથી તે જોલ્યો—

દેવ સરખા એકિલિઝ, તું ચૂક્યો, તને હજી મારા મૃત્યુયોગની જાણ નથી પડી; તું ખજીજ જાણેછે. તું શબ્દ વાપરવે ખંધો છે કે હું ભય પામી મારાં શી-યેજનને વિસારી મૂકું પણ કહી નાહું તો મારા વાં-સામાં ન મારતો, પણ ઈશ્વર તને જીવ અપાવે તો સામો આવી મારી છાતીમાં મારજે. પણ હવે તારી વારી છે. તું મારો ભાલો અટકાવજે હો, એમ જોલી તેણે ભાલો ફેંક્યો પણ તે ઢાલને અચરાઈ પાછો ફર્યો. એ જોઈ હેક્ટર નિરાશ થયો. એણે ડીઝેલેજસને અમ પાડી ભાલો માગ્યો, પણ તે પાસે નહોતો એટલે કાણુ આપે ? ને પછી તેણે જાણ્યું કે હવે ખરેખર માંડે મોત આવી રહ્યું છે. તોપણ હું કાયર થઈ અપયશ લેઈ નહિ મરું, પણ વંશજને સ્મરણ રાખે તેવાં કામ કરી મરીશ એમ તે જોલ્યો.

પછી પોતાની કમરે તીક્ષ્ણ ખરગ હાંપે કદાવી જેમ ગરૂઠ ઘેટાં અથવા ખીકણ સસલાં ઉપર વડી પડેછે તેમ હેક્ટર એકિલિઝપર પડ્યો. એણે ઢાલથી પોતાનો ખચાવ કર્યો પણ ઢાલના સોનાના મોગરા ઢીલા પડી ગયા. એકિલિઝે ભાલો જગમી નિરાશ તાક્યું, પણ હેક્ટરે પેટોકલસવાળું ખખ્તર પહેર્યું હવે તેથી તેના શરીરનો કોઈ ભાગ ખુલ્લો નહોતો તોપણ ખલા ને ગરદનની વચ્ચેમાંના ભાગ દંધક ખુલ્લો દેખાયો તે તા-ક્રીને એકિલિઝે જીવળીને એવી તો ખરછી મારી કે તે ગરદનની આરપાર ગઈ. હેક્ટર ખૂણમાં પડ્યો અને એકિલિઝ કૂલાઈને ગર્વથી જોલ્યો—પેટોકલસની દુર્દૃશા ક્રીકી તે વેળા તું નિર્ભય હતો, કેમકે હું ત્યાં પાસે નહોતો. મૂર્ખ ! હું તેનું વેર લેનાર વહાણમાં હતો, ખાકી મેં તારાં પૂંટણ તેજ વેળા ઢીલાં કરી નાંખ્યાં હોત. પેટોકલસની ઉત્તરક્રિયા ગ્રીક કરશે, પણ તને તો હવે ફતરા તથા પદ્મીઓ ફાડી ખાશે.

હેક્ટર કેવળ હળવે સ્વરે જોલ્યો—તને તારા પ્રાણના, તારા પૂંટણખળના ને તારા માતાપિતાના શપથ આપી કરગરી કહું છું કે તું મારા શબને વહાણુ આગળ લેઈ જઈ ફતરાઓને ફાડી ખાવાને ન ફેંકીશ. મારાં મા-ખાપ તને પુષ્કળ પિત્તજ ને મોનું આપશે તે તું લેઈ મારા શબને પાછું આપજે કે ડ્રોજનો ને તેઓની સ્ત્રી-ઓ મારી ઉત્તરક્રિયા કરે.

પણ એકિલિઝ ભવાં ચડાવી જોલ્યો—ફતરા, શપથ આપી કરગર નહિ, કોઈપણ રીતે હું તારું માનવાનો નથી. તેં મને એટલું તો કીધું છે કે હું તારા માંસના વડા કરાજ્યા વગર રહેનાર નથી.

પછી હેક્ટરે મરતાં શબ્દ કહાજ્યા કે તું નથી માનવાનો એ હું જાણતોજ હતો; ખરેખર તારામાં લોહાનો આત્મા છે. પણ સ્મરણ રાખજે. એવો પણ દહાડો આવશે કે આ સ્ત્રીયત દરવાજા આગળજ પારિસ ને અપાલો એ બે તને મારશે ને તે દાહાડે તું જાણીશ કે દેવતાઓને કોપ થવાનાં કારણમાં હેક્ટર પણ છે. પછી તેણે પ્રાણ મૂક્યો.

પછી એકિલિઝ જોલ્યો—હમણા તું મર, જ્યુપિટરની ને ખીજ દેવતાઓની ઇચ્છા થશે ત્યારે હું મરીશ. પછી તેણે ભાલો ખેંચી કદાડ્યો ને પોતાના હાથ લોહી ભર્યા કર્યા. ખીજ ગ્રીક સૌ ધાધ આજ્યા ને તેની ભય મૂર્તિ તથા મોહક સ્વરૂપ જોઈને વિસ્મય પામ્યા, પણ કોઈ ધા કર્યો વગર રહ્યું નહિ. એકે કહ્યું કે એ હમણા કટલો લલો દેખાયછે કે સૌને અટકવા દેજ ને અગ્નિનાં લટકાંથી વહા-ણને ખાજ્યાં હતાં તે વેળા કેવો પ્રચંડ ક્રાંતિમાન હતો !

પછી એકિલિએ તેના પગ કતરાવ્યા ને તેમાં ચામ-
હું ધાલ્યું ને તે રથ સાથે બાંધ્યો ને માથું ધસડાય તેવું
રાખ્યું; અને પછી રથ હાંકી મૂક્યો.

હેક્ટરની માએ કેશ ચૂંટી નાંખ્યા, બૂરખો દેંકી
દીધો ને તે પોકેપોક મૂકી રહી. તેનો ધરડો બાપ
દયામણા જેવો ડસડાં ભરીભરીને રાયો. નગરના સૌ
લોકે રડાપીટ કરી શોક કર્યો. પછી પાછાં માળાપે
પથ્થર પલળે તેવા વિલાપો કર્યો.

સર્ગ ૨૩ મો.

નગરના લોક શોક કરતા હતા ને ગ્રીક પોતપોતાનાં
વહાણમાં ગયા; પણ એકિલિએ પોતાનાં સૈન્યબળને
કહ્યું કે આપણે આમના આમ પેટ્રોકલસની પાસે જ-
ઈને શોક કરીએ—ને પછી આહિ આવી ભોજન કરીએ.
પછી તેઓએ તેમ કીધું ને એકિલિએ મિત્રના રાખની
પાછળ રાત્રું રાખ ધસડાવું એવા રથે ત્રણવાર પ્રદ-
ક્ષિણા કરી નીચે જતરી મોટા વિલાપ કર્યો.

પછી ગ્રીકોએ મુકામે જઈ ખાવાનું કરી ખાધું ને
સૌ સૂવા ગયા. એકિલિએ બાંધ ન આવેથી તે એકલો
સસુદ્રકાંઠે ઉઠાસ કરતો હતો એવામાં પ્રેત પેટ્રોકલસે
આવી કહ્યું કે જીવતાં તો તે મારી કાળજી રાખી છે ને
હવે હું નથી રાખતો? વહેલો વહેલો મને બાળી મૂક
કે યમને ત્યાં જાઉં.

એકિલિએ પ્રેમવચન કહી પોતાના હાથ ભેટવાને
લાંબા કર્યા પણ તેટલે તે પ્રેત જવું રહ્યું.

પછી સૌ ગ્રીક પેટ્રોકલસને મોટા કાઠથી બાળ્યો.
એ થઈ રહ્યા પછી એકિલિએ સર્વ યોદ્ધાઓને કહ્યું હવે
આહિ કરો ને ઘોડાની કુશળી વગેરેની રમતો રમો, હું
બક્ષિસો આપું છું. પછી સૌએ ત્યાં રહી તેમ કીધું
ને તે આનંદ પામ્યા.

સર્ગ ૨૪ મો.

એકિલિએ પોતાના તંબુમાં એક ખૂણે હેક્ટરના શ-
બને રાખી મૂક્યું હતું, પણ અપાલોએ તે બગડે નહિ
તેવું કર્યું હતું ને ધસડાવાથી તે ચગદાઈ ન નય માટે
તેની આસપાસ સોનાનું પતરૂં વીંટી રાખ્યું હતું. અ-
પાલો ને બીજા દેવતાઓ હેક્ટરની દયા ખાતા હતા ને
ધન્યતા હતા કે એકિલિએ તેને હવે સંતાડી દે તો સાફ,
પણ એ વિચાર જૂનો, મિનર્વા ને નેપ્ચ્યૂનને ગમતો
નહોતો, કેમકે પારિસની બ્રહ્મણ્ડિને લીધે ટ્રોયનગર,
ત્યાંનો રાજા ને ત્યાંના લોક એ તેઓને અળખામણાં
હતાં—તે દેવીઓ જ્યારે પારિસના ગૂંપડામાં આવી
હતી ત્યારે એણે તેમને અપમાન આપ્યું હતું.

બારમે દહાડે અપાલોએ દેવસભામાં ભાપણ ક્યુ
ને જાણાવ્યું કે એકિલિએ હેક્ટરનાં રાખની આટલી બ-
ધી દુર્દશા કરે છે એ તેને યોગ્ય નથી; શરો છે તોપણ
કોધમાં તે ચૈતન્ય વિનાની મટાડીને પણ અપમાન
આપે છે—ને એ તમે સાંખી રહો છો એ યોગ્ય નથી.

જૂનો કોધ કરી બોલી—હું જો એકિલિએ ને હેક્ટરને
સરખું માન આપે છે તો આમે કહીએ છીએ કે હેક્ટર મ-
નુષ્ય સ્ત્રીને ધાવ્યો છે પણ એકિલિએ તો દેવીપુત્ર છે.

ન્યુપિટર બોલ્યો—હેક્ટર બીજા સર્વ મનુષ્યો કરતાં
ટોળનોના ઇષ્ટ દેવાને સૌથી વધારે વહાલો હતો ને
મને પણ ઘણો વહાલો હતો. પણ હવે થેટિસને બા-
લાવો કે હું તેને ઠાણી સલાહ આપું કે તે એકિલિએ
જઈ સમજાવે ને એ પ્રાયમ પાસેથી દંડ લેઈ હેક્ટરના
રાખનો છૂટકો કરે.

ઐરિસ તેડવા ગઈ. થેટિસ આવી ને ન્યુપિટરે
આજ્ઞા આપી કે એકિલિએ જઈને કહી ને હેક્ટરનું
રાખ રાખી મૂક્યું છે તેથી દેવતાઓ તારા ઉપર કોષે
ભરાય છે માટે પ્રાયમ દંડ આપવા આવે તે લેઈ હેક્ટ-
રને આપી દે.

થેટિસે જઈ એકિલિએ કહ્યું ને એણે જવાબ દીધો
કે ન્યુપિટરનીજ એવી આજ્ઞા છે તો પ્રાયમ આહિ
આવે, દંડ આપે ને તેવું મુડું લેઈ નય, એમ મા દીક-
રા વાતો કરે છે એટલે ન્યુપિટરે ઐરિસને પ્રાયમ પાસે
મોકલી ને એણે પ્રાયમને સમજાવ્યો ને એણે દંડનો
અવેળ નક્કી કરી અચરના રથ ઉપર ભરાવ્યો. એ
પ્રસંગે પ્રાયમે ને તેની રાણીએ ઘણાંક શોક કર્યો.

પછી પ્રાયમ રથમાં બેસવા નીકળ્યો. ઉપરથી ન્યુ-
પિટરે તેની સ્થિતિ જોઈ દયા આણી મર્ક્યુરીને કહ્યું કે
હું પ્રાયમને વહેલો વહેલો કોઈ ન જાણે તેમ એકિલિએ
ને તંબુએ પહોંચાડ, નહિતો કોઈ ગ્રીક વળી તેને અપ-
માન આપશે. એ ઉપરથી મર્ક્યુરી માર્ગમાં પ્રાયમ-
ને મળ્યો ને તેની પતીજ કરી પોતે ઘોડા હાંકી અ-
ચરનામાં વિશેષ ગતિ આપી પ્રાયમને તંબુમાં મૂક્યો
ને તે બોલ્યો હું હવે એકિલિએ પગે પડજે, દંડ આ-
પજે ને તે રાખ આપશે એટલે હું તને લેવાને આવીશ
ને તારા નગરમાં તને મૂકીશ. એમ કહી તે અદર્શ થયો
ને પછી પ્રાયમ એકિલિએ કરગરીને બોલ્યો:—

ઓ એકિલિએ દેવતાના સરખા, તારા પિતાને સં-
ભાર; તે મારી વયનો વૃદ્ધ છે; આજીવનના પડોશી-
ઓ તેને સતાવતા હશે ને યુદ્ધ તથા નાશને દૂર રાખ-
વાને તેની પાસે કોઈ નહિ હોય, તોપણ તે હું જીવતો
છે એવું સાંભળી પોતાના મનમાં પ્રસન્ન રહેતો હશે ને

ય ને કનિષ્ઠ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થતો. આગેમેન્નનની સાથે થયેલા કલહથી તેણે પેટખલ્યો ગામ બાળે તેલું કીધું ને ઘણાક દેશીઓનો સંહાર કરાવ્યો; વિકરાળ સાહસથી તેણે ટ્રોન્નોનો નદીમાં પણ ધાણ વાળ્યો અને હેક્ટરના શળને રથ સાથે ધસડી તેણે કાળા વેરની પૂર્ણાહુતિ કરી. એકિલિજ યુદ્ધમાં પ્રવીણ તથા ચતુર, ભય તથા ત્રાસ બિખલવાનો ને મોટાં વિદ્વ સંકટની સામા ધસવામાં તથા ટકવામાં મોટો સાહસિક ને આગ્રહી હતો.

તોપણ, રણમાં ધૂમવાને હોંસીલો તથા યોદ્ધાનાં યશગીતમાં વિલાસ કરનારો છતાં તેણે દૂર રહી સંઘામ જ્યાં કીધો એ તેતું ધૈર્ય અને ધૈર્ય છતાં મિત્રના મરણનું વેર લેવાને તે રણમાં બિતર્યો એવો તેનો મિત્ર ઉપર પ્રેમ એ બે સદ્ગુણ વિસ્મયસહિત પ્રસંસા કરવા લાગે છે. તે વિચક્ષણ, વાચાળ, વિવેકી, નિષ્કપટી હોય તેલું સત્ય બોલી દેવે નિર્ભય એવો તરણ રાજપુત હતો.

એકિલિજમાં અતિક્રોધ હતો ને એથી તેણે દેશનું અનહિત થાય તેલું ઇચ્છ્યું, તોપણ તેણે પાછળથી પ્રેમવેર લેતાં શત્રુને પરાભવ પમાડી પોતાની ને પોતાના દેશની કીર્તિ અમર કરી છે.

આગેમેન્નનમાં, મોટા યોદ્ધાનાં શૌર્ય પરાક્રમ નહોતાં. તે મોટાં સંકટમાં ગભરાઇ જઇ નિરાશ થઇ માથે લીધેલું કામ પડતું મૂકી દે તેવો હતો. તોપણ રાજરૂપે ને સર્વ સૈન્યના અધિપતિરૂપે ગૌરવ, પ્રતાપ ને સત્તા રાખવામાં અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી તથા સત્તાથી અવરથા કરવામાં તેના સરળ બીલે કોઇ ગ્રીક નહોતો. તેની ભય કાંતિ તથા પ્રભાવશ્રી જોઇને ક્રોધે ભરાયલો એકિલિજ પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી ખૂરી બહાર કહાડી શક્યો નહોતો.

હું રાજા છઉં, મારી ઇચ્છાપ્રમાણે અમલમાં આવવું જોઈએ ને સૌએ વિવેક મર્યાદાથી વર્તવું જોઈએ એવું અભિમાન તેનામાં વિશેષ હતું ને એથી તેણે એકિલિજ સાથે કલહ કર્યો ને તેને દૂર થવા કીધો, પણ દેશી સમરતના લાભને અર્થે ને પોતાને માથે રહેલી જવાબદારીને બદલે ન લાગે માટે તેણે પોતાનો આગ્રહ મૂકી દઈ વિવેક તથા ઓદાર્ય દેખાવ્યાં છે, તેમ ઘણી કાળજી રાખી ઘણો શ્રમ લીધો છે અને સત્તા તથા ઔશ્વર્ય વધારવાના લોભથી રણમાં ધામધૂમ કરી શૌર્ય પરાક્રમ દેખાવ્યાં છે.

એનકસ (વડો)ને ડાયોમીડ એ બે ધીટ યોદ્ધા, બળ સાહસ પરાક્રમમાં એકિલિજથી બિતરતા પણ બીજા સૌથી ચડીઆતા હતા; એનકસ અહંકારી ને ભારે ધુન્ધી હતો અને ડાયોમીડ વયે નાનો હતો માટે તે

થોડાક ઉદ્ધત તેમ પાછો બીજાનું માન્ય કરે તેવો પણ હતો. યુલિસિઝ સાવધ યોદ્ધો ને પ્રખંધ વિવેકી પુરુષ હતો. મેનલેઅસ કોમળ તદ્દયનો ને પોતાને માટે સૌને દુઃખ થાયછે તેથી સંકોચવૃત્તિથી રહી થોડું પણ અસર કરતું બોલનારો હતો ને એણે પ્રસંગે પ્રસંગે યોદ્ધારૂપે વખાણવા જેવું રણપરાક્રમ દેખાડ્યું છે.

નેસ્ટર એ વૃદ્ધ યોદ્ધો હતો. તેનામાં ડહાપણ, અનુભવ ને યુક્તિ જણાયછે. તેણે બિજળતા જીવાનોને ઠપકાથી ને વખાણથી ઉશ્કેર્યાં છે અને ભરસંઘામમાં રથી થઇ દોડાદોડ કરી છે ને અહિં તહિં સમાધાની ને સંભાળ રાખી છે. વહાણમાં, તંબુમાં, રણમાં રાતદહાડો તેણે સૌ યોદ્ધાઓને ધડાએ ધડાએ વિચાર આપ્યા છે—એ બધો તરણ વયનો ઉદયમ તેની અતિવૃદ્ધવયના સંબંધમાં આપણને વિસ્મય પમાડી બોલાવે છે કે ડાસો કેવો ધૂમેછે!

હેલન સ્વરૂપસૌંદર્યને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પારિસના પ્રેમને આધીન થઈ પતિને છાંડ્યો ને પ્રીતમ સાથે ટ્રોય જઇ રહી. એ સાહસ કામ તેણે નીતિવિરુદ્ધ કર્યું. તે પારિસ સાથે પૂર્ણ પ્રેમવિલાસી થઇ રહી. ન્યારે તેણે રણસંઘામમાં પોતાના સંબંધીજનને જોયા ને મેનલેઅસને જોયો ત્યારે તેના તદ્દયમાં દબાઇ ગયેલો પ્રેમ પાછો જાગ્યો ને બિજળ્યો. બે પ્રેમનું યુદ્ધ ચાલ્યું. એનું પરિણામ મોટા યુદ્ધના પરિણામ જેવું પછવાડેથી થયું હતું. પારિસ મુખ્ય ને તે મેનલેઅસ સાથે પાછી ગ્રીસ ગઇ ને જતાં ડરી પણ નહિ. એ સૌઉપર વિચાર કરતાં જણાયછે કે હેલન રૂપે સુંદર ને અતિ કોમળ પ્રેમમય સરળ તદ્દયની હતી. ન્યાં સતેજ પ્રેમ દીઠો કે તે તરત બાવરી ને પછી આધીન થઈ રહેતી, તો તેનામાં નીતિ અનીતિ, સાર અસાર, લાભ હાનિ એનો વિચાર કરવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય?

હેક્ટર એ મોટો શૂરવીર પુરુષ હતો. રણસંઘામનો સઘળો ભાર તેના માથા ઉપર હતો ને કુટુંબ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો પર્વતભાર તેની છાતીપર હતો એટલું છતાં તે સર્વ ગ્રીક યોદ્ધાઓને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ને સમૂહસંઘામમાં ખૂરો પડ્યો ને ધસારો કરી તેણે તેઓનાં વહાણ બાળવાનો સમો આપ્યો.—એ પુરુષ કેટલો ઉદ્યોગી, કેટલો સાવધ, કેટલો ધીટ, કેટલો સાહસિક, કેટલો ધીર ને કેટલો યુદ્ધનિપુણ હોવો જોઈએ!! એકિલિજ સાથે હેક્ટરજન લડ્યો! નાદાન પારિસે જોઈ કામ કીધું તેને માટે તેણે શોક કર્યો ને દેશની હાનિ થઈ જાણ્યું. વેર ભરાયલા, સંપીલા, વિચક્ષણ, ઉદ્ધત, ખટપટીઆ ગ્રીક આગળ લજિજત કુસંપી વિલાસી ઠાવકા સરળ ટ્રોન્નોનું બોલ્યું પળવાતું નથી, એઓ હા-

રવાના છે ને માર ખાવાના છે, કોઈ રીતે ઊગરવાના નથી એમ જાણી તેણે નારાને તરત આવતો અટકાવ્યો ને ઉદારબુદ્ધિથી યુદ્ધદાન કરી પ્રાણ આપ્યો એ કર્મ જીવું સ્તુતિપાત્ર છે.

આજ્ઞાંકિત પુત્રરૂપે, પ્રિય પતિરૂપે, પ્રિય પિતારૂપે, પ્રિય બંધુરૂપે ને પ્રિય દેશીરૂપે તેનું હૃદય કોમળ, પ્રેમ-દયા ભરેલું હતું, અને રાજપુત્રરૂપે, રાજ્યના સ્તંભરૂપે ને યોદ્ધારૂપે તેનું મન પુરૂષાર્થ વિચારમાં રોકાયેલું હતું.

મોટું પરાક્રમ કર્યો પછી ને મદમાં આવી જઈ કોઈ કોઈવાર તે ગર્વનાં કૂવડ વેણુ કહારતો; વેળાએ ગભ-રાઈને અસાવધ બહાવરો થતો; એકિલિજને જોઈ સૈન્યમાં ભરાતો ને છેલ્લે પ્રસંગે નાદો (પણ પાછો સામો જીવો રહી લટચો.) એ પ્રસંગોથી તે પોતાની વીરનીતિથી કંઈક રહિત થયો કહેવાય; પણ એકિલિ-જના ઘોર ત્રાસથી તે ઊગરવાને ઇચ્છતો હતો. તે

યુદ્ધમાં જ્યારે સારે પોતાના શબની દુર્દશા ન થાય તેને-મોટું કરગર્યો છે એ તેનું સુઘટ અંતઃકરણ બતાવેલું.

પારિસ રંગીલો રાજકુવર—પ્રેમી ને વિલાસી હતો. તે મનરવી રણયોદ્ધો હતો પણ સચોટ બાણ મારતો. તે સ્ત્રી તથા વિલાસ વિષયમાં નિરર ને સાહસિક હતો. મોટા લાઇએ ઠપકો આપ્યો તે માન્ય કર્યો, પણ જોડ્યો કે દેવી વીનસે આપેલી પ્રસાદીની નિંદા ન કર—તે માગી મળતી નથી. જેને લગ્નનીતિનો વિચાર નહિ તેનો દોષ શું જોડવો? કોમળ ખૂળ-સુરતીને કોમળ ખૂળસુરતી મળી! બળડતા લોક મો-દિત થઈ રહ્યા ને વડીલોએ લાટમાં નાદાનને વધારે નાદાન કર્યો! પારિસે સ્ત્રીવિલાસ કર્યો, રણવિલાસ કર્યો, એકિલિજને માર્યો ને પછી પોતે રાજધાએ પ-ડચો—રાજકુવર નામ કર્યું! ક્રમજો સુઘટ પ્રેમી વિલા-સમાં મગ્ન, હાણુ દેખી દાઝતો પણ હેલનમાં રાચતો!

૨૨. મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર.

જે પુરૂષ ક્રમાતો ને ઘર ચલાવતો હોય તે પોતાના ઘરમાં મોટા કહેવાય છે. જેઓ નાતમાં વધારે વરા કરે છે, જેઓ વધારે અનુભવી ને સમજતા હોય તે શેઠ—પટેલ—વેચ કહેવાય છે. જેઓ દેશના લોકનું પર-દેશી સત્તુઓથી રક્ષણ કરે છે ને તેઓનાં સુખની અ-વસ્થા રાખે છે, તેઓ રાજ, મંત્રી, સરદાર એ નામ મેળવે છે. જેઓ વિદ્યા, કળા, ધર્મ, સદ્ગુણ એ વિષયમાં વિશેષ છે તેઓ પણ મોટા કહેવાય છે. અર્થાત્ જેઓ પોતાનાં ગુણકર્મથી વિશેષ આગળ પડતા હોય છે તે મોટા પુરૂષો છે.

દરેક દેશમાં જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા પ્રકારના જુદા જુદા મોટા પુરૂષો ઉત્પન્ન થાય છે. એ મોટા પુ-રૂષોમાં કોઈ એવો અથવા એવા હોય છે કે તે પોતાના ને પાછલા કાળના મોટાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ને વેળાએ તેના જેવા અથવા વિશેષ શ્રેષ્ઠ ફરી ખીન્ન કવ-ચિતજ જણાય છે. જે વીરલાએ અથાક હથોગ ને અ-ખૂટ યુક્તિથી મોટાં મોટાં વિદ્વસંકટની સામા હપરાહ-પરી યુદ્ધો કરી સતેજ મોટા જય મેળવ્યા હોય છે—જે અસાધારણ શક્તિમાન હોઈને અસાધારણ કર્મ કરી અસાધારણ વિજયી થયો હોય છે તે મહાપુરૂષ કહેવા-ય છે. એમાંના જેઓએ પોતાના જયથી ઘણા ઘણા દેશના લોકને જાણીતા કર્યા હોય છે ને એઓના હપર

સત્તા ચલાવી હોય છે તેઓ જગત્પ્રસિદ્ધ મહાપુરૂષ મનાય છે.

પરશુરામ, રામ, ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, શાલિ-વાહન એ રાજાઓ, ગૌતમ, ભરદ્વાજ, વિદ્યામિત્ર, જ-મદસિ, વસિષ્ઠ, કર્ણવ ને અત્રિ એ સમર્થિ, મત્તુ, વા-હ્મીક, આસ, જુહ, શંકર, ઇલાદિ આપણા દેશમાં ઘણ ગયા છે. એઓસંબંધી યથાર્થિત ઇતિહાસ આ-પણા જાણ્યામાં નથી, તોપણ તેઓનાં કર્મના જય જોઈ-ને આપણે શંકરો વર્ષ થયાં તેમને પૂજતા આજ્યા દેએ.

મહાપુરૂષનાં ચરિત્રથી શા લાભ છે તે જોઈએ. મ-હાપુરૂષ જે કાળમાં થયો હોય તે કાળનો ઇતિહાસ જાણવામાં આવે છે—તે કાળમાં લોકનાં તનમન ધનજ-ળની સમૃદ્ધિ કેવી હતી ને તેઓના સંબંધમાં આવે-લાની કેવી હતી તે જાણ્યામાં આવે છે—દેશી લોક એક વિચારના ને એક સંપના હતા કે જુદા વિચારના હતા ને જે જુદા વિચારના હતા તો કેઈ તજવીજે તે મહા-પુરૂષે સર્વને એકસરખા વશ કર્યા તેની અને ખીજ ઘણી ઘણી તે કાળની વાતોથી આપણે જાણીતા થઈએ છીએ. ખીજ પ્રકારનો લાભ આ છે કે તે પુરૂષ આપણને દ્વ-ષ્ટાંતરૂપ ને શિક્ષણીય થાય છે. કેટલાક જણ પોતાનાં અસાધારણ કર્મથી મહાપુરૂષ કહેવાય છે, તોપણ તે-ઓનાં કેટલાંક કર્મ (પ્રગટ ને અપ્રગટ) નિંદા હોય છે;

ય ને કનિષ્ઠ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થતો. આગેમેઝનની સાથે થયેલા કલહથી તેણે પેટબળ્યો ગામ બાળે તેવું કીધું ને ઘણાક દેશીઓનો સંહાર કરાવ્યો; વિકરાળ સાહસથી તેણે ટ્રોન્નોનો નદીમાં પણ ઘાણ વાળ્યો અને હેક્ટરના શબને રથ સાથે ધસડી તેણે કાળા વેરની પૂર્ણાહુતિ કરી. એકિલિઝ યુદ્ધમાં પ્રવીણ તથા ચતુર, લય તથા ત્રાસ ઊપજાવનારો ને મોટાં વિદ્વ સંકટની સામા ધસવામાં તથા ટકવામાં મોટા સાહસિક ને આગ્રહી હતો.

તોપણ, રણમાં ધૂમવાને હોંસીલો તથા યોદ્ધાનાં ચશળીતમાં વિલાસ કરનારો છતાં તેણે દૂર રહી સંગ્રામ જોયાં કીધો એ તેનું ધૈર્ય અને ધૈર્ય છતાં મિત્રના મરણનું વેર લેવાને તે રણમાં જીત્યો એવો તેનો મિત્ર ઉપર પ્રેમ એ બે સદ્ગુણ વિસ્મયસહિત પ્રશંસા કરવા જોગ છે. તે વિચક્ષણ, વાચાળ, વિવેકી, નિષ્કપટી હોય તેવું સત્ય બોલી દેવે નિર્ભય એવો તરણ રાજપુત હતો.

એકિલિઝમાં અતિક્રોધ હતો ને એથી તેણે દેશનું અનહિત થાય તેવું ઇચ્છ્યું, તોપણ તેણે પાછળથી પ્રેમવેર લેતાં શત્રુને પરાભવ પમાડી પોતાની ને પોતાના દેશની કીર્તિ અમર કરી છે.

આગેમેઝનમાં, મોટા યોદ્ધાનાં શૌર્ય પરાક્રમ નહોતાં. તે મોટાં સંકટમાં ગભરાઇ જઇ નિરાશ થઇ માથે લીધેલું કામ પડવું મૂકી દે તેવો હતો. તોપણ રાજરૂપે ને સર્વ સૈન્યના અધિપતિરૂપે ગૌરવ, પ્રતાપ ને સત્તા રાખવામાં અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી તથા સત્તાથી અવરથા કરવામાં તેના સરળ બીજે કોઇ ગ્રીક નહોતો. તેની ભવ્ય કાંતિ તથા પ્રભાવશ્રી જોઇને ક્રોધે ભરાયેલો એકિલિઝ પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી ખૂરી બહાર કહાડી શક્યો નહોતો.

હું રાજ છઉં, મારી ઇચ્છાપ્રમાણે અમલમાં આવવું જોઈએ ને-શૌર્ય વિવેક મર્યાદાથી વર્તવું જોઈએ એવું અભિમાન તેનામાં વિશેષ હતું ને એથી તેણે એકિલિઝ સાથે કલહ કર્યો ને તેને દૂર થવા દીધો, પણ દેશી સમસ્તના લાભને અર્થે ને પોતાને માથે રહેલી જવાબદારીને બદલે ન લાગે માટે તેણે પોતાનો આગ્રહ મૂકી દઈ વિવેક તથા ઔદાર્ય દેખાડ્યાં છે, તેમ ઘણી કાળજી રાખી ઘણો શ્રમ લીધો છે અને સત્તા તથા ઐશ્વર્ય વધારવાના લોભથી રણમાં ધામધૂમ કરી શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડ્યાં છે.

એલકસ (વડો)ને ડાયોમીડ એ બે ધીર યોદ્ધા, બળ સાહસ પરાક્રમમાં એકિલિઝથી જીતરતા પણ બીજા સૌથી ચડીઆતા હતા;—એલકસ અહંકારી ને ભારે ધુધી હતો અને ડાયોમીડ વયે નાનો હતો માટે તે

થોડાક ઉદ્ધત તેમ પાછો બીજાનું માન્ય કરે તેવો પણ હતો. યુલિસિઝ સાવધ યોદ્ધો ને પ્રખંધ વિવેકી પુરૂષ હતો. મેનલેઅસ કોમળ હૃદયનો ને પોતાને માટે સૌને દુઃખ થાયછે તેથી સંકોચવૃત્તિથી રહી થોડું પણ અસર કરવું બોલનારો હતો ને એણે પ્રસંગે પ્રસંગે યોદ્ધારૂપે વખાણવા જેવું રણપરાક્રમ દેખાડ્યું છે.

નેસ્ટર એ વૃદ્ધ યોદ્ધો હતો. તેનામાં ડહાપણ, અનુભવ ને યુક્તિ જણાયછે. તેણે જીજ્ઞાસા બુવાનોને કપકાથી ને વખાણથી ઉશ્કેર્યા છે અને ભરસંગ્રામમાં રથી થઇ દોડાદોડ કરી છે ને અહિં તહિં સમાધાની ને સંભાળ રાખી છે. વહાણમાં, તંબુમાં, રણમાં રાતદહાડો તેણે સૌ યોદ્ધાઓને ધડીએ ધડીએ વિચાર આપ્યા છે—એ બધો તરણ વચનો ઉદ્ધમ તેની અતિ-વૃદ્ધવયના સંબંધમાં આપણને વિસ્મય પમાડી બોલાવે છે કે ડાસો કેવો ધૂમેછે!

હેલન સ્વરૂપસૌંદર્યને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પારિસના પ્રેમને આધીન થઈ પતિને છાંડ્યો ને પ્રીતમ સાથે ટ્રોય જઇ રહી. એ સાહસ કામ તેણે નીતિવિદ્ધ કર્યું. તે પારિસ સાથે પૂર્ણ પ્રેમવિલાસી થઇ રહી. જ્યારે તેણે રણસંગ્રામમાં પોતાના સંબંધીજનને જોયા ને મેનલેઅસને જોયો ત્યારે તેના હૃદયમાં દબાઇ ગયેલો પ્રેમ પાછો જાગ્યો ને જીજ્ઞાસો. એ પ્રેમનું યુદ્ધ ચાલ્યું. એનું પરિણામ મોટા યુદ્ધના પરિણામ જેવું પછવાડેથી થયું હતું. પારિસ મુઓ ને તે મેનલેઅસ સાથે પાછી ગ્રીસ ગઇ ને જતાં ડરી પણ નહિ. એ સૌઉપર વિચાર કરતાં જણાયછે કે હેલન રૂપે મુંદર ને અતિ કોમળ પ્રેમમય સરળ હૃદયની હતી. જ્યાં સતેજ પ્રેમ દીઠો કે તે તરત આવરી ને પછી આધીન થઈ રહેતી, તે તેનામાં નીતિ અનીતિ, સાર અસાર, લાભ હાનિ એનો વિચાર કરવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય?

હેક્ટર એ મોટો શૂરવીર પુરૂષ હતો. રણસંગ્રામનો સધળો ભાર તેના માથા ઉપર હતો ને દુકુંબ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનો પર્વતભાર તેની છાતીપર હતો એટલું છતાં તે સર્વ ગ્રીક યોદ્ધાઓને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ને સમૂહસંગ્રામમાં ખૂરો પડ્યો ને ધસારો કરી તેણે તેઓનાં વહાણ બાળવાનો સમો આજ્ઞો. —એ પુરૂષ કેટલો ઉદ્યોગી, કેટલો સાવધ, કેટલો ધીર, કેટલો સાહસિક, કેટલો ધીર ને કેટલો યુદ્ધનિપુણ હોવો જોઈએ!! એકિલિઝ સાથે હેક્ટરન લડ્યો! નાદાન પારિસે બોલું કામ કીધું તેને માટે તેણે શોક કર્યો ને દેશની હાનિ થઇ જાયું. વેર ભરાયલા, સંપીલા, વિચક્ષણ, ઉદ્ધત, ખટપટીઆ ગ્રીક આગળ લન્નિત કુસંપી વિલાસી કાવકા સરળ ટ્રોન્નોનું બોલ્યું પળવાનું નથી, એઓ હા-

રવાના છે ને માર ખાવાના છે, કોઈ રીતે ઊગરવાના નથી એમ જાણી તેણે નાશને તરત આવતો અટકાવ્યો ને ઉદારશુદ્ધિથી યુદ્ધદાન કરી પ્રાણ આપ્યો એ કર્મ બિચું સ્તુતિપાત્ર છે.

આજ્ઞાંકિત પુત્રરૂપે, પ્રિય પતિરૂપે, પ્રિય પિતારૂપે, પ્રિય બંધુરૂપે ને પ્રિય દેશીરૂપે તેનું હૃદય કોમળ, પ્રેમ-દયા ભરેલું હતું, અને રાજપુત્રરૂપે, રાજ્યના સ્તંભરૂપે ને યોદ્ધારૂપે તેનું મન પુરુષાર્થ વિચારમાં રોકાયેલું હતું.

મોટું પરાક્રમ કર્યો પછી ને મદમાં આવી જઈ કોઈ કોઈવાર તે ગર્વનાં ફૂવડ વેળુ કહાડતો; વેળાએ ગલ-રાધને અસાવધ ખહાવરો થતો; એકિલિજને જોઈ સૈન્યમાં ભરાતો ને છેલ્લે પ્રસંગે નાઠો (પણ પાછો સામો ઊભો રહી લડત્યો.) એ પ્રસંગોથી તે પોતાની વીરનીતિથી દંધક રહિત થયો કહેવાય; પણ એકિલિ-જના ઘોર ત્રાસથી તે ઊગરવાને ધચ્છતો હતો. તે

યુદ્ધમાં ન્યારે લ્યારે પોતાના રાખની દુર્દૃશા ન થાય તેને-માટે કરગર્યો છે એ તેનું સુધર અંતાકરણ બતાવેલું.

પારસિ રંગીલો રાજકુવર—ગ્રેમી ને વિલાસી હતો. તે મનરવી રણયોદ્ધો હતો પણ સચોટ બાણ મારતો. તે સ્ત્રી તથા વિલાસ વિષયમાં નિડર ને સાહસિક હતો. મોટા ભાઈએ કપડો આપ્યો તે માન્ય કર્યો, પણ જોડ્યો કે દેવી વીનસે આપેલી પ્રસાદીની નિંદા ન કર—તે માગી મળતી નથી. જેને લગ્નગનીતિનો વિચારજ નહિ તેનો દોષ શું જોડવો? કોમળ ખૂબ-સુરતીને કોમળ ખૂબસુરતી મળી! જળડતા લોક મો-હિત થઈ રહ્યા ને વડીલોએ લાડમાં નાદાનને વધારે નાદાન કહ્યો! પારસે સ્ત્રીવિલાસ કર્યો, રણવિલાસ કર્યો, એકિલિજને માયોં ને પછી પોતે રાસધાએ પ-ડચો—રાજકુવર નામ ક્યું! ફમજો સુધડ ગ્રેમી વિલા-સમાં મગ્ન, હાણ દેખી દાઝતો પણ હેલનમાં રાચતો!

૨૨. મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર.

જે પુરુષ કમાતો ને ઘર ચલાવતો હોય તે પોતાના ઘરમાં મોટા કહેવાયછે. જેઓ નાતમાં વધારે વરા કરેછે, જેઓ વધારે અનુભવી ને સમજતા હોય તે શેઠ-પટેલ-ધંધ કહેવાયછે. જેઓ દેશના લોકનું પર-દેશી સંતુઓથી રક્ષણ કરેછે ને તેઓનાં સુખની અ-વસ્થા રાખેછે, તેઓ રાજ, મંત્રી, સરદાર એ નામ મેળવેછે. જેઓ વિદ્યા, કળા, ધર્મ, સદ્ગુણ એ વિષયમાં વિશેષ છે તેઓ પણ મોટા કહેવાયછે. અર્થાત્ જેઓ પોતાનાં ગુણકર્મથી વિશેષ આગળ પડતા હોયછે તે મોટા પુરુષો છે.

ફરેક દેશમાં જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા પ્રકારના જુદા જુદા મોટા પુરુષો ઉત્પન્ન થાયછે. એ મોટા પુ-રુષોમાં કોઈ એવો અથવા એવા હોયછે કે તે પોતાના ને પાછલા કાળના મોટાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયછે ને વેળાએ તેના જેવા અથવા વિશેષ શ્રેષ્ઠ ફરી ખીજ ક્વ-ચિતજ નજાયછે. જે વીરલાએ અથાક ઉદ્યોગ ને અ-ખૂટ યુક્તિથી મોટાં મોટાં વિભ્રસંકટની સામા ઉપરાક-પરી યુદ્ધો કરી સતેજ મોટા જય મેળવ્યા હોયછે-જે અસાધારણ શક્તિમાન હોઈને અસાધારણ કર્મ કરી અસાધારણ વિજયી થયો હોયછે તે મહાપુરુષ કહેવા-યછે. એમાંના જેઓએ પોતાના જયથી ઘણા ઘણા દેશના લોકને જાણીતા કર્યા હોયછે ને એઓના ઉપર

સત્તા ચલાવી હોયછે તેઓ જગતપ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ મનાયછે.

પરશુરામ, રામ, ભરત, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, શાલિ-વાહન એ રાજાઓ, ગૌતમ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, જ-મદગ્નિ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ ને અત્રિ એ સપ્તર્ષિ, મનુ, વા-હમીક, વ્યાસ, યુદ્ધ, શંકર, ઇલાદિ આપણા દેશમાં થઈ ગયા છે. એઓસંબંધી યથારિથત ઇતિહાસ આ-પણા જાણ્યામાં નથી, તોપણ તેઓનાં કર્મના જય જોઈ-ને આપણે શંકરો વર્ષ થયાં તેમને ખૂજતા આવ્યા છીએ.

મહાપુરુષનાં ચરિત્રથી શા લાભ છે તે જોઈએ. મ-હાપુરુષ જે કાળમાં થયો હોય તે કાળનો ઇતિહાસ જાણવામાં આવેછે-તે કાળમાં લોકનાં તનમન ધનજ-ળની સમૃદ્ધિ કેવી હતી ને તેઓના સંબંધમાં આવે-લાની કેવી હતી તે જાણ્યામાં આવેછે-દેશી લોક એક વિચારના ને એક સંપના હતા કે જુદા વિચારના હતા ને જે જુદા વિચારના હતા તો દેઈ તનવીને તે મહા-પુરુષે સર્વને એકસરખા વસ કર્યા તેની અને ખીજ ઘણી ઘણી તે કાળની વાતોથી આપણે જાણીતા થઈએ છીએ. ખીજ પ્રકારનો લાભ આ છે કે તે પુરુષ આપણને દુ-ષ્ટાંતરૂપ ને શિક્ષણીય થાયછે. કેટલાક જલ પોતાનાં અસાધારણ કર્મથી મહાપુરુષ કહેવાયછે, તોપણ તે-ઓનાં કેટલાંક કર્મ (પ્રગટ ને અપ્રગટ) નિંદા હોયછે;

તો તેઓના સદ્ગુણ લેવા ને દુર્ગુણ ન લેવા એ જે યોધ તે ચરિત્રદર્પણમાંથી સહજ જણાય આવે છે. કેટલાકે દીનદીન સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ ઉદ્ધમ, સદ્ગુણ ને બુદ્ધિથી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાકે સ્વાર્થસુખનો ત્યાગ કરી પરાર્થ ને પરમાર્થ કરી નામ મેળવ્યાં છે, કેટલાકે શ્રમ, ત્રાસ વેકતાં પોતાનો આશ્રય ન મૂકતાં દેશાભિમાન દેખાવ્યાં છે ને નવા વિચાર જગત્માં પ્રચલ કર્યા છે, કેટલાકે ઘણી વાર ન કા-આથી કેટલો આવ્યા છતાં પણ ઉમંગ આણી ખંતી રહી વિદ્યાકળામાં ને અભણ્યા દેશોમાં શોધ કર્યા છે. પ્રથમ કેવી સ્થિતિમાં હતા, કીઆ ઉદ્ધમથી ને કેઈ ત-જની જે તે પાર પડ્યા ને મોટા પુરૂષ કહેવાયા તે જાણું થોડું લાલસારી નથી. જે દેશમાં ઘણા મહાપુરૂષ તે દેશની કીર્તિ વિશેષ ને લોકની સ્થિતિ પણ વિશેષ રૂઢી હોય છે. હીણી દશામાં આવેલા દેશનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છે તો લોકમાં મહાપુરૂષોની સંખ્યા વધવી જોઈએ. દેશવિદેશનાં મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર ઉપરથી શિક્ષા અહીં કરી મોટાં કર્મ કરેથી કેટલાક જાણુ આગળ પડે છે ને અનુકૂળ પ્રસંગ સાધી મહાપુરૂષમાં પોતાની ગણના કરાવે છે.

રાજા તથા વિજયી ચોક્કા.

સૈરસ (કેમશર) ઈરાનના એક અમીરનો અને મીડિયાના રાજાની દીકરીનો કુંવર હતો. એના વડવાને સ્વપ્ન થયું હતું કે દીકરીનો દીકરો એશિયાનાં સઘળાં રાજ્યનો ધણી થશે, તે ઉપરથી તેણે તેને જનમ્યા પછી મારી નાંખવાનો હુકમ કર્યો. વજીરે તેમ ન કરતાં એક ભરવાડને છાનો ઉછેરવા સોંપ્યો. દસ વર્ષનો થયો ત્યારે તે છતો પડ્યો ને પછી તેના વડવાએ તેને ઈરાન મોકલી દીધો.

સૈરસ ઇરાનમાં સારી કેળવણી લેઈને થોડો કાળ વડવાના રાજ્યમાં જઈ રહ્યો. ત્યાં તેણે મોજમજામાં દિલ ન રાખતાં રાજ્યકાળમાં પાકી માહિતી મેળવી. તે મોટાશોના હુકમમાં રહેતો ને તેઓ તેને સારી-પેટ ચલાતા. (કેટલાક તવારીખ લખનારા જણાવે છે કે સૈરસે ઇરાનના પહાડી લોકને મીડિયા તરફ લેઈ જઈ વડવા સાથે લડાઈ કરીને એને હરાવી કેદ કરી લીધો—૪૦ સં પૂં ૫૫૬ માં.) થોડાં વર્ષ પછી મીડિયાનો રાજા મરણ પામ્યો ને તેની ગાદીએ તેનો દીકરો બેઠો.

સૈરસ પાછો ઈરાનમાં આવી બાપની સાથે રહી રાજ્યકારવાર ચલાવે છે એવામાં ખબર આવી કે બાબિ-લન તથા તેનાં કુમકી રાજ્યો મીડિયા ઉપર હુલો કર-

વાની તૈયારી કરે છે. તરતજ સૈરસ ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે ત્રીસ હજાર લશ્કર લેઈને પોતાના મામાની કુમકે મીડિયા ગયો. તહિ ગોઠવણ કીધા પછી તે આર્મીનિયા ઉપર ઉતર્યો ને ત્યાંના રાજા તથા રાજકુટુંબને તેણે કેદ કરીધાં. પછી તેણે બાબિલનવાળા સાથે મોટી લડાઈ કરીને તેને તેના નગરમાં ધાડ્યો અને લીડિયાનો ક્રીસ-સ રાજા જે તેની કુમકે આવ્યો હતો તેને પણ તેના રાજ્ય તરફ ભગાડ્યો. પછી આર્મીનિયા તથા આ-સીરિયાની સરહદ ઉપર રહીને પાછો તે પોતાના મામાને (જ્યાં એણે આસીરિયાના રાજાને હરાવ્યો હતો ત્યાં) તંબુમાં આવી મળ્યો.

પછી સૈરસે કાપેડોશિયાના લોકને તાણે કરી લીડિયામાં આવી ક્રીસસ સાથે લારી લડાઈ મચાવી. ક્રીસસ હાથો ને રાજનગર સાર્દિસમાં ભરાયો. સૈરસે ઘેરો ધાડ્યો ને ચોદ દહાડા પછી ક્રીસસ શરણે આવ્યો—૪૦ સં પૂં ૫૪૬ માં લીડિયા જત્યા પછી તેને લગતો સઘળો મૂલક તાણે કરી સૈરસ પાછો કર્યો. બાબિલન આગળ તેણે લશ્કર જે વર્ષ થયાં પડી રહ્યું હતું તેથી તેણે ત્યાં આવી નગરને ઘેરો ધાડ્યો. લશ્કરથી નહીં પાર કરાય તેણે નહોતું તેથી તેણે નહીં પાણી એક મોટું તળાવ હતું તેમાં વાળ્યું ને પછી એક રાતે લાગ જોઈ સૈરસે પોતાના લશ્કરને નગરની માંહે દોડ્યું. તે રાતે બાબિલનના રાજાએ લશ્કરી સરદારોને પોતાના મહેલમાં ખાણું આપ્યું હતું ને ત્યાં સૌ છાકટા થઈને પડ્યા હતા. એમાંના કેટલાક પોતાના રાજાને બચાવવાને સામા થયા, પણ કપાઈ પડ્યા ને તેઓની સાથે બાબિલનના રાજ્યનો પણ અંત આવ્યો—૪૦ સં પૂં ૫૩૮ માં. પછી સૈરસ, પોતાના મામાને જીતેલા સઘળા મૂલકનો શહેનશાહ થાપી ઈરાનમાં આવી માઆપને મળ્યો.

થોડા માસ પછી તે પાછો પોતાના મામાને મળવાને મીડિયા ગયો ને અહિં તેની દીકરી સાથે પરણ્યો. પછી તે પોતાની સ્ત્રીને લેઈને બાબિલન જઈ રહ્યો. અહિંથી તેણે પોતાના જીતેલા મૂલકોનો કારભાર રૂઢી રીતે ચલાવવાસાગ્ર ખાનદાન તથા કાબેલ શખ્સોને ઠામઠામ મોકલ્યા. થોડે દહાડે તેનો મામા મરણ પામ્યો ને પછી સૈરસ તેના વારસ દાખલ મોટો શહેનશાહ કહેવાયો.

સૈરસે સીરિયા ને રાતો સમુદ્ર એ બેની વચમાંના સઘળા પ્રદેશ જત્યા તેમ ઈરાન તથા પૂર્વ તરફનો પણ ઘણો મૂલક જત્યો. પછી ત્યારે તે આગળ વધ્યો ત્યારે સીથિયન લોક સામા થયા અને લડાઈ

યઈ તેમાં તે હાથો ને કપાયો. (કોઈ કહેછે કે તે પોતાના રાજ્યમાં સગા કુટુંબમાં સુખસંતોષે મરણ પામ્યો છે.) સૈરસ ૪૦ સં ૫૦ પદ્ધ માં જન્મ્યો હતો ને ૭૦ વર્ષની ઉમરે પરદ માં મુગ્યો. તેણે ૪૦ સં ૫૦ ૫૫૬ માં વડવાને મારી મીડિયાનું રાજ્ય લીધું એ ખરું હોય તો તેનું રાજ્ય ૩૦ વર્ષનું ગણાય.

સૈરસનો જન્મ થયો તેની આગમજ એશિયામાં સૌથી મોટું રાજ્ય બાબિલનનું હતું; લીડિયાનું જખરું થતું હતું ને મીડિયાનું સ્વતંત્ર થયું હતું. ઇરાનમાં બુદા બુદા અમીરો હતા, પણ તે મીડિયાના તાબામાં હતા. સૈરસના બાપનો મીડિયા સાથે સંબંધ થયો તેથી તે ઇરાનનો સાહુ જેવો પણ મીડિયાનો ઇત્તપ મનાતો. સૈરસે મીડિયાના સંબંધરૂપી પ્રસંગથી પણ પોતે ઉપરા ઉપરી મેળવેલા જ્યથી ઇરાનનું રાજ્ય સ્વતંત્ર કીધું ને પુષ્કળ વધાર્યું. પાછલા વખતમાં તેનું બીજું કોઈ પણ રાજ્ય નહોતું. પશ્ચિમ એશિયાના ને મધ્ય એશિયાના મોટા ભાગના મૂલકો ઇરાની રાજ્યમાં ગણાયા. બુદાં બુદાં રાજ્યોનો બુદો બુદો વહીવટ હતો ને એક સરખો ઇરાની વહીવટ બધે ચાલવા લાગ્યો. એ સઘળો ફરદાર થોડાં વર્ષમાં કાણે કરી મહેલ્યો? ઇરાન દેશના એક પહાડી પ્રદેશના એક નિસ્તેજ અમીરના દીકરાએ. એને મીડિયાનું રાજ્ય બળ સહાયમાં હતું, તોપણ સામું પાંચું બાબિલન, લીડિયા ને બીજાં રાજ્યોનાં એકત્ર થયેલાં સૈન્યોનું અમાપ બળ હતું. પણ જેમ વાઘ હાથીઓના હુંડમાં પડે તેમ સૈરસ લડાઈમાં ઊતર્યો. સામાં લશ્કરમાં ધણાએક લોક બુદી બુદી જતના ને ગભરાયલા અથવા વેઠે પકડાયલા હતા, પણ તેઓની એકત્ર સંખ્યા ઘણી મોટી હતી, ને ઇજિપ્તની કુમક જોરાવર તથા ગોદ્રણ તીર મારવે અપળ હતી; તેઓનો સરદાર લીડિયાનો કીસસ અતુર ને બહાદુર હતો—સૈરસના લશ્કરમાં માણસ થોડાં, પણ તે એક દેશી, સંખીલાં, ઉમંગી, પહાડી ને વિશેષે તરવારખાન હતાં; અને તે પોતે તદખીરવાળો ને સાહસિક લરવેયો હતો.—બાજી ખેલાઈ સૈરસ જીત્યો.

એણે મીડિયાના દરબારમાં ઘણાં વર્ષ કામકાજ બેઠાં કીધું હતું તેથી તેને તદખીરથી કામ કહાડી લેતાં સાફ આવડતું. એ જતે શરે સરદાર હતો ને લડાઈમાં દુશ્મન ઉપર ધસ્યો જતો, તોપણ એમ કરતાં પહેલાં તે ઠરીને વિચાર કરતો ને તદખીરથી કામ કરતો. એનું સાહસ વિચારયુક્ત હતું. બાબિલનના રાજાને નગરમાં ઘાલ્યો, તેને મદદ કરે તેવાં રાજ્યોને

તોઆં ને પછી બાબિલન લીધું; જીતેલો મૂલક મામાને આપ્યો, મામાની દીકરીને પરણ્યો ને પછી તે સઘળો મૂલક પોતાનો કહેવડાવ્યો. એણે પાછલા રાજાએ બાબિલનમાં કેદ કરેલા પચાસ હજાર ચાહુદીને છોડી મૂકી પાછા તેમને તેઓને દેશ મોકલ્યા તે પણ તેની ઇજિપ્તમાં જવાની તદખીર હતી. સૈરસનામાં રાજ્ય વધારવાનો અતિશય લોભ હતો ને લોભમાંજ તે સીચિયા લેતાં કતલ થયો. તેણે બાબિલનમાં દાખલ થયા પછી ઘણાક નિરપરાધીને પણ કાપી નખાવ્યા હતા ને કીસસને પણ જીવતો બાળી મૂકવાને ચિતાપર ચડાવ્યો હતો. (પછવાડેથી તેને બગાયો હતો.) એ જે દોષ સિવાય તે રાજ્ય મેળવે ને બંદોબસ્તથી ચલાવે પૂરો લાયક હતો. તેણે પોતાના દેશની કીર્તિ વધારી પોતાના નામની કીર્તિ જગતમાં સ્થિર રાખી છે.

અલેકઝાન્ડર—શિકંદર, ગ્રીસ દેશના માર્સીડન પ્રાંતના ફિલિપ રાજાનો પુત્ર, ૪૦ સં ૫૦ ૩૫૬ માં જન્મ્યો હતો. તેર વર્ષનો થયો કે ફિલિપે તેને આરિસ્ટોટલ નામે પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાનીને સોંપ્યો. એણે પોતાના શિષ્યને ઘણીક વિદ્યા ભણાવી, પણ રાજ્યનીતિમાં વિશેષે નિપુણ ક્યો. શિકંદર પોતાના બાપ સાથે લડાઈમાં જતો. તેણે સત્તર વર્ષની વયે એક પ્રસંગે સૈન્યજનને ને ફિલિપને મારતાં બગાયો હતા ને અઢારમે વર્ષે આથીનિયત ગ્રીક ઉપર ધસારો કરી તેમને હરાવ્યા હતા. તે પોતાના બાપની ગેરહાજરીમાં દરબારી કામકાજ રૂડી રીતે ચલાવતો અને બીજાં રાજ્યોના એલચીઓનો સત્કાર કરી તેમની સાથે વર્તમાન પ્રસંગસંબંધી તથા તેઓના દેશનાં બળસંબંધી વાતો કરતો. જ્યારે ફિલિપે ૩૩૭ માં ક્લીઓપેટ્રા સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે શિકંદર ઘણા નારાજ થયો ને પછી જ્યારે ત્યારે તે બાપની સામા થતો. તેણે પોતાની મા ઓલિમ્પિયાસને વરવાને લાં મોકલી દીધી હતી. ફિલિપે ઓલિમ્પિયાસનું મન મનાવવાને શિકંદરની બેનને તેના મામાની સાથે પરણાવી, પણ એ પ્રસંગે ખાનાની રંગરેલીમાં રક્ષક સૈન્યમાંના એકે ફિલિપને ખંજર લોક્યું ને એ મુગ્યો—૩૩૬ માં.

એ બનાવથી રાજ્યમાં ગભરાટ થઈ રહ્યો ને રાત્રીદેશમાં હર્ષ આપ્યો. એક સરદારે રાજ્યાસન ઉપર બેસવાની ખટખટ કરવા માંડી. કુટુંબકેશને લીધે ને સાવકીનાં સગાંનું રાજ્યમાં પ્રબળ થયેલું તેથી પોતાને રાજ કહેવડાવવાની શિકંદરની હિંમત ચાલી નહિ. તે પોતાના મિત્રોની સલાહથી પોતાનું લશ્કર લેઈ થેસ-

લીમાં ગયો. ને અહિં તેણે એવું તો લાપણુ કયું કે લશ્કરે તેને ગ્રીસનો મુખ્ય સેનાધિપતિ કહી માન આપ્યું. તરત તે પાછો આવ્યો ને રાજ્યાસનને માટે બટપટ કરનારા સરદારને તેણે મારી નાંખાવ્યો.

શિંકંદર પ્રથમ તો જે લોક દ્વિલિપનું મરણ સાંભળી સ્વતંત્ર હહેવડાવવા લાગ્યા હતા તેઓને શિક્ષા કરવા નિકળ્યો. તેણે ટ્રિબલિયન ને ઇલિરિયન એ લોકને તાબે કર્યા. શિંકંદર ઇલિરિયનમાં મરી ગયો એવી જાડતી વાત ચાલેથી થીબન લોકે માસીડન ગારિસનના ખે સરદારને ખબરમાં આણી મારી નાંખ્યા. એ ખબર શિંકંદરને પહોંચી કે તે ઘણી ઝડપથી તેર દહાડામાં ત્યાં ગયો ને થીબસનો કિલ્લો તોડી પાડ્યો. તેણે થોડાક કલાકસુધી નગરના લોકની સ્ત્રીબાળક સૌની કતલ કરાવી અને એક પિંડાર નામે કવિના ઘર સિવાય બીજાં સૌ ઘરોને તોડી ભાંગી પડાવ્યાં. દહેરાં તથા તેને લગતી જમીન સિવાય બીજી સઘળી સૈન્યજનોને તેણે વહેંચી આપી અને કેદીઓને શુભામ દાખલ થયે અગિયારેક લાખ રૂપિયા જેટલું નાણું પોતાના ભંડારમાં નાંખ્યું. થીબનની દુર્દશા જોઇ આથી નિયત ને બીજા ગ્રીક ત્રાસ પામી જઈ દખાઈ રહ્યા અને શિંકંદરે પોતાના રાજ્યને દંડા બખેડાથી નિર્લય કીધું. પછી તે રાજ્યકાળની વ્યવસ્થા થોડ્ય પુરૂષોને સોંપી એશિયાખંડમાં જ્ય મેળવવા જવાની તૈયારી કરતો થયો.

ઈ. સ. ૫૦ ૩૩૪ ની વસંત ઋતુમાં હબર પાયદળ તથા પાંચ હબર ઘોડા અને લશ્કરને પગારમાં આપવાને પોણાબેલાખ રૂપિયા સાથે રાખી (કેટલાક કહે છે કે તેને પોણાપાંચલાખ કરતાં વધારેનું દેવું હતું) એકસો સાઠ કોટિયાં ભરી તે બાવીસેક દહાડે એશિયામાં ન્યાં અસલ ધ્રોયનગર હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અહિંથી આગળ ચાલતાં શિંકંદરે ઇરાનના ડરાયસ-દારાના એક સરદારને આનિકસ નહીને કાંઠે મોટી ફોજ સાથે જોડેલો જોયો. મોટી લડાઈ થઈ ને તેમાં ઇરાની લોક તદ્દન હાર્યા (૩૩૪ ના મે મહિનામાં). એ હારથી સાર્ડિસ અને બીજાં ઘણાંક નામીયાં શહેર તેને તાબે થયાં. મિલેટસ આગળ આવ્યો ત્યારે તેણે ઇરાનીઓનાં મોટા રાજ્યને નક્કી જીધું વાળવુંજ એવા નિશ્ચય કર્યો ને પોતાનો વહાણનો કાફલો કહાડી નાંખ્યો. હાલિકાર્નાસસ આગળ આવ્યો ત્યારે ઘણાંક રાજાઓએ ત્યાં આવી તાબે થવાનું કબૂલ કર્યું. પછી કેટલુંક લશ્કર વેરાવું પડ્યું હતું તેને એકઠું કરવાને શિંકંદર, ગાર્ડિયમ નગરમાં રહ્યો. અહિંના કિલ્લામાં

એક ગાડી હતી ને તેના ઘોડીઆસાથે ઝુંસરીને વળગાડીને એક ઝાડની અંતર છાલથી બહુજ મજબૂત ગાંઠ મારેલી હતી ને તેનેવિષે લોક કહેતા હતા કે જે કોઈ તે ગાંઠ છોડશે તે આખા એશિયાખંડનો વિજયી થશે. શિંકંદર તે જોવા ગયો ને ન્યારે કોઈથી ગાંઠ છૂટી નહિ ત્યારે તેણે પોતાની તરવારથી તે કાપી નાંખી. પછી ગાર્ડિયમથી સિલિશિયામાં આવીને તેણે ઇરાનીઓને લડાઈમાં હરાવ્યા, પણ એકદમ માંદો પડી ગયો તેથી તે તાકીદથી આગળ વધી શક્યો નહિ.

શિંકંદરની પ્રકૃતિ સારી થઈ કે તેણે ઇવણી જાડાવી અને સીરિયાની સરહદ ઉપર ઈસ્સસ નગર આગળ ઈરાનનો શાહ ડરાયસ બંતે લડવા આવ્યો હતો તેને હરાવ્યો (૩૩૩). ડરાયસ નાહો, પણ તેની મા, સ્ત્રી તથા તેનાં છોકરાં જે પકડાયાં તેને શિંકંદરે માન વિવેકથી રાખ્યાં. પછી તેણે ફ્રીનિશિયાનાં કેટલાંક આબાદ શહેરો તાબે કર્યા; સાત મહિના ઘેરો રાખી ટાયર શહેર લીધું (૩૩૨); જરસલેમમાં થઈને ઈરાનનું ગાઝા લેઈ તેણે ઈજિપ્ટ દેશ તાબે કર્યો અને નૈલ નદીના મુખઉપર અલેક્ઝાંડ્રિયા નામે નગર વસાવ્યું (૩૩૧ ના આરંભમાં). પછી તે પાછો કર્યો ને યુક્રેટિસ તથા ટ્રેગિસ નદી બાજબી આસિરિયાના આબેલા નગરથી પચાસ મૈલ આણીપાસ આવી અટક્યો. અહિં ડરાયસે દશ લાખ લશ્કર એકઠું કરી રાખ્યું હતું. ગ્રીક તથા ઈરાનીઓની મોટી લડાઈ થઈ (૩૩૧ ના એક-ટાબરમાં) અને તેમાં ઈરાનીઓ પૂરેપૂરા હાર્યા. એ આબેલાની લડાઈથી શિંકંદર એશિયાનો વિજયી કહેવાયો.

તે બાબિલન, સૂસા, પર્સિપોલિસ વગેરે શહેરોને સહેલથી તાબામાં લેઈ ડરાયસની પાછળ લાગ્યો. (કેટલાક કહે છે કે તેણે પર્સિપોલિસને બાળી મૂક્યું હતું). દરરોજ બાળીસ મૈલ દૂર કરતાં તે પંદર દહાડે મીડિયાની રાજધાની એકબટાનામાં જઈ પહોંચ્યો ને ત્યાંથી પાર્થિયામાં ગયો-અહિં તેણે સાંભળ્યું કે બાક્ટ્રિયાના નવાખે ડરાયસને મારી નાંખ્યો છે. તરત તે આગળ ચાલ્યો. થોડીક મજલ કપાઈ એટલે તેણે કેટલાક ઇરાનીઓને એક ગાડીની સાથે આવતા દીઠા પાસે જઈને જોયે તો ડરાયસ અદસરતો ગાડીમાં પડેલો. થોડીવાર પછી ડરાયસ મરણ પામ્યો ને શિંકંદરે તેના મુડદાને મોટા લશ્કરી માન સાથે અવલમંજલે પહોંચાડ્યું.

તેણે કેટલાક ગ્રીક સવારોને પગાર ચૂકવી આપી ગ્રીસ વિદાય કર્યો અને સરદાર તથા લશ્કરને ઘણાંક

અશ્વિસ વહેંચ્યાં. એ પછી તેના લશ્કરી લોક ઐરાની ને દારૂની મોજમજામાં એવા તો ગુલતાન થઈ ગયા કે તેઓને સાવધ કરવાને શિંદરે બહુ તબવીજ કીધી હતી તેઓએ માન્યું નહિ. તેણે ઇરાની લોકને રાજ્ય-કારભાર સોંપવા માંડ્યો અને ત્રીસ હજાર ઈરાની છા-કરાઓને ગ્રીક લાપા ને ગ્રીક ક્વાયત શીખવવાનો ળ-હોબસ્ત કર્યો. વળી તેણે પોતાના એક વિશ્વાસુ મિત્રને પણ કપટ કર્યોને બહાને ગરદન મરાવ્યો ને નિર્દયપણું બતાવ્યું. એ પ્રમાણે જ્યારે તેણે આંખ ફેરવી લારે સૌ ગ્રીક પોતાની શુદ્ધિમાં આવ્યા ને આજ્ઞાકિત થયા.

પછી તેણે ટ્રાનઝિયાના, અફઘાનિસ્તાન, સીસ્તાન અને પશ્ચિમ કાબુલ એ તાબે કીધાં, હિંદુકુશની દ-ક્ષિણના માર્ગમાં એક નહું નગર કરી તેમાં પોતાના દેશના સાત હજાર વૃદ્ધ લશ્કરી સીપાઇઓને વસવાને રાખ્યા. પછી પહાડમાંથી પંદર દહાડાની મજલ કાપી તે બાકટ્રિયામાં ગયો. ત્યાં એક્સસ નદી ઉપર લડાઇ કરીને ડરાયસના ખૂની બેસસને પકડી મંગાવી ચીરી નખાવ્યો. આગળ વધીને તેણે સઘળો સોગ-ડિયાનો પ્રાંત જીત્યો અને બકસ્ટિસ નદી બાજંગી સીથિયન લોકની સામા લડતાં અસાધારણ પરાક્રમ દેખાડ્યું. પાછા વળતાં તે એક તાબે થયેલા બાક-ટ્રિયન રાજની દીકરી રોકસાના સાથે પરણ્યો. એ બે વર્ષના દર્મિયાનમાં તેણે પાછાં પોતાના એક બીજા મિત્રને દારૂની વેલાઇના દટામાં મારી નખાવ્યો હતો ને જ્યારે લારે અંશીપુરૂપ છદ્દ માટે ઈશ્વરી માન મને મળવું જોઈએ એમ તે ગર્વથી બોલતો હતો.

છઠ્ઠે તે (૩૨૭ માં) સિંધુનદી બાજંગી અટક આ-ગળ આવ્યો ને જ્યારે તેણે જ્વલમ નદી પાર કરવા માંડી લારે પોરસ નામે હિંદુરાજ સામે થયો. શિ-ંદરે લડાઇ કરી તેને હરાવ્યો. જ્યારે પોરસને શિ-ંદરની પાસે લાવ્યા, લારે તેણે તેનો મજબૂત બાંધો, તેની લગ્ન કાંતિ ને તેનું નિડરપણું જોઈ પ્રસન્ન થઇ તેને મિત્ર કહ્યો ને તેનું રાજ્ય તેને પાછું આપ્યું. પોર-સ પણ વચની મિત્ર થઈ રહ્યો. જ્વલમને કાંઠે રણસે-ત્રમાં નૈસિ નામે અને સામે કાંઠે બ્યુસીફેલીઆ નામે બે નગર વસાવ્યાં. શિંદરને માનીતો થોડો જે તેની સઘળી જીતમાં સાથેજ હતો તે વૃદ્ધ થયેથી જ્વલમને તીરે મુઝ્યો હતો તેનું નામ બ્યુસીફેલસ હવું ને તેની યાદગીરી રાખવાને તેણે બીજું નગર વસાવ્યું હવું. અહિં પછી શિંદરે લડાઇમાં પડેલાઓને દટાવ્યા, દેવતાઓને બળિદાન આપ્યાં ને નદીને કાંઠે મોટા ત-માશા કર્યાં.

તેણે સિંધુ ને જ્વલમની વચમાંનો ને બીજો કેટલોક પ્રદેશ જીતીને પોરસને આપ્યો અને ઘણાક રાજાઓના વકીલો તાબેદારી કબૂલ કરવાને આવેલા તેઓનો સ-ત્કાર કીધો. તેણે સતલજની પેલી પાસ જવાની તૈ-યારી કરવા માંડી, પણ સરદારે હાલ લેઈ જોડા. ત્રણ દહાડા થોળાથોળ થયા પછી શિંદરે પાછા ફરવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. પછી બે હજાર વહાણોનો કાફ-લો સિંધુનદીમાં રહીને સમુદ્ર તરફ ચાલ્યો અને બી-જું લશ્કર નદીને બંને કાંઠે બે લાગમાં વહેંચાઈ ચાલ્યું. એકવાર ગ્રીક લશ્કરે કાફલામાંથી કાંઠે ઊતરી એક કિ-લ્લાપર હુલ્લો કર્યો, પણ સીંદીને આવતાં વાર લાગી તે-થી શિંદર કોટના રખેવાળોને મારી ઉપર ચઢી જઈ અંદર દેદી પડ્યો ને કતલ કરતો ચાલ્યો; પણ એવા-માં એક જખમ લાગ્યું ને તે પરતોજ હતો, પણ તેટલે સાથીઓએ આવી પહોંચી તેને બચાવી લીધો ને વહા-ણમાં આણ્યો. પછી કાફલો આગળ ચાલ્યો ને સમુદ્ર આગળ આવ્યો (૩૨૬ ના મે-જૂનમાં). કાંઠે કાંઠે ચાલતું લશ્કર પણ ત્યાં આવી મળ્યું. અહિં શિંદરે ગોકવણ કરી કે લીઓનેટસ થોડાંક વહાણ સાથે સિ-ંધુનદીમાં રહે, નીઆર્કસ મોટા કાફલો લેઈ સમુદ્રમાં પહોંચી કાંડાની નજીક નજીક રહીને ઈરાન આવે અને બાકીનું લશ્કર યુશક્રીને રસ્તે પોતાની સાથે આવવાને તૈયારી કરે.

પછી તે આબિસ નદી ઊતરીને જીદ્રેશીઆમાં આવ્યો. અહિં પોતે ને લશ્કરના લોક અત્યંત દુઃખ પામ્યા-રસ્તાનાં ઠેકાણાં નહિ તેથી તેઓ વારે વારે ભૂલા પરતા, રેતાળ જમીનમાં પગ પેશી જતા તેથી હતાવળા ચાલી શક્તા નહિ, ટેકરા ટેકરી મુશ્કેલીથી ચઢતા, ખોરાક ને પાણી વગર ગલશતા; તોપણ શિ-ંદર પોતાના દાખલાથી તેઓને હિંમત આપ્યાં કરતો ને તેઓ દરરોજ ત્રીસ યાળીસ મૈલ ચાલતા. એમ દુઃખ વેઠતાં તેઓ કાર્માનિયામાં આવ્યા. એ શહેરમાં તેઓ થોડા દહાડા રહ્યા ને પછી ઇરાનમાં આવ્યા. અહિં કેટલાક દંગા બખેરા થયા હતા તેનો બંદોબસ્ત કરી શિંદર સૂસે આવ્યો.

સૂસામાં તે ને લશ્કરી લોક ઈશક દારૂ નાચરંગની મોજમજામાં શુમારવિનાના વહા. પોતે ડરાયસની વડી છાકરી બારસીની સાથે પરણ્યો ને બીજા સરદારોને ઇરાની રાજવંશી ઝૈસીએક છાકરીઓ સાથે પર-ણાવ્યા-સૌનાં લગ્ન સામટાં એકજ વખતે થયાં હતાં. તેણે એશિયાખંડમાં પરણેલા ગ્રીકની સંખ્યા ગણાવી તે દશહજારની થઈ; લશ્કરને પૂરેપૂરો પગાર ચૂકવી

આપ્યો; જે ત્રીસ હજાર ઈરાની છોકરાઓને માટે ક-વાયત શીખવાનું ફરમાવ્યું હતું તેની તપાસ કરી; અને જેઓએ હિંદુસ્તાનમાં વફાદારીથી ને બહાદુરીથી નો-કરી કરી હતી તેઓના પગાર દરજ્જા વધાર્યા.

પછી કેટલાંક લશ્કરને ટ્રેનિસ નદી ઉપર હાબર ર-હેવાનો હુકમ કરી શિકંદર (૩૨૫ ની આખરે) એક-બટાને થઈને બાબિલન આવ્યો. અહિં રહી તેણે પો-તાના મોટા રાજ્યસંબંધી કાયમ બંદોબસ્ત રાખવાને અને પ્રજાને સુધારી સુખી કરવાને ધણુએક વિચાર કર્યો, પણ તેટલામાં તે આઠ દહાડા તાવનો મંદવાડ ભોગવી મરણ પામ્યો-૪૦ સં ૫૦ ૩૨૩ ના મે અ-થવા બેતમાં.

શિકંદર એ શમ્ષ મુસલમાની રાજ્યે આ દેશની લાખાઓમાં નવો દાખલ કર્યો છે. ફલાણુનો દહાડો શિકંદર (ચંદતો) છે એમ લોક ઘરમાં તથા બધા-રમાં બોલે છે અને જાણે તે શમ્ષના ઉપર મોહ તથા આશ્ચર્યથી મનમાં જોતા હોય તેવા તે દેખાય છે. શિ-કંદર એ નામ ધણી રાજ્યોએ ધારણ કર્યો છે, પણ લોકમાં જેનું નામ ચાલે છે તે શિકંદર તો ઉપર કહેલો ગ્રીક છે એમ હવે જાણબાવવાની જરૂર રહી નથી.

એના બાપનું મરણ થયું કે સઘળાં ગ્રીક રાજ્ય સ્વ-તંત્ર થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ગ્રીકના હાડવેરી જે ઇરાનીઓ તે પણ હવે પોતાનું ક્ષણે જાણી હર-ખાયા. પાછો રાજકુટુંબમાં ક્લહ ને તેથી સરદારોમાં ખરખર વિરોધ જાણેલો, એવી સ્થિતિમાં આવી પ-ડેલા માસીડનના રાજ્યને વીસ વર્ષના શિકંદરે લગાર પણ આંધ્ર ન લાગવા દેતાં સતેજ રાખ્યું અને પછી તરતજ એશિયામાં જઈ ઉપરાઉપરી યુદ્ધ કરી મોટા વિસ્તારવાળા ઇરાની રાજ્યને જોતાં જોતાંમાં જિંદુ વાળી નાંખ્યું ને જ્યાં જ્યાં પોતાની આણુ વર્તાવી. વળી આગળ વધી તાતાર દેશનો ધણોક ભાગ ને હિંદુસ્તાનનો પૂર્વ ભાગ પ્રાંત એ જ્યાં-એ સઘળું કામ તેણે બાર વર્ષની દૂકી મુદતમાં કર્યું એ તેનો અદ્ભુત દિગ્વિજય છે.

મોટા વિજય મોટા સદ્ગુણવડે ને ધણાં તથા મોટાં સાહિલ્યવડે પ્રાપ્ત થાય છે; તે તે શિકંદરના સંબંધમાં શાં હતાં તે જોઈએ-તે ત્રીસ હજાર પાયદળ ને પાંચ હજાર ઘોડા સાથે નીકળ્યો હતો. તેને કોઈની કુમક નહોતી, પણ એ લશ્કર પોતાના ગ્રીસ દેશનું હતું. ગ્રીક જ્યાં તે કાળમાં યુદ્ધકળા જાણનારા બીજા કોઈ દેશના લોક નહોતા; તેઓ જન્મ થકી રણમાં ઘડાયેલા, તન-મન બળે ખરેખર શૂરા ને પરાક્રમી લડવૈયા હતા; અને તેઓમાંના વીણી કહાડેલા શિકંદરના લશ્કરમાં

હતા. તોપણ, એ લશ્કર ઇરાનના અસંખ્ય લશ્કર સામા ને ગ્રીકથી થોડાક જોતરે તેવા શૂરા તથા પ્ર-વિણુ લડવૈયાઓની સામા ટકી શકે તેવું નહોતું-પછી ગમે તેવા એ આજણુ, મોહલા ને બેદરકાર થઈ ગયા હતા તોપણ, ઇરાનના રાજ્યને જિંદુ વાળવામાં શિકંદરનું પોતાનું બળ ને પોતાના સદ્ગુણ એજ મુ-ખ્યત્વે હતા. તે ધણેજ કસરતી મદદ હતો ને તેથી ચાલતાં, સવારી કરતાં, ટાઢ તડકો ખમતાં, લડતાં હ-રગીસ થાકતો નહિ; તેનું મન ઉત્તમ ગુરૂની પ્રસાદીથી ને અનુભવથી ધણુંજ કેળવાયતું હતું ને તેથી તે મહા-ભારત કામના વિચાર સહેલથી કરી શકતો ને પછી તે તરત પાર પાડતો. એ અસાધારણ તનમનસામર્થ્ય તેના ઉપરના બિહળતા ઉત્સાહથી અસાધારણ કર્મરૂપે બહાર પડી પ્રકાશિત થતાં ને જય અપાવતાં. દેવવં-શનો છઠ્ઠ, મને ઈશ્વરે મોકલે કામ કરવાને મોકલ્યો છે, આમજ થશે માટે આમજ કરવું છે એ વિચારથી પ્ર-કુલ રહેતા મુરખના ઉત્સાહમાં ગૌરવ કેમ ન હોય? શિકંદર શુદ્ધ રણવીર થોડો હતો. ધણી કાળતા વેરી ગ્રીક તથા ઇરાનીઓ સામસામા બેલા રહ્યા, પણ તે-ઓમાં વેર જેવું કંઈ દેખાયું નહિ. શિકંદરના પ-વનવેગી સાહસથી ઇરાનીઓ બાવરા પડી ગયા-તે-ઓએ ઉતાવળમાં પણ બેશુમાર લશ્કર એકઠું કર્યું ને તેઓના ઘોડેસવારે ધણું પરાક્રમ દેખાડ્યું, તોપણ કોઈ કંદેલો ને તદ્દળીરવાળો મુખી સરદાર નહિ તેથી અને છત્રપો મનસ્વી રીતે કોઈ આમ ને કોઈ તેમ લ-ડતું તેથી તેઓ હાર્યા. શિકંદર, સામા લશ્કરની જગા તેની રચના, તેનું બળ એ સંધાં ઉપર તત્કાળ વિચાર કરી પોતાના અનુભવી સરદારોને તત્કાળ હુકમ આપી પ્રથમ પોતે પોતાની દૂકી સાથે ધસારો કરી છાપો મારતો ને બીજા બાળ્યેથી બીજા દૂકીઓ વડી પડતી ને એમ સામા લશ્કરને ભેદી પાછા સૌ ગ્રીક એકત્ર થઈ લડતા ને દુખમનને લગાડતા. કોઈ લડાઈમાં શિ-કંદર પાછો હઠ્યો નથી, સઘળીજ જ્યાં છે તે તો તેની યુદ્ધનિપુણતાવિશે વિશેષ શું બોલવું?

તે રાજ્યનીતિમાં કેવો કુશળ કે એક પ્રદેશ જ્યાં કે તરતનો તરત તેના રાજ્યકારભારસંબંધી પાકો બંદો-બસ્ત કરતો કે ફરીથી કંદી ફિતૂર થાયજ નહિ અને જોતેજ તે પાછું જવાનું નથીજ એવી ખાતરી કરી બીજા પ્રદેશ જતો ને જ્યાં પાછો બંદોબસ્ત કરી આગળ વ-ધતો. ઇરાનીઓને રાજ્યકારભાર આપ્યા ને ત્રીસ હજાર જીવાનોને કવાયત શીખવી જોતેલા મુલકમાં પો-તાના લશ્કર ભેળા રાખ્યા. નવાં શહેરો સ્થાપ્યાં ને જ્યાં

ગ્રીકલોકને વસવાને રાખ્યા. પોતે જ્ય મેળવતો ફર જતો જ્ય ને વચમાં વચમાં ગ્રીક સોનરેને બક્ષિસો આપી ઇરાની જેરાં પરણાવી સ્વદેશ મોકલતો જ્ય કે તેઓ પોતાના દેશમાં શિંદ્દરના જ્યની વડાધવાર્તા કરે ને ત્યાંની ઉદ્ધત પ્રજા દબતી ને દબતી રહે. તે પોતાનાં સગાં, પોતાના કારભારી વગેરેને એશિયાની સમૃદ્ધિનાં બક્ષિસો મોકલ્યાં કરતો કે તેને જોઈ દેશના લોક મોહ પામી રાજ રહેતા. કેટલાક લખનારા કહેછે કે જ-તેલા પરદેશીને વહેલા વશ કરી રાખવાના લોભમાં તેણે ઇરાનીઓ સાથે હળીમળી જવામાં થેલછા ખતાવી છે, પણ જીતેલી પ્રજાનાં મનમાં નવા રાજ્યવિષે સારો વિચાર ખેસાડવો એ પાછી રાજ્યનીતિ છે અને શિંદ્દરે પોતાના દાખલાથી પોતાના દેશી કારભારીઓને તેમ વર્તવાને સુખાધ ક્યાં તેમાં તેની થેલછા નથી પણ તેનું રહાપણ છે. તેણે નવી પ્રજાની લક્ષિ નવા રાજ્ય-પર જેસે તેનેમાટે તેના પાછલા ઉક્તવલીવટ ચાલુ રાખ્યા અને તે અમલદારોને વારે વારે લખતો કે અ-દલ ઇનસાફથી સત્તા વાપરજો ને એઓ હુકમ માનેછે કે નહિ તેની પાછી તજવીજ રાખતો. તેણે જગાઓ પસંદ કરીને સિત્તેર નગર નવાં વસાવ્યાં કે જેથી ગ્રીસ તથા એશિયાનો રાજ્યઅવહાર સુલભ થાય ને સ-મૃદ્ધિ વધે.

તેની ઉદારશુદ્ધિ ને જનદયાવિષે જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. મોટી મોટી આશાએ ર-સ્તાનાં તથા રણનાં કષ્ટ વેઠેલાં ને જીત મેળવી વસ્તીમાં આવેલા એવા સોનરે ક્રોધમાં ને લોભમાં કેદી તથા પ્રજાને કેટલું દુઃખ દે ? પણ શિંદ્દરે તેમને તેવું ઉદ્ધત-પણું કરવાની સજા મના કરી હતી. તેમ તેઓને પ્રસંગે પ્રસંગે બક્ષિસો વહેંચી રાજ રાખતો. તેણે થીબ્સમાં ઘોર સંહાર ક્યાં એ તેનામાં ફૂર ક્રોધરૂપી દોષ કહેવાય ખરો, પણ જે બારીક વખતે તેણે સંહાર ક્યાં, જે સંહારથી સમાધાની રાખવાનો ને એશિયાના વિજ્ય મેળવવાનો તેને રૂઠો વખત આવ્યો તે જોતાં તે તેનું કર્મ વિસારી નાંખવા જોગ છે ને જ્યારે તે પોતે પણ તે કર્મનો ઉમેરા પશ્ચાત્તાપ કરતો એ આ-પણે જાણીએ છેએ ત્યારે આપણે તેની રાદ્દશુદ્ધિની પ્ર-શંસા કર્યાંવિના ચાલતી નથી. તે હારેલા રાજ તથા તેના કુટુંબ સાથે માન વિવેક ને ધોતાળપણે વત્યો છે—જીતેલા મૂલક હારેલા રાજને તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ પાછો આવે તેવો રાજ તે વીરલોજ. તેણે જ્ય કરીને લોકને હંદયા નથી ને તેઓના ઉપર જલ્મ ક્યાં નથી. તેના જ્ય, જ્યના પ્રદાર ને જ્યની અવ-

સ્થા જોતાં જણાયછે અને તેણે પણ જણાવ્યું છે કે યુ-રોપ એશિયાના લોકમાં પરસ્પર ધણા કાળનું ને અ-તડાપણું ને વિરોધીપણું છે તે એક રાજ્યના સંબંધે ને વેપારને સંબંધે કહારી નાંખવું.

શિંદ્દર દેવના જેવું માન ઇચ્છતો એ તેનામાં દોષ હતો એમ કેટલાક કહેછે, પણ જે પુરૂષ દેવતાઓને શ્રદ્ધાથી બળિદાન આપતો, જે પોતાના દેશના દેવતા-રૂપ મનાયલા યોદ્ધાઓને માન આપતો, હોમર ક્વિ-નું પુસ્તક રાત દહારો પોતાની પાસે રાખતો—સૂતી વેળા પણ ઓસીસાં તળે મૂકતો, જેણે હોમરના વર-ણેલા ગ્રીક યોદ્ધાઓના મોટા ઓગ્ધવો કરેલા, જેણે થીબ્સના સંહારમાં પિંડાર ક્વિનું ઘર ન બાળ્યું તે પુ-રૂષે કોરથી અથવા કાર્યપરત્વે દેવના જેવું માન ઇ-ચ્છ્યું તો શું તેણે અવિવેક ક્યાં ? જેનો સ્વભાવ ઉચ્ચ, જેણે પોતાની માને અપમાન મળેથી બાપને સજા વેણુ કલાં, પોતાના સંબંધી કાઠને ને વિશેષ લશ્કરના મનમાં રળેને ઓછો વિચાર આવે તેટલામાટે ને અ-તિશય ખંતીસો રહેતો—જેણે જોતરની ગાંઠ કાંપી નાંખી અને એક મિત્રે દારની જૂમમાં સોના દેખતાં દ્વિલિપને શિંદ્દર કરતાં વધારે વખાણ્યો માટે તેને મારી નાંખ્યો તે તરણ પુરૂષનાં કેટલાંક સ્વેચ્છિક સા-હસ કર્મનો (રણોત્સાહી કાળનો વલીવટ જોતાં) દોષ કહાડતો નથી. તે કુમળા દ્વંદ્વયનો પ્રેમાળ હતો—તેણે મિત્રોનાં મરણનો તથા વહાલા ઘોરાના મરણનો ધણો શોક ક્યાં છે અને પોતાનાં કેટલાંક કર્મનો પશ્ચાત્તાપ પણ ક્યાં છે. તેને રાજ્ય મેળવવાનો અતિશય લોભ હતો એમ ધણા જણ કહેછે. ગ્રીક ઇરાની ધણા કાળ થયાં એકેકના દુશ્મન હતા; ઇરાનીઓએ ગ્રીસ તામે કરવાને ધણા હુમલા કર્યા હતા પણ હારીને જોડા હતા; દ્વિલિપ સર્વ ગ્રીકની તરફથી એશિયાનાં જવાની તૈયા-રીમાં હતા;—તો, શિંદ્દરે સંયુક્ત ઇરાની રાજ્ય જીત્યું તેમાં તેનો લોભ શો હતો ? તે હિંદુસ્થાનમાં વધ્યો હોન, કાચેજ ને ઇટલી જે તેણે લીધાં હોત તો વળી તે લોભી કહેવાત. લોભ એ પાપનું મૂળ કહેવાયછે, પણ એના જ્યથી દંઈ પણ પાપ થયું નથી, પણ લલટો જગતને લાભ થયો છે. તે જીત્યો હોત તો લોભી થાત એવું અનુમાન કરવું તે શા અર્થને ? શિંદ્દર વિચારણાને ક-તેજન આપનાર ને પોતે તેનો આનંદ લેનારો હતો; ક-વિતા, નારક ને દનિહાર ઉપર તેની વિશેષ આસક્તિ હતી. કોઈ કહેછે કે શિંદ્દર અખસુરત હતો ને કોઈ કહેછે કે તે કીંગ્ડોમને દંઈક કુરૂપ હતો, કોઈ કહેછે કે તે અતિશય દારૂ પીતો તથા હદથી જ્યાદે મોહ્યો હતો,

ને કોઈ કહે છે કે તે પોતે થોડો ખીતો; એના બીજા કેટલાક ગુણદોષવિષે પણ જુદાં જુદાં મત છે. તેાપણ તેના મોટા જયવિષે જગત્તું રોકડો વર્ષ થયાં એક જ મત ચાલ્યું આવે છે કે,

તે કાળના જયનિવાસ ગ્રીસ દેશના જય રાજ્ય મા-સીડનની જયરાજધાની પેલા ત્યાં જયરાજ ક્ષિપિના પુત્રરૂપે જન્મીને, જયવાદ સાંભળીને, જયની રમત રમીને, તે કાળના પ્રથમ પૂજ્ય જયચંડિત પાસે ભણીને, નિજરાજ્યનો રંગ રાખીને, ગ્રીસથી પશ્ચિમ એશિયા ને ત્યાંથી ઈજિપ્ટમાં ને પાછો એશિયામાં તે છેક તાતાર દેશની બેકસ્ટર્સ નદીસૂધી ને પંજબની સતલજ નદી-સૂધી ને ત્યાંથી સિંધુના મુખ આગળ ને ત્યાંથી પાછો ઇરાનમાં ને ત્યાંથી પછી, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ શુભ રાજ-નગર બાબિલનમાં આવી રહેલો દિવ્ય જયકાંતિમાન તે મહાપુરૂષ અલેક્ઝાંડર-શિકંદર, પોતાની જયમા-ળાનો સુવાસ લેતાં ને ગ્રીક જયધ્વજ ભેતાં ને એકચક્રી રાજ્યશ્રીના રંગભાગસંબંધી મોટા હદાર મનમાં મો-ટી મોટી જયધારણા બાંધતાં, ને મનુષ્ય ભતને જય-લાભ તથા જયરંગ દાખવતાં, ધન્ય બત્રીસ વર્ષની વયે, ઉત્સાહ ભર્યો, જયભોગમાયાને નમી અમર કીર્તિ ર-ણમાં ધર્યો !

બુલિયસ સીઝર, રોમના એક શ્રીમંત કુળમાં ૪૦ સં ૫૦ ૧૦૦ ની ૧૨ મી જુલાઈએ જન્મ્યો હતો. તે સત્તર વર્ષની વયે એક અમલદારની દીકરી સાથે પરણ્યો. એ અમલદાર લોકનો પક્ષ રાખીને રાજસભમાં બેસતો તે ઉપરથી શિક્ષા જે વડો અમલ-દાર શ્રીમંતકુળનો હતો તેણે સીઝરને કહ્યું કે તું તારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કર. સીઝરે તે ન સાંભળ્યું, વળી એણે પો-તાની વય ન છતાં પાદરી થવાના ઉમેદવારીમાં નામ નોંધાવ્યું; એ ઉપરથી શિક્ષાએ રાજસભામાં ઠરાવ કરાવ્યો કે સીઝરને હેહાંત શિક્ષા કરવી. સીઝર રોમથી નાશી જઈ પાસેના એક મૂલકમાં ભરાઈ રહ્યો. એના મિત્રોએ શિક્ષાને વિનવ્યો ને એણે શિક્ષા તો માફ કીધી, પણ કહીને કે એ છોકરો કોઈ દહાડો શ્રીમંત-વર્ગની સત્તાનો અંત આણુરો. સીઝરે જોયું કે તેની દાઢ ઘણી છે માટે હમણા તો ખશી જતું એ સાંઢ છે અને પછી તે રોમ છોડી એશિયામાં ગયો. અહિં લ-શ્કરમાં નોકરી લેઈને એક લડાઈમાં તેણે સાથીનો જીવ ભગાડ્યો માટે એક ઇનામ મેળવ્યું (૮૦ માં).

અંધાના મરણ પછી સીઝરે રોમમાં આવી પોતા-લોક નહોતા, વર્ષની વયે રાજસભામાં એક કામસંબં-ધન બળે ખરે રી સુવર્ણાતું (સુંદર ભાષણ કરનાર તેઓમાંના

એવું) મોટું માન મેળવ્યું. સભામાં છટાથી ભાષણ કરવાની વિદ્યા પૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવાને તે રહોડજ ટાપુ જ-વાને વહાણમાં બેઠો. વહાણ ચાંચીઆઓને હાથ લાગ્યું ને તેમાં સીઝર પકડાયો. આડનીસ દહાડો કેદ રહીને પછી તે બારેક હજાર રૂપિયા આપી છૂ-ટ્યો. સીઝરે મિલેટસમાં જઈને કેટલાંક વહાણ તૈયાર કર્યા ને પછી તે જ ચાંચીઆઓને પકડીને ફાંસી દીધા. પછી તેણે રહોડજ જઈને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી.

તેણે પાછા રોમમાં આવી લોકપક્ષનાં કામો કરવા માંડ્યાં. એક પાસથી ભાષણો કરીને ને બીજા પા-સથી લોકોપયોગી મકાનો બંધાવવામાં ને તમાશાઓ કરવામાં ઘોતાળપણું દેખાડીને તેણે લોકની પ્રીતિ પૂર્ણ સંપાદન કરી. લોકો પણ તેને ઉપરાઉપરી રાજ્ય-કારભારમાં પદવીએ ચઢાવ્યો. ૪૦ સં ૫૦ ૬૩ માં સીઝર મોટા પાદરીની પદવીને માટે ઉમેદવાર થયો. રાજસભામાંના જે મોટા સત્તાવાળા તેની સામે થયા, પણ ઘણાનાં મતથી તેને તે પદવી મળી. એથી ઘ-ણાએક શ્રીમંતો બહુ ક્રોધે ભરાયા.

એવામાં કેટલાએક હેવાદાર થઈ ગયેલા શ્રીમંત ત-રણોએ પોતાને ફાયદો કરી લેવાસાથે રાજ્યમાં ફંગો બેઠાવવાની તૈયારી કરેલી. તે પકડાયા ને તેને શિક્ષા કરવાનો વિચાર સભામાં ચાલ્યો. સીઝરે અપરાધી-ઓને હેહાંત શિક્ષા ન કરવાવિષે ભાષણ કર્યું ને એ ઉપરથી તેના શત્રુ શ્રીમંતોએ રાજ્યનો વડો કારભારી સિસરો નામે લોકપક્ષનો હતો તેને બહુ બહુ રીતે એ-કાંતમાં સમજાવ્યો કે સીઝર પણ તે તરકટમાં સામિ-લ હતો એવું તે બોલે; પણ સિસરોએ તે માન્યું નહિ. સીઝરે હેહાંતશિક્ષા ન કરવાવિષે મત આપ્યું તેથી તેને સહુ બોટું બોલવા લાગ્યા અને કેટલાક તરણ શ્રીમંતો તેને મારી નાંખવાનો લાગ શોધતા થયા. એક બીજો પ્રસંગ આ છે કે સીઝરને ત્યાં એક દેવીની પૂજાને માટે ઘણીક સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ હતી. તે દેવીની પૂજા સ્ત્રીઓ જ કરે ને ત્યાં જ કોઈ પુરૂષ જાય તો તેને રાજકાયદાપ્રમાણે શિક્ષા થતી. એક વંદેલ શ્રીમંત તરણ વેષ બદલી ત્યાં ગયો પણ પકડાયો. તેની ત-પાસ ચાલી લારે સીઝરે સાક્ષી આપી કે તે શખ્સની નકારી ચાલવિષે મેં કોઈ દહાડો સાંભળ્યું નથી. એમ સાક્ષી આપવાની તેની મતલબ આટલી જ કે તે શખ્સ લોકનો માનીતો હતો. એ ઉપરથી રાજસભા ને શ્રી-મંતો સીઝરને નિંદવા લાગ્યા કે તે અપરાધ છૂપાવ-નાર છે અને સંગતિદોષમાંથી નીકળી જાય છે. પછી તેને રૂપેનની પેલી તરફના ભાગનો કારભાર મળ્યો.

તે ત્યાં જવા નીકળ્યો ત્યારે તેના લેણદારોએ તેને ઘટકાવ્યો, પણ કાસસ નામે એક મોટા શ્રીમંતે તેને નાણું ધીરું ને તે રૂપેન ગયો.

જ્યારે તે પાછો રોમ આવ્યો ત્યારે તેણે કાસસ તથા પોમ્પી એ બેની સાથે ખાનગી ગોઠવણ કરી કે આપણે ત્રણ જણે રોમનું રાજ્ય વહેંચી લેઈને રાજ્યકારભાર કરવો. એમાં ત્રણેની મતલબ હતી કે સીઝરને પહેલી પદવીના અમલદાર થવું હતું; કાસસને ધણું નાણું મળે તેવી મોટી સત્તા લેઈતી હતી; અને પોમ્પી પોતે મેળવેલા જયને રાજસભામાં નોંધાવવાને આતુર હતો. પછી સીઝર પહેલી પદવીનો એક અમલદાર થયો ને તેણે લોકની સત્તા વધે ને શ્રીમંતવર્ગની ધટે તેવા કાયદા કરવા માંડ્યા. એનો સાથી પ્રથમતો સામેા થયો, પણ સીઝરનો આગ્રહ જોઈને તે આડો ન પડતાં પોતાના ઘરમાંજ ભરાઈ રહ્યો, ને કાયદાઓ થયા. સીઝરે જે શખ્સને માટે સાક્ષી આપી હતી તેને એક અમલદારની જગા આપી ને એની ખટપટથી સિસરો જે એક વડો કારભારી હતો તેને દેરાપાર કરાવ્યો. પછી ત્રણ જણે રાજ્યકારભાર વહેંચી લીધો—કાસસે એશિયા, પોમ્પીએ રૂપેન અને સીઝરે ક્રાન્સ લીધું.

સીઝર પાંચ વર્ષની મુદતે ત્રણ પલટન લેઈને પોતાના પ્રાંતમાં ગયો (પદ માં), પણ તેની પહેલાં તેણે પોતાની દીકરી ધરડા પોમ્પી સાથે પરણાવીને તેની સાથે વિશેષ સંબંધ કર્યો હતો. પછવાડેથી સીઝરને બીજાં પાંચ વર્ષની મુદત આપવામાં આવી. એ દશ વર્ષના દર્મિયાનમાં એક પ્રાંત સિવાય તેણે સઘળું ક્રાન્સ જીત્યું, જે વાર ડેન નદી બાજેની અને જે વાર ઇંગ્લંડમાં જઈ આવ્યો—પહેલીવાર તો તે જોવાન ગયો હતો, પણ બીજાવાર તેણે ઉપરાઉપરી લડીને જિત્વો ને હરાવ્યા હતા. જો કે દૂર પડ્યો હતો તોપણ તે રોમમાં શું થાયછે તેની ખબર રાખતો ને વર્ષની જે ઋતુમાં લડાઈ બંધ રાખવામાં આવતી તે ઋતુમાં તે દર વર્ષે પોતાના પ્રાંતની સરહદમાં આવી ઇટલીમાં રહેનારા પોતાના પક્ષના લોકને મળતો. કાયદો એવો હતો કે જે ઇટલીની બહાર કારભાર કરે તેનાથી બાલાવ્યાવિના અંદર અવાય નહિ. સીઝર ઉપરાઉપરી જય મેળવેછે તે જોઈ પોમ્પી અદેખો થયો હતો ને તેવામાં વળી તેની સ્ત્રી મરી ગઈ એટલે તેને તે રીતનો પણ સીઝર સાથે સંબંધ વટચો.

એટલામાં વળી કાસસ એશિયામાં મરણ પામ્યો ને તેથી સીઝર ને પોમ્પી એ બેમાં વધારે સરસાઈ

આવી. પોમ્પીએ પોતાનું બળ વધારવાને રાજસભામાંના ધણાએકને પોતાના પક્ષમાં લેઈ લીધા. જ્યારે સીઝરે મુખ્ય અમલદારની જગાને સાર ઉમેદવારી કરી ત્યારે સભાએ ઠરવું કે તેને જો ઉમેદવાર દાખલ આવવું હોય તો તે વગર લશ્કરે આવે. સીઝરે ઉત્તર વાળ્યો કે જો પોમ્પી સરદારી છોડે તો હું છોડી દેવાને તૈયાર છઉં. પણ એ કહેવું રાજસભાએ વિચારમાં લીધું નહિ અને ઠરાવ કર્યો કે સીઝરે પોતાના લશ્કરને રજા આપી દેવી ને જો તેમ નહિ કરે તો તેને રાજ્યનો શત્રુ ગણવામાં આવશે. એ ઠરાવ ઉપર જે અમલદારોએ સહી ન કરી, પણ તેથી તેઓને ત્યાંથી નાસવું પડ્યું. એઓ આવી સીઝરને મળ્યા ને એ, કાયદાનું—અમલદારોનું રક્ષણ કરવાને બહાને પોતાના લશ્કર સાથે ઇટલીમાં આવ્યો. પોમ્પીએ ને રાજસભાએ શત્રુવટ તો કરી હતી, પણ લશ્કરની દૃઢ તૈયારી રાખી નહોતી. પોમ્પી પોતાને આગળ મળેલાં માન ઉપર અને પોતાનાવિષે લોકમાં ચાલતાં સારાં મત ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેઠો હતો—તેને ખાતરી હતી કે ઇટલીના કોઈ પણ ભાગમાં પણ મુક્યો કે લશ્કર તરત બિંબું થશે; વળી તેને કોઈએ ભંભેયો હતો કે સીઝરના લશ્કરમાંના ધણાએક તારી તરફના થશે. એ વેળા રોમમાં કામ કામ સામસામી દૂંડડીઓ બંધાઈ હતી. એ સંધિ જેવી જોઈએ તેવી અતુલ્ય છે એમ વિચારી સીઝર તાખડતોજ પોતાના લશ્કર સાથે ઇટલીમાં ધસ્યો. રાજસભાએ લડાઈનું સંકેત કામ પોમ્પીને સોંપ્યું હતું તેથી તે લશ્કર લેઈ સામેા ગયો, પણ એનાંજ માણસો સીઝરના પક્ષમાં જઈ લડ્યાં અને દરેક શહેરના કિલ્લાઓ સીઝરના તાખામાં આવ્યા.

સીઝરને ધસ્યો આવતો દેખી આશ્ચર્ય રોમ ખજભળી ગયું અને પોમ્પી તથા રાજસભાના શ્રીમંતો રોમ છોડીને દૂર નાહા—તેઓ એટલા તો ગાભરા થઈ ગયા હતા કે રાજ્યનો ભંડાર શત્રુને હાથ જશે તેની પણ કોઈએ દરકાર રાખી ન હતી. એવામાં તો સીઝરે રોમમાં પ્રવેશ કર્યો અને નગરના લોક ઉપર તથા કિલ્લાનાં લશ્કર ઉપર કોઈ રીતનો પણ તેણે જીલ્લમ ગુનચો નહિ. સીઝર પોમ્પીની પછવાડે પડ્યો, પણ વહાણો ન મળવાથી તે તરત ઝીસ જઈ રોક્યો નહિ. સીઝર રૂપેનમાં ગયો ને ત્યાં પોમ્પીના રાખેલા સરદારોને હરાવી તાણે કરી પાછો રોમ આવ્યો. અહિં એને લોકે ડિક્ટેટરની પદવી આપી. અગ્નીઆર દહાડા પછી તે પદવી છોડીને તે ઝીસ ગયો. પોમ્પીએ મોટું લશ્કર તૈયાર કરી રાખ્યું હતું તે લશ્કર ને જીત્યું

પણ પછી સીઝરે થેસલીમાં ફાસેલિયાના મેદાનમાં મોટી લડાઇ કરીને પોમ્પીને પૂરો હરાવ્યો (૯ આગષ્ટ ૪૮). પોમ્પીના લશ્કરમાં ૪૫ હજાર પાયદળ ને ૭ હજાર ઘોડા અને સીઝરનામાં ૨૧ હજાર પાયદળ ને ૭ હજાર ઘોડા હતા. પોમ્પી ઈજિપ્ટ તરફ નાઠો. સીઝર પણ તેની પછવાડે ઈજિપ્ટમાં હત્યો. પણ અહિં એણે સાંભળ્યું કે પોમ્પીને કોઈએ મારી નાંખ્યો છે. ઈજિપ્ટના રાજ્યકારભારીએ પોમ્પીનું શિર સીઝરની આગળ ભેટ દાખલ મૂક્યું. એ જોઈું ચીતળી ચડે તેણે હવે ને સીઝરે મોટું ફેરવી હુકમ કર્યો કે તે મોટા સરકારના શબને માન સાથે દાટો, અને પછી તેની યાદગારીમાં એક મિનારો બંધાવો.

ઈજિપ્ટમાં રાજ્યને માટે ક્લીઓપેટ્રા તથા તેનો ભાઈ ટાલેમી એ બેની વચમાં ટૂંટા ચાલતા. સીઝર ક્લીઓપેટ્રા ઉપર આશક પડ્યો હતો તેથી તેણે તેનો પક્ષ ખેંચ્યો. પછી વળી કહ્યું કે બંને જણ સાથે રાજ્ય કરે. એ ઉપરથી સીઝર ને ટાલેમી એ બે વચ્ચે લડાઇ ચાલી. સીઝર પોતાની સાથે ઘણું લશ્કર લાવ્યો નહોતો ને ટાલેમીએ તેને ઘેરી લીધો હતો. સંકટમાંથી નીકળતાં તેને બહુ ચતુરાઈ ને બહુ પરાક્રમ કામે લગાડવાં પડ્યાં હતાં. તેણે ક્લીઓપેટ્રાને ગાદીએ બેસાડી, પછી તે સિરિયામાં થઈને એશિયામાં આવ્યો. અહિં પૉંટસના રાજ્યે રોમના અમલદારને હરાવ્યો હતો, પણ સીઝરે તેને તરત તાબે કર્યો. એ જીતની ખબર તેણે ત્રણ શબ્દમાં રોમ મોકલી હતી—આવ્યો, જોયું, જીત્યો. સીઝર પાછો રોમ આવ્યો ને અહિંથી તેણે આફ્રિકામાં જઈ પોમ્પીની તરફના લશ્કરને હરાવ્યું. પછી તેણે રોમમાં આવી જાહેર જાણીયું કે મારા તથા પોમ્પીના પક્ષના એ બેમાં હું અંતર ગણનાર નથી. એ ઉપરથી જેઓએ તેની સામા શસ્ત્ર લે ચક્યાં હતાં તેઓના અપરાધ ક્ષમા થયા. તેણે પોતાની જયદર્શક સવારીથી લોકને રાજ કર્યો; ખાણું આપ્યું. તેમાં લોકને માટે ખાવીસ હજાર ટેબલ હતાં ને એ પ્રસંગે તેણે લશ્કરી સિપાઈઓને મોટાં બક્ષિસો પણ આપ્યાં. એ પ્રકારે ઓચ્છવ થાયછે તેવામાં તેને રૂપેન જઈને પોમ્પીના દીકરાઓ સામા લડવું પડ્યું. એ પણ એક ભારે લડાઇ થઈ ને તેમાં પોમ્પીનો મોટો દીકરો માર્યો ગયો ને સીઝરની જીત થઈ. (૧૭ મી માર્ચ ૪૫).

સપ્ટેમ્બરમાં સીઝર પાછો રોમમાં આવ્યો ને પછી તેણે દહેરાં તથા લોકોપયોગી મકાનો બંધાવ્યાં અને કેટલાંક નગર વસાવ્યાં તથા કેટલાંક ને તૂટી ગયાં હતાં

તેમને પાછાં દીપતાં કર્યાં. તેણે રાજ્યના કાલેંડરને (વંચાગને) સુધારી પ્રવર્તીયું તેઉપરથી તેના શત્રુ બોલવા લાગ્યા કે તે રાજ્યપદ ધારણ કરવાની તજવીજ કરેછે. તેના મિત્રો તો તેને તે પદ આપવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતાજ ને એકે તો એક તહેવારને દેહાડે તેને માથે તાજ મૂકવાનું કર્યું, પણ લોકે તે વાત ઉપાડી ના લીધી લ્યારે સીઝરે કહ્યું કે હમણા તો નહિ. એ પ્રસંગોથી તેના શત્રુઓને દ્વેષ વધ્યો ને એઓએ તેનો ઘાટ ધડી નાંખવાની ગોઠવણ કીધી. એક કાશિયસ નામે શખ્સ જેને સીઝર ઉપર ઘણુંજ વેર હતું તેણે તે ઘોર કર્મ કરવાનું માથે લીધું—એમાં સાઠ જણ સામિલ હતા ને એમાંના કેટલાએકને તો સીઝરજી ધનમાન અપાત્યાં હતાં.

સીઝરનો જ્યૂટસ નામે માનીતો મિત્ર હતો ને તે મોટો નીતિમાન તથા સફળણી હતો. જ્યૂટસ તે ટોળીવાળાનું સમજાવેલું ખર્ચે માની તેમાં સામિલ થયો. સીઝરને કેટલાક મિત્રોએ ખબર કરી હતી કે તે સાવધ રહેજે, પણ એ લોકોના ખરા પ્રેમ છે જાણી દેવને ભરોસે રહી પોતે નિર્ભય છે એમ સમજતો હતો. તેણે પોતાનું લશ્કર ઈટલી બહાર મોકલ્યું હતું ને તેના શરીરરક્ષણને માટે રાજસભાએ તેને ચોટુંક સૈન્ય આપવા માંડેલું તે તેણે લીધું નહોતું.

તારીખ ૧૫ મી માર્ચ (૪૪ માં) સીઝર રાજસભામાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેના એક મિત્રે તેને દગાની ખબર લખીને અરજ આપતો હોય તેવી રીતે એક કાગળ આપ્યો, પણ એ તેણે ન વાંચતાં સેક્રેટરીને આપ્યો; ખીલે મિત્ર લોકની લીડને લીધે તેની પાસે જઈ શક્યો નહિ. સીઝરે સભામાં આસન લીધું કે એક શખ્સે તેની પાસે જઈ અરજ કરી કે મારા ભાઈને રાજ્ય બહાર કર્યો છે તેને પાછો બોલાવવાનો હુકમ કરો. જાણે તેની તરફથી ખીલ્યો પણ કંઈ કહેવાને આવતા હોય તેમ તેઓ સીઝરના આસન તરફ ધસ્યા. સીઝરે રાજ્યબહાર કરેલાને પાછો બોલાવવાની ના કહી. પછી એકજણે અરજ આપવા જતો હોય તેમ જઈને તેનો જલ્લો પકડી ખેંચ્યો ને કારકે ધા કર્યો, પણ સીઝરે તેની તરવાર નીચી પાડી નાંખી; સઘળાજ તેનાપર ધસી આવ્યા ને ન્યારે સીઝરે જ્યૂટસને પણ જોયો લ્યારે તે બોલ્યો કે “તું પણ છે ?” પછી સીઝર જલ્લોમાં ભરાયો ને ૨૩ ઘાથી વીંધાઈ પોમ્પીના પૂતળા આગળ પડ્યો.

સીઝરનો ઉદ્દેશ પ્રથમ રાજ્યમાં સત્તા મેળવવાનો ને પછી રાજ થવાનો હતો. શ્રીમંત-સત્તાધારી વર્ગ-

ના તરફે મોટી સત્તાની ઇચ્છા રાખીને રાજ થવાનો લોભ રાખ્યો એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. પણ તેણે પુષ્કળ વિદ્યાબળ, દ્રવ્યબળ, યુદ્ધબળ, આતુર્યબળ કામે લગાડી રોમના સર્વોપરિ મોટા રાજ્યના મોટા સમર્થ સત્તાધારી કર્તાહર્તાઓને લગાડી હરાવી પોતે રાજ જેવો થયો એ સીઝરનો જય છે. તેણે બાવીસ વર્ષની વયથી તે સાદીત્રીસ લગીમાં ભાષણો આપી ધન વાપરી લોકની પ્રીતિ સંપાદન કીધી ને લોકે તેને ઉત્તરોત્તર પદવીએ ચડાવતાં છેલ્લે એક મોટા કારભારી જેવો મનાતો ક્યાં. પછી તેણે કાસસ તથા પોમ્પી એ બે પરસ્પર શત્રુ હતા તેઓમાં મૈત્રી કરાવી, પોમ્પીને પોતાની દીકરી દીધી, રાજ્યકારભાર ચલાવવાસંબંધી છાની ગોઠવણ કરી અને તગાદો કરતા લેણદારોનું પતાવવાને તેણે કાસસની પાસે નાણું કરજે લીધું. એ ખટપટથી ને લોકની મેળવેલી પ્રીતિથી તે રાજસભાની ઇચ્છા ઉપરાંત પણ ઠરાવ કરાવીને એક વડો કારભારી થયો. એ પછી તેણે નવ વર્ષમાં પોતાના ભાગે આવેલા પ્રાંતમાં ધણુએક જય મેળવી પોતાના લશ્કરને પોતાનાં સૌર્ય પરાક્રમથી મોહિત ને બક્ષિરોથી પ્રસન્ન રાખી વશ કરી લીધું. જેને લોક વશ થયા, જેને લશ્કર વશ થયું, જેણે સમયના ઉપર ખંતથી લક્ષ રાખ્યાં કરી લાસસંધિને જોઈ તે પુરૂષને પછી રાજ્યપદ ધારણ કરવાને શો વિલંબ રહ્યો? સીઝર પોતાની ૫૧ વર્ષની વયે રોમના રાજ્યની સત્તા એકચક્રે ચલાવતો થયો.

એણે પોતાના જયથી પોતાનું ધાર્યું પાર પાડ્યું અને રાજ્યને અનેક સ્વાર્થી વિપત્તી હરાદ કુમાંડી પુરૂષોની ફૂર જળમાંથી ચંપાઈ જવું હઠાયું—એ મોટું કામ હતું, તોપણ સ્વાર્થ સાધતાં તેણે જે ઉપાયો કામે લગાડ્યા તેમાંના કેટલાએક એવા અધમ છે કે તે તેના જયબળને કલંકચુક કરેછે. તેણે રાજ્યનીતિના બજળા પ્રયંચ ખેલ્યા છે તેમ બીજુ કુળને ન ધટે તેવાં નીચાં ને ફૂર કર્મો પણ કીધાં છે. રૂડે કે ખૂટે ગમે તે પ્રકારે પણ ધાર્યું પાર પાડ્યું એ તેનો આગ્રહ હતો. તેણે કાન્સમાં ને ફ્રેન્ચ નદી ઉપરના પ્રદેશમાં શત્રુનાં લશ્કરમાંના દશેક લાખને મારી નાંખ્યા અથવા કેદ કર્યા હશે. જે પુરૂષ કાયદાનું રક્ષણ કરવાને અમલદારોની વહારે ચઢી રોમમાં આવ્યો તેજ પુરૂષે અપરાધીઓને દેહાંતરૂડ ન કરવા વિષે ભાષણ કર્યું હતું ને એકનેમાટે મોટી સાક્ષી આપી હતી—આગલું શત્રુની સામા થવાને ન પાછલું લોકને રાહ રાખવાને. સદાચાર, સત્ય, પ્રમાણિત્યપણું એ રીતિ ઉપર

તો રોમન શ્રીમંત વર્ગમાં થોડાજ જણ ધ્યાન આપતા તો સીઝરની શી વાત કરવી? સીઝર કહેલ છીનાળવો બહેર હતો—તે બાવન વર્ષની વયે સત્તર વર્ષની ક્ષી-ઓપેટાના મોહમાં પડ્યો ને તેને રોમમાં આણી રાખી હતી. તે ધણો મોહલો હતો ને ઘરપણમાં નિત્ય પ્રવૃત્તિથી ને રણના પરિશ્રમથી તેનાં ડાચાં બેશી ગયાં હતાં, તોપણ તે જ્ઞાનને તજવીજથી સી-વડાવવામાં અને તાલ પડેલું માથું જયમૂગટથી હંકારે એવું યોગ્યવામાં કોડથી ઘેસાં કહાડતો—મિત્રનું ને શત્રુનું મન બહુ લેલું એમ પણ કેમ ન હોય? તેણે પોતાના જયના આગ્રહો કર્યા ને પોતાનાં પૂતળાં મૂકાવવા દીધાં એમાં તેણે પોતાનો ફૂલકણો સ્વભાવ દેખાડ્યો છે, પણ એમ સૌને મોહિત કરવાનો પણ વિચાર કેમ ન હોય? એટલો પાકો છતાં મારે હવે શત્રુ કોઈ નથી એમ વિચારી તે નિર્લંચપણે રહેતો એ તેની કેવી ભૂલ અથવા અભિમાનની મૂર્ખાઈ? કે જેથી શત્રુઓએ રાજમંડપમાં રજત પાડ્યું! તેનો ક્રોધ ફાવવું ત્યાં વડ જેવો ને ન ફાવવું ત્યાં ઘેટાં જેવો હતો. તે કહેતો કે રાજ્યમાં સત્તા મેળવવાને ધન ને લશ્કર બે વાનાં જોઈએ—ધનથી લશ્કર મળે ને લશ્કરથી ધન મળે. તેણે ધનનેમાટે મિત્રને કે શત્રુને, રાજ્યને કે દેવળને કોઈને છોડ્યું નથી. જ્યારે તે સ્પેન જવા નીકળ્યો ને લેણદારોએ અટકાવ્યો ત્યારે તેણે કાસસ પાસેથી ૨૦ લાખ લેઈને એક મોટું દેવું કરી સૌનું પતાવું હતું ને એ સધળું દેવું લોકને બલકો દેખડાવી સત્તા મેળવવાને માટે; એ જોતાં તેના જેવો હિમતવાળો લોભી ને નોકાર મૂર્ખ કોણ?

પણ તેનો સ્વાર્થ થયો, અને એણે (સ્વાર્થ સાધવાને) જે કેટલાક નિધ ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા તેના કરતાં તેને ભૂલાવી દેવડાવે તેવાં કેટલાંક મોટાં રૂડાં કામો કીધાં. તેણે પોતાના શત્રુને મારી આપી—કેટલાકને પાછા પોતાની મહેરબાનીમાં લીધા. જેમ ખીબ જય કરનારા છત પછી લૂંટફાટ ને કાપાકાપી કરે તેમ તેણે ન કીધું—પછી પક્ષાઈથી કે હઠાંજીવિથી પણ ન કીધું એ વાત ખરી. તેણે શ્રીમંતવર્ગને ને લોકને અને રાજ્યને હાનિ કરનારી પરસ્પર ટ્રેપી એવી ટાળીઓને તોડી રાજ્યના સર્વ લોકના દુઃખમાં સાફ કર્યું. રોમના વતનીને વધારે માન હતાં ને વધારે હક્ક મળતા, પણ સીઝરે રાજ્યના કોઈ પણ ભાગના લોકને થોડ્યતાપ્રમાણે હક્ક ને માન મળે તેવું કીધું. તેણે લોકપક્ષમાં રહીને તેઓનું શ્રીમંતના જલ્લમથી રક્ષણ કર્યું ને પછી ફાવ્યો ત્યારે તેઓનું વધારે સાફ

ના શાગીદોને લખતાં વાચતાં શીખવવાનું કામ સોંપ્યું. એ જીતથી મહમ્મદના સાથીઓ ઉશ્કેરાયા ને ખોરેશી લોક ગાભરા-ખાવરા થઈ રહ્યા. મદીનામાં રહીને તેણે આસપાસના મૂલકના લોકને તાબે કર્યા. ને ખોરેશી સાથે પણ ઘણી લડાઈઓ કરી. યાહુદીઓએ તેને પેગંબર દાખલ માનવાની આશા આપી હતી. પણ ન્યારે તેઓએ પછવાડેથી તેને લેખવ્યો નહિ ત્યારે તેણે તેઓનાઉપર સખ્તી ચલાવી.

ઇ. સ. ૬૨૮ માં તે ચૌદસે વીણી કહાડેલા સાથીઓને લેઈ જત્રાને બહાને મક્કા તરફ ગયો, પણ ખોરેશીઓએ અંદર આવવા દીધો નહિ. મહમ્મદ પોતાના લશ્કર સાથે પાછો મદીને આવ્યો. અહિંથી તેણે દેશદેશના રાજ સરદારોને કાગળ મોકલી જણાવ્યું કે તમે સૌ એક અધ્ધાને અને પેગંબર મહમ્મદના ખાધને માનો. ઇરાનવાળાએ તે કાગળ ફાડી નાંખ્યો, કુસ્તંતુનીઆવાળાએ સખ્ત રહીઓ મોકલ્યો, કેટલાકે બહાનાં કહાડ્યાં, પણ એક રાજાએ ઇસ્લામ ધર્મ માન્યો. હીજરી સન ૮ માં ખાલેદ જેણે સિરિઆ અને એમર જેણે પછવાડેથી ઈજિપ્ટ જતું હતું તે બે મહમ્મદના માનીતા શાગીદ થયા. મહમ્મદે તે બંનેને મોટી સરદારી આપી. ખાલેદે ગ્રીક લોકના મોટા લશ્કરને હરાવ્યું તેઉપરથી પેગંબરે તેને ‘અધ્ધાની તરવાર’ એ ઇજત લેરેલો ઇલકાબ આપ્યો. એવામાં ખોરેશીઓએ તહ તોડચો ને મહમ્મદ દશ હજાર લશ્કર લેઈ મક્કે ગયો. શહેરના લોક તે મોટા લશ્કરની સામે થવાને શક્તિમાન નહોતા તેથી તેઓ તાબે થઈ રહ્યા. ખોરેશીમાં જે મુખી હતો તે નવો ધર્મ માની બેગયો; પણ ખાલેદે તેના અઠ્ઠાવીશ સાથીને કતલ કીધા. પછી મહમ્મદે ચાર જણને ફાર્સી દેવડાની ને બીજા દેશીઓને જીવતા રાખ્યા. મહમ્મદ ઊંટપર બેસી મક્કાના દહેરામાં કાળાની આસપાસ સાતવાર ફર્યો ને તેના સાથીઓએ ત્યાંની ૩૬૦ પ્રજાત મૂર્તિઓને ને બીજા ઘણીએકને ઘેર નાશ કીધો.

મક્કાની જીત પછી એક વર્ષમાં એક નાના પ્રદેશ સિવાય આખા અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામ ધર્મ મનાયો. એક યાહુદેણે મહમ્મદને ઝેર આપ્યું હતું, પણ તેની તરત જાણ પડેથી ઇલાજ કરવામાં આવ્યા હતા ને તે સારો થયો હતો-તોપણ તેની અસર રહી ગયેલી તેથી તેને માથાનું દુઃખ લાગુ પડ્યું હતું. દહાડે દહાડે તે લેવાતો ગયો ને ઇ. સ. ૬૩૨ ની આઠમી જૂને તેણે આ દુનિયાં છોડી. તે પેગંબરપણે જે જે ધર્મનીતિની શિક્ષા જુદે જુદે પ્રસંગે આપતો તે તેના શાગીદો

લખી રાખતા. એનો પછવાડેથી સંગ્રહ થઈ જે ધર્મ-પુસ્તક રચાયું ને કુરાનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

અરબ લોક શ્રમથી થાકે નહિ તેવા, કામ કરવે અપણ ને સંકટમાં નિડર હોયછે; તેઓની બુદ્ધિ ઘણી તીક્ષ્ણ નહિ પણ ઘણી ચંચળ અને તેઓના તર્કરંગ લલકવાળા ને ચમત્કારીક હોયછે. એવો મહમ્મદ અરબ હતો. તેણે પોતાની નિરાંતમાં દશ કરતાં વધારે વર્ષ ધર્મવિષે એકાંતમાં જઈ જઈ તર્કચુક્ત વિચાર કીધા; અને તેઉપરથી તેણે નક્કી કર્યું કે કત્તા-હત્તા કેવળ સ્વતંત્ર તો એક ઈશ્વર પોતેજ છે ને બીજું સૌ આળપપાળ છે. તેણે પોતાનો નિશ્ચય સગાં સંબંધીઓને જણાવ્યો. ન્યારે કેટલાકે તેનું મત સ્વીકાર્યું ત્યારે તેણે મૂર્તિપૂજની વિરુદ્ધ લખાડે છાક બેલવા માંડ્યું. સામસામાં મત ચરચાયાં; દ્વેષ વધ્યા; અને તેની જાતનાજ લોક તેને મારી નાંખવાનો લાગ શોધતા થયા. તેના સાથીઓનાઉપર ન્યાં ત્યાં જુદા જુદા ગુજર્યો ને એઓ નાહમેદ થવા લાગ્યા. ચાલતા મતના લોક ઘણા ને નવા મતના ઘણાજ થોડા તેથી અનેક અદ્ભુત યુક્તિયોવડે અને શૂરા અરબોને વહાલો ને રણસંગ્રામ તે દ્વારે તેણે જય મેળવવાનો નિશ્ચય કીધો ને તેપ્રમાણે પછી તેણે તે મેળવ્યો. તેણે પોતાના મનની પ્રેરણાપ્રમાણે જે અર્થ લાગ્યું તે સાથે ભાવે જણાવ્યું હતું ને પ્રસંગોપાત તેણે જરૂરને લીધે અથવા ઉત્સાહના લોભમાં હાલ નિહિત કહેવાય તેવા કેટલાક ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા. તેણે જે ધર્મ-ખાધ કર્યો છે તે યાહુદી તથા ક્રિશ્ચિયન મતોમાંથી પોતાને જે જે સાફ લાગ્યું તે તે લેધને કર્યો છે; કંઈ નહું ધર્મીગ કહાડ્યું નથી-નવામાં એટલું કે ‘મારીને પણ મુસલમાન કરવા.’ પણ શસ્ત્ર વાપરવાનો ખાધ પ્રથમ તેનો નહોતો; તે પોતે નિવૃત્તિ વાસને ઇચ્છનારો હતો, પણ ન્યારે લોક સામા થયા ત્યારે તે હડે ભરાયો ને ન્યારે તેના જાતિલાએ તેનો પ્રાણ લેવો ધાર્યો ત્યારે તેને અરબ દાખલ વેર બેખન્યું ને એ બેથી તેણે ઉશ્કેરાઈ અરબને બહુ વહાલો ને સંગ્રામ તે ઉપાય કામે લગાડ્યો. કીઆ રણવિજયીએ ને કીઆ ધર્મ-પ્રવર્તકે થોડી ઘણી પણ યુક્તિયો વાપર્યા વગર જય મેળવ્યો છે? ગમે તેમ કહો, મહમ્મદે પોતાના દેશીઓને અનેક ધર્મમાંથી એક ધર્મમાં આણ્યા, અને તેની સાથે અનેક રાજ્યસત્તામાંથી એક રાજ્યસત્તામાં આણ્યા એ તેનો મોટો જય છે. તેણે પોતાના દેશીઓની ધર્મસંબંધી સ્થિતિ સુધારી ને તેઓને સંસાર વહેવારમાં વર્તવાના ધારા બાંધી આપ્યા એ તેનો

એટલે નાર્મન નામથી ઓળખાતા ચાંચીઆઓએ ક્રાન્સના કાંઠા ઉપર દેખાવ દીધો. શાર્લમેને તેઓને પાછા હટાવ્યા, પણ પછી તેને તેઓની તરફની મોટી ધાસ્તી રહેતી. રોમમાં લીઓ નામે પોપને મારી નાંખવાને એક ટોળી જાણી થયેલી પણ તેનાથી છટકી શાર્લમેનને શરણ આપ્યો. એણે લીઓના શત્રુઓને જોળી કહાડી મારી નાંખ્યા અને લીઓએ ઉપકાર વાળવાને પશ્ચિમનો મહારાજા એ ઉપનામ સાથે શાર્લમેનને રોમમાં રાજ્યાભિષેક કરીધો. શાર્લમેને કુસ્તન્ટુનીઆના રાજની દીકરી સાથે પરણીને પ્રાચીનકાળની પેઠે રોમનાં પૂર્વ પશ્ચિમ રાજ્યોને એક કરી નાંખવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ તે કામ લ્યાંના પ્રધાનોના આડા આવવાથી પાર પડ્યું નહિ. પછી તેણે ક્રાન્સમાં આવી પોતાના રાજ્યના ત્રણ સરખા ભાગ કરી ત્રણ છોકરાઓને વહેંચી આપવાનો લેખ કર્યો ને તે પોપે બહાલ રાખ્યો, પણ પછી તેના બે છોકરા ન્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે તેણે સરદારોની સંમતિ પોતાના ત્રીજા છોકરાને વારસ ઠેરવ્યો. થોડે દહાડે તે છાતીના એક દરદથી મરણ પામ્યો (૬૦ સ ૮૨૪ માં.)

પોતાના ક્રાન્સના નાના રાજ્યને તેણે ઘણાંક જય મેળવી વિસ્તાર બળમાં વધારી પશ્ચિમ યૂરોપમાં એક મહારાજ્ય સ્થાપ્યું એ તેનો મોટો જય છે. તેણે સ્પેનનો ને ઇટલીનો મોટો ભાગ, જર્મનીનો ઉત્તર તરફનો ને પશ્ચિમ તરફનો સઘળો ભાગ, હંગરી પ્રાંતનો મોટો ભાગ, ભૂમધ્યસમુદ્રમાંના સાર્ડિનિયા, કોર્સિકા, વગેરે ટાપુઓ ઇત્યાદિ ક્રાન્સના રાજ્ય સાથે જોડી નાંખ્યાં—તે કાળે યૂરોપનું બીજું કોઈ રાજ્ય ક્રાન્સના રાજ્ય સાથે સરસાઈ કરી શકે તેવું નહોતું.

તે પોતાના ૪૭ વર્ષના રાજ્યમાં લગાર પણ ઝંપીને બેઠો નથી. તેની પ્રવૃત્તિ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે. તે એક પાસથી નવી જીત મેળવતો, બીજી પાસથી બંડને તોડતો; એક પાસથી પોતાનાજ સરદારોની ખટપટથી સાવધ રહેતો ને બીજી પાસથી રાજ્યને સ્થાયી રાખવાને ને શોભાવવાને ખંતથી કામ કરતો. ઘણો પ્રવૃત્ત હતો તે પોતાની બુદ્ધિ, હિંમત, ચપળતા, યુક્તિ કામે લગાડી અનેક હરકત અડચણોને તોડી ધારેલું પાર પાડતો અને વળી રાજ્યનું બળ વધારવાને નવી નવી ધારણાઓ મનમાં બાંધતો. એ ઉપરથી તેની ઉત્સાહ શક્તિ ને મનશક્તિ વિસ્મય પમાડે તેવી હતી એમ જણાય છે. સાક્ષનોએ તેને પળવવામાં બાકી રાખી નથી. તેમ તેણે તેઓને સજ્ન કરવામાં પણ કસર

રાખી નથી. તે ક્રોધમાં જંગલી લોકની પેઠે વિકરાળ થતો ને સ્ત્રીઓ કરવે ને ટાળવે યથેચ્છ વર્તતો, તોપણ રાજ્યનું રૂઢું કરવે ને લોકનું ભલું કરવે કાળજી રાખતો. તે રાજ્યમાં અવસ્થા રાખતો, કાયદાઓ બાંધવાના અને લશ્કરી વહાણો બંધાવવાના વિચારો કરતો, કામ કામ નિશાળો કહાડતો, દેશદેશનાં પુસ્તકો મંગાવી સંગ્રહ કરતો, વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો એ સઘળું તેના વખાણમાં બોલાય છે. કેટલાક કહે છે કે તેણે રાજ્ય વધાર્યું ને ઉપલક ઉપલક બંદોબસ્ત રાખ્યો, પણ બલિષ્ઠ અવસ્થા રાખી શક્યો નહિ. પ્રાપ્ત કરેલું ને અવસ્થિત રાખવું એ બંને દુર્લભ છે. એક નિપુણ સરદાર જેવી તેવી સહાયે જય મેળવી શકે, પણ જયની અવસ્થાનેમાટે તો તેને ચોંચ પૂરેલા સહાય જોઈએ. શાર્લમેનને હોંસીલા ને શક્તિવાળા મંત્રીઓ નહિ ત્યારે તેના રાજ્યની અવસ્થા પછવાડેના લોકો સરદારો શી રીતે રહેવા દે? તોપણ શાર્લમેને પ્રાપ્ત કરી જળવી રાખવા ઉપર વખાણવાળો જ લક્ષ રાખ્યો હતો.

શાર્લમેનનું રાજ્ય તે કાળના જીવંત યૂરોપમાં સુંદર વાટિકા જેવું શોભતું ને તે પોતે પોતાની પ્રજાને રણ-રંગ દાખવતાં, તેનાં કલ્યાણમાં ઉત્સાહથી કર્મ કરતાં ને તેનો પ્રેમ માન્ય થતાં જિગતા ચંદ્ર જેવો વિરાજતો.

નંધિસખાન—મુગલ લોકનો સરદાર પોતાના તાતાર દેશમાં બંડ દંગા બેસાડીને બીજા દેશ જીતવાને છ લાખ લશ્કર લેખને નીકળ્યો. તેણે પાંચ વર્ષમાં ચીનના ઉત્તર ભાગના પ્રાંતો તાબે કર્યા ને લ્યાંનું રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના એક માનીતા સરદારને મોકલ્યો. પછી તેણે તાતારની સરહદ ઉપરનાં બા-ખારા, બોરાસાન વગેરેના શાહમુલતાન સાથે લડાઈ કરીને તે પ્રાંત જીત્યા ને ઘણાંક શહેરોનો નાશ કરીધો. સમરકંદને થોડુંક લૂંટ્યું, પણ લ્યાંના રહેવાશીઓએ મોટી ખંડણી આપવી કબૂલ કરી ત્યારે નંધિસ લ્યાંથી ખસ્યો. પછી તેણે કાસ્પિયન સમુદ્રની બંને બાજુના દેશો અને ધરાનની ઉત્તર તરફના તથા પશ્ચિમ તરફના દેશો જીત્યા. મુગલ લશ્કરની એક દુકડીએ આ-સ્ટ્રાખાન લીધું ને બીજાઓએ છેક રશિયાની સરહદ લગી ધસારો કરીધો. પછી દરેક સરદારે કેઇ કેઇ ને શી શી રીતે ફતેહ મેળવી તે જણવાસાર નંધિસે સૌને તાતારમાં ટોકટના મેદાનમાં બોલાવ્યા ને પોતે પણ લ્યાં ગયા. એ મોકું દરબાર ભરવાની તેની મતલબ આ હતી કે તેના લોક તે મોટો દખલો તથા અનર્જળ લૂંટનો કીમતી માલ દેખી મોહ પામે ને તેને

પોતાનેવિષે જાણી વિચાર ખાંધી સદા ઉમંગથી મોટું માન આપતા રહે. એ દરબાર બરબાર તથા પછી નંધિસે પૂર્વ તરફ ઘણીએક ફતેહ મેળવી, પણ એ દરમિયાનમાં તે માંદો પડ્યો ને તેનામાં વળી તેના એક વહાલા છોકરાના મરણની ખબર આવી. એથી તેણે નળયું કે હવે માંદો મોત પાસે આવ્યું છે. તેણે પોતાના છોકરાઓને પાસે બોલાવી શીખામણ દીધી કે તમે સદુ સંપત્તી રહેજો ને આ જે મેં મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તેનો અદેખાઈથી તથા લોભથી નાશ ન કરી નાંખશો; તેઓએ સપથ ખાઈ આજ્ઞા પાળવાનું કબૂલ કર્યું ને પછી તે મુઓ. (જન્મ ૧૧૬૩ માં ને મરણ ૧૨૨૭ માં.)

તાતારના બંગલી લોકમાં દરેક પુરૂષ શૂરો સિપાઈ ને દરેક સ્ત્રી શૂરી હોયછે; છોકરાઓને બાળપણથી ઘોડાઉપર સવારી કરતાં, હઠીલા ઘોડાઓને તાબે રાખતાં ને રમતમાં પણ લડકરી લડાઈ કરતાં શીખવવામાં આવેછે. એ લોકમાં ઘણીએક જાત હોયછે ને તે એકમેક સાથે હુમ્મો મારામારી કરી દેછે; પણ જ્યારે કોઈ અસાધારણ સામર્થ્યવાળા સરદારની ક્રીતિ પોતાની જાતિમાં ગવાયછે ત્યારે સઘળી જાતિના લોક તેનું ઉપરીપણું કબૂલ કરી તેની સાથે રહેછે. જ્યારે તેઓ કોઈ દેશના ઉપર હુમલો કરવા નીકળેછે ત્યારે જાત કે મોત એ બે સિવાય બીજો કોઈ વચગાળાનો વિચાર તેઓને હોતોજ નથી; કારણ કે જ્યાંથી તે નીકળ્યા હોય ત્યાં પોતાનામાંની બીજી જાત આવીને વશી રહી હોયછે એટલે હારે તો પાછા ક્યાં આવી રહે? તોપણ હુમલો કરવા નીકળેલા લોક સંકટમાં પોતાની કુમકે આવે તેનેમાટે કેટલુંક ટોળું પછવાડે રાખી મૂકેછે. એવા લોકના ભયંકર ધસારાની સામા મોટાં બળવાળાં રાજ્યોને લડતું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડેછે-હારથી તો નુકસાન થાયજ તેમ જીતથી પણ કંઈ ફાયદો નહિ, કેમકે તેઓનો કોઈ સ્થાયી દેશ નથી હોતો ને તેઓની પાસે કંઈ દોલત હોતી નથી, અને જ્યાંસુધી તેઓનો સમૂહો સંહાર ન થાય ત્યાંસુધી તેઓ પૂરા જીતાય પણ નહિ.

રામન લોકે ૫૦૦ વર્ષમાં જેટલું પોતાનું રાજ્ય કંડું તેના કરતાં વધારે રાજ્ય અરબોએ ૭૦ વર્ષમાં કર્યું; પણ એથી ઓછા કાળમાં મુગલોએ વધારે રાજ્ય મેળવ્યું-એકલા નંધિસે નાના સરખા મંડળિક રાજ્ય રૂપે બહાર પડીને પૂર્વપશ્ચિમ છ દબાર મેલ ને હજાર દક્ષિણ ત્રણ દબાર મેલ એટલા વિસ્તારવાળું રાજ્ય મેળવ્યું કે જેમાં એશિયાનાં મોટાં બળવાળાં રાજ્યો

દાખલ હતાં. નંધિસે મહા વિજય કર્યો, પણ તે વિજય કેવળ ઘોર સંહારજ હતો. એ સંહારથી રાજ્યો બિંધાં વળ્યાં, પણ નવાં રાજ્ય મળખૂત ને રડા પાયા ઉપર સ્થપાયાં નહિ. નંધિસની જાતમાં પછવારેથી તેમુરલંગ થયો તે પણ મોટો સંહાર કરનાર હતો. પછવારેથી મુગલ વંશના કેટલાએક રાજાઓએ ઈરાનમાં ને હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય ચલાવ્યાં તે ઠાહ્યા ને પ્રભુત્વ હિત ઇચ્છનારા હતા.

ચાર્લસ પાંચમો-જર્મનીનો, એ ઇ.સ. ૧૫૦૦ ની ૨૪ મી ફેબ્રુઆરીએ જન્મ્યો હતો. તે વડવા વડીઆઇના વારસ દાખલ ૧૫૧૬ માં સ્પેનનો રાજા થયો. યોદ્ધ મુદતમાં તેણે કેટલાક પરદેશીના ભમા-આથી પોતાના યુદ્ધિમાન પ્રધાનને કહાડી મૂક્યા. સ્પેનના સરદારો તેની સામા ઊઠાવણી કરવાની તૈયારી કરતા હતા એટલામાં તેનો દાદો (બાપ તો મરી ગયો હતો) માલ્ડિસમિલયન જે જર્મનીનો મહારાજ હતો તે મરણ પામ્યો અને પાંચ મહિના પછી ચાર્લસને મહારાજા કેરવવામાં આવ્યો-(૧૫૧૬ માં) ચાર્લસ સ્પેનના લોકની તકદાર ન સાંભળતાં તેઓને નારાજ રાખીને જર્મની ગયો.

ફ્રાન્સનો રાજા ફ્રાન્સિસ પહેલો એ પણ જર્મનીના મહારાજાના પદનેમાટે એક રીતે ઉઠક ધરાવતો ને બીજી રીતે ચાર્લસનું બળ તોડવાને ઇચ્છતો હતો. ચાર્લસે તેની સાથે દોરતી દાવો રાખવા માંડ્યો ને ફ્રાન્સિસે પણ તેવોજ સામો વિવેક રાખ્યો, પણ એ વહેવારમાં કોઈ કોઈથી કચાડ્યું નહિ. ચાર્લસનાં મોટાં રાજ્યમાં જુદે જુદે ઠેકાણે જુદો જુદો વહીવટ હતો; જર્મનીમાં લ્યૂથરમત તથા પોપમત એ બેની ધર્મસંબંધી મોટી લાંબગડ ચાલી રહી હતી અને કેટલાંક અંગ-ભૂત રાજ્ય લ્યૂથરમતનાં હતાં. ઘણાંક રાજ્ય તેની સત્તા વધે તેવું ઇચ્છતાં નહોતાં; સ્પેનમાં તો બજેટો હતોજ; રાજ્યની વસૂલ જમાનું કંઈ હામકેદાણું નહોતું ને લડકરને ખગાર કરવો મુશ્કેલ પડતો; એ હાલતમાં ફ્રાન્સિસે લડાઈ શરૂ કરી. ચાર્લસે રામના પોપને અને ઇંગ્લંડના હેન્રી આઠમાને પોતાની તરફના કરી લીધા. તેમ ફ્રાન્સિસને સ્વીસ તથા વેનિશિયન એ લોકોની સહાયતા હતી. પછી જુદે જુદે ઠેકાણે પણ એકજ વખતે સામગ્રી લડાઈઓ ચાલી.

ચાર્લસની જ્યાં જ્યાં જીત થવા લાગી. પછી પોપ લીઓ મુઓ તેને ઠેકાણે પોતાને અતુલ એવો એક નવો પોપ ત્યાંના લોકની સંમતિથી બેસાડી ચાર્લસ ઇંગ્લંડ જઈ હેન્રીને મળ્યો ને ત્યાંથી ફગા બેસાડવાને

સ્પેનમાં ઊતર્યો. એટલામાં વળી ક્રાન્સિસ ચોપાસ દુશ્મનથી ઘેરાઈ ગયો હતો, તોપણ તેણે ઘણેખરે ટેકાણે ચાર્લસનાં લશ્કરને હરાવ્યાં. પણ તેવામાં ક્રાન્સિસની માતા તરફથી ખુબીનો એક અમલદાર પોતાનો સગો તથા રાજા જે ક્રાન્સિસ તેનીજ સામા ઊઠ્યો. એ સંધિ બેઈ ચાર્લસે ક્રાન્સિસ ઉપર હથોડી કર્યો; પણ ક્રાન્સિસે દુશ્મનના લશ્કરને હરાવી લગાડી મૂક્યું. એ જીતથી કૂલાઈને ક્રાન્સિસે ઈટલીમાંના ચાર્લસના લશ્કર ઉપર ધસારો કર્યો ને પેવિયાને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ પછી પોપ સાથે કોલકરાર કરી તેઉપર ભરોસો રાખી તેણે છ હજાર માણસ નેપલ્સ ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યાં તેથી ઘેરાનાં લશ્કરમાં ઘટ પડી. એ જોગવાઈ સાધી ચાર્લસના સરદારોએ તથા ખુબીના અમલદારે ધસારો કરી પૂરી ફતેહ મેળવી-દરા હજાર માણસ કાપી નાખ્યાં ને ક્રાન્સિસને કેદ કીધો. (૧૫૨૫ ની ૨૪ મી ફેબ્રુઆરીએ). ચાર્લસે તેની પાસે કેટલીક સખત કબૂલાત કરાવી લેવાનું કર્યું, પણ ન્યારે તેણે ન માન્યું ત્યારે તેને સ્પેન મોકલી દઈ ત્યાં રાખ્યો. પોપ તો પોતાની પદવીને ન ઘટે તેવી રીતે ચાર્લસને શરણુ થયો. ક્રાન્સિસ ૧૩ મહિના કેદ રહી બારીક પેચનો કોલકરાર કરી પાછો પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો.

પછી ક્રાન્સિસ, પોપ, ઈટલીના કેટલાક સરદારો-એ સૌએ એકઠા મળી ચાર્લસની સામા લડવાનો વિચાર કીધો અને ઇંગ્લંડનો હેન્રી પણ ચાર્લસને છોડી સામા પક્ષમાં ઊતર્યો; પણ તેઓએ પાકી તૈયારી કર્યા-વિના ઉતાવળું કામ આરંભ્યું તેથી ચાર્લસનું ફાવ્યું. ખુબીનો અમલદાર જે ચાર્લસની તરફથી ઈટલીમાં સરદારી કરતો હતો તેની પાસે લશ્કરનો પગાર આપવાને નાણું નહોતું તેથી તેના લશ્કરે રોમ લૂંટ્યું, કેટલીક સ્ત્રીઓની આખરૂ લીધી ને ઘણાકને કતલ કર્યા; પોપ એક દિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યો, પણ ત્યાંથી તેને પકડી કેદ કીધો. એ સમાચાર ન્યારે ચાર્લસના બધામાં આવ્યા ત્યારે તેણે શોકનાં કપડાં પહેર્યાં, દેવળના ઘંટ વાગતા બંધ રખાવ્યા અને પોપના છૂટકારાનેસાર પ્રાર્થનાઓ કરાવી.

એ જીતથી ચાર્લસને ફાયદો ન થયો. યૂરોપમાં જેટલા રાજા પોપને ધર્મગુરૂ માનતા તે સઘળા સામા થશે તેને લયે તેણે મોટા દંડ લેધને પોપને છોડ્યો. પછી ક્રાન્સિસ સાથે કોલકરાર કરી લડાઈ બંધ પાડી ચાર્લસ સ્પેનથી ઈટલીમાં આવ્યો. અહિંનાં રાજ્યો-સંબંધી વ્યવસ્થા કરી તે પાછો જર્મનીમાં ગયો. ત્યાં તે ધર્મસંબંધી ભાજગડમાં પડતો હતો તેવામાં તેને

તુર્કલોકની સામા જવું પડ્યું. તુર્ક લોકને પાછા હઠાવી તેણે ઈટલીમાં જઈ પોપને સમજાવ્યો કે તું રાજા-ઓની સલા મેળવ કે ધર્મસંબંધી મતવાદી યૂરોપમાં ગરબડ ઊડી રહી છે તેનું સમાધાન થાય. પણ પોપે તેનું ન માન્યું.

પછી ચાર્લસે આફ્રિકામાં જઈ બોર્જરી સંસ્થાનના ચાંચીઆઓનું જોર તોડ્યું ને ટ્યુનિસના સુલતાનની ગાદી એક બારબોસાએ ખુચી લીધી હતી માટે એની સાથે લડાઈ કરી એને નસાડી સુલતાનને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો. પણ એટલામાં ક્રાન્સિસે ફરીથી લડાઈ ચલાવી ને તે થોડોક ફાવ્યો. ચાર્લસે કોલકરારની ખટખટમાં ઘણીવાર સૂધી ક્રાન્સિસને વાહી પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું ને પછી રોમમાં બહાર સલા ભરી તેની વિરુદ્ધ મોકું કોધલ્યું ભાપણ કીધું. તેના લશ્કરે ક્રાન્સિસના ઉપર હથોડી કર્યો, પણ ફ્રેંચ લોકોએ જખરો ટકાવ રાખ્યા તેથી ચાર્લસને પોતાના લશ્કરના મોટા ભાગનો સંહાર કરાવી પાછું હઠવું પડ્યું. ક્રાન્સિસ પણ ફ્લાંડર્સ ઉપર હુમલો કરતાં ફાવ્યો નહિ. એ પ્રમાણે બનેલી હાર થયેથી લડાઈ બંધ પડી ને બંનેને સલાહ થઈ.

પછી ચાર્લસે આલ્બિનયર્સ ઉપર હુમલો કરવાને વહાણો મોકલ્યાં. પણ લશ્કર કિનારે ઊતરી રહ્યું નહિ એટલામાં તોફાન થઈ આવ્યું ને વહાણો છૂટાં પડી ગયાં. તેમ કિનારે પડેલાં લશ્કરના ઉપર અરબોએ મારો ચલાવ્યો ને ચાર્લસ પાછો ફર્યો. એ સંધિ બેઈ-ને ક્રાન્સિસે સ્પેનમાં ને ફ્લાંડર્સમાં લડાઈ ચલાવી. ચાર ભારે લડાઈ થઈ, પણ તેમાં કોઈની ખરેખરી જીત થઈ નહિ ને પાછી સલાહ થઈ.

સને ૧૫૪૫ માં તેણે જર્મનીમાંથી ધર્મસંબંધી ચું-થાડો સમૂહગો કહાડવાને ઈરાદો પોપની સાથે વિચાર કર્યો-પછી કેટલીક લડાઈઓ થઈ તેમાં નવા મતના પક્ષના રાજાઓ હાર્યા ને ચાર્લસે નવા મતના ઉપર સખતી કરીજ હોત, પણ પોપ તેની રાજ્યસત્તા વધેલી બેવાને ઇચ્છતો નહોતો તેથી તેણે (પોપે) પોતાનું લશ્કર પાછું બોલાવી લીધું ને ક્રાન્સિસ સાથે છૂપી ગોઠવણ કીધી. એટલામાં ક્રાન્સિસ મરણ પામ્યો ને ચાર્લસે સાક્ષનીના મોરિસને લડાઈમાં હરાવી કેદ કર્યો ને તેના ઉપર સખતી ગુજરી. મોરિસે રાજ્ય આપી હેલું કબૂલ કર્યું, પણ પોતાનું ધર્મમત મૂક્યું નહિ. ચાર્લસે ઇચ્છા નહિ તોપણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેને તેનું રાજ્ય સ્વાધીન કીધું.

પછી મોરિસે નવાં મત માનનારાં સઘળાં રાજ્યો.

સાથે છૂપી ગોઠવણ કરી, ફ્રેંચ રાજ સાથે પણ બંદોબ-
સ્ત કર્યો, અને પછી એક પાસથી એક બહુરનામું ક-
હાડી ખીછ પાસથી લડાઈ ચલાવી. ચાર્લસે મોરિસ-
ને ફાંદામાં લેવાની બહુ યુક્તિયો કરી, પણ તેનું ન ચા-
લ્યું ને તેને પાસે આગળ કોલકરાર કરવા પડ્યા,
જેથી જર્મનીનાં સંસ્થાનોનું સ્વતંત્રપણું કાયમ રહ્યું ને
નવાં મતના ઉપર સખતી થતી અટકી. ફ્રેંચ સાથે લ-
ડાઈ થઈ તેમાં પણ ચાર્લસ હાર્યો.

એ નિરાશ સ્થિતિમાં તેણે ફ્રાંસીને પોતાનું રાજ્ય
પોતાના દીકરાને સોંપી પોતે સ્પેનમાંના એક મઠમાં
જઈ રહ્યો. ત્યાં તે ધર્મોપણની ઘેલણમાં ઘણાક
કાળ ક્રિયાપ્રાર્થના વગેરે કરવામાં ગાળતો. તેણે પૂરો
પસ્તાવો બતાવવાને પોતાનું મરદું મોટા ઠાઠથી કહ-
ડાવ્યું. એ ભયંકર દેખાવથી તેને તાવ આવ્યો ને તે
મુઝો-૧૫૫૮ માં.

ચાર્લસનામાં સત્તાનો લોભ અત્યંત આગળ પડતો
હતો. તે મોટા વારસાથી મોટા સત્તાધારી હતો તે
છતાં તે પોતાની સત્તા વધારી ચૂરાપમાં સીધી શ્રેષ્ઠ
બળવાન એકચક્રી રાજ કહેવડાવવાની તૃણા રાખતો.
એ તૃણપ્રમાણે તેને અનુકૂળતા નહોતી; ને અનુકૂળ-
તા નહિ તે છતાં તેણે અનેક પ્રયંચ વાપરી ઘણી એક
લડાઈઓ લડી ધાર્યાપ્રમાણે તો નહિ પણ હતી તેથી
વિશેષ રાજ્યસત્તા કીધી. એ તેનું મોટું બુદ્ધિબળ હતું.
તે જર્મનીનો મહારાજ થયો તેવામાં તેની બુદ્ધિ ઘણી
કાચી હતી, પણ પછી તે ધીમે ધીમે પાકી થતી ચાલી
ને છેવટે અસાધારણ જેવી થઈ રહી. તે બહુ બારી-
કીથી ને અંદર પેશાને પોતાની ધારણા ખાંધતો, આ-
ગ્રહ ધરી ખંતથી સામગ્રી એકઠી કરતો ને પછી મોટું
ધોતાળપણું ને સાહસપણું એકદમ બહાર પાડતો.
તેણે જર્મની, સ્પેન, ઈટલી, ફ્લાંડર્સ, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લંડ, આ-
ફ્રિકામાં સૌ મળી પચાસેકવાર સુસાદરી કીધી ને ૬૦ લ-
ડાઈ કીધી; એ તેની બહારની પ્રવૃત્તિ બતાવેછે તો
હવે તેના મનની પ્રવૃત્તિવિશે તો કહેવુંન શું? લોભ ને
કાવાદાવા જેનામાં હોય તે સ્વાર્થ સાધવાને શું ન
કરે? પોપને કેદ કર્યો ને પછી શોક પાળ્યો તથા પ-
ળાવ્યો. પણ પોપના ઉપર જે સખતી ચુલ્લરતી હતી
તેનો તેણે અટકાવ કીધો નહિ. તે પોતાની મતલબ
પાર પાડવાને પોપની વિરુદ્ધ, ફ્રાન્સિસની વિરુદ્ધ, પો-
તાનાજ રાજ્યના લાભની વિરુદ્ધ ઉપાયો કામે લગા-
ડવામાં ચૂક્યો નહોતો.

પીટર મહાપુરૂષ ૪૦ સં ૧૬૭૨ માં જન્મ્યો હતો.
તેનો વડો ભાઈ થીઓડોર રશિયાનો રાજ ૧૬૮૨

માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેણે પોતાની પાછળ પીટરને
ગોદી આપવાનું ઠરવ્યું હતું, પણ તેની બેન સોફ્યા
લશ્કરની મદદથી પોતાને પ્રતિનિધિ કહેવડાવી રાજ્ય
કરવા લાગી. તે પીટરના ઉપર સખત નજરથી જોતી
ને તેની કેળવણી ઉપર જરાએ દરકાર રાખતી નહિ.
પીટરે સાત વરસ તો ઘણાંજ દુઃખમાં કહાર્યાં, પણ
પછી તેણે સામું થવા માંડ્યું. એઉપરથી સોફ્યાએ
તેનો ઘાટ ધડી નાંખવાની તજવીજ કીધી, પણ અમી-
ર લોકે કેટલાંક લશ્કરની મદદથી ફ્લાંડરોને મારી
નાંખ્યા અને સોફ્યાને મઠમાં ધાલી. પીટરને એક
બીજો મોટો ભાઈ જોન નામે હતો, પણ તે જન્મમૂર્ખ
હતો ને રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત હતો તેથી પીટરજ
રશિયાનો રાજ મનાવવા લાગ્યો.

તેણે લશ્કરી વહાણોનો કાફલો તૈયાર કરવાસાર
પ્રથમ લક્ષ્ય દોડાવ્યો. તેને દરિયાઉપર અભાવ હતો
તોપણ તેણે વેપારીનાં વહાણોમાં ઘણીક સફરો કરી
વહાણ હંકારવાસંબંધી માહિતી મેળવી લીધી. એક
બુદ્ધિવાન પરદેશીની મદદથી તેણે લશ્કરમાં સુધારો
કરવા માંડ્યો. અમીરોની એક તૂકડી કરી તેઓને ઉ-
ત્તમ પ્રકારની લશ્કરી કેળવણી આપવાની ગોઠવણ
કરી ને પોતે પણ તેમાં નોંધાયો. વસ્ત્રજ નમાનાં
ખાતાંમાં પણ તેણે ફેરફાર કીધો.

તેણે તુર્ક લોક સાથે લડીને આઝોફનું બંદર પોતાના
તાબામાં લીધું ને ત્યારપછી પોતાની પ્રજા બીજા સુધ-
રેલા દેશોની પ્રજા કરતાં કેટલી પછવાડે છે તે બહુ
લેવું ઇચ્છ્યું. તે પોતાની ગેરહાજરીમાં રૂઢી રીતે રાજ્ય-
ચાલ્યાં કરે તેવો બંદોબસ્ત કરી પ્રવાસ કરવા નીક-
ળ્યો. ૧૬૯૮ માં તે હાલંડ ગયો ને ત્યાં એક સાધા-
રણ કારીગરની પેઠે ગોદીમાં કામ કરતો ને પોતાના
સાથીઓ પાસે કરાવતો. પછી તેણે ઇંગ્લંડ જઈ પ-
દાર્થશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા કેટલાક વિદ્વાનોને અને ક-
ળાકુશળ પુરૂષોને ખોળી કહાડી પોતાના રાજ્યમાં મો-
ક્ષ્યા કે તેઓ ત્યાંના લોકને શીખવે. પછી તે વીએ-
ના ગયો ને તાંહિથી તે ઈટલી જત પણ તેટલામાં તે ત-
રકડીઓને સજ કરવાને પાછો પોતાના રાજ્યમાં
આવ્યો.

અહિં દ્વિતર કરનારાને દેહાંત કીધા પછી તેણે વહા-
ણ, વેપાર, વસાવવાનાં સંસ્થાન એ સુધારવા વધાર-
વાસંબંધી ઘણો શ્રમ લીધો. લશ્કરની જે તૂકડી
તેને વારે વારે સતાવતી હતી તેને તોડી તેમાંના મા-
ણસોને જુદે જુદે ઠેકાણે વહેંચી નાંખ્યા ને વાદીઓ
કેટલાક બાબતમાં સામા થતા હતા તેઓને ધમકી

આપી તાણે રાખ્યા. પછી બાલ્ટિક સમુદ્રની પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણવાને તેણે પોલંડ તથા ડેન્માર્ક એ બે રાજ્યોને મળીને સ્વીડનના ચાર્લસ ૧૫ માની ઉપર ચઢાઈ કરી, એ જીવાને તે બંને સહાયને સપડાવી પીટરના પચાસ હજારને હરાવ્યા. પીટર બોલ્યો કે હું જીત્યો જ હોતો કે સ્વીડ લોક રશિયનોને હરાવશેજ, પણ સ્વારેજ રશિયનો શીખશે ને પછી એઓ સ્વીડનને હરાવશે.

પછી આઠ વર્ષસધી અહિં તહિં નાની નાની લડાઈ ચાલ્યાં ક્રીધી. પીટરે સેન્ટ પીટર્સબર્ગ નામે શહેર વસાવી તેને રાજધાની કીધું. ૧૭૦૯ માં તેણે પશ્ચિમી આગળ ભારે લડાઈ મચાવી. એનું લશ્કર શત્રુના લશ્કરથી તમજું ને પાછલી હારથી ઘડાઈ ઘડાઈને પાકું કેળવાયું હતું, તોપણ જાણે તે નળું છે એમ સમજી પીટર બહુ સાવધ રહી કળાથી લડ્યો ને તેણે ચાર્લસને પૂરે હરાવ્યો ને ભગાડ્યો. એ જીતથી રશિયાનું રાજ્યબળ આખા યુરોપમાં પ્રખ્યાત થયું ને તે રાજ્ય મોટું બળવાન ગણાવવા લાગ્યું.

ચાર્લસે તુર્કને મળી નવી લડાઈ જગાવી એ લડાઈમાં પીટરની હાર થઈ ને આલેક્ઝાન્ડર તેને આપી દેવું પડ્યું. એ બંદર ખોલાયી તેને બહુ લાગ્યું, કેમકે તેનો વિચાર કાળા સમુદ્રમાં લશ્કરી વહાણોનો કાફલો રાખવાનો હતો. એ હાર પછી તેની રાણી કાથેરૈને છૂપી રીતે પોતાનું કેટલુંક જેવર તુર્કસ્તાનના વજરને ભેટ મોકલાવ્યું તેથી તેણે ચાર્લસનો પક્ષ છોડી દીધો ને રશિયા સાથે સલાહ કરી.

દક્ષિણમાં હાર થઈ તોપણ પીટરે ૧૭૧૪ માં ફ્રિન્કાન્ડ તરફ સ્વીડ લોક ઉપર જીત મેળવી ને તેમાં એક જીત વહાણની લડાઈથી મળી હતી તેથી તે બહુ રાજ થયો, કારણ કે તેણેજ પ્રથમ લશ્કરી વહાણ ઊભાં કર્યાં હતાં. ૧૭૨૧ માં રાજ્યસલાએ પીટરને સધળા રશિયનોનો મહારાજ ને પિતા એ ઉપનામ ધારણ કરાવ્યાં. પછી પીટરે કારિયન સમુદ્ર તરફ નજર દોડાવી. ત્યાં લશ્કર મોકલ્યું, પણ કંઈ તેનું વળ્યું નહિ. ૧૭૨૫ માં તેણે પોતની સ્ત્રી કાથેરૈનેને મહારાણીનો પટાભિષેક કરાવી પોતે વિરજા થયો ને પછી થોડે દહાડે તે મરણ પામ્યો.

રશિયા જંગલી લોકનું રાજ્ય હતું તેને પીટરે મોટાં બળવાન સુધરેલાં રાજ્યોમાંનું એક કીધું. એ કંઈ તેનો જેવો તેવો જ નથી, પોતે રાજ છતે એક સાધારણ માણસપ્રમાણે વર્તી પોતાના દાખલાથી તેણે પોતાના દેશિયોને જીતી સ્થિતિમાં આણ્યા. જે જે

મોટાં ભારે કામ ઊઠાયાં તે તે સૌ તેણે નિરંતર લક્ષ્ય રાખી પાર પાડ્યાં. કેટલી અડચણ ને કેટલી હાર વેઠી? તોપણ નિરાશ ન થતાં તેણે નવો નવો અતુલ્ય મેળવી પોતાના શ્રમનો બદલો લેયો, એ ઉપરથી દેવવાદ ઉદયવાદ આગળ પાણી ભરે છે એમ કેમ ન કહેવાય? તેણે જીત મહેનતથી, જીતે મેળવેલા જ્ઞાનથી ને જીતજીતિપરાક્રમથી પોતાના દેશિયોનું માન વધાર્યું. તેણે સ્થિતિ પ્રસંગપરત્વે કેટલાંક કૂર ને અષ્ટિત કર્મ કર્યાં હશે, પણ તેથી તેને મહાપુરુષરૂપે લેશ પણ કલંક નથી. જે પીટરને તેના લોક પ્રથમ ધિક્કારતા તેનેજ તેમણે વખાણ્યો ને જગત્ વખાણે છે.

ફ્રેડરિક, ૪૦ સં ૧૭૧૨ ના જાનેવારી મહિનામાં જન્મ્યો હતો. તે ૧૭૪૦ માં ૨૮ વર્ષની ઉંમરે પોતાના બાપની પ્રુશિયાની રાજગાદીએ બેઠો. ૧૭૪૧ ના જાનેવારીમાં તેણે કોલકાર તોડી એકદમ ધસારો કરી આસ્ટ્રિયાનો સિલિશિયા પ્રાંત તાણે કરી લીધો. પણ પછી એક લડાઈ થઈ, તેમાં તેનું લશ્કર છવટે જતું, પણ જે થોડેસવાર પલટનની તેણે સરદારી કરી હતી તેને નાસવું પડ્યું હતું ને તે પોતે પણ ગભરાઈને નાટો હતો. આસ્ટ્રિયાની હાર થયેથી એ રાજ્યના કુશ્મન બીજા રાજ્યો ફ્રેડરિકને મળ્યા ને એણે તેઓની સાથે કોલકાર કર્યા. આસ્ટ્રિયા સાથે બીજી લડાઈ થઈ એમાં પણ તેનું લશ્કર જતું. એ લડાઈમાં તેણે હિંમત બતાવી થોડુંક શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું. પછી આસ્ટ્રિયાવાળી મરાયા થેરિસાએ ઇંગ્લંડના રાજ્યની ભલામણ બાજુથી સિલિશિયા ઉપરથી હાથ ઊઠાવી ફ્રેડરિક સાથે એક નીચેની અને એણે જે રાજ્યો સાથે કોલકાર કર્યો તેણે એક નીચેની અધવચ પડતા મેલ્યા. એ રાજ્યોમાં ને ઇરાકાને થોડાઈ કરી ને તેઓને હરાવી દીધાં.

ફ્રેડરિક ગભરાયો કે આસ્ટ્રિયાએ ફ્રાન્સને હરાવ્યું છે તો તે મારી સાથે કરેલો તે કોલ તોડી સિલિશિયા પાછું લેવાને શક્ય નહિ આવે? પછી તેણે ફ્રાન્સને શાંતિ રાખી ૧૭૪૪ માં પોતેજ કોલ તોડ્યો ને મરાયા થેરિસાના કેટલાંક મૂલક ઉપર હુમલો કીધો. એ રાણીના લશ્કરે તેને હરાવ્યો ને સિલિશિયામાંથી તેની સત્તા ઊઠે તેવું કીધું. ફ્રેડરિક તે લશ્કર સામા ઊભો રહી શક્યો નહિ ને પાછો ફર્યો. ૧૭૪૫ થી તે ૧૭૪૮ માં યુરોપમાં ઘણીક લડાઈઓ ચાલેલી તેમાંની બે ત્રણમાં ફ્રેડરિકે જીત મેળવી એટલુંજ નહિ, પણ લશ્કરી સરદાર દાખલ પણ મોટું

માન મેળવ્યું. સને ૧૭૫૬ માં ફ્રાન્સ, આસ્ટ્રિયા, રશિયા, સાક્સની, સ્વીડન એ રાજ્યો ફ્રેડરિકની સામાં એકસંધે થયાં. ફ્રેડરિકે જોયું કે મારું રાજ્ય નક્કી કરા યદ્ય વહુચાઇ જવાનું. તે ગભરાયો તો બહુ, પણ પછી ચાહોમ કરી તેણે રણમાં અંપલાવ્યું. આગસ્ટમાં તેણે પ્રથમ તો સાક્સનીની ખબર લીધી કે લડાઇ હતી તે રાજ્યને પોતાના તાબાનું હોય તેવું કર્યું. ૧૭૫૭ માં બોહીમિઆમાં ઊતરી તેણે લડાઇ હતી પ્રેગ નગરને ઘેરા ધાડ્યો. પણ કોલિન આગળ દુશ્મને અતિશય મારો ચલાવ્યો ને તેના તેર હજાર બહાદુર સિપાઇઓ કતલ થઇ પડ્યાં. પછી તે ઘેરા લડાવી મોટી મુસીબતે બોહીમિઆમાંથી બહાર નીકળી છૂટ્યો. તેનું લશ્કર તેની સામા થયું ને તેની પ્રજા સૌ તેની ઉદ્ધતાઈને નિંદવા લાગી. તેવામાં ફ્રેંચ લોક જર્મનીમાં કેટલીક ક્ષેત્રો કરી પ્રુશિયા ઉપર ઉતરવાની તબવીબ કરતા હતા. વળી તેટલામાં તેની મા મરી ગઈ. એ સંકટમાં તે ઊંઘતો નહિ. વેળાએ અકળામણમાં રડતો ને દુઃખ તથા અપમાન સહન કર્યાં ના કરતાં ઝેર ખાઈ મરવાનો વિચાર કરતો. તેટલામાં નવંબરમાં રશિયનોએ તેના રાજ્યના પૂર્વ તરફના મૂલક ઉપર ચડાઈ કરી; સિલિશિયામાં આસ્ટ્રિયાનું લશ્કર ફરી વળ્યું; મોટું ફ્રેંચ લશ્કર પણ ધસ્યું અને ક્રોએશિયનોએ પ્રુશિયાની રાજધાની બર્લિન સહેર લીધું ને લૂંટ્યું.

ફ્રેડરિકે કેસરિયાં કર્યાં. પ્રથમ તે ફ્રેંચ સામા ગયો. ફ્રેંચનું લશ્કર ખમણું હતું પણ કેળવાયતું નહોતું ને તેનો સરદાર મૂર્ખ હતો. ફ્રેડરિક પોતાના કેળવાયલા સિપાઇઓનાં પરાક્રમથી જીત્યો ને દુશ્મનના સાત હજારને કદ કીધા. પછી બરોબર એક મહિને તે ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે સિલિશિયા ઉપર ધસ્યો. દુશ્મનના ૬૦ હજાર લૂથળ આગળ મળ્યા. ફ્રેડરિકે પોતાના મુખ્ય સરદારોની મંડળી મેળવી લાપણ કરી તેઓને ઉશ્કેર્યાં ને કહ્યું કે તમે તમારાં માણસોને ઉશ્કેરી તૈયાર રાખજો. યુદ્ધગીતાદસાથે ભારે લડાઇ ચાલી ને પ્રુશિયનો જીત્યા. દુશ્મનમાંથી કપાયલા, ધાવલ થયેલા ને કેટલી પડાઇલા થઇને સત્તાવીસ હજાર હતા, પચાસ વાવટા, સો તોપ, ચાર હજાર ગાડાં એ ફ્રેડરિકના હાથમાં આવ્યાં. ઘેરલોનો ડિલ્લો તાળે થયો ને સિલિશિયા પાછું તાળે થયું. એરીતે એક મહિનામાં ફ્રેડરિકની રિયતિ ફરી ને તેની કીર્તિ યૂરોપમાં ગાજી રહી. સને ૧૭૫૮ ના વસંતમાં તેણે રશિયનોને હરાવ્યા.

હારિલા દુશ્મનોએ તેને પાછો સપડાવ્યો ને એવો સપડાવ્યો કે તેનું લશ્કર છેલ્લ ધટી ગયું ને તેણે આશા મૂકી. તેણે પોતાના કારભારીઓને બર્લિન લખી જાણવું કે રાજકુટુંબને ખસેડી દેશે ને તમે દુશ્મન સાથે કોલકાર કરજો. સંધું ગયું છે, હું નિરપાય છઉં, હું મારા દેશનો નાશ જોવાને જીવનાર નથી. ૧૭૬૦ માં દુશ્મનોએ બર્લિન લીધું ને રાજમહેલ લૂંટ્યો.

એ વર્ષે દુઃખમાં પણ અહિં તહિં લડાઇઓ ચાલુ રાખી હાર જીત મેળવવામાં કહાવ્યાં, પણ પછી ૧૭૬૩ ના ફેબ્રુવારીમાં સૌ રાજ સાથે કોલકાર થયા ને સાત વર્ષ થયાં ચાલેલી લડાઇનું છેવટ આવ્યું—ને તેમાં જે સિલિશિયાને માટે આખું યૂરોપ સામું થયું હતું તે તેનીજ પાસે રહ્યું. ફ્રેડરિક જીતી રાજ રૂપે પાછો પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો. ૧૭૭૨ માં તેણે રશિયા તથા આસ્ટ્રિયાની સાથે મળી પોલંડના રાજ્યની પહેલી વહેંચણીમાં ભાગ લીધો ને ૧૭૮૬ માં તે મરણ પામ્યો.

ફ્રેડરિકના બાપે પ્રુશિયાનું રાજ્ય નહું સ્થાપ્યું હતું ને ફ્રેડરિકે તેટલુંજ પાછું નહું વધાર્યું. તેણે ૨૯,૩૧૩ ચોરસ મૈલ જેટલો મૂલક નવો મેળવ્યો એ તેનો જીજ છે. તેણે અનેક મુસીબતો વેડી ને વેઠતાં નહું નહું જાણી સરદાર દાખલ ને ખટપટી રાજ દાખલ મોટું માન મેળવ્યું અને પ્રુશિયાના રાજ્યને યૂરોપમાંનાં બળવાન રાજ્યોમાં ગણાવું કર્યું. તે લડાઇનાજ કામમાં ઝુંધાયો રહેતો એમ નહોતું, પણ તે પોતાના રાજ્યનો સઘળો કારભાર જતેજ કરતો. તેનો કોઇના ઉપર ભરોસો નહોતો તેથી તે કોઈની સલાહ લેતો નહિ: પોતેજ સંધું ફરમાવતો ને અમલદારો તે અમલમાં લાવેછે કે નહિ તે ઉપર ખંતથી નિધા રાખતો; તેનો ઉદ્યોગ ને કામ કરવાની ઝડપ ખરેખર અજળ જેવી હતી ને તેની કરકસર મહેલમાં ને રાજ્યમાં મરાદૂર હતી. તે લોકના ઉપર કારભાર નાંખવામાં ને લશ્કરના ઉપર સખત કરા રહેવામાં મોટા જલમ હતો. તે પોતાની મતલબ થતી હોય ત્યાં કોલ તોડવાને જરા પણ વિવેક કરતો નહિ. તેણે કોઈ પણ પ્રકારે રાજ્ય વધારવું એવો નિશ્ચય કર્યો ને પછી આગળ ખંત ઉઘમથી અનેક વિદ્ય સંકટ લાખી ધાર્યું પાર પાડ્યું એ તેનું સ્વલ્પ પુરુષાર્થ છે.

વાર્શિગટન—સને ૧૭૩૨ ના ફેબ્રુવારીની ૨૨ મીએ ઉત્તરઅમેરિકાના વર્જિનિઆ સંસ્થાનના વેસ્ટ-મોર્લાડના પરગણામાં જન્મ્યો હતો. સને ૧૬૫૭ માં ઇંગ્લંડનો જોન વાર્શિગટન પોતાના ભાઈ સાથે વ-

ર્લિનિઆમાં આવી વસ્યો હતો, તેના દીકરાનો દીકરો ને તેનો દીકરો ન્યોર્જ વાશિંગ્ટન હતો. તેની માએ તેને ઉદ્યોગ, મિતવ્ય ને સદ્ગુણવિષે ધણે સારો બોધ આપ્યો હતો. તેણે અંગેને કસરતથી વાળ્યું હતું, તેણે નિશાળમાં સાધારણ પક્ષની કેળવણી લીધી હતી, તેને અંગ્રેજ સિવાય બીજા ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું-પછી વાડેથી તે નજીક જ શીખ્યો હતો. તેને શુદ્ધ અંગ્રેજી લખતાં આવડતું નહોતું, પણ ઘણા અભ્યાસથી ને સારા સારા ગ્રંથકારોનાં પુસ્તક ધ્યાન દેધને વાંચ્યાથી ને કાગળો લખવામાં ખંતીલી કાળજી રાખ્યાથી તે શુદ્ધ સ્પષ્ટ ને સુંદર લખતાં શીખ્યો હતો. તેણે અંગ્રેજી લશ્કરી વહાણમાં નોકરી કરવાની ઇચ્છા કરીને તે લીધી હતી, પણ પોતાની માની ઇચ્છા નહિ તેથી તેણે તરત છોડી દીધી હતી.

સોળ પૂરાં થતે તે એક શ્રીમંતનું ઇસ્ટેટ માપવાને સર્વેશ્વર થયો. એ ત્રણ વર્ષ તે કામ કરી વાશિંગ્ટન વર્લિનિઆના એક પ્રાંતનો લશ્કરી અમલદાર મેજરની પદવીને આજીવંત જનરલ થયો. ૧૭૫૨ માં તે સરકારથી ઉત્તર ભાગનો આજીવંત નીમાયો હતો. ૧૭૫૬ માં તેણે વર્લિનિઆનાં બધાં લશ્કરનો સરદાર થઈ શાખાશી મેળવી. ૧૭૫૮ માં તેણે નોકરી છોડી પોતાની જમીન મિલકત સુધારવાના ખેતીવાડીના કામમાં મન ધાલ્યું. ૧૭૫૯ માં તે જે છોકરાની મા એવી એક શ્રીમંત વિધવા સાથે પરણ્યો. એ સ્ત્રીએ તેનો ઘરખટલો ઉપાડી લીધો તેથી વાશિંગ્ટન પોતાનું ખેતીવાડીનું ને માલને બીજે દેશ ચડાવવાનું કામ સારી રીતે કરી શકતો. ૧૭૫૭ સૂધીમાં તે વર્લિનિઆની તરફથી રાજસભાસદ નીમાયો હતો ને એ અધિકારી-રૂપે તેણે ૧૮ વર્ષ લગી કાયદા બાંધવામાં ને પોતાના સંસ્થાનના લોકને કાયદો કરવામાં પોતાનું બુદ્ધિચાતુર્ય સાફ દેખાડાવ્યું હતું.

ઇંગ્લંડની સરકાર અમેરિકાનાં પોતાનાં સંસ્થાનો ઉપર ફેટલો કારભાર મૂકતી હતી ને સંસ્થાની લોક તેની સામા થતા હતા ને એ રકબંધ આઠ વર્ષ થયાં ચાલ્યા કરતી હતી. વાશિંગ્ટન સંસ્થાનોનાં પક્ષનો હતો, પણ તેના મનમાં ઇંગ્લંડ સરકારની સામા ઊઠવાનું નહોતું. સંસ્થાની લોક ઇંગ્લંડની સામા લડાઈ કરવાને ઊભા થયા-૧૭૭૪ ની ૧૪ મી જૂને અને ૧૭૭૫ ના જૂનમાં તેઓએ વાશિંગ્ટનને પોતાના લશ્કરનો મુખી કીધો.

વાશિંગ્ટને પોતાની બુદ્ધિ તથા ચાતુર્યથી ઉશ્કેરાયલા પણ કેળવાયલા નહિ તેવા લશ્કરને ઇંગ્લંડ સર-

કારના લશ્કર સામા લીડાવ્યું. ધણીવાર હારજીત થયા પછી તેણે એટલું જોર માર્યું કે ૧૭૭૬ ના જુલાઈની ચોથી તારીખે સંસ્થાનોએ પોતાનું સ્વતંત્રપણું જાહેર કર્યું. લડાઈ ચાલુ રહી, પણ તે ૧૭૮૩ ના નવેમ્બરની ત્રીસમી તારીખે ઇથેજ લોકે અમેરિકાનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ રાખ્યું. સંસ્થાનો સ્વતંત્ર તો થયાં, પણ પછી પરસ્પર કલહ જાગ્યો. એ કલહ મટાડવામાં ને સંસ્થાનોને એક રાજ્યસભામાં આણી રાખવાને વાશિંગ્ટને ઘણી મહેનત લીધી ને ૧૭૮૭ ની બીજી મેએ 'ફેડરલ કન્વેન્શન' નામની રાજસભા સ્થાપવામાં આગેવાની કરી. ૧૭૮૯ ની ત્રીસમી અગ્રેલે તે, 'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ' નો (એકઠાં મળેલાં સંસ્થાનોનાં પ્રજારાજ્યમાં) સૌથી-વડો કારભારી થયો. ચાર વર્ષની મુદત પૂરી થયેથી તેણે પોતાનો આધો છોડી ઘેર બેસતું ઇચ્છ્યું, પણ લોકના આગ્રહથી તેણે બીજાં ચાર વર્ષ વડો કારભારીનું કામ કર્યું. એ વખતમાં ઇંગ્લંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ ચાલી હતી ને જોકે વાશિંગ્ટન ફ્રાંસનો જય ઇચ્છતો તોપણ તેણે પોતાના રાજ્યને એકે પક્ષમાં ઉભા રહેવાનું નહોતું. તેના મિત્રોએ ત્રીજીવાર તેને વડો કારભારી રહેવાને બહુ સમજાવ્યું, પણ તેણે નજ માન્યું ને છેલ્લું ભાષણ આપી તે ઘેર બેઠો.

પછી તે પોતાનાં ઘરકામમાં મચ્યો. થોડા વખત પછી અમેરિકાને ફ્રાંસની સામા લડાઈ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ સંકટમાં રાજસભાએ તેને સેનાપતિ થવાને વિનંતિ કરી. તરત તેણે કબૂલ કર્યું અને એક પાસથી લશ્કર તૈયાર કરવાની ને બીજી પાસથી કાગળ પત્રો લખી સમાધાની આણવાની ખટપટ કરવા માંડી. પણ પછી ફ્રેંચની તરફથી લડાઈનું માંડી વળાંક્યું અને અમેરિકા તથા ફ્રાંસ એ વચ્ચે કોલકરાર થતા હતા તેટલામાં વાશિંગ્ટન મરણ પામ્યો. (૧૭૯૯ ના ડિસેમ્બરની ૧૪ મીએ.)

વાશિંગ્ટન ૧૭ વર્ષની વયે સર્વેશ્વર થયો ત્યાર પછી અગિયાર વર્ષ તે ઘેર બેઠો તે દર્મિયાનમાં તેણે સારી પેઠે અંગની કસરત કરી હતી અને માત્ર નિશાળમાં રહીને નહિ પણ તે વખતના જે મોટા હોશિયાર સરદારો કહેવાતા તેઓના કરડા ઉપરીપણા તજે રહી જોખમ ભરેલી ને નોકપર આવી રહેલી એવી ભારે લડાઈઓ લડીને લડાઈનાં કામની પાછી માહિતી મેળવી હતી. સને ૧૭૫૯ થી તે ૧૭૭૫ સૂધીનાં પંદર વર્ષમાં તેણે રાજસભાના મેમ્બર દાખલ થીનસાફ કાયદાસંબંધી ને રાજ દરબારી કામસંબંધી પૂરતો અનુભવ

મેળવ્યો હતો—તે વખતે જે કામ ચાલતાં તે પુરોવાનાં મનને પ્રદુષિત ને જાયા કરે તેવાં હતાં. યુદ્ધકળા ને રાજ્યનીતિનું જ્ઞાન, કામની ઉદ્દેશ ને હથોટી, વળી વિવેકી સ્વભાવ એવડે તે રાજ્યની ઊચલપાચલ કરી નાંખનાર લશ્કરની સરદારી કરવે ને પાકા પાયાપર નહું રાજ્ય સ્થાપવામાં પ્રમુખપણું કરવે સર્વે પ્રકારે યોગ્ય થયો હતો—તેના જેવો તે વેળા ખીલે કોઈ નહોતો. સમૃદ્ધિમાન તથા ખજવાન રાજ્યોની તરફથી સેનાપતિયો, કેળવાયલા સરદારોની સહાયતા—એ અને દારૂગોળા, ખાવા પીવાનાં વગેરેની સામગ્રીની અતુદ્દગતાએ મોટા જય મેળવેછે તેઓની સાથે વાંશિગટનનો મુકાબલો કરવો એ નિરર્થક છે. વાંશિગટનને તો નહું નહું લશ્કર ઊઠું કરીને તરતનું તરત તેને કેળવાયલાં લશ્કરની સામા દોરવવાનું હતું, બંદૂક દારૂ ગોળા વગેરે નવાંજ પેદા કરવાનાં હતાં; જો-રાકી પૂરી પાડવાની હતી ને એ સંધાને માટે તેને કોઈ નાણું ધીરે તેહું નહોતું, તેમ લોકના ઉપર કર નાંખવાની તેને સત્તા પણ નહોતી; વળી ભૂદાં ભૂદાં સંસ્થાનેના લોક પાસેથી ઊધરાવીને નાણું ભેગું કરવાનું હતું. એ સઘળું તેણે ઝડપથી કીધું—લડાઈઓ કીધી ને થોડી મુદતમાં પોતાના દેશને અંગ્રેજ રાજ્યની સત્તાયકી મુક્ત કરી સ્વતંત્ર કીધો. એ મહાભારત કામમાં કેટલું વિચક્ષણપણું ને કેટલો વિચાર, કેવો નિશ્ચય ને કેટું ડહાપણ, કેટલું ધૈર્ય ને કેટલું સાહસ તેણે વાપર્યું હશે? હતું તે રાજ્ય ઊંધું વાળી રડા પાયાપર નહું પ્રજારાજ્ય સ્થાપી તેણે જગતમાં નવો શક વર્તીવ્યો છે—યોગ્ય દેશાભિમાન ને યોગ્ય સ્વતંત્રતાથી જે શુદ્ધ ને મોટું રાજ્યસુખ મળેછે તે તેણે પોતાના મોટા મનમાં કર્મજયથી સ્પષ્ટ દેખાડ્યું છે. વળી જે સાધન ઉપાયો કામે લગાડેલાં તેમાં અસલ્ય ને કૃત્રિમ નહિજ, એ તેની મોટી ને ધીટ મનશક્તિ હતી. તે બહુ સાદો ને લલો હતો, પણ તેમ પોતાના કામમાં પાકી યુક્તિવાળો ને પ્રસંગે કાવકો કરડો સરદાર હતો. તે હેતાળ, નિર્લોભ ને નિવૃત્તિ-સુખમાં મગ્ન હતો, પણ દેશને અર્થે તે અતિ પ્રવૃત્ત થઈ રહેતો. ખરેખર વાંશિગટન અસાધારણ મનશક્તિ, અસાધારણ કર્મશક્તિ, ને જય સદ્ગુણ એવડે સગ્રેમ માન્ય મહાપુરૂષ હતો.

નેદસન—સને ૧૭૫૮ ની ૨૯ મી સપ્ટેમ્બરે જન્મ્યો હતો. તે ખારમે વર્ષે પોતાના મામાનાં ૬૪ તોપનાં વહાણમાં રહ્યો હતો. પછી તે વેસ્ટઇન્ડીઝ ખાતે ને પછી ઉત્તર ધ્રુવ તરફ ગયો હતો. સને

૧૭૭૭ માં તે ધારાપ્રમાણે પરીક્ષા આપીને લોએ-સ્ટ્રોક વહાણમાં ખીલે લેફ્ટનન્ટ અને સને ૧૭૮૮ માં તે બ્રિસ્ટલ વહાણનો પહેલો લેફ્ટનન્ટ થયો હતો. એ વહાણમાં તેણે વેસ્ટઇન્ડીઝ જઈને મેક્સિકોના અખાતમાં સાનબુઆનનો કિલ્લો લીધો હતો. તે કામમાં તે ઘણો શ્રમિત થયેલો હતો તેથી ને સંચાલણીના રોગથી પીડાતો તેથી પાછો ઇંગ્લંડ આવ્યો હતો.

સને ૧૭૮૧ માં કપ્તાન નેદસન ઉત્તર તરફ ગયો ને ૧૭૮૨ માં તેણે રાજ વિલિયમ ચોથાની ભેટ લીધી. તે ૧૭૮૭ માં પરણ્યો ને ૧૭૯૩ સુધી ઇંગ્લંડમાંજ રહ્યો. એ વર્ષમાં તે આગામેન્ન નામે વહાણ ઉપર હતો ને તેણે દુલો, આફ્રિકા ને કાલવી એ ત્રણ દેશોને લડીને માન મેળવ્યું. કાલવીના થેરામાં તેની એક આંખ ગઈ હતી. ૧૭૯૬ માં તે કમાન્ડર થયો ને પોર્ટોફેરાને આહિ ગયો. સને ૧૭૯૭ માં કેપ સેંટ વિન્સેન્ટથી દૂર લડાઈ જીત્યો તેથી તેને રીઅર આર્મિર-લનો યોદ્ધો ને નેટ આવ ધ બાયનો ખિતાબ મળ્યો. મેની ૨૮ મીએ સર હેરિશિયો નેદસને પોતાનો વાવટો થેરયૂસ વહાણ ઉપર બોડાવ્યો ને સાંટાકુંઝ ઉપર હુમલો કર્યો. એ પ્રસંગે તેની જમણી કહોણીમાં ગોળી વાગેથી તેનો તે હાથ કાપી નાંખવો પડ્યો. પછી તે થેર આવ્યો ને ચાકરીના ખદલામાં તેને પેન્શન મળ્યું.

૧૭૯૮ માં તે થોડાંક વહાણ લેઈને દુલો ખંદેરે ગયો. ત્યાં તોફાન લાગેથી તે ફ્રેંચની સામે થઈ શક્યો નહિ, પણ તેણે અશુદ્ધરના ઉપસાગરમાં ફ્રેંચ વહાણોનો નાશ કર્યો. એ નીલનદીની કૂતેહમાં પાર્લમેન્ટ તેને નેલનો અને બર્નહામ થાર્પનો ખચારન (અમીર) બનાવ્યો. સિસિલીમાં તેણે કેટલું કામ કીધું તેથી ત્યાંના રાજાએ તેને બ્રંટનો ડયુક એ ખિતાબ આપ્યો ને ત્રીસ હજાર રૂપિયાની જગીર આપી.

ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાફલાની સરદારી લોઈ કીધેને મળ્યા પછી નેદસન ઇંગ્લંડ આવ્યો, પણ પછી ઉત્તર સમુદ્રમાં ગયો ને ૧૮૦૨ ની ૩૦ મી માર્ચે તેણે સૌંડનો રસ્તો ખુલ્લો કીધો. પછી કોપનહેગનની લડાઈમાં તેણે પરાક્રમ દેખાડી કૂતેહ મેળવી. પછી તેને વૈક્ટોરી પદવી મળી. ૧૮૦૫ ના અક્ટોબરની ૨૧ મી તારીખે તેણે ફ્રેંચ તથા સ્પેનનાં વહાણોને આવતાં કેપ ટ્રાફલગર આગળ અટકાવ્યાં. એ પ્રસંગે તેણે પોતાનાં વહાણના વાવટા ચડાવી પોતાના કાફલાનાં સઘળાં વહાણનાં લશ્કરને ખબર આપી ઉશ્કેર્યું હતું કે “ ઇંગ્લંડ આશા રાખે છે કે દરેક જણ

પોતાની ફરજ બજાવશે.” તેણે ૧૩૬ તોપનાં વિકટથી નામના વહાણને આગળ કહાડી લડાઈ મચાવી હતી. પણ તેમાં એક ગોળી તેના બરડાના હાડકામાં આરપાર ગયેથી તે પડ્યો હતો તોપણ તે હુકમ આપ્યાં કરતો ને પોતાનાં માણસોને ઉશ્કેર્યાં કરતો હતો. પછી તરત તે મરણ પામ્યો હતો.

નેલ્સનમાં હર કંઈ વાત તરત સમજી જવાની શક્તિ હતી. તે ઠરાવમાં નિશ્ચય રહેતો ને ધીરો પરાક્રમથી પોતાની ધારણા પાર પાડતો. તે ક્રિતેહની ઉશ્કેરાયલી હાલતમાં પણ દયા કરવી ભૂલતો નહિ. તેનો એક મોટો ઉદ્દેશ હતો કે દેશનું કલ્યાણ કરવું ને તેનો એક મોટો લોભ હતો કે દેશ તેની મહેનતનો બદલો વાળે. ઇંગ્લંડના લશ્કરી વહાણના સરદારોમાં નેલ્સન જેવો કોઈ બીજો થયો નથી.

વેલિંગ્ટન—(આર્થર વેલ્સલી) એ સને ૧૭૬૯ ની ૧ લી મેએ જન્મ્યો હતો. લશ્કરી કામ શીખવાની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યા પછી તે પ્રથમ ૧૭૮૭ માં ૭૩ મી રીજીમીટમાં એનસૈન દાખલ રહ્યો. એક વર્ષની અંદર તે ૭૬ મીનો લેફ્ટનન્ટ થયો ને પછી ૪૧ મી પાયદળ રીજીમીટમાં ને પછી ૧૨ મી ઘોડેસવાર પલટનમાં ને પછી ૫૮ મી રીજીમીટમાં, પછી ૧૮ મી ઘોડેસવાર પલટનમાં અને ૧૭૯૩ માં ૩૩ મી રીજીમીટનો લેફ્ટનન્ટ કર્નલ થયો હતો. ૧૭૯૦ માં તે પોતાનાં કુટુંબની તરફથી ડબ્લિનમાં રાજસભામાં એક અધિકારી ગણાયો.

સને ૧૭૯૪ ના જૂનમાં તે પોતાની ૩૩ મી રીજીમીટ લેઈને આયર્લેન્ડથી હોલંડ ગયો ને ત્યાં ડચને હુમલો કરી ફ્રેંચને હઠાવ્યા. પણ ૧૭૯૫ ના જાન્યુઆરીમાં દુશ્મનના મારથી અંગ્રેજ લશ્કરને પાછાં હઠી ભાગવું પડ્યું હતું ને તેમાં સોલ્ડોએ બહુ કુખ્ય વેઠ્યું હતું. તે પ્રસંગે રાજ્યની તરફથી પૂરતો બંદોબસ્ત ન હોવાથી ને સરદારો તીક્ષ્ણબુદ્ધિના ન હોવાથી ને સત્તાધારીઓ બચારે ભારે ભૂલ કર્યા કરતા હતા તેથી તે ઘણો દંટાળી ગયો હતો. તેણે પોતાના મિત્રને લખ્યું હતું કે હું હવે લશ્કરમાં રહેવાને ઇચ્છતો નથી માટે અને તો રેવીન્યુ કે ટીલેરીખાતામાં મારેમાટે વગ કરવી. તેના મિત્રે તબવીબ કરી હતી, પણ સત્તાધારીની તરફથી ના આવેથી વેલ્સલીને લશ્કરમાં જ રહેવું પડ્યું હતું.

પછી તે ૧૭૯૭ ના ફેબ્રુઆરીમાં પોતાની રીજીમીટ સાથે કલકત્તે આવ્યો. અહિં તેણે ટીપુ સુલતાનની ને સિંધિયાની લડાઈમાં પરાક્રમ બતાવી મોટું માન મેળવ્યું.

૦થું ને મેજર જનરલની પદવી પ્રાપ્ત કરી. ઇંગ્લંડના રાજ્યે તેને ‘નાઈટ આર્ ધ બાથ’ નો ખિતાબ આપ્યો. ૧૮૦૫ ની ૧૦ મી માર્ચે તે ઇંગ્લંડ ગયો. ૧૮૦૬ માં તે આયર્લેન્ડમાં ડચ્ઠ આર્ રિયુંમંડના હાથ નીચે ચીફ સેક્રેટરી થયો. થોડા મહિના પછી તેને પાયદળ લશ્કરની એક ટૂંકી લેઈને કોપનહેગનની સામા લડવા જવું પડ્યું હતું.

સને ૧૮૦૮ ની નવમી આગસ્ટે તે ચૌદ હજાર લશ્કર સાથે પોર્ટુગલના લિસ્બોન આગળ ભિતર્યો ને તેણે પોતાના ઉપરી સરદારના હુકમમાં રહી લડાઈ કરી ને ૨૧ મી તારીખે ફ્રેંચને પાછા હઠાવ્યા. તેણે ઉપરી સરદારને કહ્યું કે દુશ્મનની પછવાડે ઘસવામાં ફાયદો છે, પણ એ સલાહ ઉપરીએ માની નહોતી. વેલ્સલી પાછો આયર્લેન્ડ ગયો.

સને ૧૮૦૯ ની ૨૨ મી એપ્રિલે તે પાંચો લિસ્બોન આવ્યો ને તેણે નામાંકિત ફ્રેંચ સરદારોની સામા મોટી મોટી લડાઈઓ કરી ક્રિતેહ મેળવી ને કેટલાક ખિતાબો મેળવ્યા. ૧૮૧૩ ના મે મહિનાની આખરે ઘણાએક દેશનાં એકઠાં મળેલાં બે લાખ હુમલો લશ્કરના સરદાર દાખલ તેણે ફ્રેંચની સામા ભારે લડાઈ મચાવી ફ્રેંચને સ્પેનમાંથી કહાડ્યા ને પિરીનીઝ પહાડ તરફ હટાડેલ્યા. અહિં પણ લડાઈઓ થઈ ને વેલિંગ્ટન ક્રાંસની સરહદ ઉપર આવી રહ્યો. પણ તેટલામાં નેપોલિયન રાજનારું આખી એલ્પે ગયો એટલે લડાઈનો અંત આવ્યો. દેશદેશનાં લશ્કર છૂટાં પડ્યાં ને વેલિંગ્ટન, ક્રાંસમાં રહીને પારિસ થઈ ઇંગ્લંડ ગયો ને જ્યાં ચોક્કાનું માન પામ્યો (૧૮૧૪ ના જૂનમાં). આગસ્ટમાં તે ઇંગ્લંડની તરફથી વજીલ થઈ પારિસમાં જઈ રહ્યો. અહિં તે પાંચ મહિના હતો. તેવામાં તે ત્રણ ઇબ્નેરને સાથે લેઈને નેધરલેન્ડની સરહદ નેહ આવ્યો હતો ને ફરીથી ફ્રેંચ જો બહાવણી કરે તો તેઓની સામા લડવાને તેણે વાટકુંની જગા પસંદ કરી હતી.

સને ૧૮૧૫ ની વાટકુંની નામીથી લડાઈમાં તેણે નેપોલિયનને ફરીથી મોટું ન હેખડાવે તેવો પૂરો ઉશાવ્યો ને મોટો જય કર્યાનું માન મેળવ્યું. સને ૧૮૨૨ માં યુરોપનાં રાજ્યોએ સ્પેનના રાજ્યની કંઈ લાંબગડ પતાવવાને પોતપોતાના વજીલોને મોકલી વેરોનામાં સલા મેળવી હતી તેમાં ઇંગ્લંડની તરફથી વેલિંગ્ટન ગયો હતો. પછી તે રાજદરબારમાં મોટી પદવી પામી ઘણાક કામમાં ગુંથાયો. પ્રસંગે રાણી તેની સલાહ લેતી. ૧૮૪૧ માં તે કુલ બ્રીટિશ ફો-

નનો સૌથી વડો સરદાર થયો. સને ૧૮૫૨ ની ૧૪ મી આગસ્ટે તે મરણ પામ્યો.

આર્યર વેદસહી—૮૫૬ આર્ વેલિગ્ટન એ પુ-
રુષનામાં અસાધારણ બુદ્ધિ-તર્ક-કર્મશક્તિ એ નહોતાં
પણ સ્થિતિ પ્રસંગતા જ્ઞાનથી ને અભ્યાસથી તેની સુ-
મનસુઝ બહુજ પાકી ને જળમરી હતી; એટલી કે વે-
ળાએ અસાધારણ બુદ્ધિને પણ પાણી ભરાવતી. સ્પે-
નમાં ત્રણ લાખ ફ્રેંચ હતા ને એકઠાં મળેલાં લશ્કર-
માં અંગ્રેજ માત્ર સાઠ હજાર હતા તોપણ સ્પેનની
જગ્યાઓની હાલતથી તે સારીપેઠે વાકેફ હતો ને ફ્રેંચ
સંકટમાં આવી પરશે તે તે આગળથી જાણતો હતો;
ને તેના ધાર્યાપ્રમાણેજ તેણે ફ્રેંચને હરાવ્યા ને ગભ-
રાવ્યા. તે પોતાનાં લશ્કરનાં માણસો ઉપર બહુ
સખ્તી રાખતો ને તેથી તેઓ તેને આહતા નહિ, તો-
પણ તેનાં કામ ઉપર તેઓનો પૂરો ભરોસો હતો ને
તેઓ કૃતેહની ઉમેદથી ઉશ્કેરાઈ લડતા.

તે એક વાતનો નિશ્ચય કર્યો પછી લગાર પણ ઠ-
ગતો નહિ. તે આશ્રયથી ધાયું પાર પાડતો—પછી
ગમે તેટલું સંકટ તેના માથાપર ઝૂમી રહું હોય તોપણ
મારે મારી ફરજ જનવવીજ જોઈએ એ તેના મનનો
સંકલ્પ હતો ને તેટલામાટે તે શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્ર-
માણિકપણે કામ કરતો—પછી તેનું લશ્કર તેને કર-
ડો સરદાર કહે કે લોક તેને હઠીલો કહે તેની તેને
જરાએ દરકાર નહોતી. પોતાનોજ કફો ખરો એ
મમત તેનામાં બહુ હતો ને તેથી રણમાં તેણે યશ મે-
ળ્યો છે, પણ રાજદરબારી કામમાં તે કાવી શક્યો
નથી. એ કામનેસાર તેનામાં ઝાઝી પહોંચ નહોતી.

નેપોલિયન, એ કેસિકા ટાપુના એન્જેશિઓ નામે
શહેરમાં સને ૧૭૬૯ ની ૧૫ મી આગસ્ટે જન્મ્યો
હતો. તે દશ વર્ષની ઉમરે જિએનની લશ્કરી નિશા-
ળમાં દાખલ થયો. અહિં ચોરાંક વર્ષ શીખ્યા પછી
તેણે પારિસ જઈ ત્યાંની બાદશાહી લશ્કરી પાઠશા-
ળામાં અભ્યાસ કર્યો. તે પરદેશી હતો તેથી બીજા
છાત્રાઓ તેને ખીજવતા ને તે ગરીબ છતાં મજદૂર
હતો તેથી તે પોતે પણ અતરો ને અતરો રહેતો.
સોળ વર્ષની ઉમરે તેણે તોપખાનાની રીજમીટમાં
લેફ્ટેનેન્ટની સનદ મેળવી અને ૧૭૮૯ માં તે કપતાનનો
દરજો ધરાવતો હતો, પણ કોઈ રીજમીટના સંબંધમાં
નહોતો. તે કેસિકામાં પેઓલીની સામા લડવા
ગયો, પણ એને અંગ્રેજની કુમક હતી તેથી તેને પાછા
ક્રાંસ આવવાની જરૂર પડી. પછી તેને ફલોના લેરાને-
સાર તોપખાનાનો અમલદાર કરી મોકલ્યો. તેના

ઉપરીઓ તેના જે વિચારની સામા હતા તેજ વિ-
ચારપ્રમાણે તેણે કામ પાર પાડ્યું ને અંગ્રેજોને
તે શહેર ખાલી કરવું પડ્યું. પછી તેને ઇટલીમાં
ખટાવિયનનો ઉપરી કરી મોકલ્યો ને ત્યાં તેણે કેટ-
લાંક કામો કર્યા. તેને હોલંડમાં તોપખાનાની દુકાની
સોંપવામાં આવેલી, પણ તેની પહેલાં તેણે ક્રાંસમાં
રાજસભાને કોપેલી પ્રજાના દ્રેપમાંથી ઉગારી હતી.
એના બદલામાં તેને દેશની અંદર અવરથા રાખવા-
સાર બિલાં કરેલાં સૈન્યનો સરદાર બનાવવામાં આ-
વ્યો હતો. એ સમા ઉપર ૧૭૯૬ ના માર્ચની ૯ મીએ
તે લેસફૈન નામે એક વિધવા સાથે પરણ્યો હતો. એ
સ્ત્રીના વગથી તેને ૨૬ વર્ષની ઉમરે ઇટલીના સૈન્યની
સરદારી મળી. એક મહિનાની અંદર તેણે છ મોટી છત
મેળવી, ઘણાક દિક્ષા સર કર્યા, પીઠમોંટનો ફળદ્રૂપ
લાગ તાળામાં આળ્યો, રાત્રુતા ૧૫૦૦૦ ને કેહી કીધા
ને ૧૦૦૦૦ સંહાર્યા અથવા ધાયલ કર્યા; સારિનિયા-
ના રાજનાં વધારે મોટાં લશ્કરનો નાશ કીધો, તેને
કાલકરાર કરવાની ફરજ પાડી, અને પોતાના લશ્કર-
ને લોમ્બાર્ડિમાં જવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. તેણે
સામે તોપનો મારો છતાં લોટીના પૂલ ઉપર પોતાનું
સૈન્ય હોયું ને તોપ ફોરનારાઓની પાસે જઈને તેમને
જળમી કીધા. કીમોના ને માંચ્યુઆની કૃતેહ કરીને
લોમ્બાર્ડિ પ્રગલ્ભ પૂરું તાળે કીધું. તેણે તાળે કરેલાં
સંસ્થાનો પાસેથી ધણુંક નાણું લીધું ને જયની નિશા-
નીમાં કેટલીક સરસ વસ્તુઓ પારિસ મોકલી. આ-
રિટ્રિઆના રાજ્યએ નેપોલિયનનાં લશ્કરથી ખમણું લ-
શ્કર મોકલી લરાઈ કરી પણ એ હાર્યું. વળી એક
ખીતું મોકલ્યું તે પણ હાર્યું—એમ છ વખત આરિટ્ર-
આનું લશ્કર હાર્યું ને નેપોલિયન છલ્યો.

નેપોલિયન ઇટલીનાં ધૂમતો હતો તેવામાં તેના
એક રાત્રુએ પારિસમાં પ્રજાસત્તારાજ્ય બીધું વાળી રા-
જને જેસાડવાની તજવીજ ચલાવી હતી, પણ તે તર-
હટ ખુલ્લું પડી આવ્યું હતું ને પ્રજાસત્તારાજ્યના દાર-
ભારીઓનું પ્રળખ વધ્યું હતું. એઓ નેપોલિયનની
કીર્તિની અદેખાઈ કરતા ને એ તેઓના રવતંત્રતાના
તથા સમાનતાના વિચારને પ્રગટ રીતે હસી કહારતો.
તોપણ, ઇંગ્લંડના ઉપર ચરાઈ કરવાને જે વશકર તં-
ચાર કરવામાં આવ્યું હતું તેના તેને સેનાપતી બ-
નાવ્યો હતો. પણ પછી ઇંગ્લંડ ઉપર હલો કરવાનું
માંડી વાળી નેપોલિયને ઇછછ ઉપર ચરાઈ કરવાનાં
વિચાર કીધા.

નેપોલિયન પોતાનાં વહાણના કાફલા સાથે ફલોના

બંદરમાં હતો, પણ ભારે તોફાન થવાથી તેનાં વહાણ ધસડાઇ ગયાં હતાં. એ સંધિનો લાભ લેઈ નેપોલિયન ૨૫૦૦૦ હજાર લશ્કર વહાણમાં ચડાવી ઇંગ્લેન્ડ ગયો ને તેણે અલેક્ઝાન્ડ્રિયા લીધું. પછી મામેલ્યૂક લોકનાં લશ્કરને હરાવી કેરો ને બીર્મ શહેર તાબે કર્યાં, પણ તેટલામાં નેલ્સને આવી અણુકરના ઉપસાગરમાં ફ્રેંચ વહાણોના કાફલા ઉપર હુલો કીધો ને મોટી ફતેહ મેળવી. એથી નેપોલિયનને ફ્રાન્સ સાથે સંદેશાવહેવારનો માર્ગ બંધ થયો. તોપણ, તેણે સીરિયામાં ધસારો કર્યો ને જલ્દીમાં મોટી ક્તલ કીધી. એકર આગળ લડાઈ થઈ ત્યાંથી તેને પાછું હટવું પડ્યું ને પછી તેણે પાછા ઇંગ્લેન્ડમાં આવી અણુકર આગળ તુર્ક લોકનું લશ્કર બેઠ્યું હતું તેના ઉપર ફતેહ મેળવી. પણ તેટલામાં તેને ફ્રાન્સથી સંદેશ આવ્યો ને તે નેલ્સનના વહાણની ચોક્કસ ચૂકવીને ફ્રાન્સ જઈ પહોંચ્યો.

ફ્રાન્સમાં રાજ્ય મામલાની ખટપટમાં તે ભરાયો ને પાંચસે જણની જે રાજસભા હતી તેમાંના પુરોષોને તેણે બેચોનેટથી મારી નાંખવાની ધાસ્તી આપી કહાડી મૂક્યા. પછી તે પહેલો કેન્સલ એ પદ ધારણ કરી ફ્રેંચ રાજ્યનો મુખી સત્તાધારી થયો. તરતજ પછી તેણે ઇંગ્લેન્ડ સાથે કોલકરાર કરવાની ભાંજગડ ચલાવી, પણ ઇંગ્લેન્ડે માન્યું નહિ. નેપોલિયને લશ્કર બેઠું કરી તૈયારી કરવા માંડી. એ વાતની જાણ આફ્રિકાને થઈ કે તેણે ઇટલીમાંના ફ્રેંચ સરદારો ઉપર બકાવણી કરી. નેપોલિયને પોતાના લશ્કર સાથે આફ્રિકા પર્વત ઓળંગ્યો ને જાણે જાણેથી વાદળમાંથી પડતો હોયની તેવી રીતે તે આફ્રિકાનાં લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યો. મરેગો આગળ લડાઈ થઈ ને તેમાં આફ્રિકાન લશ્કર પૂરું હાર્યું. નેપોલિયને પૂરી ફતેહ મેળવી.

એ જીત કરી તે પારિસ આવ્યો ને લોકે મોટી બેઠકથી તેનો સત્કાર કર્યો. પણ એક પાસથી રાજવંશીઓ ને બીજી પાસથી પ્રજાસત્તાને ઇચ્છનારા તેના દુશ્મન થયા હતા. નેપોલિયનનો ઘાટ ઘડી નાંખવાની પણ ગોઠવણ થઈ ચૂકી હતી, પણ તેમાંથી તે છટકી ગયો હતો. એવામાં વળી જ્યાં ત્યાં અંગ્રેજ લશ્કરે ફતેહ મેળવવા માંડી ને નેપોલિયનને કોલકરાર કરવાની ફરજ પડી. પછી કોલકરાર થયા પણ તે પ્રમાણે કોઈ વર્ત્યું નહિ. બ્રિટિશ લોકે કેટલાંક ફ્રેંચ સંસ્થાનો લીધાં ને નેપોલિયને હાનોવર તાબે કીધું. પછી તેને મારી નાંખવાના કામમાં જે સામિલ હતા તેમાંના ૧૯ ના તેણે શિસ્તરૂદ કરાવ્યા ને બીજાઓને કેદ અથવા હેશનિકાલ કીધા.

૧૮૦૪ ના ડિસેમ્બરની ૨ જીએ તેણે મોટા ઠાઠથી ધર્મચુર પોપ પાસે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને પછી ઇટલીમાં જઈ ૧૮૦૫ ના મેની ૨૫ મીએ લોંગઈ રાજ્યોનો પ્રાચીન કાળનો લોહાનો મૂગટ ધારણ કીધો. નેપોલિયને પોતાની સત્તા વધારી તેથી રશિયા, સ્પેન, આફ્રિકા ને ઇંગ્લેન્ડ એ ચાર રાજ્યોએ એકસંપ થઈ ફ્રાન્સનું બળ તોડવાનો ઉદ્દેશ આપ્યો. આફ્રિકાએ લડાઈ શરૂ કરી, પણ નેપોલિયને ધસારો કીધો. નેપોલિયને રાજનગર બીચેના લીધું ને તે ત્યાંના બાદશાહી મહેલમાં રહ્યો. આફ્રિકા તથા રશિયા એઓએ લડાઈ જતી રાખી, પણ તેમાં આફ્રિકાને સલાહ કરવાની ફરજ પડી ને નેપોલિયને પોતાના લશ્કરી સરદારોને તથા રાજકારભારીઓને અમીરની પદવીઓ આપી. તેણે પોતાના ભાઈ લુઈને હોલેન્ડનો રાજા બનાવ્યો ને સ્પેનને પણ રાજા કીધો. પોતે જૈનનાં સંસ્થાનોનો રક્ષક એવો ખિતાબ રાખ્યો કે જેથી તે પશ્ચિમ જર્મનીનો રાજા મનાવા લાગ્યો.

રુશિયાના રાજ્યે નેપોલિયનની સામા લડાઈ કીધી, પણ જીતા આગળ તે હાર્યો. પછી તેણે રશિયાની મદદથી બીજી લડાઈ કરી તેમાં પણ તે હાર્યો. રશિયાનો મહારાજા ગલરાયો ને એણે ફ્રેંચના મહારાજા સાથે કોલકરાર કીધો.

સઘળા દુશ્મન રાજ્યોને તાબે કરી નેપોલિયને ઇંગ્લેન્ડનું માનખંડન કરવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે જાહેરનામાં કર્યાં કે કોઈ રાજ્યે ઇંગ્લેન્ડનાં કારખાનાં નો ને તેના સંસ્થાનનો માલ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવો નહિ. તેણે સ્પેન ને પોર્ટુગલમાં પણ પોતાનું રાજ્ય કરવાનું ઠરવ્યું. તેના સરદાર જાતેજ સ્પેનમાં ફરી વળી લિસ્બોન લીધું ને ત્યાંનું રાજકુટુંબ અંગ્રેજ વહાણમાં બેસી બ્રિટિશ જઈ રહ્યું. નેપોલિયને પોતાના ભાઈ જોસેફને સ્પેનનું રાજ્ય આપ્યું. પણ પછવાડેથી અંગ્રેજ લશ્કરે ફ્રાન્સના લશ્કરને સ્પેનમાંથી કહાડ્યું. પછી નેપોલિયન પોતે ત્યાં લશ્કર લેઈ ગયો, પણ તેવામાં તેને આફ્રિકા સાથે લડાઈ કરવા જવાસાડ પાછું પારિસ આવવું પડ્યું. વળી નેપોલિયને આફ્રિકાનો લડાઈમાં હરાવ્યા. જોસેફને છાકરૂ ન થયેથી નેપોલિયને તેને તલાક આપી આફ્રિકાના રાજાની દીકરી મરાયા લુઈસા સાથે ધામધૂમથી લગ્ન કીધાં. તેટલામાં વળી તેને પોતાના ભાઈ લુઈને હોલેન્ડની ગાદી ઉપરથી બઠાડી મહેલવાની જરૂર પડી ને તેણે હોલેન્ડનું રાજ્ય ફ્રાન્સ સાથે જોડી નાં-

ખુનું સને ૧૮૧૧ માં મરાયા હુધસાને દીકરો અવ-
તર્યાં ને એને નેપોલિયને રોમનો રાજ કરી યાપ્યો.
પછી તેણે પોલૅન્ડના રાજ્યને સ્વતંત્ર કરવાનું ધાર્યું.

સને ૧૮૧૨ માં નેપોલિયન રશિયા ઉપર ચડાઇ
કરવા નીકળ્યો. કેટલીક લડાઇઓ કરી રશિયનોને
પાછા હઠાવ્યા. એઓ મોસ્કો શહેર ખાળી નાંખીને
દૂર થઇ ગયા. નેપોલિયને મોસ્કો લીધું, પણ જો-
રાક ન મળવાથી તે ત્યાંથી પાછો વળ્યો. પાછા આ-
વતાં તેનું લશ્કર ખરડાઈ ને દુશ્મનોનાં લશ્કરથી ખડુ
ખડુ હેરાન થયું ને તારા પાશ્વર્ય, તોપણ નેપોલિયને
પારિસ જઈ નવું લશ્કર ઊભું કરીયું.

પણ તેટલે પ્રુશિયા ફ્રાન્સની સત્તામાં ન રહેતાં
સામે થયું; આસ્ટ્રિયાનો રાજ પણ જમાઈનો પક્ષ
મૂઠી ઇંગ્લંડ રશિયાને મળ્યો. લીપ્ઝિક આગળ લ-
ડાઈ થઈ તેમાં નેપોલિયનની હાર થઇ. તેના લશ્ક-
રને જર્મનીમાંથી હાંપી મહેલવામાં આવ્યું; ડચલોકે
પોતાના આગલા રાજને ગાદીએ બેસાડ્યો; અને વે-
લિગ્રટન ફ્રાન્સના ઉપર હુમલો કરવાને ટમટમી રહ્યો.
૧૮૧૪ ની જાન્યુઆરીની ૧ લી તારીખે એક્સપી રાજ્યો-
એ હેન ઓળંગીને પારિસ તરફ આવવા માંડ્યું. ને-
પોલિયન ચારેપાસથી ઘેરાઈ ગયો. તેણે લડાઇ કીધી
પણ તેમાં તેનું ફાવ્યું નહિ. એક્સપી રાજ્યોનું લ-
શ્કર પારિસમાં આવ્યું ને ફ્રેંચલોકે નેપોલિયનને રા-
જગાદી ઉપરથી ઊઠાડી એલમે જઈ રહેવાનું ફેરવ્યું
ને હુધ અઢારમાને ફ્રાન્સની ગાદીએ બેસાડ્યો.

નેપોલિયન એલમે જઈ રહ્યો પણ ત્યાં તેને ગોઠવું
નહિ. તે લાગ જોઈ ત્યાંથી નાઠો ને ફ્રાંસમાં આવ્યો.
અહિં લશ્કરે તેને હમ્બ્રુ ક્યો ને અઢારમો લઈ નાઠો.
સને ૧૮૧૫ ના માર્ચની ૨૦ મીએ નેપોલિયન પાછો
ફ્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો.

પ્રુશિયન તથા અંગ્રેજ લોકે લડાઈની તૈયારી કરી
ને નેપોલિયને સામા જઈ બે ત્રણ લડાઈ જતી પણ
તેટલે વેલિગ્રટને પોતાનું લશ્કર વાટકું આગળ આગળ.
તા. ૧૮ મી જૂને બારે લડાઇ થઇ તેમાં નેપોલિયન
પૂરેપૂરે હાર્યો. તેનાં ૭૫૦૦૦ લશ્કરમાંથી અરધું
પણ સલામત ફ્રાંસ પહોંચ્યું નહિ.

નેપોલિયન હાર્યાં માટે તેના ઉપરથી લોકની પ્રીતિ
ઊડી ગયેલી ને તેઓએ તેને રાજ્ય ઉપરથી હાથ ઊઠા-
વાનું કહ્યું. કંઈ ઈલાજ રહ્યો નથી એમ જોઈ તેણે
રાજગાદી ઉપરથી હસ્ત ઊઠાવ્યો. પછી તેણે અમેરિ-
કા જઈ રહેવું ધાર્યું. પણ સંધિ મળી આવે તો જરૂ-
ર પડે એવી આશાએ તે થોડીક સુદત લગી પારિસ-

માં રહ્યો પણ તેટલામાં તો અંગ્રેજ વહાણોએ તેને
પકડવાને સંધાં બંદરે ઘેરી લીધાં. તે અમેરિકા જ-
વાનેમાટે બેલરદેં નામે વહાણના કપતાનના ઉપર
બરેંસો રાખીને તે ઉપર ચઢ્યો પણ પછી તેને કેદી
ગણવામાં આવ્યો હતો.

અંગ્રેજ રાજમંત્રીઓએ ને એક્સપી રાજ્યોએ ફે-
રવ્યું કે યુરોપની સ્વસ્થતાના ભંગ કરનારને છવે
ત્યાંજથી કેદ રાખવો, પણ તેને તેની યોગ્યતાપ્ર-
માણે સઘળા સુખભોગ આપવા. પછી તેને સેંટ
હેલીના નામે ટાપુમાં રાખ્યો હતો. સને ૧૮૨૧
ના મે મહિનાની પાંચમી તારીખે તે ત્યાં મરણ
પામ્યો.

સાધારણ સ્થિતિના પુરુષનો જોડરો પોતાનું વતન
છોડી હઠમને અર્થ પારિસ ગયો, ત્યાં જઈ લશ્કરી નિ-
શાળમાં ગયો, પછી લશ્કરી નોકરીમાં રહ્યો ને હોં-
શિયાર કહેવાયો એ જાણવામાં કંઈ નવલવિશેષ નથી.
પણ તેણે પોતાની છવીસ વર્ષની ઉંમરે ઇટલી ખાતેનાં
લશ્કરનો સરદાર થઈ એક મહિનામાં પોતાનાં થોડાં
લશ્કરથી પણાં મોટાં કેળવાયલાં ને અનુભવી સરદા-
રાના ઉપરીપણાંવાળાં લશ્કરોને ઉપરા ઉપરી હરા-
વ્યાં—અસાધારણ મોટી છત મેળવી એ જાણવાથી આ-
પણે વિસ્મય પામીએ છીએ. તે ઈજીપ્ટ તાબે કરી
ફ્રાન્સમાં આવ્યો ને ત્યાં રાજદાનસંબંધી રાજસલા-
માં નિપુણતા બતાવી અનેક ખટખટ કરી સામે થનારા
પ્રત્યક્ષતારાજ્યના કારભારીઓની સલાને વિસર્જન
કરી, ફ્રાન્સના રાજ્યનો વડો સત્તાધારી થયો—ત્રીસ
વર્ષની ઉંમરે અને પાંચ વર્ષ પછી તે ફ્રાન્સનાં ખડુ
મોટાં રાજ્યનો મહારાજ થયો એ તેનું મોટું અસા-
ધારણ ને અદ્ભુત પુરુષાર્થ છે એમ કોણ નહિ કહે?
તેણે નવ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેમાં તેણે યુરોપના એક-
સંખી થયેલાં શત રાજ્યોની સામા લડાઈઓ કીધી ને
તેઓને હંફાવ્યાં, કેટલાંક રાજ્યને ફ્રાન્સ સાથે જો-
વ્યાં, પોતાનાં મોટાં રાજ્યની વહેંચણી કરી પારિસને
છતેલાં રાજ્યની સમૃદ્ધિથી શણગાર્યું, ફ્રેંચ લોકને
માટે કાયદાનો સંજીવ તૈયાર કરાવ્યો એ તેની રાજરૂ-
પે કારકીર્દી છે. બારેક મહિના પદબ્રથ રહ્યા પછી તે
પાછો ફ્રાન્સની ગાદીએ બેઠો. તે પોતાનું રાજ્ય સ્થાયી
રહે ને મરણ પછી તેના વારસને મળે એવી ગોઠવણ
કરતો હતો ને શત રાજ્યો સાથે કોલકરાર કરી સ-
માધાની આણવાની તજવીજ કરતો હતો તેવામાં
એક્સપી રાજ્યોએ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઇ કીધી. નેપો-
લિયન લડ્યો, હાર્યો, ને નાઠો, પણ કેદી થયો ને પાંચ

વર્ષ ૧૦ મહિના ને ૨૦ દહાડા એકાંતવાસે રહી પોતાની હમરના પર જે વધે મુઓ.

લશ્કરી સરદાર દાખલ તે, શિકંદર, પિઝસ, હાનિબલ, સિપિઓ, સીઝર એ સધળા કરતાં વિશેષ બુદ્ધિમાન ને કીર્તિમાન છે. તે સાઠ લડાઈ લડ્યો-ધગ્લંડ, યુશિઆ, ઇશિઆ, આફ્રિકા, તુર્કસ્તાન એટલે યૂરોપનાં મહાબળિયાં ને એકસંપી રાજ્યો સામા તે જય પામ્યો. પ્રાચીનકાળમાં જેમ હાનિબલે પોતાના લશ્કરને દુર્બેટ આદેશ પર્વતમાંથી ધટાલીમાં ઉતાર્યું હતું તેમ નેપોલિયને પણ ઉતાર્યું હતું. તેને મોસ્કોથી આવતાં ટાઠ બરફ ને શત્રુના મારાથી મોટી હાનિ થઈ, તોપણ તે શત્રુના રાજ્યમાંથી લડતો લડતો પાછો આવ્યો ને પછી થોડી મુદતમાં ૩,૫૦,૦૦૦ લશ્કર નહું બેલું કરી પાછો લડવા નીકળ્યો. તેણે તે કાળમાં ચાલતી યુદ્ધની રીતિથી જુદીની રીતિ ચલાવી ને અસાધારણ યુદ્ધકુશળતા દેખાડી. તેણે પ્રજાસત્તા રાજ્યને બંધું વાળી પોતાને રાજા કહેવડાવી બળીયાં રાજ્યો સાથે કામ પાડી, ઇજીપ્ત તાબે કરી હિંદુસ્તાન આવડું ધારી પ્રાચી રાજકાળમાં પણ કુશળતા દેખાડી છે.

સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠા, મોટી મોટી જીત ને મોટાં મોટાં માનવું ઉત્તેજન એથી વરા થયેલાં લશ્કરરૂપી સાધન, ક્રાન્સનાં રાજ્યની સ્થિતિ ને ફ્રેંચ લોકની સ્વભાવવૃત્તિ એરૂપી પ્રસંગ, પોતાની તરફની અસાધારણ બુદ્ધિ ને તેજપ્રમાણે વળી કર્મશક્તિ, એ સૌ તેનામાં સામઠાં મળ્યાં હતાં ને એથી તે મહાબળ મેળવી શક્યો હતો.

જેમ જેમ તે ફાવતો તેમ તેમ તેનામાં લોભ વધતો અને જેમ જેમ લોભ વધતો તેમ તેમ તે મોટાં કામ કરી પોતાની ધારણા પાર પાડતો. મહાશક્તિ ને અતિ લોભ એ તેનામાં બહાર પડતાં દેખાયાં. મહાશક્તિએ તેને મહાપુરૂષ કરી થાપ્યો અને અતિ લોભે તેને અતિ સ્વાર્થી કરી નિંદાઓ ને શત્રુઓએ વિશેષે નિંદ્યો. તાત્કાળ સમજી જવું, તાત્કાળ નિશ્ચય કરવો ને તાત્કાળ કરવું એ શક્તિ તેનામાં હતી એવી કે જોઈવણ ને કામ કરવામાં જરાએ ભૂલ ન કરતાં તે આળાદ કંતેહ મેળવતો. તેનામાં ધૈર્ય કરતાં સાહસ બહાર પડવું

હવું-તે સાહસથીજ જીત મેળવતો-તે લશ્કરને આવો મારી પાછળ એમ કહી તોપના મારા સામા ધસતો. તે પોતાના કામમાં ધણેજ કાળેલ ને સોનું લોહું વહાણ માણસસંબંધી સંધી વાતે વાકેફગાર હતો. તે પોતાના લશ્કરી સરદારોને પદવી આપી ઉત્તેજન આપતો. તેણે સાધારણ સોલજર્માના સત્તરને તેઓનાં પરાક્રમ જોઈ રાજા મારીલ, ડયૂક, જનરલ કરી થાપ્યા હતા. તે કહેતો કે ધોળાધોળ કરતાં એક નિશ્ચય કરી વર્તવું તેજ બરે હડાપણ છે ને પછી તે પોતાના ઉદ્યોગમાં તનમનબળથી એકદમ મંડી પડતો. તે મોટો આગ્રહી ને ઉધમી હતો. હવે તેના દોષ-વિષે-આસ્ટર્લિંડની લડાઈમાં હારેલા ઇશિઅન તથા આફ્રિકાન સોલજર્મા જેઓ પાણી બરફ થઈ ગયેલું એવા એક તળાવમાંથી જતા હતા તેઓને જોઈ નેપોલિયને પોતાનાં લશ્કરને હુકમ આપ્યો કે બરફના ઉપર ગોળાનો વરસાદ ચલાવો. એમ કરેથી શત્રુના હજારો સોલજર્મા ફૂળી મુચ્યા હતા. તેણે હરકતો મટાડવાને કેટલેક પ્રસંગે હજારો કેદીને મારી નાંખ્યા હતા ને એક પ્રસંગે પોતાના સોલજર્મામાં મરજી ચાલી ત્યારે તેઓને જોઈ મારી નાંખવાનો હુકમ કર્યો હતો. તેણે અર્થ સાધવાને જોસેફને સાથે લગ્ન કરીને અર્થ સાધવાને તેને છોડી મરાયા હુધસા સાથે તે પરણ્યો. તે કહેતો કે પ્રેમ ને મૈત્રી જગતમાં છેજ નહિ, જ્યાંસૂધી મારી ચડતી છે ત્યાંસૂધી સૌ મારાં છે, એ હું જાણું છું. વળી તે કહેતો કે અર્થ ને ભય એ બેથી માણસ ચંચળ થાયછે (પ્રવૃત્તિમાં આવેછે), એ સંધું જોતાં નેપોલિયન મોટો જલમ ને મોટો શંક હતો-તેનામાં દયા ને વિવેક એ નહોતાં.

એક સાધારણ માણસ યોગની અતુક્ષળતાએ અર્થ-વીર પુરૂષ થયો, પછી રણવીરરૂપે બુદ્ધિ કર્મે યોજ અનેક વિદ્ય સંકટ કાપી મહાસમર્થ રાજ્યોને જીતી એકચક્રી થયો. પણ જ્યારે ખીજવાયલા રાજ્યો એકસંપી થયા ને તેની પોતાની પ્રજા ચંચળવૃત્તિની ને માત્ર જયતુષ્ણાજ રાખનારી હતી ત્યારે નેપોલિયને હાર્યા પછી સેંટ હેલીનામાં પણ વાસો કર્યો. નેપોલિયનની શક્તિ ને તેનો લોભ, તેની જીત ને તેની હાર, તેની ચઢતી ને તેની પડતી એ સૌ લોકને શિક્ષણીય છે.

ધર્મપ્રવર્તક, તત્ત્વશોધક, શાસ્ત્રી, ઇં.

બુદ્ધ-શાક્યમુનિ ક્યારે જનમ્યો તે જણાવવામાં નથી, પણ તેના મરણનેવિષે કહેવાયછે કે તે ઇં. સં ૫૦૦ ૫૪૩ અથવા ૪૭૭ વર્ષે ઉપર ગોરખપુરમાં કુશીના ગઢમાં થયું હતું. તે કપિલવસ્તુ નગરના શુ-

હોદ્દન નામે રાજાનો પુત્ર હતો. તેણે પ્રથમ તો સંસારના ભોગવિલાસ કરી લીધા, પણ પછી વિરાગ હત્યત્ર ધયેથી તેણે સાધુ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના પિતાએ તેના વિચાર ઉપર અંકેશ રાખવા માંડ્યો, પણ એક રાત્રિએ તે એક સેવકને લેઈને નગરના હાર ગયો ને ત્યાં તેણે સાધુનો વેશ લીધો ને નરવારવડે માંધાના ફેશ મૂડી નાંખ્યા. પછી તેણે ઘણેક ટેકાણે પ્રવાસ કર્યો, બ્રાહ્મણો સાથે વાદવિવાદ કરી પોતાનો શિક્ષાંત પ્રગટ કર્યો ને ઘણાક લોકોએ તેનો બોધ સ્વીકાર્યો. રોજ તથા મૃત્યુનું કારણ જન્મમાંતર છે ને જન્મમાંતરનું કારણ અવિદ્યા છે માટે અવિદ્યા મટે તો પછી જરા, મૃત્યુ, સંકટ, દુઃખ નરેજ નહિ એવો તેનો બોધ હતો. કપિલ મુનિના સાંખ્યશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી તેણે પોતાના નવા શિક્ષાંત ઉપજાવ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણનાં વેદધર્મની ને તેઓના મહત્ત્વ—એષ્ટપણાની વિરુદ્ધ ભાષણ કરી સઘળા જાતનાં પુરૂષજીને એક સરખો બોધ આપતો ને તે આ હતો કે દેહ કષ્ટની મનના વિકાર છતવાથી ને સત્કર્મ કરવાથી ઘણાંક જન્મમાંતર પછી નિર્વાણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે. તેનો ધર્મ તેની હયાતીમાં તો ઝાઝો ફેલાયો નહોતો, પણ જ્યારે ઇંસૂં પૂં ત્રીજા શૈકમાં અશોક રાજાએ તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે આખા હિંદુસ્તાનમાં ને સીલોન, ટિબેટ, ચીનમાં સંધે ફેલાયો હતો. હાલ હિંદુસ્તાનમાં શુદ્ધતા ધર્મને માનનારા લોક નથી, પણ સીલોન, શિઆમ, માલા, પેશુ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, ટિબેટ, તાનાર, મંગોલિયા, સૈબીરિયા એ મૂલકના લોક તે ધર્મને માનેછે ને દુનિયામાં એક અળજ માણસ છે એવો અડરહો નીકળ્યો છે તેમાં શુદ્ધ ધર્મ માનનારની સંખ્યા ૩૫ કરોડની ગણાય છે. જેના ધર્મબોધે બ્રાહ્મણના આશ્રહવાળા ધર્મને તોડ્યો ને એટલા બધા લોકનાં મન ઉપર સત્તા ચલાવી તે મૂળપુરૂષ પોતાના મહાવિજયવડે સદા સ્મરણીય છે.

જરતોશ્ત્ર, એ શુમારે ઇંસૂં ૫૦૦ ૫૨૦ માં તહેરાનની પાસે રહે શહેરમાં જન્મ્યો હતો. ઈરાનમાં માજી નામના ધર્મમતવાદીઓ જે લોકને અનેક પાપંડનો બોધ આપતા તેઓએ રાજ્યમાં પણ મોટી સત્તા મેળવી હતી. જરતોશ્ત્રે પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં મૂકે જ્ઞાન મેળવીને લોક સાથે વાદ ચલાવ્યો અને મૂર્તિપૂજ તથા જલુ વગેરે વહેમોની સામે થઈ એક નિર્જન ઈશ્વરનો ને સદાચારનો ઉપદેશ કર્યો. તેને ઘણાક શત્રુ થયા, પણ તે બોધ કરતો બંધ પડ્યો નહિ; તેણે બદ્ધમાં જઈ કેટલાએકને પોતાના મનના

કીધા. ઈરાનના રાજા ગુસ્તાસપે મોટી સભા ભરી સઘળા ધર્મમતવાદીઓને એકઠા કર્યા ને જરતોશ્ત્રને પણ બોલાવ્યો. એણે તકરારમાં સૌને હરાવ્યા. પણ પછી કેટલાએકના ભભેરવાથી ગુસ્તાસપે તેને કેદ કર્યો. એણે બન્યું કે તે રાજા કોઈ વાતે ખીરિત થયો ને ઘણા ઉપાય કર્યા પણ તેને કારાર વળ્યો નહિ. જરતોશ્ત્રે કહેવડાવ્યું કે તમે ને દેશના લોક મારો ધર્મ કબૂલ કરો તો હું તમને સારા કરું. ગુસ્તાસપે કબૂલ કર્યું ને જરતોશ્ત્રે તેના મનનું સમાધાન કરી તેની ખીડા મરાડી. એ રીતે જરતોશ્ત્રે આળીસ વર્ષની વયે પોતાના દેશીઓને નવો ધર્મ આપ્યો. તે સિત્તોતેર વર્ષની વયે એક શત્રુ રાજાની તરવારના ધાધી મરણ પામ્યો હતો.

જનસ કૈસ્ક, એ જૂરિયાના જરસલેમ નગરની અગ્નિકોણમાં ૬ મૈલ ઉપર બેઘલેહમ ગામમાં ૨૫ મી ડિસેમ્બરે જન્મ્યો હતો. એની મા મેરી—મરિયમ કુમારીનો વિવાહ જોસેફ સાથે થયો હતો, પણ તેટલામાં જનસનો જન્મ થયો તેથી જોસેફ વંચ્યો હતો, પણ પછી એણે તેની સાથે સંસાર માંડ્યો હતો ને જનસને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. હેરોડ રાજાના ત્રાસથી જોસેફ તથા મરિયમ જનસને લેઈને ઇજીપ્ટ જઈ રહ્યાં હતાં. તે હેરોડના મરણ પછી પાછાં સ્વદેશમાં આવ્યાં હતાં. જોસેફ સૂતારનો ધંધો કરતો હતો; ને જનસ પણ તે કામમાં દાખલ થયો હતો. તોપણ તેનું મન સદા ધર્મસંબંધી વાતોમાં બહુ ગૂંથાયલું રહેતું. તેણે પોતાના દેશના વિદ્વાનો તથા ધર્મ વિપય જાણનારા પુરૂષો સાથે વાદવિવાદ કરવામાં ઘણાંક વર્ષ ગાળ્યાં. પછી ત્રીસમે વર્ષે તેણે નવા ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. શત્રુઓ સામા થયા તેમાં તેના ગામના લોકે તેના ઉપર જલ્દમ ગુજરવાની આગેવાની કરી. તેઓના નગરમાંથી ખસી જઈને તેણે કાપરનોમમાં પોતાનું રહેવાનું રાખ્યું ને અહિંથી તે આસપાસનાં શહેરોમાં જઈ લોકને ઉપદેશ કરતો ને શિષ્યાની સંખ્યા વધારતો. પણ પછી તેના શત્રુ વધ્યા ને તેઓનાં કારસ્તાનથી તેણે બહુ બહુ સહન કર્યું. અંતે તેઓએ તેના ઉપર બોટાં તહોમત મૂકી તેને અપરાધી ઠરાવ્યો ને તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. (ઈંસૂં ૩૩).

કૈસ્ક અનેક દુઃખ વેડયાં—ક્રમોત હોયું પણ ઈશ્વર ઉપરથી આસ્થા ન લાડી ને સસ્યને ન મૂક્યું. તે પાપને સદા નિર્ભયપણે ધિક્કારતો ને પાપીઓને માટે અંતઃકરણથી દયાભાવે ક્ષમા મૂકતો. તે કેવળ નિ-

લોભ, ને પરાર્થી ને પરમાર્થી હતો. એ પુરૂષે જે દેશમાં નવો ધર્મ ચલાવ્યો તે દેશ વિદ્યા કે વેપાર કે રાજ્યસંબંધી સત્તા ધરાવનારો નહોતો, તે પોતે સંસારી ઉત્તમ સ્થિતિમાં નહોતો. તેમ તેના શિષ્યો વિદ્વાન નહોતા, પણ અજ્ઞ ને રૂંક માછીઓ હતા. એમ છતાં તે તેનો યોગેશો ધર્મ ચોથા શૈકમાં જગપ્રસિદ્ધ રોમના બહોળા રાજ્યનો રાજમાન્ય ધર્મ થયો હતો અને આજકાલ દુનિયામાં તે ધર્મને માનનારા પચીસ કરોડ લોક હશે. એ જોતાં જીજ્ઞસના ધર્મનો અદ્ભુત વિનય કીર્તનીય છે.

શંકરાચાર્ય, એ મહાપુરૂષ ૪૦ સં ના ૮ મા કે નવમા શૈકમાં હતો. કેરલ દેશમાં વૃષ પર્વતની પાસે પૂર્ણી નદીને તીરે કાલટિકા નામે ગામના શિવશુદ્ધ નામના બ્રાહ્મણનો દીકરો હતો. તેણે વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી સંન્યસ્ત દીક્ષા લેઈ દેશાટન કરી અનેક ધર્મમતના પંડિતોને જીત્યા હતા અને રાજ્યોને તથા લોકને વેદાંતજ્ઞાનનો યોગ આપ્યો હતો ને લોકમાં શિવપૂજનનો મહિમા વધાર્યો હતો. તેણે દ્વારિકામાં, જગન્નાથમાં, બદ્રિકેદારમાં, કાશીમાં, શુંગેરીમાં ઈલાહિ ઠંકાણે ઉપદેશનેમાટે મઠ થાપ્યા હતા. જે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ વેદધર્મથી બિલટા જે અનેક ધર્મ ચાલતા તેઓનું ખંડન કરી પોતાનો સનાતન ધર્મ પાછો લોકમાં પ્રવર્ત્યો તેઓમાં છેલ્લો ને સમર્થ શંકરાચાર્ય હતો. શંકરે દશ ઉપનિષદ ઉપર લાભ્ય રચ્યાં છે ને બીજા પણ કેટલાક નાના મોટા ગ્રંથ કર્યા છે.

માર્ટિન લ્યૂથર, એ સાક્ષનીમાં ઇસલખેનમાં સને ૧૪૮૩ ની ૧૦ મી નવંબરે જન્મ્યો હતો. ૧૫૦૧ માં એરફર્ટની પાઠશાળામાં દાખલ થઈ તેણે ન્યાય તથા તત્ત્વશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. વીસ વર્ષની વયે તેણે માર્ટરની પદવી મેળવી ને પછી માળાપની ઇચ્છાપ્રમાણે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તેનો એક મિત્ર પવનના તોફાનમાં મરણ પમ્યો તે ઉપરથી તેને વિરાગ ઉત્પન્ન થયો ને તે ઓગરિટનિઝન સાધુઓના એક મઠમાં જઈ રહ્યો. આહિં તે ધણીક વિદ્યાભ્યાસ કરી વિદ્વાનમાં અપ્યો ને જૈબલ-ધર્મપુસ્તક જોઈું લ્યારથી તે તેનો અભ્યાસ ખંતી કરવા લાગ્યો. પછી સાક્ષનીના ઈલેક્ટર ફ્રેડરિકે પોતાની સ્થાપેલી નવી પાઠશાળામાં તેને તત્ત્વજ્ઞાન તથા ઈશ્વરજ્ઞાન શીખવવાને પ્રોફેસર ઠેરવ્યો.

સને ૧૫૧૭ માં રોમનો પોપ ધર્મશુદ્ધ લીઓ દશમો એણે પોતાના ધર્મના લોકને પાપથી મુક્ત કરવાને 'ક્ષમા પત્રિકાઓ' વેચવા માંડી હતી. લ્યૂથર સામે થયો. તેણે તકરારથી સાબીત કરી આપ્યું કે ધર્મશુદ્ધને નાણું આપેથી પાપથી મુક્ત થવાતું નથી; પાપથી મુક્ત થવાનેમાટે જૈબલમાં જે ઉપાયો કલા છે તેજ ખરા છે. ભારે ચર્ચા ચાલી ને લીઓએ તેને બહુ સપડાવ્યો, પણ તેણે પોતાનો આગ્રહ ન મૂક્યો. સને ૧૫૨૧ ના માર્ચમાં વરમ શહેરમાં રાજસભા ભરાવાની હતી તેમાં તેને હાજર રહેવાનો હુકમ થયો. તેના મિત્રોએ ત્યાં જવાની ના કહી, પણ લ્યૂથરે તેઓને ઉત્તર વાળ્યો કે જ્યારે મને કાયદાને વચ્ચમાં રાખી બોલાવ્યો છે ત્યારે મારે ત્યાં જવું જોઈએ, પછી ધરોના ઉપર જેટલાં નળિયાં છે તેટલા દુશ્મનો એકઠા થઈ મારા ઉપર બતરી પડશે તોપણ હું તેઓની દરકાર રાખનાર નથી. પછી તે સભામાં ગયો. કેટલાક રાજ્યોએ તેનો સત્કાર કર્યો. તે સભામાં કેટલાકનો વિચાર એવો હતો કે લ્યૂથર પોતાનો મમત ન મૂકે તો તેને ગરદન મારવો. એટલું છતાં તેણે નિર્ભયપણે કહ્યું કે હું અપરાધી નથી, માફ મત સાચું છે તે હું હરગીસ મૂકવાનો નથી.

ચોરા દહાડા પછી તેને જર્મનીના મહારાજ આલ્ફ્રેડે પાખંડી ઠેરવી પતિતમાં ગણ્યો, ને પક્કી આણવાસાર માણસોને મોકલ્યાં. સાક્ષનીના ઈલેક્ટરે તેને પોતાના કિલ્લામાં રાખી તેનું સંરક્ષણ કર્યું. જ્યારે તેના મતના લોક ઉપર સખ્તી કરવી સરકારે બંધ રાખી ત્યારે તે છતો પડ્યો. જૈબલનું જર્મન ભાષામાં ભાષાંતર કરવા માંડ્યું હતું તે ૧૫૨૨ માં પૂરું કર્યું ને સૌ લોક હોંસ ઉમંગથી તે વાંચવા લાગ્યા. સને ૧૫૨૪ સૂધી તેણે રોમના ધર્મશુદ્ધના મતની સામા અનેક વિષયનાં લખાણ કર્યાં કર્યાં. રોમના ધર્મશુદ્ધ કલેમેંટ સાતમો એણે એક બંધા પુરૂષને બોલો કરી બહાર સભામાં લ્યૂથરને તેડાવી તેને અપરાધી ઠેરવવાનો વિચાર કર્યો, પણ એમાં તે ફાવ્યો નહિ. લ્યૂથર મઠમાં રહેનારો સાધુ થયો હતો તોપણ પછવાડેથી તેણે લગ્ન કર્યાં હતાં ને તેથી તેના મિત્રો પણ શત્રુ થયા હતા.

સને ૧૫૨૬ માં સાક્ષનીનો ઈલેક્ટર મરણ પામ્યો. પણ તેથી કંઈ લ્યૂથરના મતને ઘોડો લાગ્યો નહિ. સને ૧૫૨૯ માં જર્મનીના કેટલાક સંસ્થાની રાજ્યોએ એકઠા મળી પોપના ધર્મમતની સામા કેટલાક રદિયા મોકલ્યા ને તેઓ લ્યૂથરના મતને જરૂર માનનારા થયા. એ ઉપરથી તેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ ક્રિશ્ચિયન કહેવાયા. સને ૧૫૪૬ માં લ્યૂથર પોતાની ૬૩ વર્ષની વયે પોતાના જ શહેરમાં મરણ પામ્યો.

દ્યુધરે સત્યને માટે પોતાનો મત ન મૂક્યો, શત્રુ-ઓની સામા નિર્ભયપણે રહી તેઓના વાદનું ખંડન ને પોતાના મતનું મંડન કીધું. પોતાના મતના પ્રસારને માટે અથાક શ્રમ લીધો. કહેણી તેવી રહેણી રાખી અને એ સંધું તેણે સમર્થ રાજ્યનું ને ધર્મશુરનું ને જનમતનું લય છતાં કીધું એ તેના સદ્ગુણના મોટા ને શીખામણ લેવા લેવા જસ છે.

સોક્રેટીસ, એ તત્ત્વજ્ઞાની તથા શાસ્ત્રી ઈં સં ૫૦ ૪૬૬ માં આથેન્સની પાસેના એક ગામમાં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ મૂર્તિ પૂતળાં બનાવનાર-કોતરનારો હતો, ને સોક્રેટીસ પણ તેજ ધંધો કરતો. ગરીબીને લીધે તેનાથી વિદ્યાભ્યાસ થઈ શકતો નહિ, તોપણ તે વિદ્વાનનાં સંભાષણ ને વાદવિવાદ ખંતથી સાંભળતો ને પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરતો. કેટસ નામના શ્રીમંતે તેની વિચક્ષણતા જોઈ તેના વિદ્યાભ્યાસને માટે થોડી ધણી અનુકૂળતા કરી આપી ને સોક્રેટીસે પોતાનો ધંધો છોડી દેઈ આથેન્સના પંડિત-શાસ્ત્રીઓની સંગતિમાં રહી ઘણું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું.

પછી તેણે નગરમાં કામ કામ ઈશ્વર ધર્મનીતિ વિપયસંબંધી વાતો કરવા માંડી. કેટલાક ધૂર્ત પંડિતો લોકને આડું અવળું સમજાવતા તેઓની સામા તે અતુરાધથી એવા તો દાખલા આપતો કે તેઓ બોલતા બંધ થઈ જતા. તે લોકના સઘળા વર્ગમાં ફરતો ને તેઓમાં હળીમળી જઈ વાતો કરતો ને વાતો કરવામાં તે ધર્મ અધર્મ, ન્યાય અન્યાય, પુણ્ય પાપ, ઉચ્ચકર્મ નીચકર્મ, કાયરપણું ને શૂરાપણું, રાજ્ય, પ્રજા રાજ્ય, રાજકારભારી, ઇલાદિ વિપયની ચર્ચા કરતો.

આથેન્સના રાજ્યના ધારાપ્રમાણે તેણે લશ્કરમાં પણ કામ કીધું હતું ને થોડા દાખલ મોટું માન મેળવ્યું હતું. પ્રથમ તે ૩૮ વર્ષની ઉમરે ને બીજવાર ૪૬ વર્ષની ઉમરે લડાઈમાં ગયો હતો. એ લડાઈના પ્રસંગ ને બીજા બેએક તે સિવાય તે પોતાની હંદગીમાં આથેન્સની બહાર ગયો નહોતો. તેણે પોતાનો જન્મારો ગરીબીમાં જ કહાડ્યો હતો-તે પોતાને પેટ જોઈ મળવું તેમાં સંતોષી રહેતો; વળી તે સંસારી હતો; ને તેની સ્ત્રી તામસી ને વદકણી હતી ને તેને બહુ દુઃખ દેતી એમ કહેવાય છે. સોક્રેટીસ સંધું સહન કરતો, પણ કોઈ દહારો પોતાની સ્ત્રીના દોષ કહાડતો નહિ; તે સ્ત્રીનું ઉપરાણું લેઈ દીકરાને શીખામણ દેતો. કેટલેક વર્ષ તેજ સ્ત્રી પોતાના ધણી સાથે પ્રેમ ઉમળકાથી વર્તતી થઈ હતી.

ઈં સં ૫૦ ૪૦૬ માં તે પાંચસેં જનની રાજ-

સભામાંનો એક હતો ને છ સરદારોને દેહાંત શિક્ષા કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે પ્રસંગે તેણે લોકના દ્વેષનો લય ન રાખતાં દેહાંતશિક્ષા ન કરવાનું મત આપ્યું હતું. ઇં સં ૫૦ ૪૦૪ માં ન્યાયે આથેન્સમાં ૩૦ જણના કારભારથી રાજ્ય ચાલવું ત્યારે તેઓએ દ્વેષથી એક જણને પકડી આણવાનો હુકમ કર્યો હતો તે પ્રસંગે પણ સોક્રેટીસ નિર્ભયપણે સામો થયો હતો. એ ત્રીસ કારભારીઓમાં કેટલાક સોક્રેટીસના કટ્ટા દુશ્મન થયા હતા ને એઓએ તેના ઉપર અપરાધ મૂક્યો કે સોક્રેટીસ નગરના છોકરાઓને અનીતિનો બાધ કરી બગાડે છે ને રાજ્યમાં મનાતા દેવતાઓને નિંદ્રી નવા દેવતાઓને પૂજવાનું કહે છે. સોક્રેટીસે પોતાની તરફથી જે કહેવાનું હતું તે સંધું નિર્ભયપણે કહ્યું. પછી મત લેવાયાં તેમાં તેને શિક્ષા ન કરવાવિષે રાજ્ય મત આપ્યાં ને કરવાવિષે ૨૮૧ આપ્યાં. તેના શિષ્યો કેટલેકને પ્લેટો એઓએ મોટા દંડ ભરવો કબૂલ કર્યો, પણ દ્વેષી લોકે ને લાંચિયા ઇનસાફ દારોએ તે માન્યું નહિ ને સોક્રેટીસને દેહાંત શિક્ષા કરી. તેણે મોટા ધૈર્યથી ઠરાવ સાંભળ્યો ને પછી દરબારમાંથી બહારી વેળા તે બોલ્યો કે અસલ ન્યાયથી મને શિક્ષા કરવામાં આવે છે તો તેમાં માફ કંઈજ અપમાન નથી, શિક્ષા ફેરવનારને લજવાવાનું છે; કેમકે હું સારીપેઠે જાણું છું કે કોઈને મારાથી તુકસાન થયું નથી, મારા બોધથી કોઈ બગડ્યું નથી, પણ જેઓ મારી સાથે વાતો કરતા તે સૌને મેં નાણું અથવા બક્ષિસ લીધાવિના મારી શક્તિપ્રમાણે વધારે ડાહ્યા ને સારા કર્યા છે-મૂતકાળે સાક્ષી આપી છે ને લવિષ્યકાળ આપશેજ. પછી તે હસતે મોઢે ચાલતો થયો ને મિત્રો જે દિલગીર થયા હતા તેમનાં મનનું સમાધાન કરવા લાગ્યો. પછી તેણે મહિનો એક, કેદખાનામાં રહી ઝેરનો પ્યાલો પીધો. (ઈં સં ૫૦ ૩૯૯ માં).

સોક્રેટીસ કેવળ સાધુ પુરુષ હતો. તેણે પોતાની હંદગી પોતાના દેશીઓને અધર્મ અન્યાયમાંથી કહાડવાને કામ કામ ઉપદેશ કરવામાં શુભરી. તેને સૌ ડાહ્યો જ્ઞાની કહેતા, પણ તે કહેતો કે હું કંઈજ જાણતો નથી. તમે તમારાં મનને-અંતઃકરણને પૂછી માનવું હોય તે માનજો ને વિચાર કર્યાવિના કોઈનું મનાવેલું માનશો નહિ. એવા પુરુષને પણ શત્રુ ને એવા પુરુષને પણ હંમેશાં! પણ શત્રુના વંદનાં પણ ખરા સાધુએ પોતાની વૃત્તિ છોડી નહિ ને

ક્રમોતે મરણું પણ કબૂલ કર્યું એ તેનો યશ છે ને એથીજ તેના સદ્ગુણ સર્વકાળના લોકમાં વખણાઈને દર્શાતરૂપ મનાય છે.

પ્લેટો, એ ગ્રીકે પોતાના ગુરૂ સોક્રેટીસના મરણ પછી દેશાટન કીધું અને ભૂમિતિ તથા ખગોળવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો ને પિથાગોરાસ તત્ત્વશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંત બહુ લીધા. તેણે હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો વિચાર કીધો હતો, પણ તે વેળા એશિયામાં લડાઈઓ ચાલતી તેથી માંડી વાળ્યું હતું. ન્યારે તેણે સિસિલીના રાજની આગળ સદ્ગુણ તથા સદ્ધર્મવિષે લાખણ કર્યું ત્યારે તે રાજ્યે ક્રોધે લરાઈ તેને દેશમાંથી જતા રહેવાને કહ્યું. જે વહાણમાં તે બેઠો હતો તેના તંડેલને રાજ્યે કહેલું કે તું તેને મારી નાંખજે અથવા શુભામ દાખલ વેચજે, પણ તંડેલે તેને મારી તો ન નાંખ્યો પણ શુભામ દાખલ વેચ્યો. ત્યાંથી એક વિદ્વાને નાણું આપી તેનો છૂટકારો કરાવ્યો હતો. પછી તેણે આથેન્સમાં આવી થોડીક જગા વેચાતી લેઈ શાળા કહાડી ને ત્યાંજ તે મરતાં લગી રહ્યો. તે ઈ.સ. ૫૦ ૪૨૮ માં આથેન્સમાં (કેટલાક કહેછે કે તેની પડોસના એજના એ ટાપુમાં) જન્મ્યો હતો ને સોક્રેટીસ ૪૦૦ માં મુઆ ત્યાર પછી તેણે ૧૨ વર્ષ દેશાટન કર્યું હતું ને પછી ૪૦ વર્ષ આથેન્સમાં રહી પોતાની ૮૧ વર્ષની વયે તે મરણ પામ્યો હતો. તેણે ધર્મનીતિ, રાજ્યશાસ્ત્ર, ઇલાહિ વિષયસંબંધી સમર્થ પુસ્તકો લખ્યાં છે ને ગદ્ય ભાષામાં લખ્યાં છે તોપણ તેની શૈલી કવિતારૂપ છે.

હિંદુસ્તાનમાં વેદની સત્તા માન્ય રાખી વ્યાસે વેદાન્તશાસ્ત્ર ને ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર રચી તત્ત્વશોધનમાં સિદ્ધાંત દેખાવ્યા છે અને ગ્રીસમાં પ્લેટોએ વસ્તુ-ખનાવોના અવલોકન ઉપરથી સંબંધીભાવને વિવિક્ત કરી સામાન્ય માનસિક મૂર્તિઓ, બહુઆત્ર પ્રમિત વચનો અને સર્વમાન્ય નિયમો એઆનું શોધન કરી સિદ્ધાંત બહુવ્યા છે.

તે કહેછે કે નિત્ય ને સ્વયંભૂ તે શું છે? જે નિત્ય હોય તે સદાકાળ તેણે ને તેણે હોય જોઈએ; સંસારમાં જોઈએ છેએ તો ઉત્પત્તિ, નિશ્ચિત, લય એમ થયાંજ કરેછે; ને ઉત્પત્તિને તો કારણ જોઈએ; માટે જેનાં રૂપાન્તર થયાં કરેછે તેને પોતાનું ખરૂં અસ્તિત્વ નથી. કોઈ અનાદિ સિદ્ધદારણ—સર્વ વસ્તુનો કર્તા પિતા જે સૌનું સાંઈ કરનાર, સર્વજ્ઞ ને સર્વશક્તિમાન છે તેનાથીજ જગત્ ઉત્પન્ન થયું જોઈએ. એ અનાદ્યંત પિતાએ પોતાના વિચારોમાં એક નમૂનો ધારી આ જગત્

જગત્ ખનાવ્યું છે ને આત્માવિના કોઈ પણ વસ્તુ પૂર્ણ સુંદર નથી એમ વિચારી તેણે જગતને સજીવ કર્યું છે—તેના સધળા જડ અવયવોને ઈશ્વરી ચૈતન્યથી સતેજ કર્યાં છે. આત્મા દેહથી બુંદો છે, અમર છે ને ઈશ્વરે પોતાનું જે ચૈતન્ય સકળ જડમાં વ્યાપ્ત કરી રાખ્યું છે તેનો અંશ છે એમ તે સમજતો. તે કહેતો કે માણસનામાં ત્રણ આત્મા છે—એક અમર જે શરીર ખાયા પછી પણ રહેછે તે, ને બીજો માનસિક એટલે મનશક્તિયો જે પશુઓમાં પણ થોડી ઘણી હોયછે તે અને ત્રીજો મૃત્યુપાત્ર જે ઉદ્ભવ ને પશુપક્ષ્યાદિમાં પણ હોયછે. નીતિવિષયમાં તે પોતાના ગુરૂ સોક્રેટીસની પેઠે પરિમિત ને શુદ્ધ આચરણ રાખવું, ન્યાયથી વર્તવું ને રાજ્યના કાયદાને તાબે રહેવું એવો ઉપદેશ આપતો. તેણે સ્ત્રીવિષયમાં છૂટક થયેલા પોતાના દેશીઓને સુધારવાનેમાટે સૌંદર્ય ને ગ્રેમવિષે વિચારો બહુવ્યા છે—તે કહેછે કે બૂબ્બુરતી ચહેરામાં નથી પણ તે (બૂબ્બુરતી) આપણા સુંદર આત્માનું સામા ચહેરામાં પ્રતિબિંબ છે; સદ્ગુણ વૃત્તિથી તેને સંભાળી રાખવું જોઈએ ને જેઓ તેનાજ ધ્યાનમાં રહેવાને ઇચ્છતા હોય તેઓએ પોતાના પ્રિય વિષયને દોષ રહિત કરી ગુણથી પરિપૂર્ણ કરવાનો શ્રમ લેવામાં આનંદ માનવો જોઈએ કે જેથી સદાકાળ નીલે તેવો રનેહ અંધાય. પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પરમાણુ શાસ્ત્રને માનતો.

જેમ શિફ્ટર ને સીઝર રણવિજયી મહાપુરૂષો હતા તેમ તત્ત્વશાસ્ત્ર વિષયમાં પ્લેટો ને આરિસ્ટોટલ એ બે મોટા આચાર્ય મનાયા છે.

આરિસ્ટોટલ—એ માર્સીડનની સરહદ ઉપરના રટાનિરા નામે ગામમાં ઈ.સ. ૫૦ ૩૮૪ માં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ માર્સીડનના રાજના વૈદ્યોમાંનો એક હતો. આરિસ્ટોટલ સત્તર વર્ષની વયે પ્લેટોની આકેડેમી-શાળામાં દાખલ થયો. પ્લેટો તેને “શાળાની બુદ્ધિ” કહેતો. તેણે વીસ વર્ષ અભ્યાસ કરી ૩૪૭ માં પ્લેટો મુઆ પછી આથેન્સ છોડ્યું. પછી તે પોતાનો ગુરૂલાઈ જે માર્સીઆનાં બે નગરનો રાજ થયો હતો તેની પાસે જઈ રહ્યો, પણ ન્યારે તે રાજને ઈરાની સરદારોએ પકડી ફાંસી દીધો ત્યારે આરિસ્ટોટલ ત્યાંથી નાશી લિરબેસના ટાપુમાં મીડીલીનીમાં જઈ રહ્યો. અહિં તેની સ્ત્રી એક બાળક છોડી મૂકીને મરણ પામી. ૩૪૨ માં તે માર્સીડનના રાજના તેડાવવા ઉપરથી શિફ્ટરના અભ્યાસનું ઉપરીપણું રાખવાને ત્યાં ગયો. તે સાત

વર્ષ માસીડનમાં રહ્યો ને ન્યારે ૩૩૫ માં શિકંદર ગાદીએ બેઠો. ત્યારે તે પાછો અથેન્સમાં આવી રહ્યો. આહિ તેણે શાળા કહાડીને પછી તેર વર્ષ લગી ભાપણે આપ્યાં. તે દરરોજ સવારે ને પાછલે પહોરે ભાપણે આપતો—સવારે માનસશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર ને પદાર્થવિજ્ઞાન ઉપર અને પાછલે પહોરે અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ ને ધીન પરચૂરણ વિષય ઉપર;—એ તેર વર્ષમાં તેણે ધણાંએક પુસ્તકો લખ્યાં. શિકંદરે તેનેમોટ દેશદેશની નવીન વસ્તુઓનો ને પશુપક્ષ્યાદિ પ્રાણીઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો ને એ સહાયતાવડે આરિસ્ટોટલે પ્રાણીઓનો સ્વર્ગ ઇતિહાસ લખ્યો છે. શિકંદરના મરણ પછી આથેન્સના લોકોને તેનેવિષે શક ઉત્પન્ન થયો કે તે માસીડનના રાજ્યનો પક્ષકાર છે, પણ એ તોહમત મૂકું સહેલું નહોતું તેથી તેઓએ તેના ઉપર ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કર્યાં તોહમત મૂક્યું. પણ તે બાળતની સરકારમાં તપાસ ચાલવાની હતી તેટલામાં ૩૨૨ ના આરંભમાં તે આથેન્સ છોડી થુઓઈઆમાં કાલ્સિસ છે ત્યાં જઈ રહ્યો—ને તેજ વર્ષમાં તે ૬૩ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો.

જેમ હિંદુસ્થાનમાં કપિલે સાંખ્યશાસ્ત્ર ને કણ્ઠાદે પરમાણુશાસ્ત્ર રચી શિક્ષાંતો બતાવ્યા છે તેમ ગ્રીસમાં આરિસ્ટોટલે પોતાના બતાવ્યા છે, ને વળી ન્યાયશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, રાજનીતિ ઇત્યાદિમાં તેણે પોતાની શાસ્ત્રીય બુદ્ધિનો મોટો ને ટોટો પ્રદાશ કર્યો છે. તેનું ન્યાયશાસ્ત્ર તો હાલના પંડિતોને પણ માન્ય છે.

આરિસ્ટોટલ કહે છે કે કેટલીક મનની મૂર્તિઓવિષે પદાર્થવિષયના કોઈ પણ રીતના જ્ઞાનથી વિચાર અપાઈ શકે તેમ નથી પણ તેવી સામાન્ય મૂર્તિઓ ઉપરથી ખેંટોની જેઠે મૂળ કારણનો શોધ ન કરતાં વર્ગીકરણથી મનની મૂર્તિઓને અનુભવમાં આણવાનો શોધ કરે છે. તે સત્યના ત્રણ વર્ગ કરે છે. “અનુભવિત એટલે સપ્રમાણુ સિદ્ધ કરેલા, સામાન્ય એટલે બુદ્ધિથીજ રૂપજ લજાતા ને વિશેષ એટલે ઇદ્રિયજન્ય અનુભવના. ઇદ્રિયજન્ય અનુભવ, આહિતું, તાહિતું, આમ તેમ બતાવે છે પણ તે દરેક ઠેકાણાનું ને સર્વકાળનું બતાવી શકું નથી; મૂળ તત્ત્વ—સત્ય એને સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. આપણે તે માનીએજ છે. વર્ગીકરણથી જાણુ આમ સામાન્ય હોય તે નક્કી કરી તે ધણાને લાજુ પરચાથી અનુભવિત સત્ય શોધાય છે.” ખેંટોએ યુક્તિપ્રત્યુક્તિના વાદથી વિશેષ વિશેષનું ખંડન કરીને સામાન્ય ને પછી એક જીવ દેખડાવ્યું ને પછી પાછાં એ-

કમાંથી ધણાં દેખડાવ્યાં. આરિસ્ટોટલે શુદ્ધ વાદન્યાયથી, વિભાગથી ને આખ્યાથી એકને થાપી તેમાં ધણાં છે એવું અને ધણામાં એક છે એવું સિદ્ધ કર્યું. તેણે તર્કસૂત્ર બાંધવાની શાસ્ત્રીય રીત આપીને વાદ વિદ્યાનો જ્ય દેખડાવ્યો છે. ઈશ્વર એક છે કે ધણા છે એવિષે લાંબો વાદ થાય. પણ આરિસ્ટોટલ એક તર્કસૂત્રમાં ઈશ્વર એક છે એમ સિદ્ધ કરે છે—તે કહે છે કે ઈશ્વર સ્વયંબૂ છે એ બે સત્ય છે અને જે સ્વયંબૂ છે તે એકજ છે એ બે સત્ય છે તો ઈશ્વર એકજ છે એ પણ સત્ય છે.

હવે એના સિદ્ધાંતવિષે જગતને કોઈ આદિ કારણ છે ને તે જડ નહિ પણ ચૈતન્ય—જ્ઞાનરૂપ છે ને તે પોતાનેજ બળે છે—જગતના સંબંધમાં નથી એમ તે માનતો. આત્મા શરીરથી જુદો પણ હટો ન પડી શકે તેવો છે. આત્મા અમર છે પણ સ્મરણશક્તિ રહિત છે. ઉદારતાવિષે તે કહેતો કે તે તો હોય તેથી વધારે દેખડાવવાની જરૂર છે. શુભાભિવિષે કહેતો કે તે સજીવ જાનરો છે. સ્ત્રીઓને તે શુભામ કરતાં થોડીકજ ઊંચે દરજે સમજતો. રસશાસ્ત્રમાં તેના વિચાર ઉપલક્ષ્યા હતા—તે કહેતો કે કળા હુનર તે કુદ્રતની માત્ર નકલ છે. નીતિપ્રકરણમાં ખેંટોનું મત બેરસાઓને અંકારો દાખવા એવું હવું ને આરિસ્ટોટલનું મત આ કે તેઓને નિયમિત રાજવા—અતિ ઉપર ન જવું. રાજનીતિ વિષયમાં ખેંટોના વિચાર ધણાજ ઊંચા છે, પણ અનુભવમાં આવે તેવા થોડા છે ને આરિસ્ટોટલના કેટલાક અનુભવમાં આવે તેવા છે ને ધણાક વાંધા ભરેલા છે.

આરિસ્ટોટલ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રી ને ખગોળવેત્તા નહોતો પણ મોટો પદાર્થશાસ્ત્રી ને પદાર્થનો શાસ્ત્રીય રીતે ઇતિહાસ લખનારો હતો. ખેંટો રસિક હતો ને આરિસ્ટોટલ આર્થિક હતો. તે માનનો અતિ લોભી હતો ને તેથી તેણે થઈ ગયેલા પંડિતોનાં મતને અધૂરાં ને સ્વરૂપ બદલીને બતાવ્યાં છે ને પછી તેનાં ખંડન કર્યાં છે. મારા સરખો જીવે કોઈ નહોતો ને નથી એવું તે અભિમાન રાખતો. તે અદેખો પણ હતો તોપણ, તેનું ચાંચલ્ય, તેનો શોધ, તેનો અધાગ અભ્યાસ ને તેની સકળ વિષયમાં જાણ એ તેની મહાપંડિતાઈને કાંતિમાન ને કીર્તનીય કરે છે.

ક્રાન્સિસ એકન, સને ૧૫૬૧ ના બનેવારીની ૨૨ મીએ લંડનમાં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ નિકોલસ એકન રાણી એલિઝાબેથની સીક-મહોર રાખનારો હતો. તેર વર્ષની ઉમરે તેને ઇંગ્લિન્ડની ટ્રિનિટી કોલેજમાં લાજુ થા મૂક્યો હતો. સોળ વર્ષની ઉમરે તેને પારિસ મોકલવામાં આવ્યો હતો ને ત્યાં તેણે રા-

ણીના વકીલની સંભાળમાં રહીને રાજકીય કામમાં માહિતી મેળવી હતી. આપનું મરણ સાંભળી તે પાછો ઇંગ્લંડ આવ્યો હતો. એ વેળા તેની હમર વીસ વર્ષની હતી. તેણે કાયદાનો અભ્યાસ કરતાં સઘળું ન્યાયશાસ્ત્ર જોઈ લીધું હતું. ત્રીસ વર્ષની હમરે તેણે રાણીનો વકીલ એ ઉપનામ જે આગળ કોઈને આપવામાં આવ્યું નહોતું તે ધારણ કર્યું. રાણીનો મુખ્ય પ્રધાન બલે હતો ને તે બેકનનો સગો થતો; પણ એ તેના સામાવાળા એસેક્સની તરફનો હતો તેથી બલેએ બેકનને સોલિસિટર જનરલની પદવી મળવા દીધી નહિ.

સાડત્રીસ વર્ષની હમરે તેણે ધર્મવિષયમાં નિબંધોનું એક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું. સને ૧૬૦૩ માં જેમ્સ રાજ્યએ તેને નાઈટનો ખિતાબ આપ્યો. પછી તેણે વિદ્યાનું વર્ધન એ નામનું પુસ્તક કહાડયું. એ પુસ્તકમાં તે કાળે જે જે વિદ્યાઓ લાણવા લાણાવવામાં આવતી તે સૌનું શાસ્ત્રીય રીતે કથન કર્યું છે અને શાસ્ત્રવિદ્યાના જે વિષયનો શોધ નહોતો થયો તેનાં નામ આપેલાં છે. પછી તેણે આયલાંડની રિયલિટી સુધારવાસંબંધી મહેનત લીધી, ઇંગ્લંડ રેકાર્ડ્સને જોડી નાંખવાના વિચારને પુષ્ટિ કરી અને ધર્મસંબંધી ખાતામાં સુધારો કરવાના કામમાં સહાયતા આપી. પછી તેને સોલિસિટર જનરલની ને પછી આટર્ની જનરલની પદવી મળી. સને ૧૬૧૬-૧૭ માં તેની ૫૭ વર્ષની હમરે બેકન ઇંગ્લંડનો લોર્ડ ચાન્સેલર થયો-કાયદામાં પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર વકીલ, ન્યાયાધીશ, રાજકારણારી ને ધર્મોપદેશકોની વ્યવસ્થા રાખનારો એ ચાર પદવીનું તે કામ કરતો. સને ૧૬૨૮ માં તે વેરયુલામનો ખ્યારન થયો. પછી રાજ્યએ તેને એલીએનેશનનું કામ સોંપી નાણાં મળે તેમ કીધું ને પછી તેને સેન્ટ આલ્બનનો વાર્ઈફોટ કીધો.

એપ્રમાણે ૬૦ વર્ષની હમરનો થયો ત્યાંસુધી બેકન ઉત્તરોત્તર માન મેળવ્યું. પણ પછી ૧૬૨૦ માં તેના ઉપર ન્યાયાધીશ થઈને લાંચ ખાધી એણે તોહમત આવ્યું. પ્રથમ તો બેકને તોહમત મૂકનારાને ધિક્કારી કહાડ્યા, પણ બ્યારે તેઓની સંખ્યા વધી ત્યારે તે ગલરાયો. તેણે પોતાનો બચાવ કરવાની અમીરની સલાયારે મુદત માગી. એ દર્મિયાનમાં તે રાજ્યને મળ્યો ને લાંચ નથી ખાધી તેસંબંધી તેણે સોગનો ખાધા. પણ રાજ્યએ તેને ઉત્તર વાળ્યો કે જે કહેણું હોય તે સલાને કહેણું. રાજ્ય વચમાં પડ્યો નહિ. અમીરની સલાયે ફરવું કે બેકન આખીસ હબર પોંડ દંડ આપે ને રાજ્યની ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી કેદમાં રહે; વળી તે, રા-

જ્યમાં કોઈ પણ સરકારી કામમાં દાખલ થઈ શકે નહિ. બેકને જે દહાડા કેદ લોગવી ને પછી રાજ્યએ તેને છાડ્યો ને દંડ માફ કરાવ્યો. પછી તેણે વિદ્યા વિષયમાં પોતાનો શ્રમ ચલાવ્યો. ૧૬૨૫ માં તેને પાર્લમેન્ટમાં બેસવાનું તેણે આવ્યું, પણ તે શરીરે અશક્તિનેલીધે ત્યાં જઈ શક્યો નહિ. એજ વર્ષમાં તેણે કેટલાંક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યા ને સને ૧૬૨૬ ના એપ્રિલની નવમી તારીખે ૬૬ વર્ષની હમરે તે મરણ પામ્યો.

ન્યાયાધીશ દાખલ તે લાંચિયો કરીને અપકીર્તિ પામ્યો છે ને રાજકારણારી દાખલ તે ડાહ્યો ને રાજભક્ત હતો, ને તેની અમર કીર્તિ તો તેના તત્વશોધન-શાસ્ત્રમાં પુસ્તકો ઉપર આધાર રાખે છે.

પ્રાચીનકાળના પંડિતો ખનાવોના અવલોકન કરતા, પણ તેઓ બુદ્ધિવિચારને બળે વિશેષ ઉપરથી એકદમ સામાન્ય ઉપર જઈ સિદ્ધાંત કરતા. બેકને વિચાર આપ્યો કે અકેકા વિષયનું અવલોકન કરી તેમાંથી જેટલું સત્ય શોધાય તેટલુંજ સત્ય માનવું (વધારે નહિ), પછી એવાં એવાં સત્ય હોય તેમાંથી નહું એક સામાન્ય સત્ય શોધવું ને તેટલું વધારે માનવું એમ કર્યું કરવું, પણ એકદમ છેલ્લો સિદ્ધાંત ન કરી દેવો. તે કહેતો કે ભૂતાં પુસ્તકો વારેવારે વાંચવાથી દંઈ નહું બાણવામાં આવનાર નથી, તમારે પોતે પ્રયોગ કરી જોઈ ખાતરી કરી લેવી જોઈએ. એમ કરેથી વસ્તુ ખરેખરી કેવી છે તે બહુમાં આવશે ને મનુષ્ય ભતવું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધવું જશે. બેકનની પહેલાંના વિદ્વાનો પદાર્થશાસ્ત્રમાં ઉપલક્ષ બાણતા, ખોટા ખોટા વિચાર કરતા ને જ્યો નહું કહેતા, તેઓને હશી કહાડતા તથા તેઓનાઉપર બહુમ ગુબરતા. પણ બેકને પુસ્તકો લખી વિદ્વાનોની અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ બદલાવી ને પદાર્થવિજ્ઞાનના અભ્યાસની વૃદ્ધિ કરી. તેણે નવાં સત્ય શોધવાનો નવો માર્ગ ખતાવ્યો ને વિદ્વાનોએ તેપ્રમાણે વર્તવા માંડયું. કોઈ ખગોળવિદ્યામાં, કોઈ રસાયનશાસ્ત્રમાં, કોઈ શારીરવિદ્યામાં, કોઈ ચંત્રશાસ્ત્રમાં, કોઈ દેશ શોધવામાં એમ સૌ મંડી પડ્યા. ૬૦ સં ના સત્તરમા શૈકમાં જે મહાપુરૂષે પોતપોતાના નવી પદ્ધતિના વિચાર આપી વિદ્યાવૃદ્ધિ કરી તેમાં બેકન પદાર્થવિજ્ઞાનનો ને ફ્રેંચ કીકાર્ટ મનવિજ્ઞાનનો પ્રથમ ગુરૂ મનાયછે; કીકાર્ટ સને ૧૫૯૬ માં જન્મ્યો ને ૧૬૫૦ માં મરણ પામ્યો હતો.

ગ્યાલિલીઓ, એ ઇટલી દેશના પાઠસામાં સને ૧૫૬૪ ની ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ જન્મ્યો હતો. ચોવીસ

વર્ષની વયે તે પાઈસાની પાઠશાળામાં વેદક્રશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર નીમાયો હતો. આહિ તેણે પ્રયાગો કરી દેખાડાવું કે પડતી વસ્તુ ઉપર વજન-ભારની કંઈ અસર નથી. એ ઉપરથી ભૂતા મતના (આરિસ્ટોટલના મતના) વિદ્વાનો સામા થયા ને તેને એ વર્ષ પછી નોકરી મૂકવી પડી. પછી તેણે ૧૫૨૨ માં પાન્યુઆમાં ગણિતશાસ્ત્રીના પ્રોફેસરની જગા લીધી. આહિ તે ભાષણો કરતો ને તે સાંભળવાને દેશાંતરથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા. તે શિસ્તના પ્રમાણે લાટિનમાં નહિ પણ દેશી ઇટાલિયન ભાષામાં ભાષણ આપતો તેથી પણ વિદ્વાનો તેની નિંદા કરતા થયા. પાન્યુઆમાં અઠાર વર્ષ રહ્યો તેમાં તેણે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ઘણાક શોધ કર્યા. સને ૧૬૦૬ માં તેણે સાંભળ્યું કે કોઈ વલંદાએ દૂરળીન બનાવી છે તે ઉપરથી તેણે તે કેમ બની હશે તેનો નિયમોવિષે વિચાર કીધો ને પછી વલંદાની દૂરળીન કરતાં ઘણી સારી દૂરળીન બનાવી. તેણે દૂરળીનથી આકાશમાં જોઈ સૌને કહ્યું કે ચંદ્ર ખરબચડી સપાટીનો પદાર્થ છે, સૂર્યમાં આહિ તહિ ડાઘ જેવું છે, આકાશગંગા તે ઝીણા ઝીણા તારાઓનો સમુદાય છે, શુક્ર પણ ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ ને ક્ષય પામે છે, શનિની બાજુએ પાંખો જેવું કંઈ છે (પછવાડેથી તે કુંડાળું ઠંડું છે) ને બુડરપતિની આસપાસ ચાર ઉપગ્રહો છે. સને ૧૬૧૧ માં ટરકનીના મોટા રચૂકે તેને પાછો પાઈસામાં તેડાવ્યો. આહિ તેણે એક પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું કે કોપર્નિકસે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એમ કહ્યું હતું તે મેં મારા બહુ બહુ પ્રકારના શોધથી નક્કી કર્યું છે. એઉપરથી પાદરીઓએ ને બીજા ભૂતા મતના પંડિતોએ તેને ધર્મભ્રષ્ટ ગણ્યો. ૧૬૧૫ માં તે બાબતની તપાસ ચાલી ને ગ્યાલિકીઓને કબૂલાત આપવાની ફરજ પડી કે હવેથી નવાં મત પ્રગટ નહિ કરે. પછી ચોરાં વર્ષ તેણે પોતાનું મત બહેરમાં ન ચરચાવ્યું, પણ તેણે ખગોળવિદ્યાનો અભ્યાસ ચલાવ્યાં કીધો. પણ પૃથ્વી ફરે છે એ વાતની તેની એટલી તો ખાતરી થઈ હતી ને તેથી તે લોકમાં જણાવવાને એટલો આતુર થયો હતો કે તેણે વાદી પ્રતિવાદી ને ન્યાય કરનાર એવા ત્રણ પુરુષોના સંભાષણનું એક પુસ્તક રચ્યું. એ પુસ્તક તેણે ૬૩ વર્ષથી વયે ૧૬૩૦ માં રોમ જઈને છપાવ્યું. આમ કરીને તે બહાર પડ્યું કે પોપે પાદરીઓ, સાધુઓ, ને આરિસ્ટોટલના મતના પંડિતોની એક સલા કરી. એ સલાએ તે પુસ્તકને ધર્મ-વિરુદ્ધ ઠરાવ્યું ને ગ્યાલિકીઓને ૧૬૩૩ માં રોમ જઈ પડ્યું. આહિ તેને કેદ કરવામાં આવ્યો. કેટલાક મહિના પછી ન્યાયાધીશોએ તેને બોલાવી ફરમાવ્યું કે

તું જોબલ ઉપર હાથ મૂકી બોલ કે “હું મારા પાપિષ્ટ ને ધિક્કારપાત્ર ભૂલ ભરેલા વિચાર ને પાખંડમતને છોડી દઉં છઉં.” એ પ્રમાણે ગ્યાલિકીઓએ પ્રતિજ્ઞા કરી, પણ તરતજ તે કોપે ભરાઈ પગ પછાડી બોલી બીક્યો કે ગમે તેમ છે પણ પૃથ્વી તો ફરેજ છે. એ ઉપરથી તેને જન્મ કેદની સજા થઈ, પણ પછવાડેથી તેને ફ્લોરેન્સની પાસે એક જગામાં મરતાંસૂઝી રહેવાને ઠેરવ્યું હતું. આહિ તે કેટલાંક વર્ષ રહ્યો ને તેણે પદાર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો કીધો. તેની એક આંખ તદન આંધળી થઈ હતી ને બીજી પણ નિરૂપયોગી જેવી હતી, તેવામાં તેણે ચંદ્રનું ‘લેબ્રેશન’ શોધી કહાડ્યું. અંધાપો, બહેરાપણું, નહિ કંઈ ને સાંધામાં દુઃખ એ સંધાંથી તે ઘડપણમાં રીબાંધને ૭૮ વર્ષની વયે ૧૬૪૨ ના બનેવારીની ૧ લી તારીએ મરણ પામ્યો.

પૃથ્વી ફરે છે એ મતની પોતાની ખાતરી થઈ કે તેણે ઇચ્છ્યું કે તે લોકની ક્યારે થાય ને પછી તેસંબંધી હોંસ તથા ખંતમાં તેણે દુઃખ ભોગવ્યું તોપણ તેણે પોતાનું મત સાચું છે એમ દુશ્મનોની બહેર સલામાં કહ્યું એ તેનું શિક્ષણીય વીરલાપણું છે. તે વિદ્વાન હતો ને તેણે શોધ કીધા ને લોકને જણાવ્યા એ તેનાં માન-જોરવ ને પરાધનુષ્ટિ છે.

ન્યૂટન, એ ઇંગ્લંડના લિન્કનશાયરમાં કોલરટર્વર્થ નામની જગામાં સને ૧૬૪૨ ની ૨૫ મી ડિસેમ્બરે જન્મ્યો હતો. બાર વર્ષની વયે તે નિશાળે બેઠો. આહિ ન્યારે બીજા છોકરા રમવા જતા સારે તે લોકડાંની ઘણીક તરેહની વસ્તુઓ બનાવવામાં કાળ ગાળતો. નિશાળેથી બીક્યા પછી તે પોતાના બાપના ખેતીના ધંધામાં પડવાનો હતો, પણ તેમ ન થયું-તે ઠોરની ચોક્કી રાખવાને ને કામ કરનારાઓનું ઉપરીપણું કરવાને ખેતરમાં જતો, પણ ત્યાં તે કાઝતળે બેસીને પોતાનું વાંચ્યાં કરતો; ન્યારે તે માલ વેચવાને બજારમાં જતો સારે તે પોતાના નોકરને તે કામ સોંપી પોતે ગંજમાં ભરાઈ ગણિત સિદ્ધાંતના દાખલા ગણતો. દીકરાની તેવી વૃત્તિ જોધને માએ ફરીથી તેને નિશાળે મૂક્યો. તે ૧૬૬૦ ના ભૂતાની પાંચમીએ કંથિજની પાઠશાળામાં દાખલ થયો. ૧૬૬૫ માં તેણે આકર્ષણ ને ગુરૂત્વાકર્ષણનો શોધ કીધો કે જેથી ખગોળવિદ્યામાં વૃદ્ધિ થઈ. ૧૬૬૬ માં તેણે શોધી નક્કી કર્યું કે પરમાણુ રૂપ વીખરાઈ જાય તેવાં કિરણો એકઠાં મળેથી રોશની પેદા થાય છે; સફેદ રોશનીનાં કિરણમાં સાત રંગ છે:—રાતો, નારંગી, પીળો, લીલો, બૂરો, આસમાની,

ગળીનો ને નંબુડીઓ; એ શોધથી દૃષ્ટિવિધાનું બીજ રેખાયું. ૧૬૬૭ માં તે પાઠશાળાનો ફેલો ને એ વર્ષ પછી ગણિતશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર થયો. ૧૬૭૧ માં રોયલ સોસાયટીનો ફેલો થયો. ૧૬૮૩ માં તેણે 'પ્રિન્સિપિયા' (પદાર્થવિજ્ઞાનનાં ગણિતસંબંધી મૂળતત્ત્વો) એ નામનું પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કર્યું. ન્યૂટને શોધના જયથી મોટું માન મેળવ્યું, પણ કેટલાક વિદ્વાનો તેના દ્વેષી થયા. સને ૧૬૯૯ માં તે ટંકશાળમાસ્તર થયો. ૧૭૦૫ માં આત્મ રાણીએ તેને નાઈટનો ખિતાબ આપ્યો. સને ૧૭૧૪ માં તેને ને લીબનિઝ શાસ્ત્રીને એક શોધના માનનેમાટે વાદ ચાલ્યો. તે ૧૭૨૭ ના માર્ચની ૧૮ મીએ ૮૪ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો.

જે પુરૂષે નવા ને અગત્યના ને કીમતી શોધ કર્યા અને જગતને નહું નહું જ્ઞાન આપ્યું તે મહા પુરૂષ કેવો નમ્ર હતો! તે કહેતો કે સૌ મને પંડિત કહેછે, પણ હું જાણક છોકરાની પેઠે દરિયાના કિનારાપર કંકરા ઊંચકતો હોજ તેવો છજ ને સત્યના સમુદ્રનો શોધ કરવો તો હજ બાકી રહ્યો છે. જ્યારે તેની ગરહાન્તરીમાં તેના કૃતરાએ ટબલ ઉપરની સળગતી મીણ-બત્તી ઊંધી વાળી ને તેના કીમતી લખાણના કાગળ બળી ગયા ત્યારે તેણે તેને કહ્યું રેડાએ મંડ! રાએ-મંડ! (કૃતરાનું નામ) ઇં નથી જાણતો કે તેં શી ખરાબી કીધી છે!

જેમ્સ વાટ, એ સને ૧૭૩૬ ના જાનેવારીની ૧૯ મીએ રફાલ્લંડના ગ્રીનોક્માં જન્મ્યો હતો. તેના બાપ વહાણને જોઈતા સામાનનો ધંધો કરતો. નિશાળમાં થોડુંક શીખ્યા પછી અઠાર વર્ષની ઉમરે વાટ લંડન ગયો ને ત્યાં ગણિતયંત્ર ધડનારા એકજણને ત્યાં કામ શીખવા રહ્યો. વર્ષ પછી તે પાછો રફાલ્લંડ ગયો, ને ત્યાં ગ્લાસગો શહેરમાં ગણિતયંત્ર ધડવાનો ધંધો કરવા માંડ્યો, પણ તે ધંધાવાળા બીજા જે હતા તેઓ સામા થયેથી તેનું ગાડું ચાલ્યું નહિ. તોપણ પછી સને ૧૭૫૭ માં તેને ત્યાંની પાઠશાળાનેમાટે યંત્રો ધડવાનું કામ મળ્યું. એ સંબંધથી તેને કેટલાક વિદ્વા-

નો સાથે સમાગમ થયો. છ વર્ષ પછી તેણે 'જનરલ ઇન્વેન્ટરી' એ નામે નહેર, બંદર, ખૂલ ને તેવાં બીજાં કામોના નકશા તથા એરિથમેટ કરી આપવાનો વંધો કરવો શરૂ કીધો. એ સઘળા વખતમાં તેનું મન વરાળયંત્રમાં સુધારો કરવાની યુક્તિઓ જોતવામાં વિશેષ રહેલું. પ્રયોગ કરવાને તેની પોતાની પાસે નાણું નહોતું ને તે કામનેમાટે નાણું આપે તેવો કોઈ મિત્ર નહોતો. અંતે એકજણે જે ભાગ નફો લેવાની શરતે નાણું આપ્યું ને વાટે નવી યુક્તિનો યંત્ર બનાવ્યો ને સરકારથી સનદ મેળવી. થોડોક કાળ ગયો એટલે વળી તે સહાયવિનાનો થયો તોપણ નિરાશ ને થતાં તેણે સને ૧૭૭૫ માં એક ભાગીદાર રાખીને વરાળયંત્રો બનાવવાનો વંધો કરવા માંડ્યો વરાળયંત્રસંબંધી શોધ દેશને ધણો ઉપયોગી બની પાર્લિમેંટ સભાએ તેને આપેલી સનદની મુદત બીજાં પચીસ વર્ષની વધારી. એ મુદતમાં વાટે શરીર સાફ નહોતું રહેલું ને માથું દુખ્યાં કરતું તોપણ ખંતથી મહેનત લેઈ લેઈને નવા નવા સુધારા કરી વરાળયંત્રને ધણાક ઉપયોગમાં આણતો કર્યો. સને ૧૭૮૫ માં તેને રાયલ સોસાયટીનો ફેલો કરવામાં આવ્યો; ગ્લાસગોની પાઠશાળાએ તેને 'ડાક્ટર આર્ લાઝ'નો ખિતાબ આપ્યો અને ૧૮૦૮ માં તેને ફ્રેંચ ઇન્સ્ટિટ્યુટનો મેમ્બર કરવામાં આવ્યો હતો. વાટ, ચોર્યાશી વર્ષની ઉમરે ૧૮૧૬ ના આગસ્ટની ૨૫ મીએ મરણ પામ્યો.

વરાળયંત્રનો પ્રથમ શોધ વાટે નથી કર્યો, પણ તેણે તેમાં જે મોટા સુધારો કર્યો છે ને તેને જે અનેક ઉપયોગમાં આણતો કર્યો છે તે જોતાં વરાળયંત્રના ખરેખરા શોધનું માન વાટેને જ ધટેછે. વાટના સુધારેલા વરાળયંત્રે વેપાર હુનરમાં મોટો ફેરફાર કરી નાંખી મોટો જય મેળવ્યો છે અને લોકનાં સમૃદ્ધિ સુખમાં મોટો વધારો કર્યો છે. રફાલ્લંડના સાંચા, આગબોટ, આગગાડીના સાંચા, છાપવાના સાંચા, ને વરાળને યોગે ચાલતા બીજાં સાંચા એ સૌમાં યંત્રશાસ્ત્રી વાટના શોધનો જય દીધો રહ્યો છે.

દેશશોધક.

કોલમ્બસ, સને ૧૪૩૬ માં જીનોવામાં ગરીબ માળાપને ઘર જન્મ્યો હતો. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને નાણાં સાધન નહોતું તોપણ તેણે પોતાના ખંતીલા અભ્યાસથી ગણિતમાં ને ભૂગોળવિદ્યામાં ને પાન્યુગાની કોલેજમાં થોડીવાર રહી ખગોળવિદ્યામાં થોડુંધણું

જ્ઞાન મેળવ્યું. ચૌદ વર્ષની ઉમરે તે એક વહાણમાં ખલાશી થયો ને પછી કેટલેક વર્ષે એક વહાણનો સરંગ થયો. ચોત્રીસ વર્ષની ઉમરે તે લિસ્બોન ગયો ને ત્યાં પોતાનો એક દેશી જેણે કેટલીક સફરો કરી હતી તેની છાકરી સાથે પરણ્યો. સસરાની પાસેથી સફરની હ-

ક્રીક્ટો ને નકશાઓ લેઈ તે ઉપર 'કોલંબસે વિચાર કીધો. તેમ પોર્ટુગીઝ લોકે આફ્રિકાની પશ્ચિમે જે શોધ કર્યા હતા તેસંબંધી પૂછપાછથી માહીતી મેળવી. તે વખતના શોધક વહાણવટીઓએ નક્કી કર્યું હતું કે આર્લાંટિક મહાસાગરનો છેડો નથી અથવા જપાન, હિંદુસ્થાન અને એશિયાના કોઈ ભાગ એ તેની સીમા હશે. કોલમ્બસે પૃથ્વીની ગોળાકૃતિ ઉપર વિચાર કરી અટકળો કરી મનમાં નક્કી કર્યું કે આર્લાંટિક સાગરમાં પશ્ચિમ તરફ વહાણ હંકાર્યાથી કોઈપણ ટાપુઓ હાથ લાગશે અથવા તે રસ્તે હિંદુસ્થાન વહેતું પહોંચારો. કોલંબસ ગિની ને કનેરી ટાપુઓની સફર કરી વહાણ ખેડવાના કામમાં પાડે જાણીતો થયો.

આર્લાંટિક મહાસાગરની સીમા નક્કી કરવાની ખંતથી સાધનનેમટિ તેણે પોર્ટુગાલના રાજાને અરજ કરી પણ એણે કંઈ લેખવું નહિ. સને ૧૪૮૫ માં કોલમ્બસ પોતાના છોકરાને લેઈને (તેની સ્ત્રી મરી ગઈ હતી) છેક જરીખી હાલતમાં રપેન ગયો ને ત્યાં ઘણા મહિના અથડાયા પછી એક મિત્રના વગથી તેણે રાજરાણીને પોતાનો સાહસિક વિચાર જણાવ્યો. એઓએ કોલમ્બસને વિચાર પાર પડે તેવો છે કે નહિ તેસંબંધી નક્કી કરવાને કેટલાક વિદ્વાનોને પૂછવું ને એઓએ તેના વિચારને હાથી કહાડ્યો ને કહ્યું કે તે ધર્મથી જલકો છે. રપેનમાં ન ફાવ્યો ત્યારે તે ક્રાન્સ ગયો ને અહિં પણ તેવું વળ્યું નહિ. એવું બન્યું કે તેનો ભત્રેં મિત્ર પિરેઝ તદખીર કરી રપેનની રાણીને મળ્યો ને તેણે કોલમ્બસનો મોટો વિચાર ને તે પાર પડેથી દેશને થવાનો લાભ ને રાજરાણીનું વધવાનું માન એસંબંધી યથાસ્થિત જણાવ્યું. રાણીનું મન પીગળ્યું ને એણે આશ્રય આપવો કબજા કર્યો.

પછી કોલમ્બસની અને રાજરાણીની વચ્ચે ૧૪૯૨ ના અપ્રેલની ૧૭ મીએ કોલકરાર થયા. તેણે ત્રણ મહિનામાં વહાણ ને તેમાં રાખવાનો ખોરાક તૈયાર કર્યો, પણ મોટી સફરનેસાર ખલાસીઓ મેળવવાને તેને કેટલાક દહાડા ખોટી રહેવું પડ્યું. પછી ૩ જી આગસ્ટ સવારે કોલમ્બસે પ્રયાણ કીધું. ૧૨ મી અક્ટોબરે તેઓએ એક ટાપુ જોયા ને તેનું 'સાન સાલવેડોર' એ નામ પડ્યું ને પછી બીજા ટાપુઓ જોયા તેમાં એક હાલ જે 'ક્યુબા' કહેવાય છે તે હતો. ૫ મી ડિસેમ્બરે 'સેંટ ટોમિગો' શોધ્યો. પછી સાથીઓની હદથી કોલમ્બસે આગળ ન વધતાં રપેન આવવાને વહાણ પાછાં ફેરવ્યાં. ૧૪૯૩ ની ચોથી માચે

તેણે લિરબોન આગળ ને ૧૫ મી માચે રપેનના પાલોસ બંદરમાં આવી વહાણ નાગર્યો. પછી કોલમ્બસે નવી દુનિયાનાં માણસો ને ત્યાંની વસ્તુઓ દરખાસ્તને લેટ કરી મોટું લાપણ કર્યું. રાજરાણી બહુ પ્રસન્ન થયાં ને તેઓએ કોલમ્બસને મોટું માન આપ્યું; તેમ દેશમાં કામ કામ નવી દુનિયાના અદ્ભુત શોધની વાર્તા ચાલી રહી.

સને ૧૪૯૩ ની ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે તે બીજી વાર નવા શોધને નીકળ્યો ને કેટલીક જગા શોધી, પણ કેટલાક નારાજ થયેલા ને અદેખા સાથીઓએ તેની ઘણીક ગીળત કરેલી તેમાંથી છૂટા થવાને ને થયેલાં તુક્કાનનો બદલો મેળવવાને તે પાછો રપેન આવ્યો.

સને ૧૪૯૮ ના મે મહિનામાં તે ત્રીજીવાર નીકળ્યો ને દક્ષિણ અમેરિકામાં પારિગ્યાના કિનારાપર લેતર્યો. પછવાડેથી તેના દુશ્મનોએ દરખારમાં ખટખટ કરી કોલમ્બસની પાસથી અધિકાર લેઈ લેવાને એક અમલદાર મોકલ્યો. એણે કોલમ્બસનું તથા તેના ભાઈઓનું અપમાન કરી તેઓને બેડી ઘાલી રપેન મોકલ્યા. એ વાતની ખબર પડી કે લોકમાં હોહો થઈ રહી ને રાજરાણીએ તેઓને બેડીથી છૂટા કરી થઈ માન આપ્યું. ૧૫૦૨ માં તે ચોથીવાર નીકળ્યો ને દક્ષિણ અમેરિકાના કેટલાક ભાગ તેણે જોયા, પણ વહાણો ભૂતાં ખોખાં થઈ ગયાં હતાં તેથી આગળ નવા શોધ તે કરી શક્યો નહિ. પછી તે પાછો રપેન આવ્યો. અહિં તેને આશ્રય આપનારી ઈસાબેલા રાણી મરણ પામી હતી તેથી ને ફર્ડિનાંડ રાજા અદેખો ને કૃતખી હતો તેથી તે છેક જ નિરાશ થઈ ગયો. તેને કોઈએ લેખવ્યો નહિ ને તે છેક જરીખી હાલતમાં આવી પડ્યો. તે ૧૫૦૬ ના મેની ૨૦ મીએ મરણ પામ્યો.

જીનોવાનો ખલાશી જેને લોક મૂર્ખ જાણી હશે કહાડતા ને વિદ્વાનો પાખંડી કહેતા તેણે ઘણાંક વર્ષ જરીખી હાલતમાં છતે ખંતી હલોગ કરતાં ને ન્યારે ત્યારે નિરાશ થતાં આખરે પણ આર્લાંટિકની ચેલી પાસ જમીન છે એમ જગતને દેખડાવ્યું-અમેરિકાખંડનો શોધ કર્યો એ તેનો સ્તુતિપાત્ર જય છે. આજેપ, સાહસ, ખીજવાયલા ખલાશી ને અદેખા સાથી એઓની સામા ધીરપણું ને ધીરપણું એ તેના સદૃશ્યો છે; તેને પોતાના શ્રમનો બદલો ન મળ્યો ને તે જરીખીમાં રીળાયો તોપણ તે હદાર મનથી ને સંતોષે મુઝો એ તેની વૃત્તિ શિક્ષણીય છે.

કાયદા બાંધનાર.

મોઝીઝ—ધજીટ દેશમાં જઈ રહેલા યાહુદીઓની સંખ્યા ઘણી વધી ગયેથી લાંબા ફેરે રાજ્યએ તે લોક-નું બળ ઘટાડવાને હુકમ કરેલો કે યાહુદેણોને પેટે છાકરા અવતરે તેમને મારી નાંખવા. મોઝીઝને એની માએ ત્રણ મહિના તો છૂપો રાખ્યો, પણ પછી વાત ચરચાયાથી તે પોતાના બાળકને નીલ નદીને તીરે મૂકી ગઈ—(ઈ. સં. પૂ. ૧૫૭૧ માં). અહિં તે રાજપુત્રીને નજરે પડ્યો ને એણે તેને પોતાના પુત્રની પેઠે ઉછેરી મોટા કીધો ને લણાવ્યો. એક ઇજીપ્ટનો વતની એક યાહુદીને બહુ સતાવતો હતો તેઉપરથી મોઝીઝ તેને મારી નાંખી રાજના લયથી નાઠો ને રાતા સસુદ્રની પાસે પરરાજ્યમાં જઈ રહ્યો (ઈ. સં. પૂ. ૧૫૩૧). અહિં તે પોતાના સસરાનાં ઘેટાં બોકડાં ચારતો. ચાળીસ વર્ષ પછી તેણે પાછા ઇજીપ્ટ જઈ રાજને કહ્યું કે મને ઈશ્વરની આજ્ઞા થઇ છે કે મારે સર્વ યાહુદીઓને નૂડિયા લેઈ જવા, માટે આપ અટકાવ ન કરતાં રાજ થઈ રજા આપશો. રાજ્યએ તે ન માન્યું ને યાહુદીઓ ઉપર વધારે વધારે સખ્તી ગુજરી. તોપણ, મોઝીઝના સમ-જન્યાથી યાહુદીઓ નીકળ્યા—(૧૪૯૧ માં). રાજ્યએ પછવાડેથી લશ્કર મોકલ્યું, પણ તે ઈશ્વરી સત્તાથી નાશ પામ્યું ને યાહુદીઓ ચાળીસ વર્ષ જંગલમાં ભટકતા ભટકતા અંતે નૂડિયામાં આવી વસ્યા. એ સઘળો વખત મોઝીઝ તેમની સાથે હતો ને અનેક અદ્ભુત કર્મોથી ઈશ્વરી ચમત્કારથી તેઓનાં દુઃખો ઠાળી તેમનો વિશ્વાસ મેળવી ઈશ્વરનો માનીતો છે એમ મનાતો હતો. નૂડિયા આવ્યા પછી મોઝીઝે લોકને અર્થે શાસ્ત્ર રચ્યું અને પછી તે ઈ. સં. પૂ. ૧૪૫૧ માં મરણ પામ્યો.

મોઝીઝ મોટા સમર્થ વિદ્વાન હતો—વૃત્તાંતજ્ઞ, કવિ અને રાજનીતીજ્ઞ હતો. જે કાળમાં ધર્મશાસ્ત્ર—કાયદા જેવું કંઈ નહોતું ને કોઈ બળુવું નહોતું તે કાળમાં જેમ મનુએ હિંદુઓને માટે ધર્મશાસ્ત્ર કર્યું છે તેમ મોઝીઝે ધર્મ, નીતિ, ન્યાય, યુદ્ધ રાજનીતિ એ પાંચ વિષયસંગંધી કાયદા બાંધી આપ્યા છે. ગ્રીસમાં લૈકર્ગસ, રોલન એ-ઓએ ને રોમમાં ન્યુમાએ કાયદા બાંધ્યા હતા, પણ તે આજ નથી, પણ મોઝીઝના કાયદા હજી આજ પણ છે એ તેનો જય છે. તેણે પોતાના દેશીઓને પરરાજ્યની ગુલામગીરીમાંથી છોડાવ્યા અને તેમના હિતને અર્થે કાયદા કર્યા એ તેનો મોટો પરમાર્થ છે એમ કોણ નહિ કહે?

કવિ.

હોમર—એ ગ્રીક કવીન્દ્ર ઇ. સં. પૂ. ૮૫૦ વર્ષ

ઉપર હતો. તે એશિયામાં હાલ જે શહેર રમનાં એ નામથી ઓળખાય છે લાંબો હતો એમ મનાય છે. તે અનોરસ હતો. તેની માએ રમનાંની નિશાળના મહેતાજ સાથે લગ્ન કર્યા ને એણે હોમરને ઉછેરી લણાવ્યો. હોમર મોટો થયો તેટલે તેની મા તથા તેનો પાળક બાપ બંને મરણ પામ્યાં ને તેણે નિશાળ લણાવવાનું કામ ભઠાવી લીધું. તેણે નગરના લોકની ને બહારના વેપારીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી. પછી એક જાણી સલાહથી તેણે નિશાળ લણાવવી છોડી દીધી ને દેરાટન કીધું. પ્રવાસમાં તે કામ કામના લોકને પોતાની કવિતા ગાઇ આનંદ પમાડી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો. ક્રીઓસ નગરમાં તેણે કવિતાની નિશાળ કહાડી થોડીક ખૂલ કરીને તે પરણ્યો. તેને બે દીકરી થઈ તેમાં એક તો બાળકજ મરી ગયેલી ને બીજી મોટી થઇ પરણી હતી. હોમર એકવાર તો આથેન્સ ગયો હતો, પણ બીજવાર જતો હતો તેવામાં વહાણ આડું નીકળી ગયું ને ઈઓસ ટાપુના બંદરમાં નાગર્યું. અહિં તે માંદો પડ્યો ને મરણ પામ્યો.

હોમરે ઇલિયડ ને ઓડીસી એ નામનાં બે કાવ્ય કર્યાં છે એ તેનો વિજય છે. જ્યારે કવિતા મનુષ્યનાં બાહ્યાંતરનું નિર્મળ ને સતેજ પ્રતિબિંબ દર્શાવી રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને આનંદ પમાડે છે ત્યારે જે કવિતાનો વિષય મોટો—જેમાં ઘણીઘણી વાતો ને ઘણાઘણા માણસનાં ગુણકર્મો ખરેખરાં પણ અસાધારણ તર્કશક્તિથી, અસાધારણ વાણીથી, અસાધારણ રસથી દર્શનીય કર્યા હોય તે કવિતા સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવી જોઈએ, ને તે કવિતાનો કર્તા કવિ પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ મનાવવો જોઈએ. જે કવિતાથી એક દેશના ને એક કાળના નહિ પણ સર્વ દેશના ને સર્વકાળના મનુષ્યો રસમાં આવે ને આનંદ માને તે કવિતાઓના કર્તા વીરલાજ હોય છે. તે પોતાની મોહક શક્તિથી મનુષ્યનું મન હરી લેઇ તેને આનંદ પમાડે છે ને અંદરથી સુખોદ આપે છે. યોદ્ધાના, ધર્મપ્રવર્તકના ને તત્ત્વદર્શીના ને શાસ્ત્રીઓના જય વિજય છે તેમ કવિઓના પણ છે ને તે ત્રાસ સંહારથી મેળવેલા નહિ, કોમળ ભક્તિભાવ અથવા શકંજાન એનાજ બોધથી મેળવેલા નહિ, પણ જેને જે ગમતો હોય તેને તે આનંદ આપી મેળવેલા હોય છે. હોમરે ઇલિયડ લખી યુદ્ધ ને યોદ્ધાઓને ચીતર્યા છે ને ઓડીસી લખી સંસાર કુટુંબનાં દુઃખસુખ ચીતર્યા છે. જગતનો આદી કવીશ્વર વાલ્મિકિ ને શુદ્ધ વીરરસ કવિતા લખનારો વિજયી કવીન્દ્ર તે હોમર.

જ્યાંસુધી દેશના પુરૂષો કોઈ પણ જ્ઞાતિના ને કોઈપણ કુળના છતે ધંધનમાં ન રહી સ્વતંત્રપણે ચથેચ્છ ધંધો ને ચથેચ્છ આનંદ ઝોને માટે ઉદ્યમ નહિ કરે ને તેમાં ઉત્કર્ષ નહિ મેળવે ત્યાંસુધી દેશમાં મહા-પુરૂષો થનાર નથી ને મહાપુરૂષોવિના દેશનો ઉત્કર્ષ થનાર નથી.

૪. મોટપણે ગોહાએ ઈડરના ભીલો સાથે નંગલો-
માં ભમવા માંડ્યું. તે તેમની સાથે તે ઘણાજ હુળી
ગયો. એક વખત ભીલોએ વાત કરતાં વિચાર કરી
ઠરવ્યું કે આપણામાંથી એક જણને આપણે રાત્ર કદી-
એ ને પછી સૌએ ગોહાની સામું બેસું; એટલામાં એક
ભીલે પોતાની આંગળી કાપી લોહીવરે ગોહાને કપાળે
ડીકો કીધો. એ બધું જો જો થયું તે તે નંગલના આ-
ગલા મુખી ભીલે કબૂલ રાખ્યું. એ રીતે સૂર્યવંશી શિ-
લાદિલનો બુત્ર ઈડરના ભીલ રાત્રની ગાદીએ બેઠો ને
પછી એના વંશજે ઘેલોટ કહેવાવા લાગ્યા.

૫. આઠ પહેડી લગી ગોહાના વંશજ ઇડર તથા તેના પહાડોમાં રહ્યા; પણ પછી લીલ લોકને પરરાજ્ય પરવડ્યું નહિ તેથી તેઓએ આઠમી પહેડીનો નાગાદિલ્ય રાજ શિકાર કરવા જતો હતો તેને મારી નાંખ્યો અને ઇડરનું રાજ્ય પોતાના તાબામાં લીધું.

૬. કમળાવતીના વંશજ (ગોહાએ ઇડરમાં રાજ્ય કરવા માડ્યું ત્યારથી) ઇડરમાં જ રહ્યા હતા તેમાંના એક જણે નાગાદિલ્યનો ત્રણ વર્ષનો દીકરો જેને સૌ બાપા બાપા કહીને બોલાવતા ને જે એ નામથીજ પછવાડેથી રાજ્યે બોળાયા છે તેને ઇડરમાંથી છૂપી રીતે ભાંડીરના કિલ્લામાં (અરોલની નૈઋત્યે ૧ મૈલ ઉપર) લેઈ જઈ એક ચંદ્રવંશી લીલને લ્યાં રાખ્યો હતો—ત્યાંથી પછી તેને પારાશરના રાતમાં લેઈ જઈ રાખ્યો હતો. અહિં નાર્ગેદ્રની (નાગદા ગામ જે ઉપરની ઉત્તરે ૧૦ મૈલ ઉપર છે તેની) આસપાસનાં એકાંત રાતોમાં બાપાએ પોતાનું બાળપણ ગાળ્યું.

એ બાપાવિષે બહુ બહુ દંતકથા છે, પણ તેમાંની એક આ છે કે નાગદાના સોલંકી રાજની બેટી સાથે તે છૂપો પરણ્યો હતો તેથી રાજને ક્રોધ ચડ્યો હતો અને તેથી બાપાને પોતાના બે લીલો સાથે નાશી જઈ પહાડોમાં ભરાઈ રહેવું પડ્યું હતું. એ બે લીલો એટલા તો વિશ્વાસુ અને વહાલા હતા કે જ્યારે તે ચિતોડનો રાજ થયો ત્યારે એમાંનો એક જેનું નામ બાલિયો હતું તેણે પોતાના લોહીએ બાપાને કપાળે ટીકે ક્યાં હતો.

એક વખત માએ કહેલું કે ચિતોડના રાજનો હં ભાણજી* છે તે સાંભળીને ૧૫ વર્ષનો પણ બિજળતા લોહીનો બાપો ભરવાડનું સુસ્ત કામ કરવું છોડી દેઈ ખૂણામાંથી પોતાના સાથીએને લેઈ મેદાનમાં ભિતરી પડ્યો.

એ વખત ચિતોડમાં પરમાર કુળનો મોરી વંશનો રાજ રાજ્ય કરતો હતો તેણે બાપાને આદરસત્કારથી પોતાના રાજ્યમાં પોતાના એક સાર્મત (સરદાર) દાખલ કરી થાપ્યો.

બાપાનું માન વધી જવાથી અને રાજનો લક્ષ તે ઉપર ઠરેથી જૂના સરદારો ખીજવાઈ ગયા—એવું બન્યું કે કોઈ એક બહારનો શત્રુ સતાવવા લાગ્યો ને તે પ્રસંગે માટે તૈયારી કરવાને રાજ્યે સરદારોને કહ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે અમે નથી આવતા—તમારા બાપાને લેઈ જાઓ અને તેઓએ પોતાની જગીરો રાજને પાછી આપી દીધી.

*બાપાની મા પરમાર હતી ને ચિતોડનો મોરીરાજ પરમાર હતો—એટલાજ સંબંધે ભાણજી—ખરો ભાણજી નહિ.

બાપો એકલો તૈયાર થયો અને સેન આગળ ચાલ્યું—સરદારો જેઓ જગીર વિનાના થયા હતા તેઓ પણ શરમના માર્યા તેની સાથે ચાલ્યા. બાપાએ શત્રુને હરાવી હાંકી કહાડ્યો, પણ પછી તે પાછો ચિતોડ ન આવતાં પોતાના કુટુંબનું મૂળ વતન જે ગાજની નામે બોળખાવું લ્યાં ગયો અને અહિં કોઈ સીલીમ નામનો યવન ભરાયો હતો તેને કહાડી મૂકી તેની ગાદીએ ચાવડા કુળના એક સરદારને બેસાડ્યો. એ બે પ્રસંગે મોરીરાજના સરદારો તેની સાથે હતા તે બાપાની સાથે સ્વરાજ્ય લગી તો આવ્યા, પણ ચિતોડમાં ન પેસતાં બીજા જગાએ જઈ રહ્યા. મોરી રાજ્યે પોતાના એક ભાઈને તથા શત્રુને તે સરદારોને મનાવી આણવાને મોકલ્યા, પણ એઓએ ઉત્તર વાળ્યો કે અમે રાજનું લણ ખાધું છે માટે બાર મહિના તો અમે સામા થનાર નથી. બાપાની લક્ષી વર્તણૂક-જેઈ સરદારોએ તેને મોટરો માન્યો ને તેની સેવામાં રહેવા માંડ્યું. બાપાને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ થયો ને તેની પણ ખુદ્દિ ફરી. બાપો સરદારોની મદદથી મોરી રાજ કનેથી ચિતોડની ગાદી છીનવી લેઈ પોતે રાજ થયો અને હિંદુસૂરજ, રાજગુરુ, ચક્રવર્તી એ ઉપનામ તેણે ધારણ કર્યા—ઈ ૦ સ ૦ ૭૨૮ માં. પછી તે ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૭૬૪ માં ઇરાન તરફ જત કરવા નીકળી ગયો.

૭. બાપની પછી તેનો દીકરો અપરાજિત ચિતોડનો રાજ થયો. એની પછી એનો દીકરો કાળસોજ થયો ને પછી ઇ ૦ સ ૦ ૮૧૨ માં ખુમાણ થયો. એના વખતમાં જયલિરતાનના મુસલમાનોએ ચિતોડ ઉપર હુમ્મો કર્યાં હતા, પણ ખુમાણે તેઓને હરાવી નસાવ્યા હતા ને તેઓના મહમૂદ નામના સરદારને કેદ રાખ્યો હતો. ખુમાણ ૮૩૬ માં મરણ પામ્યો. તે પરાક્રમી રાજ હતો ને તેનો રાસડો લખાયલો છે. ખુમાણ પછીના રાજ્યો સંબંધી હકીકત જાણવા જેવી નથી.

૧. સમરસિંહ સંવત્ ૧૨૦૬—સને ૧૧૫૦ માં જન્મ્યો હતો ને દિલ્હીના પૃથિરાજની બેન સાથે પરણ્યો હતો. તે સને ૧૧૯૨ ની કાગર નદી ઉપરની લડાઈમાં પૃથિરાજની તરફનાં સઘળાં લશ્કરનો વડો સરદાર હતો. તે શરો, ધીરો ને ચતુર યોદ્ધો હતો, અને ખુદ્દિમાન, વિવેકી ને સુવક્તા રાજ હતો. તેના ઉપર તેની પોતાની પ્રબળ પ્રેમ તો હતોજ, પણ પૃથિરાજના મંડળિક ચોહાણો પણ તેના ઉપર પ્રેમથી જોતા ને તેનો વિચાર પૂછી કામ કરતા. સમરસિંહ લડાઈમાં ત્રીજે દહાડે કપાઈ પડ્યો હતો. સમરસિંહ

ને ચાર દીકરા હતા તેમાં એક બાપની સાથે લડતાં મરી ગયા, એક બીર નહ રહ્યો, એકે ગૂર્ખાઓનો વંશ ચલાવ્યો ને ચોથો ફરણ નામનો બાળક હતો. સમરસિંહ પછી તેની રાણી કરમદેવીએ પોતાના બાળક ફરણની આજુ ફેરવાવી તેની વતીનો રાજ્યકાર ભાર ચલાવ્યો. ન્યારે કુતુબુદ્દીન લડવા આવ્યો ત્યારે તે તેની સામા લશ્કર લેઈ નઈ આમ્બેર આગળ લડી હતી ને તેણે દુરમનને જખમી કરી હરાવ્યો હતો.

૨. ફરણનો દીકરો મહમ પોતાના મોસાળમાં જ રહેતો તેથી ફરણના મરણ પછી તેના જમાઈ ઝલોરના રાજાએ ચિતોડના સરદારોને મારી નાંખી પોતાના બાળકને ચિતોડની ગાદીએ બેસાડ્યો. ફરણનો ભત્રીજો મહમ જે સિંધમાં રાજ્ય સ્થાપી રહ્યો હતો તેણે આવી પાછું ચિતોડ લીધું-૧૨૦૧ માં. પછી તેણે મુસલમાન સામા કેટલીક લડાઈઓ કરી. તેણે પોતાની કુળશાખા ઘેલોટ નામથી બાળખાતી તે બદલી સીસોડિયા એ નામથી બાળખાતી કરી અને રાજા રાવળ કહેવાતા તે રાણા કહેવાતા થયા. તે ૩૮ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો.

૩. પછી છત્રીસ વર્ષમાં નવ રાજ થયા તેમાં છ રાજ, પ્રયાગ ને બીજાં પવિત્ર સ્થળોમાંથી મુસલમાનને કહાડતાં લડાઈમાં કપાઈ મુઆ હતા. રાજ્યમાં પણ કુટુંબકલહ હતા ને અન્યવચિત કારભાર ચાલતા.

૪. સને ૧૨૭૫ માં લખમસી ગાદીએ બેઠો. એની વખતમાં અલાઉદ્દીને બે વાર ચિતોડ ઉપર હુમ્મો કર્યો. પહેલી વખત તો શૂરા રજપૂતોએ સામી લડાઈ કરી પોતાના પ્રાણ આપી આપીને ચિતોડનું સંરક્ષણ કર્યું હતું, પણ બીજી વારના હુમ્મોની સામા તેઓ ટકી શક્યા નહિ ને ચિતોડ મુસલમાનને તાબે થયું. અલાઉદ્દીન ચિતોડ ઉપર લડાઈ કરવાને લલચાયો તેનું કારણ આ હતું કે લખમસીને લીમસી કરીને કાઢો હતો ને તેની સ્ત્રી ઘણી જ ખૂબસુરત પત્નિની હતી. અલાઉદ્દીન તે રજપૂતાણીને લેવાસાદ બહુ મથ્યો, પણ ન્યારે તેનું કંઈ ન ફાળ્યું ત્યારે તેણે લખમસીને કહેવડાવ્યું કે મને આપનાની મારફતે પણ તેનું મોઢું બેવા દેવું. પછી તેણે થોડાં માણસો સાથે ચિતોડમાં આવી પોતાની મુરાદ હાંસલ કરી, પણ ત્યાંથી પાછા પોતાની છાવણીમાં આવતાં તેણે લીમસીને કેદ કરી તેને કહ્યું કે પત્નિનીને આપે તો છોડું.

લીમસી કેદ થવાથી ચિતોડમાં મોટો ગભરાટ થઈ રહ્યો. તેની સ્ત્રીએ પોતાના બે સગાને તેડાવી યુક્તિ બોળી ને પછી રજપૂત સરદારોએ અલાઉદ્દીનને કહે-

વાડ્યું કે જે દહાડે તમારી છાવણી બહારે તે દહાડે પત્નિની પણ આવશે; તેને ઠેઠસૂધી વળાવવાને શહેરની ઘણીક સ્ત્રીઓ પણ સાથે આવનારી છે માટે જનાનાને કોઈ રીતે હરકત ન પડે તેવો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. અલાઉદ્દીને કબૂલ કરી. પછી ૭૦૦ મીઆના તૈયાર થયા—અક્રેકમાં અક્રેકો રજપૂત સરદાર બેઠો હતો ને અક્રેકને ઈચ્છનાર છ છ હથિયારબંધ સિપાઈઓ હતા. તે મીઆના છાવણીમાં આવ્યા એટલે કનાતના પરદા કર્યો. લીમસીને તેની સ્ત્રી સાથે વાત કરવાની અડધો કલાક છૂટ મળી. લીમસી થોડેક લગી એક મીઆનામાં ને પછી થોડે બેસી ચિતોડમાં દાખલ થઈ ગયો. અલાઉદ્દીન વિચારમાં પરચો કે હજી લીમસી પાછો કેમ ન આવ્યો ને પછી તબીબ કરાવી તો લીમસી ને પત્નિની કોઇ મળે નહિ. પછી સંધ્યા રજપૂત સરદારો મીઆનામાંથી બહાર નીકળી પળ્યા ને અલાઉદ્દીનની છાવણીમાંના લશ્કરની કતલ કરતાં પોતે કપાઈ મુઆ. ચિતોડના દરવાજા બહાર અલાઉદ્દીનનું લશ્કર હતું તેની સામા પણ રજપૂતો લખ્યા. અલાઉદ્દીનનું ઘણુંક લશ્કર કપાઈ ગયેથી તે નિરાશ થઈ દિલ્લી ગયો.

સને ૧૨૯૦ અથવા ૧૩૦૩ માં તે મોટું લશ્કર લેઈ પાછો આવ્યો. લડાઈ ચાલી તેમાં રાણાના અગિયાર દીકરા તો પળ્યા. પછી રાણાના આગ્રહથી અન્યસિંહ થોડાક લશ્કર સાથે દુરમનના લશ્કરમાંથી રસ્તો કાપી કેલવાડે જઈ રહ્યો. શહેર બહાર લડાઈ ચાલે છે તેવામાં હજારો રજપૂતાણીઓ બેઆખર થવાની ધાર્તીથી મહેલના બાંયરામાં હારદોર ચિતા ખડકી બળી મુઘ્યો. રાણો લડાઈમાં કપાઈ મુઆ. પછી અલાઉદ્દીન બીજડ ને લયંકર દેખાતા ચિતોડમાં દાખલ થયો.

૧. અન્યસિંહ કેલવાડામાં હતો તેને કોઈ મુંજ નામના શત્રુ સાથે લડાઈ કરવી પડી. રાણાએ પોતાના માથામાં એક જખમ તો લીધું, પણ તેને હરાવી કહાડ્યો. પછી તેણે પોતાના બે દીકરાને કહ્યું કે મુંજનું શિર લેઈ આવો. તેઓ લાવી શક્યા નહિ, પણ તેનો ભત્રીજો હમીર નામનો હતો તે લેઈ આવ્યો. રાણાએ પોતાના બંને દીકરાનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી એક તો મરી ગયો ને બીજો મુંજનસિંહ હતો તે દક્ષિણમાં જતો રહ્યો.

૨. સને ૧૩૧૦ માં હમીર કેલવાડામાં ગાદીએ

* અષ્ટમી ૧૧ મી પહેડીએ શિવાજી (મગાહનું રાજ્ય સ્થાપનાર) પયો.

મેઠાં. ચિતોડમાં દિલ્હીના બાદશાહની તરફથી માલદેવરાવ સૂળો હતો તેણે પોતાની દીકરી હમીરને આપવાનો વિચાર કરી નાળિયેર મોકલ્યું. હમીર પ્રથમ તો કંઈ તદ્દત હશે એમ સમજ્યો, પણ પછી તેણે વિચાર્યું કે રજપૂતને કંઈ આકૃત તો લખેલીજ છે. વળી જે ખડકોમાં મારા બાપદાદા ફર્યા છે તે ખડકોઉપર મારાં પણ પગલાં પડશે એ નસીબ ક્યાંથી માટે જનું તો ખરુંજ. પછી તે પાંચસેં ઘોડા લેઈ ચિતોડ જઈ પહોંચ્યો. માલદેવે પોતાના મકાનમાં હમીરને તેડી સત્કાર કર્યો અને પછી દીકરીને બોલાવી થોડાક રજપૂતોની સમક્ષ વરવહુનાં વસ્ત્રના છોડાની ગાંઠ બાંધી ને બંનેના હાથ મેળવી દીધા ને હમીરને પગે પડ્યો. એ રીતે લગ્ન કર્યાં તેથી હમીર નારાજ તો બહુ થયો, પણ પછી ખામેશ ખાઈ જઈ તે એકાંતમાં ગયો. અહિં તેની સ્ત્રીએ કહ્યું કે હું બાળક હતી ત્યારે પરણી હતી, પણ તે મરી જવાથી આ બીજવાર લગ્ન થયું છે; એ સાંભળી તમે દુઃખી થશો, પણ હું તમને તમારૂં ચિતોડ પાછું અપાવીશ. એ ઉપરથી હમીરે માલદેવરાવપાસે મહેતા કુળનો જલ નામનો ચિતોડનો એક કામદાર હતો, તેને માગી લીધો. પછી હમીર પોતાની સ્ત્રી તથા જલ એ બેને લઈને પંદર દહાડામાં પાછો કેલવાડે આવ્યો. અહિં હમીરને એક દીકરો થયો. એ પ્રસંગે માલદેવે હમીરને કેટલીએક તળેટીઓ બક્ષિસ આપી.

એ દીકરો કેતસિહ વર્ષ દહાડાનો થયો ત્યારે તેની માએ પોતાના બાપને લખ્યું કે બાધા મૂકવાને મારે ચિતોડ આવવું છે. એઉપરથી ચિતોડથી થોડું લશ્કર આપ્યું ને એની સાથે તે જલને લેઈને ચિતોડ ગઈ. અહિં જલે ચિતોડનું લશ્કર ફેડ્યું. એ વખત માલદેવરાવ તો પોતાના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને લેઈ માંડરિયાના મેર લોકની સાથે લડવા ગયો હતો. બાગોર આગળ હમીરને ખબર મળી કે સઘળી તૈયારી છે ને પછી તેણે ચિતોડ તરફ વધવા માંડ્યું. વચમાં ઘણાક સામાવાળાઓએ હમીરનું કાવવા દીધું નહિ, પણ પછી હમીરે એવો ધસારો કર્યો કે સામાવાળા વીખરાઈ ગયા અને તેના બાપ દાદાના મહેલમાંથી તેની આણ વર્તી. હમીર ચિતોડમાં ગયો એટલે કેલવાડાના અને કોમલમેર જ્યાં હમીરે રાજધાની કરી હતી ત્યાંના રજપૂતો પાછા ચિતોડમાં આવી વશ્યા. એઓ એટલા તો ઉમંગમાં આવી ગયા હતા કે ખિલજ વંશનો મહમૂદ જે અલાઉદ્દીનની પછી દિલ્હીની ગાદીઉપર બેઠો હતો ને જે માલદેવની મારફતે ખબર મળેથી ચિતોડ લેવાને આવતો હતો તેની સામા ધશ્યા. સિંગોલી

આગળ હમીરે મહમૂદને હરાવ્યો ને પકડી કેદ કરીધો; તેમ વનવીરનો ભાઈ જે હરિસિંહ તેની સાથે એકલા-એકલી લડતાં તેને કાપી નાંખ્યો. મહમૂદ ચિતોડમાં ત્રણ મહિના કેદ રહ્યો અને જ્યારે એણે અજમેર, રણથંભોર, નાગોર અને સુઈસોપુર પાછાં આપ્યાં અને વર્ષા ૫૦,૦૦૦૦૦ રૂપિયા અને ૧૦૦ હાથી આપ્યા ત્યારે હમીરે તેને છોડ્યો. માલદેવના છોકરા વનવીરે હમીરની ચાકરીમાં રહેવાનું કબૂલ કર્યું ને પછી હમીરે તેને સારી જગીરો આપી અને કહ્યું કે જોખખી ચાકરી કરો અને વિશ્વાસુ રહો; તમે આગળ તુરૂના ચાકર હતા પણ હવે હિંદુ જાતભાઈના છો. હમીરની વખતમાં હિંદુસ્થાનમાં એજ માત્ર મોટો રાજ હતો-સઘળાં પ્રાચીન રાજ્યો તો કચ્છરાઈ ગયાં હતાં. મારવાડ, જેપુર, ભુંદી, ગ્વાલિયર, ચંદેરી, રાયસીન, સિકરી, કાલપી વગેરેના રાજ્યો ચિતોડને માન આપતા અને તેના બોલાવ્યા આવતા. યશસ્વી હમીર ૪૦ સં ૧૩૬૫ માં મરણ પામ્યો. એ મેવાડના ડાહ્યામાં ડાહ્યા અને બહાદુર રાજામાંનો એક ગણાય છે. એણે પોતાને પરાક્રમે ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું અને ઘણું વધારી તેની સારી વ્યવસ્થા કરી હતી.

૩. ખેતસી બાપના જેવાજ પરાક્રમી નીકળ્યો. તેણે લિહા પડાણ પાસથી અજમેર અને જિહાજપુર લીધાં અને માંડલઘડ, દસોર અને સઘળું છપ્પન એ મેવાડ સાથે જોડી નાંખ્યાં. તેણે બાદશાહ આગળ દિલ્હીના હુમાયુ સાથે લડીને જીત મેળવી, પણ કમનસીબથી ભુંદીના હાડા રાજ જેની દીકરી સાથે તે પરણવાનો હતો તે રાજની સાથે ખટપટમાં પડ્યાથી તેને કોઈએ મારી નાંખ્યો.

૪. ૪૦ સં ૧૩૭૩ માં લખો રાણો ગાદીએ બેઠો. તેણે પ્રથમ તો મેવાડનો સઘળો પહાડી મૂલક તામે કર્યો ને ત્યાંનો વેરાટઘડનો કિલ્લો તોડી પાડી તેની પાસે બેઠરનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો. તેના વખતમાં જવાહીરાની, કલાઈની, ને રૂપાની ખાણો જડી તેથી દેશ ધણો આબાદ થયો.—એ પેદારથી અલાઉદ્દીને જે દહેરાં ને મહેલો તોડી નાંખ્યાં હતાં તે પાછાં બંધાયાં.

લખા રાણાના ઘડપણમાં તેના વારસ ચંદને સાડ મારવાડના રાજ રણમલને લાંથી નાળિયેર આપ્યું. એ વખત ચંદ ઘરમાં નહોતો. રાણાએ લચી દરબારમાં જોરને બેસાડ્યો ને કહ્યું કે ચંદ હમણા આવીને નાળિયેર લેશે. એ દર્મિયાનમાં રાણો મૂછપર તાલ દેઈ બોલ્યો હતો કે હું નથી ધારતો કે તમે આવાં રમકડાં-ઓ મારા જેવાની ધરડી સફેત દાદીનેમાટે લાવ્યા

હશે. આ મન્દસ્તું બોલતું કચેરીમાં સૌએ વખાણ્યું હતું, પણ ચંદે બહારથી આવી તે વાત બહુ સારે તેને માહું લાગ્યું હતું. બાપજીના મનમાં તેને પરણવાનું હશે માટે તેણે એવી મન્દક કરી એમ કહી ચંદે નાજિ-એર ન લીધું. હવે નાજિએર પાછું તો મોડલાય નહિ-પાછું મોડલેથી રણમલને દુઃખ લાગે, માટે ઘરડો રાણા ચંદની હઠીલાઇથી ખીજવાઈને બોલ્યો કે ચંદ રાજગા-દીનો ઉક્ક છોડી દે અને મારી પછી બેસનારને હરકત ન કરે તો હું નાજિએર રાખું છઉં. ચંદે એકલિંગ મ-હાદેવના સોગન ખાઈને પોતાનો ઉક્ક છોડી દીધો અને ઘરડો રાણા પરણ્યો.

એ લગ્નથી જે દીકરો થયો તેનું નામ મોડલ હતું. એ પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે રાણા તેને ગાદી સોંપીને પ્રયાગ તીર્થે જઈ રહેવા નીકળ્યો. એ વખત રાણાએ ફરીથી ચંદને પૂછ્યું કે મોડલને માટે શી જગીર કરી જઈ ? ચંદે ઉત્તર દીધો કે ચિતોડની ગાદી; અને તમને વહેમ આવતો હોય તો હું કહું છું કે તમે મોડલનો અ-ભિષેક કરીને જ જાઓ. પછી અભિષેક થયો અને પ-હેલવહેલા ચંદે જ સોગન ખાધા કે હું મોડલ રાજનો આજ્ઞાકિર્તિ અને ખરો વિશ્વાસુ છઉં. ચંદે પોતાનો ઉક્ક છોડ્યો તેના બદલામાં રાણાએ ઠેરવ્યું કે દરબારમાં પહેલી પદવી ચંદની છે અને રાજ્યની તરફથી જે જે જગીરો આપવામાં આવે તે સનદ ઉપર રાણાની સ-હીની સાથે ચંદના અને તેના વંશજોના લાલાની નિ-શાની જોડાય.

૧. મોડલ બાળક પડ્યો તેથી સઘળો રાજ્યકારલા-ર બહાદુર ને ડાહ્યો ચંદ કરતો હતો, પણ મોડલની માને હાથ કારભાર ન રહેથી તે અકળાતી-વળી એવો વહેમ પણ ખરો કે ચંદ કોઇ દહારો પોતે રાજ થઈ બેસશે. એ વાત ચંદને માલૂમ પડ્યાથી એણે રાણી-ને સમજાવી કે મારા દિલમાં તો કંઈ જ કપટ નથી, પણ હું જે આવા જોટા જોટા વહેમ આણેછે એ કંઈ તને ઘટવું નથી—હું તો મારે જઈ છઉં, પણ એટલું માગી લઉં કે હું સીસોરિયાના ઉક્કનું રક્ષણ કરજે. પછી તે પોતાનું રાજ્ય મૂકી માંડુના રાજ્યમાં ગયો.

ચંદ ગયો એટલે રાણીની તરફના સગાઓ મંડોર-થી ચિતોડમાં આવ્યા. એક દહારો મોડલનો આજ્ઞે રણમલરાવ જે મોડલને જોળામાં લેઇ ગાદીપર બેઠો હતો તેણે તેને ત્યાંથી છૂટો રમવાને મૂક્યો—એટલે જ ત્યામરાદિક રણમલનાઉપર આવી રહ્યાં—એ બનાવ દાસીથી સહન થયો નહિ—એણે તરત રાણીને જાણે

કહ્યું કે તમારા બાપનો આટલો અખતાર નથી કે ગા-દીએ બેસે—રજપૂત ગાદી મેળવવાને શું નહિ કરે ? શું તમારા બાપનો વિચાર દીકરાનો ઉક્ક ખુંચી લેવાનો છે ? રાણીએ બાપને કહ્યું કે આમ કરવાથી રાજ્યને નુકસાન પહોંચશે અને દીકરાને જોખમ થશે. થોડા દહારો પછી ચંદનો લાઇ રથુદેવ જે કેલવાડાની ગાદી-પર હતો ને જે પોતાના સફળાને લીધે રજપૂતોનો માનીતો હતો તેનું એકાએક ખૂન થયું.

એ બધી ગરબાથી રાણીએ ગભરાઈને ચંદને બો-લાવ્યો ને કહ્યું કે રાજ્યમાં મારાં સગાંઓએ સઘળો કારભાર લેઈ લીધો છે ને તેઓ થોડે દહારે ધણીઆ-તા થઇ પડશે. ચંદે શુદ્ધિ બતાવી કે તમારે મોડલને થોડા લશ્કર સાથે આસપાસ ગામડાંઓમાં જમણવા-ર કરવાને મોકલ્યાં કરવો અને તેમાં દીવાળીને દહારે તો ખસસ ધસુંડામાં ગોઠ કરવી. એ સલાહ પ્રમાણે રાણીએ દીવાળીમાં ગોઠ કરી ને સૌ જમ્યા. રાત પડી પણ ચંદ દેખાયો નહિ અને સમજાવેલું લશ્કર પણ નિરાશ થઇ પાછું ચિતોડ તરફ વળ્યું; પણ તેટલામાં ૪૦ સવાર દોડતા આવ્યા તેમાં ચંદે જોઈ વેશ રાખ્યો હતો. તેણે તજવીજથી ધૂપી રીતે પોતાના નાના લાઈ મોડલ રાજને જીતાર કીધા. રામપોળસુધી તો કોઈએ હરકત કરી નહિ. અહિંયાં જ્યારે પૂજ-પાઠ થઇ ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે અમે તો પાસેના ગા-મડાના સરદારો છીએ અને ધસુંડામાં મોટું જમણ થયું તે સાંભળીને રાજને પહોંચાડવાને આવ્યા છે. એ-ટલામાં પાછળથી ધણું લશ્કર આવી પહોંચ્યું એટલે ક-રામત ખુશી પડી ગઇ. તરતજ ચંદે મીઝાનમાંથી ત-રવાર કહોડી અને તેનો સાદ સાંભળીને સઘળા સરદારો કતલ કરવા મંડી પડ્યા. લાડીના રાજએ ચંદની તરફ લાલો ફેંક્યો ને તેને જાખમી કીધો, પણ એમ ક-રતાં તે પોતેજ કપાઇ ગયો અને એની સાથે દરવાજા આગળના પહેરેગીરો પણ કપાઈ મુક્યા.

એ વખત મોડલનો આજ્ઞે રાવ રણમલ જે મહેલની એક ચાકરી સાથે લાગ્યો હતો તે તેની સાથે અચીણ દારૂ અને ખ્યાતી મરતીની અંદર શુલતાન હતો તેથી તેને દરવાજા બહાર શું થાયછે તેની કંઈ જ ખબર ન-હોતી. એ દાસીએ પેલાને તેની ગાદેલીઅતમાં તેની-જ પાવડીથી બાંધી રાખ્યો હતો. એટલામાં તો ચંદ ને મોડલ મહેલમાં આવી પહોંચ્યા. રણમલ શુદ્ધિમાં આવ્યો, પણ તેના હાથ પગ બાંધેલા હતા તેથી તે ઘણી સુસીબતે લેલો થયો ને પાસે નહોતાનું પિત્તળનું એક વાસણ પડ્યું હતું તેણે વતી ઘણાએકને જમીન-

દોસ્ત કીધા, પણ એટલામાં એક ગોળી વાગેથી તે મૂક્યાં પામી મરી ગયો. એ રીતે ચિતોડમાંથી હરામીઓને કહાડી મૂકવામાં આવ્યા.

૧. ઈ. સ. ૧૪૧૯ માં મોકલતું ખૂન થયું અને તેનો છોકરો કુંભા ગાદીએ બેઠો. કુંભાના વખતમાં મેવાડ આબાદ હતું. એ આબાદીને ખલેલ પહોંચાડવાને ગૂંજરાત અને માળવા એ બે જાણુ સંપ બાંધીને ૧૪૪૦ ના વર્ષમાં મોટાં લશ્કર સાથે મેવાડ ઉપર હલ્લો કરવાને આવ્યાં. કુંભાએ મેવાડની સરહદ ઉપર માળવાના મેદાનમાં ૧,૦૦,૦૦૦ માણસની સરદારી કરીને દુશ્મનોને હરાવ્યા અને માળવાના મહમૂદને ચિતોડમાં કેદ રાખ્યો. છ મહિના પછી તેને પાછો માન સાથે વહાવ્ય કીધો. મેવાડને ૮૪ દિવ્વા તેમાં ૩૨ કુંભાએ બાંધ્યા હતા. કુંભારાણો જેવો શૂરવીર હતો તેવો પ્રીતબાજ માં પણ પૂરો હતો. એ બાલાવાડના રાજાની દીકરી જેનો મંડોરના રાજા સાથે વિવાહ થયો હતો તેને ચિતોડમાં લઈ આવ્યો હતો ને એથી રાહોડાએ લડાઈ કીધી હતી તેમાં તેણે તેઓનું કાવવા દીધું નહોતું. કુંભાએ ૫૦ વર્ષ રાજ્ય કીધું, તેમાં તેણે પોતાના રજપૂત શત્રુઓનો પરાલવ કર્યો અને દિલ્લાઓ તથા દહેરાંઓ બાંધી દેશને શાણુગાયો. તે કવિ પણ હતો. તેણે અષ્ટ પદીની મેવાડી ભાષામાં ટીકા કીધી છે. પ્રખ્યાત મીરાંબાઈ તેનીસાથે પરણી હતી. તેને ઈ. સ. ૧૪૬૯ માં તેના દીકરા ઉદયે ગાદીની લાલચે મારી નાંખ્યો.

૨. ઉદયથી રાજ્ય ભોગવાયું નહિ. સૌ તેને હલ્યારે કહી ધિક્કારતા. તેણે કારભારીઓને બહુ બહુ રાવત આપી પણ કંઈ કાન્યું નહિ. આખરે તે દિલ્લી જઈ બાદશાહને પગે પડ્યો, ને બાદશાહે કે ચિતોડમાં મને સૌ કબૂલ રાખે એવું જો કરી આપો તો હું મારી બેઠી તમને શાદીમાં આપું. દીવાનખાનામાંથી બહાર આવેછે એટલામાં તેના ઉપર વીજળી પડી ને તેમરી ગયો.

૩. ઈ. સ. ૧૪૭૪ માં રેમલ જેને કુંભાએ તેની ઉદ્ધતાઈને લીધે કહાડી મૂક્યો હતો તે ઉદા સાથે લડીને ગાદીએ બેઠો હતો. એણે દિલ્લીના બાદશાહ સાથે ને માળવાના ગ્યાસુદીન સાથે ધણીવાર લડાઈઓ કરીને તેમાં તેઓનો પરાલવ કર્યો.

રેમલને ત્રણ દીકરા હતા—સાંગો, પૃથિરાજ અને જેમલ. સાંગોમાં સૌર્યની સાથે વિવેક હતો, પણ પૃથિરાજનામાં માત્ર લડાઈનો જ જોરસો હતો. એક દહાડો ત્રણ ભાઈ ને તેના કાકો સુરજમલ વાતો કરતા હતા ત્યાં સાંગોએ કહ્યું કે ચારણીદેવી કહે તો હું મારો

રાજ્યનો સઘળો હક્ક પૃથિરાજને આપી દઉં છઉં. પછી તેઓ ચારણીદેવી પાસે ગયા. ચારણીદેવીએ શુકન જોઈને કહ્યું કે સાંગોને રાજ્ય મળે એવું જણાયછે. એ સાંભળી પૃથિરાજ તરવાર કહાડી સાંગોને મારવા જતો હતો એટલામાં સુરજમલ વચમાં પડ્યો. એ બખેડામાં સુરજમલ ને પૃથિરાજ ધણા જખમાયા અને સાંગો તરવારના પાંચ ઝટકા ખાઈને અને તીરથી એક આંખ ખોઈને નાશી ગયો. પૃથિરાજના જખમ રૂઝા પછી સાંગો તેનાથી ઘણાજ ખીતો રહેતો ને એ કારણથી તે બહારનો બહાર ભરવાડોમાં ભટક્યાં કરતો. રેમલને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે પૃથિરાજને ઘું તારી બહાદુરી ઉપર જીવ, એમ કહીને કહાડી મૂક્યો. થોડે વર્ષે પૃથિરાજને તેના સાળાએ ઝેર પાચું; ને પૃથિરાજ મુઝા પછી તેનો બાપ રેમલ રાણો મુઝો.

૪. ઈ. સ. ૧૫૦૯ માં સાંગો* રાણો ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં ચિતોડ આબાદીની ટોચે ચઢ્યું. માળવાનો ને ગૂંજરાતનો એ રાજા મેવાડ ઉપર ચઢી આવતા, પણ સાંગોની આગળ તેઓનું કંઈ ચાલતું નહિ. સાંગો લડવા જતો ત્યારે તેની સાથે ૮૦,૦૦૦ ઘોડા, જીંથી પદવીના ૭ રાજા, ૯ રાવ, રાવળ તથા રાવત ઉપનામના ૧૦૪ સરદાર અને ૫૦૦ હાથી એટલો રસાલો રહેતો હતો. એણે બાબરની સામે લડાઈ કીધી તેની અગાઉ દિલ્લીના અને માળવાના રાજાઓની સામે મોટી મોટી ૧૮ લડાઈમાં કૃતેહ મેળવી હતી.

બાબર ગાદી ઉપર બેઠા પછી બીજે વર્ષે તે ચિતોડના રાણા સાંગોની સામે ધસ્યો, ઈ. સ. ૧૫૨૮. કંઠવા આગળ સાંગોએ બાબરની ૧૫૦૦ માણસની હરોળને કાપી નાંખી. બાબરે બીજવાર ફ્રેન્જ મોકલી તે પણ હારી અને સાંગોએ છેક બાબરની છાવણીસૂધી ધસારો કર્યો. એ વખત બાબરે પોતાના સરદારોને ભાખણો કરી સમજાવ્યા કે હવે જો હાર્યો તો સઘળું મિથ્યા છે. સેનનો નિશ્ચય લેવાને બાબરે કુરાનના સોગન ખવડાવ્યા ને પછી છાવણી બાંધીને તે બે મેલસૂધી ધસી આવ્યો. સાંગો વિચારમાં પડ્યો કે હારેલા શત્રુ પાછા આટલી ઝડપથી કેમ આવી પહોંચ્યા; તોપણ એ સોજમી માર્ચની લડાઈમાં રજપૂતો લડતાં હકયા નહિ; પણ જ્યારે તુવાર વંશનો રાયસીનનો રાજા બાબરને મળી ગયો ત્યારે સાંગોને પાછું હકવું પડ્યું. એ વેળા સાંગો જખમી થયો હતો ને તેના મોટા મોટા સરદારો કપાઈ મુઝા હતા.—હુંગર-

પુરનો ઉદેસિહ રાવળ ૨૦૦ સગા સાથે, સહુખરનો રત્નો પોતાના ૩૦૦ ચંદાવટ સગા સાથે, મારવાડના રાજાનો દીકરો રાંચમલ રાઠોડ, સોનગઢનો રાવ રામદાસ, બિલે ગાલો, ગોકળદાસ પ્રમાર અને. માણેકચંદ તથા ચંદલાણુ જેઓ મેવાડમાં પહેલી પદવીના ચોલાણુ સરદારો હતા તે આદિ ઘણાએક કપાઈ મુગ્યા.

એ હારથી સાંગો મેવાડની ડુંગરી તરફ હાથો ને તેણે પણ લીધું કે ફતેહ કરે તોજ ચિતોડમાં પગ મૂકું, પણ એ વચન પૂરે પડતાં પહેલાં તે ખસવામાં મરી ગયો—કોઈ કહેછે કે વજીરોની સાંસણીથી કોઈએ ઝર પાચું તેથી તે મુગ્યા. સાંગો ઘણો જોરાવર હતો તેમ ઘણો દેખાવડો હતો. તેણે એક આંખ તો ભાઈની સાથે લડવામાં ખોઈ હતી. દિલ્હીના લોહી વંદીના રાજ સાથે લડતાં એક હાથ ખોયો હતો. એક ગાળો લાગ્યાથી તે લંગડો થયો હતો અને તેના શરીર ઉપર ભાલા તથા તરવાર એ બેના મળીને ૮૦ જખમ ગણાતા હતા. તેણે માળવાના રાજા મુજફ્ફરને કેદ કરી લીધો હતો અને રણથંભોરનો જખરો કિલ્લો લીધો હતો. સાંગો દુઃખમાં ઘડાયેલો, બહાદુર ને તુરંગી હતો તેમ પાછો ડાલ્યો પણ હતો.

૫. સાંગાની પછવાડે રત્નો આવ્યો. એણે બાપની પેઠે પ્રતિજ્ઞા કરી કે રણજેત્રજ મારી રાજધાની છે ને હૂકમ કરીએ કે ચિતોડના દરવાજા કદી બંધ ન કરવા, —જેઈએ મુગલ શું કરેછે ? એ રત્નો યુદ્ધના સુરજમલ સાથે લડતાં મરી ગયો. તેના વખતસૂધી તો રજપૂતોએ મેવાડનું એક વીંધું પણ ખોચું નહોતું.

૬. ૬૦ સં ૧૫૩૫ માં વિક્રમાજીત આવ્યો તે ચીઝો ને ખારીલો હતો. તેણે પોતાનો ઘણો વખત તાલેમખાતેમાં કહાડ્યો હતો તેથી પોતાના પાયદલ સિપાઈઓને ઘણા વધારી દીધા, જેથી ઘોડેસવાર રજપૂતો નાખુશ થયા હતા. ગુજરાતનો બહાદુર રાણાની સામા લડવા આવ્યો ત્યારે વિક્રમાજીત તેને મળ્યો, પણ એના પાયદળનું જોર નખનું પડયું, કારણ કે તેના સગા ને અમીરો આઘા આઘા રહેતા. તો પણ પોતાના ચિતોડને બચાવવાને તેઓ બહુ લડ્યા પણ આખરે હાર્યા.

હુમાયુ વિક્રમાજીતની મદદે આવ્યો અને તેણે ચિતોડમાંથી ગુજરાતના બહાદુરને કહાડ્યો. વિક્રમાજીતે ફરીથી ગાદીએ બેઠા પછી પણ સરદારોનું મન દુખવાની પોતાની ટેવ છોડી નહિ ને એ કારણથી તેઓએ જોરજલમથી તેની પાસથી ગાદી છીનવી લીધી.

વિક્રમાજીતની ચાલથી અમીરો તેની તરફ બેઠરકાર

થઈને રાણા સાંગાના મુગ્યા પછી અવતરેલો તેનો દીકરો ઉદેસિહ જે બાળક હતો તેને ગાદી આપવાના વિચારમાં હતા; પણ એ વખત હુમલો કરવા આવેલા મુસલમાનોથી ચિતોડને દીઓલાના રાજા સુરજમલના દીકરા વાઘજીએ બચાવ્યું હતું તેથી તેના ઉપર છત્રચામર થવા માંડ્યાં હતાં. થોડીવાર પછી તે વાઘજી લશ્કરમાં કપાઈ ગયો હતો. હુમાયુની મદદથી વિક્રમાજીત ચિતોડની ગાદીએ પાછો બેઠો ત્યારે અમીરો સાંગાનો ભાઈ જે પૃથિરાજ ને એની રાખેલીનો છોકરો વનવીર* તેને ગાદી આપવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા. વનવીરે પ્રથમ તો ના કહી, પણ ન્યારે સરદારોએ તેને સમજાવ્યો કે આ વખતમાં મેવાડના રાણાને સરદારનો વિશ્વાસ નથી તેથી દેશને ઘણું નુકસાન થશે ત્યારે તેણે તે વાત કબૂલ કરી હતી. તેવામાં મહેલમાં ખૂમ પડી કે વિક્રમાજીત મરી ગયો.

વનવીરે વિચાર કર્યો કે ઉદેસિહ મોટા થશે એટલે મારા હાથમાંથી કારભાર જશે. પછી તે રાત્રે તરવાર લેઈને ઉદેસિહને મારી નાંખવા ગયો. છ વર્ષનો ઉદેસિહ વાળું કરીને પારણામાં સૂતો હતો તેવામાં તેની દાઈ જનાનામાં હોકારે સાંભળીને ચીંકી બેઠી ને એણે ખબર કહાડી તો વિક્રમાજીતનું ખૂન થયેલું. દાઈએ વિચાર્યું કે એ ખૂતની સાથે બીજું ખૂન થશે ને એ વિચારથી તેણે ઉદેસિહને મેવાની ટોપલીમાં ધાલી તે ઉપર પાતરાં ઢાંકી પોતાના ભરોસાદાર નાઈને કહ્યું કે એને કિલ્લામાંથી બહારલેઈજ. આમ કરીને તે ગયો કે પેલીએ તરતજ પોતાનું બાળક પારણામાં સૂવાડી દીધું, એટલામાં વનવીર આવી પહોંચ્યો અને એણે પૂછ્યું કે ક્યાં છે ઉદેસિહ ? પેલી દાઈ કંઈ બોલી નહિ, પણ તેણે દૂરથી આંગળી કરી પારણું ખતાવ્યું; કે તરતજ વનવીરે તે તરફ ધસી બાળક ઉપર ઘા કર્યો. બાળકની ક્રિયા થયા પછી તે દાઈ બેરીસ નદીના લાકામાં જ્યાં પેલો વિશ્વાસુ નાથ વાટ જોઈ રહ્યો હતો ત્યાં જઈ તેને મળી. અહીંથી તેઓ ડુંગરપુર ગયાં, પણ ત્યાંના રાવણે કહ્યું કે હું રાખવાને તૈયાર છું, પણ માલૂમ પડશે તો આ રાજ્યને પણ નુકસાન થશે. પછી તેઓ ત્યાંથી ભોમિયા ભીલોની સાથે ઇડરને રસ્તે થઈ અરવલિ પર્વતની ખિંડોમાં થઈને કામલમેર ગયાં. ત્યાંના અમલદાર જે નૈનધર્મનો હતો તેના ખોળામાં દાઈએ ઉદેસિહને મૂક્યો ને કહ્યું કે આ તારા રાજ્યનું રક્ષણ કરશે. એ અમલદાર ગલરાયો પણ તેની માએ

* ઉદેસિહ બાળક પડ્યા ને હુમાયુના વખતમાં બાળકરાજ ઉપયોગી ન પડે માટે વનવીરને ગાદીએ બેસાડ્યો.

કહ્યું કે આનાકાની શું કરેછે? વફાદાર થઇને આકૃતની સામા જોતો નથી? પછી પેલી દાઈ કોમલમેરથી બહાર નીકળી ગઈ. કારણ કે કદાચ લોકને વહેમ પડે કે શ્રાવકના દીકરાને ને રજપૂતાણીને શો સંબંધ?

એક વખત સોનગઢનો રાવ કોમલમેરનો અમલદાર જેનું નામ આશાશાહ હતું તેને મળવાને આવ્યો. એ પ્રસંગે આશાશાહે ઉદાને સામે લેવા મોકલ્યો. એ ઉદા સોનગઢવાળા સાથે એવી રીતે વત્યો કે એણે બહુયું કે આ કોઈ શ્રાવક નથી, ને પછી એ વાત ફેલાઈ. પેલી દાઈએ પણ સઘળી હકીકત અમીરોને કહી. એઉપરથી મેવાડના મોટામોટા અમીરોએ કોમલમેર જઈને ઉદેસિહને ટીકો કીધો ને તેની આણ આલી. એ સાંભળી વનવીરે સામા થવાની તબવીજ કીધી, પણ કંઈ તેનું ફાંચું નહિ ને આખરે તેને દક્ષિણમાં નાશી જવું પડ્યું.

૭. રાણો ઉદેસિહ ૬૦ સં ૧૫૪૧-૪૩ માં ગાદીએ બેઠા. એનામાં રાજગુણ એકે નહોતો-શૂરપણું તો મૂળગુંજ નહોતું.

એના વખતમાં અકબરે ચિતોડ ઉપર હુકા કર્યો. પહેલી વખત તો રાણાની રાખેલી રાણીની મદદની હિંમતથી અકબરને પાછું હટવું પડ્યું હતું, પણ બીજાવાર જ્યારે અકબર ચિતોડ આગળ આવ્યો ત્યારે રાણો ગભરાયો ને એણે તો ચિતોડ છોડી દેવું ધાર્યું, તોપણ એ પ્રસંગે પણ દેશભિમાની રજપૂતો બહાર આવ્યા. ધણા સરદારો પડ્યા, પણ તેમાં ખેડરનો જેમલ ને કેલવાનો કૃત્તો એ બે જણે ખરી બહાદુરીથી લડી પોતાનાં નામ તવારીખમાં અમર રાખ્યાં. જ્યારે સલ્જુરનો સરદાર ચિતોડ આગળ પડ્યો ત્યારે સેનની સરદારી કેલવાના કૃત્તાને મળી. એ ૧૬ વર્ષના કૃત્તાને તેની માએ કેસરિયાં કરાવ્યાં (બાપ તો પહેલી લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો) અને તેની બાળક વહુને ભાલો આપીને પોતે પણ તેની સાથે ખડક ઉપરથી નીચે લડવા ઉતરી પડી. એ જોઈ રજપૂતોએ મરણિયા થઈને ધણીવાર સૂઝી ટકાવ રાખ્યા; પણ પછી એક ગાળા જેમલને વાળી. એણે વિચાર્યું કે દૂરથી આવેલી ગાળીથી મરવું એમાં કંઈ કીર્તિ નથી ને પછી રજપૂતોને બોલાવી ધસારો કરવાનો મનસૂબો કીધો—તરતજ ૮૦૦૦ રજપૂતોએ કેસરિયાં કર્યાં-દરવાજા ખુલ્લા મૂકી એકદમ ધસારો કર્યો ને સઘળા કપાઈ ગયા.

એપ્રમાણે રજપૂતોની હાર થઈ ને અકબર ચિતોડમાં પેઠો. સંવત્ ૧૬૨૪ ની ચૈત્ર સુદી ૧૧ ને વાર રવિ-ઈં ૦ સં ૧૫૬૮ ના મે મહિનામાં, નવ રાણી,

પાંચ રાજકુંવરી, બે બાળક કુંવર અને સરદારોનાં કુંડુંબ એ સૌ અકબરને ચિતોડમાં પેઠો બહુ બળી મુઆં; તેમ શહેરનાં ૩૦,૦૦૦ માણસો અકબરના લશ્કરથી કપાઈ પડ્યાં.

ઉદેસિહ ચિતોડથી નાશીને થોડાક કાળ રાજપીપળાનાં જંગલોમાં ગાજ્યો ને ત્યાંથી પછી તે અરવલિની તળેટીમાં જઈ રહ્યો. અહિં તેણે શહેર બસાવ્યું, જે ઉદેપુર એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચિતોડ ખોવા પછી ઉદેસિહ ૪ વર્ષ જીવીને પોતાની ૪૨ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. એને પશ્ચિમ રાણીથી ૨૫ દીકરા થયા હતા તેમાંનો જંગમલ બાપની ઇચ્છાપ્રમાણે ગાદીએ બેઠો; પણ આમ કરીને રણસિંગડાં કુંકાયછે ને નેકી પુકરાયછે એટલામાં કેટલાક સરદારો માંહોમાંહે મસલત કરવા મંડી પડ્યા—ઉદેસિહની રાણીઓમાં એક જે સોનગઢવાળી હતી તેને ભાઈ પોતાના ભાણેજ પ્રતાપને ગાદીએ બેસાડવાને ઇચ્છતો હતો અને તેણે ચંદાવટના મુખીને પૂછ્યું કે જંગમલને શેની ગાદી આપોછો? ત્યારે તેણે જવાબ કીધો કે “મરવા પડેલો દૂધ માગે તો તેને શું ના કહીએ?—સખુર કર, પ્રતાપજી ગાદીએ બેસશે.” પ્રતાપ જવાબી તૈયારી કરતો હતો એટલામાં ચંદાવટનો મુખી અને એક બીજો સરદાર દરબારમાં ગયા અને અક્કેક જણે જંગમલનો અક્કેકો હાથ પકડી ગાદી ઉપરથી બેઠાડી નીચે બેસાડ્યો ને પછી ચંદાવટ કહ્યું કે મહારાજ તમે ભૂલી ગયા, એ ગાદી તો તમારા ભાઈને માટે છે, અને પછી પ્રતાપને તરવાર બાંધીને ત્રણવાર નીચા વળી સલામ કરી તેની આણ વર્તાવી.

પ્રતાપ રાણો ગાદીએ તો બેઠો ખરો, પણ નહિ રાજધાનીનાં ટેકાણાં ને નહિ રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનાં સાધનોનાં ટેકાણાં. તેનાં સગાં સાથી સૌ પડતી હાલતને લીધે નિરાશ થઈ ગયેલાં હતાં, તોપણ પોતાના કુલીનપણાના અને દેશભિમાનના ભેરસાથી છડે હાથે પણ તેણે પોતાના બાપદાદાનું ચિતોડ મુગલ પાસથી પાછું લેવાનો નિશ્ચય કીધો. પોતાનાં વડીલોનાં પરાક્રમ વાંચીને અને ચિતોડમાં શત્રુઓને કેદ કર્યા હતા તે સંભારીને અને સઘળા દંડાડા કંઈ સરખા જતા નથી એમ વિચારીને અને મહેનતનું કૃળ મળશેજ એમ સમજીને તેણે પોતાના સાહિબની અનુકૃપતાનો વિચાર ન કરતાં પોતાના જોરાવર દુરમનોની સામે મથવાનો આરંભ કીધો.

પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ, વિવેકી અને અનુભવી

સરદારોની સહાયતાથી પ્રતાપે કોમલમેરને રાજધાની કરી પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કીધો. કોમલમેરે ગંડુડા વગેરે કિલ્લા મજબૂત કર્યા અને પોતે મેવાડના મેદાનમાં લડવાને અસાધ્ય હોતો તેથી તેણે પોતાની રે-યતને ખડાડોમાં રહેવાનો હુકમ કીધો. એથી પહેલું આ ધર્યું કે યુરોપનો માલ સૂરતથી મેવાડમાં ઘઈ મુંગલરાજ તરફ જતો તે તેણે લૂંટ્યો.

જેમ પ્રતાપને ચિતોટ પાછું લેવાનો આગ્રહ હતો તેમ અકબરને મેવાડ ભેર કરવાનો હતો; ને જ્યારે મારવાડ, આંખર, બિકાનેર વગેરે રજપૂત સંસ્થાનો અકબરની તહેનાતમાં આવ્યાં હતાં ને માત્ર મેવાડજ આવડું બાકી રહ્યું હતું ત્યારે બાદશાહે વધારે આગ્રહ ધર્યો હતો. અકબરે જ્યારે અજમેરમાં ધાવણી નાંખી ત્યારે પ્રતાપ બહુ ગભરાયો ને ગભરાવાનું મોટું કારણુ તો આ હતું કે પોતાનાં સંબંધી રાજ્યો અને પોતાના બે બાઈઓ પણ શત્રુના સહાયી થયા હતા.

જ્યારે અકબરનું મોટું લડકર તેના વડા દીકરા સીલીમની સરદારી નીચે મેવાડ ઉપર તુટી પડ્યું ત્યારે પ્રતાપ પોતાની દેશી ટેકરીઓને ભરોસે ૨૨,૦૦૦ રજપૂતોને લેઈને અરવલિ પર્વતના હલધુધારના મેદાનમાં સામે લડવાને ઊભો રહ્યો. એ ટેકાણે ૬૦ સં ૧૫૭૬ ના જુલાઈમાં-સંવત ૧૬૩૨ ના શ્રાવણ સુદ ૭ મે મોટી લડાઈ થઈ. પ્રતાપે આંખરનો રાજ માન જે અકબરની તરફથી લડવા આપ્યો હતો તેને મારવાની ઘણી ઘણી તજવીજ કીધી, પણ તેમાં તો તેનું ન કાળું તોપણ એટલે લગી તો ધસારો કર્યો હતો કે સીલીમની

પ્રતાપ એકલો પોતાના બહાદુર ચેતક નામના ઘોડા ઉપર નાડો. તેની પાછળ બે બે મુગલ સરદારો હો-આ હતા. એ વખત એક નાની નદી ઓર્જગતાં ઘોડાએ પ્રતાપને પડીજતો બચાવ્યો હતો. પ્રતાપે પા-છળ જોયું તો પોતાનો બાઈ સકતો જે દુશ્મનાઈ રાખ-તો તે હતો. પ્રતાપે જાણ્યું કે દુશ્મનની તરફથી મને પકડવાને આવેછે, પણ પ્રતાપની હાર જોઈને સકતાના હૈયામાંથી વેરભાવ જતો રહ્યો હતો ને પ્રતાપને બચા-વવાનું તેને વહાલ ઉપજ્યું હતું. પછી બે ભાઈઓ મ-જ્યા; પણ આહિયાં આમ કરીને રાણો પોતાના જખ-મી થયેલા ને થાકેલા ચેતક ઉપરથી ઊભીર કહાડીને બાઈના ઘોડા ઉપર મૂકેછે તેટલામાં ચેતક પડ્યો ને મુઓ. સકતાએ પ્રતાપને ઘોડા આપી વિદાય કર્યો ને પોતે જીન ઘોડાઉપર જશીને સીલીમ પાસે ગયો. સીલીમે પૂછ્યું કે તારો ઘોડો ક્યાં ગયો કે તારે આ જો-રાસાનીઉપર આવડું પડ્યું? સકતાએ જવાબ દીધો કે પ્રતાપે પાછળ લાગેલાઓને કાપી નાંખ્યા છે એટલુંજ નહિ, પણ મારા ઘોડાને પણ કાપી નાંખ્યો જેથી મારે જોરાસાની ઉપર આવડું પડ્યું; પણ જ્યારે સીલીમે કહ્યું કે સાચું જોલ, શુનોહ માફ છે ત્યારે સકતાએ જ-વાબ દીધો કે રાજ્યનો ભાર મારા બાઈના ખભા ઉપ-ર છે ને તે સંકટમાં આવી પડ્યો તેથી મારાથી તેને મદદ કર્યાવિના રહેવાયું નહિ, સીલીમે પોતાનો જોલ પાળ્યો, પણ પછી સકતાને રત્ન આપી. સકતો ઉઠે-પુર આવી પ્રતાપને મળ્યો.

પોતાનાં માણસ એકઠાં કરી કરી વચમાં વચમાં પોતાના દુશ્મનનાં લશ્કર ઉપર તટી પડતો હતો. એક ફેરીડ નામે મુગલ સરદાર જેણે પણ લીધું હતું કે પ્રતાપને પકડું તોજી જીવું તેના તમામ લશ્કરને પ્રતાપે કાપી નાંખ્યું. ઘણું ઘણું કરતાં પણ પ્રતાપ તો નથીજ પકડાતો એણે જોઈને અને ચોમાસાથી નદીનાળાંનાં પૂર મળવામાં બહુ નડશે એમ વિચારી મુગલ લોકોએ કંટાળીને લડાઈ બંધ રાખી.

જેમ જેમ વર્ષ જતાં ગયાં તેમ તેમ પ્રતાપનાં સાહિયની અનુકૂળતા ઘટતી ગઈ. રખેને મારું કુટુંબ બંદીખાને પડે એની તેને ઘણી કાળજી હતી; ને તેના વિશ્વાસુ ભીલોએ તેના પરિવારને ટાપલામાં ધાલી જવા-રાની ક્લેશની આણેમાં લેઈ જઈ સંતાડ્યો ન હોત તો તે રાત્રુના હાથમાંથી બચ્યો ન હોત. એ ભીલો તે પરિવારને અવડાવતા ને તેની રખેવાળી ક્યાં કરતા. એ સઘળાં દુઃખની અંદર પણ પ્રતાપે પોતાની ધીરજ અને કુલીનપણુની રીતભાત મૂક્યાં નહોતાં. એક વખત અકબરના ફરમાવ્યાથી એક જલસુરે પ્રતાપની હાલત જોઈ આવી આ રીતે ખ્યાન કર્યું હતું કે તે પોતાના શ્રોડા સરદારને લેઈને સાથે જમવા બેસેછે ને તેમાં તેઓને તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે એક પછી એકને પ્રતાપ જમી રહ્યા પછી મેવાનું લહાણું કરેછે ને તેઓ શ્રોડાં માન સાથે લેછે. એ સાંભળી અકબરને બહુ લાગ્યું હતું અને રજવાડાના દરેક રાજાના મોઢામાંથી ‘ધન્ય છે પ્રતાપને’ એમ નીકળ્યું હતું. પ્રતાપનાં પરાક્રમ અને તેની ખંત એવિષે ખાનખાનાન લખી ગયો છે કે “આ દુનિયામાં કોઈ ચીજ હુમેશની નથી; જમીન ને દોલત જતાં રહેછે, પણ મોટા નામની નેકી હુમેશ રહેછે.—પ્રતાપે દોલત ને જમીન ખોયાં, પણ પોતાનું માથું નીચું નમાવ્યું નથી. ફક્ત એજ રાજાએ પોતાના ખાનદાનની આબરૂ રાખી છે.”

એ ઉપલી હાલત તો કંઈજ નહિ, પણ હવે એવી તંગીની હાલત આવી પડી કે જે હાલતમાં પોતાના પ્રાણથી વહાલાં માણસોને જોઈને પ્રતાપ દીવાના સરખો થઈ રહ્યો. તેની વહાલી સ્ત્રી ખડકમાં અથવા શુકામાં પણ ધાસ્તીમાંની ધાસ્તીમાં રહેતી ને તેનાં ભૂખથી ટળવળતાં બાળકો તેની આસપાસ વીંટલાઈને રજાં કરતાં હતાં; મુગલની ધાસ્તીથી તેઓને ઘણીકવાર પીર-સેલાં લાણાં ઉપરથી બીડી જીવું પડતું હતું. એક વખત રાણી અને દીકરાની વહુએ ધાસનાં મળિયાંના લોટની અંગાખરીઓ કરીને સૌને અકેશી વહૈયી આપી હતી તે વેળા તેઓની પાસે પ્રતાપ સૂતો સૂતો પોતાનાં કુખ-

નો વિચાર કર્યો કરતો હતો; તેટલામાં બાળક દીકરીને માટે ઢાંકેલી અડધી અંગાખરી બિલાડી આવીને ખાધ ગઈ તેથી તેણે રોઈ રોઈને બળિયાણું કરી મૂક્યું એ જોઈને પ્રતાપ છેકજ નિરાશ થઈ ગયો.—તેણે પોતાના દીકરાઓને અને સગાઓને રણમાં કપાતા લેયા હતા તે વેળા તેને આટલું લાગ્યું નહોતું, કેમકે તેમ લડી કપાવવાને તેઓ જન્મ્યા હતા, પણ તેનાં બાળક ભૂખે ટળવળતાં હતાં તે તેનાથી જોવાનું નહોતું. એ હાલતમાં પ્રતાપે પોતાના રાજપદને ધિક્કાર્યું અને અકબરને કાગળ લખી જણાવ્યું કે મારા દુઃખમાં સહાય થા.

પ્રતાપ નચ્યો એ જોઈને અકબરે પોતાના રાજ્યમાં આચ્છવ કર્યો ને પ્રતાપનો કાગળ સઘળા રજપૂત રાજાઓને ફેરડાવ્યો. એ રજપૂતમાં એક પૃથિરાજ નામે બિહારનારાનો લાઈ હતો તેણે અકબરને કહ્યું કે હું પ્રતાપને સારી પેઠે આજખુંડું—તમે તમારું આખું રાજ્ય આપી દેશો તોપણ તે તમને નમે એવો નથી ને આ કાગળ તો કોઈ એના દુશ્મને લખ્યો હશે. એણે રાજાને અરજ કીધી કે તમારો હુકમ હોય તો હું પ્રતાપને લખી જવાબ મંગાવું કે તું તાબે થયો છે? અકબરે હા કહી ને પછી એ બહાને પૃથિરાજને* પ્રતાપને લખ્યું કે હિંદુની આશા હિંદુ ઉપર છે તોપણ શું તે રાણો મૂકી દેછે? આપણા રાજાઓએ પોતાની બહાદુરી અને આપણી સ્ત્રીઓએ પોતાની આબરૂ ખોઈ છે; હવે પ્રતાપ તાબે થયો એટલે અકબર સઘળાઓને સરખાજ હલાકા ગણ્યો. આપણા લોકના બળરમાં અકબર દલાલ છે. તેણે સઘળાઓને ખરીદ કીધાછે, પણ હજી એક ઉદાનો દીકરો બાકી રહ્યો છે. સૌએ તો ક્ષત્રીનું નામ બોલ્યું છે, પણ હવે એ બળરમાં† ચિતોડ પણ આ-

* એ ધણો શૂરો હતો ને કવિતા પણ સારી કરતો. એણે પ્રતાપને કવિતામાં કાગળ લખીને ઉશ્કેર્યો હતો. એ પ્રતાપના નામને પૂજતો હતો.

† અકબરે દર મહિનાને નવમે દહાડે પોતાની દરબારની ચોકમાં બળર ભરવાનું ફેરવ્યું હતું—બાદશાહ પુરધનું દરબાર ભરતો ને બેગમ સ્ત્રીઓનું દરબાર ભરતી. એ સ્ત્રીઓના દરબારમાં વપારીઓની સ્ત્રીઓ ચાલ વેચવા બેસતી ને અમીર ઉમરાવની સ્ત્રીઓ તે ખરીદ કરતી. એ બળરમાં અકબર પણ ચાર-તને વરો કરતો ને પોતાનાવિષે શું બોલાય છે તે સાંભળતો. એ પ્રસંગથી ઘણીક રજપૂત રાણીઓની હુરમત લેવામાં આવતી હતી. ઉપલી પૃથિરાજની સ્ત્રી જે મેવાડના રાણાની બેટી હતી તેને જ્યારે અકબરે સપડાવી ત્યારે તેણે તરત જમીન કહાડી અકબર ઉપર બિગામ્યો હતો ને હવેથી એ રીતે રજપૂતાણીની હુરમત નહિ લઈ એણે વારે વારે તેણે અકબર પાસે વચન લીધું હતું.

બુંદુ શું ? છેક નિરાશ થઈ ગયેથી રજપૂતોને આ બન્નરમાં આવી પોતાની ખેરીઓની હુરમત લેવાતી લેવી પડી, પણ એ બેઆબરમાંથી હજી હમીરનો વંશજ ફક્ત બચ્યો છે. દુનિયા પૂછે કે એ બેઆબરમાંથી પ્રતાપ કેમ બચેલો ? તેની મદદ અને તેની તરવાર એ સિવ્વય ખીન્નું કંઈ નથી—એથીજ એણે ક્ષત્રીનો ટેક રાખ્યો છે. એ દલાલનું પણ એક દહારો આવી પહોંચશે—એ કંઈ હમેશા જીવવાનો નથી અને પછી આપણા રજપૂતો પ્રતાપની પાસે આવશે. વેરાન થઈ ગયેલી જમીનમાં રજપૂતનું બી રાપવાને સઘળા આસા રાખેલે કે રજપૂતનું બી પ્રતાપ શુદ્ધ રાખે અને તે શુદ્ધપણું પાછું ચળકશે. ” પૃથિરાજ રાઠોડના એ કાગળથી પ્રતાપને શર ચડ્યું અને તેણે અકબરને તાબે થવાનું માંડી વાળ્યું.

ઘણું મયતાં પણ પોતાનું ફાવવું નથી એમ જોઈને પછી પ્રતાપે પોતાનો દેશ છોડવાને નક્કી કીધું. કુટુંબ કબીલો અને સરદાર તથા સાથી લેઓ પણ હલકા પડવાના કરતાં દેશની બહાર નીકળી પડવું વધારે સારું ધારતા તેઓને સાથે લેઈને પ્રતાપ અરવલિ પર્વત ઊતર્યો અને રણની લગલગ આવી પહોંચ્યો. પણ એવામાં તેના વહર ભામારાહે પોતાના આપદાદાની દોલત પ્રતાપની આગળ મૂકી કહ્યું કે આથી રૂપ, ૦૦૦ માણસનો ૧૨ વર્ષ ટકાવ થશે—તમે મેવાડ ન છોડો. આ મદદથી ઉશ્કેરાઈને પ્રતાપે પોતાના સાથીઓ એકઠા કર્યા ને હુશ્મન એવા ખ્યાલમાં હતા કે પ્રતાપ પાછો હજી એટલામાં તેણે દેવરને ઘેરા લાલ્યો અને લાંબા મુગલ લશ્કરને કાપી નાંખ્યું. પછી પ્રતાપે કોમલમેર ને ખીન્ન ડર ડિલ્લી લીધા (ઇ. સ. ૧૫૬૦);—ચિતોડ અંબેર ને મેરલગઢ એ ત્રણ સિવાય બાકી સઘળું મેવાડ હસ્તગત કરી લીધું. મરતી વખત તેના મોટા મોટા વિશ્વાસુ સરદારો પાસે હતા ને પ્રતાપે મોટા નિશાસો મૂક્યો તે જોઈને સહુબરના અમીરે પૂછ્યું કે રાણાજી તમારો જીવ કેમ દુઆયલો ? સારે પ્રતાપે જોલ્યો કે મારો દેશ તાર્કર લોકના હાથમાં ન જાય એવી તમે મને ખાતરી આપો. મારા દીકરામાં હોશ નથી અને સરદારો જે નિરાશ થઈ ગયા છે તે હવે સ્વતંત્રતા બળવવાના નથી. હું બાણું છઉં કે મારી પેઠે હવે કોઈ સુપડામાં રહેનાર નથી. એ સાંભળી સરદારોએ બાપા રાવળની ગાદીના સોગન ખાઈને કહ્યું કે ત્યાંસૂધી અમે

મેવાડને સ્વતંત્ર નહિ કરીએ ત્યાંસૂધી મહેલ હવેલી નહિ બાંધીએ. એ વચનથી સંતોષ માની પ્રતાપે દેહ મૂકી, ઇ. સ. ૧૫૬૭.

૨. પ્રતાપને સત્તર દીકરા તેમાંથી અમરસિંહ જે સૌથી મોટા તે મેવાડનો રાણો થયો. ચોરાં વર્ષે તો મુગલરાજ્યની તરફથી સતાવણી ન થઈ ને તેથી અમર સાવચેતીમાં ન રહેતાં મોજશોખમાં પડ્યો. એણે બાપનો દુકમ તોડી સરોવરને કાંઠે એક નાનો પણ સુંદર મહેલ બંધાવ્યો.

અકબરને મુઆને ચાર વર્ષ થયાં કે બાદશાહી સત્તા કબૂલ કરાવવાને બહાંગીરે રાણાને કહેવડાવ્યું. ત્યારે સઘળા સરદારો અમરસિંહને કહેવા ગયા કે ઊઠો તૈયારી કરો ત્યારે અમર રાણાની મરજી કંઈ દેખાઈ નહિ. ચંદાવટવાળોબોલ્યો કે પિતા શું કહી ગયા છે ? તેના દાખલા જોઈ આપણે હિંમત ન હારવી જોઈએ. ઘણું સમજાવ્યો, તોપણ રાણાએ મરજી ન કરી ત્યારે ચંદાવટવાળો સહુબરનો સરદાર રાણાનો હાથ ગ્રાહી તેને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મહેલી ખૂમ પાડી બોલ્યો કે સરદારો સવાર થાઓ અને પ્રતાપના દીકરાને અપચારમાંથી બચાવો. એ વેળા દરબારમાં કેટલોએક બરબટાર ચાલ્યો, પણ પછી મોટા સરદારોએ સહુબરવાળાને ટેકો આપ્યો તેથી અમર શુસ્સામાંનો શુસ્સામાં પોતાનાં લશ્કરને લેઈને જગત્રાય લગી આવ્યો; અહિં આવ્યા પછી એનો શુસ્સો ઊતરી ગયો ને પછી આખમાં ગળગળિયાં આણતાં બંધ કરી મૂંઝપર હાથ મૂકી તેણે બધા સરદારોને કાલાવાલા કીધા કે મેં જે તમારું અપમાન કીધું છે તે માફ કરજો ને પેલા સહુબરના સરદારને કહ્યું કે ભાઈ આગળ ચાલો, બાપના નામને બટ્ટો લાગશે તેવું નહિ થાય. પછી તેઓ હદારતા ને શૌર્યના વિચારથી દેવર આગળ પહોંચ્યા. અહિં ખાનખાનાનના ભાઈની સરદારીવાળા બાદશાહી લશ્કરની સાથે લડાઈ થઈ તેમાં રાણાના કાકાએ મુગલને હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૬૦૮. એ લડાઈ પછી તહ થયો, પણ તે થોડીવાર ચાલ્યો ને ઇ. સ. ૧૬૧૦ માં રાનપુર આગળ બીજી લડાઈ થઈ તેમાં પણ રજપૂત હાર્યા.

એ ઉપરાડપરી હારથી ચોંકીને બહાંગીરે ચિતોડમાં એક નવા રાણાની ગાદી કરવાનું ઠેરવ્યું, એવી મતલબથી કે અમરસિંહના મળતીઆમાંના ઘણાક બંધી

“ એ આજ્ઞા તો પછવાડેથી પળાઈ નથી, પણ બીજાઓની કેટલીક નિશાનીઓ હજી પણ છે—નગરાં લકાઈમાં અવવા સવારીમાં પ્રતાપ પાછળ રાખતો તે આજ્ઞાપણ તેમજ રાખવામાં આવેલો; પ્રતાપ પગલગીમાં જમતો તેની નિશાનીમાં હાલના

રાણાઓ સોના રૂપાની ઘાળી નીચે એક પાનડું મૂકેલું; પ્રતાપ ઘાસ ઉપર ચત્તો તેની નિશાનીમાં હાલના રાણાઓ પધારી તળે એક ઘાસડું તરણું મૂકેલું; મેરબીજનાં અમર સાથે એક તાડશું પણ રાખેલું.

નય; પણ રજપૂતના સંપે જહાંગીરનું ફાવવા નજ દીધું. ચિતોડની ગાદીને માટે જે રજપૂતને મોકલ્યો હતો તેને પોતાના બાપદાદાનાં મોટાં પરાક્રમ સાંભરી આવેથી અને દેશભક્તિ વળુસાચ્છાનો પશ્ચાત્તાપ થયેથી પોતાના ભત્રીજા અમરસિંહને ચિતોડની ગાદી સોંપી ને પોતે* જતો રહ્યો. એ રીતે ચિતોડ અમરસિંહના હાથમાં આવ્યું, પણ કિલ્લા કોટ બાંધવાને તેની પાસે પૈસા નહોતા તેથી ધણો ફાયદો થયો નહિ. તોપણ મેવાડનાં મોટાં શહેરો ને કિલ્લાઓ મળી ઔશીએક જગા પાછી તેના તાબામાં આવી.

જહાંગીર ધણો ગભરાયો, પણ પછી મોટું લશ્કર પોતાના દીકરા પરવેઝની સરદારી તળે રાણા સાથે લડવાને મોકલ્યું, પણ એમ સમજાવીને કે રાણા અથવા તેનો મોટો દીકરો તારી પાસે આવે તો તેનો યોગ્ય રીતે સત્કાર કરવો ને દેશને કંઈ નુકસાન કરવું નહિ.

રાણાએ ખાનનોર આગળ ૯૦ સ૦ ૧૬૧૧ માં લડાઈ આપી તેમાં બાદશાહી લશ્કર બેહુરમત થઈ માર્યું ગયું. એ વખત પરવેઝ પહાડી રસ્તાઓમાં ગુંચવાઈ ગયો; છાવણીમાં ઠંટા ફિતૂર થવા માંડ્યાં; ખોરાકી બંધ થઈ ને ઘણાં માણસો કપાઈ ગયાં. પછી જહાંગીરે પરવેઝના દીકરાને મોકલ્યો, પણ તેની પણ હાર થઈ ને તે કપાઈ મુઓ.

પ્રતાપ મુઆ પછી અમરસિંહે મુગલ સાથે સત્તર મોટી લડાઈ કીધી, પણ એથી મોટા મોટા જૂના સરદારો મરી ગયા તેથી અને દ્રવ્યાદિક સાધન એકઠાં કરવાની તેને નિરાંત નહોતી તેથી અને પોતાના જીવાન સરદારોને તરબીયત કરવાની કુરસદ નહોતી તેથી ન્યારે જહાંગીરે મોટું લશ્કર શાહજહાંની સરદારી તળે મોકલ્યું ત્યારે અમરનું કંઈ ફાવ્યું નહિ. રાણાના મોટા મોટા સરદારો ને બેરાંઓ પકડાયાં તેથી રાણા છેક નાહમેદ થઈ ગયો ને તેણે વિચાર કીધો કે જો હું હજૂર સામે થઈશ તો મારે કેદ અથવા દેશ બહાર રહેવું પડશે. એમ વિચારી અમરસિંહે પોતાના બે સરદાર શાહજહાં પાસે મોકલી કહેવાડયું કે બાદશાહ જો મને માફ કરી મારો હાથ ઝાલે તો હું તેને તાળે રહેવા તૈયાર છું, અને જેમ બીજા રજપૂત રાજા તહેનાતમાં છે તેમ હું મારા કરણને પણ રાખીશ. હું તો હવે ધરડો થવા આવ્યો છું માટે મારાથી તો આવી શકારો નહિ.

* અનું નામ સફતો હતું— જેણે પ્રતાપને બચાવ્યો હતો તે ભનીનને ગાદી આપીને બાદશાહી દરબારમાં ગયો. અહિં ન્યારે જહાંગીરે કપકો આપ્યા ત્યારે તે તરતજ કઠાર કહાડી પોતાના પેટમાં મારી મરી ગયો.

બાદશાહે ખુશી થઈને રાણાને લખ્યું કે હું તને માફ કરું છું ને પછી દોસ્તદાવે લખતો હોય તેણે એક ફરમાન મોકલ્યું કે હું ગભરાઈશ નહિ, હું તારું રક્ષણ કરીશ; અને પોતાના દીકરા શાહજહાંને લખ્યું કે રાણાની ધૃષ્ટા ઉપરાંત વર્તીશ નહિ. એ રીતે મેવાડે છેકજ લાચાર હાલતમાં આવી જઈ દિલ્હીની મુગલાઈનું ઉપરીપણું કબૂલ કીધું, ૪૦ સ૦ ૧૬૧૬.

૧. ૪૦ સ૦ ૧૬૨૧ માં અમરસિંહ મરણ પામ્યો ને તેના દીકરા કરણની આણુ ફરી. તે શૌર્ય તથા વર્તણૂકમાં એછા ન હતો. પોતાના બાપની વખતની નાણાની તંગીમાંથી છૂટવાને તે પોતાના દુશ્મનોના મૂલકમાંથી ન મનાય તેવી ઝડપથી પસાર થઈને સૂરત લૂંટી ગયો હતો, અને યુદ્ધ પરાક્રમ બતાવવાનો પ્રસંગ ન હતો તેથી તેણે કિલ્લાકોટ મજબૂત કર્યા ને દેશને શણગાર્યો—તેણે રાવળા નામનો મહેલ બંધાવ્યો છે.

૨. કરણની પછી તેનો દીકરો જગતસિંહ આવ્યો. તેણે જહાંગીરના મરણની બખર ખરૂમને ઈરાન લખી હતી ને ન્યારે એ સૂરત આવ્યો, ત્યારે એને તેડવાને પોતાના રજપૂતો મોકલ્યા હતા. ખરૂમ ઉદેપુરમાં આવી શાહજહાંન નામ ધરાવી બાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો. એ પ્રસંગે શાહજહાંને પાંચ પરગણાં ને એક અમુલ્ય લાલ રાણુને બક્ષિસ આપ્યાં ને ચિતોડનો કિલ્લો બાંધવાની રજા આપી. જગતસિંહે ૨૬ વર્ષ સ્વસ્થતામાં રાજ્ય કર્યું. તેણે જગનિવાસ નામનો આરસપાહાણનો મહેલ બંધાવ્યો છે. જગતસિંહ પોતાની પદવીના ભારેખમપણાથી, પરાપકાર બુદ્ધિના બોલવા લખવાથી અને પોતાની કુલીન રજપૂતાર્થથી રજવાડામાં સંઘેથી માન પામ્યો છે.

૩. ૪૦ સ૦ ૧૬૫૪ માં રાજસિંહ ગાદીએ બેઠો. તેના વખતમાં શાહજહાંની ગાદીને માટે તેના ચાર દીકરા જે પોતપોતાને માટે મહેનત કરતા હતા તે દરેકે રાણાની મદદ માગી હતી, પણ રાણાએ ખરો વારસા જે દારા તેની તરફેણુ એંચી હતી ને બીજાં રજપૂત રાજ્યોએ પણ તેમજ કર્યું હતું. પણ ફતેહાબાદની લડાઈથી ઔરંગઝેબને ગાદી મળી તે દહાડેથી રજપૂતોનાં માન બાદશાહી દરબારમાં ઘટ્યાં. ઔરંગઝેબે દ્વેષથી ને મૂર્ખાઈથી રજપૂતઉપર જીલમ ગુન્નરવા માંડ્યો.

ઔરંગઝેબને ગાદી મળી તે દહાડેથી રાણાએ પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવવા માંડ્યું. પ્રથમ ઝગડો તો આ થયો કે ઔરંગઝેબે મારવાડના રૂપનગઢવાળાની બેટીનો હાથ માગ્યો ત્યારે તે દુવરીએ રાણાને કાગળ લખ્યો હતો. શું હંસી કાગડાની માદા થશે? શું શુદ્ધ

લોહીની રત્નપૂતાણી વાનરમુખા ચવનની સ્ત્રી થશે? વળી લખ્યું હતું કે મારી હુરમત બચાવવાને હું રત્નપૂ- તમાંના સૌથી શ્રેષ્ઠને શરણુ થાજું છજું ને તેના બદ- લામાં મારી જીવ તને આપું છજું; વું જો માફ ર- ક્ષણ નહિ કરે તો હું આપઘાત કરીશ. એ ઉપરથી રાણા વીણી કહાડેલા સવારો લેઈને રૂપનગઢ ગયો ને ત્યાં પટેલી મુગલફોજની ક્તલ કરીને પેલીને પોતાની રાજધાનીમાં લેઈ આવ્યો.

ઔરંગઝેબે મારવાડનો જસવતસિંહ જેને હસ્તક કાણુલનો સૂબો હતો તેને ઝેર દેવડાવી મારી નખાવ્યો હતો ને તેનાં કુટુંબને કેદમાં નાંખવાની તબવીજ કર- તો હતો, પણ એક ખિડતા નાકા આગળ ૨૫૦ રત્ન- પૂતોએ બાદશાહનાં ૫,૦૦૦ માણસની સામા ટકાવ કરીને તે કુટુંબને સલામત નસાડી મૂક્યું હતું. એ જ- સવતસિંહનો બાળક-મારવાડની ગાદીનો વારસ અ- નિવતસિંહ તેની મા જે મેવાડના રાણાની બેટી હતી તે રાણાની પાસે જઈ પગે પડી ને બોલી કે આ બાળક નાનો છે ત્યાંસુધી એવું વું રક્ષણ કરજે ને હું જે એની વતીનો કારભાર ચલાવું છજું તેમાં વું સહાય રહેજે. એઉપરથી રાણાએ અનિવતને કેલવાડમાં દુર્ગાદાસ નામે બહાદુર સરદારની સંભાળમાં રાખ્યો.

બાદશાહે જાણ્યો કહાડચો ત્યારે રાણાએ તેને રત્ન- પૂત લોક તરફથી ઠપકાનો કાગળ લાંબો લખી મોક- લ્યો હતો. એ કાગળમાં પોતે સ્વતંત્ર છે એવું પણ મર્મમાં લખ્યું હતું.

ઉપર લખેલાં ત્રણ મોટાં કારણોથી બાદશાહ બહુ ચીરાઇ ગયો; ને પછી ત્યારે પાસથી ફોજ એકઠી કરીને મેવાડ ઉપર વધી પડ્યો. તેણે બંગાળેથી અકબરને, કાણુલથી અજમરને અને દક્ષિણમાંથી મોઅજજમરને એ પ્રસંગ ઉપર તેડાવ્યા. ચિતોડ, મેંડળગઢ, મંદુસર વગેરે કિલ્લા તો મુગલે લડીને લીધા, પણ પછી ત્યારે રાણા પહારોમાંથી મોટું સેન લેઈને પોતાના બે દીક- રા સાથે ઊતરી પડ્યો ત્યારે મુગલ ફોજની ઠેકાણે ઠે- કાણે ખરાબી થઈ ગઈ. ડોબારી આગળ ૧૬૮૦-૮૧ માં મોટી લડાઇ થઈ તેમાં ઔરંગઝેબ હાર્યો અને બા- દશાહી વાવડા, હાથીઓ વગેરે ઘણાક માલ રાણાના હાથમાં આવ્યો.

ઔરંગઝેબ ઉપલી હારથી શરમાઈને પોતાના દીક- રા અજમ તથા અકબરને લડવાનું કહી પોતે મેવાડ છોડી અજમેર જઈ રહ્યો. અહિંથી એણે ખાન રોહી- લાને ૧૨,૦૦૦ માણસ સાથે સામળદાસ રાઠોડની સામા લડવાને મોકલ્યો. એ રાઠોડે મારવાડના લશ્કર

સાથે પૂરમંડળ આગળ લડાઈ આપી અને દુષ્મનને હ- રાવી અજમેર તરફ હાંકી મૂક્યા.

જેમ રાણા, તેનો પાટવી પુત્ર અને તેના સહાયકા- રી રાઠોડ એઓએ યશ મેળવ્યા હતા તેમ રાણાના બીજા દીકરા ભીમે પણ ગૂજરાત ઉપર હુમલો કરી ઈ- ડર લીધું હતું અને ત્યાંના મુસલમાનોને હાંકી કહાડ્યા હતા; વળી વડનગર થઈને પાટણ ત્યાં જતી રહેતો તેને લૂંટ્યું હતું ને સૂરતને લૂંટવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં નાસનારાઓનાં દુઃખ જોઈને રાણાને દયા આવી ને એણે ભીમને પાછો બોલાવી લીધો હતો.

દયાળશાહ નામે દીવાન જે ઘણો હિંમતવાન અને ચાલાક હતો તેણે થોડુંક લશ્કર લેઈને માફ, ઉજ્જન, ચંદેરી વગેરે શહેરો લૂંટ્યાં અને ત્યાંના લશ્કરને કાપી નાંખ્યું. પછી દયાળની દૂકડી અને રાઠોડ તથા બીજા સહાયકારીઓની દૂકડીઓ મેવાડના પાટવીનું લશ્કર જે ચિતોડ આગળ અજમ સાથે લડ્યું હતું તેને મળી. એમ થતામાં તો અજમ છેલ્લે હાર્યો ને નાહો. એ પ્રસંગે રત્નપૂતોએ બાપદાદાની બહાદુરી બતાવી હતી.

એ બધી ધામધૂમથી રાણા જખમના મંદવાટથી મરણ પામ્યો.

૪. ઇ. સ. ૧૬૮૧ માં રાણા જયસિંહ ગાદીએ બેઠો. એણે ઔરંગઝેબ સાથે પોતાનો ટક રાખી કો- લકરાર કર્યો. એ રાણાએ બાપની વખતમાં ઔરંગ- ઝેબની સાથે લડીને પરાક્રમ બતાવ્યું હતું, પણ ગાદી- એ બેઠો પછી તે આળસુ ને મોહલો થઈ ગયો હતો. તે પોતાના દીકરા અમરને પ્રધાનને સોંપી રાજધાની- થી દૂર રહ્યો હતો. એક વખત એવું બન્યું કે અમરે એક ગાંડા હાથીને શહેરમાં છૂટો મૂક્યો તે વેળા પ્રધાને તેને ઠપકો આપ્યો હતો. એ બનાવથી દરબારમાં પા- ટવી અને પ્રધાન વચ્ચે વાંધો પડવા માંડ્યો તેનું સ- માધાન કરવાને જયસિંહ હદેપુર આવ્યો. બાપનું આવડું બાણી અમર ખુંદી નાશી ગયો, ને ત્યાંથી પછી પોતાની માની તરફના હાડા સરદારોને લેઈને ૧૦,૦૦૦ માણસની સરદારી કરી પાછો આવ્યો. માંહોમાંંહે લડાઇ ન થાય એટલાસાદે રાણા ગોટવાડ તરફ હાંક્યો ને ત્યાંથી એક સરદારને પોતાના દીકરાને સમજવવાને મોકલ્યો; પણ અમર ન સમજતાં ખતનો સંભાળવાને કોમલમેર ગયો, પણ એમાં તેનું કાન્યું નહિ, કેમકે રા- ણાની તરફના સરદારો ભેરાવર હતા. પછી એકલિંગના દેવળમાં એવું કશું કે રાણા પોતાની રાજધાનીમાં આવે ને દીકરો બાપની હયાતી સુધી બહારનો બહાર રહે. એ રીતે જયસિંહ પાછો હદેપુરમાં આવી રહ્યો.

૫. ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૦ માં અમરસિંહ બીજે ગાદીએ બેઠા. એ બહાદુર ને ચાલાક હતો. ઔરંગઝેબના દીકરાઓની વચમાં ટંટો થયો તેનો લાભ લેધને તેણે શાહ આલમ સાથે ખાનગી કોલકરાર કર્યા હતા. તેણે જજીઓ કહાડી નાંખવાનું બાદશાહને લખ્યું હતું, તેણે પોતાના દેશનો મોહલો વધાર્યો હતો અને ખેતીવાડી તથા કારખાનાંઓને ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

૬. ઈ૦ સ૦ ૧૭૧૬ માં રાણો સંગ્રામ ગાદીએ બેઠા. તેના વખતમાં મુગલ બાદશાહનો હુકમ ન ચાલતાં ધણીક સ્વતંત્ર રાજ્યો બહાં થયાં હતાં અને એક મેવાડ સિવાય સઘળાં રજપૂત રાજ્યોએ પોતાની સત્તા વધારી દીધી હતી. મુગલાઈ સાથે જોડાયાથી તથા પરરાજ્યના લોક સાથે મળી જવાથી કુલીનતા તથા અસલી રીતભાત વળુસરો એ ધાસ્તીથી મેવાડ, રાજ્યોની ધાંધલથી દૂરનું દૂર રહેલું; મેવાડ પોતાનો ટેક મૂકવા કરતાં નાના રાજ્યને વધારે પસંદ કરતું; વળી તેના અમીરોમાં પણ એકમેકને ઠંડા હતા—એ કારણથી મેવાડ પોતાની સત્તા વધારી શક્યું નહિ—તોપણ એણે ગુમાવેલાં હુંગરપુર, વાંસવાડા વગેરે પાછાં મેળવ્યાં. આપા રાવળની ગાદીનો દરજે રાખનારાઓમાંનો છેલ્લો સંગ્રામસિંહ હતો. તેની પછી મરાઠાઓએ રાણાઓ પાસે પોતાનું ઉપરીપણું કબૂલ કરાવ્યું. એ રાણો મુઓ ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૪ માં.

૭. જગતસિંહ (બીજો) ગાદીએ બેઠા તેને બીજે વર્ષે બાહરાવ મેવાડ આવ્યો અને રાણાએ ૧,૬૦,૦૦૦ રૂપિયા વર્ષ દહાડે આપવા એવો તેણે લેખ કરાવ્યો. મેવાડના રાણાએ આવી રીતનું લખાણ પહેલવહેલું બાહરાવને કરી આપ્યું.

પછી ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૩ માં જેપુરનો રાજા જસિંહ મુઓ ભારે રજવાડાઓમાં માંહોમાંહે લડાઈ ચાલી. જસિંહનો દીકરો ઈશ્વરસિંહ રાજા કહેવાવા લાગ્યો, પણ કેટલીક જખરી ટાળીએ રાણાના લત્તીન માધુસિંહને જેપુરનો રાજા માન્યો. રાણો ને માધુસિંહ, ઈશ્વરસિંહ ને તેના સહાયકારી મરાઠા એઓ સાથે રાજમહાલ આગળ લગ્યા પણ હાર્યા. પછી ઈશ્વરસિંહ ફેલાધને સિંધિયાને સાથે રાખી યુંદીકોટાના હાડાઓ સામો લડવા ગયો, તેમાં હાડા હાર્યા. પછી રાણાએ પોતાને સહાય કરવા હોલકરને તેડ્યો એવી રીતે કે

હોલકર ઈશ્વરસિંહને બહાડી મૂકે તો રાણો તેને ૮૦ લાખ રૂપિયા આપે. એવામાં ઈશ્વરસિંહે અપમાનના લયથી ઝેર ખાધું ને માધુસિંહને ગાદી મળી. એ પ્રમાણે મરાઠાઓ મેવાડમાં ધૂશ્યા.

૮. ઈ૦ સ૦ ૧૭૫૨ માં જગતસિંહ (બીજો) મુઓ. તે મોજશોખમાં પોતાને વખત કહાડતો. તેણે મહેલ સમરાઓ અને ૨૫ લાખ રૂપિયા પેશોલા તરફનો પ્રદેશ શોભાયમાન કરવામાં ખરચ્યા.

૯. પછી પ્રતાપ (બીજો) આવ્યો તે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી મુઓ. તેની પછી રાજસિંહ (બીજો) થયો એણે સાત વર્ષ રાજ્ય કીધું. એ બંને રાજ્યમાં મરાઠાઓ મેવાડ ઉપર હુમલા કરતા અને કબૂલેલાં નાણાંની ભાંજગડ ચાલતી.

૧૦. ઈ૦ સ૦ ૧૭૬૨ માં રાણો ઉદેસિંહ ગાદીએ બેઠા. માંહોમાંહેના કજીયાના સમાધાનને સારૂ હોલકરને વચમાં નાંખવો પડ્યો હતો. વળી મરાઠાઓની તરફથી ચોથ બધરાવનારો પણ તેજ હતો તેથી તેણે નાણાની બધરાણી કરીને ઉદેપુરપર ચડાઈ કરવાની ધમકી બતાવી. એથી મેવાડના ખજનામાંથી ૬૦ લાખ ગયા.

વળી ૧૭૭૦ માં સિંધિયાએ ઉદેપુરને ઘેરા ધાલ્યો તેથી મેવાડની ધણીએક ફળદ્રૂપ જમીન રાણાને ગીરો મૂકવી પડી.

૧૦. ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૨ માં ઉદેસિંહ મુઓ ને હમીર ઉદેપુરનો રાણો થયો. એના મરણ પછી ૧૭૭૮ માં તેનો ભાઈ લીમસિંહ આવ્યો. એના વખતમાં સિંધિયા તથા હોલકરને લડાઈ ચાલી ને એ ઇંદોરની લડાઈમાં ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૨ માં સિંધિયાએ જીત્યો ને એણે મેવાડને પોતાનું ખંડણી રાજ્ય ગણ્યું. ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૧ માં બાપુ સિંધિયો સૂબેદાર નામ ધારણ કરીને આવ્યો, તેણે મેવાડને છેકળ પાયમાલ કરી નાંખ્યું; સરહારો, વેપારીઓ, ખેડૂતો, વગેરેને અજમેરના કિલ્લામાં બંદી ખાને નાંખ્યા.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૮ ની જાનેવારીની ૧૬ મીએ દયામણા યથ ગયેલા રાણાએ અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર કર્યા તે નીચેપ્રમાણે છે:—

૧ લી કલમ—અંગ્રેજ સરકારે ને મેવાડના રાજાએ આલાદ દર આલાદ હમેશા દોસ્તી રાખી કાયદાની વાતમાં મિલાપી રહેલું. એકના જે દોસ્ત હુશ્યન તે બીજાના પણ ખરા.

૨ જી કલમ—અંગ્રેજ સરકાર ઉદેપુરના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની કબૂલાત આપેછે.

*એના સરખે ભાગે હિસ્સેદાર સિંધિયા, હોલકર ને પુવાર એ ત્રણ હતા. ૧૦ વર્ષ એ શરત ચાલી. પછી એ ત્રણ હિસ્સેદારમાંના એકે એ બધી રકમ પોતે લેવી ધારી તેથી એ શરત પછી અમલમાં આવી નહિ.

૩ છ કલમ—ઉદ્દેપુરના મહારાણાએ અંગ્રેજ સરકારનું ઉપરીપણું માની તેની સાથે મળીને વર્તવું અને ખીન્ન રાજ્યો અથવા સરદારો સાથે કોઈ પણ રીતનો સંબંધ રાખવો નહિ.

૪ થી કલમ—ઉદ્દેપુરના મહારાણાએ કોઈનાઉપર હુમલા કરવા નહિ; અને જો કદાપિ કોઈ સાથે લાંબગડ થાય તો તે કામમાં અંગ્રેજ સરકારને વચમાં નાંખી તે જો ઠરાવ કરે તે અમલમાં આણવો.

૫ મી કલમ—ઉદ્દેપુરના મહારાણાએ હરકોઈ રાજ્ય અથવા સરદાર સાથે અંગ્રેજ સરકારને જાણવી તેની મંત્રી વગર કોઈપણ કોલકરાર કરવા નહિ. પણ રનેહી ને સગાં સાથે રનેહરૂપ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યાં કરવામાં બાધ નથી.

૬ ઠી કલમ—ઉદ્દેપુરનાં ખરેખરાં રાજ્યની વસૂલમાંથી દરવર્ષે અંગ્રેજ સરકારને પાંચ વર્ષ સુધી મહારાણાએ ચોથાઈ આપ્યાં કરવી અને પછી હમેશ રૂપિયે ૬ આના લેખે આપ્યાં કરવી. મહારાણાએ ખંડણીની બાબતમાં કોઈ ખીન્ન રાજ સાથે સંબંધ રાખવો નહિ અને કોઈ ખીન્ન રાજ્યનો દાવો કરે તો તેનો જવાબ આપવાને અંગ્રેજ સરકાર કબૂલ થાયછે.

૭ મી કલમ—મહારાણો કહેછે કે ઉદ્દેપુરના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ અણધરતી રીતે ખીન્નઓના હાથમાં ગયેલો છે તે પાછો તેને હવાલે થાય તેહું સરકારે કરી આપવું. અંગ્રેજ સરકાર ખરેખરી હકીકતથી વાકેફ નથી માટે તે એ બાબતમાં કોઈ રીતની કબૂલાત આપી શકતી નથી; પણ ઉદ્દેપુરના રાજ્યની ફરીથી આબાદી કરવા તરફ સરકાર પોતાની નજર હમેશ રાખ્યાં કરશે; અને અકેશી બાબતની કેફિયત જાણી લીધા પછી રાણાની ઉમેદ પાર પાડવામાં જે જે જોગવાઈએ મહેનત કરવી થતી હશે તે તે જોગવાઈએ સારીપેઠે મહેનત લેશે. અંગ્રેજ સરકારની મદદથી જે જે જગ્યાઓ રાણાને પાછી મળશે તે તે જગ્યાની વસૂલમાંથી પણ રૂપિયે ૭ આના હમેશ અંગ્રેજ સરકાર લેશે.

૮ મી કલમ—અંગ્રેજ સરકારની માગણી થાય ત્યારે ઉદ્દેપુરનાં રાજ્યે સત્તાપ્રમાણે લશ્કર પૂરું પાડવું.

૯ મી કલમ—ઉદ્દેપુરનો મહારાણો હમેશ પોતાના રાજ્યનો સ્વતંત્ર સત્તાધારી રહેશે અને તે રાજ્યમાં અંગ્રેજ સરકારના કાયદા દાખલ કરવામાં નહિ આવે.

૧૦ મી કલમ—આ ૧૦ કલમના કોલકરાર દિલ્હીમાં થયા અને એઉપર અંગ્રેજ સરકારની તરફથી મિં ચાર્લસ થીઓફોર્ડસ મેટકીફે અને મહારાણાની તરફથી હાકોર અજીતસિંહ બહાદુરે પોતપોતાની સહી

ને મોહર કરી છે—એઉપર ધ મોરટ નોબલ ધ ગવર્નર જનરલની (માર્કિવસ આવ હેરિંગ્સની) અને મહારાણા લીમસિંહની મંત્રી આજની તારીખથી મહિનાની અંદર એક ખીન્નને આપવામાં આવશે.

(સહી) સી. ટી. મેટકીફ (એલ. એસ.)

હાકોર અજીતસિંહ, (એલ. એસ.)

દિલ્હીમાં થયો તા. ૧૩ મી જાનેવારી સને ૧૮૧૮.

હવે મેવાડના રજપૂતો વિષે થોડુંક.

૧. રાજભક્તિવિષે તો પૂછવું જ શું? સીલીમની સાથે લડતાં પ્રતાપરાણાને બચાવવાને બ્રાહ્મવાળાએ પોતાનો પ્રાણ આપ્યો, ને જો કે તે છેકળ પડતી હાલતમાં આવી પરચો હતો તોપણ તેના સરદારો તેને વળગી રહ્યા ને લામાસા પ્રધાને પ્રતાપ મેવાડ ન છોડે તેનેસાર પોતાની બાપદાદાની હોલત તેને નજર કરી. અમરરાણાથી ઉપરાઉપરી હાર પામેથી જહાંગીરે મેવાડીઓનો ચિતોડ ઉપર પ્રેમ જોઈ રાણાના એક સગાને રાણા ઉપનામથી ચિતોડની ગાદીએ બેસાડ્યો—આવી મતલબથી કે અમરસિંહના વળામાંના ઘણાએક તેને મૂકી ચિતોડવાળાને માન આપે; પણ ધન્ય છે રજપૂતને કે તેઓએ નવા રાણાને નજ માન્યો! મારવાડનો અજિતસિંહ જે પોતાના અયપણમાં છૂપો ને છૂપો રહેતો ને જેને તેની પ્રજામાંના વીસ જણે પણ નહિ જોયો હોય તે અજિતના નામનીજ ભક્તિથી તેની તમામ પ્રજા સંપમાં રહીને ઔરંગઝેબનું કાવવા દેતી નહિ; ને આમ કરીને તે હથિયાર લેવાને શક્તિમાન થયો એટલે તરતજ તેની સરદારી નીચે રજપૂતોએ ઝુંડમાં મળી ઔરંગઝેબ સાથે ૨૦ વર્ષસુધી ટક્કર લીધાં કીધી. જ્યારે લીલોએ ઇડરના નાગાદિલને મારી નાંખ્યો હતો ત્યારે તેના વંશમાંના બાબકને એક બ્રાહ્મણે ભાંડીરના કિલ્લામાં લેઈ જઈ રાખ્યો હતો; એક લાટે, જ્યારે ચોહાણે ચિતોડની ગાદી ખૂંચી લેવાનું કીધું ત્યારે સિંધ જઈ રહપને આણ્યો હતો; અને એક દાઈએ ખૂની વનવીરથી બચાવવાને બાબક ઉદેસિંહને એક નાઇની સાથે ગામ બહાર મોકલાવી દેઈ તેને બદલે પોતાના કુમળા બાબકને મરાવ્યું હતું.

૨. દેશભક્તિ—જ્યારે હમીરે ચિતોડ પાછું મેળવ્યું ત્યારે કોમલમેર જ્યાં તે હતો ત્યાંથી સઘળા રજપૂત લોક ઉમંગભરે પાછા ચિતોડ આવ્યા ને મોટા સૌર્યથી મહમ્મદને તોળા પોકરાવી. પ્રતાપના પણની શી વાત—રે ચિતોડ પાછું આવે તોજ મહેલ બાંધવા ને

રાજસાહેબી ભોગવતી. એ પણ પ્રમાણે તે ઝુંપડીમાં રહેતો, પત્રાવળીમાં જમતો, પેડા ઉપર સૂતો વગેરે; ને એજ પણ તેણે મરતી વેળા પોતાના સરદારો પાસે પળાવવાનું વચન લીધું ને ત્યારેજ તેનો સંતોષે પ્રાણ ગયો ! જેવું મેવાડ વિષે ત્યાંના રજપૂતોનું અભિમાન તેવુંજ બીજાં સંસ્થાનો વિષે લોકનું પણ સમજવું. દેશ ઉપર આકૃત એ શબ્દોની ધ્વનિ દરેક રજપૂતના લોહીને ઊકળાવી નાંખતી. રજપૂતનો થોડો, રજપૂતની સ્ત્રી, રજપૂતની તરવાર ને રજપૂતનો દેશ એવિષે અપમાન લાયક શબ્દ રજપૂત આગળ બોલાય ને તરવાર ન નીકળે એવું તો ક્વચિતજ બનતું.

૩. **સૌર્યપરાક્રમ** વિષે બાપા, જીમાણ, સમરસિંહ, હમીર, કુંભો, સાંગો, પ્રતાપ, રાજસિંહ એ મેવાડના રાજા, રાઠોડો, હાડાઓ ને દૂકામાં રજપૂતસ્થાનના રાજાઓ, સરદારો ને સૈન્યો દુનિયાની તવારીખમાં ઊંચી પ્રતિના દાખલા દર્શાવેછે. રે કરમહેવી ને કૃતાની મા જેવી સ્ત્રીઓ રણસંગ્રામમાં જતે જઈ બહાદુરીથી ધૂમી છે ! રાણીઓએ રાજ્યકારભાર કર્યાના દાખલા તો રજવાડામાંથી ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવેછે. ઠાડ ગ્રંથકાર કહેછે કે “ રજપૂતસ્થાનમાંનું એક પણ નાનું રાજ્ય હેહની સ્વતંત્રતાને સાડ થર્માપિલીના જેવી લડાઈ ન લડયું હોય તેવું નથી. એક પણ રાહર એવું નથી કે જેણે થર્માપિલીની લડાઈ લડનાર લીઆનિડાસના જેવા પ્રતાપી ભેદ્ધાને જન્મ નથી આપ્યો. જે લડાઈમાં અંગ્રેજ સરકારનું કાવળું નહોતું ને જે લડાઈના છેવટેસાડ ઇંગ્લાંડમાં પણ મોટો ગભરાટ થઈ રહ્યો હતો તે લડાઈ જેપુરના રાજા મ્હાનસિંહે જીતી આસામ, આરાકાન, આઘીઆ એ પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારને અપાવ્યા હતા.”

૪. **કુલીનતા**—રામના પુત્રના વંશજ છેવે એ વાતની બહુથી અભિમાન છે તેથી અને ધણાજ પ્રાચીન કાળથી રાજના ધણિયાતા છે તેથી અને આટલાં આટલાં વર્ષ થયાં છતાં નીચી વર્તણૂક દેખાતી નથી તેથી કુલીનતા ઊંચી પ્રતિબિંબ છે. ભે કે રજપૂતોએ પોતાની આગલી સત્તા ને આગલી પદવી ને આગલો દોર એ ખોયાં છે, તોપણ તેઓએ હજી પોતાનું ઊંચ કુળનું પ્રૌઢત્વ ને અભિમાન મૂકી દીધું નથી. ગરીબમાં ગરી-

“ સિંધિયા, હોલકર ને ગાયકવાડ એ ત્રણ પોતાનાં કુળનું અભિમાન કરી શકે તેમ નથી. સિંધિયાનો મૂળપુરૂષ ખેડુત, હોલકરનો ભરવાડ અને ગાયકવાડનો કણબી હતો—જે રાજકુળનો મૂળપુરૂષ શસ્ત્રી અને સદ્ગુણથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોય તે રાજકુળ ઊંચું કહેવાય.

બ રજપૂત પણ પોતાના બાપદાદાને વિષે અભિમાનથી બોલેછે. તે ખેતીવાડી કરવાને અને ઘોડેસવાર થયા વિના ભાલો વાપરવાને નીચું સમજેછે ને એ કુલીનપણુના વિચાર પ્રમાણે નીચી પદવીવાળો ઊંચી પદવીવાળાને માન આપેછે ને ઊંચી પદવીવાળો નીચી પદવીવાળાનો સારો સત્કાર કરેછે. હું માફ માધું મુગલને નહિ નમાવું એવા પણમાં પ્રતાપે પોતાની દુર્દેશા આણી ને એ દુર્દેશામાં પણ તે અને તેના સરદારો પરસ્પર એક બીજા સાથે ટેક અને યોગ્યતાથી વર્તતા. અમરરાણાએ જહાંગીરને લખી મોકલ્યું કે હું તો હવે ઘરડો થયો મોટો મારાથી તો તમારી પાસે જતે આવવું નહિ બને. એ કુલીનપણુને અને તેને લગતી અસહી રીતભાતોને વળગી રહેવાના અભ્યાસહી થેલાઈમાંજ ઉદ્દેપુર* ભેધપુરનાં રાજ્યોની પેઠે સત્તા ન વધારતાં પોતાનું રાજ્ય નાનું કરી નાંખ્યું. મેવાડની કુલીનતા બીજાં રજપૂત રાજ્યો કરતાં ઊંચી મનાયછે તેનાં કારણમાં એક આ પણ છે કે તેણે બીજાં રાજ્યોની પેઠે પોતાની દીકરી મુગલને નથી દીધી. મેવાડના સીસોડીઆ રજપૂતો, મારવાડના જરાઠોડો અને જેપુરના કુચ્છવા એ પણ કુલીન રજપૂતો છે. ભતિસિંહે લીધે નીચી ભતના લોક, ઊંચા લોહીના રજપૂત સાથે ભળી શકતા નથી. શુદ્ધ લોહીના હોયછે તેજ માત્ર જગીરના હક્કદાર થાયછે. જૂજ જમીનવાળા ગરીબની સાથે પણ ઊંચી પદવીવાળો પોતાની દીકરી પરણાવેછે—પણુ ઊંચકુળનો હોવો ભેઈએ.

૫. કૃતજ્ઞતા, ઉદારતા, પરોણાની સેવા ને સહ્યતા એ જે કુલીનતાનાં ભૂષણ તે પણ રજપૂતાઈનાં ઊંચાં અંગ છે. રાજ્યોમાં ધણા ધણા ફેરફાર થયા ને તેને લીધે તેઓની દશામાં પણ ધણા ધણા ફેરફાર થયા, તોપણ રજપૂતો આજ પણ તે રૂઢી વર્તણૂકો રાખી રહ્યા છે. કેમપણુ રજપૂતને પૂછીએ કે તમારામાં મોટો ગુનો કીઓ ? તો તરત કહેશે કે ગુણચોરી—કૃતજ્ઞતા—નિમકહરામી, જેનું ખાધું તેનું ભુંડું ન ઈચ્છવું એ મોટી નીતિ છે—ને એથીજ રાજ્યભક્તિ ને દેશભક્તિના વિચાર દૃઢીભૂત થાયછે. ભેકે મેવાડ, મારવાડ,

* આખા રજપૂતસ્થાનમાં સૌથી જાડું રાજ્ય મેવાડનું—એ જગ્યાએ આબાદ હતું ત્યારે ભેધપુર ને જેપુરનાં રાજ્યો નવાં મંડાતાં હતાં.

† કનોજનું રાજ્ય ભાંગ્યા પછી ત્યાંનાં રાજકુળની શાખા મારવાડમાં સ્થપાઈ.

‡ કચ્છવા એ રામચંદ્રના વંશના કહેવાયછે. એ કુળમાં નૈવધ દેશનો નળ રાજ ઈ. સ. ૨૦ ના ૩ જ રોકામાં થઈ ગયો છે.

વગેરે કેટલાંક મોટાં રાજ્યો ઔરંગઝેબની સામાં હતાં, તોપણ તેઓ બાદશાહના હુશ્મન મરાઠાઓને નહોતાં મળ્યાં.

ઉપર લખેલા સદ્ગુણો છતાં રજપૂતોની પડતી થવાનાં કારણો નીચેપ્રમાણે છે:—

૧. મત્સર ને કુસંપ એ પ્રથમથી જોવામાં આવે છે. ક્નોજના જેવંદથી અને અણહિલવાડના ભોળાભીમથી દિલ્હીના પૃથ્વીરાજની મોટાઈ ન સંખ્યાયાથી તેઓએ પોતાનું તેની સામે ચાલવું નથી એમ જોઈ દ્રેપથી શાહુદીન ઘોરીને તેડાવ્યો—ને એ જ્યારે દિલ્હી ઉપર ભતરી આવ્યો ત્યારે ક્નોજ ને અનહિલવાડ એ સિવાય બીજાં બધાં રાજ્યોએ જો કે દિલ્હીના રાજ્યને સહાય કરી તોપણ અંતે એ સૌ હાર્યા ને મુસલમાનોએ આ દેશમાં પોતાની સત્તા કીધી. ઘણાંક રજપૂત રાજ્યો પાયમાલ થઈ ગયાં—તેમાં ક્નોજ ને અનહિલવાડ જેણે પેટનાં બળ્યાં ગામ બાળ્યું તેઓ પણ નાશુદ થઈ ગયાં—દિલ્હી, ક્નોજ ને અનહિલવાડ એ ત્રણે મોટાં રાજ્યો બીધાં વળ્યાં. એ રીતે રજપૂતની પહેલી ને મોટી પડતી થઈ. ૬૦ સં ૧૧૯૩ પછી, રહેલાં રાજ્યોમાં ચિતોડનું રાજ્ય જે ૬૦ સં ૭૨૮ થી મંડાયું હતું તે માત્ર મોટું રહ્યું. એને અલાહદીને ૬૦ સં ૧૩૦૩ માં તારાજ કીધું; પછી પાછું તે હમીરથી ચડવા માંડ્યું ને સંગરામ (સાંગા) રાણાના વખતમાં આબાદાનીની ટોંચે પહોંચ્યું. અકબરના વખતમાં પાછી પડતી થઈ ને મેવાડના ઉદેસિહને ચિતોડ છોડી દેવું પડ્યું, અને અમર રાણાએ ૬૦ સં ૧૬૧૬ માં જહાંગીરનું ઉપરીપણું કબ્જા કર્યું. એ પડતી આણવામાં પણ બીજાં રજપૂત રાજ્યો, મેવાડની ઉપર અદેખાઈ તેથી, મુગલબાદશાહની મદદમાં હતાં.

૨. મુસલમાન બાદશાહોનું બેદરકારીપણું, તેઓનો જીલ્લમ અને તેઓનું ધર્મેસંબંધી વાતમાં વચમાં પડવું એ, અને ૬૦ સં ૧૭૩૬ થી તે ૧૭૭૮ સુધી ચાલેલી મરાઠાઓની લૂંટફાટ એ, રજપૂતની પડતીનાં મુખ્ય કારણો છે.

જેપુર ને જોધપુરનાં રાજ્યો મુગલાઈના કંકડા થયા ત્યારથી પોતાની હદ વધારવાના ઉદ્યોગમાં પડ્યાં ને મરાઠાઓથી ઘણુંકરીને આઘાં રહેતાં તેથી તેઓ નબળાં ન પડ્યાં, પણ મેવાડ, પોતાના જિંદગી કુળના અ-

ભિમાનમાં દેરાકાળ પ્રમાણે ન વર્તવાથી, ઘણી રાણીથી તથા કુટુંબકલેશથી અને રાજકારભારને લાયક નહિ તેવા રાજાઓથી થતી અન્ધાધુન્દીથી અને મરાઠાઓના વચમાં પડવાથી અને ૬૦ સં ૧૭૬૪ માં મોટો ફકાળ પડ્યો તેથી છેકળ પાયમાલ થઈ ગયું.

જો કે જે ત્રણ રાજ્ય હાલ સારી હાલતમાં છે તોપણ રજપૂતો જેવા આગળ હતા તેવા નથી. રજપૂતને હાલ પોતાને અનુકૂળ ઉદ્યોગ નથી તેથી તેઓ નીશાને ઇશકબાજમાં ગુલતાન થઈ પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરે છે, પણ એથી તેઓને ફરીથી જિંદગી થવાનો દહાડો આવનાર નથી માટે એઓએ ફરીથી પોતાનો રૂડો દહાડો આણવાને નીચે લખેલી લક્ષમણ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ અને વર્તીય તેવું છે, કારણ કે હાલમાં ચક્રવર્તી અંગ્રેજ રાજ્યના પ્રતાપથી દેશમાં સ્વસ્થતા છે.

૧. પોતાની જન્મભાષાની સાથે જેમ મુગલાઈ વખતમાં ફારસી લણાવું તેમ આ વખતમાં અંગ્રેજ લણવા તરફ દરખાસ્ત બેસનારાઓનો લક્ષ થવો જોઈએ—કે જે રાજનીતિથી અંગ્રેજો આટલા ચડેલા છે તે જણવામાં આવે; અંગ્રેજ સાથે પોતાના સ્વહારમાં ગાફેલિયત ન થાય અને પોતાના અંગ્રેજ સરકાર પ્રતિ ને અંગ્રેજ સરકારના દેશી રાજ્યપ્રતિ શા શા ધર્મ છે તે જણાવવામાં આવે.

૨. અંગ્રેજના રાજ્યની સુધરાવટ જોઈને તે પોતાનાં રાજ્યમાં દાખલ કરવી.

૩. પ્રજાને સંતોષ પમાડવાને—કે જેથી આગલી દેશલક્ષિત ને રાજ્યલક્ષિત જનશ્રુત થાય તેવા ઉપાયો દરખાસ્ત તરફથી અમલમાં આવવા જોઈએ; મુખ્ય ઉપાય બે છે—જમીનના ગણોતમાં ઘટાડો અને નિષ્પક્ષપાત ન્યાય.

૪. રાજાઓએ વિપયાસક્ષિત અને અક્ષીણ દાસનાં વ્યસન એથી દૂર રહી પોતાની પ્રજા તેથી દૂર રહે તેવી તબવીજ રાખવી.

૫. ખેતીવાડીની સુધરાવટથી, વેપારથી અને ચંત્રાદિકથી બીજા ઉદ્યોગ વધારી પોતાના દેશની હોલત વધારવી—દૂકામાં તનમાં કૌવત, શુદ્ધિ અને દ્રવ્ય રાજ્યમાં વધારવાં.

૬. લશ્કર રાજ્યથી દંડાળે નહિ એવા ઉપાયો અને તેઓને અંગ્રેજ ક્વાયત શીખવવાની તબવીજો એ દેશી દરખાસ્તોએ કામે લગાડવાં જોઈએ.

સૂરતની મુખતેસર હકીકત.

આખ ૧:—જગાનું અયાન.

૧. તાપી નદી સાતપૂડા પર્વતની ઇન્જરડી ડુંગરીની તળેટીના ગંડવાના પ્રાંતના બદ્દલ ગામ પાસેથી અથવા નાગપુરની ઉત્તરે માલ્ટે ગામ છે ત્યાંથી નીકળીને ખાનદેશમાં થઈને સર્પાકૃતિએ વહેતી સૂરતથી આશરે ૯ ગાઉ ઉપર અંખાતના અંખાતને મળે છે. એની લંબાઈ ૪૬૦-૫૦૦ મૈલની અને એનો પટ સૂરતના કિલ્લા આગળથી તે સામે પાર સૂધી ગા મૈલનો છે. એની ઉત્તર તીરે રાંદેર નામે કસબો (જે અસલ મોડું શહેર કહેવાતું તે) છે; અને દક્ષિણ તીરે (રાંદેરથી તાપીના પટ સાથે રાા મૈલને અંતરે) હાલનું સૂરત શહેર છે. સૂરતના અક્ષાંસ (ઉત્તર) ૨૧ ૪ અને રેખાંશ (પૂર્વ) ૭૨ ૫૬ છે.

૨. સૂરતને બે કોટ હતા—એક માંહેનો ને એક બહારનો. પહેલો, શહેરપનાહ* અને બીજો આલમખનાહને† નામે ફારસીમાં લખાતો.

૩. માંહેના કોટને લગતી ૧૨ ભાગળો છે તે આ પ્રમાણે—ઉત્તર દિશાએ, (૧) વરિયાવી ભાગળ; પૂર્વ દિશાએ, (૨) સૈયદપુરી ભાગળ તથા (૩) બરહાનપુરી ભાગળ; દક્ષિણ દિશાએ, (૪) નવસારી ભાગળ તથા (૫) મન્ડૂરા ભાગળ; પશ્ચિમ દિશાએ (૬) મક્કાઈ ભાગળ, (૭) બાદશાહી ભાગળ, (૮) ડક્કાની ભાગળ; (૯) રાનઓવારાની ભાગળ, (૧૦) મીરબહેરની ભાગળ, (૧૧) મુશ્કાંબડકીની ભાગળ અને (૧૨) લક્કડકોટની ભાગળ.—એ પશ્ચિમ દિશાની ભાગળો તાપીના કિનારા ઉપર પાસે પાસે રાખેલી તે આટલા માટે કે

* શહેરનો કચરો જ્યાં ફરતો હોય તે જગા એટલે ખાડી અને એ ખાડીને લગતો જે કોટ તે. એ કોટ (માંહેનો) ઇં સં ૧૬૬૨ માં ગ્યાસુદ્દીન રૂમી નવાબની હુકૂમતમાં બંધાયો હતો—એ બંધાવવાની રજા લેવાને જહાનબેગ તથા વીરજ વહોરા ઐરંગઝેબ બાદશાહ પાસે ગયા હતા. એ જહાનબેગ ધણી નેક ને હિંમતવાન હતો અને વીરજ વહોરા પણ ધણા ધનવાન અને ધર્મીમા વાણિયા હતા.

† કુનિયાનો કચરો એ કોટ (બહારનો) ઇં સં ૧૭૦૮ માં બાદશાહ ફરખશીરના વખતમાં હૈદર કુલીખાન નવાબની હુકૂમત તળે ગોપીતળાવના પથ્થરો ખોદી લેઈ જઈ તેવડે બાંધ્યા હતા. એ બાંધવામાં અમાનતખાન ઉરકે શાહમતખાન દારેગો હતો. એ કોટ ચોરોકે ખાડી રહી ગયો તે પછી લોકો-ડાનો થયો તે હજી લક્કડકોટ કહેવાય છે. હૈદર કુલીખાનને તથા અમાનતખાનને રાંદેરના નવાયતાની ખરાબી યાદ આવી તેથી કોટ પૂરો કરવો બંધ રાખ્યો હતો. (રાંદેરની હકીકત જોવી.)

એણી તરફ બંદર પડ્યું અને શહેરના લોકોને નહાવા ધોવાને તથા પાણી ભરવાને સુગમ પડે.

૪. બહારના કોટને બાર દરવાજા તે આ પ્રમાણે—ઉત્તર દિશાએ, (૧) ફાટકનો દરવાજો, (૨) વરિયાવી દરવાજો અને (૩) ક્તારગામનો દરવાજો. (એ બહારના કોટનો એક છેડો, ફાટકના દરવાજા બહાર એક મોટો ખૂરજ જેને રશીખૂરજ કહે છે તેની સાથે સંધાયેલો છે. વરિયાવી દરવાજેથી ઉત્તર દિશામાં જવાના ધોરી રસ્તાપર બેતરાય છે). પૂર્વ દિશાએ (૪) લાલ દરવાજો, ‡ (૫) દિલ્હી દરવાજો, § (૬) સરાહનો દરવાજો અને (૭) સલાબત (સલાટ) પરાનો દરવાજો. (પાછલા બે પૂર્વ દિશામાં જવાના મોટા માર્ગ છે). દક્ષિણ દિશાએ, (૮) માતેનો દરવાજો, (૯) નવસારી દરવાજો અને (૧૦) જફરઅલીનો દરવાજો (એ મધ્યે નવસારી દરવાજેથી દક્ષિણ દિશામાં જવાના ધોરી રસ્તાપર બેતરાય છે).—પશ્ચિમ દિશાએ, (૧૧) મન્ડૂરા દરવાજો અને (૧૨) અઠવાનો દરવાજો; (મન્ડૂરા દરવાજાની બહાર ઘોડદોડની શરતનું મેદાન અને અઠવાના દરવાજાની બહાર લશ્કરની ધાવણી છે. એ બંને દરવાજાની બહારની ખાડી ઉત્તર દિશાએ થઈને તાપીને મળે છે ત્યાંસુધી એ બહારના કોટનો છેડો પહોંચી અટકેલો છે. એ છેડાથી તે ઉત્તર દિશામાં રશીખૂરજ સૂધી તાપી નદીનો વાંક આપ્યાથી એ શહેર $\frac{1}{2}$ ચંદ્રાકારે દેખાય છે).

૫. કિલ્લો, ¶ ઉપર કહેલા બે છેડાને સાંધનારી લી-

‡ એ નામ, દરવાજા બહાર લાલદાસ નામે સાધુ રહેતો તેના નામ ઉપરથી પડ્યું છે. તેનો મઠ હજી પણ છે.

§ દિલ્હીના બાદશાહનો ફરમાન એ દરવાજેથી આવતો તે ઉપરથી. એમ કહેવાય છે કે અસલના વખતમાં બાદશાહી ફરમાનને માન આપવાસાર નવાબો સામે જતા અને પછી દરવાજા આગળ કેટલોક વિધિ કરી બંધી ધામધૂમથી તે ફરમાનને પોતાના મહેલમાં લેઈ જતા.—એ પ્રમાણે અમદાબાદ, હૈદરાબાદ, ઐરંગાબાદ, વગેરે મોટાં શહેરોમાં દિલ્હી દરવાજા કહેવાય છે.

¶ એ કિલ્લા ઉપર ઇં સં ૧૫૭૩ થી ફક્ત મુગલ બાદશાહનો એક લાલ વાવડો ચઢેલો, પણ ઇં સં ૧૭૫૯ થી બે વાવડા ચઢતા હતા—તેમાં અગ્નિકોણ (દક્ષિણ પૂર્વ) તરફના ખૂરજની કાઠી ઉપર મુગલોનો ને નૈઋત્ય કોણ (દક્ષિણ પશ્ચિમ) તરફની કાઠી ઉપર અંગ્રેજોનો. હાલ અંગ્રેજોનો વાવડો પણ બધું ઊંડતો નથી; મસંજે જોવામાં આવે છે.

દીના મધ્યબિંદુમાં આવેછે. એનો આકાર ચોરસને મળતો છે પણ સમચોરસ નથી. એની સૌથી નાની બાજુ (પશ્ચિમ તરફની) અને એક બીજી વાંકી બાજુ (ઉત્તર પશ્ચિમ તરફની) એ બે તાપીનાં પાણીની લગભગ છે. એને અગ્રેકે ખૂણે અગ્રેકે મોટા ગોળ છુરજ છે ને જે દીવાલ તે છુરજને જોડે છે તે છુરજ જેટલી લાંબી છે. છુરજનું મથાળું જમીનથી આશરે ૭૫ ફુટનું હતું. પણ હાલ એક તબક્કે ભતારી પાડયું છે.

૬. ઉત્તરે વરિયાવી દરવાજાથી તે દક્ષિણે નવસારી દરવાજાસૂધી અને પૂર્વે સરાહના દરવાજાથી તે પશ્ચિમે અઠવાના દરવાજાસૂધી મધ્ય રેખાએ માપીએ તો હરેક રેખા આશરે ચાર મૈલ થાય. તેમ શહેરની જમીન (પરાં મળીને) આશરે ૩૧૦૦ વીધાં છે. શહેરના બહારના કોટનો ઘેરાવો ૭ મૈલ છે એમ મિં ફાર્જસ લખેછે.

૭. માંહેનો કોટ ને બહારનો કોટ એ બેની વચ્ચેમાંની જગા પરાંઓમાં વહેંચાયેલી છે. શહેરની વસ્તી વધી ગયેથી આબુબાલુનાં કેટલાંક ગામની જમીનો શહેર સાથે જોડી તાંબવામાં આવી છે, પણ તે શહેર પનાહની બહાર આવેલી તેથી તેનાં નામ પુરાં—પરાં પડ્યાં છે; ને પછી આમલ પનાહથી સૂરતની હદ બંધાઈ. એ પરાંઓનાં નામ કેટલાંએક તો પ્રખ્યાત પુરોહિતો જેણે ત્યાં વાસો કરી વસાવ્યાં તે ઉપરથી અને કેટલાંએક તો જે જે જમીનદારોની જમીન (ગામેની) શહેરમાં દાખલ થઈ તે તે જમીનદારોનાં નામ ઉપરથી પડ્યાં છે.

૮. પરાંઓ. † (૧) નાનપરં (એમાં મોજે અઠવાની જમીન આવી છે), (૨) રેહમતપરં (એમાં મોજે મન્દરાની જમીન), (૩) સવરામ (સગરામ) પરં (એમાં મોજે ખટાદરાની), (૪) રસ્તમપરં (એમાં મોજે ખટાદરાની), (૫) સલાબતપરં (એમાં મોજે ઉમરવાડાની), (૬) બેગમપરં (એમાં મોજે

ઉમરવાડાની), (૭) મહીધરપરં (એમાં મોજે નવા ગામની), (૮) હેદરપરં (એમાં મોજે કતારગામ તથા નવા ગામની), (૯) રામપરં (એમાં મોજે કતારગામ તથા દૂંકીની), (૧૦) રૂઘનાથપરં (એમાં મોજે કતારગામની), (૧૧) સૈયદપરં (એમાં મોજે કતારગામ તથા દૂંકીની), (૧૨) હરિપરં (એમાં મોજે કતારગામ તથા દૂંકીની), (૧૩) ખંડેરાવપરં, (૧૪) સામપરં, (૧૫) રૂદરપરં, (૧૬) ઇદરપરં, (૧૭) નરુંપરં, (૧૮) મનચરપરં અને (૧૯) ધાસ્તીપરં.

૯. શહેરમાં જોવા જેવાં બહોર મકાનો (હાલમાં).

૧ રેલવે સ્ટેશન તથા તેની સામેનાં મકાનો, ધર્મશાળા વગેરે.

૨ ડિસ્પેન્સરી (ફરુદુનજી પારેખના નામની).

૩ ધડિયાલ ને મિનારો (મેરવાનજી ફરેજરના નામનો).

૪ સોદાગરવાડાનાં ભૂતાં મકાનો તથા મહસદો.

૫ આર્મીનિયનનું દેવળ તથા ફિરંગીની લાતી.

૬ મુગલીસરાનાં ભૂતાં મકાનો.

૭ સૈયદ અંદુસનો મિનારો—એમાં સત્તાવન પાયરી છે ને તે ૮૦ ફુટ લાંબો છે.

૮ અંગ્રેજ લોકને દાટવાનું ઠેકાણું (કતારગામ જવાના દરવાજા બહાર).

૯ ભૂતી ઈસ્પતાલને નામે ઓળખાતું મકાન તેમાં અંગ્રેજોની કોઠી હતી (નહીને ઓવારે જતાં).

૧૦ ઐરિશ મિશનનું દેવળ ને છાપખાતું.

૧૧ મ્યુનિસિપાલ હોલ આશીસ—એ મકાન મુસાફરખાનાં નામે ઓળખાતું તે દિલ્હીના શાહજહાન બાદશાહના રાજ્યમાં કોઈ ઇશક બેગ થેજી નામે સખીદિલના મુસલમાને લાચાર મુસાફરોને સાફ હિન્દી સને ૧૦૫૪ માં બંધાવ્યું હતું.

૧૨ દરિયા મહેલ તથા અસલ ફૂરજનું મકાન.

૧૩ અંગ્રેજોનું દેવળ.

૧૪ હાઈસ્ક્રૂલનું મકાન (શોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈના નામનું અને તેની પાછળ એન્ડ્રુસ લેક્ષેરીનું મકાન).

૧૫ ઈસ્પતાલ (કાવસજી જહાંગીર રેડીમનીના નામની).

૧૬ દિલ્હી—એમાં ક્લેક્ટર તથા માજિસ્ટ્રેટના તાખાની આશીસો છે.

* એ કોટ ને માંહેનો કોટ હાલમાં ધણેખરે ઠેકાણું તોડી પાડ્યો છે.

† ચોરયાસી પ્રજાણનાં ગામ હનકીલે ને બલદા એની તો સંઘજીજી જમીન શહેરની વસ્તીમાં આવી ગઈ છે.

‡ એમાં સલાબતપરં તે નવાબ સલાબતખાન ઉપરથી, હેદરપરં તે નવાબ હેદરકુલીખાન ઉપરથી, બેગમપરં તે અંબેજીજી બાદશાહની બેહન જે સૂરતમાં રહી હતી તે ઉપરથી અને મહીધરપરં, રૂઘનાથપરં, રામપરં, સામપરં, એ મહિધર, રૂઘનાથ, રામ, સામ એ મોટા અનાવકા દેશાઈઓના નામ ઉપરથી છે.

૧૭ ડકો—આહિથી માલ વહાણુ ઉપર ચઢેછે.
૧૮ ભહેર બાગ—એમાં બે કુવારા છે.

૧૯ મકે ભાગળનો પૂલ, આહિ શહેરમાં આવતી રેલને આટકાવવાસાથે દરેલાં બાંધકામ છે.

૨૦ વલંદાનું બંદર, આહિ વલંદાઓની કોઠી હતી. અસલ કિનારા તરફ છોળી દીવાલ હતી, પણ રેલના બેરથી તે પડી ગયેથી સરકારે લાકડાંનો કોટ કરાવ્યો છે, પણ એમાંની અસલની ઇમારત ભાંગી તોડી નાંખી છે. સને ૧૮૨૨ માં બ્યારે વલંદાઓ પોતાની કોઠી જપાડી પોતાને હેશ ગયા ત્યારે કંપનીએ તે બંદર તેઓની પાસેથી વેચાઈ લીધું હતું. એ બંદરમાં પોર્ટ આફ્રીસ અને અંગ્રેજ મુસાફરોને સાથે બાંધેલું મકાન છે.

૨૧ બેલ-તુરંગ.

૨૨ અઢાલતનો બંગલો.

૨૩ ફ્રાંસીસની વાડી—લેનના દરવાજામાં પેસતાં જ નમણી બાન્ડ—આહિ ફ્રેંચ લોકની કોઠી હતી; એ હજી પોલીસની સરકારના હવાલામાં છે.

૨૪ લેન—આહિ લશ્કરની છાવણી છે. (પાછાં ફરી દરવાજે આવ્યા પછી).

૨૫ થોડહોડ—માનને દરવાજે.

૨૬ પૂતળાં વાડી.

૨૭ પોન્નરાપોળ સગરામપરામાં.

૨૮ ગોપીતળાવ ને નવ સૈયદની દરવા.

૨૯ મુઘાજનું મકાન, મસીદ (અંખા ઉપર).

૩૦ સળદલ બાગ.

૩૧ નવાબનો મહેલ—સરાહને મોરચે.

૩૨ રનો સાંચો.

એ સિવાય ગોરા વેચવાની બીજી ચાર મારકાંટા છે.

૧૦. શહેરમાં પારસીઓની બે અગિયારી છે—એક માછલીપીઠમાં ને એક રસ્તમપરામાં. તેમ હિંદુઓનાં કહેરામાં બાલાજનું કહેરું, અંબાજનું કહેરું, ગોસાં-ધજી મહારાજનું મોઢું મંદિર અને રવામીનારાયણનું મંદિર એ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૧. આસપાસનાં ગામોમાં હિંદુઓનાં બન્નાનાં સ્થળો—મુખ્ય આ છે—અશ્વિની કુમાર, આચારજીની જોડક, ગુપ્તેશ્વર એ ત્રણ તાપી નદીને કાંઠે છે—એ કાંઠા ધણીજ પવિત્ર ગણાય છે—એજ ટુકાણે હિંદુઓ પોતાનાં મુડદાં બાળેછે; કંતારેશ્વર—કંતારગામમાં; બહુચરાજી—વ-

રિયાવી દરવાજા બહાર; લીડલંજન—નવસારી ભાગળના અથવા બિધનાના દરવાજા બહાર; રામનાથ ઘેલા—અઠવાના દરવાજા બહાર હમરાગામમાં; ભીમપોર, અઠવાના દરવાજા બહાર ઘણું દૂર; હુમાળના હુમાન (સરાહના દરવાજા બહાર).

૧૨. લેનને દરવાજેથી જતાં દશ ચૈલ ઉપર હુમસ કરીને ગામ છે તે સચીણના નવાબને તાબે છે. ત્યાંની હવા દરિયો પાસે આવ્યાથી શરીરને ઘણી સુખકારી છે. એ પરરાજ્યને તાબે હોવાથી શહેરમાંના દેણદારો નાશીને ત્યાં ભરાય છે. એ હુમસને સંસ્કૃત ગ્રંથકારો હુવીસાક્ષત કરીને કહેછે. એથી થોડક દૂર ભીમપોર કરીને ગામ છે ત્યાં શ્રાવણ મહિનામાં હુમાનની મોટી જત્રા ભરાય છે.

વોક્સની કબર—બારકસનો હજારો એ હુમસને સામે પાર છે. આહિ દીવાદાંડી છે. એક ધર્મશાળા મુંબઈના પારસી ફરદુનજી પારખે બંધાવી છે. આહિ બે કૂવા છે તેમાં એકનું પાણી ઘણુંજ સાફ છે; એ કૂવા ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે:—

“ધરમ મોખ અરથે અંધાર રસ્તમજી માણેકજીએ આ કૂવો બંધાવો છે, સંવત્ ૧૭૫૫ ના સરાવણ સુદ ૩.” બબર કહાડતાં માલુમ પડેછે કે એ રસ્તમજી વલંદાનો તથા અંગ્રેજનો મોટો દલાલ હતો અને નવાબની દરબારમાં પણ સારો વજ ધરાવતો અને તેની પાસે ઘણી હોલત હતી, રસ્તમજીજ તેણે બંધાવ્યો છે અને શહેરમાં બે પરાનું નામ રસ્તમજી પડ્યું છે તે તેના નામ ઉપરથી.

લોક હવા ફેરબદલ કરવાને હજારે ભય છે. એ ટુકાણાને બાઈ પણ કહેછે એટલે આહિ તાપી નદી દરિયાને મળેછે. હજારાવાળા કાંઠા ઉપર આણીગમ સિકેતરી માતા છે. સિકેતરી એટલે સંગમોત્તરી તાપીનો ને સમુદ્રનો સંગમ બતાવેછે. આહિથી અઢી ચૈલ ઉપર મોરા સુવાળી નામે ગામ છે;—ત્યાં અસલ મોટાં ઝાઝો નંગરાતાં ને બ્યાં ટોપીવાળાઓ વચ્ચે માંહે-માંહે લડાઈઓ થતી.

૧૩. સૂરત શહેરની (પરાં સુઝાની) વસ્તી સને ૧૭૯૬ માં આઠ લાખની કહેવાતી; હાલ ૧ લાખ ૭ હજારની છે. હેશી વસ્તીનો મોટો ભાગ વાણીઆં શ્રાક્ષણ, શ્રાવક, ભાટિયા, કણુબી, કાઠિયા, ભાટિયા, મુસલમાન, હોરા ને પારસીનો છે.

રીતભાતમાં સૂરતની વસ્તી નેવી સુધક છે તેવી બીજી કોઈ જગ્યાતમાં નથી. સ્ત્રીપુરુષોને પોપાક હાલકો ને શોભતો છે તેમ તેઓની ઘરેણાં પહેરવાની

રીત પણ યુક્તિસર છે. સુરતના લોકોનું જોડાણ પણ હુમળું ને મધુર છે. સુદક્ષીમાં છે, તોપણ તેઓ શહેરના રહેનાર, મુઘડ ને ચતુર છે એમ પોતાના ચહેરા ઉપરથી ખતાવે છે. સુરતના લોક તરત જોળખાઈ આવે છે.

કિનખાળ, કસળ, કિનારી, એલાએઓ, ખરકી, કાચું શ્રી, ગોળ, શેરડી, કેટલાક લીલો મેવો, શાકભાજી વગેરે જનસંસારમાં સારી ધાય છે.

આખર ૨ જો;—રાંદેરની હકીકત.

૧. રાંદેર પ્રથમ ક્યારે વસ્યું તે હંઈ નક્કી જણાવું નથી; સૌ કહે છે કે તે ઘણું જૂનું શહેર છે. શેવડાઓના ગ્રંથો ઉપરથી આટલું મારા જણ્યામાં આવ્યું છે કે વિક્રમની પહેલાં મહાવીરનો* શક ચાલતો ને એ શક ૪૯૩ વર્ષ ચાલ્યો ને એ શકનાં ૨૭૧ વર્ષ થયા પછી કોઈ સંપત્તિ નામે રાજ હતો તેના વખતમાં રાંદેરમાં ચાર દહેરાં બંધાયો હતાં. એ ઉપરથી જોતાં આજથી ૨૨૦૦—૨૩૦૦ વર્ષ ઉપર રાંદેર શહેર આબાદ હતું. વળી પાટણમાં સોલંકી વંશના સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેણે ૧૦૯૧-૧૧૪૧ સુધી રાજ કીધું તેણે ભરૂચ બંદર વસાવ્યું એવા લેખ છે; ત્યારે રાંદેર જે ભરૂચથી વીશેક કોશ દૂર છે ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા કેમ નહિ કીધી હોય? વળી ચોરપાડમાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું દહેરું છે તે સિદ્ધરાજે બંધાવ્યું છે એમ કહેવાય છે; ને રાંદેર ચોરપાડમાં ગણાય છે. અર્થાત્ રાંદેરમાં પ્રથમ હિંદુઓની સત્તા હતી.—મુસલમાનની થઈ તે આ રીતે:—

૨. મુસલમાનના રોગંબર મહમ્મદની પછી તેની ગાત્રી ચલાવનારા જે થયા તેને ખલીફા કહે છે; તેમાં ૬૦ સં ૭૫૦ માં એક અબુલ આબાદ સેફા નામનો

ખલીફ થઈ ગયો તેણે વળી પોતાનું એક નવું ટાળું કહ્યું હતું જે આબાસી ખલીફાનું કહેવાતું—એ ટાળાંના, કુદા શહેરના (એ શહેર અર્બસ્તાનમાં છે) કેટલાક લોક જેઓ મલેક મોમીન કહેવાતા, ને જેઓ વહાણ ચલાવવાના કામમાં હોશિયાર હતા તેઓના ઉપર દીન ચલાવનારાઓની તરફથી કેટલીક સખ્તી થવા માંડી હતી—એ સખ્તી તેઓથી ન સંખાયાને લીધે તેઓ સોદાગરને નામે તથા ધંધે રાંદેર આવી વસ્યા હતા. આહિ તેઓ નવાયતાનું અથવા નાયતાને નામે જોળખાવા લાગ્યા. તેઓ ક્યારે આવ્યા તે હંઈ જણાવું નથી; પણ આવ્યા પછી થોડે ઘણે વર્ષ તેઓના ઉપર પાછી જૈન તરફથી સખ્તી થવા માંડી. એ મોમના મોટા તવંગર અને જોરસાવાળા લોકો હતા તેથી તેઓએ દીન જગાડ્યું; અને રાંદેરમાં મોટી ખૂનરેલ ચાલી. આખરે મુસલમાનોનું કાબુ—તેઓએ રાજ્યસ્થાપના હિંદુપાસેથી છીનવી લીધી અને દહેરાંઓ ભાંગી મસીદો† બનાવી.—સને હિજરી ૬૪૧ઈ ૬૦ સં ૧૨૨૫.

૩. સને ૧૫૦૦ ના નવાયતા વિષે જણવા જોગ આ છે કે સુરત શહેર નામ પડ્યું છે તે તેની રાખેલી રામજની સૂરજ નામની હતી તે ઉપરથી; અને સને ૧૬૦૦ ના નવાયતાવિષે આમ કહેવાય છે કે નવાયતાની દોલત અને તેની સાહેબીની વાત દિલ્લીના જહાંગીરશાહને કાને પડી ત્યારે તે તે જોવાનેસાદ આ પ્રાંતમાં આવ્યો. પ્રથમ તો રાંદેરથી થોડેક દૂર તેણે મુકામ કર્યો. એક દહારો વહાણના પહોરમાં તે ત્યાંથી સામે પાર વેડ કરીને ગામ છે ત્યાં શિકારને એકલો જ ઘોડાપર સવાર થઈને જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં કેટલાક ઢેરાઓ મળ્યા તેને તેણે પૂછ્યું કે દિલ્લીના જહાંગીરશાહને તમે જોળખો છો? તેઓએ કહ્યું કે તે તો તમેજ છો. જાદશાહ અજબ થઈ બોલ્યો કે હું જહાંગીરશાહ નથી. ઢે-

* મહાવીર જન શ્રાવકોનો ઉલ્લાસ ચાલીસમો તીર્થંકર પાટણના કુમારપાળ પહેલાં ૧૬૬૯ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો ને કુમારપાળ ૬૦ સં ૧૧૭૨ માં મરી ગયો તો તે (મહાવીર) ૬૦ સં ૧૧ ની પહેલાં ૪૯૭ વર્ષ ઉપર હતો. કેટલાક ૬૦ સં ૧૧ પહેલાં ૬૩૬ તું વર્ષ આપે છે.

† નવી જાતના લોક નવા આવેલા વસેલા માટે નવાયતા. નવા આવેલાનું હુસલમાનોએ નવાયતા કહેલું લાગે છે; અને નવાયતા ઉપરથી પાછું નાયતા થયેલું. એમાં એકને ત્યાં 'કાખન ઉપર ખુંગળ વાગતી' એમ કહેવાય છે. તેના ખતનામાં કાખન મોટ રૂપિયા મોકડા ને લાગે રૂપિયાની બીજી મિત્રકત હતી તે તો જુદી. લોકમાં મનાય છે કે જે ખતનામાં

એકલી દોલત હોય તે ખતનામાંથી ગેબી અવાજ નીકળ્યાં કરે છે—લક્ષ્મી સાક્ષાત્ બિરાજે છે.

‡ કેટલાક આરસ પાહાડીના પથરા (કેટલાક ઘોડી ઘોડી નકશીવાળા પણ) આવડના દહેરામાં પણ દેાય છે તેવા મનીદનાં પથરીઆમાં મણી લીધા છે ને રાંદેરના હુસલમાનો કહે છે કે શ્રમિઆને અને લેખના પથરાઓને કાંધા નાંખી ચોરકામાં અને સંકાસનાં પથરિયાં બનાવ્યાં છે. કુંડ વધારી લેખ કહેલા તે અને દહેરાંની મોટી શ્રમિયા ગોખડાઓ ને હુસલમાનોએ રહેવા દીધેલા તે હજી છે. લેખના પથરા મણી વિવામાં આવેલા એટલે દહેરાં બંધાવાનાં વર્ષ કયાંથી જાણવામાં આવે.

§ એ વર્ષ મનીદના પથરા ઉપરના લેખ કયાંથી જાણવામાં આવ્યું છે.

૧૭ ડક્કો—અહિંથી માલ વહાણ ઉપર ચઢેછે.
 ૧૮ બહેર બાગ—એમાં બે કુવારા છે.
 ૧૯ મકે ભાગળનો પૂલ, અહિં શહેરમાં આવતી રેલને અટકાવવાસાડે કરેલાં બાંધકામ છે.
 ૨૦ વલંદાતું બંદર, અહિં વલંદાઓની કોડી હતી. અસલ કિનારા તરફ છોની દીવાલ હતી, પણ રેલના બેરથી તે પડી ગયેથી સરકારે લાકડાનો કોટ કરાવ્યો છે, પણ એમાંની અસલની ઇમારત ભાંગી તોડી નાંખી છે. સને ૧૮૨૨ માં જ્યારે વલંદાઓ પોતાની કોડી બપોડી પોતાને દેશ ગયા ત્યારે કંપનીએ તે બંદર તેઓની પાસેથી વેચાણ લીધું હતું. એ બંદરમાં પોસ્ટ આફીસ અને અંગ્રેજ મુસાફરોને સાડે બાંધેલું મકાન છે.

૨૧ જેલ-તુરંગ.

૨૨ અદાલતનો બંગલો.

૨૩ ક્રાંસીસની વાડી—લેનના દરવાજામાં પેસતાં જ જમણી બાજુએ અહિં ફ્રેંચ લોકની કોડી હતી; એ હજી પોંડીચરીની સરકારના હવાલામાં છે.

૨૪ લેન—અહિં લશ્કરની ડાવણી છે. (પાછા ફરી દરવાજે આવ્યા પછી).

૨૫ ઘોડઠોડ—માનને દરવાજે.

૨૬ પૂતળાં વાડી.

૨૭ પાંજરાપોળ સગરામપરામાં.

૨૮ ગોપીતળાવ ને નવ સૈયદની દરવા.

૨૯ મુઘાજીતું મકાન, મસીદ (જાંપા ઉપર).

૩૦ સખદલ બાગ.

૩૧ નવાબનો મહેલ—સરાહને મોરચે.

૩૨ રૂનો સાંચો.

એ સિવાય ગોશ વેચવાની બીજી ચાર મારફતો છે.

૧૦. શહેરમાં પારસીઓની બે અગિયારી છે—એક માછલીપીઠમાં ને એક રસ્તમપરામાં. તેમ હિંદુઓનાં દહેરામાં બાલાજીતું દહેરું, અંબાજીતું દહેરું, ગોસાંધજી મહારાજીતું મોટું મંદિર અને સ્વામીનારાયણજી મંદિર એ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૧. આસપાસનાં ગામોમાં હિંદુઓનાં બત્રાનાં સ્થળોરમ્ભુ મુખ્ય આ છે—અશ્વિની કુમાર, આચારજીની એકક, ગુપ્તેશ્વર એ ત્રણ તાપી નદીને કાંઠે છે—એ કાંઠે ઘણાજ પવિત્ર ગણાય છે—એ જ કાણે હિંદુઓ પોતાનાં મુડદાં બાળેછે; કંતારેશ્વર—કંતારગામમાં; બહુચરાજી—વ-

રિયાવી દરવાજા બહાર; લીડલંબન—નવસારી ભાગળના અથવા બિધનાના દરવાજા બહાર; રામનાથ ઘેલા—અઠવાના દરવાજા બહાર ઉમરાગામમાં; લીમપોર, અઠવાના દરવાજા બહાર ઘણે દૂર; હુમાળના હ-તુમાન (સરાહના દરવાજા બહાર).

૧૨. લેનને દરવાજેથી જતાં દશ મૈલ ઉપર હુમસ કરીને ગામ છે તે સચીણના નવાબને તાબે છે. ત્યાંની હવા દરિયો પાસે આવ્યાથી શરીરને ઘણી સુખકારી છે. એ પરરાજ્યને તાબે હોવાથી શહેરમાંના હેણદારો નાશીને ત્યાં ભરાય છે. એ હુમસને સંસ્કૃત ગ્રંથકરો દુર્વાસાક્ષેત્ર કરીને કહે છે. એથી થોડે દૂર લીમપોર કરીને ગામ છે ત્યાં આવણ મહિનામાં હુમાનની મોટી બત્રા ભરાય છે.

વોકસની કબર—બારકસનો હજારો એ હુમસને સામે પાર છે. અહિં દીવાદાંડી છે. એક ધર્મશાળા મુંબઈના પારસી ફરદુનજી પારખે બંધાવી છે. અહિં બે કૂવા છે તેમાં એકતું પાણી ધણુંજ સાફ છે; એ કૂવા ઉપર આ પ્રમાણે લેખ છે:—

“ધરમ મોખ અરચે અંધારૂ રસ્તમજ માણેકજીએ આ કૂવો બંધાવો છે, સંવત ૧૭૫૫ ના સરાવણ સુદ ૩.” બપર કહાડતાં માલૂમ પડે છે કે એ રસ્તમજ વલંદાનો તથા અંગ્રેજોનો મોટો દલાલ હતો અને નવાબની દરબારમાં પણ સારો વગ ધરાવતો અને તેની પાસે ઘણી દોલત હતી. રસ્તમજાગ તેણે બંધાવ્યો છે અને શહેરમાં જે પરાતું નામ રસ્તમજ પડે પડે છે તે તેના નામ ઉપરથી.

લોક હવા ફેરબદલ કરવાને હજારે ભય છે. એ ઠેકાણુને બારૂ પણ કહે છે એટલે અહિં તાપી નદી દરિયાને મળે છે. હજારાવાળા કાંઠા ઉપર આણીગમ સિકોતરી માતા છે. સિકોતરી એટલે સંગમોતરી તાપીનો ને સમુદ્રનો સંગમ બતાવે છે. અહિંથી અઢી મૈલ ઉપર મોરા સુંવાળી નામે ગામ છે;—જ્યાં અસલ મોટાં ઓઝો નંગરાતાં ને જ્યાં ટાપીવાળાઓ વચ્ચે માંહે-માંહે લડાઈઓ થતી.

૧૩. સૂરત શહેરની (પરાં સુધ્ધાની) વસ્તી સને ૧૭૯૬ માં આઠ લાખની કહેવાતી; હાલ ૧ લાખ ૭ હજારની છે. દેશી વસ્તીનો મોટો ભાગ વાણીયા, બ્રાહ્મણ, આવક, ભાટિયા, કણુબી, કાઠિયા, ભાટેલા, મુસલમાન, હોરા ને પારસીનો છે.

રીતભાતમાં સૂરતની વસ્તી નેવી સુધડ છે તેવી બીજી કોઈ જૂનારાતમાં નથી. સ્ત્રીપુરુષોને પોષાક હલકો ને શોભતો છે તેમ તેઓની ઘરેણાં પહેરવાની

રીત પણ યુક્તિસર છે. સૂરતના લોકનું બોલવું પણ કુમળું ને મધુર છે. મુઘલસીમાં છે, તોપણ તેઓ શહેરના રહેનાર, સુધડ ને ચતુર છે એમ પોતાના ચહેરા ઉપરથી ખતાવે છે. સૂરતના લોક તરત બોળખાઈ આવે છે.

કિનાબાળ, કસબ, કિનારી, એલાએઓ, ખરડી, કાચું શી, ગોળ, શેરડી, કેટલાક લીલા મેવો, શાકભાજી વગેરે જનસ સૂરતમાં સારી થાય છે.

બાબ ૨ બે;—રાંદેરની હકીકત.

૧. રાંદેર પ્રથમ ક્યારે વશ્યું તે કંઈ નક્કી જણાવું નથી; સૌ કહે છે કે તે ધણું જ નૂનું શહેર છે. શેવડા-ઓના ગ્રંથો ઉપરથી આટલું મારા જણ્યામાં આવ્યું છે કે વિક્રમની પહેલાં મહાવીરનો* શક ચાલતો ને એ શક ૪૯૩ વર્ષ ચાલ્યો ને એ શકનાં ૨૭૧ વર્ષ થયા પછી કોઈ સંપત્તિ નામે રાજ હતો તેના વખતમાં રાંદેરમાં ચાર દહેરાં બંધાયાં હતાં. એ ઉપરથી બેતાં આજથી ૨૨૦૦—૨૩૦૦ વર્ષ ઉપર રાંદેર શહેર આબાદ હતું. વળી પાટણમાં સોલંકી વંશના સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેણે ૧૦૬૧-૧૧૪૧ સુધી રાજ કીધું તેણે ભરૂચ બંદર વસાવ્યું એવા લેખ છે; સારે રાંદેર જે ભરૂચથી વીરોક કોશ દૂર છે ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા કેમ નહિ કીધી હોય? વળી ઔરપાડમાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું દહેરું છે તે સિદ્ધરાજે બંધાવ્યું છે એમ કહેવાય છે; ને રાંદેર ઔરપાડમાં ગણાય છે. અર્થાત્ રાંદેરમાં પ્રથમ હિંદુઓની સત્તા હતી.—મુસલમાનની થઈ તે આ રીતે:—

૨. મુસલમાનના પેગંબર મહમ્મદની પછી તેની ગાદી ચલાવનારા જે થયા તેને ખલીફા કહે છે; તેમાં ૪૦ સગ ૭૫૦ માં એક અબુલ આબાદ સેફા નામનો

ખલીફ થઈ ગયો તેણે વળી પોતાનું એક નવું ટાણું કંઈ હતું જે આબાસી ખલીફાનું કહેવાય—એ ટાળાંના, કંદા શહેરના (એ શહેર અર્ધસ્તાનમાં છે) કેટલાક લોક જેઓ મલેક મોમીન કહેવાતા, ને જેઓ વહાણ ચલાવવાના કામમાં હોશિયાર હતા તેઓના ઉપર દીન ચલાવનારાઓની તરફથી કેટલીક સખ્તી થવા માંડી હતી—એ સખ્તી તેઓથી ન સંખાયાને લીધે તેઓ સોદાગરને નામે તથા ધંધે રાંદેર આવી વસ્યા હતા. અહિં તેઓ નવાયતાનું ગથવા નાયતાને નામે બોળખાવા લાગ્યા. તેઓ ક્યારે આવ્યા તે કંઈ જણાવું નથી; પણ આજ પછી થોડે ઘણે વર્ષે તેઓના ઉપર પાછી જૈન તરફથી સખ્તી થવા માંડી. એ મોમના મોટા તવંગર અને જોરસાવાળા લોકો હતા તેથી તેઓએ દીન જગાડ્યું; અને રાંદેરમાં મોટી ખૂનરેલ થાલી. આખરે મુસલમાનોનું કાંઈ—તેઓએ રાજ્યસત્તા હિંદુપાસેથી છીનવી લીધી અને દહેરાંઓ લાંબી મસીદો† બનાવી.—સને હિજરી ૬૪૧ઈ ૬૦ સગ ૧૨૨૫.

૩. સને ૧૫૦૦ ના નવાયતા વિષે જણવા જોગ આ છે કે સૂરત શહેર નામ પડ્યું છે તે તેની રાખેલી રામજીની સૂરજ નામની હતી તે ઉપરથી; અને સને ૧૬૦૦ ના નવાયતાવિષે આમ કહેવાય છે કે નવાયતાની દોલત અને તેની સાહેબીની વાત દિલ્હીના જહાંગીરશાહને કાને પડી સારે તે તે જોવાનેસાર આ પ્રાંતમાં આવ્યો. પ્રથમ તો રાંદેરથી થોડે દૂર તેણે મુકામ કર્યો. એક દહાડો વહાણના પહોરમાં તે ત્યાંથી સામે પાર વેડ કરીને ગામ છે ત્યાં શિકારને એકલો જ ઘોડા-પર સવાર થઈને જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં કેટલાક ઢેઢાઓ મળ્યા તેને તેણે પૂછ્યું કે દિલ્હીના જહાંગીરશાહને તમે બોળખો છો? તેઓએ કહ્યું કે તે તો તમે જ છો. બાદશાહ અજબ થઈ બોલ્યો કે હું જહાંગીરશાહ નથી. દે-

એટલી દોલત હોય તે ખજાનાંમાંથી ગોળી અવાજ નીકળ્યાં કંઈ—લક્ષ્મી સાક્ષાત્ બિરાજે છે.

† કેટલાક આરસ પાહાણના પથરા (કેટલાક થોડી થોડી નકરીવાળા પણ) શ્રાવકના દહેરામાં પણ હોય છે તેવા મસીદનાં પથરીઓમાં ચણી લીધા છે ને રાંદેરના મુસલમાનો કહે છે કે શ્રુતિમાને અને લેખના પથરામાને ઊંધા નાંખી આટલાનાં અને સંડાસનાં પથરામાં બનાવ્યાં છે. કુંડ વધારી હોજ કરેલા તે અને દહેરાંની મોટી શ્રુતિના ગોખલાઓ જે મુસલમાનોએ રહેવા દીધેલા તે હજી છે. લેખના પથરા ચણી લેવામાં આવેલા એટલે દહેરાં બંધાયાનાં વર્ષ ક્યાંથી જણ્યામાં આવે?

‡ એ વર્ષ મસીદના પથરા ઉપરના લેખ ઉપરથી જણ્યામાં આવ્યું છે.

* મહાવીર જૈન શ્રાવકોના ઉલ્લાસે ચાલીસમો તીર્થંકર પાટણના કુમારપાળ પહેલાં ૧૬૬૯ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો ને કુમારપાળ ૪૦ સગ ૧૧૭૨ માં મરી ગયો તો તે (મહાવીર) ૪૦ સગ ની પહેલાં ૪૯૭ વર્ષ ઉપર હતો. કેટલાક ૪૦ સગ ની પહેલાં ૬૩૬ નું વર્ષ આપે છે.

† નવી જાતના લોક નવા આવી વસેલા માટે નવાયતા. નવા આવેલાનું મુસલમાનોએ નવાયતા કરેલું લાગે છે; અને નવાયતા ઉપરથી પાછું નાયતા થયેલું. આમાંના એકને ત્યાં ‘છપ્પન ઉપર ભુંગળ વાગતી’ એમ કહેવાય છે. તેના ખજાનામાં છપ્પન કોડ રૂપિયા શેકડા ને લાખો રૂપિયાની બીજી મિલકત હતી તે તો જુદી. લોકમાં મનાય છે કે જે ખજાનામાં

ડાઝોએ કહ્યું કે છાહેબ તમેજ છો. બાદશાહે કહ્યું કે તમે કેમ નહયું? ઢેડાઝોએ કહ્યું કે અમને કેઈએ કહ્યું નથી પણ તે તમેજ છો. એકપરથી બાદશાહે ક્યાસ કીધો કે ઢેડા આટલા સમન્તક છે તો બીચી કિસમના લોક કેમ નહિ. શહાણુ હોય? પછી બાદશાહે ઢેડાઝોને પૂછ્યું કે પેલા નવાયતાની શી વાત છે? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તેઓની હોલત ને છાહેબીમાં છું પૂછવું છાહેબ? પછી બાદશાહ ઢેડાઝોને કેટલાંક પસાયતાં કરી આપવાનું કહીને પાછો પોતાને મુકામે ગયો. હજી વેડના ઢેડાઝોને પસાયતાં છે ખરાં.

૪. એ બાદશાહની ભેગમ વગેરે રાંદેરમાં જ્યાં બી-તર્થી હતી તે ઢેડાણું જહાંગીરાબાદને નામે અને જે ઢેડાણું પોતે ને પોતાનું લશ્કર હતું તે ઢેડાણું જહાંગીર-પરાને નામે હજી ઓળખાય છે. એમ કહેવાય છે કે જે દહાડે બાદશાહ વગેરેને નવાયતાએ ખાણું આપ્યું હતું તે દહાડે નવાયતાની હુવેલી આગળથી તે એક તરફ જહાંગીરાબાદલગી અને બીજી તરફ જહાંગીરપરાલગી આવતી વખત ને જતી વખત કિતખાખના ગાલીચા પાથરવામાં આવ્યા હતા ને પછવાડેથી લૂંટાવી દેવામાં આવ્યા હતા. સૌનેજ રૂપાની થાળી અને સોનાના વા-ડકામાં જમાવ્યા હતા ને પછી તે તે સૌને બક્ષિસ કરી દીધાં હતાં. બાદશાહને મોટાં મોટાં નજરાણાં કીધેલાં તે તો જુદાં. બાદશાહ ખૂબ રાજ થયો ને પછી નવાયતાને કહ્યું કે હવે તમે કંઈ મરજી બતાવો. નવાયતા બાદશાહે કે બાદશાહ આપેલું મારી પાસે બહુ છે,—મારે કોઈ વાતની કમી નથી. બાદશાહ બાદશાહે કે કંઈ પણ બોલો. નવાયતા બાદશાહે કે મને ઘણા દહાડા થયાં હાથી હાથણીની સોબત ભેવાનો હવસ છે તે પૂરે પાડો. બાદશાહે દિલગીર થઈને કહ્યું કે ઠીક છે. ને પછી મહાવતોને હુકમ કર્યો કે અમારી સવારી નર્મદાપર પહોંચે એટલે તમારે નવાયતાની મરજી પૂરી પાડવી. એમ કહેવાય છે કે એ દહાડા પછી નવાયતાની પડતી આવવા લાગી. કોઈ દહાડા વહાણુ લાગ્યાના સમાચાર આવે તો કોઈ દહાડા ઘરનું માણસ મરે એમ થવા લાગ્યું. થોડાં વર્ષમાં નવાયતાનો વંશ ખરાબે હાલ થઈ મૂળથી બિપડી જવા લાગ્યો ને આજ નવાયતાના વંશમાં સમ આવેને એકજ આલાહ વગરનો ઘરડો ને બહેરો ડોસો છે.*

* એ ડોસો જેનું નામ ડોસા મીયાં તેને મેં લેયો છે અને નવાયતાની હુવેલીની ભાંચી પણ લેઈ છે. એ ડોસો પોતાના આપદાદા નવાયતા જે ધંધો કરતા તેજ (વહાણુ ફેરવવાનો) માલમતો ધંધો કરતા.

૫. જે દહાડેથી સૂરત મુગલના હાથમાં ગયું તે દહાડેથી રાંદેરની હાકમી પણ સૂરતના નવાબો કરવા લાગ્યા. રાંદેરમાં ફિરંગીઓ ગયાજ નથી. રાંદેર શહેર આજ કાલ એક મોટું પણ પડતી હાલતમાં આવેલું ગામ માલુમ પડે છે.

બાબ ૩ બે;—સૂરત માછીવાડો.

૧. રાંદેરના સોદાગરોનાં મોટાં ઝાઝ આ કાંઠે (સૂરતવાળે) લંગરવાર થતાં. એ કાંઠાની જગામાં માછી, ખારવા અને એવાજ બીજા લોક રહેતા ને તેથી તે માછીવાડાને નામે ઓળખાતી. એમાં એક ગઢી એટલે સુરત ધાટની નાની સરખી ધમારત બાંધી હતી જ્યાં રાંદેરની સરકાર ચાંચીઆઓને બાંધી ચારી કેદ રાખતી હતી.

૨. સોદાગરોનાં ઝાઝને આ દેશી ચાંચીઆધી ઝાઝી ધારતી જેવું નહોતું, પણ જ્યારથી ફિરંગીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ને એઓએ ગૂજરાત કાંઠે ફરતાં વહાણોને લૂંટવા માંડ્યાં ત્યારથી સોદાગરોને ધણીજ દહેશત લાગવા માંડી. એ ફિરંગીઓ પછવાડેથી સૂરતમાં મોટા વેપારી થઈ પડ્યા હતા ને નવાબની સાથે ઘણો વગ ધરાવી અંગેભેને કોઠી ધાલવા દેતા નહોતા. એ ફિરંગીઓનું પ્રથમ હિંદુસ્તાન તરફ આવવું થયું તે આ રીતે:—

૩. હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર ચલાવી લ્યાંની હોલત પોતાને દેશ ધસડી લેઈ જવાની યૂરોપખંડના લોકની ઘણા દહાડા થયાં દાઢ હતી અને એને સાડ તેણી તરફના લોકનું મન હિંદુસ્તાન સહેલથી જવાય તેવા દરિયાનો રસ્તો શોધવા તરફ સારીપેઢ લાગ્યું હતું. એ ખંતમાં એક કોલમ્બસ નામે જનોઆ શહેરના રહેનારે મોટા દરિયો ખેડયો હતો. પણ તેના શ્રમના બદલામાં તેને હિંદુસ્તાન તો નહિ પણ અમેરિકાખંડ જડયો હતો, (૧૪૯૨) તેમ પોર્ટુગાલના પોર્ટુગીઝ લોક જે આ દેશમાં ફિરંગીને નામે ઓળખાય છે તેઓ આફ્રિકાખંડના કિનારાનો શોધ કરતા હતા. તેમાંના કેટલાએકે કોલમ્બસનું ભેઈને વધારે છાતી ચલાવી આફ્રિકાખંડની દક્ષિણે થઈને હિંદુસ્તાન તરફ આવવાનો રસ્તો શોધ્યો;—ને એક વાસકો ડી ગામા નામે વહાણુવડી ૧૪૯૮ ના વર્ષમાં આ દેશના મલબાર કો-સ્તા ઉપર કાલીકટ શહેર છે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એ રીતે પ્રથમ ફિરંગીઓનું આ દેશમાં આવવું થયું. એ ફિરંગી વેપારીઓએ વેપારની સાથે લડાઈનું કામ પણ જરી રાખ્યું ને ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા

વધારી ગોવાને પોતાનું મુખ્ય ઠેકાણું કીધું. (૪૦ સં ૧૫૧૦ માં.)

ખાખ ૪ થા;—દંતકથા—ખરાખોરા લેખ.

ઉપર કહેલા માછીવાડાનું મોટું ગામ ને પછી મોટું શહેર કેમ થયું ને સૂરત એ નામ કેમ પડયું એવિષે દંતકથા એક નહિ પણ ઘણીએક ચાલેછે. ઘણાખરા લોક તો આમજ કહેછે કે “સૂરત શહેર કોઈ રામજનીએ વસાવેલું છે,” પણ એવિષે કેટલાએક જણ વિગતવાર હકીકત નીચેપ્રમાણે આપેછે:—

૧. કોઈ “નાગર જમીદારની વિધવા પોતાના નાની વયના દીકરા ગોપીને લેખને કોઈ કારણથી આ પ્રાંતમાં આવી માછીવાડાની આસપાસ* રહી ઉદર યોષણ કરતી. તે દિવસમાં કંચની સૂરજ રાંદેરના નવાયતાની ઇતરાણથી હજ કરવાના વિચારથી ઝાઝ બેપડતાં સુધી ઉપલા માછીવાડામાં રહી. તેને ગોપીની માએ ચાકરી કરી રાજ કરી. કંચની સૂરજે જતીવેળા પોતાનું લાખો રૂપિયાનું જવાહીર ગોપીની માને અનામત સોંપ્યું હતું, તે પાછી આવ્યા પછી ગોપીની માએ તેને તેનો માલ પાછો આપવા માંડ્યો, પણ તે ઘણી કાયલી હતી તેથી તેણે તે લીધો નહિ. સૂરજે મરતી વ-

ખત પોતાનો તમામ માલ ગોપીની માને બક્ષિસ થી-યો ને કહ્યું કે મારી નામદારી વધે તેવું કંઈ કરજે.”

“ગોપીએ+ તે દ્રવ્યવડે મોટી હવેલી તથા વાડી બાંધી અને રાંદેરના સોદાગરો સાથે વેપાર ચાલુ કર્યો. આસપાસના પ્રાંતના લોક વેપારવંધાને અર્થે આવવા માંડ્યા અને ઠરીઠામ વાસો કરી રહેવા લાગ્યા. હિંદુ-ઓએ દહેરાં બાંધ્યાં ને મુસલમાનોએ મસ્જીદ બનાવી. એ ત્રણ વર્ષમાં વસ્તી વધી ગઈ ને મોટી મોટી હવેલીઓ તથા શોભીતી વાડીઓ થઈ. એ હકીકતની નાણુ ગુજરાતના બાદશાહ મહમ્મદ બેગડાના દીકરા ખલીલખાન અલકાબ મુલતાન મુજફરશાહ એને થઈ. તેણે ખુશ થઈ ગોપીને નાયકનો ખિતાબ આપ્યો અને વસ્તી વધારવાના કામમાં મદદ કરવાનું જણાવ્યું. એ બાદશાહના હુકમની ખબર રાંદેરના રોઠિયા તથા સોદાગરોને પહોંચી એટલે તેઓ ગોપીને મળ્યા ને ગોપીએ તેઓને આ તરફ આવવાની સલાહ આપી. જેને ફાવ્યું તે આવ્યા ને ઘરો બાંધી રહ્યા. દિનપર દિન વસ્તી તથા વેપારની વૃદ્ધિનો હોદારો ચોતરફ ચાલ્યો—દૂર દેશાવરથી લોક ધંધાને સાદ આહિ આવી વસવા લાગ્યા. એ રીતે વસ્તીનો દેખાવ વિશાળ તથા શોભાયમાન થયો.”

“રાંદેરના મુસલમાન સોદાગરોએ વણલ મોકલી

* એ મહોલાને કોઈ કેસુરબેગ, કોઈ કસમીર ને કોઈ આસુરબેગ કહેછે.

+ એ ગોપીવિષે બીજી દંતકથા આ ચાલેછે કે તે એક સૂરતના રહેનાર વડનગરા ગ્રહસ્થની વિધવાનો છોકરો હતો. તેણે કારત્તીમાં કાબેલિયન મેળવી હતી, પણ તે કંઈ રોજગારે વળ-ગ્યો નહોતો. રોજગારને સાદ તે પોતાની માની સાથે દિલ્હી ગયો હતો. દિલ્હી જતાં રસ્તામાં એક દહાડો તેની મા ખીચડી રાંધવા બેઠી ને ગોપી કંઈ શાક લેવા ગયો. ગોપીને આવતાં વાર લાગી ને ખીચડી તો તૈયાર થઈ હતી. એવું બન્યું કે એક ફર્ગીચક્ષીએ પેલી ખીચડીમાંથી એક ઢાણું ખાધે તે એક બેકુતે દીકું. પછી તેણે પેલી ડોશીને કહ્યું કે આ ખીચડી મને આપ તેનું કહે તે જિનો કીમત આપું—ડોશીએ ના કહી પણ પછી તેને પૂછ્યું કે લાઈ ખીચડીમાં એવું તે શું છે?—ત્યારે તેણે કહ્યું કે ફર્ગીચક્ષીનું ખાધેલું ખાચ તેનું લાગ્ય કીધડી જગ; તારો છોકરો આ ખીચડી ખાધાથી ઘણા લાગ્યશાળી થશે, પણ મેં તને કહ્યું છે માટે મને કંઈ આપજે. પેલાએ હા કહી. પછી પેલા છોકરો આવ્યો ને તેણે ખીચડી ખાધી. પછી મા દીકરો બંને જણ દિલ્હી ગયાં. ગોપીએ બાદશાહની કચેરીમાં જવા માંડ્યું, પણ ત્યાં તેની ધણી દહાડા સુધી દાદ લાગી નહિ. એક વખત એવું બન્યું કે કચેરી ખરખાસ્ત થઈ, પણ ગોપીને ઊંધ

આવી ગયેલી તેથી તે ત્યાંજ સદ્ રહેલો; એવામાં કોઈ જરૂરનું ખત આવ્યું—બાદશાહે કહ્યું કે સુરતીને બોલાવો—એક કાર-ભારીએ કહ્યું કે સુરતી તો ઘેર ગયા છે, પણ એક છોકરો કચેરીમાં છે તે ઘણું કાબેલ છે. એ હુકમ આપી તો બોલાવું. પછી બાદશાહે દીવાની જતેથી કાગળ પ્રથમ પોતે વાંચી જોઈ ગોપીને કહ્યું કે વાંચ. તે કાગળ ઝીણા હતો તે જ્યારે બાદશાહે વાંચતો ત્યારે ગોપી જોયાં કરતો હતો—ઊંધા દરકત ઉપરથી પણ મતલબ ગોપી સમજ્યો હતો. “ગોપી કહે કે મેં તો વાંચ્યો. બાદશાહે કહ્યું કે શું વાંચ્યું? ત્યારે તેણે મતલબ કહી દીધી. રાત્રીએ ખુશ થઈને પછી તેને કેટલીક જગીરો આપી વિદાય કીધો. પછી તે ગોપીએ સુરતમાં આવી હવેલી, વાડી, વજ્રકા, તળાવ વગેરે બંધાવ્યાં ને શહેરને શોભીતું કીધું.

વળી એક બીજી દંતકથા ચાલેછે કે તે એકખર બાદશાહનો કારભારી હતો. એકખરનો વખત તો ૧૫૫૬ થી તે ૧૬૦૫ તો છે ને જે દંતકથાની ગોપીવિષે લાંબી થીપ છે તેમાં ગોપીનો વખત ૪૦ સં ૧૫૧૬-૧૫૨૧ નો આપેલો છે.

કેટલાએક કહેછે કે ગોપીનાથ નાગર હતો ને કેટલાએક કહેછે કે ગોપીનાથક અનાવલો હતો. અનાવલામાં નાયક ને વસ્તી એવી અટક હોયછે.

અમદાવાદના મુન્દરશાહને પોતાનો અહેવાલ જાહેર કીધો કે ફિરંગી લોક પોતાનાં ઝાઝમાં આવી તોપનો માર ચલાવી અમારા ઝાઝમાંથી વેપારનો માલ તથા વસ્તીમાંથી લોકનો માલ લૂંટી જાય છે ને અમને બહુ દુઃખ દે છે; માટે તે લોક બંદરમાંથી જાય તેવો ઉપાય કરવો. મુન્દરશાહ પોતાના ગુલામ સંગરાકને રૂમી-ખાન તથા ખુદાવંદખાનનો ખિતાબ આપી ઘણું ધન હવાલે કરી રવાને કર્યો કે તે તાપી કાંઠે ફિલ્હો બાંધે.

એ કામમાં ફિરંગીઓએ હરકત કરી પણ તેઓનું કાનું નહિ. ફિલ્હો બાંધ્યાની તારીખ હીજરી સને* ૯૩૧ એટલે ૯૦ સં ૧૫૧૫.”

“પછી પાછાં છ વર્ષમાં સેંકડો ઘરો બંધાયાં. ચૌ-ટાં બજારો મંડાયાં અને શેરીઓ, પોળો, મહોલ્લાઓનાં નામો પાડવામાં આવ્યાં. ગોપીના ઘરની આસપાસની વસ્તીનું નામ ‘ગોપીપડે’ પડ્યું. સોદાગરો વશ્યા તે ‘સોદાગરવાડો,’ નાણાવડીઓ વશ્યા તે ‘નાણાવટ’ એ રીતે નામ અપાયાં. વળી ગોપીએ પોતાની નામના તથા લોકની સુખાકારીને માટે એક મોટું તળાવ બોદાવી બંધાવ્યું.—૯૦ સં ૧૫૧૬.” તે તળાવ હાલ ખેતરવાડી દાબલ મુંદર બન્યું છે; ને ત્યાં એક અસલના વખતમાં બંધાયેલી વાવ છે.

“વસ્તીનો વિસ્તાર જોઈ ગોપીએ જોષી પંડિતોને બોલાવી કહ્યું કે મારો હૃદય રામજની સૂરજથી થયો છે માટે તેની નામના રહે એવું નામ ઠેરવવું જોઈએ. જોષી પંડિતે કહ્યું કે સૂર્યપુર—સૂરજપુર—સૂરજ એ નામ ઉત્તમ છે. પછી ગોપીએ ગૂજરાતના બાદશાહને અરજ કરી કે ‘તમારા નસીબને જોરે આ વસ્તી વધી છે. પણ કારણ તો સૂરજ છે માટે એ રામજનીનું નામ કાયમ રાખવાસાથે શહેરનું નામ સૂરજ ઠરાવવું જોઈએ.’ રામજનીને નામે શહેરનું નામ રાખવું એ હાલકું છે એમ જાણી બાદશાહે જકારને બદલે તકાર કરી સૂરત એવું નામ રાખવાનો હુકમ કીધો. એ પ્ર-

માણે સૂરત એ નામથી આ શહેર પ્રસિદ્ધ થયું. ૯૦ સં ૧૫૨૧ માં.”

૨. “રાંદેરના કોઈ જમીદારની ‘સૂરજ’ નામની છાકરીનું પેટ વધવાથી તેનાં સગાંએ નાત જતમાં લાઈ ન જાય તેનેસારે કોઈ બહાને તેને તાપીને આ પાર માછીવાડા પહવાડે રાખી. ત્યાં તેને એક છાકરો થયો જેનું નામ તેણે ‘ગોપી’ પાડ્યું. પછી તેણે પોતાના ઘરનાં માણસોની મારફતે વેપાર ચલાવવા માંડ્યો. એ વેપારથી વસ્તી વધી અને પેલી સૂરજ બાઈના નામ ઉપરથી શહેરનું સૂરત એવું નામ પડ્યું.”

૩. “રૂમશામના (ધૂરોપના તુર્કસ્તાનની રાજધાની કોન્સ્ટંટિનોપલ) બાદશાહની એક સૂરતા કરીને રામજની હતી. એક વખત એ સૂરતાઉપર બાદશાહની ઈતરાજ થઈ તેથી એણે તેને દૂર કરી હતી. પહવાડેથી એવું બન્યું કે તેજ શહેરના કોઈ રૂમી નામના સોદાગરે તેને રાખી. એ વાતની બાદશાહને ખબર પડતાંજ તેણે તે બંને જણને દેશનિકાલનો હુકમ ફરમાવ્યો. રૂમી પોતાની પ્યારી અને પોતાનો પૈસો માલમિલકત લેઈ મોટાં બારકસો લરી આણી તરફ આવ્યો. એ રૂમીને આ કાંઠો સારો લાગ્યો તેથી અહિં બિતર્યો અને પછી કોઠી કરી વેપારનું કામ જરી કર્યું. એ ખબર મૂલકે મૂલક થઈ ત્યારે સેંકડો વેપારીઓએ આવી વેપાર કરવા માંડ્યો અને દિનપરદિન વસ્તી વધવા લાગી. એ વાતની ખબર ગૂજરાતના બાદશાહને થઈ ત્યારે તેણે તેને ખિતાબ મોકલ્યો અને એ દહાડાથી તથા એ સૂરતા રામજનીના નામ ઉપરથી-સૂરત શહેર જાણીતું થયું.”

૪. “આ શહેરની જગા તો અહિંથી આઠેક ગાઉ ઉપર હાલમાં કામળેજ ગામ છે (જે મોટી નગરી કહેવાતી) ત્યાંના કોઈ હિંદુરાજની ચૌદસે વીધાની વાડી હતી. એમાં ચૌદ તો મોટા ફવાજ હતા. એ વા-

* હીજરી સન ૯૦ સં ૬૨૨ થી ચાલુ થયો; પણ હાલમાં હીજરી ને ઈસવીમાં ૫૮૪ નું અંતર છે. યુસલમાની મહીનાના દહાડા પૂરેપૂરા ત્રીસ હોતા નથી માટે ઉપર જે ઈસવીસન છે તે આશરે સમજવા.

† એ અસલ ફવાખામાંના કેટલાક હાલ છે. એ ફવા કયાં કયાં હતા તે સપળાનાં નામમાંથી આઠ ટેકાણાનાં નામ મારા જાણવામાં આવ્યાં છે ને ખરેખર તે અસલ ફવા છેજ.—૧ સૈયદ ઈફસ આગળનો; ૨ લાગાતળાવનો; ૩ પાણીની ભીતનો; ૪ મચ્છરા લાગળનો; ૫ ગોપીપરાનો; ૬ રાણીતળાવનો; ૭

બાજે દીવાન આગળનો; ૮ વાડીફળીઆનો (હાલ પૂરી નાખવામાં આવ્યો છે); અને ૯ ડક્કા આવારનો. એ ઉલ્લેખ ફૂંચા ડક્કા આવારાથી ૩૫ કુટ દૂર છે એવું રાંદેરના એક બુદ્ધા યુસલમાને મને કહ્યું છે. કિલ્લો બંધાતાં પાણીના જોરને લીધે ઘણાં વર્ષ થયાં હશે એમ મેં કહ્યું હતું તે ઉપરથી તે બોલ્યો હતો કે તે વેળા પાણીનું જોર નહોતું; કિલ્લા આગળ રસ્તો હતો. અને ડક્કાને આવારે અસલ મોટો ફવા હતો. લક્કડોટથી તે આઠવે ગાડાં જતાં ને તાપી કિલ્લાથી દૂર હતી એવી વાત ધર-ડાખામાં મળે છે.

ડીનું નામ સૂરતવાડી હવું ને એ ઉપરથી સૂરત એ નામ પડ્યું છે.”

૫. જે વખત શહેર પૂરું વસેલું નહિ તે વખત પહેલી દંતકથામાંના જે રૂમીખાને કિલ્લો બાંધ્યો તેણે પોતાની કોઠા પ્યારીના નામ ઉપરથી અથવા તેની ખૂબસુરતી ઉપરથી શહેરનું નામ સૂરત કાં ન પાડ્યું હોય ? એમ પણ કેટલાક નક્કી કરે છે.

૬. નામીયો તવારીખ લખનાર જેમ્સ મિલ્લ અને મુંબઈનો ગવર્નર રૂસ્સ લખે છે કે હાલમાં જે કિલ્લો છે તે ઇ.સ. ૧૫૪૩ માં સુલતાન મહમ્મદશાહ બીજાના વખતમાં બંધાયો છે. હાલતઈ કિલમ નામની અરબી કિતાબમાં લખ્યું છે કે હીજરી ૯૪૭ માં એટલે ઈ.સ. ૧૫૩૧ માં બંધાયો છે. મરે નામનો ગ્રંથકાર કહે છે કે ઇ.સ. ૧૫૩૬ માં ફિરંગીઓએ દીવ લીધું ને ત્યાંથી પછી તેઓને ખંભાત અને ગૂજરાતનાં બીજાં બંદરો તરફ જવાનું સહેલ પડવા લાગ્યું. ૧ લી દંતકથામાં કિલ્લો બાંધવાનું વર્ષ ૧૫૧૫ આપ્યું છે—હવે નક્કી ક્યું ? ૧૫૧૫ ને ૧૫૪૩ એમાં અંતર ૨૮ વર્ષનો છે તે કંઈ ઝાઝો નથી. ૧૫૧૫ માં ફિરંગીઓ સૂરત તરફ આગ્રા હતા એમ ૧ લી દંતકથામાં છે તે, ખિન્સના લખ્યાપ્રમાણે કે ૧૫૧૨ માં ફિરંગીઓએ સૂરત લૂંટ્યું હતું તે ખરું કરે છે—મતલબ કે એમજ નક્કી રાખવું કે કિલ્લો કાચો ઈસવી ૧૫૧૫ માં મુલકદારશાહના વખતમાં અને પાકો ૧૫૪૩ માં મહમ્મદશાહ બીજાના વખતમાં બંધાયો.

૭. ઇ.સ. ૧૫૧૫ થી તે ૧૫૪૩ સુધી સૂરત સ્વતંત્ર હતું. માત્ર નામનું ગૂજરાતના બાદશાહના અમલ તળે કહેવાતું. એ બાદશાહો પોતાના મુસલમાનોને ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચાવવાને સૂરતના કિલ્લાની કાળજી રાખતા; બાકી લોકને પોતાની ખરી રેલ તાબલ ગણતા એવું કંઈ નહોતું.

બાબ ૫ માં;—તવારીખ ૧૫૪૩-૧૫૭૩.

૧. ઇ.સ. ૧૫૪૩ પછી ગૂજરાતના બાદશાહોની તરફથી સૂરતમાં નાજમો આવી હાકમી કરતા.

૨. ઇ.સ. ૧૫૫૪ માં ડેન્ટરિનોપલના બાદશાહ પહેલા સુલીમાને તુર્કિસ્તાનની કારીગરીની એક તોપ સૂરત ખાતે મોકલી હતી; જેને અકબરે આગ્રે લેઈ જવાનું ધાર્યું હતું, પણ લેઈ જવી મુશ્કેલ પડી તેથી

તેને અહિંજ રાખી હતી. એ તોપ મુલેમાની એ નામથી ઓળખાતી.

૩. જ્યારે ગૂજરાતમાં ત્રીજો મુલકદાર ગાદીએ બેઠો (૧૫૬૧) ત્યારે અમીર હમરાયોએ દંગા બંટો લઢાવ્યાં હતાં. કેટલાએકોએ ગૂજરાતને પોતપોતાનામાં વહેંચી લીધું હતું તેમાં સૂરત ભરૂચ ઝંઘીસખાને લીધાં હતાં. એ વેળા અકબરના ત્રાસથી કોઈ મુલતાન મીરનું નામના સરદારના મહમ્મદ હુસેન મીરનું મસાદદ, હુસેન મીરનું અને અહ્લી હુસેન મીરનું એઓ ગૂજરાતમાં નાશી આવી ઝંઘીસખાન સાથે રહ્યા હતા. વળી એ વખત ઐતયાદખાન જેણે અમદાવાદ લીધું હતું તેની અને ઝંઘીસખાનની વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. એમાં ઝંઘીસખાન માર્યો ગયાથી પેલા મીરનુંઓએ સૂરત ભરૂચ પોતાનાં કરી લીધાં. એવામાં પાટણવાળા શેરખાં કૌલાદીની મદદથી ત્રીજા મુલકદારે અમદાવાદના ઐતયાદખાન ઉપર ચડાઈ કરી. એ ગભરાટથી ઐતયાદ મીરનુંઓને મળી ગયો. પણ તેજ વખત તેણે અકબરને ગૂજરાત આવવાને લખી મોકલ્યું.

૪. અકબરના ત્રાસથી ગૂજરાતમાં હુકુલ સમ્યું અને તેનો વાવટો ઇ.સ. ૧૫૭૨ ના નવમ્બરની ૧૮ મીએ (કોઈ સપ્ટેમ્બર કહે છે) અમદાવાદના કિલ્લા ઉપર ચઢ્યો. પણ મીરનુંઓ પોતાના તાબાના સૂરત ભરૂચ વગેરેના કિલ્લા આપતા નહોતા માટે તેઓને કાઠવાસાફ અકબરે ૧૫૭૩ ની ૧૬ મી જાન્યુઆરીએ સૂરતમાં ગોખીપરા આગળ ડેરા તંબુ તાબ્યા.

૫. અહ્લી હુસેન મીરનું જે સૂરતમાં હતો તેણે પોતાનો ખત્તનો એક હાથી ઉપર લરીને કોઈ રામદેવ નામના એક જગીરદારને ત્યાં મોકલ્યો હતો, પણ વાટમાં અકબરનું ચોરુંકે વેરાવું લશ્કર જે અહિં તાલું લાંટકાટ કરવું હતું તેના હાથમાં તે આવ્યો. એ ખત્તનો અકબરે પોતે ન રાખતાં લાવનાર સિપાઈઓને વહેંચી આપ્યો. મીરનુંઓએ પોતાનું જોર કમ લેઈને ગોવાના ફિરંગીઓને તેડાવ્યા. એવું લખીને કે જે અકબર છતાંયે તો કિલ્લાદારી તમારે હવાલે કરીશું. હવે ફિરંગીઓ અકબરથી તો બહુ ખીતા, તોપણ તેઓના રાજાએ કિલ્લાની લાવણે કેટલાંક માણસો મોકલ્યાં ખરા—એવું લખાવીને કે કિલ્લાદારી મળે તેવા જોગ ન હોય તો અકબર પાસે જઈને કહેવું કે અમારા રાજાએ તમને નજરાણું આપવાને મોકલ્યા છે. ફિરંગીઓએ સૂરત આવી અકબરનું લશ્કર જોયું કે તરત તેઓના ટોરા બેસી ગયા; ને પછી તેઓએ અકબરની મહેરબાની મેળવવાની તબવીજ કીધી.

* ફિરંગીઓના અને કોઈ તરફના તથા આંગ્રેજીઓના મુલક તરફના આંગ્રેજીઓના હુમલાઓને અટકાવવાસાર એ બહાદુરશાહ કોઈ વખત સૂરતમાં આવ્યો હોય એવું જણાવ્યું નથી.

અમદાવાદના મુજફરશાહને પોતાનો આહેવાલ જાહેર કીધો કે ફિરંગી લોક પોતાનાં ઝાઝમાં આવી તોપનો માર ચલાવી અમારા ઝાઝમાંથી વેપારનો માલ તથા વસ્તીમાંથી લોકનો માલ લૂંટી જાય છે ને અમને બહુ દુઃખ દેશે; માટે તે લોક બંદરમાંથી જાય તેવો ઉપાય કરવો. મુજફરશાહ પોતાના શુભામ સંગરાકને રૂમીખાન તથા ખુદાવંદખાનનો ખિતાબ આપી ધણું ધન હવાલે કરી રવાને કર્યો કે તે તાપી કાંઠે કિલ્લો બાંધે.

એ કામમાં ફિરંગીઓએ હરકત કરી પણ તેઓનું કાળું નહિ. કિલ્લો બાંધ્યાની તારીખ હીજરી સને* ૯૩૧ એટલે ઈ. સ. ૧૫૧૫.”

“પછી પાછાં છ વર્ષમાં સેકડો ધરો બંધાયાં. ચૌટાં બજારો મંડાયાં અને શેરીઓ, પોળો, મહોલ્લાઓનાં નામો પાડવામાં આવ્યાં. ગોપીના ધરની આસપાસની વસ્તીનું નામ ‘ગોપીપટ્ટ’ પડ્યું. સોદાગરો વશ્યા તે ‘સોદાગરવાડો,’ નાણાવડીઓ વશ્યા તે ‘નાણાવડ’ એ રીતે નામ અપાયાં. વળી ગોપીએ પોતાની નામના તથા લોકની સુખાકારીને માટે એક મોટું તળાવ બોદાવી બંધાવ્યું.—ઈ. સ. ૧૫૧૬.” તે તળાવ હાલ ખેતરવાડી દાખલ સુંદર બન્યું છે; ને ત્યાં એક અસલના વખતમાં બંધાયેલી વાવ છે.

“વસ્તીનો વિસ્તાર જોઈ ગોપીએ જોષી પંડિતોને બોલાવી કહ્યું કે મારો ઉદય રામજીની સૂરજથી થયો છે માટે તેની નામના રહે એવું નામ ઠેરવવું જોઈએ. જોષી પંડિતે કહ્યું કે સૂર્યપુર—સૂરજપુર—સૂરજ એ નામ ઉત્તમ છે. પછી ગોપીએ ગૂજરાતના બાદશાહને અરજ કરી કે ‘તમારા નસીબને જોરે આ વસ્તી વધી છે. પણ કારણ તો સૂરજ છે માટે એ રામજીનું નામ કાયમ રાખવાસાથે શહેરનું નામ સૂરજ ઠરાવવું જોઈએ.’ રામજીને નામે શહેરનું નામ રાખવું એ હલકું છે એમ જાણી બાદશાહે જકારને બદલે તકાર કરી સૂરત એવું નામ રાખવાનો હુકમ કીધો. એ પ્ર-

માણે સૂરત એ નામથી આ શહેર પ્રસિદ્ધ થયું. ઇ. સ. ૧૫૨૧ માં.”

૨. “રાંદેરના કોઈ જમીદારની ‘સૂરજ’ નામની છાકરીનું પેટ વધવાથી તેનાં સગાંએ નાત બતમાં લાઈ ન જાય તેનેસાથે કોઈ બહાને તેને તાપીને આ પાર માછીવાડા પછવાડે રાખી. ત્યાં તેને એક છાકરો થયો જેનું નામ તેણે ‘ગોપી’ પાડ્યું. પછી તેણે પોતાના ધરનાં માણસોની મારફતે વેપાર ચલાવવા માંડ્યો. એ વેપારથી વસ્તી વધી અને પેલી સૂરજ બાઈના નામઉપરથી શહેરનું સૂરત એવું નામ પડ્યું.”

૩. “રમશામના (યૂરોપના તુર્કસ્તાનની રાજધાની કોન્સ્ટંટિનોપલ) બાદશાહની એક સૂરતા કરીને રામજીની હતી. એક વખત એ સૂરતાઉપર બાદશાહની ઈતરાજ થઈ તેથી એણે તેને દૂર કરી હતી. પછવાડેથી એવું બન્યું કે તેજ શહેરના કોઈ રૂમી નામના સોદાગરે તેને રાખી. એ વાતની બાદશાહને ખબર પડતાંજ તેણે તે બંને જાણને દેશનિકાલનો હુકમ કરમાવ્યો. રૂમી પોતાની ખ્યારી અને પોતાનો પૈસો માલમિલકત લેઈ મોટાં બારકસો ભરી આણી તરફ આવ્યો. એ રૂમીને આ કાંઠો સારો લાગ્યો. તેથી અહિં બિતર્યો અને પછી કોઠી કરી વેપારનું કામ ભરી કર્યું. એ ખબર મૂલકે મૂલક થઈ ભારે સેકડો વેપારીઓએ આવી વેપાર કરવા માંડ્યો અને દિનપરદિન વસ્તી વધવા લાગી. એ વાતની ખબર ગૂજરાતના બાદશાહને થઈ ભારે તેણે તેને ખિતાબ મોકલ્યો અને એ દહાડાથી તથા એ સૂરતા રામજીના નામ ઉપરથી-સૂરત શહેર જાણીતું થયું.”

૪. “આ શહેરની જગા તો અહિંથી આઠેક ગાઉ ઉપર હાલમાં કામજોજ ગામ છે (જે મોટી નગરી કહેવાતી) ત્યાંના કોઈ હિંદુરાજની ચૌદસે વીધાની વાડી હતી. એમાં ચૌદ તો મોટા ફવાજ હતા. એ વા-

* હીજરી સન ઈ. સ. ૯૨૨ થી ચાલુ થયો; પણ હાલમાં હીજરી ને ઈસવીમાં ૫૮૪ નું અંતર છે. યુસુફખાની મહીનાના દહાડા પૂરેપૂરા નીસ હોતા નથી માટે ઉપર જે ઈસવીસન છે તે આશરે સમજવા.

† એ અસલ ફવાજોમાંના કેટલાક હાલ છે. એ ફવા કયાં કયાં હતા તે સમજાનાં નામમાંથી આઠ ઠેકાણાંનાં નામ મારા જાણવામાં આવ્યાં છે ને ખરેખર તે અસલ ફવા છેજ.—૧ સૈયદ ઈફુસ આગળનો; ૨ લાગાતળાવનો; ૩ પાણીની ભીતનો; ૪ મન્જરા લાગળનો; ૫ ગોપીપરાનો; ૬ રાણીતળાવનો; ૭

ખાજે દીવાન આગળનો; ૮ વાડીફળીઆનો (હાલ પૂરી નાખવામાં આવ્યો છે); અને ૯ ડક્કા આવારાનો. એ ઉલ્લો ફત્તેહ ડક્કા આવારાથી ૩૫ ફુટ દૂર છે એવું રાંદેરના એક બુદ્ધા યુસુફખાને મને કહ્યું છે. કિલ્લો બંધાતાં પાણીના જોરને લીધે ઘણાં વર્ષ થયાં હશે એમ મેં કહ્યું હતું તે ઉપરથી તે બોલ્યો હોત કે તે વળા પાણીનું જોર નહોતું; કિલ્લો આગળ રસ્તો હતો. અને ડક્કાને આવારે અસલ મોટો ફવા હતો. લક્ષ્મકોટથી તે અઠવે ગાડાં જતાં ને તાપી કિલ્લાથી દૂર હતી એવી વાત ધર-ડાંખામાં ચાલે છે.

શીતું નામ સૂરતવાડી હવું ને એ ઉપરથી સૂરત એ નામ પડ્યું છે.”

૫. જે વખત શહેર પૂરું વસેલું નહિ તે વખત પહેલી દંતકથામાંના જે રૂમીખાને કિલ્લો બાંધ્યો તેણે પોતાની કોઇ પ્યારીના નામ ઉપરથી અથવા તેની ખૂબસૂરતી ઉપરથી શહેરનું નામ સૂરત કાં ન પાડ્યું હોય ? એમ પણ કેટલાક તર્ક કરેછે.

૬. નામીયો તવારીખ લખનાર જેમ્સ મિલ્લ અને મુંબઈનો ગવર્નર ડુંકન લખેછે કે હાલમાં જે કિલ્લો છે તે ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં સુલતાન મહમ્મદશાહ બીજાના વખતમાં બંધાયો છે. હાકતઈ કિલમ નામની અરબી કિતાબમાં લખ્યું છે કે હીન્દી ૯૪૭ માં એટલે ઈ. સ. ૧૫૩૧ માં બંધાયો છે. મરે નામનો ગ્રંથકાર કહેછે કે ઇ. સ. ૧૫૩૬ માં ફિરંગીઓએ દીવ લીધું ને ત્યાંથી પછી તેઓને ખંભાત અને ગૂજરાતનાં બીજાં બંદરો તરફ જવાનું સહેલ પડવા લાગ્યું. ૧ લી દંતકથામાં કિલ્લો બાંધવાનું વર્ષ ૧૫૧૫ આપ્યું છે—હવે નક્કી કયું ? ૧૫૧૫ ને ૧૫૪૩ એમાં અંતર ૨૮ વર્ષનો છે તે કંઈ ઝાઝો નથી. ૧૫૧૫ માં ફિરંગીઓ સૂરત તરફ આગ્રા હતા એમ ૧ લી દંતકથામાં છે તે, ઇ. ગ્સના લખ્યાપ્રમાણે કે ૧૫૧૨ માં ફિરંગીઓએ સૂરત લૂંટ્યું હતું તે ખરું કરેછે—મનલખ કે એમજ નક્કી રાખવું કે કિલ્લો કાચો ઈસવી ૧૫૧૫ માં મુજફ્ફરશાહના વખતમાં અને પાકો ૧૫૪૩ માં મહમ્મદશાહ બીજાના વખતમાં બંધાયેલો.

૭. ઇ. સ. ૧૫૧૫ થી તે ૧૫૪૩ સુધી સૂરત સ્વતંત્ર હતું. માત્ર નામતું ગૂજરાતના બાદશાહના અમલ તળે કહેવાતું. એ બાદશાહો પોતાના મુસલમાનોને ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચાવવાને સૂરતના કિલ્લાની કાળજી રાખતા; બાકી લોકને પોતાની ખરી રૈયત હાખલ ગણતા એવું કંઈ નહોતું.

બાબ ૫ મો;—તવારીખ ૧૫૪૩-૧૫૭૩.

૧. ઈ. સ. ૧૫૪૩ પછી ગૂજરાતના બાદશાહોની તરફથી સૂરતમાં નાજમો આવી હાકમી કરતા.

૨. ઇ. સ. ૧૫૫૪ માં કોનસ્ટંટિનોપલના બાદશાહ પહેલા સુલીમાને તુર્કસ્તાનની કારીગરીની એક તોપ સૂરત ખાતે મોકલી હતી; જેને અકબરે આગ્રે લેઈ જવાનું ધાર્યું હતું, પણ લેઈ જવી મુશ્કેલ પડી તેથી

તેને અહિંજ રાખી હતી. એ તોપ સુલેમાની એ નામથી ઓળખાતી.

૩. જ્યારે ગૂજરાતમાં ત્રીજો મુજફ્ફર શાહીએ બેટો (૧૫૬૧) સારે અમીર હમરાનોએ દંગા બંડો બાઢ્યાં હતાં. કેટલાએકોએ ગૂજરાતને પોતપોતાનામાં વહેંચી લીધું હતું તેમાં સૂરત ભરૂચ બંધીસખાને લીધાં હતાં. એ વેળા અકબરના ત્રાસથી કોઇ સુલતાન મીરનું નામના સરદારના મહમ્મદ હુસેન મીરનું મસાદદ, હુસેન મીરનું અને અલી હુસેન મીરનું એઓ ગૂજરાતમાં નાગી આવી બંધીસખાન સાથે રહ્યા હતા. વળી એ વખત ઐતયાદખાન જેણે અમદાવાદ લીધું હતું તેની અને બંધીસખાનની વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. એમાં બંધીસખાન માર્યો ગયાથી પેલા મીરનુંઓએ સૂરત ભરૂચ પોતાનાં કરી લીધાં. એવામાં પાટણવાળા શેરખાં કૌલાદીની મદદથી ત્રીજા મુજફ્ફરે અમદાવાદના ઐતયાદખાન ઉપર ચઢાઈ કરી. એ ગલરાટથી ઐતયાદ મીરનુંઓને મળી ગયો. પણ તેજ વખત તેણે અકબરને ગૂજરાત આવવાને લખી મોકલ્યું.

૪. અકબરના ત્રાસથી ગૂજરાતમાં હુલ્લડ સમ્યું અને તેનો વાવટો ઇ. સ. ૧૫૭૨ ના નવમ્બરની ૧૮ મીએ (કોઇ સપ્ટેમ્બર કહેછે) અમદાવાદના કિલ્લા ઉપર ચઢ્યો. પણ મીરનુંઓ પોતાના તાખાના સૂરત ભરૂચ વગેરેના કિલ્લા આપતા નહોતા માટે તેઓને કાઠવાસાફ અકબરે ૧૫૭૩ ની ૧૬ મી જાન્યુઆરીએ સૂરતમાં ગોખીપરા આગળ ડેરા તંબુ તાણ્યા.

૫. અલી હુસેન મીરનું જે સૂરતમાં હતો તેણે પોતાનો ખજાનો એક હાથી ઉપર લરીને કોઇ રામદેવ નામના એક જગીરદારને ત્યાં મોકલ્યો હતો, પણ વાટમાં અકબરનું શોરુંક વેરાવું લશ્કર જે અહિં તાહિ લુંટકાટ કરવું હતું તેના હાથમાં તે આવ્યો. એ ખજાનો અકબરે પોતે ન રાખતાં લાવનાર સિપાઇઓને વહેંચી આપ્યો. મીરનુંઓએ પોતાનું જોર કમ જોઈને ગોવાના ફિરંગીઓને તેડાવ્યા. એવું લખીને કે જે અકબર છતાં શે તો કિલ્લાદારી તમારે હવાલે કરીશું. હવે ફિરંગીઓ અકબરથી તો બહુ પીતા, તોપણ તેઓના રાજાએ કિલ્લાની લાલચે કેટલાંક માણસો મોકલ્યાં ખરાં—એવું લાણીનીને કે કિલ્લાદારી મળે તેવો જોગ ન હોય તો અકબર પાસે જઈને કહેવું કે અમારા રાજાએ તમને નજરાણું આપવાને મોકલ્યા છે. ફિરંગીઓએ સૂરત આવી અકબરનું લશ્કર જોઈને કે તરત તેઓના હોરા બીડી ગયા; ને પછી તેઓએ અકબરની મહેરબાની મેળવવાની તજવીજ કીધી.

૧ ફિરંગીઓના અને શાયા તરફના તથા આંગ્રેજીઓના ખુલક તરફના ચાંચીઆઓના હુમલાઓને અટકાવવાસાફ એ બહાદુરશાહ કોઈ વખત સૂરતમાં આવ્યો હોય એવું જણાતું નથી.

૬. કિલ્લાને ઘેરો ધાલવામાં એક મહીનો ને સત્તર દહાડા લાગ્યા. એ દરમ્યાનમાં બહારથી તે અંદર લગી સુરંગ ખોદી હતી. કિલ્લો ફેડવાની તૈયારી હતી તે-ટલામાં અક્ષી હુસેન સૂરત છોડી ભરૂચ તરફ જતો રહ્યો અને કિલ્લાદાર હમનખાને અકબરને કહેવડાવ્યું કે જો તમે મને જીવતો મૂકો તો આ ધડીએ કિલ્લો તમારે તાબે કરે. એ અરજ બાદશાહે કબૂલ રાખી. હમનખાન અકબરની હાજર આવી બેસી રહ્યો, પણ તે ઘણો ખે-અદબ અને ભરભડીએ માલૂમ પડ્યો તેથી તેની જીભ કાપી નાંખવાનો બાદશાહે ઠૂકમ કર્યો. બીજી સવારે એટલે તા. ૬ ફી માર્ચ સને ૧૫૭૩* ને રોજે સૂરતને કિલ્લે અકબરે લાલ નિશાન બેઠાવ્યું.

ખાખ ૬ કો;—તવારીખ ૧૫૭૩—૧૬૧૨.

૧. સૂરતનો કારભાર ચલાવવાને ખલીજખાનને મુકરર કરી અકબર આગે ગયો ને ત્યાંથી સૂરતની કા-મદારીની વહેંચણી આ રીતે કરી—એકને શહેરની હા-કમી સોંપી ને બીજાને કિલ્લાનું તથા દરિયાઈ લશ્કરનું ઉપરીપણું સોંપ્યું. એકનો નિભાવ જમીનોની ઉપજ તથા મહેસૂલ જગતમાંથી અને બીજાને કેટલીક ઠેરવી આપેલી જગીરો તથા કેટલીક બીજી વસૂલાતમાંથી થયાં કરે તેવું ઠરાવ્યું. એક હાકેમ અથવા નવાબ ને બીજા કિલ્લાદાર કહેવાયો.

૨. પછી બાદશાહે રાજ તોડરમલને ગૂજરાતનાં પ્ર-ગણાંઓ મુકરર કરવાને મોકલ્યા. એ તોડરમલે અ-મદાવાદ વડોદરે થઈને સૂરત આવી પ્રગણાં તથા તાલુ-કાઓ નીમી આપ્યા. તેમ, કુરજે, યુશકી, ફેજદારી, ટંકશાળ, ગલ્લેમંડી (અનાજનાં બજાર), કસાબી (ખાટ-કીવાડા), મહોતરોળી (કોઈ કોઈની જમીન ન દબાવે, ઓછું વધતું ન તોળે એવી એવી વાતની ચોક્કસી રાખ-વાનું કામ), સવાને નિધારી (કામદારોની હકીકતની ચોક્કસી રાખવાનું કામ), વકાયે નિધારી કામ (મૂલ-કોની હકીકત રાખવાનું કામ), ઝવેર ખાતું, નીરખખાતું (વેચવાની જનસોના ભાવ મુકરર કરી આપવાનું કા-મ), કોટવાલી, ચણુતરા, નખાસ, મસકી (બાદશાહોની તરફથી બક્ષિસ ધર્મોદા આપવાનો કોઠાર), તેહેવીલ-

દારી (નવારસા માલની હકીકત રાખવાનું કામ) વગેરે મુકરર થયાં ને શહેર આબાદ થવા લાગ્યું.

૩. જહાંગીર બાદશાહના વખતમાં ઇંગ્લંડમાં બેસી થયેલી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનાં વેપારીનું વહાણ નામે હેક્ટર, વિલિયમ હોલિન્સ કપ્તાનવાળું વિલાયતથી બપોરે સૂરતને ખારે મોરા સુવાળી આગળ તા. ૨૦ આગસ્ટ સને ૧૬૦૮ માં લંગરવાર થયું—એજ વહાણ-થી અંગ્રેજોનું પહેલું આવડું હિંદુસ્તાનમાં થયું. એ વ-હાણમાં જહાંગીર બાદશાહ ઉપરના બે કાગળો આવ્યા હતા—એક તો કંપનીએજ લખ્યો હતો ને બીજો ઇ-ંગ્લંડના રાજ પહેલા જેમ્સે લખ્યો હતો. એ બંનેની મતલબ આ હતી કે જહાંગીરશાહે મહેરબાનીની રાહ પો-તાના મૂલકમાં અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની રજા આપવી.

૪. એ વખતે ફિરંગીઓનું દરિયાઈ જોર એટલું હતું કે જે વહાણોને ફિરંગીનો પરવાનો ન હોય તેને તેઓ લૂંટી લેતા. હવે મુગલ જે અંગ્રેજોને વેપાર કરવાની છૂટ આપે તો ફિરંગીઓ ચીડાઈ જાય અને ખાર રાખી હિંદુસ્તાનથી ઈરાન અરબસ્તાન જતાં વહાણોને લૂંટી લે. એ સમયથી મુગલો મોટા વિચારમાં પડ્યા હતા. અંગ્રેજની કોડી ન થાય માટે તેને ફિરંગીઓ, સૂરતના કારભારીઓને લાંચરૂપતથી તથા વગવશીલાથી સમ-જ્યાં કરતા હતા:—ને એમાં તેઓ ચાર વર્ષે તો સા-રીપેઠે ફાંચ્યા, પણ સને ૧૬૧૨ ની ૧૧ મી જાનવા-રીએ જ્યારે કપ્તાન ખેસ્ટે જહાંગીર બાદશાહ પાસે સનદ લખાવી લીધી ત્યારે ફિરંગીઓ હાથ ધસતા રહ્યા. એ સનદની મતલબ આ કે ઇંગ્લંડનો એક એ-લથી (વકીલ) મુગલના દરબારમાં રહે; અને અંગ્રે-જોને કોઈ દુઃખ દે અથવા તેઓનો હુકમ ફાંચે તો તેવા કામનો ફેસલો થોડે ખર્ચે પહેલો થાય; અંગ્રેજો પોતા-ના માલની જકાત સેંકડે ડાઠકા લેખે મુગલ સરકાર-ને આપે; વળી સૂરતના નવાબ ઉપર એવા ફરમાન લખાયો કે તેણે શહેરના જે લોકોએ અંગ્રેજ સાથે વે-પાર કરવો હોય તેઓ બેલાશક કરે ને તેઓનો માલ ચોરાઈ લૂંટાઈ ન જાય માટે તેઓને કોડી કરવા દેવી.

ખાખ ૭ મો;—તવારીખ ૧૬૧૨—૧૬૫૮.

એ સનદ મળ્યા પછીથી તે ૧૬૫૮ માં શાહજહાં

* સૂરતનો કિલ્લો લીધાનું વર્ષ કોઈ ૧૫૫૪ પણ કહે છે.

† એ મંડળી—કંપની તે હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરનારી અંગ્રેજ વેપારીઓની મંડળી. એને એલિઝાબેથ રાણીની, ૧૫૯૯ ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખે સનદ મળી હતી. ૧૬૬૩

માં એક બીજી કંપનીને સનદ મળી. થોડી વાર તો એ જોને બન્યું નહિ, પણ પછવાડેથી બંને કંપનીઓ યુનાઈટેડઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને નામે ૬૦ સં ૧૭૦૨ ની ૨૨ જુલાઈએ જો-ડાઈ ગઈ હતી.

ખાદશાહ મરણ પામ્યો. ત્યાંસુધીની જાણવા જોગ બિના આ પ્રમાણે છે.—

૧. અંગ્રેજ ને ફિરંગી વચ્ચે સૂરતને ખારે લડાઇ થઈ તેમાં ફિરંગીઓનાં ૩૫૦ માણસો માર્યા ગયાં—સને ૧૬૧૪ ના જનવારીમાં.

૨. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજ રાજની તરફથી સર ટામસ શે નામે પહેલવહેલોજ એલચી મુગલ દરબારમાં આવી ખેડો. એણે વિલાયત લખી જાણાવ્યું કે થોડુંએક થયું વલંદાઓ થોડોક માલ ને થોડીક નગરી લેઈને સૂરત આવ્યા છે; તેઓને ખેઆખર કરી નાંખવાની મેં સાદીપેઠે તજવીજ કરી છે, પણ આગળ વેર વધી પડવાની ધારતીથી હું તેઓને સૂરતમાંથી સમૂળા કહાડી શક્યો નથી.

૩. સને ૧૬૧૬ માં વલંદાઓ નગરી ખૂબ લાંબા હતાં તેથી તેઓને થોડા દહાડામાં ઘણો લાભ થયો ને એથી હરફરાઈને તેઓએ પણ જહાંગીર ખાદશાહની રજ લેઈને સૂરતમાં કોડી ધાલી. ૪૦ સં ૧૬૧૭ માં.

૪. સને ૧૬૨૨ માં એક વાર સૂરતને ખારે વલંદાઓ, અંગ્રેજની તરફના કેટલાક વેપારીઓનાં વહાણોમાંથી જીધારે છોક માલ લૂંટી લેઈ ગયા. જુદા જુદા ટાપીવાળાનાં વહાણો ઉપર જુદા જુદા વાવટા હોયછે એ વાત નવાખ સરકારના જણાયામાં નહિ તેથી વલંદાને ખદલે કેટલાક અંગ્રેજને પકડ્યા. સૂરત, અમદાવાદ વગેરે જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજની કોડી હતી ત્યાં ત્યાંના સઘળા માલ મુગલ સરકારે કબજા કર્યો અને કોડીને લગતાં માણસોને પણ કેદ રાખ્યાં. જ્યારે શુનેહગાર વલંદાઓ પકડાયા ત્યારે પણ પછી ઘણી ઘણી મુસીબતે અને ઘણું ઘણું આપતે છેક સાત મહીને અંગ્રેજોનો છૂટકપારો થયો—માણસો છૂટ્યાં ને માલ પાછો મળ્યો.

૫. ૧૬૩૦ ના રાપ્ટેમ્બરમાં અંગ્રેજ ને ફિરંગી વચ્ચે મોરારુઆણી આગળ ફરીથી લડાઈ થઈ. એ વખતે ફિરંગી પાસે નવ વહાણ અને જે હજાર લટવેયા ટાન કાંશિરકો કાંતિનહોના અધિકાર નીચે હતા. પોતાની પાસે મોટું લશ્કર છે એમ જોઈને ફિરંગીએ સૂરતના હાકેમ પાસે ઘણા પૈસા માગ્યા અને અંગ્રેજ તથા વલંદાનું મૂળ સૂરતમાંથી કહાડી તખાવવાની જોટલી બની તેટલી તજવીજ કરી. એ વખત નવાખ પણ ઘણો ગબડાયો હતો.

૬. એક વખત અંગ્રેજોનો આવ જાડાંમાં લડાઇ ખુદાઈએ શહેરમાં જતો હતો. તે ઉપર ત્રણ હજાર ફિરંગીઓ તૂટી પડ્યા; વળી નાની નાની મારામારીઓ તો જુદા જુદા ટાપીવાળાઓમાં રાજ થતી.

એક વખત એ સઘળું અંગ્રેજ અમલદારોથી ખમાયું નહિ, તેથી તેઓએ કરાવ કર્યો કે ‘આપણે ૮૦૦ લટવેયા જમીન ઉપર બેતારવા અને તક જોઈ એકદમ ફિરંગીઓ ઉપર તૂટી પડી તેઓને ઠોર કરવા અને વહાણમાં રહેલાં લશ્કરે પોતાથી થોડે દૂર દુશ્મનનું જે મોટું વહાણ છે તેનું છાનામાના લંગર કાપી નાંખવું. બીજે દહાડે કરાવ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ સામાવાળા તૈયાર ન થયા એટલામાં તેઓને ગબડાવી નાંખી ઠોર કર્યા. એક મોટા વહાણનું લંગર ભરતીની વખતે કાપી નાંખ્યું તેથી તે ખારકસ બીજાં વહાણો સાથે અઘટાયું અને એમ ઘણાંક વહાણો લાંગી ફૂળી ગયાં. અંગ્રેજો દુશ્મનની પાછળ એક મૈલ દોડ્યા અને ફિરંગીઓને ઘણું ઘણું નુકસાન કર્યું. એ લડાઈથી અંગ્રેજનાં ૨૦ અને ફિરંગીઓનાં ૫૦૦ માણસો માર્યા ગયાં. એ ક્ષેત્રથી અંગ્રેજનું વજન શહેરમાં ઘણું વધી પડ્યું.

૭. ૪૦ સં ૧૬૩૬ માં અંગ્રેજ કંપની ઘણી ગભરાટમાં આવી પડી. એક તો કોઈ અંગ્રેજ વહાણવટીએ મુગલની જે અરમાર લૂંટી તેથી કંપનીનો માલ તથા રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦ નો ખજાનો મુગલ સરકારે જપ્ત કરી કોડીવાળાઓને પરહેજ કર્યો ને કહ્યું કે વહાણ લૂંટવાનું ખરું કારણ નહિ ખતાવો ત્યાંસુધી તમારો છૂટકારો કરવામાં નહિ આવે; બીજું આ કે કંપનીના અમલદારોએ વણકર વગેરે કારીગરોને કાપટ તૈયાર કરવાને આગલથી રૂપિયા ધીર્યા હતા ને ત્રીજું આ કે સૂરતમાં તે વખત દુકાળ પડ્યો હતો.

૮. ૧૬૪૯ માં કંપનીને સૂરતના વેપારીઓનું ઘણું દેવું થઈ ગયું હતું તે તેઓએ દોકરે દોકડા ચૂકાવી આપ્યું તેથી તેઓની શાખ ઘણી વધી ગઈ. થોડીવાર પછી આગ્રામાં ગળીની ખરીદી ઘણી ચાલી તેથી હાથ પાછો લીડમાં આવ્યો. એ વખતે સૂરતના એક શરાફે એકદમ એક લાખ રૂપિયા ધીર્યા હતા.

ખાખ ૮ મો;—તવારીખ ૧૬૫૮—૧૭૦૭.

૧. આંગ્રેજોના વખતમાં ૧૬૬૧ માં કંપનીને માથે સાહુકારોનું દેવું ઘણું ચઢી ગયું હતું તેથી સૂરતના હાકેમે એવું કહેવડાવ્યું કે જ્યાંસુધી તમે ફરિયાનું મન નહિ મનાવો ત્યાંસુધી તમારાથી કોડી બહાર નીકળાશે નહિ ને ઘણી વાર લગાડશે તો સઘળાને રાખત મનુદ્રી સાથે કેદ કરવામાં આવશે.

૨. કંપનીને નુકસાન પહોંચાડતા એવા કેટલાયેક ખાનગી અંગ્રેજો સૂરતના લોક સાથે ખાનગી રીતે વેપાર કરતા હતા તેનો અટકાવ કરવાને સૂરતમાં એક વડો

અધિકારી કંપનીની તરફથી ફેરવવામાં આવ્યો.—તાં ૧૯ માર્ચ ૧૯૬૨.

૩. એજ વર્ષમાં શહેરપનાહ એટલે માંહેનો કોટ ગયાસુદીનરૂ મી નવાબની હકુમતમાં બંધાયો. એ બાંધવાની રજા લેવાને જહાન ખેગ તથા વીરજી વોરા ઔરંગજેબ બાદશાહ પાસે ગયા હતા.

૪. એ કાળે સૂરતની સંપત્તિનું શું પૂછવું? એવિષે ખબર કહાડવાને શિવાજી મરાઠાએ પોતાનો એક બહિરજી નામનો જસુસ સૂરત મોકલ્યો હતો. એથી વાકિફ થઈને સૂરતની તવંગીરીથી લલચાઈને નારાકરનું બહાનું બતાવી શિવાજી ૪,૦૦૦ સવાર સાથે અચાનક તાં ૫ જાનેવારી સને ૧૬૬૪ માં સૂરત આવી પહોંચ્યો. એ વાત સાંભળતાં જ હાકેમ તો કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠા. શહેરના લોક જીવ લેઈ નાઠા. થોડાએક સાહુકારોએ અંગ્રેજની કોઠી આગળ આવી પોતાના જનમાલ બચાવવાની વિનંતિ કરી તેથી તેઓ બચ્યા. એ વર્ષમાં કંપનીની કોઠીમાં ૮૭ લાખનો માલ હતો. સમીસાંજ સૂધીમાં તો મરાઠાનું સેન સૂરતની ચોમેર ફરી વળ્યું. કેટલાકે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ત્યાં કંઈ તેઓનું ફાવ્યું નહિ. ધણાએકે તો છ દહાડા ને છ રાત નિરાંતે શહેરને લૂંટ્યાં કીધું ને ખાજ્યાં કીધું. અંગ્રેજ ને વલંદા સામે થયા ને તેઓએ પોતાનું કોઠીભાર લેવા દીધું નહિ. તેમાં અંગ્રેજે તો એટલી બહાદુરીથી ઊભા રહ્યા કે તેઓએ પોતાનો તો હોયજ પણ કેટલાક વેપારીઓનો પણ માલ મરાઠાને હાથ જવા દીધો નહિ. એ વેળા અંગ્રેજનો કોઠીદાર સર જ્યોર્જ ઓક્સનડન હતો. એ વખતે શિવાજી સૂરતમાંથી ફક્ત સોનું, રૂપું ને જવાહીર ત્રીસ કોડનું લેઈ ગયો. એને જો અંગ્રેજની ને વલંદાની કોઠી હાથ લાગી હોત તો તેને અનરગળ દોલત મળી હોત. જ્યારે એ લૂંટ ચાલતી હતી ત્યારે શિવાજી ભાગળ બહાર હતો. એક રિમથ નામનો અંગ્રેજ જોને બંધવો કરી શિવાજી કને લેઈ ગયા હતા તેણે છૂટ્યા પછી કહ્યું કે શિવાજી તંબુમાં બેઠો હતો ને પોતાના માણસોને હુકમ આપ્યાં કરતો હતો કે જે લોક પોતાની દોલત છૂપાવતા હોય તેઓના હાથ ને માથાં કાપી નાંખવાં. રિમથ લખી ગયો છે કે તે વખત સૂરતનો કોટ* માડીનો હતો, ને છૂટનો બનાવવાનો નવાબને હુકમ મળ્યો હતો. ૧૬૬૭ માં બંધાતો હતો એમ વળી એકજણ કહેછે.

* એ કોટ, માંહેનો શહેરપનાહ સમજવો. ૩ કલમમાં ૧૬૬૨ નું વર્ષ છે તે એ કિલ્લો બાંધી રહ્યાનું હોય અથવા રજા મળ્યાનું હોય.

૫. અંગ્રેજે શહેરના કેટલાક સાહુકારોને શિવાજીની લૂંટથી બચાવ્યા હતા માટે તેઓની તારીફ નવાબે બાદશાહને લખી ને તે ઉપરથી કંપની પાસેથી ૩૦ ટકા જકાત લેવાને બદલે ૧ ટકા લેવાનો કરાવ થયો.

૬. સને ૧૬૭૦ ની ૩ જી અક્ટોબરે વળી પાછો ખીજવાર શિવાજી ૧૫,૦૦૦ ફોજ લેઈને સૂરત આવ્યો. એ વેળા શિવાજીનું ફાવત નહિ એવો ફોજ વગેરેનો બંદોબસ્ત હતો, પણ સપ્ટેમ્બરમાં શહેરનો હાકેમ મરી ગયેથી તેની જગા ખાલી પડી હતી અને કિલ્લામાંના સારા લડવૈયા ખીજે ઠેકાણે ગયા હતા. રૈયતને તો શું પણ કિલ્લાને બચાવી રાકે એટલાં આદમી પણ તે સમે હાજર નહોતાં. શિવાજીએ ત્રણ દહાડા શહેર લૂંટ્યું અને જતી વખત તે કાગળ નાંખતો ગયો કે શહેરના લોક જો દરવર્ષે ૧૨ લાખ રૂપિયા આપ્યાં કરશે તો ફરીથી તેઓને લૂંટવામાં નહિ આવે. એ વખત પણ અંગ્રેજે પોતાનો બચાવ સારી રીતે કીધો હતો. વલંદાની કોઠી તો દૂર ખૂણામાં હતી એટલે ત્યાં તો મરાઠા ગયાજ નહિ, પણ ક્રાંસિસ* મરાઠાઓને પોતાની લાતીમાંથી જવા દીધા તેથી એક તાતાર દેશનો તવંગર સારી પેઠે લૂંટાયો.

૭. કોઈ મિસ્તર ફૂકે મુગલોનું મઠું જવું એક વહાણ પકડ્યું હતું, તેની જ્યારે ખબર પડી તેવારે મુગલ સરકાર ધણી ગુસ્સે થઈ ગઈ. સને ૧૬૮૦ માં બાદશાહે હુકમ લખી મોકલ્યો કે કંપનીપાસે સેંકડે ૧ ટકા જકાત લેવાનું કર્યું છે તે પાછા ૩૦ ટકા લેવા. એટલી બધી જકાત ભરતાં કંપનીને નફો થોડો થવા માંડ્યો. અંગ્રેજોએ હાલરો રૂપિયા નવાબને ભેટ આપવાની ને પછી ૧ ટકા જકાત કરાવવાની તજવીજ કરી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. એ વખતે અંગ્રેજ કંપનીને સાડ ૩.૩૦ લાખની ખરીદી તો સૂરતમાંજ ચાલતી. એવામાં ૧૬૮૧ માં ૬ વહાણો ૩.૧૭ લાખની માલમતા-નગદી લેઈને આવી પહોંચ્યાં; તે માલનું વેચાણ સધળું સૂરતમાંજ ચાલ્યું.

૮. એજ વર્ષમાં કંપનીના આદમીઓને ભરોસાદાર જાણી ટંકશાળમાં રૂપિયા પાડવાનો તેમને બાદશાહે ફરમાન આપ્યો.

* ક્રાંસિસ એટલે ક્રાન્સદેશના લોક. ૧૬૭૦ માં તેઓની લાતી હતી, એ ઉપરથી માત્રમ પડેછે કે તેઓ ૧૬૬૪ ને ૧૬૭૦ ની વચમાં આવેલા, પણ એલ્ફિન્સ્ટન ગ્રંથકાર ક્રાન્સિસની લાતી ઘાલ્યાનું વર્ષ ૧૬૮૫ લખેછે. મિલ કહેછે કે ૧૬૭૧-૭૨ માં ક્રાન્સિસ પહેલવહેલા સૂરતમાં આવ્યા હશે.

૯. ૧૯૮૭ માં મુંબઈ* એ કંપનીનું સ્વસત્તાનું મુખ્ય ઠેકાણું થયું ને તે મોટું બંદર પડ્યું તેથી સૂરત ખાતેનો વહીવટ એણે થવા લાગ્યો.

૧૦. એજ વર્ષમાં વલંદાઓએ પોતાનાં વહાણપર અંગ્રેજ વાવટા ચડાવી અરબી સમુદ્રમાં સૂરતનાં સફરી વહાણો લૂંટ્યાં, તેનું આજ અંગ્રેજને માથે આગ્યું.

૧૧. કોઈ સર* બન ચાલકે સૂરતના વેપારીઓ પાસે કંપનીની સાખ ઉપર હુલ્લેરો રૂપિયાની ખરીદી કરી પોતાનાં તથા સૂરતના વેપારીઓનાં વહાણો મંડાવી વિલાયત હંકરાવ્યાં. થોડા દહાડા પછી તે વાંકું બોલ્યો કે મારે તો કોઈની એક પઈ દેવી નથી. તેથી નવાબે સને ૧૬૮૮ માં મિંગ હારિસ તથા મિંગ ગ્લેસમનને તુરંગમાં નાંખી સઘળો માલ હરાજ કરવાનો અને ખબનો સરકાર તિલેરી ખાતે નાંખવાનો હુકમ કર્યો. એ વખત ઔરંગઝેબ અંગ્રેજ ઉપર ખૂબ ચીડાઈ ગયો હતો. તેણે બંજરાવાળા સીદીને મુંબઈને ઘેરો ધાલવાને રવાને કર્યો ને શહેરમાં દાંડી ફેરવાવી કે સર બન ચાલકને જે કોઈ જીવતો અથવા મુઓ લાવશે તેને સારીપેઠે ઈનામ આપવામાં આવશે. એ શખસ છૂપી રીતે મુંબઈ નાશી ગયો. મુંબઈ જતાં તેણે મુગલના વળાવાની મદદથી સૂરતનાં ૪૦ બારકસોને પકડી મુંબઈના બારામાં ધાલવાની તબવીજ કીધી, એ ખખર સાંભળી સૂરતમાં જેટલા અંગ્રેજ હતા તેઓને હાથે પગે બેઠી ધાલી સખત મજૂરી કરવાનો નવાબે હુકમ કીધો. આખા શહેરમાં તેઓ દગાબાર કહેવાવા લાગ્યા ને ક્લેત ક્લેત થઈ ગયા.

૧૨. એ વખતે કંપનીને ૨૦ લાખનું દેવું તો હતુંજ. તેમાં વળી ૧ લાખ ૨૦ હજાર કાપડ વણાવવાને કહાડવા પડ્યા એટલુંજ નહિ, પણ એક લાખની ગળી તથા છોટ લેવાનો વિલાયતથી હુકમ આગ્યો હતો માટે તે પણ લેવી પડી. એ ગલરાઈમાં અંગ્રેજની એક નવી કંપનીનું આવડું થયું, એટલામાં એક બંદર અબદુલ વેપારીના વહાણને ૧૬૯૫ માં અંગ્રેજોએ લૂંટ્યું. વળી મક્રે હજ કરવા જતા મુસલમાનોનું એક વહાણ અંગ્રેજ ચાંચીઆઓએ મુંબઈ અને દમણ વચ્ચે લૂંટ્યું. એ સઘળી વાતથી વેપારીઓ અને મુસલમાનો જે અગાઉનાજ ખારીલા થઈ રહ્યા હતા, તેમાં વળી બન્ને

બંધ વહાણ લૂંટ્યું તેથી તેઓ સઘળાજ અંગ્રેજ ઉપર ગુસ્સે ધઈ ગયા. ન્યાં ન્યાં અંગ્રેજોની ઠોઠી હતી ત્યાં ત્યાં મુગલ સરકારની જમ્મી-બેઠી. કેટલાક મોટા વેપારીઓએ તો બીજી ટોપીને મળી જઈ અંગ્રેજોનો ટાંટીઆ સૂરતમાંથી સદાવડો કાઢવાનો ઠરાવ કીધો. ઘણી આજીજ કરવાથી તથા પૈસા વેરવાથી કેદમાંથી તો તેઓ છૂટ્યા, પણ ત્રણ શરત તેઓને કબૂલ કરવી પડી- કંપનીના અમલદાર બહાર નીકળતા સારે નાના નાના વાવટા રાખતા તે તેઓએ રાખવા નહિ; તેઓએ હથિયારબંધ ફરડું નહિ; અને પાલખીમાં બેસડું નહિ. એ શરતથી અંગ્રેજોએ પોતાનું વજન ખોઈ નાંખ્યું.

૧૩. વળી ફરીથી બંગાળેથી સૂરત આવતાં એક વહાણને અંગ્રેજોએ કન્યાકુમારી આગળ પકડ્યું ને માલ ઉતારી લીધો. તેણે કરીને અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને વલંદાની કોઠી ઉપર નવાબની જમ્મી બેઠી અને જે રૈયત ટોપીવાળાઓની ચાકરીમાં રહેશે તેઓનાં ઘરખાર હૈયાં છાકરાં લૂંટી લેવામાં આવશે એવા હુકમ કર્યો. એવા સખત હુકમથી ત્રણે ટોપીવાળા ગલરાઈ ગયા. કેટલાક લોક વચમાં પડ્યા તેથી આવું કશું કે ત્રણ જણ મળી રૂ. ૪૦ લાખ વહાણ લૂંટવાના બદલામાં આપે. વલંદાઓએ જમીન આપી પોતાના માલઉપરથી જમ્મી ખસેડી અને દેવું અદા કરવાને આઠ દહાડાની મહેતલ માગી. એ આઠ દહાડામાં વલંદાઓએ તો ચૂકતે હિસાબે સાહુકારોને ચૂકવી આપ્યું.

આખ ૯ મો;-તવારીખ ૧૭૦૭-૧૭૫૬.

૧. ફરકશીર બાદશાહ તખ્તે બેઠા પછી સૂરતના નવાબ હેદરકુલીખાને ગોપીતળાવના પથ્થરો ખોદી લેઈ તે વડે બહારનો કોટ બાંધ્યો, ઈં ૨૦ ૧૭૦૭-૧૭૦૮. એ કોટ બાંધવામાં દારોગો અમાનતખાન ઉરફે શાહમતખાન હતો.

૨. દિલ્હીના મહમ્મદશાહના વખતમાં (૧૭૧૬-૧૭૪૮) ન્યારે સૂરતમાં રસ્તમખાન નવાબ હતો સારે મરાઠાઓની દોડાદોડ તથા લૂંટફાટથી અને તેઓની સત્તા વધી જવાથી સૂરતના મહાલોનું વસૂલઘણું ઓછું થઈ ગયું હતું. એ મરાઠાઓએ ૧૭૩૪ માં સૂરત સિવાય તેના તાખાનો ઘણો ખરો મહાલ પોતાનો કરી લીધો હતો અને પેરાવા તથા ગાયકવાડ એઓએ ચોથ*

* મુંબઈ અસલ તો દિરંગીનું, પણ ન્યારે ૧૬૬૨ માં છઠ્ઠા-ડનો બીજો ચાર્લસ પોર્ટુગલના રાજની છાકરી કાયડેન સાથે પરણ્યા ત્યારે એની પહેરામણીમાં અંગ્રેજ રાજને મુંબઈ પણ મળ્યું હતું. એ ચાર્લસે ૧૬૬૮ માં કેટલુંક નાણું વધે વધે લેવાની શરતે મુંબઈ અને તેનો અમલ કંપનીને હવાલે કર્યો હતો.

* સને ૧૭૬૮ ની ચોથ ખાતે માધવરાવ પેરાવા અને દત્તેન્દ્ર સિંહ ગાયકવાડ એ બેની તરફથી ચોથ બીરરાવનારાઓએ આશીસ એસ્ટાબ્લિશમેન્ટનો ખર્ચ રૂ. ૧૦,૦૦૦ ખાદ કરતાં અડેક જણે પચાસ પચાસ હજાર રૂપિયા વહેંચી લીધા હતા.

વગેરેનો લાગો ઊધરાવવાને પોતપોતાની તરફનાં મા-
ણસો રાખ્યાં હતાં-એક દંતકથા* જણાવેછે કે સૂરતમાં
પેશવાની ચોથ ધલાવનારો એક જગન્નાથ નામનો સૂર-
તનોજ શેઠિયો હતો.

૩. એ મહુમ્મદશાહે નિનમ હલમુદ્દક પાસેથી મા-
ળવા તથા ગૂજરાત લેઇ લીધા પછી માળવાનો સૂબો
રાન ગિરિધર બહાદુર† નામે નાગરને અને ગૂજરાતનો
સૂબો સર બુલંદખાનને સોંપ્યો હતો. એ સર બુલંદ
ખાન જ્યારે પોતાનો અધિકાર લેવાને ગૂજરાત આવ્યો
ત્યારે ત્યાંનો વહીવટ કરનાર હમીદખાન જે નિનમનો
ભત્રીજો થતો તે સામે થયો; પણ એણે પોતાને કમ-
ળેર જોઈને શાહુરાનનો કોઈ સરદાર નામે કાંતાલ ક-
દમ ખાંડે જે દાહોદમાં રહેતો તેની મદદ માગીને ગૂજ-
રાતની ચોથ આપવાનું કબૂલ કર્યું. એની મદદથી હ-
મીદખાન જીત્યો અને પછી એણે સર બુલંદખાનના
હાથ નીચેના સુબયતખાનને મારી નાંખ્યો. એનું અને
ધખ્રાહિમ કુલિખાન નામના નાનાભાઈને પણ માર્યાં
હતા તેનું વેર લેવાને વચ્ચે ભાઈ રસ્તમઅલીખાન જે
સૂરતનો નવાબ હતો તે પિલાલ ગાયકવાડની સાથે
બંદોબસ્ત કરી તેની મદદથી હમીદખાનની સામે લ-
ડવા ઊભો રહ્યો. એ વખત હમીદખાનને મદદ કર-
વાને નિનમનો પિલાલ ઉપર કાગળ આવ્યો હતો.
પિલાલએ મનમાં એવું પાપ રાખ્યું કે જેની સળળી
બાળ થશે તેની તરફ થઈ જઈશું. પછી મહી નદીને
પેલે તીર અડાસ ગામમાં લડાઈ થઈ તેમાં પિલાલ
પાસે પંદર હજાર ફોજ અને સૂરતવાળા પાસે ઘણી
સારી તોપો હતી. અઢાર દહાડા લડાઈ ચાલી, પણ
તેમાં રસ્તમ અલીનું કાંઈ નહિ. આગળીસમે દહાડે
એણે પોતાના સરદારોને પાસે બોલાવી કહ્યું કે 'જે-
ઓની ઇચ્છા કુટુંબ પરિવારથી સુખ ભોગવવાની હોય
તેઓએ સુખથી ઘેર જવું અને મરવું હોય તેઓએ

મારી સાથે રહેવું.' એ બોલવું સાંભળીને કોઈ કીરપા-
શંકર નામનો નાગર હતો તે સલામ કરી બોલ્યો કે
સાહેબ આજ અમે કેવા લડીએ છેએ તે જોલો. પછી
રસ્તમઅલીના સરદારો મરણિયા થઈ લડ્યા ને દુશ્મ-
નની ફોજ મારી હઠાવી. પછી પિલાલએ રસ્તમઅ-
લીખાનને કહ્યું કે હું દુશ્મનની પછગાડે દોડ, હું તોપો
સંભાળું છઉં. જેવો રસ્તમ, હમીદખાનની પછવાડે
દોડ્યો કે પિલાલએ તોપનાં મોઢાં ફેરવીને હમીદખા-
નની તરફને કરી, સૂરતવાળા ઉપર હમીદખાનનું અને
ગાયકવાડનું એમ બંને લશ્કર તૂટી પડ્યું. રસ્તમ-
અલીએ મોટી બહાદુરીથી પોતાનો ટકાવ કીધો, પણ
પોતાનાં ઘણાં મીણુસ મુઝાં તેથી તે એકલો પડી ગયો.
આખરે નસાય તેણે નથી એમ જોઈને અને પકડાઈશ
તો દુશ્મન મારા ઘણાજ ધુરા હાલ કરશે એમ વિચા-
રીને તેણે પોતાનેજ હાથે પોતાનો અંત આણ્યો-ઈં
સં ૧૭૨૫.

૪. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર જે મૂલકો મુ-
ગલના રાજ્યમાં ગણાતા હતા તેઓના રક્ષણને માટે સૂ-
રતને ખારે મુગલોએ અરમારો રાખી હતી. એ લશ્કરી
અરમારનું ઉપરીપણું ઔરંગઝેબના વખતથી રાજપો-
રના (જંજરાના) સીદીને મળ્યું હતું અને એનો ખર્ચ
જે ત્રણ લાખનો હતો તે સૂરતના તાખાનાં પ્રગણાં-
ઓની ઉપજમાંથી ચાલ્યાં કરતો. પણ મરાઠાઓના
ધૂસવાથી અને તેઓથી થયેલી ખરાબીથી સૂરતની ચે-
દાશ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી અને તેથી સીદીનો
ખર્ચ નવાબથી આપી શકાતો નહોતો. એવી વખત-
માં એકવાર સીદીએ પોતાનું લશ્કર લાવી ખારાને ઘેરો
ધાલ્યો ને સઘળા વેપારીઓનાં વહાણોને અટકાવ્યાં.
વેપારીઓ નવાબ પાસે ફર્યાદ ગયા. થોડું ધણું આપી
સીદીનું મન મનાવવું તો જોઈએ માટે ૧૭૩૫ માં ન-
વાબ તેગબેગખાને અલેશ્વર પ્રગણું તેને તાબે કીધું અને

* નવાબ અમ્મનના વખતમાં સૂરતમાં એક જગન્નાથ કરીને
શેઠિયા હતા, તે એક વખત નવાબને મળવા ગયો ત્યારે ન-
વાબે મશ્કરીમાં તેને કહ્યું કે તને કદાચ હું હમણાં પકડી મારી
નખાવું તો તારું આ જગોએ શું ચાલે? તે વખતે જગન્નાથે
પોતાની કમરમાંથી એક પિસ્તોલની બેડ કહાડી ખતાવીને કહ્યું
કે મારી પાસે આ ગોળી ભરેલાં બે હથિયાર છે તેથી એવી વ-
ખતે મારનારને એક વાર માફ પછી હું મરું. નવાબે એ વાત
મનમાં રાખી મૂકી અને હશીને બીજી વાતો કરવા માંડી.
જ્યારે જગન્નાથ ઊઠ્યો ત્યારે પછવાડેથી નવાબે અરખો પાસે
તેને પકડાવીને વહાણમાં ચડાવી દીધો. તે વેળા જગન્નાથની
સાથે એક મેઘો કરીને તેનો ચાકર હતા તેના હાથની રૂપિયા

૨૦૦ ની વીટી વહાણમાં અરખાને તેણે ઊતારી આપીને બંને
જણ છૂટા થઈ તાપીમાં પડી તરતા તરતા પેલે પાર નીકળ્યા
અને સુંઆળીમાં એક વેરાગીને ત્યાં સંતાયા. પછી તેઓ ત્યાંથી
વડોદરે જઈ રહ્યા. જ્યારે નવાબને ખબર પડી કે જગન્નાથ
વડોદરે છે ત્યારે ત્યાંથી પકડી મંગાવવાની તેણે તદખીર કરી.
જગન્નાથ પુણે જઈ પેશવાને મળ્યો અને પછી તેની સૂરતમાં ચોથ
ધલાવી. પુણેથી દયારામ ચોથીઓ સૂરતમાં આવ્યો ને હાલ
જે દયારામ ઝવેરીની હવેલી કહેવાય છે તે તેણે બંધાવી છે.

† એનો કાકો દયા બહાદુર ૧૭૨૪ માં માળવામાં મરાઠા
સાથે લડ્યો હતો.

૩. સૂરત, ગોળ, તંબાકુ વગેરે કેટલીક ચીજો ઉપર મુકાત કરી આપી; વળી હોર ઉપરના વેરામાંથી હંધ આપણું હતું અને રૂંકાણની તથા ફૂરજની ઉપર કેટલોક લાગો કરી આપ્યો.

૫. તેગબેગખાન ૧૭૪૬ માં મુઝો ને તેના પૂછી નવાબની ગાદીએ તેનો દીકરો સફદરખાન બેઠો અને કિલેદારીપર સફદરખાનનો દીકરો વકરખાન થયો. એ બંનેથી ધણું વર્ષ હાકમી ભોગવાઈ નહિ. ૧૭૪૮ માં આણંબચું કે એક સૈયદ મીઆ અચ્ચને પછવાડેથી મોઘનુદીનખાનના નામથી બેગખાવા લાગ્યો ને તે તેગબેગખાનના ભાઈ બેગખાનખાનની એક છોકરી સાથે પરણ્યો હતો તેણે, બેગમ તથા માછ નવાબની ધણિયાણી અને પોતાના એક સગા અલીનવાબખાનની મદદથી, વકરખાન પાસેથી કિલેદારી લેઈ લીધી. પછી સૂરતની બિખજની ચોથ અને બે મોરચાની મુકાત આપવાની શરતથી દામાજ ગાયકવાડની મદદ લેઈ અને વળી અંગ્રેજ દંપતીની મદદ લેઈ તેણે સૂરતની નવાબી ઉપરથી સફદરખાનને હાકમી મહેલ્યો ને પોતે નવાબી ઉપર બેઠો.

૬. ૧૭૪૮ થી તે ૧૭૫૧ સુધી મીઆ અચ્ચને નવાબી ભોગવી. પણ એવામાં પાછી વકરખાને અચ્ચને ઉપર ચઢાઈ કરી તેથી અચ્ચનેને કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવું પડ્યું-પણ એ બધી ગરબહાટમાં રાજપોરના સીદીઓમાંનો એક મસાઉદ સીદી હતો તેણે કિલ્લો પોતાને કબજે કરી લીધો.

૭. વકરખાન અને અચ્ચનેનો ટૂટો ચાલતો તેમાં વકરખાને દામાજને સૂરતની અરથી બિખજ આપવાનું કબ્જા કરીને તેની મદદ માગી હતી; પણ કામ થઈ રહ્યો પછી અને એનો બાપ સફદરખાન ને ૧૭૪૮ માં મીઆ અચ્ચનેની જખરીને લીધે ઠેકે જતો રહ્યો હતો તે પાછો આવ્યા પછી વકરખાને દામાજને ઠેરવેલું અરખું આપવાની ના કહી, પણ પછી આખરે આણંબચું કે મુકાત અને બીજી પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો આપવો. ૧૭૫૨-૫૩ માં દામાજએ કેટલુંક પેદાશને આપ્યું તેમાં સૂરતની પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો ને પોતાને મળતો તેમાંથી પણ અરખું આપ્યું.

૮. હવે સફદરખાનને પાછો બેસાડ્યો તેના અવજમાં સીદીને ગલેમંદીની પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો અને ઈનસાફની અદાલતોની પેદાશમાંથી પણ ત્રીજો હિસ્સો મળ્યો. પણ થોડા દહાડા પછી એક તરફ સફદરખાન તથા તેનો સગો અલીનવાબખાન અને બીજી તરફ સીદી એ બે વચ્ચે ટૂટો અલ્યો-તે વખત

તમાં એટલે ૧૭૫૭ ના બંનેવારીમાં તે બે અને દંપતીના અધિકારી એલિસ વચ્ચે સીદીને કાઢી મૂકવાના કાલકરાર થયા-આ રીતે કે કિલ્લો નવાબને મળે અને લશ્કરી અરમારો દંપતીને મળે ને એના ખર્ચને મટિ નવાબ દર વર્ષે લાખ રૂપિયા આપ્યાં કરે; પણ પછી કેટલાંક કારણોને લીધે તે કરાવ અમલમાં આણંબે દંપતીની તરફથી બંધ રહ્યો હતો. એવામાં નવાબ અને અલીનવાબ વચ્ચે હંધ વાંધો પરચો અને અલીનવાબે નવાબી મેળવવી ધારી. એ ખટખટમાં સીદી અને વલંદા તેની મદદે થયા હતા; વળી અલીનવાબની સામા ફારિસખાન બીલો થયો હતો અને એને સફદરખાન તથા મરાઠા એઓ મદદ કરતા હતા. એટલામાં સફદરખાન એકાએક મરી ગયો (કોઈ કહે છે કે અલીનવાબે ઝેર ખવાડ્યું તેથી) ૧૭૫૮ ના બંનેવારીમાં. સફદરખાન પછી અલીનવાબ ગાદીએ બેઠો. તેમ, મસાઉદ સીદી ને ૧૭૫૬ માં મરી ગયો હતો તેના વારસ દાખલ સીદી હમેદખાન કિલેદારી લેઈ બેઠો હતો.

૯. એ વખત સૂરતના લોક અલીનવાબ તથા સીદીના ભૂલમથી એટલા તો નારાજ થયા હતા કે તેઓએ અલીનવાબ નવાબી પર બેઠો તેજ મહિનામાં એલિસને કહ્યું કે દંપતી ને કિલ્લો અને દરિયાઈ લશ્કર પોતાને તાબે રાખે તો તેના ખર્ચને વારતે બે લાખ રૂપિયા બિખજમાંથી આપીએ ને તેટલામાં ને કાંઈ જોણું પડે તો તે અમે અમારી ગાંઠથી પાંચ વર્ષસુધી આપ્યાં કરીએ; પણ મરાઠાની ધાર્તીથી એલિસે તે વાત જાઝી મનકપર લીધી નહિ. મરાઠાની ધાર્તી આટલાસાર કે તેઓએ પણ સૂરત પોતાને તાબે કરી લેવાનો વિચાર કર્યો હતો.

૧૦. દંપતીની તરફથી ઢીલ થવાથી મોઘનુદીનખાન ને ૧૭૫૨ માં વકરખાનથી હારીને મુંબઈ જતો રહ્યો હતો તેણે ધણીખરી તો જત મહેનતથી, થોડીધણી સીદી હમેદ કિલેદારની મદદથી અને પોતાનાં સાસરિયાંના વગથી ૧૭૫૮ ના ડિસેમ્બરમાં અલીનવાબને નવાબી ઉપરથી બહારી મહેલ્યો ને પોતે બેઠો.

૧૧. ૧૭૫૮ માં ફારિસખાનને મદદ આપવાને દંપતીએ કબ્જા કીધું હવે સારથી તે મોઘનુદીન પાછો નવાબી ઉપર બેઠો ત્યાં સુધીના દરમિયાનમાં સીદીઓએ અંગ્રેજ ઉપર કેટલોક ભૂલમ શુભચોં હતો, પણ તેની દાદ કિલેદાર સીદી અને નવાબ કાન ઉપર લેતાજ નહિ: તેથી દંપતીએ ૧૭૫૬ ની શરૂઆતમાં ફારિસખાનને ગાદી આપવાનો અને પોતે કિલેદારી

તથા લશ્કરનું ઉપરીપણું લેવાનો જે આગળનો કરાર તે પાછો તાલે ક્યો—વધારે આ કે એમ કરતાં અગર ફારિસખાનને નવાબી ન મળે તોપણ તેને નાયબ નવાબ તો કરવોજ કરવો. એ છેલ્લી વાતને સીદી બંદર તથા વહી અક્ષાએ અને કેટલાએક ફારિસખાનના હોસ્તોએ ઉત્તેજન આપ્યું ને લડાઈની તૈયારી થઈ. અંગ્રેજો સૂરતને ખાસ ગયા અને મરાઠા સામા ન થાય તથા સીદીને મદદ ન આપે માટે તેઓએ નાના પેશવા તથા હામાલ ગાયકવાડ અને મરાઠાની અરમારના ઉપરી નારોપત એઓને કાગળો લખ્યા કે સૂરતસંબંધી તમારા જેવાજાણી હુકમ તથા ફાયદા છે તેમાં અમે કશોએ હાથ ધાલવાના નથી માટે તમારે આ અમારી ખટપટથી દૂર રહેવું.

૧૨. એ ગલરાટમાં મોઈનુદ્દીન કંપનીવાળા એરન્કિનને જઈ મળ્યો કે તમે જે હુમેશને માટે મને નવાબી ઉપર કાયમ રાખો તો હું સીદીની સામા તમને સારી પેઠે મદદ કરું. પછી તરતજ મુંબઈથી ૮૦૦ ગોરૂં પાયદળ, ૧૫૦૦ કાળું પાયદળ અને તોપદાર-ગોળાવાળાની એક દૂકડી એ સૌ ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ આવી પહોંચ્યું.

૧૩. પછી તા. ૪ માર્ચ ૧૭૫૬ ને રોજ સધળાએ મળીને ડેરબંધ કે કંપની બી ધામધૂમથી મોઈનુદ્દીનને નવાબની ગાદીપર બેસાડે અને ફારિસખાન નાયબ નવાબ થાય. પછી કંઈ લડાઈ થઈ નહિ—સીદી નરમ પડી ગયો, અને એણે દરિયાઈ લશ્કર તથા કિલ્લો એ કંપનીને આપી દીધાં અને મોઈનુદ્દીનખાન નવાબ થયો.

૧૪. તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હીના બાદશાહે કંપનીને કિલેદારીનો અને દરિયાઈ અંગેના ઉપરીપણાનો અને તેના ખર્ચમાં મોઈનુદ્દીન બે લાખ રૂપિયા આપ્યાં કરે એવો ફરમાન મોકલ્યો. એ દહાડેથી સૂરતના કિલ્લાપર બે વાવડા ચઢવા લાગ્યા—એક મુગલ સરકારનો ને બીજો કંપની સરકારનો.

બાબ ૧૦ મો;—તવારીખ ૧૭૫૮-૧૮૦૦.

૧. મોઈનુદ્દીનખાન ૧૭૫૩ ની ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીએ મુજો. ત્યાર પછી તેની ગાદીને માટે ચાર જણ બેસા થયા:—મોઈનુદ્દીનનો દીકરો, ફારિસખાન નાયબ, આગળનો નવાબ અલીનવાજખાન અને એક તુરકીન અલીખાન. મોઈનુદ્દીનનો દીકરો સારા સ્વભાવનો હતો, પણ તેના મસલતિયા નકારા હતા; અને એમાંનો એક અમીરુદ્દીન બક્ષી ઘણો તામસી ને હુલ્લીઓ હતો. એ વેળા કિલેદારી તો કંપનીના હાથમાં હતી

જ. મોઈનુદ્દીનને નવાબ તથા ફારિસખાનને નાયબ નવાબ કંપનીએજ ઠેરવ્યા હતા એટલે કંપની સરકાર તો ખટપટમાં હતીજ. નવાબનાં લશ્કરમાં તુરકીઓ બંધાઈ હતી અને અંગ્રેજ લશ્કર તો ટાંપી રહ્યું હતું કે ક્યારે બંગાળાની સરકારનો હુકમ આવે કે હુલ્લી સમાવીએ. ઘણા દહાડા ઘોળાઘોળ થયા પછી વડી સરકારનો હુકમ આવ્યો કે માલ નવાબ મોઈનુદ્દીનના દીકરાને ગાદીએ બેસાડવામાં આપણને ફાયદો છે માટે એને ગાદીએ બેસાડવો અને બીજા સામા થાય તો તેઓની સામે લડવામાં આપણા લશ્કરે મદદ કરવી. એ હુકમ મુજબ દિલ્હી સરકારની સત્તરની વાટ ન ભેતાં કંપનીએ માલ નવાબના દીકરા મીર કુતુબુદ્દીનને મીર હુસૈનુદ્દીન હમીદખાન બહાદુરનો ખિતાબ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો—તા. ૧૪ મી માર્ચ ૧૭૬૩. એ નવાબ, કાયમુદ્દીલાના નામથી ઓળખાતો. દિલ્હીની સત્તરની વાટ ન ભેવાતું કારણ આ કે તે વખત ત્યાંના બાદશાહની સત્તા નળળી થઈ ગઈ હતી, ને તેઓની તરફથી એક વકીલ* જે સૂરતમાં મોકલવામાં આવતો હતો તે પણ મોકલવો બંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

૨. હુસૈનુદ્દીનખાનની હુકમતમાં ફારિસખાન નાયબ ૧૭૭૦ ની ૭ મી નવેમ્બરે મરી ગયો તેની જગ્યાએ તેના છોકરા લાયક નથી એમ જાણીને અને અમીરુદ્દીન બક્ષી તો નવાબનો ભાઈ છે તેથી વખતે ગરબડ કરે; માટે અલીનવાજખાન જે એક વખત આગળ નવાબ થયો હતો તેને કંપનીએ નાયબ ઠેરવ્યો. ૧૭૭૭ માં એ અલીનવાજ પણ મરી ગયો. એના પછી નાયબની જગ્યાની જરૂર નથી ને બે લાખ રૂપિયા નકામા જયજે એવે બહાને તે જગ્યા કંપનીએ કાઢી નંખાવી.

૩. ગણેશપંત નામે એક મરાઠો સરદાર જેને તાબે કોંકણ હતું તેણે ત્યાંથી નીકળી આવી સૂરત આઠાવીસીનાં ઘણાંક પ્રગણાં લૂંટ્યાં અને સૂરતની લગલગ આવી લૂંટફાટ કરવા માંડી. પણ લેફ્ટેનન્ટ વેલ્સે થોડાક ઘોડેસવાર લેઈને તેની સામા જઈ મને ૧૭૭૮ ની તા. ૨૨ મી એપ્રિલે સાંજે ચાર વાગે તેનું લશ્કર વીખેરી નાંખ્યું ને સૌ કરતાં વધારે મરાઠાઓને મારી કાઢ્યા. એ વખતે ગણેશપંત પોતે પણ જખમી થયો. વેલ્સે તેની ત્રણ તોપો મુજાં સધળો સામાન લેઈ લીધો. પછી એ દક્ષિણ તરફ વળ્યો; અને પારનેરા,

* એ અલખી અથવા બાદશાહની તરફનો દીવાન સરતમાં રહેતો. નવાબ તથા કારભારીથી થતા જલમની ખબર તે બાદશાહને લખતો—પછી કોઈ કચીદ હોય કે ન હોય. બાદશાહી ફરમાનો, એ અલખીની માર્ફતે નવાબને પહોંચતા.

ખગવાડા, તથા ઈડરગઢ એ નણુ કિલ્લા જે દમણ પાસે હતા તે એણે છતી લીધા.

૪. એ નવાબના વખતમાં વડી સરકારનો કંપની ઉપર આવેા હુકમ આવ્યો કે નવાબની પેદાશ કેટલી છે તે ખરાબર જાણી લેઇને આપણા દફતરમાં નોંધી રાખવી, અને નવાબ નવા કર મૂકવા ધારે તો તે મૂકવા દેવા નહિ. તેમ, જે છે તેમાં કંપનીની સલાહ વિના તેને કંઈ ફેરફાર પણ કરવા દેવા નહિ.

૫. એ વખત, કંપનીની પેદાશ ઘણી વધી ગઇ હતી, ને વેપાર પણ સારો ચાલી રહ્યો હતો; પણ નવાબનું જોર છેક નખળું પડી ગયું હતું.

૬. સને ૧૭૬૦ ના માર્ચમાં મીર હકીમુદ્દીન મરણ પામ્યો. એને બે છોકરા હતા. મોટા મીર નિઝામુદ્દીન ૩૫ વર્ષનો અને નાનો મીર નસીરુદ્દીન ૩૦ વર્ષનો હતો. એ વખતે કંપનીએ બંગાળાની સરકારને લખ્યું કે હવે કોઈને નવાબ કરવો નહિ અથવા જો કરવો તો શહેર તથા બંદરની સંભાળ જે આપણાં લશ્કર તથા દરિયાઈ ફોજથી થાય છે તેનો અરધોઅરધ ખર્ચ સાડાત્રણ લાખ નવાબ આપે એવું ઠરવડું અને રેલકથી થતાં તુકસાનને અટકાવવાનો ખાધ વગેરે ખોદાવવાનો ખર્ચ સાઠેક લાખ થશે તે તે આપે. બંગાળાની સરકારે એવો નવાબ માન્યો કે નવાબને ગાદીએ બેસાડવો અને બીજા કબૂલાતો હાલ કરાવવી નહિ.

૭. વળી પ્રથમ તો આહું જરૂરનું વિચારમાં આવ્યું હતું કે સિધિયાની માફતે દિલ્લીના બાદશાહના ફરમાનથી નવાબને ગાદીએ બેસાડવો-ને સિધિયાને નવાબે ૨૦ હજાર રૂપિયા નજરાણામાં આપવા. એ રૂપિયા તો નવાબે નાખુશીથી ૧૭૬૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં આપવા કાઢ્યા. પણ સિધિયાને વધારે જોઇતા હતા અને તેથી દિલ્લીથી સનદ મળતાં વાર લાગે તેહું છે એવું જોઈને બંગાળાની સરકારે લખી મોકલ્યું કે કંપની સરકારની તરફથી નિઝામુદ્દીનને નવાબીપર બેસાડવો-ને એરીતે ૧૭૬૨ ની ૨૯ મી ડિસેમ્બરે નિઝામુદ્દીન ગાદીએ બેઠા.

૮. નિઝામુદ્દીન નવાબ ઘણા રોગી હતો. તેણે ખાટલામાં સૂતાં કારભારીઓને વશ પડી હકુમત કીધી. ચાડિયા લોક ફાવી ગયા. નવાબે તેઓની જાડી ખબરો ઉપરથી લોકને દંડવા માંડ્યા ને એથી વેપારીઓનાં મન ઘણાં દુખાયાં. કેટલાક સોદાગરો ખશી ગયા. વેપારધંધો ઓછા થવા લાગ્યો. ખુશકી ફરજની આમદાની નવાબના કારભારીઓએ તથા સંગાઓએ ઉચાપત કરી લેઇને સરકાર ખતને ઓટ દેખાડાવવા માંડી.

૯. સંવત્ ૧૮૪૭ સને ૧૭૬૨ માં મોટા દુકાળ પડ્યો હતો, જે સુડતાળાને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. સને ૧૭૬૭ માં તાપીમાં ઘણીજ મોટી રેલ આવી હતી.

૧૧. એ નવાબના વખતમાં રવીડન દેશના કેટલાક વેપારીઓ સૂરતમાં વેપારની કોઠી ધાલવાને આવ્યા હતા, પણ તેઓનું કંઈ ફાવ્યું નહિ તેથી તેઓ થોડાં વર્ષ રહી પાછા પોતાને દેશ ગયા.

૧૨. વળી જર્મનીના શાહજહાંએ પણ મિં વિલ્હમ બોક્સને કેટલાક વહાણ આપી સૂરત મોકલ્યો હતો-એઓ પણ થોડાં વર્ષ લાડાંનાં ધરમાં રહી પાછા પોતાને દેશ ગયા.

૧૩. અંધાધુંધીનો કારભાર અને દુકાળ વગેરેથી આવેલી મુકલસીને લીધે શહેરની આમદાની ધીરી ગઈ હતી ને નવાબને કરજ કરવું પડ્યું હતું, તેમ દિલ્હીની ખર્ચ ઘણો થઈ ગયેલો ને નવાબથી તો હકુતા ભરાય નહિ તેથી કંપની ઘણી ચીડાઈ ગઈ હતી. આખરે ૧૭૬૭ માં કંપનીએ નવાબને બે વાતની તાકીદ કરી કે અંધાધુંધીનો કારભાર ન ચાલવા દેતાં પોતાનું તથા રેયતનું ભડું થાય તેમ તેણે કરવું અને બીજું આ કે જ્યાંલગી નવાબ કંપનીનું કરજ અદા કરી રહે ત્યાંલગી તેણે દર હકુતે વધારે વધારે રકમ ભર્યાં કરવી; તેમ ખર્ચ ઓછો કરી નાંખવામાં કંપનીએ નવાબને થોડું લશ્કર ઓછું કરી નાંખવાનું લખ્યું. એ શરતો નવાબે કબૂલ ન રાખતાં પાછું લખ્યું કે 'તમારે અમારી હકુમતમાં હાથ ધાલવાની જરૂર નહિ.' પછી જેમ સીદી નવાબને સતાવતો હતો તેમ કંપનીએ સતાવવા માંડ્યો ને આખરે દર વર્ષે લાખ રૂપિયા અને બીજા ત્રીસ હજાર આપવાનું કંપનીએ નવાબ પાસે કબૂલ કરાવ્યું, પણ એ બાબતના કોલકરાર થતા હતા તેટલામાં ઈં સં ૧૭૬૯ ની ૮ મી જાન્યુઆરીએ નિઝામુદ્દીન એકાએક પાણીજેવું ઓછીને મરી ગયો. એ નવાબ બક્ષીની છોકરી હાફીઝા બેગમ સાથે પરણ્યો હતો અને એના પેટનો તેને એક છોકરો થયો હતો; તે પણ થોડા દહાડાનોજ યજ્ઞને મરી ગયો. હવે મરનારનો ભાઈ જે નસીરુદ્દીન તે નવાબીનો દાવો કરવા લાગ્યો.

૧૪. એ વખતે કંપનીની સત્તા એટલી તો વધી ગઈ હતી કે તેઓની હા થયા વિના નવાબ થવાની આશા રાખવી કોઈ હતી. મીર નસીરુદ્દીને ગવર્નર હકુનને લખ્યું કે મારા ધરડાઓએ પોતાના હકુબ કબીલા કંપનીની સંભાળમાં સોંપ્યા છે માટે કંપનીએ મને

ખરા વારસ દાખલ નવાળી ઉપર કાયમ રહેવાની મંજૂરીઆત આપવી, (તા.૦૯ મી જાનેવારી ૧૭૯૯).

૧૫. એના નવાળામાં ઉંકને લખ્યું કે કંપનીનો વડો (સૂરતમાં) મિંઝ સીટન છે તે તમને સઘળું કહેશે.

૧૬. ફેબ્રુઆરીની ૯ મીએ ઉંકને સીટનને લખ્યું કે 'નવાળ, કંપનીની મંજૂરીઆત મેળવવાને કેટલે લગી ચાલ્યો આવવાને ખુશી છે? ખબરદાર, જ્યાંસૂધી આપણી સઘળી શરતો કબૂલ ન કરે ત્યાંસૂધી નસીરદીનને નવાળનું માન ન આપવું; શહેરનાં ઈનસાફનાં ખાતામાં પણ જરૂર જાણીએ તો વચમાં પડીએ; તેણે જલદીથી હકૂતા લેવા માંડ્યા નહિ તો ૬ ફી રીજમી-ટ જાણી થાયછે તેને આપવાને કંપની પાસે ફંડ નથી.'

૧૭. માર્ચની ૧૮ મીએ સીટને ઉંકને લખ્યું કે હવે થોડા દહાડામાં.

૧૮. માર્ચની ૧૯ મીએ ઉંકને સીટનને લખ્યું કે નસીરદીન ફક્ત પોતાના બાપે જે આપવાનું કબૂલ કર્યું છે તેટલુંજ આપેછે એ કંઈ તેની પોતાની તરફનું ન કહેવાય; અને આપણો વધારે ભાગવાનો હક્ક છે. ઇનસાફના કામમાં પણ કેટલોક હક્ક આપણને મળે.

૧૯. એપ્રિલની ૧ લીએ સીટને ઉંકને લખ્યું કે નસીરદીન હમણા બદલાઈ ગયેલો માલૂમ પડે છે-આગળ તે નરમ-અને આપણાપર આધાર રાખતો હોય તેવો દેખાતો, પણ હાલ તો તે પોતાના દરજ્જાને મોતાનો હક્ક સમજેછે; ને એના કાગળની ઇબારત ઉપરથી મને લાગેછે કે એને તો કોઈ છૂપા મસલતિયા મળ્યા છે. ખીજ સઘળી વાતમાં મારી સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને ખુશી છે, પણ નાણાંની વાતમાં તે કંઈજ કબૂલ કરતો નથી. મેં તેને એટલે લગી કહ્યું કે 'નસીરદીન, અમે જે માગીએ છીએ તે જો તમે નહિ આપો તો અમે ધણા નાખુશ થઈશું; ભરચના નવાળના છોકરા કેવે હાલે સૂરતમાં ફરેછે તે જોયું?'

૨૦. એપ્રિલની ૧૮ મીએ ઉંકને સીટનને લખ્યું કે નસીરદીનને નવાળની ગાદીએ બેસવું હોય તો તેને આટલા રૂપિયા આપવાની ફરજ છેજ.

૨૧. આગસ્ટની ૧૮ મીએ સીટને ઉંકને લખ્યું કે-'મેં માજી નવાળના ભાઈ પાસેથી એક લાખ કરતાં વધારે રૂપિયા કઢાવવાની મહેનત લેવામાં કંઈ કસર રાખી નથી. મારી ખાતરી થઈ છે કે તેની પાસે પૂજી નથી-હોય તો તે આખા વગર રહે નહિ. હું જીવને સટ્ટે ખાતરીથી કહું છું કે એક લાખ રૂપિયા કરતાં વધારે મળનાર નથી-પછી જો લશ્કર લાવી જોરજુલમથી લો તો મુખત્યાર છે. નવાળના વંશ પાસેથી નવાળી

લેઈ લેવી અને તેને કંઈ પેન્શન દાખલ આપવું એ વાત મારા વિચારપ્રમાણે તો ભરોસો તોડવા જેવી છે. હું નથી ધારતો કે પેન્શન આપ્યાથી અને રાજ દરબાર વધારવાથી કંપનીને હાલના કરતાં કંઈ પણ વધારે ફાયદો થાય. કંપની સરકારની કિલેદાર ધવાની શું મતલબ હતી? ગમે તે મતલબ હોય, તોપણ તે હમણા તેજ છે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર નથી. નવાળનો ભાઈ નસીરદીન વર્ષે જે એક લાખ રૂપિયા કંપની સાથે કોઈ પણ શરત કર્યા વિના આપવા કબૂલ કરેછે તે ઠીક છે; કેમકે તેમાં કિલેદારી વગેરેની જાખવ કરતાં દર વર્ષે રૂપિયા ૨૫૦૦૦ નો વધારો છે. એટલું છતાં પણ હજી સરકાર સંતોષ પામતી નથી, અને વધારે લોભ કરીને લેવા ચલાયછે. રૈયત હમણા એટલી તો ગરીબ થઈ ગઈ છે કે નવાળ જો કંપનીને વધારે આપવું કબૂલ કરે તો તેમાં રૈયત છેકળ નીચોવાઈ જાય.

૨૨. સને ૧૮૦૦ ની ૧૦ મી માર્ચે ગવર્નર જનરલ લાર્ડ માનિંગ્ટન બર્ફે માર્કિવસ આવ વેલ્સલી એણે મુંબઈના ગવર્નર ઉંકને લખી મોકલ્યું કે 'નવાળને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવો અને હાકમી તથા વસૂલાતનો તમામ કારભાર અંગેજી કરવો.' એ હુકમની સાથે કેટલાંક કારણો આ બતાવ્યાં હતાં કે '૧૭૫૬ માં મોઈતુદીન સાથે કરાર થયા છે તે કરાર તો ફક્ત મોઈતુદીન વાસ્તે હતા, તેના વારસોને વાસ્તે નહિ, ને જ્યારે અંગેજી કોઈ ચોક્કસ કોલકરારથી બંધાયેલા નથી ત્યારે નવાળની ગાદી કાઢી નાંખવાને અંગેજી સરકાર મુખત્યાર છે. શહેરને બહારના દુશ્મનોથી બચાવવાનાં નવાળ પાસે સાધન નથી. હાલમાં દંગા થાયછે, જૂલમથી લોકોનાં નાણાં લેવામાં આવેછે, વસૂલાતના કામમાં ધણું અંધેર ચાલેછે, ઇનસાફના કામમાં લાંચ રૂશવત તરફદારી થાયછે અને ફોજદારી પોલીસનું પણ ઠેકાણું નથી તેથી રૈયતની ખરાબી થાયછે; અને એ ખરાબીનો અટકાવ તથા રૈયતની મુખાફારી શહેરનું ઇનસાફખાતું ને લશ્કરીખાતું અંગેજી સરકારને હાથ આવેથીજ થશે; માટે નવાળ પાસેથી હાકમી છીનવી લેવાને અંગેજી સરકારનો હક્ક તથા તેની ફરજ છે. સૂરતનો નવાળ કંઈ ખુદ રાજ નથી, પણ મુગલ સરકારની વતીનો છે. હાલ કંપનીના અમલદારોએ આણી તરફ મુગલનું સઘળું રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું છે ને તે મુગલ સરકારની માફક રાજ્ય ચલાવેછે, તેથી તેઓનો પણ સૂરતની હાકમી ઉપર મુગલ સરકાર જેટલોજ હક્ક છે.'

૨૩. તા. ૨ જી મેએ ગવર્નર ઉંકને સૂરત આવ્યો

ને પછી તરતજ તેણે બક્ષી, નવાળનો દીવાન કીરપારામ અને રાજકોળમાં સત્તા ધરાવતા એવા બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોને પોતાની તરફના દરી લેઈ તાં ૯ મીએ નવાળને તેડાવ્યો અને પોતાનું આવવાનું કારણ કહી સંભળાવી તાકીદથી નવાળ માંગ્યો.

૨૪. ત્રણ ચાર દહાડા ઉંકને નવાળ, બક્ષી અને કીરપારામ સાથે ધણીએક ખટપટ કરી; તેમાં એક વખત નવાળે કહ્યું કે હાકમી આપી દેવાની વાત મારાથી કબૂલ થાય તેવી નથી, કેમકે મારા તમામ ભત્તાલોઆ આ શહેરને બાબુલમક્કા (મક્કાનો દરવાજો) કહેછે તે બીજા ધર્મના હાથમાં ગયેથી હું બેઆબર થઈ જઈ; પણ અંતે બિચારા નસીરુદ્દીને જોયું કે મારાથી સામું થવાય તેવું તો છે નહિ ને કંપની તો છાતીઉપર ચઢી આવી છે માટે હા કહેવી એજ સારી વાત છે. નવાળે ઉંકને જોળે માથું મૂકીને કહ્યું કે કહેશો તેમ મારે કબૂલ છે, પણ જોલે તમને હું મારા પોતાના સમજું છઉં.

૨૫. પછી તાં ૧૩ મીએ સામસામા કોલકરાર થયા. તેમાં મોટા છંદર આટલો કે નવાળ શહેરની તમામ હાકમી કંપનીને આપી દે અને કંપની નવાળને તથા તેના વારસોને નામના ગાદી ઉપર બેસાડી વર્ષ દહાડે લાખ રૂપિયા આપ્યાં કરે; વળી દુલ વચ્ચલમાંથી ખર્ચ ખાદ કરતાં અને મરાઠાઓને ચોથ આપવી પડતી તે ખાદ કરતાં જે બાકી રહે તેનો પાંચમે ભાગ પણ કંપની નવાળને આપે.

૨૬. કરારનામા મુજબ ગવર્નર ઉંકને મીર નસીરુદ્દીનખાનને તાં ૧૪ મીએ શિરરતાના ઠાકમાઠથી ગાદીએ બેસાડ્યો અને ૧૫ મીએ પોતાની તરફનું બહેરનામું ફારસી શૂળરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં કાઢ્યું.

૨૭. બહેરનામાની મતલબ-૧. ઇ. સ. ૧૮૦૦ ને તાં ૧૩ મી મેને રાજ નવાળ મીર નસીરુદ્દીનખાન અને કંપની સરકાર વચ્ચે જે કોલકરાર થયો છે તેમાં નવાળે કબૂલ કર્યું છે કે મેં સૂરત શહેર અને તેના તાબાના મૂલકની હાકમી તથા બીજા હુમેશનેસાદ કંપની સરકારના અખલારમાં આપી છે; ને તમામ વચ્ચલાતનો, દિવાની ફેજાદારીનો અને લશ્કરનો દુલ કારભાર હવેથી તે ચલાવશે. માટે, શહેરના અને શહેર તાબાનાં પ્રગણાના સઘળા લોકોને ખબર આપવામાં આવેછે કે તાં ૧૫ મે ઇ. સ. ૧૮૦૦ તાં ૨૨ મી માટે બિલ્હેજ સને હિન્દી ૧૨૧૪ ને વાર શુર એ દિવસથી શહેર અને શહેર તાબાનાં પ્રગણાઓમાં ફક્ત એકલી કંપની સરકારનું રાજ્ય ચાલશે.

૨. એકવડે ગ્યાલી ઈસ્કાયરને પ્રગણાની મુકાત તથા મુગલાઈનો કલેક્ટર નીમવામાં આવ્યો છે અને અલેકઝાંડર રામસે અને શહેરનો જડજ અને માનિસ્ટ્રેટ નીમવામાં આવ્યો છે; એ બે ખાતામાં જે જે માણસો છે તેઓએ નવા કરાવ થતા સૂધી ઉપર લખેલા ઉપરીઓના હુકમ તળે કામ કર્યો કરવું. સૂરતનો તમામ કારભાર લેઈ લેવાની કંપની સરકારની મતલબ આટલીજ છે કે જનમાલની સારી સંભાળ માટે દૈયતને અદલ ઈનસાફ મળે-તાં ૧૫ મે સને ૧૮૦૦.

૨૮. એ રીતે સૂરતનો રાજકારભાર કંપની સરકાર કરવા લાગી તોપણ નવાળ મોટા જગીરદાર દાખલ શહેરમાં મોટા ગણાતો. એ નસીરુદ્દીનખાન સને ૧૮૨૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં મુઝો ને તેની ગાદીએ તેનો દીકરો મીર અફઝુલુદ્દીનખાન બેઠો. એ નવાળ સને ૧૮૪૨ ના આગસ્ટની ૮ મીએ મુઝો અને એને છાકરો ન હોવાથી નવાળની ગાદી પરવારી.

બાબ ૧૧ માં;-૧૫૭૩ થી તે ૧૮૦૦ લગીમાં થયેલા નવાળોનાં

૧. મીરજા એ અરબ. ૨. મુરતકાખાન. ૩. ઈના-એતખાન. ૪. ગ્યાસુદ્દીનખાન, ૫. એનુલયાબેદીન. ૬. મીરજોશન અમીર. ૭. સેફુલખાન. ૮. ગ્યાસુ-

* અફઝુલુદ્દીનને બખ્તીયાર નીસા બેગમ નામની જે એકજ દીકરી તેણે એક લાખ અને સૂરત શહેર તથા તેના તાબાનાં પ્રગણાની (ખર્ચ ખાદ કરતે) રહેલી આમદાનીનો રૂ જેને બદલે પછવાડેથી પચાસ હજાર નક્કી કર્યા હતા તેનો દાવા કીધો, પણ સરકારે ઈરબ્યું કે નવાળ મરી ગયો તેને બીજે દહાડેથી બેગમને જે હજાર, બેગમના ધણી જલ્દઅલીખાનને એક હજાર અને જે છાકરી તેમાં એકેકને પાંચસો પાંચસો રૂપિયા દર મહીને પેન્શન આપ્યાં કરવું. એ બેગમ મરી ગઈ સને ૧૮૪૫ ની ૯ મી જાન્યુઆરીએ.

† પાંચ યાદી હતી તેમાં એક જે ઉપર મને લરોસો પડ્યો તેમાં ૩૩ નવાળનાં નામ આપી પછી લખ્યું હતું કે ગ્યાસુદ્દીનખાન, અમાનતખાન, અબદુલ હમીદખાન, હેદર કુલીખાન, તે-ગબેગખાન ને સોરાખખાન એ બધે વાર નવાળ ધયા હતો; બીજી યાદીના અનુક્રમમાં હેદર કુલીખાન ને તેગબેગખાન બીજી વાર જોવામાં આવતા નથી માટે તે બેને એક વારજ લખ્યા છે. સઘળી યાદીમાં સોરાખખાનને જે વાર કહેછે ને સફદરખાનને એક વાર, પણ અંગ્રેજ દફતરોથી સફદરખાન જે વાર આવ્યો જણાયછે. વળી એક અંગ્રેજ ચોપડીમાં લખ્યું છે કે ૧૬૧૨ માં કોઈ મોઝિખાન નવાળ હતો ને એ નવાળનું નામ તો ઉપલી યાદીમાં દેખાયું નહિ.

દીનખાન (ખીજ વાર). ૯. સુભચતખાન. ૧૦. સલાબતખાન. ૧૧. સુખતારખાન. ૧૨. મોચતમદ-ખાન. ૧૩. એતેયાદખાન. ૧૪. અમાનતખાન. ૧૫. દયાનતખાન. ૧૬. એતેખારખાન. ૧૭. નબખતખાન. ૧૮. અમાનતખાન (ખીજ વાર). ૧૯. દીલાવરખાન. ૨૦. અબદુલ હુસીનખાન. ૨૧. મહોબતખેગખાન. ૨૨. અસાલતખાન. ૨૩. મોતરમખાન. ૨૪. અબ-દુલહુસીનખાન (ખીજ વાર). ૨૫. મોમિનખાન. ૨૬. શેખઈરમાયલખાન. ૨૭. હેદરકલીખાન. ૨૮. તહુર-ખાન. ૨૯. ફરતમઅલીખાન (૧૭૨૫ માં મુઓ.) ૩૦. સોરાબખાન. ૩૧. તેગખેગખાન. (૧૭૪૬ માં મુઓ.) ૩૨. સફદરખાન (૧૭૪૮ લગી). ૩૩. મી-આ અચ્ચન સૈયદ (૧૭૪૮-૧૭૫૧). ૩૪. સફદર-ખાન (ખીજ વાર ૧૭૫૧-૧૭૫૮). ૩૫. અલીનવાજ-ખાન (૧૭૫૮).

દિલ્હીના બાદશાહથી સ્વતંત્ર

થયેલા સૈયદ નવાબો.

૧. મોઈનુદ્દીનખાન (મીઆ અચ્ચન) (૧૭૫૯-૧૭૬૩). ૨. હફિઝુદ્દીનખાન (૧૭૬૩-૧૭૬૦). ૩. નિઝામુદ્દીનખાન (૧૭૬૦-૧૭૬૯). ૪. નસીરુદ્દીનખાન (૧૭૬૯-૧૮૦૦).

પેન્શન ખાતા નામના નવાબો.

૧. નસીરુદ્દીનખાન (૧૮૦૦-૧૮૨૧). ૨. અફઝુ-દ્દીનખાન (૧૮૨૧-૧૮૪૨).

બાબ ૧૨ મો:-૧૮૦૦-૧૮૬૫.

૧. કંપની સરકારે સૂરતની હાકમી લેધ લીધા પ-છી મરાઠાઓને ચોથ આપવાની ખટપટમાંથી છૂટા થવાનું ધાર્યું. ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ જે પોતાના રક્ષણને માટે કંપનીની ચોથ ચઢાવે હતા તેણે તે પોતાનો હિસ્સો મૂકી દીધો ને ચોસ્યાશી પ્રગણું આપ્યું. પણ પેશવાની ચોથનો નીકાલ થતાં જરા વાર લાગી.

૨. દરિયાઈ લશ્કરને મુંબઈ મોકલી દીધું.

૩. સને ૧૮૦૨ માં પેશવા અને કંપની વચ્ચે સલાહ થઈ ને વસઈમાં કોલકરાર થયા તેથી શહેરના બે દર-વાલની મુકાત તથા કેટલાંક પ્રગણાં અંગ્રેજોને મળ્યાં, ને નવાબને જે ચોથ આપવી પડતી તે બંધ થઈ. (પછી જે જે પ્રગણાં મળ્યાં તેવિધે સૂરત અકાવીસ પ્રકર-ણમાં જોઈએ).

૪. સને ૧૮૦૪ માં મોટા દુકાળ પડ્યો હતો જે સાહોકાળ (સંવત્ ૧૮૬૦) કહેવાયો છે. એ સુડતા-

બાકાળ જેવો નહોતો, તોપણ મોઘવારી ઘણી જ હતી. કણુપીટમાં હુલ્લો થતાં. એ વખતે સૂરતના જડજ તથા માનિસ્ટ્રેટ મિંગ્રો અને કોટવાલ મીરજી અમાની એ-ઓએ અનાજના વેપારીઓને સમજાવી તથા ધમકી આપી બજાર બંધ પડવા દીધું નહિ ને ચોમાસું આ-વતાં લગી દિવસે પણ શહેરમાં રોન ફેરવી સમાધાની રાખી-એ દુકાળમાં ત્રવાડી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનજી નાથજી, લાણસાળીજી, નહાલચંદ કાકા વગેરે સાહુકારોએ ધણી ધર્મે કરી ગરીબોને જવાબ્યા.

૫. ૧૮૦૫ માં આપીલ કોર્ટ ભરૂચથી ભીડીને સૂર-તમાં થઈ.

૬. ૧૮૦૬ માં ગોંડલ લશ્કર અહિંથી ભઠ્યું.

૭. માંડવી પ્રગણાના મોજે બહુધાનમાં એક ગામ-ડીઆ હોરાએ મીર અબદુલ રહેમાન સાહેબ એ નામ ધારણ કરીને પોતાની યુક્તિથી તથા વાચાળપણાથી હજારો હોરા તથા મુસલમાનને પોતાના મતના કીધા હતા-એ હોરા તથા મુસલમાનોએ બળવો કરીને માં-ડવીના *હિંદુરાજ પાસેથી રાજ્ય છીનવી લેધને તેને કેદ કર્યો ને તેના પ્રધાન સુખાનંદને જીવથી મારી નાં-ખ્યો-તાં ૧૦ મી જાનેવારી ૧૮૧૦. લાગ જોધને બાકીના અમલદારો તથા સિપાઈઓ જીવ લેધ સૂરત-માં નાશી આવી કંપની સરકારને શરણ થયા. ૧૧ મી મેએ તે કપ્તરે માંડવીનું રાજ્ય પોતાને તાબે કરી લેધ મીંગ્રો કો કપર કાગળ લખ્યો કે 'આ કાગળ લાવનાર મારો આદમી મુલેમાન વડોદરે બંધ છે તેને (૩. ૩૦૦) રોકડા આપવા, નહિતો આજનું આજજ સૂરત છો-ડવું.' એ મુલેમાને, કાગળ બંધે આપવા ન જતાં એક કોળીને મોકલ્યો. કોળીએ સૂરત જઈ મીંગ્રોને હા-થોહાથ કાગળ આપ્યો. મીંગ્રોએ તરતજ કોળીને કેદ કરાવ્યો. પણ એ દર્મિયાનમાં તમામ મુસલમા-નો હુલ્લુ કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા તેમાંના કેટલા-કે કેટલાક ગરીબ હિંદુઓને વટલાવ્યા.

તાં ૧૫ મીએ ઈંદને દહાડે બહુધાનનો એક સૈયદ પીરમ નામનો કપ્તર તથા આ શહેરના ત્રણ મુસલમા-ન એઓને લોકમાં દીન મનાવવાનો નુલ્લમ કરતાં સ-રકારે પકડયા. કપ્તરે જીભાની આપી કે બહુધાનમાં અબદુલ રહેમાને અદાલતવાળા સૈયદ હાડા ઉપર એક કાગળ લખ્યો છે ને મારી સાથે તેણે કહાવ્યું છે કે 'કો-રાનમાં આમદનું નામ લખ્યું છે તે માટે છે માટે આ-જથી તારે મને માનવો, નહિતો સૂરતમાંથી જઈ રહેવું.'

* એ રાજ અસલથી સૂરતના નવાબને માન આપનારી પણ સ્વતંત્ર હતી.

તાં ૧૭ મીએ બહુધાનથી સૂરતમાં બહેરનામું આપ્યું જેની એક નકલ સૂરતના કાજીએ મીં કો ઉપર મોકલી—તે બહેરનામાની મતલબ આ હતી કે ‘હુ નિયાની આખેરીનો ઈમાલ મુલહન ઈયા ઈમામ મેહેદી હમણા બહેર થયો છે. એ દરવેશનું નામ આદમ કરીને છે. શહેરના સઘળા લોકોએ મુસલમાની ધર્મ કબૂલ કરવો ને તેમ નહિ બને તો શહેર ખાલી કરવું અથવા સામે લડવાને તૈયાર થવું. એ દરવેશ ચોથા આસમાનમાંથી આવેલો છે અને તેણે ચાર વેશ ધર્યા છે. આદમ, ઈસા, મરીઅમનો દીકરો અને આમદ એ ચારે એક ઠેકાણે આવેલા છે—તેઓની પાસે તોપ બંદૂક નથી પણ એક લાકડી ને રમાલ છે—તમે તૈયાર રહેજો !’

તાં ૨૦ મીએ મિં કોએ રાયલ ફૂગ્રનની એ વફ-શીએને કરોલના ઉપરીપણા નીચે બહુધાન રવાને કરીધી ને તેની પાછળ દેશી ૫૬ મી પલટન મોકલી. નવો ધર્મ ચલાવનાર હુક્મડિયો ફકીર જે બહુધાનની મસીદમાં ૭૫ અરબ સાથે પડ્યો હતો અને જેણે ખીલ ૨૦૦ લડવૈયાને આસપાસનાં ગામમાં તૈયાર રાખ્યા હતા તેને સમભવવાને મિં કોએ ધનછશા બહેરામશાને મોકલ્યાં. ધનછશાએ તે ફકીરને ઉચત છોડી દેઈ કંપની સરકારને આધીન થવાને ધણું સમભવ્યું, પણ તેણે ન માન્યું ને તેના સાગ્રીદોએ તરવારથી ધનછશાને, રાતના વકીલને અને ખીલ ચાર આદમીઓને* કતલ કરી નાંખ્યા.

એ બનાવ જોઈ કરોલ એકદમ તૂટી પડ્યો. હોરા ને મુસલમાનો સામે લડ્યા, પણ કંઈ ચાક્યું નહિ ને ૨૦૦ આદમીઓ જોતાં જોતાંમાં કપાઈ ગયાં. એ કતલ પૂરી થવા આની કે લશ્કરે બહુધાનમાં આગ લગાડી પાછું ફરવું ધાર્યું. એટલામાં કપ્તાન કનિગ્હામ ચોહું પાયદળ લેઈને આવ્યો. એ લશ્કરે પણ કેટલાક મુસલમાનોને ઠાર કર્યા અને અબદુલ રહેમાનને ઘણા જખમ કર્યા—એ નાશીને એક છુહારની ઝંપડીમાં ભરાઈ ગયો, પણ લ્યાંથી તે પડકાર્યો ને માર્યો ગયો.

એ ફકીર માર્યો ગયાથી સૂરતના હિંદુઓની વટલવાની ને લૂંટવાની ને મરવાની ધાસ્તી જતી રહી.

તાં ૨૮ એપ્રિલે માંડવીના રાજાને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું.

* એ સારમાં એક વાકીફિયાનો બીજલાલ નામનો ભા-રેલો વકીલ પણ હતો. તેની ડાહી નામની બઈરીએ સરકારમાં જોડેથી નવાબ સલાલખી લડીને પોતાને માટે પેન્શન કરાવ્યું હતું. એ ડાહી વકીલજીના નામથી ઝાંઝાળાતી.

૮. સને ૧૮૧૮ માં ફિઝ્ગી લોકોએ સૂરતમાંથી ર-કસત લીધી.

૯. સને ૧૮૨૧ ની ૧ લી બનેવારીથી સદર અદા-લત ગવર્નર હૌન્સલથી જુદી પડીને સૂરતમાં થઈ.

૧૦. સને ૧૮૨૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં નવાબ નસીર-દીનખાન મરણ પામ્યો.

૧૧. સને ૧૮૨૨ માં (સંવત્ ૧૮૭૮ માં) શ્રાવણ વીતરતે દેલ આવેથી લોકના બન માલની બહુ ખરાબી થઈ—માણસો ફૂળી ગયાં, ઘરો તૂટી પડ્યાં અને પશુ માલ મિલકતની મોટી હાણ થઈ. એ દેલનું પાણી, સને ૧૭૭૬ ની મોટી દેલના કરતાં ૩ ગળ વધારે ઊંચું ચડ્યું હતું. એ દેલના જોરથી ચીણા કુદનો કોટ પડ્યો તે સરકારે નવો બનાવ્યો છે, પણ તે અસલ કોટથી નવા રોળનો છે.

૧૨. એન વર્ષમાં શહેરનો મોટો સાહુકાર ત્રવારી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન મરી ગયો.

૧૩. સને ૧૮૨૪ માં સૂરતના બડબ તથા કિમિ-નલ બડબ બડબ ત્રિલચમ આંડર્સનના વખતમાં શહે-રની માંહેનો કોટ ખોદી નાંખવાનો કુલ્કમ આવ્યો. એ કોટનાં છારાંથી શહેરના રસ્તા બંધાવા લાગ્યા.

૧૪. સને ૧૮૨૪ માં રાકટર કારની ઉરકેશીથી અને મીર બદરઅલીખાન બહાદુર તથા ચરદેશર ધનછશાહ બહાદુરની મદદથી એક અંગ્રેજ પુસ્તક-ખાતું ત્રિલતાના બંદરમાં કાઢવામાં આવ્યું જે હાલ અંદુસ લાઈબ્રેરી સાથે જોડાય ગયું છે.

૧૫. સને ૧૮૨૮ માં ત્રિલતાના બાદશાહનો લાઈ મીર-નં મહમ્મદ બહેરામ મક્રેજવાને સૂરતમાં આવ્યો હતો.

૧૬. સને ૧૮૨૯ માં ૧૪ મી માઈ સૂરતમાંથી સ-દર અદાલત ઊડીને સુંબઈ ગઈ.

૧૭. સને ૧૮૩૭ ના એપ્રિલની ૨૪ મીએ (સંવત્ ૧૮૯૩ ના ચૈત્ર વદ ૪) પાછલે પહેરે ૪ વાગતે મા-છલી પીઠમાં એક પારસીને લ્યાંથી આગ લાગી; તે આગે તરત દીનશાની મોટી હથેલી પકડીને લ્યાંથી તે આખા શહેરમાં ફેલાઈ. એ આગ ૨૬ મીએ દોલાઈ. ખરેખર એ આગે સૂરત શહેરનું સલાનારા વાળી નાંખ્યું. એક ગ્રંથકાર લખેછે કે એ આગથી ૬ હજાર મકાનો બગ્યાં, ૫૦૦ માણસો તથા ઘણાંએક ઠોર બળી મુચ્યાં, ૭૦ હજાર લોક મુલકસીમાં આવી ગયા ને કરોડ ઉપરનું લોકોને નુકસાન થયું.

૧૮. સને ૧૮૪૨ માં અંગ્રેજ નિશાળ મંડાઈ.

૧૯. સને ૧૮૪૨ ની ૮ મી આગસ્ટે નવાબ અફ-હુલદીનખાન મરણ પામ્યો.

૨૦. સને ૧૮૪૩ માં મીઠાઉપર મહેસૂલ કરવા માંડ્યું હતું તેઉપરથી રૈયતે હડતાલ પાડી હુલ્લડ કર્યું. લોકોએ કિલ્લાનો દરવાજો લાંગર્યો. અદાલત વગેરે કેટલીક કચેરીના કટ્ટરા લાંગર્યા અને કેટલીએક તોપનો વેહ બંધ કીધા. કેટલાક મુસલમાનો તો લાકડીઓ લેધને કિલ્લા આગળ એકઠા થયા. સરકારે એક પલટન મૂકીને ખાલી બંદૂક ફેડવાની રત્ન આપી. એ વખતે થોડીક મારામારી પણ ચાલી. આખરે રૈયતનો બોલ રાખવાને સરકારે ધાર્યો કરતાં બોલું મહેસૂલ કીધું.

૨૧. સને ૧૮૪૫ માં આગળોટ પહેલવહેલી સૂરતમાં આવી.

૨૨. સને ૧૮૪૭ માં સરકારે બંગાળી તોલ ચલાવવાનું કર્યું, તે વખતે પણ રૈયતે હડતાલ પાડીને તોફાન કરવા માંડ્યું હતું-આખરે એ તોલ ચલાવવું સરકારે બંધ રાખ્યું.

૨૩. સને ૧૮૫૦ માં ઍંદ્રુસ લાઇબ્રેરી સ્થાપવામાં આવી.

૨૪. સને ૧૮૫૧ માં ગણપતરાવ ગાયકવાડ ન્યારે જીભરી ગામમાં (પુનેથી સતારે જતાં આવેછે) ખંડોખાની જત્રા કરવા ગયો હતો ત્યારે સૂરતમાં આવી તેણે ઘણું ધર્મદાન કર્યું હતું.

૨૫. સને ૧૮૫૨ ની ૨૫ મી મેએ મ્યુનિસિપાલ કમિટી થઇ.

૨૬. સને ૧૮૫૬ ની ૧ લી મેથી અમરોલીમાં રેલવે બંધાવાનું કામ ચાલ્યું.

૨૭. સને ૧૮૫૭ માં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મોટું બંડ થયું હતું તેથી શહેરમાં લશ્કરની આવજા બહુ થઈ હતી.

૨૮. સને ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની ૧ લીએ કંપનીનું રાજ્ય ટળી રાણીનું થયું..

૨૯. સને ૧૮૬૪ ની ૧ લી નવેમ્બરથી સૂરતથી તે મુંબઈ સુધીની આગગાડી ચાલુ થઇ.

૩૦. સને ૧૮૬૫ માં શહેરમાં શેરની ઘેલાઇ ચાલી અને લોકો પૈસાદાર ને ગરીબ સૌએ પાયમાલ થઇ ગયા-તેમાં આત્મારામ જીખણવાળા સાહુકાર ફરી ન જોડે તેવી રીતે તૂટી ગયા.

બાળ ૧૩ મો:-સૂરતની ચડતી પડતી.

૧. ચડે તે પડે એવો નિયમજ છે. મોટાં રાજ્ય વેરાન થઈ ગયાં છે તો સૂરતની પડતી થઈ તેમાં કંઈ તાનુબ જેવું નથી: તોપણ ફક્ત પોણીત્રણસો વર્ષના દર્મિયાનમાં જે માછીવાડાએ નાજુદ ન થાય તેવું ના-

મ દુનિયામાં રોશન રાખ્યું છે, જેણે જોતાં જોતાંમાં કંગાલિયત જોઈછે, જેણે પોતાની ચડતી પડતીમાં આહા ક્યાં ક્યાંના, કેવા કેવા ને કેટલા કેટલા રંગો દર્શાવ્યા છે !, દૂકામાં, જેની જમીન ઉપર પ્રથમ પગલાં ફરી અંગ્રેજ લોકે આખા હિંદુસ્તાનની ચક્રવર્તી સત્તા મેળવી છે,-તે માછીવાડાની જુદી જુદી હાલતના જુદા જુદા ચહેરા જોઈને અજબ ગજબ કોણ નહિ કહે ?

૨. પ્રથમ તો એ કાંઠાઉપર માછીઓનાં થોડાંક ઝૂંપડાં હતાં-તોપણ જેનો કાંઠો કહેવાય તે નદી તો પોતાની છાતીઉપર રાંદેરના સોદાગરોનાં અનરગળ દોલતનાં મોટાં ઝાંઝને ઝીલી તરાવતી. એ ઠેકાણે પછવાડેથી ઘોઘા તરફના ને આંગરિયાના મૂલક તરફના ચાંચિયાઓએ વહાણોમાંથી ચોરવાનું ને લૂંટવાનું બની કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૫૧૨ માં ઉપલા ચાંચિયાઓને ખરોડી ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચવાને રાંદેરના સોદાગર લોકોએ ગૂજરાતના મુબ્દરશાહને અરજ કરી તે ઉપરથી બાદશાહના હુકમથી તેના એક કારભારી રૂમખાને કિલ્લો ખાંધ્યો (ઈ. સ. ૧૫૧૬).

૩. દંતકથામાં કલાપ્રમાણે સૂરજ રામજનીની દોલતે અને ગોપીની મહેનતે માછીવાડાની વસ્તી સારી પેઢે વધી અને સૂરજના નામ ઉપરથી ગૂજરાતના બાદશાહે તે* વસ્તીનું નામ સૂરત શહેર પાડ્યું. ઈ. સ. ૧૫૨૧-૧૫૪૩ માં ગૂજરાતના મહમ્મદશાહ બીજાના વખતમાં કિલ્લો પાકો બંધાયો.

૪. ઈ. સ. ૧૫૨૧ થી તે ૧૫૪૩ સુધી સૂરત શહેર ગૂજરાતના બાદશાહોનું કહેવાયું; પણ એઓ ચોક્કસ કાયદાથી બીજાં ઠેકાણાંની પેઢે કારભારી મોકલી રૈયત ઉપર અમલ ચલાવતા હોય એવું કંઈ નહોતું. કિલ્લો બાંધવાનું કામ ચાલતું તેનેમાટે તથા મોજ શોખને માટે ગૂજરાતથી અમીરો આવ્યાં કરતા અને સૂરતની વસ્તીની સંભાળસાચ તથા સૂરતના ને રાંદેરના સોદાગરોનાં ઝાંઝને ફિરંગીઓના હુમલામાંથી બચાવવા સાચ પેલા અમીરોના હાથ તળે થોડાઘણા સિપાઈઓ હતા. એ વેળા વસ્તી થોડી પણ ઉઘમી, સુખી ને રાજકીય સંબંધમાં સ્વતંત્ર જેવી હતી.

૫. ૧૫૪૩ થી તે ૧૫૭૩ સુધી અથવા અડધેરે લીધું ત્યાંસુધી સૂરતમાં ગૂજરાતના બાદશાહોની તરફથી નાજમે નીમાતા. એઓ શહેરની વસ્તીને રૈયત જેવી ગણી તેઉપર હાકેમના જેવી સત્તા ચલાવતા. એ

* રાંદેર, અમદાવાદ અને ચાંપાનેર એ ત્રણની થોડીઘણી વસ્તીથી સૂરતની મૂળ વસ્તીમાં ઊમેરો થયો હતા.

દર્મિયાનમાં શહેર વસ્તી રોજગારમાં વધવું જવું. પૂર્વે જે વસ્તી નામની રૈયતદારખલ ને સ્વતંત્ર હતી તે વસ્તી હવે ખરી રૈયતદારખલ નાજમના હુકમ તળે પરતંત્ર થઈ હતી.—પણ તે સુખી હતી.

૬. મુગલાઈ થઈ ત્યારથી સૂરતની સૂરત ઉપર જોખન ઝળકવા લાગ્યું. અકબર, જહાંગીર, શાહજહાં, ઔરંગઝેબ ને ફરૂકશીર એઓના વખતમાં (૧૫૭૩-૧૭૧૯ સૂધીના દર્મિયાનમાં) શહેર આબાદનીની ટોચે ચડ્યું. વેપારને માટે મૂલકમૂલકના લોક શહેરમાં આવી ફરીકામ રહ્યા હતા. મુગલની તમામ બાદશાહીમાં સૂરત જેવું કોઈ બંદર નહોતું. સઘળા યૂરોપિયનો હિંદુસ્તાનનો માલ સૂરતમાં જ ખરીદ કરતા. મક્કાની જત્રાએ જનારા રોકડો મુગલ ને મુસલમાનો અહિં ધધને જતા, અને અહિંયાં તેઓ ધણા માલની ખરીદી કરતા. અહિં લોકને રોજગાર અને સુખ સારાં હતાં. શહેરની શોભામાં કંઈજ કસર નહોતી—ફિરંગી, અંગ્રેજ, વર્લદા ને ફ્રાંસિસ પોતપોતાના દેશના વાવટા બિડાવતા—મુસલમાન, ઈરાની, ચાહુદી, તુર્ક, આર્મેનિયન, અરબ, યુનાની, ચીના, મલાઈ વગેરે પરદેશી અને ખીલ આ દેશી લોક પોતાના જુદા જુદા લેખાસ ને પોતાની જુદી જુદી રીતભાતથી શહેરને શણગારી રહ્યા હતા—બંદર ને બનરોમાં તરેહતરેહવાર માલ સામાન તકતકંતા હતા.

પરદેશી માલની આવક આ પ્રમાણે હતી:—સીંખું, લહોડું તથા લહોડાંના તૈયાર સામાન (ચમ્પુ, કાતર, તરવાર વગેરે) ઇંગ્લંડથી;—ખીલોરી સામાન ને રેશમ ચીનથી;—મસાલા સુમાત્રા વગેરે ટાપુઓથી;—તાંબું, મોતી, ગલીચા, મેવા ઇરાનથી; અને અત્તર વગેરે અરબસ્તાનથી આવતાં.—વળી સોનું, રૂપું, રાજ વગેરે નગરી પણ યૂરોપિયનો ધણી લાવતા. તેમ, આ દેશી બનના વણેલાં કપડાં મલબારથી;—રેશમ, ખાંડ બંગાળેથી;—અને અરીણ માળવાથી આવતાં. સૂરતથી તરેહતરેહવાર સૂતરાઈ કપડાં, કિનખાખ, મશરૂ, એલાયચો, કિનારી, કસબ, કારચોખ, લપ્પો, ગળી, સૂરખાર, કાશ્મીરી શાલ, મસાલો, હીરા, મોતી, જડાવ ને મિનાકારી દાખીના, અનાજ, સુખડીઆનો સામાન (ખરદી, રેવડી, રમકડાં) વગેરે ખીજે દેશ જતાં. ખરેખર સૂરત એ પૃથ્વીનાં મોટાં બનરોમાંનું એક બનર થઈ રહ્યું હતું. એક સૂરતવડે મોટા ધંધો ચાલી રહ્યો હતો. પ્રગણાંઓમાંથી જે રૂ આવતું તેનું સૂરત કંતાવું ને તેનાં કપડાં થતાં. ગરીબગરબાં એક આંટી (નવટાંક રૂ વળનમાં) વણે તો તેને ત્રણ આના મળતા ને

તેથી તેઓ પોતાનું શુજરાન ચલાવતાં. વણકરોને પણ પેદારા સારી હતી. વેપારીઓ તેઓને આગળથી રૂપિયા આપી તેઓ પાસે કાપડ વણાવતા. સૂરતના બંદરમાં ૧૦૦૦-૧૨૦૦ ટનનાં તો વહાણો હતાં અને બંદરની સંભાળને સારૂ મુગલ સરકારની તરફથી લશ્કરી મનવાર પણ હતી. એમ કહેવાયછે કે ફક્ત તળ સૂરતના બનરમાં વીસ લાખની રોજ બિયલપાયલ થતી. તેમ, ફક્ત ફૂરજની પેદારા સાત લાખની હતી ને જકાત, લાડું વગેરેની ખીજ ૧૩ લાખ હતી. સૂરત તાબેનાં પ્રગણાંની બિખજ પણ વીસ લાખની ગણાઈ છે.

જે કે એ દર્મિયાનમાં શહેરમાંથી ધણીક દોલત શિવાજી બે વાર લૂંટી ગયો હતો અને નામનદા હુચ્ચો બન ચાઈલડ નામનો અંગ્રેજ સૂરતના વેપારીઓને છેતરી ગયો હતો તે છતાં, વળી ટાપીવાળાઓમાં માંહોમાંહે સંપ નહોતો તે છતાં, અને તેમાંના કેટલાએક મુગલ સરકારને તથા રૈયતને ચાંચિયા રૂપે લૂંટી લેઈ નુકસાન પહોંચાડતા હતા તે છતાં, શહેરની આબાદની જેવી જોઈએ તેવી હતી. સૂરતમાં ધણા મોટા સાહુકારો હતા.

૭. દિલ્હીના બાદશાહની પડતીની સાથે સૂરતની પડતી આવવા લાગી. નવાબ રસ્તમઅલીખાન બહાદુર ૧૭૨૫ માં મુઝો ત્યારપછી મરાઠાઓએ દોડાદોડીથી સૂરત પ્રગણાનું સલ્તાનારા વાળી મૂક્યું હતું અને એઓએ ૧૭૩૪ લગીમાં સૂરત સિવાય તેના તાખાનો ધણોખરો મહાલ પોતાનો ક્યો હતો ને પેશવા તથા ગાયકવાડે ચોથ લેવા માંડી હતી.

૮. ૧૭૩૪ થી તે ૧૭૫૯ સૂધીના દર્મિયાનમાં શહેરનો કારોબાર ધણીક ખટપટનો હતો. કામ સહેલથી સાફ થઈ ફાયદો કરે અને એકને હાથ બે મોટાં કામ રાખ્યાથી માણસ છટ્ટી જઈ વખતે તે પોતાના ઉપરીની સામો થાય એ બે વાતના વિચારથી અકબરે શહેરની હાકમી એકને ને કિલેદારી ખીલને સોંપી હશે. ન્યાંસૂધી માથે ધણી સળધા હતા ને શહેર આબાદ હતું ત્યાંસૂધી તો બે કારભારીઓ સલાહસંપથી રહ્યા ને તેઓએ પોતપોતાનું કામ સાફ બનવું. વચમાં વળી બેના ત્રણ કારભારી થયા હતા—નવાબ, કિલેદાર ને લશ્કરી અરમારનો ઉપરી. આમ કરીને દિલ્હીના બાદશાહની પડતી આવવા લાગી ને મરાઠાઓના ધૂસવાથી શહેર બનને ખોટ આવી એટલે ને તેમાં વળી પડતીમાં આવેલો ધણી દુર પડેલો છે એમ નાણી, અરમારના ઉપરીપણાનો ખર્ચ જે શહેરની બિખજમાંથી ચાલતો તે તે ઉપરીને નવાબ પાસથી ન મળવા લા-

એને તે વળી મતલબિયા, જૂલમગાર ને તોશાની સીદી જેવાને; ને વાત પણ ખરી કે સીદીને જોઈએ તો ખરેજ લ્યારે જૂને મરતા સીદીએ નવાળોને સતાવવા માંડ્યા. કંઈ ખજનો ખાલી થયાના સખળથી, કંઈ સીદીનું જોર નરમ પડવાના સખળથી નવાળો ન આવે ને સીદી સતાવ્યાં કરે—એ રીતે કુસંપ પેઠા. મરાઠાઓના જોરથી નવાળ નરમ થયેલા ને સીદી પાસ લશ્કર મોકલે. નવાળને સીદીની, મરાઠાઓની ને અંગ્રેજો જે રાજ્યખટપટમાં ભરાતા તેની ખીક એટલે તે છેકજ નળળો હતો ને પાસે ખજનો નહિ લ્યારે જોઈએ લશ્કર તે પણ ક્યાંથી! એટલું સાફ હતું કે થોડાં વર્ષ થયાં કિલેદાર નવાળના સગાંમાંનીજ હતો, ને એમાં કોઈને ઈર્ષી નહોતી. પણ જે રાજ મામલામાં સગપણ કેવું ને વાત કેવી! સીદીએ તેજબેજખાનના વખતમાં ખારાને ઘેરો ધાલ્યો, પણ પછી નવાળે થોડું ધણું આપી તેનું મન મનાવ્યું. તેજબેજખાનની પછી ન્યારે સફરખાન ગાદીએ બેઠો ને કિલેદારીપર તેનો છોકરો વક્કરખાન થયો. લ્યારે આગલા કિલેદાર બેજલરખાનનો એક જમાઈ જે સૈયદ મીઆં અચ્ચનને નામે જાળખાતો તેણે પોતાનો વગ લડાવી વક્કરખાન પાસેથી કિલેદારી લેઈ લીધી.

૯. મીઆં અચ્ચને નવાળી ભોગવી નહિ. પછી ખટપટ જરી થઈ; ને એમાં એ નવાળ વક્કરખાન, અલી નવાજખાન અને ફારીસખાન બહાર પડેલા સામસામા એક બીજના હરીફો હતા—ને અંદરખાનથી સીદી, પેશ્વા, ગાયકવાડ, વલંદા ને અંગ્રેજ ટાંપી રહ્યા હતા કે ક્યારે ભાગ આવે કે ધણીઆતા થઈ જોશીએ.

૧૦. સને ૧૭૫૯ માં એ ટંટાનું છેવટ આ આવ્યું કે મીઆં અચ્ચન જોલાદ દર જોલાદ નવાળી ભોગવે ને અંગ્રેજ કિલેદાર તથા લશ્કરી અરમારના ઉપરી થાય, ને એનો ખર્ચ રૂપિયા બે લાખ દર વર્ષે નવાળ આપ્યાં કરે. એ રીતે કિલ્લા ઉપર બે વાવટાં ચઢતા થયા—દિલ્હીના બાદશાહનો તો હતોજ ને અંગ્રેજનો ચઢ્યો. એ ખટપટમાં નવાળી બાળત ને કિલેદારી તથા લશ્કરી અરમાર બાળત ખરો હક્કદાર કોણ હતો તે પૂરતાં કાગળીઆં હાથ ન લાગ્યાથી જણાવું નથી, તોપણ ન્યાં બળિયાના બે ભાગ જેવું હતું ત્યાં તેજ હક્કદાર માની લેવો. આટલું સાફ થયું કે ડરામણો સીદી ખરો ને અંગ્રેજની ખાંઢેધરીથી નવાળને ખીજ કોઈની તરફની ધારતી રહી નહિ.

૧૧. મીઆં અચ્ચન ઉદ્દે મોહિતુદિનખાન મુઆ પ-

નવાળનો વાવટો તેના મહેલપર ને દરબાર ઉપર ચઢેતો.

પછી પાછી ખટપટ ચાલી તે આવી કે તેનો છોકરો ગાદીપર બેઠો તો ખરો, પણ તેને દિલ્હીથી સનદ મળતાં દીલ થતી હતી તેવામાં અંગ્રેજે સંમતિ આપી તેને નવાળ પોકાર્યો. એ કાયમુદોલા નવાળના વખતમાં અંગ્રેજોનું જોર મોકલું હતું. મરાઠા ને વલંદા છેક નરમ પડી ગયા હતા. એ નવાળ જીવ્યો ત્યાંસુધી શહેર, જે કે સળો પેઠો હતો તોપણ, આબાદ જેખાતું.

૧૨. તિઆમુદીનના વખતમાં રાજ્યકારભારમાં ધણું અંધેર ચાલ્યું. કારભારીઓ લુચ્યા ને જૂલમી થયા. તેમાં વળી મોટા દુકાળથી ને મોટી રેલથી લોકો મુશ્કેલીમાં આવી ગયા. એ ટાણે સૂરતના અંગ્રેજોએ નવાળ પાસે સાડાત્રણ લાખ રૂપિયા માગ્યા—આવી રીતે દાવો કરીને કે શહેરની સંભાળ ને રૈયતની મુખાકારી અમલકે છે. પણ બંગાળવાળાએ તેમ માગવાની ના લખી. થોડા દહાડા પછી કંપનીએ નવાળને ફરીથી લખ્યું કે તમારે એક લાખ તો આપવાજ જોઈએ; ધણી લાંબઘડ ચાલ્યા પછી નવાળને તે વાત કબૂલ કરવી પડી હતી, પણ તેટલામાં તે મરી ગયો અને તેની પછવાડે તેનો થોડા દહાડા થયાં અવતરેલો છોકરો પણ મરણ પામ્યો.

૧૩. પછી એનો ભાઈ નસીરુદ્દીન નવાળની ગાદીનો દાવો કરવા લાગ્યો. તેણે જૂના કારભારીઓનો અણુવિશ્વાસ કરીને નવા કર્યા—એઓએ નવા કર લાવવાની યુક્તિ કીધી તેમાં તેની ફળેતી થઈ. એ વખત સૂરતના સીટને મુંબઈના ગવર્નર ડંકનના હુકમથી નવાળને લખ્યું કે તમારા આપના કબૂલ કરેલા રૂપિયા આપ્યા વિના અમે તમને નવાળી ઉપર કાયમ રાખનાર નથી. પછી ન્યારે તેઓ શહેરની મુશ્કેલીથી સારીપેઠે વાકેફ થયા લ્યારે તેઓને દયા આવી ને તેઓ નવાળની તરફેન ખેંચતા હતા, પણ એટલામાં બંગાળાની સરકારે લખ્યું કે નસીરુદ્દીનનો હક્ક નથી માટે તેની પાસેથી ગાદી છીનવી લેવી ને એ હુકમ આવ્યો કે તરતજ સીટ ને ડંકન એઓ નસીરુદ્દીન ઉપર તૂટી પડ્યા. એ બાળતસર લાંબગડ ચાલી. આખરે સને ૧૮૦૦ માં અંગ્રેજ સરકારે સૂરતની હાક મી પોતાને હાથ લીધી અને નસીરુદ્દીનને જોલાદ દર જોલાદ એક લાખ રૂપિયા પેન્શન આપવાની કબૂલાત આપી.

૧૪. સને ૧૭૨૦ પછી મરાઠાઓના ધૂસવાથી અને મહિમાંહેની ખટપટથી સૂરતની આબાદાનીએ સળવા માંડ્યું હતું, પણ તે સળો જલદીથી વધી ગયો, તેનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:—

કાયમુદોલાની હાકમીની આખેરીના વખતથી અંધેર* ચાલવા લાગ્યું. નવાબ બેદરકાર ને તેના સગા તથા કારભારીઓ ભૂલમી થતા ગયા. મુગલ નવાબોમાં પાછલા નવાબો ભૂલમી હતા-પણ સૈયદ વંશના નિઝામુદ્દીન ને નસીરુદ્દીન તો તેઓના માથાના નીકળ્યા. એ બેની વખતમાં સૂરતની રૈયતની પૂરેપૂરી ખરાબી થઈ હતી-એવિધે થોડુંક:-રૈયત ધાસકામાંની ધાસકામાં રહેતી; કોઈ શખ્સ તવંગર છે એવો વહેમ આવતો કે નવાબ તેને લૂંટી લેતા; નવાબના કારભારી તથા માનીતાઓ લોકને જેમ સતાવાય તેમ સતાવતા; નવાબ દાદ સાંભળે નહિ ને અગર સાંભળે તો આસપાસના આડું અવળું સમજતી પોતાનું ધાર્યું નવાબ પાસે કરાવતા; ઈનસાફનું નામ નહિ-નજરાણું કરે

* ૧. ૧૭૮૨ ના વાવાઝરકામાં ઘર, ઝાડ પડી ગયાં હતાં ને બરાનપુરી ભાગળની કમાન થોડી એક પડી ગઈ હતી. એ કમાનને ફરજત કરાવવાને તે ભાગળ ઉપર એક હુહાણા ભાટીઆ તમાકુનો વેપારી હતા તેને નવાબે બિન તકસીર ૧૦ હજાર રૂપિયા દંડ કીધો હતો.

૨. આશરે ૧૭૮૮ માં દેવદીવાળીને દહાડે રથનાયપરામાં તુળસી પરણ્યાનેા લાલછનો વરઘોડો નીકળ્યો તેની ગડબડમાં મુસલમાન લોકોએ હુલસ કર્યું ને દીન દીન પોકારી થોડુંક અનાયપર લૂંટી લીધું, પણ નવાબે કોઈની દાદ સાંભળી નહિ.

૩. ૧૭૯૫ માં એક આદિતરામ લક્ષ્મીદત કચીને બ્રાહ્મણ હિંગપોળમાં રહેતા તેના ધરનીપાસે મસીદ હતી તેમાંના એક ફકીર રાતે મસીદની દીવાલ ઉપર ચડી પેલા બ્રાહ્મણના ધરમાં ચોરી કરવાને પેઠા. તે બ્રાહ્મણ જાગતા હતા તેથી તેણે તે ફકીરને અચ્છી તરેહથી માર્યો. બીજે દહાડે ફકીરે નવાબને જાહેર કીધું કે મસીદમાં રાતે અમે જ્યારે બાંગ પોકારીએ છેએ ત્યારે પેલા બ્રાહ્મણ અમને ઘણી ગાળો દેછે ને કાલે રાત્રે તો મને ઘણાં માર્યાં. નવાબે હુકમ કર્યો કે તેનું ધરખાર લૂંટી લેા. મુસલમાનોએ એકઠા થઈ આદિતરામનું ઘર, હિંગપોળ અને બરાનપુરી ભાગળનું આખું બજાર એ લૂંટ્યાં હતાં.

૪. એ ફકાળ એવો તો ભારી હતો કે વરસાદ મૂળગો વરસ્યો નહિ ને અનાજ પાક્યું નહિ-ઘણી મોથવારી ચાલી-એક રૂપિયાનું આઠ શેર અનાજ મળતું ને તે પણ સો પચાસ રૂપિયાનું સામડું લેઈએ તે ન મળે. જેની ફકાતમાં અનાજ હતું તે પણ વેચી શકતા નહિ, કેમકે ગરીબ લોકો ભૂખે મરવાને લીધે લૂંટકાટ કરતા; બે ચાર દહાડા વધારે પહોંચે એટલું અનાજ તો ક્યાંથી મળે? બંગાળી ચોખાની ગાંસડીઓ પૂરી પડતી નહિ, કેમકે વહાણની ખેપ વર્ષમાં એક બે વાર થતી. સાહુકારો ખજાર ને ઘણી માણા વહેંચતા તે ખાઈ પાણી પી ગરીબગરબમાં સઈ રહેતાં. કેટલાંક બાપડાં, ઢોરને ખાવાની કુસડી ખાઈ રહેતાં. કેટલાંક ગરીબો મહોલે મહોલે ફરીને આસામણ

તેને ઈનસાફ મળતો; કારભારી ગુનાહ કરે તો પછી હલકી રૈયત કેમ ન કરે? ચોર, લુચ્ચા, હરામખોરનું કેમ ન કાવે? લોકોને પોતાનું ધન મુખે લોગવવાનો દહાડો આવતો નહિ.-તેઓ પોળ-ખટકીમાં રહેતા;-સરીઆમ રસ્તાપર હોય તો તેઓ દરખોરની આંખે આવે. ફૂરજમાં ખૂબ ચોરી થતી ને તેથી વેપારીઓ બહુ ચીડાતા; દૂકામાં, લોકને પોતાના જનમાલની મોટી ધાસ્તી રહેતી.

સને ૧૭૯૧ ના મોટા સુડતાળાનું કાળે, સને ૧૮૨૨ ની ઇઘોતેરી મોટી તથા બીજી રેલોએ અને સને ૧૮૩૭ ની ત્રાણુની મોટી તથા બીજી ઘણીએક આગોએ શહેરને પાયમાલ કરી નાંખ્યું.

વિલાયતમાં કાપડ વણવાના સાંચા વધવાથી અ-

માગી પીતાં. કેટલાક આબરદાર લોકો બુખે મરવાથી કૃષો ઠાંકું કરતા. છાકરાઓને બુખથી ટટળતાં લેઈને તેઓનાં માખાપો તેઓને અશ્વિનીકુમાર લેઈ જઈ તાપીમાં ઝપલાવતાં. કેટલાક નિદેય ઘાતકીઓ, પોતાનાં છાકરાને મારી નાંખી તેનું માંસ ખાતા. માના રૂપાની જનસો સરતે ભાવે લોકો વેચવા કહાડતા તોપણ તેના લેનાર મળતા નહોતા. તડકો અતીસ પડતો; મરકી પણ ખૂબ ચાલતી-એટલા તો લોક મરતા કે સરાહના દરવાજા બહાર અને નવસારી દરવાજા બહાર નવાબે બે મોટા ખાડા ખોદાવ્યા હતા તેમાં મૂક્યાં નખાતાં. ગરીબ ગરબાનાં તથા કેટલાંક કોળી કુળખાનાં મૂક્યાં તો રસ્તે રજાતાં. એ ફકાળ વર્ષે દહાડો રહ્યો. સને ૧૮૦૪ માં સાહે ફકાળ પડ્યો હતો તે પણ ફ:ખ દેવામાં સુડતાળાથી થોડાંક ચાછો હતો.

૫. ૨૪ મી અપ્રેલ ૧૮૩૭ સંવત ૧૮૯૩ ના ચૈત્ર વદ ૪ ને સોમવારે પાછલે પહેરે ચાર વાગતે માછલીપીઠમાં દીનશાની હવેલીની પાસેની પોળમાં આગ લાગી. બંબા આવ્યા પણ પાણી વગર ખાલી ઊભા થઈ રહ્યા. પવનનું જેર એટલું તો હતું કે આગ ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ-માછલીપીઠમાંથી પશ્ચિમ તરફ નાણાવટનો નિહલો, હરમાનની પોળ, સોનીકળિયું;- તેમ દક્ષિણ તરફ ચીંટું, કેળાંપીટ, બાલાછનો ચકલો અને આત્મારામ બુખણનો મહોલો લેતાં લેતાંમાં લાગી ઊઠ્યાં. કોઈ બળતા ધરમાંથી એકાદ બળતું પાટીયું કે એવું કંઈ ઊડી બીજાં ધરોપર પડતું તો તે સળગતાં-એમનાણે એક મહોલોએ બીજા મહોલો લીધો કે ત્રીજાએ ચોથો એમ સઘળે આગ ફેલાઈ ગઈ. લોકોએ ધરખાર, માલમલકત મૂકી નાસવા માડ્યું. ગભરામણનું તો પ્રહરું શું? મોટું બૂમરાણ થઈ રહ્યું. લોકો ઉતાવળમાં જેટલું હાથ આવે તેટલું લેઈ ધરમાંથી બહાર નીકળી પડતા; ધરનું કોઈ માણસ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં ખૂમ પાડતું ને પછી રજાની રખડી મોટી ગીરદીમાં રખડી અટવાઈ જતું. કેટલાંકની તો ભાળ લાગતીજ નહિ ને કેટલાંકની ચોચે પાંચમે દહાડે લોધ જડતી. સામાન ભરવાનાં માડાંઓનું એક ફેરાનું લાડું પાંચથી

હિના કાપડનો રોજગાર બંધ થયો. અમેરિકાનું રૂ નવાથી અડિતું રૂ ઓછું નવા માંડ્યું—તેમ મુંબઈ મુખ્ય રાજધાની ને મુખ્ય બંદર થયું તેથી લોકો રોજગારને સાફ ત્યાં જઈ વશ્યા.

૧૫. એ પ્રમાણે વખતના દેવે શહેરની આબાદીનો લીલો કુંભર જેવો યાગ યાળી નાંખ્યો—રે અશોકવાડી જેવું શોભવું સૂરત શહેર સહજ સહજમાં શ્મશાન જેવું થઈ રહ્યું. રે નવાબની ગાદી જે પોતાની જૈશીની કરચલીવાળી હાલતમાં પણ આથમતા આકૃતાબના તેજ જેવી દીપતી તે પણ ક્યાં છે! ઈદમાં નીકળતી નવાબોની સવારી શહેરને જેળ આપતી તે ક્યાં જતી રહી? વખત વું કેટલો કીનાબોર ને કેવો ધાતકી છે? ચાળીસ લાખની જે ગાદી કહેવાતી તે ગાદીના છેલ્લાં મૂડું અવલમંજલે પહોંચાડવાને તેના જમાઇને પોતાના સાહુકાર પાસેથી પાંચસેં રૂપિયા બીજીના લેવા પડ્યા! અરેરે ખીલેલાં કમળ સરખું તે કિલ્લાનું મેદાન, આરસ જેવા ઓપતા તે ઓવારા, માણેકના ચોક જેવી તે મુગલીસરાહ ને નંગમાળ જેવું તે નાણાવટ, ચાંદ જેવું તે ચૌકું, રસે રાતો કસુંબા જેવો તે રહિયા સોનીનો ચકલો, બામદાદના રંગ જેવી તે બરહાનપુરી ભાગળ ને ગોકુળ જેવું તે ગોપીપદ ક્યાં ક્યાં બીડી ગયાં? અરે ઓ ખ્યારી સૂરત હવે તો અમારે નસીબ તારાં ખંડિયેર ઉપર પડતા તીત તડકાના અધ્ધર તરતા તેજને ઉદાસીન મોઢે બેઠાં બેઠાં બેઠાં કરવાનુંજ રહ્યું છે!—અફસોસ!

બાબ ૧૪ મો;—સૂરતના નામાંકિત શુદ્ધરથો. (મરી ગયેલા.)

૧. સરદારો.

મીર તુલસુદીન પહેલો બક્ષી (મુઓ ૧૮૧૫).

મીર સફુદીન બીજો બક્ષી (નીઝામુદીન તથા નસીરુદીન નવાબોની બહેન લાલબેગમ સાથે પરણ્યો હતો—મુઓ ૧૮૨૪).

મીર મોઈદીન ત્રીજો બક્ષી (મુઓ ૧૮૬૧).

બકુરયાબખાન—એ પ્રથમ, નવાબ તેગબેગખાનનો ભાઈ બેગલરખાન જે પણ નવાબ કહેવાતો તેનો ચેલો હતો. એ બકુરયાબખાન (ખાંસાહેબ) ઘરડો, હ-

તે પંચોતેર રૂપિઆશુધી અપાતું લેવાતું; અથવા ગાડાંવાળા એકને છોડી બીજાને વધારે ભાડું આપતા જોઈ આગલાનો સામાન રસ્તામાં રજળતા રાખી બીજાનો ભરી જતા ને પેલા બિચારાનો સામાન લૂંટાઈ જતો. લોકને પોતાની માલ મિલકતનાં અને માણસોની જાતનાં પણ ભાન ન રહેતાં, પણ તેઓ

કુમતના ધારા બાણનારો, અને ચોરલુચ્ચાને ઓળખનારો હતા. નવાબો તેને કાકો કહેતા અને તેનું બહુ માન રાખતા. શહેરના દરવાજા, કોટ, ફૂરજો, બજાર વગેરેની તે ચોકસી રાખતો. વસ્તીની સુખાકારીને માટે ચાર પાંચ વર્ષે માંહેના કોટની ખાડીઓ સાફ તથા બીડી કરાવતો તેમ બીજી દુર્ગંધી ભરેલી મટાડી ખોદાવી નંગલમાં મોકલી દેતો. નવાબ તથા બક્ષી તેને જેમ સાફ લાગે તેમ કરતા, ને તે પણ તેઓની મરજી સંભાળતો. બકુરયાબખાન અંગ્રેજ રાજ્ય થયા પછી મરણ પામ્યો.

મુઘાં કુતુબુદીન ભટારવાળો એ પ્રથમ મોદાગર પણ પછવાડેથી બગીરદાર સરદાર ગણાયામાં આવ્યો હતો.

મીરબકુરચલીખાન બહાદુર (વડોદરાવાળા મીર સરદારબચલીનો દીકરો ને અફઝલુદીનખાન નવાબનો જમાઇ) મોટા અમીરી દબદબાથી રહેતો હતો. તે બે વાર ઇંગ્લંડ જઈ આવ્યો હતો. તેણે આ શહેરના લોકનું બહુ થાય તેને માટે ઘણાંક કામ બકાવવાનો વિચાર કીધો હતો. બકુરચલી રિપનિંગ ઓફ ઉવીલિંગ કંપની તો મશહૂરજ છે. એ સરદાર સને ૧૮૬૪ ની ૧૨ મી આગસ્ટ ૪૬ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો.

૨. દીવાન.

ભગવાનદાસ—કાએચ.

માણેકચંદ—કાએચ. (આશરે સવાસો દોઢસો વર્ષ ઉપર.)

રઘનાથદાસ—કાએચ.

મનોહરદાસ—કાએચ.

લિખારીદાસ—કાએચ.

રૂપરામ—બ્રહ્મક્ષત્રી.

મયારામ—નાગર. (કીરપારામનો બાપ ને તેગબેગખાન નવાબનો દીવાન.)

કીરપારામ—એ વડનગરે બ્રાહ્મણ શુદ્ધરથ સૂરતમાં ૪૦ સં ૧૭૩૫માં ઇયા હિજરી ૧૧૫૧ માં જન્મ્યો હતો. એના બાપનું નામ મયારામ અને દાદાનું નામ દયારામ હતું. દયારામ મુગલ વેપારીઓનો દલાલ હતો. એણે મયારામને ફારસી સાફ શીખવ્યું હતું. એ વખતમાં સૂરતના કિલ્લેદાર બેગલરખાનનો ભાઈ તેગબેગખાન જેને ફારસી ઘણું સાફ આવડતું તેની સાથે મ-

બહાવરા બહાવરા થઈ આમ તેમ દીવાના જેવા ભટકતા. એ આગ તાં ૨૬ મીએ હોલાઈ. એ આગની ગરબી કવિતાસંગ્રહ નામની ચોપડીમાં છે. એ આગની પછી શ્રાવણમાં રેલ આવી—એ રેલ ન આવી હોત તો ઇર્ષ્યો ધોવાત નહિ તોપણ રેલથી વિકસાન કંઈ થોડું થયું નહિ.

ચારામને ઝાળખાણ થયું. તેગમેગખાને મયારામને પોતાનો મુનશી બતાવી પોતાના ઘરનો તમામ કાર-ભાર સોંપ્યો. સને હિન્દી ૧૧૩૯ માં જ્યારે તેગમેગ-ખાન નવાબ થયો ત્યારે તેણે મયારામને પોતાનો દીવાન બતાવ્યો ને એ રીતે નવાબની મહેરબાની તથા તેના ભરોસાને લીધે સરકારી તથા ખાનગી ત-મામ કામકાન મયારામ કરતો. એ મયારામે તેગમે-ગખાનની દીવાનગીરી ૧૭ વર્ષ કરી. એ મયારામ ૬૦ સં ૧૭૫૬ માં પોતાના બે છોકરા કીરપારામ તથા કાશીરામને મૂકી શુનરી ગયો. એ વખત કીરપારામ ૫ વર્ષનો અને કાશીરામ ૩ વર્ષનો હતો. મયારામના મુઆ પછી તેના ઘર આગળ નવાબની ઓછી આવી ને એણે ધરખાર લૂંટી લીધાં. એ વખત કીરપારામની મા પોતાના બે છોકરાને લેઈને પોતાને પીહેર ચારપાડ નહ રહી ને આંહિ એણે પોતાની ખાનગી પૂંછ જે ઘર-માંથી નીકળતી વખત સાથે લીધી હતી તેમાંથી ખર્ચ કરીને કીરપારામને કોઈ સારા કારસી શીખવનારા ઉસ્તાદ પાસે કારસી બાણાવ્યો. કીરપારામ પોતાની ૧૪ વર્ષની ઉમરે સૂરતમાં આવ્યો. એ વખતે સૂરતનો નવાબ સફ્ફરખાન હતો. એની રૂબરૂ કીરપારામે સારી કારસી બેતો બનાવી વાંચી સંભળાવી તે ઉપરથી તે નવાબ ધણા મહેરબાન થયો ને રૂ. ૧૦ ના પગારની તેને નોકરી આપી. કેટલાંક વર્ષ પછી, કીરપારામને સૂરતની ટુંક્શાળમાં નસ્તી પગારની નોકરી મળી. ત્યાં તેની સારી હોશીયારી માલૂમ પડ્યાથી નવાબ કાયમ-દોલાએ તેને પોતાનો દીવાન કરી મુકતો વગેરેનો કુલ કારભાર સોંપ્યો. એ કીરપારામે કાયમદોલાના વખતથી તે સન ૧૮૦૦ માં સૂરતની હુકમત અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવી ત્યાંસુધીમાં જે જે નવાબો થયા તેઓની ચાકરી કરી. અંગ્રેજ સરકાર અને નવાબ વચ્ચે જે કોલ-કરારો થયા તે સંઘળા કીરપારામની મારફત થયા; અને ગવર્નર ઉકને રૂ. ૩૦૦) નું વંશપરંપરાનું વર્ષાસન કરી આપ્યું તે હજ તેના વંશમાં ચાલે છે.

મીઠારામ (કાઝેવ.) એણે અફઝુલુદ્દીનખાન નવા-બનો યોડીવાર હાઈ કારભાર કર્યો હતો.

અબેરામ-બક્ષીનો દીવાન. એ ગરીબોને વર્ષાસન કરી અપાવતો. એણે અશ્વિનીકુમાર તથા મોળેશ્વરનાં દ-હેરાં સમરાવી બંધાવ્યાં છે. એ પાલખીનશીન સાહુકાર સંવત્ ૧૮૭૧ ના કાર્તિક વદ ૬ ને દિને મરણ પામ્યો.

૩. કામદાર (અંગ્રેજ રાજ્ય થવા પછી).

મીરજી અમાની-ચૌર સાહુને ઝાળખનાર, ખરાં

ખોટાંને પારખનાર, નીતિનો બાણનાર, બહુ ચહાનાર, દયાળુ અને ઈચ્છા ખાનદાનનો હતો.

પીરોજશાહ અરદેશરનો મોટો ભાઈ તેને પાંચ ગામ બક્ષીસ મળ્યાં હતાં.

અરદેશર-એ ધનછશાહ અબેરામશાહનો બીજો દી-કરો ૬૦ સં ૧૭૯૭ ના વર્ષમાં સૂરતમાં જન્મ્યો હતો. એના એક નેકળખતખાન નામના વડવાને દિલ્હીના બાદશાહના એક મોરાદશાહ નામના માનીતા વજીર સાથે હોસ્તી બંધાઈ હતી અને તેથી તેને બાદશાહે ૬૦ સં ૧૭૬૦ માં કેટલીક જગીરો કરી આપી સૂરતની આમદાનીમાંથી તથા ખર્ચની તપાસનું કામ સોંપ્યું હતું. એજ રાજસની મારફતે અંગ્રેજોને મુગલ સરકારથી કી-મતી ફરમાનો મળ્યાં હતાં. નવાબ મીઆં અન્વન સાથે અંગ્રેજને દિલ્હીના બાદશાહનો ફરમાન મળ્યો તે બધી ખટપટમાં આગેવાની કરનાર નેકળખતખાન હતો. એના હુકુમમાંનો એક બરજોરજ જે યંત્રકળામાં પ્રવીણ હતો તેને નવાબે આગ્રે મોકલ્યો હતો ને ત્યાં તેણે ધરિ-યાળ વગેરે યંત્રો જે ધણા દહારા થયાં બંધ પડ્યાં હતાં તેને ચલાવી આપ્યાં; તે ઉપરથી બાદશાહે તેને સૂરત તાબેનાં પ્રગણાંમાં કેટલીક જગીરો કરી આપી ને ખાનનો ખિતાબ આપ્યો.

ધનછશાહ વિષે આટલું જ બહુયામાં આવ્યું છે કે સને ૧૮૧૦ માં બહુધાનમાં જ્યારે મોટું તોફાન મચ્યું હતું તે વખત અંગ્રેજ સરકારના એન્ટ દાખલ ફકીરને સન-ભવવાને તેને મોકલ્યો હતો-ત્યાં તેણે પોતાનો જીન ખોલ્યો. ધનછશાહની નોકરીની કદર બૂજીને અંગ્રેજ સરકારે તેની વિધવાને દર વર્ષે ત્રણ હજાર રૂપિયાનું પેન્શન કરી આપ્યું હતું.

અરદેશરના સગીરપણાના વખતની હકીકત બહુયા-માં આવી નથી. પણ આટલું તો ખાતરીનું માલૂમ પડ્યું છે કે તેણે પોતાની ઊગતી જીવાનીની સાથે સર-કાર નોકરીમાં પણ ઝગવા માંડ્યું. પહેલે તો તેને કી-પુટી કોટવાલ બનાવવામાં આવ્યો હતો. પછી તે અ-મીન થયો. સને ૧૮૨૫ ના નવેમ્બરમાં સરકારે મોટી દરખાસ લરી તેને મોટા શિરપાવ આપ્યો ને પાંચ હ-જાર રૂપિયા બક્ષિસ કર્યો-એવેળા સૂરતના સારા સારા ૮૦૦ ગૃહસ્થોએ સરકારના એન્ટને લખી બહુયાંયું કે રૈયતની સંભાળ તથા સુખાકારીને માટે અરદેશર ધણી ધણી મહેનત લીધી છે તેથી અમે ધણા ખુશી ને તેના આભારી હઈએ.

સને ૧૮૨૮ માં સરકારની ખાચક ઉપરથી અરદેશરે દિલ્હીના બાદશાહનો ભાઈ મિરજાં મહમ્મદ અબેરામ

૮ પ્ર૦	પારચોળનાં	ગા૦	૩૮.
૯ પ્ર૦	વલસાડનાં	ગા૦	૫૨.
૧૦ પ્ર૦	પારનેરાનાં	ગા૦	૨૪.
૧૧ પ્ર૦	ભૂતસરનાં	ગા૦	૧૨.
૧	કરખે બારડોલી.		

ગાયકવાડનાં.

તાપી ઉત્તર તીર.

૧ પ્ર૦	વસરાવીનાં	ગા૦	૧૧૨.
૨ પ્ર૦	તડકેશ્વરનાં	ગા૦	૧૨.
૩ પ્ર૦	ગાલાનાં	ગા૦	૨૫.

તાપી દક્ષિણ તીર.

૪ પ્ર૦	ચોર્યાશીનાં	ગા૦	૮૪.
૫ પ્ર૦	કામળેજનાં	ગા૦	૪૨.
૬ પ્ર૦	દીંબાનાં	ગા૦	૩૩.
૭ પ્ર૦	બલેશ્વરનાં	ગા૦	૮૯.

૮ પ્ર૦	કરોદનાં	ગા૦	૨૯.
૯ પ્ર૦	મરોલીનાં	ગા૦	૨૪.
૧૦ પ્ર૦	તેલાડીનાં	ગા૦	૩૬.
૧૧ પ્ર૦	મહુવાનાં	ગા૦	૫૨.
૧૨ પ્ર૦	વીસનપોરનાં	ગા૦	૩૬.
૧૩ પ્ર૦	અંતાપુરનાં	ગા૦	૫૨.
૧૪ પ્ર૦	વલવાડાનાં	ગા૦	૧૬.
૧૫ પ્ર૦	અનાવલનાં	ગા૦	૧૮.
૧૬ પ્ર૦	ચીખલીનાં	ગા૦	૭૨.
૧૭ પ્ર૦	ગણુદેવીનાં	ગા૦	૩૦.

કરખા.

૧ કરખે	વરિયાવ	ગા૦	૧.
૨ કરખે	મોતા	ગા૦	૧.
૩ કરખે	નવસારી	ગા૦	૧.

૩. મરાઠાઓ ધૂશ્યા તેની અગાઉના મુગલાઈ વખતમાં એ મહાલોની બિપજ વીસ લાખની હતી.

૪. સને ૧૮૦૨ થી પેશવા તથા ગાયકવાડના જે જે મહાલો, કરખા, વગેરે કંપની સરકારને મળતા ગયા તેની વિગત.

મહાલ ને કરખા.

સરકારી ગામ. જાગીર ગામ. એકંદર.

ક્યા વર્ષથી.

પ્ર૦ ચોર્યાશી	ગાય૦	૫૪	૩૦	૮૪	૭	બંનેવારી ૧૮૦૨
સરકારી તાબામાં...૫૧						
જાગીરદારો પાસે...૧૩						
નવાળનાં.....૧૭						
કતારગામ.....૧	}	પેશ૦.....૩૧ ડિસેમ્બર ૧૮૦૨				
કુંભપાડું.....૧						
કુંભારિયું.....૧						
પ્ર૦ ચીખલી	ગાય૦	૬૪	૯	૭૩	૧૪	બંન ૧૮૦૨.
કરખે બારડોલી	પેશ૦	૧	૦	૧	૩૧	ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ ભૂતસર	"	૧૨	૦	૧૨	૧૪	બંન ૧૮૦૨.
પ્ર૦ ઘુહારી	"	૧૩	૦	૧૩	૩૧	ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ વલસાડ	"	૫૯	૦	૫૯	૧૪	બંન ૧૮૦૨.
પ્ર૦ બારપાડ	"	૧૪૦	૪	૧૪૪	૨૮	નવેમ્બર ૧૮૧૭.
તાલુકે કુડસદ.....૬૪.						
તાલુકે બારપાડ.....૭૬.						
પ્ર૦ પારચોળ	"	૩૫	૩	૩૮	૧૪	બંન ૧૮૦૨.
પ્ર૦ સુપા	"	૪૫	૮	૫૩	૩૧	ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ પારનેરા	"	૨૫	૦	૨૫	૧૪	બંન ૧૮૦૨.
પ્ર૦ સરસોણ	"	૩૨	૦	૩૨	૩૧	ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ વાલોડ	"	૬૨	૦	૬૨	૩૧	ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.
પ્ર૦ કરોદ	ગાય૦	૨૮	૦	૨૮	૫	બંન ૧૮૧૬.

પ્ર૦ તરુકેશ્વર	ગાય૦	૯	૦	૯	૬	બીલ	૧૮૧૭.
કરખે મોતા	"	૧	૦	૧	૬	બીલ	૧૮૧૭.
પ્ર૦ બગવાડા	પેશવા૦	૭૫	૬	૮૧	૬	બીલ	૧૮૧૭.
નીમે મગદ્દા તથા પીપળોદ }		૧૧	૦૧	૨	૬	બીલ	૧૮૧૭.
વેસુ અને ખજોદ		૨	૦	૨			
કરખે રાંદેર		૧	૦	૧	૧૩	મે	૧૮૦૦.

૬૫૬૧ ૬૦૧૧ ૭૨૦

એણી વિગતે પેશવાનાં ૧૦ ને ગાયકવાડનાં ૪ મળીને પ્રગણાં ૧૪, કરખા ૩, વેસુ તથા ખજોદ મળીને ૨ અને મગદ્દા તથા પીપળોદ નીમે કંપની સરકારના તાબામાં આવ્યા—કુલે ગામ ૭૨૦ માં ૬૫૬૧ તે ખાસ સરકારી અને ૬૦૧૧ તે બગીચાનાં.

૫. હાલમાં સરકારે પોતાના તાબામાં સૂરત અઠાવીશીનાં પ્રગણાંના આઠ મહાલ કર્યા છે તે સંબંધી હકીકત સંવત્ ૧૯૨૦ ની દીવાળી આખર સને ૧૮૬૪-૬૫ માં થયેલી પાપણી પ્રમાણે શુભારે આપ્રમાણે હતી.

મહાલ	ગામ	એકર*	વસ્તી
૧ ઓરપાડ	૧૪૨	૨૦૭૨૦૦	૬૯૪૦૦

(ઓરપાડ, કુડસદ).

૨ ચોર્ચાશી	૬૩	૪૪૯૪૦	૨૪૪૭૫
૩ બારડોલી	૧૩૮	૧૨૭૦૪૦	૬૦૧૦૦

(સરભોણ, કડોદ, વાલોડ).

૪ સુપા	૭૮	૧૦૧૦૨૦	૫૬૫૦૦
--------	----	--------	-------

(સુપા, જલાલપોર, પારંગોળ).

૫ ચીખલી	૬૮	૧૦૫૮૧૦	૫૦૯૦૦
૬ વલસાડ	૧૭૩	૧૮૪૩૦૦	૧૧૩૭૮૦

(વલસાડ, બગવાડા, પારનેરા).

૭ માંડવી	૧૫૩	૧૧૯૬૮૦	૩૪૧૨૩
૮ અંકલેશ્વર	૧૦૨	૨૨૪૧૬૦	૫૮૨૬૦

(અંકલેશ્વર, હાંસોડ).

૯૧૭	૧૧૧૪૧૮૦	૪૯૭૫૬૮
-----	---------	--------

બિપજના રૂપિયા.

કુલ સરકારી ખાલસાના	રૂ. ૨૪૧૧૦૦૦
ઈનામી બારખલીના	રૂ. ૫૩૭૫૦૦
સાચર	રૂ. ૨૮૨૫૦૦

કુલે રૂ. ૩૨૩૧૦૦૦

૬. હાલમાં સૂરત અઠાવીશીમાં ગાયકવાડના ૧૪ મહાલ છે તે આ-૧ વસરાવી, ૨ ધરાં, ૩ કામળેજ, ૪

દીંબા, ૫ બલેશ્વરી, ૬ તેલાડી, ૭ ગણુદેવી, ૮ મરોલી, ૯ વીહારા, ૧૦ સોનગઢ, ૧૧ મહુવા, ૧૨ અનાવળ, ૧૩ અંતાપુર, ૧૪ વસંતપુર. વરિયાવ ને નવસારી એ બે કરખા છે. ક્રિસ્ટ લખે છે કે એ અઠાવીશીની લંબાઈ ૬૫ મૈલ ને પહોળાઈ ૪૯ મૈલ છે; વસ્તી ૩,૫૦,૦૦૦ ની છે અને બિપજ ૯ લાખ રૂપિયાની છે.

સંવત્ ૧૯૧૨-સને ૧૮૫૬માં પેદાશ ૯ લાખની હતી; સંવત્ ૧૯૨૦ માં ૩૨ લાખની હતી. એમાં ૨૫ લાખ જમાબંદીના અને ૭ લાખ સવારીનો વેરો. સંવત્ ૧૯૨૧ માં ૨૬૧ લાખ જમાબંદીના ને ૩૧ લાખ માપણીનો ખર્ચ મળીને ૩૦ લાખની પેદાશ હતી.*

૭. ગણુદેવીમાં ગોળ ઘણું જ થાય છે; ફળુસ ને અનનાસ તો અહિંનાં જેવાં બીજે કોઈ કંઈકાણે ગુજરાતમાં થતાં નથી. ગણુદેવી પ્રગણા જેવી બાગાયત જમીન ગુજરાતમાં નથી.

૨ ચિખલીમાં ભાત ઘણું જ પાકે છે.

૩ મહુઆમાં તુવર, ભાત પાકે છે.

૪ ઓરપાડમાં ઘઉં, કપાસ, બાજરી વિશેષ પાકે છે

૫ હાંસોડમાં ઘઉં.

* વરીઆવ જઈને ત્યાંના એક ઘણું વર્ષના ઈન્જરના ભોગ-વડાવાળા દેશાઈને પૂછ્યું કે સૂરત અઠાવીશીમાં ગાયકવાડી જમીન ને તેની વસ્તી કેટલી છે? તેણે જવાબ દીધો કે એ રાજ્યની વાત પૂછવી જ નહિ—હજી જમીન મપાઈ નથી ને રાત મપાય તેવાં પણ નથી ને થોડા પગાર એટલે મોજાણીદાર ખરોખર માપતા પણ નથી. વસ્તીપત્રક ધણું જ નથી ને બિપજ ને માટે તો આજુ કે કે તણી વીધાં જમીન હોય તોપણ પાંચ વીધાં પ્રમાણે ખેડત પાસે લેવામાં આવે છે. ગાયકવાડની રૂચત ઘણી ફગાલ છે, માત્ર કારભારીઓ તાલ છે. સરકારના કારભારીઓ ઈન્જરદારોને જુદે ત્યારે એઓ રૂચતને કેમ ન જુદે?

* સૂરત જિલ્લામાં ૩૪ વસાનો, ભરૂચ જિલ્લામાં ૩૯ વસાનો એક એકર થાય છે.

૬ તરકેશ્વરમાં કપાસ.

૭ ચૌર્યાશી } જીવાર.

૮ ખલેશ્વર

૯ સુપા પારચોળમાં ગોળ.

૮. કતારગામ, વરીઆવ, અડાબજીમાં તંબાકુ થાય છે. તંબાકુ મૂળ ચરોતરમાંજ, પણ પચાસેક વર્ષ થયાં સૂરત જિલ્લામાં પાકવા માંડ્યો છે ને દશ વર્ષમાં તો ઘણુંજ પાક્યો છે—જેવો કાતરગામમાં થાય છે તેવો ચરોતરમાં પણ થતો નથી.—કતારગામમાં પાણી પાવાની જરૂર પડતી નથી.

૯. ચૌર્યાશીનાં ગામ, કતારગામ, વેડ, સીંગણપોર વગેરેની જરાએત જમીન, જૂજરાતની સારામાં સારી જમીન કરતાં ઊતરતી નથી. ચરોતરમાં સરસમાં સરસ જમીનનો દર ઠાા-૫ નો છે, પણ ચૌર્યાશીનાં ઉપર ક્યાં તે ગામોમાંની કેટલીક જમીનનો દર ૭૫ નો છે.

૧૦. સૂરત જિલ્લાને લગતો એક સૂરત ઈલાકો કહેવાય છે તેમાં સચીણ, વાંસદા, ને ધરમપુર એવાં ત્રણ સંસ્થાન છે. એ ત્રણને સૂરતના કલેક્ટરની નજર તળે મૂક્યાં છે. સચીણનો નવાબ ને વાંસદા તથા ધરમપુરના રાજા કહેવાય છે.

૧. સચીણ સંસ્થાનમાં ૧૭ ગામ (ચૌર્યાશી પ્રગણામાં) ને ૧૩,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. નવાબના બાપદાદા જંજરામાં રહેતા, પણ હાલના નવાબનો દાદો બાહુમીઆ તે જંજરા છોડીને પોતાને અંગ્રેજ સરકારે આપેલા ગામમાં આવી રહ્યો. જમીનની ઊપજ જીવાર તથા કપાસ છે.

૨. વાંસદા સંસ્થાનમાં ડુંગર તથા રાત ઘણાં છે.—વસ્તી ૧૯,૦૦૦ ની છે, ને ઊપજ નાગલી, કેદારા, મહુડાં, ખજૂરાંની છે.

૩. ધરમપુર સંસ્થાનમાં પણ ડુંગર તથા રાત ઘણાં છે—એની લંબાઈ ૨૪ ને પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે—વસ્તી ૩૦,૦૦૦ ની છે, અને ઊપજ ભાત, નાગલી વગેરે અનાજની ને સાગનાં લાકડાંની છે. ડુંગરની તળેટીમાં પાણી પાયા વિના શેરડીઓ થાય છે.

પૂરવણી.

અણલ ફાજલ લખે છે કે “સૂરતની સરકારના ૩૧ મહાલ છે—વીધાં ૧૩ ૧૨ ૩૧૫; મહેસૂલ ૧૯૦ ૩૫૧ ૭૭ દામ (આશરે રૂ. ૩,૮૦,૭૦૨) તે સાથે ૧૮ ૧૨ ૭૦ દામ ધર્મખાતાંની જગીરના એકઠા થાય છે. એ સરકાર ૨,૦૦૦ ઘોડા ને ૫,૫૦૦ પેદલ લશ્કર રાખે છે.”

સૂરત શહેરનો વેપાર. સને ૧૮૦૨-૩ માં આવકમાં માલની કીમતના ૪૩૩૨૬૭૭ ને નગદી ૧૧૬૪૭૨૪ કુલે રૂ. ૫૪,૯૭,૪૭૧ એટલા હતા ને જવકમાં માલની કીમતના ૫૧૦૨૫૦૫ ને નગદીના ૨૫૭૫૧૯ કુલે રૂ. ૫૩,૬૦,૦૨૪ હતા. સને ૧૮૧૫-૧૬ માં આવકમાં માલની કીમતના ૪૧૬૬૫૨૩ ને નગદી ૨૨૦૫૩૭૭ કુલે રૂ. ૬૩૭૧૯૦૦ હતા ને જવકમાં માલની કીમતના ૫૧૭૧૭૧૯ ને નગદી ૯૮૭૪૯૫ કુલે રૂ. ૬૧૫૯૨૧૪ હતા. સને ૧૮૪૯—૫૦ માં આવક ખાતે કુલે રૂ. ૩૧,૨૭,૯૧૩ હતા ને જવક ખાતે ૩૯૫૬૭૩૪ હતા.

મહમ્મદ વેરીની તુકમના પાદશાહના અમલ તળે સૂરત દિલ્હીને તાજે હણે તે ૧૪૧૩ સૂધી. પછી સૂરતમાં જે હાકેમ હતો તે આપ અખસાર હતો.

બાદશાહી વખતમાં ચાણુદાર, ફાજદાર અને બાંચ-ધર વીહારા સૂધી સૂરતથી નીમાતા. ભરચના દુરબ ઉપર પણ દારોગો સૂરતથી જતો. ભરચનો હાકેમ અણલુલા બેગ સૂરતના નવાબને વર્ષોવર્ષ રૂ. ૨,૦૦૦ આપતો.

તેજબેગબાન ઘણો જીલ્લો હતો. તેણે મરાઠાઓને મળી દૈયતની ખરાબી કરી.

અફઝુલુદ્દીન પાસે ૧૬૦૦ વીધાં ભાંચ, ૩૦૦ ખેડુત, ૨૦૦ હથિયારબંધ સિપાઈ અને ૨૦૦ ચાકરનક્કર હતા. તેને એક લાખ ને પચાસ હજારનું પેન્શન મળતું ને ખાનગી જગીર વાકી વજ્જદાની ઊપજ ચોવીસ હજારની હતી. એ અને એના બાપદાદાઓ દાદી નહોતા રખાવતા.

રાજ્યરંગ.

રાજ્યરંગ.

એક છે, અનેક છે; નિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે, આનંદે છે; એકને અનેક અર્થ છે, એકને અનેક કામ રાજે છે, એકને અનેક ધર્મ પ્રતાપે છે; પ્રેમ પોષે છે, શૌર્ય પ્રકાશે છે ને જય વિલાસે છે:—સર્વકાળ શ્રીરંગ !

ખીજ, વૃક્ષ ને ફળ, લય, ઉત્પત્તિ ને નિચિતિ સ્વભાવજ્ઞાન ને યોગ, સદુદ્દેશ ને સત્કર્મ ! અકળલીલા ! અનંતશક્તિ ! અગાધજ્ઞાન ! પ્રેમભક્ત હું વંદુ-વિનય વિનય શ્રીરંગ !

બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વી શું ? પૃથ્વી ઉપર જનસમૂહ શું ? રાજ્ય શું ? રાજ્યના રંગ શું ? હું નર્મદ શું ? એ સંકુ રસસિંધુના કંઠ ઉપરની કણિકા પણ નથી; તોપણ તે કાંઈ છે, ને રંગ છે. એ રંગ હું મારી તોતલી વાણીએ વર્ણવવા ઈચ્છું છઉં, દે પ્રસાદ રંગાઉ—ઉદય ઉદય શ્રીરંગ !

સૂર્યમંડળનો એક ગ્રહ આ પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, તેજ આકાશથી વેષિત છે, ઉદ્દલિજ પ્રાણી ઈત્યાદિ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર છે, પોતાનો ને પોતાની ઉપરનાનો અનાદિ અવહાર નિયમપૂર્વક સદૈવ વર્તમાન વિરાજિત રાજે છે—એ મહારંગમાંના અંશમાં જનરંગ છે ને એના વંશમાં એક કુળ રાજ્યરંગ છે. એ પ્રતાપી છે, જનનાં સુખદુઃખનું મહાકારણ છે, એની બલિહારી છે.

લોક પોતપોતાના સંસાર અવહારના અખંડ સુખ ને માટે, પરસ્પર અન્યાય તથા વિરોધ વ્યાપેથી હાનિ થાય તે નિવારવાને માટે પોતપોતાના દેશમાં અક્રેકી મોટી સત્તાને આધીન થઈ રહે છે. જેટલા પ્રદેશના જેટલા લોક જે સત્તાને વશ વર્તે છે તેટલા પ્રદેશમાં તેટલા લોકના ઉપર તે સત્તાનું-સત્તા પ્રતિનિધિનું-સત્તાધા-

રીનું રાજ્ય છે એમ કહેવાય છે; અને જે પ્રદેશના લોક એકાદી સત્તાને માને છે તે પ્રદેશ પણ એક રાજ્ય કહેવાય છે. રાજ ધાતુનો અર્થ શોભતું છે ને રાજ્ય એટલે સત્તાને માનનાર શોભતું જનમંડળ અથવા જનમંડળ ઉપર શોભતી સત્તા. સર્વ સૌંદર્યમાં સત્તાસૌંદર્ય શ્રેષ્ઠ છે તો રાજ્યનું સૌંદર્ય સર્વોપરિ છેજ. કોઈ પ્રદેશના જનમંડળ ઉપર ધર્મની, કોઈ ઉપર ધર્મ તથા બળ બંનેની અને કોઈ ઉપર કેવળ બળનીજ સત્તા હોય છે. જેમ મોટું જનમંડળ ને જેમ મોટી સત્તા તેમ તે મોટું રાજ્ય છે. જે પ્રદેશના લોક તનમનધનબળમાં વિશેષ આગળ પડતા તેમ તેઓ વિશેષ શોભે છે ને એવાઓ પણ જે સત્તાને વશ છે તે સત્તા વિશેષ શોભવી જોઈએ ને શોભે છે.

કાળે કાળે અનેક રાજ્યો થપાયાં ને લય પામ્યાં-કેવી રીતે મંડાયાં, કેવાં શોભ્યાં ને કેમ ક્ષય પામ્યાં-પાછાં નવાં થયાં, દીપ્યાં ને ગયાં.—એ રૂપાંતરોનાં જે વિધિવિધ દર્શન તે રાજ્યરંગ છે; અને એ રંગનો કાંઈક ભાસ નિત્ય સ્મરણમાં રહે માટે આ ચિત્રપટ છે, ને એને પણ હું રાજ્યરંગ કહું છઉં.

મૂળથી તે આજદિન સૂઝીમાં પૃથ્વી ઉપર કેટલાં રાજ્ય થપાયાં ને ઉથાપાયાં તે કોઈ જાણતું નથી. માત્ર પાંચ હજાર વર્ષસૂઝીના કાળમાં જે જે ઉપજ્યાં ને પાછાં સમાયાં તે તે સંખંધી થોડીઘણી જાણ જનવાર્તા, છૂટક લેખ, શિક્ષા વગેરે નિશાની એઉપરથી રહી છે; અને એઉપરથી વિક્ષાનોએ જુદા જુદા પ્રદેશનાં જનમંડળોના જુદા જુદા ઇતિહાસ તથા સર્વ રાજ્યના સમગ્ર ઇતિહાસ રચ્યા છે. એ ઇતિહાસોમાંથી અને વર્તમાન રાજ્યોનાં વૃત્તોંતોમાંથી આ સારરૂપ લઘુગ્રંથ હમણાના જૂનરાતના લોકને અર્થે યથાબુદ્ધિ રચું છઉં.—

દર્શન ૧ હું.

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (સસ્યુગ.)

આર્યજનનાં પુરાણોમાં લખ્યું છે કે નારાયણે મન્થરૂપ ધારણ કરી વૈવસ્વતમનુને વહાણમાંથી જળપ્રલયની* લીલા દેખાડતાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ કીધો હતો. એ પ્રલયના નાશથી ઊગરવામાં મનુ, તેનું કુટુંબ, સાત ઋષિ, વેદ અને ઉદ્દલિજ તથા સકળ પ્રાણી એનાં બીજ એ હતાં. તે વહાણ જળ ઓસર્યા પછી સુમેરૂ પર્વત ઉપર ચોક્કસ હું.

વૈવસ્વતે પોતાનું સુમેરૂ પર્વતના ૧ પ્રદેશનું રાજ્ય પોતાના નવ પુત્રને વહેંચી આપ્યું; તેમાં ઈક્ષ્વાકુએ અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી ગાદી સ્થાપી અને એની બેન ઈલાને ચંદ્રના પુત્ર બુધથી પુરૂરવા પુત્ર થયો તેણે પ્રયાગમાં પોતાની ચંદ્રવંશી ગાદી સ્થાપી.

વૈવસ્વત મનુથી સસ્યુગનો આરંભ થયો. એ યુગમાં ઈક્ષ્વાકુથી તે આહુક લગી ૩૧ રાજ થયા તેમાં ધણાએક પ્રતાપી લખાયા છે, પણ તેમાં ચક્રવર્તી માન્યાતા, રણશૂર સુચુકંદ ને સત્યવાદી તથા દાનશીલ હરિશ્ચન્દ્ર એ અધાપિ સતેજ છે. ચંદ્રવંશીમાં યયાતિ રાજ મહાપ્રતાપી ગણાયો છે.

એ યુગમાં લોક ઇંદ્ર વરુણ વાયુ અગ્નિનાં સ્તવન ભણતા, યજ્ઞકર્મ કરી તે દેવતાઓને સંતોષતા ને પ્રસાદ વાંચતા, તેમ ઉત્તમ પુરૂષો તપશ્ચર્યા કરતા. એ યુગમાં કોઈને અધર્મથી લાભ થતો નહિ; સૌ સત્ય બોલતા ને સત્ય આચરતા; પ્રથમ ભતિમેદ નહોતો, પણ પછવાડેથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, ને શૂદ્ર એમ શુ-

૧ એ પ્રલય નાનો હતો. મહાજળપ્રલય તો આ ચાલતા શ્વેતવરાહકલ્પને આરંભે હતો. સ્વયંભૂ મનુએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને ધ્યાન ધર્યું ને નારાયણે વરાહરૂપ ધરી દાંડેવતી પૃથ્વીને જળમાંથી ઉપર આણી. સ્વયંભૂ સૃષ્ટિ વધારી ઘણાકાળ રાજ્ય કરી તપશ્ચર્યાને ગયા ને એની પછી એના પુત્ર મિથિવ્રતે પૃથ્વીમાં અટન કરી તેના સાત દ્વીપ કર્યા. એને ૧૩ પુત્ર ને એક પુત્રી તેમાં હજી તપશ્ચર્યાકર્મ આદર્યું ને બીજા સાતે પિતાની આણમાં રહી અકેશ દ્વીપમાં રાજ્ય કર્યું. મિથિવ્રતના વંશજોમાં ધ્રુવ, ચક્રુરા, પૃથ્વ, પ્રચેતા, દક્ષ એ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. નંધુ-દ્વીપમાં અગ્નિધ્રુવે ગરુડ નાંરેલું ને તેના નવ પુત્રમાં વડો નાભિ હતો ને એના પુત્ર ઋષભને સો પુત્ર થયા તેમાં ૮૨ જ્ઞાતકર્મ તથા ૯ ચોમાસાસ કરતા થયા ને બાકીના નવે રાજ્ય વહેંચી લીધું. એ નવમાં વડો ભરત હતો ને તેના પ્રદેશ ભરતવર્ષ (હિમાલયથી તે સહુદ્રથીનો) કહેવાયો છે. ઘણેક કાળે

હુકર્મ ઉપરથી ભતિ મનાઈ હતી; તોપણ ભોજન તથા લગ્નસંબંધી હાલના જેવા પ્રતિબંધ નહોતા. આવરદા મોટાં હતાં ને સૌ પોતપોતાના ને સમગ્રરૂપે સંપીલા આનંદમાં હતા. એ યુગના અંતમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રબળ હવું ને તેઓએ ક્ષત્રીવર્ણનો અનાદર કરવા માંડ્યો હતો. ગાંધી રાજના પુત્ર વિશ્વામિત્રે ઋષિપદ મેળવવાને વસિષ્ઠની સામા થઈ બહુ પ્રયાસ કીધો હતો ને અંતે તે તે પદ પામ્યો હતો.

આસીરિયાનું રાજ્ય (ઈ. સ. ૫૦૦ ૨૨૩૪.) 'બૅબલ' ખ્રિસ્તી ધર્મેપુસ્તકમાં લખ્યું છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા પછી ૧૬૫૬ મે વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૫૦૦ ૨૩૪૮ મે વર્ષે મહાજળ પ્રલય થયો હતો. ચાળીસ દહાડા લાગલાગટ વર્ષોદ પડ્યો હતો ને ૧૫૦ દહાડા પૃથ્વીઉપર પાણી રહ્યું હતું. નોહા પોતે તથા તેનું કુટુંબ (૮ માણસ) અને દરેક ભતની વસ્તુનું બીજ તથા દરેક પ્રાણીનું ભેડું એ સૌ ઈશ્વરની આજ્ઞાથી નોહાએ બંધાવેલા એક વહાણમાં ક્ષેમ ઊગાર્યો હતાં. તે વહાણ જળ ઓસર્યા પછી આર્મીનિયામાં આરારાટ પર્વત ઉપર અટક્યું હતું.

નોહાએ ભદ્રેથ, શેમ, ને હામ એ નામે પુત્રોને પૃથ્વી વહેંચી આપી હતી, તેમાં યૂરોપ તથા ઉત્તર એશિયા ભદ્રેથને ભાગે, મધ્ય એશિયા શેમને ભાગે, ને આફ્રિકા હામને ભાગે, આપ્યાં હતાં. પછવાડેથી એ ભાઇઓના વંશજોમાં કલહ ઉત્પન્ન થયો હતો.

હામનો પુત્ર કુશ ને એનો પુત્ર નિમરોડ એણે

સ્વયંભૂની સૃષ્ટિ ટળી ને સ્વારોચિશ મનુની થઈ. પછી કેટલેક કાળે ઉત્તમની ને પછી તામસની ને પછી રૈવતની ને પછી ચાક્ષુસ મનુની એમ સૃષ્ટિ થઈ ને વહી ગઈ. આ કંડપમાં વર્તમાન સૃષ્ટિ સાતમા મનુ વૈવસ્વનની—સૂર્યપુત્રની છે.

૧ જે પ્રદેશનાં સીમામિદ્દ હાલના બામિયન, કાબુલ ને ગીઝની ધાય તે પ્રદેશમાં સુમેરૂ હશે એમ અટકળ ધાયછે ને એજ ભૂમિ આર્યજનનું મૂળ વતન હતું (રાશ્ટ્ર ગત્યસ્થાન) [તોતારદેશમાં હિંદુકુશપર્વત ભણીતા પ્રદેશ.]

૧ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ષ ઈ. સ. ૫૦૦ ૪૦૦૪ નું માનેલું છે. પૃથ્વીને આકાર નહોતો—સંપૂર્ણ જળમય ને અંધકારરૂપ હતું. ઈશ્વરની આજ્ઞાએ સૃષ્ટિ રચાઈ અને આદમ ઉત્પન્ન થયો. આદમ તથા ઈવની સૃષ્ટિનાં નાશમાંથી ઊગરેલા નોહા આ બીજ સૃષ્ટિનો મૂળપુરૂષ ગણાયછે.

શેમના પુત્ર આશરને શૈનાર* પ્રાંતમાંથી હાંકી કહાડ્યો ને એક મોટું નગર વસાવી રાજ્ય સ્થાપવા માંડ્યું. વળી એક અતિ ઊંચો મિનારો બાંધવા માંડ્યો, પણ તેવામાં ઈં સં ૫૦૦ ૨૨૪૭ મે વર્ષે ઈશ્વરસત્તાથી તે લોકની ભાષા જુદી જુદી થઈ ગઈ—કેટલાકનું બોલ્યું કેટલાક સમજી શક્યા નહિ ને પછી તેઓ જ્યાં ત્યાં વેરાતા થઈ ગયા. એ બતાવ બન્યો તે ‘બાબેલ’ (ગોંધળ) કહેવાયો ને એ જગાની આસપાસ પછવાડેથી કેટલેક વર્ષે યુક્રેટિસ નદીને તીરે બાબેલન નામનું પ્રખ્યાત નગર વસ્યું હતું.

આશરે પર્વત તળેટી લાણી જઈ પોતાનાં ટાળાંને માટે ટેવિસ નદીને તીરે નિનેવે નામનું નગર વસાવી આસીરિયાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું—ઈં સં ૫૦૦ ૨૨૩૪ માં.

ચીનનું રાજ્ય (ઈં સં ૫૦૦ ૨૨૦૭.)

ચીનનું રાજ્ય નોહાના વંશજોમાંના એક ફોહી એણે ઈં સં ૫૦૦ ૨૨૦૭ માં સ્થાપ્યું. એણે પોતાના લોકનાં સૌ કુટુંબ કીધાં તથા અક્રેકનું નામ આપ્યું; અને લગ્નનાં વિધાન ઠેર્યાં. એ ફોહી ૧૧૫ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો હતો. રાજ્યના લોક ખેતી કરતા, ઢોર પાળતા ને ધાતુ ગાળી ઘાટ બનાવી બજાવતા.

ઈજીપ્ટનું રાજ્ય (ઈં સં ૫૦૦ ૨૧૮૮.)

ઈજીપ્ટમાં પ્રથમ ચક્કરમેણ લોકની સત્તા હતી, પણ મીનિસ—મિઝરેમ એણે ઈં સં ૨૧૮૮ માં રાજગાદી સ્થાપી. એણે એક બંધ બંધાવી નૈલ નદીનો કાંઠો ખીજે માર્ગે વાળ્યો હતો ને તેથી કેટલાંક નગરને રેલથી થતાં નુકસાનમાંથી ઊગાર્યાં હતાં. તેણે દેવપૂજન તથા ચક્કરમેણબંધી પોતાના લોકને બોધ કર્યો હતો અને સુખમનમાં રહેવાસંબંધી કેટલીક નવી રીતભાત દેખાડી હતી.

વિદ્વાનોએ ૩૫ રંગ ઉપરથી મનુષ્યજાતિના ત્રણ વર્ગ કર્યા છે—ગોરા અથવા ‘કાકેશિયન,’ બદામી અથવા ‘મોંગોલિયન,’ અને છેકળ કાળા અથવા ‘ઇથિયોપિયન.’ ભાષા ઉપરથી ‘સેમિટિક,’ ‘એરિયન’ ને ‘ટ્યુરેનિયન’ એ નામના વર્ગો કર્યા છે. આસીરિયાના લોક, અરબ લોક, ચાહુદી લોક વગેરેની ભાષા હાલ જુદી જુદી હતે તેઓની મૂળ ભાષા એકજ હતી; હિંદુસ્થાન—ઈરાન—ગ્રીસ—રોમ અને યૂરોપના પશ્ચિમ તથા મધ્ય ભાગના પુરાતન લોકની ભાષાઓ કોઇ એક મૂળમાંથી જુદી પડી છે; અને ઉત્તર એશિયા તથા

ઉત્તર પૂર્વ યૂરોપના લોકની ભાષા મૂળ એક છે. એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં એરિયન ને સેમિટિક લોકે જ્ય કરી રાજ્ય મેળવ્યાં છે, સમૃદ્ધિ વધારી છે ને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સુખના લહાવા લીધા છે. ટ્યુરેનિયન લોકે કોઈ કોઈ વાર હુમલા કરી રાજ્યોને તોડ્યાં છે ને ઘોડીકવાર કીધાં છે, તોપણ ધણુંકરીને તેઓએ નિરંતર અહિં તહિં કુટુંબસહિત ભટકવામાં ને પોતાના મંડળના સંપત્તિસંપત્તિ સુખ માન્યું છે. એરિયન લોકનું એક ટાળું પંતળમાં આવી વસ્યું, એક ઇરાનમીડીઆમાં રહ્યું, એક ખોરાસાનમાં થઈ ઇરિયાનો પ્રદેશ કાપી કાળાસમુદ્ર તથા ગ્રસભણી ગયું, એક કાકેસસ પર્વત આળંગી ઉત્તર ગ્રીસમાં ને ત્યાંથી ડાન્યુબ નદીને તટે રહી જર્મનીમાં જઈ વસ્યું. એ ટાળાં શાથી ને ક્યારે જુદાં પડ્યાં તે બધામાં નથી આવ્યું; તોપણ તેઓના અટનમાર્ગ ઉપરથી ને ભાષા ઉપરથી નક્કી થયું છે કે તે સંધ્યાં મૂળે એક જાતનાં જ હતાં ને તે સેમિટિક ને ટ્યુરેનિયન જાતિનાં ટાળાંથી જુદી જાતનાં હતાં.

એ ત્રણે વર્ગનું અથવા મનુષ્યસૃષ્ટિનું મૂળવતન, હાલના તાતાર દેશની ઓકસસ ને બક્સાર્ટિસ એ બે નદીઓની વચમાંના પ્રદેશ હતો એમ નક્કી કર્યું છે. જૂની સૃષ્ટિના નાશમાંથી જે ઊગ્યાં તેમાંથી કેટલાએક પશ્ચિમ ભણી ને કેટલાએક દક્ષિણ તથા દક્ષિણ પૂર્વભણી વેરાતા જઈ રહ્યા. તેઓ નવા નવા પ્રદેશની નવી નવી વસ્તુઓને માટે અને સ્થાઈ વાસને લીધે—જ્ઞાનની વૃદ્ધિવડે કેટલીએક નવી તથા કેળવાયલી એવી રીતની પોતપોતાની જુદી જુદી ભાષા બોલવા લાગ્યા. બૈબલનો ને પુરાણનો કથનસાર એકસરખો છે. બૈબલમાંના ઈડન ખાગ ગમે તેવો હોય, પણ કાશ્મીરનો ખાગ પુરાતન કાળથી પ્રખ્યાત છે ને આજ પણ પ્રત્યક્ષ છે; નોહાના વંશમાંના કેટલાક કાલડીયા ને પછી કેનાનમાં આવી વસ્યા અને મનુના વંશજોમાં કેટલાક પંતળમાં ને ત્યાંથી પછી ચમુના ગંગાના પ્રદેશમાં વધ્યા.

તે કાળમાં આર્યપ્રજા, નોહાપ્રજા, ફોહીની ને મિઝરેમની પ્રજા પોતાની બાહ્ય સ્થિતિમાં ધણુંકરીને એક સરખી હતી. તેની સમૃદ્ધિ ખેતીમાં, ઢોરમાં ને ધાતુના ધોડલા ઘાટમાં હતી; તેનાં શરીર કઠાવર ને આવરદા મોટાં હતાં ને લોક નિત્ય ઉદમ ઉમંગમાં રહેતા.

દર્શન ૨ જી.

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (ત્રેતાયુગ.)

એ યુગનો પ્રથમ રાજા મંગર તેણે શત્રુ સંહારથી ને કુદ દુરાચારીઓને હંડ્યા. તેના વંશજોમાં ભગીરથ,

* ટેવિસ ને યુક્રેટિસ એ બે નદીઓની વચમાંના રસાળ પ્રદેશ.

અંખરીશ, ઋતુપર્ણ, દીલીપ, રઘુ, અજ, દશ-
રથ, રામ ને છેલ્લો કુશ એ પ્રસિદ્ધ છે.

એ યુગના આરંભમાં ક્ષત્રીઓ મદમાતા થઈ બ્રાહ્મ-
ણોને લેખવતા નહિ, પણ જ્યારે સહસ્ત્રાર્જુન, જમ-
દગ્નિ ઋષિની કામદુધા હરી ગયો ત્યારે ઋષિના પુત્ર
પરશુરામે માત્ર પોતાના વેરીનોજ નહિ, પણ ઘણાં-
ખરાં ક્ષત્રી કુળનો સંહાર કીધો હતો. એ નાશમાંથી
ઊગેલું રાન્ય એક અયોધ્યાનુંજ હતું-એનું તેજ વધવું
ચાલ્યું. લંકામાં બ્રાહ્મણ પણ રાક્ષસ રાજ પૂર્ણ સમૃ-
દ્ધિમાં રાન્ય કરતો. એ રાવણ અયોધ્યાના દશરથના
પુત્ર રામની સ્ત્રી સીતાને હરી ગયો ને રામે મોટું યુદ્ધ
કરી તેને માર્યો. એ પછી રામે પોતાના રાન્યને
'રામરાજ' એવી કહેણીમાં આણ્યું-સૂર્યવંશી રાન્યનો
પૂર્ણ ઉત્કર્ષ કીધો. એ યુગમાં રાજાઓ પ્રભુનું કલ્યાણ
કરનારા, સદાચારી ને શૂરવીર હતા; બ્રાહ્મણ ને બીયા
ક્ષત્રી જ્ઞાની હતા ને વૈશ શૂદ્ર પોતાના કર્મમાં કુશળ
રહી સુખ માનતા; યજ્ઞાદિક કર્મો ઓછાં હતાં પણ
કામ કામ વેદની, તત્ત્વશાસ્ત્રની ને પદાર્થશાસ્ત્રની
ચર્ચા ચાલતી.

ઈજ્ઞપ્તનું રાન્ય. (ઇ. સ. પૂ. શૈકા ૨૨-૧૬.)

ઈજ્ઞપ્તનું રાન્ય મીનિસે સ્થાપ્યું ત્યાર પછી પાછું તે
જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમાં વહેંચાયું ને ત્યાં જુદા જુદા
રાજાઓ (ને ઘણાખરા એક વંશના) પોતપોતાની
સત્તા ચલાવતા; પણ સંધાંસંસ્થાનમાં થીબ્સનું સંસ્થાન
મોટું હતું. એ મીનિસના વંશને રાન્ય કરતા તેવામાં
'હિક્સોસ' નામના ભરવાડ લોક (અરબસ્તાનના)
ઈજ્ઞપ્ત ઉપર ઊતરી પડ્યા ને સંસ્થાનો લેતાં લેતાં
અંતે પૂરા ઘણીઆતા થઈ રહ્યા. એ રાજાઓએ મેન્દ્રિ-
સને (વચલો ને નીચલો પ્રદેશ) મુખ્ય સંસ્થાન કંયું.
એ ભરવાડ રાજાઓએ બસેક વર્ષે રાન્ય કંયું, પણ
પછી પાછાં જુદા રાજકુળમાંના કેટલાકે ભરવાડોની
સત્તા તોડીને ફેરો એ ઉપનામ રાખી તેઓ રાન્ય
કરવા લાગ્યા.

ઈજ્ઞપ્તના લોક ચાર જાતના કહેવાતા યજ્ઞ કરાવ-
નાર ઉપાધ્યાયો પ્રથમ વર્ગમાં, ક્ષાત્રકર્મ કરનારા
ખીન વર્ગમાં, ઝેડુત વેપારી કારીગરો ત્રીજા વર્ગમાં,
અને ખલાશી તથા ભરવાડ છેક હલકી જાતના કહે-
વાતા. તેઓ જીવનાં જન્માંતરો માનતા ને જગદીશ્વ-
રને સર્પની મૂર્તિ કરી પૂજતા; અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇલા-
દિને પણ દેવ ગણતા; તેઓ પશુપક્ષીને અને વૃક્ષોને
દેવતાઓનાં માનીતાં સમજી પવિત્ર ગણતા ને દેહરો-
ઓમાં થાપતા.

તેઓ ઈશ્વરજ્ઞાન, ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, યુદ્ધકળા,
જ્યોતિષ, ભૂમિતિ, શિલ્પ, ઇલાદિ વિષયથી સારીપેઠે
જાણીતા હતા. તેઓ પરદેશનાં બંદરો સાથે વેપાર કરતા
ને એથી કેટલાક પરદેશીઓ રાજગાર અથવા વિદ્યાને
માટે ઈજ્ઞપ્ત આવી રહેતા.

ચાહુદી વંશ (ઇ. સ. પૂ. શૈકા ૨૦-૧૬.)

ચાહુદીવંશનો મૂળપુરૂષ એબ્રામ રોમકુળનો હતો
ને તે આરારાટ પર્વતની તળેટીના યુદ્ધેડીસ નદીના
કાંઠાના એક પ્રદેશમાં જન્મ્યો હતો. તે ત્યાંથી નીકળી
(ઇ. સ. પૂ. ૧૬૨૧ માં) પોતાનાં કુટુંબટાળાં સાથે
ઈજ્ઞપ્ત તથા ખીન કેટલાક પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતો કરતો
છેલ્લો કેનાન (પાલેસ્ટીન-જુડીયા) પ્રદેશની સીમ-
ભણી આવી વસ્યો. અહિં તેની સમૃદ્ધિમાં યુદ્ધકળ
ઢોર હતાં.

એ મહાપુરૂષ પોતે રાજ નહોતો તોપણ એને ખીન
રાજાઓ પોતાના બરોબરીઆ જેવો ગણતા અને
સલાહ પૂછી વર્તતા. એબ્રામ ઇસ્કામાં આવે ત્યારે
તેઓમાં લડાઇ ને સલાહ કરાવી શકતો. રબેને કો-
ઇને વિચાર આવે કે અમારી આપેલી સમૃદ્ધિથી તે
શ્રીમંત થયોછે માટે તે કોઇનું નજરાણું રાખતો નહિ.
તે શરીરે બળીઓ, પ્રૌઢ વિચારનો, પ્રમાણિક ને મોટો
ધર્મિષ્ઠ હતો.

એને ઘરડપણમાં બે દીકરા થયા-એબ્રાહામ ને
ઇસ્માએલ. એબ્રાહામ વંશને તે ચાહુદી ને ઇસ્મા-
એલના વંશનેમાં અરબની કેટલીક જાત છે. એબ્રાહામ
નાનો દીકરો જેકબ અથવા ઇસ્કાએલ તેને બાર
દીકરા હતા ને એઓનો પાછો વિસ્તાર ચાલ્યો તેથી
ચાહુદીઓનાં બારકુળ-ટાળાં કહેવાયછે. તે બાર દીક-
રાઓમાં જેસેફ મોટી ને રૂઝી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. જેસે-
ફને ખીન ભાઇઓ સાથે બનવું નહિ ને તેઓએ તેને
વેચ્યો. સત્તર વર્ષનો જેસેફ પોતાના ઘણીની સાથે
ઈજ્ઞપ્ત ગયો. (ઇ. સ. પૂ. ૧૭૨૮ માં). અહિં
તેનું કેટલેક વર્ષે ભાગ્ય ભળ્યું ને તે ત્યાંના ' ફેરો ' રાજાનો
પ્રધાન થયો. તેણે પોતાના રાજની સત્તાને દૃઢ કીધી
ને કરનું ધોરણ બાંધી લોકને સુખ કીધું. તેણે ત્યાંના
એક ઉપાધ્યાયની પુત્રી સાથે લગ્ન કરી પોતાનો મોભલો
વધાયો ને રાન્યમાં ઉપાધ્યાય વર્ગનું ને સૈન્યવર્ગ
બંનેનું ચલણ હતું તે ટાળી કેવળ ઉપાધ્યાય વર્ગનુંજ
રાખ્યું. તેની જાતના કેટલાક ઈજ્ઞપ્તમાં અનાજ ખરીદ
કરવા આવેલા તેઓની સાથે પ્રસંગ પડેથી જેસેફે
પોતાના ચાહુદી ભાઈઓને કેનાનની સરહદના પ્રદેશ-
માંથી ઈજ્ઞપ્ત તોડાયા ને ત્યાં રાજની સહાયી તેઓને

માં ભરવાડ રાજને હાંકી મેલ્યા પછી જે રાજવંશ ચાલ્યો તેમાં સિસોસ્ત્રિસ મહા-પરાક્રમી થયો (ઈ. સ. ૫૦ પંદરમા શકામાં). તેણે લીબિયા, એથિયોપિયા, મીડીયા, ઈરાન, બાક્ટ્રિયા, સીથિયા ને એશિયામંતર એ સંધા પ્રદેશોમાં પોતાની હાક બેસાડી ત્યાંથી ખંડણી આવતી કીધી હતી. તેણે પોતાના છતેલા પ્રદેશના ૩૬ ભાગ કીધા હતા ને ત્યાંથી ખંડણી બધરાવવાને કામદારો નીમ્યા હતા. તેણે ઘણુંક ઠેકાણે નહેરો ખાંધી હતી. વહાણમાં લશ્કર રાખી દરિયામાં જળરો લડાઈ કરનારો ઈજિપ્ટનો પહેલો ને બહાદુર રાજ સિસોસ્ત્રિસજ હતો. આંધળો થયેથી તેણે પોતાના રાજ્યને તેનીસમે વર્ષે આત્મધાત ક્યો હતો. તેનાં નામ, તેના ખિતાબ, તેની લડાઈઓ ને તેની કૃતેહ એ સઘળાંની નિશાનીઓ આજપણ લક્ષર, કેરનાક, થીયસ ને ન્યુખિયા અહિંના મહેલો ને દેવલોની દીવાલ ઉપર કોતરેલી મુસાદરોના પથ્થરોમાં આવેછે. સોળથી તે દશમા શકાસુધી ઈ. સ. ૩૦૦ નાજ્યકારભારમાં અંધાધુંધી ચાલતી, તોપણ કામ કામ વધે ન જ્યનો ઉત્કર્ષ હતો. અર્થા ચાલતી.

ઈજિપ્ટનું રાજ્ય. (ઈ. સ. ૫૦ શકા ૧૬-૧૦.)

ઈજિપ્ટનું રાજ્ય મી. પ્રેરણાથી ઈજિપ્ટના દરબારમાં લોકને પોતાને વતન જવાની રત્ન જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમ માનના રાજ્યે આજ્ઞા ન આપતાં રાજ્યો (ને ધણાખરા ની. અંતે જ્યારે પોતાની વસત્તા ચલાવતા; પણ સંધાંસરું દશ વાર મોટી મરદી આવી મોટું હતું. એ મીનિસના સંદેશાવિષે આતરનીશાં થઈ ને 'હિસોસ' નામના ભરુદીઓએ પોતપોતાના કુળ પ્રેઈષ્ટ ઉપર ભતરી પા લશ્કરની હારની પેઠે ઈજિપ્ટ અંતે પૂરા ધણીઆતા રું (ઈ. સ. ૫૦ ૧૪૬૧). થોડી સને (વચલો ને ની) બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ને એણે તેઓની પ-એ ભરવાડ રાજ્યે કાકડ્યું. આગળ દરિયો પાછળ લશ્કર પછી પાછાં ભૂતો ગભરાઈ ગયા, પણ તરતજ દરિયો સત્તા તોડીને યૈઈ ગયો ને તેઓ આગળ વધ્યા. લશ્કર કરવા લાગ્ય પાછળ પડ્યું, પણ તે દરિયાનાં પાછાં એક ઈજિપ્ટનાં પાણીમાં ફળી ગયું.

નાર હાં જીની ને પેટ છોડ્યા પછી ત્રણ મહિને જેવારે ચાહુદી-અને ને પર્વત આગળ આવેલા તેવારે મોઝિએ ઈશ્વર-વાત્સ આજ્ઞાવિષે, ધર્મકર્મ તથા અવહારકર્મ વિષે રૂનેને બોધ ક્યો. મોઝિએને બોધ કોઈ માનવું નહિ ને એણે અનેક દેવકૃતિ સરખાં અદ્ભૂત કામ કરી પોતાનાઉપર તેઓનો વિશ્વાસ બેસાડ્યો—ખાવાનેમાટે માત્રા નામના પદાર્થને ધાન્યનીવતી ઉપયોગમાં

આણ્યો, કંડવાં પાણી મીઠાં કીધાં ખરકના ઉપર લા-કડી મારી નિર્મળ પાણીના ઝરા વહેતા કીધા, અને પૃથ્વીને કહી બરો માર્ગ કરાવીને તથા આકાશમાંથી અગ્નિ-વરસાવીને તથા મરદી ચલાવીને હજારો જાણને દરદઈ ગયેલા, બળી ગયેલા, મરી ગયેલા કરી બીજા સૌને ઈશ્વરી આજ્ઞા માનવાની ચાનક લગાડી. વળી જે પ્રદેશમાં જઈ વસવાનું હતું તેને જોઈ આવેલા શ-ખસોના બોલવાઉપર ચાહુદીઓ ભરોસો રાખતા નહોતા તેથી તેણે શાપ દીધો ને તે શાપથી જોશુઆ તથા કાલેબ અને વીસ વર્ષની વયની અંદરના તે સિવાય બીજા સૌ મરણ પામ્યા.

ચાળીસ વર્ષ ચાહુદીઓ અરબસ્તાનના મેદાનમાં અહિં તહિં ભરક્યા ને પછી તેઓ નિર્મીણ પ્રદેશની સમીપે આવી રહ્યા. મોઝિએ સૌને એકઠા કીધા; ધર્મ-અવહારશાસ્ત્ર ઉપદેશકોને આપ્યું ને પછી સૌને ઉત્તેજન સહિત રૂટો બોધ કરી રેડસીની ઈશાને દશ મેલ ઉપર પિસગાહની ટેકરી ઉપર ચડી દેહ છોડી (ઈ. સ. ૫૦ ૧૪૫૧.)

જોશુઆએ લડવેયા ચાહુદીઓના સરદાર થઈ શત્રુ રાજ્યોને હરાવી કેનાન પ્રદેશ (જુદીયા પ્રાંત) લીધો ને અહિં ચાહુદીઓનું પ્રજસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું. જોશુઆ ઈ. સ. ૫૦ ૧૪૪૩ માં મરણ પામ્યો.

ન્યાયાધીશો (જોશુઆના મરણ પછી) ચાહુદીઓ ઉપર રાજ્યસત્તા ચલાવતા, ને લડાઈમાં સરદારી કરતા. દરેક શહેરમાં અક્કેકે ન્યાયાધીશ ને બીજા તેનીસ તેનીસ કારભારીઓ હતા. ચોરેક કાળે ચાહુદીઓ પરસ્પર કનિયા દંડા બખેડા કરતા થયા તેમ અસલ રહેનારા તથા સંબંધી પ્રદેશના લોકની પેઠે મૂત્તિ-પૂત્રઉપર ભાવ બેસાડવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૫૦ ૧૦૬૫ સુધીમાં પંદર ન્યાયાધીશ થયા તેમાં ગીડીઅન મોટા લડવેયો, સામસન મોટા જોરાવર મક્ક અને છેલ્લો સામ્યુએલ તે મોટા ભાવિ વક્તા હતા. પોતાના પ્રજસત્તાક રાજ્યમાં ચાહુદીઓને વચમાં વચમાં સાત વાર ફિલિસ્ટેન લોકની સત્તાને આધીન થઈ રહેવું પડ્યું હતું. એ કાળમાં ગીત-સંગિતકવિતા ધર્મ તથા નીતિ વિપ્રયની નેવન તથા ભરવાડ વિપ્રયની ધણીક રચાઈ હતી.

સામ્યુએલના દીકરાઓથી નારાજ થઈ ચાહુદીઓએ સાઉલને પોતાનો રાજ માન્યો. એણે પ્રથમ તો ન્યાયથી ને હહાપણથી રાજ્ય ચલાવ્યું, પણ પછવાડેથી તે મદલચી ને તામસી થયો. તે ધણુંખરું ફિલિસ્ટેન લોક સાથે લડવામાં મર્યો રહેતો. તે ને તેના

ત્રણ દીકરા એક લડાઈમાં પડ્યા ત્યારે જૂડાકુળનો ડેવિડ નામનો એક જુવાન લડવાડ રાજ થયો. ખીલ્ત અગિયાર કુળના લોકે સામા થઈ સાહલના ચોથા દીકરાને રાજ માન્યો. સાત વર્ષ લગણુ પરસ્પર બ-ખેડો થયા પછી સૌએ ડેવિડને રાજ માન્યો. (ઈ. સ. ૫૦ ૧૦૪૮ માં.) એણે જૂના શત્રુનો પૂરો પરા-લવ કીધો અને ભૂમધ્ય સમુદ્રથી તે યુક્રેટિસ નદી લ-ગીનો ને ફિનીશિયાથી તે રેડસી સૂધીનો પ્રદેશ પોતા-ની સત્તામાં આણ્યો; વળી અરબી અખાત ઉપરનાં કે-ટલાંક શહેરો લેઈ વેપારને વધાર્યો. પાછળથી તેણે પોતાના નતલાઈઓનાં ને કુટુંબીઓનાં મન દુખવ્યાં તેથી તે કમળેર થયો ને બહારના શત્રુઓએ સતાવવા માંડ્યું. તે ચાળીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૭૦ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. (ઈ. સ. ૫૦ ૧૦૧૫ માં.) એનાં જો-ડેલાં પ્રભુસ્તવન “દાઉદનાં ગીત” એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ડેવિડ પછી તેનો દીકરો સોલોમન રાજ થયો તેણે જરસલમમાં મોટું દેવળ બંધાવ્યું. તે બાપની પેઠે કવિતા કરતો ને તેણે નીતિસૂત્રો કરી લોકોક્તિમાં આણ્યાં. તે ઈઝ્રાઈલી રાજકન્યા સાથે પરણ્યો હતો ને એ સ્ત્રીના બોધથી સોલોમન મરતાં પહેલાં થોડાં વર્ષ ઉપર મૂર્તિપૂજક થયો હતો. તે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૬૦ વર્ષની વયે ૬૦ સ. ૫૦ ૯૭૫ માં મ-રણ પામ્યો.

સોલોમનના દીકરાને ૧૦ કુળના લોકે રાજ માન્યો નહિ ને એઓએ પોતાનો નવો રાજ કર્યો. એ પ્ર-માણે ચાહુદીઓમાં બે રાજ્ય થયાં—એક જૂડાનું (દક્ષિ-ણનું) ને બીજું ઇસ્રાએલનું (ઉત્તરનું) કહેવાયું. ઈ. સ. ૫૦ ૯૧૪ માં જૂડાના રાજ્યે પોતાના દીક-રાનાં ઇસ્રાએલના રાજની બેટી સાથે લગ્ન કર્યાં ને એથી જો કે બે રાજ્યને સંબંધ થયો તોપણ પછવાડેથી પાછો કુસંપ વધેથી બંને રાજ્યની પડતી ચાહુ થઈ.

ફિનીશિયા.

* સીરિયાના પશ્ચિમ કાંઠાનો પ્રદેશ ફિનીશિયા કહેવાતો તે ૧૫૦ મૈલ લાંબો ને ૨૪ મૈલ પહોળો હતો. ત્યાંના લોકનું કંઈ એક રાજ્ય નહોતું પણ તેઓનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાન હતાં ને એ સગપણે કે રનેહે નહિ

* સીરિયાનું એક રાજ્ય નહોતું પણ ડમાસ્કસ, હામથ વગેરે શહેરોમાં જુદા જુદા સત્તાધારી હતા. એઓ ચાહુદી રાજ્ય ને બીજાઓ સાથે લડાઈ કરતા ગયવા સલાહ રાખતા. ઈ. સ. ૫૦ ૯૪૦ માં સીરિયાના રાજ્યે કેટલાંક આજુબાજનાં રા-જ્યોને પોતાની સત્તામાં આણ્યાં હતાં. એ રાજ્યને નિનેવેના રાજ્યે ધીં ઘાળ્યું હતું.

પણ લયે અથવા લાભે સંપીલાં રહેતાં. તે લોક મોટા વેપારી ને હુનરી હતા. વહાણ ખેડવામાં તેઓન માત્ર તે કાળમાં સારીપેઠે જાણીતા ને સાહસિક હતા. તેઓ અબજી ભૂમિ ખોળી કહાડી ઠામઠામ નવાં બંદ-રો વસાવતા. તેઓના જેવી દ્રવ્યસમૃદ્ધિ બીજા કોઈ લોકની નહોતી. એઓનો ઉત્કર્ષ ઈ. સ. ૫૦ ૧૦૦૦ થી તે ૩૩૨ સૂધી હતો. સૈડન ને ટાયર ને એ બે તેઓનાં મુખ્ય શહેર હતાં—બહુ જૂનું સૈડન તે ઈ. સ. ૫૦ ૧૨૫૫ માં વશ્યું હતું.

ગ્રીસ (ઈ. સ. ૫૦ ૧૫૫૧-૧૦.)

ગ્રીસમાં સીકોપ્સે (સોળમા શૈકામાં) આથે-ન્સ વસાવ્યું, પણ થેસ્થુસે (તેરમા શૈકામાં) ખાર સ્વતંત્ર કર્યા—તાહુકાને એક રાજ્યસત્તામાં આણી આથેન્સને રાજધાની કરી. તેણે પ્રત્યેક કર્યાની રાજસલા ટાળીને એક રાજસલા આથેન્સમાં રાખી તેમ સૌએ મિનર્વા દેવીનો આચ્છવ કરવો એવું ઠરવ્યું.

થીબ્સનો કિલ્લો ફિનીશિયાના કાડમસે ઈ. સ. ૫૦ ૧૪૯૩ માં બાંધ્યો. તેણે પોતાની ભાપાના પંદર વર્ષુ ગ્રીક લિપિમાં વધાર્યા.

કાડમાં મનસ ઈ. સ. ૫૦ ૧૪૩૧ માં રાજગા-દીએ બેઠો. એણે પોતાના લોકને માટે કાયદા કર્યા; એ કાયદાને આધારે પછવાડેથી બીજાં સંસ્થાનના અધિકારીઓએ પોતપોતાના રાજધારા કીધા હતા.

કોરિન્થમાંથી ત્યાંના રાજવંશને હાંકી મહેલી પીલોપ્સના દીકરાઓ સત્તાધારી થયા (તેરમા શૈ-કામાં). એ પીલોપ્સ પોતાનું એશિયાના પ્રદેશનું વ-તન છોડી દક્ષિણ ગ્રીસમાં આવી વસ્યો હતો.

ઈ. સ. ૫૦ ૧૨૬૩ માં થેસલીનો જેસન, ઓર્ક્યુસ હર્ક્યુલીસ, પેટ્યુસ આદિ લેઈ કેટલાક શર સાહસિક પુરૂષો સોનેરી બિનની ભાળ કહાડ-વાને (ગ્રીસમાં બિન આવવું કરવાને) વહાણો તૈયાર કરાવી નવે નવે બંદરે ગયા હતા—એ પુરૂષો આર્ગો-નાટ કહેવાયા.

મહાબળિયા હર્ક્યુલીસે આખા ગ્રીસમાં પોતાનું બળ જાણાવ્યું હતું ને થેસ્થુસે દેશાટન કરી એશિયા ખંડના પશ્ચિમ કાંઠાના લોકસાથે સંબંધ વધાર્યો હતો. ખારમા શૈકામાં ગ્રીસના રાજ્યો એકસંપ ઘઈ

+ એ શહેરના રાજની બેન ડેડા એણે આફ્રિકાની ઉત્તરે કિનારા ઉપર કાયેજનું નવું સંસ્થાન થાપ્યું હતું—ઈ. સ. ૫૦ ૮૯૦ માં (કેટલાક કહેછે કે ૧૨૨૩ માં). ઇરાનનાં સૈરસ, કમ્બાઈસિઝ ને ડગાયસ એના વખતમાં (૫૫૦—૪૮૦) કા-ચેન જમીન ને દરિયો એ બંને ઉપર લય ઊપજાવનારું હતું.

લશ્કરસાથે વહાણમાં ચઢી ટ્રોન્ન લોકની સામા લડવા ગયા. એ ચઢાઈ કરવાનું કારણ આ કે ટ્રોય નગરના પ્રાયમનો દીકરો પારીસ ગ્રીસના લાસીડી-મન સંસ્થાનના રાજા મેનલેઅસની સ્ત્રીનું હરણ કરી ગયો હતો. દશેક વર્ષથી તો ટ્રોન્નનાએ ગ્રીકને હંફાવ્યા, પણ પછી એઓએ શત્રુ રાજાઓનો મોટો સંહાર કરી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ટ્રોય લીધું, લૂંટ્યું, બાળ્યું અને ત્યાંના રાજ્યનો અંત આણ્યો (ઈ. સ. ૫૦ ૧૧૮૪ માં).

ટ્રોયથી પાછાં આવતાં ને આગ્રા પછી લડવૈયા ગ્રીક બહુ બહુ આપત્તિમાં આવી પડવાથી કમળેર બની રહ્યા હતા. રાજ્યોમાં બખેડા થયા હતા. એ-ગ્રીઅન લોકે હક્યુલીસના વંશજને પેલો પોનીસસમાંથી હાંધી મૂક્યા હતા, પણ એઓ રોરીયન, ઇટોલિયન ને લોકિયન લોકની કુમકે પાછા ત્યાં આવી રહ્યા હતા. રોરિયન લોકે પેલો પોનીસસ ઉપર હુમલો કરી તે લીધું ને સ્પાર્ટાને રાજધાની કરી (ઈ. સ. ૫૦ ૨૧૦૪). એગ્રીઅન લોકને ખસવું પડ્યું ત્યારે એઓએ એઓનિયન લોકની જમીનો છીનવી લીધી.

આટિકાનો પ્રદેશ કળકૂપ ન હોવાથી તે ઉપર કોઈ સાહસીક ટોળાએ નજર કરી નહિ. પણ ના-સરણે આવેલા બહુ લોક ત્યાં આવી રહ્યા હતા. આથે-ન્સનો છેલ્લો રાજા કોડરસ ઈ. સ. ૫૦ ૧૦૬૫ માં મુઓ ત્યારપછી લોકે રાજગાદી કહાડી નાંખી. આ-રકન એ ઉપનામના અધિકારીઓ ઠેરવી તેમને રા-જ્યકારભાર સોંપ્યો. પહેલો આરકન, કોડરસનો દીક-રો મીડન જીવ્યો ત્યાંલગી હતો, પણ પછવાડેથી વર્ષે વર્ષે નવ નવ આરકન નીમાતા થયા હતા.*

અગિયારમા શૈકામાં ઘણાક લોક ગ્રીસ છોડી બીજે દેશાંતરે ઇટલીમાં, બૂમધ્ય સમુદ્રના ટાપુઓમાં ને એ-શિયામૈનરમાં જઈ વસ્યા.

દશમા શૈકામાં હીસિયડ ને હોમર એ બે ગ્રીક કવિઓ નામાંકિત થયા. હીસિયડે ગ્રીકનાં દેવદેવીઓનું અને દિવસદિવસનાં કર્મનું વર્ણન કર્યું છે. હોમરે ઇલિ-યડમાં ગ્રીક ટ્રોન્નની લડાઈનું અને ઓડીસીમાં યુલિસિઝ જોદ્ધાને ટ્રોયથી પાછાં આવતાં ઘણી ઘણી વિપત્તિ પડી તેનું વર્ણન કર્યું છે. હીસિયડ ઈ. સ. ૫૦ ૯૪૪ માં ને હોમર ૯૦૭ માં હતો.

* દશ દશ વર્ષે આરકન બદલાતા થયા તે ઈ. સ. ૫૦ ૭૫૪ થી અને વર્ષો વર્ષ નવા થવા લાગ્યા તે ૬૮૪ થી.

દર્શન ૪ યું.

ચંદ્રવંશી રાજ્ય-(દ્વાપરનો અંત ને કલિયુગનો પ્રારંભ).

આર્યવર્તમાં દ્વાપરને અંતે કૌરવપાંડવનું મોટું યુદ્ધ થયું ને તેમાં પાંડવો જીતા. એમાંના યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરનું રાજપદ ધારણ કરી પોતાના નામનો શક પ્રવર્તીવ્યો. છત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને પાંડવો હિ-માળે ગયા ને કલિયુગનો આરંભ થયો. અર્જુનના દીકરાના દીકરા પરીક્ષિતે ૬૦ વર્ષ ને એના જન્મેજયે ૮૪ વર્ષ ને એના દીકરા શતાનિકે ૮૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી પચીસમા રાજા ક્ષેમક-ક્ષેમરાજને નંદકુળના વિશારદે મારી નાંખી ચંદ્રવંશી ગાદીનો અંત આણ્યો. મગધમાં (બહાર પ્રાંતમાં) જરાસંઘના વંશજે રાજ્ય કરતા તેની સમાપ્તિ નંદે કીધી ને એના વંશજે રાજ્ય કરતા થયા એ રાજાઓએ ઘણાએક ક્ષત્રીઓનો સં-હાર કીધો.

ઈરાનના બાદશાહ ઉરાયસે સિંધુ ને સતલજ એ બેની વચમાંના પ્રદેશને જીતી પોતાનો એક સૂબો ગણ્યો હતો ને અહિં તેનો એક જનપ રહેતો.*

તત્ત્વજ્ઞાન વિષય ઘણો ચરચાયાથી અનેક મત ચાલ્યાં હતાં ને કેટલાક બ્રાહ્મણ પંડિતો પણ નિરીધ-રવાદ પ્રગટ કરતા. વેદોક્તધર્મના આગ્રહી બ્રાહ્મણો કાળવર્તમાનનો વિચાર ન કરતાં લોકને આચાર શુદ્ધિ વિષયનોજ બોધ કર્યા કરતા ને જાતીભેદ વધારતા. પર-દેશી લોકના આવવાથી, રાજ્યોની અન્યવસ્થાથી ને અનેક મતવાદથી લોકનાં મન પોતાના સંસારઅવહારમાં ને ધર્મવિષયમાં અતિ ચંચળ હતાં. પરિણામે આ જોવામાં આવ્યું કે કેટલાએક બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રીઓએ મળીને વેદોક્ત ધર્મથી જુદો પણ તે કાળના સર્વ જા-તિના લોકને અનુકૂળ આવે તેવો ધર્મ પ્રવર્તીવ્યો. એ બૌદ્ધધર્મને પુષ્ટિ આપનાર નેપાળની તળેટીના એક પ્રદેશના ક્ષત્રી રાજાનો પુત્ર હતો. એ વિરાગી થઈ

* ઇજીપ્તના સિમોન્ડ્રિસ રાજાએ અને આસીરિયાની મે-મિરામિસ રાણીએ અને ગ્રીસના બાકમે હિંદુસ્તાનમાં પોતાનાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં એમ કેટલાએક જણે લખ્યું છે. પણ તે હાલના વિકાસ માનતા નથી. ઈ. સ. ૫૦ ૬૪૮ થી તે ૫૮૫ સુધીમાં સીથિયન લોક હિંદુસ્તાનમાં આવેલા એમ માનવાને કારણ છે કે એજ કાળાંતરમાં તે ભટકતા લોક ઈરાન ઉપર પણ તૂટી પડ્યા હતા. તથાક વંશના દશ પુરુષોએ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કીધું હતું એમ પુરાણમાં લખ્યું છે તે સીથિયન હશે. ૩૦૫એ ઈગનમાં ઈ. સ. ૫૦ ૫૨૧ થી ૪૮૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. હિંદુસ્તાનના સંખ્યાની વસત્રાન ઈગની રાજ્યની ક્ષત્ર વસત્રાનનો નીજો હિસ્સો હતો.

જ્ઞાન પામી ચોથો બુદ્ધ-શાક્યમુનિ-ગૌતમ એ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. એના મરણનું વર્ષ યુરોપિયન પંડિતો ઇ.સ. ૫૦૦ પછી નક્કી કરે છે.* એ ધર્મમાંથી એક નવો ફાંટો નીકળેલો તે જૈનધર્મ કહેવાયો અને એનો ચોવીસમો તીર્થંકર મહાવીર વિક્રમ શકની પહેલાં ૪૭૦ વર્ષ ઉપર હતો એમ જૈન પુસ્તકોમાં લખેલું છે.

ઈજીપ્ટ (ઈ.સ. ૫૦૦ સુ. ૧૦-૬.)

ઈજીપ્ટના એક રાજની દીકરીને સોલોમન પરણ્યો હતો અને સૈશાકે જૂડીઆ ઉપર હુમલો કર્યો હતો (૬૭૧.) રાજ્ય પ્રદેશોના બાર લાગ કરવામાં આવ્યા હતા (૬૭૧ માં) ને અફેકમાં અફેકો રાજ રાજ્ય કરતો. એઓમાં પરસ્પર કલહ થયેથી પોતાનામાંના એક સાંમેટિકસને હાંકી કાઢાડવામાં આવ્યો હતો, પણ એણે ગ્રીક લોકના સુસારદાર લશ્કરની મદદે પાછા આવી શત્રુઓને ભગાડ્યા ને પોતે એકલો સ્વતંત્ર રાજ થયો ને મેન્ડિકસને રાજધાની કરી. એણે પરદેશી વેપારીઓને બંદરોમાં આવવા દીધા ને વેપારને વધાર્યો. પૂર્વે આકૃતિરૂપ સંજ્ઞાવાળું લખાણ હતું, પણ એના રાજ્યથી વર્ણલિપિવડે લખાણ ચાલવા માંડ્યું. એ રાજની પહેલાં એક સિસોરિટ્રસ સિવાય બીજો કોઈ લડવૈયો જોડસાવાળો નહોતો. સામેટિકસે લોકના ઉપર ઝાંઝો કરવાર મૂક્યાવિના રાજ્યને આબાદ કર્યું. એ ગ્રીક લોકનો પક્ષકારી હતો ને આથેન્સના લોક સાથે વધારે મેળાપ રાખતો.

એનો દીકરો ફેરો નીકો (૬૧૭-૬૦૧) એણે દેશો છતવાના મનસુબા કરી મોટી ગોઠવણ કરી હતી. યુફ્રેટિસ નદી સુધીનો પ્રદેશ છતી લેઈને ત્યાં મોટું લશ્કર રાખ્યું હતું. જૂડાનો રાજ જોસાયા લડાઈમાં કપાઈ ગયો હતો ને તેનું રાજ્ય ઈજીપ્ટના તાબામાં ગણાવું. નીકોએ નૈલનદી ને રાતો સમુદ્ર એ બેને નહેરથી જોડી નાંખવાનું કામ ચલાવ્યું હતું, પણ તે પાર પડ્યું નહોતું-કહેવાય છે કે ૧૨૦૦૦૦) માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. તેના હુકમથી દિનીશિયન વહાણોનો એક કાફલો ત્રણ વર્ષે આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણ કરી આવ્યો હતો.

* એક અગ્રેજ ૪૭૭ ઈ.સ. ૬૬૬. ચીનમાં કનફુશિયસ જેણે રાજ્યમાં સર્વ પદવિનું માન મેળવ્યું હતું ને જેણે મોટા તત્ત્વ-શાષક આચાર્યરૂપ ચીનામાં નવો ધર્મજાહેર આપ્યો હતો ને રાજધાની બાંધ્યા હતા તે ઇ.સ. ૫૦૦ પછી ૫૫૦ સેકમાં જન્મ્યો હતો. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાની પિથાગોરસ ૫૪૦-૫૧૦ સુધીમાં હતો અને ઈરાનના જરતોસ્તને માટે કેટલાક કહે છે કે તે પણ તે કાળમાં જ હતો.

ઈ.સ. ૫૦૦ પૂ. ૬૦૬ માં આસીરિયાનો નેબુકડનેઝર બીજો એણે ઈજીપ્ટના રાજને હરાવ્યો હતો, ને ત્યારથી ઈજીપ્ટના રાજ્યની સત્તા સરહદ બહારના પ્રાંતો ઉપરથી ટળી હતી. નીકો ૬૦૧ માં મુઓ ને તેનો દીકરો સામિસ રાજ થયો; એ છઠ્ઠે વર્ષે મુઓ ને એમિઈઝ થયો તેને નેબુકડનેઝરે હરાવી મરાવી નાંખ્યો. એ પ્રમાણે ઇ.સ. ૫૦૦ પૂ. ૫૬૬ માં સામેટિકસના વંશની સમાપ્તિ થઈ. પછી આમાસિસ ગાદીએ બેઠો. એ એક ગ્રીક સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો. ઈજીપ્ટના એ જ રાજ્યે સૈપ્રસ ટાપુ પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. તેના રાજ્યમાં પિથાગોરસ, સોલન, થાલિસ એ પંડિતોએ નૈલ નદીનાં તટ ભેળાં હતાં. તેણે કેટલાએક જુદા કાયદા જે વચમાં બંધ પડ્યા હતા તે પાછા ચાલુ કર્યા અને વર્ષે વર્ષે પોતાની પ્રત્નની ગણતરી કરવાનો આદેશ કહાડ્યો. તેણે ૪૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ને ઈરાનનો હમ્મેસિઝ તેના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મુઓ. પછી સામેનિટસ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં (ઈ.સ. ૫૦૦ પૂ. ૫૨૫) ઇરાની લશ્કર નૈલ નદીને બંને કાંઠે ફરી વળ્યું ને એક લડાઈ કરી ઈજીપ્ટને પોતાના તાબામાં લીધું તે ફરી પાછું સ્વતંત્ર થયું નહિ.*

આસીરિયા. (ઈ.સ. ૫૦૦. સુ. ૬ સુધી.)

આશર મૈનારમાં (બાબિલોનિયામાં) વસ્યો હતો, પણ પછી તેણે ઉત્તર તરફ નિનેવે ને બીજાં શહેરો વસાવ્યાં હતાં. એ જ કાળે અથવા થોડુંએક પહેલાં નિમરોડ જે પણ બાબિલોનિયામાં વસ્યો હતો તેણે આશરને હાંકી મહેલ્યો હતો. પછી તેણે આસીરિયામાં જ્યાં આસરને હસ્તક થોડોક પ્રદેશ રહેવા દેઈ બાબિલોન પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. નિમરોડ પછી તેર રાજ થયો ને પછી ઇ.સ. ૫૦૦ પૂ. ૧૬૯૮ માં નૈનસ રાજ થયો. એણે બાબિલોનિયા, મીડિયા, આર્મીનિયા ને બીજાં પ્રાંતો તાબે કર્યા. બાકટ્રિયન લોક સામા થયા હતા પણ તેઓ પણ પછવાડેથી તાબે થયા હતા.

નૈનસે નિનેવે શહેરને ફરીથી ધણું સુંદર બંધાવ્યું તેમ તેની સ્ત્રી સેમિરામિસે બાબિલને વધારે સુંદર

* મીનિસપી ગણતાં ૨૬ જો રાજવંશ પૂરો થયો. શિકન્દરના મરણ પછી ટોલેમીએ ૩૨૩ માં નવી રાજગાદી પામી તે ઇ.સ. ૫૦૦ પૂ. ૩૦ સુધી કેલીબ્રાષ્ટ્રના વખત સુધી રહી ને પછી ઈજીપ્ટ રોમના રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો. સારાસેન ને માન્દ્રૂક એ લોકના તાબામાં અનુક્રમે આવ્યા ને હાલ વર્તમાનના તાબાનો ગણાય છે.

બંધાવ્યું—વીસ લાખ માણસ જે વર્ષે તે બાંધી રહ્યાં હતાં. એ રાણીએ ખીન્ન પણ કેટલાંક શહેર નવાં બંધાવ્યાં હતાં તેમ તેણે પોતાના રાજ્યમાં કામ કામ પાણીની નહેરો વાળી હતી. પહાડોને ખોદી સપાટ પ્રદેશ કર્યા હતા ને રસ્તાઓ બંધાવ્યા હતા. ખેતા-ખીસ વર્ષે રાજ્ય કરીને ૬૨ વર્ષની ઉંમરે સેમિરામિસે પોતાના દીકરા નીનિયસને ગાદી સોંપી. એ નીનિયસથી માંડીને તે સારડનપેલસ સૂધી જેટલા રાજ થયા તે સઘળાઓએ રાજદાનથી દૂર રહી મોજમઝામાં કાળ ગુળથોં હતો. ઈજીપ્ટના સિસોરિટ્રસે આસીરિયાના રાજ્યઉપર ખંડણી નાંખી હતી, પણ રાજસત્તામાં હાથ ધાક્યો નહોતો.

સારડનપેલસ એ આસીરિયાનો છેલ્લો રાજ હતો. એ ધણેજ વિપયાસક્ષત ને આળસુ હતો તેથી તેના ઉપર તેની પ્રજાનો અભાવ થયો હતો. બાબિલનનો એક ઉપાધ્યેયે બેલેસિસ એણે મીડિઆના સૂબાઆરજેન્સિઝ સાથે ગોઠવણ કરી ખંડ લીધાવ્યું. એની જાણ થતાંજ સારડનપેલસ થોડા દહાડા મહેલના એક ખૂણાના આરકામાં લગાઈ રહ્યો, પણ પછી હિંમત આણી તેણે ભરોસાદાર લડવૈયાઓનું લશ્કર એકઠું કરી બલવાખોરોની સામા લડી તેઓને ત્રણ વાર હરાવ્યા. પણ નિનેવેનું લશ્કર જેણે જે વર્ષ સૂધી તે શત્રુની સામા ટકાવ કીધો હતો તેને કુમક કરવા રાજને પાછું રાજધાની તરફ આવવું પડ્યું. તેવામાં વળી ટ્રેઝિસ નદીમાં પૂર આવ્યાથી કોટનો ધણેક ભાગ પડી ગયો હતો ને શત્રુઓ ધર્યા આવતા હતા. સારડનપેલસે શત્રુને હાથ ન મરવું એવા વિચારથી મોટી ચિંતા ખડકાવી અને તેમાં તે પોતાની સ્ત્રીઓ તથા ધનમાલ સાથે બળી મુઓ—ઈં ૨૦ પૂં ૭૫૬ માં.

પછી આસીરિયાનું બહુ મોટું રાજ્ય ત્રણ રાજ્યમાં વહેંચાયું;—નિનેવેવાળું ૧૩૦ પછી પાછું બાબિલનની સાથે જોડાયું; બાબિલનવાળું જે બેલસિસે હસ્તગત કરેલું તેનો ૨૨૦ વર્ષ પછી ઈરાનના સૈરસે અંત આણ્યો; અને મીડિઆનું રાજ્ય જે આરજેન્સિઝે સ્વતંત્ર પોતાનું કીધું તે પણ સૈરસે ઈરાની રાજ્યમાં જોડ્યું. એ ત્રણ સંબંધી જાણવા જેવું આ પ્રમાણે છે:—

નિનેવેનું રાજ્ય સારડનપેલસના દીકરા પદ્મ એણે ચલાવ્યું ને એનો દીકરો ટીગલેથ ખીલેસર એણે ૭૪૦ માં ઇસાએલના રાજ્ય ઉપર હુલ્લો કર્યો; ડમાસ્કસનું રાજ્ય હાથું વાળ્યું, એ બંને રાજ્યના કેટલાક લોકોને બંદીવાન કરી પોતાના રાજ્યમાં આણી રાખ્યા અને જૂઠીઆના રાજ્ય ઉપર ખંડણી નાંખી. તે આગળીસ

વર્ષે રાજ્ય કરીને ૭૨૮ માં મુઓ. એનો દીકરો શાલમેનેસર એણે ઈસાએલના રાજ્યની સમાપ્તિ કીધી (મંડાયા પછી ૨૫૪ વર્ષે) અને ફિનીશિયાનાં ઘણાંક સંસ્થાનો છતી તે ઉપર ખંડણી ખેસાડી. શાલમેનેસર ૭૧૪ માં મુઓ ને તેનો દીકરો મેનાડરિથ ગાદીએ બેઠો. તેણે જૂઠીઆ ઉપર હુલ્લો કીધો. પણ લશ્કરમાં મરજી ચાલવાથી તે જરૂરલેમ શહેર લેઈ શક્યો નહિ. એ બળાપામાં તે ચાહુદીઓઉપર અતિશય નિર્દય થયો—તે દરરોજ ઘણાક જાણુને કાપી નંખાવતો. તેને તેના જે દીકરાઓ ૭૦૭ માં મારી નાંખી નાશી ગયા તેથી ત્રીજો દીકરો એસારહેકુન ગાદીએ બેઠો. તેણે બાબિલનના રાજ્યમાં બખેડા તથા તેનો લાલ લઈને તે રાજ્યને ૬૮૦ માં પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાંખ્યું. (બાબિલનમાં નિનેવેના અમલદાર ૬૪૭ સૂધી હતા). તેણે સીરિયા, ઈજીપ્ટ, એથિયોપિયા વગેરે રાજ્યોને તાબામાં રાખ્યાં હતાં. તે ખેતા-ખીસ વર્ષે રાજ્ય કરી મુઓ ને તેનો દીકરો નેબુકડનેઝર એણે મીડિઆના ટ્રેઝોરટિસને હરાવી કાપી નાંખ્યો (૬૨૫ માં). તેણે મોટું લશ્કર જૂઠીઆમાં મોકલ્યું પણ તે હાર્યું અને ત્યાર પછી તેની જ્યાં ત્યાં હાર થતી ચાલી. તે બાવીસ વર્ષે રાજ્ય કરીને મુઓ. એના દીકરાના રાજ્યમાં નેબોપોલારસર જે બાબિલનનો સૂબો હતો તેણે પોતાને સ્વતંત્ર રાજ કહેવડાવ્યું ને મીડિઆના રાજ્યસાથે મેળાપ રાખ્યો. પછી એ બંને રાજ્યનાં લશ્કરે નિનેવેને ઘેરા ધાલી તેનો નાશ કર્યો. એથી નિનેવે આસીરિયાનું બીજવારનું રાજ્ય બાબિલનના રાજ્યમાં ગણાયું (૬૨૫ માં).

બાબિલનના રાજ્યમાં નેબોનેસર એણે ૭૪૭ માં પોતાના નામનો શક ચલાવ્યો. પછીના રાજ નિર્બળ થયા ને રાજ્ય ૬૮૦ થી તે ૬૨૫ સૂધી નિનેવેના રાજ્યમાં ગણાયું. નેબોપોલારસર એણે પાછું તે સ્વતંત્ર કીધું. એની સત્તા વધી ગઈ જેઈ ઈજીપ્ટના નીકોએ ચુક્રેટિસ નદીની પશ્ચિમનો સઘળો મૂલક પોતાના તાબામાં આણવાને લડાઈઓ કીધી, પણ નેબોપોલારસરનો દીકરો નેબુકડનેઝર (જે મોટો કહેવાયો છે) તેણે નીકોને હરાવ્યો ને જરસલેમને ઘેરા ધાક્યો. તેવામાં તેના બાપના મરણના સમાચાર આવ્યા તે ઉપરથી તે ઘણાક ચાહુદીઓને બંદીવાન કરી સાથે લેઈ રાજગાદીએ ખેસવાને બાબિલન પાછો આવ્યો (૬૦૪ માં). એ વર્ષથી ચાહુદી લોક બાબિલનમાં કેદી રહ્યા. તેઓનો છૂટકારો ૭૦ વર્ષ પછી સૈરસે કીધો હતો.

નેબુકડનેઝરે બાબિલનના રાજ્યનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ કર્યો.

નૂત્રીઆ, ઐડ્યુમિયા, આમન, મોઆળ એ સંધાને જીવ્યાં. સીરિયાની સત્તા છેક તોડી પાડીને ઈરાનને તાબે કર્યું. તેણે જરસલેમને અઘાર મહિના ઘેરો ઘાલ્યા પછી પટલ માં લીધું. તેણે ઘણાંક ફિનીશિયન લોકનાં નગર લીધાં ને ઈજીપ્ટ તથા એથિઓપિયાને અગ્નિ તથા તરવારવડે પોતાની આજ્ઞા માનતાં કીધાં; પાછાં બાબિલન આવીને તેણે વેપાર ઉદ્યમ હુન્નરને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું. નેબુકડનેઝર ૫૬૧ માં મુઓ ને તેના દીકરાને મારી નાંખીને રિગિલસ્સર (૫૫૯ માં) ગાદીએ બેઠો. એ સૈરસ સાથે લડતાં (૫૫૫ માં) મુઓ ને તેના દીકરાને નવ મહિના પછી તેની પ્રજાએ મારી નાંખ્યો. વળી પાછો અસલ રાજકુળનો એલ-શાહર ગાદીએ આવ્યો. એ મોજમજામાં શુલતાન રહેતો, પણ તેની ડાહી મા નૈટોક્રિસ જે રૂડી રીતે રાજ્ય ચલાવતી તેણે મીડિઆના રાજ્યના હુમલામાંથી બચાવવાને બાબિલનના કિલ્લાને મજબૂત કર્યો હતો ને લીડિયાના રાજ્યસાથે મેળાપ રાખ્યો હતો. ૪૦ સં ૫૦૦ ૫૪૫ માં થિમ્બરાની લડાઈમાં મીડિઆનું મોટું લશ્કર હાર્યું, પણ પાંચ વર્ષ પછી સૈરસે બાબિલનના મોટા રાજ્યનો નાશ કરી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાંખ્યું.

મીડિઆ નૂતના વખતથી આસીરિયાનો એક સૂબો

* એશિયામૈનરમાં ઘણાંમિક નાનાં રાજ્યો હતાં, પણ તેમાં લીડિયાનું રાજ્ય ત્યાંના રાજા આલિઆટિસ્સે ૪૦ સં ૫૦૦ સાતમા શૈકામાં સીથિયન લોકને પાછા હઠાવ્યા ત્યારપછી બહુ જોરાવર ગણાતું થયું. લીડિયન લોક પિલાસજયન હતા તે પછવાડેથી હુકયુલીસના વંશમાંના કોઈમિક રાજ્ય માંડ્યું હતું. લીડિયા તથા મીડિઆ વચ્ચે ૬૦૧ ની ૩૦ મી સપ્ટેમ્બરે લડાઈ ચાલતી હતી તે સરજ આખો ઘેરાઈ ગયાથી બંધ પડી હતી. આલિઆટિસ્સેનો દીકરો ક્રીસસ તેણે ૫૬૦ થી તે ૫૪૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે એશિયાનાં સઘળાં ગ્રીક સંસ્થાનોને પોતાની સત્તામાં આણ્યાં હતાં. જેવામાં તે પોતાના બાપની સાથે રાજ્ય કરતો તેવામાં સોલન, ઈસપ વગેરે કેટલાક ગ્રીક વિકાનો તેની પાસે હતા. તેણે એક પ્રસંગે સોલનને પૂછ્યું કે તારા જેવામાં શ્રેષ્ઠ સુખી કોણુ આવ્યું છે? સોલને ઉત્તર વાળ્યો હતો કે માણસે જ્યાં લગી પોતાની હંદગી સુખમાં પૂરી નથી કીધી ત્યાં લગી તે પૂરો સુખી છે એમ કહેવાય નહિ. જ્યારે સૈરસની સામે લડાઈ કરતાં તે હાર્યો ને રાજધાની સાર્ડિસ શત્રુને હાથ ગઈ ત્યારે સૈરસના હુકમથી તે જવતો બળી મરવાને ચિતા આગળ આવી બિલા તરલે તેને સોલનનું કહેલું યાદ આવ્યું ને તેણે ત્રણ વાર સોલનનું નામ દીધું હતું. તેનું શામદે નામ દીધું તે પૂછી લેતાં સૈરસે પણ સમજીને તેને જવતો રાખી પોતાનો દોસ્ત કરી માન્યો હતો.

ગણાતો, પણ ૪૦ સં ૫૦૦ ૭૫૯ માં તે સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું હતું. ડેયોસીએ ૫૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું (૭૩૩-૬૮૦) તેમાં તેણે માજ અને બીજા પાંચ જાતિના લોકોને એકત્ર કરી એક રાજસત્તામાં રાખ્યા. ફ્રેઓટિસ એણે ૬૮૦ માં ઈરાનને તાબે કર્યું. સૈઆક્સરીસ પેહલો એણે (૬૪૮) સીથિયન લોક જેઓ એશિયામાં જ્યાં ફરી વળ્યા હતા ને જેઓ ઈજીપ્ટની સરહદ સુધી પહોંચ્યા હતા તેઓ થકી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. તેણે બાબિલન સાથે મળીને નિનેવેનો નાશ કીધો. તે ૫૮૫ માં મુઓ ને તેનો દીકરો આસ્તેઆજસ મોડી સત્તા ધરાવનારો રાજા કહેવાયો.

ઇરાન (૪૦ સં ૫૦૦ શૈકા ૬-૫).

એ પ્રદેશ ઘણો કાળ આસીરિયાની ને કેટલોક કાળ મીડિઆની સત્તા તળે હતો, તેપણુ ત્યાંના કારભાર કરનારા અધિકારીઓ તે ઈરાનીઓજ હતા. ને તેમાં એક મુખ્ય અધિકારી રાજા જેવો હતો. ઇરાનની નૂતની તવારીખમાં આદશાહ જમશીદ જેને ગ્રીક લોક સૈરસના પૂર્વજમાંનો એક ગણેછ તેજ એક નામાંકિત હતો. ૪૦ સં ૫૦૦ ૬૮૦ માં જ્યારે ઇરાન મીડિઆની સત્તામાં ગયું ત્યારે ત્યાંના લોકની દશ જાત હતી. ત્રણ જાત અમીર તથા લડવૈયાની ને એમાંની એક રાજસત્તા ચલાવતી; બીજી ત્રણ મહેનત મજૂરી કરનારી ને ચાર લરવાડની હતી. ઇરાનીઓ સૂર્ય-અગ્નિને જગ-દીશ્વરનું શુણુ સ્વરૂપ માની પૂજતા ને શ્રદ્ધતારને પણ માનતા. મીડિઆમાં માજ નામના ધર્મોપાધ્યાયોએ ઈરાનીઓના ધર્મમાં ઘણુંક નવું ધર્મકર્મ દાખલ કર્યું હતું, પણ જરતોસ્ત પેગંબરે પાછો ફેરફાર કરી નાંખી ઇરાનીઓને નવોજ ધર્મોપાધ કીધો.

ઇરાનના રાજા કમ્બૈસિઝનો દીકરો સૈરસ (કેબુ-શર) એણે પોતાની માનો બાપ આસ્તેઆજસ જે મીડિઆનો રાજા હતો તેને લડાઈમાં હરાવી કેદ કીધો (૫૫૯ માં) ને મીડિઆના લોકે સૈરસને પોતાનો રાજા કરી માન્યો. તેણે ૫૪૬ માં લીડિયાના રાજ્યને બંધું વાળ્યું. એશિયા મૈનરમાં ગ્રીક લોકે વસાવેલાં શહેર હતાં તે સૈરસના સરદાર હારપેગસે તાબે કર્યાં. સૈરસે ૫૩૮ માં બાબિલનના મોટા રાજ્યનો અંત આણ્યો અને ત્યાંના રાજાઓએ ૫૦ હજાર ચાહુદીઓને કેદ કર્યાં હતા તેઓનો છૂટકારો કરી તેઓને વતન જવાની રજા આપી. ૫૩૬ માં તેનો માસો મરણ પામ્યો ને તેવામાં તેના બાપે પણ તેને ઈરાનની ગાદી સોંપી. પછી તે માસાજદે નામના સીથિયન લોકની સાથે લડતાં કપાઈ પડ્યો. સૈરસ ઇરાનથી લશ્કર લેઈ દેશ

છતવા પ્રથમ નીકળેલો તે ૫૬૦ માં; પણ ૫૩૬ થી તે ૫૨૬ સુધી તેણે રાજ્ય કીધું. એના રાજ્યનો વિસ્તાર બૃમધ્યસમુદ્ર તથા ઇજીપ્ટથી તે હિન્દી મહાસાગર સુધી અને એથિઓપિયાથી તે યુક્સૈન તથા દાર્ફિન તરફ સમુદ્ર સુધીનો હતો. સૈરસે પર્સિયોલિસ રાજધાનીમાં મોટો મહેલ બંધાવવો સાર કીધો હતો ને તે ઝેરકિસબની કારકીર્દીમાં પૂરો બંધાઈ રહ્યો હતો.

સૈરસની પછી કમ્બેસીએ ૫૨૧ સુધી રાજ્ય કર્યું ને તેમાં ઇજીપ્ટને પોતાના રાજ્યસાથે જોડ્યું. ઇજીપ્ટથી પાછા આવતાં તેણે સાંભળ્યું કે માછ લોકે સ્મેર્ડિસ નામના એક રાખસને રાજગાદીએ બેસાડવાની તબવીજ કીધી છે; તરતજ તે ઘોડા ઉપરથી નીચે ફેલી પડ્યો, પણ તેટલે તરવારનું ચ્યાન નીકળી પડ્યું ને તેની બંધમાં જખમ થયું ને એથી તે મરણ પામ્યો. પછવાડેથી સ્મેર્ડિસ કગારને બેળી કહાડી મારી નખાવવામાં આવ્યો ને માછ લોકની પણ કતલ કરાવવામાં આવી હતી. ડરાયસ હિસ્તાર્પસે (૫૨૧ થી તે ૪૮૫ સુધી) રાજ્ય કર્યું તેમાં તેણે એએનિયન સંસ્થાની લોકોનો એક સંપ હતો તે તોડ્યો અને ગ્રેસ, માસીડન, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન ને આફ્રિકા એ પ્રદેશોમાં સત્તા બેસાડી. પણ સીથિયન લોકના ઉપર હુમલો કરતાં તે પોતે હાર્યો (૫૧૩ માં) ને ગ્રીસમાં તેના લશ્કરે મારેથનની લડાઈમાં ભારે હાર ખાધી (૪૮૦ માં). ડરાયસે લડાઈઓ કરીને પોતાનું રાજ્યબળ ઓછું કર્યું હતું, પણ તેણે પોતાના રાજ્યના વીસ સૂબા કરીને રાજ્યકારભારની ગોઠવણ ઘણી સારી કરી હતી.

ગ્રીસ (ઈ. સ. ૫૦૦ સુધી ૬-૬).

સ્પાર્ટા સંસ્થાનમાં એક કાળે બળબે રાજ સાથે રાજ્ય કરતા. ઇ. સ. ૫૦૦ ૮૮૪ માં એક રાજા બાળક હતો ને તેની વતીનો કારભાર તેનો કાકો લૈકર્ગીસ કરતો. એણે પોતાના રાજ્યના લોકોને કાયદા આપવાની જરૂર જોઈ પ્રથમ તો ક્રીટ જઈ મેનસના કાયદાનો અભ્યાસ કીધો ને પછી એશિયા ઇજીપ્ટમાં જઈ ત્યાંના રાજ્યકારભારની રીત જાણી લીધી. અઠાર વર્ષ પ્રવાસ કરી તે પાછો સ્પાર્ટામાં આવ્યો. પછી તેણે રાજ્યમાં નવી બ્યવસ્થા કરી અને લોકોને રાષ્ટ્ર લેવડાવ્યા કે હું પ્રવાસ કરી પાછો આવું ત્યાં સુધી કે-ઈએ મારા કરેલા ધારા ફેરવવા નહિ ને તે પ્રમાણે જ વર્તવું. પછી તે પાછાં ન આવવાનો વિચાર કરી પ્રવાસ કરવા નીકળી પડ્યો.

લૈકર્ગીસની રાજ્યનીતિમાં બે હેતુ હતા—એક આ કે રાજ્યોને વંશપરંપરાથી જે મોટું માન મળે તે કા-

યમ રાખવું; અને બીજો આ કે લોક શ્રા ને સદ્ગુણી થાય—દેશભિમાન ને યુદ્ધનીતિમાં મર્યા રહે. ધર્મ-વિષયમાં તેણે નવો ફેરફાર કીધો તે આ કે દેવદેવી-ઓની મૂર્તિઓને રાત્ર ધારણ કરાવ્યાં. તેના કાયદાથી મરણ પામેલા યોદ્ધાઓને માનસ્મરણમાં સુંદર મિનારા નહોતા બંધાતા ને તેઓનો શોક પણ થતો નહોતો. જે રાજ સાથે રાજ્ય કરતા, પણ ૨૮ જાણી રાજસભા હતી. જમીનની સરખી વહેંચણ કરવામાં આવી હતી—૯ હજાર વાંટા સ્પાર્ટાને ને ૩૦ હજાર લાકો-નિયનને આપવામાં આવ્યા હતા અને ગુલામો તે સંધળી જમીન ખેડતા. લોકોના શિક્ષા ચાલતા. સ્પાર્ટાને લોક એક ઠેકાણે સાથે જમતા. છોકરાંઓ તે રાજ્યની મિલકતમાં ગણાતાં ને જે ખોડવાળાં અથવા અશક્ત માણસ પડતાં તેઓને મારી નાંખવામાં આવતાં. સ્પાર્ટાને છોકરાઓ મરણસયને ધિક્કારતા; વરિલ ઉપરીને આજ્ઞાકિત રહેતા; ને દુરસાધ્ય સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરતા. તેઓ અડવાણે પગે ફરતા ને આખા વર્ષમાં એક જ વસ્ત્ર પહેરતા. વીસ વર્ષની વયે તેઓની કેળવણી પૂરી થતી. દેશભક્તિનાં ઘોડાંક ગીત મોઢે રાખવાં ને દૂકાં વાજ્ય બોલી મનનો અભિપ્રાય કહી જણાવવો એજ તેઓનું ભણતર હતું.

સ્પાર્ટા ને મેસ્સેનિયા એ બે સંસ્થાન વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં પહેલી ૭૪૩-૭૨૩ સુધી ને બીજી ૬૮૫ થી તે ૬૬૮ સુધી; એ લડાઈઓનું છેવટ આ આવ્યું કે મેસ્સેનિયન લોક હાર્યા ને તાબે થઈ રહ્યા.*

* મેસ્સેનિયાનો પ્રદેશ ગસાળ હતો તે ઉપર સ્પાર્ટાના પ-હાડી લોકોની લાક હતી. મેસ્સેનિયન લોક ત્રણ ને ખેતી કામ કરનારા હતા તોપણ હડયેયા ઓછા નહોતા. જ્યારે ત્યારે બંને સંસ્થાનો વચ્ચે ટંડાના બનાવો બન્યા કરતા. પહેલી લડાઈમાં મેસ્સેનિયન આરિસ્ટોડોમસ દેશ રક્ષાણે અર્થે પોતાની દીકરીનો દેવને ત્રિજ આપી લડ્યો હતો, પણ પાછળથી તે હાર્યો હતો ને તેણે પોતાની દીકરીની કબર ઉપર પોતાને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કીધો હતો. બીજવાર લડાઈ ચાલી તેમાં આરિસ્ટોબોનીસ મોટો સદ્ગુણી યોદ્ધો હતો. તેણે ખડુ બળુ રીતે દેશનું રક્ષણ કરવાના ઉપાય કીધા, પણ ન કાઠ્યું ત્યારે તેને નારી જન્મ પડ્યું હતું. સ્પાર્ટાના સેનની સરદારી લેમકા યીર યુગ્મ નામના આધીનિયને કરી હતી—ને એક નિશાળના મહેતાજ હતો; હથિયાર રાખતો પણ હડયેયા કાપલ તે વખણાયો નહોતો; તેણે પોતાનાં જોરેમાં યુદ્ધનીયી મેનને ઉરફેરી છતાંયું હતું. મેસ્સેનીયનોએ ગુસામિની સાથે મળીને ત્રીજવાર (૪૬૪-૪૫૫) લડાઈ કીધી હતી, પણ તેઓ હાર્યા હતા ને એથોમો શહેર ગુમાવ્યા પછી નાસખાજ કરતા બીજે દેશ વસતા જઈ રહ્યા હતા.

હકીઓમીનીજ રાજ (૫૧૫-૪૯૧) શૂરો પણ ઉદ્ધત હોતો. તેણે આર્ગોલિસ સંસ્થાનના લોકને લડાઇથી છુટ્યા. તેણે કેટલીક વખત આથેન્સના સહાય દાખલ ને કેટલીક વાર શત્રુ દાખલ લડાઈ કરી હતી.

આથેન્સના લોકે સ્પાર્ટાનું જોઇને અને પોતાનામાં ક્લહ થતો જોઇને પોતાને માટે કાયદા ઇચ્છ્યા. એ કામ તેઓએ ટ્રેકે આઈનને સોંપ્યું (ઈ. સં. ૫૦૦ ૬૨૪ માં). એ પુરૂષ જેવો કરડો તેવો ન્યાયી પણ હતો. તેના કાયદામાં મોટા તેમ નાના અપરાધને માટે મોતની શિક્ષા હતી તેથી તે ઘણો કાળ ચાલ્યા નહિ. વળી શ્રીમંત, વંધાદારી ને શરીરશ્રમ કરનારા એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં રાજ્યનીતિ વિષયમાં ઘણાક મતભેદ પડ્યા હતા. ફળદ્રૂપ પ્રદેશના લોક શ્રીમંતોની મંડળીને રાજસત્તા આપવાને ઇચ્છતા, પહાડી લોક સૌ લોકનીજ સત્તા થાય તેમ ઇચ્છતા ને કિનારાના પ્રદેશના લોક ઇચ્છતા કે લોકે મત આપવું પણ રાજ્યવસ્થા રાખવાને થોડાએક અધિકારીઓ જોઇએ. ન્યાયાધીશો પક્ષપાતથી ન્યાય કરતા ને તેઓનાજ લેણદાર સામા થતા એ જોઈ લોકે ગંડ બઠાવ્યું. પોતાનામાંથી એકને મુખી કરી તેઓએ બંદીખાનાં યુદ્ધો કીધાં અને શસ્ત્ર બગામી જમીનની વહેંચણી, સઘળાં કરજની ક્ષીટણી ને નવી રાજ્યનીતિ માગી. મોટી લડાઈ બઠત પણ તેટલામાં કોરૂસનો એક વંશજ સોલને એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યને કાયદા આપનારો અને આરકન થયો (ઈ. સં. ૫૦૦ પૂ. ૫૯૪ માં).*

સોલને જૂનના સિવાય બીજા બધા કાયદા (ફ્રેકોના) રદ કર્યા. મિલકત પેદાર પ્રમાણે લોકના વર્ગ કર્યા,† સઘળાં દેવાં માંડી વાળ્યાં, બાજ આણું કીધું ને દેણદારને ગુલામ ન કરવા તથા તેઓનાં છોકરાં ન વેચવાં એવું ઠેરવ્યું. લોકની મંડળીઓમાં ને ઈનસા-

ફની દરખાસોમાં સર્વ વર્ગના લોકને આવવાનો ને મત આપવાનો હક્ક થયો. પણ ન્યાયાધીશો ને રાજસભાના ગૃહસ્થો ઉપલા ત્રણ વર્ગમાંથીજ નીમાતા કીધા. જે વર્ષને માટે જે આઈન (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) ની-માયો હોય તે વર્ષમાં તે કોઈ પણ લડાઈમાં જઈ શકતો નહિ. રાજસભામાં વૃદ્ધ, થોડાઘણા દ્રવ્યવન્ત ને માનવન્ત એવા ૪૦૦ નગરજન હતા ને તે ચિઠ્ઠીગો નંખાઈ નીમાતા લોકની મંડળીઓમાં ચારે વર્ગના લોક હતા ને એઓને નવા કાયદા બહાલ રાખવાનો અથવા રદ કરવાનો, ન્યાયાધીશો પસંદ કરવાનો રાજસભાનાં સોંપેલાં કામોની ભાંજગડ કરવાનો અને રાજ્યસંબંધી મોટા ગુનાહત કામમાં વિચાર આપવાનો હક્ક હતો. વળી જોઓએ કોઈ વાર પણ આઈનનું કામ ક્યું હોય તેવાઓની એક સર્વોપરી દરખાસ કચેરી (આરી-ઓપેગસ) હતી તેને લોકમંડળીના ઠરાવ સુધારવાની અથવા રદ કરવાની તેમ લોકની ને આઈનપણું કરેલું એવા રાજસોની નીતિવિષે ચોક્કશી રાખવાની અને મોટા ગુનાહતી તપાસમાં જેહો નિવેડો આણવાની સત્તા હતી. સોલનના કાયદાથી થેટિસ-ચોધા વર્ગને-અનેક ભતના મિશ્ર લોકને રાજકાળમાં સત્તા મળી; અને જોકે એ વર્ગને રાજસભાને ને એરીઓપે-ગસનો અંકોશ હતો તોપણ તેણે દહાડે દહાડે પોતાની સત્તા ઘણીજ વધારી દીધી.

એમ કહેવાયછે કે સોલને શપથ ખવડાવ્યા હતા કે અમુક કાળ સૂધી તો તેઓએ કાયદા ફેરવવા નહિ ને પછી તે પ્રવાસ કરવા ગયો હતો. વીસમે વર્ષે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે લોકમાં પાછલા ટંટા ચાલતા જોયા. એ ટંટાઓનું છેવટ આ આવ્યું કે કોરૂસનો એક વંશજ પિસિસ્ટ્રેટસ એણે રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી (ઈ. સં. ૫૦૦ પૂ. ૫૬૦ માં). તેણે સા-

* એ ઈ. સં. ૫૦૦ પૂ. ૬૨૮ માં જન્મ્યો હતો. એ કુલીન પણ નિર્ધન સ્થિતિમાં હતા તેથી તે પરદેશ જઈ વેપાર ધંધો કરતો ને પોતાને અવકાશ મળતો તેમાં તે વિદ્યાજ્ઞાન સંપાદન કરતો. તે કવિતા પણ કરતો. સાલેમિસ ટાપુને માટે, આથેન્સ ને મારોરા એ બે સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ ચાલી તો તેમાં આથીનિયન લોકે હારીને પોતાનો હક્ક બિઠાવી લીધો હતો. સોલને ૧૦૦ લીટીની કવિતા જોડી ગાંડાનો વેપ કરી બજારમાં ગાઈ તે ઉપરથી આથીનિયન લોક પાછો ઉરકેરાયા હતા. એઓએ સોલનનેજ પોતાનો સરદાર કરી લડીને સાલેમિસમાં પોતાની સત્તા પાછી બેસાડી. પાછી લડાઈ ચાલી પણ સ્પાર્ટાએ આથેન્સનો પક્ષનું મત આપ્યું તેથી તે ટાપુ આથેન્સનીજ સત્તામાં રહ્યો. સોલનને સાલેમિસમાં જગીર મળી હતી

તે ઉપરથી તે સાલેમિસનો પણ કહેવાયછે. સોલન તે કાળના સાત મહા પંડિતોમાંનો એક ગણાતો-બીજા છ આ હતા. મેલેટસનો ધાલિજ (૫૮૬ માં), પ્રેક્ષિનીનો બેઆસ (૫૮૬માં), લાસીડીમનનો કેલો (૫૮૬), મેડીલીનીનો પિદેકસ (૫૬૯), રહોડસનો કિલમ્પોચુલસ (૫૮૬), કોરિંથનો પેરીએડર (૫૮૫). એ ઉલ્લેખ પંડિત નહોતા પણ પંડિતોને આશ્રય આપનારો હતો એવું હાલના વિદ્વાનો કહેછે.

† જન્માને વર્ષનું ઉત્પત્ત ૫૦૦ ખ્રિશ્ત ધાન્ય હતું તે પહેલાં વર્ષમાં, ૪૦૦ ખ્રિશ્તના ઉત્પત્તવાળા, બીજા વર્ષમાં, ૩૦૦ ના ઉત્પત્તવાળા, ત્રીજા વર્ષમાં અને ચોથા આઠા ઉત્પત્તવાળા તે ચોથા વર્ષમાં. એક ખ્રિશ્ત તે સાત કે આઠ રતલ.

લેમિસની લરાઇમાં ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેણે ભાષણની છટાથી તથા મળતાવડાપણાથી (સોલન સારી-પેડે સામે થયા છતાં) લોકને વશ કરી લીધા ને પછી અંગરક્ષક જનસમૂહને વધારી કિલ્લો લિધો ને શત્રુઓને હાકી કહાડ્યા. પાંચ છ વર્ષ પછી પિસિસ્ટ્રટસ ને પહાડી લોકનો મુખી હતો તેને સપાટ પ્રદેશના શ્રીમંત લોકના મુખી લેકર્ગસે કહાડી મૂક્યો, પણ કાંઠા પ્રદેશના ધણાક લોકની સહાયતાથી તે પાછો આવી સત્તા ચલાવવા લાગ્યો (ઈ. સ. ૫૦૦ પૃષ્ઠ માં). તેણે પોતાના શ્વશુરપક્ષને અપમાન કરેલું ને એઓએ લોકને ઉચ્છેદના તેથી તેને વર્ષ પૂરું ન થયું તેટલામાં નાશી જતું પડ્યું પણ વળી પછર માં તેણે પાછાં આવી સંબંધ, દ્રવ્ય ને સહાયસૈન્ય વધારી પાછી સત્તા મેળવી ને ૫૨૭ માં મુઓ લ્યાર્મી નીરાંતે ભાગવી.* પિસિસ્ટ્રટસે વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો, લોકોપયોગી પુસ્તકશાળા સ્થાપી, હોમરની કવિતાનો સંગ્રહ કરાવ્યો, જાહેરખાગની ગોઠવણ કીધી, ઈલ્યાદિ કામો કર્યા હતાં. એની પછી એના દીકરા હિપ્પારકસે રૂડી રીતે રાજ્ય કીધું, પણ તે હાર્મોડિયસ તથા આરિસ્ટો-છટન† એ બેના સમ્રાટવાથી ૫૧૪ માં પડ્યો; લ્યારપછી તેના ભાઈ હિપ્પીઅસે કરડા ધંધ સત્તા ચલાવી. એ ઉપરથી આથીનિયન લોકે સ્પાર્ટાની સહાય માગી તેને કહાડી મૂકી આલ્કમીઓનીડી એને સત્તા આપી (૫૧૦ માં), હિપ્પીઅસ નાશીને ઇરાન જતો રહ્યો.‡

ઇ. સ. ૫૦૦ ૫૦૮ માં ક્લીસથીનીસે સત્તા ચલાવી. એણે લોકની ચાર જાતિની દશ કીધી ને અલ્લેકનાં સો સો મંડળ કીધાં; ધણાક નવા લોકને નગરજનનો હક્ક આપ્યો ને ગુલામોને સ્વતંત્ર કીધા. તેણે સીપાણીમાં મત લખી આવવાનો ધારો કહાડ્યો કે જેથી લોક પોતાનામાંનો જે શત્રુ જેવો લાગતો તેની વિરુદ્ધ તાબડોલખ મત આપી દેતા. એસાગોરસે ક્લીસથીનીસ

* હક્કદાર વારસની સામા ધર્મ અથવા લોકની ઇચ્છા ઉપરાંત ધર્મ જેમ્મા જખડી કરી સત્તા વધારતા તેમ્માને ગ્રીક લોક ઈરંટ કહેતા. સોલન કહેતા કે પિસિસ્ટ્રટસમાં સત્તાલોભ એજ એક દોષ હતો, બાકી બીજી સધળી વાતે તે સદૃશ્યની સત્તાધારી હતો.

† એ જ શપ્ત સ્વતંત્રતાને અર્થે જ્યારે ત્યારે સત્તાધારી-જ્ઞાની સામા થતા. હાર્મોડિયસને હિપ્પારકસના રક્ષકજનો-એ કાપી નાંખ્યો, પણ આરિસ્ટોછટન નાશી ગયો—એ પછવાડેથી પકડાયો હતો ને હિપ્પીઅસે મળણની સજા કરી હતી.

‡ એ બનાવ એસ ને ઇરાન વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેનું મૂળ કારણ કહેવાયછે.

પાસેથી સત્તા છીનવી લેવાને સ્પાર્ટાની મદદ માગી, પણ તે ફાવ્યો નહિ.

થોડાં વર્ષમાં આથેન્સ પોતાના સત્તાધારીઓના ત્રાસથી છૂટ્યું ને તેણે થીબ્સ સંસ્થાનના મદને બતાવ્યું ઉન્મત્ત કાલસીડિયન લોકને શિક્ષા પહોંચાડી, એલેનાના લોક સાથે લરાઇ કરી ટેક રાખ્યો અને સ્પાર્ટા—લાસિડીમન ઈર્ષ્યા કરતું તેની સામા પોતાનું બળ તેજ વધાર્યું કીધું. તે લરાઇયોથી મળેલી લૂંટ વડે મિનારા મકાન વગેરેથી શોભીતું થયું હતું. હેલરપોંટના ઉપર ધણેક ઠેકાણે ડોરીઓ ધાલવામાં આવી હતી તેથી ઉત્તર ગ્રીસમાં પણ તેનાં વગ વળન વધ્યાં હતાં. ગ્રેસના કેરસોનીસના કારડીઆ-માં મિલટાએડિસનું કુટુંબ રાજ્ય કરતું ને તે પોતાની રાની પ્રબળે સ્વદેશનાં નામને માન આપતાં શીખવતું હતું.*

સધળાં સંસ્થાનના ગ્રીક એકઠા મળી નિયમિત કાળે દેવતા તથા શૂરવીર પુરુષોના સ્મરણ નિમિત્ત કેટલા-એક આચ્છવ કરતા, ને તેમાં ઓલિમ્પિયા નગરની પાસે આલફ્યૂસ નદીને તીરે ચાર ચાર વર્ષને આંતરે ઓલિમ્પિક નામનો થતો. એ આચ્છવ કરવાનો પ્રથમ આરંભ ઇ. સ. ૫૦૦ ૧૩૫૪ માં થયેલો, પણ વચમાં તે બંધ પડ્યો હતો. નવમાં શૈકામાં તે પાછો ચાલતો થયો. તોપણ તેનો ખરો મહિમા તો ઇ. સ. ૫૦૦ ૭૭૬ ના જુલાઈ મહિનાથી ચાલ્યો—એટલે એ વર્ષથી એ પહેલા ઓલિમ્પિયડના પહેલા વર્ષથી સધળાં સંસ્થાનના ગ્રીક લોકે પોતાના બ્વહાર-માં કાળની ગણતરી કરવા માંડી—ચાર વર્ષનું એક ઓલિમ્પિયડ. એ ટાણામાં એલિસ સંસ્થાનને સૌ ગ્રીક પવિત્ર માનતા ને તે શત્રુના ભયથી મુક્ત રહેલું. સધળો કારભાર એલિયન ગ્રીકજ કરતા. ગ્રીસનાં સધળાં સંસ્થાનના ગ્રીકજ ભેગા થતા એમ નહોતું પણ પરસંસ્થાનના, ગ્રીક ને એશિયા આફ્રિકામાંથી બીજાં લોક તે આચ્છવખેલ જોવાને આવતા. એ આચ્છવખેલને અર્થે કોઈ એકાદો પુરુષ સૌને બોલાવતો એમ

* નવમા શૈકાને અંતે આરગોલિસના હેલીનિક લોકનું એક ટોળું એથેનીઆમાં જઈ વશ્યું હતું ને માસીડનના રાજ્યનો પાંચો નંખાવા જેવું થયું હતું. ઇ. સ. ૫૦૦ ૫૧૦ માં તે લોક ઈરાંતી રાજ્યના તાબામાં ગયા, પણ ગ્રીક લોકના તે રાજ્ય ઉપર જ્ય થયા તેથી તેઓ ઈરાંતી હુંસરીથી પાછા છૂટ્યા હતા. ખાટીની લડાઈથી (૪૭૯) તેઓ સ્વતંત્ર થયા હતા; તોપણ શિકંદરનો બાપ ફિલિપ એનાજ રાજ્યમાં માસીડન એ ગ્રીક રાજ્યોમાંનું એક ગણાવા લાગ્યું હતું.

હલીઓમીનીજ રાજ (૫૧૫-૪૯૧) શૂરો પણ ઉદ્ધત હોતો. તેણે આર્ગોલિસ સંસ્થાનના લોકને લડાઈથી જીત્યા. તેણે કેટલીક વખત આથેન્સના સહાય દાખલ ને કેટલીક વાર શત્રુ દાખલ લડાઈ કરી હતી.

આથેન્સના લોકે સ્પાર્ટાનું જોધને અને પોતાનામાં કલહ થતો જોધને પોતાને માટે કાયદા ઇચ્છ્યા. એ કામ તેઓએ ટ્રેકે આર્કનને સોંપ્યું (ઈ. સ. ૫૦૦ ૬૨૪ માં). એ પુરૂષ જેવો કરડો તેવો ન્યાયી પણ હોતો. તેના કાયદામાં મોટા તેમ નાના અપરાધને માટે મોતની શિક્ષા હતી તેથી તે ઘણો કાળ ચાલ્યા નહિ. વળી શ્રીમંત, બંધાદારી ને શરીરશ્રમ કરનારા એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં રાજ્યનીતિ વિષયમાં ઘણાક મતભેદ પડ્યા હતા. ક્ષત્ર્ય પ્રદેશના લોક શ્રીમંતોની મંડળીને રાજસત્તા આપવાને ઇચ્છતા, પહાડી લોક સૌ લોકનીજ સત્તા થાય તેમ ઇચ્છતા ને કિનારાના પ્રદેશના લોક ઇચ્છતા કે લોકે મત આપવું પણ રાજ્યવસ્થા રાખવાને થોડાએક અધિકારીઓ જોધએ. ન્યાયાધીશો પક્ષપાતથી ન્યાય કરતા ને તેઓનાજ લેણદાર સામા થતા એ જોઈ લોકે ખંડ ઊઠાવ્યું. પોતાનામાંથી એકને મુખી કરી તેઓએ ખંડીખાનાં ગ્રહ્યાં કીધાં અને શસ્ત્ર ઊગામી જમીનની વહેંચણી, સઘળાં કરજની ફીટણી ને નવી રાજ્યનીતિ માગી. મોટી લડાઈ ઊઠત પણ તેટલામાં કોડ્રસનો એક વંશજ સોલને એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો કાયદો આપનારો અને આરક્ષક થયો (ઈ. સ. ૫૦૦ ૫૦૬ માં).^૧

સોલને જૂનના સિવાય બીજા-બધા કાયદા (ટ્રેકોના) રદ કર્યા. મિલકત પેદાશ પ્રમાણે લોકના વર્ગ કર્યા,† સઘળાં દેવાં માંડી વાળ્યાં, બાજ આણું કીધું ને હેણદારને ગુલામ ન કરવા તથા તેઓનાં છાકરાં ન વેચવાં એકું ઠેરવ્યું. લોકની મંડળીઓમાં ને ઈનસા-

ફની દરખાસોમાં સર્વ વર્ગના લોકને આવવાનો ને મત આપવાનો હક્ક થયો. પણ ન્યાયાધીશો ને રાજસભાના ગૃહસ્થો ઉપલા ત્રણ વર્ગમાંથીજ નીમાતા કીધા. જે વર્ધને માટે જે આર્કન (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) ની-માયો હોય તે વર્ધમાં તે કોઈ પણ લડાઈમાં જઈ શકતો નહિ. રાજસભામાં વૃદ્ધ, થોડાઘણા દ્રવ્યવન્ત ને માનવન્ત એવા ૪૦૦ નગરજન હતા ને તે ચિઠ્ઠીઓ નંખાઈ નીમાતા લોકની મંડળીઓમાં ચારે વર્ગના લોક હતા ને એઓને નવા કાયદા બહાલ રાખવાનો અથવા રદ કરવાનો, ન્યાયાધીશો પસંદ કરવાનો રાજસભાનાં સોંપેલાં કામોની ભાંજગર કરવાનો અને રાજ્યસંબંધી મોટા ગુનાહતના કામમાં વિચાર આપવાનો હક્ક હતો. વળી જેઓએ કોઈ વાર પણ આર્કનતું કામ કર્યું હોય તેવાઓની એક સર્વોપરી દરખાર કચેરી (આરી-ઓપેગસ) હતી તેને લોકમંડળીના ઠરાવ મુધારવાની અથવા રદ કરવાની તેમ લોકની ને આર્કનપણું કરેલું એવા શખ્સોની નીતિવિષે ચાકશી રાખવાની અને મોટા ગુનાહતની તપાસમાં હથો નિવેરો આણવાની સત્તા હતી. સોલનના કાયદાથી એટિસ-ચોધા વર્ગને-અનેક જાતના મિશ્ર લોકને રાજકાળમાં સત્તા મળી; અને જોકે એ વર્ગને રાજસભાનો ને એરીઓપેગસનો અંકેશ હતો તોપણ તેણે દહાડે દહાડે પોતાની સત્તા ઘણીજ વધારી દીધી.

એમ કહેવાયછે કે સોલને-શપત ખવડાવ્યા હતા કે અમુક કાળ સૂધી તો તેઓએ કાયદા ફેરવવા નહિ ને પછી તે પ્રવાસ કરવા ગયો હતો. વીસમે વર્ષે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે લોકમાં પાછલા ટંટા ચાલતા જોયા. એ ટંટાઓનું છેવટ આ આવ્યું કે કોડ્રસનો એક વંશજ પિસિસ્ટ્રેટસ એણે રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી (ઈ. સ. ૫૦૦ ૫૬૦ માં). તેણે સા-

^૧ એ ઈ. સ. ૫૦૦ ૬૩૮ માં જન્મ્યો હતો. એ કુલીન પણ નિર્ધન સ્થિતિમાં હતો તેથી તે પરદેશ જઈ વેપાર ધંધો કરતો ને પોતાને અવકાશ મળતો તેમાં તે વિદ્યાજ્ઞાન સંપાદન કરતો. તે કવિતા પણ કરતો. સાલેમિસ ટાપુને માટે, આથેન્સ ને માગેશ એ બે સંસ્થાના વચ્ચે લડાઈ ચાલેલી તેમાં આધીનિયન લોકે હારીને પોતાનો હક્ક ઊઠાવી લીધો હતો. સોલને ૧૦૦ લીટીની કવિતા જોડી ગાંડાનો વેપ ધરી બજારમાં ગાઈ તે ઉપરથી આધીનિયન લોક પાછા ઉશકેરાયા હતા. એઓએ સોલનેજ પોતાનો સરદાર કરી લડીને સાલેમિસમાં પોતાની સત્તા પાછી બેસાડી. પાછી લડાઈ ચાલી પણ સ્પાર્ટાએ આથેન્સનો પક્ષનું મત આપ્યું તેથી તે ટાપુ આથેન્સનીજ સત્તામાં રહ્યો. સોલને સાલેમિસમાં જાગીર મળી હતી

તે ઉપરથી તે સાલેમિસનો પણ કહેવાયછે. સોલને તે કાળના સાત મહા પંડિતોમાંનો એક ગણાતો-બીજા છ આ હતા. મેલેટસનો થાલિજ (૫૮૬ માં), મેઝનીનો બેઆસ (૫૮૬માં), લાસીડીમનનો ફેલો (૫૮૬), મેટીલીનીનો પિદેકસ (૫૬૯), રહોડસનો કિલઓખ્યુલસ (૫૮૬), કોરિથનો પરીએડર (૫૮૫). એ છલો પંડિત નહોતો પણ પંડિતાને આશ્રય આપનારો હતો એવું હાલના વિકાનો કહેછે.

† જેઓને વર્ષનું ઉત્પન્ન ૫૦૦ બુશલ ધાન્ય હતું તે પહેલા વર્ષમાં, ૪૦૦ બુશલના ઉત્પન્નવાળા, બીજા વર્ષમાં, ૩૦૦ ના ઉત્પન્નવાળા, ત્રીજા વર્ષમાં અને ચોથા વર્ષમાં ઉત્પન્નવાળા તે ચોથા વર્ષમાં. એક બુશલ તે સાત કે આઠ રતલ.

લેમિસની લડાઇમાં ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેણે ભાષણની છટાથી તથા મળતાવડાપણાથી (સોલન સારી-પેટે સામો થયા છતાં) લોકને વશ કરી લીધા ને પછી અંગરક્ષક જનસમૂહને વધારી કિલ્લો લિથો ને શત્રુઓને હાંકી કહાડ્યા. પાંચ છ વર્ષ પછી પિસિસ્ટ્રેટસ ને પહોડી લોકને મુખી હતો તેને સપાટ પ્રદેશના શ્રીમંત લોકના મુખી લેકર્ગસે કહોડી મૂક્યો, પણ કાંઠા પ્રદેશના ઘણાક લોકની સહાયતાથી તે પાછો આવી સત્તા ચલાવવા લાગ્યો (ઈ. સ. ૫૦૫ પૃષ્ઠ માં). તેણે પોતાના શ્વશુરપક્ષને અપમાન કરેલું ને એઓએ લોકને ઉશ્કેરેલા તેથી તેને વર્ષ પૂરું ન થયું તેટલામાં નાશી નહું પડ્યું પણ વળી પછર માં તેણે પાછાં આવી સંબંધ, દ્રવ્ય ને સહાયસૈન્ય વધારી પાછી સત્તા મેળવી ને ૫૨૭ માં મુઓ લ્યાંસધી નીરાંતે ભોગવી.* પિસિસ્ટ્રેટસે વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો, લોકોપયોગી પુસ્તકશાળા સ્થાપી, હોમરની કવિતાનો સંગ્રહ કરાવ્યો, બહેરબાગની ગોઠવણ કીધી, ઈત્યાદિ કામો કર્યાં હતાં. એની પછી એના દીકરા હિપ્પારકસે રૂડી રીતે રાન્ય કીધું, પણ તે હાર્મોડિયસ તથા આરિસ્ટો-છટન† એ બેના શત્રુધાવથી ૫૧૪ માં પડ્યો; લ્યારપછી તેના ભાઈ હિપ્પીઅસે કરડા થઈ સત્તા ચલાવી. એ ઉપરથી આથીનિયંત્ર લોકે સ્પાર્ટાની સહાય માગી તેને કહોડી મૂકી આલ્કમીઓનીડી એને સત્તા આપી (૫૧૦ માં). હિપ્પીઅસ નાશીને ઇરાન નતો રહ્યો.‡

ઈ. સ. ૫૦૮ માં ક્લીસથીનીસે સત્તા ચલાવી. એણે લોકની ચાર જાતિની દશ કીધી ને અક્ષેપનાં સો સો મંડળ કીધાં; ઘણાક નવા લોકને નગરજનનો ઉક્ત આપ્યો ને શુભામોને સ્વતંત્ર કીધા. તેણે સીપાણીમાં મત લખી આપવાનો ધારો કહોડ્યો કે જેથી લોક પોતાનામાંનો જે શત્રુ જેવો લાગતો તેની વિરુદ્ધ તાબડોળ મત આપી દેતા. એસાગોરસે ક્લીસથીનીસ

* હક્કદાર વારસની સામા થઈ અથવા લોકની ઇચ્છા ઉપરાંત થઈ જેઓ જબરી કરી સત્તા વધારતા તેઓને ગ્રીક લોક ઈરંટ કહેતા. સોલન કહેતો કે પિસિસ્ટ્રેટસમાં સત્તાલિલ એજ એક દોષ હતો, બાકી બીજી સઘળી વાતે તે સદ્ગુણી સત્તાધારી હતો.

† એ બે શબ્દ સંતત્રતાને અર્થે જ્યારે ત્યારે સત્તાધારીઓની સામા થતા. હાર્મોડિયસને હિપ્પારકસના રક્ષકજનોએ કાપી નાંખ્યો, પણ આરિસ્ટોછટન નાશી ગયો—એ પછવારથી પકડાયો હતો ને હિપ્પીઅસે મરણની સજા કરી હતી.

‡ એ બતાવે એસ ને ઈરાન વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેનું મૂળ કારણ કહેવાય છે.

પાસેથી સત્તા છીનવી લેવાને સ્પાર્ટાની મદદ માગી, પણ તે ફાવ્યો નહિ.

થોડાં વર્ષમાં આથેન્સ પોતાના સત્તાધારીઓના ત્રાસથી છૂટ્યું ને તેણે થીબ્સ સંસ્થાનના મદને ભતાર્યો ઉન્મત્ત કાલસીડિયન લોકને શિક્ષા પહોંચાડી, એલેનાના લોક સાથે લડાઈ કરી ટેક રાખ્યો અને સ્પાર્ટા—લાસિડીમન ઈર્ષ્યા કરતું તેની સામા પોતાનું બળ તેજ વધાર્યું કીધું. તે લડાઈથી મળેલી લૂંટ વડે મિનારા મકાન વગેરેથી શોભીતું થયું હતું. હેલરપોંડના ઉપર ઘણેક ટુકાણે ટોડીઓ ધાલવામાં આવી હતી તેથી ઉત્તર ગ્રીસમાં પણ તેનાં વગ વજન વધ્યાં હતાં. ટ્રેસના કેરસોનીસના કારડીઆમાં મિલટાએડિસનું કુટુંબ રાન્ય કરતું ને તે પોતાની રાની પ્રબલને સ્વદેશનાં નામને માન આપતાં શીખવતું હતું.*

સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક એકઠા મળી નિયમિત કાળે દેવતા તથા શૂરવીર પુરુષોના સ્મરણ નિમિત્ત કેટલા-એક ઓચ્છવ કરતા, ને તેમાં ઓલિમ્પિયા નગરની પાસે આલફ્યૂસ નદીને તીરે ચાર ચાર વર્ષને આંતરે ઓલિમ્પિક નામનો થતો. એ ઓચ્છવ કરવાનો પ્રથમ આરંભ ઈ. સ. ૫૦૧ ૧૩૫૪ માં થયેલો, પણ વચમાં તે બંધ પડ્યો હતો. નવમાં શૈકામાં તે પાછો ચાલતો ગયો. તોપણ તેનો ખરો મહિમા તો ઈ. સ. ૫૦૭ ૭૭૬ ના બુલાર્થ મહિનાથી ચાલ્યો—એટલે એ વર્ષથી એ પહેલા ઓલિમ્પિક્સના પહેલા વર્ષથી સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક લોકે પોતાના બ્વહારમાં કાળની ગણતરી કરવા માંડી—ચાર વર્ષનું એક ઓલિમ્પિક્સ. એ ટાકામાં એલિસ સંસ્થાનને સૌ ગ્રીક પવિત્ર માનતા ને તે શત્રુના ભયથી મુક્ત રહેલું. સઘળો કારભાર એલિયન ગ્રીકજ કરતા. ગ્રીસનાં સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીકજ ભેગા થતાં એમ નહોતું પણ પરસંસ્થાનના, ગ્રીક ને એશિયા આફ્રિકામાંથી ખીન્ન લોક તે ઓચ્છવખેલ જોવાને આવતા. એ ઓચ્છવખેલને અર્થે કોઈ એકાદો પુરૂષ સૌને બોલાવતો એમ

* નવમા શૈકાને અંતે આરગોલિસના હેલીનિક લોકનું એક ટોળું એથેનીઆમાં જઈ વસ્યું હતું ને માર્સીડનના રાન્યનો પાંચો નખાવા જેવું થયું હતું. ઈ. સ. ૫૦૫ ૫૧૦ માં તે લોક ઈરાની રાન્યના તાબામાં ગયા, પણ ગ્રીક લોકના તે રાન્ય ઉપર જીત થયા તેથી તેઓ ઈરાની ઝુંસરીથી પાછા છૂટ્યા હતા. પ્લાટીની લડાઈથી (૪૭૯) તેઓ સ્વતંત્ર થયા હતા; તોપણ શિકંદરનો બાપ હિલિપ એનાજ રાન્યસાં માર્સીડન એ ગ્રીક રાન્યોમાંનું એક ગણવા લાગ્યું હતું.

હલીઓમીનીઝ રાજ (૫૧૫-૪૯૧) શૂરો પણ ઉદ્ધત હતો. તેણે આર્ગોલિસ સંસ્થાનના લોકને લડાઈથી છુટા. તેણે કેટલીક વખત આથેન્સના સહાય દાખલ ને કેટલીક વાર શત્રુ દાખલ લડાઈ કરી હતી.

આથેન્સના લોકે સ્પાર્ટાનું જોધને અને પોતાનામાં ક્લહ થતો જોધને પોતાને માટે કાયદા ઇચ્છ્યા. એ કામ તેઓએ ટ્રેકેઝ આર્કનને સોંપ્યું (ઈ. સ. ૫૦૦-૬૨૪ માં). એ પુરૂષ જેવો કરડો તેવો ન્યાયી પણ હતો. તેના કાયદામાં મોટા તેમ નાના અપરાધને માટે મોતની શિક્ષા હતી તેથી તે ઘણો કાળ ચાલ્યા નહિ. વળી શ્રીમંત, વંધાદારી ને શરીરશ્રમ કરનારા એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં રાજ્યનીતિ વિષયમાં ઘણાક મતભેદ પડ્યા હતા. ફળદ્રૂપ પ્રદેશના લોક શ્રીમંતોની મંડળીને રાજસત્તા આપવાને ઇચ્છતા, પહાડી લોક સૌ લોકનીજ સત્તા થાય તેમ ઇચ્છતા ને કિનારાના પ્રદેશના લોક ઇચ્છતા કે લોકે મત આપવું પણ રાજ્યવસ્થા રાખવાને યોગ્ય એક અધિકારીઓ જોધએ. ન્યાયાધીશો પક્ષપાતથી ન્યાય કરતા ને તેઓનાજ લેણદાર સામા થતા એ જોઈ લોકે ગંડ ઊઠાવ્યું. પોતાનામાંથી એકને સુખી કરી તેઓએ બંદીખાનાં યુદ્ધમાં કીધાં અને શસ્ત્ર ઊગામી જમીનની વહેંચણી, સઘળાં કરજની ફીટણી ને નવી રાજ્યનીતિ માગી. મોટી લડાઈ ઊઠત પણ તેટલામાં કોડ્રસનો એક વંશજ સોલને એ પ્રભસત્તાક રાજ્યને કાયદા આપનારો અને આરકન થયો (ઈ. સ. ૫૦૦ પૂ. ૫૯૪ માં).^૧

સોલને જૂનના સિવાય બીજા-બધા કાયદા (ફ્રેકોના) રદ કર્યા. મિલકત પેદાશ પ્રમાણે લોકના વર્ગ કર્યા,† સઘળાં હેવાં માંડી વાળ્યાં, બાજ આણું કીધું ને હેણદારને શુભામ ન કરવા તથા તેઓનાં છાકરાં ન વેચવાં એવું ઠરવ્યું. લોકની મંડળીઓમાં ને ઈનસા-

ફની દરબારોમાં સર્વ વર્ગના લોકને આવવાનો ને મત આપવાનો હક્ક કર્યો. પણ ન્યાયાધીશો ને રાજસભાના ગૃહસ્થો ઉપલા ત્રણ વર્ગમાંથીજ નીમાતા કીધા. જે વર્ષને માટે જે આર્કન (સુખ્ય ન્યાયાધીશ) ની-માયો હોય તે વર્ષમાં તે કોઈ પણ લડાઈમાં જઈ શકતો નહિ. રાજસભામાં વૃદ્ધ, યોદ્ધાઘણ દ્રવ્યવન્ત ને માનવન્ત એવા ૪૦૦ નગરજન હતા ને તે ચિઠ્ઠીઓ નંખાઈ નીમાતા લોકની મંડળીઓમાં ચારે વર્ગના લોક હતા ને એઓને નવા કાયદા બહાલ રાખવાનો અયવા રદ કરવાનો, ન્યાયાધીશો પસંદ કરવાનો રાજસભાનાં સોંપેલાં કામોની ભાંજગડ કરવાનો અને રાજ્યસંબંધી મોટા ગુનાહના કામમાં વિચાર આપવાનો હક્ક હતો. વળી જોધોએ કોઈ વાર પણ આર્કનનું કામ કર્યું હોય તેવાઓની એક સર્વોપરી દરબાર કચેરી (આરી-ઓપેગસ) હતી તેને લોકમંડળીના દરાવ સુધારવાની અથવા રદ કરવાની તેમ લોકની ને આર્કનપણું કરેલું એવા શખ્સોની નીતિવિષે ચોક્કશી રાખવાની અને મોટા ગુનાહની તપાસમાં જેલો નિવેડો આણવાની સત્તા હતી. સોલનેના કાયદાથી થ્રેટિસ-ચોથા વર્ગને-અનેક ભતના મિત્ર લોકને રાજકાલમાં સત્તા મળી; અને જોકે એ વર્ગને રાજસભાને ને એરીઓપે-ગસને અંકેશ હતો તોપણ તેણે દહાડે દહાડે પોતાની સત્તા ઘણીજ વધારી દીધી.

એમ કહેવાયછે કે સોલને-શપત ખવડાવ્યા હતા કે અમુક કાળ સૂધી તો તેઓએ કાયદા ફેરવવા નહિ ને પછી તે પ્રવાસ કરવા ગયો હતો. વીસમે વર્ષે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે લોકમાં પાછલા દંટા ચાલતા જોયા. એ દંટાઓનું છેવટ આ આવ્યું કે કોડ્રસનો એક વંશજ પિસિસ્ટ્રેટસ એણે રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી (ઈ. સ. ૫૦૦ પૂ. ૫૬૦ માં). તેણે સા-

† એ ઈ. સ. ૫૦૦ પૂ. ૬૩૮ માં જન્મ્યો હતો. એ કુલીન પણ નિર્ધન સ્થિતિમાં હતો તેથી તે પરદેશ જઈ વેપાર ધંધો કરતો ને પોતાને અવકાશ મળતો તેમાં તે વિદ્યાજ્ઞાન સંપાદન કરતો. તે કવિતા પણ કરતો. સાલેમિસ ટાપુને માટે, આથેન્સ ને મોગેરા એ બે સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ ચાલેલી તેમાં આથીનિયન લોકે હારીને પોતાનો હક્ક ઊઠાવી લીધો હતો. સોલને ૧૦૦ લીટીની કવિતા જોડી ગાંડાનો વેપ કરી બજારમાં ગાઈ તે ઉપરથી આથીનિયન લોક પાછા ઉદ્કેરાયા હતા. એઓએ સોલનેને પોતાનો સરદાર કરી હારીને સાલેમિસમાં પોતાની સત્તા પાછી બેસાડી. પાછી લડાઈ ચાલી પણ સ્પાર્ટાએ આથેન્સનાં પક્ષનું મત આપ્યું તેથી તે ટાપુ આથેન્સનીજ સત્તામાં રહ્યો. સોલનેને સાલેમિસમાં જાગીર મળી હતી

તે ઉપરથી તે સાલેમિસનો પણ કહેવાયછે. સોલને તે કાળના સાત મહા પંડિતોમાંનો એક ગણાતો-બીજા છ આ હતા. મેલેટસનો થાલિઝ (૫૮૬ માં), પ્રેક્ષિનીનો બેઆસ (૫૮૬ માં), લાસીડીમનનો ફેલો (૫૮૬), મેટીલોનીનો પિદેકસ (૫૬૯), રહોડસનો કિલ્ઓખ્યુલસ (૫૮૬), કોર્થિનો પેરીઅંડર (૫૮૫). એ છેલ્લો પંડિત નહોતો પણ પંડિતોને આશ્રય આપનારો હતો એવું હાલના વિદ્વાનો કહેછે.

† જોધને વર્ષનું ઉત્પન્ન ૫૦૦ ખુશલ માન્ય હતું તે પહેલાં વર્ષમાં, ૪૦૦ ખુશલના ઉત્પન્નવાળા, બીજા વર્ષમાં, ૩૦૦ ના ઉત્પન્નવાળા, ત્રીજા વર્ષમાં અને એથી ઓછા ઉત્પન્નવાળા તે ચોથા વર્ષમાં. એક ખુશલ તે સાત કે આઠ રતલ.

લેમિસની લડાઈમાં ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેણે લાખ-
ણની છટાથી તથા મળતાવડાપણાથી (સોલન સારી-
પેડે સામે થયા છતાં) લોકને વશ કરી લીધા ને પછી
અંગરક્ષક જનસમૂહને વધારી કિલ્લાં લિથો ને શત્રુઓને
હાંપી કહાડ્યા. પાંચ છ વર્ષ પછી પિસિરટ્ટેટસ ને
પહાડી લોકનો મુખી હતો તેને સપાટ પ્રદેશના શ્રીમંત
લોકના મુખી લેક્કર્ગસે કહાડી મૂક્યો, પણ કાંઠા પ્રદેશ-
ના ઘણાક લોકની સહાયતાથી તે પાછો આવી સત્તા
ચલાવવા લાગ્યો (ઈ. સં. પૂ. ૫૫૪ માં). તેણે પો-
તાના સ્વશુરપક્ષને અપમાન કરેલું ને એઆએ લોકને
ઉશ્કેરેલા તેથી તેને વર્ષ પૂરે ન થયું તેટલામાં નાશી
જવું પડ્યું. પણ વળી પછર માં તેણે પાછાં આવી સં-
બંધ, દ્રવ્ય ને સહાયસૈન્ય વધારી પાછી સત્તા મેળવી
ને ૫૨૭ માં મુખ્ય લ્યાંચુધી નીરાંતે ભોગવી.* પિસિ-
રટ્ટેટસે વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો, લોકોપયોગી પુસ્ત-
કશાળા સ્થાપી, હોમરની કવિતાનો સંગ્રહ કરાવ્યો,
બહેરળાગની ગોઠવણ કીધી, ઈત્યાદિ કામો કર્યા હતાં.
એની પછી એના દીકરા હિપ્પારકસે રૂડી રીતે
રાજ્ય કીધું, પણ તે હાર્મોડિયસ તથા આરિસ્ટો-
ચટન† એ બેના શસ્ત્રધાવથી ૫૧૪ માં પડ્યો; લ્યા-
રપછી તેના ભાઈ હિપ્પીઅસે કરડા ઘઘ સત્તા ચલા-
વી. એ ઉપરથી આથીનિયન લોકે સ્પાર્ટાની સહાય
માગી તેને કહાડી મૂકી આલ્કમીઓનીડી એને સત્તા
આપી (૫૧૦ માં). હિપ્પીઅસ નાશીને ઇરાન
જતો રહ્યો.‡

ઈ. સં. પૂ. ૫૦૮ માં ક્લીસથીનીસે સત્તા ચલાવી.
એણે લોકની ચાર ભત્તિની દશ કીધી ને અક્કેનાં સો
સો મંડળ કીધાં; ઘણાક નવા લોકને નગરજનનો ઉક્ક
આપ્યો ને શુભાભોને સ્વતંત્ર કીધા. તેણે સીપાણીમાં
મત લખી આપવાનો ધારો કહાડ્યો કે જેથી લોક
પોતાનામાંનો જે શત્રુ જેવો લાગતો તેની વિરૂદ્ધ તા-
બરતોળ મત આપી દેતા. ઐસાગોરસે ક્લીસથીનીસ

* ઉક્કદાર વારસની સામા ઘઘ અથવા લોકની ઇચ્છા ઉપ-
રાંત ઘઘ જેઆ જબરી કરી સત્તા વધારતા તેઓને ગ્રીક લોક
ઉંટ કહેતા. સોલન કહેતા કે પિસિરટ્ટેટસનાં સત્તાલોભ એજ
અંક દાપ હતો, બાકી બીજી સઘળી વાતે તે સદ્ગુણી સત્તાધારી
હતા.

† એ બે શખ્સ સ્વતંત્રતાને અર્થ જ્યારે ત્યારે સત્તાધારી-
ઓની સામા થતા. હાર્મોડિયસને હિપ્પારકસના રક્ષકજનો-
એ કાપી નાંખ્યો, પણ આરિસ્ટોચટન નાશી ગયો—એ પછ-
તારથી પકડાયો હતો ને હિપ્પીઅસે મરણની સજા કરી હતી.

‡ એ બનાવ ગ્રીસ ને ઇરાન વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેનું મૂળ
કારણ કહેવાયછે.

પાસેથી સત્તા છીનવી લેવાને સ્પાર્ટાની મદદ માગી,
પણ તે ફાળ્યો નહિ.

ચોડાં વર્ષમાં આથેન્સ પોતાના સત્તાધારીઓના
ત્રાસથી ઘટ્યું ને તેણે થીબ્સ સંસ્થાનના મદને ભતાયોં
ઉન્મત્ત કાલસીડિયન લોકને શિક્ષા પહોંચાડી,
એલેનાના લોક સાથે લડાઈ કરી ટેક રાખ્યો અને
સ્પાર્ટા-લાસિડીમન ઈર્ષ્યા કરવું તેની સામા પોતાનું
બળ તેજ વધાર્યો કીધું. તે લડાઈયોથી મળેલી લૂંટ
વડે મિનારા મકાન વગેરેથી શોભીવું થયું હતું.
હેલસ્પોંટના ઉપર ઘણેક ઠેકાણે કેઠીઓ ધાલવામાં
આવી હતી તેથી ઉત્તર ગ્રીસમાં પણ તેનાં વગ વળત
વધ્યાં હતાં. ગ્રેસના કેરસોનીસના કારડીઆ-
માં મિલટાએડિસનું કુટુંબ રાજ્ય કરવું ને તે પોતા-
ની રાની પ્રબને સ્વદેશનાં નામને માન આપતાં
શીખવવું હતું.*

સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક એકઠા મળી નિયમિત કાળે
દેવતા તથા શૂરવીર પુરુષોના સ્મરણ નિમિત્ત કેટલા-
એક ઓચ્છવ કરતા, ને તેમાં ઓલિમ્પિયા નગરની
પાસે આલફ્યૂસ નદીને તીરે ચાર ચાર વર્ષને આં-
તરે ઓલિમ્પિક નામનો થતો. એ ઓચ્છવ કર-
વાનો પ્રથમ આરંભ ઈ. સં. પૂ. ૧૩૫૪ માં થયેલો,
પણ વચમાં તે બંધ પડ્યો હતો. નવમાં શૈકમાં તે
પાછો ચાલતો થયો. તોપણ તેનો ખરો મહિમા તો
ઈ. સં. પૂ. ૭૭૬ ના બુલાર્થ મહિનથી ચાલ્યો—એ-
ટલે એ વર્ષથી એ પહેલા ઓલિમ્પિયડના પહેલા વ-
ર્ષથી સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક લોકે પોતાના બ્વહાર-
માં કાળની ગણતરી કરવા માંડી—ચાર વર્ષનું એક ઓ-
લિમ્પિયડ. એ ટાણામાં એલિસ સંસ્થાનને સૌ
ગ્રીક પવિત્ર માનતા ને તે શત્રુના ભયથી મુક્ત રહેવું.
સઘળો કારભાર એલિયન ગ્રીકજ કરતા. ગ્રીસનાં
સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીકજ ભેગા થતાં એમ નહોવું પણ
પરસંસ્થાનના, ગ્રીક ને એશિયા આફ્રિકામાંથી બીજા
લોક તે ઓચ્છવખેલ જેવાને આવતા. એ ઓચ્છવ-
ખેલને અર્થે કોઈ એકાદો પુરુષ સૌને બોલાવતો એમ

* નવમા શૈકાને અંતે આરગોલિસના હેલીનિઝ લોકનું
અંક ટોળું એમેથીઆમાં જઈ વસ્યું હતું ને માસીડનના રાજ્યનો
પાંચો નંખાવા જેવું થયું હતું. ઈ. સં. પૂ. ૫૧૦ માં તે લોક
ઇરાની રાજ્યતા તાબામાં ગયા, પણ ગ્રીક લોકના તે રાજ્ય ઉપર
જન્ય થયા તેથી તેઓ ઇરાની ઝુંસરીવી પાછા ધૂટયા હતા.
ચાટીની લડાઈથી (૪૭૯) તેઓ સ્વતંત્ર થયા હતા; તોપણ
શિકંદરના બાપ ક્સિલિપ એનાજ રાજ્યમાં માસીડન એ ગ્રીક રા-
જ્યોમાંનું અંક ગણવા લાગ્યું હતું.

હકીઓમીનીઝ રાજ (૫૧૫-૪૯૧) શૂરો પણ ઉદ્ધત હોતો. તેણે આર્ગોલિસ સંસ્થાનના લોકને લડાઈથી છુટા. તેણે કેટલીક વખત આથેન્સના સહાય દાખલ ને કેટલીક વાર શત્રુ દાખલ લડાઈ કરી હતી.

આથેન્સના લોકે સ્પાર્ટાનું જોઈને અને પોતાનામાં કલહ થતો જોઈને પોતાને માટે કાયદા ઇચ્છ્યા. એ કામ તેઓએ ટ્રેકે આઈનને સોંપ્યું (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૨૪ માં). એ પુરૂષ જેવો કરડો તેવો ન્યાયી પણ હતો. તેના કાયદામાં મોટા તેમ નાના અપરાધને માટે મોતની શિક્ષા હતી તેથી તે ઘણો કાળ ચાલ્યા નહિ. વળી શ્રીમંત, વંધાદારી ને શરીરશ્રમ કરનારા એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં રાજ્યનીતિ વિષયમાં ઘણાક મતભેદ પડ્યા હતા. ક્ષેત્રેષ પ્રદેશના લોક શ્રીમંતોની મંડળીને રાજસત્તા આપવાને ઇચ્છતા, પહાડી લોક સૌ લોકનીજ સત્તા થાય તેમ ઇચ્છતા ને કિનારાના પ્રદેશના લોક ઇચ્છતા કે લોકે મત આપવું પણ રાજ્યવસ્થા રાખવાને યોગ્ય એક અધિકારીઓ જોઈએ. ન્યાયાધીશો પક્ષપાતથી ન્યાય કરતા ને તેઓનાજ લેણદાર સામા થતા એ જોઈ લોકે ગંડ ઊઠાવ્યું. પોતાનામાંથી એકને સુખી કરી તેઓએ જંદીખાનાં શુદ્ધાં ક્રીધાં અને શસ્ત્ર ઊગામી જમીનની વહેંચણી, સઘળાં કરજની ફીટણી ને નવી રાજ્યનીતિ માગી. મોટી લડાઈ ઊઠત પણ તેટલામાં કોડુસનો એક વંશજ સોલને એ પ્રબલસત્તાક રાજ્યનો કાયદા આપનારો અને આરક્ત કર્યો (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૦૬ માં).*

સોલને જૂનના સિવાય બીજા બધા કાયદા (ટ્રેકેના) રદ કર્યા. મિલકત પેદાશ પ્રમાણે લોકના વર્ગ કર્યા,† સઘળાં દેવાં માંડી વાળ્યાં, બાજ આણું ક્રીધું ને હેણદારને ગુલામ ન કરવા તથા તેઓનાં છોકરાં ન વેચવાં એવું ઠેરવ્યું. લોકની મંડળીઓમાં ને ઈનસા-

ફની દરબારોમાં સર્વ વર્ગના લોકને આવવાનો ને મત આપવાનો હક્ક કર્યો. પણ ન્યાયાધીશો ને રાજસલાતા ગૃહસ્થો ઉપલા ત્રણ વર્ગમાંથીજ નીમાતા ક્રીધા. જે વર્ધને માટે જે આઈન (સુખ્ય ન્યાયાધીશ) નીમાયો હોય તે વર્ધમાં તે કોઈ પણ લડાઈમાં જઈ શકતો નહિ. રાજસલામાં વૃદ્ધ, યોડાઘણા દ્રવ્યવન્ત ને માનવન્ત એવા ૪૦૦ નગરજન હતા ને તે ચિઠ્ઠીઓ નંખાઈ નીમાતા લોકની મંડળીઓમાં ચારે વર્ગના લોક હતા ને એઓને નવા કાયદા બહાલ રાખવાનો અથવા રદ કરવાનો, ન્યાયાધીશો પસંદ કરવાનો રાજસલાનાં સોંપેલાં કામોની ભાંજગર કરવાનો અને રાજ્યસંબંધી મોટા ગુનાહના કામમાં વિચાર આપવાનો હક્ક હતો. વળી જેઓએ કોઈ વાર પણ આઈનનું કામ કર્યું હોય તેવાઓની એક સર્વોપરી દરબાર કચેરી (આરી-ઓપેગસ) હતી તેને લોકમંડળીના દરાર સુધારવાની અથવા રદ કરવાની તેમ લોકની ને આઈનપણું કરેલું એવા રાજસોની નીતિવિષે ચોકશી રાખવાની અને મોટા ગુનાહની તપાસમાં છેલ્લો નિવેડો આણવાની સત્તા હતી. સોલનના કાયદાથી થ્રેટિસ-ચોથા વર્ગને-અનેક જતના મિશ્ર લોકને રાજકાળમાં સત્તા મળી; અને જોકે એ વર્ગને રાજસલાનો ને એરીઓપેગસનો અંકેશ હતો તોપણ તેણે દહાડે દહાડે પોતાની સત્તા ઘણીજ વધારી દીધી.

એમ કહેવાયછે કે સોલને-શપત ખવડાવ્યા હતા કે અમુક કાળ સૂધી તો તેઓએ કાયદા ફેરવવા નહિ ને પછી તે પ્રવાસ કરવા ગયો હતો. વીસમે વર્ષે તે પાછો આવ્યો. ભારે તેણે લોકમાં પાછલા ટંટા ચાલતા જોયા. એ ટંટાઓનું છેવટ આ આવ્યું કે કોડુસનો એક વંશજ પિસિસ્ટ્રેટસ એણે રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી (ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૬૦ માં). તેણે સા-

* એ ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૩૮ માં જન્મ્યો હતો. એ કુલીન પણ નિર્ધન સ્થિતિમાં હતો તેથી તે પરદેશ જઈ વેપાર ક્ષેત્ર કરતો ને પોતાને અવકાશ મળતો તેમાં તે વિદ્યાજ્ઞાન સંપાદન કરતો. તે કવિતા પણ કરતો. સાલેમિસ ટાપુને માટે, આથેન્સ ને માગેરા એ બે સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ ચાલેલી તેમાં આથીનિયન લોકે હારીને પોતાનો હક્ક ઊઠાવી લીધો હતો. સોલને ૧૦૦ લીટીની કવિતા જોડી ગાંડાનો વેપ કરી બજારમાં ગાઈ તે ઉપરથી આથીનિયન લોક પાછા ઉરકેરાયા હતા. એઓએ સોલનેજ પોતાનો સરદાર કરી લડીને સાલેમિસમાં પોતાની સત્તા પાછી ખેસાડી. પાછી લડાઈ ચાલી પણ સ્પાર્ટાએ આથેન્સનાં પક્ષનું મત આપ્યું તેથી તે ટાપુ આથેન્સનીજ સત્તામાં રહ્યો. સોલને સાલેમિસમાં જાગીર મળી હતી

તે ઉપરથી તે સાલેમિસનો પણ કહેવાયછે. સોલને તે કાળના સાત મહા પંડિતોમાંનો એક ગણાતો-બીજા છ આ હતા. મેલેટસનો ચાલિઝ (૫૮૬ માં), પ્રેક્ષનીનો બેઆસ (૫૮૬માં), લાસ્તીડીમનનો ફેલો (૫૮૬), મેટીલીનીનો પિદેકસ (૫૮૬), રહોડસનો કિલિઆખ્યુલસ (૫૮૬), કોર્થિનો ચેરીએડર (૫૮૫). એ છલેલો પંડિત નહોતો પણ પંડિતોને આશ્રય આપનારો હતો એવું હાલના વિકાનો કહેછે.

† જેઓને વર્ધનું ઉત્પન્ન ૫૦૦ પુરુષ ધાન્ય હતું તે પહેલાં વર્ધમાં, ૪૦૦ પુરુષના ઉત્પન્નવાળા, બીજા વર્ધમાં, ૩૦૦ ના ઉત્પન્નવાળા, ત્રીજા વર્ધમાં અને એથી ઓછા ઉત્પન્નવાળા તે ચોથા વર્ધમાં. એક પુરુષ તે સાત કે આઠ રતલ.

લેમિસની લડાઈમાં ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેણે લાપ-
લુની છટાથી તથા મળતાવડાપણાથી (સોલન સારી-
પેઠે સામો થયા છતાં) લોકને વશ કરી લીધા ને પછી
અંગરક્ષક બનસમૂહને વધારી કિલ્લો લિધો ને શત્રુઓને
હાંકી દહાડ્યા. પાંચ છ વર્ષ પછી પિસિસ્ટ્રેટસ જે
પહાડી લોકનો મુખી હતો તેને સપાટ પ્રદેશના શ્રીમંત
લોકના મુખી લેઈર્જસે દહાડી મૂક્યો, પણ કાંઠા પ્રદેશ-
ના ઘણાં લોકની સહાયતાથી તે પાછો આવી સત્તા
ચલાવવા લાગ્યો. (ઈ. સ. ૫૦૦ પૂર્વ માં). તેણે પો-
તાના શ્વશુરપક્ષને અપમાન કરેલું ને એઓએ લોકને
ઉચ્છેડેલા તેથી તેને વર્ષ પૂરું ન થયું તેટલામાં નાશી
બહુ પડ્યું. પણ વળી ૫૪૨ માં તેણે પાછાં આવી સં-
બંધ, દ્રમ્ય ને સહાયસૈન્ય વધારી પાછી સત્તા મેળવી
ને ૫૨૭ માં મુઓ લ્યાસૂધી નીરાંતે ભાગવી. પિસિ-
સ્ટ્રેટસે વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો, લોકાપયોગી પુસ્ત-
કસાળો સ્થાપી, હોમરની કવિતાનો સંગ્રહ કરાવ્યો,
બહેરનાગની ગોઠવણ કીધી, ઈલાહિ કામો કર્યાં હતાં.
એની પછી એના દીકરા હિખારકસે ૩૩૧ રીતે
રાન્ય કીધું, પણ તે હાર્મોડિયસ તથા આરિસ્ટો-
લટન* એ બેના શસ્ત્રધાવથી ૫૧૪ માં પડ્યો; લા-
રપછી તેના ભાઈ હિખીઅસે કરડા થઈ સત્તા ચલા-
વી. એ ઉપરથી આધીનિયન લોકે સ્પાર્ટાની સહાય
માગી તેને દહાડી મૂકી આલકમીઓનીડી એને સત્તા
આપી (૫૧૦ માં). હિખીઅસ નાશીને ઇરાન
જતો રહ્યો.†

ઈ. સ. ૫૦૦ પાંડ માં ક્લીસથીનીસે સત્તા ચલાવી.
એણે લોકની ચાર બલિની દશ કીધી ને અગ્રેકનાં સો
સો મંડળ કીધાં; ઘણાં નવા લોકને નગરજનનો ઉક
આપ્યો ને શ્રવાસોને સ્વતંત્ર કીધા. તેણે સીપાણીમાં
મત લખી આપવાનો ધારો દહાડ્યો કે જેથી લોક
પોતાનામાંનો જે શત્રુ જેવો લાગતો તેની વિરુદ્ધ તા-
બડતોખ મત આપી હેતા. એસાગોરસે ક્લીસથીનીસ

* હક્રદાર વાગસની સામા થઈ અવવા લોકની ઇચ્છા ઉપ-
રાંત થઈ જેઓ બળથી કરી સત્તા વધારતા તેઓને ગ્રીક લોક
દેવંટ કહેતા. સોલન કહેતા કે પિસિસ્ટ્રેટસમાં સત્તાસિલ એવ
એક દોષ હતો, બાકી બીજી સઘળી વાતે તે સદ્ગુણી સમજારી
હતો.

† એ બે શખસ સ્વતંત્રતાને આર્થે ન્યારે તુરે સનાધારી-
ઓની સામા થતા. હાર્મોડિયસને હિપ્પોક્રેટસના વડજનો-
એ કાપો નાંખ્યો, પણ આરિસ્ટોલટન નાશી મચ્યો—એ પછ-
વારખી પકડાયો હતો ને હિખીઅસે મરણની સજા કરી હતી.

‡ એ બનાવ ઓસ ને ઇરાન વચ્ચે લડાઈ બાકી તેનું યુદ્ધ
કાણે હરેવાય છે.

પાસેથી સત્તા છીનવી લેવાને સ્પાર્ટાની મદદ માગી,
પણ તે ફાળ્યો નહિ.

ગ્રોડાં વર્ષમાં આથેન્સ પોતાના સત્તાધારીઓના
ત્રાસથી ધ્રુત્યું ને તેણે થીબ્સ સંસ્થાનના મદને ભિતાર્યો
ઉન્મત્ત કાલસીડિયન લોકને શિક્ષા પહોંચાડી,
એજેનાના લોક સાથે લડાઈ કરી દેક રાખ્યો અને
સ્પાર્ટા-લાસિડીમન ઈબ્યાં કરવું તેની સામા પોતાનું
બળ તેજ વધાર્યો કીધું. તે લડાઈથીથી મળેલી હુદ
વડે મિનારા મકાન વગેરેથી શોભીતું થયું હતું.
હેલસ્પોંટના ઉપર ઘણેક દેહાણે ડોહીઓ ધાલવામાં
આવી હતી તેથી ઉત્તર ગ્રીસમાં પણ તેનાં વગ વળવ
વધ્યાં હતાં. ગ્રેસના દેરસોનીસના કારડીઆ-
માં મિલટાએડિસનું કુટુંબ રાન્ય કરવું ને તે પોતા-
ની રાની પ્રબને સ્વદેશનાં નામને માન આપતાં
શીખવતું હતું.*

સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક એકઠા મળી નિયમિત કાળે
હેવતા તથા શરવીર પુરોધાના સ્મરણ નિમિત્ત કેટલા-
એક ઓચ્છવ કરતા, ને તેમાં ઓલિમ્પિયા નગરની
પાસે આલક્યૂસ નહીને તીરે ચાર ચાર વર્ષને આ-
તરે ઓલિમ્પિક નામનો થતો. એ ઓચ્છવ કર-
વાનો પ્રથમ આરંભ ઈ. સ. ૫૦૦ ૧૩૫૪ માં થયેલો,
પણ વચમાં તે બંધ પડ્યો હતો. નવેમ્માં રૈકમાં તે
પાછો ચાલતો થયો. તોપણ તેનો ખર્ચ મહિમા તો
ઈ. સ. ૫૦૦ ૭૭૬ ના બુલાઈ મહિમાથી ચાલ્યો—એ-
ટલે એ વર્ષથી એ પહેલા ઓલિમ્પિક્સના પહેલા વ-
ર્ષથી સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક લોકે પોતાના બ્યવહાર-
માં કાળની ગણતરી કરવા માંડી—ચાર વર્ષનું એક ઓ-
લિમ્પિક્સ. એ ટાપુમાં એલિસ સંસ્થાનને સૌ
ગ્રીક પવિત્ર માનતા ને તે શત્રુના લયથી મુક્ત રહેવું.
સઘળો કારખર એલિયન ગ્રીકજ કરતા. ગ્રીસનાં
સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીકજ ભેગા થતાં એમ નહોતું પણ
પરસંસ્થાનના, ગ્રીક ને એશિયા આફ્રિકામાંથી ખીબ
લોક તે ઓચ્છવખેલ જોવાને આવતા. એ ઓચ્છવ-
ખેલને અર્થે કોઈ એકાદો યુદ્ધ સૌને બોલાવતો એમ

* નવમ્માં રૈકાને અંતે આરગોલિસના દેલીનિજ લોકનું
એક યોગું એથેલીઆમાં બઈ વર્ષનું હતું ને પાસીડનના રાન્યનો
પાવો નંખાવા જેવું થયું હતું. ઈ. સ. ૫૦૦ ૫૧૦ માં તે લોક
ઈરાની રાન્યના લાખામાં ગયા, પણ ગ્રીક લોકના તે રાન્ય ઉપર
ન્ય થયા તેથી તેઓ ઇરાની સુસરીથી પાછા છૂટ્યા હતા.
ખાથીની લડાઈથી (૪૭૬) તેઓ સ્વતંત્ર થયા હતા; તોપણ
શિકંદરનો ખાપ શિલિપ ઓનાજ રાન્યમાં પાસીડન એ ગ્રીક રા-
ન્યોમાંનું એક ગણવા લાગ્યું હતું.

નહોતું, પણ ધણાંખરાં શહેરની રાજમંડળીની તરફથી ઠામ ઠામ નોતરતાં જતાં; અને ભોગ થએલા લોક ઓલિમ્પિયાના દેવતા મેમાન રૂપે મનાતા. ન્યાં અખાડા રચાતા તે જગા જ્યાં પુરુષનાં પૂતળાંઓથી શણગારવામાં આવતી. ત્યાં અનેક પ્રકારની કસરત થતી; પગદોડ, ઘોડદોડ, રથદોડ થતી ને પુસ્તક વંચાતાં તથા ભાષણો થતાં. જે જન જીતતો અથવા શ્રેષ્ઠ જણાતો તેને લોરલ અથવા ઓલિવ ઝાડનાં પાતરાંનો માત્ર હાર પહેરાવવામાં આવતો. એ માન સંધળા ગ્રીકની તરફથી અપાયલું મનાતું ને જેને મળતું તેનાં કુટુંબનાં તથા નગરનાં જન પોતાને માન મળ્યું સમજતા. આથેન્સમાં આવો ધારો હતો કે લાંબો કોઈ જીતતો તેને બસેંક રૂપિયા બક્ષિસ આપવામાં આવતા ને તેને ન્યાયાધીશની ટેબલપાસે બેસવાનો હક્ક મળતો; અને સ્પાર્ટામાં આવો ધારો હતો કે તેને રણસંશ્રામમાં જઈ પદવી આપવામાં આવતી. ઓલિમ્પિયામાં ને તેના પોતાના નગરમાં તેનો વરઘોડો કહાડવામાં આવતો અને તેનાં તથા તેના બાપદાદાનાં તથા નગરનાં ચરાગીત ગવાતાં.

રોમ (ઈ સં પૂં શૈકા ૮-૬).

ઈટલી દેશમાં જુદી જુદી જાતના ને જુદી જુદી બોલી બોલતા ને જુદી જુદી સ્થિતિના લોક વસતા હતા ને એઓ પરસ્પર લડાઈઓ કરી એકમેકને અહિંથી તહિં ને તહિંથી અહિં એમ ખસેડતા હતા. ઈ સં પૂં બારમા શૈકામાં મૂળ વતની લોકે જોરાવર થઈ બીજા સૌને ખસેડી દીધા હતા. એ લોક પોતાના રાજ લાટિનસના નામ ઉપરથી લાટિન કહેવાતા. કેટલાક કહેછે કે ટ્રાયની લડાઈમાં ઈનીઅસ ચોક્કો ઈટલીમાં આવી લાટિનસની દીકરીને પરણ્યો હતો ને લાવીનીઅસ વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરેલો. એના વંશનો તેરમો ઓક્ટાસ હતો. એને એ દીકરા ન્યુમિટર ને આમ્યુલિયસ એ પરસ્પર દ્વેષ રાખી લડતા તેમાં આમ્યુલિયસનું કાન્યું હતું, પણ ન્યુમિટરના દીકરાના દીકરા રોમ્યુલસ ને રીમસ એ બે ભાઈઓ એ આમ્યુલિયસને ગાદી ઉપરથી બહાડી મહેલ્યો હતા.

રોમ્યુલસ બાળપણમાં ઘેટાં ચરાવતો. તે ન્યુમિટરને ગાદીએ બેસાડી પોતે પોતાના ત્રણેક હજાર લૂંટારા સાથીઓસાથે પાલેસ્ટ્રેન હુંગરીઉપર આલખા થયો થોડેક છટે વરથી અને ખુનીઓ તથા નાશી આવનાર ગુલામોને આશ્રય આપી તેણે વસ્તી વધારી. એ રીતે ટેબર નદી ઉપર મોટું ગામ વસ્યું ને તે રોમ કહેવાયું (ઈ સં પૂં ૭૫૩). ગામમાં સ્ત્રીની

વસ્તી નહોતી માટે તેણે એક ઓમ્બ્રવ બેલ કરવો ઠરવ્યો ને પડોસના રાજ્યના લોકને બેલાવેલો. સમૈન ને લાટિન લોક બેલાવે આવ્યા એટલે જુવાની આ તેઉપર ધર્યા ને સ્ત્રીઓને ઉપાડી લેઈ નાહા. એ ઉપરથી ભારે લડાઈ ચાલી, પણ પછી સમૈન સ્ત્રીઓએ ચાલતી લડાઈમાં ધસી આવી પોતાના ધણી તથા બાપ એઓને કહ્યું કે હવે પતાવી નાંખો. સલાહ થઈ ને તેમાં ઠંથું કે બન્ને રાજ્ય એકઠાં કરવાં ને બન્ને રાજ સાથે રાજ્ય કરે. અ રીતે રોમમાં બે રાજ રાજ્ય કરતા, પણ પછવાડેથી સાથી રાજને અદાવતીઆઓ એ મારી નાંખ્યાં ભારે રોમ્યુલસ એકલો જ રાજ્ય કરતો થયો. તેણે પોતાની પ્રજાના (પાટ્રિશિયન) (શ્રીમંત) ને પ્લીબિયન લોક એવા બે વર્ગ કર્યા, ધારા બાંધ્યા અને એક રાજસભા ઠેરવી. તેણે સમૈન લોકની ધણીક રીતભાત પોતાના લોકમાં દાખલ કરી. કેટલેક વર્ષ તેણે ધણે જૂલમ કરવા માંડ્યો ને રાજસભાસદોએ વાવાઝોડાના અંધારામાં તેને મારી નાંખ્યો (૭૧૫ માં). તેઓએ તેનું શવ સંતાડી રાખ્યું ને બૂમ ચલાવી કે તેને સ્વર્ગમાં લેઈ જવામાં આવ્યો છે ને તે દેવ થયો છે; ને પછી કિવરિનસની હુંગરી ઉપર તેનું દહેરું બાંધવામાં આવ્યું હતું.

એક વર્ષ લગણુ તો રાજસભાએ સત્તા ચલાવી, પણ પછી ન્યૂમા પોમ્પિલિયસ નામના સમૈનને ગાદીએ બેસાડ્યો. રોમ્યુલસે લોકને લડવૈયા કીધા હતા ને ન્યૂમાએ હુનર ધન્ધા શીખવ્યા. તેણે લૈકર્ગસના કાયદા ઉપરથી નવા કાયદા કીધા અને પૂજન તથા બીજા ધર્મક્રિયાનો વિધી નક્કી કર્યો. તે ૪૩ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૬૭૨ માં મરણ પામ્યો. ટક્સ હોન્સ્ટિલિયસના રાજ્યમાં (૬૬૭ માં) આલબન લોક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં રોમની તરફથી ત્રણ ભાઈ હોરેશિયે, આલબન તરફના ત્રણ ભાઈ કંચુરેશિયેસાથે લજ્યા ને જીત્યા અને અલાબા રોમના રાજ્યમાં બેડાયું. ચોથો રાજ આંકસ માર્શિયસને કરવામાં આવ્યો તે સારો કહેવાયો. (૬૧૬ માં) ટાર્કિવન સોલ થયો તેણે શહેરને પથ્થરનો કોટ કરાવવા માંડ્યો, રાજસભાસદની સંખ્યા ૩૦૦ ની કીધી અને કેટલાંક લોકોપયોગી કામો કર્યા આંકસ રાજના દીકરાઓએ બે મારાઓ મોકલી ટાર્કિવનને મરાવી નાંખ્યો ને પોતે નાશી ગયા. (૫૭૮ માં) ટાર્કિવનનો જમાઈ સર્વિયસ ટક્લિયસ રાજ થયો. તેણે રોમના રાજ્યને પડોસનાં રાજ્યોમાં સુખ્ય ગણાવું કર્યું. શહેરનો કોટ પૂરો કરાવ્યો, મૂલકની મહાલમાં વહેંચણુ કરી, વસ્તી

ગણવાનો ધારો કહાડયો, દોલત પ્રમાણે લોકના વર્ગ અને અછેકા વર્ગના સોસો વિભાગ કીધા. એ રાજ્યને તેના જમાઈ ટાર્કિવને ફાર ક્યોં ને પછી એ રાજસભાની મંત્રીરીયત લીધાવિના રાજ થયો ને મગર-ખ એ ઉપનામે ઝાળખાયો. તેણે લોકથી ન સહન થાય તેવા જલમી કાયદા કીધા અને અંગ સંભાળવાને ઘણાં માણસો રાખેલાં હતાં તેને બળે તેણે શ્રીમંત લોક ઉપર પણ બહુ જલમ શુભર્યો. તોપણ તેણે રામના રાજ્યનું ઉપરીપણું બીજાં રાજ્યો પાસે કબજા રખાવ્યું હતું. તેના દીકરાએ હયુકેશિયા નામની સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કર્યો તે ઉપરથી લોકે ટાર્કિવનને તેનાં કુટુંબ સહિત રામમાંથી કહાડી મૂક્યો.—૪૦ સં ૫૦૦ ૫૦૬ માં.

દર્શન ૫ સું.

(૪૦ સં ૫૦૦ શેકા ૫-૪).

ઈરાન.

હરાયસ (૫૨૧-૪૮૫) પછી ઝેરિસજ ગાદીએ બેઠા; તેણે ઇજીપ્ટના બળવાજોરને શિક્ષા કીધી અને ત્યાંના લોકના ઉપર કરડો અમલ કરવાને પોતાના ભાઈને મૂક્યો. તેના બાપે ચાહુદીઓને હુકમ આપ્યા હતા તે તેણે કાયમ રાખ્યા. તે ૪૮૦ ના વસંતમાં મોટું લશ્કર લઈ ગ્રીસ જીતવાને નીકળ્યો, પણ થર્મોપિલી, સાલેમિસ, પ્લાટીઆ ને મેકેલ આગળની લડાઈઓમાં ભારે હાર ખાઈને પાછો આવ્યો. તે ઘણો ધાતકી ને અસની હતો. તે ૪૬૫ માં ખૂનીઓને હાથે મુઝો ત્યાર પછી સત્રપોએ બખેરા જગાવ્યા ને એમાંના કેટલાએક તથા ગ્રીક સંસ્થાનીઓ સ્વતંત્ર થયા. ખાદરાહો મોજલા થયા હતા, દરબારમાં સ્ત્રીઓનું ચલણ ચાલતું, સત્રપો એક બીજા સાથે લડતા, ને ગાદીના વારસાને માટે વાંધા બેઠતા એ કારણોથી ઈરાનનું રાજ્ય કમજોર થઈ રહ્યું. વચમાં, આથેન્સ તથા સ્પાર્ટાના ઝગડામાં ઈરાની રાજ્યે ૩૮૭ માં તે બંનેનું સમાધાન કરી, એશિયાનાં ગ્રીક સંસ્થાનો પોતાની સત્તામાં રાખવાં ફેરવી પોતાનું મોટપ રાખ્યું હતું; અને (૩૫૬-૩૩૮) ઇજીપ્ટને પાછું પોતાની સત્તામાં લીધું હતું. આરબેલાની લડાઈથી ઈરાનનું રાજ્ય જે વિસ્તારમાં હિંદુસ્થાનના કરતાં ત્રીજે હિસ્સે વધારે હતું તેને જોતાં જોતાંમાં શિકંદરે બધું વાજ્યું—(૩૩૧ માં)—જેલો ખાહશાહા હરાયસ (દારા) નાહો ને પોતાનાજ સત્રપને હાથે માર્યો ગયો.

ગ્રીસ.

ઈરાનની રાજસત્તામાં આવેલા ઐઓનિયન સંસ્થાનના ગ્રીકે આથીનિયનની મદદથી બળવો બહાવેલો ને સાર્ડિસ શહેર બળીગએલું (૪૯૯) તે ઉપરથી અને ઈરાનની દરબારના આશરમાં જઈ રહેલા હિપ્પિયસ ગ્રીકની ઉશ્કેરણીથી હરાયસે એકલાખ વીસ હજાર માણસનું લશ્કર છર્સે વહાણ ભરી ગ્રીસ મોકલ્યું. ડેલિસ ને આરટેક્ટરનિસ એ બે સરદારોએ હિપ્પિયસના દેખડાવ્યા પ્રમાણે પોતાનાં લશ્કરને આથેન્સની ઈશાને ૧૫ મૈલ ઉપર મારેથનના મેદાનમાં ધાવણી કરાવી (૪૯૦ માં).

આથીનિયન લડાઈ આપવાને સામા ચાલ્યાં. સત્તાધારીઓએ કામ લાગે તેવા સૌ નગરજનને અને સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા રાખનારા ગુલામોને પણ હુથિયાર બંધાવ્યાં. ધારા પ્રમાણે દશ સરદાર નીમાયા ને તેમાં એક મુખ્ય થયો ને બંને તરફનાં લશ્કર એક મેલને અંતરે સામસામાં બેઠાં. કેટલાક સરદારો બોલ્યા કે સ્પાર્ટાની મદદ માગી છે માટે ત્યાંથી આવનાર લશ્કરની વાટ જોવી, પણ મિલ્ટાએડિસે કહ્યું કે હિપ્પિયસ ઈરાનના સોનાવડે લાંચ લાલચથી નગરમાં ને ધાવણીમાં ખટખટ કરવે ચૂકે તેવો નથી ને સામું લશ્કર બહુ મોટું છે માટે હવે વધારે ખોટી રહેવામાં હાનિ છે. પછી મુખ્ય સરદારે લડાઈ શરૂ કરવાનો હુકમ આપ્યો ને એકેક સરદાર વારાફરતી સરદારી કરતો થયો.

મિલ્ટાએડિસની સરદારીમાં ગ્રીક લશ્કર હંઈક જાતી જમીન ઉપરથી દુશ્મન ઉપર એવું તો ધસીને તૂટી પડ્યું કે ભેળભેળા થઈ ગઈ અને એમાં ઇરાનીઓ છૂટે ને બેતાવળે હાથે હથિયાર વાપરી શક્યા નહિ; તેઓની વચલી દૂકડીએ ટક્કર લીધી પણ ગ્રીક લશ્કરની પાંખ દૂકડીઓએ ઈરાનીઓને કિનારા તરફ હાંપી કહાડ્યા. એઓને કાદવવાળી જમીનમાં મુસીબતથી લડતા રાખી મિલ્ટાએડિસે પોતાની પાંખ દૂકડીઓને એકઠી કરી દેઈ ધસારો કીધો ને ઈરાની ફેાજની જખરી વચલી દૂકડીને વાઢી નાંખી. રહેલી ફેાજમાંના કેટલાએક નાસભાગ કરતા કાદવ પાણીમાં મુઝ્યા ને કેટલાક પોતાનાં વહાણોપર ચઢી ગયા. એ હાર પછી ઇરાનીઓએ આટિકાના દક્ષિણ પ્રદેશ ઉપર હથો કરવાને વહાણ ઉપાડ્યાં, પણ આથીનિયનો ચોડુંક લશ્કર લૂંટની તથા કેદની યોજી કરવાને રાખી કિનારેથી વહાણો દેખાતાં થયાં તેની પહેલાં આથેન્સ આવી પહોંચ્યાં હતાં. ઈરાનીઓએ નિરાશ થઈ વહાણ

પાછાં ફેરવ્યાં. એ ન્યાયી આથેન્સમાં મિલ્ટાએડિસની સત્તા વધી. તેણે પેરોસ ટાપુ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ તેમાં તે હાર્યો. તેના ઉપર રાજ્ય અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો. ને ન્યાયી કયું કે તેણે પોતાનું ખાનગી વેર લેવાને પેરોસ સાથે લડાઈ કરાવી રાજ્યને મોટા ખર્ચમાં નાંખ્યું માટે લડાઈનો ખર્ચ ને ૫૦ ટાલેન્ટ (૧,૨૧,૮૭૫ રૂપિયા) દંડ આપે. એ દંડ તેનાથી અપાયો નહિ ને તે કેદમાં જ મુક્યો (૪૮૬ માં).

આરિસ્ટાએડિસ ને થેમિસ્ટોકલિસ એ જે જોણે કારભાર કરવામાં આગળ પડી આથેન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યને વિશેષ બળવાન ને કીર્તિમાન કીધું. તે બેમાં એક શ્રીમંત કુળનો પણ નિર્ધન, દેશાભિમાની, ડાહ્યો ને ન્યાયી હતો. અને આથેન્સના લોકમાં તે વીરલો હતો માટે તેને **ન્યાયી** એ વિશેષણ પણ જોડાયું હતું. બીજો, એક ઉપાધ્યાયકુળનો, વગવસીલાવાળો, વિચક્ષણ, સમય રિથિતિ સમજી જઈ તે પ્રમાણે વર્તનારો ને દૂરદર્શી હતો. બંને ગ્રીસના રાજ્યને મોટાઈ અપાવવાને મહેનત લેતા, પણ એક, એકલો જ ને તથા સૂઝે રસ્તે ને બીજો ઘણાને સાથે રાખી ખટપટથી. રાજકાળની ચર્ચામાં થેમિસ્ટોકલિસ ન્યારે ત્યારે સત્તાવાળાઓની સામે થતો. તેણે ૪૮૩ માં વિના આરોપ ને વિના અન્યાય આરિસ્ટાએડિસને માટે આરોપિત કરાવ કરાવ્યો કે તેણે સ્વરાજ્યમાં ન રહેવું. પછી એકલા થેમિસ્ટોકલિસનું જ રાજ્યમાં ચલાવ્યું. ૪૮૧ માં આરકન થયા પછી તેણે **લોરિયમના** પહાડની ખાણોમાંથી રૂપું નીકળવું તેને વિષે કરાવ કરાવ્યો કે તે નાણું નગરજનને વહેંચી ન આપતાં લશ્કરી વહાણો બંધાવવામાં વાપરવું. એ કરાવ તેણે અમલમાં આણ્યો ને આથેન્સનું દરિયાઈ જોર વધ્યું.

ન્યારે એકિસઝ ગ્રીસ ઉપર ચઢી આવવાની સાર્ડિસમાં તૈયારી કરતો હતો તેવામાં સ્વતંત્ર રાજસુખને ઇચ્છનારા ગ્રીક સંસ્થાનોના મુખીઓએ એકસંધીલા થઈ રહેવાને સલાહ લીધીને કેટલીક ગોઠવણ કરી રાખી. એકિસઝે લશ્કરી વહાણના કાફલાઓ ઉપરા ઉપરી મોકલ્યા ને પોતે વીણી રાખેલાં લશ્કર સાથે ઉપલે જુશકીને રસ્તેથી ગ્રીસમાં બેઠ્યો. એક પાસથી દરિયામાં ને બીજી પાસથી જમીન ઉપર લડાઈ ચાલી. એકિસઝ ફેતેલ કરતો કરતો **થેમોપિલીની** નેળ લગી આવી પહોંચ્યો. એ ઠેકાણે સ્પાર્ટાનો રાજા **લીઓનિડાસ** ૧૨ હજાર લશ્કર સાથે ઈરાનની મોટી ફોજને ટક્કર આપવાને વાટ જોઈ બેસી રહેલો તેણે જો દહાડો

લગી તો લડાઈ કરી દુશ્મનની ફોજને હંકારી; પણ પછી એક દેશદ્રોહી ગ્રીકે એકિસઝને એક હુમરાની વાટ દેખાડી તે ઓળંગવાનું કહ્યું. વીઓનિડાસે જાણ્યું કે હવે બચવું કઠણ છે ને તેણે લશ્કરના મોટા ભાગને વીંદાય કીધો. ત્રણસે સ્પાર્ટન, મરહું કબૂલ કરી રહેલા એવા ચારસે થેરિપયન, સો થીબન, મેમ્બિનીના ૮૦ લડવૈયા અને બીજા ગુલામો મળીને જો હજાર માણસ ઈરાની ફોજના મોજાઓની સામે મર્યા. થીબન સિવાય બીજા સૌજ કપાઈ પડ્યા (૪૮૦ માં). એકિસઝે આગળ વધી આથેન્સ લૂંટ્યું ને બાળ્યું. રહેવાશીઓ આગળથી જ આનુબાન્દતા ટાપુઓમાં જઈ રહ્યા હતા. ચોથી આગસ્ટે થેમોપિલીની લડાઈ થઈ તે રાતે દરિયામાં પણ એક લડાઈ થઈ હતી. વીસમી અક્ટોબરે **સાલેમિસની** ખાડીમાં ગ્રીકનાં ૩૮૦ વહાણને ઇરાનીનાં ૧,૦૦૦ વહાણ સામે લડાઈ ચાલી ને તેમાં ઇરાનીઓની પૂરેપૂરી હાર થઈ તે એકિસઝે એક ટેકરી ઉપર બેસી ક્ષોભ પામતાં બેંચાં કીધી. એકિસઝ ૩ લાખ માણસ **માર્ડોનિયસ**ને સોંપી ઉતાવળે પાછો પોતાના રાજ્ય તરફ વળ્યો. બીજો વર્ષે **પોસેનિયસ** ને આરિસ્ટાએડિસ* એ બેની સરહારી તળે ગ્રીક લશ્કરે **પ્લાટીઆની** લડાઈમાં ઈરાનીઓને હરાવી લગાડ્યા ને તેજ દહાડે એશિયા મૈનરમાં મૈકેલથી થોડેક દૂર વહાણની લડાઈ થઈ તેમાં તેઓના રહ્યાં સહ્યાં વહાણોનો પૂરેપૂરો નાશ થયો.

સાલેમિસમાં મળેલી જીતથી ગ્રીક લોકની રિથિતિ ઉપર દેશમાં ને પરદેશમાં મોટી અસર થઈ. તેઓ સ્વદેશનું રક્ષણ કરતાં પરરાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરતા થયા. એશિયામાંના ગ્રીક લોકને અમારે ઈરાનના રાજ્યના જલમમાંથી છૂટા કરવા જોઈએ એ બહાને તેઓએ લડાઈ કરવી જારી રાખી. ગ્રીસમાં તે ધામધુમના વખતમાં **સ્પાર્ટા** સંસ્થાન મુખીપણું કરવું, પણ પોસેનિયસના મરણ પછી આથેન્સે તે કરવા માંડ્યું. એ ઉપરથી સ્પાર્ટા ન્યારે ત્યારે અરિશ્યાથી વંકાયું રહેવું. ગ્રીસમાં આથેન્સના રાજ્યનું પ્રબળ થવું હતું તેમ જ વિદ્વાનો પણ પ્રગટ થતા દેખાતા હતા-નાટક લખનારામાં એસકિલસ પરપ માં જન્મ્યો હતો, ને તે મારેયન, સાલેમિસ, ને પ્લાટીઆની લડાઈમાં હતો.

* પોસેનિયસ લીઓનિડાસનો ભત્રીજો થતો. રાજ્ય બહાર રહેલા આરિસ્ટાએડિસ પોતાની તરફનું થોડુંક નવું લશ્કર ભેળું કરી સાલેમિસની લડાઈને પ્રસંગે ઈરાનીઓને વહાણોમાંથી બિતરતાં ખસેડયા હતા.

એડ્રિસ ૪૯૫ માં ને યુરીપિડીસ ૪૮૦ માં જન્મ્યા હતા.

થેમિસ્ટોકલિસે ઘણી સાધનાની રાખી ગ્રીકોને હતે-
જન આપી સાલેમિસની છત કરાવી હતી ને જેમ વહા-
ણના લશ્કરને બળે આથેન્સની ચઢતી છે એવું સ્પષ્ટ દે-
ખાડયું હતું તેમ તેણે આથેન્સના રક્ષણને માટે કોટ
ચણાવ્યા હતા, બંદરો જોરાવર કીધાં હતાં, ને દર વર્ષે
નવાં વહાણો બંધાવવાને નાણાંનો કરાવ કરાવ્યો
હતો. સ્પાર્ટન લોકે તેના ઉપર તહોમત મૂક્યું કે તે
પોસેનિયસને મરાવી નાંખવામાં સામિલ હતો ને તેણે
બચાવત પણ ઘણી કરી હતી; તે ઉપરથી તેને આ-
થીનિયનોએ એસ્ટ્રાસિઝમથી રાજ્યની બહાર કહા-
ડ્યો (૪૭૧).

પછી મિલ્ટાયેટિસનો દીકરો સૈમન આથેન્સના
રાજ્યકારભારમાં આગળ પડ્યો. તેનામાં તેના બાપતું
શૌર્ય, થેમિસ્ટોકલિસની દીર્ઘદૃષ્ટિ ને આરિસ્ટાએડિસ-
નું ન્યાયપણું એ હતાં. તે ગ્રેસમાં ને એશિયામૈ-
નરમાં ઇરાનીઓ ઉપર ફતેહ મેળવી પ્રખ્યાત થયો
હતો. તેણે યૂરીમિડનની લડાઈઓમાં (૪૬૬ માં)
આર્ટાક્ષિસનાં લશ્કરને જમીન ઉપર નેદરિયામાં પૂરાં
હરાવ્યાં ને એથી એઓનિયન નગરો ઈરાની રાજ્યથી
છૂટાં થયાં. તેણે ચઢાઈ કરીને કેસોનીસ પાછું લીધું,
ને ૪૬૩ માં થેસોસ તાજે થયાથી ગ્રેસના સામા દિ-
નારા ઉપરથી સોનાની ખાણો આથીનિયન લોકના
હવાલામાં આવી.

પેરીકલિસ (મેકેલની ફતેહ કરનાર ઑટિપ્પસ-
નો દીકરો) ને ૪૬૬ થી રાજ્યકારજનસંબંધી તકરારોમાં
ભાગ લેતો થયો હતો તેણે લોકના પક્ષમાં રહીને શ્રી-
મંત વર્ગના સૈમનની સામા થવા માંડ્યું. તેણે પો-
તાના એક મિત્રની પાસે દરખાસ્ત કરાવી પછી પોતે
ઉપાડી લેઈ એક કરાવ કરાવ્યો કે જેથી આરીઓપે-
ગન્સની સત્તા લોક ઉપરથી ઘણીખરી બી ઘઈ.

સ્પાર્ટાએ મેસેનિયન સામા લડતાં આથેન્સની મ-
દદ માગી ને સૈમને લશ્કર મોકલ્યું. એ લશ્કરથી સૌ-
પેલું કામ બન્યું નહિ ને સ્પાર્ટાનેએ તેને પાછું વીદાય
કીધું. આથીનિયન લોકે કાંધે ભરાઈ સ્પાર્ટાની સાથેનો
સંઘનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો અને સૈમન સ્પાર્ટાનો
પક્ષ કરનાર હતો માટે તેને રાજ્યમાંથી કહાડ્યો
(૪૬૧ માં).

કોરિંથ ને મેગારા એ સંસ્થાનો વચ્ચે વાંધો પ-
ડેલો તેમાં આથીનિયને મેગારાનો પક્ષ કીધો ને તેથી
કોરિંથ તથા આથેન્સને લડાઈ ચાલી. ઘણાં ખરાં

ખીન સંસ્થાનો પોતપોતાના પક્ષમાં સામિલ થયાં.
મેગારાની લડાઈમાં આથીનિયન હતા ને ટનાઝા-
ની લડાઈમાં (૪૫૭) સ્પાર્ટન તથા સાથીઓ હતા.
ખીન વર્ષે આથીનિયને એાઇનો કેટાની લડાઈમાં
કોરિંથિયનોને ભારે હાર ખવાડી ને સ્પાર્ટનતું મોકલે
સક્ષાગાર બાળી નાંખ્યું, પણ ઈજીપ્ટમાં તેઓએ ઇરા-
નીઓનો માર ખાધો ને થેસલીમાંથી તેઓને પાછાં હ-
કવું પડ્યું (૪૫૪). આથેન્સમાં ગલરાટ થઈ રહ્યો;
તેને મટાડવાને પેરીકલિસે બહુ બહુ તજવીજ કીધી,
પણ તેનું કાન્યું નહિ. લોકની ઇચ્છા સૈમનને પાછો
બોલાવવાની છે એમ જાણી પેરીકલિસે તેવો દરાવ ક-
રાવ્યો. સૈમને (૪૫૩ માં) આવી પાંચ વર્ષ સુધી
લડાઈ બંધ રાખવાના સામસામા રાજ્ય વચ્ચે કોલ-
કાર કરાવ્યા. ૪૪૯ માં તે ઇરાનીઓની સામા લડ-
વાને સૈમસ ગયો, પણ ત્યાં ને મરણ પામ્યો. ૪૪૮
માં ડેલ્ફિયન ને દેરિયન ગ્રીક વચ્ચે લડાઈ ચાલી
તેમાં આથેન્સે દેરિયનનો અને સ્પાર્ટાએ ડેલ્ફિયન-
નો પક્ષ લીધો. એ લડાઈમાં આથીનિયન હાર્યો ને
એઓએ કેટલોક પ્રદેશ ખોલ્યો. ૪૪૫ માં યૂબીઆના
ને મેગારાના લોકે બળવો ઉઠાવ્યો તેમ સ્પાર્ટા તથા
ખીન રાજ્યોમાંના એકસંખી લશ્કરે આટિકા ઉપર દ-
મલો કર્યો. એ હુંગાઓ પલ્યા પછી ૪૪૦ માં સમેસ
ટાપુમાં બળવો ઉઠેલો તેને પેરીકલિસે સમાવ્યો ને તે
ટાપુ આથેન્સની સત્તામાં લીધો. ૪૩૩ માં કોરિંથ તથા
કોરિંથિસ એ બેને લડાઈ ચાલી તેમાં (૪૩૩ માં) આ-
થીનિયનોએ કોરિંથિયને મદદ કરી. ૪૩૨ માં થેસા-
પોનીસસનાં ઘણાંક શહેરના પ્રતિનિધિઓની સ્પાર્ટા-
માં સભા મળી ને ત્યાં કહ્યું કે લડાઈઓ કરીને ઉન્નત
થએલા આથેન્સને શિક્ષા કરવી.

૪૩૧-૪૩૦ માં સ્પાર્ટાના રાજ્યે આટિકા ઉપર
દમલા કર્યા, પણ તેની આથેન્સ ઉપર ચઢાઈ કરવાની
દિમત ચાલી નહિ. પેરીકલિસે વહાણમાં લશ્કર
લઈ જઈ સ્પાર્ટાના દિનારાને લગતા પ્રદેશને ડાંગ
કીધો, એજના તાજે થયું ને કોરિંથનાં વહાણો હાથો.
૪૩૦ માં આથેન્સમાં મરજી ચાલી ને તેમાં મોટા મોટા
પુરો મુળ્યા. એ આપત્તિનું મૂળ પેરીકલિસ છે એવું
માની લોકે તેને પદગ્રસ્ત કીધો ને દંડ્યો; પણ વળી
થોડા દહાડા પછી તેને પાછો કારભાર સોંપવામાં
આવ્યો. એ છત તેનાથી બોગવાઈ નહિ-તે મરજીના
આજરથી સપડાયો ને મરણ પામ્યો (૪૨૯).

પેરીકલિસ યુક્લિડનાવાળો, મોટાં કામમાં હાથ લી-
નારો, વાચાળ ને દ્રવ્યવાન હોવાથી તે પોતાની ઈચ્છા

પ્રમાણે લોકને વર્તાવતો. તેણે લડાઈમાં સરદાર દા-
ખલ ને રાજ્યના મુખી કારભારી દાખલ મોટી ખ્યાતિ
મેળવીને પોતાનો ને રાજ્યનો પૂરો ઉત્કર્ષ લેયો. તેની
૪૦ વર્ષની કારકીર્દીમાં રાસ્ટ્રકળા વેપારની વૃદ્ધિ
દીધી; લાખણકર્તા, તત્વશોધક ને ખીલ વિદ્વાનોની મં-
ડળી વધી; અને લાખા કેળવાઈને શુદ્ધ તથા સરસ અ-
લંકૃત થઈ. (૪૩૮-૪૩૨) તેણે ઘણાંક મકાનો બં-
ધાની શહેરને શોભાવ્યું; પણ એ બાળતમાં તે છેક ક-
લંક રહિત નથી-ઈરાનની સામા લડાઈ ચલાવવાને
ખીલનું સંસ્થાનોએ નાણાંનો જે ભંડોળ આથેન્સને હવા-
લે કરેલો તેમાંથી તેણે કેટલુંક ઉપાડીને પોતાના શહેરને
શોભાવ્યું હતું. રાજ્યના ઉત્કર્ષમાં પેરીકલિસની સાથે
શોભતા મહાબનોમાં આનેકસાગોરાસ (તત્વજ્ઞાની
ને પેરીકલિસનો ગુરુ), ફીડિયાસ (શિલ્પશાસ્ત્રી ને
પેરીકલિસનો મિત્ર), આસપાસિયા (વાચાલંકાર-
શાસ્ત્ર જાણનારી ને પેરીકલિસને સુંદર વક્તા કરનારી
ને પછવાડેથી તેની જી થયેલી) અને સોક્રેટિસ એ
મુખ્ય હતા.

પેરીકલિસ પછી આથેન્સમાં ક્લીઓન મુખી થયો.
સ્પાર્ટન સરદાર ડ્રાસિડાસને લડાઈ આપતાં હાથો
ને પડ્યો (૪૨૨). પછી આલસિબાએડિસે લાંબાં
લાંબાં લાખણો કરીને સિસિલી ઉપર ચઢાઈ કરવાની
ગોઠવણ કરી. તે ટાપુમાં કેટલાંક ગ્રીક સંસ્થાન હતાં,
પણ મુખ્ય શહેર સૈરક્યૂઝ તે કાથેન્ને તાણે હતું અને
સૈરક્યૂઝની રાજ્યસલા નબળાં શહેરોના ઉપર જૂલમ
ગુજારતી તેથી એ શહેરોએ આથેન્સની મદદ માગી હતી.
૪૧૫ માં આલસિબાએડિસ લશ્કરી વહાણ લેઈ

ચાલ્યો. વહાણ હંકારવા માંડ્યાં હતાં તેટલે તેના
ઉપર દેવદહેરોનો માલ ચોર્યાનું તહોમત મૂકવામાં
આવ્યું અને પાછું આથેન્સ જવું પડશે તેની ખીકે તે
સ્પાર્ટો જઈ પોતાના દેશનો શત્રુ ધધ રહ્યો. સ્પાર્ટોએ
સૈરક્યૂઝને મદદ મોકલી આથીનિયન વહાણ તથા લશ્ક-
રનો નાશ કરાવ્યો.

આથીનિયનોએ આલસીબાએડિસને પાછો બોલા-
વ્યો ને તેના ખીલ વારના કારભારમાં (૪૧૧-૪૦૭)
આથીનિયનોએ સ્પાર્ટન ઉપર ઘણીક ફતેહ મેળવી. પણ
તેમ ૪૦૫ માં સ્પાર્ટન સરદાર લેસ્ટેડરે આથેન્સનાં
વહાણોના કાફલાનો લશ્કર સુધ્ધાં નાશ કર્યો; ૪૦૪
માં પીરચુસ બંદર લીધું ને પછી જયગીત ગાતાં આ-
થેન્સની દીવાલ તોડવા માંડી. જ્યારે આથીનિયનોએ,
કોટ કિલ્લા તોડી પાડવા, માત્ર આર વહાણ રાખી બા-
કીનાં સ્પાર્ટોને આપી દેવાં, ખંડણી આપતાં શહેરો
પાસે ખંડણી ન લેવી, રાજ્ય બહાર કરેલાઓને પાછા
બોલાવવા અને સ્પાર્ટોના હુકમ વિના કોઈની સામા
લડાઈ કરવી નહિ; એવી કબૂલાત આપી ત્યારે લેસ્ટેડરે
નગર તથા નગરજનને ક્ષેમ રાખ્યાં ને લડાઈ બંધ
કીધી. એ આપત્તિની સાથે ખીલ આ પડી કે આથે-
ન્સમાંથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ટળ્યું ને સઘળી રાજસત્તા
લેસ્ટેડરના નીમેલા ત્રીસ આરકનને હાથ ગઈ. ૪૦
સં ૫૦ ૪૨૧ થી આથેન્સ ને સ્પાર્ટો એ બે વચ્ચે લ-
ડાઈ ચાલેલી (જે પેલોપોનીસસની લડાઈ કહેવાય-
છે) તે સત્તાવીસ વર્ષ પૂરી થઈ-આથેન્સનું રાજ્ય અસ્ત-
વ્યસ્ત થયું ને સ્પાર્ટોએ પોતે ગ્રીસમાં સર્વોપરિ બળ-
વાન રાજ્ય એવું કહેવડાવ્યું.*

* જે તારીખે સાલેમિસની જીત થયેલી (૪૮૦ માં) તેજ
તારીખે (૪૦૪ માં) આથેન્સ પડ્યું. એ સત્તાવીસ વર્ષની
લડાઈનાં મૂળ કારણ સ્પાર્ટોની અમીશ્યા ને આથેન્સનો મદ
એ હતા. એ દેખાણે કોરિંથની લડાઈ ને પોટીડીઆનો બળવા
એ બે પ્રસંગમાં ધૂમધો ને પછી ભડકો થયો-આખા ગ્રીસમાં,
ટાપુઓમાં ને એશિયામૈનરનાં સંસ્થાનોમાં સંધિ જવાળા ફરી
વળી-જમીન ઉપર ને દરિયામાં લડાઈઓ ચાલી. લડાઈને
આથે વેધ (૪૨૮) સ્પાર્ટને આટિકા ઉપર ત્રીજવારનો હલ્લો
કીધો ત્યારે આથેન્સમાં મિલકત ઉપર કર (પહેલવહેલો)
મૂકવામાં આવ્યો. ૪૨૭ માં સ્પાર્ટોનાં વહાણ પહેલવહેલાં
એશિયામૈનર તરફ ગયાં; આથેન્સમાં વળી મરકી ચાલી. ૪૨૬
માં સ્પાર્ટોના મૂલકમાં ધરતીકંપ થયો; આથીનિયનોએ ધણુક
કેડાણ ફતેહ મેળવી. ૪૨૫ માં સ્પાર્ટોનોએ પાંચમી વારનો
આટિકા ઉપર હલ્લો કીધો; પણ પછી આથીનિયનોની ફતેહ
જારી રહી. ૪૨૨ માં આમ્ફીપોલિસની લડાઈમાં ક્લીઅન
ને સ્પાર્ટન સરદાર ડ્રાસિડાસ બંને કપાઈ પડ્યા ને આથીની-

યતો હાર્યા. ૪૨૧ માં ૫૦ વર્ષને માટે કોલકાર થયા. ૪૨૦
માં આલસીબાએડિસે ખટખટ કરી સ્પાર્ટોનોને આલિમ્પિક ઓ-
મ્પવમાંથી ટાળ્યા. ૪૧૮-૪૧૭-૪૧૬ માં સ્પાર્ટો ને આ-
ગોસ એ બેને લડાઈ ચાલી. આથેન્સે આગોસને મદદ
કીધી. ૪૧૫-૪૧૪ માં સિસિલીમાં ચાલેલી લડાઈમાં સ્પાર્ટો
ને આથેન્સ સામસામા પક્ષમાં હતાં; પાછી પેલોપોનીસસમાં
લડાઈ ચાલી. ૪૧૩ માં સ્પાર્ટન રાજ એલસે આટિકા ઉપર
ચઢાઈ કરી; સૈરાક્યૂઝની લડાઈમાં સ્પાર્ટન બિલિપસે આથી-
નિયનોને હરાવ્યા ને સિસિલીની લડાઈનો અંત આણ્યો;
સ્પાર્ટો દરિયાની લડાઈમાં પણ બેરાવર હતું. ૪૧૨ માં ઈરાન
તથા સ્પાર્ટો વચ્ચે પહેલવહેલા કરાર થયા ને આથીનિયનોએ
એશિયામૈનરમાંનાં કેટલાંક શહેર પાછાં મેળવ્યાં. પછી
સ્પાર્ટોનાં કંઈક નબળું પાસું દેખાયું. ૪૦૫ માં લેસ્ટેડરે ઈ-
ગોસપોટમી આગળ આથીનિયનોને પૂરેપૂરા હરાવ્યા ને એ-
શિયામૈનરમાંનો તેઓનો સઘળો મૂલક લીધો. ૪૦૪ માં
લડાઈનો અંત આવ્યો.

લશ્કરને હરાવી પ્રદેશો જીત્યા ને પછી ઈસસની લડાઈમાં (૩૩૩ માં) ઈરાનના રાજા ડરાયસને હરાવ્યો. પછી તેણે સીરિયા, ફિનીશિયા, ને ઈજીપ્ટ એ તાબે કર્યાં. એ અવકાશમાં ડરાયસ અનેક જાતના લોકનું ૬ લાખ લશ્કર એકઠું કરી છેલ્લી લડાઈ આપવાને તૈયાર રહ્યો હતો. અલેક્ઝાંડરે આરબેલા આગળ પહેલે સપાટ લશ્કરને વીખેરી નાંખ્યું ને પછી થોડીકવાર લડાઈ ચાલી, પણ તેમાં ડરાયસ નાઠો (૩૩૧) ને માર્યો ગયો. પછી અલેક્ઝાંડરે ઈરાનની રાજધાની પર્સિપોલિસ જઈ ત્યાંનો લંડાર લૂંટાઈ જતો ખચાવ્યો ને શહેરને બાળી મૂકાવ્યું. પછી તે હિંદુસ્તાન પર જતાર્યો ને પંજાબના એક પ્રદેશના હિંદુરાજ પોરસ તથા તેના સહયોગ સાથે લડીને તે તથા બીજા કેટલોક સિંધુ નદીનો તટ પ્રદેશ જીતીને પાછો ફર્યો (૩૨૬ માં).

પાછાં આવતાં સૂસામાં ને એકબટાનામાં થોડા દહાડા રહી બાબિલન ગયો ને ત્યાં તાવના મંદવાડથી ૩૨ વર્ષની ઉંમરે મરાણ પામ્યો (૩૨૩).*

અલેક્ઝાંડરના મરણ પછી ગ્રીસમાં ડીમોસ્થિનીસના ઉશ્કેરેલા આથીનિયનોએ બીજાં રાજ્યો સાથે સંપ કરી માસીડનની સત્તા તળેથી છૂટા પડવાને લડાઈ કીધી ને આંદીપેટરને ખેવાર હરાવ્યો. પણ કાનનની લડાઈમાં તેઓ હાર્યા ને આથેન્સ મુસીબતે બચ્યું—ડીમોસ્થિનીસ નાશીને એક દેવળમાં ભરાયો ને ઝેર ખાઈ મુજો. મોટાં રાજ્યની વહેંચણીને મટિ સરદારોમાં બાવીસ વર્ષ લાંબગડ ચાલ્યા પછી ૩૦૧ માં અવસ્થા થઈ તે આ પ્રમાણે કે માસીડન, ગ્રીસ ને પશ્ચિમમાં કાર્મસાંડર, થ્રેસ, બિથિનિયા ને ઉત્તરમાં લીસીમાકસ, ઈજીપ્ટ ને દક્ષિણમાં ટોલેમી તેમ સીરિયા ને પૂર્વમાં સેલ્યૂકસ રાજ્ય કરે. એ સેલ્યૂકસે ૩૧૨ થી બાબિલનમાં રાજ્ય માંડ્યું ને પોતાનો શક ચલાવ્યો (તે ૬૦ સં ૫૦ ૬૫ સૂધી ચાલ્યો).

એ ચોથા શૈકામાં પ્લેટો ને આરિસટોટલ (તરવજ્ઞાની), ઝેનોફન (ઇતિહાસ લખનારો), ને ડીમોસ્થિનીસ (ભાષણ કરનારો) એ બીજાં વિદ્વાનોમાં મુખ્ય ગણાયા છે.

કાથેંજ.

કાથેંજના રાજ્યમાં વિશેષે શ્રીમંત કુળની સત્તા હતી—લોકસભા, સોનજીની રાજસભા ને બે ન્યાયા-

* શિકંદરનું ચરિત્ર જોવું.

ધીશ એઓ રાજ્યકારભાર કરતા; ન્યાયાધીશો જૂનાં, કુલીન ને શ્રીમંત કુળમાંથી વર્ષે વર્ષે શોધીને નીમવામાં આવતા. ત્યાંના લોક આકાશના પદાર્થોને પૂજતા ને રાજ્યઆપત્તિમાં ત્રણસેં કુલીન છોકરાઓને મોલોક-દેવના ધગધગતા હાથમાં આપતા ને તે બળી મરતા. કાથેંજ વેપારનું મોટું મથક હતું ને વેપારનીજ હોલતે તે રાજ્યસત્તા ભોગવતું. તેનાં વહાણ દરિયામાં સધળે ઠેકાણે ફરતાં ને તેનાં સંસ્થાન તથા કોડીઓ એ દરિયા કિનારે કામકામ હતાં. તેઓનાં વહાણ આફ્રિકાની પશ્ચિમે ગાંતિ લગી ને ઓટનની દક્ષિણ લગી જતાં, તેમ ત્યાંના વણબર કાફલો પૂર્વમાં ઈજીપ્ટ ને દક્ષિણમાં ફ્રેન્સ લગી જતો. કાથેંજના સત્તાધારીઓ રૂપેનની બાણેમાંથી સોનું નીકળતું તેમાંથી રૂપેન, લેગ્યુરિયા, ને ઇટલી એ દેશનાં માણસોનું મુસારેદાર લશ્કર રાખતા. સિસિલી, માલ્ટા, સાર્ડિનિયા, કોર્સિકા ને બીજાં ટાપુ એ કાથેંજને તાબે હતા.

કાથેંજ ઈરાની રાજ્યના સંબંધમાં આવ્યું હતું; ફેશિયનલોકનાં વહાણો સાથે લડ્યું હતું અને તેણે રોમના રાજ્ય સાથે કોલકરારનો વહેવાર કીધો હતો; ૫૦૬ માં સિસિલીના ટાપુમાં માત્ર સૈરાકુઝ કાથેંજનું હતું. એણે આખો ટાપુ પોતાની સત્તામાં આણવાનો ઠરાવ કરી લશ્કર મોકલ્યું. પણ ત્યાંના એક વતની ગેલો એણે તેને હરાવી પાછું કહાડ્યું હતું (૪૮૦ માં). સૈરાકુઝનો કાથેંનિશિયસ પહેલો એણે પાછી કાથેંજ સાથે લડાઈ કીધી હતી (૪૦૬ માં). થોડે કાળે રોમના રાજ્યનો લોભ પણ સિસિલીનો ટાપુ પોતાનો કરવાનો થયો અને એ ઉપરથી પછવાડેથી બે રાજ્ય વચ્ચે મોટી લડાઈઓ ચાલી. ચોથા શૈકાને અંતે રોમે છીંડાં શોધી કાથેંજની સત્તા તોડવાનો ઉપાયો કરવા માંડ્યા—પણ તેની પોતાની સત્તા કાથેંજની પ્રદેશસત્તાની આગળ કંઈજ નહોતી.

રોમ.

રોમમાંથી બાદશાહી નીકળી ગયા પછી પદબ્રથ ટાકિંવને પક્ષકારોની સહાયતાથી લશ્કર એકઠું કરી રોમ ઉપર ઘણીકવાર હુમલા કર્યા, પણ તેનું ફાળું નહિ ને અંતે તે મુજો (૪૯૪ માં).

પછી ૪૫૧ સૂધી આબૂબાલ્તનાં રાજ્યના લોકે રોમ સાથે લડાઈઓ કરી ને તેમાં વોલસિયન ને ઇકિય-ચન એ લોકે રોમના રાજ્યનો ઘણોક ભાગ પોતાનો કરી લીધો, પણ વીએન્ટેન લોકને તો ૪૦ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાની રોમ પાસે માગણી કરવી પડી. રુપુરિયસ કાસિયસે રોમની તરફથી લાટીન તથા

હર્મિયન લોક સાથે મળીને સંધિકરાર કીધા કે તેઓ વોલશિયન ને ઈકિવયન લોકને ગદી આવતા અટકાવે.

૪૪૯ માં ઉત્તરેથી સખેન ને ઇરાનેથી ઈકિવયન એ લોક રોમ ઉપર ઉતરી પડ્યા. રોમન લોકે પ્રથમ તો જેમ તેમ ટકાવ કર્યો. પણ પછવાડેથી વાલેરિયસ ને હોરેશિયસ એ કોન્સલોએ છત મેળવી; અને (૪૪૨ માં) આરડીયામાં સંસ્થાન સ્થાપી વોલશિયન લોકના હુમલા બંધ કીધા. ૪૦૫ માં રોમે થીએ એને ઘેરા લાલ્યો ને તે શહેર દસ વર્ષ તૂટ્યું; કામિલસ ઘણી લૂંટ લેઇને મોટા ઠાઠથી નગરમાં આવ્યો (૩૯૬).

૩૯૦ માં ગોલ* નામથી ઓળખાતા લોકના ઝુંડ ઉપરાઉપરી ઇટલીમાં ઉતરી આવતાં હતાં; તે ટાળાં માંનો એક ઘેનસ એણે પોતાના ૭૦ હજાર લશ્કરને રોમના ૪૦ હજાર લશ્કર સામા લડાવ્યું ને છત મેળવી. ૩૯૦ માં તેણે રોમને લૂંટાવ્યું ને સઘળાં ઘરોને બાળી નાંખાયાં. સાત મહિના રોમમાં રહ્યા પછી ઘેનસ હજાર રતલ સોનું લેઇને પોતાનાં લશ્કર સાથે સ્વદેશ ગયો.

રોમમાં પાછી વસ્તી થતી હતી તેવામાં ઇકિવયન, વોલશિયન ને ઇટ્લસકન એ વળી પાછા હજી કરવા લાગ્યા, પણ કામિલસે તે ત્રણને દુરાવી પાછા કહાડી રોમને ક્ષેમ રાખ્યું (૩૮૯). એ વર્ષ પછી ઇટ્લસકનનું રાજ રોમની સત્તામાં આવ્યું. ૩૬૧ માં ગોલ લોકે ખીજ વાર આવી સંપરાવવાનું કીધું હતું, પણ રોમનો એ તેઓનું કાવવા કીધું નહિ. પછી લાટિન, હર્નિકન એઓએ રોમન સાથે સૈની કરાર કીધા (૩૫૮ માં). પણ તેટલે ઇકિવનના પક્ષી લોકે એકાએક ટુકરી ઉપરથી નીચે ઊતરી ફેબીયસ કોન્સલને દરાવ્યો. તે રોમમાં આવ્યાન હોત, પણ તેટલામાં રોમન લશ્કરે તેઓને પાછા ભુગાડ્યા. વળી પાછી લરાઈ ચાલી પણ પછી ૩૫૧ માં તેનો અંત આવ્યો. એ વર્ષ પછી ગોલ લોક ત્રીજવાર હુમલો કરવાને આવ્યા, પણ વાલેરિયસે તેઓને પાછા વાળ્યા.

ઈટલીના કામ્પેનિયા પ્રાંતની હતરે પહાડી પ્રદેશમાં સામનેટ નામના રખારી લોક વસતા હતા. તેઓ કામ્પેનિયાના રાજ્ય ઉપર ન્યારે ત્યારે હજી કરતા. તે રાજ્યના લોકે રોમનની મદદ માગી ને એઓએ આપી. સામનેટસાથે પહેલી લરાઈ ૩૪૩-૩૪૧ લગી ચાલી ને તેમાં રોમન હાર્યા. પછી લાટિન સાથે લરાઈ ૩૪૦-૩૩૮ ચાલી ને તેથી લાશિયસ રોમની

સત્તામાં આવ્યું. ખીજવાર સામનેટ સાથે લરાઈ ૩૨૬-૩૦૪ ચાલી તેમાં પણ રોમન હાર્યા; ને ત્રીજવાર લરાઈ ૨૯૮-૨૯૦ ચાલી તેમાં સામનેટ લોક પૂરા હાર્યા ને તાણે થયા.

એ લરાઈઓથી રોમનું રાજ્ય ને આબુળાબુતાં રાજ્ય એઓના પરસ્પર સંબંધ વહેવાર પાડા સ્થપાયા ને રોમનું મોટપ વળન ઇટલીના દૂર પ્રદેશોમાં પણ મનાવા લાગ્યું.

અંતરિયતિ.—ઈકિવનને કહાડ્યા પછી વર્ષ વર્ષ શ્રીમંતવર્ગના બળે નજી રાજ્યના મુખી થઈ સત્તા ચલાવતા. તેઓ પ્રીટર કહેવાતા. રાજસભાના ગૃહસ્થો પણ શ્રીમંતવર્ગના હતા. એ રીતે રોમમાં ૫૦૯ થી તે ૩૬૭ સુધી શ્રીમંતવર્ગ સત્તાધારી હતા. પહેલ-વહેલા પ્રીટર જે પછવાડેથી કોન્સલ કહેવાયા તેમાં ધ્રુટસ રાજ્યવંશ છેદનારો ને નિધુર પણ યથાન્યાય વર્તનારો હોતો અને વાલેરિયસે લોકલોભમાં ધારા કીધા હતા—તેના એક ધારાથી કોન્સલના ચૂકાદા ઉપર લોકને અપીલ સાંભળવાની સત્તા મળી હતી. પછી જે કોન્સલ થયા તેમની કારકીર્દીમાં શ્રીમંતો લોકની (હક્કની) જમીન તેઓને પાસેથી છીનવી લેતા. લશ્કરી લોકને છત-લૂંટમાં મળેલી જમીનના હિસ્સા મળતા ને તે ઉપર તેઓનો નિર્વાહ ચાલતો; એવો ભૂનો પહીવટ છતાં શ્રીમંતો ન્યારે તેઓની જમીન લેઈ લેતા ત્યારે તેઓ આજે નાણાં કહાડી કરજદાર થઈ કરજ વાળતાં લગી લેણદારની ગુલામી કરતા. શ્રીમંતો એ લોકનો પોદાર સાંભળી તેઓનું મન મનાવવાને તેઓનો પસંદ કરેલો એક સર્વોપરિ અધિકારી—ડિક્ટેટર (પોતાનામાંનો) દેરવ્યો (૪૯૮ માં). એણે પણ લોકની દાદ સાંભળી નહિ તેથી ને એક લશ્કરી સિપાઈની હુખિયારી હાલત લેઈ તથા તેની વાત સાંભળી લોકે બળવો લીડાવ્યો. ઘણી લાંજગટ થયા. પછી આ પ્રમાણે ઠર્યું કે પ્લીબિયન (લોકવર્ગ) પોતાના રક્ષણને માટે પોતાનામાંથી પાંચજણને વર્ષોવર્ષ મુકરર કરે ને એઓ રાજસભાના લોકવિરુદ્ધ ઠરાવોને રદ પણ કરી શકે (૪૯૩).

રાજ્યને લૂંટમાં મળેલી જમીન લોક તથા શ્રીમંત બનેને ધારા પ્રમાણે મળે કે શ્રીમંતવર્ગ તે સઘળી લેઈ લે એ નિયેલાંજગડ ચાલ્યાંજ કરતી હતી; તેવામાં રૂપ્રિયસ કાસિયસ જે ત્રીજવાર કોન્સલ થયો હોતો તેણે જમીન સંબંધી બંને વર્ગના લોકના હક્ક સંબંધી કાયદા—આગ્રેરિયન લા કરાવવાને રાજ્યસભામાં ચર્ચા ચલાવી. તેના સાથી શ્રીમંતોએ તે ચર્ચા ઉપર ઝાઝું

* પશ્ચિમ યૂરોપમાં એક નામના લોક વસતા હતા તેઓની બે મોટી જાતિ હતી—એક ગોલ ને ખીજ કિત્રી કહેવાની.

ધ્યાન આપ્યું નહિ ને કાસિયસને રાજ્ય અપરાધ કર્યાના આરોપે મરણદંડ કીધો (૪૮૪). લોક પોકાર કરતા અટક્યા નહિ—કેટલાક લશ્કરમાં ચાકરી કરવાની ના પાડતા ને કેટલાક લડવા જઈ હથિયાર ન જોગામતાં હારીને પાછા આવતા. એ ઉપરથી રાજ્યધારા નક્કી કરવાને **ડિસેંવર**—દશ જળુને નીમવામાં આવ્યા. ધારાનો ઉદ્દેશ આ કે લોક તથા શ્રીમંત, રાજ્યમાં એક સરખા ગણાય ને કોન્સલો ટળી દશમાંનો અક્કેન્જળુ વારાફરતી દરરોજ વડા ન્યાયાધીશનું કામ કરે (૪૫૧). પ્રથમ નીમાયલા દશ જળુ ડાહ્યા હતા, પણ પછવાડેના નિર્દય, લોભી ને વિષયાસક્ત હતા અને એઓને શ્રીમંતો આશ્રય આપતા. એ કારણ ઉપરથી અને **ડિસેંવર**માંના એક **એપિયસે** એક જીવાન સ્ત્રીના ઉપર બળાટકાર કર્યો તે પ્રસંગ ઉપરથી **ડિસેંવરો**ની પદવી લોકોએ કહાડી નખાવી* ને પાંચ ખીજ ટ્રેબ્યૂનો નીમ્યા (૪૪૯). પછી કેટલીક લાંબગડ થયા બાદ શ્રીમંતવર્ગમાંના બે જળુ **બાલેરિસ** ને **હોરેશિયસ** જે બંને વર્ગના હિતુ હતા તેઓને કોન્સલ ઠરવવામાં આવ્યા. એઓએ ધારા કીધા; ને તેમાં જે મુખ્ય હતા—એક તો તેઓએ જૂનો પણ બંધ પડેલો ધારો રાજ્યસભાના કરાવ ઉપર લોકને અપીલ કરવાનો પાછો વહીવટમાં આણ્યો ને ખીજે નવો કર્યો કે લોકની મંડળી જે ધારા કરે તેનો અમલ રાજ્યસભાના ધારાની પેઠે શ્રીમંત ને લોક બંને વર્ગના ઉપર સરખો જ થાય. લોકવર્ગ ને શ્રીમંતવર્ગ એ બેમાં પરસ્પર લગ્નવહેવાર ન કરવાનો કાયદો હતો તે ૪૪૫ માં રદ થયો. પછી લોકવર્ગમાંનો પણ કોન્સલ થાય એવિયેની લાંબગડ ૮૦ વર્ષ ચાલી.

૩૭૬ માં **લિસિનસ** **રેટોલો** ને **સેકસ્ટિયસ** એ બંને લોક પોતાના ટ્રેબ્યુન કીધા ને એઓએ આપ્રમાણે આગ્રહથી માગ્યું:—કોન્સલ નીમાય, તેમાં એક લોકવર્ગમાંથી પણ નીમાય, લેજુદાર હેજુદાર સંબંધી ધારામાં ફેરફાર થાય અને જમીનસંબંધી ધારા વહીવટમાં આવે. એ ધારા જે લિસિયન ધારા કહેવાયા તે છ વર્ષ લાંબગડ થયા પછી વહીવટમાં આવ્યા—૩૬૬ માં **સેકસ્ટિયસ** **લાટરેનસ** એ લોક વર્ગમાંથી પહેલો કોન્સલ નીમાયો; ૩૫૯ થી **ડિક્ટેટર**, ૩૫૧ થી **સેન્સર**, ૩૩૭ થી **પ્રીટર** ને ૩૦૧ થી ધર્માચાર્ય, એ લોકવર્ગમાંથી નીમાતા થયા.

એપ્રમાણે શ્રીમંત ને લોક બંને વર્ગ રાજ્યના સા-

માન્ય ધારાની સત્તામાં આવેથી વર્ગભેદ ટળી ગયો ને રોમના રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી ચાલી (૨૮૬ થી).

દરોન ક હું.

(૬૦ સં પૂં શૈકા ૩-૨-૧).

રોમ.

લાટિન ને સામનૈટ એ લોકને પોતાની સત્તામાં આણ્યા પછી રોમનોએ ટરૅટૅન લોક ઉપર ચઢાઈ કરી. **ટરૅટમ** એ સંસ્થાન ૬૦ સં પૂં ૮ માં શૈકામાં ઇટલીના દક્ષિણ પ્રદેશમાં લાસીડીમન ગ્રીકે વસાવ્યું હતું. એ સંસ્થાની શહેરો દ્રવ્યસત્તા ને વિદ્યાજ્ઞાનમાં સર્વ વાતે વખણાયાં હતાં. પછવાડેથી ટરૅટૅન લોક મોજલા થઈ ગયા હતા. તેઓ રોમની ચઢતીની સામા પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ નહોતા તેથી તેઓએ ઇપૅરસના (ગ્રીસની વાયવ્ય દિશાએ પ્રદેશ હતો ત્યાંના) રાજ **પિહૂસની*** મદદ માગી. તેણે ત્રીસ હજાર લશ્કર સાથે આવી **હીરાકલીઆ** ને **આસકયુલમ** એ બેના મેદાનમાં જીત મેળવી (૨૮૦-૨૭૬ માં). છ વર્ષ પછી તેને રોમનું બપરીપણું કબૂલ કરવું પડ્યું ને ૨૭૧ માં ટરૅટૅન તાબે થયા. આર્નો નદીથી તે **મેસાનાની** સામુદ્રધુની સૂધીનો પ્રદેશ રોમના રાજ્યમાં ગણાયો. રોમનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત થયું હતું; લશ્કરમાં કસાયલા ને રાજ્યમાં કેળવાયલા સંસ્થાનીઓ હારેલા લોકને લયમાં ને લયમાં જ રાખતા. સાત વર્ષ પછી રોમે સિસિલીમાં કાર્યેજની સત્તા ખસેડી ત્યાં પોતાની કરવાના હેતુથી તે રાજ્ય સાથે લડાઈ ચલાવી.

રોમ પોતાના બળમાં વધ્યું હતું. તોપણ કાર્યેજની ડરવું ને દક્ષિણ ઇટલીના પોતાના રાજ્યને રખેને કાર્યે-

* એ કલીન ને તરણ રાજ જગતમાં થઈ ગમ્મલા મોટા લડાઈયા સરદારોમાંનો એક ગણાયછે. એને પોતાનું રાજ્ય છાંડે દેવું પડ્યું હતું, પણ ઈજિપ્તના ટોલેમીની મદદથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું (૨૯૫). પછી તેણે માસીડન જીતવાની તજવીજ કરી ને સાત મહિના ત્યાં લીસીમાકસની સાથે રાજ્ય કીધું; પણ પછી તેને ત્યાંથી પણ કહાડી ચૂકવામાં આવ્યો હતો. પછી તેણે છ વર્ષ ઇપૅરસમાં નિરાંતે રાજ્ય કીધું. ટરૅટૅનના બોલાવવા ઉપરથી તેણે ઇટલીમાં ફતેહ મેળવી ને તે છેક રોમની તજજ નઈ પહોંચ્યો. રોમનોએ સલાહના કરાર ન કીધા તેથી તે પાછા ફર્યો હતો. ઇપૅરસ પહોંચ્યા પછી તેણે ચઢાઈ કરી માસીડનની રાજ્યગાદી (ખીજવાર) મેળવી ને પછી સ્પાર્ટી તથા આર્ગોસ ઉપર ચઢાઈ કરી. તે ૨૭૨ માં મરણ પામ્યો હતો.

* ડિસેંવર ગયા પણ તેઓના ધારા ઘણા કાળ રહ્યા. એ ધારા તે 'બાર દેબલ' ના ધારા કહેવાયા.

જવાળા છેડે માટે તે કાર્યજની સત્તા સિસિલીમાંથી ખસેડી ત્યાં પોતાની કરવાને ખંતીકું થયું હતું; વળી સિસિલી પોતાની સત્તામાં હોય તો કોઈવાર કાર્યજની પણ ખબર લેવાય. રોમની દાઢ સિસિલી લેવાની હતી તેવામાં વળી પ્રસંગ આવ્યો. મામરટૅન એ નામથી ઓળખાતા લશ્કરી સિપાઈઓએ મેસાના શહેર લેઈને ત્યાંના લોકને કાપી નાંખ્યા હતા. તે ઉપરથી સૈરાયુઓને સરદાર ને કાર્યજની સરદાર એ બેએ સાથે મળી મામરટૅનને શિક્ષા કરવાની તૈયારી કરી. એ લોકે રોમની મદદ માગી ને એઓએ આપી. એ ઉપરથી રોમ કાર્યજને લડાઈ ચાલી.

પહેલી લડાઈ ૨૬૪ થી તે ૨૪૧ સૂધી ચાલી. રોમનોનીપાસે વહાણોનો કાફલો નહોતો, પણ તેઓએ તે ઝડપથી તૈયાર કરીને ૨૬૦ માં વહાણની પહેલી લડાઈમાં કાર્યજનિયન જે દરિયામાં લડાઈ કરવે એકા કહેવાતા તેઓને હરાવ્યા. બીજી ધણીક ફતેહ મેળવીને કાર્યજનિયનોને સિસિલીની દક્ષિણ પશ્ચિમે હાંકી કહાવ્યા, પણ (૨૪૯) માં રોમના આગળ રોમનોએ નેવું વહાણ ને ૨૮ હજાર માણસ જોયાં. કાર્યજ સખળું થયું ને તેના સરદાર હામિલકર આર્કી એણે સિસિલીમાં રહી થોડે વહાણે ને થોડે લશ્કરે રોમનોને ભય ઉપજાવ્યાં કીધું. એઓએ એક પાસથી લખાં કીધું ને હાર્યાં કીધું, પણ બીજી પાસથી ૨૦૦ વહાણોનો કાફલો તૈયાર કીધો. એ કાફલાએ ૨૪૧ માં રોમનોને જય અપાવ્યો-કાર્યજ સરદાર સિસિલી ટાપુ રોમને હવાલે કરી દે ને વીસ વર્ષમાં ૨,૨૦૦ ટાલેંટ લડાઈ ખર્ચના આપે એવા સંધિકરાર થયા.

એ લડાઈ બંધ પછા પછી રોમનોએ ઈલિરિયાના આંચીઆઓને તોઆ ને તે પ્રસંગમાં ગ્રીસનાં રાજ્યો સાથે પ્રથમજ રાજ્યવ્યવહાર કીધો (૨૨૮). પછી છ વર્ષ ગોલ લોક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં રોમે ૭ લાખ પાયદળ ને ૭૦ હજાર ઘોડેસ્વાર એકઠા કીધા હતા. હલ્લો કરનાર શત્રુએ રોમનું ૫૦ હજાર લશ્કર કાપી

નાંખ્યું, પણ દેલામોનની લડાઈમાં રોમે છત મેળવી ને લડાઈનો અંત આણ્યો (૨૨૨). પછી ઇટલીનો ઉત્તર પ્રદેશ તાબે કરી, ઇસ્ટ્રીયા તથા ઇલિરિયા છતી (૨૧૬) રોમે ગ્રીસમાં પેસવાનો રસ્તો કરી રાખ્યો.

કાર્યજના સરદાર હાનિબલે* સ્પેનમાં સગં-ટમને ઘેરો ધાલી તે લીકું હતું (૨૧૯ માં). સગં-ટમને રોમ સાથે મિલાપ હતો તે ઉપરથી રોમે કાર્યજને સંદેશો કહાવ્યો કે હાનિબલને અમારે સ્વાધીન કરો. હાનિબલના દુશ્મનોની તો તેમ કરવાની ઇચ્છા ખરી, પણ રોમના નામ ઉપર સૌને ધિક્કાર હતો તેથી કાર્યજ સરદારે જવાળ આપ્યો કે સગંટમ ઉપર ચઢાઈ ન કરવી એવું કંઈ કોલકરારમાં નથી. રોમની તરફથી સંદેશો લેધ જનારામાંનો એકજણ પોતાનો ઝૂલતો જલ્મો હાથમાં લેધ બેવડ વાળી બોલ્યો કે, 'આમાં હું સલાહ ને લડાઈ લેઈ ફરું છઉં, ઇચ્છા હોય તે કહીદો;' કાર્યજનો ન્યાયાધીશ બોલ્યો કે 'તમારી ઇચ્છા હોય તે અમને આપો;' રોમને કહ્યું 'ત્યારે લડાઈ લો' ને સલાસદોએ કહ્યું કે 'અમારે કબૂલ છે, આવજો.' એ પ્રસંગ ઉપરથી બીજવાર રોમકાર્યજની લડાઈ ચાલી (૨૧૮-૨૦૨).

હાનિબલ સ્પેનમાંથી ૩૦ હજાર લશ્કર સાથે ની-કળ્યો ને પિરીનીસ પહાડ, -હોન નદી, આલ્બર્ન પર્વત એ ઓળંગી ઇટલીમાં કિતર્યાં અને ટિમ્નિસ આગળ રોમન કોન્સલ સિપિયો સામે થયો તેને હરાવી આગળ વધ્યો. જે બીજી લડાઈ છતીને ૨૧૬ માં તેણે કાનીની લડાઈમાં ૭૦ હજાર રોમન લશ્કરને મારી પાડ્યું. એ છતથી ઇટલીનો દક્ષિણ પ્રદેશ તેના હાથમાં આવ્યો. પછી તેણે કાપ્યુઆમાં ઢાવણી રાખી. રોમન રાજસલા હાનિબલની સામા લશ્કર આણવાને શક્તિમાન નહોતી તોપણ તે હારી બેઠી નહોતી. હાનિબલનું લશ્કર મોજલા કાપ્યુઆમાં શિયાળો ગાળવું હતું તેવામાં રોમનરાજસલા નવું લશ્કર લીકું કરતી હતી, મળતીઆ રાજ્યોને સમન્તવતી

હાસ્ટુબલ તથા નવ વર્ષનો દીકરો હાનિબલ એઓને સાથે લેઈ સ્પેન ગયો (૨૩૬ માં). તે હાનિબલને સાથે તેડી લાવવાનો નહોતો, પણ તેના કરગરવા ઉપરથી તેને સાથે લીધો હતો ને અગ્નિકુંડ આગળ શપથ ખવાડ્યા હતા 'કે છવીશ ત્યાંસપી રોમના રાજ્યનો શત્રુ રહીશ.' હાનિબલે આઠ વર્ષ સ્પેનમાં રહી કેટલોક યશ મેળવ્યો ને લશ્કર તૈયાર કર્યું. એ એક લડાઈમાં મરણ પામ્યો (૨૨૯ માં) ત્યારે હાસ્ટુબલે સરદારી કરી ને એનું પુત્ર થયા પછી હાનિબલ સ્પેનની ક્રોન્ટો સરદાર થયો હતો (૨૨૧ માં).

* કાર્યજના મુસારદાર લશ્કરે બંડ ઊઠાવેલું તેને રાજ્યના હામિલકર સરદારે ખસાડેલું તે પ્રસંગમાં રોમ વચમાં પડ્યું નહોતું, પણ જ્યારે સાઈનિયામાં મુસારદાર લશ્કરે રોમની મદદ માંગેલી ત્યારે રોમે કાર્યજને સપડાવી સાઈનિયા તથા કોસિંકા એ ટાપુ ને ૧,૨૦૦ ટાલેંટ લીધા હતા. એ જુડી દાનત બેઈ હામિલકરે વેર લેવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો. પણ કાર્યજની રાજસલામાં તેના શત્રુ બહુ હતા તેથી ધાકી-મઠાણે કંઈ થઈ શકવાનું નથી એમ વિચારી તેણે સ્પેન છતવા જવાની સલા પાસે રજા માગી. હામિલકર, પોતાનો જમાઈ

હતી અને સિસિલી, સ્પેન, સારડિનિયા ને ગ્રીસ એ દેશોમાં ફેરવેલ સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કરતી હતી. હાની-ખલ કને પૂરતો ખોરાક નહોતો ને તે સ્પેનથી મંગાવતો; ને તેનું લશ્કર મોહજી થઈ ગયું હતું; તેવામાં રોમે લાગ જોઈ લડાઈ કરી કાપ્યુઆ ને ટર્વેન્ટમ પાછાં લીધાં (૨૦૯ માં). હાનિખલનો લાઇ ૬૦ હજાર લશ્કર સાથે કુમકે આવતો હતો તે વચમાં અટક્યો ને લડતાં પડ્યો. હાનિખલ પંદર વર્ષ કાર્યેન સરકારની કોઈ પણ રીતની મદદ વગર ઈટલીને પોતાની હાકમાં રાખી રહ્યો હતો. તે મદદ મળેથી રોમ લેવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં કાર્યેન સરકારે તેને સિપિયોની સામા લડવાને જોલાવ્યો—એ વેળા તે શોક કરી જોલ્યો હતો કે ‘દેવતાઓ કાર્યેન ઉપર રૂઠ્યા છે.’

જેમ હાનિખલ ઈટલીમાં આવી લડ્યો તેમ સિપિયો એણે આફ્રિકામાં જઈ કાર્યેનના રાજ્યમાં લડાઈ મચાવી. હાનિખલે કાર્યેન જઈ વિખરાવું ભાગવું મુસારદાર લશ્કર એકઠું કરી સિપિયોને ઝામા આગળ લડાઈ આપી, પણ એમાં તે હાર્યો (૨૦૨ માં) અને રોમે નિધુર મનથી કબૂલાત લેઈ કાર્યેનને નારાથી જોગાર્યું. કાર્યેન પોતાનો બહારનો મૂલક સધળો રોમને આપે, લડાઈનાં સધળાં વહાણ ને સધળો સરંજામ આપે, પચાસ વર્ષમાં ૨ કરોડ રૂપિયા ભરે, અને રોમની મંત્રીચત વિના કોઈ પણ લડાઈમાં જોતરે નહિ, એ પ્રમાણે કબૂલાત કરાવી સિપિયો રોમ

આવ્યો ને આફ્રિકેનસ એ ઉપનામે વિખ્યાતિ પામ્યો.

સિપિયો મોટા કુળનો દેશાભિમાની, નિડર ને ઉદ્ધત યોદ્ધો હતો. તે ન્યાયથી વર્તનારો પણ સ્વાર્થ જળવવે પાકો અને મમતી તથા ખારીલો પણ ધોતાળ તથા દયાળુ હતો. તેનો શત્રુ હાનિખલ ધડાયલો, ઠરેલ, અતુલવી, રાજ્યકાજમાં બુદ્ધિશાળી, નિરાશમાં ઉદ્યમી, ચતુર ને ડાહ્યો યોદ્ધો હતો પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે તે અભિમાન, અવિવેક ને નિર્દયપણું એ વિશેષે બહાર પાડતો.*

ખીજવારની કાર્યેનની લડાઈ પછી પછી રોમે ખીન્ન રાજ્યો પોતાની સત્તામાં આણવાનો લોક કીધો. હવે દુનિયામાં ખીન્ન ત્રણ રાજ્ય માસિડોનિયા, ગ્રીસ, ને સીરિયા એ જ બાકીયાં હતાં તે રોમે અને કખટપટ ને ઘણીક લડાઈઓ કરીને જીતી લીધાં—માસિડોનિયા ૧૯૭ માં, સીરિયા ૧૯૧ માં, ને ગ્રીસ ૧૪૬ માં. કાર્યેન સાથે ત્રીજવાર લડાઈ ચાલેલી (૧૪૯-૧૪૬) તેનું છેવટ આ થયું કે તે શહેરને આગ લગાડી લોક તેમાં બળી મુઆ. વળી સ્પેનમાં પણ લડાઈઓ ચાલેલી (૧૪૪-૧૩૩) તેમાં પણ રોમન જીત્યા. આલ્પ્સ પર્વતના ઈટલી લણીના ગોલ લોક જ્યારે ત્યારે ઉત્તર ઈટલી ઉપર ચઢી આવતા તેઓને છેલ્લે (૧૯૧ માં) હુરાવી વીખેરી નાંખ્યા હતા. (૧૬૩ માં) સિસિલીમાં ગુલામોએ બળવો ઉઠાવેલો તે લડાઈ ૧૩૪ થી તે ૧૩૧ સુધી ચાલી હતી. આફ્રિકામાં ન્યૂમિડિયાના (હાલનું આલ્જીરિયા) રાજા જગરથા

* કાર્યેન રોમ સાથે કોલકરાર થયા ત્યાર પછી હાનિખલ ત્યાંના ક્રુપ્ય ન્યાયાધીશ ઠર્યો હતો ને તેણે રાજ્યનાં નાણાં મકરણ સંબંધી ઝિલી તો મોટી મોટી ગોઠવણ કરી કે દશ વર્ષમાં કાર્યેન રોમનું ફેણ પતાવવાને શક્તિમાન થયું હતું. તે ઘણાંક રાજ્યોને કાર્યેન સાથે સંધ કરાવી રોમ ઉપર વૃદ્ધી પડવાનો વિચાર કરતો હતો, પણ તેવામાં રોમે કાર્યેનને કહેવડાવ્યું કે, હાનિખલને અમારે ત્યાં મોકલી દો. એ કાર્યેન છોડી નાશીને સીરિયાનો રાજા જે રોમની સામા લડતો તેના આશ્રયમાં જઈ રહ્યો (૧૯૩). હાનિખલે તે રાજાને કેટલીક સલાહ આપી પણ તે રાજાએ તે ન માની ને તે હાર્યો (૧૯૦) રોમનોએ તેની પાસે જે કબૂલાત કરાવી તેમાં એક, હાનિખલને આપી દેવાની હતી. હાનિખલે સમજી ગયો ને નાશીને બીયનિયાના રાજ્યાશ્રયમાં કેટલાંક વર્ષ રહ્યો. રોમે કેડો ન મૂક્યો ને તે રાજાને પણ કહેવડાવ્યું; હાનિખલે જોયું કે હવે નાસવું મુશ્કેલ છે ને શત્રુને હાથ પકડાઈ શીખાઈને મરવું તેના કરતા મારે મારે હાથેન મરવું એ વધારે સારું છે એમ વિચારી તેણે પોતાની વીટીમાં રાખેલા ઝેરનો ઉપયોગ કર્યો—૬૫ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૩ માં એ જ વર્ષમાં સિપિયો પણ મુઆ. સિપિયો રાજ્ય-

ધારાને માન નહોતો આપતો તથા તેના ઉપર લાંચ ખાધોને અપરાધ મૂકવામાં આવેલો, પણ જવાબ આપવાને દહડે તે પોતાના થોડાક સાથીઓને ભેગા કરી જોલ્યો કે, પહોર આજ આપણે હાનિખલને જીત્યો હતો. ચાલો રોમનો દહેરે જઈ દેવનો પાઠ માનીએ ને પ્રાર્થના કરીએ કે સિપિયો જેવા સરદાર રોમમાં બહુ થાય. એ ઉપરથી લોકને તે જીતવું સ્મરણ થયું ને તેઓને આશ્ચર્ય કીધો ને સિપિયો ઉપર ચાલવું કામ માંડી વાળ્યું. પછી તે રોમ છોડી પોતાની એક જમીન હતી ત્યાં જઈ રહ્યો હતો ને મરતી વેળા કહી ગયા હતા કે, રોમ ત-ગુણું બેકદર છે માટે ‘મારી રાખ કોઈ ત્યાં લઈ જશો નહિ.’ એ જ્યારે રોમની તરફથી આંટોઆંકસની દરબારમાં વકીલ દાખલ હતા ત્યારે એણે હાનિખલને એક દિવસ પૂછ્યું હતું કે દુનિયામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ લશ્કરી સરદાર કોણ? હાનિખલે જવાબ દીધો હતો કે, તમે અત્યંત કેમ છે? એમ પૂછ્યું ત્યારે જવાબમાં કહ્યું હતું કે શિકંદર, પિલ્સ, હું ને તમે. સિપિયો પૂછ્યું કે જામાની લડાઈમાં તમારી ફતેહ થઈ હોત તો? હાનિખલે જવાબ દીધો હતો કે સૌથી શ્રેષ્ઠ હું થાત.

સાથે લડાઈ ચાલી તે ૧૧૨ માં પૂરી થઈ—ને રાજને રોમમાં કેદ રાખી ભૂખે મારી નાંખ્યો હતો. કિમ્બ્રિયન ને ટચૂટન લોક જોડા તથા ઇટલી અને ઉપર ચડાઈઓ કરતા (૧૦૫ થી) તેનું છેવટ અને ઇટલીમાં ગુલામોએ (૧૦૩ થી) લડાઈઓ મચાવેલી તેનું છેવટ ૧૦૧ માં થયું—એ કાળે રોમને કોઈ રાજ્ય કે કોઈ જોરાવર મંડળ છતવું બાકી રહ્યું નહિ—રોમનું રાજ્ય પૃથ્વીમાં ચક્રવર્તી શોભ્યું.

પણ રાજ્યની અંતર્વિથિતિ આ પ્રમાણે હતી—સિસિલી ને ગ્રીસના સંબંધે ફરીને રોમનો લાંબા લોકનાં વિદ્યાજ્ઞાનના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા ને નવા ગ્રંથો લખતા થયા હતા. તેઓએ પોતાની ભાષા શુદ્ધ સુધર લાટિન એ નામે જગતમાં જાળખાવી હતી. ઇ.સ. ૫૦ ૨૮૬ થી તે ૧૩૩ સુધી રોમનોમાં પરસ્પર ક્ષણ નહોતો તોપણ તેનાં બીજાં રાષ્ટ્રોમાં હતાં. કાથેન પછી પછી લાંબી લૂંટથી લોક નાણાંવાળા થઈ મોજાયા થયા હતા. સિપિયો આફ્રિકનએ ને થોડાક બીજા શ્રીમંતોએ ગ્રીક લોકોનો પહેરવેશ ને તેઓની રીતભાત પોતાનામાં દાખલ કરવા માંડી. કેટલે ને કેટલાક બીજા સામા થયા કે નવી રીત રાજ્યમાં નજ દાખલ કરવી. ૧૯૫ માં રોમન શ્રીમંતાણીઓએ કેટલે બહુ સામો હતો તોપણ એપિથન લા રદ કરાવ્યો—એ ધારો આવો હતો કે થોડાએક ઠેરવેલા તહેવાર સિવાય કોઈ દહાડો સ્ત્રીઓએ અડધો ઓંસ સોનાથી વધારે અંગે સજવું નહિ, એક વસ્ત્રમાં ઘણા રંગ હોય તેવું પહેરવું નહિ ને કોઈ બીજાં શહેર-ગામમાં જવું નહિ. દરેક વર્ષે પછી બાકસ દેવના દાડડીયા લકતોની ઘણીક મંડળીઓ વધી ને તેથી અભિચાર ને ખૂન વધ્યાં. રાજ્યસભામાં મોટા સજો આ પેઠા કે કેટલે (જ્યારે સેન્સર હતો ત્યારે) ઘણા સભાસદોને કહારી મૂક્યા, મિતાહાર સંબંધી ઘણાક ધારા ક્રીધા, લોકની ગાડીઓ ઉપર ને પહેરવાનાં વસ્ત્ર ઉપર ફર નાંખ્યા, સૌને અર્ધ બાંધેલી ટાંકીઓમાંથી લોકે નળ પોતાનાં ઘરોમાં લીધા હતા તે બંધ ક્રીધા અને જે મકાનો સરિઆમને આડાં આવતાં તે તોડાવ્યાં—તેણે રાજ્યની વસૂલાત ઘણીએક વધારી હતી ખરી.

જેમ રોમમાં મોઝમઝા વધી તેમ મૂલકમાં કારલાડીઓએ લોકને દમવા માંડ્યું—દહેરાં ને મકાનો લૂંટવા માંડ્યાં—હજારોને ગુલામ દાખલ વેચવા માંડ્યા. શ્રીમંત લોકમાં વિશેષ વિશેષ માન મેળવવાને સરસાહવાળો લોક ઉત્પત્ત થયો ને તેઓ સરકારી કામદારની જગા મેળવવાને અતિ ખંતીલા થયા. આટલી હમર

વિના કોઈ સરકારી કામમાં દાખલ થઈ શકે નહિ એવો કાયદો થયો હતો; લાંચને માટે ને કામદાર પસંદ કરવામાં જે ખટખટ થતી તેને માટે કાયદાઓ થયા હતા. પણ તે અમલમાં આવતા નહોતા. લાંચ, ઉચાપત, હરામખોરી એની તપાસ રાખવાને ચાર નવા ટ્રેપ્યૂન નીમવામાં આવ્યા હતા, પણ ઇનસાફ કરનાર કામદારો તેજ પોતાના ચૂકાદા વેચતા હતા.

લોકવર્ગમાંના ઘણાક મોટી પદવી ધરાવનારા થયેલા તેઓ પણ શ્રીમંત કુળના ગણવા લાગ્યા હતા. અનેક લડાઈઓને લીધે પ્રદેશ પ્રદેશના લોક રોમન સાથે લખી ગયા હતા. એ કારણથી રાજસભા આગળની પેઠે પ્રજાનો ઠર રાખતી નહિ ને તેને માન પણ આપતી નહિ. લોકની સત્તા રાજ્યકારભારમાં ન વધવા દેવાને રાજસભા ખંતીલી થઈ હતી ને અમલદારી પણ પોતાનામાંનાજ કરે તેવી જુક્તિ ચલાવતી હતી. એ ખટખટમાં વર્ષ ૧૪૪-૧૪૩ માં પાક ઓછો થવાથી ને ત્રીસ વર્ષમાં રોમમાંથી કોઈ લોક બહાર જઈ વસેલા નહિ તેથી લોકને શ્રીમંતની ગુલામી કરી પેટ ભરવાનો વખત આવ્યો ને એ દુઃખમાં કેટલાક લોકે બળવા બેઠા. આકસ, ટેપારિઅસ ને કેઅસ એઓનાં દિલમાં દીન લોકનું દુઃખ વશ્યું ને તેઓએ ઘણી મહેનતે થોડાક ધારા સુધારાની રાજસભાનું જોર તોડ્યું (૧૩૩-૧૨૧). તેઓનાં મરણ પછી સુધારેલા ધારા રાજસભાએ ફેરવી નાંખ્યા. એ સઘળાં કારણોથી રાજસભાને ને લોકને સામસામી મચી અને કોન્સલ જે તેઓની ભાંજગડથી દૂર રહેતા તે હવે પોતેજ પરસ્પર લડતા થયા ને તેઓની લડાઈઓએ રોમને ને રોમના રાજ્યને ખલજાવી નાંખ્યું.

મરાયસ કોન્સલ ન થાય તેવી તજવીજ કરવામાં રાજસભાએ કંઈ બાકી રાખી નહોતી. પણ તેમ છતાં તે છઠ્ઠીવાર લોકની તરફથી કોન્સલ થયો (૧૦૦ માં). તેના મળતીઆ અમલદારોએ મહોનમત થઈ રાજસભા પક્ષનો ને લોકને પ્રિયકર એવો જે મેટેલસ તેને દેશનિકાલ કરાવ્યો, ઈટલીના ઉત્તરના જોડ પ્રદેશની જમીન મરાયસના લશ્કરને વહેંચી આપી, ને કેટલાક બીજા ધારાને માટે દરખાસ્ત ક્રીધી; વળી તેઓએ કેટલાંક બિધારેછાક ખૂન ક્રીધાં; એ ઉપરથી લોકે સામા થઈ તે અમલદારોને મારી નાંખ્યા; નવા ધારા રદ કર્યા; મેટેલસ પાછો આવ્યો ને મરાયસ એશિયામાં જઈ રહ્યો (૯૯ માં).

મરાયસ મોટા લશ્કરી સરદાર હતો ને લોકના દુશુણુ તેનામાં પણ હતા તેથી તે છ વાર કોન્સલ થયો,

પણ પોતે જાતે કારભાર કરવે નિર્બળ તેથી તેણે રાજ્યની સામા અપરાધ કરનારાઓનું છાવરી વાળવાનું કામ ને તેથી તેના ઉપરથી લોકની પ્રીતિ ધરી. ડૂસસ ટ્રેબ્યૂન જે શ્રીમંતપક્ષનો હતો તેણે ખંને વર્ષમાં સમાધાની આણવાને પ્રયત્ન કીધા, પણ પછવાડેથી તે પણ લોકનો અણમાનીતો થયો. ડૂસસે રાજ્યની સામા બળવો ઊઠાવવાની તબવીજ કીધી, પણ તેવામાં તેને કોઈએ મારી નાંખ્યો (૯૧).

એ પ્રમાણે રોમમાં ચાલતું હતું તેવામાં ઈટલીના ઘણાક લોકે બળવો ઊઠાવ્યો (૯૦ માં). તેઓની તકરાર આ હતી કે તેઓએ રોમની પ્રબલસત્તાની વફાદારીથી ચાકરી કરી છે, રોમનાં લશ્કરમાં જે ભાગ જેટલું લશ્કર પૂરું પાડ્યું છે અને રાજ્યો જીતીને રોમને આપેલાં છે ને હજી રોમનો તેઓને પોતાનાથી બુદ્ધિ ગણે છે. તેઓએ ઉપરાઉપરી પરગણાં લેવા માંડ્યાં. કોન્સલો એક પાસથી તેઓની સામા લશ્કર લેઈ ગયા ને બીજી પાસથી રાજસભાએ કાયદો કરી જે પરગણાં બળવામાં સામિલ થયાં નહોતાં તથા થઈને પાછાં અટક્યાં હતાં તેઓને રોમનું સ્વતંત્રપણું આપ્યું ને નવેસરથી લોક રાજ્યમાં નોંધાયા. એથી કંઈ બળવાખોર પાછા હાથ નહિ ને ભારે લડાઈ ચાલી (૯૯). ખંને તરફનાં મળીને ત્રણ લાખ માણસ લડતાં મુઠ્યાં ને બન્ને તરફેન લડતાં નબળી પડી ત્યારે લડાઈને અંત આવ્યો ને પરિણામ આ થયું કે સઘળા ઈટલિયનોને રોમ નગરનગના જેટલાજ હક્ક મળતા થયા (૯૮ માં).

એજ સમા ઉપર સમાચાર આવ્યા કે પોંટસના રાજ મિથ્રિડેટિસે ૮૦ હજાર રોમનોને કાપી નાંખ્યા છે ને એશિયામાંના રોમના રાજ્યને જીતી લીધું છે, ને હવે રોમને માટે તૈયારી કરે છે. તેની સામા લડવા જવાને શ્રીમંતપક્ષના સિદ્ધાને સેનાપતિ ટેરેન્સમાં આપ્યો, પણ મરાયસે* તે ઠરાવ રદ ઠરાવી પોતાને માટે કરાવ્યો. સિદ્ધા નોલા શહેરને ઘેરો ઘાલતો હતો ત્યાંથી ઉતાવળો લશ્કર સાથે રોમ આવી પહોંચ્યો ને મરાયસને નાશીને આફ્રિકા જઈ રહેવું પડ્યું. સિદ્ધા મિથ્રિડેટિસ સામા થોડીવાર લડ્યો ને ફતેહ પામ્યો. (૯૪ માં) સલાહ થઈ ત્યારે તેની રૂએ ગ્રીસ, માસિડોન, એથોનિયા ને બીજા પ્રાંત રોમને પાછા મળ્યા ને કેટલાંક વહાણુ પણ મળ્યાં.

* એણે એશિયાથી પાછા આવી ઈટલીમાં રોમના એક લશ્કરની સરદારી કરી હતી.

રોમમાં સિદ્ધા નામના કોન્સલે સિદ્ધાની ગેરહાજરીમાં મરાયસના પક્ષના લોકને સખળ કરી મરાયસને આફ્રિકાથી પાછો તેડાવ્યો ને એણે આવતાં વારને વેર લેવા માંડ્યું. મુખ્ય મુખ્ય રાજસભાસદોને શલામો પાસે ઠાર કરાવ્યા—એક બીજી પદવીનો ધર્મોચાર્ય મરાયો અને એક લાખણ કરનારનું ડોકું ખાના વખત મરાયસને દેખડાવવામાં આવ્યું. પાંચ દહાડા ને પાંચ રાત નગરમાં ફૂલકું પડ્યું. સિદ્ધા ને સર્ટોરિયસ એ જે જણે રાજ્યમાં સ્વસ્થતા આણવાને કેટલાક ખૂતીઓને તેઓની છાવણીમાં સૂતેલા ઠાર કર્યા. તેવામાં સિદ્ધાના જયના વર્તમાન મરાયસને કાને પડ્યા ને એ ગભરાયો. એણે અતિશય દારૂ પીવા માંડ્યો ને એથી તે ૭૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૯૬ માં)—એ વેળા તે સાતમીવારનો કોન્સલ હતો.

સિદ્ધા રોમ આવ્યો ને શ્રીમંતોએ તથા લશ્કરના મોટા ભાગે તેનો પક્ષ ધર્યો; પણ તે દરવાજા આગળ હતો તે વખતે મરાયસના પક્ષકારોએ રાજસભાસદોને કાપી નાંખ્યા હતા. સિદ્ધાએ પોતાને ડિક્ટેટર કહેવડાવ્યો ને મોટા સંહાર કર્યો. કોન્સલના સંખ્યામાંના ૩૩, પ્રીટર ૭૦; સેનીલી ૬૦, રાજસભાસદ ૨૦૦ અને દોઢ લાખ રોમના રહેવાશી એટલાના પ્રાણ ગયા ને હજારો માણસ ભૂખે મરતાં ને લીખ માગતાં થયાં. તેણે રાજસભાના હાથમાં સઘળી સત્તા રાખી લોકના ઘણાક હક્ક છીનવી લીધા અને ઈટલીનાં શહેરોને રોમનું સ્વતંત્રપણું આપવામાં આવ્યું હતું તે રદ કીધું. તેણે ચાર નવા ટ્રેબ્યૂન કીધા, પ્રીટરને વધારી આઠ કીધા, પ્રાંતોના અમલદારો જે પોતાની પ્રબલ નીચોવતા તેને માટે સખત બંદોબસ્ત કીધો અને ન્યાયાધીશનું કામ કરવાને લાયક થવાના ઉમેદવારના ગુણુ ને તેનું વય એ નક્કી કીધાં—ડિક્ટેટર થયાને જે વર્ષ થયા પછી તેણે પોતાના ઓર્દાનું રાજનામું આપ્યું ને પછી થોડે દહાડે તે મરણ પામ્યો (૭૮ માં).

પછી એક પાસ લેપિડસ ને છૂટસ એઓ લોકપક્ષના થઈ આગળ પડ્યા, પણ પેર્ટોરિયસ એણે તેઓનું ફાવવા દીધું નહિ. એણે ઈટલીનું, આફ્રિકાનું, સ્પેનનું મળીને દસ હજાર લશ્કર સાથે એક લાખ વીસ હજાર લશ્કરના ચાર રોમન સરદાર સામા લડાઈ કીધી ને મેટેલસ તથા પોરૂષી એઓને હરાવ્યા, પણ તેટલામાં તેના હાથ નીચેના અમલદારે તેને મારી નાંખ્યો (૭૨ માં). જેવામાં સ્પેનમાં સર્ટોરિયસ સામા ને એશિયામાં મિથ્રિડેટિસ સામા લડવામાં રોમ મર્યું હતું તેવામાં ગ્રેસના કેટલાક તાલીમ-

પોરમ્પી એશિયામાં ફતેહ મેળવી પાછો રોમ આવ્યો (૬૦ માં); પણ રાજસભાએ તેની ફતેહને મંજૂરીયત આપી નહિ તે ઉપરથી તે સીઝરને મળ્યો. પછી તે જે સત્તાલોભીઓએ ધનલોભી કાસસને પોતાની સાથે લેવ્યો—પોરમ્પી તથા કાસસને આણુબનાવ હતો, પણ સીઝરે પાછી મૈત્રી કરાવી હતી. તે ત્રણે જણે રોમના મોટા રાજ્યની સત્તા પોતાને હાથ રાખવાને પરસ્પર સંપ બાંધ્યો (૬૦ માં). એ ઐક્ય પ્રગટ નહોતું, પણ તેઓની વર્તણુક ઉપરથી તે પ્રગટ થઈ ત્રિમૂર્તિરાજ્ય કહેવાયું.

(૫૬ માં) સીઝર કોન્સલ થયો ને તેણે લોકની પ્રીતિ મેળવી. (૫૮ માં) કોન્સલપણાનું વર્ષ થયા પછી ગોલ તથા ઇલિરિકમ એ જે પ્રદેશની તેને પાંચ વર્ષ લગીની અમલદારી મળી. (૫૫ માં) પોરમ્પી તથા કાસસ બીજાવાર સાથે કોન્સલ ઠંધી. પોરમ્પી સ્પેનને ને કાસસ એશિયાનો અમલદાર થયો. પોરમ્પી પોતાની વતીના અમલદારને સ્પેન મોકલી પોતે રોમની આજીવ્યાનુભૂતી શહેરોમાં રહેતો. કાસસ એશિયામાં ગયેલો તે પાર્થિયન લોક સાથે લડતાં હાથ પછી તેઓના સરદારની સુલાકાત લેતાં માર્યો ગયો હતો (૫૩ માં).

પોરમ્પી ને કાસસ કોન્સલ હતા તેવામાં સીઝરે બીજા પાંચ વર્ષ ગોલમાં રહેવાનો ઠરાવ કરાવ્યો હતો. સીઝર ગોલમાં ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવેછે તે કોઈ દહાડો રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લેશે એ વિચારથી પોરમ્પી અદેખો થયો હતો. તેની સ્ત્રી—સીઝરની દીકરી (૫૪ માં) મરણ પામ્યા પછી તેણે સીઝરની સામા થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જેવામાં રોમમાં છ

ને સિસરો ગ્રીસ જઈ રહ્યો (૫૮ માં). તેના મિત્રોએ તેને પાછો બોલાવવાની તજવીજ કરેલી ને તે (૫૫ માં) પાછો રોમ આવ્યો, પણ તે રાજ્યખટલામાં પડ્યો નહિ. તોપણ તેને (૫૨ માં) સિલિશિયે જઈ ગર્બનરનું કામ કરવું પડ્યું. જેવામાં પોરમ્પી તથા સીઝર એ બેની લડાઈ શરૂ થતી હતી તેવામાં તે પાછો રોમ આવ્યો. તેણે પોરમ્પીના પક્ષ કીધો હતો તોપણ પછવાડેથી સીઝરે તેને ક્ષમા કરી પ્રીતિપાત્ર ગણ્યો હતો. સીઝરનું ખૂન થયા પછી તેણે લોકપક્ષમાં રહી આંટનીની વિરુદ્ધ લાખણ કર્યો. આંટનીની ફતેહ થઈ ત્યારે મરણ દંડની દીપમાં તેનું નામ આવ્યું ને તે મારાઝીની સામા પોતાનું માથું ધરી કપાઈ પડ્યો (૪૩ માં). સિસરોના ગ્રંથોમાં અલંકારશાસ્ત્રના ૭ ને રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, સંસારનીતિશાસ્ત્ર, માનસિકશાસ્ત્ર ને ઈશ્વરજ્ઞાન એ વિષયના ચાર છે. વળી મિત્ર તથા સગાંને કાગળો લખેલા તે ૮૦૦ ને ૫૬ જાહેર લાખણ પણ છે.

મહિના અંધાધુંધી ચાલી રહી હતી તેવામાં સામસામી ટાળીઓના કલહમાં વધારો કીધો. અમલદારોને માટે મત મેળવવાના કામમાં લાંચ રૂશ્વત છોકા અપાતી લેવાતી ને રાજસભા તથા લોકને નામે જોટા ઠરાવો જાહેર કરવામાં આવતા. પ્રીટર થવાનો ઉમેદવાર કલોડિયસ તથા કોન્સલ થવાનો ઉમેદવાર મેલો એ બે જણ એક બીજાના કદા વેરી થઈ પડ્યા હતા ને તેઓએ પોતપોતાના અંગરક્ષણને માટે માણસો રાખ્યાં હતાં. એક દહાડે બંને તરફના માણસોને મારા-મારી થઈ તેમાં લોકને માનીતો કલોડિયસ માર્યો ગયો (૫૨).

એ અંધાધુંધીનો અંત આણવાને રાજસભાએ પોરમ્પીને કોન્સલ ઠેરવ્યો. એણે સીઝરના લાભની વિરુદ્ધમાં કેટલાએક કાયદાને રાજસભાની મંજૂરીઅત અપાવી—પોરમ્પી લોકપક્ષનો રહી સર્વોપરી સ્વતંત્ર મુખી થવાને ઇચ્છતો હતો. તે શ્રીમંતનું વળું રાખતો થયો.

સીઝરે કેટલાક અમલદારોને લાંચ આપી આપીને પોતાના લાભમાં બોલનારા કરી રાખ્યા હતા. એમાંનાં એક ક્યૂરિયો, એણે (૫૦ માં) રાજસભામાં દરખાસ્ત કીધી કે પોરમ્પી ને સીઝર બંને જણે પોતપોતાના લશ્કરને રજા આપવી—કેમકે પોરમ્પીનાં લશ્કરના ધાકને લીધે લોકથી રાજકાળના વિચાર સ્વતંત્ર ઇચ્છા પ્રમાણે થઈ શકતા નથી. એ વાત ઉપર રાજસભાએ કાન દીધાજ નહિ, પણ સીઝરને લશ્કર કાયમ રાખવાનું બહાનું મળ્યું. ૬૦ સં ૫૦ ૪૬ ના વર્ષને માટે જ કોન્સલ ઠંધી તે પોરમ્પીના પક્ષના હતા. ક્યૂરિયોએ સીઝરના કાગળો રાજસભામાં રજૂ કર્યા—તેમાં હુલ કે પોરમ્પીનું લશ્કર રોમની પડોસમાંથી આવે જાય તો હું એક સાધારણ માણસ દાખલ રોમમાં આવી કોન્સલપણાને માટે ઉમેદવાર થાઉં. ભારે લાંબગડ ચાલ્યા પછી ઠરું કે સીઝરને રાજ્યરક્ષણ બહાર ગયેલો ને કોન્સલોએ વિશેષ સત્તા વાપરવી. બીજે દહાડે રાતે સીઝરના પક્ષના આંટનીને એક બીજો (ટ્રેપ્સુલ) એ બે જણે ઠરાવ વિરુદ્ધ પોતાનાં મત લખી રોમમાંથી નાશી ગયા. તેઓ સીઝરને મળ્યા ને એ પોતાનું મોટું લશ્કર જેને સરહદ ઉપરજ રાખ્યું હતું તે લેઈને ધસ્યો આવ્યો—રાજસભાસહ રોમ ખૂટી ગ્રીસ જતા રહ્યા ને સીઝરે ૬૦ દહાડામાં આખું ઇટલી તાબે કીધું. તેણે રોમમાં જઈ રાજલંડારનો કબજો કીધો ને પછી આંટની તથા લેપિડસ એ બેને પોતાના લેફ્ટનન્ટ દાખલ લ્યાં રાખી પોતે સ્પેન ઉપર ચઢાઈ કરી. તે

પણ તાણે કીધું ને તરતજ લ્યાંથી ગ્રીસ જઈ ક્રાસેલિ-
આની લડાઈમાં પોમ્પીને પૂરો હરાવ્યો (૪૮),
પોમ્પી ઈજીપ્ટ નહોતો તે સીઝર પણ લ્યાં દોડ્યો.
ઈજીપ્ટના રાન્યની લાંબગડ પતાવી લ્યાંની ક્લીઓપેટ્રા
રાણી સાથે પ્રેમસંબંધ કરી તેનું રાન્ય તેને આપી સી-
ઝર આફ્રિકે ગયો ને લ્યાંનું રોમન રાન્ય પોતાના તા-
બામાં આણી—સઘળા રાત્રીએને પરાલવ પમાડી તેણે
રોમમાં આવી વિજય આજીવ કીધા—તે રોમના ચક્ર-
વર્તી રાન્યનો સદાનો ડિક્ટેટર થયો ને સ્વદેશનો
પિતા કહેવાયો.*

સીઝરે ખવડાવી પીવડાવી, તમાશા દેખડાવી રો-
મના લોકની ને જમીનની બક્ષિસથી લશ્કરની પ્રીતિ
મેળવી અને વિધાકળાને ઉત્તેજન આપી અને સ્વસ્થતા
રહે તેવા કેટલાક ધારા કરી રાન્યના લોકને પ્રસન્ન
કર્થી. તોપણ રોમમાં એકંજાણું રાન્ય ન જોઈએ.
પ્રત્યક્ષતાકળ જોઈએ એ વિચારના કેટલાક જાણુ અને
કેટલાક અદેખા તથા કેટલાક દુઃખથી વેરીલા થયેલા
તે—સાહેબજી મસલત કરી તેને મારી નાંખવાની
ગોઠવણ કીધી—ક્રાસિયસ ને જ્યુટસ મુખ્ય હતા.
ઇ.સ. ૪૮ માં તા. ૧૫ મી માર્ચે લરી દરબાર-
માં એકંજાણું પોતાના દેશનિકાલ થયેલા ભાઈને
પાછો બોલાવવાની અરજ આપવાને બહાને સીઝરની
પાસે ગયો ને તેસંબંધી ચર્ચા ચાલેછે તેવામાં એક બી-
જાએ જઈ તેનો જલો બેંચ્યો ને ત્રીજાએ જઈ તેને
જામ કંઈ ને પછી બીજાએ પણ જામ કંઈ ને
સીઝર પડ્યો.

આંટનીએ પાંચ છ કરોડનો ભંડાર પોતાના તા-
બામાં લીધો ને તે ડ્રબવડે મોટા વગવાળાઓને વશ
કીધા. સિસરોએ તેની વિરુદ્ધ ધણું લાપણું કર્યું,
પણ તે મિથ્યા ગયાં. રાજસભાએ ઓક્ટેવિયસને
સર્વોપરિ સત્તાધારી દાખલ બોલો કીધો. લડાઈ ચા-
લતી તેવામાં આંટની કંઈ સમજ્યો ને એણે ઓક્ટેવિ-
યસને સિસરોના પક્ષમાંથી ખસેડી લીધો ને લેપિડસને
સાથે રાખી ત્રિમૂર્તિરાન્ય કર્યું (૧૪૩ માં). ક્રાસિ-
યસ ને જ્યુટસ ગ્રીસ જઈ જોરાવર લશ્કરની સરદારી
કરી સામા થયા, પણ ફિલિપ્પીની લડાઈમાં તે બે
પડ્યા (૪૨ માં).

પછી રાન્યની અમલદારી દરવાવિષે નવી ગોઠવણ
થઈ કે પૂર્વ પ્રદેશમાં આંટની, ઈટલી તથા પશ્ચિમ પ્રદે-
શમાં ઓક્ટેવિયસ અને આફ્રિકામાં લેપિડસ અમલ-
દારી કરે. આંટની લોકની પાસથી નાણું કંડાવવાને

પશ્ચિમ એશિયામાં ગયો હતો લ્યાં તે ઈજીપ્ટની રાણી
ક્લીઓપેટ્રાને મળ્યો, તેનો આશય થયો ને પછી
પોતાના રાન્યકાળની દરકાર ન રાખતાં તેની સાથે
ઈજીપ્ટમાંજ રહ્યો.

ઓક્ટેવિયસ ગ્રીસથી પાછા આવતાં માંદો પડેલો ને
જૂમ પડેલી કે તે મુજો તે ઉપરથી લશ્કર બળવો કર-
વાની તૈયારી કરવું હવું, પણ તેટલે તે સારો થયો ને
તેણે પોતાના દુશ્મનોની જમીન તેઓની પાસેથી છી-
નવી લેઈ લશ્કરને સંતોખ્યું. કેટલાક સંતોખાયા તેમ
કેટલાક ભૂખે મરતા થયા ને એઓ બળવો બંધાવવા-
ને કોઈ આગળ પડનારાને બોળતા હતા તેવામાં
આંટનીની સ્ત્રી ને આંટનીનો ભાઈ (ક્રાસસ હતો)
એ બે જાણુ વિચાર્યું કે ઓક્ટેવિયસ આંટનીની ગેરહા-
જરીમાં રાન્યમાં સર્વોપરિ થઈ બેસશે ને તેઓએ લ-
શ્કર એકઠું કરી લડાઈ કરી, પણ ઓક્ટેવિયસના એક
સરદારે તેઓને હરાવી પીડશિયામાં ધાલી રાખ્યાં.

જવામાં તેની સ્ત્રી, તેનો ભાઈ ને તેના મિત્ર ઇટલી-
માંથી જતાં રહેવાના ગલરાટમાં હતાં તેવામાં આંટની-
એ પોતાના લાગના રાન્યમાં પાર્થિયન સામા લડ-
તાં હાર ખાધી હતી. તેની સ્ત્રી વગેરે સંબંધીજન
આંટનીને ગ્રીસમાં મળ્યાં. પછી આંટનીએ સિસિલી-
ના પોમ્પીયસ સાથે મળી ઓક્ટેવિયસ ગોલમાં હતો
તે લાગ જોઈને એક નગર ઉપર છાપો માર્યો, પણ
પછી સામસામાં લશ્કરોએ પોતપોતાના સરદારને સ-
મજાવ્યા ને સલાહ થઈ. આંટની ને ઓક્ટેવિયસ મિ-
ત્રથે રોમમાં આવ્યા ને આંટની ઓક્ટેવિયસની બેન
સાથે પરણ્યો.

સિસિલીના પોમ્પિયસે ઇટલી ઉપર ચડાઈ કરી
રોમને ખીવડાવ્યું (૪૦-૩૬ માં), પણ પછી તેને
માટે કર્યું કે સિસિલી, સાર્ડિનિયા, કોર્સિકા તેનીજ સ-
ત્તામાં રહેવા દેવા ને આકાયા પણ તેનીજ સત્તામાં
આપવું. લેપિડસને આફ્રિકાનું રાન્ય હવુંજ—રોમનું
રાન્ય ચાર અમલદારોએ વહેંચી લીધું.

આકાયાને માટે આંટનીએ વાંધો બતાવ્યો તે ઉપ-
રથી પોમ્પિયસે ઈટલીનાં વહાણોને દરિયામાં ફરતાં
ચટકાવ્યાં; ને એમ પાછી લડાઈ જગી—ઓક્ટેવિયસે
ઉપરાઉપરી વહાણો મોકલ્યાં, પણ તેમાંનાં ધણુંએક
તોફાનમાં નાશ પામ્યાં ને એકવાર લડાઈ થઈ તેમાં
તે હાર્યો—પણ પાછી ઈ.સ. ૪૦ પૂ. ૩૬ ની ત્રીજી સપ્-
્ટેમ્બરે મેસાનાની સામુદ્રધુની પાસે લડાઈ થઈ તેમાં
પોમ્પિયસ પૂરેપૂરો હાર્યો ને લેસબોસ ટાપુ તરફ વ-
હાણું હંકારી ગયો. સિસિલીની સાથે ચાલેલી લડાઈ-

માં લેખિડસે મદદ કીધી હતી પણ તે લડાઈ પૂરી થયા પછી તે પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવા લાગ્યો. ઓક્ટે-વિયસે થોડાંક લશ્કર સાથે તાકીદથી જઈ તેની છાવણીને ઘેરો ઘાલ્યો; તેનું લશ્કર વિખરાઈ ગયું ને લેખિડસે માફ માગી. ઓક્ટેવિયસે તેને મારી ન નાંખતાં રોમ જઈ રહેવાનું કહ્યું. એ પ્રમાણે રોમના રાજ્યના ચાર અમલદારમાંથી બે ઓછા થયા.

આંટનીએ પોતાની સ્ત્રીનો (ઓક્ટેવિયસની બેનનો) લ્યાગ કીધેલો, એશિયાનાં રાજ્યની સંભાળ ન રાખેલી ને શત્રુ રાજ સામા લડતાં હારેલો, કલીઓપેટ્રાના ઇંદમાં મોજલો થઈ ગયેલો, એ સંધા ઉપરથી ઓક્ટેવિયસે લોકમાં ચલાવ્યું કે આંટનીનો વિચાર ઈજીપ્ટ અને આર્મીનિયા રોમના રાજ્યમાંથી ટાળી કલીઓપેટ્રાની સત્તામાં આપવાનો છે. ઈ. સં. પૂ. ૩૨ ને અંતે રાજસભાની સત્તાથી ઓક્ટેવિયસે કલીઓપેટ્રા સામા લડાઈ કરવા જવાની ધામધૂમ કરી.

એ સમાચાર સાંભળી આંટનીની સુસ્તી બડી ને તેણે વહાણનો કાફલો તૈયાર કરાવ્યો; પણ પછવાડેથી તેના સરદારોને ઓક્ટેવિયસે હરકોઈ રીતે સમજાવી પોતાની તરફના કરી લીધેલા તેથી કે કલીઓપેટ્રાને લીધે લડાઈની ખટપટથી કંટાળી ગયેલો તેથી આંટનીએ જમીનઉપર લડાઈ કરવાનું માંડીવાળી લશ્કરી વહાણોને ઓક્ટેવિયસ સામા લેઈ જવાનો ઠરાવ કીધો. આફ્રિકામાં આગળ દરિયાઈ લડાઈ થઈ તેમાં આંટની તથા કલીઓપેટ્રા હાર્યા ને આંટનીનું લશ્કર ઓક્ટેવિયસને શરણ ગયું (૪૧ માં). બીજે વર્ષે જુલાઈમાં ઓક્ટેવિયસે ઈજીપ્ટ ઉપર ચઢાઈ કરી. આંટનીએ લશ્કરની સરદારી કરી ને કલીઓપેટ્રાએ વહાણની સરદારી કરી પણ તે ફાવ્યાં નહિ ને આલેક્ઝાંડ્રિયા ઓક્ટેવિયસને તાબે થયું. પછી તે આરાક માથુક આપઘાત કરીને મરી ગયાં હતાં.

ઓક્ટેવિયસ પોતાના રાજ્યનું પહેલું વર્ષ આફ્રિકામાંની લડાઈથી ગળુતો, પણ તે લડાઈઓથી પરવારીને રોમના મહારાજ્યના સર્વોપરિ સરદાર ઓગસ્ટસ સીઝર એ પદનામ ધારણ કરી સ્વસ્થપણે રાજ્ય કરતો થયો, ઈ. સં. પૂ. ૨૭ થી. એ વેળા ભૂમધ્ય-સમુદ્રની આસપાસનાં—હ્રેન, ડાન્યુબ, યુક્રેટિસ એઓથી ને સીરિયા તથા આફ્રિકાના રણથી વેષ્ટિત ને બહુ મોટા ને સુંદર પ્રદેશ બાર કરોડ લોકની વસ્તીનો તે બધામાં રોમનું રાજ્ય હતું. લોક લડાઈથી થાકેલા ને કંટાળેલા હતા તેઓને નિરાંતનું સુખ પ્રાપ્ત થયું.

એ સૈકામાં વર્જિલ, હોરેસ, ઓવિડ, આદિ કવિયો, સિસરો, હોર્ટિન્શિયસ, સીઝર આદિ વક્તાઓ, સાલસ્ટ, લિવિ, આદિ ગદ્યમાં ઇતિહાસ લખનારા, સેલસસ આદિ વૈદ્ય, વિદ્રવિપક્ષ આદિ શિષ્ટપશાસ્ત્રી, ને બીજા ઘણાંએક હતા. ઈ. સં. પૂ. ૪ માં જૂનીઆના બેથલેહેમમાં ઇસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયો.

ઓગસ્ટસે સ્પેનનો બળવો બેસાડ્યો, એથિયોપિયા સાથે સલાહ કીધી, પાર્થિયન લોકને હાકમાં રાખ્યા અને જર્મનીના લોકને તાળામાં આણ્યા. તે રાજધારાને સુધારવા ઉપર લક્ષ રાખતો, મોટાં ને સુંદર મકાનો બંધાવતો અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો.* ઓગસ્ટસના રાજ્યમાં સ્વસ્થતા ને વિદ્યાકળા ને બીજા સમૃદ્ધિ હતી તે ઉપરથી કોઈ પણ દેશના તેવી આબાદીની વખતને ઓગસ્ટસ એજ કહેવાની રીત પડી છે.

હિંદુસ્તાન.

મગધમાં નંદવંશને મોરીવંશે ખસેડ્યો હતો. એ વંશનો પહેલો ચંદ્રગુપ્ત એની પાટલીપુત્રની (પટણાની) દરબારમાં શિકંદરનો સરદાર સેલ્યુકસ જેણે સીરિયામાં (૩૧૨—૨૮૦) રાજ્ય કીધું હતું તેણે પોતાનો વકીલ રાખ્યો હતો. સેલ્યુકસના રાજ્યનો એક પ્રદેશ જે બાક્ટ્રિયા કહેવાતો ત્યાંના અધિકારીએ સ્વતંત્ર થવાને બંડ ઉઠાવેલું તે બેસાડવાને સેલ્યુકસનો

* એક ગ્રંથકાર લખે છે કે “અઠાર વર્ષની ઉંમરે તે ડીગ્લો, નાબુક, રોજ માંહે ને એક પગે લચકાતો હતો. તે ગગડાટથી, અંધારાથી ને કુશનથી બીડીતો. તે સહેલથી ખાલી શકતો નહિ. તે પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ લખીને વાત કરતો ને લોકની મંડળીમાં પોતાની વતીનું બીજા પાસે બોલાવતો. જ્યો તેને ભય ઉપજાવતો તેઓનો તે કદો વેરી થતો, પણ બીજું કંઈ તેનામાં શૈર્ષ્ય નહોતું. જુલિયસ સીઝરના મરણ પછીના ગરબડાટના વખતમાં વારસ દાખલ તેણે સર્વોપરિ સત્તાનો દાવો કરવાની મોટી હામ ભીડી. એ પ્રસંગે રાજકીય લાલ મેળવવાવિધે તેનો બેરસો હતો.” એક બીજો લખે છે કે “તે લડાઈમાં ઝળક્યો નથી, પણ તે સાવધાન રહી ધીરજથી કામ કર્યો જતો—તેણે લોકનું મન કુખવવાને પોતાને રાજ ન કહેવડાવ્યું, પણ રાજ કરતાં વિશેષ સત્તા સૌને રાજ રાખી ભોગવી.” “તે વેરીસો ને નિર્દય હતો પણ રાજ્ય મળ્યા પછી દયાળુ ને ક્ષમાળુ થયો હતો. તે મોટો રાજ હતો પણ ધરનો કુખીઆ હતો—તેની સ્ત્રી ઉગ્ર પ્રકૃતિની હતી ને ઈચ્છા પ્રમાણે સત્તા ચલાવતી અને તેની દીકરી નઠારી ચાલતી હતી તેને રાજ્ય બહાર રાખી હતી.

દીકરો આંટીઓકસ એણે ચંદ્રગુપ્તની મદદ માગી હતી. તેને સિંધુનદીના કાંઠાનો કેટલોક પ્રદેશ આપ્યો હતો (એમ એક ગ્રીક ગ્રંથમાં છે). ચંદ્રગુપ્તના દીકરાનો દીકરો અશોક એ મોટા પ્રતાપી રાજા કહેવાયો. તે પોતાના આપના વખતમાં ઉત્તરના રાજ્યનો અધિકારી હતો. મગધની ગાદીએ બેઠા પછી તેની સત્તા નર્મદાની ઉત્તરનાં સઘળાં રાજ્યો ઉપર હતી. તેણે પોતાનાં મોટાં રાજ્યના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રદેશમાં નિરાશ્રિતને રહેવા તથા રોગીને ઓસડ આપવામાટે ઘરો બંધાવ્યાં હતાં, ઘેરી રસ્તાઓ ઉપર ફવા, વાવ, ચાતરા એ બંધાવ્યાં હતાં ને રસ્તાની બાજુઓએ ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં. અશોકે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારી તેને મોટા રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. ઈ. સ. ૫૦૦ ૨૫૦ માં તેણે ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરવાને માટે સભા મેળવી હતી ને દેશાંતરે ઉપદેશક સાધુઓને મોકલ્યા હતા. તેનો ભાઈ તથા તેની બેન એ બેજણે સીલોન (લંકા) જઈ ત્યાંના રાજાને બૌદ્ધધર્મનો કીધો હતો અને થોડાકસાધુઓતીમેટ, ચીન, સ્યામ, બ્રહ્મદેશએ દેશોમાં પણ ધૂમતા. સ્તંભ, શુક્રામંદિર, વિહાર-આશ્રમ-મઠ એ કામ કામ હતાં. અશોક પછી સાત પુત્રોએ મગધનું રાજ્ય કીધું.

દિલ્હીમાં નંદકુળના વિશારદના વંશ પછી બીજા બે વંશે રાજ્ય હતું-છેલ્લા રાજા રાજ્યપાળને શકેવંતશકા-દિત્ય એણે કુમાર પર્વત ઉપરથી ઉતરી આવી પદ-બ્રધ કર્યો હતો.*

ઈ. સ. ૫૦૦ ૧ લા સૈકામાં માળવાનો ભર્તૃહરિ રાજા પોતાની સ્ત્રીના બરકર્મ ઉપરથી વિરાગી થઈ ચાલતો થયો ત્યારપછી ત્યાં થોડીવાર બંધાધુંધી હતી. પણ પછી તેનો ભાઈ વિક્રમ જે પ્રવાસ કરતો ગૂજરાતમાં આવી રહ્યો હતો તે ઉત્તરના જાદીએ બેઠો. તેણે ઉત્કલ, વંગ, કન્ધ, ગૂજરાત પોતાની સત્તામાં આણ્યાં અને ઘણાક શક લોકને છતી શકાદિલ્યને દીલ્હીની ગાદી ઉપરથી હાંકી મૂક્યો. તેણે દિલ્હીને રાજધાની ન કરતાં ઉત્તરના રાજાને રાજા ને શક ચલાવ્યો (ઈ. સ. ૫૦૦ ૫૬ માં). તે સંવત નર્મદાની ઉત્તરના ઘણાખરા પ્રદેશોમાં આજ પણ ચાલે છે.

વિક્રમ પરાક્રમી, પ્રતાપી, પરદુઃખલંબન હતો. તે વેદશાસ્ત્રોક્ત ધર્મ પાળતો ને વિદ્વાનોને આશ્રય આ-

પતો. કાળિદાસ, વરરચિ, અમરસિંહ આદિ વિદ્વાનો તેની રાજ્યસભામાં વિરાજતા.

એ સૈકામાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના રાજ્યના લોક, રોમના મોટા રાજ્યના પ્રદેશોના લોકસાથે વેપારસંબંધ રાખતા. પાંચ-મધુરાના રાજાએ રોમના ઓગસ્ટસ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલ્યો હતો.

દર્શન ૭ મું.

ઈ. સ. સૈકા ૧-૫ સૂધી.

રોમ.

ઓગસ્ટસ ૭૬ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૪ માં મરણ પામ્યો. લૂલિયસ, ઓગસ્ટસ ને તે પછી જે દર થયા તે સીઝરરાજાએ કહેવાયા છે. ટ્રેબીરિયસ વરવો, વિકરાળ, વહેમી ને નિર્દય હતો. આટલા આટલા જણ રાજ્યનો ઘાટ થઈ નાંખવાની છૂપી મસલત કરે છે એવું એક તેના માનીતા સરદારે સમજાવ્યું તે ઉપરથી ટ્રેબીરિયસે તે સઘળાઓને મારી નંખાવ્યા. તેણે ગોલ, સ્પેન ને ગ્રીસ બહિના કેટલાક ધનવાન લોકને નજીવે બાંધને મારી નંખાવ્યા કે તેઓની દોલત પોતાને મળે. તેણે એક ગરીબ સ્ત્રી પોતાના મરી ગયેલા દીકરાને રડતી હતી તેને પણ મરણની શિક્ષા કરી હતી. તેણે એટલા બધા લોકને ગરદન મરાવ્યા હતા કે તેઓના ઉપરાઉપરી સીંચેલા ઢગ રસ્તામાં કામઠામ નજરે પડતા. ટ્રેબીરિયસને તેના રક્ષક સિપાઈઓએ જ ઓસીસે ઓસીસે પટ્ટી શુંગળાવી મારી નાંખ્યા (૩૭ માં).

કાલિગ્યુલાએ આઠ મહિના તો ભલી રીતે રાજ્ય-કાજ કીધું, પણ પછી તે ઘેલો થયો ને ઘેલછામાં તેણે હબરો જણના પ્રાણ લીધા-તેણે હોડીઓનો પૂલ (ત્રણ મેલનો) બંધાવ્યો, પછી તે ઉપર ઘરો બંધાવ્યાં, પછી તેમાં મોટું ખાતું કીધું ને છેલ્લીવારે જમવા આવેલા મેમાનોમાંના ઘણાકને દરિયામાં ફેંકી દેવડાવ્યા. તેણે રાજસંહાર ભરવાને રોમ ઈટલીના લોક ઉપર જબર-દસ્તી કીધી ને ગોલ જઈ લશ્કર પાસે તે લૂટાણું ને દરિયા કાંઠે ખાંગડાં કોડાં છીપ એકઠાં કરાવ્યાં ને તે બાલ્યો કે 'કેવો દરિયાને છતી લૂંટ્યો છે?' તે પોતાનાં વિકરાળ પશુઓને નગર લોકનાં તથા દેહીઓનાં શરીરનું ભક્ષ આપતો. તેણે પોતાની સ્ત્રીને તથા પોતાના ઘોડાને વડા અમલદારની પદવી આપી-તે પોતાના ઘોડાને સોનાના કંટોરામાં દાઢ પાતો. 'હું દેવ છઉં, હું દેવી છઉં' એમ કહી પોતાનાં દહેરાં બંધાવતો

* ઈ. સ. ૫૦૦ ૧૨૭ માં સૈબીરિયાના સીચિનલ લોકે બાક્ટ્રિયાનું રાજ્ય બીંધું વાળ્યું હતું ને ત્યાંથી તેઓએ હિંદુસ્તાનના ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈઓ કરી હતી ને કેટલાંક રાજ્ય પણ યાચ્યાં હતાં.

માં લેપિડસે મદદ કીધી હતી પણ તે લડાઈ પૂરી થયા પછી તે પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવા લાગ્યો. ઓક્ટે-વિયસે થોડાંક લશ્કર સાથે તાકીદથી જઈ તેની છાવણીને ઘેરો ઘાલ્યો; તેનું લશ્કર વિખરાઈ ગયું ને લેપિડસે માફ માગી. ઓક્ટેવિયસે તેને મારી ન નાંખતાં રોમ જઈ રહેવાનું કહ્યું. એ પ્રમાણે રોમના રાજ્યના ચાર અમલદારમાંથી બે ઓછા થયા.

આંટનીએ પોતાની સ્ત્રીનો (ઓક્ટેવિયસની બેનનો) ત્યાગ કીધેલો, એશિયાનાં રાજ્યની સંભાળ ન રાખેલી ને શત્રુ રાજ સામા લડતાં હારેલો, ક્લીઓપેટ્રાના ઇંદમાં મોજલો થઈ ગયેલો, એ સંધા ઉપરથી ઓક્ટેવિયસે લોકમાં ચલાવ્યું કે આંટનીનો વિચાર ઈજ્જત અને આર્મીનિયા રોમના રાજ્યમાંથી ટાળી ક્લીઓપેટ્રાની સત્તામાં આપવાનો છે. ઈં સં ૫૦૦ ૩૨ ને અંતે રાજસભાની સત્તાથી ઓક્ટેવિયસે ક્લીઓપેટ્રા સામા લડાઈ કરવા જવાની ધામધૂમ કરી.

એ સમાચાર સાંભળી આંટનીનીં સુસ્તી ભી ને તેણે વહાણનો કાફલો તૈયાર કરાવ્યો; પણ પછવાડેથી તેના સરદારોને ઓક્ટેવિયસે હરકોઈ રીતે સમજાવી પોતાની તરફના કરી લીધેલા તેથી કે ક્લીઓપેટ્રાને લીધે લંડાઈની ખટપટથી કંટાળી ગયેલો તેથી આંટનીએ જમીનઉપર લડાઈ કરવાનું માંડીવાળી લશ્કરી વહાણોને ઓક્ટેવિયસ સામા લેઈ જવાનો ઠરાવ કીધો. આકશિયમ આગળ દરિયાઈ લડાઇ થઈ તેમાં આંટની તથા ક્લીઓપેટ્રા હાર્યાં ને આંટનીનું લશ્કર ઓક્ટેવિયસને શરણુ ગયું (૪૧ માં). બીજે વર્ષે જુલાઈમાં ઓક્ટેવિયસે ઈજ્જત ઉપર ચઢાઈ કરી. આંટનીએ લશ્કરની સરદારી કરી ને ક્લીઓપેટ્રાએ વહાણની સરદારી કરી પણ તે ફાવ્યાં નહિ ને આલેક્ઝાંડ્રિયા ઓક્ટેવિયસને તાબે થયું. પછી તે આશક માશુક આપઘાત કરીને મરી ગયાં હતાં.

ઓક્ટેવિયસ પોતાના રાજ્યનું પહેલું વર્ષ આકશિયમની લડાઈથી ગણતો, પણ તે લડાઈઓથી પરવારીને રોમના મહારાજ્યના સર્વોપરિ સરદાર ઓગસ્ટસ સીઝર એ પદનામ ધારણ કરી સ્વસ્થપણે રાજ્ય કરતો થયો, ઈં સં ૫૦૦ ૨૭ થી. એ વેળા ભૂમધ્ય-સમુદ્રની આસપાસનાં—હૈન, ડાન્યુબ, યુક્રેટિસ એઓથી ને સીરિયા તથા આફ્રિકાના રણથી વેષ્ટિત જે બહુ મોટા ને સુંદર પ્રદેશ બાર કરોડ લોકની વસ્તીનો તે બધામાં રોમનું રાજ્ય હતું. લોક લડાઈથી થાકેલા ને કંટાળેલા હતા તેઓને નિરાંતનું સુખ પ્રાપ્ત થયું.

એ સૈકામાં વર્નિલ, હોરેસ, ઓવિડ, આદિ કવિયો, સિસરો, હોર્ટિન્શિયસ, સીઝર આદિ વક્તાઓ, સાલસ્ટ, લિવિ, આદિ ગદ્યમાં ઇતિહાસ લખનારા, સેલસસ આદિ વૈદ્ય, વિદ્રવિપસ આદિ શિલ્પશાસ્ત્રી, ને બીજા ઘણાએક હતા. ઈં સં ૫૦૦ ૪ માં જૂડીઆના બેથલેહેમમાં ઇસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયો.

ઓગસ્ટસે સ્પેનનો બળવો બેસાડ્યો, એથિયોપિયા સાથે સલાહ કીધી, પાર્થિયન લોકને હાકમાં રાખ્યા અને જર્મેનીના લોકને તાબામાં આણ્યા. તે રાજધારાને સુધારવા ઉપર લક્ષ રાખતો, મોટાં ને સુંદર મકાનો બંધાવતો અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો.* ઓગસ્ટસના રાજ્યમાં સ્વસ્થતા ને વિદ્યાકળા ને બીજા સમૃદ્ધિ હતી તે ઉપરથી કોઈ પણ દેશના તેવી આબાદનીના વખતને ઓગસ્ટન એજ કહેવાની રીત પડી છે.

હિંદુસ્તાન.

મગધમાં નંદવંશને મોરીવંશે ખસેડ્યો હતો. એ વંશનો પહેલો ચંદ્રગુપ્ત એની પાટલીપુત્રની (પટણાની) દરબારમાં શિકંદરનો સરદાર સેલ્યુકસ જેણે સીરિયામાં (૩૧૨—૨૮૦) રાજ્ય કીધું હતું તેણે પોતાનો વકીલ રાખ્યો હતો. સેલ્યુકસના રાજ્યનો એક પ્રદેશ જે બાક્ટ્રિયા કહેવાતો ત્યાંના અધિકારીએ સ્વતંત્ર થવાને બંડ ઉઠાવેલું તે બેસાડવાને સેલ્યુકસનો

* એક ગ્રંથકાર લખે છે કે “અઢાર વર્ષની ઉંમરે તે ઠીંગણો, નાજુક, રોજ માંદો ને એક પગે લચકાતો હતો. તે ગગડાટથી અંધારાથી ને કુશ્મનથી બીહીતો. તે સહેલથી બોલી શકતો નહિ. તે પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ લખીને વાત કરતો ને લોકની મંડળીમાં પોતાની વતીનું બીજા પાસે બોલાવતો. જેઓ તેને ભય ઊપજાવતા તેઓનો તે કંદો વેરી થતો, પણ બીજું કંઈ તેનામાં શૌર્ય નહોતું. જુલિયસ સીઝરના ખરણ પછીના ગરબડાટના વખતમાં વારસ દાખલ તેણે સર્વોપરિ સત્તાનો દાવો કરવાની મોટી હામ લીધી. એ પ્રસંગે રાજકીય લાભ મેળવવાવિષે તેનો બેસ્સો હતો.” એક બીજે લખે છે કે “તે લડાઈમાં ઝળક્યો નથી, પણ તે સાવધાન રહી ધીરજથી કામ કર્યો જતો—તેણે લોકનું મન કુખવવાને પોતાને રાજ ન કહેવડાવ્યું, પણ રાજ કરતાં વિશેષ સત્તા સૌને રાજ રાખી ભાગવી.” “તે વરીલો ને નિર્દય હતો પણ રાજ્ય મળ્યા પછી દયાળુ ને કૃપાળુ થયો હતો. તે મોટો રાજ હતો પણ ઘરનો કુઃખીઓ હતો—તેની સ્ત્રી ઉત્ર પ્રકૃતિની હતી ને ઈચ્છા પ્રમાણે સત્તા ચલાવતી અને તેની દીકરી નઢારી ચાલતી હતી તેને રાજ્ય બહાર રાખી હતી.

દીકરો આંદોલોરૂં એણે ચંદ્રગુપ્તની મદદ માગી હતી. તેને સિંધુનદીના કાંઠાને કેટલોક પ્રદેશ આપ્યો હતો (એમ એક ગ્રીક ગ્રંથમાં છે). ચંદ્રગુપ્તના દીકરાને દીકરો અશોકે એ મોટા પ્રતાપી રાજા કહેવાયો. તે પોતાના આપના વખતમાં ઉત્તરના રાજ્યને અધિકારી હતો. મગધની ગાદીએ બેઠા પછી તેની સત્તા નર્મદાની ઉત્તરનાં સઘળાં રાજ્યો ઉપર હતી. તેણે પોતાનાં મોટાં રાજ્યના જુદા જુદા પ્રદેશમાં નિરાશ્રિતને રહેવા તથા રોગીને ઓસડ આપવા માટે ધરો બંધાવ્યાં હતાં, ધોરી રસ્તાઓ ઉપર ફવા, વાવ, ચોતરા એ બંધાવ્યાં હતાં ને રસ્તાની બાજુઓએ ઝાટો રોપાવ્યાં હતાં. અશોકે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારી તેને મોટા રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. ઈ. સ. ૫૦-૨૫૦ માં તેણે ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરવાને માટે સભા મેળવી હતી ને દેશાંતરે ઉપદેશક સાધુઓને મોકલ્યા હતા. તેનો ભાઈ તથા તેની બેન એ બેજણે સીલોન (લંકા) નજી ત્યાંના રાજાને બૌદ્ધધર્મનો કીધો હતો અને થોડાક સાધુઓ તીબેટ, ચીન, સ્યામ, બ્રહ્મદેશ એ દેશોમાં પણ ધૂમતા. સ્તંભ, ગુફામંદિર, વિહાર-આશ્રમ-મઠ એ ઠામ ઠામ હતાં. અશોક પછી સાત પુત્રોએ મગધનું રાજ્ય કીધું.

દિલ્હીમાં નંદકુળના વિશારદના વંશ પછી બીજા બે વંશે રાજ્ય કર્યું-છેલ્લા રાજા રાજ્યપાળને શકવંતશકા-દિત્ય એણે કુમાઉ પર્વત ઉપરથી ઉતરી આવી પદ-બ્રધ કર્યો હતો.*

ઈ. સ. ૫૦-૧ લા સૈકામાં માળવાનો ભર્તૃહરિ રાજા પોતાની સ્ત્રીના ભરકમ ઉપરથી વિરાગી થઈ ચાલતો થયો ત્યારપછી ત્યાં થોડીવાર બંધાધુંધી હતી. પણ પછી તેનો ભાઈ વિક્રમ ને પ્રવાસ કરતો ગૂજરાતમાં આવી રહ્યો હતો તે ઉત્તર નજી ગાદીએ બેઠો. તેણે ઉત્કલ, વંગ, કન્છ, ગૂજરાત પોતાની સત્તામાં આપ્યાં અને ઘણાક શક લોકોને છૂટી શકાદિત્યને દીલ્હીની ગાદી ઉપરથી હાંકી મૂક્યો. તેણે દિલ્હીને રાજધાની ન કરતાં ઉત્તરના રાજાની પાછી ને શક ચલાવ્યો (ઈ. સ. ૫૦-૫૬ માં). તે સંવત નર્મદાની ઉત્તરના ઘણાજ પ્રદેશોમાં આજ પણ ચાલે છે.

વિક્રમ પરાક્રમી, પ્રતાપી, પરદુઃખભંજન હતો. તે વેદશાસ્ત્રોક્ત ધર્મ પાળતો ને વિદ્વાનોને આશ્રય આ-

પતો. કાળિદાસ, વરરૂચિ, અમરસિંહ આદિ વિદ્વાનો તેની રાજ્યસભામાં વિરાજતા.

એ સૈકામાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના રાજ્યના લોક, રોમના મોટા રાજ્યના પ્રદેશોના લોકસાથે વેપારસંબંધ રાખતા. પાંચ-મધુરાના રાજાએ રોમના ઓગરુસ પાસે પોતાનો વજીલ મોકલ્યો હતો.

દર્શન ૭ મું.

ઈ. સ. સૈકા ૧-૫ સૂધી.

રોમ.

ઓગરુસ ૭૬ વર્ષની ઉમરે ઈ. સ. ૧૪ માં મરણ પામ્યો. જૂલિયસ, ઓગરુસ ને તે પછી બે દશ થયા તે સીઝરરાજાએ કહેવાયા છે. ટ્રેબીરિયસ વરવો, વિકરાળ, વહેમી ને નિર્દય હતો. આટલા આટલા જ રાજ્યનો ઘાટ થી નાંખવાની છૂપી મસલત કરે છે એવું એક તેના માનીતા સરદારે સમજાવ્યું તે ઉપરથી ટ્રેબીરિયસે તે સઘળાઓને મારી નંખાવ્યા. તેણે ગોલ, રપેન ને ગ્રીસ અહિંના કેટલાક ધનવાન લોકોને નજીવે બાંધે મારી નંખાવ્યા કે તેઓની દોલત પોતાને મળે. તેણે એક ગરીબ સ્ત્રી પોતાના મરી ગયેલા દીકરાને રડતી હતી તેને પણ મરણની શિક્ષા કરી હતી. તેણે એટલા બધા લોકોને ગરદન મરાવ્યા હતા કે તેઓના ઉપરાઉપરી સીંચેલા ઢગ રસ્તામાં ઠામઠામ નજરે પડતા. ટ્રેબીરિયસને તેના રક્ષક સિંપાઇઓએ જ ઓસીસે ઓસીસે પટકી ઝુંગળાવી મારી નાંખ્યા (૩૭ માં).

કાલિગ્યુલાએ આઠ મહિના તો ભક્ષી રીતે રાજ્ય-દાન કીધું, પણ પછી તે થેલો થયો ને થેલોમાં તેણે ઉભરે જણના પ્રાણ લીધા-તેણે હોડીઓનો પૂલ (ત્રણ મૈલનો) બંધાવ્યો, પછી તે ઉપર ધરો બંધાવ્યાં, પછી તેમાં મોટું ખાનું કીધું ને છેલ્લીવારે જમવા આવેલા મેમાનોમાંના ઘણાકને દરિયામાં ફેંકી દેવડાવ્યા. તેણે રાજભંડાર ભરવાને રોમ ઈટલીના લોક ઉપર જબર-દસ્તી કીધી ને ગોલ જઈ લરકર પાસે તે લૂંટાવ્યું ને દરિયા કાંઠે ખાંગડાં કોડાં છીપ એકઠાં કરાવ્યાં ને તે બોલ્યો કે ‘કેવો દરિયાને છૂટી લૂંટ્યો છે?’ તે પોતાનાં વિકરાળ પશુઓને નગર લોકોનાં તથા કેદીઓનાં શરીરનું ભક્ષ આપતો. તેણે પોતાની સ્ત્રીને તથા પોતાના ઘોડાને વડા અમલદારની પદવી આપી-તે પોતાના ઘોડાને સોનાના કટોરામાં દારૂ પાતો. ‘હું દેવ છઉં, હું દેવી છઉં’ એમ કહી પોતાનાં હલેરાં બંધાવતો

* ઈ. સ. ૫૦-૧૨૭ માં કૈબીરિયાના સીચિનલ લોકે બા-ક્રિયાનું રાજ્ય બિંધું વાળ્યું હતું ને ત્યાંથી તેઓએ હિંદુસ્તાનના ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રદેશ ઉપર ચડાઈઓ કરી હતી ને કેટલાક રાજ્ય પણ ધાપ્યાં હતાં.

ને મૂર્તિની પૂજા કરતો. તેને તેના એક અંગરક્ષકે મારી નાંખ્યો (૪૧).

કલોડિયસને રાજસભા સામી થએલી છતાં શહેર લશ્કરના લોકે રોમની ગાદીએ બેસાડ્યો. તે પોતાના બે માનીતાને વશ થઈ પડવાથી તેના રાજ્યમાં ૩૫ રાજસભાસદ ને ૩૦૦ નૈટલોક શિરચ્છેદ કરનારાને હાથે પડ્યા હતા. તે અશક્ત ને બેરશિલો હતો. તેને તેની સ્ત્રીએ એક ભદુટાણા કરનારની મદદે ઝેર પાઈ મારી નાંખ્યો (૫૪ માં). તે પછી તેના રાજ્યમાં કેટલાક સારા ધારા પસાર થયા, શહેરના કેાઠનો પરિઘ વધ્યો ને એક બંદર બંધાયું. રાજ્યમાં સ્વસ્થતા હતી.

નીરો એણે **થુરહસ** તથા **સેનીકા** એ બેની યુદ્ધિએ પાંચ વર્ષે તેા ડાહી રીતે રાજ્ય કીધું, પણ પછી તેણે ઘેલાઈ કરવા માંડી-શહેરનાં રસ્તા પહોળા કરાવવામાટે તેણે શહેરમાં આગ લગડાવી ને એક બચ્ચા તબક્ક ઉપર બેવા બેશીને ટ્રોય શહેર બળી ગયું હતું તે વિષે ચોતે જે કવિતા બનાવી હતી તે સતારમાં બિતારી ગાઈ; શહેર બાળી નાંખવાનો દોષ ખ્રિસ્તીલોક ઉપર ઢાળી પાડ્યો ને ઘણાકને મારી નંખાવ્યા; તેણે જખર-દસ્તીથી પોતાની પ્રજામાંના ધનવંતો પાસેથી નાણાં કહડાવ્યાં અને મા, સ્ત્રી, ભાઈ, સેનીકા, લ્યૂકન વગેરેને મારી નંખાવ્યાં. નીરોનો જીવન બેઠ તેના લશ્કરી અમલદારોએ બંડ બઠાવ્યું ને નીરોનું ભતવું લશ્કર તેઓને મળી ગયું. તે રોમથી ૪ મૈલ છેટે એક ઘર હતું ત્યાં જઈ ભરાયો ને પછવાડે પકડવા આવેલા સ્વારના ઘોડાઓના પગના પડધા સાંભળી તેણે પોતાને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કર્યો (૬૮ માં). નીરો બુલિયન વંશના રાજાઓમાં છેલ્લો હતો.

પછી બે વર્ષમાં ચાર રાજ થયા તેમાં ચોથો **વેસ-પેશિયન** સીરિયાનાં લશ્કરની. મદદથી ગાદીએ બેઠો (૬૯). યાહુદી લોકે બળવો બઠાવ્યો હતો, રાજ્યના બીજા પ્રાંતોમાં પણ બબેડા હતા, રોમના મહોદ્ધાઓમાં કાપાકાપીથી લોહી પડતાં, જીપિટરનું દહેરું બળી ગયું હતું, **ગોલમાં** બળવો હતો, હૈન ઉપર જર્મન ને **યૂફ્રેટિસ** ઉપર પાર્થિયન ડોકાવી રહ્યા હતા-એ અંધાધુંધી વેસપેશિયને દૂર કરી રાજ્યમાં સઘળે સ્વસ્થતા આણી. અગિયાર વર્ષે તેણે મિતવૃત્તિથી રાજ્ય કીધું; તેના હુકમથી તેના કુંવર ટૈટસે જરૂસલેમના ઘેરાની લડાઈ પૂરી કીધી ને શહેરને બાળી નાંખ્યું (૭૦ માં). એ ઘેરો છ મહીના રહ્યો હતો ને તેમાં ૬ લાખ માણસ મુત્યાં હતાં-૧૧૫૮૮૦ ભૂખમરાથી મુત્યાં હતાં.

ટૈટસે બે વર્ષ (૭૯-૮૧) રાજ્ય કીધું. તે મળતા-

વડો તથા ઉદારવૃત્તિનો હતો. તેનું દિલ એક યાહુદી રાજકુંવરી ઉપર લાગ્યું હતું, પણ તેને છોડી દેવી પડી હતી. રોમનો કેટલોક ભાગ બળી ગયો, મરકી ચાલી, **વિસૂવિયસ** નામનો બળતો પહાડ ફાટ્યો ને તેથી હકર્યું**લાનિયમ**, **પોમ્પિઝ**, **સ્ટાબીઈ** એ શહેરો દટાઈ ગયાં (૭૯ ની ૨૪ મી આગસ્ટે)-એ આપત્તિયો ટૈટસે બેઠો હતો.

ટૈટસના ભાઈ **ડોમિશિયન** તેણે મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવી શહેરને શોભાવું કીધું, પણ વગર ફાયદાની ઘણીએક લડાઈઓ કીધી. તેના એક સરદાર આગ્રિકોલાએ ખ્રિસ્તનો દક્ષિણ પ્રદેશ છતી તાબે કર્યો (૮૫). તેણે રોમમાંથી વિદ્વાન લોકને કહાડી મૂક્યા, રાજસભાનો તુચ્છકાર કીધો અને દરબવાળા ભલા તથા સારા લોકને મારી નંખાવ્યા. તે પોતાને દેવાંશી સમજતો, પણ ખૂનીના છરાથી પડ્યો (૯૬ માં).

પછી પાંચ સારા રાજ થયા તેમાં પહેલો **નરવા** શાંત પ્રકૃતિનો ને ડાહ્યો હતો, બીજો **ટેજન** (૯૮-૧૧૭) તેણે **ડેશિયા** તાબે કરી રોમનાં રાજ્યમાં બેઠ્યું, **આર્મીનિયા**ને તાબે કર્યું, પાર્થિયા ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના લોકને સપડાવ્યા ને આગળ વધતો હતો તેવામાં તેને પાછું વળવું પડ્યું-સૈપ્રસ, ઇજીપ્ટ વગેરેમાં યાહુદીઓએ બળવો બઠાવી રોમન લોકને કતલ કરી નાંખ્યા હતા. એનો બંદોબસ્ત કરવાની તે વેતરણ કરતો હતો તેવામાં તે સિલીશિયામાં મરણ પામ્યો. તે સાદો, પ્રમાણિક, ન્યાયી ને ડાહ્યો હતો. તે ભણેલો નહોતો પણ મોટો હિંમતવાળો હતો-તેણે સરહદ બહારના જંગલી લોક સાથે લડાઈઓ કરીને રોમની બહાદુરીથી તેઓને ડરતા રાખ્યા હતા. એકવાર તેના જખમી સોજરોનાં જખમ ઉપર પાટા બાંધવાને કપડું હાજર નહોતું તે વેળા તેણે પોતાનો પોશાક ફાડી આપ્યો હતો. તેણે રસ્તાઓ ને પુસ્તકશાળા તથા નાટકશાળા એ બંધાવ્યાં હતાં; તે પ્રભુત્વ કલ્યાણ ઇચ્છનારો હતો એટલું છતાં તેણે ખ્રિસ્તીધર્મ પાળે તેનો શિરચ્છેદ કરવો એવો ધારો કીધો હતો; ને તેથી ઘણાંક પુરૂષસ્ત્રીઓ મરણ પામ્યાં હતાં. ત્રીજો રાજ **એલ્ડિયન** એણે (૧૧૭-૧૩૮) સ્વસ્થતા વધારી ડહાપણથી રાજ્ય કીધું. ચોથો રાજ **પાયસ** એણે (૧૩૮-૧૬૧) મોજમજાનો લાગ કરી પ્રભુત્વ કલ્યાણ કરવાની યુદ્ધિએ રાજ્ય કીધું. પાંચમો **ઓરેલિયસ આંટોનૈનસ** (૧૬૧-૧૮૦) તે પાયસ જેવો પણ વધારે કરડી પ્રકૃતિનો હતો. તેના રાજ્યમાં દુકાળ ને મ-

રક્ષીથી કેટલાક પ્રાંત બિનડ થયા હતા અને રાજ્યની ચારે સરહદ ઉપર લડાઈઓ શરૂ થઈ હતી.

પછી કોન્સ્ટાંટિન થયો તેનો સગા કામદાર ઉપરથી ભરોસો ભરી ગયો હતો ને તે ઘણો નિર્દય હતો. તે ૧૬૩ માં માર્યો ગયો. પછી વર્ટિનાકસ ત્રણ મહિના રાજ્ય કરી મુઝો ત્યારે શહેરનાં લશ્કરે રોમના રાજ્યનું લીલામ કરી એક ડીડિયસ નામના શ્રીમંતને સ્વાધીન કીધું-એણે બખ્ખે હબ્બર રૂપિયા દરેક સોનરને આપવા કબૂલ કીધા હતા. તેના રાજ્યથી લોક રાજ ન થયા ને ખ્રિસ્ત, સીરિયા ને પાનોનિયા એ ત્રણ ઠેકાણાંનાં લશ્કરે પોતપોતાની તરફથી રાજ મુકર કીધા. પણ તેમાં પાનોનિયાવાળા સેવરસનું કાળું. એ ઇટલીમાં આવ્યો એટલે શહેરનું લશ્કર તેને મળી ગયું ને રાજસભાએ ડીડિયસનો સિરચ્છેદ કીધો (૧૬૩ માં).

સેવરસ આફ્રિકાનો વતની હતો તે છતાં ઊંચી પદવીએ ચડ્યો. ચાર વર્ષમાં તેણે લોકહિતનાં કેટલાંક કામ કીધાં તોપણ તેણે શહેરી લશ્કર ચાર ગણું વધારી તેના આશરે ઉપર ભરોસો રાખી રાજસભાસદ તથા તેઓનાં કુટુંબ એમાંનાં ઘણાંકને મારી નાંખ્યાં. તે ૨૧૧ માં મુઝા પછી ફારાકસ થયો. તે મોટો ખારીલો ખૂની હતો; તેણે હબ્બર બહુને કાપી નાંખ્યા ને રાજ્યના દરેક પ્રાંતમાં ધાતકીપણું કીધું; પણ તેણે લશ્કરને ખુશ રાખ્યાં કીધું તેથી તે ટક્યો હતો. તે પોતાના અંગરક્ષકમાંના એકના છરાથી પડ્યો (૨૧૭ માં).

પછી ત્રણ રાજ થયા ને પછી લશ્કરે ફરવેલો માર્કિસમિયન ૨૩૫ માં ગાદીએ બેઠો તે દેશનો એક ગામડીયો હતો. તે સહેલા લાટિન રાખ્ખોનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકતો નહિ ને ખૂર્ચ હતો; મોટો શરો પણ હીણો ધાતક હતો. તેનું (૨૩૮ માં) ખૂન થયા પછી કેટલાક રાજ્યોએ થોડાં થોડાં વર્ષ રાજ્ય કીધાં ને ૨૮૪ માં ડાયોકલિશિયન રાજગાદીએ આવ્યો. તેણે પરદેશી બંગલીઓના હૂમલા અટકાવવાને માર્કિસમિયન એને સાથી કીધો. એ પશ્ચિમનું રાજ્ય સંભાળવાનું માથે લેધ રોમ છોડી મીલાન શહેરમાં રહ્યો ને ડાયોકલિશિયન એશિયામાં ખીચિનિયાના નિકોમીડિયા શહેરમાં રહ્યો. એ રાજ્યમાં ખ્રિસ્તનો અમલદાર પોતાને રોમથી સ્વતંત્ર કહેવડાવતો તે હાથો; બર્મેનોના હાથમાંથી ગોલ્ડ પાણું આવ્યું અને ટ્રેવિસની પેલીપાસના પાંચ પ્રાંત પાછા આપી દેવાની ઇરાનીઓને ફરજ પડી. ડાયોકલિશિયને ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કરી રાજગાદી છોડી (૩૦૫ માં) અને તેજ

દહાડે માર્કિસમિયને પણ મીલાનમાં રાજકાજ છોડ્યું.

પછી થોડીક વાર છ બેણે બુદા બુદા પ્રાંતના ધણી-આતા ઘઈ રાજ્ય કર્યું. પછવાડેથી એકને તેના દીકરાએ ભઠાડી મહેલ્યો, એક મરી ગયો, એક (૩૧૨ માં) લડાઈમાં હારી લાગતાં ટેબર નદીમાં ડૂબી ગયો અને છતનારો કોન્સ્ટન્ટીન રોમની ગાદીએ બેઠો. ખીલ બે પરસ્પર લડ્યા તેમાં એક હાર્યો તથા રાજશાણગાર રહિત થયો ને ખીલે કોન્સ્ટન્ટીન સાથે લડ્યો ને હાર્યો પણ પોતાના પૂર્વ પ્રદેશનું રાજ્ય રાખી રહ્યો. નવ વર્ષ પછી તેની પાસેથી સત્તા છીનવી લેવામાં આવી ને તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો; અને કોન્સ્ટન્ટીન જે ૩૦૬ માં ભાગિયો રાજ થયો હતો તે રોમના આખા રાજ્યનો ૩૨૩ માં સ્વતંત્ર મહારાજ થયો.

કોન્સ્ટન્ટીન હથમી ને સત્તાલોભી હતો. રોમના રાજ્યોમાં પ્રથમ તેણે ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો. કેટલાક કહેછે કે પોતાના રાજ્યની ખ્રિસ્તી પ્રજાની સહાયતા વડે તે પોતાના સાથીઓના ઉપર (૩૧૨ માં) ફાવી શક્યો હતો. તેણે રોમને ટાળી બૈઝાન્સિયમ-કોન્સ્ટન્ટિનોપલ (કુસ્ટન્ટુનિયા) માં રાજધાની કરી (૩૩૨). તે ૩૩૭ માં મરણ પામ્યો ને તેના ત્રણ દીકરાએ રાજ્ય વહેંચી લીધું. વડો ને છેક નાનો મુઝા પછી વચ્ચેલો કોન્સ્ટન્ટિનિયસ એકલો સ્વતંત્ર રાજ થયો-૩૫૩.

કોન્સ્ટન્ટિનિયસ ૩૬૧ માં, બુલિયન ૩૬૩ માં ને આઠ મહિને બેબિયન મરણ પામ્યા પછી માર્કિસમિયામાં લશ્કર એકઠું થયું હતું તેણે વાલેન્ટિનિયનને રાજગાદી આપી. એણે વાલેન્સને સાથી કીધો ને બે બેણે રાજ્ય વહેંચી લીધું-એકે પશ્ચિમ પ્રદેશનું ને ખીલને પૂર્વ પ્રદેશનું; એકે રોમને અને ખીલને કોન્સ્ટન્ટિનોપલને રાજધાની રાખી (૩૬૪).

વાલેન્સ મરી ગયા પછી રોમના એશિયને (વાલેન્ટિનિયનનો દીકરો) સ્પેનથી થીઓડોશિયસને ખોલાવી એને પૂર્વપ્રદેશનો રાજ કીધો (૩૭૬). એણે ગોથ નામે ઓળખાતા વિદેશી રાત્રુઓને છતી પોતાના રાજ્યને તેઓના ઉપદ્રવથી મુક્ત કીધું. પશ્ચિમના રાજ્યમાં એશિયન (૩૮૩ માં) ખૂનીને હાથે માર્યો ગયો ત્યારપછી તેનો ભાઈ ગાદીએ બેઠો હતો, પણ તેવામાં આલ્પ્સ પર્વતની પેલી પાસના પ્રાંતોના અમલદારે ઈટલી ઉપર ચઢાઈ કરી. થીઓડોશિયસ ઈટલીના રાજની તરફથી લડ્યો ને તે અમલદાર પડ્યો (૩૮૮); પણ જ્યારે (૩૯૨ માં) ઈટલીનો રાજ ખૂનીને હાથે પડ્યો ત્યારે રોમની ગાદી ફ્રાંક નામની વિદેશી બતિ-

માંના એકે લેઈ લીધી. એને થીઓડોશિયસે લડાઈમાં હરાવ્યો ને પછી એ આખા રોમના રાજ્યનો સ્વતંત્ર રાજા થયો. થોડે મહિને એ મરણ પામ્યો (૩૯૫ માં) ને પાછાં બે રાજ્યો જુદાં પડ્યાં તે ફરી એકઠાં થયાં જ નહિ. થીઓડોશિયસનો દીકરો હોનોરિયસ પશ્ચિમનો ને આર્કેડિયસ પૂર્વનો રાજા થયો.

એ ચારસે વર્ષમાં રાજાઓના ધાતકીપણાથી તથા જીવનમથી રોમનાં કુળવંતાં કુટુંબો સમૂળાં ઊપડી ગયાં અને યુદ્ધિ તથા સદ્ગુણના અંકુરો ચંપાઈ ગયાં; રાજ્યમાં લશ્કરનીજ સત્તા કર્તાહર્તા થઈ પડી-પ્રથમ શહેરનાં લશ્કરે નાણાંના લોકમાં રાજા થાખ્યા બિથાખ્યા ને પછી કોઈવાર આ પ્રદેશના ને કોઈવાર તે પ્રદેશના લશ્કરે પોતાનામાંનાને રાજા, પ્રધાન સરદાર કીધા; દરબાર, લપકા ને કાઠમાઠ એથીજ શોભતી ને કારભાર સ્ત્રીઓ તથા હીજડાઓ કરતા; કામકામનાં લશ્કર પોતાનું જોર વધારવાને લોકને નીચાવતાં, પરસ્પર સરસાઈ કરતાં ને ક્વાયત ઉપરથી આક્ષેપ ખસેડી મોજમજામાં ગુલતાન રહેતાં; લોક માગ્યા કર ભરતા, ખેતી ધંધા કરતા ને વિદેશી લશ્કરીઓ રાજ્યમાં શું ગરબડ કરેછે તે વિષે તદ્દન બેદરકાર રહેતા-વળી તેઓમાં ધર્મ વિષયમાં તડાં પડ્યાં હતાં; દુકાળ ને મરકીએ કેટલોક ધાણુ વાજ્યો હતો; અને વિદેશી રાની હૂન લોક રાજ્યની સરહદ ઉપર ઝૂમ્યાં કરતા હતા.

પૂર્વનું રાજ્ય-ગ્રેસ, એશિયામૈનર, સીરિયા, ઈજિપ્ટ, ડેશિયા, માસીડોનિયા એ પ્રાંતોનું રાજ્ય આર્કેડિયસે જુદું ચલાવેલું (૩૯૫ થી) તેમાં તેણે વીસિગોથ નામના વિદેશીઓને વર્ષે વર્ષે અપાતી ખંડણી બંધ કીધી, ને એ ઉપરથી તેઓના સરદાર આલારિકે ધરી આવી એડ્રિયાટિકથી તે યોસફરસ સૂધીનો પ્રદેશ જીતી વાજ્યો ને આથેન્સને છાપો માર્યો. આર્કેડિયસે ખિતાબ વગેરેથી આલારિકનું મન મનાવ્યું (૩૯૮ માં). આર્કેડિયસ પછી તેનો સાત વર્ષનો દીકરો થીઓડોશિયસ બીજો એ (૪૦૮-૪૫૦) રાજા હતો, પણ ખરેખર કારભાર તેની બેન પલકેરિયા કરતી. એના વખતમાં રોમના ધારાનો પહેલવહેલોજ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. પછી માર્શિયન થયો તેણે હૂન લોકનો આટ્ટલા નામનો સરદાર રાજ્ય ઉપર તૂટી પડવાનું કરતો હતો તેવું કાવવા ન દીધું ને રાજ્યમાં ધર્મ સંબંધી ભાંજગડો ચાલતી તે પતાવી-તે મુઆ પછી ૪૫૭ માં લીઓ ગાદીએ બેઠો ને તેની પછી ઝીનો ને તેની પછી જસ્ટિન પહેલો ૫૧૮ માં બેઠો.

પશ્ચિમનું રાજ્ય-ઇટલી, આફ્રિકા, ગોલ, રવેન,

થ્રિટન, નોરીકમ, પાનોનીઆ, ડાલમેશિયા, એ પ્રાંતોનું રાજ્ય હોનોરિયસ એણે ૩૯૫ થી ચલાવ્યું. તેનો પ્રધાન શૂરો ને ચતુર સિલ્વિકો (વાંડલ જાતિનો) એણે આફ્રિકામાં થયેલું ખંડ ખસાડ્યું (૩૯૮ માં) ને વીસિગોથ એઓને બે લડાઈમાં હરાવી એઓની ગ્રીસની લૂટ રોમમાં આણી (૪૦૨ માં). વીસિગોથ ને હૂન એ બે જાતિનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરે ઇટલીમાં ફરી વળી રોમ ઉપર આવવાની તૈયારી કરેલી, પણ સિલ્વિકોએ પોતાની ચતુરાઈથી તેઓને હુંગરાઓમાં ઘાલી ભૂખે મારી જીત્યા ને તેઓના સરદારનો શિરચ્છેદ કીધો (૪૦૬ માં). વાંડલ, રવેલી, આલની એ વિદેશી જાતિના લોકે ગોલનો ધણોક પ્રદેશ જીતી વાજ્યો હતો, પણ તેઓને ત્યાંના અધિકારીએ હાલી કહાડ્યા હતા.

સિલ્વિકોનું માન વધતું જોઈ એક કામદારે ખટપટ કરી હોનોરિયસને લંબેચીં ને એણે સિલ્વિકોને ગરદન મરાવ્યો (૪૦૮ માં). એ સંધિ જોઈ આલારિકે એકદમ ધસારો કરી રોમને ઘેરો ઘાલ્યો ને ૫ હજાર રતલ સોનું, ૩૦ હજાર રતલ રૂપું, ૪ હજાર રેશમી પોશાક, ૩ હજાર રાતાં ચટકે થાન ને ૩ હજાર રતલ મરી (એ નવાઈનો મોઘો પદાર્થ મનાતો), એટલું આપવાનું કબૂલ કરાવી તે પાછો વાજ્યો. પછવાડેથી હોનોરિયસે હક ધરી દગો કીધો તેથી આલારિક ફરીથી (ત્રીજવાર) રોમ ઉપર પડ્યો-કેટલાએક ગુલામોએ મધરાતે દરવાજો ઉઘાડ્યો ને મહોલ્લાઓમાં ગોથ લોકોની તત્કીઓ વાગી ને લોક બાંધમાંથી ચાંકી બેઠ્યા. વશ્યા પછી અગિયારસે ત્રેસટ વર્ષે જોણે દુનિઆના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય લોગવ્યું હતું તે રોમનગર છ દહાડા સૂધી સીથિયન ને ગોથ એ વિદેશી જનમત લોકે લૂંટી લીધું (૪૧૦). પછી દક્ષિણનાં બીજાં શહેર ઉપર પડવાની તૈયારી થતી હતી તેવામાં આલારિકે એકાએક મરણ પામ્યો. એના દીકરાને હોનીરિયસે પોતાની બેન પરણાવી મનાવ્યો ને બનેલીએ સાળાના રાજ્ય પ્રાંતમાં બળવા ઉઠ્યા હતા તે ખેસાજ્યા. હોનેરિયસના મરણ પછી (૪૨૪ માં) તેની ગાદીએ બે બેઠો તેના વખતમાં આફ્રિકાના અમલદારે વાંડલ જાતિના જનસરિકને તેડ્યો ને આફ્રિકાનું રાજ્ય, સિસિલી, સાર્ડિનિયા વગેરે ટાપુઓ, એ સૌ રોમની સત્તામાંથી છૂટ્યાં (૪૩૫). હૂન જાતિનો આટ્ટલા ઈટલીમાં ફરી વાજ્યો ને સઘળાં શહેરની દોલત લૂંટી લેઈ ચાલ્યો ગયો (૪૫૨)-તે રોમ ઉપર ચઢ્યો નહોતો. જૈનસરિકે (૪૫૫ માં) ચૌદ દહાડા રોમ લૂંટ્યું; દે-

વઢેનીની ને યોદ્ધાઓની મૂર્તિયો ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રવર્ત્યા પહેલાંની જે હતી તે, જરૂરસલમની સોનાની મેજ ને સમેદાની ખ્રિસ્તી દહેરાં ને રાંજમહેલમાંની કીમતી વસ્તુઓ, સુમાર વિનાનું જવાહીર એ સંધું લૂંટી લેઈ વળી હજારો સ્ત્રી ને પુરૂષ ખૂબસુરત તથા અક્લવાળાં અને રાણી એઓને કેદ કરી પોતાની સાથે આફ્રિકા (પોતાના રાજ્યમાં) લેઈ ગયા.

પછી વીસ વર્ષમાં નવ રાજ્યોએ રોમની ગાદી રાખી. ઈટલીનાં લશ્કરનો સરદાર ઓરેફિટસ એણે રોમના રાજ નીપોસને બહારી મહેલી આફ્રિકાના દી-કરા ઓગસ્ટયુલસ અને રોમની ગાદીએ બેસાડ્યો.

એ સમા ઉપર વિદેશી લશ્કરોએ એકઠાં મળી ઇટ-લીના પ્રદેશની જમીનનો ત્રીજો હિસ્સો માગ્યો, પણ તે ન મળવાથી બળવો બહાળ્યો ને તેઓના સરદાર ઓરોઆસર એણે ઓરેફિટસના લશ્કરને પેવિયા-ની લડાઈમાં હરાવ્યું ને ઓરેફિટસ કપાઈ પડ્યો. આફ્રિકાનો દીકરો જેને રોમ બહાર કાઢ્યાનિયાના પ્રગણામાં રાખ્યો હતો તે પણ થોડે દાળે મરણ પામ્યો ને ઓરોઆસરે પોતાને ઇટલીનો રાજ એવું કહેવ-ડાવ્યું. (૪૭૬).

ખ્રિસ્ત સ્વતંત્ર થયું; ગોલમાં માત્ર થોડાંક પ્રગણાં રોમની સત્તાને માનતાં રહ્યાં; ગોથ ને સ્વેવી એ લોક રપેનને માટે લડતા થયા; વાંડલ લોકે આફ્રિકા લીધું હતું અને ઈટલીની ઉત્તરે તથા પૂર્વે ઘણીક જર્મન નતિઓએ આવી વાસ કર્યો હતો. રોમનું મોટું રાજ્ય લૂંટી પડ્યું. પણ રોમે જેને આશ્રય આપ્યો તે ખ્રિસ્તી ધર્મે તે મોટાં રાજ્યના લોકના મન ઉપર એકચક્રે રાજ્ય કરવાનું આરંભ્યું. રોમના રાજ્યોએ ખ્રિસ્તી-ઓને દરા વાર ૬૦ સં ૬૪-૬૫-૧૦૬-૧૬૬-૨૦૨-૨૩૫-૨૫૦-૨૫૮-૨૭૨-૩૦૩ માં મોટી મરણ આપ-દાને પમાડ્યા હતા; તોપણ કોન્સ્ટન્ટિને અને પછીના એક બે સિવાય બીજાઓએ આશ્રય આપ્યો હતો ને ખ્રિસ્તીધર્મ મોટાં રાજ્યના ઘણાએક પ્રાંતના લોકમાં મનાતો પળાતો થયો હતો.

પહાડી રાની લોક.

મધ્ય એશિયા-સૈબીરિયા ને હિંદુસ્તાન એ બેની વચમાંના પ્રદેશે ઘણીક વાર પોતાના પહાડી રાની લો-કને દોરાદોર કરાવી શોધીતાં રાજ્યોની ખરાબી કરાવી છે. ૬૦ સં ૫૦ ૭ મા સૈકામાં તે લોક ઈજીપ્ટ-સુધી જઈ પહોંચ્યા હતા ને મીડિયાના રાજ્યને મુસી-બતથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું. તે લોકના

માસાહટે એ નામના ટોળાની રાનીએ ઈરાનના સૈરસનું રોકું બરાબરું હતું (૫૨૬ માં) અને ડરાયસ તે લોકથી હાથો હતો (૫૧૩), આફ્રિકાનું મોટું રાજ્ય જેની પૂર્વ સીમા સિંધુ નદીસગીની હતી તેને તે સીધી-ચન-રાક લોકે લીધું વાળ્યું હતું (૧૨૭ માં) ને પછી હિંદુસ્તાનમાં પણ તેઓએ કહિં કહિં પોતાનાં ઘાણાં ઘાળ્યાં હતાં. એ લોકનું દૈન નામથી ઓળખાઈ ટોળું યૂરોપના ગ્રેસમાં ૬૦ સં ૩૭૬ માં વસ્યું હતું ને તે-ઓના સરદાર આફ્રિકાએ રોમના રાજ્યને બેઠડ વાળ્યું હતું. (૪૩૪-૪૫૩).

૬૦ સં ની પૂર્વે રોમન રાજ્યમાં ન ગણાતો એવો જેટલો યૂરોપ ખંડનો પ્રદેશ તેમાં ત્રણ નતના લોક વ-સતા હતા-ફ્રાન્સ, ખ્રિસ્ત ને આચાર્યમાં સેલ્ટ અથવા ગોલ, મધ્ય યૂરોપમાં ટ્યૂટન અથવા જર્મન અને ઉત્તર તથા પૂર્વમાં સ્લાવોનિયન. પહેલા બે તો મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા હતા.

ગોલ લોક ખુશમિલક, ચંચળ ને જોરસાવાળા હતા. તેઓ પશુઓનો શિકાર કરી તથા માછલાં મારી શુ-બરો કરતા ને તીરકામઠાંથી તથા કુહાડા ફરસીથી લડતા. તેઓ સૂરનાલ ને જલસો પહેરતા. કેટલેક દાળે તે લોક મોટા સાહસ શર થયા અને દક્ષિણના ક્ષણદૂર દેશો ઉપર તરી પડ્યા. તે લોકે ઐનસને સરદાર કરી રોમ ઉપર દુમલો કરી તે લીધું હતું (૬૦ સં ૫૦ ૩૬૦ માં). બલ્કિયસ સીઝરના વખતમાં તે-ઓની દરા નત હતી. તેઓની રાની રિથિતિ કાંઈક બદલાઈ હતી, તેઓએ કેટલાંક સહેરોને કોટ બાંધ્યા હતા. રોમનના જેવા ક્વાયતમાં કેળવાયલા નહોતા ને તેઓનાં હથિયાર તેટલાં સારાં નહોતાં, તોપણ તેઓ સીઝર સાથે નવ વર્ષ લડ્યા હતા. સીઝરે ૧૦ લાખ દાખી નાંખ્યા ને બીજાઓને અનેક રીતે સમનત્યા ત્યારે તે તાળે થયા હતા (૫૦ માં). પછી તેઓએ રોમન લોકની રીતલાત પોતાનામાં દાખલ કરી-લાખા પણ બદલીને લાટિનને મળતી કીધી ને ઈટલીના લોક સાથે સરસાઈ કરી રાજકારભારમાં મોટી પદવી ને મોટાં માન મેળવ્યાં. રોમના રાજ્યમાં ગ્રેક નામાંકિત સર-દારો, ધારાના વપ્રોલો, ને ઈશ્વરવિદ્યાના બલુનારા યઈ ગયા તેમાં ઘણાએક ગોલ લોક હતા.

બલ્કિયસ સીઝરના વખતમાં ઉત્તર અક્ષાંશ ૫૬ તથા રાન્યૂબનદી અને હૈન તથા વિરચુલા એ બે નદી એની માંહેના પ્રદેશના લોક ટ્યૂટન-જર્મન કહેવાતા. એ લોક રોમના રાજ્યની ઉત્તર સરહદ ઉપર જરૂરતા. તેઓને મરાયરો દાંડી મહેલ્યા હતા. ટ્યૂટનમાં ગાય

નામનું એક ટોળું હતું. ન્યારે કોઈ પૂર્વ તરફના જળરા લોકે વિશ્વુલાના મુખને લગતા પ્રદેશના ગોથને હાંકી કહાડ્યા ત્યારે એઓ ડેશિયાની સરહદ ઉપર આવી વસ્યા હતા (૬૦ સં ૨૧૩. પહેલાં). આરે-લિયન રાજ્યે તેમને કાળા સમુદ્રને લગતા પ્રદેશમાં વસવાની રજા આપી હતી ને આહીથી તેઓનાં બે ટોળાં આસટ્રોગોથ ને વીસિગોથ-એ નામે ઓળખાયાં—પૂર્વ પ્રદેશના તે ડોનથી તે નીસ્ટર નદી સૂધીના રહેનારા અને પશ્ચિમ પ્રદેશના તે નીસ્ટરથી તે ડાન્યૂબ સૂધીના રહેનારા હતા. જર્મન લોક રોમન તથા સેલ્ટલોકના જવાજ શૂરા ને લડાઈ કરવે હોંસીલા હતા, પણ પોતાને ગમતી સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં રહેવું વિશેષે ઈચ્છતા. તેઓ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માનપૂર્વક વર્તતા—દાસીજની નહોતા ગણતા. જર્મન સ્ત્રી પોતાના ધણીના કામ કરવામાં સાથી ને મંત્રી હતી, માત્ર લોગ્યપદાર્થરૂપે નહોતી. જર્મનો હમેશા મુશમિલજ પણ કોઈ કોઈ વાર છેકજ ઉદાસ રહેતા; ને ખુદ્દાં મનના ને સાચાંને ચહાનારા હતા. તેઓની જમણવાર ઘણા દહાડા ચાલતી ને તેમાં તેઓ સરસાસરશીમાં ઘણાક જવનો દાડ પીતા. તેઓ રાનની ઝાડીઓમાં ઝુંપડીઓમાં રહેતા, લેંસ, સાખર ભૂંડનો શિકાર કરતા. શિકાર કરવા અથવા લડવા જવાની તૈયારી વેળા રણસિંગડું થયું કે તરત સૌ એકઠા થઈ જતા. જર્મનલોકનાં નાનાં મંડળ હતાં ને તે જુદાં જુદાં ગામમાં રહેતાં. તેઓના સરદારો પ્રદેશ પ્રદેશનાં રાજ્ય નહોતા કરતા પણ તેઓ પોતપોતાનાં મંડળ મોટાં કરવાનો લોભ રાખતા અને મંડળના લોક પોતાના સરદારોને પૂર્ણભક્તિથી વળગી રહેતા.

સ્લાવોનિયન લોકની ભાષા, રીતભાત ને લડાઈની ક્વાયત જર્મન લોકથી તદન જુદી હતી. તેઓ પોતાના ઘોડેસવાર લશ્કર ઉપર વિશેષે ભરોસો રાખતા અને તેઓ પોતાની સ્થિતિ ન સુધારવાવિષે મમતી રહેતા. તેઓમાં સરદારોની મંડળી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખતી, પણ લડાઈ વેળા એકજણ સરદારી કરતો. તેઓ કોઈ કેકાણે કાયમ મુકામ કરી રહેતા નહિ ને ન્યારે તેઓ કોઈ પ્રદેશ તાબે કરતા ત્યારે તેઓ શહેરની બહાર પડતા. તે લોક જર્મનોને ધિક્કારતા.

૬૦ સં રૈફા પાંચમાં જર્મન જાતિના લોક જુદા જુદા પ્રદેશમાં સ્થાયી વાસ કરી રાજ્યો માંડતા થયા. પાનોનીઆમાં લોમ્બર્ડ હતા ને ઇટલીમાં આસ્ટોગોથ થીઓડોરિકે ૪૯૩ માં રાજ્ય સ્થાપ્યું. દક્ષિણ હૈન ને વીઝર એને લગતા પ્રદેશના લડવૈયા ક્રાંક લોક ગોલમાં આવી વસ્યા હતા (૩૫૮ પહેલાં). તે

ઓના સરદાર મેરોવિઅસે પોતાની રાજ્યગાદી (૪૪૮ માં) થાપી; અને એનો વંશ પરવાર્ય પછી ક્લોવીસે ગોલમાં પોતાની સત્તા વધારી (૪૮૧માં). સ્પેનમાં વાંડલ (૪૩૮-૪૬૩) હતા તેઓને વીસિગોથે કહાડી પોતાનાં રાજ્ય થાપ્યાં હતાં (૪૫૧-૪૮૪). બર્ગંડિયન લોક ઓડર ને વિશ્વુલા નદી આગળથી ખશી આલ્સેસ ને પશ્ચિમ સ્વિત્ઝર્લંડ એ પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હતા (૪૧૪). રોમનલોકે ૪૨૬ માં બ્રિટન છોડ્યું ત્યારપછી સાક્સન લોક લાંબા સત્તાધારી થયા હતા (૪૫૪-૪૯૧).

ઇરાન.

શિકંદરે ૬૦ સં પૂં ૩૩૧ માં ઇરાનનું રાજ્ય બિંધુ વાળ્યું ત્યારપછી ઇરાનના લોકે સીરિયાના રાજ્યની અને ૬૦ સં પૂં ૨૫૦ થી તે ૬૦ સં પૂં ૨૨૬ લગી પાર્થિઆના *રાજ્યની સત્તા માની હતી. ઇરાનીઓ પોતાના સત્તાધારીઓને વિદેશી સમજી તેઓ સાથે હજ્યા નહોતા ને સત્તાધારીઓએ ગ્રીક્લોક સાથેજ સંબંધ રાખ્યો હતો. આર્ટેક્સર્સિઝ-અરદેશર બાબીગન એ ઇરાની નામીઓ લશ્કરી પોતાના પાર્થિયન રાજ આર્ટેમેનસને ત્રણવાર હરાવી પોતે રાજ થયો (૨૨૬ માં) ઇરાનનું રાજ્ય વળી સ્થપાયું. અરદેશરે જરતોસ્તી ધર્મ (અગ્નિપૂજનો) પાછો ચાલતો કીધો અને રાજ્યવ્યવસ્થા કરી રોમનલોક સામા ક્તેહ-મંદીથી લડાઈઓ ચાલુ કીધી (૨૩૦ માં). તે ચૌદ વર્ષ સતેજ રાજ્ય ભોગવી મરણ પામ્યો ને પછી શાપુર રાજ થયો. તે બાળપણથીજ લડાઈમાં કેળવાયેલો હતો તેથી પોતાનાં લશ્કરને પણ સખત ક્વાયતમાં રાખતો. તેણે ઇરાનની પશ્ચિમ સરહદને લગતા પૂર્વ રોમન રાજ્યના પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈઓ કરી મહારાજ વાલેરિયનને હરાવ્યો ને પછી સીરીયા, સિલીશિયા, કાપેડોશિયા એ રાજ્યોમાં મોટો નાશ કીધો, પણ પછવાડેથી તેને પાછું હઠવું પડ્યું હતું (૨૬૧). તેણે આર્મીનિયાને પોતાનાં રાજ્યમાં જોડી નાંખ્યું હતું, પણ લાંબો રાજ્ય મારાઓના હાથમાંથી છટકી જઈ રોમનોનો આશરો ધરી રહ્યો હતો. એણે પછી ૨૯૭ માં પાછી ગાદી મેળવી હતી. શાપુર ૨૭૩ માં

* એ રાજ્ય મંડાયું તેની પહેલાં બાક્ટ્રિયાનું રાજ્ય મોટી સત્તા ધરાવતું. શિકંદરના વખતથી તે ૬૦ સં પૂં ૨૫૫ સુધી તેમાં સીરિયાના રાજ્યને તાબે હતો, પણ થીઆડોટસ એણે બળે ઊઠાવી પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કીધું હતું—એ રાજ્યને પાર્થિયન ૬૦ સં પૂં ૧૩૪ માં પોતાનાં રાજ્ય સાથે જોડ્યું હતું.

મરણ પામ્યો ત્યારપછી મોશરવાન ૫૩૧ માં ગાદીએ બેઠો તે દર્મિયાનમાં ધણીક રાજ્યોએ પોતપોતાના વારામાં પૂર્વ રોમન રાજ્યસાથે લડાઈઓ કરી હતી.

હિંદુસ્તાન.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મગધમાં મોરીવંશ પછી ત્રણ-વંશે રાજ્ય કીધું; તેમાં ત્રીજો વંશ આંધ્ર કહેવાતો. એ વંશ ૬૦ સં ૫૦ ૨૦ થી તે ૬૦ સં ૪૩૬ સુધી ચાલ્યો હતો. કનોજનું રાજ્ય ૬૦ સં ૪૭૦ માં હતું 'ગુજરાતમાં વલ્લભીપુરનું રાજ્ય ૧૪૪ માં સ્થપાયું હતું તે પછવાડેથી ૫૨૪ માં ઊંચું વળ્યું હતું.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ગોદાવરીને કાંઠે પૈઠ્ઠમાં (દેદરાગાદની ઈશાને ૪૦ કાશ ઉપર) શાલિવાહને રાજ્ય સ્થાપી ૬૦ સં ૭૮ થી પોતાનો શક ચલાવ્યો હતો. એ શક હજી પણ ચાલે છે.

હિંદુસ્તાનમાં વિક્રમ પછી ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં ઉપર જણાવ્યાં તે વિના વળી ખીલ્લ કેટલાંક રાજ્યો હતાં ને તેમાં કેટલાંકેક ઉત્તરથી તથા પશ્ચિમથી આવેલા મરદેશી લોકનાં માંડેલાં હતાં. પરદેશી લડ-વેયાઓનાં ને ખીલ્લ સંકરનતિમાં રાજકુળ તે રજપૂત કુળ કહેવાયાં.

ખીલ્લ ધર્મમાંથી દેવત બીઠ્યું હતું-લોક આસ્થા રહિત થતા હતા ને સાધુઓ આશ્રય શોધતા વેરાતા પડતા હતા; જૈનધર્મ બળકવા લાગ્યો હતો અને બ્રાહ્મણો પુરાણ રચવાના ઉદ્યમમાં મગ્યા હતા.

ચીન.

કન્ફ્યુશિયસ (૬૦ સં ૫૦ ૫૫૦) પછી ધણેક કાળે ૬૦ સં ૫૦ ૨૧૩ માં ચીનાઓની અનેક નતિ ટળી એક નતિ થઈ. ચીનાઓએ ૬૦ સં ૫૦ ૧૨૦ થી હિંદુસ્તાની, ઈરાની ને યાહુદી લોક સાથે સંબંધ વહેવાર રાખતા થયા. એક નતના કાળગો તેઓ બનાવી નાણુતા. ૬૦ સં ના આરંભમાં ચીનનું રાજ્ય કોરિયાથી તે ચીનૈસમુદ્ર સુધી વિસ્તારમાં હતું. ૬૦ સં ૬૫ માં ક્ષેત્રનું જૂલન એઓમાં દાખલ થયું-ને ૯૭ માં તેઓએ કાર્ષિપયન સમુદ્ર સુધી પાર્થિયન લોકસાથે વહેવાર કીધો. તેઓ રોમન રાજ્યને તરિસન નામે ઓળખતા. રોમના રાજ્યે (૧૬૬ માં) ચીનના રાજ્યને હાથીદાંત ને ગંડાનાં શિંગડાં મોકલ્યાં હતાં. ૬૦ સં ૨૨૦ માં ચીનનાં મોટાં રાજ્યનાં ત્રણ નાનાં રાજ્ય થયાં હતાં, પણ ૨૮૦ માં એક સરદારે તે પાછાં બેડી નાંખ્યાં; તેપણ ખંડણીયા રાજ્યો હમેશા એક ખીલ સાથે લડાઈઓ કરતા. ૬૦ સં ૩૨૧ માં ના-

નકિંગ ચીનના રાજ્યની રાજધાની થયું. ૩૮૬ માં ચીનની ઉત્તરે તાતેરીનું-તાતાર દેશનું નવું રાજ્ય થયું. ૪૨૦ માં ચીનનાં બે રાજ્ય થયાં.

દર્શન ૮ સું.

ઈં ૦ સં સૈક્રો ૬ થો.

ગ્રીકરાજ્ય.

રોમનલોકનું પૂર્વ પ્રદેશનું કોન્સ્ટંટિનોપલવાળું રાજ્ય તે પછવાડેથી ગ્રીકરાજ્ય એ નામથી ઓળખાયું છે. ગ્રેસ પ્રાંતનો ગામડીઓ જસ્ટિન એણે (૫૧૮-૫૨૭) રાજ્ય કીધું ને પછી તેનો સગો જસ્ટિનિયન ગાદીએ બેઠો. તેનો સરદાર બેલીસારિયસ એણે ઈરાનીઓ સાથે લડાઈઓ કીધી, વાંડલ લોકને કહાડી કાર્યેજ લીધું ને ત્રણ મહિનામાં ઉત્તર આફ્રિકાનાં રાજ્યને તાબે કરી ગ્રીક રાજ્યમાં ભેળ્યાં (૫૩૪). સિસિલી તાબે કરી નેપલ્સની ખરાબી કરી રોમ લીધું (૫૩૬). વિટિ-હસગોથના દહોડ લાખ લશ્કરે તેને રોમમાં ગોંધી રાખ્યો, પણ બેલીસારિયસની સ્ત્રી આંટોનૈના લશ્કર લેઈ ધણીની કુમકે આવી પહોંચી ને વિટિહસ પાછો હાંચી (૫૩૮). કોન્સ્ટંટિનોપલની દરબારમાં ખટપટ ચાલેથી બેલીસારિયસને ત્યાં પાછો બોલાવવામાં આવ્યો હતો. તે ખીજવાર (૫૪૪ માં) ઈટલી ગયો ને કેટલીક લડાઈ કીધા પછી રોમ પાછું પોતાને હાથ ક્યું (૫૪૬). વળી ૫૪૮ માં તેને બોલાવી લીધો હતો. બેલીસારિયસે ૪૦ વર્ષ લશ્કરી નોકરી કરી પોતાની દે-શભક્તિ ને રાજ્યભક્તિ દેખાડેલી, તેપણ તેની માલ-મિલકત દરબારે જસ્ટ કરી લેઈ તેને હરાન કીધો હતો. તે ૫૬૫ માં મુજો. ત્યારપછી નારસિએ લશ્કરની સરદારી કરી. એણે ક્રીક આદલેમાત્રી ગોથ લોકને હરાવ્યા હતા ને રોમની ફત્તીઓ કોન્સ્ટંટિનોપલ મોકલી હતી.

રાજધાનીમાં સર્કસના તમાસા તથા તેમાં શ્રીમંત સરદારોમાં પરસ્પર લડાઈ ચાલતી ને તેઓને એક ખીલ ઉપર એટલું વેર હતું કે રાજ્યમાં ન્યારે ત્યારે બ-બેડા થતા ને શેકટો જાણ કપાઈ મરતા. ખ્રિસ્તીધર્મ-માં બે મત પડ્યાં હતાં. તેમાં એરિયનના નવા પંથના તે લીલા રંગનો ને મૂળધર્મના તે આરામાની રંગનો પોરાક પહેરતા-એઓ જસ્ટિનિયનને પોતાનામાંનો ગણતા. એ બેડાઓ અને સીરિયા વગેરે પ્રાંતોમાં થયેલા ધરતીદંપ (૫૨૬ ને ૫૫૭ માં). એથી કેટલોક

નાશ થયો ને મરણી આવી તેથી પ્રાંતના પ્રાંત બિઝડ વળ્યા ને કોન્સ્ટંટિનોપલમાંથી ૪ લાખ માણસ ઓછાં થયાં. રાજ્યમાંથી માણસ ને ધન એ ઘણાં ઘટી ગયાં ને જસ્ટિનિયનનું લશ્કર ૬ લાખ ૪૦ હજારનું હતું તેનું ૧ લાખ ૪૦ હજારનું ગણાયું.

ઈરાનના બે ખ્રિસ્તી સાધુ ચીન જઈ ત્યાંથી રેશમના કીડાનાં છડાં પોલી લાકડીમાં સંતાડીને જસ્ટિનિયન પાસે લેઈ આવ્યા હતા ને એણે પોતાના રાજ્યમાં રેશમના પાકનાં ને વસ્ત્રનાં કારખાનાં કહડાવ્યાં હતાં; ધણાંક મુંદર દેવળ પણ બંધાવ્યાં હતાં. જસ્ટિનિયને પાછલા દશ શૈકામાં રોમના રાજ્યમાં થએલા ધારા, ફેસલા વગેરેને એકત્ર કરાવી ગોઠવાવી સારાંશ કહડાવી સંચલુપુસ્તક રચાવ્યાં હતાં (૫૨૯-૫૩૩).

જસ્ટિનિયન ૩૮ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો (૫૬૫ માં). ત્યારપછી સૈફાની આખર લગીમાં થએલા રાજ્યોએ ઇરાનીઓસાથે ને આવર તથા તુર્કલોક સાથે લડાઈઓ કરી હતી, પણ કંઈ નવલ કીધું નહોતું. ૬૦ સં ૫૮૦ થી લાટિન ભાષા બોલાતી બંધ થઈ.

ઇરાન.

નોશરવાન (૫૩૧) એણે બખેડા દંગા તોડી રાજ્યમાં સ્વસ્થતા આણી અને અદલ ધારા તથા ઇન-સાફ કરી અદલ એ વિશેષણ પોતાના નામ સાથે જોડાવ્યું. તેણે ખેતીવાડીના ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપ્યું, વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો, વૈદકશાળા સ્થાપી અને રાજ્યની વર્ષ વર્ષની હકીકત લખાવવાનો કરાવ કર્યો. તેણે પિલ્ડે નામના હકીમને હિંદુસ્તાન મોકલ્યો હતો ને એ જ્યારે પાછો ઈરાન આવ્યો ત્યારે એણે રાજ્યનીતિવાર્તા (પંચોપાખ્યાનની) લોકને સંભળાવી હતી ને સેતરંજની રમત શીખવી હતી. પશ્ચિમના વિદ્વાનો તેની દરબારમાં જતા. જસ્ટિનિયનના સરદારો ફતેહ મેળવેછે એ સાંભળી અને તે રાજ્ય ઓક્સ નદી ઉપર વસેલા હૂન લોકને ઈરાન ઉપર તૂટી પડવાને ઉશ્કેરેછે એવી મતલબના લખાયલા સંદેશ વાંચી નોશરવાને ગ્રીક રાજ્યની સામા ફતેહમંદીથી લડાઈઓ ચલાવી હતી. તે પછે ૬ માં મરણ પામ્યો ને પછીના રાજ્યોએ તુર્ક લોકસાથે અને ગ્રીક રાજ્યસાથે લડાઈઓ ને પછી સલાહ કીધી હતી.

ઈટલી.

ચીઓડારિક જેને કોન્સ્ટંટિનોપલમાં ઓળમાં રાખી લાણાવવામાં આવ્યો હતો તેણે ૪૮૯ માં લશ્કરસાથે ઈટલીમાં આવી ઓડોઆસરને હરાવ્યો ને ૪૯૩ માં

પોતાને ઈટલીનો રાજ્ય કહેવડાવ્યો. તેણે ઈલિરિયા, પાનોનિયા, નોરીકમ, રહીશિયા એ પ્રાંતો પોતાનાં રાજ્યમાં જોડ્યા; બવેરિયન લોક તેને ખંડણી આપતા થયા ને બીજી ઘણીક જાતિના જર્મનો તેના રાજ્યધારાની સત્તામાં રાજ થઈ રહેતા થયા. તેણે બર્ગંડિયન ને ફ્રાંક એઓ સાથે લડાઈઓ કરી પોતાના રાજ્યને વધાર્યું. તેણે રોમનો કોટ ફરીથી બંધાવ્યો; મહેલ, દેવળ, નાટકશાળા એ બંધાવ્યાં, નહેર ને હમામખાનાં દુરસ્ત કરાવ્યાં અને રોમના ધારા તથા રોમની રીત-ભાત એ કાયમ રાખ્યાં. તે ૫૨૬ માં મુઓ કે તેના રાજ્યની અસ્તાવ્યસ્તા થઈ ને લોમ્બર્ડ લોક સત્તાધારી થયા (૫૬૮ માં).

લોમ્બર્ડ એ જર્મનજાતિ અસલ ઓડર નદીને કાંઠે વસતી હતી, પણ જસ્ટિનિયને તે લોકને પાનોનિયામાં વસવા દીધા હતા (૫૨૭). નારસિએ તેડેલા તે ઉપરથી લોમ્બર્ડ લોકનો સરદાર આલબોઈન ઈટલીમાં આવ્યો અને એણે રોમ, રવેના ને થ્રાક પૂર્વનો પ્રદેશ એ સિવાય બીજા બધો દેશ જીતી લેઈ પેવિયાને રાજધાની કરી. ૬૦ સં ૫૬૦ માં આજી-લકદ રાજ થયો તે તથા તેની રાણી એ બેને આશ્રયે પોપ (ખ્રિસ્તીધર્મગુરુ) ગ્રેગરીએ લોમ્બર્ડ પ્રજાપાસે ખ્રિસ્તીધર્મ પળાવ્યો હતો.

આલબોઈને જીતેલા પ્રદેશની અમલદારી ૩૬ ડચ્ચુ-કેને (પહેલી પદવીના અમીર) વહેંચી આપી હતી, પણ તેના મરણ પછી તેઓ સ્વતંત્ર રાજ થઈ પડ્યા હતા. જ્યારે ગ્રીક રાજાનાં ને ફ્રાંકનાં લશ્કરે તેઓના ઉપર ચઢાઈ કરવા માંડી ત્યારે તેઓએ પોતાના રક્ષણને માટે પોતાના રાજ્યને પોતપોતાના પ્રદેશનું અડધું વસૂલ આપવાનું અને કેટલુંક લશ્કર પૂરું પાડવાનું કબૂલ કીધું હતું; જો કોઈ ડચ્ચુ મહા અપરાધ કરે તો અથવા પુરૂષ વારસ વિના મરી જાય તો તેનો પ્રદેશ રાજ્ય જમ કરે એવો ધારો રાખ્યો હતો.

સ્પેન.

પાંચમા શૈકામાં સ્પેવી, વાંડલ, આલ ને વીસિગોથ એ લોકે પોતપોતાનાં રાજ્ય માંડ્યાં હતાં. છઠ્ઠા શૈકામાં વીસિગોથનું રાજ્ય સ્પેનમાં સૌથી મોટું ને નોરાવર હતું ને તે લોક (૫૮૬ થી) તથા સ્પેવી લોક (૫૭૦ થી) ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતા થયા હતા.

ફ્રાન્સ.

ગોલમાં વસેલા ફ્રાંક લોકની ઘણીક જાતિ હતી તેમાંની એકનો સરદાર ક્લોવિસ હતો (૪૮૦ માં)

તેની સત્તા ચોરાક પ્રદેશમાં હતી. તેણે (૪૮૬ માં) પોતાની પટોસની એક ક્રાંક ભતિને છતી ને ૪૯૩ માં તે બર્ગિયન રાજની ખ્રિસ્તી દીકરીને પરણ્યો. પછી તેણે ગોલની ક્રાંક ભતિને સરદાર ને ગોલના સઘળા ખ્રિસ્તીઓનું રક્ષણ કરનાર એવો પોતાને કહેવડાવ્યો. તેણે આદ્વીમાત્રીને હરાવ્યા ને પછી વીસિગોથને તથા બર્ગિયનને પોર્ટીયર્સ આગળ લડાઈમાં છતી ગોલનો સઘળો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યો (૫૦૫). તેણે (૫૧૦ માં) દુઅર્સમાં આવી ઓચ્છવ કીધો ને રાજ કહેવડાવ્યો ને પારિસને રાજધાની કરી. ક્લોવિસ લોલો તથા નિર્દય હતો ને પોતાની મતલબ પાર પાડવાને તેણે ધર્મરક્ષણનું બહાનું બહાર પાડ્યું હતું. તે (૫૧૧ માં) મુઆ પછી ફ્રાન્સમાં નાનાં રાજ્ય થયાં ને તેમાં પરસ્પર મારામારી ચાલી.

સેલિયન ભલિના ક્રાંકે (૪૨૧ માં) ધારા ખાંધેલા તે સાલિકલા સઘળી ક્રાંક ભતિમાં ચાલ્યા હતા ને પછી આખા ફ્રાન્સમાં ચાલ્યા હતા. ખૂનના દંડને માટે પૂં થી તે ૬૦૦ સોનાના કંકડા હતા; ખરાબોટાનો ધનસાફ સામસામા એકલા એકલી લખાધી ચૂકવાતો; છતેલો પ્રદેશ છતનારાઓને વર્ષે વર્ષે વહેંચી આપવામાં આવતો. આવા કારણથી દેશના રક્ષણને માટે સૌએ લશ્કર પૂરું પાડ્યું; સ્ત્રીઓને જમીદારી ને રાજ્યગાદી ન મળે એવું રાખ્યું હતું. ગોલ ફ્રાન્સના લોક પ્રથમ સેલ્ટ હતા, પછી સેલ્ટ રોમના થયા, પછી રોમન જર્મન થયા, ને પછી ક્રાંક કહેવાયા.

ખ્રિટન.

એ ટાપુઉપર રોમના ભૂલિયસ સીઝરે ૬૦ સં ૫૦ ૫૫-૫૪ માં ચઢાઈઓ કરી હતી, પણ લોક પૂરા તાબે થયા ન હોતા. રોમના રાજ ક્લોડિયસે ભતે

ને પછી બે સરદારે આવી લડાઈઓ કરી ઘણીક ભતના લોકને તાબે કીધા ત્યારથી (૬૦ સં ૪૩) ખ્રિટન, રોમના રાજ્યમાં ગણાવું થયું હતું. ૬૦ સં ૭૮ માં આલિકેલા રોમથી ખ્રિટનમાં હાકમી કરવા આવ્યો. તેણે સાત વર્ષ રહી છેક દેશ નદી સુધી (કાલિડોનિયા સિવાય) આખું ખ્રિટન રોમની સત્તામાં આણ્યું. તેણે ખ્રિટનના લોકને બણવા લખવાઉપર રૂચિ કરાવી ને તેઓમાં રોમન પહેરવેશ, લાટિન ભાષા અને ખરયાળ મોજલી ચાલ ચલણ એ દાખલ કીધાં; વળી રસ્તા સડકો બંધાવ્યાં. રોમનું ૪ લીનિયન લશ્કર ખ્રિટનમાં રહેતું.

ઉત્તર તરફના કાલિડોનિયનને પછી પિક્ટ ને સ્કોટ એ પહોડી લોક ત્યારે ત્યારે રાજ્ય પ્રદેશમાં ઉપર ચઢી આવતા ને એઓને રોમન અમલદારો પાછા હાંકી મહેલતા. જેવામાં રોમના રાજ્યે રાજધાનીના રક્ષણને માટે ખ્રિટનમાંનું લશ્કર ખોલાવી લીધેલું (૪૦૮) તેવામાં પિક્ટ ને સ્કોટ એઓએ ફરીથી ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો. ખ્રિટનોએ રોમની મદદ માગી, પણ એ આપી શક્યા નહિ. પછી રાજ્યનાં ૩૩ પ્રગણમાંના એકનો વહિવટદાર વોર્ટીજરન એણે દક્ષિણમાં આવી રહેલા લુંટારા સાક્સન લોકની ટોળીને ખોલાવી; ને એની મદદે ખ્રિટનના લોક પિક્ટ સ્કોટના ભયથી ભગાર્યા (૪૪૬). સાક્સન ટોળીના સરદાર હુંજિસ્ટ ને હોરસા એ નામે હતા. પછવાડેથી એ સરદારો અને તેઓની મદદ લેનારા વતની એઓ વચ્ચે ભારે લડાઈ ચાલી ને તેનું પરિણામ આ થયું કે સાક્સન લોકે દેશમાં પોતાનું રાજ્યસ્થાન કીધું (૪૫૫). ખીલું સાક્સન ટોળું જર્મનીથી આવ્યું તેની સામા વતની વડયા, પણ અંતે સસેક્સમાં એક ખીલું રાજ્યસ્થાન સાક્સનોએ કીધું (૪૬૧) એમ ત્રીલું ને પછી ચોથું ટોળું જર્મનીમાંથી આવ્યું ને વેસેક્સ ને એસેક્સ એ રાજ્યો થપાયાં (૫૧૬ ને ૫૨૭ માં). નોર્થબર્લેડનું (૫૪૭ માં) ને પૂર્વ આંગલીઆનું (૫૫૫ માં) એ સંસ્થાનો આંગ્લ લોકે થાપ્યાં ને સાતમું સંસ્થાન મરસિયાનું થયું (૫૮૨ માં). એ સાતમાંના એક રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા ખીન સૌ માનતાં. ખ્રિટનના લોક પરદેશીઓ સામા લખ્યા હતા ને કોર્નિશ ખ્રિટનના રાજ આથરે ઘણી ફતેહ મેળવી હતી. પણ તે પોતાના રજાંની સામા લડાઈમાં લડતાં પરચો (૫૪૨). ત્યારપછી ખ્રિટન લોક યાક્યા ને પશ્ચિમમાં, વેલ્સમાં, કોર્નવાલમાં, ડેવનશાયરમાં ને સ્કાટલેન્ડમાં જઈ રહ્યા.

* કિશી લોક ને સેલ્ટ લોક ખ્રિટનમાં વસતા. બધા મળીને લોકની ૪૫ કુળ ભતિ હતી. તેઓ પહોડી રાની લોકની પેઠેજ રહેતા ને વર્તતા. તેઓને ખોરાકમાં દૂધ તથા માંસ ને પહેરવા ઝોટવામાં મામડાં હતાં; તેઓ પોતાના અંગને વિચિત્ર રંગતા; તેઓનાં ઘર લોકડાં ને ખરસોડાંનાં હતાં; માટી ગાંધીવાળાં રાતમાં તેઓ ગામ વસાવતા; તાંબું લોહું આપી લેઈ પોતાનો વહેવાર ચલાવતા; સરદારો ગાડીમાં બેસી દાતરડાંથી લડતા, પણ લશ્કર તો પગે ચાલતુંજ લડતું. કુર્ષક કહેવાતા ધર્મશુદ્ધિના બાપ પ્રમાણે ધર્મ પાળના; તે ધર્મમત આનું કે છવ અમર છે ને તેને જન્મોત્તર છે, દેવતાઓને પૂજવા, નમાડું કામ કરવું નહિ ને બહાદુરીથી વર્તવું; વળી માણસોને મુલ્કીઓમાં બાળી મૂકી રહેલા દેવને શીખવવામાં આવતા; જે ઝોકિના ગ્રાહ ઉપર બિસ્લુદો નામનો વેલો ચડ્યો હોય તે બહુજ પવિત્ર મનાયું.

પરદેશીઓએ ઘણાક વતની લોકની કતલ કરી નાંખી ને તેઓના ધર્મનો તથા કળાકામનો ઉચ્છેદ કીધો. ભાષા બદલાઈ, સુધારો વધારો બંધ થયો ને લોક પોતાની જંગલી હાલતમાં આવવા લાગ્યા, પણ તેટલામાં રોમના પોપ ગ્રેગરીએ સાકસન લોકને ખ્રિસ્તી કરવાને ને રોમની ધર્મસત્તા સર્વોપરિ મનાવવાને પાદરીઓ મોકલેલા તે આવી પહોંચ્યા (૫૯૬). **સેન્ટ ઓગસ્ટેન** દેશીધર્મગુરુઓને તાબામાં લેઈ શક્યો નહિ, પણ તેણે સઘળી જાતના સાકસેનોને ખ્રિસ્તી કીધા.

દર્શન ૯ સું.

ઈ. સં. સૈકા ૭ મો.

અરબસ્તાન.

શિકંકરે અરબ લોકને પોતાની સત્તામાં આણવાનો લોભ રાખ્યો હતો-**ઓગસ્ટસ** ને **ટ્રેજન** એ રાજ્યો તેઓને તાબે કરવાને મથ્યા હતા, પણ ક્યારે નહોતા. ઇ. સં. ૫૨૯ માં આખીસિનિયાવાળાએ અરબસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી ઘણાક પ્રદેશ જીતી લીધો ને પછી કેટલોક કાળ ત્યાં અમલ કીધો હતો. અરબ લોક ભરવાડો હોવાથી તેઓને લડાઈઓ કરવાનો મહાવરો બાળપણથીજ હતો. તેઓની ધણીક જાત હતી, પણ સંકટ સમે સૌ એક થઈ જઈ કોઈ એકને સરદારી આપતા; કેટલીક જાત ચોર લૂંટારાનુંજ કામ કરતી. અરબ લોક આકાશના ગ્રહ ઉપગ્રહ આદિને પૂજતા. આસપાસનાં રાજ્યોમાં લડાઈ બબેડા જૂલમ ચાલતા તેથી કંટાળીને ત્યાંના ઘણાક લોકો અરબસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં આવી વસ્યા હતા. મહમ્મદની પહેલાં ૬ સે. વર્ષ ઉપર ચાહુદીઓ આવી રહ્યા હતા; ને એમના રાજ્યો ઇ. સં. ૭ ના ચોથા સૈકાથી ચાહુદીઓનો ધર્મ પાળતા થયા હતા. દેશદેશના ખ્રિસ્તીઓ પણ રાજ્યોના જૂલમને લીધે અરબસ્તાનમાં વસ્યા હતા ને પોતાના ધર્મનો બોધ અરબોમાં કરતા.

ગોરેશ જાતિનું હાસમકુલ વંશપરંપરા મક્કામાં કાબાનાં દહેરાંનો વહીવટ કરતું. એ કુળમાં મહમ્મદ ઇ. સં. ૫૭૦ માં જન્મ્યો. તેનો બાપ અબ્દલ્લા ને ચાહુદેણુ મા અમીના મરણ પામેથી મહમ્મદ સગાને ત્યાં બિચારો હતો ને તે વેપારીને ત્યાં શુમારતો રહ્યો હતો ને બે વાર સીરિયે જઈ આવ્યો હતો. પચીસ વર્ષની ઉમરે તે એક તવંગર બાઈ કદીજા વિધવાને ત્યાં નોકર રહ્યો ને પછવાડેથી તેની સાથે પરણ્યો.

મહમ્મદ કદાવર ને ખૂબસુરત હતો; તેને લખતો વાંચતો આવડતું નહિ, તોપણ તે વાચાળ બહુ હતો. તેને નાનપણથીજ એકાંત ગુફાઓમાં જઈ વિચાર કરવાની ટેવ હતી ને એવી મનની હાલતમાં તે નવો ધર્મ ચલાવવાની ગોઠવણ કર્યો કરતો. ઇ. સં. ૬૦૯ માં તેણે પોતાનું ધર્મમત લોકમાં પ્રગટ કર્યું. પ્રથમ તો તેની સ્ત્રી ને એક બે બીજાં એઓએ તે મત માન્યું; ત્રણ વર્ષ પછી ૧૪ જણ ને બીજાં ૯ વર્ષ ગુજરાં બાદ સવાસો જણ તે ધર્મ માનનારા થયા. તેની જાતના લોક સામા થયા ને મહમ્મદ મક્કેથી નાશી યાત્રેજ શહેરમાં આવ્યો ઇ. સં. ૬૨૨ ની ૧૬ મી જુલાઈએ-ને યાત્રેજ શહેર **મદીના** એ નામે વિખ્યાતિ પામ્યું. મદીનાના લોકે તેને રાજા તથા પેગંબર માન્યો. તરત પછી મહમ્મદે હુકમ કીધો કે મૂર્તિપૂજકોની સામા લડાઈઓ કરવી ને જેઓ લડાઈમાં પડશે તે પોતાનાં પાપથી મુકાશે. તેણે સીરિયાના રોમન અમલદારની દરબારમાં વજીલ મોકલી પોતાનો ઈસલામ ધર્મ માનવાનું કહેવડાવ્યું. તે અમલદારે વજીલને મારી નાખાવ્યો, પણ મહમ્મદે પોતાનાં થોડાંક જનુની લશ્કરને ૩૦ હજાર લશ્કર સામા મોકલવાની હામ ભીડી હતી. તેણે પોતાનું થોડુંક લશ્કર લેઈ જઈ ગોરેશ લોક સામા ધણીક લડાઈઓ કરી તેમને હરાવ્યા (૬૨૫). પછી અરબસ્તાનના ઘણાખરા ભાગમાં પોતાની રાજધર્મસત્તા કબ્જ કરાવી. *મહમ્મદે ૬૩ વર્ષની ઉમરે દેહ છોડી (૬૩૨). તેણે ધર્મવિષે ને સંસાર વહેવારવિષે જે ધારા કાપદા કીધા તેનો સંગ્રહ **કોરાન** કહેવાયછે. મહમ્મદ પછી અરબ રાજધર્મની સર્વોપરિસત્તા તેના સગા વારસોએ **અલીફ** નામ ધરી ચલાવી. સો વર્ષમાં હિંદુસ્તાન થકી તે આદલાંટિક સૂધી-ઈરાન, સીરિયા, ઈજિપ્ટ, આફ્રિકા ને રપેનમાં અરબનું રાજ્ય થઈને મહમ્મદનો ધર્મ મનાતો થયો હતો.

પહેલો અલીફ અબુબેકર એણે ધર્મનો પ્રસાર કરવાની મતલબથી લડાઈઓ ચલાવી; બીજો અલીફ (૬૩૪) **ઓમર** તેણે અરબસ્તાનની સરહદ ઉપરનાં ત્રણ રાજ્યોની ક્તેહ કરી; ત્રીજો અલીફ **ઓથમન** (૬૪૪-૬૫૫) તેની કારકીર્દિમાં જીતેલાં રાજ્ય પૂરાં તાબે થઈ રહ્યાં ને દરિયાઈ લડાઈમાં અરબોની ક્તેહ થઈ. ચોથા અલીફ **અલી**ની પાંચ વર્ષની કારકીર્દિમાં અરબોમાં માંહોમાંહે લડાઈ ચાલી ને તેનું છેવટ આ થયું હતું કે અલી માર્યો ગયો ને મોઆ-

વિંઆ એણે ખલીફની ગાદી પોતાના વંશજોને માટે થાપી. (૧૬૦)

અણુ બેકરના લશ્કરે ઓસ્માને ઘેરો ધાલી તે લીધું ને ડમાસ્કસને ઘેરો ધાલ્યો, કોન્સ્ટંટિનોપલનો રાજા હીરાડલીઆસ એણે પોતાના સીરિયાના રાજ્યને સંકટમાંથી બચાવવાને ૭૦ હજાર લશ્કર મોકલ્યું પણ તે હાર્યું; ને ૭૦ હજારા ઘેરો રાખ્યા પછી અરબોએ ડમાસ્કસ લીધું. જરસલેમ ચાર મહિના ઘેરામાં રહીને ૬૩૭ માં તાબે થયું ને એમ સીરિયાનો ધણેખારો પ્રદેશ અરબોએ જીતી લીધો. અમરુએ (૬૩૮ માં) ૪ હજાર અરબની સરદારી કરીને પીલુસિયમ લીધું ને મેન્જિકસને ઘેરો ધાલ્યો; સાત મહિના ઘેરો રાખી છાપો મારી તે શહેર લેઈ ખાળી મુક્યું ને કેરો નામનું શહેર વસાવ્યું. ચૌદ મહિના ઘેરો રાખી ૨૩ હજાર માણસોનો ધાણ વાળી અલેક્સાંડ્રિયા લીધું ને ત્યાં ખ્રિસ્તી વાવટો ખસેડી મહંમદીઆન અર્ધચંદ્ર વાવટો બેઠાવ્યો (૬૪૦). તે નામીયા શહેરમાં ૪ હજાર મહેલ, ૪ હજાર નહાવાનાં સ્થળ, ચારસે નાટક-શાળા એ હતાં, ત્યાં ૪૦ હજાર ખંડણી આપતા ચાહુદીઓ રહેતા હતા. શહેરના લોકોના જીવ બચાવવામાં આયા, પણ ઓમરના હુકમથી ત્યાં ટાલેમી રાજાઓના વખતથી જે મોટા પુસ્તકસંગ્રહ હતા તે ખાળી નાંખવામાં આવ્યો, સૈપ્રસ, હોડસ ને બીજા ટાપુઓ પણ ફંપટ લગીમાં તાબે થયા. હવે પૂર્વમાં યુક્રેટિસ ટ્રૈચી-

* અલી ને પેટેલા ત્રણ ખલીફ ઝિઆ વચ્ચે ઝગડો ચાલેલો તે ઉપરથી મહંમદીઆન લોકમાં બે તરફ પડ્યાં છે—સુની કહેછે કે મહંમદે કુરાન સિવાય બીજા પણ કેટલાક ધારા ને હુકમો કર્યા છે, તેઓ ચારે ખલીફને સ્મરણમાન આપેછે પણ અલીને બીજા ત્રણના જેવા પવિત્ર ને ધર્મી ગણતા નથી;—તુર્કલોક સુની છે. શિહા કુત્રા કુરાનને જ માનેછે ને અલીને પેગંબરનાં જેવું જ માન આપેછે;—અરબસ્તાન ને ઈરાનના મુસલમાન શિહા છે. અણુબેકર ઉદાર ને મધ્યમ પ્રકૃતિનો (કથ નહિ તેમ શાંત નહિ) હતા; તે સૂંટમાં મળેલી સમૃદ્ધિનો પોતાનો લાભ લશ્કરી સિપાઈ તથા ગરીબ લોકને વહેંચી આપતા ને સૌની કૃત્તિદ સાંભળતો. જાતે અમલમાં લાવીને, દાખલા કહી સંભળાવીને, તે પોતાના લોકમાં સરળપણે સદ્ગુણનો બોધ કરતો. અલીના પક્ષીઓ તેને હુકમદાર ખલીફ નથી માનતા તોપણ તેના સદ્ગુણને જોઈ માન આપેછે. ચાહુદી-ખ્રિસ્તીઓનું જીવન પવિત્રસ્થાન જરસલેમ જોને તાબે કરવા જોડલેલા સરદારને અણુબેકરે કહી સંભળાવ્યું હતું કે તારા માણસો ઉપર રહેમ માયા રાખજે, જરૂરની વખતે તારા હાથ નીચેનાની સજાહ પૂછજે અને દુશ્મન સામા વધારે હુકે ભગઈને બહાદુરીથી લડે તેનું તેમને ઉત્તેજન આપજે; જીત થાય તો ધરડાં, અશક્ત, બેરો ટાકરોને બચાવજે; કુળનાં ઝાડોને ને અનાજનાં ખેતરોને નાશ કરીશ નહિ. ખપ જેટલાં દોરને કપાવજે;

સ નદીને લગતા પ્રદેશો જીતી અરબો ઈરાન ઉપર ઉતરી. ઈરાનનો રાજા યન્હેનર્દ એણે ખદીરીશીઆના મેદાનમાં અરબોને લડાઈ આપી, પણ તેમાં ઈરાનીઓ હાર્યા. ખીજવાર યન્હેનર્દે લશ્કર એકતું કરી નાબુંદ આગળ લડાઈ આપવા આવ્યો. પણ અરબ લશ્કરના ધસારા સાચું ઈરાની લશ્કરથી ટકાયું નહિ ને યન્હેનર્દ નાહો (૬૪૧).—તેણે દર વર્ષે રખડતાં રહી અરબોને ઈરાનમાંથી કહાડવાની તબીબ કીધી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ ને તે જોને ત્યાં છૂપો રહ્યો હતો તેને જ હાથે માર્યો ગયો (૬૫૨). ઈ. સ. ૬૫૬ માં જ્યારે અલી ખલીફ થયો ત્યારે તેણે મોઆવીઆ પાસથી સિરિયાની હાકમી બીનવી લેવાનો હુકમ કીધો. મોઆવીઆ તે હુકમ ન માનતાં લશ્કર લેઈ અલીની સામા ગયો. એકસો ને દસ હજારા લડાઈ ચાલી પણ કોઈની હારજીત નક્કી થઈ નહિ. તેવામાં ત્રણ ઝડપની અરબોએ અલી, મોઆવીઆ, ને અમરુ એ ત્રણ જાણુને મારી નાંખી લડાઈનું છેવટ લાવવાને સોગન ખાધા. માત્ર અલી એકલો જ ખૂનીના ધાથી પડ્યો; પછી તેના બે દીકરા હસન ને હુસેન એ બેએ ખલીફ કહેવડાવવા માંડ્યું, પણ તેમ મોઆવીઆની તરફના લોકોને વારસામાં કંઈ આછી સત્તા મળી નહિ. વળી થોડીકવાર મારામારી ચાલ્યા પછી ખલીફની ગાદી વંશપરંપરાની થઈ (૬૬૦)*—પ્રથમના ખલીફ તો અરબોએ પોતાનામાંથી નીવેડીને નીમ્યા હતા.

વચન ઠગવમાં ચળવચળ થઈશ નહિ, મઠમાં રહેતા ધર્મી માણસોને મારીશ નહિ ને દહેજગ્યાને છોડીશ નહિ, પણ સેતાનને માનનાર લોક જેઓ પોતાનું તાલકું મૂકાવેછે તેઓ જો ઈસલામ ધર્મ કબૂલ ન કરે તો તેઓની ખાપરીઓ કાપી નાંખજે. આમર જેવા સાદો તેવા જ કરો હતા. તે બેક નાનાસરખા ધર્મી રહેતા; બપોર પહેલાં તે મસજીદમાં નીમાજ પઢવામાં ને વાઝિજ કરવામાં રોકાતા; પાછલે પહેરે તે બજારમાં ફાટોતૂટો જરુમી પહેરી કૃત્તિદ સાંભળતા ને ઈનસાફ ચૂકવતા; મોટાં રાજ્યનાં કામ કરતા ને પરદેશી ઝોટાં ઝોટાં ગત્તોના વડીલોને મળતા; તેણે અરબોને હિન્દી શક્યો વર્ષે ગણતાં શીખવ્યું; તેણે કેટલાંક શહેરોમાં કોન્સ્ટાંટી સિપાઈ ગણ્યા, લશ્કરી સિપાઈઓને નિયમિત પગાર આપવાનો ધારો કર્યો; જેઓએ મહંમદને સૂંટમાં સહાય કરેલી પણ જેઓ ઘડપણી ને જખમી દુઃખી થઈ ગયા તેઓની ખાપરી પોશાકોનો બંદોબસ્ત રાખ્યો—એટલું જતાં તે અક્ષરશૂન્ય હતા ને તેણે ટોલેમીનું સ્થાપેલું પ્રસ્તકાલય ખાળી નંખાવ્યું. તેની સાડાદશ વર્ષની કારકીર્દીનાં મહંમદને માનનારા અરબતુર્ક-સારાસને ઝિઆએ સીરિયા, કાલ્ડીઆ, ઈરાન ને દંજીટ એ તાબે કીધાં; ૭૬ હજાર રામુર ગામ ડિલા લીધા, ખ્રિસ્તી દેવળ અને અગ્નિનાં તથા મુન્તિવાળાં દહેરાં ૪ હજાર તોડી પાડ્યાં અને ચૌદસે મસજીદો બાંધી.

મોઆવીઆએ ડમાસ્કસને રાજધાની કરી (૬૬૧). આફ્રિકાના લોક ગ્રીકરાજ્યને ખંડણી આપતા, પણ તેઓના ઉપર એક ખીલે દંડ લરવાતું નાંખેલું તે ઉપરથી તેઓએ પોતાની મદદમાં અરબોને બોલાવ્યા. ૪૦ સં ૬૬૫ માં ગ્રીક લોક ૮૦ હજાર જીવ ખોઈ હાર્યા ને અરબોએ વહાણના કાફલા તૈયાર કરવા માંડ્યા. છવાર અરબો કોન્સ્ટંટિનોપલ આગળ આવ્યા, પણ છવાર તેઓથી ગ્રીકના અગ્નિ સામું ટકાવું નહિ ને મોઆવીઆએ સલાહની માગણી કીધી. તેણે ૫૦ ઘોડા, ૫૦ શુભામ, સોનાની કોથળી ૩ હજાર આપવી કબૂલ કરી ત્યારે ગ્રીક રાજ્યે લડાઈ બંધ રાખી. મોઆવીઆના મરણ પછી માંહોમાંહે ટંટો નળ્યો હતો પણ તેનો જલદીથી બંદોબસ્ત થયો હતો. એ માંહોમાંહેની ખટપટથી આફ્રિકાની લડાઈ બંધ રહી હતી, પણ ૬૬૨ માં ઈજીપ્ટનો અમલદાર હાસન એણે ઉપરાઉપરી ચઢાઈઓ કરીને ઉત્તર આફ્રિકાનાં રાજ્યોને તાબે કીધાં—કાર્થેજ ૬૯૮ માં પડયું ને ગ્રીકરાજ્યની સત્તા આફ્રિકામાંથી સામટી ટળી. બાર્બરી સંસ્થાન જીતવું અરબોને ભારે પડયું. ત્યાંની રાણી કાલીના એણે હાસનને પાછા ફરવાની ફરજ પાડી; પણ એના મરણ પછી મૂસાએ તે સંસ્થાન લીધું ને ત્યાંના લોક ખ્રિસ્તી ધર્મે છોડી મહંમદીઆન ધર્મે પાળતા થયા.

અબ્બદલ મલેક ખલીફની કારકીર્દીમાં (૬૮૪-૭૦૫) મુસલમાન લોક હિંદુસ્તાનમાં પણ જઈ ચઢ્યા હતા.

દર્શન ૧૦ સું.

ઈ. સં. સૈકા ૮-૯-૧૦.

અરબસ્તાન.

ખલીફ વાલીદ (૭૦૪) ને ખલીફ સુલેમાન (૭૧૪) એઓએ કોન્સ્ટંટિનોપલ મેળવવાને બહુ યત્ન કીધેલો, પણ તેઓનાં લશ્કરને ઘણું સુક્કસાન ખમી પાછાં ફરવાની જરૂર પડી; તોપણ એ હારનો બદલો સ્પેનની જીતે ૭૧૧ માં વાળ્યો. અરબ લોકે ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ તેમાં તો તેઓને શરમાઈને પાછું હટવું પડયું (૭૩૨). સુલેમાન પછી ખલીફે થયા તેઓથી રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રખાઈ નહિ ને અબૂઆબાસ મેરવાનને ઉઠાડી મૂકી પોતે ખલીફ થયો (૭૫૦). આબાસે મેરવાનનાં સગાંસંબંધીઓનો સંહાર કીધો. પણ એક રાજવંશી જુવાન અબ્બુલ રહેમાન નાશીને સ્પેન ગયો ને ત્યાં તેણે કોર્ડોવામાં ખલીફની જુદી ગાદી માંડી—તે ગાદી તેના વંશજોએ

૨૭૫ વર્ષ સૂધી ભોગવી હતી. આબાસ પછી આલ-માનસર (૭૫૩) ખલીફ થયો તેની કારકીર્દીમાં માંહોમાંહેના દુગા બજેડામાં ૬ લાખથી વધારે જીવની હાનિ થઈ. તેણે અબ્બદલમાં પોતાની ગાદી રાખી (૭૬૨). મોહાદી ખલીફે (૭૭૪) ગ્રીક સામાં પાછી લડાઈ શરૂ કરી. તેના દીકરા હરૂન અલ રશીદે તેવીસ વર્ષની કારકીર્દીમાં ગ્રીકરાજ્યના પ્રદેશમાં ચાલવાર ચઢાઈ કરી સામાં લશ્કરને હરાવ્યાં હતાં ને રાજ ખસેથી વર્ષે વર્ષે ખંડણી લેઈ અબ્બદલની તીજેરી ભરી હતી. ગ્રીકરાજનો તથા કોર્ડોવાના ખલીફનો દુશ્મન છઈ એવી પોતાની મોટાઈ જણાવવાને તેણે ફ્રાન્સના રાજ શાર્લમેન એની દરબારમાં એલચી મોકલ્યો હતો (૭૯૯). તે વિદ્વાકજાને ઉત્તેજન આપતો; પણ તેણે અદેખાઈથી પોતાના બે નિરપરાધી રાજ્યકારભારીઓને ને તેઓના સગાને મારી નંખાવ્યા. એ કર્મ તેના રશીદ—ન્યાયીપણાને કલંક લગાડનારું હતું.

હરૂને ગ્રીક રાજ્યને ડરાવીને પોતાની તીજેરી વધારી, પણ એનાજ વખતથી અરબી રાજ્યની પડતી જણાવવા માંડી—૪૦ સં ૭૫૬ માં સ્પેન સ્વતંત્ર થયું. એ ખલીફ ૮૦૮ માં મરણ પામેથી ત્રણ વર્ષ અંધાધૂંધી રહી ને પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો. પણ તેના વખતમાં ગ્રીક સાથે લડાઈ કરવી પડેલી તેમાં બે લાખ પ્રાણની હાણ થઈ હતી. **મોઅસમ** ખલીફે પોતાની ગાદીને સલામત રાખવા સાડ ૫૦ હજાર તુર્ક લોકને પોતાના લશ્કરમાં રાખ્યા. ઓકસસ નદીની પેલી તરફના લડવૈયા તાતાર લોકની એક નત તુર્ક કહેવાતી. એઓ પોતાના ઘણીને નખળા જોઈ રાજ્યમાં કર્તાહતી થઈ પડ્યા—એવો વખત આવ્યો કે એઓ ડેરવે તેજ ખલીફની ગાદીએ બેસે. એ ગરબડમાં કેટલાક પ્રાંતના અમલદારોએ પોતાને રાજ કહેવડાવા માંડયું. આબાસના વંશના હેલા ખલીફે મહંમદ નામના તુર્કને અમીર અલ ઉમરાવ (સરદારોનો સરદાર) —રાજ્યનો કુલ અખલારી એ પદવીએ ચઢાવ્યો (૯૩૫). એ ઉપરથી ખીજ સરદારો સામા થયા ને તેનું છેવટ આવું આવ્યું કે ઈરાનના અમલદારે વંશખરંપરા તે પદવી ધારણ કીધી. (૯૪૪). રાજ્ય બહુ નિર્બળ થઈ ચાલ્યું ને ગ્રીક લશ્કરોએ સીરિયા વગેરે ઘણાક પ્રાંત પાછા પોતાના તાબામાં લીધા.

મહંમદની દીકરી ફાતિમાના વંશના એકજણે આફ્રિકામાં ખલીફની જુદી ગાદી માંડી હતી. (૯૦૮) ને પછી તેની પેઢીના એકે ૯૬૦ માં સાર્ડિનિયાની ને ઈજિપ્ટની કૃતેલ કરી કેરે શહેર ખાંધી ત્યાં ગાદી

આણી; પણ એમ થવાથી પશ્ચિમ તરફના પ્રાંતો સ્વ-
તંત્ર થયા—એ પ્રમાણે બગદાદની ગાદીની સત્તા કામઠામ
ઓછી થતી ચાલી. તેવામાં વળી તુર્કે જતના સામાની
વંશના એક અલસગીને ગીજનીમાં ગાદી કીધી
(૯૬૧); ને એના જમાઈ સખકતગીનના દીકરા મહ-
મૂદે લાહોર, મુલતાન, ગૂજરાતમાં ચઢાઈઓ કરી હતી.

એ ત્રણ શૈક્ષમાં અરબ લોકની સ્થિતિ આ પ્રમાણે
હતી:—ઈ.સ. ૭૫૪ માં આલમાનસર ખલીફ
થયા તેણે, તેના દીકરાએ ને તેના દીકરા હુરન અલ
રશીદે અરબોના વિધાભ્યાસને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. જે
અરબોએ અલેક્ઝાંદ્રિયાની લેબેરી બાળી નાંખી હતી
તેની સંતતિએ ગ્રીકભાષા ભણી તેમાંના ગ્રંથોનાં ભા-
ષાંતર કીધાં હતાં; ને પછી ખગોળ, રસાયન, વૈદ્યક,
ગણિત, ખીજગણિત, શિક્ષપ, યંત્રકળા એવિધે નવા
ગ્રંથો લખ્યા હતા, અને એમ કેળવણીના વધારાથી બ-
ગદાદ, હસ્પહાન, ક્યૂફા, હમારકસ ને કોર્ડોવા એ શ-
હેરો શાહતાં થયાં હતાં. અરબ શાહેરો ને અરબ
તવારીખ લખનારા હતા ને અરબોએ ફિલસુફી ભ-
ણીને અરીસતૂન (આરિસ્ટોટલ) ના ગ્રંથો યૂરોપી-
અન લોકની નજીમાં આણ્યા હતા. કામઠામ મક્તબો
થાપવામાં આવી હતી. બાર્બરી સંસ્થાનના લોક જે
મૂર કહેવાતા તેઓની શિક્ષકળા વળણાયછે. એ ત્રણ
શૈક્ષમાં હસલામ ધર્મમાં અનેક મત ને પંથ ચાલ્યા
હતા ને વિરોધી મતવાળાઓના કલહથી સેંકડો લઠાઈ
ને હજારો જીવની હાણ થઈ હતી.

સ્પેન.

સ્પેનના ગોથલોકના તાળામાં આફ્રિકાના કિનારા
ઉપર થોડો પ્રદેશ હતો ને ત્યાંના અમલદાર કૌંટ
નૂલિયને રાજદ્રોહ કીધેલો તે પ્રસંગમાં અરબો* પ્રથમ
સ્પેનમાં દાખલ થયા હતા. તારિક પ હજર લશ્કર
સાથે સ્પેનને કાંઠે જતયાં ને એક શહેર લીધું કે જે
પછી જુહાલટરને નામે ઓળખાયું (૭૧૦). રોડ-
રિક નામના ગોથ રાજાએ કેડિઝ આગળ ત્રણ દહાડા
લડાઈ કરી પણ તે હાર્યો ને નાસતાં ગ્વડાલકિવવર
નદીમાં ફળી મુઓ (૭૧૨). પછી પંદર મહિનામાં
સ્પેન મહંમદધર્મી લોકની સત્તામાં આવી રહ્યું. અમ-
લદારોએ ખ્રિસ્તીઓના ઉપર બૂલ્લમ ન કરતાં તેઓને
તેઓના કાયદા પાળવા દીધા, કેટલાએકને દરજ્જ
આપ્યા, કેટલાએકને લશ્કરમાં નોકર રાખ્યા અને મુ-

સલમાન સાથે પરણવાની રજ આપી. સ્પેનના અમ-
લદારોની નિમણુક આફ્રિકાના નવાબો કરતા. સ્પે-
નની બવસ્થા કરી અરબોએ ક્રાન્સઉપર ચઢાઈઓ
કરી, પણ હુઝર આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં
તેઓ હેઠળ હાર્યા (૭૩૨).

એશિયામાંથી કેટલાંક કુટુંબ આવી વસેલાં તેથી
એતી વેપાર વધ્યાં; અને ખલીફ આબાસના સંહાર-
માંથી બગરેલા અબદલ રહેમાને સ્પેનમાં આવી
કોર્ડોવામાં ખલીફની નવી ગાદી માંડી ત્યારથી તો
સ્પેન આબાદાનીથી વિશેષ શોભ્યું. કોર્ડોવાની મક-
તબોમાં યૂરોપના લોકને અબ્બાણી એવી કેટલીક વિદ્યા
શીખવવામાં આવતી ને તેથી ઘણાક ખ્રિસ્તી લોક પણ
તેમાં ભણવા જતા. ખ્રિસ્તીધર્મજુર સિલ્વેસ્ટર
બીન્ને એણે પ્રથમ સ્પેનમાં અભ્યાસ કીધો હતો. અ-
નેક કારીગરીનાં કામ ને વહાણ બેઠવાની વિદ્યા અર-
બોએ જૂરોપના લોકને શીખવી. સેતરંજ, ગલીચા,
દસળ તથા રેશમનાં ભરત કામ, લોહાનાં કામ વગેરે
સ્પેનમાં ઘણાંજ સારાં બનતાં. સંખ્યા ગણવાના
અંક, કાગળ, ને ફોરવાનો દારૂ એ અરબ લોકે જૂરો-
પમાં દાખલ કીધાં હતાં.

ઈ.સ. ૮૦૧ માં અરબો ક્રાંતલોકસાથે લખ્યા
પણ તેમાં ખાર્સેલોના ખોયું. પછી તેઓએ વહા-
ણનો કાફલો તૈયાર કરી ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠા ને તે-
માંના ટાપુઓ એ ઉપર ઉઠ્યા કીધા, પણ તેમાં કંઈ
જાંચ રહે તેવી ફતેહ થઈ નહિ. આવીડોના ખ્રિસ્તી-
ઓ, ટેગસ નદી સૂધી ધરી આવેલા તેઓના વારં-
વારના હુમલા ને અરબ અમલદારોના માંહોમાંહેના
ઝગડા એથી ખલીફોની સત્તા ઘટવા માંડી. તોપણ ન-
વમા સૈકાને અંતે ઈટલી, બર્જીડી, સ્વેબિયા, સ્વિટ્ઝ-
ર્લંડ, પ્રોવેન્સ એ રાજ્યોમાં અરબોએ ફરી વળી પોતા-
ની હાક ગળવી હતી.

ઈ.સ. ૯૧૨ માં અબદલ રહેમાન ત્રીજે એણે
બળવાખોર અમલદારોને તાબે કીધા ને આફ્રિકામાં
કેટલીક ફતેહ મેળવી, પણ ખ્રિસ્તી રાજ્યોની સામા
લડતાં તેના ૮૦ હજર મુસલમાન પડ્યા (૯૩૮).
પછી તે ખલીફે ૨૦ વખત ખ્રિસ્તી રાજ્યોઉપર ચઢાઈ
કરી પોતાને થયેલાં નુકસાનનો બદલો મેળવ્યો. ખ-
લીફ ૯૬૧ માં મુઓ ત્યારપછી ખ્રિસ્તી મુસલમાન
વચ્ચે ભારે લડાઈઓ ચાલી કે જેનું છેવટ આ આખું કે
ખ્રિસ્તીઓએ પોતાનાં રાજ્ય વધારી જળરાં કીધાં.

સ્પેનમાં અરબો અમલ કરતા તોપણ ત્યાંના કેટ-
લાક પહાડી પ્રદેશમાં ભરાઈ રહેલા ખ્રિસ્તી રાજ્યો
ધીમે ધીમે બહાર પડી મુસલમાન સામા ઘણીક લડા-

* સ્પેનના અરબ મુસલમાનને ખ્રિસ્તીઓ મૂર કહેતા—
કારણ કે તેઓ આફ્રિકાના ખૌરીયાનિયા નામના બંદરેથી સ્પેન
આવવાને વહાણમાં ચઢ્યા હતા.

ઇઓ કરી હારતાં જીતતાં દુસ્મનને હઠાવી પોતાનાં રા-
જ્યોની સરહદ વધારતા. આઠમા સૈકામાં ઓવે-
ડેહું ખ્રિસ્તી રાજ્ય થપાયું (૭૧૮ માં); નવમા સૈ-
કામાં નવાર ને લીઓન એ બે મંડાયાં ને દશમા
સૈકામાં કાસ્ટીલનું રાજ્ય લીઓનના રાજ્યથી જુદું
પડયું. (૯૬૦ માં).

ઇટલી.

ઇટલીમાં ત્રણ રાજ્ય હતાં—લોમ્બર્ડ લોકે ઇ. સ. ૫૬૮ માં માંડયું હતું; રાવેનાવાળું કોન્સ્ટન્ટિનોપલના
ગ્રીકરાજ્યમાં ગણાતું, પણ ત્યાંના અમલદાર લોમ્બર્ડને
ખંડણી આપતા; અને રોમના વેનિશિયા પ્રાંતના લોક
હૂનના ત્રાસથી નાશીને નજીકના ટાપુઓમાં રહ્યા હતા
(૪૫૨ માં);—એઓએ (૬૯૭ માં) હીરાકલીઆમાં
એકઠાં થઈ ગ્રીકરાજ્યની સત્તાને માન આપતાં રહી પો-
તાનામાંથી એકજણને પોતાનો મુખ્ય અધિકારી ડેરવી
વેનિસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો હતો.

આઠમા સૈકામાં ખ્રિસ્તી ધર્મના આચાર્ય રોમના
પોપ એઓની ધર્મરાજ્યસત્તા સ્થપાઈ. રોમમાં રા-
વેનાવાળાના તાબાના ડચૂક અમલ કરતા ને એઓ લો-
કના ઉપર જલ્દમ ગુન્નરતા. લોક મુખ્ય ધર્મગુરૂને વ-
ળગતા જતા ને એઓ સત્તાધારીઓને જલ્દમ ઓછા ક-
રાવવા વિષે સમજાવતા. ગ્રીકરાજ્ય લીઓ એણે મૂ-
ર્તિપૂજક ખ્રિસ્તીઓની વિરુદ્ધ એક હુકમ કહાડેલો તે
ઈટલીમાં રાવેનાના રાજ્યમાં અમલ થવા આવ્યો. રો-
મનો ધર્મોપાધ્યાય ગ્રેગરી બીજાે જે મૂર્તિપૂજક ખ્રિ-
સ્તી પંથનો હતો તે સામે થયો ને ઈટલીમાંના ગ્રીક-
લોકે પોતાના ડચૂકોને કહાડી મૂક્યા. રાવેનાના લોકે
પોતાના એકસાઈ પાઉલને મારી નાંખ્યો ને લો-
મ્બર્ડ રાજ્ય લ્યૂઈટપ્રાંડે રાવેના ઉપર તલપ મારી.
રોમના લોકે પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું ને બિશ-
પ—મુખ્ય ઉપાધ્યાયને રાજ્યના વડાની સત્તા આપી.
રાવેનાનું રાજ્ય લોમ્બર્ડને હાથ ન જવા દેવું એ વિચા-
રથી ગ્રેગરીએ વેનિસના રાજ્યસાથે છૂપી મસલત કરી
ને એણે વહાણનો કાફલો રાવેનાવાળાની મદદે મોક-
લ્યો. એ કાફલાએ લ્યૂઈટપ્રાંડને કહાડ્યો પણ પછી
રોમ લેવાને તેની સાથે કરાર કીધો (૭૨૯ માં) ઈ. સ. ૭૩૧ માં ગ્રેગરી ત્રીજાે ગ્રીક રાજ્ય લીઓની આજ્ઞા
વિનાજ પોપની ગાદીએ બેઠો અને મૂર્તિખંડક ખ્રિસ્તી-
ઓની વિરુદ્ધ ભાષણ કરવા લાગ્યો. લીઓ એણે ક્રોધે
ભરાઈ પોપના રાજ્યને તાબે કરવાને કાફલો મોકલ્યો,
પણ તે તોફાન લાગવાથી નાશ પામ્યો. ઈ. સ. ૭૪૧
માં પોપ ને લીઓ બંને મરી ગયા ને ૭૪૩ માં લ્યૂઈટ-
પ્રાંડ પણ મુજો.

લોમ્બર્ડ રાજ્ય આસ્ટોલફસ એણે રાવેનાના રા-
જ્યને પોતાના રાજ્યસાથે જોડયું (૭૫૨); અને રોમના
લોકને કહેવડાવ્યું કે તમે મારી સત્તા તમે છો. રોમ-
ના લોક ગભરાયા, વિચારમાં પડ્યા, પણ પછી તેઓ-
એ પોતાની મદદમાં ફ્રાંકલોકને બોલાવ્યા (૭૫૪).
ફ્રાંકના રાજ્ય પેપિને ઈટલીમાં આવી લોમ્બર્ડને હરા-
વી રાવેનાનું રાજ્ય પોપ સ્ટીફન ત્રીજાને આપ્યું.
પછી ફ્રાંકનો રાજ્ય શાર્લમેન એણે લોમ્બર્ડ રાજ્યની
સમાપ્તિ કરી હતી.

ઈટલીમાં ફ્રાંક લોકની સત્તા ખ્રિસ્તી લોકને ખુલ્લો લા-
ભકારી થઈ પડી—તેઓએ ત્યાં આવવા માંડેલા સુસલ-
માન લોકસાથે ઘણીએક લડાઈઓ કીધી; એ લડાઈ-
ઓથી અને ડચૂકોમાં પરસ્પર ઝગડાઓ મર્યા તેથી
ઈ. સ. ૮૭૫ માં ઈટલીના દક્ષિણ પ્રદેશમાં ગ્રીક, મુ-
સલમાન અને પેવેટોના ડચૂક એ ત્રણનાં રાજ્ય
થયાં. પછી ફ્રાન્સના રાજ્ય નર્મનીના રાજ્ય, બંને
ઈટલીના રાજ્યને માટે દાવો કરતા થયા; તેમ કેટલાએક
ડચૂક—અમીરો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. દશમા સૈકામાં
રાજ્યો અને પોપ એક બીજાની અદેખાઈ કરતા
થયા. પોપ એ ધર્મના આચાર્ય અને ઈટલીના કેટ-
લાક પ્રદેશના રાજ્ય હતા; તેઓની સત્તા એટલી મોટી
હતી કે મોટામોટા રાજ્યો તેઓની મંજૂરીઅત લેઈ
પોતાનાં રાજ્યપદને દૃઢ કરતા. પછવાડેથી ખ્રિસ્તી
પોપ વિપરીત ને દુરાચારી થવા માંડ્યા હતા.

ફ્રાન્સ.

પેપિન એણે ઈ. સ. ૭૫૨ માં કાર્લોમેનિયન
કુળની ગાદી થાપી. તેણે લોમ્બર્ડ લોક જે રોમ ઉપર
ચઢાઈ કરતા તેઓને અટકાવ્યા ને ઈટલીના કેટલાક
પ્રદેશમાં સત્તા કીધી; ફ્રાન્સની દક્ષિણમાં ધૂસેલા સુસ-
લમાનોને હાંકી કહાડ્યા અને નર્મનીમાં પોતાને જો-
રાવર કહેવડાવ્યો. તેણે મરતી વેળા (૭૬૮ માં)
પોતાનું રાજ્ય બે દીકરાઓને વહેંચી આપ્યું. તે બે
જણને બનવું નહિ ને અણબનાવથી રાજ્ય નિર્બળ
થાત, પણ તેવામાં નાનો ભાઈ કારલોમેન જે ઓ-
સ્ટ્રેશિયા તથા બર્ગંડીનો રાજ્ય હતો તે મરણ
પામ્યો (૭૭૧).

મોટા ભાઈ આર્લસ શાર્લમેન પોતાની સ્ત્રીને ત-
લાક આપી ઈટલીના ઉત્તરના પ્રદેશમાં લોમ્બર્ડનું રાજ્ય
હવું ત્યાંના રાજ્યની દીકરી સાથે પરણ્યો. એ રાણીનો
પણ થોડો દહાડો તેણે લાગ કીધો ને પછી લડાઈ ચાલી.
તેમાં તેણે સસરાને હરાવી રાજગાદીએથી બહાર મ-
હેલી (૭૭૪) તેની રાજધાની પેવિયા શહેરમાં પો-

તાની આણુ ફેરવાવી-પોપ એડ્રિયન એણે લોમ્બાર્ડીનો લોહમૂગટ શાર્લમેનને માથે મૂકી તેને સંસ્કારી રાજ કીધો. શાર્લમેને લડાઈઓ કરીને ખ્રિસ્તીધર્મ મનાવવાને બહાને હબ્સબર્ગે મારી નાંખીને અને ઘણા-એકને પોતાના રાજ્યના જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં વેરાતા રાખીને સાક્સન લોકને (૭૭૨-૮૦૩) પૂરેપૂરા તાબે કીધા. એ એકત્રીસ વર્ષના દર્મિયાનમાં તેણે સ્પેન ઉપર ચઢાઈ કરી હતી-કારણ આ હવે કે લાંબા ખલીફ અબદલ રહેમાને કેટલાક અમીરોની પાસેથી તેઓના પ્રદેશની સત્તા છીનવી લીધી હતી ને ઓએએ શાર્લમેનની મદદ માગી હતી. સ્પેનની લડાઈમાં પહેલે તો ફતેહ મળી હતી પણ પછવાડેથી હાર થઈ હતી ને તેના બહાદુર તથા વહાલા સરદારો કપાઈ ગયા હતા.

રોમનો પોપ લીઓ ત્રીજે એની સામા પાછલા પોપના સગાઓએ બંધેડા બેઠાવેલા તેને ખેસાડવાને શાર્લમેન રોમ આવેલો-એ ઉપકારના બદલામાં પોપે શાર્લમેનને રોમનો મહારાજા એ પદ મોટપ ધારણ કરાવ્યું (૮૦૦ માં). તેનું પોતાનું રાજ્ય પણ ધણું મોટું હતું તેથી શાર્લમેને પશ્ચિમનો મહારાજા એ ઉપનામ પણ રાખ્યું. તેનું રાજ્ય સ્પેનની ઈશ્રો નદીથી તે જર્મનીની એલ્બ નદી સૂધી અને ઈટલીમાં નેપલ્સ સૂધી હતું. તે ગ્રીકરાજદરબાર સાથે પ્રસંગ વહેવાર રાખતો ને બીજા ઘણીએક રાજમંડળીઓનું ઉપરીપણું કરતો; તેની દરબારમાં હરેન અલ રશીદના વજીરો આવતા. તે ૮૧૪ માં મરણ પામ્યો.

શાર્લમેન વર્ષે વર્ષે પાદરીઓની ને અમીરોની સલાહ લેતો ને એઓ લોકહિતના કાયદા બાંધતા; તે વખતે વખતે કામ કામ ઈનસાફદારો મોકલતો ને રાજ્યને શોભા મળે ને લોકને ફાયદો ધાય તેવાં કામ કરતો. તેણે નાણાંનું ચલણ મુકરર કીધું, રસ્તા બંધાવ્યા, નિશાળો થાપી ને પુસ્તકસંગ્રહ કરાવ્યા. તેના રાજ્યમાં પાદરીઓ સિવાય બીજા લોક ભણ્યા ગણ્યા નહોતા. તેને પોતાને ૩૨ વર્ષની હમરલગી તો લખતાં પણ આનંદ વડતું નહિ, પણ પછવાડેથી તે ઘણીક વિદ્યામાં પાઠ લેતો ને ઘણીક ભાષા બોલી જાણતો. તે પોતાના દુશ્મનો ઉપર બહુ ઘાતકીપણું વાપરતો-તેણે ત્રીસ હજાર સાક્સોનોનો સંહાર કીધો હતો. તે પોશાકમાં સાદો, ખાવા પીવામાં નિયમ રાખનારો, મળતાવડો ને સેતરંજનો શોખીલો હતો. રાતે ૨૦ જણ નાગી તરવારે ને બળતી મસાલે તેના બીજાનાની ચોક્કી કરતા.

શાર્લમેનના દીકરા લૂઈના મરણ પછી એના બે દીકરાએ વડા ભાઈની સામા લડાઈ કરી તેને હરાવ્યો

(૮૪૧) ને વહેંચણુ થઈ તેમાં મ્યૂઝ, સોન ને હોન એ નદીઓનો પશ્ચિમ પ્રદેશ આલેસ (તાલ પડેલા) એને, જર્મનીનો પ્રદેશ લૂઈને, અને ઈટલીનો પ્રદેશ લોથેરને મળ્યો-હાથ બે ક્રાન્સનું રાજ્ય કહેવાયછે તેનો મૂળપુરુષ આલેસ ગણાયો. એ ત્રણ રાજ્ય એક કુટુંબના પુરુષોની સત્તાને આધીન થયાથી, વળી તે પુરુષો નિર્બલ છતે પરસ્પર સરસાઈ કરતા તેથી તેઓ પોતાની સરહદ કાયમ રાખી શક્યા નહિ. જર્મનીવાળો આલેસ (જડો) એણે ૮૮૪ માં ત્રણ રાજ્યને એકઠાં કર્યાં, પણ તેને તેની પ્રજાએ ગાદી ઉપરથી બેઠાડી મહેલ્યો એટલે રાજ્યના પાછા કંકડા થયા-ક્રાન્સ, ઈટલી ને જર્મની એ ત્રણ રાજ્યો અને લોરેન, બર્ગંડી ને નવાર એ ત્રણ સંસ્થાનો જુદાં જુદાં ગણાયાં.

ક્રાન્સમાં અમીર ને પાદરીઓ એ બે વચ્ચે બનાવ નહોતો. વળી અમીરો પોતપોતાના પ્રદેશમાં કુળ અખતારીથી સત્તા ચલાવતા. એ અવ્યવસ્થાનું પરિણામ આ થયું કે પારિસના એક કૌંટ (અમીર) છુ કાપેટ એણે ક્રાન્સનો રાજ લૂઈ પાંચમો મરી ગયો કે તરત-લશ્કર એકઠું કરી ગાદી લેવાને દોડ કરી ને હીમ્સમાં મૂગટ પહેર્યો (૯૮૭). એ ૯૯૬માં મુઆ પછી તેનો દીકરો રોબર્ટ (હાલો) ક્રાન્સની ગાદીએ બેઠો ને કાપેટવંશનો બીજો રાજ મનાયો.

નોર્મન (ઉત્તરના લોક-ડેન્માર્ક, સ્વીડન ને નોર્વે એ દેશના) જેઓએ પરંપરાથી ચાંચીયાનો ધંધો કરેલો, એથા સૈકાથી છેક રોમ સૂધીના ને આફ્રિકાનાં પણ બંદરો લંટવા શરૂ કરેલાં, શાર્લમેનને પણ પળવેલો તેઓએ ૮૪૩ થી ક્રાન્સનાં બંદરો ઉપર ઉપરાઉપરી બિતરવા માંડ્યું. ૮૪૫ થી તે ૮૬૧ લગીમાં તેઓએ ત્રણવાર પારીસને લંટ્યું. ૮૮૬ માં તેઓ ફરીથી દેખાયા, પણ પારિસના કૌંટ તેઓની સામા થઈ ધણાકનો નાશ કીધો. તેઓમાંનો એક રોલ્લો ક્રાન્સના એક પ્રદેશમાં વસ્યો, ખ્રિસ્તી થયો, રોબર્ટ નામ રાખીને નોર્મંડીનો રચક કહેવાયો (૯૧૨ માં). નોર્મનની પેઠે આફ્રિકાથી મુસલમાનો પણ વખતે વખતે આવીને ક્રાન્સના લોકને ઉપદ્રવ કરતા.

આઠમા સૈકાથી ક્રાન્સના રાજ્યની અવસ્થા ફ્યૂડલ સિસ્ટમ પ્રમાણે ચાલતી થઈ-આવી રીતે કે રાજકુળના પુરુષો તથા સરદારો જેઓ પોતપોતાનાં લશ્કરથી રાજને સહાય કરતા તેઓને રાજસેવાના બદલામાં નાણું નહિ પણ જમીન મળતી. કેટલાકને એકલી જમીન ને કેટલાકને જમીન તથા પદવી બંને મળતી,

પણ તે એવી શરતથી કે તેઓએ રાજને માન આપવું, શત્રુઓથી તેવું રક્ષણ કરવું, કદી પકડાયેા હોય તો તેને છોડવેા, તેની સાથે કચેરીએ જવું, તેની સાથે લડાઈ-માં જવું અને જ્યારે તે કહે ત્યારે પોતપોતાની તરફથી લશ્કર ભેાડાં કરી રાજસેવામાં મોકલવાં. તે જમીદારો રાજસેવક કહેવાતા. તેઓ પોતાની જમીન પોતાનાથી ઉતરતા અધિકારી અથવા શ્રીમંતજનને આપતા ને એઓ તેઓના સેવક કહેવાતા. એ બીજી પ્રતિના જમીદારો પોતાની જમીન લોકવર્ગમાં વહેંચતા ને લોક જમીદારોને ખેતીને માટે બળદ પૂરા પાડતા અથવા મુદત ઠેરવી તેઓની જમીન ખેડતા અથવા તેઓની સાથે લડાઈમાં જતા. એ પ્રમાણે રાજ કોઇની આકરીમાં નહિ, પણ બીજા સૌ લોક પોતપોતાના ઉપલા વર્ગના-ઉપરીઓના સેવક હતા ને સૌ જ લશ્કરી સ્તીપાર્થઓ હતા. રાજને લશ્કરનું કામ પડે કે તે વડા જમીદારોને કહેતો, એઓ પોતાના ગણોતીઆને કહેતા ને એઓ પોતાના ખાતેદાર ગણોતીઆને કહેતા ને મોટું લશ્કર તરત ભેડું થવું. ઇ. સ. ૮૮૭ પછી એ વ્યવસ્થા પ્રકારમાં વિકાર પેઠો-સરદાર વડા જમીદારોએ પોતાની પદવી કાયમ રાખી પોતપોતાના પ્રદેશને સ્વતંત્ર રાજ્ય કર્યા; અને પોતાથી ઉતરતા ગણોતી-આઓ તે પોતાની તાબેદાર રૈયત છે એવી રીતે તેઓ પ્રત્યે વર્તવા લાગ્યા. એમાંના એક સરદારે ૯૮૭ માં ફ્રાન્સનું રાજ્યપદ ધારણ કર્યું હતું તે પાછળ જ-ણાવેલું છે.

રોમની લાટિન ભાષા ગોલના લોકની ભાષામાં ઉતરી, એવી ભાષામાં ફ્રાંક તથા બીજા જાતના લોકની ભાષા મળીને એમાંથી એક નવી રોમાનેસકયુ નામની દેશભાષા ઉત્પન્ન થઈ કે જેમાં લાટિન શબ્દ વિશેષ પણ તેમ સોલ્ટ-ટ્યૂટન-ગોથ એ લોકના શબ્દો પણ ધણા હતા. એ રોમાનેસકયુ ભાષાએ કેળવાતાં આઠશો વર્ષે હાલની ફ્રેંચભાષાનું રૂપ ધારણ કીધું છે.

જર્મની.

શાર્લમેનના દીકરાનેા દીકરો લૂઈ તેણે ઇ. સ. ૮૪૩ થી જર્મનીનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. લૂઈના દીકરાઓએ રાજ્યની વહેંચણુ કરી લીધેલી, પણ પછી બેનાં મરણ પછી ચાર્લસ (નડો) તેણે (૮૮૧-૮૮૭) જુદાં પડેલાં રાજ્યોને પાછાં એકઠાં કીધાં ને ઇટલીને પોતાના રાજ્યમાં જોડી નાંખી મહારાજ કહેવડાવેા. ચાર્લસથી વ્યવસ્થા રખાઈ નહિ ને લોકે તેને પદભ્રષ્ટ કીધો ને આરનલ્ફને રાજ ઠેરવેા.

નોર્મન ને પૂર્વ સરહદના સ્લાવોનિયન લોક જ્યારે

ત્યારે હુમલા કરતા ને પ્રદેશને વણસાડતા તેઓને હાલનાં કહાડતાં જર્મેન રાજ્યોને બહુ મહેનત પડતી હતી.

ઇ. સ. ૮૮૮ માં ચાર્લસ (નડો) મરણ પામેથી ફ્રાન્સ તથા જર્મની એ બેના રાજ્યોનેા સગપણ સંબંધ ટાળ્યો-આરનલ્ફ જર્મનીનેા હતો. ૯૧૧ માં જર્મનીનાં આઠે રાજ્યના લોકની સામાન્ય સલાએ કોનરાડ ફ્રાંકોનિયાનેા ડચુક એને રાજ ઠેરાવેા. કોનરાડ મુઝા પછી સાક્સનીનેા ડચુક હેન્રી સર્વાનુમતે રાજ થયો (૯૧૯ માં). ફ્રાન્સના રાજ્યમાં બપેરા ચાલતા તેનેા લાલ લેઈ હેન્રીએ લોરેન પ્રગણું જીતી લીધું ને હંગરીના લોક જે રાજ્યને ઉપદ્રવ કરતા તેઓને મારી કહાડ્યા. તેણે કેટલાક ક્ષિત્રિઓ મળજૂત કીધા ને કેટલાંક શહેરને પોતપોતાનું રક્ષણ કરવાને હુક આપેા.

હેન્રી પછી તેનેા દીકરો ઓથો ૯૩૬ માં રાજ થયો. તેણે ઇટલીને પોતાની સત્તામાં આણી અને હંગેરિયન લોકને પૂરા હરાવેા. ૯૬૨ માં તેણે મીલાન શહેરમાં લોમ્બર્ડોનેા લોહમૂગટ ધારણ કર્યો ને રોમમાં પોપે મહારાજનેા સેનાનેા મૂગટ તેને માથે મૂકેા. ઓથોએ પોતાના કુટુંબના પુરૂષોને રાજ્યમાં વર્તાવેા, તાલુકદારોના ઉપર નીચેાની રાખવાનું કામ કેટલાએક કૌંટને સોંપ્યું અને ધર્મેશુરોની પ્રદેશસત્તા વધે તેને અટકાવવાને કેટલાએક અમલદાર નીમ્યા. તેણે ફ્રચૂડલ હુકને વધતા અટકાવેા હતા, પણ તે તેના મરણ પછી પાછા જોર મારતા થયા હતા.

ઓથો બીજો ૯૭૩ માં રાજ થયો. તેણે ફ્રાન્સમાં ને ઇટલીમાં મુસલમાન સામા લડાઈઓ કીધી, પણ તે ફતેહમંદીવાળી નહોતી. તેણે ગ્રીકરાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યા પછી આખ્યુલિયા ને ક્લાપિયા એ પ્રાંતો પહેરામણીમાં માગ્યા. એ ઉપરથી બે રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં ઓથો પડ્યો (૯૮૩ માં). તેનેા છ વર્ષનેા દીકરો ઓથો ત્રીજો રાજ કહેવાયો પણ સઘળો રાજ્યકારભાર તેની મા (ગ્રીકરાજપુત્રી) કરતી. એ રાજ્યમાં ફ્રચૂડલ હુક ધરાવતા સ્વામી સેવક વચ્ચે ઝગડા ચાલતા અને ડેન તથા સ્લાવોનિયન એ લોક સરહદઉપર હુમલાઓ કરતા. કારભાર પોતાને હાથ લીધા પછી ઓથોએ ઇટલીમાં ને રોમમાં પોતાની સત્તા બેસાડવાના ઉલ્લસમાં કાળ નિર્જનન કીધો. તે મુઝા પછી તેને દીકરો ન હોવાથી બવેરિયાનેા ડચુક હેન્રી (સાક્સન વંશનેા છેલ્લો રાજ) ગાદીએ બેઠો (૧૦૦૨).

ખ્રીસ્તન.

સાક્ષનનાં સાત રાજ્યોમાં વેએક્સનું રાજ્ય આ-
કમા સૈકાને અંતે જોરાવર હતું. ત્યાંના રાજા એગ્-
ખર્ટ, કેંટ, એસેક્સ, આંગ્લિયા એ રાજ્યોને પો-
તાનાં રાજ્ય સાથે જોડ્યાં અને નોર્થમિથ્રિયા તથા
મર્સિયાના રાજાને ખંડણી આપતા ક્રીધા. એ પ્રમાણે
સાત રાજ્ય ટળી એક થયું ને તે ઇંગ્લંડનું રાજ્ય કહે-
વાયું (૮૨૭). એગ્ખર્ટ ખ્રિસ્તમાં જન્મ્યો હતો,
પણ તેણે ક્રાન્સમાં શાહીમેનની દરબારમાં કેળવણી
લીધી હતી ને તેથી તે ખીજા સાક્ષન રાજાઓ કરતાં
વધારે જાણીતા ને સુધડ હતો.

એના રાજ્યમાં ઘણેક ઠેકાણે ખનરો મંડાતાં. હથિ-
ચાર જખતર ખનાવવાનાં કારખાનાં હતાં, પણ ખીજા
હુનરનાં નહોતાં. ઘરો દેખાવડાં નહોતાં. સાક્ષન
સ્ત્રીઓ સીવવા ભરવામાં કુશળ હતી. જમણવારને
પ્રસંગે સ્ત્રીપુરુષોના મેળાવડા થતા ને ત્યાં વાદ વગાડી
ગાનારા ગાઈ નાચી ટાળ કરી સૌને રીઝવતા. લોકના
ત્રણ વર્ગ હતા: જગીરદાર-સરકારલોક, ખેતીનું કામ
કરનારા ને ગુલામો. એગ્ખર્ટ અને પછીના રાજાઓના
વખતમાં નોર્મેન-ડેન (ડેન્માર્ક તથા નોર્વેના) લોક
ઇંગ્લંડના કાંઠા ઉપર ઘણેક ઠેકાણે બિતરી બંદરો લૂંટતા
ને સામા થતા તેમને મારી નાંખતા;—સાક્ષનો તેમને
પૂરા પકી શકતા નહિ.

ઈ. સ. ૮૭૧ માં સાક્ષન રાજા ડેન સાથે લડતાં
કપાઈ પડ્યો ને તેના ભાઈ આલ્ફ્રેડને સાત વર્ષ
રાજ ગામડાંઓમાં સંતાતાં ભટક્યાં કરવું પડ્યું. તેણે
સારંગી વગાડનાર માગણુનો વેશ લેઈ હાવણીમાં જઈ
ડેન લોકની સંખ્યા જાણી લીધી ને પછી તે મોટું લશ્કર
લેશું કરી દુશ્મનને હરાવી ઘણાંકની કતલ કરી નાંખી
રાજગાદીએ બેઠો (૮૭૮). આંગ્લિયા ને નોર્થમિથ્રિ-
યાના ડેનોએ આલ્ફ્રેડની સત્તા માની ને ખ્રિસ્તી ધર્મ
સ્વીકાર્યો.

લડાઈથી પડવારી નિર્લય થઈ આલ્ફ્રેડે રાજ્યની
રૂઠી વ્યવસ્થા કરી ત્યાંના કિલ્લો જળરો ક્રીધો ને શસ્ત્ર-
થી ભરી રાખ્યો; દુરનાં બંદરોનું રક્ષણ કરવાને અને
વેપાર વધારવાને વહાણો બંધાવ્યાં; પાછલા રાજાઓ-
ના બાંધેલા કાયદા સુધાર્યા ને કેટલાક નવા ક્રીધા;
ધનસાક્ષનો લાલ સૌને સહેલથી મળે માટે રાજ્યના
વિભાગો ક્રીધા; નિશાળો થાપી; અને પાદરીઓ અલ-
ણ હતા તેઓને પોતાના દાખલાથી શરમમાં નાંખી
વિદ્યાભ્યાસ કરતા ક્રીધા. આલ્ફ્રેડ ૯૦૧ માં મ-
રણ પામ્યો.

આલ્ફ્રેડે સાત વર્ષ દુઃખ ભોગવી ખંત રાખી, સુક્તિ-
યો કરી, સાધન મેળવી લડાઈ કરી પોતાનું રાજ્ય
મેળવ્યું—તેણે સૌ મળીને ૫૬ લડાઈઓ ક્રીધી એ તેનાં
આગ્રહ, સૌર્ય ને પરાક્રમ દોખાડે. તેણે રાજ્યકાર્ય-
ની વ્યવસ્થા કરી કાયદા બાંધ્યા. રાજતેજની વૃદ્ધિ
ઈચ્છી ને પ્રજાને અર્થે કામ ક્રીધાં એ તેના રાજપણાના
યશ છે. તેણે ગદ્યપદ્યમાં કેટલાક વિષયના ગ્રંથ લખ્યા
ને વિદ્વાનોને પોતાની પાસે રાખ્યા એ તેનું બિજાનું
કાર હતું. તે સૌ સાથે ભલો તથા મજતાવરો, કામ
કરવે ધીમે, દેખાવમાં માનવંતો, મુખકાંતિમાં પ્રસન્ન,
સાચો, સૂઘો, કાવડો ને ગરીબનો ખેલી હતા.

આલ્ફ્રેડ પછી એડ્વર્ડ પૂર્વ કિનારાતરફના ડેનને
હાંકી કહાડ્યા, ને કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. એથ-
લસ્ટન રાજાએ ૯૨૫ થી તે ૯૪૬ સુધી રાજ્ય કર્યું.
તેણે રફાલંડનો ઘણેક પ્રદેશ બિજડ વાળી ત્યાંના
રાજાને પોતાનું જોર દેખાડ્યું હતું અને પરદેશી ખીજાં
રાજ્યોની સાથે ઇંગ્લંડના રાજ્યને પણ ગણાવું કર્યું
હતું. કેટલાક નિરાશ થયેલાં પરદેશી રાજકુટુંબ એ-
થલસ્ટનને આશરે ઇંગ્લંડ આવી રહ્યાં હતાં; અને પા-
રિસનો કોંટ લૂ, જર્મનીનો રાજા ઓથો ને એક જર્મ-
ન રાજકુવર એ એથલસ્ટનની બેનો સાથે પરણ્યા હતા.

ઈ. સ. ૯૪૬ થી ડેનલોક વળી પાછા ઉપરાઉપરી
ઇંગ્લંડના કિનારા ઉપર બિતરી નાશ કરતા થયા હતા
તેઓની સામે થવાને રાજાઓ શક્તિમાન નહોતા ને
દશમા સૈકાને અંતે ડેનલોકે ઇંગ્લંડનો ઘણેક પ્રદેશ
પોતાનો કરી લીધો હતો.

હિંદુસ્તાન.

કનોજમાં (૪૭૦ થી) રાઠોડ રાજા હતા; અજમેર-
માં ચોહાણ રાજા હતા (માણેકરાય ૬૬૫ માં); દિ-
લ્હીમાં (૭૬૨ થી) તુવારવંશના રાજા હતા; ચિતોડ-
માં (૭૨૮ થી) ગેલોટ રાજા હતા; માળવામાં પરમાર
રાજા હતા (૧ લો લોજ પાખ, ખીજો ૬૬૫ ને ત્રીજો
૧૦૪૪ માં); ગુજરાતમાં અનહિલવાડ-પાટણનું રાજ્ય
ચાવડા વનરાજે (૭૪૬) થાપ્યું હતું તે તેના વંશજો-
એ ૯૪૨ સુધી ભોગવ્યું ને પછી સોલંકી મૂળરાજ
૯૯૭ સુધી હતા; બંગાળમાં પાલ ઉપનામના રાજા
નવમા સૈકાથી હતા.

દક્ષિણમાં ઇ. સ. ૭૦૦ માં કલ્યાણીનું રાજ્ય જોરા-
વર હતું; તૈલંગણનું હતું; ને ચેરનું (ત્રાવણકોર, મલ-
બાર, કોઈમતુર) હતું તે દશમા સૈકામાં નાશ પામી
આસપાસનાં સંસ્થાનોમાં વહેંચાઈ ગયું.

ધર્મેસંબંધી વૃત્તાંત આખું છે કે સાતમા સૈકામાં બૌ-

ધ્ધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી છેલ્લો ઉચ્ચાળો ભરી ગયો. તે સમે બ્રાહ્મણધર્મનું પ્રબળ હતું—જંગાળના કુમારિલ-ભટ્ટે દક્ષિણમાં જઈ જૌહ્ન વાદીઓને કુંઠિત કીધા હતા ને સુધન્વા રાજ્યે જૌહ્નધર્મી જનોની કતલ કરાવી હતી. ૮ મા સૈકામાં શંકરાચાર્ય* જૌહ્ન તથા જૈન ને ખીન્ન અનેક ધર્મમાર્ગનું ઉચ્છેદન કરી, વૈદિક ધર્મ સ્થાપી વેદાંતજ્ઞાનનો અને શિવ, શક્તિ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણપતિ એ પંચાયતન દેવતાનો પૂજન કરવાનો ઉપદેશ કીધો હતો.

પરદેશી સુસલમાનના સંબંધમાં હકીકત આ છે કે ખલીફ વાલીદની કારકીર્દિમાં (૭૧૧ માં) મહુમદ કા-સીમ નામના સરદારે ઇરાનથી આવી સિંધના દેવળ ગામના દાહીર રાજ સાથે લડી સિંધ તથા મુલતાન સુસલમાનની સત્તામાં આણેલાં; પણ પછવાડેથી જ્યારે સુસલમાન સ્વસ્થાને જતા રહ્યા ત્યારે તે પાછાં હિંદુઓના તાબામાં આવ્યાં હતાં (૭૫૦). પછી સવાળસે વર્ષ સૂધી હિંદુઓ પરદેશી લોકના હુમલા-ઓથી ઊગર્યા હતા.

જેવામાં ગિજનીની ગાદીએ સખકતગીન† બેઠો (૯૭૭) તેવામાં સિંધુનદીના પ્રદેશના રાજ્યોએ પોતાની પડોશમાં ઉન્મત્ત પરદેશીઓનું રાજ્ય છે તે કોઈ દહાડો હેરાન કરશે એમ વિચારી તેઓને ગીજનીમાંથી કહાડવાનો નિશ્ચય કરી પેશાવર ને કાબુલ એ બેની વચમાંની ખિડમાં ડેરા ધાલ્યા ને સખકતગીનને લડાઈ આપવા તેડયો. લશ્કર સામસામાં ઊભાં છે તેવામાં વા, બીજળી, વરસાદ થઈ આવ્યાં—હિંદુઓ હિજકથી હેરાન થયા ને ઈશ્વરી કૌપ માની પાછા હઠ્યા—લાહોરનો જયપાળ ૫૦ હાથી આપી ખીન્નું દ્રવ્ય પછી આપવાનું કબૂલ કરી પાછો ફર્યો.

જયપાળે પોતાની કબૂલાત ન પાળતાં બિઘરાણી કરવા આવેલાઓને બંદીખાને નાંખેલા તેઉપરથી સખકતગીન લશ્કર લેઈ લાહોર ઉપર આવ્યો. જયપાળે દિલ્હી, અજમેર, કલંજર ને કનોજ એ રાજ્યનાં લશ્કરોની મદદ રાખીને એક હજાર સવાર સાથે જઈને લડાઈ આપી પણ તે હાર્યો; અને સખકતગીન તેની છા-

વણી લૂંટી, આસપાસના પ્રાંતોમાંથી ખંડણી લેઈ સિંધુનદી સૂધી દેશ છૂતી ને પછી પેશાવરને થાણું કરી એક હજાર સવાર મૂકી પોતાની રાજધાની લણી વળ્યો.

ચીન,

છઠ્ઠા સૈકામાં જૌહ્નધર્મ ચીનના રાજ્યમાં ઠામ ઠામ મનાતો થયો. નવમા સૈકાના આરંભમાં હીન્ડાઓ એ રાજકારભાર પોતાને હાથ રાખી રાજ્યમાં બખેડા જગાવ્યા હતા, પણ ૮૪૫ માં તેઓને હાંકી કહાડવામાં આવ્યા હતા. પછવાડેથી પ્રાંતોમાં બંધાધુધી ચાલી તેથી તાતારના લોકે ઉત્તર તથા પશ્ચિમ પ્રદેશોઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા હતા.

દર્શન ૧૧ મું.

(ઈ. સ. ૧૧-૧૨).

તુર્કી રાજ્ય.

તાતાર દેશના લોકમાં ત્રણ જાત હતી—તુર્ક, સુગલ ને માગ્યૂ. તુર્ક લોક ખલીફના લશ્કરમાં ને રાજકારભારમાં હતા એમ આગળ જણાવેલું છે. ઈ. સ. ૧૦૩૮ માં ગીજનીનું રાજ્ય ઊંધું વળ્યું ને ફતેહ-રનારા સલજુક જાતના તુર્ક લોકે તોચલમેગને પોતાનો વડો સરદાર કીધો. સોળ વર્ષમાં તેણે બલખ, કારમાનિયા, તાબેરિસ્તાન એ મૂલકો છલ્યા ને ખલિફના હુકમથી ઇરાનના હાકેમને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મહેલ્યો. ખલીફે તોચલને બગદાદનો મુલતાન કરી થાપ્યો અને અરબ રાજ્યના પૂર્વ પશ્ચિમ બંને રાજ્યનો તેને અમલદાર માન્યો છે એમ જણાવવાને તેને બે તાજ પહેરાવ્યાં ને બે તરવાર તેની ડાબી જમણી કમરે બાંધી. તોચલે ઈસ્પહાનને પોતાની રાજધાની કરી. ૧૦૬૩ માં તોચલ મુઓ ને તેનો ભત્રીજો અ-લપઅર્સલાન મુલતાનની ગાદીએ બેઠો. તેણે આર્મીનિયા ને જ્યોર્જિયા એ પ્રાંતો રાજ્યમાં ભેડી છૂંદી નથી તે ટ્રૅન્સ નદી સૂધીના મુલકનું રાજ્ય કીધું. તેણે ઝીસ રાજને હરાવી કેદ કીધો હતો; તેની મહેરબાનીમાં રહેલા બારસે રાજ હતા. ને તે બે લાખ જળશ લડવૈયાનો સરદાર હતો. તે ૧૦૭૩ માં મુઓ ને તેના વડા દીકરા મલેકશાહે ચીન થકી તે છેક કોન્સ્ટંટિનો-પલ સૂધીના બહોળા મૂલકની હાકમી કરી. તે બાર વખત પોતાના રાજ્યમાં ફરી વળ્યો હતો. તેણે ઈમારતો બંધાવી ઘણાંક શહેરને શણગાર્યાં, વિદ્યાહીનરને ઉત્તેજન આપ્યું ને શક ચલાવ્યો. ઈ. સ. ૧૦૯૨ માં તે મુઓ ત્યાર પછી પ્રાંતના નવાબોએ આપખ-

* એ સંવત ૮૪૫ ના વૈશાખમાં સુદ દશમે જન્મ્યો હતો.

† ઈ. સ. ૮૦૦ માં કોઈ તાહીર નામના સુસલમાન સરદારે ખેરાસાનને ખલીફના રાજ્યમાંથી છુટું પાડ્યું હતું. તેના વંશે રાજ્ય કીધા પછી સુકર ને સામાની એ વંશના રાજ થયા. સામાની વંશના એક રાજાના સરદાર તુર્ક જાતના અલખતગીને ગીજનીમાં જુદી રાજગાદી થાપી (૯૬૨). તેણે પોતાના ગુલામ સખકતગીનને દરજે વધારતાં પોતાના જમાઈને વારસ કર્યો હતો.

ખલારીથી હાકમી કરવાનો ઉદ્ધમ ચલાવ્યો. સીરિયાના તુર્ક લોકે ખલીફની ગાદી કહાલી નાંખી ને સાલાદીનને ઇજીપ્તનો નવાબ કીયો (૧૧૭૨ માં)—તે થોડે વર્ષે સ્વતંત્ર થયો ને તેણે ટ્રિપોલીથી તે ટ્રેવિસ સુધી ને આર્મીનિયાના પહાડથી તે હિંદી મહાસાગર સુધી હાકમી કીધી.

ફ્રેંચ—ખ્રિસ્તીઓની મુસલમાન ઉપર ચડાવ.

દેશ દેશના ખ્રિસ્તી લોકે જરૂરસલેમમાં પોતાના ધર્મની પવિત્ર ગળાતું દર્શન કરવા જતા તેઓને મુસલમાનો ખલુ પીડા કરતા. ન્યાંસુધી તે શહેર અરખોના તાબામાં રહ્યું ત્યાંસુધી તો તેટલું નહિ પણ બ્યારથી તે તુર્ક લોકના હુવાલામાં ગયું ત્યારથી એઓ દેશી ને બંગાળ ખ્રિસ્તીઓ ઉપર અનેક રીતે બદ્ધમ ચલવતા. ગ્રીકરાજ આલેક્સિસઅસે દેશ દેશના ખ્રિસ્તી રાજાઓને કાગળ લખી મુસલમાનનો બદ્ધમ ને ખ્રિસ્તીઓનાં દુઃખ એવિધે જણાવ્યું; ખ્રિસ્તી સાધુ પીટર એણે દેશ દેશમાં ફરી લાપણ કીધાં; અને પોપ અર્બન બીજો એણે ક્રાન્સમાં જઈ સમા ભરી ફેરવ્યું કે લડાઈ કરવી. જે કોઈ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને લડશે તે પોતાનાં પાછલાં આગલાં પાપથી મુક્ત થશે એવો નિરોધ અનુગ્રહ ધર્મેગુરુએ સમજાવ્યો. ૪૦ સં ૧૦૯૬ ના આગસ્ટની ૧૫ મીએ યુદ્ધને અર્થે નીકળવાનું ઠરેલું તોપણ તેની પહેલાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષોનાં ઝુંડ પીટરને આગેવાન કરી ક્રાન્સથી નીકળ્યાં; માર્ગમાં ખીન્ન ઝુંડો પણ મળ્યાં. તે ઉન્મત્ત લોકે પ્રથમ તો જૈન ને મોસેલ નદીઓના પ્રદેશમાં રહેનારા હબરો ચાહુદીઓને લૂંટ્યા ને કાપી નાંખ્યા. ખ્રિસ્તી ઝુંડ કોન્સ્ટંટિનોપલ પહોંચ્યાં પણ તે એટલાં તો ઉન્મત્તપણે વર્તતાં કે ગ્રીકરાજ અલેક્સિસઅસે પોતાના રાજ્યને ક્ષેમ રાખવાને તેઓને વહેલાં વહેલાં એશિયામાં ભેટાયાં. નૈસના મેદાનમાં સુક્ષ્માને ૩ લાખ ખ્રિસ્તીઓની કતલ કરી નાંખી.

૪૦ સં ૧૦૯૬ માં એઈલોનો ગોડફ્રી, દ્વૌસનો રેમંડ ને વરમાનડોઇનો છૂં એ ત્રણ જણ પોતપોતાનાં જુદાં લશ્કર લેઈ ક્રાન્સમાંથી નીકળ્યા ને જુદે જુદે રસ્તે થઈને નવ મહિને કોન્સ્ટંટિનોપલ આવી એકઠા થયા. ખીજે વર્ષે ગીધિનિયાના મેદાનમાં ૧ લાખ ખ્રિસ્તી સરદાર લડવૈયાઓએ જે ઠેકાણે લડાઈ કરી; એશિયામંતર પસાર કરી આંટિઓકને ઘેરો ઘાલ્યો; ને સાન મહિને તે શહેર તાબે થયું. પણ પછી કિલ્લામાંનાં લશ્કરે અને તુર્ક અરખનાં ખીન્ન લ-

શ્કરોએ ખ્રિસ્તીઓને ઘેરી લેઈ કાપવા માંડ્યા. પચીસ દહારા ખ્રિસ્તીઓ નાશને આધીન રવા. પણ પછી મરણીઆ થઇને તેઓએ પાછા દુશ્મનનો ઘાલુ વાળ્યો. પણ વળી દુકાળ ને મરણી ચાલ્યાં તેથી કેટલાંક ખ્રિસ્તી મરણ પામ્યા—ફાલોરસ પ્રદેશના કોઈને લીખ માગી પેટ ભરતું પરચું હતું ને હયુકે છબોઝે એણે પોતાને ખેસવાને કાઈનો ઘોરો મંગાવ્યો હતો. એ હાલતમાં પણ કેટલાંક પાદરી ને સરદાર એઓ લશ્કર ને યુક્તિપ્રયુક્તિથી હનેજન આખ્યાં કરતા. દસ મહિના પછી ખ્રિસ્તી લશ્કરે જરૂરસલેમ તરફ કૂચ કીધી ને છ અકચારિયાંનો ઘેરો નાંખી તે શહેર કીધું (૧૦૯૬ માં)—ખલીફ ઓમરે પ્રથમ લીધેલું ત્યારપછી ૪૬૦ વધે. ત્રણ દહારાની કતલમાં ખ્રિસ્તીઓએ ૭૦ હબર મુસલમાનોને વહારી નાંખ્યા, ઘણાંક ચાહુદીઓને તેઓના દેવજમાંજ બાળી મૂક્યા ને કેટલાંકને કેદ રાખ્યા, પછી બધાં ભાથે તથા બધાં પગે અને હીન થઈ પશ્ચાત્તાપથી ક્ષમા માગતા ને પાદરીઓ ભાથે સ્વરે પ્રભુનાં જે સ્તવન લાલુતા તે ધ્યાનથી સાંભળતા, ખ્રિસ્તીઓ ટુંગરીઉપર ચઢ્યા ને કેસ્ટની કળરનું ચુંબન કરી સાંચે હરખનાં આંસું પારચાં. પછી લશ્કરી લોકે ગોડફ્રીને જરૂરસલેમનો રાજ માંડ્યો, પણ તેણે તે ખિતાબ ન લેતાં હોલી એપલકરનો—પાક કળરસ્તાનનો ધારન એ ખિતાબ કબૂલ કીધો; પણ તેટલે ઇજીપ્તના મુલતાન ૩ લાખ લશ્કર લેઈ લડવા આવ્યો. ગોડફ્રીએ લડાઈ આપી મુસલમાનને હરાવ્યા. એ પ્રમાણે ગોડફ્રી ને જે મોહકવિન એઓનાં પરાક્રમે સીરિયામાં ફ્રાંક લોકનું સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું.

૧૦૯૬ ની પહેલી ફેસેરમાં ગોડફ્રીના ભાઈ બાલ્ડવિને ઇટેન્સા શહેર તાબે થયું હતું તે ૧૧૪૫ માં દુશ્મનોએ પાછું કીધું હતું. એ ઉપરથી પશ્ચિમ યુરોપના ખ્રિસ્તીઓએ ૧૧૪૭ માં ખીજ ફેસેર કીધી. જર્મેનીનો મહારાજ કોનરાડ બીજો ને ક્રાન્સનો રાજ હુઈ સાતસો એ જે જણ સિત્તેર સિત્તેર હબર ઘોરેસવાર લડવૈયા સાથે નીકળેલા તે ભૂખ તરસનાં ને દુશ્મનના મારનાં અનેક સંકટ વેઠતા એશિયામાં ગયા. ઇટેન્સાને પરતું મૂકી તેઓએ રમાસ્કસ ઉપર ચડાઈ કરી, પણ તેઓ હારીને ખિત્ર થતા પાછા ફરી પોતપોતાનાં રાજ્યમાં આવ્યા (૧૧૪૯).

સાલાદીને ૧૧૮૭ માં જરૂરસલેમ પોતાના તાબાનું કરેલું તે ઉપરથી ત્રીજ ફેસેરનેમાટે પોપે તૈયારી કરાવી અને ઇંગ્લંડથી રિચર્ડ ફર્ડ ડી લાયન, જર્મેનીથી ફ્રેડરિક ખારણરોન્સાને ક્રાન્સથી ફિલિપ આગસ્ટસ એ ત્રણ ૧૧૮૮ માં નીકળ્યા. એઓએ જઈ ફ્રાંક લશ્કરને

મદદ કરી ને એકર શહેર લીધું. ફિલિપ તથા રિચર્ડ એ બેને અણુળનાવ થયો તેથી ફિલિપ ક્રાન્સ ગયો ને પછી રિચર્ડ ઉપરાઉપરી ક્તેહ મેળવી પણ તે ટકી નહિ. ખ્રિસ્તી નત્રાણુઓને મુસલમાન તરફથી હરકત ન થાય નેનાફકાથી તે ટાયર લગીનો સમુદ્ર કાઠો કાંકના તાળામાં રહે એવા કોલકરાર સાલાદીન પાસે કરાવી રિચર્ડ ૧૧૯૨ માં સ્વદેશ જવા પાછો ફર્યો.

વળી બીજી પાંચ કૂસેડ થઇ હતી, પણ તે પાલેસ્ટાઈનમાં નહોતી ને ક્તેહમંદીવાળી પણ નહોતી.

શિવલરી—ઘોડેસવારપણું.

ફ્ર્યુડલ સ્વામીસેવકની સ્થિતિમાં બળીઆ સરદાર નિર્બળ સરદારને જ્યારે ત્યારે દમ્યાં કરતા, મારી નાંખતા ને તેઓના કિલ્લા છીનવી લેતા. સરદાર વર્ગ છૂટલ, જૂલમી ને જંગલી રીતે વર્તે. જ્યારથી ક્રાન્સમાં સરદાર લોક પોતપોતાના મહાલમાં રાજ્યપદનો ઠાક કરી દરબારો ભરતા થયા ત્યારથી કેટલાક કુળવંતા જીવાનોને દરબારી ટેટ, સુધડતા ને રીતભાતમાં કેળવણી લેવી સુગમ થઈ પડી હતી ને એ પ્રસંગ ઉપરથી શિવલરીની નીતિરીતિ નીપજ હતી.

નિર્બળને સહાય થઈ તેના શત્રુ સાથે લડવું, સાહસ શૌર્ય ચાતુરીવિવેક દેખડાવવાં, પોતાની પ્રિયા પ્રત્યે કોઈ વાતનો પડદોન રાખતાં માનવિવેકે વર્તવું, પોતાના સદ્ગુણના યશને કુલીન સ્ત્રીઓની પ્રસન્નતાથી અંકિત કરવા, માન રાખી માનમાં રહેવું ને માનનો લોભ રાખવો, જનદયાથી પરોપકાર કરવા ને ધર્મે ઉપર આસ્થા રાખી રહેવું, એ, શિવલરીની નીતિ હતી-એ નીતી પ્રમાણે વર્તનારા જે ઘણું ખર્ચે ઘોડેજ બેસવાની રૂઢિ પાળતા તેઓ નૈટ કહેવાતા—એકવીસ વર્ષની ઉમર પછી માનવંતું નૈટપદ ધારણ કરી તેઓ દેશમાં પ્રવાસ કરતા ને પોતામાં શૌર્યોદ્ધિ સદ્ગુણ દેખડાવવાને જીવસદ્કાના પ્રસંગો બોળતા ને સંકટમાં આવેલાં માણસોનાં દુઃખ નિવારણ કરતા. શિવલરીની ઉત્પત્તિ ક્રાન્સમાં થઈ, પણ પછી બીજા ઘણાંક દેશોમાં તે ચાલી હતી.

નૈટ, એડીલગી આવતો જૂલતો જલ્લો પહેરતા; તરવાર, કટાર, ફરશી, ગદા ને એક લાંબો લાલો, બજાર ટોપ વગેરે સજ્જા ઉપર સવારી કરતા; અને એક ઉભરીઓ ખિદમતગાર હમેશ સાથે રાખતા. તેઓ મોર, રાજહંસ, વગેરે પક્ષીઓમાંથી એકને પોતાની શિવલરીનું ઇષ્ટપ્રાણી સમજતા ને ધર્મભાવથી માન આપતા—તેઓ જગત્કર્તાના, કેસ્ટની મા વર્જિનતા, સ્ત્રીઓના કે ઇષ્ટપક્ષીના સોગન ખાતા. તેઓ પોતપોતાનાં બળ ચાતુર્ય દેખડાવવાને કોઈ કોઈ વાર પર-

સ્પર લડતા ને એ તમારો જોવાને સંકડો સ્ત્રીપુરુષ મળતાં. જે જીતતો તેને એકાદી કુલીન રૂપસુંદરી પોતાનો રમાલ અથવા પહોંચી બક્ષિસ આપતી.

ઈટલી.

નોર્મંડીના કેટલાક નોર્મન લોક હથિયાર સાથે રાખી ઈટલીનાં દેવલોની જત્રા કરવા આવેલા તેઓને એક લોમ્બર્ડ રાજાએ મુસલમાનની સામા લડવાના કામમાં લગાડ્યા હતા (૧૦૧૬ માં). તેઓએ લડીને દક્ષિણ ઈટલીને સિસિલી મુસલમાન પાસેથી લેઈ લીધાં. પોપ તેઓની માગણીની સામા થયો પણ પકડાયો તેથી આશ્ચર્યલિપ્ત ને કલાપ્રિયા એ પ્રગણાં નોર્મનોએ તેની પાસેથી પડાવ્યાં (૧૦૫૩). નોર્મનોએ એક નેપલ્સમાં ને એક સિસિલીમાં એમ બે રાજ્ય થાંધ્યાં.

વેનિસ, જનોઆ ને પાઇસા એ ત્રણ પ્રલસતા-ક રાજ્ય પોતપોતાનાં વહાણોથી એશિયાનો માલ યુરોપ લાવી વેચતાં તેથી તે ઘણાં દોલતમંદ થયાં હતાં. તેઓ પોતાના લશ્કરથી ચાંચીઆઓની ને મુસલમાનોની સામે થઈ પોતાનું રક્ષણ કરતાં, પણ પરસ્પર સ્પર્ધા રાખેથી કુસંપને લીધે તેઓને વખતે વખતે નોર્મન રાજ્યના તાબામાં રહેવું પડતું હતું.

રોમના પોપે રાજપદ આપવાની ને પાદરીઓ નીમવાની સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી, પણ નર્મનીના રાજાઓ તે સત્તા રદ કરી પોતાની કરવાના ઉદ્ધમમાં રહેતા. હેન્રિ ચોથો, પોપ ગ્રેગરી સાતમાની સામા થયો—બંને જણે સલા ભરી એકએકને પદભ્રષ્ટ કહ્યા; એમ રાજ તથા પોપ વચ્ચે દ્વેષ ચાલવાથી પરિણામ આ થયું કે અમીર લોકને પોતાના હક્ક જળવી રાખવાની જોગવાઈ મળી, શહેરોમાં અંધાધુંધી થઈ ને હથિયારબંધ માણસોનાં ઝુંડોની દોડાદોડીમાં ખેતરના પાક વણુશ્યા.

જર્મની.

ઈ૦ સ૦ ૧૦૨૪ થી ક્રાંકોનિયન વંશના રાજાઓ-એ ૧૧૨૫ સુધી રાજ્ય કીધું. હેન્રિ ત્રીજો (૧૦૩૬-૧૦૫૬) તેણે હંગરીમાં લોકને હરાવી કાહાલેનબર્ગ ને લૈથા એ બેની વચમાંનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો. ઈટલીમાં ત્રણ ઉમેદવાર પોપપદને માટે દાવો કરતા હતા પણ હેન્રિએ આરખર્ગના બિશપને ક્લેમેંટ બીજો એ નામે પોપ કીધો. હેન્રિએ ક્રાંકોનિયાની જગીર રાજ્યમાં ભેડી નાંખી. હેન્રિ ચોથાની (૧૦૫૬-૧૧૦૬) કારકીર્દીમાં રોમના પોપ ગ્રેગરી સાતમાએ સલા કરી ઠરાવ કીધો કે કોઈ રાજાએ કોઈને બિશપ પદ આપવું નહિ—તે સત્તા માત્ર પોપ-

નીજ છે. હેત્રિએ પોતાના રાજ્યના અમીર તથા પાદરી એઓની સભા કરી ગ્રેગરીને પદબ્રથ ઠેરવ્યો (૧૦૭૬). ગ્રેગરીએ હેત્રિને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર-પતિત ને રાજ્ય પદબ્રથ ઠેરવ્યો. કેટલાએક અમીર તથા સાકસન લોકે પોપની ઉશ્કેરણીથી ઉધિયાર બચક્યાં ને રોડોલ્ફ દર-બારમાં જઈ રાજને રોષી બકાડી મહેલવાનો ડર બ-તાવ્યો. હેત્રિએ ઈટલી જઈ પોપનું મન મનાવ્યું, પણ પછી લાગ જોઈ લડાઈ કરી રોડોલ્ફને હરાવ્યો ને રણમાં પાડ્યો; તેમ તેણે ઈટલીમાં પણ ફતેહ મેળવી. ૧૦૮૫ માં ગ્રેગરી મુઝો ત્યાર પછી પણ હેત્રિને અંપ નહોતો—એક બીજો અમીર ગાદીનો દાવો કરવા નીક-ળેલો તેની સામા અને પોતાના દીકરાએ પોપની ઉ-શ્કેરણીથી બળવો બકાવેલો તેની સામા હેત્રિને મથકું પડ્યું હતું; તેમ તેની સ્ત્રીએ પોતાના દોપ ખરેખરા કહી દીધા તેથી પણ તે બેકરાર થયો હતો. પછવા-ડેથી તે રજળતો રહી આવતું ન મળવાથી હેરાન થઈ મરણ પામ્યો હતો. હેત્રિ પાંચમો રાજ્યોના હક્ક બળવવામાં પોપની સામે હતો, પણ પતિત કરવાની ને રાજ્યપદ ખોવાની બીકે તેણે પોતાનો મમત મૂકી દીધો હતો. તેના મરણ પછી જર્મેનોએ સાકસનીના ડચ્ક લોથેરને મહારાજ ઠેરવ્યો. તેણે ધર્મગુરની બીજી સઘળી વાત કબૂલ રાખી, પણ ૧૧૨૨ ની વર-મની સભાના ઠરાવ પ્રમાણે તે વત્યોં નહિ—તે ઠરાવ આ હતો કે ‘ઇન્વેસ્ટિચર’,—ગિશપપદ સંસ્કાર કે-ધને કરવો હોય તો તે રાજથી થાય નહિ, તે સત્તા પો-પનીજ છે; પણ મહાલ પ્રગણાના પાદરીઓનેવિષે તેનો હક્ક કાયમ છે. લોથેર પોતાના સામાવાળા સ્વે-ળિયા કુળના મુખીઓની સત્તા તોડવાને ને પોતાના ને પછી પોતાના જમાઈને વારસો મળે તેહું કરવાને બની તેટલી તદખીર કીધી. લોથેરનો જમાઈ હેત્રિ બ-વેરિઆનો ડચ્ક હતો, માની તરફથી તેને લ્યૂનબર્ગ મળ્યું હતું, લોથેરની એકની એક દીકરી સાથે પરણ્યા-થી હાનોવર તથા બ્રંઝવિક એ સંસ્થાનો તેને મળ્યાં હતાં ને લોથેર સાકસનીની ડચ્કી તેને આપી હતી.

લોથેરના મરણ પછી (૧૧૩૮) સ્વેળિયાના કે-નરાડને તેના પક્ષકારોએ વહેલો વહેલો મહારાજ ઠે-રવી દીધો. કેનરાડે તૂત જગાવ્યું કે જે ડચ્કી (વડી લગીર) ધારા પ્રમાણે કોઇ એક જણથી રખાય નહિ, માટે હેત્રિએ એક આપી દેવી જોઈએ. હેત્રિએ ન આપી તે ઉપરથી તેની સઘળી તાલુકદારી કેનરાડે છી-નવી લીધી. એ વખતથી જર્મેનીના તાલુકદારોમાં જે પક્ષ પચ્ચા—જેઓ હેત્રિ પક્ષના—સાકસનીના તે ઝવે

લ્ફ અને કેનરાડ પક્ષના—સ્વેળિયા કુળના—ક્રાંકાનિ-યાના—રાજપક્ષના તે ધીબીલેન કહેવાયા; એ નામ ઈટલીમાં ગયાં ત્યારે લાંબા લોક, રાજપક્ષનાને ધી-બીલેન અને પોપના તથા રાજના શત્રુઓને ઝવેલ્ફ કહેતા થયા.

ઇ ૦ સ ૧૧૫૨ માં ફ્રેડરિક બારબોરોસના મ-હારાજ થયો. તે શક્તિમાન ને રાજનીતિ કુશળ તેમ તે વખતમાં સૌથી મોટા ગણાતો લશ્કરી સરદાર હતો. ઇટલીમાં પોપપદને માટે જે ઉમેદવાર ઝગડો મચાવી રહ્યા હતા, તેમાં જે પોપ પદબ્રથ હતો તેણે અને લોમ્બાર્ડોનાં નાનાં શહેરોએ ફ્રેડરિકને તેડ્યો. એણે આવી મીઠાનના લોકને શિક્ષા કરી પદબ્રથ પો-પને પાછો થાપ્યો ને પોતે મહારાજનો મૂગટ ધારણ કીધો. જે પોપ નિમિત્ત લડાઈ ચાલી તેમાં એડ્રિયન તરફ મહારાજ અને અલેક્ઝાંડર તરફ ઇંગ્લંડ તથા ફ્રા-ન્સના રાજ અને પ્રજાસત્તાક રાજનગર એ હતાં. છ-હીવારે મહારાજ હાયાં હતા ને તેને અલેક્ઝાંડરને મું-બન કરવાને ને એ ખચ્ચર ઉપર ચઢતો તે વખત ર-કાળ પકડી રાખવાની પ્રજા પડી હતી. ૧૧૮૩ માં તેણે રાજનગરોના હક્ક ને તેઓની રીતભાત એ કાયમ રાખ્યાં એવો ફરમાન બહાર કીધો હતો. તે ફ્રેડરિકમાં જતાં એક નદીપાર કરતાં તાણાઈ જઈ ફૂળી મુઝો હતો. (૧૧૯૦ માં). હેત્રિ છઠ્ઠાએ લડાઈઓ કરીને સિ-સિલી તથા નેપલ્સ એ રાજ્યો પોતાના મહારાજ્યમાં જોડ્યાં—ઈટલીમાંથી નોર્મનવંશની સમાપ્તિ થઈ. હે-ત્રિના જે વર્ષના દીકરાને રોમનોએ ફ્રેડરિક બીજો કરી રાજ માન્યો, પણ જર્મેનીમાં જે ઉમેદવાર બાબા થયા—હેત્રિ છઠ્ઠાનો ભાઈ ફ્રિલિપ અને બ્રંઝવિકનો આલો. ફ્રિલિપના પક્ષવાળાએ ફ્રિલિપને, આલોના પક્ષવાળાએ આલોને અને પોપે ફ્રેડરિકને રાજ મા-ન્યો—એક કાળે ત્રણ રાજની આણુ વર્તી.

ખ્રિસ્ત.

સાકસન રાજ્યો ૧૦૦૨ માં ડેન લોકને ઇંગ્લંડમાંથી કહાડવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કીધો, પણ તે મિથ્યા ગયો. ડેન લોકનો સરદાર સ્વેન તેણે એથેલરેડ બીજાને લગાડ્યો ને પોતાને રાજ કહેવડાવ્યો. (૧૦૧૪). (એથેલરેડ નોર્મંડીમાં જઈ રહ્યો). સ્વેન પછી કે-ન્યુટ, હારલ્ડ, હારડીકેન્યુટ એ ડેન રાજ્યોએ રાજ્ય કીધું. પછી પાછો સાકસન રાજવંશમાંનો, ‘એ-ડ્વર્ડ ધી કન્ફેસર’ (૧૦૪૧) રાજ થયો ને તે ૧૦૬૬ માં મુઝો ત્યારે હારલ્ડ બીજો એણે ગાદી ઝડપી

લીધી.* ખીલ ત્રણ ઉમેદવાર નીકળ્યા તેમાં જોતો તો હારદેડે પરાલવ કીધો, પણ નોર્મડીનો ડચૂક દાવો કરતો પાછો હાંચો નહિ. જેવામાં હારદેડે રાજ નહિ તેવામાં તેણે ડચૂકને સોગન ખાઈ કહેલું કે એરવડે મુઝા પછી તને ગાદી મળે તેમ હું કરીશ; અને હારદેડે તેમ ન કરતાં પોતાને રાજ કહેવડાવ્યો એટલાજ બહાના ઉપરથી સમોસાધુ ડચૂક સાતશે વહાણ સાથે ઇંગ્લંડ ગયો. હેફિટંગ્સ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં હારદેડે તીર લોકાયાથી પડ્યો ને નોર્મડીનો ડચૂક વિલિયમ ઇંગ્લંડનો રાજ થયો—આજલો સાક્સન વંશની સમાપ્તિ થઈને નોર્મન વંશનો આરંભ થયો (૧૪ અક્ટોબર, ૧૦૬૬).

વિલિયમ રાજ્ય કામદારોની, હારદેડનાં સગાં વારસોની ને વેપારી વગેરે ખાનગી તવંગર લોકની સ્થાવર જંગમ મિલકત પોતાના કબજામાં લેઈને કેટલીક પોતે રાખી ને કેટલીક પોતાના સરદારોને વહેંચી આપી. આરન નેટ એ પદ ધરાવતા સરદારોને તાલુકદારી, કિલ્લા, શહેર, કરબા મળ્યા ને તેઓના અનુછવીઓને પણ થોડો હિસ્સો મળ્યો. ઠેકાણે ઠેકાણે કિલ્લા કોટ નવા બંધાયા; પ્રબળ પાસથી હથિયાર છીનવી લેવામાં આવ્યાં ને તેને નોર્મન રાજની રાજ્યસત્તાને માન આપવાની ફરજ પાડી. સાક્સન એ શબ્દ નિદાતો થયો એવો કે એક આખા સૈંદામાં કોઈ પણ સાક્સન ને કોઈ પણ સરકારી દરજ્જે મળ્યો નહિ. સાક્સન ભાષા પણ નિદાવા લાગી; નિશાળોમાં ફ્રેંચ ભાષા શીખવવામાં આવી ને એરવડે ત્રીજાનું રાજ્ય થયું ત્યાં સુધી કાયદાકાનુનમાં નોર્મન ભાષાના રૂઢિપ્રયોગ વપરાતા રહ્યા.

વિલિયમ રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કરી નોર્મડી ગએલો તેવામાં સાક્સનોએ મગરબ અમલદારો ઉપર ખીજવાઈ જઈને બળવો ઊઠાવ્યો. એની ખબર નોર્મડી ગઈ કે વિલિયમે તરત ઇંગ્લંડ આવી અદાર દહાડા મેરો રાખી એકિસ્ટન્ટનો કિલ્લો લીધો ને બળવાખોરને શિક્ષા કરી. સ્વતંત્રતાને ઈચ્છનારા સાક્સન સ્કાન્ડેલના રાજને આશ્રયે જઈ રહ્યા છે જાણી વિલિયમે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી ને કેટલોક પ્રદેશ બિનડ કીધો. સ્કાન્ડેલના રાજને હારેલા પ્રદેશને માટે ઇંગ્લંડના નવા રાજના ક્યૂડલ સેવક દાખલ રહેલું કબૂલ કરવું પડ્યું.

* એરવડે, જેટલા તાલુકદાર ગોડવિનની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો; એરવડેને છોકરાં થયાં નહોતાં. જે હારદેડે માદી ઝડપી તે ગોડવિનનો દીકરો હતો.

વિલિયમે પોતાના સરદારોને જમીનની વહેંચણી કરી આપી તેના બદલામાં તેઓ હુકમ થાય ત્યારે પોતાપોતાની કબજાત પ્રમાણે થોડેસવાર લશ્કર પૂરું પાડવાને બંધાયો હતો; ને એ રીતે ૬૦ હજાર થોડેસવારનું લશ્કર બેઠું થયું હતું. વિલિયમની સાથે ઇંગ્લંડ આવી છત મેળવેલી તે નોર્મન—પ્રથમ વર્ગના સરદાર લોક કહેવાતા. પંદવીમાં પહેલી રાજની, ખીજ દૌંટની—પ્રમણના હાકેમની, ત્રીજ વૈકૌંટની—દૌંટના નવાબની, ને પછી મોટા લશ્કરી સીપાઈઓની જેવી કે આરનની, નૈટની ને ઇરેકવાયરની.

વિલિયમ ઇંગ્લંડમાં છતે તેના વડા દીકરા રોબર્ટ નોર્મન સરદારોની આગેવાની કરી નોર્મડીનો ડચૂક થવાની તબવીબ કીધી. ખાપે એક વારતો (૧૦૭૨ માં) દીકરાને હરાવ્યો, પણ એણે તકરાર બેઠાની કે જ્યારે વિલિયમ પરાયા દેશનો રાજ થયો ત્યારે નોર્મડીની હાકમી તેના વડા દીકરાને મળવીજ નહોતી. ક્રાન્સનો રાજ જે પોતાના ક્યૂડલ સેવક વિલિયમની સત્તા વધેલી જેવામાં પોતાને કોઈ દહાડો લય છે એમ વિચારતો તેણે રોબર્ટને મદદ કરી. વિલિયમ પારિસ ઉપર ચઢાઈ કરવા જતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૦૮૭).

પછી તેનો ખીલે દીકરો વિલિયમ રૂફસ (રાતાકેશનો) ઇંગ્લંડની ગાદીએ બેઠો. રોબર્ટ, નોર્મડી તથા મેન એ પ્રાંત પોતાના લાઈ વિલિયમ રૂફસને ૭૦ એક હજાર સાર ગીરો દાખલ હવાયે કરી લેલું કરી લશ્કર રૂફસેડમાં જવાસાર નીકળ્યો. રૂફસે ઉડાઉપણામાં રાજ્યભંડાર ખાલી કીધો ને ખાડો પૂરવાને તેણે કર તથા દંડભારથી પ્રબળે ત્રાસ બપવળ્યો. તે શિકાર રમવા ગએલો ત્યાં પોતાના મિત્રના છટકેલા તીરથી કે દુખી થએલી પ્રબળાંના કોઈએ દ્વેષથી મારેલા તીરથી તે ખીજ આગસ્ટે મરણ પામ્યો (૧૧૦૦).

પોતાનો લાઈ રોબર્ટ પાલેસ્ટ્રેનમાં હતો તેથી હેન્રી એ કલાર્ક (સુંદર લહિયો) એણે ઇંગ્લંડની ગાદી પોતાની કરી. તેણે સાક્સન રાજવંશના એરગર અધિક્ષિકની લતીજ તથા સ્કાન્ડેલના માલકમ ત્રીજની દીકરી મટિલડા સાથે લગ્ન કરી સાક્સન પ્રબળી પ્રીતિ સંપાદન કરી; અને પ્રબળા હક્કમાં રડા ધારાને રાજ્યના રૂઢાંબંદોબસ્ત કરવા વિષે બહેરનામાં દહાડચાં. પણ તે બધી તદખીર રોબર્ટના હક્કની સામા થવાની હતી. ક્રાન્સનો રાજ હુધ છઠ્ઠો એણે રોબર્ટની ગેરહાજરીમાં તેના દીકરાને ઇંગ્લંડ ઉપર દાવો માંડવા બેઠો કીધો. ૧૧૦૧ માં રોબર્ટ પાલેસ્ટ્રેનથી પાછો આવી જુલાઈ ની ૧૬ મીએ

પોર્ટુગીઝ અથ જંદરે હતયો. જંને તરફના તાલુકદારો-એ વચમાં પછી સમાધાની કરાવી; પણ હેત્રિએ કોલક-દાર તોડ્યાને રોજર્ટના નોર્મડી પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કીધી. લરાઈ થઈ તેમાં રોજર્ટ હાથો, ને પકડાયા. પછી તે ૨૮ વર્ષ કેદમાં રહી મરણ પામ્યો હતો. રો-જર્ટનો દીકરો હેત્રિ સત્તામાં કરતો, પણ ૧૧૨૮ માં તે લરાઈમાં પડ્યો લારપછી યોડીવાર ઇંગ્લંડ ક્રાન્સ વચ્ચે સલાહ રહી હતી.

હેત્રિનો દીકરો ૧૧૨૦ માં ફૂળી મુઝો હતો ને તેની દીકરી મટિલડા જે જર્મનીના રાજ સાથે પરણેલી ને પછી ૧૧૨૮ માં દેરાઈ હતી તેને હેત્રિએ **હ્યોફી પ્લાંટાજીનેટ** નામના ફ્રેચ અમીરને ફરીથી પરણાવી હતી ને એ અમીરથી તેને ૧૧૩૩ માં દીકરો જન્મ્યો હતો. હેત્રિ ૧૧૩૫ માં મુઝો લારપછી વીસ વર્ષસુધી મટિલડા અને તેની ફેઈનો દીકરો સ્ટીફન એ જે વચ્ચે કલહ જાગ્યો ને જેવટે ઇયું કે સ્ટીફન રાજ્ય કરે ને તેના મરણ પછી મટિલડાનો દીકરો રાજ્ય કરે.

ઈ. સ. ૧૧૫૪ માં મટિલડાનો દીકરો હેત્રિ બીલ્લે એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. વારસાથી ને લક્ષથી તેના તાળામાં ક્રાન્સનાં નોર્મડી, આંગ્લુ, મેન વગેરે દશેક પ્રગણાં હતાં, તેણે પાછલા રાજ્યમાં ઉન્નત થયેલા અ-મીરોને દબાવ્યા અને પાદરીઓ જ્યારે ત્યારે પોતાના ઉક્ક વધારવાને મથ્યાં કરતા હતા તેઓને ન લેખવ્યા. તેણે ૧૧૬૪ માં રાજધારો કીધો કે દેશી પાદરીઓનો ઇનસાફ રામનો **પોપ** ન કરે, પણ દેશી દીવાની અમ-લદાર કરે અને **પોપ**ને જે ઇંગ્લંડના પાદરીઓને કંઈ ફક્ત કરવો હોય તો તે રાજની મંત્રીઅત લેઈ કરે. ભૂરીથી ઇનસાફ થવાનો ધારો જંથ પડ્યો હતો તે લોકે અમીરો નળ્યા પડવાના પ્રસંગથી પાછો ચાલુ કરાવ્યો.

એકેટ નામનો પાદરી હેત્રિના ધારાની સામે થ-એલો તેનાઉપર બહુ બ્રહ્મ ગુન્નરવામાં આવ્યો ને તે પછવાડેથી માર્યાં ગયો. એ જૂનમાં હેત્રિ સામિલ હતો એવો અપવાદ **પોપ**ે તેના ઉપર મૂકી તેને પ્રાય-શ્ચિત્ત આપી ઉલકે પાડ્યો. તેના દીકરાઓ **પોપ** તથા ક્રાન્સના રાજના ઉચ્કેરવાથી બખેરા કરતા થયા; એ દુઃખે હેત્રિ ૧૧૮૬ માં મરણ પામ્યો.

એ રાજ્યે દક્ષિણ વેલ્સને પોતાની સત્તામાં આવડ્યું હતું ને ૧૧૭૨ માં આયર્લંડ ટાપુઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના સત્તાધારીઓને ખંડણી આપતા કીધા હતા.

* ગત્ર કિષોરે પછે એકેટની કબર આમજ મંચા, લાંબા થઈ પગે પડ્યા ને ઉપરથી પાદરીઓએ માર માર્યાં.

એકેટના પ્રસંગમાં હેત્રિએ ક્રાંસમાં કેટલીક ફતેહ મેળ-વી હતી. એ હેત્રિથી નોર્મન સાક્સન રાજવંશ લખી ગયા હતા.

રિચર્ડ ૧ લો ક્યુર ડી લાયન (સિલ્હદ્દયનો) હેત્રિનો હુલ્લીઓ દીકરો ક્રાન્સથી લંડન આવી ગાદીએ બેઠો. એ પ્રસંગે ચાહુદીઓ મોટું મોટું નજરાણું લેઈ આવેલા, પણ મના છતાં આવેલા તેથી તેઓ બેઆ-બડ પામ્યા. ખ્રિસ્તીઓને ચાહુદી ઉપર ધર્મદ્વેષ હતો. વળી ચાહુદીઓ નાણું ધીરી બહુ આજ ખાતા તેથી પાણુ દ્વેષ હતો. ખ્રિસ્તીઓએ તેઓની કતલ કરીને તેઓનાં ઘરખાર લૂંટી લેઈ બાળી નાંખ્યાં. પાદરીઓની પણ સાંસળી હતી તેથી રિચર્ડ બખેરો બેસારવાની તબ-વીજ કીધી છતાં તે પ્રાંતો નહોતો.

રિચર્ડને રાજકારભાર કરવા કરતાં લરાઈમાં ધૂમવું વધારે પસંદ હતું ને તે જાગીરો, કિલ્લા તથા બીજા રા-જ્યો ઉપરના ઉક્ક વેચી પુષ્કળ નાણું ભેજું કરી મોટી ફોજ લેઈ ક્રાન્સના દિલ્લિપને સાથે આવવા તૈયાર કરી પાલેસ્ટેન ગયો (૧૧૬૦). ત્યાંથી ૧૧૬૨ માં પાછા આવતાં વેનિસના અખાતમાં તેનું વહાણ ભાગ્યું. રિ-ચર્ડને જર્મની તાળાના એક પ્રાંતના ટ્યુક સાથે પાલે-સ્ટેનમાં ઝગડો થયો હતો તે ઉપરથી એણે તેને પકડી જર્મનીના રાજને હવાલે કર્યાં. પછી જ્યારે ઇંગ્લંડ તથા નોર્મડીના લોકે ત્રીસેક લાખ રૂપિયા દંડના ભર્યા ત્યારે રિચર્ડનો ફટકો થયો ને તે ૧૧૬૪ માં ઇંગ્લંડ આવ્યો.

આહિ જ્યેજી તો જે મોટા પાદરીને રાજ્યે કારભા-ર સોંપેલો તેને અમીરોએ ઊઠાડી મેલેલો ને જીનને સોં-પેલો. જીને પોતાના મોટા ભાઈની માફ માગી ને રી-ચર્ડ કારભાર હાથ લીધો. ક્રાન્સના રાજ્યે જીનને મદદ કરેલી તે ઉપરથી રિચર્ડ તેની સાથે લરાઈ કરી. એક તાલુકદારે ખંડ કરેલું તે ઉપરથી તેના કિલ્લા ઉપર રિચર્ડ છાપો મારતો હતો તેવામાં એક તીર ખબામાં લાગવાથી તે હેરાન થઈ મરણ પામ્યો (૧૧૬૬).

હિંદુસ્તાન.

સખતગીનની પછી તેનો વડો દીકરો મહમૂદ દલ્હા માં ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. તે જે વર્ષમાં જુ-ખારાના સામાની વંશના રાજ્યોથી સ્વતંત્ર થયો ને ખસીકે પોશાક તથા ખિતાબત મોકલી દીધા પછી તેણે પોતાને સુલતાન કહેવડાવ્યો. તેણે ૧૨ વાર હિંદુ-સ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી:—

પહેલીવાર (૧૦૦૧ માં) તે લાહોરના જયપાજને હરાવી અતિશય લૂંટ લેઈ બીજની ગયો (જયપાજ

પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરા અનંગપાળને સોંપી ચિતા કરાવી હાથે સળગાવીને બળી મુગ્યો હતો); બીજવાર (૧૦૦૪ માં) આવી તેણે ભાદી રાત્ર ખંડણી નહોતો આપતો તેને હરાવ્યો (એ રાત્રએ રાતમાં નાશી જઈને જીવ આપ્યો હતો); ત્રીજવાર ૧૦૦૫ માં તેણે મુલતાન ઉપર ભિતરી ત્યાંના સુબેદારે ખંડ ભઠાવેલું તેનો ખંદોખસ્ત કીધો; ચોથીવાર (૧૦૦૮ માં) આવી તેણે લાહોર, ઉત્તર, ગ્રાલિયેર, કલંજર, કનોજ, દિલ્હી, અજમેર અહિંનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરોને હરાવી ભગાડી નગરફેટ જવાબામુખીનું દહેરું લૂંટ્યું; પાંચમીવાર (૧૦૧૦ માં) તેણે મુલતાન લીધું, છઠ્ઠીવાર (૧૦૧૧ માં) તેણે સ્થાનેશ્વર લૂંટ્યું; પછી ત્રણ વર્ષમાં બેવાર તેણે કાશ્મીર લૂંટવાને ચઢાઈ કરી; નવમીવાર (૧૦૧૭ માં) તેણે શરણ આવેલા કનોજને ઉપદ્રવ ન કરતાં મધુરા બંધ વીસ દહાડાસૂધી તે શહેર લૂંટ્યું ને દહેરાં અલકાત્યાં; દશમીવાર તે કનોજના રાત્રને સહાય કરવા આવેલો, પણ તે પહેલાંજ બુંદેલ ખંડમાંના કલંજરના રાત્રએ કનોજના રાત્રને ઠાર કીધો હતો; અગીઆરમીવાર (૧૦૨૨ માં) તે કલંજર ઉપર ચઢી આવ્યો હતો; અને બારમીવાર (૧૦૨૪ માં) તે મુલતાન, અજમેર, અનહિલવાડમાં થઈ સોરઠી સોમનાથઉપર આવ્યો—અહિં રજપૂત લોકે લડાઈ આપી પણ મહમૂદે ત્રીજે દહાડે મોટો ધસારો કરી તેઓને હરાવ્યા ને દહેરામાં પેશી શિવલિંગને ભાગતાં પુગ્ગળ દ્રવ્ય જડ્યું તે લીધું.

પછી મહમૂદ કામઠામ થાણું બેસાડી ગીજની ગયો. ત્યાં તેણે સલભક લોકે ખંડ ભઠાવ્યું હતું તે ભાગ્યું (૧૦૨૭). ઈરાનમાં લડાઈઓ ને હળવોની ક્તલ કરી આવ્યા પછી મહમૂદ માંદો પડ્યો ને ૧૦૩૦ ના એપ્રિલની ૨૬ મીએ મરણ પામ્યો.

મહમૂદ* મોટો સાહસ શૂર ને ધનલોભી લડવૈયો હતો ને તેનું લશ્કર સંપીલું ને કાફરઉપર ઉદ્ધત હતું. હિંદુરાજ્યો દહોડ ડાહ્યા, માંદોમાંદો લડનારા ને સૈન્યને અત્યવરિયત રાખનારા હતા. મહમૂદે ધસારા-

* મહમૂદે હિંદુસ્તાનની લૂંટથી પોતાની રાજધાની કોલાવી-આસપાહાણની મસીદા ને મોટી મોટી હવેલીઓ બંધાવી હતી. સોમનાથના દરવાજા મસીદે મુકાવેલા તે આજ ઇબ્રહીમમાં છે. જેવા વૈભવલોભી તેવાજ તે કૃપણ હતો—તેણે કરકુશી શ્રોહરને રોવડાવ્યો ને મરતીવેળા પોતે પણ રડ્યો.

† જ્યથદે અશ્વમેધ યજ્ઞ માંડ્યો ને ઉત્તરહિંદુસ્તાનના ઘણાક રાત્રને સમારભમાં ટંચ્યા, પણ પૃથ્વીરાજ ને તેનો બનેવો

થી મારામાર કરી દહેરાં ભાગી ત્રાસ પંમાડ્યો ને હિંદુઓ ભયભીત થઈ રહ્યા—રાત્ર્યો મુચ્છિત થયાં.

મહમૂદના વંશજોમાંના કોઈથી હિંદુસ્તાન તરફ નજર કરવાનું બન્યું નહિ ને થાણદાર મુસલમાન મોજ-મજામાં બેદરકાર હતા એટલે હિંદુરાજ્યોની મુશ્કેલી વળી ને પાછાં સતેજ થઈ શોભ્યાં—પાટણમાં સિદ્ધરાજ (૧૦૯૪-૧૧૫૩), કુમારપાળ (૧૧૪૩-૧૧૭૩ ને ૧૧૭૬ થી) લોખોલીમ એ હતા; આબુ ઉપર બેત પરમાર; ચિતોડ-મેવાડમાં સમરસિંહ; મારવાડમાં નરહરરાવ; બંગાળામાં ૧૦૭૦ પછી સુરજપાળ; અને દિલ્હીમાં અનંગપાળ રાજ્ય કરતો હતો કે જેને મંડોર, નાગોર, સિંધ, પેશાવર, લાહોર ને ડુંગરી કિલ્લા, એ તાબે હતા; વળી કાશી, પ્રયાગ ને દેવગઢ અહિંયાના રાત્રઓ સુરજો આપતા.

અનંગપાળે બે દીકરીમાંની એક કનોજના રાહોડ બીજપાળને ને બીજ અજમેરના ચોહાણ સોમેશ્વરને પરણાવી હતી; બંને બેનને દીકરા થયા હતા; અને અજમેરવાળીના આઠ વર્ષના પૃથ્વીરાજને અનંગપાળે દત્તક લેઈ ગાદીએ બેસાડ્યો હતો;—એ ઉપરથી કનોજને દિલ્હી એ બે વચ્ચે કલહ પડ્યો ને એ કલહનું પરિણામ આ થયું કે મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય માંડ્યાં.

કનોજવાળીના દીકરા જ્યથદે દિલ્હીનું ઉપરીપણું કબૂલ ન રાખ્યું †—વળી તે પોતાની દીકરી પૃથ્વીરાજને પરણાવવાનો વિચાર માંડીવાળેલો; એ ઉપરથી બંને રાજ્ય વચ્ચે ધણીક લડાઈઓ ચાલી. અનહિલવાડનો લોખોલીમ ચોહાણનો સહાનો વેરી તે કનોજના પક્ષમાં હતો. જ્યારે પૃથ્વીરાજને નાગોરમાંથી અનંગેળ ધન જડ્યું ત્યારે કનોજ જૂજરાતને ભય-બિપ્લવનું ને એઓએ પોતાના લશ્કરમાં તાતાર લોક રાખી એઓની મારફતે ગીજનીના ઘોરીવંશના રાત્રના ભોઈ શાહબુદ્દીનને મદદમાં તેડ્યો.

શાહબુદ્દીન હિંદુસ્તાનમાં આવી (૧૧૬૧ માં) બિટડાનો કિલ્લો પોતાનો કરી પાછો પોતાના રાજ્યમાં ગયો. પૃથ્વીરાજ ૨ લાખ ઘોડાનું લશ્કર એકઠું કરી તે કિલ્લાને

ચિતોડના સમરસિંહ એ બેને ને એઓના પક્ષીઓને તેણે બોલાવ્યા નહિ. સભામાં પૃથ્વીરાજને બદલે એક સોનાની મૂર્તિ કરી આંગણા નજીક બેસાડી હતી. એ પ્રસંગમાં જ્યથદેની કુંવરી સંજ્ઞકાનો સ્વયંવર પણ ભળેો હતો—વળી તે કુંવરી પૃથ્વીરાજને પ્રીતમ ભણતી હતી—કુંવરીની ઇચ્છા ને કાવતું ટાણું છે એમ બેઈ પૃથ્વીરાજ તેનું હરણ કરી ગયો હતો.

ઘેરો ધાલવા નીકળ્યો. એની ખજાર થતાંજ શાહજી-
દીન લશ્કર લેઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. થાણેશ્વરથકી
૧૪ મેલ ઉપર તીકરી છે ત્યાં લડાઈ થઈ, પણ તેમાં
મુસલમાનનું લશ્કર વીખરાઈ ગયું ને શાહજીદીન પાછો
ગીજની ગયો.

એ છતથી કુલાઈ પૃથીરાજ આગમુ ને મોહલો
થયો હતો. ૧૧૬૩ માં શાહજીદીને ૨૦ હજાર સવા-
રના અફગાન લશ્કર સાથે હિંદુસ્તાન આવી પૃથીરા-
જને મુસલમાની ધર્મે માનવાને કહેવડાવ્યું. પૃથીરા-
જ ને તેના સહાય રાજાઓએ સંદેશો વાળ્યો કે લડાઈ
આપો કે પાંછા નવો. શાહજીદીને કહેવડાવ્યું કે તમે
કહોછો તેને માટે તમારી રત્ન હોય તો હું મારા ભા-
ઈની શી મરજી છે તે જાણી તે લેઈ-હું કંઈ અપત્યારી
નથી, સરદાર છઉં. હિંદુઓએ રાત મોજમજામાં ક-
હાડી, પણ શાહજીદીને પોતાનું લશ્કર કાગરનદી પાર
ઊતાર્યું ને સવાર પડતાંજ ધસારો કીધો. પાણીપત-
ના મેદાનમાં સાંજ થવા આવી ત્યાંજગી લાડાઈ ચાલી-
સમરસિંહ ને બીજા રત્નપૂત કપાઈ પડ્યા ને પૃથીરાજ
દેદી થયો.* શાહજીદીને ધાવણી લૂંટી; હજારોને કત-
લ કરી મુલતાન લીધું ને ઘેરો ધાલવાને તે દિલ્હી તરફ
ગયો. પણ પછી તેણે ખંડણી આપવી કબૂલ કરાવી
દિલ્હીની ગાદીએ પૃથીરાજના દીકરાને બેસાડ્યો અને
દિલ્હીની પાસે થાણું કરી ત્યાં પોતાના માનીતા ગુલામ
કુતુબુદ્દીનને થોડાક લશ્કર સાથે રાખ્યો. પછી તે ગી-
જની ગયો ને કુતુબુદ્દીને દિલ્હીપ્રાંત તાબે કીધો.

ઈ. સ. ૧૧૬૪ માં શાહજીદીન પાછો આવ્યો ને
જયચંદનું રાજ્ય ઊંધું વાળ્યું ને કાશીપુરી લીધી. તેના
સરદાર કુતુબુદ્દીન તથા મહુમદ બખસાર એઓએ અ-
થોડકા, બહાર, બંગાળા એ રાજ્યો તોડ્યાં. શાહજી-
દીન પાછો સ્વદેશ જઈ પોતાનો ભાઈ મરી ગએલો
તેની ગાદીએ બેઠો (૧૨૦૬ માં).

ઈ. સ. ૧૨ મું.

ઈ. સ. ૧૩-૧૪.

ખિસ્તન.

ઈ. સ. ૧૧૬૯ માં જોન રાજ ગાદીએ બેઠો. તેનો
ભત્રીજો આર્થર ખિસ્તનીનો રયૂંડ હતો તેને કેટલાક બા-

રનોએ ક્રાન્સના રાજની મદદથી ઇંગ્લંડની ગાદીને
દાવો કરવા ઊભો કીધો. પછવાડેથી જોને આર્થરને
ખંજર મારી મારી નાંખ્યો. જોન નોર્મંડીનો રયૂંડ એ-
ટલે ક્રાન્સના રાજનો ક્યૂરલસેવક ને એણે ખૂન કીધું
તે ઉપરથી ક્રાન્સના રાજએ પોતાના અમીરોની આગળ
જવાબ આપવાને જોનને બોલાવ્યો. જોન ત્યાં ગયો
નહિ ને નોર્મંડી, આંજુ, મેન, દુરેન એ પ્રગણાં ક્રાન્સ-
ના રાજની સત્તામાં ગયાં.

ઈ. સ. ૧૨૦૫ માં ઇંગ્લંડનો મુખ્ય ધર્મોધિકારી
મરણ પામ્યો ને કાંટર્બરીના સાધુઓએ પોપની આ-
જ્ઞાથી જોનની મંત્રિચિત લીધા વિના પોતાનામાંના
એકને નીમ્યો. જોને તે સાધુઓને મઠમાંથી કહાડી
મૂક્યા ને પોપે ક્રોધે લરાઈ ઇંગ્લંડના ખ્રિસ્તીધર્મેના
ઉપાધ્યાઓને આજ્ઞા કીધી કે કોઈએ ધર્મક્રિયા કરાવવી
નહિ;—એથી દેવળો બંધ રહ્યાં ને મુરદાને ખાઈમાં ફેંકી
દેવામાં અથવા ખેતરોમાં દાટવામાં આવ્યાં—ખ્રિસ્તીલો-
કને પણ માંસ ખાવાની, દાદી મૂડાવવાની વગેરેની મના
થઈ હતી. ઇંગ્લંડમાં શોક વ્યાપી રહ્યો ને લોક ત્રાસ
પામી દુઃખી થયા. વળી પોપે જાણાવ્યું કે જોન પદ-
ભ્રષ્ટ છે ને ક્રાન્સના રાજને ઇંગ્લંડનું રાજ્ય આપવામાં
આવશે. જ્યારે જોને ગણરાઈ માફ માગી ને વધે વધે
ખંડણી આપવી કબૂલ કીધી ત્યારે પોપે મનાઈ છૂકમ
રદ કરી ધર્મક્રિયા પાછી ચાલતી કરી હતી. વળી જોને
બમણા તમણા કર લેવા માંડ્યા તેથી અમીરો નારાજ
થયા હતા. ક્રાન્સમાં ઘણાંક ક્યૂરલસરાજ્ય હતાં ને તે,
ધારા રીતભાત હક્કની બાબતમાં એકએકથી થોડાં
થોડાં જુદાં પડતાં હતાં તેવું કંઈ ઇંગ્લંડમાં નહોતું—
ઇંગ્લંડમાં એક પણ પ્રગણું એવું નહોતું કે જોનનો
છૂકમ માની બીજાં બંધાને દુઃખમાં નાંખે—સૌ પ્રત્ન સ-
માન સ્થિતિમાં હોવાથી એકસંપ હતી. ખારનો તથા
પાદરીઓ એઓએ એકઠા મળી પોતાનાં તથા બીજા
પ્રત્નનાં દુઃખનો છેડો આણવાને કેટલીક બાબત લખી
કહાડી તે ઉપર રાજની સહી લેવાનો ઠરાવ કીધો.
ખારનો લશ્કર લેઈ લંડન પહોંચ્યા એટલે જોન ત્યાંથી
નાઠો પણ પછી એણે ઈ. સ. ૧૨૧૫ ના જૂનની ૧૫
મી તારીખે ‘માસા આર્ટી’—સનદપટા ઉપર
સોગન લેઈ સહી કીધી. એ પટાના મૂળ આધારો ઉ-
પરથી ઇંગ્લંડની રાજ્ય વ્યવસ્થાનું—પ્રત્નમાન્ય રાજ્ય-
સત્તાનું પાછળથી સાફ સ્વરૂપ ઘટાયું. પછવાડેથી
જોને તે પટો રદ કરવાને બહુ બહુ તદબીરો કીધી. ખા-
રનોએ નિરાશ થઈ ક્રાન્સના રાજના દીકરાને ઇંગ્લંડ-
ની ગાદીએ બેસાડવાને તોડાવ્યો ને એણે આવી લડી
જોનને હરાવ્યો. જોન રફાલ્ડ તરફ નાસતાં રસ્તે

* પૃથીરાજ રાજુને હાથ પકડાઈ માર્યો ગયો હતો એમ કેટ-
લાક કહે છે ને કેટલાક કહે છે કે અંદખારો; જેણે પૃથીરાજનાસો
લખ્યો છે ને જે પૃથીરાજનો મિત્ર હતો તે તેનું મુકદ્દમ ન રજૂ
માટે તેનું મોત આણવામાં સોમિલ થયો હતો.

મરણુ પામ્યો (૧૨૧૬). બારનોએ લઈને સમન્તની પાછો વીદાય કીધો ને જનના નવ વર્ષના દીકરાને હેત્રિ ત્રીજો એ નામ ધારણ કરાવી ગાદીએ બેસાડ્યો.

હેત્રિની વતી પેમ્પ્રોકનો અર્લ ને દ્યુખર્ટ ડી બરો એ બે જણે રાજકારભાર ચલાવ્યો. પુખ્ત હ-મરે સત્તા પોતાને હાથે આવી તોપણ રાજ પોતાનાં સગાં સંબંધીઓની સલાહથી ચાલતો ને તેઓનેજ મોટા દરજ્જા આપતો. તેણે લોકને ધણાક કરભારથી ચાંપી નાંખ્યા ને પોતાના ભાઈ રિચર્ડ—કોર્નવાલનો અર્લ જે પછવાડેથી રોમનોનો રાજ થયો હતો તેની સાથે ભારે અણબનાવ રાખ્યો. ક્રાન્સના રાજમામલામાં હાથ ધાલી તેણે લડાઈઓ કીધી, પણ બંને પ્રસંગે તે કૃતેહ પામ્યો નહોતો. લીસ્ટરનો અર્લ જે હેત્રિની બેન સાથે પરણ્યો હતો તેણે બારનોને સાથે લેઈ બંડ બીઠાવ્યું ને રાજને કેટલાક ધારા સુધારવાની ફરજ પાડી; પણ ૧૨૬૧ માં હેત્રિએ પોતાની મંત્રીચત રદ કીધી. ૧૨૬૪ માં બારનો ફરીથી હુથિયાર બંધકી લડવા બિલા થયા. રાજ ને તેનો ભાઈ રિચર્ડ એ પકડાયા. ૧૨૬૫ ની ૨૨ મી બનેવારીએ ઇંગ્લંડના રાજ-એ પ્રત્યક્ષા* જોલાવી હતી તેમાં કલર્ન (ધર્મેના ઉપાધ્યાય), બારન (અમીરો) દરેક પ્રગણામાંથી બળ્ખે નેટ ને દરેક કસળામાંથી બળ્ખે બર્નેસ હતા. પાટવી એડ્વર્ડ એણે બંડખોરોને હરાવ્યા, લીસ્ટર કપાઈ પડ્યો ને હેત્રિ બંદીખાનેથી છૂટ્યો.

એડ્વર્ડ ૧ લો ૧૨૭૨ માં રાજ થયો. તે લડાઈનો હોંસીલો ને ખુદ્દિમાન હતો. તેણે (૧૨૮૩ માં) વેલ્સની જીત કરી ને (૧૨૯૬ માં) સ્કોટલંડ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના રાજને કેદ કરી લંડન આણ્યો. બીજે વર્ષે સ્કોટલંડના લોકે બહાદુર વાલેસની સરદારી તળે રહી અંગ્રેજોને હાંકી કહાડ્યા. પછી સ્કોટલંડના રાજ ખૂસની સામા લડવા જતો હતો તેવામાં એડ્વર્ડ મરણુ પામ્યો (૧૩૦૭).

એડ્વર્ડ ૨ જો બનાની, બીકણ ને માનીતાઓને વશ હતો. તેણે ૧ લાખ લશ્કર લેઈ સ્કોટલંડ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ ખૂસે ૩૦ હજાર લશ્કરવડે સ્ટલિંગ

પાસે બાનકર્ખર્ન આગળ લડાઈ આપી અંગ્રેજોને હરાવ્યા, ને પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કીધો (૧૩૧૪). એડ્વર્ડ વહાણમાં બેસી પોતાના રાજ્યમાં નાશી આવ્યો. તેણે પોતાના માનીતા સ્પેન્સરને વધારવાને બીજા ઉમરાવોની નજીરો બીનવી લીધી. એઓએ બળવો બીઠાવ્યો ને રાણી ઇસાબેલાએ પોતાના ભાઈ ચાર્લ્સ ૪ થાને બળર કરી ક્રાન્સથી લશ્કર મંગાવ્યું. સ્પેન્સરને ફ્રાંસી દેવામાં આવી ને રાજને કેદ કરી રીખાવીને મારી નાંખવામાં આવ્યો.

એડ્વર્ડ ૩ જો ૧૩૨૭ માં ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૩૩૧ માં માર્ચના અર્લ મોર્ટિમરને ફ્રાંસી દીધો ને પોતાની મા ઇસાબેલાને કેદ કીધી. (તે કેદમાં મરી ગઈ હતી). સ્કોટલંડના ખૂસના મરણુ પછી એડ્વર્ડે સ્કોટલંડ જીતવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો ને ૧૩૩૩ માં મોર્ટુ લશ્કર લેઈ સ્કોટલંડ ઉપર ચઢાઈ કીધી ને હાલિડન હિલ નામની ટુંગરી ઉપર લડાઈ થઈ તેમાં તેણે શત્રુના ૩૦ હજાર લશ્કરને દાખી નાંખી મોટી જીત મેળવી (૧૩૩૩ માં). પછી તેણે ક્રાન્સને માટે તૈયારી કરી. સ્વયૂઈસ આગળ વહાણની લડાઈ થઈ તેમાં ક્રાન્સે ધણાક વહાણ ને ૨૦ હજાર માણસ ખોયાં (૧૩૪૦).

એડ્વર્ડે ઇસાબેલાના (ક્રાન્સના ચાર્લ્સ ચોથાની બેનના) દીકરા દાખલ ક્રાન્સની ગાદીનો દાવો કરી પારીસ લગી જઈ પહોંચી કેસી ગામમાં ઠાવણી કરી. ક્રેન્ચ રાજ ફિલિપ ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર લેઈ સામો આવ્યો તેને એડ્વર્ડે પોતાના ૩૦ હજાર લશ્કરથી હરાવ્યો (૧૩૪૬); ને થેરા ધાલી બીજે વર્ષે કાલેસ શહેર લીધું. અંગ્રેજ લશ્કર ક્રાન્સમાં છે એ લાગ જોઈ સ્કોટલંડનો ડેવિડ ઇંગ્લંડ ઉપર જીત્યો હતો, પણ એડ્વર્ડની રાણી ફિલિપાએ તેને હરાવી કેદ કર્યો હતો. ક્રાન્સના રાજ સાથે કોલકરાર થયા ને સાત વર્ષ લડાઈ બંધ રહી. ૧૩૪૯ માં મરકીએ યૂરોપના ધણાખરા દેશોમાંથી ત્રીજે હિસ્સે વસ્તી ઓછી કરી નાંખી—લંડનમાંથી ૫૦ હજાર માણસ ઓછાં થયાં હતાં. ૧૩૫૬ માં પાછી લડાઈ જગી. એડ્વર્ડના પાટવીએ (કાળું બળતર પહેરવાના શોખથી તે બ્લાકપ્રિન્સ—કાળો રાજકુંવર કહેવાતો) આઠ હજાર લશ્કરથી પોઇન્ડીઅર્સ આગળ ફ્રેંચનું ૬૦ હજાર લશ્કર હરાવ્યું ને રાજ જીતને કેદી કીધો. બ્લાકપ્રિન્સે પોતાના કેદીને ઠાકથી લંડન લેઈ જઈ ધણાં સુખમાનથી રાખ્યો હતો.

પછી બ્લાકપ્રિન્સનું મરણુ થયું; ને તેના હેયારો-કંઈ એડ્વર્ડ રાજ વર્ષ પછી મરણુ પામ્યો (૧૩૭૭).

* એ સભા તે પાર્લિમેન્ટનું મૂળ મંડાણ સમજવું. —હાલમાં સરદારસભા ને લોકસભા એમ બે જુદી સભાઓ મળીને પાર્લિમેન્ટ કહેવાય છે તેની સ્થાપના ૧૩૩૯-૧૩૪૩ માં થઈ હતી.

† એડ્વર્ડ વેલ્સની નજીર પોતાના પાટવીને આપી હતી તે ઉપરથી ઇંગ્લંડના રાજાઓના પાટવીઓ પ્રિન્સ આફ વેલ્સ કહેવાય છે. યૂરોપમાં તોપ ગોળા વાપરતા થયા તે કેસીની લડાઈના વખતથી.

એશ્વરી રાજ પોતાની સુંદર, શરી ને વેપાર ધંધાને ક-
તેજન આપનારી દિલ્લિયા સાથે ને બ્લાકપ્રિન્સ જેવા
પુત્ર સાથે શિવલરીના નેટરપે પ્રતાપી શોભ્યો.* તેમ
પાલેમેંટ પોતાના હક્ક પંદરવાર તેની પાસે મંજૂર ક-
રાની રાજ્યનું બળ વધાર્યું. એશ્વરી ન્યારે ત્યારે બેઅ-
દલ ને ભારે ખર્ચની લડાઈઓ કરવાને પાલેમેંટ પાસે
નાણું માગતો અને પાલેમેંટ રક્તકથી નાણું આપતી,
પણ પ્રસંગે પ્રસંગે સનદપટા ઉપર સહી કરાવી લેતી.
બ્લાકપ્રિન્સ ઇંગ્લંડ આત્યા પછી ફ્રાન્સમાંનાં પ્રગણું
પાછાં ફ્રેંચ રાજના તાબામાં ગયાં; માત્ર કાલેસ, ખોડો,
બથોન, બ્રેસ્ટ; ચેરબુર્ગ એ રાહેરે અંગ્રેજ સત્તામાં કા-
યમ રહ્યાં. એશ્વરીના ઉપરથી સૌની પ્રીતિ બિતરી ગઈ
હતી ને મરતી વેળા પાદરી સિવાય બીજું કોઈજ તેની
પાસે નહોતું. તે ને બ્લાકપ્રિન્સ પ્રસંગે અતિક્રૂર હતા
તોપણ તેઓ બીજા વાતે બહુ સદ્ગુણી હતા. તેના
રાજ્યમાં પાલેમેંટ હરવર્ષે મળતી; બિનનો વેપાર વધ્યો;
વિદ્વાનેને આશ્રય મળ્યો; ઓક્સફર્ડની પાઠશાળાને
કેટલાક હક્ક મળ્યા; નોર્મન તથા સાક્સન એવા બેદ
લોકમાંથી ટળ્યો; અને સૌની એક ભાષા ને એક સર-
ખી રીતભાત થઈ;—એશ્વરીના ફ્રેંચથી સરકારી કા-
મમાં ફ્રેંચ શબ્દ બહુ વપરાતા બંધ થયા. એ કાળથી
આંગ્લો સાક્સન—અંગ્રેજ ભાષાનું સ્વરૂપ ઘડાવા માં-
ડ્યું—આસરે અંગ્રેજમાં કવિતા લખી.

ઈ. સ. ૧૩૭૭ માં બ્લાકપ્રિન્સનો અગિયાર વર્ષ-
નો દુવર રિચર્ડ ૨ જે એ નામે ગાદીએ બેઠા—લાં-
કાસ્ટર, ચોર્ડ ને બ્લોસ્ટર અહીંના લ્યુકેએ રા-
જ્યકારભાર ચલાવ્યો. એઓના ઠંઠા બખેરાથી ધણુંક
નાણું ખર્ચાઈ ગયું. પંદર વર્ષની વયથી ઉપરના દરેક
ત્રીપુરૂષ ઉપર અરધા રૂપિયા જેટલો વેર નાંખવામાં
આવ્યો. ગરીબલોકને તે વેર આપવો બહુ કઠણ લા-
ગ્યો; ને તેઓએ ચોટ ટેલર નામના હુદારની ઉશ્કે-
રણથી મોટું બંડ ઊઠાવ્યું (૧૩૮૧). ૧ લાખ લોક
પોકાર કરતા લંડન ગયા. ટેલર તરવાર જેણી ધમ-
કાવતો હોય તેમ બોલતો હતો તે ઉપરથી લંડનના મે-
અરે તેને સોટા માયો ને રાજના એક નેટ તેને તરવા-
રથી કાપી નાંખ્યો. બંડ ઊઠાવનાર લોકે ગુસ્સાનો
પોકાર કરી કામઠી ચઢાવી. સોળ વર્ષના રિચર્ડ તે-
મને છુંદે એ આકળા કેમ પડોહો, આવો મારી પાછળ;

ને પછી એક બેનરમાં બધ રાજ્યએ લોકના માગ્યા પ્ર-
માણે લખી આપી સૌને પોતપોતાનાં ગામ તરફ વે-
રાતા કીધા. પછવાડેથી રિચર્ડ તે લોકમાંના ધણાકને
ફાંસી દીધા.

રિચર્ડ મોનથોખમાં શુલતાન રહેતો ને અપાત્ર સા-
થીઓના ઉપર મહેરબાન થતો; રાજ્યકારભારમાં લ-
ગાર પણ મન ધાલતો નહિ; ને કારભારીઓ ઇચ્છા
પ્રમાણે વર્તતા ને લોકના ઉપર બહુમ કરતા. તેણે
લાંકાસ્ટરના ડયૂકના દીકરા હેવ્રિને રાજ્ય બહાર રહે-
વાનો હુકમ કર્યો હતો, પણ તે પોતાના બાપના મર-
ણ પછી તેનો વારસો લેવાને ઇંગ્લંડ આવ્યો. ઇંગ્લંડનું
લશ્કર તેને મળી ગયું ને પાલેમેંટ રિચર્ડને પદબ્રષ્ટ કર-
વ્યો. હેવ્રિ રાજ થયો (૧૩૯૯) અને રિચર્ડ કેદખા-
નામાં સજ્જિ વેઠી મરણ પામ્યો (૧૪૦૦).

સ્પેન.

સ્પેનમાં કાસ્ટીલ તથા લીઓનનો આલફ્રેન્સો
૬ કો એણે સુસલમાન પાસેથી ટોલિડો લીધું
(૧૦૬૫) અને આરેગોનના આલફ્રેન્સો ૧
લાએ ઈઓ નદી લગી ફતેહ મેળવીને સારાગોસા
છતી એને પોતાની રાજધાની કીધી (૧૧૧૮). લી-
ઓનના આલફ્રેન્સો ૬ કોએ ૧૦૬૫ માં પોતાની દી-
કરી બર્ગડી રાજ્યકુળના હેવ્રિ નામના નેટને પરણાવી
હતી ને પહેરામણીમાં જેટલો પ્રદેશ તે મૂર પાસેથી
છતે તેટલાની હાકમી તેને આપી હતી ને એ હક્કથી
હેવ્રિ પોર્ટુગલનો હોંટ થયો હતો. હેવ્રિનો દીકરો હોંટ
આલફ્રેન્સો એણે મૂર હાકેમોના એકા મળેલા લશ્ક-
રને હરાવ્યું ને તેના પોતાના લશ્કરે તેને પોર્ટુગલનો
રાજ કરી ધાખ્યો (૧૧૩૬)—તેનું રાજ્ય મિન્હો ને
હોરો એ બે નદીની વચમાંના પ્રદેશનું હતું. ૧૧૪૭
માં તેણે લિસ્બન રાહેર લીધું હતું ને ૧૧૮૫ માં મ-
રતી વેળા પોતાનો દીકરો સાંકા ૧ લો એને ગાદી
સોંપી હતી.

અગિયાર બાર એ સૈકામાં ખ્રિસ્તી ને સુસલમાન
રાજ્યો વચ્ચે ધણુંખરૂં લડાઈઓ ચાલ્યાં કરતી. તેર-
મા સૈકામાં ૧૨૩૦ માં લીઓનનો ફ્રિડિનાંડ ત્રીજો
એણે કાસ્ટીલને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાંખ્યું;
૧૨૩૮ માં મહંમદે આનેડાનું સુસલમાની રાજ્ય ધા-
ખ્યું; આરેગોનના પીટર ત્રીજાએ (૧૨૭૬) સિ-
સિલીના રાજની દીકરી સાથે પરણ્યો તે સંબંધે તે
ઠાપુ પોતાનો કર્યો. ચૌદમા સૈકામાં કાસ્ટીલના આ-
લફ્રેન્સો ૧૧ માએ મૂર લોકની સામા લશ મોટી
છત મેળવી (૧૩૪૦). એ ૧૩૫૦ માં મરતીના રાજ-

* એકવાર નાચમાં સાલિસ્બરીની કોલેસના પત્રનાં મોહનો
ગાઈર—બંધ પડી ગયો હતો તે એશ્વરી બિચકીને આપ્યો
હતો—હીને કે ‘જે બુંડું વિચારે તેનું બુંડું ધામ્યા.’ એ
પ્રસંગ ઉપરથી ગાઈર નેટની શિવલરી કહેવાઈ છે—(૧૨૪૭).

માં મુઓ ત્યારપછી પીડરો નિર્દય એણે ૧૩૬૯ સુધી રાજ્ય કીધું ને પછી હેન્નિ બીજો ગાદીએ બેઠો. એણે પોર્ટુગલના કાફલાને હરાવ્યો ને ઇંગ્લંડના કાફલાઓને હરાવ્યા હતા (૧૩૭૦-૧૩૭૧). આરેગોનના જેમ્સ બીજાએ સિસિલી ટાપુ ખોચેલો તેના બદલામાં સાર્ડિનિયા ટાપુ મેળવ્યો (૧૩૨૫); ને એ ઉપરથી આરેગોનના રાજ્યોને જોડવાના પ્રયત્નમાં રાજ્ય સાથે જ્યારે ત્યારે લડાઈઓ ચાલ્યાં કીધી. પોર્ટુગલમાં ડાયોનિશિયસ પ્રમાણિયુક ઉપનામનો હતો (૧૨૭૬-૧૩૨૫) તેણે એક પાઠશાળા થાપી, ખેતી વેપારને અને વહાણની તેમ બીજી વિદ્યાઓને ઉત્તેજન આપ્યું. ૧૩૮૩ માં આલફોન્સો ૧ લાના વંશની સમાપ્તિ થઈ;—છેલ્લા રાજા ફર્ડિનાંડ પોતાની રાખેલીની દીકરીને કાસ્ટીલના જોન સાથે પરણાવી હતી ને તેને દીકરો અવતરે તે રાજ્ય કરે એવું ઠરવું હતું; એમ છતાં તેના મરણ પછી તેનો ભાઈ ડોન જોન ગાદી ઉપર બેઠો. કાસ્ટીલના રાજ્યે લિસ્બનને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ૧૩૮૫ માં જોન પોર્ટુગલના દરબારી લોકના સમ્મતથી રાજા થયો ને તેણે દુશ્મનોને પોતાના રાજ્યમાંથી હાંકી કહાડ્યા.

ફ્રાન્સ.

રોબર્ટ પછી હેન્નિ ને એના પછી ફિલિપ ને એના પછી લૂઈ (નંદો) ગાદીએ બેઠો (૧૧૦૮ માં). એ વખત ફ્રાન્સનું રાજ્ય ઘણું નાનું હતું—પારિસ ઓલિયન્સ, બૂર્જિસ અને એ શહેરોને લગતો અથવા પારિસ તથા તેની આસપાસનો ૬૦-૭૦ મૈલ લગીનો પ્રદેશ એટલું જ હતું. લૂઈના વખતથી ફ્રાન્સ ઇંગ્લંડ વચ્ચે લડાઈઓ જરૂર થઈ. લૂઈને જ્યારે ત્યારે પોતાના અમીરોની સામા થઈ પડ્યું; ને તેમાં તેને પાદરીઓએ સારી મદદ આપી હતી તેથી તેના મરતા પહેલાં થોડુંક આગમ્ય તેની હાક પિરીનીઝ સૂધી વાગી હતી. તે ૧૧૩૭ માં મુઓ ને તેના દીકરા લૂઈ ૭^મ માએ જર્મનીના મહારાજા કોનરાન ૩ જાને મળીને ક્રૂસેડ જાણી કરી, પણ તેમાં તે બંને ફતેહ પામ્યા નહિ.

ઇ. સ. ૧૧૮૦ માં ફિલિપ ઓગસ્ટસ રાજ થયો. તેણે લોક ને ખંધાર્થી પોતાના અમીરોના તાબાના મોટા મોટા પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યા—નોર્મંડી, આંજુ, મેન એ પ્રગણાં પોતાના રાજ્યમાં જો-

“ એની રાણી એલીઝાબેથ પાલેસ્ટ્રેન ગઈ હતી ને કોઈ વડે સાથે લાગી હતી. લૂઈએ તલાક આપ્યા પછી તે ઇંગ્લંડના હેન્નિ બીજાને પરણી હતી.

આં. ફિલિપે ખ્રિસ્તીઓને ચાહુદીઓના કરજમાંથી છાડ્યા ને પછી ચાહુદીઓને પારિસમાંથી કહાડી મૂક્યા. ઇ. સ. ૧૨૨૩ માં લૂઈ આઠમો ગાદીએ બેઠો તે ફ્રાન્સની દક્ષિણમાં આલબીજેન્સિઝ ખ્રિસ્તીઓની સામા લડવામાં રોકાયો હતો. ઇ. સ. ૧૨૨૬ માં લૂઈ નવમો સેન્ટ અગિયાર વર્ષની ઉંમરે રાજ કહેવાયો. રાજ્યકારભાર તેની મા કરતી. તેના રાજ્યનાં પહેલાં પંદર વર્ષમાં તે તેના હઠીલા અમીરોએ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવવાને બહુ બહુ ફાંફાં માર્યા, પણ લૂઈની માએ તેમના ઉપર ફતેહ મેળવી. પછી લૂઈએ મધ્યમવૃત્તિ રાખીને ન્યાયબુદ્ધિથી રાજ્ય ચલાવી પોતાનો પ્રતાપ દેખાડ્યો. તેણે ગીએન પ્રગણું ઇંગ્લંડના હેન્નિ ૩ જાને આપી દેઈ લડાઈઓ થતી અટકાવી ને ફ્યૂડલ ધારાનો સંચાલ કરી અમલમાં આવતો કીધો કે જેથી પ્રજાના હક્કનું રક્ષણ થવા માંડ્યું. તે પોતાની મા પ્રત્યે અતિમાનવિવેકે વર્તતો ને તે બહુ ધર્મ-વહેમી હતો તેથી તેણે બે ક્રૂસેડ કરી; છેલ્લીમાં તે ટયુનિસને ઘેરો ઘાલતાં ૧૨૭૦ માં મરણ પામ્યો. રાજા ફિલિપ ૩ જાએ પાંચેક અમીરોની નજીર પોતાના રાજ્યમાં જોડી. ૧૨૮૫ માં ફિલિપ ૪ થો બૂબુસુરત રાજ થયો તે જલમ લૂંટારો ને લોકો હતો. તેણે પહુ કેટલીક નજીર પોતાના રાજ્યમાં આણી. એડવર્ડ ૧ લો સ્કાટલંડ સાથે યુધાયલો હતો તેનો લાભ લેઈ તેણે ગીએન તથા ગાસકોની એ પ્રગણાં જીતી લીધાં હતાં. તેણે શિક્ષાઓનું મૂલ ઘટાડેલું, પાદરીઓ સાથે ટંકા કીધેલા ને દુશ્મન અમીરો વેર લેવાને બહુમી રહેલા તેવા સંકટમાં (પોપની સામા પોતાના મતને પુષ્ટિ મળવાને) સ્ટેટસ જનરલની—સઘના વર્ગના લોકની સલાખો લીધી હતી. ૧૩૦૨ માં તેણે ફ્લાંડર્સ ઉપર હુમલો કરી લડાઈ કીધી, પણ તેમાં તે હાર્યો હતો ને ૧૩૦૫ માં તેઓનું સ્વતંત્રપણું તેને કબ્જા રાખવું પડ્યું હતું. તેણે ટમ્પલર શિવલરીના ધણાક નેટોને જીવતા યાળી મૂક્યા ને તેઓની જમીન મિલકત સેન્ટ જોનના હોસ્પિટાલર નેટોને આપી (૧૩૧૨). રાજ્યે લોકના ઉપર કર મૂકવાને બીજવાર સ્ટેટસ જનરલની સલાખો લીધી હતી—૧૩૧૪.

પછી લૂઈ ૧૦ મો (૧૩૧૪), ફિલિપ પાંચમો (૧૩૧૬), ચાર્લસ બૂબુસુરત (૧૩૨૩) ને ફિલિપ છઠ્ઠો (૧૩૨૮) એ રાજ થયા. એ છેલ્લો ફ્રેંચીની લડાઈ કરી ૧૩૫૦ માં મુઓ ને તેનો દીકરો જોન એણે પોર્ટુગલમાં લડાઈ કરી દુર્દશા ભોગવી. અમીરોનો જલમ ને તેઓનો ધિક્કાર ગામડીઆઓથી સંખાયો

નહિ ને એઓએ ૧૩૫૮ માં બળવો કર્યો ને બચ્કર ધાતુ વાળ્યો. એ બળવો બહેરીને નામે ઓળખાય છે; એઓએ ૨૦૦ દિવસને યાજી નાંખ્યા, ને તેમાંના માણસોને વાઢી નાંખ્યા; પછી અમીરો લક્ષ્મણ ને એઓએ આમલીઆઓને કાપી નાંખ્યા; એમ લોહીની રેલમરેલા થઈ રહી. જોનનો દીકરો આર્લસ પાંચમો ઠાણો (૧૩૬૪) ક્રાન્સના રાજ્યને કચી રિયનિમાં આગુવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તેવામાં તે ૧૩૮૦ માં મરણ પામ્યો. આર્લસ છઠ્ઠો બાળક હતો તેથી તેના ત્રણ કાકા-આંબુ બેરી ને બર્ગડીના ડચ્કે કારબાર કરતા ને અતિએ કરવેરા મૂકી લોકને હિંસન કરતા. આર્લસે રાજ્યસના પોતાને હાથ લીધી ત્યારે પણ તેના પ્રધાનોએ લોકનાકપર જલ્લમ કર્યો. થોડી વાર પછી (૧૩૯૩ માં) આર્લસ ઘેલો થયો તે પાછો ઠંકાણે આગ્યોજ નહિ ને જુના કારભારીઓ પાછા રાજ્યમાં સત્તા ચલાવવા લાગ્યા.

હવે ક્રાન્સના રાજ્યની અંતરિયતી બેઈએ-અગિયારમાં સૈકામાં ફ્યુરલ રાજ્યઅવસ્થા પૂરી સળળ હતી-લોક અમીરોના શુભામ બની રહ્યા હતા ને તેઓના ઝારેલા લૂંટા ખાતા. જેમ અમીરો જંગલી બળે લોકને લૂંટતા તેમ પાદરીઓ ધર્મભય બતાવી લૂંટતા; ન્યાય તો હતોજ નહિ; અમીરો માંદોમાંદો લૂંટતા; ખ્રિસ્તી સાધુઓનું જોર બહુ હતું; તેઓ પોપનોજ દુષ્કમ માનતા, રાજ કે અમીર કોઈને ગાંઠતા નહિ. બારમા સૈકાના આરંભમાં ક્રાન્સના રાજતા તાળાના મૂલકમાં જે શહેર કર્યા હતા ત્યાંના લોકે અમીરોના અથવા પાદરીઓના જુલમથી દંટાળી બળવા લોકાયા હતા ને રાજ અશક્ત હતા તેથી તેણે કેટલાંક શહેરોને પોતાનો બચાવ પોતેજ કરવો એવી ફટ આપી હતી; ને એ ઉપરથી માત્ર તેજ શહેરો સ્વતંત્રતા ભોગવતાં થયાં હતાં. વળી કેટલીક નિશાળો મંડાઈ હતી ને ત્રણ દબ્બર વિદ્યાર્થીઓ આબેલડનાં બાપ્તિસ્ટો મેદાનમાં સાંબળતા. મહેલમાં ને દિવાલોમાં ગિવલરીની નીતિ પ્રસારી રહી હતી-ને રોબેર કવિઓ પ્રેમ તથા શૌંદર્યને ગાતા હતા. શ્રીલિપ ઓગસ્ટમે પગાર આપી પાવલસ લક્કર રાખ્યું તેથી પણ ફ્યુરલ રાજ્યઅવસ્થાને ઓડાક પોડો લાગ્યો. ફ્રેન્ચમાં ગ્યોલ લોક ગેરિવામાંથી કેટલો રોજ લાગ્યા હતા ને ગોપી રોજ તો દુકાળની પેઠે સાધારણ હતો. લડાઈઓ હમેશ ચાલ્યા કરતી ને વચમાં વચમાં એતી

બંધ પડતી તેથી દુકાળ ને મરકીમાં લોકોને ધાણ વળતો.

તેરમા સૈકામાં લૂઈ નવમાએ ન્યાયનું બળ દેખાવી ફ્યુરલ મંડળનું બળ તોડ્યું-તેણે લોહીનો છાંટો પાડ્યા વગર ધણાંક પ્રગણાં રાજ્યમાં લેવાં; નેજી અમીરોના દંટામાં પડી નિષ્પક્ષપાત રહી તેઓનું પરસ્પર સમાધાન કરાવ્યું; તેણે નિશ્ચયથી પણ તેમ પોપનું માન રાખીને રાજતા દુકનો બચાવ કર્યો ને ૧૨૬૮ થી ક્રાન્સના ધર્મોપદેશાયને પોપથી કેટલીક વાતે સ્વતંત્ર કર્યા; તેણે ફ્યુરલ ધારાના સંશ્લેષે યોગે પોતાના તાળાના રાજ્યમાંથી ઘણાંક બળેટો ઓઠો કર્યો ને અદલ ઇનસાફના કાયદા બનાવ્યા-નિસ્કલ જમ કરવાનો ધારો કરી દુકળની વટવારો બંધ કરી; કેટલાક અમીરોએ પોતાના પ્રદેશમાં પોતાના શિક્ષા ચલાવ્યા હતા તેનો અટકાવ કર્યો; સાચાંદુરોના ઇનસાફ જે બધું પોતપોતાનાં સસથી લડી પોતેજ કરતા તે બંધ પાડ્યા; પાદરીઓની સત્તા વિધે નિયમ કર્યા; કેટલીએક સરકારી કામકાજની મંરણીમાં રાજે-રામાંના કેટલાક બળને બોલાવવાનો ચાલ કટાર્યો. દિલ્લિપની સ્ટેટસ જનરલની સભાથી લોકને રાજકાજમાં મત આપવાનો હક્ક મળતો થયો. ચૌદમા સૈકામાં કેટલાક શુભામ આમલીઆઓને કેટલાક હુકમ મળતા થયા; રાજ્યમાં રાજની નહિ પણ સ્ટેટસ જનરલ સભાની સત્તા વધી હતી; પણ વળી પાછી રાજ્યોની સના પ્રબળ થઈ હતી.

જર્મની.

માંદોમાંદો લડાઈ ચાલ્યા પછી દિલ્લિપનું જૂન પડ્યું ને ઓઠો ૧૨૧૮ માં મરણ પામ્યો ત્યારપછી ફ્રેડરિક એકલો જર્મનીનો સ્વતંત્ર રાજ થયો. ફ્રેડરિકમાં જન્વાનું પોપની આગળ જબ્બ કીચકું હતું પરવારથી તેણે આનાકાની કીધી તે ઉપરથી પોપ એમરી દેમાએ ફ્રેડરિકને ખ્રિસ્તીમંડળ બહાર કરવાના દર દેખાડ્યો. ફ્રેડરિકે દિગતથી હક્ક કર્યો કે ધર્મેજીવિતોએ પોતાના ધર્મનાંજ કામકાજમાં મનમાં રહેવું, પંડિત આડી ખટપટમાં પડવું નહિ. એમરીએ જબ્બરું કે ને રાજ્યદને પાત્ર નહી. એમ રાજ તપા ચાપ વચ્ચે જાણનાવ થયેથી દટલીયા લડાઈ ને કાપાકાપી ચાલી. સામસામાં ઝેર દેવાયો. ને જૂન થયાં. મર્યા ફ્રેડરિકે નરસદેમ મનું નકો કીધું; પાનું પોપે હતું કે પ્રાચીન લોપાનિતા તેનાથી જગાય નહિ. ફ્રેડરિકે પોપની ન્યાયતા કરી ચાડ્યા ને નરસદેમ એઓ ફાળા હતા તેના કરતાં વધારે ફ્રેડરિકે મર્યા-નરસદેમ તપા ને ને સગ

* એવેન્સ-૧૩૮૦ની દરમિયાન ને ૧૪૦૦ની ઉત્તરે અગિયારમા સૈકાથી ને તેનાની આધારથી મર્યા હતી.

તો પ્રદેશ એ ઇજીપ્તના સુલતાને ફ્રેડરિકને હવાલે કરીધાં. ૧૨૩૦ થી તે ૧૨૩૮ લગીમાં જર્મનીમાં ઉદ્ભવેલ ફ્રચૂડલ સેવકોએ બખેડા મચાવ્યા હતા અને પોપની ઉશ્કેરણીથી લોમ્બાર્ડીનાં શહેરોએ લડાઈ ચલાવી હતી; ને રાજકુંવર હેન્રિએ બળવો ઉઠાવ્યો હતો પણ તે સૌની સામા થઈને ફ્રેડરિકે સઘળી જગ્યાએ ફતેહ મેળવી. તોપણ, પોપે પોતાનો મમત મૂક્યો નહોતો ને તેણે તેને ખરેખરો ખ્રિસ્તીમંડળબહાર કરીધો (૧૨૩૬); ને તે પતિતની સામા સૌ ખ્રિસ્તી રાજાઓએ ફ્રેડરિકે હાડી લડવું એવું જાહેરનામું કર્યું (૧૨૪૦). એગરી પછી સિલેસ્ટૅન ને ઇનોસેન્ટ ઓથો એ બે જણે પણ ફ્રેડરિકનો કેડો ન મૂક્યો. ઇનોસેન્ટ (૧૨૪૫ માં) ફ્રેડરિકને રાજપદબ્રજ કરીધો; લશ્કરે બળવા ઉઠાવ્યા ને ફ્રેડરિક પામી આગળ હાર્યો. પછી તે નેપલ્સ જઈ લશ્કર ઊભું કરતો હતો તેવામાં તે તાવ લાગી પડવાથી ૫૭ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો, ૧૨૫૦. ફ્રેડરિકે ઘણો બુદ્ધિમાન ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો.

ઇ. સં. ૧૨૫૦ થી તે ૧૨૭૨ સુધી જર્મનીમાં કોઈ રાજાની ખરેખરી સત્તા નહોતી—તે કાળાંતર રાજા વિનાનો કહેવાયછે. નાના નાના રાજાઓ એક બીજા સાથે લડતા તેવામાં વેપારનાં મોટાં શહેરોની સત્તા ધીમે ધીમે વધ્યાં કરતી હતી. તે શહેરોએ પોતાના રક્ષણનેમટિ પરસ્પર સંપ કરી રાખ્યો હતો—૧૨૪૧ માં લ્યૂબેક ને તેની પડોશનાં શહેરો બાલ્ટિક સમુદ્રના આંધિઆંધાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને એક સંપ થયાં હતાં; દેશાવરેમાં તેઓએ વખાર રાખી હતી; લ્યૂબેક, કોલોન, બ્રંઝવિક ને ડાંટરિક એ શહેરો આગળ પડીને વહીવટ ચલાવતાં.*

ઇ. સં. ૧૨૭૩ માં આખસબર્ગનો રોડોલ્ફ એ રાજા થયો. તે શક્તિમાન ને સમજુક રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં ઠામ ઠામ ફરી ઘટતો બંદોબસ્ત કરી સલાહસુખ થાપ્યું. બોહીમિઆના રાજાએ બળવો કર્યો.

* એ શહેરોની આબાદાની ત્રણ સૈકા સુધી ચાલી હતી. તેઓએ પાછલા રાજાઓ પાસે પોતાના ઉક્તની મંજુરીઆત લીધેલી તે સંબંધી કેટલુંક દ્વંદ્વર ચર્ચાસ પાંચમાના એક અમલદાર સંતાડ્યું હતું; ને તે ઉપરથી તેઓએ મહારાજાનું ભય ન રાખતાં તેને મરણ તોલ માર મરાવ્યો હતો. તે શહેરોએ સ્વીડનના રાજાને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મહલી બીજા એકને બેસાડ્યો હતો. તે શહેરના વેપારીઓની દોલત એટલી બધી હતી કે એક પ્રસંગે બાલ—નાયમાં લોકનાં ઇર્ષાં બેરાંને પોતાના કરતાં વધારે શાણુ-ગરાયલાં બેઠે, ન ખમાયાથી પ્રાન્સની રાણી દીલગીર થઈ ત્યાંથી ઊઠીને ચાલી ગઈ હતી.

રોલો તેને હરાવ્યા પછી રોડોલ્ફે આરિટ્ટ્યા, સ્વીરિયા, કાર્નિઓલા એ પ્રગણાંતું ડચૂકડમ (નગીર ને હાકમી) પોતાના દીકરા આલ્બર્ટને આપ્યું (૧૨૮૩ માં). રોડોલ્ફ ૧૨૯૧ માં મુઆ પછી બીજે વર્ષે એક બીજાને રાજા ઉત્તરવામાં આવેલો પણ ૧૨૯૮ માં આલ્બર્ટ તેનો અંત આણી પોતે મહારાજપદ લોગવ્યું હતું. પછી લુક્સમ્બર્ગનો હેન્રિ (૧૩૦૯); બવેરિઆનો લર્થ (૧૩૧૪), બોહીમિઆનો આર્લસ ૪ થો (૧૩૪૭), ને વેનસેસલેઅસ (૧૩૭૮) એઓએ અનુક્રમે જર્મનીનું રાજ્ય કર્યું હતું.

બારમા સૈકાની પહેલાં સ્વિટ્ઝર્લંડનાં થોરોક પ્રદેશ રવેબિયાના, કેટલોક આરલ્ડસના ને કેટલોક બલાકના તાબામાં હતા. તે સઘળા તાલુકા સમુહ રૂપે જર્મનીના મહારાજામાં ગણાતા, પણ કેટલીક નગીરો આરિટ્ટ્યાવાળા અમીરની હતી. તેરમા સૈકાના અંતમાં આરિટ્ટ્યાના ડચૂકના તાબાનો હાખસબર્ગનો મહાલ ક્રૌટ રોડોલ્ફની સત્તામાં હતો ને એ સ્વિટ્ઝર્લંડમાં મોટી સત્તા ધરાવતો હતો. તેનો દીકરો આલ્બર્ટ જર્મનીનો મહારાજા થયો હતો તેથી તેણે જર્મનીના રાજ્યમાં ગણાતાં પ્રગણાંમાંનાં કેટલાંકને આરિટ્ટ્યા તાબા સાથે લેખી નાંખવાનો ઉદ્દેશ ચલાવ્યો હતો; ને તે ઉપરથી સ્વિટ્ઝર્લંડના પહાડી લોકે બળવો ઉઠાવી જર્મનીના જૂલમગાર અમલદારોને* હાંકી મહેલ્યા હતા (૧૩૦૮ માં). આરિટ્ટ્યાના લોકે પોતાનું ઉપરીપણું જાણવાને લડાઈઓ કરી, પણ મોરગાર્ડનની લડાઈમાં હાર ખાધી; ને થોરોક પ્રગણાંઓ સ્વતંત્ર થયાં (૧૩૧૫). આરિટ્ટ્યનોએ કેડો ન મૂક્યો, પણ ૧૩૮૬ ની સેમ્પાકની લડાઈ પછી તેઓએ આશા છોડી. (પછી ઇ. સં. ૧૪૬૬ માં ખાસલેમાં થયેલા કોલકરાયથી સ્વિટ્ઝર્લંડનું સ્વાધીનપણું સંધે કબૂલ રાખવામાં આવ્યું હતું.)

ઇટલી.

તેરમા સૈકામાં ઉત્તર ઇટલીમાંનાં પ્રબલસત્તાક રાજ્યોએ જર્મનીના ફ્રેડરિક બીજાને પોતાનો મહારાજા

* જેસસલર ગવર્નરે યુરો શહેરના ખતરમાં એકે લાકડી ઉપર ટોપી મૂકી એને નીચાં વળી સલામ કરવાનો લોકને પૂકમ આપ્યો હતો. દેસ નામના રાખસે સલામ ન કરી તે ઉપરથી કેદ કરી હોડીમાં બેસાડી સરોવર પાર લેઈ જતા હતા તેવામાં તોફાન થઈ આવ્યું ને તે જાણીતા પાસે હોડી ઉંડારવાને તેની બેડી કહાડી નાંખવામાં આવી કે દેસ ફેદી પડી નાહો; ને પછી કેટલેક દહાડે તેણે પોતાના કુશ્મનને તીર ભાગે પૂરો કર્યો હતો. દેસ દેશાલિમાની એ ઉપનામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે.

કબૂલ રાખ્યો નહોતો અને એ ઝગડો ધર્મગુરુ પોપ એઓએ વધાર્યો હતો. પછી જે ઝગડા ચાલ્યા તે કોઈ મતને માટે નહિ પણ પક્ષને માટે હતા—એલ્ફ તથા ધીબીલૈનના અને પોપ તથા જર્મેન રાજતા હતા. પ્રત્યક્ષતાક રાજ્યો આ હતાં. મધ્ય લોમ્બાર્ડીનાં શહેરો (મિલાન, કેમોના, પાર્મા, માન્ચુઆ, લોદી ને બીન); વેરોનાની માર્ચનાં શહેરો (એડીજ ને જર્મેન સરહદ એ બેની વચ્ચેનાં); રોમાગનાનાં શહેરો (બોલોગના, મોદીના ને ફારારા); અને ટસ્કનીનાં રાજ્ય. મધ્ય લોમ્બાર્ડીનાં ને રોમાગનાનાં શહેરો એલ્ફ, વેરોનાનાં ધીબીલૈન અને ટસ્કનીનાં વેળાએ એલ્ફ ને વેળાએ ધીબીલૈન પક્ષનાં હતાં. ૬૦ સં ૧૨૩૭માં સધળાં શહેરો ફ્રેડરિકની સત્તામાં ગયાં હતાં, પણ પોપે વેનિસ તથા જીનોઆનાં રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં ફરેલાં તેથી તેઓએ પ્રતીકી હથિયાર ઉઘાડ્યાં હતાં. ફ્રેડરિકના મરણ પછી લોમ્બાર્ડીનાં શહેરોમાં ઉમરાવ તથા લોક એ બે વચ્ચે ઝગડો ચાલ્યો હતો ને તેમાં પણ પોપ પોતાનો પ્રાયદો બેતો.

ફ્લોરેન્સમાં એલ્ફ ને ધીબીલૈન બંનેની સત્તા હતી. પણ ૧૨૫૦ માં ફ્રેડરિક બીનના મરવાનાં બે વર્ષ અગાઉ એલ્ફે પોપની મદદથી ધીબીલૈનને કહાડ્યા ને ત્યાં સ્વાધીન પ્રત્યક્ષતાક રાજ્ય થ્યું. ધીબીલૈન સિસિલીની મદદથી પાછા લડાયા હતા, પણ એઓને પાછા ૧૨૬૭ માં એલ્ફેએ હાંકી મહેલ્યા હતા.

વેનિસ એ પ્રત્યક્ષતાક રાજ્ય ફ્રેસેડના વખતથી વેપારનેલીધે મોટપણું પામ્યું હતું—ત્યાંના લોકે ગ્રીકરાજ્યમાં ને ટાપુઓમાં ને એશિયામાં ઘણુંક ટેકાણું કોઠીઓ ધાલી હતી; ગ્રીક રાજ્યે તો (૧૨૦૪ માં) કંઈક રાજકીય સત્તા પણ આપી હતી; કાળા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર સધળાં બંદરોમાં વેનિસના વેપારી હતા. વેનીશિયન લોક ઇલિરિયાને માટે હંગેરીયન સાથે લડાઈ કરતા હતા, પણ તેવામાં તેઓને પ્રતિસ્પર્ધી જીનોઈસ (જીનોઆ શહેરના) સાથે લડાઈઓ કરવી પડી. ૧૨૯૩ તથા ૧૨૯૮ માં ભારે હાર ખાધા પછી વેનીશિયનનાં વહાણ કાળા સમુદ્રમાં ફરતાં બંધ થયાં હતાં. (વેનિસ અને જીનોઆ એ બેની પરસ્પર સ્પર્ધા પ્રથમ ૧૨૬૪ માં પ્રગટ બહાઈ હતી). પછી વેનિસમાં ઉમરાવ તથા લોક વચ્ચે કલહ જાગ્યો ને તેનું છેવટ આ થયું કે દસ જાણની મંડળી (નામની) સત્તાધારી કહેવાઈ, પણ ખરેખરી સત્તા શ્રીમંત લોકનીજ રહી.

જીનોઆ એ વેપારનું શહેર ઇટલીનું એક રાજ્ય ગણાતું, પણ ૧૨૩૮ થી તે લોમ્બાર્ડીનાં શહેરોના સંપમાં

દાખલ થયું હતું. તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં જીનોઈસ લોકે કોન્સ્ટંટિનોપલ તેના ખરા રાજવંશીઓને પાછું અપાવ્યું તેથી તેઓને વિશેષ હક્ક મળ્યા હતા ને એથી તેઓએ પાર્થસા તથા વેનિસ એ બેની સત્તા તોડી હતી.

પાર્થસા એ શહેર જર્મેન મહારાજાઓના પક્ષમાં રહ્યું હતું; સાઈનિઆ ટાપુ તેને તાબે હતો. પાર્થસામાં ૧૧૧૭ થી પ્રત્યક્ષતાક રાજ્ય થયું હતું. કોન્સિંકા ટાપુને માટે પાર્થસા તથા જીનોઆ એ બેને લડાઈઓ થઈ હતી; ૧૨૮૪ માં તે ટાપુ જીનોઈસને હાથ ગયો હતો. પછી પાર્થસાના રાજ્યના લોકને માંહોમાંહે ટંકા ચાલ્યા તેથી તેને જીનોઈસ સાથે લડતાં હારી પોતાનું બંદર બંધ કરતું પડ્યું હતું (૧૨૯૦).

નેપલ્સ ને સિસિલી—ફ્રેડરિક બીનના મરણ (૧૨૫૦) પછી પોપે નેપલ્સને પોતાના રાજપ્રદેશમાં બેઠી નાંખવાની ખટપટ શીધી ને પાદરીઓ તથા અભીરોને ઉશ્કેર્યા, પણ ફ્રેડરિકના દીકરા કોનરાડ તથા માનફ્રેડ એઓએ ફાવવા દીધું નહિ. લડાઈઓ થઈ ને ૧૨૬૬ માં નેપલ્સ ને સિસિલી આંબુના ચાર્લ્સના હાથમાં ગયાં. ૧૨૮૨ માં આરેગોનના રાજ્યે સિસિલી તાબે શીધું; ૧૨૮૫ માં ચાર્લ્સ ૨ જે નેપલ્સનો ને આરેગોનનો જેમ્સ સિસિલીનો રાજ થયો; ૧૨૯૬ માં સિસિલીમાં ફ્રેડરિક બીને રાજ થયો હતો.

રોમના પોપ પોતાનો રાજ્ય પ્રદેશ વધારવાને અનેક રીતે મથન કરતા પણ ફાવતા નહિ; તોપણ તેઓએ રાજ્યો ઉપર પોતાની ધર્મસત્તા ખંતથી કામે લગાડી તેઓને બહુ બહુ રીતે પગ્યા હતા—ફ્રાન્સ, જર્મેની, સ્પેન આદિના રાજ્યોને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કરી તેઓની સામા ફ્રેસેડા ચલાવી હતી. પોપ બોનિફેસ ૮ મો (૧૨૯૪-૧૩૦૩) એણે પોતાની ધર્મસત્તાનું છેલ્લું બળ દેખાડવામાં ખાટી રાખી નહિ. તે ને તેનો સામાવાળો ફ્રાન્સનો ફિલિપ ૪ થો એ બે જાણે પોતપોતાના હક્ક દાવા સરસાઈથી ઉદ્ધત થઈ પ્રગટ શીધા હતા. તેરમા સૈકામાં પોપની સત્તા જેટલી વધવાની હતી તેટલી વધી રહી હતી.

ચૌદમા સૈકામાં પોપની સત્તા લીધે થતી ચાલી. ઇંગ્લંડના એડવર્ડ ૧ લાએ અને ફ્રાન્સના ફિલિપ ચોથાએ પોતપોતાના રાજ્યનાં ધર્મખાતાનાં ઉત્પત્ત ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા હતા. બોનિફેસના મરણ પછી તેણે જે ફિલિપની વિરુદ્ધ ફરમાન કહાડેલાં તે પોપ બેનિફિક્ટ ૧૧ સાથે રદ શીધાં; ક્લેમેન્ટ પાંચમાએ ફ્રાન્સના રાજની ઇચ્છાથી રોમને ટાળી આપિસનમાં પોતાની ગાદી રાખી (૧૩૦૫); ક્લેમેન્ટ

તો પ્રદેશ એ ઇજીપ્ટના સુલતાને ફેડરિકને હવાલે કરીયાં. ૧૨૩૦ થી તે ૧૨૩૮ લગીમાં જર્મનીમાં ઉદ્ધત ફ્ર્યૂડલ સેવકોએ બળેડા મચાવ્યા હતા અને પોપની ઉચ્ચરણીથી લોમ્બાર્ડીનાં શહેરોએ લડાઈ ચલાવી હતી; ને રાજકુવર હેન્રીએ બળવો ઉઠાવ્યો હતો પણ તે સૌની સામા થઈને ફેડરિકે સઘળા જગાએ ફતેહ મેળવી. તોપણ, પોપે પોતાનો મમત મૂક્યો નહોતો ને તેણે તેને ખરેખરે ખ્રિસ્તીમંડળબહાર કરીધો (૧૨૩૯); ને તે પતિતની સામા સૌ ખ્રિસ્તી રાજાઓએ ફ્રેંસેડ કહાડી લડવું એવું બહોરનામું કર્યું (૧૨૪૦). ગ્રેગરી પછી સિલેસ્ટેન ને ઇનોસેંટ ચોથો એ બે જણે પણ ફેડરિકનો કેડો ન મૂક્યો. ઇનોસેંટ (૧૨૪૫ માં) ફેડરિકને રાજપદછાડ કરીધો; લશ્કરે બળવો ઊઠાવ્યો ને ફેડરિક પામી આગળ હાંચો. પછી તે નેપલ્સ જઈ લશ્કર ઊઠું કરતો હતો તેવામાં તે તાવ લાગુ પડવાથી પગ વધેની ઉમરે મરણ પામ્યો, ૧૨૫૦. ફેડરિક ઘણો બુદ્ધિમાન ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો.

ઇ. સ. ૧૨૫૦ થી તે ૧૨૭૨ સુધી જર્મનીમાં કોઈ રાજની ખરેખરી સત્તા નહોતી—તે કાળાંતર રાજ વિનાનો કહેવાયછે. નાના નાના રાજ્યો એક બીજ સાથે લડતા તેવામાં વેપારનાં મોટાં શહેરોની સત્તા ધીમે ધીમે વધ્યાં કરતી હતી. તે શહેરોએ પોતાના રક્ષણનેમાટે પરસ્પર સંપ કરી રાખ્યો હતો—૧૨૪૧ માં લ્યૂથેક ને તેની પડોશનાં શહેરો બાલ્ટિક સમુદ્રના ચાંચિઆઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને એક સંપ થયાં હતાં; દેશાવરોમાં તેઓએ વખાર રાખી હતી; લ્યૂથેક, કોલોન, બ્રંઝવિક ને ડાંટ્રિક એ શહેરો આગળ પડીને વહીવટ ચલાવતાં.*

ઇ. સ. ૧૨૭૩ માં આપ્સબર્ગનો રોડોલ્ફ એ રાજ ઠંચો. તે શક્તિમાન ને સમજુક રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં ઠામ ઠામ ફરી ઘટતો બંદોબસ્ત કરી સલાહસુખ થાપ્યું. બોહીમિઆના રાજાએ બળવો ક-

રેલો તેને હરાવ્યા પછી રોડોલ્ફે ઓસ્ટ્રિયા, સ્ટીરિયા, કારિન્થિયા એ પ્રગણતું ડ્યૂકડમ (નગર ને હાકમી) પોતાના દીકરા આલ્બર્ટને આપ્યું (૧૨૮૩ માં). રોડોલ્ફ ૧૨૯૧ માં મુખ્ય પછી બીજે વર્ષે એક બીજને રાજ ઉરવવામાં આવેલો પણ ૧૨૯૮ માં આલ્બર્ટ તેનો અંત આણી પોતે મહારાજપદ ભોગવ્યું હતું. પછી હુક્સમ્બર્ગનો હેન્રી (૧૩૦૯); બવેરિઆનો લૂઈ (૧૩૧૪), બોહીમિઆનો આલ્બર્ટ ૪ થો (૧૩૪૭), ને વેનસેસલેબર્ગ (૧૩૭૮) એઓએ અનુક્રમે જર્મનીનું રાજ્ય કર્યું હતું.

ખારમા સૈકાની પહેલાં સ્વિટ્ઝર્લંડનો થોડોક પ્રદેશ રવેરિયાના, કેટલોક આરલ્સના ને કેટલોક બલાકેના તાળામાં હતો. તે સઘળા તાલુકા સમુહ રૂપે જર્મનીના મહારાજમાં ગણાતા, પણ કેટલીક નગરો આસ્ટ્રિયાવાળા અમીરની હતી. તેરમા સૈકાના અંતમાં આસ્ટ્રિયાના ડ્યૂકના તાળાને હોમ્બર્ગનો મહાલ કૌંટ રોડોલ્ફની સત્તામાં હતો ને એ સ્વિટ્ઝર્લંડમાં મોટી સત્તા ધરાવતો હતો. તેનો દીકરો આલ્બર્ટ જર્મનીનો મહારાજ થયો હતો તેથી તેણે જર્મનીના રાજ્યમાં ગણાતાં પ્રગણાંમાંનાં કેટલાંકને આસ્ટ્રિયા તાળા સાથે લેળી નાંખવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો હતો; ને તે ઉપરથી સ્વિટ્ઝર્લંડના પહાડી લોકે બળવો ઊઠાવી જર્મનીના ભૂલમખાર અમલદારોને* હાંધી મહેલ્યા હતા (૧૩૦૮ માં). આસ્ટ્રિયાના લોકે પોતાનું ઉપરીપણું જળવવાને લડાઈઓ કરી, પણ મોરગાર્ટનની લડાઈમાં હાર ખાધી; ને થોડાંક પ્રગણાંએ સ્વતંત્ર થયાં (૧૩૧૫). આસ્ટ્રિયાનોએ કેડો ન મૂક્યો, પણ ૧૩૮૬ ની સ્ત્રેમ્બાકની લડાઈ પછી તેઓએ આશા છોડી. (પછી ઇ. સ. ૧૪૯૯ માં આસલેમાં થયેલા કોલકરારથી સ્વિટ્ઝર્લંડનું સ્વાધીનપણું સંધે કબૂલ રાખવામાં આવ્યું હતું.)

ઇટલી.

તેરમા સૈકામાં ઉત્તર ઇટલીમાંનાં પ્રબલસત્તાક રાજ્યોએ જર્મનીના ફેડરિક બીજને પોતાનો મહારાજ

* એ શહેરોની આબાદાની ત્રણ સૈકા સુધી ચાલી હતી. તેઓએ પાછલા રાજ્યો પાસે પોતાના હક્કની મંજૂરીઅત લીધેલી તે સંબંધી કેટલુંક દક્ષતર ચાલેસ પાંચમાના ઐક અમલદારે સંતાડ્યું હતું; ને તે ઉપરથી તેઓએ મહારાજનું ભય ન રાખતાં તેને મરણ તોલ માર મરાવ્યો હતો. તે શહેરોએ સ્વીડનેના રાજાને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મહેલી બીજ એકને બેસાડ્યો હતો. તે શહેરના વેપારીઓની ફોલત એટલી બધી હતી કે એક પ્રસંગે બાલ—નાચમાં લોકનાં છસે બેરોને પોતાના કરતાં વધારે શણગરાયલાં ભેઈ, ન ખમાચાથી ક્રાન્સની રાણી દીલગીર થઈ ત્યાંથી ઊઠીને ચાલી ગઈ હતી.

* જરસલર ગવરનરે યુરી શહેરના બજારમાં એક લોકડી ઉપર ટોપી મૂકી એને નીચાં વળી સલામ કરવાનો લોકને ફૂકમ આપ્યો હતો. દેસ નામના શખસે સલામ ન કરી તે ઉપરથી કેદ કરી હોડીમાં બેસાડી સરોવર પાર લેઈ જતા હતા તેવામાં તોફાન થઈ આવ્યું ને તે બાણીતા પાસે હોડી હુકાવાને તેની બેડી કહાડી નાંખવામાં આવી કે દેસ ફેદી પડી નાઠો; ને પછી કેટલેક દહાડે તેણે પોતાના કુશનને તીર મારી પૂરો કર્યો હતો. દેસ દશાલિમાની એ ઉપનામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે.

કબૂલ રાજ્યો નહોતો અને એ ઝગરો ધર્મશુદ્ધ પોપ એઓએ વધાર્યો હતો. પછી જે ઝગડા ચાલ્યા તે કોઈ મતને માટે નહિ પણ પક્ષને માટે હતા—જેવેલ્ડ તથા ધીબીલૈનના અને પોપ તથા જર્મન રાજના હતા. પ્રત્યક્ષતાક રાજ્યો આ હતાં. મધ્ય લોમ્બાર્ડીનાં શહેરો (મિલાન, કેમોના, પાર્મા, માન્ચુઆ, લોદી ને બીજાં); વેરોનાની માર્ચનાં શહેરો (એડીજ ને જર્મન સરહદ એ બેની વચ્ચેનાં); રોમાગનાનાં શહેરો (બોલોગના, મોદીના ને ફારા); અને ટસ્કનીનાં રાજ્ય. મધ્ય લોમ્બાર્ડીનાં ને રોમાગનાનાં શહેરો જેવેલ્ડ, વેરોનાનાં ધીબીલૈન અને ટસ્કનીનાં વેળાએ જેવેલ્ડ ને વેળાએ ધીબીલૈન પક્ષનાં હતાં. ૪૦ સં ૧૨૩૭માં સઘળાં શહેરો ફ્રેડરિકની સત્તામાં ગયાં હતાં, પણ પોપે વેનિસ તથા જીનોઆનાં રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં કરેલાં તેથી તેઓએ પ્રીયી હથિયાર ઉઘડ્યાં હતાં. ફ્રેડરિકના મરણ પછી લોમ્બાર્ડીનાં શહેરોમાં ઉમરાવ તથા લોક એ બે વચ્ચે ઝગડો ચાલ્યો હતો ને તેમાં પણ પોપ પોતાનો પ્રયત્નો બેતો.

ફ્લોરેન્સમાં જેવેલ્ડ ને ધીબીલૈન બંનેની સત્તા હતી. પણ ૧૨૫૦ માં ફ્રેડરિક બીજાના મરવાનાં બે વર્ષ અગાઉ જેવેલ્ડે પોપની મદદથી ધીબીલૈનને કહાડ્યા ને ત્યાં સ્વાધીન પ્રત્યક્ષતાક રાજ્ય કર્યું. ધીબીલૈન સિસિલીની મદદથી પાછા ભરાયા હતા, પણ એઓને પાછા ૧૨૬૭ માં જેવેલ્ડેએ હાંપી મહેલ્યા હતા.

વેનિસ એ પ્રત્યક્ષતાક રાજ્ય ફ્લોરેન્સના વખતથી વેપારનેલીએ મોટપણું પામ્યું હતું—ત્યાંના લોકે ગ્રીકરાજ્યમાં ને ટાપુઓમાં ને એશિયામાં ઘણેક ઠેકાણે કોઠીઓ ધાલી હતી; ગ્રીક રાજ્યે તો (૧૨૦૪ માં) કંઈક રાજકીય સત્તા પણ આપી હતી; કાળા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર સઘળાં બંદરોમાં વેનિસના વેપારી હતા. વેનીશિયન લોકે ઇલિરિયાને માટે હંગેરીયન સાથે લડાઈ કરતા હતા, પણ તેવામાં તેઓને પ્રતિસ્પર્ધી જીનોઈસ (જીનોઆ શહેરના) સાથે લડાઈઓ કરવી પડી. ૧૨૬૩ તથા ૧૨૬૮ માં ભારે હાર ખાધા પછી વેનીશિયનનાં વહાણ કાળા સમુદ્રમાં ફરતાં બંધ થયાં હતાં. (વેનિસ અને જીનોઆ એ બેની પરસ્પર સ્પર્ધા પ્રથમ ૧૨૬૪ માં પ્રગટ બહાઈ હતી). પછી વેનિસમાં ઉમરાવ તથા લોક વચ્ચે કલહ બગ્યો ને તેનું છેવટ આ થયું કે દસ બહાની મંડળી (નામની) સત્તાધારી કહેવાઈ, પણ ખરેખરી સત્તા શ્રીમંત લોકની જ રહી.

જીનોઆ એ વેપારનું શહેર ઇટલીનું એક રાજ્ય ગણાવે, પણ ૧૨૩૮ થી તે લોમ્બાર્ડીનાં શહેરોના સંપત્તિ

દાખલ થયું હતું. તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં જીનોઈસ લોકે કોન્સ્ટંટિનોપલ તેના ખરા રાજવંશીઓને પાછું અપાવ્યું તેથી તેઓને વિશેષ હક્ક મળ્યા હતા ને એથી તેઓએ પાઈસા તથા વેનિસ એ બેની સત્તા તોડી હતી.

પાઈસા એ શહેર જર્મન મહારાજાઓના પક્ષમાં રહ્યું હતું; સાઈનિઆ ટાપુ તેને તાબે હતો. પાઈસામાં ૧૧૧૭ થી પ્રત્યક્ષતાક રાજ્ય થયું હતું. કોન્સિંક ટાપુને માટે પાઈસા તથા જીનોઆ એ બેને લડાઈઓ થઈ હતી; ૧૨૮૪ માં તે ટાપુ જીનોઈસને હાથ ગયો હતો. પછી પાઈસાના રાજ્યના લોકને માહોમાંહે ટંકા ચાલ્યા તેથી તેને જીનોઈસ સાથે લડતાં હારી પોતાનું બંદર બંધ કરવું પડ્યું હતું (૧૨૯૦).

નેપલ્સ ને સિસિલી-ફ્રેડરિક બીજાના મરણ (૧૨૫૦) પછી પોપે નેપલ્સને પોતાના રાજપ્રદેશમાં બેડી નાંખવાની ખટપટ શીધી ને પાદરીઓ તથા અભીશને ઉશ્કેર્યા, પણ ફ્રેડરિકના દીકરા કોનરાડ તથા માનફ્રેડ એઓએ ફાવવા દીધું નહિ. લડાઈઓ થઈ ને ૧૨૬૬ માં નેપલ્સ ને સિસિલી આબુલના આર્લસના હાથમાં ગયાં. ૧૨૮૨ માં આરેગોનના રાજાએ સિસિલી તાબે શીધું; ૧૨૮૫ માં આર્લસ ૨ જે નેપલ્સનો ને આરેગોનનો જેમ્સ સિસિલીનો રાજ થયો; ૧૨૯૬ માં સિસિલીમાં ફ્રેડરિક બીજો રાજ થયો હતો.

રોમના પોપ પોતાનો રાજ્ય પ્રદેશ વધારવાને અનેક રીતે મથન કરતા પણ ફાવતા નહિ; તોપણ તેઓએ રાજ્યો ઉપર પોતાની ધર્મસત્તા ખંતથી કામે લગાડી તેઓને બહુ બહુ રીતે પગલ્યા હતા—ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્પેન આદિના રાજ્યોને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કરી તેઓની સામા ફ્લોરેન્સ ચલાવી હતી. પોપ બોનિફેસ ૮ મો (૧૨૬૪-૧૩૦૩) એણે પોતાની ધર્મસત્તાનું છેલ્લું બળ દેખાડવામાં ખાતરી રાખી નહિ. તે ને તેના સામાવાળો ફ્રાન્સનો ફિલિપ ૪ થો એ બે બહુ પોતપોતાના હક્ક દાવા સરસાઈથી ઉદ્ધત થઈ પ્રગટ શીધા હતા. તેરમા સૈકામાં પોપની સત્તા બેટલી વધવાની હતી તેટલી વધી રહી હતી.

ચૌદમા સૈકામાં પોપની સત્તા ક્ષીણ થતી ચાલી. ઇંગ્લંડના એડવર્ડ ૧ લાએ અને ફ્રાન્સના ફિલિપ ચોથાએ પોતપોતાના રાજ્યનાં ધર્મખાતાનાં ઉત્પત્ત ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા હતા. બોનિફેસના મરણ પછી તેણે જે ફિલિપની વિરુદ્ધ ફરમાન કહાડેલાં તે પોપ બેનિડિક્ટ ૧૧ માએ રદ શીધાં; કલેમેંટ પાંચમાએ ફ્રાન્સના રાજાની ઇચ્છાથી રોમને ટાળી આ-વિગ્નમાં પોતાની ગાદી રાખી (૧૩૦૫); કલેમેંટ

પછી બીજા જે હતરોત્તર પોપ થયા તે ક્રૈય હતા. પાઠશાળાનાં લણતરથી લોકમાં વિચાર કરવાની શક્તિ આવી હતી અને તેઓએ લોક ભાષામાં ગ્રંથો કરવા માંડ્યા હતા; શાસ્ત્રી પંડિતોએ ને દેશાભિમાની પુરુષોએ પોપની સત્તાના પાયાને ખોદવા માંડ્યો હતો; વાર્તા કવિતા લખનારાઓ પોપના દુરાચારને બિઘાડા પાડતા હતા; અને ક્રાન્સિસ્કન મંડળના ખ્રિસ્તી સાધુઓએ પણ પોપને ખ્રિસ્તી ધર્મથી બિલગા ચાલનારા કહ્યા હતા. (પોપ પણ જેઠા હવાતીઆમાં અનેક રીતે ત્રાસ બિપન્નવતા).

ઇટલી તથા બીજા દેશના ઘણાખરા લોકની ઇચ્છા જોઈને ગ્રેગરીએ પોતાની ગાદી પાછી રોમમાં આણી (૧૩૭૬). ગ્રેગરીના મરણ પછી ક્રૈય ઉપાધ્યાયો પોતાનામાંના એકને અને ઇટાલિયન ઉપાધ્યાયો પોતાનામાંના એકને ગાદી આપવામાં સામસામા થયા. ઇટલી, જર્મેની, ઇંગ્લંડ એઓએ રોમમાં પોપ અર્ચબિશપને માન્યો અને ક્રાન્સ, સ્પેન, સ્કોટલેન્ડ, સિસિલી એઓએ કલેમેન્ટ સાતમાને માન્યો: (૧૩૬૮).

રોમમાં સિનેર વર્ષ પોપની ગાદી નહોતી તેવામાં ત્યાં અમીર ઉમરાવોમાં ઘણાંક તડાં પડ્યાં હતાં—કુટુંબના ઝગડાથી કેવળ અવ્યવસ્થા હતી. વયમાં રી-એનજી નામના ગરીબ માળાપના પણ વિદ્વાન પુરુષે રોમના લોકના ભૂતકાળનાં સ્વતંત્ર સુખવિષે ને તેઓની વર્તમાન દુર્દશાવિષે ભાષણો કરી દેશીઓને ઉશ્કેર્યા. રોમના લોકે તેને ટ્રેઇચ્યુન ઠેરવ્યો (૧૩૪૭) ને પછી તેણે પોપના ઠેરવેલા રાજકારભારીઓને બાંધી મૂક્યા, શ્રીમંત કુળના કેટલાક દુષ્ટ લોકને મરણ દંડ કીધો ને કેટલાકને રોમના રાજ્યની હદ બહાર કહાડ્યા. ઇટલીનાં શહેરોએ તેની સાથે સંઘિકાર્ય કીધાં; હંગરીનો રાજા ને નેપલ્સની રાણી એઓએ તેને પોતાનાં કામમાં પંચ ઠેરવ્યો; મહારાજા લુઈએ તેની સાથે મૈત્રી કરવી ઇચ્છી ને પોપે પત્ર લખી તેનાં સંધનાં કામને પસંદ કરી કબૂલ રાખ્યાં. પછી તેણે હૂકમ જેવું બહારનામું કહાડ્યું કે રોમ દુનિયાની રાજધાની છે; અને પોતે ઘણાંક ખિતાબ ધારણ કીધા. એમ અભિમાનને ઘેર જવાથી પોપે તેને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કીધો; લોકે તેને છોડી દીધો; અને ઉમરાવો પાછા રોમમાં આવ્યા. રી-એનજી ભટકતો ને પોપના કારભારીઓએ તેને પકડી કેદમાં નાંખ્યો. વળી તે પોપનો હૂકમ લેઈ રોમનો કારભાર કરવા આવેલો, પણ પછવાડેથી તેને કોઈએ મારી નાંખ્યો (૧૩૫૪). તેણે પ્રથમ સાત ને પછી ચાર મહિના રોમમાં કારભાર કીધો હતો.

જનોઆના રાજ્યમાં પણ શ્રીમંત કુળોમાં લડાઈ ટંટા ચાલતા, પણ પછી લોકમાંના મુખ્યજનની મંડળીની રાજ્યસત્તા થઈ હતી. પહેલવહેલો વડો ન્યાયાધીશ ૧૩૩૯ માં ઠયો હતો. જનોઇસ લોક (૧૩૭૮ માં) વેનીશિયન વહાણોના કાફલાને હરાવી વેનિસને ઘેરો ઘાલવાને હંકારતા હતા, પણ તેવામાં નિરાશ થએલા વેનીશિયનોએ જેઠી હિમત લીધી વહાણો તૈયાર કીધાં ને જનોઇસના કાફલાને ઘેરી લેઈ તેઓને તાણે થવાની ફરજ પાડી—એ પછી જનોઆની પડતી થતી આલી ને ૧૪૦૧ થી શહેરનું રક્ષણ ક્રૈય ગારિસને આવી કરવા માંડ્યું.

ફ્લોરેન્સમાં જેવી સામસામા ચાલતી તેવી ઇટલીનાં બીજાં કોઈ શહેરમાં આલી નથી—જે પક્ષતા લોકનું પ્રબળ થવું તે બીજા પક્ષવાળાને રાજ્ય બહાર કરતા અથવા મારી નાંખતા. ચૌદમા સૈકાના આરંભમાં ગ્વેલ્ફ લોકે મોટા કવિ ડાંટીને શહેરમાંથી કહાડી મૂક્યો હતો ને તે બિચારાએ મરતાં લગી ટસ્કની તથા રોમાગનાનાં ગામોમાં ભટક્યાં કીધું હતું. ઇ. સ. ૧૩૪૨ માં ફ્લોરેન્સમાં લોકનું રાજ્ય થયું હતું; ને ત્યાં ૧૩૪૮ માં મોટી મરફી આલી હતી.

ચૌદમા સૈકામાં ઇટલીમાં મિલાન, ફ્લોરેન્સ, જનોઆ ને નેપલ્સ એ રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ હતો; પોપે પોતાના પ્રદેશનું રાજ્ય અવરિથત કીધું હતું; અને ગદ્ય-પદ્ય વિદ્યામાં તથા ચિત્ર વિદ્યામાં ઘણાંક નજી મોટાં માનને પાત્ર થયા હતા.

એશિયામાં મુગલ રાજ્ય.

ચીનાઈ તાતાર દેશના દુરના પ્રાંતમાં સેલિગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં ૩૦ હજાર કુટુંબનો સરહાર જે મોટો ખાન કહેવાતો તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેના તે-સુજિન નામના એક બાળકને માત્ર ૧૩ કુટુંબ પોતાનો સરહાર માની રહ્યાં હતાં. એક વાર તે લોક સૌ એકઠા થયા હતા ત્યાં કોઈ ડાહ્યામાં ખપતા રાજસે કહ્યું કે મેં સાણ્યામાં ઈશ્વરને પોતાની દેવસભામાં જોડતાં સાંભળ્યો છે કે તેસુજિન તે ચિંગીસ-જંઘીસ એટલે મોટો ખાન થશે. સૌ મુગલોએ જંઘીસખાનને સરહાર માની તે જ્યાં લેઈ જાય ત્યાં જવાના સોગવ ખાધા (૧૨૦૬).

જંઘીસે પ્રથમ તો ચીનનું રાજ્ય બંધું વાળ્યું ને રાજધાની પોતાના તાબામાં લીધી; કોરિયા જાણ્યું; પછી પશ્ચિમ તરફ તીજેટ તાણે કીધું ને કાશ્મીરની સરહદ ઉપર રહીને ખારિસ્મના સુલતાનના ૪ લાખ લશ્કર

ને હરાવ્યું; ધરાન હતું, કાસ્પિયન સમુદ્રના કિનારાનો પ્રદેશ હતો ને રૂશિયાના ઝારને હરાવી ભગાડ્યો. ચીનાઈ સમુદ્રથી તે કાળા સમુદ્ર સુધીનો મોટો પ્રદેશ તેણે તાજે શીથો હતો. તે ૧૨૨૬ માં મરણ પામ્યો, પણ તેના દીકરાઓએ નવા દેશ જીતવા બરી રાખ્યા હતા—એકજણે મોટા પટની નદીઓ ઓળંગી યુરોપમાં ધરી રૂશિયા હતું. પોલંડઉપર હુમલો શીથો ને લગલીન તથા કાકે એ શહેરોનો નાશ શીથો; યુરોપના રાજ્યો કાંપવા લાગ્યા. ક્રેડરિક બીજાએ ને પોપે ખ્રિસ્તીઓને હરકેયા ને લિગનીદ્વ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં તેઓ હાર્યા ને મુગલોએ મોટા પ્રદેશ જીતી વાળ્યો, પણ એઓ ઘેરો ધાલવાની રીતમાં ઝાઝા બાળીતા નહોતા તેથી પાછા ફર્યા (૧૨૪૨). તેઓએ ૧૨૫૮ માં બગદાદની ખલીફાની ગાદીની સમાપ્તિ કરી—ચાળીસ દહાડા તે શહેર લૂંટાવ્યું હતું ને ૨ લાખ માણસ કાપી નાંખ્યાં હતાં. ક્યુબલેખાને ૧૨૭૬ માં ચીનની પૂરી જીત કરી ને ૧૨૯૪ સુધીમાં તેણે પોતાના મોટા વિસ્તારવાળા રાજ્યને સર્વોપરિ ઝળકાવ્યું.

પછી તરતજ મુગલ રાજ્યના કંકડા થયા. ધરાનનું, ઝગતૈનું (દક્ષિણ પૂર્વ એશિયાનું), કામચાટકાનું (રૂશિયાનું). અને ચીનનું એ રાજ્યો થયાં. ઇ. સ. ૧૩૫૫ માં પ્રાંતોના અમલદારોએ સ્વતંત્ર કહેવડાવવા માંડ્યું તેમાં બગદાદવાળાએ કાસ્પિયન સમુદ્ર સુધી પોતાનો પ્રદેશ વધાર્યો. તે રાજ્ય ઉપર તુર્ક લોક ને રૂશિયાના મુગલો હુમલા કરતા પણ તેમુરલેને તે રાજ્યને જીધું વાળ્યું.

તૈમુરલેન ઢોરાં ચારતો ને તેણે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવાનો નીમ લીધો હતો. તે પોતાના દેશને કાલમક લોકના હુમલામાંથી જાગારી સ્વતંત્ર કરવાના વિચાર કર્યા કરતો. તે ૨૭ વર્ષની ઉંમરે ઝગટની ગાદીએ બેઠો. (૧૩૭૦ માં) ત્યાર પછી પોતાનું ઝંડ લેઈ નવા મૂલક તાજે કરવા નીકળ્યો; તેણે તુર્કસ્તાન ૧૩૮૩ માં, ને ધરાન ૧૩૯૩ માં જીત્યું; અને ૧૩ મેલ જમીન રોકાય તેટલાં મોટાં લશ્કર સાથે તાતારદેશના પૂર્વ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કરી. તેણે દર હજાર ઘોડા સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવી કતલ કરી દિલ્હી લીધું ને લૂંટ્યું (૧૩૯૮). એક વર્ષ પછી તે તુર્કસ્તાનના બાબર ૧ લાને લડાઈ આપવાને નીકળ્યો. ઇ. સ. ૧૪૦૨ માં આંગોરાની લડાઈમાં તુર્ક હાર્યા પછી તૈમુર એશિયા ખંડના ધણા મોટા ભાગનો સ્વતંત્ર સત્તાધારી થઈ ૧૪૦૫ માં મરણ પામ્યો હતો.

આથમન તુર્કનું રાજ્ય.

સૈકાનિમના સલ્જુક સત્તાધારીઓ નબળા પડવાથી તુર્ક લોકનાં કેટલાંક કુટુંબોએ એશિયામંડળના પહાડોમાં જઈ નાનાં રાજ્યો થાપ્યાં હતાં ને ત્યાંથી તેઓ ઝીંક રાજ્યના પ્રદેશો ઉપર હુમલા કર્યા કરતા. કાકાહિસ્સરનનો આથમન એણે બીચિનિયામાં પોતાની સત્તા વધારી ને તેના દીકરા ઓરકન એણે (૧૩૨૬ માં) મુલતાનનો ખિતાબ ધારણ કરી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું કાન્કરકોનોપલના કેટલાક દરબારીઓના તેડવા ઉપરથી તુર્ક લોક તે રાજધાનીની પરાસમાં જઈ રહ્યા ને ત્યાંથી તેઓએ ધીમે ધીમે સધળો પ્રાંત તાજે શીથો (૧૩૬૦ માં). આથમન કુળના અમુરથ ૧ લાએ ઝીંક રાજ્યને એટલો દબકો પાડ્યો કે તેન પોતાના ચાર દીકરા તુર્કની દરબારને ઓળમાં સોંપવા પડ્યા. ઓરકને અથવા અમુરથે જળારા ખ્રિસ્તી કેટીઓને લડાઈનું કામ શીખવી પોતાનાં લશ્કરમાં રાખ્યા હતા, તેઓ જેનીઝરીઝ—નવા સિપાઈ કહેવાતા. બાબર ૧ મુલતાને ૧૪ વર્ષમાં યુક્રેટિસ ને રાન્યુબ એ બેની વચમાંના મૂલક હતી તાજે શીથો તેણે ઇ. સ. ૧૩૯૬ માં હંગરીના રાજા સીજ્મન્ડને અને ફ્રાન્સ તથા જર્મનીના મોટા બાહાદુર નેટોને નેકોપોલિસની લડાઈમાં હરાવ્યા હતા.

હિંદુસ્તાન.

શાહજુહીન ઘોરીના મરણ પછી તેનો સરદાર કુતબુદ્દીન દિલ્હીમાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો (૧૨૦૬ થી). તે પ્રથમ શુભામ હતો તે ઉપરથી તેની પછી જે બાદશાહ થયા તે શુભામવંશના કહેવાયછે. કુતબુદ્દીન ૧૨૧૦ માં ને તેનો દીકરો આરામ ૧૨૧૧ માં મુત્યા પછી કુતબુદ્દીનનો ખરીદ કરેલો શુભામ જે પકવાટેથી ચઢતાં ચઢતાં તેનો જમાઈ થયો હતો તે સમજુદ્દીન અલ્તમસ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. તેણે સિંધ તાજે શીધું અને બગાળ તથા બહાર પ્રાંતોને નવાબ મહમ્મદ બખ્ત્યાર પોતે સ્વતંત્ર કહેવડાવવાની તદબીર કરતો તેની પાસે દિલ્હી સરકારના હુકમ પ્રમાણે ચર્તવાનું કબૂલ કરાવ્યું. તેણે માળવાનું માંડુ શહેર લીધું ને ગ્વાલિયરના લોકે બંડ શીધું હતું તેનો બંદોબસ્ત કરી તે શહેર તાજે શીધું. પછી મુલતાન ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરેછે. તેવામાં ને મરણ પામ્યો (૧૨૩૬). અલ્તમસે કુતર હિંદુસ્તાનનાં ધણાં ખરાં રાજ્યો પાસે પોતાનું ધણીપણું કબૂલ કરાવ્યું હતું, પણ કેટલાક પ્રાંત ખરેખરા ને કેટલાક નામનાજ તેના તાજામાં હતા. દિલ્હીની પાસે કુતબુદ્દીન

નામનો ૨૪૨ કુટનો મિતારો છે તે અદ્વતમસના રાજ્ય-માં પૂરો બંધાઈ રહ્યો હતો.

રક્તુદીન બાદશાહ રામજની ગવૈયા મશકરા એ-ઓમાંજ ખુશ રહેતો ને રાજકારભાર તેની મા કરતી. મુસલમાનોએ તેને ઊઠાડી મૂકી તેની બહેન રિજિ-આ બેગમને ગાદીએ બેસાડી. તે ઘણી બહુલી નહિ, પણ કુરાન શુદ્ધ વાંચતી; જલતે તે તખ્ત ઉપર બેસી ફરીઆદ સાંભળતી ને વેળાએ ધનસાફ પણ કરતી; તે તદખીરથી કામ કહાડનારી ને સૈને ખુશ રાખનારી હતી; તેણે શરૂઆતમાં થોડીક બહાદુરી પણ બતાવી હતી. તેણે પોતાના એક હબસી ગુલામને અમીર અલ ઉમરાવનો દરજ્જો આપ્યો તેથી ઉમરાવો ના-રાજ થયા. અલતુનિયા નામના સરદારે બંડ ઊઠાવેલું તેની સામા રિજિઆએ ફેજ મોકલી, પણ એજ ફેજમાં બંધેડો થયા; ને ફેજે રિજિઆને કેદ કરી અ-લતુનિયાના હવાલામાં સોંપી. રિજિઆએ પોતાના રખેવાળને વશ કરી લેઈ તેની સાથે લગ્ન કીધું ને પછી બંનેએ દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી. બે લડાઈ થઈ ને બંને જણ કેદી થઈ માર્યા ગયાં. રિજિઆએ સાડા-ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કીધું ત્યાર પછી મૌજુદીન બહેરામ બે વર્ષ બે મહિના રાજ્ય કરીને માર્યો ગયો-એના વખત-માં મુગલોએ પંજબ ઉપર હુલો કર્યો હતો, પણ તેઓ પાછા ફર્યા હતા. અહ્મદીદીન મસાઉદ બે ધાત-કી ને રંડીબાજ હતો તેના બે વર્ષના રાજ્યમાં મુગલોએ ટીબેટમાંથી ઊતરી બંગાળા ઉપર હુલો કર્યો હતા.

નાસરુદીન મહમદે વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું (૧૨૪૬-૧૨૬૬) તેમાં ઘણાંક બંડ થયાં ને સરહદ ઉપર હુલો થયા તો પણ રાજ્યને કંઈ પણ આંચ લાગી નહિ. તેના વજીર ગ્યાસુદીન ખુલખને (પ્રથમ તુર્કી ગુલામ હતો) સિધ્ધની પશ્ચિમે આવી પડેલા મુગલોના ભયથી તે સર-હદને લગતા પ્રદેશનો એક સૂબો કીધો ને તે પોતાના ગુલામ શીરખાનના હવાલામાં આપ્યો; તેની સલાહ-થી નાસરુદીને પંજબ જઈ ગકરલોક બે મુગલને મદદ કરતા તેઓને સજા કરી ને જગીરદારોને લશ્કર તૈયાર રાખવાની તાકીદ કરી. પાછલી બાદશાહીની અંધા-ધુધીમાં હિંદુરાજ્યોએ જમનાના બંને પાસના કાંઠાને લગતા પ્રદેશમાં, ખુંદેલખંડમાં, ચિતોડ ચાંદેરી વગેરે શહેરોમાં બંડો ઊઠાવ્યાં હતાં ત્યાં પાછો નાસરુદીને પોતાનો અમલ બેસાડ્યો. તેના સરદાર શીરખાએ મુગલોને હરાવી ગીજની શહેર લીધું. પછી તેની ખુલ-ખન ઉપર ઇતરાજ થઈ ને તેને વજીરાત ઉપરથી ઊઠા-ડ્યો. ખુલખને સરહદ પ્રાંતના સૂબેદારો સાથે ગોઠવણ

કરી તેઓની ફેજ મંગાવી ને નાસરુદીને ખુલખનને પાછી વજીરાત આપી. બંધીસખાનના છોકરાના છા-કરા હોલાકુખાનની તરફથી વકીલ આવેલો તે ટાણે નાસરુદીને પોતાની બાદશાહીનો પૂરો કાઠ દેખાડ્યો હતો. નાસરુદીન પોતાના ધરવહેવારમાં બહુજ સાદો હતો. તે કિતાબોની નકલો કરી વેચી પોતાનો ધર-ખર્ચ ચલાવતો, તેનું ખાણું છેકજ સાદું હતું; તેનું ખાણું તેની સ્ત્રીજ ગુલામડીની મદદવિના રાંધીને તૈયાર કર-તી; એક પરણિયત સ્ત્રી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રીને તેણે રાખી નહોતી; તે વિદ્યા હુંનરને ચહોતો; ને ભલો હતો. ગ્યાસુદીન ખુલખ (૧૨૬૬-૧૨૮૬) તદ-ખીરીઓ ખટપટી ને શૂરો ને જલમ બાદશાહ હતો. પછી બાદશાહીને માટે અગડો ઊઠ્યો ને દરબારમાં ત્રણ તડાં બંધાયાં. અંતે ગીલચી ફેજના સરદાર ૭૦ વર્ષના જલાલુદીને તાતારના સરદારોનું અને ગીજની ઘોરના જૂના સરદારોનું ફાવવા ન દેતાં પોતે લશ્કરની મદદ બાદશાહ કહેવડાવ્યું (૧૨૮૮).

ગીલચી જલાલુદીન ભલો ને દયાળુ હતો, પણ એ તેના સ્વભાવથી હુમ્મ્યાઓને લાલ થયા ને રાજ્યનો બંદોબસ્ત ઢીલો પડ્યો-સૂબાના અમલદારો બંડણી આપતા બંધ થયા, બાદશાહી હુકમને તરછાડતા થયા ને વટેમાર્ગીઓને લુંટવા લાગ્યા. માળવામાં બંડ થયું તેનો બંદોબસ્ત કરવા બાદશાહ જલતે ગયો ને પંજબ-માં મુગલની મોટી ફેજ આવી હતી તેને તેણે હરાવી સલાહમાં પાછી વીદાય કરી-એ વખત ત્રણ હજાર મુગલ મુસલમાન થઈ બાદશાહની નોકરીમાં રહ્યા (૧૨૯૨). બીજે વર્ષે ખુંદેલખંડમાં ને માળવાના પૂર્વ ભાગમાં બંડો થયાં હતાં તે તેના ભત્રીજા અહ્મદીદીને બેસાડ્યાં. અહ્મદીદીને રજવાડાના કિલ્લાઓ લૂંટી પો-તાની ફેજ વધારી તો પણ જલાલુદીને તેનો ડર ન રા-ખતાં તેને (કરાનો સૂબો આપ્યો હતો ને વળી) અ-થોધ્યાનો સૂબો આપ્યો.

દક્ષિણમાં પહેલો જતારો મુસલમાન સરદાર અ-હ્મદીદીન હતો તેણે વરાડપ્રાંતનાં રાનોમાં થઈને ઇલી-ચપૂર સૂધી બંદોબસ્ત કીધો ને નર્મદા ઊતરી દેવગઢ* (દોલતાબાદ) ઉપર ઘસારો કીધો. ત્યાંનો રજપૂત રાજા રામદેવ અસાવધ હતો તો પણ તે ત્રણ હજાર લશ્કર જેમ તેમ ઊભું કરી લડ્યો પણ હાર્યાં ને એક કિલ્લામાં ભરાયો કે ત્યાં કેટલીક મદદ આવી મળી હતી. અહ્મદીદીને રામદેવની પાછળ ન પડતાં શહેર લૂંટ્યું, સાહુકારને નીચોવ્યા અને હાથી ઘોડા ને પુષ્કળ

* હાલનો મહારાષ્ટ્રદેશ તે દેવગઢનું રાજ્ય હતું.

ધન પોતાના રાજ્યમાં મોકલી દીધાં. પછી તે દેવગઢને ઘેરે ઘાલી રામદેવને ગભરાવી કેટલીક કબજાત કરાવી લડાઈ બંધ રાખતો હતો તેટલામાં રામદેવનો દીકરો મોટી ફેાજ લેઈ દૂરથી આવી પહોંચ્યો. તેણે આપતું ન માનતાં લડાઈ કીધી અને હારીને ઇલીચપુર વગેરે પ્રાંત તથા બીજાં કેટલાંક ધન એ આપવા કબૂલ કર્યો; સારપણી અક્ષાઉદ્દીન ખાનદેશ થઈ માળવે ગયો.

હુસમ વગર અક્ષાઉદ્દીને દક્ષિણમાં સવારી કરી ને પોતાની તરફની દંઈજ ખબર ન મોકલી તે ઉપરથી ખાદશાહને ફીકર થઈ હતી. દરબારીઓએ અક્ષાઉદ્દીનની દાનત ઉપર ભરોસો ન રાખવાનું કહ્યું, પણ તેણે ઉદાર સુદ્ધિથી સાંભળ્યું નહિ. અક્ષાઉદ્દીને પોતાના ભાઈને કાકા પાસે મોકલી તેના મનનો ખતરો કહડાવ્યો ને વગર ફેાજ મળવા આવવાનું ઠેરવ્યું. કાકા ભત્રીજા મળ્યા—અક્ષાઉદ્દીન પગે લાગ્યો ને પછી જલાલુદ્દીન વહાલમાં ગદગદ થઈ બોલેછે તેવામાં ભત્રીજાએ ઇસારત કરી મારાઓ પાસે ૭૭ વર્ષના કાકાને ઠાર કરાવ્યો (૧૨૯૫); અને પોતે તેનું માથું લાલા ઉપર બોશી લશ્કરમાં તથા શહેરમાં બધે ફેરવાવ્યું.

અક્ષાઉદ્દીને દિલ્હી આવી કાકાના બે દીકરાને અભય આપી તેઓ ને ઠાર કીધા; કાકીને પણ નજર-કેદ રાખી. તેણે ૧૨૯૭ માં કંરણુચેલાને દક્ષિણમાં ભગાડી ગૂજરાતનું હિંદુરાજ્ય બિંધું વાળ્યું; ૧૩૦૦ માં રણુચંભેરનો કિલ્લો ત્રીજે ઘેરે સર કીધો ને ત્યાંના રાજ-કુટુંબને મરાવી નાંખ્યું; ૧૩૦૩ માં ચિતોડનો કિલ્લો લેઈ મેવાડનું રાજ્ય જીત્યું; મારવાડમાં ઝાલોર ને સેવના એ લીધાં; ૧૩૦૬ માં તેના સરદાર કાફૂરે તૈલંગણ-ને બિજડ વાળી વરંગળ લીધું; ૧૩૧૦ માં કર્ણાટકના બક્ષાળ રાજ્યની સમાપ્તિ કરી, ને રામેશ્વરમાં એક મસ્જીદ બંધાવી; રામદેવ મરણ પામ્યા પછી તેનો દીકરો ખંડણી નહોતો આપતો તે ઉપરથી લડાઈ કરી દેવગઢ લીધું ને બધા મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશ બિજડ કર્યો (૧૩૧૨). કેટલીક લડાઈઓમાં તેના સરદાર મલેક કાફૂરે ફતેહ મેળવી હતી.

પછવાડેથી અક્ષાઉદ્દીન કાફૂરને વશ થઈ રહ્યો; લોક, ઉમરાવ, કાફૂરના નૃલમથી ત્રાસ પામ્યા; ગૂજરાતમાં બંડ થયું, હમીરે ચિતોડ પાછું લીધું ને રામદેવના જમાઈ હરપાળે મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી મૂક્યા. એ ખબર સાંભળ્યા પછી થોડે દહાડે (૧૩૧૬ માં) અક્ષાઉદ્દીન મરણ પામ્યા; કહેવાયછે કે કાફૂરે ઝેર આપ્યું હતું. અક્ષાઉદ્દીન શક, સ્વાર્થી, સત્તાલોભી ને ધનલોભી હતો; સર્ગા સંબંધીઓનો હલારો, વિશ્વાસ-

ઘાતી, કપટી, વહેમી, ક્રોધી ને કૂર હતો; તે લડાઈ-માં તદખીરીઓ, ઝડપથી ધસારો કરનારો ને મારમાર કરી જીત મેળવનારો હતો. અક્ષાઉદ્દીને રાજ્ય વધાર્યું તોપણ જ્યારે સારે લશ્કરમાં ફિતર ને દંગા થતા; એક-વાર તેણે પોતાના લશ્કરમાંના ૧૫ હજાર મુગલની કતલ કરાવી હતી.

મલેક કાફૂરે અક્ષાઉદ્દીનના બે મોટા છોકરાઓના ડોળા કહડાવ્યા ને ત્રીજાને મારાઓને સોંપ્યા, પણ એઓએ દયા આવેથી મુખારિકને જીવતો રાખ્યો. પછી ખાદશાહી હજાર લશ્કરના સરદારે કાફૂરને મારી નાંખી મુખારિકને ગાદી આપી (૧૩૧૭). એણે ગૂજરાતમાં થએલા બખેડાનો બંદોબસ્ત કરવાને ત્યાં ફેાજ મોકલી, હરપાળને કેદ કરી તેના શરીરની ચામડી સોરી કહડાવી, ને તેના વજરે મલખાર પ્રાંત તાળે કીધો. ખાદશાહે રાંડદારના હંદમાં રાજ્યની કાળજી છોડીને કેટલાક અમીરોને મરાવી નાંખ્યા. પછી વજર ખુશર લાગ સાધી મુખારિક તથા તેના કુટુંબને મારી પોતે ગાદીઉપર બેઠો; પણ પંતળનાં લશ્કરે ખુશરને હરાવી પોતાના સરદાર ગાજખાન-ગ્યાસુદ્દીન તથા-ખને ગાદી આપી (૧૩૨૧).

ગ્યાસુદ્દીન તથાલખે (૧૩૨૧-૧૩૨૫) રૂઝી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. પછી મહમ્મદ તથાલખની ૨૬ વર્ષની ખાદશાહીમાં (૧૩૨૫-૧૩૫૧) તૈમુર શીરખાન મુગલ લશ્કર લેઈ પંતળમાં આવ્યો હતો તેને ખંડણી આપી પાછો કહાડવામાં આવ્યો હતો; દક્ષિણના રાજ્યનો પાકો બંદોબસ્ત થયો હતો; માળવામાં, પંતળમાં ને બંગાળમાં મુસલમાન સરદારોએ બંડ બઠાવેલાં તે ખેસાડવામાં આવ્યાં હતાં. પાછળથી અફગાન ને ગઝર એ લોકે લૂંટફાટથી પંતળને બિજડ વાળ્યો. કર્ણાટકના બક્ષાળ વંશના રાજાએ વિજયનગરમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી; તૈલંગણના રાજાએ વરંગળ પાછું લીધું (૧૩૪૪); ગૂજરાતમાં મુગલ ફેાજે બખેડો કીધેલો તેનો ખાદશાહે જતે જઈ બંદોબસ્ત કર્યો ને અંભાત તથા સૂરત એ શહેરો લૂંટી પ્રાંતને બિજડ વાળ્યો; દક્ષિણમાં મોટું બંડ થયું ને તે ગરબડમાં બ્રાહ્મણી વંશની ખાદશાહી થપાઈ. ખાદશાહ ખંડખોરની પછવાડે દોડ કરતાં સિંધમાં કહ્કા શહેરમાં તાવના મંદવાડથી મરણ પામ્યો.

મહમ્મદ તથાલખ ગાદીએ બેઠો તેવામાં તેણે દવાખાનાં તથા મુસાફરખાનાં કહાડ્યાં હતાં ને દોસ્તોને બક્ષિસ તથા કાબેલ શખ્સોને આશરો આપ્યો હતો. તે જતે પણ ફારસી અરબીવિદ્યામાં પાકી મા-

હિતગારી ધરાવતો. વહેમ અને યેશુમાર જલ્લમ એથી તે અધ્યાદીનનું મારિયું રાજ્ય અવસ્થિત કરી શક્યો નહિ ને સૂળેદારોએ તથા ખીજા અમલદારોએ કામ કામ ખંડો કીધેલાં તે સૌને પૂરો પડી શક્યો નહિ, તેણે ઇરાન લેવાને મોટી ફેજ ભેલી કરી, ને ફેજને ખજાનો ખાલી કરી મૂલકને વણસાડ્યો. ચીનમાં લાખ ફેજ મોકલેલી તે હારી, ને દુશ્મન પછવાડે લાગેલા તેથી પહાડ રાનમાંથી નાશી આવતાં ખોરાક ખૂટવાથી ને નદી ભરપૂર હોવાથી નાશ પામી. તેણે રૂપિયાને બદલે ત્રાંખાના કકડા ચલાવ્યા; દિલ્હીને ટાળી દેવગઢને દોલતાખાદ નામ આપી ત્યાં રાજધાની કરી, ને વળી પાછો તે દિલ્હી આવી રહ્યો; વળી તેણે જળરદસ્તીથી લોકો પાસે નાણાં કહડાવ્યાં,—એ તેના અવિચાર ને હુકમ મુજબ અમલ થવો જોઈએ એ તેનો મમત એથી રૂચત કંગાલ થઈ રહી.

ફીરોજ તઘલખની બાદશાહીમાં (૧૩૫૧-૧૩૮૮) બંગાળાનું ને દક્ષિણના રાજ્યોનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ રાખવામાં આવ્યું (૧૩૫૬), સિંધમાં ખંડ થતાં તેનો બંદોબસ્ત કરવામાં બાદશાહ ૧૩૮૫ સૂધી રોકાયો હતો, તેની દરબારે ડહાપણુ લઈ કાયદા ને રૂચતના કાયદાનાં કામો કીધાં હતાં—મસજીદો, મખત-ખો, મુસાફરખાનાં, દવાખાનાં, હમામખાનાં, તળાવો, નહેરો એ બંધાવ્યાં હતાં.

નાસરુદ્દીન તઘલખના વખતમાં (૧૩૯૦-૧૩૯૪) ગૂજરાતના સૂળેદારે ખંડ કરેલું તે **મુજફરખાને** બેસાડ્યું ને જમનાની પેલીગમ રાઠોડ રજપૂતે કરેલું તે પણ સમેટાયું. તે બાદશાહનો વજર મુસલમાન થયેલો હિંદુ હતો.

મહમ્મદ તઘલખ (૧૩૯૪-૧૪૧૨) બાદશાહી કરવે તદન કમજોર હતો. ખાજાહાંએ જવાનપૂરમાં રાજ્ય માર્યું (૧૩૯૪), મુજફરશાહે ગૂજરાત પોતાનું કીધું (૧૩૯૬), માળવાનો દિલાવગોરી સ્વતંત્ર થયો (૧૪૦૧), ને ખાનદેશનો પ્રાંત પણ દિલ્હીની બાદશાહીના અમલમાંથી છૂટો પડ્યો. ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં તેમૂરલેન* હિંદુસ્તાન લણી ઊતરી દિલ્હી ઉપર પડ્યો. બાદશાહી ફેજ હારી; બાદશાહ ગૂજરાતમાં જતો રહ્યો; ને તેમૂરે (૨૭ મી ડિસેમ્બર) પોતાને હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ કહેવડાવ્યો. તેના મુગલ લશ્કરે

પાંચ દહાડાસૂધી શહેર લૂંટ્યું તથા ખાજાનું ને હજારો લોકોને કતલ કરી નાંખ્યા. પછી તેમૂર મુઘળ દ્રવ્ય અને સેંકડો મુરખજીને દાસ દાસી કરી તેમને તથા નક્શી કામ કરનારા કારીગરોને સમરકંદ પોતાની સાથે લેઈ ગયો (૩૧ મી ડિસેમ્બર).

તેમૂરના ગયા પછી દિલ્હીને લગતા પ્રાંતોમાં અંધા-ધુંધી, દુકાળ; ને મરઝી ચાલ્યાં, એ મહિના સૂધી દિલ્હીમાં વસતી નહોતી; પછી દિલ્હીના તખ્તને માટે સરદારોમાં મારામારી ચાલી; મહંમૂદ બાદશાહ ગૂજરાતથી આવી દિલ્હીમાં રહ્યો. વળી જવાનપૂરના તાખાના કનોજમાં જઈ રહ્યો ને જ્યારે એકબાલ નામનો સરદાર મરણ પામ્યો ત્યારે બાદશાહની ફરીથી દિલ્હીમાં ગાદી સ્થપાઈ (૧૪૦૫). પછી ૧૪૧૨ માં તઘલખ વંશની સમાપ્તિ થઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૧ થી તે ૧૪ માના અંતલગીમાં હિંદુઓની સંસારીસ્થિતિ દયામણી હતી. તોપણ **રામાનુજ**, **મધ્વ**, **વિષ્ણુસ્વામી** ને **તિરુપાદિત્ય** એ આચાર્યોએ પોતપોતાનાં વૈષ્ણવ ધર્મમત સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખી અને વાદવિવાદ કરી પ્રવર્તીયાં હતાં—રામાનુજ ૧૧ મા સૈકાના અંતમાં જન્મ્યો હતો ને ૭૬ વર્ષની વયે ગુજ્યો હતો. ચૌદમા સૈકાના અંતમાં રામાનુજ મતના **રામાનંદે** રામલક્ષ્મીનો બાધ હિંદુસ્તાનમાં કામ કામ કીધો.

દેશી રાજઓના આશ્રયથી કેટલાક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં ગ્રંથ લખ્યા, પણ તેમ દેશદેશની પ્રાકૃતમાં પણ ગ્રંથો લખાવા માંડ્યા—**મુકુંદરાજ** (૧૦૦૦), **જ્ઞાનદેવ** ને **નામદેવ** (૧૩૦૦) એઓએ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં ને **અંદખારોડે** (૧૨૦૦) રજપૂતોની ભાષામાં ગ્રંથ લખ્યા.

જેમ હિંદુસ્તાનમાં દેશદેશની પ્રાકૃતોમાં ગ્રંથો લખાવા માંડ્યા તેમ યૂરોપમાં પણ વિદ્વાનો લાટિન ભાષા ટાળી ચૌદમા સૈકાથી પોતપોતાની દેશી ભાષાઓમાં ગ્રંથ લખતા થયા. **ડાણ્ટી**, **ચિટ્ટાર્ડ** ને **ઓકાશિઓ** એઓએ ઇટાલિયન ભાષામાં ને **આસરે** અંગ્રેજમાં લખ્યું. જેમ હિંદુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મનું એક નહું મત હંગરીમાં (૧૩૪૯), ને ખીજું નહું મત ઈટલીમાં (૧૩૯૯) એમ બેમાં થયાં હતાં; અને ઇંગ્લંડમાં ઇ. સ. ૧૩૬૦ માં **વિક્લિફે** ખ્રિસ્તી ઉપાધ્યાયોના દુરાચાર વિષે લખવા બેલવા માંડ્યું હતું; તેણે ખ્રિસ્તી ન્યુટેસ્ટેમેન્ટનું ભાષાંતર કીધું હતું.

* એ ઉર્ફો મુસલમાન બંધીસાખાનની બાલાદનો હતો ને સમરકંદ પાસેના એક ગામમાં જન્મ્યો હતો—તેણે હિંદુસ્તાન આવતાં પહેલાં એશિયાના ઘણાક પ્રાંત જત્યા હતા ને જૂંટ્યા હતા.

તેરમાં સૈકામાં ચશ્માનો શોધ થયો, આરશી, આ-
ચના વપરાવા લાગ્યા ને વાગતાં ઘડિયાળ બન્યાં. ચૌ-
દમાં સૈકાની આખરમાં હોઠાચંત્ર વપરાવા માંડયો.
એ ચંત્ર ચીના લોકે ૧૧૦૮ માં પ્રથમ શોધી કહાડયો
હતો ને મુસલમાન લોકે યૂરોપમાં આણ્યો હતો. ચૌ-
દમાં સૈકામાં વિદ્યાનો પુનરૂલ્લસ થયો તેથી મોઢાં પ-
ડતાં પાર્શ્વમેંટ (ચામડાં) ટળી ચીથરાંઓના કાગળ
બની વપરાતા થયા. ટાંકણીઓ ને રમવાનાં પાનાં એ
બનાવવામાં આવ્યાં. લડાઈઓમાં દાડ તોપ ગોળા
વપરાયા.

દર્શન ૧૩ મું.

સૈકા ૧૫ મો.

ખ્રિસ્ત.

લાંકાસ્ટર કુળનો હેન્રિ ઓથો ૧૩૯૯ માં ઇંગ્લંડનો
રાજા થયો, પણ પાછલા રાજાના પક્ષના ચાર્લ્ડકુળના
સરદારો તથા બીજા શત્રુઓ તેની સામા હતા. હેન્રિ-
એ પોતાના ચૌદ વર્ષના રાજ્યમાં ઘણાએક અમીર સ-
રદારોનાં બંદો બેસાડયાં, પાદરીઓને પોતાની તરફ-
ના હરી રાખવાને વિડિલક્ષના ઉપર નૃણમ ગુન્થયો
અને પાર્શ્વમેંટને કેટલાક હક્કને માટે કબૂલાત આપી.

તેના દીકરા હેન્રિ પાંચમાએ વારસાનો દાવો
હરી ક્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ હરી. ચેપી રોગથી તેનું પોણું
લશ્કર મરી ગયું ને તેણે કાલેસ શહેર તરફ વળવા
માંડયું. સામું ફ્રેન્ચ લશ્કર મળ્યું ને લડાઈ થઈ તેમાં
ઘણેજ થોડે લશ્કરે હેન્રિ જીત્યો. પછી કોલકરાર
થયા (૧૪૨૦) તેની રૂએ હેન્રિ ક્રાન્સની રાજપુત્રી
કાથેરેન સાથે પરણ્યો ને ફ્રેન્ચ રાજાના મરણ પછી
ક્રાન્સની ગાદીને માટે વારસ ગણાયો. હેન્રિ ૧૪૨૨
ના આગસ્ટની ૧૩ મી તારીએ નવ મહિનાના કુંવરને
મૂકી મરી ગયો. એ કુંવર હેન્રિ છઠ્ઠો ઇંગ્લંડ ને
ક્રાન્સ બંને દેશનો રાજા કહેવાયો. એડ્વર્ડને
ડચ્ઠ ક્રાન્સમાં ને ડોલોસેસ્ટરનો ડચ્ઠ ઇંગ્લંડમાં
કારભાર કરતો. ક્રાન્સના કેટલાક લાગના લોક હે-
ન્રિને રાજા માનતા નહોતા; તેઓએ પાછલા રાજાના
વડા દીકરાને આર્લ્સ ઓ મો એ નામે માન્યો હતો.
એણે અંગ્રેજોને ક્રાન્સમાંથી કહાડવાને લડાઈઓ ચલા-
વી. એડ્વર્ડ ફ્રેન્ચ લશ્કરને ઠામ ઠામ હરાવી છેહીવારે
ઓર્લીયન્સને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ આર્કનની જો-
આન-ઓર્લીયન્સની કન્યા* એણે ફ્રેન્ચ લશ્કરની

સરદારી હરી કિલ્લાને ઘેરામાંથી છોડાવ્યો. પછવાડે-
થી લડાઈઓ ચાલી, પણ તેનું પરિણામ આ થયું કે
અંગ્રેજોને (૧૪૫૩ સુધીમાં) એક કાલેસ શહેર
સિવાય બીજા સઘળો મુલક ખાલી હરી આપવો પડયો.

લાંકાસ્ટરના ડચ્ઠે રિચર્ડ બીજાનું તાજ છીનવી
લીધું હતું ને તે તેણે ને તેના દીકરાએ પક્ષના લોક ન-
ખરા હતા તેથી પહેરી રાખ્યું; પણ હેન્રિ છઠ્ઠો નબળો
હતો તેથી ખરા વારસે સામા થવાની વેતરણ કીધી
ને ન્યારે હેન્રિને દીકરા અવતર્યો ત્યારે ચાર્લ્ડના ડચ્ઠે
પોતાનો દાવો લડીને ખરો હરી આપવાનો નિશ્ચય
કીધો (૧૪૫૨). હેન્રિ છઠ્ઠાના પક્ષમાં ઘણાએક
અમીર હતા તેમ ચાર્લ્ડના ડચ્ઠની તરફ પણ વાર્ધિનો
અર્થ ને બીજા કેટલાએક હતા. એ બે પક્ષ વચ્ચે લ-
ડાઈઓ ચાલી તે ગુલાબની લડાઈઓ કહેવાયછે.
લાંકાસ્ટર અથવા રાજા હેન્રિના પક્ષના સરદારો પોતા-
ના માથાપર લાલગુલાબનું ચિન્હ રાખતા ને ચાર્લ્ડવાળા
સફેદ ગુલાબનું રાખતા. ૧૪૫૪ માં હેન્રિ માંદો પડયો
તેવામાં ચાર્લ્ડના ડચ્ઠે રિચર્ડને રાજ્યરક્ષક કરવામાં આ-
વેલો, પણ રાજા સારો થયો જોડેલે તેણે તેને—રિચર્ડ-
ને દરબારમાં આવતો બંધ કર્યો. રિચર્ડ કેટલાક અ-
મીરની મદદે ૩ હજાર લશ્કર બેઠું હરી લડવા બેસો
થયો ને રાજાએ સેન્ટઆલ્બન્સ આગળ લડાઈ
આપી. હેન્રિ ધાયલ થઈ પકડાયો, પણ રિચર્ડે તેનું
માન રાખી રાજ્યરક્ષકની સત્તા પોતાને હાથ રાખી.
૧૪૬૦ માં હેન્રિની રાણી માર્ગેરેટ રાજાની તરફથી
લડાઈ કીધી, પણ નોર્થમ્પટન આગળ તે હારી,
ને રાજા બીજા વાર કેદી થયો. એણે ઇચ્છું કે હેન્રિ છઠ્ઠો
જીવે ત્યાંસુધી રિચર્ડ રાજ્યરક્ષક રહે ને પછી એ રા-
જગાદી ઉપર બેસે. માર્ગેરેટ રાણીએ પોતાના દીક-
રાનો હક્ક બળવવાને ૨૦ હજાર લશ્કર બેઠું કીધું.
રિચર્ડ પાંચ હજાર લેઈ સામો થયો, પણ વેકફીલ્ડ
આગળ હાર્યો ને માર્યો ગયો. રાણીએ કેટલુંક લશ્કર
રિચર્ડના વડા દીકરા એડ્વર્ડની સામા મોકલ્યું, પણ
એણે માર્ટિમર કાસ આગળ જીત મેળવી. એ જીત
રાણીએ સેન્ટ આલ્બન્સ આગળ મેળવેલી તેના કરતાં
બળરી હતી તેથી ચાર્લ્ડવાળાઓએ રાણીને ઉત્તર તરફ
જતાં રહેવાની ફરજ પાડી ને એડ્વર્ડ રાજા ગાદીએ
બેઠો (૧૪૬૧ ની ૪ થી માથે).

એ એડ્વર્ડ ઓથાને તરત પાછી લાંકાસ્ટરવાળાને
લડાઈ આપવી પડી, પણ ટ્રેટન આગળ તે જીત્યો ને
સામાવાળા છેક હાર્યો. રાજાએ સરજોનએની વિધ-
વાસાથે લગ્ન કીધાં ને રાણીનાં સગાંસગંધી બન રાજ્ય-

* એની હકીકત ક્રાન્સનાં વૃજાંતમાં આપી છે.

કોરભારમાં દાખલ થયાં. વાર્વિકનો અર્થ જની મદદે એરવર્ડને રાજ્ય મળ્યું હતું તે નારાજ થયા ને તેણે ચાકવાળાનો પક્ષ જોડ્યો. વાર્વિકે લંડન જઈ હેત્રિ છૂટાને કેદમાંથી છુટાડી રાજ કીધો (૧૪૭૦) ને એરવર્ડને નેધર્લેન્ડ તરફ નાશી જવું પડ્યું. વળી એરવર્ડે પાછા આવીને ૬૦ હજાર લશ્કરની સરદારી કરી; આરનો આગળ લડાઇ થઈ તેમાં વાર્વિક પડ્યો ને તેના પક્ષકારો નાકા (૧૪૭૧ માં). માર્ગરેટ રાણી છેક નાહિમત થઈ ને રહી; પણ વળી તેણે લશ્કરની સરદારી કરી ટ્યૂકરમરી આગળ એરવર્ડ સાથે લડાઇ કીધી, પણ પાછી તે હારી, ને તે તથા તેનો દીકરો કેદી થયાં. એરવર્ડના ભાઈ ગ્લોસેસ્ટરના ડચુકે હેત્રિ છૂટાના ઓરડામાં જઈ તેને મારી નાંખ્યો; અને રાણી તથા તેનો કુવર એ ક્રાન્સના રાજ્યે દંડ ભર્યો ત્યારે છૂટ્યાં હતાં. એરવર્ડ ૪ થી ૧૪૮૩ માં મરણ પામ્યો ને તેનો વડો દીકરો ગાદીએ બેઠો.

એરવર્ડ પ મો ખાર વર્ષનો હતો તેથી તેનો કાકો કારભાર કરતો. એણે શત્રુના ધાકતું બહાતું ખતાવી ભત્રીજાઓને લંડનના કિલ્લામાં રાખ્યા ને પછી ખટપટ કરી પોતે રિચર્ડ ત્રીજો એ નામ ધરી ગાદીએ બેઠો. પછી તેણે ભત્રીજાઓને જીધમાં મરાવી નાંખી ને દંડાવી દીધા (૧૪૮૩ ની ૨૬ મી જૂન). રિચર્ડ ત્રીજાં તે રાજ્ય ભોગવી શક્યો નહિ; લાંકાસ્ટર કુળનો રિચમંડનો અર્થ હેત્રિ ટ્યૂડર એણે ગાદીને માટે દાવો કીધો. લડાઇ થઈ તેમાં રિચર્ડ મુઓ ને હેત્રિએ તાજ પહેર્યું.

ટ્યૂડર વંશનો હેત્રિ સાતમો એણે ચાકીની વારસ એલિઝાબેથ સાથે લગ્ન કીધાં ને એ સંબંધથી બંને કુળના કલહનો અંત આવ્યો કે જે કલહ ૧૨ લડાઈઓ કરાવી ૮૦ રાજપુત્રોના પ્રાણ લીધા, ઘણાએક નગીરદારોને હણ્યા ને ઇંગ્લંડને નબળું કીધું. આપે દીકરા ઉપર ને દીકરાએ પાપ ઉપર હથિયાર વાપર્યાં હતાં; રસ્તાઓ બંધ પડ્યા હતા, ગામડાંઓ બીડ થયાં હતાં ને મહેલો ખાલી થયા હતા; ખેતર વણશ્યાં હતાં અને બનરમાં ને ઘરમાં સગાં સંબંધીઓના એકએકને શસ્ત્રે લોહી વહ્યાં હતાં.

હેત્રિ ૭ માએ (૧૪૮૫-૧૫૦૯) લોભથી જીલ્લમ ભરેલા વેરા જીધરાવ્યા ને તેમાં અમીર ઉમરાવને ઘણા નીચોઆ, તોપણ પાછલાં રાજ્યોથી મચેલી અંધાધુંધીની તેણે અવસ્થા કીધી, ફ્લાંડર્સના કારીગરો ખોલાવી બનતાં કારખાનાં મંડાવ્યાં ને વેપારીઓનાં વહાણનાં રક્ષણને માટે બીજાં રાજ્યો સાથે કાલકરાર કીધા.

એડ હારી નામનું લડાઈનું વહાણ પહેલવહેલું હેત્રિના રાજ્યમાં બંધાયું-આગળ રાજ્યો લડાઇને માટે વેપારીઓનાં વહાણ ભાડે લેઈ વાપરતા.

ખારન-તાલુકદારો હથિયારબંધ માણસો પૂરાં પાડવાને બેડાદારો સાથે બંદોબસ્ત કરી રાખતા ને તે માણસો ચોટ્ટા, લૂંટારા, ખૂની, કાળાં કામ કરનારા હોવાથી પાછલાં રાજ્યોમાં મોટા બખેડાં થયા હતા:-તે ઉપરથી હેત્રિએ ધારો કીધો કે તાલુકદારો અમુક સંખ્યાથી વધારે માણસોના બેડા રાખે નહિ; વળી મઠમાં ભરાતા ગુનેહગારોને ખ્રિસ્તી સાધુઓ પકડવા દેતા નહિ એ તેઓની સત્તા તોડવાને ધારો કીધો કે બીજવાર ગુનાહમાં આવેલા રાખસોને મઠમાંથી પણ પકડવા.

તેના રાજ્યમાં બે બંડ થયાં હતાં-એકમાં કેટલાક અમીરોએ ભઠ્ઠિયારાના છોકરાને ચોથા એરવર્ડનો ભત્રીજો ડેરવી બહાર પાડ્યો હતો ને બીજામાં ફ્લાંડર્સના ચાહુદીના એક છોકરાની પાસે હેત્રિ છૂટાના કુવરનો વેશ ધારણ કરાવ્યો હતો-બંડ બેસાડ્યા પછી હેત્રિએ ભઠ્ઠિયારાને મહેલના રસોડાનાં એકાં વાસણ માળવાનું કામ સોંપ્યું હતું, ચાહુદીને ફાંસી દીધો હતો, ને અમીરોને સારીપેટ દંડ્યા હતા.

હેત્રિનું રાજ્ય થયું લાંચુદી ઇંગ્લંડમાં ગાડીગાડાં ચોડાં હતાં ને રસ્તા ઘણાજ ખરાબ હતા-ફૂરના કરખા-ગામવાળાઓને ખરીદી કરવાને બનર નહોતાં, અમુક અમુક વખતે અમુક અમુક ઢેકાણે હાટ ભરાતાં ને લાં આબુખાબૂના લોક ખરીદીને માટે જતા.

સ્કાટ્લંડમાં અમીરો પોતાના મહાલોમાં રાજના જેવી સત્તા ચલાવતા ને માંહોમાંહે તથા રાજ સામે લડતા-રાજ્યમાં ઘણીજ અંધાધુંધી હતી; ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશના લોક જે દક્ષિણના સપાટ પ્રદેશના લોકથી ભાષા વેશ રીતભાતમાં ભૂદા હતા તેઓને એક બીજાને બનવું નહિ. રાજ જેમ્સ ત્રીજો (૧૪૬૦-૧૪૮૮) અમીરોના બખેડાનો ભોગ થયો, પણ પછી જેમ્સ ચોથો, રાજ તથા અમીર વચ્ચે હમેશ સલાહ સંપ રહે તેવી રીતે વર્ત્યો હતો.

ફ્રાન્સ.

અમીરોના માંહોમાંહેના ઠંડા ને તેઓના જીલ્લમ એથી રાજ્ય અચવરિથત હતું. કેટલાંક વર્ષ પછી ચાર્લ્સ છઠ્ઠાનો ભાઈ લૂઈ ઓર્લીયન્સનો ડચુક જે વચમાં રાજ્યનો લેફ્ટેનન્ટ જનરલ ઠર્યો હતો તેને બર્ગડીના ડચુકની તરફના લોકે મારી નાંખ્યો (૧૪૦૭). લૂઈનો વડો દીકરો ચાર્લ્સ જે આરમાગનાકના કૌ-

ઠની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો તેણે ઓર્લીયન્સ કુળના વડા દાખલ પોતાના ખૂનીની સામા થવામાં ઇચ્છેલના હેતુ ચોટાની મદદ માંગી અને તેના બદલામાં ફ્રાન્સના રાન્યના કેટલાક હક્ક તેને આપવા કબૂલ કીધા. ખર્ગીના જુદે રાન્યને સમજવી ઓર્લીયન્સના સંબંધી આરમાગનાકવાળાઓને રાજરાત્ર હેરવી તેઓને હરાવી કાલકરાર કરાવી લીધા. એ ખટપટાથી ખર્ગીયન ને આરમાગનાક એઓનું પરસ્પર સમાધાન તો ન થયું, પણ તેઓનાં ચાલતી લડાઇઓ બંધ થઈ.

ઇચ્છેલનો હેતુ પાંચમો છેટનીના કાલકરાર અમલમાં અણાવવાને ત્રીસ હજાર લશ્કર સાથે નોર્મંડીમાં ઉતર્યો ને કાલેસ તરફ ચાલ્યો. ફ્રેંચનું દરાગણું મોટું લશ્કર સામે મળ્યું; આર્મિનકોર્ટ આગળ લડાઈ થઈ (૧૪૧૫) તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા—૭ રાજવંશી હુન્નર તથા ૮ હજાર ગૃહસ્થળન રણમાં પડ્યા ને ૫ રાજવંશી હુન્નર તથા ૧૪ હજાર માણસો કેદી બન્યાં.

એ હાર પછી પાછા માંહોમાંહેના ટંકા જોરાથી ચાલ્યા ને તેમાં બોળા લોકે વેળાએ આ પક્ષમાં ને વેળાએ તે પક્ષમાં જઈને પોતાની હાનિ કરી લીધી. ચાર્લસ છઠ્ઠાએ પોતાની છટેલ રાણીને કેદખાંનામાં નાંખી હતી ને એણે ખર્ગીના ડચુકનો પક્ષ કરવાની ઇચ્છા જણાવેલી તે ઉપરથી તે પક્ષના લોકે આરમાગનાકના પક્ષની સામા એક બળવો બહોલો તેમાં સામિલ થઈ પારિસ જઈ પોતાના દુશ્મનોની મોટી ક્તલ કરી નાંખી—ત્રણ હજારમાં પાંત્રીસે જણના છવ ગયા (૧૪૧૮). એ સમા ઉપર હેત્રિ પાંચમાએ નોર્મંડી પ્રાંત પોતાનો કરી લીધો હતો. રાણી તથા ખર્ગીવાળા એઓએ પોતાના શત્રુઓની સામા થવાને હેત્રિ સાથે કાલકરાર કીધા (૧૪૨૦ માં)—આ રીતના કે હેત્રિ ચાર્લસ છઠ્ઠાની દીકરી સાથે પરણે ને રાજપ્રતિનિધિ કહેવાય અને ચાર્લસ છઠ્ઠાના મુઆ પછી તે ફ્રાન્સનો રાજ કહેવાય. તરતજ પછી હેત્રિ મોટા હાથથી પારિસમાં આવ્યો ને રાજપુત્રીને પરણી રાજપ્રતિનિધિ કહેવાયો. પણ ઓર્લીયન્સ તથા આરમાગનાકવાળાઓએ ચાર્લસ છઠ્ઠાના ભાઈના વડા દીકરા ચાર્લસને રાજપાટવી કરી ચાખ્યો ને એણે પોતાની રાજસભા પોઈટીઅર્સમાં રાખી. એ પાટવીનો પરાલવ કરી હેત્રિ આખા ફ્રાન્સને છતવાની આશા રાખતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૨૨ માં); અને એજ વર્ષમાં ચાર્લસ છઠ્ઠો પણ મુઓ.

પારિસમાં બેરુક્ટના ઝૂકે હેત્રિ પાંચમાંના બાળ-

રાન્યનો પ્રતિનિધિ એવું પોતાને કહેવાડાવ્યું; અને પોઈટીઅર્સમાં પાટવી હુન્નર ચાર્લસ સાતમો રાજ કહેવાયો. અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઇ ચાલી—અંગ્રેજોએ ધણી ઓર્લીયન્સને ઘેરા લાલ્યો ને ચાર્લસે પોઈટીઅર્સ છોડી દક્ષિણમાં ખસવાનું કીધું. એવું બન્યું કે લોરેન પ્રગણાના ડોમરેમીના એક ગરીબ ગામડીયાની સત્તાવીસ વર્ષની હુન્વારી છોકરીના મનમાં અંગ્રેજોને ફ્રાન્સમાંથી કહાડવાનો ઇચ્છો બઠ્યો ને ઘોળાઓ—તેને જગતપણામાં તેજ વાતની કુંધ રહેતી ને બંધમાં તેજ વાતનાં સાણાં આવતાં. તેણે પોતાની વાત પોતાના ગામના હાકેમને કહી ને એણે તેને ઘેલી કહી કહાડી મૂકી. વળી ખીજવારની અરજ ઉપરથી હાકેમે તે છોકરીને ચાર્લસની દરબારમાં મોકલી. ત્યાં તે આર્કની જોઆનની પરીક્ષા થઈ—તેણે કોઈ કહાડો જોયલો નહોતો તે રાજને ઓળખી કહાડ્યો, રાજના મનની વાત કહી જણાવી, એક ન દીઠેલી તરવારનું વર્ણન કરી કહ્યું કે તે વાપરવાને ઈશ્વરે મને મોકલી છે; એ વગેરે કેટલાક અમત્કાર કરી બતાવ્યા. પછી રાજએ જોઆનને સેનાપતિનાં વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં ને તે શૂરી હુન્વારી લોહાનું ચળકું બખ્તર પહેરી તરવાર લેઈ ઘોળા ઘોડા ઉપર ચઢી ખ્રિસ્તની છબીવાળો ઝુંડો દેખડાવતી મોટા સૈન્ય સાથે ઓર્લીયન્સના કિલ્લા ભણી ધણી. અંગ્રેજો પણ તેની તેજસ્વી કાંતિ જોઈ મોહ પામી ગયા ને જોઆનને તેઓના સૈન્યની અંદર ધૂણી કિલ્લામાં જઈ ત્યાંથી અદ્ભુત પરાક્રમ કરી રાત્રીને હાઠની જય મેળવ્યો (૧૪૨૮); પછી ખીજે વર્ષે તેણે ઈર્લેન્ડ રાહેરમાં રાજને રાન્યાભિષેક કરાવ્યો ને બેરુક્ટને ઇચ્છેલથી ક્રમક ન મળી હોત તો ચાર્લસ પારિસ લેત. પછવાડેથી અંગ્રેજોએ જોઆનને પકડી હતી ને ડાકેણ હેરવી જીવતી બાળી મૂકી હતી (૧૪૩૧).

પછવાડેથી હેત્રિ છઠ્ઠાની તરફથી બેરુક્ટનો ઝૂક ને પારિસના રાન્યનો દારલાર કરતો તેના જૂલમથી ખર્ગીના ડચુક કંટાળ્યો ને એ સમજ શરમીંદો પડ્યો કે દેશી તથા સગાં સંબંધીઓથી જુદો પડી મે શું કરવા પરદેશીને રાન્યસત્તા અપાવી. એણે (ખર્ગીના જુદે) ચાર્લસ સાતમા સાથે સંધિ કીધી (૧૪૩૫); ને ચાર્લસ કંટેહ કરતો મોટા હાથથી લશ્કર સાથે પારિસમાં આવ્યો—અંગ્રેજોને તે રાહેર ખાલી કરવું પડ્યું. ચાર્લસની એક રાખે તેને ઉત્તેજન આપી હથુડી રાખ્યા ને રાજએ લડાઇઓ કરી અંગ્રેજના તાબામાં ગયેલો સઘળો મૂલક (એક કાલેસ રાહેર સિવાય) પાછો જીતી લીધો (૧૪૫૧). એ પ્રમાણે ફ્રાન્સ પરદેશી

સત્તાથી છૂટયા પછી ચાર્લસે પિતારૂપે ડહાપણુ લય્યાં ધારાવડે રાજ્ય કીધું. પછવાડેથી તેના પાટવીએ બળ-વો બઠાવી તેનો પ્રાણુ લેવાની તબવીજ કીધી, પણ તેટલામાં રાજ મરણુ પામ્યો. (૧૪૬૧).

ચાર્લસનો પાટવી, લૂઈ અગિયારમો એ નામ રાખી રાજ થયો. તેણે બાપની વખતના કારભારી-ઓને બદલી નાંખ્યા ને તે અમીર તાલુકદારોની સત્તા તોડવાનો ઈરાદો જણાવી લોકને વશ રાખવા લાગ્યો; પણ કામ કહાડી લીધા પછી તેઓના ઉપર ભૂલમ ગુ-ભરવાને ચૂક્યો નહિ તે ઉપરથી તેઓએ બળવો બ-કાવ્યો. એ બળવામાં બર્મીંગ્હામ ડચ્ક ચાર્લસ ધ એલ્ડ (નિડર) ને બીજા અમીર એઓએ સામિલ થઈ લૂઈ સામા લડાઈ કરી (૧૪૬૫), પણ લૂઈએ બંધાઈ લય્યાં કેલકરારે કરી લડાઈનો અંત આણ્યો ને નોર્મીડીનો પ્રાંત જે પોતાના ભાઈની સત્તામાં આપ્યો હતો તે પાછો લેઈ લીધો. વળી તેણે આંગ્લુ ને બર્મીંગ્હામ એ પ્રગણ્યાં પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યાં. લૂઈ હુમ્મો પ્રચંચી ને નિર્દય હતો ને તેણે પોતાની પ્રજામાંના ચા-ળીસ હજારનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો, તોપણ તે, હું નૈષ્ઠિક ખ્રિસ્તી રાજ છઉં એમ કહેતો. લૂઈ સાઠ વર્ષની ઉમરે ૧૪૮૩ માં મુઓ.

લૂઈનો તેર વર્ષનો દીકરો ચાર્લસ આઠમો કહે-વાયો. રાજકારભાર તેની ખેત આગ્ર કરતી. એ-નામાં જેમ સ્ત્રી જાતનું સર્વ પ્રકારનું લલિતસૌંદર્ય હતું તેમ પુરૂષનો સ્વભાવ પણ હતો. આઠમો કારભાર લેઈ લેવાને ઓર્લિયન્સનો ડચ્ક લૂઈ ને બુર્ગોનો જોન એ સામા થયા. ઓર્લિયન્સવાળાએ વીસ હજાર લ-શ્કર બેસું કીધું, પણ આજે ન ગલરાતાં ઘણાક આ-ગેવાનોને તેઓનાજ કિલ્લામાં જઈ પકડ્યા ને મેદા-નમાં સામા થયા વિનાજ લડાઈનો અંત આણ્યો (૧૪૮૫). આસ્ટ્રિયાનો માક્સિમિલિયન બળવા-ખોરોને મળેલો, પણ તે પોતાનાં લશ્કરને પગાર આપી શક્યો નહિ તેથી તેને લડાઈ બંધ રાખવી પડી; ઓર્લિયન્સનો ડચ્ક હાથો ને કેદી બન્યો; અને ખ્રિટનીના ક્રાન્સિસને કોલકરાર કરવા પડ્યા. એ ક્રાન્સિસ થોડે દહાડે મુઓ ને તેની દીકરી ચાર્લસ આઠમા સાથે પરણી તેથી ખ્રિટની ક્રાન્સના રાજ્યમાં જોડાયું (૧૪૯૧).

ચાર્લસ નેપલ્સની ગાદીનું હક્કદારપણું બતાવી ચા-વીસ વર્ષની ઉમરે ૬ હજાર ફ્રેંચ પાયદળ, ૬ હજાર સ્વિસ પાયદળ, ૫ હજાર ઘોડેસવાર ને ૧૪૦ તોપ સાથે ઈટલીમાં ગયો; ફ્લોરેન્સ તથા રોમે દરવાજા ખુલા કીધા ને નેપલ્સનો રાજ ફર્ડિનાંડ બીજો જતો

રહેથી તે શહેર તાબે થયું. પછી ચાર્લસે ગ્રીસની ફતેહ કરવી ધારી પણ તેટલામાં મિલાન તથા વેનિ-સના રાજ્યવાળા અને રોમનો પોપ, વળી સ્પેનનો ફર્ડિનાંડ ને નાક્સિમિલિયન એ સૌ એકસંપ કરી સામા થયા. ચાર્લસ પોતાનું અડધું લશ્કર નેપલ્સમાં રાખી પોતાના રાજ્ય લણી પાછો વળ્યો; વાટમાં વેનિસના લશ્કરે લડાઈ આપી, પણ તે હાથું ને ચાર્લસ ક્રાન્સમાં આવ્યો. નેપલ્સમાં રાખેલાં લશ્કરને દુશ્મ-નોને તાબે થયું પડયું ને ફર્ડિનાંડ પાછો ગાદીએ બેઠો. ચાર્લસ બીજવાર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મરણુ પામ્યો (૧૪૯૮); અને તેને કોઈ છાકરું નહોતું તેથી વાલોથ કુળનો ઓર્લિયન્સનો લૂઈ ક્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો.

સ્પેન તથા પોર્ટુગલ.

સ્પેન પોર્ટુગલવાળા દ્વીપકલ્પમાં નવારનું, કાસ્ટીલ-નું, આરેગનનું ને પોર્ટુગલનું એમ ચાર ખ્રિસ્તી રાજ્ય અને આનેડાનું મુસલમાન રાજ્ય એમ પાંચ રાજ્યો હતાં.

નવારનું તાતું રાજ્ય પંદરમા સૈકામાં લ્યાંના રાજની દીકરીઓના લગ્નસંબંધથી ફ્રેંચ અમીરના કુળોમાં વહે-ચાયું તોપણ તેનો મોટો ભાગ આરેગનના રાજાઓએ પોતાના રાજ્યમાં બેડી નાંખ્યો.

કાસ્ટીલના રાજવંશી ઘણાજ અનીતિમાન હોઈને કારભારને માટે જ્યારે લ્યારે બખેડા મચાવતા. ઈં સં ૧૪૫૪ માં હેન્રિ ચોથો ગાદીએ બેઠો તેણે ૫૦ હજાર લશ્કર લેઈ આનેડા ઉપર ચઢાઈ કીધી ને કેટલીક ફતેહ મેળવી, પણ એથી લડાઈનો અર્થ નીકળવા નેટ-લો પણ ફાયદો ન થવાથી તે પાછો આવ્યો. હેન્રિ પોતાની સ્ત્રી નવારની રાજપુત્રીને તલાક આપી પોર્ટુ-ગલની જોઆના સાથે પરણ્યો. હેન્રિ વિધવાસંગ હતો તેમ જોઆના પણ છોટા મોજલી હતી; વળી હે-ન્રિએ મૂરના ઉપર ફરીથી હુમલા કીધા તેમાં પણ તે હાર્યો; એ ઉપરથી અમીરોએ ટોલીડોના ખ્રિસ્તી આચાર્યને આગેવાન કરી હેન્રિના ભાઈ ઓલ્ફ્રેન્સો એના નામની આણુ ફેરવી; હેન્રિએ બંડખોરોને મળી બળવો કીધો (૧૪૬૫). અમીરોએ હેન્રિની રાણીના ઉપર છીનાળાનું તોહમત મૂકયું ને તેની દીકરીને વાર-સામાંથી ખાતલ કીધી. ઓલ્ફ્રેન્સો ૧૪૬૮ માં મુઓ ને અમીરોએ હેન્રિની ખેન ઈસાબેલાને રાજગાદીએ બેસાડવા માંડી. એણે કહું કે ન્યાંસધી મારો ભાઈ (હેન્રિ) જીવેજે લ્યાંસધી હું ગાદીની હક્કદાર નથી. પોર્ટુગલના રાજા ને ગીએનીનો ચૂક એ બે જણ ઇસા-બેલા સાથે પરણવાની ઉમેદવારી કરતા હતા, પણ તે-

હવામાં (૧૪૬૬ માં) તે આરેગનના ફરિનાંડ સાથે છૂપી રીતે પરણી. હેત્રિ ૧૪૭૪ માં મુઝો લ્યારપછી પાછો રાજ્યમાં બળેડો લક્યો-એક પક્ષનાએ ઈસા-બેલાને રાણી માની ને બીજા પક્ષનાએ હેત્રિની દીકરી જેનો વેવીસાળ પોર્ટુગલના ઓલ્ફ્રે-ન્સો રાજ સાથે થયો હતો તેને ગાદીની વારસ માની. ઇ. સ. ૧૪૭૬ માં પોર્ટુગલનો રાજ હાર્યો ને હેત્રિની દીકરીના પક્ષવાળાઓ ઇસાબેલા રાણીને તાબે થયા.

આરેગનનું રાજ્ય કાસ્ટીલના જેવું મોટું નહોતું તો-પણ બળમાં તેના જેવું જ હતું. રાજ્યવ્યવસ્થા વધારે સારી હતી; રાજ વધારે ડાહ્યા હતા ને વેપાર બહોળો હતો. ચૌદમા સૈફાના આરંભમાં સાર્ડિનિઆનો ટાપુ અને પંદરમાના આરંભમાં સિસિલી એ આરેગનના રાજ્યમાં જોડાયાં હતાં. ૧૪૪૨ માં ઓલ્ફ્રે-ન્સો મોટા મનનો એણે નેપલ્સને પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યું. એ ૧૪૫૮ માં મરણ પામ્યા પછી તેનો દી-કરો ફરિનાંડ નેપલ્સની ગાદીએ બેઠો ને તેનો ભાઈ જોન બીજો એ નામે આરેગનનો રાજ થયો ને તે ૧૪૭૬ માં મુઝા પછી તેનો દીકરો ફરિનાંડ કાય-લિક રાજ થયો ને એ કાસ્ટીલની ઈસાબેલા સાથે પ-રણ્યો હતો તેથી જ રાજ્ય જોડાઈ રચેનું એક મોટું રાજ્ય થયું.

ફરિનાંડે પોતાના મોટા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી આનેડા ઉપર ચઢાઈ કરી. એ વખત મૂસ્લિમમાં માંહેમાંહે તરફ બંધાયાં હતાં ને તેમાંના એકે ખ્રિસ્તી-ઓને મદદ કરી. તોપણ દસ વર્ષ લગી મોટી ક્ષતલ-ની લડાઈઓ ચાલ્યા પછી ખ્રિસ્તીઓ ૫૦ હજાર લશ્ક-રથી આનેડાને ઘેરો ધાલી શક્યા. નવ મહિના પછી આનેડા તાબે થયું ને ફરિનાંડ તથા ઈસાબેલા એઓએ જયતા ઠાકથી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (૧૪૯૨ ની ૨ જાન્યુઆરીએ)*. એ જ વર્ષમાં રાણીએ જીનોઆના કોલમ્બસને આશરો આપ્યો ને એણે આરક્ષાટિક મ-

હાસાગર ઓળંગી અમેરિકા તરફના ટાપુઓ—વેસ્ટ-ઈન્ડીઝ ઓળી કહાડયા (૧૨ મી ઓક્ટોબરે).

કાસ્ટીલ તથા આરેગન જોડાઈને એક રાજ્ય થયું, ખ્રિસ્તીઓએ આનેડા લેઈ મુસલમાનોનું જોર તોડ્યું અને ઈસાબેલાની દીકરી આરિઝ્યાના આર્થ યુદ્ધના દીકરા ફિલિપ સાથે લગ્ન સંબંધમાં આવી—એ મોટાં કારણોથી રચેનનું રાજ્ય યુરોપનાં બળિયાં રાજ્યોની સામા લડાઈમાં ઉતરી પોતાની કીર્તિ વધારવાને કો-વતવાળું ને જબરું બન્યું.

પોર્ટુગલમાં બર્ગીના હેત્રિના વંશનો છેલ્લો રાજા ડોન ફરિનાંડ ૧૩૮૩ માં મરણ પામ્યો. તેને પો-તાની રાખથી થયેલી એક દીકરી હતી ને તે કાસ્ટીલ-ના જોન પહેલા સાથે પરણી હતી. પોર્ટુગલના લો-કને કાસ્ટીલના રાજ ઉપર અભાવ હોવાથી ફરિનાંડનો ભાઈ જોન બીજા પોર્ટુગલનો રાજ થવાને રાક્ષિ-માન થયો એ રાજ જોન પહેલા એણે અંગ્રેજની મ-દદથી રચેન તથા ફ્રાન્સનાં લશ્કરોને હરાવી (૧૩૮૫) પોતાની ગાદી કાયમ રાખી. તેણે જસનાં કામે કરી લોકનું વહાલ મેળવી ૪૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેનો દીકરો એડ્વર્ડ ગાદીએ બેઠો તે ૧૮૩૮ માં મુઝો. આલ્ફ્રે-ન્સો પાંચમો એણે કાસ્ટીલના રાજ્યને માટે ફરિનાંડ સાથે લડાઈ કીધી, પણ તે હાર્યો. પછી ઇટાળી મઠ-માં જઈ રહેવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૮૧). જોન બીજો એણે અમીરાની સત્તા તોડી રાજ્યસત્તા વધારી. તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો ને તે પ્રમાણે પોતાના રાજ્યની વ્યવસ્થા રાખતો, પો-તાના કરેલા અદલ કાયદાઓથી રૂઢી રીતે ઈનસાફ થતા જોવાને ખંતી રહેતો અને દરિયા કિનારાના અ-જણ્યા પ્રદેશના શોધ કરાવવામાં હોંસથી આશ્રય આ-પતો તે ૧૪૯૫ માં મરણ પામ્યો. લ્યારપછી નારાજ થયેલા અમીરાએ ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારવા માંડી ને પોર્ટુગલના રાજ્યને જૂલમી કરવાનો પાયો નાંખ્યો.

* મુસલમાનો ઈનસાફ મુસલમાન જ કરે, તેઓના ધર્મ તથા ગીતભાતને ખ્રિસ્તીઓ આઠા ન આવે ને તેઓ વગર હર-કે પોતાની માલમિલકતનો ઉપલબ્ધ કરે ને હાકેમ જોઆબ-દીલને (આપુ અબદલા) આલયુકસાગસમાં જાગીર મળે એવા કરાર ફરિનાંડની તરફથી કરી આપવામાં આવ્યા હતા. મુસલમાનોને રચેનમાંથી તદ્દન હાંકી મસ્લેખમાં આવેલા તે ઈ. સ. ૧૬૧૦ માં ફિલિપ ત્રીજાના રાજ્યમાં.

રચેનના ચાહુદીઓને પણ ઉપલા કરારમાં મળ્યા હતા, પણ તેઓ પ્રત્યે તે કરાર પાળવામાં આવ્યા નહોતા. તેઓ વેપારથી

દોલતમંદ થયા હતા. તેઓએ વ્યાવના ધંધાથી ગજવની દોલત પોતાના હવાલામાં આણી હતી. ધર્મકેધી ને દેવાદાર ખ્રિસ્તી-ઓએ તેઓની વિરુદ્ધમાં ઘણી એક કર્યાં કીધી તે ઉપરથી મર-કારે હુકમ કીધો કે તેઓ પોતાનું ઝાનું રૂપું જવાહીર ચૂકીને ચાર મહિનામાં રચેન છોડી બીજે દેશ જાય ને જે નહિ જાય અથવા ઝાનું રૂપું લેઈ જાય તેને મારી નાંખવામાં આવશે—૮ લાખ ચા-હુદીઓએ રચેન છોડ્યું. કેટલાક આફ્રિકામાં, કેટલાક ફ્રાન્સમાં ને ઘણાક પોર્ટુગલ જઈ રહ્યા. ચાહુદીઓના જવાબી રચેનનો વેપાર તૂટ્યો ને સરકારની વર્ષોવર્ષની વચ્ચમાં ઘણા ઘટાડો પડ્યો.

સત્તાથી છૂટ્યા પછી ચાર્લસે પિતારૂપે ડહાપણુ લઈ ધારાવડે રાજ્ય કીધું. પછવાડેથી તેના પાટવીએ બળ-વો બીઠાવી તેનો પ્રાણુ લેવાની તબવીજ કીધી, પણ તેટલામાં રાજ મરણ પામ્યો. (૧૪૬૧).

ચાર્લસનો પાટવી, લૂઈ અગિયારમો એ નામ રાખી રાજ થયો. તેણે બાપની વખતના કારભારી-ઓને બદલી નાંખ્યા ને તે અમીર તાલુકદારોની સત્તા તોડવાનો ઈરાદો જણાવી લોકને વશ રાખવા લાગ્યો; પણ કામ કહાડી લીધા પછી તેઓના ઉપર જૂલમ ગુ-જારવાને ચૂક્યો નહિ તે ઉપરથી તેઓએ બળવો બી-ઠાવ્યો. એ બળવામાં બર્ગડીનો ડચુક ચાર્લસ ધ આલ્ફ (નિડર) ને બીજા અમીર એઓએ સામિલ થઈ લૂઈ સામા લડાઈ કરી (૧૪૬૫), પણ લૂઈએ અંધાઈ લઈ કોલકારો કરી લડાઈનો અંત આણ્યો ને નોર્મંડીનો પ્રાંત જે પોતાના ભાઈની સત્તામાં આપ્યો હતો તે પાછો લેઈ લીધો. વળી તેણે આંગ્લુ ને બર્ગડી એ પ્રગણું પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યાં. લૂઈ લુચ્ચો પ્રયંત્રી ને નિર્દય હતો ને તેણે પોતાની પ્રજામાંના ચા-ળીસ હજારનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો, તોપણ તે, હું નેષ્ટિક ખ્રિસ્તી રાજ છઉં એમ કહેતો. લૂઈ સાઠ વર્ષની ઉમરે ૧૪૮૩ માં મુઓ.

લૂઈનો તેર વર્ષનો દીકરો ચાર્લસ આઠમો કહે-વાયો. રાજકારભાર તેની બેન આન્ના કરતી. એ-નામાં જેમ સ્ત્રી જતનું સર્વ પ્રકારનું લલિતસૌંદર્ય હતું તેમ પુરૂષનો સ્વભાવ પણ હતો. આન્નાનો કારભાર લેઈ લેવાને આર્લિયન્સનો ડચુક લૂઈ ને બુર્જોનો જીત એ સામા થયા. આર્લિયન્સવાળાએ વીસ હજાર લ-શ્કર બીજું કીધું, પણ આન્ને ન ગલરાતાં ઘણાક આ-ગેવાનોને તેઓનાજ કિલ્લામાં જઈ પકડ્યા ને મેદા-નમાં સામા થયા વિનાજ લડાઈનો અંત આણ્યો (૧૪૮૫). આસ્ટ્રિયાનો માર્કિસમિલિયન બળવા-ખેરોને મળેલો, પણ તે પોતાનાં લશ્કરને પગાર આપી શક્યો નહિ તેથી તેને લડાઈ અંધ રાખવી પડી; આ-ર્લિયન્સનો ડચુક હાથો ને કેદી બન્યો; અને ખ્રિસ્તીના ક્રાન્સિસને કોલકાર કરવા પડ્યા. એ ક્રાન્સિસ થોડે દહાડે મુઓ ને તેની દીકરી ચાર્લસ આઠમા સાથે પરણી તેથી ખ્રિસ્તી ક્રાન્સના રાજ્યમાં જોડાયું (૧૪૯૧).

ચાર્લસ નેપલ્સની ગાદીનું હક્કદારપણું બતાવી ચા-વીસ વર્ષની ઉમરે ૬ હજાર ફ્રેંચ પાયદળ, ૬ હજાર સ્વિસ પાયદળ, ૫ હજાર ઘોડસવાર ને ૧૪૦ તોપ સાથે ઈટલીમાં ગયો; ફ્લોરેન્સે તથા રોમે દરવાજા ખુલ્લા કીધા ને નેપલ્સનો રાજ ફર્ડિનાંડ બીજો જતો

રહેથી તે શહેર તાબે થયું. પછી ચાર્લસે ગ્રીસની ફ્લેટુ કરવી ધારી પણ તેટલામાં મિલાન તથા વેનિ-સના રાજ્યવાળા અને રોમનો પોપ, વળી સ્પેનનો ફર્ડિનાંડ ને નાક્સિમિલિયન એ સૌ એકસંપ કરી સામા થયા. ચાર્લસ પોતાનું અડધું લશ્કર નેપલ્સમાં રાખી પોતાના રાજ્ય લાણી પાછો વળ્યો; વાટમાં વેનિસના લશ્કરે લડાઈ આપી, પણ તે હાથું ને ચાર્લસ ક્રાન્સમાં આવ્યો. નેપલ્સમાં રાખેલાં લશ્કરને દુશ્મ-નોને તાબે થઈ પડ્યું ને ફર્ડિનાંડ પાછો ગાદીએ બેઠો. ચાર્લસ બીજવાર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૯૮); અને તેને કોઈ છોકરે નહોતું તેથી વાલોય દુળનો આર્લિયન્સનો લૂઈ ક્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો.

સ્પેન તથા પોર્ટુગલ.

સ્પેન પોર્ટુગલવાળા ફીપકલ્પમાં નવારનું, કાસ્ટીલ-નું, આરેગનનું ને પોર્ટુગલનું એમ ચાર ખ્રિસ્તીરાજ્ય અને ગ્રાનેડાનું મુસલમાન રાજ્યએમ પાંચ રાજ્યો હતાં.

નવારનું નાનું રાજ્ય પંદરમા સૈકામાં ત્યાંના રાજની દીકરીઓના લગ્નસંબંધથી ફ્રેંચ અમીરના કુળોમાં વહે-ચાયું તોપણ તેનો મોટો ભાગ આરેગનના રાજ્યોએ પોતાના રાજ્યમાં જોડી નાંખ્યો.

કાસ્ટીલના રાજવંશી ઘણાજ અનીતિમાન હોઈને કારભારને માટે જ્યારે ત્યારે બબેડા મચાવતા. ઈં ૧૦ સં ૧૪૫૪ માં હેન્રિ ચોથો ગાદીએ બેઠો તેણે ૫૦ હજાર લશ્કર લેઈ ગ્રાનેડા ઉપર ચઢાઈ કીધી ને કેટલીક ફ્લેટુ મેળવી, પણ એથી લડાઈનો અર્થ નીકળવા નેટ-લો પણ ફાયદો ન થવાથી તે પાછો આવ્યો. હેન્રિ પોતાની સ્ત્રી નવારની રાજપુત્રીને તલાક આપી પોર્ટુ-ગલની જોઆના સાથે પરણ્યો. હેન્રિ વિષયાસેમ હતો તેમ જોઆના પણ છટેલ મોહકી હતી; વળી હે-ન્રિએ મૂરના ઉપર ફરીથી હુમલા કીધા તેમાં પણ તે હાર્યો; એ ઉપરથી અમીરોએ ટોલીડોના ખ્રિસ્તી આચાર્યને આગેવાન કરી હેન્રિનો ભાઈ આલ્ફ્રેન્સો એના નામની આણુ ફેરવી; હેન્રિએ બંડખોરોને મળી બળવો કીધો (૧૪૬૫). અમીરોએ હેન્રિની રાણીના ઉપર છીનાળાનું તોહમત મૂક્યું ને તેની દીકરીને વાર-સામાંથી બાતલ કીધી. આલ્ફ્રેન્સો ૧૪૬૮ માં મુઓ ને અમીરોએ હેન્રિની બેન ઈસાબેલાને રાજગાદીએ બેસાડવા માંડી. એણે કહું કે જ્યાંસૂધી મારો ભાઈ (હેન્રિ) જીવે છે ત્યાંસૂધી હું ગાદીની હક્કદાર નથી. પોર્ટુગલના રાજ ને ગીએનીનો ચૂક એ બે જણ ઇસા-બેલા સાથે પરણવાની ઉમેદવારી કરતા હતા, પણ તે-

૮લામાં (૧૪૬૯ માં) તે આરેગનના ફર્ડિનાંડ સાથે ધૂપી રીતે પરણી. હેબ્રિ ૧૪૭૪ માં મુઝો ત્યારપછી પાછો રાજ્યમાં બળેડો લોકચો-એક પક્ષનાએ ઈસાબેલાને રાણી માની ને ખીલ પક્ષનાએ હેબ્રિની દીકરી જેનો વેવીસાળ પોર્ટુગલના આલ્ફ્રેડો-સો રાજ સાથે થયો હતો તેને ગાદીની વારસ માની. ઇ. સ. ૧૪૭૬ માં પોર્ટુગલનો રાજ હાથો ને હેબ્રિની દીકરીના પક્ષનાળાઓ ઈસાબેલા રાણીને તાબે થયા.

આરેગનનું રાજ્ય કાસ્ટીલના જેવું મોટું નહોતું તો-પણ બળમાં તેના જેવું જ હતું. રાજ્યવ્યવસ્થા વધારે સારી હતી; રાજ વધારે ડાહ્યા હતા ને વેપાર બહોળો હતો. ચૌદમા સૈકાના આરંભમાં સાર્ડિનિયાનો ટાપુ અને પંદરમાના આરંભમાં સિસિલી એ આરેગનના રાજ્યમાં જોડાયાં હતાં. ૧૪૪૨ માં આલ્ફ્રેડો-સો મોટા મનનો એણે નેપલ્સને પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યું. એ ૧૪૫૮ માં મરણ પામ્યા પછી તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ નેપલ્સની ગાદીએ બેઠો ને તેનો લાઈ જોન ખીલે એ નામે આરેગનનો રાજ થયો ને તે ૧૪૭૬ માં મુઝા પછી તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ કાથલિક રાજ થયો ને એ કાસ્ટીલની ઈસાબેલા સાથે પરણ્યો હતો તેથી એ રાજ્ય જોડાઈ સ્પેનનું એક મોટું રાજ્ય થયું.

ફર્ડિનાંડે પોતાના મોટા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી આનેડા ઉપર ચઢાઈ કરી. એ વખત મુસ્લિમમાં માંહોમાંહે તડાં બંધાયાં હતાં ને તેમાંના એકે ખ્રિસ્તી-આને મદદ કરી. તોપણ દશ વર્ષ લગી મોટી કતલની લડાઈઓ ચાલ્યા પછી ખ્રિસ્તીઓ ૫૦ હજાર લશ્કરી આનેડાને ઘેરો ઘાલી શક્યા. નવ મહિના પછી આનેડા તાબે થયું ને ફર્ડિનાંડ તથા ઈસાબેલા એઓએ જયના ઠાઠથી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (૧૪૯૨ ની ૨ જાન્યુઆરીએ)*. એજ વર્ષમાં રાણીએ છનોઆના ડોલમ્બસને આશરો આપ્યો ને એણે આર્લાંટિક મ-

હાસાગર ઓળંગી અમેરિકા તરફના ટાપુઓ—વેસ્ટ-ઈન્ડીઝ ખોળી કહાડ્યા (૧૨ મી અક્ટોબર).

કાસ્ટીલ તથા આરેગન જોડાઈને એક રાજ્ય થયું, ખ્રિસ્તીઓએ આનેડા લેઈ મુસલમાનોનું જોર તોડ્યું અને ઈસાબેલાની દીકરી આન્દ્રિયાના આર્થ રચકના દીકરા ફિલિપ સાથે લગ્ન સંબંધમાં આવી—એ મોટાં કારણોથી સ્પેનનું રાજ્ય યુરોપનાં બળિયાં રાજ્યોની સામા લડાઈમાં હતરી પોતાની કીર્તિ વધારવાને દી-વતવાળું ને જબરૂ બન્યું.

પોર્ટુગલમાં બર્ગીના હેબ્રિના વંશનો છેલ્લો રાજા રોન ફર્ડિનાંડ ૧૩૮૩ માં મરણ પામ્યો. તેને પોતાની રાખથી થયેલી એક દીકરી હતી ને તે કાસ્ટીલના જોન પહેલા સાથે પરણી હતી. પોર્ટુગલના લોકોને કાસ્ટીલના રાજ ઉપર અભાવ હોવાથી ફર્ડિનાંડનો લાઈ જોન જૂઝાન પોર્ટુગલનો રાજ થવાને શક્તિમાન થયો એ રાજ જોન પહેલો એણે અંગ્રેજની મદદથી સ્પેન તથા ફ્રાન્સનાં લશ્કરોને હરાવી (૧૩૮૫) પોતાની ગાદી કાયમ રાખી. તેણે જસનાં કામે કરી લોકનું વહાલ મેળવી ૪૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેનો દીકરો એડ્વર્ડ ગાદીએ બેઠો તે ૧૮૩૮ માં મુઝો. આલ્ફ્રેડો-સો પાંચમો એણે કાસ્ટીલના રાજ્યને માટે ફર્ડિનાંડ સાથે લડાઈ કીધી, પણ તે હાર્યો. પછી ઇટાળી મઠમાં જઈ રહેવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૮૧). જોન ખીલે એણે અમીરોની સત્તા તોડી રાજ્યસત્તા વધારી. તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો ને તેપ્રમાણે પોતાના રાજ્યની વ્યવસ્થા રાખતો, પોતાના કરેલા અદલ કાયદાઓથી રૂઢી રીતે ઈનસાફ થતા જોવાને ખંતી રહેતો અને દરિયા કિનારાના અબણ્યા પ્રદેશના શોધ કરાવવામાં હોંસથી આશ્રય આપતો તે ૧૪૯૫ માં મરણ પામ્યો ત્યારપછી નારાજ થએલા અમીરોએ ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારવા માંડી ને પોર્ટુગલના રાજ્યને જૂલમી કરવાનો પાયો નાંખ્યો.

* મુસલમાનો ઈનસાફ મુસલમાનજ કરે, તેઓના ધર્મ તથા રીતલાતને ખ્રિસ્તીઓ આજ ન આવે ને તેઓ વગર હરકતે પોતાની માલમિલકતનો ઉપયોગ કરે ને હાકેમ બોઆબ-દીલને (આયુ અબદલા) માલખુદસારાસમાં જગીર મળે એવા કરાર ફર્ડિનાંડની તરફથી કરી આપવામાં આવ્યા હતા. મુસલમાનોને સ્પેનમાંથી તદન હાકી મહેલવામાં આવેલા તે ઇ. સ. ૧૬૧૦ માં ફિલિપ ત્રીજાના રાજ્યમાં.

સ્પેનના ચાલુદીઓને પણ ઉપલા કરારમાં ગણ્યા હતા, પણ તેઓ મત્યે તે કરાર પાળવામાં આવ્યા નહોતા. તેઓ વેપારથી

દોલતમેદ થયા હતા. તેઓએ બ્યાન્ના ધંધાથી રાજ્યની દોલત પોતાના હવાલામાં આણી હતી. ધર્મરેષી ને દેવાદાર ખ્રિસ્તી-ઓએ તેઓની વિરુદ્ધમાં ઘણી એક કર્યો કીધી ને ઉપચી સરકારે હુકમ કીધો કે તેઓ પોતાનું સોનું રૂપું જવાહીર મૂકીને ચાર મહિનામાં સ્પેન છોડી બીજે દેશ જાય ને જે નહિ જાય અથવા સોનું રૂપું લેઈ જશે તેને મારી નાંખવામાં આવશે—૮ લાખ ચાલુદીઓએ સ્પેન છોડ્યું. કેટલાક આફ્રિકામાં, કેટલાક ફ્રાન્સમાં ને ઘણાક પોર્ટુગલ જઈ ગયા. ચાલુદીઓના જવાબી સ્પેનનો વેપાર તૂટ્યો ને સરકારની વર્ષોવર્ષની વજરમાં ઘણો ધરાગ થયો.

પંદરમા સૈકામાં પોર્ટુગલના સાહસિક વહાણવટી-ઓએ પોતાના રાજ્યના આશ્રયથી ઘણાક અનુષ્ઠા પ્રદેશનો શોધ કીધો. ૧૪૧૯ માં મદીરાનો ટાપુ જડ્યો, ૧૪૮૬ માં બર્થોલોમ્યુ ડાયઝ આફ્રિકાની દક્ષિણ ભૂરાણાક—કેપ આફ્રિકા ગુડ હોપ સૂધી પહોંચ્યો અને વાસ્કો દી ગામાએ લિસ્બનથી (૧૫૯૭ ના જુલાઈની ૧૫ મીએ) વહાણો બપોરનાં ને આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી માદાગાસ્કર ટાપુ ભેંચે ને ત્યાંથી તેણે હંકારી હિંદુસ્તાનના કલિકટ બંદરમાં વહાણ નાગર્યા (૧૪૯૮ ના મે મહિનાની ૧૮ મી તારીએ).

જે કોલંબસે આટલાંટિકની પશ્ચિમ લાણીની ભૂમિનો શોધ કીધો તે જનોઆનો હતો, પણ તે પોર્ટુગલ સરકારનાં વહાણોમાં નોકરી કરી વહાણ જેડવાની વિદ્યામાં કુશળ થયો હતો. કોલંબસે પોતાની ત્રીજી સફરમાં (૧૪૯૮ માં) ઓરિનોકો નદીના મુખ પાસેની (અમેરિકાની) ભૂમિ જોઈ હતી. ૧૪૯૯ માં આલોનઝો દી ઓર્ગેઝા નામનો પોર્ટુગીઝ ટંડેલ ફ્લોરેન્સના અમેરિકો વેસ્પુસી નામના વેપારી સાથે અમેરિકા ગયો હતો અને ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં પોર્ટુગીઝ લોક અઝીલનાં બંદરોમાં બિતર્યા હતા.

ઈટલી.

ફ્લોરેન્સમાં ચૌદમા સૈકાના અંતમાં આલબિઝીના પક્ષકારોએ મેદીસીના પક્ષકારોની સત્તા છીનવી લીધી હતી, પણ ૧૪૨૦ થી મેદીસી કુળના પાછા સત્તાધારી થવા માંડ્યા હતા. કોસમો ૧ લો તેણે સઘળા આલબિઝીને દેહદંડ પત્રકમાં નોંધ્યા હતા; પોતાના મરતા લગી (૧૪૬૪) સર્વોપરિ સત્તાથી રાજકારભાર કીધો હતો; ને દેશ પરદેશમાં સલાહ સંપરકે તેણે કરવામાં હોંસ ભરી ખંત રાખી હતી—તે યૂરોપ, એશિયાને આફ્રિકાએ ત્રણેમાંના ૧૨૮ વેપારી મંડળોનો ઉપરી હતો ને તેણે પોતાની દોલત, મહેલ, મઠ, ઈસ્પિતાલ બંધાવામાં, લૈબ્રેરીઓ સ્થાપવામાં ને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપવામાં વાપરી હતી. તે, ‘સ્વદેશનો પિતા’ કહેવાયો છે. લોરેન્ઝો મેદીસી (૧૪૯૨ માં મરણ પામ્યો) તે પણ નામાંકિત હતો ને ‘વિદ્યા કળાનો પિતા’ કહેવાતો. તેના વખતમાં (૧૪૯૦ માં) રાજ્ય મોટા કરજમાં આવી પડ્યું હતું.

વેનિસના રાજ્યને, તુર્કલોકે કોન્સ્ટંટીનોપલ લીધું સારથી પોતાનાં પૂર્વ તરફનાં સંસ્થાનને માટે ભય ઉત્પન્ન થયું હતું—૧૪૬૩ થી તેઓએ ૧૬ વર્ષ લડાઈ ચલાવી, પણ આખરે ફાયદો ન થાય તેવા કોલકરાર

કરી બંધ રાખી. એ લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં વેનિસે સૈન્ય ટાપુ પોતાનો કરી લીધો હતો; અને ઈટલીમાં પણ કેટલોક મૂલક પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. પંદરમા સૈકાના અંતમાં વેનિસના રાજ્યની સ્થિતિ ઘણી સારી હતી—ઈટલીમાં કેટલોક નવો મૂલક મેલવ્યો હતો; વેપાર લડાઈનાં વહાણોના કાર્ગો મોટા હતા તેમ ખુશકી ઉપર લડનાર લશ્કર પણ જોરાવર હતું, વસ્તી બહોળી હતી; જમા વસૂલ અવસ્થિત હતી; અને સરકાર પ્રજાપાસેથી આજે નાણું લેતી તેથી શ્રીમંત લોક રાજ્યમાં બંધનમાં રહેતા—એ સરકારી લોનનો ધારો પ્રથમ વેનિસના રાજ્યમાં નીકળ્યો હતો. તેનાં સોનાંરૂપાં ને રેશમનાં કારખાનાંઓ દુનિયામાં વખણાતાં હતાં ને વેપાર આબાદ હતો (પણ કેપ આફ્રિકા ગુડ હોપનો માર્ગ ખુલ્લો થવાથી એ રસ્તે એશિયાનો માલ યૂરોપમાં જવાનો તેથી વેનિસની પડતી આવવાનો વખત નજીક હતો).

મીલાન તથા જનોવા—કોટિગનોલા ગામનો એક મજૂર પંદરમા સૈકાની શરૂઆતમાં લશ્કરમાં રહેલો તે વધતાં વધતાં મોટા લડવૈયો સરદાર થયો હતો ને તેણે સ્વેચ્છાથી લશ્કરી થયેલા એવા સાત હજાર જણનાં લશ્કરવડે નેપલ્સના રાજાને આરેગનના તાબામાંથી છોડાવ્યો હતો. એ પરાક્રમ ઉપરથી તેને રાજ્યનો રક્ષક (કોન્સ્ટેબલ) કરવામાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાનું નામ બદલી સ્ફોર્ઝી એકું રાખ્યું હતું. તેની રાખથી થયેલો તેનો દીકરો ફ્રાન્સિસ પણ પરાક્રમી નીકળ્યો. ૧૪૪૭ માં તેનો સસરા મુઓ લારે તેણે મીલાન ઉપર દાવો કીધો ને તે સવોયનો ડચ્ક, નેપલ્સનો રાજા, વેનિસનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ને આર્લીયન્સનો ચાર્લ્સ એ સૌની સામા થયો. મીલાનના લોકે ડચ્કની રાજ્યસત્તા કહાડી નાંખી પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું ને સ્ફોર્ઝીને રાજ્યનો સેનાપતિ બનાવ્યો. એ પદવીમાં તેણે ડચ્કનો ખિતાબ ધારણ કીધો ને ૧૪૬૬ સૂધી સત્તા ભોગવી—તેની દીકરી નેપલ્સના રાજા સાથે પરણી હતી, અને તેને લૂઈ ૧૧ માની પાસેથી જનોઆ શહેર મળ્યું હતું. તેના મરણ પછી રાજ્યમાં બખેડા ચાલ્યા ને જનોઆ પાણું સ્વતંત્ર થયું. ૧૪૮૮ માં જનોઆ ફરીથી મીલાનના તાબામાં આવ્યું, પણ સ્ફોર્ઝી તેને ફ્રાન્સનું સંસ્થાન ગણી રાખી રહ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૪૯૪ માં જોવામાં ફ્રેંચ લોકે હુમલો કીધો તેવામાં ઈટલીની બાહ્ય સ્થિતિનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હતો—દેશી રાજ્યો હતાં તે પરસ્પર સંબંધો ને કોઈ પણ રી-

તની પરદેશી સત્તાથી મુક્ત હતાં; લાપા શાસ્ત્ર કળા હુન્નરમાં થએલો વધારો પ્રકાશતો હતો; ખેતી વેપાર આખાદ હતો; સહેર દેખાવડાં હતાં ને દરબારો દીપ્તી હતી. ત્રિધાકળાનો વધારો ને સમૃદ્ધિનો વૈભવ જેવો ઈટલીનો હતો તેવો યુરોપમાં ખીલ કોઈ પણ રાજ્યનો નહોતો. અંતર્વિચિતિપરત્વે લોક ખાયલા તથા જનની, ખીલણ તથા કાયર તથા અધીર, લાંચી-આ તથા છટેલ, ભૂંડા તથા વિશ્વાસઘાતી તથા દગા-ખોર હતા. પોપ ઇનોસેન્ટ આઠમો ને લારેન્ઝો ડી મેદીસી એ ખેતી હટાપણુ ભરેલી સત્તાવટે બહારની આંખાદી ટપી રહી, પણ તે બે ૧૪૬૨ માં મરણ પામ્યા પછી ઈટલીને માંહોમાંહેના ટંટાનાં ને પર-રાજ્યોના હુમલાનાં ભયંકર દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં.

જર્મની.

ઈ.સ. ૧૪૦૦ માં બવેરિઆનો રાખઈ ઈટલી ઉપર ચઢાઈ કરતાં હાથોં લાર પછી જર્મની ઈટલીને પોતાની સત્તામાં આણી રાક્યા નહિ. ઈ.સ. ૧૪૧૧ માં હંગરીનો રાજા ને આંડનબર્ગનો ઇલિઝબેટ જે સી-છસમંડ તે સર્વાનુમતે જર્મનીનો મહારાજા ઠયો; પણ તે ઓટોમન તુર્કના હુમલાઓથી પોતાના (હંગરીના) રાજ્યની સંભાળ રાખવામાં ને ખિસ્તી ઉપાધ્યાયોની લાંબગઢ પતાવવામાં યુધાઈ રહ્યો તેથી તેનાથી જર્મનીના મહારાજા રૂપે મોટાં કામ થઈ રાક્યાં નહિ. સીછસમંડ ૧૪૩૮ માં મરણ પામ્યો.

આરિટ્ટયાનો ઝૂક સીછસમંડનો જનાઈ ને હંગરીનો તથા બોહીમિઆનો રાજા અલ્બર્ટ ૨ જે મહારાજા થયો તે સારો હતો ને ૧૪૪૦ માં ફ્રેડરિક ત્રીજો થયો તે નિર્બળ હતો-એની કારકાદમાં બર્ગડીના ઝૂક મોટી રાજ્યસત્તા ચલાવતા થયા હતા, પણ સૈદાના અંતમાં તેઓનો ધણોડ મૂલક લક્ષ સંબંધે કરી ને આરિટ્ટયાના રાજકુળના હવાલામાં ગયો હતો. ફ્રેડરિક ૧૪૬૪ માં મુજો.

આરિટ્ટયાનો આર્ય ઝૂક, માકિસમિલિયન ૧ લો મહારાજા થયો, તેણે મીલાનના ઝૂકની લતીછ સાથે લક્ષ કરી ઈટલીની રાજ્યકીય ખટપટમાં પરવાની સત્તા મેળવી. ઈ.સ. ૧૪૯૫ માં તેણે ઈટલી ઉપર ચઢાઈ કરવાને નાણાની મદદ માગી તે ઉપરથી સઘળાં જર્મન રાજ્યોએ વરન્સમાં સભા કરી હેરોયું કે જ્યાં સુધી સ્વરાજ્યમાં સંલાહસંપ ન વધે સારૂ પરદેશી રાજ્યસંબંધી કામમાં હાથ ધાલવો નહિ; જેઓ પરસ્પર લડે તેઓની પાસેથી મોટાં દંડ લેવો ને એની તપાસ રાખવાને હમ્પીરિયલ ચેમ્બર નામની ઇન્સા-

ફની દરબાર હુમેશ રાખવી. ઈ.સ. ૧૫૦૦ માં ઓ-કસખર્જીમાં સભા મળી તેણે જર્મનીના પ્રદેશમંડળ મુકર કરવાનો વિચાર કીધો-પ્રથમ છ ગણવામાં આવ્યાં તે બવેરિયા, ફ્રાંકોનિયા, સાક્સની, હેન, સ્વે-ખિયા ને વેસ્ટફેલિયા એ હતાં.

ઓટોમન તુર્કનું રાજ્ય.

તેમુરલેને તુચ્કકાર તથા ધમકીના કાગળોથી બળજેતને ચીડી ઓટોમન રાજ્ય ઉપર હુમલો કીધો (૧૪૦૨). સુલતાન કોન્સ્ટંટિનોપલને ઘેરો ઘાલતો હતો ત્યાંથી છાવણી બહારની મુગલને લડાઈ આપવા ઐશિયામેનરમાં ગયો. ત્રણ દહાડા ને બે રાત લડાઈ ચાલી, એક લાખ ચાળીસ હજાર માણસ કપાઈ પડ્યાં, તુર્ક હાર્યા ને બળજેત સુલતાન કેદી બની મરતાં સુધી લોહાના પાંજરામાં રહ્યો. વહાણોની અછતને લીધે તેમુર યુરોપ બણી આવતાં અટક્યો ને પાછો ફરી સમરકંદ ગયો. સિતેર વર્ષનો થયો હતો તોપણુ તેણે ચીનને જીતવાનો લોભ કીધો, પણ તે પોતાની ધારણા પાર પાડતાં પહેલાં ૧૪૦૫ માં એપ્રિલની ૧ લીએ મરણ પામ્યો.

તેમુરલેનના હુમલાથી ને બળજેતના દીકરાઓના ઝગડાથી ઓટોમન રાજ્યનું ચાવી બનવા જેવું થઈ રહ્યું હતું; પણ મ્યુસાએ મહારાજા સીછસમંડ ઉપર ૧૪૧૨ માં ફતેહ મેળવી તેથી ને મહુમદ ૧ લાએ કાવકી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું તેથી ઓટોમન રાજ્ય પાછું ચળક્યું. આમુરથ બીજો એણે બે લાખ લશ્કરે કોન્સ્ટંટિનોપલને ઘેરો ઘાલ્યો. એ ઘેરો બહારવાને રાન્યુબ નદી ઉપર લશ્કરી વહાણનો કાફલો તૈયાર થાયછે એ જાણી તુર્કે લશ્કરે સર્વિયા ઉપર હુમલો કીધો ને ૧૪૩૫ માં સેમેન્દ્રિયા લીધું; પણ હંગરીના લશ્કરના સરદાર જોન હનીઆડીસ એણે બેલગ્રેડ લેવા દીધું નહિ. એ સરદારના વગથી પોલંડના લેડિસલે-અસને હંગરીનું તાજમજ્યું ને પછી તે બે જાણે તુર્કને હંકાર્યા. અમુરથને દસ વર્ષ લડાઈ અંધ રાખવાની માગણી કરવી પડી. પછી અમુરથ પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરા મહુમદ ૨ જને સોંપી એકાંત વાસ કરવા ગયો (૧૪૪૩). પોપ ધણે અધીરો થયો ને તેજ વર્ષમાં ખિસ્તીઓએ કદાર તોડી લડાઈ ચલાવી. અમુરથ પાછો આવ્યો. ૧૪૪૮ માં મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ખિસ્તી લશ્કર હાર્યું. એ છતપછી અમુરથ પાછો એકાંત વાસ કરવા માગ્નીશિઆમાં ગયો, પણ જર્મની-સરીઝના બખેડાથી તેનાથી ત્યાં રહેવાયું નહિ. અમુરથે ફરીથી રાજ્યકારબાર પોતાને હાથ લીધો ને આક-

ખાનિઆના લોકે બળવો ઊઠાવેલો તેઓને સજ્જ કરવા તે ચાલ્યો—કોઈઆના ઘેરામાં તેનું ફાળું નહિ, ને તે નિરાશ થઈ આફ્રિકાનોપલમાં મરણ પામ્યો (૧૪૫૧ માં).

મહંમદ બીજો એણે જે લાખ સાઠ હજાર લશ્કર ને ૩૦૦ વહાણોનો કાફલો લઈ કોન્સ્ટંટિનોપલને ઘેરા ધાલ્યો. અહીંનો રાજા **કોન્સ્ટન્ટીન પાલીઓ-લોગસ** એણે ખ્રિસ્તી રાજ્યોની મદદ માગી, પણ તે ન મળવાથી તે પોતાના માત્ર સાઠ હજાર લશ્કર સાથે મહંમદ સામા લડવા બિતર્યો. પુરાતન કોટના ઉપર મોટી મોટી તોપનો મારો ચાલી રહ્યો હતો તેવામાં પાંચ લશ્કરી વહાણ મહંમદનાં વહાણની હારને તોડી ગ્રીક ગારિસનની કુમકે આવી પહોંચ્યાં. ખ્રિસ્તી લશ્કરે મુસલમાન લશ્કરને હરાવ્યું. પણ વધારે ટકાવાનું નથી એમ જાણી કુમકી લશ્કર પાછું હટી બચ્યું ને સામું લશ્કર ધર્યું આવ્યું. મુસલમાન લડવૈયા ત્ર-ટલા કોટ ઉપર ચઢ્યા, **પાલીઓલોગસ** આખર-લગણુ લડ્યો ને લડતાં કપાઈ પડ્યો; કોન્સ્ટંટિનો-પલ પડ્યું ને લૂંટાયું, લોક ગુલામ દાખલ વેચાયા;—ગ્રીક રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ* (૧૪૫૩ ના મેની ૨૯ મી એ).

પછી મહંમદે દહેડલાખ લશ્કરે બેલગ્રેડને ઘેરા ધાલ્યો, પણ ત્યાં હંગરીના લશ્કરે તેનું ફાવવા દીધું નહિ. પછી તેણે આથેન્સની ડચી જે ફ્લોરેન્સના એક શ્રીમંતે સ્થાપી હતી તેનો નાશ કીધો ને થોડા દહેડા પછી ટ્રેબિઝોંડ, સર્વિયા ને બોસ્નિયા એ ત્રણેની સ્વ-તંત્રતા લૂંટી. વેનિસના રાજ્યે મહંમદની સામે થવામાં શૂરાતન બતાવ્યું, પણ તેથી તેણે વધારે ચીડાઈ ખ્રિસ્તી ધર્મે નિકંદન કરવાને કામ કામ મસજીદોમાં બંદગી કીધી. ૧૪૭૦ માં તુર્કી વહાણના મોટા કાફલાએ **ની-ઓપોંટનો** ટાપુ લીધો ને રહેવાશીઓને કતલ કરી નાંખ્યા. પછી તેણે જીનોઆના તાબાનું **ક્રીફ્ટા** શહેર (વેપારનું મથક) લીધું. હોડસ ટાપુ ઉપર હુમલો કીધો, પણ તેને પાછું ફરવું પડ્યું. તે ૧૪૮૧ માં

મરણ પામ્યો. ઝડપવાળી હોડ ને છૂપી ગોઠવણુ એ બેથી મહંમદ પોતાની સરદારી ફતેહમંદીવાળી કરી શક્યો હતો. જો કે લડાઈમાં ઘણો વિકરાળ ઘાતકી હતો તોપણ તે વિદ્યા હુન્નરને આશરો આપનારો હતો—તેણે કિતાબખાનાં, મદરેસા વગેરેની સ્થાપના કીધી હતી. તે વાદવિવાદ સાંભળતો ને વક્તા તથા ક-વિયોને ઈનામ વહેંચતો. તે ઇતિહાસ, તથા ભૂગોળ વિદ્યામાં જાણિતો હતો ને ગ્રીક, લાટિન, હિબ્રુ, અરબી ને ફારસી એ ભાષાઓ બોલી વાત કરી શકતો.

મહંમદને બે દીકરા તેમાં વડો મક્કાની જત્રા ગયો હતો તેથી નાનો **બાજેત બીજો** એ નામે ઓટો-મન રાજ્યનો સુલતાન થયો. એને ઇબ્રાહીમ સુલતાન સાથે વાંધો પડ્યો ને લડાઈ ચાલી. બાજેત ૧૪૮૮ માં સીલીશિયામાં **ઈસ્સક્** આગળ હાર્યો પણ ચૂ-રાપમાં તેણે મોલડેવિયા, બોસ્નિયા, ક્રોએશિયા એ પ્રદેશ તાબે કીધા ને સ્પેનના ખ્રિસ્તીઓની સામા લ-ડતાં મૂર લોકને મદદ માગ્યાં કીધી.

હિંદુસ્તાન.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૨ માં તઘલક વંશની સમાપ્તિ થયા પછી પંજબના સૂબેદાર **બીજરખાને** પંદર મહિના રાજ્ય કીધું. એની પછી સૈયદ મુબારક, સૈયદ મહંમદ ને સૈયદ અહ્મદહીન એ ત્રણ જણે રાજ્ય કીધું—એ છેલ્લાના રાજ્યની હદ દિલ્હીના કોટ બહાર પાંચ છ કોશથી વધારે નહોતી.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૫૦ થી લોદી વંશના બાદશાહ થયા તેમાં પહેલો બહિલોલખાન લોદી હતો. તેણે પંજ-બનો બખેડો બેસાડ્યો ને જવાનપુરના મુસલમાન રાજ સાથે ૨૬ વર્ષ લડી તે રાજ્યને બાદશાહી હકુમતમાં આણ્યું (૧૪૭૮). દશ વર્ષ પછી તે મુઝા ત્યારે તેના રાજ્યની સરહદ પૂર્વમાં કાશી લગી, દક્ષિણમાં બુંદેલ-ખંડસૂધી ને ઉત્તરમાં હિમાલયસૂધી હતી. શિંહદર લોદીએ ૨૮ વર્ષના રાજ્યમાં થોડોક મૂલક વધાર્યો ને પછી ૧૫૧૬ માં ઇબ્રાહિમ લોદી દિલ્હીનો બાદશાહ થયો હતો.

એ સૈકામાં **ગૂજરાત**ના સ્વતંત્ર રાજ્યના અહંમદ-શાહે (૧૪૧૧-૧૪૪૩) પાટણ ટાળી અમદાવાદને રા-જનગર કીધું, ૧૪૧૧ માં; અતે મહંમદશાહ બેગડાએ (૧૪૫૬-૧૫૧૨) જૂનાગઢના હિંદુરાજ્યનો ૧૪૭૨ માં અને ચાંપાનેરના હિંદુરાજ્યનો ૧૪૮૧ માં અંત આણ્યો.

માળવાનો મહમૂદ ખિલજી (૧૪૫૧) ગૂજરાત સાથે લડવામાં ફતેહમંદ હતો. ચિતોડમાં કુંભારા-ણાનું યશસ્વી રાજ્ય ૧૪૧૬ થી તે ૧૪૬૬ સૂધી હતું.

* પશ્ચિમ પ્રદેશનું રોમન રાજ્ય ગાય લોકથી ૪૭૬ માં નાશ પામ્યું, પણ પૂર્વ પ્રદેશનું રોમન રાજ્ય અથવા કોન્સ્ટંટિનોપલનું ગ્રીક રાજ્ય જે ૩૯૫ થી જુદું પડેલું તે ફીણ થતાં થતાં માત્ર રા-જધાનીમાંજ આવી રહ્યું હતું. કોન્સ્ટંટિનોપલ મથક ૩૩૦ માં બંધાયેલું ને ૨૮ વાર કુશનના ઘેરામાં સપકાયેલું તે ૧૧૨૩ વર્ષ ૨૯ મી વાતના ઘેરાથી નાશ પામ્યું—એ નાશથી ત્યાંની લે-ઝેરીઓમાંનાં એક લાખ વીસ હજાર હાથનાં લખેલાં પુસ્તકોનો પણ નાશ થયો.

વરાડમાં ક્રિસ્ટીએ ૧૪૮૪ માં, વિન્નપુરમાં યુસુફ આદિલશાહે ૧૪૮૯ માં, અહમદનગરમાં અહમદશાહે ૧૪૯૦ માં ને બેદરમાં કાસીમે ૧૪૯૮ માં પોતપોતાનાં નવાં રાજ્યો માંજ્યાં.

ઈ ૦ સ ૦ ૧૪૯૮ ના મેની ૨૨ મીએ પોર્ટુગાલી વહાણ મલબાર કાંઠાના કલિકટ બંદરમાં આવી નાગર્યાં. કલિકટમાં આમેરિન ઉપનામના હિંદુરાજાઓનું રાજ્ય હતું. હિંદુથી તથા મુસલમાનથી કાંતિ પહેરવેશમાં જુદા પડતા ને નવી તરેહનાં હથિયાર રાખતા એવા પોર્ટુગીસ-ફિરંગી લોકને જોઈ આમેરિન મોટા વિચારમાં પડ્યો; પણ પછી તેણે પોતાની દરબારમાં વાસ્કો દી ગામાની મુલાકાત લીધી ને મુકામ કરવાનું ઠેકાણું બતાવ્યું. બીજે દહાડે ગામાએ જઈ પોતાના રાજની તરફથી થોડાંક લાલ કપડાં, છ ટોપી, થોડાક પિત્તળના પાટ, થોડાંક પરવાળાં ને થોડીક ખાંડ તથા થોડુંક મધ, એનું નજરાણું કર્યું-દરબારી લોક હરથા ને અંદેશમાં પડ્યા. મલબાર કાંઠાનો વેપાર ઈજીપ્ટ તથા અરબસ્તાનના લોકે પોતાને હાથ રાખેલો તેઓએ કારભારીઓને લાંચ આપી; ને એઓએ આમેરિનને જણાવ્યું કે તે અનણ્યા લોક કોઈ રાજની તરફથી આવેલા વેપારી નથી પણ ચાંચીઆ લોક છે. એ ઉપરથી આમેરિનની ફિરંગી તરફ કરી નજર થઈ, ને મૂર નામથી જાળખાતા વેપારીઓએ તેઓને પૂજવા માંડ્યું. ગામા પોતાના વહાણમાં માલ ચઢાવતો હતો તેવામાં તેના જે લશ્કરી આફિસરને પકડી કેદ રાખવામાં આવ્યા. ગામાએ છ દેશી જે તે વેળા વહાણ ઉપર આવ્યા હતા તેઓને કાંઠે ઊતરતા અટકાવી રાખ્યા ને કહેવડાવ્યું કે અમારાને મોકલો ને તમારાને લો. રાજ આનાકાની કરેછે એમ જોઈ ગામાએ વહાણ ઉપાડ્યાં. તરત કાંઠેથી મજવાઓ આવી પહોંચ્યા ને એકમાં જે આફિસરો પણ હતા. મજવાના લોક વહાણ ઉપર ચઢ્યા કે ગામાએ કેટલાકને ખાંડ ઊતારી મૂક્યા, પણ કેટલાકને લિસબન જઈ પોતાના રાજને દેખડાવવાને વહાણમાં ગોંધ્યા; પછી તેણે તરતજ નાંગર ઉપાડી પોતાના દેશ તરફ વહાણ હંકારી મૂક્યાં.

એ સૈકામાં કેટલાક રાજ્યમાં મુસલમાનો હિંદુઓ ઉપર ભ્રૂણ કરતા ને કેટલાક રાજ્યમાં તેઓ હિંદુ તરફ બેદરકાર હતા. હિંદુલોકમાં રામાનંદના શિષ્યો રામભક્તિનો યોધ કરવામાં સારીપેઠે મચ્યા હતા; કળીર સઘળાં ધર્મમતને ખંડી નિર્જીલુના નામ ગાયનમાં મસ્ત રહેતો; નાનકે પંતળમાં પોતાનો તવો ધર્મ ચલાવવો આરંભ્યો હતો; બંગાળમાં વૈષ્ણવ ધર્મ દાખ-

લ થવા માંડ્યો હતો ને ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતાએ કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા વધાર્યો હતો.

બેદરમાં સૈકામાં સાહસિક વહાણવટીઓને નવા દેશ શોધવામાં હતેજન મળ્યું. હિંદુસ્તાનનો માલ કાબુલ કંધાર ને ઈરાનની વાટે કોન્સ્ટંટિનોપલ જતો; અથવા કાસ્પિયન તથા યૂક્સૈન સમુદ્રના કાંઠાને રસ્તે થઈ સીરિયાનાં બંદરોમાં જતો; અથવા રાતા સમુદ્રને વાટે ઈજિપ્ટમાં જતો; અને પછી પાઇસા, જનોઆ ને વેનિસની વખાણોમાં પડતો; અને લાંથી પછી યૂરોપના બીજા દેશોમાં જતો. કેપ આફ્રિકા હોપના શોધથી ને તે માર્ગે યૂરોપનાં વહાણો આવવા જવાથી વેપારને હતેજન મળ્યું. અમેરિકા તથા તેણી તરફના ટાપુઓનો નવો શોધ થયો. યૂરોપમાં બંદરો વપરાતી થઈ, બીજાંથી ગ્રંથ છાપવાનો શોધ બેદરમાં સૈકાના વચગાળામાં થયો અને તરતજ પછી લાકડાં તથા તાંબાનાં પતરાં ઉપર એનએવિંગ કરવાનું પણ નીકળ્યું. તેલીઆ રંગથી ચીતરવાનું ૧૪૯૧ થી શરૂ થયું. બીજાગણિત વિદ્યા યૂરોપના વિદ્વાનોના જણવામાં પ્રથમ ૧૪૮૬ માં આવી.

દર્શન ૧૪ મું.

ઈ ૦ સ ૦ સૈકા ૧૬ મો.

ખ્રિસ્ત.

હેન્રિ આઠમો (૧૮ વર્ષનો) ઈ ૦ સ ૦ ૧૫૦૯ માં રાજગાદીએ બેઠો. પ્રથમ તો તેણે પોતાના બાપની વખતમાં માન પામેલા (૩૮ વર્ષના) કાર્ડિનલ (મુખ્ય ધર્મધ્યક્ષ) લુલ્હીને જાણે દરજ્જે ચઢાવી ખાસખિલબતમાં લીધો. હેન્રિએ બાપનું, લેણું કરેલું નાણું મોજમજામાં ઊડાડી દીધું ને પછી તે રાજ્યખટપટમાં મચ્યો. રોમના પોપ બ્લેઝીઅસ બીજાએ ઇટલીમાંથી ફ્રેંચ લશ્કર કહાડવાને માટે હેન્રિની મદદ માગેલી તે ઉપરથી હેન્રિએ ફ્રાન્સના લૂઈ ૧૨ મા સાથે લડાઈ કીધી; પણ વળી પોપે મને છેતર્યો એવું જાણ્યું ત્યારે તેણે લૂઈ સાથે સલાહ કીધી ને પોતાની જન પરણાવી (૧૫૧૪). લુલ્હી પદવીએ ચઢતાં ચઢતાં ઇંગ્લંડનો મુખ્ય પ્રધાન ને મુખ્ય ધર્મધ્યક્ષ થયો (૧૫૧૫).

ફ્રાન્સનો ફ્રાન્સિસ ૧ લો એણે ૧૫૧૫ માં મીલાન શહેર જીતી લીધો પછી હેન્રિને પોતાની તરફનો દરી રાખવા સાથે લુલ્હીને સાધ્યો. લુલ્હીએ રોમની ધર્મધ્યક્ષોની સભામાં* દાખલ થવાના લોભમાં હેન્રિને

* એ સભામાંના એકને પોપની પદવી મળતી.

સમન્વયો ને એણે ક્રાન્સિસ સાથે પરસ્પર સહાય રહેવાના કોલકરાર કીધા (૧૫૧૮). જ્યારે રપેન તથા જર્મનીનો ચાર્લ્સ પાંચમો ઇંગ્લંડ આવી હેત્રિ તથા વુલ્ફીને મળ્યો ત્યારે રાજ કુલાયો ને લોભી મંત્રી ચાર્લ્સના વચનથી લલચાયો—ચાર્લ્સે વુલ્ફીને પોપની જગા (ખાલી પડેથી) આપવાનું કહ્યું હતું. હેત્રિએ જ્યારે ચાર્લ્સના રાજ્યમાં જઈ એની ભેટ લીધી ત્યારે ચાર્લ્સે હેત્રિને તથા વુલ્ફીને ક્રાન્સિસના પક્ષમાંથી ખસેડી પોતાના પક્ષના કરી લીધા (૧૫૨૨).

અંગ્રેજોએ ક્રાન્સના મૂલક ઉપર હુમલો કરવા માંડ્યો. પોપ લીઓ મરણ પામ્યો, પણ ચાર્લ્સે વુલ્ફીને પોપપદ ન આપતાં એક ખીલને આપ્યું. વુલ્ફી નારાજ થયો તેનું મન ચાર્લ્સે ઇંગ્લંડ જઈ મનાવ્યું. દહોડ વર્ષ પછી પોપ એડ્રિયન મુઓ ત્યારે હેત્રિએ ચાર્લ્સને આગ્રહથી લખ્યું કે વચનપ્રમાણે પોપપદ વુલ્ફીને મળવું જોઈએ. તોપણ ચાર્લ્સે ન લેખાવતાં ખીલ એકને પોપ કીધો (ક્લેમેન્ટ ૭ મો). એ ઉપરથી વુલ્ફીએ ચાર્લ્સની સામા ક્રાન્સિસ સાથે કોલકરાર કરવાવિષે હેત્રિને સમન્વય માંડ્યો. પણ તેટલામાં (૧૫૨૫ માં) પેલિયાની લડાઈમાં ચાર્લ્સના લશ્કર સાથે લડતાં ક્રાન્સિસ હાર્યો ને પકડાયો. હેત્રિએ ક્રાન્સ છતવાનો લોભ કીધો, પણ તેમાં ચાર્લ્સ સામિલ થયો નહિ. પછવાડેથી ઇંગ્લંડ ક્રાન્સ વચ્ચે કોલકરાર થયા ને હેત્રિએ ક્રાન્સ ઉપરથી પોતાનો દાવો તદ્દન ઊઠાવી લીધો.

હેત્રિ પોતાના વડા ભાઈની વિધવા કાથેરૈન (ફ્રિંનાંડ તથા ઈસાબેલાની ચોથી દીકરી) સાથે પરણ્યો હતો. એ રાણીના ઉપર અભાવ થયાથી હેત્રિ તેને તલાક આપવાની તજવીજમાં હતો. (૧૫૨૭ માં) રાણીની તહેનાતમાં રહેનારી આનેબ્લેન ઉપર રાજ આશક પડ્યો ને પછી તો તે રાણીને તલાક આપવાને ઘણાજ અધીરો થયો. હેત્રિએ પોપને જણાવ્યું. પોપ હેત્રિને રાજ રાખવાને ઇચ્છતો, પણ ધર્મવિરુદ્ધ કામ અને કાથેરૈન ચાર્લ્સની ફ્રેંચ થતી તેથી તેની ઇતરાજ થવાની બીક એ બે કારણથી મંજૂરીચત આપી શક્યો નહિ. તોપણ પોપે ૧૫૨૮ માં વુલ્ફી તથા કોમ્પેલ્ગ્યો એ બે જણાને રાજરાણીની હકીકત સાંભળવાને નીમ્યા; ને એઓએ ૧૫૨૯ ના મેમાં કોર્ટ કીધી. રાણીએ કહ્યું કે ખૂદ પોપવિના મારો ઈન્સાફ ખીલથી થાય નહિ ને રાજને કરગરીને વીનવ્યો, પણ એણે તેને તુચ્છકારીને કાઢાડી મૂકી. ચાર્લ્સ તથા પોપ વચ્ચે સલાહ થઈ ત્યારે ચાર્લ્સની શીખવણીથી પોપે રાજ રાણી ઈટલી આવી પોતાની હકીકત જણાવે એવું

ઠેરવ્યું. એ અપમાનથી ક્રોધે ભરાઈ સંધું વુલ્ફીનું કારસ્તાન છ એવું કહી હેત્રિએ વુલ્ફીને કારભારથી દૂર કર્યો ને લોભથી એકઠી કરેલી તેની સઘળી મિલકત હોલત લેઈ લીધી—(વુલ્ફી હેયારોકે ૧૫૩૦ માં મુઓ). ક્રાન્સર વડો પ્રધાન થયો તેની સલાહથી હેત્રિએ યૂરોપની મુખ્ય મુખ્ય પાઠશાળાના અધિકારીઓનાં મત પૂછ્યાં ને એમાંનાં ઘણાએક હેત્રિની ઇચ્છાને અનુકૂળ આવ્યાં. વળી તેણે પોપની સત્તા તોડવાને પોતાના રાજ્યના પાદરીઓ ઉપર કોપ કર્યો, ને એઓએ ૧ લાખ પૌંડ આપી રાજનું મન મનાવવાનું કીધું. હેત્રિ મમત લેધને ખેઠા કે જ્યાંસૂધી તમે મને ઇંગ્લંડની ધર્મવ્યવસ્થા મંડળીને સર્વોપરિ અધિકારી ન ગણો ત્યાંસૂધી હું તમને કદી માફ કરવાનો નથી. એપ્રમાણે તરફી હેત્રિએ ૧૫૩૩ માં આનેબ્લેન સાથે છાનાં લગ્ન કીધાં; ને પછી જાહેરમાં તેને પોતાની રાણી કહી. ક્રાન્સર જેને કાંટજરીનો મુખ્ય ધર્મચાર્ય બનાવવામાં આવ્યો હતો તેણે તલાકનું હુકમનામું કરી આપ્યું કે તરતજ હેત્રિએ મોટા કાંઠથી આનેબ્લેનને તાજ પહેરાવ્યું. પાર્લિમેંટે આનેબ્લેનનું લગ્ન મંજૂર રાખ્યું ને કાથેરૈનની દીકરી મેરીને ગાદીના હક્કદારમાંથી ટાળી; પોપની સત્તા ઇંગ્લંડમાં ન જોઈએ એવો ઠરાવ કીધો અને ઇંગ્લંડની ધર્મવ્યવસ્થાનો સર્વોપરી અધિકારી એવો ખિતાબ હેત્રિને આપ્યો.

પોપનો ધર્મ માનનાર કે દ્યુથરનો ધર્મ માનનાર જેણે રાજનું ધર્મવિષયમાં ઉપરીપણું ન માન્યું તે સૌ દેહાંતદંડને પાત્ર થયા. ખિશપ ફિશર ને સર ટોમસ મોર એઓએ હેત્રિને સર્વોપરિ ધર્મોપધિકારી માનવાના સોગન ન ખાધા તે ઉપરથી તેઓને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યા. ઇંગ્લંડના ખ્રિસ્તી સાધુઓ જમીદાર હતા ને જ્યારે ત્યારે બખેડા કરતા તે ઉપરથી હેત્રિએ તેઓનો ઘાટ ધડી નાંખવાને કોમ્બેલને પોતાની વતીનો સેક્રેટરી ઠેરવ્યો. એણે રાજની ઇચ્છા પ્રમાણે સાધુઓના મહોની સ્થિતિનો રીપોર્ટ કીધો ને પાર્લિમેંટે ધારો કીધો તેથી ૩૮૦ મઠ બંધ થયા. એ બધા મહોની જમાવસૂલ ૩૨ હજાર પૌંડની હતી અને એક લાખ પૌંડનો ખીલે સામાન હતો.

થોડા દહાડા પછી હેત્રિએ આનેબ્લેન રાણીના ઉપર અભિચાર અને રાજદ્રોહ એ બે અપરાધ મૂકી તેને પકડાવી કિલ્લામાં ઘાલી ને સત્તર દહાડા પછી ફાંસી દીધી; ને તે બીજાજ દહાડે જેન સીમોર (રાણીની તહેનાતમાંની) સાથે લગ્ન કીધાં; (૧૫૩૬). જેન સીમોર ૧૫૩૭ માં દીકરી જણી તેરમે દહાડે મરણ પામી; ને હેત્રિએ ક્લીવ્સના ઝૂકની દીકરી આને

સાથે લગ્ન કીધાં. એને ને ક્રોમ્વેલને ન બન્યું. રાન્ત-એ તેના શત્રુઓને ઊલા કરાવી ક્રોમ્વેલ ઉપર રાન્ય અપરાધ મૂકાયા અને જે પાર્લમેંટે તેનાં મોટાં વખાણુ કીધાં હતાં તેજ પાર્લમેંટે તેને દેહાંતદંડને પાત્ર ઠેરવ્યો. હેત્રિએ આને રાણીને પણ તલાક આપી; ને મહિના-માં નોફોંકના જૂકની લગ્નીજ કાયેરેન હાવડ સાથે લગ્ન કીધાં. ૧૮ મહિના પછી તેના ઉપર પણ પરણ્યાં પહેલાં ને પછી અલિયાર કીધાનો અપરાધ મૂકી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. પછી તે લાર્ડ લાટિમરની વિધવા કાયેરેન પાર સાથે પરણ્યો.

હેત્રિએ પોતાના બાપદાદાના વેલ્સ દેશને રાજ-સભામાં ઠરાવ કરી ઇંગ્લંડ સાથે જોડી નાંખ્યો ને ઇંગ્લંડના ધારાને આધીન કીધો (૧૫૩૬). ધર્મસંબંધી નવાં મતને સરકારથી આશરો મળેલો એથી આચલ્ડ-માં બળવો ઊઠ્યો હતો, પણ બળવાખોરાનું લશ્કર હાર્યું સાર પછી ખીલ્ત તાલુકદારો તાબે થયા હતા. એમાંના કેટલાકને હેત્રિએ અરજ બનાવ્યા ને આચલ્ડ-ના ઇનસાફને માટે ધારા બંધાવ્યા. પછી હેત્રિએ પોતાનો લાણેજ જે રફાદ્લંડનો રાજ જેમ્સ ૫ મો તેની પાસે પોતાના ધર્મમત કબૂલ કરાવવાની ઇચ્છા કીધી. અંગ્રેજ લશ્કરે ઘોડાંક ગામ બાળ્યાં; પણ તે-ટલામાં (૧૫૪૨) જેમ્સ મરણ પામ્યો એટલે લડાઈ બંધ રહી. પછી હેત્રિએ ફ્રાન્સપર ચડાઈ કરી બૂલોં લીધું. કોલકારમાંથી ચાર્લસ બચ્યો સાર પછી જે વર્ષ લડાઈ ચાલી હતી, પણ તેમાં કંઈ વિશેષ બન્યું નહોતું. હેત્રિ આઠમે ૧૫૪૭ ના જાનેવારીની ૧૮ મીએ મરણ પામ્યો.

હેત્રિ રણુયાદો કે રાજનીતિકુશળ કે લોકનો હિત એવો રાજ નહોતો. રંબીલા મોછલા જીવાન રાજને લોભીયા હુકૂમીએ રમાર્યો ને પોપે તથા ચાર્લસે ઠગ્યો. એ ઠગાઈ હેત્રિ પાછળથી સમજ્યો ને વેર લેવાને અધીર થયો તેમ આણુગમતી કાયેરેનનો લાગ કરવાને પણ અધીર થયો. એકદમ તે પોપ સાથું ઈ-સાદિ ધર્માધિકારીઓ ઉપર કોપ્યો—પાર્લમેંટ થરથરી તાબે થઈ રહી—રાજએ પોપની સત્તા હણુતાં ચલેચ અનાચાર કીધા—પણ એ સધળું ખ્રિસ્તીધર્મનો પુનઃસં-રકાર થવામાં કામ લાગ્યું હતું.

એડ્વર્ડ ૬ ઠો (જેન સીમોરનો દીકરો) ૧૫૪૭ માં દશ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો, ને સુખ્ય કારભારી તેનો કાકો થયો તે હર્ટફોર્ડનો ચાર્લ—સમસ્ટેનો જૂક હતો ને પ્રોટેસ્ટન્ટ—પોપમતની વિરુદ્ધ હતો. તેણે ને કાન્મરે મળીને ઇંગ્લંડમાંથી રોમન કાયલિક—રોમનો

ખ્રિસ્તીધર્મ દહારવાને ગોઠવણુ કીધી ને ઉપાયો અમ-લમાં આણુવા માંડ્યા. સમસ્ટે લોકની પ્રીતિ મેળવવાને પાર્લમેંટ બોલાવી કેટલાક ધારા રદ કરાવ્યા ને કેટલાક નવા પસાર કરાવ્યા. તેણે બંડ લઠાવનાર પોતાના ભાઈને ફ્રાંસી દેવરાવ્યો અને કાયલિક પાદ-રીઓની ઉશ્કેરણીથી ડેવનશાયર ને નોફોંકના ગા-મડીઆઓએ બળવો લઠાવેલો તે બેસાર્યો. પછવા-ડેથી તે ફ્રાન્સ તથા રફાદ્લંડના એઠાં મળેલાં લશ્કર સામા અને પોતાના શત્રુ વાર્વિકના ચાર્લની સામા ફાવી રાક્યો નહિ. તેને રાન્યઅપરાધી ઠેરવી ફ્રાંસી દીધા-માં આવી હતી (૧૫૫૨). વાર્વિકનો ચાર્લ, નોર્થમ્બ-લંડનો જૂક એ નામ ધારણ કરી સુખ્ય કારભારી થયો. એડ્વર્ડ ૧૫૫૩ માં મુઓ; ને નોર્થમ્બલંડે લેડી જેનને (સાતમા હેત્રિની દીકરીની દીકરી ને તેની-દીકરી ને પોતાના દીકરાની વહુને) ઇંગ્લંડની રાણી માની. હેત્રિ ૮ માની પહેલી રાણી કાયેરેનની દીકરી મેરી સામી થઈ ને ફાવી. જેન દશ દહારા રાન્ય કરી કેદમાં પડી. નોર્થમ્બલંડના જૂકને શિર-ચ્છેદ કરવામાં આવ્યો (૧૫૫૩ માં) ને ખીજે વર્ષે જેન તથા તેનો વર પણ તેજ દશાને પામ્યાં.

મેરી કાયલિક ધર્મની હિમાયતી હતી. તેણે ગા-લિનર ને ખીલ ધર્માધ્યક્ષોને કેદમાંથી છૂટા કરી તેઓ-ને તેઓના પૂર્વ અધિકાર સોંપ્યા અને સુધરેલા ધર્મ-મત માનનારાઓને પદવીબ્રજ કીધા. કાન્મરને રાન્ય-નો અપરાધી ઠેરવ્યો. એડ્વર્ડ છઠ્ઠાના રાન્યમાં પ-સાર થએલા જે ધારા કોઈપણ રીતે નવા મતને પુષ્ટિ આપતા જણાયા તે પાર્લમેંટે રદ કીધા. ઇંગ્લંડમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટમત ટળી કાયલિક ધર્મ પાછો અવરિથત પણે ચાલુ રહે તેટલું કરતાં લગી ધર્માધિકારીની સત્તા પો-તાને હાથ રાખી પછી તે પાછી પોપને આપવી એવો મેરીનો વિચાર હતો. તેણે પોતાનું ને પોતાના ધર્મ-મતનું બળ વધારવાને જર્મનીના રાજધિરાજ ચાર્લસ પાંચમાના દીકરા ફિલિપ સાથે લગ્ન કીધાં (૧૫૫૪). એ ફિલિપ ૧૪ મહિના ઇંગ્લંડમાં રહી પાછો ફ્રાંસરૂં ગયો હતો ને થોડે દહારે સ્નેનનો તે રાજ થયો. સારપછી તેણે પોતાની મેરી રાણીની દરકાર રાખી નહોતી.

૧૫૫૪ ના નવેંબરમાં પાર્લમેંટ રોમન કાયલિકધર્મ-ની પુનઃસ્થાપનાને માટે રાણીને સમ્મત થઈ; અને પોપે રોમથી કાર્ડિનલ પાઉલને ઇંગ્લંડ મોકલ્યો હતો. મેરીના રાન્યમાં કાન્મર, લાટિમર, ઉપર, વિટ-લી આદિ રણુમે જણુ નેવો પોપ વિરુદ્ધ મનનો પ્રસાર

કરવામાં આગેવાન હતા તેઓને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા હતા. મેરીની સાવકી બેન (આનેબૂલેનની દીકરી) એલિઝાબેથની પ્રોટેસ્ટન્ટ મતના લોકને મોટી આથ હતી તેટલામાટે મેરી રાણીએ તેને કિલ્લામાં કેદ રાખી હતી. ૬૦ સં ૧૫૫૮ માં મેરી મરણ પામી ને એલિઝાબેથ ઇંગ્લંડની રાજગાદીએ બેઠી.

એલિઝાબેથને મેરીએ કિલ્લામાં રાખી હતી, પણ નસીબ પાધરાં કે તેની તપાસ ચાલી નહોતી. તે પોતાના એકાંતવાસમાં બાપાઓના અભ્યાસ કરી અંથો વાંચી પોતાનાં દુખમાં રીઠી થઈ હતી.

કાથેરૈનનું તલાક ને આનેબૂલેનનું લગ્ન એ પાર્લિમેંટે મંજૂર કર્યા હતાં, પણ પોપે કીધાં નહોતાં તેથી ઇંગ્લંડના કાયલિક લોકે **મેરી સ્કૅન્ડલ** (સ્કાટ્લંડની) ભણી જોયું; એણે હેન્રી સાતમાની દીકરીની પાસથી રાજગાદીને માટે દાવો કીધો ને પોતાને ઇંગ્લંડની રાણી કહેવડાવ્યું. તે ફ્રાન્સના પાટવી સાથે પરણી હતી; એટલે ઇંગ્લંડ, સ્કાટ્લંડ ને ફ્રાન્સના કાયલિક તેના પક્ષમાં હતા.

એલિઝાબેથે શત્રુના લયથી વિચારમાં ચંચળ ન થતાં પોતાનો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથજ દેશમાં માન્ય કરાવવાનો આગ્રહ કર્યો. તેણે હૂકમ લખી બહાર કીધું કે બીજે હૂકમ મળતાંસૂધી દેશમાં ધર્મપ્રકાર જેવો મેરીના મરણ સમે હતો તેવાજ રાખવો અને પ્રાર્થના અંગ્રેજીમાં કરવી. કાયલિક સૌ રાજ થયા, પણ દશ દહાડા પછી પાર્લિમેંટે ઠરાવ કીધો કે દેશીજનની પ્રાર્થનાપોથી (બુક ઓફ કમન પ્રેયર) સિવાય બીજું કોઈ પુસ્તક ઉપયોગમાં લેવું નહિ અને સઘળા ધર્મીધિકારીઓએ શપત લઈ રાણીને દેશમાં સર્વોપરિ ધર્મીધિકારી માનવી;—ધર્મીધ્યક્ષોએ શપત ન લીધા, પણ તેઓથી ઊતરતી પદવીના ધણુએક ધર્મીધિકારીઓએ શપત લીધા. એ પ્રકારે ઇંગ્લંડનું રાજ્ય પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું સ્થપાયું.

સ્કાટ્લંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ દાખલ થવા માંડ્યો હતો ને નાકસનાં બાપણોથી લોકનાં મન ચંચળ થતાં હતાં તેવામાં એલિઝાબેથના સેક્રેટરી **એસિલે** પક્ષકારોના ઝગડા વધાર્યાં કીધા કે જેથી લ્યાંની રાણી મેરીની સત્તા ઘટે ને ફ્રેંચ લોકનું ન ફાવે. એ ઝગડા એટલા જોશમાં ચાલતા કે મેરી જ્યારે ફ્રાન્સથી (સાસરેથી) સ્કાટ્લંડ આવી (૧૫૬૧) ત્યારે તેને ઇંગ્લંડ ઉપરથી પોતાનો દાવો ઉઠાવી લેવો પડ્યો.

૧૫૬૩ માં ધારો ઠરાવવામાં આવ્યો કે પાર્લિમેંટના ગૃહસ્થોએ, શિક્ષકોપાધકોએ, વકીલોએ ને નકલ કરનારાઓએ રાણીને સર્વોપરિ ધર્મીધિકારી કરી સ્થા-

પવાના શપત લેવા—(એ શપત થોડાક જાણે ન લીધા તે પ્રોટેસ્ટન્ટથી જુદા **પ્યુરિટન** એ નામે જાળખાયા). પછી ધર્મીધિકારીઓની સભા બોલાવવામાં આવી ને તેણે ઇંગ્લંડના લોકે કીધો ખ્રિસ્તી પંથ કેવી રીતે પાળવો તે વિષેનાં ૩૬ પ્રકરણ નક્કી કીધાં (એ આજ પણ માન્ય છે).

સ્કાટ્લંડનો મામલો એટલો ભારે થઈ પડ્યો કે મેરીને ઇંગ્લંડ નાશી આવવું પડ્યું ને અહિં તેને એલિઝાબેથે કેટલાક અપરાધ કર્યાં બહાને કેદમાં ધાકી. રોમનો પોપ **પાયસ ૫ મો** એણે એલિઝાબેથના અનેક દોષ અપરાધ દેખાડી સર્વ ખ્રિસ્તી રાજ્યોમાં પોતાની આજ્ઞા જાણાવી કે ઇંગ્લંડની રાણી ખ્રિસ્તીધર્મ વિરુદ્ધ પાખંડી મતની છે ને તેની પ્રજાએ તેની આજ્ઞા માનવી નહિ. એ ઉપરથી ઇંગ્લંડની પાર્લિમેંટે ઠરાવ કીધો કે જે કોઈ રોમની સાથે સંબંધ રાખશે ને રાણીને સર્વોપરિ ધર્મીધિકારી નહિ માને તેને કરડી શિક્ષા કરવામાં આવશે ને બીજે આ કીધો કે સ્કાટ્લંડની રાણી મેરીની તપાસ ચલાવવી.

સ્કાટ્લંડમાં એલિઝાબેથની વતી મોટું રાજ્યકારભાર કરતો તેને કોઈએ મારી નાંખ્યો ને મેરીના પક્ષના લોક ઇંગ્લંડ ઉપર ધસી આવ્યા; આયલંડમાં કાયલિક લોકે બળવો ઉઠાવ્યો; ફ્રાન્સમાં કાયલિક જીત્યા; દેશદેશના કાયલિકે એકસંપ થવા માંડ્યું. એ સંકટમાં ઇંગ્લંડના પ્રોટેસ્ટન્ટોએ દેશવિદેશના શત્રુઓથી રાણીનું રક્ષણ કરવાને પોતાનામાં એક સંપ કીધો અને પાર્લિમેંટે જરૂરપંથના ખ્રિસ્તીઓ તથા રોમનકાયલિક પાદરીઓ એઓને દેશબહાર કઠાડ્યા.

મેરીના પક્ષના લોક તેના છૂટકારાને માટે અનેક તજવીજ કરતા તે ઉપરથી એલિઝાબેથ મેરી ઉપર વધારે વધારે સખી કરતી. એકજાણ કેદમાં પડેલી મેરી સાથે સંદેશો ચલાવવાનું કરતો હતો તેને રાણીના સેક્રેટરી **વાલ્સિંગ્હામે** પકડ્યો. એ ઉપરથી મેરી તતમાં સામિલ છે એવો તેના ઉપર અપરાધ ઠરવી. ૧૫૮૭ ની આઠમી ફેબ્રુવારીએ તેને શિરચ્છેદ કરવામાં આવી. એલિઝાબેથે શોક બતાવ્યો ને આજ્ઞા વિના શિરચ્છેદ કરાવ્યો તેને માટે પોતાના સેક્રેટરી ડેવિસનને શિક્ષા કીધી.

ઇંગ્લંડની રાણીએ નેધર્લંડને મદદ કરી હતી તે ઉપરથી સ્પેનનો **ફિલિપ બીજો** એલિઝાબેથને નસીબત આપવાને તૈયારી કરતો હતો; પણ તેટલામાં ફ્રેંચ લશ્કરી વહાણની સરદારી કરી લિસ્બન તથા કેડિઝની નજીકમાં ધણુએક સ્પેનનાં વહાણ બાળી નાંખ્યાં અને

અમેરિકાથી રૂપેન જતાં હોલત ભર્યા વહાણોને પકડી લૂંટ દાખલ ઇંગ્લંડ આણ્યાં. વાલ્સિંગ્હામની ખટપટથી રૂપેનની હુંડીઓ જીતોવાવાળાએ સીકારી નહિ તેથી પણ ફિલિપને ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરતાં વાર લાગી. એ ગાળામાં એલિઝાબેથે વહાણોનો કાફલો તૈયાર કીધો.

ઈ૦ સ૦ ૧૫૮૮ ના મેની ૨૯ મીએ મેદીનાનો ડચ્ક રૂપાનિશ આર્મેડો—રૂપેનનાં લશ્કરી વહાણોના કાફલાનો સરદાર થઈ વિરળનથી ઉપડ્યો. તે કાફલામાં મોટાં ૧૩૨ વહાણોમાં ૩૧૬૫ તોપ, ૮૭૬૬ ખલાશી ને ૨૨ હજાર લડવૈયા હતા (પછવાડેથી ડંકડે આગળ ૩૦ હજાર વધવાના હતા). એલિઝાબેથનો કાફલો માત્ર ૨૮ વહાણોના હતા, પણ પછવાડેથી ૧૧૭ નો યથો હતો ને તેમાં ૧૧૧૨૦ માણસ એન્ગ્લોહામના લોર્ડ હાવર્ડની સરદારી તળે હતાં. રાણીએ ઘોડે બેસી લાપણ કરી લશ્કરને ઉત્તેજન આપ્યું કે ઈશ્વરને માટે, મારા રાજ્યને માટે ને મારા લોકોને માટે હું માફ લોહી પાડવાને તૈયાર છું—હું મોખરે રહી લડીશ અને જો કે મારો હાથ તે સ્ત્રીનો હાથ છે તોપણ મારો જીવ રાજનો છે ને વધારે શું છે કે તે ઇંગ્લંડના રાજનો છે. સ્કાટલંડના લોક પણ ઇંગ્લંડના લોકની પેઠે ફિલિપના હુમલાથી પોતાના દેશનો ખત્યાવ કરવાને સારીપેઠે ઉરકેરાયા હતા. રૂપેનનો કાફલો જુલાઈની ૧૯ મીએ ઈંગ્લિશ આનલમાં દેખાયો. અંગ્રેજ વહાણોએ પાંચ વાર હુમલા કીધા ને પાંચે વાર ફેટું મેળવી. રૂપેનના કાફલાનો સરદાર ડંકડેના માણસોની કુમક લેઈ શક્યો નહિ ને તેણે વહાણો પાછા ફેરવ્યાં; તોફાન થયું તેમાં પણ કેટલાંક લાગી ગયાં ને માત્ર ૫૩ વહાણ પાછાં રૂપેન પહોંચ્યાં. ઇંગ્લંડમાં જયચાન્દ્ર થયો ને રૂપેનને જળરો ધક્કો લાગ્યો; અંગ્રેજ વહાણોએ રૂપેનના કિનારા જીતી પાડ્યા ને તેનાં સંસ્થાનો લૂંટ્યાં.

આવલંડમાં જીલો બળવો બેસાડવાને રાણીએ પોતાના (પ્રીતમ) એસેક્સના અર્લને પૂર્ણ સત્તા આપી મોકલ્યો. એસેક્સથી તે બળવાખોર છતાયા નહિ ને રાણીની ઇતરાજ થઈ. એસેક્સે ઇંગ્લંડ આવી ધાંધલ કરવા માંડી ને રાણીએ તેને હેડાંતંદર શિક્ષા કીધી. બે વર્ષ પછી રાણી મરણ પામી (૧૬૦૩ ની ૨૪ મી માંચે).

એલિઝાબેથ પચીસ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠી ને તેણે ૪૫ વર્ષ રાજ્ય કીધું—તેમાં ઇંગ્લંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ સ્થપાયો, હાલંડના પ્રોટેસ્ટન્ટોને ઉત્તેજન મળ્યું, દેશ-વિદેશના કાયલિક આશા લંગ થયા ને રૂપેનનું રાજ્ય નળણું પડ્યું.

પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોને રાણીની ઓથ ને રાણીને તે લોકની મદદ હતી; પાર્લિમેન્ટમાં ધણાજણ પ્રોટેસ્ટન્ટ હતા ને તે તાબેદાર હતી; દરબારી લોક સાથે તે પ્રેમ-છૂટથી વર્તતી ને તેઓ તેને રીઝવવાને સરસાઈ કરતા; વળી તે પોતે પોતાની શક્તિથી તથા પોતાના સ્વભાવથી રાજપદવીનું મોટાપ ને પ્રસંગે કરડાપણું રાખતી ને દેખડાવતી; એ કારણોથી તેની કારકીર્દી ફેતેહમંદ થઈ ચળકી. તે પાકી, જૂઠાણાથી પણ મતલબ સાધનારી ને પોતાની જ ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારી હતી, પણ તેમ સાવધ ને ડારી પણ હતી—મોટાં સંકટમાં તે સાહસ કરી મૂર્ખ નહોતી થતી, પણ સ્થિતિને આધીન થઈ રહેતી—તે અદેખી, ખારીલી, કૂલકણી, અહંકારી, પાખંડી, પણ રાજપુત્રી—રાજ હોય આઠમાની પુત્રી, રંગીલી કુંવારી નિરંકુશ રાજરૂપ ઇંગ્લંડની તેજસ્વી રાણી શાહી. તેને બેઠને ને સેન્સિલ (લોર્ડ ખર્લે) સલાહ આપનારા કારભારી હતા; લીસ્ટરનો અર્લ ને ફિલિપ મિડની એ લશ્કરના સરદાર હતા. હાવર્ડ, ફ્રેંક, હોકિન્સ, સેમોર ને ક્રોમ્વિશર વહાણોનાં લશ્કરના સરદારો હતા. ફ્રેંકે વહાણ વાટે ધૃત્વીની પ્રદક્ષિણા કરી, રાજનીતિકુશળ ને વહાણવટી વાદટર રાલે એણે અમેરિકાનો કેટલોક ભાગ શોધ્યો ને વર્જિનિયામાં અંગ્રેજો જઈ વસ્યા; તંબાકુ, બટાટા વગેરે અમેરિકાની પેદાશથી ઇંગ્લંડના લોક જાણીતા થયા. ધર્મધિકારીમાં હૂકર, રાજધારામાં નિપુણ કોર્ક અને તરવશાસ્ત્રમાં નામોક્તિ બેઠન એ હતા; રૂપેન્સર ને શેક્સ્પીઅર મોટા કવિ હતા. લીસ્ટર ને એ-સેક્સ જેવા રંગીલા માનીતા દરબારી હતા. ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૧ માં અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનની સફર કીધી ને ૧૬૦૦ માં હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાને કેટલાક વેપારીઓએ મંડળી સ્થાપી હતી. ટ્રિશિઆ સાથે પહેલ વહેલો રાજકીય સંબંધ થયો હતો.*

* એ પ્રમાણે રાજ્યનો ઉત્કર્ષ હતો, પણ લોકની સ્થિતિ દયાભણી હતી. ઈચ્છા ઉપરાંત પણ નવો પંથ મનાવવાને લોકોને કેદખાનમાં ધસડી લેઈ જવામાં આવતા; ઈચ્છા ઉપરાંત લોકોને પકડી લશ્કરમાં ને વહાણમાં સીપાઈ તથા ખલાશી કગવામાં આવતા; વગર બાજે સરકારને નાણું કરજે આપવાની તેઓના ઉપર જબરદસ્તી થતી ને તેઓની મિલકત ઉપર મતી ને તબીયતી સ્ત્રીની મરજ અખત્યાર ચલાવતી.

લોક સાત વાગે નારતો કરતા; તેવારે કાફી કે આ શું છે તે કોઈ જાણતા નહોતા; ને લોકોએ એક દારૂ પીને ઊંડું ઊંડું ગાશ ખાવામાં લહેજત લેતી. ધાતુની તાસક અથવા લાકડાંની ધાળીમાં લોક જમતા—તેવારે કાચનાં વાસણ નહોતાં, પીવાનાં પ્યાલાં સીંગડાંનાં અથવા તવંગરને ત્યાં રૂપાનાં હતાં, કાંટા વપ-

ક્રાન્સ.

લૂઈ ૧૨ મો પોતાની વડીઆઈના વારસ દાખલ મીલનના ઝૂકનો ખિતાબ રાખી લશ્કર લેઈ ઈટલી ઉપર ચઢ્યો. (૧૫૦૧). વીસ દહાડામાં મીલન તાબે થયું ને પછી તેણે નેપલ્સ લીધું. થોડે દહાડે ફ્રેન્ડિનાંડે આવી ફ્રેન્ચને નેપલ્સમાંથી કહાડી મૂક્યા. લૂઈ પોતાની દીકરી પરણાવી ક્રાન્સના મૂલકનો ત્રીજે ભાગ પહેરામણીમાં આપવા કરતો હતો, પણ તેણે ૧૫૦૬ માં લોક સભાને બોલાવેલી તેણે તેનો વિચાર ફેરવી નાંખ્યો. પછી પોપ જતે લડાઈ કરવા આવેલો તેની સામાં લૂઈને લડવું પડ્યું. ઇ. સ. ૧૫૦૮ માં ક્રાન્સમાં થયેલા કોલકરાર પ્રમાણે લૂઈ, જર્મનીનો મહારાજ માક્સિમિલિયન, સ્પેનનો ફ્રેન્ડિનાંડ ને પોપ બલિયસ બીજે એ સૌ એકસંપ થઈ વેનિસની સામાં થયા. ફ્રેન્ચ લશ્કરે વેનિસના રાજ્યની સત્તા ઇટલીમાંથી ટાળી માત્ર તેના ટાપુઓમાં રહેવા દીધી. ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં પોપે વેનિસના રાજ્યાધિકારી સાથે સલાહ કીધી ને બીજે વર્ષે તેણે ફ્રેન્ડિનાંડ, હેન્નિ આઠમો ને માક્સિમિલિયન એઓને પોતાના પક્ષમાં લેઈ લૂઈસામાં લડાઈ કીધી. ક્રાન્સના લશ્કરે પ્રથમ તો ઘણી જીત (૧૫૧૨ માં) મેળવી, પણ પછવાડેથી તેણે ઘણીક હાર ખાધી કે જેથી મીલનમાં સ્કેફોર્ડ કુળની ને ફ્લોરેન્સમાં મેદીસી કુળની સત્તા સ્થપાઈ. પછી લૂઈ સ્પેનના ફ્રેન્ડિનાંડ સાથે ને ઇંગ્લંડના હેન્નિ (આઠમા) સાથે સલાહ કરી થોડે દહાડે મરણ પામ્યો (૧૫૧૫). લૂઈએ કર ઓછા કીધા હતા, મનૂરી કરનાર તથા કારીગર લોકને ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને રાજ્યમાં ઇનસાફ બરાબર ચૂકવાય છે કે નહિ તે ઉપર નજર રાખી કાયદાની સત્તા વધારવાની કાળજી મહેનત લીધી હતી; તે પ્રજાનું હિત કરનારો રાજા હતો ને તેને કન્ટિનલ આર્મીધસ બેઠાએ તેવો ડાહ્યો પ્રધાન હતો. નવા પ્રદેશ જીતી પોતાનું રાજ્ય વધારવું એવો તેના મનનો ફાંટો હતો.

ક્રાન્સ ૧ લો એણે લોમ્બાર્ડી ઉપર હુમલો કીધો. સ્વિસલોકે મારિગનાનો આગળ તેના લશ્કરની સામાં બહાદુરીથી લડાઈ આપી. ત્રીજે દહાડે

રાતા નહોતા-લોક હાથેવતી મહોડામાં ચૂકતા. રાણીના આરડામાં શેતરંજ ગાલીચા નહિ પણ એક જાતનું ઘાસ પાથરવામાં આવતું. હાલદેશથી ગાડીઓ આવેલી તે નવીજ દાખલ થઈ હતી. મુસાફરી ઘોડા ઉપરન કરવામાં આવતી. ઘડીઆલ પણ નહોતું તે પહેલું એજ રાજ્યમાં ભેવામાં આનું-એક જર્મન રાણીને ભેટમાં આપ્યું હતું.

ફ્રેન્ચ લશ્કરે જીત મેળવી ને સ્વિસ હાર્યા. પછી ક્રાન્સે પોપ લીઓ દશમો એની સાથે ને વેનીશિયન સાથે કરાર કરી નેપલ્સ જીતી લેવાનું તાક્યું, પણ વળી તે વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો હતો.

જર્મનીના મહારાજની પદવીને માટે આસ્ટ્રિયા તથા સ્પેનનો ચાર્લ્સ ઉમેદવાર થયો ત્યારે ક્રાન્સે પોતાનો હક્ક દેખાડી તેની સામાં થયો. પણ ચાર્લ્સ તે પદવી ધારણ કરી ક્રાન્સે સત્તો શત્રુ થઈ રહ્યો. ક્રાન્સે હેન્નિ આઠમા સાથે કોલકરાર કીધા, પણ ચાર્લ્સે તે તોડાવ્યા. લીઓ દશમો એણે મીલનમાંથી ફ્રેન્ચને હાંકી મહેલવાના કામમાં ચાર્લ્સને મદદ કીધી. યૂરોપનાં ઘણાંખરાં રાજ્યો ક્રાન્સની સામાં હતાં; અને ક્રાન્સે સત્તો એક મોટો લડવૈયા સરદાર કોન્સ્ટેબલ બુર્ગોરાજથી કંટાળીને શત્રુપક્ષનો થયો હતો. ક્રાન્સે ડચો નહિ; તે ઇટલી જઈ લડ્યો, પણ પેલિઆની લડાઈમાં હાર્યો ને પકડાયો ને સ્પેનના માર્કિસ શહેરમાં કેદ રહ્યો. ક્રાન્સે પોતાના છૂટકારાના બદલામાં બર્ગડી તાલુકો આપવો કબૂલ કીધો, પણ ત્યાંના લોક પરરાજ્યસત્તામાં જવાને ના પાડતા તેથી કોલકરાર થયા નહોતા. ક્રાન્સે ચાર્લ્સની સામાં થવાને પોપ, હેન્નિ આઠમો, વેનિસના સત્તાધારી, ને મીલનનો ઝૂક એઓ સાથે સંપના કરાર કીધા ને પછી આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી નેપલ્સને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ લશ્કરમાં મરજી ચાલી તેથી તેને ઇટલી ખાલી કરી પાછું આવવું પડ્યું. કાન્સેમાં સલાહના કરાર થયા (૧૫૨૯) ને છૂટકારો દંડ ૨૦ લાખ ફ્રાંક (૫૦ લાખ રૂપિયા) નક્કી થયો. પણ એ બન્યું તેની પહેલાં બુર્ગોના ઝૂકે (ચાર્લ્સની તરફ થયો હતો તેણે) લશ્કરને આપવાને નાણું નહોતું તેથી રોમ લૂંટ્યું હતું ને પોપને કેદ કીધો હતો.

મીલનના ઝૂક સ્કેફોર્ડે બહાનું કહાડી આપ્યું ને ક્રાન્સે સ્વેચ્છ ને પીડમૉંટ એ ઉપર હુમલો કીધો (૧૫૩૬); પણ ચાર્લ્સે ઉતાવળા જઈ ફ્રેન્ચને આલ્પ્સની પેલી પાસે કહાડ્યા ને ૫૦ હજાર લશ્કર પ્રોવેન્સ લાણી આણ્યું. માર્શલ મૉંટ મોરેન્સેસીએ વચમાંનો પ્રદેશ ભજડ કરીને પ્રોવેન્સ તથા બીજા પ્રાંત બચાવ્યા. પોપ પાઉલ ૩ જે એણે ચાર્લ્સ તથા ક્રાન્સે એ બેને સમજવી દશ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાના નૈસમાં કોલકરાર કરાવ્યા. ચાર વર્ષ પછી ક્રાન્સે સુલતાન સુલીમાન સાથે સંપ બાંધી નેસને ઘેરો ઘાલવાની ગોઠવણ કીધી. તુર્કનાં વહાણ આપ્યાં, પણ આશ્ચિયાની નોકરીમાં જીત્યાનો આંકુ ડો-

રિશ્તા. નામનો વહાણના લશ્કરનો સરદાર હતો તેણે તુર્કને હરાવ્યા. ક્રાન્સિસે એક લડાઈ જીતી, પણ ચાર્લસે તહ માગ્યો ને ક્રાન્સમાં રહીને ઘેટ જવાની ક્રાન્સિસ પાસે રજ માગી. ક્રાન્સિસે ખાર ન લેતાં રજ આપી. પછી ચાર્લસે હેત્રિ આઠમા સાથે સંધિ કીધી, ને હેત્રિ ક્રાન્સમાં સોઈસન લગી આવ્યો. પછી કે-સ્પી આગળ સલાહના કોલકાર થયા ને ચાર્લસ ક્રાન્સિસનો ટંટા પત્યો (૧૫૪૪). ક્રાન્સિસ ૧૫૪૭ માં મરણ પામ્યો.

ક્રાન્સિસ હિંમતવાળો, સાહસિક, બહાદુર ને શિવ-લરીના વિવેકની મોટાઈ જળવનારો પણ અવિચારી ને જલમ રાજ હતો. તેણે વગર સત્તાના ધણાક કર પ્રજા ઉપર મૂક્યા હતા. તે સ્ટેટ્સ જનરલ-લોકની સભાને નહોતો બોલાવતો, પણ પોતાના વગના નો-ટેબલ્સ પ્રખ્યાત નગરજનોને બોલાવી પોતાનાં ધારેલાં કામની મંત્રીઆત લેતો. તેણે ક્રાન્સમાં ધર્મો-ધિકારીઓને શુભામ બનાવ્યા હતા ને પોતાની છટેલી ચાલથી લોકની નીતિમાં બગાડો કીધો હતો. તેણે ક્રાન્સની કાલેજ સ્થાપી હતી ને સરકારી કામમાં ટ્રેચ ભાષા વાપરવાનો ધારો કીધો હતો.

હેત્રિ ૨ જો (ક્રાન્સિસનો દીકરો) રાજ થયો. ચાર્લસ પાંચમા સાથે પાછી લડાઈઓ ચાલી. રાજ્યે મેદ્ઝ, ટોલ ને વર્ડન એ ચાર્લસ પાસેથી ખુચવી લીધાં (૧૫૫૩) ને ચાર્લસ એક લાખ લશ્કર લેઈ મેદ્ઝ બાણી આદ્યો. ગ્યેઝના ઝૂકે ચાર્લસને પાછો હટાવી દહાડ્યો. પછી ૧૫૫૬ ની ૩ જ એપ્રિલે સલાહના કાર થયા. હેત્રિ ૧૫૫૬ માં મરણ પામ્યો. એ રાજ્યમાં ને પાછલામાં દરબારમાં સ્ત્રીઓનું ખુટપટી ચલાણ ધણું હતું.

ક્રાન્સિસ ૨ જો (સ્કોટ્લંડની મેરી સ્કુવર્ટનો વર) સોળ વર્ષનો ગાદીએ બેઠો ને બીજે વર્ષે ૧૫૬૦ માં મુજો. લૂઈ ૧૧ માંએ ઉમરાવોની સત્તા તોડી લ્યાર પછી તેઓ દરબારી દાખલ રાજના હક્કમાં રહેતા થયા હતા. જ્યારે પરરાજ્ય સાથે લડાઈઓ બંધ થઈ લ્યારે તેઓ માંહોમાંહે ઝગડા કરવામાં મન રા-કતા. ધર્મને બહાને તેઓમાં બે પક્ષ પડ્યા હતા. કૉ-ટેનો રાજકુવર તથા તેનો ભાઈ નવારનો રાજ (બૂળો કુળનો) પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના હતા અને મેરી સ્કુવર્ટના સગા ગ્યેઝ કુળના છ ભાઈ કાથલિક હતા; વળી કો-ન્સ્ટેબલ મૉટ મોરેન્સીનું ત્રીજું તહું હતું. ગ્યેઝવાળા ને ઘણી સત્તા ચલાવતા તેઓનો નાશ કરવાને કોટે એણે ધૂપી ગોઠવણ કરી; પણ તે જાહેર પડી ગઈ ને

તેને પકડી મરણની સજા ઉરવવામાં આવી; પણ તે-લામાં ક્રાન્સિસ મરી ગયો.

ક્રાન્સિસનો ભાઈ દશ વર્ષનો ચાર્લસ ૬ મો ગા-દીએ બેઠો, પણ તેની વતી તેની મા કાથેરેન રાજ્યકાર-બાર કરતી. તેણે કૉટેને કેદમાંથી છૂટા કીધો, ને મૉટ મોરેન્સીને મહેરબાનીમાં લીધો; વળી, પોતાની તર-ફનો ત્રીજો પક્ષ બંધો કરવા માંડ્યો. લ્યુગેનોટ ના-મના કાલવિનિસ્ટ પ્રિસ્ટીઓ જર્મની તથા ક્રાન્સમાં ધણા હતા ને તેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટની તરફથી પોપમાર્ગવા-ળાઓની સામા ટંટા કરતા. તે પતાવવાને કાથેરેને પોપમાંમાં સલા મેળવી (૧૫૬૧), પણ તેથી સ-માધાન ન થતાં બહાર પક્ષકારોના પરસ્પર દ્વેષ વધ્યા. કેટલાએક લ્યુગેનોટ એક ઠેકાણે પ્રાર્થના કરવાને મળ્યા હતા તેઓના ઉપર કાથલિક પક્ષના ગ્યેઝના ઝૂકના માણસોએ હુમલો કીધો ને ૬૦ જણને વહાડી નાંખી ૨૦૦ જણને ધાચલ કીધા. એ ઉપરથી પક્ષકારોમાં લડાઈ ચાલી.

પહેલી લડાઈ ૧૫૬૨ માં નોર્મંડીમાં હૂ આગળ થઈ-કાથલિક પક્ષમાં ગ્યેઝકુળના ને મોરેન્સી તથા રાજ એ હતા અને સામા પક્ષમાં કોટેનો લૂઈ ને બીજા હતા. ગ્યેઝનો ઝૂક ઓર્લીયન્સને ઘેરો ધા-લતાં માર્યો ગયો ને પ્રોટેસ્ટન્ટોને તેઓના ધર્મમત પ્ર-માણે વર્તવાની છૂટી મળી (૧૫૬૩). કાથલિકો ચી-ડાઈ ગયા ને તેઓએ લ્યુગેનોટ ઉપર સખી ચલાવી. સેન્ટ ડેનિસ આગળ (૧૫૬૭) બીજા લડાઈ થઈ તેમાં કોઈ પક્ષની જીત નહીં કહેવાઈ નહિ, પણ મૉટ મોરેન્સી લડાઈમાં પડ્યો. વળી જર્મનીકની લડાઈમાં (૧૫૬૬) લ્યુગેનોટ હાર્યા ને રાજનો ભાઈ આંબુનો ઝૂક જીત્યો. કૉટેનો ઝૂક શરણ થતો હતો તેવામાં તેનું ખૂન થયું. ૬૦ સં ૧૫૭૦ માં સલાહના કોલક-ાર થયા—કાથેરેને પ્રોટેસ્ટન્ટોને રાજ રાખ્યા; પો-તાની નાની દીકરી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના આગેવાન નવા-રના રાજ હેત્રિને પરણાવી (૧૫૭૨) ને તે પંથના મુખીઓને જમાડવાને પારિસ તેઓ. અહિં કાથેરે-નની હકેરણીથી ૨૩ મી આગસ્ટ સેન્ટ બાર્થોલો-મ્યૂની સાંજે સઘળા પ્રોટેસ્ટન્ટોને કતલ કરી નાંખવામાં આવ્યા—માત્ર નવારનો રાજ ને કૉટેનો રાજકુવર એ બે જણ ત્રણ દહાડામાં કાથલિક ધવાની કખલાત આપી બગર્યા. પારિસમાં ૫૦૦ ગુહસ્થ ને બીજા દશ હજાર તેમ આખા રાજ્યમાં બીજા ૭૦ હજાર પ્રોટેસ્ટ-ન્ટની કતલ થઈ. કાથલિક લોકે મોટી કતલ કરી જીત મળી માની લીધી તે નિમિત્ત રોમ તથા માદ્રિસમાં

સ્તવનભક્તિ કરી પ્રભુનો પાડ માન્યો. ઈં સં ૧૫૭૪ માં ચાર્લ્સ રાજ મરી ગયો ને તેનો ભાઈ જે પોલંડનો રાજ થયો હતો તે હેન્રિ ૩ ને એ નામ ધારણ કરી ફ્રાન્સનો રાજ થયો.

એ રાજ્યમાં કાયલિક લોકે સંપ કીધો ને (૧૫૭૭) પોપે હત્તેજન આપ્યું. રાજ તેઓના ઉપર અંકુશ રાખવાને અગ્રેસર થયો. ૧૫૮૭ માં નવારનો હેન્રિ જે (પ્રેટરેન્ટ) હતો તેણે રાજ હેન્રિના લશ્કરને હરાવ્યું ને યૈઝનો હેન્રિ જે કાયલિક હતો તેણે જર્મન કાલ્વિનિસ્ટ લોક જે નવારના હેન્રિની કુમકે જતા હતા તેઓને હરાવ્યા. એ લડાઈઓ ચાલતી હતી તેવામાં પારિસમાં સોળ ઠેકાણાના સોળ જાણી એક મંડળી થયેલી તેણે ઠરાવ કીધો કે અશક્ત રાજની પાસેથી સત્તા છીનવી લેવી. રાજએ સામા થવાની તજવીજ કરી કેટલાક રિવસને પારિસ ખોલાવ્યા. પણ બળવાખોરોએ હથિયાર ઇચ્છ્યાં ને રાજ નાઠો—ઐઝ ને તેના મળતીઆઓનું ફાંચું. રાજએ ઐઝ સાથે સલાહના સંદેશા ચલાવ્યા, તેને ફ્રાન્સના લશ્કરનો મુખ્ય સેનાપતિ ઠરવ્યો ને તેની તથા તેના મળતીઆઓની માગણી ઉપર વિચાર કરવાને સ્ટેટ્સ જનરલની સલાખોલાવી (૧૫૮૮, ૪ થી અક્ટોબર). એ સલામાં ઐઝ તથા તેના સાથીના વળાના અને પોપની વાત મંજૂર રાખનારા ઘણા જણ હતા તેથી રાજએ સમાધાનીની આશા રાખેલી તે વ્યર્થ થઈ. રાજ પોતાના શત્રુઓની સામા ખુલ્લો પડી લડવાને શક્તિમાન નહોતો તેથી તેણે ઐઝના ઝૂકને તથા તેના ભાઈને મરાવી નાંખ્યા (ડિસેમ્બર ૨૩-૨૪). એ ઉપરથી ઘણાંક શહેરોના લોકે ખંડ ઊઠાવ્યાં; પોપે રાજને ખૂની કહી પતિત ઠેરવ્યો; સોળજણની ટ્રાળીએ પાર્લમેંટના જે લોક રાજ્યપક્ષના હતા તેમને ખાસીલના કેફખાનામાં ઘાલ્યા. રાજ પોતાના ભાઈ નવારના રાજ સાથે મળી જઈ પોતાનું ને તેનું એમ બે લશ્કર એકઠાં કરી પારિસ ઉપર ચડ્યો; પણ તેટલે એક ખ્રિસ્તી સાધુએ તેને છૂરી ભોજી મારી નાંખ્યો (૧૫૮૯ ની ૨ જાન્યુઆરી)—વલોપ વંશની સમાપ્તિ થઈ.

ખૂબા-નવારનો હેન્રિ, ફ્રાન્સનો હેન્રિ ૪ થો એ નામે રાજ થયો. કેટલાક કાયલિક પણ સામે પક્ષ મૂકી રાજપક્ષમાં આવ્યા. કાયલિક સંપનાં લશ્કરનો સરદાર મેએનને ઝૂક-એણે કાર્ડેનલ ચાર્લ્સને રાજ માન્યો ને મોટું લશ્કર લેઈ હેન્રિ ઉપર ચડ્યો. થોડા ભાગમાં રાજ મનાયલો હેન્રિ લશ્કરની તંગીને લીધે નોર્મંડીમાં ભરાયો. અહિં તેને ઇંગ્લંડથી નાણાંની ને લશ્કરી

માણસોની મદદ મળી આવેથી તેણે મેએનને લડાઈ આપીને હરાવ્યો (૧૫૮૯); ખીજે વર્ષે પણ ઐઝીમાં હરાવ્યો. થોડા દહાડા પછી તેણે પારિસને ઘેરો ઘાલ્યો. સામા લશ્કરમાં સાધુ ઉપાધ્યાયોએ પણ હથિયાર ઇચ્છ્યાં હતાં ને તે ઝૂમમાં લડતા; તેવામાં મરકી ચાલી; મુએલાં માણસનાં હાડકાંની ભાખરી કરી ખાવામાં આવી; એ હાલતે બેઈ હેન્રિએ દુશ્મનને ખોરાક પૂરો પાડ્યો હતો. એ ઘેરાને ઉઠાવવાને સ્પેનના ફિલિપ ખીજનો સરદાર લશ્કર લેઈ આવ્યો હતો.

એ લડાઈનાં લડકાં ફ્રાન્સમાં ઠામઠામ પ્રસર્યાં હતાં તેવામાં કેટલાએક ડાહ્યા લોકના વચમાં પડવાથી સમાધાની થઈ ને રાજ પોતાનો પ્રેટરેન્ટ પંથ તજ કાયલિક માર્ગનો થયો ને તે ફ્રાન્સના કાયલિક પ્રેટરેન્ટ સૌનો રાજ મનાયો (૧૫૯૩). હેન્રિ ૧૫૯૪ ની ૨૨ મી માર્ચે પારિસમાં આવી રાજગાદીએ બેઠો. તેણે પાર્લમેંટ ખોલાવી ૧૫૮૮ થી થયેલા સઘળા ધારા તથા પારિસમાં મળેલી સલાના ઠરાવ એ સૌ રદ કરાવ્યા. ઈં સં ૧૫૮૯ માં નાણીસમાં રાજ્ય ઠરાવ થયો ને તેથી કાયલિક પ્રેટરેન્ટના ૩૬ વર્ષના ઝગડાનો અંત આવ્યો—પ્રેટરેન્ટો બંધનમાંથી છૂટ્યા ને તેઓને હક્ક મળ્યા.

એ પ્રમાણે સમાધાની આણી હેન્રિએ સ્પેનના રાજ સાથે સલાહના કરાર કીધા ને પછી પોતાના ડાહ્યા ને સદગુણી પ્રધાન સહીની સહાયતાથી રાજકાજમાં ચિત્ત રાખ્યું; રાજવસૂલની રૂડી વ્યવસ્થા રાખી. હેન્રિનું હૈયું સાફ હતું ને ખીજઓ તેને ચહાય તેવી રીતે તે વર્તી જણતો. તે રાજ રૂપે બડો જલમ ને ધાતકી જોવો હતો; તે પાર્લમેંટને પણ વેળાએ લેખવતો નહિ; તે પોતાની પ્રભુની સ્ત્રીઓ સાથે છૂટથી રમતો; તોપણ તેને સૌ ચહાતા ને હજીપણ લોક તેને સંભારેછે. હેન્રિ ૧૬૧૦ માં મરણ પામ્યો.

જર્મની.

માકિસમિલિયને રાજધારા સુધાર્યા; જીથુ લશ્કર રાખવાનો નવો ધારો બાંધ્યો; પેદળ, હેદળ, તોપખાતું, રીજમીટ ને તુક્કીઓ એમ વિભાગ પાડી લશ્કરની વ્યવસ્થા કીધી; અને હંગરી તથા બોહીમિઆના રાજ્ય સાથે લડાઈ સંબંધ કીધો. એ ૧૫૨૯ માં મરણ પામ્યો ત્યારે જર્મનીના રાજધિરાજની પદવીને માટે ત્રણ ઉમેદવાર ભલા થયા. ઇંગ્લંડનો હેન્રિ આઠમો તો દાવો દેખડાવી ખશી ગયો. અને ઈલેક્ટરોએ ફ્રા-

ન્સમાં ક્રાન્સિસ ૧ લાને ટાળી રહેનના ૧ લા ચાર્લસને જર્મનીના રાજધિરાજ હરથો (૧૫૧૯).*

ક્રાન્સિસે નવાર ઉપર હુમલો કરી તે લીધું ને પછી તે રહેનમાં વધ્યો; પણ ચાર્લસના લશ્કરે તેને હરાવી તેની છત ખુંચવી તેને તેના રાજ્યમાં હાંપી મહેલ્યો. મીલાનના લોક ક્રૈય લશ્કરથી કાયર થઇ સામા થયા ને એઓને મદદ કરવાને ચાર્લસ, પોપ લીઓ ૧૦ મો, ને ઇંગ્લંડનો રાજા એઓએ સંપ બાંધ્યો. ક્રૈય લશ્કર ઠામ ઠામ હાથું ને ક્રાન્સિસ ને ઈટલીમાંનો પોતાનો મૂલક ખાલી કરવો પડ્યો. પોપ લીઓ ૧૫૨૨ માં મુઆ પછી એડ્રિયન છઠ્ઠો પોપ થયો તેણે ફ્લોરેન્સ તથા બીજાં રાજ્યો સાથે સંપ કરી ક્રાન્સિસ ઉપર ચઢાઈ કરી. ચાર્લસ ને હેવ્રિ એઓએ ક્રાન્સની ઉત્તરે દક્ષિણે પૂર્વે હુમલા કીધા, પણ ક્રૈય લશ્કરે તેમને પાછા હલાડ્યા. એ છતથી ઉશ્કેરાઈ ક્રાન્સિસે ૧૫૨૫ માં ઈટલી ઉપર સવારી કરી ને પેવિયાને ઘેરો ઘાલ્યો. ચાર્લસના સરદારોએ આનુબાનુ પોતાનું લશ્કર એકઠું કરી ક્રાન્સિસને હરાવ્યો ને કેદ કરી માટ્રિડ મોકલ્યો. પછી કોલકરાર થયા હતા ને બર્ગડી આપી દેવાની કબજાતે ક્રાન્સિસ છૂટ્યો હતો. ઇંગ્લંડનો રાજા ચાર્લસની સત્તા વધવાથી ચોંક્યો, બર્ગડીના લોક જર્મનીના તાબામાં ન ગયા ને પોપ ક્લેમેન્ટ ૭ મો એણે ક્રાન્સિસને કોલકરારનાં બંધનથી મોકળો કીધો. એ સ્થિતિમાં ક્રાન્સ, ઇંગ્લંડ, સ્વિટ્ઝર્લંડ, ફ્લોરેન્સ, મીલાન ને પોપ એ ચૌએ સંપ કરી ચાર્લસને સપડાવ્યો; ને ચાર્લસે એજમાં રાખેલા ક્રાન્સિસના દીકરા એને પાછા આપ્યા ને મીલાન રફોર્જને પાછું આપ્યું. ચાર્લસનું આટલું મોટું રાજ્ય છતાં તેને નાણાંની તરફની ઘણીજ બીડ હતી, પણ તે કળે વળે એક પાસથી નાણું ભેંજું કરતો ને બીજી પાસથી લડાઈઓ ચાલુ રાખતો. ચાર્લસનાં લશ્કરની સરદારી કોન્સ્ટેબલ જૂઓ કરતો—એની નજીર ક્રાન્સિસે ખુંચી લીધી હતી તેથી તે ચાર્લસની તરફનો થયો હતો. સંખીલા લશ્કરે લડાઈ ચ-

લાવી, પણ ક્રાન્સિસની તરફથી પૂરતી કુમક ન મળવાથી કોન્સ્ટેબલ જૂઓએ મીલાનનો પ્રદેશ બિગડ વાલ્યો ને તેના લશ્કરી લોક પગારવિના બખેરા કરતાં તેથી તેણે રોમ ઉપર ચઢાઈ કરી—તે તો કપાઈ પડ્યો, પણ તેનાં લશ્કરે રોમ લૂંટ્યું ને પોપને કેદ કીધો. ૧૫૨૯ ના કોલકરારથી ક્રાન્સિસ તથા ચાર્લસને સલાહ થઈ ને પોપનો ફટકારો થયો; ક્રાન્સિસે ઈટલી તથા ફ્લાંડર્સ ઉપરથી પોતાનો દાવો બઠાવ્યો ને તે ૧૫૩૦ માં પોપે ચાર્લસને મહારાજાને મૂગટ પહેરાવ્યો ને લોમ્બાર્ડીના રાજ માન્યો.

માર્ટિન લ્યૂથરે (૧૫૧૭ માં) પોપના અનાચાર ખુલા પાડ્યા હતા ને ખ્રિસ્તી ધર્મનું સંશોધન કરી નવો પંથ ચલાવ્યો હતો ને ઉત્તર જર્મનીનાં સંસ્થાનેના સત્તાધારીઓ પોતાની પ્રભુ સાથે લ્યૂથર-પંથી થયા હતા. ગ્રાંડનર્જનો માર્જેવ આલ્ફર્થ જે ટ્યૂટાનિક નૈટાનો ગ્રાંડમાસ્તર હતો તેણે લ્યૂથરમત તથા પોપ મતના ઝગડાને લાલ લેઈ પ્રુશિયાની રચી જે ધર્મખાતાની કહેવાતી તેને રાજકીયખાતાની કરી પોલંડના આશરા તળે રાખી ચાર્લસ ૧૫૩૦ ના જુલાઈમાં જર્મની આવ્યો. આહિ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના અગ્રેસરોએ પોતાનાં મત ચાર્લસને જણાવ્યાં. તુર્કલોક હંગરી ઉપર ચઢાઈ કરતા તેનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો ને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીઓને પોતાનાં મત પ્રમાણે વર્તવાની એકદમ છૂટ આપી દેતાં રાજ્યમાં વધારે ગરબડ થઈ નય તેહું હવે તેટલા માટે ચાર્લસે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથીઓને ઉત્તર વાલ્યો હતો કે સભા ભરી નક્કી કરવામાં આવશે.

ચાર્લસ પોતાનું રાજ્ય વધારવામાં ફાવ્યો નહિ ને મોટા રાજ્યભાર પોતાને એકલાને નીભાવવો અધરો પડ્યો તેથી તેણે પોતાના ભાઈ ફ્રિંનાંડને સાથે રાખ્યો ને તેને રોમનોનો રાજા હરથો (૧૫૩૧). એ ફ્રિંનાંડ, આસ્ટ્રિયા, બોહીમિયા ને હંગરીની રાજ્યસત્તા ધરાવતો હતો. તુર્ક લોકે હંગરી ઉપર હુલો કીધો તેને પાછા હલાવી (૧૫૩૨ માં) ચાર્લસ રહેન ગયો ને લાંથી ટ્યૂનિસના બાર્બરોસસા સાથે લડવા ગયો (૧૫૩૫). ચાર્લસની ગેરહાજરીમાં જર્મનીમાં ધર્મના બખેરામાં આનબાપ્ટિસ્ટનો એક નવો પંથ નીકળ્યો હતો ને તે પંથના લોકે મન્સ્ટર શહેર પોતાને તાબે કીધું હતું. ને લાંના ધર્માધ્યક્ષના સેનની સામા થઈ તે રાખ્યું હતું, પણ પછી તેઓ હાર્યા હતા ને તેઓના મુખીઓને નિર્દયપણે મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. ચાર્લસ ટ્યૂનિસની છત કરી પાછો આવ્યો કે તેને વળી ક્રાન્સિસ સાથે લડાઈ કરવી પડી. (૧૫૩૬) ચાર્લસે

* માકિસમિલિયન મહારાજા આસ્ટ્રિયાનો હથક હતો ને તે બર્ગડીના હથકની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો કે જે સંબંધે તેને નેધરલંડના નાતો મળ્યા હતા. માકિસમિલિયનનો દીકરો ફ્રિષ્પર્ગર્ડનાંડ તથા ઈસાબેલાનો જમાઈ રહેનની ગાદીએ બેઠો હતો. એ મરણ પામ્યો ત્યારે એના બે દીકરા ચાર્લસ ને ફ્રિંનાંડ તેમાં વડા ચાર્લસને રહેનની ગાદી મળી હતી (૧૫૧૬); ને માકિસમિલિયન મુઆ ત્યારે તેના વારસામાં ચાર્લસને આસ્ટ્રિયા તથા તેના નેધરલંડના પ્રાંતો મળ્યા. એ રીતે ચાર્લસ રહેનનો ૧ લો ને જર્મનીનો પાંચમો કહેવાયો.

ઈટલીમાંથી ફ્રેંચને કહાડી ક્રાન્સઉપર ચઢાઈ કીધી, પણ અડધું લશ્કર નાશ કરાવી તે પાછો ફર્યો હતો. તુર્કેસ્તાનના સુલતાનની તરફથી મહમ્મદે હંગરી ઉપર હુલો કીધો હતો અને બાઈરોસ્સા દક્ષિણ ઇટલીના કાંઠાને ઊંડ કરતો હતો. એ ગલરાટમાં ચાર્લસે **પોપ પાઉલ ત્રીજા**ના વચમાં પડવાથી ક્રાન્સિસ સાથે દશ વર્ષનો તહ ખુશીથી કીધો (૧૫૩૮). ઇંગ્લેંડમાં બળવો ઊઠેલો તેનો ખંદોખસ્ત કરી ચાર્લસે ૧૫૪૧ માં લશ્કરી વહાણોનો કાફલો લેઈ આફ્રિકાને કાંઠે ઊતરી ટ્યુનિસને ઘેરો ધાલવા માંડ્યો—તોફાન થઈ આવવાથી તેનાં વહાણુ લાગી ગયાં ને લશ્કરના મોટા ભાગનો નાશ થયો. ચાર્લસ પાછો આવ્યો. બે ફ્રેંચ જસુસો કોન્સ્ટંટિનોપલ જતા હતા તેનાં મીલ્લાનમાં ખૂન થયાં હતાં ને ચાર્લસે ખૂનીઓની તપાસ કરવાની ના કહી હતી તેથી ૧૫૪૨ માં ક્રાન્સિસ ચાર્લસ વચ્ચે પાછી લડાઈ ચાલી. ક્રાન્સિસે સુલતાન સાથે કુમકના કરાર ફરીથી કર્યો હતા ને ડેનમાર્ક તથા સ્વીડનના રાજાને સહાયમાં રાખ્યા હતા. ક્રાન્સ, સ્પેન, ઇટલી, નેધર્લેન્ડ્સ એમાં બે વર્ષ લડાઈ ચાલી—સેરીસોલીસ આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ચાર્લસનાં ૧૦ હજાર માણસ મુર્યાં, ને શત્રુઓની જીત થઈ (૧૫૪૪). પછી કેરપીમાં સલાહના કરાર થયા ને ક્રાન્સિસ તથા ચાર્લસ એઓએ પોતપોતાનો જીતેલો મૂલક પાછો આપી દેવાને અને પોતપોતાના રાજ્યમાં નવા પંથનું બળ તોડવાને અને તુર્કની સામા એક્સપે લડવાને એક બીજાને કબૂલાત આપી.

ચાર્લસની ઇચ્છા પોતાના મહારાજ્યમાંના પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના રાજ સરદારોને નીચા પાડવાની હતી ને તે પ્રમાણે **વરન્સ**માં મળેલી સભાએ પ્રોટેસ્ટન્ટોની વિરુદ્ધ ધણાએક ઠરાવ કીધા (૧૫૪૫). સાક્સનીનો ફ્રેડરિક અને હેસીનો **લાંડગ્રેવ** એ બેની સરદારી તળે પ્રોટેસ્ટન્ટો હથિયાર લેઈ સામા ઊઠ્યા. ચાર્લસ લશ્કર ભેંટું કરી પોપના ૧૩ હજારની કુમક સાથે ઉત્તરજર્મની તરફ ગયો ને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ માનનારા જે પ્રદેશ હતા તેઓને માથે કરભાર મૂક્યા. ૬૦ સં ૧૫૪૭ માં **મૂલહેસેન** આગળ લડાઈ થઈ તેમાં સાક્સની ને હેસીવાળા હુવરો હાર્યા ને કેદી થયા. ચાર્લસે સાક્સનીનું રાજ્ય ફ્રેડરિકના સગા **મોરીસ**ને આપ્યું—એ ફ્રેડરિકની તરફનો હતો, પણ ઠગાઈમાં ચાર્લસની તરફનો થયો હતો. પ્રોટેસ્ટન્ટ કમળોર થયા, ક્રાન્સિસ મરી ગયો ને ચાર્લસ યથેચ્છ વર્તવા લાગ્યો. રાજ્યમાં કીઓ ધર્મ કેવી રીતે પાળવો તે વિષે એક શિક્ષાપત્રી

ઓગ્સબર્ગમાં મળેલી સભાએ કહાડી ને તે ઉપર પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનાં રાજ્યોને સહી કરવાની ફરજ પાડી. લ્યુથરમતના લોક નળળા પડ્યા હતા, પણ આધીન થયા નહોતા; રાજ્યો ચાર્લસની લોભલરી દાનતથી સારીપેઠે જાણીતા હતા; અને સાક્સનીનો **મોરીસ** એણે ચાર્લસની સામા થવાની જરૂર જોઈ. મોરીસ જે ચાર્લસના લશ્કરનો સરદાર ઠર્યો હતો તેણે ક્રાન્સના હેત્રિ રજ સાથે ખમકના કરાર કીધા ને પછી ડેનમાર્ક વગેરે ઉત્તરનાં રાજ્યો સાથે સલાહ રાખી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને પુષ્ટિ આપવાને અને જર્મનીની સ્વતંત્રતા સાચવી રાખવાને તે છતો પડ્યો—વીસ હજાર પાયદળ ને ૨ હજાર ઘોડા સાથે તે દક્ષિણ જર્મનીમાં આવ્યો ને ઠામ ઠામના લ્યુથરમતના ધર્મોધિકારીઓ તથા માનિસ્ટ્રેટ એઓને પોતપોતાની પદવીએ પાછા ખેસાડ્યા. ક્રાન્સના હેત્રિએ જર્મનીની સ્વતંત્રતાનો અને ખંદીવાન રાજકુંવરોનો રક્ષણકર્તા એમ કહેવડાવી લોરેન ઉપર ચઢાઈ કીધી. ચાર્લસે સલાહ કરવાને ફાંફાં માર્યા, પણ હેત્રિએ કે મોરીસે તેને લેખવ્યો નહિ—મોરીસ ઉતાવળી ફૂચે **ઈન્સબ્રુક** આવ્યો ને તેણે ચાર્લસને કેદ કીધોજી હોત, પણ એ રતોવઈ નાશી ગયો ને ઊગર્યો. પ્રોટેસ્ટન્ટોએ આગ્સબર્ગ લીધું, મેન નદી ઉપરના ક્રાંકફર્ટને ઘેરો ધાલ્યો અને અભિમાની ચાર્લસને તાળે થવાની ફરજ પડી. **પાસો**માં કોલકરાર થયા તેથી રાજ્ય માંહેના બખેડાનો અંત આવ્યો અને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ ક્ષેમ પાયા ઉપર ઠર્યો (૧૫૫૨).

એક પાસથી હંગરીમાં તુર્ક સાથે ને બીજી પાસથી ફ્રેંચ સાથે લડાઈઓ ચાલેલી તે બંનેમાં ચાર્લસનું લશ્કર હાર્યું. ઇટલીમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ સુધી બળવા હતા. તુર્ક લોકનો કાફલો નેપલ્સના કાંઠાને ઊંડ કરતો હતો. રાજ્યકાળની કાળજીથી કંટાળીને અને યુરોપમાં પોતાનું એકચક્રી રાજ્ય કરવામાં ફાવ્યો નહિ તેથી ચાર્લસે લાગી થવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે પોતાના દીકરા ફિલિપને **એસ્ટેન્સ**માં તેડી નેધર્લેન્ડો રાજ કીધો, ને થોડાં અઠવાડિયાં પછી સ્પેન તથા અમેરિકાના પ્રદેશની રાજ્યસત્તા પણ તેને આપી. ૬૦ સં ૧૫૫૬ માં જર્મનીના રાજધિરાજનું તાજ પોતાના ભાઈ ફ્રેડરિકનાં હવાલે કરી ચાર્લસે **સેન્ટન્ટ**ના મઠમાં વાસ કીધો ને ત્યાં તે બે વર્ષ પછી ૫૯ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

ચાર્લસ કેવળ સ્વાર્થ સાધનારો રાજ હતો, એટલે તેને યુરોપમાં પોતાનું એકચક્રી રાજ્ય કરવાનો લોભ હતો. તેણે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડવાને અનેક ખટ-

પટ હરી અને બહુ બહુ જુદાણું વાપર્યું. તેના શત્રુ-
ઓએ તેની સત્તા તેના ધાર્યા પ્રમાણે વધવા ન દીધી,
તોપણ ગાદીએ બેઠો તેવારના કરતાં વધારે પ્રદેશની
અવસ્થા તેણે પોતાના વારસને માટે કરી હતી. તે
હરેક વાતનો પ્રથમ લાંબો વિચાર ધીરજથી કરતો ને
પછી એક નિશ્ચયને વળગી રહી અંતે શ્રમ કરી ધાર્યું
કામ પાર પાડતો.

ફર્ડિનાંડ ૧ લો એ સંસાર તથા ધર્મસંબંધી પો-
તાના ને રાજ્યના હક્કને માટે પોપની સામા થયો
હતો ને કાયલિક તથા પોટેસ્ટન્ટ એઓનું સમાધાન
કરવાને તેણે મોટી સલા બોલાવી હતી, પણ કંઈ ફળ
થયું નહોતું (૧૫૬૩). માક્સિમિલિયન બીજો
એણે પણ સમાધાની આણવાની સારી મહેનત કીધી
(૧૫૬૪). તેની કારકીર્દીમાં તુર્ક લોકે હંગરી ઉપર
હુકો કીધો હતો, પણ તે હઠાવવામાં આવ્યો હતો.
માક્સિમિલિયન પછવાડેથી હંગરીનો રાજ પણ
થયો હતો.

ઈં સં ૧૫૭૬ માં ઇડોલ્ફ બીજો જર્મનીનો મ-
હારાજ થયો તેણે આસ્ટ્રિયામાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની
લક્ષિ અટકાવી અને હંગરીના તથા બોહીમિયાના
લોકના હક્ક છીનવી લીધા. રાજ્યમાં ન્યાં લ્યાં બ-
જેરા મચી રહ્યા હતા. પ્રોટેસ્ટન્ટોએ પરસ્પર સંપ
બાંધ્યો ને હાલંડ તથા ફ્રાન્સને મદદમાં રાખ્યાં. કા-
યલિકોએ પરસ્પર સંપ બાંધ્યો જાહેર લડાઈ થ-
વાની તૈયારી હતી તેટલામાં ફ્રાન્સનો હેન્રી ૪ થો જે
પોતાનું લશ્કર જર્મનીમાં લાવતો હતો તે માર્યો ગયો
(૧૬૧૦). ઇડોલ્ફ પણ (૧૬૧૨) માં મરણ પામ્યો.
એ રાજ્યમાં કેપ્લર ન્યૌતિથી નામાંકિત હતો.

સ્પેનમાં ફર્ડિનાંડ પછી આસ્ટ્રિયાનો ફિલિપ ને
પછી ચાર્લ્સ રાજ થયો હતો (૧૫૧૬)-એ ૧૫૧૯
માં જર્મનીનો મહારાજ પણ થયો હતો. એ રાજની
સ્પેનની કારકીર્દીમાં વધારે જાણવા જેવું નથી. ઈં
સં ૧૫૫૫ માં ફિલિપ બીજો રાજ થયો તેણે સ્પેન-
માંથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું મૂળ ક્ષાડવાને કરરા ઉપાયો
કામે લગાડ્યા. ૧૫૬૮ માં ઠરાવ કીધો કે મૂરલોકે
પોતાની લાપા પોતાનાં નામ ને પોતાની રીતલાત એ
સૌ છોડી દેઈ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવો. મુસલમાનોએ
બળવો કીધો, પણ તે હાર્યા ને ખ્રિસ્તી પ્રણાલિઓમાં
વેરાતા થઈ ગયા. ૧૫૮૦ માં પોર્ટુગલ સ્પેન સાથે
જોડાયું ને ૧૫૮૮ માં ઇંગ્લંડ ઉપર દુમલો કરવાને લ-
શ્કરી વહાણનો કાફલો ગયો હતો તે હાર્યો ને લાગો-
વરો પાછો આવ્યો. •

જે વેળા ફિલિપ ગાદીએ બેઠો તે વેળા મીલાન, ને-
પલ્સ, સિસિલી, નેધર્લંડ્સ, મેક્સિકો ને પીર એ સૌ
સ્પેનના રાજ્યમાં ગણાતાં; સ્પેનનું લશ્કર યુરોપમાં
પહેલાં દરબનું ગણાતું; ને ફિલિપ પોતે પણ વિચાર-
વાન, થોડું બોલો, ધીરો ને મહેનતથી થાકે નહિ તેવો
હતો; પણ કાયલિક ધર્મનો-પોપમતનો ઘણોજ આ-
ગ્રહી હતો ને સદાકાળ તેના મનમાં ધર્મનોજ વિષય
રમી રહ્યો હતો તેથી તેણે દેશ કાળ ન જોતાં મોટાં
સાહસ કીધાં કે જેથી તેના મરણ પછી સ્પેન યુરોપનાં
રાજ્યોમાં ઓછું અગત્યનું ગણાતું થયું.

નેધર્લંડ્સ એ રાજ્ય વેપારથી મોટું દોલતમંદ થયું
હતું-રાહેરને પોતપોતાની અવસ્થા રાખનારી મંડ-
ળોઓ હતી ને લોકના પોતપોતાના સ્વતંત્ર વિચાર
હતા ને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ દાખલ થયો હતો. ચાર્લ્સ
પાંચમાએ નવા પંથને દાખી નાંખવાને ઘણી મહેનત
લીધી હતી, પણ તેનું ફાળું નહોતું. ફિલિપ લોકને
ને તેઓના મતને ધિક્કારતો; તેણે એગમંદ ને હોર-
નના કૌંટને અને ઓરેંજના ભૂપને અપમાન આપ્યું
ને એઓએ જીલ્લમથી પીડાતા લોકની આગેવાની કરી.
લડાઈઓ ચાલી-મોટો સંહાર થયો. ઓરેંજના ભૂપે
પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનાં સાત રાજ્યોનો એકસંપ કરાવ્યો
(૧૫૭૯). પાર્માના રાજ્યે કાયલિકનો સંપ ક-
રાવ્યો. ફિલિપે ઓરેંજના ભૂપના માથાને માટે ઈ-
નામ આપણું ઠેરવ્યું હતું ને એ શક્તિમાન ને દેશાભિ-
માની ભૂપ એક ખૂનીની છરીથી માર્યો ગયો. પાર્માના
રાજ્યે (ફિલિપની તરફથી) ઉપરાઉપરી છત મે-
ળવી. હાલંડના લોકે આંટવર્ષે જાયું સારે ઇંગ્લંડની
એલિઝાબેથે પ હજાર પાયદળ ને ૧ હજાર થોડા સાથે
લીસ્ટરના અર્લને તેઓની મદદે મોકલ્યો. એનાથી
તે લોક સાથે હળીને રહેવાયું નહિ ને રાણીએ તેને
પાછો બોલાવી લીધો. પછી હાલંડનાં સાત પ્રોટેસ્ટન્ટ
રાજ્યોએ મોરીસને પોતાનો ગવર્નર કીધો ને અંગ્રેજ
લશ્કરની સરદારી લોર્ડ વિલબીને આપવામાં આવી.
૧૫૯૨ માં પાર્માનો રાજ મરી ગયો ને મોરીસે ૧૫૯૭
માં સ્પેનનાં લશ્કર ઉપર મોટી છત મેળવી. ફિલિપ
૧૫૯૮ માં મુઆ પછી તેની દીકરીના વર (આસ્ટ્રિ-
યાના આલ્બર્ટ) હાલંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રદેશોનો, સ્પેન
તાબાના નેધર્લંડ્સ, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એઓની સાથેનો
વહેવાર બંધ કીધો. હાલંડના પ્રોટેસ્ટન્ટોએ સ્થાનિ-
અર્થની પછવાડે વહાણનો કાફલો મોકલ્યો ને એ કાફ-
લાએ હિંદુસ્તાન તરફ દુરવા માંડયું કે જેથી થોડે
કાળે તેઓએ જે વેપાર પોર્ટુગલના લોકે પોતાને હાથ
રાખ્યો હતો તે પોતાનો કીધો.

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડને જર્મનીની સત્તા તળે રાખવાને મા-
ફિસમિલિયને લડાઈ કરી હતી, પણ સ્વિસ લોક જીત્યા
હતા ને સલાહના કરાર થયા હતા (૧૫૯૯). ૧૫૧૬
માં ઝ્યુરિચનો એક ધર્માધિકારી (લ્યૂથરની પહેલાં)
પોપે કહાડેલી મુક્તિપત્રિકા વેચાતી હતી તેની સામા
થયા હતા ને તેના ધર્મમત પ્રબલરાજ્યની નીતિ એ સં-
બંધી વિચારો ક્રાન્સમાં, નેધર્લેન્ડમાં, ને ઇંગ્લેન્ડમાં જા-
ણ્યામાં આવ્યા હતા. સ્વિસ લડવૈયા યુરોપમાં મશ-
હૂર થયા હતા—ખીલ્ડ રાજ્યો પોતાનાં લશ્કરમાં તેઓને
પગાર આપી રાખતા.

ઇટલીમાં ક્રાન્સિસ ચાર્લસની લડાઈઓ પલ્યા
પછી સ્વસ્થતા હતી. ત્યાંના રાજ સ્થેનના અથવા
તેના આશ્રયમાં અથવા તેના સંપર્માં હતા. લોકમાંથી
શૌર્ય ધટ્યું હતું ને તેઓ મોજલા શોખીલા થયા હતા.
ફ્લોરેન્સ શહેર ખુલ્લો શોભીતું તથા દોલતમંદ હતું ને
લોક રૂડા વિવેકી હતા.

હંગરી ને ઓહીમિઆ—હંગરીનું ખ્રિસ્તી રાજ્ય
સ્વીડન ૧ લાના વખતથી (ઈ. સ. ૧૦૦૦) પ્રસિ-
દ્ધિમાં આવ્યું. એ રાજ્યે તુર્ક લોકના હુલાઓની
સામા ટકાવ રાખી પોતાની વૃદ્ધિ કરી હતી. રાજ
પહેડી દર પહેડી નહોતા થતા, પણ લોક પોતાનામાંના
કોઈને અથવા ખીલ્ડ દેશના રાજને પોતાનો રાજ ઠેર-
વતા. ઓહીમિઆનું રાજ્ય જે બારમા સૈકાના અં-
તમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું ત્યાં પણ લોકની ઇચ્છા પ્ર-
માણે રાજ નીમાતો, પછુ તાજ જર્મનીના મહારાજ
પહેરાવતા; તેમ જર્મનીનો મહારાજ સાત રાજ્યોના
મતથી ઠરતો તેમાં એક મત ઓહીમિઆનું પણ હતું.
ઈ. સ. ૧૪૯૦ માં હંગરીનો રાજ મુર્ચો ત્યારે લોકે
ઓહીમિઆના રાજને પોતાનો રાજ ઠેરવ્યો. એ
રીતે જે રાજ્ય જોડાયાં—આસ્ટ્રિયાનો ફર્ડિનાન્ડ ૧ લો
ઓહીમિઆના રાજની ખેન સાથે પરણેલો તે ઓહીમિ-
આના રાજના મુખ્ય પછી ત્યાંની ગાદીએ બેઠો; પણ
હંગરીના લોકે તેને માન્યો નહિ ને ઘણાક બખેડા
થયા. તોપણ, ૧૫૬૩ માં માર્કિસમિલિયન ખીલ્ડ
એ હંગરી તથા ઓહીમિઆ એ બે પ્રદેશનો રાજ
થયો હતો.

રશિયા.

નવમા સૈકામાં રશિયા નામથી ઓળખાતા મોટા
પ્રદેશમાં ઘણીક જાતના સિથિયન ને તાર્તર લોક વસતા
હતા; તેઓનાં ઘણાંએક સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં ને તેમાં
ક્રૈચૂ ને નોવગોરોડનું એ બે મુખ્ય હતાં. ઇ. સ. ૮૫૦
માં સ્વીડન નોર્વે તરફના કોઈ રયૂરિકે ર-

શિયામાં આવી રાજગાદી સ્થાપી—વ્લાડિમિરની
(૯૮૦-૧૦૧૫) કારકીર્દીમાં લોક ગ્રીક ગચ્છનો ખ્રિ-
સ્તીધર્મ પાળતા થયા, હુનરો કરતા થયા ને એ રીતે
રાજ્યના પાયાને કાંઈક મજબૂતી મળી. તેના મરણ
પછી તેના દીકરાઓએ રાજ્ય વહેંચી લીધું ને પછી સો
વર્ષ સૂધી રાજ્યોને માંહોમાંહે લડાઈ ચાલતી ને પોલ-
ન્ડના લોક હુલા કરતા. ઇ. સ. ૧૨૨૩ માં જંધિસ-
ખાનના એક દીકરાએ સઘળા પ્રદેશમાં ફરી વળી
ઘણાંક શહેર ગામડાંનો નાશ કીધો ને ઘણાંક લોકને
કાપી નાંખ્યા. પછી બેસે વર્ષ સૂધી રશિયાના રાજ્ય-
શીઓ સત્તાધારીના દાસ થઈ રહ્યા. ઇ. સ. ૧૪૬૨
માં ઐવાન ૩ જે એણે પોતાના દેશને, પાછો સ્વતંત્ર
કીધો. ઘણાંક પ્રદેશને એક રાજ્યમાં આણ્યા ને કો-
ન્સ્ટન્ટિનોપલની ગાદી મેળવવાની ઇચ્છા કીધી. તેનો
વારસ વાસિલી ૪ થો એણે નવા પ્રદેશ જીતવાનો
હવેમ ચલાવ્યો.

ઈ. સ. ૧૫૩૩ માં ઐવાન ૪ થો એણે પોતાના
રાજ્યની સત્તા વધારી ને જાર એ ઉપનામ ધારણ
કીધું; તેણે તાર્તર લોકના હુલા હઠાવ્યા, હમેશનું પેઢળ
લશ્કર કીધું ને કાયદા બાંધ્યા; લડવૈયા કોસાકસ
લોક પોતાના સરદાર ડોન કોસાકસની ઇચ્છાથી રશિ-
યાના રાજ્યમાં ગણાયા (૧૫૪૯) અને ૧૫૮૧ માં સૈ-
બીરિયા જીત્યા પછી રશિયાનું રાજ્ય હતું તેથી બમણું
થયું. એ રાજ્યમાં કેટલાંક અંગ્રેજ વેપારીઓએ શ્વેત
સમુદ્રનો રસ્તો ખોલ્યો તે ઉપરથી ઇંગ્લેન્ડ ને રશિયા
વચ્ચે વેપારસંબંધ થયો. ઐવાનને સૌ વિકરાળ ક-
હેતા, પણ તે પોતાની રાની પ્રબલને વશ રાખવાને સર્વ
પ્રકારે યોગ્ય હતો. તેનો વારસ થીઓડોર (૧૫૮૪)
અશક્ત રાજ હતો. તેના મરણ પછી તેનો પ્રધાન
ગ્રોરીશ રાજગાદીએ બેઠો (૧૫૯૮)—રિક્તવંશની
સમાપ્તિ થઈ. ગ્રોરીસે નવા દેશ જીતવાનું કામ જરી
રાખ્યું; દાસ લોકની સ્થિતિ સારી કીધી; પરદેશથી
કારીગરો ખોલાવ્યા; વેપાર વધાર્યો ને પોતાના રા-
જ્યના કિલ્લા મજબૂત કીધા.

પોલન્ડના લોક સ્લાવોનિયન જાતના હતા ને તે-
ઓનાં નાનાં રાજ્ય હતાં. ઇ. સ. ૯૬૫ માં તેઓ એક
રાજ્યમાં મળ્યાં ને તે રાજ્ય જર્મનીના મહારાજના
આશરા તળે રહ્યું. ૧૩૭૦ માં લોકે હંગરીના રાજ લૂઈને
પોતાનો પણ રાજ ઠેરવ્યો. લૂઈની પછી તેની દીકરી
રાણી થઈ (૧૩૮૨) ને એ લૅથ્યુઆનિયાના ગ્યુ-
કને ખ્રિસ્તી કરી પરણી. એ પ્રદેશ ૧૫૬૯ માં પોલ-
ન્ડના રાજ્યમાં પૂરેપૂરો જોડાયો.

પોલંડના રાજા ઓટોમન તાર્તર ને મસ્કોવીટ એ લોક સાથે હંમેશ લડાઈમાં રોકાયા રહેતા. ૪૦ સં ૧૫૪૮ થી તે ૧૫૭૨ લગીમાં પોલંડના ઉપલા વર્ગના ધણીખરા લોક પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પાળતા થયા ને ૧૫૭૩ માં રાજ્યભાનો ઠરાવ થયો કે સૌએ પોતપોતાને ખરો લાગતો ધર્મ માનવો ને સૌના ઉક્ક સરખી રીતે જીવવામાં આવશે. સીલ્ડસ્મંડ ખીજના મરણ પછી આંજીના હેન્રીને રાજા નીમવામાં આવ્યો હતો પણ તે ધૂખી રીતે ક્રાન્સ જતો રહ્યો ને ત્યાં હેન્રી ૩ જો થયો. પછી ટ્રાન્સિલ્વેનિયાના રાજાને ઠેરવ્યો ને તેના પછી સ્વીડનના રાજાને રાજા કીધો—એ કાયલિક પંથનો હતો ને તેથી પોલંડમાં બખેડા લડ્યા હતા તે મુશ્કેલીથી ખેસાડવામાં આવ્યા હતા.

ડેન્માર્ક, સ્વીડન ને નોર્વે એ પ્રદેશોમાં વતની લોકને ખસેડી ગોધ લોક વશ્યા હતા. કોઈ ગોરમને કેટલાક પ્રદેશ જોડી નાંખી ડેન્માર્કનું રાજ્ય માંડ્યું હતું, (૮૬૩-૯૦૦). તેના દીકરાના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફાખલ થયો (૯૭૦). કાન્યૂટ (૧૦૧૬) બધું ઇંગ્લંડ ને સ્કાલ્ડેન્ડનો થોડોક ભાગ એ તાળે કીધાં અને ૧૦૩૦ માં નોર્વેને પૂરેપૂરું જીત્યું. પછી પાછું નોર્વેનું રાજ્ય બુંદ પડ્યું હતું તે મારચેટ રાણીએ વારસાથી મેળવ્યું ને લડાઈ જીતી સ્વીડનને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડ્યું—એ ત્રણે મળીને એક રાજ્ય ગણાયું (૧૩૯૩). સ્વીડનના લોકને એકઠું રહેવું ગમ્યું નહિ ને તેઓએ ૧૫૨૩ માં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કીધું ને ગસ્ટાવસ વાસા એને રાજા કીધો. એ ૧૫૬૦ માં મરણ પામ્યો, પછી તેના દીકરાના રાજ્યમાં રૂશિયા ડેન્માર્ક વગેરે સાથે લડાઈઓ ચાલી હતી. ૧૫૭૦ માં સ્વીડનના રાજાએ ડેન્માર્ક સાથે સલાહ કીધી પણ રૂશિયા સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કીધી. ૧૫૯૨ માં સ્વીડન ને પોલંડ એક રાજ્યમાં ગણાયાં. સીલ્ડસ્મંડ કાયલિક ધર્મને હેતેજન આપ્યું તેથી બળવો થયો; પછી તેને પદબ્રષ્ટ ઠેરવી તેના કાકા ચાર્લસને રાજા કરવામાં આવ્યો હતો. (૧૬૦૦).

ઓટોમન રાજ્ય—તુર્કસ્થાન.

વેનિસ સાથે (૧૫૦૩) કોલકરાર થયા પછી તે ૧૫૩૭ સુધી ઓટોમન રાજ્યને પડોસના રાજ્ય સાથે ટંટા નહોતો, પણ તેમાં સુલતાનનાજ બે નાના દીકરાઓએ પોતપોતાના પ્રાંતમાં બળવા લઠાવ્યા હતા ને તે બેને દેહાંત શિક્ષા સુલતાનના હુકમથી થઈ હતી. તેના બીજા ત્રણ દીકરામાંના એકે—સીલીમે પોતાના બાપ બળજેટને ગારી ઉપરથી ખસી જવાની ફરજ

પાડી ને પછી તેને ઝેર દેવડાવ્યું (૧૫૧૨). સીલીમે ભાઈ બત્રીજનાં ખૂન કરાવ્યાં ને ૪૦ હજાર સીહાપંથી—ઓની કતલ કરાવી. તેણે ઈરાનમાં સૌથી વંશની સ્થાપના કરનાર શાહ ઈસ્માયલ સાથે લડાઈ કરી પોતાના ૪૦ હજાર માણસ ખોધ ઈરાનીઓને ટોરિસ આગળ હરાવ્યા. તેણે સલાહથી કે બળથી પણ દુર્દીસ્તાન ને મેસોપોટામિયા એ પ્રદેશ મેળવ્યા. ઇજિપ્ટના મામેલ્યુક સુલતાનના લશ્કરને અલેપ્પો આગળ હરાવ્યું. (૧૫૧૬) ને સીરીઆનો સઘળો પ્રદેશ સીલીમના રાજ્યમાં જોડાયો. તેણે ઇજિપ્ટ જઈ લડાઈ કરી કેરો શહેર લીધું ને ત્યાંના ૫૦ હજાર રહેવાશીઓની કતલ કરી નાંખવામાં આવી—ઇજિપ્ટ, તુર્ક રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો. આખાસ વંશનો છેલ્લો ખલીફ તાળે થયો ને ડોન્સ્ટરિનોપલ આવતાં મરી ગયો; પછી સીલીમે પોતાને ખલીફ કહેવડાવ્યો.

સુલીમાન ૨ જો (સીલીમનો દીકરો) ૧૫૨૦ માં સુલતાન થયો. તેણે હંગરીના બેલગ્રેડ તથા બીજા કેટલાક કિલ્લા લીધા; હોડન્સ ટાપુ લીધો (૧૨૨૨). વળી લડાઈ કરી હંગરીના રાજાને રણમાં પાડી તેની રાજધાની લૂંટી (૧૫૨૬); ને ત્રણ વર્ષ પછી વીએનાને ઘેરો ઘાલ્યો—પણ અહીંથી તેને પાછા ફરવાની જરૂર પાડવામાં આવી હતી; પછી તેણે ઈરાન સાથે લડાઈ કરી બગદાદ લીધું.

૪૦ સં ૧૫૧૮ માં આલજઅર્સમાં ખારખોરા-રુસા ખીજને તુર્ક લોકે હાકેમ માન્યો ને એણે સુલતાનના આશરા તળે ખ્રિસ્તીઓને હરાવી ટ્યૂનિસ લીધું ને પછી તે સુલતાનના લશ્કરી વહાણના કાફલાનો સરદાર થયો હતો, ૧૫૩૦;—ચાર્લસ પાંચમાએ ટ્યૂનિસ તેની પાસેથી લેધને ત્યાંના આગલા હાકેમને આપ્યું હતું. સુલીમાનનું લશ્કર ઠેકાણે ઠેકાણે ફતેહ મેળવતું. ક્રાન્સિસ ૧ લાએ તેની સાથે કોલકરાર કીધા હતા—ખ્રિસ્તી મુસલમાની રાજ્યના સંબંધમાં તે સંધિકરાર પહેલવહેલાજ હતા. ટ્રાન્સિલ્વેનિયાનો પ્રદેશ તુર્કી રાજ્યમાં જોડાયો, ૧૫૫૨. આફ્રિકાના કિનારા ઉપર ખ્રિસ્તી કાફલા સાથે લડાઈ કરતાં છત મેળવી, ૧૫૬૦, તેથી તુર્કી લશ્કરી વહાણનું બળ ભૂમધ્યસમુદ્રમાં સૌથી વધારે ગણાયું; અને ૧૫૬૨ માં કોલકરાર થયા તેની રૂએ હંગરીમાં ફતેહ કરેલો મૂલક તુર્ક રાજ્યનો નક્કી થયો. એ રીતે બહાર ફતેહ હતી, પણ રાજ્યમાં બખેડા હતા. સુલીમાન ૧૫૬૬ માં મરણ પામ્યો.

એની પછી રાજ્યની પડતી થવા માંડી—૪૦ સં ૧૫૭૧ માં લીપાંટો આગળ તુર્કી કાફલો નાશ પામ્યો.

અમરૂથ ૩ જના રાજ્યમાં ૧૫૭૪-૧૫૯૫ જાનેસ-રીઓએ દશ વખત બળવો કર્યો ને એક વખત તો કોનસ્ટંટિનોપલને આગ લગાડી હતી કે જેથી ૧૫ હજાર ઘર બળી ગયાં હતાં ને ૫ કરોડ સુક્રોન જેટલું નુકસાન થયું હતું.

એ સૈકામાં ઈરાનમાં શેખઝેદર (અલીનો વંશજ) એણે સુફી નામ રાખી નવો પંથ ચલાવેલો તેના દીકરા ઈસ્માએલે રાજ્ય થાવ્યું. ૧૫૧૪ માં સીલીમ સાથે લડાઈ થઈ તેમાં તેણે પાયતખ્ત ટોરિસ ખાતે. તે જીઓર્જિયા તાબે કરી પછી ૧૫૨૩ માં મરણ પામ્યો. તેના દીકરા તમરુખના રાજ્યમાં તુર્ક લોકે ઇરાન ઉપર ચડાઈ કરી, પણ તેઓ પોતાની ફતેહ કાયમ કરી શક્યા નહિ. ૧૫૭૬ માં મહમદ મીરજાં થયો તેણે ધારાસાનના સુલતાનને બેઠાડી મૂકી તેના નાના દીકરા આબાસને ૧૫૮૫ માં ગોદીએ બેસાડ્યો.

શાહ આબાસે તુર્ક ને તાત્તર લોકે કેટલોક મૂલક તેના બાપની પાસથી છીનવી લીધેલો તે પાછો મેળવ્યો. ઓર્મઝનો ટાપુ શહેર સાથે પોર્ટુગીઝ પાસેથી પાછો પોતાના તાબામાં આણ્યો ને પોતાની ફૈયતને માટે રૂડા કાયદા બાંધ્યા. તેણે ઇસ્પહાનને પોતાનું પાયતખ્ત રાખ્યું ને ત્યાં મહેલ, એક મોટી મસજિદ ને બીજાં મકાનો બંધાવ્યાં. શહેરનો એક ભાગ આર્મિનિયન લોકને રહેવાને માટે રાખ્યો ને ખ્રિસ્તી લોકના આવવાને ઉત્તેજન આપ્યું. તે ૧૬૨૮ માં મરણ પામ્યો હતો.

હિંદુસ્તાન.

બાદશાહ ઈબ્રાહિમ લોદીના પંજળના સૂબેદાર હોલતખાન લોદીએ બંડ કર્યું ને મદદમાં કાબુલના રાજા બાબરને* બોલાવ્યો. બાબરે ઈબ્રાહિમના

* બાબર તૈમુર ઝુગલના વંશમાં છઠી પહોડીએ થયો. તે તુર્ક બોલી બોલતો. તેનો બાપ કાબુલનો હાકેમ હતો; પણ પછવાડેથી ફંગીણ પ્રાંતનો હાકેમ થયો હતો; તે ઝુઆ પછી (૧૪૯૪) બાબર વર્ષનો બાબર ફંગીણની રાજગાદીએ બેઠો. તેનો કાકો સમરકંદના રાજા ને તેનો મામા એ બે બાબરના બાપની સાથે લડાઈ કરતા તેઓએ બાબરને રજાબવાતું કીધું. એણે ૧૫૦૪ માં કાબુલ લીધું ને ઘણીવાર હારજીત પામ્યા પછી સમરકંદ ને બુખારા એ પ્રાંત પોતાની સત્તામાં આણ્યા (૧૫૧૧). પછી ઉઝબેક લોકે (તુર્ક ઝુગલ ને ફેનિક એ ત્રણ ભતિ સંકર ધર્મને થએલા તે) બાબરને સમરકંદમાંથી કહાડી મૂક્યો. બાબરે ઈરાનીઓની મદદથી લડાઈએ ચલાવી, પણ છેવટે તેની તદ્દન હાર થઈ હતી ને તેણી તરફના મૂલકમાં કંકત બલખપ્રાંત શિવાય બીજું બધું તેનું રાજ્ય ગયું (૧૫૧૪). હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે કાબુલ ને બલખ પ્રાંત બાબરની સત્તામાં હતા.

અફઘાન લશ્કરને લાહોર આગળ હરાવ્યું ને તે શહેરને બાળી મૂક્યું (૧૫૨૪); દીબલપુર લીધું તથા કિલેદારોને ઠોર કર્યા; ને દીલ્હી લેવા તે સરહિંદ સૂધી પહોંચ્યો, પણ પછી તે દિલ્હી ન જતાં પાછો વળ્યો ને કાબુલ ગયો.

તેના મૂકેલા સરદાર અદાલદીને લડાઈ કરી ઈબ્રાહિમ બાદશાહને હરાવ્યો તેટલે બાબર પણ આવી પહોંચ્યો. ઈબ્રાહિમ એક લાખ માણસ ને એક હજાર હાથી એટલું લશ્કર લેઈ બાબરની સામે ગયો. બાબરની પાસે બાર હજાર ફોજ હતી. તેણે મોખરે તોપોની હાર, પછી પાયદળ ને એની ત્રણ બાજુએ (છેક પાછલી ને બે બાજુની) માટીના ધુરળ કે લાકડાંની આડ એવી રીતે લશ્કરની ગોઠવણ રાખી હતી. ઈબ્રાહિમ બાબરની ઓવણી ઉપર ધસ્યો ગયો. તે બાબરની આગલી હાર સાથે લડેછે તેવામાં એની ફોજની પાંખો ઈબ્રાહિમની ફોજની પાંખો ઉપર ને પાછલી હાર ઉપર તૂટી પડી; બાબરે તોપનો મારો ચલાવ્યો ને વચલી ફોજ ધસીને બહાર આવી; ઈબ્રાહિમનું લશ્કર વિખેરાઈ ગયું ને તે મુઘો (૧૫૨૬ ના એપ્રિલની ૨૧ મી). એ લડાઈ પાણીપત આગળ સવારથી તે બપોર સૂધી ચાલી હતી. ઈબ્રાહિમનાં ૧૫-૧૬ હજાર માણસ કપાઈ પડ્યાં ને બંનેનાં મળીને લડાઈમાં ને પછી ૪૦ હજાર માણસનો નાશ થયો હતો.

એ લડાઈ પછી બાબરે દિલ્હી લીધી, આગ્રા લીધું (૧૫૨૬ ના મેની ૧૦ મીએ) દિલ્હીની વાયવ્ય દિશાનો પ્રાંત અને જમનાને કાંઠે આગ્રા સૂધીનો સરકંડો પ્રદેશ એટલું રાજ્ય તો તેણે સહજ પોતાનું કરી લીધું. પછી તેણે ધોળપુર ને ગ્વાલિયર લીધાં, જવાનપુર તાબે કીધું અને મારવાડ, જુનપુર, મેવાડ એ રજપૂત રાજ્યો સાથે ફતેહમંદીથી લડાઈએ કરી. ૪૦ સં ૧૫૨૮ માં તેણે મેદનીરાય ઉપર ચડાઈ કરી ચંદેરી લીધું; બહાર પ્રાંત જાયો ને બંગાળના રાજાને મોહ પમાડ્યો; પછી તે સિંધુ નદીથી તે ગંગા લગીના પ્રદેશનું રાજ્ય હુમાયૂંને માટે વારસામાં રાખી આગ્રા રાજધાનીમાં ૫૦ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો (૨૬ મી ડિસેમ્બર ૧૫૩૦). તેનું મુડું તેના કહાપ્રમાણે કાબુલ લેઈ જઈ ત્યાં દાટવામાં આવ્યું હતું.

બાબરે પોતાની ઉમર લડાઈએ કરવામાં કહાડી છતાં તે પોતાના સગાઓની સાથે લડવામાં ન ફાવ્યો, પણ ઈબ્રાહિમનાં બંડબખેડાવાળાં રાજ્યને તેણે થોડી ફોજે બીધું વાજ્યું ને આગ્રાથી દશ કોશ ઉપર સીક્રી

(કુતેહપુર સિદ્ધી) આગળ હિંદુ તથા અફઘાન મુસલમાનોનાં એકઠાં મળેલાં સેનના સરદાર સંઘામંત્રિ હને (મેવારનાને) હરાવી પોતાના લશ્કરી સરદારની મરજી ઉપરાંત થઈ હિંદુસ્તાનમાં મુગલ બાદશાઈ સ્થાપી. તે કારસી તુર્કી ભાષામાં કાબેલ હતો ને તેણે પોતાની હંદગીનો અહેવાલ લખ્યો છે.

હુમાયૂં (બાબરનો વડો દીકરો) તેણે પોતાના લાઈઓને રાન્યની વહેંચણી કરી આપી હિંદુસ્તાનમાં હોને મુલક પોતાને માટે રાખ્યો. તે જુદેલખંડમાં કસંજરને ઘેરો ઘાલતો હતો તેવામાં અફઘાન લોકે જવાનપુરમાં બંડ લોકાવેલું તેનો ને કાશીની પાસે ચુનારગઢના કિલ્લો શીરખાન નામનો પકાણુ સરદાર લેઈ બેઠો હતો તેનો બંદોબસ્ત કરી હુમાયૂં પાછો આવે આવ્યો (૧૫૩૨). પછી ગૂજરાતના મહમ્મદશાહ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને નસારવો (૧૫૩૪) ને ચાંપાનેરનો કિલ્લો લીધો (૧૫૩૫). પછવારેથી (૧૫૩૬) મહમ્મદશાહનું કાબ્યું હતું ને મુગલ લોકે ગૂજરાત તથા માળવા છોડી જતા રહ્યા હતા. હુમાયૂં ગૂજરાતની ખટખટમાં પડેલો તેઈ શીરખાને ખહાર પ્રાંત છતી બંગાળના રાજાને કહાડી મૂક્યો. હુમાયૂં ચુનારગઢ લેઈ પડેલું જઈ પહોંચ્યો; રસ્તામાં તેને બંગાળનો મહમ્મદ જે શીરખાનના ત્રાસથી નાશી આવતો હતો તે મળ્યો. શીરખાન જે પોતાનું જોર તજવીજથી વધાર્યો કરતો તેણે સાહસ કરવામાં લાગ્યો છે એવો નક્કી વિચાર કરી પોતાને બાદશાહ કહેવડાવવા માર્યું. હુમાયૂંએ પોતાનાં લશ્કરને ગંગા પાર લેઈ જવાને પૂલ બંધાવ્યો, પણ તેટલે શીરખાને પોતાનાં વીણી કહાડેલાં લશ્કર સાથે રાતે છાનામાના જઈ હુમાયૂંની છાવણી ઉપર છાપો માર્યો. - હુમાયૂંનું લશ્કર ગમરાટમાં પડી વેરાવું થઈ ગયું ને તેણે પોતાના ઘોડાને ગંગામાં મૂક્યો ને પછી મુસીબતથી તે સામે કાંઠે ભિતર્યો ને આવે પહોંચ્યો. બીજે વર્ષે હુમાયૂંએ બીજી વાર શીરખાન સાથે લડાઈ કરી, પણ એમાં પણ તે હાર્યો. પછી શીરખાન-શાહની સામા રકાવાનું નથી એમ વિચારી હુમાયૂં કુટુંબ કબીલા તથા કેટલુંક ધન લેઈ લાહોરમાં પોતાના ભાઈ કામરાનની પાસે ગયો (૧૫૪૦). ર-જેને હુમાયૂં માફે રાન્ય લેઈ લેશે ને એને માટે શીરશાહ સાથે લડાઈ કરવી પડશે એમ વિચારી શીરશાહને પંજબપ્રાંત છવાલે કરી કામરાન પોતાના કાણુલના રાજ્યમાં જઈ રહ્યો.

સઘળી પાસથી નિરાસ થયા પછી હુમાયૂં દોઢ વર્ષ સુધી સિંધ લેવાને મથ્યો. તે ન મળ્યું ત્યારે તે જોધ-

પુરની મદદ લેવા ગયો. અહીંથી પણ નાહમેદ થઈ તે નગરકોટ ગયો, ને ત્યાંના રાજા રાણપ્રસાદની ૧૫ હજાર ફોજ લેઈ ફરીથી સિંધ ઉપર ચઢ્યો પણ ફાવ્યો નહિ. પછી તે ૪૦-૫૦ માણસ સાથે કંધારને રસ્તે મોટી મુસીબતથી ઈરાન જઈ પહોંચ્યો.

શીરશાહે હુમાયૂંનું સઘળું રાન્ય પોતાના તાબામાં કરી લેઈ બીજે વર્ષે (૧૫૪૨) માળવા લીધું; જોધપુર ઉપર ફાવ્યો નહિ, પણ ચિતોટ ઉપર હજો કીધો ને કલ્હીજરને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ એટલામાં તે મરણ પામ્યો (૧૫૪૫). એ પકાણુ બાદશાહે ૫ વર્ષ રાન્ય કીધું તેમાં તેણે રસ્તાની સડકો કહાડાવી, મુસાફરખાનાં તથા ફવા તળાવ બંધાવ્યાં ને કામ કામ ઝાડો રોપાવ્યાં. તે અક્લમંદ ને શહાણો રાજા હતો. તેની પછી તેના દીકરા સીલીમશાહે ૧૫ વર્ષ રાન્ય કીધું. ને પછી મહમ્મદશાહ સૂર એણે ત્રણ વર્ષ કીધું. એ મહમ્મદશાહે પોતાળપણામાં ખલનો ખાલી કીધો ને સરદારોની જગીરો તેમની પાસેથી છીનવી લેઈ નાલાયક શખ્સોને આપી. તેનાજ ખાનદાનમાંના ઈબ્રાહિમે દિલ્હી તથા આગ્રા પોતાને તાબે કરી લીધાં ને બંગાળા માળવા વગેરેમાં બંડો થયાં.

એવામાં ઈરાન જઈ રહેલા હુમાયૂંએ પાછા આવી દિલ્હી તથા આગ્રા પોતાના તાબામાં કરી લીધાં. (ઈરાનથી આવતાં તેને ત્યાંના રાજા તમરુષે ચીંદ હજાર સવાર આપ્યા હતા તેની કુમકે કંધાર અરકરી પાસેથી ને કાણુલ કામરાન પાસેથી છીનવી લીધાં હતાં). પછી મહમ્મદશાહ સૂરનો વજર હેમૂ હુમાયૂંને કહાડવા આવેલે તેટલામાં હુમાયૂં મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો અકબર ગાદીએ બેઠો. હેમૂ ને અકબરનો વજર બહેરામખાન એ બેની લડાઈ થઈ તેમાં હેમૂ હાર્યો ને પકડાયો. મહમ્મદશાહ સૂર પણ બંગાળામાંના બંડખોર સાથે લડતાં ઘોરે દહાડે મરણ પામ્યો. હુમાયૂંમાં શીરશાહ જેટલું સાહસ નહોતું. તે પોતાના તરકટી ભાઈ તથા બીજા સગાઓને ન્યારે ત્યારે માફી આપતો ને તેઓ ઉપલક્ષીયા મદદ કરતા તેથી તેણે રાન્ય ખોયું હતું, બાકી તે લણેલો તથા ખુદ્દિનાન, નિવૃત્ત પ્રકૃતિનો પણ ધીર ને આગ્રહી પુરુષ હતો.

અકબર (તેર વર્ષ ને ચાર મહિનાનો)* ૬૦ સં ૧૫૫૬ ના નવેંબરની પાંચમીએ આગ્રાની રાજગાદીએ બેઠો. રાજસાર સંધો તેના બાપની વખતના સરદાર

* અકબર ૬૦ સં ૧૫૪૨ ના આઠગણની ૧૪ મીએ હુમાયૂં બીજી વાર સિંધ ઉપર ચઢવા નીકળેલો તેને બીજે દહાડે મરણ્યો હતો. તેની માવું નામ હમીદ હતું. કાંઠાના

ખહેરામખાનને શિર હતો ને એણે પાંચ વર્ષના કાર-ભારમાં રાજ્યને ડગે નહિ તેવા પાયા ઉપર આણી મૂક્યું-ધણી જોનાં ઘણાં તડાંના મુસલમાનોની ફેલેના બખેરા બેસાડ્યા, આબુખાનના મૂલક ઉપર ચઢાઈઓ કરી, ને દૂરનાં રાજ્યોને મોહિત કીધાં. પણ તેની કરડી હાકમીથી લોક કંટાળ્યા હતા ને કેટલાક જણ તેના દુશ્મન બની ક્યારેક કરતા હતા; વળી તે પોતે પણ મહે ભરાઈ વેળાએ વેળાએ અકબરને લેખવતો નહિ. અકબરે ૧૮ વર્ષની ઉમરે પોતાનું પરવશપણું બંધ્યું ને બહેરાનાં કીધું કે આજથી મોઝે રાજ્ય હું પોતેજ ચલાવીશ (૧૫૬૦). પછી તેણે ખહેરામખાનને તેના ગુનાહ માફ કરી ધન આપી મક્કે જવાનો હુકમ કર્યો. તે પછી મક્કે જતાં ગૂજરાતમાં માર્યો ગયો હતો.

રાજ્યને પહેલે વર્ષે પંજબ પ્રાંત અને દિલ્હી તથા આગ્રાને લગતો પ્રદેશ એટલોજ મૂલક અકબરનો હતો. ત્રીજે વર્ષે અજમેર ને ચોથા વર્ષના આરંભમાં ગ્વાલિયર તાબે થયું હતું. રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લીધા પછી અકબરે અફઘાન લોકના ને પોતાના સરદારોના બળવા બેસાડી તેઓએ કબજ કરેલો મૂલક (જવાનપુર, માળવા, અયોધ્યા, અલાહાબાદ) પોતાની કાયમ સત્તામાં આણ્યો. કાબુલમાં અકબરનો નાનો ભાઈ મિર્ઝા હકીમ હાકમ હતો તેણે અકબરને નાગોરમાં ભરાયેલા ઉઝબેક લોકનું બંડ તોડવામાં રોકાયેલો જોઈ લાહોર લેઈ પંજબ પ્રાંત કબજે કીધો, પણ અકબરે તેને સપડાવી હિંદુસ્તાન બહાર કહાડી મૂક્યો, (૧૫૬૬). એજ વર્ષમાં સંબળના સુલતાન મિર્ઝા નામના સરદારના ચાર દીકરાઓ હુકમની સામા થયેલા તેઓને અકબરે નશીહત આપી ને પછી તેઓ ગૂજરાતના બાદશાહના આશરામાં જઈ રહ્યા હતા.

એ વેળા અથવા એની પહેલાં અકબરે રજપૂત રાજાઓને વશ કરી રાખવાનો વિચાર કીધો હતો-અકબર જેપુરના રાજા બહારમલની બેટી સાથે પરણ્યો હતો ને તેણે સસરાને તથા સાળા ભગવાનદાસને બાદશાહી લશ્કરમાં મોટા દરજ્જા આપ્યા હતા. અકબરે પોતાની મારવાડવાળી રજપૂત રાણીથી થયેલા બેટાને જેપુરની એક રાજકન્યા સાથે પરણાવ્યો હતો. બાબરની સામા સંગ્રામસિંહ લડ્યો હતો તે બહાને ઉદે-

સિંહને નખળો જોઈ અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી. ઉદેસિંહના સરદાર જેમલ રોઠોડે મુગલ લશ્કરને કિલ્લામાં આવવા ન દીધું, પણ આહું બન્યું કે એક રાતે જેમલ મસાલને અજવાળે-ભારચો તપાસતો હતો તેને અકબરે દીડો (એ પણ પોતાની ખાઈ જોવાને નીકળ્યો હતો), ને ગોળી મારી તે જેમલના માથામાં વાગી ને એ મરણ પામ્યો. પછી ઉદેસિંહની હિંમત રહી નહિ-તેઓ થાણાં રાખી કિલ્લામાં ભરાયા-સૈન્યોને જેમલના શવ સાથે બાળી મૂકી પાછા બહાર આવી મરણીયા થઈ લજ્યા ને કપાઈ પડ્યા; અકબરે ચિતોડ લીધું* (માર્ચ, ૧૫૬૮). બીજે વર્ષે રણથંભોર ને કલંબર એ પહાડી કિલ્લા લીધા-રણથંભોર ઉપર અકબર જતો ગયો હતો. ભેધપુરના માલદેવે ઘટતો સત્કાર ન કરેલો તે ઉપરથી અકબરે ભેધપુરનો મૂલક વિકાનેરના રાયસિંહને બક્ષિસ આપવાનું ધાર્યું હતું, પણ માલદેવ મુઆ પછી તેનો દીકરો શરણ આવ્યો ત્યારે અકબરે તેના ઉપર બહુ મહેરબાની કરી હતી.

મિર્ઝા લોક ગૂજરાતનાં રાજ્યોમાં બખેરા મચાવી લાંબા મુજફરશાહને સતાવ્યાં કરતા. રાજકારભારી ઐતિમદખાને અકબરને તેડ્યો. મુજફરશાહ ૩ જો એણે પોતાનું રાજ્ય અકબરને હવાલે કરી દીધું (સપ્ટેમ્બર, ૧૫૭૨), એણે બળવાખોરને જીતી અમદાવાદમાં પોતાનો વાવટો ચલાવ્યો (૧૮ મી નવેમ્બર). પછી વડોદર, ચાંપાનેર, સૂરત એ સઘળો મિર્ઝાઓએ કબજ કરેલો મૂલક તેઓને હાંકી મહેલી પોતાની રાજ્યસત્તામાં આણી અકબર પાછો આવ્યો આવ્યો (જૂન, ૧૫૭૩).

ઈ. સ. ૧૫૬૦ માં કેટલોક બહાર પ્રાંત અકબરના તાબામાં આવ્યો હતો, પણ બાકીનો પ્રાંત તથા બંગાળા એ જીતવાનાં રહ્યાં હતાં. બંગાળામાં દાઉદ અફઘાન રાજ્ય કરતો, પણ તેના વજીરે તેને બેઠાડી મહેલવાની તબવીજ કરી હતી. તે લાગ જોઈ અકબરે બહાર પ્રાંત જીત્યો ને દાઉદને બંગાળામાંથી નસાડ્યો. દાઉદે ઓદિયા પ્રાંત જઈ ફોજ એકઠી કરી અકબરના સરદાર તોડરમલને તથા બીજાઓને લડાઈ આપી, પણ અંતે તે હાર્યો-બહાર તથા બંગાળા એ પ્રાંત અકબરના રાજ્યમાં આવ્યા (૧૫૭૫). કાબુલના મિર્ઝા

નમની પ્રશખખર હુમાયૂંને પહોંચી ત્યારે સાથીઓને બક્ષિસ આપવાને તેની પાસે કસ્તૂરીની શીશી સિવાય બીજું કંઈજ નહોતું તેથી તેણે તેનું લહાણું કીધું હતું. અકબર ને હમીદા એ બેને મિર્ઝા અસ્કરીએ (હુમાયૂંના ભાઈએ) બંદીખાનામાં નાંખ્યાં હતાં, પણ હુમાયૂંએ ઈરાનથી આવતાં છોડાયાં હતાં.

* ઉદેસિંહ બંગલામાં ભટક્યા પછી ઉદેપુર વસાવ્યું. એના દીકરા પ્રતાપરાણાએ લડાઈઓ કરી, પણ હારીને ચુકા રાતમાં વાસ કીધો હતો-એણે પછવાડેથી અકબરના મરતા પહેલાં પોતાનો ઘણાક મૂલક પાછો મેળવ્યો હતો, પણ તે ચિતોડ ચિતોડ કરતો મરણ પામ્યો હતો.

હકીમે પંતળ ઉપર હાથો કરી ત્યાંના સૂએદાર માન-
સિંહને નસાડ્યો (૧૫૫૧) તે ઉપરથી અકબરે ત્યાં
જઈ હકીમને હરાવી કાબુલ લીધું, પણ પછવાડેથી હ-
કીમ તાજે થયો ત્યારે કાબુલનો સૂએ તેને પાછો
હવાલે કીધો. પંતળનો સૂએ પોતાના સાળા રાજ
ભગવાનદાસને સોંપ્યો ને સિંધુનદીના કાંઠા ઉપર અ-
ટકનો દિલ્લો બાંધ્યો, પછી તે આગ્રે આવ્યો હતો.
પોતાના ભાઈ હકીમનું મરણ થયે કાબુલમાં બખેરા ન
થાય તેનેસાથે અકબરે અટકમાં પોતાનો મુકામ રા-
ખ્યો હતો ને તેવામાં તેણે ભગવાનદાસને તથા મિર્ઝા
સુલેમાનના દીકરા શાહરોખને કાશ્મીર છતવાને મો-
હ્યા હતા ને તેઓએ તે પ્રાંત આપ્યો હતો (૧૫૮૫).
કાબુલની સરહદમાં જલાલ નામનો સરદાર હુમલો
કરતો તેની સામે અકબરનો દૂધભાઈ જૈનખાન ને
રાજા ખીરખલ એ લશ્કર લેઈ ગયા, પણ લડાઈમાં
ખીરખલ માર્યો ગયો ને જૈનખાન નાશી ગયો; પછી
અકબરે રાજા માનસિંહ તથા તોડરમલને મોકલ્યા ને
એઓએ બે વર્ષ લગી લડીને જલાલને હરાવ્યો હતો.
૧૫૮૫ માં અકબરે સિંધ પ્રાંત છતી લીધો. કંધાર ઈ-
રાની લોકો લીધું હતું, પણ માંહોમાંહે ટંડા થયા પછી
તે પાછું અકબરના તાબામાં આવ્યું હતું.

અહમદનગરના રાજ્યમાં અંધેર હતું ને ચાર ટાળી
બંધાઈને તે માંહોમાંહે લડતી. એ ટાળીમાંના એકના
ખાલાયા ઉપરથી શાહુલદો સુરાદ ગુજરાતમાંથી
ફેજલ લેઈ અને ખાનખાનન મિર્ઝાખાન માળવામાંથી
ફેજલ લેઈ અહમદનગર ઉપર ચઢ્યા; એઓ બે ટાળી-
ને મદદ કરવા આવેલા તે ટાળીને રાજધાનીમાંથી
હાડી મૂકી બહાદુર નિલમશાહ નામનો છોકરો ગા-
દીએ બેઠો હતો ને રાજ્યકાર્યાર તેની ફેઈ આંખીખી
કરતી હતી (૧૫૮૫). આંખીખીએ પોતાની હુશન
બે ટાળીઓને સમજાવી પોતાની તરફની કરી લીધી ને
વિલપુરના રાજાની મદદ મેળવી. લડાઈ ચાલી તેમાં
દિલ્લેદારોએ મુગલને હરાવ્યાં. પછી તહ થયો તેમાં
આંખીખીએ વરાડ પ્રાંત બાદશાહને આપ્યો (૧૫૮૬).
સુરાદને વરાડ પ્રાંતને માટે દક્ષિણના રાજાઓ સાથે
ટંડા ચાલતો તેવામાં આંખીખીના કારભારીએ ફિતુર
કરી સુરાદની મદદ માગી. ખાનદેશનો રાજા અકબ-
રની તાબેદારી કબૂલ કરતો તે મુગલ લશ્કરને મળ્યો
અને ગોવળકોરાનો રાજા અહમદનગર તથા વિલપુર-
ના રાજાઓને આવી મળ્યો. ગોદાવરીને કાંઠે બે દ-
હાડા લડાઈ ચાલી ને મુગલ લશ્કર હાર્યો. સુરાદ તથા
ખાનખાન એ બેને શન્યું નહિ માટે બાદશાહે તે-

ઓને ગોલાવી લીધા ને અબૂલ ફઝલને* દક્ષિણમાં
મોકલ્યો—એણે બાદશાહને દક્ષિણમાં આવવાની જરૂર
નહોતી તે ઉપરથી અકબર (૧૪ વર્ષ સિંધુનદીના પ્રદેશ-
માં રહ્યા પછી) નર્મદા જતયો (૧૫૮૯). એ વખતમાં
મુગલ લશ્કરે દોલતાબાદ ને ખીજ ઘણાએક પહોડી
કિલ્લા સર કરી લીધા હતા. અકબરે ખરહાનપુર આવી
પોતાના દીકરા દાનીઅલ અને ખાનખાનન એ બેને
અહમદનગર ઉપર ઘેરા ઘાલવા મોકલ્યા. અહિં માં-
હોમાંહે ટંડા વધી ગયા હતા; આંખીખીએ નિરાશ
થઈ તહની માગણી કીધી, પણ તેટલામાં મુગલ લશ્ક-
રે તેના મહેલમાં ધૂસી તેને મારી નાંખી—એ રીતે અ-
હમદનગર છતાયું (૧૬૦૦ માં). આશીરગદ છતી-
ને ખાનદેશનો રાજા સામે થયો હતો તેની સાથે લડી-
ને તે રાજ્યનો અંત આવ્યો. પછી વિલપુર તથા ગો-
વળકોરાના રાજા સાથે રનેહ કરી અકબર રાજધાની
તરફ પાછો વળ્યો (૧૬૦૧).

બાદશાહ દક્ષિણમાં ઝાઝીવાર રહ્યો નહિ તે આ-
ટલામાટે કે તેના વડા દીકરા સીલીમે પ્રયાગ, અ-
ગ્રાના ને બહાર પ્રાંતમાં પોતાની આણુ ફેરવાવી હતી
ને ત્યાંની તીલ્લેરીઓમાંથી ૩૦ લાખ રૂપિયા લેઈ લીધા
હતા. અકબરે ઘણીક રીતે તેને સમજાવ્યો ત્યારે તે
બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે પ્રયાગ જઈ રહ્યો (૧૬૦૩).
અહિં સીલીમને ને તેના દીકરા ખુશરૂને ટંડા થયો ને
એ ઉપરથી ખુશરૂની માથે (માનસિંહની બેને) ઝેર
ખાધું; ને સીલીમ હોલેદિલ થઈ અવિચારે વર્તવા
લાગ્યો. પછી સીલીમ ખુશરૂના ઝગડા વધ્યા; સુરાદ
ને દાનિયલ મરણ પામ્યા; ને અકબર માંદો પડી મ-
રણ પામ્યો—(૬૩ વર્ષની ઉમરે ૧૬૦૫ ના અક્ટોબરની
૧૩ મીએ).

અકબર સાવધ, હયુક્ત ને પ્રસંગે સાહસ કરનારો
એવો શૂર લડયેયો હતો. એણે અફગાન સરદાર તથા
પોતાના સરદાર એઓના બંરણખેડા લાગ્યા; તેપણ

* એ વડો વછર અકબરનો બહુ માનીતો હતો. એને ને
વડા શાહનદા સીલીમને ખતબ નહોતો. અકબરે કંઈક હોલે-
દિલ થયેલા સીલીમ રાજ રાખીને કશાણુ આણુવા સાથે અ-
બૂલ ફઝલને રાજધાનીથી ખસેડી દક્ષિણમાં મોકલ્યો હતો. એ
પાછો આગ્રે જતો હતો તેવામાં સીલીમના મળનીઆ નમ્સિંહ-
દેવ તેની સામે લડાઈ કીધી હતી ને તેનું ડેઈ સીલીમને મોઢ-
લાવ્યું હતું.

† રાજધાની હાથમાં આવી, પણ પ્રાંત તાજે થયો નહોતો.
એ રાજ્યની સમાપ્તિ ૧૬૩૭ માં થઈ હતી. આંખીખી ખરપટમાં
માહેર, લડાઈના કામથી વાકેફ, હિંમતવાળી ને બહાદુર હતી.

તેઓની તરફની તેના મનમાં દહેશત હતીજ; વળી, કેટલાંક મુસલમાની રાજ્યો હજી જોરાવર હતાં, ને રજપૂત રાજ્યો મુસલમાનથી સ્વતંત્ર રહેવાને ખંતીલાં હતાં—એ સ્થિતિમાં તેણે લય દેખાડી, મોહ પમાડી, લગ્નસંબંધ કરી, મોટી પદવી આપી રજપૂતોને વશ કીધા, હિંદુ ને મુસલમાન સરદારો પાસે સરસાઈએ કામ કરાવ્યું, પોતે પણ તેવે તેવે ઠકાણે ફેંજીને દોરી, ને જીતેલા મૂલકનો પાકો બંદોબસ્ત કીધો. એ પ્રકારે અકબરે આખી હંદગી લડાઈના કામમાં ગાળી આપ્યા હિંદુસ્તાનની ખાદશાહી મેળવી, સ્થાપી ને વારસને માટે રાખી.

અકબરની રાજનીતિનું ધોરણ પ્રબળ પોતાની કરી રાખવા ઉપર હતું. તે હિંદુ મુસલમાન પ્રબળ સરખી ગણી યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપતો, ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની છૂટ આપતો, કર વેરા ઓછા કરતો ને વિધાકળાને જતેજન આપતો. તેણે પોતાના કાબેલ મસલહતદારોની મદદથી રાજકાજની ગોઠવણ કીધી—રાજ્યના ૧૫ સૂબા કરી અક્કેની વસૂલ ઠેરવી—જમીનની કુલ પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો તે સરકારમાં લેતો (ત્રીસ કરોડ રૂપિયાની જમા દરવર્ષે સરકારમાં ભરાતી); દીવાની ફેંજદારી થાપી ને અમલદારોને માટે ધારા બંધ્યા; ફેંજમાં પાંચથી દશ હજાર સવારોની સરદારી શાહજહાં ને રજપૂતરાજ એઓનેજ માટે રાખી હતી; એવા સરદાર ૩૦ ને બીજા ૪૫૦ હતા ને અક્કે સરદારના હવાલામાં સવાર લશ્કરથી અડધું પાયદળ હતું; પાયદળમાં ચોથો ભાગ બંદૂકી-આનો ને બાકીનો તીરંદાજનો હતો; તેની મૂલકી શી-ખંદી સુમારે ૪૪ લાખની હતી. તેણે અટક, ગોપુર, સિક્કી એ શહેરો વસાવ્યાં હતાં ને આગ્રા તથા પ્રયાગમાં કિલ્લા કેાટ ધ્રુમટ વગેરે બંધાવ્યાં હતાં.

એક પાસથી લડાઈની ખટપટ કરવી ને બીજી પાસથી રાજકાજ કરવાં, એટલું છતાં તે શિકાર કરવામાં, ગ્રંથો લખાવવામાં, મુસલમાની ધર્મમાં ફેરફાર કરાવવામાં, કવિપંડિતસાથે વિનોદ કરવામાં કેટલોક વખત કહાડી શકતો. તે પછવાડેથી સીલીમની જીજ્ઞાસા વર્તણૂકથી, અબૂલફઝલના મોતથી, કુટુંબકલહથી દુઃખી થયો હતો એ તેની દયામણી હાલત હતી. તેણે નવરોજનો બનર માંડી રજપૂતાણીઓને પટાવી ને કોઈ કોઈ વખત તેને ન ઘટે તેવી કૂંરતા દેખાડી, તોપણ તે કુટુંબ ઉપર ને પ્રબળ ઉપર હેત રાખનારો ને દુશ્મનોને માફી બક્ષનારો હતો.

અબૂલફઝલ ને તોડરમલ એ, વજીરે ભગ-

વાનદાસ, માનસિંહ, બીરબલ, અજીબ, ખાનખાનાન એ સરદારો, અબૂલફઝલ, ફૈઝ, ખાનખાનાન એ ગ્રંથ લખનારાઓ, ગંગ, નરહર એ કવિ, બીરબલ વિનોદી ને તાનસેન ગવેયો,—સૌ અકબરની દરબારના રંગ હતા.

*સોળમા સૈકામાં યુરોપિયન લોકે હિંદુસ્તાનમાં થાણાં ધાલ્યાં—વાસ્કો દી ગામાની સફરની ને કલીકટની હકીકત જાણવાથી પોર્ટુગલની સરકારે હોંસે ભરાઈ કાબલને હિંદુસ્તાનમાં મૂલક જીતવા મોકલ્યો (૧૫૦૦). એનો કાફલો ૧૩ વહાણોને ને તેમાં ૧૨૦૦ માણસ હતાં; એ ખારસેમાં કલીકટના રહેનારા પણ હતા ને હિંદુસ્તાનના લોકને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને ૮ ખ્રિસ્તી સાધુઓ હતા. હિંદુસ્તાન આવતાં તેણે પશ્ચિમ તરફ હંકાર્યું ને દક્ષિણ અમેરિકાનો પ્રાચીન પ્રદેશ જોયો ને તેને પોર્ટુગલની સરકારનો કહી તેનો કબજો કીધો હતો. પછી તેણે તોફાન ખાતાં હિંદુસ્તાન આવી કલીકટ બંદરમાં વહાણ નાગર્યાં. તેણે આમેરિનને નજરાણું કરી મહેરબાની મેળવી, પણ મૂરવેપારીઓની ખટપટથી લંબેરાઈ આમેરિને તે નવા લોકને કહાડી મૂકવાનો હુકમ કીધો. અમલદારોએ પોર્ટુગીઝ લોકોની કોઠી લૂંટી, પણ કાબલે મૂરનાં દશ વહાણ લૂંટી બાળી મૂક્યાં ને તોપની આગે કલીકટમાં ભડકાં કીધાં. પછી કેપ્તેનના રાજ સાથે દોસ્તી કરી ધણેક માલ લેઈ કાબલ પોર્ટુગલ જતો રહ્યો. પછી પાછો વાસ્કો દી ગામા આવ્યો તેણે કલીકટ બાળ્યું ને તે કોચીનથી માલ લેઈ ચાલ્યો ગયો—એમ વળી ત્રણેક વાર પોર્ટુગીઝા હિંદુસ્તાન આવી ગયા.

ઈ.સ. ૧૫૦૫ માં પોર્ટુગલના રાજાએ આલમેડાને હિંદુસ્તાન ખાતેના મૂલકનો નવાબ કરી મોકલ્યો (એક વીંછું લાંચ પણ તેઓની સત્તામાં નહોતી

* એ સૈકામાં તૈલંગી લક્ષ્મણ ભટ્ટના દીકરા વલ્લભાચાર્ય (૧૪૭૯-૧૫૩૧) ને તેના દીકરા વિઠ્ઠલનાથે (૧૫૮૩ માં મરણ પામ્યો હતો) ગોકુળ મથુરાના પ્રદેશમાં ને જૂનાગઢ કચ્છમાં બાળકૃષ્ણની લક્ષિતો બોધ ને પ્રશિક્ષાર્થી પ્રવર્તીવ્યો હતો અને વલ્લભાચાર્યના જમાઈ ચૈતન્ય (બંગાળના નદીઆનો પ્રાણી ૧૪૮૫-૧૫૨૭) જીણે અને તેના શિષ્ય અદ્વૈતાચાર્ય ને તિત્યાનંદ એઓએ મથુરા ને જૂનાગઢ વચ્ચેના પ્રદેશમાં રાધાકૃષ્ણની લક્ષિતો બોધ માર્ગ પ્રવર્તીવ્યો હતો. એ સૈકામાં સુરદાસ, કેશવદાસ (શ્રીજી લાખામાં), વળસીદાસ (પૂર્વી લાખામાં) નામાંકિત થયા અને કનોજની હિંદી લાખામાં કુરસી શબ્દો લેખાઈને લશ્કરમાં જે બોલી વપરાતી થઈ હતી તેનું ઉર્દૂ એકું નવું નામ પડ્યું.

તોપણ) તે આખો કે વિનયનગરના રાજાએ નજરાણાં મોકલી સલાહના કરાર કીધા. તેની ને મૂર લોકની વચ્ચે વહાણની લડાઈઓ ચાલી-પોર્ટુગલને હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર સંબંધ થતો જોઈ વેનિસ અદેખું થયેલું તેના ઉશ્કેરવાથી ઇજીપ્ટના સુલતાને મૂરની મદદે વહાણો મોકલ્યાં, ને જૂનરાતના બાદશાહે પોતાના કાફલાના સરદાર મલેકે ઈચ્છાએ મોકલ્યો; જાલના બંદરમાં લડાઈ થઈ તેમાં મુસલમાન જીત્યા ને દીવ આગળ થઈ તેમાં મુસલમાનોને બહુ નુકસાન થયું; પછી કાલકરાર થયા હતા. ઇ. સ. ૧૫૦૬ માં આલબુર્કે આખો. તેણે ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં જોઆ લીધું ને તેને પોતાના થોડાક મેળવેલા મૂલકની રાજધાની કીધી. કનાહ ગવર્નર થઈને આખો તેણે ખંભાત જૂનરાતના કાફલા તથા ઈજીપ્ટના કાફલા સાથે લડાઈઓ કરી દીવ બંદરમાં કિલ્લો બાંધ્યો (૧૫૩૬); ને કાસ્ત્રો ગવર્નરે તે શહેર લીધું (૧૫૪૫). પછી ઇ. સ. ૧૫૭૦ માં આદેલખાન ને નિઝામ ઉલ મુલક એ બે મુગલ સરદારોએ ઝામોરિન સાથે કુમક કરાર કીધા ને પોર્ટુગીઝને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડવાને જોઆને ઘેરો ધાલ્યો. ભારે લડાઈઓ થયા પછી ગવર્નર આટેડની જીત થઈ હતી.

ચીન.

ક્યુબેખાને ચીનમાં મુગલરાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારપછી જો થયા તેમાં પ્રથમના ડાહ્યા હતા, પણ પછવાડેના મોજલા, આળસુ ને જીલમી રાજ હતા. દેશી ચીનાઓ લાગ જોયાં કરતા ને એક શ્યુ નામના સખસે ૧૩૩૩ માં મુગલ રાજ પાસેથી ગાદી છીનવી લીધી ને ૧૩૬૮ થી મિંગ વંશની ગાદી સ્થાપી. એ વંશના પુરુષોએ ૧૬૪૪ સુધી રાજ્ય કીધું ને ચીન આબાદ હવું—ત્યાંના કાફલો ધરાની અખાત તથા રાતા સમુદ્ર લગી આવતો. પોર્ટુગીઝ લોક ચીનનાં બંદરો સાથે ૧૫૧૭-૧૮ થી વેપાર કરવા લાગ્યા હતા.

સંસ્થાનો.

સ્પેનનાં સંસ્થાનો પ્રથમ હેટ્ટી, ક્યુબા ને જમેકા એ ટાપુઓમાં થયાં (૧૫૦૮-૧૦); ને ત્યાંની વસુલજમા પહેલવહેલાં તો સ્પેનની સરકારને જોશુમાર હતી. ઇ. સ. ૧૫૧૭ માં કોર્ટોવા એણે મેક્સિકો નામનો પ્રદેશ જોળ્યો હતો ને ૧૫૧૯ માં કોર્ટોએ જહ ત્યાંના મોટેજુમા રાજ સાથે લડાઈ કરી તે જીતી લીધો હતો.—પીઝારો એ સરદારે ૧૫૩૧ માં પીઝુ પ્રદેશ લીધો હતો—એ સધળાં રાજ્યોની અવસ્થા ચાર્લ્સ પાંચમાએ ૧૫૪૨ માં ધારા

બાંધી કીધી હતી. ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો બહારનો કાક રાખવામાં આવ્યો હતો. અમેરિકામાં બે નવાજો, રાજ્યકારભારીઓ તથા શહેરના લોકની મંડળી એઓની મદદથી હાકમી કરતા ને તેઓનું કામ તપાસવાને સ્પેનમાં એક દરબારમંડળી હતી. એ સંસ્થાનોની મુખ્ય પેદાશ સોનાહીરાની ખાણોની હતી—એ ખાણો ખોદવાની મલ્લી દેશી વતની લોક પાસે વ્હલમ સખ્તીથી કરાવવામાં આવતી. (એઓ પણ ન્યારે ઓછા પગ્યા ત્યારે આફ્રિકાથી શુક્રામો આણવાનો ને તેઓને વેચવાનો વહીવટ ચાલ્યો હતો).

પોર્ટુગલે પશ્ચિમભણી અઝીઝનાં (૧૫૦૦) સંસ્થાન કીધું અને પૂર્વ ભણી તેઓએ ૧૨૦૦ મેલના દરિયાકાંઠા ઉપર થોડી ઘણી પોતાની સત્તા કરી હતી. ઈરાનના બધા કાંઠાના વેપાર ને ઈરાની અખાતના બધા ટાપુ તેઓના હવાલામાં હતા; કેટલાક અરબ શાહજાદાઓ અંરણી આપતા ને અરબસ્તાનમાં કોઈ તેઓનું દુશ્મન નહોતું; રાતા સમુદ્રમાં તેઓની જ સત્તામાન આપવાને લાયક હતી; આખિસિનિઆનો રાજ ને પૂર્વ આફ્રિકાના સરદારો એઓ સાથે ઘણીક રીતે વેપારને અર્થ પોર્ટુગીઝોએ સંબંધ રાખ્યો હતો; કેપ રામોઝથી તે કેપ કામોરિન સુધીનો મલબાર કાંઠો; કોરોમાંડલ કાંઠો, બંગાળનો ઉપસાગર, મલાક્કા એ સંધા ઉપર તેઓની સત્તા હતી. સીલોન, સુમાત્રા, જાવા એ ટાપુઓના સત્તાધારીઓ ખંરણી આપતા; ચીનમાં તેઓએ મકાઉ મેળવ્યું હતું, ને જપાનના ટાપુઓ સાથે વેપાર સંબંધ કીધો હતો. ઇ. સ. ૧૫૮૦ માં પોર્ટુગલ સ્પેન સાથે જોડાયથી પોર્ટુગીઝ સત્તા નિરતેજ થઈ.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો પુનઃસંસ્કાર.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થયેલી મુર્તિપૂજા, પોપના હક્ક ને એઓના દુરાચાર, ધર્મોધિકારી તથા સાધુ વેરાગી એઓના મતભેદ ને એઓની અનીતિ,—એ સંધાની વિરુદ્ધ વિદ્વાનોએ જુદા જુદા દેશોમાં જાલવા લખવા માંડ્યું હતું; તેનું પરિણામ આ થયું કે પોપપક્ષના સ્પેન પોર્ટુગલના રાજ્યોએ નિદેક લોકને પાખેડી ઠેરવી મરણદંડ કરવાને ન્યાયસભા કોર્ટ આપ્ત ઇન્કવિઝિશન ઠેરવી ને એ સભાના અધિકારીઓએ હજારોને કેદ કીધા ને હજારોને જીવતા બાળી મૂકાવ્યા. જેન કાયલિક લોકનો જીલમ વધ્યો હતો તેમ નવા મતવાળા પણ મનને લરાયા હતા.

પોપ જીલિયસે રોમમાં સેંટ પીટરનું દેવળ બંધાવાનો ખર્ચ લખરાવવાને સુખિપત્રિકા કહાડી કા-

નિસસકન મઠના સાધુઓને વેચવા આપી. એઓ ઠામકામ ફરીને જોલતા કે તમારી સ્ત્રી તથા દીકરીઓનાં ઘરેણું પણ જોતારો ને દેવજના ખર્ચમાં આપો ને આ આપણા ધર્માધ્યક્ષ પોપની ક્ષમાપત્રિકા લો. એથી તમે તમારાં સર્વ પાપથી મુક્ત થશો. પોપ લી-ઓએ પણ તે સાધુઓને ફેરવ્યા. કેટલાક જર્મનો તેઓને પૂછતા કે તમે પણ આમ કેમ જોલો છો? પોપ શી રીતે મુક્તિ અપાવશે? સાધુઓ કહેતા કે તમે શાપિત છો, ધર્મ ઉપર તમારી આસ્થા નથી ને તમે ધિક્કારપાત્ર છો. માર્ટિન લ્યૂથર નામના સાધુએ કહ્યું કે, તમે આવી સ્વપ્નાંતરની વાતો કહેતાં કેમ લજવાતા નથી? પોપે લ્યૂથરને ૧૫૧૮ માં પતિત ફેરવ્યો. લ્યૂથરે છતાં પડી પોપ વિરુદ્ધ લાપણુ લખાણુ કીધાં. મોટા ઝગડા બઠ્યા; જર્મનીમાં ચાર્લસ પાંચમો તથા પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યો એઓને સામસામી થઈ, લડાઈઓ થઈ, ને છેવટે ૧૫૫૫ માં ઓગ્સબર્ગની સલામાં ઠરાવ થઈ લ્યૂથર મતના-પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકને પોતાનો ધર્મીયાર પાળવાની છૂટ મળી.

સ્પેન તથા પોર્ટુગલમાં નવા મતવાળા ઉપર બહુ સખ્તી કરવામાં આવી હતી. પ્રોટેસ્ટન્ટ મતનો પ્રસાર યૂરોપમાં વધવા માંડેલો તેનો અટકાવ કરવાને પોપની હુકમશીથી જેસુટ નામના સાધુઓના મઠ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા ને મુખ્ય મઠ સ્પેનમાં હતો. ઈંગ્લેન્ડમાં લોથોલ્ડા એણે ૧૫૩૪ માં જેસુટની મંડળી કહાડી ને ૧૫૪૦ માં રોમે તેને કામ ચલાવવાની આજ્ઞા આપી. એ જેસુટ લોક પશ્ચિમ યૂરોપના રાજ્યમાં ફરી પ્રોટેસ્ટન્ટ મત વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરતા ને હિંદુસ્તાન, એશિઓપિયા ને અઝીલમાં પણ ઉપદેશકો ફરતા થયા હતા. સ્વિટ્ઝર્લંડમાં ઝિવગલે ૧૫૧૮ માં પોપ વિરુદ્ધ નવું મત પ્રગટ કરેલું તેનો કાલ્વિને ૧૫૪૧ માં પૂરો પ્રસાર કીધો. ફ્રાન્સમાં પણ કેટલાક પ્રાંતમાં તે મત ચાલ્યું થયું (૧૫૩૬) કે જે ઉપરથી ૧૫૭૨ માં મોટી કતલ થઈ હતી. ઈંગ્લંડ, સ્કોટ્લંડ, હાલંડ, પોલંડ એ રાજ્યોમાં પણ નવાં મત દાખલ થઈ ચૂક્યાં હતાં.

લાપા, કળા, વિદ્યા.

ઈંગ્લંડ ને હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનો વિષે જણાવ્યું છે. ફ્રાન્સમાં ફ્રાન્સિસે ઈટલીથી કેટલાક ચિત્રકારને ખોલાવી રાખ્યા હતા; લાસકારિસ નામના ગ્રીકને ખોલાવી રાજની લેક્ચરીને માટે મોટા પુસ્તકસંગ્રહ કરાવ્યો હતો ને પારિસની પાઠશાળામાં ગ્રીક ભાષા ભણાવવાને પંડિત રાખ્યો હતો. રોન્સાર્ટ કવિ

(૧૫૮૫) મોંટેન નિબંધી (૧૫૯૫), ને કાલ્વિન ઈશ્વરજ્ઞાન સમજનારો એ નામાંકિત હતા. સ્પેનમાં એરિસલા નામનો અને પોર્ટુગલમાં કામોએન નામનો વીરરસ કવિતા લખનારો હતા. જર્મનીમાં આલ્બર્ટ ડ્યુરર (૧૫૨૮) એણે ચિત્રતત્ત્વક વિદ્યામાં ને હાલંડમાં લેડનના લ્યૂકે (૧૫૩૩) પોતપોતાની નવી રીત પ્રવર્તાવી. પોલંડમાં કોપર્નિકસ (૧૫૪૩) જ્યોતિષી થયો. ઈટલીમાં આરિઓસ્ટો (૧૫૩૩) ને ટાસ્સો (૧૫૯૫) એ કવિઓ હતા. માહિયેવેલી (૧૫૨૭) ને ગીકીઆર્ડીની (૧૫૪૦) એ ઇતિહાસ લખનારા હતા; અને રાફાએલ (૧૫૨૦) ને મૅકલ આંજેલો એ નામાંકિત ચિત્રકાર હતા-આંજેલો તો શિલ્પ તથા તક્ષકકળામાં પણ નિપુણ હતો. એ સોળમા સૈકામાં દૂરબીનનો શોધ થયો ને ન્યુસ્પેપર નીકળવા માંડ્યાં.

દર્શન ૧૫ મું.

ઈ. સ. ૧૭ મો.

ગ્રેટબ્રિટન.

એલિઝાબેથના મરણથી (૧૧૮ વર્ષ ચાલેલા) ટ્યુડર વંશની સમાપ્તિ થઈ ને સ્ટુવર્ટ વંશનો આરંભ થયો—સ્કોટ્લંડની રાણી મેરીનો દીકરો જેમ્સ છઠ્ઠો કહેવાતો તે એરિન્ગરોથી લંડન આવી રાજગાદીએ બેઠો ને જેમ્સ ૧ લો કહેવાયો—ઈંગ્લંડ સ્કોટ્લંડનાં બે રાજ્ય જુદાં હતાં તે જોડાઈ ગ્રેટબ્રિટનનું એક રાજ્ય થયું (૧૬૦૩).

જેમ્સ વિદ્યાભ્યાસી ને બુદ્ધિમાન હતો, પણ નીચ વૃત્તિનો, બીકણુ, ફૂલકણુ તથા અહંકારી હતો—રાજના હક્ક ઈશ્વરી છે એવા વિચારનો તે હતો ને જલ્દમથી રાજ્ય કરવા ઉપર તેની વૃત્તિ હતી, પણ તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાને શક્તિ, શૌર્ય ને પ્રપંચ નહોતાં. તે મેરીનો દીકરો છે જાણી કાથલિક ધર્મના લોકે બહુ બહુ આશાઓ રાખી હતી, પણ જેમ્સે એલિઝાબેથના વખતમાં થ-એલા ધારા કાયમ રાખ્યા ને પોતે એપિસ્કોપેલિઅન* પદ્ધતિ ચાલુ રાખી તેથી તેઓ તેના દ્વેષી થયા.

* ધર્મશિકારીઓમાં આચાર્ય, અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યાય, ઈ. કમ રાખી દેશીના ધર્મની વ્યવસ્થા રાખવી તે. પ્રેસ્બિટેરિઅન પદ્ધતિ આવી કે અમુક પ્રદેશમાં જેટલા અધિકારીઓ હોય તે સૌની એક મંડળીએ પોતાનાંમાંના એકને મુખી કરીને દેશી ધર્મની વ્યવસ્થા વાખવી તે. પ્યુરિટન લોક કહેવાતા તે એપિસ્કોપલ રીતનો સામા હતા ને કેટલીક વારે પ્રેસ્બિટેરિઅન લોકને મળતા હતા—કેટલાક પ્યુરિટન દેશીને દેશમાં સ્વતંત્ર હક્ક મળવા જોઈએ એવું પણ મત ધરાવતા હતા.

કાટેરૂખી નામનો એક જૂના ગૃહસ્થ ને ટા-
મસ પર્સી એઓએ પોતાના કાયલિક સાથીઓની મ-
સલહતે, રાજ બાપણ કરતો હોય તે વેળા પાર્લિમેન્ટ-
રાજસભાનું મકાન અને રાજ તથા રાજકુટુંબ અને
અમીર તથા લોકના પ્રતિનિધિ એ સૌને બાળી મૂકવાની
ગોઠવણ કીધી—ખરેખર દારૂનાં ચોસેટ પીપ તે મ-
કાનની તળેના લાંચરામાં મૂકી છાંચાં હતાં ને તેને
માટે ૧૬૦૫ ના નવેમ્બરની પાંચમી તારીખ નક્કી કીધી
હતી. દર દહાડા આગમય તે તરફ પકડાયું ને
જેમ્સે ગુનેહગારોને સજા કરી. કાયલિકને માટે સખ્ત
ધારા કરાવ્યો—કોઈ કાયલિક લંડનમાં રહે નહિ ને વ-
કીલ દાક્તર થાય નહિ વગેરે; પણ તે ધારા પછવારેથી
લીલા પડી ગયા હતા.

આચાર્ય આખામાં અંગ્રેજના કાયદા નહોતા ચાલતા
પણ થોડાંક પ્રદેશ જેને પેલ એવું નામ આપવામાં
આવ્યું હતું ત્યાં ચાલતા. જેમ્સે આખા, આચાર્ય-
ડમાં કાયદા લાગુ પડાવ્યા; ગુનેહગારોને માફી આપી
ને અંગ્રેજ, સ્કોચ ને ડાલા ઐરિશો એઓને અલ્ટર
પ્રાંતમાં વસાવ્યા.

રાજ પોતાના હલકા માનીતાઓની સલાહથી ચા-
લતો, તેઓને દરજ્જા આપી વધારતો ને તેઓ છટેલ
હડાઈ રહી લોક ઉપર સખ્તી ચલાવતા ને કામન્સ-
લોક સભાના પસાર કરેલા ધારાને સમ્મત થતા નહિ.
ઇ.સ. ૧૬૨૦ માં રાજને ને કામન્સ-લોક સભાને
સામાસામી થઈ. જેમ્સનું બોલવું થયું હતું કે માફ જે
અપમાન કરશે અથવા મારી ઇચ્છા ઉપરાંત વર્તશે તેને
શિક્ષા કરવાને હું સર્વ પ્રકારે અધિકાર ધરાવું છું;
કામન્સે ઉત્તર વાળ્યો હતો કે અમારા વિચાર છૂટથી
નહોર કરવાનો હું અમને પરંપરાથી મળ્યો છે; રા-
જએ ક્રોધ કરી ઉત્તર વાળ્યો હતો કે આ ગાદીના બે-
સનારાઓએ તમને હું આપેલો છે, પણ તે જ્યાંસૂધી
તમે આજ્ઞામાં રહો ત્યાંસૂધી; તોપણ, અંતે લોક પક્ષનું
વળી ફાળું હતું ને પાર્લિમેન્ટ પોતાના હક્કસંબંધી રાજ
પાસે મંત્રી લીધી હતી.

જેમ્સની દીકરી એલિઝાબેથ ફ્રેડરિક (ઇલેક્ટર
પાલેટ્રેન) સાથે પરણી હતી (૧૬૧૩). ફ્રેડરિકે
બોહીમિયાનું રાજપદ સ્વીકાર્યું તેઉપરથી તેને ને જર્મ-
નીના ફર્ડિનાંડ બીજાને લડાઈ ચાલી હતી; સ્પેન તથા
આસ્ટ્રિયા ફર્ડિનાંડ તરફ હતાં ને ફ્રેડરિક તરફ પ્રોટે-
સ્ટન્ટ રાજ્યો હતાં; વળી જર્માઈની પાસથી ઇંગ્લંડ
પણ હતું. એ લડાઈના ખર્ચને માટે પાર્લિમેન્ટ ૩ લાખ
પૌંડ આપવા કબૂલ કીધા હતા (૧૬૨૪). એજ

વર્ષમાં જેમ્સનો પાટવી ચાર્લસ કાન્સના હેન્રી ૪ થાની
દીકરી હેન્રિએટા મરાયા સાથે પરણ્યો; અને ૧૬૨૫
માં જેમ્સ રાજ મરણ પામ્યો.

ચાર્લસ ૧ લો ૨૫ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો. સ્પેન
સાથે લડાઈ ચાલતી હતી તેના ખર્ચને માટે તેણે પાર્-
લિમેન્ટ પાસે નાણું માગ્યું. પાર્લિમેન્ટે આપ્યું તે આણું
પડવાથી તેણે પોતાની સત્તા વાપરી, *શિપમનીનો
વેરો મૂક્યો ને બહારથી આવતા કેટલાક માલ ઉપર
જગત કીધી; વળી ગુનેહગારોને માટે ભારે ભારે દંડ
કરવા ને તે બિધરાવવાને માટે મોસલો નીમ્યા. જોન
હામ્પડન નામના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થે વેરો ન આપ્યો
તેથી તેને તથા તેના ચાર સાથીઓને કેદ કરવામાં
આવ્યા. એઓએ ઈનસાફ કોર્ટમાં દરખાસ્ત અપાવી
કે બેગુનાહ કેદ કર્યો છે માટે અમને છાડવો. રાજના
મારેલા ઈનસાફદારોએ જવાબ આપ્યો કે એ કામમાં
અમે હાથ ધાલી શકતા નથી. ઇ.સ. ૧૬૨૮ માં લોક-
સભાએ પોતાના હક્ક સુદર કરાવવાને અરજી કીધી
અને ઘણી મુસીબતે—કેટલાક પ્રાણ આપ્યા ત્યારે ચાર્લસે
પોતાની મંત્રીનીયત આપી; પણ લોકસભાને ને તેને
એટલી તો સામી બાજી ગઈ હતી કે તેણે ફરીથી ન બો-
લાવવી એવો ઠરાવ કરી મળેલી સભાને તુરંદારી બિ-
ઠાઈ મહેલી. એ વખત ઉપર તેના માનીતા બહુજ-
હામના જૂઠું બૂન થયું હતું; અને કાંટર્બરીનો ધર્મી-
ચાર્ય લોડ તથા સ્ટાફર્ડનો અર્લ એ બે રાજના મ-
સલહતદાર થયા હતા;—એઓ દરખાસ્ત હક્કમથી લો-
કના ઉપર બેગુમાર સખ્તી કરતા.

સ્કાટલંડમાં પ્રેસ્બિટેરિયન વિધિ ચાલતો તે બ-
દલી ત્યાં ઇંગ્લંડનો એપિસ્કોપેલિયન દાખલ કરવાની
ચાર્લસે તજવીજ કીધી. ૧૬૩૮ માં સ્કાચ લોકે ધર્મ-
સંબંધી પોતાના સ્વતંત્ર હક્ક જળવવાનો લેખ કીધો ને
રાજની સામા બળવો બેઠાવ્યો. એ સમા ઉપર આચ-
ાર્યડમાં બળવો થયો ને બળવાખોરે હબરો પ્રોટેસ્ટન્ટ-
ટાને કાપી નાંખ્યા. એ હાલતમાં ઇંગ્લંડની લોકસ-
ભાએ ઠરાવ કીધો કે આપણા હક્ક મળે ને આપણા
ઉપર પડેલાં દુઃખનો બદલો મળે ત્યાંસૂધી આપણે
મળ્યાં કરવું. એ સભાના ઠરાવથી સ્ટાફર્ડ ને લોડ
એ બેને અપરાધી ઠેરવી શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યા—
એકને ૧૬૪૧ માં ને બીજાને ૧૬૪૪ માં. લોકસભામાં
પ્રેસ્બિટેરિયન ને ખ્રિસ્ત ઘણા હતા તેથી તેઓએ
એપિસ્કોપેલિયન વિધિ રાજ્યમાંથી સમજો ક-
હાડી નાંખવાનો કાયદો કીધો (૧૬૪૩).

* બેદર, શહેર, કસબા, ગ્રાણ્યાવાળાઓએ રાજને લડાઈને
માટે વહાણ પૂરાં પાડ્યાં તે અથવા તે નિમિત્ત નાણું આપવું તે.

સ્વેચ્છ પછી તેનો દીકરો લાર્ડ પ્રેટ્ટિસ્ટર થયો, પણ અનેક પક્ષકારોની ખટપટ અને લશ્કરમાં બંધાએલી ટાળીઓના કાવાદાવાઓથી કંટાળીને તે રાજ્યનામું આપી ખસી ગયો. ક્લહ કરનારા પુરૂષો વિચારમાં પડી ગયા ને લોકે રાજકુટુંબની દયા ખાધી. વિચારવંતોએ રાજ તથા પાર્લિમેંટ એ બેનું રાજ્ય ઇંગ્લંડને અનુકૂળ છે એવું નોંધ્યું. તેટલામાં સ્કાટલેંડનું લશ્કર લેધ જનરલ મેંક ઇંગ્લંડ આવ્યો ને એણે સ્વતંત્ર લોકની એક સભા મેળવી ને સર્વાનુમતે ચાર્લસને ગાદીએ બેસાડવાનું ઠેરવ્યું ને તેને તેહું મોકલ્યું. -

ચાર્લસ બીજો એણે પોતાની ૩૦ મી વરસગાંઠને દહાડે લંડનમાં પ્રવેશ કર્યો (૧૬૬૦ ના મેની ૨૬ મીએ). તેણે આરંભે તો સર્વ પક્ષના લોકમાંના શુભસ્થોને પોતાની મસલહતમાં રાખ્યા અને પોતાના બાપનું મરણ આણવામાં સામિલ તે સિવાય બીજા બધા ગુનેહગારોને માફી આપી. તેણે કોમ્વેલનાં લશ્કરને રજા આપી; એપિસ્કોપલ પદ્ધતિ પાછી સ્થાપી અને રાજ્ય અપાધવામાં સહાય કરનારાઓને ઉપકાર વાળી રાજ કરીયા. પણ તે ધર્મનીતિ વિષે ખેદરકાર, વંદેલ, મોહલો ને આળસુ હતો તેથી તેના હાથપણા આગળ પાર્લિમેંટ તેને જે હુકમ મુકરર કરી આપ્યો હતો તે તેને ઓછો પડ્યો. તેણે ૪ લાખ રૂપિયા લેધ ટંકકે બંદર ક્રાન્સના લેધ ૧૪ માને આપી દીધું; અને પાર્લિમેંટની તરફથી મદદ મળે માટે તેણે હાલંડ સાથે વહાણની લડાઈ ચલાવી-એ લરાઈથી ડચનો કાફલો ટેમ્સમાં આવ્યો હતો ને લંડન જેમ તેમ કરી ભગ્યું હતું (૧૬૬૩);* વળી તેણે પૌર્ટુગલની શાહનદી કાથે-ફ્રેન સાથે પરણી મુંબઈનો તથા ટાંબેરનો એ કિલ્લો અને ૩૦ લાખ રૂપિયા જેટલો અવેજ એટલું પહેરા-મણીમાં લીધું હતું.

ચાર્લસ પોતાને પ્રેટ્ટિસ્ટન્ટ કહેવડાવતો, પણ અંદરખાને તેનો વિચાર ઇંગ્લંડમાં ક્રિયાલિક માર્ગ તથા પોપની સત્તા એ પાછાં દાખલ કરવાનો હતો. તેનો ભાઈ જેમ્સ (ચાર્લસનો જૂઠું) પ્રગટ રીતે જેસ્યુટ ઉપાધ્યાયો સાથે વહેવાર રાખતો. સ્કાટલેંડમાં એપિસ્કોપેલિયન પદ્ધતિ બળાટકારે દાખલ કરવાની તત્કાલીનમાં ૩૦૦ પ્રેસબિટરિયનોને તેણે રજળતા કરીયા;

સામાવાળાઓએ ધાતકીપણું કર્યું તેથી બળવો લોકચો; એ બળવો સમ્યો, પણ અંગ્રેજ લોકનો ચાર્લસ ઉપરથી ભરોસો લોકચો. ૧૬૭૩ માં પાર્લિમેંટ ટેસ્ટ એક્ટ-સરકાર નોકરીમાં રહેનારાઓએ રાજ્યના સ્થાપિત ધર્મના શપથ લેવા એવો ધારો કર્યો; ટેસ્ટ એક્ટ-આર્ટિકલ એણે દેશમાં પોષક ચલાવ્યો કે પોપની સાંસણીથી ક્રિયાલિક લોક પ્રેટ્ટિસ્ટન્ટનો ઘાટ ધરવાની વેતરણ કરેછે ને એ ઉપરથી ઘણાક નિરપરાધી ક્રિયાલિકની કતલ થઈ; ગુનાહની તપાસ થયાવિના કોઈને કેદમાં ન રખાય એવો ધારો-હેબીઅમ્સ કોર્પસ આક્ટ પસાર કર્યો અને જેમ્સને ગાદીના વારસામાંથી ટાળવાને બિલ તૈયાર કર્યું. એ બિલ ઉપરથી કેટલાક રાજપક્ષના શુભસ્થ સામા થયા ને રાજ્યે પાર્લિમેંટને રજા આપી (૧૬૮૧); પછી લંડનમાં, ઇંગ્લંડની પશ્ચિમમાં ને સ્કાટલેંડમાં એકજ વખતે બળવા લાઠે તેવી ગોઠવણ થઈ ચૂકી હતી, પણ તે તરફ પકડાયું હતું; અને તેમાંના આગેવાન રસલ, સીડ્ની ને બીજા જે રાજ્યને મારી નાખવાના એક બીજા તરફમાં પણ સામિલ હતા તેઓને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યા, ૧૬૮૩. ચાર્લસ ૨ ને ૧૬૮૫ માં મરણ પામ્યો.

જેમ્સ બીજો ગાદીએ બેઠો તેને માટે લોકસભાએ જોઈએ તેના કરતાં વધારે રકમ મુકરર કરી આપી; ચાર્લસની પાકશાળાએ તથા સ્કાટલેંડની પાર્લિમેંટ તેની 'પવિત્ર સર્વોપરિ સત્તાને' માન આપ્યું અને રાજ્યે પોતે પણ રાજ્યના ધારા પ્રમાણે સત્તા ચલાવવાનો વિચાર પ્રગટ નહાવ્યો. એમ છતાં સ્કાટલેંડમાં આગેલના ડચુકે ને ઇંગ્લંડની પશ્ચિમમાં મોન્મથના ડચુકે બળવા લાઠાવેલા તે ત્યારે બેસાડી શક્યો ત્યારે તેણે ક્રિયાલિક ધર્મ પાછો રાજ્યમાં સ્થાપવાનો આરંભ કરવા માંડ્યો. તેણે ટેસ્ટ આક્ટને કારણે રાજી ક્રિયાલિકને સરકારી નોકરીમાં દાખલ કરીયા; છ પ્રેટ્ટિસ્ટન્ટ ધર્મોધ્યક્ષો સામા થયા તેને બંદીખાને નાખ્યા (પછવાડેથી છોડ્યા હતા); ક્રિયાલિક દેવળો બંધાતાં કરીયા; અને પોપની સાથે સંદેશ વહેવાર રાખ્યો; તેવામાં વળી તેના પાટવીનો જન્મ થયો. એ સંધાં ચિન્હો જોઈ પ્રેટ્ટિસ્ટન્ટ ધંધના સઘળી સ્થિતિના લોક-ધર્મોધિકારી ને સરકારે એઓએ વિચાર કરી ખટપટ કરી વિલિયમ (જેમ્સની દીકરી મેરીનો વર) ને ઓરેન્જનો ભૂપ હતો તેને હાલંડથી બોલાવ્યો.

વિલિયમ લશ્કરસાથે વહાણમાં બેસી ઇંગ્લંડ આવ્યો-તા ૫ મી નવેમ્બરે ટોળે બંદરે લેવાયો. મોટા મોટા પ્રેટ્ટિસ્ટન્ટ સરકાર લોક તેને મળ્યા ને પછવાડેથી

* ૪૦ સં ૧૬૬૫ ના ડિનાજાનાં લંડનમાં મરદી ચાલી હતી ને ૧ લાખ માણસનો ઘાણ વળ્યો હતો ને મરદી બંધ થવા આવી તેટલે મોટી આમ લાગી હતી; એ આગ આઠવાડી-આ લગી રહી હતી ને ૧૩,૨૦૦ ઘરનો તથા ૯૮ દેવળોનો નાશ થયો હતો.

જેમ્સનું લશ્કર પણ સામા લશ્કરને મળી ગયું. જેમ્સ પોતાના જમાઇને એક પણ લડાઈ આપ્યા વિના ક્રાન્સ તરફ નાહો (૧૬૮૮).

વિલિયમને ગાદીએ બેસાડતાં પહેલાં પાર્લિમેંટ પોતાના હક્કની યાદી ઉપર પાસ મંજૂરી અતની સહી લીધી હતી ને જ્યારે ૧૬૯૮ માં વિલિયમ ૩ ને રાજ ને મેરી રાણી એમ રાજ રાણી સાથે સત્તાધારી થયાં ત્યારે પાર્લિમેંટ પોતાના હક્કોને રાજ્યધારામાં દાખલ કરાવી અઢળ કીધા—પાર્લિમેંટની મંજૂરી અત વિના રાજ લોક પાસેથી નાણું કઢાવે તે ધારા વિરુદ્ધ થાય; પાર્લિમેંટમાં મોકલવાના ગૃહસ્થોની નિમણુક લોક પોતાના સ્વતંત્ર મતથી કરે; પાર્લિમેંટ ધણું ખર્ચે મળ્યાં કરે; નાક કાન કાપવાની સજા બંધ થાય; સૌ પોત-પોતાનો ધર્મ છૂટથી પાળે; વર્તમાનપત્રો છૂટથી પોતાના મત જણાવે; કોઈ રોમન કથાથલિક ઇગ્લંડની ગાદીએ બેસે નહિ; વગેરે.

વિલિયમ વિધ* તથા ટોરી બંને પક્ષનાને કારભારમાં લીધા હતા, પણ જેમ્સના પક્ષકાર જે જાકોબાઈટ કહેવાતા તેને લીધા નહોતા; કેટલાક વલંદાઓને પણ દરજ્જે ચડાવ્યા હતા. તેણે ઇગ્લંડની પ્રજાના લાભમાં, પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગના પક્ષમાં ને પોતાની સત્તા કાયમ બેસાડવાના આગ્રહમાં કેટલાં કામ કીધાં તે અંગ્રેજ પ્રજાને અનુકૂળ ન આવ્યાં, તોપણ તેણે વખતે લૂટી જઈ, વખતે ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી, વિધટોરીઓની ભાંજગડ ભાંજ, જાકોબાઈટના બખેડા બેસાડી, ફતેહમંદીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

તેણે આયર્લંડના કથાથલિક તથા જાકોબાઈટ જેઓએ પદબ્રજ જેમ્સને રાજ માની ક્રાન્સની કુમકે લડાઈ ચલાવી હતી તેઓને હરાવ્યા હતા (૧૬૯૦) અને ક્રાન્સના લૂંટ ૧૪ માની સામા બીજા રાજ્યોને સંપમાં આણી બહાદુરીથી લડાઈઓ કીધી હતી. સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરની સરદારી કરવા તે જર્મની ગયા હતા ત્યારે ઇગ્લંડમાં રાણી મેરીએ જ રાજ્યસત્તા ચલાવી હતી. એ રાણી ૧૬૯૪ માં મરણ પામી. એ જ વર્ષમાં ઇગ્લંડની નાશનલ બેંકની સ્થાપના થઈ, ફ્રેંચની સાથે ચાલેલી લડાઈનો અંત રીઝવિકેના કોલકરારથી આ-

વ્યો હતો (૧૬૯૭). સ્કોટલંડના લોક પ્રથમ તો વિલિયમ ઉપર રાજ હતા, પણ પછવાડેથી ઘણા જ બીજા જવાઈ ગયા હતા ને તેથી જાકોબાઈટ લોક જોરાવર થયા હતા; પણ તેઓ જેમ્સને પાછો ગાદીએ બેસાડવાના ઉદ્યમમાં ફાવ્યા નહોતા.

સત્તરમા સૈકામાં ઇગ્લંડમાં રાજપ્રજાના ઝગડાના પક્ષકારોના ટંટાળબેડા શુમાર વિનાના હતા, પણ તેનાં પરિણામ રાજ્યમાં ને બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં ઘણાં સારાં નીપજ્યાં. પ્રજાએ કથાથલિક રાજ્યોને ખસેડી પરદેશી પણ પ્રોટેસ્ટંટ રાજને પોતાનો રાજ ઠેરવી પોતાના હક્ક મંજૂર કરાવી લીધાં. બીજાં રાજ્યોની સાથે લડાઈઓ ચાલી તેથી ઇગ્લંડનાં લશ્કરી વહાણોની ધણેક ઠેકાણે ફતેહ થઈ ને વેપાર વધ્યો. કેટલાક અંગ્રેજ ધર્મસંબંધી દુઃખથી ને કેટલાક લોકથી અમેરિકા જઈ વસ્યા, તેમ કેટલાક હિંદુસ્તાન ચીન વગેરે સાથે વેપાર કરતા હોલતમંદ થયા. એલિઝાબેથના રાજ્યમાં વેપાર કરવાની મંડળી સ્થપાઈ હતી. તેણે પ્રદેશમાં કેટલેક ઠેકાણે કોઠીઓ ધાલીને કેટલેક ઠેકાણે કિલ્લા બાંધ્યા. સાહુકારો પાસે નાણું વધ્યું ને તેઓ નાશનલ બેંકને ઉત્તેજન આપતા થયા. અર્થિકલનો અર્લ એ સેનાપતિ, રસલ એ નૌકા સેનાપતિ, બેકેન, હાઈન્સ, લાક એ શાસ્ત્રી પંડિત, ન્યૂટન ગણિત શાસ્ત્રી, હાર્વી વૈદક શાસ્ત્રી, લોર્ડ ક્લારેંડન ઇતિહાસ લખનારો, મિલ્ટન ને ડૉડન કવિઓ, ઉન્ડરરો માર્કિવસ વરાળચંત્રનો શોધનાર એ સૌ નામાંકિત પુરૂષો હતા. વિદ્યાકળામાં શોધ કરવાને રાયલ સોસાયટીની સ્થાપના ૧૬૪૫ માં થઈ હતી.

ફ્રાન્સ.

બુર્જો વંશનો સ્થાપનાર હેન્રી ચોથો ૧૬૧૦ માં મરણ પામ્યા પછી તેનો બાળક દીકરો લૂઈ ૧૩ મો એની આણુ ફરી હતી ને રાજકાળ સૌ તેની મા મેરી કરતી. ૧૬૧૪ ના અક્ટોબરમાં લૂઈ રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ રાખવાને વયે લાયક થયો; ને ૧૬૧૫ માં તે સ્પેનના ફિલિપ ૩ ની દીકરી આન સાથે પરણ્યો. સહીએ દીવાનગીરી છોડેલી તેને ઠેકાણે કોન્સિની (ઈટાલિયન) દીવાન થયો હતો. તેણે અમીરોને તરછાડ્યા તેથી તેઓએ કોંડેના રાજકુંવરને આગેવાન કરી બખેડા કરવા માંડ્યા હતા, પણ પછી તે કલહ પટ્યો હતો (૧૬૧૫). રાણીમા મેરી ને તેનો માનીતો કોન્સિની એ બેના કારભારથી રાજ પણ ટંટાળ્યો ને એણે પોતાના એક જીવાન દરબારીની સલાહથી દીવાનને મરાવી નાંખ્યો. તેની બેરી ઉપર જીવ

* જેમ્સ ૧ લાની પાર્લિમેન્ટમાં બે પક્ષ હતા, પણ ચાર્લસના વખતમાં તે વિધ ને ટોરી નામથી જાહેરમાં ઓળખાયા. રાજદરબારની તરફના તે સામાવાળાને વિધ કહેતા (સ્કોટલંડમાં ઘેલા ઝડુની લોકને માટે તે શબ્દ વપરાતો તે ઉપરથી) અને લોક તરફના તે દરબારીઓને ટોરી કહેતા (આયર્લંડમાં લૂંટારાઓને માટે તે શબ્દ વપરાતો તે ઉપરથી).

ક્રીધાનો ગુનોહ ફેરવી તેને પણ મરણહંડની શિક્ષા ક્રીધી અને રાણીમાને પકડાવી બ્લોઈ મોકલી દીધી. મેરીએ કેટલાક અમીરની મદદે જે બંડ ઊઠાવ્યાં, પણ પછી હ્યુકોનાં ધર્મોદ્ધક્ષે (કાર્લિનલ રિચિલ્યુએ) વચમાં પડી માદીકરાનું સમાધાન કરાવ્યું. કાલ્દિવનિસ્ક્રિસ્ટીના કેટલાક હક્ક છીનવી લેવામાં આવેલા તે ઉપરથી તેઓએ બળવો ક્રીધો હતો, પણ પછી નાં-દીસમાં થયેલો કરાવ બહાલ રાખી તેઓનું પતાવવામાં આવ્યું હતું (૧૬૨૨). એ બખેરામાં લૂઈની જે રાનનો ખિલબની દીવાન હતો તે મુઓ હતો.

૪૦ સં ૧૬૨૪ માં રિચિલ્યુ દીવાન થયો ને એ શક્તિમાન પુરૂષ ઘટતી અઘટતી કોઈ પણ રીતે અમીરોને, લ્યુગેનોટ ખ્રિસ્તીઓને અને આરિસ્ટ્રાના રાન-કુળને, એઓને હલકાં પાડવામાં મગ્યો. તેણે રાનની બેન હેન્રિ એટ્ટાને ઇંગ્લંડના પાટવી ચાર્લસ સાથે પરણાવી, ને ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને હાલંડ એ ત્રણેનો મૈત્રિ-સંબંધ રખાવ્યો. એ ઉપરથી સ્પેન સાથે લડાઈ ચાલી (૧૬૨૫), પણ તેમાં કંઈ ફળ થયું નહિ. પ્રોટેસ્ટન્ટોએ બળવો ઊઠાવેલો તે ઉપરથી રિચિલ્યુએ રાસેલના કિલ્લાને ઘેરા ધાલી તે તાણે ક્યોં (૧૬૨૮) ને સઘળા કિલ્લાવાળાં શહેરો તેઓની પાસેથી છીનવી લીધાં. એ પ્રમાણે પોતાના દેશના પ્રોટેસ્ટન્ટોને હલકા પાડી આખા રાન્યને એક સત્તામાં આણીને સ્વીડનના રાન સાથે હોસ્તી ખાંધી ને નર્મનીના પ્રોટેસ્ટન્ટોને આરિસ્ટ્રાની સામા લડવામાં મદદ ક્રીધી; આરિસ્ટ્રાના ઈટલીમાંના પ્રદેશ ઉપર હુમલો ક્રીધો; અને પો-ર્ટુગલ જે સ્પેનના રાન્યમાં જોડાયું હતું તેને પાછું સ્વતંત્ર કરવામાં મદદ આપી. એ ખટપટની સાથે તેણે આકેડેમી-પંડિતોની અભ્યાસશાળા સ્થાપી, વિદ્યા-કળાને ધોતાળપણે હત્તેજન આપ્યું, અને દેશમાં ચાલેલી લાડાઈઓથી જે વર્ષમાં વેપાર પડી ભાગ્યો હતો તેને જીવતો ક્રીધો. પોતાને અનેક શત્રુઓ છતાં રિચિલ્યુએ પોતાના મરતાં લગી (૧૬૪૨) રાન્યસત્તા પોતાના ચક્કમાં રાખી. તે પાર્લિમેન્ટને કે રાનને કે ધારાને કે ઈનસાફદારને ન લેખવતાં નલમપણે વર્તતો હતો. રિચિલ્યુ પછી થોડેક કાળે લૂઈ પણ મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ ૧૪ મો પાંચ વર્ષનો ૧૬૪૩ માં રાનગાદીએ જોડા. રાણીમા આન તે તેની વતીની સર્વોપરિ રક્ષક કહેવાતી ને તેના માનીતા માઝરીને (ઈટાલિયને) દીવાન થઈ રાન વચલાયક થયો. લાંલગી કારભાર ક્રીધો—રિચિલ્યુએ પ્રગટ શૌર્ય કામો ક્રીધાં ને માઝરીને

કાવાદાવાથી ક્રીધાં. સ્વીડનની મદદે આરિસ્ટ્રાની સામા લડાઈ ચાલતી તે વેસ્ત્રેલિઆમાં થયેલા સંધિ-કરાર પછી બંધ પડી (૧૬૪૮): એ કરાર પ્રમાણે વહેંચણુ થતાં ફ્રાન્સને કેટલાક પ્રદેશ મળ્યા. કેટલાક અમીરો પાર્લિમેન્ટને મદદમાં રાખી માઝરીનની સામા થયા હતા ને હુધુડીઆ લોકે એક વાર પારિસના રસ્તામાં અવરોધ ઊભા કરી બંદીખાને પડેલા જે અમલદારને છોડી મૂકવાની દરખાસ્તને ફરજ પાડી હતી. કો-ડેના ભૂપે દરખાસ્તની વિનંતિ ઉપરથી બંડખોરોને વે-રાતા કરી નાંખ્યા ને થોડીવાર સમાધાની રહી; પણ પછી કોંટે તથા બીન એઓને પરજેજ કરવામાં આવ્યા તેથી તેઓના પક્ષીઓએ હથિયાર ઉચક્યાં ને તેમાં રાનનો કાકો ઓર્લીઅન્સનો ઝૂક આગેવાન થયો. માઝરીન કોલોન તરફ નાશી ગયો. એણે ખટપટ કરી કોંડેના પક્ષકારોને ખસેડ્યા ને પોતે ૬૦ હજાર લશ્કર સાથે પાછો આવ્યો (૧૬૫૧). કોંડે સ્પેનનો આશ્રય ધરી લાંના લશ્કર સાથે પારિસ આવ્યો. રાનની તરફથી ટ્યૂરિને કોંડેને લડાઈ આપી, પણ ઓર્લીઅન્સના ઝૂકની દીકરીએ ખાસ્તીલની તોપ ટ્યૂરિનના લશ્કર ઉપર ચલાવવાની લલામણુ ક્રીધી તેથી કોંડેની ફતેહ થઈ. રાનએ માઝરીનને દીવાનગીરીથી દૂર ક્રીધો ને લોક પાછા રાનજ્ઞા માનતા થયા. માઝરીનને પાછો ખાલાવવામાં આવ્યો. એણે અમીરોને સન્ન ક્રીધી ને પાર્લિમેન્ટને હલકી પાડી. સ્પેન સાથે ચાલેલી લડાઈ હજી બંધ પડી નહોતી. ફ્રાન્સની તરફથી ટ્યૂરિન ને સ્પેનની તરફથી કોંડે એ જે સમોવડીઆ સરદારોએ હારજીતને તોળી રાખી હતી. માઝરીને ઇંગ્લંડના ફોર્મલ સાથે કુમક કરાર ક્રીધા, ને ફ્રાન્સની જીત થઈ-સ્પેનના કબજામાં ગયેલું ડકર્ફ ઇંગ્લંડને આપવામાં આવ્યું. અને કેટલાંક શહેર ફ્રાન્સના તાબામાં આવ્યાં. માઝરીન ને સ્પેનનો દીવાન એ બેએ પિરી-નીસના પ્રદેશમાં મળી કોલકરાર ક્રીધા (૧૬૫૯)—સ્પેને આલ્સેસ ઉપરથી ફાવો ઊઠાવ્યો; લૂઈએ કોંડેને માફી આપી; અને સ્પેનના રાન ફિલિપની દીકરી મ-રાયાથેરિસા લૂઈ સાથે પરણી. વરસેક દહાડે માઝરીન મુઓ ને ૨૧ વર્ષના લૂઈએ રાન્યકારભાર પોતાને હાથ લીધો (૧૬૬૧).

લૂઈએ યૂરોપમાં સર્વોપરિ રાન થવાનો લોભ ધર્ચો ને શક્તિમંત પુરૂષોને કારભારમાં રાખ્યા. કોલ્બન્ટે નમાવસૂલની અવસ્થા કરી વૃદ્ધિ ક્રીધી, હલમ વેપારને વધાર્યો ને વિદ્યાકળાને આરાદો આપ્યો. લૂનોઈ એણે લડાઈના ખાતાની અવસ્થા કરી; વહાણ લશ્કર

ને સરંજમ એ વધારી સુધારી તૈયાર રાખ્યાં. સ્પેનનો ફિલિપ ૪ થો મુઝો કે લૂઈએ પોતાની સ્ત્રીની તરફથી બ્રાંડની ડચીને માટે દાવો કરી સ્પેનપાસે લડાઈ માગી. તેણે ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે ફ્લાંડર્સ ઉપર ચઢી કેટલીક જીત મેળવી. હાલંડ, ઇંગ્લંડ ને સ્વીડન એ ત્રણ રાજ્યોએ સ્પેનની તરફથી લડવાને સંપ કીધો. પછી એઈલાશપેલમાં કોલકરાર થયા (૧૬૬૮) તેની રૂએ લૂઈને કોમટી પાછું આપી દેવું પડેલું, પણ ફ્લાંડર્સ તેની પાસે રહ્યું.

લૂઈએ હાલંડ ઉપર પોતાનું વેર લેવાસાથે ત્રણ રાજ્યોનો સંપ ભંભવ્યો ને સ્પેનના ચાર્લસ બીજા સાથે સ્નેહ બાંધ્યો. નજવાં બહાનાં કહાડી બંને રાજ્યોએ સામટી હાલંડ ઉપર ચડાઈ કરી (૧૬૭૨);— બંને રાજ્યોનાં મળીને ૧૦૦ વહાણોનો કાફલો નીકળ્યો હતો ને ફ્રેંચ રાજ ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે સરહદ ઉપર બિતર્યો હતો. વલંદાનાં ૧૩૦ વહાણ હતાં. સાઉથયુલ્ડએ આગળ વહાણની મોટી લડાઈ થઈ તેમાં કોઈને પણ ફાયદો નેહું થોડુંકજ થયું. લૂઈના ઉપરીપણા તળે ટ્યૂરિન, કોંડે, લક્સંબર્ગ એ સરહદોએ હૈન નદી પાર કરી, હાલંડ ને ઝીલંડ એ બે શિવાય બીજા બધો મૂલક જીતી લીધો. વળી તેટલામાં વલંદાઓએ વહાણની ત્રણ લડાઈઓ જીતી અને ઓરેન્જના ભૂપે કોલેન લીધું ને એથી ફ્રાન્સ હાલંડ વચ્ચેનો માર્ગસંબંધ તૂટ્યો ને લૂઈને પોતાનું લશ્કર ફ્રાન્સ બોલાવી લેવાની ફરજ પાડી (૧૬૭૩). સ્પેનના રાજ્યે ફ્રાન્સપાસે લડાઈ માગી અને ખર્ચનું નાણું પોતાની પાર્લિમેન્ટની પાસેથી મળે તેહું નહોલું તેથી તેણે યૂનેટેડ પ્રોવિન્સિસના (બેલજીઅમ હાલંડના) રાજ્યસાથે સલાહ કીધી. પાંચ લડાઈઓ થઈ તેમાં ફ્રેંચ લશ્કરની થોડીક જીત હતી, પણ વહાણના કાફલાએ ડચ તથા સ્પેનના કાફલાઓને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં હરાવી લગાડ્યા હતા. નીમેગ્યુએનમાં કોલકરાર થયા— ફ્રેંચે કોમટીનો પ્રદેશ તથા નેધર્લંડમાંના બીજા ૧૬ કિલ્લા લૂઈને મળ્યા (૧૬૭૮).

લૂઈ પોતાના ક્યાથલિક ધર્મના આગ્રહમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોને ધિક્કારતો ને હુંફીયા સમજતો. લૂવોઈએની ને આડમ ડી મેટેન જેની સાથે છનાં લગ્ન કીધાં હતાં તેની અને જેસુટ લોકની ઉશ્કેરણીથી લૂઈએ નાં-ડીસમાં હેન્નિ ૪ થાની કારકીર્દીમાં (૧૫૯૮) પ્રોટેસ્ટન્ટોના હક્કસંબંધી ધારા થયા હતા તે રદ કીધા (૧૬૮૫). ઘણાંકનાં નામ મરણુદીપમાં લખાયાં એ ત્રાસથી ઉઘમી હુનરી ૮ લાખ માણસ ફ્રાન્સ છોડી

ચાલતાં થયાં. સાત વર્ષના છોકરાઓને ક્યાથલિક સંસ્કાર કરીને માખાપથી છૂટા પાડવામાં આવ્યા; રાજ્યમાં ક્યાથલિક વિધિ સર્વત્ર પળાતો કરાવવાને લશ્કરનું બળ કામે લગાડવામાં આવ્યું, દેશ છોડી બહાર રહેવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને તેમ કરવાની મના થઈ; અને પ્રોટેસ્ટન્ટ સાથે લગ્નસંબંધ કરવો તે ધારા વિરુદ્ધ છે અને તેવા સંબંધથી થએલી સંતતિ અનોરસ છે એવું ઠરવવામાં આવ્યું.

ઓરેન્જનો ભૂપ વિલિયમ જે ઇંગ્લંડનો રાજા થયો તે જર્મનીનો મહારાજા, હાલંડ, સ્પેન, વગેરે એઓએ લૂઈનો મદ ઉતારવાને ઓગસ્ટબર્ગમાં પરસ્પર સંપ કીધો (૧૬૮૯), લૂઈએ બે મોટાં લશ્કર ફ્લાંડર્સ મોકલ્યાં, ત્રીજું લશ્કર સ્પાનિઅર્ડ સાથે લડવાને કાઉલોનિઆ મોકલ્યું, અને આયર્લંડમાં જેમ્સ બીજાને કુમક મોકલી. લૂવોઈએ પાલાટીનેટનો નાશ કીધો, લક્સંબર્ગે ત્રણ ટુકાણે ઇંગ્લંડના વિલિયમને હરાવ્યો અને કાટીનાટે સ્વોયના જ્યૂકને હરાવ્યો. ૧૬૯૧ માં બીચીહેડ આગળ ફ્રેંચ કાપ્સાએ અંગ્રેજ તથા વલંદાના સંપીલા કાપ્સાને હરાવ્યો, પણ બીજા વર્ષે લાહોગ આગળ ફ્રેંચ કાફલો હાર્યો. વળી રક્સંબર્ગે સંપીલાં લશ્કરના સરદાર વિલિયમને લાંડન આગળ હરાવ્યો (૧૬૯૩) ને ગ્યાટીનાટે સ્વોયના જ્યૂકને હરાવ્યો. જ્યાં ત્યાં માણસોની કતલ ચાલી હતી ને પ્રદેશો બિનડ વળ્યા હતા. ફ્રાન્સમાં પણ બેતી વેપાર તરમ પડી ગયા હતા ને બે બીજી લડાઈઓ થઈ તેમાં કંઈ નક્કી થયું નહિ. લૂઈએ ને સામાવાળા સૌએ લડાઈથી કંટાળીને રીઝવિકમાં કોલકરાર કીધો (૧૬૯૭) અને લૂઈએ વિલિયમને ઇંગ્લંડનો રાજા માન્યો ને તેની મુખ્ય મુખ્ય જીત તેને પાછી આપી.

લૂઈ ૧૪ માએ પોતાને સર્વોપરિ રાજા કહેવડાવાને લડાઈઓ કીધી, જીત મેળવી; પોતાના સહાયોનાં શૌર્ય પરાક્રમ દેખાયાં ને શત્રુ રાજ્યોને ઝાંખાં પાડ્યાં; તેમ ક્યાથલિક ધર્મનો પૂર્ણ હિમાયતી રાજા કહેવડાવ્યો. રાજ્યકારભારી ને લશ્કરી બુદ્ધિશક્તિમંત હતા. ડીગર્ટ (૧૬૫૦), પાસકલ (૧૬૬૨), માલબ્રાંશ (૧૭૧૫) એ તત્ત્વશાસ્ત્રી; ઓકાર્ટ (૧૬૬૭) ને ડેશિયર (૧૭૨૦) રાજદંશાસ્ત્રી; માલહર્બ (૧૬૨૮) કવિ; મોલિયર (૧૬૭૩), કોરનીલ (૧૬૮૪) ને રસીન (૧૬૯૯) એ નાટક લખનારા; બાલઝાક (૧૬૫૪), ફેનીલન (૧૭૧૫), બેલ (૧૭૦૬), ચોઈલો (૧૭૧૧) એ ગદ્ય લખનારા; બુસ્સે (૧૭૦૪) વંજા; ર્યૂએર ને બ્રુન ચીતારા; સાલ્લો

(૧૬૬૯) એ યૂરોપમાં બાપા વિપયનું પહેલું ચોપા-
નીઈ કહાડનારો; એ સૌ નામાંકિત પુરુષો હતા. દ-
રબારીઓનો ઠાઠ, તેઓનું મોહલાપણું ને રંગીલી
લેડીઓની મહાલામહાલ એ સંકુ હવું, પણ પ્રજાની
સ્થિતિ ને રાજ્યનું અંતરણ એ કેવાં હતાં તે હવે પછી
બહુવામાં આવશે.

હાલંડ.

સ્પેનનો ફિલિપ બીજો એક પ્રગણાંઓ સાથે લડાઈ
કરતાં થાક્યો ને તેણે તે પ્રાંતોની સત્તા પોતાની દીકરી
ઈસાબેલા લથા તેનો વર આસ્પિર્યાનો આર્ચડયુક
આલ્બર્ટ એઓને સ્વાધીન કીધી. વળી લડાઈઓ
ચાલી; હિંદુસ્તાન તથા પૂર્વનો વેપાર પોર્ટુગીઝે પોતાને
હાથ રાખ્યો હતો તે ધણીક ડચ-વલંદાને હાથ આવ્યો
અને ઓરેન્જ પ્રગણાના મોરીસે આલ્બર્ટને ઓસ્ટેટ
આગળ હરાવ્યો (૧૬૦૦). ચાર વર્ષ પછી તે શહે-
રને ઘેરા ધાક્યો તેથી સ્પેને ૭૦ હજાર માણસ જોયાં.
પછી સ્પેનની તરફથી સ્પીનોલા એણે સરદારી કરી
જે એક લડાઈ લેઈ મત જણાવ્યું કે એક પ્રગણાં
જીતાવાનાં નથી; ને ફિલિપ ૩ બંને બાર વર્ષ લડાઈ
બંધ રાખવાનાં તહનામાં ઉપર સહી કીધી (૧૬૦૯).

એ તહથી એક પ્રગણાંનું પ્રજાસત્તાકરાજ્ય બહાર-
ની લડાઈઓથી પરવાર્યું, પણ માંહોમાંહેના ધર્મ-
સંબંધી ઝગડાઓથી પાછું અસ્વસ્થ થયું. રાજ્યનો
ધર્મ પ્રોટેસ્ટન્ટ તો હતોજ, પણ લેઉનના બે ધર્મીય-
દારીઓ ગોમર ને આર્મિનિયસ એ બે વચ્ચે
મતવાદ ચાલ્યો. ઓરેન્જ પ્રગણાંનો ભૂપતિ મોરીસ
ને ધણીક લોક ગોમર પક્ષના હતા ને કેટલાક શ્રીમંત
સત્તાધારીઓ ખીન્ન પક્ષના હતા. હુલ્લ ને બખેડા
થયા પછી ડોર્કમાં ધર્મસભા ભરાઈ (૧૬૧૮, નવેમ્બર)
તેમાં મોરીસ તથા તેના પક્ષની જીત થઈ ને સામા-
વાળા કેટલાક બંદીખાને પડ્યા, કેટલાક રાજ્યબહાર
થયા કેટલાકે ગેરઠનસાદ તથા બક્ષમ સાંખ્યા ને ૭૨
વર્ષનો બારનીવેલ્ટ દેશહિતકર્તા સિરચ્છેદ પામ્યો.

ધર્મસભાના ઠરાવથી યૂરોપનાં પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યોમાં
બળભળાટ થઈ રહ્યો. હાલંડમાં પણ તોફાન બેઠત
ને મોરીસની સત્તા ઘટત એવું રોળ દેખાવું હવું, પણ
સ્પેનની સાથે પાછી લડાઈ શરૂ થઈ ને રાજ્યના રક્ષ-
ણને માટે મોરીસનું કામ પડ્યું. મોરીસે પોતાના
મરનાં લગી (૧૬૨૫) સ્પીનોલા સાથે ચાતુરી તથા
બહાદુરીથી લડાઈઓ કીધી. મોરીસનો બાઈ ક્રેડ-
રિક હેબ્રિ એણે પણ સ્પેનને પોતાનું પરાક્રમ દે-

ખાડ્યું ને રાજ્યમાંના સામાવાળા ઉપર રહેમ રાખી.
હેબ્રિનો દીકરો વિલિયમ ૨ જો, સ્ટાટહોલ્ડર-
પ્રજારાજ્યોનો વડો થયો (૧૬૪૭) ને બીજે વર્ષે લરા-
ઈનો અંત આવ્યો-મન્સ્ટરમાં કોલકરાર થયા ને
સ્પેને ધ્રુખાંટ તથા ફ્લાંડર્સમાં પોતાના તાબાની
જગાઓ હતી-તે આખી દેઈ એક પ્રગણાંનું સ્વતંત્ર-
પણું કબૂલ રાખ્યું. ડચ લોક પોતાના વેપારનો ફા-
યદો બળવે વિશેષે ખંતીલા હતા; તેઓએ શેલ્ટ ન-
દીમાંથી સ્પેનનો માલ જતો આવતો બંધ કરાવ્યો ને
તેથી આઠવર્ષે શહેરનો ને સ્પેન તાબામાં રહેલાં કેટ-
લાંક શહેરોનો વેપાર તોડ્યો. વિલિયમ ૨ જો પો-
તાનીજ સત્તા રાજ્યમાં મનાય તેવું કરવામાં ફાવ્યો
નહિ ને અપજસ પામી ૧૬૫૦ માં મુઓ.

પછી રાજ્યમાં કે લશ્કરમાં કોઈ સમર્થ મુખી રહ્યું
નહિ; વિલિયમનો દીકરો જેલ બાળક હતો. એ સ્થિ-
તિમાં લોકે રાજ્યકારભારમાં કેટલાક હક્ક મેળવ્યા ને
સ્ટેટ્સ જનરલે લશ્કરની વ્યવસ્થા રાખી. એવામાં
અંગ્રેજ લોકની દાનત હાલંડનો વેપાર તોડવાની ધઈ.
પછી બંને રાજ્યનાં લશ્કરી વહાણો વચ્ચે મોટી લડાઈ
થઈ (૧૬૫૨-૧૬૫૪) તેમાં વાનટ્રોપ ને ડી સ્યૂટર
એ ડચ સરદારોનું ખલેક, ડીન ને મંક એ અંગ્રેજ
સરદારો આગળ ચાલ્યું નહિ; સલાહના કરાર થયા
તેમાં તેઓએ અંગ્રેજ વાવટાને માન આપવાનું કબૂલ
કીધું ને ઓરેન્જના બાળકુવરને અથવા તેના કોઈ કુટુંબીને
સ્ટાટહોલ્ડર્સની પદવી ન આપવી એવી વલંદા પાસે
અંગ્રેજોએ કબૂલાત કરાવી. ઇંગ્લંડમાં રાજની ફરી
સ્થાપના થયા પછી અંગ્રેજ લોકે ડચ લોકની અડીચ્યા
કરવા માંડેલી એ લેઈ ડચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કાર-
ભારી ડીવીટ એણે ફ્રાન્સની સાથે મૈત્રિકરાર કરી
રાખ્યા હતા. ધણીક વહાણની લડાઈઓ ચાલી;
ચોઈના ચૂકે સામાવાળા નૌકાસેનાપતિ ઓપડામ-
ને હરાવ્યો અને ૧૬૬૭ માં વલંદાના કાફલાએ ટેક્સ
નદીમાં ધરી આથામ આગળ ધણીક લશ્કરી વહાણ
બાળી મૂક્યાં. પછી બ્રેડાના કોલકરારથી લડાઈ
બંધ પડી.

લઈ ૧૪ માએ હાલંડ ઉપર ચડાઈ કીધી (૧૬૭૨)
તે વખતના ગઝરાટમાં લોકે ડીવીટ તથા તેનો ભાઈ
એ બંને મારી નાંખ્યા અને ઓરેન્જના બાવીસ વર્ષના
વિલિયમ ૩ બંને તેના બાપની પદવીઓ ધારણ
કરાવી ને વળી વિશેષ સત્તા પણ આપી. એણે લઈના
સામા બહાદુરીથી લડી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કીધું.
૧૬૭૮ માં નીમિયુએનના કરારથી સલાહ થઈ. ૧૬૮૯

માં વિલિયમ ઇંગ્લંડનો રાજ થયો;—એ જેમ્સ ૨ નોનો ભાણેજ તેમ જમાઈ પણ થતો તેથી તેણે ઇંગ્લંડની સમૃદ્ધિવડે હાલંડનું બળ વધારી ફ્રેંચ લોકને હુમલા કરતા અટકાવ્યા.

એ સૈકામાં હાલંડમાં સ્પીનોલા (૧૬૭૭) આદિકારણવિષે સમર્થ સંશયકારી, અને ઓશિયસ નીતિશાસ્ત્રકાર, અને વોસ, હીઇન્સિયસ, સ્કેવેલિયસ, ગોલિયસ શબ્દશાસ્ત્રી એ પ્રખ્યાત થયા. ફ્રાંસમાં ફ્રેંચ, વાંડિક્ક, રધાંટ ને બે ટેનિયર એ નામાંકિત ચીતારા હતા. કેલોનનો લ્યૂ-ટોલ્ક ગણિતશાસ્ત્રી હતો અને વેલ તથા સિલવિયસ એ પ્રાણી ધર્મગુણ શાસ્ત્રી હતા. છૂનેન્સ એણે દૂરબીનમાં ધણી સુધારો કીધો ને લંગરવાળાં ધડિયાળ કેમ બનાવવાં તેનો શોધ કીધો.

જર્મની.

૩૭૯૬ પછી તેનો ભાઈ માથીયસ જેને હંગરી તથા બોહીમિઆનું રાજપદ મળ્યું હતું તે મહારાજ થયો (૧૬૧૨). પ્રથમ તો લ્યૂથરન ખ્રિસ્તી ઉપર રહેમ રાખી હતી, પણ તેઓના સ્વતંત્ર વિચાર આસ્તિત્વાની સ્વૈચ્છિક રાજનીતિને અનુકૂળ ન આવવાથી તેણે તે ઉપર અંકોશ રાખવાને માટે સ્પેનસાથે લગ્ન-સંબંધ કીધો ને પોતાનો સગો ફર્ડિનાંડ જે રીડિઆનો ઝૂક હતો તેને હંગરી બોહીમિઆનું રાજ્યપદ આપ્યું. એ પ્રદેશના લોકે ફર્ડિનાંડને રાજ માન્યો નહિ ને પ્રેગના ધર્મીધ્યક્ષે બોહીમિઆમાં પ્રોટેસ્ટન્ટનાં દેવળો તોડી પાડ્યાં તે ઉપરથી બળવો ઊઠ્યો. બોહીમિઆન લોકે ફ્રેડરિક પાંચમો ઇલેક્ટર પાલેટૈન (ઇંગ્લંડના જેમ્સ ૧ લાનો બીજો જમાઈ) એને રાજ કીધો. જર્મનીમાં માથીઅસની પછી ફર્ડિનાંડ બીજો મહારાજ થયેલો (૧૬૧૯) તે સામો થયો. ફ્રેડરિક તરફ સાક્સની વતરોગ જર્મનીનાં સઘળાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો હતાં અને ઇંગ્લંડ, હાલંડ, ને ટ્રાન્સલવેનિયા અહીંના લશ્કરની કુમક હતી; ફર્ડિનાંડ તરફ સ્પેનનો રાજ, તેના તાબાના નેધર્લંડનો ગવર્નર, આસ્તિત્વાનો આર્ચબીશપ આલ્બર્ટ અને બીજાં જર્મન ક્યાથલિક રાજ્યો હતાં. સ્પીનોલા સ્પેનના ૨૪ હજાર લશ્કર સાથે પાલેટૈન ઉપર બીતર્યો; બેરિઆના ઝૂકે ફ્રેડરિકને પ્રેગ આગળ હરાવ્યો (૧૬૨૦); અને કૌંટ ટિલ્લી પાલેટૈનમાં ફરી વળ્યો. વર્ષ ૧૬૨૫ માં પ્રોટેસ્ટંટએ ડેનમાર્કના ફ્રિશિયન ૪ થાને આગેવાન કરી બે લડાઈ કીધી, પણ બંનેમાં તે હાર્યાં ને ટિલ્લી તથા વાલેન્સ્ટીન એ સરદારોએ મહારાજની ત-

રફથી ઠામઠામ જીત મેળવી; ડેમાર્કના રાજને પાછો હાંકી કહાડવામાં આવ્યો ને એને સલાહ કરવાની જરૂર પડી (૧૬૨૯).

એ જીતથી ફર્ડિનાંડે કૂલાઇને જર્મન રાજ્યોને બીજા દેશોમાં જેમ તાબેદાર ઉમરાવો હોયછે તેવી હાલતમાં આણી મૂકવાનો ઉદ્યમ માંડ્યો. તેણે બોહીમિઆમાં પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મે ચાલતો બંધ કીધો અને તે ધર્મના મુખીઓને મારી નંખાવી તેઓની મિલકત લેઈ લીધી; સાતસેં જાંયાં કુટુંબ મરણ દીપમાં નોંધ્યાં ને લોકની પાસે બલાતકારે ક્યાથલિક ધર્મ મનાવ્યો. જર્મનીમાં તે બહુ સાવધ રહી વર્ચો—સૌને ઇચ્છા-પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની છૂટ હતી તેમાંથી તેણે કાઢિવન મતના લોકને બાદ કીધા અને રાજકારણ કીધો કે પાર્સોના કોલકરાર પછી જેટલી ધર્મખાતાની જમીનનો પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોએ કબજો કીધો હોય તેટલી પાછી લેવી; એ કારાવની સામા ક્યાથલિક ઇલેક્ટરો પણ હતા, કેમકે એઓએ પણ થોડીક તેવી જમીન મેળવી હતી. રાઈસગોતમાં સભા ભરાઈ ને ઠંથું કે મહારાજ પોતાનું લશ્કર ઓછું કરે ને પોતાના સરદાર વાલેન્સ્ટીનને રાજ આપે—એ ધણો અભિમાની થયો હતો ને તેનાં લશ્કરમાં સારો બંદોબસ્ત નહોતો.

પ્રોટેસ્ટંટએ સ્વીડનનો રાજ ગસ્ટાવસ આડોલ્ફસ સાથે છૂપી સંધિ કીધી હતી; ફ્રાન્સના રીચી-લ્યૂએ વર્ષે વર્ષે મોટી રકમની મદદ આપવાનું કબજા કીધું હતું: હામિલ્ટનનો માર્કિવસ ૬ હજાર લશ્કર સાથે કુમકે આવ્યો ને બ્રિટનમાંથી ધણાક જળુ સ્વેચ્છાથી લડવા નીકળ્યા. પોમરેનિઆમાં જ્યારે આડોલ્ફસ પ્રથમ બહાર પડ્યો ત્યારે તરત તે જર્મનીનાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો સાથે ન થયાં, પણ જેમ જેમ તેની ફતેહ થતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ સામિલ થતાં ગયાં. આઠ મહિનામાં તેણે ૮૦ કિલો લીધા ને પછી સાક્સનીની કુમકે તે લીપ્ઝિક તરફ વળ્યો. મહારાજ ફર્ડિનાંડની તરફથી તેનો સરદાર ટિલ્લી લડાઈ આપવાને સામો આવ્યો. ૧૬૩૧ ની ૭ મી ડિસેમ્બરે મોટી લડાઈ થઈ ને અંતે સ્વીડનના રાજની અતુરાઈએ ને તેના લશ્કરના પકાકમે પૂરી જીત મેળવી. તેનું લશ્કર સઘળા દેશમાં ફરી વળ્યું; ટિલ્લી તેનો અટકાવ કરતો હતો તેવામાં તે લડાઈમાં પડ્યો (૧૬૩૨) અને આડોલ્ફસે ઝ્યુનિક લીધું. વાલેન્સ્ટીનને ફરીથી સરદારી મળી ને એણે ડુશ્મનોએ લીધેલી કેટલીક જગા પાછી મેળવી, પણ પછવાડેથી લટજન આગળ લડાઈ થઈ તેમાં સ્વીડ લોકે બીજા મોટી જીત મેળવી, પણ એ જીત મળતાં બહાદુર આડોલ્ફસ લડાઈમાં પડ્યો (૧૬૩૨).

તોપણ લડાઈ ચાલ્યાં કીધી-૧૯૩૪ માં નોર્ડલિન્ગન આગળ સ્વીડ હાર્યાં ને આરિટ્યનોની આશા સતેજ થઈ. જર્મન રાજ્યોએ ફરિનાન્ડ સાથે જુદા કોલકરાર કીધા ને ફરિનાન્ડે ધર્મખાતાંની મિલ્કત છીનવી લેવાનું ઠરાવ્યું હતું તે રદ કીધું; લડાઈનો ભાર સ્વીડ તથા ફ્રેંચ એઓને માથે પડ્યો. ફરિનાન્ડ પછી તેનો દીકરો ફરિનાન્ડ ૩ જે મહારાજ થયો (૧૯૩૭). તે ડાહ્યો હતો પણ તેને ખાપની પેટ પ્રોટેસ્ટન્ટની સાથે થવાની જરૂર પડી. ચાર લડાઈ થઈ તેમાં મહારાજના લશ્કરની હાર થઈ અને ૧૯૪૧ માં સ્વીડ સરદાર ખાનીઅર એણે ફરિનાન્ડ રાજસૂત્રનમાં સલાહ લેતો હતો તેવામાં તેને કેદી કરવાનો લાગ સાધ્યો હતો. ફરિનાન્ડના લશ્કરોની ઉપરાઉપરી હાર થતી ચાલી ને તેના કુટુંબને વીએનામાંથી નાશી જઈ પડ્યું અને ટ્યૂરેન ને વાંજેલ એઓએ જર્મન હોસન આગળ જીત મેળવી તેથી મહારાજને ત્રીસ વર્ષ થયાં ચાલેલી લડાઈનો અંત ચાલુવાની જરૂર પડી. વેસ્ટફેલિન્ગમાં કોલકરાર થયા (૧૯૪૮) તેથી ફ્રાન્સ તથા સ્વીડનને ધણોડ લાભ થયો; લ્યૂથરન ને ક્યાથલિક એઓ સરખા ગણાતા થયા;—મહારાજસલામાં જેટલા ક્યાથલિક તેટલાજ લ્યૂથરન ખેસતા થયા.

ફરિનાન્ડ ૧૯૫૭ માં મરણ પામ્યો. તેનો દીકરો લીઓપોલ્ડ ૧ લો ૧૯૫૫ માં હંગરીનો રાજ થયો. લો તે ૧૯૫૭ માં બોહીમિયાનો પણ થયો અને લઈ ૧૪ માની સરસાઈ છતાં તેને મહારાજ નીમવામાં આવ્યો (૧૯૫૯). તુર્ક લોકે હંગરી ઉપર હુલો કીધો હતો, પણ તે હાર્યા હતા ને વીસ વર્ષનો તહ કરવામાં આવ્યો હતો. આરિટ્યન દરબારના કરડાપણાથી હંગરીના લોકે ફ્રાંક ટેકેલીને આગળ પાડી બળવો કીધો. કોન્સ્ટંટિનોપલવાળોએ તેને હંગરીનો રાજ ને તુર્ક રાજ્યનો ખંડિયો માન્યો; અને તરતજ મુલતાનનો વજીર તહ તોડી ૧૧ લાખ લશ્કર સાથે તેની મદદે આવ્યો. એ એકઠાં મળેલાં લશ્કરે મહારાજના લશ્કરને રાખાખ આગળ હરાવ્યું ને ૧૯૮૩ ના જુલાઈની પંદરમીએ વીએનાને ઘેરા ધાલ્યો. તુર્ક લોક કિલ્લો સર કરતા હતા તેવામાં—સોબીએસ્કી પોલંડનો લશ્કરી સરદાર આવી પહોંચ્યો ને એણે ૧૨ મી સપ્ટેમ્બરે સત્તુને જે ત્રણ લડાઈમાં હરાવી હંગરીમાંથી હાંકી કહાલ્યા; હમરાવોને તોડવામાટે (હંગરીનો રાજ જ્યારે ત્યારે નીમાતો તે ધારો બંધ પાડી) આરિટ્યાના કુળનો રાજ વંશપરંપરા રાજ્ય કર્યા કરે તેવું ઠરાવ્યું—લીઓપોલ્ડના દીકરા જેએકને રાજ કીધો (૧૯૮૭). સ-

વાયનાયજીને જેન્ટા આગળ ફતેહ મેળવી તેથી ક્લોન્-વિદ્જમાં કરાર થયા ને તુર્ક લોકો સાથે ચાલેલી લડાઈનો છેડો આવ્યો (૧૯૯૭).

લીઓપોલ્ડે લઈ ૧૪ મા સાથે જે વાર લડાઈ કીધી હતી ને પછી રીઝવિલના કરાર થયા હતા (૧૯૯૭). એના રાજ્યમાં નવમે ઇલેક્ટોરેટ થયો—બ્રંઝવિટ તથા લ્યૂતબર્ગનો જુદા હાનોવરનો ૧ લો ઇલેક્ટર થયો, (૧૯૯૨); બ્રાંડનબર્ગનો ઇલેક્ટર તથા પ્રુશિયાનો જુદા જે ફ્રેડરિક તેણે પોતાને રાજ કહેવડાવ્યો (૧૭૦૧); અને એક સ્થાયી મહારાજસલા સ્થાપવામાં આવી કે જેમાં ઇલેક્ટરો નહિ પણ તેઓના પ્રતિનિધિયો ખેસતા થયા.

એ સૈકામાં જર્મનીમાં કોનફેડરેશન, પ્રુફેનડોફ ને લીબનિટ્ઝ એ તત્વશાસ્ત્રી ને રાજનીતિજ્ઞ થયા. ઓપિટ્ઝ, બાલ્ડ ને કાનિટ્ઝ એ કવિયો બોએર, લેલી, નેલર એ ચીતારા, અને ગેરિક ને ગ્લોબર એ પદાર્થશાસ્ત્રી ને રસાયનશાસ્ત્રી હતા.

ઈટલીએ પોતાનું રાજકીય તેજ ખોલ્યું હતું. થુરોપનું કોઈ પણ રાજ્ય પોપની કુમક કે સલાહ લેતું નહિ. એ ફેરફાર રેફર્મેશન-ખ્રિસ્તીધર્મના પુનઃસંસ્કારથી થયો. નેપલ્સ તથા સિસિલી ટાપુ અને મીલાન એમાં રમેનની સત્તા હતી. નેપલ્સમાં ૧૯૪૭ માં બળવો થયો ને માસાનીએલ્લો નામનો માછી રાજ્યસત્તા લેઈ ખેઠો. પણ માટ્રિડથી આવેલા નવાએ તેને મારી નખાવ્યો. પછી ગ્યેલના જુદા સત્તા લીધી તેને પણ પશ્ચાતેથી કહાડવામાં આવ્યો હતો. મેરીનાના બળવાખોરે ૧૯૭૪ માં લઈ ૧૪ માને સિસિલીનો રાજ માન્યો. વહાણની એક લડાઈ થયા પછી નીમેગ્યુએનના કરારની રૂએ સિસિલી ટાપુ પાછો રમેનની સત્તામાં ગયો હતો. વેનિસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ૧૯૧૪ માં ફ્રાન્સદારી કામનો ઈનસાફ ૧૦ શ્રીમંત ગૃહસ્થોની સલા કરે એવું હતું. રાજસલાએ ઠરાવ કર્યો હતો કે રાજ્યની સમ્મતિ લીધા વિના પોષે વધારે મઠ બાંધવા નહિ ને મિલ્કતો છીનવી લેઈ ધર્મખાતાંની કરવી નહિ. આરિટ્યાની સાંસદીથી ડાલ-મેશિયાના ચાંચીઆઓએ વેનિસ તાબાના ટાપુઓ ઉપર હુલો કીધા હતા તેને રાજ્યે હુલો પોતાની સત્તા કાયમ રાખી હતી. વેનિસે તુર્કસાથે જે લડાઈ કીધી તેમાં પેહેલી કાંડિયામાં ૨૫ વર્ષ ચાલી તે ૧૬૬૬ માં પતી હતી—તેમાં વેનિસે તે ટાપુ ખોયો હતો; બીજી ૧૬૮૪ માં રાફ થઈ તેમાં વેનિસે મોરીઆ પાછું જીતી લીધું; અને ૧૬૯૯ માં તે મોરીઆ

પ્રાંત, એજના ને સાંટામોરા એ ટાપુઓ, ડાલમે-શિયામાંના કેટલાક કિલ્લાઓ, કાલોંવિટજના કેલ-કારારથી વેનિસના રાજ્યમાં ગણાતા થયા હતા.

એ સૈકામાં ઇટાલિઅન વિદ્યા નિસ્તેજ થતી ચાલી. કારાક્રીઓલસ ગદ્ય લખનારો, સાર્પીડાવિલા, ઝેંટીવોલીઓ એ ઇતિહાસ લખનારા, ગ્યુઇડો, આલબાનો, ડોમેનીકીનો, સાલવેટર, રોસા એ ચીતારા, ગ્યાલીલીઓ ન્યૌતિષી તથા પદાર્થ શાસ્ત્રી, કાન્સિની ખગોળમાં શોધ કરનારો ને ટો-રીસેલી ખારોમીટર—વાયુમાપદર્શક યંત્ર બનાવનારો એ નામાંકિત હતા.

સ્પેનમાં ફિલિપ ૩ જે (૧૫૬૮) આગસ્ટ ને બા-પના જેવો જલમ હતો. તેને નેધલેંડનાં એકત્ર પ્રગ-ણાંતી સાથે ૧૨ વર્ષનો તહ કરવો પડ્યો (૧૬૦૯); અને તેણે ઇનકિવિઝિશન—ધર્મી અધર્મીનો ઇનસાફ કરનારાઓની તથા પોતાના દીવાનની સલાહથી સરકાર ઠરાવ જાહેર કીધો (૧૬૧૦) કે મુસલમાન પ્રજાએ ત્રીસ દહાડામાં સ્પેનમાંથી જતાં રહેવું. નિરાશ થયેલા મૂ-રોએ બંડ ઊઠાવ્યાં, પણ તે ફાંચા નહિ અને દરો લાખ હુનર હથમ કરનાર માણસોને સ્પેનમાંથી કહા-ડી મૂકવામાં આવ્યા. ફિલિપ ૪ થો છેક નિર્બળ હતો. જર્મેનીમાં ટંટા ચાલ્યા તેના કારણોમાં એક કારણ તેનો ખટપટીઓ સ્વભાવ હતો. તે લડાઇઓ વેસ્ટ-ફેલિયાના કારારથી પતી હતી. ફ્રાન્સ સાથે ઝગડો મ-ચેલો તેનું છેવટ પિરીનીઝના કારારથી આવ્યું હતું. જર્મેકા ને હંકેર્કે અંગ્રેજને આપવાં પડ્યાં; ને ફ્રેન્ચો-એ સ્પેનના લશ્કરને રોકોરના મેદાનમાં પૂરે હરાવ્યું. કાટલોનિઆમાં બંડ થયા પછી ૧૬૪૦ માં પોર્ટુગલમાં બળવો ઊઠ્યો. સ્પેનનું રાજ્ય એટલું તો નિર્બળ થઇ ગયું હતું કે તેને રૂપાનું મૂલ ગણાવું રાખી તાંબાના સિક્કા વાપરવા પડ્યા હતા. ૪૦ સં ૧૬૪૩ માં હાલંડનું સ્વતંત્રપણું ફિલિપને કબૂલ રાખવું પડ્યું. પોર્ટુગલ પાત્ર સ્વતંત્ર થઇ જીતું પડ્યું તે સ્પેનના નબળા પડવાથી—ત્યાંના કારભારી જલમ કરતા ને લ-શ્કરનો બંદોબસ્ત નહોતો. કાટલોનિયાનું બંડ થયું ત્યારે માદ્રિડ સરકારથી હુકમ આવ્યો કે પોર્ટુગીઝ અ-મીર સરદારે તે બંડ ખેસાડવું. તેવામાં જે લોક રા-જ્યને ઊંધું વાળવાનો ધણા દહાડા થયાં લાગ શોધતા હતા તેઓએ લિસ્બનના ધર્મોધ્યક્ષને આગેવાન કરી ખગાનજાના ડયૂકને જોને ૪ થો એ નામે પોર્ટુગલનો રાજ કીધો (૧૬૪૦), ને સૌએ માન્યો—હિંદુસ્તાનનાં ને આફ્રિકાનાં સંસ્થાનમાં પણ રાજ્ય સહેલથી બદ-

લાયાં. પિરીનીઝના કેલકારારથી (૧૬૫૬) સ્પેન પોર્ટુ-ગલને પોતાના રાજ્યમાં પાછું જોડવાને મુખત્યાર થયું હતું; તે ઉપરથી પોર્ટુગલે પોતાની મદદમાં ઇંગ્લેંડને રાખ્યું હતું. આલફ્રેન્સો છઠ્ઠો ૧૬૫૬ માં ગાદીએ બેઠો હતો તેણે પોતાની બેન કાથેરેને ઇંગ્લેંડના ચા-લ્ડસ ખીજ સાથે પરણાવી હતી; ફ્રાન્સે પણ પોર્ટુગલ-ની બાબત પકડી; લડાઇ ચાલી તેમાં આલફ્રેન્સોએ રાજનામું આપ્યું ને તેનો ભાઈ પીટર ખીજે ગાદીએ બેઠો. તેણે સ્પેનના રાજ સાથે સલાહ કીધી ને એણે પોર્ટુગલનું રાજ્ય સ્પેનથી જીતું સ્વતંત્ર છે એમ કબૂલ રાખ્યું (૧૬૬૮).

૩ શિયા.

બોરીસ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં એક જણ હું માજી રાજનો ભાઈ છઠ્ઠ એમ કહી ગાદીએ બેઠો (૧૬૦૫). એ વરસ પછી લોકના બખેડામાં કપાઇ ગયો ને પછી અનેક જણ રાજગાદીને માટે દાવો કરતા થયા. સ્વીડન ને પોલંડનાં રાજ્યોએ રશિયા ઉ-પર એકજ વખતે ચઢાઈ કરી ને પોલંડે પોતાના બાળરાજ લાડિસલેઅસને રશિયાનું રાજ્ય આપ્યું (૧૬૧૦). પણ જે કબૂલાતથી પોલંડના રાજ્યે પોતાના દીકરાને રશિયાની ગાદી અપાવી હતી તે બજવામાં ન આવી ને રશિયનોએ સામા થઈ લડાઇ કરી પરદેશીઓને હાંકી કહાજ્યા (૧૬૧૩); ખીજે વર્ષે મૈકલ રોમોનોફ (રિકના કુળમાંનો) સકળ લોકની રાજપ્રીયથી રશિયાનો ઝાર થયો.

રોમોનોફે બાલ્ટિક સમુદ્રના કાંઠાનો પ્રદેશ આપી દેખને સ્વીડન સાથે સલાહ કીધી; જૂદે સી—થોળા સ-મુદ્ર ઉપર આર્ખેન્જલ એ બંદર માત્ર રશિયાના તાબામાં રહ્યું. ચૌદ વર્ષનો તહ હતો તેના બદલામાં રોમોલેન્સ્ક પોલંડને આપ્યું (૧૬૧૮), એ પાછું લડાઈ કરી જીત્યું હેવું ને વળી હારી પાછું આપ્યું હતું, (૧૬૩૪). એ મોટું નુકસાન ખમી રોમોનોફે દુરમ-નોને બળગા કીધા; કિલ્લાઓ બાંધ્યા; પરદેશી લશ્કરે આફ્રિકાને પોતાનાં લશ્કરમાં નોકરીઓ આપી; અને વેપારના લાભને માટે ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લેંડ સાથે સંધિ કીધી. ૧૬૪૫ માં આલેક્સિસ ગાદીએ બેઠો પણ તેની તરફથી રાજ્યસત્તા ચલાવનારો લોકપ્રિય ન-હોતો તેથી અમીરો સામા ઊઠ્યા હતા; પણ એ બખેડા આલેક્સિસે ૧૬૪૮ માં રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લીધા પછી ખેસાજ્યા હતા. ૧૬૫૪ માં તેણે યૂકેન કોસ્સાકસ આ લોકને મદદ આપી પોલંડ સાથે લડાવ્યા ને ૧૬૫૬ માં વીલનામાં તહનાયું થયું તેની

૩એ સ્પેસોલેન્સ પાછું મેળવ્યું; અને ફરીથી લડાઈ ચાલી તે પતી તેમાં આલેક્સિસને કેટલોક ફાયદો થયો. રાન્યમાં બખેડા ઘણા હતા જે ૧૬૬૭ માં ડોન કોન્સાકસ એ લોકે પોતાના રેઝાન સરદારના ઉપરી-પણા તળે રાન્યને લાંછ તોડી નાંખવાની વેતરણ કીધી. રેઝીને આસ્ક્રાકાન છતી લેઈ સ્વતંત્ર રાન્ય કહેવડાવ્યો; પણ પછવાડેથી તેને ને તેના સાથીઓને હુરાવી મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. આલેક્સિસે ફાયદાનો સંચલ કરાવ્યો, સણ, રેશમ, લોહું એનાં કારખાનાં મંડાવ્યાં ને ચીન સાથે વહેવાર કરવાની તબવીજ કીધી. તેની પછી તેનો વડો દીકરો થીઓડોર (૧૬૭૬) ગાદીએ આવ્યો. તેના રાન્યમાં રશિયન ને ઓટોમન તુર્ક એ બેની પહેલી લડાઈ થઈ; એ લડાઈ ૧૬૮૨ માં હતી ને યૂક્રેન રશિયાના તાળામાં આવ્યું હતું.

ઈં ૨૦ ૧૬૮૯ માં આલેક્સિસનો એક નાનો દીકરો પીટર (સત્તર વર્ષની વયનો) રશિયાનો રાન્ય થયો; તેનાથી મોટો ભાઈ ઐવાન હતો તે રાન્ય ચલાવવે કેવળ અશક્ત હતો. પીટરે પ્રથમ તો લશ્કરને અચ્છી રીતની ક્વાયત આપવામાં ને રાન્યનું વિત્ત વધારવામાં મહેનત લીધી; ૧૬૯૪ માં તેણે ડોન નદીમાં ફરતાં થોડાંક નાનાં વહાણોમાં લશ્કર ભરી તુર્ક સાથે લડી એજોફ બંદર લીધું-રશિયાનો દરિયાઈ કાફલો પ્રથમ તેરલોન હતો. ત્રણ વર્ષ પછી તેણે વહાણ ખાંધવાનાં કામમાં ને ખીજ ચંત્રકળામાં માહીતી મેળવવાને ઇંગ્લંડ, હાલંડ ને બીજા પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કીધો ને ત્યાંના કારીગરોને પોતાના રાન્યમાં આણ્યા.

પોલંડના રાન્ય સિનિસ્મંડ ત્રીજાએ રશિયા ઉપર હુમલો કરી પોતાના દીકરાને ઝાર કીધો હતો (૧૬૧૦), પણ પછી (૧૬૧૮) રશિયનોએ તે પોલ લોકને પાછા કહાડ્યા હતા. નર્મનીમાં ૩૦ વર્ષની લડાઈ ચાલી તેમાં તે આસ્ક્રિયાની બાળ્યે રહ્યો હતો. તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં તેનો સરદાર એલકીયુસ્કી કપાઈ મુઝો (૧૬૨૦) ને બીજે વર્ષે સલાહ થઈ તેમાં માલડેવિયાનો પ્રદેશ તુર્કને આપવો પડ્યો; વળી સ્વીડન સાથે લડાઈ ચાલેલી (૧૬૧૮-૧૬૨૯) તેમાં લેવાનિયા સ્વીડનને આપી દેવું પડ્યું. સિનિસ્મંડે અનેક અટપટો કરી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધંધના લોકોનું સ્વતંત્ર સૌર્ય રૂંધી નાંખ્યું, ગ્રીક ખ્રિસ્તી-માર્ગ પાળનારાઓને પગલા ને પોતાનું ઇચ્છેલું પાર પાડ્યું—પોપમતસત્તા પોતાના રાન્યમાં ખેસાડી તેનો દીકરો લાડિસલેઅસ ૪ થો એણે રશિયાની

સરહદ ઉપર હુમ્મી કીધા ને કેટલાંક શહેર તાળે કીધાં. ૧૬૩૪ માં રશિયા સાથે નવો તહ કીધો; તુર્ક સાથે સલાહ કીધી; અને સ્વીડન સાથે ૨૬ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખી. તે પોતે સદ્ગુણી ને બુદ્ધિમાન હતો એટલે રાન્યનું અંતરબળ તેજ વધે તેવું હતું; પણ તેના બાપે રાન્યમાં બહુ બેસ્થુટોને ઘાલ્યા હતા તેઓએ ઘણા બખેડા કરવા માંડ્યા ને તેનું છેવટ આ થયું કે યૂક્રેનના કોન્સાકસોએ બળવો બીડાવ્યો; એ ખેસાડવામાં આવ્યા પછી ૧૬૪૮ માં રાન્ય મરણ પામ્યો. તેના ભાઈ જોન કાસીમીરના રાન્યમાં કોન્સાકસોએ કીમિયાના તાર્તરોની મદદે બળવો બીડાવ્યો ને ૧૬૫૪ માં આલેક્સિસે ક્રમક મોકલી. કાસીમીરે આલેક્સ ગરુટાવસને સ્વીડનનો રાન્ય માન્યો નહિ એ ઉપરથી એણે પોલંડ સાથે લડાઈ કીધી. લડાઈમાં રશિયનોએ પોતાનું તાક્યું હતું. પછી ધ્રાંડનબર્ગનો ઇલેક્ટર ખટખટ કરી પોલંડથી સ્વતંત્ર થયો (૧૬૫૭). ૧૬૬૦ માં સ્વીડન સાથે સલાહ થઈ ને પોલંડના રાન્યે સ્વીડનની ગાદી ઉપરથી હુક બીડાવ્યો. પછી રશિયનો સાથે લડાઈ ચાલી (૧૬૫૮-૧૬૬૭) તેનું છેવટ આ આવ્યું કે સિનિસ્મંડની વખતમાં જેટલું મેળવ્યું હતું તેટલું પોલંડે ખોયું. કાસીમીરે ૧૬૬૮ માં ગાદી છોડી ત્યાર પછી મક્લને રાન્ય કરવામાં આવ્યો. તુર્ક લોકે પોલંડ ઉપર હુમલો કીધો ને જોન સોબીએસ્કીએ યુદ્ધ કુશળતા વાપરી પરાક્રમ દેખાડ્યું, પણ તે હાર્યો ને યૂક્રેન પ્રાંત તુર્ક લોકને હાથ ગયો; વળી તેને ૨૨ હજાર ડચુકેટ દર વર્ષે ખંડણીના કબ્જા કરવા પડ્યા. પાછી લડાઈ ચાલી ને સોબીએસ્કીએ એકઝીમ આગળ ફેરવે મેળવી (૧૬૭૩). બીજે વર્ષે મૈક્લ મુઝો ને સોબીએસ્કી સઘળા લોકની પ્રસન્નતાથી જોન ત્રીજો એ નામ ધારણ કરી પોલંડની ગાદીએ બેઠો.

એ રાન્યે અસાધારણ શ્રમ કરી લશ્કરનું બળ વધાર્યું ને પછી ઉપરાઉપરી છત મેળવતાં યૂક્રેન પ્રાંત અડધા ઉપર પાછો છતી લીધો (૧૬૭૬). ૧૬૮૩ માં તેણે તુર્ક લોકને વીએનામાંથી હાંકી કહાડી યૂરોપનાં ખ્રિસ્તી રાન્યોને મોહ બપલવ્યો; પણ પોતાના રાન્યમાં રાન્યના ધારા આગળ ને અમીરોના સામા થવા આગળ તેનું ચાલ્યું નહિ. ૧૬૮૬ ના લીઓપોલના કોલકરારથી તુર્ક તથા તાર્તરની સામા રશિયાની મદદ લેવી પડી; પણ તે ભારે થઈ પડી—ઘણોક પ્રદેશ આપી દેવો પડ્યો. ૧૬૮૮ ની રાનસલામાં ભારે ભાંજગડ ચાલી રહી તે પ્રસંગે તેણે રડીને કબ્જા કીધું હતું કે મારા દેશને અઝુમી રહેલા નાશમાંથી બચાર-

પ્રાંત, એજના ને સાંટામોરા એ ટાપુઓ, ડાલમે-શિયામાંના કેટલાક કિલ્લાઓ, કાર્લોવિટ્ઝના કોલ-કારારથી વેનિસના રાજ્યમાં ગણાતા થયા હતા.

એ સૈકામાં ઇટાલિયન વિદ્યા નિસ્તેજ થતી ચાલી. કારાક્ષીઓલસ ગદ્ય લખનારો, સાર્પીડાવિલા, ઝેંટીવોલીઓ એ ઇતિહાસ લખનારા, ગ્યુઇડો, આલબાનો, ડોમેનીકીનો, સાલવેટર, રોસા એ ચીતારા, ગ્યાલીલીઓ ન્યૈતિષી તથા પદાર્થ શાસ્ત્રી, કાર્ડિસની ખગોળમાં શોધ કરનારો ને ટો-રીસેલી ખારોમીટર—વાયુમાપદર્શક ચંત્ર ખનાવનારો એ નામાંકિત હતા.

સ્પેનમાં ફિલિપ ૩ ને (૧૫૯૮) આગસ્ટ ને ખા-પના જેવો જલમ હતો. તેને નેધર્લેંડનાં એકત્ર પ્રગ-ણાંની સાથે ૧૨ વર્ષનો તહ કરવો પડ્યો (૧૬૦૯); અને તેણે ઇનકિવિઝિશન-ધર્મી અધર્મીનો ઇનસાફ કરનારાઓની તથા પોતાના દીવાનની સલાહથી સરકાર ઠરાવ નેહર કીધો (૧૬૧૦) કે મુસલમાન પ્રબલે ત્રીસ દહાડામાં સ્પેનમાંથી જતાં રહેવું. નિરાશ થયેલા મૂ-રોએ બંડ ઊઠાવ્યાં, પણ તે ફાવ્યા નહિ અને દશ લાખ હુનર હથમ કરનાર માણસોને સ્પેનમાંથી કહા-ડી મૂકવામાં આવ્યા. ફિલિપ ૪ થો છેક નિર્બળ હતો. જર્મેનીમાં ટંટા ચાલ્યા તેના કારણોમાં એક કારણ તેનો ખટપટીઓ સ્વભાવ હતો. તે લડાઇઓ વેસ્ટ-ફેલિયાના કરારથી પતી હતી. ક્રાન્સ સાથે ઝગડો મ-ચેલો તેનું છેવટ પિરીનીઝના કરારથી આવ્યું હતું. જર્મેની ને ડંકર્ક અંગ્રેજને આપવાં પડ્યાં; ને ફ્રેંચ-એ સ્પેનના લશ્કરને રોકોરના મેદાનમાં પૂરું હરાવ્યું. કાટેલોનિયામાં બંડ થયા પછી ૧૬૪૦ માં પોર્ટુગલમાં બળવો ઊઠ્યો. સ્પેનનું રાજ્ય એટલું તો નિર્બળ થઇ ગયું હતું કે તેને રૂપાનું મૂલ ગણાવું રાખી તાંબાના સિક્કા વાપરવા પડ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૬૪૩ માં હાલંડનું સ્વતંત્રપણું ફિલિપને કબૂલ રાખવું પડ્યું. પોર્ટુગલ પાત્ર સ્વતંત્ર થઇ જતું પડ્યું તે સ્પેનના નળળા પડવાથી—લ્યાંના કારભારી જૂલમ કરતા ને લ-શ્કરનો બંદોબસ્ત નહોતો. કાટેલોનિયાનું બંડ થયું ત્યારે માદ્રિડ સરકારથી હુકમ આવ્યો કે પોર્ટુગીઝ અ-મીર સરદારે તે બંડ ખેસાડવું. તેવામાં જે લોક રા-જ્યને જીધું વાળવાનો ધણા દહાડા થયાં લાગ શોધતા હતા તેઓએ લિસ્બનના ધર્માધ્યક્ષને આગેવાન કરી ઇગાન્ઝાના ડયૂકને જોન ૪ થો એ નામે પોર્ટુગલનો રાજ કીધો (૧૬૪૦), ને સૌએ માન્યો—હિંદુસ્તાનનાં ને આફ્રિકાનાં સંસ્થાનમાં પણ રાજ્ય સહેલથી બદ-

લાયાં. પિરીનીઝના કોલકારારથી (૧૬૫૯) સ્પેન પોર્ટુ-ગલને પોતાના રાજ્યમાં પાછું જોડવાને મુખત્યાર થયું હતું; તે ઉપરથી પોર્ટુગલે પોતાની મદદમાં ઇંગ્લંડને રાખ્યું હતું. આલફોન્સો છઠ્ઠો ૧૬૫૬ માં ગાદીએ બેઠો હતો તેણે પોતાની બેન કાથેરેને ઇંગ્લંડના ચા-લ્ડસ ખીલ સાથે પરણાવી હતી; ક્રાન્સે પણ પોર્ટુગલ-ની ખાલ પકડી; લડાઇ ચાલી તેમાં આલફોન્સોએ રાજતામું આપ્યું ને તેનો ભાઈ પીટર બીજો ગાદીએ બેઠો. તેણે સ્પેનના રાજ સાથે સલાહ કીધી ને એણે પોર્ટુગલનું રાજ્ય સ્પેનથી જીતું સ્વતંત્ર છે એમ કબૂલ રાખ્યું (૧૬૬૮).

રશિયા.

યોરીસ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં એક જણ હું માણ રાજનો ભાઈ હજ એમ કહી ગાદીએ બેઠો (૧૬૦૫). એ વરસ પછી લોકના બખેડામાં કપાઇ ગયો ને પછી અનેક જણ રાજગાદીને માટે દાવો કરતા થયા. સ્વીડન ને પોલંડનાં રાજ્યોએ રશિયા ઉ-પર એકજ વખતે ચઢાઈ કરી ને પોલંડે પોતાના બાળરાજ લાડિસલેઅસને રશિયાનું રાજ્ય આપ્યું (૧૬૧૦). પણ જે કબૂલાતથી પોલંડના રાજ્યે પોતાના દીકરાને રશિયાની ગાદી અપાવી હતી તે બળવામાં ન આવી ને રશિયનોએ સામા થઈ લડાઈ કરી પરદેશીઓને હાંકી કહાડ્યા (૧૬૧૩); બીજે વર્ષે મૈકલ રોમોનોફ (રિક્તના કુળમાંનો) સકળ લોકની રાજખુશીથી રશિયાનો ઝાર થયો.

રોમોનોફે ખાલિટક સમુદ્રના કાંઠાનો પ્રદેશ આપી દેધને સ્વીડન સાથે સલાહ કીધી; બૅટ સી—ધોળા સ-મુદ્ર ઉપર આર્ખેંગલ એ બંદર માત્ર રશિયાના તાબામાં રહ્યું. ચોદ વર્ષનો તહ હતો તેના બદલામાં રોમોલોન્સ્ક પોલંડને આપ્યું (૧૬૧૮), એ પાછું લડાઈ કરી જીત્યું હેવું ને વળી હારી પાછું આપ્યું હતું, (૧૬૩૪). એ મોટું તુકસાન ખમી રોમોનોફે દુશ્મ-નોને અળગા કીધા; કિલ્લાઓ બાંધ્યા; પરદેશી લશ્કરે આફ્રિકાને પોતાનાં લશ્કરમાં નોકરીઓ આપી; અને વેપારના લાભને માટે ક્રાન્સ તથા ઇંગ્લંડ સાથે સંધિ કીધી. ૧૬૪૫ માં આલેક્સિસ ગાદીએ બેઠો પણ તેની તરફથી રાજ્યસત્તા ચલાવનારો લોકપ્રિય ન-હોતો તેથી અમીરો સામા ઊઠ્યા હતા; પણ એ બખેડા આલેક્સિસે ૧૬૪૮ માં રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લીધા પછી ખેસાડ્યા હતા. ૧૬૫૪ માં તેણે યૂકેન કોસ્સાકસ આ લોકને મદદ આપી પોલંડ સાથે લડાવ્યા ને ૧૬૫૬ માં વીલનમાં તહનાયું થયું તેની

૩એ સ્પોલોન્ક પાછું મેળવ્યું; અને ફરીથી લડાઈ ચાલી તે પતી તેમાં આલેક્સિસને કેટલોક ફાયદો થયો. રાન્યમાં બખેરા ઘણા હતા ને ૧૬૬૭ માં ડોન કે-સ્સાકસ એ લોકે પોતાના રેઝાન સરદારના ઉપરી-પણા તથે રાન્યને લાંછ તોડી નાંખવાની વેતરણ કીધી. રેઝાને આસ્ક્રાકાન છતી લેઈ સ્વતંત્ર રાજ કહેવડાવ્યો; પણ પછવાડેથી તેને ને તેના સાથીઓને હરાવી મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. આલેક્સિસે કાયદાનો સંગ્રહ કરાવ્યો, સણ, રેશમ, લોહું એનાં કારખાનાં મંડાવ્યાં ને ચીન સાથે વહેવાર કરવાની તજવીજ કીધી. તેની પછી તેના વડો દીકરો થીઓ-ડોર (૧૬૭૬) ગાદીએ આવ્યો. તેના રાન્યમાં રશિયન ને ઓટોમન તુર્ક એ બેની પહેલી લડાઈ થઈ; એ લડાઈ ૧૬૮૨ માં હતી ને યૂકેન રશિયાના તાળામાં આવ્યું હતું.

ઈં સં ૧૬૮૯ માં આલેક્સિસનો એક નાનો દી-કરો પીટર (સત્તર વર્ષની વયનો) રશિયાનો રાજ થયો; તેનાથી મોટો ભાઈ એવાન હતો તે રાન્ય ચ-ક્ષાવે કેવળ અશક્ત હતો. પીટરે પ્રથમ તો લશ્કરને અચ્છી રીતની ક્ષાયત આપવામાં ને રાન્યનું વિત્ત વધારવામાં મહેનત લીધી; ૧૬૯૪ માં તેણે ડોન નદીમાં ફરતાં ઘોડાંક નાનાં વહાણોમાં લશ્કર ભરી તુર્ક સાથે લડી એએફ બંદર લીધું-રશિયાનો દરિયાઈ કાફલો પ્રથમ તેટલોજ હતો. ત્રણ વર્ષ પછી તેણે વહાણ બાંધવાનાં કામમાં ને બીજાં ચંત્રકળામાં માહીતી મેળ-વવાને ઇચ્છું, હાલંડ ને બીજા પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કીધો ને લાંબા કારીગરોને પોતાના રાન્યમાં આવ્યા.

પોલંડના રાજ સિગિસ્મંડ ત્રીજાએ રશિયા ઉપર હુમલો કરી પોતાના દીકરાને ઝાર કીધો હતો (૧૬૧૦), પણ પછી (૧૬૧૮) રશિયનોએ તે પોલ લોકને પાછા કહાડ્યા હતા. નર્મનીમાં ૩૦ વર્ષની લડાઈ ચાલી તેમાં તે આસ્ક્રિયાની બાળ્યે રહ્યો હતો. તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં તેના સરદાર એલકીયુસ્કી કપાઈ મુઓ (૧૬૨૦) ને બીજે વર્ષે સલાહ થઈ તેમાં માલડેવિયાનો પ્રદેશ તુર્કને આપવો પડ્યો; વળી સ્વીડન સાથે લડાઈ ચાલેલી (૧૬૧૮-૧૬૨૯) તેમાં લેવાનિયા સ્વીડનને આપી દેવું પડ્યું. સિગિસ્મંડ અનેક ખટપટો કરી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોનું સ્વતંત્ર સૌર્ય કંધી નાંખ્યું, ગ્રીક ખ્રિસ્તી-માર્ગ પાળનારાઓને પળ્યા ને પોતાનું ઇચ્છેલું પાર પાડ્યું—પોપમતસત્તા પોતાના રાન્યમાં ખેસાડી. તેનો દીકરો લાડિસલેઅસ ૪ થો એણે રશિયાની

સરહદ ઉપર હુલ્લા કીધા ને કેટલાંક શહેર તાળે કીધાં. ૧૬૩૪ માં રશિયા સાથે નવો તહ કીધો; તુર્ક સાથે સલાહ કીધી; અને સ્વીડન સાથે ૨૬ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખી. તે પોતે સદ્ગુણી ને બુદ્ધિમાન હતો એટલે રાન્યનું અંતરળળ તેજ વધે તેવું હતું; પણ તેના બાપે રાન્યમાં બહુ જેસ્યુટોને ધાલ્યા હતા તેઓએ ઘણા બખેરા કરવા માંડ્યા ને તેનું જેવટ આ થયું કે યૂકેન-ના કેસ્સાકસોએ બળવો બિઠાવ્યો; એ ખેસાડ-વામાં આવ્યા પછી ૧૬૪૮ માં રાજ મરણ પામ્યો. તેના ભાઈ જોન કાસીમીરના રાન્યમાં કેસ્સાકસોએ કીમિયાના તાર્કરોની મદદે બળવો બિઠાવ્યો ને ૧૬૫૪ માં આલેક્સિસે ક્રમક મોકલી. કાસીમીરે આર્લેસ ગસ્ટાવસને સ્વીડનનો રાજ માન્યો નહિ એ ઉપરથી એણે પોલંડ સાથે લડાઈ કીધી. લડાઈમાં રશિય-નોએ પોતાનું તાક્યું હતું. પછી બ્રાંડનબર્ગનો ઇલેક્ટર ખટપટ કરી પોલંડથી સ્વતંત્ર થયો (૧૬૫૭). ૧૬૬૦ માં સ્વીડન સાથે સલાહ થઈ ને પોલંડના રાજ્યે સ્વીડનની ગાદી ઉપરથી હક્ક બિઠાવ્યો. પછી રશિયનો સાથે લડાઈ ચાલી (૧૬૫૮-૧૬૬૭) તેનું જેવટ આ આવ્યું કે સિગિસ્મંડની વખતમાં જેટલું મેળવ્યું હતું તેટલું પોલંડે ખોયું. કાસીમીરે ૧૬૬૮ માં ગાદી છોડી ત્યાર પછી મક્લને રાજ કરવામાં આવ્યો. તુર્ક લોકે પોલંડ ઉપર હુમલો કીધો ને જોન સોબીએસ્કીએ યુદ્ધ કુશળતા વાપરી પરાક્રમ દેખાડ્યું, પણ તે હાર્યો ને યૂકેન પ્રાંત તુર્ક લોકને હાથ ગયો; વળી તેને ૨૨ હજાર ડચકેટ દર વર્ષે ખંડણીના કબૂલ કરવા પડ્યા. પાછી લડાઈ ચાલી ને સોબીએસ્કીએ એકઝીમ આગળ કૃતેહ મેળવી (૧૬૭૩). બીજે વર્ષે મૈકલ મુઓ ને સોબીએસ્કી સંઘળા લોકની પ્રસન્નતાથી જોન ત્રીજે એ નામ ધારણ કરી પોલંડની ગાદીએ બેઠો.

એ રાજ્યે અસાધારણ શ્રમ કરી લશ્કરનું બળ વધાર્યું ને પછી ઉપરાઉપરી છત મેળવતાં યૂકેન પ્રાંત અરધા ઉપર પાછો છતી લીધો (૧૬૭૬). ૧૬૮૩ માં તેણે તુર્ક લોકને વીએનામાંથી હાંકી કહાડી યૂરોપનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોને મોહ બિખનવ્યો; પણ પોતાના રા-ન્યમાં રાન્યના ધારા આગળ ને અમીરોના સામા થવા આગળ તેનું ચાલ્યું નહિ. ૧૬૮૬ ના લીઓપોલના કોલકરારથી તુર્ક તથા તાર્કરોની સામા રશિયાની મદદ લેવી પડી; પણ તે ભારે થઈ પડી—થણેક પ્રદેશ આપી દેવો પડ્યો. ૧૬૮૮ ની રાજસલામાં ભારે ભાંજગડ ચાલી રહી તે પ્રસંગે તેણે રહીને કબૂલ કીધું હતું કે મારા દેશને અજુમી રહેલા નાશમાંથી બચાર-

વીજ, મહોબતખાન તથા ખાનખાનાન એઓએ બહાનપુર જઈ તેને સપડાવ્યો. શાહજહાં તેલંગણને રસ્તે બંગાળે ગયો ને તેણી તરફના પ્રાંત તેણે પોતાના તાબામાં લીધા. બાદશાહ તથા તેના સરદારો ત્યાં પણ જઈ પહોંચ્યા ને પછી શાહજહાં નિરપાય થઈ પાછો દક્ષિણમાં જઈ મલીકંબર સાથે રહ્યો. અહિં પણ બાદશાહી ફ્રેન્ચે હુમલો કીધો ને શાહજહાં પોતાની ફ્રેન્ચને સામી ફ્રેન્ચમાં મળી જતી જોઈ તાબે થયો. પછી તેણે બાદશાહના હુકમથી રોટાસ તથા આશીરગઢ એ કિલ્લા તાબે કીધા ને પોતાના દીકરા દારા તથા ઔરંગઝેબ એ બેને બાદશાહપાસે ઓળખાં મોકલ્યા (૧૬૨૫).

થોડા દહાડા પછી નૂરજહાંએ મહોબતખાન ઉપર બાદશાહની ઈતરાજ કરાવી. મહોબતખાન બાદશાહને બરોસાદાર દોરત તથા વફાદાર સરદાર હતો ને તેણે જ શાહજહાંન ઉપર ઉપરાઉપરી કૃતેહ કરી બાદશાહને જરાપણ આંત્ર આવવા દીધી નહોતી. બાદશાહે તેને બોલાવ્યો, પણ તે દરબારનું કારસ્તાન સમજી પોતાના રણચંભારના કિલ્લામાં જઈ રહ્યો. ઉપરાઉપરી તેડાં આવ્યાં ત્યારે તે પ હજાર રજપૂત સાથે નીકળ્યો. બાદશાહી ફ્રેન્ચ કાણુલ જતી હતી તેણે જહલમ ઉપરનો પૂલ પસાર કીધો હતો ને બાદશાહ થોડાક દરબારીઓ સાથે પછવાડે રહ્યો હતો. એ લાગ જોઈ મહોબતખાને થોડુંક લશ્કર પૂલ ઉપર રાખી બાકીનું બાદશાહના તંત્રુ તરફ દોર્યું. ઉમરાવો સામા થયા, પણ મોટું લશ્કર જોઈ હઠક્યા ને મહોબતે નહાવાના તંત્રુમાં જહાંગીરને જોયો. બાદશાહે પૂછ્યું કે મહોબતખાન, આ શી ધાંધલ ને તારો શો ઈરાદો છે? મહોબતે જવાબ વાળ્યો કે દુશ્મનો મારા જનપર આવ્યા છે માટે હું મારા બાદશાહને શરણુ આવ્યો છઉં. બાદશાહે પૂછ્યું કે આ હચિયારબંધ માણસો શામાટે? મહોબતે જવાબ દીધો કે, એ લોક મારા જનની સલામતીને માટે આપની પાસે ખાતરી માગે છે ને ખાતરી મળ્યાવિના તેઓ પાછા જનારા નથી. બાદશાહે કહ્યું કે, તારો જન લેવા સંબંધી મેં કંઈ પણ ઈરાદો કીધો નથી ને મહોબતને ચંડો પાડવા માંડ્યો, મહોબતે જોયું કે બાદશાહને શિકાર કરવા જવાનો આ વખત છે ને ઘોડો ખોટી થાયછે એમ જોઈ વધારે ખોલ્યો નહિ; અને બાદશાહ લાઈલાજ થઈ ઘોડે ખેડા ને મહોબતના બહાદુર રજપૂતોના પહોરામાં શિકારને ગયો.

નૂરજહાં ને તેનો લાઈ અસફખાન વજીર જે મોટી

ફ્રેન્ચ સાથે હતાં તેઓ બાદશાહ કેદી થયાની ખબર સાંભળી મોટા ગભરાટમાં પડ્યાં ને પછી એવું કહ્યું કે ગમે તેમ કરીને બાદશાહને છોડવો. બહાદુર રજપૂતોની સામા ધસવાને નદી ઓળંગવાની હતી, પણ નૂરજહાંએ પોતાની ફ્રેન્ચને ઉશ્કેરવાને નદીમાં હાથી હંકાવ્યો ને ઘાડી લડાઈમાં મચી તીરના ચાર ભાથા ખાલી કીધા; ત્રણ માવત વીંધાઈ પડ્યા ને એક દીકરી સાથે હતી તેને હાથમાં જખમ લાગ્યું. રજપૂતોએ કામકામ બિતરી આવતા દુશ્મનોના ઉપર હુલ્લો કીધો, પણ ઉમરાવો મોટાં લશ્કર સાથે નદી બિતરી આવી રજપૂતોની પાછલી હારને વીખેરી તંત્રુ આગળ જઈ પહોંચ્યા—તંત્રુ તીરોથી વીંધાઈ ગયો હતો ને બાદશાહ ઠાલોની ઘોલકીમાં ભરાઈ રહ્યાથી બચ્યો હતો; પણ મહોબતખાને આખરે લડાઈનો રંગ ફેરવી નાંખી પૂરી જીત મેળવી; નૂરજહાં લાહોર નાશી ગઈ. એને મહોબતખાને જહાંગીર પાસે કાગળો લખાવી તેડાવી;—નૂરજહાંને મોતની સજા કરવાને મહોબતખાને બાદશાહી હુકમ લખાવી દીધો હતો. તદખીરબાજ બેગમે આવી બાદશાહની એક મુલાકાત લેવાની અરજ કરી ને મહોબતખાને તે પોતાની હજાર થવાની કબૂલાતે રજા આપી. નૂરજહાં તંત્રુમાં ગઈ ને ટકટક જોતી ઉભી રહી—તેની ખૂબસુરતી ગમીની અંદર વધારે અળકતી હતી. જહાંગીર રડી પડ્યો ને તેણે પોતાની દીલોજન બેગમની હંદગીની સલામતીને સાંઝ આજીજી કીધી; મહોબત પીગળ્યો ને એણે બાદશાહને મરજમુજબ કરવાની રજા આપી.

મહોબત બાદશાહને તેના બાદશાહી દબદબાસાથે કાણુલ લેઈ ગયો ને તેને સઘળો બાદશાહી કારભાર કરવા દીધો. એ દરમિયાનમાં બાદશાહે નુકસાનનો બદલો ને ખીજ મહેરબાનીઓ આપવાનું જણાવ્યું, પણ મહોબતે આભાર માની પોતાના ઓધાનું રાજનામું આપ્યું; બાદશાહને કુલ અખતારી આપી દીધી ને પોતે સાધારણ સંસારી થઈ રહ્યો.

નૂરજહાંના દિલમાંથી વેર અશ્યું નહોતું—તેણે બાદશાહ પાસે મહોબતનો જન લેવાનો હુકમ માગ્યો. બાદશાહે બહુ સમજાવી; ને ન માન્યું ત્યારે લાચાર થઈ હુકમ આપ્યો; પણ તરતજ વળી મહોબતખાનને પણ છૂપી રીતે સંદેશો મોકલી જણાવ્યું. મહોબતખાન વેશ બદલી અહિં તહિં નાસતો થયો—બળવાખોરનું ડાકું લાવનારને માટે ઈનામ કેરવવામાં આવ્યું હતું.

અસફખાને બેનનું કામ પસંદ ન કીધું, પણ તેની સામા થઈ શકાય તેમ પણ નહોતું. એક રાતે અસફ-

ખાનને વરદી ગઈ કે કોઈ અદનો મુલાકાત આહેછે; પછી મહોબતખાન ને અસફખાન મળ્યા; એઓએ ખિલખત કરી નક્કી કરીું કે શાહજહાંને ગાદીએ બેસાડવાના બાદશાહી ચાલવાની નથી. તરત શાહજહાંને પેગમ ગયો, પણ કેટલીક હકીકતને લીધે કામ મુલતવી રહ્યું. દમનો રોગ હતો તે બિલગ્યો ને જહાંગીર કારમીરમાં મરણ પામ્યો (નવંબર, ૧૬૨૭). ખુરાદ કેદમાં મુઓ હતો ને પછી પરવીજ પણ મરી ગયો હતો એટલે શાહજહાં ને શહેરીઆર એ બેમાં જહાંગીરે શહેરીઆરને ગાદી વારસ ઠરવ્યો હતો, પણ મહોબતખાન ને અસફખાન એઓએ શાહજહાં દક્ષિણથી આવેછે તેટલામાં શહેરીઆરને હરાવી બંદીખાને નાંખી આંધળો કરી રાખ્યો ને નૂરજહાંને પણ બંદીખાને ધાલી.

શાહજહાં આગ્રે આવી ગાદીએ બેઠો—અસફખાને ખુરાદના દીકરા દાવરને શાહજહાંના આવતાં લગી નામનો બાદશાહ કરી માન્યો હતો તે ઈરાન નાશી ગયો; ને શાહજહાંએ પોતાના ભાઈ ભત્રીજા વગેરે કુટુંબનાં માણસોને દેહાંત કરીધાં. પણ હજી તેને દક્ષિણની ફ્રેન્ચનો સરદાર પકાણુ બાદશાહના વંશનો ખાનજહાં લોદી કરીને હતો તેની તરફનું મોટું ભય હતું. લોદીએ શહેરીઆર તરફના થઈને શાહજહાંને આગ્રે પહોંચતાં ઘણીજ રીતે પળવ્યો હતો. શાહજહાંએ તેની ઉપર ફ્રેન્ચ મોકલી ને લોદી હથિયાર મૂકી તાળે થયો. પછી તેને માળવાના સૂબાનું કામ આપી આગ્રે બોલાવ્યો. કેટલાક ઉમરાવોએ તેને કડવાં સમુદન કલાં તે ઉપરથી તેના દીકરાએ તરવાર કઢાડી ને મોટો બખેરો થયો. લોદી પોતાના બે દીકરાને લેઈ ઘોડાપર સવાર થઈ પોતાના સાથીઓને પાછળ આવવાનું કહી નાઠો; ઉમરાવો પાછળ પડ્યા; ચંબળ નદીને પૂર આવ્યું હતું તે છતાં અંપલાવી લોદી સામે પાર બિતર્યો ને દક્ષિણમાં જઈ વિનપુર તથા ગોવલકોટાના રાજ્યોને મદદમાં લેઈ મોટી ફ્રેન્ચનો સરદાર બની બાદશાહી ફ્રેન્ચની વાટ ભેટો બોલો. શાહજહાંએ ધરાદતખાન તથા ખીલ સરદારોને જીદી જીદી ફ્રેન્ચ સાથે મોકલ્યા ને અસફખાનને મોટી ફ્રેન્ચની સરદારી આપી. ગોવલકોટાનો રાજ્ય અસફખાનને મળી ગયો તે બહુ લોદી નાઠો ને શાહજહાંને સઘળાં નાકાં બંધ કરીધાં છતાં તે માળવે જઈ પહોંચ્યો. બાદશાહે ગળદક્ષી સરદારને ૧૦ હજાર ફ્રેન્ચ સાથે મોકલ્યો. લોદીના બે દીકરા મરણ પામ્યા ને માત્ર ૩૦૦ માંના ૩૦ સાથી તેના રહ્યા હતા. લોદીએ લાચાર થઈ તેમને બોલાવી

બેમ કાવે તેમ રસતો લેવાનું કહ્યું; એઓએ ન માન્યું ને લોદીએ દુશ્મનોની અંદર ઘોડો મારી મૂક્યો. એક ગોળી તેની છાતીમાં વાગી ને તે પરચો, ને તેના સાથી પડ્યા; ત્રણ વર્ષ ચાલેલા બખેડાનું છેવટ આવ્યું ને શાહજહાં હરખાયો (૧૬૩૦).

અહમદનગરમાં મલીકંબરના દીકરા ફતેહખાને મૂર્તિન નિઝામશાહને મારી નાંખી એક બાળકને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. મહોબતખાને ફતેહખાનને હોલતાબાદમાં ઘેરી લેઈ સપડાવ્યો ને બાળક રાજ્યને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં લેઈ જઈ રાખ્યો (૧૬૧૩). શાહજહાં લોંસલાએ વિનપુરના રાજ્યની મદદે અહમદનગરમાં નવો બાદશાહ બેસાડી પોતે કારભાર કરવો એવો નિશ્ચય કરી હોલતાબાદ તથા ખીલ કેટલાક પ્રાંત મુગલ પાસેથી છતી લીધા. શાહજહાંએ વિનપુરવાળાને કહેવડાવ્યું કે અહમદનગરના બે કિલ્લાઓ તમે લીધા છે તે સરંજમ સહિત અમને હવાલે કરો, મૂલક મેદાન નામની તોપ પુર્વિરથી વિનપુર લેઈ ગયા છે તે મોકલી દો ને શાહજહાંને મસલતમાંથી દૂર કરો; અમે કોક્ષપટ્ટીને લગતો નિઝામશાહી મૂલક તથા સોલાપુરનો કિલ્લો તમને આપીશું. વિનપુરવાળાએ માન્યું નહિ. શાહજહાંએ બે ફ્રેન્ચ શાહજહાં સામા ને બે વિનપુર સામા મોકલી. આંદવડ તથા નાશક ને ખીલ કિલ્લાઓ બે શાહજહાંના હતા તે મુગલ સરદારોએ લીધા; ને વિનપુરને ઘેરો ધાલ્યો ત્યારે ત્યાંના રાજ્યો દર સાલ વીસ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરી તેના બદલામાં નિઝામશાહી રાજ્યને પેટ કેટલાક પ્રાંત મુગલ સરદાર આપે એવો કરાર કરાવી લીધો (૧૬૩૬). પછી શાહજહાંની સમતિથી શાહજહાં વિનપુર સરદારમાં રહ્યો ને અહમદનગરના રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ (૧૬૩૭). એની પહેલાં ગોવલકોટાના રાજ્યે પણ દિલ્હી સરદારને ખંડણી આપવાનું કબૂલ કરીું હતું.*

* દિલ્હી સરદારનો એક સરદાર જફરખાન એણે દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણી રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું (૧૬૫૦). તે રાજ્ય ઈ.સ. ૧૫૦૦ માં પાંચ રાજ્યોમાં વહેંચાયું ને એમાંનાં ત્રણ બેરાવર થયાં—ગોવલકોટાનું અથવા કુતબશાહી, વિનપુરનું અથવા અદિલશાહી ને અહમદનગરનું અથવા નિઝામશાહી. નિઝામશાહી સરકારે શિકંદરના મરદા નદવરાવને દશ હજાર ઘોડાના ખર્ચને માટે કેટલીક જગીરો કરી આપી હતી—(શિકંદર ઓરંગઝાબાદની પૂર્વે ૬૦ મેલ ઉપર). નદવરાવે પોતાની દીકરી માલોજી ભંસલિના દીકરા શાહજહાં સાથે પરણાવી હતી. માલોજીને પણ નિઝામશાહી સરકારે પુના તથા રૂપાની જગીર આપી હતી ને શિવનેરી તથા ચારણના કિલ્લા આસપાસના

કંધાર દિલ્હીની બાદશાહીની સત્તામાંથી ટળી ઈરાનના તાબામાં ગયું હતું. ત્યાંના સૂબેદાર અલીમદદ-નખાને પોતાની સરકારથી કંટાળીને તે પ્રાંત શાહજહાંને હવાલે કરી દીધો. બલખ પ્રાંતમાં નજરમહંમદનો દીકરો અબ્દુલ અજ્ઞા એણે ખંડ કરેલું તેનો ખંદોખસ્ત કરવાને અલીમદદનખાનને (૧૬૪૪) મોકલેલો પણ તે પાછો આવ્યો, વળી (૧૬૪૫ માં) ૧૪ હજાર રજપૂત સાથે જગતસિંહ, શાહજહાં મુરાદ તથા અલીમદદનખાન એ બીજી વાર ગયા ને બાદશાહ તે પ્રાંત પોતાનો છે એવું જાહેરનામું કીધું (૧૬૪૬). અબ્દુલ અજ્ઞા મૂલક લૂંટવાં માંડ્યો તેને પકડવાને શાહજહાં ઔરંગઝેબ ગયો, પણ બલખમાં તે ગોંધાઈ રહ્યો. મહંમદ તાબે થઈ દરબારમાં આવી રહ્યો હતો તેને બાદશાહ ફરીથી બલખનો સૂબેદાર થાવ્યો ને ઔરંગઝેબ બુલુચું તથા ઘોડો ખોઈ ઈલ પામી પાછો આવ્યો (૧૬૪૭). ઈરાનીઓએ બલખ ઉપર ચઢાઈ કરી તે શહેર લીધું. બાદશાહનો વજીર સાઅદુલ્લા તથા ઔરંગઝેબ બંને સાથે એક વાર ૧૬૪૯ માં ને બીજી વાર ૧૬૫૨ માં ગયા ને પાછો આવ્યા. શાહજહાં દારા ગયો તે પણ ફેજા અમાવી કાબુલ આવી રહ્યો (૧૬૫૩).

શાહજહાંએ વડા શાહજહાં દારાને પોતાની પાસે રાખી બંગાળનો સૂબા શાહજહાં સૂળને, ગુજરાતનો શાહજહાં મુરાદને, જે દક્ષિણનો શાહજહાં ઔરંગઝેબને સોંપ્યો હતો. ઔરંગઝેબે વજીરને મેળવી લેઈ ખેટાના લગ્ન સાથે બંગાળે જવાનું છે એવું બહાનું કહાડી હેદરાબાદના બાદશાહને સપડાવ્યો ને એણે પોતાની દીકરી ઔરંગઝેબના દીકરાને આપવાનું ને દિલ્હી સરકારને દરસાલ એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું. પછી ઔરંગઝેબે વિજાપુર ઉપર હુલો કરી તે રાજ્યને ખંડણી આપવું કીધું.

મૂલક સાથે તેની સંભાળમાં રાખ્યા હતા. અહંમદનગરનું રાજ્ય શાહજહાં તાબે કરતો હતો તેવામાં શાહજહાં તેની તરફેનનો થયો હતો ને શાહજહાંએ તેનો જાગીરી તથા બીજી મૂલકે તેના હવાલામાં રહેવા દીધો હતો. પછવાડેથી તેનો કેટલોક મૂલક બાદશાહ પોતાના રાજ્યમાં ગણવા માંડ્યો હતો ત્યારે શાહજહાં વિજાપુર સરકારની નોકરીમાં રહ્યો હતો. કોલકરાર થયા પછી પુના તથા સૂબા શાહજહાંને પાઠ મળ્યાં હતાં ને વિજાપુરવાળાએ પોતાની તરફથી કર્નોટકમાં કેટલોક મૂલક બીજી તેને આપ્યો હતો. એ મરેઠા સરદાર શાહજહાં ભાંસલેના દીકરો શિવાજી જુનર ગામની પાસે શિવનરીના કિનામાં જન્મ્યો હતો (એ, ૧૬૨૭).

શાહજહાં એકાએક માંદો પડ્યો ને તેણે પોતાનો સઘળો રાજ્યકારભાર દારાને સોંપ્યો (૧૬૫૦). એણે પોતાના ભાઈઓ સાથે કોઈ સંબંધ ન રાખે તેવા હુકમ ફેરવ્યો ને જે ઉમરાવો તેઓની તરફના હતા તેઓને કહાડી મૂક્યા. શાહજહાં ધણા દહાડા બેભાન પડી રહ્યો હતો ને સારો થાય તેવી આશા નહોતી. એ સ્થિતિમાં અદેઓ તથા મોટાઈખોર દારા, ધીમો તથા ખટપટી ઔરંગઝેબ, ને લોભી તથા લોભો મુરાદ એઓએ રાજ્યમાં ઉત્પાત કરી નાંખ્યો હતો. ઔરંગઝેબે મુરાદને બાદશાહ કરી થાપવાની લાલચ બતાવી હતી; સૂળ તો બંગાળેથી કાશી લગી આવી પહોંચ્યો હતો. એટલામાં શાહજહાં સારો થયો ને તે ખબર સૂળને પહોંચી છતાં તેણે આગળ વધવા માંડ્યું પણ દારાના દીકરાએ તેને હરાવ્યો ને તે મોંગીરના કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યો. ઔરંગઝેબ ને મુરાદ એઓએ માળવામાં ક્ષિપ્રાને તીરે બાદશાહના સરદાર જસવતસિંહને હરાવ્યો. એ બખેડાનું ભયંકર રૂપ જોઈ શાહજહાંએ તે ખેસાડવાને દારાની તરફેન ખેંચી ને તેની તરફથી લડાઈમાં સામિલ થવાનો ભેરસો કીધો, પણ તે સામિલ થયો નહિ. શાહજહાંએ દારાના દીકરા સુલેમાનને ફરમાવ્યું કે તારે સૂળનું મન મનાવી બીજા કાકાઓની સામા જલું. પછી દારા ને સુલેમાન એ બે જણ મોટી બાદશાહી ફેજા સાથે આગ્રેથી થોડેક દૂર ચંબલને તીરે જળરી છાવણી કરી રહ્યા. સામાવાળા ભાઈઓ હુંગરી વાટે પોતાની ફેજા સામી લેઈ ગયા. મોટી લડાઈ થઈ—દારાએ મુરાદની ફેજા ભાંજ તેને જખમી કીધો, પણ ઔરંગઝેબે પોતાની સામેની ફેજાને નસાડી મુરાદની મદદે આવી પૂરી ફતેહ મેળવી (૧૬૫૭). ઔરંગઝેબે સુલેમાનની ફેજામાં ફૂટ ધલાવી ને બાદશાહને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે આટલે લગી વાત આવી તેને માટે હું પરતાઈ છઉં ને ખાતરી કરી માનલે કે હજી હું તાબેદાર દીકરો ને વફાદાર રેયત છઉં. શાહજહાંએ તેનું ખરું માન્યું નહિ, પણ બંને તો સમાધાની ચાલુવી એવા વિચારથી પોતાની લાડકી દીકરી જહાંનરાંને ભાઈઓ પાસે મોકલી. મુરાદ તેને દારાની તરફની જાણતો હતો તેથી તેણે તેની સાથે દિલ્હી વાત કરી નહિ, પણ ઔરંગઝેબે પરતાવો સંભળાવ્યો ને બગડેલી વાત સુધારવાની કાળજી દેખાડાવી. જહાંનરાં ભોળવાઈ, ને તેણે દરબારની વાત મસલહત ઔરંગઝેબને કહી દીધી. બ્યારે જહાંનરાંએ જઈ બાપને કહ્યું ત્યારે એણે સાચું તો ન માન્યું, પણ મળવા આવવાની રત્ન આપી. ઔરંગઝેબે કહેવડાવ્યું કે ગુનેહગાર હોયછે તેને બીક બહુ

હોયછે માટે મારે દીકરો થોડાંક હથિયારબંધ માણસો સાથે મહેલમાં આવે તો મને મારી હંદગીની ખાતરી થાય. શાહજહાંએ તેમ કરવાની પણ રજા આપી. ઔરંગઝેબને દીકરો થોડાંક માણસો સાથે મહેલમાં ફરવેલી જગાએ જઈ બેસે, પણ ત્યાં તેણે બાદશાહને રખેવાળીમાં ઘણાં માણસ દીઠાં. તેણે બાદશાહને જઈ કહ્યું કે આ માણસો નહિ ખસે ત્યાંસુધી હું મારા બાપને અહિં બોલાવનાર નથી. બાદશાહે પોતાનાં માણસોને ખશી જવાનો હુકમ કીધો; તેટલે તેને ખબર થઈ કે ઔરંગઝેબ અકબરની કબર આગળ બંદગી કરવા નતચે. બાદશાહે ઔરંગઝેબના દીકરાને પૂછ્યું કે અહિં ન આવતાં તેને ત્યાં જવાનું કારણ શું? તે છોકરાએ જવાબ વાળ્યો કે તેનો વિચાર બાદશાહને મળવાનો નહોતો. બાદશાહે પૂછ્યું કે, ત્યારે તું અહિં કેમ આવ્યો છે? તેણે જવાબ દીધો કે, કિલ્લો તાળામાં લેવાને. બાદશાહે પોતાને શાપ દેવા માંડ્યા; પછી તે છોકરાને કાલાવાલા કરી સમન્તવ્યે કે મારી હુકુમ ન કરે; હું મારી બાદશાહી ખુશીથી સ્વાધીન કરું છું. તે છોકરો કંઈક અંદેશમાં પડ્યો, પણ પછી બાદશાહનું કરગરવું ન લેખવતાં તેની પાસેથી ખશી ગયો. (૧૬૫૮).

મુરાદે જખમ રૂઝાયા પછી પાછી લશ્કરી સરદારી લીધી. ઔરંગઝેબે તેને સમન્તવ્યું કે આ બધું તારે માટે કીધું છે—બાદશાહી ભોગવ ને મને રજા આપ કે હું મક્કે જઈ આવી દર્વેશની હંદગી ગુનવું. બીજી પાસથી તેણે બક્ષિસો આપી ફોજના માણસોને વશ કરી લીધા. મુરાદે તે ખટપટ જોઈ તેને મારી નાંખવાની મતલબથી પોતાને ત્યાં ખાનાપર તેડ્યો. ઔરંગઝેબ ગયો, પણ ચેતીને તળીએત ખગડવાનું બહાનું કરી પોણા જતો રહ્યો. પછી ઔરંગઝેબે મુરાદને તેડ્યો—એ નાચરંગ ને કેદમાં લટકુ થઈ જઈ પોતાના તંબુમાં જઈ બેઠો. ઔરંગઝેબે તેને બંધાવ્યો; મુરાદ છટવાતાં કાંઈ મારેછે ને તરવાર બોળેછે તેવામાં ચક્ર બિયાડી ઔરંગઝેબે કહ્યું કે કાંતો તાબે થાય કે કાંતો મરે, સામો થાય તો મારી નાંખે; મુરાદ ઘણું બળડી તાબે થયો; ને પછી તેને કેદ કરી આગે લેઈ ગયા હતા. ઔરંગઝેબે તરત બાદશાહ ન કહેવંડાવતાં થોડા દહાડા ગાળ્યા. મુરાદના ડોકાને બેહુરમત કરવામાં આવ્યું; ને ઔરંગઝેબે ગાદીનશીન થવાનાં કારણો જણાવવાને પોતાના દીકરાને બાદશાહ પાસે મોકલ્યો. એણે ગુરસે થઈ જવાબ કહ્યો કે દીકરાઓએ પોતાના બાપને ગાદી ઉપરથી બહારથી છે, પણ હુકુમશાન

માં આવેલા બાપને ચીડવી રીખાવવાનું કામ ઔરંગઝેબનેજ માટે ખાત્રી રહ્યું હતું; તેનાં બહાનાં સાંભળવાં એ તેની ચાલચલણને વાળખી માન્યા જેવું થાય. ઔરંગઝેબે જવાબ ન વાળ્યો. પછી શાહજહાં સાત વર્ષ સખત કેદમાં પણ અદબમંજૂર સાથે રહી મરણ પામ્યો.

શાહજહાંએ ૩૦ વર્ષ બાદશાહી કરી ૬૭ વર્ષની ઉંમરે દેહ છોડી; તેમાં વીસ વર્ષ તો તેણે રાજકાજ ચલાવેલી રીતે કીધાં. કાલા ને વિચારવંત પ્રધાન અસફખાન, મહોબતખાન ને સાઅદુલ્લાખાન મરણ પામ્યા પછી તેણે વિશેષ કાળજી રાખી હતી. તેણે મૂલકોની અજમાસ વીસ વર્ષ થયા ચાલતી હતી તે પૂરી કરાવી તોડરમલની ધોરણ સધળે કેકાણે રાખી હતી; તે વાળખી ઈનસાફ કરતો, પણ કોઈ કોઈવાર સત્ત કરવે કરડો થતો. મુસલમાન હિંદુ પ્રબને યથેચ્છ ધર્મ પાળવાની જો છટ હતી તે તેણે કાયમ રાખી હતી—તેણે સારા કામદાર રાખી રાન્યને બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. ને તે પ્રબને વહાલો બાદશાહ હતો. તેની કારકીર્દીમાં જમનાની નહેર, જુમ્મામસજીદ, તાજમહેલ (શાહજહાંની બેગમ નૂરજહાંની કબર; પોણા ફરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો), હવેલીઓ, બાગબગીચા, વગેરે બન્યાં હતાં. તેણે પોતાને માટે હીરામાણેકથી જડેલું મયૂરસન (તખતે તાકિસ) કરાવ્યું હતું. (એની કિંમત યૂરોપના એક ઝવેરીએ સાડા છ ફરોડની કરી હતી). લવાજમ, બક્ષિસો, બે લાખ સવાર નધુ નોકરીમાં તેના પગાર, લડાઈઓનો ખર્ચ એ સધળું જતાં તેના રાજને અંતે ચાવીસ ફરોડ રૂપિયા ને બીજી સોનું રૂપું જવાહિર એ તેના ખબતામાં હતું, રાજવસૂલ ડર ફરોડની હતી.

ઔરંગઝેબ ૧૬૫૮ માં ૪૧ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો ને તેણે પોતાના નામનો શિક્કો પડાવ્યો. દારાએ લાહોરથી મુલતાનને રસ્તે ગૂંજરાત જઈ પોતાને બાદશાહ કહેવડાવ્યો. ઔરંગઝેબે તેને જેપુરપાસે હરાવ્યો; તે નાશી સિંધમાં ગયો, પણ ત્યાંના રાજાએ તેને કેદ કરી મોકલાવ્યો; ઔરંગઝેબે તેને મારી નખાવી તેનું મુઠું શહેરમાંથી ધસડાવી કહડાવ્યું. સૂબને પ્રયાગ પાસે હરાવ્યો ને ૧૧૪ તોપ તથા ઘણા એક હાથી એ લૂંટમાં લીધા; સૂબ આરાકાન તરફ નાશી ગયો, પણ ત્યાં તે તથા તેનાં કુટુંબનાં માણસો માર્યા ગયાં. પછી ઔરંગઝેબે આસામ ઉપર ફોજ મોકલી, પણ ત્યાંના રાજાએ માત્ર બંડણી આપવી કબૂલ કીધી.

દક્ષિણમાં શાહજી કોંસલેનો દીકરો શિવાજી બાદ-
શાહી મૂલકમાં લૂંટફાટ કરતો તે ઉપરથી શાહિસ્ત-
ખાન જે ઔરંગાબાદમાં રહેતો તે તથા રાજા જસ-
વતસિંહ (મારવાડનો) એ બે જાણે પુના લીધું. શિ-
વાજીએ તેમનાં લશ્કર ઉપર છાપો માર્યો. પછી શા-
હજી મોઝાજીમ દક્ષિણમાં ગયો; પણ શિવાજીએ
તેને ન લેખવતાં કેટલાંક શહેર લૂંટ્યાં ને કેટલોક મૂલક
બંડ વાળ્યો. બાદશાહે દીલીરખાન તથા જેસિંહને
(જેપુરનો) મોકલ્યા. એઓએ લડાઈ કરી, પણ
પછી મીલાપી કરાર થયા. શિવાજીએ જેસિંહ સાથે
જામને વિજયપુરના રાજા સાથે લડાઈ કીધી. પછી
શિવાજી બાદશાહની મરજી ઉપરથી દિલ્હી ગયો, પણ
ત્યાં તેને કેદ રાખ્યા જેવું કરવામાં આવ્યું એટલે તે
ત્યાંથી નાશીને પાછો દક્ષિણમાં આવ્યો (૧૬૬૬).
જેસિંહ વિજયપુર લેવાને મથ્યો, પણ ફાળ્યો નહિ ને
થોડે દહાડે મરણ પામ્યો. (બાદશાહના હુકમથી
ઝેર આપવામાં આવ્યું હતું). બાદશાહની તરફથી
મોઝાજીમ, દીલીરખાન ને જસવતસિંહ એ ત્રણ જાણ
દક્ષિણના મૂલકનો કારભાર કરતા તેમાંથી જસ-
વતસિંહને શિવાજીએ પોતાની તરફનો કરી લીધો ને
તેની મારફતે ઔરંગજેબ સાથે હોસ્તી આંધી. એણે
શિવાજીના ગુનાહ માફ કરીને તેનું જૂનું રાજ્ય તેને
હવાલે કીધું ને બીજો પણ કેટલોક મૂલક આપ્યો
(૧૬૬૭). થોડાં વર્ષ પછી બાતમી મળી કે બાદશા-
હનો ઈરાદો શિવાજીને પકડીને કેદ કરવાનો છે તે ઉ-
પરથી એણે બાદશાહી મૂલક લૂંટવા માંડ્યો. ઔરંગ-
જેબે ૪૦ હજાર ફોજ મોકલી, પણ તેની ભારે હાર
થઈ (૧૬૭૨). પછી મહોબતખાન તથા મોઝાજી-
મને પાછા બોલાવી ગૂંજરાતના સૂબેદાર ખાનજહાને
દક્ષિણ મોકલ્યો.

કાબુલમાં બંજવો બેઠેલો તેઉપરથી ત્યાં બે વરસ
લડાઈ ચાલી, પણ પાકો બંદોબસ્ત થયો નહિ. મા-
રવાડની કોઈ સતરામી વેરાગણે હિંદુ મુસલમાનને
પોતાના ધર્મેમતના કરી દિલ્હીથી થોડેક દૂર બંડ બે-
ઠાવ્યું હતું-એક બે વાર બાદશાહી ફોજને મારી હ-
ઠાવી હતી, પણ પછવાડેથી બંડખોરોનું જોર વધી
પડ્યું હતું (૧૬૭૫).

ઔરંગજેબ મુસલમાની ધર્મેનો આગ્રહ ધરી હિંદુ-
પ્રજાને દમવા લાગ્યો-હિંદુઓને સરકારી કામમાં રા-
ખવા નહિ, જત્રા ભરાય નહિ એવા હુકમ કીધો અને
મુસલમાનને જકાત વેરો માફ કરી હિંદુઓ ઉપર જ-
જાઓ કર નાંખ્યા. રજપૂતો પ્રથમથી જ ઔરંગજેબ

ઉપર નારાજ હતા; જ્યારે તેણે બીજા આવતા દરેક
હિંદુ જીવાન ઉપર વેરો મૂક્યો ત્યારે તેઓ બહુ ખીજ-
વાયા; વળી જસવતસિંહ કાબુલમાં મરણ પામ્યો
(બાદશાહના હુકમથી ઝેર દેવામાં આવ્યું હતું) ત્યારે
તેની રાણી (મેવાડની બેટી) ને તેનો બાળક અનિત
એઓને કેદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યાંસૂધી જસ-
વતસિંહ ને જેસિંહ હતા ત્યાંસૂધી જાણ્યાને વેરો
મૂકવાને બાદશાહની હિંમત ચાલી નહોતી, પણ તે
બેનું કાટકું કરાવ્યા પછી તેણે પોતાનો ઈરાદો અમ-
લમાં આવડ્યો હતો. ઉદેપુરનો રાણો રાજસિંહ સઘળી
હિંદુ પ્રજાની તરફથી ને જોધપુરની તરફથી સામે થયા.
બાદશાહે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી. ધણી ને મોટી લ-
ડાઈઓ ચાલી-હારજીત થયાં કીધી, મુસલમાનોએ
ગામ બાળ્યાં, ઝાડ કપાવ્યાં, દહેરાં ભાંગ્યાં. રજપૂત
બેરાં છોકરાં ઉપર કૂરતા ચલાવી; તેમ રજપૂતોએ
પણ મસજીદો લૂંટી, કુરાંનો બાળ્યાં ને સુફાઓની આ-
બર લીધી. બંને તરફેને કંટાળીને સલાહ કીધી; આવું
કર્યું કે અનિતસિંહ મોટો થયે જોધપુરનું રાજ્ય બાદ-
શાહ તેને પાછું આપે ને ઉદેપુરના રાણાએ શાહજીમ
અકબરને બાદશાહ સામા મદદ કરી માટે તે થોડોક
મૂલક પાછો આપે (૧૬૮૧).

એ લડાઈઓમાં ઔરંગજેબ રોકાયો હતો તેવામાં
શિવાજીએ દક્ષિણમાં કોંકણપટ્ટી તણા ધાટમાથા ઉપ-
રનો કૃષ્ણા નદી સૂધીનો મૂલક તાબે કરી રાયગઢમાં
રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો (૧૬૭૪); અને તેણે
વિજયપુરવાળાને મદદ કરી બાદશાહના સરદાર દીલી-
રખાનને ઘેરો બઠાવી ખશી જવાની ફરજ પાડી હતી
(૧૬૮૦). એ પ્રમાણે દક્ષિણની સ્થિતિ હતી તેવામાં
ઔરંગજેબે દક્ષિણનાં રાજ્યોની સમાપ્તિ કરવાને
બહાનપુર આવી છાવણી કરી (૧૬૮૩). શાહ-
જીમ અજમને ચાંદવડનો મૂલક લેવાને અને શાહજીમ
મોઝાજીમને ૪૦ હજાર ફોજ સાથે કોંકણ લેવાને મો-
કલ્યો. એ બાદશાહી ફોજોને શિવાજીના દીકરા સં-
લાજીએ ઘણો ખરો નાશ કીધો. પછી અજમે વિજય-
પુર ઉપર (બાદશાહ પણ ત્યાં ગયો હતો) ને મોઝા-
જીમે ગોવળકોંડા ઉપર ચઢાઈ કરી. એ ચઢાઈ-
ઓનું છેવટ આ આવ્યું કે અબુલહસન રાજાએ સાત
મહિના ટકાવ રાખ્યો, પણ પછી ફેટ ફિતર થયે તેના
ગોવળકોંડાના રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ અને એ રાજ્યનો
તથા વિજયપુરનો તથા મરેઠાનો એઓનો ધણેક મૂલક
બાદશાહના તાબામાં આવ્યો (૧૬૮૮).

સંભાળ કોંકણમાં સંગમેશ્વરમાં હતો તેવામાં તુકાર-
ખાને તેના ઉપર છાપો મારી, તેને કેદ કરી બાદશાહ

પાસે મોકલ્યો. ઔરંગઝેબે તેને સુસલમાન થવાનું કહ્યું; સંભાળ્યો ઔરંગઝેબને તથા પેગંબરને ગાળો દીધી, અને ઔરંગઝેબે તેની આંખો ફેરી જીભ મેંચી કઢાડી તેનું ડોકું કપાવી નાંખ્યું (૧૬૮૯). પછી મુગલોએ રાયગઢ કિલ્લો લીધો ને સંભાળનો દીકરો શાહુ તેઓના હાથમાં આવ્યો. શાહુનો કાકો રાન-રામ શાહુને નામે મરાઠી રાન્યનો દારવાર કરેછે એવી ખબર નાણવાથી બાદશાહે જીલ્લાકારખાનને લશ્કર સાથે મોકલ્યો, પણ કિલ્લાને ઘેરો ધાલવા જેટલી ફેાજ તેની પાસે નહોતી. મરેઠા સરદારો તો કામ કામ લૂંટફાટ કરી ઘાસઢાણો સાથે વગેરેની ધાંધલમાં પડ્યા હતા ને સરકારખાનનો દિલ્લી જતો લૂંટી લેતા હતા. ઔરંગઝેબે શાહાનંદા કામળક્ષને તથા જીલ્લાકારખાનના બાપ અશફખાનને જંગ ઉપર ફેાજ સાથે મોકલ્યા. એ બેને માંહોમાંહે વાકું પડ્યું. એટલામાં મરેઠા સરદારોએ વીસ હજાર વીણેલા ઘોડા સાથે કર્ણાટકમાં જઈ મુગલ લશ્કરને ઘાસ ઢાણા સીધાંની તંગીમાં આપ્યું, ને બૂમ ઊરાડી કે બાદશાહ મરણ પામ્યો (૧૬૯૭). કામળક્ષ સાથે મીલાપી ખટખટ કરી છે એ વાત નાણીને જીલ્લાકારખાને કામળક્ષને કેદ કીધો ને એ ખબર ફેલાયાથી લશ્કરે ઘેરો ઊઠાવી પાછાં ફરવા માંડ્યું; મરેઠાઓએ તેને હાંકી કઢાડ્યું. ઔરંગઝેબે દક્ષિણમાં જઈ પંદરપુર પાસે ઢાવણી કરી કામળક્ષ તથા અસફખાન એઓને તેડાવી લીધાં; ને જીલ્લાકારખાને કેટલેક દહાડે જંગ કિલ્લો લીધો; પણ એણે રાનરામને અંદરખાને મીલાપ હતો માટે આગમથથી, ચેતાની નસાડી મૂક્યો હતો (૧૬૯૮). રાનરામે કર્ણાટકમાંથી પાછાં આવી સતારામાં પોતાની રાજધાની કરી ને છેક ગોદાવરીની પેલીતરફ નક્કાના સૂધી ચોથાઈ લીધી. ઔરંગઝેબે પંદરપુરથી નીકળી પરણી, સતારા, કેળણા, ઇલાદિ કિલ્લાઓ ઉપરાઉપરી લીધા તો ખરા પણ પછી મરેઠાઓએ ઔરંગઝેબને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવ્યો;—એની ચોરીક ફેાજ રત્નપૂતનાં જંગ બેસાડવાને ગઈ હતી ને ચાલતી લડાઈથી ઘણાંક માણસ ઓછાં થઈ ગયાં હતાં; ઘાસ ઢાણો ખૂટ્યો હતો; ખાનનો લૂંટાયાથી લશ્કરને પગાર આપવો મુશ્કેલ પડતો હતો અને મરેઠાઓ આદિ તાંદિ ઢાવણીઓ લૂંટાલૂંટ કરી રહ્યા હતા. એ આક્રમમાં બાદશાહે સલાહનું કહેણું મોકલ્યું, પણ સાચું માગણું થાકું હોવાથી તે પોતાનાં લશ્કર સાથે મુશ્કેલીથી અહમદનગર આવી પહોંચ્યો ને પછી થોડે દહાડે ઔરંગાબાદમાં મરણ પામ્યો (૧૭૦૭).

મરેઠાનું રાન્ય—પ્રથમ અહમદનગર સરકારનો ને પછી વિજપુર સરકારનો જંગીરદાર સરદાર શાહાજી ભોંસલાનો દીકરો શિવાજી ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. તે શાહાજીના એક કામદાર દાદાજી કોંડેવ નામના બ્રાહ્મણની સંભાળમાં બીચર્યો હતો. ઓગણીસ વર્ષની વયે તેણે તોરણ કિલ્લો લીધો. દાદાજી મરી ગયા પછી જંગીરનું કામ પોતાને હાથ રાખ્યું ને વસૂલને પોતાના ઉપયોગમાં લેવા માંડી. તે દિલ્લી સરકાર તથા વિજપુર સરકારના મૂલકોમાં હુકા કરી લૂંટ મેળવતો ને દોલત એકઠી કરી હુગરી કિલ્લાઓમાં રાખતો; એ દોલતવડે તે પોતાનું લશ્કર વધારવાને શક્તિમાન થયો હતો; તેનું લશ્કર ઘાટમાયાના માવળ પ્રાંતનું હતું. તેણે ૧૬૪૮ માં કલ્યાણી પ્રાંત લીધો. વિજપુર સરકારે પોતાના સરદાર શાહાજી ઉપર શક આવેથી તેને કર્ણાટકથી તેડાવી સપડાવ્યો કે તારો દીકરો તાબે નહિ થાય તો તને મારી નાંખવામાં આવશે. પછી વિજપુર સરકારે કર્ણાટકમાં બખેડા થયેથી શાહજીને પાછો ત્યાં મોકલ્યો. એ ચાર વર્ષના દમિયાનમાં પણ શિવાજીએ તે સરકારના મૂલક ઉપર થોડાક હુકા કર્યા હતા. વિજપુર સરકારે ઘણીક વાર ફેાજ મોકલેલી, પણ શિવાજી મૂલક બિનડ કરતો અટકતો નહિ. ઔરંગઝેબે ઉપરાઉપરી ફેાજ મોકલી ત્યારે શિવાજીએ તાબે થઈ દિલ્લી સરકારના લીધેલા કિલ્લા તથા મૂલક પાછા આપ્યા ને બાદશાહનો તાબેદાર સરદાર થવાનું કબજા કીધું. બાદશાહના તેડાવ્યા ઉપરથી શિવાજી દિલ્લી ગયો, પણ ત્યાં લય જેવું લાગવાથી છૂપો નાશી આવ્યો. ૧૬૬૪ માં શાહાનંદા મોઅજ્જમના વયમાં પડવાથી બાદશાહની મહેરબાની મેળવીને શિવાજીએ ૩૭ વર્ષની વયે રાયગઢમાં રાજ કહેવડાવ્યો. ૧૬૭૪ માં તેણે પોતાનો રાન્યા-ભિષેક કરાવ્યો ને અટપ્રધાનની રાજસલા કરી-પેટ્ટા અથવા મુખ્ય પ્રધાન, પંતઅમ્માત્ય-જમા વસૂલનો કામદાર, પંતસચીવ-દફતર રાખનાર તથા ચિટણીશ મંત્રી-રાજગૃહનાં કામકાજનો ઉપરી તથા રાજકાજમાં ખાસ મસલહતી, સેનાપતિ સુમંત-મૂલકી કામદાર, ન્યાયાધીશ ને પંડિતરાજ ધર્મશાસ્ત્રના મત આપનારો.

શિવાજીએ વહાણમાં લશ્કર લેઈ જઈ બાદસીદ્ધારનો મૂલક લૂંટ્યો. સૂરતને બે વાર લૂંટ્યું તેમાં બીજવાર ૧૫ હજાર માણસ સાથે; હુબલી સદેર લૂંટી ન્યતિરાય લૂંટ મેળવી; અને ૪૦ હજાર પાયદળ તથા ૩૦ હજાર સવાર સાથે કર્ણાટકમાં પોતાના ભાઈ ઉપર ચડાઈ

કરી;—આપની જગીરી મિલકતમાંથી લાગ લેવાને અને વિભૂપૂરનો મૂલક તાણે કરવાને; ને એ બંને કામ તેણે પાર પાડ્યાં હતાં. તે પોતે તાણે કરેલા મૂલક-માંથી ચોથ (ચોથાઈ) ને સરદેશસુબી (દશમે હિસ્સો) એ પ્રમાણે વસૂલ બધરાવતો; ૧૬૭૦ માં તેણે દિલ્હી સરકારના તાબાના ખાનદેશ ઉપર પણ ખંડણી ખેસાડી હતી. તેણે રાયગઢ પ્રતાપગઢ વગેરે કિલ્લા બંધાવ્યા હતા. તે ૧૬૮૦ માં ૫૩ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ત્યારે આખું કોંકણ, પુનાનાં પ્રગણાં અને કર્ણાટકમાં અહીં તહીં થોડોક મૂલક એટલું તેની સત્તામાં હતું.

શિવાજીને બે દીકરા—સંભાજી ને રાજરામ, તેમાં સંભાજી ૨૩ વર્ષનો ગાદીએ બેઠો. તે આપના જેવો બહાદુર પણ નિર્દય ને છટલો હતો. તેણે પોતાના આપની વખતના પ્રધાનોને ન લેખવતાં કલુષા નામના કનોજીઆ બ્રાહ્મણને રાજકાજનો સંઘો અખત્યાર આપ્યો હતો. એક વાર તે પોતાના રખેવાળ સેનથી છૂટો પડ્યો હતો તેવામાં તેને મુગલ ફૅજના સરદારે પકડ્યો; ઔરંગઝેબે તેને તથા કલુષાને નિર્દય રીતે મારી નાંખ્યા (૧૬૮૯); અને રાણી તથા તેના કુંવર શાહુને કેદમાં રાખ્યાં.

મરેઠા સરદારોએ શાહુનો છૂટકારો થાય ત્યાંજીને માટે રાજરામને રાજ ઠેરવ્યો. તેણે સતારાને રાજધાની કરી અને પ્રતિનિધિની નવી પદવી પ્રદહાદ-નીરાજીને આપી અને સેનાપતિ સંતાજી ઘોરપડે એને જરીપટકો એ નામનો વાવટો બક્ષ્યો—રાજરામ ૧૭૦૦ માં મુર્યો. તેની સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના દીકરા શાહુને રાજ કરી એને નામે કારભાર ચલાવતી થઈ. રાજરામ ને તારાબાઈ એ બેની કારકીર્દીમાં ઔરંગઝેબે પોતાના મરતાં સૂધી મરેઠા રાજ્યનો નાશ કરવાને બહુ મથન કીધું હતું, પણ તેમ ન થતાં મરેઠા સરદારોએ રાજ્યસત્તા ધણીક વધારી હતી.

શીકલોક—શિકંદર લોદી કે બાબરના રાજ્યમાં નાનકે પંજાબમાં લોકને નવો ધર્મ આપી શીક કરવા માંજ્યા હતા. પછીનાં રાજ્યોમાં શીકલોકની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ હતી. સત્તરમા સૈકાના અંતમાં ઔરંગઝેબના નૂલમથી તેઓએ સામા હથિયાર બંધકયાં. ન્યારે નાનકથી નવમી પહેડીના ગુરૂને પકડી ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં આણી ઠોર કરાવ્યો ત્યારે તેના દીકરા ગુરુગોવિંદે વેર લેવાનું પણ લેઈ ઔરંગઝેબ સામા લડાવવાને પોતાને માનનારા લોકોને એક સંપ કરાવી કેટલાક કિલ્લા લીધા હતા.

*સત્તરમા સૈકામાં યૂરોપિયન લોકની સ્થિતિ હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે હતી: ઉચ્ચ-વલંદા લોકે (હાલંડ દેશના) પોર્ટુગીઝ સાથે લડીને પલિકોટ, નાગપટ્ટણ, કલિકટ, કોચીન, કાનનુર, એ શહેરો લીધાં ને કેટલેક ઠેકાણે કોઠીઓ કીધી. એન લોકે (ડેન્માર્કના) તંત્રવરના રાજ પાસેથી ત્રાંકિવખાર લીધું. ફ્રેન્ચ લોકે ૧૬૬૪ માં કંપની કરી હિંદુસ્તાન આવી બાદશાહની રજથી ૧૬૭૫ માં સૂરતમાં લાતી બાંધી ને ચાર વર્ષ પછી પોંડીચેરીમાં થાણું કીધું. ઇંગ્લિશ, અંગ્રેજ વેપારીની કંપનીએ ૧૬૧૧ માં પ્રથમ સૂરતમાં માલ બતારેલો ને પછી હિંદુસ્તાનમાં કોઠીઓ—કરવા-માટે જહાંગીર બાદશાહને અરજ કરેલી ને જેમ્સ બીબીની તરફથી સર ટોમસ રો વકીલે બાદશાહની મુલાકાત કરેલી, તેઉપરથી ૧૬૧૩ માં તેણે (કંપનીએ) સૂરત, અમદાવાદ, ખંભાત, ઘોઘા એ ઠેકાણે પોતાની કોઠીઓ કીધી, પણ તેનો વેપાર વલંદા જેવો ધમધોકારે ચાલ્યો નહિ. ૧૬૨૪ માં કંપનીએ પોતાના નોકરોના જન બગારવા મારવાની રાજકીય સત્તા મેળવી, ૧૬૨૫ માં નેલોરની દક્ષિણે આર્મિંગમમાં કોઠી કીધી. ૧૬૪૦ માં ગોવળકોંડાના રાજની પરવાનગીથી મદ્રાસમાં થાણું કરી ફોર્ટ સેંટ જ્યોર્જ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો અને મુગલ બાદશાહની મહેરબાનીથી (આરિસામાં—બીડીઆમાં) પીપલીમાં કોઠી કીધી. સૂરતની કોઠીમાં જોટન નામના ડાકટરે (૧૬૫૧ માં) આગરે જઈ શાહજહાંની બેઠીને મરતાં બગારેલી તેના બદલામાં બાદશાહે તેને મોટી બક્ષિસ આપવાની મરજ બજાવી. ડાકટરે પોતાને માટે કંઈ ન માગતાં પોતાના દેશી અંગ્રેજ વેપારીઓના વેપાર સંબંધી કેટલાક હક્ક માગ્યા, ને પછી સૂરતમાં બિતરતા માલ ઉપર જે જગત લેવામાં આવતી તેની માફો થઈ હતી; તે ડાકટરે બંગાળના નવાબને રાજ કરી તેની ભલામણ ઉપરથી તે પ્રાંતમાં કેટલીક જગા મેળવી; ને ૧૬૫૬ માં કંપનીએ હુગલી ઉપર કોઠી બાંધી. બીજી બધી કરતાં મદ્રાસની કોઠીનો વેપાર બહુ મોટો હતો માટે ત્યાંના કારભારીઓ બીજી સૌતું ઉપરીપણું રાખતા. ૧૬૬૧ માં ઇંગ્લંડની સરકારે કંપનીને નવી

* એ સૈકામાં શિલ્પ ચિત્ર ગાયન એ વિધાઓ વૃદ્ધિ પામી, અને પ્રાંત પ્રાંતની પ્રાકૃત ભાષામાં સુંદર કવિતા લખાઈ—હિંદુસ્તાનીમાં બિહારીદાસ ને ભૂખણ, દક્ષણીમાં તુકારામ, રામદાસ ને વામન, અને યજ્ઞશતીમાં ત્રેમાનંદ ને સામળ એ નામાંકિત થયા; ઉર્દુમાં વક્ષી શાહેર હતા.

સત્તા આપી કે તે ખ્રિસ્તી શિવાય બીજા હરકોઈ સાથે સલાહ અથવા લડાઈ કરે. ૧૬૬૨ માં ચાર્લસ ૨ નાંચે પોતાને પોર્ટુગલથી મળેલી પહેરામણીમાંનો મુંબઈ ટાપુ કંપનીને સ્વાધીન કીધો. (તે ટાપુ મુગલ સરકારે ક્રીડંગીઓને ૧૫૩૦ માં આપ્યો હતો). મુંબઈના ક્રીડંગી ને બીજા રહેનારા એઓએ કંપનીના કારભાર વિરુદ્ધ ઇંગ્લંડના રાજને લખી જણાવ્યું, પણ તેણે તે ન ગણકારતાં મોત્ર તેઓના બંડ કરવાના ગુનાહને માફ કીધો. ફરીથી કંપની ઉપર કોઈ ઊઠાવણી ન કરે માટે તેણે સુરતને ટાળી મુંબઈને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાંની પોતાની જગ્યાઓમાં મુખ્ય ડેપુટી કીધું. (૧૬૮૫). ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સૂરત લૂંટ્યું હતું તે પ્રસંગે અંગ્રેજ કોઠીવાળાઓએ પોતાની કોઠીનું રક્ષણ કરી મરેઠાઓને કહાડી મૂકવામાં નવાબને મદદ કરી હતી.

એ સૈકાની આખેરીએ અંગ્રેજ કંપનીએ યૂરોપનો વેપાર ધણીખરો પોતાને હાથ રાખ્યો હતો. તે કંપનીએ પહેલીત્રહેલી રાજકીય સત્તા સ્થાપવાનો ઉદ્યમ ચલાવ્યો તે ૧૬૮૬ થી. બંગાળખાતાના આડતીઆઓએ પોતાને હરકત કરનારા દેશી હાકેમોને સપડાવવાને ને પોતાની કોઠીઓના રક્ષણને માટે થોડુંક લશ્કર મોકલવાને ઇંગ્લંડ લખ્યું ને તે ડેરેક્ટરોએ મોકલ્યું. અંગ્રેજોએ ચિટ્ટેગૅંગ હાથ કરી લેઈ ત્યાં કિલ્લો બાંધવા માંડ્યો. નવાબ સામે થયો-ચોડીક સામસામી થઈ ને પટણામાં તથા કાસમ બજારમાં અંગ્રેજોની કોઠીઓ હતી તે લૂંટાઈ. અંગ્રેજોએ આલાસોરના બંદરમાં પોતાનાં વહાણો લેઈ જઈ નવાબ સરકારનાં ૪૦ વહાણો બાળી મૂક્યાં. એ રીતની અંગ્રેજ લોકની ધાંધલ જોઈ ઔરંગઝેબે કંપનીની સઘળી કોઠી ઉપર હુલા કરવાનો હુકમ કીધો-સૂરત, મહલીપટ્ટણ ને વીજગાપટ્ટણની કોઠી લીધી ને મુંબઈ તાબાનો કેટલોક મૂલક લીધો. કંપનીએ સાચાર થઈ બાદશાહને માગ્યા કરાર કરી આપ્યા, ને પછી ઔરંગઝેબે પણ તે વિષે ઝાઝી દરકાર રાખી નહિ તેથી અંગ્રેજોનો વેપાર આગળના જેવો ચાલુ રહ્યો. ૬૦ સં ૧૬૯૬ માં કંપનીએ કેટલાંક ગામ બંગાળના નવાબ પાસેથી વેચાતાં લીધાં ને સ્વક્રતામાં ફોર્ટ વિલિયમ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો. એ સનદી કંપનીને બહુ ફાયદો થતો જોઈ બીજા વેપારીઓએ નવી કંપની ઊભી કરી ઇંગ્લંડ સરકારને બે કરોડ રૂપિયા આને ધીરી હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાની સનદ મેળવી હતી (૧૬૯૩)., પણ પછી ૧૭૦૨ ના જુલાઈની ૨૨ મીએ તે બે કંપની જોડાઈ જઈ એકઠી મ-

ળેલી, 'ઇસ્ટિયા કંપની' એ નામે વહીવટ કરતી થઈ; તેનું ભંડોળ બે કરોડ રૂપિયાનું હતું.

ચીન.

મુગલવંશ પછી મિંગવંશના રાજ્યોએ (૧૩૬૮-૧૬૪૪) પીકીનમાં રાજ્ય કીધું ને પછી માંચ્યુવંશની સ્થાપના થઈ તે આવી રીતે:—જે મુગલોને ચીનમાંથી કહાડી મૂકવામાં આવેલા તે ઉત્તરપૂર્વના તાર્તર લોકમાં જઈ વસ્યા હતા. એ ભેળથી કેટલીક જાતિ માંચ્યુ કહેવાતી; ચીનના રાજ્યમાં પહોંચાડેથી મહાલ તાલુકાના અમલદારો માંહોમાંહે લડતા થયેલા તેઓ માંચ્યુ લોકની વખતે વખતે મદદ માગતા; એઓએ લાગ સાધી રાજ્ય ઊંધું વાળ્યું ને ચુચીને ગાદીએ બેસાડ્યો (૧૬૪૪). તેણે અનુભવી વહીવટી દારભારીઓની સલાહથી રાજ્ય ચલાવી શક્તિમાન બુદ્ધિમાન ને ઉદાર રાજનું માન મેળવ્યું. તેનો દીકરો કાંગહી (૧૬૬૧) તેના સરખો સદ્ગુણી રાજ ચીનમાં થયો નહોતો—તેણે પ્રજાને સંપ મુલેહના ફાયદા બતાવી રાજ્ય આબાદ રહેવું કીધું. તેના રાજ્યમાં જેસ્યુટોએ કોઈ કોઈને ખ્રિસ્તીધર્મનો બોધ કીધો હતો; પ્રથમ તો રાજ્યે તેઓના ઉપર કંઈ મહેર દેખાડી હતી, પણ પહોંચાડેથી તેઓને નાહમેદ કીધા હતા; રાજ્યે જેસ્યુટના ધર્મગુરૂ પોપની દેવી સત્તા હશી કહાડતો.

જપાનના ટાપુઓમાં છેક જૂના કાળથી ચીના-લોક વસ્યા હતા. ૬૦ સં ૫૦ ૭ મા સૈકામાં ચીનના રાજ્યે તે ત્યાંના પણ હતા. પહોંચાડેથી ચીનની સત્તામાંથી છૂટા થઈ દેશી સરદારો પોતપોતાના મૂલક કરી રહ્યા હતા. પહોંચાડેથી એક મુખીની સત્તામાં તે ટાપુઓ હતા; તે મુખી રાજ્યસત્તા ને ધર્મસત્તા બંને ધરાવતો. ૧૫૮૫ માં બે જુદા જુદા સત્તાધારીઓ થયા. રાજ્યે જેડો શહેરને અને આચાયે મૈઆ-કોને પોતાનાં મુખ્ય શહેર કરી રાખ્યાં. એ ટાપુઓ સાથે પોર્ટુગીસે પહેલો વહેવાર ૧૫૪૧ માં કીધો હતો; રોમન કથાથલિક ધર્મ પ્રસરવા માંડ્યો હતો, પણ પછી ધાતકીપણે તેને દેરામાંથી સમૂળો કહાડવામાં આવ્યો હતો. વલંદાઓએ ૧૬૬૧ માં તે લોક સાથે વેપાર કરવા માંડ્યો અને આજ કાલ યૂરોપના દેશ-માંના તેજ લોક છે કે જેને તેઓ પોતાનાં બંદરોમાં આવવા દે છે.

સંસ્થાન.

અંગ્રેજ સંસ્થાન—હિંદુસ્તાનમાં પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે હતાં. આફ્રિકામાં તેઓએ ગીનીને કાંઠે સેંટ

જેમ્સ ને સીઅરાલીઓન એ બંદરો ૧૬૭૪ માં કીધાં. વેસ્ટ ઇંડીસ ટાપુઓ ખાતે કેટલાક વેપારીઓએ બાબેટોજ ને સેંટ કીટ એ બે ટુકાણે ૧૬૨૫ માં કોઠી માંડી ને ૧૬૫૫ માં **જમૈકા ટાપુ** જીતમાં મળ્યા પછી તેણી તરફનો અંગ્રેજ વેપાર બહુ હોલત આણતો થયો. ઉત્તર અમેરિકા ખાતે ૧૬૨૦ માં **માસાચુસેટ** ખાતે કેટલાક પ્રેરિયન્ટરિયન જર્મ વશ્યા ને છ વર્ષ પછી તેઓએ **બોસ્ટન** શહેર વસાવ્યું; **હોડ ટાપુ** (૧૬૩૦) પ્યુરિટન લોકે ને **મેરીલાંડ** (૧૬૩૨) એ ક્યાથલિક લોકે વસાવ્યા; **કારોલેના**નો પ્રદેશ ચાર્લસ ખીબએ કેટલાક અમીરોના હવાલામાં આપ્યો (૧૬૬૨). **ચાર્લસ્ટન** સંસ્થાન ૧૬૮૦ માં સ્થપાયું. **ચીસાપીક** એ એના કાંઠાનો મૂલક પ્રથમ સ્વીડનને તાબે હતો; તેઓની પાસેથી વલંદાપાસે ને તેઓની પાસેથી તે અંગ્રેજ પાસે આવ્યો હતો (૧૬૫૪). **ફિલાડેલ્ફિયા**, ૧૬૮૧ માં સ્થપાયું. **ન્યૂફોંડલંડ**, **નોવાસ્કોશિયા** ને ખીબે કેટલોક મૂલક યુરેયના કાલકરારથી (૧૭૧૩) ગ્રેટ બ્રિટનની સત્તામાં આવ્યો હતો. **ફ્રેંચ સંસ્થાન** ૧૬૦૮ માં **કાનેડા**માં થયું ને ૧૬૮૫-૯૦ માં પોંડીચેરીમાં થયું. સ્પાનિશ સંસ્થાનોની હોલત સ્પેન આવતી તે લડાઈઓને લીધે ડચ, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ વહાણોવાળા લૂંટી લેતા. **પોર્ટુગીઝ સંસ્થાન** હિંદુસ્તાનમાં (૧૬૪૦ પછી) **ગોવા**, **દમણ** ને **દીવ** એજ રહ્યાં હતાં. ઇંગ્લીશનો મોટો ભાગ (૧૬૨૦-૧૬૪૦) ડચ લોકના હાથમાં ગએલો, પણ ૧૬૬૦ માં તે પાછો પોર્ટુગલના રાજ્યની સત્તામાં આવ્યો; ૧૭૦૦ માં કેટલીક ખાણોની ભાગ લાગી હતી. **વલંદા સંસ્થાનમાં કેપ આર્ વુડહોપનું** ૧૬૫૦ માં થયું; ૧૬૫૬ માં તેઓએ સીલોનના કાલંગોમાંથી પોર્ટુગીસને કહાજ્યા. પોર્ટુગીસની સત્તાવાળા મસાલાના ટાપુઓ ડચ લોકે ૧૬૦૫ માં પોતાના તાબામાં લીધા હતા અને દક્ષિણ અમેરિકામાં **સૂરીનમનું** સંસ્થાન ૧૫૬૦ માં સ્થપાયલું તે સત્તરમાં સૈકામાં ઘણુંજ આબાદ થયું હતું.

દર્શન ૧૬ સું.

ઈ૦ સ૦ સૈકા ૧૮ મો.

ગ્રેટબ્રિટન.

વિલિયમ ને તેની સાળી આત્ર એ બંનેને સંતાન ન હોવાથી પાર્લમેંટ તથા રાજ્યે મળી ઠરાવ કરી રા-

ખ્યો કે આત્રના મરણ પછી ઇંગ્લંડની રાજગાદી જેમ્સ ૧ લાની વડી દીકરીની દીકરી સોફિયા જે હાનોવરના જૂક સાથે પરણી હતી ને ગ્રેટબ્રિટન પંથની હતી તેને ને તેના વારસને આપવી (૧૭૦૦). વિલિયમ ત્રીજે ૧૭૦૨ માં મરણ પામ્યો ને આત્ર ગાદીએ બેઠી. સ્પેનની ગાદીના વારસની તકરારમાં રાણીએ ઇંગ્લંડને જર્મની તથા હાલંડના સંપમાં રાખ્યું અને લૂઈ સામા લડવાને **માર્લબરોના ડચ્કને** મોકલ્યો. તે સરદારના ઉપરીપણા તળે અંગ્રેજ લશ્કરે જર્મનીમાં ને ફ્લાંડર્સમાં કેટલીક અધરી જીત કરી-**બ્લેનહામ**માં (૧૭૦૪) ને **રામિલીઝ**માં (૧૭૦૬); તેમ પીટર્બરોના અલેં થોડાં લશ્કર વડે **બ્રિસ્ટાલ**રનો ક્લિવોલીધો હતો (૧૭૦૪). એ લડાઈથી ઇંગ્લંડને ખરેખરે કંઈ ફાયદો નહોતો ને પાર્લમેંટના ટારીઓએ તેનો છેડો આણવાની તજવીજ કરવા માંડેલી, પણ માર્લબરોના જૂકે લડાઈ ચાલુ રહે તેમાં પોતાનો લાભ જોઈ સલાહની વાત આગળ ચાલવા દીધી નહિ.

સ્કાટ્લંડની પાર્લમેંટ ખાતરી કરી લેવાને ઠરાવ કીધો કે ઇંગ્લંડ સ્કાટ્લંડને વેપાર સંબંધી સરખા હક્ક મળે નહિ તો રાણીના મરણ પછી ઇંગ્લંડની ગાદીએ બેસનારાને સ્કાટ્લંડનો રાજ માનવો નહિ; વળી તેણે લડાઈને માટે લોકને હથિયાર બંધાવવાનું કામ પણ ચાલવું કીધું (૧૭૦૩). એ ઉપરથી ઇંગ્લંડના પ્રધાનમંડળને ભય ઉત્પન્ન થયું કે રખેને સ્કાટ લોક પદબ્રધ થયેલા જેમ્સ ૨ જના દીકરાને રાજ કરે; અને પછી તેઓએ ઇંગ્લંડના તથા સ્કાટ્લંડના મુખ્ય મુખ્ય કારભારીઓની એક સભા મેળવી. એ સભાએ વિચાર કરી ઠરવું કે ઇંગ્લંડ સ્કાટ્લંડની પાર્લમેંટ બેની એક કરી નાંખવી; સ્કાટ લોક પોતાના રાજ્યમાંથી ૪૫ જણને ઇંગ્લંડની લોકસભામાં મોકલે ને ૧૬ જણને સરદાર સભામાં મોકલે અને ઈનસાફ તથા ધર્મનો વહીવટ છે તે કાયમ રાખે. પછી ૧૭૦૭ ના મેની ૧ લી તારીખે ઇંગ્લંડ તથા સ્કાટ્લંડનાં બુદ્ધાં બે રાજ્યો ટળી ગ્રેટબ્રિટનનું એકત્ર રાજ્ય કહેવાયું.

ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલુ હતી-અંગ્રેજ લશ્કરે **ઓઈનાઈ**માં ક્તેહ મેળવી (૧૭૦૮); પછી મલ્લેઈ તથા મિનોઈ એ ટાપુઓ ઇંગ્લંડને તાબે થયા; અને (૧૭૦૬ માં) માલ્પ્લાકેટ આગળ જીત થઈ. પ્રધાનમંડળના અધિકારીઓ બિહગ હતા ને તેઓએ નિરર્થક લડાઈ ચાલુ રાખી ઇંગ્લંડને મોટા ખર્ચમાં નાખ્યું હતું તે ઉપરથી લોક નારાજ થયા હતા; રાણી પોતાની નાનપણની બેનપણી સાહારાબેનિંગના (માર્લબ-

રોના બૂકની લેડીના) ક્ષણ પ્રમાણે ચાલતી, પણ પછલાટથી તેણે તેની મગરૂબ ને તોછડી રીતથી દંડાળીને સિસિઝ માશામને પોતાની માનીતી કીધી હતી; એ નવી બેનપણી રાજ્યનો સેક્રેટરી મિસ્તર હાર્લી ને બિહુ પ્રધાન મંડળીની સત્તા તોડવાની મહેનત કરતો તેના ક્ષણમાં હતી; એ બધી ઘટતી બેનવાઈ મળેથી પ્રધાન મંડળ બિહુ હતું તે બદલાઈ ટારી થયું (૧૭૧૦). માર્કબરો ન્યાં લ્યાં નિદાયો, તેના ઉપર લાંચ લીધાનો ને જળરહસ્તીથી નાણાં કહડાવવાનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો ને રાણીએ તેને આપેલા અધિકાર સઘળા છીનવી લીધા. ટારી પ્રધાન મંડળે ક્રાન્સસાથે ચાલેલી લડાઈનો અંત આણવાને ખંતથી મહેનત કીધી ને ૧૭૧૩ માં યુદ્ધેયના કોલકરાઈથી સામસામાં રાજ્યોને સલાહ થઈ-જિયાક્ટર ને મિનોર્કા એ બેન ઇંગ્લંડના હાથમાં રહ્યાં. એ પછી બીજે વર્ષે રાણી આત્ર મરણ પામી.

જ્યોર્જ ૧ લો (બ્રંડવિગ કુળનો ને સોફાયાનો દીકરો) ઇંગ્લંડનો રાજા હોવાયો. બિહુ લોકની મહેનતથી ગાદી મળી હતી તેથી તેણે ટારી પ્રધાનમંડળને રાજ આપી પોતાનું બિહુ પ્રધાનમંડળ રાખ્યું. એ મંડળે પાછલા રાજ્યના ટારીઓને અપરાધી ઠેરવવા માંડ્યા. ટારીઓ બખેરા કરવા લાગ્યા, ને એને માટે ફિતર કરનારાને માટે બિહુઓએ કાયદો ઠેરવ્યો. સત્તા-પદવી-નોકરી વિનાના નિરાશ થયેલા ટારીઓએ પાછલા રાજ્યના સેક્રેટરી મારના અર્લને આગેવાન કીધો ને એણે જેમ્સ બીનના દીકરાને સ્કાટ્લંડની ગાદીએ બેસાડવાને ૧૦ હજાર પર્વતવાસી સ્કાટ્લંડને બેળા કરી બળવો ઊઠાવ્યો; વળી તેજ વખતે ડર્બેટ વાટરના અર્લે ઇંગ્લંડની હનરમાં બળવો ઊઠાવ્યો (૧૭૧૫). તે બળવા રાજનાં લશ્કરોએ લાંબા ને તેના મુખીઓને સજા કરવામાં આવી. પછી પ્રધાનમંડળે રાજ્યમાં સ્વસ્થતા લેઈ ત્રણ ત્રણ વર્ષે નવી પાર્લમેંટ બોલાવવાનો ધારો હતો તે બદલી સાત સાત વર્ષે બોલાવવાનો ધારો કરાવ્યો (૧૭૧૬).

સ્પેનના રાજ્યે પોતાનો ગુમાવેલો ઈટલીનો મૂલક માછો લેવાની ઊઠાવણી કરેલી ને ક્રાન્સ, જર્મની ને હાલંડ એ સામાં થયેલાં તે પ્રસંગમાં ઇંગ્લંડ ત્રણ રાજ્યોના પક્ષ કરી સ્પેનની સામા ઊતર્યું (૧૭૧૮). આ હિમરૂબિએ બૃમ્ધસમુદ્રમાં સિસિલી આગળ સ્પેનના કાફલાને હરાવ્યો; વળી સ્પેનનો ને કાફલો ઇંગ્લંડ ઉપર ચડ્યો હતો તે પણ દારી પાછો વળ્યો; એમ હાર થયેથી સ્પેનના રાજ્યે સંપીલાં રાજ્યોની ઇચ્છાપ્રમાણે કોલકરાઈ કરી આપ્યા હતા (૧૭૨૬).

જ્યોર્જને અંગ્રેજ બોલતાં આવડતું નહિ; તે ઇંગ્લંડનો રાજ્યકારભાર લેતે કરવાની દરકાર ન રાખતાં પ્રધાનમંડળ પાસે કરાવતો ને ઘણુંખરું તે પોતાના હાનોવરમાંજ રહેતો. એ રાજ્યમાં સાઉથસી કંપનીનું બોપાળું ખુલ્લું પડ્યું હતું (૧૭૨૦). ઇંગ્લંડના રાજ્યને ૫૦ કરોડ રૂપિયાનું દેવું હતું તે સંબંધી પ્રધાનમંડળ વિચાર કરતું કે આજ છ ટકા આપવામાં આવે છે તે પાંચ ટકા પ્રમાણે આપવું; એવામાં દક્ષિણ સમુદ્રમાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવાને બિલા થયેલા વેપારીઓની કંપનીએ સરકાર દેવું વેચાતું લેઈ તેની વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લીધું; ને શેરો કરી ફૂડ વધારવાની સરકારે સત્તા આપી; શેરના ભાવ દશગણા વધ્યા, કેટલાક લોક શેર ખરીદી વેચી દોલતમંદ થયા; પણ તે આળાદી ઘણીવાર રહી નહિ; બદલાયું માલન પડી આવ્યું; શેરના ભાવ ઘટ્યા ને હજારો જાણી બરાબેલા થઈ ગયા; લોકસભાએ સુરેલીથી ને ગુંચવણવાળી તદખીરે નફા નુકસાનને સરભર કરી લોકમાં ધીર બેસાડી; અને એ કામમાં સર રોબર્ટ વાલ્ પોલે ઘણી મહેનત લીધી હતી તે ઉપરથી તેને વરો પ્રધાન કરવામાં આવ્યો હતો.

જ્યોર્જ ૨ લો (જ્યોર્જ ૧ લાનો દીકરો ૪૦ વર્ષનો) ૧૭૨૭ માં રાજ થયો, પણ સઘળો રાજ્યકારભાર તેનો વરો પ્રધાન સર રોબર્ટ વાલ્ પોલ કરતો. એ, રાજ્યમાં ને બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં સલાહ રહે તેવું ઇચ્છતો ને વચૂલનો બંદોબસ્ત કરવામાં ને વેપારથી સમૃદ્ધિ વધારવામાં ઘણી મહેનત લેતો; પણ પાર્લમેંટ સંબંધના કામમાં મેમ્બરોને પોતાના મતના કરી લેવાને તે લાંચ આપતો ને તેઓ તે લેતા.

સ્પેનનાં સંસ્થાનોનો વેપાર અંગ્રેજ વેપારીઓએ વગર હક્કે પોતાને હાથ કરી લીધેલો તે ઉપરથી સ્પેનની સરકારે સાઉથસી-દક્ષિણ મહાસાગરમાં ફરતાં અંગ્રેજ વહાણોનો ઝારો લેવાનો દાવો કીધો. લડાઈ કરવાની ઇચ્છા નહિ તે છતાં વાલ્પોલને સ્પેન સાથે લડાઈ ચલાવવી પડી (૧૭૩૬). એ લડાઈ ધીમે ધીમે ચાલતી-શરૂઆતમાં અંગ્રેજોએ પોર્ટોબેલો લીધું હતું, પણ બીજે વર્ષે કાર્થેજના ઉપર હમ્મો કરતાં ૨૦ હજાર માણસ ખોયાં પણ તે લેવાયું નહોતું.

૧૭૪૦ માં જર્મનીના મહારાજા પોતાની વડી દીકરી મરાયા થેરિસ્સા ને હંગરીની રાણી હતી તેને પોતાના સઘળા રાજ્યપ્રદેશની વારસ કેરવી હતી; પણ ફ્રેન્ચોએ રાજ્યો વચ્ચે થયેલા કોલકરાઈની દરકાર ન રાખતાં બવેરિઆના ઇલેક્ટરને મહારાજાની પ-

દેવી અપાવી હતી. પ્રશિયાના રાજ્યે મરાયા એ-
રિસ્સાનો સિલિશિયા પ્રાંત લેઈ લીધો અને સા-
કસની, ખવેરિઆ ને ક્રાન્સ એ ત્રણે મળી તે રા-
ણીના ખીન્ન પ્રાંતો ઉપર હુમલા કીધા. એ લડાઈમાં
હાનોવર ઉપર હુલ્લા થવાનો સંભવ તેથી ન્યોર્ન પો-
તાના પ્રદેશને ક્ષેમ રાખવામાટે મરાયાનો પક્ષ
લીધો. ફ્રેંચ લોકે જેને મહારાજ કીધો હતો તેને નાશી
જવું પડ્યું ને તેને મદદ આપનારાં રાજ્યોએ તેને
છોડી દીધો. ૧૭૪૩ માં આરિટ્યનોએ (મરાયા-
વાળા) ને ન્યોર્નની સરદારી તળે અંગ્રેજોએ ડેટ્ટિન-
જેન આગળ ફ્રેંચને હરાવ્યા; પણ ખીન્ને વર્ષે કંબલ્ડના
જૂકની સરદારી તળેના અંગ્રેજ લશ્કરને ફ્રેડીનોય
આગળ ફ્રેંચોએ હરાવી હઠાડ્યું (૧૭૪૫).

એ વર્ષમાં ક્રાન્સનો લૂઈ પંદરમો એની દરબારે નેઘ-
લ્ડમાં ચાલેલી લડાઈમાં પોતાની કૃતેહ થાય તેને માટે
પદબ્રજ થયેલા જેમ્સ રાજાના દીકરાના વડા દીકરા
ચાર્લસ એડવર્ડને લશ્કરી વહાણીની મદદ આપી ઇંગ્લંડ
ઉપર મોકલ્યો. એ કાફલો તોફાનથી પાછો ફર્યો, પણ
એડવર્ડ સ્પિટનમાંના પોતાના મળતીઆઓને ભરોસે
રકાડલંડ જઈ ઇન્વર્નેસ શાયરમાં ભિતર્યો (જુલાઈ).
ત્યાં ધણાક પર્વતવાસી સરદારો તેને મળ્યા; પછી
તેણે એડિન્બરો લીધું ને ઇંગ્લંડના રાજાના લશ્કરને
પ્રેસ્ટોનપાન્સ આગળ હરાવ્યું. ઇંગ્લંડમાં ડર્બી
સૂધી આવ્યો; પણ ત્યાંથી તેને પાછું હઠવું પડ્યું.
થોડા દહાડા પછી કમ્બલ્ડના જૂકે મોટું લશ્કર લેઈ
જઈ દુશ્મનને કંટલોડેન આગળ પૂરો હરાવી ક્રાન્સ
તરફ નસાડ્યો (૧૭૪૬). ક્રાન્સની સામા આરિટ્ટ-
ચન તથા અંગ્રેજો લડતા તેમાં ફ્રેંચ ખુશકીની લડાઈમાં
ને અંગ્રેજ વહાણીની લડાઈમાં જીતતા; અંતે તે લડાઈ
એઈલાશ પેલના કોલકારથી પૂરી થઈ હતી (૧૭૪૮);
એ લડાઈથી રાજ્યોના પોતપોતાના અસલ મૂલકમાં
કંઈ પણ વધઘટ થઈ નહોતી.

૧૭૫૫ માં ઉત્તર અમેરિકામાં ફ્રેંચ કાનેડા ને બ્રિ-
ટિશ સંસ્થાનો વચ્ચેના સીમાડા બાબત ઇંગ્લંડ ક્રાન્સને
વાંધો પડ્યો ને ૧૭૫૬ થી* સાત વર્ષની લડાઈ મંડાઈ
તે ૧૭૫૭ માં મિસ્ટર પિટ્ટ (પછવાડેથી આથામનો
અર્લ) વડો પ્રધાન થયા પછી જોશથી ચાલી. જનરલ
ઉલ્ટ્રે કાનેડાનાં તથા ખીન્ન ફ્રેંચ સંસ્થાની રાજ્યનાં
મુખ્ય શહેર કિંગ્ઝેક ઉપર એક રાતે છાપો માર્યો ને
પછી મારામારી ચાલી તેમાં ફ્રેંચ સરદાર માર્કિવસ

ડીમોંટકામ પડ્યો ને ઉલ્ટ્રે ખીજ વારના જખમે
મરણ પામ્યો, પણ તેના લશ્કરે સામા લશ્કરને હરાવી
સઘળો કાનેડા પ્રાંત જીતી લીધો (૧૭૫૭). એજ
વર્ષમાં ક્લૈવે હિંદુસ્તાનમાં પ્લાસીની લડાઈ જીતી
બંગાળામાં અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપ્યું—(ઇંગ્લંડની સત્તા
કેવે પ્રકારે હિંદુસ્તાનમાં વધતી ગઈ તે હિંદુસ્તાનનું
પ્રકરણ વાંચેથી જણાશે); પણ યુરોપમાં ફ્રેંચોએ
હાનોવર ઉપર ચડાઈ કરી કંબલ્ડના જૂકને હરાવ્યો
હતો ને તેના ૪૦ હજાર લશ્કરી સિપાઈઓને હથિયાર
મૂકી દેવાની ફરજ પાડી હતી. પછી સર એડવર્ડ
હોકે (૧૭૫૯) ને કપ્ટાન ચેલિયટ (૧૭૬૦)
લશ્કરી કાપલાની સરદારી કરી જીતો મેળવી તેથી
ઇંગ્લંડનું નૌકાબળ મોટી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. ન્યોર્ન
ખીજે ૧૭૬૦ માં મરણ પામ્યો ને તેના દીકરાનો
દીકરો ૨૩ વર્ષનો ઇંગ્લંડની ગાદીએ બેઠો.

ન્યોર્ન ત્રીજે ઇંગ્લંડમાં જન્મ્યો હતો ને બીર્યો
હતો; ને તે રાજકાજમાં સારીપેઠે મન ધાલતો, પણ
મતીઓ ને હડીલો હતો. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોએ
ફ્રેંચની સત્તા તોડી (૧૭૬૦) ત્યારપછી ક્રાન્સ, સ્પેન
ને નેપલ્સ એ ત્રણે રાજ્યે સંપ કરી ઇંગ્લંડ સાથે લડાઈ
શરૂ કરવાની ગોઠવણ કીધી. તેની ખબર પડતાંજ
વડા પ્રધાન પિટ્ટે સ્પેન સાથે લડાઈ શરૂ કરવાનું મત
આપ્યું, પણ ન્યોર્ન તે ન માન્યું ત્યારે પિટ્ટે પ્રધાનવટું
છોડ્યું. રાજ્યે તેને અમીર પદની આપી ને વર્ષે ૩૦
હજાર રૂપિયાનું પેન્શન ઠેરવ્યું. ઇંગ્લંડ ક્રાન્સની સાત
વર્ષની લડાઈનું અને મુશિયાએ ૧૭૫૬ થી ખીન્ન રાજ્યો
સાથે લડાઈ ચલાવેલી તેનું છેવટ ૧૭૬૩ માં પારિસના
કોલકારથી આવ્યું. ઇંગ્લંડને લાભ થયો—ફ્લોરિ-
ડા તથા મિનોર્કા એ સ્પેન પાસેથી અને લૂઈશિ-
આના, કાનેડા, વેસ્ટ ઈન્ડીઝના કેટલાક ટાપુ એ
ક્રાન્સ પાસેથી મળ્યા. પણ એ વેળા ઇંગ્લંડના રા-
જ્યનું કરજ વધી એક અબજ ચાળીસ કરોડ રૂપિયાનું
થયું હતું.

પિટ્ટના પછી બ્યૂટનો અર્લ (ટારી પક્ષનો)
પ્રધાન થયો હતો તે સલાહને ધચ્છનારો હતો. તેણે
ઇંગ્લંડની આટલી કૃતેહમંદી છતાં રાજ્યો વચ્ચે સલાહ
કરાવવાની ખટખટ કીધી હતી તે ઉપરથી તેના ઉપર
લોક બહુ ચીડાયા હતા—કામ કામ તેનું પૂતળું કરી
બાજ્યું હતું. બ્યૂટને પ્રધાનવટું છોડવું પડ્યું ને
ગ્રેનવિલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. એણે બ્યૂટનો કટ્ટો
શત્રુ જોન વિલિંક્સ જે પાર્લિમેંટનો મેમ્બર ને નોથે
સ્પિટન નામના વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ હતો તેના

* ઇંગ્લંડે હાનોવરના રજાણને માટે મુશિયા સાથે કોલકાર
કીધો હતા ને તેને લશ્કરની કૃમક ને નાણાની મદદ કીધી હતી.

ઉપર રાજ્યને જુદા ક્ષાત્રો અપરાધ મૂક્યો. તેને રાજ્યના સેક્રેટરીના એક સાધારણ વારંટથી પકડ્યો ને કિલ્લામાં નાંખ્યો, પણ થોડા દહાડા પછી પાર્લિમેંટનો મેમ્બર બની જાયો. પાર્લિમેંટમાંથી કહાડી મૂકવામાં આવ્યો ને તેના વર્તમાનપત્રને ફાંસી દેવાનું કામ કરનારાને હાથે બાળી મૂકવામાં આવ્યું, તોપણ વિલ્કિસે રાજ્યના સેક્રેટરી ઉપર વગર કાયદે કેદમાં નાંખ્યાનો અપરાધ મૂકી ફરિયાદ માંડી. વડા ન્યાયાધીશ આટે જણાવ્યું કે વારંટમાં નોર્થ બ્રિટન પેપરના છાપનાર તથા પ્રગટ કરનારને પકડવો એટલું જ લખ્યું હતું, વિલ્કિસનું નામ લખ્યું નથી—એવા સાધારણ વારંટથી પકડવો એ ઇંગ્લંડના કાયદાથી વિરુદ્ધ છે અને નુકસાનનો બદલો મળવાનું હકમનાયું કરી આપ્યું.* એ સમય ઉપર રાજ તથા રાજ્યકારભારી એઓની નિંદાના ઘણાક કાગળ (ન્યૂનિયસ એ નામની સહીના), વર્તમાનપત્રોમાં છપાયા હતા.

ઇંગ્લંડે અમેરિકામાં ફ્રેંચ સાથે જે લડાઈઓ કરી હતી તે પોતાનાં સંસ્થાનના રક્ષણને માટે; પણ તેથી ઇંગ્લંડને ઘણું કરજ થઈ ગયું હતું, ને તે ઘટાડવાને પ્રધાન મંડળીએ હવે સંસ્થાનો ઉપર કરે મૂકવાનો વિચાર કીધો. એનવીલે ૧૭૬૫ માં સ્ટાંપ આક્ટ પસાર કરાવ્યો. સંસ્થાનના લોકે અરજ કીધી કે

“ એ કામમાં વિલ્કિસ જીત્યો, પણ નિંદા કીધાનાં ને બીજાં તોહમત તેના ઉપર. સાબીત થયાં ને લોકસભાએ તેને ટાળ્યો. પછી તે ઇંગ્લંડ છોડી બીજા રાજ્યમાં જઈ રહેલો તે આક્ટનેનો ડચ્ક પ્રધાન થયો ત્યારે પાછો આવ્યો. મિડલસેક્સ મગણાના લોકે પોતાની તરફથી તેને મેમ્બર નીમ્યો, પણ પાર્લિમેંટ દાખલ કીધો નહિ. બીજી વાર ને ત્રીજી વાર લોકે તેને નીમ્યો, પણ પાર્લિમેંટ તેને રદ કીધો હતો. ૪૮ અમીર જેમાં ઘણાક બિલગ આગેવાન હતા તેઓ ‘વિલ્કિસ ને સ્વતંત્રતા’ એના પક્ષમાં પ્રગટ રીતે બોલ્યા હતા.

† એનવીલ તથા તેના મળતીઆથી કંટાળીને રાજ્ય બિલગના આગેવાન લોર્ડ રોડિંગ્હામને પ્રધાન કીધો હતો. પિંદને પ્રધાન ન કીધો તેથી તેણે નારાજ થઈ પોતે બિલગ છતાં બિલગ ચહુરોમાં પક્ષ પકાવ્યા હતા. રોડિંગ્હામને પિંદના મત પ્રમાણે ૨૪૫ આક્ટ રદ કરવાની પાર્લિમેંટની મેમ્બરી મેળવી, પણ રાજ્ય જે સંસ્થાનના લોકને બંધખોર સમજતા તે નારાજ થયો. બિલગમાં બે પક્ષ હતા તેથી રોડિંગ્હામનું કાંઈયું નહિ; અને પિંદ લડાઈને ચહાનારો છે બહુ રાજ્ય તેને પ્રધાન કીધો; અને પ્રજા પણ રાજ થઈ કે તે અમેરિકાની સાથે સમાધાની આણશે; પણ પિંદ માંદો પડ્યો, તેના અવેળ પાર્લિમેંટમાં સામાવાળાઓની આગળ ફાંચ્યો નહિ અને ચા, કાય વગેરે ઉપર જકાત લેવાનો ધારો થયો. સંસ્થાનો ઉપર જોર બહુમતી

પાર્લિમેંટમાં અમારા મુખત્યારો દાખલ થયા નથી ત્યાં સુધી ઇંગ્લંડને અમારા ઉપર કર વેરા મૂકવાનો અધિકાર નથી. અગર ઇંગ્લંડને નાણાંની જરૂર છે તો અમારા મુખત્યારોની સલા અમારાં બંદરોમાં આવતા જતા માલ ઉપર જકાત ઠેરવશે ને તે બિધારની ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવશે. એ ઉપરથી ઇંગ્લંડની પાર્લિમેંટમાં બિલગટારીનું વચ્ચે ભારે લાંબગડ ચાલી ને અંતે સ્ટાંપ આક્ટ રદ કરવામાં આવ્યો; પણ ૧૭૬૭ માં ઇંગ્લંડ સરકારે ચા, કાય ને રંગ એ ઉપર જકાત કીધી. ૧૭૭૦ માં લોર્ડનાર્થની કારકીર્દીમાં બીજા માલ ઉપરથી જકાત કહાડી માત્ર એક ચા ઉપર જ રાખી ને એને માટે તો ઇંગ્લંડે મમતજ ધર્મો, નક્કી જણાવવાને કે સંસ્થાનો ઉપર કર મૂકવાની પાર્લિમેંટને સત્તા છે. ૧૭૭૩ માં સંસ્થાનના લોકસભા થયાને લડાઈઓ ચાલી તેનાં પરિણામમાં તે ઇંગ્લંડથી છૂટા થયા; ને ૧૭૮૩ માં વર્સેલિસમાં કોલકરાર થયા ત્યારે ઇંગ્લંડે તે એકત્ર સંસ્થાનનું સ્વાધીન સ્વતંત્ર રાજ્ય છે એવું કબૂલ રાખ્યું† (યૂનિટેડ સ્ટેટ્સનું પ્રકરણ જોવું). એની પહેલાં (૧૭૮૨ માં) આગલંડના લોકે પોતાની પાર્લિમેંટને ઇંગ્લંડની પાર્લિમેંટથી સ્વતંત્ર રાખવાની મંજૂરી અત મેળવી હતી. એ સમા ઉપર ઇંગ્લંડને પ્રજાનું કરજ એ અખજ સડસેટ કરોડ રૂપિયાનું હતું.

કરવેરા નાંખવા ન જોઈએ એવું મત ધરાવનારા આધામ, બર્ક, ક્રીકસ એ સમર્થ પુરવો હતા, પણ પાર્લિમેંટમાં રાજ્યકારભારીઓ તરફનાં ઘણાં મત પડ્યાં હતાં તેથી લડાઈ કરવાનો કરાવ થયો હતો.

‡ ઇંગ્લંડે પોતાના વેપારની ને લશ્કરની કૃતેહમંદીથી બીજાં રાજ્યોને અદેખાં કીધાં હતાં; ને ૧૭૬૩ માં પારિસમાં કોલકરાર કરાવવામાં આગેવાની કીધી તેથી ક્રાન્સને ઘણું નરમું લાગ્યું હતું; ૧૭૭૮ માં ક્રાન્સે યુનાઈટેડ સંસ્થાનોને લશ્કરની કમક કરી હતી; ૧૭૭૯ માં સ્પેને લડાઈ ચલાવી, ૧૭૮૦ માં હાલંડ પણ કુશ્મનોને મળ્યું હતું; અને રૂસિયા, સ્વીડન, ને ડેન્માર્ક એ તટસ્થ રહીને ઇંગ્લંડને હલકું પડેલું જોવાને ઇચ્છતાં. ૧૭૭૯ માં ૩ લાખ લશ્કરનું ને ૩૦૦ લશ્કરી વહાણનું બળ કુશ્મનના લશ્કરના બળને તોડવાને બસ નહોતું. † વળી ૧૭૭૮ માં કયાથલિક વિરુદ્ધ કેટલાક ક્રોનજારી કાયદા કરવામાં આવેલા તે ઉપરથી બ્રિટિશરો, ગ્લાસગો, ને બીજાં શહેરોમાં કયાથલિકે બંદો કર્યો હતાં. ૧૭૮૦ માં લોર્ડ ગોર્ડને કેટલાક લોકને એકઠા કરી રાજધાની લંડનને કબજે કરી સાત દહાડા સુધી કયાથલિક દેવળો તથા કેટલીક ઈમારતો બાળી નાંખી હતી. એ સઘળાં સંકટમાં ઇંગ્લંડ બળવા બેસાડ્યા હતા; ત્રિશ્ત્રાહરને ક્રાન્સ તથા સ્પેને ચાર વર્ષ (૧૭૭૯-૧૭૮૩) વેરામાં રાખ્યું હતું, પણ તે તાબે થયું નહોતું; અને રોડીની સ્પેનના કાફલાને ૧૭૮૦ માં ને ક્રાન્સના કાફલાને ૧૭૮૨ માં હરાવ્યો હતો.

લાઈ નોર્થ પછી રોલિંગહામના માર્કિવસનું ને પછી શેલબર્નના અલીનું પ્રધાનવટું થયું. એની કારકીર્દીમાં ટારી ફ્રેન્કસ ને પિટ્ટિવિહગ (ચાયામના અલીનો દીકરો) એ બે સાથે મળી કામ કરનારા સેક્રેટરી થયા (૧૭૮૩). એઓએ ઈંગ્લિશ બિલ-હિંદુસ્તાનના રાજ્યકારભારનું ઉપરીપણું રાખનારી મંડળી સ્થાપવાની દરખાસ્ત પાર્લીમેન્ટમાં રજૂ કરાવી, પણ તે સરદારોની સલામાં પસાર થઈ નહિ ને તે કારભારીઓને રાજ્યે રજા આપી. પછી પિટ્ટ વડો પ્રધાન થયો. તેણે હિંદુસ્તાનનો કારભાર જોવાને 'બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ' ની સલા કરાવી. પણ બીજા કેટલાક સુધારાને માટે દરખાસ્ત કીધી તે પાર્લીમેન્ટ મંજૂર રાખી નહિ. ૧૭૮૭ માં હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ વારન હેસ્ટિંગ્સના ઉપર ચોટાઈ, ધાતકીપણું વગેરેને માટે તોહમત મૂકવામાં આવ્યાં ને તેની તપાસનો નીવેડો સાત વર્ષ પછી આવ્યો હતો ને હેસ્ટિંગ્સ નિરપરાધી ઠર્યો હતો; હેસ્ટિંગ્સે પોતાના બચાવમાં પુષ્કળ નાણું ખર્ચ્યું હતું ને ખર્ક એણે તથા બીજા કેટલાએકે (પાર્લીમેન્ટના મેમ્બરોએ) તેની વિરૂદ્ધ બોલવામાં કંઈજ કસર રાખી નહોતી.

ફ્રાન્સનું રાજ્ય ૧૭૮૯ થી ચક્રોળે ચડવા માંડ્યું હતું, તે ૧૭૯૩ માં લૂઈ ૧૬ માના શિરચ્છેદથી છેલ્લી ચક્રી ખાઈ ઊંધું વળ્યું ને પ્રજાસત્તાનું નવું રાજ્ય સ્થપાયું. એ કાળે બ્રિટનમાં પણ કેટલીક મંડળીઓ પાર્લીમેન્ટ પાસે રાજ્યમાં નવા સુધારા દાખલ કરાવાને આતુર હતી અને તેઓને ફ્રાન્સનું જોઈ ઉત્તેજન મળે તેવુંજ હતું;—એ કારણનેલીધે પ્રધાનમંડળ રાજ્યને ક્ષેમ રાખવાના હેતુથી જ્યારે ત્યારે પાર્લીમેન્ટમાં સુધારાની વાત બોલનારાઓની સામે થઈ. ફ્રેંચ એલચીને બ્રિટન છોડવાનું ફરમાવવામાં આવેલું તે ઉપરથી ફ્રેંચ રાજસલાએ ઇંગ્લંડપાસે લડાઈ માગી અને પિટ્ટે ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક-રાજ્યના શત્રુઓ સાથે સંધિ કીધી. યૂરોપમાં લડાઈ ચાલી તેમાં પ્રથમ તો ઇંગ્લંડને તથા કુમકી રાજ્યોને ફાયદા જેવું ન થયું, પણ ફ્રાન્સે પોતાનાં સંસ્થાનો ગુમાવ્યાં. હોએ ૧૭૯૪ માં નેપેલ્સને ૧૭૯૮માં ફ્રેંચ કાપ્લાઓને હરાવ્યા; ત્રણ વાર ફ્રેંચે આયર્લેન્ડ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તે ફાંચા નહિ; જેથિસે કેપ-સેન્ટ વિન્સેન્ટ આગળ સ્પેનના કાફલાને હરાવ્યો અને ડંકને ડચ કાફલાનો નાશ કીધો (૧૭૯૭). હાલંડ પાસેથી કેપ આવ ગુડ હોપ અને સ્પેન પાસેથી ટ્રિનિદાદ એ લેઈ લેવામાં આવ્યાં. પછી ઈંગ્લિશ આનલના કાફલામાં બંડ થયું હતું (૧૭૯૭) તે અને આયર્લેન્ડમાં બળવો ઊઠ્યો હતો (૧૭૯૮) તે પતા-

વવામાં આવ્યાં હતાં. ને ફ્રેંચ દુકડી જે આયર્લેન્ડના બંડખોરોની કુમકે જતી હતી તેને પકડી કેદ કરવામાં આવી હતી. એ સમા ઉપર-આયર્લેન્ડને વધારે પાસેના સંબંધમાં લાવવાને તબીબો થયા માંડી; ને પછી જેમ સ્કાટ્લંડ જોડાયું હતું તેમ આયર્લેન્ડ પણ ગ્રેટબ્રિટન સાથે જોડાયું, અને જ્યોર્જ ત્રીજાએ ગ્રેટબ્રિટન તથા આયર્લેન્ડનાં એકત્ર રાજ્યનો રાજા એવું નામ ધારણ કીધું (૧૮૦૧).*

ફ્રાન્સ.

રીજીવિકના કોલકરાર (૧૬૯૭) પછી રાજ્યોમાં પરસ્પર કેટલાંક વર્ષલગી સલાહ સંપ રહેશે એવું સૌ જાણતા, પણ એકાએક પાછી લડાઈ જગી. ૧૭૦૦ માં સ્પેનનો ચાર્લસ બીજો મરણ પામ્યો તેની ગાદીએ લૂઈ ૧૪ માનો પૌત્ર ફિલિપ પાંચમો એ તામે સ્પેનનો રાજા થયો. જર્મનીનો મહારાજ લીઓપોલ્ડ અને તેનો સગો બવેરિયાનો નૃપ એ બે જણ પોત-પોતાની તરફથી દાવો કરી લડવા નીકળ્યા. એકપાસ ફિલિપ તથા લૂઈ ૧૪ મો ને બીજા પાસ જર્મની, હાલંડ, ઇંગ્લંડ, એ રાજ્યો હતાં ને પાછળથી (૧૭૦૧) યુરિયા, પોર્ટુગલ ને સ્વેડે એ રાજ્યો કુમકે થયાં હતાં. કામ કામ લડાઈ ચાલી; મહારાજના સેનના સરદાર ચૂજને ઇટલી ઉપર હુમલો કીધો ને ફ્રેંચને હરાવ્યા; અને સંપીલા સેનના સરદાર માર્શબરોએ નેધર્લેન્ડમાં ફ્રેંચ સરદાર બુક્કલર્સને હઠાવ્યો અને કેટલાંક શહેર લીધાં. એ હાર થઈ હતી, હંડાર ખાલી થયો હતો, પ્રોટસ્ટન્ટોએ બળવો કીધો હતો (૧૭૦૨), વળી એજ વર્ષમાં વહાણના કાફલાનો પણ ઘેરો

* એ કાળે ઇંગ્લંડનું કરજ બે અબજ ૪૪ કરોડ રૂપિયાનું હતું ને ૯ કરોડ ૩૧ લાખ સિતેર હજારનું તો વિયાજ આપવું પડ્યું; ને કર ચૂકવામાં આવેલા તે પ્રજાને ભારે પડતા. હિંદુસ્તાન ખાતેની વસૂલ જમા ૭ કરોડની હતી, પણ તેમાંની ઘણી ખર્ચે ત્યાંની વ્યવસ્થાના ખર્ચમાં જતી; તોપણ વેપાર, ખેતી ને કારખાનાં ઘણાં વધ્યાં હતાં—અમેરિકાનાં સંસ્થાનો તાખામાં હતાં તેવારના કરનાં તે સ્વતંત્ર થયા પછી તેની સાથેનો વેપાર ઘણાજ વધ્યો હતો. દરેક જણ પોતાની હાલત વધારે સારી કરવાનો ઉદ્યમ કરતો તેથી લોકની પુંજ વધી હતી ને તે નાણું કરતું હોવાથી ધીરધાર પણ ઘણો સારી હતી. ઇંગ્લંડના રાજ્યની વસૂલ ૧૬ કરોડની હતી ને તેનું લશ્કર (૧૭૯૬ માં) બનું મળીને ૨ લાખ ૬ હજાર હતું; જોનું અડધું સંસ્થાનોમાં હતું. ઇંગ્લંડનું ખર્ચ બળ તેની અખૂટ દોલતમાં, પ્રજાના રોધમાં તથા ઉદ્યમશક્તિમાં અને ૧૪૧ લશ્કરી વહાણના કાફલામાં હતું.

આગળ અંગ્રેજ તથા રૂય એઓએ નાશ કીધો હતો; ૧૭૦૪ માં ખ્યેનલીમ આગળ હાર થઈ હતી; ૧૭૦૫ માં આર્ચબીશ્પ યાર્લસે (આરિસ્ટ્રાવાળો) અને પીટરોના અલેક્સેન્ડરનો ધણેક ભાગ જીત્યો હતો; અને જો કે દિલ્લિપ પાંચમાના લશ્કરે તે બે જીતીને આલેક્સાન્ડર આગળ હરાવ્યા હતા (૧૭૦૭) તોપણ રામિલિજ આગળ ફ્રેંચ લશ્કરની હાર થઈ તેથી આખું નેધર્લેન્ડ રાષ્ટ્રોએને હાથ ગયું હતું. યૂજીને ટ્યૂરિનની લડાઈમાં ફ્રેંચને એવી હાર ખવડાવી હતી કે ઇટલીમાંના ફ્રેંચ લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો હતો (૧૭૦૬); વળી ઇંગ્લેન્ડના સ્ટુવર્ટની મદદમાં જે ચલાર્થેઓ કરેલી તેમાં પણ હાર થઈ હતી; એ હાલતમાં લૂઈ ૧૪ માએ સલાહની માગણી કીધી, પણ સંપીલાં રાજ્યોનું માગણું એટલું ભારી હતું કે તેણે મન ફેરવી નાંખી લડાઈજ આપી; પણ એમાંએ માર્લિશરોએ માલબેક્કાકેવેટ આગળ ફ્રેંચ રાજને છઠ્ઠા ખવડાવી (૧૭૦૬). એણે ખીજ વાર સલાહની માગણી કરી ને સામાવાળાએને રાજ કરવાને ધણું વીનવ્યા, પણ તેઓએ હજી વધારે જોઈએ એમ કહીને લૂઈનો અનાદર કર્યો. એવી દયામણી હાલતમાં લૂઈ આવી રહ્યો હતો તેવામાં (૧૭૧૧) ઇંગ્લેન્ડનું પ્રધાનમંડળ ગ્રિહગ હતું તે બદલાઈ ટોરી થયું ને માર્લિશરોની સરદારી ગઈ; વળી આર્ચબીશ્પ યાર્લસ જર્મનીનો મહારાજ નીમાયો; ખીલ્ડ રાજ્યો રૂયેનને જેમ ખૂબોના તાળામાં ગયું જોવાને ઇચ્છતાં નહોતાં તેમ તે આરિસ્ટ્રાના તાળામાં પણ ગયેલું જોવાને ઇચ્છતાં નહોતાં; વળી રૂયેનમાં દિલ્લિપની તરફના ધણા લોક થયા હતા. એ સ્થિતિમાં ઇ.સ. ૧૭૧૩ માં ઇંગ્લેન્ડ તથા ખીલ્ડ મળેલાં રાજ્યો સાથે યુદ્ધેશમાં અને ૧૭૧૪ માં જર્મનીના મહારાજ સાથે રાસટાડમાં સલાહના કેલકરાર થયા. એ કરારોથી દિલ્લિપનો રૂયેનની ગાદી ઉપરનો હક્ક હાયમ થયો પણ એવી શરત રાખવામાં આવી હતી કે રૂયેન તથા ફ્રાન્સ એ બે જોડાઈને કદી એક રાજ્ય થાય નહિ; ઇંગ્લેન્ડને અમેરિકામાં કેટલોક પ્રદેશ મળ્યો; નેપલ્સ, મીલાન ને રૂયેન તાળાનું નેધર્લેન્ડ એ આરિસ્ટ્રાના તાળામાં ગયાં; અને સિસિલીનું રાજ્ય સ્વેડીશના બીશ્પને મળ્યું. પછી ૧૭૧૫ માં લૂઈ ૧૪ મો મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ-મોટો રાજ હતો-તેનામાં હામ પાછળ મંડવાની શક્તિ, ખીલ્ડોની બુદ્ધિશક્તિ સમજી જઈ તેને પોતાના ઉપયોગમાં આણવાની ઝટપ અને તેઓ પોતાને વળગતા રહે, તેમ કરવાની ચતુરાઈ હતી, પણ

તેનો લોભ ને તેનો નીલમ ન ખમાય તેવો હતો. તેણે ૭૨ વર્ષ કેવળ સ્વેચ્છાપ્રમાણે રાજ્ય કીધું. તેણે બહુનાં મોટાં લશ્કર રાખ્યાં હતાં; સિપાઈઓ પાસે એકસરખો પોશાક રખાવ્યો હતો ને તેઓને એકસરખી બેયોનેટ આપી હતી. ૧૬૭૨ થી તેનું હમેશાનું લશ્કર ૧ લાખ ૮૦ હજારનું હતું ને વહાણનાં લશ્કર સાથે સૌ મળીને ચાર લાખ પચાસ હજાર હથિયારવાળાં માણસ હતાં. તેના રાજ્યની વચ્ચે ૩૦ કરોડ રૂપિયાની હતી અને તે મરણ પામ્યો ત્યારે ૮૩ કરોડ થી વધારે રહેલું હતું.

લૂઈ ૧૫ મો તે લૂઈ ૧૪ માનો પ્રપૌત્ર અને રૂયેનના દિલ્લિપ પાંચમાનો ભત્રીજો પાંચ વર્ષનો ૧૭૧૫ માં રાજ થયો. પાર્લિમેંટે ઓર્લીઅન્સના બીશ્પ દિલ્લિપને રાજની વતીની સત્તા આપી, પણ તે પૂરો છૂટલ હોઈને રાજહાજ કરવે બેદરકાર હતો. તેણે પ્રથમ તો કેટલાક જાણ ધણાં વરસ થયાં ખાસીલમાં હતાં તેઓનો છૂટકારો કીધો; લશ્કર ઓછું કીધું, નિયમિત ખર્ચ રાખવાનું ઠેરનું અને ચૂરોપમાં સલાહ રહે તેવું ઇચ્છ્યું. પણ રૂયેનનો પ્રધાન આલબેરોની એણે તેને ખસેડવાને અને યુદ્ધેશના કારારથી આપી દીધેલો ઇટલીમાંનો મૂલક પાછો રૂયેનને અપાવવાને લડાઈની તૈયારી કરી. પણ આરિસ્ટ્રા, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ ને હાલ્ડ એ ચારે રાજ્યે સંપ કરી (૧૭૧૬) આલબેરોનીને રાજ અપવાની ને સંપીલાં રાજ્યોનું કહું માનવાની રૂયેનના દિલ્લિપને ફરજ પાડી હતી (૧૭૨૦).

ઓર્લીઅન્સના બીશ્પે રકાલ્ડના એક જાનહાની લીકમતી સલાહથી બેંક કહાડી હતી (૧૭૧૮)-તેના રોજે જેઓએ સરકારને નાણાં ધીર્યાં હતાં તેને આપવામાં આવ્યા ને લોક તે રોજે ખરીદ કરે માટે બેંકને એક નવી જાણી થયેલી વેપારીઓની કંપની સાથે બેળા નાંખી-એ કંપનીએ મિરિસસિપી તથા કાનેડાના વેપારનો ઇન્કારો રાખ્યો હતો અને તંબાકુ તથા ખીજ વસ્તુનો પાક ઉત્પન્ન કરવાને કેટલાક બેંકન તથા કારીગરોને તે પ્રદેશોમાં વસવાને મોકલ્યા હતા. ૧૭૨૬ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ને સેનીગાલ એ કંપનીઓ પણ મિરિસસિપી કંપની સાથે જોડાઈ, ને એવું તો મોટું કામ ચાલ્યું કે રોરનો ભાવ ચેંકડે ખારસે ટકા પ્રીમિઅમ ચઢ્યો. એ એક કંપનીએ રાજ્યની સઘળી વસૂલ જમે કરવાનો ને શિક્ષા પાઠવાનો હક્ક પોતાના હવાલામાં રાખ્યો હતો, ને પ્રજાનું ફરજ પાણું આપવા માંડ્યું હતું, ૧૭૨૦ માં ચેંકડે બે હજાર પચાસનું

પ્રીમિયમ થયું; પણ તરતજ પછી નફાની આશા રાખી હતી તે ખોટી ઠરી ને ખેંકે નોટનાં નાણાં આપવાં બંધ કીધાં. હજારો ધનવંત કેવળ નિર્ધન થઈ રહ્યા; અને લા ખેત્રાખર થઈ વેનિસ જઈ રહ્યો ને ત્યાં મુઝ્યો. એ સમા ઉપર રાજ્યના **માર્સેલ** તરફના પ્રાંતમાં મરકીથી અડધી વરતી ધસડાઈ ગઈ હતી.

ઈ ૦ સ ૦ ૧૭૨૩ માં ઓર્લીઅન્સનો ઝૂક મુઝ્યો ને રાજ્યે રાજ્યકારભાર પોતાને હાથ લીધો. લૂઈએ ખૂબોના ઝૂકને પ્રધાન કીધો ને તેની સલાહથી પોલંડનો પદબ્રથ રાજ ક્રાન્સમાં આવી રહ્યો હતો તેની દુવરી મરાયા સાથે લગ્ન કીધાં. ૧૭૨૬ માં ઝૂકને રાજ આપી **કાર્ડિનલ ફેલેચુરી** એને પ્રધાન કીધો. એ રાજવસૂલનો બંદોબસ્ત કરવામાં, બંધ પડેલી ધીરધાર પાછી છૂટી કરી વેપાર પાછો ચાલતો કરવામાં ને સલાહ રહે તેવું કરવામાં સારીપેઠે મંડ્યો હતો.

૧૭૩૨ માં પોલંડના રાજની તરફથી ક્રાન્સે, રશિયા તથા આસિટ્રયાની સાથે લડાઈ કીધી. ૧૭૩૪ માં હૈન નદીને તીરે બેવિંકનો ઝૂક આસિટ્રયન ફ્રાન્સના સરદાર યૂજનની સામા લડીને ફિલિપ્સબર્ગ લેતાં મરણ પામ્યો. ઇટલીમાં પણ ફ્રેંચ લશ્કરની કૃતેહ હતી—**માર્સેલ વિલ્ફર્સ** એણે સાર્ડિનિયાના રાજનાં લશ્કરને સાથે રાખીને મીલાન તથા ખીજ ફિલ્પિઓ લીધા અને સ્પેનના લશ્કરનો સરદાર **ડોન કાર્લો** (ફિલિપનો દુવર) એણે નેપલ્સ જીતી લીધું. ૧૭૩૫ માં વીએનામાં કોલકરાય થયા ને લોરેનની ડચી પોલંડના રાજને આપવામાં આવી, એવી કબૂલાત કે તેના મુઝ્યા પછી તે પ્રાંત ક્રાન્સને મળે; નેપલ્સ તથા સિસિલી એ **ડોન કાર્લો**ને મળ્યાં;—યુબો વંશનાં ત્રણ રાજ્યો યૂરોપમાં થયાં.

એ કોલકરાયથી ક્રાન્સ, જર્મનીના ચાર્લ્સ છઠ્ઠાની પાછળ તેની દીકરી **મરાયા થેરિસ્સા**ને આસિટ્રયાની ગાદી અપાવવાને બંધાયલું હતું; પણ ચાર્લ્સના મરણ પછી લૂઈએ પોતાના પ્રધાનની સલાહ ન માનતાં બવેરિયાના ઈલેક્ટરને મહારાજપદ અપાવવામાં મદદ કીધી અને તેથી તેને ઇંગ્લંડની સાથે લડાઈ કરવામાં ગૂંચવાયું પડ્યું. હુંગેરિયન ને આસિટ્રયન એઓ પોતાની રાણી મરાયા થેરિસ્સાને માટે બેશયી લગ્યા; ફ્રેંચ તથા બવેરિયન એઓને ખોલીમિયામાંથી હાંકી કહાડવામાં આવ્યા અને એઓને ડેટિન-જેન આગળ (૧૭૪૩) જ્યોર્જ ખીજની સરદારી તળે અંગ્રેજ લશ્કરે પણ હરાવ્યા હતા. એજ વર્ષમાં ડાહ્યો

ને સદ્ગુણી પ્રધાન મરણ પામ્યો ને લૂઈએ પ્રધાન વગર નિરંકુશ રહી રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. તેણે આસિટ્રયાના તાખાનું નેધર્લંડ જીતી લેવાને **માર્સેલ સાક્સને** મોકલ્યો ને એણે ક્રૌટીનોય આગળ ઇંગ્લંડ, આસિટ્રયા, હાલંડ એ ત્રણની એકઠી મળેલી ફ્રાન્સને મોટી કતલ કરી હરાવી (૧૭૪૫). પછી બે લડાઈ થઈ તેમાં પણ ક્રાન્સની જીત થઈ હતી, પણ ઇટલીમાં ક્રાન્સનો કાફલો નાશ પામ્યો હતો. તેનાં હિંદુસ્તાન તથા અમેરિકાનાં સંસ્થાનો જ્ય તેવો વખત ઇંગ્લંડે આપ્યો હતો. એ હાલતમાં **એઈલા-શપેલ**માં કોલકરાય થયા ને લડાઈ હરનારાં રાજ્યોએ એકમેકનો જીતેલો મૂલક જેનો તેને પાછો આપ્યો (૧૭૪૮).

પછી સાત વર્ષ ક્રાન્સે સ્વસ્થતા લોગવી અને રાજ્યે પોતાની રાખેલીની તાખેદારી ક્યાં કીધી. ૧૭૫૫ માં કાનેડા ને અંગ્રેજ સંસ્થાનો એ બેની સરહદને માટે ભાંજગડ બી ને સાત વર્ષ લડાઈ ચાલી તેમાં એક પાસ ક્રાન્સ તથા આસિટ્રયા ને ખીજ પાસ ઇંગ્લંડ તથા રુશિયા એ રાજ્યો હતાં; તેવું છેવટ ૧૭૬૩ માં પારિસના કોલકરાયથી આખું ને ક્રાન્સને અમેરિકામાંનો તથા આફ્રિકામાંનો મૂલક અને વેસ્ટ ઇન્ડીઝના ધણાંક ટાપુ એ આપી દેવાં પડ્યાં. રાજ્યની વસૂલમાં પણ ઘણો ગેરબંદોબસ્ત હતો ને રાજ ત્યારે નિર્લજ્જપણે રંડીયાજમાં શુલતાન રહેતો—તેણે મુસલમાન બાદશાહ સુલતાનની પેઠે મોટા જનાનો રાખ્યો હતો ને મોટી રકમો બડાવી દીધી હતી. તેનો પ્રધાન **ઓઈસ્ચલનો ડચ્ક** જે મોટો શક્તિમાન હતો તે વંડલ રાજને ઠેકાણે આણવાનો પરિશ્રમ કરતો, પણ એને રાજ્યે દરબારમાંથી કહાડી મૂક્યો (૧૭૭૦); અને પ્રાંતપ્રાંતની પાર્લમેંટ જે દરબારના કામની સામા તકરાર બઠાવતી તેને પોતાની સત્તાના જબરા હાથથી મસળી નાંખીઓ. લૂઈ ૧૫ મે ૧૭૭૪ માં મુઝ્યો; તેનો પાટવી ૧૭૬૫ માં મરી ગયો હતો ને પાટવીને ત્રણ દીકરા હતા તે પછવાડેથી લૂઈ ૧૬ મે લૂઈ ૧૮ મે અને ચાર્લ્સ ૧૦ મે એ નામે ઓળખાયા.

લૂઈ ૧૫ મે ધિક્કારપાત્ર રાજ હતો. તેણે ક્રાન્સના રાજ્યની કીર્તિ ઝાંખી કીધી ને દરબારની જાહેર બદફેલીઓના ખર્ચને માટે દરિદ્રી થયેલા ને ભૂખે મરતા લોકને પણ નીચેવી લીધા—સરદાર ને ઉપલા વર્જના ધર્માધિકારી એઓને આધાર રાખી ગરીબ લોકના ઉપર કર વેરા નાંખી, તેઓને આંખી નાંખ્યા હતા; રાજ્યમાં મોજલાપણું ને ફટલાપણું ફેલાઈ રહ્યું

હું. એ સુઝો લારે રાજ્યને પોણા બે અબ્દ રૂપિ-
આનું દેવું હતું.

લૂઈ ૧૬ મે ૧૭૭૪ માં વીસ વર્ષની વયે ફ્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો. તે ૧૭૭૦ માં આરિસ્ટોક્ષની મરાયા થયેલ સ્ત્રીની દીકરી આણ્ટોઇનેટ્ટી સાથે પરણ્યો હતો. રાજ મળતાવડે સદ્ગુણી હતો; તેણે પોતાની દરબારના નિહિત દુરાચાર કહાડવાની તત્કાલીન ક્રીધી ને તે પોતાની પ્રજાને સુખ થાય તેમ કરવાને અંતઃકર-
ણથી ઇચ્છતો હતો; તે હથોળી ને અંતીલો હતો, પણ અલિન મનસો ને સમા પ્રમાણે વર્તવાને અશક્ત હતો. પ્રથમ તો તેણે પારિસની પાર્લિમેન્ટને પાછલા રાજ્યમાં ખરતરફ કરવામાં આવી હતી તેને પાછી જોલાવી સ્થાપી; અને રાજ્યનાં નાણાં પ્રકરણનું કામ ટર્જેટ નામના પ્રધાનને સોંપ્યું. એણે રાજ્યનાં હિતને અર્થે કેટલાંક કામ રજુ કર્યાં, પણ સરદાર લોકે ને પાર્લિમેન્ટ પણ પોતાનું મોટપ જોણું થયે એમ સમજી તે નામ-
નર કર્યાં. લૂઈએ ૧૭૭૬ માં તે કામદારને રજૂ આપી ને તેની પદવી નેકરને આપી—એ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડનો, ગ્રા-
ટેસ્ટ પંથનો, મોટી શક્તિનો ને સુવિચારનો પુરૂષ હતો. નાણાંની બહુલ લીડ હતી તે છતાં અસાધારણ પરિશ્રમ કરીને તેણે વહાણના કાફલાને ઇંગ્લંડના કા-
ફલાની ખરેખરી કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં આણ્યો હતો. જ્યારે સંસ્થાની લોકે ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થવા માં-
ડ્યું ત્યારે ફ્રાન્સના લોક આગલી હીણપસ્તીનો બદલો વાળવાને લડાઈને માટે તૈયારી રહ્યા. પોતાની ઇચ્છા નહિ તે છતાં રાજ્યે લોકનો પોષાર સાંભળી યુનિટેડ સ્ટેટ્સ સાથે વેપારના તથા કુમકના હેલફાર કર્યા (૧૭૭૮). તરતજ પછી માર્કિવસ લાફાયેટ્ટી ફ્રેંચ લશ્કર સાથે યુનિટેડ સ્ટેટ્સના લોકને મદદ કર-
વાને અમેરિકા ગયો હતો ને એ ફ્રાન્સ અમેરિકાના સં-
બંધવરે પ્રજા રાજ્યના વિચાર ફ્રેંચ લશ્કરમાં દાખલ થયા હતા ને પછી ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર ફેલાયા હતા.

રાજ્યનું ઊંધું વળતું—રાજ્યે નેકરને રજૂ આપી (૧૭૮૧) ને કલોનને કારભારી કર્યા (૧૭૮૩). તેણે રાજના નીમિશ કેટલાંકે વગવાળા મોટા શ્રીમં-
તો—નોટેબલ્સની સભા મેળવી (૧૭૮૭) અને ઉ-
મરાવની, ધર્મોધિકારીની ને લોકની—સૌની સ્થાવર મિલકત ઉપર હર મુકવા વિષે સમમિ માગી. એ સ-
ભાઓ મોટા મોટા પ્રદેશના જગીરદાર હોવાથી તે-
ઓએ તરતજ મંત્રીનો વિચાર રદ કર્યો; કલોને રાજ-
નામું આપ્યું; અને રાજ્યે એક પછી એક એક કેટ-
લાકને મંત્રી રાખ્યા; પણ પોષા નેકરને જોલાવ્યો

(૧૭૮૮). એણે સ્ટેટ્સ જનરલ—ઉમરાવ, ધર્મો-
ધિકારી ને લોક એ ત્રણ વર્ગના ગૃહસ્થોની વર્ગસિ-
સમાં સભા મેળવી (મે, ૧૭૮૯). સૌ એકઠા થયા પછી લોકવર્ગના પ્રતિનિધિઓએ જણાવ્યું કે ત્રણ વર્ગ સાથે મળીને વિચાર કરવો, ઉમરાવ તથા ધર્મોધિકારી એઓએ તેમ કરવાની ના પાડી; અને લોકના પ્રતિનિ-
ધિઓએ નાશનલ આસેમ્બલી—દેશીજનની સભા એવું પોતાનું નામ રાખ્યું.

એ સભા ઉપર પારિસમાં ને પ્રાંતોમાં મોટો ખળ-
ભળાટ થઈ રહ્યો હતો; તેવામાં વળી તેના ઉપર લો-
કનો પૂરો લડોસો એવો કારભારી એક નેકરને ને રાજ પાસે હતો તેને રાજ્યે ફરીથી રજૂ આપી (૧૨ મી જુલાઈ). લોકમાં ઉલટું પડેલું જોઈ રાજનો ભાઈ ને જીલ્લ દરબારી ઉમરાવ એઓએ કામ કામનું સરકર વર્સલિસ તથા પારિસની આસપાસ એકઠું કરવા માં-
ડ્યું; અને પારિસના લોકે તથા ચરેલો પગાર ન મ-
ળેલો એવા લશ્કરી સિપાઈઓએ એકઠાં મળી પોતાનું નાશનલ ગાર્ડ—દેશરક્ષક સૈન્ય એ નામ રાખ્યું. એ સૈન્યે જીતરતી સ્થિતિના લોકને સાથે રાખી બાસ્કેટ-
લના કિશ્તી ઉપર છાપો માર્યો અને રખેવાળ ગવર્નરને તથા તેના હાથ નીચેનાને ઠાર કર્યા; પ્રાંતોમાં પણ લોકે હુલ્લ મચાવી શ્રીમંતોની હવેલીઓ ઉપર હુમલા કર્યા; અને રાજનાં સગાંવહાલાં તથા ઘણાંકે ઉમ-
રાવો ભયભીત થઈ દેશ છોડવાની ખટપટમાં પડ્યા; ગલરાટ ગુંચવણમાં પડેલા રાજ્યે વળી નેકરને જો-
લાવ્યો. એણે આસેમ્બલીને સમજવવા માંડી, પણ લોકની અતૂટ તે સભામાંના કેટલાંક જણની અંદર આવી હતી તેથી તેઓએ તેનું કંઈ ન સાંભળતાં એક-
દમ ઉતાવળા યદને રાજ્યવ્યવસ્થાના ધારા ધરી કહા-
આ—ને તે ઉપર આગરતી ચોથીએ લૂઈની સારી લીધી. પારિસમાં તોફાન હવેલું ને ભૂખમરાથી હેરાન તથા જીલ્લ હુલ્લીઆ એવા લોક જિરખર આગા હતા; એક ટોળાએ જઈ વર્સેલિસના મહેલ ઉપર હુલ્લો કર્યો; પહેરિદારને ઠાર કર્યા અને રાજ તથા રાજકુ-
ટુંબને મદલુભય દેખાડી પારિસ જઈ રહેવાનું કહ્યું; (નાશનલ આસેમ્બલી પણ ત્યાં ગઈ હતી). એ દહાડેથીજ જલોન ટોળાએ પોતાનું મથકનું જરી રાખ્યું.

૧૭૯૦ માં રાજકુટુંબ દયુક્લિજતા મહેલમાં ફેરી લેવું હતું, ને આસેમ્બલી દેશ વ્યવસ્થાના ધારા કર-
વામાં ગુંધાગ્રસ્તી હતી. (જુલની ૧૧ મી) વસા-
વસના દહાડે અને સર્વ પ્રકારની પદવી ને રાજવર્ગના

નેઈએ એવો આસેમ્બલીએ ધારો કીધો. અને (નવે-
બરમાં) ઠરાવ કીધો કે ધર્માધિકારીઓ જો નવી વ્ય-
વસ્થા પ્રમાણે વર્તવાના સોગન ન લે તો તેઓ જે ધ-
ર્મદા જમીનનો ઉપલોગ કરેછે તે તેઓની પાસેથી
છીનવી લેવી. એ સમા ઉપર રાજને સલાહ આપનાર
કોઈ નહોતું; જેમ ધણાખરા ઉમરાવ તથા શ્રીમંતો દેશ
છોડી ગયા હતા તેમ નેકર પણ રાજનામું આપી જતો
રહ્યો હતો. લૂઈ ઉન્મત્ત લોકને ટહોડા પાડી શક્યો
નહિ ને તેણે પણ નાશી જવાની તબવીજ કીધી (ભૂત,
૧૭૬૧). તેને જતો અટકાવવામાં ને પછી પારિસમાં
આણવામાં આવ્યો. આસેમ્બલીએ નવી વ્યવસ્થાના
નિયમ પૂરા તૈયાર કરી સપ્ટેમ્બરમાં રાજ આગળ
મૂક્યા ને લૂઈએ તે ભાવથી પાળવા વિષે સોગન લીધા.
પછી નાશનલ આસેમ્બલી બરખાસ્ત થઈ, પણ આ
ઠરાવ કરીને કે હવે લેજિસ્લેટિવ-આસેમ્બલી—
કાયદા કરનારી સભા મળે તેમાં આ સભામાંનો કોઈ
ફરીથી નીમાય નહિ. એ લેજિસ્લેટિવ સભાએ ૧ અક-
ટાબરથી પોતાનું કામ ચલાવવા માંડ્યું. એ સભામાં
સઘળાજ જણ પ્રભસત્તાકે રાજ્ય થતું જોઈએ એ
મતના હતા; ધણાક તો બકોબૈન કલબની સાથે સંબંધ
રાખનારા હતા ને ઇન્સ્ટિટ્યુટ બગેરે કેટલાએક વિવેકી
દેખાતા તે વગ સત્તા વિનાના હતા. તે સભાએ દેશ
છોડી જનારાઓની મિલકત સરકારી કરી અને સોગન
ન ખાનારા ધર્માધિકારીઓને રાજ્ય બહાર કર્યા; રા-
જને પણ તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો ને તેનું રક્ષકસૈન્ય
ઓછું કરાવ્યું. એવામાં આસિટ્યુતા તથા પ્રુશિયાના
રાજ મોટાં લશ્કર લેઈ સરહદ ઉપર આવ્યા ને આસે-
મ્બલીએ તેઓને લડાઈ આપવાનું ઠરવું (એપ્રિલ,
૧૭૯૨). જુલાઈમાં ઇંગ્લિશને ઝૂક ને આસિટ્યુતા
પ્રુશિયાનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરનો સરદાર હતો તેણે
બહેરનામા કરી, જાણ્યું કે રાજની સત્તા પાછી

સ્થાપવામાં આવશે, રાજ્યમાં ફેરફાર કરી નાંખનારા-
ઓને બળવાખોર દાખલ ગણવામાં આવશે અને રા-
જધાનીમાં લશ્કરી અમલ બેસાડવામાં આવશે. એ મ-
ગરૂબી ભરેલા બહેરનામાથી સઘળા લોક વેર લેવાને
ઉશ્કેરાયા ને પારિસના રહેનારા તો ખૂનીની અનૂતમાં
આવી રહ્યા. આગસ્ટની ૧૦ મીએ તેઓએ ટ્યૂલ-
રિજ ઉપર હુલો કીધો; રક્ષકસૈન્ય સ્વિફ્ટજલડના લો-
કનું હતું તેને ઠાર કર્યું અને રાજરાણીને આસેમ્બલીના
દીવાનખાનામાં જવાની જબરદસ્તી કીધી ને સાંથી
પછી તેઓને કેદી દાખલ એક ભૂતા મહેલમાં લેઈ જઈ
રાખ્યાં. જ્યારે રાત્રનાં લશ્કર ફ્રાન્સમાં આવવા લાગ્યાં
ત્યારે કેટલાએક વિકરાળ ખૂનીઓએ બંદીખાનાંઓમાં
જઈ સોગન ન ખાવેલા એવા જે ધર્માધિકારીઓને કેદ
રાખવામાં આવેલા તેઓની કતલ કરી નાંખી (૨ જ
સપ્ટેમ્બર) અને એવાંજ ઘોર કર્મ પ્રાંતોનાં મુખ્ય શહે-
રોમાં પણ થયાં.

પ્રભસત્તા—પછી લેજિસ્લેટિવ આસેમ્બલી ટૂળી
અને નાશનલ કન્વેન્શન-દેશી રાજસમાજ બિલો
થયો. એણે ફ્રાન્સના રાજના રાજ્યને ભાંજ નાંખ્યું ને
ફ્રાન્સનું રાજ્ય પ્રભસત્તાક છે એવું બહેર કીધું. ચોરાક
વખત પછી તેઓએ બીજા દેશના લોકને પોતપોતાનાં
રાજ્ય બિંધાં વાળવાની ભલામણ કીધી ને આશરો આ-
વાનું જણાવ્યું. એ વેળા બકોબૈન પાર્ટીના આગેવાન
ડાન્ટન ને રોબીસ પીઅર પૂરી સત્તા ચલાવતા હતા;
તેઓએ નામની તપાસ ચલાવી લૂઈ ૧૬ માને અપરાધી
ઠરવી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો (૨૧ મી જાન્યુઆરી
૧૭૯૩).* (રાણીનો શિરચ્છેદ ૧૪ મી ઓક્ટોબર ને
રાજની બેનનો ૧૭૯૪ ના મેની ૧૦ મીએ થયો હતો;
તેનો બાળક પાટવી ૧૭૯૫ માં કેદમાં મુક્યો હતો; કેટ-
લાક ફ્રેંચ કેદીઓના બદલામાં આસિટ્યુતોને આપી દીધી
હતી તેથી માત્ર એક રાજપુત્રી બચી હતી (૧૭૯૫).

* ઇંગ્લીશમાં પાર્લિમેન્ટ પોતાના તથા રાજના હક્ક વિષે વ્યવ-
સ્થાનિયમ બાંધ્યા હતા તે છતાં રાજપદના અભિમાની ચાર્લસ
પાર્લિમેન્ટને તુચ્છકારી કહાડી લોક ઉપર કરવેરા મૂક્યા; કર ન આ-
પનારાઓ ઉપર સખ્તી કીધી ને કેટલાકને કેદમાં નાંખ્યા; બીજાં
ઘણાંએક કાયદા વિરુદ્ધ કામ કીધાં; હરીલા રાજ્યને લશ્કરને
બેરે પાર્લિમેન્ટને છુંદી નાંખવાનું કીધું, પણ તે ફાંચો નહિ ને
શિરચ્છેદ પામ્યો. ફ્રાન્સમાં પાર્લિમેન્ટ નામનીજ હતી; રાજની
ઈચ્છા તેજ રાજ્યના ધારા હતા; ઉરકેગમ્બલા લોકે ઉતાવળમાં
વ્યવસ્થાનિયમ તથા ધારા રચ્યા ને તે લૂઈએ માન્ય રાખ્યા;
અને લોકે જે હક્ક તેને કરી આપેલા તે હક્કની રૂએ રાજ લે-
જિસ્લેટિવ સભાના કેટલાક ઠરાવ મંજૂર કરવાને વળાએ આ-

નાકાની કરતો ને ગલરાટમાં તેનાથી કેટલાંક સાહસ થયાં;—એ
સ્થિતિપ્રસંગમાં અતિભલો રાજ પોતાના બાપદાદાનાં કરતુકોનો
ભાગ યદ પડી શિરચ્છેદ પામ્યો; પણ કારણ આ પ્રમાણે હતાં:—

લૂઈ ૧૪ માએ પોતાના ઓટ્ટેન્ટ પંથના લોક ઉપર ભક્તમ
કીધો ને હબરો કુટુંબને દેશ છોડાવ્યો તેથી રાજ્યમાં ઉદય
થયો; વળી તેણે લોભમાં લડાઈઓ કીધી ને દરબારનો કાંઠ
વધાર્યો તેથી રાજ્યને ગ્રાંટું કરજ થયું. લૂઈ ૧૫ માની કારકી-
દીમાં મિસ્સિસિપીના સદાથી ને દરબારની છત્રાક રૂંધીબાઝથી
રાજ્યનું કરજ હતું તેથી ખમણું થયું; અને ફ્રાન્સના પોણા ભા-
ગની જમીન જે ઉમરાવ તથા ધર્માધિકારીઓના કબજામાં હતી
તે નકરી હતી, ને તેથી સઘળો કરભાર ગરીબ યદ ગમ્યા લોક

તાળાનું નેધર્લેડ ક્રાન્સના નવા રાજ્યના તાળામાં આવ્યું. ૧૭૯૩ માં ઈંગ્લેન્ડ, સ્પેન, ને હાલેન્ડ એ ત્રણની સામા લડાઈ મચી. હાલેન્ડ ઉપર ડચમેરી-એએ ચઢાઈ કરી, પણ પછવાડેથી તે સંપીલાં રાજ્યોને મળી ગયો; તોપણ વર્ધને અંતે ફ્રાન્સમાં ને હૈન નદીના પ્રદેશમાં ફ્રેંચ લશ્કરોની ઠામઠામ જત હતી. લાયેન શહેરના લોકે બળવો કીધેલો માટે બે મહિના ઘેરામાં રાખી પ્રન્ત રાજ્યના લશ્કરે તે શહેર લીધું ને ઘેર ઘાતકીપણું કીધું. લાયેનના લોક રાજની તરફની સામા ઊઠેલા તેઓને લડાઈમાં હરાવી હબરોને કાપી નાંખ્યા; અને દુલ્લો બંદર જે અંગ્રેજોએ લીધું હતું તે પ્રન્તસત્તાના તોપખાનાના લશ્કરના એક જીવાન સરદાર કોર્સિકા ટાપુના રહેનાર નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એણે પાછું જીતી લીધું. કહેવાયું પ્રન્તરાજ્ય પણ ખરેખરે લયત્રાસનું રાજ્ય જેમાં વિકરાળ ઘાતકીપણું થયાં તેમાં અંગ્રેસર થઈ સત્તા ચલાવનારા રોબીસપીઅર ને કાનોટ એ હતા. લશ્કરી કામનું ઉપરીપણું કાનોટ કરતો અને નવાં રાજ્યની સામે થએલા અપરાધીઓની તપાસને માટે સ્થાપેલી કોર્ટ જે હબરોની કતલ કરતી ને હબરોની મિલકત ખાલસા કરતી તેનું ઉપરીપણું રોબીસ-

પીઅર કરતો. ૧૭૯૩ ના અક્ટોબરમાં પ્રન્તસમાજે ઠરાવ બહાર કીધો કે કોઈએ પ્રભુભક્તિ કરવી નહિ. પછી પ્રખ્યાત નારિતક પુરુષોનાં પૂતળાં માન સાથે મહોલ્લાઓમાં મૂકાયાં અને બુદ્ધિદેવીનો ગોચર્ય કરવામાં આવ્યો. એક વર્ષમાં પારિસના સત્તાધારીઓએ ૧૧૦૮ જાણને શિરચ્છેદ કીધા હતા ને તેમાં સમાજમાંની વિવેકી મંડળીમાંના પણ કેટલાક હતા; રોબીસપીઅરે પોતાના ઘણાક સાથીઓને અને બીજા હબરેકને દેહાંત શિક્ષા કીધી હતી. સમાજમાંના રહેલા લોકને કાલે આપણી શી વડે થશે એનું ભય પેદા થયું ને તેથી તેઓએ સંપ કરી રોબીસપીઅરનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો (જુલાઈ ૧૭૯૪).

વ્યવસ્થા રાખનારી મંડળી—રોબીસપીઅર મુખ્યા પછી વિવેકી મંડળીના હાથમાં કારભાર આવ્યો, પણ લશ્કરી કારભાર હજી કાનોટનાજ હાથમાં હતો ને લશ્કરની કૃતેહમંદી તેવી ને તેવીજ હતી. પ્રન્તરાજ્યના વહાણના કાફલાનો અંગ્રેજ કાફલાએ નાશ કીધો હતો (૧૭૯૪) ને વેસ્ટઇન્ડીઝમાંનો મૂલક અંગ્રેજના તાળામાં ગયો હતો તોપણ ૧૭૯૫ ના આરંભમાં હાલેન્ડ ક્રાન્સનાં રાજ્યમાં બેઠાયું હતું, જર્મનીમાં જત થઈ હતી, પ્રુશિયાના ગર્વિષ્ટ રાજાને દીન

પછી આફ્રિકા તથા બુસિયાનાં લશ્કરો લૂંટની હિમાયતે સરહદપર આવ્યાં; રાજ્યે નાશી જવાની તજવીજ કીધી, પણ તે પકડાચો. આસિમ્પ્લીએ નાસવાનાં કારણ જાણવાને રાજ-રાણીની જીવાની લેવાને કમિશનરો દેર્યા. એ વેળા બકોબેન ટોળીનો અંગ્રેસર રોબીસપીઅર બોલી ઊઠ્યો હતો કે કમિશનર કેવા મોકલવા-નગરનું કોઈ પણ માણસ પુરષ કે સ્ત્રી કોઈ પણ સ્થિતિનું કાયદાના અમલમાં મારું નાનું નથી, રાણી નગરની છે, રાજ આ વેળા નગરજનમાંનો એક છે ને સમસ્ત નગરજનનો એક જવાબદાર છે ને લોકના પહેલા અમલદાર દાખલ તેના ઉપર કાયદાનો અમલ થવાજ જોઈએ—(જેમાં આગળ બકોબેન સાધુએ રહેતા તે મઠમાં કેટલાક લોક મળતા તે ઉપરથી બકોબેન ટોળી કહેવાઈ છે; તેઓનો વિચાર વંશપરંપરાના રાજપદને અને ખ્રિસ્તી ધર્મને સમૂળો ઉખેડી નાંખવાનો હતો; તેઓએ પોતાનાં મતના રોસે, ખીરાબો, ગાલરેર વગેરેનાં સ્મરણમાં મોટા આચ્છવ કરાવ્યા હતા ને વર્ષ મહિનાનાં નામ પણ ફેરવાવી નાંખ્યાં હતાં). રાજ્યે લખાવ્યું કે અપમાન ને હુકા થવાથી મેં પારિસ છોડ્યું હતું, પણ રાજ્ય છોડી જવાનો મારો ઈરાદો નહોતો; અને રાણીએ કહ્યું કે રાજની સાથે જવાની મારી ફરજ હતી. એ કમિશન ચાલતું તેવામાં બકોબેન ટોળીએ એક નવી સભા ઊભી કરાવી તેનું નામ 'માણસના ને નગરના હક્કના મિત્રોની મંડળી' એવું રખાવી તેની પાસે એક અરજી તૈયાર કરાવી આસિમ્પ્લીને મોકલાવી;

તેમાં લખેલું કે હવે આપણા દેશમાં રાજ ન જોઈએ, અમે કોઈને રાજ માનવાના નથી. અમે સ્વતંત્ર છઈએ, વિગેરે; એક જાણે તે અરજીને બંડખોરો ભરેલી કહી, ત્યારે બે જાણ બોલ્યા કે રાજ્ય ખલ્લાવાની ભલામણ કરવાનો લોકને હક્ક છે; પછી નાશી જનારાઓને માટે કાયદા કીધા; રાજનો ન્યાય થઈ તેને શિક્ષા કરાય કે નહિ તેવિષે ભાંગડ ચાલી ને આસિમ્પ્લીએ દેર્યું કે ન થાય; બકોબેન ટોળીએ લોકને ઉશ્કેરી આસિમ્પ્લીને નિંદાવી ને બીવડાવી; આસિમ્પ્લીએ દેર્યું કે રાજ લીધેલા સોગન રદ કરે અથવા સામે લડવા આવે તો તે પદ્મષ્ટ છે એમ સમજવું; ને પદ્મષ્ટ થયા પછી જેટલાં તે કામ કરે તેનો ન્યાય થવો જોઈએ. પછી લૂંટને સમાજમાં બોલાવ્યો; તેના ઉપર ૧૪ તોહમત મૂકવામાં આવ્યાં—આવાં આવાં કે ૧૭૮૯ ની ૨૦ મી જૂને લોકના પ્રતિનિધિઓની સભા બંધ રખાવી ને તેઓને જખરદસ્તીથી કહાડી મૂક્યા, એટલે લોકની રાજ્ય-સત્તા ઉપર હલ્લા કીધો; આસિમ્પ્લીની આસપાસ પહેરો રાખ્યો; પારિસના લોકને કતલ કરવાને લશ્કર મોકલ્યું; બીજા રાજ્યો સાથે સંધિઓ ચલાવ્યો; નાશી ગયો ઈંગ્લેન્ડ રાજનો જવાબ લીધા પછી ટીપ મારી કે લૂંટને દેશી રામસનના સ્વતંત્રપણા વિરૂદ્ધ છૂપી મસલહત કીધી ને રાજ્યની સલામતી ઉપર હુમલો કીધો માટે તેને દેહાંત શિક્ષા છે. પછી રાજ પોતાના કુટુંબને મળી, ઘરેતો બોધ આપી પોતાના આસપાસનાઓની આગળ લાપણું કરી ગંભીરપણે શિરચ્છેદને આપી નયો હતો.

યથ સલાહ કરવી પડી હતી, ને સ્પેનમાં કાટેલોનિઆ લીધું સ્વારે સ્પેનના રાજને લગ્નિતપણે સલાહ કરવી પડી હતી. અક્ટોબરમાં વિવેકી મંડળીનો કારભાર ટળી પાંચ ડેરેક્ટર ને એ ધારા કરનારી સભા એઓનો કારભાર થયો—ખારાસ, કાન્ટોન, સ્પૂબેલ, લેયો ને લીટોરન્યુર એ ડેરેક્ટર હતા; એન્શિઓ-ટોની (બૂનાઓની) સભામાં અદીસે જણુ હતા ને બીજી સભા પાંચમું જણુની કહેવાતી. રાન્ય ખહાર બઈ રહેલા લોકને પાછા બોલાવવામાં આવ્યા અને ધર્મીધિકારીઓએ રાન્યમાંથી નીકળી ગયેલી પ્રભુ-ભક્તિ પાછી આણતી કીધી. હવે આરિટ્ટ્યા, ઇંગ્લંડ ને ઈટલીનાં કેટલાંક રાન્યો એ જીતવાં બાકી હતાં તેને માટે ત્રણ મોટાં લશ્કર ત્રણ સરદારોને હવાલે કરી મોકલ્યાં—સામ્બર તથા મ્યૂઝ ઉપરનાં લશ્કરનો સરદાર બેર્ડન હતો, ટ્રેડન તથા મોસેલ ઉપર મોરો હતો અને ઇટલીખાતાનો બોનાપાર્ટ હતો—એણે પારિસમાં અવસ્થા રાખનાર મંડળીની અગ-લની નોકરી બજવી હતી. ૧ લા તથા ૨ જા લશ્કરની સામા આરિટ્ટ્યાના આર્ય યૂદ્ધનાં લશ્કરો હાર-જીત મેળવતાં, પણ નેપોલિયને આરિટ્ટ્યનોને ઉપરા-ઉપરી હરાવી ઉત્તર ઈટલીનાં રાન્યોને લૂટી માં-મ્યુઆ શહેર લીધું (ફેબ્રુઆરી, ૧૭૯૭), અને સ્વાંથી તે આદ્યપસ પર્વત ઓળંગી વીએના ઉપર બિતર્યાં. પોતાની રાજધાની ઉપર ધાડ આવતી બેઈ મહારા-જને સલાહ કરવાની બરૂં પડી; અક્ટોબરમાં કાર્મ્યો ફેર્મિયો આગળ કરાર થયા જેથી આરિટ્ટ્યન તા-બાનો નેધર્લંડનો પ્રદેશ ફ્રાન્સના રાન્યમાં ગણાયો; અને મીસાન, માંમ્યુઆ, મોદીના, બોલોગના ને ફેરારા એ શહેરો તથા તેને લગતો પ્રદેશ સીસાલ-પેન રિપબ્લિક એ નામે અને જીનોઆનો પ્રદેશ લેગ્યુરિયન રિપબ્લિક એ નામે ઓળખાતો થયો (ફ્રાન્સના તાબામાં); પછી ફ્રેંચોએ ૧૭૯૮ માં રોમ લીધું ને પોપને પદબ્રજ કીધો; અને સ્વિટ્ઝર્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરી સ્વાંના લોક પાસે પારિસના જેવી રાન્ય-અવસ્થા રાખવાનું કબૂલ કરાવ્યું.

હવે માત્ર એક ઇંગ્લંડનો મદ બિતારવાનું રહેલું તેને માટે ડેરેક્ટરોએ હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજ રાન્ય ઉપર હુમલો કરવાને કે પછી ખટપટી નેપોલિયનને ફ્રાન્સથી દૂરનો દૂર રાખવાને એને દૂલોથી બિપડી ઇજાબત જવાનું ફરમાવ્યું. એ ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે નીકળ્યો. વાટમાં માલ્ટા ટાપુ લીધો; નેદરલંડ કાફલો તેને ઈજાબત જતો અટકાવવાને બહુ સાવધ હતો તે છતાં નેપોલિયન

જીલાઈની પાંચમીએ અલેક્ઝાંદ્રિયામાં બિતર્યો ને તેણે પોતાનો કાફલો અબૂકરના ઉપસાગરમાં રાખી તે શહેર લીધું. ૧ લી આગસ્ટે અંગ્રેજ કાફલાએ આવી ફ્રેંચ કાફલાનો નાશ કીધો ને ઈજાબતમાંનાં ફ્રેંચ લશ્કર-નો દરિયાઈ માર્ગ બંધ કીધો. નેપોલિયને ઈજાબત જીતી લીધું ને પછી પાલેસ્ટ્રેનમાં જઈ એકરને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ સ્વાંના પાચ્છાએ અંગ્રેજ લશ્કરી વહા-ણમાં નોકરી કરનાર સર સિડની સ્મિથ નામના આફ્રિકરને પોતાના લશ્કરનો સરદાર કીધેલો તેથી તે શહેરે જબરો ટકાવ કીધો ને નેપોલિયનને ઘેરો બેઠા-વવો પડ્યો. પછી પાછાં ઈજાબત આવી અબૂકર આ-ગળ તુર્ક લોકની ફ્રાજનો પૂરો નાશ કીધો (૧૭૯૮). ઈજાબતમાંથી હિંદુસ્તાન જવાને માટે નેપોલિયને ટીપુ સુલતાન સાથે સંદેશા ચલાવ્યા હતા. નેદરલંડ ફ્રેંચ વહાણોનો નાશ કીધો હતો તે ઉપરથી ઉશ્કેરાઈ આ-રિટ્ટ્યનોએ રશિયન સરદાર સ્વેયુબારોના લશ્કરની મદદે ઈટલીનો ગુમાવેલો મૂલક પાછો જીતી લીધો હતો. નેપોલિયન ઈજાબતમાં જનરલ ક્લેબરને રાખી પોતે અંગ્રેજ વહાણોની ચોખીમાંથી છટકી ફ્રાન્સ આવ્યો. આહિ તેણે ઘણીએક ખટપટો કર્યા પછી લશ્કરની મદદે પાંચમું જણુની સભાને ધમકી સાથે વિસર્જન કરી અને ત્રણ કોન્સલ નીમ્યા તેમાં પોતે ૧ લો કોન્સલ-પ્રબંધસત્તાક રાન્યનો સત્તાધારી-મુખ્ય કારભારી એ નામ ધારણ કીધું (૧૦ મી નવંબર, ૧૭૯૮).

રાન્યઅવસ્થાસભા તુટી ને શક્તિમાન લશ્કરી સર-દારનો જથ્થો થયો એથી ફ્રાન્સનું રાન્ય પાછું કામ પડ્યું. ફ્રાન્સના રાન્યની બિચલપાયલથી સઘળાં ખિરતી રાન્યોમાં શ્રીમંત ને વેપારી ને વિદ્વાન એ વચલા વર્ગના લોકની સત્તા વધવા માંડી ને અમીરોની ઘટવા માંડી. ફ્રાન્સમાં તરત તો આટલું થયું કે સ્વા-મીરોવકપણાના હક્ક અને પ્રથમ જન્મેલા—પહેલા ઓળાના દીકરાઓના હક્ક એ નીકળી ગયા; નાના મોટા જાત્ર નીચ એકસરખા ધારાની સત્તામાં આવ્યા; ન્યાયના અધિકારી રાજને આધીન હતા તે હવે સ્વ-તંત્ર થયા; લોકના પ્રતિનિધિઓની સ્થાપના થઈ ને સૌના ઉપર સરખો કારભાર મૂકવાનો ત્રિધિ ચાલુ થયો; વર્તમાનપત્ર સ્વતંત્ર થયાં; ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની સૌને છૂટ મળી; દલેશ પમાડી મારી નાંખ-વાની શિક્ષા બંધ થઈ; રાન્યના પ્રાંતો હતા તે ટળી પ્રગણાં થયાં; નાશનલ ગાર્ડ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, બૂરી, એ ત્રણની નવી સ્થાપના થઈ.

તાબાનું નેધલુંડ ક્રાન્સના નવા રાજ્યના તાબામાં આવ્યું. ૧૭૬૩ માં ઈંગ્લંડ, સ્પેન, ને હાલંડ એ ત્રણની સામા લડાઈ મચી. હાલંડ ઉપર ડચમેરી-એએ ચઢાઈ કરી, પણ પછવાડેથી તે સંખીલાં રાજ્યોને મળી ગયો; તોપણ વર્ષને અંતે ફ્રાંડર્સમાં ને ફ્રેન નદીના પ્રદેશમાં ફ્રેંચ લશ્કરોની કામકામ જીત હતી. લાચેન રાહેરના લોકે બળવો કીધેલો માટે બે મહિના ઘેરામાં રાખી પ્રજા રાજ્યના લશ્કરે તે રાહેર લીધું ને ઘેર ઘાતકીપણું કીધું. લાચેડીના લોક રાજની તરફની સામા જીલ્લા તેઓને લડાઈમાં હરાવી હજારોને કાપી નાંખ્યા; અને દુલો બંદર જે અંગ્રેજોએ લીધું હતું તે પ્રજાસત્તાના તોપખાનાના લશ્કરના એક જીવાન સરદાર કોસિકા ટાપુના રહેનાર નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એણે પાછું જીતી લીધું. કહેવાયું પ્રજારાજ્ય પણ ખરેખરે લયત્રાસનું રાજ્ય જેમાં વિકરાળ ઘાતકીપણું થયાં તેમાં અંગ્રેસર થઈ સત્તા ચલાવનારા રોબીસપીઅર ને કાનોટ એ હતા. લશ્કરી કામનું ઉપરીપણું કાનોટ કરતો અને નવાં રાજ્યની સામે થએલા અપરાધીઓની તપાસને માટે રથાપેલી કોર્ટ જે હજારોની કતલ કરતી ને હજારોની મિલકત ખાલસા કરતી તેનું ઉપરીપણું રોબીસ-

પીઅર કરતો. ૧૭૯૩ ના અક્ટોબરમાં પ્રજાસ-માળે કરાવ જાહેર કીધો કે કોઈએ પ્રજાસક્તિ કરવી નહિ. પછી પ્રજાસત્તા નારિતક પુરોવાનાં પૂતળાં માન સાથે મહોદ્ધાઓમાં મૂકાયાં અને બુદ્ધિદેવીનો ચોરસ કરવામાં આવ્યો. એક વર્ષમાં પારિસના સત્તાધારી-ઓએ ૧૧૦૮ જાણને શિરચ્છેદ કીધા હતા ને તેમાં સમાજમાંની વિવેકી મંડળીમાંના પણ કેટલાક હતા; રોબીસપીઅરે પોતાના ઘણાક સાથીઓને અને બીજા હજારેકને દેહાંત શિક્ષા કીધી હતી. સમાજમાંના રહેલા લોકને કાલે આપણી શી વસ્ત્ર ધરે એનું ભય પેદા થયું ને તેથી તેઓએ સંપ કરી રોબીસપીઅર-નોજ શિરચ્છેદ કરાવ્યો (જુલાઈ ૧૭૯૪).

વ્યવસ્થા રાખનારી મંડળી—રોબીસપીઅર મુખ્યા પછી વિવેકી મંડળીના હાથમાં કારભાર આવ્યો, પણ લશ્કરી કારભાર હજી કાનોટનાજ હાથમાં હતો ને લશ્કરની ફતેહમંદી તેવી ને તેવીજ હતી. પ્રજારાજ્યના વહાણના કાફલાનો અંગ્રેજ કાફલાએ નાશ કીધો હતો (૧૭૯૪) ને વેસ્ટઇન્ડીઝમાં મૂલક અંગ્રેજના તાબામાં ગયો હતો તોપણ ૧૭૯૫ ના આરંભમાં હાલંડ ક્રાન્સનાં રાજ્યમાં જોડાયું હતું, જર્મનીમાં જીત થઈ હતી, પ્રુશિયાના ગવિષ્ટ રાજાને દીન

પછી આરિષ્ટ્યા તથા મુસિયાનાં લશ્કરો વૃદ્ધની હિમાયતે સર-હદપર આવ્યાં; રાજ્યે નાશી જવાની તજવીજ કીધી, પણ તે પકડાયો. આસિમ્પ્લીએ નાસવાનાં કારણ જાણવાને રાજ-રાણીની જુવાની લેવાને કમિશનરો ફેરવ્યા. એ વેળા જોકેબૈન ટોળીનો અંગ્રેસર રોબીસપીઅર બોલી કીધો હતો કે કમિશનર કેવા મોકલવા-નગરનું કોઈ પણ માણસ પુરૂષ કે સ્ત્રી કોઈ પણ સ્થિતિનું કાયદાના અમલમાં જોડું નાનું નથી, રાણી નગરની છે, રાજ આ વેળા નગરજનમાંનો એક છે ને સમસ્ત નગરજનનો એક જવાબદાર છે ને લોકના પહેલા અમલદાર દાખલ તેના ઉપર કાયદાના અમલ થવા જોઈએ—(જેમાં આગળ જોકેબૈન સાધુએ રહેતા તે મહાં કેટલાક લોક મળતા તે ઉપરથી જોકેબૈન ટોળી કહેવાઈ છે; તેઓનો વિચાર વંશપરંપરાના રાજ-પદને અને ખ્રિસ્તી ધર્મને સમૂળો ઉખેડી નાંખવાનો હતો; તેઓએ પોતાનાં મતના રોસે, મીરાબો, ગાલ્લેર વગેરેનાં સ્મરણમાં જોરા આરંધવ કરાવ્યા હતા ને વર્ષ મહિનાનાં નામ પણ ફેરવાવી નાંખ્યાં હતાં). રાજ્યે લખાવ્યું કે અપમાન ને હુલા થવાથી મેં પારિસ છોડ્યું હતું, પણ રાજ્ય છોડી જવાનો મારો ઈરાદો નહોતો; અને રાણીએ કહ્યું કે રાજની સાથે જવાની મારી ફરજ હતી. એ કમિશન ચાલતું તેવામાં જોકેબૈન ટોળીએ એક નવી સભા બોલી કરાવી તેનું નામ ‘માણસના ને નગરના હક્કના મિત્રોની મંડળી’ એવું રખાવી તેની પાસે એક અરજ તૈયાર કરાવી આસિમ્પ્લીને મોકલાવી;

તેમાં લખેલું કે હવે આપણા દેશમાં રાજ ન જોઈએ, અને કોઈને રાજ માનવાના નથી. અમે સ્વતંત્ર છઈએ, વિગેરે; એક જણે તે અરજને બંડખોરો ભરેલી કહી, ત્યારે બે જણ બોલ્યા કે રાજ્ય ખલ્લાવાની ભલામણ કરવાનો લોકને હક્ક છે; પછી નાશી જનારાઓને માટે કાયદો કીધો; રાજનો ન્યાય થઈ તેને શિક્ષા કરાય કે નહિ તેવો લાંચગડ ચાલી ને આસિમ્પ્લીએ ફેરવ્યું કે ન થાય; જોકેબૈન ટોળીએ લોકને ઉશ્કેરી આસિ-મ્પ્લીને નિંદાવી ને ખીવડાવી; આસિમ્પ્લીએ ફેરવ્યું કે રાજ લીધેલા સોગન ૨૬ કરે અથવા સામે લડવા આવે તો તે પદ્મપ્ર છે એમ સમજવું; ને પદ્મપ્ર થયા પછી જેટલાં તે કામ કરે તેનો ન્યાય થવા જોઈએ. પછી વૃદ્ધને સમાજમાં ખોસાવ્યો; તેના ઉપર ૧૪ તોહમત ચુકવામાં આવ્યાં—આવાં આવાં કે ૧૭૮૯ ની ૨૦ મી જાને લોકના પ્રતિનિધિઓની સભા બંધ રખાવી ને તેઓને જખરદસ્તીથી કહાડી મૂક્યા, એટલે લોકની રાજ્ય-સત્તા ઉપર હલેલો કીધો; આસિમ્પ્લીની આસપાસ પરુરો રાખ્યો; પારિસના લોકને કતલ કરવાને લશ્કર મોકલ્યું; બીજા રાજ્યો સાથે સંધિઓ ચલાવ્યા; નાશી મચો ઈ—રાજનો જવાબ લીધો પછી ટીપ મારી કે વૃદ્ધે દેશી સમજતના સ્વતંત્રપણા વિરૂદ્ધ છૂપી મસલહત કીધી ને રાજ્યની સલામતી ઉપર હુમલો કીધો માટે તેને દેહાંત શિક્ષા છે. પછી રાજ પોતાના કુટુંબને મળી, ઘટો જોષ આપી પોતાના આસપાસનાઓની આગળ લાવ્યું; કરી મંલીરપણું શિરચ્છેદને આધીન થયો હતો.

યથ સલાહ કરવી પડી હતી, ને સ્પેનમાં કાટલોનિઆ લીધું ત્યારે સ્પેનના રાજને લગ્નિતપણે સલાહ કરવી પડી હતી. અક્ટોબરમાં વિવેકી મંડળીનો કારભાર ૮મી પાંચ ડેરેક્ટર ને એ ધારા કરનારી સભા એઓનો કારભાર થયો—ખારાસ, કાર્નોટ, ચ્યુબેલ, લેપો ને લીટોરન્યુર એ ડેરેક્ટર હતા; એન્સિશન-ટોની (નૂનાઓની) સભામાં અદ્વીસે જણ હતા ને બીજી સભા પાંચસે જણની કહેવાતી. રાજ્ય બહાર જઈ રહેલા લોકને પાછા બોલાવવામાં આવ્યા અને ધર્મીધિકારીઓએ રાજ્યમાંથી નીકળી ગયેલી પ્રભુ-ભક્તિ પાછી ચાલતી કીધી. હવે આરિયા, ઇર્લેન્ડ ને ઈટલીનાં કેટલાંક રાજ્યો એ જીતવાં બાકી હતાં તેને માટે ત્રણ મોટાં લશ્કર ત્રણ સરદારોને હવાલે કરી મોકલ્યાં—સામ્પર તથા મ્યૂઝ ઉપરનાં લશ્કરનો સરદાર બોર્ડન હતો, ફ્રેંચ તથા મોસેલ ઉપર મોરે હતો અને ઇટલીખાતાનો બોનાપાર્ટ હતો—એણે પારિસમાં વ્યવસ્થા રાખનાર મંડળીની અગ-લની નોકરી બજવી હતી. ૧ લા તથા ૨ જા લશ્કરની સામા આરિયાના આર્ચ્યૂઝનાં લશ્કરો હાર-જીત મેળવતાં, પણ નેપોલિયને આરિયાનોને ઉપરા-ઉપરી હરાવી ઉત્તર ઈટલીનાં રાજ્યોને લૂંટી માં-ચુઆ શહેર લીધું (ફેબ્રુઆરી, ૧૭૯૭), અને ત્યાંથી તે આલ્પસ પર્વત ઓળંગી વીએના ઉપર ઊતર્યો. પોતાની રાજધાની ઉપર ઘાડ આવતી જોઈ મહારા-જને સલાહ કરવાની જરૂર પડી; અક્ટોબરમાં કાર્પો-ફોર્મિયો આગળ કરાર થયા જેથી આરિયાન તા-બાનો નેધર્લેન્ડનો પ્રદેશ ફ્રાન્સના રાજ્યમાં ગણાયો; અને મીલાન, માંચુઆ, મોદીના, બોલોગના ને ફેરારા એ શહેરો તથા તેને લગતો પ્રદેશ સીસાલ-પેન રિપબ્લિક એ નામે અને જનોઆનો પ્રદેશ લેગ્યુરિયન રિપબ્લિક એ નામે જાળખાતો થયો (ફ્રાન્સના તાબામાં); પછી ફ્રેંચોએ ૧૭૯૮ માં રોમ લીધું ને પોપને પદબ્રજ કીધો; અને રિવરર્લેન્ડ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના લોક પાસે પારિસના જેવી રાજ્ય-વ્યવસ્થા રાખવાનું કબ્જા કરાવ્યું.

હવે માત્ર એક ઇર્લેન્ડનો મદ જીતારવાનું રહેલું તેને માટે ડેરેક્ટરોએ હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજ રાજ્ય ઉપર હમલો કરવાને કે પછી ખટપટી નેપોલિયનને ફ્રાન્સથી દૂરનો દૂર રાખવાને એને દુર્લોધી લપટી ઇજ્જત જવાનું કરમાવ્યું. એ ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે નીકળ્યો. ઘાટમાં માલ્ટા ટાપુ લીધો; નેલ્સનનો કાફલો તેને ઈજ્જત જતો અટકાવવાને બહુ સાવધ હતો તે છતાં નેપોલિયન

જુલાઈની પાંચમીએ અલેક્ઝાંદ્રિયામાં ઊતર્યો ને તેણે પોતાનો કાફલો અબૂકરના ઉપસાગરમાં રાખી તે શહેર લીધું. ૧ લી આગસ્ટ અંગ્રેજ કાફલાએ આવી ફ્રેંચ કાફલાનો નાશ કીધો ને ઈજ્જતમાંનાં ફ્રેંચ લશ્કર-નો દરિયાઈ માર્ગ બંધ કીધો. નેપોલિયને ઈજ્જત જીતી લીધું ને પછી પાલેસ્ટીનમાં જઈ એકરને ઘેરા લાલ્યો. પણ ત્યાંના પાચ્ચાએ અંગ્રેજ લશ્કરી વહા-ણમાં નોકરી કરનાર સર સિડની સ્મિથ નામના આફિસરને પોતાના લશ્કરનો સરદાર કીધેલો તેથી તે શહેરે જળરો ટકાવ કીધો ને નેપોલિયનને ઘેરા બિડા-વવો પડ્યો. પછી પાછાં ઈજ્જત આવી અબૂકર આ-ગળ તુર્ક લોકની ફેજનો પૂરો નાશ કીધો (૧૭૯૮). ઈજ્જતમાંથી હિંદુસ્તાન જવાને માટે નેપોલિયને ટ્રીપુ સુલતાન સાથે સંદેશ ચલાવ્યા હતા. નેલ્સને ફ્રેંચ વહાણોનો નાશ કીધો હતો તે ઉપરથી હકેદારી આ-રિયાનોએ રશિયન સરદાર સુવારોના લશ્કરની મદદે ઈટલીનો ગુમાવેલો મુલક પાછો જીતી લીધો હતો. નેપોલિયન ઈજ્જતમાં જનરલ ક્લેબરને રાખી પોતે અંગ્રેજ વહાણોની ચોક્કીમાંથી છટકી ફ્રાન્સ આવ્યો. આંહિ તેણે ધણીએક ખટપટો કર્યા પછી લશ્કરની મદદે પાંચસે જણની સભાને ધમકી સાથે વિસર્જન કરી અને ત્રણ ફ્રાન્સલ નીમ્યા તેમાં પોતે ૧ લો ફ્રાન્સલ-પ્રજનસત્તાક રાજ્યનો સત્તાધારી—મુખ્ય કારભારી એ નામ ધારણ કીધું (૧૦ મી નવંબર, ૧૭૯૮).

રાજ્યવ્યવસ્થાસભા તૂટી ને શક્તિમાન લશ્કરી સર-દારનો જય થયો એથી ફ્રાન્સનું રાજ્ય પાછું ઠામ પડ્યું. ફ્રાન્સના રાજ્યની બચલપાચલથી સઘળાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોમાં શ્રીમંત ને વેપારી ને વિદ્વાન એ વચલા વર્ગના લોકની સત્તા વધવા માંડી ને અમીરીની ઘટવા માંડી. ફ્રાન્સમાં તરત તો આટલું થયું કે સ્વા-મીસેવકપણાના હુક અને પ્રથમ જન્મેલા—પહેલા બોબાના દીકરાઓના હુક એ નીકળી ગયા; નાના મોટા જીય નીચ એકસરખા ધારાની સત્તામાં આવ્યા; ન્યાયના અધિકારી રાજને આધીન હતા તે હવે સ્વ-તંત્ર થયા; લોકના પ્રતિનિધિઓની સ્થાપના થઈ ને સૌના ઉપર સરખો કારભાર મૂકવાનો વિધિ ચાલુ થયો; વર્તમાનપત્ર સ્વતંત્ર થયાં; ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની સૌને છૂટ મળી; દલેશ ખમાડી મારી નાંખ-વાની શિક્ષા બંધ થઈ; રાજ્યના પ્રાંતો હતા તે ૮૫ પ્રજાણાં થયાં; નાશનલ ગાર્ડ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, લૂટ્રી, એ ત્રણની નવી સ્થાપના થઈ.

પ્રુશિયા.

મૂળમાં આંડનબર્ગનો પ્રાંત હતો ને ત્યાં સ્વેવી ને પછી સ્લાવોનિઅન અથવા વાંડલ ભતિના લોક વસતા. આંડનબર્ગને લગતો પ્રદેશ ટ્યૂટોનિક નૈટ (શસ્ત્ર બાંધનારા ખ્રિસ્તી સાધુ) એઓએ જીત્યો હતો (૧૨૩૦-૧૨૮૩). એ સઘળો પ્રદેશ-પ્રુશિયા તે ક્યૂડલ ધારા પ્રમાણે પોલંડના રાજના તાબાનો ગણાતો. ૧૪૧૧ માં પ્રુશિયાના ભૂપને મહારાજ સિન્ઝિમંડે વંશપરંપરાનો ઇલેક્ટર (મહારાજ નીમવામાં મત આપનારો) ઠેરવ્યો. ૧૫૨૫ માં ઇલેક્ટર આલ્બર્ટ ટ્યૂટોનિક નૈટની ધર્મખાતાની જમીન ખાલસા કીધી ને પોતાના મૂલકમાં લ્યૂથરનો ધર્મમાર્ગ દાખલ કીધો. ફ્રેડરિક વિલિયમ મોટો ઇલેક્ટર એણે ૧૬૬૦ માં પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કીધો. ૧૬૮૮ માં તે પોતાના રાજ્યને સત્તા, ધન ને વિસ્તારમાં વધારી મરણ પામ્યો. તેનો દીકરો માત્ર ઇલેક્ટર એ નામથીજ પ્રુશિયાનું રાજ્ય કરતો, પણ ૧૭૦૧ માં તેણે સ્પેનની ગાદીનાં વારસને માટે ચાલેલી લડાઈમાં મહારાજ લીઓપોલ્ડને મદદ આપવી કબૂલ કીધી તે ઉપરથી તેને તાજ પહેરવાની રજા મળી ને તે ફ્રેડરિક ૧ લો રાજ કહેવાયો. એ પ્રસંગે તેણે વાવઠા ઉપર કાળો ગરૂડ એવું એક સૈન્ય બિલું કીધું હતું. તેનું લશ્કર ટ્યુરિન ને બ્રેનહીમની લડાઈમાં વખણાયું હતું. તે ૧૭૧૩ માં મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧ લો રાજ થયો. તેને યૂરૂનના કોલકારથી સ્પેન તાબાનો એક પ્રાંત ને સ્વિટ્ઝર્લંડનું એક પ્રગણું એ મળ્યાં. તેણે રાજવસૂલમાં સુધારો કીધો; લશ્કર વધારી ક્વાયતી કીધું; ધંધા હુન્નર કરનારા પરદેશીઓ પોતાના રાજ્યમાં આવી વસે તેનું કીધું; અને કેટલાંક સરકારી કામનાં ને કેટલાંક ધર્મખાતાનાં મકાનો બાંધ્યાં. ૧૬૧૫ માં સ્વીડનના ચાર્લ્સ બારમાની મગરૂળી ઉપરથી વિલિયમ તેના શત્રુઓનાં સંપમાં દાખલ થયો હતો ને ૧૭૨૦ માં સલાહ થઈ ત્યારે પ્રુશિયાને ધણાંક મૂલક મળ્યો હતો. ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તીનેરીમાં ૯૦ લાખ ડાલર હતા, ૭૦ હજાર સિપાઈનું જીયું પગાર ખાતું લશ્કર હતું; તેનું રાજ્ય ૪૬ હજાર ચોરસ મૈલનું હતું ને વસ્તી ૨૨ લાખ ૪૦ હજારની હતી.

ફ્રેડરિક ૨ જો ને મોટો કહેવાયછે તેણે પોતાના ખાપની દરબારમાં (દરબારના ચોકમાં લશ્કરને ક્વાયત આપવામાં આવતી) લશ્કરી કેળવણી લીધી હતી.

ને મોશિયર ડ્યૂહાનના શિક્ષકપણથી તેને તત્વ-શાસ્ત્ર વિષયના વિચારો કરવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે અઠ્ઠાવીસ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો (૧૭૪૦). જર્મનીના મહારાજ ચાર્લ્સ છઠ્ઠાએ પોતાની દીકરી મરાયા થેરિસ્સા જે હંગરી તથા બોહીમિઆની રાણી હતી તેને પોતાની વારસ ઠેરવેલી, પણ બીજા રાજ-ઓએ દાવા કીધા ને પ્રુશિયાના રાજએ દાવા દેખાડી મરાયા થેરિસ્સાના સિલિશિયા પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કીધી. લડાઈએ થઈ તેમાં ફ્રેડરિક ને તેનાં લશ્કરો યૂરોપમાં ઘણાં વખણાયાં અને ફ્રેડરિકના કોલકારથી (૧૭૪૫) ફ્રેડરિક સિલિશિયા પ્રાંત પોતાના રાજ્યમાં જોડયો; એની થોડીક આગમ્ય ઇસ્ટ પ્રીસ-લંડનું પ્રગણું ત્યાંના છેલ્લા કૌંટના મરણથી મળ્યું હતું. પછી અગિયાર વર્ષ ફ્રેડરિકે પોતાનાં રાજકાર્યની તથા લશ્કરની અવસ્થા કરવામાં અને ભાષા વિદ્યાના ઉદ્યમમાં સ્વસ્થપણે ગુજર્યાં. તેણે પોતાના પ્રધાન કે-કસિઝોની મદદથી પોતાના રાજ્યને માટે ધારા બાંધ્યા જે ફ્રેડરિકનો કોડ કહેવાયછે; અને બીજાં અનેક કામમાં રોકાયો રહેતો છતાં તે પોતાના રાજ્યના ધણાંક ભાગમાં ફરી આવતો ને ખેતી, હુન્નર ને કારખાનાંને ઉત્તેજન આપતો. વસૂલજમાના ધણા સારા ખંદોખ-સ્તથી તે ૧ લાખ ૬૦ હજાર લશ્કર રાખી શક્યો હતો અને બર્લિન તથા પોટ્સડામ એ બે શહેરોમાં મહેલો ને બીજાં ધણાંક શાલીતાં મકાનો તેણે બાંધ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સ એ વચ્ચે અમેરિકામાં સંસ્થાનની સરહદ બાબત લડાઈ બી-એક પાસ ઇંગ્લંડ તથા પ્રુશિયા અને બીજા પાસ ફ્રાન્સ, જર્મની, રશિયા, સ્વીડન, સાક્સની એકઠાં મળેલાં હતાં-એઓનો વિચાર ફ્રેડરિકના રાજ્યને ભાંજ નાંખી વહેંચી લેવાનો હતો. એ વિચાર ફ્રેડરિકના જાણ્યામાં આવ્યો કે તરત ફ્રેડરિકે ચઢાઈ કરી ફ્રેડરિક પોતાને હાથ કરી લીધું અને બોહીમિઆમાં જતાં તેને ઇલેક્ટરે અટકાવ્યો ત્યારે એને હરાવી એનાં હારેલાં લશ્કરને પોતાનાં લશ્કરમાં નોકરી આપી. ૧૭૫૭ માં ફ્રેડરિકે બોહીમિઆમાં પ્રેગ આગળ આસ્ટ્રિયન લશ્કરના સરદાર લોરેનનો ચાર્લ્સ તથા કૌંટ પ્રોન એઓને હરાવ્યા; પણ તેમ માર્શલ ડોને કોલીન આગળ પ્રુશિયાનો હરાવી હરાવ્યા; તેટલામાં વળી ફ્રેંચોએ અંગ્રેજ સરદાર ક્લૅવર્ડના લશ્કરને હાનોવરમાંથી કહાડયું; રશિયન તથા સ્વીડ એઓએ ઉત્તર પ્રુશિયા ઉપર હમલો કીધો, અને ફ્રેંચ જર્મનનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરે સાક-

સની ઉપર ચઢાઈ કરી. ફ્રેડરિકે ફ્રેંચ જર્મન લશ્કર બે પ્રશિયન લશ્કરથી ખમણું હવું તેને રોસબાક આગળ હરાવી નીચું જોવડાવ્યું; આરિટ્ટયન જેઓએ બે-વરનના ભૂખને હરાવી બેસલો લીધું હવું તેઓને લિ-રસા આગળ હાર્યા પછી લીધેલો મૂલક પાછો આપી દેવો પડ્યો; ખોરાક ખૂટી પડવાથી રશિયનોને પાછા ફરવાની જરૂર પડી; સ્વીડ લશ્કરને સ્ટ્રાલ્સંડ સૂધી હાંકી કહાડવામાં આવ્યું; અને હાનોવરના લોકે ધ્રુવ-વિકના ફરિનાંડની સરદારીવાળું લશ્કર પોતાના રા-જની મદદમાં (ને ફ્રાન્સની સામા) મોકલ્યું. ૧૭૫૮ માં ઝોરનડોઈની લડાઈમાં છેલ્લીયારે રશિયનો હાર્યા, પણ બંને તરફ ભારે નુકસાન થયું હવું. ખીજે વર્ષે ફ્રેંચ મિનડન આગળ હાર્યા ને હાનોવર ખચ્યું; ફ્રેડરિકે આરિટ્ટયન તથા રશિયનનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરને આગળ વધતાં અટકાવ્યાં ને ક્યુનર્સડોઈ આગળ હુમલો કીધો, અને બારે કતલ થયા પછી તે હાર્યાં, તો-પણ તેણે ચતુરાઈ ચલાવી દુશ્મનો પોતપોતાનો જ બ-ચાવ કરે તેવું કીધું. ૧૭૬૦ માં દુશ્મનના લશ્કરે પ્રાં-ડનબર્ગમાં દાખલ થઈ બર્લિન લીધું; પણ ત્યાંથી ના-ણાંની મોટી રકમ આપવામાં આવી એટલે તે શહેરને છૂટ્યા વિના દુશ્મનનું લશ્કર પાછું ફર્યું. તરત પછી ફ્રેડરિકે સાક્સનીમાં ટોરગો આગળ આરિટ્ટયનોને હરાવ્યા. તોપણ તેની સ્થિતિ ઘણી બુંકી હતી; તેને (૧૭૬૧ માં) સિલિશિયામાં હાવણી કરી ભરાઇ રહેવું પડ્યું હવું. ૧૭૬૨ માં રશિયાની એલિઝાબેથ રાણી બે ફ્રેડરિકની કંઠી દુશ્મન હતી તે મરણ પામી ને તેના વારસ પીટર ત્રીજાએ ફ્રેડરિકસાથે મેલાપ રાખ્યો. એ મદદથી ફ્રેડરિકે આરિટ્ટયાનાં-લશ્કરની સામા ક્તેલમં-દીથી લડાઈઓ કીધી અને ફરિનાંડે વેસ્ટફેલિયામાં ને અંચેલ કાફલાએ દરિયામાં ફ્રાન્સનું જોર તદ્દન તોડ્યું. અંતે આરિટ્ટયા પ્રશિયા વચ્ચે હૂબર્ટ્સબર્ગમાં (૧૭૬૩) સલાહના કોલકરાર થયા ને રાજ્યોની સરહદ લડાઈ શરૂ થઈ તે વખત બે હતી તેજ કાયમ રહી.

એ કતલ ભરેલી લડાઈઓથી પ્રશિયાનું રાજ્ય યૂરોપમાં રાજકીય કામોમાં વગસત્તા ચલાવવું થયું; અને રાજ્યે લડાઈઓથી થયેલી ખરાબી દુરસ્ત કરવાની ને રાજ્યને રૂઢી સ્થિતિમાં આણવાની મહેનત લીધી. ફ્રેડરિકે ૧૭૭૨ માં પોલંડના રાજ્યને તોડવાના નિયારથી રશિયાની કાયેરે ને આરિટ્ટયાની મરાયા થેરિસસા એઓની સાથે સંપ બાંધ્યો ને પછી કંઈ બહુતા હસવા જેવા દાવાનાં બહામાં બતાવી પોલંડ ઉપર ચ-ઢાઈ કીધી. તે વેળા પોલંડના રાજાને પ્રશિયા, આ-

રિટ્ટયા, રશિયાની સામા મદદ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં યૂરોપમાં રાજ્યો નહોતાં ને પોલંડનો ત્રીજો ભાગ તે ત્રણ રાજ્યોએ વહેંચી લીધો-હાંડઝિક, થોર્ન ને નેટ-જનું પ્રગણું એ શિવાયનું પોલંડ તાબાનું પ્રશિયા ફ્રેડ-રિકે પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યું (૧૭૭૩). ૧૭૮૬ માં ફ્રેડરિક મરણ પામ્યો ત્યારે તેના રાજ્યનો વિ-સ્તાર ગાદીએ બેઠો તેવારના કરતાં ખમણો હતો; ૧૦ કરોડ રૂપિયા તીજેરીમાં હતા અને ૨ લાખ મા-ણસનું લશ્કર હવું. ફ્રેડરિક ઈશ્વરપ્રદાશિત ધર્મને મા-નતો નહોતો ને ધર્મસંબંધી વ્યવસ્થાકાર્યને ખુલ્લી રીતે ધિક્કારતો. તે ફ્રેંચ વોલટેર સાથે ઘણો સ્નેહ રા-ખતો; તેણે ઘણાંક પુસ્તકો ફ્રેંચ ભાષામાં લખ્યાં હતાં; તેની રાજ્યસંબંધી ને નીતિસંબંધી વર્તણૂકમાં જ્યારે ત્યારે તેનો સ્વાર્થ આગળ પડતો દેખાતો. તે કર્ડો ને બલમ રાજ હતો, પણ ખુદ્દિમાન ને દુરદર્શી હતો; તેણે પરાક્રમ કરી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરી તે વ-ધાર્યું ને તેની રૂઢી વ્યવસ્થા કરી આબાદ કીધું તેથી તેની પ્રજાએ તેને મોટા એ ઉપનામ આપ્યું હવું.

ફ્રેડરિકે વિલિયમ ૨ બે પોતાના કાકાની ગા-દીએ બેઠો. તેણે રશિયાની સાથે મળી પોલંડ ઉપર હુમલો કરી ૨૧ હજાર ચોરસ મૈલનો પ્રદેશ હાંડઝિક તથા થોર્ન એ શહેર સાથે પોતાના રાજ્યમાં વધાર્યો (૧૭૯૩). તેણે ૧૭૯૨ માં ૫૦ હજાર લશ્કર ધ્રુવ-વિકના જૂકની સરદારી તળે ફ્રાન્સના પ્રત્યક્ષતાના અધિકારીઓની સામા મોકલ્યું હવું; પણ તેની હાર થવાથી ૧૭૯૫ માં સલાહ કીધી હતી. તેના રાજ્યમાં આન્સપાક ને ઊંચૂથના મારગે પોતાનો પ્ર-દેશ પ્રશિયાને વેચ્યો હતો. ફ્રેડરિકે વિલિયમ ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો દીકરો ફ્રેડરિકે વિલિ-યમ ૩ બે ગાદીએ બેઠો ને એણે પોતાના રાજ્યના આરંભમાં સલાહ રાખવાની ને હથમ હુનર વધારવાની તબવીજે કીધી.

જર્મનીમાં લીઓપોલ્ડ પછી તેનો દીકરો જોસેફ ૧ લો (૧૭૦૫ માં) મહારાજ થયો તેની કારકીર્દીમાં સ્પેનની ગાદીના વારસને માટે લડાઈઓ ચાલી. તેનો ભાઈ બે સ્પેનની ગાદીનો દાવો કરનારો હતો તે ૧૭૧૧ માં ચાર્લસ છઠ્ઠો એ નામ ધારણ કરી મહારાજ થયો. તેને યૂરૂથના કોલકરારથી (૧૭૧૩) સ્પેન તાબાનું નેધર્લંડ અને મીલન, નેપલ્સ, સાર્ડિનિયા એ મળ્યાં હતાં—પછવારેથી તેણે સાર્ડિનિયાને બદલે સિસિલી મેળવ્યું હવું. ૧૭૧૫ માં તુર્ક લોકે મોરીયા છૂટી લીધું તેથી મહારાજાએ વેનિસ સાથે મળીને તુર્ક

સાથે લડાઈ કરી એઓને હરાવ્યા અને બેલગ્રેડ તથા સર્વિયાનો કેટલોક ભાગ એ પાછા પોતાના તાબામાં આણ્યા (૧૭૧૮). તેણે આસ્ટ્રિયાના રાજકુટુંબના વારસકર્મનો ધારો બાંધ્યો (૧૭૨૪). એ ધારો-એન્-માટિક સાંકશન જર્મનીનાં રાજ્યોના ભૂગોળે ને યૂરોપના કેટલાક રાજ્યોએ મંતૂર રાખી તે પ્રમાણે અમલમાં આણવાની બાંહે ધરી આપી હતી.

ચાર્લસે રશિયાને તુર્ક સામા લડવામાં મદદ આપી હતી (૧૭૩૮), પણ તેનાં લશ્કરે ઉપરાઉપરી હાર ખાધી એટલુંજ નહિ, પણ બેલગ્રેડમાં સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ આસ્ટ્રિયાએ ૧૭૪૮ માં બેટલો મૂલક મેળવ્યો હતો તે તેને પાછો આપી દેવો પડ્યો. ચાર્લસ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો. તે વિધાકળાને આશ્રય આપનારો હતો; તેણે એક મોટી પુસ્તકશાળા સ્થાપી ને શિક્ષાઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો. તેણે પોતાના બાપદાદાનાં રાજ્યોમાં સડકો બંધાવી અને વેપાર કારખાનાંને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત લીધી હતી.

તેની દીકરી મરાયા થેરિસા આસ્ટ્રિયાની રાજ-ગાદીએ બેઠી કે દાવા કરનારા બિલા થયા-બવેરિયાનો ઇલેક્ટર ચાર્લસ આલ્બર્ટ, પોલંડનો ઓગસ્ટસ ૩ જે અને સ્પેનનો રાજ; વળી પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક સિલિશિયાને માટે તથા સાર્ડિનિયાનો રાજ મીલાનને માટે એમ દાવા કરવા લાગ્યા. ફ્રેડરિકે સિલિશિયા ઉપર ચઢાઈ કરીને મરાયા થેરિસાને કબ્જે કે ને લડાઈ કીધા વગર એમના એમ તે પ્રાંત મળે તો ફ્રેડરિક, મરાયાની સાથે મીલાપ રાખી તેના દુશ્મનોની સામા થાય; પણ રાણીએ મોટું મન રાખી ના પાડી. બવેરિયાના ઇલેક્ટરે આસ્ટ્રિયા તથા બોહીમિયા ઉપર હુમલો કીધો ને પોતાના લશ્કરને બીએના લગી દોરી રાણીને નાશી જવાની જરૂર પાડી. તરતની સૂવાવડ-માંથી ઉઠેલી મરાયા પોતાના હંગરીના રાજ્યમાં ગઈ, ને એન્-માર્કમાં રાજસભા ભરી તેણે હૈયું પીગળાવી નાંખે તેવું સરળ સુંદર ભાષણ કીધું ને લોક ઉશ્કેરાયા; ઉમ-રાવો રાણીને માટે બન આપવા તૈયાર થયા (એ પ્રસંગે તેણે બાપના મરણને લીધે શોકનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં, બાળક દીકરાને પોતાની સોડમાં રાખ્યો હતો, ને પોતાના પૂર્વજની બૂતી તરવાર હાથમાં લેઈ ચારે દિશાએ ફેરવી હતી), તેની તરફથી તેનો દીએર ચાર્લસ એણે અને જનરલ કેવેન છૂલર એણે ફ્રેંચ તથા બવેરિયાન એઓને આસ્ટ્રિયામાંથી કહાડ્યા; પણ હજી બોહીમિયાના દુશ્મનો હતા અને ઇલેક્ટરને જર્મનીનાં ધણાંએક રાજ્યોએ ચાર્લસ ૭ મો બહી મહારાજ

માન્યો હતો. મરાયાને સિલિશિયા આપી દેઈ પ્રુશિયા સાથે સલાહ કરવાની જરૂર પડી; સ્પેન તથા ફ્રાન્સને પૂરાં પડવાસારે સાર્ડિનિયા સાથે મીલાપ રાખવો પડ્યો; ફ્રેંચ હાર્યા; પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક સિલિશિયાથી ન ધરાતાં વધારે પ્રદેશ માગીને ચઢી આવ્યો, પણ સાક્સનીનો ઇલેક્ટર જે પછવાડેથી મરાયાની તરફનો થયો હતો તેણે તેના ૨૦ હજાર માણસનો ધાણુ કહાડી તેને બોહીમિયામાંથી કહાડ્યો. ૧૭૪૫ માં ચાર્લસ ૭ મો મરણ પામ્યો ને મરાયાની ચઢતી દશા થઈ—તેનો વર જે લોરેનનો હયૂક હતો તે ફ્રાન્સિસ ૧ લો એ નામે મહારાજ ઠર્યો; ઇટલીમાં 'આસ્ટ્રિયન લશ્કરે કેટલીક ફતેહ મેળવી. ૧૭૪૮ માં એઈલાશ-પેલમાં સલાહના કોલકરાર થયા ને સિલિશિયા સિ-વાયનો બીજો બધો પોતાનો મૂલક મરાયાનાજ તાબા-માં રહ્યો. પછી મરાયાએ સ્વસ્થપણે રાજકાર્યની વ્યવસ્થા કરી, ને ધણાંએક સુધારાથી પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો. રાજવસૂલ ઘણી વધી; ફ્રેડરિકનો સમોવડીઓ કૌંટ ડૉન સરદાર એણે લશ્કરની નવી ગોઠવણ કરી ને પ્રિન્સ ફૈનિટ્ઝ રાજકાજ કરતો. એ પ્રધાનનો લક્ષ પ્રુશિયાની સત્તા તોડવા તરફ હતો ને તેણે રશિયા, સાક્સની, ફ્રાન્સ સાથે સંપ બાંધ્યો. ફ્રાન્સની લડાઈ ચાલતી તેથી ઇંગ્લંડે ફ્રેડરિકને નાણાંની સારીપેઠે ને લશ્કરની ચોડીક મદદ આપવી કબૂલ કરી હતી (૧૭૫૬). એ લડાઈ સાત વર્ષ ચાલી હતી ને કોઈ તરફનેનો ફાયદો થયો નહોતો (૧૭૬૩). ૧૭૬૫ માં મહારાજ ફ્રાન્સિસ મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો જોસેફ બીજો મહારાજ થયો. એની કારકીર્દીમાં પોલંડની પહેલી વહેંચણી થઈ ને આસ્ટ્રિયાને ધણાંક પ્રદેશ મળ્યો (૧૭૭૩); તેમ બવેરિયાના ઇલેક્ટરનો વારસો પણ મળ્યો (૧૭૭૭). પછી ૧૭૮૦ માં મરાયા થેરિસા પ્રજાહિતનાં કામ કરતાં મરણ પામી—તેણે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કીધું, જોસેફે હાલંડ, તુર્કસ્તાન ને જર્મનીનાં નાનાં સંસ્થાનોને લૂંટી આસ્ટ્રિયાનું રાજ્ય વધારવાનો લોભ કીધો, પણ ફ્રાન્સ તથા પ્રુશિયા એઓએ તેને ફાવવા દીધો નહિ. રાજ્ય-માં સર્વત્ર એકલી જર્મન ભાષાજ વપરાય, એકજ ધર્મ મનાય, એકસરખી રાજ્યવ્યવસ્થા રહે અને એકસરખો દર મૂકાય એવી એવી રીતના સુધારા કરવા માંડ્યા, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. તેણે ૧૭૮૮ માં તુર્ક સાથે લડાઈ માંડી તેમાં બીજી વારનીમાં તે હાર્યો ને તેણે બેલગ્રેડ તથા બીજી કિલ્લાઓ મેળવ્યા (૧૭૮૯). પછી હંગરી, નેધર્લંડમાં બળવા થયા અને પ્રુશિયા તથા બીજાં રાજ્યો સામાં થયાં તેથી તે વધારે ફતેહ મેળવી

રાકચો નહિ. જોસેફ ખીજે ૧૭૯૦ માં મરણ પામ્યો ને તેનો ભાઈ જે ટસ્કનીનો ઝૂક હતો તે આરિષ્ટ-યાનો રાજ ને જર્મનીનો લીઓપોલ્ડ ખીજે કહેવાયો. તેણે ભાઈના સુધારા રદ કીધા, યુશિયા ઇંગ્લંડ સાથે સ્નેહ બાંધ્યો ને તુર્કસ્તાન સાથે ફાયદા ભરેલી સલાહ કીધી. તેણે યુશિયાના રાજની સાથે મળીને ફ્રાન્સની સરહદ ઉપર હુમલો કીધો હતો (૧૭૯૨). એજ વર્ષમાં તે મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો ફ્રાન્સિસ ૨ જો મહારાજ થયો. એની કારકીર્દીમાં ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલેલી, પણ ખોનાપાઈની ઉપરાઉપરી ફતેહ થતી જોઈ તેણે સલાહ કીધી (૧૭૯૭). વળી ૧૭૯૯ માં આરિષ્ટયા, રશિયા ને ઇંગ્લંડ એ ત્રણે સંપ બાંધી ફ્રાન્સની સામાં થયાં ને ઇટલી તથા હૈન ઉપર જીત મેળવી, પણ આરિષ્ટયન ને રશિયન સરદારો વચ્ચે વાંધો પડવાથી રશિયન લશ્કરની હાર થઈ ને પછ-વાડેથી રશિયા સંપમાંથી આશુ ખસ્યું હતું. (૧૮૦૦).

સ્પેનના ફિલિપ પાંચમાની કારકીર્દીમાં જે લડા-ઈઓ થઈ તે વિષે જાણ કરવામાં આવી છે. આલબે-રાની, પાર્માની દરબાર તરફથી માદ્રિડની દરબારમાં એલચી હતો તેણે ફિલિપની રાણી મરણ પામ્યા પછી રાજને ખીજ વાર પાર્માની એલિઝાબેથ ફારનીશી સાથે પરણાવ્યો હતો; ને એ રાણીએ રાજને વશ કીધો હતો ને આલબેરાનીને વડો પ્રધાન, ધર્મધ્યક્ષ ને હમરાવ કીધો હતો. એ પ્રધાને રાજીથી ને રહા-પણથી કારભાર કરી સ્પેનનાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના ઉત્પત્તનો રૂઠો ઉપયોગ કરી સ્પેનને પાશું આબાદ કરવા માંડ્યું હતું, પણ તેટલામાં રાણીએ ફિલિપને સમજાવી ઇટલીમાંનો ગયેલો મૂલક પાછો લેવાને લડાઈ જગાવી—પણ તેમાં ફાળું નહોતું ને ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સે આલબેરાનીને કહડાવી મૂક્યો હતો. ફિલિપ ૧૭૪૬ માં મરણ પામ્યા પછી ફર્ડિનાંડ છઠ્ઠો રાજ થયો તેણે પોતાના પ્રધાનની મદદથી રાજવસૂલનો બંદોબસ્ત કીધો, ધણાક કરભાર ઓછા કીધા ને ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું. ૧૭૫૯ માં ચાર્લસ ૩ જો ગાલીએ જોડો તે સાત વર્ષની લડાઈમાં પ્રથમ તો નહિ પણ પછવાડેથી સામિલ થયો ને તેથી તેને ઇંગ્લંડ સાથે બગડી (૧૭૬૧). પોર્ટુગલે ઇંગ્લંડનો સ્નેહ ન તોર્યો તેથી સ્પેનના લશ્કરે તે દેશ ઉપર હુમલો કીધો—પણ તે ફતેહ પામ્યું નહિ; અંગ્રેજ કાફલાએ હાપાસા લીધું; ફિલિપેન ટાપુઓ અંગ્રેજને હાથ ગયા; અને ૧૭૬૩ માં કરાર થયા ત્યારે સ્પેનને ફ્લોરિડા આપી દેવું પડ્યું. પછી ચાર્લસે રાજ્યમાં સુધારા કરવા માંડ્યા. ખેતી

હુનરના વધારાને માટે મંદળીઓ સ્થાપી, નવી સરકો બંધાવી રસ્તા સુધાર્યાં, લશ્કરી નિશાળો માંડી જેસુટ તથા ઇન્કવિઝિશનની સત્તાને હદમાં રાખી; અને લશ્કરી વહાણનો સુધારો કીધો કે જે અમેરિકાની લડાઈમાં ફ્રાન્સને અગત્યના થઈ પડ્યા. ચાર્લસ ૪ જો ૧૭૮૮ માં મરણ પામ્યો. ચાર્લસ ૪ ની કારકીર્દીમાં રાણીના માનીતા ગોડોય એણે પ્રધાન પદે ચઢીને રાજ્યને દુર્દશામાં આણ્યું—ફ્રાન્સે લડાઈ માગી; સ્પેન પોર્ટુગલના લશ્કર સામાં થયાં પણ ફ્રેન્ચોએ કાટેલોનિઆ લીધું ને રાજને સલાહ કરવાની જરૂર પડી; પછી તેણે ફ્રાન્સ સાથે મીલાપ રાખ્યો તેથી ઇંગ્લંડે લડાઈ કરી ટ્રિનિડાડ ને મિનોર્કા એ લેઈ લીધાં અને સંસ્તાન સાથેના ને ખીજ બહારના સ્પેનના વેપારને મોટો ઘોઠો લગાડ્યો. સ્પેનનું રાજ્ય ફ્રાન્સના તાબાનું હોય તેવી હાલતમાં આવી રહ્યું અને પોર્ટુગલનો ઓલીવેનજાનો કિલ્લો ફ્રેન્ચને આપી દેવો પડ્યો ને ઇંગ્લંડનાં વહાણોને બંદરોમાં આવતાં બંધ કરવાં પડ્યાં (૧૮૦૧). પોર્ટુગલમાં ૧૭૫૫ ના નવેમ્બરમાં સિસ્ટોવાન શહેર થરતીકંપથી બંધું વળ્યું હતું ને ૧૫ હજાર પ્રાણી નાશ પામ્યાં હતાં.

હાલંડનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય એને માટે વિલિયમ ત્રીજાએ ઇંગ્લંડનો રાજ થયા પછી પણ ધણી કાળજી રાખી હતી. વિલિયમે સર્વ ૧૪ માનો મદ લેતારવાને ધણી બહાદુરીથી લડાઈ ચલાવી, પણ તેમાં તેને ફાયદો થયો નહોતો. તેના મરણ પછી સંસ્તાનોએ પોતાની જૂની રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રમાણે પોતાનો સંપાદો કારભાર ચલાવ્યો. મુખી હીઈનરીઅએ માર્લબરો તથા ટ્રિન્સ યૂજન સાથે રહીને અને તેઓને સલાહ આપીને ઇલેનહીમ, રામાલીઝ, ઑર્દનાર્દને માલ-ખલાકેટ એ કેડાણે જીત મેળવી. ૧૭૧૩ ના યૂટ્રેચના કરારથી હાલંડની સરહદ ઉપરના કિલ્લા પોતાના તાબામાં સલામત રહ્યા ને તેની વગ સત્તા તથા તેનું મોટપ એ પણ વધ્યાં, તેનો રાત્ર છેક દીન થયો, તેનો વેપાર પાછો ચાલતો થયો, વસૂલ જર્મે સારી રિધતિમાં આવી ને આસપાસનાં રાજ્યો ઇર્ષા તથા માનથી હાલંડને જોતાં થયાં. પછી ત્રીસ વર્ષ હાલંડે સ્વસ્થતાને ઉપભોગ કીધો—૧૭૨૯ માં હાલંડે આગ્માટિક સાંકશન મંજૂર રાખ્યું. ૧૭૪૦ માં મરાયા ઘેરિસ્સાનો પક્ષ કરી ૨૦ હજાર લશ્કરને કેટલુંક નાણું મોકલ્યું હતું. ૧૭૪૩ માં ઇંગ્લંડ, હાલંડ ને આરિષ્ટયા એઓએ ડેનિનજેનની લડાઈ જીતી હતી, પણ ૧૭૪૪ માં ભારે હાર ખાધી હતી. એ હાલતમાં હાલંડનાં સંસ્થાનોએ

સાથે લડાઈ કરી એઓને હરાવ્યા અને ખેલચેડ તથા સર્વિયાનો કેટલોક ભાગ એ પાછા પોતાના તાળામાં આણ્યા (૧૭૧૮). તેણે આરિટ્ટયાના રાજકુટુંબના વારસકર્મનો ધારો બાંધ્યો (૧૭૨૪). એ ધારો-એગ્ર-માટિક સાંકેશન નર્મનીનાં રાજ્યોના બૂપોએ ને યૂરોપના કેટલાક રાજ્યોએ મંજૂર રાખી તે પ્રમાણે અમલમાં આણવાની બાંહે ધરી આપી હતી.

ચાર્લસે રશિયાને તુર્ક સામા લડવામાં મદદ આપી હતી (૧૭૩૮), પણ તેનાં લશ્કરે ઉપરાઉપરી હાર ખાધી એટલુંજ નહિ, પણ ખેલચેડમાં સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ આરિટ્ટયાએ ૧૭૧૮ માં જેટલો મૂલક મેળવ્યો હતો તે તેને પાછો આપી દેવો પડ્યો. ચાર્લસ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો. તે વિદ્યાકળાને આશ્રય આપનારો હતો; તેણે એક મોટી પુસ્તકશાળા સ્થાપી ને શિક્ષાઓનો સંચય કરાવ્યો. તેણે પોતાના બાપદાદાનાં રાજ્યોમાં સડકો બંધાવી અને વેપાર કારખાનાંને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત લીધી હતી.

તેની દીકરી મરાયા થેરિસસા આરિટ્ટયાની રાજ-ગાદીએ બેઠી કે દાવા કરનારા બેલા થયા-બેવેરિયાનો ઇલેક્ટર ચાર્લસ આલ્બર્ટ, પોલંડનો ઓગસ્ટસ ૩ જે અને રપેનનો રાજ; વળી પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક સિલિશિયાને માટે તથા સાર્ડિનિયાનો રાજ ભીલાનને માટે એમ દાવા કરવા લાગ્યા. ફ્રેડરિકે સિલિશિયા ઉપર ચઢાઈ કરીને મરાયા થેરિસસાને કહ્યું કે જે લડાઈ ક્રીધા વગર એમના એમ તે પ્રાંત મળે તો ફ્રેડરિક, મરાયાની સાથે ભીલાપ રાખી તેના દુશ્મનોની સામા થાય; પણ રાણીએ મોટું મન રાખી ના પાડી. બેવેરિયાના ઇલેક્ટરે આરિટ્ટયા તથા બોહીમિયા ઉપર હુમલો ક્રીધો ને પોતાના લશ્કરને વીએના લગી દોરી રાણીને નાશી જવાની જરૂર પાડી. તરતની સૂવાવડ-માંથી ઉઠેલી મરાયા પોતાના હંગરીના રાજ્યમાં ગઈ, ને એન્સબર્ગમાં રાજસભા ભરી તેણે હૈયું પીગળાવી નાંખે તેવું સરળ મુંદર ભાષણ કીધું ને લોક ઉશ્કેરાયા; ઉમ-રાવો રાણીને માટે જન આપવા તૈયાર થયા (એ પ્રસંગે તેણે બાપના મરણને લીધે શોકનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં, બાળક દીકરાને પોતાની સોડમાં રાખ્યો હતો, ને પોતાના પૂર્વજની જૂની તરવાર હાથમાં લેઈ ચારે દિશાએ ફેરવી હતી), તેની તરફથી તેનો દીઁગર ચાર્લસ એણે અને જનરલ કેવેન હ્યૂલર એણે ફ્રેંચ તથા બેવેરિયન એઓને આરિટ્ટયામાંથી કહાડ્યા; પણ હજી બોહીમિયાના દુશ્મનો હતા અને ઇલેક્ટરને નર્મનીનાં ઘણાંએક રાજ્યોએ ચાર્લસ ૭ મો ભણી મહારાજ

માન્યો હતો. મરાયાને સિલિશિયા આપી દેઈ પ્રુશિયા સાથે સલાહ કરવાની જરૂર પડી; રપેન તથા ફ્રાન્સને પૂરાં પડવાસાડ સાર્ડિનિયા સાથે ભીલાપ રાખવો પડ્યો; ફ્રેંચ હાર્યા; પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક સિલિશિયાથી ન ધરાતાં વધારે પ્રદેશ માગીને ચઢી આવ્યો, પણ સાક્સનીનો ઇલેક્ટર જે પછવાડેથી મરાયાની તરફનો થયો હતો તેણે તેના ૨૦ હજાર માણસોના ઘણા કહાડી તેને બોહીમિયામાંથી કહાડ્યો. ૧૭૪૫ માં ચાર્લસ ૭ મો મરણ પામ્યો ને મરાયાની ચઢતી દશા થઈ—તેનો વર જે લોરેનનો ડયૂક હતો તે ફ્રાન્સિસ ૧ લો એ નામે મહારાજ ઠર્યો; ઇટલીમાં આરિટ્ટયન લશ્કરે કેટલીક ફતેહ મેળવી. ૧૭૪૮ માં એઈલાશ-પેલમાં સલાહના કાલકરાર થયા ને સિલિશિયા સિ-વાયનો બીજો બંધો પોતાનો મૂલક મરાયાના જ તાળા-માં રહ્યો. પછી મરાયાએ સ્વસ્થપણે રાજકર્મની વ્યવસ્થા કરી, ને ઘણાંએક સુધારાથી પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો. રાજવસૂલ ઘણી વધી; ફ્રેડરિકનો સમોવડીઓ કૌંટ ડૉન સરદાર એણે લશ્કરની નવી ગોઠવણ કરી ને ટ્રિન્સ કૌનિટ્ઝ રાજકાજ કરતો. એ પ્રધાનનો લક્ષ પ્રુશિયાની સત્તા તોડવા તરફ હતો ને તેણે રશિયા, સાક્સની, ફ્રાન્સ સાથે સંપ બાંધ્યો. ફ્રાન્સની લડાઈ ચાલતી તેથી ઇંગ્લંડે ફ્રેડરિકને નાણાંની સારીપેઠે ને લશ્કરની થોડીક મદદ આપવી કબૂલ કરી હતી (૧૭૫૬). એ લડાઈ સાત વર્ષ ચાલી હતી ને કોઈ તરફનેનો કાયદો થયો નહોતો (૧૭૬૩). ૧૭૬૫ માં મહારાજ ફ્રાન્સિસ મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો જોસેફ બીજો મહારાજ થયો. એની કારકીર્દીમાં પોલંડની પહેલી વહેંચણી થઈ ને આરિટ્ટયાને ઘણાંક પ્રદેશ મળ્યો (૧૭૭૩); તેમ બેવેરિયાના ઇલેક્ટરનો વારસો પણ મળ્યો (૧૭૭૭). પછી ૧૭૮૦ માં મરાયા થેરિસસા પ્રજાહિતાનાં કામ કરતાં મરણ પામી—તેણે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કીધું. જોસેફે હાલંડ, તુર્કસ્તાન ને નર્મનીનાં નાનાં સંસ્થાનોને લૂંટી આરિટ્ટયાનું રાજ્ય વધારવાનો લોભ કીધો, પણ ફ્રાન્સ તથા પ્રુશિયા એઓએ તેને ફાવવા દીધો નહિ. રાજ્ય-માં સર્વત્ર એકલી નર્મન ભાષાજ વપરાય, એકજ ધર્મ મનાય, એકસરખી રાજ્યવ્યવસ્થા રહે અને એકસરખો કર મૂકાય એવી એવી રીતના સુધારા કરવા માંગ્યા, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. તેણે ૧૭૮૮ માં તુર્ક સાથે લડાઈ માંડી તેમાં બીજી વારનીમાં તે જીત્યો ને તેણે ખેલચેડ તથા બીજા ક્ષિત્રિઓ મેળવ્યા (૧૭૮૯). પછી હંગરી, નેધર્લંડમાં બળવા થયા અને પ્રુશિયા તથા બીજાં રાજ્યો સામાં થયાં તેથી ને વધારે ફતેહ મેળવી

રાકચો નહિ. જોસેફ ખીજે ૧૭૯૦ માં મરણ પામ્યો. ને તેનો ભાઈ જે ટસ્કનીનો શ્રુક હતો તે આરિટ્ટ-યાનો રાજ ને જર્મનીનો લીઓપોલ્ડ ખીજે કહેવાયો. તેણે ભાઈના સુધારા રદ કીધા, યુશિયા ઇંગ્લંડ સાથે સ્નેહ બાંધ્યો ને ટુસ્કતાન સાથે કાયદા ભરેલી સલાહ કીધી. તેણે યુશિયાના રાજની સાથે મળીને ફ્રાન્સની સરહદ ઉપર હુમલો કીધો હતો (૧૭૯૨). એજ વર્ષમાં તે મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો ફ્રાન્સિસ ૨ જો મહારાજ થયો. એની કારકીર્દીમાં ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલેલી, પણ બોનાપાર્ટની ઉપરાઉપરી કૃતેહ થતી જોઈ તેણે સલાહ કીધી (૧૭૯૭). વળી ૧૭૯૯ માં આરિટ્ટયા, રશિયા ને ઇંગ્લંડ એ ત્રણે સંપ બાંધી ફ્રાન્સની સામાં થયાં ને ઇટલી તથા હૈન ઉપર જીત મેળવી, પણ આરિટ્ટયન ને રશિયન સરહદો વચ્ચે વાંધો પડવાથી રશિયન લશ્કરની હાર થઈ ને પછ-વાડેથી રશિયા સંપમાંથી આણું ખર્યું હતું. (૧૮૦૦).

સ્પેનના ફિલિપ પાંચમાની કારકીર્દીમાં જે લડા-ઇઓ થઈ તે વિષે જાણ કરવામાં આવી છે. આલબે-રાની, પાર્માની દરબાર તરફથી માદ્રિડની દરબારમાં એલચી હતો તેણે ફિલિપની રાણી મરણ પામ્યા પછી રાજને ખીજ વાર પાર્માની એલિઝાબેથ ફારનીશી સાથે પરણાવ્યો હતો; ને એ રાણીએ રાજને વરા કીધો હતો ને આલબેરાનીને વડો પ્રધાન, ધર્મધ્યક્ષ ને ઉમરાવ કીધો હતો. એ પ્રધાને શક્તિથી ને રહા-પણથી કારભાર કરી સ્પેનનાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના ઉત્પત્તનો રૂડો ઉપયોગ કરી સ્પેનને પાછું આબાદ કરવા માંડ્યું હતું, પણ તેટલામાં રાણીએ ફિલિપને સમજાવી ઇટલીમાંના ગયેલો મુલક પાછો લેવાને લડાઈ જગાવી—પણ તેમાં ફાળું નહોતું ને ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સે આલબેરાનીને કહડાવી મૂક્યો હતો. ફિલિપ ૧૭૪૬ માં મરણ પામ્યા પછી ફર્ડિનાંડ છઠ્ઠો રાજ થયો તેણે પોતાના પ્રધાનની મદદથી રાજવસૂલનો બંદોબસ્ત કીધો, ધણીક કરભાર ઓછા કીધા ને ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું. ૧૭૫૬ માં ચાર્લસ ૩ જો ગાદીએ બેઠો તે સાત વર્ષની લડાઈમાં પ્રથમ તો નહિ પણ પછવાડેથી સામિલ થયો ને તેથી તેને ઇંગ્લંડ સાથે બગડી (૧૭૬૧). પોર્ટુગલે ઇંગ્લંડનો સ્નેહ ન તોડ્યો તેથી સ્પેનના લશ્કરે તે દેશ ઉપર હુમલો કીધો—પણ તે કૃતેહ પામ્યું નહિ; અંગ્રેજ કાફલાએ હાવાના લીધું; ફિલિપેન ટાપુઓ અંગ્રેજને હાથ ગયા; અને ૧૭૬૩ માં કરાર થયા લારે સ્પેનને ફ્લોરિડા આપી દેવું પડ્યું. પછી ચાર્લસે રાજ્યમાં સુધારા કરવા માંડ્યા. ખેતી

હુનરનાં વધારાને માટે મંડળીઓ સ્થાપી, નવી સડકો બંધાવી રસ્તા સુધાર્યાં, લશ્કરી નિશાળો માંડી જેસુઇ તથા ઇન્કવિઝિશનની સત્તાને હટમાં રાખી; અને લશ્કરી વહાણનો સુધારો કીધો કે જે અમેરિકાની લડાઈમાં ફ્રાન્સને અગલના થઈ પડ્યા. ચાર્લસ ૩ જો ૧૭૮૮ માં મરણ પામ્યો. ચાર્લસ ૪ ની કારકીર્દીમાં રાણીના માનીતા ગોડોય એણે પ્રધાન પદે ચઢીને રાજ્યને ફર્ફરામાં આણ્યું—ફ્રાન્સે લડાઈ માગી; સ્પેન પોર્ટુગલના લશ્કર સામાં થયાં પણ ફ્રેન્ચોએ કાટેલોનિયા લીધું ને રાજને સલાહ કરવાની જરૂર પડી; પછી તેણે ફ્રાન્સ સાથે મીલાપ રાખ્યો તેથી ઇંગ્લંડે લડાઈ કરી ટ્રિનિડાડ ને મિનોર્કા એ લેઈ લીધાં અને સંસ્થાન સાથેના ને ખીજ બહારના સ્પેનના વેપારને મોટા ઘોઠા લગાડ્યો. સ્પેનનું રાજ્ય ફ્રાન્સના તાબાનું હોય તેવી હાલતમાં આવી રહ્યું અને પોર્ટુગલનો ઓલીવેનઝાનો કિલ્લો ફ્રેન્ચને આપી દેવો પડ્યો ને ઇંગ્લંડનાં વહાણોને બંદરોમાં આવતાં બંધ કરવાં પડ્યાં (૧૮૦૧). પોર્ટુગલમાં ૧૭૫૫ ના નવેમ્બરમાં લિસ્બોન રાહેર ધરતીકંપથી લીધું વળ્યું હતું ને ૧૫ હજાર પ્રાણી નાશ પામ્યાં હતાં.

હાલંડનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય એને માટે વિલિયમ ત્રીજાએ ઇંગ્લંડનો રાજ થયા પછી પણ ધણી કાળજી રાખી હતી. વિલિયમે લઈ ૧૪ માનો મદ બિતારવાને ધણી બહાદુરીથી લડાઈ ચલાવી, પણ તેમાં તેને કાયદો થયો નહોતો. તેના મરણ પછી સંસ્થાનોએ પોતાની જાતી રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રમાણે પોતાનો સંપીલો કારભાર ચલાવ્યો. મુખી હીઈનરીઅસે માર્લબરો તથા ટ્રિન્સ ચૂંટી સાથે રહીને અને તેઓને સલાહ આપીને ઇલેનહીમ, રામાલીઝ, ઓઈનનાર્દને માર્લ-પ્લાકેટ એ ઠેકાણે જીત મેળવી. ૧૭૧૩ ના યૂટ્રેચના કરારથી હાલંડની સરહદ ઉપરના કિલ્લા પોતાના તાબામાં સલામત રહ્યા ને તેની વગ સત્તા તથા તેનું મોટપ એ પણ વધ્યાં, તેનો શત્રુ છેક દીન થયો, તેનો વેપાર પાછો ચાલતો થયો, વસૂલ જમે સારી રિથતિમાં આવી ને આસપાસનાં રાજ્યો ઇર્પા તથા માનથી હાલંડને જોતાં થયાં. પછી ત્રીસ વર્ષ હાલંડે સ્વસ્થતાનો ઉપભોગ કીધો—૧૭૨૯ માં હાલંડે પ્રાગ્માટિક સાંકશન મંજૂર રાખ્યું. ૧૭૪૦ માં મરાયા ઘેરિસ્સાનો પક્ષ કરી ૨૦ હજાર લશ્કરને કેટલુંક નાણું મોકલ્યું હતું. ૧૭૪૩ માં ઇંગ્લંડ, હાલંડ ને આરિટ્ટયા એઓએ ડેટિનજેનની લડાઈ જીતી હતી, પણ ૧૭૪૪ માં લારે હાર ખાધી હતી. એ હાલતમાં હાલંડનાં સંસ્થાનોએ

ઓરેન્નો વિલિયમ ૪ થો જે **બ્યાર્ન** ખીલની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો તેને પોતાનો મુખી કીધો હતો. પછી હાલંડને કંઈ તુકસાન ન થતાં **એઈલાશપેલ**માં સલાહના કરાર થયા હતા. ૧૭૪૪ માં સાત વર્ષની લડાઈમાં હાલંડે કોઈનો પક્ષ ધર્યો નહોતો. વિલિયમ ૪ થાનો દીકરો વિલિયમ પાંચમો એણે ૧૭૬૬ માં કારભાર પોતાને હાથ લીધો ને એ વર્ષ પછી તે પ્રુશિયાના **ક્રેડરિક** મોટાની ભાણુજ સાથે પરણ્યો. પછી ઓરેન્ન કુળના શત્રુઓ કારભારમાં આગળ પડ્યા ને વલંદાઓને ઇંગ્લંડ ઉપર વેર ઊપજ્યું. તેઓએ અંદરખાનેથી સંસ્થાની લોકને મદદ કરી તે ઉપરથી ઇંગ્લંડે લડાઈ માગી (૧૭૮૦). ચાર વર્ષની લડાઈમાં હાલંડના વેપારને મોટા ઘોઠો પહોંચ્યો, ધણુંક સંસ્થાનો ગયાં તે ૧૭૮૪ ના કરારથી ઇંગ્લંડે રાખ્યાં; ૧૭૮૧ માં જર્મનીના મહારાજે સરહદ ઉપરનાં શહેરો પોતાને તાબે કીધાં હતાં. એ ખરાખી જોઈ લોક વિલિયમ ઉપર ચીડાઈ ગયા, તેઓએ તેના અધિકાર છીનવી લીધા ને તેની રાણી જે તડાંઓ વચ્ચે સમાધાની આણવાની મહેનત કરતી તેને પક્કી કેદ કરવામાં આવી. પ્રુશિયાના રાજાએ ભાણુજનું પસવું કરીને ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે અંતરિક્ષના ઝૂકને મોકલ્યો. એણે **આમસ્ટર્ડામ**ને ઘેરો ધાલ્યો, એ તાબે થયું ને વિલિયમને પોતાની સત્તા પાછી મળી. પણ તે સત્તા તેણે ધણું વરસ ભોગવી નહિ. ૧૭૮૮ માં હાલંડે પ્રુશિયા તથા ઇંગ્લંડ સાથે મીલાપ રાખેલો તે ઉપરથી ફ્રેંચ જનરલ **પીએચુ**, એણે ૧ લાખ લશ્કર સાથે જઈને ફ્લાંડર્સના કેટલાક કિલ્લા લીધા (૧૭૯૪) ને પછી આખું હાલંડ જીતી લીધું. ઓરેન્નો ભૂપ વિલિયમ સંસ્થાનેના પ્રતિનિધિઓ જે હેગમાં મળ્યા હતા તેઓને પોતાના અધિકારનું રાજનામું આપી ઇંગ્લંડ જતો રહ્યો; અને એક સંસ્થાનેને પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા બદલવી પડી ને પોતાનું નામ પણ બદલવું પડ્યું. ફ્રેંચ સરકારે **બટેવિઅન રિપબ્લિક** એ નામ આપ્યું ને ફ્રાન્સના જેવી વ્યવસ્થા ત્યાં રખાવી (૧૭૯૫).

૩ શિયા.

પોતાની બેન સોફિયાની ઉશ્કેરણીથી **માસ્કોના** લશ્કરે બળવો ઊઠાવેલો તેની ખબર પડતાંજ પીટર જે પ્રવાસમાં હતો તે વહેલો વહેલો સ્વરાજ્યમાં આવ્યો; બળવો તો પીટરનો વિશ્વાસુ સરદાર **જનરલ ગોર્ડન** એણે બેસાડ્યો હતો; પીટરે ઘણાંકને મરણ શિક્ષા કરાવી બંડખોર લશ્કરને કહારી નાંખ્યું.

તેણે પોલંડ તથા ડેન્માર્કને કુમકે રાખી નાર્વિને ઘેરો ધાલી સ્વીડન સાથે લડાઈ શરૂ કીધી (૧૭૦૦); પણ આઠ હજાર સ્વીડે એશી હજાર રશિયનોને હરાવી કહાડ્યા. એ હારથી પીટરે હઠી ન જતાં જેવામાં ચાર્લસ ૧૨ મો (સ્વીડનનો) પોલંડ તથા સાક્સનીમાં રોકાયો હતો તેવામાં ઇથિયા ને કારેલિયા એ તાબે કરી લીધાં. ૧૭૦૨ માં તેણે મારીએનબર્ગ એ શહેર લીધું ને ખીજે વર્ષે સેન્ટપીટર્સબર્ગને* રાજધાની કરવાનો પાયો નાંખ્યો. પછી તેણે લૈવોનિઆ ને એસ્થોનિઆ એ પ્રાંતોમાં ફરી વળી ૧૭૦૯ માં તેણે બંને સરદારી કરીને ચાર્લસ ૧૨ માને **પલટોવા** આગળ પૂરેપૂરો હરાવ્યો.

૧૬૯૬ માં પીટરે પોતાની રાણીને તલાક આપી હતી. રાણીથી તેને **આલેક્સિસ** નામનો દીકરો થયો હતો. ૧૭૧૧ માં પીટર પોતાની પ્રિયા લૈવોનિઆની કાથેરૈન **આલેક્સીના** સાથે પરણ્યો. એ વખતે ચાર્લસ ૧૨ માની ખટપટથી તુર્કસ્તાનના સુલતાને રશિયા સાથે લડાઈ ચલાવી હતી; પીટરે પોતાનું લશ્કર મોકલડેવિઆમાં લેઈ જઈ પ્રુથ નદીને કાંઠે છાવણી રાખી; પણ દુશ્મનોએ તેને ઘેરી લેઈ મોટા સંકટમાં આણી મૂક્યો. કાથેરૈને પીટરને ન જણાવતાં બહારોળહાર સુલતાનના વજરને ધણીએક લાંચ આપી પોતાની તરફનો કરી લીધો ને પછી કોલકરાર થયા, પણ તેથી પીટરને એઝોફ બંદર તુર્કને આપી દેવું પડ્યું. એ પછી પીટરે સ્વીડનની સાથે ચાલેલી લડાઈઓમાં ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવી, ને પોતાની નવી રાજધાનીને હરકત કરનારી જેટલી સ્વીડનના તાખાની જગાઓ હતી તે બધી ૧૭૧૨ ની સાલ આખર લગીમાં પોતાના તાખામાં ખેંચી લીધી. મેકલેનબર્ગ લેવાની આશાએ તેણે ઉત્તરનાં રાજ્યો સાથે યાંધેલો સંપ તોડી સ્વીડન સાથે હોસ્તી કીધી; પણ વળી પાછી લડાઈ ચાલી તેનો અંત ૧૭૨૧ માં **નીસટાડ્-ટની** સલાહથી આવ્યો હતો—એ પ્રસંગે થયેલા કોલકરારથી પીટરે મેળવેલી સઘળી જીત તેનીજ પાસે કાયમ રહી હતી. એ સમય ઉપર રાજસભાએ પીટરને રશિયાના સર્વ રાજ્યનો **માહારાજ** લણ્યો ને તેના નામ સાથે **મોટો** એ ઉપનામ જોડ્યું.

* ૧૭૧૩ માં રાજસભા મારકોથી પીટર્સબર્ગમાં લેઈ જવામાં આવી અને બીનાજા શીઆજાના મહેલો બે વર્ષ પછી બંધાયા હતા; ગોદી, વહાણ, ડક્કા, કિલોકોટ ખાંધવામાં ૪૦ હજાર માણસો કામે લગાડવામાં આવ્યાં હતાં. નીવા નદીની કાંઠા જે પાણીકાદવથી મચેલા રહેતા ત્યાં મોટાં મોટાં મકાનો બંધાયાં. તે શહેર વેપાર દોલતનું મોટું મથક થઈ શક્યું.

એ પછી પીટરે બન તથા સણનાં કપડાંનાં કારખાનાંઓ વધાર્યાં, નહેરો બંધાવવા માંડી, ઈસ્પીતાલો કહાડી, તોલ વળન માપ એક્સરખાં રાખ્યાં અને લોકની રીતભાત સુધર કરવાને ઘણીક રીતે મહેનત લીધી. વંચમાં ૧૭૨૩ માં તેણે ઇરાન તાબાના મૂલક ઉપર ચઢાઈ કરી ધીલાન, માઝનદરાન ને આસ્દ્રાબાદ એ પ્રાંતો મેળવ્યા. એજ વર્ષમાં તેણે સેંટ પીટર્સબર્ગમાં શાસ્ત્રવિદ્યાના વધારાનેમાટે આકેડેમી સ્થાપી, કાયેરૈને તાજ પહેરાવ્યું ને વડી દીકરીને પરણાવી. પીટર ૧૭૨૫ ના બનેવારીની ૨૮ મીએ મરણ પામ્યો.

કાયેરૈન મહારાણીએ જે વર્ષ રાજ્ય કીધું, તે પછી આલેક્સિસનો દીકરો આલેક્સિસ બીજો જાર થયો. એની કારકીર્દીમાં મેનઝીકાફ જેને કાયેરૈને છેક અપ્રસિદ્ધ સ્થિતિમાંથી કહાડીને પીટર્સબર્ગ રાજધાનીનો ગવર્નર કીધો હતો ને જેને વડે કાયેરૈને તાજ પહેર્યું હતું તેને પકડાવી સૈબીરિયાના બીજડ મૂલકમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. પછી આજ મહારાણીની કારકીર્દીમાં પીટરનો મેળવેલો ઈરાન તાબાનો મૂલક ગયો; પણ પોલંડના રાજ્યનેમાટે જે બળે દાવા કરેલા તેમાં રશિયાએ લડાઈ કરવા નીકળી એકને અપાવ્યું હતું (૧૭૩૩); અને આન્નિટ્યાની સાથે રહી તુર્કિસ્તાન સાથે લડી એ-ઝોફ બંદર પાછું તાબામાં આવ્યું હતું (૧૭૩૯). આજ ૧૭૪૦ માં મરણ પામી ને એલિઝાબેથ (પીટરની દીકરી, કાયેરૈનથી થયેલી) મહારાણી થઈ. ત્રણ વર્ષ પછી તેણે સ્વીડન પાસેથી ફિન્લંડનો ભાગ મેળવ્યો ને ૧૭૪૭ માં ૩૬ હજાર લશ્કર મરાયા થેરિસાની કુમકે મોકલ્યું. યૂરોપની સાત વર્ષની લડાઈમાં રશિયાએ પ્રુશિયા ઉપર હુમલો કીધો હતો તે બીજે ઠેકાણે જણાવ્યું છે. મહારાણી ૧૭૬૨ માં મરણ પામી ને પીટર ત્રીજો જાર થયો તેને તેની રાણી કાયેરૈને કે-દમાં નંખાવી ઝેરથી મરાવ્યો ને પછી પોતે મહારાણી થઈ. તેણે પોલંડની બાબતમાં છૂપી ખટપટો ચલાવી તે રાજ્યની વહેંચણી કરાવી પોતાનો હિસ્સો લીધો અને તુર્કિસ્તાનના રાજ્યસાથે લડાઈ ચલાવી તેમાં પણ કેટલીક જીત મેળવી (૧૭૬૮). એ વખતમાં રશિયાનો લશ્કરી વહાણનો કાફલો પ્રથમજ ભૂમધ્યસમુદ્રમાં દેખાયો ને તેણે તુર્કના કાફલાને હરાવ્યો; યુરોપીનાં લશ્કરે કિમતાર્તરી, મોલડોવિયા, વાલેચિયા, એ પ્રાંતો જીતા; અને ૧૭૭૪ માં સલાહ થઈ ત્યારે રશિયાએ મોટો મૂલક મેળવ્યો અને પોતાના દુશ્મનોપાસે કિમતાર્તર લોકનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કરાવ્યું. એ થયું તેવામાંજ રાજ્યની અવસ્થા પણ થઈ-૪૩ સૂખા પોત-

પોતાના જુદા તાલુકા સાથે કરવામાં આવ્યા, ધારાઓનો નવો સંગ્રહ થઈ તે પ્રમાણે ધીમે ધીમે અમલ થવા માંડ્યો; માંહેના વિશાળ પ્રદેશમાં વસ્તી વધી, - બસેંક ગામ પોટેમકીન વડા પ્રધાને વસાવ્યાં. ૧૭૮૪ માં કિમતાર્તરી રશિયા સાથે બેઠાયું ને ૧૭૮૯ માં તુર્ક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં પોટેમકીન ને ન્યુવારો એઓએ કતલ કરી જીત મેળવી; બેંડર, ઇસ્માએલ બગેરે શહેરો લીધાં. ૧૭૯૨ માં બરેસીની સલાહથી રશિયા તુર્કિસ્તાન વચ્ચે નીરતર નદીની ઉદ મુદરર કરવામાં આવી; જે વર્ષ અગાઉ સ્વીડનના ગરતાવસ સાથે થોડીવાર લડાઈ ચાલેલી ને તેનો અંત આવેલો તેમાં કંઈ મૂલક વધ્યો ઘટ્યો નહોતો.

એ લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં મહારાણીનો લક્ષ પોલંડના રાજ્ય ઉપર તરાપ મારવાનો હતો. તેણે ૧૭૭૨ ની વહેંચણીથી તેનો કેટલોક ભાગ રાજ્યમાં બેઠ્યો હતો ને ૧૭૯૩ ની બીજી વહેંચણીમાં કેટલોક નવો બેઠ્યો. ફ્રાન્સનું રાજ્ય ચડોળે ચરેલું તેવામાં તેણે બ્રિટન સાથે વેપારસંબંધી કેટલાક કરાર કીધા અને ૧૭૯૫ માં પોલંડના રાજ્યનો અંત આવ્યો. બીજે વર્ષે મહારાણી મરણ પામી (૧૭૯૬).

પાઉલ ૧ લો ફ્રાન્સ ઉપર સંપીલા રાજ્યોએ બીજી વાર ચઢાઈ કરેલી (૧૭૯૮) તેમાં સામિલ રહ્યો હતો અને ન્યુવારો તથા કોરસેકો એઓની સરદારી તળે રશિયન લશ્કરોએ ઈટલીમાં જઈ સ્વિટ્ઝર્લંડમાં ઉપરાઉપરી જીત મેળવી હતી (૧૭૯૯). પછી વાડેથી તેણે એકત્ર થયેલાં રાજ્યોના સંપ્રમાંથી ખશી બોનાપાર્ટ સાથે સલાહ કીધી હતી; અને ૧૮૦૦ માં ઉત્તરનાં રાજ્યોએ ઇંગ્લંડની સામા વખત આવે તો બિતરવાને સંપ બાંધ્યો હતો તેમાં તેણે આગેવાની કીધી હતી.

સ્વીડનમાં ચાર્લસ ૧૨ મો પંદર વર્ષનો ૧૬૯૭ માં ગાલીએ આવ્યો. ડેનમાર્કનો ફ્રેડરિક ૪ થો, સાક્સનીનો ઇલેક્ટર ને પોલંડનો રાજ ફ્રેડરિક ઓગસ્ટસ અને રશિયાનો પીટર ૧ લો એઓએ પોતાનો ગએલો મૂલ પાછો લેવાને અથવા રાજ્યને ભાંજ કડકા કરવાને સ્વીડન ઉપર ત્રણ બાજુએથી હુમલા કીધા (૧૭૦૦). ચાર્લસે ઇંગ્લંડ તથા હોલંડના કુમત્રી લશ્કરો સાથે પોતાના લશ્કરના સરદાર થઈ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું પણ લીધું. તેણે વહાણમાં લશ્કર ભરી કોપનહેગન જઈ તે રાજધાની ઉપર હુમલો કીધો અને થોડાં અઠવાડિયામાં તેણે ડેનમાર્કના રાજને સલાહ કરવાની નરૂર પાડી. પછી તેણે ૮૦ હજાર ૩-

શિયનો જે ઇંચિયામાં નારવાને ઘેરો ધાલતા હતા તેઓને ૮ હજાર લશ્કરે તદ્દન હરાવી લગાડ્યા. પછી સ્વીડ લશ્કરે લડાઈ આપી આપીને દ્વીના નદી ઓળંગી સધળું ફરલાંડ લેઈ લીધું ને પછી ઓગસ્ટસને લડાઈ આપી તેનું ધાર્યું ન થવા દેઈ સ્ટાનિયસને પોલંડનો રાજા ઠેરવ્યો (૧૭૦૪). ચાર્લસ ૫૦ હજાર લશ્કર સાથે લીપઝિક આગળ પડેલો ત્યાં મોટા મોટા રાજાઓના એલચીઓની તેણે મુલાકાત લીધી ને જર્મનીના મહારાજા પાસે કેટલીક કબૂલાત કરાવી જેથી સિલિશિયાના પ્રોટેસ્ટન્ટોને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ મળી. પણ એવી રાજકીય ખટપટમાં વગ સત્તા જળવી રાખવાના કરતાં તે રશિયાના પીટરને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડવાને અતિશય ખંતીલો રહેતો. ૧૭૦૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં તે સ્મોલેન્સ્ક લગી પહોંચ્યો; પણ શીઆળો હુંકડે આવેછે જાણી તેણે મારકો ઉપર ચઢાઈ કરવાનું માંડી વાળ્યું ને પછી યુક્રેનમાં શીઆળો ગાળ્યો—પણ એ દર્મિયાનમાં તેણે તોપખાનું બોયું, ૧૫ હજાર લશ્કર મદદને આવતું તેને દુશ્મનના લશ્કરે સપડાવી અટકાવ્યું અને જે સહાયોની તેણે આશા રાખી હતી તે વેરણ ખેરણ થઈ રહ્યા. એ સ્થિતિમાં તેણે પીટરની સરદારીવાળા ૭૦ હજાર લશ્કરને પલટોવા આગળ લડાઈ આપી. પણ તે હાર્યો ને તેના ૬ હજાર ખડાદુર સિપાઈઓ કપાઈ પડ્યા. એ હારથી સ્વીડનનું ઉપરીપણું ટળી રશિયાનું થયું; ચાર્લસ તુર્કસ્તાનની દરખાદમાં આશરો ધરી રહ્યો; ડેન્માર્કે તથા પોલંડે જે કરાર કરી આપ્યા હતા તે રદ કીધા; ઓગસ્ટસ પાછો રાજધાની ઓરસમાં આવ્યો અને પીટર લૈવોનિયા પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યું.

ચાર્લસે પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવા પાછા સ્વદેશ ન જતાં પાંચ વર્ષ તુર્કસ્તાનમાં ખટપટ કર્યા કીધી અને તેના દુશ્મનોએ સ્વીડન તાળાના યુરોપમાંના પ્રાંત ઉપર હુલ્લા કર્યા કીધા. ૧૭૧૪ ના અક્ટોબરમાં તે તુર્કસ્તાન છોડી હંગરી ને જર્મનીમાં થઈ સ્ટ્રાલસંદ આગળ આવ્યો ને અહીં પ્રુશિયા, ડેન્માર્ક, સાક્સની ને રશિયા એમને લડાઈઓ આપી. પીટર સાથે તો સલાહ કરવામાં આવેલી, પણ ડેન્સ સાથે લડાઈ ચાલુ રાખેલી તેવામાં તે દુશ્મનના તોપખાનાના એક ગોળાથી પડ્યો (૧૭૧૮). પછી સ્વીડને નાણાંના અવેજમાં કેટલોક મૂલક હાનોવરને (૧૭૧૬) ને કેટલોક મૂલક પ્રુશિયાને આપ્યો (૧૭૨૦); સ્ટાનિસ્લેવસને ઊઠાડી મહેલી ઓગસ્ટસને પોલંડનો રાજા માન્યો. ૧૭૨૧ ના નીસટાડ ના કરારથી લૈવોનિયા, ઈસથો-

નિયા, ઇંચિયા વગેરે પ્રાંતો રશિયાને મળ્યા ને રશિયાએ નાણું લેઈ ફિનલંડ પાછું સ્વીડનને આપી દીધું. ઉમરાવોમાં જે પક્ષ પડ્યા—એકે પ્રબળ થઈ રશિયા સાથે સલાહ તોડી ને ફિનલંડમાં ઘણીક લડાઈ થઈ તેમાં દરેકમાં સ્વીડને હાર ખાધી ને પછી આઓમાં સલાહ થઈ તેથી રશિયાની રાણીનો એક સગો સ્વીડનનો રાજા થયો (૧૭૪૩). નવા રાજાએ કેટલાંક રાજ્યોપયોગી કામો માંડ્યાં, પણ હાટ ને કાપ (જે તરેહની ટોપી પહેરતા તે ઉપરથી) એ નામના પક્ષકારો તેને જાલું સંતાપતા. સાત વર્ષની લડાઈમાં તેણે લશ્કર મોકલેલું તેની ભારે હાર થઈ. ૧૭૭૧ માં તેનો દીકરો ગસ્ટાવસ ૩ જો રાજા થયો તેણે કેટલોક સુધારો કરવા માંડ્યો, પણ હાટ ને કાપ એઓએ તેને ઝંપવા દીધો નહિ. તેની કારકીર્દીમાં સ્વીડનના લશ્કરી કાફલાએ રશિયન ઉપર એક જીત મેળવી હતી. ૧૭૯૨ માં ઉમરાવોએ તેને મરાવી નાંખ્યો ને તેના દીકરાની ગસ્ટાવસ ૪ થી એ નામે આણ ફેરવાવી.

પોલંડમાં જોન સોબીએસ્કીના મરણ પછી સાક્સનીનો ઇલેક્ટર ઓગસ્ટસ બીજો રાજા થયો (૧૬૯૭). જે વર્ષ પછી કાલોવિદ્જની સલાહથી તેને તુર્ક પાસેથી કેટલોક મૂલક મળ્યો. ૧૭૦૦ માં તેણે રશિયા સાથે મળી સ્વીડન ઉપર ચઢાઈ કીધી તેનું પરિણામ આ થયું કે તેને રાજ્ય છોડી દેવું પડ્યું (૧૭૦૭). પલટોવામાં ચાર્લસની હાર થયેથી તે ફરીથી તે રાજપદ પામ્યો. લડાઈઓથી રાજ્યની કેટલીક ખરાબી થઈ હતીજ તેમાં તે પૂર્ણ સત્તા પોતાને હાથ કરી લેવાને મથતો હતો; અને શામના ધર્મમત સિવાય બીજા પંથના લોક ઉપર અતિ જલ્મ ગુજારતો. તે મુઆ પછી તેનો દીકરો ઓગસ્ટસ ૩ જો સાક્સનીનો ઇલેક્ટર થયો તેણે પોલંડની ગાદીને માટે દાવો કીધો અને જો કે લોકે તથા ક્રાન્સે સ્ટાનિસ્લેવસનો પક્ષ ખેંચ્યો હતો તોપણ તેણે રશિયાની મદદથી પોલંડની ગાદી મેળવી હતી (૧૭૩૬). તેણે પોતાના દીવાનની સલાહથી જર્મનીમાં ચાલતી લડાઈમાં કોઈ વાર આ પક્ષમાં ને કોઈ વાર તે પક્ષમાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં. ૧૭૬૨ માં ઓગસ્ટસ મરણ પામ્યા પછી રશિયાની કાયદેને પોતાની સત્તાના દબાણમાં આવેલાં રાજ્યોમાં ખટપટો કીધી; ક્રાથલિક લોકે પ્રબલ થઈ બળવો ઊઠાવ્યો; અને તેવામાં વળી રશિયા સાથે લડાઈ ચાલી; તુર્ક લોકે પોલંડની મદદ રહી દુશ્મનો સાથે લડાઈઓ કીધી, પણ તે હાર્યા—એ કારણથી પોલંડના રાજ્યની પડતી આવી.

પ્રુશિયાનો ફ્રેડરિક, રશિયાની કાથેરૈન ને આસ્ટ્રિયાની મરાયા થેરિસા એઓએ સંપ કરી પોલંડનો કેટલોક ભાગ વહેંચી લીધો (૧૭૭૨). રાન્યના લોકને શુદ્ધિ આવી અને તેઓએ (રાન તો છેક નિર્બળ હતો) રાન્યમાં કેટલોક સુધારો કર્યો, પણ તેના રક્ષણને માટે ન્યુકું લશ્કર ભણું ન કીધું; રશિયાની રાણીએ કેટલોક ઉમરાવો પાસે બખેડા મચાવ્યા; પ્રુશિયાનો રાન જેણે રાન્યમાં નવો સુધારો કરાવવા મદદ આપી હતી તેજ રશિયાની રાણીને મળ્યો ને પછી એ બેએ હથ્થા કરી બીજી વાર વહેંચણી કરી લીધી (૧૭૯૩). રશિયાને ૮૫ હજાર ને પ્રુશિયાને ૨૧ હજાર ચોરસ મૈલનો મૂલક મળ્યો. હવે માત્ર ૮૫ હજારનો પ્રદેશ પોલંડનો રહ્યો. એ બીજી વારની વહેંચણીને પ્રસંગ લાવવામાં જે રાનદ્રોહી હતા તેઓએ દેશાભિમાની લોક ઉપર સખ્તી શુભરીને કેટલાકને દેશનિકાલ કીધા, તોપણ રાન્યહિતેચ્છુઓએ બળવા બહાળ્યા ને મોટા સંપ બાંધ્યો. ફ્રુશિઉરકે જે પહેલી વહેંચણીની વખત બહાર ગયો હતો તે પાછો આવ્યો ને એણે ગામડીઓને જેવાં તેવાં હથિયાર સજ્જતી એઓની સરદારી કરીને કાકે શહેર લીધું; વોર્સામાં જળજે રશિયન લશ્કર હવું તોપણ લાંબા લોકે તેને કાપા-કાપીની લડાઈ કરી હાંકી મહેલ્યું; અને વિલનાના લોકે પણ તેમજ કીધું રાનધાની વોર્સા પાછી મેળવવામાં પ્રુશિયાનો રાન ફાળ્યો નહોતો તેથી લોકને જીતની આશા થઈ હતી, પણ તેટલે ફ્રુશિઉરકે લડાઈમાં હાર્યો, જખમી થયો ને પકડાઈ રશિયનોનો કેદી થયો. ૧૭૯૫ માં વોર્સા પડયું; લાંબા રાત્રને ગાદી-ઉપરથી બહારી પીટર્સબર્ગમાં પેન્શન આપી રાખ્યો અને પોલંડના રાન્યને રશિયા, પ્રુશિયા ને આસ્ટ્રિયા એઓએ વહેંચી લીધું.

તુર્કસ્તાનમાં કાલોંવિદ્જની સલાહ થયા પછી સુસતકા બીજાને બહારી તેના ભાઈ આકમેટ ૩ જીને ગાદી આપવામાં આવી હતી (૧૭૦૨). તેણે ચાર્લસ ૧૨ માને આશ્રય આપ્યો હતો ને એકોફ બંદર પાછું મેળવ્યું હતું (૧૭૧૧). તુર્કોએ વેનીશિયનોને કહાડી મોરિયા પાછું લીધું (૧૭૧૫) તે ઉપરથી જર્મનીના મહારાજ ચાર્લસ છઠાએ લડાઈ ચલાવેલી ને (૧૭૧૮) સલાહ થયેલી તેમાં સુલતાનને આસ્ટ્રિયાની જીત આપી દેવી પડી હતી, પણ મોરિયા તેની પાસે રહ્યું હતું. ૧૭૨૭ માં આકમેટ ઇરાન તાબાના જીઓર્જિયા ને આર્મીનિયા એ પ્રાંતો લીધા, પણ નાદીરશાહે ઘણીક લડાઈઓમાં

તુર્કોને હરાવ્યા તેથી અમીરોએ આકમેટને બહારી બંદી બાને નાંખ્યો (૧૭૩૦).

મહમૂદ ૧ લાની કારકીર્દીમાં ઇરાન સાથે લડાઈ ચાલી તેવું છેવટ ૧૭૩૬ માં આ થયું કે રાન્યોની અસલ સરહદ કાયમ રહી. રશિયનોએ કીમીઆ ઉપર ચઢાઈ કીધી તેમાં તોઓને એકોફનો કિલ્લો તોડી નાંખવો પડ્યો ને બ્લાકસી-કાળા સમુદ્રમાં વહાણ ખેડવાસંબંધી સઘળા દાવા બહારી લેવા પડ્યા; જર્મનીનો મહારાજ તુર્કની મદદમાં રહેવું કબૂલ કરી રશિયાને મળી જઈ હૂમલો કરવા આવ્યો હતો તેને બેલગ્રેડ આપી દેવું પડ્યું હતું ને ડાન્યુબ તથા સાવ એ નદીઓ જે રાન્ય વચ્ચે સરહદ થઈ હતી. મહમૂદ ૧૭૪૫ માં મુઓ; તેના ભાઈ ઓસ્માન ૩ જીએ લાત્રીન્યાને જેર આપી મારી નાંખવાનું કીધું-જે મુઆ તેટલામાં કાકો મરવાથી બીજા જે બચ્યા; એમાંનો એક સુસતકા ૩ જી એણે ૧૭૫૭ માં ગાદીએ બેઠા પછી મહમૂદ ૨ કીધા વજરની મદદથી ૧૦ વર્ષસુધી સારી રીતે રાન્ય કીધું. પણ રશિયાની કાથેરૈન બીજી જે કોલકરાર તોડવામાં લગાર પણ આવડે ખાતી નહિ તેથી સુલતાને લડાઈ ચલાવી (૧૭૬૮). ૧૭૭૪ માં અબદુલ હમીદસુલતાને અતિશે લાચારીના કોલકરાર કરી આપ્યા; અને ૧૭૮૪ માં કીમીઆ રશિયનના તાબામાં ગયું. કાથેરૈન ને મહારાજ ઓસેફ એઓ તુર્ક રાન્યને તોડી વહેંચી લેવાની મસલહત કરતા તે ઉપરથી સુલતાને ૧૭૮૭ માં લડાઈ માંડી. આસ્ટ્રિયન સાથે લડતાં તુર્ક લશ્કર વીએના લગી જઈ પહોંચ્યું, પણ રશિયનોએ વહાણની ને યુ-શકીની બને લડાઈઓમાં ફતેહ મેળવી (૧૭૮૮). બીજે વર્ષે સીલીમ ૩ જી સુલતાન થયો તેની કારકીર્દીમાં આસ્ટ્રિયન લશ્કરે રીમનીક આગળ લડાઈ કરી તુર્કને હરાવ્યા ને તોપખાનું લૂંટી લેઈ વારેસિઆમાં જઈ યુકારેસ્ટ લીધું ને રશિયન લશ્કરે બેંડર તાબે કરી ઈસ્માએલના જખરા કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. બીજે વર્ષે તે કિલ્લો લીધો ને ૪૦ હજાર કિલેદાર તુર્ક લશ્કરને કાપી નાંખ્યું; આસ્ટ્રિયન લશ્કરે બેલગ્રેડની હાલત થઈ તેવી હાલત ઉપર તુર્કરાન્ય આવી પહોંચ્યું હતું, પણ તેટલામાં હંગરી અને નેધર્લંડમાં બળવા થયા અને બીજાં રાન્યો પણ રશિયા આસ્ટ્રિયાનાં અદેખાં થયાં-એ કારણથી તુર્ક રાન્ય સલામત રહ્યું-ઈંગ્લંડ, હાલંડ, ને પ્રુશિયા એ ત્રણે રાન્યે મળીને જર્મનીના મહારાજ પાસે સુલતાન સાથે કોલકરાર કરાવ્યા ને તેણે જીતેલો મૂલક પાછો આપી દીધો (૧૭૯૧);

અને કાચેરેને પણ ૧૭૭૪ ના જનસંખ્યાના કોલકરાર પ્રમાણે સરહદ રાખવી કબૂલ કીધી—માત્ર એક એક-એકાનો કિલ્લો વધારે રાખ્યો.

એ લડાઈઓથી તુર્કરાજ્યનો મૂલક ન ગયો, પણ રાજ્યમાંહે જાનેસરીઓના બખેડા વધ્યા ને પ્રાંતોમાં પણ બળવા ઊઠ્યા;—અલીએ એણે ઈજિપ્ટમાં સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું; જનીનાના અલીપાચ્છાએ પણ તેમજ કીધું; વીડીનના અમલદારે બળવો ઊઠાવ્યો; સર્વિઅન લોકે હથીઆર બંધક્યાં; ને વહાબી લોકે અરબસ્તાન પોતાનું કરી લીધું. સુલતાને પોતાનું મોજલાપણું છોડી દઈ રાજ્યમાં સુધારો કરવા માંડ્યો ને નહું લશ્કર ઊભું કીધું—એ લશ્કરે નેપોલિયનની સામા એકરનો બચાવ કરી પોતાની આબરુ વધારી હતી. ૧૭૯૮ માં ફ્રાન્સની સામા લડવાને ઇંગ્લંડ, રશિયાએ સંપ બાંધ્યો હતો તેમાં તુર્કરાજ્ય પણ સામિલ થયું હતું.

ઈરાન.

અફગાન મહમૂદ ધાતકીપણે રાજ્ય કરી પછવાડેથી થેલો થઈ ૧૭૨૫ માં મુઘલો પણ હુસેનનો શાહબંદો તમરુપ ને આર્મીનિઆમાં પોતાનું રાજ્ય રાખી રહ્યો હતો તેણે ૧૭૨૩ માં કારિપયન સમુદ્રને લગતા કેટલાક પ્રાંત રશિયાને આપ્યા હતા, એવું વચન લેધને કે તે મદદ કરે, પણ પછી તેણે વચન પાળ્યું નહોલું. મહમૂદનો દીકરો અશરાફ એ પણ કેટલાક પ્રાંત આપી તુર્કરાજ્ય મને ઈરાનનો શાહ કરી થાયે એવું ઇચ્છતો; ને તેણે આકમેટને હશ્કેરી ઈરાનના કેટલાક પ્રાંત લેવા દીધા હતા; પણ તમરુપને નાદીર કૌલી નામના સરદારે મદદ કીધી. નાદીર તુર્ક જતનો ભરવાડ હતો, પણ પછવાડેથી તે પોતાની અકલ ને બહાદુરીથી મોટી વગસત્તા ધરાવતો થયો હતો. લડાઈ થઈ તેમાં અફગાન રાજ હાર્યો ને કપાઈ પડ્યો; અને નાદીરે સઘળા અફગાનોને દેશમાંથી હાંકી કહાડ્યા (૧૭૩૦). તમરુપે નાદીરને ચાર પ્રાંતનો અમલ આપ્યો. પછી નાદીરે તુર્ક લોક સાથે ફતેહમંદીથી લડાઈ ચલાવી, પણ જેવામાં તે ખોરાસાનમાં હતો તેવામાં તમરુપે પાકી ગોઠવણ કીધાવિના તુર્ક સાથે લડાઈ કીધી અને હારીને શરમ ભરેલા કરાર કરી આપ્યા તે ઉપરથી નાદીરે શાહને ગાદીએથી ઊઠાડી તેના દીકરા આબાસ ૩ જને બેસાડ્યો (૧૭૩૨). પછી તુર્ક લોકે ઈરાન ખાલી કીધું હતું ને કોલકરારથી ઈરાન ને તુર્કરાજ્ય એ બેની સરહદ નક્કી કરવામાં આવી હતી (૧૭૩૬). એજ વર્ષમાં બાબક આ-

બાસ મરી ગયો ને હવે કોઈ સોદ્ધી વંશમાં રહ્યું નથી એમ કહી નાદીરે પોતાને ઈરાનનો શાહ કહેવડાવ્યો. નાદીરશાહે પોતાની કુદ્રતી શક્તિવડે ઈરાનના રાજ્યને આબાસના રાજ્ય કરતાં વધારે તેજમાં આણ્યું—અફગાનીસ્તાનનો મોટો ભાગ તાબે કીધો અને ૧૭૩૯ માં દિલ્હીના મોગલે દોસ્તી તોડી તેઉપરથી નાદીર મોટી ફોજ સાથે હિંદુસ્તાન જઈ મોટા સંહાર કરી ૩૦ કરોડ રૂપિયા લૂંટ લેઈ પાછો ઈરાન આવ્યો હતો. બીજે વર્ષે તેણે ઉસબેગ લોકની પાસેથી ખીવ ને આબાસ એ શહેરો લીધાં, અને તુર્કરાજ્ય સાથે લડાઈ કરી તેમાં ઈરાનને ફાયદો થયો હતો (૧૭૪૩). જ્યારે બહારના દુશ્મન ન રહ્યા ત્યારે નાદીરે પોતાનું વિકરાળપણું સર્ગાં ને રૈયત ઉપર વાપર્યું—પોતાના બહાદુર દીકરાને આંધળો કીધો ને રૈયતમાંના હબ્સરેને કતલ કીધા. નાદીરને તેના સરદારોએ મારી નાંખ્યો (૧૭૪૭).

ઉસબેગ લોક તાબેદારી છોડી છૂટા પડ્યા; અફગાનીસ્તાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું ને છ ઉમેદવારના બખેડામાં ઝંદકુળના કરીમખાને ગાદી ઝડપી (૧૭૫૯). એ ૧૭૭૯ માં મરણ પામ્યા પછી પાછા બખેડા ચાલ્યા, અને આગા મહમદખાન ઈરાનનો બાદશાહ થયો (૧૭૯૫)—આબાસ મોટાએ કંછર જતના તુર્કને માઝનદરાનમાં વસાવ્યા હતા તેઓનો તે સરદાર હતો. એ આગાએ તહેરાનને પાંચ તક્ષ કીધું અને જ્યોર્જિઆના લોકે બળવો કીધો હતો તેઓની કતલ કીધી. પછી એ શાહને મારી નાંખવામાં આવ્યો ને તેનો ભત્રીજો શાહ ફતેઅલી ગાદીએ બેઠો (૧૭૯૭). એની કારકીર્દીની સરચાતમાં ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લંડ એ બે ઈરાનની સાથે હિંદુસ્તાન-સંબંધી સરસાઈથી ખટપટ કરતાં હતાં.

હિંદુસ્તાન.

ઔરંગઝેબના મરણ પછી તેનો દીકરો શાહઆલમ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો (૧૭૦૭) એની પાંચ વર્ષની કારકીર્દીમાં મરેઠાઓએ ધણેએક મૂલક હત્યો; રજપૂત જેઓ પૂરેપૂરા તો બાદશાહીને તાબે થયાજ નહોતા તેઓએ પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યા અને દિલ્હી લાહોરના પ્રાંતોમાં હિંદુ સુસલમાન જતિ બેદ વડી લડવૈયા શીખનો સંપ વધતો દેખાયો. ૧૭૧૨ માં શાહઆલમ પછી ચાર દીકરાઓ વચ્ચે ટંટા થઈને નિદાને વડો જહાંદારશાહ એ નામ રાખી બાદશાહ થયો. એ રંડીબાજમાં છેકળ વણી ગયો ને રાજ્ય કરી શક્યો નહિ. અબુદુલા ને હુસેનઅલી એ બે બાઈ ને સૈયદ (પેગંબરના વંશના) ઉપનામથી બાળ-

ખાતા તેઓએ ક્ષીરેકશીરને બાદશાહ માન્યો. જુલ્ફિકારખાન સરદારે લડાઈ કીધી, પણ તે તદ્દન હાર્યો ને પછી તેને તથા જહાંગીરશાહને મારી નાંખવામાં આવ્યા. ક્ષીરેકશીરની કારકીર્દીમાં હુસેનચલીએ મારવાડના રાજ સાથે સલાહ કીધી; બંધુ નામના શીખ સરદારને તેના ૭૪૦ સાથીઓ સાથે કેદ કરી દિલ્હી આણી ધાતકી રીતે ઠોર કીધો; દક્ષિણમાં જઈ લડાઈ ચલાવી પણ આખરે શાહ સાથે સલાહ કીધી. એ સૈયદ બાહાએ ક્ષીરેકશીરને તો બાવલા જેઓ ગણી સાત વર્ષ સૂધી કુલ અખતારી ચલાવી. પછી તેઓએ બાદશાહને ઊઠારી નવો કીધો ને એ મુઝા એટલે ખીલને કીધો ને એ મુઝા ત્યારે રોશન અખતાર એને મહમદશાહ એ ખિતાબ આપ્યો (સપ્ટેમ્બર, ૧૭૧૬).

મહમદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી બે મહિનામાં તે બે સૈયદ બાહાને ઠોર કરાવ્યા. તેણે પોતાના બે કાબેલ બહાદુર ને ભરેસાદાર વજીર સઅાદતખાન તથા નિલમ ઉલમુલ્ક એ બેને ન લેખવતાં કમચલના જુવાનીઓની સલાહથી ચાલવા માડ્યું તે ઉપરથી એકે અયોધ્યામાં ને ખીલએ દક્ષિણમાં પોતા પોતાની સત્તા કાયમ કરવાની તજવીજ ચલાવી. મરેઠાઓએ માળવા તથા જૂનરાતમાં કરી વળી આગ્રા સૂધી જઈ દિલ્હીમાં ૨૨ બેખલવ્યો; સઅાદતખાને અયોધ્યથી આવી મરેઠાઓને હરાવ્યા, પણ તેટલામાં બાદશાહે પોતાના એક માનીતાને સરદારી આપવાને લડાઈ બંધ રખાવી; સઅાદત ખીલવાઈને અયોધ્યે ગયો અને મરેઠાઓએ છેક દિલ્હી નજીકના મૂલક ઉપર હુમલો કીધો ને મોટી લૂટ મેળવી (૧૭૩૪).

ઈરાનનો નાદીરશાહ અફઘાનીસ્તાનમાં આવેલો તેણે ત્યાં સાંભળ્યું કે દિલ્હીની બાદશાહી કમજોર છે; તરત તેણે બાદશાહને સંદેશો મોકલ્યો કે તમારી દિલ્હીમાં બંડખોર અફઘાન છે તે અમને હવાલે કરી દેવા; પણ તેનો જવાબ ન આવેથી નાદીરે દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કરી (અક્ટોબર, ૧૭૩૮). લાહોરનો સૂબેદાર અટકાવી રાક્યો નહિ ને નાદીર તથા મહમદ એ બેની ફેજનો કરનાળ આગળ મેલાપ થયો. લડાઈમાં નિલમ ઉલમુલ્ક તો આવ્યોજ નહોતો ને સઅાદત આવેલો તે દુરમનને હાથ પકડાયો; મહમદશાહે તાબેદારી દેખડાવી ને પછી બંને બાદશાહ સાથે દિલ્હી આવ્યા (માર્ચ, ૧૭૩૯). ખીલે દહાડે શહેરમાં ગપ ચાલી કે નાદીર મરી ગયો; ને એઉપરથી દિલ્હીના લોકે ઈરાનીઓને મારવા માંડ્યા. એ બખેરો બેસાડવાને ના-

દીર ઘોડાપર બેસી શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો તો તેણે ઈરાનીઓનાં મુઠાં દીઠાં ને લોકોએ તેના ઉપર પથરાતીર ગોળીઓ માર્યો તેથી તેણે ખીલવાઈને પોતાની ફેજને હુકમ કરી ૩૦ હજાર લોકની કતલ કરાવી. પછી નાદીરે ખંડણીની ખાલી કરાવી બાદશાહી ખખનો, જરીયાન, તખતેતાહસ એ લૂટમાં લીધાં, અમીર ને લોક સૌનાં ધરખાર ફેજ પાસે લૂટાવ્યાં; અને પછી તે આઠ નવ ફરોડ રૂપિયા રોકડા લેઈ (ખીલે અવેજસાથે ગણતાં ૩૦ ફરોડ થાય) દિલ્હીની એક શાહનદી સાથે પોતાના શાહનદાની રયાદી કરાવી મહમદશાહને પાછો ગાદીએ બેસાડી ઈરાન જતો રહ્યો (૧૭૩૯).

કેટલાક અફઘાન સરદારો નાસબાગ કરતાં અયોધ્યા પ્રાંત તથા હિમાલય પર્વત એ બેની વચમાંના મૂલકમાં જઈ વસેલા તેઓએ પોતાનું રોહીલા નામ રાખી રોહીલખંડનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન કરવા માંડ્યું હતું; ને જોકે તેઓની ધાંધલ બાદશાહી ફેજે બેસાડી હતી (૧૭૪૫) તોપણ તેઓ પછી લાગ જતાં કરતા હતા. ૧૭૪૭ માં મહમદશાહ મુઝા ને તેનો દીકરો અહમદશાહ ગાદીએ બેઠા. તેની છ વર્ષની કારકીર્દીમાં ઉત્તરના પ્રાંતોનો અફઘાન રોહીલાઓએ ને ઉત્તર પશ્ચિમના પ્રાંતોનો શીખ લોકે કબજે કીધો; તેમ રત્નપૂતાએ અજમેર સૂધી પોતાનો પ્રદેશ વધાર્યો. નિલમ ઉલમુલ્કના દીકરાના દીકરા ગ્યાસુદ્દીન એણે ૧૭૫૩ માં બાદશાહને ઊઠારી મૂકી આલમગીરને ગાદીએ બેસાડ્યો—દરખારમાં ઘણીક ખટપટો ચાલી ને ત્યાં ત્યાં જરબંદોબરત થઈ રહ્યો. અફઘાન લોકે દિલ્હી ઉપર હુમલો કરી ધાતકીપણું કીધું. ૧૭૫૯ માં ગ્યાસુદ્દીને આલમગીરને મરાવી નાંખ્યો ને ખીલ કોઈને ગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ કરવા માંડી તેવામાં મરેઠાઓએ ઉપરાઉપરી છત મેળવી મૂલક વધાર્યો, અફઘાન લોકને મુલતાન તથા લાહોરમાંથી કઢાવ્યા, અને સઘળું હિંદુસ્તાન છતી લેવાની હિમત દેખડાવી. મુસલમાન સત્તાધારીઓએ માંહેમાંહે સંપ કીધો ને નાદીરના મરણ પછી અહમદ અખદલા જે અફઘાનીસ્તાનનો મુલતાન થયો હતો તેણે મદદ કીધી; તેમ હિંદુ રાજ્યોએ ને ગ્યાસુદ્દીન એઓએ મરેઠા સાથે મેલાપ રાખ્યો. પાણીપત આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં મરેઠાઓની પૂરેપૂરી હાર થઈ અને કૃતેહ મેળવનાર અફઘાન મુલતાને સિંધુ નદીની પશ્ચિમના મૂલકથી સંતોપ માની શાહઆલમ ખીલને દિલ્હીની બાદશાહી આપી (૧૭૬૧)—એ બાદશાહ મુગલાઈ રાજ્યની આખર વખતની હેડકીઓ જઈ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સરકારનું પેન્શન ખાતો થયો હતો.

મરેઠા રાજ્ય—પેશવાઈ; પ્રથમ અહમદનગર સરકારના ને પછવાડેથી વિનપુર સરકારના મોટા જીરફાર સરદાર શાહજીના દીકરા શિવાજીએ, દક્ષિણનાં રાજ્યોના ગેરબંદોબસ્ત જોઈ પોતાના પહાડી માળવા લોકને સાથે કરી, મૂલકો લૂંટી, લશ્કર વધારી, ઔરંગઝેબના સરદારોને લડાઈ આપતાં, મૂલકો લૂંટતાં, દક્ષિણનાં રાજ્યો સાથે ને મુગલ સરદારો સાથે ખટ-પટ કરતાં બાદશાહને તાબે થતાં, વળી પાછા સામે થતાં; બહારવટીઆ લૂંટારાનું પણ અસાધારણ સાહસ પરાક્રમ દેખાડાવી, અભિષેક કરાવી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું (૧૬૭૪).

શિવાજી પછી સંભાળ્યે ને પછી રાજરામે સતારામાં રાજધાની આણી ૧૧ વર્ષ રાજ્ય કીધું; અને પછી, તેની સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના દીકરાને નામે રાજ્ય કરતી હતી. તેણે શાહુના છૂટ્યા પછી કોલાપુરમાં નવી ગાદી કીધી (૧૭૦૮). ઔરંગઝેબના મરણ પછી સંભાળ્યો દીકરો શાહુ છૂટ્યો ને ૨૪ વર્ષની વયે સતારાની ગાદીએ બેઠો. એ જ્યારે કેદમાં હતો ત્યારે ઔરંગઝેબની દીકરીએ તેની સારી બરદાસ્ત લીધી હતી ને તેને બે મરેઠા સરદારોની દીકરીઓ સાથે પરણાવી કેટલાંક પ્રગણાંની જગીર કરી આપી હતી. શાહુ ગાદીએ બેસવા સતારે આવતો હતો તેવામાં તેનાં માણસને અને તારાબાઈનાં માણસને ઝગડો થયો હતો. એ પ્રસંગે કોઈના ફેંકવાથી એક બાળક શાહુના પગ વ્યાગળ આવી પડ્યો તેને શાહુએ જીછરી લણાવ્યો હતો—તે અક્લકોટના રાજ્યનો મૂળપુરૂષ કહેવાયછે. શાહુ પોતાના રાજ્યનો કારભાર પોતાના પ્રધાનોને સોંપી મોજમજામાં ચલતાન રહેતો. શાહુ રાજના રાજ્યના આરંભમાં સેનાપતિ ધનાજી જીવ્ય સાથે તથા સરદારમુખી બિઠરાવતો ને તેણે બાહ્ય પુરંદરે ને બાલાજી વિશ્વનાથ એ બેને કારકૂન રાખ્યા હતા. ધનાજી જીવ્ય મુઆ પછી બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા—મુખ્ય પ્રધાન થયો (૧૭૨૪). એ છ વર્ષ કારભાર કરી મરણ પામ્યો ને તેનો મોટો દીકરો બાહરાવ પેશ્વા થયો ને એના મરણ પછી (૧૭૪૦) એના દીકરા બાલાજી બાહરાવને શાહુ રાજ્યે પોતાના મરણ સમા ઉપર સનદપટો કરી આપ્યો કે તેણે શિવાજીના કુળના રાજને માન આપી મરેઠી રાજ્યનો પૂર્ણ સત્તાથી કારભાર કરવો. શાહુ રાજ ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કરી ૬૬ વર્ષની વયે ૧૭૪૬ માં મરણ પામ્યો. તેને સંતાન નહોતું તેથી તેણે કોલાપુરના શિવાજીના દીકરાને દત્તક લીધો હતો ને એ રામ-

રાજ ૧૭૭૭ માં મુઆ પછી તેના લીધેલા દત્તક શાહુ મહારાજે સતારાની રાજગાદી ભોગવી હતી. શાહુની પછીના રાજ્યો છેક નિર્બળ ને પેશ્વાના કેદી બેવા હતા.

પહેલો પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ (૧૭૧૪-૧૭૨૦) એણે દિલ્હીના સૈયદ લાઈચાની મદદે બાદશાહ પાસેથી શિવાજી મુઆ ત્યારે કેટલાંક પ્રગણાં મુગલ સરકારે લેઈ લીધેલાં તે પાછાં મેળ્યાં અને આખા દક્ષિણની સાથે તથા સરદારમુખીનો હુકમ મેળ્યો. બાલાજીને બે દીકરા—બાહરાવ ને ચિમનાજી આપ્યા, તેમાં વડો બાહરાવ પેશ્વા થયો.

બીજો પેશ્વા બાહરાવ (૧૭૨૦-૧૭૪૦) અને નિજામ ઉલમુલકે જે દક્ષિણમાં બાદશાહી મૂલકનો નવાબ હતો તે જ્યારે ત્યારે સામે થઈ ફાવવા દેતો નહિ; પણ બાહરાવે મુગલ લશ્કરને બે વાર એવું તો સપડાવી ઘેરી લીધું કે નિજામને પેશ્વાના કહાં પ્રમાણે સલાહના કારાર કરી આપવા પડ્યા. બીજો શત્રુ સેનાપતિ ઝયંબકરાવ દાલાડે હતો તેને બાહરાવે વડોદરા વ્યાગળ હરાવ્યો (૧૭૩૧)—દાલાડે પડ્યો ને પેશ્વાની સત્તા મરેઠી રાજ્યમાં સર્વત્ર ન હળે તેવી સ્થપાઈ. બાહરાવે ગૂજરાત તથા માળવાની સાથે તથા સરદારમુખીની સનદ દિલ્હી દરબાર પાસેથી મેળવી—તેની માગણીની સામા થઈ શકે તેવા કોઈ રાજ કે સરદાર નહોતો ને નિજામ ઉલમુલકને પણ નિદાને માળવાની સત્તા તેને આપી દેવી પડી. તેણે સાલસેટ-સાહીનો ટાપુ ફિરંગી સાથે લડીને લીધો હતો. બાહરાવની કારકીર્દીમાં તેના સરદાર મહુલદરાવ હોળકરે ઈંદોરમાં, રાણોજી સિંધિયાએ ગ્વાલિયરમાં ને પિલાજી ગાયકવાડે વડોદરામાં પોતપોતાનાં પેરાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં.

ત્રીજો પેશ્વા બાલાજી બાહરાવ—નાનાસાહેબ (૧૭૪૦-૧૭૬૧) એણે શાહુના મરણ પછી રાજ તથા રાજકુટુંબને સતારામાં રહેવા દેઈ પુતાને રાજધાની કીધી. નાગપુરનો રથુજી ભોંસલે પેશ્વાની સર્વોપરી સત્તાની સામા થયો, પણ શાહુ, રાજ્યે વયમાં પડી તે બે જાણનાં મન મનાવ્યાં—બંગાલ, બહાર ને અધ્યાત્મામાં મરેઠી રાજ્યના જે હુકમ લાગા હતા તે રથુજીને આપ્યા અને માળવા તથા હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ પ્રદેશ એ પેશ્વાની સત્તામાં આપ્યાં. બાલાજીને બે મુખ્ય કારભારીઓ હતા તેમાં તેના કાકા ચિમનાજી આપ્પાનો દીકરો સદાશિવરાય ભાઉ રાજ્યની અંતર્વ્યવસ્થા વગેરેનો કારભાર રાખતો ને બાલાજીનો સગો

ભાઈ રઘુનાથરાવ સૈન્ય-યુદ્ધવિષયનો કારભાર કરતો. પેશ્વા રાજકીય કાર્યમાં વિચક્ષણ પણ પોતાનો અર્થ સાધવામાં કૃત્રિમ કરતાં લેશ સંકોચાતો નહિ; તે પોતે આજસુ ને વિષયાસક્ત હતો, પણ તેના સમર્થ ભાઈયોનરે મરેઠી રાજ્યની સત્તા ફટીબૂત થઈ પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામી. ભાઈએ રામચંદ્ર સણવીને મદદમાં લેઈ પ્રજાની સ્થિતિ સુધારી—વેઠ, લૂંટ, ધમકી, માર એનો તથા જે શિવાજીના કાળથી સત્તાધારી તથા અમલદારોમાં ચાલતો આવ્યો હતો તેમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો ને સંભાળ રાખવામાં આવી. રઘુનાથરાવે કર્નાટક તથા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સૈન્યો મોકલ્યાં ને મરેઠા દિલ્હીની દરબારની અંધાધૂંધીમાં કોઈવાર એક પક્ષને ને કોઈવાર બીજા પક્ષને મદદ કરવાની ખટપટમાં આગળ પડી કામ કરતા થયા.

એ પેશ્વાની કારકીર્દીમાં ત્રણ વાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મરેઠાઓએ ચઢાઈ કરી; પહેલી બેમાં રઘુનાથરાવે જાતે સરદારી કરી હતી;—બીજામાં તેણે અકુશાનનો રાજા અહમદશાહ અબદહી જે યંત્રણ હાથ કરી બેઠો હતો તેને સાંધી હાંપી કહાડ્યો (૧૭૫૮); અને લાહોર નજી સિંધુ નદીના પ્રાંતના પ્રદેશના લોકને થોડીવાર પોતાની સત્તા માનતા કીધા; પણ એ ચઢાઈઓમાં બહુ મોટા ખર્ચ થયેલો તે પ્રમાણે બદલો મળ્યો નહિ; પછી મલહારરાવ હોલકર તથા સિંધિયાનાં કુટુંબના કેટલાક સરદાર એઓને ચોથ વગેરે ઊધરાવવા સાથે તે પ્રાંતમાં લશ્કરસાથે રાખી રઘુનાથરાવ પુને આવ્યો હતો.

ત્રીજી ચઢાઈનો પ્રસંગ આ કે અહમદશાહ મોટું લશ્કર લેઈ મરેઠાઓને લડાઈ આપવા પાછો હિંદુસ્તાનમાં આવેલો તેથી સદાશિવરાવ ભાઈ તથા પેશ્વાનો વડો દીકરો વિશ્વાસુરાવ એ બે જણ મોટું લશ્કર લેઈને દિલ્હી તરફ ધસ્યા. એક પાસ અકુશાન ફોજ તથા દિલ્હીના કેટલાક અમીરોની ફોજ હતી; અને બીજાપાસ પેશ્વાનું પોતાનું, સિંધિયા હોલકર ગાએકવારનું—મરેઠાનાં લશ્કર, વળી દિલ્હીના વજીર તથા બીજા કેટલાક અમીરોને જાતે લોક એઓનું કુમકી લશ્કર એ હતાં. અબદહી જમનાના પૂરમાં ઝૂંપલાવી લશ્કર સાથે ઊતરી આવ્યો તે જોઈ મરેઠા ચોંક્યા ને પછી પાણીપતના મેદાનમાં ખંડક કરી લીત ચણી તેમાં ઢાવણી કરી રહ્યા. અબદહીએ સામા ન ધસતાં દુશ્મનને ખોરાક પહોંચતો અટકાવ્યો,—એથી મરેઠાઓએ તોપોનો મારો ચલાવી એકદમ ધસારો કીધો; પણ અબદહીએ આજીબાત્તેથી ઘેરી લેઈ પો-

તાની ફોજને એકદમ તૂટી પડવાને હુકમ કીધો; હલકી સવારીના ઘાટી થોડાઓ ભારે સવારીના થોડાઓની સામા મેદાનમાં ફાવી શક્યા નહિ ને મરેઠાનું લશ્કર ચારે દિશાએ વેરાતું થઈ ગયું. ૧૫ હજાર પાયદલ, ૬૦ હજાર સવાર ને બીજા ૨ લાખ માણસમાંથી ચતુર્થાંશ લોક જીવતા પાછા વળ્યા હતા; સૌ મળીને ૨ લાખ માણસ લડાઈમાં અથવા ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં હતાં. વિશ્વાસુરાવે નિજમ હલમુલ્કના દીકરા નિજમઅલીઉપર ફતેહ મેળવી હતી તે ઉપરથી એણે ઉશ્કેરાઈ ધસારો કીધો હતો. એ લડાઈ ૧૭૬૧ ના જાનેવારીમાં થઈ હતી—વિશ્વાસુરાવ જખમી થઈ મરવા પડ્યો તે સાંભળી સદાશિવરાવ હબક્યો, ધસ્યો ને લોપ થયો. બંકોજ સિંધિયા ને પેશ્વાના પાયદળના સરદાર ઈશ્રાહીમખાન ગારદી એ જે કેદી પકડાયા ને માર્યા ગયા; મલહારરાવ હોલકર ને દામાજ ગાયકવાડ એ જે તો પ્રથમથી જ નાશી ગયા હતા; વિચુકર, રાજા બહાદુર વગેરેને દિલ્હીમાં કારભાર કરવાને રાખેલા તે જોમ તેમ કરી પોતાને દેશ નજી પહોંચ્યા. અબદહી, પુરૂષ કેદીઓને મરાવી નાંખી, ખૈરાં છોકરાંઓને ગુલામ કરી અને દિલ્હીની ગાદીએ આલમગીર બીજાના વડા દીકરાને બેસાડી પોતાના રાજ્યમાં નજી રહ્યો.

એ લડાઈ પછી થોડે મહિને નાનાસાહેબ પેશ્વા મરણ પામ્યો. એણે મરાઠા રાજ્યની છેલ્લી ચડતી જોઈ તેમ પડતી પણ જોઈ—પડતી એવી કે ફરીથી મરેઠાઓ પાછા બીઠી શક્યા નહિ; અંગ્રેજોએ કોંકણની કેટલીક લડાઈમાં મદદ કીધી હતી તે ઉપરથી નાનાસાહેબે તેઓને બાણકોટ તથા તેની પરોક્ષનાં નવ ગામ આપ્યાં હતાં ને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીસાથે વેપાર સંબંધી કરાર કીધો હતા.

ચોથો પેશ્વા માધવરાવ ૧ લો (૧૭૬૧-૧૭૬૨) એણે લાંચખાહ કારભારીઓ ઉપર તાકીદ રાખી તેઓને યથાન્યાય વર્તતા કીધા. તેણે પોતાના કાકા રાવોળાએ બળવો ઊઠાવેલો તેને હરાવી પકડી પુનાના મહેલમાં કેદ રાખ્યો હતો. એ પેશ્વા યુદ્ધમાં ને રાજનીતિમાં વખણાઈ ૨૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ત્યારે મરેઠાના રાજ્યનું ઉત્પત્ત (સિંધિયા હોલકર લોંસલે વગેરેની જગીરો સુધ્ધાં) ૧૦ કરોડનું ગણાતું, પણ ખરેખરી વસૂલ જમા ૭ કરોડની હતી. ખાલાજી ભાનુ જે નાનાફડનવીસના નાનથી પ્રસિદ્ધ છે તે રાજવસૂલ ખાતાનો મુખ્ય કારભારી હતો. એ પેશ્વાના વખતમાં હૈદરઅલીએ દક્ષિણમાં પોતાનું નવું રાજ્ય

મરેઠા રાજ્ય—પેશવાઈ; પ્રથમ અહમદનગર સરકારના ને પછવાડેથી વિજયપુર સરકારના મોટા જીરદાર સરદાર શાહજીના દીકરા શિવાજીએ, દક્ષિણનાં રાજ્યોના ગેરબંદોબસ્ત બેઠ પોતાના પહાડી માળવા લોકને સાથે કરી, મૂલકો લૂંટી, લશ્કર વધારી, ઔરંગઝેબના સરદારોને લડાઈ આપતાં, મૂલકો લૂંટતાં, દક્ષિણનાં રાજ્યો સાથે ને મુગલ સરદારો સાથે ખટ-ખટ કરતાં બાદશાહને તાબે થતાં, વળી પાછા સામે થતાં; બહારવટીઆ લૂંટારાનું પણ અસાધારણ સાહસ પરાક્રમ દેખડાવી, અભિષેક કરાવી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું (૧૬૭૪).

શિવાજી પછી સંભાળ્યે ને પછી રાજરામે સતારામાં રાજધાની આણી ૧૧ વર્ષ રાજ્ય કીધું; અને પછી, તેની સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના દીકરાને નામે રાજ્ય કરતી હતી. તેણે શાહુના છૂટયા પછી કોલાપુરમાં નવી ગાદી કીધી (૧૭૦૮). ઔરંગઝેબના મરણ પછી સંભાળનો દીકરો શાહુ છૂટ્યો ને ૨૪ વર્ષની વયે સતારાની ગાદીએ બેઠો. એ જ્યારે કેદમાં હતો ત્યારે ઔરંગઝેબની દીકરીએ તેની સારી બરદાસ્ત લીધી હતી ને તેને બે મરેઠા સરદારોની દીકરીઓ સાથે પરણાવી કેટલાંક પ્રગણાની જગીર કરી આપી હતી. શાહુ ગાદીએ બેસવા સતારે આવતો હતો તેવામાં તેનાં માણસને અને તારાબાઈનાં માણસને ઝગડો થયો હતો. એ પ્રસંગે કોઈના દ્વેષવાદી એક બાળક શાહુના પગ આગળ આવી પડ્યો તેને શાહુએ ઊછીરી લાણાવ્યો હતો—તે અક્લકોટના રાજ્યનો મૂળપુરૂષ કહેવાય છે. શાહુ પોતાના રાજ્યનો કારભાર પોતાના પ્રધાનોને સોંપી મોજમજામાં ગુલતાન રહેતો. શાહુ રાજના રાજ્યના આરંભમાં સેનાપતિ ધનાજી જીવ્ય ચોથ તથા સરદેશમુખી બિઘરાવતો ને તેણે બાહ્ય પુરંદરે ને બાહ્ય વિશ્વનાથ એ બેને કારકૂન રાખ્યા હતા. ધનાજી જીવ્ય મુઆ પછી બાહ્ય વિશ્વનાથ પેશ્વા—મુખ્ય પ્રધાન થયો (૧૭૨૪). એ છ વર્ષ કારભાર કરી મરણ પામ્યો ને તેનો મોટો દીકરો બાહ્યરાવ પેશ્વા થયો ને એના મરણ પછી (૧૭૪૦) એના દીકરા બાહ્યરાવ બાહ્યરાવને શાહુ રાજ્ય પોતાના મરણ સમા ઉપર સનદપટો કરી આપ્યો કે તેણે શિવાજીના કુળના રાજને માન આપી મરેઠી રાજ્યનો પૂર્ણ સત્તાથી કારભાર કરવો. શાહુ રાજ ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કરી ૬૬ વર્ષની વયે ૧૭૪૯ માં મરણ પામ્યો. તેને સંતાન નહોતું તેથી તેણે કોલાપુરના શિવાજીના દીકરાને દત્તક લીધો હતો ને એ રામ-

રાજ ૧૭૭૭ માં મુઆ પછી તેના લીધેલા દત્તક શાહુ મહારાજે સતારાની રાજગાદી ભોગવી હતી. શાહુની પછીના રાજ્યો છેક નિર્જળ ને પેશ્વાના કેદી જેવા હતા.

પહેલો પેશ્વા બાહ્યરાવ વિશ્વનાથ (૧૭૧૪-૧૭૨૦) એણે દિલ્હીના સૈયદ ભાઈઓની મદદે બાહ્ય-શાહ પાસેથી શિવાજી મુઆ ત્યારે કેટલાંક પ્રગણાં મુગલ સરકારે લેઈ લીધેલાં તે પાછાં મેળવ્યાં અને આખા દક્ષિણની ચોથ તથા સરદેશમુખીનો હક્ક મેળવ્યો. બાહ્યરાવે બે દીકરા—બાહ્યરાવ ને ચિમનાજી આપ્યા, તેમાં વડો બાહ્યરાવ પેશ્વા થયો.

બીજો પેશ્વા બાહ્યરાવ (૧૭૨૦-૧૭૪૦) અને નિજમ ઉલમુલકે જે દક્ષિણમાં બાદશાહી મૂલકનો નવાબ હતો તે જ્યારે ત્યારે સામે થઈ ફાવવા દેતો નહિ; પણ બાહ્યરાવે મુગલ લશ્કરને બે વાર એવું તો સપડાવી ઘેરી લીધું કે નિજમને પેશ્વાના કલા પ્રમાણે સલાહના કરાર કરી આપવા પડ્યા. બીજો શત્રુ સેનાપતિ ત્ર્યંબકરાવ દાલાડે હતો તેને બાહ્યરાવે વડોદરા આગળ હરાવ્યો (૧૭૩૧)—દાલાડે પડ્યો ને પેશ્વાની સત્તા મરેઠી રાજ્યમાં સર્વત્ર ન ઢળે તેવી સ્થાપાઈ. બાહ્યરાવે જૂનરાત તથા માળવાની ચોથ તથા સરદેશમુખીની સનદ દિલ્હી દરબાર પાસેથી મેળવી—તેની માગણીની સામા થઈ શકે તેવો કોઈ રાજ કે સરદાર નહોતો ને નિજમ ઉલમુલકને પણ નિદાને માળવાની સત્તા તેને આપી દેવી પડી. તેણે સાલસેટ-સાહીનો ટાપુ ફિરંગી સાથે લડીને લીધો હતો. બાહ્યરાવની કારકીર્દીમાં તેના સરદાર મલહરરાવ હોળકરે ઈંદોરમાં, રાણોજી સિંધિયાએ ગ્વાલિયરમાં ને ચિલાજી ગાયકવાડે વડોદરામાં પોતપોતાનાં પેરાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં.

ત્રીજો પેશ્વા બાહ્યરાવ બાહ્યરાવ—નાનાસાહેબ (૧૭૪૦-૧૭૬૧) એણે શાહુના મરણ પછી રાજ તથા રાજકુટુંબને સતારામાં રહેવા દેઈ પુનાને રાજધાની કીધી. નાગપુરનો રથુજી ભોંસલે પેશ્વાની સર્વોપરી સત્તાની સામા થયો, પણ શાહુ, રાજ્યે વયમાં પડી તે બે જાણનાં મન મનાવ્યાં—બંગાલ, બહાર ને અચોધ્યામાં મરેઠી રાજ્યના જે હક્ક લાગ્યા હતા તે રથુજીને આપ્યા અને માળવા તથા હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ પ્રદેશ એ પેશ્વાની સત્તામાં આપ્યાં. બાહ્યરાવે બે મુખ્ય કારભારીઓ હતા તેમાં તેના કાકા ચિમનાજી આપ્યાનો દીકરો સદાશિવરાય ભાઉ રાજ્યની અંતર્વ્યવસ્થા વગેરેનો કારભાર રાખતો ને બાહ્યરાવનો સગો

ભાઇ રઘુનાથરાવ સૈન્ય-યુદ્ધવિષયનો કારભાર કરતો. પેશ્વા રાજકીય કાર્યમાં વિચક્ષણ પણ પોતાનો અર્થ સાધવામાં કૃત્રિમ કરતાં લેશ સંકેતવાતો નહિ; તે પોતે આળસુ ને વિષયાસક્ત હતો, પણ તેના સ્વનર્થ ભાઇયોવડે મરેહી રાન્યની સત્તા ફટીભૂત થઈ પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામી. ભાઉએ રામચંદ્ર સણ્વીને મદદમાં લેઈ પ્રત્નની રિથિનિ સુધારી—વેઠ, લૂંટ, ધમકી, માર એનો તથા જે શિવાજીના કાળથી સત્તાધારી તથા અમલદારોમાં ચાલતો આવ્યો હતો તેમાં ઘટારો કરવામાં આવ્યો ને સંભાળ રાખવામાં આવી. રઘુનાથરાવે કર્નાટક તથા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સૈન્યો મોકલ્યાં ને મરેહા દિલ્લીની દરબારની અંધાધુંધીમાં કોઈવાર એક પક્ષને ને કોઈવાર ખીલ પક્ષને મદદ કરવાની ખટપટમાં આગળ પડી કામ કરતા થયા.

એ પેશ્વાની કારકીર્દીમાં ત્રણ વાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મરેહાઓએ ચઢાઈ કરી; પહેલી ખેમાં રઘુનાથરાવે જીતે સરદારી કરી હતી;—ખીજમાં તેણે અફઘાનનો રાજા અહમદશાહ અબદહી જે પંજાબ હાથ કરી બેઠો હતો તેને ત્યાંથી હાંકી કહાડ્યો (૧૭૫૮); અને લાહોર જઈ સિંધુ નદીના પ્રાંતના પ્રદેશના લોકને થોડીવાર પોતાની સત્તા માનતા કીધા; પણ એ ચઢાઈઓમાં બહુ મોટા ખર્ચ થયેલો તે પ્રમાણે બદલો મળ્યો નહિ; પછી મહારાવ હોલકર તથા સિંધિયાનાં કુટુંબના કેટલાક સરદાર એઓને ચોથ વગેરે બધરાવવા સાથે તે પ્રાંતમાં લશ્કરસાથે રાખી રઘુનાથરાવ પુને આવ્યો હતો.

ત્રીજી ચઢાઈનો પ્રસંગ આ કે અહમદશાહ મોટું લશ્કર લેઈ મરેહાઓને લડાઈ આપવા પાછો હિંદુસ્તાનમાં આવેલો તેથી સદાશિવરાવ લાહિ તથા પેશ્વાનો વડો દીકરો વિશ્વાસરાવ એ જે જણ મોટું લશ્કર લેઈને દિલ્લી તરફ ધસ્યા. એક પાસ અફઘાન ફોજ તથા દિલ્લીના કેટલાક અમીરોની ફોજ હતી; અને ખીજપાસ પેશ્વાનું પોતાનું, સિંધિયા હોલકર મા-એકવારનું—મરેહાનાં લશ્કર, વળી દિલ્લીના વજીર તથા ખીલ કેટલાક અમીરોને જીત લોક એઓનું કુમકી લશ્કર એ હતાં. અબદહી જમનાના પુરમાં ઝંપલાવી લશ્કર સાથે જીતરી આવ્યો તે જોઈ મરેહા ચીંક્યા ને પછી પાણીપતના મેદાનમાં ખંડક કરી લીન ચળી તેમાં છાવણી કરી રહ્યા. અબદહીએ સામા ન ધસતાં દુરમનને ઝોરાક પહોંચતો ચાકાવ્યો,—એથી મરેહાઓએ તોપોનો મારો ચલાવી એકદમ ધસારો કીધો; પણ અબદહીએ આગ્રખાન્યેથી ઘેરી લેઈ પો-

તાની ફોજને એકદમ તૂટી પડવાને હુકમ કીધો; હલકી સવારીના ઘાટી ઘોડાઓ બારે સવારીના ઘોડાઓની સામા મેદાનમાં ફાવી રાખ્યા નહિ ને મરેહાનું લશ્કર ચારે દિશાએ વેરાઈ યથ ગયું. ૧૫ હજાર પાયદલ, ૬૦ હજાર સવાર ને ખીલ ૨ લાખ માણસમાંથી ચતુર્થાંશ લોક છવતા પાછા વળ્યા હતા; સૌ મળીને ૨ લાખ માણસ લડાઈમાં અવવા ભૂખમરાથી મરાણ પામ્યાં હતાં. વિશ્વાસરાવે નિલમ હલમુલ્કના દીકરા નિલમઅલીઉપર ફતેહ મેળવી હતી તે ઉપરથી એણે ઉરકેરાઈ ધસારો કીધો હતો. એ લડાઈ ૧૭૬૧ ના જાનવારીમાં થઈ હતી—વિશ્વાસરાવ જળમી થઈ મરવા પડ્યો તે સંભળી સદાશિવરાવ હુણ્ડ્યો, ધસ્યો ને લોપ થયો. નંકેજ સિંધિયા ને પેશ્વાના પાયદળના સરદાર ઈશ્વાહીમખાન ગારતી એ જે કેદી પકડાયા ને માર્યા ગયા; મહારાવ હોલકર ને દામાજ ગાયકવાડ એ જે તો પ્રથમથીજ નાશી ગયા હતા; વિચુકર, રાજા બહાદુર વગેરેને દિલ્લીમાં કારભાર કરવાને રાખેલા તે જમ તેમ કરી પોતાને દેશ જઈ પહોંચ્યા. અબદહી, પુરૂષ કેદીઓને મરાવી નાંખી, ખેરાં છાકરાંઓને ગુલામ કરી અને દિલ્લીની ગાદીએ આવમગીર ખીલના વડા દીકરાને ખેસારી પોતાના રાજ્યમાં જઈ રહ્યાં.

એ લડાઈ પછી થોડે મહિને નાનાસાહેબ પેશ્વા મરણ પામ્યો. એણે મરાઠા રાજ્યની છેલ્લી ચરતી જોઈ તેમ પડતી પણ જોઈ—પડતી એથી કે ફરીથી મરેહાઓ પાછા ભડી રાખ્યા નહિ; અંથેજેએ કોંકણની કેટલીક લડાઈમાં મદદ કીધી હતી તે ઉપરથી નાનાસાહેબે તેઓને ગાણકોટ તથા તેની પરાંતનાં ત્રણ ગામ આપ્યાં હતાં ને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીસાથે વેપાર સંબંધી કસાર કીધો હતા.

ચોથો પેશ્વા માધવરાવ ૧ લો (૧૭૬૧-૧૭૭૨) એણે લાંચખાજ કારભારીઓ ઉપર તાકીદ રાખી તેઓને યથાન્યાય વર્તવા કીધા. તેણે પોતાના કાકા રાવોળાએ બળવો લાઠવેલો તેને દરારી પકડી પુનાના મહેલમાં કેદ રાખ્યો હતો. એ પેશ્વા શુદ્ધમાં ને રાજનીતિમાં વખણાઈ ૨૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ચારે મરેહાના રાજ્યનું ઉત્પત્તિ (સિંધિયા હોલકર સાંસદે વગેરેની બનીને સુદાં) ૧૦ કરોડનું ચાલુ, પાનું ખર્ચખરી વસૂલ જગ્યા ઉ કંડોળી હતી. આલાજી બાનુ જે નાનાસાહેબનીસના નાનાનો પ્રચિદ છે તે રાજવસૂલ ખાનનો મુખ્ય કારભારી હતો. એ પેશ્વાના વખતમાં હૈદરઅલીએ દક્ષિણમાં ખોળાનું ત્રણ રાજ્ય

તેની કમાણી તથા વગસત્તા બહુ વધી હતી. બંગાળાને સૂબેદાર સુરાજહૃદૌલાએ કોઠીવાળાને જાણવેલું કે અમારો ગુનેગાર નવાબ જે તમારા આશરામાં રહ્યો છે તેને મોકલી દેવો; પણ કોઠીવાળાએ જવાબ ન વાળેલો તે ઉપરથી સૂબેદારે કલકત્તાઉપર ચઢાઈ કરી (૧૭૫૬);—કોઠીનો મુખી ને ખીજ સૌ વહાણો ઉપર નાશી ગયા, પણ ૧૪૬ કિલોદાર પકડાયા. (એઓને પહેરેગીરોએ એક વખારના ૧૮ કુટ ચોરસ ચોરડામાં ગોંધેલા તેમાંથી સૂરજ ભગતે માત્ર ૧૬ જાણી જવતા નીકળ્યા હતા,—૨૦ મી જીવતા). મદ્રાસની કોઠીવાળાએ કલેવને લશ્કરસાથે કલકત્તે મોકલ્યો. એણે કલકત્તા તથા હુગલી પાછાં લીધાં ને પછી સુરાજહૃદૌલા તથા કલેવ વચ્ચે સલાહના કરાર થયા. કલેવને મદ્રાસ સરકારનો હુકમ હતો કે હામ પુરું થયેથી તરત પાછું આવવું, પણ કલેવે મદ્રાસ ન જતાં બંગાળામાં રહી ત્યાંની રાજબટપટમાં માથું ધાલ્યું. સુરાજહૃદૌલાની ઇજાને પગાર આપનારો બક્ષી મીરજાદર એણે કલેવને આપવું કબૂલ કીધું ને કલેવે તેને સૂબેદાર કરવાનું માથે લીધું. એ મસલહત બુક્ષી પરેથી બદર સૂબેદારપાસે માફ માગી ને એણે તે આપી, એવી કલકત્તાએ કે તેણે અંગ્રેજની સામા લડવામાં મદદ કરવી. સુરાજહૃદૌલા ૫૦ હજાર પાયદલ, ૧૮ હજાર સવાર ને ૫૦ તોપસાથે કલેવને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો; ને કલેવ પણ ૬૦૦ ગોરા ને ૨,૦૦૦ કાળા સિપાઈઓ લેઈ ખસાસી ગામ આગળ આવી પહોંચ્યો; થોડીવાર સામસામે તોપનો મારો ચાલ્યો એટલે વળી મીરજાદર પોતાની ફેજસાથે કલેવને મળ્યો ને એણે હુમલેને બળે સૂબેદારની ફેજની જળમી તૂટી ઉપર એકદમ ધસારો કરી તેને નસાડી; સુરાજહૃદૌલા સાંઢણીઉપર ચડી પાછો વળ્યો ને કલેવે છત મેળવી (૨૨ જૂન, ૧૭૫૭). પછી બદર બંગાળાનો સૂબેદાર થયો ને તેણે સવામી કરોડ ને વીસ લાખ રૂપિયા અંગ્રેજ દંપતીને આપવા કબૂલ કીધા—સુરાજહૃદૌલાને બદરના દીકરાના હુકમથી ઠોર કરવામાં આવ્યો હતો. તરતજ પછી અંગ્રેજે બંગાળાની તીજેરી લેઈ વળ્યા તો તેમાં માત્ર દરોડ દરોડ રૂપિયા હતા ને એ સઘળા તો ઉપારાય નહિ ત્યારે તેઓએ ૮૦ લાખ રોકડા ને ખીજું કેટલુંએક જરીઆન મળીને ૧ કરોડ ને ૧૦ લાખ જેટલું તો લેઈ લીધું ને બાકીના ત્રણ વર્ષમાં પૂરા કરી આપવાનું બદરે કબૂલ કીધું. દિલ્લીના બાદશાહનો શાહુલદો, અયોધ્યાનો નવાબ ને અલાહાબાદનો સૂબેદાર એઓ બદરને બહારી મુકવા કલેવને લડાઈ આપવા

આવ્યા; પણ પાછલા બેમાં ટુંટા થયો તેમાં અયોધ્યાવાળાનો જીવ ગયો ને પછી શાહુલદો એકલો પડી ગયો તેથી તે કેટલુંક નાણું લેઈ પાછો વળ્યો. કલેવે લડાઈની સમાધાની આણવામાં મદદ કરી વારતે બદરે કલેવને કેટલીક ખાસગી જગીરો આપી.

૧૭૬૦ માં વાન્સિટાર્ટ કોઠીનો પ્રેસિડેન્ટ થયો તેણે ખજાનો ખાલી ને મીરજાદરથી કબૂલેલું નાણું અપાવું નથી એ જોઈ નવાબના લાઈ કાસિમને નવાબ કીધો. બદર મુર્શીદાબાદ છોડી કલકત્તે જઈ રહ્યો. દંપતી સિવાય ખીજ અંગ્રેજ વેપારીઓએ દાણ ભરવું એવું કાસિમે ઠેરવ્યું તે દંપતીને પાલવ્યું નહિ; દંપતીના તાબેદાર દેશીઓ પણ જહાત આપતા નહિ; દંપતીએ વેપારના સઘળા હક્ક પોતાનેજ માટે રાખેલા તેથી દેશીઓનો વેપાર રૂખ્યો; વસૂલાતમાં ખાધ પડી; નવાબ તથા દંપતીના લોકમાં વારંવાર ટુંટા થતા; એ સંધા ઉપરથી કાસિમે બધા લોકને દાણની ખાશી કરી. દંપતી ખીજવાઈ, ને ઓલિસે પટણા લીધું; કાસિમે એક અંગ્રેજ વકીલ મોંઢીરથી કલકત્તે જતો હતો તેને તેના રિસાલા સુદ્ધાં મરાવી નાંખ્યા; પટણાનો સૂબેદાર જે અંગ્રેજના આવવાથી ખશી ગયો હતો તેણે મોંઢીરની કુમકે ત્યાંના અંગ્રેજોને કેદ કરી નવાબ પાસે મોકલ્યા; અને કાસિમખજાનના અંગ્રેજોની પણ તેવીજ હાલત થઈ (૧૭૬૩). પછી દંપતીના લશ્કરે નવી રાજધાની મોંઢીર શહેર લીધું (ખીજ આગસ્ટ ૧૭૬૩); અને કાસિમ મુર્શીદાબાદમાંના અંગ્રેજોની કતલ કરાવી અયોધ્યાના નવાબ પાસે જઈ રહ્યો. અંગ્રેજે અયોધ્યાની સરહદ ઉપર કાવણી કરી રહ્યા. અયોધ્યાનો નવાબ અને દિલ્લીનો બાદશાહ એ બે કાસિમની મદદે લડવા આવેલા તેમને એકર મત્રોએ (મુંબઈથી આવી) બંકસર આગળ હરાવ્યા (૨૨ અક્ટોબર, ૧૭૬૪). અયોધ્યાના નવાબે લડાઈનો ખર્ચ આપવાનું કબૂલ કરી સલાહ કીધી ને બાદશાહ અંગ્રેજોને ગાજપુર વગેરે પ્રાંત આપવા ના કહી પાછો ફર્યો. પછી દંપતીએ મીરજાદરને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો ને તે મુઆ પછી તેના દીકરા નિજમહૃદૌલાને નવાબ કરી જૂના દીવાન નંદકુમારને કહોડી મહમ્મદ રીઝાખાન એને દીવાન કીધો ને કેટલાક કરાર કરાવી લીધા. કલેવ વચમાં વિલાયત ગયો હતો તે ત્યાંથી લોર્ડ પદવી ધારણ કરી પાછો કલકત્તે આવ્યો ને પછી તેણે મુર્શીદાબાદ જઈ (૨૫ જૂન, ૧૭૬૫) નિજમખાન સાથે કારસાર કરવાને હુકુમરામ તથા જગતસેઈ એ બેને નીમ્યા; દરસાલ ૫૦ લાખ ઠેરવી નવાબને ખ-

સત્તા કીધો અને દરૌબસ્ત કારભાર રાખી કંપની મૂલકનું વસૂલ લે તેનું ઠેરવ્યું. ૧૭૬૫ ના આગસ્ટની ૧૨ મીએ દિલ્હીના બાદશાહે દરસાલ છઠ્વીસ લાખ રૂપિયા લેવા કબૂલ કરીને બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ એ પ્રાંતોનું વસૂલ લેવાનો અધિકાર—દીવાની ફરમાન અંગ્રેજ કંપનીને આપ્યો;—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ વેપારી ટળી રાજકીય સત્તા ધારણ કીધી. કલ્કીટકમાં કંપનીની બહાદુરી મનાતી ને ઉત્તર સરકારના પ્રાંત તેને નવા મળ્યા હતા.

કલેવ ૧૭૬૭ માં વિલાયત ગયા પછી કાર્ટિયર બંગાળાનો ગવર્નર થયો હતો ને એના પછી વારન હેન્ડ્રિક્સ થયો (૧૭૭૨). ૧૭૭૩ માં ઇંગ્લંડની

પાર્લીમેન્ટમાં કેટલાક ઠરાવ થયા: કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબઈ એ ત્રણ ઈલાકાના ગવર્નરોએ એક ગવર્નર જનરલ તથા કૌન્સિલ એના હુકમમાં રહી પોતાનાં કામ કરવાં, ગવર્નર જનરલની નીમણુક ઇંગ્લંડનો રાજ કરે; પ્રધાનમંડળને કામ પડે ત્યારે ગવર્નર જનરલે કંપનીનું દફતર દેખાડવું; કલકત્તામાં ઇનસાફની અદાલત રાખવી; કંપનીના ઓવીસ ડેરેક્ટરો વર્ષોવર્ષ નવા ન નીમતાં દરવર્ષે માત્ર છ નવા નીમવા; વગેરે. એ ઠરાવ પ્રમાણે કંપનીનો વહીવટ ૧૭૭૪ ના આગસ્ટની પહેલી તારીખથી બદલાયો ને વારન હેન્ડ્રિક્સ હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ રાજ્યનો પહેલો ગવર્નર જનરલ ઠર્યો.*

* ઈ.સ. ૧૭૫૪ માં સલાહ થયા પછી પાછી જ્યારે ફ્રાન્સ ઇંગ્લંડની સાત વર્ષની લડાઈ ચાલી (૧૭૫૬—૧૭૬૩) ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં પણ ફ્રેંચ અંગ્રેજો વચ્ચે ચાલી, કલેવે ચંદ્રનગર લીધું (૧૪ માર્ચ ૧૭૫૭) અંગ્રેજ અરમારે ફ્રેંચ અરમારને કંડલૂર બંદરમાં હરાવી, પણ ફ્રેંચ સરદાર લાલીચ્છ સેંટ ડેવિડ કિલ્લો લીધો (૧ જૂન ૧૭૫૮); તેણે મદ્રાસને ઘેરો ઘાલી શહેરનો દેશી વસ્તીનો ભાગ લીધો (૧૪ ડિસેમ્બર). અંગ્રેજને મુંબઈથી કુમક આવી કે ફ્રેંચ પોતાના માંદા તથા ધાયલ લોકને મૂકી ચાલ્યા ગયા; ત્રિકોમલી આગળ ફ્રેંચની હાર થઈ; અંગ્રેજ સરકાર ફૂટે વાન્દિવારનો કિલ્લો લીધો તે પાછો લેવા લાલીચ્છ ચઢાઈ કરી, પણ એ હાર્યા ને એના હુકમથી ખુશી હેદરાબાદથી આવતા હતા તેને અંગ્રેજોએ પકડ્યો; ખુશીચ્છ હેદરાબાદ છોડ્યું તેથી ત્યાં ફ્રેંચનું વજન ઓછું થયું (જાનવારી, ૧૭૬૦); પછી અંગ્રેજ સરદાર ફૂટે અર્કોટ, હંછ દેવીકોટ ને બીજા નવ કીલ્લા લીધા ને પછી મે મહિનામાં પોંડીચરને ઘેરો ઘાલ્યો; લાલીચ્છ ઘેરો ઊડાડવાને બહુ બહુ કાંકાં માર્યા, પણ તેનું વળ્યું નહિ. ૧૭૬૧ ના જાનવારીની ૧૪ મીએ તે કિલ્લો અંગ્રેજોએ કંપનીને નામે લીધો ને ત્યાંનો કોટ ભાગી નાંખ્યો. એ હારથી હિંદુસ્તાનમાંની ફ્રેંચસત્તા પૂરી નાશ પામી—૧૭૬૩ માં પારિસમાં સલાહ કરાર થયા ત્યારે પોંડીચર ને બીજાં સંસ્થાનો ફ્રેંચને પાછાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. દેશી સિપાઈઓને યૂરોપની ક્વાયત શીખવવાની ચાલ પ્રથમ ફ્રેંચોએ કહી હતી.

વિજયનગરની ગાદી તૂટ્યા પછી મહેસૂરના ખંડીઆ રાજાએ સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું; ત્યાં કોઈ રાજા હતા ને તેનો કારભાર નંદરાજ કરતા. નંદરાજને હૈદર નામનો એક સરદાર હતા. હૈદર દશ વર્ષનો હતા ત્યારે તેના ગરીબ બાપ (પંબળથી આવેલો) જેણે લશ્કરમાં નોકરી લીધી હતી તે કપાઈ મુઆ હતા. લશ્કરી ચાકરીનો હૈદરને કંટાળો હતા તોપણ તેણે તે ૨૭ વર્ષની ઉમરે કબૂલ કીધી હતી. નંદરાજ તેને એક પાયગા આપી ને તે વધારવાની રજા આપી. હૈદર ઘણાક લૂંટાર લોકને એકઠા

કરી ૧૫૦૦ સવાર તથા ૫ હજાર પાયદળ અને હાથી ઊંટ વગેરે કેટલાક સરંભ એ સૌ તૈયાર કીધું. નંદરાજે ખુશ થઈ તેને ડિડીગલની કોનદારી આપી ને તે ભીલ રાજાઓનો બંદોબસ્ત રાખતા. નંદરાજે રાજાને કેદમાં નાંખી તેના કેટલાક સંબંધીઓનાં નાક કાન કાપેલાં તેથી લોક તેના ઉપર નારાજ થયા હતા; હૈદર તથા તેના કારકુન ખંડેરાવ એઓએ રાજ્યનો પક્ષ કીધો; નંદરાજે કારભાર છોડી મહેસૂર જઈ કોન એકઠી કીધી; હૈદરે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી તે શહેર લીધું ને પછી પોતે કારભારી થયો; ખંડેરાવે હૈદરનાં લશ્કર ઉપર તોપ ચલાવી, પણ હૈદર નાશી ગયો. હૈદરે નંદરાજની પાસે માફી માગી તેના થઈ જઈ ખંડેરાવને નસાડ્યો ને પછી રાજાને ત્રણ લાખનો નંદરાજને ૧ લાખનો પ્રાંત આપી પોતે શ્રીરંગપટણમાં સુલતાન થયો (૧૭૬૧). તેણે ખંડેરાવને મરતાં સુધી લોટાનાં પાંજરામાં ઘાલી રાખ્યો હતો.

દિલ્હીના બાદશાહે મહુમદ અલીને કલ્કીટકનો નવાબ માન્યો હતા ને ઉત્તર સરકારના પ્રાંત અંગ્રેજોને આપ્યા હતા. એ પ્રાંત હેદરાબાદના નિજમઅલીના (સલાબતજંગના ભાઈના) તાબાના હોવાથી તે, નવાબ તથા અંગ્રેજના મૂલક ઉપર ચઢાઈ કરતો; પણ મદ્રાસ સરકાર તેને વાહી વાહીને તેનો યુસ્તો નરમ પાડતી. હૈદરઅલીની સત્તા તોડવાને નિજમ, મરેઠી સરદાર માધવરાવને અંગ્રેજ કંપની એઓએ સંપ બાંધ્યા (૧૭૭૦). નિજમ તથા કંપનીનાં લશ્કર નીકળ્યાં તેની પહેલાં મરેઠા સવારો મહેસૂરના સપાટ પ્રદેશમાં ફરી વળ્યા હતા—એ લશ્કરની સામા ભીડવાની હૈદરની હિંમત ચાલી નહિ ને તેણે ૩૫ લાખ આપવાની બોલી કરી માધવરાવને વાદાય કર્યો (પાછળથી રૂપિયા આપ્યાં હોતાં), અને નિજમના મનમાં અંગ્રેજ વિષે માનું અણવ્યું. હૈદર ત્રિન્તોમાલી આગળ કર્નેલ સ્મિથ ઉપર હુલ્લો કીધો, પણ તેમાં ને બીજા લડાઈઓમાં તે હાર્યો; અને નિજમે હૈદરને છોડી અંગ્રેજ સાથે સલાહ કીધી (૧૭૬૮). અંગ્રેજોએ લડીને તેના કેટલાક મૂલક લીધાં, ત્યારે હૈદરે સલાહનું કહેણ ચોકવ્યું, પણ અંગ્રેજોએ માન્યું નહિ. હૈદરે દહોડ મહિનામાં

વારન હેન્ડિંગ્સ (૧૭૭૩-૧૭૮૫)—ઇંગ્લંડ અમેરિકાની લડાઈ ચાલી તેનો લાભ લેઈને ફ્રેંચોએ મરેકા, નિલમ ને મહેસૂરના હૈદરઅલી એઓ સાથે અંગ્રેજ સામા સંપ બાંધ્યા, પણ તેઓએ ચંદ્રનગર, મછલીપટણ ને પૌંડીચરી એ જોયાં (૧૭૭૮). મુસ-દીગીરી ભરેલા કોલકારથી દુશ્મનો કમજોર થયા, પણ ૧૭૮૦ માં હૈદરે એકદમ દૂટી પડી દર્ણાટકમાં મોટો સંહાર કીધો. ન્યારે તે અડીંટને ઘેરા ધાલતો હતો તેવામાં તેણે એક બીજાથી છ મૈલને અંતરે રહેલાં એવાં બે મોટાં લશ્કરને હરાવ્યાં; પણ પછી ફેટે તેને હરાવ્યો; ને તેના કાફલાનો ભૂંચે નાશ કીધો. ૧૭૮૨ માં હૈદર મુઓ ને તેના દીકરા ટીપુએ ૧૭૮૪ ની સલાહ થઈ લ્યાંચૂંથી લડાઈ જરી રાખી. ગવર્નર જનરલ ૧૭૮૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં વિલાયત ગયો. તેણે હિંદુસ્તાનમાં મોટી વર્તણૂક ચલાવેલી ને મોટા ગુનાહ કરેલા તે વિષે ચર્ચા ચાલવાથી તેના ઉપર પાર્લિમેંટમાં આઠ વર્ષ કામ ચાલ્યું હતું, પણ આખરે તે નિરપરાધી ઠર્યો હતો.

લોર્ડ કેર્નવાલિસ (૧૭૮૫-૧૭૯૩). ત્રાવણકોરનો રાજા જે કંપનીનો હોસ્ત હતો તે અને ટીપુ એ બેમાં ઝગડો નળ્યો ને લડાઈ શરૂ થઈ (૧૭૯૦). કેટલીક હાર ખાધા પછી કંપનીએ બાંગલોર લીધું ને શ્રીરંગપટણને ઘેરા ધાલવાનું લય દેખાડ્યું. ૧૭૯૨ ના ફેબ્રુઆરીની પાંચમી તારીખે દુશ્મનો શ્રીરંગપટણ નજીક આવી પહોંચ્યા ને ટીપુ સુલતાને પોતાનું અરધું રાજ્ય દુશ્મનોને (કંપની, નિલમ ને પેશ્વા એઓને) આપી દેવાનું, લડાઈના ખર્ચના ૩૫ લાખ રૂપિયા આપવાનું ને બે શાહજહાંઓમાં મૂકવાનું કબૂલ કીધું. કેર્નવાલિસે બંગાળમાં હુમ્મશના જમીંદાર ઠેરવ્યા-જમીનના ઉત્પન્નનો આકાર નળણી લેઈ હુમ્મશને માટે દર બાંધી આપ્યો.

કોઈમટૂર વગેરે ખામિલા માંત પાછા લીધા ને પછી છ હજાર સવાર સાથે લાંબી મજલ કાપી તે મકાસ નજીક જઈ પહોંચ્યા. મકાસના કામદારોએ સલાહ કીધી—મૂલકની સરહદ લડાઈ પહેલાં હતી તેવી રાખવી ને એકમેકને મદદ કરવી એવા કારાર થયા (૧૭૬૯).

અકગાન રોહીલાઓએ બાદશાહને દિલ્હીથી બહાર કહાડેલા, પણ મરેકાઓએ તેને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો (૧૭૭૧). બાદશાહે અલાહબાદ વગેરે માંત મરેકાઓને આપ્યા. હેન્ડિંગ્સે ઇબ્લીસ લાખનું સાલીઆણું બાદશાહને આપવું બંધ કીધું. ને અલાહાબાદ વગેરે માંત મરેકાને હાથ ન જાય તેને માટે તેણે તે ૫૦ લાખ લેઈને અયોધ્યાના નવાબને વેચ્યા. મરેકાઓ રોહીલાઓને હરાવી તેઓના માંત લૂટી ઊંજડ વાળી સ્વદેશભણી

સર જીન શોર (૧૭૯૩-૧૭૯૮) એની કાર-કીર્દમાં નિલમ, કંપની સરકારનો કટ્ટો દુશ્મન થયો. એ લાગ જોઈ ટીપુએ સત્તાધારીઓ સાથે સંપ-બાંધ્યા ને ફ્રાન્સના સત્તાધારીઓની મદદને માટે તેઓ સાથે સંદેશા ચલાવ્યા.

લોર્ડ મોર્નિંગ્ટન (૫૬વાડેથી વેલસ્લીનો મા-કિર્વસ) એણે મોટી લડાઈ કરી ટીપુને હરાવ્યો—એ તોપના ગોળાથી પડ્યો ને શ્રીરંગપટણ તાબે થયું—પુષ્કળ ધન, છત મેળવનારાઓને મળ્યું ને અંગ્રેજ રાજ્યસત્તા મજબૂત પાયા ઉપર આવી (૧૭૯૯).

ચીન.

માઝુચુતાતેર કુળના રાજા રાજ્ય કરતા. જેમુઠ લોક ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધ કરતા તેઓને સખત મના કરવામાં આવી હતી ને તે ધર્મ દેશમાંથી નીકળી ગયો. યૂરોપ સાથે વેપાર વધ્યો હતો.

યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સ.

ઉત્તર અમેરિકામાં ન્યૂહામ્પશૅર, માર્સાચુસેટ, હોડ ટાપુ વગેરે, કનેક્ટિકટ, ન્યૂયૉર્ક, ન્યૂજર્સી, પેન્સિલવેનિયા, ડિલાવેર, મેરીલાંડ, વર્જિનિયા, ઉત્તર-દક્ષિણ કારોલૈના અને ન્યોર્ગિયા એ તેર સંસ્થાન એકમેકથી સ્વતંત્ર હતાં. તે સંસ્થાનોના લોક પોત-પોતાની મંડળીઓ કરી પોતાના પ્રદેશની જવસ્થા રાખતા. ૫૬વાડેથી ઇંગ્લંડે ગવર્નર્સ નીમવાની સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી ને લોકે પોતપોતાના પ્રતિ-નિધિઓની રાજ્યસલાઓ રાખી હતી. સંસ્થાની લોકને પોતાના શત્રુઓની સામા થવામાં ઇંગ્લંડની મદદ મળતી ને ઇંગ્લંડને તે કુળકૃપ પ્રદેશનાં ઉત્પન્નતા તમામ વેપારનો ફાયદો મળતો. ન્યારે શત્રુની તરફની નિરાંત થઈ ત્યાર પછી સંસ્થાનીઓને ઇંગ્લંડની મદદની જરૂર નહોતી;—એ સ્થિતિમાં ઇંગ્લંડે સ્વતંત્ર-

ચાલતા થયા. અયોધ્યાના નવાબે ને હેન્ડિંગ્સે રોહીલાની મદદમાં લશ્કર મોકલ્યું હતાં તેના ખર્ચને માટે તેઓ સાથે લડાઈ કીધી ને તેઓને પૂરા તાબે કીધા (૧૩ એપ્રિલ, ૧૭૭૪). રોહીલાની સામા નવાબને મદદ કરવામાં હેન્ડિંગ્સને લોભ વગર બીરું કંઈ કારણ નહોતું. ૧૭૭૬ માં અંગ્રેજોને રાજાબા દાદાની ખટપટમાં સાટી ટાપુ મળ્યો હતો.

હેન્ડિંગ્સના ઉપર લાંચ ખાધાની ર્ચોદીઓ ધમ્મલી ને હુમ-લીના કોજદાર નંદકમાર સપાડ્યા. એના ઉપર કોઈએ પાંચ વર્ષની વાત ઉપર જોટી સહી કીધાનું તોહમત મૂકેલું તેની તપાસ ચલાવી મુખીમ કેઈ નેને ફ્રાંસીની સબ કીધી હતી—એ કામ હેન્ડિંગ્સે કરાવ્યું એવું કહી ક્રાન્સિલના મેમ્બર સામા થયા હતા ને તે લાંચગડ થણી વધી ગઈ હતી.

તાને ઇચ્છનારા તે લોક સાથે જેવી રીતે વર્તેલું જોઈએ તેવી રીતે ન વર્તતાં તેઓના ઉપર વિશેષ રાજ્યસત્તા ચલાવવાનો મમત ધર્યો-કરભાર મૂકવા વિષે પાર્લમેન્ટમાં ઠરાવો થયા.

નિદાને ૧૭૭૩ માં ઇંગ્લંડે ફક્ત ચાહ ઉપર જકાત લેવાનું રાખ્યું; પણ અમેરિકનોએ જાણ્યું કે એ કર દાખલ થવાથી પછવાડેથી ખીબ પહોં થશે. ન્યૂયોર્ક ને ફિલાડેલ્ફિયાના લોકે અંગ્રેજ વહાણનો માલ બંદર ઉપર ઊતરવા દીધો નહિ; ચાર્લસ્ટનવાળાઓએ ઊતરવા દેઇ વખારોમાં ભરાવા દીધો, પણ વેચાતો અટકાવ્યો; ખોસ્ટનમાં કેટલાક લોકે વહાણમાંથી ઊતરતો કેટલોક માલ દરિયામાં ફેંકી દીધો. એ ઉન્મત્તાઈ ઉપરથી તે બંદર બંધ કરવાનો એક ને માસ્સાચુસેટની ધારા બાંધનારી લોકસભાને ઊડાડી નાંખવાનો ખીબે એવા બે ધારા ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટમાં પસાર થયા. ૧૭૭૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેરે સંસ્થાનના મુખ્યત્વારો ફિલાડેલ્ફિયામાં મળ્યા ને એકસંપે તેઓએ ઇંગ્લંડના રાજને અરજ કરી-કર મૂકવાની ને રાજ્યમાંહેની વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા માત્ર સંસ્થાનિક સભાઓની જ છે; રાજ્યના ગુનાહમાં આવેલા અમેરિકનોની તપાસ ઇંગ્લંડમાં થવાનો ધારો થયો છે તે ઘટતો થયો નથી; અને વેપાર વહીવટ આવી આવી રીતે રાખવો એવું તેમાં લખી જણાવ્યું હતું. ઇંગ્લંડ સરકારે તે અરજ લીધી નહિ; અને રાજ તથા પાર્લમેન્ટ એઓએ લડાઈથી અમેરિકનોને ઠેકાણે આણવાનું ઠરવ્યું.

૧૭૭૫ ના વર્ષમાં પ્રથમ લીડલીડા, લડાઈનાં સંનમનો કબજે કરી લેવા માટે બ્રિટિશ લશ્કરી સિપાઈઓ અને હથિયારબંધ સંસ્થાનીઓ વચ્ચે લેક્સિંગ્ટનમાં થઇ; ફિલાડેલ્ફિયામાં મળેલા મુખ્યત્વારોએ પોતાની સભાનું નામ પાડ્યું-“ઉત્તર અમેરિકાના એકત્ર સંસ્થાનોની રાજસભા;” અને દેશના રક્ષણને માટે લશ્કર ઉભું કરવાનો ઠરાવ કીધો ને પગાર આપવાને નોટો કહાડી. પહેલી લડાઈ ખોસ્ટન આગળ ૧૭ મી જૂને થઈ તેમાં બ્રિટિશ લશ્કરે ભારી માર ખાધો. પછી વર્જિનિયાનો એક તવંગર ગૃહસ્થ જોર્જ વાશિંગ્ટન જે કાનેડાને માટે થઇ ગયેલી લડાઈમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો તેને સંસ્થાનિક સેનનો સરદાર નીમવામાં આવ્યો. જનરલ મૉટગોમેરીએ કાનેડા ઉપર ચઢાઈ કરી તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. પણ તેમ વર્ષ પૂરે થયું હતે બ્રિટિશ સરકારથી અમેરિકનોને તાબે કરી શકાયા નહિ; (કાનેડાના લોક સંસ્થાનીઓને ન મળતાં ઇંગ્લંડનેજ વળગી રહ્યા હતા). અમેરિક-

નોએ ખોસ્ટનને ઘેરો ઘાલ્યો અને જનરલ હૌને ૭ હજાર સિપાઈ સાથે તે શહેર ખાલી કરી હાલિકાસ તરફ નીકળી જવું પડ્યું. એથી કેટલુંક તોપખાનું તથા કેટલોક સરંભ એ અમેરિકનોને મળ્યું ને વાશિંગ્ટનને જીતની પ્રસન્નતામાં તે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (માર્ચ, ૧૭૭૬). કૉંગ્રેસ-સંસ્થાનોની રાજસભાએ જીલાઈની ૪ થીએ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર છે એવું જાહેરનામું કહાડ્યું અને સંપીલાં સંસ્થાનોએ “અમેરિકાના યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સ” એવું નામ ધારણ કીધું.

નવાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યે ન્યૂયોર્ક ને ન્યૂ જર્સી ખોયાં ને તેને કૉંગ્રેસ મેરીલાંડમાં લેઈ જવી પડી; જનરલ હૌએ વાશિંગ્ટનને બ્રાંડીવેન કીકે આગળ હરાવ્યો ને ફિલાડેલ્ફિયા લીધું (૧૭૭૭)-વાશિંગ્ટનનાં ૧૨૦૦ માણસ ઓછાં થયાં. લેક્સેટોન જનરલ બરજેઈને એને ૧૦ હજાર લશ્કર સાથે કાનેડાથી હૌને મળવાને મોકલેલો તેણે અમેરિકનોને હરાવી હાંકી કહાળ્યા ને ટિકેટનડરેજો લીધું; પણ પછવાડેથી તે એટલી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો ને ગેટ્સ તથા આર્નલ્ડ એ બે અમેરિકન સરદારો એવા તો સામા થયા કે બરજેઈનેને બે ભારે લડાઈ આપ્યા પછી પોતાનાં બધાં લશ્કર સાથે સારાટોગા આગળ તાબે થઈ રહેવાની જરૂર પડી. એ જીત જોઈને ક્રાન્સના પ્રધાનમંડળે યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સ સાથે હોસ્તીના કરાર કીધા (૧૭૭૮); અને લાફાએટ્ટી તથા ખીબ સરદારો પોતાનાં ફ્રેંચ લશ્કરો સાથે નવા રાજ્યનાં લશ્કરને મદદ કરતા થયા. જનરલ કિલન્ટન જે બ્રિટિશ રાજ્યસૈન્યનો મુખી હતો તે ફિલાડેલ્ફિયા ખાલી કરી ન્યૂયોર્ક જઈ રહ્યો. હોડ ટાપુ ઉપર અમેરિકન સરદાર સુલિવાન અને ફ્રેંચ વહાણના કાફલાનો સરદાર ડી એસ્ટ્રેંગ એઓએ ચઢાઈ કરી, પણ ત્યાં તેઓ પ્રાપ્ત નહિ. એ સમા ઉપર ઇંગ્લંડથી કમિશનરો આવેલા તેઓએ સમાધાની આણવાની બહુ બહુ તજવીજ કીધી, પણ કૉંગ્રેસે પોતાનું સ્વતંત્ર પછું કબૂલ કરાવવાનોજ મમત ધરી રાખ્યો.

૧૭૭૮ માં બ્રિટિશ તથા (અમેરિકાની મદદમાં) ફ્રેંચ કાફલાઓની વચ્ચે ઘણીક લડાઈઓ થઈ; ફ્રેંચ કાફલાને સ્પેનનાં વહાણોએ મદદ કરી તેથી ઇંગ્લંડના વેપારને મોટો ઘોકો પહોંચ્યો. ૧૭૮૦ માં ઉત્તર-દક્ષિણ કારોલૈનના લોકે ઇંગ્લંડની રાજ્યસત્તામાં રહેવું ઇચ્છી જનરલ કિલન્ટનને મદદ કરી; અને લોર્ડ કેનવાલિસે અમેરિકન જનરલ ગેટ્સને કામ્પડન આગળ ભારે શેઠ પહોંચાડી; તોપણ ખીબે વળે ગીને

બ્રિટિશ લશ્કરને હંફતી ઉત્તર-દક્ષિણ કારોલેના પ્રાંતો તાણે કરી લીધા; અને વાશિંગ્ટનને ક્લિવલેન્ડને ખીવડાની દક્ષિણમાં જઈ કોર્નવાલિસને ચોર્કટૌનમાં મહાત ક્રીધો; સપ્ટેમ્બરમાં વાશિંગ્ટનના લશ્કરને ખીજ અમેરિકન તથા ફ્રેંચ વૃક્ષીઓ મળી અને ત્રણ અઠવાડિયામાં બ્રિટિશ તોપખાનું અવાજ કરતું બંધ પડ્યું—બધી બ્રિટિશ ફોજોને તાણે થવાની જરૂર પડી-લડાઈનો છેડો આવ્યો.

૧૭૮૨ ના આરંભમાં બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે લડાઈ બંધ રાખવાનો ઠરાવ ક્રીધો ને પછી નવેમ્બરમાં સલાહના કોલકરાર સંબંધી પારીસમાં સુસદ્ધા તૈયાર થયા; ને નવા વર્ષના ફેબ્રુઆરીમાં બ્રિટને જાહેર કબ્જ ક્રીધું કે યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનું અમારાથી જુદું ને સ્વતંત્ર રાન્ય છે. યુરોપનાં ખીજ રાન્યોએ પણ તેહું માન્યું અને વાશિંગ્ટન જેનાં દેશાભિમાન તથા એક નિશ્ચયપણા વડે સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં તે મહાપુરૂષ પોતાની સત્તા કોંગ્રેસને સોંપી પાછા સાધારણ સંસારીજન થઈ રહ્યો.

હવે અમેરિકન આગેવાનો પોતાના નવા રાન્યની વ્યવસ્થા કરી તેને કૃત્રીમત કરવાના હથમમાં મચ્યા. રાન્યમાં સર્વત્ર નાશ દેખાતો હતો; ખેતી વેપાર બંધ હતાં, ને રાન્યને ભારે દેહું હતું. તેઓએ સારા સારા ધારા બાંધ્યા અને ૧૭૮૭ માં સર્વ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓની એક મોટી સભા ફિલાડેલ્ફિયામાં ભરી વાશિંગ્ટનને પ્રબંધસત્તાક રાન્યના વ્યવસ્થાનિયમ ઘડી કહાડનાર મંડળીનો મુખ્ય ક્રીધો. તેણે તે કામ ચ-શસ્વી રીતે ખતમ્યું. ૧૭૮૯ માં તેને યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનો ૧ લો પ્રમુખ સ્થાપવામાં આવ્યો. ૧૭૯૩ માં ખીજ વાર તેને તે પદ મળ્યું અને જે ખુદ્ધિ ને જે નિર્લાંભપણું તેણે લશ્કરી કારકીર્દીમાં દેખાડ્યું હતું તે તેણે રાન્યના પ્રમુખ સત્તાધારીની કારકીર્દીમાં પણ દેખાડ્યું. ફ્રેંચરાન્ય ઊંધું વળ્યું તેના ગગરાથી તે ડહાપણ ભર્યા વિચારે અળગો રહ્યો; તેણે બ્રિટન, સ્પેન ને ખીજ રાન્યો સાથે દોસ્તીના ને વેપારના કરારો ક્રીધા અને રાન્યમાંહેના સુધારાના કામમાં તેણે ખંતથી મદદ કર્યો ક્રીધી, એવી રીતની કે યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનું રાન્ય વસ્તીમાં ને હોલતમાં અસાધારણ આળાદાનીને પામ્યું. ૧૭૯૬ માં તેણે સઘળાં સરકારી કામનું રાહનામું આપ્યું ને મોટું માન તથા ખર્ચે વહાલ પામી તે કુટુંબસુખ લેતો થયો. વાશિંગ્ટન પછી મિસ્ટર આડમ્સ જે સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં તેનો એક સાથી હતો તે પ્રમુખ થયો.

હેટી ટાપુ ને ગુલામી.

વેસ્ટ ઇન્ડીઝ ટાપુઓમાં વિસ્તારમાં ખીજે પણ ઉત્પન્નમાં ખહેલો એવો જે હેટી ટાપુ તે કાલમ્બસે ૧૪૯૫ માં શોધ્યો હતો. ત્યાં સ્પાનિયર્ડ લોક જઈ વસ્યા હતા ને તેઓએ ૨૦ વર્ષમાં ત્યાંની અસલ વસ્તી ૧૦ લાખ માણસની હતી તેને નિકંદન ક્રીધી હતી. ખીજ સૈકામાં ત્યાં ઘણાક ગુલામોને આણવામાં આવ્યા હતા. ૧૬૬૫ માં ફ્રેંચ લોકે તે ટાપુના પશ્ચિમ કાંઠાનો પ્રદેશ મેળવીને ૧૬૯૭ માં તેઓ અડધા ટાપુના ધણી થયા હતા. ત્યાંની ખાંડ, ખૂન ને રૂ એ જનસોની પેદારા ૧૭૮૯ માં આઠ કરોડની ગણાઈ હતી. એ મોટી પેદારા આફ્રિકાના અભાગિયા લોકની ગુલામગીરી વડે ચતી હતી-ધણીઓ પોતાના ગુલામોને ખાવા જેટલું આપી મરતમાર મારી કામ કરાવતા.

એ ગુલામોનાં દુઃખવિષે વિચાર કરવાને ને તેમાંથી તેઓને છોડવવાને ૧૮ મા સૈકામાં ડેન્માર્ક, ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લંડમાં મંડળીઓ સ્થપાઈ ને ભાષણ લખાણ થવા માંડ્યાં. ઇંગ્લંડના ક્વેકર ખ્રિસ્તીઓએ ગુલામી ધંધાની વિરુદ્ધ ૧૭૫૪ થી બોલવા માંડ્યું હતું ને ૧૭૮૬ માં ટોમસ ક્લાર્કસનનાં ભાષણોથી લોકમાં દયાલાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. ફ્રાન્સમાં એક મંડળીએ (૧૭૮૮) તો ગુલામગીરી કહાડી નાંખવાના તરતના હવાયો લીધા અને રાન્યની વ્યવસ્થામંડળીએ (૧૭૯૧) કાળાગોરા સૌને માટે સમાનતાના હક્ક આપ્યા. એ ખબર થતાંજ હેટીના ગુલામોએ હથિયાર ઢાંચક્યાં ને પોતાના આગલા ગોરા ધણીઓને વહાડી નાંખ્યા. ગોરાઓ પણ કાળાઉપર બીલટયા; મોટા બખેટો મચી રહ્યો કે જેનું સમાધાન બહુવારે થયું; તોપણ ધારા બાંધનારી સભા તથા ડેરેક્ટર મંડળી એઓએ (૧૭૯૩) કાળાઓને સર્વ પ્રકારનું છૂટાપણું મળવા-વિષે જણાવ્યું હતું.

ભાષા, કળા, વિદ્યા.

એટ બ્રિટનમાં-ચંગ (૧૭૬૫), ચોપ (૧૭૪૪), ટોરમ્સન (૧૭૪૮), એ (૧૭૭૧), ગોલ્ડસ્મિથ (૧૭૭૪), રોબર્ટ બર્ન્સ (૧૭૬૬), ને કૌપર (૧૮૦૦) એ કવિયો હતા. સ્ટીલ (૧૭૨૯), આડિસન (૧૭૧૯), ડીફો (૧૭૩૧), ગોલ્ડસ્મિથ એ પ્રસ્તાવિક ગદ્ય લખનારા હતા. સ્વિફ્ટ (૧૭૪૫), ફિલાર્ડિંગ (૧૭૫૪), રિચર્ડસન (૧૭૬૧), ને સ્મોલેટ (૧૭૭૧) એ વાર્તા લખનારા હતા. વાનખૂ (૧૭૨૬) તથા કોંગ્રીવ (૧૭૨૮) એ હાસ્ય-રસ નાટક લખનારા હતા. જોન્સન (૧૭૮૪) કો-

શક્તી ને ગદ્યપદ્ય લખનારો હતા. છૂમ (૧૭૭૬), રોબર્ટ્સન (૧૭૯૩) ને ગિબન (૧૭૬૪), એ ઇતિહાસ લખનારા હતા. ન્યૂટન (૧૭૧૯) ને હાલી (૧૭૪૨) એ ગણિત, ન્યાતિષ ને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કુશળ હતા. બટલર (૧૭૫૨), પેલી (૧૮૦૫) એ ઈશ્વરજ્ઞાન વિષય લખનારા હતા. બલા-કરેટન (૧૭૮૦) ઇંગ્લંડના ધારા સંબંધી વ્યાખ્યાન લખનારો હતા. આડમસ્મિથ (૧૭૯૦) 'રા-ન્યોની દોલત' વિષે લખનારો હતા. રીડ (૧૭૬૬) માનસશાસ્ત્રી, ક્રાંડિલન (૧૭૯૦) વીજળી સંબંધી શોધ કરનારો ને પ્રિન્સેલી (૧૮૦૪) રસાયનશાસ્ત્રી એ નામાંકિત હતા. જોશ્યુઆ રેનલ્ડ (૧૭૬૨) ચિત્રકાર હતા. વોટ (૧૮૧૯), હાર્લીવ, આર્ક્રેટ એ ચંત્રકળામાં શોધ કરીને નવાં ચંત્ર બતાવનારા હતા.

ફ્રાન્સમાં—વોલ્ટર (૧૭૭૮) ને રોસ્સો (૧૭૭૮) એના ગ્રંથો ફ્રાન્સના રાજ્યને ઊંધું વાળવાનાં કારણોમાં અવશ્ય ગણાય છે; 'સર્વિસંગ્રહ' પુસ્તક જે ૧૭૫૧ માં નીકળ્યું તેના અધિપતિ ડેડેરટ (૧૭૮૪) ને ડી આલ્ફર્ટ એ હતા; એ બીજો પદાર્થવિજ્ઞાન ને ગણિતમાં પણ કુશળ હતા. કોંડીલાક (૧૭૮૦) માનસશાસ્ત્રી, મોંટેસ્ક્યુ (૧૭૫૫) ધારાનું સત્વ-રાજનીતિવિષે લખનારો, રોલીન (૧૭૪૨) ઇતિહાસ લખનારો, રીઓમર (૧૭૫૭) સૃષ્ટિપદાર્થ શાસ્ત્રી, બૂફો (૧૭૮૪) પશુપક્ષ્યાદિ પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ લખનારો, લવો ઈઝીઅર (૧૭૬૪) રસાયનશાસ્ત્રી, લાલાંડ (૧૮૦૭) ને લાઆંજ ગણિતશાસ્ત્રી તથા ન્યાતિષી એ સૌ નામાંકિત હતા. વેરનેટ (૧૭૮૬) ને વીએન (૧૮૧૦) એ ચિત્રકાર હતા.

ઈટલીમાં—ગોલડોની (૧૭૭૨), મેટાસટા-સિચો (૧૭૮૨) ને આલફ્રેરી (૧૮૦૩) એ નાટક

ગાયન લખનારા હતા; મ્યુરેટોરી (૧૭૫૦), ગેઆનોન (૧૭૪૮) એ ઇતિહાસ લખનારા હતા ને દીરામોશી (૧૭૬૪) એણે ઇટાલિયન ભાષાવિદ્યાનું વર્ધાનુક્રમ વૃત્તાંત લખ્યું હતું. ફીલાનજોરી (૧૭૬૮) એ અર્થશાસ્ત્ર વિષે લખનારો ને મોરગાગની (૧૭૭૧) શારીરવિદ્યામાં નિપુણ હતા; કાસીની (૧૭૫૬) ને ઓસ્કોવિક (૧૭૮૭) એ ન્યાતિષી હતા; સૃષ્ટિઇતિહાસમાં સ્પાલાનઝી (૧૭૬૮) હતા; અને ગાલવાની (૧૭૬૮) અને વોલ્ટા (૧૮૨૭) એઓએ વિદ્યુતવિદ્યાને વધારી. હુટ્ટી (૧૭૨૪) ને બટોની (૧૭૮૬) એ ચિત્રકાર હતા.

જર્મનીમાં—શ્લીગલ (૧૭૫૬) રસાલંકારશાસ્ત્રી, શીલર (૧૮૦૫) નાટક ને ઇતિહાસ લખનારો, ગેટી (૧૮૩૨) કવિ, વાર્તા લખનારો ને માનના ધર્મ જાણનારો, કાણ્ટ (૧૮૦૪) માનસશાસ્ત્રી, સ્કુપ (૧૭૩૮), મોશીમ (૧૭૫૫) ને સ્કલોઝર (૧૮૦૯) ઇતિહાસ લખનારા, જેસનર (૧૭૬૧) ને એરનેસ્ટી રાખ્દશાસ્ત્રી, સ્ટાલક (૧૭૩૪) રસાયનશાસ્ત્રી, હોફમન (૧૭૪૨) વૈદ્ય એ હતા; ને ફ્રાહેનહેટ (૧૭૪૩) થર્મોમીટર-ઉપજૂતાદર્શક ચંત્રથી પ્રસિદ્ધ હતા. યૂલર (૧૭૮૩) ગણિતશાસ્ત્રી, વેરનર (૧૮૧૭) ભૂતલવિદ્યા જાણનારો ને લાવેટર (૧૮૦૧) મુખચર્યા ઉપરથી સ્વભાવ જાણવાવિષે લખનારો હતા. મેન્સ (૧૭૭૬), ડીએટ્રિક (૧૭૭૪) ચિત્રકાર અને હાલંડ (૧૭૫૬), મોઝાર્ટ (૧૭૬૧), હેડન (૧૮૦૬), બીથોવન (૧૮૦૭), વીબર (૧૮૨૬) એ સંગીતગાયન જોડનારા હતા.

હિંદુસ્તાનમાં—શ્રીધર (૧૭૨૮) ને મોરોપંત (૧૭૨૯-૧૭૬૪) મરાઠી કવિ, દયારામ (૧૭૭૭-૧૮૫૧) ગૂજરાતી કવિ, ને પદ્મભાંકર હિંદી કવિ એ હતા.

વર્તમાન દર્શન—અપૂર્ણ.

ગ્રેટ બ્રિટન.

આયર્લેન્ડ ટાપુ રાજકીય અવહારમાં ગ્રેટબ્રિટન સાથે જોડાયો ને લ્યાંના રાજવંશી ૨૮ સરદાર તથા ૪ ધર્માધ્યક્ષ એઓને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની સરદારસભામાં દાખલ થવાનો અને લ્યાંના ૧૦૦ મુખલારી જાણુને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની લોકસભામાં દાખલ થવાનો હક્ક મળ્યો, (૧૮૦૧). રશિયાનો ગ્રાર નેપોલિયનનો દોસ્ત

થયો હતો તે પોતાનાં ગંદરોમાં ફરતાં અંગેણ પહાણો ઉપર તૂટી પડ્યો; અને ડેન્માર્ક તથા સ્વીડન એઓ તેની સાથે મળી જવાની તૈયારીમાં હતાં; એઉપરથી બ્રિટને એક કાફલો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં મોકલ્યો ને લ્યાં નેલસને ડેન્માર્કના કાફલાને હરાવ્યો. થોડે દહાડે ગ્રાર મરણ પામ્યો ને નવા ગ્રાર અલેક્ઝાંડરે બ્રિટન

સાથે મેળાપ રાખ્યો. ઈંગ્લેન્ડમાં જે અંગ્રેજ લશ્કર હતું તેણે ફ્રેંચને લ્યાંથી કહાડ્યા, પણ સર રાલ્ફ આબર્ક્રોમ્બી એ સરદાર ધાયલ થઈ મરણ પામ્યો (૨૧ મી માર્ચ). યૂરોપના દેશોમાં ફ્રાન્સની ઉપરા-ઉપરી અદ્ભુત જીત થતી હતી તેથી ને ઘણાક લોક દુઃખ પડવાથી હેરાન થતા હતા તેથી સૌ સલાહને માટે આતુર થયા હતા. નવા વર્ષની શરૂઆતમાં મિસ્ટર આર્ડિંગ્ટન પ્રધાન થયો; ને પછી એમીએન્સમાં સલાહના કરાર થયા, (૨૭ માર્ચ ૧૮૦૨)—સંસ્થાનોમાંની જીત જિતન પાસે રહી ને યૂરોપના દેશોમાંની જીત ફ્રાન્સ પાસે રહી.

કોલકરામાં કેટલુંક વાંધા બરેલું હતું તેનો લાભ લઈ નેપોલિયને એવીતો બિંધાડી અપ્રીતિ દેખાડવા માંડી કે બ્રિટિશોએ માંડદા ટાપુ (૧૮૦૦માં મળેલો) પાછો ન આપતાં પોતાની જ પાસે રાખ્યો, ને એ ઉપરથી પાછી લડાઈ ચાલી (મે, ૧૮૦૩). અંગ્રેજોએ પોતાનાં બંદરોમાં આવજવ કરતાં ફ્રેંચ વહાણોને અટકાવ્યાં તથા વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાંના કેટલાક ટાપુઓ ફ્રેંચ પાસેથી છીનવી લેવાને લ્યાં કાફલો રાખ્યો; નેપોલિયને ઘણાક અંગ્રેજ જે ફ્રાન્સમાં હતા તેમને કેદ કીધા; હાનોવરમાં હોડીવળી હામ્બર્ગનો બ્રિટન સાથેના વેપાર બંધ કરાવ્યો; અને ઇંગ્લેન્ડ ઉપર ચઢાઈ કરવાને બોલો-નના બંદરમાં મનવારોનો મોટા કાફલો સજ કીધો. ૧૮૦૪ માં મિસ્ટર પિટ પાછો પ્રધાન થયો ને તેણે મહેનત કરી બ્રિટન, રશિયા, સ્વીડન, આસ્ટ્રિયા ને નેપલ્સ એઓને નેપોલિયનની સામા લડવાને સંપીલાં કીધાં (૧૮૦૫). નેપોલિયને હાલંડ, ઈટલી, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એ દેશોનું પૂરું ધણીપણું મેળવીને સમુદ્રના રાજ્યને માટે બ્રિટનની સામા લીડવાનો મોટા બધમ ચલાવ્યો. ફ્રાંકફર્ટ આગળ લડાઈ થઈ (૨૧ મી આક્ટોબર ૧૮૦૫) તેમાં ૨૭ વહાણના બ્રિટિશ કાફલાએ ૩૩ વહાણના ફ્રેંચ કાફલાને હરાવી મોટી જીત મેળવી (નેપલ્સ સરદારનો પ્રાણ ગયો હતો); પણ જમીન ઉપર લડાઈઓ ચાલી તેમાં નેપોલિયન જે ઉપરાઉપરી જીત મેળવતો તેને સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરો અટકાવી રાખ્યાં નહિ. ઓસ્ટ્રિયનની હારથી આસ્ટ્રિયા ચીત થઈ પડ્યું ને વર્ષની આખેરીએ તેને નેપોલિયનની ધમ્મજા પ્રમાણે કોલકરા કરી આપવા પડ્યા. એ બનાવે બ્રિટનની રાજમંડળીમાં નાહમેદી પેદા કીધી; મિસ્ટર પિટ મરણ પામ્યો (નવેમ્બર, ૧૮૦૬). મિસ્ટર કેક્સ પ્રધાન થયો, તે પણ સપ્ટેમ્બરમાં મરણ પામ્યો. બીજે વર્ષે મિસ્ટર

પર્સિવલ પ્રધાન થયો તેના પ્રધાનવટામાં પ્રથમ તો ડેન્માર્કનો કાફલો ફ્રાન્સની મદદે જશે એમ ધારી તેને પકડી આણવાને બ્રિટિશ કાફલો રવાને કરવામાં આવ્યો ને એ કાફલાએ તેમ કીધું, પણ બ્રિટને તટસ્થ રહેલાં રાજ્યો ઉપર હુમલો કીધો તે બીજાં રાજ્યોએ ગેરવાજબી બણ્યું અને રશિયાના મહારાજાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરી પોતાના એલચીને લંડનથી બોલાવી લીધો. ડાર્ટનલ્સ ઉપર, ઈંગ્લેન્ડ ઉપર અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો ઉપર ઘણીક ચઢાઈઓ કરવામાં આવી હતી, પણ તેથી બ્રિટનને ફાયદો થયો નહોતો.

૧૮૦૮ માં બ્રિટન એકલું પડી જવાથી મોટા સંકટમાં આવી પડ્યું હતું—આસ્ટ્રિયાને ધણાક પ્રદેશ નેપોલિયનને આપી દેવા પડ્યો હતો; જીનાને ઓએર-સ્ટ્રાઈટની લડાઈથી યુરિયા છેક નિર્બંધ થયું હતું; ઈટલી, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એ ત્રણ ફ્રાન્સના રાજ્યમાં જોડાયાં હતાં; રશિયાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કીધી હતી; અને નેપોલિયને બર્લિનમાં કરેલા કરાવેથી સઘળાં રાજ્યોને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની મના ફરમાવી બ્રિટનને ઘેરામાં ઘાલ્યું હોય તેવું કરી મૂક્યું હતું. પણ વળી બાજનો રંગ ફરવા માંડ્યો—સ્પેનના લોકે બળવા બહાળ્યો ને બ્રિટનની મદદ માગી; સર આર્થર વેલ્સલી ૧૦ હજાર લશ્કર સાથે મોંડેગોમાં બિતર્યો ને વૈમીઝરો આગળ ફ્રેંચ સરદાર જ્યુનોટ હાર્યો (૨૧ મી આગસ્ટ). એ ઉપરથી ફ્રેંચોએ વેલ્સલીની જગોએ સર હ્યુ ડાલરિમ્પલ થયો હતો તેની સાથે અંગ્રેજ લશ્કર પોર્ટુગલમાંથી ખસેડવાની ગોઠવણ કીધી. પણ સર જોન મૂર સરદાર થઈ નવી કુમક સાથે તવંબરમાં આવ્યો તેણે અંગ્રેજ લશ્કરને પાછું સ્પેનમાં દોડ્યું; પણ લ્યાં તેનાથી નેપોલિયનની સામા ટકાઈ શકાયું નહિ. તેને કોરન્ના બંદર તરફ પાછું હરું પડ્યું; લ્યાં પણ ફ્રેંચ સરદારે તેની પછવાડે પડી તેના લશ્કર ને મોટી મુસીબતમાં આપ્યું—લશ્કરને વહાણ ઉપર ચઢાવતાં લડાઈ આપવી પડી તેમાં સર જોન કપાઈ પડ્યો (૧૬ મી નવેમ્બર ૧૮૦૮). સર આર્થર વેલ્સલી ફરીથી સરદાર નીભાયો ને એણે મોટા લશ્કર સાથે પોર્ટુગલમાં બિતરી (અગ્રેલ) આપોર્ટોમાંથી દુશ્મનને કહાડી માટ્રિડ ઉપર ધસારો કીધો. તેણે ટાલાવેરા આગળ ફ્રેંચ સરદાર વિક્ટરને પાછો હાકતો કીધો; પણ પછી તેને પોતાને પોર્ટુગલમાં પાછું આવવું પડ્યું હતું. ટાલાવેરામાં થોડીક જીત મળી તેથી અંગ્રેજ રાજ્યના લોકને હમેદ આવવા માંડી; વે-

શક્તી ને ગદ્યપદ્ય લખનારો હતા. દ્યુમ (૧૭૭૬), રોબર્ટસન (૧૭૯૩) ને ગિબન (૧૭૯૪), એ ઇતિહાસ લખનારા હતા. ન્યૂટન (૧૭૧૯) ને હાલી (૧૭૪૨) એ ગણિત, ન્યોતિષ ને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કુશળ હતા. બટ્લર (૧૭૫૨), પેલી (૧૮૦૫) એ ઇશ્વરજ્ઞાન વિષય લખનારા હતા. બ્લાન્કેટન (૧૭૮૦) ઇંગ્લંડના ધારા સંબંધી વ્યાખ્યાન લખનારો હતા. આડમસ્મિથ (૧૭૯૦) 'રા-ન્યોની હોલત' વિષે લખનારો હતા. રીડ (૧૭૯૬) માનસશાસ્ત્રી, ક્રાંડલન (૧૭૯૦) વીજળી સંબંધી શોધ કરનારો ને પ્રિન્સ્ટલી (૧૮૦૪) રસાયનશાસ્ત્રી એ નામાંકિત હતા. જોશ્યુઆ રેનલ્ડ (૧૭૯૨) ચિત્રકાર હતા. વોટ (૧૮૧૯), હાર્ઝીવ, આર્ક્રેટ એ ચંત્રકળામાં શોધ કરીને નવાં ચંત્ર ખનાવનારા હતા.

ફ્રાન્સમાં—વોલ્ટર (૧૭૭૮) ને રોસ્સો (૧૭૭૮) એના ઝંથો ફ્રાન્સના રાજ્યને ઊંધું વાળવાનાં કારણોમાં અવશ્ય ગણાયછે; 'સર્વસંગ્રહ' પુસ્તક જે ૧૭૫૧ માં નીકળ્યું તેના અધિપતિ ડેડેરટ (૧૭૮૪) ને ડી આલ્ફર્ટ એ હતા; એ બીજો પદાર્થવિજ્ઞાન ને ગણિતમાં પણ કુશળ હતા. કૉંડીલાક (૧૭૮૦) માનસશાસ્ત્રી, મોટેસ્ક્યુ (૧૭૫૫) ધારાનું સત્વ-રાજનીતિવિષે લખનારો, રોલીન (૧૭૪૨) ઇતિહાસ લખનારો, રીઓમર (૧૭૫૭) સૃષ્ટિપદાર્થ શાસ્ત્રી, બૂફો (૧૭૮૪) પશુપદ્યાર્થ પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ લખનારો, લવો ઇર્જીઅર (૧૭૬૪) રસાયનશાસ્ત્રી, લાલાંડ (૧૮૦૭) ને લાઆન્જ ગણિતશાસ્ત્રી તથા ન્યોતિષી એ સૌ નામાંકિત હતા. વેરનેટ (૧૭૮૬) ને વીએન (૧૮૧૦) એ ચિત્રકાર હતા.

ઈટલીમાં—ગોલડોની (૧૭૭૨), મેટાસ્ટાસિયો (૧૭૮૨) ને આલફેરી (૧૮૦૩) એ નાટક

ગાયન લખનારા હતા; મ્યુરેટોરી (૧૭૫૦), ગેઆનોન (૧૭૪૮) એ ઇતિહાસ લખનારા હતા ને ટીરાઓરી (૧૭૬૪) એણે ઇટાલિયન ભાષાવિધાનું વર્ણનુક્રમ વૃત્તાંત લખ્યું હતું. ફીલાનજોરી (૧૭૯૮) એ અર્થશાસ્ત્ર વિષે લખનારો ને મોરગાગની (૧૭૭૧) શારીરવિદ્યામાં નિપુણ હતા; કાસ્તીની (૧૭૫૬) ને ઓસ્કોવિક (૧૭૮૭) એ ન્યોતિષી હતા; સૃષ્ટિ-હાસમાં સ્પાલાનજની (૧૭૯૮) હતા; અને ગાલવાની (૧૭૯૮) અને વોલ્ટા (૧૮૨૭) એઓએ વિદ્યુતવિદ્યાને વધારી. હુટ્ટી (૧૭૨૪) ને બટ્ટોની (૧૭૮૬) એ ચિત્રકાર હતા.

જર્મનીમાં—શ્લીગલ (૧૭૫૯) રસાલંકારશાસ્ત્રી, શીલર (૧૮૦૫) નાટક ને ઇતિહાસ લખનારો, ગેટી (૧૮૩૨) કવિ, વાર્તો લખનારો ને માનના ધર્મે બળનારો, કાણ્ટ (૧૮૦૪) માનસશાસ્ત્રી, સ્કુવ (૧૭૩૮), મોશીમ (૧૭૫૫) ને સ્કેલોઅર (૧૮૦૯) ઇતિહાસ લખનારા, જેસનર (૧૭૬૧) ને એરનેસ્ટી રાખ્દશાસ્ત્રી, સ્ટાલ્ક (૧૭૩૪) રસાયનશાસ્ત્રી, હોફમન (૧૭૪૨) વૈદ્ય એ હતા; ને ફ્રાહેનહેટ (૧૭૪૩) થર્મોમીટર-ઉપજોતાદર્શક ચંત્રથી પ્રસિદ્ધ હતા. યૂલર (૧૭૮૩) ગણિતશાસ્ત્રી, વેરનર (૧૮૧૭) ભૂતલવિદ્યા બળનારો ને લાવેટર (૧૮૦૧) મુખચર્ચા ઉપરથી સ્વભાવ બળવાવિષે લખનારો હતા. મેન્સ (૧૭૭૯), ડીએટિક (૧૭૭૪) ચિત્રકાર અને હાલંડ (૧૭૫૯), મોઝાર્ટ (૧૭૬૧), હેડન (૧૮૦૯), બીઓવન (૧૮૦૭), વીખર (૧૮૨૬) એ સંગીતગાયન જોડનારા હતા.

હિંદુસ્તાનમાં—શ્રીધર (૧૭૨૮) ને મોરોચંત (૧૭૨૯-૧૭૬૪) મરાઠી કવિ, દયારામ (૧૭૭૭-૧૮૫૧) ગૂજરાતી કવિ, ને પદ્મભાંડર હિંદી કવિ એ હતા.

વર્તમાન દર્શન—અપૂર્ણ.

ગ્રેટ બ્રિટન.

આયર્લેન્ડ ટાપુ રાજકીય અવહારમાં ગ્રેટબ્રિટન સાથે જોડાયો ને ત્યાંના રાજવંશી ૨૮ સરદાર તથા ૪ ધર્માધ્યક્ષ એઓને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની સરદારસભામાં દાખલ થવાનો અને ત્યાંના ૧૦૦ મુખત્યારી જાણને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની લોકસભામાં દાખલ થવાનો હક્ક મળ્યો, (૧૮૦૧). રશિયાનો આર નેપોલિયનનો હોસ્ત

થયો હતો તે પોતાનાં બંદરોમાં ફરતાં અંગ્રેજ વહાણો ઉપર તૂટી પડ્યો; અને એન્માઈ તથા સ્વીડન એઓ તેની સાથે મળી જવાની તૈયારીમાં હતાં; એઉપરથી બ્રિટને એક કાફલો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં મોકલ્યો ને ત્યાં નેલસને એન્માઈના કાફલાને હરાવ્યો. ચોટ દહાડે આર મરણ પામ્યો ને નવા આર અલેક્ઝાંડરે બ્રિટન

સાથે મેળાપ રાખ્યો. ઈંગ્લેન્ડમાં જે અંગ્રેજ લશ્કર હવે તેણે ફ્રેંચને લાંથી કહાડ્યા, પણ સર રાલ્ફ આબર્ક્રોમ્બી એ સરદાર ધાયલ થઈ મરણ પામ્યો (૨૧ મી માર્ચ). યૂરોપના દેશોમાં ફ્રાન્સની ઉપરા-ઉપરી અદ્ભુત છત થતી હતી તેથી ને ધણાક લોક દુઃખ પડવાથી હેરાન થતા હતા તેથી સૌ સલાહને માટે આવુર થયા હતા. નવા વર્ષની રાજ્યાતમાં મિસ્ટર આર્ડિચન પ્રધાન થયો; ને પછી એમીએન્સમાં સલાહના કરાર થયા, (૨૭ માર્ચ ૧૮૦૨)—સંસ્થાનોમાંની છત શિટન પાસે રહી ને યૂરોપના દેશોમાંની છત ફ્રાન્સ પાસે રહી.

કોલકરામાં કેટલુંક વાંધા બરેલું હતું તેનો લાભ લઈ નેપોલિયને એવીતો ઊઘાડી અપ્રીતિ દેખાડવા માંડી કે શિટિશોએ માલ્ટા ટાપુ (૧૮૦૦માં મળેલો) પાછો ન આપતાં પોતાનીજ પાસે રાખ્યો, ને એ ઉપરથી પાછી લડાઈ ચાલી (મે, ૧૮૦૩). અંગ્રેજોએ પોતાનાં બંદરોમાં આવજવ કરતાં ફ્રેંચ વહાણોને અટકાવ્યાં તથા વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાંના કેટલાક ટાપુઓ ફ્રેંચ પાસેથી છીનવી લેવાને લાં કાફલો રાખ્યો; નેપોલિયને ધણાક અંગ્રેજ ને ફ્રાન્સમાં હતા તેમને કેદ કીધા; હાનોવરમાં ફોડીવળી હામ્બર્ગને શિટન સાથેના વેપાર બંધ કરાવ્યો; અને ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાને બોલો-નના બંદરમાં મનવારોનો મોટો કાફલો સજ કીધો. ૧૮૦૪ માં મિસ્ટર પિટ પાછો પ્રધાન થયો ને તેણે મહેનત કરી શિટન, રશિયા, સ્વીડન, આર્નિયા ને નેપલ્સ એઓને નેપોલિયનની સામા લડવાને સંપીલાં કીધાં (૧૮૦૫). નેપોલિયને હાલંડ, ઈટલી, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એ દેશોનું પૂરું ધણીપણું મેળવીને સમુદ્રના રાજ્યને માટે શિટનની સામા લીડવાનો મોટો હથમ ચલાવ્યો. ટ્રાફલગર આગળ લડાઈ થઈ (૨૧ મી આગસ્ટ ૧૮૦૫) તેમાં ૨૭ વહાણના શિટિશ કાફલાએ ૩૩ વહાણના ફ્રેંચ કાફલાને હરાવી મોટી છત મેળવી (નેપલ્સ સરદારને પ્રાણ ગયો હતો); પણ જમીન ઉપર લડાઈઓ ચાલી તેમાં નેપોલિયન ને ઉપરાઉપરી છત મેળવતો તેને સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરો અટકાવી રાખ્યાં નહિ. ઓસ્ટ્રિયનની હારથી આર્નિયા થીત થઈ પડ્યું ને વર્ષની આખેરીએ તેને નેપોલિયનની ઇચ્છા પ્રમાણે કોલકરા કરી આપવા પડ્યા. એ બનાવે શિટનની રાજમંડળીમાં નાહમેદી પેદા કીધી; મિસ્ટર પિટ મરણ પામ્યો (નવેમ્બર, ૧૮૦૬). મિસ્ટર ક્રેક્સ પ્રધાન થયો, તે પણ સપૂંબરમાં મરણ પામ્યો. બીજે વર્ષે મિસ્ટર

પર્સિવલ પ્રધાન થયો તેના પ્રધાનવટામાં પ્રથમ તો ટેન્નાઈનો કાફલો ફ્રાન્સની મદદે જશે એમ ધારી તેને પકડી આણવાને શિટિશ કાફલો રવાને કરવામાં આવ્યો ને એ કાફલાએ તેમ કીધું, પણ શિટને તટસ્થ રહેલાં રાજ્યો ઉપર દુમલો કીધો તે બીજાં રાજ્યોએ ગેરવાળળી બહુ યુ અને રશિયાના મહારાજાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરી પોતાના એલચીને લંડનથી બોલાવી લીધો. ડાર્ટનલ્સ ઉપર, ઈંગ્લેન્ડ ઉપર અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો ઉપર ધણીક ચઢાઈઓ કરવામાં આવી હતી, પણ તેથી શિટનને ફાયદો થયો નહોતો.

૧૮૦૮ માં શિટન એકલું પડી જવાથી મોટા સંકટમાં આવી પડ્યું હતું—આર્નિયાને ધણાક પ્રદેશ નેપોલિયનને આપી દેવો પડ્યો હતો; છતાંને ઓએર-સ્ટ્રાઈટની લડાઈથી પ્રુશિયા છેલ્લ નિર્બળ થયું હતું; ઈટલી, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એ ત્રણ ફ્રાન્સના રાજ્યમાં જોડાયાં હતાં; રશિયાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કીધી હતી; અને નેપોલિયને બર્લિનમાં કરેલા કરાવેથી સઘળાં રાજ્યોને શિટન સાથે વેપાર કરવાની મના કરમાવી શિટનને ઘેરામાં ધાડ્યું હોય તેવું કરી મૂક્યું હતું. પણ વળી બાહ્યનો રંગ ફરવા માંડ્યો—સ્પેનના લોકે બળવો ઊઠાવ્યો ને શિટનની મદદ માગી; સર આર્થર વેલ્સલી ૧૦ હજાર લશ્કર સાથે મોંડેગોમાં ઊતર્યો ને વેમીઇરો આગળ ફ્રેંચ સરદાર જ્યુનોટ હાર્યો (૨૧ મી આગસ્ટ). એ ઉપરથી ફ્રેંચોએ વેલ્સલીની જગોએ સર હ્યુ ડાલરિમ્પલ થયો હતો તેની સાથે અંગ્રેજ લશ્કર પોર્ટુગલમાંથી ખસેડવાની ગોઠવણ કીધી. પણ સર જોન મૂર સરદાર થઈ નવી દુમક સાથે નવંબરમાં આવ્યો તેણે અંગ્રેજ લશ્કરને પાછું સ્પેનમાં ફોંટું; પણ લાં તેનાથી નેપોલિયનની સામા ટકાઈ રહ્યાં નહિ. તેને કોરસા બંદર તરફ પાછું હાલંડ પડ્યું; લાં પણ ફ્રેંચ સરદારે તેની પછવાડે પડી તેના લશ્કર ને મોટી સુસ્તીબતમાં આપ્યું—લશ્કરને વહાણ ઉપર ચઢાવતાં લડાઈ આપવી પડી તેમાં સર જોન કપાઈ પડ્યો (૧૬ મી નવેમ્બર ૧૮૦૯). સર આર્થર વેલ્સલી ફરીથી સરદાર નીભાયો ને એણે મોટા લશ્કર સાથે પોર્ટુગલમાં ઊતરી (અગ્રેલ) એપ્રિલમાંથી દુશ્મનને કહાડી માર્ટિઝ ઉપર ધસારો કીધો. તેણે ટાલાવેરા આગળ ફ્રેંચ સરદાર વિક્ટરને પાછો હાલંડ કીધો; પણ પછી તેને પોતાને પોર્ટુગલમાં પાછું આવવું પડ્યું હતું. ટાલાવેરામાં થોડીક છત મળી તેથી અંગ્રેજ રાજ્યના લોકને ક્રેમ આવવા માંડી; વે-

શક્તી ને ગદ્યપદ્ય લખનારો હતા. છૂમ (૧૭૭૬), રોબર્ટસન (૧૭૯૩) ને ગિબન (૧૭૯૪), એ ઇતિહાસ લખનારા હતા. ન્યૂટન (૧૭૧૯) ને હાલી (૧૭૪૨) એ ગણિત, જ્યોતિષ ને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કુશળ હતા. બટ્લર (૧૭૫૨), પેલી (૧૮૦૫) એ ઈશ્વરજ્ઞાન વિષય લખનારા હતા. બલા-કન્ડન (૧૭૮૦) ઇંગ્લંડના ધારા સંબંધી વ્યાખ્યાન લખનારો હતા. આડમસ્મિથ (૧૭૯૦) 'રા-જ્યોની હોલત' વિષે લખનારો હતા. રીડ (૧૭૯૬) માનસશાસ્ત્રી, ક્રાંકિલન (૧૭૯૦) વીજળી સંબંધી શોધ કરનારો ને પ્રિન્સ્ટલી (૧૮૦૪) રસાયનશાસ્ત્રી એ નામાંકિત હતા. જોશ્યુઆ રેનલ્ડ (૧૭૬૨) ચિત્રકાર હતા. વોટ (૧૮૧૯), હાર્લીવ, આર્ક્રેટ એ યંત્રકળામાં શોધ કરીને નવાં યંત્ર બનાવનારા હતા.

ફ્રાન્સમાં—વોલ્ટર (૧૭૭૮) ને રોસ્સો (૧૭૭૮) એના ગ્રંથો ફ્રાન્સના રાજ્યને ઊંઘું વાળવાનાં કારણોમાં અવશ્ય ગણાયછે; 'સર્વસંપ્રદ' પુસ્તક જે ૧૭૫૧ માં નીકળ્યું તેના અધિપતિ ડેડેરટ (૧૭૮૪) ને ડી આલેક્ઝાંદ્રે એ હતા; એ બીજો પદાર્થવિજ્ઞાન ને ગણિતમાં પણ કુશળ હતા. કોંડીલાક (૧૭૮૦) માનસશાસ્ત્રી, મોંટેસ્ક્યુ (૧૭૫૫) ધારાનું સત્વ-રાજનીતિવિષે લખનારો, રોલીન (૧૭૪૨) ઇતિહાસ લખનારો, રીઓમર (૧૭૫૭) સૃષ્ટિપદાર્થ શાસ્ત્રી, બૂફો (૧૭૮૪) પશુપદ્યાર્થ પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ લખનારો, લવો ઇઝીઅર (૧૭૬૪) રસાયનશાસ્ત્રી, લાલાંડ (૧૮૦૭) ને લાગ્રાંજ ગણિતશાસ્ત્રી તથા જ્યોતિષી એ સૌ નામાંકિત હતા. વેરનેટ (૧૭૮૬) ને વીએન (૧૮૧૦) એ ચિત્રકાર હતા.

ઈટલીમાં—ગોલડોની (૧૭૭૨), મેટાસ્ટાન્સિયો (૧૭૮૨) ને આલફ્રેરી (૧૮૦૩) એ નાટક

ગાયન લખનારા હતા; મ્યુરેટોરી (૧૭૫૦), ગેઆનોન (૧૭૪૮) એ ઇતિહાસ લખનારા હતા ને દીરામોરી (૧૭૬૪) એણે ઇટાલિયન ભાષાવિધાનું વર્ષાનુક્રમ વૃત્તાંત લખ્યું હતું. ફીલાનજીએરી (૧૭૯૮) એ અર્થશાસ્ત્ર વિષે લખનારો ને મોરગાગની (૧૭૭૧) શારીરવિદ્યામાં નિપુણ હતા; કાસીની (૧૭૫૬) ને ઓસ્કોવિક (૧૭૮૭) એ જ્યોતિષી હતા; સૃષ્ટિઈતિહાસમાં સ્પાલાનઝીની (૧૭૯૮) હતા; અને ગાલવાની (૧૭૯૮) અને વોલ્ટા (૧૮૨૭) એઓએ વિદ્યુતવિદ્યાને વધારી. લુટ્ટી (૧૭૨૪) ને બટ્ટોની (૧૭૮૬) એ ચિત્રકાર હતા.

જર્મનીમાં—શ્લીગલ (૧૭૫૯) રસાલંકારશાસ્ત્રી, શીલર (૧૮૦૫) નાટક ને ઇતિહાસ લખનારો, ગેટી (૧૮૩૨) કવિ, વાર્તો લખનારો ને માનના ધર્મ જાણનારો, કાણ્ટ (૧૮૦૪) માનસશાસ્ત્રી, સ્કુવ (૧૭૩૮), મોરીમ (૧૭૫૫) ને સ્કલોઝર (૧૮૦૯) ઇતિહાસ લખનારા, જેસનર (૧૭૬૧) ને એરનેસ્ટી રાખ્દશાસ્ત્રી, સ્ટાલક (૧૭૩૪) રસાયનશાસ્ત્રી, હોફમન (૧૭૪૨) વૈદ્ય એ હતા; ને ફ્રાહ્નહૈટ (૧૭૪૩) થર્મોમીટર-ઉપજુતાદર્શક યંત્રથી પ્રસિદ્ધ હતા. યુલર (૧૭૮૩) ગણિતશાસ્ત્રી, વેરનર (૧૮૧૭) ભૂતલવિદ્યા જાણનારો ને લાવેટર (૧૮૦૧) મુખઅર્થો ઉપરથી સ્વભાવ જાણવાવિષે લખનારો હતા. મેંગ્સ (૧૭૭૬), ડીએટ્રિક (૧૭૭૪) ચિત્રકાર અને હાલંડ (૧૭૫૬), મોઝાર્ટ (૧૭૯૧), હેડન (૧૮૦૯), બીથોવન (૧૮૦૭), વીબર (૧૮૨૬) એ સંગીતગાયન જોડનારા હતા.

હિંદુસ્તાનમાં—શ્રીધર (૧૭૨૮) ને મોરોપંત (૧૭૨૯-૧૭૬૪) મરાઠી કવિ, દયારામ (૧૭૭૭-૧૮૫૧) ગુજરાતી કવિ, ને પદ્માકર હિંદી કવિ એ હતા.

વર્તમાન દર્શન—અપૂર્ણ.

ગ્રેટ બ્રિટન.

આયર્લેંડ ટાપુ રાજકીય વ્યવહારમાં ગ્રેટબ્રિટન સાથે જોડાયો ને ત્યાંના રાજવંશી ૨૮ સરદાર તથા ૪ ધર્મીયશ્લેષ એઓને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની સરદારસલામાં દાખલ થવાનો અને ત્યાંના ૧૦૦ મુખ્યારી જાણુને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટની લોકસલામાં દાખલ થવાનો હક્ક મળ્યો, (૧૮૦૧). રશિયાનો આર નેપોલિયનનો દોસ્ત

થયો હતો તે પોતાનાં બંદરોમાં ફરતાં અંગ્રેજ વહાણો ઉપર તૂટી પડ્યો; અને ડેન્માર્ક તથા સ્વીડન એઓ તેની સાથે મળી જવાની તૈયારીમાં હતાં; એઉપરથી બ્રિટને એક કાફલો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં મોકલ્યો ને ત્યાં નેલસને ડેન્માર્કના કાફલાને હરાવ્યો. થોડે દહાડે આર મરણ પામ્યો ને નવા આર અલેક્ઝાંડરે બ્રિટન

સાથે મેળાપ રાખ્યો. ઈંગ્લેન્ડમાં જે અંગ્રેજ લશ્કર હવે તેણે ફ્રેંચને લ્યાંથી કહાડ્યા, પણ સર રાલ્ફ આબર્ક્રોમ્બી એ સરદાર ધાયલ થઈ મરણ પામ્યો (૨૨ મી માર્ચ). યૂરોપના દેશોમાં ફ્રાન્સની ઉપરા-ઉપરી અદ્ભુત છત થતી હતી તેથી ને ઘણાક લોક દુઃખ પડવાથી હેરાન થતા હતા તેથી સૌ સલાહને માટે આતુર થયા હતા. નવા વર્ષની શરૂઆતમાં મિસ્ટર આર્ડિંગ્ટન પ્રધાન થયો; ને પછી એમીએન્સમાં સલાહના કરાર થયા, (૨૭ માર્ચ ૧૮૦૨)—સંસ્થાનોમાંની છત છિટન પાસે રહી ને યૂરોપના દેશોમાંની છત ફ્રાન્સ પાસે રહી.

કેલકરારમાં કેટલુંક વાંધા ભરેલું હતું તેનો લાભ લઈ નેપોલિયને એવીતો ઊઘાડી અપ્રીતિ દેખાડવા માંડી કે બ્રિટિશોએ માલ્ટા ટાપુ (૧૮૦૦માં મળેલો) પાછો ન આપતાં પોતાનીજ પાસે રાખ્યો, ને એ ઉપ-રથી પાછી લડાઈ ચાલી (મે, ૧૮૦૩). અંગ્રેજોએ પોતાનાં બંદરોમાં આવજવ કરતાં ફ્રેંચ વહાણોને અટ-કાવ્યાં તથા વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાંના કેટલાક ટાપુઓ ફ્રેંચ પાસેથી છીનવી લેવાને લ્યાં કાફલો રાખ્યો; નેપોલિયને ઘણાક અંગ્રેજ જે ફ્રાન્સમાં હતા તેમને કેદ કીધા; હાનોવરમાં દોડીવળી હામ્બર્ગનો બ્રિટન સાથેનો વેપાર બંધ કરાવ્યો; અને ઇંગ્લેન્ડ ઉપર ચઢાઈ કરવાને બોલો-નના બંદરમાં મનવારોનો મોટો કાફલો સજ કીધો. ૧૮૦૪ માં મિસ્ટર પિટ પાછો પ્રધાન થયો ને તેણે મહેનત કરી બ્રિટન, રશિયા, સ્વીડન, આસ્ટ્રિયા ને નેપલ્સ એએને નેપોલિયનની સામા લડવાને સંખીલાં કીધાં (૧૮૦૫). નેપોલિયને હાલંડ, ઈટલી, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એ દેશોનું પૂરું ઘણીપણું મેળવીને સમુદ્રના રાજ્યને માટે બ્રિટનની સામા લીડવાનો મોટો ઉદ્યમ ચલાવ્યો. ટ્રાફલગર આગળ લડાઈ થઈ (૨૧ મી આગસ્ટ ૧૮૦૫) તેમાં ૨૭ વહાણના બ્રિટિશ કાફ-લાએ ૩૩ વહાણના ફ્રેંચ કાફલાને હરાવી મોટી છત મેળવી (નેપલ્સન સરદારને પ્રાણ ગયો હતો); પણ જમીન ઉપર લડાઈઓ ચાલી તેમાં નેપોલિયન જે ઉપરાઉપરી છત મેળવતો તેને સંખીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરો અટકાવી શક્યાં નહિ. ઓસ્ટરિટઝની હારથી આસ્ટ્રિયા ચીત થઈ પડ્યું ને વર્ષની આખરીએ તેને નેપોલિયનની ઇચ્છા પ્રમાણે કેલકરાર કરી આપવા પડ્યા. એ બનાવે બ્રિટનની રાજમંડળીમાં નાહમેદી પેદા કીધી; મિસ્ટર પિટ મરણ પામ્યો (નવેમ્બરી, ૧૮૦૬). મિસ્ટર ફ્રેક્સ પ્રધાન થયો, તે પણ સપ્ટેમ્બરમાં મરણ પામ્યો. બીજે વર્ષે મિસ્ટર

પર્સિવલ પ્રધાન થયો તેના પ્રધાનવટામાં પ્રથમ તો ડેન્માર્કનો કાફલો ફ્રાન્સની મદદે જશે એમ ધારી તેને પકડી આણવાને બ્રિટિશ કાફલો રવાને કરવામાં આવ્યો ને એ કાફલાએ તેમ કીધું, પણ બ્રિટને તટસ્થ રહેલાં રાજ્યો ઉપર હુમલો કીધો તે બીજાં રાજ્યોએ ગેરવાજબી બણ્યું અને રશિયાના મહારાજાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરી પોતાના એલચીને લંડનથી બોલાવી લીધો. ડાર્ટનલ્સ ઉપર, ઈંગ્લેન્ડ ઉપર અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો ઉપર ઘણીક ચઢાઈઓ કરવામાં આવી હતી, પણ તેથી બ્રિટનને ફાયદો થયો નહોતો.

૧૮૦૮ માં બ્રિટન એકલું પડી જવાથી મોટા સંકટમાં આવી પડ્યું હતું—આસ્ટ્રિયાનો નેપોલિયનને આપી દેવો પડ્યો હતો; છતાંને ઓએર-સ્ટ્રાઈટની લડાઈથી પ્રુશિયા છેક નિર્બળ થયું હતું; ઈટલી, સ્પેન ને પોર્ટુગલ એ ત્રણ ફ્રાન્સના રાજ્યમાં જોડાયાં હતાં; રશિયાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કીધી હતી; અને નેપોલિયને બર્લિનમાં કરેલા ઠરાવોથી સઘળાં રાજ્યોને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની મના ફરમાવી બ્રિટનને ઘેરામાં ઘાલ્યું હોય તેવું કરી મૂક્યું હતું. પણ વળી બાહ્યનો ઢંગ ફરવા માંડ્યો—સ્પેનના લોકે બ-ળવો ઊઠાવ્યો ને બ્રિટનની મદદ માગી; સર આર્ચર વેલ્સલી ૧૦ હજાર લશ્કર સાથે મોંડેગોમાં બેઠ્યો ને વેમીઇરો આગળ ફ્રેંચ સરદાર જ્યુનોટ હાર્યો (૨૧ મી આગસ્ટ). એ ઉપરથી ફ્રેંચોએ વેલ્સલીની જગોએ સર હ્યુ ડાલરિન્ગપલ થયો હતો તેની સાથે અંગ્રેજ લશ્કર પોર્ટુગલમાંથી ખસેડવાની ગોઠવણ કીધી. પણ સર જોન મૂર સરદાર થઈ નવી હુમક સાથે નવં-બરમાં આવ્યો તેણે અંગ્રેજ લશ્કરને પાછું સ્પેનમાં દોડ્યું; પણ લ્યાં તેનાથી નેપોલિયનની સામા ટકાઈ શ-કાયું નહિ. તેને કેરમા બંદર તરફ પાછું હલકું પડ્યું; લ્યાં પણ ફ્રેંચ સરદારે તેની પછવાડે પડી તેના લશ્કર ને મોટી મુસીબતમાં આણ્યું—લશ્કરને વહાણ ઉપર ચઢાવતાં લડાઈ આપવી પડી તેમાં સર જોન ક-પાઈ પડ્યો (૧૬ મી નવેમ્બરી ૧૮૦૯). સર આ-ર્ચર વેલ્સલી ફરીથી સરદાર નીભાયો ને એણે મોટા લ-શ્કરસાથે પોર્ટુગલમાં બેઠી (અગ્રેલ) આપોર્ટોમાંથી દુશ્મનને કહાડી માદ્રિડ ઉપર ધસારો કીધો. તેણે ટાલાવેરા આગળ ફ્રેંચ સરદાર વિક્ટરને પાછો હ-ઠતો કીધો; પણ પછી તેને પોતાને પોર્ટુગલમાં પાછું આવવું પડ્યું હતું. ટાલાવેરામાં થોડીક છત મળી તેથી અંગ્રેજ રાજ્યના લોકને હમેદ આવવા માંડી; વે-

લસલીને હમરાવ પદવી મળી ને તે **ખારન ડૌરો** ને **વૈકૌંટ વેલિંગટન** કહેવાયો. **વાલચેરનના** ટાપુ ઉપર અંગ્રેજ લશ્કર ચડ્યું હતું તેવું છેવટ લ્યાંનાં હવા-પાણીનેલીધે ને સરદાર અનુભવી નહિ તેનેલીધે ઘ-છુંજ ભૂંડું આન્યું હતું. આરિદ્ર્યાના મહારાજને લ-ડાઈમાં હારીને પોતાની દીકરી **મરાયા લુધસા** પર-ણાવવી કબૂલ કરી ને પોલિયન સાથે સલાહ કીધી હતી.

૧૮૧૦ માં ફ્રેંચ રાજ્યે સ્પેનમાંના પોતાનાં લશ્ક-રોને વધાર્યાં અને અંગ્રેજોને લ્યાંથી હાંકી કહાડવાનો **મસ્તેનાને** હુકમ આપ્યો. લોર્ડ વેલિંગટને અંગ્રેજ તથા પોર્ટુગાલી ૮૦ હજાર લશ્કર ઇયુસેકોની હુંગરી-ઓ પર રાખ્યું; સપ્ટેમ્બરમાં ફ્રેંચના તેરલાજ લશ્કરને હરાવી હાડાડ્યું; અને પછી પોતે-પોતાના લશ્કર સાથે **ટોરેસ વેદ્રાસ** આગળ નીકળી જાયો. ઇંગ્લંડમાં જ્યોર્જ ૩ ને રાજ વખતે વખતે વિકળ થતો તે એ વર્ષની (૧૮૧૦) આખરે છેક ઘેલો થઈ ગયો ને તેથી તેનો પાટવી કુંવર રીજેન્ટ—રાજપ્રતિનિધી ઠર્યાં. ૧૮૧૧ માં સ્પેનમાં ભારે લડાઈ મચી—ફ્રેંચ લશ્કર હાર્યું (૫ મી મે); **આલમેડા** શહેર અંગ્રેજોને તાબે થયું તથા જનરલ **એરેસફોર્ડ**વાળી દુકડીએ **આલ-ઇયુએરાની** લડાઈમાં ફ્રેંચ જનરલ સોલ્ટને હરાવ્યો; અને જનરલ **એડામની** દુકડીએ **ખારેન્સા** આગળ ફતેહ મેળવી. વેલિંગટને **ખાડેનેસ**ને ઘેરા ધાલ્યો હતો, પણ તેને લ્યાંથી ખશી પોર્ટુગલ તરફ પાછું ફરવું પડ્યું હતું. એ વર્ષમાં અંગ્રેજ લોકને મોટી આપદા વઠવી પડી;—નેપોલિયને પોતાનાં જીતેલાં રાજ્યોને ખ્રિસ્ત સાથે વેપાર કરવાની મના કરેલી તેવું વેર લેવાને ખ્રિસ્તિય પ્રધાન મંડળમાં કેટલાક ઠરાવ થયા હતા ને તેથી નેકે ફ્રેંચ લોક મૂઝાતા હતા તોપણ તે ઠરાવોમાં તટસ્થ રાજ્યો સાથે વેપાર કરવા સંબંધી કેટલીક નવી નડતરો રાખેલી તેથી વેપાર ધંધો કરનારા ને કારખા-નાવાળા અંગ્રેજ લોકમાં નાહમેદીનો ભારે ગભરાટ ઊઠ્યો હતો. ૧૮૧૨ ના મેની ૧૧ મીએ પ્રધાન મિં પર્સિવલ કોઈ ગાંડાએ મારેલી ગોળીથી મુઓ ને પછી લોર્ડ **લિવર્પુલ**, લોર્ડ **કાસલરી** ધ ને બીજાઓ રાજ્ય-કારભારી થયા હતા.

નેપોલિયને **માસ્કો** ઉપર ચઢાઈ કરેલી લ્યાં તેવું મોટું લશ્કર નાશ પામ્યું ને એ લાગ નેક ૧૮૧૩ ની શરૂઆતમાં રશિયા, પ્રુશિયા; આરિદ્ર્યા ને બીજાં નાનાં રાજ્યોએ સંપ બાંધી ઉત્તર જર્મનીમાં ફ્રાન્સ સાથે લ-ડાઈ ચલાવી, સ્પેનમાં વેલિંગટને **સાલામાંકોની** લડાઈ જીતી માદ્રિડ શહેર લીધું હતું (૧૮૧૨); અને

નેકે પછી પાછું તેને પોર્ટુગલ તરફ હઠી જવું પડ્યું હતું તોપણ તેણે પોતાના ઉપર લશ્કરનો ભરોસો ખેસાડી તેને હોંસીલું કીધું હતું. ૧૮૧૩ ના મેમાં વેલિંગટન યા-છો લડાઈ આપવા નીકળ્યો; તેણે **રાજા જોસેફ** તથા **માર્શલ જોરડન** એ બેની સરદારીવાળાં લશ્કરને **વિ-ટોરિયા** આગળ હરાવ્યાં (૨૧ જૂન); અને નાસના-રાઓને **પિરીનીઝ પર્વત**ની પેલી પાસ હાંકી કહાડી ફ્રાન્સમાં પ્રવેશ કીધો (૭ મી ઓક્ટોબર). ૧૮૧૪ ના એપ્રિલની ૧૦ મીએ **વૂર્લો** આગળ જનરલ વેલિંગટને જનરલ સોલ્ટને પૂરેપૂરો હરાવ્યો; સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરે જૈન નદી આળંગી માર્યોની ૩૦ મીએ પારિસ આગળ જીત મેળવી બીજો દહાડો તે શહેર લીધું હતું. થોડા દહાડા પછી નેપોલિયન સાથે કોલકારાર કર-વામાં આવ્યા ને એણે રાજ્ય છોડી દેઈ ભૂમધ્ય સમુ-દ્રના **એલબા** નામના ટાપુમાં જઈ રહેવાનું કબૂલ કીધું. મેની ૩૦ મીએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહના કરાર નક્કી થયા ને તેથી ફ્રાન્સના રાજ્યની સરહદ ૧૭૯૨ માં હતી તેજ કાયમ રહી પણ કેટલાંક સંસ્થાન તેને પાછાં મળ્યાં; અને ઇંગ્લંડે **માલ્ટા**, કેપ **આલ્ગુડ હોપ** ને **હેલી-ગોલંડ**નો ટાપુ એ રાખ્યા. પછી રશિયાનો મહારાજ ને પ્રુશિયાનો રાજ એ બે લંડન આવ્યા હતા ને તેઓનો હરખથી સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો; વેલિંગટનેને જૂકનો ખિતાબ ને (પ્રથમ ૧૦ લાખ આપેલા તે ઉ-પરાંત બીજા) ૪૦ લાખની જગીર એ આપવામાં આ-વ્યાં હતાં. ઓક્ટોબરની ૨ જીએ સધળાં રાજ્યોના પ્રતિ-નિધિની સભા **વીએના**માં મળી ને તેણે લડાઈઓથી બદલાઈ ગયેલી સરહદો પાછી નક્કી કરવા માંડી.

એ દામ ચાલેછે તેવામાં ૧૮૧૫ ના આર્લમાં ને-પોલિયન એલબેથી ફ્રાન્સ ગયો ને લ્યાંના લશ્કરે તેને સરદાર માન્યો. એ ખબર થતાં ૧ લાખ પ્રુશિયન લશ્કર તથા ૮૦ હજાર અંગ્રેજ લશ્કર એ બે નેધર્લંડમાં સાથે થયાં ને આરિદ્ર્યન તથા રશિયનનાં ઝુંડો પણ લ્યાં આવી મળવા લાગ્યાં. સંપીલાં લશ્કરને એકત્ર થતાં અટકાવવાને નેપોલિયને અહિં તહિં છટક છટક ને કેટ-લીક ભારે લડાઈઓ કીધી, પણ પછી તેણે પોતાનું ૮૦ હજાર લશ્કર વેલિંગટનનાં ૭૨ હજાર સામાં દોડ્યું. **બુસ્સલસની** પાસે **વાટર્લુ** ગામ આગળ જૂનની ૧૮ મીએ આખો દહાડો લડાઈ મચી; ફ્રેંચ લશ્કરે અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર ઉપરાઉપરી હુલ્લો કીધો ને અંગ્રેજ લશ્કરે ધીટ થઈ તે હાલ્યા; સાંજે સાત વાગતે નેપોલિયન કુમકને માટિ રાખી મૂકેલું પાલદળ બહાર આણી અંગ્રેજ લશ્કરના મધ્ય ઉપર તૂટી પડવાની ગોઠવણ કરતો

ખીન્ને દેશથી આવતાં અનાજ ઉપર જકાત લેવાતી તે બંધ કરવામાં આવી. ૧૮૪૭ માં આયર્લેન્ડમાં ખટાટાનો પાક ન બીત્યો ને ભૂખમરાથી કેટલાક લોક મુત્યા ને કેટલાક અમેરિકા જઈ વશ્યા. રેલવેના ને જોષ્ટ-સ્ટાક કંપનીના શેરોમાં કાવતરાંના સટ્ટા ચાલ્યા ને ધણીક પહેડીઓએ દેવાળાં કહાડ્યાં ને કારીગર લોક કામધંધા વગર ઘણા હોરાન થયા. ૧૮૫૪ માં ઇંગ્લેન્ડ તથા ફ્રાન્સ એઓએ તુર્કિસ્તાનનો પક્ષ કરી રશિયા સાથે લડાઈ ચલાવી-રશિયાના મહારાજાએ ડાન્યૂબ નદી ઉપરનો તુર્કનો કેટલોક મૂલક પોતાના કબજામાં લેઈ લીધો હતો. આલાકલાવા ને ઇનકરમન એ બે ઠેકાણે મોટી લડાઈઓ થઈ હતી ને સિબારેટપોલનો કિલ્લો અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ લશ્કરે લીધો હતો. ૧૮૫૬ ના માર્ચની ૩૧ મીએ સલાહના કરાર થયા તેમાં રશિયાના રાજ્યની હદ નક્કી કરવામાં આવી કે જેથી ડાન્યૂબ નદીનો તેનો વેપાર બંધ થયો; બ્લાકસી—કાળા સમુદ્રના કાંઠાનો વેપાર સૌ દેશના લોકને માટે ખુલ્લો થયો; રશિયાએ તથા તુર્કિસ્તાને લશ્કરી વહાણોનો કાફલો તે દરિયામાં રાખવો નહિ; વગેરે. ઇરાનના શાહે રશિયાની ઉશ્કેરણીથી તથા મહદથી અફગાનિસ્તાનના હીરાટ ઉપર હુમલો કરી તે કિલ્લો લીધો હતો; ને તે ઉપરથી સર જેમ્સ ઓડોમ્સે ઇરાની અખાતમાં જઈ ખૂશરુનું બંદર લીધું ને બે વાર ઇરાની ફેજને હરાવી; પણ તેટલામાં પારિસમાં કોલકરાર થયા ને શાહે હીરાટ પાછું આપ્યું (માર્ચ, ૧૮૫૭). ૧૮૪૨ ના કોલકરારથી હોંગકોંગનો ટાપુ ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યને મળ્યો હતો અને કંતાન, કુચૂ, નિંગપો, અમોય ને સાંઘે એ બંદરોમાં વેપારને માટે કોઠીઓ ધાલવાની છૂટ મળી હતી, પણ પછવાડે વાંધા નીકળ્યા ને અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ લશ્કરે કંતાન ને ટીએન્ટસિન તાબે કીધાં; પણ પછી ચીનના મહારાજા સાથે કોલકરાર થઈ સલાહ થઈ હતી (૧૮૫૮). હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૫૭ માં બળવો બેઠો તેનું પણ સમાધાન થયું હતું ને કંપનીનું રાજ્ય ટીપુ મહારાણીની આજીવંતિ હતી (૧ લી નવેમ્બર ૧૮૫૮).

ભાષા, કળા, વિદ્યા-શેલી, સ્કોટ, ઝેરન, સૌધી, કાન્થેલ, મૂર, વર્ડસ્વર્થ ને બીજા કેટલાએક કવિઓ હતા; નવામાં મુખ્ય આલફ્રેડ ટેનિસન રાજ્યકવિ છે. સ્કોટ, બુલ્વર, ડિકન્સ, થાકરે, ડિઝરાએલી, એઓ નોવેલ—વાર્તા લખવામાં નામાંકિત ગણાયછે; મિસ એન્જલ, મિસ ફ્રેડીઅર, ને મિસ પ્રૌડી એ ત્રણ સ્ત્રીઓ પણ વાર્તા લખીને

પ્રખ્યાત થઈ છે. હાલમ, આલીસન ને મકાલે એઓએ ઇતિહાસ લખીને અને લાંડોર, જેફરી, વિલ્સન, કાર્લેલ એઓએ ભાષાવિદ્યાના ગ્રંથો લખીને વિખ્યાતિ મેળવી છે. બર્ક, ફ્રાન્સ, પિટ્ટ, શેરિડન ને બીજાઓએ પાર્લીમેન્ટમાં સુંદર વક્તાનાં માન અને આલમર્સ, ઈર્લિંગ, હાલ એઓએ ધર્મ-વિષયોનાં વ્યાખ્યાન કર્તાનાં માન મેળવ્યાં છે. સ્કેવર્ટ, બ્રૉન, ને પછી સર વિલિયમ હામિલટન એઓએ માનસશાસ્ત્ર વિષયમાં કીર્તિ મેળવી હતી. રીકાર્ડો ને માલ્થસ એઓએ અર્થશાસ્ત્રમાં, પ્લેફર ને લેસ્લી એઓએ ગણિતમાં તથા પ્રદાર્થવિજ્ઞાનમાં, સર હંફ્રી ડેવી, ઉલસ્ટન, ડાલ્ટન, ફારેડે એઓએ રસાયનશાસ્ત્રમાં, બકલેન્ડ, સેન્ડવિક, માંટેલ, કોનીબીઅર, લેઅલ, મર્ફિસન એઓએ બૃત્તજીવિદ્યામાં, એઓન, ગ્રેગરી, જેનર (ગૌશીતજીવાળો), સિમ્સન એઓએ વૈદકશાસ્ત્રમાં. બાંકસ, બ્રૉન, હૂકર એઓએ પ્રાણી તથા પદાર્થના ઇતિહાસ લખવામાં નામ કીધાં છે. ડાગેરેએ ફ્રેંચના શોધથી નીકળેલી ફોટોગ્રાફીની નવી વિદ્યા ચિત્રકારના તથા લોકના ઉપયોગમાં આવી છે. લોરેન્સ, વિલ્કી, ટર્નર, મિલ્લેઈસ, લાંડસિર, મકલીસ, સ્ટાનફીલ્ડ એ ચિતારા, ચાંટ્રી, નોબલ, ફ્રાલી એ નક્શી કામ કરનારા અને ખારી, સ્કોટ, એ શિલ્પી પ્રસિદ્ધ છે. આગગાડી, આગબોટ, વીજળીના તાર વગેરેમાં ઘણાએક ઉપયોગી શોધ થયા છે.

આધીન રાજ્ય ને સંસ્થાનો—હિંદુસ્તાન સંબંધી વૃત્તાંત તો તેનાં જુદાં પડેલાં પ્રકરણ ઉપરથી જાણવામાં આવશે ને બીજા દેશ સંબંધી આ પ્રમાણે છે:—૬૦ વર્ષ ઉપર ઓસ્ટ્રેલિઆમાં દેશનિકાલ કરેલા કેદીઓને મોકલવામાં આવતા, પણ હાલ ત્યાં ધણીક હોલતમંદ શહેરો થયાં છે. તે પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાકું ઢોરનું હવું, પણ ૧૮૫૧ માં સોનાની ખાણો જડવાથી ત્યાંના અંગ્રેજ લોકની સ્થિતિ ઉચ્ચ વેપારથી તેજળી થઈ છે. એ મોટા ટાપુના ન્યૂ સૌથવેલ્સ પ્રાંતમાં ૧૮૪૦ થી કેદીઓ મોકલવા બંધ કરવામાં આવ્યા ને આજ ત્યાં ૩ લાખ માણસની વસ્તી છે ને એમાંના ૮૦ હજાર તો સિડની શહેરમાં છે. વિક્ટોરિઆ પ્રાંતમાં મોટી મોટી ખાણો હોવાથી ત્યાંની વસ્તી ૫ લાખની થઈ છે ને તેના મુખ્ય શહેર મેલ્બોર્નમાં ૧ લાખ માણસો છે. ન્યૂ સૌથવેલ્સ, વિક્ટોરિઆ, સૌથ ઓસ્ટ્રેલિઆ ને ક્વીન્સલેન્ડ એ દરેક પ્રાંતમાં આજ લોકની તરફથી નીમાતી

ધારામંડળી અને (લોકને જવાબદાર રહી) રાણીના નીમેલા ગવર્નરને સલાહ આપનારી મંડળી, એવી જે મંડળી છે તે તે રાજ્યવ્યવસ્થા રાખે છે. ત્યાંના લોક તાંબું સોનું બન જીને દેશાવર મોકલે છે; જતા આવતા માલની કીમત ૧૮૫૯ માં ૪૬ કરોડ રૂપિયાની ગણાઈ હતી ને દેશનું ઉત્પન્ન ૭ કરોડનું હતું.

આફ્રિકામાં કેપ ગુડ હોપ ને કેપ નતાલ એ જે બ્રિટિશ સંસ્થાનો છે; એ સંસ્થાની લોકને કાફ્રિઓ સાથે જ્યારે ત્યારે ઠંડા થયાં કરે છે તેથી તેઓ હજી દી-પતા નથી; એક વાર બ્રિટને પોતાના કેદીઓને ત્યાં મોકલવાની ગોઠવણ કરીધેલી, પણ સંસ્થાની લોકે કેદીઓને દાખલ નહ કરવા એવો પક્ષો કરાવ કરીધો હતો ને સરકારને પોતાનો કરાવ ફેરવવો પડ્યો હતો.

જેમ આસ્ટ્રેલિયા ને કાલીફોર્નિયા થોડાક કાળમાં આખાદ થયાં તેમ કાનેડાનો પ્રદેશ પણ ધણીજ આખાઈ થયો છે—સો વર્ષ ઉપર ૭૦ હજાર માણસ હતાં ને ૧૮૫૭ માં ૨૫ લાખ ૭૦ હજારથી વધારે વસ્તી ગણાઈ હતી. બ્રિટિશ કોલંબિયા એ એક નવું સંસ્થાન મંડાયું છે

ફ્રાન્સ.

નેપોલિયને નવી વ્યવસ્થા કરી ત્રણ કોન્સલ ઠેરવ્યા ને તેમાં પોતે મુખ્ય થયો (૨૪ મી ડિસેમ્બર, ૧૭૯૯). તેણે ઇંગ્લંડ તથા આસ્ટ્રિયા સાથે સલાહ કરવાને કહેણ મોકલ્યાં, પણ તે રાજ્યોએ કબૂલ રાખ્યાં નહિ. નેપોલિયને આસ્ટ્રિયા સાથે લડાઈ ચલાવી. ફ્રેન્ચના લશ્કરનો સરદાર મોરો જર્મનીમાં જત મેળવવા લાગ્યો અને ઈટલીવાળા લશ્કરની સરદારી કરી નેપોલિયન પોતે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાંથી એટ સેન્ટ બર્નેડ નામના ટુંગરની વાટે ઉતાવળો મીલાનમાં ઉતર્યો (૨ જુન, ૧૮૦૦); અને પછી તરતજ મરેગોના મેદાનમાં આસ્ટ્રિયન લશ્કરને હરાવ્યું. આસ્ટ્રિયન સરદાર મેલાસે તહ માગી પોતાનું લશ્કર માંચુઆ તથા મિનશિઓ એ તરફ વાળ્યું; અને લોમ્બાર્ડીનો ધણીક ભાગ ફ્રેન્ચોએ રાખ્યો. મીલાન, ટ્યુરિન, જીનોઆ એ ત્રણ ઠેકાણે રાજ્યવ્યવસ્થા કરી નેપોલિયન પારિસ આવ્યો; અને પછી આસ્ટ્રિયા ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહના કરાર થયા. એ કરાર ઇંગ્લંડે કબૂલ રાખ્યા નહિ ને પછી લડાઈ ચાલી. હોહિનલંડન આગળ મોરોએ આર્થ ઓફ લેનને હરાવ્યો (૩ જુન ૧૮૦૧). ૧૮૦૧ ના ફેબ્રુઆરીની ૯ મીએ ટ્યુનેસિસ આગળ આસ્ટ્રિયાએ ઇંગ્લંડને સાથે ન રાખતાં સલાહના કોલકરાર

ઉપર સહી કરી;—બટેવિયન (હાલંડ), સ્વિટ્ઝર, સિસાલપૈન, ને લગ્યુરિયન એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો કોઈના તાબામાં નથી એવું કબૂલ કરી; અને ફ્રેન્ચ તથા આસ્ટ્રિયન રાજ્યોની સરહદ ફ્રેન્ચ નહીં કરી. નેપોલસના રાજ્યે પણ સલાહ મેળવી; નવા પોપને નેપોલિયને મંદૂર રાખ્યો ને ધર્મખાતાની કેટલીક જમીન તેના કબજામાં જવા દીધી; માદ્રા ટાપુ ઇંગ્લંડના તાબામાં ગયો હતોજ; વળી ફ્રેન્ચ સરદાર કલેબરને ઠેકાણે મીનો થયેલો તેણે હાર ખાધી હતી ને ફ્રેન્ચોએ ઈજીપ્ટ ખાલી કરી જવાનું કબૂલ કરીું હતું; એટલે હવે, ફ્રાન્સ બ્રિટન વચ્ચે સલાહની ગોઠવણ થવામાં ચડચણ રહી નહોતી. ૧૮૦૨ ના માર્ચમાં એમીએન્સમાં સલાહના કોલકરાર થયા—અંગ્રેજોએ સીલોન ને ટ્રિનિડાડ એ જે સિવાય બીજા જતેલા પ્રદેશો આપી દેવા કબૂલ કરીયા; એઓનિયમ ટાપુમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય મંડાય ને માદ્રા સેન્ટ લેનના નેડોના હવાલામાં જાય એવું હતું.

પ્રજાસત્તા રાજ્યના ને રાજસત્તા રાજ્યના હિમાયતીઓમાંના કેટલાએક નેપોલિયનના અધિકારની સામા હતા; એઓએ તેનો ઘાટ ધરી નાંખવાની વેતરણ કરી હતી—૧૮૦૦ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૪ મીએ તે પોતાની ગાડીમાં એક સાંકડા મોહોલામાંથી એપેરાનાટય સંગીત બેવા જતો હતો તેવામાં તેઓએ દારૂનાં પીપથી ભરેલા એક ગાડાને બેડાવી દીધું હતું—એ ઉપરથી તેણે કેટલાકને રાજદ્રોહી ઠેરવી શિક્ષા કરી હતી અને ઠામઠામની ખાતમી લાવનારા કેટલાક જાણી છૂપી પોલીસ રાજ્યમાં રાખી હતી. ૧૮૦૧ ના એપ્રિલમાં તેણે દેશખાહાર જઈ રહેલા રાજ્યવ્યવસ્થાધીઓને માટે ક્ષમાપત્ર પ્રસિદ્ધ કરીું કે જેઓ ફ્રાન્સમાં આવવાને ઇચ્છતા હોય તેઓ રાજબંધ રહેવાના સોજન ખાઇ સુએ પાછા આવે. ૧૮૦૨ માં તેણે પોપની સાથે કરેલો લેખ પારિસમાં પ્રસિદ્ધ કરીયા ને રોમન ક્યાથલિક ધર્મે પાછો રાજ્યનો કરી રજાગ્યો ને ગ્રેટરટ્ટોને પોતાનો ધર્મ પાળવાની ફરત તથા કેટલીક ધર્મોદા નિમણુક કરી આપી. મેની ૧૯ મી એ તેણે 'લીગિઅન આર્ચ બાનર' એ નામનું ગાનપદ શરૂનીર પુરુષોનેમાટે નવું કંઠાડ્યું. ૧૮૦૨ ના જાન્યુઆરીમાં નેપોલિયને સિસાલપૈન સ્વિટ્ઝરલેન્ડનો પ્રમુખ એ ઉપનામ ધારણ કરીું હતું ને આગસ્ટમાં રાજસલાની ગોઠવણથી તે (જયતાં સહીનો) પદેલો કોન્સલ હતો. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ પરત્ર સત્તાને આધીન નથી પણ સ્વતંત્ર છે અને તે ચાલેલી લડાઈમાં કોઈ

ખીજે દેશથી આવતાં અનાજ ઉપર જકાત લેવાતી તે બંધ કરવામાં આવી. ૧૮૪૭ માં આયર્લેન્ડમાં ખટા-ટાનો પાક ન ઊતર્યો ને ભૂખમરાથી કેટલાક લોક મુઆ ને કેટલાક અમેરિકા જઈ વશ્યા. રેલવેના ને જોઈટ-સ્ટાક કંપનીના શેરોમાં કાવતરાંના સદ્દા ચાલ્યા ને ધણીક પહેડીઓએ દેવાળાં કહાડ્યાં ને કારીગર લોક કામધંધા વગર ઘણા હેરાન થયા. ૧૮૫૪ માં ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સ એઓએ તુર્કસ્તાનનો પક્ષ કરી રશિયા સાથે લડાઈ ચલાવી-રશિયાના મહારાજાએ ડાન્યૂબ નદી ઉપરનો તુર્કનો કેટલોક મૂલક પોતાના કબજામાં લેઈ લીધો હતો. આલાકલાવા ને ઇનકરમન એ બે ઠેકાણે મોટી લડાઈઓ થઈ હતી ને સિબાસ્ટોપોલનો કિલ્લો અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ લશ્કરે લીધો હતો. ૧૮૫૬ ના માર્ચની ૩૧ મીએ સલાહના કરાર થયા તેમાં રશિયાના રાજ્યની હદ નક્કી કરવામાં આવી કેલેથી ડાન્યૂબ નદીનો તેનો વેપાર બંધ થયો; બ્લાકસી—કાળા સમુદ્રના કાંઠાનો વેપાર સૌ દેશના લોકને માટે ખુલ્લો થયો; રશિયાએ તથા તુર્કસ્તાને લશ્કરી વહાણનો કાફલો તે દરિયામાં રાખવો નહિ; વગેરે. ઇરાનના શાહે રશિયાની ઉશ્કેરણીથી તથા મદદથી અફઘાનિસ્તાનના હીરાટ ઉપર હુમલો કરી તે કિલ્લો લીધો હતો; ને તે ઉપરથી સર જેમ્સ ઓડ્રાએ ઈરાની અખાતમાં જઈ ખૂશરુનું બંદર લીધું ને બે વાર ઈરાની ફ્રાન્સને હરાવી; પણ તેટલામાં પારિસમાં કોલકરાર થયા ને શાહે હીરાટ પાછું આપ્યું (માર્ચ, ૧૮૫૭). ૧૮૪૨ ના કોલકરારથી હોંગકોંગનો ટાપુ ઇંગ્લંડના રાજ્યને મળ્યો હતો અને કંતાન, કુચૂ, નિંગપો, અમોય ને સાંઘે એ બંદરોમાં વેપારને માટે કોઠીઓ ધાલવાની છૂટ મળી હતી, પણ પછવાડે વાંધા નીકળ્યા ને અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ લશ્કરે કંતાન ને ટીએન્ટસિન તાબે કીધાં; પણ પછી ચીનના મહારાજા સાથે કોલકરાર થઈ સલાહ થઈ હતી (૧૮૫૮). હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૫૭ માં બળવો ઊઠેલો તેનું પણ સમાધાન થયું હતું ને કંપનીનું રાજ્ય ટળી મહારાણીની આણ વર્તે હતી (૧ લી નવેમ્બર ૧૮૫૮).

ભાષા, કળા, વિદ્યા-શેલી, સ્કોટ, ઝેરન, સૌધી, કાન્થેલ, મૂર, વર્ડસ્વર્થ ને બીજા કેટલાએક કવિઓ હતા; નવામાં મુખ્ય આલફ્રેડ ટેનિસન રાજ્યકવિ છે. સ્કોટ, બુલ્વર, ડિકન્સ, ડાક્ટર, ડિઝરાએલી, એઓ નોવેલ—વાર્તા લખવામાં નામાંકિત ગણાયછે; મિસ એન્થર્પ, મિસ ફ્રેરીઅર, ને મિસ ઓર્ટી એ ત્રણ સ્ત્રીઓ પણ વાર્તા લખીને

પ્રખ્યાત થઈ છે. હાલમ, આલીસન ને મકાલે એઓએ ઇતિહાસ લખીને અને લાંડોર, જેફરી, વિલ્સન, કાર્લેલ એઓએ ભાષાવિદ્યાના ગ્રંથો લખીને વિખ્યાતિ મેળવી છે. બર્ક, ફ્રેન્સ, પિટ્ટ, શેરિડન ને બીજાઓએ પાર્લમેન્ટમાં સુંદર વક્તાનાં માન અને આલમસ્, ઈર્લિંગ, હાલ એઓએ ધર્મ-વિષયોનાં વ્યાખ્યાન કર્તાનાં માન મેળવ્યાં છે. સ્ક્રુવર્ટ, ઓન, ને પછી સર વિલિયમ હામિલટન એઓએ માનસશાસ્ત્ર વિષયમાં કીર્તિ મેળવી હતી. રીકાર્ડો ને માલ્થસ એઓએ અર્થશાસ્ત્રમાં, પ્લેટ્ટર ને લેસ્લી એઓએ ગણિતમાં તથા પદાર્થવિજ્ઞાનમાં, સર હંક્રી ડેવી, ઉલ્સ્ટન, ડાલ્ટન, ફારેડે એઓએ રસાયનશાસ્ત્રમાં, બર્કલંડ, સેનવિક, માંટેલ, કેનીબીઅર, લેઅલ, મર્થિસન એઓએ ભૂતળવિદ્યામાં, ઓએન, એગરી, જેનર (ગૌશીતળાવાળો), સિન્સન એઓએ વૈદકશાસ્ત્રમાં. બાંકસ, ઓન, હૂકર એઓએ પ્રાણી તથા પદાર્થના ઇતિહાસ લખવામાં નામ કીધાં છે. ડાગેરેએ ફ્રેંચના શોધથી નીકળેલી ફોટોગ્રાફીની નવી વિદ્યા ચિત્રકારના તથા લોકના ઉપયોગમાં આવી છે. લોરેન્સ, વિલ્કી, ટર્નર, મિલ્લેઈસ, લાંડસિર, મક્લીસ, સ્ટાનફીલ્ડ એ ચિતારા, આંટ્રી, નોબલ, ફ્રેલી એ નક્શી કામ કરનારા અને બારી, સ્કોટ, એ શિલ્પી પ્રસિદ્ધ છે. આગગાડી, આગબોટ, વીજળીના તાર વગેરેમાં ઘણાએક ઉપયોગી શોધ થયા છે.

આધીન રાજ્ય ને સંસ્થાનો—હિંદુસ્તાન સંબંધી વૃત્તાંત તો તેનાં જુદાં પડેલાં પ્રકરણ ઉપરથી જાણવામાં આવશે ને બીજા દેશ સંબંધી આ પ્રમાણે છે:—૬૦ વર્ષ ઉપર ઓસ્ટ્રેલિઆમાં દેશનિકાલ કરેલા કેદીઓને મોકલવામાં આવતા, પણ હાલ ત્યાં ધણીક હોલતમંદ શહેરો થયાં છે. તે પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન ઝાંઝું ઢોરનું હવું, પણ ૧૮૫૧ માં સોનાની ખાણો જડવાથી ત્યાંના અંગ્રેજ લોકની સ્થિતિ ઉદયમ વેપારથી તેજળી થઈ છે. એ મોટા ટાપુના ન્યૂ સૌથવેલ્સ પ્રાંતમાં ૧૮૪૦ થી કેદીઓ મોકલવા બંધ કરવામાં આવ્યા ને આજ ત્યાં ૩ લાખ માણસની વસ્તી છે ને એમાંના ૮૦ હજાર તો સિડની શહેરમાં છે. વિક્ટોરિઆ પ્રાંતમાં મોટી મોટી ખાણો હોવાથી ત્યાંની વસ્તી ૫ લાખની થઈ છે ને તેના મુખ્ય શહેર મેલ્બોર્નમાં ૧ લાખ માણસો છે. ન્યૂ સૌથવેલ્સ, વિક્ટોરિઆ, સૌથ ઓસ્ટ્રેલિઆ ને ક્વીન્સલેન્ડ એ દરેક પ્રાંતમાં આજ લોકની તરફથી નીમાતી

આગળ ઇશિયનોના કુંડા હાલ થયા ને તેઓને આલ-
રની પેલીપાસ હાંપી મહેલવામાં આયા. ઇશિયાના
અલેક્ઝાંડરે સલાહની માગણી કીધી અને જુલાઈની
૭ મીએ ટિલસિટમાં કોલકારાર થયા—અલેક્ઝાંડરે
અંચેન્નો વેપાર તોડવાના કામમાં મદદ આપવાનું
કબૂલ કીધું; નેપોલિયને પ્રુશિયાના રાજાને તેનું અરધું
રાજ્ય પાછું આપ્યું; અરધામાંથી એક ભાગ સાક્સ-
નીના ઈલેક્ટરને રાજપદ સહિત આપ્યો ને બાકીનો
ભાગ વેસ્ટફેલિયા સાથે જોડી જેરોમ બોનાપાર્ટને
ત્યાંના રાજા ઠરવ્યો; ઇંગ્લેન્ડ ને હેસીકાસલ
એ બે રાજ્યો તોડીને વેસ્ટફેલિયાનું નહું રાજ્ય બનાવ્યું
હું. નેપોલિયને માર્શીલ જ્યુનોટને પોર્ટુગલ છતી
લેવાને મોકલ્યો; ત્યાંના રાજા સામું લડવામાં ફાયદો
નથી એમ જાણી છાનોમાનો ખુલ્લો જતો રહ્યો; અને
૩૦ મી નવંબરે ફ્રેંચોએ લિસ્બન શહેર લીધું. બીજે
વર્ષે સ્પેનનો રાજા ફ્રેંચ રાજાના ભયથી પોતાની મેળે
ગાદી ઉપરથી ખસ્યો; અને નેપોલિયને નેપલ્સના જો-
સેફને સ્પેનની ગાદી આપી; મ્યુરાટને નેપલ્સનો રાજા
કીધો; સ્પેનનો રાજા આર્લેસ ૪ થી તથા તેનો દી-
કરો ફર્ડિનાંડ એઓને ફ્રાન્સમાં નજરકેદ રાખ્યા.
પછી સ્પેનમાં બળવા થયો ને લડાઈઓ ચાલી તે વિષે
સ્પેન તથા ખ્રિસ્તનાં પ્રકરણ જેવાં.

આફ્રિકા પ લાખ માણસનું લશ્કર બંધું કરી વળી
પાછું લડવા આવ્યું ને ૧૮૦૬ નાં વસંતમાં ટ્રેલના
લોકે બવેરિયાની ઝુંસરી તોડી નાંખી. નેપોલિયને
ઓસ્ટ્રિયર્સ જઈ એકમુલ ને એસ્મલિંગ એ બે
લડાઈ છતી ને વળી પાછું વીએના શહેર લીધું, (૧૨
મી મે, ૧૮૦૬). ડાન્યૂબને ડાબે કાંઠે આફ્રિકાને
લડાઈ આપી તેમાં ફ્રેંચ લશ્કરના માઠા હાલ થયા, તો-
પણ નેપોલિયને વાત્સામ આગળ દુશ્મનોને પૂરેપૂરા
હરાવ્યા (છઠ્ઠી જુલાઈ) ને પછી સ્કોનખુતમાં કોલક-
રાર કરાવ્યા તે ૧૪ મી અક્ટોબરે નક્કી મંત્રર થયા.
તેણે પોતાની રાણી જોસેફીને તલાક આપી મહા-
રાજા ફ્રાન્સિસની દીકરી આફ્રિકાની આર્ચડયેસ મ-
રાયા લૂઈસ સાથે લગ્ન કીધાં (૧૧ મી માર્ચ, ૧૮૧૦);
અને બીજે વર્ષે ફેબ્રુવરે જન્મ્યો તેને રોમનો રાજા કરી
થાપ્યો. આખા યુરોપમાંને પોતાની હાકથી ધ્રુવની
નેપોલિયન ૮ હરોડ લોકના સાગ્યની અવરજા કરતો
થયો—પોષે તેને પતિત ઠરવ્યો હતો તે ઉપરથી ૧૮૦૬
ના જુલાઈની પાંચમીએ પોપને પછી લેઈ જઈ પ્રથમ
સાવોનામાં ને પછી ફ્રાંકેનબર્ગમાં કેદ રાખવામાં
આવ્યો હતો; બર્નાડોટ નામના પોતાના એક સર-

દારને સ્વીડનની રાજગાદીએ ખેસારવામાં આવ્યો;
અને હાલંડના લોક ઇંગ્લંડ સાથે છૂપો સંદેશો ચલાવતા
ને તે વિષે ત્યાંના રાજા લૂઈ (પોતાનો ભાઈ) આખ-
આડા કાન કરતો, તે ઉપરથી તેને ગાદીએથી લોકો
મૂકી તે રાજ્યપ્રદેશ ફ્રાન્સના રાજ્ય સાથે જોડી નાંખ-
વામાં આવ્યો (ડિસેમ્બર, ૧૮૧૦).

ઇશિયાના મહારાજાએ ટિલસિટના સલાહકાર
તોડી લંડનની દરબાર સાથે ફરીથી વહેવાર ચલાવવો
શરૂ કીધો હતો (૧૮૧૦ ની આખરમાં) ને પછી લ-
ડાઈની તૈયારી કરવા માંડી હતી. નેપોલિયને (૧૮૧૨
ના વસંતમાં) સરહદ ઉપર પાંચ લાખ લશ્કર એકઠું
કીધું ને પછી નીમેન નદી ઉતરી વીલના લીધું (૨૪
જૂન). ૧૬ મી આગસ્ટે ઇશિયન તથા ફ્રેંચ લશ્કરો
સ્મોલેન્સ્ક આગળ મળ્યાં. ધણીવાર મથ્યા પછી
ઇશિયન સરદાર ત્યાંથી ખસી માર્કો તરફ પાછો ફર્યો.
૭ મી સપ્ટેમ્બરે ઓરોડીનો ગામ આગળ લડાઈ થઈ
ને ભારે કાપાકાપી ચાલી. ઇશિયન જનરલ કુલ-
સોફે વિચાર્યું કે બીજી લડાઈ આપી પોતાના લશ્ક-
રને કમજોર કરવું તેના કરતાં માર્કોનું જેમ થાય તેમ
થવા દેવું એ વધારે સાફ છે ને પછી તે ત્યાંથી આવો
ખસી ગયો; ને નેપોલિયને માર્કો લીધું (૧૪ મી
સપ્ટેમ્બર, ૧૮૧૨). માર્કોમાં ચોરાક નીચલોક સિ-
વાય બીજા બધા લોક પોતાનાં ઘરબાર મૂકીને જતા
રહ્યા હતા. ફ્રેંચ લશ્કર શહેરમાં પેહું તેની અગાઉ ધણે-
ખરે ટેકાણે આગ લાગી હતી, ને પવન જળરો હતો
તેથી તે બહુ ફેલાઈ હતી, ફ્રેંચ સિપાઈઓ ઘરો લૂંટવા
માંડી પડેલા તેઓએ તે હોલવવાની કાળજી કીધી નહિ;
અને ત્રીજે દહાડે ફ્રેંચ લશ્કરને શહેર ખાલી કરવું પડ્યું.
કેમલિનમાં નેપોલિયને પોતાની છાવણી રાખી ને લ-
શ્કરને માર્કોનાં આગથી બચેલાં ઘરોમાં રાખ્યું (૨૧
મીએ); ચોરાક સરંજામ વગેરેની તંજી પડી જ-
વાથી લશ્કરને ચોરાનું માંસ ખાવાની જરૂર પડી; એ
ઝુંડી દશા જોઈ નેપોલિયને ઇશિયન જનરલને સલાહને
માઠ માગણી કીધી. કુલસોફે જવાબ વાળ્યો કે
ન્યાંતંગી દુશ્મને ઇશિયાનો મૂલક હોડવો નથી ત્યાં-
લગી તેની સાથે કોલકારાર થઈ શકના નથી. અને ને-
પોલિયને નિરાશ થઈ કટા શિયાલામાં લશ્કરને પાછાં
ફરવાનો હુકમ આપ્યો—૧૬ મી અક્ટોબરે ફ્રેંચ લશ્કર
માર્કો છોડ્યું; ઇશિયનો પછવાડે લાગ્યા ને લડાઈ
યદ તેમાં ફ્રેંચોએ દુશ્મનને હડાવ્યા; પણ નવંબરની
છઠ્ઠીથી ખરફ પડવા માંડ્યું ને દુર્દશા યદ; માર્કોથી
૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર નીકળેલું તેમાંથી માત્ર ૧૨

ની તરફેન ન ખેંચતાં તટસ્થજ રહું છે એવું કબૂલ રાખવામાં આવ્યું; પણ તે રાજ્યને ૧૬ હજાર લશ્કર ક્રાન્સની નોકરીમાં રાખવું પડ્યું. નેપોલિયને કેળવણીખાતામાં પણ કેટલાક નવા ધારા બાંધ્યા ને કેટલીક નિશાળો મંડાવી; લશ્કરી કેળવણીને વિશેષે ઉત્તેજન આપ્યું; તેણે દીવાની ધારાઓનાં સંગ્રહ પોતાના ઉપરીપણાતળે મોટા કાબેલ શખ્સો પાસે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કીધો-એ તેણે ક્રાન્સને એક મોટું બક્ષિશ આપ્યું છે.

એમીએન્સના સલાહકરાર કાયમ રહ્યા નહિ; ૧૮૦૨ ના અક્ટોબરમાં ફ્રેંચોએ ઈટલીમાંનું પાર્માનું રાજ્ય ક્રાન્સના રાજ્ય સાથે જોડી નાંખ્યું ને એક મહિના પછી પીડમોંટ પણ જોડ્યું; અને અંગ્રેજોએ સેંટ જોનના નેટોને માલ્ટા ટાપુ આપવાનો કબૂલ કીધો હતો તે તેઓએ ન આપતાં પોતાનોજ કરી રાખ્યો. ૧૮૦૩ ના મેમાં લંડનની પ્રધાન મંડળીએ પોતાનાં બંદરોમાં ફરતાં ફ્રેંચ વહાણોના માલને જપ્ત કરી લેવાના તથા તેને અટકાવી રાખવાના હુકમ કહાડ્યા અને ફ્રેંચ સરકારે ક્રાન્સ તથા હાલંડમાં રહેનારા તમામ અંગ્રેજને કેદ કીધા. એ સમા ઉપર ફ્રેંચ લશ્કરે હાનોવર પ્રાંત છતી લીધો અને ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાને કામઠામનાં લશ્કરી વહાણોને બુલોના બંદરમાં એકઠાં કરાવ્યાં.

૧૮૦૪ ના ફેબ્રુઆરીમાં કેટલાક શખ્સોએ રાજ્યની સામા સંપ કીધો હતો ને તેમાં તેના કેટલાક સરદારો સામિલ હતા; એનધીનનો ડચુક જે બેડનમાં રહેતો તેના ઉપર શક જવાથી નેપોલિયને તેને પકડી મંગાવ્યો, તેનો ઇનસાફ કરાવ્યો ને ગોળીથી મારી નાખાવ્યો; થોડે દહાડે એક સરદાર કેદખાનામાં મરી ગયો, એકને દેશનિકાલ ને એકને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. નેપોલિયને રાજસલાના ઠરાવથી મેની ૨૪ મીએ ફ્રેંચલોકનો મહારાજા એ નામ ધારણ કીધું; ચોપે રોમથી પારિસ આવી તેને મૂગટ પહેરાવ્યો; ઈટલીના લોકે લોમ્બાર્ડીના ન્હૂના રાજ્યો જે લોહ-મૂગટ પહેરતા તે તેને માથે મૂક્યો; અને મેની ૨૬ મીએ તે ઈટલીનો રાજા કહેવાયો.

૧૮૦૫ ના બનાળામાં ઇંગ્લંડ, આસ્ટ્રિયા ને રશિયા એઓએ નેપોલિયનની સામા ત્રીજી વારનો સંપ કીધો. નેપોલિયન હતાવળો જર્મનીમાં ગયો ત્યાં તેને વર્ટેમ્બર્ગનો ડચુક ને બવેરિયાનો ઇલેક્ટર એ જે કુમકે થયા ને એઓને નેપોલિયને રાજની પદવી આપી. ૨૪ મી તારીએ આસ્ટ્રિયન સરદાર પોતાનાં ૨૦ હજાર

લશ્કર સાથે તાળે થયો ને ફ્રેંચ લશ્કર ૧૩ મી નવંબરે વીએનામાં દાખલ થયું. ૨૭ મી નવંબરે ઓસ્ટ્રિયન મોટી લડાઈમાં એકઠાં મળેલાં રશિયન તથા આસ્ટ્રિયન લશ્કર હાર્યા ને નેપોલિયને ૨૬ મી ડિસેમ્બરે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ટ્રેમ્બર્ગમાં સલાહના કોલકરાર કરાવ્યા-નેપોલિયન ફ્રેંચનો મહારાજા ને ઇટલીનો રાજા છે એવું કબૂલ રાખવામાં આવ્યું; બવેરિયાવાળો તથા વર્ટેમ્બર્ગવાળો એઓને રાજપદ આપવામાં આવેલાં તે મંજૂર રહ્યાં; વેનિસ ક્રાન્સના ને ટૈરલ બવેરિયાના તાળામાં ગયાં; રશિયાના મહારાજે પોતાનું લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં તેડાવી લીધું; અને પ્રુશિયાનો રાજા તટસ્થ રહ્યો હતો તેથી તેને નેપોલિયને હાનોવર આપ્યું; એ આપવાનું કારણ આમ પણ હોય કે તે ઇંગ્લંડ સાથે સંપમાં ન મળે. હવે ઇંગ્લંડ સાથે વહાણની લડાઈ ચાલતી તેનું છેવટ ટ્રાફલગરની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ જીત મેળવી (૧૮૦૫ ના અક્ટોબરની ૨૧ મી) તેથી આ આવ્યું કે નેપોલિયને ઇંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાની આશા સમૂળગી મૂકી. તોપણ, નેપલસના રાજાએ રશિયન તથા બ્રિટિશ લશ્કરને પોતાના પ્રદેશમાં બિતરવા દીધાં હતાં તેથી નેપોલિયને લશ્કર મોકલી તે શહેર લીધું (૧૮૦૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં), અને પોતાના ભાઈ જોસેફ બોનાપાર્ટને ત્યાંનો રાજા કીધો (માર્ચ) પોતાના બીજા ભાઈ લૂઈ બોનાપાર્ટને હાલંડનો રાજા થાયો; પોતાના મુખ્ય સરદારોને ઈટલી તથા જર્મનીના કેટલાક પ્રાંતના ડચુક બનાવ્યા; અને જર્મનીના દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ પ્રદેશના ૧૪ ભૂપ તે પરસ્પર રક્ષણને માટે હેનનું કોન્ફેડરેશન એ નામનું એકચત્ર કરી ક્રાન્સના આશ્રયમાં રહેતા થયા.

પ્રુશિયાને હાનોવર મળ્યું હતું તે છતાં તેણે રશિયા સાથે સંપ કરી ક્રાન્સ પાસે લડાઈ માગી. નેપોલિયને ઓસ્ટ્રિયન ને જીત્યા એ બે મોટી લડાઈઓ જીતી (૧૪ મી અક્ટોબર ૧૮૦૬) ને થોડા દહાડા પછી બર્લિન (પ્રુશિયાની રાજધાની) લીધું. અહિંથી તેણે ૨૧ નવંબરે પોતાના રાજ્યમાં સંધે હુકમ લખાવ્યો કે ગ્રેટબ્રિટન સાથે કોઇએ વેપાર કરવો નહિ અને અંગ્રેજ મિલ્કત જ્યાંથી હાથ લાગે ત્યાંથી તે બધી લૂંટી લેવી. પછી રશિયન લશ્કર વિશ્વુલા નદી તરફ ધસ્યું આવવું હતું તેની સામા નેપોલિયન લીડ્યો, પણ ૨૮ મી ડિસેમ્બરે પલટનું આગળ તેને શેહ મળી. ૧૮૦૭ ના ફેબ્રુઆરીની ૮ મીએ ઇયલો આગળ ભારે કાપાકાપી થઈ; પણ છેવટે ન્હૂતની ૧૪ મીએ ક્રીડલંડ

પોતાના ભૂતા ૧ હબર અંગરક્ષક સિપાઈઓ સાથે એલમેથી નીકળી ક્રાન્સમાં કેન્સ ગામ છે ત્યાં બિતથો (૧૮૧૫ ના માર્ચની ૧ લીએ). એનોખલ આગળ કર્નલ લાખેડોએરીવાળી ૭ મી રીજીમીટ તેને મળી ગયું; પછી માર્શલ જેને નેપોલિયનને ધર્યો આવતો અટકાવવાને મોકલેલો તે પણ તેને મળી ગયો; અને નેપોલિયન ક્રોટનખેલો પહોંચ્યો એટલે તો ક્રાન્સનું ધણું ખર્ચે લશ્કર તેની તાબેદારીમાં આવી મળ્યું. માર્ચની ૨૦ મીએ તે ટ્યુરમ્પ્સીજના મહેલમાં દાખલ થયો. લૂઈ ૧૮ મો મળસકામાં ત્યાંથી નીકળી ગયો હતો, ને પછી ઓરેંટ યદ્ય જેટ જઈ રહ્યો હતો. થોડાએક સિવાય ખીલ બધા દીવાની ને લશ્કરી અમલદારો નેપોલિયનને માન આપતા થયા ને એ ખીજ વાર રાજગાદીએ બેઠો.

નેપોલિયને સંપીલાં રાજ્યો સાથે સલાહના કરાર કરવા સંબંધી લાંબગડ ચલાવી, પણ તેઓએ તે પત કરી નહિ; રુશિયા, પ્રુશિયા, આરિટ્રયા ને ઇંગ્લંડ એ-ઓએ વીએનામાં સંપ રાખી સામા થવાના કોલ-કરાર કીધા. ખલ્લર ને વેલિગટન એ બે સરદારોએ નેધર્લેંડમાં પોતાનાં લશ્કર આણવા માંડ્યાં ને નેપો-લિયન તે બેને એકઠાં થતાં અટકાવવાને સવા લાખ વીણી કહાડેલા સિપાઈઓ સાથે ધર્યો (૧૫ ભૂત). ખીજે દહાડે પ્રુશિયન ખલ્લરે લિગની આગળ ૯૦ હબર ફ્રેંચ લશ્કરને ટકર આપી ટકાવ રાખ્યો, પણ પછી તે ડેલનદી ઉપર વામે તરફ પાછો હંચ્યો અને એજ દિવસે માર્શલ ને એણે કંવાર્ટર પ્લાસ આગળ છાવણી કરી રહેલાં વેલિગટનનાં લશ્કર ઉપર હુલો કીધો. ભૂતની ૧૮ મીએ (૧૮૧૫) વેલિગટને પોતાનું લશ્કર વાટલું આગળ આણી રાખ્યું ને ત્યાં તેને ખલ્લરનું લશ્કર મળવાનું હતું. ફ્રેંચોએ પ્રથમ દુશ્મ-નનાં લશ્કરના જમણા વ્યૂહ ઉપર હુલો કીધો, પણ ત્યાં માર આધો ને પછી ડાબા વ્યૂહ ઉપર હુલો કીધો ત્યાં પણ તેમ થયું. નેપોલિયને ત્રીજી ધસારા મધ્ય ઉપર કરાવી એક અગત્યનો મુકામ હાથ કીધો ને ધોડેસવાર તથા પાયદળ પલટન ઉપરાઉપરી સામટી રાત્રી ઉપર ગળડાવી. પણ વેલિગટને પોલા ચોરસ વ્યૂહ રચીને જમણર ટકાવ રાખ્યો એટલે ફ્રેંચ નરમ પડ્યા. એ સમા ઉપર ખલ્લરવાળું લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને તેણે ફ્રેંચ લશ્કરની જમણી પાંખને પીંખવા માંડી. નેપોલિયને પોતાનું રક્ષકસૈન્ય બહાર કહાડયું પણ પોતે સરદારી કરી નહિ. બ્રિટિશ લશ્કર ને ફ્રેંચના હકવાથી ધોડુંક આગળ વધ્યું હતું ને તોપખં-

દૂકનો મારો ચલાવ્યા કરતું હતું તેની સામા નેપોલિ-યનનું સેન ટકાવ રાખી રાક્યું નહિ અને એ પ્રસંગે વે-લિગટને તોપનો સામટો મારો ચલાવવાનો દૂકમ કીધો ને તેના લશ્કરે ડુંગરી પરથી નીચે હતરી દુશ્મ-નને વીખેરી નાંખ્યા:—મરેગોની લડાઈનો છતનારો નાઠો ને મુસીખત વેઠતાં પારિસ આવી પહોંચી મોકા-ણના સમાચાર રાજસભાને પહેલવહેલા તેણે પોતેજ કલા. પછી પરરાજ્યોનાં લશ્કર પારિસમાં આવ્યાં; નેપોલિયને ખીજ વાર રાજ્યાસન છોડયું. તે અમે-રિકા જવાની તજવીજમાં અંગ્રેજ વહાણના કપ્તાનને શરણ થયો; ને સંપીલાં રાજ્યના ઠરાવથી તેને સેન્ટ હેલીનામાં કેદી થઈ રહેવું પડયું; તે ત્યાંજ ૧૮૨૧ ના મેની પાંચમીએ મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ ૧૮ માએ ૮ મી બુલાઈએ પારિસમાં આવી નવંબરની ૨૦ મીએ સંપીલાં રાજ્યો સાથે કોલકરાર કીધા—રાજ્યની સરહદમાં નેધર્લેંડ, જર્મની, સ્વિસ એ તરફ ભૂજ ફેરફાર થયો; ત્રણ વર્ષ લગી સંપીલાં રાજ્યનું દોઢ લાખ લશ્કર ક્રાન્સની સરહદ ઉપર રહે ને ક્રાન્સ ૨૯ કરોડ ને ૧૭ લાખ રૂપિયા લડાઈનો ખર્ચ આપે એવું હતું.

૧૮૨૪ માં લૂઈ ૧૮ મો મરણ પામ્યો ને તેનો બાઈ ચાર્લસ ૧૦ મો એ નામે ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૮૨૯ માં પોલીગનાકને પ્રધાન કીધો. એણે રાજને સમ-જવી છ કરાવ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા કે જેથી છાપખાનાંની સ્વતંત્રતા ગઈ ને લોકના મુખત્યારાની સલાની બ્યવ-સ્થામાં ફેરફાર થઈ ગયો; ને એથી ને આર્ટર-પટા પ્રમાણે વર્તવાને રાજ્યે સોગન લીધેલા તે રદ થવાનો સંભવ જણાયો. પારિસના લોકે બળવો બહાળ્યો; ત્રણ દહાડા મોહોણાઓમાં કાપાકાપી ચાલી, તેમાં કેટલીક રીજીમીટો લોકની તરફ થઈ ગઈ ને રાજના લશ્કરને રાહરમાંથી નીકળી જવું પડયું; પછી તરતને માટે બંદોબસ્ત થયો;—પારિસનું રક્ષકસૈન્ય વૃદ્ધ લાકાએટીની સરદારી તળે સોપાયું અને ઓલીઅ-ન્સના બુકને રાજ્યનો લેફ્ટેનેન્ટ જનરલ એવો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો. ૨ છ આગસ્ટે ચાર્લસને રાજનામું આપવું પડયું ને પછી તે ઇંગ્લંડ જતો રહ્યો. ૯ મી તારીખે બુકને લૂઈ ફિલિપ એ નામે ફ્રેંચ લો-કનો રાજ કરી ચાપ્યો ને રાજગાદી તેના વારસોને ઉત્તરાત્તર મળ્યાં કરે તેવું ઠેરવવામાં આવ્યું. ૧૮૩૦ ના મે મહિનામાં પોલીગનાક પ્રધાને આવજીવસે ઉપર ચડાઈ કરી તેને ક્રાન્સ તાખાનું સંસ્થાન મણાવું કીધું, પણ ૧૮૪૭ માં ત્યારે બહાદુર અબદુલ કાદર

હબર એરેસીના નદીને તીરે જીવંત આવી પહોંચ્યું ને ૪૦ હબર ઘોડા હતા તે ૩ હબરે આવી રહ્યા. એ લશ્કર ને બીજું ૫૦ હબર લશ્કર જે કુમક કરવાને આવી મળ્યું તે સાથે નેપોલિયને નદી ઉતરવા માંડી, પણ દુશ્મનના સામા મારથી તેનું ચડકું લશ્કર નાશ પામ્યું. પછી પોતાનું જાગરેલું લશ્કર જનરલ મ્યુરટને સોંપી નેપોલિયન રેલેજ કહેવાતી એક તરેહની વગર પૈડાંની ગાડીએ મળલ કાપી ૧૮ મી ડિસેંબરે મધરાતે પારિસ આવી પહોંચ્યા. (પાંચ લાખ ફ્રેંચ લશ્કર રૂશિયા ઉપર ચઢેલું તેમાંથી ૧ લાખ ૨૫ હબર લડાઈમાં પડ્યું; થાક ભૂખ શરદીથી ૧ લાખ ૩૨ હબર મરણ પામ્યું અને ૧ લાખ ૯૩ હબર કેદી થયું હતું-ને એમાં ૪૮ સરદારો ને ૩ હબર બીબલ આફિસરો હતા).

૧૮૧૩ ના વસંતમાં નેપોલિયને ૩ લાખ ૫૦ હબરનું નવું લશ્કર જીલું કીધું. યુશિયાના રાજ્યે રૂશિયાના અલેક્ઝાંડર સાથે સંપ બાંધ્યા; સ્વીડનવાળો પણ મળ્યો; ને ત્રણે રાજ્યનાં લશ્કર એકબી નદી લગી આવી પહોંચ્યાં. નેપોલિયને લટજન આગળ જીત મેળવી (મેની ૨ જીએ); પણ પછી આસ્ટ્રિયાના વચમાં પડવાથી તહ થયા ને સલાહના કરાર કરવાને રાજ્યોના વકીલ ગ્રેગમાં મળ્યા (જુલાઈ ૪ થી). નેપોલિયને પોતાની સત્તામાં ઘટાડો કરે તેવા કરારને સાંભળ્યા નહિ ને તહની સુદત ૧૦ મી આગસ્ટે પૂરી થઈ કે આસ્ટ્રિયા સંપીલાં રાજ્યોના સંપમાં મળ્યું. ડ્રેસડેનની પડોસમાં ને બાહિમિયામાં લડાઈઓ થઈ. સંપીલાં લશ્કરોનું જોર વધવા માંડ્યું; લીપઝિક આગળ જે લડાઈઓ થઈને બીબલમાં ફ્રેંચ હર્થા ને હૈન તરફ પાછા ફર્યા (૧૮ મી સપ્ટેમ્બર). બવેરિયાનાં લશ્કરે પણ સંપીલાં રાજ્યોની તરફથી હાનૌ આગળ ફ્રેંચ લશ્કરને હરાવ્યું ને નેપોલિયન ૭૦ હબર લશ્કર સાથે પાછો ફ્રાન્સ આવ્યો (૭ મી નવેંબર). ઓસી હબર લશ્કર યુશિયાના કિલ્લાઓની રખેવાળીને માટે રાખ્યું હતું તે સંપીલાં રાજ્યોને શરણ થયું અને હાલંડે ફ્રેંચ ઝુંસરી કાઢી નાંખી ઓરેંજના ભૂપને પાછો બોલાવ્યો.

એ ગલરાટવાળી સ્થિતિમાં પણ નેપોલિયને ઝડપથી ૩ લાખ લશ્કર નવું જીલું કીધું. આસ્ટ્રિયન સરદાર તથા રૂશિયન સરદારો દોઢ લાખ લશ્કર સાથે સ્વિટ્ઝર્લેંડની સરહદ ઉપર ચઢ્યા આવ્યા; યુશિયન સરદાર બ્લૂચર ૧ લાખ ૩૦ હબર સાથે ફ્રાંકફોર્ટથી નીકળેલો આવી પહોંચ્યો હતો; ફ્રેંચ સરદાર બર્નાડોટ ૧ લાખ લશ્કર સાથે નેધર્લેંડ તરફ

ધસ્યો હતો અને વેલિંગ્ટન પોતાના અંગ્રેજ લશ્કર સાથે બ્રેસેન આગળ હતો. સંપીલાં લશ્કરોએ હૈન નદી ઓળંગી. ૧૮૧૪ ના જાનવારીમાં રાજ્યોના વકીલોએ આટીક્ષનમાં મળી ઠેરવ્યું કે ૧૭૯૨ માં ફ્રાન્સની જે સરહદ હતી તે કાયમ રાખવી; પણ નેપોલિયને તે કબૂલ રાખ્યું નહિ. જાનવારીની આખરમાં તેણે લડાઈ આપવી શરૂ કીધી ને જે મહિના સુધી પોતાનાં થોડાં લશ્કર વડે પણ અસાધારણ યુદ્ધયાતુરીથી ને વિદ્યુતસમ દોડાદોડીથી શત્રુઓને હંકાર્યા; પણ જ્યારે તેણે ફ્રાન્સ ઉપર ચઢી આવવાના લશ્કરની પછવાડેની દુકડીઓ ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે દુશ્મનો પારિસ ઉપર ધસ્યા આવ્યા; ૩૦ મી માર્ચે મોટી લડાઈ થઈ ને બીબે દહાડે પારિસ શરણ થયું. બીજા એપ્રિલે ફ્રાન્સની રાજ્યસભાએ ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કીધો કે “ નેપોલિયન બોતાપાઈ રાજ્ય ઉપરથી પોતાનો ને પોતાના વારસોનો હક્ક જોડાડી લીધો છે અને લોક તથા લશ્કર તેની સત્તા માનવાના સોગનથી છૂટા થયા છે.” ૬ ફૂી એ રાજ લૂઈ ૧૮ મો* એની આણ ફરી. પોતાના સરદાર પારિસ ઉપર હુમલો કરવાના વિચારમાં સાથી થયા નહિ તેથી નેપોલિયને ૧૧ મીએ પોતાના રાજપદનું રાજનામું આપ્યું ને ઠરાવ થયા પ્રમાણે તે પોતાનો મહારાજનો ખિતાબ રાખી દરસાલ ૨૫ લાખ રૂપિયાનું પેન્શન ભોગવવાને એકબા ટાપુમાં જઈ રહ્યો.

લૂઈ ૧૮ મો ૧૮૧૪ ના મેની ૩ જીએ પારિસમાં આવ્યો. ૩૦ મી તારીખે તેણે સંપીલાં રાજ્યો સાથે સલાહકરાર કીધા જેથી ફ્રાન્સના રાજ્યની સરહદ ૧૭૯૨ માં જેટલી હતી તેટલીજ કાયમ રહી; ઈંગ્લંડે સેન્ટ હ્યુશિયા તથા ટોમેગો એ વેસ્ટઈંડીઝના ટાપુઓ અને મોરિશિયસ એ સિવાય બીજા બધી સંસ્થાનિક જીત પાછી આપી દીધી. રાજસભાએ જે નિયમ બાંધી આપ્યા હતા તે પાયા ઉપર લૂઈએ વ્યવસ્થાનિયમ નવા રચી ધારા બાંધનારી સભાને આપ્યા ને એણે તે મંજૂર કીધા. એમ છતાં, બહાર જઈ રહેલા તે પાછા ફ્રાન્સમાં આવેલા એવા કેટલાક લોકના તોર વધી જવાથી અને હજી લશ્કરનો મોટો ભાગ નેપોલિયનના લાભમાં હતો તેથી, ફ્રાન્સમાં આવી વાત ફેલાઈ કે દરબારનો વિચાર ન્હૂતી તથા ન્હૂમી રાજનીતિ પાછી દાખલ કરવાનો છે. કેટલાક લોકે છૂપી મસલહત કરી નેપોલિયનને તેડાવ્યો ને એ

* લૂઈ ૧૬ મા તો દીકરો લૂઈ ૧૭ મો ૧૭૯૫ માં ફ્રેંચનામાં મરણ પામ્યો હતો, લૂઈ ૧૮ મો તે લૂઈ ૧૬ માંનો ભાઈ.

પોતાના જ્ઞાતા ૧ હજાર અંગરક્ષક સિપાઈઓ સાથે એલબેથી નીકળી ફ્રાન્સમાં કેન્નસ ગામ છે ત્યાં બિતર્યો (૧૮૧૫ ના માર્ચની ૧ લીએ). એનોખલ આગળ કર્નલ લાબેટોએરીવાળી ૭ મી રીજીમીટ તેને મળી ગઈ; પછી માર્શલ બેને નેપોલિયનને ધર્યો આવતો અટકાવવાને મોકલેલો તે પણ તેને મળી ગયો; અને નેપોલિયન ફ્રોન્ટનખે પહોંચ્યો એટલે તો ફ્રાન્સનું ધણું ખરું લશ્કર તેની તાબેદારીમાં આવી મળ્યું. માર્ચની ૨૦ મીએ તે ટ્યુરકીની મહેલમાં દાખલ થયો. લઈ ૧૮ મો મળસકામાં લાંથી નીકળી ગયો હતો, ને પછી ઓસ્ટ્રિય યથા ઘેટ નઈ રહ્યો હતો. થોડાએક સિવાય બીજા બધા દીવાની ને લશ્કરી અમલદારો નેપોલિયનને માન આપતા થયા ને એ બીજા વાર રાજગાદીએ બેઠો.

નેપોલિયને સંખીલાં રાજ્યો સાથે સલાહના કરાર કરવા સંબંધી લાંજગડ ચલાવી, પણ તેઓએ તે પત કરી નહિ; રશિયા, પ્રુશિયા, આરિટ્ટ્યા ને ઇંગ્લંડ એ-ઓએ વીએનામાં સંપ રાખી સામા થવાના કોલકરાર કીધા. બ્લ્યર ને વેલિગટન એ બે સરદારોએ નેધર્લંડમાં પોતાનાં લશ્કર આણવા માંડ્યાં ને નેપોલિયન તે બેને એકઠાં થતાં અટકાવવાને સવા લાખ વીણી કહાડેલા સિપાઈઓ સાથે ધર્યો (૧૫ જૂન). બીજે દહાડે પ્રુશિયન બ્લ્યરે લિગની આગળ ૯૦ હજાર ફ્રેંચ લશ્કરને ટક્કર આપી ટકાવ રાખ્યો, પણ પછી તે ડેલનદી ઉપર વામે તરફ પાછો હઠ્યો અને એજ દિવસે માર્શલ બેને એણે ક્યાર્ટર પ્રાસ આગળ ઢાવણી કરી રહેલાં વેલિગટનનાં લશ્કર ઉપર હથોળી કીધો. જૂનની ૧૮ મીએ (૧૮૧૫) વેલિગટને પોતાનું લશ્કર વાટહું આગળ આણી રાખ્યું ને ત્યાં તેને બ્લ્યરનું લશ્કર મળવાનું હતું. ફ્રેંચોએ પ્રથમ દુરમનનાં લશ્કરના જમણા વ્યૂહ ઉપર હથોળી કીધો, પણ ત્યાં માર ખાધો ને પછી ડાબા વ્યૂહ ઉપર હથોળી કીધો ત્યાં પણ તેમ થયું. નેપોલિયને ત્રીજે ધસારે મધ્ય ઉપર કરાવી એક અગલનો મુકામ હાથ કીધો ને થોડેસવાર તથા પાચદળ પલટન ઉપરાઉપરી સામટી રાત્રી ઉપર ગબડાવી. પણ વેલિગટને પોલા ચોરસ વ્યૂહ રચીને જમ્બર ટકાવ રાખ્યો એટલે ફ્રેંચ નરમ પડ્યા. એ સમા ઉપર બ્લ્યરવાળું લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને તેણે ફ્રેંચ લશ્કરની જમણી પાંખને પીંખવા માંડી. નેપોલિયને પોતાનું રક્ષકસૈન્ય બહાર કહાડયું પણ પોતે સરદારી કરી નહિ. બ્રિટિશ લશ્કર જે ફ્રેંચના હઠવાથી થોડુંક આગળ વધ્યું હતું ને તોપબં-

દૂકનો મારો ચલાવ્યા કર્યું હતું તેની સામા નેપોલિયનનું સેન ટકાવ રાખી રાક્યું નહિ અને એ પ્રસંગે વેલિગટને તોપનો સામટો મારો ચલાવવાનો હુકમ કીધો ને તેના લશ્કરે ડુંગરી પરથી નીચે ઉતરી દુરમનને વીખેરી નાંખ્યા-મરેજોની લડાઈનો જીતનારો નાઠો ને મુસીબત વેઠતાં પારિસ આવી પહોંચી મોકાણના સમાચાર રાજસલાને પહેલવહેલા તેણે પોતેજ કલા. પછી પરરાજ્યોનાં લશ્કર પારિસમાં આવ્યાં; નેપોલિયને બીજા વાર રાજ્યાસન છોડયું. તે અમેરિકા જવાની તજવીજમાં અંગ્રેજ વહાણના કપ્તાનને શરણ થયો; ને સંખીલાં રાજ્યના ઠરાવથી તેને ફ્રેંચ હેલીનામાં કેદી થઈ રહેવું પડયું; તે લાંજ ૧૮૨૧ ના મેની પાંચમીએ મરણ પામ્યો હતો.

લઈ ૧૮ માએ ૮ મી જુલાઈએ પારિસમાં આવી નવંબરની ૨૦ મીએ સંખીલાં રાજ્યો સાથે કોલકરાર કીધા-રાજ્યની સરહદમાં નેધર્લંડ, જર્મની, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એ તરફ જૂજ ફેરફાર થયો; ત્રણ વર્ષ લગી સંખીલાં રાજ્યનું દોઢ લાખ લશ્કર ફ્રાન્સની સરહદ ઉપર રહે ને ફ્રાન્સ ૨૯ કરોડ ને ૧૭ લાખ રૂપિયા લડાઈનો ખર્ચ આપે એવું હતું.

૧૮૨૪ માં લઈ ૧૮ મો મરણ પામ્યો ને તેનો લાઈ ચાર્લસ ૧૦ મો એ નામે ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૮૨૬ માં પોલીગનાકને પ્રધાન કીધો. એણે રાજને સમજાવી છ ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા કે જેથી છાપખાનાંની સ્વતંત્રતા ગઈ ને લોકના મુખસારોની સલાની અવસ્થામાં ફેરફાર થઈ ગયો; ને એથી જે આર્ટર-પટા પ્રમાણે વર્તવાને રાજ્યે સોગન લીધેલા તે રદ થવાનો સંભવ જણાયો. પારિસના લોકે બળવો ઊઠાવ્યો; ત્રણ દહાડા મોહોદ્દાઓમાં કાપાકાપી ચાલી, તેમાં કેટલીક રીજીમીટા લોકની તરફ થઈ ગઈ ને રાજના લશ્કરને રાહેરમાંથી નીકળી જવું પડયું; પછી તરતને માટે બંદોબસ્ત થયો;—પારિસનું રક્ષકસૈન્ય વૃદ્ધ લાફ્રાયેટીની સરદારી તળે સોપાયું અને ઓર્લીઅન્સના જ્યુને રાજ્યનો લેફ્ટેનન્ટ જનરલ એવો જિતાબ આપવામાં આવ્યો. ૨ જી આગસ્ટે ચાર્લસને રાજનામું આપવું પડયું ને પછી તે ઇંગ્લંડ જતો રહ્યો. ૯ મી તારીખે જ્યુને લૂઈ ફિલિપ એ નામે ફ્રેંચ લોકનો રાજ કરી થાપ્યો ને રાજગાદી તેના વારસોને ઉત્તરોત્તર મળ્યાં કરે તેવું ઠેરવવામાં આવ્યું. ૧૮૩૦ ના મે મહિનામાં પોલીગનાક પ્રધાને આલજબર્સ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને ફ્રાન્સ તાળાનું સંસ્થાન ગણાવું કીધું, પણ ૧૮૪૭ માં જ્યારે બાહાદુર અબદુલ કાદર

તાળે થયો ત્યારેનું મૂંડલોક સાથે લડાઈ છેલ્લી બંધ થઈ હતી. (ઓટાહેટી ટાપુ ક્રાન્સના વાવટાના આશ્રયમાં આવ્યો હતો; માકર્વેસાસમાં ને ન્યૂકાલીડોનિઆમાં ફ્રેન્ચો જઈ વશ્યા હતા અને આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર કેટલીક નવી કોઠીઓ ધાલવામાં આવી હતી).

લૂઈ શીલિપના રાજ્યમાં ઘણાંક વર્ષ સ્વસ્થતા ને આબાદાની રહી, પણ પછી લોક રાજ્યથી કંટાળી પાછા પ્રજાસત્તાને ઇચ્છતા દેખાયા ને રાજ્યે પણ લોકના મુખત્યારના ભરોસાદાર પ્રધાનોને પણ ન લેખવતાં પૂરી સત્તાથી વર્તવા માંડ્યું. થીઅર્સ ને ગીઝો એ બે કારભારીઓ એકદિલીથી મળીને કારભાર કરતા તેથી રાજ્યને લય લાગ્યું ને એણે એકના વિચારને મળતા થઈ બીજાને હલકો પાડવા માંડ્યો—ગીઝોમાં રાજના લોભની સામા થવાનું ધીટપણુ નહોતું. રાજ્યે આખા દેશમાં કામકામ સરકારી કામદારોની સંખ્યામાં વધારો કીધો ને તેમાં ઘણાક તો લોકના મુખત્યારજ હતા કે તેઓ તેના પક્ષમાં રહે; તેણે લશ્કર વધાર્યું; પારિસની આસપાસ કિલ્લાકોટ બાંધ્યા જેથી ભારે ખર્ચ થયો; કર વધ્યા ને રાજ્યનું કરજ વધ્યું. અંતે જણાવ્યું કે કેટલુંક નાણું મોજમજામાં બેઠ્યું; મોટા અમલદારોના ઉપર લાંચ રૂસ્વતનાં તોહમત મૂકવામાં આવ્યાં; અને દરબારી લોકે કરેલાં કેટલાંક ધાતકી કામો ખુદમાં પડ્યાં; પ્રધાનો લોકને અજાણામણા થતા ગયા ને રાજ્યે રૂશિયા વગેરે રાજ્યો સાથે રનેહ બાંધવા માંડ્યો; તેણે પોતાના દીકરાને સ્પેનની એક કુંવરી સાથે પરણાવી આખા યુરોપમાં નામોશી મેળવી. કંમ્યુનિસ્ટ ને સોશિયલિસ્ટ એ મતવાદીઓ લોકને સમજવતા કે દેશના લોક સૌ સમાન છે માટે દરેક જણ સરખી મિલકતનો ભોગવટો કરે—લોકને પોતાનાં કામ પ્રમાણે વધતો ઓછો બદલો ન મળવો પણ રાજ્ય સૌને ખવડાવે પીવડાવે ને સરખા ગણે. ૧૮૪૭ માં ક્રાન્સના વેપારીઓ ને કારખાનાંવાળા કારીગરો મોટી લીડમાં આવી પડ્યા; બટારાનો પાક કમ બિતરેથી કેટલાક લોક ભૂખે પીડાતા થયા. એ સ્થિતિમાં કેટલાક જણે, જેવો ઇંગ્લંડમાં ૧૭૩૨ માં પાર્લમેંટમાં સુધારો થયો તેવો કરાવવાને એટલે રાજસલાના મુખત્યારોનેમાટે મત આપનારાની સંખ્યામાં વધારો કરાવવાને ઇચ્છ્યું; રાજ તથા પ્રધાનમંડળ એઓ બિદે ભરાઈ સામા થયા. રાજ્યમાં કામકામ મંડળીઓએ સુધારાના મત સારીપેઠે ચરચાય તેનેમાટે જમવાને બહાને મળવા માંડ્યું—ખાણુંએ કરવા માંડ્યાં ને

પારિસમાં એક મોટું ખાણું કરવાનું ઠેરવ્યું (૧૮૪૮). લોક એકઠા ન થાય તેનેમાટે રાજ્યે જાહેરનામું કહાડ્યું. તેની મંડળીઓ ભરાય તેમાં કંઈ ધારા વિરુદ્ધ નથી એમ જણાવવાને આગેવાન મુખત્યારોએ ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીનો દહાડો મુકરર કીધો; એ સંધી જેઈ પ્રજાસત્તાના મતવાળા ને સૌ દેશીને સમાન હક્ક મળવા જેઈએ એ મતવાળા રાજ્યની સામા બેઠવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. ૨૨ મીની સવારે લોક એકઠા થઈને પોકાર કરવા લાગ્યા કે 'ગીઝોને કહાડો'—'સુધારો કરો.' એ દહાડો તો પસાર થયો, પણ પછી જ્યારે પ્રજાસત્તાના મતીઆઓએ જાણ્યું કે લશ્કર આપણી સામા નહિ થાય ત્યારે તેઓએ મધરાતે મોહોધાઓમાં પથરા ઝાડ ગાડી ગાડાં વગેરે એકઠાં કરી તે ઉપર ચણતર કરવા માંડ્યાં ને સવારે તો લયંકર અવરોધ ચણાઈ રહેલા દેખાયા. લોકે બંદૂકની દુકાનો લૂંટી ને બીજાં હથિયારો પણ ભેગાં કર્યાં. નાશનલ ગાર્ડના સિપાઈઓ પણ સામે ન થતાં ટકટક ભેગાં કરતા હતા અથવા તેઓને મળવાનું કરતા હતા. એ સ્થિતિમાં રાજ્યે ગીઝોને બોલાવ્યો ને એણે રાજનામું આપ્યું. પણ એક લાચાંજ નામના રાજ્યે એક લશ્કરી સરદાર ઉપર પીસ્તોલ છોડી ને તેના સિપાઈઓએ બંદૂકના બાર કીધા તેથી કેટલાક લોક મરી ગયા. તેઓનાં મુડદાં જાંચકીને મસાલને અજવાળે પારિસના મોહોધાઓમાં દેખાડવામાં આવ્યાં; લોક ઉશ્કેરાયા ને એક રાત તથા એક દહાડો બખેરો ચાલ્યો. રાજની તરફથી જણાવવામાં આવ્યું કે ગીઝોએ રાજનામું આપ્યું છે ને થીઅર્સ (લોકનો માનીતો) પ્રધાન થયો છે ને પાર્લમેંટમાં સુધારો કરવા સંબંધી તેને સત્તા આપવામાં આવી છે. પણ લોકે લૂથ ફિલિપને બેઠાડી મૂકવાનો પોકાર કીધો. તેઓ હથિયાર સજેલા થયા હતા તથા તેઓને હોરનાર સારા સરદારો હતા તેથી તેઓએ રાજમહેલ ઉપર હુમલો કીધો ને જેમ્યુનિસિપલ લશ્કર તેની રખેવાળી કરવું તેને કાપી નાંખી મહેલ લૂંટ્યો. બળવાખોર ટચૂઈલરીઝ ઉપર ધર્યા આવેછે એ જેઈ રાજ્યે પોતાનું રાજનામું આપવું કબૂલ કીધું, પણ તેઓએ માન્યું નહિ ને લૂઈ ફિલિપ કુંટુંણ સાથે પારિસ છોડી નાઠો.

પ્રજાસત્તાના મતવાળા ને સમાન હક્કના મતવાળા એ બેના આગેવાનોએ એકો કરી સર્વ દેશીલોકની સલા મેળવી. એ સલાના ઘણાંક જણ સુલેહને ચાહનારા હતા તેથી હુલ્લીઆ લોક સામા થયા ને પછી રાજસલા તોડી નાંખી સઘળી રાજ્યસત્તા જનરલ કો-

વેગનાકને સોંપવામાં આવી. ત્રણ દહાડા ભેગમાં અગડો રહ્યો, ને છ સાત હબર માણસોના છવ ગયા ત્યારે બળવો સર્યો. પછી ૧૮ મી ડિસેમ્બરે ૭૫ લાખ મતથી લૂઈ (નેપોલિયન બોનાપાર્ટનો લત્તીજી) પ્રબલસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ ઠર્યો (કાવેગનાકને માટે ૧૫ લાખ કરતાં ઓછાં મત આવ્યાં હતાં). લૂઈએ ધીમે ધીમે સઘળી સત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી—લોકના પ્રતિનિધિની સભા ટાળી તેને બદલે રાજ્યમંડળી સ્થાપી; અને વર્તમાન પત્રો ઉપર સખ્ત નીચેદારી રાખવાને માણસ નીમ્યાં. તોપણ હજી કેટલાક વગવાળા લોક તેની સત્તાની સામા હતા. તેથી તેણે ત્રાસ ખેસાડવાનો ઠરાવ કીધો—૧૮૫૧ ની ૧ લી ડિસેમ્બરે તેવા લોકને પોલીસ પાસે એકદમ પકડાવી પારિસની બહાર કહડાવ્યા; શહેરમાં ગરબડ ઊઠી, પણ લશ્કરે થોડીક કાપાકાપી કરીને તે ખેસાડી દીધી.—એ કામ ધારા વિરુદ્ધ છતાં લોકને-ફ્રેંચ લોકને પસંદ પડયું ને તેઓએ લૂઈ નેપોલિયનને છતવા લગીનો પ્રમુખ ઠેરવ્યો. ૧૮૫૨ ના ડિસેમ્બરની બીજીએ તે લોકના બહુ મતથી ફ્રેંચનો મહારાજા કહેવાયો. ૧૮૫૩ માં તે રુષેનના એક ખાનદાન કુટુંબની યુજની સાથે પરણ્યો.

લૂઈ નેપોલિયને ખ્રિસ્ત સાથે હોસ્તી મીલાપ રાખ્યો. જ્યારે રૂશિયાએ તુર્કિસ્તાન સાથે લડાઈ ચલાવી ત્યારે તેણે ફ્રેંચ રાજ્યના શિરસ્તા પ્રમાણે પાલેસ્ટીનના રોમન કથાથલિક ખ્રિસ્તીઓના રક્ષક દાખલ ખ્રિસ્તની સાથે રહી તુર્કોને પક્ષ જોડ્યો ને રૂશિયા સાથે લડાઈ કીધી. એ પ્રસંગે ફ્રાન્સના વહાણનો કાફલો ખ્રિસ્તના કાફલા કરતાં નાનો હતો, પણ તેનું ખુરાફી લશ્કર વધારે મોટું હતું. એ લડાઈઓમાં ફ્રેંચ ઘણી બહાદુરીથી લડ્યા, પણ ફ્રાન્સ ઘણા ખર્ચમાં આવ્યું.

રોમ ફ્રાન્સના તાળામાં હતું તેથી ઈટલીના લોક પોતાને માટે વધારે સાફ રાજ્ય કરવાના શ્રમમાં ફાવી શકતા નહિ. ઓસ્ટ્રીની એણે ઘણાક જાણ સાથે છૂપી મસલહત કરી ફ્રેંચના મહારાજાને પ્રાણ લેવાને ઉદ્યોગ કીધો, પણ તે પકડાયો ને શિરચ્છેદ પામ્યો. પણ એ ઉપરથી નેપોલિયન ત્રીજાએ સાર્ડિનિયાના રાજ સાથે હોસ્તીના કરાર છૂપા કરી રાખેલા તે લાંના રાજાવિકટર ઇમાન્યુએલની દીકરી સાથે પોતાના પિત્રાઈ લાઇને પરણાવી પાકા કીધા. આસ્ટ્રિયાએ સાર્ડિનિયા ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે ફ્રેંચોએ સાર્ડિનિયાની મદદે રહી જય મેળવ્યો હતો ને ઝ્યુરિચના સલાહકારથી લોમ્બાર્ડી પીડમોંટ સાથે જોડાયું (૧૮૫૬); ને કરેલી શ્રદ્ધના બદલામાં સુવોય ને નેસ એ ફ્રાન્સને મળ્યાં હતાં.

ભાષા, કળા, વિદ્યા—સેંટ પેએર (મુઓ ૧૮૧૪), માડમ કોલ્ટિન (૧૮૦૭) ને માડમ રિ બેનલિસ (૧૮૩૦) એ વાર્તા લખનારા હતા; પ્રધાન નેકરની દીકરી માડમ ડી સ્ટેલ (૧૮૧૭) વાર્તા ને ઇતિહાસ લખવામાં નામાંકિત ગણાઈ છે; લૂગો ને ગીત કવિતા લખવામાં એકો ખીરાંજર (૧૮૫૭) ને લામાર્ટિન એ ત્રણ કવિ હતા; લામાર્ટિને ઇતિહાસ તથા રાજ્યનીતિવિષયમાં પણ લખ્યું છે; આટેઓબ્રાયંડ (૧૮૪૮), કુમાસ, યૂજન રુચ્યે (૧૮૫૭) એઓ વાર્તા લખનારા હતા. થીઅર્સ, ગીઝો, મીચેલેટ, થીએરી (૧૮૫૬), સીસમોંડી (૧૮૪૨) ને બરાંટી એ ઇતિહાસ લખવામાં મુખ્ય મનાય છે. વોલની ને ડીનન મુસાફરીની હકીકત લખનારા હતા. ગણિતશાસ્ત્રમાં લાવ્લાસ (૧૮૨૭), હર્લિન્સાસ્ત્રમાં બુસ્સિયુ (૧૮૩૬) ને ખગોળશાસ્ત્રમાં વેરીએર એ હતા.—એ છેલ્લાંએ એક નવો ગ્રહ શોધ્યો હતો (૧૮૪૬). તત્ત્વશોધનમાં ટુંક એણે ‘પોઝિટિવિઝમ’ નામનું નવું મત પ્રશિદ્ધ કીધું (૧૮૫૭); ક્યુવિઅરે (૧૮૩૨) પક્ષી પશ્વાદિ પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ લખી આખા યુરોપમાં માન મેળવ્યું છે.

રુષેન—નેપોલિયને પોતાના ભાઈ બેસેફને રુષેનનો રાજ કીધો, પણ લાંના લોકે માન્યો નહિ; તેઓએ ફર્ડિનાંડ ૭ માને રાજ ઠેરવ્યો (૧૮૦૮) તેઓએ અંગ્રેજની મદદથી ફ્રેંચ સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કીધી ને ૧૮૧૩ માં ફ્રેંચને પોતાના દેશમાંથી છેલ્લા કહાડ્યા. ૧૮૨૦ માં લશ્કરે બળવો કરી ફર્ડિનાંડને રાજધારાથી બિલટો ચાલતો અટકાવ્યો; રાજ્યતરફના લોકે ખ્રિસ્તી સાધુઓની મદદે લોકને ફ્રેંચના ધૂમલાતું લય બતાવી દાખમાં રાખવાની તળવીજે કીધી ને દેશાલિમાનીઓ એક નિશ્ચયે સામા થયા, પણ પછવાડેથી તેઓને તાબે થઈ રહેવું પડ્યું. ફર્ડિનાંડ ૧૮૩૩ માં મુઓ ત્યારે રાજગાદીને માટે મારામારી ચાલી ને તેમાં ઘણાક કપાઈ મુઆ. રાજકારભાર દીકરીની મા કરતી તેણે ૧૮૧૨ માં નક્કી થયેલા રાજધારા પ્રમાણે ચાલવાનું કબૂલ કરીને લોકનું વહાલ મેળવ્યું. એ માં હોમાંહેની લડાઈનું છેવટ ફર્ડિનાંડનો ભાઈ રોન કાર્લો હારવાથી આવ્યું (૧૮૩૬). ૧૮૪૦ માં કારભાર કરતી રાણીને રાજનામું ગાપવું પડ્યું ને વિટોરિયાનો ડચુક રાજપ્રતિનિધિ થયો; ને એને પણ દેશમાંથી કહાડી મૂકવામાં આવ્યો (૧૮૪૩). એ વર્ષમાં ફર્ડિનાંડની દીકરી ઈસાબેલા રાજ્ય ચલાવવાને ચોગ્ય થઈ. ૧૮૪૬ માં તે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ કે-

ડિઝના ઝૂક સાથે પરણી ને તેની બેન લઈ ફિલિપના નાના દીકરા સાથે પરણી. રાણી પોતાના માનીતા-ઓના કહાં પ્રમાણે ચાલતી ને છેકળ ફટિલપણે મોજ-મઝામાં શુલતાન રહેતી; એ ઉપરથી લશ્કરે ૧૮૫૪ માં બળવો કરી માનીતાઓની સત્તાને નિકંદન કરી. પછી કેટલાંક વર્ષ કારભારીઓની ફેરબદલી, ખટપટ, કાવ-તરાં ને રાજધારાનું ઉદ્બંધન એ બેવામાં આવતાં. મૂર લોકો સાથે લડાઇ થઇ તે ઉપરથી આટલું જણાયું કે સ્પેનના રાજ્યની સ્થિતિ તો હીણી થઈ, પણ લોકનું શૌર્ય તો જેવું અસલ હતું તેવું જ રહ્યું હતું (૧૮૫૬).

સંસ્થાનો અમેરિકામાં પ્રથમ થયાં સ્વાસ્થી તે ૧૮ માં સૈકાની આખર લગી સ્પેનના રાજ્યની તાબેદારીમાં હતાં; નવાબાથી માંડીને તે છેક હલકા કારકુન લગીની જગા સ્પેનના લોકથી પૂરાતી; એઓ લાંચ ર-શવત લેતા; બધે વેપાર ફક્ત સ્પેન સાથે જ ચાલતો; સંસ્થાનના લોક ધાતુ આપી માલ લેતા; એઓને બીજાં રાજ્યો સાથે સંબંધ રાખવાની સખત મના હતી; બેસૂટ બંધ થયા પછી સ્પેનના મઠમાંથી સાધુઓને મોકલવામાં આવતા ને એઓ લોકને વધારે વહેમી ને અજ્ઞાન કરતા; છાપખાનાં ને વાદવિવાદની છૂટ એ લ્યાં નહોતાં જ. એ પ્રમાણે સ્પેન સરકારનો જલમ ને લોકની તાબેદારી છતાં જે સ્વતંત્રતાના બેરસાથી અમેરિકાનાં તથા ફ્રાન્સનાં રાજ્યો બિંધાં વળ્યાં તેની અસર તે પ્રદેશોમાં થવા માંડી હતી. **મેક્સિકો** એ સંસ્થાન પ્રદેશનો **મીરાડા** નામનો રાજા જેણે ડચુમોરીએજ ક્રૈય સરદારના હાથ તળે લશ્કરમાં અમલદારી કરી હતી તેણે થોડાંક માણસો સાથે **કારાક્સ**માં બળવો ઊઠાવ્યો (૧૮૦૬), પણ તે પાકા વિચારથી ને પાકા પાયા પર ઊઠાવેલો નહિ તેથી તેનું ફાળું નહિ; તોપણ સ્પેનની સત્તામાંથી છૂટા થવાની આતુરતા લોકમાં વધી, ને ૧૮૧૦ માં તેઓએ **વેનીઝુલા**માં સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવાને સલા મેળવી. **ન્યૂ ગ્રાનેડા**ની રાજધાની **બોગોટા** લ્યાં પણ તેમ થયું. સ્પેનનાં લશ્કર સામાં થયાં, પણ **સૈમન, બોલીવર** એઓએ લોકની તરફનાં લશ્કરોની સરદારી કરી ફતેહ મેળવી કામ પાર પાડ્યું. **બવેનોસ એરીસ** ૧૮૧૬ માં, ને **અિલિ** ૧૮૧૮ માં, સ્પેનથી છૂટાં પડ્યાં. **મેક્સિકો, પીરુ, ને ગાટીમાલા** એ ૧૮૨૧ માં સ્વતંત્ર થયાં. ૧૮૨૪ ના ડિસેમ્બરમાં હેશાલિમાનીઓનાં એકત્ર લશ્કરના સરદાર **સ્પૂકે** ને **મિક્ષર** એઓએ આપાકયુઓની લડાઇમાં સ્પેનના લશ્કરને છેલ્લું હરાવ્યું ને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર કીધાં.

પોર્ટુગલના લોકે અંગ્રેજની મદદથી ફ્રેંચોને કહા-જ્યા ને ૧૮૧૦ માં મરાયા ઈસાબેલા મરણ પામી તેથી તેનો રાજપ્રતિનિધિ **જોન જે બ્રિલ** જઈ રહ્યો હતો તેના નામની ચાલુ ફરી. તેણે ૧૮૨૧ માં પોર્ટુગલ આવી છ વર્ષ રાજ્ય કીધું ને પછી બ્રિલનો મહારાજ **ડોન પેટ્રો** પોર્ટુગલનો રાજ કયો ને એણે પોતાની બાળક દીકરી **ડોના મરાયાના** નામનું રાજ્ય કીધું ને **ડોન મિગ્વેલ**ને રાજપ્રતિનિધિ કીધો. એણે ૧૮૨૬ માં રાજસભા મેળવી પોતાને પોર્ટુગલનો રાજ કહેવડાવ્યો. **ડોન પેટ્રો**એ યૂરોપમાં આવી પોતાની દીકરીના હક્કને માટે બ્રિટન તથા ફ્રાન્સની મદદે પોતાના ભાઈ **ડોન મિગ્વેલ** સાથે લડાઈઓ ચલાવીને ૧૮૩૪ માં લિસ્બનમાં સલાહના કાર થયા-નાનો ભાઈ પોતાનો હક્ક ઊઠાવી લેઈ વગર હરકતે રાજ્ય બહાર જઈ રહ્યો; ને **ડોના મરાયા**એ રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લીધી તે મરતા સુધી (૧૮૫૩ લગી) ભોગવી; પછી તેનો દીકરો **પેટ્રો પાંચમો** રાજ થયો હતો.

સંસ્થાન-ન્યારે ફ્રેંચોએ પોર્ટુગલ ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે લ્યાંનો રાજ બ્રગાંઝા કુળનો **જોન** પોતાના બ્રાઝિલ સંસ્થાનમાં જઈ **રાયોજનેરો** રાજધાનીમાં જઈ રહ્યો. ન્યારે તે પોર્ટુગલની ગાદીએ બેસવાને પાછો આવ્યો (૧૮૨૧) ત્યારે યૂરોપમાં જેટલો પ્રદેશ રશિયાનો છે તેટલા વિસ્તારવાળું બ્રિલનું રાજ્ય જોનના દીકરા **ડોન પેટ્રો**થી સંભાળી શકાયું નહિ. પોર્ટુગલની રાજસભાએ બ્રિલનો વેપાર પોર્ટુગલને માટે રાખવો એવું ઠરવું તે ઉપરથી સંસ્થાનીઓએ પરત-પણામાંથી છૂટા થવાનો નિશ્ચય કીધો ને **ડોન પેટ્રો**ને બ્રિલનો મહારાજ ઠરવ્યો (૧૨ મી ઓક્ટોબર, ૧૮૨૨). એણે પોર્ટુગલના લશ્કરને યૂરોપ જવાની જરૂર પાડી ને ૧૮૨૪ માં બ્રિલમાં વંશપરંપરાની રાજગાદી મંડાઈ; રાજ્યનો ધર્મ રોમન કથાથલિક રથપાયો, પણ લોકને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ રહી. **ડોન પેટ્રો** ૧૮૩૧ માં પોતાનું રાજ્ય પોતાના બાળક દીકરાના નામનું કરી આધો થયો. **બવેનોસ એરીસ**નો ડિક્ટેટર લશ્કર સાથે ચઢી આવ્યો તેને બ્રિલિઅનોએ લડાઇ આપી છત મેળવી (૧૮૫૧) પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કીધું ને ફરીથી દુશ્મન હુમલો ન કરે તેવી રીતનું પોતાનું બળ વધાર્યું.

ઇટલી-૧૮૦૬ ના માર્ચમાં નેપલ્સની ગાદી ને પોલિયને **જોસેફ**ને આપી હતી, પણ ન્યારે તેને સ્પેન મોકલ્યો ત્યારે મ્યુરાટને રાજ કીધો (૧૮૦૮). એણે પોપના મૂલક ઉપર ચઢાઇ કીધી ને ઉત્તર ઇટલીનાં

રાજ્યોને પણ ભરકાયાં. વાટર્ફૂમાં નેપોલિયનની હાર થઈ એટલે તેની પણ રાજ્યસત્તા ગઈ; પ્રથમનો રાજા ફર્ડિનાંડ ૪ થો પાછો નેપલ્સનો રાજા થયો (૧૮૧૫). ઉત્તર ઇટલીની અવસ્થા વીએનામાં મળેલી સભાના કરાવથી આ પ્રમાણે થઈ-સાર્ડિનિઆનું રાજ્ય, સ્વેયં સિવાય પણ જીનોઆની રાજ્ય સાથે, વિક્ટર ઇમાન્યુએલ પાસે રહ્યું; વેનિસના પ્રાંત અને મોન્ટેના તથા મીલાન એ સંધાનું એક રાજ્ય લોમ્બાર્ડી તથા વેનિસનું એ નામે આરિટ્રિયાના તાળામાં ગયું; મોદીનાનું રાજ્ય ઓસ્ટ્રોએન્ડીના કુળને સ્વાધીન થયું; પારમાની રાજ્ય પદ્મથ થયેલી રાણી મરાયા લૂઈસાને આપવામાં આવી; આરિટ્રિયાનો આર્ચ બૂક ફર્ડિનાંડ ટસ્કનીનો આંડ બૂક થયો; અને લક્કા, એરુરિયાની રાણીને આપવામાં આવ્યું. પારિસમાં ખીજ વાર સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ સ્વેયં પાછળથી સાર્ડિનિયાના રાજ્યમાં ભેડાયું હતું.

ઈટલીના લોક પોતાના દેશમાં આરિટ્રિયાની સત્તા જોઈ બળ્યાં કરતા ને ૧૮૪૭ માં તેઓએ મીલાન તથા ખીજે કેટલેક ઠેકાણે બળવા ધીધા-એવું જણાવીને કે આરિટ્રિયન સરકાર દેશીઓ તરફ કરડા ને દગલખાણના ઉપાયો કામે લગાડે. તંબાકુના વેચાણની વસૂલજમા આરિટ્રિયન સરકારને બહુ થતી તેથી ઇટાલિયનોએ તંબાકુનો ઉપયોગ કરવા છોડી દીધો. ઈટલીના ખીજ રાજ્યોમાં પણ બળવા થયા ને સામસામી કંપાકાપી ચાલી. પોપ પાયસ ૯ મો અને સાર્ડિનિયાનો રાજા આર્લેસ આલ્બર્ટ એ બે જણે ઈટલીના લોકને આરિટ્રિયાના લૂંટમમાંથી બચાવવાની આગેવાની લીધી; ટસ્કનીના આંડ બૂકે નાખુશીથી પણ લોકના પોકારને આધીન થઈ જવાબદાર પ્રધાનમંડળ ને રાજ્યરક્ષક સૈન્ય એ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ થીધાં ખરાં, પણ તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું તેને ગમ્યું નહિ તેથી તે પોતાનું રાજ્ય છોડી નાશી ગયો. આર્લેસ આલ્બર્ટ પોતાની પ્રજાને રાજકાજમાં હક્ક મળે તેવા ધારા આપ્યા (ફેબ્રુઆરી, ૧૮૪૮); આરિટ્રિયનો મીલાનના બંડોરોને શિક્ષા કરવાને લડાઈની તૈયારી કરતા હતા તેવામાં ફ્રાન્સના રાજ્યમાં મોટો ફેરફાર થયો. મીલાનમાં બ્રહ્મચારીઓ લોકે આરિટ્રિયન લશ્કરનાં માણસો ઉપર હુમ્મો કરી તેઓને નસાયાં ને મહેલ ઉપર ત્રિફલગી વાવટો ચડાવ્યો. એ જોઈને ખીજે ઠેકાણે પન્ બળવા લડ્યા. આરિટ્રિયાની સરકાર જર્મની તથા હંગરીના લોકના અગ્રણીમાં રોકાઈ હતી તેથી ઈટલીમાં

થયેલા બળેરા તાબડતોબ બેસાડી રાખી નહિ; અને સાર્ડિનિયાના આર્લેસ આલ્બર્ટ પોતાના રાજ્યનું લશ્કર ઈટાલીયનોની મદદમાં આણી એક સૈન્યની સરદારી કરી કેટલેક ઠેકાણે ફેરવે મેળવી; પણ પછવાડેથી ઈટાલીયનો પોતાના સરદારને વિષે બેદરકાર થયા; આરિટ્રિયન લશ્કરના સરદારે ઉપરાઉપરી ફેરવે મેળવવા માંડી ને આલ્બર્ટ ઈટલીને આરિટ્રિયાની સત્તામાંથી છોડવવાનો વિચાર પડતો મહેલ્યો. આરિટ્રિયન સત્તા ઈટલીમાં પાછી બેઠી ને ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સ વચ્ચે ન પડ્યાં હોત તો લોકની ધણી બુંડી દશા થઈ હોત.

જેવામાં મીલાનના લોક આરિટ્રિયા સાથે લડાઈ કરતા તેવામાં પોપે પોતાના રાજ્યના લોકને નવા ધારા આપ્યા ને લોકે ઇચ્છ્યું કે તેણે ઈટલીને પરાધીનપણામાંથી છોડવવાના કામમાં આગેવાન થવું. આરિટ્રિયાનું રાજ્ય રોમના ધર્મનું સદા રક્ષણ કરનારે તેથી પોપે આનાકાની કર્યા કીધી. રોમના મહોલ્લાઓમાં લોહી પડ્યું ને પોપ ચાકરનો વેશ લેઈ નેપલ્સના રાજ્યમાં નાસી ગયો. ફ્રેંચ બે લોકપક્ષનું મત ધરાવનારા તેઓ લોકપક્ષને સહાય ન થતાં પોતાના ધર્મના ઉપરી પોપને સહાય થયા. ફ્રેંચ લશ્કર ને રોમના લોક સામા થયા, પણ ફ્રેંચોએ ઘેરા ઘાલી તે શહેર લીધું ને પોપની સત્તા પાછી બેસાડી આપી (જુલાઈ ૧૮૪૮). સિસિલીના લોકે નેપલ્સના દરબારથી છૂટા પડવાને બંડો બીઠાવી રાજને બીડાડી જીનોઆના બૂકને (સાર્ડિનિયાના રાજાના ખીજ દીકરાને,) બેસાડવાની તળવીજ કરી હતી, પણ તેઓ ફ્રાન્સા નહોતા.

સાર્ડિનિયાનો રાજા ઈટલીના લોકની તરફના આગેવાન દાખલ રૂશિયાની સામા ચિટન તથા ફ્રાન્સના સંપમાં દાખલ થયો ને ત્યાંની દૂદડીએ કીમીઆની લડાઈમાં શાખાશી મેળવી. પારિસમાં સલાહના કરાર કરવાની લાંજગરમાં પણ સાર્ડિનિયાના રાજાએ ચોરોક ભાગ લીધો ને તે ઈટાલીયનોને આરિટ્રિયાથી છૂટા પાડવામાં આગેવાન છે એમ બુલું પડ્યું. સાર્ડિનિયા ને આરિટ્રિયા વચ્ચે લડાઈ ચાલી; અને ફ્રાન્સ હમેશ આરિટ્રિયાની સાથે તેથી તેણે સાર્ડિનિયાને મદદ કરી. નેસ તથા સ્વેયં ફ્રાન્સે લીધાં ને લોમ્બાર્ડી તથા વેનિસ પારિસમાં સાથે ભેડ્યાં; વળી સાર્ડિનિયાના રાજાએ પોતાની દીકરી નેપોલિયન ૩ નના પિત્રાઈ સાથે પરણાવી. એ વાત જાણી આરિટ્રિયને ફ્રેંચ લશ્કર આવતાં પહેલાં પારિસમાં ઉપર ચડાઈ

ક્રીધી તેટલે ક્ષેત્ર લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને મોંઢે ખેલેલો, પાલેસ્ટ્રો, માળેટા સોલફેરીનો, એ ઠેકાણે લડાઈઓ થઈ. આરિષ્ટયનોને લોમ્બર્ડી છોડી જવું રહેવું પડ્યું ને વીલા ક્રાંકામાં સલાહના કરાર થઈ ઝુરિકમાં મંજૂર રહ્યા તેની રૂએ લોમ્બર્ડી પ્રદેશ નેપોલિયન ૩ જીને મળ્યો, પણ એણે તે સાર્ડિનિયાના રાજા વિક્ટર ઇમાન્યુએલને આપી દીધો.

મધ્ય ઇટલીમાં પણ ટસ્કનીના ને મેદીનાના લોકે પોતાના સત્તાધારીઓને હાંકી કહાડ્યા; રોમાગનાં ને બીજાં પોપના સંસ્થાનો એ પોપની સત્તા ન માનતાં એકઠાં મળી સાર્ડિનિયાની સત્તા માનતાં થયાં; પોપે મુસારદાર લશ્કર ઊભું કરી એક ક્ષેત્રને સરદારી આપી બંડખોર પ્રજા પાસેથી પ્રદેશ પાછો લેવાની તબ્વીજ ક્રીધી, પણ તેમાં તે કાંચો નહિ ને પાયસ દે માની એવી દુર્દેશા થઈ કે આપીનેતની પેલી તરફ એક ઇચ્છા જીતી નહીન પણ તેની સત્તામાં ન રહી.

નેપલ્સના રાજાએ ઉશ્કેરાયલી પ્રજા ઉપર સખ્તી કરતા, સિસિલીના લોક સામા થયા; ગારિબાલ્ડી જેણે રોમને ઘેરા ધાલતી વેળા ને આરિષ્ટયાની સાથે લડાઈ ચાલી તે પ્રસંગે પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી તેણે સિસિલીના લોકને મદદ કરી નેપલ્સના રાજાએ રાખેલા પરદેશી સિપાઈઓને હાંકી મહેલ્યા ને પછી તે પાછા ઈટલી આવ્યો; અહિં તેણે ઉપરાઉપરી જીત મેળવી ને નેપલ્સનો રાજા નાશી ગયો. કાપ્યુચા આગળ લડાઈ થઈ ને તે તાબે થયું; રાજા ગ્યેટામાં ભરાયો; ત્યાં લોકના લશ્કરે ઘેરા ધાલ્યો; રાજા ક્રિસ્ટિસ બીજો શરણ થયો. નેપલ્સનું રાજ્ય પીડમોંટ સાથે જોડાયું ને વિક્ટર ઇમાન્યુએલ એણે ઇટલીનો રાજા એ પદ ધારણ કીધું (૧૮૬૧).

સ્વિટ્ઝર્લેંડના રાજ્યમાં કેટલાક ફેરફાર થઈને ૧૮૧૫ માં સ્વસ્થતા થઈ—સંસ્થાનોનું નવું જૂથ બંધાયું ને તે સંબંધી વ્યવસ્થાનિયમ ઝ્યુરિકમાં મુકરર થયા; ૧૯ નાં ૨૨ સંસ્થાનો થયાં—જીનીવ, ન્યૂચાટેલ, ને વાલેસ એ ત્રણ ઉમેરાયાં. ઘણા કાળથી એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનાં પહોડી સંસ્થાનોના લોક દક્ષિણ યૂરોપના જલમ રાજાઓના અંગરક્ષક સૈન્યમાં મુસારદારની નોકરી કરતા, પણ ૧૮૫૯ ની ઈટલીની લડાઈથી તે ચાલ બંધ પડી અને પરદેશી ધર્માધિકારીઓની સત્તા તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ઉપર ચાલતી તે પણ ખસેડી નાંખવામાં આવી.

જર્મની—નેપોલિયન બોનાપાર્ટે મરેંગોની લડાઈમાં (૧૮૦૦) ને ઓસ્ટ્રિયન લડાઈમાં (૧૮૦૫)

મહારાજા ક્રિસ્ટિસ બીજાને હરાવી જર્મનીનું જીતવું વધતું જતું રાજ્ય તોડાયું ને જૈનનાં સંસ્થાનોનું જૂથ સ્થાપ્યું. એ મંડળ ૧૮૧૩ માં ક્ષેત્રની હાર થયા પછી તરત જ ને વીએનાની સલાહ ૧૮૧૫ ના જૂનની ૯ મીએ જર્મન રાજ્યસ્થાનોનું નવું જૂથ સ્થાપ્યું; એમાં આરિષ્ટયાનો, પ્રુશિયાનો ને નેધર્લેંડનો કેટલોક ભાગ ગણવામાં આવ્યો. સૌ મળીને ૩૪ રાજ્યસ્થાન તેમાં એક મહારાજ્ય આરિષ્ટયાનું; પાંચ રાજ્ય—પ્રુશિયાનું, બવેરિયાનું, હાનોવરનું, વર્ટમ્બર્ગનું ને સાક્સનીનું; એક ઇલેક્ટોરેટ, ૩૪ તથા મોટી ૩૪ મળીને ચૌદ; આઠ પ્રિન્સપાલિટી; એક લાડઆવિયેટ; ને ચાર શહેર—હામ્બર્ગ, લ્યૂબેક, બ્રેમેન ને ફ્રાંકફર્ટ. એ સંપત્તિ ઉદ્દેશ પ્રત્યેક રાજ્યનું સ્વાધીનપણું રાખવાનો ને જર્મનીનું સામાન્ય સંરક્ષણ કરવાનો હતો. ૧૮૩૩ માં પ્રુશિયાના આશર તળે વેપારને અર્થ કેટલાંક રાજ્યોએ માંહોમાંહે બંદોબસ્ત કીધો; બીજાં રાજ્યો ૧૮૪૮ સુધી પોતાનો જૂનો રિવાજ રાખી રહ્યાં. એ વર્ષમાં ક્ષેત્ર રાજ્યની ધાંધલમાં ખેડનના ઝૂકને લોકના સામા થવા ઉપરથી વર્તમાનપત્રને છૂટ તથા કેટલાક હુકમ એ આપવાં પડ્યાં; કોલોનમાં બંધેડા થયા; ને રહેનીશ પ્રાંતોમાં મોટા બળવા થયા; હેસી કાસલના મહોલ્લાઓમાં અવરોધ ચલાયા ને બવેરિયાનો રાજા પોતાના દીકરાને ગાદીએ બેસાડી દૂર ખેડો. સાક્સની, હાનોવર, ને બીજાં રાજ્યોને પણ લોકની માગણી કબૂલ રાખવી પડી. ફ્રાંકફર્ટમાં જેવામાં સભા મળતી હતી તેવામાં ૫૦૦ જણે દેશી પાર્લમેંટ સ્થાપવાનાં મત આપ્યાં; અંકેકું રાજ્ય પોતાની વસ્તી પ્રમાણે એક અથવા વધારે મુખલ્યાર તેમાં મોકલે એવો વિચાર જણાવ્યો. ૧૮૪૮ ના મેની ૧૮ મીએ પાર્લમેંટ મળી ને એ તથા ડાએટ—રાજસભાએ મળીને એક રાજપ્રતિનિધી ઠેરવ્યો. કેટલાંક જર્મન રાજ્યો પાર્લમેંટ સ્થાપવાની સામાં થયાં ને ફ્રાંકફર્ટમાં બળવા થયો તે મહોલ્લાઓમાં ભારે કતલ ચાલ્યા પછી ખેડો. આરિષ્ટયાએ કાંઈ પણ પ્રકારની પાર્લમેંટ સ્થાપવાવિષે સંમતિ આપી નહિ ને પ્રુશિયાના રાજાએ જર્મનીના એકત્ર રાજ્યના મુખી થવાનો લોભ રાખ્યો. એ કુસંપતું કળ આ પ્રમાણે થયું—જે રાજ્યોએ પોતાની પ્રજાને હુકમ આપ્યા હતા તે તેઓએ રદ કીધા; અને જો કે જુદાં જુદાં રાજ્યો દોલત તથા આબાદાનીમાં વધ્યાં છે તોપણ ત્યાંના અધિષ્ઠા કુટુંબના વડીલો—ના જેવી સત્તા ચલાવેછે. વર્તમાનપત્રોમાં વાદવિવાદ કરવાની છૂટ થઈ છે, પણ લોકને સ્વાધીનતાનું રાજકીય મુખ નથી.

ભાષા, કળા, વિદ્યા-માનસશાસ્ત્રમાં જર્મનોએ શ્રેષ્ઠ કંચી છે-ફ્રિક્ટ (૧૮૧૯), શેલિંગ ને હીગલ (૧૮૩૧) એઓએ દેશની કીર્તિ વધારી છે. ડાક્ટર ગોલ (૧૮૨૮) એણે ક્રેનોલોજી-મસ્તક સામુદ્રિકત્વ નહું સશ્વ શોધ્યું છે. ધણાજણે નાટક લખ્યાં છે ને પરભાષાનાં નાટકોનાં ભાષાંતર કીધાં છે. કેરનર (૧૮૧૩), હેન (૧૮૫૪), શેકેનરોઈ (૧૮૧૭) વગેરે કવિ અને રીચરડર (૧૮૨૫), હેક્ટરમાન એ વાર્તા લખનારા થયા. શેલીંગલ (૧૮૨૬) વાર્તા, કવિતા, ગ્રંથવિવેચન ને ઇતિહાસ એ બધામાં ફાળ્યો છે. હરડર (૧૮૦૩), ચોન મુલ્લર (૧૮૦૯) હીરન, ઈન્ડ્રહોરન અને નીબર (૧૮૩૧) એઓએ ઇતિહાસ લખ્યા છે. લેસિંગ હીન, ઉલ્કે એ ટીકાકાર થયા. નામીચો મુસાફર હમ્બોલ્ટ (૧૮૫૬) એણે ધણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે ને તેનાં ભાષાંતર યૂરોપની ધણીએક ભાષામાં થયાં છે. ઈશ્વરજ્ઞાન વિષે પણ ધણાક ગ્રંથકારો થયા છે. એલખર્સે બગેળમાં અને લીબીગ તથા બન્સન એઓએ રસાયનશાસ્ત્રમાં શોધ કીધા છે.

આરિસ્ટિયા.

ફ્રાન્સિસ બીલો ૧૭૬૨ માં આરિસ્ટિયાની રાજગાહીએ બેઠા ને તેણે જર્મનીના મહારાજાનું પદ ધારણ કીધું. ને નેપોલિયને તેને હપરાહપરી હાર ખવડાવી ને હેનનાં રાજ્યોનું નહું જૂઠું સ્થાપી જર્મનીનું રાજ્ય બંધું વાળ્યું ત્યારે ફ્રાન્સિસે આરિસ્ટિયાનો મહારાજા અને હંગરી તથા બોહીમિયાનો રાજા એ પ્રમાણે પોતાને કહેવડાવ્યું (૧૮૦૫). ફ્રાન્સ પ્રુશિયા વચ્ચે લે લડાઈ ચાલતી તેમાં પડવું માંડીયાળી ફ્રાન્સિસે પોતાના રાજ્યમાં લડાઈઓથી લે ખરાબી થઈ હતી તે સમારવાનો અને વસૂલજમા તથા લશ્કરી જોર વધારવાનો ખંતથી હતોગ ચલાવ્યો. તેપણ ૧૮૦૬ માં ત્યારે સ્પેનમાં ફ્રેંચોની હાર થવા માંડી ત્યારે તે જર્મનીને પરત્વેતામાંથી છોડવવાને હથેરાયો. આર્ય-ગ્રુક ચાર્લસે પોતે બોનાપાર્ટને આસપરન આગળ દુરાવ્યો; પછી વાગ્રામ આગળ આરિસ્ટિયાને હાર્યા તેપણ તેઓ સારી હાલતમાં બોહીમિયામાં ગયા; પ્રથમ તહુ ને પછી રેકોનશાનમાં સલાહના કરાર થયા; યોદ્ધા સુદત પછી ફ્રાન્સિસે પોતાની ફેવરી મરાધા હર્ષસા ફ્રાન્સના મહારાજા સાથે પરભાષી. વારંવાર લડાઈ પછી વીએનામાં મુજેલા પુરુષોની સભાના કરારથી ઈટલીમાંના કેટલોક મૂલક ને પાછો છોડેલા ઇટલી-રિઆમાંના મૂલક ને ગવેરિઆને આપી દેવા પડેલા તે

મૂલક, આરિસ્ટિયાના મહારાજ્યમાં જોરાયા. ફ્રાન્સિસ ૧૮૩૫ માં મરણ પામ્યો ને ફ્રેંચનાં ૧ લો આરિસ્ટિયાનો મહારાજા થયો.

૧૮૪૮ માં ફ્રાન્સના દાખલાથી ધણાંજરાં રાજ્યોના લોક પોતાના રાજ્યોની સામા થવાને હથેરાયો હતા તેમ આરિસ્ટિયાની પ્રજા પણ હથેરાઈ હતી. પ્રધાન મિન્સ મેટેરનીકે લે હમેશ લોકની માગણીની સામે હતો તેણે આ પ્રસંગે પણ તેઓને ગાંઠ્યા નહિ. પાક-શાળાના વિદ્યાર્થીઓ લોકની તરફના વર્ધ બહાર પડ્યા, પણ મેટેરનીકે લશ્કર પાસે કતલ કરાવી તેઓને હરાવ્યા. પણ અંતે લે પ્રધાને પોતાની રાજ્ય-નીતિથી ધણાં વર્ધ લોકનાં ભાગ્ય હપર અંકેશ રાખી-યૂરોપમાં નામ મેળવ્યું હતું તેને એકદમ નાશીને ઘિટન જઈ રહેવું પડ્યું. એપ્રિલની ૨૬ મીએ આરિસ્ટિયાનાં રાજ્યોમાં લોકના મુખસારોની સભા થઈ. રાજધાનીની સંભાળ તથા અવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ તથા શહેરના લોક એઓના હાથમાં ગઈ; રાજ નાશીને ફેરાલના પહાડમાં લરાયો (૧૭ મી મે); પણ પછી પ્રધાનોએ લોક સાથે સમજૂતી કરી રાજને પાછો ગાહીએ બેસાડ્યો (આગસ્ટ).

બોહીમિયાના લોકે મંડળીઓમાં વિચાર કરી જોરે કંઈ કે અમને જર્મન સરખા ગણી સરખા હક્ક આપો ને મમત લીધો કે દરેક સરકારી અમલદારે બે ભાષા બોલવી જોઈએ. તેઓની માગણી કબૂલ કરવામાં આવી ને જર્મનોએ સલાવાનિક ભાષા શીખવાનું કબૂલ ન રાખેલું તેથી જર્મનલોકની અમલદારી કેટલીક ઓછી થઈ. બોહીમિયાના સલાવાનિક લોકના મુખસારોની સભા પ્રેગમાં મળી ને એણે પોતાની હમેશને માટે સ્થાપના કરવાનું ઇચ્છ્યું; આરિસ્ટિયન પ્રધાનો કબૂલ થયા નહિ; પ્રેગને ઘેરા ધાલવામાં આવ્યો. દાપાકાપી થઈ; શહેરનો કેટલોક ભાગ નારા પામ્યો; ને અંતે નવી અવસ્થા કરનારા હારીને ફટા પડી ગયા.

ફોએશિયામાં વીએનાથી લે ગવર્નર વતા તે બાન દહેવાતા. ત્યાંના લોકે માગ્યું કે બાનની પદવી ફક્ત જર્મનોનેજ ન મળે પણ અમારામાંનાને પણ મળે અને તે બેલાચિઅને આપો. એને આરિસ્ટિયન સરકારે બાન બનાવ્યો; એણે પોતાની બીજી સલાવાનિક જાતને એકી કરી જર્મનોથી જુદાં પડવાની બેરવણ કીધી. જર્મન જાતોમાં પણ રાજ્યવ્યવસ્થા બદલવાને જોરેસો હતો ને હંગરીએ પોતાનું જુદુંજ રાજ્ય કરવા માંડ્યું હતું-એ ગમતરમાં આરિસ્ટિયન સરકારથી સાવધ રહેવાનું નહિ; કેટલુંક લશ્કર ફેટ લોકને

મળી ગયું; બળવાખોરોએ રાજ્ય તરફના લશ્કરને હાંકી મહેલેયું ને યુદ્ધપ્રધાનને મારી નાંખ્યો; રાજ નાશી ગયો; પણ પછી જેલામિએ રાજસેનાપતિને સાથે લેઈ લશ્કરને કામે લગાડી વીએનાનો બખેડો પતાવ્યો હતો. સ્વસ્થતા થયા પછી રાજ ૨૭ ડિસેમ્બરે પોતાના ભત્રીજા ફ્રાન્સિસ ચાર્લસને રાજ્ય સોંપી આપ્યો બેઠો. એ નવા રાજ્યને નવી અવસ્થાનો ધારાસંગ્રહ કરી તેને પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર પ્રવર્તીવ્યો (૪ થી માર્ચ, ૧૮૪૯).

હંગરી પ્રાંત આસ્ટ્રિયાના મહારાજના તાળામાં હતો, પણ ત્યાંના લોક પોતાનું જીવન રાજ્ય કરવાને ધણા કાળથી ઇચ્છતા હતા. જેવામાં વીએનામાં બખેડો ચાલતો તેવામાં હંગરીના લોકમાંથી કેટલાએકે આગેવાની કરી હતી; ફ્રાન્સિસલેવેનિયાની રાજસભાના ગૃહસ્થો ને વીએનાના લોક એઓ સામિલ થયા હતા, હંગરીના લોકે ઈટાલિયનની સામાન્ય આસ્ટ્રિયાને મદદ કરવાની ના પાડી ને આસ્ટ્રિયન સરકારને વકીલો મોકલી બળવાખોરોની હકીકત જણાવી; આસ્ટ્રિયન સરકારના ખ્યાલમાં હતું કે કોટ લોક હંગરીના દુશ્મન છે માટે આપણી મદદમાં રહેશેજ, પણ તેઓ તો સામાજ હતા. આસ્ટ્રિયન સરકારે કંઈ દાદ સાંભળી નહિ ને હંગરીના લોકે કોસથને લાંબગડ પતતાં સુધીનો ડિક્ટેટર બનાવ્યો. મહારાજ્યએ કૉન્ટ લાન્ઝબર્ગને નવાબ કરી મોકલ્યો; હંગરીની રાજસભાએ તેને માન્યો નહિ ને ખૂડાના મહોલ્લામાં લોકે તેને મારી નાંખ્યો. લડાઈઓ ચાલી-હંગેરિયન પ્રથમ જલ્લા, પણ એરલો આગળ હાર્યો (ફેબ્રુઆરી, ૧૮૪૯); વળી તેઓએ આસ્ટ્રિયન લશ્કરને બે ત્રણ ટકાણે હારાવ્યાં ને યૂરોપમાં સૌએ જાણ્યું કે તેઓ સ્વતંત્ર થશે, પણ બનાબામાં એવી બખર ફેલાઈ કે રશિયન લશ્કર હંગરી ઉપર ચડ્યાં, હંગરીના લોકે ટકાવ કીધો પણ આખરે ધણાની આગળ થોડાનું ચાલ્યું નહિ ને ૧૩ મી આગસ્ટે ગોરગે સરદારવાળું હંગરીનું લશ્કર રશિયન લશ્કરને તાબે થયું. જનરલ હેન્નોએ લોકના ઉપર ધણું જ ધાતકીપણું વાપર્યું; કોસથ, બેમ વગેરે લોકના આગેવાનો તુર્કેસ્તાનમાં ને તેઓના સાથી આસપાસના મૂલકમાં નાશી ગયા. રશિયાના ઝારને બહાનું મળ્યું ને તેણે સુલતાનને જણાવ્યું કે હંગરીના જે લોક તમારા રાજ્યમાં હોય તેમને અમારે હવાલે કરવા, ને નહિ કરો તો આપણે દુશ્મન જેવા થઈશું; પણ તેટલામાં અંગ્રેજ કાફલો કાળા સમુદ્રમાં આવી પહોંચ્યો ને ઝારે સુલતાન સાથે લડાઈ કરવી માંડી વાળી.

કીમિયાની લડાઈમાં આસ્ટ્રિયા રશિયાનો ઉપકાર ભૂલી ન જતાં તેના પક્ષમાં તો ન બેઠું, પણ તરફથી રહ્યું ને બીજું કારણ આ હતું કે ઈટલીમાંના પોતાના રાજ્યમાં બળવા બખેડો થતા હતા. સીબાસ્તોપોલની લડાઈ પછી આસ્ટ્રિયાએ વચમાં પડી રશિયા અને તુર્કેસ્તાન, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ એઓ વચ્ચે સલાહ કરાવી (૧૮૫૬). ઈટલીમાં ૧૮૫૯ માં સાઉનિયન તથા ફ્રેંચ એ લશ્કરોએ આસ્ટ્રિયન લશ્કરને લોમ્બાર્ડિમાંથી હાંકી મહેલેયું; માત્ર વેનિસનો પ્રાંત મહારાજના તાળામાં રહ્યો.

પ્રુશિયા.

ફ્રેડરિક ૩ બની કારકીર્દીમાં છતાં ને એ-એરસ્ટાડ્ટની હારથી પ્રુશિયા નેપોલિયનને તાબે થઈ રહ્યું (૧૮૦૬). ટિલસિટના કોલકારથી (૧૮૦૭) પ્રુશિયાનું અડધું રાજ્ય ગયું-નેપોલિયને વેસ્ટફેલિયા જેરોમ બોનાપાર્ટને આપ્યું; વોર્સાની શાંતિ ડચી કરી તેને સાક્સનીના રાજના આશ્રયમાં રાખી; ડાંટ્ઝિકને સ્વતંત્ર નગર કીધું; ને બીજા બંદરોને ઇંગ્લંડ સાથે વેપાર કરતાં અટકાવ્યાં ફ્રેંચોએ ટકાણે ટકાણેથી બળાતકારે નાણાં કહડાવ્યાં ને લોકના ઉપર ધિક્કાર દેખાડ્યો. ૧૮૧૩ ના આર્સલમાં રાજ્યે લડાઈની તૈયારી કરીને સઘળા પ્રુશિયનો સાથે થવાને તૈયાર થયા; તેઓએ મોકરન આગળ ૩૦ હજાર ફ્રેંચોને હરાવ્યા. ઓટોમનની ને લટઝેનની લડાઈ ઉપરથી તહ થયો; પણ પછી પાછી લડાઈઓ ચાલી તેમાં પ્રુશિયનોએ ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવી-કાટઝમેક આગળ બ્લૂચરે માકડોનલ્ડને હરાવી સિલીશિયામાંથી કહડાવ્યો; વાનડામ સરદાર કેદી થયો ને તેનું લશ્કર કલ્કત આગળ નાશ પામ્યું; અને સરદાર ને જેને પ્રુશિયાનું તાજ મળવાનું હતું તે ડેનેવિટઝ આગળ હાર્યો ને એલ્બ નદીતરફ નાઠો. એ ફતેહ થઈયો ને વળી બ્લૂચરે જનરલ બરટ્રાંડની હાથણી ઉપર છાપો માર્યો તેથી સંપીલાં લશ્કર લીપઝિક આગળ સહેલથી મળી શક્યાં. નેપોલિયન સાથે ત્રણ દહાડા લડાઈ ચલાવી તેને હરાવ્યો (૧૬ મી, ૧૮ મી ને ૧૯ મી આક્ટોબર ૧૮૧૩); ને પછી તે સંપીલું લશ્કર ફ્રાન્સમાં દાખલ થયું હતું. ટિલસિટના કારારથી (૧૮૦૭) જેટલો પ્રદેશ ગુમાવ્યો હતો તેટલો પ્રદેશ વીએનાની સભાના કારારથી (૧૮૧૪) પ્રુશિયાને પાછો મળ્યો; પોલંડવાળો કેટલોક મૂલક ગયો તેના બદલામાં અડધું સાક્સની અને હેનના ડાળા કાંઠા ઉપરના કેટલાક પ્રાંત એ પ્રુશિયાને મળ્યા.

મળી ગયું; બળવાખોરોએ રાજ્ય તરફના લશ્કરને હાંકી મહેલ્યું ને યુદ્ધપ્રધાનને મારી નાંખ્યો; રાજ નાશી ગયો; પણ પછી જેલાચિએ રાજસેનાપતિને સાથે લેઈ લશ્કરને કામે લગાડી વીએનાનો બખેડો પતાવ્યો હતો. સ્વસ્થતા થયા પછી રાજ ૨૭ ડિસેમ્બરે પોતાના ભત્રીજા ફ્રાન્સિસ ચાર્લસને રાજ્ય સોંપી આપ્યો ખેડો. એ નવા રાજ્યને નવી વ્યવસ્થાનો ધારાસંગ્રહ કરી તેને પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર પ્રવર્તાવ્યો. (૪ થી માર્ચ, ૧૮૪૯).

હંગરી પ્રાંત આસ્ટ્રિયાના મહારાજના તાબામાં હતો, પણ ત્યાંના લોક પોતાનું જીવન રાજ્ય કરવાને ધણી કાળથી ઇચ્છતા હતા. જેવામાં વીએનામાં બખેડો ચાલતો તેવામાં હંગરીના લોકમાંથી કેટલાએકે આગેવાની કરી હતી; ફ્રાન્સિસલેવેનિયાની રાજસભાના ગૃહસ્થો ને વીએનાના લોક એઓ સામિલ થયા હતા, હંગરીના લોકે ઈટાલિયનની સામા આસ્ટ્રિયાને મદદ કરવાની ના પાડી ને આસ્ટ્રિયન સરકારને વચ્ચે મોકલી બળવાખોરોની હકીકત જણાવી; આસ્ટ્રિયન સરકારના ખ્યાલમાં હતું કે કોટ લોક હંગરીના દુશ્મન છે માટે આપણી મદદમાં રહેશેજ, પણ તેઓ તો સામાજ હતા. આસ્ટ્રિયન સરકારે કંઈ દાદ સાંભળી નહિ ને હંગરીના લોકે કોસથને ભાંગવડ પતતાં સૂધીનો ડિક્ટેટર બનાવ્યો. મહારાજ્યે કોંટ લાન્ઝબર્ગને નવાબ કરી મોકલ્યો; હંગરીની રાજસભાએ તેને માન્યો નહિ ને ખૂડાના મહોલ્લામાં લોકે તેને મારી નાંખ્યો. લડાઈઓ ચાલી-હંગેરિયન પ્રથમ જલા, પણ એરલો આગળ હાર્યા (ફેબ્રુઆરી, ૧૮૪૯); વળી તેઓએ આસ્ટ્રિયન લશ્કરને બે ત્રણ ઠેકાણે હારાવ્યાં ને યૂરોપમાં સૌએ જાણ્યું કે તેઓ સ્વતંત્ર થશે, પણ જનાળામાં એવી બખર ફેલાઈ કે રશિયન લશ્કર હંગરી ઉપર ચઢ્યાં, હંગરીના લોકે ઠકાવ કીધો પણ આખરે ધણીની આગળ થોડાનું ચાલ્યું નહિ ને ૧૩ મી આગસ્ટ ગોરગે સરદારવાળું હંગરીનું લશ્કર રશિયન લશ્કરને તાબે થયું. જનરલ હેન્નોએ લોકના ઉપર ધણુંજ ધાતકીપણું વાપર્યું; કોસથ, જેમ વગેરે લોકના આગેવાનો તુર્કસ્તાનમાં ને તેઓના સાથી આસપાસના મૂલકમાં નાશી ગયા. રશિયાના ઝારને બહાનું મળ્યું ને તેણે સુલતાનને જણાવ્યું કે હંગરીના જે લોક તમારા રાજ્યમાં હોય તેમને અમારે હવાલે કરવા, ને નહિ કરે તો આપણે દુશ્મન જેવા થઈશું; પણ તેટલામાં અંગ્રેજ કાફલો કાળા સમુદ્રમાં આવી પહોંચ્યો ને ઝારે સુલતાન સાથે લડાઈ કરવી માંડી વાળી.

કીમિયાની લડાઈમાં આસ્ટ્રિયા રશિયાનો ઉપકાર ભૂલી ન જતાં તેના પક્ષમાં તો ન બિતર્યું, પણ તટસ્થ રહ્યું ને બીજું કારણ આ હતું કે ઈટલીમાંના પોતાના રાજ્યમાં બળવા બખેડો થતા હતા. સીબાસ્ટોપોલની લડાઈ પછી આસ્ટ્રિયાએ વચમાં પડી રશિયા અને તુર્કસ્તાન, ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ એઓ વચ્ચે સલાહ કરાવી (૧૮૫૬). ઈટલીમાં ૧૮૫૯ માં સાઈનિયન તથા ફ્રેંચ એ લશ્કરોએ આસ્ટ્રિયન લશ્કરને લોમ્બાર્ડિમાંથી હાંકી મહેલ્યું; માત્ર વેનિસનો પ્રાંત મહારાજના તાબામાં રહ્યો.

પ્રુશિયા.

ફ્રેડરિક ૩ બની કારકીર્દીમાં જીતા ને ઓ-એરસ્ટાડ્ટની હારથી પ્રુશિયા નેપોલિયનને તાબે થઈ રહ્યું (૧૮૦૬). ટિલસિટના કોલકારારથી (૧૮૦૭) પ્રુશિયાનું અડધું રાજ્ય ગયું-નેપોલિયનને વેસ્ટફેલિયા જરોમ બોનાપાર્ટને આપ્યું; વોર્સાની શાંત કરી તેને સાક્સનીના રાજના આશ્રયમાં રાખી; ડાંડ્ઝિકને સ્વતંત્ર નગર કીધું; ને બીજાં બંદરોને ઇંગ્લંડ સાથે વેપાર કરતાં અટકાવ્યાં ફ્રેંચોએ ઠેકાણે ઠેકાણેથી બળાતકારે નાણાં કહડાવ્યાં ને લોકના ઉપર ધિક્કાર દેખાડ્યો. ૧૮૧૩ ના આર્સલમાં રાજ્યે લડાઈની તૈયારી કરીને સઘળા પ્રુશિયનો સાથે થવાને તૈયાર થયા; તેઓએ મોકરન આગળ ૩૦ હજાર ફ્રેંચોને હરાવ્યા. ઓટ્ઝેનની ને લટ્ઝેનની લડાઈ ઉપરથી તહ થયા; પણ પછી પાછી લડાઈઓ ચાલી તેમાં પ્રુશિયનોએ હપરાહપરી ફતેહ મેળવી-કાટ્ઝબેક આગળ બ્લૂચરે માક્ટોનલ્ડને હરાવી સિલીશિયામાંથી કહાડ્યો; વાનડામ સરદાર કેદી થયો ને તેનું લશ્કર કદમ આગળ નાશ પામ્યું; અને સરદાર ને જેને પ્રુશિયાનું તાજ મળવાનું હતું તે ડેનેબિટ્ઝ આગળ હાર્યો ને એલબ નદીતરફ નાઠો. એ ફતેહ થઈયો ને વળી બ્લૂચરે જનરલ બરટ્રાંડની છાવણી ઉપર છાપો માર્યો તેથી સંપીલાં લશ્કર લીપઝિક આગળ સહેલથી મળી શક્યાં. નેપોલિયન સાથે ત્રણ દહાડા લડાઈ ચલાવી તેને હરાવ્યો (૧૬ મી, ૧૮ મી ને ૧૯ મી આક્ટોબર ૧૮૧૩); ને પછી તે સંપીલું લશ્કર ફ્રાન્સમાં દાખલ થયું હતું. ટિલસિટના કારારથી (૧૮૦૭) જેટલો પ્રદેશ ગુમાવ્યો હતો તેટલો પ્રદેશ વીએનાની સભાના કારારથી (૧૮૧૪) પ્રુશિયાને પાછો મળ્યો; પોલંડવાળો કેટલોક મૂલક ગયો તેના બદલામાં અટધું સાક્સની અને હૈનેના ડાળા કાંઠા ઉપરના કેટલાક પ્રાંત એ પ્રુશિયાને મળ્યા.

એજ સરદાર ગામખીઝર ને કાથકાર્ટ એઓને તાખેથયાં હતાં. નેપોલિયન હાર્યા પછી નોર્વે, સ્વીડનના હવાલામાં ગયું અને સ્વીડનનો પોમેરાનિઆ પ્રાંત અને રૂનનનો ટાપુ એ ડેન્માર્કના હવાલામાં આવ્યાં. વીએનાના કરારથી (૧૮૧૫) એ મૂલક પ્રુશિયાને આપવામાં આવ્યો. ડેન્માર્કના રાજને લ્યુએમ્બર્ગની ડચી મળી. સ્લેઝવિક ને હોલસ્ટેન એ બે ડચીઓ વારસાથી ડેન્માર્કના રાજને મળતી હતી, પણ ત્યાંના લોક ભાષામાં ને રીતભાતમાં જર્મન હતા તેથી તેઓને ડેન્સ સાથે પાલળ્યું નહિ ને તેઓએ (૧૮૪૮ માં) જર્મન લોકના સંપમાં મળી ડેન્સસાથે લડાઈઓ ચલાવી-ખીન્ન રાજ્યોના વચમાં પડવાથી સમાધાની થઈ; પણ ટંટાનું મૂળ ગયું નહિ; ૧૨ વર્ષ પછી (૧૮૬૨ માં) છેલ્લો નીવેડો આવ્યો હતો. ૧૮૩૦ માં પ્રાંત પ્રાંતની મંડળીઓને રાજકાજના વિચાર કરવાને સત્તા મળી હતી અને ૧૮૪૬ માં લોકના મુખત્યારોની રાજસભા સ્થાપવામાં આવી હતી.

સ્વીડનમાં ૧૮૦૯ માં ચાર્લસ ૧૩ મો ગાદીએ બેઠો તેણે રશિયા તથા ડેન્માર્ક વચ્ચે ચાલેલી લડાઈનો અંત આણ્યો ને તેમાં ચોથો ભાગ મૂલક ને ત્રીજો ભાગ વસ્તી એટલું ખાતું. ૧૮૧૦ માં તેને નેપોલિયનના પક્ષમાં રહી પોમેરાનિઆનો પ્રાંત મેળવ્યો. એ વર્ષમાં પાટની મરી ગયો તેથી રાજસભાએ બર્નાડોટ (નેપોલિયનનો માર્શલ) એને કોન પ્રિન્સ ઠેરવ્યો. ૧૮૧૨ માં સ્વીડનનાં બંદરો ખીન્ન હેશના લોકના વેપારને માટે ખુલ્લાં થયાં; ૧૮૧૩ માં બર્નાડોટે બ્રિટન સાથે દોસ્તીકાર કરી નેપોલિયન સામા લડાઈ કીધી ને એના બદલામાં સંપીલાં રાજ્યોએ તેને નોર્વે આપ્યું (૧૮૧૪). ૧૮૧૮ માં બર્નાડોટ સ્વીડન તથા નોર્વેના એકત્ર રાજ્યનો રાજ થયો ને ચાર્લસ ૧૪ મો કહેવાયો. એની પછી એનો દીકરો ઓસ્કર રાજગાદીએ બેઠો હતો (૧૮૪૪).

રશિયા.

મહારાજા પાઉલનો ઘેલછાવાળો જીલ્લમ લોકથી સંખાયો નહિ ને ૧૮૦૧ ના માર્ચમાં તેનું તેના મહેલમાં જ ખૂન થયું. અલેક્ઝાંડર ૧ લો એણે નેપોલિયનનો મહારાજાનો ખિતાબ કબુલ રાખ્યો નહિ ને રાજ્યોના સંપમાં રશિયાને સામિલ કીધું. ઓસ્ટ-લિંદ્ઝની લડાઈમાં તે જતે પોતાનાં લશ્કર સાથે લડ્યો હતો. ૧૮૦૬ માં તેણે પ્રુશિયા સાથે મેળાપ રાખ્યો, પણ એ રાજ્યની હાર થઈ ને પોતાનાં લશ્કરે પણ ઇલો ને ફ્રીન્લાંડ આગળ ભારે હાર ખાધી તેથી

તેણે તહ માગ્યો હતો ને પછી તેને નેપોલિયનને દોસ્તી થઈ હતી. ૧૮૦૯ માં તેણે બ્રિટન તથા સ્વીડન સાથે લડાઈ કીધી ને ફ્રીન્લાંડનો રહેલો મૂલક, પૂર્વ બાથનિઆ ને આલંડ એ સ્વીડન રશિયાને આપ્યાં. ત્રણ વર્ષ થયાં રશિયા ને તુર્કસ્તાન એ બે વચ્ચે રહી રહીને લડાઈ ચાલ્યાં કરતી તે ૧૮૦૯ માં જોશથી ચાલી. રશિયનોએ ડાન્યુબ ઓળંગી ને શુમલાના કિલ્લા ઉપર મારો ચલાવ્યો; પણ તુર્ક લોક ડગ્યા નહિ ને મોટા વજરે હુમલો કરનારનું અડધું લશ્કર નસાડ્યું (૧૮૧૦); પણ નાસતાં લશ્કરની પાછળ પડતાં વજરને કુદસો-ફેફે સપડાવી હરાવ્યો ને વજર મુસીબતથી નાશી ગયો. પછી બુકરેસ્ટના સલાહકારની રૂએ સુલતાને પ્રુથના ડાખા તીરના મૂલક ઉપરથી હાથ ઊઠાવ્યો (૧૮૧૨). એ પ્રમાણે રશિયાએ એક પાસથી સ્વીડનનો ને બીજી પાસથી તુર્કસ્તાનનો મૂલક મેળવી પોતાનો રાજ્યપ્રદેશ વધાર્યો.

નેપોલિયને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની સઘળાં રાજ્યોમાં બંધી કરાવેલી તેનો ગભરાટ રશિયામાં પણ હતો; તેવામાં વળી ઓલડેનબર્ગના ઝૂકનો મૂલક નેપોલિયને કબજા કીધો (૧૮૧૧); એ ઉપરથી અલેક્ઝાંડર નેપોલિયન સાથે દોસ્તી તોડી ને સ્વીડન સાથે મેળાપ રાખી ફ્રેંચ મહારાજાની સામા લડાઈ ચલાવવા માંડી (૧૯ માર્ચ, ૧૮૧૨). એ લડાઈનું છેવટ ફ્રાન્સના પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. શુલીસ્તાનમાં થયેલાં કરારની રૂએ રશિયાને ધરાનનો કેટલોક મૂલક મળ્યો (૧૮૧૩). વીએનાની સભાના ઠરાવથી (૧૮૧૫) રશિયાને વોર્સો શહેર ને આન્ડુબાન્ડનો મૂલક મળ્યો.

અલેક્ઝાંડર ૧૮૨૫ માં મરણ પામ્યો ને નિકોલસ ઝાર થયો. એણે ઈરાનના મૂલક ઉપર હુમલા કરી કેટલોક મૂલક મેળવ્યો (૧૮૨૮). ગ્રીસમાં બેઠો થયા તેનો લાભ લેઈ રશિયાએ સુલતાનના મૂલક ઉપર હુમલો કરી વાર્ના લીધું (૧૮૨૮); સિલિસ્ટ્રિયા (૧૮૨૯) લીધું, આડ્રિઆનોપલ લીધું ને રાજધાની કોન્સ્ટંટિનોપલને તડકવી. સુલતાન ગભરાયો ને આડ્રિઆનોપલમાં સલાહતા કરાર થયા તેની રૂએ રશિયાએ કેટલોક મૂલક પોતાનામાં વધાર્યો; ડાન્યુબના મુખપ્રદેશ ઉપર સત્તા બેસાડી અને વાલેચીઆ તથા મોલડોવિયાના લોકના હક્ક જળવનાર દાખલ સુલતાનના રાજકારણમાં વચમાં પડવાનો અધિકાર મેળવ્યો. અંકીઆર સ્કેલેસ્સીના કોલકારથી રશિયાએ કાળો સમુદ્ર પોતાની સત્તામાં લીધો ને તુર્કસ્તાને ખીન્ન હેશનાં વહાણોને ડાર્ડેનહેલ્સની વાટે અંદર આવતાં બંધ કીધાં.

૧૮૬૦ માં યૂરોપનાં રાજ્યોનાં ધાંધલ આલેશી તેથી ઉરકેરાઇને પોલંડના દેશાધિવાસીઓએ વોર્સીની લશ્કરી નિરાશાના વિદ્યાર્થીઓને આજેવાન કરી હથિયાર ડાંચક્યાં (૨૬ મી નવેમ્બર); કામ ચાલતું કરવાને રાજ્યવ્યવસ્થા કીધી; કલોપીકી તાનતા ઘરડા લગવેવાએ લશ્કરની સરદારી કરી; અને ઝારનો લાઇ પ્રાંડ-બુક કોન્સ્ટન્ટીને એને પોતાનો અધિકાર છોડી દેવો પડ્યો. પણ રશિયન લશ્કર ઉપરાડ્યુરી આવી પહોંચ્યાં, ને પોલંડના લોક બહાદુરીથી લડ્યા. પણ ધણાની આગળ ચોરાતું ચાલ્યું નહિ (સપ્ટેમ્બર, ૧૮૬૧).. રશિયનોએ બળવાખોરોનાં કટલાકને રાજ્યબહાર નીકારેલાં હજી ને ધણાકને સૈન્યવિદ્યાના બિનલ વગરમાં વસવાને મોકલ્યા. ૧૮૪૬ માં બીજા વાર પોલંડના લોકે બહાવણી કીધી, પણ રશિયાએ તેને કાળી નાંખી; પછી રશિયા આરિદ્ર્યા વચ્ચે કરાર થયા તેથી વીએનાના કરારની વિરુદ્ધ કાંડોતું પ્રલસતાક રાજ્ય આરિદ્ર્યા સાથે જોડાયું. ૧૮૪૮ માં રશિયાએ આરિદ્ર્યાને મદદ કરી હંગરીનો બળવો ખેંસાડ્યો; અને તુર્કસ્તાનમાં નીકારેલા બળવાખોરને આપીદેવાતું સુલતાનને નહાવ્યું. સુલતાને ન માન્યું ને ઝાર કોન્સ્ટન્ટીનોપલ ઉપર ચઢાઇ કરવા નીકળ્યો; ઇંગ્લંડે તુર્કસ્તાનને મદદ કીધી ને રશિયાએ ચઢાઈ કરવી માંડી વાળી.

એ વર્ષે પછી રશિયાએ તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ કરવાને નિશ્ચય કીધો. મુસલમાની રાજ્યના ખ્રિસ્તીઓને દુઃખ ન થાય અને નરસલમમાંનાં પવિત્ર સ્થળોની સંભાળ રખાય તેવી ખાતરી કરી લેવાને વોલેચિયા તથા મોલ્ડોવિયા એ પ્રાંત માગ્યા; સુલતાને સમાધાનને માટે કેટલુંક કબજા કરી કરાર કરવાની મહેતલ લીધી, પણ રશિયાએ ૧૮૫૩ ના જુલાઇમાં મુઘનદી એળંગી ને તુર્કસ્તાને સામી લડાઈ આપવાને જહેરમાં નહાવ્યું (૫ મી ઓક્ટોબર). રશિયાએ ધણાક તુર્કની ક્તલ કરી નાંખી ને સૈનોપેના ઉપસાગરમાં લે વહાણો હતાં તેમનો નાશ કીધો; અંચેલ તથા ફ્રેચ એઓએ સાથે ધઈ તુર્કની તરફથી લડાઈ ચલાવી; રશિયનોએ સખાસ્તેપોલમાં હાર ખાધી; ને પછી રાજ્યો-વચ્ચે સલાહ થઇ, તે વિષે ખિટનના પ્રકરણમાં નહાવ્યું છે. નિકોલસ ઝાર, ૧૮૫૫ ના માર્ચની ૨ જીએ મરણ પામ્યો ને સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૬ માં અલેક્ઝાંડર ૨ જી એણે મોટા વિધિથી મૂગટ પહેર્યો.

તુર્કસ્તાન ને ઓસ-નેપોલિયને ઈજીપ્ટ ઉપર હુમલો કીધો તે ઉપરથી ૧૭૬૮ માં સુલતાન સીલીએ

રશિયા તથા ઇંગ્લંડ સાથે રફાણને વચ્ચે હોસ્તીકાર કીધા ને ઇંગ્લંડે તે પ્રાંત તુર્કસ્તાનને પાછો અપાવ્યો. સુલતાને પોતાના લશ્કરમાં યૂરોપની ક્યાયત કાબલ કરેલી તેઉપરથી ભૂત જાનીસરી બેદિલ થયા હતા; તેમાં વળી ફ્રાન્સે સુલતાનને સમજાવી ઇંગ્લંડ તથા રશિયા સામા લડાઈ કરાવી (૧૮૦૬). રશિયાએ વોલેચિયાને મોલ્ડોવિયા એ પ્રાંત કબજા કીધા ને આર્મિરલ ડેવર્યેકાનો અંગ્રેજ વહાણો કાફેલો રાઉન્ડસ પસાર કરી કોન્સ્ટન્ટીનોપલ ઉપર ધર્યો આવ્યો, પણ વરતલ તેને પાછું ફરવાની જરૂર પડી. રશિયાની સરહદ ઉપર વજર મોટું લશ્કર લેઇ ગયો તેવામાં જાનીસરી ફોજે બળવો કીધો ને સીલીમને જાહરી મૂકવાતું નાગી તેનો લત્રીજો મુસ્તફા ૪ થો એને ગાદીએ ખેસાડ્યો.

ફેસ્તઅકના પાચ્છા ખૈરાકતર એણે ૪૦ હજાર આલબેનિઅનની ફોજ સાથે આવી બળવાખોરને હરાવ્યા; સીલીમને તો તે પાછો ગાદીએ ખેસાડી ન શક્યો (દુરમનોએ તેને મારી નાંખ્યો હતો), પણ તેણે મુસ્તફાને બિડાડી મહમૂદ ૨ જીને ગાદીએ ખેસાડી રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કીધો. સીલીમના ખૂનતું વેર લેતાં ધણાક જણની ક્તલ કરવામાં આવી; તોપણ હજી જાનીસરીનું જોર નરમ પડ્યું નહોતું ને તેઓએ ખૈરાકતરને મારી નાંખ્યો. રશિયા સાથે ચાલેલી લડાઈ બુકરૈસ્ટમાં થયેલા સલાહકારથી બંધ પડી (૧૮૧૨) ને સુલતાને પોતાના રાજ્યનો કારભાર મોટી શક્તિથી ને રાજકીય બુદ્ધિથી ચલાવ્યો કે જેથી તે પોતાના કાળના શક્તિમંત રાજાઓમાંના એક ગણાયો. તેણે પોતાના હુકમરિયા નવાબોને સપડાવ્યા; વંશપરંપરાની નવાબી કહાડી નાંખી અને જાનીસરી લોકો જે પાય-તખ્તને પોતાના જૂલમથી ત્રાસમાં રાખતા તેઓનું જોર તદન નાબુદ કીધું; વળી અરખસ્તાનના વહાળીઓના બખેડા ખેસાડી તેઓને હુકમ માનતા કરવાતું કામ ઈજીપ્ટના નવાબ મહમદઅલીને સોંપ્યું.

૧૮૨૦ થી મોરીઆના ગ્રીક લોકે પોતાનો દેશ તુર્કના તાબામાંથી છૂટા પડવાને હથિયાર ડાંચક્યાં, ને તેઓ છ વર્ષે લડ્યા. ૧૮૨૭ માં ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને રશિયા એઓએ લ્યાંના બખેડાનો છજો નીવેટો આણવાને તુર્કસ્તાન સાથે લાંબગટ ચલાવી. પણ સુલતાને ન માનતાં ઈજીપ્ટથી હુમલો લશ્કર મગાવ્યું. ઇસ્રાહીમ પાચ્છા ઈજીપ્ટથી દર વહાણ લશ્કર તથા ખોરાક ભરી તુર્કનો લશ્કરી કાફેલો નવારીનો આગળ પડ્યો હતો તેની કુમકે આવવા નીકળ્યો; પણ ખ્રિશ્ચ, રશિયન

ને ફ્રેંચ વહાણોએ ઇજીપ્ટના કાફલાને ધરણે આવતો અટકાવ્યો. વીસ દહાડાનો તહ નક્કી કરવામાં આવ્યો, પણ તે દરમિયાનમાં વહાણો હંઈ એકાએક સામસામાં અથડાયાં ને તે ઉપરથી ભયંકર લડાઈ ચાલી; ને ઓટોમન કાફલાનો નાશ થયો (૨૦ મી ઓક્ટોબર, ૧૮૨૭). સુલતાને ગ્રીસને મદદ કરનારાં ત્રણે રાજ્યો સાથે લડાઈ ચલાવવાનું જણાવ્યું. તુર્કે રશિયનો વચ્ચે લડાઈ મચી તેમાં છેલ્લી વારે રશિયનો જીત્યા. પછી તુર્કે ગ્રીક વચ્ચે કેટલીક સુદૃઢ સૂધી મારામારી ચાલી ને અંતે ગ્રીસ તુર્કસ્તાનથી જુદું પડ્યું—ખવે-રિયાનો ટ્રિન્સ એથો ગ્રીસનો રાજ થયો (૧૮૩૩).

ઇજીપ્ટનો મહમદઅલી સુલતાનના તાબામાંથી ખસવાને ફતેહ મેળવતો હતો તે યૂરોપનાં રાજ્યોના વચ્ચમાં પડવાથી અટક્યો (૧૮૩૩). ૧૮૩૯ માં નેઝીબ આગળ લડાઈ થયા પછી યૂરોપનાં રાજ્યોએ સંપકરી પાચ્છાનું જોર તોડ્યું, પણ આટલું ઠેરવ્યું કે ઇજીપ્ટનો પાચ્છા સુલતાનના તાબામાં રહે, પણ ઓલાહ દર ઓલાહ પાચ્છાઈ ભોગવે (૧૮૪૦). તુર્કસ્તાનની સત્તા ઓછી થવાથી રશિયાનું બળ વધી જશે તે વિષે રાજ્યોનાં પ્રધાનમંડળમાં વિચાર થવા લાગ્યા; તેવામાં રશિયાએ સુલતાન પાસે બંડખોર હુંગેરિયાનોને માગ્યા; અને તે ઉપરથી બ્રિટન તથા ફ્રાન્સ એ-ઓએ સુલતાનને મદદ કરવાનો નિશ્ચય કીધો. કિ-મીઆની લડાઈ ચાલી તેનો છોડો ૧૮૫૬ માં આવ્યો. એ લડાઈમાં ઓલટેનિટઝા, કાલાફટ સિલિસ્ટિયા ને કાર્સ એ ઠેકાણે તુર્કોએ મોટી બહાદુરી બતાવી હતી. ૧૮૫૬ ના સલાહકારથી તુર્કસ્તાનના રાજ્યમાં જૂજ મૂલકનો વધારો થયો ને રશિયા જ્યારે ત્યારે વચ્ચમાં પડ્યું તે ન પડે તેવી તેને બાંહેધરી મળી. વેલેચિઆ ને મોલડોવિઆ એ પ્રાંત તુર્કસ્તાનના જ તાબામાં રહ્યા, પણ ત્યાંના લોકના ધારાના તથા હક્કના રક્ષણને અધિકાર રશિયનોના હાથમાં ગયો. સુલતાને પોતાના રાજ્યમાં સઘળા ધર્મની પ્રજાને એક્સરખા હક્ક આપવા માંડ્યા. ખ્રિસ્તી લોકને પણ દરબ મળતા થયા તે ચુસ્ત મુસલમાનોને પરવડ્યું નહિ ને તેઓએ સુલતાનને ઊઠાડી મૂકવાને તથા ખરેખરે મુસલમાની રાજ્ય રાખવાને છૂપી મસલહતો કરી ને તે રાજ્યમાં બધે છૂપી છૂપી ફેલાવી; ઠામ ઠામ બળવા બઠવાની તૈયારી થઈ રહી હતી, પણ તેટલામાં સરકારને ખબર પડી ને મસલહત કરનારાઓ મોતની સજા પામ્યા (૧૮૫૯).

ઇરાન—૧૮ મા સૈકામાં પશ્ચિમ ઇરાનનું, ને પૂર્વ ઇરાન અથવા અફગાનીસ્તાનનું, એ બે રાજ્ય જુદાં

પડ્યાં હતાં. પશ્ચિમ ઇરાનમાં આગા મહમ્મદખાન ૧૭૯૫ માં રાજ્યગાદીએ બેઠેલો તેનું ૧૭૯૮ માં ખૂન થયું ને તેનો દીકરો ફતેહ અલીશાહ થયો તેની સાથે બ્રિટિશ લોકે દોસ્તીના કરાર કીધા હતા (૧૮૦૦)—આવી મતલબથી કે અફગાન લોક ડરતા રહી હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો કરે નહિ. અફગાનીસ્તાનમાં મહમ્મદશાહ અબદહી જેણે ૧૭૬૧ માં પાણીપતની લડાઈ જીતી હતી તેણે ૧૭૭૩ સૂધી રાજ્ય કીધું હતું ને પછી તૈમૂરશાહ ૧૭૯૨ સૂધી ને પછી ઝીમનશાહ રાજ્ય કરતો.

૧૮૦૯ માં પશ્ચિમ ઇરાન અથવા ઇરાન ને રશિયા સાથે લડાઈ ચાલેલી તે ૧૮૧૩ માં બ્રિટિશના વચ્ચમાં પડવાથી પતી, દાવેસ્તાન સ્કીરવાન, ને કાસ્પિયન સમુદ્રના પશ્ચિમ કાંઠાનો સઘળો મૂલક-ઇરાને રશિયાને આપી દીધો; જ્યોર્જિયા, ઇમેરીશિયા, ગ્યુરી-એલ મિચેલીઆ એ પ્રાંતો ઉપરથી પોતાનો દાવો બઠાવી લીધો; અને કાસ્પિયન સમુદ્રમાં ફક્ત રશિયાનાં જ લડાઈનાં વહાણો રહે એવી કબૂલાત આપી. ૧૮૨૨ માં પાછી લડાઈ બી ને બીજે વર્ષે સલાહ થઈ; પણ વળી પાછી ૧૮૨૮ માં લડાઈ ચાલી તેનું પરિણામ રશિયાના લાભમાં આવ્યું હતું.

હિંદુસ્તાન.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ વેપારીઓએ ૧૬૧૧ માં આવી ૧૬૧૨ માં કોઠી ધાલી અને ૧૭૫૭ માં પ્લાસીની લડાઈ કરી બંગાળના રાજકારભારમાં ભાગ લીધો; ૧૭૬૩ થી ફ્રેંચ લોકની વગસત્તા ઓછી થઈ; ૧૭૬૫ થી અંગ્રેજ કંપનીની રાજ્યસત્તા ખરેખરી સ્થપાવા માંડાઈ; ૧૭૯૯ માં ટીપુ મુઝા; તોપણ હજી મરેઠાઓની સત્તા હાક વાગતી. સિંધિયાએ ઉત્તર તરફ ફતેહ મેળવતાં દિલ્હી આગ્રા જીતી લીધાં; અને દિલ્હી લેતાં મુગલ બાદશાહ પકડાયો (૧૭૮૮). એ જીતેલા પ્રદેશનો રાજકારભાર સિંધિયાએ પોતાની નોકરીમાં પેરન નામનો ફ્રેંચ સરદાર હતો તેને સોંપ્યો. બ્રિટિશ લોકે બાહરાવ પેશ્વાને સિંધિયાની સામા થવામાં મદદ આપવામાં વસાઈમાં કોલકરાર કીધા (૩૧ મી ડિસેમ્બર, ૧૮૦૨)* તે ઉપરથી જનરલ

* બાહરાવ પોતાને ગાદી મેળવાની ખટપટમાં દોલતરાવ સિંધિયાને મદદ બદલ જે કરોડ રૂપિયા આપવા કબૂલ કીધા હતા; એ રૂપિયા આપવાને પેશ્વાની પાસે સાધન નહોતાં ને સિંધિયાને તો પોતાના લશ્કરને આપવાને જોઈતા હતા. એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી કે પુનાના શ્રીમંત શહેર્યો પાસેથી

પેરનને ગુસ્સો ચઢ્યો ને તેણે તેઓની સાથે લડાઈ ચલાવી; બીરાતનો રાત્ર તેની મદદમાં હતો. જનરલ લેકે જનરલ પેરનને લડાઈ આપી; અલીગઢનો કિલ્લો લીધા પછી પેરનને સમન્તવી તેની પાસે સિંધિયાની નોકરી છોડાવી અને પછી ઉત્તરના પ્રાંતોમાં ધર્મીને દિલ્હી લીધી ને મુગલ બાદશાહને પોતાના પહેરામાં રાખ્યો, ૧૮૦૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬ મીએ. ૨૩ મીએ મેજર જેનરલ વેલ્સલિ (વેલિગટનનો બૃક) એણે સિંધિયા તથા રઘુજી ભોંસલાનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરને આસ્થાય આગળ હરાવ્યું. પછી સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ અંગ્રેજ સરકારને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મોટાં વિસ્તારવાળો મૂલક મળ્યો; દિલ્હી તથા આગ્રા એ પણ મળ્યાં અને મુગલ બાદશાહ તાબામાં આવ્યો.-(એને પેન્શન દાખલ રકમ બાંધી આપવામાં આવી હતી; તે ૧૮૦૭ માં મરણ પામ્યો હતો).

એ કરાર થયા ને થોડા દહાડા થયા તેટલે તો હોલકરે દુઆબના મૂલક ઉપર ચઢાઈ કરી કપટથી દિલ્હી લેવાની તજવીજ કીધી (૧૮૦૪). પણ તેને દંપતીના લશ્કરે પાછો કહાડ્યો ને તેના પાયદળને મેજર જનરલ ફ્રેન્કરે દીઓળ આગળ હરાવ્યું; લોર્ડ લેકે તેના

થોડેસવારોને ફરકાબાદ આગળ પકડી કહાડી ભારે કતલ કરી ભગાડી મૂક્યા. હોલકરનો મૂલક અંગ્રેજો પોતાના તાબામાં લીધો, પણ ૧૮૦૫ માં તે તેને પાછો આપવામાં આવ્યો.

એ વર્ષમાં સર આર્થર વેલ્સલી ગવર્નર જનરલ ઇંગ્લંડ ગયો ને લોર્ડ કેર્નવાલિસ બીજા વાર આવ્યો, પણ થોડાં અઠવાડિયાં પછી મરણ પામ્યો ને કૉન્સલનો મેમ્બર સર જ્યોર્જ બાલ્ડો ગવર્નર જનરલ થયો (અક્ટોબર, ૧૮૦૫) તેની કારકીર્દીમાં વેલોરની કાળી પલટણે યૂરોપીયન ઓફિસરના મગરૂબ મીનસથી ને ગોરાઓના જેવો લશ્કરી પહેરવેશ રાખવો ગમ્યો નહિ તેથી શીસાદ ઉઠાવ્યો; ૧૩ ઓફિસર ને ૮૩ સોલ્ડોને મારી નાંખ્યા ને ૬૨ ને ધાયલ કીધા. જ્યારે આર્કટથી લશ્કર આવ્યું ત્યારે બીન યૂરોપી-અનો ઉગર્યા હતા. ૧૭ બંડખોરને ફારસી દેવામાં આવી ને બીનઓને ખરતરક કરવામાં આવ્યા. એ ફિસાદમાં ટીપુના છોકરા સામિલ હતા એવો શક પડવાથી તેઓને કલકત્તે લેઈ જઈ રાખ્યા. કમંડર-ઇન ચીફ તથા મદ્રાસનો ગવર્નર એઓને પદચ્યુત કરવામાં આવ્યા, ને બાલ્ડોને મદ્રાસનો ગવર્નર કરવામાં આવ્યો. (૧૮૦૬).

સિંધિયા નાણું કહાડાવી લે; ને એ ઉપરથી ધણાંક જાણના જીવ ગયા હતા. સિંધિયાને ને હોલકરને લડાઈ ચાલતી; હોલકર એલીબેલા ગામ તરફ હતો તેવામાં સદાશિવ ભારકરની સરદારીવાળું સિંધિયાનું લશ્કર બલતારને રસ્તે પુને આવી પેશવાને મળ્યું. પછી સિંધિયાનું તથા પેશવાનું બંને લશ્કર એલીબેલા તરફ હોલકર સામે ગયાં; હોલકરે રાજવાડીના ઘાટ ઉતરી પુના પાસે લોણી અને હડપસર વચ્ચે આવી પડ્યો; પેશવા તથા સિંધિયાનાં લશ્કર એલીબેલાથી નીકળી પુના પાસે ગાર-પીરમાં આવી રહ્યાં; પેશવાના સરદાર વિચુરકરને હોલકરના પહોણાએ હરાવ્યો; હોલકરની તરફના ફતેહસિંહ ભાનાએ પેશવાની હજાર પાયગા ઉપર ફતેહમંદીથી હથા કીધા; સિંધિયાના સવારોએ હોલકરના સવારો ઉપર હલેલો કીધો, પણ તેટલે હોલકરે પછવાડેથી આવીને સિંધિયાના સવારોને પાછા હઠાવ્યા; લડાઈ મચી; ને હોલકરે જીત મેળવી. લડાઈ ચાલતી તેવામાં બાજગવ ત્યાં જવાને મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો પણ તોપના અવાજથી ચોંટીને દરવાજા આગળ જાણી રહ્યો. જ્યારે બહાર પડી કે હાર થઈ છે ત્યારે તે છ હજાર લશ્કર સાથે સિંહગઢ ગયો ને ત્યાંથી તેણે કર્નલ કલોસ નામનો અંગ્રેજોનો વકીલ પુનામાં હતો તેને સંવેશો મોકલ્યા કે અંગ્રેજોએ પલટણા સાથે અખાત્રી મદદમાં રહેવું. યશવંતરાવ હોલકર પુનામાં કર્નલ કલોસને મળ્યો ને પોતાના તથા પેશવાના ટંકમાં અંગ્રેજોને મધ્યસ્થ થાય એવી ઇચ્છા દેખાડી, પણ તેની મનલગ બાજગવને પુને તેડી

પોતાના કબજામાં રાખવાની હતી. બાજગવે સિંહગઢથી રામગઢ ને ત્યાંથી મહાડ જઈ મુંબઈની કંપની સરકારને લખ્યું કે વહાણા મોકલી મને તથા મારા લશ્કરને તમારી હદમાં લેઈ લાવો; તેવામાં વસાઈના સરચુબદાર જેની પાછળ હોલકર પડ્યો હતો તે બાજગવને મળ્યો. હોલકરને આવતો જાણી બાજગવ તથા ચુબદાર સુવર્ણકુર્ચ ને પછી દેવગઢ ગયા ને ત્યાંથી અંગ્રેજોનાં વહાણોમાં બેસી વસાઈ જઈ રહ્યા. અહિં કરાર થયા તે આ રીતે કે પેશવા તથા ઇંગ્લિશ એઓએ એકબીજાના તથા પોતાના સહાયના શત્રુઓની સાથા એકસંપે રહેવું; છ હજાર અંગ્રેજ લશ્કર તથા ગોલ્ડદાજ સાથે તોપખાનું પેશવાના રાજ્યમાં રહે ને એમાંથી બે હજાર માણસ ઉમેશ પેશવાની પાસે રહે; તેમ પેશવાના દશ હજાર સ્વાર તથા છ હજાર પાયદળ જરૂર પડે ત્યારે અંગ્રેજને મદદ કરે; યૂરોપમાં જે મૂલક સાથે અંગ્રેજને લડાઈ ચાલે છે ત્યાંના કેઈને પેશવાએ નોકરીમાં રાખવા નહિ; અંગ્રેજ લશ્કરના ખર્ચે સાઝ બાજગવ વીસ લાખનો મૂલક આપે, પેશવાને સૂરતમાંથી જે કેટલોક હુકમ મળતો તે તે ન મળે; નિઃજમ તથા ગાયકવાડ પાસે પેશવાનું જે લહેણું નીકળે તે અંગ્રેજની મારફતે તેને મળે. (એ ખાણી કરારનાં ટંકાર યાચછે તેવામાં બાજગવે અંગ્રેજોને હાંડી કહાડવાને સિંધિયા તથા રઘુજી ભોંસલે એઓને દક્ષિણમાં આવવાનો સંવેશો મોકલ્યો હતો). બાજગવ કરારનામા ઉપર સહી કરીને બારસે ગોરા તથા બે હજાર કાળા સાથે પુને આવ્યો હતો.

૧૮૦૭ માં લોર્ડ મિંટો ગવર્નર જનરલ થઈ આવેલો તેની કારકીર્દીમાં દ્વાવનકારમાં બળવો થયો ને બેઠો (૧૮૦૮-૧૮૦૯). શીખ લોકના રણજીતસિંહ સાથે કોલકાર કરવામાં આવ્યા ને તેથી જનના તથા સતલજ એ બેની વચમાંનાં ને આસપાસનાં સંસ્થાન અંગ્રેજ સરકારનાં આશ્રયમાં ઠંઠી (૧૮૦૯). બુંદેલખંડમાંના કલ્કીજરને અજયનગર એ બે શહેર લીધાં ને તે પ્રાંતમાં સમાધાની આણી (૧૮૦૯-૧૮૧૨). ૧૮૧૩ માં લોર્ડ હેન્ડ્રિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થઈ આવ્યો. નીપાલના ગુરકા લોક જે જ્યારે ત્યારે હુલ્લા કરતા તેઓએ સરહદ ઉપરની દૂકડીને કાપી નાંખી; એ ઉપરથી બે મોટી લડાઈ થઈ ને તેઓનો મૂલક તાબે કરવામાં આવ્યો (૧૮૧૪-૧૮૧૬). પિંડારાના ૩૦ હજાર માણસ નાની નાની દૂકડીઓમાં વહેંચાઈ અંગ્રેજ સરકારના મૂલકમાં દોડાદોડ ને કાપાકાપ, લૂંટાલૂંટ ને વણસાડ કરતા તેઓનો નાશ કરવાને બંગાલ, દક્ષિણ ને ગુજરાતનું મળીને ૧ લાખ લશ્કર કામે વળગ્યું-વાલીસ મહમ્મદ, કરીમખાન વગેરે આગેવાન તાબે થયા ને ચીતુ બંગલમાં નાહો તેને વાઘે ખાધો (૧૮૧૬).

ગુરકા તથા પિંડારા એઓની સાથે લડાઈ ચાલતી હતી ને સીંદરનું લશ્કર તેમાં રોકાયું હતું તેવામાં પે-

* પેશવાએ ગાયકવાડ ઉપર કેટલુંક લહેણું કહાડ્યું હતું તે ઉપરથી કેટલીક રકમ મુજબે લેવાને ગાયકવાડે અંગ્રેજ સરકારની ખાંડે ધરી અપાવીને ગંગાધર શાસ્ત્રીને વકીલ દાખલ પુને મોકલ્યો હતો. હિસાબનો વાંધો પડ્યો નહિ તેથી શાસ્ત્રીએ તે કામ પુનાના રેસિડેન્ટ એલ્ફ્રિન્સ્ટન સાહેબને સોંપી પાછાં વડોદરે જવાનું નક્કી કર્યું. પેશવા તથા ગ્રેબકલએ બાણ્યું કે અંગ્રેજને હાથ ચૂકાદો કરવાનું જશે તો ગુજરાત સાથે સંદેશો વહેવાર બંધ થશે ને તેથી તેઓએ શાસ્ત્રીનું બહુ માન કરી તેના દીકરાને પુઠીરિક નાઈક રાસ્તેની કન્યા સાથે પરણાવવાની લાલચ આપી રાખ્યો. પેશવા પંઢરપુરની બ્રાજા જવા નીકળ્યો ત્યારે તેણે શાસ્ત્રીને સાથે લીધો. ૧૮૧૫ ના જુલાઈની ૧૪ મીએ શાસ્ત્રી હથિયાર વગરનાં થોડાંક માણસ લઈ દેવદશીન કરવા નીકળ્યો; ગ્રેબકલ સાથે ને પેશવા સાથે વાતો કરી તે ઘર તરફ જવા લાગ્યો ને થોડુંક ચાલ્યો એટલે કેટલાએક મારાઓએ આવી તેના કટકે કટકા કરી નાંખ્યા. એ ખૂન ગ્રેબકલએ કરાવ્યું એવું ઠરવી અંગ્રેજ સરકારે પેશવા પાસે ગ્રેબકલને માર્યો ને તેણે લાચાર થઈ આપ્યો. પછી તેને થાણાના કિલામાં કેદ રાખવામાં આવ્યો. પણ ૧૮૧૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨ મીની રાતે તે વેશ બદલી કિલામાંથી નાહો. તે પાછો ૧૮૧૮ માં પકડાયો હતો ને તેને કારીની પાસે મુનારગઢના કિલામાં જન્મસાક્ષી કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. શાસ્ત્રીનું ખૂન ગ્રેબકલએ કર્યું તે વાત બાહરાવ બાણવા છતાં નાકબૂલ કરેછે, વળી તે મરેઠા સરદારો

શ્વાએ પોતાના માનીતા ગ્રેબકલ ડેંગલાની હથેર-ણીથી અંગ્રેજના અંકોશમાંથી નીકળવાની ખટખટ કરીધી. ૧૮૧૭ ના નવેમ્બરની પાંચમીએ બાપુ ગોખલેની સરદારી તબે મરેઠી લશ્કરે ખડકીમાં થોડુંક અંગ્રેજ લશ્કર હતું તે ઉપરે હુલ્લો કરીધો, પણ તેને કર્નલ ખર્ડે એણે હરાવી પાછું હાડાયું. તેટલામાં જનરલ સ્મિથ મોટું લશ્કર લઈ પુના તરફ વળ્યો ને બાહરાવ એક પણ લડાઈ આપ્યા વિના રાતોરાત નાહો (તા. ૧૬ મી નવેમ્બર). નાસલાગ કરેલા બાનદેશના ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં બાહરાવ સર જોન માલકમને શરણ થયો (૩ જુન, ૧૮૧૮) ત્યારે દર વર્ષે આઠ લાખનું પેન્શન લેવું કબૂલ કરી રાજ્ય ઉપરથી હક્ક ઉઠાવી કાનપુરની પાસે બ્રહ્મવર્તમાં જઈ રહ્યો; હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરિ સત્તા અંગ્રેજકંપની સરકારની થઈ.

એજ વર્ષમાં રજપૂત સંસ્થાનો સાથે કોલકાર કરવામાં આવ્યા ને તે કંપનીસરકારના આશ્રયમાં ગણાયાં. ૧૮૧૯ માં સરકારે સિંધિયાનો આશીરગઠ કિલ્લો લીધો; અને મરેઠાની સાથે થએલી બીજી મોટી લડાઈનો અંત આવ્યો (૧૮૧૬-૧૮૧૯). ૧૮૨૩ માં લોર્ડ હેન્ડ્રિંગ્સ ઇંગ્લંડ ગયો; કૌન્સિલના મેમ્બર જોન

સાથે છૂપી મસલહત ચલાવેછે એમ બાણી અંગ્રેજ સરકારે પેશવા પાસે નવા કોલકાર કરાવી લીધા ને તેના ઉપર વધારે બપતો રાખ્યો (૧૮૧૭).

† પેશવા પુનેથી નાહો તે પ્રથમ સતારે ને પછી પંઢરપુર જઈ રહ્યો. અહીંથી તેણે સતારાના રાજને પોતાની સાથે નાસવાને તકાવ્યો; ને પછી જુન તરફ જતાં ગ્રેબકલ મળ્યો. જનરલ સ્મિથ પછવાડે આવેછે એમ બાણી પેશવા પોતાની મેંડળી સહિત દક્ષિણ તરફ નાહો. તે પુના ઉપર હુલ્લો કરવા આવેછે બાણી કર્નલ ખર્ડે ભીમાનદીને કાંઠે ફોરેગામ આગળ જઈ પહોંચ્યો. તેટલામાં બાપુ ગોખલે, આપા દેસાઈ, નિપાણકર ને ગ્રેબકલ ડેંગલે એઓએ મસલહત કરી ભારે લડાઈ આપી (૧ જી જાનવારી ૧૮૧૮). પણ ફેબ્રુઆરીની ૧૬ મીએ બાપુ ગોખલે તથા બાહરાવ ને સતારાનો રાજ અટ્ટીગામમાં હતા ત્યાં જનરલ સ્મિથ જઈ પહોંચ્યો. બાહરાવ પોતાના લશ્કર સાથે છટકી નાહો, પણ બાપુ ગોખલે થોડાક સવાર સાથે પછવાડે હોતો તે સપડાયો ને લડતાં પડ્યો; અને સતારાનો રાજ પરિવાર સહિત અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો.

નાગપુરનો આપાસાહેબ સીતાબલદી આગળ અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી હાથે હતા (૧૭ નવેમ્બર, ૧૮૧૭); હાલકરના સરદારોને માધુપુર આગળ હિસ્લોપ સાહેબે હરાવ્યા હતા (૨૧ મી ડિસેમ્બર, ૧૮૧૭); ને પછી કરાર થયા હતા તેથી બાનદેશનો તથા સાનપૂડાની દક્ષિણનો કેટલોક મૂલક અંગ્રેજોની સત્તામાં આવ્યો હતો.

આઉમે ગવર્નર જનરલનું કામ કીધું (જનવારીથી તે આગસ્ટ સુધી); પછી લોર્ડ આમહર્સ્ટ ઇંગ્લંડથી આવ્યો તેની કારકીર્દીમાં બ્રહ્મદેશના રાજ સાથે લડા-ઇઓ ચાલી (૧૮૨૪-૧૮૨૬) અને આસામ, આ-રાકાન ને તેનાસરીમ એ પ્રાંતો હિંદુસ્તાનના બ્રિ-ટિશ રાજ્ય સાથે જોડાયા. ૧૮૨૬ માં અંગ્રેજ સરકારે લરતપુર લીધું ને ત્યાંના બળવંતસિંહ જેને ફર્જનસાહેબ કહાડી મૂક્યો હતો તેને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો. ૧૮૨૮ માં લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે સતી થવાનો ચાલ બંધ કર્યો; દેશીઓને અંગ્રેજ કેળવણીનું ઉત્તેજન આપ્યું ને બહાર છાપાની સ્વતંત્રતાં વધારી. તેની કારકીર્દીમાં ખૂબી લૂંટારા ઠગોની ટાળીઓનું મૂળ ઉ-ખેડાયું ને કુર્ગનું રાજ્ય બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડાયું. ૧૮૩૫ માં ચાર્લસ મેટ્ટકાફે બહાર છાપાને સ્વતંત્ર કર્યું; લોર્ડ આર્ચબેલ ઇંગ્લંડથી આવ્યો; રશિયાની ઉશ્કેરણીથી ધરાનના શાહે હીરાત લીધેલું (૧૮૩૭) તે ઉપરથી કાબુલમાં બ્રિટિશસત્તા બેસાડવાને કાપૂટન બર્ન્સને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો; એણે ત્યાંના શાહસૂ-જને ગાદી ઉપરથી હઠાડી મૂકનાર દોસ્તમહમ્મદ સાથે કરાર કરવાની મહેનત લીધી, પણ તેણે માન્યું નહિ; પછી શાહસૂજન, પંજબનો રણજીતસિંહ, ને કં-પની સરકાર એઓ વચ્ચે કરાર થયા તે આવા કે કંપની રણજીતસિંહના મૂલકને હંધે હલ્લો ન આવવા દે અને શાહસૂજનને અફઘાનીસ્તાનની ગાદીએ બે-સાડવો; એજ વર્ષમાં (૧૮૩૮) સિંધ તથા બલુચી-સ્તાનને માર્ગે કેટલુંક લશ્કર કાબુલ ઉપર હુમલો કરવા મોકલવામાં આવ્યું. ૧૮૩૯ માં રણજીતસિંહ મરણ પામ્યો ને શીખનું રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થયું; સિં-ધના અમીરોએ અંગ્રેજ લશ્કરને પોતાના દેશમાંથી જવાની ના પાડી તેઉપરથી ત્યાં લડાઈ થઈ ને અંગ્રેજો કરાંચી લીધું; પછી કાબુલમાં શાહસૂજનને ગાદીએ બે-સાડ્યો ને ચોટાંક માણસ કાબુલમાં રાખી અંગ્રેજ લ-શ્કર પાછું હિંદુસ્તાનમાં આવ્યું. દોસ્તમહમ્મદ બો-ખારામાં નાશી ગયેલો તેને ત્યાંના રાજાએ કેદ કર્યો હતો, પણ તે પાછો ત્યાંથી નાશીને કેટલાક અફઘાન સરદારોને મળ્યો હતો; તેણે અંગ્રેજોને દેશમાંથી હાંકી મૂકવાને લડાઈ કીધી, પણ ન્યારે હાર્યો ત્યારે તે સે-ગ્નાટન સાહેબને શરણ થયો, ને એણે તેને કેદી દા-ખલ હુધીઆને મોકલી દીધો (૧૮૪૦). ૧૮૪૧ માં કાબુલમાં બળવો થયો, અંગ્રેજોનાં ધરઉપર હુમલા થયા ને તે બાબ્યાં, અમલદારો કપાયા, બૈરાંઓની દુર્દશા થઈ ને તીબેરી લૂંટાઈ; મેળતાટન સાહેબ દોસ્તમહમ્મદના દીકરા જેઠે વાતો કરતો હતો તેવામાં તે માયો

ગયો; ૧૮૪૨ માં અંગ્રેજ લશ્કર કાબુલ ખાલી કરી પાછું આવવું હતું તે દુશ્મનના હાથથી ને બૂખ થાક દંડથી નાશ પામ્યું. એજ વર્ષમાં લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડર આવ્યો. ૧૮૪૩ માં સિંધના અમીરો સાથે મીથાની તથા ડ-ખખા આગળ લડાઈ થઈ ને સર ચાર્લસ નેપીઅરે સિંધને બ્રિટિશરાજ્ય સાથે જોડ્યું.

સર હેન્રી હાઉડનની (૧૮૪૪-૧૮૪૮) કારકી-ર્દીમાં શીખલોક સાથે મુડકી ફીરોઝશાહ ને સૌંઘો આગળ લડાઇઓ થઈ (૧૮૪૫-૧૮૪૬) તેનું છેવટ સલાહના કોલકરારથી આવ્યું કે સતલજ તથા ખીઆ એ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશ શીખ લોક અંગ્રેજ સરકારને આપે, લડાઇનો ખર્ચ દોઢ કરોડનો તે આપે, લશ્કરને રજા આપે ને તોપખાનું આપી દે. પણ પંજબનો મહારાજ દુલિપસિંહ તે રકમ આ-પવાને અસક્ત હતો તેથી તેના રાજ્યનો કેટલોક પ્રદેશ ગુલાબસિંહને આપવામાં આવ્યો ને એણે ૧ કરોડ અંગ્રેજોને આપ્યા. ૧૮૪૮ માં લોર્ડ ડેલ્હોસી ગવર્નર જનરલ આવ્યો. ખીજ વાર શીખ સાથે લડાઈ ચાલી; કેટલીક મારામારી થયા પછી મુળરાજ તાબે થયો ને તેને બે મોટા અમલદારોનાં ખૂનને માટે જ-ન્મકેદ રાખવામાં આવ્યો; શીરસિંહ સરદારના ૬૦ હજાર શીખ ને દોસ્તમહમ્મદના દીકરાની સરદારી-વાળા ૩ હજાર અફઘાન એઓએ લડાઈ કીધી, પણ લોર્ડ ગોફ એણે ૨૫ હજાર લશ્કર વડે તેઓને ગુળ-રાત ગામ આગળ હરાવ્યા (૨૧ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૪૯), અને એ છતથી મોટા મોટા મુખ્ય શીખ સરદારો તાબે થયા; શીખ લશ્કરને રજા મળી, પંજબ બ્રિટિશ રાજ્ય-માં જોડાયું, દુલીપસિંહને પેન્શન મળ્યું ને કોલીપુર હીરા રાણી વિક્ટોરિઆના મૂગટમાં જડાયો.

૧૮૫૩ માં કંપનીની નવી સનદ થઈ—ટેરેફ્ટરની સંખ્યા ઓછી થઈ, બે ભાગ જેટલા કંપનીની તરફથી ને એક ભાગ જેટલા રાણીની તરફથી નીમાવા માંડ્યા; હિંદુસ્તાનનેમાટે ધારા બાંધનારી સલા સ્થપાઈ; અને દીવાનીખાતામાં તથા ડાકટરીખાતામાં દેશીઓને મોટા દરજ્જાની નોકરી આપવાનો કરાવ થયો. એજ વર્ષમાં બીરારનું ને ૧૮૫૪ માં નાગપુરનું એ બે રાજ્ય ખા-લસા કરવામાં આવ્યાં. ૧૮૫૬ માં અયોધ્યાનું રાજ્ય બ્રિટિશરાજ્ય સાથે જોડાયું; લોર્ડ ડેલ્હોસી બ્રિટિશ-રાજ્ય પ્રદેશને વિસ્તીર્ણ કરી, રેલવેની સરકો કઢાડી, ઇંગ્લંડ ગયો ને લોર્ડ કેલિંગ આવ્યો.

૧૮૫૭ ના આંદોલમાં બંગાળાની ખારમી દેશી રીજ-માટે બેદિલીની નિશાની દેખાવાથી તે ઉપરથી તેને ખા-

રાકપુર મોકલવામાં આવી; ને જેઓએ 'કાર્ટ્રિજ' વા-
પરવાની ના પાડી તેઓને રત્ન આપવામાં આવી
(તારીખ ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી); પણ મીરટમાં ત્રણ રી-
નમીટ પોતાના ચૂરોપિયન આફિસર તથા સોલજરો
એઓની સામા બાર કીધા ને પછી દિલ્હી લીધી (૧૦
મી મે); અહીં બીજી ત્રણ દેશી રીનમીટો મળી; બળ-
વાખોરાએ શાહઆલમ બાદશાહની આણુ ફેરવી
ને શહેરમાં જેટલા ગોરા હતા તેટલાને કાપી નાંખ્યા.
જનરલ બર્નાર્ડે ને જનરલ વિલ્સન એઓએ દિ-
લ્હીને ઘેરા ઘાલ્યો ને પછી કુમક આવેથી વિલ્સને
દીલ્હી લીધી (૨૦ મી સપ્ટેમ્બર); છુટા બાદશાહને
કેદમાં રાખ્યો ને તેના શાહબંદાને તોપથી બીડાવ્યા.
કાનપુરના અંગ્રેજોને બેઠામાં બેશી ચલાહબાદ જતા હતા
તેવામાં ત્યાંના સિપાઈઓએ તેઓના ઉપર બાર
કીધા ને તેઓનાં બેરાં છોકરાંઓને કેદ રાખી પછવા-
ડેથી વહાડી નાંખ્યાં હતાં (૧૫ જુલાઈ). જનરલ
હાવેલોકે બળવાખોરોને કાનપુરમાંથી હાંકી કાઢ્યા.
બળવાખોરોએ પછી લખનૌર આગળ જમાવ
કીધો; સર હેન્રિ લોરેન્સ એણે ૮૭ દહાડા
કિલાતું રક્ષણ કીધું ને પછી જનરલ હાવેલોકે ને જ-
નરલ ઓટામ એઓ તે ગ્યારીસનની કુમકે જઈ પ-
હોંચ્યા (૨૫, સપ્ટેમ્બર) ને કંમાંડર ઈન ચીફ સર
કોલિન કેમ્પબેલ એણે લખનૌર તાળામાં લીધું
(૨૧ માર્ચ, ૧૮૫૮)—નાનાસાહેબ નેપાલ તરફ
જતો રહ્યો ને તાતીઆ ટોપી જે બંડખોરનો સરદાર
થઈ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં રાજ તથા લોકને ઉચ્કેરતો,
મૂલકો લૂંટતો ને લડાઈ કરતો તે પકડાયો ને ફાંસીએ
ચડ્યો; બળવાખોરોએ ગ્વાલિયરના રાજાને નસાડી
તે શહેર તાજે કીધું હતું, પણ સર હ્યુ રોને તે પાછું
લીધું હતું ને રાજાને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો હતો.
૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની ૧ લીથી કંપનીની રાજ્યસત્તા ટળી
ને મહારાણી શ્રીવિક્ટોરિયાએ જાહેર દંદેરાથી હિંદુ-
સ્તાનનો રાજ્યકારભાર પોતાના હવાલામાં લીધો.

બ્રહ્મદેશ ત્રિગુના લોકે ૧૭૫૨ માં હતી લીધો
હતો; પણ ત્યાંનો એક વતની આલોમખો એણે બ-
ળવો બહાની પરદેશીઓને હાંકી મહેલી પોતાનું રાજ્ય
માંડ્યું હતું; એ ૧૭૬૦ માં મરણ પામ્યા પછી શેમ-
ખુઅન એણે ૧૭૭૬ સુધી રાજ્ય કીધું. તેના વખ-
તમાં ચીનાઓએ બ્રહ્મદેશ ઉપર હુમલો કીધેલો, પણ
પં હજરમાંથી ડોઈ એક પણ સલામત પાછું ચીન
પહોંચ્યું નહોતું. ચુગુઝા રાજ પદબ્રષ્ઠ થઈ ૧૭૮૨
માં મુજો; પછી આલોમખોના વડા દીકરાનો દીકરો

ગાદીએ બેઠો, પણ તેના કાકા મિંદ્રાજીએ એણે તેને
બહાડી પોતે રાજ્ય ચલાવ્યું ને આરાકાન હતું; તેણે આ-
સામના રાજ સાથે લડાઈ ચલાવેલી (૧૭૮૬-૧૭૮૯)
પણ પછી કોલકરાર થયા હતા; આરાકાનના કેટલાક
લોક અંગ્રેજ તાળાના ચિટ્ટોગંઝમાં જઈ રહ્યા હતા
તેઓ ચાંચીઆતું કામ કરી આરાકાનના વેપારમાં
અડચણ કરતા તે ઉપરથી મિંદ્રાજીએ ૧૭૯૪ માં ગુને-
હગારોને પકડવાને પ હજર ફ્રેન્ચ મોકલી હતી; પછી
અંગ્રેજ સરકારે તે બાળતનો બંદોબસ્ત કીધો હતો.
મિંદ્રાજી ૩૭ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૧૮૧૯ માં મરણ પામ્યો.
તેની પછી જે રાજ થયો તેણે અંગ્રેજ સરકારના તાળા-
ના મૂલકની પાસેનું કારસે હતી લીધું. પછી અંગ્રેજ
સાથે વાંધો પડ્યો ને લડાઈ ચાલી. બ્રહ્મદેશના લોક
બહાદુરીથી ને ચતુરાઈથી લડ્યા ને અંગ્રેજને બહુ થ-
ક્યા, પણ અંતે એઓએ ૧૮૨૫ માં ઓમ શહેર
લીધું; આરાકાન તાળામાં આવ્યું ને કાચાર તથા
આસામ એ પ્રાંતોમાંથી સામાવાળાને હાંકી મહેલ્યા.
પછી કોલકરાર થયા (૧૮૨૬) તેની રૂએ બ્રહ્મદેશ,
આસામ તથા તેના તાળાના મૂલક, ડચૂએકાનનાં
ચાર પ્રગણાં ને તેનાસરીમના કાંકાનો મૂલક એ સૌ
અંગ્રેજને મળ્યું અને મણિપુર કાચારના રાજાને
આપવામાં આવ્યું. ૧૮૫૨ માં બીજી વાર બ્રહ્મદેશના
રાજ્યસાથે લડાઈ થઈ ને પીગુ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્યમાં
જોડાયો.

આનામ અથવા વીએટનામ એ રાજ્ય, ટોકીન
ટોચીન-ચીન, સીઆમ્પા, કામ્બોડીઆ, ને લે-
ઓસ એ પ્રાંતો એકઠા જોડાઈને સ્થપાયું હતું-૧૮
મા સૈકાની આખરે.

સીઆમનું રાજ્ય, બ્રહ્મદેશના સત્તાધારીઓએ
લડાઈઓ ચલાવી હતી તોપણ, સ્વતંત્ર રહ્યું હતું;
૧૮૨૧ માં બ્રિટિશ ઇન્ડિઆના ગવર્નર જનરલે ત્યાં
વકીલો મોકલ્યા હતા.

ચીન.

માંગ્યુ તાર્તર એ લોકે ચીન ઉપર હુમલો કરી
સીંગ ઉપનામના રાજાઓની ગાદી માંડી (૧૬૪૪) તે
પાછળ જણાવ્યું છે. પછવાડેથી સત્તાધારી લોક ને
પ્રત્યલોક એકત્ર થઈ ગયા હતા. ૧૭૯૩ માં અંગ્રેજ
સરકારે પ્રથમ પોતાનો એલચી ચીનના રાજા પાસે
મોકલ્યો હતો. કીનલોંગ રાજ ૬૧ વર્ષ રાજ્ય ક-
રીને ૧૭૯૬ માં મરણ પામ્યો ને કીઆર્કોંગ રાજ
થયો; એ ૧૮૨૦ માં મરણ પામ્યો; ને ટાઓકવાંગ
રાજ થયો. ૧૮૩૯ માં અંગ્રેજ સરકારને ચીનના

રાજ્ય સાથે ખટપટ ને પછી લડાઈ ચાલી હતી, પણ ૧૮૪૨ માં કોલકરાર થયા તેની રૂએ મુકસાનના બદલામાં જે કરોડ દશ લાખ ડાલર ચીનના રાજ્યે આપવા કબજા કરીયા; કેન્તાન, ફૂચુ, નિંગપો, અમોય ને શાંચે એ બંદરો સાથે વેપાર કરવાની ને ત્યાં કો-લીઓ કરવાની છૂટી આપી; અને હાંગકોંગનો નાનો ટાપુ અંગ્રેજ સરકારને આપી દીધો. એ કરાર પ્રમાણે ચીનાઓ ચાલ્યા નહિ ને અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ એઓએ કંતાન ઉપર હુમલો કરી તે શહેર લીધું; ને પછી જ્યારે દીએનસીન લીધું ત્યારે કોલકરાર થયા હતા—(૧૮૫૮).

યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યે યુરોપની મચેલી લડાઈઓમાં સામિલ ન થતાં પોતાનાં વેપાર ખેતીની આબાદી ક્યાં કરી. ૧૮૦૧ માં મિસ્સર ટોમસ જેફર્સન પ્રમુખ થયો તેણે ૧૮૦૨ માં ૧૧ કરોડ ડાલર આપી લૂઈશિઆનાનો પ્રદેશ ફ્રાન્સ પાસેથી લીધો—૧૭ નાં ૨૪ સંસ્થાનો થયાં ને વસ્તી ઇન્કંડથી છૂટાં પડતી વેળા ને હતી તેથી બમણી થઈ હતી.

જે રાજ્યો ફ્રાન્સની સાથે ચાલેલી લડાઈમાં ભાગ ન લેતાં તરફ રહ્યાં હતાં તેઓનાં વહાણોનો ઝારો લેવાનો ચિટને હક્ક લેલો કરીયો—આટલા માટે કે કોઈ વહાણ દુરમનની મદદમાં લડાઈનો સરંજમ વગેરે લેઈ લય નહિ. એ હક્ક ચિટને અમેરિકન વહાણો ઉપર બળવો હરજ્યો. યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સવાળાએ નાખુશીથી પણ તેમ કરવા લીધું, પણ જ્યારે એક પાસથી નેપોલિયનના ને બીજી પાસથી બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના ઠરાવથી તેઓનો ચિટન તથા બીજાં રાજ્યો સાથે વેપાર બંધ થયો ત્યારે તેઓ બહુ ચીડાયા. ૧૮૦૯ માં મિસ્સર મેડિસન પ્રમુખની કારકીર્દીમાં રાજસભાએ ઠરાવ કરીયો કે ફ્રાન્સ તથા ચિટન સાથે એક વર્ષ લગી અથવા તે રાજ્યો પોતાના ઠરાવ ફેરવે ત્યાંલગી વેપાર બંધ રાખવો. ૧૮૧૦ ની આખેરી લગીમાં ફ્રાન્સે તો પોતાનો ઠરાવ ફેરવ્યો, પણ ઇન્કંડ ન ફેરવ્યો, ને જે રાજ્યનાં વહાણો વચ્ચે મારામારી થઈ તેથી યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સે ચિટન સાથે લડાઈ ચલાવી (જૂન, ૧૮૧૨). બ્રિગેડિઅર હક્ક એણે કાનેડા ઉપર મઠાઈ કરી, પણ તેને મેજર જનરલ પ્રોટે પાછો હકાડ્યો; બીજી લડાઈમાં પણ અમેરિકનો કાઝા નહિ, પણ દરિયાની લડાઈમાં તેઓ ફ્નેલંડ હતા. ચિટનથી કેટલુંક લડકર લેઈ મેજર જનરલ રોસ અમેરિકા આવ્યો ને અહીં આફમિરલ કોકબર્ન

સાથે મળીને વાશિંગ્ટન લીધું ને જલ્દર મકાનોનો નાશ કરીયો; અને અમેરિકન જનરલ લોકસને સર એન્-વર્ડ પેકનહામને હરાવ્યો. એની પહેલાં ઘોરા દહાડા ઉપર જે રાજ્યો વચ્ચે ઘેંટમાં કોલકરાર થયા હતા.

૧૮૧૭ માં મિસ્સર જેમ્સ મોનરો પ્રેસિડેન્ટ થયો તેણે રૂબેન તાળાનો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ ફ્લોરિડા પ્રદેશ ખરીદ કરીયો ને ૧૮૨૧ માં તેનો કબજો કરીયો;—હત્તના મોટા સરોવરથી તે મેક્સિકોના અખાત સુધી અને આટલાંટિકથી તે પાસિફિક મહાસાગર સુધીનો પ્રદેશ યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સના રાજ્યનો ગણાયો; તેનું મોટપ બીજાં રાજ્યોમાં મનાવું હતું ને તેનો વેપાર દરેક બંદર સાથે ચાલતો હતો. ૧૮૩૫ માં ટેક્સાસના લોકોએ મેક્સિકોના રાજ્યની સત્તા ન માનતાં સ્વતંત્ર દેવડાવ્યું ને તે ૧૮૪૫ માં એકત્ર સંસ્થાનોમાં ગણાયું. મેક્સિકોનો લડાઈ કરીયો ને એકત્ર સંસ્થાન રાજ્યે મોનાની ખાણવાળો કાલીકોનિઆ પ્રાંત (મેક્સિકોના તાળાનો) જીતી લીધો—૧૮૪૮ ના કોલકરારથી સલાહ થઈ હતી.

૧૮૫૦ માં ૩૧ સંસ્થાન ને બીજાં સાત પ્રદેશ તથા એક પ્રગણું એટલું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યના ઉત્તરસંસ્થાની લોકો શુલામી ધંધાની સામા હતા ને દક્ષિણના લોક તે ધંધાની તરફમાં હતા ને તેઓ વચ્ચે જ્યારે ત્યારે રાજસભામાં તકરારો ચાલ્યાં કરતી. ૧૮૫૭ માં એકું કહ્યું હતું કે એલિઝો નદીની વાયવ્ય દિશામાં શુલામનો ધંધો રાખી રહે તેનું કોઈ નહું સંસ્થાન ન હોવું જોઈએ. એ ઠરાવ ફ્રેંચ સંસ્થાનોને રાજ્યમાં દાખલ કરતી વેળા છોડી દેવામાં આવ્યો હતો ને મીસોરીનો કરાર અમલમાં આવ્યો હતો તે આ કે ૩૬°૩' એ અક્ષાંશની ઉપર જેટલાં નવાં સંસ્થાન થાય ત્યાં શુલામ રખાય નહિ. એ પ્રકારે શુલામ રાખવાનો પક્ષ કરનાર લોકોનું રાજસભામાં વળતવલન થયું હતું. ૧૮૫૪ માં મીસોરીનો કરાર રદ કરવામાં આવ્યો ને બિલ પસાર થયું તેથી નવાં સંસ્થાનને શુલામ રાખવા ન રાખવા વિષે મુખત્યારી મળી. એ પ્રમાણે દક્ષિણવાળાનું કાવતું થતું તેથી ઉત્તરવાળા બિલ મચા હતા ને બારે ઝગડો મચવાનું બી રીપાનું હતું.

૧૮૫૬ માં પ્રેસિડેન્ટ પીઅર્સે બ્રિટિશ જલજાને રત્ન આપી. એ રાજ્યગણતાર પ્રમાણે મોટું સ્વપચાન મળ્યું મલાય ને લડાઈ લોક, પણ ચિટને રૂબેનમાં આવડે વર્ષ તેનું બળ્યું હતું તેમજ ફ્રાન્સે લોક એલચીને રત્ન મળ્યાની વાતથી દરકાર રાખી નહિ.

એજ વર્ષના અંતમાં મિસ્ટર બકાનન ને ગ્રેટબ્રિટન ખાતે એલચી હતો તે પ્રેસિડેંટ થયો. તેણે ગુલામના ધંધાને ધણીક રીતે ઉત્તેજન આપ્યું અને રાજદરબારી લાખા પણ સ્વતંત્ર સંસ્થાનોના હક્ક ઉપર પાણી ફેરવે તેવી વપરાઈ. તેણે એક ધારો આપેા પસાર કરાવ્યો કે જે સંસ્થાનોમાં નાશી આવેલા ગુલામો હોય તે સંસ્થાનોએ તે ગુલામોને પાછા આપી દેવા ને બીજા ધારો કરાવ્યો કે હબશીઓને નગરવાસીના હક્ક ન મળે. એક કોઈ જોન ધ્રૌન એણે થોડાક સાથીઓ લેઈ ગુલામોને માલિકાની સામા થવાને ઉશ્કેર્યો, ને હથિયારખાનું લૂંટયું; પણ તે પકડાયો ને મોતની સજા પામ્યો. ૧૮૬૦ ના નવેમ્બરમાં લિન્કન પ્રેસિડેંટ થયો; ને બીજા મહિનેજ દક્ષિણ કારોલેના છૂટું પડ્યું ને ૧૮૬૧ ના ફેબ્રુઆરીમાં જીઓર્જિયા, આલાબામા, ફ્લોરિડા, મિસ્સિસિપી, લૂઈશિયાના, ઉત્તર કારોલેના, વર્જિનિયા, ટેનીસી, આરકાનસાસ, ને ટેક્સાસ એ છૂટાં પડ્યાં—એઓએ પોતાનું એકત્ર પણાનું નામ ‘કોન્ફેડરેટ સ્ટેટ્સ’ એવું રાખ્યું ને મિસ્ટર જેફર્સન ડેવિસને પોતાનો પ્રેસિડેંટ કીધો. સામસામી લડાઈઓ ચાલી હતી ને અંતે ફેડરલ યૂનિયન ઉત્તર સંસ્થાનોવાળા જીત્યા હતા.

(પાછળ કથ્યા પ્રમાણે રાજ્યોનાં ઘોડશ દર્શન છે. એ દર્શનો પરસ્પર સંબંધમાં હોવાથી થોડો અથવા ઘણો સમાન રંગ રાખેછે; ને એમ છે તેથી સોળ દર્શન

* એ રાજ્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઈ.સ. ૫૦૦ ૧૮૪ માં પૂરો થાયછે. પછી હવે ને તાર્તર રાજ થયા તેઓએ રાજ્યનો ચાલુ વહીવટ કાયમ રાખ્યો હતો. ઈ.સ. ૫૦૦ સુધી છઠ્ઠામાં કનક્યુશિયસે પાંચ ચક્રીંગ નામનાં પુસ્તક લખી રાજ-ધર્મેનીતિ સંબંધી કેટલીક શિક્ષા આપી હતી. જેમ પ્રત્યેક કુટુંબમાં વડીલની તેમ પ્રભુશ પોતા કુટુંબમાં માત્ર એક રાજની સજા છે; રાજ્યને ગેરકાયદા જેવું નહોય તેવાં કામમાં બાપ પોતાના કુટુંબનો ઈનસાફદાર થાયછે ને પોતાનાં જીકરને મારી નાંખવા લગીનો હક્ક ધરાવેછે; દીવાની કોજદારી અમલદારોના ફેસલા ઉપર અપીલ નથી; માત્ર શક ઉપરથી પણ રાજ્યના અપરાધોને ગરદન મારવાનો પ્રાંતના અમલદારને કલ અપત્યાર છે; દીવાની ઈનસાફ પણ પાછલા ધોરણે પ્રમાણે ઈનસાફદારની જુદી અથવા ઈચ્છા પ્રમાણે થાયછે; રાજ્યના ધારામાં ફર્જીલીને દંડવાનું લખ્યું છે તેમ વિક્રાને પદવી પ્રતિષ્ઠા મળેછે. ગરીબ નોધારાનું ભરણપોષણ રાજ્યના ખર્ચથી થાયછે. ધર્મ—એક સર્વ શક્તિમાન મહાત્મા પ્રભુ સ્વર્ગમાં રહેછે; તેણે આ જગત ને એમાંનું સૌ ઉત્પન્ન કીધું છે; તે સર્વ થાયછે ને ફર્જીલને પિઠ્ઠારેછે; તે હૈ-

તે જે મહાદર્શનમાં સમાવેશ પામેછે. પહેલાં સાત મળીને પહેલું, ને બાકીનાં (વર્તમાન સહિત) બીજું મહાદર્શન થાયછે—પ્રાચીન કાળનો ને અર્વાચીન કાળનો ઇતિહાસ કહેવાયછે.)

૧ હું મહાદર્શન.

૧. પ્રલય પછી પ્રથમજ સ્થપાયાં તે ચાર રાજ્ય આ હતાં; હોઆંગહો ને ચાંગસીક્યાંગ એ નદીઓના પ્રદેશનું—ચીનાઓનું, સિંધુનદીના પ્રદેશનું—આર્યજનનું, ટેથિસ યૂરેટિસ એ નદીઓના પ્રદેશનું—આસીરિયનનું અને નૈલનદીના પ્રદેશનું—ઈજીપ્શિયનનું.

એ મોટાં રાજ્યો પોતપોતાના ઉત્કર્ષમાં પ્રકાશતાં તેવામાં નવાં રાજ્યો મંડાઈ દીધ્યાં તે આ હતાં; એશિયામાં ઇરાની, ચાહુદી ને શીનશિયનનાં અને યૂરોપમાં ગ્રીક લોકનાં.

(ચીનાઓનું.)

પ્રલય સમે વહાણમાં ઊગરેલા પૈયજનના સંતાનનો મૂળ રાજ્યપ્રદેશ નાનો હતો, પણ પછવાડેથી વિસ્તીર્ણ થયો હતો.* ચીનાઓ પોતાની પૂર્વ રીત-ભાતને પાળતા ને વડીલની આજ્ઞામાં રહી પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો સંસારવહેવાર ચલાવતા; તેઓ પરદેશીઓના સંબંધથી દૂર રહેતા; રાજ મંત્રીમંડળના વિચાર લેતા, પણ પોતે રાજ્યકુટુંબના સર્વોપરિ વડીલ રૂપે પૂરી સત્તાથી વર્તતા. ભૂમિની તથા હુનરકળાની સમૃદ્ધિ રાજ્યમાં બિરાજતી.

ચાની છાની વાત પણ જાણેછે. એક ઈશ્વરને માનવો, રાજધારાને માન આપવું, સાચવટ ને ઈનસાફથી ચાલવું, પારકાનું સાફ કરવું એ કનક્યુશિયસનો આપેલો ધર્મ હતો; પણ લોક પોતાના પૂર્વજોને ને બીજા શ્રુતિઓને પણ પૂજતા. ચીનાઓમાં ઉચ્ચાચીને માટે વર્ણલિપિ નથી, પણ વસ્તુઅર્થ દેખાડવાને ચિત્રરૂપ ચિત્ત હોયછે. જેણે માંડરીનની પદવી મેળવવી હોય તેણે ઝાંછમાં ઝાંછ દશ હજાર ચહેરા જેવા વર્ણ જાણી રાખવા જોઈએ. ચીનાઓને પ્રાચીનકાળમાં પણ જ્યોતિષ ને વૈદ્યકમાં જાણ હતી. તેઓ કાચ તથા (વાંસમાંથી) કાગળ ખતની જાણતા. કોડવાના દારૂનો પહેલો શોધ તેઓએ કીધેલો, પણ આતશબાજ રિવાય બીજા કોઈ કામમાં તેનો ઉપયોગ કીધો નહોતો. બલિયસ સીઝરના વખતમાં તેઓએ છાપવાની કળા શોધી કહાડી હતી. દોહાચંત્ર પણ પ્રથમ તેઓએ જોડ્યો (ઈ.સ. ૭૮) કહેવાયછે. શિલ્પમાં તેઓની ખૂબી ઝાંછા ભાર રાખી મજબૂતી આપવામાં ને ઘણી ઘણી તુરેહ કરવામાં છે; તાર્તર લોકના હૂંમલા અટકાવવાને ૧૫૦૦ મૈલ લાંબી, ૪૫ ફુટ ઊંચી ને ૧૮ ઇંચ જાડી દીવાલ બાંધેલી છે.

(આર્યજનનું.)

મનુના વંશને પ્રથમ સિંધુનદીના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા ને ત્યાંથી પછી યમુના ગંગાના પ્રદેશો ભણી આગળ વધ્યા; તેઓએ પોતાના મોટામાં મોટા પ્રદેશને આર્યવર્ત કહ્યો છે—દ્વાપરના અંતરૂપી આર્યજનનો સ્થાપી વાસ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંજ હતો. તેઓ ગૌરવર્ણ હતા ને ભૂની સંસ્કૃત ભાષા બોલતા; કોઈ ખેતી કરતા ને કોઈ પશુ પાળતા; કોઈ સૂતાર, કોઈ હુદાર, કોઈ હંસારા વગેરેના ધંધા કરતા; કોઈ ધાતકરક્ષક શસ્ત્ર બનાવતા; કોઈ નાનાં વહાણો બાંધતા ને કોઈ તે ચક્ષાવી પણ બાળતા; કેટલાક જાણુ ઔષધિવિપય બાળતા; કેટલાક જાણુ વિદ્યાભ્યાસ કરી ધર્મકર્મ કરતા ને કરાવતા; અને કેટલાક જાણુ મૂળ વતની લોક સાથે લડતા ને જય મેળવી નવા પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણતા. તેઓમાં ભતિભેદ નહોતો, એકમેકનું ખાધેપીધેથી અલકાઈ જય તેવું નહોતું; તેઓ માંસ પણ ખાતા ને સોમવહ્ની તથા જવનો મધ પીતા; કોઈ એક, ને કોઈ ઘણી સ્ત્રી પરણતા ને કોઈ સ્ત્રીનાં હરણુ પણ કરી આવતા. તેઓમાં પ્રથમ લખવાની લિપિ નહોતી; તેઓ અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય એ મુખ્ય ને ઇંદ્ર, વરુણ, સોમ, ઉપસુ, યમ, ઇલાહિ દેવતાઓનાં સ્તવન કરતા. એઓને ધી તથા ધાન્યનાં ને સોમરસ તથા પશુઓનાં બલિદાન આપતા, અને આરોગ્ય, દીર્ઘાયુ, વંશવૃદ્ધિ, ધાન્યપશુની સંપત્તિ, યુદ્ધમાં જય, ઇલાહિ સંસારપ્રવૃત્તિનાં મુખ ઇચ્છતા; તેઓ પિતૃઓને પણ બલિદાનથી સંતોષતા; તેઓમાં કોઈ દેવની મૂર્તિ નહોતી, દહેરાં નહોતાં; સૌ પોતપોતાના ધરમાં સ્તવન કરતા ને હોમ ચક્ષ કરતા તે ધરમાં અથવા આંગણું આગળ ખુલામાં; કોઈ કોઈ ગામમાં યજ્ઞશાળાઓ પણ બાંધી રાખતા; તેઓ તત્વ દેવતાઓને આરાધતા, તોપણ જગત્કર્તા એક પરમેશ્વર છે એવું તેઓ માનતા ને કેટલાક ઋષિઓએ તેનાં પણ સ્તવન રચ્યાં છે.*

હાળાંતરે યુદ્ધમાં ધૂમનારાઓએ ઉપરાઉપરી પ્રદેશ છડ્યા ને તેથી આર્યપ્રજા નવા લોકના સંબંધમાં આવવાથી નવા નવા મોઠ-વિચાર-ઉદયમાં પડી. તેનો

* આર્યજનના ધર્મજ્ઞાનનો વિષય તે અથવા એ વિષયનો જે ગ્રંથ તે વેદ એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ એક ઋગ્વેદ હતો, પણ પછી બીજા ત્રણ ધયા—યજુસ, સામ ને અપર્વ; અકેક વેદના ત્રણ ભાગ છે,—સ્તુતિ પ્રાર્થનાના સંગ્રહ તે સંહિતા, કર્મકાંડ સંબંધી શિક્ષા તે બ્રાહ્મણ ને આત્મા પરમાત્મા સંબંધી વિચાર તે ઉપનિષદ. સંહિતા ભાગ ઋષિઓએ પ્રથમ રચેલા છે ને બીજા ભાગ પાછળથી રચ્ય છે એમણે છે.

વેદોક્ત દેવતા ઉપર આગળના ભેટલો ભક્તિભાવ ને ધર્મકર્મ ઉપર તેટલો આગ્રહ રહ્યો નહિ; ઉન્મત્ત યોદ્ધાઓએ ઋષિપુત્રોને ગાંધ્યા નહિ; એ સ્થિતિમાં ઋષિપુત્રોએ ક્રોધે ભરાઈ ઉન્મત્ત યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી તેઓના પ્રદેશ પોતે વહેંચી લીધા ને આધીન થયા તેઓને પાછા આપ્યા; અને એ જયથી તેઓએ પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું સ્થાપી અવસ્થાનિયમ બાંધ્યા, જે દ્વાપરના અંતરૂપી યથાસ્થિત ચાલ્યા.

ધર્માધિકારી ઋષિપુત્ર-બ્રાહ્મણોએ પ્રથમ તો જગદીશ્વર વિષે ને તેને પામવાના ઉપાયો વિષે આ પ્રમાણે નક્કી કરી સ્થાપ્યું; જગત્ અંધકાર પ્રલયરૂપ હતું; જ્ઞાનમય એક સૂક્ષ્મ પરમાત્માએ સ્વેચ્છાએ પોતાનું મહાતેજ પ્રગટ કીધું ને અંધકારનો નાશ કીધો. પછી જળ ઉત્પન્ન કીધું; જળમાં બીજા રોપ્યું તેવું અંડ થયું; પછી અંડ ફાટ્યું ને પરમાત્માએ બ્રહ્મદેવને રૂપે જન્મ લીધો; બ્રહ્મદેવે અંડનાં બે ફાટચાનાં પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ નિર્માણ કરી તે બેની વચમાં આકાશ રાખ્યું ને જલને માટે સ્થાન નક્કી કીધાં. પછી તેણે આત્માતત્ત્વ તથા તેમાંથી અહંકાર, મન, સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણ, શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ, એ વિષયની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિય અને પંચમહાભૂત એ ઉત્પન્ન કીધાં; પછી પોતાના અર્ધભાગનો પુરૂષ ને અર્ધભાગની સ્ત્રી એ ઉત્પન્ન કીધાં ને તે સ્ત્રીપુરૂષથી વિરાટ પુત્ર થયો ને એણે મનુને ઉત્પન્ન કીધો ને એણે દસ પ્રજાપતિને ઉત્પન્ન કીધા ને એઓએ દેવ મનુષ્ય પશુ પક્ષી ઇલાહિ પ્રાણીસૃષ્ટિ રચી અને સૌને પોતપોતાનાં કર્મ-સોંપી દીધાં. મનુષ્યને જે આત્મા છે—જીવાત્મા (જેથી હાલચાલ થાય છે તે) ને અંતરાત્મા (સદસત્ત્વ જ્ઞાન ધરાવનારો); એ બેની સ્થિતિ જુદી જુદી છે, પણ ઇશ્વરી તેજ જે સર્વત્ર આપી રહ્યું છે તેની સાથે તેઓને સંબંધ છેજ. જીવાત્મા પોતાનાં રૂડાં ભુંડાં કર્મ પ્રમાણે રૂડી ભુંડી ગતિને પામે છે—તે અનેક ચોનિમાં (વૃક્ષવૃક્ષમાં પણ) જન્મ લે છે, દંડ પીડા ભોગવી નિર્દોષ થાય છે ને પછી કાયિકવાચિકમાનસિક કર્મને વશ રાખી પરમાત્માને વિષે જ્ઞાન પામી તેમાં મળી જાય છે. સત્કર્મ ને સદ્વિચારે ઉત્તરોત્તર જીવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે; સકામ કર્મથી સ્વર્ગ મળે છે, પણ નિષ્કામ કર્મથીજ મોક્ષ મળે છે; અને સત્કર્મપ્રકાર ને સત્યજ્ઞાન વેદાધ્યયનમાં ને વેદાયે વિચારમાંજ છે.

આર્યધર્મમાં સ્નાન પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કર્મો એ બાહ્યાંતર શ્રુતિ રાખવા વિષે મોટો આગ્રહ છે—‘આચારો પ્રથમો ધર્મ:’ એવું કહ્યું છે. રોજ સંસ્કાર દલા છે તેમાં

ગાયત્રી મંત્રનો* ઉપદેશ લેવો ને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું એ સૌથી શ્રેષ્ઠ સંસ્કાર છે કે જેથી જનનો ખીજે રૂડો જન્મ થયો. એમ મનાય છે ને એ ઉપરથી આર્યપ્રજા તે દ્વિજ કહેવાય છે. કેટલીક શિક્ષા પોતપોતાનાં ભતિ-ધર્મ કર્મ પાળવાવિધે છે—યજ્ઞન ચાજ્ઞન, અધ્યયન અધ્યાપન, દાન-પ્રતિગ્રહ એ છ ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણનાં કર્મ છે; ક્ષત્રીએ વેદાભ્યાસ કરવો, યુદ્ધ વિદ્યાભ્યાસ કરવો, પ્રસંગે યુદ્ધ કરવાં, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, રાજ્યકાર્ય કરવાં ને યજ્ઞ કરવા; વૈશ્યે વેદનો અભ્યાસ કરવો, (કરાવવો નહિ), હોમ કરવા, દાન કરવાં, પશુ પાળવાં, ખેતી કરવી, વણજ વેપાર કરવા. દ્વિજ આટલાં કર્મો તો નિભાવ કરવાં: પ્રતિદિન રનાન કરવું, સૂર્યોદય મધ્યાહન ને સૂર્યાસ્ત સમયે સંધ્યા કરવી અને પંચયજ્ઞ કરવા—વેદ ભણવો ભણાવવો તે બ્રહ્મયજ્ઞ, અન્ન ઉદકથી તર્પણ કરવું તે પિતૃયજ્ઞ, વૈશ્વદેવ હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ, ભૂત-પ્રેતાદિને બલિ આપવો તે ભૂતયજ્ઞ ને અતિથિને જમાડવો તે મનુષ્યયજ્ઞ. જનનમરણનું સૂતક પાળવું, શવને દહન કરવું, વ્રત પાળવાં; રૂડે અવસરે ને પિતૃતિથિએ શ્રાદ્ધ કરવાં, તીર્થયાત્રા કરવી, દેવતાઓની પ્રસાદી મેળવવાને યજ્ઞ કરવા, ઈલાદિ કર્મ પ્રસંગે પ્રસંગે કરવાનાં કલાં છે. દેવતાઓની પ્રતિમા કરી તેની પૂજા કરવાનો નિષેધ કયો છે.

દ્વિજ આટલા પદાર્થ ન ખાવા ને આટલા ખાવા—માંસ ખાનારાં પક્ષી, ખારણાં આગળ કરનારાં ભુંડ, મરઘાં વગેરેનાં માંસ ન ખાવાં; શાહુડી ઘો કાચળો વગેરે ખાવાં અને મોટા સમારંભમાં ને શ્રાદ્ધમાં ગાયતું માંસ પણ ખાવું. બ્રાહ્મણે યજ્ઞવિના ખીજે પ્રસંગે માંસ ભક્ષણ કરવું નહિ. નિરર્થક જીવહંસા ન કરવી, વડીલ પૂજ્ય ગુરૂની સામા ન ખોલવું, શરણાગતને ન મારવો, ઉપકારને બદલે અપકાર કરવો, કુટુંબને દુર્દશામાં આણી પરોપકાર કરવો એ મોટા દોષ છે; ગાય બ્રાહ્મણનું

રક્ષણ થવું હોય અથવા કોઈનો પણ જીવ ભગરતો હોય તો તે પ્રસંગ અને વિલાસ તથા વિવાહપ્રસંગ એ સિવાય ખીજે બધે પ્રસંગે ભૂંડું ખોલવાનો ને ખોદી સાક્ષી આપવાનો મોટો દોષ કહ્યો છે; યજ્ઞકાર્યને માટે વેળાએ કરી હોય તો તે નહિ, પણ ખીજ બધી ચોરી અપરાધમાં ગણી છે. રાજદંડથી ને ધર્મોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત-જપ તપ વ્રત યજ્ઞ એ કર્મથી અપરાધી જન ઘોડો અથવા બધો દોષમુક્ત થશે; પણ અતિઅધમ અપરાધીને તો મુઝા પછી ચમદંડ લોગવી હીણુ યોનિમાં ભટક્યા વિના છૂટકો નથી.

રાજ્યવ્યવસ્થા ને રાજનીતિ—રાજાં ક્ષત્રી-કુળના પોતપોતાના પ્રદેશમાં વંશપરંપરાના હતા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, સંસ્કર ભતિ ને શૂદ્ર એ સૌ મળીને તેની પ્રજા હતી. રાજની સત્તા સર્વ પ્રજા ઉપર હતી, પણ તેઓ બ્રાહ્મણના બાંધી આપેલા ધારાને આધીન હતા; રાજા તથા સાત ક્ષત્રી પ્રધાન અને દશ કે પાંચ કે ત્રણ બ્રાહ્મણ એઓની સલા અથવા એ સલાને બદલે એક બ્રાહ્મણ (જેને મુખ્ય પ્રધાન ગણવામાં આવતો) એઓના વિચારથી રાજકાર્ય ચાલવું. ખીજા કામદારીમાં ન્યાયાધીશ, (દૂત પરરાજ્ય સંબંધી કામની નિધા રાખનારો તથા સંધિવિગ્રહ કરાવનારો) અને સેનાપતિ એ મુખ્ય હતા. રાજધાની સિવાય બાકીના પ્રદેશના વહીવટને માટે એક-દસ-વીસ-સો-હજાર ગામના અધિપતિ ઠેરવવામાં આવતા; એક ગામના અધિપતિએ પોતાના ગામના લોક પાસેથી ધાન્ય દ્રવ્ય લેઈ તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવો; દશ ગામવાળાને નિર્વાહને માટે છ છ બળદનાં બે હળથી નેટલી ખેડાય તેટલી ને વીસવાળાને ૧૦ હળ ખેડી શકે તેટલી જમીન મળતી; સો ગામવાળાને એક નાનું ગામ ને હજાર ગામવાળાને મોટું ગામ મળતું; એક ગામના વહીવટદારથી ચોરી ફિતરનો બંદોબસ્ત ન થતો તો તે

* મંત્રનો અર્થ આ છે કે પરમાત્માના અથવા સૂર્યના સ્વરૂપ તેજનું આપણે ધ્યાન કરીએ કે તે આપણી બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરે. “ગાયત્રી વેદનું મુખ છે,” “તેના જપથી મહાપાતક બળી નયછે,” “ત્રણ વેદનાં અધ્યયનનું રૂળ મળેછે,” “જ્ઞાન પ્રાપ્તિ ધાયછે.” ઈં

ઈં “રાજ્યનું બળ, રાજ, કર્મ, અર્થ (લંકાર), ને સૈન્ય એ ઈં વિશેષ આધાર રાખેછે માટે રાજ્યને તે સંબંધી પાકા બં-છે. વિદે રાખવા. તેણે વિચારથી સુંદર જગામાં રાજધાની રાખ-છે. તથા યુદ્ધસામગ્રી એ કિલ્લામાં રાખવાં, પોતાનો મહેલ પણ રાજ્ય-સેવાવચ્ચ જાગરો ને દેખાવડો ચોતરફ પાણી તથા ઝાડ-વૃક્ષોમાં બાંધવો. તેણે મોટે પરોઢીએ ઊંડી સંધ્યાહા-મદ્યુજ

મથી પરવારી સલા ભરવી ને ત્યાં મળેલી પ્રજા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરી તથા તેની સાથે કાર્યપૂરવું ભાષણ કરી સૌને વિદાય કરી પોતે એકાંતમાં જઈ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરવા; એ ધયા પછી તેણે સૈન્યને ચોગ્ય એવી કીડા કરી રનાન કરી ભોજન કરવું; પછી મનને આનંદ પમાડે તેવી વાર્તા કુંડુંબ અથવા ખીજ સાથે કરવી; પછી ઘરની વ્યવસ્થાનો કામદાર નીમવાનો અને જે કામ પોતાનેજ કરવાનું છે તેનો વિચાર કરવો; પછી સૈન્યના પુરવ્ષા, હાથી તથા ઘોડા વગેરેની કવાયત ને રાજની કસરત બેવી; સૂર્યોસ્ત સમયે સંધ્યા કરી પછી ચાર દૂત એઓએ જે વર્તમાન આણ્યા હોય તે સાંભળી લેવાં; પછી રાતનું ભોજન કરી ઘોડાકે વેળા સુંદર વાઘો સાંભળી સૂતા જવું.

દશ ગામવાળાને જાણાવતો ને એમ ઉત્તરોત્તર; લશ્કર પણ જુદે જુદે ઠેકાણે જ્યાં જઈએ તેથી ત્યાં તેટલું અમલદારોના ઉપરીપણા તજે રાખવામાં આવતું. એ બધાં ગામના સમસ્ત તથા જુદા જુદા કામદારો યોગ્ય પ્રકારે કામ ચલાવે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવાને માટે ઉપરીઓ નીમવામાં આવતા ને દરેક મોટા નગરમાં એકેક સરસૂબા રાખવામાં આવતો. જમાખંદી ને કરવેરા વિષે નિયમ હતા. રાજ તંગીમાં આવી મરવા જેવો થયો હોય તોપણ તેણે વેદશાસ્ત્ર સમ્પત્ર બ્રાહ્મણ પાસેથી કર લેવો નહિ તથા તેવા બ્રાહ્મણને તેણે પોતાના રાજ્યમાં ભૂખે મરવા દેવો નહિ.

યુદ્ધનિયમ—રાજ્યે શત્રુને સામ, દામ, ભેદ, દંડ એ ચાર ઉપાયથી છતવા, તેમાં સામ ને દંડ એ ઉપાયને પંડિતોએ વખાણ્યા છે; લડાઈમાં છૂપા જાણુસો જરૂર રાખવા. વારણયુદ્ધ એટલે ચઢી આવેલા શત્રુને નિવારી પોતાનું રક્ષણ કરવું હોય તે પ્રસંગે રાજ્યે સંગ્રામમાંથી પાછા ફરવું નહિ, પણ ક્ષત્રીનો ધર્મ શો છે તેનું વારંવાર સ્મરણ કરી જીત્યાહી લડવું. પોતાનું સૈન્ય અવસ્થિત ને શત્રુનું અવ્યવસ્થિત હોય તો તેણે એકદમ ધસારો કરવો; શત્રુ વધારે બળવાન હોય ને સપડાઈ જવાય તેવું હોય તો થોડુંક સૈન્ય શત્રુની સામા રાખી સંધિ કરવાનો ચત્ર કરવો અથવા શત્રુથી ન અવાય તેવે ઠેકાણે પોતે ભરાવું અથવા કોઈ બળવાન રાજાનો આશ્રય લેવો; પણ જ્યારે તેને જાણાય કે એ આશ્રય દુઃખદાયક છે તો તેણે અવ્યવસ્થિત છતે એકલાએજ મરણીયો થઈ યુદ્ધ કરવું. મારણયુદ્ધ એટલે શત્રુ ઉપર ધર્શી ચઢવાને પ્રસંગે તેણે માગશર અથવા ફાગણ ચૈત્રમાં ચઢાઈ કરવી કે ચોમાસું કે શીઆણ પાક લશ્કરને મળે; જય થવાનો સંભવ હોય તો ગમે ત્યારે ચઢાઈ કરવી; જળમાર્ગ, જમીનનો માર્ગ ને ઝાડીનો માર્ગ ખોળી, હાથી થોડા રથ પાયદળ સરદાર તથા ચાકર એઓની ગોઠવણ કર્યા પછી શત્રુની રાજધાની ઉપર ચઢાઈ કરવી; શત્રુની નોકરીમાં પોતાના મિત્ર હોય તે વિષે ને આવતા જતા ફત વિષે સાવધ રહેવું; કૃત્ય કરનાં ને લડાઈમાં પ્રસંગ વિચારી અનેક પ્રકારની રચના કરવી; દંડ-શસ્ત્ર-વરાહ-મકર-સૂરી-ગરડ બૃહ્દ કરવા; કમળ ફૂલના જેવી રચના કરવી ને રાજ્યે પોતે વચમાં રહેવું; મેદાન હોય ત્યાં રથમાં અથવા થોડા ઉપર રહી લડવું; જળપ્રદેશમાં હોડી-ઓમાં રહી અથવા હાથી ઉપર ખેશી લડવું; ઝાડીવાળી જગોમાં તીરકામઠાંગી લડવું ને સપાટ જગામાં ઢાલ

તરવાર તથા ખીનું રાસ્ટ્રાથી લડવું. કુરુક્ષેત્રમાં, મત્સ્ય દેશમાં, પંચાળ દેશમાં, સૂરસેન દેશમાં જન્મેલા તથા ખીન જિયા કદાવર યોદ્ધાઓને મોખરે રાખવા; પછી વીરરસનું લાપણું કરી ઉત્તેજન આપી આદેશ કરવાની આજ્ઞા આપવી. શત્રુને ઘેરો ધાલવાના પ્રસંગમાં રાજ્યે છાવણી નાંખી રહેવું ને આસપાસના મૂલકને બેઠડ કરવો ને સામાવાળાનાં અત્રપાણી લાડ્યાં વગેરેનું તુલ્કાન કરવું; શત્રુપક્ષના આગેવાનોને શુભ રીતે મેળવી લેવા, શત્રુની ચર્ચા જેવી ને પછી લાગ જોઈ શત્રુ ઉપર તૂટી પડવું. લૂંટમાં જેને જે મળે તે તેનુંજ પણ ભારે કીમતી વસ્તુ રાજ્યે લશ્કરને વહેંચી આપવી. ધર્મયુદ્ધના નિયમ:—શુભ વસ્ત્ર, કાંટાદાર તીર, અગ્નિખાણે ધા કરવો નહિ; ઘોડેસ્વાર અથવા રથીએ પેદલને મારવો નહિ; શરણે આવે તેને, કેશ વિખેરાઈ ગયાથી જેઈ શકતો ન હોય તેને, ચાક ખાવા બેઠા હોય તેને, બંધતાને, રાત્ર રહિત થએલાને, નાસતાને, તટસ્થ રહી જોનારને ઈં ના ઉપર ધા કરવો નહિ. દેશ છુટ્યા પછી તે દેશમાં જે દેવની પૂજા થતી હોય તેનું રાજ્યે વંદન કરવું, * બ્રાહ્મણોને દાન આપવું, મોટા મોટા લોકને બક્ષિશ આપવી ને સર્વને અભય આપવું; છતેલા દેશના લોકની ઇચ્છા જાણ્યા પછી ત્યાંના રાજવંશી કુમારને ગાદીએ બેસાડવો ને તેને તેના ધારા પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવા દેવું અથવા પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે થોડા ફેરફાર સાથે ચલાવવાનું કહેવું; છતેલા દેશના રાજાને પોતાનો મંડલિક અથવા પોતાનો મિત્ર ગણવો; ખરો મિત્ર એવો રાજા મળવાથી સ્વરાજ્યનું જેટલું બળ વધેછે તેટલું બળ, ધન અથવા પ્રદેશ મળ્યાથી વધવું નથી.

ન્યાય રાજ્યે પોતે કરવો અને કદાપિ પોતાનાથી ન બને તો એક મુખ્ય ને ત્રણ સહાયી એમ ચાર બ્રાહ્મણોએ કરવો; ન્યાયાધીશે ધર્મશાસ્ત્ર જાણી કલાચાર ગ્રામાચાર ને વેપારી વહાણવટી વગેરેના શિરસ્તા જાણી ન્યાયાન્યાય સમજ અને વાદીપ્રતિવાદીના સાક્ષી તથા તેઓની મુખચર્ચા એ ઉપર વિચાર કરી ફેસલો આપવો. **દીવાની ધારા**—(મિલ્કત સંબંધી): બ્રહ્મચારી, અનાય બાળક, વિધવા વગેરેની મિલ્કતની રાજ્યે સંભાળ રાખવી. એક જાણે ખોઈ ને ખીનને જડી એવી મિલ્કત રાજ્યે કોઈની સંભાળમાં મૂકવી ને એવી મિલ્કત ચોરનારને હાથીના પગતજે કચરા-

* ગ્રીક લોક પણ તેમજ કરતા—શિક્ષકે જરૂરસેમ લીધું ત્યારે તેણે ત્યાંના ધર્મોધ્યક્ષે દેખાડેલા વિધિ પ્રમાણે છટોવાને બલિ આપ્યો હતો.

વવો. (લેવડ દેવડ બાજુ જમીની સંબંધી): ન્યાયમાં લેણું ખરું કરવું તો તે વાદીને આપવામાં આવવું ને પ્રતિવાદીને સેંકડે પાંચ કે દશ ટકા દંડ કરવામાં આવતો. માલ ગીરો રાખી નાણાં ધીર્યાંતું બાજુ દર મહિને દર સેંકડે ૧૧ ટકા ને અંશુ ધીર્યાંતું બે ટકા બાજુ પાસેથી, ત્રણ ટકા ક્ષત્રી પાસેથી, ૪ ટકા વૈશ્ય પાસેથી, ને પાંચ ટકા શૂદ્ર પાસેથી લેવાવું. કરજદાર હાજર ન થાય તો તેના જમીને દેણુ ચૂકવવું, પણ તે બંધન જમીનના છોકરાને નહોતું; ગવૈયા વગેરેને આપવી કબૂલ કરેલી અથવા જુગારમાં ગુમાવેલી અથવા દારૂ પીવામાં ખર્ચેલી અથવા દંડ જગતમાં આપવી ખાજી રહેલી એવી રકમ લેણુદારને પાછી આપવાને કરજદારોનો અથવા જમીનનો છોકરો ધારાના બંધનમાં આવતો નથી; પણ લેણુદાર નહિ આપે તો હું આપીશ એમ કહી જે જમીન થયો હોય તેના વારસોએ તે દેણુ આપવું; કુટુંબનાં ભરણપોષણ માટે દેવું કરી કોઈ મરી ગયો હોય તો તેનાં કુટુંબે તે આપવું. અનામત મૂકેલો માલ રાખનારો પાછો ન આપે ને શાહેદો ન હોય તો ન્યાયાધીશે ગુપ્ત માણસો પાસે તેને ત્યાં સોતું અનામત મૂકાવી પછી પારણું જેવું. કોઈ કોઈવાર વેળાએ પક્ષકારો પાસે ધીજ કરાવવામાં આવતી. (વારસા સંબંધી): મરનાર પછી તેનો પુત્ર ને પછી પૌત્ર ને એ ન હોય તો એકઠો રહેતો કાકો ને તે ન હોય તો તેના છોકરા વારસ થાય; કુટુંબ જનું પડવું હોય ને મરનારને છોકરો ન હોય તો તેની ધણીઆણી; દત્તપુત્ર પણ વારસ થાય પણ તેનો પોતાના ખરા આપની મિલકત ઉપર હક્ક પહોંચે નહિ. દત્તક લીધા પછી લેનારને પુત્ર થાય તો પણ દત્તકનો ચોથા ભાગ ઉપર હક્ક પહોંચે. સાત પહેડીમાં કોઈ ન હોય તો ગુરૂ અથવા શિષ્ય; અને એ પણ ન હોય ને મરનાર બ્રાહ્મણ હોય તો સધળા બ્રાહ્મણ વારસ થાયછે; મરનાર બીજા જ્ઞાતિનો હોય તો વારસો રાજાને મળે. બાપના મરણ પછી ભાઈઓ સાથે રહે અથવા મિલકત વહેંચી લે, પણ બાપ જીવતો છતાં તેઓથી જુદા પડાય નહિ; ભાઈઓ જુદા નથી પચ્યા ત્યાંસુધી મોટા ભાઈએ ધનમાલનું ધણીપણું રાખવું ને ભાઈઓ જુદા પડે તો બારમો હિસ્સો મોટાને, એંસીમો હિસ્સો નાનાને ને આળીસમો બીજા સૌએ વહેંચી લેવો અને ખાજી રહેલી પુંજના બરાબર ભાગ કરી વહેંચણુ કરવી; કુંવારી બેનને ભાઈએ પાળવી; છોકરીઓને બાપની મિલકતમાંથી ભાગ ન મળે, પણ માની મિલકતમાંથી ભાઈઓની ભાગ ન મળે. ઉપરની વર્તેયણી એક માનાં

અથવા એક વર્ણની માનાં છોકરાંઓને માટે છે, પણ તેવું ન હોય તો બ્રાહ્મણીના છોકરાને ચાર ભાગ, ક્ષત્રાણીનાને ત્રણ, વૈશ્યાણીનાને બે ને શૂદ્રીનાને એક ભાગ એમ મળતાં; એકજ છોકરો ને શૂદ્રીના પેટનો હોય તો પણ તેને દશમોજ હિસ્સો મળે; નપુંસક, જાતિભ્રષ્ટ, મુંગો, બહેરો, આંધળો, હાથપગરહિત, ગાંડો, મૂર્ખ એ વારસાને પાત્ર નથી, એઓ ભરણુ-પોષણના હક્કદાર છે ખરા. (ગોવાળીઆ સંબંધી): જે ગોવાળને મહેનતના બદલામાં દૂધ આપવામાં આવે છે તેણે ધણીની રબ લેઈ દશમાંની એક સરસ ગાયનું દૂધ દોહી લેવું; ગોવાળની કચ્છરથી ટોર નાશી જાય, તેને જીવંત ફતરું કરડે અથવા તે ખાડામાં પડી મરી જાય તો ગોવાળે ક્રીમત ભરી આપવી; ચોર ચોરી જાય ને તેની જાણ ગોવાળે ધણીને કરે તો તે જુલ્હાનનો જવાબદાર નહિ; ટોર મરી જાય ત્યારે કાન, ચામડું, પૂછડું, નાલિની નીચેનો ભાગ, અંડ, મસ્તકમાંથી નીકળતો મધ એ સર્વ ધણીને સોંપવા તથા હાડકાં પચ્યાં હોય તે ઠેકાણું દેખાડવું. (સીમાડા સંબંધી): જેઠ મહિનામાં સીમાડા નક્કી કરવા; વડ, પીપળો, ખાખરો, શીમળો, શાલ, તાડ એ ઝાડ અથવા જેમાંથી દૂધ નીકળવું હોય તેવાં ઝાડ અથવા ગુચ્છાવાળાં ઝાડ રોપવાં ને માદીની પાળ ખાંધી લેવી; તળાવ, વાવ, ફવા ખોદાવવા; જમીનની તળે કોતરેલા પત્થર વગેરેની છાની એધાણી કરાવી રાખવી. જ્યાં વાંધો પડે ત્યાં વાદી પ્રતિવાદીઓની સમક્ષ સાક્ષીના માથા ઉપર માદી મૂકી તેને કોટમાં રાતાં ફૂલોના હાર ધાલી, રાતાં વસ્ત્ર પહેરાવી શપથ આપી પૂછી લેવું; જે એ રીતે નિવેડો ન આવે તો રાજાએ પોતાની સત્તાથી સીમાડો નક્કી કરી આપવો. ક્રોજદારો ધારા- (નિદાસંબંધી): બ્રાહ્મણને અપશબ્દથી નિદનારા ક્ષત્રીને ૧૦૦ પણ (પૈસા), વૈશ્યને ૧૫૦ અથવા ૨૦૦ પણ દંડ કરવો ને શૂદ્રને કટકા મારવા; બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીને નિદવાથી ૫૦ પણ, વૈશ્યને નિદવાથી ૨૫ પણ ને શૂદ્રને નિદવાથી ૧૨ પણના દંડને પાત્ર થાયછે; દ્વિજની નિદા કરનારા શૂદ્રની જીભમાં છેદ પાડવો, નામને તથા જાતને ગાળ દે તો દશ આંગળ લાંબો લોહાનો ધગધગતો સળીઓ તેના મોંમાં ધાલવો, ને ઉન્નત્તાઈથી બ્રાહ્મણને ધર્મનીતિનો ઉપદેશ કરે તો તેના મોંમાં તથા કાનમાં કડકડવું તેલ રેડવું. (બલિયાર સંબંધી): પરસ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાની ઇચ્છા ક્રીધાનાં ચિન્હ જણાય તો લોકને જોતાં ત્રાસ ઉપજે તેવે તેવે ઠેકાણે તેને ડામ દેવા ને રાજ્યમાંથી હાંધી કહાડવો; ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું, પણ શૂદ્ર બ્રાહ્મણી સાથે છીનાણું

કરે તો તેને દેહાંત દંડ કરવો; બહાર નાચનારી ગાનારીઓને સજ્ન નથી, પણ એઓની સાથે કામ પાડનારાઓને થોડોક દંડ ભરવો પડતો; સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરનારાને અંગબંગ શિક્ષા હતી; બિચારું પુરૂષ પાસે સ્ત્રી બંધ તો તે પુરૂષને રાબતે દંડ કરવો નહિ, પણ હલકી બતના પુરૂષ પાસે બંધ તો એણે તે સ્ત્રીના ધરમાં વાસ કરવો; બ્યભિચારી પુરૂષને તપાવેલા પલંગ ઉપર મરતાં લગી સૂવાડવો; એક સ્ત્રી બીજીથી બગડે તો ૨૦૦ પણ દંડ તથા બમણું પલ્ટું લેવું ને તેને દશ ફટકા મારવા; જે રી બીજીને બગાડે તેનું માથું તરત ઘોડાવડું, તેની આંગળીઓ કપાવવી ને ગધેરે બેસાડી ગામમાં ફેરવવી; કુટુંબસંબંધી જનનું અભિમાન રાખનારી સ્ત્રી સ્વામીપ્રતિ યોગ્ય ધર્મ ન પાળે તો તેને પ્રસિદ્ધ જગામાં ફતરા ફાડી ખાય તેવી હાલતમાં આણવી; (સાધુ, ભાટ, યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણો ને કારીગર એટલાને સ્ત્રીઓ સાથે ભાપણ કરવાની છૂટ હતી). ધાડ, ચોરી, ધરબાળનારા એવાઓના હાથ કાપી નાખવા. તીક્ષ્ણ સૂણીએ ચઢાવવા. 'કગમાં કગ સોનીઓ હોયછે માટે તેઓની કગાઈ માલૂમ પડે તો અજ્ઞેવતી તેઓના કકરેકકડા કરાવવા;' નકાંદે અનાજ સાંકે કહી વેચનાર ને સીમાડાની એધાણી તોડનાર એઓને એવી શિક્ષા કરવી કે તેઓનું શરીર છિન્ન થાય. બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ ચોરવું, ગુરૂની સ્ત્રી, શિષ્યની સ્ત્રી-મા-માશી-બેન-દીકરી વગેરે સાથે સંબંધ કરવો એ મહાપાતક કરનારા દેહાંતદંડને પાત્ર છે.

સંસ્કારસ્થિતિ, રીતભાત, કળા, વિદ્યા—(બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં) સર્વ દિવની બહુધા સમાન સ્થિતિ હતી—ભિક્ષા માગી વિદ્યાભ્યાસ કરવો ને ગુરૂની સેવા કરવી; બ્રાહ્મણને ૮ મે વર્ષે સૂતરના જનોઈનો, ક્ષત્રીને ૧૧ મે વર્ષે રાણના જનોઈનો (પૂર્વ કાળમાં મૃગયર્મનું હતું) ને વૈશ્યને ૧૨ મે વર્ષે બેનના જનોઈનો સંસ્કાર હતો;—વહેલામાં વહેલો કાળ ૫, ૬, ૮ અને મોટામાં મોટો ૧૬, ૨૦ ને ૨૪ વર્ષની વયનો હતો; જનોઈ વિનાનો આર્ય તે આર્ય નહિ. જનોઈનો વિધિ નહિ, બાકી બીજા શરીરસંસ્કાર યથાકાળે ને યથાકર્મે પણ મંત્ર ભણ્યાવિના સ્ત્રીઓને પણ કરાવવા.* બ્રાહ્મણમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને ઋત્વિજ એ ત્રણ ભેદ હતા. આચાર્ય જનોઈનો સંસ્કાર આપતો ને ચાર વેદ તથા તેના બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદ બહાવતો; તેનો નિર્વાહ બ્રહ્મચારી શિષ્યો ભિક્ષા માગી કરતા; ઉપાધ્યાય છ

વેદાંગ-શિક્ષા (ઉચ્ચાર), હંદ (કવિતા), આકરણ, નિરૂપ (શબ્દાર્થ), ન્યૌતિષ ને કલ્પ (કર્મવિધિ) શિષ્યોને બહાવતો; અને સામગ્રી તૈયાર કરી યજ્ઞકર્મ કરાવનારો તે ઋત્વિજ જેને હંધ અમુક રકમ મળ્યાં કરતી. બ્રહ્મચારી શિષ્યોને ગુરૂઓની તરફથી ધણું ખર્ચ આવે ઉપદેશ થતો કે ગુરૂની ઘોડ કહાડયાથી ગધેડાનો, નિંદા કરવાથી ફતરાનો, તેના ધનનો ઉપભોગ કીધાથી કીડાનો અવનાર લેવો પડેછે; કામવાસના પૂરી પાડનારા કરતાં કામવાસનાનો લાગ કરનારો શ્રેષ્ઠ છે. ગૃહસ્થાશ્રમવિષે—વેદાભ્યાસ કરી ઋષિનું, બલિદાન આપી દેવતાનું તેમ પુત્ર ઉત્પન્ન કરી પિતૃઓનું ઋણ આપવું; પુત્રને હાથે પિંટ પાણી મળ્યા વિના મરીગએલા પિતાની સદ્ગતિ થતી નથી માટે સૌએ પરણીને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો; ૩૦ વર્ષનો ૧૨ વર્ષની અને મનને પ્રિય લાગે તેવી કન્યાને વરી શકે; અથવા ચોવીસ વર્ષનો આઠ વર્ષની કન્યાને વરી શકે; જે કન્યા પુરૂષના બાપની અથવા માના કુળની ૬ પહેલીના સંબંધમાં ન હોય તેની સાથે પુરૂષે લગ્ન કરવું; ધર્મહીન ને વંશરહિત ને રોગી કુળમાંની ન પરણવી; જે કન્યાનો એક સાથે વેસવાળ થયો હોય તે બીજાને ન વરીશકે. લગ્નના પ્રકાર—વેદ ભણેલો તથા સદાગારી એવા પુરૂષને બોલાવી સન્માન કરી કન્યાદાન આપવું તે (બ્રાહ્મવિવાહ); યજ્ઞકર્મ કરાવનાર ઋત્વિજને અલંકારસહિત કન્યા આપવી તે (દેવવિવાહ); સસરો જમાઈ પાસેથી ગાય ગોધાની એક કે બે જોડ (ધર્મકર્મના ઉપયોગને માટે) લેઈ વિધિયુક્ત કન્યાને પરણાવે તે (આર્ષવિવાહ—એ ઋષિઓમાંજ ચાલતો); 'બંને જણાં તમે તમારો ધર્મ પાળો' એવું કહી વર-કન્યાનું પૂજન કરી કન્યા આપવી તે (પ્રાન્તપલ્લવિવાહ); કન્યાના બાપને અથવા સંબંધીને અથવા કન્યાને દ્રવ્ય આપી પરણવું તે (આસુરવિવાહ); સ્ત્રીપુરૂષની પરસ્પર ઇચ્છાથી ધણીધણિઆણી થઈ રહે તે (ગાંધર્વવિવાહ); કન્યાનાં સગાંને મારીને કન્યાનું હરણ કરી લાવવી તે (રાક્ષસવિવાહ); બિચેલીની કે ઘેનમાં પડેલીની સાથે સંભોગ કીધાથી જે લગ્નસંબંધ થાય તે (પૈશાચવિવાહ).* પાણિગ્રહણ—

* કેટલાક કહે છે કે પહેલા છ બ્રાહ્મણને ઈંટ છે, અમુગાદિ ઉક્ત ચાર ક્ષત્રીને, અને ગણસ સિવાય ક્ષત્રીના તે વૈશ્ય તથા શૂદ્રને ઈંટ છે; કેટલાક કહે છે કે પહેલા ચાર બ્રાહ્મણને ઈંટ છે, રાક્ષસવિવાહ ક્ષત્રીને અને વૈશ્ય શૂદ્રને અમુરવિવાહ ઈંટ છે; પણ મુનિ ધર્મશાસ્ત્રમાં ઉક્ત પાંચમાંના પ્રાન્તપલ્લ, ગાંધર્વ ને રાક્ષસ એ ત્રણ ધર્મ છે, પૈશાચ ને અમુર કદાપિ કરવા નહિ.

* જરૂરતો સ્ત્રી ધર્મ પાળનારી સ્ત્રીઓને કુસ્તી છે.

હસ્તમેલાપકનો સંસ્કાર પોતાના વર્ણની કન્યા હોય તેનીજ સાથે કરવો; ક્ષત્રીની કન્યાએ બ્રાહ્મણ સાથે લગ્ન કરતી વેળા હાથમાં તીર ઝાલવું; વૈશ્યની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી સાથે પરણતાં હાથમાં ચાળખો રાખવો, અને શૂદ્રની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી અથવા વૈશ્ય સાથે પરણતાં વસ્ત્રનો છેડો ઝાલી રાખવો. સ્ત્રીને ઋતુ કાળ પ્રાપ્ત થયા પછી તેના ધણીએ રતિ સંબંધ કરવો. પુરૂષ એક અથવા વધારે સ્ત્રી સાથે પરણેતો; તેણે પોતાનાથી ઊતરતી વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું, પણ ઉપલી વર્ણની સ્ત્રી સાથે ન કરવું; બ્રાહ્મણે શૂદ્રી સાથે લગ્ન કરવું નહિ ને કરવું તો પ્રથમ શૂદ્રી સાથે કરવું નહિ; ધણી સ્ત્રીઓમાં જયી પદવી પ્રથમ પરણેલીની ગણાતી; ક્ષત્રીની કન્યા સ્વયંવર કરતી. દ્વેષ રાખનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવા વિષે, તેમ પરદેશ ગયેલા ધણીને અમુક વર્ષ લગી વાટ જોઈ સ્ત્રી છોડી શકે તેવિષે પણ ધારા હતા. સ્ત્રીએ પ્રેમભક્તિ પૂર્વક પતિની આજ્ઞામાં રહેવું, તેમ પતિયે તેનાં નિરપકારી ઇચ્છાસુખ પૂરાં પાડવાં; પતિ પરદેશ હોય અથવા મરી ગયો હોય તો તેણે સંબંધી પુરૂષના આશ્રયમાં રહેવું; સ્ત્રીના ભરણપોષણના બંદોબસ્તને માટે ને તેના સન્માન વિષે ઘણે ઠેકાણે લખ્યું છે—જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન છે તે કુળ ઉપર દેવ સન્તુષ્ટ છે ને જે કુળમાં નથી તે કુળની યજ્ઞાદિ ધર્મક્રિયા નિષ્ફળ છે, જે કુળમાં સ્ત્રીઓ કંકાસ કરતી નથી તે કુળની નિરંતર ચરતી થાયછે, જે કુળમાં ધણીધણીઆણી એક ખીનથી સંતુષ્ટ છે તે કુળમાં સદા કલ્યાણનો વાસ છે; પતિયે અન્નવસ્ત્ર આભૂષણથી સ્ત્રીને સંતુષ્ટ રાખવી કે તે પતિને સંતુષ્ટ રાખે. વિધવાઓનાં રક્ષણ વિષે, તેઓનાં ભરણપોષણ વિષે ને તેઓના ધર્મ વિષે પણ ઘણુંક લખ્યું છે, પણ સતી થવા વિષે કંઈજ લખ્યું નથી. બ્રાહ્મણને તેના સત્યના, ક્ષત્રીને તેના ઘોડાના

અથવા શસ્ત્રના, વૈશ્યને ગાય અનાજ અથવા સોનાના શાપથ અવડાવવા ને શૂદ્રને આવા કે બહું બોલું તો જોડલા અપરાધ કહેવાય છે તે સંધાનું પાપ મારે માથે. હુનરો તોફે કારીગરીના નહિ, પણ સાદા ને શોભીતા હતા—સોનાં રૂપાનાં ને જડાવ ઘરેણાં, સૂતરાજ ને રેશમી વસ્ત્ર રથ-ઘોડા-હાથી-પાલખીના સાજ, અનેક પ્રકારનાં વાસણ ને શસ્ત્ર, રાજમંદિર, વાડીઓ એ સૌને માટે સારા હુનર જોઈએ તે હતા; પણ નક્શીકામ, ચિત્રકામ, શિક્ષાકામ વગેરે હુનરો ઝાઝા ને સારા નહોતા. ધર્મજ્ઞાન વિષય, નીતિશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, અવહારશાસ્ત્ર એ સંધામાં આર્યપંડિતો નિપુણ હતા. વેદની ભૂતી સંસ્કૃત ભાષા કેળવતાં સ્મૃતિની ભાષામાં ને પછી રામાયણ મહાભારતની ભાષામાં ઊતરી હતી. વાનપ્રસ્થ ને સંન્યસ્ત આશ્રમમાં આર્યદ્વિજ્ઞે જે વિચાર કર્યા તે તત્ત્વશાસ્ત્રરૂપે પ્રકાશ્યા. પૂર્વ મિમાંસા (જૈમિની રચિત) વેદોના અર્થ સમજવાને છે, ક્રીએ ઠેકાણે ક્રીઓ તરફ બાંધવો, ક્રીઓ કર્મ ક્રીઓ પ્રસંગે કેવી રીતે કરવાં તે સંબંધી વિષય છે. ઉત્તર મિમાંસા—(વ્યાસગ્રંથિત) એક અનાદિ કારણ, ઉપાદાન કારણ નિત્ય, સર્વ શક્તિમાન, સર્વ વ્યાપક, સર્વજ્ઞ, પરમાત્માએ પોતાની ઇચ્છાએ વિશ્વ રચ્યું છે ને તે પાછું પોતાનામાં સંહારી લેશે. પ્રત્યેક આત્મા તે જોમ અગ્નિનો તણખો તેમ ઈશ્વરના ચૈતન્યનો અંશ છે; પોતાના પૂર્વના સંકલ્પ પ્રમાણે કર્મપ્રવૃત્ત થવાને સમર્થ છે, પણ તે સ્વભાવે નિવૃત્ત છે, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન અને પ્રાણ તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિય એ ગળીને આત્માનો સૂક્ષ્મદેહ બંધાયછે. એ દેહ સાથે તે ચંદ્રલોકમાં જાય છે; ત્યાં તેને જળરૂપ દેહ પ્રાપ્ત થાયછે, પછી તે વર્ષાદેને માગે નીચે પડેછે ને એકાદ વનસ્પતિમાં ભરાય છે ને એમાંથી અન્નરૂપે જીવાશયમાં પેસેછે; એ પ્રમાણે કર્મ પ્રમાણે જન્મમાંતરો ભો-

“ જુહસ્થ ભણુ કે હવે માત્ર અંગ શિથિલ થયું છે ને હું વૃદ્ધ થયો છઉં ત્યારે તેણે સંસારખટલા પોતાના છોકરાને સોંપી અંકસા અથવા સ્ત્રીની ઇચ્છા હોય તો તેને સાથે લેઈ વનમાં જઈ રહેવું. અગ્નિહોત્રના રાત્ર સિવાય અન્નવસ્ત્ર વાસણ એમાંનું કંઈએ સાથે લેવું નહિ, તેણે વસ્ત્રને ખદલે મુગચર્મ અથવા વહલક પહેરવું, પંચકેશ તથા નખ વધારવા; પણ ખેડયાં ધાન શાક તથા કંદકુળ ખાવાં, ત્રિકાળ સ્નાન, પંચયજ્ઞ, વેદાધ્યયન એ કરવાં ને પોતાના ખાવામાંથી બસિ તથા ભિક્ષાનો ભાગ કહાડવો ને આશ્રમમાં જે આવે તેને જળ કુળ આપી સત્કારથી રાખવો; સર્વના ઉપર દયાલાવ રાખવો ને પરોપકાર કરવો, દાતા રહેવું, પણ ધન લેવું નહિ; ભૂમિ ઉપર આજીવન, પગના અં-

જડા ઉપર ઊભા રહેવું, ઝીંખમાં પંચાગ્નિ સાધવો, વર્ષામાં ઊધાડા રહી ભીંજવું, હેમંતમાં ઝીણાં વસ્ત્ર પહેરી રહેવું, એવે એવે પ્રકારે તપચર્યા કરવી ને સદા ઈશ્વરના ચિંતનમાં રહેવું. વાનપ્રસ્થમાં રહેલા દિવે ચાથો આશ્રમ સંન્યસ્તનો લેવો;—બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્ય અથવા જુહસ્થાશ્રમમાંથી પણ સંન્યસ્ત લેઈ શકે. તેણે અગ્નિ તથા સ્ત્રી રહિત થઈ નિઃસંગ એકલા રહેવું; ગામમાં માત્ર અન્નને અર્પે જવું; વ્યાધિથી પીડા થાયછે, ધર-ડપણમાં શક્તિ ઘટેછે, માણુ જતી વેળા કુખ થાયછે, કર્મના દોષે અધોગતિ થાયછે, ને અનેક જન્મ લેવા પડેછે, આત્મા પરમાત્માને સંબંધ શો છે, એ જ્ઞાનનો તેણે વિચાર કરવો અને યોગ્ય સમાધિ લેઈ સસ્રમ પરમાત્માનું ચિંતન કરવું.

અત્યા પછી આત્મા મોક્ષને પામેછે. મોક્ષ ત્રણ પ્રકારનો છે: આત્મા પરમાત્મામાં મળી જાય તે પૂર્ણ મોક્ષ; બ્રહ્મલોકમાં જઈ રહે તે; અને આ લોકમાંજ ઈશ્વરી શક્તિથી પ્રાપ્ત થાય તે, -મનની શક્તિ બહુ બહુ ઉપલોગ લેવાને પાત્ર થાય પણ ક્રમાં કરી શકે નહિ. -ચક્ષુ તથા ભક્તિયે ધ્યાન ધરવાથી જેવા જે મોક્ષ મળેછે. સાંખ્ય-જગત્નો કર્તા કોઈ ઈશ્વર નથી, પણ પ્રકૃતિ-જગત્નો, અચ્ચક્ત, નિસ્વયવ, અવિકૃત ને જગત્ને ઉત્પન્ન કરનારી છે. આત્મા પ્રકૃતિથી જુદો છે, તે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થતો નથી ને તે કોઈને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, તે ધણીક વસ્તુઓ સાથે રહ્યો છતાં જુદો છે, સચેતન અવિનાશી ને પ્રકૃતિ વિના પણ રહી શકે તેવો છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણોથી પદાર્થોનું ખરું જ્ઞાન થાયછે, પદાર્થમાત્રનો સમાવેશ પચીસ તત્ત્વમાં થાયછે: -પ્રકૃતિ, મહત્તરવ, અહંકાર, પંચતન્માત્રા, એકાદશ ઇન્દ્રિય, પંચમહાભૂત અને આત્મા. આત્મા તથા પ્રકૃતિનો સંલેગ થાયછે ને તે સંલેગ થકી મહત્તરવ વગેરે ઉત્પન્ન થઈ સૃષ્ટિ-ઉત્પન્ન થાયછે. આત્મા ઉપલોગ તથા મોક્ષની ઇચ્છા કરેછે; એ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે બુદ્ધિ, અહંકાર, એકાદશ ઇન્દ્રિય ને તન્માત્રા એઓથી રચેલો સૂક્ષ્મદેહ તેને મળેછે; એ દેહ સર્વ પ્રકારની અડચણોથી છૂટો ને મનના ધર્મથી વિહાર પામનારો છે, પણ પંચમહાભૂતથી ઘડાયેલા રથૂલદેહ વિના તે વિપયોનો ઉપલોગ લેવાને શક્તિમાન નથી; રથૂલદેહ નાશવંત છે, પણ સૂક્ષ્મદેહ ધણીવાર સૂઝી રહેછે ને જન્માન્તરોમાં પણ આત્મા સાથે રહેછે. રથૂલ દેહીના ચૌદ વર્ગ છે તેમાં દેવ ભૂત પિશાચાદિ આઠ તે મનુષ્યો-નિથી શ્રેષ્ઠ ને પશુ વૃક્ષ ખનિજ આદિ પાંચ તે કનિષ્ઠ છે; રથૂલદેહ તથા સૂક્ષ્મદેહ એ સિવાય બુદ્ધિના વિહારથી બનેલી એક ભાવસૃષ્ટિ છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણ -સત્વ, રજ, તમ એ સજીવ તથા નિર્જીવ ભૂતોને વિકાર કરેછે; સત્વથી ધર્મ તથા સુખ, રજથી અધર્મ, અને તમથી અવ્યવસ્થિતપણું ને દુઃખ પ્રાપ્ત થાયછે. એ નિરીશ્વર સાંખ્યનો કર્તા કપિલ કહેછે કે આત્મા જુદો જુદો છે, બુદ્ધિ પ્રકૃતિની જળાભેદીને સૃષ્ટિ પેદા કરેછે; પણ પ્રકૃતિરૂપ અથવા ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વર નથી. પતંજલી કહેછે કે સર્વ આત્માઓથકી જુદો એવો એક જુદો આત્મા છે, જે દુઃખો ખીનને થાયછે તે તેને થતાં નથી, તે અનંત ને સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે-પતંજલી યોગસૂત્રમાં અનેક રીતના પ્રાણાયામથી (શ્વાસ કંધવાધી) ને પ્રેત્યાહારથી (ઇન્દ્રિયો છૂટીને) આત્માનું પરમાત્મા સાથે ઐક્ય કરવું એવું કહ્યું છે.

યોગી સમાધિએ ભૂત ભવિષ્યનું અને પાસે આવેની વસ્તુઓનું જ્ઞાન પામી શકેછે, તે ખીનનાં મનની ચાત જાણેછે, તે હાથીનું બળ, સિંહનું શૌર્ય, પવનનો વેગ પ્રાપ્ત કરી શકેછે, તે વાયુમાં ઊરેછે, પાણીમાં તરેછે, સર્વ ભુવન જોઈ શકેછે, ને અનન્ત ઐશ્વર્યનો ઉપલોગ કરી શકેછે. ન્યાયશાસ્ત્ર (ગૌતમકૃતમાં) અગોચર પદાર્થો સંબંધી અને (કણાદકૃતમાં) ગોચર પદાર્થો સંબંધી વિચાર કર્યા છે. ગૌતમે તર્કવાદ કરવાનાં સાધનના સોળ પ્રકાર જણાવ્યા છે: પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડ, હેત્વાભાવ, હલ, જતિ, નિઅ-હસ્થાન. પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન ને શબ્દ. પ્રમેય બાર પ્રકારનું: આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના વિપય, બુદ્ધિ, મન, ચાંચલ્ય, દોષ, જીવનું, મરનું, ક્ષણસિદ્ધિ, દુઃખ ને મોક્ષ. વળી આત્માના ચૌદ ગુણ છે: સંખ્યા, પરિમાણ, જી-દાપણું, સંલેગ, વિભાગ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવના. એ પ્રમાણે ખીનનાં સાધનો વિષે પણ ઘણી ઘણી જાણ કરીછે. એ મત પ્રમાણે આત્મા અનાધન્ત, પ્રકૃતિ રહિત, ને સ્વ-તંત્ર છે; ઈશ્વર એ પરમાત્મા અનાધન્ત, જ્ઞાનનું ઠામ, સર્વ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરનારો છે. કણાદે પાંચ પદાર્થ મુખ્ય ગણ્યા છે: દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ ને સમવાય. તેણે પણ ઇન્દ્રિયો, પંચમહા-ભૂત, આત્મા, તેની શક્તિયો, કાળ દેશ ઈત્યાદિનું ગૌતમની પેઢેજ વર્ણન કીધું છે. તે કહેછે કે જેને આદિ નથી, જેના વિભાગ થઈ શકતા નથી એવા પરમાણુઓના સ્વભાવસંયોગે આ નાશવંત જગત રચાયુંછે.

વિશાળ રસાળ સુંદર પ્રદેશનાં જય વાસ કરનારા શાંત સ્વભાવના પણ આશ્લી વૃક્ષિના ને મૌંડે બુદ્ધિના આર્યજનો દ્વિજરૂપી ઐક્યમાં પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે જતિયો રાખી, વેદોક્ત કર્મવિધિ તથા રાજ્યધારા* એને કેવળ આધીન રહી, પોતપોતાના પ્રદેશના પ્રતાપી રાજાઓનાં વિવેકજન તળે બાહ્યાંતર શુચિ પાળતા, ધર્મકર્મનાં તથા સંસારકર્મનાં ચક્રાસુખ લોગવતા ને ત્રણ રંગે પણ એક આર્યસ્વરૂપે શોભતા. રાજ્યના લોકની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં ને રાખવામાં સદા ઉચુક્ત, અર્ધસાધુ, અભિમાની, તથા 'ભય વિના પ્રીતિ નહિ' એ નીતિથી વર્તનારો સ્વતંત્ર બ્રાહ્મણવર્ગ

* સત્યયુગમાં મનુષ્યમૃતિ, ત્રેતામાં ગૌતમમૃતિ, ન કાપ્યમાં શંખમૃતિ પ્રધાન મનાતી.

હસ્તમેલાપકનો સંસ્કાર પોતાના વર્ણની કન્યા હોય તેનીજ સાથે કરવો; ક્ષત્રીની કન્યાએ બ્રાહ્મણ સાથે લગ્ન કરતી વેળા હાથમાં તીર ઝાલવું; વૈશ્યની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી સાથે પરણતાં હાથમાં ચાખખોરાખવો, અને શૂદ્રની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી અથવા વૈશ્ય સાથે પરણતાં વસ્ત્રનો છેડો ઝાલી રાખવો. સ્ત્રીને ઋતુ કાળ પ્રાપ્ત થયા પછી તેના ધણીએ રતિ સંબંધ કરવો. પુરૂષ એક અથવા વધારે સ્ત્રી સાથે પરણેતો; તેણે પોતાનાથી ઊતરતી વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું, પણ હપલી વર્ણની સ્ત્રી સાથે ન કરવું; બ્રાહ્મણે શૂદ્રી સાથે લગ્ન કરવું નહિ ને કરવું તો પ્રથમ શૂદ્રી સાથે કરવું નહિ; ધણી સ્ત્રીઓમાં જાંચી પદ્ધતી પ્રથમ પરણેલીની ગણાતી; ક્ષત્રીની કન્યા સ્વયંવર કરતી. દ્વેષ રાખનારી સ્ત્રીનો લાગ કરવા વિષે, તેમ પરદેશ ગયેલા ધણીને અમુક વર્ષ લગી વાટ જોઈ સ્ત્રી છોડી શકે તેવિષે પણ ધારા હતા. સ્ત્રીએ પ્રેમભક્તિ પૂર્વક પતિની આજ્ઞામાં રહેવું, તેમ પતિયે તેનાં નિરપકારી ઇચ્છામુખ પૂરાં પાડવાં; પતિ પરદેશ હોય અથવા મરી ગયો હોય તો તેણે સંબંધી પુરૂષના આશ્રયમાં રહેવું; સ્ત્રીના ભરણપોષણના બંદોબસ્તને માટે ને તેના સન્માન વિષે ધણે ઠેકાણે લખ્યું છે—જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન છે તે કુળ હપર દેવ સન્તુષ્ટ છે ને જે કુળમાં નથી તે કુળની યજ્ઞાદિ ધર્મેક્રિયા નિષ્ફળ છે, જે કુળમાં સ્ત્રીઓ દંકાસ કરતી નથી તે કુળની નિરંતર ચડતી થાયછે, જે કુળમાં ધણીધણીઆણી એક બીજીની સંતુષ્ટ છે તે કુળમાં સદા કલ્યાણનો વાસ છે; પતિયે અન્નવસ્ત્ર આભૂષણથી સ્ત્રીને સંતુષ્ટ રાખવી કે તે પતિને સંતુષ્ટ રાખે. વિધવાઓનાં રક્ષણ વિષે, તેઓનાં ભરણપોષણ વિષે ને તેઓના ધર્મ વિષે પણ ધણુંક લખ્યું છે, પણ સતી થવા વિષે દંઈજ લખ્યું નથી. બ્રાહ્મણને તેના સત્વના, ક્ષત્રીને તેના ઘોડાના

અથવા શસ્ત્રના, વૈશ્યને ગાય અનાજ અથવા સોનાના શપથ ખવડાવવા ને શૂદ્રને આવા કે જુદું જોઈતો જેટલા અપરાધ કહેવાય છે તે સંધાનું પાપ મારે માથે. હુનરો તોફે કારીગરીના નહિ, પણ સાદા ને શોભીતા હતા—સોનાં રૂપાનાં ને જડાવ ધરેણું, સૂતરાઈ ને રેશમી વસ્ત્ર રથ-ઘોડા-હાથી-પાલખીના સાજ, અનેક પ્રકારનાં વાસણ ને શસ્ત્ર, રાજમંદિર, વાડીઓ એ સૌને માટે સારા હુનર જોઈએ તે હતા; પણ નક્શીકામ, ચિત્રકામ, શિક્ષાકામ વગેરે હુનરો ઝાઝા ને સારા નહોતા. ધર્મજ્ઞાન વિષય, નીતિશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, વ્યવહારશાસ્ત્ર એ સંધામાં આર્યપંડિતો નિપુણ હતા. વેદની જૂની સંસ્કૃત ભાષા કેળવાતાં સ્મૃતિની ભાષામાં ને પછી રામાયણ મહાભારતની ભાષામાં ઊતરી હતી. વાનપ્રસ્થ ને સંન્યસ્ત આશ્રમમાં* આર્યદ્વિજેએ જે વિચાર કર્યા તે તત્ત્વશાસ્ત્રરૂપે પ્રકાશ્યા. પૂર્વ મિમાંસા (જૈમિની રચિત) વેદોના અર્થ સમજવાને છે,—ક્રીએ ઠેકાણે ક્રીઓ તર્ક બાંધવો, ક્રીઓ કર્મ ક્રીએ પ્રસંગે કેવી રીતે કરવાં તે સંબંધી વિષય છે. ઉત્તર મિમાંસા—(આસગ્રંથિત) એક અનાદિ કારણ, ઉપાદાન કારણ નિત્ય, સર્વ શક્તિમાન, સર્વ આપદ, સર્વજ્ઞ, પરમાત્માએ પોતાની ઇચ્છાએ વિશ્વ રચ્યું છે ને તે પાછું પોતાનામાં સંહારી લેશે. પ્રત્યેક આત્મા તે જોમ અગ્નિનો તણખો તેમ ઈશ્વરના ચૈતન્યનો અંશ છે; પોતાના પૂર્વના સંકલ્પ પ્રમાણે કર્મપ્રવૃત્ત થવાને સમર્થ છે, પણ તે સ્વભાવે નિવૃત્ત છે, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન અને પ્રાણ તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિય એ મળીને આત્માનો સૂક્ષ્મદેહ બંધાયછે. એ દેહ સાથે તે ચંદ્રલોકમાં જાય છે; ત્યાં તેને જળરૂપ દેહ પ્રાપ્ત થાયછે, પછી તે વર્ષાદને માર્ગે નીચે પડેછે ને એકાદ વનસ્પતિમાં ભરાય છે ને એમાંથી અન્નરૂપે જીવાશયમાં પેસેછે; એ પ્રમાણે કર્મ પ્રમાણે જન્માંતરો ભો-

* શુદ્ધ્ય જાણે કે હવે મારું અંગ શિથિલ થયું છે ને હું વૃદ્ધ થયો છઉં ત્યારે તેણે સંસારખટલો પોતાના છાકરાને સોંપી અંકલા અથવા સ્ત્રીની ઇચ્છા હોય તો તેને સાથે લેઈ વનમાં જઈ રહેવું. અગ્નિહોત્રના રાત્ર સિવાય અન્નવસ્ત્ર વાસણ એમાંનું કંઈએ સાથે લેવું નહિ, તેણે વસ્ત્રને બદલે મૃગચર્મ અથવા વલ્લભ પહેરવું. પંચદેશ તથા નખ વધારવા; પણ ખેડયાં ધાન શાક તથા દંદદળ ખાવાં, ત્રિદાળ સ્નાન, પંચયજ્ઞ, વેદાધ્યયન એ કરવાં ને પોતાના ખાવામાંથી બલિ તથા ભિક્ષાનો લાગ કહાડવો ને આશ્રમમાં જે આવે તેને જળ કુળ આપી સત્કારથી રાખવો; સર્વના ઉપર દયાભાવ રાખવો ને પરોપકાર કરવો, દાતા રહેવું, પણ ધન લેવું નહિ; ભૂમિ ઉપર આગીટવું, પગના અં-

ગ્રહ ઉપર ઊભા રહેવું, ગ્રીષ્મમાં પંચાગ્નિ સાધવો, વર્ષામાં ઊધાડા રહી ભોંજવું, હેમંતમાં ઝીણાં વસ્ત્ર પહેરી રહેવું, એવે એવે પ્રકારે તપશ્ચર્યા કરવી ને સદા ઈશ્વરના ચિંતનમાં રહેવું. વાનપ્રસ્થમાં રહેલા દ્વિજે ગાયો આશ્રમ સંન્યસ્તનો લેવો;—બ્રાહ્મણ પ્રજ્ઞાચર્ય અથવા શુદ્ધ્યાશ્રમમાંથી પણ સંન્યસ્ત લેઈ શકે. તેણે અગ્નિ તથા સ્ત્રી રહિત ઘર નિઃસંગ એકલા રહેવું; ગામમાં માત્ર અન્નને અર્પે જવું; વ્યાધિથી પીડા થાયછે, ઘર-કપાણમાં શક્તિ ઘટેછે, પ્રાણ જતી વેળા દુઃખ થાયછે, કર્મના દોષ અધોગતિ થાયછે, ને અનંત જન્મ લેવા પડેછે, આત્મા પરમાત્માને સંબંધ શો છે, એ સંધાનો તેણે વિચાર કરવો અને ચોગ્ય સમાધિ લેઈ સ્વમ પરમાત્માનું ચિંતન કરવું.

ગત્યા પછી આત્મા મોક્ષને પામે છે. મોક્ષ ત્રણ પ્રકારનો છે: આત્મા પરમાત્મામાં મળી જાય તે પૂર્ણ મોક્ષ; બ્રહ્મલોકમાં જઈ રહે તે; અને આ લોકમાં જ ઈશ્વરી શક્તિથી પ્રાપ્ત થાય તે, -મનની શક્તિ બહુ બહુ ઉપભોગ લેવાને પાત્ર થાય પણ ક્ષેત્રમાં ફરી શકે નહિ. -યજ્ઞે તથા ભક્તિયે ધ્યાન ધરવાથી છેલ્લા બે મોક્ષ મળે છે. સાંખ્ય-જગત્નો ક્ષતી કોઈ ઈશ્વર નથી, પણ પ્રકૃતિ-જગત્નો અનાદ્ય, અવ્યક્ત, નિરવયવ, અવિકૃત ને જગત્ને ઉત્પન્ન કરનારી છે. આત્મા પ્રકૃતિથી જુદો છે, તે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થતો નથી ને તે કોઈને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, તે ધણીક વસ્તુઓ સાથે રહ્યો છતાં જુદો છે, સચેતન અવિનાશી ને પ્રકૃતિ વિના પણ રહી શકે તેવો છે. પ્રલય, અનુમાન ને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણોથી પદાર્થોનું ખરું જ્ઞાન થાય છે, પદાર્થમાત્રનો સમાવેશ પચીસ તત્ત્વમાં થાય છે: -પ્રકૃતિ, મહત્તરવ, અહંકાર, પંચતન્માત્રા, એકાદશ ઇન્દ્રિય, પંચમહાભૂત અને આત્મા. આત્મા તથા પ્રકૃતિને સંજોગ થાય છે ને તે સંજોગ થકી મહત્તરવ વગેરે ઉત્પન્ન થઈ સૃષ્ટિ-ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા ઉપભોગ તથા મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે; એ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે બુદ્ધિ, અહંકાર, એકાદશ ઇન્દ્રિય ને તન્માત્રા એઓથી રચેલો સૂક્ષ્મદેહ તેને મળે છે; એ દેહ સર્વ પ્રકારની અડચણોથી છુટો ને મનના ધર્મથી વિહાર પામનારો છે, પણ પંચમહાભૂતથી ધરાયલા રચ્યદેહ વિના તે વિપયોનો ઉપભોગ લેવાને શક્તિમાન નથી; રચ્યદેહ નાશવંત છે, પણ સૂક્ષ્મદેહ ધણીવાર સૂચી રહે છે ને જન્માન્ત-દેહમાં પણ આત્મા સાથે રહે છે. રચ્યદેહ દેહીના ચૌદ વર્ગ છે તેમાં દેવ ભૂત પિશાચાદિ આઠ તે મનુષ્યો-નિથી શ્રેષ્ઠ ને પશુ વૃક્ષ ખનિજ આદિ પાંચ તે કનિષ્ઠ છે; રચ્યદેહ તથા સૂક્ષ્મદેહ એ સિવાય બુદ્ધિના વિહારથી બનેલી એક ભાવસૃષ્ટિ છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણ -સત્ત્વ, રજ, તમ એ સહજ તથા નિર્જન ભૂતોને વિહાર કરે છે; સત્ત્વથી ધર્મ તથા સુખ, રજથી અધર્મ, અને તમથી અવ્યવસ્થિતપણું ને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. એ નિરીશ્વર સાંખ્યનો ક્ષતી કપિલ કહે છે કે આત્મા જુદો જુદો છે, બુદ્ધિ પ્રકૃતિની જળ છોકરીને સૃષ્ટિ પેદા કરે છે; પણ પ્રકૃતિરૂપ અથવા ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વર નથી. પતંજલી કહે છે કે સર્વ આત્માઓયકી જુદો એવા એક જુદો આત્મા છે, જે દુઃખો બીજાને થાય છે તે તેને થતાં નથી, તે અનંત ને સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે-પતંજલી યોગસૂત્રમાં અનેક રીતના પ્રાણાયામથી (શ્વાસ રૂધવાથી) ને પ્રેસાહારથી (ઇન્દ્રિયો છૂટીને) આત્માનું પરમાત્મા સાથે ઐક્ય કરવું એવું કહ્યું છે.

યોગી સમાધિએ ભૂત ભવિષ્યનું અને પાસે આવેલી વસ્તુઓનું જ્ઞાન પામી શકે છે, તે બીજાનાં મનની વાત જાણે છે, તે હાથીનું બળ, સિંહનું શૌર્ય, પવનનો વેગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે વાયુમાં ભરે છે, પાણીમાં તરે છે, સર્વ ભુવન જોઈ શકે છે, ને અનંત ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરી શકે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર (ગૌતમકૃતમાં) યોગચર પદાર્થો સંબંધી અને (કણાદકૃતમાં) યોગચર પદાર્થો સંબંધી વિચાર કર્યા છે. ગૌતમે તર્કવાદ કરવાનાં સાધનના સોળ પ્રકાર જણાવ્યા છે: પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દર્શાવ, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડ, હેત્વાભાવ, હલ, નતિ, નિઘ્નસ્થાન. પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું. પ્રલય, અનુમાન, ઉપમાન ને શબ્દ. પ્રમેય બાર પ્રકારનું: આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના વિષય, બુદ્ધિ, મન, આંચલ્ય, દોષ, જીવંત, મરતું, ક્ષણસિદ્ધિ, દુઃખ ને મોક્ષ. વળી આત્માના ચૌદ ગુણ છે: સંખ્યા, પરિમાણ, જુદાપણું, સંજોગ, વિભાગ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવના. એ પ્રમાણે બીજાં સાધનો વિષે પણ ઘણી ઘણી જાણ કરી છે. એ મત પ્રમાણે આત્મા અનાદ્ય, પ્રકૃતિ રહિત, ને સ્વતંત્ર છે; ઈશ્વર એ પરમાત્મા અનાદ્ય, જ્ઞાનનું કામ, સર્વ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરનારો છે. કણાદે પાંચ પદાર્થ સુખ્ય ગણ્યા છે: દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ ને સમવાય. તેણે પણ ઇન્દ્રિયો, પંચમહાભૂત, આત્મા, તેની શક્તિઓ, કાળ દેશ ઈલાદિનું ગૌતમની પેઠે જ વર્ણન કીધું છે. તે કહે છે કે જેને આદિ નથી, જેના વિભાગ થઈ શકતા નથી એવા પરમાણુઓના સ્વભાવસંયોગે આ નાશવંત જગત રચાયું છે.

વિશાળ રસાળ સુંદર પ્રદેશમાં જ્યાં વાસ કરનારા શાંત સ્વભાવના પણ આગ્રહી વૃત્તિના ને ત્રીંદ બુદ્ધિના આર્યજનો દ્વિજરૂપી ઐક્યમાં પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે જાતિઓ રાખી, વેદોક્ત કર્મવિધિ તથા રાજ્યધારાએ એને કેવળ આધીન રહી, પોતપોતાના પ્રદેશના પ્રતાપી રાજાઓનાં વિવેકજન તથા બાહ્યોત્તર-શ્રેષ્ઠ પાળતા, ધર્મકર્મનાં તથા સંસારકર્મનાં ચરાસુખ ભોગવતા ને ત્રણ રંગે પણ એક આર્યસ્વરૂપે શોભતા. રાજ્યના લોકની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં ને રાજ્યવામાં સદા હચુક્ત, અર્ધસાધુ, અભિમાની, તથા 'ભય વિના પ્રીતિ નહિ' એ નીતિથી વર્તનારો સ્વતંત્ર બ્રાહ્મણવર્ગ

* સત્યયુગમાં મનુસ્મૃતિ, ત્રેતામાં ગૌતમસ્મૃતિ, ને દ્વાપરમાં રાંખસ્મૃતિ પ્રધાન મનાતી.

હસ્તમેલાપકનો સંસ્કાર પોતાના વર્ણની કન્યા હોય તેનીજ સાથે કરવો; ક્ષત્રીની કન્યાએ બ્રાહ્મણ સાથે લગ્ન કરતી વેળા હાથમાં તીર ઝાલવું; વૈશ્યની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી સાથે પરણતાં હાથમાં ચાખખો રાખવો, અને શૂદ્રની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી અથવા વૈશ્ય સાથે પરણતાં વસ્ત્રનો છેડો ઝાલી રાખવો. સ્ત્રીને ઋતુ કાળ પ્રાપ્ત થયા પછી તેના ધણીએ રતિ સંબંધ કરવો. પુરૂષ એક અથવા વધારે સ્ત્રી સાથે પરણેતો; તેણે પોતાનાથી ઊતરતી વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું, પણ ઉપલી વર્ણની સ્ત્રી સાથે ન કરવું; બ્રાહ્મણે શૂદ્રી સાથે લગ્ન કરવું નહિ ને કરવું તો પ્રથમ શૂદ્રી સાથે કરવું નહિ; ધણી સ્ત્રીઓમાં જાંચી પદવી પ્રથમ પરણેલીની ગણાતી; ક્ષત્રીની કન્યા સ્વયંવર કરતી. દ્વેષ રાખનારી સ્ત્રીનો લાગ કરવા વિષે, તેમ પરદેશ ગયેલા ધણીને અમુક વર્ષ લગી વાટ જોઈ સ્ત્રી છોડી શકે તેવિષે પણ ધારા હતા. સ્ત્રીએ પ્રેમભક્તિ પૂર્વક પતિની આજ્ઞામાં રહેવું, તેમ પતિયે તેનાં નિરપકારી ઇચ્છાસુખ પૂરાં પાડવાં; પતિ પરદેશ હોય અથવા મરી ગયો હોય તો તેણે સંબંધી પુરૂષના આશ્રયમાં રહેવું; સ્ત્રીના ભરણપોષણના બંદોબસ્તને માટે ને તેના સન્માન વિષે ધણે ટેકાણે લખ્યું છે—જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન છે તે કુળ ઉપર દેવ સન્તુષ્ટ છે ને જે કુળમાં નથી તે કુળની યજ્ઞાદિ ધર્મક્રિયા નિષ્ફળ છે, જે કુળમાં સ્ત્રીઓ કંકાસ કરતી નથી તે કુળની નિરંતર ચડતી થાયછે, જે કુળમાં ધણીધણીઆણી એક બીજીની સંતુષ્ટ છે તે કુળમાં સદા કલ્યાણનો વાસ છે; પતિયે અન્નવસ્ત્ર આભૂષણથી સ્ત્રીને સંતુષ્ટ રાખવી કે તે પતિને સંતુષ્ટ રાખે. વિધવાઓનાં રક્ષણ વિષે, તેઓનાં ભરણપોષણ વિષે ને તેઓના ધર્મવિષે પણ ધણુંક લખ્યું છે, પણ સતી થવા વિષે કંઈજ લખ્યું નથી. બ્રાહ્મણને તેના સત્યના, ક્ષત્રીને તેના ઘોડાના

* ગૃહસ્થ જાણે કે હવે માઈ અંગ શિથિલ થયું છે ને હું વૃદ્ધ થયા છઉં ત્યારે તેણે સંસારખટલો પોતાના છાકરાને સોંપી એકલા અથવા સ્ત્રીની ઇચ્છા હોય તો તેને સાથે લેઈ વનમાં જઈ રહેવું. અગ્નિહોત્રના રાત્ર સિવાય અન્નવસ્ત્ર વાસણ એમાંનું કંઈએ સાથે લેવું નહિ, તેણે વસ્ત્રને ખદલે મૃગચર્મ અથવા વહકલ પહેરવું, પંચકેશ તથા નખ વધારવા; પણ ખેડયાં ધાન શાક તથા કંદકણ ખાવાં, ત્રિકાળ સ્નાન, પંચયજ્ઞ, વેદાધ્યયન એ કરવાં ને પોતાના ખાવામાંથી ખલિ તથા લિક્ષાનો લાગ કહાડવો ને આશ્રમમાં જે આવે તેને જળ કુળ આપી સત્કારથી રાખવો; સર્વના ઉપર દયાભાવ રાખવો ને પરોપકાર કરવો, દાતા રહેવું, પણ ધન લેવું નહિ; ભૂમિ ઉપર આળોટવું, પગના અં-

અથવા શસ્ત્રના, વૈશ્યને ગાય અનાજ અથવા સોનાના શપથ ખવડાવવા ને શૂદ્રને આવા કે ભૂકું ખોલું તો જોડલા અપરાધ કહેવાય છે તે સંધાનું પાપ મારે માથે. હુનરો તોફે કારીગરીના નહિ, પણ સાદા ને શોભીતા હતા—સોનાં રૂપાનાં ને જડાવ ધરેણાં, સૂતરાઈ ને રેશમી વસ્ત્ર રથ-ઘોડા-હાથી-પાલખીના સાજ, અનેક પ્રકારનાં વાસણ ને શસ્ત્ર, રાજમંદિર, વાડીઓ એ સૌને માટે સારા હુનર જોઈએ તે હતા; પણ નકશીકામ, ચિત્રકામ, શિક્ષાકામ વગેરે હુનરો ઝાઝા ને સારા નહોતા. ધર્મજ્ઞાન વિષય, નીતિશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, અવહારશાસ્ત્ર એ સંધામાં આર્યપંડિતો નિપુણ હતા. વેદની ભૂતી સંસ્કૃત ભાષા કેળવાતાં સ્મૃતિની ભાષામાં ને પછી રામાયણ મહાભારતની ભાષામાં ઊતરી હતી. વાનપ્રસ્થ ને સંન્યસ્ત આશ્રમમાં* આર્યદ્વિજોએ જે વિચાર કર્યા તે તત્ત્વશાસ્ત્રરૂપે પ્રકાશ્યા. પૂર્વ મિમાંસા (જૈમિની રચિત) વેદોના અર્થ સમજવાને છે, ક્રીએ ટેકાણે ક્રીઓ તર્ક બાંધવો, ક્રીઓ કર્મ ક્રીએ પ્રસંગે કેવી રીતે કરવાં તે સંબંધી વિષય છે. ઉત્તર મિમાંસા—(આસચંચિત) એક અનાદિ કારણ, ઉપાદાન કારણ નિત્ય, સર્વ શક્તિમાન, સર્વ આપક, સર્વજ્ઞ, પરમાત્માએ પોતાની ઇચ્છાએ વિશ્વ રચ્યું છે ને તે પાછું પોતાનામાં સંહારી લેશે. પ્રત્યેક આત્મા તે જેમ અગ્નિનો તણખો તેમ ઈશ્વરના ચૈતન્યનો અંશ છે; પોતાના પૂર્વના સંકલ્પ પ્રમાણે કર્મપ્રવૃત્ત થવાને સમર્થ છે, પણ તે સ્વભાવે નિવૃત્ત છે, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન અને પ્રાણ તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિય એ મળીને આત્માનો સૂક્ષ્મદેહ બંધાયછે. એ દેહ સાથે તે ચંદ્રલોકમાં જાય છે; ત્યાં તેને જળરૂપ દેહ પ્રાપ્ત થાયછે, પછી તે વર્ષાદેને માર્ગે નીચે પડેછે ને એકાદ જનસ્પતિમાં ભરાય છે ને એમાંથી અન્નરૂપે જીવાશયમાં પેસેછે; એ પ્રમાણે કર્મ પ્રમાણે જન્માંતરો ભો-

ગૃહા ઉપર ઊભા રહેવું, ગ્રીષ્મમાં પંચાગ્નિ સાધવો, વર્ષામાં ઊધાડા રહી ભોજનું, હેમંતમાં કીણું વસ્ત્ર પહેરી રહેવું, એવે એવે પ્રકારે તપશ્ચર્યા કરવી ને સદા ઈશ્વરના ચિંતનમાં રહેવું. વાનપ્રસ્થમાં રહેલા દ્વિજો એથો આશ્રમ સંન્યસ્તનો લેવો;—બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્ય અથવા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી પણ સંન્યસ્ત લેઈ શકે. તેણે અગ્નિ તથા સ્ત્રી રહિત ઘર્ષ નિઃસંગ એકલા રહેવું; ગામમાં માત્ર અન્નને અર્થે જવું; વ્યાધિથી પીડા થાયછે, ઘરડપણમાં શક્તિ ઘટેછે, પ્રાણ જતી વેળા દુઃખ થાયછે, કર્મના દોષે અધોગતિ થાયછે, ને અનેક જન્મ લેવા પડેછે, આત્મા પરમાત્માને સંબંધ શો છે, એ સંધાનો તેણે વિચાર કરવો અને યોગ્ય સમાધિ લેઈ સૂક્ષ્મ પરમાત્માનું ચિંતન કરવું.

અને ધર્મ—પ્રદેશના રક્ષણને અર્થે યુદ્ધના ઉત્સાહી તથા પ્રભલક્ષિત સંપાદવાને અર્થે વિવેકી ઘોતાળ ક્ષત્રી-વર્ગ એ જે વર્ગ આર્યરાજ્યના મહારત્ન હતા; એ જે વર્ગને પ્રસન્ન રાખી પોતાના કાવકા ઉદ્યમની સંમૃદ્ધિમાં પ્રસન્ન સંતોષી વૈશ્યવર્ગ હતા; (રાજ્યમાંના શત્રુ પોતાના સ્વામીઓના તિરસ્કાર છતાં તેઓના તેજમાં મોહિત હતા); વળી, સ્ત્રીવર્ગમાં કેટલીક બ્રાહ્મણી તથા ક્ષત્રાણી તે વિદ્યા સદાચાર શુદ્ધકાર્ય વ્યવહારમાં ને કેટલીએક સ્વરૂપે કે પ્રેમીપણે સૌંદર્ય દાખવતી. રાજ્યમાં કેટલાએક અશ્વમેધોદિ યજ્ઞ ને પુત્રીઓના સ્વયંવર કરતા ને તે સમારંભોમાં દેશદેશનાં આર્ય સ્ત્રીપુરૂષો મોટા આનંદ મહાલતાં. તપપ્રધાન સત્ય-યુગમાં આર્યજન સ્વચ્છંદી તથા ઉત્સાહી હતા; જ્ઞાન-પ્રધાન ત્રેતામાં કર્મિષ્ઠ તથા જ્યો હતા; સૂર્યવંશી રઘુકુળ રામે પીળો જયધ્વજ (ત્રિકોણ) રાજ્યમંદિર ઉપર ચઢાવી આર્યરાજ્યનો ઉત્કર્ષ દેખાડ્યો; યજ્ઞપ્રધાન દ્વાપરમાં લોક વિલાસી તથા ઉન્મત્ત હતા,—ચંદ્રવંશી યદુકુળ કૃષ્ણે ઘણાક મદમાતા રાજ્યોનો સંહાર કર્યો ને કરાવ્યો;—યુધિષ્ઠિરે આર્યધર્મનો ભગવો ઝુંડો આર્યાવર્તમાં દેખાડાવી શક પ્રવર્તમાન કીધો.*

(આસીરિયનનું.)

નીનીવે ને બાબિલન એ જે જુદાં રાજ્ય હતાં. નીનીવેના રાજા નૈનસે બાબિલનના રાજ્યને છતીને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડ્યું (સૈકા ૨૦ કે ૧૮ માં) ત્યારથી આસીરિયાનું મહારાજ્ય સ્થપાયું હતું. નૈનસે મીડિયા, આર્મીનિયા, બાક્ટ્રિયા વગેરેનાં રાજ્યો પાસે પણ પોતાની આણ મનાવી હતી. નૈનસના દીકરા પછી વીસમો રાજા ટાઇમસ તેણે પોતાની આણ માનતા (ટ્રાયના) પ્રાયમ રાજને લશ્કરની મદદ મોકલી હતી.

રાજકાર્યને અર્થે ધારા નહોતા ને જૂતા રિવાજ પણ ઘણીવાર ફેરવી નાંખવામાં આવતા; રાજા ઈશ્વરનો અવતાર કહેવામાં રાજ્યનું ને ધર્મનું ઉપરી પાલું કરતો; તેના મહેલમાં ઘણીક પણીચત ને ઘણીક રાખેલી સ્ત્રીઓ હીજડાઓની ચોપી સંભાળમાં રહેતી. રક્ષકસૈન્યનો સરદાર રાજાના હુકમ પ્રમાણે યુનેહગારોને સજા કરતો; હીજડાઓનો સુખી જનાનાને સાચ-

વતો તેમ રાજકુંવરોની કેળવણીનું ઉપરીપાલું પણ કરતો; મુખ્ય ઉપાધ્યો બીજા ગોર ઉપાધ્યો જે સ્વપ્રવાર્તાના ખુલાસા કરતા ને જોષ જોઈ લવિષ્ય વર્તતા તેઓની શાળાનું ઉપરીપાલું કરતો; અને એક વડો વજીર લોકની ક્યારેક સાંભળતો ને ઈનસાફ ચૂકવતો—એ પ્રમાણે કામદારો હતા.

ઉપાધ્યાય લોકોનો બહોળો વાસ કાલ્ડિયા પ્રાંતમાં હતો તે ઉપરથી તે કાલ્ડિયન કહેવાયા; તેઓ વંશપરંપરા તેનો તેજ ધધો કરતા; તેઓ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા એઓની પૂજા કરતા ને કરાવતા—એ સૈબીચન પૂજા કહેવાઈ છે. પછવાડેથી તેઓએ 'પ્રતાપી પુરૂષોને ઈશ્વરરૂપે મનાવ્યા હતા. તેઓનો મુખ્ય દેવ બાલ (સૂર્ય અથવા રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરૂષ) કહેવાતો. મૈલિટ્ટી દેવતા ચંદ્ર અથવા પૃથ્વીની ઉત્પાદક શક્તિ અથવા વળી સેમિરામિસ રાણી એ ત્રણ રૂપે મનાતી—તેના દહેરોનો એક ભાગ જે 'દીકરીઓનો વાસ' કહેવાતો તે સ્ત્રીપુરૂષના અનાચારનાં કારખાનાં હતાં. મનુષ્યનાં બલિદાન આપવાં ને સ્ત્રીપુરૂષે બલિચાર કરવા એ બાબિલન આસીરિયાના લોકનાં ધર્મકર્મનાં અંગ હતાં. દેવદેવીઓની ભૂતિયો ઘણાં માથાંની અને મનુષ્ય તથા પક્ષીપશ્ચાદિ પ્રાણિયોના અવયવો મેળવીને વિચિત્ર લયાનક બનાવવામાં આવતી.

બાબને પોતાની દીકરીનાં લગ્ન કરવાનો હક્ક નહોતો; જ્યારે છાકરીઓ મોટી ઉમરની થતી ત્યારે તેમનું લીલામ કરી વધારે નાણું આપનારને તે વેચવામાં આવતી; તેથી ખૂબસુરત છાકરીઓને ગરીબ તથા કદરૂપા ઘણીઓ મળતા. લોક બલિચારી, મધપાન કરનારા, મોજમઝાથી ઈન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરનારા અને ઉપાધ્યાયના તથા જુદગરના વહેમના ગુલામ હતા.

નીનીવે શહેર ટૅગ્રિસ નદીને પૂર્વ કાંઠે હતું; તે ચોખૂણુ આકૃતિનું ૧૫ મૈલ લાંબું, ૯ મૈલ પહોળું ને ૪૮ મૈલ પરિઘમાં હતું—ગામગામડાં, અમીર ઉમરાવની વાડીઓ એ બધું મળીને શહેર કહેવાતું. કોટની દીવાલ ૨૦૦ ફુટ ઊંચી હતી ને એટલી પહોળી હતી કે ત્રણ ગાડી સાથે તે ઉપરથી ચાલી જતી; ૧૫૦૦ ખુરજ કિલ્લા હતા. એ રાજ્યના પ્રદેશમાં ધાન્ય ને ફળ થતાં પણ લાકડાં કામ લાગે તેવાં ઝાડ થતાં નહોતાં; પત્થર પણ કહીં કહીંજ હતા, પણ મટાડું અને નખતેલ તથા ભૂમિતેલનાં ઝરણુ એ બહુ હતાં; મટાડાંને સૂકવી અથવા પકાવી કરેલી છંટ અને ચૂનાને ઠેકાણે નખતેલથી ભીંજેલાં ઘાસ પાતરાં એથી ઘણાંજ મજબૂત ચણુ-

* ક્ષત્રીઓ પરસ્પર સ્પર્ધા દ્વેષે લડ્યા ને નાશ પામ્યા તેથી આર્યોનું જયપાલું—આર્યપાલું—કુળ ધર્મ વિધાયુદ્ધથી પ્રાપ્ત કરેલું શ્રેષ્ઠપણું નિસ્તેજ થયું; અને બ્રાહ્મણોએ બુદ્ધિવાદ કીધો ને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બૌદ્ધધર્મ આર્યધર્મને નિસ્તેજ કીધો.

તરો બનતાં;—સેંકડો વર્ષનાં હવા પાણી ખાધાં છતાં રહેલી ભૂતી ભીંતમાંની છંટો હજી ઘસાઈ નથી ને તેના ઉપર કોતરેલા તીરના જેવા માથાવાળા અક્ષરો સલામત રહ્યા છે.

ઉદ્ધત સ્વભાવના, ચંચળવૃત્તિના, શોધકમોહક બુદ્ધિના લોક પોતાના પ્રોઠ ધર્મ કાલ્પિત્યન ધર્મોપાધ્યાયની ને નિરંકુશ રાજની સત્તા તળે કેવળ સંસારી ઉદ્ધ-મમાંજ સુખ માનતા; વિચિત્ર ભયંકર મૂર્તિઓને પૂજતા; અનીતિથી વર્તતા; હુનરધંધામાં ચાતુરી બતાવતા ને રાજ-સરદારની સાથે પ્રદેશ છૂતવા નીકળ્યા પછી ઊછળતે ભેરસે લડતાં રાજ કીર્તિના લોભી, પરાક્રમી, મહાભિમાની ને નિર્દય હતા તેમ કેટલાએક કાતર, વિષયાસક્ત, ક્રોધી ને હંદાર પણ હતા.

(ઈન્ડિયનનું)*

પૂર્વ તરફના પહાડમાં ને ઘેટનાં લાકામાં વસનારા તે પશુપાળનો ધંધો કરતા; નદી તટો ઉપર માછી ને નાવખેડું રહેતા, અને સપાટ રસાળ પ્રદેશમાં સુધરેલા લોક વસતા. ઈન્ડિયના લોકમાં ઉપાધ્યાય ને લડવૈયા ઉત્તમવર્ગમાં મનાતા; ખેડૂત, વેપારી, કારીગરો, ખલાશી એ બીજા વર્ગના અને પશુપાળ ભરવાડ એ કનિષ્ઠવર્ગના ગણાતા;—ઉપાધ્યાયોએ દક્ષિણમાં જુદે જુદે કાળે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હોય એમ જણાયછે—વચમાં દહેરું ને આસપાસ ગામ-નગર એવી રીતની દરેક સંસ્થાનની રચના હતી; ધર્મ સૌનો એક હતો, પણ પ્રત્યેક સંસ્થાનીની આમદેવતાં જુદી જુદી હતી; રાજ્ય-ક્રીય અવસ્થા પણ જુદી જુદી હતી.

ઉપાધ્યાયની ભતમાં પ્રત્યેક કુળ પ્રત્યેક દેવળના સંબંધમાં હું. થીબ્સ નગરના આમન દેવનો પૂજારી અથવા તેનો દીકરો હેલીઓપોલિસના સૂર્યનો પૂજારી યદ્ય શકતો નહિ; એ સધળા સ્વતંત્ર પૂજારીઓનું ઉપરીપણું રાખનારા મોટાં મોટાં નગરમાં વંશપરંપરાના મુખ્ય ઉપાધ્યાયો હતા. સધળી વિદ્યા ઉપાધ્યાયવર્ગમાં હતી—તેઓ પૂજારી ને ધર્મનીતિનો ઉ-

* ઈન્ડિયની દક્ષિણમાં ઐથિયોપિયા દેશમાં મોરોઈનું રાજ્ય બંધના કાળથી સુધરેલું હતું—ત્યાંનાં શિક્ષકામના નમૂના ઉપરથી ઈન્ડિયમાં પિરેમિડ તથા દહેરું બંધાયું હતાં; ત્યાંના લોક વિદ્યાકળામાં પ્રવીણ હતા; લડાઈના કામમાં પણ ભણીતા હતા. ઈ.સ. ૫૦૦ થી તે ઈ.સ. ૫૦૦ દુષ્ટ સૂક્ષ્મમાં ઐથિયોપિયાના રાજાઓએ ઈન્ડિયમાં રાજ્ય કીડું હતું.

પ્રદેશ કરનારા હતા એટલુંજ નહિ, પણ ન્યાયાધીશ, ભવિષ્યવક્તા, ન્યોતિપી, વેદ અને શિક્ષકામ તથા ન-કરીકામ જણનારા હતા. રાજકુળ, લડવૈયા લોકની ભતિમાં ગણાવું—એ લોકના નિર્વાહને માટે કેટલાક પ્રદેશ આપવામાં આવ્યા હતા ને તે પ્રદેશો એશિયાની સરહદને લગતા ને નેલનદીનાં મૂળ ભણી હતા કે ન્યાયી પરદેશીઓના હુમલાઓનું રાજ્યને ભય હતું. લડાઈમાં ઘોડાની નાની નાની ચારક વપરાતી—ઘોડાઓને બહુ જતનથી ઉછેરી કેળવવામાં આવતા; તીરકામઠાં, વાંકાં ખરગ, ફરસી, કોહાડા, સોટા, ગદા એ સૌ લડાઈનાં ધાતક, અને ટોપ બક્ષર, લાંબી ચોખ્ખી ઠાલ એ રક્ષક હથિયાર હતાં; તેઓનાં લશ્કરમાં ઘોડેસવારો પણ હતા; લશ્કરની દુકડીઓને પોતપોતાના ઝુંડા હતા; ક્વાચત પણ સારી હતી; ઈન્ડિયના લોક પોતાના કેદીઓના ઉપર બહુ નિર્દય થતા. બીજા ત્રીજા વર્ગની સ્થિતિ કાળે કાળે જુદી જુદી હતી, પણ ધંધો તો બાપદાદા જે કરતા આવેલા તેજ હતો; છેક નીચા વર્ગના લોકને વેઠે પકડી મોટી મોટી ઇમારતો બાંધવાનાં કામમાં લગાડવામાં આવતા.

રાજ પરંપરાના હતા; ઠાઠમાઠથી ને બડી મજામાં રહેતા; લોક નીચા વળી તેઓને માન આપતા. રાજ રાજ્યનું કામ કરે ને તેની સાથે ધર્મવિષયનાં કામની પણ ચોક્કશી રાખે એ રીતની રાજ્યઅવસ્થા હતી. દરેક મોટા કામને માટે ધર્મવિધિ હતો ને તે રાજને પાળવો પડતો. આખા રાજ્યની ત્રીજે હિસ્સે જમીનના ધણી ઉપાધ્યાય હતા; પાંચમો હિસ્સો રાજકુળના હવાલામાં હતો. ઉપાધ્યાયો રાજ્યમાં મોટી પદવી ધરાવતા; તેઓ દીવાની ફોજદારી અમલદારી કરતા; સરકારી દફતર રાખતા ને કરવેરા મૂકવાનું તથા તોલ-માપ નક્કી કરવાનું કામ પણ તેઓના હવાલામાં હતું, ત્રીસ ન્યાયાધીશની રાજસલા હતી. હેલીઓપોલિસ, થીબ્સ ને મેમ્ફિસ એ ત્રણ મુખ્ય શહેરમાંથી એકેકમાંથી દશ દશ એ રીતે ન્યાયાધીશ નીમાતા; એઓને સોગન ખવડાવવામાં આવતા કે રાજનો હુકમ હોય તોપણ અમારે પોતાની ફરજ બજવતાં અંતરું નહિ. એ ન્યાયાધીશોનો અર્થ સરકારમાંથી અપાતો—લોકના ઉપર નહોતો પડતો.

કાયદા ઘણા સખ્ત હતા. પોતાના નગરજનને જીવ ઉગારવાને શક્તિ છતાં. જે પોતાની ફરજમાં ગાફિલ થતો તેને ખૂની ગણવામાં આવતો—જે કોઈ માણસનું ખૂન થયેલું માલૂમ પડતું તો જે શહેરની હદમાં તે ખૂન થયું હોય ત્યાંના લોકોને મોટા અર્થ કરી તેના

શરીરને એમ્બામ કરવું પડતું.* જોટા કસમ પણ મોટા ગુન્હો ગણાતો. ચાણ્યા નિંદાજોરને માટે પણ સજા હતી. જે નગરજન રાજ્યની છાની વાત દુશ્મન આગળ કહેતો તેની જાણ કાપી નાંખવામાં આવતી. સરકારી કાગળ અથવા ખાનગી દસ્તાવેજ અથવા ચલાણી શિક્કા નવા બનાવે અને જોટાં માપતોલ ચલાવે તેઓના હાથ કાપી નાંખવામાં આવતા. જે કોઈ સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરતો તેનાં વૃષણ કાપી નાંખવામાં આવતાં; અને છીનાળું કરવાને બાળી મૂકવાની સજા હતી. વળી બીજા કાયદા આવા હતા: વર્ષે વર્ષે દરેક રાજાને માનિફેસ્ટ પાસે જઈ પોતે કેવી રીતે ગુજરાન કરે છે તે જણાવવું; જે માણસ પ્રમાણિકપણે પોતાનું ગુજરાન મેળવી શકતો નહિ તેને માટે મોટી સજા હતી. દેણદાર પોતાના બાપનું એમ્બામ કરેલી મમી ગીરો મૂકી કરજ વાળ્યા વિના મરી જતો તો તેના મુડદાને પણ એમ્બામ કરવામાં આવતું નહિ, જેનાથી પોતાના બાપદાદાની ગીરો મૂકેલી મમી કરજ અદા કરી પાછી લેવાતી નહિ તો તેને ઘણું જીલ્લું કહેવાતું. બાળકને રખડતાં ન રાખવા વિશે ધારો હતો; બાપે પોતાના છોકરાને ઉછેરી કેળવણી આપવી જોઈએ, પછી તે પણીએત ખેરીથી હોય કે દારીથી અથવા વેશ્યાથી થએલા હોય. ખૂનને બદલે મોતની સજા હતી, પછી તે ગુલામનું ખૂન હોય તો પણ; અને નાના અપરાધને માટે સોદીના ફટકા હતા.

ધર્મ-લોક મૂર્તિપૂજક હતા. ઘણાક દેવદેવીને અને પશુ, પક્ષી, વૃક્ષને પૂજતા. તેઓમાં બે મોટી દેવતા, ઓસિરિસ-સૂર્ય ને ઐસિસ ચંદ્ર એ હતી; ઓસિરિસનું વાહન વૃષભ ને ઐસિસનું વાહન ગાય. રાજ્યના બૃહદા

બૃહદા ભાગમાં બૃહદા બૃહદા પૂજનકર્મ હતાં; જે પ્રાણી એક પ્રાંતમાં પૂજતાં તે બીજા પ્રાંતમાં મારી નાંખવામાં ને ખાવામાં આવતાં, એક પ્રગણામાં ફતેરો પવિત્ર મનાતો તો બીજામાં તેનું માંસ ઘણું સાફ ગણાતું; એકમાં બિલાડાં, એકમાં બિંદર ને એકમાં સુસવાળ એમ પૂજતાં. ગાય પૂજતી, પણ બળદનું માંસ ખાવામાં આવતું; પશુદેવતાઓ નિમિત્ત દહેરાઓ હતાં ને તેના એક ભાગમાં તે પ્રાણીઓને રાખવામાં, ખવાડવામાં, નવાડવામાં ને શણગાર સભવવામાં આવતા; તેમાંનું કોઈ મરી જતું તો આખું પ્રગણું શોક કરતું ને તેની ક્રિયા કરવામાં ઉપાધ્યાયો પોતાની તરફથી ખર્ચ કરતા એટલું જ નહિ, પણ સરકાર પણ ખર્ચ આપતી; લોક પોતાનાં ખેરાં છોકરાં કરતાં પશુદેવતાઓની વધારે કાળજી રાખતા. પણ ઉપાધ્યાય વર્ગમાં એક ઈશ્વરનો વિચાર હતો; તેઓ માનતા કે તેની શક્તિથી મનુષ્યનાં બૃહદાં બૃહદાં કર્મની અધિષ્ઠાતા છે; મનુષ્યનો આત્મા તે સર્વોત્તમ પ્રભુનો અંશ છે; આત્મા અનેક જન્મોત્તર પછી પરમાત્માને પાછો મળે છે; આત્મા અમર છે; પ્રાપ્ત થવાના દેહ કરતાં વર્તમાન દેહ ઓછા મૂલનો છે; સદગુણમાં હંદગી ગુણરવાથી ઉત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રણ તત્ત્વ મળીને આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે-સર્વાત્મા એણે આ જગત્ તથા તેના સઘળા ભાગને આકાર ને ચૈતન્ય એ આપ્યાં; પદાર્થ તત્ત્વ-પ્રકૃતિ (એ પણ અનાદિ માનેલી) અને ગુણ જે પોતાની અપૂર્ણતાને લીધે સર્વાત્માના શુભ વિચારની સામે થાય છે;-(એ ત્રણ તત્ત્વ ઓસિરિસ, ઐસિસ ને ટેક્ટ એ દેવતાઓ મનાયાં).

વિદ્યાકળા-ઉપાધ્યાયોને જ્યોતિષ સંબંધી જાણ હતી; તેઓ ચંદ્રસૂર્યનાં ગ્રહણ વર્તતા ને ગ્રહતારાઉપરથી ભવિષ્યની વાત કહેતા; ચંત્રશાસ્ત્ર ને ભૂમિતિ જાણતા; વૈદ્યકમાં ઘણું નહિ પણ સાફ જ્ઞાન હતું. (ટાલેમીના વખતમાં ઈજિપ્શિયન વૈદ્યો વખણાયા હતા). શિલ્પકામમાં ઈજિપ્શિયન લોક બહુ કુશળ હતા. પિરેમિડ ને ઓગેલિસ્ક એઓને તડકા હવાથી હજી કંઈ પણ નુકસાન લાગ્યું નથી. આખાના આખા પથરાઓની તે બનાવેલી છે. સૌ મળીને ૨૦ પિરેમિડ છે તેમાં ફેરો શહેરની પાસે ત્રણ છે; ને સૌથી મોટી છે તે સમચોરસ છે,—પાયાની દરેક બાજુ ૬૯૩ ફુટની છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧ એકર છે, કેટલાક પથરા દરેક ત્રીસ ફુટ લાંબા ત્રણ ત્રણ ફુટ પહોળા ને ચાર ચાર ફુટ ઊંચા છે; પિરેમિડની ઊંચાઈ ૪૮૦ ફુટ છે, તેને પગથીઆં છે, ને તેનું શિખર દશ બાર પથરાનું તેર

* એમ્બામ એટલે મુડદાને મસાલો ભરી રાખી મૂકવું. ઈજિપ્શિયન લોક માનતા કે જ્યાંસુધી શરીરને વિકાર લાગ્યો નથી ત્યાંસુધી જીવ તેના સંબંધમાં છે; પણ આમ કરી છૂટો પડ્યા કે તે બીજા શરીરમાં જાય છે,—શરીરને કંતાનમાં મસાલા સાથે લપેટી એક જાતના ખારમાં રાખી મૂકવામાં આવતું ને બહારની બાજુ રંગવામાં આવતી પછી તે મસાલો ભરેલાં મુડદાને—મમીને માણસના આકારનું લોકડાનું બાંધું તૈયાર કરી તેમાં તે મમી ઊભી રાખી કુટુંબનાં મસાણની ભીંત સાથે ગોઠવી મૂકવામાં આવતી. મરનારે કપડથી લોકડું નાળું ઘાલ્યું હોય અથવા તે નકારી ચાલેલો હોય તો તેની મરણક્રિયા કરવાને ન્યાયાધીશની સભા હુકમ આપતી નહિ. મરનાર સદગુણી રૂઝો માણસ પડતો તો તેનાં સરકાર તરફથી જાહેર વખાણ કરવામાં આવતાં. ચાણીસ ન્યાયાધીશની કોર્ટ રાજાઓની પણ કરડી ને અદલ તપાસ કરતા ને કેટલાક રાજાઓનાં મૂંઢાં પણ ક્રિયાવિના દાટ્યાવિના રચ્યાં હતાં.

કુટ ડાળી બાળતું સમયોરસ છે; એક બે ઓરડા સિવાય બધું નક્કર કામ છે; પિરેમિડ રાત્રીની કબરો હશે ને એક લાખ માણસે વીસ વર્ષે બાંધી હશે એમ અનુમાન થાય છે. ઓબેલિસ્ક એ ચોધારા જયસ્તંભ છે. દેવળના કેટલાક થાંભલા સાઠ સાઠ કુટ ઊંચા ને અગિયાર અગિયાર કુટ વ્યાસના છે; કાનીકના દહેરાનો પરિધ બે મૈલ છે; સૌ દરવાજાનું થીખસ શહેર ટ્રાન્જન લડાઈની વખતમાં ધણું દેખાવડું હતું તેમાં ચાર મોટાં દહેરાં હતાં; મેમનની મૂર્તિ ૫૦ કુટ ઊંચી હતી ને નિલ્ય સૂરજ ભગતે શબ્દ કરતી. મૂર્તિ ને પૂતળાએ શરીરના ભાગના પ્રમાણમાં ઘરેલાં છે, પણ ચાંચલ્યભાવ દેખાડાવતી નથી. ઇજિપ્શિયન લોક કાચ બનાવતા ને રંગતા; સોના કેપાના તારનું ભરતકામ, ધાતુ માટી ઉપર નક્કરીકામ ઘણી સારી કારીગરીથી બનાવી બાજુતા; શિક્ષા બનાવી બાજુતા; દરાખનો રસ કહાડવાનાં કારખાનાં રાખતા.

રીતભાત ને રિથતિ-લોક માણું મૂંડાવતા ને ઘણીક તરેહની ટોપીઓ પહેરતા; વણજ ધંધાનું કામ ખેરાંઓ કરતાં ને કાંતવા ભરવાનું કામ મરદો કરતા; જમની વેળા તેઓ પલાંઠીવાળી નહોતા ખેસતા, પણ ખુરશી ટખલ વાપરતા. જમણ વારોમાં મરદની સાથે ખેરાંઓ પણ ખેસતાં; કસરત ને ગાયન એનો લોકમાં શોખ હતો. સ્ત્રીઓનાં માન હતાં, પણ દોષ જણાયાથી તેઓના અવયવો કાપવાની તથા તેઓને મારી નાંખવાની તેઓના ઘણીઓને સત્તા હતી. વૃદ્ધ વય તથા પદવી એને બહુ માન આપવામાં આવતું—કોને સલામ કરવી ને કોને લાંબા થઈ પગે લાગવું એ સંબંધી રીત મુકરર કરી રાખેલી હતી. ઇજિપ્ટના લોક પોતાની બૂની રીતભાતને હઠથી વળગી રહેતા,

પરદેશીઓને ધિક્કારતા, પણ ધિક્કારીને તેઓને તાબે કરવાનો તેઓનામાં બેસસો નહોતો. સફુણી પણ ઘણી નીચી બતનો હોય તો તેને વધારે માન આપવામાં આવતું નહિ એવો જતિભેદ હતો. તેઓ દેવતાઓના ઓચ્છવર્માં ઘણીજ ખેતદબી કરતા. લોક સાચવટથી ચાલનારા નહોતા, પણ હુચ્યા ને ઠગાઈ કરનારા હતા. તેઓ સુલેહને ઇચ્છનારા હતા ને દેશરક્ષણને માટે લશ્કર રાખતા, પણ એ જોરાવર નહોતું તેથી તેઓને વચમાં વચમાં પરદેશીઓની ઝુંસરી વેઠવી પડતી—સૈદ ૧૯ થી તે ૧૭ સૂધીમાં ભરવાડ રાજ હતો; ૪૦ સં ૫૦ ૭૬૦ થી તે ૬૦ સં ૫૦ ૬૫૬ સૂધી એથિઓપિયાના રાજ હતો; પછી પાણું બૂના વંશના સામેટિકસે ઇજિપ્ટનું રાજ્ય માંડ્યું હતું.*

નેલનદીવાળા નાના પ્રદેશના પણ બહોળી વસ્તીના ઇજિપ્શિયન લોક પોતપોતાની જાતિના ધંધા કરતા, ને ખેતી કરવાની થોડી તેથી હુનર કારીગરીમાં વિશેષ આતુરી બતાવતા; તેઓ પોતપોતાનાં પ્રણામાં બૂદ્ધાં બૂદ્ધાં દેવદેવીને માનતા, ઉપાધ્યાયોના બોધ પ્રમાણે શુભાશુભ કર્મ કરતા; અવહારમાં બૂઠાણું તથા ઠગાઈ વાપરતા; અને છેક બિતરતી જાતિના લોક વેડે પકડાઈ કામ કરતા. બુદ્ધિશાળી અધ્યાવિધાની પણ સ્વાર્થી ઉપાધ્યાયો પોતાનાં શુદ્ધ પદની તથા રાજકારભારીપણાની સત્તાવડે ને પોતાની વિદ્યાવરે રાજ પ્રજા ઉપર સરખો અંકેશ રાખતા અને વંશપરંપરાના રાજ નિર્ભય તથા વૈભવી હતા; તેઓ દેશનું રક્ષણ કરવાને લશ્કરને કાઠ રાખતા. પણ શૌર્યે પરાક્રમે નવા પ્રદેશ જીતવાનો લોભ રાખનારો તો એક સીસોનિટ્સજ નીકળ્યો હતો.

* સામેટિકસના વખતથી પરદેશીઓના સંબંધ વડે બૂના વહીવટમાં ઘણીએક ફેરફાર થયા. ઇજિપ્ટના લોક વેપાર કરતા નહોતા તે વેપાર કરતા થયા—મૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપરના ને રાતા સમુદ્ર ઉપરના પરદેશીઓ ઇજિપ્ટનાં બંદરોમાં આવતા થયા; એ રાજ્યમાંએ ગ્રીક લોકને પોતાના રાજ્યમાં વસે તેવું કીધું—ઇજિપ્ટના છેકરાઓને જાણવાવાને ગ્રીક પંડિતો રાખ્યા; અને એ રીતે ઇજિપ્ટના લોક જે બીજા લોકના સંબંધમાં આવવાને ઈચ્છતા નહિ તેઓને મેદાન મૂક્યા. ઇજિપ્શિયનોએ પોતાની જાતની અહેસલિપિ બદલીને નવી વર્ણલિપિ કરી, જાતની લિપિ બે પ્રકારની હતી, એક પરચર લાકડાં ઉપર લેખ કોતરવાની એટલે માણસ ચીતરી માણસ, ઘોડો ચીતરી ઘોડો તાજ કહાડી રાજ, સૂરજ કહાડી દહાડો સમભવવા; અને બીજી ઉપાધ્યાયો જે પોતાના સંકેત જાણવાને વાપરતા તે.

ઇજિપ્ટમાં લોકનું નહોતું મળતું તેથી નેલનદી ખેડવાને ખેરાંકાનાં અથવા પકવેલાં મટાંકાનાં હોડકાં હતાં, પણ ક્રીનિશિયન લોકનાં જંગલ તેઓના તાબામાં આવ્યાં ત્યારથી તેઓ મોટાં વહાણો બાંધતા થયા—બીબીઈડ એ વેપારનું મોટું મથક હતું—દક્ષિણ એશિયા તથા પશ્ચિમનો ખૂલક અને એથિઓપિયા તથા ઉત્તર આફ્રિકા એ સંધાનો માલ ત્યાં એકઠો થતો. એથિઓપિયાથી વણજરમાં સોડું, હાથીદાંત, ચામડાં, ગુલામો એ આવતાં; કૂપ સુગંધોની વસ્તુઓ અરબસ્તાનથી ને મસાલા હિંદુસ્તાનથી આવતા; એ માલ ગ્રીક ને ફિનિશિયન ખરીદ કરતા; ઇજિપ્ટથી અનાજ ને વણાટકામ બીજે દેશ જતાં; રાજ્યની તરફથી ઉત્તેજન મળતું તેથી લોક ખેતી ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખતા ને તેથી ઇજિપ્ટમાં અનાજનો પાક ઓછો થતો.

(ઈરાનીઓનું.)

અંદ અવસ્તાનો ધર્મ આપનારો જરતોસ્ત પેગંબર ઈં સં ૫૦૦ ૧૫૭૧ માં ને કોઈ કહેછે કે ૧૨૧૬ માં હતો.* જરતોસ્તે કેટલાક મોજેલ કરી બાકઝિયાના રાજ્ય ગુસ્તાસ્પને પોતાના ધર્મમતનો કીધો. ગુસ્તાસ્પે સેળિગ્યન ધર્મ છોડ્યો ને સીથિયાના જે રાજ્યને ખંડણી આપતો તેને કહેવડાવ્યું કે તમે જે સેળિગ્યન પૂજી છોડો તો હું ખંડણી લાઢે. તે રાજ્યએ ગુસ્તે થઈ લશ્કર સાથે આવી બલખ શહેર લીધું ને જરતોસ્તને તથા બીજા ૮૦ ઉપાધ્યાયોને મારી નાંખ્યા. પછી ગુસ્તાસ્પે લશ્કર એકઠું કરી સીથિયોને કાપી નાંખી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું. ને જરતોસ્તી ધર્મને સળળા પાયાપર આણ્યો હતો.

ધર્મ—જગદીશ્વર એક ને અનાંદત છે; અનાંદતત્વ—હમેશથી એ આદિતત્વ છે; સત્યશુભ—સુંદર કર્મની અધિષ્ઠાતાશક્તિ હોરમજદ ને અસત્ય—અશુભ—મલીનકર્મની અધિષ્ઠાતા શક્તિ અહેરીમન છે; ફરેસ્તાઓ, તત્ત્વ—જેઓ મનુષ્યનતિની અવસ્થા રાખેછે ને અહેરીમનના દૂત જે અવ્યવસ્થા—નાશ કરવાને મથેછે તેઓનું કાવવા દેતા નથી; અંતે હોરમજદનો જય છે; પ્રકાશ એ હોરમજદના ચશનું ચિન્હ છે ને તેટલા ઉપરથી તેના બનાવેલા સૂર્યને અથવા જગત્માં આપી રહેલા અગ્નિને પૂજી તે હોરમજદની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવી; વાયુ, પાણી, પૃથ્વી એ તરવાને પણ માન આપવાનું કહ્યું છે. પડતર ખેતર ખેડવું, ફળનાં ઝાડ રોપવાં, વિકરાળ પશુઓનો નાશ કરવો, સૂકી જમીનમાં પાણી આણવું એ કામ મનુષ્યનતને સુખ આપનારાં છે—માટે તે કામ ઈશ્વરને ગમતાં છે અને ઈશ્વર પોતાનાં ઉત્પન્ન કરેલાં પ્રાણીઓને હંચું સુખ થાઓ એવું ઇચ્છેછે. ધર્મના ઉપાધ્યાયો મોટી સત્તા ધરાવતા; એમાંના કેટલાક જ્ઞાની તથા ભવિષ્યવક્તા હતા; તેઓ દરબારમાં બેસતા ને દીવાની કામના ઈનસાફ

* જરતોસ્ત ઈં સં ૫૦૦ સૈકા છઠ્ઠામાં થયા એવું પૂર્વે લખાયું છે, પણ તે તો જરતોસ્તની ગાદી ચલાવનારો હતો. ઈરાન તથા મીડિઆ એ બે જુદાં જુદાં રાજ્ય હતાં, પણ ધર્મ એક હતો. મીડિઆના ઉપાધ્યાયોએ આસીરિયા—બાબિલનના લોકની સંગતિથી પોતાના જૂના ધર્મમાં ફેરફાર કર્યો હતો ને તેઓ માછ કહેવાઈ પોતાના નવા ધર્મનો બાધ ઈરાનીઓને કરતા ને એઓને તેઓનો ચેપ લાગ્યો હતો. ફેરસે માછઓ ઉપર જીલમ ચુલઈ હતો ને જરતોસ્તી ધર્મના એક આગ્રહી ઉપાધ્યાયે જૂનો ધર્મ પાછો મનાવો કીધો હતો (ઈં સં ૫૦૦ ૫૨૨).

પણ કરતા. ઉપાધ્યાય, રાજ્ય ને સૌ લોક રાજ્યના જે જૂના ધારા (ધર્મના પાયા ઉપર રચાયલા) તેને માન આપતા.

સ્થિતિ—જૂના ઈરાનીઓ શરીરે મજબૂત ને લડવૈયા હતા; ઘરડા ને નબળા સિવાય સૌ મરદને રાજ્યની સાથે લડાઈમાં જવું પડતું તેઓ માછલીનાં લીંગડાં—ઓના આકારનું ધાતુના પત્રાનું બખતર પહેરતા; તીર મારવાની કામઠીઓ બહુ લાંબી રાખતા; એક નાની તરવાર ને એક ઢાલ દરેક જણ રાખતો; ઘોડાને પણ તેવાંજ બખતર હતાં; તેઓ લડાઈમાં ગાડી પણ વાપરતા; લડનારાઓને લૂંટ સિવાય બીજો પગાર નહોતો; તેઓ લડવા જતા ત્યારે તેઓની પાછળ ખેરાં છોકરાં ચાકર ચાકરી એ સૌ પરિવાર પણ નીકળતો ને લડાઈના મેદાનથી થોડેક દુરે રહેતો. ઈરાનીઓ લડાઈમાં મોટી હિંમત દેખાડતા ને લડાઈમાં દગા કાવતરાં કામે લગાડવાં તે ઘણું હીણું છે એમ સમજતા; દુશ્મન એકાએક છાપો મારતો તોજ તેઓ રાત્રે લડતા, બાકી લડતા નહિ. લોક મોછલા નહોતા; તેઓ ઢુંગર રાનના સાંકડા પ્રદેશમાં રહેતા; ચામડાં પહેરતા, જંગલી મેવા ખાતા ને પાણી પી સંતોખાતા; છોકરાઓની કળવણી ઉપર ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવતું—ઘોડા ઉપર સવારી કરવી, તીર મારવામાં ચપળતા દેખાડાવવી અને સાચું બોલવું એ ત્રણ વાતનો નાનપણથીજ અભ્યાસ કરવામાં આવતો; છીનાળું કરવું એ ગુનોહ ગણાતો તેમ કુંવારા રહેવું એ પણ ગુનોહ કહેવાતો; ખૂન ચોરી માણસ ભતના સુખનો નાશ કરનારાં છે માટે તે મોટા ગુનોહ ગણાતા.

(યાહુદીઓનું.)

યાહુદીઓ ઈજિપ્તમાં વશ્યા પછી પોતાનો ભરવાડો ધંધો મૂકી ખેતી કામ કરતા થયા હતા ને તેઓએ ત્યાંના ધર્મવિચાર તથા ત્યાંની રીતભાત એમાંનું કેટલુંક પોતાનામાં દાખલ કર્યું હતું. જ્યારે તેઓએ ઈજિપ્ત છોડ્યું ત્યારે તેઓની સંખ્યા બે ત્રણ લાખની હતી ને ઘણાખરા વીસ પચીસ વર્ષની વયના હતા; એ સૌ ચાળીસ વર્ષના બ્રમણમાં પોતાની ઉન્મતાઈથી નાશ પામ્યા હતા, પણ એઓની બાળ તરણ સંતતિ જેણે મોઝીઝ—મૂસાની શિક્ષા અદ્ભુત કર્મો જોઈ જોઈને ખાતરીથી મનમાં ડાંશી હતી તેણે હામના વંશજોમાંના ઘણાક જે કનાનમાં હતા તેઓને ત્યાંથી કહાડી મહેલી ત્યાં પોતાનો સ્થાયી કાસ કીધો—એબ્રેહામે પોતાની જન્મભૂમિ છોડી ત્યાર પછી ૪૭૦ વર્ષ, ૧૪૫૧ માં.

એ વેળા ચાહુદીઓનાં ૧૨ કુળ હતાં; તેઓને કના-
નનો પ્રદેશ વંહુચી આપવામાં આવ્યો. ચાહુદી પ્ર-
બસતાકે રાજ્ય ૩૫૬ વર્ષ રહ્યું તે કાળમાં તેઓએ
પરસ્પર ઠંડા કીધા ને બીજાં રાજ્યો સાથે લડતાં સા-
ત વાર તેઓની તાબેદારીમાં રહી બહુમ વેઠ્યો.
પોતાનાં ધર્મકર્મ મોટા કાઠનાં હતાં તે છતાં ઘણાક
લોક મૂર્તિપૂજક ને દુરાચારી થયા. તેઓનાં સ્તુતિ-
પાત્ર કર્મ આ હતાં કે તેઓએ ફિલિસ્ટીન સાથે લડતાં
વચમાં વચમાં શૌર્ય પરાક્રમ દેખાવ્યાં અને જોકે તેઓ
સ્વચ્છંદે વર્તતા તોપણ તેઓ વડોલોનું ભપલકીયા પણ
માન રાખતા અને મુખ્ય ઉપાધ્યાય દ્વારે દેવવાણી
થતી તે તથા ભાવિવક્તા જે કહેતા તે સાંભળતા.
પંદર ન્યાયાધીશમાં જેઠો સારથુએલ જે ભાવિવક્તા
પણ હતો તેણે કામકામ કરી નતિયોના ઠંડા પતાવી
મૂર્તિપૂજક કહડાવવાને ભાપણ કરી શુદ્ધ ધર્મ જો-
ધને માટે ઉપાધ્યાયોની સભા સ્થાપી હતી. પછી
સાજસ રાજ થયો-(૧૦૬૫) તેણે ચાહુદીઓને
લડવૈયાની કીર્તિ આપાવી, પણ હજી તેઓ દોલત ને
મોજશોખ વિનાના બેહુત તથા પશુપાળનીજ સ્થિતિમાં
હતા. પણ રેબિડની તથા સોલોમનની કારકીર્દીમાં
ચાહુદી રાજ્યનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હતો-ઉત્તરસીમા
રીબલાહ સુધીને ઉત્તરપૂર્વ તરફ યુફ્રેટિસ સુધી હતી;
ત્યાંથી આમન, મોઆબ ને ઇડમ એ પ્રદેશોની
પેલીગમથી તે રાતા સમુદ્રના પૂર્વ કાંઠા સુધી હતી ને
પશ્ચિમસીમા ભૂમધ્યસમુદ્રનો કાંઠો હતો; ફિલિસ્ટીનનો
પ્રદેશ તાબામાં આવ્યો હતો ને શ્રીનિશિયન તેઓના
દોસ્ત થયા હતા.

રેબિડે નરસલેમને રાજધાની કરી ને ત્યાં મોટું
દેવળ બંધાવ્યું. જ્યારે “સાફયલેબની પેટી” ત્યાં
પધરાવી ત્યારે ૨૨ હજાર બળદ ને ૧ લાખ ૨૦ હજાર
ઘેડાનો ઈશ્વરને લોગ આપવામાં આવ્યો હતો.
સોલોમનની કારકીર્દીમાં બીયુને માટે રાખેલું લશ્કર
પંડોશનાં રાજ્યોને ભારે ભયમાં રાખતું; દોલત ને
મોજશોખ પારધિનાની હતી. ચાહુદીઓનાં વહાણ
દેશાવરોનો માલ આણતાં ધયાં; ને શ્રીનિશિયન લોક
પારોથી શિષ્પકામ શીખી લીધેલાં તેમાં તેઓએ
વધારા કીધો. નીતિશાસ્ત્ર ને પદાર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યવ્ય-
વસ્થા ને રાજકાર્ય, પદાર્થ પ્રાણી છતિદાસ ને કવિતા
એ સંધામાં ચાહુદીઓ દુશળ શોભ્યા.

એ પ્રમાણે ચાહુદીઓનો સંસારી ઉત્કર્ષ હતો, પણ
તેઓના બેરસા તેઓનાં તાબામાં નહોતા. સોલો-
મને પરદેશી ને વિનયિત મૂર્તિપૂજક લોકની સ્ત્રીઓ

સાથે સંબંધ કીધો ને મૂર્તિપૂજક કીધી; તેના મરણ
પછી નતિઓમાં કસલ ઉઠ્યો; ન્યૂડાનું તથા ઇસ્રાએ-
લનું એમ બે રાજ્ય બુદ્ધાં પાડ્યાં ને લોક પાછા મૂર્તિ
પૂજવા લાગ્યા. ઇસ્રાએલનું રાજ્ય મોટું ને ઘણી
વસ્તીવાળું હતું, પણ ન્યૂડાનું વધારે દોલતમંદ ને રા-
જધાની તથા દહેરાને લીધે અને રેબિડવંશજ રાજ્યોને
લીધે વધારે અગલનું માનવંતું મનાવું; અને એથી બે
રાજ્યો વચ્ચે ઠંડા ચાલ્યાંજ કીધા. ઇસ્રાએલના
રાજ્યમાં જોકે ખરો ધર્મ સખ્તીથી કાયમ રાખવામાં
આવ્યો હતો તોપણ ખરાને ખોટા ભાવિવક્તાઓના
ઠંડાથી ત્યાંના લોકની સ્થિતિ બુંદી હતી.

નીનીવેના શાસમેનાસરે ઇસ્રાએલના રાજ્ય ઉપર
ચઢાઈ કરી સમારીઆનો પ્રાંત બિનડ કીધો ને, દશ
બતને કેદ કરી લેઈ નઈ આર્મીનિઆ ને મીડિયામાં
રાખી (ઈ. સ. ૫૦૭૨૨). સમારીઆનાં જે ઘોરાક
ચાહુદીઓને રહેવા દીધેલા તેઓ ત્યાં નવા વસાવેલા
મૂર્તિપૂજક લોક સાથે એકઠા થયેથી પોતાનો ને બીજા-
ઓનો મળીને એક નવો ધર્મ માનતા થયા. નેબુડનેઝરે
નરસલેમ છુંટ્યું ને ન્યૂડાના લોકને બાબિલનમાં કેદ
રાખ્યા (ઈ. સ. ૫૦૫૮).

ધર્મ-નગતની ઉત્પત્તિ વિષે મોઝીઝે આ પ્રમાણે
કશું છે-પ્રથમ સર્વત્ર અંધકારમય જળ હતું, ને તે
ઉપર પ્રભુનો શ્વાસ ચાલતો હતો. પ્રભુએ કશું કે
પ્રકાશ ધાઓ ને તે થયો; પ્રભુએ પ્રકાશને અંધકાર-
માંથી બુદ્ધો પાડ્યો; પ્રકાશને દહારો કલો ને અંધા-
રાને રાત કહી. બીજે દિવસે પ્રભુએ કશું કે પાણીની
વચ્ચે અંતરિક્ષ ધાઓ ને તે થયું ને પાણી ઉપર તબે
બુદ્ધાં પડ્યાં. ત્રીજે દિવસે પ્રભુએ કશું કે આકાશની
નીચેનાં પાણી એક જગાએ એકઠાં ધાઓ ને ઠોરી
જમીન દેખાવ્યો, ને તેમ થયું; અને પ્રભુએ ઠોરી
જમીનને પૃથ્વી કહી ને એકઠાં મળીનતાં પાણીને સમુદ્ર
કહા; પૃથ્વી ઉપર ધારા, વનસ્પતિ, વૃક્ષ એ કીધાં.
ચોથે દિવસે સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્ર ઉત્પન્ન કીધાં. પાંચમે
દિવસે જંતુ, પક્ષી, જળચર એ ઉત્પન્ન કીધાં. છઠે
દિવસે ઉરગ, પશુ, ઠોર એ ઉત્પન્ન કીધાં; અને પછી
પ્રભુએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ને પ્રતિમા પ્રમાણે
મનુષ્યને ઉત્પન્ન કીધો.* એ પ્રમાણે જગત્ ઉત્પન્ન
કરી સાતમે દિવસે પ્રભુએ વિશ્રાંતિ લીધી ને એ દિવ-
સને સાબાથ પવિત્ર સ્થાપ્યા.

* પ્રભુએ ભાવની તરોડીને માણસ બનાવ્યો ને તેનાં નસ-
કોશનાં શ્વાસ કુંઠાએ એકરે ને સજીવ પડ્યા. એ આદમને
નિઠાવશ કરી તેની એક પાંચળી કહાડી અંધારામાં મારેને દે.

ધર્મેનીતિ વિષયમાં સુન્નતથી સંસ્કારી થયેલા ચાહુદીઓને માટે ઈશ્વરની મુખ્ય દશ આજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી. હું વિના બીજા કોઈ દેવોને હું માનીશ નહિ; હું તારે માટે દેવરૂપ કોઈ કોતરેલી મૂર્તિ કરીશ નહિ; આકાશમાંની કે પૃથ્વી ઉપરની કે પાણીમાંની કોઈ પણ પ્રતિમા કરીશ નહિ; હું તેને નમીશ નહિ; હું તેની સેવા પૂજા કરીશ નહિ;—જેઓ મને ધિક્કારશે તેઓના ઉપર તેઓની ત્રીજી ચોથી પહેડી સૂધી હું કોપીશ અને જેઓ મારા ભક્ત રહેશે, મારી આજ્ઞા પાળશે તેઓની હજારો પહેડી સૂધી હું દયા રાખીશ; હું વિનાકારણ વૃથા તારા પ્રભુનું નામ લેઈશ નહિ, જો લેઈશ તો તે તને નિર્દોષ નહિ માને; સાખાથ દિવસને પવિત્ર માની પાળજે; હું તારાં માખાપનું સન્માન રાખજે કે તારૂં આવદાં વધે; હું કોઈની હલ્લા કરીશ નહિ; હું અભિચાર કરીશ નહિ; હું ચોરી કરીશ નહિ; હું તારા પડોશીની સામા ખોટી સાક્ષી પૂરીશ નહિ; હું તારા પડોશીના ઘરની, તેની સ્ત્રીની, તેનાં આકર્યાકરડીની, તેનાં બળદ ગધેડાંની તૃણા રાખીશ નહિ.

મોઝીએ પ્રભુની આજ્ઞા ઉપરથી ચાહુદીઓ પાસે સર્વ સામગ્રી એકઠી કરાવીને લોકસમુદાયના તંત્રમાં જાયો મંડપ રચાવ્યો; તેમાં અઢી હાથ લાંબી, દહોઢ હાથ પહોળાની ને દહોઢ હાથ જાંચી એવી, વળી માંહેથી ને બહારથી ચોખ્ખા સોનાથી મઢેલી આવળના લાકડાની પેટી મૂકી ને તેમાં સાક્ષ્યલેખન રાખ્યો હતો.

કહું કરી દીધું ને પાંસળીની ઝેરી બતાવી. એ દંપતિને પ્રભુએ ઈડન વાડીમાં રાખ્યું હતું ને આજ્ઞા આપી હતી કે વાડીમાં વચ્ચેવચ્ચ જ્ઞાનનું ઝાડ છે તેનું ફળ ખાશો નહિ; એવું હતાં તેઓએ એક ધૂતિ સર્પના ભભાવ્યાથી ફળ ખાધું હતું ને એ પાપને માટે પ્રભુએ આદમ તથા ઇવ તથા સર્પ એ ત્રણેને શાપ દીધા હતા. પછી આદમનો દીકરો કેન પોતાના ભાઈ આબેલનું ખૂન કરી પ્રભુથી વિરુદ્ધ થયો, પણ તેના કરગરવાથી પ્રભુએ તેના વંશની વૃદ્ધિ કરી હતી. કેટલેક કાળે મનુષ્યોની અનીતિથી કેટાળી પ્રભુએ કહ્યું કે ‘મારો આત્મા સદા મનુષ્યોની ખટપટમાં નહિ પડે; હવે તેનું આવરદા એકસો ત્રીસ વર્ષનું થશે.’ કેટલેક કાળે પ્રભુએ જોયું કે માણસો બહુ પાપી થયાં છે; તેઓનાં હૈયાંના વિચાર ને તર્ક નિરંતર કેવળ દુર્વૃત્તિનાથી ભરેલા છે; ને પ્રભુએ મનુષ્યને ઉત્પન્ન કર્યો તેને માટે પસ્તાવો કર્યો ને પછી ખિન્ન થઈ કહ્યું કે પૃથ્વી કુટ ને નિર્દય કર્મથી ભરપૂર થઈ છે માટે હું તેના સંહાર કરીશ; પછી જળપ્રલયથી સંહાર કર્યો હતો, ને પોતાના ભક્ત નોહાને ઉગાથો હતો.

† સાક્ષ્યલેખની પેટી ફિલિસ્ટીન લોક લેઈ ગયા હતા, પણ તે પાછી આણવામાં આવી હતી ને જ્યારે ફેર્ફે બંધાયું ત્યારે તેને ત્યાં રાખવામાં આવી હતી.

પેટી ઉપર અઢી હાથ લાંબું ને દહોઢ હાથ પહોળું એવું ને જેના બે છેડાપર પાંખો પસરેલી એવા બે ફરેસ્તા કરેલા એવું એક દયાસન મૂક્યું હતું—(એ દયાસનપરથી પ્રભુએ પ્રસંગે પ્રસંગે વાણીદ્વારે ચાહુદીઓને આજ્ઞા આપ્યાં કરીશ એવું કહ્યું હતું); મંડપની ઉત્તરે પડદા બહાર મેજ મૂકી તે ઉપર પ્રભુની સન્મુખ રોટલી રાખી હતી; મંડપની દક્ષિણ બાજુએ દીવાનું સોનાનું ઝુમ્મર રખાવ્યું હતું; તંત્રમાં પડદાની સામા ધૂપને માટે સોનાની વેદી રખાવી હતી; મંડપના દ્વારની સામા પડદો ભેભા કરાવ્યો હતો ને દ્વારની પાસે બાળવાનો બલિ તથા ખાવાનો બલિ આપણું કરવાને યજ્ઞવેદીઓ રખાવી હતી; તંત્ર તથા વેદીની વચમાં પાણીનો હોળ કરાવ્યો હતો—(નહાવા તથા હાથપગ ધોવાને); એ પ્રકારની રચનાવાળા મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેમાં કરવાનાં કાર્યોનો વિધિ દેખાડાવી મોઝીએ સંધું ધર્મકાર્ય અધિકારીઓને સોંપી દીધું હતું.

ચાહુદીઓ કેવળ શુદ્ધ રહી શ્રદ્ધાથી પ્રભુની આજ્ઞા માને ને તેને પ્રસન્ન રાખે એવિષે ધર્માધિકારીઓનો મોટો પરિશ્રમ હતો. અજાણે પાપ કર્યાનું—ધર્માધિકારીએ પાપ કર્યાનું—સમસ્ત લોક પાપ કર્યાનું—હાકેમે પાપ કર્યાનું—પોતાની જાણ છૂપી રાખ્યાનું—અપવિત્ર વસ્તુને અડક્યાનું—ખોટા સોગત ખાધાનું—મંદિરની વસ્તુ ચોર્યાનું ઇત્યાદિકનાં પ્રાયશ્ચિત્ત હતાં; અને તેને માટે વિધિપૂર્વક બલિ હતા—દહનીય બલિ બળદ, ઘેટા, કબૂતર વગેરેના હતા. વળી માનતા, રૂડા અવસર વગેરે નિમિત્તના પણ બલિ હતા. વર્ષમાં ત્રણ વાર મહોત્સવ કરવા (એકમાં સાત દહાડા ખમીરવાળી રોટલી ના ખાવી); વર્ષમાં ત્રણ વાર ચાહુદી સમસ્તે પ્રભુમંદિરમાં આવવું; કોઈ પણ દેવની મૂર્તિ ન કરવી, બીજા દેશના લોકોના દેવને બલિ ન આપવા, મૂર્તિપૂજકોના ઉપર દ્વેષ રાખવો ને તેઓની મૂર્તિનો નાશ કરવો એવી પ્રભુએ આજ્ઞા આપી હતી. ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષે આ પ્રમાણે: બે ખરીના પગવાળાં ને વાગોળનારાં પશુ ખાવાં—બેટ સસલાંને બે ખરી નથી માટે તે અને ભૂંડ વાગોળનું નથી માટે તે અપવિત્ર પ્રાણીનું માંસ ખાવું નહિ ને તેના શવને અડકવું નહિ; પાંખ ને લીંગડાં હોય, તે દરિયાનાં પ્રાણી ખાવાં; ગરૂડ, ગીધ, કાગડો, ધૂવડ, સકરો, હંસ, સારસ, કૌંચ, વડવાગોળ વગેરે ન ખાવાં, પણ બેડનારા ચાર પગના જીવ જેઓને પગ ઉપરાંત ફેફવાની ટંગડી હોયછે તે ખાવો વગેરે. છાકરો જાણનારી સ્ત્રી ૭ દહાડા કેવળ અપવિત્ર ને પછી તે ૩૩

દહાડા લગી કોઈ અવિત્ર વસ્તુને અડકે નહિ ને મંદિરે
નંત્ર નહિ; છાકરી જાણનારી જે અઠવાડીયાં લગી કેવ-
ળ અપવિત્ર ને પછી ૬૬ દહાડા અલસાયલી જેવી રહે.
કોઢીયું માણસ ને તેનું ઘર ધણું અપવિત્ર મનાવું.

ધારાઓ-દાસદાસી સંબંધી: ખરીદ કરેલો યા-
હુદી નોકર છ વર્ષ નોકરી કર્યા પછી સાતમે વર્ષે કંઈ
પણ આપ્યા વિના ધણીથી છૂટા થાય; પરણેલો હોય
તો તેની ખેરી પણ તેની સાથે જાય; શેઠે આકરને પર-
ણાવ્યો હોય તો આકર એકલો બંધનથી છૂટે ને તેનાં
ખેરાં છાકરાં શેઠની પાસે રહે; જો આકર કહે કે હું
મારા શેઠને તથા મારાં ખેરાં છાકરાંઓને ચાહું છું,
મારે છૂટી જવાની ઇચ્છા નથી તો શેઠ તેને ન્યાયાધી-
શ આગળ લેઈ જાય ને તેનો કાન વીધે; દાસીનું કામ
કરવાને વેચેલી દીકરી તે શેઠથી છૂટી ન થાય. શેઠે
લગ્ન કરવા સાડા ખરીદ કરી હોય ને પછી તે પસંદ ન
પડે તો નાણું પાછું લઈ પાછી અપાય, પણ ચાહુદી
વિના ખીજી જતના કોઈને વેચાય નહિ. જો કોઈ
પોતાને સાડા ખીજી સ્ત્રી કરે તો પહેલીને અત્રવસ્ત્ર ને
વાસો એ બોલાઈ ન કરે ને બોલાઈ કરે તો તે સ્ત્રી કંઈ
પણ આપ્યાવિના છૂટી પડી શકે. **મારમારણ સંબં-
ધી:** મારથી સામું માણસ મરી જાય તો મારનારને
મારી નાંખવો; જો કોઈ દેવથી પોતાના પડોશીને
મારવા આવે તો તેને પ્રભુની વેદીથી બહાર કહાડવો
કે તે મરે; જે પોતાનાં માળાપને મારે તેને મારી નાં-
ખવો; માણસને ચોરી વેચે તેને મારી નાંખવો; જે
માળાપને શાપ દે તેને મારી નાંખવો; મારામારીમાં
પત્થર કે મુઠ્ઠી વગેરેથી જો કોઈ માંદો પડે તો માર-
નારે નુકસાન ભરી આપવું; શેઠ પોતાના આકર કે
આકરડીને લોકડી મારે ને તેથી મરણ થાય તો શેઠને
શિક્ષા કરવી, પણ માર ખાનાર એક જે દહાડા છવે
તો શેઠને શિક્ષા નહિ, કેમકે તે તેનો માલ છે; માર
ધક્કાથી સ્ત્રીનો ગર્ભ પડે ને ખીજી હાનિ ન થાય તો
સ્ત્રીનો ધણી જે કહે ને ન્યાયાધીશ મંત્રૂર કરે તે માર-
નારો આપે, અને જો હાનિ થાય તો છવ સાટિ છવ,
આંખ સાટિ આંખ, દાંત સાટિ દાંત, હાથ સાટિ હાથ,
પગ સાટિ પગ વગેરે મારનારો જાય; મારથી દાસ
દાસીની આંખ ફૂટે અથવા દાંત પડે તો તેને ત્રાટિ
શેઠને શિક્ષા નહિ; ગોધાને શિંગડાં મારવાની ટવ હોય
ને તેના ધણીને બળર છતાં તેણે બાંધી ન રાખ્યો ને
માણસ મરણ પામ્યું તો ગોધાને પત્થરે પત્થરે મારી
નાંખવો ને તેના ધણીને પણ મરણશિક્ષા થાય; કોઈ
ખાડો ખોદે ને ન કાંકે અને તેમાં ગોધો કે ગધેદું પડે

તો ખાડાવાળો નુકસાનનો અવેળ આપે ને મુજેલું ટોર
તેનું થાય; એકનો ગોધો ખીજતના ગોધાને મારી નાંખે
તો છવતા ગોધાને વેચી નાંખી અરધો અરધો અવેળ
બંને ધણી વહેંચી લે ને મુજેલા ગોધાને પણ વહેંચી લે,
પણ ગોધાને મારવાની ટવ છે એમ તેનો ધણી જાણતો
હોય તો તે ગોધાને બદલે નવો ગોધો આપે ને મુજેલો
પોતે રાખે. દુધ ને દૂલડીઓ દીકરા બાપની આજ્ઞા
ન માનતો હોય તો માળાપે તેને પકડી પોતાના શહે-
રના મુખીઓ પાસે લેઈ જવો ને તેઓ પણ જાણે કે
છાકરો હાકી જો તો તેને સૌએ પત્થર મારી મારીને
મારી નાંખવો; કોઈ પાપકર્મ કરવાથી મરણહંડને
પાત્ર થયો હોય તો તેને ઝાડ ઉપર લટકાવી મારી નાં-
ખવો; અજાણે ખૂન કરનારાઓને માટે ધારો કે જ્યાં-
સુધી ન્યાય થાય ત્યાંસુધી તેઓ ઠેરવેલાં કેટલાંક શ-
હેરોમાંથી કોઈમાં જઈ રહે; એ શહેરની બહાર ભમતો
હોય ને વેર લેનારો તેને મારી નાંખે તો એ ગુનેહગાર
નહિ. **ઝોરી સંબંધી:** જે કોઈ ગોધાને કે ઘેરાંને ચોર
ને કાપે કે વેચે તે ગોધાને બદલે પાંચ ગોધા ને ઘેરાંને
બદલે ચાર ઘેરાં આપે; જો ચોર ખાતર પારડતાં પકડાય
ને વહાણું વાળું હોય તો તેને લીધે રક્ત પડે તો તેણે
બદલો વાળવો જોઈએ, તે કંજાલ હોય તો તે વેચાય;
ગોધો ગધેદું કે ઘેદું કે ચોરેલી વસ્તુ તેના હાથમાં જ-
વતી મળે તો તે તેનું બમણું પાછું આપે. **નુકસાનો
સંબંધી:** જે કોઈ ખીજતના ખેતરમાં કે દ્રાક્ષાવાડીમાં
ટોર હાંપી વણસાડ કરાવે તો પોતાના ખેતરમાંનું ને
પોતાની વાડીમાંનું જે કંઈ મોઢું તે તેને બદલે આપે;
આગથી ખેતર વણસે તો આગ લગાડનાર નુકસાન
ભરી આપે. પડોશીને લાં મુકેલું રૂપું કે ચરણું ચો-
રાય તો ચોર મળેથી તે બમણું આપે ને ચોર ન મળે
તો તે પડોશીને ન્યાયાધીશ આગળ આણવો; ખોથા-
યલી વસ્તુના ધણી થવા આવનારાઓની કૃત્રીદ ન્યા-
યાધીશ ચૂકવે, જે અપરાધી કરે તે બમણું આપે. **વા-
રસા સંબંધી:** કોઈને દીકરા ન હોય તો દીકરી વા-
રસ થાય, દીકરી ન હોય તો તેના ભાઈઓ; ભાઈઓ
ન હોય તો બાપના ભાઈઓ ને એ ન હોય તો દુકુળના
પાસેના સંબંધી વારસ ગણાય. વેસવાળ ન થયેલો
એવી કુવારીને ભાળવી તેની સાથે સુએ તો તે તેને
પકડું આપી પરણે અને કુવારીનો બાપ પરણાવવાની
ના કહે તો કુવારીઓનાં પક્ષાં પ્રમાણે ગુનેહગાર તેને
રૂપું આપે. એક કુળની દીકરી ખીજી કુળના દીકરા
સાથે પરણવાથી પહેલા કુળવાળાને વારસાનું નુકસાન
થવા લાગ્યું તેથી એમ કરાવવામાં આવ્યું કે દીકરીઓ
બાપનાજી કુળમાં પરણે ને કાકાના દીકરાઓ સાથે પ-

રણુવાની રીત ચાલી. છીનાળા સંબંધી: છીનાળું કરનાર સ્ત્રીપુરુષોને અને પુરુષ-પશુ સાથે સોળત કરનારાઓને મારી નાંખવાં; જે કોઈ સ્ત્રી પશુ સાથે સોળત કરે તો તે સ્ત્રીને તથા પશુને બંનેને મારી નાંખવાં; દીકરો માની સાથે સોળત કરે તો તે બંનેને જીવતાં બાળી મૂકવાં. તલાકનો ધારો: આવી રીતનો કે ધણીએ પોતાની સ્ત્રીનામાં અનાચાર જોયો હોય તો તલાક આપી છે એવી ચિઠ્ઠી તેણે જૈરીને આપી કહાડી મૂકવી; એ જૈરી બીજાની સાથે પરણી શકે; એ પણ તલાક આપે તો પહેલો ધણી તેને પાછી સંધરે નહિ. નવા પરણેલા પુરુષને માટે ધારો હતો કે તે વર્ષ દહાડા સૂધી લડાઈમાં જાય નહિ. બીજી શિક્ષાઓ આ પ્રમાણે હતી—ડાકેણને જીવતી ન રાખ; પ્રભુવિના બીજા કોઈ દેવ નિમિત્ત ચણ કરાવનારાને મારી નાંખ; પ્રવાસીને, વિધવાને કે અનાથને દુઃખ ન દે; ગરીબને ધીરેલાં રૂપાનું બાળ ન લે; પડોશીનું વસ્ત્ર ઘરેણે લીધું હોય તો તે સાંજ પડતાં પહેલાં તેને પાછું આપ નહિતો તે શેમાં સૂશે? દેવની નિંદા ન કર ને લોકના હાકેમને શાપ ન દે; ખોટી વાર્તા ન ચલાવ; અધર્મી સાક્ષી થવાને દુષ્ટનો સાથી ન રહે; દુષ્ટપણું કરવાને ઇં ધણા જાણમાં સામિલ ન થા; ન્યાય ફેરવાવવાને ઇં ધણાઓની પેઠે ઈનકાર ન કર; દુશ્મનનું ગોઠું ગધેડું ભટકડું કેથે નજરે પડે તો ઇં તેને પાછું આપ; ઇં તારાં ગરીબના વાદમાં ન્યાય ન ફેરવ; ભૂહાણથી દૂર રહે અને નિર્દોષ તથા ધર્મીને મારીશ નહિ; ઇં લાંચ લેઈશ નહિ; કેમકે લાંચ ડાહ્યાને આંધળો કરેછે ને ન્યાયીઓની વાતને ફેરવી નાંખેછે; છ વર્ષ ઇં તારી જમીનનું ઉત્પન્ન ખા, પણ સાતમે વર્ષે તેને પડતલ રાખ કે ગરીબગરબાં ને પશુઓ તેનું ઉત્પન્ન ખાય. બાળખોરી કરતો નહિ; વળી બાપ-મા-બેન (બાપની અથવા માની દીકરી)—દીકરાની દીકરી-દીકરીની દીકરી-ફાઈ-માશી-કાકી-દીકરાની વહુ—લાલી એ સૌની નમ્રતા ન જો, તે દુષ્કર્મ છે; એક સ્ત્રીના જીવતાં તેને બીજાવાને તેની બેનની કે અળગીની કે સૂવાવડીની કે પડોશીની સ્ત્રીની નમ્રતા ન જો; પુરુષસંભોગ કે પશુસંભોગ કરીશ નહિ; સ્ત્રીપશુ સંભોગ કરીશ નહિ,—એ ઘોર પાતક છે; પોતાની દીકરીને છીનાળું કરાવી બ્રધ્ર ન કરીશ; ખેતરની નિશાની ન ખસેડીશ; ચાહુદી વિના બીજા કોઈ પરદેશી સાથે કશી રીતનો સંબંધ રાખીશ નહિ.

ચાહુદી સ્ત્રીઓ આચ્છવને ટાણે એકઠી મળી ડફ ખંજરી લેઈ ગાતી ને નાચતી. ઇન્જિનના ફેરો રાત્રનું સેન પાણીમાં ડૂબી ગયું ને ચાહુદીઓ ક્ષેમ ભગ્યાં તે પ્રસંગે મોઝીઝની બેન મરીઅમે પ્રભુનું જયગીત ગાઈ ગવાડયું

હવું. જૈર ન્યાયાધીશની પછી ચાહુદીઓ ફિલિરટ્ટેન તથા આમોનૈટ લોકથી પરાલવ પામ્યા ત્યારે ચાહુદીઓએ જોડતાને પોતાનો સરદાર કીધો હતો ને જય મેળવી તે પાછો આવતો હતો તે પ્રસંગે તેની દીકરી ધણીએક સ્ત્રીઓ સાથે ગાતી નાચતી બાપને મળવાને સામી ગઈ હતી.

ચાહુદીઓના વડીલ એક જગદીશ્વરને માનતા; ઇન્જિનમાં જઈ વર્યા પછી ચાહુદીઓને ત્યાંની મૂર્તિપૂજા તથા અનીતિનો પાશ લાગ્યો હતો; તેઓને મોઝીઝે અનેક અદ્ભુતથી ને અનેક ભયથી એક ઈશ્વરને ભજવા વિષે, સદા શ્રવિમાં રહેવા વિષે ને રાત્ર્યમાં તથા બહારમાં વર્તવા વિષે ધર્મનીતિનો યથાસ્થિત બોધ કીધો; ઉપાધ્યાયોએ મોઝીઝની શિક્ષાનો લોકને સુબોધ કર્યો કીધો ને રખેને પડોસનાં રાત્ર્યના સંબંધથી પ્રભુ બ્રધ્ર થાય મઠે કેટલાક ધારા પણ ચલાવ્યા;—તોપણ, ચાહુદીઓનાં ચિત્ત મૂર્તિપૂજા ને સંસારી મોજમજા તરફ ધસ્યાં જતાં અટક્યાં નહિ. પરસ્પર કલહ ને પારકાના સંસારી વૈભવ ઉપર મોહ એ બેથી તેઓની સ્થિતિ ભુંડી થઈ; તોપણ ઉવિડ સોલોમનના પૂરા તેજસ્વી રાત્ર્યમાં ચોક્કા રાત્ર્યે એક ઈશ્વરને સંભારી ક્ષમા માગતાં ઉપકાર માનતાં તેના ગુણ ગાયા ને તેના પુત્રે મૂર્તિપૂજામાં તથા અનીતિમાં રમતાં નીતિસૂત્રો કીધાં—એ મોઝીઝના ધર્મનો મોટો યશ છે. બીજા દેશના લોકે અક્ષેક વિષયમાં સંપૂર્ણ લાલો લીધો, પણ ચાહુદીઓએ ઉવિડ સોલોમનના વખતમાં એકે સમે સામટો ઉત્કર્ષ દેખાડ્યો.

(કીનિશિઅનોનું).

અક્ષેક શહેર સ્વતંત્ર રાત્ર્ય હતું, પણ રક્ષણને માટે તે સંધાં સંપ બાંધી રહ્યાં હતાં ને તેમાં પ્રથમ, સૈડનનું (ઇ૦ સ૦ ૫૦૦૯ માં હતું) ને પછી ટાયરનું ઉપરીપણું હતું. પણ એ સંપ, સ્વાર્થ ને વેપારની અદેખાઈથી વારે વારે તૂટતો. શહેર શહેરમાં રાત્ર્યો, પ્રભુસત્તાક રાત્ર્યના ચોડાધણા ધારાથી રાત્ર્યચવસ્થા રાખતા.*

* ટાયરના સત્તાધારી આલ્બાનનનાં શહેર ગામ ઉપર નિર્દેશપણે સત્તા ચલાવતા તે ઉપરથી કીનિશિઅન લોકે આસિરિઅન ને પછી બાબિલોનીઅન એઓની મદદ માગી હતી; પણ ટાયરના લોક વહાણની લડાઈમાં બહુ જોરોવર હતા તેથી તેઓએ દુશ્મનોનું કાવવા દીધું નહોતું. પણ જ્યારે નેબુકડનેઝરે ટાયરને ઘેરો થાકી તેરમે વર્ષે જમીનદોસ્ત કીધું ત્યારે તેઓએ નિરૂપાય થઈ ત્યાંથી ખસી જઈ નવું ટાયર વસાવ્યું હતું. સૈરસે બાબિલન લીધું ત્યારે કીનિશિઅન શહેરો રાજ્યશુધી તેને તાબે થયાં હતાં.

વહાણુ ખેડવાની બાજુમાં ને વેપાર કરવામાં શ્રીનિ-
શિશ્યન જેવા તે કાળમાં ખીબ કોઈ લોક નહોતા. ટા-
યરના લોક એક બતની માછલીના રસનો રંગ બના-
વતા ને તેથી રંગેલાં કપડાં બહુજ વખણાતાં. તેઓ
સણ, ર ને સૂતર ઇન્જિયથી આણતા ને પછી તેનાં ઘણી
તરેહનાં અને રંગદાર કપડાં બનાવી દેશાવરોમાં લેઈ
જતા. લોકડાં હાથીદાંતના પદાર્થો બનાવવાનાં અને
શ્રીમતી મણિ સોના રૂપાના બડાવનાં કારખાનાં હતાં.
તેઓનો વેપાર ઇન્જિય અરબસ્તાન સાથે, સીરિયા
ખાબિલન, મધ્ય એશિયા ને કોકેસસ પર્વતના પ્રદેશો
સાથે જાંટની વણબરોથી ચાલતો; ભૂમધ્યસમુદ્રના કાંઠા
તથા ટાપુ સાથેનો ને હિંદી મહાસાગરના ટાપુઓ સા-
થેનો વેપાર વહાણે ચાલતો. તેઓએ રૂપેનની ખા-
ણીની હોલત પોતાની કરી હતી ને ત્યાંના લોક પાસે
શુભામી કરાવી હતી.

ઉપાધ્યાયોની પણ સત્તા ચાલતી, પણ તેઓની
વંશપરંપરાની બતિ નહોતી. તેઓ મોલોકને મનુ-
ષ્યના ભોગ આપતા—ખાણને પણ માનતા—તેઓ
હરીથી પોતાનાં ડોકાં કાપી દેવને પ્રસન્ન કરતા. થા-
ન્મજા ઓરોનિસ એ દેવને પણ અનાચારચુક્ર
વિધિથી પૂજતા.

(ગ્રીકનાં.)

મૂળવતની, પિલાસનિશ્યન કહેવાતા; પછી તેજ
બતિનું પરોશમાં રહેતાં એક ટાળું જે હેલીનીજનું
કહેવાયું તેણે પિલાસનિશ્યનોને ખસેડ્યા ને તે દેશમાં
સઘળે ફરીવળ્યું. ગ્રીસના ઉત્તરપ્રદેશમાં થેસલી પ્રાંત
જે ત્યાંના એક શહેરનો રાજ હેલીના નામનો હતો—તેને
ત્રણ દીકરા ઈઓલસ, ડોરસ ને ક્રૅયથસ નામના
હતા—એ હેલીને ઐઓન ને એપ્રીઅસ એ નામના
બે દીકરા હતા—એ સૌ આખું ગ્રીસ છતી લેઈ બુદે
બુદે ફેલાણે વસ્યા. ઇઓલિયન, ડોરિયન, ઐઓનિ-
યન, એપ્રીઅન એ નામનાં ચાર કુળનો વિસ્તાર ચાલ્યો
—એ ચારમાં ઐઓનિયન અને ડોરિયન એ બે કુળ
વિશેષ બહાર પડ્યાં અને બેકે તે પોતાનું એકલોલી

રાખતાં છતાં ગુણુ કર્મે પરત્વે બુદે બુદે પ્રકારે દેખાયાં,
તોપણ એક ભાષા, એક ધર્મ ને ધણુંકરીને એકસરખો
રાજકીય વહીવટ એને લીધે તે બે કુળને ખીબ પણ
સામાન્ય પક્ષ એકજ સ્વરૂપે શોભતાં.*

ગ્રીક લોકે પોતાના એકદેશી સંપે દ્રાવ્યની લડાઈમાં
જય મેળવતાં પોતાનું સ્વરૂપ આગેમેનન, એલિસિઝ,
યુલિસિઝ, એન્ટસ, હેલનનો ધણી મેનેલેઅસ, નેસ્ટર,
પેટ્રોક્લસ આદિ યોધાઓના ગુણકર્મમાં દેખડાવ્યું
હવું (ઈ. સ. પૂ. ૧૧૮૪); પછી ગ્રીસમાં ફેરફાર થઈ
ગયા હતા, ને છેલ્લીવારે ડોરિયન ગ્રીકનું પ્રબળ થયું
હવું ને ખીબ ગ્રીકો અહીં તહીં જઈ રહ્યા હતા. એ
હંગામમાં ઘણાક ગ્રીક લોકે સ્વદેશ છોડી આસપાસના
ટાપુઓમાં, એશિયાના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ને ટસ્કની-
ના દરીઆને લગતા ઈટલીના સઘળા કાંઠા ઉપર નવાં
ગામ વસાવ્યાં હતાં. ૧૧૮૪ થી સ્પાર્ટાનું નવું રાજ્ય
મંડાયલું ત્યાં એકજ સમયે બખબે રાજ સાથે રાજ્ય કરે
તેવી અવસ્થા ચાલતી. ડોરિયનોએ આથેન્સ ઉપર
હુમલો કરેલો, પણ તેઓ ફાટ્યા નહોતા ને ત્યાંના
લોકે પોતાના કોટ્સ રાજના મરણ પછી (૧૦૬૫ થી)
આઈનો ફેરવવા શરૂ કર્યા હતા. ઈ. સ. પૂ. ૫૦
નવમા સૈન્યમાં લેક્ઝેસે સ્પાર્ટાના રાજ્યને ધારા ખાંધી
આખ્યા (કીટીના રાજ્યમાં મૈનસે ૧૪૩૧ માં ધારા
આખ્યા હતા); ઈ. સ. પૂ. ૭૭૬ થી ગ્રીસના લોકે ઓ-
લિમ્પિક શક ચાલુ કરી કાળગણના કરવા માંડી હતી.

ધર્મ—ઉત્પત્તિ વિષે ગ્રીક માનતા કે પ્રથમ તત્ત્વોનું
અસ્તત્યસ્તપણું હવું, અંધકાર રૂપ રાત્રિ હતી; રાત્રિયે
પોતાની કાળી પાંખો વડે વાયુરૂપ અંડ ઉત્પન્ન કર્યું,
એમાંથી પૂરી સુદૃઢ કામદેવ (પીઠ ઉપર સોનેરી
પાંખ હતી) બહાર ફેરી નીકળ્યો; એણે કાળી પાંખ-
વાળી અંધકાર રૂપ રાત્રિને ભેટતા પક્ષી ઉત્પન્ન કર્યાં—
પછી તત્ત્વોની અવસ્થા યથા ને સ્વર્ગ, સમુદ્ર, પૃથ્વી
અને અમર દેવતાઓ એ ઉત્પન્ન થયાં. ખાપ સ્વર્ગ
ને મા પૃથ્વી એ ખીચી કોનસ (કાળ) ઉત્પન્ન થયો.
એણે હુનિયાનું રાજ્ય પોતાના ખાપ પાસેથી છીનવી

* ઐઓનિયન લોકે પ્રભસનાક રાજ્ય વિષે પ્રીતિ દેખાડી
વંશપરંપરાના હક્કની સામા ધવામાં શૌર્ય દેખાડ્યું છે; તેઓ
ઉલાસી, ચંચળચિત્તના અને પોતાનું તથા પોતાના દેશનું અભિ-
માન રાખનારા હતા; તેઓ રસિક હતા, પણ યુદ્ધમાં તેટલા
લીધેવન નહોતા; તેઓ વેપારથી સમૃદ્ધિ વધારવી ઇચ્છતા ને
ખડા ખટપટીઆ હતા; તેઓ પોતાના તાબાના સંસ્થાની લોકના
ઉપર નિર્દયપણે વર્તતા. ' ડોરિયન ગ્રીક રીતભાવનાં સાદા ને
બંધા વહીવટને વળગી રહેનારા હતા; તેઓ શ્રીમંતવર્ગની

રાજ્યસંસ્થાને માન આપનારા હતા; ને કુળન ઉમરના અનુક્રા-
રોને પસંદ કરતા કે તેઓ નવા વહીવટ રાજ્યમાં લાખલ કરે
નહિ; તેઓ સંજાના લોકો હતા ને રાજ્યતા લોકે જરૂર
લઈયા રહે તેનું ખંદથી ઇચ્છતા. દરેક ડોરિયન મંદિરાનનાં
ગુલામની હાલત છેક કંગાલ હતી—વંશપરંપરાના રૂપાને હતા
ને તે કુળ ખેડતા; વેપારથી લોકની નિપનિમાં ફેરફાર થાય માટે
લોકને નેતી રાખવ મના હતી; અને રાખે લોકે મોઢકા આજુ
બનાની યાજ માટે મુંદર દુનરકના શીખળોને અટકાવ હતા.

લીધું અને એની પાસેથી એના દીકરા **ઝીયૂસ** એણે છીનવી લીધું; ઝીયૂસને ભાઈઓ હતા તેથી સૃષ્ટિના રાજ્યની વહેંચણું (ચિઠ્ઠી નાંખી) કરી લીધી તે આ પ્રમાણે—સ્વર્ગ ને ઉપરના પ્રદેશ ઝીયૂસની સત્તામાં, સમુદ્ર **પોસીઈડન**ની સત્તામાં ને પાતાળ પ્રદેશ **હેડીસ**ની સત્તામાં; પણ પૃથ્વી ત્રણેની સામાન્ય સત્તામાં રહી. ઝીયૂસ સર્વોપરિ હેવ હતો ને થેસલીમાં ઓલિમ્પસ પર્વત ઉપર તેનો વાસ હતો. ગ્રીકનાં હેવને સ્ત્રી સંતતિનો પરિવાર હતો—ને અઢેક હેવ ને હેવી અઢેક વિષયનું અધિષ્ઠાતાપણું કરતો ને કરતી. ગ્રીકો હેવહેવીની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરો બેસાડતા ને ત્યાં **ઓરેકલ-હેવાસ્ટા** નામવાને પૂજારીઓ રાખતા. કોઈ પણ વર્ગનો ગ્રીક પૂજારી થતો; પૂજારીઓ વંશપરંપરાના નહોતા ને તેઓ બીજા સંસારી ધંધા પણ કરતા. મનુષ્યમાં જે સદ્ગુણ હુણું તે ગ્રીકના હેવોમાં પણ હતા—અંતર આટલોજ કે ગ્રીકના હેવ અમર હતા; તેઓ મનુષ્યના ઝગડામાં પડતા ને પોતપોતાના ભક્તોને માટે પોતાનામાં ઝગડા મચાવતા. લોક હેવના કોપ સમાવવાને અને પોતાનાં કામમાં યશ મેળવવાને પશુનાં ને કોઈ કોઈ વાર મનુષ્યનાં બલિ ભાવથી આપતા. પાપ પુણ્ય સંબંધી ને મરણ પછી થવાની સ્થિતિ સંબંધી વિચાર ગ્રીક લોકના ધર્મમાં ઝાઝા નહોતા.

કાળસ્વરૂપ.

પ્રલય સમયથી* તે ઈં સં પૂં સૈકા ૮-૭ સૂધીના કાળમાં **ધર્મરાજ**ે લયદંડે પ્રગળ રાજ્ય કીધું, ધણેખરે ઠેકાણે લોક જગત્કર્તાની શક્તિઓની પ્રતિભાઓ કરી એને પૂજતા; ચાહુદીઓ એક જગત્કર્તા પ્રભુનેજ ભજતા; ઈરાનીઓ જગત્કર્તાની મહાશુભશક્તિ હોરમજદને સૂર્ય અગ્નિદ્વારા આરાધતા ને હિંદુસ્તાનમાં આર્ય-જન એક જગત્કર્તા પરમાત્માનું ચિંતન કરતા તથા સ્વર્ગના હેવતાઓની કૃપાપ્રસાદી મેળવવાને એઓને

* પ્રલયના વર્ષને માટે કેટલાક વિદ્વાન ઈં સં પૂં ૩૩૦૮ ને કેટલાક ૩૨૪૬ ઠેરવેછે, પણ ૨૩૪૮ એ બહુમતે રાખવામાં આનું છે; આ અઘાલીસમા કલિયુગનો આરંભ ઈં સં પૂં ૩૧૦૧ માં થયો એમ મનાય છે, પણ કાળે કાળે દેશ દેશમાં જગત્માં સર્વત્ર એકસરખી રીતના બતાવો બન્યા છે તે જ્ઞેતાં ને બ્રાહ્મણોએ કલિયુગનું સ્વરૂપ વર્ણુ છે તેની સાથે મેળવતાં તે યુગનો આરંભ બુદ્ધના કાળથી (ઈં સં પૂં સૈકા ૬-૫ માં) થયો એમ હું માનું છઉં. કાપરને અંતે કૃષ્ણાવતાર ને કલિયુગમાં બુદ્ધાવતાર થયો એમ તો હિંદુઓ માનેછેજ.

આરાધતા. અનેક ધર્મકર્મ હતાં, પણ હોમબલિના પ્રકાર સર્વ લોકમાં હતા. સદાચાર શિક્ષા હિંદુસ્તાન-ધરાને પાલેસ્ટેનમાં વિશેષે હતી. જ્યાં ત્યાં ધર્મ-ધિકારીઓ પૂજતા-રાખે. તેમને આધીન હતા (એક જે ઠેકાણે પાછળથી કેટલાક રાજાઓએ ધર્મ-ધિકારીઓને દબતા રાખ્યા હતા); ઉપાધ્યાય વર્ગના જન સર્વ વિધાના નાણુનારા, ધર્મકાર્ય કરનારા ને કરાવનારા, રાજ્યના ધારા બાંધી આપી મંત્રી ન્યાયાધીશ રૂપે રાજકારભાર કરનારા અને ઘેરઘેર ધર્મનીતિનો બોધ કરનારા હતા; કેટલાએકે કેટલેક ઠેકાણે સમયે સમયે યોદ્ધારૂપે પણ જય મેળવ્યા હતા. આર્ય-બ્રાહ્મણો સ્થાપવે ને વ્યવસ્થિત રાખવે સર્વ પ્રકારે વિજયી પ્રકાર્યા અને ચાહુદી ઉપાધ્યાયો સ્થાપવે જયી શોભ્યા.

પ્રથમ તો કુટુંબ કુટુંબના વડીલોમાંના શ્રેષ્ઠ જન સકળ મંડળ ઉપર સત્તા ચલાવતા. જ્યારથી રાજ-પદ સ્થપાયો ત્યારથી રાજ વંશપરંપરાના મનાતા થયા ને તેઓ તથા એક મંત્રિમંડળ મળીને રાજકાર્ય ચલાવતા; કેટલેક ઠેકાણે એકજ રાજ મંત્રિમંડળ સાથે, કેટલેક ઠેકાણે એકજ નિરંકુશ રાજ, ને કેટલેક ઠેકાણે પ્રદેશ પ્રદેશના સ્વાધીન રાજ પોતપોતાનાં મંત્રિમંડળ સાથે પણ તે સકળ રાજ્યોને અર્થે બાંધેલા સામાન્ય ધારા પ્રમાણે વર્તનારા, એમ ત્રણ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. (ઉત્તર કાળમાં ગ્રીક સંસ્થાનોમાં લોકની સત્તાવાળાં રાજ્યો મંડાયાં હતાં ને ગ્રીસમાં મંડાતાં હતાં.) હિંદુસ્તાનના ક્ષત્રી રાજ સત્ત્વણે વિજયી તથા ને ચળક્યા, તુર્કસ્તાનના રાજ રજ્જેણે વિજયી ઝળક્યા ને ગ્રીસના રાજ તમોણે જયી દીપ્યા (ટ્રોજન સાથે લડીને).

આર્ય રાજ્યમાં રસાળ ભૂમિની ને વિદ્યા તથા જિંયા તર્કની, ચીના-આસિરીયન-ઇબ્રિપ્રશિયન રાજ્યમાં હુનરકળાની અને ફીનિશિયન રાજ્યોમાં વેપારની સમૃદ્ધિ વિશેષે પ્રકાશી; સાહસિકપણે વહાણ ખેડવાના ધંધા વેપારથી દેશદેશની વસ્તુઓ લોકના ઉપભોગમાં આણનાર ફીનિશિયન લોકજન હતા;—એઓનાં માંડેલાં સંસ્થાનોમાં કાર્યજનું સર્વોપરિ હતું; ઉત્તરકાળમાં ગ્રીક લોક ફીનિશિયનોનો વેપાર તોડતા થયા હતા.

ધારાઓ ઉપરથી જણાયછે કે પ્રથમના લોકમાં મોટા ભાગ ઉન્મત્ત હોતો ને સમજીકાએ અપરાધને માટે કરડી શિક્ષા રાખી હતી; જન, માલ, દેશ, ધર્મ એ સૌનું રક્ષણ થવાવિષે નિર્ધન હતા, પણ ધર્મના રક્ષણવિષે અત્યાગ્રહ હોતો. ધારાઓ દેશ દેશના

જુદા જુદા છતે કેટલીક વાતે મળતા હતા અને રીત-લાતો જુદી જુદી છતે કેટલીએક એકસરખીજ હતી.*

એ કાળમાં આત્મા પરમાત્મા જગત્ જગદીશ્વર એના જ્ઞાનના વિચાર આર્ય લોકેજ ડીધા. યાહુદી-ઓએ નીતિવિષયમાં સુંદર વિચાર જણાવ્યા. ઉપલા વર્ગમાંના કેટલાએક જણ જ્યોતિષ, ભૂમિતિ, શિલ્પ એ શાસ્ત્ર જણનારા ને નીચલા વર્ગમાં કેટલાએક સારા હુનરી હતા. સંસારનિયતિ ઉપાધ્યાયવર્ગની તથા રા-

* આર્યજન ને ઇન્ડિપ્રશિઅન એમાં પરંપરાનાં ભતિકૃત્ય કર્મ હતાં; ઇન્ડિપ્રશિઅન, કાકદિઅન, ઇરાની, આર્યજન, ચીના એ સૌ સાઠ સાઠ વર્ષનું ધોરણ રાખી કાળની ગણના કરતા; તેઓનાં દહેરાં-યજ્ઞમંડપો પૂર્વીભિમુખ હતાં; અઠવાડિયાંના દિવસના નામ ત્રણ ઉપરથી પાડેલાં ને એકસરખાં અનુક્રમમાં હતાં; તેઓ (યાહુદીઓ પણ) પોતાનાથી જુદાં ઢોળાંના અથવા પરદેશી-ઓના સંબંધમાં આવવાને ઇચ્છતા નહિ; તેઓના છાકરાઓ પોતાના વહીશનું માન રાખી મર્યાદશીલ રહેતા. ઇન્ડિપ્રશિઅન ને ચીના વિશેષે કળાકુશળ હતા; બંનેની લિપિ એક સરખી હતી; ઇન્ડિપ્રશિઅનોમાં એક તહેવાર દીવાઓના કહેવાતા ને ચીનાઓમાં એક તહેવાર ક્રાંતસાનો કહેવાય છે.

† મહાભારતના યુદ્ધ પછી મગધમાં જરાસંધનો દીકરો સહ-દેવ રાજ્ય કરતા; એનાથી ૩૫ એ અબ્જતશત્રુ થયા ને તેની રાજધાની રાજગ્રહ કારીની પૂર્વદક્ષિણ ભણી ૧૫૦ મૈલ ઉપર હતી; તે ગૌતમ-બુદ્ધના મરણ પહેલાં સાત વર્ષ ઉપર પોતાના બાપને મારીનાંખી ગાદી ઉપર બેઠો હતો. તે પ્રથમ તો બુદ્ધની સામા હતો, પણ પછવાડેથી તેણે બુદ્ધનો ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો ને બુદ્ધની દેખાડેલી તજવીજથી કપિલ (બુદ્ધની જન્મભૂમિ), કોસલ ને વસલ ને રાજ્ય મદેશો ઘટ્યા હતા. તેણે બુદ્ધના મરણ પછી પાંચસે બૌદ્ધ સાધુઓની સલા ભરી બુદ્ધનાં ચરિત્રો તથા તેણે આપેલી શિક્ષાઓ એ સૌનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો. (બુદ્ધના મરણનું વર્ષ કોઈ ૪૦ સં ૫૦ ૫૪૩ ને કોઈ ૪૭૭ દેવે છે). અબ્જતશત્રુ પછી નંદરાજ થયા ને એનાથી નવમે ચંદ્રવૃત્ત (૪૦ સં ૫૦ ૩૧૫ માં) ને એનાથી ત્રીજો અશોક રાજ થયા—૪૦ સં ૫૦ ૨૬૩ માં તેના નામની આણ કરી. ૨૫૬ માં તેનો રાજ્યાભિષેક થયા ને ૨૪૬ કે ૨૪૨ માં તેણે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારને અર્થે સલા ભરી કામ કામ ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા.

આર્ય રાજ્યની પડતીના કાળમાં બુદ્ધવાદો વધ્યા, સૌત્રાંતિક, વૈભાષિક, માધ્યમિક, ચોગાચાર એ શત્યવાદીઓનાં મત આગળ પડ્યાં ને લોક બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા થયા. છેક જનું મત આણ કે જગત કર્તા કોઈ ઈશ્વર છેજ નહિ; પ્રકૃતિ આનાદિ તથા અવિનાશી છે ને એનામાંજ શક્તિ છે કે જેથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે ને પાછું ઊઠું થાય છે; પ્રકૃતિના દરેક કણમાં જ્યન-ત્ય બુદ્ધિતત્ત્વ ને ચિદ્રી—ઈચ્છાતત્ત્વ (વળી કોઈ મતે ત્રીજું

જ્યવર્ગની ઘણી રીત હતી, પણ હલકા કારીગર ગુલામ વગેરે જે લોક તેઓની ઘણીજ ભુંડી હતી.

૨. કાળાંતરે એશિયામાં આ પ્રમાણે રાજ્યો શોભ્યાં: આર્યરાજ્ય તરુયા પછી હિંદુસ્તાનમાં મગધનું રાજ્ય (૪૦ સં સૈકા પાંચ સૂઝી) પ્રસિદ્ધિમાં હતું; આસીરિયાનું મોટું રાજ્ય તરી નીનીવે, બાબિલ ને મિદિઆ એ ત્રણ રાજ્યમાં વહેંચાયું; લ્યારપછી નેબુકડનેઝરે બાબિલનનું મહારાજ્ય કીધું (૪૦ સં ૫૦ ૫૮૮); અને પછી સૈરસે ઈરાનનું મહારાજ્ય કીધું (૫૩૬).

અહંકારતત્ત્વ) છે ને એ એના અથવા ત્રણના ભેગથી જે સ્વરૂપ—ભૂત—બુદ્ધ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે તે કેવળ શરીરમતની ચેતારહિત છે. બીજું મત આનું છે કે ચૈતન્ય સ્વરૂપ, પ્રકૃત્યા-તીત સ્વતંત્ર તથા વિશ્વારંભ જે મૂળતત્ત્વ તે કેવળ ચેતારહિત છે ને તે પરમેશ્વર છે; કેટલાક કહે છે કે તે સ્વયંભૂ છે તથા પ્રકૃત્યા-તીત છે અને કેટલાક કહે છે કે તે પ્રકૃતિના સંબંધ કરી એક પુરૂષ ઉત્પન્ન કરે છે ને એ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. તેણે પોતાના તત્ત્વમાંથી પાંચ ને કોઈ કહે છે કે સાત બુદ્ધો ઉત્પન્ન કરી ને તે બુદ્ધો થકી પાંચ—સાત બોધિસત્ત્વ (બીજાં સ્વરૂપ) ઉત્પન્ન થયાં ને એકેકું બોધિસત્ત્વ એકેકું જગત વારાફરતી ઉત્પન્ન કરે છે—એવા કાયદાથી કરે છે કે પછી તે (જગત) પોતાની મેળેજ આગળ વધ્યાં કરે છે; કેટલાક કહે છે કે બોધિસત્ત્વો પોતાની તરફનું કામ ચલાવવાને નવાં ભૂત ઉત્પન્ન કરે છે ને કેટલાક કહે છે કે બોધિસત્ત્વ હાલનું જગત નિર્માણ કીધું છે તેણે સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણ ધરાવનારી દેવીઓ ઉત્પન્ન કરી છે ને એઓ ઉત્પત્તિ, નિયતિ ને લય કરવાનું કામ કર્યોજ કરે છે.

મુત્યચ્છિદ્રિમાં પ્રકૃતિયકી ઉત્પન્ન થએલાં તત્ત્વો—ભૂતો અનેક જન્માંતર ભાગવી કર્મ તથા તપને બળે જ્યારે પૂર્ણ ચેતારહિત—નિર્જીવ થાય છે, ને એ નિયતિમાં જે તેઓનાં સ્વરૂપ તે બુદ્ધ છે. બીજાં મતવાળા કહે છે કે મુત્યચ્છિદ્રિમાંથી થયેલા બુદ્ધો તે આદિ બુદ્ધ—ઈશ્વરના તેજ થકી અથવા બીજા બુદ્ધો અથવા બોધિસત્ત્વો એઓના અંશ છે; અને છેકીવારે તે પોતાના ઈશ્વરી તેજમાં મળી જાય છે—(એ મત વદાંતમતને મળતું છે). આ જગતમાં તથા થયેલાં જગતમાં મુત્યચ્છિદ્રિ ઘણા યર્થ ગયા છે ને છેલ્લા સાતમાં ગૌતમે હાલના બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કીધો છે. એ બુદ્ધોથી ઉતરતી પદવીના અનેક બુદ્ધ છે તે પોતાના પ્રણયને બળે પૂર્ણ નિષ્કેષતાની પાસે પાસે આવી રહેલા છે; અનેક બુદ્ધ સિવાય સ્વર્ગમાં ને પૃથ્વી ઉપર રહેનારા ભૂતો તે દેવરૂપ છે. હિંદુલક્ષીપના લોક જનો બૌદ્ધ ધર્મે પાળે છે ને નેપાળ તથા ચીનના ને બીજાં મતનો બૌદ્ધ ધર્મે પાળે છે.

બૌદ્ધલોક વેદોત્ત ધર્મને માનતા નથી; તેઓમાં ભનિવેદ નથી; સંસારી ને સાધુ એવા ભેદ વર્ગ છે; કોઈ પણ સંસારી સાધુ યર્થ શકે છે. સાધુઓએ એકાંત મઠમાં રહેવું. પળેજા જગત પહેરવા, અડવાણે પગે રહેવું, માથું તથા દાડી મૂકાવવાં, ઘણાં એકલા મળી દરરોજ કેટલીકવાર પોતાનાં દેવળમાં જઈ

થૂરોપમાં-ગ્રીસનાં રાજ્ય વ્યવસ્થિત ને બળિષ્ઠ થતાં હતાં તે રૂઢી વ્યવસ્થા કરતાં મારેથનની લડાઈ (ઈ. સ. ૫૦૦-૪૯૦) પછી પેરિક્લિસના કાળમાં પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામ્યાં. માસીડનના ફિલિપે ગ્રીક રાજ્યો પાસે પોતાનું સર્વોપરિપક્વ કબ્જલ રખાવું ને શિકંદરે ઈરાની રાજ્ય છતી પોતાનું કીધું (૩૩૧). રોમનું રાજ્ય ઈ. સ. ૫૦૦-૭૫૩ થી ૫૦૯ સુધી ચાલતું; પછી ત્યાં સરદાર વર્ગની સત્તા પ્રબળ હતી, પણ પછી પ્રજાસત્તાક રાજ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ હતી (ઈ. સ. ૫૦૦-૩૩૬).

(બાબિલનનું).

ઈ. સ. ૫૦૦-૬૮૦ માં નીનીવેનું ને બાબિલનનું એ બે રાજ્ય પાછાં જોડાયાં હતાં, પણ કાલડિઅન ને બાબિલાસરે મીડિઆના ક્રેયાકસરિઅની મદદે નીનીવેના રાજાના મરણ પછી તે રાજ્યને પોતાના બાબિલનના રાજ્યની આજુ માનવું કીધું (૬૨૫); અને નેબુકડનેઝરે (૬૦૪-૫૬૧) ન્યૂડાનું રાજ્ય બિંધું વાળી બાબિલનનું મહારાજ્ય કીધું. તેણે પાલેસ્ત્રેન, ઐડ્યૂમિઆ, આમ્મન, મોઆબ એ પ્રદેશો જીત્યા હતા ને ઈરાનને તાબે કીધું હતું. પછીના રાજાઓ કમબેર, બલમ ને ધાતકી હતા. છેલ્લો બેલશાઝાર લીડિઆના રાજાની મદદે મોટું લશ્કર એકઠું કરી સૈરસની સામે લડતાં ચિન્મ્રા આગળ હાર્યાં (૫૪૫) ને પછી ૫૩૮ માં સૈરસે બાબિલન લીધું હતું. નેબુકડનેઝરે કળા વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું હતું; રાજ્યના લોક ઠાવકા હથમી હતા; અને રાજ્ય, વ્યવસ્થિત હોઇને બળ મોટાપથી ભય, અનેક સમૃદ્ધિથી ભરપૂર ને ઉત્સાહપૂર્વક પ્રૌઢ, તેજસ્વી શોભતું હતું. એ રાજ્યનો પ્રદેશ ૨,૫૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ હતો.

બાબિલન શહેર સપાટ પ્રદેશમાં ને ચોરસ હતું—ચુક્રેટિસ નદી શહેરના મધ્યમાંથી વહેતી ને કોટ ભીંતને લગતા ખંડકો ભર્યાં રાખતી; ફરતા કોટને સો દરવાજા હતા ને એને નક્કર પીતળનાં બારણાં હતાં; મ-

નીમેલી પૂજા કરવી, પરણવું નહિ, એક ઝ્યારડીમાં બેસી બધાએ સાથે જમવું, સતી વેળા કેટલીક ક્રિયા કરવી, અઠવાડીઆમાં એક વખત સૌએ સાથે નહાવા જવું, ભિક્ષા લેવા બહાર જવું તે સિવાય બીજે કોઈ પ્રસંગે કદી પણ તેઓએ પોતાના મઠ છોડવા નહિ, મઠની માંહિતા દેવળમાં બીજા લોકને આવવા દેવા નહિ, લોકને માટે મઠની બહાર દેવળો રાખવાં એવા તેઓના ધારા છે. ઝીણા જીવ પેટમાં ન જાય માટે સાધુઓ બપોર પછી કંઈ ખાતાપીતી નથી; લોક સાધુઓનાં હાડકાં કે દાંત કે વાળ દાટી તેના ઉપર ઘંટાકારની સમાધિઓ—સ્તૂપો બાંધે છે.

હોધાઓ સીધા હોવાથી જ્યાં તે મળતા ત્યાં ચોરસ ચક્રા તથા; કોટની દીવાલ ઇંટની, ૮૭ ફુટ જડીને ૩૦૦ ફુટ જાંચી હતી; વચમાં વચમાં બૂરજા કિલ્લા હતા; સૌ મળીને શહેરમાં ૬૭૬ ચક્રા હતા; એમાના કેટલાએક તો વસ્તી વિનાના રાજ થતા તેના ઉમરાવોના ખેતર વાડીરૂપે હતાં; નદીને બન્ને તીરે એકેકે રાજમેહેલ હતો ને તે બે ૬૬૦ ફુટ લાંબા ને ૩૦ ફુટ પહોળા પૂલથી જોડાયા હતા. બાલનું દહેકું જમીનથી ૬૦૦ ફુટ જાંચે બાંધેલું હતું ને ત્યાં જવાને પગથીયાં નહોતાં, પણ ગાડી તથા ભારબરદારી પશુઓને ચઢવાને ઢોળાવ રાખ્યા હતા; તે દહેરામાં સોનાની મૂર્તિઓ હતી, અને જેટલી દોલત આસિલોનિયનોએ લૂંટમાં મેળવી હતી તેટલી બધીથી તેને શોભવું કીધું હતું; જૂનો રાજમેહેલ બહુ જળરો બાંધેલો હતો ને નવા રાજમેહેલની ચારેમેર ૮ મૈલ ફરતી વાડીઓ હતી.

લોક યાંત્રિકકળા ને ગણિતમાં જાણીતા હતા ને જ્યોતિષ વિદ્યામાં પ્રેવીણ હતા. તેઓ ધાતુકામ ને વણાટકામમાં કુશળ હતા. તેઓ બાળવાનાં લાકડાંને ઠંકાણે નખતેલ ને ભૂમિતેલ વાપરતા હતા; અને બહુ ચતુરાઈવાળી બુદ્ધિતાં સાધનો કામે લગાડી ધાતુ ગાળતા. ઝીણા કુમાસની ને ચક્રચક્રીત રંગની મેલમલ વણાતી તે રાજકુટુંબના વાપરવામાં આવતી. કારમાનીયા તથા સીરિયાના પ્રાંતોમાંથી રૂ આવતું ને તેનાં કાપડ કરવાનાં કારખાનાં બાબિલન તથા તેના તાળાનાં ઘણાંક શહેરોમાં હતાં. સુગંધી દ્રવ્ય, કોતરેલી લાકડીઓ, નક્શીકામના પત્થર ને મહોરદાર વીટીઓ એ શહેરમાં બનતી; રત્ન કાપવા ઘસવાની કળા ઉત્કૃષ્ટ હતી; તેવી આજ કોઈ ઠંકાણે નથી.

બાબિલન રાજ્યના લોક ઈરાન તથા હિંદુસ્તાનની ઉત્તરના પ્રદેશ સાથે વેપાર કરતા ને ત્યાંથી સોનું, કીમતી પત્થર, રંગનો સામાન ને શિકારી ફતરા લાવતા; કંદહાર તથા કાર્શિમરથી ઊન તથા શાલ અને બાકિટ્રાનાં મેદાનમાંથી પાનાં વગેરે મણી આણી

બુદ્ધોની પ્રતિમા કહાં કહાં ઊભી પણ ઘણું ઠંકાણું પલાંડી વાળી ધ્યાનમાં હોય તેમ અઘ્રક જસાડેલી હોયછે, માખાંના નીમાળા વાંકડીઆ હોયછે; વૈજળ, કારસે વગેરેની ચુકામાં ઘણાંએક દેવળો કરેલાં તે આજ પણ છે.

જીવહિંસા ન કરવી, ચોરી ન કરવી, બીજાં માણસના જીવ કુખાય માટે ઈન્દ્રિયોને બેકાવવી નહિ, જીવું જોલવું નહિ, કોઈ પણ ક્રેક કરવો નહિ એ પાંચ આજ્ઞા અવશ્ય પાળવી; જિંતેન્દ્રિય થવું, પરોપકાર—પરમાર્થ કરવો, ધ્યાન કરવાનો અભ્યાસ રાખવો એ બૌદ્ધ ધર્મની શિક્ષા છે.

પશ્ચિમ એશિયા તથા યૂરોપ તરફ મોકલતા. હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફથી કીરમન, લાખ, સોનું તથા સોનાની ધૂળ એ સૌ બાબિલનમાં આવતું; એ ધંધો ઊંટની વણનરથી બલખ શહેરને માર્ગે ચાલતો. બાબિલનના લોકે ઈરાની અખાતના બહેરીન ટાપુઓમાં વેપારને માટે વખાશે રાખી હતી—અહીંથી તેઓને વહાણો બાંધવાનાં લાકડાં ને મોતીઓ મળતાં. યુદ્ધેટિસ તથા ટ્રેગિસનાં મુખ અને હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ કાંઠો એ બેની વચમાંનો દરિયો તેઓ ખેડતા ને ઘણી ભતનાં લાકડાં, મોતી, તજ તથા ખીબ મસાલા એ સંધું પોતાના મૂલકમાં આણતા.

(ઈરાનનું).

ઈરાન, આસીરિયાના મહારાજ્યના પાંચ લાખ ચોરસ મૈલના પ્રદેશમાં ગણાવું; સાડેનાપાલસને ઉઠાડી મૂકવામાં ઈરાનીઓએ મીડ તથા બાબિલોનિયનને મદદ કરી હતી, પણ તેઓ નવાં મંડાયલાં તે બે લોકનાં રાજ્યોની તાબેદારીમાંથી છૂટ્યા નહોતા; બાબિલનના નેબુકડનેઝરે તેને પોતાના તાબામાં ગણ્યું હતું, પણ તેના મરણ પછી તે મીડિઆનીન સત્તામાં ગયું હતું;—એ વેળા મીડિઆનું મહારાજ્ય થયું હતું (૫ લાખ ચોરસ મૈલ અથવા હિંદુસ્તાનના વિસ્તારના ત્રીજા હિસ્સા જેટલું); ઈરાનીઓએ જેની જેની તાબેદારી કીધી હતી તે તે રાજ્યોની સમૃદ્ધિઓ અંતે સૈરસે ઈરાનમાં આણી અને ડરાયસ તથા એર્કિસઝ એઓએ મોટા ઠાકથી રાજકાર્યોનો તથા સંસારી વિષયનો વૈભવ કીધો. તખ્ત સોનાનું હતું ને તેના ઉપર ખેતૂરી તથા દુરાખના માંડવાના ઝાડનું સોનાનું છત્તર હતું ને તેને ફળના લૂમખાને ઠેકાણે મોતીમણીના લટકતા ઝૂમખાઓ હતાં. અગાઉ રાજ્યમાં સોના રૂપાના ચલણી શિક્કા નહોતા તે ડરાયસે નવા કહાડ્યા. ઈરાનીઓએ મીડિઆના રાજ્યના લોકોને પહેરવેશ તથા તેઓની રીતભાત એ પોતાનામાં દાખલ કીધાં હતાં; ને ઇન્જિન્ટ છલ્યા પછી ત્યાંનાં બખ્તર રાખવા માંડ્યાં હતાં.*

(ગ્રીસનાં).

રાજ્યવ્યવસ્થા—જુદાં જુદાં નગર (લગતા થોડાક પ્રદેશ સાથે અથવા તેવિના પણ) તે જુદાં જુદાં સ્વાધીન રાજ્ય હતાં; એક નગરનું મુખીપણું ખીબ નગરો થોડી ઘણીવાર માન્ય રાખતાં, પણ કીઆં કે ન્યાંના લોક મુખ્ય નગરના લોકની કુળશાખામાંના હતા તે; આથેન્સ એ સર્વ ઐઓનિયન ગ્રીકનું ને સ્પાર્ટા એ સર્વ ડોરિયન ગ્રીકનું મુખ્ય નગર હતું; આકાયા પ્રદેશનાં નગરો એકબીબતના કુળસંબંધમાં નહોતાં, પણ રાજકીય સંપમાં હતાં; અને થીબ્સ નગર બિઓશિયા પ્રાંતનાં ખીબ નગરો ઉપર વેળાએ વેળાએ પોતાની સત્તા રાખતું હતું. એક નાના દેશમાં અનેક નગરરાજ્યો, એઓ વચ્ચે ઝડઝડ તથા સંપ કુસંપને ઝડઝડ અક્ષેક લડાઈ, સલાહ થતી. રાજ્યમાં વારે વારે થતા ફેરફાર અને દેશના સામાન્ય સંપમાં (યુદ્ધ પ્રસંગમાં ને મહોત્સવ પ્રસંગમાં) પણ પોતપોતાનાં નગરની સરસાઈ, એ કારણથી ગ્રીક લોકમાં નગરનું માહારમ્ય વિશેષે આગળ પડ્યું. નગરનું રક્ષણ કરવું, નગરનાં થવું, નગરને શોભાવવું, નગરની કીર્તિ વધારવી અને એને માટે અનેક પ્રવૃત્તિમાં મગ્યું; વળી, ધરમાં લડવું, કુટુંબ પડોશી સાથે લડવું, પરદેશી શત્રુ સામા લડવું એમાં ગ્રીક લોકોનો અભિપ્રાય હતો. ધર્મ-રક્ષણ ને કુટુંબસુખ એના વિચાર ગોણ હતા, પણ દેશરક્ષણ ને દેશીરૂપે પોતપોતાના સ્વતંત્ર યદા પ્રગટ કરવા એ વિચાર પ્રધાન હતા. અપાલો દેવ તથા તેનાં દહેરાનો કારભાર એ સંબંધી વિચારો કરવાને સર્વ સંસ્થાનોના મુખ્યારો ડેલ્ફીમાં મળતા અને ઓલિમ્પિક વગેરે આચ્છવ ઠાણે સઘળા ગ્રીક એકઠા થતા—એવી નીતે જો કે દેશી સમસ્તનો પ્રસંગે પ્રસંગે મોટા મેળાવડો થતો, તોપણ રાજકીય વિચારને અર્થે તેઓ વર્ષમાં એક વાર પણ મળતા નહોતા.† પરસ્પર ઈર્ષી હતી ને તે જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમાં જુદી જુદી રાજ્યવ્યવસ્થા હોવાથી વધતી હતી, એ કારણને લીધે દેરી-સંપ હમેશને માટે બંધાયો નહોતો; પ્રસંગે પ્રસંગે સંસ્થાનો વચ્ચે સંઘિગ્રવહાર ચાલતો, પણ પછવાડેથી

* અંતરવિયતિ આ પ્રમાણે હતી; રાજ્યો ને પ્રાણાના સત્રપો ઠાકથી રહેતા ને યથેચ્છ વર્તતા. જનાનખાનાંઓની સંભાળ ખટપટી હીજાઓ કરતા. જનાનાનાં બેરો રાજગાદીના ઉમેદવારોની તરફેન કરવામા અથવા તેમને મારી નખાવવામા ખટપટ કરતાં. પદવીના ઠાંઠા ને જનાંખાનાની ગ્રોજમઝાના ખર્ચમાં રાજ્યનું વસત્ર વપરાતું. ખેડૂતો કરવેશ ભરતાં કંગાલ થયા હતા. અનેક ભતનું ભિગાયલું જોડું લરકર ભયુ ગંખવામાં આવતું,

ને તેમાં સરહદ ઉપરના બંગલીઓ પણ હતા. લરકરને રાજ્યની રૂંતેઠ અથવા સજામતીની દરકાર નહોતી;—તેઓ પગાર અથવા લુટની મતલબે લડતા ને સરકાર કપાઈ પડેથી અથવા પાછા હુકમી પોતે પણ નાસભાગ કરી વેરાતા થઈ જતા.

† ક્યૂકેલીઅનના દીકરા આમ્ફિક્રીઅને તેવું કંઈક ચોન્યું હતું (ઇ. સ. ૫૦ ૧૫૨૧); પણ ને પછવાડેથી બંધ પડી ગયું હતું.

વધારે તૂટ પડતી ને નિરંતર માંહોમાંહે લડાઈ ચાલતી. પ્રથમ તો સંસ્થાન સંસ્થાનમાં વંશપરંપરાના રાજ, પોતાના ખરોખરીઆ સરદારોને સાથે રાખી નૂતના વહીવટ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતા. ટ્રોયની લડાઈ પછી જે ત્રણ સૈકામાં રાજની સત્તા ઓછી થઈ ગઈ ને કેટલેક ઠેકાણે રાજગાદી નીકળી ગઈ-પરરાજ્ય ઉપર હુમલા ને સ્વરાજ્યમાં ફેરફાર બહુ થયા હતા અને થેસેલિયન, ખીઓશિયન ને ડોરિયન એ લોકે જ્યાં ત્યાં ફરીવળી નૂતના રાજવંશોને ઉચ્છેદ કીધો હતો. એ ટાળાં બેકે પૂર્વના રાજપદને માન આપનારાં હતાં તોપણ પોતાની નૂતની સ્થિતિ બદલાવાથી તેઓનું વલણ રાજની સત્તા તોડવા તરફ થયું હતું, તેઓ રાજ્યોને કહેતા કે તમારી સત્તા લોકના ઉપર તથા રાજધર પુરૂષો ઉપર આધાર રાખે છે; પણ મૂળ કારણ બેઈએ તો તે આ હું કે ત્રીક લોક પ્રકૃતિથીજ ચંચળ યુદ્ધિના ને હથમી હતા. કામકામની રાજગાદીઓ એક સપાટ નીકળી નહોતી ગઈ; રાજ્યો વંશપરંપરાના હતા તે ટળી નવા નવા નીમાતા થયા, પ્રથમ એક કુળમાંથી ને પછી કોઈ પણ કુળમાંથી, હંદગી લગીના ને પછી મુદત મુદત લગીના; ને છેલ્લીવારે રાજ્યસત્તા ધણા જણના હાથમાં ગઈ હતી. એ પ્રકારે રાજ સરદારોને જવાબદાર થતા ગયા ને અમલદાર જેવા થઈ રહ્યા; કુળથી, લશ્કરી બહાદુરીથી તથા ચતુરાઈથી અને લોકને પસંદ પડે તેવા સદ્ગુણથી જે સરદારો પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા તેઓની મંડળી રાજ્યમાં આગેવાની કરતી થઈ; કાળાંતરે સરદાર મંડળીઓની સત્તા ઘટી અને લોક જે સ્વતંત્ર હતા પણ રાજકાળમાં ભાગ લેઈ શકતા નહિ તેમાંના ધણાએકે લોકની તરફથી નવા નવા હુકમ માગવા માંડ્યા. એવું એવું મોટાં શહેરોમાં અવશ્ય થયું. સરદારમંડળી સ્થાવર મિલકતના વેચાણનો અટકાવ કરતી અને રાજ્યકારભારમાં હુકમ ધરાવનારાઓની સંખ્યામાં વધઘટ ન થાય તેવા ઉપાયો કામે લગાડતી; પણ તેથી આટલુંજ થયું કે તે પોતાની સત્તા જળવી શકતી, પણ પોતાની સામા લોકને સંપ વધતો તેનો અટકાવ કરી શકતી નહિ ને પોતાનું બંધારણ પણ ઘટ્ટ કરી શકતી નહિ; એ સ્થિતિમાં સરદારમંડળી કેટલાકને રાજકારભારમાં થોડોક ભાગ આપતી અથવા કુળવંતને બદલે દ્રવ્યવંતને પણ વધારે હુકમ આપતી થઈ. સરદારો પણ મોટા જમીંદાર હતા તેથી રાજ્યવ્યવસ્થામાં ઝાઝો ફેરફાર થતો નહિ, પણ જે રાજ્યમાં થોડી જમીંદારીવાળા લોકને પણ રાજકારભાર કરવામાં હુકમ મળતો હતો તે રાજ્ય શ્રેષ્ઠ ને વધારે સ્થાયી કહેવાયું. કોઈ કોઈ વાર સરદારમં-

ડળી ને લોક એ જે વચ્ચેના ટંટામાં સૌ જણ કોઈએક રાજસને થોડીવારને માટે સર્વોપરિ સત્તા આપતા.

એ પ્રકારના એટલે સરદારવર્ગની અથવા સરદારવર્ગ તથા લોકવર્ગ એ બંને વર્ગમાંના થોડાકની સત્તાવાળાં રાજ્યો માંહોમાંહેના ટંટાથી બંધાં વળતાં ને કોઈ બાંદાન સરદાર પોતાની શક્તિ ચાતુરીથી લોકને પોતાની તરફના કરી લેઈ રાજના જેવી સર્વોપરિ સત્તા ચલાવતો; એમ જે ધૂસનારા તે ટ્રેડ કહેવાતા ને તે પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાને ગરીબ લોકને ધણાંક વર્ષ લગી હથોગે વળગાડી શહેરમાં મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવી રીઝમાં રાખતા; વળી તે ટ્રેડ ખંતીલા રહી ખીજી રાજ્યો સામા લડાઈઓ કરવાનું બિખળવતા, મતલબ કે પજવનારા મિત્રો ને સંકટમાં આણનારા શત્રુઓ સૌ રોકાયા રહે ને જય મળેથી પોતાની સત્તા દૃઢ થાય. એવા ટ્રેડોમાંના કેટલાકે પોતાની સત્તા પોતાના વારસને માટે મૂકેલી, પણ ત્રીજી યોથી પહેડીએ તે પાછી જતી રહેલી. કેટલાક ટ્રેડ પરરાજ્યનાં લશ્કરની મદદે પોતાના શત્રુનો નાશ કરતા અથવા તેઓને રાજ્ય બહાર કરતા ને તેવાં ખીજી કર્મથી તેઓ લોકને અજણામણા થતા ને પછી માર્યા જતા; એવા ટ્રેડોને કહાડવામાં રાજ્યો સ્પાર્ટાની મદદ માગતાં ને એ તરત આપતું-પોતાના રાજ્યમાં તેવા કોઈ ટ્રેડ ન બોલે થાય માટે અને ખીજી રાજ્યોમાં પોતાની વગસત્તા વધે માટે. ઈરાનની સાથે લડાઈઓ ચાલી તેની પહેલાં જ્યાં જ્યાં ટ્રેડો ભરાયલા ત્યાં ત્યાંથી સ્પાર્ટાએજ તેઓને કહાડ્યા હતા ને તેથી ગ્રીસના રાજકીય કારભારમાં સ્પાર્ટા સર્વોપરિ વગસત્તા ધરાવનારું થયું હતું. સ્પાર્ટાની ખીજી મતલબ આ હતી કે ખીજી રાજ્યોમાં પણ જ્યાં ફાવે ત્યાં પોતાના જેવાજ રાજપ્રકાર રખાવે; પણ એવી તબવીજ કરવામાં તે પોતાના વિચારને નહિ પણ વિરુદ્ધ વિચારને સબળ કરવું-કારણ કે સરદાર ને લોકના ઝગડા નવા નવા બિઠ્યાંજ કરતા ને તેમાં લોક ફાવતા ને તેનું પરિણામ આ થયું કે લોકમાંના કેટલાક ધનવંત પણ રાજકારભારમાં દાખલ થતા. કેટલેક દહાડે થોડી જમીંદારીવાળાને પણ હુકમ મળતા થયા ને તેથી પછી ખરેખરાં પ્રજારાજ્ય ઘડાઈ રહ્યાં. જે પ્રમાણે આથેન્સમાં ને સ્પાર્ટામાં થયું હતું તેજ પ્રમાણે

* આથેન્સમાં છેલ્લીવારે પ્રજારાજ્ય બની રહ્યું હતું અને સ્પાર્ટામાં જે કે રાજગાદી હતી તોપણ રાજની સત્તા સરદારમંડળીના અને લોકમાંથી નીમાતા એકદીરી એટલે માનિસ્ટ્રેટના અંકેશમાં હતી-કેટલેક કાળે એ 'એકેડેમી'એ સરદાર તથા રાજ એઓની સત્તા ઘણીક રીતે ઓછી કરી નાંખી હતી.

ગ્રીસનાં બીજાં બધાં સંસ્થાનામાંથી પણ રાજગાદી કહાડી નાંખવામાં આવી હતી ને તે ધણુકરીને એક-સરખાંજ કારણેથી.

યુદ્ધ—સ્પાર્ટન ને થીબન એ ગ્રીક જમીનની લડાઈમાં ને આધીનિયનોએ દરિયાની લડાઈમાં વધારે કુશળતા દેખાડી છે. યુદ્ધસંકટમાં ગ્રીક બહુ બહાદુરીથી લડી રસ્તો કહાડતા, પણ હથિયાર લેઈ ધશીને છાપો કેમ મારવો-હથ્થો કેમ કરવો તે તેઓ જાણતા નહિ ને એવે પ્રસંગે તેઓ જ્યારે ત્યારે નિર્બળ જેવા જણાયા છે. તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક કેસરીઆં કરી લગ્યા નથી; ડેલિયમ ને આરિક્કિપોલિસની મોટી લડાઈ થઈ તેમાં રૂડો જોગ આવી મળ્યાથી છત હતી.

સ્ત્રી તથા દાસ એઓની સ્થિતિ દયામણી હતી. હોમરના અને તેની પૂર્વના કાળમાં પુરૂષની સ્ત્રીપ્રત્યે વર્તણૂક સૂઝી ને સાચવટવાળી હતી; રાજયોદ્ધાઓની સ્ત્રીઓ પણ ધરનાં કામકાજમાં ગુંચાઈ રહેતી:સીવતી, વણતી, પાણી આણતી, કપડાં ધોતી વગેરે; બાપ પોતાની દીકરીને ઇચ્છામાં આવે તેને પરણાવતો; લગ્ન વેળા સામસામાં બક્ષિશો આપવામાં આવતાં અને જો સ્ત્રીને અન્યાય વિના પોતાને પીઠેર આવવાની જરૂર પડતી તો તે સાસરેથી મળેલું પોતાના હિસ્સાનું ધન પોતાની સાથે આણતી; પુરૂષનાં ધન ને કુળ એ ઉપર તેટલું નહિ પણ બળ, હિંમત, બહાદુરી, ચતુરાર્થ ને લડાઈનાં કામની કસરત એ જેનામાં વિશેષ હતાં તેને છાકરી પરણાવવામાં આવતી; ઘણે કેકાણે પુરૂષો સ્ત્રીઓને હરણ કરી જઈ પરણતા; સ્ત્રીઓ પતિવ્રતે રહેતી. કાળાંતરે સ્થિતિ બદલાઈ તે આ પ્રમાણે હતી: સ્પાર્ટામાં છાકરીઓને પુરૂષની પેઠે કસરત કરાવવામાં આવતી કે તેઓ પરણ્યા પછી મજબૂત બાંધાનાં છાકરાં જાણે; પુરૂષ બળે અથવા છળે છાકરીને તેના માખાપનાં ધરમાંથી કહાડી લેઈ જઈ પરણતો; પરણ્યા પછી સ્ત્રી ઝાઝી લોકની નજરે પડતી નહિ; અને જોકે તેઓ પોતાના ઘણીઓના સહવાસમાં થોડી રહેતી તોપણ તેઓનું માન રાખવામાં આવતું ને તેઓનું ગૌરવ તો ચલણ હતું કે તે ગ્રીસના બીજા ભાગના લોકમાં બહુજ નહાડે ને દુઃખદાયક મનાઈ; સ્પાર્ટાના ઈતિહાસના છેલ્લા કાળમાં માત્ર લ્યાંનીજ સ્ત્રીઓ પોતાનું ગૌરવ રાખી રહી રોમન ગૃહસ્થાણીઓની સરસાઈ કરવે યોગ્ય જણાઈ હતી. આથેન્સમાં સોલનના ધારામાં હતું કે સ્ત્રીઓએ ત્રણ જોડ લૂગડાં ને થોડુંક ખાવાનું સાથે રાખ્યાવિના બહાર જવું નહિ; રાતે મહોલ્લામાંથી જવું નહિ ને જવું તો ગાડીમાં ને આગળ

મસાલ રાખવી, અને મરણ પ્રસંગે ઘેલછાથી અથવા મલાવીને વિલાપ કરવા નહિ. કાળાંતરે સ્ત્રીઓને જનાનામાંજ રાખવામાં આવી. પ્લેટોએ કહ્યું છે કે જે પુરૂષો બીકણ હોઈને અપ્રમાણિકપણે વર્તે છે તે બીજે જન્મે સ્ત્રીજાતમાં અવતરે છે; તેનો ધર્મે આટલોજ કે ધરતું કામકાજ કરી સંભાળ રાખવી ને ઘણીની આજ્ઞા માનવી. આરિસ્ટોટલે કહ્યું છે કે જ્યારે ગર્ભ, પ્રકૃતિવિકારે પુરૂષપર નથી ઘડતો ત્યારે સ્ત્રીપે ઘડાય છે; સ્ત્રી સ્વતંત્ર રહેવાને પાત્ર નથી; તેણે બાપ-ઘણી-દીકરો-સગો એનો આશ્રય ધરી તેને આધીન રહેવું જોઈએ. ગ્રીસમાં સર્વત્ર ગુલામો ઉપર ઘણીજ સખતી હતી. સોલનના ધારામાં તેઓને મરતમાર મારી તેઓની સાક્ષી લેવી એવું હતું; પછીના વખતમાં આથેન્સમાં ગુલામોની હાલત ઈંધક સારી થઈ હતી.

ભાષા, કળા, વિદ્યા—ગ્રીક ભાષા તે મૂળ પીલાસજનિઅન લોકની ભાષાને બહુધા મળતી હતી, પણ દેશ કાળ ને જનસ્થિતિ પરત્વે બદલાયતી હતી. હેલેનીઝની ભાષા પીલાસજનિઅન ભાષાથી માત્ર પ્રત્ય-અનુબંધમાં જુદી પડતી, પણ વધારે જોરવાળી હતી; એ ભાષા ગ્રીસમાં સર્વત્ર બોલાતી થઈ; પણ પ્રાંત પ્રાંત પરત્વે થોડો થોડો ફેરફાર હતો. ગ્રીસના ઉત્તર ભાગની ડોરિક કહેવાતી તે પ્રથમ કઠોર ને પહોળાં ઉચ્ચારણની હતી, પણ પાછળથી ઘણી મુંદર થઈ હતી ને પિંડારે નવી ડોરિકમાં લખ્યું હતું; બીઓશિયા ને પેલોપોનીસસની ભાષા ઈઓલિઅન તે ડોરિકને ઘણીખરી મળતી હતી—સાફ્રેએ એ ભાષામાં લખ્યું હતું. આટિકાના ઐઓનિઅન લોક એશિયા મૈનરમાં જઈ વસ્યા ને લ્યાંના લોકના સંબંધવડે ઐયોનિક ભાષા હલકાં ભારી ઉચ્ચારણ નિયમિતપણે જોડાયાથી મધુર થઈ. હોમરે જૂની ને આનાક્રિયને નવી ઐયોનિકમાં લખ્યું હતું. આટિક (આથેન્સની) ભાષા કેળવાતાં કેળવાતાં કેટલેક કાળે ઘણી સરળ ને મુંદર થઈ ને ગ્રીસના સર્વ વિદ્વાનોએ તેનેજ વાપરી. શોકવિષયનાટક લખનારા ને યુસિરિડીઝ એઓએ જૂની આટિક ગ્રીક ભાષામાં લખ્યું; આરિસ્ટોફનીસ, પ્લેટો, એનાક્રિઅ-ઓએ જૂની નવી એકત્ર થતી એવીમાં અને એરિકનીસ, ડીમોસ્થિનીસ વગેરેએ નવી આટિકમાં લખ્યું. ગ્રીક વર્ણલિપિ ફિનીશિઅન ઉપરથી થઈ હતી. કેવિતા કરવા વિષે લોકની સ્વભાવવૃત્તિ બહુજ બહાર પડતી હતી ને તેઓએ પોતાના યશ દેખાડ્યા છે. ઇ. સ. ૫૦૦-૮૦૦-૮૦૮ માં હોમર ને હીસીઅડ એ. બે મોટા હિયો યયા. ઇ. સ. ૫૦૦-૪૪૨ સુધીમાં જુદા જુદા હંદમાં સંગીતકવિતા રચાઈ; આ-

કૃતિઓમાં દોષ બોલવામાં ને હશી કહાડવામાં એકો થઈ ગયો; સૈમોનીડીસે સ્ત્રીને ભુંડણ, કહોલી, ફતરી, ગધેડી, નોળીએણ, વાંદરી, મધમાખી અને મટોડી, દરિયો એનાં રૂપક આપી આપી વર્ણવી છે; ટ્રેસ્ટચૂસે યુદ્ધગીત લખ્યાં; સોલને નીતિસંબંધી ને રાજકીય પ્રકરણ સંબંધી લખ્યું, (૬૦ સં ૫૦૬૧૧); આલક્યૂએ ઈશક તથા મોનમઝા સંબંધી ને તેની પ્રિયા સાફ્રેડો એણે હેયું પીગલાવે તેવાં ઈશક સંબંધી લખ્યું; આનાકિયન (૫૬૦) એણે ઈશક તથા દારૂને વખાણ્યાં છે; અને પિંડાર (૫૨૨-૪૪૨) એણે ઓલિમ્પિયન, પીથિયન, નીમિયન ને ઇસ્થમિયન એ ધર્મયાત્રા મહોત્સવોમાં જેઓએ જય મેળવેલા તેઓના અનેક હંદમાં અનેક વિષયયુક્ત ગીત લખ્યાં છે; પિંડાર સંગીતકવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયો છે. નાટક લખનારામાં એસ્કીલસ (૫૨૪-૪૫૬) એણે ૭૦ નાટક લખ્યાં હતાં (માત્ર ૭ હાલ છે); સોફોકલિસે (૪૯૫-૪૦૬) ૧૩૦ લખ્યાં હતાં (માત્ર સાત હાલ છે); ને યૂરિપિડીસે (૪૮૬-૪૦૬) ૭૫ કે ૯૨ લખ્યાં હતાં (માત્ર ૧૯ હાલ છે). ધર્મનું રહસ્ય જેમાં રહેલું તેવા ગૂઢ વિષય અથવા ધર્મને બાહ્ય વિષય એ નાટક રૂપે વર્ણ્યમાં આવ્યા હતા. એસ્કીલસે પોતાના પ્રૌઢ તર્કને લઘ્ય દીપક શબ્દોમાં ઈશ્વરી અદ્ભુત સામર્થ્યમંત પુરૂષ-કર્મ-ખતાવને ચીતર્યા; સોફોકલિસે મનુષ્યો જેવાં હોવાં જોઈએ તેવાં ને યૂરિપિડીસે જેવાં છે તેવાં ચીતર્યાં હતાં. મધદેવ ટ્રાયોનીશિઅસ એને બકરાંનો લોગ આપવામાં આવતો તે પ્રસંગે પૂજક લોક નાચતા, ગાતા, વેદીની પ્રદક્ષિણ કરતા-એક ગાતો ને બીજા સઘળા ઝીલતા; પછવાડેથી એક જણ વેશ લેતો થયો; એ પ્રમાણે નાટકની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. એસ્કીલસે જે જણને વેશ લેતા ક્રીધા, ગાયકગણનું કામ ચોડામાં આવ્યું ને એક મધ્યસ્થને વધાર્યો કે જે નાટકના સઘળા રસ પોતાના અનુભાવે દેખાડતો ને સૌ જોનારાનો લક્ષ તેનાજ ઉપર કરતો. હાસ્યનાટક લખવામાં આરિસ્ટોફનીસ (૪૪૪-૩૮૦) શ્રેષ્ઠ હતો-તેણે પોતાની વખતના નામાંકિત પુરૂષોને વિકૃત રૂપવેશ દેખાડી દેખાડી તેઓનું ઉપહાસ્ય કીધું હતું. ઇતિહાસ તથા વક્રતૃત્ય-હેરોડોટસની (૪૮૪-૪૪૩) પહેલાં કેટલાંક ત્રુટિ ઇતિહાસ રૂપ કથન હતાં, પણ શુદ્ધ ઇતિહાસ સ્વરૂપ તો તેણેજ પ્રથમ દેખાડ્યું. તેણે ગ્રીક ને ઈરાની એઓ વચ્ચે જૂના કાળથી જે દ્વેષ ચાલેલો તે સંબંધી લખ્યા પછી જે લડાઈઓ ચાલી તે સંબંધી યથાર્થ ઇતિહાસ લખ્યો; થ્યુસિડિડીસે (૪૭૧-૩૯૫) આ-

થેન્સ સ્પાર્ટા વચ્ચે ચાલેલી લડાઈનો ઇતિહાસ લખ્યો; અને ઝેનોફોને (૪૪૪-૩૫૪) થ્યુસિડિડીસે જ્યાંથી અધૂરું રાખેલું ત્યાંથી આગળ ચલાવી લડાઈનો ઇતિહાસ પૂરો કીધો, ને માંટીનીઆની લડાઈના કાળ સૂઝીનો (૩૬૨) નવો લખ્યો. થેમિસ્ટોકલીસ, આરિસ્ટોફીસ ને પેરિક્લીસ એ સમર્થ વક્તા હતા, પણ કેવળ એજ વિદ્યાથી નામાંકિત થએલા તેમાં શ્રેષ્ઠ તો ડીમોસ્થિનીઝ (૩૮૫-૩૨૨) હતો. તેનાં ૫૯ ભાષણોમાં ૧૭ રાજકીય હતાં ને એમાંનાં ૧૨ તો માર્સીડનના ફિલિપની સામા ગ્રીકને સાવધ રાખવાને મટિ હતાં; ને ૪૨ ન્યાયવિષયનાં હતાં. શિલ્પમાં ગ્રીક ધણાજ કુશળ હતા. સ્તંભરચના ઉપર તેઓનો વિશેષ લક્ષ ને મોટો શ્રમ હતો-એ સ્તંભો ડોરિક, ઐઓનિક ને કોરિન્થિયન એવા ત્રણ પ્રકારના હતા કે જે આજ પણ શિલ્પશાસ્ત્રમાં નમૂના ગણાય છે. ડોરિકનો હેતુ નલ્લરપણું-મજબૂતી આપવાનો, ઐઓનિકનો નાન્યુંક ને સુંદર દેખાડવાનો અને કોરિન્થિયનનો લઘ્ય શોભાયમાન કરવાનો હતો. તક્ષક-કોતરકામ પણ સાંરે હવું; લાકડું, પથ્થર, આરસપાહાણ, હાથીદાંત, મણી, સોનું રૂપું, તાંબું, પિત્તળ, મટોડી, મીણ એ પદાર્થો ઉપર નક્શી કરવામાં આવતી; ફીડીઆસ શિલ્પ ને તક્ષક બંનેમાં નિપુણ હતો. ચિત્રવિદ્યા સાદી ને સાધારણ હતી. તક્ષકમાં જેવી મનની ધારણા ઉત્કૃષ્ટ હતી તેવીજ પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ બનતી-મન ને હાથ સરખી રીતે સૌંદર્ય દેખાડતાં પણ તેહું ચિત્રમાં નહોતું-એ કળા તેઓ સુંદર દેખાડાવી શક્યા નહોતા. ગાયનનો ઉદ્દેશ કાનને ખુશ કરવા કરતાં મનને ઉત્તેજન આપવાનો હતો એમ ગ્રીક સમજતા-તેઓ ગાયનથી લડાઈમાં સૌર્ય ઉપજવતા અને જંગલી રીતિઓને સુધડ કરતા; એ કારણને લીધે એ વિદ્યામાં તેઓ સારી કેળવણી લેતા.

તત્ત્વવિચારનો આરંભ ઈ. સં ૫૦ ૭ માં સૈકાથી થયો. જેવામાં ડોરિયન લોકે ગ્રીસમાં જ્યાં ત્યાં ફરી વળી રાજ્યોમાં બચલપાથલ કરી નાંખી તેવામાં કેટલાએક ગ્રીકે એશિયામૈનરમાં આવી ઐઓનિઆ વસાવ્યું હતું. એ રાજ્યના તાણાના મેલેટસ નગરમાં થાલીસ નામના ગ્રીકે (ઈ. સં ૫૦ ૬૪૦-૫૪૮) ઈજિપ્ટ વગેરે દેશમાં પ્રવાસ કરી જ્ઞાન સંપાદન કરી આ પ્રમાણે વિચાર જણાવ્યા હતા-“સર્વ વસ્તુનું મૂળ જળ છે; જળમાંથી સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ને પાછી જળમાં સમાય છે, પણ ઈશ્વર-સુદ્ધિએ સર્વ વસ્તુ તેમાંથી બનાવી છે. સર્વ વસ્તુને કે પાર ન આવે તેમ વિભાજ્ય છે, તોપણ કેટલાએક અવિભાજ્ય મૂળ પર-

માણુઓવડે તે બનેલી છે—ઈશ્વર અનાદિ છે ને મરતું ને જીવતું એ બે જુદાં નથી, જીવ અમર છે; તે માનતો કે સૃષ્ટિ ભક્ષાં ભુંડાં માણુસોના (શરીર રહિત) જીવોથી ભરેલી છે; જેને સાટે આપણે બીજાનો દોષ બોલીએ તે આપણે પણ ન કરવું એ નીતિએ માનમાં ને ન્યાયીપણે માણુસે જીવંતી શુભરવી.” સામોસ ટાપુનો પિથાગોરાસ (૫૮૬ કે ૫૬૮ માં જન્મે હતા) ઇજિપ્ટ અને પૂર્વ તરફના કેટલાક દેશોમાં પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી ઈટલીમાં કોદોનામાં વસ્યો હતો. અહિં તેણે ધણાએક શિષ્ય કરી પોતાની શાળા સ્થાપી હતી, તેના શિષ્યો દેવળક્ષિમાં ન ખપતાં એવાં પ્રાણીનું માંસ ખાતા નહિ; ધર્મસંબંધી ક્રિયા કરતાં ધોળાં વસ્ત્ર પહેરતા; સૌન્ય, મર્યાદશીલતા, ખાવાપીવામાં મિતપણું ને પરસ્પર રનેહ—બંધુત્વ રાખતા; અને શિશ્ય ધનારને પાંચ વર્ષ પછી સંકેત સૂત્રોમાં સિદ્ધાંત સમજાવવામાં આવતા. જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરી તેણે જાણાવ્યું હતું કે સઘળા ગ્રહ, પ્રકાશનો ગોળો જે સૂર્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરેછે; પૃથ્વી પોતાના આંસ ઉપર ફરેછે ને તેથી રાત દહાડો ધાયછે; પૃથ્વીનો ગોળો હવામાં અક્ષર રહેલો છે; અને ચંદ્ર તથા બીજાં ગ્રહોમાં પણ વસ્તી છે. થાલીસની પેઠે તે પણ અવિભાજ્ય પરમાણુ છે અને એ પરમાણુઓ અમુક સંખ્યા પ્રમાણમાં ગોઠવાયાથી અગ્નિ—પૃથ્વી—જળ—હવા ઉત્પન્ન થાયછે એમ તે કહેતો. એક ઈશ્વર સર્વ વસ્તુનું મૂળ છે; સત્ય એ તેનું સત્ત્વ છે; જેઓ પ્રેમથી તેને ભજેછે તેઓને તે સુખ આપેછે; તે સર્વ વસ્તુનો આત્મા છે—સર્વ આપક ને સર્વનો આધાર; માણુસના જીવ મરણ પછી પણ હોય છે; સઘળું આકાશ જીવોથી ભરેલું છે; જે જીવ આ જીવંતીમાં ધર્મનીતિથી વર્ત્યો છે તેઓ માનવત્વતે પાત્ર છે; ભક્તિ કરવાના અભ્યાસથી જીવ પોતાની વૃત્તિયો શુદ્ધ કરેછે; ઈશ્વરની પ્રકૃતિ તથા તેનું આનંદીપણું એ પામવાને જ્ઞાન શોધવું બેઠ્યું. વળી એઓનિઆ તાબાના ક્લાઝોમીતી નગરનો આનાકસાગોરાસ (૫૦૦—૪૨૮) એ પોતાની મિલકત વેચી વીસ વર્ષની વયે આથેન્સ જઈ વસ્યો ને અહીં ત્રીસ વર્ષ રહ્યો; તે યૂરિપિડીસ તથા પેરિક્લીસ એ બેનો મિત્ર ને શુર હતો; તેનાં મત આધિનિયન લોકને અનુકૂળ ન આવવાથી તેને પાખંડી ઠેરવી રાજ્ય બહાર દરવામાં આપ્યો હતો (૪૫૦). તેણે પોતાના શિષ્યોને બાણાવ્યું કે એક ઈશ્વર છે ને તે સર્વજ્ઞ મન છે કે જેણે જગત્ના ચેતન્યવિનાના જડ પરમાણુઓને ગતિમાન કીધા છે ને એથી તે પરમાણુઓએ અનેક રૂપ ધર્યાં છે, તે મને સર્વત્ર પ્રસરિત હોઈને સર્વ પ્રકૃતિની

અવસ્થા કરી છે, તેપણુ તે કોઈ પણ જડ વસ્તુની સાથે કોઈ પણ રીતે ભળેલું નથી પણ કેવળ જુદું જ છે. સોક્રેટીસ (૪૬૯—૪૦૦) આથેન્સની પાસેના ગામનો મૂર્તિધરો ને આનાકસાગોરાસનો શિષ્ય એણે શાળા દહાડી નહોતી કે બહાર ભાષણો પણ કીધાં નહોતાં; પણ તે કહેતો કે મને કોઈ અંતરપ્રેરણા કરેછે ને તે પ્રમાણે હું બોધ કરું છું. તે બજારમાં, દુકાનોમાં, રંગ અખાડામાં હામકામ કરતો ને બાળક, તરૂણ, વૃદ્ધ સૌને નીતિયુક્ત અંતરબોધ માનવા વિષે અને કર્મનો ઉદ્દેશ તથા તેનાં ફળ એ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા વિષે વાદ સાથે સંભાષણો કરતો; મતીઆ પંડિતોના યુક્તિવાદમાં લોક મોહ પામતા તેઓને પોતાની બુદ્ધિએ ખરું ખોટું સાકર નરમું સમજવાની શક્તિ આવે તેટલામાટે તેણે બીજાં ધંધો કરવો છોડી દઈ અહીં તહીં ભટકતાં બોધ આપવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો—હું તારી મેળે જાણુ, હું પોતાને જાણુ, એમ તે કહેતો. તેણે ડોળધાણુ મતીઆ પંડિતોને કુંડિત કરતાં ન્યાયશાસ્ત્રનો પાયો રચ્યો હતો. કોઈ એક દેખદેખ રાખનાર ઈશ્વરી સત્તા છે, મરણ પછી જીવને સદ્ગતિ છે, ને એટલામાટે નમ્રતા આદિ સદ્ગુણ તથા સત્કર્મ એ અવશ્ય છે એવી તેની આસ્થા હતી. પ્લેટો એ આથીનિયન ગ્રીકે (૪૨૮—૩૪૮) પોતાના વિચાર આ પ્રમાણે ફેલાવ્યા: આ જગત્ની ઉત્પત્તિને કોઈ પણ એક આદ્યંતરહિત સ્વયંબૂ કારણ ને સકળ વસ્તુનો પિતા હોવો બેઠ્યું, ને તે શુભ સુંદર બુદ્ધિમાન ને શક્તિમાન છે; ને જ્ઞાનીયોને પણ દુર્લભ છે તે લોકની બુદ્ધિને અગમ્ય કેમ ન હોય? એ આદ્યંતરહિત પિતાએ પોતાના વિચારમાં એક નમૂનો ભ્રમો કરી પછી આ સૃષ્ટિનો ધાર રચ્યો છે અને આત્માવિના કોઈ પણ વસ્તુ પૂર્ણ શુભ સુંદર નથી એવું વિચારી તેણે સૃષ્ટિને સજીવ કીધી; તેના સકળ જડ વિભાગને ઈશ્વરી સત્ત્વ—તેજથી સચેતન કીધા. આત્મા રમૂળ શરીરથી જુદો છે, અમર છે અને તે જે ઈશ્વરીસત્ત્વ જડમાં આપી રહ્યું છે તેનો અંશ છે; ઈશ્વરમાં સમાઈ જવું તે મોક્ષ. નીતિસંબંધી વિચાર પોતાના શુર સોક્રેટીસના જેવાજ હતા—ન્યાય, મિતભોગ, રાજ્યધારા પ્રત્યે આજ્ઞાંકિતપણું ને પૂર્ણ સદાચારીપણું એ ચાર વાનાં જેને જ્ઞાની થવું હોય તેને અવશ્ય છે અને સદ્ગુણી સુંદર માણુસજ સુખી હોયછે. પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પ્લેટો પિથાગોરાસના મતનો હતો. આરિસ્ટોટલ (૩૮૪—૩૨૨) માસીડોનિઆના સ્ટાજીરા નગરમાં જન્મેલો હતો; તે ૩૬૭ માં આથેન્સ આવી પ્લેટોની શાળામાં શિષ્ય થઈ શુરના મરણ સુધી (૩૪૭) રહ્યો હતો; પછી કેટલાંક વર્ષ બહાર ફરી

કીલોકસ હોષ બોલવામાં ને હુશી કહાડવામાં એકો થઈ ગયો; સૈમોનીડીસે સ્ત્રીને હુંડણ, કહોલી, ફતરી, ગથેડી, નોળીએણ, વાંદરી, મધમાખી અને મટોડી, દરિયો એનાં રૂપક આપી આપી વર્ણવી છે; ટેરટ્યુસે યુદ્ધગીત લખ્યાં; સોલને નીતિસંબંધી ને રાજકીય પ્રકરણ સંબંધી લખ્યું, (ઈ.સ. ૫૦૦-૬૧૧); આલક્યૂએ ઈશક તથા મોનમઝા સંબંધી ને તેની પ્રિયા સાફ્રેડે એણે હૈયું પીગલાવે તેવાં ઈશક સંબંધી લખ્યું; આનાકિયન (૫૬૦) એણે ઈશક તથા દાડને વખાણ્યાં છે; અને પિંડાર (૫૨૨-૪૪૨) એણે એલિમ્પિયન, પીથિયન, નીમિયન ને ઇસ્થમિયન એ ધર્મયાત્રા મહોત્સવોમાં જેઓએ જ્ય મેળવેલા તેઓના અનેક હંદમાં અનેક વિષયયુક્ત ગીત લખ્યાં છે; પિંડાર સંગીતકવિયોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયો છે. નાટક લખનારામાં એસ્કીલસ (૫૨૪-૪૫૬) એણે ૭૦ નાટક લખ્યાં હતાં (માત્ર ૭ હાલ છે); સોફોકલિસે (૪૯૫-૪૦૬) ૧૩૦ લખ્યાં હતાં (માત્ર સાત હાલ છે); ને યૂરિપિડીસે (૪૮૬-૪૦૬) ૭૫ કે ૯૨ લખ્યાં હતાં (માત્ર ૧૯ હાલ છે). ધર્મેનું રહસ્ય જેમાં રહેલું તેવા ગૂઢ વિષય અથવા ધર્મનો બાહ્ય વિષય એ નાટક રૂપે વર્ણવ્યામાં આવ્યા હતા. એસ્કીલસે પોતાના પ્રૌઢ તર્કને ભવ્ય દીપક શબ્દોમાં ઈશ્વરી અદ્ભુત સામર્થ્યમંત પુરૂષ-કર્મ-બનાવને ચીતર્યો; સોફોકલિસે મનુષ્યો જેવાં હોવાં જોઈએ તેવાં ને યૂરિપિડીસે જેવાં છે તેવાં ચીતર્યાં હતાં. મધદેવ ડૈયોનીશિઅસ એને બકરાનો ભોગ આપવામાં આવતો તે પ્રસંગે પૂજક લોક નાચતા, ગાતા, વેદીની પ્રદક્ષિણા કરતા-એક ગાતો ને બીજા સઘળા ઝીલતા; પછવાડેથી એક જણ વેશ લેતો થયો; એ પ્રમાણે નાટકની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. એસ્કીલસે જો જણને વેશ લેતા કીધા, ગાયકગણનું કામ થોડામાં આણ્યું ને એક મધ્યસ્થને વધાર્યો કે જે નાટકના સઘળા રસ પોતાના અનુભાવે દેખાડતો ને સૌ જોનારાનો લક્ષ તેનાજ ઉપર કરતો. હાસ્યનાટક લખવામાં આરિસ્ટોફનીસ (૪૪૪-૩૮૦) શ્રેષ્ઠ હતો-તેણે પોતાની વખતના નામાંકિત પુરૂષોને વિકૃત રૂપવેશે દેખાડી દેખાડી તેઓનું ઉપહાસ્ય કીધું હતું. ઇતિહાસ તથા વસ્તુત્વ-હેરોડોટસની (૪૮૪-૪૪૩) પહેલાં કેટલાંક ત્રુટિ ઇતિહાસ રૂપ કથન હતાં, પણ શુદ્ધ ઇતિહાસ સ્વરૂપ તો તેણેજ પ્રથમ દેખાડ્યું. તેણે ગ્રીક ને ઈરાની એઓ વચ્ચે જૂના કાળથી જે દ્વેષ ચાલેલો તે સંબંધી લખ્યા પછી જે લડાઈઓ ચાલી તે સંબંધી યથાસ્થિત ઇતિહાસ લખ્યો; થ્યુસિડીડીસે (૪૭૧-૩૯૫) આ-

થેન્સ સ્પાર્ટા વચ્ચે ચાલેલી લડાઈનો ઇતિહાસ લખ્યો; અને એનોફને (૪૪૪-૩૫૪) થ્યુસિડીડીસે જ્યાંથી અધૂરું રાખેલું ત્યાંથી આગળ ચલાવી લડાઈનો ઇતિહાસ પૂરો કીધો, ને માંટીનીઆની લડાઈના કાળ સૂધીનો (૩૬૨) નવો લખ્યો. થેમિસ્ટોકલીસ, આરિસ્ટોટીસ ને પેરિકલીસ એ સમર્થ વક્તા હતા, પણ કેવળ એજ વિદ્યાથી નામાંકિત થયેલા તેમાં શ્રેષ્ઠ તો ડીમોસ્થિનીઝ (૩૮૫-૩૨૨) હતો. તેનાં ૫૯ ભાષણોમાં ૧૭ રાજકીય હતાં ને એમાંનાં ૧૨ તો માસીડનના ફિલિપની સામા ગ્રીકને સાવધ રાખવાને માટે હતાં; ને ૪૨ ન્યાયવિષયનાં હતાં. શિલ્પમાં ગ્રીક ધણાજ કુશળ હતા. સ્તંભરચના ઉપર તેઓનો વિશેષ લક્ષ ને મોટો શ્રમ હતો-એ સ્તંભો ડોરિડ, ઐઓનિક ને કોરિન્થિયન એવા ત્રણ પ્રકારના હતા કે જે આજ પણ શિલ્પશાસ્ત્રમાં નમૂના ગણાય છે. ડોરિકનો હેતુ નભરપણું-મજબૂતી આપવાનો, ઐઓનિકનો નાન્યુક ને સુંદર દેખાડાવવાનો અને કોરિન્થિયનનો ભવ્ય શોભાયમાન કરવાનો હતો. તક્ષક-કોતરકામ પણ સાફ હતા; લાકડું, પથ્થર, આરસપાહાણ, હાથીદાંત, મણી, સોનું રૂપું, તાંબું, પિત્તળ, મટોડી, મીણ એ પદાર્થો ઉપર નક્શી કરવામાં આવતી; ફીડીઆસ શિલ્પ ને તક્ષક બંનેમાં નિપુણ હતો. ચિત્રવિદ્યા સાદી ને સાધારણ હતી. તક્ષકમાં જેવી મનની ધારણા ઉત્કૃષ્ટ હતી તેવીજ પ્રલક્ષ ભૂતિ બનતી-મન ને હાથ સરખી રીતે સૌંદર્ય દેખાડતાં પણ તેણે ચિત્રમાં નહોતું-એ કળા તેઓ સુંદર દેખાડાવી શક્યા નહોતા. ગાયનનો ઉદ્દેશ કાનને ખુશ કરવા કરતાં મનને ઉત્તેજન આપવાનો હતો એમ ગ્રીક સમજતા-તેઓ ગાયનથી લડાઈમાં શૌર્ય ઉપજાવતા અને જંગલી રીતિઓને સુધાર કરતા; એ કારણને લીધે એ વિદ્યામાં તેઓ સારી કેળવણી લેતા.

તત્ત્વવિચારનો આરંભ ઈ.સ. ૫૦૦ માં સૈકાથી થયો. જેવામાં ડોરિયન લોકે ગ્રીસમાં જ્યાં ત્યાં ફરી વળી રાજ્યોમાં બચલાપાયલ કરી નાંખી તેવામાં કેટલાએક ગ્રીકે એશિયામૈનરમાં આવી ઐઓનિઆ વસાવ્યું હતું. એ રાજ્યના તાળાના મેલેટસ નગરમાં થાલીસ નામના ગ્રીકે (ઈ.સ. ૫૦૦-૪૪૦-૫૪૮) ઈજિપ્ટ વગેરે દેશમાં પ્રવાસ કરી જ્ઞાન સંપાદન કરી આ પ્રમાણે વિચાર જણાવ્યા હતા-“સર્વ વસ્તુનું મૂળ જળ છે; જળમાંથી સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ને પાછી જળમાં સમાય છે, પણ ઈશ્વર-બુદ્ધિએ સર્વ વસ્તુ તેમાંથી બનાવી છે. સર્વ વસ્તુને કે પાર ન આવે તેમ વિભાજ્ય છે, તોપણ કેટલાએક અવિભાજ્ય મૂળ પર-

નવાં રાજ્ય કરી ઉઘમે વળગ્યાં. થોડા કાળમાં સંસ્થાની રાજ્યનો ઉત્કર્ષ થયો જોઈ ઝીસના લોકે હુંયે દાઝી સ્વતંત્રેજ રાજ્ય ચાલુ રાખવાનો ઉત્સાહ પ્રગટ કીધો ને દેશી ઐક્યનો શક આરંભ્યો (૭૭૬).

લેક્ઝેસે સ્પાર્ટને ધારા બાંધી આપેલા તે પ્રમાણે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા હતીજ; આથેન્સમાં સોલને ધારા બાંધી આપ્યા; ને જો કે લોકમાં તડાં હતાં ને પિસિસ્ટ્રેટસે સર્વોપરિ સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી તોપણ રાજ્યમાં ધણાંક સુધારા થયા હતા; બીજાં રાજ્યોમાં પણ લોક ચંચળ ને ઉઘમી હતા. હીપિયસને પદબ્રથ કરવામાં આવ્યો. તે સમા ઉપર આથેન્સ ને સ્પાર્ટા આ પ્રમાણે શોભ્યાં; આથેન્સના લોક શાંતિને ઇચ્છી અનેક ઉઘમમાં વધારો કરવાને ઇચ્છતા અને લોક ઉઘમી રહે તેવા લાંતા રાજ્યધારા હતા. દરેક જણને રાજકાળમાં મત આપવાનો હક્ક હતો તેથી તે પોતાનું મોટપ સમજતો, પોતાની સૂઝ તથા શક્તિ ઉપર વધારે ભરોસો રાખતો, ને સરસાઈમાં વધારે સારા કહેવાવાને નિરંતર ઉઘમમાં મચ્યો રહેતો; કોઈને મોન્મઝાનો ને અનીતિનો ચેપ લાગ્યો નહોતો, ને દરેક વર્ગમાં ને દરેક જણમાં દેશાભિમાન આપી રહી તક-તકજ હું; લોક ઉત્તમ નૌકાસૈન્યે, મોટી સમૃદ્ધિયે, કેળવાયલી યુદ્ધિયે ને પ્રખ્ય વૃત્તિયે રાજ્યને બળિષ્ઠ ને સુંદર કરતા હતા. સ્પાર્ટાનું રાજ્ય કેવળ લડકરી હું; લોકને ખાવાપીવા પહેરવા ઓઢવા વગેરેનું રાજ્યમાંથી મળતું એટલે તેઓને પોતપોતાનો સંસાર ચલાવવાને ઉઘમ કરવાની જરૂર નહોતી; તેઓ યુદ્ધકાળમાં શૂર વિકરાળ હતા પણ શાંતિકાળમાં આળસુ ને નિસ્તેજ હતા; તેઓ વિદ્યાકળાને તથા જોયો તેનો અભ્યાસ દરે તેને ધિક્કારતા; તોપણ યોદ્ધાનું માન સર્વોપરિ છે એમ તેઓ માનતા. દરેક જણ રાજધારાની આજ્ઞામાં રહી એક સરખી કરડી કેળવણી લેતા, કોઈના બળાત્કારથી નહિ કે રાજતંત્રમાં જડ રૂપ ગોઠવાવાને નહિ, પણ આખા રાજ્યરૂપી પ્રોઠ પુરૂષનું હું એક સચેતન ને કામ કરી શકું તેવું અંગ હું એમ સમજીને કેળવણી લેતો ને તેની છાતી દેશાભિમાનથી, શૌર્યે બર્ધા હું પદથી ને મોતના ધિક્કારથી ધમધમતી હતી.

યોગ આવ્યો-સંસ્થાની ઐથોનિયને ઈરાની રાજ્યની ઝુંસરીમાંથી નીકળવાને પોતાનાં કુળના આથેનિયનોની મદદ માગી, એઓએ તે આપી ને ઈરાની રાજ્ય કેપ્યું. સૌ ગ્રીક રાજ્યો સાવધ થયાં ને સંપ બાંધી સજ થયાં, આથેન્સ ને સ્પાર્ટા, એક વિદ્યાકળાને માન આપનારૂં મે બીજું તેને ધિક્કારનારૂં, એક માનનામને માટે આતુર ને મોટાં શૌર્યથી લડનારૂં

ને બીજું કંઈ કરેલાં અંગબળથી તથા લડાઈની કરડી કેળવણીથી વિકરાળ થઈ લડનારૂં હું; બંનેનું લડકરી બળ ધણુંકરીને સરખુંજ ને બંને સ્વતંત્રતાના અધીર અને તે બંનેના તથા બીજાં પણ ગ્રીક રાજ્યોનાં દરેક જણનાં ને સૌ જણનાં હૃદય દેશાભિમાનથી પ્રગ્વલિત હતાં. ઈરાનીઓ ઉપરાઉપરી મોટા ધસારે પણ બારે ઠાઠથી ખુશગીએ ને વહાણે ગ્રીક છતવા આવ્યા; ગ્રીકે સામા થઈ લડાઈ આપી શત્રુને હરાવ્યા; શત્રુએ આડી-વાટે ગ્રીસમાં ઉતરી આથેન્સને બાળ્યું, પણ સાવધ, ચતુર, ચપળ, ગ્રીકેએ વહાણની લડાઈ છતી મહારાજા ઝેક્સિસને લગ્નિગત કરી પાછો કહાડ્યો. લીઓનિડાસે અલગ રહી સ્પાર્ટાના રાજપ્રતિ પોતાની ભક્તિ પોતાનો વધ કરાવી શિક્ષણીય રાખી; ને સૌ ગ્રીક જનોએ ઓલિમ્પિક ઓચ્છવમાં થેમિસ્ટોકલીસને ધન્ય ધન્ય બણ્યું-દેશાભિમાની સ્વતંત્ર લોકના એકદેશી સંપનો જય પ્રકાર્યો (૪૮૦).

પેરિક્લીસના સમયમાં આથેન્સના ક્રીસિમાન રાજ્યનો વૈભવ પૂરેપૂરો શોભ્યો ને નાટકકારોએ તે યથાસ્થિત ચીતરી દર્શાવ્યો (૪૬૦-૪૨૬).

પેરિક્લીસના મરણની સાથે આથોનિયનોમાં દેશાભિમાન ને યુદ્ધનો ઉત્સાહ એ થટવા માંઝ્યાં-તેઓ યુદ્ધિના તથા સમૃદ્ધિના મદમાં જેટલું સાહે તેટલું અમારેજ એ સ્વાર્થ ને અમેજ સૌથી મોટા એ જર્વ વિશેષે રાખતા થયા; ઈરાનની રીતભાત તથા મોજશોખ જોડે કેળવાયલા સુંદર રૂપમાં હેખડાવતા તોપણ તેઓ ધણાજ ખટપટી ને અનીતિમાન થયા હતા. આથેન્સ સ્પાર્ટાને મૂળથીજ પરસ્પર સ્પર્ધા હતી ને તેમાં આથેન્સ ચઢ્યું એટલે સ્પાર્ટાએ ડોળા કહાડયા. ઈરાને હુમલો કર્યો તે વેળા લડાઈમાં સ્પાર્ટાન સરદારને સર્વોપરિ સત્તા આપવામાં આવી હતી; તે સત્તા (૪૭૭ થી) આથેન્સે પોતે રાખી હતી ને એ સત્તા સ્પાર્ટાને પાછી પોતે લેવાનો નિશ્ચય કીધો. સત્તાવીસ વર્ષ લડાઈ ચાલી ને આથેન્સે સ્પાર્ટાની તાબેદારી કીધી. (૪૦૪ થી) સ્પાર્ટાએ સુધળાં ગ્રીક રાજ્યોમાં સર્વોપરિ બળવાન કહેવડાવ્યું; એનો મદ ધીબ્સે હતાયો (૩૭૧) ને તે ઝગડ્યું. પટતીના કાળમાં તત્તરસાઝી-ઓએ પોતાના શોધ પ્રગટ કીધા. ઈમોસ્થિનીસે સૌ ગ્રીક રાજ્યોને માસીરનના દ્વિધિપની સામા હક્કે-રવાને મથન કીધું. પણ દ્વિધિયે ગ્રીક સમસ્તને પોતાની ચાલુ માનતા કીધા (૩૩૮).

અને પછી શિકંદરે વીસ લાખ ચોરસ મેલનું ઈરાની મહારાજ્ય છૂટ્યું ને ગ્રીક જન્યનો જગતમાં વિસ્તાર કીધો (૩૩૧).

આવી પાછી તેણે આયેન્સમાં શાળા કહાડી ૧૩ વર્ષ ભાષણ કીધાં હતાં ને અંથો લખ્યા હતા. તેણે વાદના સૂત્ર બાંધી ન્યાયશાસ્ત્ર રચ્યું છે, ને થઈ ગયેલા પંડિતોના વિચારનું શાસ્ત્રીય રીતે વિવેચન કર્યું છે. તે કહે છે કે જેમ આંખની કીકી ને દૃષ્ટિ તેમ શરીર ને આત્મા છે, પણ આત્મા શરીરથી ભૂદો પડી શકતો નથી; આત્મા અમર હોય પણ સ્મરણશક્તિ રહિત. જગત્ એ કાર્યને કોઈ પણ આદિકારણ છે, ને તે કારણ ગમનક્રિયા આરંભે છે, પણ પોતે ક્રિયામાં પડ્યું નથી, તે કારણ તે બુદ્ધિ છે કે જે પોતાને જ ઓળખે છે, જગત્ ને જાણ્યું નથી ને એ રીતે તે જગત્થી ભૂદું છે. નીતિસંબંધી વિચાર, 'અતિસર્વત્ર વર્જયેત્' એને મળતા હતા—પ્લેટોનું મત આણું કે મનોવિકારને છતવા; ને આરિસ્ટોટલનું આણું કે તેમને નિયમિત રાખવા. આરિસ્ટોટલ પછી બીજા પંડિતો પણ થયા હતા.*

સમુદ્રના ફાંટાથી કતરાયેલા કાંઠો, કાંઠાની પડોસના ટાપુઓના ઝૂમખા, માંહેનો પ્રદેશ પહાડ, ખિડ, મેદાનથી ખંડિત થયેલો, નહિ મોટો ને નહિ રસાળ

* ઝીનો (ઈ. સ. ૫૦૦-૩૯૦—૨૬૦) સૈમસમાં જન્મેલો તે આયેન્સમાં આવી વસ્યો હતો. તે સૈનિક કહેવાતા પંડિત ફેટિસનો શિષ્ય હતો. ઝીનોના શિષ્ય તે સ્ટોઈક કહેવાતા. તે ઈન્દ્રિયનિત ને સાધુ સાદો પુરુષ હતો. એક ઈશ્વર જે સ્વર્ગભૂ સૃષ્ટિમાં જીવ મૂકનાર ને પૂર્ણ જ્ઞાન છે તેણે આરંભે હવાની વસ્તુનું પાણી કીધું અને તેમાં પોતાનું સત્ત્વ રોપ્યું; એથી ચાર તત્ત્વ થયાં ને એમાંથી સઘળી વસ્તુઓ બની છે ને એમાં જ તે પાછી સમાશે; સૃષ્ટિ તેજ ઈશ્વર છે—કારણ કે જેનામાં બુદ્ધિ છે તે બુદ્ધિ નથી એવાના કરતાં વધારે સાફ છે, સૃષ્ટિ કરતાં વધારે સાફ બીજું કંઈ નથી માટે સૃષ્ટિનામાં પણ બુદ્ધિ છે; વળી જેનામાં જ્ઞાન અનાદિપણું છે તે જેનામાં નથી તેના કરતાં વધારે સાફ છે, પણ જગત્ કરતાં વધારે સાફ કંઈ નથી, માટે જગત્ તે ઈશ્વર છે. નીતિસંબંધી વિચાર જન્મનું સાર્થક ક્યારે કે પોતાના સ્વાભાવિક વલણ પ્રમાણે વર્તીય કરે; બાળક ઉપર હેત, કુટુંબ સંસાર વહેવારનો સંબંધ તથા એકપરથી અવશ્ય પાળવા જેવા જે ધર્મ એ સૌ સ્વાભાવિક વલણ છે. જીવ એ એક ગરમ પવન છે ને તે નષ્ટ વસ્તુનો બનેલો છે; સદાચારે રહેવામાં સુખ છે તો કુરાચારે રહેવું એનાં કુઃખ સિવાય બીજું કુઃખ નથી માટે દેહકષ્ટ એ જોડું નથી—વિષયનો ત્યાગ કરવા ને દેહકષ્ટથી ઇન્દ્રિયનિત થવું. એપિક્યુરસ સાંગ્રાસ ટાપુમાં ૩૪૨ માં જન્મ્યો હતો, પણ ૩૦૭ થી આયેન્સમાં આવી ૨૭૧ માં મરણ પામ્યો ત્યાંસુધી ત્યાંજ રહ્યો હતો. ઝીનોનું મત આ કે સુખની સ્પૃહા ન રાખતાં સદૃશ્ય વધારવા પણ એપિક્યુરસનું આણું કે સુખને અર્થ સદૃશ્ય વધારવા. પ્રકૃતિ-જડ અનાદિ છે,—અનંત પરમાણુ સદૈવ અનંત આકા-

એવા ગ્રીસ દેશના પીલાંસજિઅન હેલીનીઝ નામના ઉદ્ધત, સ્વચ્છંદી પહાડી લોકે ઈન્ડિપશિઅન ફિનીશિઅનના સહવાસથી પોતાની સ્થિતિ સુધારી, પોતપોતાનાં કુળનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં ને કેટલેક કાળે સ્વદેશી રાજ્યમાંના એકને અપમાન મળ્યું તેનું વેર લેવાને સંપસાહસે ટ્રોજન સાથે લડાઈઓ કરી જય મેળવ્યા (૧૧૮૪).

કાળાંતરે તે ગ્રીકના વંશજો વૃટયા; થેસલીના પીલાંસજિઅનોએ બિઓશિયાના ઈઓલિયનોને લગાડ્યા ને એઓ જ્યાં જેમ કાવ્યા ત્યાં તેમ વશ્યા, દક્ષિણમાં પ્રબલ થયા; પછી ડારિયન ગ્રીકોએ ધસાધસ કરીને ધણાંક રાજ્ય બીધાં વાળ્યાં ને પોતાનાં નવાં કીધાં. આદિકાના રાજ્ય ઉપર ડારિયનો કાવ્યા નહોતા, પણ ત્યાં નાસરણે આવી વસેલાં ધણાંક કુટુંબો ભેગાં થયાં હતાં; એ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં સત્તાધારીઓના ભૂલ-મથી, માંહોમાંહેના ઝગડાથી ને પડોસનાં રાજ્યો સાથે નિરંતર ચાલતી લડાઈઓથી કંટાળીને કેટલાંક કુટુંબ ગ્રીસ છોડી બીજા પ્રદેશમાં જઈ વશ્યાં ને પોતપોતાનાં

શમાં ગમન કર્યો કરે છે, તર્યો કરે છે ને અનેક પદાર્થો બનાવે છે. એ પદાર્થો પાછા પરમાણુ રૂપ થઈ જાય છે, પણ મૂળપ્રકૃતિ રૂપ પરમાણુઓ વધતા ઓછા થતા નથી. સત્ય પારખવાનાં ત્રણ લક્ષણ છે—ઈન્દ્રિયવડે જાણવું; ન દીકામાં આવેલી વસ્તુઓની મનમાં છાપ પડે તેથી—સ્મરણથી—અનુમાનથી જાણવું અને સુખકુઃખ થાય તેથી જાણવું; પણ શરીર તથા આકાશ એના ખરાપણની પેલીપાસ સમજાય તેવું બીજું કંઈ નથી; મરણ એ નાશ છે; મરણ પછી જે બીજા સ્થિતિની આશા નથી તો સદૃશ્યની પ્રશંસા કરવી એ મિથ્યા છે. નીતિસંબંધી-કાલ્યાં માણસે જીવ જવો તે માફું છે એમ ન માનવું, તેણે પોતાની હંદગી વધારે લાંબી કરવાનાં કરતાં સુખમાં જીવ તેવું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો; સુખમાં રહેવાને ઈન્દ્રિયની ભૂખતરસ પૂરી પાડવી કે જેથી શરીર આરોગ્ય તથા સ્વસ્થ રહે ને એથી મન પણ નકતરયકી છૂટું રહે; કુઃખ ને ગભરાટ એથી દૂર રહેવાને આપણે પ્રયત્ન કરવા ભેદનિ, કેમકે સુખ એ આપણાં જીવતરનો ઉદ્દેશ છે; પણ દરેકે જાતની મોજમઝા કાલ્યાં માણસે ઓળખી નહિ, કેમકે જે માણસે મિતપણથી રોટલી પાણીમાં સ્નાદ માન્યો છે તેને ઓછલાં જમણીની જરૂર નથી; માટે સુખ એટલે નિરંકુશ મોજમઝા ન સમજવી; જે કોઈ પોતાની ઈચ્છાને વિવેકના પ્રકાશથી ભેદને આટલી ચોગ્ય છે એમ નક્કી કરે છે ને બીજાને દાખલે તે ખરો સુખી છે; જે હડાપણથી ને પ્રમાણિકપણે વર્તે તો નથી તે સુખમાં રહી શકનાર નથી, અને સુખી થયા વિના કોઈ હડાપણથી ને પ્રમાણિકપણે રહી શકનાર નથી, કેમકે સદૃશ્ય ને સુખ એ જે એકબીજાથી છૂટાં પડી શકે તેવાં નથી.

લ્યાનાં મુખ્ય કુટુંબોને નગરજન બનાવ્યા. જેઓએ રોમમાં રહેલું ઇન્ક્યુ તેઓને પાંચમી ડુંગરીમાં વસાવ્યા; જે રોમની સત્તા માંની પોતપોતાનાં ગામમાં રહ્યા તે નગરજન તથા અનુલબી એ સ્વામીસેવકના સંબંધથી અળગા હતા. ટાકિવનિયસ પ્રિસકસે લ્યૂ-સરીઓને સેનેટમાં દાખલ કરી ખીજ વર્ણોની બરાબરીએ આપ્યા એટલે સેનેટ ત્રણસે બહુની થઈ; પેટ્રન તે પાટ્રિશિયન કહેવાયા. પાટ્રિશિયનોનો પરસ્પર સંબંધ બહુલાવવાને કુટુંબોના વર્ગ ક્રીધા* (કુળ શાખા પ્રમાણે કે ખીજ રીતે તે બહુવામાં આવ્યું નથી) - જેઓને પરસ્પર લગ્ન કરવાની છૂટ હતી; પાટ્રિશિયન અનુલબી સાથે પરણે તેા દીકરો પાટ્રિશિયન ન કહેવાય ને તે પોતાનાં બાપના ઘરમાંના ન ગણાય; પાટ્રિશિયન નહિ ને અનુલબી નહિ એવા કેટલાક લાટિન લોક (રોમની સત્તામાં નવા આવેલા) હતા તેઓ પ્લેબ્સ કહેવાયા - જેઓ રાજકાળમાં હજી ધરાવી શક્તા નહિ તથા પાટ્રિશિયન સાથે લગ્ન સંબંધ કરી શક્તા નહિ, પણ તેઓ કોઇ રીતના સ્વામીસેવકના સંબંધ રહિત હોવાથી અનુલબી કરતાં વધારે છૂટથી રહેતા હતા ને કેટલાક શ્રીમંત પણ હતા; એ પ્લેબ્સમાંનાં કેટલાક કુટુંબને અક્ષેપી વર્ણ સાથે ભેદી નાંખ્યાં ને અક્ષેપી વર્ણે ભૂતી તથા નવી કહેવાઈ; એ રીતે કેટલાક પ્લેબ્સ પાટ્રિશિયન થયા, પણ તેઓ હજી રાજકાળમાં ભાગ ન લેઈ શકે તેવા હતા. ટક્સ હોન્સ્ટિલિયસે ઘોડેસવાર રસાલાની સંખ્યા ત્રણસેની છસે ક્રીધી હતી ને ટાકિવનિયસે બારસેની ક્રીધી.

સર્વિયસ દલિયસ રાજ્યે પ્લીબીઅન લોકને સંખ્યામાં ને હોલતમાં વધતા ભેઈ તેઓને રાજકાળમાં ભાગ નથી માટે સામા થશે એમ વિચારી એક નવી લોકસભા બાબી ક્રીધી કે જેમાં સૌ નગરવાસીને - પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન એકસરખા દાખલ ક્રીધા - તે સભાનું બવરૂથા સ્વરૂપ લશ્કરી હતું - તે શહેરની બહાર માર્સના (યુદ્ધદેવતા) ક્ષેત્રમાં ભરાતી; સભા-સહો પોતપોતાનાં હથિયાર સાથે આવી પોતપોતાનાં મત આપતા; જેઓને ઓછામાં ઓછી ૧૧ હજાર રતલ જેટલી જમીનની પેદાશ અથવા ઘરની મિલકત હતી તેજ માત્ર નવી સભામાં દાખલ થઈ શક્તા; સભાના પાંચ વર્ગ મિલકત પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા હતા; અક્ષેપી વર્ગની સંચુરી કંપનીઓ કરવામાં આવી હતી; એ એમાં ૧૭ થી તે ૪૫ સૂધીની ઉમરના તે ભૂ-

નિઅરને ૪૫ થી તે ૬૦ સૂધીના તે સીનિઅર કહેવાતા; એ પાંચ વર્ગની ઉપર ઘોડેસવાર હતા - એઓની છ સંચુરી હતી ને તે પાટ્રિશિયનનીજ હતી; તેમાં ૧૨ પ્લીબીઅન કુટુંબનાં માણસોથી વધારી સૌ મળીને ૩,૬૦૦ ઘોડાનો રસાલો ક્રીધો - ઘોડાનો ખર્ચ વર્ધને માટે મુકરર કરેલી રકમ પ્રમાણે સરકારમાંથી આપવામાં આવતો; વળી ઈજનેરનાં કામને માટે સુતાર હુદારની એ કંપની હતી તેનાં માણસો અને ૧૧ રતલથી ઓછી પેદાશના તે પાંચમા વર્ગમાં ભેળી નાંખવામાં આવ્યા હતા - એ નવી સભાએ (ભૂનિઅરની - પ્લીબીઅન ધણા હતા) ધીમે ધીમે ક્યૂરીઓની સભાનું કામ પોતે કરવા માંડ્યું અને ભેદે નવી સભાએ ચોક્કસ ધારા ક્યૂરીની સભામાં તપાસાતા ને પછી તેના ઉપર સેનેટ મંત્રી આપતી તોપણ આગળ જતાં સંચુરીએટ આસેમ્બલી - નવી સભા રાજ્યમાં કાયદા કરનારી સર્વોપરિ થઈ હતી.

લાશિયમનો મોટા પ્રદેશ રોમના રાજ્યમાં ભેડાયો હતો; ને સર્વિયસે તે બધાના મોટા નાના ભાગ પાડ્યા ને લાં વસનારા લોકની ભતિ (ટ્રેબ) મુકરર ક્રીધી. રોમ્યુલસની બાંધેલી વર્ણ - ટ્રેબ માત્ર ત્રણ ને તે કુળપરત્વે પાટ્રિશિયન નગરજનની હતી, પણ સર્વિયસની બાંધેલી ભતિ - ટ્રેબ ૨૦ હતી ને તે પ્રદેશના ભૂદા ભૂદા ભાગમાં વાસ કરનારા પ્લીબીઅનોનીજ હતી. રોમ્યુલસની ટ્રેબમાંનો અથવા સર્વિયસની ટ્રેબમાંનો કોઇ પોતાનું રહેઠાણ બદલતો તો તે પોતાની ઠેરવેલી ભતનોજ ગણતો. દરેક ટ્રેબના મુખીઓ ઠેરવ્યા હતા કે જે દીપ રાખતા, પણ કોઈ ખીજે ઠેકાણે જઈ રહ્યો તો તેટલાજ ઉપરથી તેનું નામ પોતાની દીપમાંથી કહાડી નાંખવાની તેઓની સત્તા નહોતી, ચાર ટ્રેબ શહેરની હદની અંદરને માટે ને ખીજ બહારને માટે હતી. ટ્રેબમાં નોંધાયેલા પ્લીબીઅનો શહેરના ચોક્કબજારમાં - ફોરમમાં જ્યારે જ્યારે ગુજરી ભરાતી ત્યારે ત્યારે મળતા ને રાજકાળ સંબંધી પોતાના મત આપતા.

એક ઠેકાણે મળેલા લોકનાં મત સામટાં લેઈ લેવાને વહીવટ રોમમાં નહોતો; મત આપનારા લોકની મંડળીઓમાં વહેંચણુ કરવી ને પછી તે મંડળીઓના બહુ મત પ્રમાણે કામનો નીકાલ કરવો એવો વહીવટ હતો. એ પ્રમાણે રોમનાં રાજકાળની બવરૂથાને માટે જે હતી તેની ચાર સભા થઈ - ક્યૂરી પ્રમાણે મળતા પાટ્રિશિયનની તે ચોક્કબજારના છેડાના ભાગમાં મળતી, પોતપોતાની ભતિમાં પ્લીબીઅનો મળતા તે ચોક્કબજાર

* આર્થ શ્રાક્ષણિય જોગ, શાખા, શર્મ અને ડિવદી, ત્રિ-પાઠી, આર્થિક વગેરે પ્રકારે બવરૂથા કરી હતી.

(રોમનું).

ઝીસ હેશમાં એક જાતનાં જુદાં જુદાં કુળે જુદે જુદે ઠેકાણે રાજ્યો માંડ્યાં, પણ એકથી વધારે જાતકુળના લોકે રોમમાં સત્તા સ્થાપી, રોમનું મોટા પ વધારી અને રોમનગરના રોમન છાએ એવું પોતાને કહી કહેવડાવી પોતાની વિખ્યાતિ કીધી. સંસારિક રાજકીય ને સૈનિક વ્યવસ્થા રોમ્યુલસે કરેલી તે આ પ્રમાણે હતી. (૧) સકળ વસ્તીના જે મોટા વર્ગ હતા—નગરજન (પેટ્રન) અને તેઓના અનુજીવી (ક્લાયંટ) અનુજીવીઓને કોઠીની તરફથી—દુઃખ નુકસાન થયું તો તેના સ્વામી પેટ્રન ધારા—વહીવટથી તેઓનું રક્ષણ કરતા અને અનુજીવીઓ પોતાના પેટ્રનની કેટલીક નોકરી બજાવતા; સઘળા રાજકીય હક્ક નગરજનોએ પોતાને જ માટે રાખ્યા હતા. (૨) નગરજનની ત્રણ વર્ણ (ટ્રેબ) હતી: રોમનીજ (રોમ્યુલસના રોમન); ટ્રેટીજ (સપ્તેન રોમન); ને લ્યૂસરીજ (ઈટ્રુસ્કન રોમન); એકેક વર્ણમાં દશ દશ કુળ (ક્યૂરી) ને એક એક કુળનો એકેકો મુખી અમલદાર હતો; સૌ મળીને ૩૦ કુળ હતાં જે ૩૦ સપ્તેન સ્ત્રીઓ વડે રોમન તથા સપ્તેન એ જે એકઠા મળી ગયા હતા તેઓને નામે ઓળખાતાં. રાજ સઘળી રાજકીય બાબતો ક્યૂરિઓની સભામાં મૂકતો ને તેઓનાં વધતાં ઓછાં મત પ્રમાણે દરેક કામનો નીકાલ કરવામાં આવતો. તેઓની સમ્મતિ વિના રાજથી કોઈ નવો ધારો થઈ શકતો નહિ અને ક્યૂરીઓની સભામાં ઠરાવ થતો ત્યારે જ રાજને રાજ્યસત્તા ધારા પ્રમાણે મળી કહેવાતી. રાજ યુદ્ધમાં મુખ્ય સેનાધિપતિની તથા પ્રાણુ ઊગારવા લેવા સંબંધી સર્વ કામમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશની સત્તા ધરાવતો અને એની નિશાનીમાં તેની સાથે બાર લિક્ટર (છડીદાર) રહેતા—એઓ ડાંગ રાખતા ને દરેક ડાંગમાં વચમાંથી ફરશી જેવું હથિયાર બેસાડેલું હતું. ક્યૂરીઓની સભામાં સઘળા કુલીન નગરજનને મત આપવાનો હક્ક હતો. વળી એ સભા સિવાય બીજા એક મોટારાઓની સભાસેન્ટ હતી તે રાજને સલાહ આપવાને માટે હતી—પ્રથમ તેમાં ૧૦૦ જણ હતા, પણ જ્યારે સપ્તેન રોમન સાથે મળી ગયા ત્યારે ૧૦૦ બીજા વધારવામાં આવ્યા હતા—૧૦ રોમનીજ તથા ૧૦ ટ્રેટીજ ક્યૂરીઓમાંની એકેકીમાંથી દશ દશ; લ્યૂસરીજ વર્ણની ૧૦ ક્યૂરી હતી, પણ તેને પોતાની તરફથી સેન્ટમાં મોકલવાનો અધિકાર મળ્યો નહોતો. સૈનિક વ્યવસ્થામાં આલું હતું કે દરેક વર્ણ ૧૦૦૦ પાયદળ ને ૧૦૦ ઘોડેસ્વાર પૂરા પાડતી ને એ રીતે કુલીન સરદારોની તરફનું લશ્કર

૩૦૦૦ પાયદળ ને ૩૦૦ ઘોડેસ્વારનું હતું ને તે લીજીઅન કહેવાતું; દરેક વર્ણના લશ્કરી સવારની તક્કી તે સેચુરી કહેવાતી ને ત્રણ સેચુરી તે રોમનીજ, ટ્રેટીજ, લ્યૂસરીજ એ નામે ઓળખાતી; સઘળા રસાલાનો વડો અમલદાર તે દરજ્જામાં રાજ પછી બીજો ગણાતો.

ધર્મ તથા ધર્માધિકારી સંબંધી વ્યવસ્થા ન્યૂમાએ આ પ્રમાણે કરી હતી; જૂઠિદરે* આકાશમાંથી એક ઢાલ નાંખી તે ચોરાઈ ન જાય માટે ન્યૂમાએ તેના સરખી બીજા અગિયાર કરાવી ને પછી બાર ઢાલના બાર પૂનરી (સાલીઓ) ઠેરવ્યા હતા. દેવતાના પૂજનવિધિનું ઉપરીપણું રાખવાને તથા ધર્મને લગતી બાબતનો વિચાર કરવાને ચાર આચાર્ય (પોંટિક) ઠેરવ્યા હતા. એ ચાર મળીને ધર્મની વ્યવસ્થા રાખતા. રોમના શ્રેષ્ઠ નામાંકિત કુલીન જનને આચાર્ય પદ મળતું. ધર્મકર્મ કરાવનારાઓનો જુદો વર્ગ નહોતો. રોમનગરપાળ જે દેવનો એકેકો ને એક જૂઠિદરનો એવા ત્રણ પૂનરી (ક્લામેન્સ) હતા. દેવતાઓની ઇચ્છા—આજ્ઞા બજાવવાને ચાર શકુન પરીક્ષક ભવિષ્ય વર્તનારા (ઓગર) નીમ્યા હતા. રોમની જાણતી જે આલ્બા નગરી ત્યાંની વેસ્તા દેવીનો અગ્નિ રોમ આણી રાખેલો તેને નિત્ય સતેજ રાખવાને વેસ્તાનું દહેરું બંધાવ્યું ને તેની જોડેના મકાનમાં ચાર કુમારિકાઓને રાખી. સંઆમકાળ ને શાંતિસ્વસ્થતાનો કાળ જુદો દેખડાવવાને જે મોઢાંના (આગળ પાછળ) જેનસ દેવનું દહેરું બંધાવ્યું. ધાન્યાદિકનાં બલિ દેવને આપવાં એવું ઠેરવ્યું. દરેકનાં ખેતરને હદ કરી આપી હતી ને એ હદ ખસેડવી તે ખેતરપાળ દેવની ચોરી મનાતી; ખેતરપાળનો દરવર્ષે આચ્છવ થતો. ન્યૂમાએ લોકના ધંધા પ્રમાણે વર્ગ કીધા; યુડક્રેથનું (ધીરપતીજ—સત્ય વિશ્વાસનું) દહેરું બંધાવ્યું; ટાણાં તહેવારના દહાડા નક્કી કર્યા; અને તેણે રોમ્યુલસે ઠેરવેલા વર્ષના ૧૦ મહિના હતા (કેટલાક મહિના ૨૦ દહાડાના હતા) તેમાં બનેવારી ને ફેબ્રુવારી એ જે મહિના ઊમેર્યા ને ૧૨ ચંદ્રમાસ ને એક દહાડો ઉપર એટલે ૩૫૫ દહાડાનું વર્ષ ઠેરવ્યું.

આંકસ મારિયસે કેટલાંક લાટિન શહેરો લીધાં ને

* સ્વર્ગનો દેવ—વૃષ્ટિ વાયુ ગર્જન વિધુતનો અધિષ્ઠાતા; એ સર્વોપરિ દેવ મનાતો; દરેક ધર્મકાર્ય અથવા સંસારકાર્યના આરંભમાં તેનું આરાધન કરવામાં આવતું; તે પ્રકારનો દેવ હતો ને શ્રેતરંગ તેને ગમતો ને તેથી જ્યો ચોર્ધાની સવારીમાં રથને ચાર સર્કેત ઘોડા હતા. ધર્માધિકારી સર્કેત ટોપી પહેરતા.

લ્યાનાં મુખ્ય કુટુંબોને નગરજન બતાવ્યા. જેઓએ રોમમાં રહેલું ઇચ્છ્યું તેઓને પાંચમી હુંગરીમાં વસાવ્યા; જે રોમની સત્તા માંની પોતપોતાનાં ગામમાં રહ્યા તે નગરજન તથા અનુજીવી એ સ્વામીસેવકના સંબંધથી અળગા હતા. ટાર્કિવનિયસ પ્રિસકસે લ્યૂ-સરીઝોને સેનેટમાં દાખલ કરી બીજી વર્ણોની ખરાબરીએ આણ્યા એટલે સેનેટ ત્રણસે જણની થઈ; પેટ્રન તે પાટ્રિશિયન કહેવાયા. પાટ્રિશિયનોનો પરસ્પર સંબંધ જણાવવાને કુટુંબોના વર્ગ ક્રીધા* (કુળ શાખા પ્રમાણે કે બીજી રીતે તે જણવામાં આવ્યું નથી) —એઓને પરસ્પર લગ્ન કરવાની છૂટ હતી; પાટ્રિશિયન અનુજીવી સાથે પરણે તો દીકરો પાટ્રિશિયન ન કહેવાય ને તે પોતાનાં આપના ધરમાંનો ન ગણાય; પાટ્રિશિયન નહિ ને અનુજીવી નહિ એવા કેટલાક લાટિન લોક (રોમની સત્તામાં નવા આવેલા) હતા તેઓ પ્લેબ્સ કહેવાયા —એઓ રાજકાળમાં હજી ધરાવી શકતા નહિ તથા પાટ્રિશિયન સાથે લગ્ન સંબંધ કરી શકતા નહિ, પણ તેઓ કોઈ રીતના સ્વામીસેવકના સંબંધ રહિત હોવાથી અનુજીવી કરતાં વધારે છૂટથી રહેતા હતા ને કેટલાક શ્રીમંત પણ હતા; એ પ્લેબ્સમાંનાં કેટલાંક કુટુંબને અક્ષેપી વર્ણ સાથે ભેડી નાંખ્યાં ને અક્ષેપી વર્ણ ભૂતી તથા નવી કહેવાઈ; એ રીતે કેટલાક પ્લેબ્સ પાટ્રિશિયન થયા, પણ તેઓ હજી રાજકાળમાં ભાગ ન લેઈ શકે તેવા હતા. ટલ્સ હોરિટિલિયસે થોડેસવાર રસાલાની સંખ્યા ત્રણસેની છસે ક્રીધી હતી ને ટાર્કિવનિયસે ખારસેની ક્રીધી.

સર્વિયસ ટલ્લિયસ રાજ્યે પ્લીબીઅન લોકને સંખ્યામાં ને દોલતમાં વધતા ભેઈ તેઓને રાજકાળમાં ભાગ નથી માટે સામા થશે એમ વિચારી એક નવી લોકસભા બેલી ક્રીધી કે જેમાં સૌ નગરવાસીને — પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન એકસરખા દાખલ ક્રીધા — તે સભાનું વ્યવસ્થા સ્વરૂપ લશ્કરી હતું — તે શહેરની બહાર માર્સના (યુદ્ધદેવતા) ક્ષેત્રમાં ભરાતી; સભા-સદો પોતપોતાનાં હથિયાર સાથે આવી પોતપોતાનાં મત આપતા; જેઓને ઓછામાં ઓછી ૧૧ હજાર ૨૦૦ લોકો જમીનની પેદાશ અથવા ધરની મિલ્કત હતી તેજ માત્ર નવી સભામાં દાખલ થઈ શકતા; સભાના પાંચ વર્ગ મિલ્કત પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા હતા; અક્ષેપી વર્ગની સંચુરી કંપનીઓ કરવામાં આવી હતી; ને એમાં ૧૭ થી તે ૪૫ સૂઘીની ઉમરના તે ભૂ-

નિઅરને ૪૫ થી તે ૬૦ સૂઘીના તે સીનિઅર કહેવાતા; એ પાંચ વર્ગની ઉપર થોડેસવાર હતા — એઓની છ સંચુરી હતી ને તે પાટ્રિશિયનનીજ હતી; તેમાં ૧૨ પ્લીબીઅન કુટુંબનાં માણસોથી વધારી સૌ મળીને ૩,૬૦૦ થોડાનો રસાલો ક્રીધો — થોડાનો ખર્ચ વર્ષને માટે મુકરર કરેલી રકમ પ્રમાણે સરકારમાંથી આપવામાં આવતો; વળી ઈજનેરનાં કામને માટે સૂતાર લુહારની બે કંપની હતી તેનાં માણસો અને ૧૧ રતલથી ઓછી પેદાશના તે પાંચમા વર્ગમાં ભેળી નાંખવામાં આવ્યા હતા — એ નવી સભાએ (ભૂનિઅરની — પ્લીબીઅન ઘણા હતા) ધીમે ધીમે ક્યૂરીઓની સભાનું કામ પોતે કરવા માંડ્યું અને ભેડે નવી સભાએ થોભેલા ધારા ક્યૂરીની સભામાં તપાસાતા ને પછી તેના ઉપર સેનેટ મંત્રી આપતી તો પણ આગળ જતાં સંચુરીએટ આસેમ્બલી — નવી સભા રાજ્યમાં કાયદા કરનારી સર્વોપરિ થઈ હતી.

લાશિયમનો મોટો પ્રદેશ રોમના રાજ્યમાં ભેડાયો હતો; ને સર્વિયસે તે બધાના મોટા નાના ભાગ પાડ્યા ને લ્યાં વસનારા લોકની ભતિ (ટ્રેબ) મુકરર ક્રીધી. રોમ્યુલસની બાંધેલી વર્ણ — ટ્રેબ માત્ર ત્રણ ને તે કુળપરત્વે પાટ્રિશિયન નગરજનની હતી, પણ સર્વિયસની બાંધેલી ભતિ — ટ્રેબ ૨૦ હતી ને તે પ્રદેશના ભૂદા ભૂદા ભાગમાં વાસ કરનારા પ્લીબીઅનોનીજ હતી. રોમ્યુલસની ટ્રેબમાંનો અથવા સર્વિયસની ટ્રેબમાંનો કોઈ પોતાનું રહેઠાણ બદલતો તો તે પોતાની ઠેરવેલી ભતનોજ ગણાતો. દરેક ટ્રેબના મુખીઓ ઠેરવ્યા હતા કે જે દીપ રાખતા, પણ કોઈ બીજે ઠેકાણે જઈ રહ્યો તો તેટલાજ ઉપરથી તેનું નામ પોતાની દીપમાંથી કહાડી નાંખવાની તેઓની સત્તા નહોતી, ચાર ટ્રેબ શહેરની હદની અંદરને માટે ને બીજી બહારને માટે હતી. ટ્રેબમાં નોંધાયેલા પ્લીબીઅનો શહેરના ચોકબંદરમાં — ફોરમમાં જ્યારે જ્યારે જરૂરી ભરાતી ત્યારે ત્યારે મળતા ને રાજકાળ સંબંધી પોતાના મત આપતા.

એક ઠેકાણે મળેલા લોકનાં મત સામટાં લેઈ લેવાનો વહીવટ રોમમાં નહોતો; મત આપનારા લોકની મંડળીઓમાં વહેંચણુ કરવી ને પછી તે મંડળીઓના બહુ મત પ્રમાણે કામનો નીકાલ કરવો એવો વહીવટ હતો. એ પ્રમાણે રોમનાં રાજકાળની વ્યવસ્થાને માટે બે હતી તેની ચાર સભા થઈ — ક્યૂરી પ્રમાણે મળતા પાટ્રિશિયનની તે ચોકબંદરના છેડાના ભાગમાં મળતી, પોતપોતાની ભતિમાં પ્લીબીઅનો મળતા તે ચોકબંદર-

* આર્ય બ્રાહ્મણોએ ગોત્ર, શાખા, શર્મ અને દિવેલી, ત્રિપાઠી, યાજ્ઞિક વગેરેએ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરી હતી.

રમાંજ; પાટ્રિશિયન પ્લીબીઅન સૌ લોકની તે યુદ્ધદેવતા ક્ષેત્રમાં મળતી; અને એ ત્રણેની વાતને મંત્રૂર રાખનાર અથવા રદ કરનાર સર્વોપરિ સભા સેનેટની હતીજ. (પછવાડેથી) પાટ્રિશિયનની સભા નામનીજ રહી હતી; પ્લીબીઅન ટ્રેબોની સભાએ ધીમે ધીમે સત્તા મેળવી રાજ્યના ધારા બાંધવાનું કામ પોતાને હસ્તક રાખ્યું હતું અને પાટ્રિશિયન પ્લીબીઅનની મોટી સભા તે ધીમે ધીમે પાટ્રિશિયનની સત્તા તોડી ખરેખરી લોકસભા બની થઈ હતી.

રાજને કહાઝા પછી પાટ્રિશિયનોએ સઘળી સત્તા પોતાને હાથ રાખી, પણ પ્લીબીઅનોને રાજ રાખવાને તેઓનાં પસંદ કરેલા બે વડા અમલદાર પ્રીટર (એજ પાછળથી કોન્સલ કહેવાયા હતા) રાજના જેટલીજ સત્તાથી હાકમી કરે એવું કબૂલ થીયું ને સંચુરીની (લોકની) સભાએ બેને ઠરવ્યા ને કચૂરીની સભાએ તેઓને પટ્ટાભિષેક કીધા. કોન્સલોએ રાજ્યોની વખતમાં સેનેટ હતી તે પ્રમાણે ૩૦૦ પાટ્રિશિયનોની નવી સેનેટ સ્થાપી. વાલેરિયસ કોન્સલના વખતથી વહીવટ ધારા ચાલ્યા કે કોન્સલો પોતાની લીજઅન સાથે શહેર બહારના મૂલકમાં હોય ત્યારેજ તેઓ ઉગારવા મારવાની સત્તા વાપરે, શહેરમાં નહિ; અને કોન્સલનાં કામ ઉપર લોકસભાને અપીલ કરવાનો હક્ક દરેક રોમનગરજન ધરાવે. કોન્સલ વર્ષને માટે નીમાતા એટલે તેઓ પોતાનાં કામને માટે જવાબદાર હતા ને એ શાંતિકાળમાં લોકના હક્કમાં ઠીક હતું, પણ યુદ્ધકાળમાં જ્યારે કોન્સલો લડાઈમાં ગુંથાતા અને વળી લોકે પસંદ કરેલા એટલે તે હમેશના પ્રવીણ સરદાર જેવા હોયજ નહિ ને હોય તોપણ તેઓને વર્ષ પછી અધિકાર છોડી દેવો પડે એવું હતું તેથી સેનેટ (વાલેરિયસના મરણ પછી) ઠરવ્યું કે જરૂરની વખતે બેમાંથી એક કોન્સલ કોઇને છ મહીનાને માટે ડિક્ટેટર કરે—તેની સત્તા શહેરમાં ને બહાર ચાલે, તેની સાથે ફરશીવાળી ડાંગ રાખનારા રહે,* તે ચાહે તેને મારે કે ઊગારે ને તે પોતાનાં કામને માટે કશી વાતે જવાબદાર નહિ. એ ઠરાવ પ્રમાણે ૪૯૮ થી ડિક્ટેટર નીમાયો (સંચુરી સભાનો હક્ક છીનવી લેવાયો).

* વાલેરિયસના વખતથી કોન્સલોના લિકટરો નગરમાં ફરશી વિનાની ડાંગ રાખતા. પાછલા વખતમાં મહિના મહિનાના વારા પ્રમાણે જ્યારે એક કોન્સલના બાર લિકટર ફરશીવાળી ડાંગ રાખતા ત્યારે બીજાના બાર ફરશી વિનાની રાખતા. ફરશીવાળી ડાંગ એ મારવા ઊગારવા સંબંધી કુલ અખત્યારની નિશાની હતી.

ટાકિવનની સામા ચાલેલી લડાઈઓથી રોમનોએ કેટલોક પ્રદેશ ગુમાવ્યો હતો ને તેથી ધણાક પ્લીબીઅનો કંગાલ થઈ ગયા હતા—થોડાંક કુટુંબ પાટ્રિશિયન જેટલાં દોલતમંદ હતાં, પણ ધણાંક તો ગામ ગામડાંમાં રહી પોતપોતાનાં નાનાં ખેતરો ભતે ખેડીને અથવા કરજ કહાડીને ગુજરો કરતાં; રાજ્યની નોકરીમાં જ્યારે તેઓ બનાજામાં લડાઈને માટે નીકળતા ત્યારે તેઓનાં પોતાનાં ખેતર અણખેજાં રહેતાં અથવા પડોશીઓ તે ખેડતા; વળી સરહદ ઉપર દુશ્મનો પણ ખેતરો વણસાડતા. પાટ્રિશિયનો તો રોમમાંજ રહેતા; તેઓ પોતાની જમીન પોતાના અનુજીવારે ખેડાવતા, ને એઓની પાસે બીજા ધંધા કરાવી નફો મેળવતા; પાછલા રાજની કેટલીક ખાસ જમીન જે રાજ્યની થઈ હતી તે પાટ્રિશિયનોએ પોતાના હવાલામાં રાખી હતી ને તેનું બચકો ભાડું સરકારમાં ભરી પોતે તે જમીન ખેડાવી તેનું ઉત્પન્ન ખાતા; તેઓ લોકને નાણાં ધીરતા ને દેણદારથી મુક્તસર તે પાછાં નહોતાં ભરાતાં તો રાજ્યના ધારા પ્રમાણે તેઓ દેણદારની પાસે ગુલામી કરાવતા અથવા તેને પકડી કેદ કરી ગુલામ દાખલ વેચતા અથવા મારી નાંખતા. પ્લીબીઅન બહુ અકળોતા હતા તેવામાં એક પ્રસંગ બન્યો, એવો કે ચીથરે હાલ ને લાંબી મેલી દાદીવાળો ને પગમાં ગેડી એવો એક રોમન બનર ભરાયલો તે દહાડે ફેરમમાં ધૂસ્યો; સૌએ તેને ઝાળખેચો કે તેતો ફલાણો બહાદુર સિપાઈ છે; પછી તેણે પોતાની વાત કહી કે લડાઈ ચાલતી તેવામાં દુશ્મને માંઝ ધર બાળી નાંખ્યું ને નાનું ખેતર લૂંટી લીધું, પછી મેં એક પાટ્રિશિયનનું કરજ કહાડ્યું, ને તે મારાથી અદા ન થયું તેથી તેણે મારી આ દશા કરી છે. એ ઉપરથી સઘળા પ્લીબીઅનો ઉશ્કેરાયા; એક કોન્સલ તો સંતોઈ ગયો ને બીજાએ પ્લીબીઅનોની તરફથી સેનેટને સમજાવવાનું માથે લીધું. થોડે દહાડે સરહદ ઉપર દુશ્મનો ચઢી આવ્યા ને તેની સામા જવાને કોન્સલોએ લશ્કર બોલાવ્યું, પણ પ્લીબીઅનોએ ધારા પ્રમાણે સમ ખાઈ નામ નોંધાવવાની ના-પાડી; સર્વિલિયસ કોન્સલે સરકારી લેખ કરી જણાવ્યું કે લડાઈ ચાલશે તે દર્મિયાનમાં કોઈ દેણદારને કેદ કરવામાં નહિ આવે ને લડાઈ પૂરી થયા પછી દેણદારના ધારામાં ફેરફાર કરવા વિષે તે સેનેટને સમજાવશે. પ્લીબીઅનોએ તે કોન્સલના ઉપર ભરોસો રાખી દુશ્મન સામા જઈ તેઓને હાંકી કહાઝ્યા; પણ જ્યારે કોન્સલ પોતાના જથી સિપાઈઓ સાથે પાછો આવ્યો ત્યારે સેનેટ તેને જય કર્યાનું માન ન આપ્યું ને દેણદારના ધારામાં પણ

કંઈ ફેરફાર કરવાની ના પાડી. ખ્રીષ્ટીયનો વધારે કોથે ભરાયા; વળી દુશ્મનોની સામા જવાનો વખત આવ્યો; સેનેટ વાલેરિયસને ડિક્ટેટર નીમ્યો કે તે સમજીને લોકને લડવા મોકલે. વાલેરિયસે વચનથી ખાતરી આપી કે હું તમારું દુઃખ જોઈ કંટાળીશ. લડાઈ પૂરી થઈ; સેનેટ કંઈ કીધું નહિ ને વાલેરિયસે પોતાનો અધિકાર છોડ્યો—કહીને કે મારું વચન પાળ્યું નહિ તેમાં મારો દોષ નથી. જે ખ્રીષ્ટીયન લશ્કર-વડે વાલેરિયસે જય મેળવ્યો હતો તેણે હજી હથિયાર બનાવી નહોતાં; અને આખીયસ કોન્સલે તેઓને રજા ન આપી. લશ્કરે પોતાનામાંના જે જણને પોતાના સરદારો કરી કૃત્ર કીધી ને ટ્રેનર તથા આનીઓ જે જે નદીના સંગમ આગળની ટેકરી ઉપર (રામથી જે મેલ દર) નહું શહેર વસાવવાનો નિશ્ચય કીધો. પાટ્રિશિયનોએ ઉપરાઉપરી સંદેશ મોકલ્યા, પણ ખ્રીષ્ટીયનોએ કાને લીધું નહિ; આખીયસે કહ્યું કે ખ્રીષ્ટીયન વિના ચાલશે, પણ જેજણ જે આગળ ડિક્ટેટર થયા હતા તે અને મેનેનીયસ આગ્રિપ્પા નામનો પાટ્રિશિયન જે લોકોને ઢિલુ હતો તે વચમાં પરચો. આગ્રિપ્પાએ 'શરીર તથા તેના અવયવ' એની પાત ખ્રીષ્ટીયન લશ્કરને સંભળાવી ને સમાધાની આણવી કય્વલ કરાવી. ખ્રીષ્ટીયનોએ આ પ્રમાણે સંદેશો કહેવડાવ્યો કે જે દેણદારીથી કરજ અદા થઈ શક્યું નથી તે કરજ માંડીવળાય તથા જેઓને ગુલામગીરીમાં રાખ્યા છે તેઓ છૂટા થાય; પાટ્રિશિયન અમલદારોની સામા ખ્રીષ્ટીયનોનું રક્ષણ કરવાને માટે ખ્રીષ્ટીયનો-માંથીજ જે ટ્રેબ્યૂન નામના અમલદાર નીમાય; જે-ટલો કાળ તેઓ અમલદાર રહે તેટલો કાળ તેઓનાં અંગે આંચ ન આવે; તેઓ શહેર છોડી ખીજે કહી જાય નહિ ને તેઓનાં ઘર રાતદહાડો બિઘાડાં રહે કે ત્યારે જેને જરૂર પડે ત્યારે તેને તાળડતોળ મદદ મળે. એ માગણી પાટ્રિશિયનોએ કય્વલ રાખી, પણ આટલું બેસેરાયું કે સેંચુરીની મોટી સભા ટ્રેબ્યૂનોને નીમે-આવી મતલબથી કે તે સભામાં પાટ્રિશિયન તથા તેના દોલતમંદ અનુજીવી એઓનાં જાડુ મત રહે. ટ્રેબ્યૂનોને સેનેટની સભામાં બેસવાનો હક્ક હતો ને વળી તેઓને મોટી ને જોખમ ભરેલી સત્તા મળી કે જેથી કોઈ પણ ટ્રેબ્યૂન એકાદો કાયદો થતો બંધ પાડે અથવા સેનેટના કરાવને અમલમાં આવતો અટકાવે. જે ઠેકાણે કાલકરાર થયા તે ઠેકાણે ખ્રીષ્ટીયનોએ ભૂ-પિટરની મેદી બાંધી ને તે ટેકરી પવિત્ર ટેકરી એ નામે જોખખાઈ. થોડે દહાડે ખ્રીષ્ટીયનોને પોતાનામાંથી જે એડીલ નીમવાનો હક્ક મળ્યો હતો—તેઓ

મહોદ્વાઓમાં સુલેહ રાખતા, ને મેકાન રસ્તાઓ સમરાવતા.

આગ્રેરિયન લા—એ ધારો પસાર થયો તે આ રીતે,—રાજાઓની ખાસગી જમીન જે સરકારી થયેલી તેમાં વધારો થયાં કરતો—દુશ્મનનો મલક બધો અથવા થોડો છતનારા લોકના ઉપયોગ તથા લાભને માટે રાજ્યમાં દાખલ કરવાનો વહીવટ હતો; એવી ઘણીક જમીન પાટ્રિશિયનોએ પોતાના વાપરમાં લીધી હતી, તોપણ કેટલીક ઠોરને ચરવા લાયકની રહી હતી; સ્પ્યુરિયસ કાસ્સીઅસ નામના એક પાટ્રિશિયને ગરીબની દાઝ બાણી દરખાસ્ત કીધી કે ખ્રીષ્ટીયનો જે નાનાં નાનાં ખેતર ખેડી સુસીખતે ગુ-જારો કરેછે તેઓનાં ઠોરને માટે ઉપર કંઈ તેવી અણ-ખેડી જમીન થોડી વહેંચી આપવામાં આવે તો તે-ઓની સ્થિતિ સારી થાય. કાસ્સીઅસે મોટાં કામ કીધાં હતાં, તે ત્રીજી વારનો કોન્સલ હતો ને તેની સત્તા ઘણી હતી; વળી પવિત્ર ટેકરીનું રમરણ પાટ્રિ-શિયનોને હવુંજ; એ ઉપરથી સેંચુરીની મોટી સભામાં ધારો ઘડાઈ નક્કી થયેલો તે ક્યુરીની સભાએ મંજૂર રાખ્યો—વિચારીને કે ધારો થતો અટકાવ્યા કરતાં તેનો અમલ થતો અટકાવવો એ વધારે ટહાપણ છે.

પછી પાટ્રિશિયનોએ રાજ્યદ્રોહનો અપરાધ મૂકી કાસ્સીઅસને શિરચ્છેદ કરાવ્યો ને તેનું ઘર તોડી પડાવ્યું. ચારેક વર્ષ તો પાટ્રિશિયનોએ આગ્રેરિયન લાની ચર્ચા ચાલવા દીધી નહિ, કોન્સલો શહેરની બહાર પોતાની કચેરી કરતા કે જ્યાં તેઓ બિગારવા મારવાની સત્તા ચલાવી શકે ને ટ્રેબ્યૂનોની સત્તા ચાલે નહિ. ઈ. સ. ૫૦ ૪૭૬ માં ટ્રેબ્યૂનોએ એક કોન્સલને અપરાધી ઠેરવી દંડ કરાવ્યો; ૪૭૩ માં જેન્યુ-શિયસ ટ્રેબ્યૂને પાછલાં વર્ષના કોન્સલના ઉપર આગ્રે-રિયન લાનો અમલ થતો અટકાવ્યો એવો અપરાધ મૂક્યો; પાટ્રિશિયનો ગતરાયા, એને તેઓએ તે ટ્રેબ્યૂ-નનું ખૂન કરાવ્યું. પછી પાછી લાંબગટ ચાલી; હુકમ થયું ને કોન્સલો સેનેટ સભાના મેકાનમાં લડાઈ રહ્યા. વાલેરો પબ્લીઅસ એ ટ્રેબ્યૂને દરખાસ્ત કીધી કે ટ્રેબ્યૂન ને એડીલ એઓની નીમાગુક સેંચુરીની સભા ન કરે પણ ફેરમમાં મળતી ખ્રીષ્ટીયનોની બતિની—ટ્રે-બની સભા કરે; એ દરખાસ્ત થઈ, પણ પાટ્રિશિય-નોએ તે ધારો થવા દીધો નહિ; પણ ખ્રીષ્ટીયનોએ મમતથી પબ્લીઅસને ખીજવાર ટ્રેબ્યૂન દેવ્યો ને તેનો સાચી લેટાદિઅસ હતો તે પણ દૃઢ નિશ્ચયથી કામ કરનારો હતો. એ જે જણે ફેરમમાં બતિયોની સ-

લામાં ધારો બાંધવા માંડ્યો; કોન્સલોએ પોતાના લિકટરો સાથે ત્યાં જઈ અટકાવ કરવા માંડ્યો; લેટોરિ-અસે તેમને પાછાં જવાનું કહ્યું; હુલ્હડ થયું; ધસારામાં પ્લીબીઅનો કાપિટલની* ટેકરીપર ચઢી ગયા ને તેઓએ પાટ્રિશિયનોના હુલ્હાઓને હડાવ્યા; પછી ન-તિયોની સલામાંથી ટ્રેબ્યૂન ને એડીલ નીમવાનો ધારો પસાર થયો હતો. પ્લીબીઅનોએ પાંચ ટ્રેબ્યૂન નીમ્યા તે પ્રસંગે (૪૭૦ માં) પાટ્રિશિયનો આડા આવ્યા નહિ.

ટ્રેબ્યૂનો આગ્રેરિયન લા પૂરેપૂરો અમલમાં આવતો કરવાને બહુ મથ્યા, પણ ફાવ્યા નહિ—કોન્સલોની નીમણૂક પાટ્રિશિયનો કરતા ને કોન્સલો પોતાની જૂલમી સત્તા વાપરતા એટલે પ્લીબીઅનોનું શું ફાવે? તોપણ (૪૬૨ માં) ટેરેન્ટિલિયસ નામના શખસે આવી દરખાસ્ત કીધી કે પાટ્રિશિયન તથા પ્લીબીઅન એઓએ હવે પછી એકબીજાના સંબંધમાં કેમ વર્તેલું તે વિષે નક્કી ધારા બાંધવાને ૧૦ જાણને કમિશનર મુકરર કરવા જોઈએ. પાટ્રિશિયનોએ તે દરખાસ્તની સામા થયાં કીધું, ને પ્લીબીઅનોએ ટેરેન્ટિલિયસને મદદ આપ્યાં કીધી—પાંચ વર્ષ સૂધી પ્લીબીઅનોએ તેના તેજ ટ્રેબ્યૂનો નીમ્યા કીધા હતા. ટ્રેબ્યૂનો પાટ્રિશિયનની દરકાર ન રાખતાં કમિશનરો નીમવાનો ઠરાવ કરતા હતા તેવામાં કેટલાક જીવાનીઆ પાટ્રિશિયનોએ સલાઓમાં જઈ તેમને કામ કરતા અટકાવ્યા; એ ઉપરથી બન્ને તરફેન વચ્ચે લડાઈ ચાલવાનો સંભવ હતો. પણ તેટલામાં ટ્રેબ્યૂનોએ શહેરમાંથી કહાડી મૂકેલા એવા કેટલાએક રોમનોએ સંજોન લોકની મદદથી કાપિટલની ટેકરી લીધી એણે સાંભળ્યું ને કોન્સલોએ ટસક્યુલમના લાટિનોને ભરોસો આપી સાથે લેઈ બંડ બેસાડયું; પણ કોન્સલ અગડામાં કપાઈ પડ્યો ને પાટ્રિશિયનોએ ધારા બાં-

ધવાની વાત ઉપર દરકાર રાખી નહિ. સિન્સનેટસે ઈકવીઅન લોકના હૂમલાને હડાવ્યો તેમ શહેરમાં ટ્રેબ્યૂનોની સત્તા પણ તોડી; પ્લીબીઅનમાંના કેટલાક આગેવાનોનાં ખૂત પણ થયાં; રોમમાં ધારાનું ચલણ નહિ સરખું થયું; ન્યાં ત્યાં ક્લહ મચી રહ્યો; તોપણ પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન એ બેમાં કેટલાક સમજૂક હતા તેઓએ સમાધાની આણી. સેનેટ પાંચના દશ ટ્રેબ્યૂન કરવાની મંજૂરી આપી (૪૫૭); પાટ્રિશિયનોને ટેરંચું કે ત્રણ માણસ ગ્રીસ જઈને સોલનના ધારા તથા બીજા રાજ્યોના ધારા તથા વ્યવસ્થાનિયમ જે તેઓને સારા ને ઉપયોગી જણાય તે લેઈ આવે; આ-વેન્ટેન ટેકરી જે સરકારી ખુદ્દી જમીન હતી તે પ્લીબીઅનોને જાતુ રહેવાને આપી. જે ત્રણ જણ ગ્રીસ ગયા હતા તે ત્રીજે વર્ષે (૪૫૨) પોતાનું કામ કરી પાછા આવ્યા.

એ સમે પાટ્રિશિયનો સમાધાનીને એટલા ચઢાતા હતા કે તેઓ કોન્સલ તથા બીજા અમલદારોને કહાડી નાંખી દર્શ જણની સલાને સધળો રાજ્યકારભાર સોંપવાને કબૂલ થયા—તે દર્શ જણ એક પાસથી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખે, ન્યાય ચૂકવે, સૈન્યની સરદારી કરે અને બીજી પાસથી ધારાઓનો સંગ્રહ રચે. ડિસેંવર—દર્શ જણની સલા ૪૫૧ માં સ્થપાઈ; તે બધા પાટ્રિશિયનોજ હતા. પહેલા વર્ષના ડિસેંવરોએ ન્યાયે ને મિતપણે રાજ્ય ચલાવ્યું ને વર્ષને અંતે ધારાસંગ્રહની ૧૦ પાટી—ટબલ (કોતરેલી) તૈયાર કીધી ને ફેરરમમાં ટાંગી કે નગરજન તે તપાસે ને સુધારવા સંબંધી રા-ચનાં કરે; નિયમિત કાળ પછી તે ધારા સેન્ટુરીની લો-કસલાએ મંજૂર રાખ્યા ને તે નક્કી થયા—એ ધારાને હેતુ પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન બંનેને એકસરખી રીતે ન્યાય આપવાનો હતો. વર્ષને અંતે ૧૦ જાણે પોતાના અધિકાર જોડ્યા ને નવા દર્શ થયા તેમાં એક જૂનામાંનો આરખીઅસ ખટપટ કરી પાછો દાખલ થયો હતો; ને થોડાએક પ્લીબીઅન પણ હતા. આરખીઅસ ને પ્લીબીઅન ઓરખીઅસ એ બે શહેરમાં રહેતા ને મુખ્ય ગણાતા; અને બીજા આઠ લશ્કરોની સરદારી કરતા ને એડીલ, ક્વેસ્ટર વગેરેનાં કામ કરતા. આરખીઅસ જે પહેલે વર્ષે જનહિતુ જણાયો હતો તેણે બીજે વર્ષે પોતાના પાટ્રિશિયન સાથીઓને સમ-જવી તથા પ્લીબીઅન સાથીઓને રૂસ્વતથી દાબી ત્રા-સદાયક કારભાર કીધો; સેનેટ ક્વચિત્ મળતી ને લો-કને પોતાના વિચાર છૂટથી જણાવવાની બંધી હતી. વર્ષ પૂરું થયું તેની આગમજ ડિસેંવરોએ બે બીજા ટે-

* આ ટેકરી પર જાપિટરનું દહેજ હતું—કાપિટલ કહેવાતું કારણ આ કે દહેરાને માટે પાંચો ખોદતાં માણસનું ડોકું નીકળ્યું હતું; ટાકિવનિયસ પ્રિસકસે દહેજ બાંધવા માંડ્યું હતું તે જિલા ટાકિવનની કારકીર્દીમાં પૂરું બંધાઈ રહ્યું હતું; પણ ખજાનાજનના ત્રીજા વર્ષમાં (૫૦૭) તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. તે ભવ્ય દહેજ અકેકી બાજુ ૨૦૦ કુટની આવું સમજોરસ હતું; તે દહેરે જવાને સો પગથીઆં ચઢવાં પડતાં; કાંસાના જેવા મિશ્રધાતુનાં મારણાં હતાં; દહેરાનો સોનાનો શણગાર તેજ માત્ર ૧૨ હજારી ટાલેંટનો હતો; તે દહેરામાં સૈબીલ ભવિષ્યવાણી કહેનારી સ્ત્રીઓનાં પુસ્તક રાખવામાં આવ્યાં હતાં; ત્યાંજ કોન્સલો પોતાનો અધિકાર લેતી વખત સોગન ખાતાં ને બલિ આપતાં; અને જયી સરદારો ધામધૂમથી ત્યાંજ જઈ જાપિટરને વંદન કરતા.

બલ તૈયાર કરી ને તેને ધારા માનવા એવું કર્યું—એ ધારા બલમ દ્વારા ને તેનો દેવ પારિશિયનોને તેઓના જ્ઞાતા દેવ પાછા મળે તેવું કરવાનો હતો; વર્ષ પૂરે થયું તો પાનું તેઓએ પોતાના અધિકાર ઝાઝા નહિ. એવામાં સખેન ને દેવીઓને એઓની સામા લડાઈ ચાલી; પ્લીબીઅન લશ્કરે દિવથી લડ્યાં નહિ; ને વચમાં કેટલાક બનાવો બન્યા તેથી તે પોતાની આવેન-દેન ટેકરી ઉપર છાવણી કરી રહ્યા. સહેરના લોક ને આપીબીઅસની સામા થયા હતા તે પણ લશ્કરને મળ્યા; ને તેઓ દામ ઉપર તૂટી પડવાની તૈયારી કરતા હતા. એ સિધિ બોલે સેનેટ સમા મળી ને તેણે સમાધાનીનાં કહેણ મોકલાવ્યાં, પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહિ. ત્યારે સેનેટ રિસેવરને પોતાના અધિકાર છોડી દેવાની ફરજ પાડી ને લોકના દેવ એવા બેઠણને કોલકરાર કરવાને માટે મોકલ્યા ત્યારે પ્લીબીઅનોએ આ પ્રમાણે કહે-વડાઓ—ટ્રેબ્યુનો પાછા નીમાય ને જતિયોની સલા રાજ્યકાન્તમાં લાગ લે; સર્વોપરિ અધિકારીના ઉપર લોકને અપીલ કરાય; ચાલેલા ઝગડામાં ને પ્લીબીઅનોએ આગેવાની કીધી છે તેમને માફી મળે અને રિ-સેવરને જીવતા બાળી મૂકવા; સેનેટ પણ વાત કમ્બલ રાખી ને ચાલીને માટે માંડીવાળું. જતિયોની સલા બરાડ; દસ ટ્રેબ્યુનો નીમાયા, ને પ્લીબીઅનો પાછા સહેરમાં આવ્યા. પછી પારિશિયનોની ઇચ્છા ઉપરથી પ્લીબીઅનોએ કમ્બલ રાખ્યું ને સેંચુરીની લોકસભાએ બે કોન્સલ કર્યા ને એઓએ લોકને અપીલ કરવાનો ધાંડો ને રિસેવરનો મંદૂર રાખ્યો હતો તે તાલસો કીધો—(લોકને એટલે સેંચુરીની સભાને); જતિયોની સલા કાયદા બાંધે ને મંદૂર થાય તે સેંચુરીની સભાના કાયદાની પેઠે પારિશિયન ને પ્લીબીઅન સૌ નમસ્કર ઉપર અમલ ચલાવે. બાર ટેબલના ધારા એ સર્વ રાજધારાઓના મુળ પાચારે હતા એવું મનાયું છે—સિસરો તેને બાવથી માન આપેતો. (બાર ટેબલના ધારામાંના કેટલાક તૂટે હાય હાન્યા છે). એ ધારાઓ વડે પ્લીબીઅન ને પારિશિયનના સંબંધમાં ને વાંધા હતા તેમાંના કેટલાક નીકળી ગયા.

કાન્યુલીઅન લા—ઈ. સ. ૫૦ ૪૪૫ માં કાન્યુલીઅસ ટ્રેબ્યુને બીલ રજૂ કીધું કે પારિશિયન ને પ્લીબીઅન વચ્ચે લશ્કરવહેવારનો અંતરાય છે તે દૂર કરે; તેના નવ રાસ્ટ્રોઓ દરખાસ્ત કીધી કે કોન્સલનો અધિકાર એકલા પારિશિયનને જ નહિ પણ પ્લીબીઅનને પણ મળે; ટ્રેબ્યુનોએ લશ્કર લીધી કે ને

પારિશિયનો અમારી સાથે લશ્કરસંબંધ કરવામાં નીચું સમજે છે તો તેઓએ અમારાથી જુદા રહેવું; ને સૌ પ્લીબીઅનો સહેરમાંથી નીકળી નહિ જતની કન્યુલસમાં વસ્યા. વળી લાંબજઠ ચાલી ને પરરપર લશ્કરવહેવાર કરવાનો ધારો પસાર થયો. પારિશિયનો પોતાને પ્લીબીઅનોથી ઈચ્છા ને જુદી જતતા હોય એમ માનતા તે અંતર ટક્યો; પણ પ્લીબીઅનો પણ કોન્સલ થાય એવિયે ઘણી ભાંજગડ ચાલ્યા પછી ઈસુ કે કોન્સલની નીમણુક વિષે પૂરતી ગોઠવણ થાય ત્યારથી લશ્કરી ટ્રેબ્યુન એ નામના અમલદારો કોન્સલના જેવી સત્તા વાપરનારા નીમવા ને તે સેંચુરીની સલા કોઈ પણ વર્ષમાંનાને નીમે. એ રીતે પારિશિયનોએ પ્લીબીઅનોને રાહ કીધા, પણ તેજ વર્ષમાં તેઓએ સેન્સર નામના બે અમલદારો સેનેટના હરાવથી નીમ્યા કે જેથી કેટલાંક અગત્યનાં કાન લશ્કરી ટ્રેબ્યુનોના હાથમાંથી ગયાં. ૪૪૨ માં પ્લીબીઅનો ક્વેસ્ટરના અધિકારને પાત્ર ગણાયા. ક્વેસ્ટરના અધિકાર મળતા થયા કે પછી તેઓને સેનેટમાં જગા મળતી થઈ. લશ્કરી ટ્રેબ્યુનોને માટે ધારો ૪૪૫ માં થયો, પણ તે પ્લીબીઅનમાંથી પ્રથમ નીમાયા તે ઈ. સ. ૫૦ ૪૦૦ માં. ધારા પસાર થયા ને પ્લીબીઅનો અધિકારને પાત્ર થયા, તોપણ સંતોષી ને રાજકીય પ્રકરણ વિષે થોડી સ્પષ્ટ રાખનારા તેથી પારિશિયનો ત્યારે ત્યારે તેઓની વાતમાં આડા પડતા. ૪૧૪ માં પારિશિયન વર્ગના એક લશ્કરી ટ્રેબ્યુને એક્સીઅન લોક પારેથી મળેલી કેટલીક જમીન ગરીબ પ્લીબીઅનોને વહેંચી આપવામાં આવતી તેનો અટકાવ કીધો ને લશ્કરના સરદારના ઓહ્દામાં લશ્કરને ધમકી આપી—લશ્કર તેના ઉપર પત્થર ફેંકી તેને મારી નાંખ્યો હતો.

દહાડે દહાડે પારિશિયન તથા પ્લીબીઅન એ બેને અંતર ટળી જતો હતો—પારિશિયન કુટુંબો ઓછાં મળ્યાં હતાં ને પ્લીબીઅન કુટુંબો વધતાં હતાં. પ્લીબીઅનો સેનેટમાં દાખલ થયા હતા, લશ્કરી ટ્રેબ્યુન દાખલ રાજ્યના લશ્કરોની સરદારી કરતા થયા હતા, અને ખીન્ત બધા અધિકાર મેળવતા થયા હતા, પણ સેન્સર ને કોન્સલ એ બેને માટે વાંધો રહ્યો હતો; કારણ કે કેટલાંક ધર્મકાર્ય પારિશિયનોએ જ કરવાં જોઈએ એવું પ્રથમથી ચાલ્યું આવ્યું હતું ને તે બદલનાં પદેલાં કેટલાંક સકુન તેવા જોઈએ એવું હતું. પણ હવે કોહોએ સમજના માંડ્યું હતું કે બંને વર્ગ માખૂસ રૂપે સરજા સ્વસાવના છે ને રાજ્યની સેવાનાં સંકટ સમે સરજા બાગ લેનારા છે તો અંતર ઝામાટે રાખવો ઈ. સ. ૫૦

લામાં ધારે બાંધવા માંડ્યો; કોન્સલોએ પોતાના લિક્ટરો સાથે ત્યાં જઈ અટકાવ કરવા માંડ્યો; લેટારિ-અસે તેમને પાછાં જવાનું કહ્યું; હુલ્હડ થયું; ધસારામાં પ્લીબીઅનો કાપિટલની* ટકરીપર ચઢી ગયા ને તેઓએ પાટ્રિશિયનોના હુલાઓને હઠાવ્યા; પછી ન-તિયોની સલામાંથી ટ્રેબ્યૂન ને એડીલ નીમવાનો ધારો પસાર થયો હતો. પ્લીબીઅનોએ પાંચ ટ્રેબ્યૂન નીમ્યા તે પ્રસંગે (૪૭૦ માં) પાટ્રિશિયનો આડા આવ્યા નહિ.

ટ્રેબ્યૂનો આગ્રેરિયન લા પૂરેપૂરો અમલમાં આવતો કરવાને બહુ મથ્યા, પણ ફાવ્યા નહિ—કોન્સલોની નીમણુક પાટ્રિશિયનો કરતા ને કોન્સલો પોતાની જાલમી સત્તા વાપરતા એટલે પ્લીબીઅનોનું શું ફાવે ? તોપણ (૪૬૨ માં) ટેરેન્ટિલિયસ નામના શખસે આવી દરબાસ્ત કીધી કે પાટ્રિશિયન તથા પ્લીબીઅન એઓએ હવે પછી એકબીજાના સંબંધમાં કેમ વર્તેલું તે વિષે નક્કી ધારા બાંધવાને ૧૦ જાણને કમિશનર મુકરર કરવા જોઈએ. પાટ્રિશિયનોએ તે દરબાસ્તની સામા થયાં કીધું, ને પ્લીબીઅનોએ ટેરેન્ટિલિઅસને મદદ આપ્યાં કીધી—પાંચ વર્ષ સૂધી પ્લીબીઅનોએ તેના તેજ ટ્રેબ્યૂનો નીમ્યા કીધા હતા. ટ્રેબ્યૂનો પાટ્રિશિયનની દરકાર ન રાખતાં કમિશનરો નીમવાનો કરાવ કરતા હતા તેવામાં કેટલાક જીવાનીઆ પાટ્રિશિયનોએ સલાઓમાં જઈ તેમને કામ કરતા અટકાવ્યા; એ ઉપરથી બન્ને તરફેન વચ્ચે લડાઈ ચાલવાનો સંભવ હતો. પણ તેટલામાં ટ્રેબ્યૂનોએ શહેરમાંથી કહાડી મૂકેલા એવા કેટલાએક રોમનોએ સખેન લોકની મદદથી કાપિટલની ટકરી કીધી એણે સાંભળ્યું ને કોન્સલોએ ટસકયુલમના લાટિનોને ભરોસો આપી સાથે લેઈ બંડ બેસાડયું; પણ કોન્સલ અગડામાં કપાઇ પડ્યો ને પાટ્રિશિયનોએ ધારા બાં-

ધવાની વાત ઉપર દરકાર રાખી નહિ. સિન્સનેટસે ઈક્વીઅન લોકના હુમલાને હઠાવ્યો તેમ શહેરમાં ટ્રેબ્યૂનોની સત્તા પણ તોડી; પ્લીબીઅનમાંના કેટલાક આગેવાનોનાં ખૂન પણ થયાં; રોમમાં ધારાનું ચલણ નહિ સરખું થયું; જ્યાં ત્યાં કલહ મચી રહ્યો; તોપણ પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન એ બેમાં કેટલાક સમજીક હતા તેઓએ સમાધાની આણી. સેનેટ પાંચના દશ ટ્રેબ્યૂન કરવાની મંજૂરી આપી (૪૫૭); પાટ્રિશિયનોને ઠેરઠેર કે ત્રણ માણસ ગ્રીસ જઈને સોલનના ધારા તથા બીજા રાજ્યોના ધારા તથા વ્યવસ્થાનિયમ જે તેઓને સારા ને ઉપયોગી જણાય તે લેઈ આવે; આ-વેનટૈન ટકરી જે સરકારી ખુદ્દી જમીન હતી તે પ્લીબીઅનોને જાણ રહેવાને આપી. જે ત્રણ જાણ ગ્રીસ ગયા હતા તે ત્રીજે વર્ષે (૪૫૨) પોતાનું કામ કરી પાછા આવ્યા.

એ સમયે પાટ્રિશિયનો સમાધાનીને એટલા ચહાતા હતા કે તેઓ કોન્સલ તથા બીજા અમલદારોને કહાડી નાંખી દશે જાણની સલાને સધળો રાજ્યકારભાર સોંપવાને કબૂલ થયા—તે દશ જાણ એક પાસથી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખે, ન્યાય ચૂકવે, સૈન્યની સરદારી કરે અને બીજા પાસથી ધારાઓનો સંગ્રહ રચે. ડિસેંવર—દશ જાણની સલા ૪૫૧ માં રથપાઈ; તે બધા પાટ્રિશિયનોજ હતા. પહેલા વર્ષના ડિસેંવરોએ ન્યાયે ને મિતપણે રાજ્ય ચલાવ્યું ને વર્ષને અંતે ધારાસંગ્રહની ૧૦ પાટી—ટબલ (કોતરેલી) તૈયાર કીધી ને ફેરરમમાં ટાંગી કે નગરજન તે તપાસે ને સુધારવા સંબંધી સૂચનાં કરે; નિયમિત કાળ પછી તે ધારા સેંચુરીની લોકસલાએ મંજૂર રાખ્યા ને તે નક્કી થયા—એ ધારાનો હેતુ પાટ્રિશિયન ને પ્લીબીઅન બંનેને એકસરખી રીતે ન્યાય આપવાનો હતો. વર્ષને અંતે ૧૦ જાણ પોતાના અધિકાર છોડ્યા ને નવા દશ થયા તેમાં એક જૂનામાંનો આખીઅસ અટપટ કરી પાછો દાખલ થયો હતો; ને થોડાએક પ્લીબીઅન પણ હતા. આખીઅસ ને પ્લીબીઅન આખીઅસ એ બે શહેરમાં રહેતા ને મુખ્ય ગણાતા; અને બીજા આઠ લશ્કરોની સરદારી કરતા ને એડીલ, કવેસ્ટર વગેરેનાં કામ કરતા. આખીઅસ જે પહેલે વર્ષે જનહિત જણાયો હતો તેણે બીજે વર્ષે પોતાના પાટ્રિશિયન સાથીઓને સમજાવી તથા પ્લીબીઅન સાથીઓને રૂચવતી દાખી ત્રાસદાયક કારભાર કીધો; સેનેટ ક્વચિત્ મળતી ને લોકને પોતાના વિચાર છૂટથી જણાવવાની બંધી હતી. વર્ષ પૂરું થયું તેની આગમજ ડિસેંવરોએ બે બીજા ટે-

* એ ટકરી પર જાપિટરનું દહેજ હતું—કાપિટલ કહેવાનું કારણ આ કે દહેજને માટે પાંચા ખોદતાં માણસનું ડોકું નીકળ્યું હતું; ટાકિવનિયસ મિસકસે દહેજ બાંધવા માંડ્યું હતું તે જિલા ટાકિવનની કારકીર્દીમાં પૂરું બંધાઈ રહ્યું હતું; પણ મનરાજ્યના ત્રીજા વર્ષમાં (૫૦૭) તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. તે ભવ્ય દહેજ અકેકી બાજુ ૨૦૦ કુટની એવું સમજારસ હતું; તે દહેજે જવાને સો પગથીઆં ચઢવાં પડતાં; કાંસાના જેવા મિશ્રધાતુનાં બારણાં હતાં; દહેજનો સોનાનો શણગાર તેજ માત્ર ૧૨ હજારી ટાલેંટનો હતો; તે દહેજમાં સૈબીલ ભવિષ્યવાણી કહેનારી સ્ત્રીઓનાં પ્રસ્તક રાખવામાં આવ્યાં હતાં; ત્યાંજ કોન્સલો પોતાનો અધિકાર લેતી વખત સોગન ખાતા ને બલિ આપતા; અને જયી સરદારો ધામધૂમથી ત્યાંજ જઈ જાપિટરને વંદન કરતા.

પૂઠ ૩૭૬ માં લીસીનીઅસ ને સેકસટીઅસ એ જે ટ્રેબ્યૂનોએ ત્રણ બીલ રજૂ કર્યા—કરને લીધેલાં નાણાંનું જેટલું બાળ આપ્યું હોય તેટલું મુદતમાંથી બાદ કરી બાકીનું મુદત ત્રણ વર્ષમાં પાછું આપી દેવું; કોઈ નગરજને ૩૨૦ એકરથી વધારે રાજ્યની જમીન રાખવી નહિ ને જે જમીન દોરને ચરવાને માટે હોય તે ઉપર ૧૦૦ થી વધારે મોટાં ને ૫૦૦ થી વધારે નાનાં દોર ચરે નહિ, ત્રીજું આ કે હવે પછી હમેશ કોન્સલ જેવા ટ્રેબ્યૂન નહિ પણ કોન્સલોજ સર્વોચ્ચને નીમવા ને ભેમાંને એક કોન્સલ પ્લીબીઅન હોવો જોઈએ. પાર્ટિશિયનો કેટલાક ધનવંત પ્લીબીઅનોને પોતાની તરફ ખેંચી લેઈ ત્રણે બીલની સામા થયા; અને કેટલાક ટ્રેબ્યૂનોએ (પ્લીબીઅનના રક્ષકોએ) ત્રણે બીલ ઉપર વીટા-મૂક્યો (અટકાવ કરવાની નિશાની લખી); પણ લીસીનીઅસ ને સેકસટીઅસ (પ્લીબીઅન-ટ્રેબ્યૂન) એ જેજણે સેન્યુરીની સભામાં નવા અમલદારોની નીમણૂક થતી હતી તે અટકાવી; અને તેથી પછી ચાર વર્ષે તો કોન્સયુલર ટ્રેબ્યૂન, સેન્સર ને ક્વેસ્ટર વિનાનું રાજ્ય હતું, માત્ર ટ્રેબ્યૂન ને એડીલ એ જે અમલદારની નીમણૂક જતિયોની મંડળીમાંથી થયાં કરતી. પાંચમે વર્ષે આનું બન્યું કે ન્યારે લાટિનની સામા લડવાને ટરક્યુ-લમના લોકે રોમની મદદ માગી ત્યારે ટ્રેબ્યૂનોએ લશ્કરની સરદારી કરવાને કોન્સયુલર ટ્રેબ્યૂનો કરવાની જરૂર જણાવી ને જેઓ બહુમતથી નીમાયા તેમાં એક લીસીનીઅસનો મિત્ર સિસરો હતો ને એણે વળી એક નવું ચોરું બીલ રજૂ કર્યું કે **સેપ્તીલીન**-લવિખ્યવાણીનાં ધર્મપુસ્તકોના રક્ષણને માટે જે જે જણને રાખવામાં આવ્યા છે તે દશ જોઈએ ને તે પ્લીબીઅનમાંના પણ નીમાય, માત્ર પાર્ટિશિયનજ ધર્મ અવસ્થા રાખે એમ તો ન બને. પાર્ટિશિયનો સમજ્યા કે હવે આપણું ફાવવાનું નથી તો પણ સેનેટે ડિક્ટેટર નીમી પોતાના લાલમાં બીલ સંબંધી ફરિયાદો કરાવવા માંડ્યો, પણ તેઓ પણ હારી બેઠા. સમજીક પાર્ટિશિયનો આગળ પ્રજા-એઓએ ચોથા બીલને મંજૂર કરી ધારો થવા દીધો અને ઇચ્છા જણાવી કે જે પ્લીબીઅનો કોન્સલ સંબંધી બીલને માટે મમત ન કરે તો પહેલાં જે બીલ ધારાના રૂપમાં આવવા દઈએ. ટ્રેબ્યૂનોએ કહ્યું કે ન્યાંમૂઢી રાજકીય સર્વોચ્ચ સત્તાના ઉક ન મળે ત્યાંમૂઢી પ્લીબીઅનોનાં સંસારી દુઃખ ટળનાર નથી માટે પ્રથમ તો કોન્સલ સંબંધીજ ધારો થવો જોઈએ. પાર્ટિશિયનોએ ટ્રેબ્યૂનોને ઘણીક રીતે સમજાવ્યા પણ ફેાકટ; તેઓને સ્વાર્થી ને સત્તાલોભી કલા ને ઘણાક પ્લીબીઅન લોકે પણ પોતાનો આગ્રહ મૂકી

દેઈ સમાધાની આણવાનું કબૂલ કર્યું; પણ ટ્રેબ્યૂનોએ ઉપલા વર્ગની દહેશત ને નીચલા વર્ગની અરજ એ બેને ગણકારી નહિ; પાંચ વર્ષ એ ઝગડો ચાલ્યો ને છેવટે ત્રણે બીલ પસાર થઈ ધારાના રૂપમાં આવ્યાં (ઈ૦ સ૦ પૂઠ ૩૬૭).

એ ધારા થયા પછી **સેકસટીઅસ** પહેલો પ્લીબીઅન-કોન્સલ થયો. કોન્સલો જેને સેન્યુરીની સભા બહુમતે ઠેરવતી તેઓને ક્યૂરીની સભાના ધારાથી સર્વોચ્ચ પરિ અમલદારી મળવી જોઈએ; પણ ક્યૂરીઓમાં પાર્ટિશિયનોજ હતા તેઓએ તે નામંદૂર કર્યું ને સેનેટે **કામિલીઅસ**ને ડિક્ટેટર કર્યો-એણે પ્રથમ તો પાર્ટિશિયનની તરફની જીકરો ચલાવી, પણ ન ફાવ્યું ત્યારે મધ્યસ્થ રૂપે સમાધાની આણવાને તબવીજ કરી. પ્લીબીઅન કોન્સલને સર્વોચ્ચ પરિ અમલદારી મળી, પણ ન્યાયસત્તા એક મુખ્ય પાર્ટિશિયન ન્યાયાધીશને આપવામાં આવી, ને તે શહેરનો પ્રીટર કહેવાયો; એ પ્રીટર ફોજદારી સિવાયના બીજા મુકદ્દમા મુકદ્દર કરેલા સો જણને સોંપી શકતો. ક્યૂરીલ એડીલનો અધિકાર એક વર્ષ પાર્ટિશિયનને તો બીજો વર્ષ પ્લીબીઅનને મળતો; તેઓ મોટા આગ્રહનાં કાર્યોની અવસ્થા રાખતા ને એને સાડ તેઓને રાજ્યભંડારમાંથી મુકદ્દર કરેલી રકમ મળતી. પછી સંપસલાહનું એક દહેજે બાંધવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રમાણે સર્વ રોમનોનું ધારાથી ઐક્ય થયું-પ્લીબીઅન ડિક્ટેટર (૩૫૯ માં), સેન્સર (૩૫૧ માં), પ્રીટર (૩૩૭ માં) અને આચાર્ય (૩૦૧ માં) થયા; (આરિયન લામાં કલમ વધારી કેટલાક ગરીબ રોમનોને સાડાચાર નહિ પણ ત્રણ એકર પ્રમાણે જમીન વહેંચી આપવામાં આવી, ૨૮૬.—પછી ૧૫૦ વર્ષ સુધી રોમનોમાં પરસ્પર કલહ નહોતો).

કાળસ્વરૂપ.

એ કાળમાં **કામે** સ્વેચ્છાશક્તિયે સ્વતંત્રતાના મંદર જ્ય હેખાયા. ધર્મે લોક પાસે ધર્મધિકારીઓની તથા રાજ્યોની સત્તાઆજ્ઞા પૂરેપૂરી મનાવી બુદ્ધિ બુદ્ધિ રાજકીય ઐક્યને ઘટ્ટ કરી રાખવાના ઉપાયો. કામે લગાડ્યા હતા; પણ કામે દેશદેશના લોક પાસે પોતપોતાનાં રાજ્ય તથા ધર્મસંબંધી નવાં ઐક્ય કરાવવાને ને સળળ રખાવવાને પ્રત્યેક જનને ને રાજાજનસમૂહને પોતપોતાનાં સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર શીર્ષે ઉલુક્ત કરીધા. ચીનમાં કનફ્યૂશિયસે પરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા જડવહીવટની નક્કી અવસ્થા કરી. હિંદુસ્તાનમાં વિદ્વાનો અનેક શુદ્ધિવાદે વેદનું ખંડન કરતા થયા;

ગ્રીક લોકે ઉત્તરહિંદુસ્તાનના લોક સાથે સંબંધવહેવાર રાખ્યો હતો ને રોમન લોક દક્ષિણહિંદુસ્તાનનાં બંદરો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા.

(જૂડિયા.)

એ પ્રદેશ ઇબ્રિયના ગ્રીક રાજ્યના તાળામાં ગયો હતો, પણ ટાલેમી ગ્રીકના રાજ્યમાં જૂલમ ગુજર્ની ત્યારે ચાહુદીઓ સીરિયાના આંદિઓકસની તાબેદારી માનતા થયા (ઇ. સ. ૫૦ પૂ. ૧૯૮). સીરિયાના રાજા એપિફેનેસને જ્યારે રોમનોએ ઇબ્રિયમાં જીત મેળવતો અટકાવ્યો ત્યારે તેણે જૂડિયાઉપર વેર કહાડ્યું-૪૦ હજાર ચાહુદીઓને કાપી નાંખ્યા ને ૪૦ હજારને કેદમાં નાંખ્યા (ઇ. સ. ૫૦ પૂ. ૧૭૦). તેણે પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર ગ્રીક મૂર્તિપૂજન રખાવવાનો ને જ્યોત ન રાખે તેને દેહાંત દંડ કરવાનો નહર હુકમ કર્યો. ઘણાંક ચાહુદી પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક દુર્દશા પામી મુત્યાં (૧૬૮). પણ પછી મત્તાથિયસ નામનો એક

સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ, અને પાણ અક્ષેક તત્ત્વના વિષયોના વર્ગો પાડ્યા છે. જીવ એ અત્તાદિત્વ અનેક રૂપમાં છે; પણ મુખ્યત્વે બે પ્રકારે છે-ગતિ કરનારાં તે પથુ, પક્ષી, કીટ, માણી, મનુષ્ય, જૂત, દેવ ઇત્યાદિ; અને પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ એ ચાર તત્ત્વથી થયેલા તે ધાતુ, વરાળ, વાયુ ઉદભિજ પદાર્થ, ઇત્યાદિ; વળી એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ઇન્દ્રિયો પ્રમાણે જીવોના વર્ગ છે; એ પ્રમાણે બીજાં તત્ત્વોવિષે પણ કથન છે. જીવતત્ત્વો અનેક જન્માન્તર પછી નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિમાં આવી રહે ત્યારે તેનો કેવળ મોક્ષ છે; જૈનો ભતિલિક પાળેછે; અનેક દેવદેવીઓને માનેછે, પણ તે તીર્થંકરોના કરતાં ઊતરતી પદવીના છે એમ સમજે છે; તીર્થંકરો (ઊંચી પદવીને પામેલા પરમાર્થનો પ્રકાશ કરવાવાળા મુક્ત જીવો) પાછલા જીવમાં ચોવીસ હતા, આ જીવમાં ચોવીસ છે ને હવે પછી ચોવીસ થશે; ચાલતા જીવમાં પહેલો ઋષભદેવ, તેવીસમો પાર્શ્વનાથ ને ચોવીસમો મહાવીર. જૈનોમાં ઘણાંક મત છે, પણ દિગંબરનું ને શ્વેતાંબરનું એ બે મત મુખ્ય છે-એક સિદ્ધી મૂર્તિઓના નાન રાખે છે ને બીજા વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવેછે, એક કહેછે કે ૧૬ સ્વર્ગ તથા ૧૦૦ ઇન્દ્ર છે ને બીજા કહેછે કે ૧૨ સ્વર્ગ ને ૬૪ ઇન્દ્ર છે, એક કહેછે કે અંગ (ધર્મપુસ્તક) આચાર્યોનાં રચેલાં છે ને બીજા કહેછે કે તે તીર્થંકરોના શિષ્યોએ રચેલાં છે; એક કહેછે કે સાધુએ આધો કમંડળ રાખવાં એ કંઈ અવશ્ય નથી ને બીજા કહેછે કે અવશ્ય છે; એક કહેછે કે સ્ત્રી મોક્ષને પાત્ર નથી ને બીજા કહેછે કે તેને પણ મોક્ષ મળેછે. જૈન સાધુઓ લોકમાનાં કોઈ પણ વર્ગમાંથી થઈ શકેછે, વંશપરંપરાના નથી, ને પરણતા નથી; એ વાતમાં તો તેઓ બૌદ્ધને મળતા છે, પણ તેઓ બૌદ્ધમતના સાધુઓની યેઠ હાડકાં પૂલવતા નથી ને બૌદ્ધ મઠોની યેઠ જૈનના મઠો નથી. સિદ્ધોની મૂર્તિ આરસ-

શ્રીમંત ચાહુદી સામો થયો, પણ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જ્યારે તેનાથી લાંબી મુદત લડાઈમાં રહેવાઈ શકાયું નહિ ત્યારે તેણે એકબીજા કુટુંબના જૂડાસ નામના એક જીવાન બહાદુરને સરદારી આપી ને એણે દુશ્મનનાં લશ્કરને હરાવી જૂડિયાને સીરિયાની ઝૂંસરીમાંથી છૂટે કીધું (૧૬૬). તોપણ લડાઈઓ ચાલ્યાં કરતી; ને તે જૂડાસ જે મક્કાબીના ઉપનામથી ઓળખાતો તે જ્યારે લડતાં પડ્યો (૧૬૧) ત્યારે તેના ભાઈઓએ પરાક્રમ કરી દેશનું રક્ષણ કીધું ને તેમાંના હીરકેનસે ચાહુદી રાજ્યને વધાર્યું. પછી તેનો દીકરો રાજ થયો (૧૦૫). ધીમે ધીમે રોમનોએ જૂડિયાના કારભારમાં વધારે હાથ ધાલ્યો; ઇ. સ. ૫૦ ૬૩ માં પોમ્પીએ જરસલેમ લીધું ને પછી ઇ. સ. ૫૦ ૩૯ માં આંટીપેટરનો દીકરો હેરોડ જૂડિયાનો રાજ થયો હતો-એના રાજ્યના છેલ્લા વર્ષમાં જીવસકેસ્ટનો જન્મ થયો* (હમણા જે ઇસ્વી સન ચાલેછે તેની પહેલાં ચાર વર્ષ ઉપર).

પાહાણની હોયછે; આણ ઉપર ને વેરણ, નારાકની ચુકાઓમાં જૈન દહેરાંઓ છે, મહેસૂરમાં તીર્થંકરનું પૂતળું પર્યટમાં કોતરેલું છે તે ચોપનથી તે સિતેર કુટ બીંધું છે. કેટલાક વિકાસ કહેછે કે ઇ. સ. ૬૦ સૈમ ક-૭ માં જૈન મગટ થયા. ૮-૯ માં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા, ૧૧ માં ઉત્કર્ષને પામ્યા ને ૧૨ માં પડ્યા.

* એ અવતારી પુરુષ, સત્તાધારી હેરોડ આંટીપસના હિંસક ક્રોધને લીધે ૩૦ વર્ષ તો છતાં ન પડ્યો, પણ જૈન સાધુને કેદમાં નાંખ્યા છે એવું જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે તેણે કેટલાક માછીઓને પોતાના શિષ્ય કરી સૌ લોકને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો-“ પશ્ચાત્તપ કરી લો, સ્વર્ગનું રાજ્ય હુંકે છે. ” (જસસ બાપ્ટિઝમ) (જીવસકેસ્ટ) પામ્યા ત્યારે આકાશવાણી થઈ હતી કે “ એ મારો પ્રિયપુત્ર છે ને એના ઉપર હું પ્રસન્ન છઉં; ” પછી તેણે ઈશ્વરી-પવિત્ર આત્માની પ્રેરણાથી રાતમાં જઈ ૪૦ ઉપવાસ કીધા હતા ને સેતાને તેને મોહનજમાં નાંખવાને ચત્રન કીધા હતા, પણ તે ચલિત થયો નહોતો ને ઈશ્વરના દૂતોએ આવી સેવા કીધી હતી. “ ધન્ય છે દીન સ્વભાવના જનને કેમકે તેઓને માટે પ્રભુનું ધામ છે; ધન્ય છે શોકપિડિતને કે તેઓની આસનાવાસના થશે; ધન્ય છે નગ્નજનને કે તે પૃથ્વીનું વતન પામશે; ધર્મપાણીની ભૂખ તરસ રાખનારાઓને ધન્ય છે, કેમકે તે પ્રભુનાં દર્શન કરશે; ધન્ય છે સમાધાની સલાહ કરાવનારને કેમકે તે પ્રભુનાં પ્રિય બાળક કહેવાશે; ધર્મપાણીનેમાટે કંટ પામનારને ધન્ય છે કેમકે તેનેમાટે પ્રભુનું ધામ છે. ” “ આનું ન ધારશો કે હું ધર્મશાસ્ત્રનો કે ભાવિવક્તાઓનાં કથનનો નાશ કરવા આઠ્યો છઉં; હું નાશ કરવા નથી આઠ્યો પણ વચનોની સિદ્ધિ કરવા આઠ્યો છઉં; ” “ તમે ઘણા કાળથી સાંભળતા આઠ્યો છો કે ‘ તું હત્યા કરીશ નહિ, કરીશ તો ન્યાયથી શિક્ષા થશે, ’ પણ હું કહું છઉં કે જે કોઈ પોતાના ભાઈને મૂર્ખ

(ણીક મહારાજ્યમાંનાં રાજ્યો.)

શિકંદરના મરણ પછી તેના બે બાળક દીકરાનાં
ખૂન થયાં ને લશ્કરી સરદારોએ માંહોમાંહે લઈ

કહેશે તેને તો નરકાગ્નિ વહવા પડશે.” પૂર્વે કહ્યું છે કે ‘વ્ય-
ભિચાર કરીશ નહિ’ પણ ‘જે કોઈ પરસી ઉપર દષ્ટિ કરેછે તે
પોતાના મનમાં તેની સાથે વ્યભિચાર કરેજી’ એ જો તારી જમ-
ણી આંખ તને જુલાવે તો તેને કહાડી નાંખ ને જો તારી હાથ
તને જુલાવે તો તેને કહાડી નાંખ, કેમકે એક એક બધે તો સાફ
નહિ તો તારું બધું શરીર નરક ભાગવશે.” પૂર્વે કહ્યું છે કે
‘જેણે પોતાની બેરીને કહાડી ચૂકવી હોય તો તે તલાક લખી
આપીને તેમ કરે, પણ હું કહું છઉં કે ‘વ્યભિચારનાં ખરાં કા-
ગણ વગર જે કોઈ પોતાની બેરીને છાડે તે તેની પાસે વ્યભિ-
ચાર કરાવેછે તે તેની સાથે થરણનાર તે વ્યભિચાર કરેછે;’
વળી તમે સાંભળ્યું છે કે ‘તું ખોટા સોગમ ખાઈશ નહિ, પણ
પ્રજુ પ્રત્યે જે તારા સોગમ હોય તે બરાબર પાળ,’ પણ હું કહું
છઉં કે ‘તું સોગમજ ન લે.’ તમે સાંભળ્યું છે કે ‘આંખને
સાટે આંખ ને દાંતને સાટે દાંત,’ પણ હું કહું છઉં કે ‘લુંઠાની
સાંપ ન મા, જે કોઈ તારા જમણા ગાલ ઉપર મારે તો તું
હાંપી પણ થર;’ તમે સાંભળ્યું છે કે ‘તું તારા પડોશીના ઉપર
પ્રીતિ કરજે ને શત્રુને ધિક્કારજે,’ પણ હું કહું છઉં કે શત્રુ ઉપર
પણ પ્રીતિ રાખ, જે તને શાપ દે તેને તું આશિષ દે, જે તારો
દ્રેષી હોય તેને તું બહું કર, અને જે તને વચ્ચકારી સતાવે તેને
મજા પ્રજુની માર્યા કર;’ દાન કરે તો ઝૂત કર, કીર્તિધર્મને
માટે ન કર; માર્યા કરે તો એકલતામાં કર ને તમાં લવારી ન
કર; ઉપવાસ કરે તો લોકને દેખાડવાને લેવાઈ મથલે મહેરો
ન કર, માથે તેલ લગાડીને મહાનું ઘોળને કર; પુરવી ઉપર દ્રવ્ય
સંચય ન કર, પણ તું તારે માટે સ્વર્ગમાં એકઠું કર; શરીરનો
દોષાઆંખ છે ને તારી આંખ જો નિરોધ છે તો તે આખા શ-
રીરને પ્રકાશિત કરશે; એક જણથી બે ઘણીની સેવા થઈ શક-
તી નથી, તેમ દેવ ને દ્રવ્ય બંને સાથે સેવાતાં નથી; હંદગીમાં
શું ખાઈશું, શું પીશું, શું પહેરીશું, શું ઝાડીશું એની કંઈ પણ
ચિંતા ન કર; પ્રજુ સૌથી પેટે ભરેછે, તેના બળધામાંજ છે કે તારે
તે નેહશે; પ્રથમ તેના રાજ્યને ને તેના પવિત્રપણાને શોધ ને
તને તે બધી વસ્તુઓ મળશેજ; આવતી કાલેનો વિચાર ન કર;
એ તું માણસના અપરાધને દખા કરીશ તો સ્વર્ગનો પિતા તારા
અપરાધ સમા કરશે; જેવું તું બીજા પાસેથી ઈચ્છેછે તેવું તું
બીજાને પણ કર.

જનકે કેટલાક રાજા તથા અમંગલે સારાં કીધાં, કેટલાંકનાં
મૃત કહાડ્યાં, અંધ વાણને સાંત કીધા, પાંચ શેટલી ને બે
મીઠામાંથી ઘણાંકજાણને દાંત કીધા, કેટલાંક યુવાને જીવતા
કીધા. સામા થનારા શાસ્ત્રી તથા મતવાદીઓનાં પ્રશ્નાં સમા-
ધાન કીધાં, ઈત્યાદિ લીલા કરી પોતાનું પ્રજુપણું સ્થાપિત કરી
લોકને ભક્તિભાષ કીધા. “પ્રેરિતામ્ય પ્રજુને કહ્યું” કે તારે વિષે
અમારી આજ્ઞા વધાર, ને પ્રજુએ કહ્યું કે તમારી આજ્ઞા

મહારાજ્યને વહેંચી લીધું ને ચાર રાજ્ય થયાં. ગ્રે-
સનું વહેલું નાશ પામ્યું ને પછી તે પ્રદેશમાં ગાલે-
શિયાનું, પૌંટસનું ને બીચિનિયાનું એ ત્રણ રાજ્ય થયાં

રાઈ જેટલી હોત ને તમે કહ્યું હોત કે ઉપરે ચક્કર મણકમાં
રેપા, તો તે તેમ કરત.” “જે કોઈ પોતાનો જીવ બિચારો તે
તે બિચાર ને જે કોઈ મારે મારે પોતાનો જીવ આપશે તે પોતા-
ના જીવનું તાણુ કરશે.” “જે સાફ બીજ રોપેછે તે માણસને
દીકરો છે, જગત્ત એ સેત્ર છે, સાંડાં બીજ તે રાજ્યનાં છોકરાં
છે, કહવા દાણા તે લુંઠાનાં છોકરાં છે, એ દાણા રોપનારે
સેતાન છે, કાપણી તેજ જમતો એવું છે, ને કાપણી કરનારા તે
દૂતો છે; માણસનો દીકરો પોતાના દૂતને મોકલશે ને એમ્મા
કુઝાયાક ને લુંઠાઓને અગિનકુંડમાં નાંખશે ને પછી કુટ્ટને
અધર્મીઓ ચીસો પાડશે ને દાંતો પીસશે, પણ તે વખત
ધર્મીઓ પોતાના બાપના રાજ્યમાં સરજ સરખા પ્રકાશશે.”
“પરસ્પર પ્રીતિથી રહો; બહા ભાવિવક્તાઓથી સાવધ રહો;
પવિત્ર આત્માને નિંદશે નહિ; હું પવિત્ર આત્માને પ્રજુની
પાસેથી તમારી કને મોકલશી ને સત્યના આત્માને પણ કે
જેઓ મારે વિષે તમને ખાતરી કરી આપશે.”

“તારણનો ઉપાય દેખાડવાને, માણસનાં પાપોનેમાટે મર-
વાને ને તેઓનેમાટે શુદ્ધ ધર્મપણું પ્રવર્તીવવાને પ્રજુએ ફેરવેને
મોકલ્યો હતો.” “તેણે સ્વર્ગીશહેણ કરતી વળા પોતાના શિ-
ષ્યોને આજ્ઞા આપી હતી કે જગતમાં કરો ને મંગળવાર્તાનો
દરેક પ્રાણીને ઉપદેશ કરો-જે ખાનશે તે સંસ્કારી થશે, તેણે
તારણ થશે, પણ જે કોઈ નહિ માને તે શાપિત થશે.” ફેરવે
ઈં ૨૦ ૩૦ ની ૩૦ ખી અપેલે મરાણ પામ્યા તે વળા તેના
શિષ્યો ૧૨૫ હતા; દરા દહાડા પછી પીટરે ૩ હજાર યાહુદી-
ઓને ફિરિયયન કીધા; થોડા દહાડા પછી બે હજાર વધ્યા.
સત્તાધારીઓએ કેટલાક શિષ્યોને કેદમાં નાંખ્યા ને કેટલાકને
મરાવી નાંખ્યા; અને કેટલાક બહારે વેરાતા થઈ જઈ ઉપદેશ
કરવા લાગ્યા. પ્રથમ તો યાહુદીઓને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો
હતો, પણ પ્રજુની પ્રેરણા થવાથી પીટરે એક રોમન સૈન્યુગીઓ-
ને ફિરિયયન કીધો. ફેરવેના ધર્મ પાળનારા પ્રથમ ફિરિયયન
કહેવાયા તે આંટિઓક શહેરમાં ઈં ૨૦ ૪૦ મં; મુર્તિપૂજકોને
ઉપદેશ કરનાર પાઉલ હતો તે એશિયા તથા યુરોપના ઘણાક
ભાગમાં કરીને ઉપદેશ કરતો, તેને પાંચ વાર આબકનો ને ત્રણ
વાર લાકડીનો માર પડ્યો હતો, એક વાર તેણે પતથરોનો માર
ખાધો હતો, ચાર વાર તે વહાણ લાંગવાથી ફૂંટાતા હતો, એક
દહાડો ને રાત તે દરિયામાં હતો ને છેલ્લે તે રોમમાં શિર-
ચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો; બીજા ઉપદેશકોની પણ ઘણી
કુદૈશા થઈ હતી; પણ જેમ જેમ ઉપદેશકોના ઉપર બલમ પડતો
તેમ તેમ ઘણા લોક ફિરિયયન ધર્મ ખાનતા પતા હતા, રોમમાં
ફિરિયયનો ઉપર દરા વાર મહારાજ્યોની તરફથી બલમ થયો
હતો ને જ્યારે કોનસ્ટન્ટીને તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે ફિરિયયનોને
વેદલાં કુઝાનો બદલો મળ્યો હતો.

ગ્રીક લોકે ઉત્તરહિંદુસ્તાનના લોક સાથે સંબંધવહેવાર રાખ્યો હોતો ને રોમન લોક દક્ષિણહિંદુસ્તાનનાં બંદરો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા.

(ભૂડિઆ.)

એ પ્રદેશ ઇન્ડિયાના ગ્રીક રાજ્યના તાબામાં ગયો હતો, પણ ટાલેમી એથાના રાજ્યમાં ભૂલમ શુભર્યા ત્યારે ચાહુદીઓ સીરિઆના આંટિઓકસની તાબેદારી માનતા થયા (ઇ. સ. ૫૦-૧૯૮). સીરિઆના રાજા એપિફેનસને જ્યારે રોમનોએ ઇન્ડિયામાં જીત મેળવતો અટકાવ્યો ત્યારે તેણે ભૂડિઆઉપર વેર કહાડ્યું-૪૦ હજાર ચાહુદીઓને કાપી નાંખ્યા ને ૪૦ હજારને કેદમાં નાંખ્યા (ઇ. સ. ૫૦-૧૭૦). તેણે પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર ગ્રીક મૂર્તિપૂજન રખાવવાનો ને જ્યો ન રાખે તેને દેહાંત દંડ કરવાનો નજરે ઢૂંકમ કીધો. ઘણાક ચાહુદી પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક દુર્દેશ પામી મુઆં (૧૬૮). પણ પછી મત્તાથિયસ નામનો એક

સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ, અને પાછા અક્ષેક તાવના વિધાના વર્ગો પાડ્યા છે. જીવ એ અત્યાદિત્વ અનેક રૂપમાં છે; પણ મુખ્યત્વે બે પ્રકારે છે-ગતિ કરનારાં તે પશુ, પક્ષી, કીટ, માણી, મનુષ્ય, ભૂત, દેવ ઇત્યાદિ; અને પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ એ ચાર તત્ત્વથી થયેલા તે ધાતુ, વરાળ, વાયુ ઉદ્ભિજ પદાર્થ, ઇત્યાદિ; વળી એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ઇન્દ્રિયો પ્રમાણે જીવોના વર્ગ છે; એ પ્રમાણે બીજાં તત્ત્વોવિષે પણ કથન છે. જીવતત્ત્વો અનેક જન્માન્તર પછી નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિમાં આવી રહે ત્યારે તેનો કેવળ મોક્ષ છે; જૈનો ભતિલિદ પાળે છે; અનેક દેવદેવીઓને માને છે, પણ તે તીર્થકરોના કરતાં ઊતરતી પદવીના છે એમ સમજે છે; તીર્થકરો (ઊંચી પદવીને પામેલા પરમાર્થનો પ્રકાશ કરવાવાળા મુક્ત જીવો) પાછલા જુગમાં ચાલીસ હતા, આ જુગમાં ચાલીસ છે ને હવે પછી ચાલીસ થશે; ચાલતા જુગમાં પહેલા ઋષભદેવ, તેવીસમો પાર્શ્વનાથ ને ચાલીસમો મહાવીર. જૈનોમાં ઘણાંક મત છે, પણ દિગંબરનું ને શ્વેતાંબરનું એ બે મત મુખ્ય છે-એક સિદ્ધી મૂર્તિઓ નાન રાખે છે ને બીજા વસાબૂપણું પહેરાવે છે, એક કહે છે કે ૧૬ સ્વર્ગ તથા ૧૦૦ ઇન્દ્ર છે ને બીજા કહે છે કે ૧૨ સ્વર્ગ ને ૬૪ ઇન્દ્ર છે, એક કહે છે કે મંગ (ધર્મપુસ્તક) આચાર્યોનાં રચેલાં છે ને બીજા કહે છે કે તે તીર્થકરોના શિષ્યોએ રચેલાં છે; એક કહે છે કે સાધુએ આધો કર્મકંડળ રાખ્યાં એ કંઈ અવશ્ય નથી ને બીજા કહે છે કે અવશ્ય છે; એક કહે છે કે સ્ત્રી મોક્ષને પાત્ર નથી ને બીજા કહે છે કે તેને પણ મોક્ષ મળે છે. જૈન સાધુઓ લોકમાનાં કોઈ પણ વર્ગમાંથી થઈ શકે છે, વંશપરંપરાના નથી, ને પરણતા નથી; એ વાતમાં તો તેઓ બૌદ્ધને મળતા છે, પણ તેઓ બૌદ્ધમતના સાધુઓની પેઠે હાડકાં પૂલવતા નથી ને બૌદ્ધ મઠોની પેઠે જૈનના મઠો નથી. સિદ્ધોની મૂર્તિ આરસ-

શ્રીમંત ચાહુદી સામો થયો, પણ વૃક્ષાવસ્થાને લીધે જ્યારે તેનાથી લાંબી મુદત લડાઈમાં રહેવાઈ શકાયું નહિ ત્યારે તેણે એકબીજા કુટુંબના ભૂડાસ નામના એક જીવાન બહાદુરને સરદારી આપી ને એણે દુશ્મનનાં લશ્કરને હરાવી ભૂડિઆને સીરિઆની ઝૂંસરી-માંથી છૂટે કીધું (૧૬૬). તોપણ લડાઈઓ ચાલ્યાં કરતી; ને તે ભૂડાસ જે મક્કાબીના ઉપનામથી ઓળખાતો તે જ્યારે લડતાં પડ્યો (૧૬૧) ત્યારે તેના લાઈઓએ પરાક્રમ કરી દેશનું રક્ષણ કીધું ને તેમાંના હીરકેનસે ચાહુદી રાજ્યને વધાર્યું. પછી તેનો દીકરો રાજ થયો (૧૦૫). ધીમે ધીમે રોમનોએ ભૂડિઆનાં કારભારમાં વધારે હાથ ધાલ્યો; ઇ. સ. ૫૦-૬૩ માં પોમ્પીએ જરસલેમ લીધું ને પછી ઇ. સ. ૫૦-૩૯ માં આંટીપેટરનો દીકરો હેરોડ ભૂડિઆનો રાજ થયો હતો-એના રાજ્યના છેલ્લા વર્ષમાં જીવસકે-રનો જન્મ થયો* (હમણા જે ઇસ્વી સન ચાલે છે તેની પહેલાં ચાર વર્ષ ઉપર).

પાહાણની હોય છે; આજુ ઉપર ને વેરળ, નારાકની ચુકાઓમાં જૈન દહેરાઓ છે, મ્હેસૂરમાં તીર્થકરનું પૂતળું પર્યટમાં કેતરેલું છે તે ચોપનથી તે સિતર કુટ બીંચું છે. (કેટલાક વિકાન કહે છે કે ઇ. સ. સૈકા ૬-૭ માં જૈન પ્રગટ થયા. ૮-૯ માં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા, ૧૧ માં ઉત્કર્ષને પામ્યા ને ૧૨ માં પડ્યા).

* એ અવતારી પુરુષ, સત્તાધારી હેરોડ આંટીપસના હિંસક ક્રોધને લીધે ૩૦ વર્ષ તો છતાં ન પડ્યો, પણ જૈન સાધુને કેદમાં નાંખ્યો છે એવું જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે તેણે કેટલાકે માઠીઆને પોતાના શિષ્ય કરી સૌ લોકને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો-“ પશ્ચાત્તપ કરી લો, સ્વર્ગનું રાજ્ય હુંકે છે. ” (જસસ બાપ્તિઝમ) (જીવસંસ્કાર) પામ્યો ત્યારે આકાશવાણી થઈ હતી કે “ જી મારો પ્રિયપુત્ર છે ને જોના ઉપર હું પ્રસન્ન છઉં; ” પછી તેણે ઇશ્વરી-પવિત્ર આત્માની પ્રેરણાથી રાતમાં જઈ ૪૦ ઉપવાસ કીધા હતા ને સેતાને તેને મોહનજમાં નાંખવાને યતન કીધા હતા, પણ તે ચલિત થયો નહોતો ને ઇશ્વરના દૂતાએ આવી સેવા કીધી હતી. “ ધન્ય છે દીન સ્વભાવના જનને કેમકે તેઓને માટે પ્રભુનું ધામ છે; ધન્ય છે શોકપિડિતને કે તેઓની આસનાવાસના થશે; ધન્ય છે નમ્રજનને કે તે પૃથ્વીનું વતન પામશે; ધર્મોપણની ભૂખ તરસ રાખનારાઓને ધન્ય છે, કેમકે તે પ્રભુનાં દર્શન કરશે; ધન્ય છે સમાધાની સલાહ કરાવનારને કેમકે તે પ્રભુનાં પ્રિય બાળક કહેવાશે; ધર્મોપણને માટે કંઈ પામનારને ધન્ય છે કેમકે તેને માટે પ્રભુનું ધામ છે. ” “ આવું ન ધારશો કે હું ધર્મશાસ્ત્રનો કે ભાવિવક્તાઓનાં કથનનો નાશ કરવા આવ્યો છઉં; હું નાશ કરવા નથી આવ્યો પણ વચનોની સિદ્ધિ કરવા આવ્યો છઉં; ” “ તમે ઘણા કાળથી સાંભળતા આવ્યા છો કે ‘ તું હત્યા કરીશ નહિ, કરીશ તો ન્યાયથી શિક્ષા થશે, ’ પણ હું કહું છઉં કે જે કોઈ પોતાના ભાઈને મૂર્ખ

(ગ્રીક મહારાજાઓનાં રાજ્યો.)

શિકંદરના મરણ પછી તેના બે બાળક દીકરાનાં ખૂન થયાં ને લશ્કરી સરદારાએ માંહોમાંહે લઈ

કહ્યું તેને તો નરકાગ્નિ વડે પડશે." પૂર્વે કહ્યું છે કે 'વ્યલિયાર કરીશ નહિ' પણ "જે કોઈ પરસ્તી ઉપર દષ્ટિ કરે છે તે પોતાના મનમાં તેની સાથે વ્યલિયાર કરે છે; જો તારી જમણી આંખ તને બૂલાવે તો તેને કહાડી નાંખ ને જો તારો હાથ તને બૂલાવે તો તેને કહાડી નાંખ, કેમકે એક એક જાણે તો સાંઝું નહિ તો તારું બધું શરીર નરક લાગવશે." પૂર્વે કહ્યું છે કે 'જેણે પોતાની બેરીને કહાડી મૂકવી હોય તો તે તલાક લખી આપીને તેમ કરે, પણ હું કહું છું કે "વ્યલિયારનાં ખેરાં કારણ વગર જે કોઈ પોતાની બેરીને છોડે તે તેની પાસે વ્યલિયાર કરાવે છે તેવીની સાથે પરણનાર તે વ્યલિયાર કરે છે;" વળી તમે સાંભળ્યું છે કે "તું ખોટા સોગન ખાઈશ નહિ, પણ પ્રજા પ્રત્યે જે તારા સોગન હોય તે બરાબર પાળ," પણ હું કહું છું કે "તું સોગન ન લે." તમે સાંભળ્યું છે કે "આંખને સાટે આંખ ને દાંતને સાટે દાંત," પણ હું કહું છું કે "લુંડાની સાચો ન થા, જે કોઈ તારા જમણા ગાલ ઉપર મારે તો તું ડાબો પણ થર;" તમે સાંભળ્યું છે કે "તું તારા પડોશીના ઉપર પ્રીતિ કરજે ને શત્રુને ધિક્કારજે," પણ હું કહું છું કે શત્રુ ઉપર પણ પ્રીતિ રાખ, જે તને શાપ દે તેને તું આશિષ દે, જે તારો દ્રેષી હોય તેને તું ભણું કર, અને જે તને તુચ્છકારી સતાવે તેને માટે પ્રજાની પ્રાર્થના કર;" ઘન કરે તો શ્રુત કર, કીર્તિધર્મને માટે ન કર; પ્રાર્થના કરે તો એકાંતમાં કર ને તેમાં લવાશે ન કર; ઉપવાસ કરે તો લોકને દેખાડવાને લેવાઈ ગયલે મહોડે ન કર, માથે તેલ લગાડીને મહાનું ઘોઘન કર; પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્ય સંચય ન કર, પણ તું તારે માટે સ્વર્ગમાં એકઠું કર; શરીરનો દીવા આંખ છે ને તારી આંખ જો નિર્દોષ છે તો તે આખા શરીરને પ્રકાશિત કરશે; એક જાણી જો જણીની સેવા યદ્ય શકતી નથી, તેમ દેવ ને દ્રવ્ય બંને સાથે સેવાતાં નથી; હંદગીમાં શું ખાઈશું, શું પીશું, શું પહેરીશું, શું ઝાઢીશું એની કંઈ પણ ચિંતા ન કર; પ્રજા શીતું પેટ ભરે છે, તેના બાળકોમાં જ છે કે તારે તે જોઈશે; પ્રથમ તેના રાજ્યને ને તેના પવિત્રપણને શોધ ને તને તે બધી વસ્તુઓ મળશે; આવતી કાલનો વિચાર ન કર; જો તું માણસના અપરાધને ફત્મા કરીશ તો સ્વર્ગનો પિતા તારા અપરાધ ફત્મા કરશે; જેનું તું બીજા પાસેથી ઈચ્છે છે તેવું તું બીજાના પાસેથી પણ કર.

જનકે કેટલાંક રોગી તથા અપંગને સારાં કીધાં, કેટલાંકનાં ભૂત કહાડ્યાં, પ્રચંડ વાયુને શાંત કીધો, પાંચ રોટલો ને બે માછલીમાંથી ઘણાંકજાણને તૃપ્ત કીધા, કેટલાંક સુખાને જીવતા કીધા. સામા પનારા શાસ્ત્રી તથા મતવાદીઓનાં પ્રશ્નોનાં સમાધાન કીધાં, ઈત્યાદિ લીલા કરી પોતાનું પ્રજાપણ સ્થાપિત કરી લોકને ભક્તિપ્રેમ કીધો. "પ્રેરિતાં પ્રજાને કહ્યું" કે તારે વિષે અમારી આસ્થા વધાર, ને પ્રજાને કહ્યું કે તમારી આસ્થા

મહારાજાને વહેંચી લીધું ને ચાર રાજ્ય થયાં. પ્રેસનું વહેંચણું નાશ પામ્યું ને પછી તે પ્રદેશમાં ગાલે-શિયાનું, પોટસનું ને બીધિનિયાનું એ ત્રણ રાજ્ય થયાં

રાઈ જેટલી હોત ને તમે કહ્યું હોત કે ઉખડે શુદ્ધ સુખમાં રોપા, તો તે તેમ કરત. "જે કોઈ પોતાનો જીવ ઉમારશે તે તે ખોરા ને જે કોઈ મારે માટે પોતાનો જીવ આપશે તે પોતાના જીવનું તારણ કરશે." "જે સાંઝું બીજ રોપે છે તે માણસને દીકરો છે, જગત એ ક્ષેત્ર છે, સારાં બીજ તે રાજ્યનાં છાકરાં છે, કડવા દાણા તે લુંડાનાં છાકરાં છે, એ દાણા રોપનારો સંતાન છે, કાપણી તે જગતનો અંત છે, ને કાપણી કરનારો તે દૂતો છે; માણસનો દીકરો પોતાના દૂતને મોકલશે ને એમના દુઃખદાયક ને લુંડાઓને અગ્નિકુંડમાં નાંખશે ને પછી કુટને અધર્મોમાં ચીસો પાડશે ને દાંતો પીસશે, પણ તે વખત ધર્મોમાં પોતાના બાપનો રાજ્યમાં સ્વરૂપ સરખા પ્રકાશશે." "પરસ્પર પ્રીતિથી રહે; બધા ભાવિવજ્ઞાઓથી સાવધ રહે; પવિત્ર આત્માને નિંદશે નહિ; હું પવિત્ર આત્માને પ્રજાની પાસેથી તમારી કને મોકલીશ ને સત્યના આત્માને પણ કે જેઓ મારે વિષે તમને ખાતરી કરી આપશે."

"તારણનો ઉપાય દેખાડવાને, માણસનાં પાપોને માટે મરવાને ને તેઓને માટે શુદ્ધ ધર્મોપણું પ્રવર્તીવવાને પ્રજાને ફેસ્ટને મોકલ્યો હતો." "તેણે સ્વર્ગીરોહણ કરતી વેળા પોતાના શિષ્યોને આજ્ઞા આપી હતી કે જગતમાં ફરે ને મંગળવાર્તાનો દરેક માણસને ઉપદેશ કરે-જે માનશે તે સંસ્કારી થશે, તેનું તારણ થશે, પણ જે કોઈ નહિ માને તે શાપિત થશે." ફેસ્ટ ઈ. સ. ૩૦ ની ૩૦ મી અપ્રેલે મરણ પામ્યો તે વેળા તેના શિષ્યો ૧૨૫ હતા; દશ દહાડા પછી પીટરે ૩૦ જીન ચાલુદી-ઓને ફિરિયન કીધા; થોડા દહાડા પછી બે જીન વધ્યા. સત્તાધારીઓએ કેટલાક શિષ્યોને કેદમાં નાંખ્યા ને કેટલાકને મરાવી નાંખ્યા; અને કેટલાક બહાર વેરાના યદ્ય જઈ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ તો ચાલુદીઓને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ પ્રજાની પ્રેરણા થવાથી પીટરે એક રોમન સેન્ટ્યુરીઅનને ફિરિયન કીધો. ફેસ્ટનો ધર્મ પાળનારા પ્રથમ ફિરિયન કહેવાયા તે આંટિઓક શહેરમાં ઈ. સ. ૪૦ માં; સુનિપ્રજ્ઞને ઉપદેશ કરનાર પાઉલ હતો તે એશિયા તથા યૂરોપના ઘણાંક ભાગમાં ફરીને ઉપદેશ કરતો, તેને પાંચ વાર આબકનો ને ત્રણ વાર લાકડોના માર પડ્યો હતો, એક વાર તેણે પત્થરોનો માર ખાધો હતો, ચાર વાર તે વહાણ લાંગવાથી ડૂબતો હતો, એક દહાડે ને રાત તે દરિયામાં હતો ને છેલ્લે તેને રોમમાં શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો; બીજા ઉપદેશકોની પણ ઘણી કુદૃશા યદ્ય હતી; પણ જેમ જેમ ઉપદેશકોના ઉપર બદલમ પડતો તેમ તેમ ઘણાં લોક ફિરિયન ધર્મ માનતા પડ્યા હતા. રોમમાં ફિરિયનો ઉપર દશ વાર મહારાજાઓની નરકપી બલમ થયો હતો ને જ્યારે કોન્સ્ટેન્ટને તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે ફિરિયનોને વહેલાં ડૂબતો બદલો મળ્યો હતો.

હતાં. સીરિયાનું રાજ્ય (ઈરાન, મીડિયા, બાબિલોનિયા સુદ્ધાં) બહુ મોટું હતું; એને ને ટાલેમીવાળા ઇન્જિનિયરના રાજ્યને ન્યારે ત્યારે લડાઈઓ ચાલતી; ઈં સં ૫૦૦ ૩૦૦ સૈકામાં પાર્થિઆ* ને બાક્ટ્રિયા એ બે પ્રાંતો બંડ કરી સીરિયાથી જુદા પડ્યા ને બે નવાં રાજ્ય થયાં; રાજ આંટીઓક્સ (મોટા) એણે થોડીવાર સીરિયાના રાજ્યને ઝળકાવ્યું; પણ તેણે રોમન સાથે લડાઈ કરી હારીને કેટલોક પ્રદેશ રોમને હવાલે કીધો (ઈં સં ૫૦૦ ૧૯૦); તેના દીકરા આંટીઓક્સ એપિફનીસ એણે સીરિયા ઇન્જિનિયરની પાંચમીવારની લડાઈ ચલાવી હતી; તેનો વિચાર પોતાના રાજ્યમાં સઘળે બળાત્કારથી પણ શ્રીક મૂર્તિપૂજન પળાવવાનો હતો ને તેથી નૂડિયા સ્વતંત્ર થયું હતું. પછીના રાજ્યોની કારકીર્દીમાં માંહોમાંહે ઝગડા ને સરહદ ઉપર હુલા થયા તેથી સીરિયાનું રાજ્ય નિર્બળ થયું ને તે રોમના મહારાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાયો (ઈં સં ૫૦૦ ૬૪).

ઇન્જિનિયરમાં ટાલેમી ૧ લાએ અલેક્ઝાંડ્રિયાને શાળુ-ગાર્યું ને મોટું પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું; તેનું રાજ્ય, વિદ્યા તથા વેપારથી સુધારામાં વૃદ્ધિ પામતું હતું. તેના દીકરાએ પોતાના એક ભાઈને મારી નખાવ્યો હતો ને એકને રાજ્યબહાર કઢ્યો હતો, તોપણ તે વિદ્વાનોને ઘોતાળ થઈ આશ્રય આપતો હતો. તેના દૂક-મથી ચાહુદી ધર્મપુસ્તકતું ભાષાંતર કરવાને ૭૦ હુલા-ખીઆઓ કામે વળગ્યા હતા; ફેરોસની દીવાદાંડી બંધાઈ હતી ને નહેર કરવાને રાતો સમુદ્ર તથા નેલ નદી એ બેની વચમાંની જમીન ખોદાઈ હતી. ટાલેમી ૩ જો (હિતકર્તા) એની કારકીર્દીમાં (૨૪૬-૨૨૧) ઇન્જિનિયરનું રાજ્ય ઘણું જ આબાદ હતું. પછી વિષયી ને નિર્દય રાજ થયા; ને ઇન્જિનિયરનું રાજ્ય માસીડન તથા સીરિયાના હુલાઓમાંથી બગરવાને રોમની સેનેટને સરણ થયું (ઈં સં ૫૦૦ ૨૦૨).

* પાર્થિઆનું રાજ્ય ઈં સં ૫૦૦ ૫૫૬ માં નવું મંડાયું. ત્યાંના રાજાએ રોમનો સાથે હેઠે ભરાઈ લડાઈઓ કીધી હતી ને એક લડાઈમાં કાસસ હારીને કપાઈ પડ્યો હતો (ઈં સં ૫૦૦ ૫૩). પાર્થિઆનો પરદેશીઓની સાથે સંબંધ નજ રાખવો એવો આગ્રહ રાખતો હતો; તેઓ પૂર્વ પશ્ચિમના વેપારનો અટકાવ કરતા હતા-એ ઉપરથી પલમૈરાનો રસ્તો વેપારીઓએ શોધ્યો હતો. પાર્થિઆના તાબાના ઈરાન પ્રાંતમાં નવું રાજ્ય મંડાયું (ઈં સં ૨૨૬) તેણે પાર્થિઆના રાજ્યનો અંત આણ્યો હતો.

પલમૈરા શહેર સીરિયાના મોટા શહેરમાં હતું, ત્યાં યુક્રેટિ-સને લગતા પ્રદેશના સારાસેન લોકનું રાજ્ય હતું. જીનોબીઆ

શીસ-શિંકંદરના મરણ પછી તેના સરદારો વચ્ચે લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં આથેન્સે સઘળાં રાજ્યોમાં એક્ય કરાવવાની તબવીજ કીધી હતી, પણ કોઈ સાથી થયું નહોતું ને તે એકલું લડ્યું પણ ફાળું નહિ; તોપણ તેણે પોતાનું થોડીવાર રક્ષણ કીધું ને પોતાનું પ્રજનસત્તાક રાજ્ય પાછું સ્થાપ્યું (ઈં સં ૫૦૦ ૩૦૭); પણ પોતાનામાંજ પરસ્પર ઝગડા મચ્યાં કરતા તેથી તે પોતાનું સ્વાધીનપણું રાખી શક્યું નહિ. ડીમેટ્રિયસે માસીડનનો રાજ થઈ સાત વર્ષ શીસનું રાજ્ય કીધું; આથેન્સ પાછું સ્વાધીન રાજ્ય થયું (૨૮૭) ને વળી પાછું માસીડનને આધીન થઈ રહ્યું (૨૬૨). સ્પાર્ટા શિંકંદરના સરદારોના ટંકામાં પડ્યું નહોતું, પણ અન્યવસ્થિત બહુ હતું. રાજ આથેન્સ ૪ થાએ સુધાર્યું પણ પછી તે આકાચન નગરોના સંપત્તિ સામે થયું ને પડ્યું. તે માસીડનની સત્તા તોડવામાં રોમનોનું સાથી થયું, પછી વળી રોમનોની સામા માસીડનની તરફનું થયું, ને અંતે રોમન રાજ્યનો એક પ્રદેશ ગણાયો. શીસના આકાચના પ્રદેશનાં નગરોએ સૌ સરખાં એવી બચવસાવાળું સંપીલું ભૂટ બાંધ્યું હતું તે શિંકંદરના મરણ પછી તૂટ્યું હતું. પાછું બંધાવા માંડ્યું હતું (૨૮૦) તે, આથેન્સ તથા ખીન્સ નગર રાજ્યોનાં મળવાથી ભેરાવર થઈ માસીડનની સામા અચ્છું મચ્યું હતું (૨૪૩-૨૨૬). એ ભૂટ તોડવાને રોમનોએ બટપટ કીધી, પણ ફીલોપીમેન એણે લગાર આંચ આવવા દીધી નહિ; એ ૧૮૩ માં મરણ પામ્યા પછી ભૂટ નબળું પડ્યું. આરેટસ લૈકોટિસ ને ફીલોપીમેન એ ત્રણ, શીસની સ્વતંત્રતાને માટે મથન કરનારા છેલ્લા દેશાભિમાની પુરૂષો હતા. પછી અકાચનોએ ૧૪૭ માં રોમનો સાથે લડાઈ કરી હતી, પણ કોરિથની લડાઈમાં હાર થયા પછી તેઓનું ભૂટ તૂટ્યું હતું ને શીસનો પ્રદેશ આકાચને નામે રોમન રાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાતો થયો હતો.

નામની રાણી ત્યાં રાજ્ય કરતી. તેણે ઇન્જિનિયરને છતી લીધું ને સીરિયાના પ્રદેશને પોતાના રાજ્યમાં ભેડવાનું કીધું. આરેલીઅને જઈ આંટિઓક્સ લીધું ને તેની પડોશમાં જીનોબીઆના બખ્તરવાળા રસાલદારોને તથા ચપળ તીરંદાજને હરાવ્યા. ખીજી લડાઈમાં પણ રાણી હારી ને પછી તે રાજધાનીમાં ભરાઈ; મહારાજ એ ઘેરો ઘાલી પલમૈરા લીધું (ઈં સં ૨૭૩). બે વર્ષ પછી તેને હીરાઓથી શાળુભરી તેની ડાકમાં સોનાની સાંકળ ઘાલી, ને એનો એક છેડો એક શુલામના હાથમાં રખાવી, બચી મહારાજના રચની આગળ ચલાવવામાં આવી હતી.

બાક્ટ્રિયાનું રાજ્ય જે ઈં સં ૫૦૦ ૨૫૫ માં મંડાયતું તેને પાર્થિઆનોએ ઈં સં ૫૦૦ ૧૩૪ કે ૧૨૫ માં ઊંડું વાળ્યું હતું.

માસીડનમાં કાસ્સાંડર તથા તેનો દીકરો એ મુળા પછી રાજગાદીને માટે લડાઈઓ ચાલી હતી ને પછી ડોમેટ્રિયસ રાજ થયો હતો (૨૬૪). એને ઈપૈરસના પિદ્ધસે બહારી મૂક્યો (૨૮૭) ને એને ગ્રેસના રાજ્યે બહાર્યો; વળી અંધાધુંધી ચાલી, પણ પછી આંટીગોનસ ગોનાટાસ એણે માસીડનને લડાઈઓની દુર્દશામાંથી કહારી જોરાવર કીધું ને ૪૮ વર્ષે ગ્રીસનાં રાજ્યો ઉપર કરી હાકમી કીધી. ૨૨૧ માં દ્વિલિપ પ મો ગાદીએ બેઠો; તે ગ્રીસનાં રાજ્યોના અગ્રમાં પડ્યો ને તેણે રોમનોની સામા હાનિબલ સાથે સંધિકરાર કીધા. દ્વિલિપ તથા રોમનો વચ્ચે લડાઈ થઈ ને દ્વિલિપે હારી ગ્રીસમાંથી ચ્યારિસન લશ્કર ખસેડી લેવાની, લશ્કરી વહાણ આજો કરવાની ને લડાઈનો ખર્ચ આપવાની કબજાત આપી. એટલું છતાં તેના દીકરાએ રોમન સાથે પાછી લડાઈ ચલાવી, પણ તે હાર્યો, પકડાયો ને કેદમાં મુક્યો; માસીડન રોમનો પ્રાંત થયો (૧૬૮) ને પછી થોડે વર્ષે ગ્રીસ પણ રોમના રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો હતો (૪૦ સં ૫૦ ૧૪૬).

(કાર્યજનું મહારાજ્ય).

પૂર્વે કહ્યું છે કે કાર્યજનું સંસ્થાન ટાયર નગરના શીનિશિઅનોએ ઈં ૨૦ ૫૦ ૯ મા સૈકામાં સ્થાપ્યું હતું ને સૈકા ૬-૫ માં શુદ્ધિ પામી ઉત્કર્ષને પામ્યું હતું. રાજનગરનો કેટ વીસ મેલ પરિધમાં હતો ને તેની વસ્તી (રોમન સાથે લડીને સંધ્યો રાજ્યપ્રદેશ જોયા પછી પણ) ૭ લાખની હતી. ત્રણસે લીખીઅન શહેરો તેને ખંડણી આપતાં; સ્પેનમાં તેની સત્તા નવી થઈ હતી. વહાણનો કાફલો જોરાવર હતો, જમીન ઉપર લડનારે લશ્કર પણ બહુ મોટું હતું ને સમૃદ્ધિ અનંત હતી. એ રાજ્યે સિસિલી લેવાનો લોક કરી રોમનો સાથે લડાઈઓ કીધી; અને તે પોતાના શીનિશિઅન વેપારિપણનાં બળસૌંદર્યનો પૂર્ણ ને છેલ્લો રંગ દેખાવી નિરાશાના તામસમાં પોતાનાં પ્રેમભક્તસંતાન સહિત લડકે બળી લસમ થયું.

હાન્નો (મોટો આફ્રિકામાં નવા પ્રદેશો છતનારો ને રાજકાળમાં આગળ પછી સત્તાથી કામ કરનારો, હાન્નો નવા પ્રદેશ શોધનારો સાહસિક વહાણવટી-હામિલ્ટર આર્કી-સિસિલીમાં રોમન સામા ટકાવ કરી રાખનાર ને સ્પેનનો મોટો ભાગ કાર્યજની સત્તામાં આણનારો, તેનો જમાઈ હાસડુબલ તથા નાનો દીકરો હાસડુબલ ને મોટો દીકરો હાનિબલ એ સરદાર યોદ્ધાઓ, એ નામો કાર્યજ તથા રોમના સંબંધમાં અમર છે.

કાર્યજનીઅનો, વેપારી રાજ્યની પ્રવૃત્તિએ હદમી ને મિત્રચથી હતા; તેઓ પ્રાપ્તિના નવા રસ્તા જોળતા ને નવા નવા શોધ કરતા; છાતીવાળા ધનવંતો હુનરી કારીગરોને, કારખાનાંવાળાને ને મહેનત મજૂરી કરનારાઓને હલોગે લગાડતા. તેઓની રીતભાત માનની સમજથી નહિ, પણ સ્વાર્થની સમજમાં સુધરેલી હતી; તેઓ વિવેકી ને મજતાવડા હતા. તેઓ ખગોળ-નોકા-સાધારણ ગણિત-ચંત્રવિદ્યા ને બીજી સંસાર-વહેવારના ઉપયોગમાં આવતી એવીજ વિદ્યા લખતા; લોકની દાનત દોલત ને મિલકત મેળવવા ઉપર હતી એટલે ફક્ત દિલને ગુરા કરે કે બુદ્ધિને કંઈ પણ સુધર કરે તેવી મનની મહેનત કરનારાને હતેજન મળે તેવું નહોતું; ભાષાવિદ્યા ખેડાઈ નહોતી; પાછળથી ગ્રીક-ભાષા શીખવાની કંઠજ નર નજીબ હતી. તેઓ નફા-ગુસ્સાને ધોરણે દરેક વસ્તુની તુલના ખૂબ-કરતા; અને દરેકજાણનાં ને સૌનાં મુખનું મોટું સાધન દ્રવ્યજ છે એ તેઓનો વિચાર બહાર પડતો હતો; તેઓ રાજ્યમાં દરજ તથા નોકરીઓ છોડક નાણું આપી ખરીદ કરતા. વચન ભરસો તોડવે ને છળકપટ કરવે તેઓ એકા હતા. પટોસનાં રાજ્યો સાથે સલાહ હોય તો વેપાર આગાદીને ઘોડા ન લાગે એ વિચારથી તેઓ લશ્કરીપણાને હલકું માનતા ને એ સમજથી તેઓ હિંમત સાહસમાં રોમન કરતાં બિતરતા નજીબ હતા, બાકી પ્રકૃતિથી તેઓ તે શુણિમાં લગાર પણ બિતરતા નહોતા. લશ્કર* પોતાના લોકનું નહિ પણ છતેલા દેશના લોકમાંથી મુસારો આપવો કરી જોઈએ ત્યારે બિનું કરવામાં આવતું ને એ વગર દિલના ને વગર કવાયતના માણસો ત્યારે ત્યારે રોમનોથી હારતા; ત્યારે વળી કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિનો હાનિબલ જેવો સરદાર નીકળી આવતો ત્યારે તેજએક તેવાં લશ્કરપાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવતો. ત્યાં દરેક જણ પોતાના અર્થને રાજ્યના સામાન્ય અર્થથી જુદો સમજે ત્યાં દેશાભિમાન હોયજ નહિ અને એ નહોતું તેથીજ રાજસરભાના કુળકુળના ગૃહસ્થોમાં સામસામી ચાલી હતી;

* લીખિઆ, ઈટલી, સ્પેન, ગ્રીસ, ને ગ્રીસ, અહીનાં માણસોનાં લશ્કર હતાં; ચોડેસવાર લશ્કર જંગલી કંઠણ ન્યૂમીડિઅન લોકનું હતું; ગોદણ મારવામાં બેકીઆરીસ ઠાપુના લોક હતા; એ લશ્કરોની સરદારી રાજનગરના કાર્યજનીઅનો કરતા; એઓ લશ્કરી કવાયત લેતા, પણ મિત્ર લોકનાં લશ્કરની સરદારી કરવે લાયક નહોતા; જેઓ શ્રીમંતકુળના પદમાં અપવા તના ગુણ ગાનારા હતા તેઓને સરદારી આપવામાં આવતી; ને તેઓ ત્યારે હારીને આવતા ત્યારે તેઓને કાર્યજ સરદાર હંક, કેદ કે કાંસીની સજા કરતી.

હતાં. સીરિયાનું રાજ્ય (ઈરાન, મીડિયા, બાબિલોનિયા સુદ્ધાં) બહુ મોટું હતું; એને ને ટાલેમીવાળા ઇજિપ્ટના રાજ્યને ન્યારે ત્યારે લડાઈઓ ચાલતી; ઈ. સ. ૫૦૦ ડાલ સૈકામાં પાર્થીઆ* ને આફ્રિયા એ બે પ્રાંતો બંડ કરી સીરિયાથી ભૂદા પડ્યા ને બે નવાં રાજ્ય થયાં; રાલ આંટીઓક્સ (મોટા) એણે થોડીવાર સીરિયાના રાજ્યને ઝળકાવ્યું; પણ તેણે રોમન સાથે લડાઈ કરી હારીને કેટલોક પ્રદેશ રોમને હવાલે કીધો (ઈ. સ. ૫૦ ૧૯૦); તેના દીકરા આંટીઓક્સ એપિફનીસ એણે સીરિયા ઇજિપ્ટની પાંચમીવારની લડાઈ ચલાવી હતી; તેનો વિચાર પોતાના રાજ્યમાં સધળે બળાત્કારથી પણ ગ્રીક મૂર્તિપૂજા પળાવવાનો હતો ને તેથી ભૂડિયા સ્વતંત્ર થયું હતું. પછીના રાલઓની કારકીર્દીમાં માંહોમાંહે ઝગડા ને સરહદ ઉપર હુલા થયા તેથી સીરિયાનું રાજ્ય નિર્બળ થયું ને તે રોમના મહારાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાયો (ઈ. સ. ૫૦ ૬૪).

ઇજિપ્ટમાં ટાલેમી ૧ લાએ અલેક્ઝાંડ્રિયાને શણગાર્યું ને મોટું પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું; તેનું રાજ્ય, વિદ્યા તથા વેપારથી સુધારામાં વૃદ્ધિ પામતું હતું. તેના દીકરાએ પોતાના એક ભાઈને મારી નખાવ્યો હતો ને એકને રાજ્યબહાર ક્યો હતો, તોપણ તે વિદ્વાનોને ધોતાળ થઈ આશ્રય આપતો હતો. તેના હુકમથી ચાહુદી ધર્મપુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાને ૭૦ હુલાખીઆઓ કામે વળગ્યા હતા; ફેરોસની દીવાદાંડી બંધાઈ હતી ને નહેર કરવાને રાતો સમુદ્ર તથા નેલ નદી એ બેની વચમાંની જમીન ખોદાઈ હતી. ટાલેમી ૩ લે (હિતકર્તા) એની કારકીર્દીમાં (૨૪૬-૨૨૧) ઇજિપ્ટનું રાજ્ય ધણુંજ આબાદ હતું. પછી વિષયી ને નિર્દય રાલ થયા; ને ઇજિપ્ટનું રાજ્ય માસીડન તથા સીરિયાના હુલાઓમાંથી ઊગરવાને રોમની સેનેટને સરણ થયું (ઈ. સ. ૫૦ ૨૦૨).

* પાર્થીઆનું રાજ્ય ઈ. સ. ૫૦૦ ૫૫૬ માં નહું મંડાયું. ત્યાંના રાલઓએ રોમનો સાથે હકે ભરાઈ લડાઈઓ કીધી હતી ને એક લડાઈમાં કાસસ હારીને કપાઈ પડ્યો હતો (ઈ. સ. ૫૦ ૫૩). પાર્થીઓનો પરદેશીઓની સાથે સંબંધ નજ રાખવા એવા આગ્રહ રાખતા હતા; તેઓ પૂર્વ પશ્ચિમના વેપારનો અટકાવ કરતા હતા-એ ઉપરથી પલમૈરાનો રસ્તો વેપારીઓએ શોધ્યો હતો. પાર્થીઆના તાખાના ઈરાન પ્રાંતમાં નહું રાજ્ય મંડાયું (ઈ. સ. ૨૨૬) તેણે પાર્થીઆના રાજ્યનો અંત આણ્યો હતો.

પલમૈરા શહેર સીરિયાના મોટા રણમાં હતું, ત્યાં યુરેડિસને લખતા પ્રદેશના સારાસિન લોકનું રાજ્ય હતું. ઝીનોબીઆ

ગ્રીસ-શિકંદરના મરણ પછી તેના સરદારો વચ્ચે લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં આથેન્સે સધળાં રાજ્યોમાં એક્ય કરાવવાની તબવીજ કીધી હતી, પણ કોઈ સાધી થયું નહોતું ને તે એકલું લડયું પણ ફાળું નહિ; તોપણ તેણે પોતાનું થોડીવાર રક્ષણ કીધું ને પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પાછું સ્થાપ્યું (ઈ. સ. ૫૦ ૩૦૭); પણ પોતાનામાંજ પરસ્પર ઝગડા મચ્યાં કરતા તેથી તે પોતાનું સ્વાધીનપણું રાખી શક્યું નહિ. ડીમેટ્રિયસે માસીડનનો રાલ થઈ સાત વર્ષ ગ્રીસનું રાજ્ય કીધું; આથેન્સ પાછું સ્વાધીન રાજ્ય થયું (૨૮૭) ને વળી પાછું માસીડનને આધીન થઈ રહ્યું (૨૬૨). સ્યાર્થ શિકંદરના સરદારોના ટંકામાં પડયું નહોતું, પણ અવ્યવસ્થિત બહુ હતું. રાલ આલ્કસ ૪ થાએ સુધાર્યું પણ પછી તે આકાચન નગરોના સંપત્તિ સામે થયું ને પડયું. તે માસીડનની સત્તા તોડવામાં રોમનોતું સાધી થયું, પછી વળી રોમનોની સામા માસીડનની તરફનું થયું, ને અંતે રોમન રાજ્યનો એક પ્રદેશ ગણાયો. ગ્રીસના આકાચાના પ્રદેશનાં નગરોએ સૌ સરખાં એવી વ્યવસ્થાવાળું સંપીકું ભૂટ બાંધ્યું હતું તે શિકંદરના મરણ પછી તરફ હતું. ખાણું બંધાવા માંડયું હતું (૨૮૦) તે, આથેન્સ તથા બીલ નગર રાજ્યોનાં મળવાથી ભેરાવર થઈ માસીડનની સામા અચ્છું મચ્યું હતું (૨૪૩-૨૨૬). એ ભૂટ તોડવાને રોમનોએ ખટપટ કીધી, પણ ફીલોપીમેન એણે લગાર આંચ આવવા દીધી નહિ; એ ૧૮૩ માં મરણ પામ્યા પછી ભૂટ નળનું પડયું. આરેટસ લેકોટિસ ને ફીલોપીમેન એ ત્રણ, ગ્રીસની સ્વતંત્રતાને માટે મથન કરનારા છેલ્લા દેશાલિમાની પુરોષ હતા. પછી અકાચનોએ ૧૪૭ માં રોમનો સાથે લડાઈ કરી હતી, પણ કોરિથની લડાઈમાં હાર થયા પછી તેઓનું ભૂટ તરફ હતું ને ગ્રીસનો પ્રદેશ આકાચાને નામે રોમન રાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાતો થયો હતો.

નામની રાણી ત્યાં રાજ્ય કરતી. તેણે ઇજિપ્ટને છતી લીધું ને સીરિયાના પ્રદેશને પોતાના રાજ્યમાં ભેડવાનું કીધું. ઝિરેલીઓને નઈ આંટિઓક લીધું ને તેની પડોશમાં ઝીનોબીઆના બખ્તરવાળા રસાલદારોને તથા ચપળ તીરંદાઓને હરાવ્યા. બીલ લડાઈમાં પણ રાણી હારી ને પછી તે રાજધાનીમાં ભરાઈ; મહારાલઓ ઘેરો ઘાલી પલમૈરા લીધું (ઈ. સ. ૨૭૩). બે વર્ષ પછી તેને હીરાઓથી શણગારી તેની રોકમાં સોનાની સંકળ ઘાલી, ને એનો એક હરો એક ગુલામતા હાથમાં રખાવી, જ્યો મહારાલના રથની આગળ ચલાવવામાં આવી હતી.

બાક્ટ્રિયાનું રાજ્ય જે ઈ. સ. ૫૦ ૨૫૫ માં મંડાયું તેને પાર્થીઓએ ઈ. સ. ૫૦ ૬૩૪ કે ૧૨૫ માં ઊંડું વાળ્યું હતું.

માસીડનમાં કાસ્સાંડર તથા તેનો દીકરો એ મુઆ પછી રાજગાદીને માટે લડાઈઓ ચાલી હતી ને પછી ડીમેટ્રિયસ રાજ થયો હતો (૨૬૪). એને ઈષ્ટેરસના પિહસે લડાઈ મૂક્યો (૨૮૭) ને એને ગ્રેસના રાજ્યએ લડાડ્યો; વળી અંધાધુંધી ચાલી, પણ પછી આંદીગો-નસ ગોનાટાસ એણે માસીડનને લડાઈઓની દુર્દશા-માંથી લડાઈ જોરાવર કીધું ને ૪૮ વર્ષ ગ્રીસનાં રાજ્યો ઉપર કદ્દી હાકમી કીધી. ૨૨૧ માં ક્વિલિપ ૫ મો ગાદીએ બેઠો; તે ગ્રીસનાં રાજ્યોના અંગડામાં પડ્યો ને તેણે રોમનોની સામા હાનિબલ સાથે સંધિકરાર કીધા, ક્વિલિપ તથા રોમનો વચ્ચે લડાઈ થઈ ને ક્વિલિપે હારી ગ્રીસમાંથી ગ્યારિસન લશ્કર ખસેડી લેવાની, લશ્કરી વહાણ ઓછાં કરવાની ને લડાઈનો ખર્ચ આપવાની કબૂલાત આપી. એટલું છતાં તેના દીકરાએ રોમન સાથે પાછી લડાઈ ચલાવી, પણ તે હાર્યો, પકડાયો ને કેદમાં મુક્યો; માસીડન રોમનો પ્રાંત થયો (૧૬૮) ને પછી થોડે વર્ષે ગ્રીસ પણ રોમના રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો હતો (ઈ. સ. ૫૦ ૧૪૬).

(કાર્થેજનું મહારાજ્ય).

પૂર્વે કહ્યું છે કે કાર્થેજનું સંસ્થાન ટાયર નગરના શી-નિશિયનોએ ઈ. સ. ૫૦ ૯ માં સૈકામાં સ્થાપ્યું હતું ને સૈકા ૬-૫ માં વૃદ્ધિ પામી ઉત્કર્ષને પામ્યું હતું. રાજનગરનો કોટ વીસ મૈલ પરિઘમાં હતો ને તેની વસ્તી (રોમન સાથે લડીને સઘળો રાજ્યપ્રદેશ ખોયા પછી પણ) ૭ લાખની હતી. ત્રણસે લીખીઅન શહેરો તેને ખંડણી આપતાં; સ્પેનમાં તેની સત્તા નવી થઈ હતી. વહાણનો કાફલો જોરાવર હતો, જમીન ઉપર લડનાર લશ્કર પણ બહુ મોટું હતું ને સમૃદ્ધિ અનર્ગળ હતી. એ રાજ્યે સિસિલી લેવાનો લોભ કરી રોમનો સાથે લડાઈઓ કીધી; અને તે પોતાના કીનિશિઅન વેપારિપણનાં બળસૌંદર્યનો પૂર્ણ ને છેલ્લો ફંગ દેખાવી નિરાશાના તામસમાં પોતાનાં પ્રેમભક્તસંતાન સહિત ભડકે બળી ભસ્મ થયું.

હાનો (મોટો આફ્રિકામાં નવા પ્રદેશો છતનારો ને રાજકાળમાં આગળ પડી સત્તાથી કામ કરનારો, હાનો નવા પ્રદેશ શોધનારો સાહસિક વહાણવડી-હામિલકર આર્કી-સિસિલીમાં રોમન સામા ટકાવ કરી રાખનાર ને સ્પેનનો મોટો ભાગ કાર્થેજની સત્તામાં આણનારો, તેનો જમાઈ હાસદ્રુબલ તથા નાનો દીકરો હાસદ્રુબલ ને મોટો દીકરો હાનિબલ એ સરદાર થોદ્યો;—એ નામો કાર્થેજ તથા રોમના સંબંધમાં અમર છે.

કાર્થેજનીઅનો, વેપારી રાજ્યની પ્રતરેષે હથમી ને મિત્રચથી હતા; તેઓ પ્રાપ્તિના નવા રસ્તા ખોળતા ને નવા નવા શોધ કરતા; છાતીવાળા ધનવંતો હુનરી કારીગરોને, કારખાનાંવાળાને ને મહેનત મજૂરી કરનારાઓને ઉદ્યોગે લગાડતા. તેઓની રીતભાત માનની સમજથી નહિ, પણ સ્વાર્થની સમજમાં મુથરેલી હતી; તેઓ વિવેકી ને મળતાવડા હતા. તેઓ ખગોળ—નોકા—સાધારણ ગણિત—ચંત્રવિદ્યા ને બીજી સંસાર-વહેવારના ઉપયોગમાં આવતી એવીજ વિદ્યા લાણતા; લોકની દાનત દોલત ને મિલકત મેળવવા ઉપર હતી એટલે કૃત્ત દિલને ખુશ કરે કે ખુદ્દિને દંઈ પણ મુથડ કરે તેવી મનની મહેનત કરનારાને ઉત્તેજન મળે તેવું નહોતુંજ; ભાષાવિદ્યા ખેડાઈ નહોતી; પાછળથી ગ્રીક-ભાષા શીખવાની કંઈજ જરૂર નહોતી હતી. તેઓ નફા-તુકસાનને ધોરણે દરેક વસ્તુની તુલના ખૂબ-કરતા; અને દરેકજણનાં ને સૌનાં સુખનું મોટું સાધન દ્રવ્યજ છે એ તેઓનો વિચાર બહાર પડતો હતો; તેઓ રાજ્યમાં દરજ્જ તથા નોકરીઓ છોડક નાણું આપી ખરીદ કરતા. વચન ભરસો તોડવે ને છળકપટ કરવે તેઓ એકા હતા. પડોસનાં રાજ્યો સાથે સલાહ હોય તો વેપાર આબાદીને ઘોકો ન લાગે એ વિચારથી તેઓ લશ્કરીપણાને હલકું માનતા ને એ સમજથી તેઓ હિંમત સાહસમાં રોમન કરતાં ઊતરતા નહોતા હતા, બાકી પ્રકૃતિથી તેઓ તે ગુણોમાં લગાર પણ ઊતરતા નહોતા. લશ્કર* પોતાના લોકનું નહિ પણ છતેલા દેશના લોકમાંથી મુસારો આપવો કરી જોઈએ ત્યારે ભૂંડું કરવામાં આવતું ને એ વગર દિલના ને વગર કવાયતના માણસો ત્યારે ત્યારે રોમનોથી હારતા; ત્યારે વળી કોઈ અસાધારણ ખુદ્દિનો હાનિબલ જેવો સરદાર નીકળી આવતો ત્યારે તેજએક તેવાં લશ્કરપાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવતો. ત્યાં દરેક જણ પોતાના અર્થને રાજ્યના સામાન્ય અર્થથી જુદો સમજે ત્યાં દેશાલિમાન હોયજ નહિ અને એ નહોતું તેથીજ રાજ્યસલાહના કુળકુળના ગૃહસ્થોમાં સામસામી ચાલી હતી;

* લીખિઆ, ઈટલી, સ્પેન, ગ્રીસ, આર્કીનાં માણસોનાં લશ્કર હતાં; થોડેસવાર લશ્કર જંગલી કાઠણ ન્યૂરીદિઅન લોકનું હતું; ગોદાણુ મારવામાં બેલીઆરીસ ધોડના લોક હતા; એ લશ્કરોની સરદારી રાજનગરના કાર્થેજનીઅનો કરતા; એઓ લશ્કરી કવાયત લેતા, પણ મિથ લોકનાં લશ્કરની સરદારી કરવે લાયક નહોતા; જેઓ શ્રીમંતકુળના પક્ષમાં અપવાદ તેના ગુણુ ગાનારા હતા તેઓને સરદારી આપવામાં આવતી; ને તેઓ જ્યારે હારીને આવતા ત્યારે તેઓને કાર્થેજ સરદાર દંડ, કેદ કે કાંસીની સજા કરતી.

હતાં. સીરિયાનું રાજ્ય (ઈરાન, મીડિયા, બાબિલોનિયા સુદ્ધાં) બહુ મોટું હતું; એને ને ટાલેમીવાળા ઇન્જિનિયરના રાજ્યને જ્યારે ત્યારે લડાઈઓ ચાલતી; ઈં સં ૫૦૦ ડૉલર સૈન્યમાં પાર્થિઆ* ને બાક્ટ્રિયા એ બે પ્રાંતો બંડ કરી સીરિયાથી લુદા પછા ને બે નવાં રાજ્ય થયાં; રાજ્ય આંદીઓક્સ (મોટા) એણે થોડીવાર સીરિયાના રાજ્યને ઝળકાવ્યું; પણ તેણે રોમન સાથે લડાઈ કરી હારીને કેટલોક પ્રદેશ રોમને હવાલે કીધો (ઈં સં ૫૦૦ ૧૬૦); તેના દીકરા આંદીઓક્સ એપિફનીસ એણે સીરિયા ઇન્જિનિયરની પાંચમીવારની લડાઈ ચલાવી હતી; તેનો વિચાર પોતાના રાજ્યમાં સધળે બળાત્કારથી પણ ગ્રીક મૂર્તિપૂજા પળાવવાનો હતો ને તેથી ભૂડિયા સ્વતંત્ર થયું હતું. પછીના રાજ્યોની કારકીર્દીમાં માંહેમાંહે ઝગડા ને સરહદ ઉપર હુલા થયા તેથી સીરિયાનું રાજ્ય નિર્બળ થયું ને તે રોમના મહારાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાયો (ઈં સં ૫૦૦ ૬૪).

ઇન્જિનિયરના ટાલેમી ૧ લાએ અલેક્ઝાંડ્રિયાને શણગાર્યું ને મોટું પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું; તેનું રાજ્ય, વિદ્યા તથા વેપારથી સુધારામાં વૃદ્ધિ પામવું હતું. તેના દીકરાએ પોતાના એક ભાઈને મારી નખાવ્યો હતો ને એકને રાજ્યબહાર ક્યો હતો, તોપણ તે વિદ્વાનોને ધોતાળ થઈ આશ્રય આપતો હતો. તેના દૂકમથી ચાહુદી ધર્મપુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાને ૭૦ દુલાખીઆઓ કામે વળગ્યા હતા; ફેરોસની દીવાદાંડી બંધાઈ હતી ને નહેર કરવાને રાતો સમુદ્ર તથા નૈલ નદી એ બેની વચમાંની જમીન ખોદાઈ હતી. ટાલેમી ૩ લે (હિલકર્તા) એની કારકીર્દીમાં (૨૪૬-૨૨૧) ઇન્જિનિયરનું રાજ્ય ઘણુંજ આબાદ હતું. પછી વિષયી ને નિર્દય રાજ થયા; ને ઇન્જિનિયરનું રાજ્ય માસીડન તથા સીરિયાના હુલાઓમાંથી ઊગરવાને રોમની સેનેટને શરણુ થયું (ઈં સં ૫૦૦ ૨૦૨).

* પાર્થિઆનું રાજ્ય ઈં સં ૫૦૦ ૫૫૬ માં નવું મંડાયું. ત્યાંના રાજાઓએ રોમનો સાથે હડે ભરાઈ લડાઈઓ કીધી હતી ને એક લડાઈમાં કાસસ હારીને કપાઈ પડ્યો હતો (ઈં સં ૫૦૦ ૫૩). પાર્થિઆનો પરદેશીઓની સાથે સંબંધ નજ રાખવા એવો આગ્રહ રાખતો હતો; તેઓ પૂર્વ પશ્ચિમના વેપારનો અટકાવ કરતા હતા-એ ઉપરથી પલમૈરાનો રસ્તો વેપારીઓએ શોધ્યો હતો. પાર્થિઆના તોખાના ઈરાન પ્રાંતમાં નવું રાજ્ય મંડાયું (ઈં સં ૨૨૬) તેણે પાર્થિઆના રાજ્યનો અંત આણ્યો હતો.

પલમૈરા શહેર સીરિયાના મોટા શણમાં હતું, ત્યાં યુક્રેટિસને લગતા પ્રદેશના સારાસન લોકનું રાજ્ય હતું. ઝીનોબીઆ

ગ્રીસ-શિકંદરના મરણ પછી તેના સરદારો વચ્ચે લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં આથેન્સે સધળાં રાજ્યોમાં એક્ય કરાવવાની તબવીબ કીધી હતી, પણ કોઈ સાથી થયું નહોતું ને તે એકલું લડ્યું પણ ફાવ્યું નહિ; તોપણ તેણે પોતાનું થોડીવાર રક્ષણ કીધું ને પોતાનું પ્રબલસત્તાક રાજ્ય પાછું સ્થાપ્યું (ઈં સં ૫૦૦ ૩૦૭); પણ પોતાનામાંજ પરસ્પર ઝગડા મચ્યાં કરતાં તેથી તે પોતાનું સ્વાધીનપણું રાખી શક્યું નહિ. ઝીમેટ્રિયસે માસીડનનો રાજ થઈ સાત વર્ષ ગ્રીસનું રાજ્ય કીધું; આથેન્સ પાછું સ્વાધીન રાજ્ય થયું (૨૮૭) ને વળી પાછું માસીડનને આધીન થઈ રહ્યું (૨૬૨). સ્પાર્ટા શિકંદરના સરદારોના ટંટામાં પડ્યું નહોતું, પણ અવ્યવસ્થિત બહુ હતું. રાજ્ય આથેન્સ ૪ થાએ સુધાર્યું પણ પછી તે આકાચન નગરોના સંપત્તિ સામે થયું ને પડ્યું. તે માસીડનની સત્તા તોડવામાં રોમનો સાથી થયું, પછી વળી રોમનોની સામા માસીડનની તરફનું થયું, ને અંતે રોમન રાજ્યનો એક પ્રદેશ ગણાયો. ગ્રીસના આકાચના પ્રદેશનાં નગરોએ સૌ સરખાં એવી વ્યવસ્થાવાળું સંપીકું ભૂટ બાંધ્યું હતું તે શિકંદરના મરણ પછી ભૂટ્યું હતું. ખાણું બંધાવા માંડ્યું હતું (૨૮૦) તે, આથેન્સ તથા ખીર્ન નગર રાજ્યોનાં મળવાથી ભેરાવર થઈ માસીડનની સામા અચ્છું મચ્યું હતું (૨૪૩-૨૨૬). એ ભૂટ તોડવાને રોમનોએ ખટખટ કીધી, પણ ફીલોપિમેન એણે લગાર આંચ આપવા દીધી નહિ; એ ૧૮૩ માં મરણ પામ્યા પછી ભૂટ નબળું પડ્યું. આરેટસ લૈકોટિસ ને ફીલોપિમેન એ ત્રણ, ગ્રીસની સ્વતંત્રતાને માટે મથન કરનારા છેલ્લા દેશાભિમાની પુરુષો હતા. પછી અકાચનોએ ૧૪૭ માં રોમનો સાથે લડાઈ કરી હતી, પણ કોરિથની લડાઈમાં હાર થયા પછી તેઓનું ભૂટ ભૂટ્યું હતું ને ગ્રીસનો પ્રદેશ આકાચને નામે રોમન રાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાતો થયો હતો.

નામની રાણી ત્યાં રાજ્ય કરતી. તેણે ઇન્જિનિયરને છતી લીધું ને સીરિયાના પ્રદેશને પોતાના રાજ્યમાં ભેડવાનું કીધું. ઝિરેલીઅને જઈ આંદિઓક્સ લીધું ને તેની પડોશમાં ઝીનોબીઆના બખ્તરવાળા રસાલદારોને તથા ચપળ તીરંદાલેને હરાવ્યા. બીજી લડાઈમાં પણ રાણી હારી ને પછી તે રાજધાનીમાં ભરાઈ; મહારાજાએ ઘેરો ઘાલી પલમૈરા લીધું (ઈં સં ૨૭૩). બે વર્ષ પછી તેને હોરાઓથી શણગારી તેની ડોકમાં સોનાની સાંકળ ઘાલી, ને ઝિનોબીઆ એક છોડે એક ચુલામના હાથમાં રખાવી, જ્યો મહારાજાના રથની આગળ ચલાવવામાં આવી હતી.

બાક્ટ્રિયાનું રાજ્ય જે ઈં સં ૫૦૦ ૨૫૫ માં મંડાય્યું તેને પાર્થિઆનોએ ઈં સં ૫૦૦ ૧૩૪ કે ૧૨૫ માં ઊંડું વાળ્યું હતું.

માસીડનમાં કારસાંડર તથા તેનો દીકરો એ મુખ્યા પછી રાજગાદીને માટે લડાઈઓ ચાલી હતી ને પછી ડીમેટ્રિયસ રાજ થયો હતો (૨૯૪). એને ઈષ્ટેરસના પિતૃસે લોકારી મૂક્યો (૨૮૭) ને એને ગ્રેસના રાજ્યએ લોકાર્યો; વળી અંધાધુંધી ચાલી, પણ પછી આંત્રીગો-નસ ગોનાટાસ એણે માસીડનને લડાઈઓની દુર્દશા-માંથી કહાડી જોરાવર કીધું ને ૪૮ વર્ષ ગ્રીસનાં રાજ્યો ઉપર કરૂં દાકમી કીધી. ૨૨૧ માં ક્વિલિપ ૫ મો ગાદીએ બેઠો; તે ગ્રીસનાં રાજ્યોના ઝગડામાં પડ્યો ને તેણે રોમનોની સામા હાનિબલ સાથે સંધિકાર કરીધા, ક્વિલિપ તથા રોમનો વચ્ચે લડાઈ થઈ ને ક્વિલિપે હારી ગ્રીસમાંથી ચારિસન લશ્કર ખસેડી લેવાની, લશ્કરી વહાણ ઓછાં કરવાની ને લડાઈનો ખર્ચ આપવાની કબજાન આપી. એટલું છતાં તેના દીકરાએ રોમન સાથે પાછી લડાઈ ચલાવી, પણ તે હાર્યો, પકડાયો ને કેદમાં મુક્યો; માસીડન રોમનો પ્રાંત થયો (૧૯૮) ને પછી થોડે વર્ષે ગ્રીસ પણ રોમના રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો હતો (૬૦ સં ૫૦ ૧૪૬).

(કાર્થેજનું મહારાજ્ય).

પૂર્વે કહ્યું છે કે કાર્થેજનું સંસ્થાન ટાયર નગરના શી-નિશિયનોએ ઈં ૨૦ ૫૦ ૬ મા સૈકામાં સ્થાપ્યું હતું ને સૈકા ૬-૫ માં શક્તિ પામી ઉત્કર્ષને પામ્યું હતું. રાજનગરનો કેટ વીસ મૈલ પરિધમાં હતો ને તેની વસ્તી (રોમન સાથે લડીને સંધ્યો રાજ્યપ્રદેશ ઓચા પછી પણ) ૭ લાખની હતી. ત્રણસેં લીખીયન શહેરો તેને ખેંડણી આપતાં; સ્પેનમાં તેની સત્તા નવી થઈ હતી. વહાણોનો કાફલો જોરાવર હતો, જમીન ઉપર લડનાર લશ્કર પણ ખડું મોટું હતું ને સમૃદ્ધિ અનર્ગળ હતી. એ રાજ્યે સિસિલી લેવાનો લોભ કરી રોમનો સાથે લડાઈઓ કીધી; અને તે પોતાના ફીનિશિયન વેપારિપણાનાં બળસૌંદર્યનો પૂર્ણ ને જીલ્લો રંગ દેખાડી નિરાશાના તામસમાં પોતાનાં પ્રેમલક્ષ્મીસંતાન સહિત લડકે બળી લસમ થયું.

હાન્નો (મેટો આફ્રિકામાં નવા પ્રદેશો જીતનારો ને રાજકીયમાં આગળ પડી સત્તાથી કામ કરનારો, હાન્નો નવા પ્રદેશ શોધનારો સાહસિક વહાણવટી-હામિલ્ટર આર્કી-સિસિલીમાં રોમન સામા ટકાવ કરી રાખનાર ને સ્પેનનો મેટો લાગ કાર્થેજની સત્તામાં આણનારો, તેનો જમાઈ હાસદુબલ તથા નાનો દીકરો હાસદુબલ ને મેટો દીકરો હાનિબલ એ સરદાર થોડાઓ; એ નામો કાર્થેજ તથા રોમના સંબંધમાં અમર છે.

કાર્થેજનીયનો, વેપારી રાજ્યની પ્રવૃત્તિએ હથમી ને મિત્રચથી હતા; તેઓ પ્રાપ્તિના નવા રસ્તા ઓળતા ને નવા નવા શોધ કરતા; છાતીવાળા ધનવંતો હુનરી કારીગરોને, કારખાનાંવાળાને ને મહેનત મનુરી કરવા-રાઓને કલોગે લગાડતા. તેઓની રીતભાત માનની સમજથી નહિ, પણ સ્વાર્થની સમજમાં સુધરેલી હતી; તેઓ વિવેકી ને મળતાવડા હતા. તેઓ ખગોળ—નોકા—સાધારણ ગણિત—ચંત્રવિદ્યા ને બીજી સંસાર-વહેવારના ઉપયોગમાં આવતી એવીજ વિદ્યા લખતા; લોકની દાનત દોલત ને મિલકત મેળવવા ઉપર હતી એટલે કદા દિલને ખુશ કરે કે ખુદ્દિને કંઈ પણ સુધર કરે તેવી મનની મહેનત કરનારાને ઉત્તેજન મળે તેનું નહોતું; ભાષાવિદ્યા જોડાઈ નહોતી; પાછળથી ગ્રીક-ભાષા શીખવાની દંઘજ નર નહોતી હતી. તેઓ નકા-તુકસાનને ધોરણે દરેક વસ્તુની તુલના ખૂબ-કરતા; અને દરેકજાણનાં ને સૌનાં સુખનું મોટું સાધન દ્રવ્યજ છે એ તેઓનો વિચાર ખહાર પડતો હતો; તેઓ રાજ્યમાં દરબ તથા નોકરીઓ છોડક નાણું આપી ખરીદ કરતા. વચન ભરૂં તોડવે ને છળકપટ કરવે તેઓ ઓછા હતા. પડોસનાં રાજ્યો સાથે સલાહ હોય તો વેપાર આગાદીને થોડો ન લાગે એ વિચારથી તેઓ લશ્કરીપણાને ઉલટું માનતા ને એ સમજથી તેઓ હિંમત સાહસમાં રોમન કરતાં ઊતરતા જણાયા હતા, બાકી પ્રકૃતિથી તેઓ તે ગુણોમાં લગાર પણ ઊતરતા નહોતા. લશ્કર* પોતાના લોકનું નહિ પેણુ છતેશ દેશના લોકમાંથી મુસારો આપવો કરી જોઈએ ત્યારે જીલું કરવામાં આવતું ને એ વગર દિલના ને વગર કવાયતના માણસો જ્યારે ત્યારે રોમનોથી હારતા; જ્યારે વળી કોઈ અસાધારણ ખુદ્દિનો હાનિબલ જેવો સરદાર નીકળી આવતો ત્યારે તેજ્યેક તેવાં લશ્કરપાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવતો. જ્યાં દરેક જણ પોતાના અર્થને રાજ્યના સામાન્ય અર્થથી બુદ્ધો સમજે ત્યાં દેશ-ભિમાન હોયજ નહિ અને એ નહોતું તેથીજ રાજસ-ભાના કુળકુળના ગૃહસ્થોમાં સામસામી ચાલી હતી;

* લીખિઆ, ઇટલી, સ્પેન, ગાય, ને ગ્રીસ, આર્હીનાં માણ-સોનાં લશ્કર હતાં; ગોડસવાર લશ્કર જંગલી કંકણ ન્યૂમીડિયન લોકનું હતું; ગોદણ મારવામાં બેલીઆરીસ ધાણના લોક હતા; એ લશ્કરોની સરદારી રાજનગરના કાર્થેજનિયનો કરતા; એઓ લશ્કરો કવાયત લેતા, પણ મિશ્ર લોકનાં લશ્કરની સરદારી કરવે કાયક નહોતા; એઓ શ્રીમંતકુળના પદમાં અપવા તેના ગુણ માનના હતા તેઓને સરદારી આપવામાં આવતી; ને તેઓ જ્યારે હારીને આવતા ત્યારે તેઓને કાર્થેજ સરદાર દેક, કેક કે ક્રાંસીની સજ કરતી.

એ દેવને લીધે મોટા રાજ્યમાં બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ ને તે રોમના પંલમાંથી છૂટ્યું નહિ.

(રોમનું મહારાજ્ય).

ઈ. સ. ૫૦૦ ૨૦૧ માં કાર્થેજ સાથે સલાહ થઈ લ્યાંસૂધીની રાજ્યવ્યવસ્થા આવી હતી. પાટ્રિશિયન કુટુંબો ઘટયાં ને પ્લીબીયન કુટુંબ વધ્યાં તેથી ક્યૂરીની સભા નામનીજ રહી; તે સભાએ સિસરોના વખત સૂધી મળ્યાં કીધું, પણ તે ધર્મચારની વ્યવસ્થાસંબંધી માત્ર કામ કરતી; ૨૭ વર્ષની ઉમરે ક્વેસ્ટર, ૩૭ વર્ષનીએ એડીલ, ૪૦ વર્ષનીએ પ્રીટર, ને ઓછાંમાં ઓછાં ૪૩ વર્ષનીએ કોન્સલ થવાનો ધારો રાખેલો પણ તેમ ચાલતું નહોતું; એડીલ સરકારી મકાનોની સંભાળ તથા મહોક્ષાની ગોઠવણ રાખતા ને ઓચવટાણાના મેળામાં તથા બીજાં પોલીસ સંબંધી કામની તજવીજ રાખતા; ક્વેસ્ટર તે કોન્સલ તથા પ્રીટરના સંબંધમાં હતા ને તે કર ઊધરાવનારા પાસેથી જે રકમો મળતી તેનો જમે ખર્ચ રાખતા ને તેમાંથી લશ્કરખાતું, વહાણખાતું, દીવાનીખાતું એ ત્રણેમાં થતો ખર્ચ પગાર કરતા; તેઓ પ્રથમ બે હતા પણ પછવાડેથી ચાર ને પછી આઠ થયા હતા—જે રોમમાં રહેતા ને બાકીના કોન્સલ, પ્રીટર, પ્રોકોન્સલ* સાથે બહાર મૂલકમાં રહેતા; પ્રીટર પ્રથમ શહેરના દીવાનીખાતાનાજ ન્યાયાધીશ હતા, પણ પછી જીતેલા મૂલકો પ્રીટરને કારભારમાં સોંપાતા; તેઓ કોન્સલની ગેરહાજરીમાં સેનેટમાં ને સેંચુરીની મોટી સભામાં અધ્યક્ષસ્થાને બેસતા. સઘળા ધારા સેનેટ તથા લોકને નામે બહાર પડી વહીવટમાં આવતા; અને જોકે તે સભા માત્ર ૩૦૦ જણની હતી તોપણ તે સ્થાયી ને બુદ્ધિશાળી લોકની હોવાથી રાજ્યકારભારને વ્યવસ્થિત સતેજ રાખતી. સેનેટના ચૂકરસો વંશપરંપરાના નહોતા, પણ તે જીવે લ્યાંસૂધીના સેનેટર કહેવાતા; તેઓ લોકનાં બહુ મતથી નીમાતા ને અગર કોઈ વાંકમાં આવતો તો તેને બીજી બિતરતી પદવી આપવામાં આવતી; ક્વેસ્ટરનું તથા તેનાથી ઉપલી પદવીનું કામ જેણે કીધું હોય કે અમુક મિલકતવાળો હોય (મિલકતનું પછવાડેથી ઠંથું હવું, — આગરતસે સાડાદશ હજાર પૌંડ મિલકત કેરવી હતી), ને ત્રીસ વર્ષની ઉમરનો હોય તે સેનેટર થતો; સેનેટ-સભામાં ધારો વંચાતો ને સેંચુરીની સભા મત આપતી; સેનેટ સભા એક ઠરાવ કરતી ને તે જો ચોગ્ય ન જ-

ણાયો તો સેંચુરીની સભા તે ઠરાવ અમલમાં આવતો અટકાવી શકતી; લડાઈ કરવી કે સલાહ કરવી એ બે વાતમાં લોકનું મત પૂછવામાં આવતું, પણ એ સિવાયનાં બીજાં રાજકાજમાં સેનેટ કેવળ નિરંકુશ હતી; તે કોન્સલ પ્રીટરને મૂલકનો કારભાર તથા લશ્કરની સરદારી આપતી, તેઓની પાસેથી કામ પાછું લેઈ શકતી, કોન્સલના જયનો ઓચવટ કરવાને રજા આપતી અથવા ન આપતી, તે પરરાજ્યોમાં પોતાનામાંથી વકીલો નીમી મોકલતી ને તે રાજ્યો સંબંધી સંધું કામ પોતેજ કરતી, રાજ્યની વસૂલ વ્યવસ્થા તે તેનેજ હાથ હતી, તેના ઠરાવ તે ધારા રૂપે મનાતા, તેમ તે પ્રસંગે ધારાનો અમલ થોડીક મુદત સૂધી બંધ રખાવી શકતી, વગેરે. ટ્રેબની સભા સેનેટની મરજી ઉપરાંત પણ લોક-હિતના ધારા બાંધતી; પણ સેંચુરીની સભા તો સેનેટની તાબેદાર જેવી હતી; કોન્સલ, પ્રીટર, સેન્સર એ સેંચુરીની સભામાંથી નીમાતા; ટ્રેબ્યૂન એડીલ પછવાડેથી ક્વેસ્ટર લશ્કરી ટ્રેબ્યૂન ને બીજા બિતરતી પદવીના અધિકારીઓ ટ્રેબની સભામાંથી નીમાતા; પણ ન્યારે ક્વેસ્ટર તથા એડીલમાંથી પ્રીટર કોન્સલ નીમવા એકું ઠંથું લ્યારે સેંચુરીની સભાથી ટ્રેબની સભા ચઢીઆતું વળત ધરાવનારી થઈ.

રોમના જીતેલા મૂલકની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે હતી: જે લોકે તરત તાબેદારી કબૂલ કરેલી અથવા લડાઈમાં મદદ કરેલી તેઓના ઉપર કોઈ રીતનો કરવેરો નાંખવામાં આવતો નહિ; જે શહેરો લડાઈથી તાબે થતાં તે તેના મહાલ સાથે રોમની મિલકત થતી; ઘણાક લોક પોતપોતાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્યકારભાર રાખતા, પણ રોમ અથવા રોમન સંબંધી કામકાજને માટે મુખ્ય શહેરોમાં રોમ સરકારથી જે પ્રીટરો નીમાઈ આવતા તેઓની તાબેદારી કબૂલ રાખી તેની કચેરીના ખર્ચને માટે ભાગે પડતું આપતા. ઇટલીની સઘળી જમીન ઉપર કર નહોતો, પણ ઇટલી બહારના મૂલકો ઉપર કર હતો (પછી કોલકારમાં અથવા સેનેટના ઠરાવમાં ન લેવાનું હોય તો ન લેવાતો). સરકારી જમીનનું ભાડું અથવા ઉપલક ગણાત, દાણજાત, વેરા ને મૂલકી જમીન ઉપર કર એ પ્રકારની રાજ્યની વસૂલ જમા હતી ને તે કાપિટલની તજેદીમાં ફેરમ હવું ને તેને છોડે સાર્દનનું દહેજ હવું લ્યાં લંડારમાં ભરાતી. ગુલામોનો છૂટકારો થતો તે સમા ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા લેવામાં આવતા ને તે અડીવેળાએ વાપરવાને માટે અમાનત જમા રાખી મૂકવામાં આવતા. પ્રજાનાજનનાં દીવાનીખાતાના ખર્ચને માટે તેની વસૂલજમા પૂરતી હતી; રોમને પોતાના રાજ્યકારભારી તથા અમ-

* કોન્સલ અથવા પ્રીટરપણાની મુદત થઈ રહ્યા પછી જરૂરને લીધે જેને વધારે મુદત લગી રાખવા પડતા તે પ્રોકોન્સલ ને પ્રોપ્રીટર કહેવાતા.

લદાર એઓને પગાર આપવો પડતો નહિ; લડાઇના ખર્ચને માટે મિલકત ઉપર કર મૂકવામાં આવતો ને તે પૂરો ન પડતો તો દોલતમંદ લોકો પાસેથી ભીંનાં નાણાં લેવામાં આવતાં—લશ્કરી સામાન પૂરો પાડવાને કંટાળે આપવામાં આવતા; ઇન સન ૧૬૭ માં બહારના મૂલકની વસૂલનામાં બહુ વધી ગઈ હતી ને તેથી કેટલાક કહાડી નાંખવામાં આવી હતા.

સૈનિક વ્યવસ્થા—નૂતના કાળમાં રોમન લોક ઓકે ક્રેલાંકસની પેઠે ઘટ ચોરસ રચના (ધનવ્યૂહ) કરી લાંબા લાંબાથી લડતા ને ગોળ ઢાલ રાખતા; પ્રત્યક્ષમાં તેઓ બે બરછી તથા લંબગોળ ઢાલ રાખતા; અક્ષેક સિપાઈ અક્ષેક વારને અંતરે બેઠા રહેતા; પાછલી દારનાં માણસો આગલીનાં માણસોની બરોબર પીઠ પાછળ નહિ પણ આગલીના વચગાળાઓની પાછળ બેઠા રહેતા; આગલી દાર ધા કરી પાછી હકેતી ને પાછલી દાર વચગાળામાંથી બહાર આવી લડતી ને એમ અક્ષેકી દાર આગળ આવતી ને અક્ષેકી આગલી પાછળ જતી ને છેલ્લીવારે બધું સેન ભીડુંભીડી કરવાને દુશ્મન ઉપર તરી પડતું. મરાયસ ને સીઝરના વખતમાં આખી લીજિઅનમાં માણસોને એકસરખાં હથિયાર હતાં; એકેકી લીજિઅનની દશ કોહર્ટ ને એકેકી કોહર્ટની ૬ સેંચુરી ને એકેકી સેંચુરીને એકેકો આફ્રિસર હતા. લાટિન સામા લડાઈ ચાલી તેવામાં લીજિઅનની ત્રણ બટાલિઅન હતી. એ એકેકીમાં ૧૨૦૦ જળરા સિપાઈ ને વળી તેના સંબંધમાં કેટલાક ઘોરેસવાર, કામઠીવાળા ને ગોફૂલવાળાઓ હતા; પહેલી બટાલિઅનવાળાને લાંબા ભાલા હતા, એની પાછળ બે નાની નાની તરવારવાળા કુશીન રોમનોની બટાલિઅન હતી; પાછળ ધ્વજ રહેતા ને એની પાછળ ત્રીજી બટાલિઅન અનુભવી સિપાઈઓની હતી જે આગલી બટાલિઅનને જરૂર પડે ત્યારે મદદ કરતી; એકેકી બટાલિઅનની સાથે ત્રણસેં ત્રણસેં ઘોડાનો રસાલો હતા; પણ રોમનું ઘોરેસવાર લશ્કર સમર્થ નહોતું; પાચદળ ઉપર છતનો મુખ્ય આધાર હતો; લાટિન ઘોરેસવારો બહુ જળરા હતા. કાર્યોની લડાઈની આખેરીએ લશ્કરની ગોઠવણ આ રીતની હતી:—સત્તરથી તે પિસ્તાળીસ વર્ષની હમર લગીનો ને ઓછામાં ઓછા ૪ ઉત્તર રતલ તાંબો જેટલી મિલકતવાળો દરેક રોમન લડાઈ વખતે લશ્કરમાં નોંધાતો; એ પ્રમાણે એકેક કોન્સલને માટે બપોળે લીજિઅનો બેસી થતી ને વર્ષ પછી સિપાઈઓને છૂટા થવાનો હક્ક હતો; બચુના આફ્રિસરો પણ નહોતા; એકેકી લીજિઅનને ૬ ટ્રેબ્યૂન ને ૬૦ સેંચુરિઅન હતા; ટ્રેબ્યૂનો ટ્રેબની સલા નીમતી

ને બાકીના આફ્રિસરો જેઓ લીજિઅનમાં રહી ઓછામાં ઓછી પાંચ લડાઈ લઝા હોય તેઓમાંથી જેને તેટલાને કોન્સલો નીમતા; રાજ્યકાર્યમાં ને સેનમાં એકસરખીજ વ્યવસ્થા હતી. મુકરર કરી રાખેલા લશ્કરી અમલદારો નહોતા, પણ જેઓએ રાજ્યકારભાર કરેલો અથવા લડાઈમાં કામ કરેલું તેઓ લડાઈની વખતે આફ્રિસરો બનતા; બચુનું લશ્કર નહોતું, પણ લડાઈની વખતે જેટલું જોઈએ તેટલું લશ્કર ભેળું થતું; ક્વાયત સીપેલા સિપાઈઓ નહોતા પણ દરેક સિપાઈએ ધણીક લડાઈમાં નોકરી કરી અનુભવ મેળવેલો હતા. પછવારેના કાળમાં રોમન સેન પોતાના સરદારનેજ વળગતું રહેતું, રાજ્યની સેવામાં તેટલું નહોતું; એમ કરવાની રીત સિપિઓથી શરૂ થઈ ને મરાયસ તથા સીઝર પૂરેપૂરી દેખાડી; સિપિઓને કુમટી લશ્કર આપવાની ન્યારે સેનેટે ના કહી ત્યારે તેણે પોતાના જુસ્સા ઉપર લશ્કર ભેળું કીધું હતું ને તેઓને પછી ઈટલીના દક્ષિણભાગમાં જમીનો વહેંચી આપી હતી; એવાં લશ્કર લૂંટને લોભે ધણાં બેસાં થતાં હતાં.

સર્વિયસ રાનએ રોમના કેટલાક ધનવંતોને રાજ્યમાંથી ઘોડા આપી રાહેરનાં લશ્કરમાં નોકરી કરવાનું સોંપ્યું હતું ને ઈક્યેટ કહેવાતા ને તે સૌ મળીને છત્રીસે જણ હતા. ન્યારે રોમે બહુ મૂલક મેળવ્યો ત્યારે રોમમાં ધણાએક જણ દોલતમંદ થયા હતા ને એમાંના ધણાએકે પોતાને ખાનગી ખર્ચે ઘોરેસવાર થઈ લશ્કરમાં નોકરી કરવાની ઇચ્છા દેખાડી હતી ને તે ઉપરથી નવી ગોઠવણ થઈ હતી—સરકારી ઘોડાવાળા ને પોતાના ઘોડાવાળા એમ બે પ્રકારના નૈટ કહેવાતા. જે ઈક્યેટ સેનેટર થતો તે પોતાના વર્ગમાંથી ટળતો; ઈક્યેટ કેટલાક સેનેટરના કુળમાંના ને કેટલાક તવંગર વેપારી હતા—એઓ (જાણે એક નાનો અમીરવર્ગ હોયની તેવે રૂપે) પ્રસંગે પ્રસંગે સેનેટ સભાના કામની સામા થતા.

લીજિઅનનો ધ્વજ તે એક મોટા ભાલા ઉપર રસેલા ધાતુનો ગરૂડ હતો, ને પદવીવાળો આફ્રિસર તે ધ્વજ ઝાલતો; સૌ સિપાઈઓ ધ્વજને હક્તિપૂર્વક માન આપતા; વાઘમાં માત્ર પિત્તળની તત્તડીઓ હતી; લશ્કરનો ક્વાયતીબંદોબસ્ત સખ્તી કરીને પણ બરોબર રાખવામાં આવતો; અસાધારણ પરાક્રમ કરનારાને બક્ષિશ આપવામાં આવતા; જે દુશ્મનના કોટ ઉપર પ્રથમ ચઢતો તેને અને જે સિપાઈ પોતાના સાથીનો છવ બગારતો તેને કૌન (તાજ અથવા માથાનો એક શણગાર) પહેરાવી માન આપવામાં આવતું અને જે

એ દ્વેષને લીધે મોટા રાજ્યમાં બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ ને તે રામના પંડામાંથી છૂટ્યું નહિ.

(રામનું મહારાજ્ય).

ઈ. સ. ૫૦૦ ૨૦૧ માં કાર્યેજ સાથે સલાહ થઈ ત્યાંસૂધીની રાજ્યવ્યવસ્થા આવી હતી. પાટિશિયન કુટુંબો ઘટચાં ને પ્લીબીઅન કુટુંબ વધ્યાં તેથી ક્યૂરીની સભા નામનીજ રહી; તે સભાએ સિસરોના વખત સૂધી મળ્યાં કીધું, પણ તે ધર્મીઓની વ્યવસ્થાસંબંધી માત્ર કામ કરતી; ૨૭ વર્ષની ઉમરે ક્વેસ્ટર, ૩૭ વર્ષનીએ એડીલ, ૪૦ વર્ષનીએ પ્રીટર, ને ઓછાંમાં ઓછાં ૪૩ વર્ષનીએ કોન્સલ થવાનો ધારો રાખેલો પણ તેમ ચાલતું નહોતું; એડીલ સરકારી મકાનોની સંભાળ તથા મહોલ્લાની ગોઠવણ રાખતા ને ઓચ્છવટાણાના મેળામાં તથા ખીલ પોલીસ સંબંધી કામની તજવીજ રાખતા; ક્વેસ્ટર તે કોન્સલ તથા પ્રીટરના સંબંધમાં હતા ને તે કર બિયારવનારા પાસેથી જે રકમો મળતી તેનો જમે ખર્ચ રાખતા ને તેમાંથી લશ્કરખાતું, વહાણખાતું, દીવાનીખાતું એ ત્રણેમાં થતો ખર્ચ પગાર કરતા; તેઓ પ્રથમ બે હતા પણ પછવાડેથી ચાર ને પછી આઠ થયા હતા—બે રામમાં રહેતા ને બાકીના કોન્સલ, પ્રીટર, પ્રોકોન્સલ* સાથે બહાર મૂલકમાં રહેતા; પ્રીટર પ્રથમ શહેરના દીવાનીખાતાનાજ ન્યાયાધીશ હતા, પણ પછી જીતેલા મૂલકો પ્રીટરને કારભારમાં સોંપાતા; તેઓ કોન્સલની ગેરહાજરીમાં સેનેટમાં ને સેંચુરીની મોટી સભામાં અધ્યક્ષસ્થાને બેસતા. સઘળા ધારા સેનેટ તથા લોકને નામે બહાર પડી વહીવટમાં આવતા; અને જોકે તે સભા માત્ર ૩૦૦ જણની હતી તોપણ તે સ્થાયી ને બુદ્ધિશાળી લોકની હોવાથી રાજ્યકારભારને વ્યવસ્થિત સતેજ રાખતી. સેનેટના ગૃહસ્થો વંશપરંપરાના નહોતા, પણ તે જીવે ત્યાંસૂધીના સેનેટર કહેવાતા; તેઓ લોકનાં બહુ મતથી નીમાતા ને અગર કોઈ વાંકમાં આવતો તો તેને ખીજી જીતરતી પદવી આપવામાં આવતી; ક્વેસ્ટરનું તથા તેનાથી ઉપલી પદવીનું કામ જેણે કીધું હોય કે અમુક મિલકતવાળો હોય (મિલકતનું પછવાડેથી ઠર્યું હતું, — ઓગસ્ટસે સાડાદશ હજાર પૌંડ મિલકત ઠેરવી હતી), ને ત્રીસ વર્ષની ઉમરનો હોય તે સેનેટર થતો; સેનેટ-સભામાં ધારો વંચાતો ને સેંચુરીની સભા મત આપતી; સેનેટ સભા એક ઠરાવ કરતી ને તે જો ચોગ્ય ન જ-

ણાયો તો સેંચુરીની સભા તે ઠરાવ અમલમાં આવતો. અટકાવી શકતી; લડાઈ કરવી કે સલાહ કરવી એ બે વાતમાં લોકનું મત પૂછવામાં આવતું, પણ એ સિવાયનાં ખીલ રાજકાળમાં સેનેટ કેવળ નિરંકુશ હતી; તે કોન્સલ પ્રીટરને મૂલકનો કારભાર તથા લશ્કરની સરદારી આપતી, તેઓની પાસેથી કામ પાછું લેઈ શકતી, કોન્સલના જયનો ઓચ્છવ કરવાને રજા આપતી અથવા ન આપતી, તે પરરાજ્યોમાં પોતાનામાંથી વફોલો નીમી મોકલતી ને તે રાજ્યો સંબંધી સંધું કામ પોતેજ કરતી, રાજ્યની વસૂલ વ્યવસ્થા તે તેનેજ હાથ હતી, તેના ઠરાવ તે ધારા રૂપે મનાતા, તેમ તે પ્રસંગે ધારાનો અમલ થોડીક સુદૃઢ સૂધી બંધ રખાવી શકતી, વગેરે. ટ્રેબની સભા સેનેટની મરજી ઉપરાંત પણ લોક-હિતના ધારા બાંધતી; પણ સેંચુરીની સભા તો સેનેટની તાબેદાર જેવી હતી; કોન્સલ, પ્રીટર, સેન્સર એ સેંચુરીની સભામાંથી નીમાતા; ટ્રેબ્યૂન એડીલ પછવાડેથી ક્વેસ્ટર લશ્કરી ટ્રેબ્યૂન ને ખીલ જીતરતી પદવીના અધિકારીઓ ટ્રેબની સભામાંથી નીમાતા; પણ જ્યારે ક્વેસ્ટર તથા એડીલમાંથી પ્રીટર કોન્સલ નીમવા એવું ઠર્યું ત્યારે સેંચુરીની સભાથી ટ્રેબની સભા ચઢીઆવું વજન ધરાવનારી થઈ.

રામના જીતેલા મૂલકની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે હતી: જે લોકે તરત તાબેદારી કબૂલ કરેલી અથવા લડાઈમાં મદદ કરેલી તેઓના ઉપર કોઈ રીતનો કરવેરો નાંખવામાં આવતો નહિ; જે શહેરો લડાઈથી તાબે થતાં તે તેના મહાલ સાથે રામની મિલકત થતી; ઘણાક લોક પોતપોતાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્યકારભાર રાખતા, પણ રામ અથવા રામન સંબંધી કામકાજને માટે મુખ્ય શહેરોમાં રામ સરકારથી જે પ્રીટરો નીમાઈ આવતા તેઓની તાબેદારી કબૂલ રાખી તેની કચેરીના ખર્ચને માટે ભાગે પરતું આપતા. ઇટલીની સઘળી જમીન ઉપર કર નહોતો, પણ ઇટલી બહારના મૂલકો ઉપર કર હતો (પછી કોલકારમાં અથવા સેનેટના ઠરાવમાં ન લેવાનું હોય તો ન લેવાતો). સરકારી જમીનનું ભાડું અથવા ઉપલક ગણોત, દાણજગાત, વેરા ને મૂલકી જમીન ઉપર કર એ પ્રકારની રાજ્યની વસૂલ-જમા હતી ને તે કાપિટલની તખ્તીમાં ફેરારમ હતું ને તેને જીડે સાઈનનું દહેજ હતું ત્યાં લંડારમાં લરાતી. ગુલામોનો છૂટકરો થતો તે સમા ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા લેવામાં આવતા ને તે અડીવેળાએ વાપરવાને માટે અમાનત જમા રાખી મૂકવામાં આવતા. પ્રજારાજ્યનાં દીવાનીખાતાના ખર્ચને માટે તેની વસૂલજમા પૂરતી હતી; રામને પોતાના રાજ્યકારભારી તથા અમ-

* કોન્સલ અથવા પ્રીટરપણની સુદૃઢ થઈ રહ્યા પછી જરૂરને લીધે જેને વધારે સુદૃઢ લગી રાખવા પડતા તે પ્રોકોન્સલ ને પ્રોપ્રીટર કહેવાતા.

લેદાર એએને પગાર આપવો પડતો નહિ; લડાઈના ખર્ચને માટે મિલકત ઉપર કર ચૂકવામાં આવતો ને તે પૂરો ન પડતો તો દોલતમંદ લોકો પાસેથી ડાકીનાં તાણાં લેવામાં આવતાં—લડકરી સામાન પૂરો પાડવાને કેટલાક આપવામાં આવતા; છં સં ૧૬૭ માં બદા-રના મૂલકની વસતલત્તા બહુ વધી ગઈ હતી ને તેથી કેટલાક કહારી નાંખવામાં આવ્યા હતા.

સૈનિક વ્યવસ્થા—લડા કાળમાં સેમન લોક ઓક ફેલાંકેસની જે મટ ચોરસ રચના (ધનગૂદ) કરી લાંબા ભાલાથી લડતા ને ગોળ દારૂ રાખતા; પ્ર-ત્યક્ષમાં તેઓ એ બરખી તથા લંબગોળ દારૂ રાખતા; નદિકે સિપાઈ બહેક વારને અંતરે બેસો રહે-નો; પાછલી દારૂનાં માણસો આગલીનાં માણસોની બરખર પીક પાછળ નહિ પણ આગલીના વચમાંજા-ઓની પાછળ બેસા રહેતા; આગલી દારૂ પા કરી પાછી હતી ને પાછલી દારૂ વચમાંજામાંથી બહાર આવી લડતી ને એમ એકેથી દારૂ આગળ વાપતી ને એકેથી આગલી પાછળ જતી ને રહીયારે બધું સેન લીડુંબીટા કરવાને દુરમન ઉપર હતી પડતું. મરાયસ ને સીકરના વખતમાં આખી લીજિઅનનાં માણસોને એકસરખાં હથિયાર હતાં; એકેથી લીજિઅનની દમ કેપ્ટન ને એકેથી હોલ્ટની ૬ રીંલુડી ને એકેથી સેલુડીને એકેકો આફિસર હતો. લાટિન સામા લડાઈ માંથી તે-વામાં લીજિઅનની ત્રણ બટાલિઅન હતી. જે એકેથીનાં ૧૨૦૦ બળસ સિપાઈ ને વળી તેના સંબંધમાં કેટલાક ઘોરેસવાર, કામરીવાજા ને મોડાનુવાજાનાં હતા; પહેલી બટાલિઅનવાજાને લાંબા ભાલા હતા, એની પાછળ જે નાની નાની તરવારવાળા કુલીન સેમનોની બટાલિ-અન હતી; પાછળ ધ્વજે રહેતા ને એની પાછળ ત્રીજી બટાલિઅન અનુબંધી સિપાઈઓની હતી જે આગલી બટાલિઅનને તરફ પરે ત્યારે મદદ કરતી; એકેથી બ-ટાલિઅનની સાથે ત્રણસેં વાગસેં ઘોરાનો વસાલો હતો; પણ સેમનું ઘોરેસવાર લડકર સમર્થ નહોતું; પાચદળ ઉપર જતને મુખ્ય આધાર હતો; લાટિન ઘોરેસવારો બહુ બળશ્ર હતા. કાર્યની લડાઈની આખેરીએ લડકરની મોઢવાળુ આ રીતની હતી:—સતરથી તે પિ-સ્તાળીસ વર્ષની ઉમર લગીને ને જોહામાં જોહા ૪ હજાર સ્તલ તાંબાં જેટલી મિલકતવાળો દરેક સેમન લડાઈ વખતે લડકરમાં મોઢાતો; એ પ્રમાણે એકેકે કોનસલને માટે બધાં લીજિઅનો બેસી થતી ને વર્ષ પછી સિપાઈઓને છૂટા થવાનો હક હતો; બધુના આફિસરો પણ નહોતા; એકેથી લીજિઅનને ૬ ટ્રેબ્લન ને ૬૦ સેલુરિઅન હતા; ટ્રેબ્લનો ટ્રેબની સલા નીમતી

ને જાકીના આફિસરો એઓ લીજિઅનમાં રહી જો-હામાં જોહા પાંચ લડાઈ લડ્યા હોય તેઓમાંથી જે-ઈને તેટલાને કોનસલો નીમતા; રાત્ર્યકાર્યમાં ને સેનમાં એકસરખીજા બચરથા હતી. સુકરર કરી રાખેલા લ-ડકરી અમલદારો નહોતા, પણ એઓએ રાત્ર્યકારખાર કરેલા અથવા લડાઈમાં કામ કરેલું તેઓ લડાઈની વ-ખતે આફિસરો બનતા; બધુનું લડકર નહોતું, પણ લ-ડાઈની વખતે જેટલું તેઓએ તેટલું લડકર બાંધું થઈ; કવાયત લીજેલા સિપાઈઓ નહોતા પણ દરેક સિપા-ઈએ ધાતીક લડાઈમાં મોઢરી કરી અનુભવ મેળવેલો હતો. પછવાડેના કાળમાં સેમન સેન પોતાના સર-દારનેજ વજમવું રહેતું, રાત્ર્યની સેવામાં તેટલું નહોતું; એમ કરવાની રીત સિપિઓથી રાજ થઈ ને મરાયસ તથા સીંદર પુલ્ટુરી દેખાતા; સિપિઓને કુમકી લડકર આપવાની જ્યારે સેનેટ ના કહી ત્યારે તેજે પોતાના નુરમા ઉપર લડકર બાંધું કીપું હઈ ને તેઓને પછી ઈ-ટલીના દક્ષિણમાંજાં બંધીનો વહેવો આપી હતી; એનાં વડકર હઈને લોબે ધાતું બનાં પતાં હતાં.

સર્વિયસ રાત્ર્યે સેમના કેટલાક ધનવંતેને રાત્ર્ય-માંજો ઘોરા આપી સડેરનાં લડકરમાં મોઢરી કરવાનું સૌંધું હઈ ને ઈક્યેટ કહેવાતા ને તે સૌ મળીને છ-ત્રીસેં જમ્યુ હતા. જ્યારે રાત્રે બહુ મૂલક મેળવ્યો ત્યારે સેમમાં ધાતુએક જમ્યુ દોલતમંદ થયા હતા ને સેમમાંના ધણાએ સેનાને આનસી ખર્ચે ઘોરેસવાર થઈ લડકરમાં મોઢરી કરવાની છવ્ઠા દેખાડી હતી ને તે ઉપરથી નવી મોઢવાળુ થઈ હતી—સરકારી ઘોરા-વાજા ને પોતાના ઘોરાવાજા એમ જે પ્રકારના મેંદ કહેવાતા. જે ઈક્યેટ સેનેટર થતો તે પોતાના વર્ગ-માંથી ટળતો; ઈક્યેટ કેટલાક સેનેટરના કુળમાંના ને કેટલાક તર્વગર વેપારી હતા—એઓ (બળે એક નાનો અમીરવર્ગ હોયતી તેવે રી) પ્રસંગે પ્રસંગે સે-નેટ સભાના કામની સામા થતા.

લીજિઅનનો ધ્વજ તે એક મોટા ભાલા ઉપર ર-સેલા ધાતુનો ગરૂદ હતો, ને પદવીવાળો આફિસર તે ધ્વજ આવતો; સૌ સિપાઈઓ ધ્વજને લક્ષિપૂર્વક માન આપતા; વાઘમાં માત્ર પિત્તળની તત્તીઓ હતી; લ-ડકરનો કવાયતીબંદોળરત સખતી કરીને પણ બરોબર રાખવામાં આવતો; અસાધારણ પરાક્રમ કરનારાને બક્ષિસ આપવામાં આવતા; જે દુશ્મનના કોટ ઉપર પ્રથમ ચઢતો તેને અને જે સિપાઈ પોતાના સાથીનો હવ બગારતો તેને કૌન (તાજ અથવા માયાનો એક શણગાર) પહેરાવી માન આપવામાં આવતું અને જે

મુખ્ય સરદાર છતતો તેને માથે લોરલ ગાડનાં પાતરાનો હાર વીંટાળી માન આપવામાં આવવું. સેનેટ જો આજ્ઞા આપતી તો જ્યો સરદાર મોટા ઠાઠથી રોમમાં પ્રવેશ કરતો—નક્શીવાળો મહેરાળ જીલો કરવામાં આવતો ને તેની નીચેથી તે સરદાર નગરમાં દાખલ થતો; લોકનાં જોવામાં આવે માટે બજારોમાં ને મહોલ્લાઓમાં પાલજો જણી કરવામાં આવતી; પ્રથમ ઘોડે-સવારની તૂકડી વાજતાં રણુશિંગાં સાથે દેખાતી, પછી પૂનરીઓ (પવિત્ર જલ્લા પહેરીને) બળિદાન આપવાના સો ઘોળા બળદ તથા તેના રખેવાળો સાથે દેખાતા, પછી છતેલા લોકનાં શસ્ત્ર ધ્વજ તથા લૂંટનો સામાન એથી ભરેલા રથો ને તેની પાછળ કેદીઓનાં ઝુંડ એ દેખાતાં; પછી પાછાં રણુશિંગડાં વાજતાં ને નંબુઆ રંગનો જલ્લો પહેરેલો તથા લોરલ પત્રનો હાર કપાળે વીંટાળેલો એવો, અને હાથોદાંતનો દંડ હાથમાં લીધેલો એવો, વળી જેની આગળ ગરૂડવાળો ધ્વજ તથા ઘોડેસવારો એવો જ્યો સરદાર ચાર ઘોળા ઘોડાના સુંદર રથમાં ખેંચી આવતો દેખાતો; તેની ચામેર સુંદર વસ્ત્ર શસ્ત્ર સજ્જેલા લશ્કરી સરદારો ફરીવળેલા શોભતા; ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છાકરાંઓ તેની ઉપર સુગંધિ તથા પુષ્પ ફેંકતાં ને યશગીત ગાતાં; છેલ્લીવારે લડીને છત કરેલી તે લશ્કર આવવું; એ પ્રમાણે સવારીનો ઠાઠ હતો. કેદી થયેલા રાજાઓને સૌને દેખાડ્યા પછી મારી નાંખવામાં આવતા ને બીજા કેદીઓને આશ્વવની રમતમાં વિકરાળ પ્રશુઓ સાથે લડવાને મોકલવામાં આવતા. રોમનાં લડાઇનાં વહાણો બેડોળ હતાં; નાળનું માથું કોઈ પશુના આકારનું ને લોઠાનું કરતા કે શત્રુનાં વહાણને ફૂંપાડવાં સહેલ પડે.

ધર્મ—મૂળ તો સખૈત લોકનો, પછી કેટલાક દેવનાં નામ ને ક્રિયા એ ઈર્સકન લોકનાં આખ્યાં ને હેલેનિક દેવદેવીઓ એ પણ હતાં. અસલની વખતના રોમન ખેડુતો ઈશ્વરનું લય માનતા;—અમારાં કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે ને અમારાં કર્મની તે તપાસ રાખે, વળી તે સારાં કર્મને તથા સાધુવૃત્તિને આહે છે ને ભૂંડાં કર્મને તથા અપ્રમાણિકપણને ધિક્કારે છે એ સાચું માની તે પ્રમાણે વર્તતા. પણ કાર્યજની લડાઈ પછી લોકની ધર્મનીતિ ઉપરથી આસ્થા બીડી ગઈ હતી; ઉત્તરકાળમાં તેઓમાં વહેમ બહુ વધી ગયો હતો—નૂતના ઓરેકલને કોઈ માનવું નહોતું, પણ ઈજિપ્તના ને પૂર્વ તુર્કના દેશોના દેવદેવતા તથા તેઓ સંબંધી ક્રિયાઓ તઓએ દાખલ કરી હતી. છેલ્લીવારે તેઓ ખ્રિસ્તી થયા હતા.

લોકની સ્થિતિ, નીતિ, રીતભાત—સામનૈટ સાથે લડાઈ ચાલી ચારથી તે કાર્યજનિઅન સાથે બીજવારની લડાઈ પૂરી થઈ લ્યાંસૂધીના (૩૪૩-૨૦૨) કાળમાં આ પ્રમાણે હતી; પ્રગણાના લોક સાદા, પ્રમાણિક ને અસલ્ય તડલડિયા હતા; કોટ ચણેલાં નગરોમાં મુખ્ય ગૃહસ્થો ને તેના અનુજીવી તથા શુલામો રહેતા; પણ અદાસ નગરજનનો મોટો ભાગ નગરની આસપાસના પ્રદેશોમાં પોતપોતાનાં ખેતરનાં ઉત્પન્ન ઉપર નિર્વાહ કરી રહેતો; તેઓ પોતાનો માલ વેચવાને અથવા રાજસભાઓનાં કામમાં ભાગ લેવાને વખતે વખતે નગરમાં આવતા; તેઓનાં ઘોરને ચરવાને સરકારી જમીન હતી; તેઓનાં ખેરાં સણુ બીન કાંતી વણી ઉપયોગમાં લાવતાં; તેઓને ઘર બાંધવાને ને ખેતીનાં ઓળર કરવાને લાકડાં પથરાની છત હતી—ધાતુ ને મીઠું એ ઉપર રાજ્યનોજ મખતો હતો. જેમ જેમ વંશવિસ્તાર વધતો તેમ તેમ કેટલાક ખેડુત રોમનો પોતાનાં ખેતર વેચી બીજે ઠેકાણે જઈ વસતા ને કેટલાક મનૂરીનો ધંધો કરી કરકસરથી ગુજરાત ચલાવતા. રાજ્યતાળામાં આવેલી ઘણીએક જમીન હતી તે સત્તાધારીઓએ તેમને અને લાટિન થતા બીજા લોક જેઓ સંસ્થાની નગરજન થવાને ઇચ્છતા હતા તેઓને વસવાને કહાડી આપી હતી—જે શત્રુલોક લડાઈ કીધા વિના તાળે થતા તો તે રોમની પ્રજા ગણાતા, પણ જો તે સામા થઈ લડતા ને હારતા તો તે શુલામ થતા. નાના ખેડુતો ખરીદ કરી શક્તા નહિ તેથી તવંગર પાર્ટિશિયન તથા પ્લીબીઅન એઓ શુલામોને ખરીદ કરતા—એ શુલામો બે પ્રકારના હતા—શહેરના ને ગામડાંના; તેઓને નગરજનના કોઈ પણ હક્ક નહોતા; તેઓ રાજ્યના ધારા પ્રમાણે લક્ષ કરી શક્તા નહિ; તેઓની પોતાનાં છાકરા ઉપર સત્તા નહોતી; તેઓ પોતાને નામે જમીન રાખી શક્તા નહિ; ગુનાહને માટે તેઓનો સરકારી કોર્ટમાં ધનસાક થતો ને શુલામની કીમતથી વધારે નહિ તેટલા નુકસાનની જવાબદારી ધણીઓને શિર રહેતી; શુલામને મારી નાંખવો, લંગડો કરવો, તેના ઉપર સખી કરવી એ તેના ધણીને નુકસાન થયું એમ મનાવું ને ધણી નુકસાનનો દાવો માંડી બદલો મેળવતો; ધણીને નુકસાન ન થાય ને શુલામને દુઃખ દીધું હોય તો તે બાબતની દુઃખ દેનારને સજા નહોતી. જો કે મોટે ઘેર કેટલાક શુલામોને દુઃખ ન હોવું ને એઓ પોતાના ધણીના માનીતા તથા સલાહ આપનારા હતા, ને કેટલાક શુલામોના તાળામાં બીજા શુલામો હતા, તેપણ શુલામોની મોટી સંખ્યા—પિરોપે ખેડુત શુલામો ઘોર પ્રમાણે ગણવામાં આવતા; તેપણ વળી સારી

ચાલના બદલામાં તેઓને છૂટાપણું મેળવવાની આશા રહેતી તેથી હાલના હબશી ગુલામોના જેવી તેઓની હાલત નહોતી. છૂટા થયેલા ગુલામો પરચુરણ ધંધો કરતા, દુકાન માંડતા ને કેટલાક તો સારી કેળવણી પામેલા હતા. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી હતી; કુટુંબમાં તેઓનાં માન હતાં, ક્યુકેસિયા, વોલસ્નિયા, ને ઓઝીની મા કોર્નેલીઆ જેવી સ્ત્રીઓથીજ પુરૂષના તદ્દયમાં મોટી ઇચ્છા ને શરવીરપણાના વિચારો એ ઉત્પન્ન થયાં હતાં. જેમ સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા, સંભાળીને અર્થ કરનારી હતીઓ તેમ પુરૂષો મિત્રપણે રહેતા ને પ્રસંગે પોતાના પ્રાણ પણ અર્પણ કરતા. રાજ્યના ધારાપ્રમાણે પરણેલી સ્ત્રીઓને ખાસ હક્ક નહોતા ને તેઓ ગુલામની પેઠે તદ્દન પોતાના ધણીની તાબેદારીમાં હતી તોપણ તેઓનાં માન હતાં. ન્યાંસૂધી બાપ પોતાના છોકરાને સ્વતંત્રપણે વર્તવાની છૂટી ન આપે લ્યાંસૂધી એઓ તેમને આધીન હતા. જે પ્રમાણે માણસે દેવતાઓને પૂજવા ઘટિત છે તેપ્રમાણે છોકરાંઓએ બાપને પૂજ્ય વડીલ બણી તેની આજ્ઞામાં રહેવું એવું હતું; વડીલ બાપનો ધાક ને સૂધી નીતિનો અભ્યાસ એથી તરૂણો વિચારમાં તથા કર્મમાં બેમર્યાદ થતા નહિ. રોમે કાર્યેજ સાથે તથા ગ્રીસ સાથે છેલ્લી લડાઈઓ કરી છત મેળવી, ને પોતાનું ચક્રવર્તી રાજ્ય કંદેવડાંયું તેવામાં રોમનો ખીલ દેશોના સંબંધમાં આવવાથી છટેલ ને મોજલા થયા હતા; ગામગામડાંના લોકે પોતાની જમીન મિલકત વેચી શહેર કરણામાં રહેવા માંડયું ને પરિણામ આ થયું કે લ્યાં ને સૌથી વધારે રોમમાં ગરનજ, બેરીકરા, તોફાન હુલ્લડ કરવાને તૈયાર એવા લોકની સંખ્યા વધી ગઈ હતી. રાજ્યકારવારીઓ લોભી લાંચીઆ થયા હતા ને સ્ત્રીઓ પણ મોજલી ને છટેલી થઈ હતીઓ. રોમનલોકના પહેરવેશમાં ખાંચ વગરનો અર્ધચંદ્રાકાર રમતો જલ્લો ને તંગીઓ એ હતાં; પુરૂષો લઘાડે માથે કરતા; પગમાં પાવડી-ચંપળ અથવા અટધો નજો ઢંકાય તેવા જાંચી એડીના જોડા પહેરતા. ખાનપાન જૂના વખતમાં સાદું હતું, પણ જેમ જેમ તેઓ સત્તામાં વધ્યા તેમ તેમ તાબે કરેલા મૂલકના લોકનું સવાદદાર ખાણું ખાતા થયા-કેટલાક મહારાજઓ પોતાનાં ખાણું ઉપર નવાઈની વસ્તુઓ દેખડાવવાને ઉડાઉપણે અર્થ કરતા; નાનાં પક્ષીઓનાં ભેલ, તથા કલેલ, પોપટનાં માથાં, મોર તથા ઘુલઘુલની જલ એનાં ખાણું તો રોજંદાં હતાં-રોમનો કોય ઉપર અદેલીને જમતા. કોઈએ કુંવારા રહેવું નહિ એવા રાજ્યનો ધારો હતો, રહે તેને માટે સજા હતી; એકવાર સેન્સરોએ સઘળા કુંવારા

જુવાનોને એક મુકરર મુદતમાં પરણવાને માટે શપથ બવડાવ્યા હતા. લોકના ખેલતમાશામાં મુક્તીબાજ, કુસ્તીબાજ, હથિયારબાજ, ગાડીઓની રાતર એ હતાં, પણ બંગલી પશુઓ ને જોરાવર માણસો એ બેની લડાઈનો તમારો રોમનોને બહુ ગમતો હતો ને એ જોવાનેમાટે ગોળાકૃતિ મકાનો બંધવવામાં આવ્યાં હતાં-કોલોસ્સીઅમ નામનું હતું તેમાં એંશી હજાર માણસો સમાવેશ થતો; ઇં ૨૦૦ ૫૦ ૨૫૦ પછી એવા તમાશા ધણા થતા હતા. (મહારાજ કોન્સ્ટન્ટીને ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો પછી તે બંધ કરાવ્યા હતા.)

ભાષા, વિદ્યા, કળા-રોમે ઇટલીનો સર્વ પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો (૨૭૪-૨૬૪) લ્યારથી તે કાર્યેજ સાથે પહેલી લડાઈ પૂરી થઈ (૨૪૧) તે દર્મિયાનમાં રોમન લોકની લાટિન ભાષા સુંદર ઘરાઈ-લાટિન લોકની ભાષામાં કેટલાક શબ્દ ગ્રીકને મળતા હતા; (કેટલાક ધાતુ તો ગ્રીક તથા સંસ્કૃત સરખાજ છે; લાટિન ભાષા ગ્રીક કરતાં સંસ્કૃતને વધારે મળતી છે) રોમની લાટિન ભાષામાં પીલાસ્ત્રિઅન ને હેલેનિક શબ્દોની સાથે ઓસ્કન, આસ્ત્રીઅન ને વિશેષે સખેન શબ્દો ઉમેરાયા; એ પ્રકારે થયેલી રોમની લાટિન ભાષા તે કાળપરતે કેળવાતાં અરળ-ચડી ટળી સરળ સુંદર થઈ (લાટિન લોક રોમના રાજ્યમાં મળી ગયા તેથી તેઓએ પણ નવી લાટિન સ્વીકારી હતી). દક્ષિણ ઇટલી ને સિસિલી એની છત ક્રીધા પછી ગ્રીક લોકના સંબંધથી રોમનોએ ભાષાવિદ્યા તરફ મન દોડાડયું; તેઓને નાટકોનો બહુ શોખ હતો તેથી પ્રથમ તે રચાયો (ઈં ૨૦૦ ૩૦૦ સૈકામાં);-પણ તે ઘણાંખરાં ગ્રીક નાટકોનાં ને વિશેષે યૂરિપિડીસનાં નાટકનાં ભાષાંતર હતાં; નીવિયસે કાર્યેજની પહેલી લડાઈ ઉપર વીરરસ કવિતા રચી હતી (એ કવિ ૨૦૩ માં મરણ પામ્યો હતો); એલીઅસ કવિયે (૨૩૮-૧૬૮) દેશી ગીતોને જાંચાં મૂકી ગ્રીકછંદ ને રીતિયો એ લાટિનમાં વપરાતાં ક્રીધાં હતાં. એણે ગ્રીકના શોકનાટકનાં તથા હાસ્યનાટકનાં ભાષાંતર ક્રીધાં હતાં, પણ તેણે રોમનું વૃત્તાંત-કાર્યેજની લડાઈ એ ઉપર વીરરસ કવિતા લખી તેથી તેની કીર્તિ બહુ રહી છે. **દ્રેખીઅસ** ને **સિન્સર** એ બે પહેલવહેલા લાટિન ગદ્ય લખનારા હતા, તે બંનેએ કાર્યેજની ખીજ લડાઈની હડીંત લખી હતી (દ્રેખીઅસ ૨૨૫ માં સેનેટર થયો હતો). કોતર-નક્શીકામ ને ચિત્રકામ માનવતાં ગણાતાં. કાપિટલવાળી ટેકરી ઉપર પિતળનું એક મોટું પૃતળું બેસું કરવામાં આવ્યું હતું (૨૯૩); **ક્રેારમ**માં જૂના કાળના મહાપુરોનાં

મુખ્ય સરદાર જીતતો તેને માથે લોરલ ઝાડનાં પાત-
રાનો હાર વીંટાળી માન આપવામાં આવતું. સેનેટ જો
આજ્ઞા આપતી તો જયી સરદાર મોટા ઠાઠથી રોમમાં
પ્રવેશ કરતો—નકશીવાળો મહેરાળ જીર્ણ કરવામાં
આવતો ને તેની નીચેથી તે સરદાર નગરમાં દાખલ
થતો; લોકના જોવામાં આવે માટે બજારોમાં ને મહો-
લાઓમાં પાલખો જીર્ણ કરવામાં આવતી; પ્રથમ ઘોડે-
સવારની તૂકડી વાજતાં રણશિંગાં સાથે દેખાતી, પછી
પૂનરીઓ (પવિત્ર જલ્લા પહેરીને) બળિદાન આ-
પવાના રો ઘોળા બળદ તથા તેના રખેવાળો સાથે
દેખાતા, પછી જીતેલા લોકનાં શસ્ત્ર ધ્વજ તથા લૂંટનો
સામાન એથી ભરેલા રથો ને તેની પાછળ કેદીઓનાં
ઝુંડ એ દેખાતાં; પછી પાછાં રણશિંગડાં વાજતાં ને જાં-
બુઆ રંગનો જલ્લો પહેરેલો તથા લોરલ પત્રનો હાર
કપાળે વીંટાળેલો એવો, અને હાથીદાંતનો દંડ હાથમાં
લીધેલો એવો, વળી જેની આગળ ગરૂડવાળો ધ્વજ
તથા ઘોડેસવારો એવો જયી સરદાર ચાર ઘોળા ઘો-
ડાના સુંદર રથમાં બેસી આવતો દેખાતો; તેની આ-
મેર સુંદર વસ્ત્ર શસ્ત્ર સજ્જા લશ્કરી સરદારો ફરીવળેલા
શોભતા; ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છોકરાંઓ તેની ઉપર
સુગંધિ તથા પુષ્પ ફેંકતાં ને યશગીત ગાતાં; છઠ્ઠીવારે
લડીને જીત કરેલી તે લશ્કર આવતું; એ પ્રમાણે સવા-
રીનો ઠાઠ હતો. કેદી થયેલા રાજાઓને સૌને દેખાડ્યા
પછી મારી નાંખવામાં આવતા ને બીજા કેદીઓને આ-
શ્વની રમતમાં વિકરાળ પશુઓ સાથે લડવાને મોક-
લવામાં આવતા. રોમનાં લડાઇનાં વહાણો બેડોળ
હતાં; નાળતું માથું કોઈ પશુના આકારનું ને લોહાનું
કરતા કે શત્રુનાં વહાણને ફાડવાં સહેલ પડે.

ધર્મ—મૂળ તો સર્વેન લોકનો, પછી કેટલાક દે-
વનાં નામ ને ક્રિયા એ ઈર્સકન લોકનાં આત્માં ને હે-
લેનિક દેવદેવીઓ એ પણ હતાં. અસલની વખતના
રામન બેડુતો ઈશ્વરનું ભય માનતા;—અમારાં કરવાં
તે શ્રેષ્ઠ છે ને અમારાં કર્મની તે તપાસ રાખે, વળી
તે સારાં કર્મને તથા સાધુવૃત્તિને આહે છે ને ખૂંડાં કર્મને
તથા અપ્રમાણિકપણને ધિક્કારે છે એ સાચું માની તે
પ્રમાણે વર્તતા. પણ કાર્યજની લડાઈ પછી લોકની
ધર્મનીતિ ઉપરથી આસ્થા જીડી ગઈ હતી; ઉત્તરકા-
ળમાં તેઓમાં વહેમ બહુ વધી ગયો હતો—બૂતા આ-
રેકલને કોઈ માનવું નહોતું, પણ ઈજિપ્ટના ને પૂર્વ ત-
રફના દેશોના દેવદેવતા તથા તેઓ સંબંધી ક્રિયાઓ
તેઓએ દાખલ કરી હતી. છઠ્ઠીવારે તેઓ ખ્રિસ્તી
થયા હતા.

લોકની સ્થિતિ, નીતિ, રીતભાત—સામનેટ
સાથે લડાઈ ચાલી સ્વાસ્થી તે કાર્યજનિયન સાથે બી-
જવારની લડાઈ પૂરી થઈ ત્યાંસૂધીના (૩૪૩-૨૦૨)
કાળમાં આ પ્રમાણે હતી; પ્રગણના લોક સાદા, પ્રમા-
ણિક ને અસભ્ય તડભડિયા હતા; કોટ ચણેલાં નગરોમાં
મુખ્ય ગૃહસ્થો ને તેના અનુજીવી તથા શુલામો રહેતા;
પણ અદાસ નગરજનને મોટા ભાગ નગરની આસ-
પાસના પ્રદેશોમાં પોતપોતાનાં ખેતરનાં ઉત્પન્ન ઉપર
નિર્બાહ કરી રહેતો; તેઓ પોતાનો માલ વેચવાને
અથવા રાજસભાઓનાં કામમાં ભાગ લેવાને વખતે
વખતે નગરમાં આવતા; તેઓનાં ઘરોને ચરવાને સર-
કારી જમીન હતી; તેઓનાં ઘેરાં સણ જન કાંતી વણી
ઉપયોગમાં લાવતાં; તેઓને ઘર બાંધવાને ને ખેતીનાં
ઓળર કરવાને લાકડાં પથરાની છત હતી—ઘાતું ને
મીઠું એ ઉપર રાજ્યનોજ મખતો હતો. જેમ જેમ
વંશવિસ્તાર વધતો તેમ તેમ કેટલાક બેડુત રોમનો પો-
તાનાં ખેતર વેચી બીજે ઠેકાણે જઈ વસતા ને કેટલાક
મન્દરીનો ધંધો કરી કરકસરથી શુજ્જાન ચલાવતા.
રાજ્યતાબામાં આવેલી ધણીએક જમીન હતી તે સત્તા-
ધારીઓએ તેમને અને લાટિન થતા બીજા લોક જેઓ
સંસ્થાની નગરજન થવાને ઇચ્છતા હતા તેઓને
વસવાને કહાડી આપી હતી—જે શત્રુલોક લડાઈ ક્રીધા
વિના તાબે થતા તો તે રોમની પ્રજા ગણાતા, પણ જો
તે સામા થઈ લડતા ને હારતા તો તે શુલામ થતા.
નાના બેડુતો ખરીદ કરી શક્તા નહિ તેથી તવંગર
પાર્થિશિયન તથા પ્લીબીયન એઓ શુલામોને ખરીદ
કરતા—એ શુલામો બે પ્રકારના હતા—શહેરના ને
ગામડાંના; તેઓને નગરજનના કોઈ પણ હક્ક નહોતા;
તેઓ રાજ્યના ધારા પ્રમાણે લગ્ન કરી શક્તા નહિ;
તેઓની પોતાનાં છોકરા ઉપર સત્તા નહોતી; તેઓ
પોતાને નામે જમીન રાખી શક્તા નહિ; ગુનાહને માટે
તેઓનો સરકારી કોર્ટમાં ધનસાફ થતો ને શુલામની
ક્રીમતથી વધારે નહિ તેટલા નુકસાનની જવાબદારી
ધણીઓને શિર રહેતી; શુલામને મારી નાંખવો, લંગડો
કરવો, તેના ઉપર સખી કરવી એ તેના ધણીને નુકસાન
થયું એમ મનાવું ને ધણી નુકસાનનો દાવો માંડી બદલો
મેળવતો; ધણીને નુકસાન ન થાય ને શુલામને દુઃખ દીધું
હોય તો તે બાબતની દુઃખ દેનારને સજા નહોતી. જો
કે મોટા ઘેર કેટલાક શુલામોને દુઃખ ન હોતું ને એઓ
પોતાના ધણીના માનીતા તથા સલાહ આપનારા હતા,
ને કેટલાક શુલામોના તાબામાં બીજા શુલામો હતા,
તોપણ શુલામોની મોટી સંખ્યા—પિરોયે બેડુત શુલામો
ઘેર પ્રમાણે ગણવામાં આવતા; તોપણ વળી સારી

ધર્મે શ્રીકૃત્તા ધર્મને ધણીખરો મળતો હતો; પણ શ્રી-સમાં ધર્મ તથા રાજ્યને જેટલી સંબંધ હતો તેના કરતાં રામમાં વધારે હતો, (રામમાં ધર્મ તે રાજ્યનો એક વિષય હતો); તેઓ અનેક દેવદેવીઓને પૂજતા, ને સારાનરસા શકુન માનતા; સરકારથી નીમાયલા હપા-ધ્યાયો શુભાશુભ કર્મ કરાવતા.* દરેક રોમન (દેર-વેલી વચનો) યુદ્ધને પ્રસંગે શસ્ત્ર ધરતો, સરદારની આ-જ્ઞામાં રહેતો ને યુદ્ધમાં શત્રુથી સરસ થઈ તે મોટી ને જાણી માન પ્રાપ્તિ છે એમ સમજી લેતો; સમાધાનીના કાળમાં તેઓ લૂંટમાં મળેલી પોતપોતાના હિસ્સાની જમીનો ખેડતા (રામના ઉત્કર્ષકાળમાં પણ મોટમોટા લોક પોતાની નવરાસમાં ખેતી કરી આનંદ માનતા); ખેતીકામથી તેઓનાં શરીર કસાયલાં કઠણ હોવાથી તેઓ કોઈપણ વખતે લડવા નીકળી પડવાને તૈયાર રહેતા. પોતાનામાંનો કોઈ સરદાર પોતાનું મહત્ત્વ વધારવાને તજવીજ કરતો અથવા ગર્વિષ્ઠપણે વર્તે તો તેઓ તે સહન કરી શકતા નહિ ને તેવિષે નિરપૂહ પણ રહેતા નહિ. સાત રાજ્યો થયા તેમાં રોમયુલસે સાં-સારિક રાજકીય ને સૈનિક વ્યવસ્થા કરી વિશેષે લાટિન-શક્તિ દેખાડાવી અને ન્યૂમાએ ધર્મવિષયની વ્યવસ્થા કરી વિશેષે સખૈનનીતિ દેખાડાવી; જે રાજ્યમાં સખૈન સુધારો બહાર પડ્યો. ટહુસ ને આંકસ એ બેનાં રા-જ્યમાં લાટિન સખૈન લોક પરસ્પર હળીગથેલા દે-ખાયા, પણ છતેલા પ્રદેશના લાટિન લોક રોમની વ-સ્તીમાં વધ્યા ને તેઓનો એક સ્વતંત્ર વર્ગ પ્લીબીઅન નામનો જાણી થયો. ટાર્કિવન ને સર્વિયસનાં રાજ્યોમાં રાજકીય વ્યવહાર મટિ લોકની ભતિયોની વ્યવસ્થા થઈ-ઈરેટ્રસ્કન ને લાટિન એઓની એક નવી ભતિ યઈ; પણ તેમાં પાછળથી લાટિન લોક આગળ પડ્યા; એ રાજ્યોએ પ્રથમ તો પ્લીબીઅનોને કેટલાક હક્ક આપી

એઓની મદદે સેનેટની સત્તા ઘટાડી પોતાની વધારી. છેલ્લા ટાર્કિવને પ્લીબીઅનોને પણ તુચ્છકારી ને પોતા-નીજ નિરંકુશ સત્તા ચલાવી; તેના દીકરાએ લ્યુક્રેશિ-યાની આબરૂ લૂંટી ને પછી પાટ્રિશિઅન તથા પ્લીબી-અન એઓએ એકત્રપણે રાજને કુટુંબસહિત ભગા-ડ્યો-રોમનોનું પ્રભુસત્તાક રાજ્ય ધણું.

વર્ષે વર્ષે બળે કોન્સલ પ્લીબીઅનોનાં બહુમતે પા-ટ્રિશિઅનોમાંથી નીમાતા થયા. કોન્સલો રાજના જે-વીજ સત્તા વાપરવા લાગ્યા ને પાટ્રિશિઅનોએ પ્લી-બીઅનોને લૂંટવા દમવા તુચ્છકાર કરવા માંડ્યા; પ્લી-બીઅનો સામા થયા; લારે ટંટા ચાલ્યા; દુરગ્રહી પા-ટ્રિશિઅનો પોતાનું હપરીપણું-હમ્મપણું નહું નળવી શક્યા નહિ ને ખંતી પ્લીબીઅનોએ ધણે વર્ષે પણ સ-રખા હક્ક લીધા, પરસ્પર ટંટા ચાલ્યાં તેથી ઘણાએક ધારાઓ પણ બંધાયા: આએરિયનલા † ચર્ચાયા (૪૮૬ માં); દીવાની ધારા સર્વાનુમતે બહાલ રહીને પિત્તળની ટળલો ‡ હપર કોતરાયા, (૪૫૧); બંને વર્ગ એક બીજા સાથે લશ્મવહેવાર રાખે તે સંબંધી ધારો થયા (૪૭૫); ઈલાદિ. જે કાળમાં રોમનો ન્યાય તથા સમાનતાને માટે માંડોમાંડે સ્પર્ધાદ્વેષથી વધતા તેજ કાળમાં તેઓ નગર-રાજની લક્ષિના અભિમા-નથી સાથે મળી બહારના શત્રુઓના હપદ્રવ નિવાર-વાને લડાઈઓ કરતા ને આપોઆપ પ્રગટ કરતા: ઝૂટ એ નિમુરપણે કેવળ ન્યાયે રાજદ્રોહી દીકરાઓને દેહાંત કીધા. એરુરિયાના એક નગરનો રાજ પોરસેસના જે પદ-ભ્રષ્ટ ટાર્કિવનની તરફથી રોમ હપર ધર્યો આવી છા-વણી કરી રહ્યો હતો તેને મારી નાંખવાને મ્યુશિયસ રકીવોલા તેની છાવણીમાં ધૂર્યો ને કારભારીને રાજ ભણી ખંજર મારી કદી થઈ સપડાયો, અને પોરસે-સનાએ ન્યારે કહ્યું કે રોમન લશ્કરનો ધૂર્યો ભેદ બહારની

* નવી નગરની રચાપના કરતી વેળા કર્મ કરાવનારો પ્રથમ તો અગિનેત જોઈળી શુદ્ધ થતા, પછી ગોળ ખાડો ખોદી તેમાં મનુનાં પહેલાં કૃષ્ણ ને જના નગરની થોડીએક મટોડી નાંખતા; પછી અભિધાનમાં વધેલાં પશુઓનાં આંતરડાં હપરથી એ અવકૃષ્ણ છે એવું બહુવામાં આવ્યું તો તેઓ ચાકેવતી નગ-રની સીમની નિશાનીઓ કરી આવતા; ને પછી એક ધોળો મોથો ને એક વાહરડી એ બે હોળને એડી તે હોળ નિશાની પ્રમાણે ફેરવામાં આવતી ને પછી હોત્રપાળ કુળદેવી વજેરેની આરાધના કરવામાં આવતી. ન્યૂમાએ માણસ કે કોઈ બીજા ખાણીની ખૂર્તિ પૂજવાની મના કીધી હતી; ને ત્યાર પછી ૧૬૦ વર્ષે તો તેઓનાં દહેરાઓમાં ખૂર્તિઓ નહોતી.

† એ ધારાને માટે બીજાવારની દરખાસ્ત ટૅબીરિઅસ ગ્રાક્કએ કરી હતી ને એકદેવિઅસ સામે હતો, તેપણ ઘણાક ફેરફાર

સાથે તે પસાર થયા હતા ને જમીનની વહેંચણી કરવાને કનિ-શનરોને અખત્યાર આપવામાં આવ્યો હતો (૧૩૩); સીક્રો કૃષ્-નિઆની જમીનનેમાટે એ ધારો અમલમાં આવ્યો હતો (૫૮).

‡ પહેલી દેખણમાં જુદા જુદા અનસદાને આગળ દીવાની કામ ચલાવવા સંબંધી, બીજામાં ચારો, વિકાસપાન, ધાડ ફેટ સંબંધી, ત્રીજામાં દેણદાર સંબંધી, ચોથામાં આપની દીકરાઓ, હપર કેટલી સચો તે સંબંધી, પાંચમીમાં વારસ વાળી મંદરી, છઠીમાં મિલકત ને કળ સંબંધી, સાતમીમાં જુદા જુદા અપ-રાધ સંબંધી, આઠમીમાં જમીન, વતન, રસ્તા, સીમાડા, વા-ડીઓ તથા લોક રોપવા સંબંધી, નવમીમાં લોકના-રેખિનન-સ્વનતા હક્ક સંબંધી, દશમીમાં મણુકિયા સંબંધી, અરેખા-રમીમાં ધર ને પૂજન સંબંધી અને બારમીમાં લગન સંબંધી, તથા ઘણીઘણીઆણીના હક્ક સંબંધી ધારો હતા.

પૂતળાં બિલાં કરવામાં આવ્યાં હતાં; રોમ્યુલસ તથા રીમસ એ બેની જોડે વડને ધાવતી એવો પિત્તળનો એક ઘાટ કાપિટલ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો હતો (૨૯૬); જ્યારે દક્ષિણદિશની જીત કીધી ત્યારે ગ્રીક હુનર રોમનોના જોવામાં સારીપેઠે આવ્યો. જૂના વખતમાં માત્ર તાંબાનો બેડોળ શિક્કો તેઓ વાપરતા—એક રતલ તાંબાના કકડા ઉપર વહાણની નાળ ગમે તેવી કહાડતા; રૂપાનો શિક્કો પહેલવહેલો ૨૬૯ માં પડ્યો, ને સોનાના શિક્કા ૨૦૫ માં પડ્યા; જીતેલા પ્રદેશોમાંથી પૂતળાં ને ચિત્ર હાલશે આવ્યાં હતાં, પણ રોમનો પોતાની નવી યોજના ઉમેરી સુંદર કળામાં વધારો કરી શક્યા નહોતા. સિસરોના વખતમાં પણ તેઓ અવહારમાં કામ લાગે તેટલીજ ગણિતવિદ્યા જાણતા; એક છાયાચંત્ર ૨૯૩ માં ને બીજે ૩૦ વર્ષ પછી રોમમાં આવ્યા હતા, પણ તે વખત દેખડાવે તેવી રીતે કોઈ માંડી શક્યા નહોતા. ઘરોનાં છાપરાં પાતળાં પાટી-આનાં હતાં ને ૨૬૪ થી નળીઆં વપરાતાં થયાં હતાં; ધમારત તથા વહાણ બાંધવાનો હુનર ને ઇજનેરી કળા એમાં રોમનો ધણાજ નિપુણ હતા. તેઓ નક્ષત્ર ટકાવ, ઉપયોગી ને સુંદર ભવ્ય શિલાકામ—રસ્તા, પુલ, નહેર, અર્ધચંદ્રાકાર નાટકશાળા, ઈત્યાદિ ધણાજ વખણાયછે.

રોમે ગ્રીસની જીતથી એકચક્રી રાજ્ય ચલાવ્યું તે સમા ઉપર ને પહેલાં વિધાકળાની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી—**પ્લોટસ, ટીરેન્સ**, વગેરે ધણાક નાટક લખનારા થયા, પણ તેથી લોકના ઉપર ટકે તેવી અસર થઈ નહિ; તોપણ નિદા—ઉપહાસ્યની કવિતામાં રોમનોએ પોતાની બુદ્ધિ યશસ્વી દેખાડી. એ કવિતાનો ઉદય પ્રથમ **લ્યૂસિલિયસે** (૧૪૮-૧૦૩) કીધો ને પછી **હોરેસ** તથા **જુવેનલ** એઓએ પૂરો ઉત્કર્ષ દેખાડ્યો હતો. લાટિન ગદ્યમાં વૃદ્ધિ થઈ નહોતી; રાજકાર્ય—ન્યાયપ્રકરણ સંબંધી ભાષણો કરવાનો પ્રથા બહુ વધ્યો હતો તેથી ભાષણો માત્ર ગદ્યમાં લખાયાં હતાં.

માંહોમાંહે લડાઇ ચાલી ત્યારથી તે ઓગસ્ટસ મહારાજના સમય સૂધીમાં ભાષણો કરવાની વિદ્યા સર્વ પ્રકારે સુંદર દેખાઈ; **સિસરો** શાસ્ત્રી ને રાજ્ય-અવહારમાં સર્વોપરિ ભાષણ કરનારો હતો; **આફ્રી, આટોનિઅસ કોરસર, સલપીરીઅસ, કોટ્ટા, હોર્ટેન્શીઅસ, સીઝર** એ પણ પ્રખ્યાત હતા. વૃત્તાંત, ઇતિહાસ, ચરિત્ર એ ઘણાં ને સારા લખાયાં—**સ્ક્રીબો, ઓટીપેટર, સૈશેન્ના, કાટ્યૂલસ, રૂફસ, સાલસ્ટ, સિલ્લા, સીઝર, હિરશીઅસ, ઓ-**

પ્પીઅસ, બાલબસ એ હતા; પણ પ્રભસત્તાક રાજ્યનો છેલ્લો જોરસાવાળો લખનારો **સાલસ્ટ** હતો ને એણે લાટિન ભાષાનું જેટલું કૌવત હતું તેટલું દેખાડ્યું; અને **લિવિ** જે ઇ.સ. ૫૦ પૂ. ૫૯ માં જન્મ્યો તેણે ઇતિહાસ લખનારાઓમાં સર્વોપરિ માન મેળવ્યું. આકરણ તથા શબ્દશાસ્ત્રમાં કેટલાક જણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, પણ તેમાં **વાર્ગી** એણે લાટિન ભાષા-વિષે સમર્થ ગ્રંથ લખ્યો હતો. નાટક લખતાં ને થતાં તદ્દન બંધ પડી ગયાં; હાસ્ય બિપ્લવનારા સંવાદ લખાતા થયા, પણ તેના ઉપર લોકનો ખ્યાર થોડા દહાડા રહ્યો. કવિતા નવી નવી ને સારી સારી લખાઈ—**લ્યૂસીલીઅસ** પછી સાઠ વર્ષમાં **લ્યૂકેશિયસ** (૯૫-૫૧) ને **કાટલસ** (૯૭ માં જન્મ્યો હતો ને ૪૭ માં જીવતો હતો) એ બે કવિયો પ્રખ્યાતિમાં હતા; પછી **વર્ગિલ** (૭૦-૧૯ ઇ.સ. ૫૦) એણે ઇતિહાસ નામની સુંદર વીરરસ કવિતા (માત્ર ઇલિયડ-થીજ બિતરતી) લખી છે. હોરેસ (૬૫-૮) ને જુવેનલ (પહેલા સૈકાના અંતમાં હતો) એ કવિયોએ લોકના દુરાચારને હાશી કહાડ્યા અને કવિ **ઓવિડે** (ઇ.સ. ૫૦ પૂ. ૪૩-ઈ.સ. ૧૮) જે માણસોએ બીજા દેહ ધારણ કરેલી તેઓની વાર્તા લખી છે, પણ તે પ્રેમવિષય કવિતાથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

ઈટલી દેશમાં અનેક જાતના લોકની બિલપાથલ થઈને કેટલાંક રાજ્યો મંડાયાં હતાં; તેમાં લાટિન, સપેન, ઇટ્રુસ્કન એ પણ રાજ્યો હતાં; લાટિન એ એક કુળના શુદ્ધ નહિ પણ સંસ્કર લોક હતા; કેટલાએક રાજવંશી લાટિન બહારવટીઓએ ટેબર નદીને તીરે પાલેટ્ટેન હુંગરી ઉપર ચોર લૂંટારાઓનું રોમ નામનું ગામ વસાવ્યું (ઇ.સ. ૫૦ પૂ. ૭૫૩). ઉદ્ધત જન્મત વાંઠા જીવાનોએ સપેન રાજકુટુંબનાં બૈરાં લૂંટ્યાં ને પછી લાટિન સપેન લોક ભેળા થઈ રોમનગરીની સત્તા માનતા થયા. થોડેક કાળે ઇટ્રુસ્કન તથા લાશિયમના લોક ભળ્યા ને રોમે પોતાની વસ્તીને માટે સાત હુંગરીઓનો પ્રદેશ રોક્યો;—તે **સસજુંગી રોમનગરી** કહેવાતી થઈ. એ નગરીમાં વસનારામાં રાજકુળ તથા સૈનિકજન તેજ માત્ર રોમન અથવા રોમના સ્વતંત્ર નગરજન કહેવાતા; બીજા તે મિશ્ર દાસલોક હતા; રોમનોને માટે શુદ્ધ ને કૃષિ એ બેજ કર્મ હતાં; અને બીજા સંઘળા ધંધા મિશ્ર ને દાસ લોક કરતા; રોમનો તે કેવળ પ્રદેશ પ્રદેશના ભળેલા લશ્કરી લોક હતા; પણ તેમાં લાટિન વીર્ય બહાર પડતું જણાતું, તેઓની ભાષા સંસ્કર પણ લાટિન હતી, અને તેઓનો

પોતાની રાજનીતિ દૃઢ કીધી હતી, જેઓએ પરસ્પરનાં અંતરાગ કઢાડી નાંખી એક બળવાન સ્વરૂપ ધારણ કીધું હતું, જેઓનું લશ્કર બંધનું ને અનુભવી સરદારોવાળું હતું, —તે રામનોએ આખો દેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યો; પોતાની પાસે વહાણોના કાફલો નહિ તે છતાં તરતનોતરત નવો ફરી કોન્સલ હુકમ-સ્થિતિની સરદારી તળે વહાણની લડાઈ સર્વોપરિ રીતે લડનાર એવા જે કાર્યોનિયત તેઓને હરાવ્યા (૨૬૦), કોન્સલ રેગ્યુલસના* (૨૫૬) ઉત્તેજનથી લડાઈ ભરી રાખીને અદ્ભુત નય મેળવ્યો (૨૪૧); એટલેથી તેઓ અટક્યા નહિ; —તેઓએ લશ્કરી વહાણે ઈસ્ટિરિયાના ચાંચીઆઓનો નાશ કરી ગ્રીસનાં રાજ્યોમાં ખટખટ કીધી; ૭ લાખ પેદાશ ને ૭૦ હજાર હેક્ટર એકતું કરી છ વર્ષ ગોલ લોક સાથે લડાઈઓ કીધી ક્યુરિયમ આગળ ૫૦ હજાર કપાઈ પરચા, પણ દેલાસો આગળ નય મેળવી (૨૨૫), ઉત્તર ઈસ્ટી તાળે કીધું; ઈસ્ટ્રિયા ને ઈસ્ટિરિયા જ્યાં (૨૧૬) ને ગ્રીસમાં દાખલ થવાનો રસ્તો પાટ્યો; કાર્થેજ સાથે ખીજ વાર ભારે લડાઈ મંચી (૨૧૮-૨૦૨) તેમાં સિપિઓની સરદારી તળે કાર્થેજનાં છેલ્લાં સૌથી પરાક્રમ દેખાડનારા હાનિબલને ઝામા આગળ હરાવી તે મહારાજ્યનું તેજ પોતાનામાં વધાર્યું; માસીડન સાથે લડાઈ કરી (૨૧૪-૧૯૪) ને ફ્લામિનિયમ સરદારની મારફતે ગ્રીસની બાંજગરમાં ન્યાયાધીશપણું કીધું; સીરિયાના આંટિઓક્સ સાથે લડાઈ કરી ત્યાંના કારભાર સંબંધી અવસ્થા કીધી (૧૬૨-૧૮૮); હનર છટકીમાં ને મધ્ય રૂપનમાં લડાઈઓ કરી બંદ બેસારમાં ને હક્કા હકાવ્યા, (૨૦૦-૧૭૭); માસીડન સાથે ત્રીજી વારની લડાઈ કીધી (૧૮૦-૧૬૮); માસીડન તથા ગ્રીસ સાથે છેલ્લી લડાઈઓ કરી (૧૫૧-૧૪૬) તે પ્રદેશોને પોતાના પ્રાંત કીધા; કાર્થેજ સાથે ત્રીજી વાર લડાઈ કરી (૧૫૪-

૧૪૬) તે બૃતા રાજ્યની સમાપ્તિ કરી; અને પોતાને અનિત સર્વોપરિ વિજયી હહેવડાવ્યો; —રામનગરી મહા વિસ્તારવાળા પ્રદેશની સત્તાધારી મહારાણી રૂપે નગરનાં અનેક સૌંદર્યથી પ્રકાશી.

૪૦ સં ૫૦ ૨૩૫ માં કાર્થેજની સમૃદ્ધિ પોતાની કરી લેવાનું નક્કી કરી અત્રાંત સ્વભાવના રામનો પાછા લડાઈમાં લિતર્યા, ને પછી નવા નવા નય તથા નવી નવી સમૃદ્ધિ દેખી મોહલોભથી ઉશ્કેરાઈ વિજયી ને સમૃદ્ધિ ભરપૂર ચોભ્યા; પણ તેઓની અંતરિયંતિ આ પ્રમાણે હતી: લશ્કરના સરદારો અને પ્રાંતના હાકેમો પુષ્કળ દ્રવ્ય ને પુષ્કળ દાસ સાથે રામમાં પ્રવેશ કરતા, ખેતર ને ઘરો ખરીદ કરી તેની વાડીઓ બનાવતા, ને પોતાના દાસને કામે લગાડતા; એથી ઘણાંએક ગરીબ લોક ભૂખે મરતા થયા હતા; પણ તે ગરીબ લોક રામનગરનું હતા ને રાજકાજમાં મત આપવાનો હક્ક ધરાવતા હતા, ને તેઓ પદવીઓના ઉમેદવારો પાસેથી લાંચો લેઈ વધારે આપનારાને માટે પોતાનું મત આપતા, તેથી ચોગ્ય પુરૂષો નહિ પણ શ્રીમંત તથા ધોતાળ પુરૂષો મોટી પદવીનો કારભાર કરતા; —એઓ ખરચેલાં નાણાંનો અવેજ વધારા સાથે પાછો મેળવવાને લોક પાસે બળાતકારે નાણાં કહડાવતા; અન્યાયે કારભાર કરતા ને અનેક શિક્ષાથી લોકને પીડા કરતા. કાર્થેજની વેપાર હોલત, પશ્ચિમ એશિયાની મોજમજા ને છટેલાઈ, ગ્રીસની કળા ને સુધારાઈ એ સંધાના રંગોમાં રામની ગરહટ કીડીણાઈ લખી ને કેટલો તથા સિપિઓ એ જે જુદા ચોભ્યા. સ્થિતિ સાદી ને સ્થી હતી તે હવે કાઠમાઠ, મોઝમજા ને ખટખટવાળી થઈ; રામનો સૂધા ને સાધું હતા તે હવે લડાઈખોર, લોભી ને રીતમાતમાં અહંકારી થયા હતા; નવા દેશ જીતવાનો ભેરસો હજી તેઓનો ઘટ્યો નહોતો, પણ લડાઈમાં તેઓ અતિકંર થતા હતા. એ સ્થિતિમાં ૨ લાખ ગુલામોએ સિસિલીમાં સનાધારીઓની સામા લડાઈઓ કીધી (૧૩૪-૧૩૧) ને ખીજ વાર (૧૦૫-૧૦૨) કરેલી તે રામનોએ બેસાડી હતી, પણ બંનેમાં મળીને ૧૦ લાખ જીવનો ઘણા વાળ્યો હતા. અસંતોના અનાચારથી ગરીબ રામનો પીડિત થતા તેની દાઝે ટૂંપીરિયસે જમીન સંબંધી ધારાના સુધારાને માટે પોકાર બઠાવ્યા ને બહુ લોકનાં મતથી કેટલાક પસાર પણ કરાવ્યા, પણ શ્રીમંતોએ દ્વેષે લડાઈ તેને મરાવી નાંખ્યો; ટૂંપીરિયસનો લાઈ કેઅસ ઈટલિયન લોકને પણ નગરનગરના હક્ક અપાવવાને બહાર પટ્યો, પણ એ ૩ હજાર માણસ સાથે રામના મહોલ્લામાં ક-

* એણે આફ્રિકા જઈ હાસદુબલ, બોસ્તાર, હામિલકર એ મરદાંગેને હરાવ્યા હતા; લાસીડોમનના ક્રાન્તિપત્રે કાર્થેજના લશ્કરની સરદારી કરી રામનોને હરાવ્યા ને રેગ્યુલસ પાંચ વર્ષ કેદમાં ગ્યો (૨૫૫-૨૫૦); વળી જ્યારે રામનોએ કાર્થેજનિ-અતોને હરાવ્યા ત્યારે એઓએ સલાહની માગણી કરવાને વકીલા મોકલ્યા તેની સાથે રેગ્યુલસને પણ મોકલ્યા હતા, પણ આનું વચન લેઈને કે લે અમારી માગણી રામ કબૂલ ન રાખે તો નારે પાછાં આવવું; એણે રામ જઈ કાર્થેજના બળનો ભેદ જણાવી દઈ એનેટને લડાઈ આણુ રાખવાનું સમજાવ્યું; સૌએ તેને રામમાં રહી પડવાનું કહ્યું તોપણ તે પોતાનું વચન પાળવાને પાછો કાર્થેજ ગયો હતો ને હુંટે માતે ગુચ્છા હતા.

દે, નહિતો તને જીવતો બાળી મૂકવામાં આવશે ત્યારે
ચુશિયસે પાસે દેવતા ધગધગતો હતો તેમાં પોતાનો
હાથ ધરી રાખી બાળી મૂક્યો, એમ તેણે દેખડાવ્યું કે
રામનો રાજ્યને દ્રોહ કરે તેવા નથી ને કોઈપણ દુઃખ
ખમવાને ધીટ છે. (પોરસેના, રામન સાથે સલાહ
કરી પાછો વળ્યો હતો.) દુકાળમાં સેનેટ સિસિલીથી
અનાજ મંગાવ્યું હતું ને મફત આપવું કે વેચવું એનો
તે વિચાર કરતો હતો, તેમાં **ક્રોડિયોલેનસ** જેણે
વોલ્સી લોક સામા ધણીકવાર લડીને રાજ્યસેવા કીધી
હતી, પણ જેને પ્લીબીઅન ઉપર દ્વેષ હતો તેણે અના-
જને વેચવાવિધે મમત ધ્રુવો; લોકે તેને નગર બહાર
કીધો; તે બધે રામના શત્રુ વોલ્સી લોકને મળ્યો ને
લશ્કર એકઠું કરી રામને ઘેરા ધાલવા આવ્યો; સેનેટ-
રોએ ને ઉપાધ્યાયોએ બધે બધે વિનવી વિનવીને સ-
મજાવ્યું, પણ તેણે ન માન્યું; તેની મા ને તેવું કંઈજ
કરગરવા લાગ્યાં કે જનમભૂમિનો નાશ ન કરવો; એ
પ્રસંગે તે બોલ્યો હતો કે “મા હું તાબે થાઉં છઉં,
પણ તે રામને જીતારી તારા દીકરાનો નાશ કીધો.”
(ક્રોડિયોલેનસે લશ્કર પાછું વાળ્યું ને વોલ્સી લોકે તેને
મારી નાંખ્યો). બળી કેપીઓ, **વર્ગિનિઅસ**, **સિ-
નસિનેટસ**, **ઉટેટસ**, એ પણ નામાંકિત હતા. પ્રજા-
સત્તાક રાજ્ય રથપાયા પછી રામનોએ તેર વર્ષ તો
ટાકિવન તથા તેની તરફથી લડવા આવેલા પડોસના
રાજાઓની સામા લડાઈ કીધી હતી ને તેમાં **રેન્નિ-
ક્લસ** સરોવરને તીરે જે થઈ હતી (૪૯૮) તેમાં રામ-
નોએ જીત મેળવી હતી. પછી તેઓએ પડોસના લોક
સાથે ને મુખ્યત્વે વોલ્સીઅન ને વીએનટૈન લોક સાથે
બચારે ત્યારે લડાઈઓ કીધી હતી ને તેમાં જેહી **વીઓ**
સાથે દશ વર્ષ ચાલી હતી—હકી પાટ્રિશિઅન ને મોટા
લશ્કરી સરદાર **કાર્મિલસ** એણે ઘણી ઝડપથી ધ-
સારો કરી ઘેરા ધાલ્યો ને સંખુંગ બોદાવી દિલ્લો લીધો
ને પુરુષ લૂટ મેળવી (૩૬૬); ફલ્સીઅન સાથે તે લ-
ડતો હતો તે પ્રસંગે નગરના એક નિશાળ લાણીવાર
મહેતાજીએ પોતાના નિશાળીઆ જે મોટા લોકના દી-
કરા હતા તેઓને કાર્મિલસને હવાલે કરી દેવાં માં-
ગ્યા, પણ એણે તે મહેતાજીના હાથ બંધાવી તેનાજ
નિશાળીઆ પાસે સોડીઓથી તેને મરાવ્યો હતો ને
બોલ્યો હતો કે રામનો છાકરાઓ સાથે લડતા નથી,
પણ પુરુષો સાથે લડે; એ વર્તાણથી પ્રસન્ન થઈ ફ-
લ્સીઅન લોક ખુશીથી તાબે થયા હતા (૩૬૪); ૩૬૧
માં વીએની લૂંટની વાજળી વાટણી ન કરી એવો તેના
ર અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો તે ઉપરથી તે પો-
ની મેળેજ રાજ્ય બહાર થયો; ૩૬૦ માં ગ્રાલ લોકે

રામને લૂંટ્યું ને બાળ્યું હતું ને પછી તેઓ ઘણુંક સોનું
લેઈ વિદાય થતા હતા તેવામાં કાર્મિલસે બહાર આવી
તેઓને હાંકી કહાડ્યા ને રામને ફરીથી બંધાવ્યું; ૩૬૭
માં તે પાંચમી વારનો દિટ્ટેટર હતો ને એથી વર્ષનો
હતો તોપણ તેણે બીજી વાર આવેલા ગોલ્ડને મારી ફ-
હાડ્યા હતા. એ સમા ઉપર સખેન, એટલેકો, ક્રો-
ટિન, એકવી, વોલ્સી એ રાજ્યો સાથે પણ લડાઈઓ
આપ્યાં કરતી ને તેમાં રામની ઉપરાઉપરી જીત થઈ
હતી; તોપણ હજી રામનગરી પોતાનો રાજ્યપ્રદેશ વ-
ધારી શકી નહોતી;—તે પોતાનાં જેવાં નાનાં નાનાં ને
અદેખાં વિકરાળ પડોશી રાજ્યો સાથે ટક્કર લથાંક-
રતી, પોતાનાં માનનું ને ભવતું રક્ષણ કર્યાં કરતી ને
વેળાએ વેળાએ સામાને મોહ પમાડતી. રામનો ૪૦
સં ૫૦ ૩૪૩ માં સામનૈટ સાથે લડવાને બહાર પ-
ડ્યા. ડેશિયસ અતિ સાહસ કરતાં પડ્યો, પણ રા-
મનોની જીત થઈ (૩૪૧); લાટિન લોકે સામનૈટને
મદદ કરેલી તે ઉપરથી તે લોક સાથે લડાઈ કરી તે
લોકને ફરી ન બેઠે તેવા કીધા (૩૩૮); બીજી વાર સા-
મનૈટ સાથે લડાઈ થઈ (૩૨૬-૩૦૪) તેમાં (૩૨૧)
લોકે તેઓને કેડીન કેકર્સની નેજામાંથી બે આડી
ને એક બીજી એમ તરવારો મૂકીને કરેલી ઝુંસરીમાંથી
પૂર્ણ લજ્જિતપણે નીકળવું પડ્યું હતું તોપણ તેઓ પ્ર-
કૃતિધીજ ખંતીલા ને કાઠના દળાવ્યા હવે નહિ તેવા
લોહધૂતિવાળા હતા તેથી તેઓએ પોતાને થયેલા નુક-
સાનનો વિચાર ન કરતાં હીણી શરતે સલાહ ન કરતાં
લડાઈઓ આપ્યાં કીધી ને અંતે સમોવડીઆ સામનૈ-
ટને પૂરેપૂરા હરાવ્યા (૨૯૦). પછી તેઓએ દક્ષિણ
ઈટલીમાં ટરેનટૈન ગ્રીક સાથે લડાઈ કીધી ને એઓએ
પોતાની મદદમાં ઈરૈરસના પિહસને બોલાવ્યો; એણે
છ વર્ષ (૨૮૦-૨૭૫) લડાઈ કરી કેટલીક જીત મેળવી,
પણ અંતે તેને પોતાને દેશ બહુ રહેવું પડ્યું ને રજા
માં ટરેનટૈન વૂટ્યું. પછી ૨૬૪ સુધીમાં રામનગરીએ
આખા ઇટલીદેશમાં સર્વત્ર પોતાના ગરવા ગરડની
આણ વર્તાવી ને તેનાં ધુરો કાંચુંજનિઅન સાથે લડી
(૨૬૩-૨૪૧) મહાન્ય મેળવી, જગતમાં કીર્તિ ફરી
જનસનું દહેરું બંધ રખાવી (૨૩૫) વિશ્રામ આનંદ
લેતા વિરાજ્યા.

જેઓની કિયતિ સાદી ને સૂધી હતી, જેઓને મોજ-
મગનો જેપ લાગ્યો નહોતો, જેઓ ધરમાં, રાજ્યમાં
ને રાજ્ય બહાર પોતાનું ચૌર્ય કેળવતા ને સુઘટ કરતા,
સાહસ કરતા ને સહન કરતા, પોતાના મહત્ત્વ શ્રેષ્ઠ-
ત્વનાં અભિમાન રાખતા, જેઓએ માંહોમાંહે લડીને

ઉત્તરકાંઠાનો પ્રદેશ એટલી પૃથ્વીનાં મહારાજ્યનો મહારાજ ઓગસ્ટસ સીઝર રાજધાની રોમના સુંદર રાજમંદિરમાં ગ્રીક વિરાજ્યો; અને પૂર્વનો રોમન રંગ, રોમન ગ્રંથકારોનાં સુંદર લખાણમાં છાયારૂપ પણ તત્કલિપ્તો લાગ્યો. ઓગસ્ટસથી તે કોમોડસ સૂધીનાં બેસે વર્ષના કાળમાં રાજ્યસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: ઓગસ્ટસ ને ટ્રેવનની વયમાંના વખતમાં ખ્રિસ્ત રોમના રાજ્યનો એક પ્રાંત થયો હતો; ટ્રેવન ડેશિયા (હંગરીનો કેટલોક પ્રદેશ વાલેચિયા ને મોલદેવિયા) છતી હિંદુસ્તાન તરફ વધ્યો હતો, પણ હેટ્રિયને ડેશિયા રાખી બાકીનો મૂલક છોડી દીધો હતો. મહારાજ્યનું લશ્કર પોણાચાર લાખ માણસનું ત્રીસ લીજિઅનનું હતું, ત્રણ ખ્રિસ્તન ખાતે, સોળ હૈન તથા ડાન્યૂન ખાતે, આઠ યુદ્ધેસિ ખાતે ને અઢેકી રૂપેન, લીજિઅ ને આફ્રિકાનાં જંગલ એ ખાતે હતી. સેનેટ ને લશ્કરી સિપાઈઓ એ બેની સમ્મતિથી મહારાજ નીમાતા, પણ એઓ પોતાના વંશજને ગાદી મળે તેવી તબવીજ કરતા; પ્રાંતના લોક પોતપોતાનો ધર્મ પાળતા, પણ રાજકીય સુખ તેઓને નહોતું; મહારાજ ને સેનેટ એઓના નીમેલા અમલદારો મૂલકી કારભાર કરતા. મૂલકી કારભાર કરતા રોમન અને સંસ્થાનોના રોમન એઓને રોમનગરજનના હક્ક મળતા. રોમનાં વહાણ રાતા સસુદ્રનાં બંદરો ઉપરથી ઊપડી મલબાર કાંઠાના ને સીલોનનાં બંદરોમાં જતાં ને રૂપાના બદલામાં રેશમ મોતી મસાલા લેઈ આવતા. કમ્પોડસ પછી (ઈ. સ. ૧૬૨) પ્રીટોરિઅન ગાઈ ને તેઓના પ્રીફેક્ટ એઓના ઠરવેલા પુરૂષો મહારાજ થતા ને એઓ પાછલાની તથા તેના સંબંધીઓની કલહ કરતા. સેપ્ટિમિઅસ સેવરસ એણે સેનેટને કહાડી નાંખી ને રોમના મહારાજ કેવળ નિરંકુશ થયા. મહારાજ્યના સઘળા લોક એકત્ર થઈ એકબીજા સાથે હળીમળી જવા લાગ્યા; માત્ર યાહુદીઓ પોતાના ધર્મના આગ્રહી ને ગ્રીક પોતાના તત્ત્વશાસ્ત્રના અભ્યાસથી જુદા રહ્યા. દરેક મહારાજના મોત પછી પ્રાંતપ્રાંતનાં લશ્કરો પોતપોતાના માનીતા સરદારોને મહારાજ ઠેરવતા, ને એઓ પરસ્પર લડતા ને જળરા થતા તે બીજાઓને હણવાનો પ્રયત્ન કરતા; ટાયોક્લીશિઅન (૨૮૪) મહારાજ એ પોતાનું મહારાજ્ય પોતાના ચાર દીકરાને વહેંચી આપ્યું, પણ પાછા ટંટા ચાલ્યા ને તેમાં અને કોન્સ્ટન્ટીન ફાવ્યો ને આખા રોમનરાજ્યનો મહારાજ થયો. તેણે કુળનો ધર્મ છોડી ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો (૩૧૨) ને બૈઝાનશિયમ

નગરને ફરીથી બંધાવી કોન્સ્ટન્ટિનોપલ નામ રાખી તેને પોતાનું રાજનગર કીધું (૩૩૨).

ખ્રિસ્તી લોકે પહેલાંના મહારાજઓના કાળમાં બહુ બહુ દુઃખ વેઠ્યાં હતાં, પણ હવે રાજ્યાશ્રય મળવાથી તેઓ મૂર્તિપૂજાને હણવા લાગ્યા; ખ્રિસ્તી મઠ ને દેવળ રોમમાં કહીં કહીં ને છૂપે છૂપે કંકાણે હતાં તે હવે પ્રગટ લબ્ય બંધાયાં; ધર્મને માટે કપ પામી મરણ પામેલા પુરૂષોની ઘોરની પાસે હુપ્પાઓ બાંધી તેમાં ખ્રિસ્તીમંડળો પ્રાર્થના કરતાં, પણ હવે ધર્મના ઉપાધ્યાયો તથા સાધુઓ સુંદર દેવળોમાં ઠાઠથી પ્રાર્થના ને ભાષણો કરતા થયા; ધર્મનો પ્રસાર થવાથી ધર્મકર્મવિધાન નવાં રચાયાં. પ્રાચીન કાળનાં દહેરોનો તથા મૂર્તિયોનો સંહાર થયો ને મૂર્તિપૂજા નાશ પામ્યા અથવા ખ્રિસ્તી થયા. એ રીતે રોમનો ને રોમના રાજ્યના લોક ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતા થયા. મહારાજ હેનોરિઅસ પછી આખા મહારાજ્યનાં બે રાજ્ય થયાં (૩૬૫) અને થોડાં વર્ષ પહેલાં કે પછી તેટલામાં ક્યાથલિક ખ્રિસ્તીઓમાં ગ્રીક ને રોમન એ બે પંથ નીકળવાના વિચારે ચાલ્યા. પછી ગોથ, વાંડલ, હન વગેરે જુદી જુદી જાતના જંગલી લોકોએ રોમના રાજ્ય ઉપર હુમલાઓ કર્યા; અને છેલ્લે રોમનો રાજ રોમ્યુલસ પોતાનાં રાજ્યિન્હ મૂકીને હેયુલી જાતના જંગલી ટોળાના સરદાર ઓરોઆસર એને શરણ થયો; રોમ-છટલીના લોક પાછા સંકર થયા (૪૭૬).

કાળસ્વરૂપ.

એ કાળમાં અર્ધે વસ્તુપ્રાપ્તિના ચત્ત, ચત્તથી પ્રાપ્ત થયેલા જય, વૈભવ ને નાશ એની લીલા દેખાડી. લયસંકટ દુઃખે પીડિત એવાઓએ અને લોભથી ઉત્કંઠિત એવાઓએ જગતમાં દોડાદોડ ને ધૂમાધૂમ કરી મૂકી. ઈ. સ. ૫૦ ૧૮૪ માં હન લોકે ચીનની ગાદી ઝડપી ને ઈ. સ. ૨૬૫ થકી રાજ્યમાં અરતાવ્યસ્ત હતી. ઈ. સ. ૫૯ પછી બૌદ્ધ ઉપદેશકોએ પોતાનો ધર્મ ચીનાઓ પાસે પળાવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધોએ ચક્રવર્તી રાજ અશોકનો આશ્રય મેળવી ધર્મપ્રસાર કર્યો; સિથિઅન લોકે આવી રાજ્ય માંડેલાં તેને વિક્રમે હરાવી દેશમાંથી કંઠાવ્યા; બ્રાહ્મણે ગ્રંથો લખી વાદ કરી રાજ્યોના આશ્રય શોધી લી; પળવ્યા, ને હિંદુસ્તાનમાંથી કંઠાવ્યા. સીન્ડિ-રાજ્યમાંથી પાર્થિયા તથા બાક્ટ્રિયા એ બે જુદાં રાજ્યો ને ઇરાનનું નવું રાજ્ય મંડાવું. રોમનોએ લીતરના પ્રબંધે ને બહારના યુદ્ધે ઉપરાઉપરી ઘણાંક મોટાં ને બળવંત રાજ્યો છતી લેઈ પોતાનું મહારાજ્ય કીધું-

પાઈ પડ્યો (૧૨૧); એ બે ભાઈઓ ગયા, પણ લોકમાં ધારા સુધારવાનો જે જોરસો હતો તે મટ્યો નહોતો ને મરાયસ જેણે ન્યૂમીડિયાના જગરથા રાજાને ક્ષેત્ર કરી રોમમાં જયમાન મેળવ્યું હતું (૧૦૬) ને જેણે કોન્સલપણમાં ક્રિમ્પી ને ટ્યૂટન લોકનાં ૧ લાખ ૪૦ હજાર માણસ કાપી નાંખી જય મેળવ્યો હતો (૧૦૭) તેણે કેટલીએક નીચી ભતિયોને રોમના લશ્કરમાં નોધી ને તે નવાં માણસોને રોમ ઉપર ભક્તિ નહિ તેથી તેઓ લૂંટ અપાવનારા અમલદારોની ચાકરીમાં રહેતા થયા. રાજ્યનાં પોતાનાં લશ્કર ન રહ્યાં, પણ શ્રીમંત સત્તાધારીઓનાં પોતપોતાનાં રાખેલાં લશ્કર થયાં. સ્પેન રોમને તાબે થયું હતું, પોમ્પીએ પોંટસના રાજા મિથ્રિડેટિસને હરાવી સીરિયાનો રોમનો પ્રાંત કીધો હતો; પણ જેમ મૂલકોમાં તેમ રોમમાં પણ લોકમાં સામસામા પક્ષ બંધાયા હતા; શ્રીમંતો ને લોક એઓ વચ્ચે, શ્રીમંત ને વગવાળા એઓ વચ્ચે અને વળી પોતપોતામાં મોટી સત્તા—અગ્રેસરપણું—શ્રેષ્ઠપણું એને માટે જોશમાં ઝગડા ચાલતા; યુદ્ધની કીર્તિ, રાજ્યની સ્વતંત્રતા ને સ્વદેશનું માન તથા તેનો ઉત્કર્ષ એનો ભાવ રોમનોએ ઘટાડી નાંખ્યો હતો ને તેઓ મહોન્મત્ત હાથીઓનાં યુદ્ધમાં જેમ ફાવે તેમ ભાગ લેતા થયા હતા. લોકપક્ષનો મરાયસ ને સરદાર પક્ષનો સિલ્લા એ બે જણે પરસ્પર લડાઈ કરી મોટો સંહાર કીધો (૮૬) અને સિલ્લાએ જળમરી કરીને વગર સુદૃતનું ડિક્ટેટરપણું મેળવ્યું. સિસરોએ કાદીલેનનું તર્કટ ખુલ્લું પાડ્યું. પછી યુદ્ધકુશળ પોમ્પી, બુદ્ધિશાળી સીઝર ને ધનાઢંચ કોન્સલસ એઓએ રોમના મહારાજ્યનો કારભાર વહેંચી લીધો. કોન્સલસ પાર્થિયન સાથે લડતાં પડ્યો ને પછી બે જણ સર્વોપરિ સત્તાને માટે સ્પર્ધા કરતા થયા. સીઝરે ગાલમાં જીત મેળવી હતી ને તે લોકનો માનીતો હતો તેથી સરદારપક્ષનો પોમ્પી અધીર થયો ને એણે સેનેટ પાસે ઠરાવો કરાવી સીઝરને ઈટલી બહાર રાખ્યો, પણ એણે ધર્શી આવી રોમ લીધું

ને પોમ્પીને ફાર્સેલીઆની લડાઈમાં (૪૮) હરાવ્યો; (પોમ્પીને ઇબ્રિટમાં કેઈએ મારી નાંખ્યો); અને પછી તેણે આફ્રિકા તથા સ્પેનમાં પોમ્પીપક્ષના લોકને જીતી જયોચ્છવના કાઠથી રોમમાં પ્રવેશ કીધો; સેનેટ તેને રોમના મહારાજ્યનો સદાનો ડિક્ટેટર દૂરવ્યો ને ઇમ્પરેટર—સરદાર એ ઉપનામ આપી સર્વોપરી શ્રેષ્ઠ માન આપ્યું (ઈ. સ. ૫૦ ૪૬).

સીઝરવાળો રોમનો ગરૂડ પોમ્પીવાળા રોમના ગરૂડને પરાભવ પમાડી પૂર્ણત્વ—કૃતાર્થ થઈ દીધ્યો; પણ તરતજ પછી સીઝર રોમનરૂપી ગરૂડ સેનેટસભામાં જખમો લેઈ પડ્યો ને રોમનું પ્રભસત્તાક રાજ્ય ચંપાઈ ગયું. રોમનો જે પ્રથમ સ્વતંત્ર, સાધુવૃત્તિના, રાજભક્ત, રાજકીર્તિને અર્થે પોતાની કીર્તિના ઉત્કંઠિત ને પ્રૌઢપ્રતાપી હતા તે પાછળથી પરતંત્ર, પ્રયંચવૃત્તિના આત્મભક્ત, આત્મકીર્તિની તૃષ્ણા રાખનારા ને કેવળ સંસારવિલાસી થયા હતા; તેઓએ કેટલાં ને સિસરોએ પુરુષોની તત્ત્વીઓને કાન આપ્યો નહોતો, ને સીઝરને મારનારામાંના ખૂટસે સ્વતંત્રતાના હિમાયતી થઈ લશ્કર ભેળું કીધું, પણ તે હારીને પોતાનીજ તરવાર ઉપર પડ્યો; ઓક્ટેવિયસ (સીઝરનો દત્તપુત્ર) ને આંટની એ બે જણ સીઝરના મોતનું વેર લેવાને સાથી થયા ને બે જણે સાથે મહારાજ્યમાં સત્તા ચલાવી, પણ તે બે પાછા લડ્યા; આંટની આક્રિસઅમની લડાઈમાં પડ્યો (ઈ. સ. ૫૦ ૩૧) ને ઓક્ટેવિયસ એણે તદબીર કરી સઘળી સત્તા પોતાને હાથ લેઈ લીધી—ઓગસ્ટસ—કીર્તિમાન એ ઉપનામ ધારણ કીધું—(ઈ. સ. ૫૦ ૨૭).

રોમમાં પ્રથમ રાજ્યોનું રાજ્ય હતું; પછી-પ્રભસત્તાક થયું પણ પાર્થિયનો કર્તાહત્તા હતા; પછી યુદ્ધ પ્રભસત્તાક થયું; પછી બ્રહ્મ પ્રભસત્તાક રાજ્યમાં શ્રીમંત રોમનો કર્તાહત્તા થઈ પડ્યા ને છેલ્લે હવે પાછું કેવળ રાજ્યોનુંજ રાજ્ય થયું. બ્રિટન, ફ્રાન્સ, સ્પેન, ઈટલી, ગ્રીસ, એશિયામૈનર, આસીરિયા, સીરિયા, પાર્સિસ્ટેન, અરબસ્તાનનો કેટલોક પ્રદેશ, ઇબ્રિટ ને આફ્રિકાના

અથી શાણગારેલાં હતાં; દેશદેશની નવાઈની વસ્તુઓને ખાવા-પીવામાં લેતા; થોડા મિત્રોને એક વાર જમવા તેજવાનો ખર્ચ ૧૦ હજાર ડાલર થતો; ને એક ઉડાઉ પોતાની મોટી દોલત ઉડાવી દીધા પછી અઢીસે ડાલર પાસે રહ્યા એટલે તે માત્ર એકજ વર્ષની શીલક છ એમ વિચારી આપઘાત કરી મુઝા હતા. ધોતાળપણું કરવાને રોમનો પ્રાંતપ્રાંતના શ્રીમંતોને લૂંટતા ને મોટાનું જોઈને લોક પણ આળસુ, ઇટેલ, અસ્વસ્થ ને ઉદાસીના થયા હતા.

* સીઝરે જે પુષ્કળ લૂંટ મેળવી હતી તે તેણે ધોતાળપણું વહેંચી નાંખી હતી; દરેક સોજરને હજાર હજાર ડાલર ને દરેક રોમનગરજનને વીસ વીસ ડાલર મળ્યા હતા; તેલ અનાજ પુષ્કળ વહેંચ્યાં હતાં, અનેક તમાશા કીધા હતા, ને એક વખત ૨૨ હજાર આરડાઓમાં રોમના સઘળા લોકને પોતાને ખર્ચે જમાડ્યા હતા; દરેક આરડામાં ૧૨૬ ગ્યાલનનું એક બદ એવાં બખબે બદ દરાખના દારૂનાં રાખ્યાં હતાં. મોજશોખ ને છટેલાઈ વધી ગઈ હતી; શ્રીમંતો કાઠમાઠ રાખતા, મોજલા રહેતા, પાનાં ઘર આરસ પાહાણનાં હતાં ને તે હાથીદાંત સોનું રૂપું

ઉત્તરકાંઠાનો પ્રદેશ એટલી પૃથ્વીનાં મહારાજ્યનો મહારાજ ગોગરસ સીઝર રાજધાની રોમના સુંદર રાજમંદિરમાં પ્રોટ વિરાજ્યો; અને પૂર્વનો રોમન રંગ, રોમન ગ્રંથકારોનાં સુંદર લખાણમાં છાયારૂપ પણ તત્કલિતો લાર્યો. ગોગરસથી તે કોમોટસ સૂક્ષ્મતાં ખસે વર્ષના કાળમાં રાજ્યસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: ગોગરસ ને ટ્રોવનની વચમાંના વખતમાં ખ્રિસ્ત રોમના રાજ્યનો એક પ્રાંત થયો હતો; ટ્રોવન રેશિયા (હંગરીને કેટલોક પ્રદેશ વાલેચિયા ને મોલદેવિયા) હતી હિંદુસ્તાન તરફ વધ્યો હતો, પણ હુન્નરને રેશિયા રાખી બાકીનો મૂલક છોડી દીધો હતો. મહારાજ્યનું લશ્કર પોણાચાર લાખ માણસનું ત્રીસ લીજિઅનનું હતું, ત્રણ ખ્રિસ્ત ખાતે, સોળ હૈન તથા ડાન્યૂન ખાતે, આઠ યૂરેટિસ ખાતે ને અઝેકી સ્પેન, લીજિઅ ને આફ્રિકાનાં જંગલ એ ખાતે હતી. સેનેટ ને લશ્કરી સિપાઈઓ એ બેની સમ્મનિયી મહારાજ નીમાતા, પણ એઓ પોતાના વંશજોને ગાદી મળે તેવી તબવીજ કરતા; પ્રાંતના લોક પોતપોતાનો ધર્મ પાળતા, પણ રાજકીય સુખ તેઓને નહોતું; મહારાજ ને સેનેટ એઓના નીમેલા અમલદારો મૂલકી કારભાર કરતા. મૂલકી કારભાર કરતા રોમન અને સંસ્થાનોના રોમન એઓને રોમનગરજનના હક્ક મળતા. રોમનાં વહાણ રાતા સમુદ્રનાં બંદરો ઉપરથી બપોરી મલબાર કાંઠાના ને સીલોનનાં બંદરોમાં જતાં ને રૂપાના બદલામાં રેશમ મોતી મસાલા લેઈ આવતા. કમોટસ પછી (ઈ. સ. ૧૯૨) પ્રીટોરિઅન ગાર્ડ ને તેઓના પ્રીફેક્ટ એઓના હેરવેલા પુરોશ મહારાજ થતા ને એઓ પાલકાની તથા તેના સંબંધીઓની કલહ કરતા. સેપ્ટેમિઅસ સેવરસ એણે સેનેટને કહારી નાંખી ને રોમના મહારાજ કેવળ નિરંકુશ થયા. મહારાજ્યના સઘળા લોક એકત્ર થઈ એકબીજા સાથે હળીમળી જવા લાગ્યા; માત્ર ચાહુદીઓ પોતાના ધર્મના આગ્રહી ને ગ્રીક પોતાના તત્ત્વશાસ્ત્રના અભ્યાસથી જુદા રહ્યા. દરેક મહારાજના મોત પછી પ્રાંતપ્રાંતનાં લશ્કરો પોતપોતાના માનીતા સુરદારોને મહારાજ હેરવતા, ને એઓ પરસ્પર લડતા ને જળરા થતા તે બીજાઓને હણવાનો પ્રયત્ન કરતા; ડાયોકલીસિઅન (૨૮૪) મહારાજ એ પોતાનું મહારાજ્ય પોતાના ચાર દીકરાને વહેંચી આપ્યું, પણ પાછા ટંટા ચાલ્યા ને તેમાં અંતે કોન્સ્ટન્ટીન કાચ્યો ને આખા રોમનરાજ્યનો મહારાજ થયો. તેણે કુળનો ધર્મ છોડી ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો (૩૧૨) ને બૈઝાન્સિઅમ

નગરને ફરીથી બંધાવી કોન્સ્ટન્ટિનોપલ નામ રાખી તેને પોતાનું રાજનગર કીધું (૩૩૨).

ખ્રિસ્તી લોક પહેલાંના મહારાજ્યોના કાળમાં બહુ બહુ દુઃખ વેઠ્યાં હતાં, પણ હવે રાજ્યાશ્રય મળવાથી તેઓ મૂર્તિપૂજકોને હણવા લાગ્યા; ખ્રિસ્તી મઠ ને દેવળ રોમમાં કહીં કહીં ને છૂરે છૂરે ઠેકાણે હતાં તે હવે પ્રગટ ભવ્ય બંધાર્યા; ધર્મને માટે કષ્ટ પામી મરણ પામેલા પુરોશની ધોરની પાસે કુંપકાઓ બાંધી તેમાં ખ્રિસ્તીમંડળો પ્રાર્થના કરતાં, પણ હવે ધર્મના ઉપાધ્યાયો તથા સાધુઓ સુંદર દેવળોમાં કાઠથી પ્રાર્થના ને બાપણો કરતા થયા; ધર્મનો પ્રસાર થવાથી ધર્મકર્મવિધાન નવાં રચાયાં. પ્રાચીન કાળનાં હજોરાંનો તથા મૂર્તિઓનો સંહાર થયો ને મૂર્તિપૂજકો નાશ પામ્યા અથવા ખ્રિસ્તી થયા. એટીને રોમનો ને રોમના રાજ્યના લોક ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતા થયા. મહારાજ હોનોરિઅસ પછી આખા મહારાજ્યનાં બે રાજ્ય થયાં (૩૬૫) અને ઘોરાં વર્ષ પહેલાં કે પછી તેટલામાં ક્રિયાશક્તિ ખ્રિસ્તીઓમાં ગ્રીક ને રોમન એ બે પંથ નીકળવાના ચિન્હો ચાલ્યા. પછી ગ્રોથ, વાંરલ, હન વગેરે જુદી જુદી જાતના જંગલી લોકોએ રોમના રાજ્ય ઉપર હુમલાઓ કીધા; અને છેલ્લે રોમનો રાજ રોમ્યુલસ પોતાનાં રાજગિનિદુ મૂકીને હુલુડી જાતના જંગલી ટોળાના સુરદાર ઓરોઆસર એને સરણ થયો; રોમ-હટલીના લોક પાછા સંકર થયા (૪૭૬).

કાળસ્વરૂપ.

એ કાળમાં અર્થે વસ્તુપ્રાપ્તિના ચત્ર, ચત્રથી પ્રાપ્ત થયેલા જય, વૈભવ ને નાશ એની લીલા દેખાડી. ભયચંક્ર દુઃખે પીડિત એવાઓએ અને લોભથી હર્ષ-હિત એવાઓએ જગતમાં દોરાદોડ ને ધૂનાધૂમ કરી મૂકી. ઈ. સ. ૫૦ ૧૮૪ સાં હન લોકે ચીનની ગાદી ઝડપી ને ઈ. સ. ૨૬૫ થી રાજ્યમાં અસ્તાવ્યસ્ત હતી. ઈ. સ. ૫૯ પછી બૌદ્ધ ઉપદેશકોએ પોતાનો ધર્મ ચીનાઓ પાસે પજાવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધોએ ચક્રવર્તી રાજ અશોકનો આશ્રય મેળવી ધર્મપ્રસાર કીધો; સિધિઅન લોકે આવી રાજ્ય મારેલાં તેને ચિકમે હરાવી દેશનાંથી કહાડ્યા; આઘાણે ગ્રંથો લખી વાદ કરી રાજ્યોના આશ્રય શોધી પગરખા, ને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડ્યા. સીરિય-રાજ્યમાંથી પાર્થિયા તથા બાક્ટ્રિયા એ બે જુદાં રાજ્યો ને હરાવતું નહું રાજ્ય મંડાયું. રોમનોએ લીતરના પ્રપંચે ને બહારના યુદ્ધે ઉપરાઉપરી ઘણાંક મોટાં ને બળવંત રાજ્યો છતી-લેઈ પોતાનું મહારાજ્ય કીધું-

આઠ ચોરસ મૈલની ને ત્રણ ચાર હજાર વસ્તીની રોમનગરી ને એજ રાજ્ય તે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલનું ને ૧૨ કરોડ વસ્તીનું* મહારાજ્ય અસંખ્ય સમૃદ્ધિથી શોભ્યું ને પાછળથી સદ્ગુણી રોમનોએ દુર્ગુણી થઈ રાક્ષસની પેઠે મહાવૈભવ કીધો. પછી મહારાજ્ય અવ્યવસ્થિત થયું;—(ત્રીજા સૈકામાં) કેટલાક પ્રદેશો ઉપર ગોથ, ફ્રાંક વગેરે લોકે હુમલા કીધા; (ચોથા સૈકામાં) ખ્રિસ્તીધર્મે રોમ ઇંટલી ને ખીજા કેટલાક પ્રાંતોમાં ન્ય મેળવ્યો; (પાંચમા સૈકામાં) હન, ચોરસગોથ, વીસીગોથ, વાંડલ, આલની, રૂવેની, ફ્રાંક, બર્ગંડિયન ઇત્યાદિ જંગલી ઝુંડો ભભરાયાં; રોમ-નગરનું રાજનગર લૂંટાયું, ને મહારાજકીય પ્રલય થઈ રહ્યો.

મહાકાળસ્વરૂપ.

લોકનતિ—પ્રલયસમયથી તે ૬૦ સં સૈકા પાંચ સુધીમાં કેટલાક દેશ પ્રદેશોમાં લોકનાં રાજ્યમંડળો હતાં અને રાજ્યોની સરહદ પાર ભટકતા પહાડી રાની લોકનાં અનેક ટોળાં હતાં. અસ્વસ્થ તથા અણધર લોકે વિકરાળપણે રાજ્યક્ષેત્રો ઉપર તુટી સમયે થોડા ને સમયે મોટા નાશ કીધો; અને સ્વસ્થ તથા સુધર લોકે મહેચ્છાએ રાજ્યક્ષેત્રોના વિસ્તારની ને વિવેકે તેનાં બળસૌંદર્યની વૃદ્ધિ કીધી. રાજ્યમંડળના લોક બેશુદ્ધ ને એક સંકર એમ ત્રણ નતિમાં જણાયા. હિંદુસ્તાનના આર્યરાજ્યના તે ઉચ્ચેચ્છ તથા વિવેકી, અને તુર્કસ્તાનના તે મહેચ્છ તથા ઉદ્ધત હતા; વળી એ બેના ગુણોમાંના થોડાઘણનાં મિશ્રણથી ઘડાએલે નવે નવે સ્વરૂપે ખીજા લોક હતા: ચીનાઓ ઉચ્ચપ્રપંચી પણ વળી વિવેકી, ઇન્ડિયનો ઉદ્ધતપ્રપંચી પણ વળી વિવેકી, ઈરાની મીડિયન તે વિવેકી ને મહેચ્છ, ગ્રીક તે ઉચ્ચેચ્છ પણ સ્વચ્છંદી અને રોમન તે વિવેકી, મહેચ્છ ને વળી પ્રપંચી ઉદ્ધત હતા. હિંદુસ્તાનના આર્યજને, ઇન્ડિયનોએ ને તુર્કસ્તાનના ચાહુદી-ઓએ ધર્મસત્તાના રંગ, આસીરિયન, બાબિલોનિયન, મીડિયન ઈરાની એઓએ નિરંકુશ રાજ્યસત્તાના રંગ, વહુચ્ચ સ્વતંત્રતાના રંગ ને રોમનોએ સત્તાસ્વતંત્રતાનાં રોમનગ. રંગ વિશેષ દર્શાવ્યા; વળી, ફિનિશિયન કાર્ય-વહુચ્ચાં નોએ સાહસ ઉદબળના વેપારરંગ દર્શાવ્યા. આજ તથા ચાહુદી એઓએ ધર્મનાં રાજ્ય પ્રવર્તમાન કીધાં ને ગ્રીક તથા રોમન એઓએ કેવળ રાજ્યના

ધર્મ પ્રવર્ત્યા. ચીના, આર્યજન, ઈરાની, ચાહુદી, ઇન્ડિયન અને ગ્રીક તથા રોમન એઓમાં રાજ્ય-ધારા હતા.

વ્યવસ્થાનીતિ—મુખ્યત્વે બે પ્રકારની દેખાઈ—એક નતના લોકે બહુ કુળમાં વહેંચાઈ પોતપોતાની જુદી જુદી ને વળી એક સામાન્ય એવી* અથવા પોતપોતાની જુદી જુદીજ એવી† નીતિ દેખાડી; અને અનેક નત—કુળના લોકે એક ઠેકાણે રહી એક સામાન્ય નીતિ દેખાડાવી.‡ હિંદુસ્તાન, ઇન્ડિય, પાલેસ્ટીન ને ચીન એ દેશપ્રદેશના લોકે, પોતાની સ્થાપેલી વ્યવસ્થાને વળગી રહી, પરંતુ—પરદેશીના સંબંધી દુર રહી, ધર્મે તથા પ્રદેશનું સંરક્ષણ કીધું; હિંદુસ્તાન ને ઇન્ડિયના લોકમાં વિશેષ આ હું કે તેઓએ નથુની નતિથી રાખી આગ્રહી અભ્યાસે પોતપોતાનાં કર્મમાં વિશેષ કુશળતા મેળવી રાજ્યનું બળ તેજ વધારવાના યત્ન કીધા. ઈરાની, મીડિયન, આસીરિયન, બાબિલોનિયન એઓની નીતિ આવી કે ઘણી નતનાં ને ઘણાં ને એકત્ર કરી ઘણાં જણનાં એકઠાં થયેલાં શરીર-બળે પોતપોતાનાં રાજ્યરૂપી એકધને ઘટ્ટ કરવાં. ગ્રીકની નીતિ આવી કે એક નતનું—અફ્રેક જણનું હોય તેને બહુ રૂપે કરી બુદ્ધિબળ તથા શૌર્યોદિ સદ્ગુણ-વધારી એક સંપે રહેવું; અને રોમનોએ કુળભેદ કહાડી સમાનતા આણી એકધને ઘટ્ટ સળળ કીધું. આર્ય તથા ચાહુદી એઓએ અવશ્ય ધર્મે કર્મ કરવામાં ને સદાચાર પાળવામાં પોતાનાં તહીં અહીંનાં સુખ શોધ્યાં; આસીરિયન ઈરાની એઓએ મોટા પ્રદેશ ને બહુ સમૃદ્ધિ એના કેવળ સંસારી વૈભવમાં યશ શોધ્યા; ગ્રીકે સ્વતંત્ર નગરના ઉપર ગ્રેમભક્તિ રાખવામાં પોતપોતાના અનેક સ્વતંત્ર યશ શોધ્યા; અને રોમનોએ નગરીનું માન વધારતાં પોતાનું માન વધારી લોકને વશ થઈ મહાપ્રદેશ ને મહાસમૃદ્ધિના વૈભવ શોધ્યા. આર્ય રાજ્ય તે ધર્મપુરૂષનું રાજ્ય હતું ને તેને આધીન પ્રદેશ પ્રદેશના રક્ષકસ્વામી સ્વતંત્ર ક્ષત્રી રાજ હતા. ચાહુદી પ્રભસત્તાકમાં પાછળથી રાજ થયા. ગ્રીક ને રોમન જેઓએ પોતાના રાજ્યોને કહાડી મૂકી ગર્વિષ્ઠપણે પ્રભસત્તાક રાજ્ય કીધાં હતાં તેઓજ પાછા ઉત્તરકાળમાં નિરંકુશ રાજ્યોની પ્રભરૂપે પરવશ થઈ

* હિંદુસ્તાન, ઇન્ડિય ને ગ્રીસના લોક. (ગ્રીસમાં સ્પાર્ટન તે સત્રી ને થીબન તે વૈશ્ય હતાં).

† તુર્કસ્તાનના લોક. એમાં આસીરિયન તે ક્ષત્રી, ફિનિશિયન તે વૈશ્ય ને ચાહુદી તે બ્રાહ્મણ.

‡ આથીનિયન અને રોમન.

* ૨ કરોડ રોમન સૌ બાળક સાથે, ૪ કરોડ મૂલકના લોક ને ૭ કરોડ શુભા.

ને દેશ રક્ષણ કરતાં લાખો જાણુ મુઆ; પ્રદેશ વધારવાના લોભમાં નેબૂકડનેઝર સૈરસ, અલેક્ઝાંડર ને સીઝર ને બીજાં એઓએ લાખોના પ્રાણ લીધા; ને રાજગાદીના લોભમાં તથા તેને પોતાનીજ કરી રાખવાના ઉદ્ધમમાં રાજા તથા સર્ગા સંબંધીઓના જીવ ગયા! સરહદ પરના રાની લોકે આવી રંગમાં લંગ કરી નાંખ્યો! રાય ને રંક, ધર્મી ને અધર્મી, વિદ્વાન ને મૂર્ખ, નગરવાસી ને રાનવાસી, મોતે ને કમોતે નાશ પામ્યા; સુંદર રાજ્યધામ તે ભયંકર રાન થયાં; ધર્મવિજયી ને

રાજ્યવિજયી પુરૂષોએ મહાબુદ્ધિયે ને મહાશક્તિયે સદાકાળ એક રંગ રાખવાને મહાપ્રયત્નો કર્યાં, પણ તેઓ તેમ કરી શક્યા નહિ;—તેઓએ ઉત્પન્ન કરતાં ને સ્થિતિ રાખતાં પણ નાશને જોયો!—રે મહાકાળ પોતે પણ ધર્મસ્વરૂપે, કામસ્વરૂપે, અર્થસ્વરૂપે લીલા દેખડાવી સંહાર કરી (પણ બીજાં વિભૂતિ-પોતાની પ્રસાદી રાખીને) અનંતકાળમાં સાચુજ્ય-લય પામ્યો.

સમાપ્ત.

જિ/૨૪/
22 JUN 2005

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ - ૯

10524